॥ श्रीः ॥

शब्दकल्पद्रुमः

द्वितीयो भागः

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९३

शब्दकल्पद्रुमः

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन-संपरिवर्द्धितः ।

द्वितीयो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : तृतीय, सं० २०२४ वि०
मूल्य : सम्पूर्ण ग्रन्थ १–५ भाग रु० १५०–००

PK.
925
D47
1967
V.2

©
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
पोस्ट आफिस 'चौखम्बा', पोस्ट बाक्स नं० ८
वाराणसी–१ (उ० प्र०)
भारतवर्ष
फोन नं० ३१४५

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 93

SHABDA-KALPADRUM

OR

AN ENCYCLOPÆDIC DICTIONARY OF SANSKRIT WORDS ARRANGED IN ALPHABETICAL ORDER GIVING THE ETYMOLOGICAL ORIGIN OF THE WORDS ACCORDING TO PANINI, THEIR GENDER, VARIOUS MEANINGS AND SYNONYMS, AND ILLUSTRATING THEIR SYNTACTICAL USAGE AND CONNOTATION WITH QUOTATIONS DRAWN FROM VARIOUS AUTHORITATIVE SOURCES SUCH AS VEDAS, VEDANTA, NYAYA, OTHER DARSHANAS, PURANETIHAS, MUSIC, ART, ASTRONOMY, TANTRA, RHETORICS AND PROSODY AND MEDICINE ETC.

BY
RAJA RADHA KANTA DEVA

PART TWO

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8, VARANASI-1

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
Printer : Vidya Vilas Press, Varanasi.
Edition : Third, 1967
Price : 1–5 Vols. Complete Rs. 150–00

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Oriental and Foreign Book-Sellers and Publishers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi–1 (India)
1967
Phone : 3145

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क

क, ककारः। (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कारः।) स तु व्यञ्जनप्रथमवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। इति व्याकरणम्॥ (तथा चोक्तम् "तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णं"। १। १। ९। सिद्धान्तकौमुद्याम्। "अकुहविसर्जनीयानाङ्कण्ठः"॥ इति॥ *॥) (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका।
अधोरेखा भवेद्रुद्रो माचा साक्षात् सरस्वती॥
कुण्डली चाङ्कुशाकारा मध्यशून्यं सदाशिवः।
कदम्बगोलकाकारं ककारं भावयेत् सुधीः"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥ तस्य नामानि यथा,—

"कः क्रोधीशो महाकाली कामदेवप्रकाशकः।
कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः॥
चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दक्षस्कन्धो विशाम्पतिः।
अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः॥
वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो जलम्।
माहेश्वरी तुला पुष्या मङ्गलश्चरणं करः॥
नित्या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः।
श्रीपुरं रमणो रङ्गकुसुमा परमात्मकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रम्॥

"अधुना संप्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम्।
रहस्यं परमाश्चर्यं त्रैलोक्यानाञ्च संप्लवम्॥
वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका।
अधोरेखा भवेद्रुद्रो माचा साक्षात् सरस्वती॥
कुण्डली अङ्कुशा कारा मध्ये शून्यः सदाशिवः।
जवायावकसंकाशा वामरेखा वरानने!॥
शरच्चन्द्रप्रतीकाशा दक्षरेखा च मूर्त्तिमान्।
अधोरेखा वरारोहे! महामरकतद्युतिः॥
शङ्खकुन्दसमा कीर्त्तिर्म्माचा साक्षात् सरस्वती।
कुण्डली अङ्कुशा या तु कोटिविद्युल्लताकृतिः॥
कोटिचन्द्रप्रतीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिवः।
शून्यगर्भे स्थिता काली कैवल्यपददायिनी॥
ककाराज्जायते सर्व्वं कामं कैवल्यमेव च।
अर्थश्च जायते देवि! तथा धर्म्मश्च नान्यथा॥
ककारः सर्व्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च।

कं

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदक्षरा॥
कामनीया महेशानि! स्वयं प्रकृतिसुन्दरी।
माता सा सर्व्वदेवानां कैवल्यपददायिनी॥
ऊर्द्धकोणे स्थिता कामा ब्रह्मशक्तिरितीरिता।
वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता॥
दक्षकोणे स्थिता विन्दू रौद्री संहाररूपिणी।
ज्ञानात्मा स तु चार्व्वङ्गि! कलाचतुष्टयात्मकः॥
इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिमान्।
क्रियाशक्तिर्भवेद्रुद्रः सर्व्वे प्रकृतिमूर्त्तिमान्॥
आत्मविद्या शिवस्तत्र सदा मन्त्रः प्रतिष्ठितः।
आसनं त्रिपुरादेव्याः ककारं पञ्चदैवतम्॥
ईश्वरो यस्तु देवेशि! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः।
त्रिकोणमेतत् कथितं योनिमण्डलमुत्तमम्॥
केवलं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्त्तिता।
ॐ जवायावकसिन्दूरसदृशीं कामिनीं परम्॥
चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च बाऽवस्त्रीविराजिताम्।
कदम्बकोरकाकारस्तनद्वयविभूषिताम्॥
रत्नकङ्कणकेयूरमञ्जीरैरुपशोभिताम्।
रत्नहारैः पुष्पहारैः शोभितां परमेश्वरीम्॥
एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दशधा जपेत्।
प्रफुल्लश्च ततो ध्यात्वा जपस्य फलभाग्भवेत्॥
एतत्ते कथितं देवि! ककारतत्त्वमुत्तमम्"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमः। "कच्छुरादिः किस्तु वा"। एतेन गणात् क संख्याने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात्॥)

कं, क्ली, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्वदनस्य शिरोऽन्तर्वर्त्तित्वात्। यद्वा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत्॥ कै शब्दे "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" डः। ३। २। १०१।) शिरः॥ (यथा, तन्त्रसारे।

"द्वाभ्यामोष्ठौ दिरुन्मल्य चैकेन तालयेत्करम्।
मुख-घ्राण-नेत्र-श्रोत्र-नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात्"॥

अत्र कं शिरः इति तट्टीका॥ कायति शब्दायते स्रोतोवेगेनालोड़नेन वेति यावत्।) जलम्॥

कः

(यथा, भागवते ६। १। ४२।

"सूर्य्योऽग्निः खं मरुद्भावः सोमः सन्ध्याहनीदिशः।
कं कुः कालो धर्म्म इति ह्येते देहस्य साक्षिणः"॥

कायन्ति ध्यानन्दोत्सवध्वनिं कुर्व्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः गृहिण इति शेषः। ध्यानन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्त्तित्वात्।) सुखम्। इति मेदिनी॥

(यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ४। १०। ५।

"प्राणो ब्रह्मेति ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कच्च तु खच्च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणच्च ह्यस्मै तदाकाशच्चोचुः"॥

"तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यूचुः। यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखान्निवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि एवच्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्निवर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव"॥ इति भाष्यम्॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः। यद्वा कच्यते बध्यते संयम्यते कराभ्याम्। कच् बन्धने डः।) केशः॥ इति धरणी॥

कः, पुं, (कचति दीप्यते खेन ज्योतिषा ज्योतिर्म्मयत्वात् कच् + ड।) ब्रह्मा (यथा, भागवते। ३। १२। ५१।

"एवं युक्तक्रतस्तस्य देवं यावेत्ततस्तदा।
कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते"॥)

विष्णुः। (यथा महाभारते। १३। विष्णोः सहस्रनामकथने। १४९। ९१।

"एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्"॥

प्रजापतिः। यथा भागवते। ८। ५। ३९।

"खेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेढ्रतः कः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः"॥)

दक्षः। (यथा भागवते। ९। १०। १०॥

"जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाऽश्रमतोऽपकृष्टो

कंसका

मारीचमाश्रु विशिखेन यथा कमुग्रः" ॥)
कामदेवः । अग्निः । वायुः । यमः । सूर्य्यः । आत्मा । राजा । ग्रन्थिः ॥ मयूरः । इति मेदिनी । मनः । शरीरम् । काजः । धनम् । शब्दः । इत्यनेकार्थकोषः । प्रकाशः ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

कः, त्रि, सर्व्वनाम । इति विश्वः । के कि इति भाषा ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । १७ । २० ।
"तस्ते परमात्मानं तात ! कः केन ग्रास्यते" ॥)

कंशः, पुं क्ली, कंसः । पानपात्रम् । इत्यमरटीका ॥

कंसं, क्ली पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन पातुमितिग्रैषः । "दृदृवदिहनिकमीति" सः । उणां । ३ । ६२ ।) मद्यादिपानपात्रम् । तत्पर्य्यायः । पानभाजनम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ९ । ३२ । कंशम् ३ । कांस्यम् ४ । इति तट्टीका । तैजसद्रव्यम् । स्वर्णरजतादिनिर्म्मितपात्रमात्रम् । मानविशेषः तत्तु षाढ्कपरिमाणम् । इति मेदिनी ॥ (चतुःषष्टिपलात्मकाढ्कस्वरूपम् ॥ यथा भावप्रकाशे ।
"शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथाढ्कः ।
भाजनं कांसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्चसः" ॥
ताम्रवङ्गमिश्रितधातुविशेषः । काँसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कांस्यम् २ । कंसास्थि ३ । ताम्रार्द्धम् ४ । इति चिकाण्डशेषः । (वर्तुलाकारयज्ञियपात्रभेदः । यथा शतपथब्राह्मणे ।१४।९।३।१ ।
"औडुम्बरे कंसे चमसे वा" ।)

कंसः, पुं, (कामयति पित्रादिबन्धुवर्गान् अभिभूय पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं यः । कम् + सः । यद्वा कंसे ग्रास्ति ग्रुचून् कंस ग्रासने इत्यस्मात् सः ।) विष्णुद्वेष्टसुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु मथुरादेशराजा । यदुवंशीयोग्रसेनराजपुत्रः । श्रीकृष्णमातुलः । तेन वधः प्राप्तः । (एतद्विवरणं भागवते । १० । ४४ अध्याये विशेषेण द्रष्टव्यम् ॥ कंसनामकारणं हरिवंशे यथा,
"कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि ।
कंसस्तस्माद्रिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति" ॥
अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ॥)

कांसकं, क्ली, (कामयतेऽनेन चक्षुर्दृष्ट्यादिकमितिग्रैषः । कम् + सः । ततो जातौ संज्ञायां वा कन् ।) चक्षुरौषधधातुविशेषः । स तु हीराकसीप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । पुष्पकासीसम् २ । नयनौषधम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कंसकारः, पुं, स्त्री, (कंसं तन्मयपात्रादिकं करोति यः । कंस + ञ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । केचित्तु तालव्यशकारमिच्छन्त्यत्र ।) जातिविशेषः । काँसारि इति भाषा । तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः अम्बष्ठो गान्धिको वणिक् ।
कंसकारश्शकारौ ब्राह्मणात् सम्बभूवतुः" ॥
इति वृहद्धर्म्मपुराणम् ॥ अपि च ।
"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च षड्ढते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षड्ढते शिल्पिनो नराः" ॥

ककुत्

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
कंसजित्, पुं, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि + कर्त्तरि क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥
कंसवती, स्त्री, (कंसः ग्रासनग्रक्तिरस्यस्याः । कंस + मतुप् मस्य वत्वम् । यद्वा कंसः भाद्यत्वेनास्यस्याः ।) कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च । (यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का ग्रूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" ॥)
कंसहा, [न्] पुं, (कंसं हन्ति हतवान् वा । कंस + हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ।) कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।
(यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का ग्रूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" ॥)
कंसारातिः, पुं, (कंसस्य अरातिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ १ । १ । २१ ॥
कंसारिः, पुं, (कंसस्य अरिः ग्रत्रुः ।) श्रीकृष्णः । इति ग्रब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिण्यां । १ । ५९ ।
"साहायकार्थमाकृतो जरासन्धेन बन्धुना ।
समं ररोध कंसारेर्मथुरां पृथुभिर्बलैः" ॥)
कंसास्थि, क्ली, (कंसस्य अस्थि । अस्थि रूपमित्यर्थः ।) कांस्यधातुः । इति चिकाण्डशेषः ॥
कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषसम्बन्धात् उद्भवति या । यद्वा कंसायाः निर्झरिण्या उद्भवो कंसायां उद्भवो यस्या वा । कंस + उत् + भू + अच् । कंस इव शुभत्वात् उद्भवतीति केचित् ।) सुगन्धिमृत्तिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । षाढ्की २ तुवरी ३ काक्षी ४ मदाक्ष्या ५ सौराष्ट्री ६ पार्व्वती ७ कालिका ८ पर्पटी ९ सती १० । इति हेमचन्द्रः ॥
कक इ ड वञ्चने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ कर्म्मणि ककते । ड ककते । इति दुर्गादासः ॥
कक ड इच्छायां । गर्व्वे । चापले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।) इच्छेह दृष्ट्या । चापलं चञ्चलीभावः । ड ककते काकः । सदृष्ट्यञ्चलो वा स्यादित्यर्थः । गर्व्वः कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
ककन्दः, पुं, (ककोः गर्व्वस्यापत्यं वा भवत्यस्मात् । कक + अन्दच् । यद्वा कं गर्व्वं चापल्यं ददाति वा ददातीति । कक् + दा + डः ।) स्वर्णः । इत्युणादिकोषः ॥
ककुञ्जलः, पुं स्त्री, (कं जलं कूजयति याचते इति यावत् । क + कूज् + अलच् । पृषोदरादित्वात् नुम् ह्रस्वश्च ।) चातकपक्षी । इति राजवल्लभः ॥
ककुत्, [द्] स्त्री, (कं सुखं कावयति शब्दयत्यस्य औन्नत्यं प्रापयतीति यावत् । वृषाणां हि ककुत् शब्दस्य सुखलक्षणमिति भावः । ककुद्हीनवृषपालने दरिद्रता इति स्मरणात् ! क + कु +

ककुद

क्विच् + पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः तुगागमश्च ।) वृषाङ्गविशेषः । घाँड़ेर झुँट इति भाषा । (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ८६ । ३ । "सम्राड़स्य सुरामो ककुन् मनुष्याणाम् । देवानामर्द्धभागसि त्वमको वृषो भव" ॥ स्कन्धभागः ॥
यथा, भागवते ५ । २५ । ७ । "ध्रायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्व्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविलुलितविकचलोचनः सुललितसुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिस्खलन्नरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्रां वनमालां नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्त्ति" ॥) ध्वजः । वरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४४ । १६ ।
"अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्" ॥)

ककुत्स्थः, पुं, (वृषरूपधरस्य देवेन्द्रस्य ककुदि तिष्ठति यः सः । ककुत् + स्था + कः ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु अयोध्याधिपतिः । (पुरञ्जयनामायं ।) शशादराजपुत्रः । इक्ष्वाकुराजपौत्रश्च ॥ (येन चासौ ककुत्स्थनामासीत् तत्कथा हरिवंशे रेलोत्तर्त्ता । ११ । १९—२० ॥
"शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् ।
इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥
पूर्व्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन सः स्मृतः ।
अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः" ॥
तथा च महाभारते १ । १ । २२९ ।
"पुरुः कुरुर्यदुः शूरो विश्वगश्वो महाद्युतिः ।
अणुहो युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः" ॥
स्कन्दादेशस्थिते च ॥)

ककुदः, पुं क्ली, (कं सुखं उत्कर्षं वा कौति प्रकाशयति धातूनामनेकार्थत्वात् कुधातुरत्र प्रकाशनार्थः अन्तर्ण्यन्तार्थश्च । कु + क्विप् तुक् च पृषोदरादित्वात् तस्य दः । यद्वा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुं भूमिं मूर्द्धानं आकरमिति यावत् ददातीति । कक + दा + कः । यद्वा "ककुदस्यावस्थायां लोपः" । ५ । ४ । १४६ । अर्द्धर्चादि-पां । २ । ४ । ३१ ।) प्राधान्यम् । (यथा अथर्व्ववेदे । १० । १० । १९ ।
"ऊर्द्धो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि" ।
रघुश्च । ६ । ७१ ॥
"इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां
ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः
श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः" ॥)
राजचिह्नम् । तत्तु श्वेतच्छत्रादि । (यथा रघुः । ३ । ७० ।
"अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" ॥)
वृषाङ्गम् । झुँट इति भाषा । इत्यमरः ॥ १ । ३ । ९१ ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४ । २३९-२३९ ।
"वृषरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।
कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गलोचनम् ॥

ककुभ्

वज्रसारमयैः पृष्ठैर्निष्प्रकनकप्रभैः ।
सुतीक्ष्णैर्मन्दुरक्षाग्रैरुत्किरन्तमिवावनिम् ॥
जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्व्वतः समलङ्कृतम् ।
सुवक्त्रखुरनासञ्च सुकर्णं सुकटीतटम् ॥
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य्य धिष्ठितम्" ॥)
पर्व्वताग्रभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥

ककुद्मान् [त्] पुं, (ककुदस्यास्तीति । मतुप् इति "मादुपधायाश्च मतोर्वो यवादिभ्यः" । ८।२।९ । न मस्य वकारत्वम् ।) वृषभः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५६ ।
"तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्" ॥)
पर्व्वतः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २७ ।
"ककुद्मान् पर्व्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु" ॥)
ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः॥ अत्र क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्पत्तेर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् वतुप्राप्तौ मतुप्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधमतम् ॥ (ऊर्म्मिः । यथा, यजुर्व्वेदे । ९ । ६ ।
"ऊर्म्मिः प्रतूर्त्तिः ककुद्मान्" ॥)

ककुद्मती, स्त्री, (ककुदिव वृषस्कन्धवत् अतिप्रशस्तो मांसपिण्डः अस्त्यस्याम् । मतुप् । यवादित्वात् न मस्य वत्वं स्त्रियां ङीप्।) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ । ७४ । पाछा इति भाषा ॥

ककुन्दरं, क्ली, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थलविशेषं दृणातीति । ककु + दृ + खच् मुम् च ।) कुकुन्दरम् । नितम्बस्थकूपकहृदयम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः । ३ । ९६ ।
"कनीनिके चाक्षिकूटे श्रुक्कुलीकर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शष्कौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" ॥
"सक्थ्नश्चतुरङ्गुलः ककुन्दरविभागश्रोभी रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः" ।
इति दशकुमारे ॥)

ककुप्, [प्] स्त्री, (कं वातं स्खुभ्नाति विस्तारयति या । स्खुभ इति सौत्रः । क्विप् । एषोदरादित्वात् सलोपः ।) दिक् । इत्यमरः ॥ १ । ३ । १ । प्रवेणी । शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शाखम् । इति विश्वः ॥

ककुभ्, स्त्री, (कं सुखं आनन्दं स्खुभ्नाति विस्तारयति या एषोदरादित्वात् सलोपः ।) रागिणीविशेषः । तस्या नामान्तरम् । कुङ्कः । तस्या लक्षणम् ।
"पीतं वसाना वसनं सुकेशी
वने रुदन्ती पिकनादहीना ।
विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा, भागवते । २ । ७ । २५ ।
"वक्षःस्थलस्पर्शरुजमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्भिरुपाढहासम्" ॥ दक्षकन्या । सैव धर्म्मपत्नी । यथा तत्रैव । ६ । ६ । ४ ।
"भानुर्लम्बा ककुब् जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती" ॥)

ककुभः, पुं, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाशरूपविशेष इति यावत् भात्यस्मात् । ककु + भा + कः । यद्वा कं वातं स्खुभ्नाति विस्तारयति । क + स्खुभ + कः + एषोदरादित्वात् सलोपः ॥) अर्জ্জुनवृक्षः । (यथा, चक्रपाणिदत्तस्य संग्रहे ॥
"गोधूमककुभचूर्णं क्षीरगव्ययोगव्यसर्पिषा पक्वम् ।
मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥
मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
रसायनं परं बल्यं वातघ्नमास्यशोधितम् ।
संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः" ॥)
वीणादण्डम् । तत्पर्य्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥ १ । ७ । ७ ॥ वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधःशुष्कगाम्भीर्य्यार्थं दारुमयं भाण्डं यच्चर्म्मणाच्छाद्य दीयते तच्चेत्यन्ये । वीणास्थितालावुफले इत्यपरे । इति भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥ (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७ । १३० ।
"हर्य्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात्" ॥)

ककुभा, स्त्री, (केन आदित्येन कुत्सितानि भानिनक्षत्राण्यस्याम् । टावन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (केन सूर्य्येण दिनप्रकाशेनेति भावः कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातोः सुपीति कः । भिदाद्यङ् वा । रात्रावेवास्या माधुर्य्यस्याधिक्यमिति तात्पर्य्यार्थः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

ककुभादनी, स्त्री, (ककुभः अर्জ্জुन इव अद्यतेऽसौ तुल्यगुणत्वात् । ककुभ + अद् + कर्म्मणि ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कक्का हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥

कक्कोलः, पुं क्ली, (ककते गच्छति दिशि प्रकाशते इत्यर्थः ततः क्विप् कक्कोलति संख्यायति कुलधातोर्ज्वलादित्वात् णः । कक्चासौ कोलश्चेति ।
"पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैरित्युक्तेः" ।)
सुगन्धिद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा रामायणे ३ काण्डे ।
"वनानि च सुरम्याणि कक्कोलानां लवस्य च" ॥)

कक्कोलकं, क्ली, (कक्कोलस्य + इदमर्थे स्वार्थे वा कन् । शाल्मलिद्वीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्व्वतः । तद्विवरणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः कोलकम् २ कोषफलम् ३ । इत्यमरः ॥ क्षुतफलम् ४ कटुकफलम् ५ हृद्यम् ६ स्थूलमरिचम् ७ कक्कोलम् ८ माधवोचितम् ९ कालम् १० कटफलम् ११ मरिचम् १२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वक्त्रजाड्यहरत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकषायहम् । लघुदृष्यापहं वक्त्रशोदर्दौर्गन्ध्यनाशनम्" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

कक्खं हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । कक्खति । इति दुर्गादासः ॥

कक्खटः, त्रि, (कक्खति हसति यः ॥ प्रफुल्लमुखो जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यस्तु रूक्षार्थः । कक्ख अटन् । अथवा कक्खं प्रसन्नभावं अटति अर्द्यति कर्कशान्तर्वृत्तित्वात् कक्ख + अट् + अच् । यदा कठिण्यां वर्त्तते तदा कक्खति हृष्या प्रकाशयति वर्णान् । अन्तर्णिजर्थः ।) कठिनः । इत्यमरः ॥

कक्खटपत्रकः, पुं, (कक्खटानि प्रकाशान्वितानि पत्राणि यस्य । कप् ।) वृक्षविशेषः । पाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । षट्टः २ वाजशूलः ३ शाणिः ४ चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥

कक्खटी, स्त्री, (कक्खति भूकर्षणेन प्रकाशयति वर्णान् । अच्प्यन्तर्णिच् शकादिभ्योऽटन् गौरादित्वात् ङीष् ।) खटिका । खड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कक्षः, पुं, (कषतीति । कष् हिंसायां "हृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" । उणां ३ । ६२ । इति सः ।) बाहुमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥ काँख् बगल् इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते ४ । ६ । १ ।
"वदर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चना-
नङ्गान् स कक्षे परिरभ्य वाससा" ॥)
वृक्षम् । वीरुत् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २१८ । (यथा, मनुः ७ । ११० ।
"यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति" ॥
"यथा क्षेत्रे धान्यवृक्षादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्त्ता रक्षति वृक्षादिकञ्चोद्धरति" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) शुष्कवृक्षम् । इति धरणी ॥ (यथा, माघः । २ । ४२ ।
"प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्" ॥)
कक्षः । (यथा महाभारते । ९ । वारणावतगमने । १४६ । २२ ॥
"कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलौकसः ।
न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" ॥
विलौकसो महाकक्षे वृहत्कक्षे इत्यर्थः ॥) शुष्कवनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् । इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । खाण्डवदहनपर्व्वणि । २३१ । ३ ।
"अयमग्निर्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः" ॥)
भित्तिः । पार्श्वः । इति भरतधृताजयः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । ५ । २५ ।
"तस्य वानररिंहस्य क्रममाणस्य सागरम् ।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्জ্জति" ॥)

कक्षरुहा, स्त्री, (कक्षे कक्षे जलप्राये रोहति इति । कक्ष + रुह + क । अस्या व्यूपजातत्वात् तथात्वम् ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्ष्या

कक्षा, स्त्री, (कक्ष-हिंसादौ + सः टाप् च।) हस्तिरज्जुः। काञ्ची। गेहप्रकोष्ठकः।
(यथा, भागवते ३। १५। २७।
"तस्मिन्नतीत्य मुनयः षड़सञ्जमानाः
कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम्" ॥)
भित्तिः। साम्यम्। रथभागः। अन्तरीयपश्चिमाञ्चलम्। परिधानवस्त्रस्य एकतो निहितान्तञ्चलम्। उदग्राहिणी। इति हेमचन्द्रः॥ (काछा कौंचा आँचल इत्यादि भाषा॥ यथाह योगियाज्ञवल्क्यः।
"परिधानात् बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासरी भवेत्"॥)
"वामे एके तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम्।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"॥
इति स्मृतिः॥
स्वर्डापदम्। इति मेदिनी रत्नम्॥ कक्षा। हस्तिमध्यदेशबन्धनरज्जुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ क्षुद्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"बाऽपार्श्वांसकक्षेषु क्षुण्णस्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत्"॥
इति माधवकरः॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सति चिकित्सकः।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वमुक्तया"॥
इति भावप्रकाशः॥

कक्षापटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटोवस्त्रम्।) कौपीनम्। इति हलायुधः॥ (कक्षायाः गृहप्रकोष्ठकस्य पटः इति विग्रहे गृहभित्तिस्थपटः॥)

कक्षावान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्व्ववस्तुनि साम्यं सा विद्यते यस्य। कक्षा + मतुप् मस्य वः।) मुनिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कक्षावेक्षकः, पुं, (कक्षायाः अवेक्षकः यद्वा कक्षां वनोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा अवेक्षते इति। अव + ईक्ष् + ण्वुल्।) सुद्वान्तपालः। उद्यानपालः। रङ्गाजीवः। कविः। भिड़्गः। द्वाःस्थः। इति मेदिनी॥

कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति जायते या। कक्ष + उत् + स्था + कः टाप् च।) भद्रमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

कक्ष्यं, क्ली, (कक्षायै साम्याय भवम्। कक्षा + यत्।) एषणिकास्थकटोरा। इति मिताक्षरा। निक्षिर वाटी इति भाषा॥ (त्रि, कक्षापूरकः। यथा, ऋग्वेदे ५। ४४। ११।
"ग्रैवेण आसामदितिः कक्ष्यो मदो-
विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः"॥)

कक्ष्या, स्त्री, (कक्षे भवा। कक्ष + शरीरावयवात् + यत् टाप् च।) कक्षरज्जुः। काछड़ड़ी इति ख्याता। चर्म्मरज्जुः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ गजमध्यबन्धनचर्म्मरज्जुः इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। चूषा २ वरत्रा ३। इत्यमरः॥ २।८।४२। वृषा ४ दृश्या ५ दृष्या ६ कक्षा ७। इति तट्टीका। हर्म्म्यादिप्रकोष्ठः। राजगृहादेर्वेणुनावच्छिन्नो देशः। (मङ्गल इति भाषा। यथा रामायणे। २। २०। ११।

कङ्कणं

"प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः।
ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान्"॥)
काञ्ची। इत्यमरः॥ ३।३।१५७। अन्तर्गृहमिति सुभूतिः। (यथा, कुमारे ७। ७०।
"क्रान्तानि पूर्व्वं कमलासनेन
कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश"॥)
साटश्यम्। उद्योगः। दृढतिका। उत्तरीयवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ गुञ्जा। इति शब्दरत्नावली॥

कख ए म हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-अकं-सेट्।) एदित् घटादिः इति वोपदेवः। पाणिनीमते तु एदित्वं न तेन अकखीत् अकाखीत् इति स्यात्।) म कखयति ए अकखीत्। इति दुर्गादासः॥

कख्या, स्त्री, (कखति हसतीव प्रकाशते शोभते। कख् + यत् + स्त्रियां टाप्।) कक्षा। हर्म्म्यादिप्रकोष्ठः। इति शब्दरत्नावली॥

कग म ए क्रियासु। क्रियामात्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-अकं च-सेट्। घटादि एदित् इति वोपदेवः। नैदित् इति पाणिनिः। अकागीत् अकागीत्॥) तेन म कगयति। ए अकगीत्। क्रियामात्रे। कगति लोकः गच्छतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कङ्कः, पुं, (कङ्कते उद्गच्छति इति। ककि गतौ। कक् + अच् + इदित्वान्नुम्।) पक्षिविशेषः। काँक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोहपृष्ठः २। इत्यमरः। २। ५। १६॥ सदंशवदनः ३ खरः ४ रक्तालङ्गरवाः ५ क्रूरः ६ आमिषप्रियः ७। इति राजनिर्घण्टः॥ अरिष्टः ८ कालपृष्ठः ९ किंशारुः १० लोहपृष्ठकः ११। इति जटाधरः॥ दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भागवते ३। १०। २३।
"कङ्कगृध्रवटश्येनभासकवर्हिणः"।) यमः। कृष्णद्विजः। इति मेदिनी॥ युधिष्ठिरराजः। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ४। ६। १४।
"पृच्छन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा"॥
शालमलिद्वीपान्तर्गतपञ्चमवर्षपर्व्वतः। तद्विवरणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्। क्षत्रियः। इति शब्दमाला॥ कंसासुरभ्राता। स तु उग्रसेनपुत्रः। (यथा, भागवते ९। २४। २४।
"कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा"॥)
महाराजचूतः। इति राजनिर्घण्टः॥

कङ्कटः, पुं, (कं देहं कटति आवृणोतीति। क + कट + अच्। अथवा-ककि लौल्ये इति कङ्कते लज्जेन नाशतां याति अचिरस्थायित्वात् ककि + अटन्।) (कवचः। इत्युणादिकोषः॥ प्रतिसंस्कृतेनामरश्च॥ (यथा, रघुः। ७। ५९। "सर्व्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च"॥)

कङ्कटकः, पुं, (कङ्कट + स्वार्थे कन्।) सन्नाहः। इत्यमरः। २। ८। ९४। साँजोया इति भाषा॥

कङ्कणं क्ली, (कं सुखं कणतीति। क + कण शब्दे + कर्त्तरि अच्-एषोदरादित्वात् णत्वम्।) स्वनामख्यातहस्ताभरणम्। तत्पर्य्यायः। करभूषणम्२॥ इत्यमरः २। ६। १०८॥ कौशुकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते ६। १६। ३०।
"मध्याह्नगौरं सितिवाससं स्फुरत्
किरीटकेयूरकटिचकङ्कणम्"॥)
हस्तसूत्रम्। मङ्गनम्। शेखरम्। इति विश्वः॥

कङ्कणी, स्त्री, (ककि गतौ घञ् कङ्कः तस्मिन् अणति-अण शब्दे ततः अच् गौरादित्वात् ङीष्। शकन्ध्वादिवत् सन्धिः। यद्वा कं सुखं कणति इति कण + पचाद्यच्।) क्षुद्रघण्टिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कङ्कणीका, स्त्री, (चङ्क्रम्यते पुनः पुनः कणति। कण शब्दे अस्मादण्डलुगन्तात् "चङ्क्रिण्याः कङ्कण च"॥ ४। १८। उणां इति ईकन् धातोः कङ्कणादेशश्च।) क्षुद्रघण्टिका। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कङ्कतं, क्ली, (कङ्कते शिरोमलं प्राप्नोतीति। ककि गतौ + अतच्।) कङ्कतिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ चिरुणी इति ख्यातम्॥

कङ्कतः, पुं, (कङ्कते भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति झटिति नाशं गच्छति वा। ककि गतौ इति धातोः अतच्।) वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥ (केशप्रसाधनी कङ्कती। चिरुणीइति भाषा। यथा, अथर्व्ववेदे १४। २। ६८। "क्षत्रियमः कङ्कतः शतदन्य एषः। अपास्याः केशं मलमपशीर्षण्यम् लिखात्"॥ अल्पविषप्राणिविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। १। १९१। १।
"कङ्कतो नकङ्कतोऽयो सतीनकङ्कतः"॥)

कङ्कतिका, स्त्री, (कङ्कते मूर्द्धजेन सम्बन्धं गच्छतीति। ककिगतौ बाहुलकादतच्। गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् केश इति ह्रस्वः। यद्वा कस्य शिरसोऽङ्गानि। शकन्ध्वादित्वात् सन्धिः। कङ्केषु अतति ततः कुन्। तत इत्वं टाप् च।) केशप्रसाधनार्थकाष्ठादिनिर्म्मितद्रव्यम्। चिरुणी काँकुइ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसाधनी २। इत्यमरः। २। १९०॥ कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधनम् ५। इति तट्टीका। केशमार्জ্জनम् ६। इति जटाधरः॥ फली ७ फलिका ८ फलिः ९। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। धूलीजन्तुमलकण्डुशिरोरोगनाशित्वम्। कान्तिकेशवृद्धिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः। नागबला। इति वैद्यकम्॥

कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोरुहं प्राप्नोति। ककि गतौ + बाहुलकादतच् गौरादित्वात् ङीष्।) कङ्कतिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कङ्कचोटः, पुं, (कङ्कात् पक्षिविशेषात् आत्मानं त्रायति। कङ्क + त्रा + अटन् एषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा कङ्कवत् चोटयति कङ्क + चुट् + णिच् + कर्त्तर्य्यच्।) मत्स्यविशेषः। काँकिला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जलबधः २। इति चिकाण्डशेषः॥

कङ्कचोटिः, पुं, (कङ्कस्य चोटिरिव चोटिश्चञ्चुर्यस्य।) मत्स्यविशेषः। काँकिला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जलसूचिः २। इति जटाधरः॥

कङ्काल

कङ्कपत्रः, पुं, (कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रमेव पत्रं पक्षो यस्य ।) बाणविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा रामायणे ६ । २८ । ४ ।
"विद्युर्धुरोरुपार्श्वे कङ्कपत्रैरजिह्मगैः" ॥
कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रम् । यथा,
"नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे" ॥ रघुः २ । ३१ ॥)

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करचाञ्चल्यं मलते धारयति । ककि चापल्ये + घञ् । कङ्क + मल धृतौ । मलधातोः उपपदे कर्म्मण्यण् टाप् च ।) करतालीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कमुखः, पुं, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः ॥ साँड़ाशि इति भाषा । (स्त्री, नाल्योद्धरणार्थं यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥) अस्य प्रशंसा यथा,
"निर्व्वर्त्तते साध्ववगाहने च
शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्व्वेष्वविकारि चैव" ॥ सुश्रुते ॥
(त्रि, यथा रामायणे ६ । ७६ । ६६ ॥
"व्याघ्र-सिंहमुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि" ॥)

कङ्करं, क्ली, (कं जलं कीर्य्यतेऽत्र । कं + कॄ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करः, त्रि, (कं सुखं किरति क्षिपतीति । कं + कॄ + अच् ।) कुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोलः, पुं, (कङ्क इव लोलः लस्य रः ।) निकोचकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँकरोल इति ख्याता लता च ॥

कङ्कलोह्यं, क्ली, (कङ्क इव लोह्यते आलोह्यते । इति कङ्क + लोड् + ण्यत् ।) कङ्कलोहम् । चटिचिता चिचोड़मूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

कङ्कशत्रुः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । एतन्नामकत्वमाऽस्य अत अस्य तथात्वम् ।) एतन्नामकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशायः, पुं, (कङ्क इव शेते । शीङ् + घञ् ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पित्राद्यादरवशात् । ककि + अच् ।) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" ॥)
गोशीर्षचन्दनम् । तद्यथा ।
"गोशीर्षं चन्दनं ज्ञेयमात्मगुप्तमगन्धिकम् ।
कङ्क" इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्कालः, पुं, (कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपतीति कं + काल + अच् ।) शरीरास्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ समुदितशरीरास्थिसंघातरक्तमांसरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । करङ्कः २ अस्थिपञ्जरः ३ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । "अस्थिकङ्काल-

कङ्कुका

सङ्घीर्णां भूर्बभूव" ॥)

कङ्कालमाली, [न्] पुं, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य व्रीह्यादित्वादिनिः ।) महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कुः, पुं, (कङ्कते औद्धत्यं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्रः । स तु कंसासहोदरभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ९ । २४ । २४ ॥
("कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः कङ्कुः सुहूस्तथा" ॥)
क्वचित् शङ्कुरितिपाठः ।) कङ्कटशम् । इति हिरूपकोषः ॥

कङ्कुः, क्ली, (कङ्कुस्तृणविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्कु + स्था + क + षत्वम् ।) पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालकुष्ठम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्द्विधा रजताभं स्वर्णाभञ्च । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-शूलनाशित्वम् । रेचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच ।
"पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् ।
श्यामं पीतं लघु व्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्" ॥
(इदञ्च हिमालयशिखरे जायते । यदुक्तं —
"हिमवत् पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तच्चैकं नालिकाख्यं स्यात्तदन्य रेणुकं स्मृतम्" ॥
"कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
क्षमिशोथोदराध्मानगुल्मानाह कथापहम्" ॥)

कङ्केरः, पुं, (कङ्कते भक्षणाय लौल्यं गच्छति । ककि + एरः ।) काकविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्वारवलिभुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्केलिः, पुं, (कं सुखं तस्मै केलिः यत्र ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्केल्लः, पुं, (ककि + एल्लप्रत्ययः ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्केल्लिः, पुं, (कङ्क + बाहुलकात् एलिः एषोदरादित्वात् लच्च ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कुं, क्ली, (कं सुखं खलत्यनेन । खल + बाहुलकात् डः ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा छान्दोगोपनिषदि ४ । १० । ५ ।
"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कच्चतु खच्च न विजानामीति ते होचुर्यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेवकमिति प्राणच्च ह स्मै तदाकाशच्चोचुः" ॥)

कङ्कुः, स्त्री, (कं सुखं अङ्कति अङ्कयति वा अगि गतौ + ण्यन्तादस्मात् मृगय्वादित्वात् कुः शुकनृभ्वादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीतशणुला । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २० । कङ्गूः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति तट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।
"स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णरक्तसितास्तथा ।
पीता चतुर्व्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता" ॥)

कङ्कुका, स्त्री, (कं सुखं अङ्कयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अगि गतौ ण्यन्तात् मृगय्वादित्वात् कुः इदित्वात् नुम् शुकनृभ्वादित्वात् अलोपे सन्धिः ।

कचः

स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) कङ्कुः अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्कुनी, स्त्री, (कंवा नीयते कङ्कुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्क + नी + बाहुलकात् कर्म्मणि डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्गुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । भग्नास्थिबन्धकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुनीपत्रा, स्त्री, (कङ्कुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः ।) पण्यान्धाढ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुलः, पुं, (कङ्कुं जाति गृह्णाति अनेन कङ्कु + ला + बाहुलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट् ।) इ कचति । इति दुर्गादासः ॥

कच उ बन्धे । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-सेट् ।) उ कचते कचते । त्विट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कचः, पुं, (कचते शोभते शिरसीति । कच् + घञ् अच् वा । कच्यते बध्यते इति कच बन्धे + कर्म्मणि अप् वा ।) केशः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १६ ॥)
"कचेषु च निगृह्यैतान् निविहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ दृढमानुशिरोरुहान्" ॥)
बृहस्पतिपुत्रः । (कचते दीप्यते तपस्तेजसेति कच् + दीप्तौ + पचाद्यच् । पुरा किल सुरासुरसंग्रामे असुराणां यानेव देवा निजघ्नुस्तांश्चासुरगुरवृगुः सञ्जीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास । सुरगुरर्बृहस्पतिः पुनस्तद्विद्यानभिज्ञतया सुरान् रणनिहतान् जीवयितुं न शशाक । तद्दर्शनभीता देवा गुरुसुतं कचमुपागम्य अर्थ्यामिर्वाग्भिः सन्तोष्य तं सञ्जीवनीलाभाय शुक्रसकाशं प्रेरयामासुः । कचो ऽपि सुरकार्य्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गीकृत्य नितरां भक्त्या परिचर्य्यया च काव्यं परितोषयन् ब्रह्मचर्य्यमालम्बाधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो दैत्याः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय तं वारद्वयं निहत्यापि यदा पूर्णकामा नासन् तदा भूयोऽपि तन्मांसादिकं लवशः कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह भोजयामासुः शुक्रस्तु स्वदुहितुर्देवयान्याः सस्नेहनिर्ब्बन्धातिशयेन खोदरगतं कचं सञ्जीवनीविद्यां प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः कृतार्थश्च कचोऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वेन अनुरुद्धोऽपि सम्बन्धानुरोधात् नैव खीचकार । सुतरां क्रोधपरतन्त्रया तया निष्फलविद्यो भवेत्यभि-

कच्चरं

शन्तनोरपि त्वमपि क्षत्रियभार्य्या भविष्यसीति शप्ता देवयानी । एतद्विवरणं सविस्तरं महाभारतीयसम्भवपर्व्वणि १ । ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥ बन्धः । शुष्कव्रणः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति शब्दमाला ॥

कचङ्गलं, क्ली, (कचस्य जनकोलाहलरवस्य अङ्गनम् । प्रकम्ध्वादित्वात् सन्धिः ।) विक्रयस्थानम् । तत्पर्य्यायः । निर्मुटः २ पण्याजिरम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचङ्गलः, पुं, (कच्यते बध्यते वेलया अथवा कचते आत्मानं वेलाभूमिं न लङ्घयतीति यावत् बाहुलकात् अङ्गलच् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचपं, क्ली, (कचते शोभते । "उषिकटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्" इति उणां । ३ । १४२ । कच + कपन् ।) हस्तम् । शाकपत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कचपक्षः, पुं, (कचानां केशानां पक्षः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः । समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचमालः, पुं, (कचं कचवत् वर्णं मलते धारयतीति । कच + मल् + कर्म्मण्यण् ।) धूमः । इति हारावली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुफला, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचा, स्त्री, (कच्यते बध्यते लौहशृङ्खलादिभिरिति यद्वा कचते शोभते राजगृहे इति ।) कच + अच् + टाप् ।) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा । इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति । अक + उन् ।) दुराधर्षम् । दुःशीलम् । इति मेदिनी ॥

कचाकुः, पुं, (कच इव कचनिर्म्मितवेणीवत् अकति कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन् ।) सर्पः । इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदटति मेघवत् शून्ये विहरतीति । कच + अट् + उरच् ।) पक्षिविशेषः । डाक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शितिकण्ठः २ दात्यूहः ३ काकमर्दुकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोदं, क्ली, (कचं आमोदयतीति-आ-मुद्-णिच्-अच् ।) वालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाला इति भाषा ।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते । कच् + उन् ।) कची । स्वनामख्यातगुल्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूलशाकविशेषः । यथा,—

"कदली दोडिमी खाद्यं हरिद्रा माणकं कचुः ।
विल्वोऽम्लोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

कचटं, क्ली, (कु कुत्सितं चटतीति । चट् + अच् । बाहुलकात् कोः कत् । कुत्सितम् ।) जलपिप्पली । इति वैद्यकम् ॥

कचरं, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर + अच् कोः कदादेशः । अथवा चरेष्टः ।) मलिनम् । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ॥

कचरं, क्ली, (कु कुत्सितं चर्य्यते आचर्य्यते यत् यद्वा केन जलेन चर्य्यते व्यवक्रियते यत् एषोदरादित्वात् चकारस्य छत्वम् ।) तक्रं । इति मेदिनी ॥

कचित्, य, (कच चिच्च अनयोः समाहारः । कोः कदादेशः । अथवा कान्यते इति कद् चीयते निश्चीयते यस्मात् । कम + क्विप् । चि + क्विप् ततः एषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) कामप्रवेदनम् । इष्टपरिप्रश्नः । इत्यमरः । ३ । ४ । १ । यथा, "कच्चित् जीवति मे तातः" ॥ (तथा, रघुः । ५ । ५ । "आपद्यते न व्ययमन्तरायैः
कच्चिन्महार्घे स्त्रिविधं तपस्तत्" ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन छृणाति दीप्यते क्षाद्यते वा, उच्छृदिर दीप्तिदेवनयोः छृद् वा अन्येभ्योऽपि इति डः । कं जलं च्यति परिच्छिनत्ति इति वा, छो छेदने + आतोऽनुपेति कः" । ३ । २ । ३ । इति कः ।) अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमरः । २ । १ । २ । काछाड् इति भाषा । (यथा, किराते १२ । ५४ ।
"कच्छान्ते सरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः" ॥)
सिन्धूनां सरसाञ्च प्रान्तभागः । इति मधुः ॥ जलाशयप्रान्तदेशः । इति रमानाथः । नदीपर्व्वतादिसमीपम् । इति साङ्ख्य ॥ (यथा महाभारते । १ सम्भवपर्व्वणि शाकुन्तले ७० । १६ । "नदीकच्छोद्भवं कान्तमुक्षितध्वजसन्निभम्" ॥)
तुन्नरुक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ तुंद इति भाषा । परिधानाञ्चलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ काछा कौंचा कँड़सी इतिभाषा । श्रोणेस्य पर्य्यायः । कक्षा २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशविशेषः । यथोक्तञ्च ।
"गङ्गेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ।
कच्छदेशः समाख्यातस्तत्रे श्रीशक्तिसङ्गमे" ॥)

कच्छः, त्रि, (केन जलेन छृणाति दीप्यते इति । छृद् + बाहुलकात् डः ।) जलप्रान्तः । इति नानार्थे अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थं अटति प्राप्नोति प्रकम्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः । अट् अच् संज्ञायां कन् अत इत्वं च । यद्वा कच्छेन पश्चाद्भागस्थवस्त्राञ्चलविशेषेण अश्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट् कर्म्मणि अप् । ततः कन् इत्वं च ।) कच्छः । इति शब्दरत्नावली । काछा इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि किञ्चिददृश्य शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यद्वा कच्छे अनूपदेशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ + पा + कर्त्तरि डः ।) स्वनामख्यातजलजन्तुः । काछिम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूर्म्मः २ कमठः ३ । इत्यमरः ॥ १ । १० । २१ । गूढाङ्गः ४ धरणीधरः ५ कच्छेशयः ६ पल्वलावासः ७ कठिनपृष्ठकः ८ । पञ्चनखः ९ क्रोडाङ्गः १० । इति शब्दरत्नावली । पञ्चनखः ११ गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुल्मः १४ । इति जटाधरः । अस्य मांसगुणाः ।
वातहरत्वम् । शुक्रवर्द्धिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेधास्मृतिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । शोथदोषनाशित्वञ्च । तस्य चर्म्म पित्तनाशकम् । पादः कफहारकः । अण्डं स्वादु वाजीकरञ्च ॥ (अवतारविशेषः । यथा भागवते ८ । ७ । १० ।
"सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्कएवतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥)
नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । कुबेरस्य निधिविशेषः । मद्यस्य बन्धविशेषः । इति मेदिनी ॥ मदिरायन्त्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ऋषिविशेषः स तु विश्वामित्रपुत्रः ॥ यथा हरिवंशे २७ । ४७ — ५० ॥
"विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः ।
शालावत्यां हिरण्याक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान् ॥
साङ्कृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः ।
मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥
कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनां" ॥
नागविशेषः । यथा महाभारते १ । १२३ । ६८ ।
"कर्क्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः ।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा + डः + स्वार्थे कन् । अत इत्वं टाप् च । कफवाताभ्यां जातानि कच्छप इव पञ्च षट् वा दारुणानि उन्नतानि यस्यां संज्ञायां कन् टापि इत्वं च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"ग्रथिता पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
कफानिलाभ्यां जातायाः कच्छपिकां बुधैः" ॥
प्रमेहोपेक्षया जातदृश्यपिड़कान्तर्गतपिड़काविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" ।
इति सुश्रुतः ॥
("अवगाढ़ार्त्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
मृदुण्या कच्छपपृष्ठाभा पिड़का कच्छपी मता" ॥
इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति । पा + सुपीति कः । ३ । २ । ४ । अथवा कच्छेन पिबति । अच तु गापोष्टक् न पिबतेः सुराशीध्वोरिति वचनात् ङीषेरिति ङीष् । ४ । १ । ६३ ।) कूर्म्मी । तत्पर्य्यायः । डुलिः २ दुलिः ३ कमठी ४ । वीणाविशेषः । सा तु सरस्वतीवीणा । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । १३१ । क्षुद्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । कच्छपिकारोगः । तच्चिकित्सा यथा,
"कच्छपीं खेदयेत् पूर्व्वं ततः स्निग्धैः प्रलेपयेत् ।
कल्कीकृतैर्निशाकुष्ठसितातालकदारुभिः ॥

तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्सया"॥
इति भावप्रकाशः॥

कच्छरुहा, स्त्री, (कच्छे रोहति या। कच्छ + रुह् + इगुपधेति कः। ३। १। १३५। स्त्रियां टाप् च।) दूर्व्वा। इति शटाधरः॥

कच्छा, स्त्री, (कचं पश्चात्प्रदेशं छादयतीति। छद् + णिच् + डः एषोदरादित्वात् ह्रस्वः। टाप् च। कचच्छाद्यतेऽनया वा।) परिधानापरावस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ चीरिका। भिँभी पोका इति भाषा। बागही। इति मेदिनी॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छ एव स्वार्थे अटन् ततः स्वार्थे कन् टाप् च।) कच्छटिका। इति शब्दरत्नावली॥

कच्छुः, स्त्री, (कर्षति देहं। कष हिंसायां + "कषेच्छः"१।८६। उणां ऊ छान्तादेशश्च।) एषोदरादित्वात् वा ह्रस्वः। रोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

"सूक्ष्मा बह्व्यः पिड़काः सावयव्यः
पामेत्युक्ता कण्डूमत्यः सदाहाः।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरत्यङ्गिचोच्चैः"॥

इति निदानम्॥ तच्चिकित्सा यथा।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम्।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामाकच्छूविचर्चिकाम्"॥

इति अर्कतैलम्॥१॥

"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी सुराष्ट्री कुष्ठञ्च मागधी॥
लाङ्गलीरसोरुग् दद्रुघ्नः क्षमिहाननः।
दन्ती निम्बदलैश्चैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक्॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम्।
अर्कसीऽगुडदुग्धेन पृथक् पलमितेन च॥
गोमूत्रस्याढकेनापि प्रनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिबधिरामयान्।
कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्"॥
कच्छुराक्षसनाम तैलम्॥२॥ इति भावप्रकाशः॥
("अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम्।
भार्गिमञ्चेन तुल्यांशं मस्तुकाम्लिकपेषितम्।
कच्छुं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्धतैलप्रयोगराट्॥
कोमलं सिंहास्यदलं सनिम्बं सुरभिजलेन पिष्टम्।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः।
हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम्।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम्॥
श्लोथयावद्व्रामयहरी गुह्यमेहकफापहा।
कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता॥*॥
खरसेऽपि च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम्।
कच्छुर्विचर्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्"॥

इति दूर्व्वाद्यं तैलम्॥*॥

"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम्।
नक्तमालीजैरण्डजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत्॥
तैलं सर्षपसम्भूतं गाढ़ीदुग्धप्रयापयेत्।
अनेनाशु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु॥
नीलिकापि पुरोथङ्गमीरं वातशोणितम्।
कण्डूकच्छूप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्"॥

इति सोमराजीतैलम्॥*॥

इति चक्रपाणिदत्तसंग्रहः॥)

कच्छुल्ली, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या। कच्छु + हन् + टक् + ङीप्।) पटोलः। इषुधाभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

कच्छुरः, त्रि, (कच्छूरस्यस्य। "कच्छ्वा ह्रस्वश्चेति"रः। ह्रस्वश्च। पां। ५। २। १०७। वार्त्तिके।) कच्छुरोगयुक्तः। खोसरोगी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पामनः २। इत्यमरः॥ २। ६। ५८ पुंश्चलः। इति मेदिनी॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कण्डूरोगं राति ददातीति। आत इति कः। टाप् च। एषोदरादित्वात् ह्रस्वः पूर्ब्बस्य। यद्वा कच्छूः साध्यत्वेनास्ति अस्यां ह्रस्वश्चेति केयाच्छिन्नतम्।) शूकशिम्बी। शटी। दुरालभा। इति मेदिनी॥ यवासः। इति राजनिर्घण्टः॥ ग्राहिणीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ छी गइ इति भाषा॥

कच्छूः, स्त्री, (कषति हिनस्ति देहं "कषेश्छश्च"। इति ऊः। १। ८६। उणां।) रोगविशेषः। खोस् पाँचड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पामा २ पामा ३ विचर्चिका ४। इत्यमरः॥ २। ६। ५६॥

कच्छूमती, स्त्री, (कच्छूः साधनत्वेनास्त्यस्यां अस्यर्थे मतुप् ततो ङीप्।) शूकशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + अटन् वा कन्। अत इत्वं टाप् च। एषोदरादित्वात् ओकारादेशः।) कच्छः। इति हेमचन्द्रः। काछा इति भाषा॥

कच्छोरं, क्ली, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्य्यते लिप्यते इति। क + कुर लेपे + कर्म्मणि घञ्।) शटी। इति रत्नमाला॥

कच्ची, स्त्री, (कचते दीप्यते ग्रोभते। कच् उन्। ततः कचुशब्दात् ङीप्।) कन्दविशेषः। कचु इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। वितण्डा २। इति शटाधरः॥ अस्या गुणाः। भेदकत्वम्। गुरुत्वम्। कटुत्वम्। आमवातपित्तकारित्वम्। पिच्छिलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

("कच्ची सरा गुरुः सामवातघ्नात् कटुपित्तला"॥ इति वैद्यकदव्यगुणे॥) कचु इति हिन्दीभाषा॥

"महिषासुरयुद्धेषु कचीरूपासि सुव्रते।
मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे"॥

इति शारदीयदुर्गार्चापद्धतिः॥

कज, इ रुहे। जन्मनि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ कल्लारः। रुहो जन्म। छन्दोऽनुभावे इति भावे कः। इति दुर्गादासः॥

कजं, क्ली, (के जले जायते जातं वा। जल + कर्त्तरि + डः।) कमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कज्जलं, क्ली, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् सुभगमपि जलं संयोगात् स्वदर्शनं नयतीति यावत् यद्वा कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुर्योर्जलं दूरीभूतं भवत्यस्मात्। कोः कादेशः।) अञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥ काजल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोचकः २। इति चिकित्साशब्दरत्नावली॥

("ततः साकारयद्भूरि चेटीभिः कुण्डकस्थितम्।
कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्"।
इति कथासरित्सागरे। ४। ४७॥ तथा, भागवते ६। २। २७।
"धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्"॥)

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति आच्छादयति व्रातपादिकं। यद्वा कुत्सितमपि लतागुल्मादिकञ्चेति यावत् जालयति जीवयति वर्द्धयतीतिग्रेयः। कु + जल + णिच् अच् ततो ह्रस्वः।) मेघः। इति शब्दमाला॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य।) दीपः। इति चिकित्साशब्दरत्नावली॥

कज्जलरोचकः, पुं क्ली, (कज्जलं रोचयति। दीपेनोद्भासयति। कज्जल + रुच् + णिच् ततोऽच् स्वार्थे कन्। यद्वा कुत्सितं रोगयुक्तम् जालयति आरोग्यं नयति। जल + णिच् + अच् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्वश्च। यद्वा कज्जलमिवाचरतीति कज् + जल + क्विप् + अच् ङीष् च।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कज्जला २ अनन्ता ३ इति शब्दरत्नावली॥ मिश्रितरसगन्धकम्। (यथा "गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्द्दयेद्भिषक्।
कज्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापलम्॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः"॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः॥)

कज्जलं क्ली, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुर्योर्जलं चक्षुरोगविशेषं ज्वालयति ग्रोषयति नाशयतीति यावत्। ज्वल + णिच् + अच् ह्रस्वश्च।) कज्जलम्। इति चिकित्साशब्दरत्नावली॥

कञ्चटं, क्ली, (कचते दीप्यते लतादामादिभिः ग्रोभते इति भावः। कचि + अटच्।) जलजशाकविशेषः। काँचड़ादाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जलभूः २ लाङ्गली ३। इति शब्दचन्द्रिका॥ शारदी ४ तोयपिप्पली ५ शकुलादनी ६। इति रत्नमाला॥ अलतगुलीयम् ७। इति भावप्रकाशः॥ तस्य गुणाः। श्लेष्मकारित्वम्। धारकत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च। तिक्तत्वम्। वायुहरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

कञ्चड़ः, पुं, (कञ्चते वध्नाति मध्यगतं मनुष्यादिजीवम्। कचि धातोरड़न् आञ्जलकात् इदित्वान्नुम्। कञ्चते ग्रोभते वा।) कञ्चटप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। कञ्चटः २ काचः ३ चक्रमर्दः ४ अम्बुपः ५। इति शब्दचन्द्रिका॥

कञ्चारः, पुं, (कञ्चेर्भावे घञ् कञ्चं प्रकाशं तं अटच्छति प्राप्नोतीति अट + कर्म्मण्यण्। अथवा कं ऐर्ष्यां चारयति चालयति यद्वा कं जलं चारयति निजरश्मिभिरितिग्रेयः। कचि + णिच् अच्। कर्म्मणि उपपदे अण् वा।) सूर्य्यः। इति शटाधरः॥

कञ्चुलि

कञ्चिका, स्त्री, (कञ्चते वेष्टो प्रकाशते। कचि + ण्वुल् स्त्रियां टाप् इत्वञ्च।) वेशशाखा। कञ्ची इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुञ्चिका २ क्षुद्रा ३। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रस्फोटः। इति वैद्यकम्॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते आपुच्छात् सर्वशरीरमुखपर्य्यन्तं व्याप्तो दीप्यते प्रकाशते ग्रीष्मे वा कञ्चते आच्छादयति शीतनिवारणाय। कचि + बाहुलकादुकन्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निर्म्मोकः २।

(यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।

"भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिला क्रूरचेष्टिताः।
सदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव" ॥)

भटादेस्त्वोलाङ्गतिसन्नाहः। साँजोया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारवाणः २ वाणवारः ३। इत्यमरभरतौ॥ (तथा हि रामायणे ६। ६६। २३।

"कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रकर्कशपाणयः।
उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः" ॥)

चोलकम्। काँचलि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चोलः २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासकः ४ अङ्गिका ५। वर्द्धापकस्यहीताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाऽमरशतके ८२।

"सख्यः किं करवाणि यान्ति
मृतधा यत् कञ्चुके सन्त्यसः" ॥)

वस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा भागवते ८।७१५।

"देवांश्च तत्प्रभाभिन्नाञ्छतपत्रायतेक्षणान्।
धर्म्माम्बरस्रग्वरकञ्चुकानना" ॥)

कञ्चुकालुः, पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्य। कञ्चुक + आलुच्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कञ्चुकी, [न्] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति। कञ्चुक + अस्त्यर्थे इनिः।) महत्तरत्वकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु वर्षाधरस्थरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्त्यागारे यो वेत्रधरो नियुक्तः। तत्पर्य्यायः। सौविदल्लः २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४। इत्यमरः॥ २।८। ८॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां २ अङ्के।

"नहं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादधस्य त्रया-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः"॥

अस्य कञ्चुमुल्लं भरतेन।

"अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः।
सर्व्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते" ॥)

यवः। चणकः। सर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥ विष्णुः। जोङ्गकद्रुमः। इति मेदिनी॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रकाशयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्च णिच् बाहुलकादुकन् गौरादित्वात् ङीष् जातिवाचकत्वात् ङीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी॥ क्षीरीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्याच्छादयतीति। कचि + उलच् + स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्वः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीणामङ्गरक्षिणी। इति हेमचन्द्रः॥ काँचुलि इति भाषा॥

(यथा अमरशतके। २३। "त्वं मुग्धाक्षि विनैव-

कटः

कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्।)

कञ्जं, क्ली, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि जलमयत्वात् तदति इति क्विप्। कम् जले जातम्। जनेः कर्त्तरि डः।) अमृतम्। पद्मम्। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ८। ६। ३।

"विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह पुत्रैर्म्मया तां तनुम्।
खच्छामरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम्" ॥)

कञ्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेर्डः।) ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी॥

कञ्जकः, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं शक्नोतीति। कञ्जि + कर्त्तरि ण्वुल्।) पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जजः, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन + कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥

कञ्जनः, पुं, (कं सुखं जनयतीति। कम् + जनि + अच्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जरः, पुं, (कं जलं एकार्णवस्यसलिलं जरयति शोषयति। कम् ज्वलति रश्मिभिराकर्षति। कञ्जि + अरन्।) ब्रह्मा। सूर्य्यः। उदरम्। हस्ती। इत्युणादिकोषः॥

कञ्जलः, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति। कञ्जि + कलच्।) मदनपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जारः, पुं, (कम् जलं शुक्लरसादिकं जारयति। कम् + जलं जारयति शोषयति रश्मिभिः। कम् एकार्णवस्यप्रलयसलिलं जारयति योगबलेन जापयति। कं जलं जारयति शोषयति सुखेनेतिवा शेषः। कम् + जॄ + णिच् + अण्। यद्वा "कञ्जिमृजिभ्यां चित्"। इति आरन्। ऊणां ३।१३७।) जठरम्। सूर्य्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति मेदिनी॥ (मयूरः। व्यञ्जनम्। इत्युणादिकोषः॥ ४। १३७॥ कम् जलं सागरं जारयति शोषयति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति विग्रहे अगस्त्यमुनिः॥)

कञ्चिका, स्त्री, (कञ्चते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्पद्यते। कञ्जि + कर्त्तरि + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च।) ब्राह्मणयष्टिकाक्षुप्तः। इति शब्दरत्नावली॥ वामनहाटी इति भाषा॥

कट गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः॥

कट इ गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्। इ-कटयते। इति दुर्गादासः॥

कट ई गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट। ई कट्टः इति दुर्गादासः॥

कट ए शतौ। रुधि। इतिरावरत्नम्। वट् वर्त्मणम्। (भ्वां-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। एदित् अकटीत् चकाट।) ए अकटीत् पटो गात्रम्। कटति मेघः। इति दुर्गादासः॥

कटः, पुं, (कटति मदवारि वर्षति यः। कट वर्षणे-कर्त्तर्य्यच्।) हस्तिगण्डस्थलम्। "कण्डू-

कटकी

यनेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता लगस्य"। इति रघुः"। २। ३७।) कटिदेशः तत्पार्श्वञ्च। किञ्जिल्कः। इत्यमरः॥ माँदुर् दर्म्मा इत्यादि भाषा। काशादिरचितरज्जुः येन कुसूलं वेष्ट्यते। कुसूलञ्च मराय इति टीकान्तरम्॥ दृषदरचितटाटी इतिख्यात इत्यन्ये। इति तट्टीकायां भरतः॥

(यथा भागवते। १। ३। १८।

"चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम्।
ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा" ॥)

अतिशयः। प्रकरः। समयः। इति मेदिनी॥ दृढम्। इति धरणी॥ (यथा मनु २। २०४।

"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च" ॥

"कटेषु दृढादिनिर्म्मितेषु" इति कुल्लूकभट्टः॥) शवः। शवरथः। श्मशानम्। इति हेमचन्द्रः॥ तक्षितकाष्ठम्। तक्ता इति भाषा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—रामायणे। २। ५६। २१।

"तां निष्ठितां वल्कटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्।
सुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्" ॥

"वल्कटां वल्कवाटाम्" इति तट्टीका॥ खनामप्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे। ५। १२। १३।

"शुकनासस्य वक्त्रस्य कटस्य विकटस्य च।
रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रालक्रकचस्य च" ॥)

कटः, चि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामिति शेषः। कट् + णिच् + अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः॥

कटकः, पुं क्ली, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति। अथवा कट्यते निर्गम्यते अस्मात् निर्झरिण्यादिभिः "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्"। ५। ३५। उणां इति वुन्।) पर्व्वतमध्यभागः। तत्पर्य्यायः। नितम्बः २। इत्यमरः॥ २। ३। ५॥ मेखला ३ इति भरतः॥ (यथा रघुः। १६। ३१। "मार्गे विभक्ते स कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना"॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः॥ २। ६। १०७। हस्तिदन्तमयूहनम्। सामुद्रलवणम्। राजधानी। इति मेदिनी॥ नगरी। इति शब्दरत्नावली॥ सेना। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा हितोपदेशे १। ३१२। "स च दिग्विजयकमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको वर्त्तते"॥) सानुः। पर्व्वतस्य समभूभागः। इति विश्वः॥

("गिरिकूटेषु दुर्गेषु नागाजनपदेषु च।
जगाकौर्व्वेषु देशेषु कटकेषु परेषु च" ॥
इति महाभारतम्। ४। २४। १२।)

कटकी, [न्] पुं, (कटकोऽस्यास्त्यर्थे इनिः।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटकोलः, पुं, (कटति वर्षति स्रवति इति। कट् + अच्। कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो यत्र। कुल संख्याने अधिकरणे घञ्।) निष्ठीवनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पिकदानी इति भाषा॥

कटमा

("स्यादाचामनकः प्रोक्तः कटकोलः पतद्ग्रहः"।)
कटखादकं, त्रि, (कटं ह्रणादिकं सर्व्वमपि खादति इत्यर्थः। कट्+खाद्+ण्वुल्। सर्व्वभक्षम्।) खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी॥

कटखादकः, पुं, (कटस्य आवरणस्य खं मध्यस्थितच्छिद्रं अत्ति। कट+ख+अद्+ण्वुल्।) काचकलसः। काकः। जम्बूकः। इति मेदिनी॥ (कटं ह्रणं खादतीति व्युत्पत्त्या ह्रणखादके त्रि।)

कटङ्कटः, पुं, (कटं ह्रणं कटति च्छालया आवृणोतीति। कट+कट्+बाहुलकात् खच्।) अग्निः। यथा,—
"कटङ्कटाय भीमाय नमः पञ्चमुखाय च।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च"॥
इति वह्निपुराणे अग्निस्तवनामाध्यायः॥

कटङ्कटेरी, स्त्री, (कटङ्कटं वह्निजं सुवर्णं तत्कान्तिमितिशेषः ईरयति प्रापयति ज्ञापयति वात्मानं सुवर्णकान्तितुल्यपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट+ईर गतौ+अण्। ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा।) हरिद्रा। इति चिकाण्डशेषः॥ दारुहरिद्रा। इति रत्नमाला॥

कटपूः, पुं, (कटे श्मशाने पवते। कटं कटेन वा पवते। पुङ् गतौ क्विप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २। १७। "क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च"।) उणां २। ५७।) महादेवः। राक्षसः। विद्याधरः। अक्षदेवनः। इति मेदिनी। कीटः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कटभङ्गः पुं, (कटानां ग्रस्यानां ओषधीनामितियावत् हस्तेन भङ्गः छेदनम्। कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजमरणहेतुरेव।) ग्रस्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया ग्रस्य छेँड़ा कुड़न इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजविनाशः। इति मेदिनी॥

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट+भा+डः। गौरादित्वात् ङीष्।) ज्योतिष्मती लता। इत्यमरः। २। ४। १५०॥ नया फटिकी इति भाषा। अपराजिता। वृक्षभेदः। तत्पर्य्यायः। नाभिका २ शौण्डी ३ पाटली ४ किणिही ५ मधुरेणुः ६ क्षुद्रश्यामा ७ कैडर्य्यः ८ श्यामला ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मविषाध्मानशूलदोषनाशित्वम्। वातकफाजीर्णरोगश्रमताकारित्वम्। श्वेता चेत् गुणयुक्तत्वञ्च। "तत्फलं तद्गुणं श्रेयं विशेषात् कफशुक्रजित्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भावप्रकाशे।
"कटभी तु प्रमेहार्शोनाड़ीव्रणविषक्रिमीन्।
हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटुरुष्णा च कीर्त्तिता"॥)
वृक्षभेदः। काँटाशिरीष इति ख्यातः। इति रत्नमाला॥

कटमालिनी, स्त्री, (कटानां किण्वाद्योषधीनां माला साधनत्वेनास्ति अस्याः अस्त्यर्थे इनिः ततो ङीप्। मदिरामादकतायास्तु किण्वाद्योषधीगणप्रभवत्वात्। "मद्यादौ किण्वशब्दिवत्"। इति चार्व्वाकदर्शनं १ अध्यायः।) मदिरा। इति शब्दमाला॥

कटि

कटम्बः, पुं, (कटतीति "शकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्"। उणां। ४। ८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कथ्यते आव्रियते शूचुरनेनेति करणे अम्बच्।) वाणः। इत्युणादिकोषः॥

कटम्बरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् दधाति धारयतीति। दृ+अच्+टाप् च।) कटुकी। इत्यमरः। २। ४। ८५॥ कटम्भरा इति च पाठः॥

कटम्भरः, पुं, (कटं गुणातिशयं बिभर्त्ति। भृ+धारणपोषणयोः संज्ञायां भृञृजिधारिसहितपिदभीति खच् मुम् च पां ३। २। ४६।) श्लोनाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कटभीवृक्षः। इति वैद्यकम्॥

कटम्भरा, स्त्री, (कटं बिभर्त्ति या। भृ+खच् मुम् टाप् च।) राजबला। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ प्रसारणी। गन्धभादालिया इति भाषा। रोहिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका। गोला। वर्षाभूः। मूर्व्वा। इति मेदिनी॥

कटव्रणः, पुं, (कटः उत्कटो व्रणो युद्धक्षतरूपस्य।) भीमसेनः। इति चिकाण्डशेषः॥

कटशर्करा, स्त्री, (कटः नलः मिष्टरसत्वात् शर्करेव यस्याः।) गाङ्गेरीलता। इति हारावली॥ नाटा इति ख्याता।

कटाकुः पुं, (क्रटति क्षच्छ्रेण जीविकां निर्व्वाहयति॥ कट् क्षच्छ्रजीवने "कटिकथिभ्यां काकुः" उणां ३। ७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कटाच्चः, पुं, (कटावतिशयितौ अक्षिणी यत्र। कट+अक्षिन्+यच्। यद्वा कटं गण्डं अक्षति व्याप्नोति। अक्षु व्याप्तौ+अच् कर्म्मण्यण् वा।) अपाङ्गदर्शनम्। आड़चके देखन इति भाषा। इत्यमरः। २। ६। ८४॥ (यथा, मेघदूते ३७। "आमोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्"॥)

कटाधनं, क्ली, (कटस्य खनामख्यातासनस्य अयनं उत्पत्तिस्थानम्।) वीरणम्। इति शब्दरत्नावली॥

कटारः, पुं, (कटं क्रन्दर्पमदं ऋच्छति। कट+ऋ+अण्।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला।

कटाहः, पुं, (कटं उत्तापादिकं आहन्ति निवारयतीति। कट्+आ+हन्+ड।) कूर्म्मकर्परः॥ दीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैलादिकटुगन्धः आहन्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकपात्रम्। (कटं ग्रस्यं आहन्यतेऽसौ जायमानविषाद्याग्रमहिषीग्राहकः। इति मेदिनी॥ (कटः पापी आहन्यतेयत्र।) नरकः। इति हारावली॥ कर्व्वूरः। इति जटाधरः॥ कूपः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। "प्रस्थं सम्भवति प्राप्तिकः कटाहः"॥)

कटिः, पुं, स्त्री, (कथ्यते वस्त्रादिना ग्रियतेऽसौ सर्व्वधातुभ्य इन् इति कट्+इन्।) शरीरावयवविशेषः। काँकालि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कटः २ श्रोणिफलकं ३ श्रोणी ४ ककुन्मती ५। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ श्रोणिफलम् ६ कटी ७ श्रोणिः ८।

कटी

इति तट्टीका॥ कलत्रम् ९ कटीरम् १० काञ्ची-पदम् ११। इति हेमचन्द्रः। करभः १२। इति जटाधरः॥ अत्र पूर्व्वदयं कटिपार्श्वः। इति भरतः॥ (यथा, भागवते। ३। १५। २०।
"येषां ह्रहत् कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः"।
ह्रद्यात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः"॥)

कटिचं, क्ली, (कटिं चायते इति। कटि+चै+कः।) रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवर्म्म। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते। ६। १६। ३०।
"मृणालगौरं श्रितिवाससं स्फुरत्
किरीटकेयूरकटिचकङ्कणम्"।)

कटिप्रोथः, पुं, (प्रोथतीति प्रोथृ+पर्य्याप्तौ एंसीति घः। कथ्याः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांसपिण्डम्। गुद्दला पेदेर पेलो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्फिक् २। इत्यमरः। २। ६। ९५॥ पूषकः ३ कटीप्रोथः ४। इति रभसः॥ कटिः ५ प्रोथः ६। इति केचित्॥ पूलः ७। इति भरतः॥

कटिरोहकः, पुं, (कटिं ह्रस्तिपञ्चाङ्गागं रोहतीति। कटि+रुह्+ण्वुल्।) ह्रस्तिपञ्चाङ्गारोहकः। इति शब्दमाला॥

कटिल्लकः, पुं, (कटति लतायां प्रकाशते उत्पद्यते वा। कट+बाहुलकादिल्लप्रत्ययः। ततः स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। इत्यमरः। करला इति भाषा॥

कटिशीर्षकः, पुं, (कटिः शीर्षमिव। संज्ञायां कन्।) कटिदेशः। इति हलायुधः॥

कटिशूलः, पुं, (कटिस्थः शूलः शूलरोगः।) कटिदेशस्थशूलरोगः। तस्यौषधं यथा।
"रजनीकदलीक्षारलेपः सिध्यविनाग्रनः।
कुलस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥
उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम्"।
इति गारुड़े १८८ अध्यायः॥
("गुड़ूच्यारग्वधस्यैव क्वाथमेषां विपाचयेत्।
सुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेच्छूलकटिग्रहे"॥
इति शार्ङ्गधरः॥)

कटिशृङ्खला, स्त्री, (कथ्यां धार्य्या शृङ्खला। यद्वा कथ्याः शृङ्खला।) चितिका। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिका। इति हारावली॥

कटिसूत्रं, क्ली, (कथ्यां धार्य्यं सूत्रम्। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) कथ्यालङ्कारविशेषः। इति हलायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥ (यथा, भागवते। ५। ३। ४। "स्फुटकिरण प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटकादिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमतिकृतदरस्मितमुखसरसिरुहपतयोऽधना इव"॥)

कटी, [न्] पुं, (कटः गण्डस्थलं प्राग्रस्त्येनास्यास्तीति अस्त्यर्थे इनिः।) हस्ती। इति चिकाण्डशेषः॥

कटी, स्त्री (कथ्यते कटुरसेषु ग्रह्यतेऽसौ। कथ्यते आव्रियते वस्त्रादिना। सर्व्वधातुभ्य इन्। कटात् श्रोणिवचन इति गौरादिषु पाठाद्वा ङीष्। पा ४। १। ४१।) पिप्पली। श्रोणिदेशः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। बकवधपर्व्वणि १६४। २७।

"सक्थ्ने च कटीदेशे गृहीत्वा वाससि पाण्डवः।
तस्थौ दिगुणं चक्रे रवन्तं भैरवं रवम्" ॥)

कटीतलः, पुं, (कट्यां तलमास्पदमस्य। अस्य कटिदेशे धारणप्रसिद्धेस्तथात्वम्।) नुजानुकः। इति चिकाण्डशेषः। दाँका खाँड़ा इति भाषा॥

कटीरं, क्ली, (कट्यते आव्रियतेऽसौ वाससेतिशेषः। कट् + "कृशृपकटिपटिशौटीभ्यः ईरन्" । उणां। ४। ३०॥ इति ईरन्।) कटिः। इति हेमचन्द्रः॥

कटीरः, पुं, (कट्यते आव्रियतेऽसौ अथवा कट्यते गम्यते अनेन। कर्म्मणि करणे वा ईरन्। उणां। ४। ३०।) जघनम्। कन्दरः। इत्युणादिकोषः॥ कटिः। इति जटाधरः॥

कटीरकः, पुं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) नितम्बः। इति चिकाण्डशेषः॥

कटु, क्ली, (कटति सदाचारमाच्छादयतीति। कट् + उन्।) अकार्य्यम्। इत्यमरः। ३। १। २५॥ दूषणम्। इति विश्वः॥

कटुः, पुं, (कटति तीक्ष्णतया रसनां मुखं वा आच्छादयति यद्वा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं स्रावयतीति। कट् + उन्। "कटिवटिभ्यां च"। उणां। १। ९।) सविशेषः इत्यमरः। १। ५। ९। झाल इति भाषा॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोथमन्दाग्निश्वित्ररोगनाशित्वम्। अस्य बङ्गसेवने क्षयदाहत्वम्। वीर्य्यबलापहृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च। आरोग्यपित्ताग्निवायुकारित्वम्। कृमिकण्डूविषरोगस्तनदुग्धमेदःस्रौल्यनाशित्वम्। लघुत्वम्। अतिशूयमक्षणे अमस्थैर्य्यतालुशोषादिदाहकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (तथा चोक्तम्। भावप्रकाशे।

"कटूरूक्षः स्तन्यमेदःश्लेष्मकण्डूविषापहः।
वातपित्तस्रदाग्नेयः शोथी पाचनरोचनः" ॥
अस्य लक्षणं यथाह वाग्भटः॥
"उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्व्वन्निमिमिमं कटुः।
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च" ॥
गुणकर्म्माणि च यथा, तत्रैव।
"कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित्।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःश्लेष्मोपशोषणः॥
दीपनः पाचनो रुच्यः शोषणोऽग्नेश्च कर्षणः।
क्लिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः॥
कुरुते सोऽतियोगेन दृष्टिं शुक्रबलक्षयम्।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटीपृष्ठादिषु व्यथाम्" ॥*॥
कटुको रसो वक्त्रं शोधयति अक्षिं दीपयति, मुखं शोधयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अलसकश्वयथूपचयोदर्द्दाभिष्यन्द-स्नेह-स्वेद-श्लेष्मलमनुपहन्ति, रोचयत्यग्निं, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन् क्षिनत्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च॥ स एवंगुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पैत्तिकमुपहन्ति, रसवीर्य्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति, सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, क्षयं जनयति, वाय्वग्निवाङ्ल्याद् भ्रम-मद-दवथु-क्रम्य-तोद-भेदैश्चरण-भुजपार्श्व-एष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति॥) चम्पकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। चीनकर्पूरः। पटोलः। कट्फलता। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुः, स्त्री, (कट्यते कटुत्वेनास्वाद्यते इति। कट् + उ।) कटुकी। इत्यमरः॥ प्रियङ्गुवृक्षः। राजिका। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कटुः, त्रि, (कटति परलक्ष्मीदर्शनेन क्षपयतां गच्छतीति। कट् + उः।) मत्सरः। तीक्ष्णः। इत्यमरः। ३। ३। २५॥ (यथा, महाभारते १। पौष्यपर्व्वणि ३। ५५। "क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्यैरुपहतोऽन्धो बभूव"।) कटुरसयुक्तः। (यथा, भागवते। ३। २६। ४२।

"कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते" ॥)
सुगन्धिः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। ५। ४८।

"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसह्यमाघ्राय मदं तदीयम्" ॥)
अप्रियः। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः। ६। ८५

"इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" ॥)
दुर्गन्धः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कटुकं, क्ली, (कटुकानां कटुरसानां चयं कटोः संज्ञायां कन्।) त्रिकटु। इति मेदिनी॥ तच्च शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च॥ (कटु एव। स्वार्थे कन्। इति विश्वे वाचस्पतिः। अप्रियम्। यथा, महाभारते। २। अनुद्यूतपर्व्वणि ७७। १६।

"दुर्य्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम्।
इति सर्व्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे" ॥)

कटुकः, पुं, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन्।) कटुरसः। (यथा, सुश्रुते "यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्रावयति स कटुको रसः" ॥) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥ सुगन्धिद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुटजवृक्षः। अर्कवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजसर्षपः। इति हारावली॥

कटुकन्दः, पुं, (कटुः कन्दोमूलमस्य।) शिग्रुवृक्षः। आर्द्रकम्। लशुनम्। इति मेदिनी॥

कटुकफलं, क्ली, (कटुकं फलमस्य।) कक्कोलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रचक्षुर्वृक्षः। वृक्षविशेषः। कटकी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जननी २ तिक्ता ३ रोहिणी ४ तिक्तरोहिणी ५ चक्राङ्की ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८। शकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्व्वा ११ द्विजाङ्गी १२ मलभेदिनी १३ अशोकरोहिणी १४ क्षुद्रा १५ क्षुद्रभेदी १६ महौषधी १७ कट्वी १८ अम्लनी १९ काण्डरुहा २० कटुः २१ कटुरोहिणी २२ केदारकटुका २३ अरिष्टा २४ पाम्नी २५। इति राजनिर्घण्टः॥ कटम्भरा २६ कटुम्भरा २७ अशोका २८। इत्यमरः तट्टीका च॥ (अस्य गुणाः।

"कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकवचनम्॥)
अतिकटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतत्वम्। पित्तरक्तदाहबलाशारोचकश्वासज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। सारकत्वम्। रूक्षत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ताम्बूली। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुक्किरवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कटुकालाबुः पुं, (कटुका अलाबुः।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥ तित्लाउ इति भाषा॥

कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन्। गौरादित्वात् ङीष्।) कटुका। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ। कट्की इति भाषा॥ (अस्या गुणाः।

"कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा"।
इति वैद्यकशब्दगुणग्रन्थे॥
"कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्" ॥
इति भावप्रकाशः॥)

कटुकीटकः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः दंशनेन दुःखप्रदत्वात् कीटः। ततः स्वार्थे कन्।) मशकः। इति जटाधरः॥

कटुक्षायः, पुं, (कटुः कर्कशः क्षायः क्षयणं शब्दो यस्य।) टिट्टिभपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कटुग्रन्थि, क्ली, (कटुस्तीव्रो ग्रन्थिर्मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुचातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्भ्यो जातकं ततः स्वार्थे अण् ततः कर्म्मधारयः।) एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकचतुष्कम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुच्छदः, पुं, (कटुश्छदः पत्रं यस्य।) तगरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कटुतिक्तकः, पुं, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति। अस्यार्थे कन्।) शुण्ठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूनिम्बः। इति वैद्यकम्॥

कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटुः स्वादे तिक्ता। स्वार्थे कन्। अत इत्वम्॥) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

कटुतुण्डी, स्त्री, (कटु तीव्रं तुण्डमस्याः।) जलाप्रभेदः। कटुतराइ इतिख्याता। तत्पर्य्यायः। तिक्ततुण्डी २ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुण्डिका ५ विषा ६॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कफवान्तिविषारोचकरक्तपित्तनाशित्वम्। सदा पथ्यत्वम्। रेचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति।) जलाविशेषः। तित्लाउ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। इक्ष्वाकुः २। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ कटुकालाबुः ३ नृपात्मजा ४। इति रत्नमाला॥ कटुतिक्तिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ कटुपलाण्डु

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ बृहत्फला ९ राजपुत्री १० तिक्तबीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वान्तिकारित्वम् । श्वास-वातकासश्लेष्मव्रणश्लूकविषनाशित्वम् । श्लेष्मघ्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुरामिकफवार्य-नाशित्वम् । लघुपाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ॥)

कटुत्रयं, क्ली, (कटूनां कटुरसानां त्रयम् ।) त्रिकटु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । "त्रयं त्रिकटुकं जयेत् । स्थौल्याग्नि-सदन-श्वास-कास-श्लीपद-पीनसान्" ॥ इति वाभटः ॥)

कटुदला, स्त्री, (कटु दलं पत्रं यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः । काँकुड़ इति भाषा ॥

कटुनिष्पावः, पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदी-निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । सिता-र्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः । ततः कप् । अत इत्वं टाप् च ।) कारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्यतिक्तत्वेपि फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) शुण्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटुभद्रं क्ली, (कट्वपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति केचित् ॥

कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति अस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुमोदं, क्ली, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।) जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरं, क्ली, (कटति मथ्यनेन रसान्तरं गुणान्तरं वा वर्धतीति । कट + उरन् । यद्वा कथ्यते प्रकथ्यते मथ्यनात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाश्यते इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कट्वरं इत्यपि पाठः ॥

कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्वी चासौ वा रोहिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति + रुह + णिनिः ततो ङीप् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥

कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्वी वार्त्ताकी ।) श्वेत-कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुवीजा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुवृद्धकाष्ठं क्ली, (कटूनां वृद्धकाय प्राधान्याय अश्नुते पर्य्याप्नोतीति । अश् + अच् ।) गौरसुवर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुस्नेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः स्नेहः रसविशेषो यस्य ।) सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटूत्कटं, क्ली, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति रत्नमाला ॥

कटूत्कटकं, क्ली, (कटुषु उत्कटम् । ततः संज्ञायां कन् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटोरं, क्ली, (कथ्यते दृश्यते निधिक्षते वा भक्ष्यद्रव्यं यत्र । कट + अधिकरणे ओलच् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः ॥ * ॥

"मत्कर्पटे संयुतकाचकूप्यां
दत्त्वा मुखं लोहपलोहसूत्रैः ।
निष्कासितो धूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरके यः" ॥

किञ्च ।

"रम्याङ्गं देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्म्मिते ।
कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता" ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि ६अध्यायः ॥

कटोरा, स्त्री, (कथ्यते दृश्यते दीयते स्थाप्यते वा भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + ओलच् । लस्य रत्वम् ।) खनामख्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त्त-पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥

कटोलः, पुं, (कटति सदाचारं मिष्टाद्यन्नरसञ्च आद-त्तोतीति । "कपिगतिगर्ग्गिकटिपटिभ्य ओलच्" । उणा १ । ६७ । इति ओलच् ।) चण्डालः । इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमु-द्यामुणादिवृत्तिः ॥

कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-रत्नावली । केन्दुड़ा इति ख्याता ॥

कट्फलः, पुं, (कटति कटुतया अन्यरसमाहत्तोतीति । कट् + क्विप् । कट् फलं यस्य सः ।) खनाम ख्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४ कैटर्य्यः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६ ७ सोमवृक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥ कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसो १० भद्रावती ११ महा-कुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः १५ भद्रा १६ रङ्गनकः १७ लघुकाम्रपर्य्यः १८ श्री-पर्णी १९ कायफलः २० परुषः २१ कुमुदो २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्व्वातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोग्रदाहनाशित्वम् । रुचि-कारित्वम् । मुखरोगघ्नप्रदत्वञ्च । इति राजनि-र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ("कट्फलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः" ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणाः ॥)

कट्फला, स्त्री, (कटति इति । कट् + क्विप् तदेव फल-मस्याः ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ बृहती । काकमाची । देवदाली । वार्त्ताकी । मृगे-र्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कट्वङ्गः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्य-मरः । २ । ४ । ५६ ॥ कटूनि उग्राणि वीर्य्यवह्निकानि अङ्गानि यस्य ।) दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कट्वरं, क्ली, (कटति वर्द्धति रसान्तरम् । "क्विब्र-च्छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वर-कट्वरसंवदराः" उणा ३ । १ । इति कट् + वरच् । निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥ व्यञ्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥

तक्रम् । यथा ।

"दध्नः ससारकस्याच्च तक्रं कट्वरमुच्यते" ।

इति चक्रपाणिदत्तसंग्रहे ॥

("सुवर्चिका-नागर-कुष्ठ-मूर्व्वा
लाक्षा-निशा-लोहितयष्टिकाभिः ।
तक्रं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्ध-
मभ्यङ्गनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्" ॥

इति षट्कट्वरं तैलम् ॥)

कट्वी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया स्वाद्यते अनुभूयते वा । कट् + उन् । ततः स्त्रियां ङीप् । वोतो-गुणवचनादिति ङीष् वा । पां । ४ । १ । ४४ ।) कटुका । लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । कटुकवल्ली २ सकाण्डा ३ काण्डवल्लिका ४ सुवल्ली ५ महावल्ली ६ पशुमोहिनिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधु-रत्वम् । शीतत्वम् । कफश्वासनाशज्वरहारित्वम् । रुचिकारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्या-ख्याताः ॥)

कठ इ कि आधाने । उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कण्ठयते । कि कण्ठयति । आधानं स्मृ म ओत्वे इत्यत्र व्याख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

कठ तङ्गने । तङ्गनं दुःखेन जीवनम् । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) कठति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

कठ इ ड आधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कण्ठ्यते । ड कर्त्तरि कण्ठते । "रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" । इति दुर्गादासः ॥

कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभि-जानाति वा "कठचरकात् लुक्" । इति लुक् । ४ । ३ । १०७ ।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता कठशाखाज्ञः । (यथा महाभारते । १ । पौलमे ८ । २४ ।

"उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव मुनिप्रवरः" ॥

ऋग्भेदः । स्वरः ।

("कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्येतृषु तद्गुरौ स्वरे" ।)

इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (उपनिषद्भिशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

"ईषा-क्रेन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डव्य-तित्तिरि" ॥)
कठमर्दः, पुं, (कठं कण्ठजीवनं मृद्नातीति। कठ मृद् + अण्।) शिवः। इति चिकाण्डशेषः॥
कठरः, त्रि, (कठ + अरन्।) कठिनः। इति जटाधरः॥
कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा।) यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः। एतद्विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥
कठाहकः, पुं, (कठं कठिनमाहन्तीति। आ + हन् + डः। कठाहः तादृशं कं शिरो यस्य।) दात्यूहपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
कठिञ्जरः, पुं, (कठिं कठिनं जरयति। जॄष् वयोहानौ तस्मात् अच्।) एषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा जॄ + खिच् + बाहुलकात् + खच् मुम् च।) तुलसीवृक्षः। तत्पर्य्यायः। पर्णासः २ कुठेरकः ३। इत्यमरः। २। ४। ७९॥ ("जोगिका-जातुकपर्णिका-पत्तूर-जीवक-सुवर्चला-कुरुवक-कठिञ्जर-कुन्तिका-कुरण्टिकाप्रभृतीनि"॥ इति सुश्रुते द्रष्टव्यम्॥)
कठिनं, त्रि, (कठ् + इनन्। उणादिमते तु इनच्। "बहुलमन्यत्रापि"। उणां। २। ४। ९।) कठरम्। तत्पर्य्यायः। कक्खटम् २ क्रूरम् ३ कठोरम् ४ निष्ठुरम् ५ दृढम् ६ जठरम् ७ मूर्त्तिमत् ८ मूर्त्तम् ९। इत्यमरः। ३। १। ७९॥ खक्खटम् १० कठोलम् ११ जरठम् १२। इति तट्टीका। कर्कशम् १३ कठरम् १४। इति जटाधरः॥ काठरम् १५ कमठायितम् १६। इति शब्दरत्नावली॥ स्तब्धम्। इति मेदिनी॥ ("उन्मूलयंश्च कठिनान् नृपान् वायुरिव द्रुमान्"। कथासरित्सागरे १९। ८९॥ तथा कुमारे ४। ५। "न विदीर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः"॥ अपि च "भक्ष्यांश्चातिकठिनान् दन्तरोगी विवर्जयेत्"। सुश्रुते॥)
कठिनं, क्ली, स्त्री, (कठ् + "बहुलमन्यत्रापि"। उणां २। ४९। इति इनच्।) स्थाली। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥
कठिनष्ठकः, पुं, (कठिनं ष्ठकमस्य। ष्ठ स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥
कठिना, स्त्री, (कठ + इनच्। स्त्रियां टाप्।) गुडशर्करा। इति विश्वमेदिन्यौ॥
कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन्। टापि ह्रस्वश्च।) कठिनी। इति हारावली। खड़ी इति भाषा॥
कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष्।) खड़िका। इति मेदिनी। खड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पाकशुक्ला २ श्वभिल्लाधातुः ३ कक्खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७। इति रत्नमाला॥ धातूपलः ८ कठिनिका ९। इति हारावली॥ (तथा च हितोपदेशे १। १८। "गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद् यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी नाम"॥)
कठिल्लः, पुं, (कठति भोजने दुःखं उद्वेगं वा जनयति। अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं। कठ शोके इति धातोर्बाहुलकादिल्लप्रत्ययः।) कारवेल्लः। इत्युणादिकोषः। करला इति भाषा॥ (वाभटे शाकवर्गाणां मध्ये गणितम्॥ यथा,—
"कठिल्लं केम्बुकं प्रोक्तं स कोशातक कर्कशम्। तिक्तं पाके कटुग्राहि वातलं कफपित्तजित्"॥)
कठिल्लकः, पुं, (कठिल्ल + स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। पुनर्नवा। तुलसी। इति चिकाण्डशेषः॥
कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाध्येतवाचित्वेन जातित्वात् ङीष्। कठप्रोक्तमधीयाना इत्यर्थः।) ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥
कठेरः, पुं, (कठति क्लेशेन जीवति जीविकां निर्व्वाहयति। "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यरक्"। उणां। १। ५९ इति रक्।) क्लेशजीवी। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
कठोरः, त्रि, (कठति पारुष्यमाचरति। "कठिरकिभ्यामोरन्" उणां १। ६५। इतिकठ + ओरन्॥) कठिनः। इत्यमरः। ३। १। ७९॥ (यथा, भागवते ३। १९। १५।
"प्रहृद्धरोषः स कठोरसंहिना
नदन् प्रहर्त्यान्तरधीयतासुरः"॥
दारुणः। तथाहि भागवते। ५। १३। ३।
"कठोरदंष्ट्रोग्रमुखैरुपद्रुतः"॥ अतिविस्तृतः। तत्रैव ६। १२। २। "युगान्ताग्निकठोरजिह्वं"॥ पूर्णः। तथाहि।
"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः
कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः"।
इति माघः। १। २०॥ "कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोः" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
कठोलः, त्रि, (कठ + ओलच् "कपिगतिगडिकटिपटिभ्य ओलच्" उणां। १। ६७।) कठोरः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥
कड इ ड अ दर्पे। हर्षे इत्यर्थः। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-पक्षे उभं-इदित्।) इ कर्म्मणि कण्डते। अ कण्डति कण्डते। ड कण्डते जनो हृष्टः स्यादित्यर्थः। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः। अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च। (भ्वां-आत्मं-सकं।) "कण्डते तण्डुलं लोकः"। इति दुर्गादासः॥
कड प्र अदने। दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-दर्पे अकं-सेट्।) प्र कड़ती कड़न्ती। प्राश्चल् वेदे तूच्चारणभेदार्थं भ्वादावप्येवं पठन्ति। तथा च। "कड मद इति धातुः पठ्यते भूतुदादयोः कड़ति कड़ति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात्। तदुभयगणपाठे किं पक्षं नेति वाच्यं स्वरक्षत इह भेदः प्रपूर्व्वयोरस्ति यस्मात्" इति। स्वरक्षत इति उदात्तानुदात्तस्वरितविरिञ्चिसंज्ञकचतुर्व्विधस्वरक्षत इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
कड इ क भेदे। रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कण्डयति। इति दुर्गादासः॥
कड़ः, त्रि, (कड़ति माद्यतीति। कड़ मदे + पचाद्यच्।) मूर्खः। इति हलायुधः॥
कड़कं, क्ली, (कण्ड्यते अद्यते इति। कड अदने + अच् संज्ञायां कन्। कर्म्मणि अप् स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) लवणविशेषः। करकच इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सामुद्रम् २ त्रिकूटम् ३। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्याः॥
कड़ङ्गरः, पुं, (कड़ं मादकतां शक्तिं गमयति जनयति वा कड़ात् गमेर्डः। अन्तर्भूतो णिजन्तो वा।) सुराविशेषः। इत्युणादिकोषः॥
कड़ङ्करः, पुं, (कड़ात् भक्षणीयतण्डुलादेः सकाशात् ग्रियते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः। कड़ + गिरतेः कर्म्मणि खच्। यद्वा कड़ं भक्षणीयं शूकादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात्। गॄ + अच्।) वुषः इत्यमरः। २। ९। २२। आगड़ा इति भाषा॥
("नीवारपाकादि कड़ङ्करीयै-
रास्मद्यते ज्ञानपदैर्न कश्चित्"।
इति रघुः। ५। ९॥ कड़ङ्करं वुषम् अर्हन्तीति कड़ङ्करीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
कड़ञ्चं, क्ली, (गद्यते सिच्यतेऽत्र जलादिकम्। गड़ + अचन् गड़ेरादेश्च कः।) पात्रविशेषः। इति उणादिकोषः॥ (गद्यते सिच्यतेऽनेन। गड़ + सेचने "गड़ेरादेश्च कः" उणाम्। ३। १०६। इति अचन् प्रत्ययः ङलयोरैकात्म्यस्मरणात् कलञ्चम्॥
कड़म्बः, पुं, (कड़ + "ककदिकड़िकटिभ्योऽम्बच्" उणाम्। ४। ८२। इति कड़धातोरम्बच् प्रत्ययः।) शाकनाड़िका। डाँटा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कलम्बः २। इत्यमरः। २। ९। ३५॥ कोशम्। प्रान्तभागः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः॥)
कड़म्बी, स्त्री, (कड़म्बः कलम्बो भूयसा विद्यते अस्याः। इति अर्शआदित्वात् अच् ततः गौरादित्वात् ङीष्।) कलम्बीशाकम्। इति शब्दरत्नावली॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या वक्तव्याः॥)
कड़ारः, पुं, (गड़ सेचने इति + "गड़ेः कड़ च"। उणाम्। ३। १३५। इति आरन् कड़ादेश्च धातोः।) पिङ्गलवर्णः। तद्वर्ण्ययुक्ते त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६॥ (यथा माघः। ५। ३।
"सविद्युरम्बरविकाशि घमूसमुत्थं
पृथ्वीरजः करभकण्ठकड़ारमाभाः"॥)
कड़ारलुब्धवत्क्रिवत् इत्यन्ये इति भरतः॥ दासः। इति मेदिनी॥
कड़ितुलः, पुं, (कड्यां तुला तोलनं ग्रहणं यस्य एषोदरादित्वात् टस्य डः।) खड्गः। इति शब्दरत्नावली॥
कडु कार्कश्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) टवर्गद्वितीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे कड्। कडुति पद्मस्यानं कर्कशं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
कण शब्दे आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-

कणाटी

परं–अकं–सेट्।) भृ अचीकणत् अचकाणत्। कणति भीतः। इति दुर्गादासः॥

कण, म गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां–परं–सक्–सेट्–घटादि।) म कणयति। इति दुर्गादासः॥

कण, क निमीलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां–परं–सकं–सेट्।) निमीलनं पद्मावरणम्। क काणयति चक्षुः पद्मभिराहृतं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कणः, पुं, (कणति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति। कण + पचाद्यच्।) अतिसूक्ष्मः। ("आनन्दाश्रुकणान् पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः"। इति शान्तिशतकम् ५॥) धान्यांशः। इत्यमरः। ३। १। ६२॥ (यथा, मनुः। ११। ६२।
"कणान् वा भक्षयेद्दध्नः पिण्याकं वा सकृन्निशि"॥) तस्य स्त्रीलिङ्गे कणी कणिका। वनजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कणगुग्गुलुः, पुं, (कणाख्यासौ गुग्गुलुश्चेति।) गुग्गुलुप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। गन्धराजः २ सर्वकर्णः ३ सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशप्रीतः ६ सुरभिः ७ पलङ्कषः ८॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। वातश्लेष्मगुल्मोदराध्मानकफनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कणजीरः, पुं, (कणाख्यासौ जीरश्चेति नित्यकर्म्मधारयः।) श्वेतजीरकः। इति राजनिर्घण्टः। (श्वेतजीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः॥)

कणजीरकं, क्ली, (कणं क्षुद्रं जीरकम्। कणजीर + स्वार्थे कन्।) क्षुद्रजीरकम्। तत्पर्य्यायः। हृद्यगन्धि २ सुगन्धम् ३। इति रत्नमाला शब्दचन्द्रिका च॥

कणभक्षकः, पुं, (कणान् भक्षयति भक्षति वा। कण + भक्ष + ण्वुल्।) भारिटपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कणलाभः, पुं, (कणानां लाभो यस्मात् सः। पेषणस्वाधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्यास्य। अर्शआदिभ्यः अच्।) आवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः। जलेर घूर्णा इति भाषा॥

कणा, स्त्री, (कण + स्त्रियां टाप्।) जीरकम्। कुम्भीरमल्लिका। पिप्पली। इति मेदिनी॥
("द्राक्षां कणां पद्ममूलं दध्याख्यञ्च पचेज्जले। तेन क्षीरं घृतं पीतं पिबेत् समधुशर्करम्"॥ इति पित्तकासचिकित्सायां वाग्भटेनोक्तम्।) श्वेतजीरकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ ("कणा स्याद्दीर्घजीरकः"॥ इति भावप्रकाशः॥*॥) अल्पम्। यथा,—
"कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वकम्"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कणाटीनः, पुं, (कणाय अटतीति। कण + अट + इनन् दीर्घत्वञ्च एषोदरादित्वात्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कणाटीरः, पुं, (कणाय अटति। कण + अट + ईरन्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कणटक

कणाटीरकः, पुं, (कणाटीर + स्वार्थे कन्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कणादः, पुं, (कणं अत्ति भक्षयति। कण अद + कर्म्मणि उपपदे अण्।) स्वनामख्यातमुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। काश्यपः २। त्रिकाण्डशेषः॥ स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता। स्वर्णकारः। कलादो रत्नकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठः। इति सारसुन्दरी॥

कणिकः, पुं, (कणैव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम्।) कणा। शत्रुः। नीराजनविधिः। इति सारस्वतः॥ शुष्कगोधूमचूर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कणा विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन्। स्वार्थे ठन् वा। "नाभेरभूत् सकणिकाद् वटवन्महाद्रौ" इति भागवतम्। ७। ६। ३३॥ धृतराष्ट्रमन्त्रिविशेषः। यथा महाभारते। १। सम्भवपर्व्वणि १४१। २।
"तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम्।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः"॥)

कणिका, स्त्री, (कणाः सन्त्यस्याः। "अत इनठनाविति ठन्" ५। २। ११५। कणति स्थूलरूपात् क्रमशो गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः। पचाद्यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च।) अत्यन्तसूक्ष्मवस्तु। अग्निमन्थवृक्षः। इति मेदिनी। कणा। तण्डुलविशेषः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (जलादीनां सूक्ष्मांशः। यथा, मेघदूते ६६।
"तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्"॥)

कणितं, क्ली, (कण आर्त्तनादे + भावे क्तः।) पीड़ितानां शब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

कणिशं, क्ली, (कणो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं शृणाति। कणि + शॄ + कः। यद्वा कणिनः शूरेतेऽस्मिन्। कणिन् + शॄ + डः। कणाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका क्षत्।) शस्यमञ्जरी। इत्यमरः। २। ६। २१। धान्यादिर शिष इति भाषा॥

कणी, स्त्री, (कण + स्त्रियां ङीष् गौरादित्वात् ङीष् वा।) कणिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कणीकं, त्रि, (कण + ईकन्।) अल्पम्। इत्युणादिकोषः॥

कणीयः, [स्] त्रि, (कण + ईयसुन्।) अत्यल्पम्। इत्यमरः॥ कनिष्ठम्। इति तट्टीका॥ (यथा हठयोगदीपिकायां १।१२। "कणीयसि भवेत् खेदः कन्यो भवति मध्यमे"॥)

कणेरः पुं, (कण + एरप्रत्ययः।) कर्णिकारवृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कणेरा, स्त्री, (कण + एरच् टाप् च।) वेश्या। हस्तिनी। इत्युणादिकोषः॥

कणेरुः स्त्री, (कण + एरु।) वेश्या। करिणी। कर्णिकारवृक्षे पुं। इति मेदिनी॥

कणटकः, पुं, क्ली, (कणटति इति कटि ण्वुल्। अर्द्धर्चादिपां २। ४। ३१।) क्षुद्रशत्रुः। (यथा विष्णुपुराणे १। १६। ३१। "प्रह्लादः कण्टतां सम्यक् तथा कण्टकशोधने"॥) मत्स्यादयस्थि। नैयायिकादिदोषोक्तिः। रोमाञ्चः। द्रुमाङ्कुरः। इति मेदिनी॥

कण्टका

काँटा इति भाषा॥ (तथा चोक्तं चाणक्यशतके २२।
"उपकारग्रहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत्।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनेव कण्टकम्"॥)
केन्द्रम्। इति दीपिका॥

कण्टकः, पुं, (कटि + ण्वुल्।) सूच्यग्रम्। क्षुद्रशत्रुः। (यथा, मनुः। ६। २५२।
"सम्यङ्निविष्टदेशश्च कृतदुर्गश्च शास्त्रतः।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्"॥)
लोमहर्षः। इत्यमरः ३। ५। ३२॥ कर्म्मस्थानम्। दोषः। इति जटाधरः॥ मकरः। इति विश्वः॥ वेणुः। इति हेमचन्द्रः॥ (लोकोपद्रवकारी। यथा, भागवते। ३। १८। २३।
"अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः"॥)

कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः। कण्टकेनाचितोद्रुमो वा।) शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा मृच्छकटिके। १४०। ४।
"किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम्।
भवन्ति नितरां क्षीताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः"॥
"दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः"।
इति भागवतम्। ७। ५। १७॥ शाल्मलीशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेयः॥)

कण्टकप्रावृता, स्त्री, (कण्टकैः प्रावृता व्याप्ता। कण्टक + प्र + आ + वृ + कर्म्मणि क्त + टाप्।) यष्टिकन्या। इति राजनिर्घण्टः। धृतकुमारी इति भाषा॥

कण्टकफलः, पुं, (कण्टकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः।) पनसवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ गोक्षुरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्य गुणादयः कण्टाफलशब्दे ज्ञेयाः॥)

कण्टकबल्लाकी, स्त्री, (कण्टकाचिता बल्लाकी। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपश्च।) वार्त्ताकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकानां श्रेणिर्यत्र। श्रेणी यस्यां वा।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारो यस्य। यद्वा कण्टकं आगिरति। आ + गॄ + अच्।) सरटजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकाह्वः, पुं, (कण्टकैराह्वयति।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान् इयर्त्ति ऋच्छति वा कण्टक + ऋ + कर्त्तरि + ण्वुल्। स्त्रियां टाप् इत्वं च। यद्वा कण्टकं ऋच्छति + ऋ कर्म्मण्यण् ततः कन् च ततः प्राग्वत्। तत्फले तु अणि कृते हरीतक्यादित्वात् लुक्।) स्वनामख्यातक्षुद्रवृक्षः। तत्पर्य्यायः। निदिग्धिका २ स्पृग्वी ३ व्याघ्री ४ वृहती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्पर्शा ९ राष्ट्रिका १०। इत्यमरः॥ धनाक्रान्ता ११ भण्टाकी १२ सिंही १३ धावनिका १४। इति रत्नमाला॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दुष्पर्षिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्रकण्टिका २० बृहत्फला २१ क्षुद्रफला २२ कण्टा-

चिका २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। श्वास-कास-प्रतिश्याय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। दृष्यानाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तस्याः फलगुणाः। पित्तकफकण्डूकुष्ठकृमिनाशित्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥

("मुस्तामृतामलक्यश्च नागरं कण्टकारिका। कषायचूर्णान्वितः क्षायस्तथा मधुसमन्वितः। एकाह्निकं वा वेलायां ज्वरजातं व्यपोहति"॥ इति हारीतः॥*॥ अस्या विशेषस्य कण्टकारी-शब्दे ज्ञातव्यः॥)

कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक + ऋ + अण् + ङीप् वा।) कण्टकारिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शाल्मलीवृक्षः। इति जटाधरः॥ विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वँइचि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका। कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा"॥ उभे च वृहत्यौ। यदाह शाश्वतः॥

"क्षुद्रायां क्षुद्रमहत्यां वृहतीति निगद्यते। श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षीरदूतिका॥ गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी। कण्टकारी स्मरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥ रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफापहा। निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाहृल्लिङ्गदामयान्॥ तयोः फलं कटुरसे पाके च कटुकं भवेत्। मुखस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्तास्रदाहलुत्॥ हन्यात् कफमरुत्कण्डूकाश्मभेदहृदभिज्वरान्। तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्दर्भकारिणी"॥ इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत-वैद्यकम्। यथा

"कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च मुक्तया। चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्। दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्"॥ "कण्टकार्य्यमृतामार्गी नागरेन्द्रयवासकम्। भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी॥ कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम्। दाहहृल्लासरुचिच्छर्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्"॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम्। पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥ एषक् पलांशान्येतानि गुडूचीधन्वयवित्रकाः। मुस्तं कर्कटशृङ्गी च व्योषं धन्वयासकम्॥ भार्गी रास्ना यष्टीचैव शर्करा पलविंशतिः। प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः॥ पक्त्वा लेहत्वमानीय पूते मधुपलाष्टकम्। चतुष्पलं तु गाङ्गेर्य्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥ क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मृण्मये भाजने शुभे। लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिश्वासकासानजेयतः"॥ कण्टकार्य्यवलेहः॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः॥)

कण्टकालुः, पुं, (कण्टकैः कण्टककाकीर्णैः फलैः अलति

शोभते। कण्टक + अल् + अच्। कण्टं कण्डकाकारं फलं कालयति वा। कल् + अण्।) पनसवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुकः, पुं, (कण्टकैरलति पर्य्याप्नोति कण्टकालयति वा कण्टक + अल् + उकञ्।) यवासवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कण्डकाश्नः, पुं, (कण्टकं अश्नातीति। कण्टक + अश् ञ् भोजने + कर्त्तरि + क्युः।) उष्ट्रः। इति चिकाण्डशेषः॥

कण्टकाष्ठीलः, पुं, (कण्टकः अष्ठीलेव यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कुलिशम् २। इति चिकाण्डशेषः॥

कण्डकिनी, स्त्री, (कण्डकाः सन्त्यस्याः। इनिः। ईप् च।) वार्त्ताकी। श्रोणाभिण्टी। मधुखर्ज्जुरी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।) वृक्षविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पलसः ३ कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीकायां भरतः॥ महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षकः ८ स्थूलः ९ कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२ पूतफलः १३ चम्पकोषः १४ चम्पालुः १५ रसालः १६ मदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनसशब्दे च द्रष्टव्याः॥ समस्तिजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिलः, पुं, (कण्टकोऽस्यास्य। कण्टक + अस्यर्थे इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वेड़ वाँश इति भाषा॥

कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः। घुसा इति भाषा॥ (त्रपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रष्टव्यः॥)

कण्टकी, [न्] पुं, (कण्टकोऽस्यास्य अस्त्यर्थे इनिः।) मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते १। शाकुन्तले ७०।७।

"नाघुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी"॥)

कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्श आदित्वात् अच् गौरादित्वात् ङीष्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा वेगुन इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्डूकच्छुहरत्वम्। दोषघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। एषोदरादित्वात् दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्डकी एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)

कण्टकीफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य। एषोदरादित्वात् साधुः।) कण्टकिफलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥

कण्टकुरुरटः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरुरटः।)

झिण्टी। इति राजनिर्घण्टः॥ (झिण्टीशब्दे ऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः।) वृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (एषा हि तिक्त-कटुका। इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥)

कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः। प्राकृतार्षत्वादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपत्रः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वँइचि इति भाषा॥

कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः। कण्डकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) ब्रह्मदण्डीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्रगोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। एरण्डः। इति केचित्॥

कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदाली-शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टलः, पुं, (कण्टः अस्यास्य। मत्वर्थे अलच्। यद्वा कण्टेन कण्टकेन अलति पर्य्याप्नोति शोभते वा। कण्ट + अल् + अच्। प्राकृतान्ध्रादिवत् अस्य लोपः।) वृक्षविशेषः। बाबला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बबुलः २ खर्णपुष्पः ३ सुक्षपत्रः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।) श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टवृक्षः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टकवल्लो वा वृक्षः। मध्यपदलोपी।) तेजःफलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अप्। कण्टा कण्टकमयवेष्टनं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य पक्वफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवर्द्धकत्वम्। स्निग्धत्वम्। प्रीतलत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्। श्लेष्मशुक्रबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्। भ्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तद्बीजगुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। पक्वतुल्यगुणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवर्द्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। त्रिदोषतत्फलविकारनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्यापक्वस्य गुणाः। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ प्रीतलत्वञ्च॥•॥ घृतयुक्तस्य तस्य गुणाः॥ स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। छर्दिनाशित्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च॥ तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वातपित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषात् पनसं वर्ज्यं

गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्यत्सर्व्वं पनसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कण्टार्त्तगला, स्त्री, (कण्टा कण्टयुक्ता आर्त्तगला ॥ आर्त्तः क्षीणः गलदेशो यस्याः ।) नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ।(नीलझिण्टीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कण्टालुः, पुं, (कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति । कण्ड + अल् + उन् ।) वंशः । दहती । वार्त्ताकी । वर्व्वूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टाङ्कयं, क्ली, (कण्टं कण्टकमाङ्कयते स्पर्द्धते । कण्ट + आ + ङ्के + कः ।) पद्मकन्दः । इत्ति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टी, [न्] पुं, (कण्टः कण्टकः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) कषायः । अपामार्गः । खदिरः । गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठः, पुं, (कठि + अच् + इदित्वात् नुम् ।) मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डादहिरङ्गुलिपरिमितस्थानम् । यथा,—

"खातादाक्षोऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कण्ठशब्द "कण्ठेष्ठः" । इति ठः । उणां १ । १०५ ।)

ग्रीवापुरोभागः ॥ तत्पर्य्यायः ।

गलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

(यथा, शाकुन्तले । ५म अङ्के ।

"विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं
निजमिवकमलिन्याः कर्कशग्रंवन्तजालम्" ॥)

अत्र विशुद्धनामषोड़शदलपद्ममस्ति । यथा,—

"तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम् ।
स्वरैः षोड़शभिर्युक्तं धूमवर्णैर्महाप्रभम् ॥
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" ॥
इति गौतमतन्त्रम् ॥ निकटः । ध्वनिः । इति मेदिनी ॥

कण्ठकूणिका, स्त्री, (कण्ठ इव कण्ठध्वनिरिव कूणयतीति । कण्ठ + कूण् + ण्वुल् । टापि अत इत्वं च वीणायाः कण्ठतुल्यस्वरध्वनिरितिप्रसिद्धेः ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्ठतलासिका, स्त्री, (कण्ठतले अश्वानां कण्ठदेशे आस्ते इति । कण्ठ + आस + ण्वुल् + टापि अत इत्वं च ।) अश्वग्रीवावेष्टकरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥

कण्ठनीड़कः, पुं, (कण्ठे निकटस्थे नीड़े शकुन् दृष्ट्वा कायति शब्दायते । कण्ठ + कै + कः । यद्वा कण्ठे प्रासादशृङ्गादीनां शिरोभागे नीड़ं यस्य + कप् ।) चिल्लपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिल् इति भाषा ॥

कण्ठनीलकः, पुं, (कण्ठं धारकस्य कण्ठादिकमूर्द्धस्थानं नीलयति स्वशिखाकज्जलेन नीलवर्णं करोतीति । कण्ठ + नील् + णिच् + ण्वुल् । अथवा कण्ठे शिखाग्रभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ।) उल्का । इति शब्दमाला । मसाल इति भाषा ॥

कण्ठपाशकः, पुं, (कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते । कण्ठपाश + कै + कः ।) हस्तिगलवेष्टकरज्जुः । इति शब्दमाला ॥

कण्ठभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्ठस्य भूषा ।) ग्रीवालङ्कारः । तत्पर्य्यायः । ग्रैवेयकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ ग्रैवेयम् ३ ग्रैवम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ रुचकः ५ निष्कम् ६ । इति जटाधरः ॥

कण्ठमणिः, पुं, (कण्ठे कण्ठस्थले धार्य्यो यो मणिः । कण्ठस्य मणिर्वा ।) गलदेशधार्य्यमणिः । तत्पर्य्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठ्यः, त्रि, (कण्ठे + भवः । शरीरावयवत्वात् यत् । ६ । १ । २१३ ।) कण्ठोद्भवशब्दादिः । इति व्याकरणम् ॥ "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठ्यः" । पां । १ । १ । ९ वार्त्तिके ॥)

कण्ठाग्निः, पुं, (कण्ठे कण्ठाभ्यन्तरे अग्निः पाचनरूपाग्निर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठाङ्गः, पुं, (कठि + आलच् ।) शूरणः । युद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति विश्वः ॥ क्रमेलकः । गोणीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥

कण्ठाला, स्त्री, (कटि + आलच् + टाप् ।) जालगोणीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥

कण्ठिका, स्त्री, (कण्ठो भृत्यतयास्त्यस्याः । कण्ठ + ठन् टाप् च । यद्वा कण्ठयति कण्ठं भूषयति या । कठि + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कण्ठाभरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्ठी इति भाषा ॥

कण्ठी, स्त्री, (कण्ठ + अल्पार्थे ङीप् ।) अश्व कण्ठवेष्टनरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥ गलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कण्ठीरवः, पुं, (कण्ठ्यां रवो यस्य ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्तहस्ती । इति सारस्वतः ॥

कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव + गौरादित्वात् ङातौ वा ङीष् ।) वासककक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठेकालः, पुं, (कण्ठे + कालः क्षीरोदमथनोद्भवविषपाननिदर्शनरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अलुक् ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्ठे जीवानां कण्ठदेशे कालः कालस्वरूपेण वर्त्तते । यद्वा कण्ठदेशपर्य्यन्तं आक्रम्य तमःप्रधाना माया अस्त्यस्य । परमात्मनः मायाग्रवलितचिपादत्वात् तथात्वम् । एष सर्व्वज्ञः सर्व्वान्तर्यामीश्वरः । एतस्मात् पादत्रयादन्यत् तुरीयं निष्कलं निरुपाधिकं शिवपादमस्ति ।

यथा, माण्डुक्योपनिषदि ।

"सर्व्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्" । २ ॥

"जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः" ॥३॥

"स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः" ॥ ४॥

"यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" ॥ ५ ॥

"एष सर्व्वेश्वरः एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्व्वस्य प्रभावाप्ययौ हि भूतानाम्" ॥ ६ ॥

"नान्तः प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्राज्ञमदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः" ॥ ७ ॥)

कण्डनं, क्ली, (कडि + भावे ल्युट् ।) उदूखलादिना तण्डुलादेर्निर्म्मलीकरणं । इति हेमचन्द्रः । काँड़ान इति भाषा ॥

कण्डनी, स्त्री, (कण्ड्यते तुषादिरपनीयतेऽनया । कडि + करणे ल्युट् । ङीप्च ।) उदूखलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करम् ।
कण्डनीचोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" ॥)

कण्डरा, स्त्री, (कडि + अरन् टापच् ।) महास्नायुः । महानाड़ी । इति हेमचन्द्रः ॥

("महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तासु षोड़श ।
प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥
चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः ।
ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्गताः" ॥

"तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा मेढ्रः पृष्ठनिबन्धनां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरुवक्षोऽन्तनपिण्डाः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥

"तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वक्षीति हि सोच्यते" ॥
इति च सुश्रुतः ॥)

कण्डुः, स्त्री, (कण्डते शरीरं माद्यति अस्मात् उष्णशोणितत्वात् । यद्वा कण्डयति कण्डयुक्तं करोति शरीरम् । कडि + मदे । "सृगण्वादयश्च" । उणां १ । ३८ । इति कुः ।) कण्डूः । इति रायमुकुटः ॥ (पुं ऋषिविशेषः ।

(यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।

"कण्डुर्नाम मुनिः पूर्व्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सरय्वे गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः" ॥

तद्विवरणं तत्रैव १मांशे १५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

कण्डुरः, पुं, (कण्डूं राति ददातीति । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । एषोदरादित्वात् क्रुस्वः ।) कारवेल्लवृक्षः । कुन्दरलक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डुरा, स्त्री, कण्डूं राति । कण्डू + रा + कः । ह्रस्वश्च । ततष्टाप् ।) कपिकच्छूः । अत्यङ्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्दे विशेषोऽस्य वक्तव्यः ॥

कण्डूः, स्त्री (कण्डूय + सम्प्रदादित्वात् क्विप् यलोपयलोपौ ।) रोगविशेषः । चुल्कनि खोस् इत्यादि भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।

"षष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्त कषाण कण्डूः" ॥)

तत्पर्य्यायः । खर्জ्जुः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्टूय नम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

कण्डोल

"दूर्व्वानिशायतो लेपः कण्डूघ्नविनाशनः।
क्षमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥१॥
हरिद्रायाः पलान्यष्टौ षट्पलं हविषस्तथा।
क्षीराढकेन संयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं तथा ॥
पचेन्मृदग्निना वैद्यो भाजने मृण्मये दृढ़े।
त्रिकटुत्रिजातकश्चैव क्षमिघ्नं त्रिफला तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं लौहं प्रति पलं पलम्।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्तत्र कर्षमेकन्तु भक्षयेत् ॥
कण्डूविष्फोटदद्रूणां नाशनं परमौषधम्।
प्रतप्तकाक्षनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तोदर्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत्।
हरिद्रानामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम्"॥
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥
"अमृतरुषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्ण
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविष्फोटकण्डू
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च" ॥
इति अमृतादि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली।
("द्विधा ते कोठपिड़का कण्डू गण्डान् प्रकुर्व्वते"।
इति वाभटः ॥ * ॥ "चन्दननलदछतमालनक्त-
मालनिम्बकुटजसर्षपमधूकदारुहरिद्रामुस्तानीति
दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति"॥ इति चरकः॥)

कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डूं करोति इति। कण्डू + कृ + टः। स्त्रियां ङीप्।) शूकशिम्बीवृक्षः। इति शब्द चन्द्रिका ॥

कण्डूघ्नः, पुं, (कण्डूं हन्ति। कण्डू + हन् + टक्।) आरग्वधः। गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डूतिः, स्त्री, (कण्डय + भावे क्तिन्। अयोपधत्वात् नेत्वं।) कण्डूः। इति भरतश्लेषायुधौ॥ चुलकनि इति भाषा ॥("राज्ञां वघटदेव्याः स निर्दयैः सुरतोत्सोत्वैः। खण्डयामासकण्डूतिम् खाण्यस्यार्थे-बद्धां धनैः"॥ इति राजतरङ्गिण्याम्। ५। २८६॥)

कण्डूयनं, क्ली, (कण्डूय + भावे ल्युट्।) कण्डूः। इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते। ७। ६। ३५।
"यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्" ॥)

कण्डूया, स्त्री, (कण्डू + "कण्ड्वादिभ्योयक्" ३। १। २७। अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च।) कण्डूः। इत्यमरः। २। ६। ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डूं राति। कण्डू + रा + कः। टाप्।) क्षुद्रविशेषः। आमकुशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमगुप्ता २ जटा ३ अजयष्टा ४ प्राक्षदायणी ५ ऋष्यप्रोक्षा ६ शूकशिम्बिः ७ कपिकच्छूः ८ मर्कटी ९। इत्यमरः। २। ४। ६॥ अजष्टा १० अजयष्टा ११ कण्डूरा १२ शूकशिम्बी १३ शूक-शिम्बा १४ कपिकच्छूः १५। इति तट्टीका ॥ ऋषभः १६ खगुप्ता १७। इति रत्नकोषः ॥

कण्डूलः पुं, (कण्डू + अस्यर्थे + लच्। कण्डूतिकारक-त्वात् तथात्वम्।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डूयुक्ते त्रि ॥

कण्डोलः, पुं, (कडि + बाहुलकादोलच्।) नल-वंशादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम्। डोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिटः २। इत्यमरः। २। ९। २६॥ पिटकः ३ पेटकः ४। इति भरतः॥ उड़्रः। इत्युणादिकोषः ॥

कण्डोलकः, पुं, (कडि + बाहुलकादोलच्। स्वार्थे-कन्।) कण्डोलः। इति हेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा। कण्डोलस्य वीणा वा।) चण्डालवीणा। कँड़ड़ा इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चाण्डालिका २ चण्डालवल्लकी ३। इत्यमरः। २। १०। ३२॥ चण्डालिका ४ कटोलवीणा ५। इति भरतः॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः। अर्श आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीष्।) कण्डो लवीणा। इतिशब्दरत्नावली ॥

कण्डूषः, पुं, (कण्डूनामोषः संघोयस्मात् शूककीट-स्यर्शे कण्डूयऊत्पत्तिमिति प्रसिद्धेस्तथात्वम्।) शूक कीटः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूयापोका इति भाषा ॥

कण्वं, क्ली, (कण्व्यते अपोह्यते इति। कण्व् + क्वन्।) पापम्। इति मेदिनी ॥

कण्वः, पुं, (कण्व् + क्वन्।) मुनिविशेषः। इति मेदिनी॥ स तु पुरुवंशजातप्रतिरथनामक्षत्रिय-पुत्रः। यथा,—
"सुमतिर्भ्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः"॥
इति श्रीभागवते। ९। २०। ६॥ (अपर ऋषिभेदः। अनेनैव मुनिशार्दूलेन यजुर्व्वेदीयकाण्वशाखा प्र-णीता। यथा, यजुर्व्वेदे १७। ७४।
"धामस्य कण्वोऽदुहत् प्रयोनां
सहस्रधारां पयसा महीं गाम्"॥
तथा, भागवते च १२। ६। ७४।
"यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चचतुर्विभुः।
जगृहुर्वाजसन्नास्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः"॥
अयन्तु काश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालक पिता। यथा, महाभारते १। शाकुन्तले। ७०। ३०।
"महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्"॥
एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम्। अयमेव गोत्रप्रवर्त्तकः। ऋग्वेदे १। ४४—५० सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्त्तक काण्वशब्दान्तमवधेयम्॥ कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्र-भावात् नत्वयं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्व-ज्ञानिनां क्वचित् संसारासक्तिः अविद्याधर्म्मा-भावादिति गौडकण्ठः। विद्या क्रियाकुशलः मेधावी च। इति ऋग्वेदभाष्यहट्टयागन्दः॥ स्वनामाख्यातीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८२। ४४।
"कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम्।
धर्म्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ!" ॥)

कतः, पुं, मुनिविशेषः। इत्युणादिकोषः॥ (अयन्तु विश्वामित्रपुत्रानामेकतमः। कं जलं शुद्धं तनोति कं + तन + ड।) कतकवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः ॥

कतकः, पुं, (तक् + हासे + बाहुलकाद्वः। कस्य

कतक

जलस्य तकः हासः प्रकाशः प्रसाद इति यावत् यस्मात्।) वृक्षविशेषः। निर्म्मली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिक्तफलः ४ रज्यः ५ क्षेदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ ति-क्तमरिचः ९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रुचिकारित्वम्। क्षमि-दोषशूलदोषनाशित्वञ्च। तस्य बीजं अम्बुप्रसाद-नम्। इतिराजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः। ६। ६७।
"फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्।
न नामग्रहणादेव तस्य वारिप्रसीदति" ॥
"पयः प्रसादि कतकफलकं तत्फलञ्च तद्।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्म्मलता करम्।
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु" ॥
इति भावप्रकाशः॥)

कतफलः पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्पादयति। क + तन् + ड। तादृशं फलमस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमाक्षः, पुं, (तम + घञ् क्षः। कस्य जलस्य तमाय शोषणाय अलति पर्य्याप्नोति। क + तम + अल् + अच्।) अग्निः। इति शब्दमाला ॥ कथमाक्षः खतमाक्षश्च पाठः ॥

कति, त्रि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा यस्यां "किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति" ५। २। ४१। इति डति) कियत्परिमाणम्। इति व्याकरणम्॥ कत इति भाषा। (यथा, अथर्ब्ववेदे १०। २। ४।
"कति देवाः कतमे त आसन् य उरोरोवाचिक्लृपुः पुरुषस्य कतिक्लानौ व्यदधुः कः कपोड़ौ कति-क्लन्धान् कतिधा व्यरिचन्" ॥ पुं। विश्वामि-त्रस्य पुत्रानामेकतमः। यदवंशोद्भूत सूचक्षत् कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपयः, त्रि, (किम् + डति कति अयच् पुक्च।) कति। इति व्याकरणम्। कतकगुलि इति भाषा। (यथा, मेघदूते २५।
"सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसादशार्णाः" ॥)

कत्तृणं, क्ली, (कद् कुत्सितं तृणं इति। अच कद् स्वार्थे कोः कादेशः "तृणं च जातौ"। ६। ३। १०२।) सुगन्धितृणविशेषः। रामकर्पूर इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्यामं ४ देव-गन्धकम् ५ रौहिषम् ६। इत्यमरः। २। ४। १६६॥ सुगन्धम् ७ तृणगन्धीतम् ८ सुगन्धितृणम् ९। इति रत्नमाला ॥ रोहिषतृणम् १० कत्तृणम् ११ भूति १२ भूतिकम् १३ श्यामकम् १४ ध्यामकम् १५ पूति १६ मुदूजम् १७ देवगन्धकम् १८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कफग्रह-ग्रह्यादिदोषवातज्वरविनाशित्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम्। हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्र-शूलकासज्वरनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥)

कत्तोयं, क्ली, (कु कुत्सितं तोयं यत्र।) मद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कत्थ, ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां—आत्मं-सकं—सेट्। क्वचित् अकं च।) दन्त्यवर्गाद्योपधः।

कथा

श्लाघः प्रशंसा । ङ कत्थते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

कथ, त् क ग्रैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) कत्थयति कत्थापयति । इति दुर्गादासः ॥

कत्सवरं, क्ली, (कद् वैकल्ये + स । कत्सः विह्वलता तया त्रियते शिर एवान्तःकरणस्थानं स्कन्धस्य शिरोऽन्तवर्त्तित्वात् तथात्वम् । कत्स + ट + अप् ।) स्कन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ॥ ("हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्" । इति भागवतम् ॥)

कथं व्य, कथम् । किंप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ५ । २ ।
"कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो" ! ॥)

कथकः, त्रि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । एकनटः २ कथाप्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ ।
"कथकाख्यापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः" ॥
ग्रन्थकर्त्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः ।
"वाचस्पतिसाधनियमच्युतोऽपि कथकैरयाधिरुद्धाद्यः" ॥)

कथङ्कथिकः, त्रि, (कथं कथमिति प्रश्नतेनास्यास्य इति । कथंकथं + वाऽलङ्कात् ठन् ततस्त्रिलोपः ।) प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥

कथङ्कथिकता, स्त्री, (कथङ्कथिक + भावे तल् ।) पृच्छा । प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

कथनं, क्ली, (कथ्यते इति । कथ्यते वाक्यप्रबन्धे । भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हलायुधः ॥ कहन इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ ।
"मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्" ॥)

कथम्, व्य, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे + "किमक्षेति" । ५ । ३ । २५ । थमुः कादेशश्च ।) हर्षः । गर्हा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के
"कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
कथं वा आत्मापहारं करोमि" ॥)

कथा, स्त्री, (कथ + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चि-रेति" । ३ । ३ । १०५ । अङ् । टाप् च ।) प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः । १ । ६ । ६ । प्रबन्धेन कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना स्वयं रचना इति भारतसुन्दरी ॥ "प्रबन्धस्य कल्पना रचना बहुन्तत्तालोकसत्या" । इति भरतः ॥
"प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया या स्यात्सा मताख्यायिका क्वचित्" ॥
इति कोलाहलाचार्य्यः ॥ ("नैयायिकमते हि नानावक्तृकपूर्व्वपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः" । यथा, मनुः । ३ । २३१ ।
"यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात्पितॄणामेतदीप्सितम्" ॥

कदन

वार्त्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः । ८ । ४३ ।
"अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु" ॥
विवरणम् । यथा, रामायणे । १ । ८ । ६ ।
"सनत्कुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् ।
भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम्" ॥)

कथाप्रसङ्गः, त्रि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) जल्पाकः । इति शब्दरत्नावली ("तेन सह नानाकथाप्रसङ्गेनावस्थितः" ॥ इति हितोपदेशः ॥) वातूलः । विषवैद्यः । इति मेदिनी । (किरातार्জ্জুनीये । १ । २४ । "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताऽखण्डलसूनुविक्रमः" ॥ वार्त्ता । गोष्ठीवचनम् । उक्तञ्च कथासरित्सागरे २२ । १८१ ।
"मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः" ॥)

कथाप्राणः, त्रि, (कथया प्राणिति जीवति कथां आवर्त्तयित्वैव जीवनोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अण् + अच् । यद्वा कथायां प्राणाः जीवनोपायाः यस्य ।) कथकः । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

कथितः, त्रि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्म्मणि + क्तः ।) उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् । १० । १ । १ ।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः" ॥
कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः । ११ । १० ।
"पूर्व्वसूत्रकथितैः पुराविदः
सानुजः पितृसखस्य राघवः" ॥)

कद, इ रोदने । आह्वाने । वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कद, य म ङ वैक्लव्ये । विह्वलीभावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट्-घटादि ।) य कदा । म कदयति । ङ कदते । इति दुर्गादासः ॥

कदः, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदकः, पुं, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे । कद् + कै + क ।) वितानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँदोया इति भाषा ॥

कदक्षरं, क्ली, (कुत्सितं अक्षरं । कोः कादेशः ।) कुत्सितवर्णः ॥

कदध्वा, [न्] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति समासः । कोः कत् तत्पुरुषेचेति कादेशः ।) निन्दितपथः । तत्पर्य्यायः । अध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ॥

कदनं, क्ली, (कदयति दुःखं वैक्लव्यं वा प्राप्नोत्यनेन कद्यते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद् + णिच् + करणे ल्युट् । घटादित्वात् न वृद्धिः । कद्यते इति भावे ल्युट् । कद्यते आह्वन्यते विह्वलीक्रियते निहन्यते वा यत्र । अधिकरणे णिच् ल्युट् यद्वा कद्यते म्रियते यत्र ।) पापम् । (यथा, भागवते ७ । ६ । १६ ।
"त्वत्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ! दुःसहोग्र-
संसारचक्रकदनात् ग्रसतां प्रणीतः" ॥)
मर्द्दः । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २० ।
"क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम्" ॥)
युद्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ७ । २ । १३ ।

कदम्ब

"इति ते भर्त्तृनिर्द्देशमादाय शिरसाऽऽदृताः ।
तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः" ॥)
मारणम् । इति भूरिप्रयोगः जटाधरश्च ॥

कदन्नं क्ली, (कुत्सितं अन्नं । कोः कादेशश्च ।) कुत्सितान्नम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ५ । ६ । ८ । "मिश्रं कदन्नं वा अभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्" ॥
"इविर्विना हरिर्याति विना पीठेन माधवः ।
कदन्नैः पुण्डरीकाक्षः प्रहारेण धनञ्जयः" ॥ इत्युद्भटः ॥)

कदम्बं, क्ली, ("कदकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्" । उणां । ४ । ८२ । कद् + अम्बच् ।) निकुरम्बम् । समूहः । इति मेदिनी ॥

कदम्बः, पुं, (कद्यते दर्शनात् विरहिणां चित्तवैक्लव्यं जायतेऽनेन । कद् + करणे अम्बच् ।) वृक्षविशेषः । कदम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीपः २ प्रियकः ३ हलिप्रियः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ कादम्बः ५ । इति तट्टीका ॥ षट्पदेष्टः ६ प्रावृषेण्यः ७ हरिप्रियः ८ । इति रत्नमाला ॥ वृत्तपुष्पः ९ सुरभिः १० ललनाप्रियः ११ कादम्बर्य्यः १२ सीधुपुष्पः १३ महाच्छदः १४ कर्णपूरकः १५ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफार्त्तिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रबर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भावप्रकाशे ।
"कदम्बो मधुरः शीतो कषायो लघवो गुरुः ।
सरो विरम्भक्षदूक्तः कफरक्तव्रणापहः" ॥
तथा च सुश्रुतः ।
"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा" ॥)
अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि कदम्बसाम्यात् पठितौ । यथा साङ्गः ॥
"नीपो महाकदम्बः स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि ।
द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः" ॥
इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रस्तु रजो बलः । यथामरटीकायां भरतः ॥
"धूलीकदम्बका धारा कदम्बः षट्पदप्रियः ॥
वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः ।
नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः" ॥
(यथा, —साहित्यदर्पणम् । "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" ॥ कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णनं क्रियते । माघे रैवतकपर्व्वतवर्णने द्रष्टव्यम् ॥*॥) सर्षपः । इति मेदिनी ॥ देवताड़काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥
(कं प्रजापतिमधिष्ठातृकं श्रोत्रमिन्द्रियं दमयति इति व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विनाशं बाति गच्छति प्रलये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्या जगत् । यथा,—
"स एव सौम्य नित्यं राजते मूले विश्व कदम्बस्य परमो वै पुरुष आत्मा" ॥ इति श्रुतौ ॥)

कदम्बकं, क्ली, (कदम्ब + संज्ञायां कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । "गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गै-

मुङ्गस्ताड़ितं क्वाथबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु" ॥)

कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रा पीतवर्णत्वात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वाच्च सर्षपस्यापि तथात्वम् । यद्वा तु कदम्ब एव स्वार्थे कन् ।) सर्षपः । हरिद्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदम्बदः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांशइव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो खण्डने + कर्म्मणि + घञर्थे कः । सर्षपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्षपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततष्टाप् ।) मुण्डितिकावृक्षः । इति रत्नमाला । मुण्डिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या मुण्डितिकाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्याः । कदम्बपुष्प + ङीप् ।) महाश्रावणिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । मुण्डिरी इति भाषा ॥

कदम्बी, स्त्री, (कद् + करणे अम्बच् गौरादित्वात् ङीष् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देवदालीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः ॥)

कदरं, क्ली, (कं जलं दृणाति विदारयति नाशयतीत्यर्थः । क + दॄ + अच् ।) पायसभेदः । इति शब्दमाला ॥

कदरः, पुं, (कं जलं दृणाति श्लेष्मणा संहतजलं नाशयतीत्यर्थः । क + दॄ + अच् ।) श्वेतखदिरः । काँटा बाबला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सोमवल्कः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ ब्रह्मशल्यः ३ खदिरोपमः ४ । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतसारः ५ । खदिरः ६ । सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥

गुणानाह तत्रैव ।

"कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित्" ॥

व्यवहारो यथा, चरके ।

"तिन्दुकपियालबदरकदरखदिरसप्तपर्णार्ष्ककर्णाङ्कोनासनारिमेदा इति दशेमान्युदर्दप्रशमनानि भवन्ति" ॥) क्रकचः । करात् इति भाषा ॥ व्याधिभेदः । इति मेदिनी ॥ कड़ा जामुड़ा इति भाषा ॥ तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।

"घृष्टकरोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु सः" ॥
("घृष्टकरोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥
सकोलः कठिनो ग्रन्थिर्निःसमश्चोन्नतोऽपि वा ।
कोलमात्रः सरक्तस्रावी जायते कदरस्तु सः" ॥
इति सुश्रुतः ॥) तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे ॥

"दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा" ॥

अदृष्टः । इति हारावली ॥

कदर्य्यः, त्रि, (कुत्सितोऽर्थः स्वामी ॥ कुगतीतिसमासः ।) क्षुद्रः । कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

"आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीड़यन् ।
यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य्य इति स्मृतः" ॥
इति स्मृतिः ॥ (तथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । १९ । ५ । "तेभ्योऽप्राप्तेभ्यः एषगर्हाणि कारयाञ्चकार । सहप्रातः सञ्जिहान उवाच नमेत्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वानिति" ॥)

कदलः, पुं, (कद + कृषादित्वात् कलच् ।) कदलीवृक्षः । एरण्डलता । इति मेदिनी ॥

(यथा, अमरशतके । ९५ ।

"ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यश्च वेणिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः" ॥)

कदलकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) एरण्डी । चाकुलिया इति भाषा । डिम्बिका । शाल्मलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा कायजलाय दल्यते लवस्य गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामप्रसिद्धौषधिविशेषः । कला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारणवृसा २ रम्भा ३ मोचा ४ अंशुमत्फला ५ काण्डीला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः ७ वारणवुषा ८ वारवुषा ९ । इति तट्टीका ॥ सुफला १० सुकुमारा ११ सद्यःफला १२ गुच्छफला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५ निःसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊरुस्तम्भा १९ भानुफला २० वनलक्ष्मीः २१ । कदलकः २२ मोचकः २३ रोचकः २४ लोचकः २५ वारवुषा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवल्लभा २७ चर्म्मरुहा २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते २ । दूतपर्व्वणि ६६ । १२ ।

"कदलीसुगुप्तसदृशं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम्" ॥)

अस्याः पक्वफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तास्रविमर्दनत्वम् । गुरुतरत्वम् । मन्दानले अपथ्यत्वम् । सद्यः शुक्रविवर्द्धनत्वम् । क्षमाढ्यारुत्वम् । कान्तिदाढ्यत्वम् । दीप्ताग्नौ सुखदत्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ (यथा हारीते ।

"हृद्यं मनोज्ञं कफवर्द्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव वल्यम् ।
रक्तं सपित्तं श्वसनञ्चदाहं
रम्भाफलञ्चापि नरस्य हन्ति ॥
अपक्वकं याहि च शीतलञ्च
कषायकं वातकफं करोति ।
विशेषभि वल्यं गुरु दुर्ज्जरञ्च
आरण्यरम्भाफलमेव तद्वत्" ॥)

मोचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफक्षमिनाशित्वम् । कुष्ठश्लीहज्वरहरत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च ॥ * ॥

("मोचाफलं स्वादु शीतं विशेषेण कफनुद्गुरु ।
स्निग्धं पित्तासृग्दाहज्वरतृष्णाक्षयप्रणुत् ॥
पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यञ्च हृद्यम् ।
क्षुत्तृष्णानेत्ररक्तघ्नमेहघ्नं रुचिमांसकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ कदली पुष्पगुणांश्चाह ॥
"कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरन्तुवरं गुरु ।
वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत्" ॥)

अस्या मूलगुणाः । बलकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥

"माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति
निर्द्दोषता स्वाल्पघुता च तेषाम्" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्पकाख्यकदलीफलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रताजयुक्तं कदलं दुर्ज्जरम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणाविशेषः । पताका । इति मेदिनी ॥ करिवैजयन्ती । इति हलायुधः ॥ हातिर उपरेर निशान इति भाषा ॥

कदा, व्य, (किम् + काले दा । "सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कबे कखन इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे १ । ८४ । ८ । "कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग" ॥ तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।

"जातिप्रत्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह ।
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तद्भविष्यति" ॥)

कदाकारः, पुं, (कुत्सितः आकारः । नैवाच नञ्ब्रीहिः निषिद्धत्वात् । यथा, "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" । ६ । ३ । १०१ ।) कुत्सिताकारः ॥ (कुत्सिताकारविशिष्टे, त्रि ॥)

कदाख्यं, क्ली, (कुत्सिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृक्षः । कुड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कौबेरम् २ दुरुष्कम् ३ व्याघ्रम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चनप्रत्ययः ।) कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोन समये इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।

"ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन" ॥)

कदाचित्, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चित् ।) कस्मिंश्चित् काले । तत्पर्य्यायः । जातु २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ कर्हिचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७४ ।

"नाद्यैः क्रीड़ेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं नचासने" ॥)

कदुष्णं, क्ली, (कद् ईषत् उष्णं ईषदर्थे कोः "कवषोष्णे" ६ । ३ । १०७ । चकारात् । कादेशः ।) ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कोष्णम् २ कवोष्णम् ३ मन्दोष्णम् ४ । (यथा भट्टिः । ३ । १८ ।

"ससीतयोराघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश" ॥)

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥

कद्ड कार्कश्ये । (भ्वां-परं-चकं-सेट्) ववर्गलतोयोपधः । क्विपि संयोगान्तलोपे कद् इति । कडुति पद्मप्रसादं कर्कशं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कद्रयः, पुं, (कुत्सितः रथः । कोः कादेशः । "रथवदयोश्च" । ६ । ३ । १०२ ।) कुत्सितरथः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ५ । १०३ ।

"युधिकदधवङ्गीमं वभञ्ज ध्वजशालिनम्" ॥)

कदुः, पुं, (कद्+रुः।) पिङ्गलवर्णः। तदति चि। इत्यमरः। १। ५। १६॥

कदुः, स्त्री, (कद्+रुः। यद्वा मृगय्वादित्वात् साधुः।) नागमाता। इति मेदिनी॥ सा तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी च। इति पुराणम्॥ (यथा, रामायणम्। ३। २०। २९।

"रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनस्तथा। सुरसाऽजनयन्नागान् राम! कद्रूश्च पन्नगान्"॥)

कद्रुपुत्रः, पुं, (कद्रोः पुत्रः।) नागः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कद्रुसुतः, पुं, (कद्रोः सुतः।) नागः। तत्पर्य्यायः। काद्रवेयः २। इति शब्दरत्नावली॥ कक्षुकालुः ३ कद्रुपुत्रः ४ इति शब्दचन्द्रिका॥

कददः, त्रि, (कुत्सितं वदति यः। वदेः पचाद्यच्। कुत्सितः वदः इति वा "रथवदयोश्च"। ६। २। १०२। इति कदादेशः।) कुत्सितवक्ता। तत्पर्य्यायः। गर्ह्यवादी २। इत्यमरः। ३। १। ३७॥ दुर्व्वाक् ३। अतिकुत्सितः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भट्टिः ६। ७५।

"सर्व्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामशीयकम्। येन जातं प्रियापाये कदर्दं हंसकोकिलम्"॥)

कन, ई ञि प्रीतौ। गतौ। द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित्।) ई ञि कान्तोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

कनकं, क्ली, (कनति दीप्यते इति। कनी दीप्तौ+ऋज्वादिभ्यो वुन्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ (यथा, मेघदूते। २।

"तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबला विप्रयुक्तः स कामी नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः"॥)

कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः। कनी दीप्तौ+ऋज्वादिभ्यो वुन्।) धत्तूरवृक्षः। नागकेशरवृक्षः। धूस्तूरवृक्षः। (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे।

"कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य पलानि च"॥)

काञ्चनारवृक्षः। कासीसवृक्षः। चम्पकवृक्षः। इति मेदिनी॥ कासमर्दवृक्षः। कणगुग्गुलुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ खाक्षातरः। इति शब्दमाला॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ९२।

"उपकारः प्रियः सर्व्वः कनकः काञ्चनच्छविः"॥

यदुवंशीयस्य दुर्द्दमस्य पुत्रः।

यथा, हरिवंशे ३३। ६।

"दुर्द्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः"॥)

कनकक्षारः, पुं, (कनकस्य द्रावणार्थं क्षारः।) टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः। सोयागा इति भाषा॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः॥)

कनकदण्डकं, क्ली, (कनकस्य कनकनिर्म्मितो वा दण्डः यत्र। कप् स्वार्थे कन् वा।) राजच्छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कनकपलः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलं तत्परिमाणम्।) पलपरिमाणम्। तच्च सुवर्णादिपरिमाणकषोड़शमाषकम्। तत्पर्य्यायः। कुरुविन्दः २। इति हारावली॥ (कनकमिव पलं मांसमस्य इति व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः॥)

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वनामख्यातो व्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा।

"सुवर्णवीजं मरिचं विराल-पदं कणा टङ्कणकं विषञ्च। गन्धं जयाङ्किखिदिनं विमर्द्य गुञ्जा प्रमाणा वटिका विधेया॥ रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-मान्द्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम्। दध्योदनं भोज्यमनुव्यवारि-मांसं भजेत्तित्तिरिलावकानाम्"॥

इति वैद्यकरत्नेन्द्रसारसंग्रहः॥*॥)

कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः।) स्वर्णकेतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णरम्भावत् रम्भा। यद्वा कनकवर्णरम्भिनी रम्भा।) सुवर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ ("कतमोऽयं पूर्व्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते"। इति शाकुन्तले ७ अङ्के॥)

कनकलोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति। कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवतीति। कनकला+उद्+भू+अच्।) राजः। इति राजनिर्घण्टः। धुगा इति भाषा॥

कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्व्वतः।) अस्ताचलः। सुमेरुपर्व्वतः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ दानविशेषः। इति स्मृतिः॥ (अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—

"अथ वापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम्। यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः॥ उत्तमः पञ्चसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः। तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः॥ दद्यादेकपलादूर्द्धं यथा शक्त्या विमत्सरः। धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम् विघ्नभग्नैश्चलाद्यैश्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्"॥)

कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रूप्यस्य अध्यक्षः मध्यपदलोपः।) सुवर्णरक्षकः। तत्पर्य्यायः। भौरिकः २। इत्यमरः। २। ८। ७॥

कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्व्वतो ऋच्छति व्याप्नोतीति। कनक+ऋ+अण्; स्वार्थे+कन्।) कोविदारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कोविदारशब्दोऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥)

कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्म्मितं आलुः। सलिलाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च।) स्वर्णकलसः। तत्पर्य्यायः। भृङ्गारः २। इत्यमरः। २। ८। ३२॥

कनकाङ्गं, क्ली, (कनकस्याङ्गा नाम यस्य।) नागकेशरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः॥)

कनकाङ्क्षयः, पुं, (कनकं आङ्क्षयोऽस्य। कनकमाङ्क्षयते स्पर्द्धते वा। कनक+आ+अङ्क्ष+कः।) धुस्तूरवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ७७॥ नागकेशरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कननः, त्रि, (कन्+युच्।) कामुकः। इति हेमचन्द्रः॥

कनिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा। इष्ठन्। कनादेशश्च।) अतियुवा। अल्पः। पश्चाज्जातः। तत्पर्य्यायः। जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः ४ अनुजः ५। इत्यमरः। २। ६। ४३॥ कनीयान् ६ कन्यसः ७ यविष्ठः ८। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, मनुः। ९। ११३।

"ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्। येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्"॥ शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १३१।

"पवित्रं चिकुरुन्मत्तः कनिष्ठः क्षयणिङ्गलः"॥)

कनिष्ठकं, क्ली, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते। कनिष्ठ+कै+कः।) क्षुद्रधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कनिष्ठा, स्त्री, (कनिष्ठ+ङीषादिकं बाधित्वा अजादित्वात् टाप्।) दुर्बलाङ्गुलिः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ कड़े आङ्गुल इति भाषा। (यथा, रामायणे ३। ५१। ७।

"कनिष्ठायामपक्ष्मण्यां भ्रातुर्म्मम स राक्षसः। दुःखं कर्त्तुमपर्य्याप्तो देवि! कस्मादविधीदसि"॥) धीरादितिरुद्यां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः। अस्या लक्षणम्। परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा। इति रसमञ्जरी॥ (त्रि, मनुः ९। १२२॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्व्वजः"।

"यदि प्रथमोढ़ायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चादूढ़ायाञ्च ज्येष्ठः"॥ इति कुल्लूकभट्टः॥)

कनी, स्त्री, (कन+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) कन्या। इति हेमचन्द्रः॥

कनीचिः, स्त्री, (कन्+बाहुलकात् इचि प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् दीर्घश्च।) गुञ्जा। इति शब्दरत्नावली॥ कुँच इति भाषा। पुष्पयुक्तलता। शुकटः। इत्युणादिकोषः॥ मूर्द्धन्यणमध्योऽपि पाठः॥

कनीनिका, स्त्री, (कन्+ईन। संज्ञायां कन्। ततष्टाप्+अत इत्वम्।) चक्षुस्तारा। कनिष्ठाङ्गुलिः। इति मेदिनी॥

कनीनी, स्त्री, (कन्+ईन् ततो ङीष्।) कनिष्ठाङ्गुलिः। इत्यमरटीका॥

कनीयसं, क्ली, (कन् दीप्तौ+अच्। कनः सूर्य्यः तस्येदम्। कन+छः कनीयस्। तद्रूपत्वेन सीयते अवसीयते इति। सो+घञर्थे कर्म्मणि कः। सूर्य्यदेवाधिष्ठातृत्वमिति तात्पर्य्यात्।) ताम्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

कनीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन्। ततः कनादेशः।) अनुजः। अतियुवा। अत्यल्पः। इति मेदिनी॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। २४। ९। "स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीनां दत्ता विदुष्टरी प्रवाणाम्"॥

"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाऽधिकः। प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्य्यां विमातरम्"॥ इति स्मृतिः॥)

कन्तुः, पुं, ("कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः इति तुः"। ५। २। १३८। कम्+तुः। कामयते इति कमु कान्तौ। अर्जितृशीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात्। "कमिमनिजनिगामायाहिभ्यश्च"। उणां १। ७३।) कामदेवः। इति चिकाण्डशेषः॥ हृदयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (चित्रम्। इति उज्ज्वलदत्तः। कं सुखं अस्यास्तीति व्युत्पत्त्या सुखी जनः॥)

कन्था, स्त्री, (कम्+बाहुलकात् थन्+टाप्।) स्यूतकर्पटः। इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहे अमरः॥ काँथा इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके २। "कन्थामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः"॥) मृगभयभित्तिः। इति मेदिनी। काँथ् इति भाषा॥ उसीनराख्यजनपदप्रसिद्धयामाख्यां नामसु विषयभूतेषु षष्ठ्यन्तात् परा कन्था स्त्रीवे स्यात्। यथा सौसमीनां कन्था सौसमिकन्थम्। आङ्गीनां कन्था आङ्गिकन्थम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कन्थारी, स्त्री, (कम्+आरन्। एषोदरादित्वात् थुक् गौरादित्वात् ङीष्।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। कन्थरी २ कन्था ३ दुर्द्धर्षा ४ तीक्ष्णकण्टका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दुष्पर्वेशा ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातव्रणोदरकृमिश्वित्रनाशित्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दं, क्ली पुं, (कन्दयति शिक्षायां वैक्लव्यं जनयति रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि+णिच्+अच्। यद्वा कन्द्यते कन्द इति नाम्ना ज्ञायते। कदि+कर्म्मणि+घञ्।) शूरणः। अस्यमूलम्। इति मेदिनी॥ गुच्छनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते १३। १७। ११६॥
"वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम्"॥
यथा च, भागवते। २। २०।
"पीतं निर्झरवारिपानमशनं कन्दः सहाया मृगाः"॥
शूरणशब्दे अस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कन्दः, पुं, (कं जलं ददातीति। क+दा+कः। कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा। कदि आह्वाने रोदने च। अच् घञ् वा।) मेघः। इति मेदिनी॥ योनिरोगविशेषः। तस्य निदानलक्षणे। यथा,—
"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा॥
पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्।
उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः"॥
स चतुर्विधः। वातिकः १ पैत्तिकः २ श्लैष्मिकः ३ सान्निपातिकश्च ४। एषां यथाक्रमं लक्षणानि।
"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम्॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः।
सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कृच्छ्रप्रसाधनाः"॥
इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सामाह भावप्रकाशः॥
"गौरिकाम्बाम्बि जन्तुघ्नं रजन्यभ्रनकटप्रभाः।
पटोलेयोनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः॥
चिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत्।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते"॥
अन्यत्सर्व्वं योनिशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची। शाकपार्थिवादिवत् समासः। मध्यपदलोपश्च।) गुडूचीविशेषः। तत्पर्य्यायः। कन्दोद्भवा २ कन्दास्ता ३ बल्लिच्छिन्ना ४ बल्लरुहा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरोहिणी ७। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दटं, क्ली, (कदि+अटन्।) श्वेतोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली। सादा सुँदि इति भाषा॥

कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमारभ्य वा फलं यस्याः।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दबल्ला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु बल्ला वा।) चिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दमूलं, क्ली, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः॥)

कन्दरं, क्ली, (केन जलेन दीर्य्यते। दृ+विदारे+कर्म्मणि अप्। कं जलं श्लेष्मजनितं दृणाति नाशयतीति वा। दृ+अच्।) आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कन्दरः, पुं क्ली, (केन जलेन दीर्य्यते विदीर्य्यतेऽसौ। दृ+कर्म्मणि अप्।) गुहा। इति मेदिनी॥
"निझरादीचेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्"।
इति मेघदूते ५८॥) क्षत्रिमोऽकृत्रिमो वा सजलो निर्जलो वा महाकारो गिरिनितम्बदेशः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः। २। ३। ६॥ कन्दरी ४। इति पङ्क्तिका॥ दरः ५। इति स्वामी॥ (यथा, भागवते। ४। ६। ११।
"नानाऽमलप्रस्रवणोर्ज्जनाकन्दरसानुभिः"॥)

कन्दरः, पुं, (कं मातङ्गशिरो दीर्य्यतेऽनेन। दृ+करणे अप्।) अङ्कुशः। इति मेदिनी॥

कन्दरा, स्त्री, (कन्दर+टाप्।) गुहा। इत्यमरः। २। ३। ६॥

कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः।) पर्व्वतः। इति हारावली॥

कन्दरालः, पुं, (कन्दराय अङ्कुशाय अलतीति। कन्दर+अल+अच्॥) गर्ज्जभाण्डवृक्षः। क्षत्रवृक्षः। इति मेदिनी॥ आखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव स्वार्थे कन्।) क्षत्रवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्षत्रशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २। ३। ६॥

कन्दरोद्भव, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर+उद्+भू+अच्+टाप्।) क्षुद्रपाषाणभेदीवृक्षः इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दर्पः, पुं, (कमित्यव्ययं कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्पः यस्मात्। यद्वा कं सुखं तेन तत्र वा दृप्यति। दृप्+अच्। कं ब्रह्माणं प्रति दर्पितवान् वा।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २६॥ (यथा, महाभारते १। २१५। १८।
"संहन्त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम्।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता"॥)
ध्रुवकभेदः। यथा,—सङ्गीतदामोदरः॥
"त्रयोविंशतिवर्णाद्यैर्ध्रुवैः कन्दर्पसंज्ञकः।
वीरे वा करुणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते"॥

कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव।) योनिः। इति जटाधरः॥

कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति। कन्दर्प+जीव+अच्।) कामलक्षिनामवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दर्पमुषलः पुं, (कन्दर्पस्य मुषल इव।) लिङ्गः। इति चिकाण्डशेषः॥

कन्दर्पभट्टङ्कलः, पुं, (कन्दर्पः भट्टङ्कलः यत्र। यद्वा कन्दर्पाय भट्टङ्कलः।) भट्टङ्कारबन्धविशेषः। तस्य लक्षणम्। यथा रतिमञ्जरी।
"नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि।
कटिश्चेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पभट्टङ्कलः"॥

कन्दलं, क्ली, (कदि+अलच्।) कपालः। उपरागः। नवाङ्कुरः। कलध्वनिः। इति मेदिनी॥ अपवादः। इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेषः। यथा, अमरशतके ४८। "प्रारम्भे निपतन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोविन्दवः"॥)

कन्दलः, पुं, (कदि+अलच्।) कनकम्। युद्धम्। कपालः। इति धरणी॥

कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना लता।) मालाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दली, स्त्री, (कन्दल+गौरादित्वात् ङीष्।) मृगविशेषः। यस्य चर्म्म व्यवह्रियते। गुल्मप्रभेदः। (यथा, मेघदूते २१।
"आविर्भूतप्रथमसुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्"॥)
कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। ७८।
"आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिलगर्भैः"। इति॥)
पताका। इति चिकाण्डशेषः॥ पद्मबीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दलीकुसुमं, क्ली, (कन्दल्या इव कुसुममस्य।) शिलीन्ध्रम्। इति जटाधरः॥

कन्दवर्द्धनः, पुं, (कन्देन वर्द्धते इति। वृध्+ल्युः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूरणशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः॥)

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा+वल्ली।) वन्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दशूरणः, पुं, (कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः।) ओल्लः। इति राजनिर्घण्टः॥ (ओल्लशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः॥)

कन्दसंज्ञं, क्ली, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनाम्ना संज्ञायते वा।) योनिरक्तरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। योन्यर्शः २। इति चिकाण्डशेषः॥ तस्य निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कन्दसारं, क्ली, (कन्दानां सारो यत्र।) नन्दनवनम्। इति चिकाण्डशेषः॥ [राजनिर्घण्टः॥

कन्दाढ्यः, पुं, (कन्देन आढ्यः।) धरणीकन्दः। इति

कन्यका

कन्दार्हः, पुं, (कन्देषु अर्हः आदरणीयः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दालुः, पुं, (कन्दमय आलुः।) कासालुः। धरणी-कन्दः। त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् ङीष्।) लज्जालुवृक्षः। इति वैद्यकम्॥ (लज्जालुशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञातव्यः॥)

कन्दी, [न्] पुं, (कन्दोऽस्यास्य। अस्त्यर्थे इनिः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दुः, पुं स्त्री, (स्कन्दति स्रोषयति जलादिकं स्कन्देः सलोपश्चेत्युः।) लौहमयपाकपात्रम्। ताओया इति लोहता इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। खेदनी २। इत्यमरः। २। ९। ३०॥

कन्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति। कम् + दा + मितद्वादित्वात् डुः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इत्यमरः। २। ७। १३८॥ गेँड़ु इति भाषा॥ (यथा, कुमारे। १। २९। "सा कन्दुकैः क्वचिमपुच्चकैश्च"॥)

कन्दुपक्वं, क्ली, (कन्दौ पक्वम्।) जलोपसेकं विना केवलपाचे यत् वह्निना पक्वं भक्ष्यतण्डुलादि। यथा,—
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि घृक्तवः।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"॥
इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्म्मपुराणम्॥

कन्दोटं, क्ली, (कदि + ओटन्।) नीलोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन्।) शुक्लोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः। कन्द + वेञ् + क्तः।) कुमुदम्। इति चिकाण्डशेषः॥

कन्धः, पुं, (कं जलं दधाति धारयति। कं + धा + कः।) मेघः। इति शब्दरत्नावली॥

कन्धरः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा। कम् + धृ + अच्।) मेघः। इति मेदिनी॥ मारिषवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कं शिरो धरतीति।) ग्रीवा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (भागवते ६। १२। ३३।
"वध्यस्तु तत्कन्धरमाशु वेगः
क्षुन्नस्समन्तात् परिवर्त्तमानः"॥)

कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति। कम् + धृ + अच् + टाप्।) ग्रीवा इत्यमरः। २। ६। ८८॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २२३।
"कन्धरा बाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः"॥)

कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्वहत्ते जलं ध्रियते यत्र। धृ + अधिकरणे + किः।) ग्रीवा। समुद्रे पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्नं, क्ली, (कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन। कन गत्यां + करणे क्तः।) पातकम्। मूर्च्छा। इति शब्दमाला॥ कल्लमिति च पाठः॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अज्ञातादौ कन् पूर्ब्बह्रस्वश्च।) कुमारी। इति चिकाण्डशेषः॥ यथा।
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्धं रजस्वला"॥
इति स्मृतिः॥ परकीयनायिकाविशेषः। यथा।
"अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया। सा च द्विविधा परोढ़ा कन्यका च। कन्यायाः पित्राद्यधीनतया परकीयत्वम्। अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा"। इति रसमञ्जरी॥

कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अनूढ़ायां जातः। कन्यका + जन + कर्त्तरि क्तः।) अविवाहितापुत्रः। तत्पर्य्यायः। कानीनः २। इत्यमरः। २। ६। १३७॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १२। १३२।
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः"॥
कर्णः। स तु अनूढ़ायां कुन्त्यां जातः॥)

कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः।) जामाता। इति शब्दरत्नावली॥

कन्यसः, पुं, (कन + अन्नादित्वात्। ४। १११। उणां।) निपातनात् कन्यः। कन्यत्वेन कामयत्वेन सीयते अवसीयते इति। कन्य + सो + घञर्थे कः।) कनिष्ठभ्राता। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा रामायणम्। ५। ३३। १०।
"रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः"॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप्।) कनिष्ठभगिनी। इत्यमरटीका॥

कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अन्नादित्वात् यक् इत्युणादौ ४। १११। कन्यायाः कनीन् चेति निर्देशात् पाणिनिमतानुसारेण न ङीष् अतश्चाप्।) कुमारी। इत्यमरः॥ २। ६। ८। सा तु दशमवर्षीया। इति स्मृतिः॥ (यथा महाभारते वनपर्ब्बणि।
"यस्मात् कामयते सर्व्वान् कमेर्धातोश्च भाविनि!।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि! खतन्त्रा वरवर्णिनि!"॥)
नारी। ओषधीविशेषः। घृतकुमारी इति ख्याता। इति मेदिनी॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने॥
("कान्तैर्दादशभिः पत्रैर्मयूराङ्घ्रिरुपमैः।
कन्दजां काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधीं"॥
"स्रोधघ्नी कासहा कन्या"॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥ विशेषगुणादयोऽस्या घृतकुमारीशब्दे द्रष्टव्याः॥) स्थलैला। वाराहीकन्दः। वन्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥ ॰॥ मेषादिद्वादशराशीनन्तर्गतषष्ठराशिः। सा तु उत्तरफल्गुनीशेषपादत्रयहस्तासमुदाययुक्तचित्राप्रथमार्द्धेन भवति। तदधिष्ठातृदेवतायाः स्वरूपं यथा। जले।नौकास्थस्त्र्याभिधारिणी स्त्री। इति दीपिका॥ अपि च। नीलकण्ठीजातके॥
"पाण्डुर्द्विपात् स्त्रीदितनुर्यमाश्रा-
निशामरुक्षोतसमोदयश्च।
कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिवैश्य-
रूक्षाल्पसङ्गप्रसवा शुभा च"॥*॥
मतान्तरे सा तु स्रोर्षोदया। दिनबला। पिङ्गलवर्णा। दक्षिणदिक्स्वामिनी। वायुप्रकृतिः। प्रीतस्वभावा। शुद्धभूमिचरा। वैश्यवर्णा। रूक्षा। स्त्र्याकृतिः। खटच्छन्दा। अल्पसन्तानाः। अल्पपुंसङ्गा च॥*॥ तत्र जातफलम्। "वेदशास्त्रे श्रद्धावान् स्थानरोषे खेदितः भार्य्यायां। सदा विरसश्च"। इति ज्योतिषम्॥*॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम्। यथा कोष्ठीप्रदीपः॥

कन्या

"युवतिगे शशिनि प्रमदाजन-
प्रबलकेलिविलासकुतूहलैः।
विमलशीलयुता जननोत्सवैः
सुविधिना विधिना सहितः पुमान्"॥*॥
तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति। तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं दशम्यङ्कलाधिकपञ्चाङ्कुलप्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे ऊनचिंशत्पलाधिकपञ्चदण्डाः। इति ज्योतिषम्॥*॥ तत्र जातफलम्। "कन्याजन्मोद्भवो मर्त्यो नानाशास्त्रविशारदः।
सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः"॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥ सुता। तस्या विवाहं विनान्यसंस्कारकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधो यथा,—
"कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते।
नामान्नप्राशनं चूड़ां कुर्य्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"॥
"जातकर्म्मादिचूड़ान्तं कुमार्य्यास्याप्यमन्त्रकम्।
कर्त्तव्यं पञ्चभिर्व्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विना"॥
इति च महानिर्व्वाणतन्त्रे नवमोल्लासः॥
(तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। ८३। १०४।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! कन्यातीर्थमनुत्तमम्।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्"॥)

कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति स्वार्थे कन् अनुक्तपुंस्कत्वात् न ह्रस्वः।) कुमारी। इति शब्दरत्नावली॥

कन्याकुब्जः, पुं, (कन्याः कुब्जाः यत्र देशे सः। वायुना हि अस्मिन् देशे कन्याः कुब्जीकृता अतोऽस्य तथात्वम्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। वनपर्ब्बणि॥
"कन्याकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः"॥
वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुब्जीकृताः। तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कुशनाभो राजर्षिर्घृताच्यां कन्याशतं जनयामास। रूपयौवनसम्पन्नास्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमागम्य परयानन्दसन्तप्ता विक्रीड़ुः। अथ सर्व्वगो वायुस्ताश्चसर्व्वाक्रीड़न्ता अवलोक्य कामशरपीड़ितोऽब्रवीत्। अहं वः कामये, भवत्यो मे भार्य्या भवन्तु। अथ ता अक्रनास्तस्य तदचनं श्रुत्वा उच्चैर्विहस्य तमब्रुवन् भो वायो! त्वं भूतानां अन्तश्चरसि तत्कथमस्माकं मनोभावं न वेत्सि। वयं किल कुशनाभसुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वरमभिलषामः। पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति स नो भर्त्ता भविष्यतीति। अतः क्षन्तव्याः खलु भवन्नियोगं कर्त्तुमशक्ता वयम्। वायुस्तु तासामेतद्वचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः खतेजसा तासां शरीरेषु प्रविश्य मध्ये ववल्ग। ततः प्रभृति देशोऽयं कन्याकुब्ज इत्येव ख्यातः॥ अस्य विस्तृतिस्तु रामायणे आदिकाण्डे ३५ अध्याये द्रष्टव्या।
अयन्तु काशीनदीतटे स्थितः। अधुना कुशस्थल इत्याख्यया प्रसिद्धः। इति कनिंहामेनोक्तम्॥ अस्य समीपे जाह्नवीप्रवहमाना वर्त्तते। इति महाभारते अनुशासनपर्ब्व॥)

कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अत्र। कन्या + अट् + अधिकरणे घञ्।) वासगृहम्। इति चिकाण्डशेषः॥

कन्याट

कन्यादा

कन्यादानं. क्ली, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।) वराय कन्यासम्प्रदानम् । तद्दानफलादि यथा । यम उवाच ।

"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् । ब्रह्मदेया द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ कन्यादानन्तु सर्व्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्" ॥*॥ तद्ग्रहणे दशकुलत्यागो यथा,—

"महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ हीनक्रियमनिष्पुरुषं निर्द्दशं लोमशं शवि । क्षयामयसदावाप्यर्शिपिकुष्ठिकुलानि च ॥ यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विज्ञायते पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कया" ॥*॥ ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।

"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् । विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ॥ क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्व्वं लभन्ति ते ॥ श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः । विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मादैः पूजितः सुरैः ॥ दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । भित्त्वा द्वारन्तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीड़ते देववच्चिरम् ॥ शुल्केन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् सत्यगर्च्चयेत् । स किन्नरैश्च गन्धर्व्वैः क्रीड़ते कालमक्षयम् ॥ न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे । ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मभोज्या सदा भवेत् ॥ कन्यायां ब्रह्मदेयायामश्नन् सुखमश्नुते । अथ भुञ्जति यो मोहात् शुल्का स नरकं व्रजेत् ॥ अप्रजायाश्च कन्यायां न शुल्कीयात् कदाचन । दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥ महाशल्यसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम् । तीर्थत्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा । यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥ मातापितृभ्यां विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः । मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥ दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधितां मुदितां तथा । नग्नां दुःखाभिभूतां वा तथैव क्षपणां क्षुधाम् । कुर्य्यान्नग्नं नचैवास्या आगतायापि पोषयेत् ॥ यद्भूतमर्थयेत् किञ्चित् सर्व्वं तत् प्रतिपादयेत् । अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन्! नरके नात्र संशयः" ॥*॥

"शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ॥ तस्मादेताः सदाभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतयुक्तास्तु सर्व्वदा ॥ संदृश्याः स्युस्तथा पूज्याः श्राद्धे चैवोत्सवेषु च । यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गे परत्र द्विजसत्तम ! ॥ तिष्ठराग्निः कृतो यावत् दिवाकरसमं कृतः ॥

कपटी

वर्षान्ते गृह्यमाणन्तु तिल एको भवेद् यदा । सोऽक्षयं लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ शतगव्याः प्रमाणेन सुक्षते रोमसञ्चये । विशीर्य्यते तु वा लोकं वर्षे पूर्णे सताप्रदः । तावत् स्वर्गे लभेत् सोऽपि यावल्लोमस्य संक्षयः ॥ मही दातुश्च गोदातुः कन्यादातुस्त्रयो रथाः । कन्यादानुगाः पश्चात्सर्म यान्ति त्रयो रथाः ॥ कन्यादानं दरिद्रस्य यो ददाति सुसत्कृतैः । पूर्व्वं धर्म्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् । तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता" ॥ इत्याद्ये वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥

कन्यापतिः, पुं, (कन्यायाः पतिः ।) जामाता । इति जटाधरः ॥

कन्यापालः, पुं, (कन्याप्रधानः पालः । पालाख्यवणिगिति यावत् ।) पालवणिक् । शूद्रजातिविशेषः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कन्याराशिः, पुं, बुद्धभेदः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् अतइत्वम् ।) कन्यका । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्युषं, क्ली, (कन + इन् । कन्या दीप्या कान्त्या तेजसा वा ओषति इव । कनि + उष् + कः ।) हस्तपुच्छः । इति हारावली । हातेर पोँछा इति भाषा ॥

कप चलने । सौत्रधातुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां—परं—चकं—सेट् ।) कपोलः । इति दुर्गादासः ॥

कप इ ड सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां—आत्मं—चकं—सेट्—इदित् ।) इ कर्म्मणि कम्पते ॥ ड कम्पते वायुना वृक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कपटः, पुं, क्ली, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यद्वा कप + अटन् ।) अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्पर्य्यायः । व्याजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ क्रुद्म ५ कैतवम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७ कल्कम् ८ छलम् ९ मिषम् १० कैरवम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

("नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वेद्मि त्वमिहार्हसि" । इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्रः । यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।

"निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । एते ख्याता दनेर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः" ॥)

कपटिकः, त्रि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्यस्य वा । कपट + मत्वर्थे + ठन् ।) कपटविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) चोड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक आँकाड़ इति भाषा ॥

कपटी, [न्] त्रि, (कपटोऽस्यस्य अस्मिन् वा अस्यर्थे + इनिः ।) कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपाटं

कपटेश्वरी, स्त्री, (कमिव सुखः पटः वसनं तत्तुल्यं फलं ईष्टे + प्रेरयतीति । कपट + ईश् + ईश्वर + स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपर्दः, पुं, (पर्व्व पूरणे + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । "रात् सोपः" । ६ । ४ । २१ । इति वलोपे पर् पूर्त्तिः । केन सुखेन जलेन वा परं पूर्त्तिं ददातीति । क + पर् + दा + सपीति योगविभागात् कः । कस्य ब्रह्मणो जलस्य परा पूरणेन दापयति शुध्यति वा । क + पर् + दैप् शोधने "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः ।) शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा काशिखण्डे । २६ । ४४ ।

"कमनीयजलाकल्पा कपर्द्दिसुकपर्दगा" ॥)

वराटकः । इति मेदिनी ॥ ("पञ्चभिः कपर्दः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति" । इति पां २ । १ । १० । सूत्रस्य सरला टीका ॥)

कपर्दकः, पुं, (कपर्द + कन् ।) शिवस्य जटाजूटः । वराटकः । इति मेदिनी । कड़ि इति भाषा ॥ ("यद्यहमिमं शकुशरावं विक्रीय दश कपर्दकान् प्राप्नोमि" ॥ इति हितोपदेशः ॥) श्रेयस्य पर्य्यायः । वराटः २ कपर्दः ३ वराटिका ४ चराचरः ५ चरः ६ वर्व्वः ७ बालक्रीड़कः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्म्मशूलव्रणगुल्मशूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च ॥ तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णा सिंही १ धूम्रवर्णा व्याघ्री २ पीतरक्तासितेदरा मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदन्ता ५ । इति राजनिर्घण्टः । (वराटकशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपर्दी, [न्] पुं, (कपर्दो जटाजूटोऽस्यस्य । इनिः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

"अजश्च वृक्षरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि" ॥

"कपर्दी कैलासं करिवरमधोऽयं कुलिशभृत्" । इति कालिदासः ॥

यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।

"सुमङ्गल्य श्चरद् कपर्दी" ॥)

कपाटं, त्रि, (कं वायुं मस्तकं वा पाटयतीति । पट गतौ + णिच् + कर्म्मणि उपपदे अण् ।) स्वनामख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेषः । तत्पर्य्यायः । अररम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी ४ कवाटी ५ अररी ६ अरटिः ७ । इति तट्टीका ॥ द्वारकण्टकम् ८ असारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । जतुगृहपर्व्वणि । १४८ । १७ ।

"चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाबिलम् । कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याञ्च भारत" ! ॥

कं शिरः इत्युपलक्षणेन मनुष्यादीनां ग्रहणमिति बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति वारयति गृहद्वारदेशं आवृणोतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं रुणद्धि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,

"द्वाराणि समुपाहृत्य कपाटान्यवघट्टयन्" ।

इति रामायणम् ।

कपालः, पु क्ली, (कं मस्तकं पालयतीति । क + पालि + अण् । यद्वा कम्पते यः । कपि चलने + "तमि विशिविडिभ्यिकुलिकपिपलिपक्षिभ्यः कालन्" । उणां १ । ११७ । इति कालन् । कपिर्निर्देशाद् नलोपः ।) शिरोऽस्थि । माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्परः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ६० ।

"द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा" ॥) घटादेः खण्डम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ ।

"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" ॥) समूहः । इति मेदिनी ॥ (मुण्डयकर्परादिभिक्षापात्रम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ ।

"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥) पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे ।

"कपालानि चोपदधातिपुरोडाशं चाधिश्रयति" ॥) कुष्ठरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणम् । यथा, माधवकरः ॥

"क्षणाद्रुणकपालाभं यद्भूतं परुषं तनु । कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" ॥

कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य नालिका ।) तकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेको इति भाषा ॥

कपालभृद्, पुं, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा बिभर्त्ति धारयति । कपाल + भृ + क्विप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥

कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"कपालेष्विव दीर्य्यन्ते दन्ता नानैव पूर्व्वकाः । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी" ॥ इति माधवकरः ॥ तस्याश्चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ ।

"मृद्दीघटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयैः आलक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु" ॥)

कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

कपाली, [न्] पुं, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ स्वनामख्यातजातिविशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (चि, कपालविशिष्टः । यथा, कुमारे । ५ । ७८ ।

"कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तेरवधार्य्यते वपुः" ॥

"नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" ॥ इति च तन्त्रम् ॥ योगिविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायां १ । ७ ।

"कपाली भिन्दुनाथश्च कालचण्डीश्वराह्वयः" ॥)

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । कपि चलने । "कुण्डिकम्योर्नलोपश्च" उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥

"विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्" ॥) सिङ्गकः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ । १०६ ।

"सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः" ॥) धाचिका । इति शब्दमाला ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुदकात् एत्वीं पाति इति । वराहः । रक्तचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति च ॥)

कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डूहेतुत्वात् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । केँाँयाच इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मगुप्ता २ जङ्घा ३ अधोगुण्डा ४ कण्डूरा ५ प्रावृषायणी ६ ऋष्यप्रोक्षा ७ शूकशिम्बिः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ स्वगुप्ता १० । अजहा ११ कण्डुरा १२ प्रावृषायिणी १३ प्रावृषा १४ शूकशिम्बी १५ शूकशिम्बा १६ कपिकच्छूः १७ । इति भरतः ॥ स्वयंगुप्ता १८ महर्षभी १९ लाङ्गली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिग्रहा २३ कपिरोमफला २४ गुप्ता २५ दुष्पर्शा २६ अजड़ा २७ प्रावृषेण्या २८ वदरी २९ गुरुः ३० आर्षभी ३१ शिम्बी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वनशूकरी ३६ कोशरोमा ३७ रोमवल्ली ३८ । शूकशिम्बिः ३९ वानरी ४० कपीकच्छुः ४१ शुकपिण्डी ४२ शूकपिण्डी ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । स्वादुरसत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । वातत्वयपित्तास्रविकृतत्रयनाशित्वम् । शीतत्वञ्च । तस्या बीजगुणौ । वातघ्नत्वम् । परमवाजीकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः ॥)

कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उपमाच ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छुं कण्डूं राति ददाति । कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, गारुड़े १९७ अध्याये ।

"एरण्डशारिका पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा । एषां दशपलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले" ॥)

कपिकन्दुकं, क्ली, (कपि + कदि + उकः । अतोलोपः । कस्य शिरसः पिकन्दुकं अस्थि । यद्वा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति क्रीड़ति यत्र तच्चत्वं अस्थि ।) शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार खुलि इति भाषा ॥

कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यद्वराहवत् नीलवर्णतया प्रकाशते शोभते वा । एकदेशसाम्यात् तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपिकोलिः, पुं, (कपीनां प्रियः कोलिः ।) कोलिविशेषः । इति रत्नमाला । शेयाकुल इति भाषा ॥

कपिचूड़ा, स्त्री, (कपीनां चूड़ा इव । आम्रातकमुकुलस्य कपिचूड़ातुल्यत्वात् ।) आम्रातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (आम्रातकशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञेयः ॥)

कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव अत्यन्तप्रियत्वात् ।) आम्रातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + डः । कपितैलम् ॥) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥

कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा यस्याः । संज्ञायां कन् । कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्यात् इत्येवम् ।) तैलपिण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिञ्जलः, पुं, (कपिरिव जवते वेगेन गच्छति यद्वा कम् श्रुतिसुखदं शब्दम् पिञ्जयति कपिवत् पिञ्जलो वा । ईषत्पिङ्गलवर्णो हरितावर्णो वा । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चातकपक्षी । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्तपित्तनाशित्वम् । अग्निदीप्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तेजलः २ ॥ तस्य मांसं शुक्रवृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिरिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

"कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः । कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिञ्जतित्तिरः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥

"पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः । मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्य्यलाघवात्" ॥ इति चरकः । तथा सुश्रुतश्च ।

"रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते" ॥ ऋषिकुमारभेदः । अयन्तु श्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरीकस्य बन्धुः । यथा कादम्बर्य्याम् महाश्वेतोपाख्याने ।

"सखे ! कपिञ्जल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि" ॥)

कपितैलं, क्ली, (कपिभिर्वानरैः शिलायाः विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाचोक्तम् ।

"सिक्थकन्तु तुरुष्कः स्याच्चतो यवनदेशजः । कपितैलञ्च सङ्ख्यातं तथा च कपिनामकः" ॥)

कपित्थः, पुं, (कपिः तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र । कपि + स्था + कः । एषोदरादित्वात् सलोपे साधुः ।) वृक्षविशेषः । कत्वेल इति भाषा तत्पर्य्यायः । दधित्थः २ ग्राही ३ मन्मथः ४ दधिफलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तशठः ७ । इत्यमरः २ । ४ । २१ ॥ कगित्थः ८ । इति भरतः ॥ मालूरः ९ मङ्गल्यः १० नीलमल्लिका ११ ग्राहिफलः १२ चिरपाकी १३ ग्रन्थिफलः १४ कुचफलः १५ कपीरुः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करभवल्लभः १९ काठिन्यफलः २० करञ्जफलकः २१ । अस्यामफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । कण्ठरोगजिह्वाधिकजड़ताकारित्वम् । त्रिदोषवर्द्धकत्वम् । विषहरत्वम् । रोचकत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुरास्वरसत्वम् ।

गुरुत्वम्। श्वासवमिश्वमलमहरत्वम्। हिक्कापनोदत्वमत्वम्। ग्राहित्वम्। रुचिप्रदत्वम्। ततः सर्व्वदा सेव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

"कपित्थमामं कण्डघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम्।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्"॥

इति राजवल्लभः॥ (तथा च चरके॥

"कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम्॥
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्व्वपि"॥

"कुशद्वीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्संज्ञकस्य सप्तपुत्राणामेकतमः। तद्वर्षमपि तन्नाम्ना ख्यातम्। तद्विवरणन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्")

कपित्थत्वक्, क्ली, (कपित्थस्य मालूरस्य त्वगिव त्वग् यस्य।) एलवालुकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः॥)

कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं पत्रं यस्याः। कपित्थपर्ण+गौरादित्वात् ङीष्।) वृक्षविशेषः। कपित्थानीति ख्याता। तत्पर्य्यायः। विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४। इति रत्नमाला॥

कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वर्त्तुलाकारं आस्यं मुखं यस्य।) वानरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोलाङ्गूलः २ दधिग्रीवः ३ नगाटनः ४। इति चिकाण्डशेषः॥

कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनूमान् ध्वजे यस्य सः। प्रतिज्ञापालनपरतन्त्रेण महावीरेण हनूमतांधिष्ठितध्वजत्वात् वानरलाञ्छनध्वजत्वाद्वा तथात्वम्।) अर्জ্জুनः। इति चिकाण्डशेषः॥

(यथा गीतायाम्। १। २०।

"अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः"॥)

कपिनामा, [न्] पुं, (कपेर्नामेव नाम यस्य।) सिल्हकः। इति रत्नमाला॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्य प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—

"कपित्तैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः"॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्पलीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत्।) रक्तापामार्गः। इति वैद्यकम्॥ सूर्य्यावर्त्तवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिष्वपि प्रभा निजप्रभूतगुणप्रसारणं यस्याः। कपीनामपि कण्डूयनादस्यास्तथात्वम्।) कपिकच्छूः। इति शब्दरत्नावली॥

कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनूमदादीनां प्रभुः नियन्ता।) रघुनाथः। इति शब्दरत्नावली॥ (वानरराजः बाली सुग्रीवश्च॥)

कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥ कपित्थः। इति जटाधरः॥

कपिरथः, पुं, (कपिर्हनूमान् रथ इव वहनकारी वाहनं वा यस्य।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (कपिः महावीरः हनूमान् रथे यस्य इति व्युत्पत्त्या कपिलाञ्छितध्वजः अर्জ্জुनः॥)

कपिलः पुं, (कमु कान्तौ "कमेः पश्च"। उणां १।५६। इलच्। पश्चान्तादेशः।) मुनिविशेषः। स तु ज्ञानभक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थभगवदवतारः। कर्दमप्रजापतेरौरसाद्देवहूतिगर्भजातः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा गीतायां १०। २६।

"गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः"॥

सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो मुनिः केषाञ्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्त्ता न। अयन्तु अपरः कश्चित् खनामख्यातो मुनिः। एतदर्थं प्रमाणं यथा, रघुः ३। ५०।

"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः"॥)

अग्निः। कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः॥ सिक्थकनामगन्धद्रव्यम्। इति रत्नमाला॥ पिङ्गलवर्णः। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः। १।५।१६—१९॥ नीलपीतः। कपिलः। इति रभसः॥ "कपिलो रोचनाच्छविरित्यन्ये"। इतिभरतः॥ (यथा, महाभारते ३।३।२४।

"अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः"॥

महादेवः। यथा तत्रैव १३। १७। ९७।

"कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः"॥

विष्णुः। यथा तत्रैव १३। १४९। १०९।

"सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः"॥

नागविशेषः। यथा, हरिवंशे ३। ११४।

"शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा"।

दानवभेदः। यथा तत्रैव ३। ८२।

"अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा"॥)

कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा द्युतिः यस्य।) सूर्य्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा।) द्राक्षाविशेषः। तत्पर्य्यायः। मृद्वीका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४ अमृतरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८ मधुली ९ हरिता १० हारहारा ११ सुफला १२ मृद्वी १३ द्विमोत्तरा १४ पथिका १५ हेमवती १६ शतवीर्य्या १७ काश्मरी १८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। हृद्यत्वम्। मदहर्षदाहत्वम्। दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (मृद्वीकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः।) काञ्चीनामसुगन्धिकाष्ठम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारा-सदृशी शुद्धा धारा यस्याः। यद्वा कपिलानां दुग्धधाराभिः सम्भृता निर्म्मला धारा यस्याः। संज्ञायां ङाप्पोरिति पाणिनिसूत्रानुसारेण ह्रस्वः।) स्वर्णदी। तीर्थभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

कपिलाङ्गिंशपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा शिंशपा।) शिंशपावृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाह्वी ५ भस्मगर्भा ६ कृष्णिंशपा ७। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। श्लेष्मवातपित्तज्वरच्छर्द्दिहिक्कानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः अर्শ आद्यच्। टाप् च।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी। इत्यमरः। १। ३। ४॥ भस्मगर्भा शिंशपा। रेणुकानाम गन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ६३—१२०॥ (यथाह राजवल्लभः।

"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका"॥

अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥) गोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ सा तु स्वर्णवर्णा। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते १। ८४। ८२।

"कपिला सहवत्सा वै पर्व्वते विचरत्युत"॥

दक्षकन्या। यथा, महाभारते १। ६५। १२॥

"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः"॥

कपिलवर्णयोगात्। अनुदात्तत्वाभावात् वर्णादिति न ङीप्।) मद्यकन्या। शिंशपा। राजरीतिः इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। यथा,—

"कज्जला चलशैलाच्च पूर्ब्बस्मिन् शुभपर्व्वतः।
पुण्या सह पुरा रेमे यत्र शुक्रः सुरेश्वरः॥
तत्पूर्ब्बस्यां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्"॥

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ (तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते ३। ८३। ४५।

"कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
तत्र स्नात्वार्চয়িত্বা চ পিতৄন্ স্নান্ দৈবতান্যপি।
কপিলানাং সহস্রস্য ফলং বিন্দতি মানবঃ"॥

कपिलानां पयस्विनीधेनूनाम् इत्यर्थः॥ पिङ्गलवर्णा। यथा, विष्णुपुराणे २यांशे। ४। ३१।

"कपिलाश्चाश्वगाः पीताः शुभ्राश्चैव पृथक् पृथक्"॥

कपिला कन्या गोपयन्तया यदुक्तं मनुना ३। ८।

"नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्"॥)

कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः।) मृगेर्व्वारुः। कपिलशिंशपा। इति राजनिर्घण्टः॥

कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वाः यस्य।) इन्द्रः। इति चिकाण्डशेषः॥

कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमवत्यपि फलति कण्डूप्रदानाय प्रभवति या।) कपिकच्छूः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः॥)

कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोममञ्जरी यस्याः।) रेणुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विस्तृतिस्तु रेणुका शब्दे द्रष्टव्या॥)

कपिलोहं, क्ली, (कपिरिव कपिवर्णतुल्यं लोहम्।) पित्तलम्। इति हेमचन्द्रः॥ (पित्तलशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः॥)

कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका। पृषोदरादित्वात् वर्णोपे साधुः।) गजपिप्पली। इति रत्नमाला॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः॥)

कपिवक्त्रः, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागिनेयपर्व्वतमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथात्वम्।) नारदः। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा हि नारदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते।

पुरा किल मातुलभागिनेयौ द्वादशिमन्वन्तरौ नारदपर्व्वतौ मानुषेषु सम्प्रीत्या विहर्त्तुकामौ देवलोकादिहागतवन्तौ। आगत्य च सङ्गत्य राजानमभ्येत्य तदाज्ये ऊषतुः। आसीच

जिज्ञासयोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं सङ्कल्पं परस्परेण कथनीयमिति। अथ कदाचित् राजा तावभ्युपेत्य स्वसुतां तदाराधनाय नियोजितवान्। अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दर्पबाणावशगः राजदुहितरि मनो निदधे। धर्म्मविदपि नारदः व्रीड़मानः तीव्रमिदं मनोभावं भागिनेयाय न शशंस। भागिनेयः पर्व्वतस्तु इङ्गितादिभिर्मातुलं कामार्त्तं वीक्ष्य समयभङ्गादतिक्रुद्धः "इयं नृपसुता तव भार्य्या भविष्यति त्वमपि वानरमूर्त्तिधरोऽत्र विचरिष्यति" इति तं शशपवान्। एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया॥ विस्तृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि ३० अध्याये द्रष्टव्या॥)

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिलोमसदृशी वल्ली।) गजपिप्पली। इत्यमरः। १। ५। १६॥

कपिशः, पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्त्यस्य कपिनामास्त्यस्ति वा लोमादित्वात् शः।) श्यावः। कृष्णपीतमिश्रितवर्णः। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः १।५।१६॥ (यथा, रघुः १२। २८।

"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिरुन्मार्गमारोह्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः"॥

सर्व्ववर्णमयत्वात् शिवः। यथा, महाभारते १३। शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७। ९७।

"कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः"॥)

सिक्थकनाम गन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥

कपिशाङ्गनः, पुं, (कपिशं अङ्गनं कपिशयुक्तं अङ्गनं वा यत्र। अङ्गनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च एवमुच्यते।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशापुत्रः, पुं, (कपिशायाः मदोन्मत्तायाः पिशाच्याः पुत्रः।) पिशाचः। इति शब्दमाला॥

कपिशी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया ङीष्।) माधवी। मदिरा। इति मेदिनी जटाधरश्च॥ (हलायुधमतेऽस्या स्त्रीत्वमपि दृश्यते॥)

कपिशीका, स्त्री, (कपिश + स्वार्थे बाहुलकात् ईकन् टाप् च।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशीर्षं, क्ली, (कपीनां प्रियस्थानं शीर्षं यस्य प्राकारादीनां शिर्षदेश्य एव कपिप्रियत्वात् प्रसिद्धः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) प्राकाराग्रम्। तत्पर्य्यायः॥ खोड़कशीर्षकम् २ क्रयशीर्षम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशीर्षकं, क्ली, (कपीनां शीर्षवर्णवत् कायति प्रकाशते। कै + कः।) हिङ्गुलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (हिङ्गुलशब्दे अस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कपीकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः।) कपिकच्छुः। इति शब्दरत्नावली॥

कपीज्यः, पुं, (कपिभिर्वानरैरतिप्रियत्वात् इज्यते पूज्यते। कपि + यज् + क्यप्।) क्षीरिकावृक्षः। इति जटाधरः॥ (रामचन्द्रः। इति व्युत्पत्त्यर्थः॥)

कपोतः, पुं, (कं जलं तत्तुल्यश्वेतवर्णं अपि इतः प्राप्तः कपेरक्षोपः। यद्वा कपिभिरितः प्रियत्वेन प्राप्तः।) श्वेतवृक्षवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कपीतनः, पुं, (कपीनां ईं लक्ष्मीं तनोति विस्तारयतीति। कपि + ईं + तन् + पचाद्यच्। कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः। अन्येषामपीति। ६। ३। १३७। दीर्घः।) आम्रातकवृक्षः। गर्दभाण्डवृक्षः। शिरीषवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥ अश्वत्थवृक्षः। इति मेदिनी। गुवाकवृक्षः। विल्ववृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (आम्रातकशब्दे शिरीषशब्दे अश्वत्थशब्दे विल्वशब्दे चास्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कपीन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव इति वा।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥ (कपीनां वानराणामिन्द्रः। सुग्रीवः। वाली। इति रामायणम्॥ विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४९। ६६।

"शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः"॥)

कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः।) राजादनीवृक्षः। कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादय उक्ताः॥)

कपोतः, पुं, (को वायुः पोतः नौरिवास्य। यद्वा कश्च वर्णो + "कवेरोतच् पच्च"। उणां। १। ६३। इति ओतच् + वस्य पच्च।) गृहकपोतः। पायरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कलरवः २ पारावतः ३। इत्यमरः। २। ५। १४॥ पारापतः ४ क्रव्यः ५ रक्तलोचनः ६। इति रभसः॥ गृहकुक्कुटः ७। यथा,—

"मार्जारक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे"।
इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी॥
(यथा, रामायणे। ५। ९१। ४।

"श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः।
अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः"॥)

वनकपोतः। घुघु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चित्रकण्ठः २। इति मेदिनी॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४ धूम्रलोचनः ५ दहनः ६ अग्निसहायः ७ भीषणः ८ गृहनाशनः ९। तन्मांसगुणाः। वीर्य्यबलवृद्धिकारित्वम्। स्वादुत्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। सार्षपतैलभर्জनेन विशदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
(अस्य गुणान्तरं यथा,—

"पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः।
संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्य्यवर्द्धनः"॥
इति भावप्रकाशः॥

"कपोतो वृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः।
तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां रुचिप्रदः"॥
इति हारीतः॥ कपोतविशेषस्य गुणाः॥ यथा,—

"गुरुः सलवणः काशकपोतः सर्व्वदोषकृत्"॥
इति वाभटः॥

"कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः॥१॥
तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः।
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मदुतराश्च ते"॥२॥
इति चरकः॥

"सर्व्वदोषहरस्तेषां मेदाग्नी मलदूषकः।
कषायस्वादुलवणो गुरुः काशकपोतकः"॥
इति सुश्रुतः॥)

कपोतकं, क्ली, (कपोत इव कपोतवर्णवत्त्वायति प्रकाशते। कै + कः।) सौवीराञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोतचरणा, स्त्री, (कपोतचरणः चरणाकारो अस्त्यस्याः।) नलीनामगन्धद्रव्यं। इति जटाधरः॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति। पाल रक्षणे + कर्त्तरि ण्वुल्। कपोतानां पालिका कपोतान् पालयति इति वा कर्म्मण्यण्।) विटङ्कः। सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम्। इत्यमरः। २। २। १५॥ पायरार खोप इति भाषा॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान् पालयति इति। पाल कर्म्मण्यण् ङीप् च। केचित्तु पाल + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) कपोतपालिका। इति हलायुधः॥ (यथा माघे ३। ५१।

"चित्रांसया क्षत्रिमपत्रिपङ्क्तेः
कपोलपालीषु निकेतनानाम्"॥)

कपोतवङ्गा, स्त्री, (कपोतो वङ्ग्यते प्रत्यर्थतेऽनया। वन्च + करणे घञ् कुत्वं टाप् च।) ब्राह्मीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते।

"कपोतवङ्गामूलं हि पिबेदसुरादिभिः"॥)

कपोतवर्त्मी, स्त्री, (कपोतस्य वर्त्म इव वर्त्मो यस्याः गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्मैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

कपोतवाशा, स्त्री, (कपोतपाद इव येा वाशः तद्दाकारोऽस्याः।) नलिकानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोतसारं, क्ली, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्णवर्णो यत्र।) सोतोऽञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोताङ्घ्रिः, स्त्री, (कपोतस्य पक्षिण इव।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२१॥

कपोताभः, पुं, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य।) कपोतवर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (मूषिकभेदः। "मूषिकश्च कपोताभस्त्वेवाष्टादश स्मृताः"। इति सुश्रुतः॥)

कपोतारिः, पुं, (कपोतानां अरिः शत्रुः।) श्येनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कपोलः, पुं, (कम्यते "कपिगडि कटिपटिभ्य ओलच्"। उणां १। ६७। इति ओलच् कपि इति निर्देशात् नलोपः। कं सुखं पोलयतीति वा पुलमहत्त्वे कर्म्मण्यण्।) हनुतिर्य्यक्सन्निधिभागः। गाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डः २। इत्यमरः। २। ६। ९०॥ गल्लः ३। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा रघुः। ४। ६८।

"तत्र क्षणावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्"॥)

कफः, पुं, (केन जलेन फलति इति। फल निष्पत्तौ "अन्येभ्योऽपि" ३। २। १०१। इति डः। केशिरसि फलति वा प्राग्वदुः।) शरीरस्थधातुविशेषः। तत्पर्य्यायः। श्लेष्मा २ संघातः ३ सौम्यधातुः ४

घनः ५ बली ६। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। मृदुत्वम्। प्रमर्दनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कठिनत्वम्। शीतत्वम्। जड़ताकारित्वम्। शुक्लत्वम्। शीते वसन्ते निशामुखे पूर्ब्बाह्णे भुक्ते च प्रकोपणत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अस्य प्रकोपहेतुः। "गुरुमधुरस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः। तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते"॥ •॥ तस्य कर्म्माणि। "स्तमित्यं मधुरास्यता स्निग्धिरता शैत्यं प्रसेको मलप्राचुर्य्यं स्थिरता रसस्य लवणः कण्डूरतिस्वप्नता। आलस्यं चिरकारिता कठिनता शैथिल्यस्निग्धता तन्द्राहृष्टपदेष्टकासगुरुता एताः कफोत्था रुजः"॥*॥

अस्य प्रशमताकारणम्।

"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः"॥ "रूक्षोत्तारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीड़ापदाघातनम्। धूमात्युष्णसिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मामयं जयेत्"॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः"॥ *॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

"कफधाम्नान्तु श्लेष्माणां यत्करोत्यवलम्बनम्। ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः॥१॥ आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः॥२॥ श्लेषकश्लेषणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः॥३॥ रसनावस्थितश्चैष बोधको रसबोधनात्॥४॥ शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात्॥५॥"॥

अस्य स्थानानि।

"उरःकण्ठशिरः क्लोमपर्ब्बणामाशयो रसः। मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम्"॥*॥

(सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदकाम्बुमेदानुग्रहं करोति। इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्य्यमुक्तम्। अतः परमस्य स्त्रीबालवृद्धमाह।

श्लेष्मलये कफस्तान्तर्दाह आमाशयेतराग्न्यशिरसां शून्यता सन्धिग्लैथिल्यं हृष्टा दौर्ब्बल्यं प्रजागरणञ्च। तत्र स्वयोनिवर्द्धनप्रत्याख्येव प्रतीकारः। अतःपरमस्यातिवृद्धौ यल्लक्षणं तदाह।

श्लेष्मवृद्धौ शैत्यं शैत्यं गौरवमवसादस्तन्द्रानिद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च॥)

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम्।

"गम्भीरबुद्धिः स्थूलाक्षः स्निग्धकेशो महाबलः। स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः"॥ *॥

(अपरञ्च यथाह हारीतः।

"सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः श्यामः सुकेशो न च दीर्घरोमा। गम्भीरबुद्धिः श्रुतशास्त्रनिद्रातन्त्राप्रियस्त्रीललनाटूयभोजी॥ सुमांसलः स्निग्धरसप्रियश्च

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचित्तः। व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः॥ शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो बह्वीवान् जलदमदङ्गसिंहघोषः। सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान् सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान्॥ रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः। श्लेष्मोत्तमोमानयिता गुरूणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः॥ दृढ़ग्राह्यमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु। परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः। तार्क्षहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः"॥

इति सुश्रुतश्च॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः। तत्रामाशयपित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्धगतित्वात् तेजसत्वच्च इवादितस्य स चतुर्विधस्याहारस्याधारः। स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति।

"माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः"॥

स तत्रस्थ एव स्वप्नस्य श्लेष्माणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति। उरस्यः स्निग्धसन्धारणमात्मवीर्य्येणाग्नेरसहितेन हृदयावलम्बनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते। शिरस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिष्ठतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति। सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोति। भवति चात्र।

"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च। मधुरस्त्वविदग्धः स्यादिदग्धो लवणः स्मृतः"॥)

तस्याविज्ञतस्य कर्म्म।

"स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं दृषता बलम्। क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्म्माविकारजम्॥ *॥

इति सुखबोधः॥ पेनः। यथा अग्निकफः इत्यादि॥

कफकूर्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विज्ञतं करोतीति। कफ + कूर्च + विकारे + स्वुल् + टाप् इत्वञ्च।) जाला। जाल् युतु सिकनि इत्यादि भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्लेष्मिका २ स्यन्दिनी ३ जाला ४ आस्रावः ५। इति हेमचन्द्रः॥

कफघ्नी, स्त्री, (कफं कफविज्ञतिं हन्तीति। कफ + हन् + टक् + ङीप्।) हपुषाभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, राजनिर्घण्टे गुडूच्यादिवर्गचतुर्थे।

"हीहग्रपुर्विभ्नी च कफघ्नी चापराजिता"॥)

कफजिः, पुं, स्त्री, (केन सुखेन पद्यति अनायासेन सङ्कोचविकोचगत्वं प्राप्नोति स्मरति वा। पद्य गतौ, स्मर सञ्चलने इति वा धातोः इन् एषोदरादित्वात् साधुः।) कफोजिः। इति हेमचन्द्रः॥

कफवर्द्धनः, पुं, (कफं कफजनितं विकारं वर्द्धयतीति। कफ + वृध् + णिच् + ल्युः।) पिण्डीतगरवृक्षः। इति चिकित्साशेषः॥ श्लेष्मवर्द्धिकारके त्रि। इति वैद्यकं॥ (दिवास्वप्नाद्यायामाजसमधुरास्निग्धवसागुडक्षीरदधिमिष्टान्नाभिष्यन्दिहायनकयवनैषधेक्षुकटमाषमहामाष-गोधूमतिलपिण्याकविष्टम्भिदधिदुग्धक्षुरापायसेक्षुविकारानूपौदकमांसवसाविसमृणालकशेरुकभृष्टाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते॥

"सशीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्ब्बाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति"॥

इति सुश्रुतः॥)

कफविरोधि, क्ली, (कफं विशेषेण रुणद्धीति। कफ + वि + रुध् + णिनिः।) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि। मरिचशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः। यद्वा। कफं अन्तयतीति। कफ + अन्त + करोत्यर्थे णिच् + ण्वुल्।) वर्व्वुरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य गुणादिकं वर्व्वूरशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कफनाशके, त्रि॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः।) शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि। शुण्ठीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कफी, [न्] त्रि, (कफोऽस्यास्य। कफ + अस्त्यर्थे। "इन्द्रोपतापेति"। ५। २। १२८। इनिः।) श्लेष्मयुक्तः। तत्पर्य्यायः। श्लेष्मलः २ श्लेष्मयः ३। इत्यमरः। २। ६। ६०॥ गजे पुं। इति शब्दरत्नावली॥

कफेलुः, त्रि, (कफं लाति आदत्ते इति। कफ + ला आदाने + "सन्दू-दृग्धू-जम्भु-क्रम्भू-कफेलु-कर्कन्धू-दिधिषु"। उणां १। ९५। इति कुप्रत्ययान्तो निपातितः।) कफयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (पुं, श्लेष्मातकवृक्षः।

"कफेलुः श्लेष्मातकतरौ पुंसीति रूपमञ्जरी"।

इति "उज्ज्वलदत्तधृतवचनात्"॥ १। ९५॥)

कफोजिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति। स्फुर स्फुरणे सञ्चलने च ण्यन्तात् अच इः। अथवा केन सुखेन पद्यति स्फुरतीति वा। स्फुर, पद्य वा + इन् उभयतः एषोदरादित्वात् साधुः।) सुजमध्यग्रन्थिः। कनुइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कुर्परः २। इत्यमरः। २। ६। ८०॥ (कुर्परशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कव, ऋ ङ शब्दौ। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) वर्णः शब्दादिक्रिया। ऋ अचकावत्। ङ कवते कविर्विद्वान्। कवते पतिमां चित्रकारः। इति दुर्गादासः॥

कवन्धं, क्ली, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आश्रयः। जलयानमेव प्राणधारणकारणम्। कदापि प्राणस्थितिः जलं विना नैव स्यात्। यथा, श्रुतिः।

"मद्यदग्राहानि माऽग्नीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते"।) जलम्। इत्यमरः। १। १०। ४॥ (यथा, ऋग्वेदे ५। ८५। ३॥ "नीचीनबारं वरुणः कबन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्तरीचम्"॥)

कबन्धः, पुं, (कं सुखं बध्यते रुध्यतेऽस्मात्। क + बन्ध + घञ्।) राजः। रक्षोविशेषः। (यथा, रघुः १२। ५७।

"बधनिर्द्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः।
मुमूर्च्छसख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ"॥

अस्य विवरणादिकमुच्यते। पुरा किल दनुनामा कश्चिद्दानवः उग्रेण तपसा पितामहं सन्तोषयन् दीर्घमायुः प्राप्तवान्। प्राप्तदीर्घायुरतिगर्व्वः सुरराजेन सह योद्धुं सुरपुरमगच्छत्। शक्रस्तु रणभूमिगतः प्रसुप्तेन वज्रेणास्य सक्थिनी शिरश्च शरीरमध्ये प्रावेशयत्। न त्वसौ पितामहवरप्रभावतया प्राणान् मुमोच। अथ स एवं विक्षतविग्रहोऽनाहारादितया क्लिश्यमानो बज्रधारामानः सुरपतिं प्रसादयामास। इन्द्रस्तु प्रसन्नो योजनमायतौ बाहू तीक्ष्णदंष्ट्रञ्च वदनमस्मै वक्षसि प्रादात्। तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन् सुदीर्घबाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन् विचचार। अथ गच्छति काले दशरथात्मजो रामः ससीतालक्ष्मणः पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रममाणो कबन्धेन सम्प्राप्तः। प्रभूतबलशालिनानेन गृहीतोऽपि रामः खड्गेनैनं व्यपादयामास। अथ रामहस्तनाशात् प्राप्तशापमोचनसमयोऽयं कबन्धः विक्षतरूपं विहाय दिव्यमूर्त्तिधरः स्वर्लोकं ययौ। इति वाल्मीकियरामायणम्। महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व्व आसीत् ब्राह्मणशापेन राक्षसयोनिं प्राप्तवान्। यदुक्तं तत्रैव ३। २७८। ४२।

"तस्माच्चयत्ते गन्धर्व्वो विश्वावसुरहं नृप!।
प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम्"॥)

उदरम्। इति मेदिनी॥ (केन वायुना बध्यते संबध्यते वा। धूमकेतुः। प्रवहवायुगोपचीयमानत्वात् तथात्वं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम्॥)

कबन्धः, पुं, क्ली, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते मस्तकहीनस्यापि दैवेन प्राणावेशात् जीवतो नरस्येव क्रियाकारित्वप्रसक्तित्वात्तथात्वम्। क + बन्ध + घञ्।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम्। इत्यमरः २। ८। ११८॥ यथा, मार्कण्डेये ८२। ६३।

"कबन्धाच्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः"॥

अपि च। "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दशकोटयो निपतिता एकः कबन्धो रणे। ताटक्कोटिकबन्धनर्त्तनविधौ खेलच्चलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः"॥ इति प्राचीनाः॥

कबित्थः, पुं, (कपित्थस्यैषत्त्वम्। "सुपिस्थः" इति कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कपित्थवृक्षः। इत्यमरटीका॥ कगित्थः। इत्यमरमालायां पाठः॥

कबिलः, पुं, (कद्रूवर्णे + इलच्।) कपिलवर्णः।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

कम, उ क ड स्तुहि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) उ कमिता कान्ता। क ड कामयते। अन्यैर्भादौ पठ्यमानस्याप्यस्य कित्करणं कम ऋत इत्यादिना विहितस्य ङिडो ज्ञापनार्थं तेन चरे ङिडोऽप्राप्तिपक्षेऽयकमत। चकमे कमिता इत्यादि सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥

कम, उ ड कान्तौ। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। (भां-आत्मं-अकं-सेट्॥)

कम्, क्ली, (कमुकान्तौ ङिडभावे विच्।) जलम्। शिरः। सुखम्। मङ्गलम्। पादपूरणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १२३। ११॥ "सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा विस्नेव्यं दधुषे दृशे कम्"। "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति" भाष्यम्॥)

कमठं, क्ली, (कम + "कमेरठः"। उणां १। १०२। इति + अठ।) भाण्डभेदः। तन्तु मुनीनां जलपात्रम्। इति मेदिनी॥

कमठः, पुं, (के जले मठति वसतीति। क + मठ वासे + पचाद्यच्।) कच्छपः। इत्यमरः। १। १०। २१॥ (यथा महाभाष्टके।

"कमठग्रहकठोरमिदं धनु-
र्मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दनः"॥

मकठात्कामठं मांसं रामठेन समन्वितम्।
यदि सर्पिःसमायुक्तं का सुधा वसुधातले"॥
इत्युज्ज्वटः॥*॥ गुप्तादयोऽस्य कच्छपशब्दे ज्ञातव्याः॥ भगवद्विष्णोर्द्वितीयावतारः। यथा हटयोगदीपिकायाम्। १। १०।

"अथेवतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः।
अथेवयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः"॥)

वंशः। इति शब्दरत्नावली॥ दैत्यविशेषः। मुनिभाजनम्। इति हेमचन्द्रः॥ शङ्खकी इति ख्यातौ॥ (नृपविशेषः। यथा महाभारते। २। ४। २२।

"कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः।
काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः"॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + ङीयोगादिति जातेरिति वा ङीष् प्रत्ययः।) कच्छपी। इत्यमरः। १। १०। २४॥ (यथा भ्रान्तिशतके ४। १३।

"इदानीमस्माकं जठरकमठीपृष्ठकठिना-
मनोदृत्तिस्तत् किं व्यसनिविमुखैव क्षपयसि"॥)

कमण्डलुः, पुं, क्ली, (कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः सारः तं लाति आदत्ते। का + मितद्रादित्वात् डुः।) सन्न्यासिनां मृत्काष्ठादिमयपात्रम्। तत्पर्य्यायः। कुण्डी २। इत्यमरः ७। २। ४६॥ करकः ३। (यथा मनुः २। ६४॥

"मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवित्"॥)

शुक्लदृक्षः। इति मेदिनी॥

कमण्डलुतरुः, पुं, (कमण्डल्वाकारफलतरुः।) शुक्लदृक्षः। इति रत्नमाला॥

कमनं, त्रि, (कम + णिङ्भावे युच्। अनुदात्तङेति

कमेर्युच् वा।) कामुकम्। अभिरूपम्। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते १। ६। ३३।

"त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवराम्बरं दधाने"॥)

कमनः, पुं, (काम्यतेऽनेन। कमेः + करणे + युच्।) कामः। अशोकवृक्षः। इति मेदिनी। ब्रह्मा॥ इति हेमचन्द्रः॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः छदः पक्षो यस्य।) कङ्कपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कमनीयं, त्रि, (काम्यते यत् कमेः कर्म्मणि अनीयर्।) कामनायोग्यम्। तत्पर्य्यायः। चारु २ हारि ३ रुचिरम् ४ मनोहरम् ५ वरणु ६ कान्तम् ७ अभिरामम् ८ वल्गुरम् ९ वामम् १० रुच्यम् ११ सुषमम् १२ शोभनम् १३ मञ्जु १४ मञ्जुलम् १५ मनोरमम् १६ साधु १७ रम्यम् १८ मनोज्ञम् १९ पेशलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३ कम्रम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कुमारे १। ३७।

"आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चात्
अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्"॥)

कमन्धं, क्ली, (कम् शिरः अन्धं शून्यं यस्य।) कबन्धम्। (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधातीति। कम + धा + ड। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कमरः, त्रि, (कामयते इति। कम् + "अर्त्ति-कमि-भमीति" उणां ३। १३२। अरच्चित्।) कामी। इत्यादिकोषः॥

कमलं, क्ली, (कमेः णिङ् भावे दृषादित्वात् कलच्। कम् जलं अलति अलंकरोति वा। अल् + अच्। अन्तश्चिज्जन्तो वा।) जलजपुष्पविशेषः। तत्पर्य्यायः। पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ नलिनम् ५ अम्भोजम् ६ अम्बुजन्म ७ अम्बुजम् ८ श्रीः ९ अम्बुरुहम् १० अम्बुपद्मम् ११ सुजलम् १२ अम्भोरुहम् १३ सारसम् १४ पङ्कजम् १५ सरसीरुहम् १६ कुटपम् १७ पाथोरुहम् १८ पुष्करम् १९ वार्ज्जम् २० तामरसम् २१ कुशेशयम् २२ कञ्जम् २३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६ विसकुसुमम् २७ सहस्रपत्रम् २८ महोत्पलम् २९ वारिरुहम् ३० सरसिजम् ३१ सलिलजम् ३२ पङ्केरुहम् ३३ राजीवम् ३४। (यथा रघुः। ३। ३६।

"अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्"॥)

अस्य गुणाः शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। रक्तपित्तभ्रमार्त्तिनाशित्वम्। सुगन्धित्वम्। भ्रान्तिसन्तापशान्तिपरमहृद्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथाच भावप्रकाशः।

"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित्।
दृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम्।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम्॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम्"॥)

जलम्। ताम्रम्। क्षोम। औषधम्। इति मेदिनी॥ सारसपक्षी। इत्यमरः।१।१०।४०॥

कमठः, पुं, (कमेः+कलच्। यद्वा को वायुः तस्य अमः गतिः तं लाति आदत्ते। क+अम+ला+कः।) मृगविशेषः। इति मेदिनी॥ ध्रुवकभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः॥

"उल्लो मलयतालेन जघनमध्ये स्फुरेद्ध्रुवः।
सप्रदग्धान्तरैर्युक्तः कमठोऽयं भयानके"॥

कमला, स्त्री, (काम्यतेऽसौ कमेः रुषादित्वात् कलच् कमलं अस्त्यस्याः इति वा। अर्श+आद्यच्। टाप् च।) लक्ष्मीः। ("कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमरः।१।१ २८।) वरस्त्री। इति मेदिनी॥ खनामख्यातनिम्बुकः। कमलालेबु इति भाषा। यथा,—

"रम्भाफलं तिन्तिड़ीकं कमला नागरङ्गकम्।
फलान्येतानि भोज्यानि रुच्योऽन्यानि विवर्ज्जयेत्"॥

इति तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणम्॥

(छन्दोविशेषः। यथा, वृत्तरत्नाकरे।

"दिगुणनगणसहितः सगण इह हि विहितः।
फणिपतिमतिविमला क्षितिपमवति कमलेति"॥

नर्त्तकीविशेषः। यथा राजतरङ्गिण्याम् ४।४२४।

"नर्त्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम्।
असामान्याकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया"॥

पुरीविशेषः। यथा तत्रैव ४। ४८३।

"राजा मङ्गाख्यपुरवत् चक्रे विपुलकेशवम्।
कमला सा खनाम्नापि कमलाख्यं पुरं व्यधात्"॥

गङ्गा। यथा काशीखण्डे २९। ४४।

"कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी"॥)

कमलासनः, पुं, (कमलमासनमस्य। विष्णोर्नाभिपद्मजातत्वात् तथात्वम्।) ब्रह्मा। इत्यमरः।१।१।१७। (यथा भागवते ५।२०।३०। "यस्मिन् इदमुष्करं व्यजनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्"॥ स्त्री, कमलाया लक्ष्म्या आसनं क्षेपणं दानमित्यर्थः। यथा, ग्रन्थविरचिते राजेन्द्रकर्णपूरे ५३।

"तात्पर्य्यं कमलासने विचरितं गौरिद्विषैः पालिता"॥

"कमलाया लक्ष्म्या आसने क्षेपणे याचकेभ्यो दाने इत्यर्थः। अथच कमलरूपे विस्तरे ब्रह्मणः पद्मासनत्वात्"। इति तट्टीका॥)

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र। पुष्करादिभ्यो देशे इति इनिः।) पद्मिनी। (यथा रघुः ९।२७।

"अभियुः सरसो मधुसम्भृतां कमलिनीमलिनीरपतत्त्रिणः"॥) पद्माकरः। इति शब्दरत्नावली॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २९।४०।

"कुमुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी"॥)

कमलोत्तरं, क्ली, (कमलमिव उत्तरं। यदा कमलादुत्तरं उत्कृष्टमिव।) कुसुम्भपुष्पम्। इत्यमरः। २।९।१०६॥

कमा, स्त्री, (कम क्विबभावे बाहुलकात् स्त्रियां भावे अः। टाप्।) शोभा। इति राजनिर्घण्टः॥

कमिता, [ऋ] त्रि, (कम+क्विबभावे तृच्।) कामुकः। इत्यमरः। ३।१।२३॥

कम्पः, पुं, (कपि चलने+भावे घञ्।) गात्रादिचलनम्। तत्पर्य्यायः। वेपथुः २। इत्यमरः १।७। ३८॥ वेपनम् ३ वेपः ४ कम्पनम् ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम्। "सुचिरेण तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्"। "न कम्पो वायुना विना"। इति वैद्यकम्॥)

कम्पनं, त्रि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच्।) कम्पयुक्तः। काँपुने इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चलनम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलाचलम् ६ चञ्चलम् ७ तरलम् ८ प्रास्रिस्रवम् ९ परिस्रवम् १०। इत्यमरः। ३।१। ७४॥ चपलम् ११ चटुलम् १२। इति तट्टीका॥

(यथा महाभारते १३।१४।७२।

"हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः"॥

यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्॥ "कम्पा कम्पना आखा"। पा ३।२।१५३॥ कपि+भावे+ल्युट्।) कम्पे क्ली। इति मेदिनी॥

कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिशिरेऽवेति यावत् कपि+णिच्+युच्। ल्युर्वा।) शिशिरऋतुः। इति राजनिर्घण्टः॥

(नृपविशेषः। यथा महाभारते २।४।२२।

"काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः।
सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः"॥)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्म लक्षणं यस्य।) वायुः। इति शब्दरत्नावली॥

कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते इति। कम्प+कै+कः।) वायुः। इति हेमचन्द्रः॥

कम्पितं, क्ली, (कपि+भावे+क्तः।) चलनम्। तत्पर्य्यायः। कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपनम् ४ वेपथुः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कपि+कर्त्तरि+क्तः।) कम्पयुक्ते त्रि॥ (यथा रघुः।२।१३।

"एकस्तम्बरेणिरिनिर्झराम्बुकणशीतलः।
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी"॥)

कम्पिलः, पुं, (कम्प+इलच्।) रोचनी। कमला गुँड़ि इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि काम्पिल्लः। कम्पिल्लः। कम्पीलः। कम्पिल्यः। इत्यमरटीकायां सुकुटादयः॥

कम्पिल्लकः, पुं, (कम्पिल्ल+स्वार्थे+कन्।) वृक्षविशेषः। कमिला इति देशान्तरभाषा। तत्पर्य्यायः। रक्ताङ्गः २ रेचीं ३ रेचनकः ४ रक्तकः ५ लोहिताङ्गः ६ कम्पिल्लः ७ रक्तचूर्णकः ८। तस्य गुणाः। विरेचकत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणकफकासतन्तुक्लमिनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य तैलगुणाः। तुम्बीकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तला नीलिकाकम्पिल्लकशुद्धिनीक्षेहाक्लित्तकटुककषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च॥ इति सुश्रुतः॥)

कम्प्यः, त्रि, (कपि+णमि-कम्पीति रः।) कम्पयुक्तः। कम्पान्वितः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा नैषधे।१।१४२।

"सुताः कमाङ्क्य चिराय चूडते-
विधाय कम्राणि सुखानि कं प्रति"॥)

कम्र, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-सेट्।) कम्रति। इति दुर्गादासः॥

कम्बरः, पुं, (कम्ब+अरन्।) चित्रवर्णः। कर्ब्बुरवर्णः। तद्वति त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

कम्बलं, क्ली, (कम्यते। इति कमु कान्तौ+कमेर्बुक् चेति कलः। कम्बगतौ इषादित्वात् कलच् वा।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कम्बलः, पु, (कं कुत्सितं शिरो वा कं सलिलं वा बलते बल संवरणे सञ्चारणे च अच्। यद्वा कम्ब+गतौ इति धातोः इषादित्वात् कलच्।) खनामख्यातमेषादिलोमरचितवस्त्रासनादि। तत्पर्य्यायः। रङ्कवः २। इत्यमरः।२।६।११६॥ वेषकः ३ रोमयोनिः ४ रेवुका ५। इति शब्दरत्नावली॥ प्रावारः ६। इति जटाधरः॥

(यथा महाभारते ३।३।५१।

"न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः।
शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः"॥)

नागराजः। साखा। प्रावारः। क्षमिः। इत्यमरः। ३।३।१९३। मेदिनी च॥ उत्तरासङ्गः। इति मेदिनी॥ मृगविशेषः। इति जटाधरः॥

(नागभेदौ। अनयोरेकः अधस्तात् पाताले वासुकिप्रमुखो निवसति अपरस्तु वरुणदेवसभास्थः।

यथाक्रमं उदाहरणे द्रष्टव्ये।

यथा, भागवते ५।२४।३१।

"ततोऽधस्तात् पातालेनागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति"॥

यथा महाभारते।२।९।९।

"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ"॥

कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्त्तितीर्थविशेषः। यथा, महाभारते।३। तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५।७५।

"प्रयागं सम्प्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा।
तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः"॥

कम्बलिवाह्यकं, क्ली, (कम्बलः साखा अस्ति एषाम् इति इनिः। कम्बलिभिर्वह्यते। वह+कर्म्मणि ण्यत् स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) इषवहनीयशकटम्। तत्पर्य्यायः। गल्ली २। इत्यमरः। २।८।५२॥ गाल्ली ३। इति तट्टीका॥

कम्बिः, स्त्री, (कमु+बाहुलकात्+विन्। यद्वा कम्बति प्राप्नोति जानाति वा अन्नादि अनया। कम्ब+करणे इन्।) दर्व्वी। इत्यमरः।२।९।३४। हाता इति भाषा॥ इति मेदिनी। वंशाङ्गः। बाँशेर पाव् इति भाषा॥

कम्बुः, पुं क्ली, (कमु+जवादयश्चेति नियातनात्। साधुः। कमु+उन् वुक्चेति वा।) शङ्खः। इत्यमरः।१।१०।२३॥ (यथा भागवते।४।७।२०।

"कम्बलचक्रशरचापगदासिचर्म-
ध्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः"॥)

कम्बुः, पुं, (कम्ब गतौ इति भृगव्यादित्वात् उन् वुगागमो वा। निपातनात् वा साधुः॥) वलयम्।

(यथा महाभारते ३ । २३२ । ४४ ।
"अतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः सुवाससः" ॥)
शम्बूकः । इत्यमरः ।३।३ १३३। मेदिनी च॥
कर्व्वूरवर्णः । ग्रीवा । मलकम् । इति हेमचन्द्रः ।
काँपा हाड़ इति भाषा ॥
कम्बुका, स्त्री, (कम्बरिव कायति ग्रीभते प्रकाशते वा । कै + कः टाप् च ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला । (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धाशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चिह्नवर्णं काष्ठं यस्याः ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कम्बुग्रीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता ग्रीवा ।) कम्बादृतिरेखात्रययुक्तग्रीवा । इत्यमरः ।२।६।८८॥
(कम्बुःशङ्खस्तद्वत् रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा महाभारते । १ । १५३ । १८ ।
"कम्बुग्रीवः पुण्यराज्यो भर्त्ता युक्तोभवेन्मम" ॥)
कम्बुपुष्पी, स्त्री, (कम्बुः शङ्खः तद्वत् शुक्लं पुष्पं यस्याः ।) शङ्खपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (शङ्खपुष्पीशब्देऽस्या गुणा ज्ञातव्याः ॥)
कम्बुमालिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माला समूहः अस्ति अस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कम्बोजः, पुं, (कम्ब + ओज ।) शङ्खविशेषः । देशभेदः । (यथा तन्त्रशास्त्रम् ।
"पश्चनदं समारभ्य क्लेच्छाद्यत्रियपूर्व्वतः ।
कम्बोजदेशो देवेशि ! वालिराश्रिपरायणः" ॥)
हस्तिप्रभेदः । इति मेदिनी । (तद्देशवासिनि त्रि॥)
कम्बातायी, [न्] पुं, (कम्बुः शङ्खः स इव आतायी । शङ्खतुल्यशुक्लपूर्व्वकायत्वात्तथात्वम् ।) शङ्खचिल्लः । इति महाभारतम् ॥
कम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति धारयतीति । डु भृ धारणपोषणयोः + कर्म्मण्यण् + ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा ।) गम्भारीवृक्षः । इति शब्दमालाराजनिर्घण्टौ । (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो वक्तव्याः ॥)
कम्भु, क्ली, (कं जलं तत्तुल्यं श्वेतं बिभर्त्ति । भृ + डुः ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कम्रः, त्रि, (कामयतीति । कम् + नमिकम्मीति रः । ३ । २ । १६७ ।) कामुकः । मैथुनेच्छाविशिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे २९ । ४४ ।
"कमनीयजला कम्रा कपर्द्दिसुकपर्द्दगा" ॥
जह्नुं प्रतीपं श्रान्तनुं कामितवती कम्रा कामुका ॥
इति तट्टीका । काम्यतेऽसौ इति ।)
कमनीयम् । यथा,—
"लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमामाभुग्नेन विवर्त्तिता बलिमता मध्येन कम्रस्तनी" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥
कयस्या, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा कं जलं तस्य स्रोत इव याति । क + या + डः । तत्र तिष्ठति । स्था + कः टाप् च ।) वयस्या । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ काकोली इति ख्याता ॥
करः, पुं, (कं सुखं राति ददातीति । रा + कः ।) राजस्वम् । खाजाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । भागधेयः २ बलिः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥
कारः ४ । इति तट्टीका ॥ प्रत्यायः ५ । इति मेदिनी ॥ * ॥
अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः । क्रयविक्रयादिना लाभादीन् संप्रेक्ष्य राज्ञा करो ग्रहीतव्यः ।
यथा, मनुः । ७ । १२७-१३३ ।
"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणां ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्" ॥*॥
राज्ञा राज्ञात् वार्षिकः करोऽल्पाल्पं ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । यथा,—
"यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः" ॥
मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः षष्ठांशद्वागरूपः करो ग्राह्यः । धान्यानां भूम्युत्कर्षापेक्षया कर्षकाणां क्लेशलाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः ।
यथा,—
"षष्ठांशद्वाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा" ॥*॥
द्रुमाश्ममधुसर्पिरादीनां
षड्भागो लाभात् ग्रहणीयः । यथा,—
"आददीताथ षड्भागं द्रुमाश्ममधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानाञ्च चर्म्मणां वैदलस्य च ।
मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च" ॥*॥
अतिक्लीयधनोऽपि राजा
श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । यथा,—
"क्षियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधास्य संसीदेच्छोत्रियो विषये वसन्" ॥*॥
(कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्म्मणि + अप् । हस्तकरिशुण्डयोस्तु करेऽपि अप् ॥) वर्षोपलः । किरणः । (यथा रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्णः षट्दिनकरः करैस्तापयते जगत्" ॥)
हस्तः । (अमरः । ३ । ३ । १६३ ।). हस्तिशुण्डः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११ । २८ ।
"एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते ।
ऊर्द्धं गजकराकारं करेणाभिजघान सः" ॥)
कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचकः । यथा । सुखकर इत्यादि ॥ (यथा, रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्णः षट्दिनकरः करैस्तापयते जगत् ।
प्रतिलोमस्त्वं ते वायुस्त्वत्पराभवलक्षणम्" ॥)
करकं, क्ली पुं, (किरति विक्षिपति जलं अस्मात् करोति जलमत्र वा । कृ + वा क "क्षुत्रादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । उणां ५ । ३५ । इति वुन् ।) करङ्गः । कमण्डलुः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च" ॥)
करकः, पुं, (करोति वाय्वादिजनितदोषामावं क्षणोति फलपत्रादिभिः वायुपित्तादिदोषं नाशयति वा क्षण् हिंसायां "क्षुत्रादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । उणां ५ । ३५ । इति वुन् ।) दाड़िमवृक्षः । राजकरः । पक्षिविशेषः । शङ्खाकरङ्गवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ फलाग्रवृक्षः । इति हारावली ॥ कोविदारवृक्षः । वकुलवृक्षः । करीरवृक्षः । नारिकेलास्थि । इति राजनिर्घण्टः । माला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । १४ । ४८ ।
"हिरण्मयैश्च करकैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि" ॥)
करकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपस्यादातिरस्त्यस्याः ठन् । करे स्थिता कच्छपिका कच्छपाकारमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
"करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः ।
तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः" ॥
करकण्टकः, पुं, (करे हस्ते कण्टक इव ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करका, स्त्री पुं, (क्षणोति हिनस्ति आत्मादिफलम् । "क्षुत्रादिभ्यो वुन्" । वुनन्तात् टापि क्षिपकादित्वात् प्रत्ययस्यादिति इत्वेन किरति क्षिपति जलं वा ।) मेघभवक्षिला । शिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्षोपलः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ मेघोपलः ३ । इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४ घनकफः ५ मेघाश्मि ६ वार्घरः ७ करः ८ करकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ राधरजुः १० धाराशुरः ११ । इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राधरज इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६ ।
"तान्कुर्व्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्" ॥)
करकाभ्राः, [स्] पुं, (करकावत् शीतलं अभ्रं जलं यत्र ।) नारिकेलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करग्रहः, पुं, (करः इयं मम भार्य्या इति प्रतिज्ञया गृह्यतेऽत्र वरेणेति यावत् । ग्रह + अधिकरणे अप् ।) विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६०३ ।
"सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सतनुः करग्रहायत्ता ।
भ्रमिता वज्रमन्त्रविदा भवता काश्मीरमालव" ॥)
करग्रहणञ्च ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६२६ ।
"सकरग्रहं सरदितं
साक्षेपं सनखमुपि सजिगीषम्" ॥)
करग्रहारम्भः, पुं, (करग्रहस्य करादानस्य आरम्भः प्रजाभ्यः ।) राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमादानम् । तद्दिनं पुण्याह इति ख्यातम् । तस्यापभाषा पुण्या । तस्य शुभदिननिरूपणम् यथा,—
"तीक्ष्णोग्रवज्रीतरभेषु लग्ने
शुभे वर्षादये भानुदिने शुभाह्ने ।
कुर्य्यादनुक्तानि समीहितानि
करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः" ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अस्यार्थः । अश्लेषार्द्राज्येष्ठामूलपूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपदमघाभरणीकृत्तिकाभिन्नचत्रेषु । मिथुनसिंहकन्यातुलाधनुःकुम्भमीनलग्नेषु । रविसोमबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु करग्रहारम्भः कर्त्तव्यः ॥
करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृष्यतेऽसौ । कर + घृष् +

कर्म्मणि ल्युट्।) दधिमन्थनदण्डः। तत्पर्य्यायः। वैशाखः २ दधिचारः ३ तक्राटः ४। इति हारावली। इक्षुघर्षणे क्ली॥

करघर्षी, [न्] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा घर्षः घर्षणं अस्ति अस्यास्मिन् वा। करघर्ष + इनिः।) मन्थानदण्डः। इति शब्दमाला॥

करङ्गः, पुं, (कस्य शङ्ख इव।) मस्तकम्। (कीर्य्यते जलमत्र इति करः। कॄ + अप्। जलद्रोणः अङ्गे गर्भो यस्य शकन्ध्वादित्वात् अजोपे साधुः।) अग्रस्थनारिकेलफलास्थि। इति मेदिनी। नारिकेलेर खोल इति भाषा॥ अरीरास्थि। इति हेमचन्द्रः॥ इक्षुभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पात्रविशेषः। यथा, "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी" इति कादम्बरी॥)

करङ्कशालिः, पुं, (करङ्क इति नाम्ना शाकते शोभते इति। करङ्क + शाक + इन्।) करङ्कनामेक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

करञ्जदः, पुं, (करवत् आवरणकारी छदो यस्य।) शाखोटवृक्षः। शेओड़ा इतिभाषा॥ इति भावप्रकाशः। (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

करञ्जदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः छदः पुष्पं यस्याः। कर इव आवरकश्छदो वा यस्याः।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

करजं, क्ली, (करे जायते इति। कर + जन् + ड। व्याघ्रनखवदस्यावृतेस्तथात्वम्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।११९॥ (नवमीशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः॥)

करजः, पुं, (कं सुखं जलं वा राजयतीति। राजेः कर्म्मण्यण्।) करञ्जवृक्षः। ("करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची पलाशनः"। इति शब्दरत्नावली॥ करे जायते इति। जन + ड।) नखः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ४। ७०।
"नखलोष्टमृदो वाऽपि छिन्द्यात् करजैर्यमम्"॥)

करजाख्यः, पुं, (करजस्याख्या एव आख्या यस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति रत्नमाला॥

करण्योड़िः, पुं, इक्षव्योड़िवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केचित् करञ्जोड़िरिति वदन्ति॥)

करञ्जः, पुं,(कं सुखं शिरो जलं वा राजयतीति। क + राज + विच् + अच्।) खगभक्षातरुविशेषः। करमुचा इति भाषा। तत्पर्य्यायभेदौ यथा,—
"करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची पलाशनः।
अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थो मर्कटाङ्गारवल्लरी।
करञ्जभेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकतस्त्रिमे"॥
इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"शिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जकः।
सोमवल्कः कबिल्लस्तु पूतिकः कबिकारकः॥
प्रकीर्य्यः पूतिकरजः पट्टिजः सुभगा अपि।
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कटाङ्गारवल्लरी"॥
इति जटाधरः॥ स च षड्विधः। तत्र डरकरञ्जपर्य्यायः। नक्तमालः २ पूतिकः ३ शिरविल्वकः ४ पूतिमर्कटः ५ षड्ग्रन्थः ६ रोचनः ७। इति राजनिर्घण्टः॥ शिरविल्वः ८ करजः ९ करञ्जकः १०। इत्यमरः।२।४।४७॥ शिरिविल्वः ११। इति तट्टीका॥ उदकीर्य्यः १२। इति रत्नमाला॥*॥ अस्य फलगुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वातकफमेहव्रणकृमिकुष्ठनाशित्वञ्च॥*॥ तत्पत्रगुणाः। कफवातार्शःकृमिशोथनाशित्वम्। भेदकत्वम्। पाके कटुत्वम्। वीर्य्योष्णत्वम्। पित्तवर्द्धकत्वम्। लघुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥*॥ तत्तैलगुणाः। अतिस्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। स्निग्धदीप्तिदाढत्वम्। नयनामयवातरोगकुष्ठकण्डूविसूचिकानाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। लेपेन नानाविधचर्म्मदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ किटिमत्वम्। कृमिनाशित्वम्। रक्तपित्तदोषकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥ अथ नाटाकरञ्जपर्य्यायः। प्रकीर्य्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः ३ कलिकारकः ४। इत्यमरः २।४।४८॥ पूतीकरञ्जः ५ सकण्टकः ६। इति रत्नमाला॥*॥ षड्ग्रन्थः। काँटाकरञ्ज गाँटिया करञ्ज इति भाषा॥*॥ मर्कटी। माकड़ाकरञ्ज इति भाषा॥*॥ अङ्गारवल्लरी। इत्यमरभरतौ विषकरञ्ज इति भाषा॥*॥ अथ अम्लकरञ्जपर्य्यायः। करमर्दी १ वनेक्षुका २ कराम्लः ३ करमर्दकः ४। इति रत्नमाला॥ क्षय्यपाकफलः ५ अविघ्नः ६ सुघेणुः ७। इत्यमरः।२।४।६७॥ अस्य फलगुणाः। पिपासानाशित्वम्। रुचिपित्तकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ करमर्दकशब्दे द्रष्टव्यौ॥
(यथा, महाभारते ३। २२९। ३५।
"पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः"॥
किरति विक्षिपति धार्म्मिकानिति। कॄ विक्षेपे + बाहुलकादौणादिकोऽञ्जन्प्रत्ययः। धर्म्मद्वेष्टरि, त्रि। यथा ऋग्वेदे। १। ५३। ८।
"त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधी-
स्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्त्तनी"॥)

करञ्जकः, पुं, (करञ्ज + स्वार्थे कन्।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ भृङ्गराजवृक्षः। इति जटाधरः॥ (यथा महाभारते। १३। १२८। ८।
"यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्यादीपं करञ्जके।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते"॥)

करञ्जफलकः, पुं, (करञ्जफलमिव फलं यस्य। ततः स्वार्थे कन्। करञ्जफलमिव कायते इति वा। कै + कः।) कपित्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

करटः, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति। रट शब्दे + पचाद्यच्।) काकः। (यथा गङ्गास्तोत्रे।
"वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः।" इति॥
किरति विक्षिपति मदवारि इति। कॄ + अटन्।) हस्तिगण्डः। इत्यमरः।१। ३। २४॥ (यथा महाभारते। १। २७७ द्रौपदीस्वयम्वरपर्व्वणि १८।
"कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम्।
उपस्थाय महानागं करेणुः शूकरं स्पृशेत्"॥)
कुसम्भवृत्तः। निन्द्यजीवनः। एकादशाहादिश्राद्धम्। दुर्दुरूटः। नास्तिक इति यावत्। (अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः। तथा च महाभारते ६। ९। ६२।
"मागधा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः।
कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा"॥)
वाद्यविशेषः। इति मेदिनी॥

करटकः, पुं, (करट + स्वार्थे कन्।) काकः। इति शब्दरत्नावली॥ (पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य मन्त्रिपुत्रविशेषः। यथा हितोपदेशे २।२५।
"स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रिपुत्राभ्यां भ्रष्टगौरवाभ्यां दृष्टः"॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः कर्णीसुतः। यथा कादम्बरीटीकायाम्।
"कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः"॥)

करटा, स्त्री, (करट + "अजाद्यतष्टाप्"। ४।१।४। इति टाप्।) दुःखदोह्या गवी। इति हेमचन्द्रः॥

करटी, [न्] पुं स्त्री, (करटः मदस्रवणशीलगण्डः प्राशस्त्येन अस्ति अस्य। करट + इनिः।) हस्ती। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, खड्गेश्वरविरचितशिवस्तुतौ। ४।
"कपर्दिनि कुमुदतीरमयखण्डचूड़ामणौ
कटीतटपटाभवत्करटिचर्मणि ब्रह्मणि॥)

करटुः, पुं, (कॄ + अटुः।) पक्षिविशेषः। इति हेमचन्द्रः। करकटिया इति भाषा॥

करणं, क्ली, (क्रियतेऽनेन। कॄ + करणे + ल्युट्।) साधकतमम्। इत्यमरः। १। ३। ५४॥ तच्च षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारकं विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्त्तितम्। तेन दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम्। तथाचोक्तम्।
"कारणान्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम्।
यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्त्तितम्"॥
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥*॥ तिथ्यर्द्धपरिमितववादेकादशसंख्यककालविशेषः। तेषां नामानि। ववः १ बालवः २ कौलवः ३ तैतिलः ४ गरः ५ वणिजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः ९ किन्तुघ्नः १० नागः ११। तेषां यथाक्रमेणाधिष्ठातृदेवाः। इन्द्रः १ कमलजः २ मित्रः ३ अर्य्यमा ४ भूः ५ श्रीः ६ यमः ७ कलिः ८ रुद्रः ९ पाणी १० मारुतः ११। एकैकस्मिन् तिथौ द्वे द्वे करणे भवतः। तेषां ववादयः सप्त अष्टावृत्त्या शुक्लप्रतिपच्छेषार्द्धमारभ्य कृष्णपक्षीयचतुर्दशीप्रथमार्द्धपर्य्यन्तं भवन्ति। शेषाश्चत्वारः कृष्णचतुर्दशीशेषार्द्धावधिशुक्लप्रतिपत्प्रथमार्द्धपूर्य्यन्तं नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करणानि। पूर्व्वे सप्ताध्रुवाणि॥ तेषामानयनक्रमो यथा।
"तिथिर्द्विघ्ना करोनागश्चतुष्करणमादिमे।
परे दले तु सैकं तत्करणं ववपूर्व्वकम्"॥
इति ज्योतिषम्॥*॥ क्षेत्रम्। गात्रम्। इन्द्रि-

यम्। इत्यमरः। ३। ३। ५४॥ (यथा गीतायां १८। १४।
"अधिष्ठानं तथाकर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्"॥)
हेतुः। कर्म्म। हस्तलेपः। नृत्यप्रभेदः। गीतविशेषः। (तले व्यवस्थापकस्ताड़नविशेषः।
यदुक्तं राजकन्दर्पेण।
"नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनां।
संस्थानं ताड़नं रोधः करणानि प्रचक्षते"॥
अस्य प्रमाणं यथा कुमारे ६। ४०।
"शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम्।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः"॥)
क्रियाभेदः। संवेशनम्। कायस्थः। इति मेदिनी॥
कायस्थसंहतिः॥ वर्णानां स्पर्शतादि। योगिनामासनादि। क्षतादि। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वेषामादिकारणत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ५४।
"कारणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः"॥
लेख्यपत्रसाक्षिदिव्यादि। यथा मनुः ८। ४१।
"अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम्।
दापयेदधिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः"॥
भावे ल्युट्। क्षतिः। यथा रामायणे ४।१७।५६॥
"धर्म्मतः प्रेषकरणे प्रतीच्छिष्यामहे वयम्"॥)
करणः, पुं, शूद्रावैश्ययोर्जातजातिविशेषः। इत्यमरः। २। १०। २॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति ख्यातः। इति भरतः॥ यथा,—
"शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्यादिजन्मनोः"।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः॥ *॥
अपि च।
"कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते"।
इति करणशब्दार्थे मेदिनी॥ *॥ अन्यच्च।
"झल्लो मल्लश्च राजन्याद् व्रात्यान्निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसद्रविड़ एव च"।
इति मानवे १०। २२॥ झल्लोमल्लश्चेति। "क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविड़ाख्या जायन्ते। एतान्यप्येकस्यैव नामानि"। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥
तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम्।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः॥
तमःकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत्।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत्॥
विन्दैकलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुर्धनं हरेत्॥
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्म्मांसं न खादितम्।
तत्र नास्ति क्षमा तस्य दन्ताभावेन केवलम्॥
स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः क्षमाहीना महीतले॥
हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम्।
व्रतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ॥
सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः।
न विन्यसेत्तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः॥
करणाख्यं, क्ली, (करणं ज्ञानकर्म्मादिरूपं इन्द्रियं चायतेऽनेन। करण + चै + करणे + ल्युट्। मस्तकस्य प्रधानकरणैकादशस्य मनसः स्थलत्वात्। करणैर्हस्तादिकर्म्मेन्द्रियादिभिः चायते वा इति कर्म्मणि ल्युट्।) मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः॥
करणीयं, त्रि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्हं वा। कृ + अनीयर्।) कर्त्तव्यम्। कार्य्यम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा रामायणे ३। १४। १०।
"मया किं करणीयञ्च इत्युक्ते द्विजसन्निधौ।
सर्व्वैरेव च तैरार्त्तैर्वागियं समुदाहृता"॥)
करण्डः, पुं, (कृ + "कृञ्भृञ्जः"। इत्यण्डन्। उणां। १।१२८।) मधुकोषः। मौचाक् इति भाषा। असिः। कारण्डवपक्षी। दलाढ़कम्। इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च॥ वंशादिरचितभाण्डविशेषः समुद्गश्च। इत्यमरः। ३। ५। १८॥ साजि झाँपि इत्यादि भाषा। (यथा भागवते ५। १४। ४। "एवमेव मद्दाश्रमः कर्म्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्म्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एव आवसथः"॥)
करण्डी, [न्] पुं (करण्डस्येव आकारोऽस्यास्तीति। करण्ड + इनिः।) मत्स्यः। इति चिकाण्डशेषः। (मत्स्यशब्दे ऽस्य गुणादिकथनं द्रष्टव्यम्॥)
करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः।) हस्ततलः। हातेर तेलो इति भाषा। (यथा। जयदेवः। १। ४५॥
"करतलतालतरलवलया वलिकलितलसनवंशे"
अपि च। यथा, श्रीभागवते। ८। ७। ४२॥
"ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम्।
अभक्षयन् महादेवः कृपया भूतभावनः"॥)
करतालं, क्ली, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो यत्र।) वाद्यविशेषः। यथा,—
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीश्च न वादयेत्"॥
झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकम्। इति तिथ्यादितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्य्येण व्याख्यातम्॥
करतालो, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् ङीष्।) वाद्यविशेषः। करताल खरताल इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। कर्त्तरिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
करतलध्वनिः। तथा च। "यथा न स्यादाजीकपटकरतालीपटुरवः"। इति उद्भटः॥
करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् च्युतं तोयं जलं अस्ति यत्र। अर्श आद्यच्।) खनामख्यातउत्तरदेशस्थनदीविशेषः। तत्पर्य्यायः। सदानीरा २। इत्यमरः। १। १०। ३३॥ सदानीरवहा ३। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं विद्यतेऽत्र इति करतोया। आवश्ये एतदर्थं सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः इयं तु न रजस्वला अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा। तथा च स्मृतिः।
"अषाढी कर्कटे देवी त्यहं गङ्गा रजस्वला।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी"॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ (इयं हि तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। तीर्थयात्रापर्व्वणि। ८५। ३॥
"करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः।
अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः"॥)
करद्रुमः, पुं, (किरति शाखाः सर्व्वतः यः। स चासौ द्रुमश्चेति।) कारस्कारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
करपत्रं, क्ली, (करेण कराद् वा पततीति। पत + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इति ष्ट्रन्।) क्रकचः। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ कराद् इति भाषा। (करौ पत्रमिव नौरिव यत्र।) जलक्रीड़ा। इति जटाधरः॥
करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन् मतुप् मस्य वः।) तालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः। पत्र + कप् + टाप् + अत इत्वम्।) जलक्रीड़ा। इति जटाधरः॥
करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तदर्थं पर्णं यस्य।) भिण्डावृक्षः। रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (एरण्डशब्देऽस्य विशेषः उक्तः॥)
करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव।) अङ्गुलिः। यथा, मार्कण्डेये ८४। २६।
"करपल्लवसङ्कीर्णैः तैरस्मान्नृत्त सर्व्वतः"॥
करपात्रं, क्ली, (करः पात्रमिव यत्र।) जलक्रीड़ा। इति हारावली॥
करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति। पाल + कर्म्मण्यण्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥
करपालिका, स्त्री, (करपाल् + ख्वुल् + टाप् अत इत्वम्।) क्षुरगदाकारहस्तदण्डः। खाँटा इति ख्यातः। इति भरतः॥ एकधाराखड्गम्। इति खामी। तत्पर्य्यायः। ईजी २। इत्यमरः। २। ८। ९१॥ ईजी ३ इजिः ४ करवालिका ५। इति तट्टीका॥
करबालः, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव। नखस्य करजातत्वात् तथात्वम्।) नखम्। इति शब्दमाला॥ (करं बलति संदधोति बल + अण्।) खड्गः। इत्यमरटीकायां भरतादयः। करवाल इति भाषा। (यथा, गीतगोविन्दे। १। १०॥
"क्ष्वेल्लिवल्लितनिधने कलयसि करवालम्"॥)
करबालिका, स्त्री, (कर + बल + ख्वुल् + टाप् + अत इत्वम्।) करपालिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥
करभः, पुं, (क्षणाति कीर्य्यतेऽनेन वा। कृञ् हिंसायां कॄ विक्षेपे वा "कॄशॄभृञ्जिकलिगर्दिभ्योऽभच्"। उणां। ३।१२२। इति अभच्। करे भाति शोभते इति वा। भा + कः।) मणिबन्धावधिकनिष्ठापर्य्यन्तं करस्य बहिर्भागः। (यथा, रघुः। ६। ८३।
"धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः"॥)
उष्ट्रशिशुः। इत्यमरः॥ २। ९। ७५।
करिशावकः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा भागवते ८।२।२२।
"सघर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्-
र्तोमदच्युत्करभैरनुद्रुतः"॥)
उष्ट्रः। इति मेदिनी॥ नखनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कटिः। इति जटाधरः॥
करभकाण्डिका, स्त्री, (करभप्रियं काण्डमस्याः।

करमकाण्ड + कप् + अत इत्वम् ।) उष्ट्रकाण्डीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभप्रिया, स्त्री, (करभस्य करिशावकस्य उष्ट्रस्य वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभवल्लभः, पुं, (करभस्य हस्तिशावस्य वल्लभः प्रियः ।) कपित्थवृक्षः । पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभादनी, स्त्री, (करभेण उष्ट्रेण अद्यतेऽसौ । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ततो + ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभी, [न्] पुं, (कर इव भाति करभः शुण्डः स अस्यास्ति । करभ + इनिः । यद्वा करभः हस्तावयवविशेषः सोऽस्य शुण्डावच्छेदे अस्तीति इनिः ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभी, स्त्री, (करभ + ङीप् ।) उष्ट्री । तत्पर्य्यायः । वामी २ । इति जटाधरः ॥

करभीरः, पुं, (करभिणं हस्तिनं ईरयति प्रेरयति मृत्युमुखम् । करभि + ईर् + अच् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

करभूषणं, क्ली, (करस्यभूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ हस्ताभरणमात्रञ्च ॥

करभृट्, पुं, (करं करिशुण्डमपि भृणाति तुच्छीकरोति । अस्य सरलकाण्डत्वात् तथात्वम् । भृञ् अनादरे + खसुम् प्रत्ययः ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकशब्देऽस्य गुणा द्रष्टव्याः ॥)

करभरी, [न्] पुं, (किरति क्षिपति अत्र दण्डान् इति करः कारागारः । कृ + अधिकरणे अप् । तस्मिन् करे भरः भरणं मृत्युवत् यातना यस्य वाऽलनात् इनिः । तच्च म्रियते वा ।) बन्दी । इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥

करमर्दः, पुं, (करं मृद्नातीति । करमृद + घञ् ।) मृद्नातेर्घञन्तत्वात् । मृद्नातेर्दः + कर्म्मण्यण् । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि अप् वा ।) करमर्दकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ताः ।

"लघुर्दीपनलाभ्यान्तु करमर्दद्वयं मतम् ।
करमर्दद्वयं त्वाममम्लं गुरुत्वाद्धरम् ॥
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्वं मधुरं वृष्यं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्दः सुवेशः स्यात् क्षुद्व्याधाक्षमलस्तथा ।
तस्माल्लघुफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्दिका ॥)

करमर्दकः, पुं, (करं + मृद् + ण्वुल् । करमर्द एव स्वार्थे कन् इति वा ।) वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । पाखि आमला इति भाषा ॥ इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति करमुचा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुद्व्याधाक्षमलः २ सुविभ्रः ३ सुवेशः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ क्षुद्व्याधाक्षः ५ पाकफलः ६ क्षुद्व्याफलः ७ पाकक्षुद्व्याफलः ८ क्षुद्व्याफलपाकाः ९ पाकक्षुद्व्याः १० फलक्षुद्व्याः ११ पाकफलक्षुद्व्याः १२ वनालयः १३ वनालकः १४ करान्धुकः १५ वोलः १६ वग्रः १७ व्याविग्रः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्दी १९ तनेक्षुद्रा २० कराक्षः २१ । इति रत्नमाला ॥

करमर्दुः २२ पाखिमर्दः २३ । तद्वालफलगुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाढत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । त्रिदोषघ्नमनलत्वम् । अरुचिविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासानाशित्वम् । अम्लत्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वामटः ।

"गुरुष्णवीर्य्यं वातघ्नं सरञ्च करमर्दकम्" ॥)

करमर्द्दी, स्त्री, (करं मृद्नातीति । कर + मृद् + अच् ङीप् ।) करमर्दकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

करमालः, पुं, (करः करिशुण्डः तदाकारा माला समूहः यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमशः करिशुण्डवत् प्रसरत्वात् तथात्वम् ।) खतमालः । धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालयेव जपनात् करूपा माला । कराङ्गुल्य मालेव वा ।) करपर्व्वरूपमाला । यथा,

"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठाच्चितयं तथा ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" ॥
इति मुग्धमाजातन्त्रे सामान्यविधयम् ॥ * ॥
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्" ॥
इति शिवरहस्ययं शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
"अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत्" ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तीतरेषामष्टवारविषयम् ॥ * ॥
"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्विका ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत्" ॥
इति शक्तिविषये मुग्धमाजातन्त्रम् ॥ * ॥ तथा ।
"अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्य्यन्तं जपेदष्टसु पर्व्वसु" ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्यामारहस्यम् ॥

करमुक्तं, क्ली, (करेण सुदृढं धृत्वा मुञ्चं प्रति मुच्यते । कर + मुच् + कर्म्मणि क्तः ।) अस्त्रविशेषः । इति हलायुधः । बरछी भाला इत्यादि भाषा ॥

करम्बः, पुं, (क्लम् करणे + "क्लकदि कडीत्यम्बच्" । उणा० । ४ । ८२ ।) करम्भः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ मिश्रिते त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

करम्बितः, त्रि, (करम्बः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्ब + इतच् ।) मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("लवितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥ इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥)

करम्भः, पुं, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभिधातोरनेकार्थत्वात् "अकर्त्तरि चेति" घञ् । ३ । ३ । १९ । रभेरशब्लिटोः । ७ । १ । ६३ । इति नुम् ।) दधिमिश्रितशक्तुः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ (यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।

"अतुषानिव यवान् कृत्वा तानोषदोषोप्तप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्व्वन्ति" ॥ उदमथ्यः । यथा, यजुर्व्वेदे १९ । २१ ।

"धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयोऽधि" ।

"करम्भः उदमथ्यः । इति वेददीपिनिः ॥ भक्ष्ययवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७९ ।

"करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" । करम्भवालुकातापान् करम्भैर्यैवैः सह भक्ष्या या वालुकाः तद्वत्तप्तवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ मिश्रगन्धः । यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।

"करम्भपूतिसौरभ्य शान्तोदग्रादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते" ॥)

करम्भकं, क्ली, (करम्भ एव स्वार्थे कन् ।) करम्भः । दधिसक्तवः । तत्पर्य्यायः । कर्कसारम् २ । इति हारावली ॥

करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते सिच्यते इति । अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो यस्याः । रभेर्नानार्थत्वात् क + रभ + घञ् + नुम् टाप् च ।) घृतावरी । प्रियङ्गुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खनामख्याता कलिङ्गदेशोत्पन्ना रमणी । सा तु पूरुवंशीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।

"अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः" ॥)

करग्रहः, पुं, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते इत्यर्थः । कर + रुह + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३४ । कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ३७ । "अस्याः करग्रहखण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः" ॥)

करर्द्धिः, स्त्री, (करस्य ऋद्धिः करेण ऋद्ध्यिर्यस्य वा । करसम्पत् ।) करतली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादानयोः अच् । करेण वाह्यते वा । ण्यन्तादच इः ततः कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) कवरी । शिरुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म्मण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ प्रस्रवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ब्रह्मावर्त्ते दृषद्वतीनदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, भागवते ५ । १९ । २८ ।

"एवमपरेण यवनपारियात्रौ
दक्षिणेन केवास करवीरौ प्रगायतौ" ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
"करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डरः" ॥)
वृक्षविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
"दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा" ॥)
तत्पर्य्यायः । प्रतिहासः २ घृतप्रासः ३ चण्डातः ४ हयमारकः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७९ ॥ प्रतीहासः

ई। इति तट्टीका॥ अश्वघ्नः ७ हयारिः ८ अश्वमारकः ९ शीतकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११। इति रत्नमाला॥ अश्वहा १२ वीरः १३ हयमारः १४ हयघ्नः १५ शतकुन्दः १६ अश्वरोधकः १७ वीरकः १८ कुन्दः १९ शकुन्दः २० श्वेतपुष्पकः २१ अश्वान्तकः २२ नखराङ्गः २३ अश्वनाशनः २४ स्थलकुमुदः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरीपुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कुष्ठकण्डूतिनाशित्वम्। व्रणार्त्तिविषविस्फोटकश्रमनत्वम्। अश्मन्तिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्वेतरक्तभेदेन यथा,—

"करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽश्मारकः।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत्।
व्रणालाघवकृन्मेध्यकोपकुष्ठव्रणापहम्।
वीर्य्योत्थं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्"॥

इति भावप्रकाशः॥ नागविशेषः। इति भारतम्॥)

करवीरकः, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते। कै + कः। करं वीरयतीति। कर + वीर विक्रान्तौ + ण्वुल्।) अर्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥ (करवीर एव स्वार्थे कन्।) करवीरः। विषभेदः। स तु करवीरस्य मूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

करवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा यस्य। करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत् भुजः शाखाऽस्याः।) आढकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अरहर इति भाषा।

करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राक्षसासुरादीन् इति। कॄ + अच्। करः तादृशः वीरः पुत्रो यस्याः। यद्वा कं सुखं राति ददातीति क + रा + कः। सुखप्रदः वीरपुत्रो यस्याः।) अदितिः। श्रेष्ठगवी। पुत्रवती। इति मेदिनी॥

करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव।) अङ्गुली। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ तासां परिमाणं यथा।

"अष्टभिस्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः।
कन्यसं षड्भिरद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम॥
मानन्तु पार्श्वेन। षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः। इति कात्यायनदर्शनात्"। इति तिथ्यादितत्त्वम्। तत्पर्य्यायः। अग्रुवः १ अङ्ग्यः २ क्षिपः ३ त्रिप्रः ४ शाख्यः ५ रघ्नयः ६ धीतयः ७ अथर्य्यः ८ विपः ९ काण्ड्याः १० अवनयः ११ हरितः १२ खसारः १३ शाखयः १४ सनाभयः १५ योक्त्राणि १६ योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अभीशवः २० दीधितयः २१ गभस्तयः २२। इति हारावलिनामानि। इति वैद्यनिघण्टौ २ अध्यायः॥

करशीकरः, पुं, (करात् करिशुण्डात् निःसृतः शीकरः। करस्य गजशुण्डस्य शीकरो वा।) हस्तिशुण्डनिर्गतजलकणः। तत्पर्य्यायः। वमथुः २। इत्यमरः। २। ८। ३७॥ (यथा रघुः। ७। ४८।

"उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूवु-
गंजा विविग्नाः करशीकरेण"॥)

करशूकः, पुं, (करस्य शूकः सूच्याय इव सूच्यय इव वा।) नखः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्य्यस्येति यावत् हाट्यते दीप्यते इति। हट् + घञ् + कर्म्मण्यण्।) पद्ममूलम्। मदनवृक्षः। इति मेदिनी॥ महापिण्डीतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थे कन्। करं हाटयतीति ण्वुल् वा।) मदनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५२॥ हस्तोपस्कर्त्ता स्त्री॥

करामर्दः, पुं, (करं आमृद्नातीति। कर + आ + मृद् + अण्।) करमर्दवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ करमचा इति भाषा॥

कराम्बुकः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते। कॄ + कर्म्मणि अप्। करं अम्बु यस्मात् कप्।) क्षणपाकफलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च॥ पानि आमला इति भाषा॥

करालकः, पुं, (कीर्य्यते इति करं कीर्य्यमाणं अस्यं यतः। अस्य + कप्।) करमर्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

करायिका, स्त्री, (करावि आचरति उड्डीनादिकाले करवल्लम्बमानत्वात्तथात्वम्। कर + आचारे क्यङ्। ततो + ण्वुल् + टाप् च।) बलाकापक्षी। लम्बकः। इति भूरिप्रयोगः॥

करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते। आ + रट् + अच्।) अङ्गुरीयकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करालं, क्ली, (कराय क्षयरोगादिनाशाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल् + अच्।) क्षणकुठेरकः। इति मेदिनी॥ काल तुलसी इति भाषा॥

करालः, पुं, (करं आलाति गृह्णाति। आ + ला + कः। कराय क्षेपाय अलति पर्य्याप्नोति वा।) सर्जरसयुक्ततैलम्। इति मेदिनी॥ गर्जनतेल इति भाषा॥ तैले हृते वा यक्षवेसवारः। इति पाकराजेश्वरः॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा,

"तप्तस्नेहे पचेत् पूर्वं वेसवारकसंज्ञकम्।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं खदकैर्मतम्"॥

गन्धर्व्वभेदः॥ यथा, महाभारते। १। १२३। ५४।

"सद्रा हहा हूहकः करालश्च महामगः"॥)

करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति पर्य्याप्नोति।) दन्तुरः। दाँतो इति भाषा॥ (यथा,

"कराल वदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां"।

इति चामुण्डाध्यानम्॥) तुण्डः। उचु इति भाषा॥ भीषणः। इति मेदिनी॥ भयानक इति यावत्॥ (यथा, रघुः। १२। ९८।

"तद्योधि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम्।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्"॥)

करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थे कन्। करालवत् कायति वा।) क्षणतुलसी। इति रत्नमाला॥ करालशब्दार्थश्चात्र॥

करालचिपुटा, स्त्री, (करालानि त्रीणि पुटानि यस्याः।) लङ्गधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कराला, स्त्री, (करालनाम्नी नाम यस्याः।) शारिवा।

अनन्तमूल इति ख्याता। इति रत्नमाला॥ (शारिवाशब्दे अस्या गुणा व्याख्येयाः॥)

करालिकः, पुं, (कराणां करसदृशशाखानां आलिः श्रेणिर्यत्र। कप्।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

करालो, स्त्री, (कराल + गौरादित्वात् ङीष्।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः। इति जटाधरः॥ (यथा मुण्डकोपनिषदि। १। २। ४।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः'॥)

करिकणावल्ली, स्त्री, (करिकणाया इव वल्ली।) चविकाख्यः। इति राजनिर्घण्टः। घइ इति भाषा॥ (चविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

करिकुसुम्भः, पुं, (करीति नागकेशरः त्वदत् कुसुम्भः।) नागकेशरचूर्णकम्। इति हारावली॥

करिगर्ज्जितं, क्ली, (करिणः गर्ज्जितं गर्ज्जनं। करि + गर्ज्ज + भावे क्तः।) हस्तिगर्जनम्। तत्पर्य्यायः। हंहितम् २। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

करिजः, पुं, (करिणो जायते इति। करि + जन् + कर्त्तरि डः।) हस्तिशिशुः। इति शब्दमाला॥

करिणी, स्त्री, (करिन् + स्त्रियां ङीप्।) हस्तिनी। तत्पर्य्यायः। धेनुका २ वशा ३। इत्यमरः। २। ८। ३६॥ करेणुः ४ करेणुका ५ रेणुका ६ वासिता ७ वासा ८ हस्तिनी ९। इति शब्दरत्नावली॥ कटभरा १० पुष्करिणी ११ कषा १२ गणिका १३ गजयोषित् १४। इति जटाधरः॥ पद्मिनी १५ इत्यमरटीका॥ (यथा भागवते। ४। ६। ५३।

"आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम्"॥)

करिदारकः, पुं, (करिणं दृणाति छिनत्ति दारयतीत्यर्थः। दॄ विदारे + ण्वुल्।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

करिपत्रं, क्ली, (करिणः कर्णवत् पत्रं यस्य।) ताडीवृक्षपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

करिपिप्पली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पिप्पल्याः सा। करिनामिका पिप्पली।) गजपिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ९७॥

करिपोतः, पुं, (करिणः पोतः शिशुः।) करिशावकः। इति हलायुधः। २। ६९॥

करिबन्धः, पुं, (करी बध्यते बध्यतेऽत्र। यद्वा करिणं हस्तिनं बध्नाति अत्र। बन्ध + अधिकरणे घञ्।) हस्तिबन्धनस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। प्रारब्धिः २। इति हारावली॥

करिमाचलः, पुं, (मच शब्दमभयो रितिधातोः भावे घञ्। करिणि हस्तिवधविषये माचं शब्दं लाति गृह्णातीति। ला + कः।) सिंहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करिमुखः, पुं, (करिणो मुखमिव मुखं यस्य।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करिरः, पुं, क्ली, (कॄ + इरन्।) करीरः। इति शब्दरत्नावली॥

करिशावकः, पुं, (करिणः शावकः शिशुः ।) हस्तिशिशुः । तत्पर्य्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ । इति हेमायुधः ॥ करिजः ४ । इति शब्दमाला ॥ विकः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावल्यो ॥

"यावत् पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विकधिक्कौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि" ॥

करी, [न्] पुं, (करः शुण्डः अस्यास्तीति इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । २२ ।

"स घर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
र्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः" ॥)

करीरः, पुंक्ली, (किरति विक्षिपति स्वदेहजावरणादीनिति । "कॄशॄपॄकटिपटि ग्रौटिभ्य ईरन्" । उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७३ ॥ बाँशेर कोँड़ा इति भाषा ॥ (यथा, माघे ४ । १४ ।

"रन्ध्रैः पुनर्यत्र रुचा रुचंखा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" ॥

"वंशशब्दस्याज्ञानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्ता करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

अस्य गुणाः । श्लेष्मनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाहजनकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वाभटः ।

"करीरमाध्मानकरं कषायखादुतिक्तकम्" ॥

"वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरूक्षणाः" ॥

इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते जलमत्र "कॄशॄपॄकटीति" ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति मेदिनी ॥ (कीर्य्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते करटकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिज उष्ट्रप्रियः करटकिवृक्षः । करील इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ककरः २ ग्रन्थिलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ ककचः ४ । इति तट्टीका ॥ निष्पत्रिका ५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः ९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।

'करीरः कटुकस्तिक्तः खेद्युष्णो भेदनः स्मृतः ।
दुर्नामकफवातामगरश्लीपद्रणप्रणुत्' ॥)

आध्मानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषश्लेष्मकारित्वम् । श्वासानिलारोचकसर्व्वशूलविच्छर्द्दिखर्जूद्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करिर + "अजाद्यतष्टाप्" । ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) चीरिका । झिँझि पोका इति भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्युणादिकोषः ॥

करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्त्यस्याः । करीर + ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति चिकाण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कॄ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥

करीषः, पुं क्ली, (कीर्य्यते विक्षिप्यते इति । "कॄतॄभ्यामीषन्" । उणां । ४ । २६ । इति कॄ + ईषन् ।) शुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ घूँटे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोग्रन्थिः २ छगणः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।

"ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः श्वीतकारणात्" ॥)

करीषाग्निः, पुं, (करीषे करीषस्थितो वा अग्निः ।) शुष्कगोमयवह्निः । घूँटेर आगुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छागणः २ । इति चिकाण्डशेषः ॥

करुणः, पुं, (करोति मनः आनुकूल्याय । कॄ + "कॄदारिभ्य उनन्" । उणां । ३ । ५३ । इति उनन् ।) वृत्तविशेषः । करुणा लेबुर गाछ इति भाषा । तत्फलगुणाः । कफवाय्वाममेदोनाशित्वम् । पित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति चिकाण्डशेषः ॥ षट्कारादयश्चरमान्तर्गतषष्ठीतत्पुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ । तस्य लक्षणादि । "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोकं विनश्यबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे ।

विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीयकर्त्तनम् ॥

अत्र रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगचिन्ताश्वासादावपि उदाहार्य्यम् ॥ परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्व्वणि बोद्धव्यः" । इति साहित्यदर्पणे ३ । १९९ ॥ (सर्व्वजीवेषु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।

"यदृच्छयोपलब्धे सन्तुष्टो मितभुग् मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्" ॥)

करुणमल्ली, स्त्री, (करुणा करुणाया अर्हा मल्ली ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भः, पुं, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व्वरागादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भविशेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे १९३ ।

"यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः" ॥

यथा, कादम्बर्य्याम् । "पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते पुनरलभ्ये शरीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य एव रसः ॥ किञ्चाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशायां रतेरुद्भावात् प्रथममेव करुण एवेत्यभियुक्ता मन्यन्ते यच्चाच सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य

प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवात्तद्भिन्नमपि मन्यन्ते" ॥

करुणा, स्त्री, ("कृदृदारिभ्य उनन्" । उणां । ३ । ५३ । इति कॄ + उनन् । टाप् च ।) परदुःखहानीच्छा । तत्पर्य्यायः । कारुण्यम् २ घृणा ३ कृपा ४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुक्रोशः ७ । इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥ शूकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः ८ । ९७ ।

"करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्" ॥

गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २९ । ४३ ।

"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती" ॥

करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥)

करुणापरः, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणायां परः अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्य्यायः । दयालुः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कॄ + उनन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । ककरखिरुणि इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । ग्रीष्मपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया ५ राजपुष्पी ६ सूक्ष्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुताध्मानविषविच्छर्द्दिजन्तुर्द्धश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति अट + अच् अलुक्समासः ।) नखः । इति चिकाण्डशेषः ॥

करेटया, स्त्री, (करे अटं अटनं व्यथतीति । व्यथ + डः ततष्टाप् ।) धनच्छूपत्त्री । इति चिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के जले वायौ वा रेटतीति । रेटृ भाषणयाचनयोः + सृगृधिकत्थादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः । करकटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्करेटुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ करटुः ३ कर्कराटुकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पुं, ("कृहृभ्यामेणुः" । उणां । २ । १ । इति कॄ + एनुः । के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके शुण्डाकृष्टधूलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।

"उत्क्षिप्तगात्रः स्म विडम्बयन्नभः
समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।
आकुञ्चितप्रोद्धनिरूपितक्रमं
करेणुरारोहयते निषादिनम्" ॥)

कर्णिकारवृक्षः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कॄ + एनुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २९ ।

"शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे" ॥

अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।

"हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं हृद्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं श्लेष्मकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्" ॥)

करेणुभूः, पुं, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्विप् ।) पालकाप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्कट

करेणुसुतः, पुं, (करेणुश्चासौ करकाय उत्पन्नः सुतः ।) मुनिविशेषः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (करेणोः सुतः । इति व्युत्पत्त्या करभः ॥)

करेणुः, पुं स्त्री, (कृ + एनुः ।) हस्ती । हस्तिनी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

करेन्दुकः, पुं, (करेण रश्मिना दीप्त इति यावत् इन्दुरिव कायति शोभते । कै + कः ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूतृणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

करेवरः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते पाषाणैः कपिभिरिति यावत् करः तस्मिन् व्रियते उत्पद्यते ।) तुरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिलारस इति भाषा ॥

करोटः, क्ली, (कं वायुं अन्तर्वायुम् । रोटते प्रतिहन्ति के मस्तके रोटते दीप्यते वा । रुट् + अच् ।) शिरोऽस्थि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

करोटिः, स्त्री, (केन वायुना अन्तर्वायुना रुध्यते प्रतिहन्यते । के शिरसि रोटते दीप्यते शोभते वा । रुट् + इन् ।) शिरोऽस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ मातार खलि इति भाषा ॥

करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् ङीष् ।) शिरोऽस्थि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कर्क, हासे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कर्कायतः । इति दुर्गादासः ॥

कर्कः, पुं, (करोति व्याप्तिं पालयति "कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः" । उणां ३ । ४० । इति कः । वज्रलवचनान्न ककारस्येत् संज्ञा ।) शुक्राश्वः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीरः । दर्पणः । (क्रियतेऽसौ) घटः । कर्कटराशिः । (कृणोति हिनस्ति) अग्निः । इतिहेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ कर्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कचिर्भिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्भिटी वा । कर्कवर्णा वा चिर्भिटी ।) चिर्भिटा । कर्कटीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटः, पुं, (कर्क + अटन् प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कर्कः २ क्षुद्रधात्री ३ क्षुद्रामलकसंज्ञः ४ कर्कफलम् ५ ॥ * ॥ जलजन्तुविशेषः । काँकड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कटकः २ कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदंशकः ५ पङ्क्तिवासः ६ तिर्य्यग्गामी ७ । (यथाह आर्य्याशप्तती । ३२२ । "अयमुद्गृहीतवड़िशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः") अस्य गुणाः । वृक्षविषमूत्रत्वम् । भस्मसन्धाटत्वम् । वायुपित्तनाशित्वञ्च । क्षुद्रकर्कटगुणाः । बलकारित्वम् । दृष्टिदुग्धत्वम् । व्रणिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पक्षिविशेषः । इति मेदिनी करकटिया इति भाषा ॥ पद्मकन्दः । तुम्बी । इति जटाधरः ॥ * ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतचतुर्थराशिः । स तु पुनर्व्वसुश्लेषपादेन सह पुष्याश्लेषाभ्यां भवति । अस्य देवता कुलीरात्मतिः । स तु पृष्ठोदयः । श्वेतवर्णः । कफप्रकृतिः । स्निग्धः । जलचरः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्वामी । वज्रस्त्रीसङ्गः । वज्रसन्तानश्च । अत्र जातस्य फलम् । कपटमनस्त्वं मृदुभाषित्वं मन्त्रित्वं अप्रवासित्वं

कर्कटि

अक्षणित्वञ्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् ।

"श्रुतकलामलनिर्म्मलवृत्तयः
सुरभिगन्धजलाशयकेलयः ।
किल नरास्तु कुलीरगते विधौ
वसुमतः सुमतोऽर्थिलब्धयः" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ० ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दशव्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे चत्वारिंशदधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।

"कर्किलग्ने समुत्पन्नो भोगी सर्व्वजनप्रियः ॥
मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रियः" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (नागविशेषः । यथा पुराणम् ।

"अनन्तो वासुकीः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन् ।) कुलीरः ॥ इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथाह सुश्रुतः ।

"क्षयकर्कटकस्त्रेषां वल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।
शुक्रः सन्धानकृत् स्रस्त-विभ्रूतोऽनिलपित्तहा" ॥)

कर्कटपृष्ठिका, स्त्री, (कर्कटतुल्यं पृष्ठं अस्याः कर्कट पृष्ठमेव स्वार्थे कन् ततस्टापि इत्वम् ।) कर्कटपृष्ठीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

("नीलोत्पलं मृणालञ्च यष्टी कर्कटपृष्ठिका ।
गोक्षीरैश्च हितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना" ॥
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा ॥)

कर्कटपृष्ठी, स्त्री, (कर्कटस्य पृष्ठमिव दंशकमिवेत्यर्थः पृष्ठमयभागो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । काँकड़ाशिङ्गी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कटाख्या २ महाघोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६ कुलिङ्गी ७ कासनाशिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ घोषा ९ वनमूर्द्धजा १० चक्रा ११ शिखरी १२ कर्कटाङ्गा १३ कर्कटी १४ विषाणिका १५ कौलीरा १६ चक्रास्पदा १७ बलाङ्गा १८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुहिक्कातिसारकासश्वासपित्तास्रनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्येव आख्याऽस्याः ।) कर्कटपृष्ठीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कर्कटाङ्कः, पुं, (कर्कटं आह्वयते स्पर्द्धते कराटकमयत्वात् । आ + ह्वे + कः । कर्कट इति नाम्ना आह्वयते वा ।) बिल्ववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग + टाप् ।) कर्कटपृष्ठीवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्कटिः स्त्री, (करं कटति प्राप्नोति । कटः + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । कं परिणामे शुष्कतां अटति गच्छति वा कर्क + अट् + इन् । पृषोदरादित्वात् अलोपे साधुः ।) कर्कटी । इति शब्दरत्नावली । काँकुड़ इति भाषा ॥

कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्यस्याः । कर्कट + इन् ततो ङीप् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कन्धु

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं कराटकं अटति गच्छति । कर्क + अट् + इन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ततो ङीष् । करं कटति वा कटेः इन् ततो ङीष् ।) शालमलिफलम् इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ देवदालीलता । कर्कटपृष्ठीवृक्षः । एर्व्वारुः । वड़ काँकुड़ इति भाषा । घोटिकावृक्षः । फललताविशेषः । काँकुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कटुफली २ कूर्द्दापनिका ३ पीनसा ४ मूत्रफला ५ त्रपुषा ६ हस्तिपर्णी ७ लोमशकाण्डा ८ मूत्रला ९ वज्रकन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटाख्यः ११ शान्तनुः १२ । इति रत्नमाला ॥ चिर्भटी १३ वालुकी १४ एर्व्वारुः १५ त्रपुषी १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । तिक्तायास्तु रक्तपित्तनाशित्वम् । कफदोषकारित्वञ्च । पक्वायास्तु मूत्ररोधार्त्तिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च भावप्रकाशे ।

"कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ।
रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा तृष्णाग्निपित्तहृत्" ।

अस्याः पाकप्रकारस्तु ।

"त्वग्बीजरहिता प्रौढ़ा गुलिकाकारखण्डिता ।
तलिता सृष्टते तप्ते कर्कटी वाऽवलेहिता ॥
विपाण्डुखण्डं घृतदुग्धसार्द्धं
विभावितं वल्लजशर्करार्द्धं ।
घृतैलवासञ्च कटुष्णमेतत्
प्रतिच्छर्दिं रोचनमातनोति ॥)

कर्कटुः, पुं, (कर्क निपातनात् साधुः । कर्कट + मृगय्यादित्वात् कुः वा ।) करेटुपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ करकटिया इति भाषा ॥

कर्कन्धुः, पुं स्त्री, (कर्कं कराटकं दधातीति । धा + निपातनात् कुः नुम् च ।) कोलिवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (बदरीफलम् । अस्य पर्य्यायगुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥

"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरी कोलमित्यपि ।
फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं बदरं महत् ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका" ॥

तत्र बदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

"पक्वमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् ।
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम् ॥
रूक्षणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ।
सौवीरं लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥
कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् ।
कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः ।
अल्पं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्व्वं लघुतृष्णाक्लमाखजित्" ।

क्वचित् स्त्रीत्वेऽपि दृश्यते यथा,

"कर्कन्धुकोलबदरमामं पित्तकफावहम् ।
पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं संमधुरं सरम् ॥
पुरातनं वृष्यगमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ।
सौवीरं बदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित्" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कर्कश

कर्कन्धूः, पुं स्त्री, (कर्कं कण्टकं दधातीति। धा + "अन्दू दृन्भू सम्भू कम्भूकर्मूलूकर्कन्धूदिधिषु"। उणा-१। ९५। इति कूः निपातनात् साधुः।) बदरीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ (यथा भागवते। ३। ३१। २। "कालनं लेकराजेश पञ्चराजेश बुद्बुदम्। दृष्ट्वाहेन तु कर्कन्धूः पेशयङ् वा ततः परम्"॥ कर्कन्धुशब्देऽस्या विवरणं द्रष्टव्यम्॥)

कर्करं, त्रि, (कर्क + अरन्।) कठिनम्। इति मेदिनी॥

कर्करं, क्ली, (कर्कं चूर्णजनकत्वेन हास्यवत् शुक्लताप्रकाशं राति। कर्क + रा + कः।) चूर्णजनकद्रव्यपाषाणखण्डम्। तत्पर्य्यायः। चूर्णखण्डम् २। इति हारावली। काँकर घुटि इत्यादि भाषा॥ ("किन्नोवर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते"। इति अमरशतके ७॥)

कर्करः, पुं, (कर्कं हासं प्रतिबिम्बप्रकाशं राति। रा + कः। कर्क + अरन् वा।) दर्पणः। इति मेदिनी॥ (नागभेदः। इति भारते १। ३५। १६॥)

कर्कराक्षः, पुं, (कर्करतुल्यं अक्षं यस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

कर्कराटुः, पुं, (कर्कं हासं रटति प्रकटयतीव। रट + कुः। कुस् वा। बिजन्तात् कुर्वा।) कटाहः। इति जटाधरः॥

कर्कराटुकः, पुं, (कर्कं कठिनं कर्कशमित्यर्थः रटति रौतीति रट + उकञ्।) कर्करेटुपक्षी। इति शब्दरत्नावली। करकटिया इति भाषा॥

कर्करान्धुकः, पुं, (कर्करः कठोरः अन्धुः। अत्यन्तान्धकारतया दुर्दृश्यत्वात्। संज्ञायां कन्।) अन्धकूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्करालः, पुं क्ली, (कर्करः रूक्षतया कठिनोपि व्यलति पर्य्याप्नोति। अल + अच्।) चूर्णकुन्तलः। इति हेमचन्द्रः॥

कर्करी, स्त्री, (कर्कं हासं हास्यप्रकाशवत् निर्म्मलसलिलं रातीति। रा + कः + गौरादित्वात् ङीष्।) स्वल्पवारिधानिका। झारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आलुः २ गलन्तिका ३। इत्यमरः। २। ९। ३१॥ अलुः ४ आरः ५। इति तट्टीका॥

कर्करीका, स्त्री, (कर्करी + स्वार्थे कन् ह्रस्वो ण।) कर्करी। इत्युणादिकोषः॥

कर्करेटं, क्ली, (कर्कं कर्क इतिशब्दं गलेहस्तमाधाय दूरीकुरु इत्याकारं रेटते यत्र। रेट् + अधिकरणे घञ्।) गलेहस्ताधानम्। गलाटिपि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्द्धचन्द्रम् २ अङ्गुलितोरणम् ३। इति हारावली॥

कर्करेटुः, पुं, (कर्कं कर्केतिशब्दं वा रेटते भाषते रौति इत्यर्थः। रेट् भाषणे याचने च + मृगय्वादित्वात् साधुः।) करेटुपक्षी। इत्यमरः। २। ५। १९। करकटिया इति भाषा॥

कर्कशः, पुं, (कर्कशब्दात् मत्वर्थे लोमादित्वात् शः।) काम्पिल्यवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४६। गुँड़ा रोचनी इति भाषा॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, चरके

कर्कोट

विमाने ८ अध्याये॥ "कर्कोटकवार्त्ताकुकर्कशशाकमाचीकारवल्लीत्यादिषु"॥) क्लमर्दः। इत्युः। (कृणोति हिनस्ति शत्रुं कृण् हिंसायां + अन्येभ्योऽपीति विच्। कशति कश् शब्दे इति पचाद्यच्। कर्त्तरि कशखेति। करे कशति वा।) खड्गः॥ इति हेमचन्द्रः॥

कर्कशः, त्रि, (कर्कात् लोमादित्वात् शः। ततः प्राग्वत् ह्रस्वादिधातोर्निंद्यादितार्थे च।) साहसिकः। कठोरः। (यथा भागवते। ३। १७। ११। "खराश्च कर्कशैः क्षुत्तः खुरैर्भ्रन्तो धरातलम्"॥) अमङ्गलः। (यथा रघौ। ३। ४५। "हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विषस्कालनकर्कशाकुलौ"॥) दुर्ग्रहः। इत्यमरः। ३। ३। २१९॥ क्रूरः। निर्दयः। इति मेदिनी॥ (यथा रामायणे। ५। ४९। ५। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः"॥) क्षपणः। इति विश्वः॥

कर्कशच्छदः, पुं, (कर्कशः छदः पत्रं यस्य।) पटोलः। इति शब्दमाला॥ शाकोटवृक्षः। शेओड़ा इति भाषा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्कशच्छदा, स्त्री, (कर्कशः अमङ्गलच्छदो यस्याः।) कोशातकी। झिङ्गाः इति भाषा। दग्धवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (झिङ्गाकेऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कर्कशदलः, पुं, (कर्कशं दलं पत्रं अस्य।) पटोलः। इति रत्नमाला॥

कर्कशदला, स्त्री, (कर्कशं दलं यस्याः।) दग्धवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोशातकी। झिङ्गा इति भाषा॥

कर्कशवाक्यं, क्ली, (कर्कशं च तत् वाक्यञ्चेति।) निष्ठुरवचनम्। परुषा वाक्। इति शब्दरत्नावली॥

कर्कशा, स्त्री, (कर्कशब्दात् लोमादित्वात् शः ततः टाप् च।) दुश्चिकालीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्कशिका, स्त्री, (कर्कश + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वम्।) वनकोलिः। इति रत्नमाला॥

कर्कसारं, क्ली, (कर्कः कर्कशः कठिनो वा सक्तुकादिः सारो यत्र।) करम्भकम्। दधिसक्तुः। इति हारावली॥

कर्कारुः, पुं, (कर्कं हास्यवत् शौक्ल्यं ऋच्छति प्राप्नोतीति। कर्क + ऋ + बाहुलकात् उण्।) कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता। कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः॥ पक्का तिक्ताग्निजननी सत्क्षारा कफवातनुत्"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ मे भागे॥ एर्व्वारुयोगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते। तथाच सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"एर्व्वारुकं सकर्कारु सम्यक्कं कफवातक्षत्। सत्क्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम्"॥)

कर्कारुकः, पुं, (कर्कं हासं भोजने हितकारित्वात् स्वादुत्वाच्च आनन्दं अर्पयतीति। कर्क + ऋ + ण्वुच् + उकञ्। कर्कं हासं हितजनकत्वात् आह्लादकरत्वम् ऋच्छति वा।) कालिङ्गवृक्षः। इति हारावली॥ (तत्फलगुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"त्रपुषैर्व्वारुकर्कारुकशीर्णोष्णप्रभृतीनि। गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफकृन्ति च॥ रूक्षमूत्रपुरीषाणि सत्क्षारमधुराणि च"॥)

कर्किः, पुं, (कर्क + इन्।) कर्कटराशिः। इति ज्योतिषम्॥

कर्केतनं, क्ली पुं, (कर्के हास्यादौ तनोतीति। कर्के + तन् + अच्। सप्तम्या अलुक्।) रत्नविशेषः। तदुत्पत्त्यादि यथा, गारुड़े ७५ अध्यायः॥

सूत उवाच।

"वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा
चिक्षेप सम्यग्व वनेषु हृष्टः।
ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं
कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम्॥
वर्णेन तद्रुधिरसोममधुप्रकाश-
मात्राम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति।
नीलं पुनः खलसितं परुषं विभिन्नं
व्याध्यादिदोषकरणेन न तद्विभाति॥
स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः।
त्रासव्रणव्याधिविवर्जिताश्च
कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः॥
पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा
हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशम्।
रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च
आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च॥
एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति
कर्केतनं शुभमलं क्षतये नरा ये।
ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च
नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति॥
एकेऽपनह्य विकृताकुलनीलभासः
प्रस्नानरागमुलिताः कलुषा विरूपाः।
तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः
कर्केतनस्य सदृशं वपुरुद्वहन्ति॥
कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं
प्रत्यग्रभासरदिवाकरसुप्रकाशम्।
तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना
तुल्यन्तुमूल्यमुदितं तुलितस्य काय्यम्"॥

हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशमित्यत्र तप्तं यदा ऊतवस्ते भवति प्रकाशमिति पुस्तकान्तरे पाठः॥

कर्कोटः, पुं, (कर्क + ओटप्रत्ययः।) नागराजविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्कोटकः पुं, (कर्कं कण्टकमयत्वात् कठोरं कटति प्राप्नोति तद्रूपतया कायति प्रकाशते। एषोदरादित्वात् ओकारादेशे साधुः।) विम्बवृक्षः। (कर्कोट + संज्ञायां कन्।) कद्रुपुत्रनागराजविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। आस्तीके। ३५। ५।

"ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ"॥)

इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥ फलजतादिविशेषः॥ काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। किलासघ्नः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य गुणाः। शुक्रकफपित्तनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तम्"॥ इति सुश्रुते। सूत्रे। ४६ अध्याये॥ विशेषस्तास्मैर्व्वायुकशब्दे प्रदर्शितः॥)

कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक+गौरादित्वात् ङीष्।) पीतघोषा वृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये।

"कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च।
धामार्गवस्य पर्य्याया राजकोशातकी यथा"॥

विशेषविवरणञ्चास्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम्॥ फललतादिविशेषः। काँकुड़ इति भाषा॥ एतद्फलगुणपाकादि उक्तं वैद्यके। यथा,—

"कर्कोटकी फलं कुष्ठश्लेष्मासृक्पित्तनाशनम्।
श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम्।
ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णगर्भं
तैलेन रन्धितसुसैन्धवपातयोगम्।
वाक्कीकयुक्तमथसा विहिताभिषेकं
कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्तरुण्यम्"॥)

कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट+स्वार्थे कन् तत टाप् अत इत्वञ्च।) कर्कोटकः। काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुष्माण्डी २ कर्कोटी ३। तत्फलम् कारवेल्लकतुल्यगुणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्चरिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्य्यते उपयुज्यते यद्वा कं जलं चुर्य्यते स्रूयीक्रियतेऽत्र। क+चर्+वा चुर्+एषोदरात् रेफादेशे कनादिभिः साधुः।) पिष्टकविशेषः। इति पाकरानेश्वरः। कचरी इति भाषा॥

कर्चूरं, क्ली, (कर्च्च+खर्च्जूरादित्वात् ऊरः। एषोदरादित्वात् ककारस्य चकारे साधुः।) कर्व्वुरम्। खर्जूम्। कचुरमपिपाठः। इत्यमरटीका॥

कर्चूरः, पुं, (कर्च्च+ऊरः। एषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। कचूर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्राविड़ः २ कार्ष्यः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः ५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफकासगलगण्डादिदोषनाशित्वम्। मुखवैशद्यजननत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके सूत्रे २७ अध्याये।

"रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धित्वग्विवर्द्धितः।
कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः"॥)

कर्चूरकः, पुं, (कर्चूरं स्वर्णमिव कायति प्रकाशते। कर्चूर+कै+कः। कर्चूर+स्वार्थे कन् वा।) कर्व्वूरकः। इत्यमरटीकायां स्वामी। काँचा हलुद इति भाषा॥

कर्च्च पीड़े। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कर्चति। इति दुर्गादासः॥

कर्च त् क भिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) कर्चयति कर्चापयति। आङ्पूर्व्वोऽयं अवखे। देवाकर्षय येन येन सहसा यत्यत् समासादितमिति। उपसर्गात्तत्तदर्थानां द्योतका एव न तु वाचकाः। केवलधातोरनेकार्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्व्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव कल्प्यते लाघवात्। क्वचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानुवर्त्तन्ते। तथा च।

"धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा"॥

इति विस्तरवृत्तिः॥ क्रमेणोदाहरणानि। आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः। प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थः। प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति। प्रगमति प्रकर्षेण गमतीत्यर्थः। केचित्तु अनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते। इति चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥

कर्णः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते। शब्दो वायुना यत्र। किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददातीत्यर्थः। कॄ वित्तेपे+"कॄदृसृस्तीति" नन् निच्च। उणा ३। १०। यद्वा कर्ण्यते आकर्ण्यते अनेन। कर्ण+करणे अप्।) श्रवणेन्द्रियम्। काण् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शब्दग्रहः २ श्रोत्रम् ३ श्रुतिः ४ श्रवणम् ५ श्रवः ६। इत्यमरः। २। ६। ९४॥ श्रौत्रम् ७। इति तट्टीका॥ वचोग्रहः ८। इति राजनिर्घण्टः।

(यथा रघुः। १। ९।

"तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः"॥)

कर्णस्तु श्रवणेन्द्रियस्य गोलकं स्थानम्। तच्च श्रोत्रमिन्द्रियम्। तत्तु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नभोभागः। तस्य देवता दिक्। विषयः शब्दः। इति श्रीभागवतम्॥ युधिष्ठिरायजः। स तु कुन्त्याः कन्याकाले सूर्य्यौरसजातः। एतेन काणीन इत्याख्यापि प्रसिद्धः। अस्य जन्मादिविवरणन्तु महाभारते १। १११ अध्याये द्रष्टव्यं॥ तत्पर्य्यायः। राधेयः २ वसुषेणः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५ चाम्पेयः ६ सूतपुत्रकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चाम्पाधिपः ८ अङ्गराट् ९ राधासुतः १० अर्कतनयः ११। इति हेमचन्द्रः॥ अङ्गाधिपः १२। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा महाभारते। १। सम्भवपर्व्वणि १११। ३१।

"प्राग्नाम तस्य कथितं वसुषेण इति क्षितौ।
कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्म्मणा तेन सोऽभवत्"॥

अयं हि दातृणामग्रगण्यः। अस्य किमपि नादेयमासीत्। अन्यैरेषं सहजमपि खदेहकवचं शरीरात् समुत्कृत्य ब्राह्मणरूपधारिणे याचमानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं दिगम्बररूपधारिणं विष्णुं खपुत्रमांसेन प्रीणयामास। एतद्विवरणन्तु जैमिनिभारते सुप्रसिद्धमस्त्येव। अयं परशुरामशिष्यो महावीर्य्यः भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षावलम्बी आसीत्। अष्टादशदिवसव्यापे भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुह्य दशाहं यावत् युद्धमकरोत्। ततः शरशय्यां गते तस्मिन् द्रोणश्चतुर्दिनानि अयुध्यत। एतस्मिन्नेव समयेऽयं कर्णोऽपि खसेनावलमादाय पाण्डवैः सह युयुधे। ततो गतजीविते द्रोणे सैनापत्यमधिरूढोसौ दिवसद्वयं विपुलं क्षयसहायेनाव्यूनेन निहत आसीत्॥) सुवर्णालङ्कारः। इति मेदिनी॥ (धृतराष्ट्रशतपुत्रेषु एकः पुत्रः। यथा महाभारते १। ११७। ३।

"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च"।

नौकायाः क्षेपणीविशेषः। (दाँड़ इति भाषा॥ यथा रामायणे ६। २२। ३०।

"हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा।
सेना भवति संग्रामे हतकर्णेव नौर्जले"॥

कर्णः अस्यस्य प्राग्रूपेण। अर्ण आद्यच्। दीर्घकर्णे त्रि, यथा यजुर्व्वेदे। २। ४। ४०।

"खड्गो वैश्वदेवः खाहन्ता कर्णो गर्दभः"॥)

कर्णकण्डुः, पुं, (कर्णस्य कर्णे वा जातो कण्डुः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य निदानम्। "मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च"। इति माधवकरः॥

("कर्णेन कण्डूः प्रचितेन कर्णयो-
र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंश्रिते"॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥

चिकित्सास्य यथा।

"विधिश्च कफकृत्कर्णे कर्णकण्डूमपोहति"॥

इति तत्रैवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये॥)

कर्णकीटी, स्त्री, (कर्णस्थितः कर्णस्य भेदकः क्षुद्रः कीटी कीटविशेषः। यद्वा कर्णयति भिनत्ति तादृशी कीटी। कर्ण+अच्। स्वल्पः कीटः कीटी स्वल्पार्थे ङीष् ततः कर्म्मधारयः।) कीटविशेषः। कायकोटारी केर्ग्इ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्णजलौका २ श्रुतपदी ३। इतिहेमचन्द्रः॥ चिचाड़ी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पृथिका ५ कर्णदुन्दुभिः ६। इति शब्दमाला॥

कर्णक्ष्वेड़ः, पुं, (कर्णस्य कर्णे जातः क्ष्वेड़ो वा।) कर्णरोगविशेषः। (तस्य लक्षणम्।

"वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेगुघोषोपमं स्वनम्।
करोति कर्णयोः क्ष्वेड़ं कर्णक्ष्वेड़ः स उच्यते"॥

इति माधवकरः। कर्णरोगशब्देऽस्यापि विस्तृतनिदानचिकित्सितादिकं ज्ञेयम्॥)

कर्णगूथं, क्ली, (कर्णस्य कर्णे स्थितं कर्णजातं वा गूथं मलम्।) कर्णमलम्। इति हारावली। कानेर खलि इति भाषा॥

कर्णगूथकः, पुं, (कर्णगूथ+संज्ञायां कन्। कर्णगूथमिव कायति वा। कै+कः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य निदानम्। यथाह माधवकरः।

"पित्तोष्मशोणितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः"॥

("विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा
न्यां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः"॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥

चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥ यथा,

"क्लेदयित्वा तु तैलेन स्नेहेन प्रविलाप्य च।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया"॥)

कर्णजलूका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे वा जलूका इव।) कर्णकीटी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव।) श्रुतपदी। इत्यमरः। २। ५। १६॥

कर्णजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्णे जलौका इव।) कर्ण-

जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कर्णजाहं, क्ली, (कर्णस्य मूलम् । "तस्य पाकमूले" ५ । २ । २४ इत्यादिना जाहच् ।) कर्णमूलम् । इति व्याकरणम् ॥

कर्णजित्, पुं. (कर्णं जितवान् । कर्ण + जि + क्विप् भूते वर्त्तमाने च इति भूते क्विप् तुगागमश्च ।) अर्জ্জুনः । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णदर्पणः, पुं. (कर्णे दर्पण इव ।) ताड़ङ्कनामकर्णभूषणम् । इति चिकाताड़ङ्केषः । कानतड़का इति भाषा ॥

कर्णदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्णे कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनिजनकतया दुन्दुभिरिव ।) कर्णकोटी । इति शब्दमाला ॥

कर्णधारः, पुं, (कर्णं धरति धारयति वा । कर्ण + धृ + "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इति अण् ण्यन्तादच् वा ।) नाविकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ काण्डारि माझि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे । ३ । ४ ।

"यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" ॥)

कर्णपाली, स्त्री, (कर्णं पालयति स्त्रीयौज्ज्वल्येन अतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्ण + पाल + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्णान्दूः । इति हारावली । कानबाला इति भाषा ॥

कर्णपिशाची, स्त्री, (कर्णं स्वरूपं पिनष्टीति । कर्ण + पिश् + क्विप् । कर्णपिट् अक्षानं तदाचयति नाशयति स्वरूपदर्शनेन । ततः आ + चि + णिच् अच् ङीष् च ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यदुक्तं तन्त्रान्तरे ।

"कर्णस्थेत्ययोहितो वक्रगतोऽनन्तसंस्कारो वदातीतानागतशब्दयुक्तभुवनेशी वह्निजायान्विता ।
तारादो मनुरेष लक्षजपतो व्यासेन संसेवितः
सार्व्वज्ञं लभतेऽचिरेण नियतं पैशाचिकी भक्तितः" ॥

अस्यार्थः । कर्णः स्वरूपः । आस्ये आदौ ईस्थं इकारः । तत्युक्तो लोहितः पकारः । वक्रः शकारः । स अनन्तयुक्त आकारयुक्तः । चि स्वरूपम् । वदातीतानागतं स्वरूपम् । ततो ङीं स्वाहा । एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागतं ङीं स्वाहा ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।

"कह युग्मं कालिके च शङ्ख युग्मं तथैव च ।
पिशितं पिशाचि स्वाहेति नृपार्णः कथितः प्रिये" ॥

कह कह कालिके शङ्ख शङ्ख पिशितं पिशाचि स्वाहा ॥ * ॥ ध्यानं यथा ।

"श्यामां रक्तविलोचनां त्रिनयनां खर्व्वाञ्च लम्बोदरीं
वन्धूकारुणचित्रिकां वरवराभीयुक्तकरामुन्मुखीम् ।
धूम्राविर्जटिलां कपालविलसत्पाशाङ्कियां चञ्चलां
सर्व्वज्ञां शवहृत्कृताधिवसतीं पैशाचिकीं तां नुमः" ॥

अथ पूजा ।

"निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम् ।
दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजपेत्" ॥

ॐ कर्णपिशाचि दग्धमीनबलिं शङ्ख शङ्ख मम सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहेति दग्धमीनं बलिं दद्यात् ।

"रक्तचन्दनवन्यूकजवापुष्पादिकञ्च यत् ।
अमृतं कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोक्तयेज्जलैः" ॥

पूर्व्वाह्णे किञ्चिज्जप्त्वा मध्याह्ने एकभक्तं निरामिषं भुक्त्वा रात्रावपि तत् संख्यं जपेत् । अन्यत् किञ्चिन्न भोक्तव्यं ताम्बूलादिकं विना । जपस्य दशांशं तर्पणम् । ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि स्वाहा । एवं क्रमेण लक्षमेकं पुरश्चरणं कृत्वा दशांशं होमयेत् । तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा वरं प्रार्थयेत् । मूलं रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रोपरि इष्टदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥

अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने हूंकारादिश्रवणदीर्घामिश्रिखारूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्यतीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत् ॥ * ॥

मन्त्रान्तरम् । "प्रणवं माया कर्णपिशाचि मे कर्णे कथय हूं फट् स्वाहा" । इति प्रदीपतैलं पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्षं जपेत् । ततः सर्व्वज्ञो भवति । नास्याः पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तारं कामबीजं जयादेवी स्वाहा । अस्या अपि ऋष्यादिन्यासादेरभावः । पूर्व्वं लक्षं जप्त्वा गुहगोधिकां निपात्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति सम्पूज्य तावत् जपेत् यावत् सा जीवति । ततः सिध्यति । सिद्धिस्तु मानसादिप्रश्ने कृते सा आयाति ततस्तस्याः एष्टे सर्व्वं भूतभविष्यदादिकं पश्यति । इति ऋष्यानन्दकृततन्त्रसारः ॥

कर्णपुष्पः, पुं, (कर्णवत् कर्णाकृति पुष्पं यस्य । यद्वा कर्णभूषणार्हं पुष्पं यस्य ।) मोरटलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णपूः, [र्] स्त्री, (कर्णस्य सूर्य्यौरसजातस्य कुन्त्याः प्रथमपुत्रस्य पूः पुरम् ।) कर्णराजपुरम् । तत्पर्य्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ लोमपादपूः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णपूरः, पुं, (कर्णं पूरयति अलंकरोतीति । कर्ण + पूर् + उपपदेकर्म्मण्यण् इति अण् ।) शिरीषवृक्षः । नीलोत्पलम् । अवतंसः । इति मेदिनी ॥ (यथा, अमरशतके १ ।

"व्याक्षिप्तिवद्धखटकामुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसम्वलितोऽम्बिकायाः ।
त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभट्टकाट्टाः" ॥)

अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णपूरकः, पुं, (कर्णं पूरयति अवतंसयति । कर्ण + पूर + ण्वुल् । यद्वा कर्णपूर स्वार्थे कन् । शिरीषवृक्षः । नीलोत्पलम् । अशोकवृक्षः । एतेषां सर्व्वेरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्णाभरणं स्यात् अतोऽस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कर्णप्रतिनाहः, पुं, (कर्णे जातः प्रतिनाहः रोगविशेषः ।) कर्णरोगविशेषः । तस्य सम्प्राप्तिरूपे ।

"सकर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदवान्" ॥

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—

"अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत्
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारः ॥

कर्णफलः, पुं, (कर्णः फलमिव यस्य ।) मत्स्यविशेषः काणलि माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणः । अजीर्णरोगश्लेष्मकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कर्णमलं, क्ली, (कर्णस्य मलं गूथम् ।) कर्णजमलम् तत्पर्य्यायः । कर्णगूथम् २ । इति हारावली ॥

कर्णमुकुरः, पुं, (कर्णे मुकुरः दर्पण इव ।) ताड़ङ्कनामकर्णभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

कर्णमोटी, स्त्री, (कर्णं कर्णोपलक्षितरोगविशेषं मोटयति नाशयतीति । यद्वा कर्णं शरीरभेदिरोगविशेषं मोटयतीति । कर्ण + मुट् + इन् वा ङीप् ।) चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णरोगः, पुं, (कर्णस्य कर्णे गतः कर्णे जातो वा रोगः ।) श्रवणव्याधिः । यथा । अथ कर्णरोगाधिकारः । तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्याञ्चाह ।

"कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च ।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चनुर्व्विधम् ॥
तथार्ब्बुदं सप्तविधं श्लीपञ्चापि चतुर्व्विधः ।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः" ॥ * ॥

तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।

"समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमाहतः
स कर्णशूलः कथितो दुराचरः" ॥

अन्यथाचरन् प्रतिलोमं चरन् । दोषैः पित्तकफरक्तैः । रक्तस्यापि रुजादिकर्त्तृत्वेन दोषसाम्यात् दोषत्वमेव । यथास्वं यथात्मीयनिदानं कुपितैः अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम् । दुराचरः दुरुपचरः मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात् ॥ * ॥

कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह ।

"मूर्च्छा दाहो ज्वरः काश्यः स्रामोऽथ वमयुस्तथा ।
उपद्रवाः कर्णशूले भवन्येते मरिष्यतः" ॥ * ॥

कर्णनादस्य लक्षणमाह ॥

"कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान् ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते" ॥ * ॥

बाधिर्य्यलक्षणमाह ।

"यदा शब्दवहो वायुः स्रोतसात्य तिष्ठति ।
शुद्धश्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते" ॥ * ॥

असाध्यबाधिर्य्यमाह ।

"बाधिर्य्यं बालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्জ্জयेत्" ॥ * ॥

क्ष्वेडमाह ।

"वायुःपित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनम् ।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते" ॥

क्ष्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति । वेणुघोषसमस्वनमिति । यत उक्तम् । क्ष्वेडनं वेणुघोषवदिति । ननु कर्णनादकर्णक्ष्वेडयोः को भेदः । उच्यते । कर्णनादः केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दांश्च शृणोति।

कर्णच्छेदन्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तच्च नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः ॥ * ॥

कर्णस्रावमाह ।

"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जलप्रपाकादथवापि विव्यधेः ।
स्वेदविपूयं श्रवणोऽनिलादितः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः" ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसञ्च स्रावयेत् ॥ श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ * ॥ कर्णकण्डूमाह ।

"मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि" ॥*॥

कर्णगूथमाह ।

"पित्तान्वितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्" ॥
कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथव्याधिः ॥ * ॥

प्रतिनाहमाह ।

"स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलापितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्" ॥

घ्राणञ्च मुखञ्च एकत्वं द्वन्द्वे । शिरसोऽर्द्धभेदकृत् अर्द्धविभेदकाख्यशिरोरोगकृत् ॥ * ॥

कृमिकर्णमाह ।

"यदा तु मूर्च्छत्यथवाऽऽ जन्तवः
कृमयत्यथान्यथवापि मक्षिकाः ।
तदङ्गनत्वात् श्रवणो निरुध्यते
भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः" ॥

तदङ्गनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् ॥ श्रवणे कृमिकर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ * ॥

पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह ।

"पतङ्गाः शूतपद्यश्च कर्णश्रोत्रं प्रविश्य हि ।
अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्व्वन्ति वेदनाम् ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।
कोटे चरति रुक् तीव्रा निस्यन्दे मन्दवेदना" ॥
निस्यन्दे निस्रवे ॥ * ॥ द्विविधकर्णविद्रधिमाह ।

"क्षतादभिघातप्रभवस्तु विद्रधि-
र्भवेत्तथा दोषकृतोऽकरः पुनः ।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्" ॥

क्षतप्रभवोघातप्रभवश्च तयोरथागन्तुजत्वादेक्यम् ॥ अस्रं आस्रावमित्यर्थः ॥ * ॥ कर्णपाकमाह ।

"कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविस्फोटकृद्भवेत्" ।
कोथः पूतिभावः । स्फोट आर्द्रता ॥ * ॥

पूतिकर्णमाह ।

"कर्णविद्रधिपाकाद्वा सकर्णो वारिपूरणात् ।
पूयं स्रवति यत् पूतिं स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" ॥ * ॥

कर्णस्रावाद्वेदार्थमाह ।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥ * ॥

कर्णगतानां श्लोथार्व्बुदार्शसां लक्षणान्याह ।

"कर्णश्लोथार्व्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः" ॥
कर्णश्लोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः ।
एवमर्शोऽपि चतुर्व्विधम् । अन्येषां श्लोथानामर्शसाञ्चासम्भव आधारप्रभावात् ॥ अर्व्बुदं सप्तविधम् । वातपित्तकफरक्तमांसमेदःसिराजम् ॥

एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ता उक्ताः ॥*॥
इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

"नादोऽतिरुक् कर्णतले तु शोथः
स्रावस्तनुश्चास्रवणञ्च वातात्" ॥*॥

पित्तजमाह ।

"शोथः सरागो दरणं विदाहः
सपूतिपीतस्रवणञ्च पित्तात्" ॥ * ॥

कफजमाह ।

"वैसुत्य कण्डूस्थिरशोथमुक्त-
श्लिष्मस्रवतिस्वल्परुजः कफाच्च" ॥

वैसुत्यं अन्यथा स्रावणम् ॥ * ॥

त्रिदोषजमाह ।

"सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः" ॥ * ॥

कर्णपाल्याः सक्तार्णावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह । तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

"सौकुमार्य्यात् चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।
कर्णश्लोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
क्षणारुणनिभः स्रस्रः सवातात् परिपोटकः" ॥*॥

उत्पातमाह ।

"गुर्व्वाभरणसंयोगात् ताड़नात् घर्षणादपि ।
श्लोथः पाल्यां भवेत् स्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥
रक्ते वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः" ॥*॥

उन्मथ्यकमाह ।

"कर्णं बलाद्दर्द्दयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
कफं संगृह्य कुरुते श्लोथस्तब्धमवेदनम् ॥
उन्मथ्यकः सकण्डूको विकारः कफवातजः" ।
अवेदनं ईषद्वेदनम् ॥ * ॥ दुःखवर्द्धनमाह ।

"संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।
श्लोथो भवति पाकञ्च चिरोषो दुःखवर्द्धनः" ॥
संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कर्णे इति शेषः ॥ * ॥

परिलेहिनमाह ।

"कफासृक् कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः ।
कुर्व्वन्ति पिड़कां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पान्वितस्ततः ।
लिह्यात् सशूकुलीं पालीं परिलेही स च स्मृतः" ॥
स पीड़कात्मकः परिलेहिसंज्ञो गदः । लिह्यात् निर्मांसीकुर्य्यात् । * ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

"कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड़ एव च ॥
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ।
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुष्णं कर्णयोर्धार्य्यमेतत् स्याद्वेदनापहम्" ॥ १ ॥

"लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुणा मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे" ॥
वारुणी वरुणः ॥ २ ॥

"अर्कादुरानस्रपिष्टान् सतैलान् लवणान्वितान् ।
सन्निधाप्य सुधाकाण्डे कोरिते मृतयाऽहते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नं पीड़येदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये" ॥ ३ ॥

"अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-
माज्येन स्निग्धं शिखियोगतप्तम् ।
आपीड्य तस्याम्बुसुखोष्णमेव
कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम्" ॥ ४ ॥

"तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥
तैलं श्लोष्मातकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना हृतम् ।
हरेदाशु चिरोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥
हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसम्भवम् ।
विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड़ एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥
शिखरीक्षारजवारा तत्कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः" ॥
शिखरी अपामार्गः ॥ ९ ॥

"गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्बाधिर्य्यहरं परम्" ॥
क्षीरमाकं ग्राह्यम् । बिल्वतैलम् ॥ १० ॥

"कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।
सामान्यं कर्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥११॥
खर्जिकाचूर्णसंयुक्तवीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥
आम्रजम्बूप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ १३ ॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १४ ॥
शुद्धं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरं क्षौद्रेण संयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सस्रावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुशुताङ्गाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्" ॥
कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥

"शुम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति" ॥
शुम्बूकाख्यं तैलम् ॥ १७ ॥

"चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलाष्टके तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्" ॥
मुष्टिः पलम् । निशा तैलम् ॥ १८ ॥

"कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ १९ ॥
पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥
चिकित्सा कर्णश्लोथानां तथा कर्णार्शसामपि ।
कर्णार्व्बुदानां कुर्व्वीत श्लोथार्शोऽर्व्बुदवद्भिषक्" ॥*॥

अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ।

"पालीसंशोषणे कुर्य्यात् वातकर्णरुजक्रियाम् ।
खेदयेत्यत्नतस्तान्तु स्निग्धं संवर्द्धयेत्तिलैः ॥ १ ॥
घृतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्" ॥
पयस्यत्र क्षीरकाकोली । घृतावरीतैलम् ॥ २ ॥

"जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।
चिकित्सेत्तेन तैलेन हतास्रं परिपोटकम् ॥ ३ ॥
शीतलैर्व्रजलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

हपिनीसुरसाभ्यां च गोधाकङ्कवसान्वितम् ।
तैलं विपक्वमभ्यङ्गात्कुम्भं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ५ ॥
दुःखवर्द्धनकं सिद्धा भल्लातविल्वपत्रजैः ।
क्षारतैलेन सुस्निग्धं तत्पूर्णं स्रावधूनयेत् ॥
बडिशो गोमयैस्तप्तैः स्वेदितं परिलेपितम् ।
घनसारैः समालिङ्गेदशामूत्रेण कल्पितैः" ॥ ६ ॥
इति कर्णरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥

("प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्वेत्य कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।
अर्द्धविभेदकं स्तब्धं शिरोरागमिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकं पक्वन्तु सस्रिकामल्पशः स्रवेत् ।
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्चयथुं ज्वरम् ।
आशुपाकं प्रपक्वञ्च स पीतसस्रिकास्रुतिः ॥
सा तसीकास्यशब्देद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।
कफाच्छिरोरुहनुयोवा गौरवं मन्दतारुजः ॥
कण्डूः श्वयथुरल्पेच्छा पाकात् श्वेतघनास्रुतिः ।
करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ॥
रक्तं पित्तसमानार्त्ति किञ्चिदाधिक्यलक्षणम् ।
शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्रकृत् ॥
पर्य्यायादुल्बणेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।
पक्वं सितासितारक्तघनपूय प्रवाहि च ॥
शब्दवाहिशिरासंस्थे शब्दोति पवने मुहुः ।
नादानकस्मादिविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥
श्लेष्मानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
उच्चैः क्ष्वेड्याश्रुतिं कुर्य्याद्बधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन स्रोतसि श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानञ्च सप्रतीघाह संश्रितः ॥
कण्डूशोफौ कफात् श्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।
कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजन्वपि ।
वमति वडिशोदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥
स्रादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रां सक्रिमिकर्णकः ।
श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्व्वलक्षणः ॥
विद्रधिः पूर्व्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्बुदमीरितम् ।
तेषुरुक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते ॥
गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शष्कुलीकुचिकर्णकः ।
रुक्षो नीरुग्घनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥
पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपातादिदारिका ।
सर्व्वैः सरुजलक्षैः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥
कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् क्षुद्रेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढ़ा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुली ॥
शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा च तन्त्रीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥
सुकुमारशिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धते ।
कर्णशोफः सरुक्पाल्यामरुगः परिपोटवान् ॥
परिपोटः सपवनादुत्थितः पित्तशोणितात् ।
गुर्व्वाभरणभागाद्यैः स्रावो बहुदाह पाकवान् ॥
श्वयथुः स्फोटपिटका रागोष्माक्लेदसंयुतः ।
पाल्यां शोफोऽनिलकफात् सर्व्वतो निर्व्यथःस्थिरः ॥
स्तब्धः सवर्णः कण्डूमान् उन्मन्थो गल्लिरश्च सः ।
दुर्व्विद्धे वर्द्धिते कर्णेसकण्डूदाहपाकरुक् ॥
श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।
कफाद्रक्तं क्रिमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥
लेह्याख्याः पिटिकास्ताहि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।
पिप्पली सर्व्वजं शूलं विदारीकुचिकर्णकः ॥
एषामसाध्या याप्येका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगविभागतः" ॥
इत्युत्तरस्थाने सप्तदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥*॥
अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये, यथा,—
"कर्णशूले पवनजे पिबेद्राज्ञौ रसाघृतम् ।
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निग्धञ्च पूरयेत् ॥
पत्राणां एरण्डस्यार्त्यविल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ।
तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्निग्धानां पुटपाकतः ॥
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारनालोरपि ।
गण्डे वातहरैःक्षेपु मूत्रेषु च विपाचितः ॥
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
महतः पञ्चमूलस्य काथात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
तैलसिक्तात् प्रदीप्तायात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।
योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारणात् ॥
वातव्याधि प्रतिश्याय विहितं हितमत्र च ।
वर्ज्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमक्रमम् ॥
पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
प्राज्ञायस्त्रिफलं स्नेह्यं ग्रस्यते कर्णपूरणम् ॥
यष्ट्याह्वनन्ता हिमोशीरकाकोलीरोधजीवकैः ।
मञ्जावविषमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनेरिदम् ॥
गिलन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात् समन्ततः ॥
वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्भवे ।
धूमगण्डूषखेदान् कुर्य्यात् कफापहान् ॥
वसुगार्कक्षियूथ्यां सुरस्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥
अर्कानुरागस्नपिष्टान्तैलाक्षौद्रवह्न्यन्वितान् ।
सन्निधाय कुशीलाग्रे कोरिते तच्छदावृतान् ॥
खेदयेत् पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
सूक्ष्मेण पूरयित्वा वा फेनेनाम्लवचूर्णयेत् ।
अजाऽविमूत्रवंशत्वक् सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ।
रक्तजेपित्तवत् कार्य्यं शिराद्याश्च विमोक्षयेत् ॥
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
युञ्जाद्वाढ़ी विधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥
स्रोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभिः ।
पूरयेद्भूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥
सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्षाञ्च योजयेत् ।
पिचुवर्त्तिंससूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेषनिवर्त्तकः ।
प्रियङ्गु मधुकाम्बष्ठा धातक्युत्पलपर्पटैः ॥
मञ्जिष्ठलोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदाख्यं निगदत्यभ्यङ्गपूरणात् ॥
नाडवार्धिर्य्ययोः कुर्य्यादातशूलोक्तमौषधम् ।
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥
एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात् पञ्चमे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥
यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
पक्वं प्रतिविधाहिङ्गुमिश्रितक् खर्ज्जिकोद्भवैः ।
सक्षौद्रैः पूरणात्तैलं स्रवत्स्रावश्रुतिनादनुत् ॥
कर्णनादे हितं तत्तं सर्व्वमेतच्च पूरणे ।
शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्वौषधम् ॥
घृतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम् ।
सौवर्च्चलयवक्षारखर्ज्जिकौद्भिदसैन्धवम् ॥
भूर्ज्जत्वक्षिविड़ं मुक्ता मधुस्रक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसस्तथैः ॥
पक्वं तैलं जयत्याशु सूक्ष्मक्रानपि पूरणात् ।
कण्डूं क्लेदञ्च बाधिर्य्यं पूतिकर्णञ्च रक्तजिन् ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
अथ सुप्तावविस्रावां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥
सशोफक्लेदयोर्मन्दस्रुतेर्वमनमाचरेत् ।
बाधिर्य्यं वर्ज्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजञ्च यत् ॥
प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
सक्षौद्रसैन्धवमधोर्मांसुलुङ्गरसस्य वा ।
शोधनाद्घृतोत्थत्वौघृतमण्डस्य पूरणम् ॥
क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डूं कफापहम् ।
नस्यादितद्धोपेऽपि कटूष्णैश्चाच्च लेपनम् ॥
कर्णस्रावोदितं कुर्य्यात् पूतिक्रिमिजकर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्रमिकर्णके ॥
वमिपूर्णाहितार्कर्ण विद्रधौविद्रधिक्रिया ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥
अर्शोऽर्बुदेषु नासावदामार्कर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
पालीशोथेऽनिलश्लेष्मशूलवन्नस्य लेपनम् ।
स्वेदञ्च कुर्य्यात् स्निग्धाच्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तिलैः ॥
प्रियालबीजयष्ट्याह्वहृयगन्धा यवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥
घृतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिवत्परम् ॥
कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
नानूपमांसखाद्येषु च पालीपोषणं वर्द्धनम् ॥
पालीं क्षित्वातिसंक्षीणां श्लेष्मा सन्धाय पोषयेत् ।
याप्यैवं तन्त्रिकाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
उत्पाते घृतलैर्लेपो जलौको हृतशोणिते ।
जम्ब्वाम्रपल्लववलायष्टीरोधतिलोत्पलैः ॥
सधान्याक्षैः संमक्षिकैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥
उन्मन्थेऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकङ्कवसान्वितम् ।
तालपत्र्याश्वगन्धार्कवाकूचीतिलसैन्धवैः ॥
सुरसाजाक्षलीभ्याञ्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ।
दुर्व्विद्धेऽभ्रमन्तजम्ब्वाम्रपल्लवाद्येन सेचितम् ॥
तैलेन पालीं खण्डाक्षां सक्षद्रैरपि चूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठा प्रपुण्ड्राञ्जनिशोद्भवैः ॥
नाडीविड़ङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

खिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बद्धग्रः परिलेहिकाम् ॥
विड्वराहारैरालिप्येदुरभ्रीमूत्रकल्कितैः ।
कौटजेङ्गुदकारञ्जबीजशुण्याकवल्कलैः ॥
अथवाम्लेन तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकावणे ॥
छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धासृङ् लागयेल्लग्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥
अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुस्रोतावगुण्ठितम् ।
सूत्रेणागाढ़ग्रथितं बद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
ग्रोथितस्यापनेर्व्रणमाचारस्त्वादिशेत्ततः ।
संप्राहादामतैलाक्तं व्रनैरपनयेत् पिचुम् ॥
सुरूढ़ं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
सुवर्णाभं सरागञ्च व्रनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥
जलसूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ हरितोदयम् ।
अश्वगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपाः ॥
मूलं कोशातकास्वन्नरूपिका सप्तपर्णजम् ।
कुक्कुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीक्षतम् ॥
जन्तुका जलजन्मा च तथा स्थावरकन्दकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ।
अथ कुर्याद्यथास्थं छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
छित्त्वान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रज्जुस्तत्तनुतां नयेत् ॥
सीव्येद्वयं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरित्वचम् ॥
कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीव्येन्नासाञ्च यत्नतः ।
नाड़ीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥
आमतैलेन लिप्ता तु प्रतङ्गमधुकाञ्जनैः ।
ग्रोथितस्यापनेन्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्धाचारिकमादिशेत् ।
आत्मवस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिस्ततः ॥
छित्त्वाद्रूढेऽधिकं मांसं नासोमान्ते च चर्म्मवत् ।
सीव्येत्तच्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत् पुनः ॥
निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।
नाड़ीयोगादिनौक्तस्य नासासन्धानवद्विधिः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ * ॥
"सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।
अध्यायामो ऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्य्यमकत्थनम् ॥
कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्य्यक्ष्वेड़योरपि ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्नेहविरेचितम् ।
नाड़ीस्वेदैरुपचरेत् पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥
विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्थोन्मत्तशिग्रुभिः ।
वस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
आरनालः घृतैरेभिर्नाड़ीस्वेदः प्रयोजितः ।
कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
पिण्डैः स्वेदञ्च कुर्व्वीत कर्णशूलनिवारणम् ।
अश्वत्थपत्रखण्डं वा विधाय वङ्गपत्रकम् ।
तप्ताक्तमस्तसम्मूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तम् ।
भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्तिकर्म्म च पूजितम् ॥
निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
मूर्द्धवस्तिषु नस्ये च मस्तिष्के परिषेचने ॥
घृतपाकं बलातैलं प्रयुक्तञ्चापि भोजने ।
कण्टकारीमशाच्छीरे पक्वा क्षीरेण तेन च ॥
विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
तगड़ुलीयकमूलानि फलमङ्कोठजन्तथा ॥
अहिंसाकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ।
लसुनं गृष्टवेरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
कल्कैरेषां तथाक्षैश्च पचेत् स्नेहं चतुर्विधम् ।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
लसुनार्द्रकग्रिग्रूणां मुरङ्गा मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुणाः कर्णपूरणे ॥
गृष्टवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुणां कर्णयोर्देयमेतद्धा वेदनापहम् ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
मधूकस्य पञ्चमूलस्य काण्डमध्यादशाङ्गुलम् ।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यो घृतेभ्यो भाजनोपरि ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
कुर्य्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारवे ।
मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
अर्कांकुरान्सपिप्पलीसैलाक्षान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् खड़ीकाखे कोरिते तच्छदाहृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान् पीड़येदारसागमात् ।
सुखोष्णां तप्तसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥
कपित्थमातुलुङ्गास्थ्नृष्टवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन युक्ता वाप्यवचूर्णयेत् ॥
अश्वानामिह मूत्राणां मूत्रेणाभ्यक्तमेन वा ।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
मूत्रेष्वलेषु वातघ्ने गवे च क्षथिते भिषक् ।
पचेच्चतुर्व्विधं स्नेहं पूरणं तच्चकर्णयोः ॥
एता एव क्रियाः कुर्य्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ।
काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तक्षात्र हितं हविः ॥
क्षीरवृक्षप्रवालेषु मधुके चन्दने तथा ।
कल्कक्काथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥
इक्षुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
तिक्तौषधानां यूषाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः ॥
सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
मातुलुङ्करसः शुक्तं लसुनार्द्रकयो रसः ॥
एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतम् ।
तीक्ष्णा मूर्द्धविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः ग्रोथिताहते ।
शूलप्रशादबाधिर्य्यस्वेड़ानान्तु प्रकीर्त्तितम् ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्ये पूरणं हृतु ।
गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
सितामधुकबिल्वैर्वीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
सिद्धं वा बिल्वनिर्य्यासे ग्रीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
पुनः पचेद्गव्यक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
बिल्वाम्बुगाढ़ं यत्तैलं बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ॥
समानं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैद्येषिकानपि ।
शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
राजवृक्षादितो येन सुरसादिगणेन वा ॥
कर्णप्रक्षालनं कार्य्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितम् ॥
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
सर्ज्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ।
लाक्षासर्ज्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
सघृतबलमहाबलाजगन्धाप्रसवायुतम् ।
कुलीरक्षौद्रमण्डूकी सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
तिन्दुकान्यभयारोध्रं समङ्गामलकं मधु ।
पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
रसमाम्रकपित्थानां मधूकधवशाल्मजम् ।
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठा धातकी ग्रीतपर्णिभिः ।
मञ्जिष्ठालोध्रबाल्वाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
पचेत्तैलं तदाखावमवश्यहति पूरणात् ।
वृक्षं रसाञ्जनं गार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि स्रावे पूतिकर्णके ।
निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धूर्धूसरजोगुड़ः ।
पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
कृमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपश्चेह एव च ।
क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।
गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ।
कृष्णं धूमपानञ्च कवड़स्य च धारणम् ।
कर्णश्लेड़ हितं तैलं सार्षपञ्चैव पूरणम् ।
विद्रधौ वापि कुर्व्वीत विद्रधुक्तं चिकित्सितम् ।
प्रक्षोद्यधीमांस्तेन खेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् प्रयत्नतया ।
नाड़ीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ।
विधिश्च कर्णहृत्सर्व्वः कर्णकण्डूमपोहति ।
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ।
कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्य्यात् पित्तविसर्पवत् ।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ।
गृष्टेश्चाप्यहरेद्धीमानथवापि प्रयत्नतया ।
शेषाण्यन्तुविकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितम्" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥*॥

चिकित्सितस्थाने ४२ अध्याये सविदानलक्षण-
चिकित्सितान्युक्तानि हारीतेन यथा,—
"सिक्थेन वा तोयविपूरवेण

मक्षेण वा याति भवेद्वृजा च ।
उच्छ्वासरोधाद्भवते तथापि
वातादिकैर्वा कुपितैरथापि ॥
संसर्गदोषैरपि सर्व्वदोषैः
क्रिमिप्रकोपेनापि तथैव चान्या।
सञ्जायते कर्णरुजा नरस्य
पूयोति तेनापि बधिरत्वमंच ॥
निःस्रावमेवंविधनिदानशब्दान्
शूलं सदाहञ्च शिरोव्यथा च ।
वेणुस्वनं वत्स ! पूयोति सर्व्वं
पित्तेन तं विद्धि भिषग्वरिष्ठ ! ॥
तथा च मूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
मेघस्वनं वा कफजे पूयोति ॥
क्रिमिदोषे स्रवेत् पूयं सरक्तं याति सत्तम ! ।
तथा चैवाभिघातेन जायते तीव्रवेदना ॥
क्षतेन पूयं स्रवते बाह्याद्भवति चापरः।
तस्यापिलूतिदोषेण जायते कर्णजा रुजा ॥
न कर्णरोगे जलपूरणञ्च
न चूर्णमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
तैलं हितं स्वेदनमेव कर्णे
स वाष्पविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
समुद्गपेनं सिन्धूत्थं क्षुद्रपूर्णञ्च कारयेत् ।
सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
आर्द्रसौवीरकरसं शुण्ठीसैन्धवशुग्गुलुम् ।
माक्षिकाज्यावतोयेन तैलं पक्वातिचोष्यकम् ।
तुम्बीरसञ्च धार्य्यते कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
यष्टीमधुः कुष्ठमरिष्टपत्रं
निम्बविम्बाजा सुमनः प्रवालाः ।
विपाठितं कर्णभवे च शूले
च पैत्तिके वा हृतमेव शस्तम् ॥
ब्राह्मीरसं सैन्धवकं विड्ङ्गं
सक्षौद्रराजस्य हृतेन युक्तम्।
तथैव सौवीररसञ्च पथ्या
सुतञ्च वस्त्रं परिपूर्णमेतत् ॥
द्विरभ्यवेक्षेत् श्रुतिपूरणाय
पूयं सरक्तं क्रिमिजं निहन्ति ॥
सर्व्वे प्रोक्ताः शिरोरोगास्तैलानि च घृतानि च ।
जात्यादिकान् वा युञ्जीत शिरोरोगविदाम्बरः ।
वातहारीणि पथ्यानि विदाहीनि गुरूणि च"॥१॥)

कर्णजलिका, स्त्री,(कर्णस्य जलिका जलेव ।) पालिः । इति हेमचन्द्रः । कानेर पाता इति भाषा ॥

कर्णबंशः, पुं, (कर्णः कर्णाकृतिः कर्णवत् सञ्जो वा बंशो यत्र ।) मञ्चः । इति हारावली ॥

कर्णबर्जितः, पुं, (कर्णेन श्रवणेन्द्रियेण वर्जितः हीनः । अस्य दर्शनेन्द्रियेणैव श्रोत्रकार्य्यकारित्वात् तथात्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका । कर्णहीने त्रि ॥

कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।) कर्णयोश्छिद्रकरणम् । काणबधान इति भाषा । तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥

"मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा
वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽब्दि ।
मध्येनाह्नः पूर्व्वभागे न रात्रौ
नक्षत्रे द्वे द्वे तिथी वर्ज्जयित्वा" ॥
अत्र जन्ममासो वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।
"मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये" ॥
मदनरत्ने ।
"प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
द्वादशे च तथा कुर्य्यात् कर्णवेधं शुभावहम्" ॥
हेमाद्रौ व्यासः ।
"कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने" ॥
श्रीधरः ।
"हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्या-
दितिवसुषु घटाली सिंहवर्ज्ज्येषु लग्ने ।
शशिगुरुबुधकाव्यानां दिने पर्व्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः" ॥
मदनरत्ने रुद्रयामलः ।
"द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी श्रेष्ठा तृतीया कर्णवेधने ॥
सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी रूढी मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका" ॥
हेमाद्रौ देवलः ।
"कर्णरन्ध्रं रवेश्छाया न विशेदयजन्मनः ।
तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः"॥ शङ्खः ।
"अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तश्चेदासुरं भवेत्" ॥
इति निर्णयसिन्धुः । कर्णवटकदोषनिवारणार्थं कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातॄणां संस्काराद्याश्च पौर्व्वापर्य्यक्रमः कर्णवेधस्यासंस्काररूपत्वात् न तथा नियमः । यथा,—
"यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च ।
कर्णवटकं विजानीयादूर्द्ध्वं तत्तयस्य च ।
इत्याद्यञ्च तयोर्म्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे ।
कर्णवेधो हितस्तस्य तस्य व्येष्ठविचारणा ।
षट्कर्णोत्पत्तिमाद्यञ्च भानोः शुद्धासमेऽपि च ।
कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्"।
इति मलमासतत्त्वे माधवधृतवचनम् । अस्य कालनियमो यथा,—राजमार्त्तण्डे ।
"न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
न वर्षयुग्मे न हरौ प्रसुप्ते ।
रवौ च दुष्टे न च कृष्णपक्षे
न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः" ॥
तथा दीपिकायाम् ।
"नो जन्मेन्दुभमाससूर्य्यरविजप्राजाहसप्ताष्टके
प्रस्तेऽर्केलघुविष्णुयुग्मदृभखात्यत्तरादित्रमैः ।
सौम्येस्त्रायश्विकौबेरकरतैः पापैस्त्रिलाभारिगै
रोजोऽब्दे श्रुतिवेध इष्यसितभे लग्ने तु काले शुभे ॥
अत्रापि तिथ्यृक्षादिविदुष्टं वर्ज्जयेत् ॥
यथाह गर्गः ।
"कर्णवेधव्रते कुर्य्यादुदक्सार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशास्थिते भानौ नैव कुर्य्यात् कथञ्चन" ॥
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कर्णवेधनी, स्त्री,(विध्यतेऽनया । विध + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्णवेष्टकं, क्ली, (कर्णौ वेष्टयति । वेष्ट् + ण्वुल् ।) कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णवेष्टनं, क्ली, (कर्णौ वेष्ट्येतेऽनेन । वेष्ट् + करणे ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

कर्णशष्कुली, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा शष्कुलीव ।) कर्णगोलकम् । तत्पर्य्यायः । वेष्टनम् २। इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्त्रणादायकः ।) कर्णरोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठ्या च साध्यं तैलन्तु सार्षपम् ।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥ १ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावश्च कर्णयोः ।
क्षमयञ्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥२॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु ग्रियु रसाञ्जनम् ।
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भृङ्गराजस्य विड्ं मुस्तं मधु शुक्लचतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शृणु राजन्नतः परम् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
प्रस्थे द्वे गव्यमात्राणां क्षारयेत् क्षीरमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढकं दत्त्वा पिण्डान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्नवा गोक्षुरकं सैन्धवं शुषवं वचा ॥
सरलं सुरदारुञ्च दहती कण्टकारिका ।
नस्यपानाञ्जनैरेव कर्णशूलं हनुग्रहम् ।
बाधिर्य्यं सर्व्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर !"॥ ४ ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कर्णसंस्रावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संस्रावः पूयशोणितादेः निःस्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्णरोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः
सकर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः" ॥
इति माधवकरः ॥

कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारणं यस्याः ।) लताविशेषः । काणफाटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रुतिस्फोटा २ त्रिपुटा ३ क्षणात ४ गुहा ५ चित्रपर्णी ६ कोपलता ७ चन्द्रिका ८ अर्द्धचन्द्रिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्व्वविषयग्रहभूतादिदोषसर्व्वव्याधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णाटः, पुं, (कर्णेषु अटति प्रभूतयशस्त्विन एतद्देशस्यराज्ञो गुणादिकीर्त्तनेन सर्व्वेषां कर्णेषु

भ्रमतीति। कर्ण + अट + अच्। शुकवञ्चादिवत्-साधुः।) खनामख्यातदेशविशेषः। इति शब्द-रत्नावली। यथा कर्णाटवर्णने राजपुत्तिः।

"अर्व्वन्तो यदि गद्यपद्यनिपुणा श्वेतच्छमत्कुर्व्वते तेषां मूर्द्धिददानि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया"॥

अयं देशः कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते॥)

कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीष्। पारिभाषिको ऽयं शब्दः।) रागिणीविशेषः। इति हनुमुधः॥ सा तु मालवरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः॥ हंसपरीहृच्छः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्यानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः। अनु + जन् + ड।) युधिष्ठिरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णान्दुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव।) कर्णपाली। काञ्चतडुका इति भाषा। उत्क्षिप्तिका। इति हेमचन्द्रः। काञ्चकड़ा इति ख्याता॥

कर्णान्दूः, स्त्री, कर्णान्दुः। कर्णपाली। इति हारावली॥

कर्णाभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः कायति प्रकाशते। के + कः।) आरग्वधवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णारा, स्त्री, (अर्य्यते विध्यतेऽनया। कर्ण + ऋ + करणे घञ् टाप् च। धातूनामनेकार्थत्वात् ऋधातोरत्र वेधनार्थः।) कर्णवेधनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णारिः पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः।) अर्জ্জুनः। इति पुरुषम्॥ नदीसर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। खाजन् इति भाषा॥

कर्णाक्षालः, पुं, (कर्णयोरक्षालः आक्षालनम्।) भ्रक्षञ्चाला। हस्तिकर्णाक्षालनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च। यद्वा कर्ण + खुल्। ततष्टाप् अत इत्वम्।) कर्णाभरण-विशेषः। काञ्चतडुका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तालपत्रम् २। इत्यमरः। २। ६। १०३॥ ताड़ङ्कः ३ दन्तपत्रम् ४। इति भरतः॥ करि-हस्ताङ्गुलिः। करिणः शुण्डाग्रवर्त्ति-शुण्डाङ्गुलिः। पद्मबीजकोषी। इत्यमरः। २। ३। १५॥ (यथा भागवते। ३। ८। १६।

"तस्यां सञ्चाम्भोदहकर्णिकाया-मवस्थितो लोकमपश्यमानः"॥)

करमध्याङ्गुलिः। अमुकादिच्छटांशः। इति मेदिनी। वोंटा इति भाषा॥ लेखनी। इति हारावली॥ अग्निमन्थदण्डः। अजशृङ्गीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्रोभेदः। यथा, महाभारते १। १२३। ६१।

"मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला"॥

सेवती। गोलावपुष्प इति भाषा।

"शतपत्री तरण्डुला कर्णिका चारकेशरा। महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला"॥

अस्या गुणा यथा,—

"शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः। दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च याचनी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥

योनिरोगविशेषः। यथा,

"अकाले वाह्यमानाया गर्भेण पिडितोऽनिलः। कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः"॥

इति चरके चिकित्सास्थाने। ३० अध्याये॥)

कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः।) सु-मेरुपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं यथा भागवते। ५। १६। ७। "यस्य नाभ्यामव-स्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्दीपा-यामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुबलयकमलस्य"॥)

कर्णिकारः, पुं, (कर्णिं भेदनं करोतीति। कर्णि + कृ + कर्म्मण्यण्। उदरमलभेदकतत्त्वात् अस्य तथात्वम्।) वृक्षविशेषः। कणियार इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। सम्भवे। १२५। २।

"कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः"॥)

तत्पर्य्यायः। द्रुमोत्तमः २ परिव्याधः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ वृक्षोत्तमः ४। इति रत्नमाला॥ (यथा, महाभारते ३। २४। १७।

"तत्पुन्नागलताचम्पकबीप-कदम्बसर्ज्जार्জ্জुनकर्णिकारैः।
तमालपुष्पैरधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श"॥

कर्णिकारस्य पुष्पम्। "अवयवे च प्राण्योषधि-वृक्षेभ्यः"। ४। ३। १३५। इति उत्पन्नस्य तद्धि-तस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्"। इति लुक्। तथा कुमारसम्भवे। ३। २८। "वर्षाप्रकर्षे सति कर्णिकारम्"॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः।॥)

आरग्वधविशेषः। छोट सोनालु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजतरुः २ प्रग्रहः ३ शतमालकः ४ सुफलः ५ चक्रः ६ परिव्याधः ७ व्याधिरिपुः ८ पिण्डबीजकः ९ लम्बारग्वधः १०। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफशूलोदरकृमिमेहनाशित्वम्। व्रणगुल्मनिवा रकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णिकी, [न्] पुं, (कर्णिका हस्तिशुण्डाग्रभूषा अस्त्यस्य इनिः।) हस्ती। इति जटाधरः॥

कर्णी, [न्] पुं, (कर्णौ पक्षौ स्तः अस्य। पुरा किल पर्व्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिकी गाथा। "तुन्दादिभ्य इलच्च"। ५। २। ११७। इति अकारा-दिनिः।) वर्षपर्व्वतसप्तकान्तर्गतपर्व्वतविशेषः। यथा। "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः"॥ इति हारावली॥ बाणविशेषः। यथा।

"करोति कर्णिनो यत्तु यत्तु खड्गादिहस्तयः। प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे"॥

इति विष्णुपुराणे २। ६। १६॥ कर्णिनो बाण-विशेषान्। इति तट्टीका॥

कर्णीरथः, पुं, (कर्णसाधा अवयवक्रिया उपचारात् कर्णः। कर्णोऽस्यास्ति इनिः। कर्णी चासौ रथ-श्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः। यद्वा साभी प्यात् कर्णशब्देनस्कन्धो लक्ष्यते। सोऽस्यास्य वाह-कत्वेन इनिः। कर्णी चासौ रथश्च। अन्येषामपीति दीर्घः।) क्रोडार्थनिर्म्मितक्षुद्ररथः। पुरुषस्कन्ध-नीयमानरथः। इति भगीरथः॥ स्त्रीवहनार्थमु-परि वस्त्राच्छादितरथविशेषः। इति मञ्जरी॥ चतुर्दोल इति ख्यात इति पिटरथाः॥ इति सारसुन्दरी॥ स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादि-तमनुष्यवाह्ययानविशेषः। इति भरतः॥ तत्प-र्य्यायः। प्रवहणम् २ वहनम् ३। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ प्रहरणम् ४ वहनम् ५। इति तट्टीका॥

कर्णीसुतः, पुं, (कर्णस्य सुतः।) मूलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा हारावली ३२।

"कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाकुरः"॥

तथा च कादम्बरीटीकायाम्।

"कर्णीसुतः करटकः लेखशास्त्रप्रवर्त्तकः"॥)

कर्णेजपः, त्रि, (कर्णे जपति यः। जपादित्वात् खश्च-कर्णयोरित्वञ्च हलदन्तादित्वलुच्।) अप्रकाशे-नानुचितप्रबोधकः। कर्णेजपित्वा परापकारं वदति यो जनः। ठक् इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। सूचकः २ पिशुनः ३ दुर्জनः ४ खलः ५। इत्यमरः। ३। १। ३७॥ कर्णेजपादिद्वयं परापकारवादिनि। पिशुना-दित्रयं परस्परभेदनशीले। कर्णेजपादिपञ्चकं सूचके इति केचित्। त्रयमिति मेदिनी। इति भरतः॥

कर्णेन्दुः पुं, (कर्णयोः कर्णे वा इन्दुरिव।) कर्णान्दुः। अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥

कर्त्त, तृ क श्रैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तपुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफस्याधस्कारः कर्त्तयति कर्त्तापयति धूर्জ्জिर्व्वेग। इति दुर्गा-दासः॥

कर्त्तः, पुं, (कर्त्त + भावे + अप्।) भेदः। यथा।

"सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं जह्युः खराज्जिव निपानखनित्रमिन्द्रः"॥

इति श्रीभागवते २। ७। ३८॥ "कर्त्तो भेदः तन्नि-रासो ऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (कर्त्तयति श्रिथिलीक-रोति भिनत्ति वा। कर्त्त + अच्। भेदके, त्रि॥)

कर्त्तनं, क्ली, (कृत् + भावे + ल्युट्।) छेदनम्। नारीणां सूचनिर्म्मितिः। इति मेदिनी। काट्না काटा। इति भाषा॥

कर्त्तरी, स्त्री, (कृन्ततीति। कृति छेदने + बाहुलका-दरप्रत्ययः ततो ङीष्। यद्वा कृत् + वन्। कर्त्तं राति इति। "आतोनुपेति"। ३। २। ३। कः। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुराणी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ पत्रीकृतस्वर्णादेः कर्त्तनास्त्रम्। काति इति ख्यातिः॥ केशकर्त्तनिका। इति भरतः। काँचि इति भाषा। काटारी इति ख्याता च॥ (योगविशेषः। यथा, ज्योतिषशास्त्रे।

"क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम्। कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः"॥)

कर्त्तव्यं, क्ली, (कृ + तव्य।) करणीयम्। करणयोग्यम्। कार्य्यम्। इति व्याकरणम्॥

कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तुं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा। वेदा

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम्। (कृ+योग्यार्थे तव्यः।) करणयोग्यः। यथा, हितोपदेशे।

"हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः।
अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम्"॥

कर्त्ता, [ऋ] त्रि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा। करोति यः कर्म्मेति शेषः। कृ+कर्त्तरि तृच्।) कारकः। इति मेदिनी॥ षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। वोपदेवेनास्य घसंज्ञा कृता। अत्र उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे तृतीया विभक्तिर्भवति॥ तस्य लक्षणम्। "क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम्"। इति सारमञ्जरी॥ "यः करोति सः"। इति सर्व्ववर्म्मा॥ "कृत्याश्रयः"। इति तार्किकाः॥ "चेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन धात्वर्थनिष्पादकचेतनः कर्म्मकरणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा"। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ "क्रियामुख्यप्रयोजको कर्त्ता"। इति क्रमदीश्वरः॥ स तु पञ्चविधः। क्रियामुख्यः १ हेतुकर्त्ता २ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५। तथा च।

"क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः।
अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः"।

इति गोयीचन्द्रटीकाकृद्दोषाजचक्रवर्त्ती॥ स च त्रिविधः। सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३।

सात्त्विको यथा,—

"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते"॥

राजसो यथा,—

"रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः"॥

तामसो यथा,—

"अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीता। १८। २६-२८॥

कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोति सृजति चतुर्दशभुवनानि यः सर्व्वलोकसृष्टेति यावत्। कृ+तृच्।) परमेष्ठी। ब्रह्मा। इति मेदिनी॥ क्रियानुकूलकृतिमान्। स च त्रिविधः। यथा,—

"त्रिधैव जायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम्।
योग्यत्वप्रतिपिपादयिषाविशेषणपदान्वयैः"॥

अस्यार्थः। क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र योग्यत्वेन लब्धविधिस्त्रैवर्णिकः॥१॥ अहरहर्दध्यात् दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरपरः॥२॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते॥३॥*॥

नित्ये नित्यैधे च यत्यत् साधनं तदभावस्तदभावसाधनं इत्यनुभवसिद्धा नित्याकरणं निषिद्धाचरणञ्च प्रत्यवायसाधनं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो नित्याचरणं निषिद्धाकरणञ्च प्रत्यवायाभावसाधनमिति प्रत्यवायपरिहारार्थी नियोज्योऽन्वेति तद्बोधकविशेषणपदाध्याहारादिति गोथं ततस्त्रेयं विधिवाक्यशब्दधीः। यथा, काम्ये स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तुर्यागविषयकं कार्य्यम्। नित्ये अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यत्र प्रत्यवायपरिहारार्थिनः कर्त्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविषयकं कार्य्यम्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरिहारार्थिनः कर्त्तुः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्येवं रूपा। इति धर्म्मदीपिका॥

(महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६४।

"संग्रहो निग्रहः कर्त्ता सर्गचौरनिवासनः"॥

विश्वसृष्टब्रह्मणोऽपि कर्त्तृत्वात् आदिकर्त्ता विष्णुः॥ यथा महाभारते १३। १४६। ४७।

"क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः"॥)

कर्त्तृका, स्त्री, (कृन्तति छिनत्तीति। कृत्+तृच्। स्वार्थे कन् टाप् च।) क्षुद्रखड्गः। यथा,—

"हास्ययुक्तां चिनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम्"॥

इति तन्त्रसारे श्यामाध्यानम्॥

कर्त्तृत्वं, क्ली, (कर्त्तुर्भावः। कर्त्तृ+भावे त्वल्।) कर्त्तृधर्म्मः। यथा, श्रीभगवद्गीतायां। ५। १३॥

"न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः"॥

कर्त्तृ, त्र् क शैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफहययुक्तकारः। कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन। इति दुर्गादासः॥

कर्त्तरी, स्त्री, (करोति या कर्म्माणीति शेषः। कृ+तृच्+ङीप् च।) कर्त्तरी। इति शब्दरत्नावली॥ कारिका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कर्द, कुत्सितरवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-परं-अकं-सेट्।) उदरशब्दे। इति रमानाथः॥ एकोऽर्थः। कर्दति काकः। रमानाथस्तु कौत्तेः कर्दतीति भट्टमल्लदर्शनादुदरसम्बन्धिशब्द एव अस्य प्रयोग इति मन्वानः कर्दति शिशुरिति यदुदाजहार तज्ज्ञेयम्। यत्तन्मते कर्दत्युदरमित्येव स्यात्। इति दुर्गादासः॥

कर्दः, पुं, (कर्द+अच्।) कर्दमः। इति शब्दरत्नावली॥ कादा इति भाषा॥

कर्दटः, पुं, (कर्दं कर्दमं अटति कारयत्वेन प्राप्नोतीति। कर्द+अट्+अच्। प्रकन्धादित्वात् अलोपे साधुः।) करहाटः। पङ्कः। पङ्कारः। इति मेदिनी॥

कर्दनं, क्ली, (कर्दते इति। कर्द+भावे ल्युट्।) उदरशब्दः। इति हेमचन्द्रः। पेटेर डाक इति भाषा॥

कर्दमं, क्ली, (कर्द+"कलिकर्दोरमः"। उणां। ४। ८४ इति अमः।) मांसम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्दमः, पुं, (कर्द कुत्सितरवे+"कलिकर्दोरमः"। उणां ४। ८४ इति अमः।) कर्दः। कादा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निषदरः २ जम्बालः ३ पङ्कः ४ शादः ५। इत्यमरः। १। १०। ६॥ (तथाहि याज्ञवल्क्यः। १। १६७।

"रथ्याकर्दमतोयानि स्पृशन्त्यन्यश्वपायसैः।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"॥)

अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रूक्षत्वम्। विषरोगवेदनादाहशोथनाशित्वम्। व्रणशोधनरोपणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

("कर्दमो दाहपित्तास्रशोथघ्नः शीतलः सरः"। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥) स्वायम्भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेषः। स तु ब्रह्मणश्छायायां जातः। तस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या देवहूतिः। पुत्रः कपिलदेवः कन्याः कलाद्या नव। इति श्रीभागवतम्। ३। १२। २७॥ पापम्। इत्युणादिकोषः। ४। ८४॥ छाया। यथा,—

"वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्मृतम्।
बभूव कर्दमाद्भालः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः"॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः॥ (नागविशेषः। यथा महाभारते १। ३५। १६।

"कर्दमश्च महानागो नागश्च बलमूलकः"॥)

कर्दमाटकः, पुं, (कर्दमो मलादिः अत्यते निक्षिप्यते यत्र। कर्दम+अट्+अधिकरणे घञ्। ततः कप्। यद्वा कर्दमस्य मलादेः आटो निक्षेपोऽत्र। कर्दमे इव आटोगतिरत्रेति केचित्। ततः कप्।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

कर्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्षः। इति वैद्यकम्॥

कर्पटः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति। कृ+कर्म्मणि विच्। कर् चासौ पटश्च इति कर्म्मधारयः। यद्वा करस्यः पटः। प्रकन्धादित्वात् अलोपे साधुः।) मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डम्। नेकड़ा इति ख्याता। (यथा कथासरित्सागरे ४। ६१।

"चीरखण्डैककर्पटः"॥) तत्पर्य्यायः। लक्तकः २। इत्यमरः। ३। ५। ३३॥ नक्तकः ३। इति भरतः॥ पर्व्वतविशेषः। यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

"नीलशैलस्य पूर्व्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम्।
नाभिमण्डलपूर्व्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे॥
पूर्व्वस्यां कर्पटो नाम पर्व्वतो यमरूपधृक्।
तत्र याम्यशिला क्षुण्णा नीलाञ्जनसमप्रभा॥
अधित्यकायां राजेन्द्र श्यामपद्मेषु विस्तृता।
पूजयेत्तत्र शमनं पाशौ दण्डं सदैव यः॥
धत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम्।
कृष्णवर्णान्तु दिभुजं किरीटमुकुटोज्ज्वलम्॥
दधतञ्चासिपुत्रीञ्च वामपार्श्वौ सदैव हि।
कृष्णवस्त्रं स्थूलपदं वह्निनिःसृतदन्तकम्॥
वराभयकरं नित्यं नृणां महिषवाहनम्।
पूजयेत् परया भक्त्या याम्यबीजेन साधकः॥
उपान्त्यवर्गस्यादिर्यो वर्णो विन्दुसंयुतः।
यमबीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम्॥
अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत्।
कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्युं समाप्नुयात्"॥

कर्पटधारी, [न्] त्रि, (कर्पटं धरति धारयति शीलमस्य वा। कर्पट+धृ+णिनिः।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्डधारी। भिक्षुकः। इति शब्दरत्नावली॥

कर्पटिकः, त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य। कर्पट+अस्त्यर्थे ठन्।) कर्पटधारी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्पटी, [न्] त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य। कर्पट+इनिः।) भिक्षुकः। कर्पटधारी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्परः, पुं, (कृप्+बाहुलकात् अरन्। लत्वाभावश्च।) कपालः। इत्यमरः। २। ६। ६८॥ मातार खुलि इति भाषा। शस्त्रभेदः। कटाहः। इति मेदिनी॥ उड़म्बरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्पूर

कर्पराशः, पुं, (कर्परस्य अंशः।) शर्करा। इति शब्दरत्नावली। खोलाकुचि इति भाषा॥

कर्पराशः, पुं, (कर्पर इवालति पर्य्याप्नोति। कर्पर + अल् + अच्। कर्परं अलति इति केचित्। अल् + कर्म्मण्यण्।) कन्दराशः। पर्व्वतजातपीलुवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। आखरोट् इति भाषा॥

कर्परिकातुल्यं, क्ली, (कर्पर्य्येव। इति स्वार्थे कन् तत स्वाम् अत इत्वं कर्परिकैव तुल्यम्।) तुल्यविशेषः। कर्परी। इति हेमचन्द्रः॥

कर्परी, स्त्री, (क्षप् + बाहुलकात् अरट्। लत्वाभावश्च। टित्त्वात् ङीम्। केचित्तु क्षपधातोररन् प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष्।) कार्पासवृक्षतुल्यम्। दारुहरिद्रा। कार्पेर तुलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दार्व्विका २। इत्यमरः। २। ९। १०१॥ तुल्याङ्गनम्। इति तट्टीकायां स्वामी॥

कर्पासः, पुं क्ली, ("क्षञः पासः"। उणां ५। ४५ इति क्षधातोः पासः।) कार्पासः। इत्यमरटीका। कापास् इति भाषा॥

कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरादित्वात् वा ङीष्।) कार्पासी। इति भरतः॥ कापासगाछ इति भाषा॥

कर्पूरः, पुं, क्ली, (क्षप् + "खर्जूरादित्वात्" उणां ४। ९०। इति ऊरः।) खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। काफुर इति पारस्य भाषा। कपूर् इति हिन्दी भाषा। (यथा,—राजेन्द्रकर्णपूरे ३३।

"कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाप्लाविते
जाते हन्त! दिवापि देव! ककुभां गर्भे भवत्कीर्त्तिभिः"॥) तत्पर्य्यायः। घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३ सिताभः ४ हिमवालुका ५। इत्यमरः २। ६। १३०॥ सिताभः ६। इति तट्टीका॥ घनसारकः ७ सितकरः ८ शीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११ शीतांशुः १२ हिमवालुकः १३ हिमकरः १४ शीतप्रभः १५ शशभवः १६ शुभांशुः १७ स्फटिकाभः १८ कारमिहिका १९ ताराभः २० चन्द्रार्द्धकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः २४ कुमुदः २५ हनुः २६ हिमाङ्गयः २७ चन्द्रभस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३०। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः शिशिरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। श्लेष्मरक्तपित्तव्रण्याविदाहकण्ठस्यदोषोष्णरोगनाशित्वञ्च॥

"कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णाखदाहदः।
चिरस्थो दाहश्लोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च। पाके शीतलत्वम्। चक्षुर्हितकारित्वम्। पक्वकर्पूरादपक्वस्याधिकगुणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तद्भेदा यथा। पोतासः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शुद्धावाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ अब्दसारः ७ हिमवालुकः ८ जूतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ शीतलः १२ पचिकाख्यः १३। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुदा

(तत्रादौ कर्पूरस्य नाम गुणाश्च।
"कर्पूरः शीतलो दृश्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः।
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः।
दाहछर्द्यास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्ध्यनाशनः॥
कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः।
पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्गरपक्वं गुणवत्तरम्"॥
अथ चीनाककर्पूरः। चीनेकर्पूर इति भाषा।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफत्रयकरः स्मृतः।
कुष्ठकण्डूविसर्पघ्नस्तथा तिक्तरसश्च सः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे॥
"सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः।
छर्द्यायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा। कर्पूर + कै + कः।) कर्ब्बुरकः। कर्पूरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव शुक्लं तिलकं ललाट् चिह्नं यस्य। खनामख्यातो हस्ती। यथा-हितोपदेशे १। ३४६।
"अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती"॥)
स्त्री, उमासखिभेदः। जया। इति शब्दमाला॥

कर्पूरतैलं, क्ली, (कर्पूराज्जातं तैलं स्नेहः। कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहो वा।) कर्पूरस्नेहः। तत्पर्य्यायः। हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ शीतांशुतैलम् ४ तुहिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयनाशित्वम्। दन्तदार्ढ्यपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्पूरनालिका, स्त्री, शर्कराविशेषः। कर्पूरनारि इति नेओयाला इति च ख्याता। यथा भावप्रकाशः।
"घृताढ्या समितया क्षौद्रा जम्बुपुटं ततः।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयान्वितम्।
पचेदाल्पेन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका।
संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका"॥

कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः।) पाषाणभेदः।
"कर्पूरमणिनामायं युक्तया वातादिदोषनुत्"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

कर्परः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति। कॄ + विच्। कर्। पल्यते इति पलः प्रतिबिम्बः। पल + कः। लस्य रः। कीर्य्यमाणः पलः प्रतिबिम्बः यत्र। दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिबिम्बपतनात् तथा बोध्यते।) दर्पणः। इति जटाधरः॥

कर्ब्ब गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। कर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

कर्ब्बुदारः, पुं, (कर्ब्बुरिव कर्ब्बुः सन् वा श्लेष्माणं मलं वा दारयतीति। कर्ब्बु + दॄ + णिच् + अच्।) कोविदारवृक्षः। इति शब्दमाला॥ श्वेतकाञ्चनः। अस्य गुणौ। ग्राहित्वम्। रक्तपित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("शशस्य कोविदारस्य कर्ब्बुदारस्य शाल्मलेः।
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः"॥
इति चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याये॥)
नीलझिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्म्म

कर्ब्बुदारकः, पुं, (कर्ब्बुदारवत् कायति। कै + कः। यद्वा कर्ब्बुः सन् कर्ब्बुरिव वा श्लेष्माणं कफं दारयति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) श्लेष्मान्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुरं, क्ली, (कर्ब्बति गर्ब्बत्यस्मात् यस्मिन् सति वा गर्ब्बो भवति कर्ब्बयत्यनेन वा। कर्ब्ब दर्पे इति "मदुगुरादयश्च" उणां १। ४२। इति उरच्।) स्वर्णम्। धुस्तूरवृक्षः। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ जलम्। इति मेदिनी॥

कर्ब्बुरः, पुं, (कर्ब्बति हिनस्ति जीवम्। कर्ब्ब हिंसायां + "मदुगुरादयश्च"। उणां। १। ४२। इति उरच्।) राक्षसः। ("कर्ब्बुरः श्वेतरक्षसोः" उणाम्। १। ४२। कर्ब्बति नानावर्णतां गच्छति। कर्ब्ब गतौ + उरच्। उणां १। ४२।) नानावर्णः। तत्पर्य्यायः। चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शबलः ५ एतः ६॥ (यथा कुमारे। ४। २७।
"इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त! किं स्थितम्।
तदिदं कथमग्नौ विकीर्य्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्ब्बुरम्"॥)
तद्यति चि। इत्यमरः। १। ६। १७॥ शटी। इत्यमरटीका॥ पापम्। इति मेदिनी॥ नदीनिष्पावधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुरपत्रः, पुं, (कर्ब्बुरं चित्रवर्णं पत्रं यस्य।) साकुवृक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुरा, स्त्री, (कर्ब्बुर + टाप्।) क्षुद्रवृन्ताकवृक्षः। इति मेदिनी। पारल इति भाषा॥ बर्ब्बरा। इति जटाधरः॥ बाबुइ तुलसी इति भाषा॥ (अजौकोजातिविशेषः।
"वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्ब्बुरा"॥
इति सुश्रुते। १३ अध्याये॥)

कर्ब्बुरी, स्त्री, (कर्ब्बुर + गौरादित्वात् ङीष्।) दुर्गा। इति चिकाण्डशेषः॥

कर्ब्बूरं, क्ली, (कर्ब्बति गर्ब्बं प्राप्नोति यस्मात् कर्ब्ब दर्पे गतौ वा खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। उणां ४। ९०। एषोदरादि दीर्घो वा।) स्वर्णम्। इति मेदिनी॥ हरितालम्। इति चिकाण्डशेषः॥

कर्ब्बूरः, पुं, (कर्ब्बति गर्ब्बति हिनस्ति वा। कर्ब्ब + ऊरः।) शटी। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ राक्षसः। इत्युणादिकोषः॥ द्राविड़कः। इति शब्दरत्नावली। काँचहल्दि इति भाषा॥

कर्ब्बूरकः, पुं, (कर्ब्बूर + स्वार्थे कन्।) हरिद्राभवृक्षः। काँचहल्दि इति ख्यातः। इति भरतः॥ काललहरिद्रा। इति सारसुन्दरी॥ कर्पूरहरिद्रा। इति सारमञ्जरी॥ काकवसन्तः। इति भगीरथः॥ काञ्चिला हरिद्रेति ख्याता। इति टीकासर्ब्बस्वम्॥ हरिद्राभकचोरा इति ख्याता। इति मधुमाधवी॥ तत्पर्य्यायः। द्राविड़कः २ काल्यकः ३ वेधमुख्यकः ४। इत्यमरः। २। ४। १९५॥ काल्यकः ५ इति टीका सर्ब्बस्वम्॥

कर्म्म, [न्] क्ली, (यत्क्रियते तत्। कृ + मनिन्। कर्त्तुः क्रियया यदाप्यते तद्धि क्रियाशाप्यं कर्म्मेति

कर्म्म

केचित्। तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्धेति विभक्तमुच्यते।) यट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। वोपदेवेनास्य ढ इति संज्ञा कृता। अत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति। तस्मिन् उक्ते प्रथमा। तस्य लक्षणम्। "परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म्मत्वम्"। इति सारमञ्जरी॥ "यत्क्रियते तत्"। इति प्रतिज्ञम्। करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्त्तुर्व्यापारैर्यत् साध्यते तदित्यर्थः। अतएव "क्रियाव्याप्यं कर्म्म"। इति क्रमदीश्वरः। तच्चतुर्व्विधम् निर्व्वर्त्यम् १ यथा घटं करोति पुत्रं प्रसूते॥ विकार्य्यम् २ तच्च द्विविधम्। प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च। आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोति। अन्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति॥

यथा चोक्तं भर्त्तृहरिणा।

"यदसञ्जायते पूर्व्वं जन्मना यत् प्रकाश्यते।
तन्निर्व्वर्य्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्य्यं काष्ठभस्मवत्।
अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्"॥

प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि॥ अनीप्सितञ्च ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि। इति कारके २ मुग्धबोधसूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः॥ *॥

सप्तपदार्थान्तर्गतद्वितीयपदार्थः। तत्तु पञ्चविधम्। यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७।

"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते"॥

कुसुमाञ्जलिमते यागहिंसादि॥ तत्तु त्रिविधम्। सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३।

सात्त्विकं यथा,

"नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते"॥

राजसं यथा,—

"यत्तुकामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्"॥

तामसं यथा,—

"अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीता। १८। २३-२५॥

क्रमात् दशमलवम्। इति ज्योतिषम्॥ क्रिया। इत्यमरः। तच्च पञ्चविधम्। नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात्। तत्र आद्यानि चत्वारि धर्म्माणि। अन्त्यं अधर्म्माम्। तच्च जन्मभेदात् चतुर्व्विधम् सञ्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च। इति वेदान्तमतम्॥ *॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्म्माणि यथा।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्॥
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म्म स्वभावजम्॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजम्।
परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्"॥ *॥

स्वकर्म्माभिरतस्य फलं यथा।

"स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम्।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्॥
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥
असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। ४२-४९॥

कर्म्मकरः, त्रि, (कर्म्म करोति मूल्येन। डुकृञ् करणे + "कर्म्मणि भृतौ"। ३। २। २२। इति टः।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म्मकारकः। मजुर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। भृतकः २ भृतिभुक् ३ वैतनिकः ४॥ वेतनोपजीवी। तत्पर्य्यायः॥ भरण्यभुक् २। इत्यमरः। ३। १। १६॥ कर्म्मण्यभुक् ३। इति तट्टीका॥ कर्म्मकर्त्तृमात्रञ्च॥ (यथा, मिताक्षरायां नारदः। "शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्म्मकृत्। एते कर्म्मकरा ज्ञेयाः"॥)

कर्म्मकरः, पुं, (कृञ् हिंसायां + मन्। कर्म्म हिंसां करोतीति। कृ + हेत्वादौ टः। यद्वा, जीवहतकर्म्माधिकृत्य करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निष्पादयति नरकस्वर्गादिव्यवस्थां करोति वा। धर्म्माधर्म्मात्मकं कर्म्म समीक्ष्य सर्व्वान् शास्तीत्यर्थः। कर्म्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपहिंसायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम्।) यमः। इति मेदिनी॥

कर्म्मकरी, स्त्री, (कर्म्म + कृ + टः। टित्त्वात् + ङीप्।) मूर्व्वा लता। बिम्बिका लता। इति मेदिनी॥ दासी। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा भागवते ३। २३। २७।

"वयं कर्म्मकरीस्तुभ्यं प्रागधि नः करवाम किम्"॥)

कर्म्मकारः, पुं, (कर्म्म वेतनं गृहीत्वा लोहादिभिः खड्गकर्त्तरिकादिकं करोति निर्म्मातीति। कर्म्म + कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) वर्णसङ्करविशेषः। लौहकारः। कामार इति भाषा। स तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ वृषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्म्मकारः, त्रि, (कर्म्म करोति भृतिमृते। कर्म्म + कृ + अण्।) वेतनं विना भारवहनादिकर्म्मकारकः। वेगार इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कर्म्मक्रियः २। इत्यमरः। ३। १। १६॥

कर्म्मकीलकः, पुं, (कर्म्मणा कीलक इव वस्त्रक्षालनरज्जुनादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलकस्वरूपः।) रजकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्म्मजः, पुं, (कर्म्मणो जातः। विषयभोगवासनावशात् क्रमशः मलिनायमानो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः। जन + ड।) कलियुगः। इति शब्दरत्नावली॥

कर्म्मज

वटदत्तः। इति जटाधरः॥ क्रियाजन्ये त्रि। (यथा, मनुः। १२। १०१।

"तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः"॥

कारणभेदेन रोगभेदो यथा।

"बहुभिरुपचारैस्तु येन यान्ति समन्ततः।
ते कर्म्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दारुणाः पुनः"॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः॥)

कर्म्मजगुणः, पुं, (कर्म्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोर्जातो गुण इत्यर्थः।) क्रियाजन्यगुणः। तद्यथा।

"संयोगश्च विभागश्च वेगश्चेते तु कर्म्मजाः"॥

इति भाषापरिच्छेदे॥ ६७॥

कर्म्मठः, त्रि, (कर्म्मणि घटते इति। "कर्म्मणि घटोऽठच्"। ५। २। ३५। इति अठच्।) कर्म्मकुशलः। यथा। मट्टिः। १। ११।

"ज्ञातास्यस्य ततो यतानीत्
स कर्म्मठः कर्म्मसुतानुबन्धम्"॥

प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म्म समापयति यः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मशूरः २। इत्यमरः। ३। १। १८॥

कर्म्मण्यः, त्रि, (कर्म्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत्। यद्वा कर्म्मणा सम्पादि।) कर्म्मयोग्यः। क्रियार्हः। कामुया इति भाषा। कर्म्मणा व्याप्तते इत्यर्थे यप्रत्ययः। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे १। ६१। २०। "सोमोवीरं कर्म्मण्यं ददाति"॥)

कर्म्मण्यभुक्, त्रि, (कर्म्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते। भुज् + क्विप्।) भरण्यभुक्। वेतनोपजीवी। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कर्म्मण्या, स्त्री, (कर्म्मणा सम्पद्यते तत्र साधुरिति यत्। टाप् च।) वेतनम्। मूल्यम्। इत्यमरः। २। १०। ३८॥

कर्म्मन्दी, [न्] पुं, (कर्म्मन्देन भिक्षुसूत्रकारेण स्वनामख्यातऋषिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते यः। कर्म्मन्द + इनिः।) भिक्षुः। सन्न्यासी। इत्यमरः। २। ७। ४२॥

कर्म्मफलं, क्ली, (कर्म्मणः जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्रविहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं परिणाम इत्यर्थः।) कर्म्मविपाकः। (यथा, विष्णुपुराणे १। १९। ७१।

"समस्तकर्म्मभोक्ता च कर्म्मोपकरणानि च।
त्वमेव विष्णो! सर्व्वापि सर्व्वकर्म्मफलञ्च यत्"॥

तथा च मनुः। ११। २३१।

"एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्म्मफलोदयम्"॥)

कर्म्मरङ्गफलम्। इति मेदिनी॥ कामरांगा इति भाषा॥

कर्म्मभूः, स्त्री, (कर्म्मणः क्षत्रियकार्य्यस्य कर्म्मणि वा उचिता उपयोगिनी वा या भूः।) क्षत्रभूमिः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मान्तः २। इति हेमचन्द्रः॥ (आर्य्यावर्त्तदेशः। यथा, विष्णुपुराणम्।

"तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने!।
यतो हि कर्म्मभूरेषा यतोऽन्या भोगभूमयः"॥)

कर्म्मभूमिः, स्त्री, (कर्म्मणः पुण्यात्मसम्पाद्यस्वर्गादिरूपक्रियायाः भूमिः।) आर्य्यावर्त्तदेशः। इति

हेमचन्द्रः ॥ (भारवर्षं यथा, विष्णुपुराणे २।३।१-२।
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने!।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम्" ॥
तथा च रामायणे २।१०९।२८। हेमा।
"कर्म्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म्म यत् शुभम्"॥)

कर्म्ममूलं, क्ली, (कर्म्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म्महेतुकं वा मूलं यस्य। कर्म्मण इव मूलं यस्य वा।) कुशमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्म्मयुगं, क्ली, (क्रियाति हिनस्ति अन्योन्यं यत्र युगे तत् कर्म्म। क्त हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः। कर्म्म हिंसाप्रधानं युगं इति कर्म्मधारयः। कलेः हिंसाप्रधानत्वात् तथात्वम्।) कलियुगम्। इति चिकाण्डशेषः ॥

कर्म्मयोगः, पुं, (कर्म्मसु योगस्तत्कौशलम्।) चित्तशुद्धिजनकवैदिककर्म्म। यथा। निष्कामकर्म्मणात्मज्ञानमित्युक्तं यथा।
"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्"। इति मलमासतत्त्वम् ॥ *॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा।
श्रीभगवानुवाच ॥
"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् ॥
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत्।
कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढ़ात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्জ্জुन!।
कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः ॥
यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्জ্জन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्জ্জन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः ॥
कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्य कार्य्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥
तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्व्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम्।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढ़ात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढ़ाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥
मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभिः ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्व्वज्ञानविमूढ़ांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां कर्म्मयोगो नाम ३ अध्यायः ॥*॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वह्निपुराणे यमानुग्रासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥

कर्म्मरङ्गः, पुं, क्ली, (कर्म्मणे हिंसाक्रियायै तत्फलभक्षणकारिणां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः रज्यते पर्य्याप्यते। क्त हिंसायां इति धातोर्मनिन् प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् ततो कर्म्मन् + रञ्ज + घञ्।) फलवृक्षविशेषः। कामरङ्गा इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे। ३।१७।८। गौ।
"सोमवल्लान् कर्म्मरङ्गान् प्रियालांश्चकचित् कचित्"॥)
तत्पर्य्यायः। शिरालः २ हृद्यदलः ३ दशाकरः ४। इति शब्दचन्द्रिका। कर्म्मारः ५ कर्म्मरकः ६ पीतफलः ७ कर्म्मरः ८ सुङ्गरकः ९ सुङ्गरः १० धरापलः ११ कर्म्मारकः १२। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातहारित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम्। कटुपाकित्वम्। अम्लपित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ तत्फलगुणाः। मधुराम्लत्वम्। बलपुष्टिरुचिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
("कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वादम्लं कफवातहृत्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

कर्म्मरी, स्त्री, (कर्म्म भैषज्योपयोगक्रियां राति ददाति। रा + कः। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः। (वंशरोचनाशब्देऽस्या विस्तृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कर्म्मवश्यः, पुं, (कर्म्म श्रौतस्मार्त्ताद्यनुष्ठानं तत्तच्छास्त्रादेरध्ययनमाचरणादिकं वा वश्यं वश्य तुल्यदृढ़ं यस्य। द्विजेतरजातेः श्रौतादिकर्म्मश्रुतिगोचरज्ञेयतादिहेतुकत्वात् वश्यवत् कठिनं प्रतिभातीति भावः।) शूद्रः। इति महाभारतम् ॥

कर्म्मवाटी, स्त्री, (कर्म्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्तीभूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव। पुष्पवाटिका यथा पुष्पादेराधारस्तद्वदित्यर्थः। तिथीनां हि कर्म्मनिमित्ततया तथात्वम्।) तिथिः। इति हेमचन्द्रः ॥

कर्म्मविपाकः, पुं, (कर्म्मणः अधर्म्ममूलकस्य अशुभफलजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः। इह रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः। अमुत्र नरकभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च।) अशुभकर्म्मजन्यफलस्य विपाकः। रोगादिरूपजन्मान्तरीयाशुभकर्म्मफलभोग इति यावत्। तद्विवरणं यथा,—
"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्याधावरयोनिं व्रजेद्बुधः ॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्षमिर्भवति पातकः।
उपाध्यायस्थलीकन्तु हत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
तल्पायां मनसा वाञ्छंस्तद्दग्धं वाप्यसंशयम्।
गर्दभो जायते जन्तुर्म्मित्रस्त्रैवार्षमाप्नुयात् ॥
मात्रादीतरमाक्रम्य शारिका संप्रजायते।
पितरौ पोड़यित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन्तो हित्वान्यानि निषेवयेत्।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
परदारांभिमर्षात्तु शुको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गे कोकिलो जायते नरः ॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनात् शूकरो जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्षमिः ॥
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रसुप्तो नरकाद्यापि वायसः स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभ्रातरमानाद्य कौशयोनौ प्रजायते।
सूनश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
हतघ्नः क्षमिकः कीटः पतङ्गो दंशिकस्तथा ॥
अश्वं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः।
क्षमिः क्षीरवधकर्त्ता च नागहन्ता च जायते।

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
हत्वान्नमेव मार्ज्जारस्तिलहन्ता च मूषिकः ॥
घृतं हत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम् ।
मधु हत्वा नरो दंशः पूपं हत्वा पिपीलिकः ॥
अपो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते कौशो वह्निहर्त्ता बकस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हत्वा शाकं पचस्य जायते ।
जीवञ्जीवकतां याति रत्नवस्त्रापहारकः ॥
कुकुन्दरिः सुधान् गन्धान् वंशं हत्वा शशो भवेत् ।
षण्डः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहारिद्रस्तु पङ्गुर्वासापहारकः ।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ॥
गृहरत्नहरान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
दृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत् ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणां ।
विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ।
असमिद्धेऽग्नौ हुते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मविघातनम् ।
नैष्ठुर्यं निर्दयत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
निश्चित्य वचनं नृणां कार्पण्यञ्च दृशां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥
दयाभूतेषु सम्वादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

सत्यं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ।
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्" ॥
इति गारुडे कर्म्मविपाकः २२९ अध्यायः ॥

ज्ञातातपश्रुतरुक्तः पापरोगप्रायश्चित्तानां विवरणग्रन्थः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति । तद्यथा दुष्कर्म्मजा रोगा जपदेवार्चनहोमदानादिभिः शमं यान्ति ॥ महापातकजा रोगाः सप्तजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजयक्ष्मा । प्रमेहः । ग्रहणी । मूत्रकृच्छ्रम् । अर्शरी । कासः । अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाला । पक्षाघातः । अश्मरीरोगम् । इत्यादयः । अत्र सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥ उपपापोद्भवा रोगाः षट्जन्मसु जायन्ते । तद्यथाः—जीलदरम् । यक्ष्मा । प्लीहा । शूलम् । व्रणः । श्वासः । जीर्णज्वरः । हृद्रोगः । भ्रमः । मोहः । गलग्रहः । रक्तार्बुदम् । विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥

पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते । तद्यथाः—दण्डापतानकः । चित्रवपुः । कम्पः । विचर्चिका । वल्मीकः । पुण्डरीकम् । इत्यादयः । अत्र षडांशं प्रायश्चित्तम् ॥ अतिपापात् अर्शं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये बहुधा रोगसङ्कराश्च ॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

गोदाने सुशीला सवत्सा पयस्विनी गौः । वृषदाने शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः सुबोऽनड्वान् । भूदाने दशनिवर्त्तनपरिमिता भूः । सवणदाने घृतनिष्कं स्वर्णं तदर्द्धार्द्धं वा । अश्वदाने उपस्करसहितसुशीलाश्वः । महिषदाने स्वर्णायुधयुक्तमहिषी । गजमहादाने सुवर्णघण्टसहितगजः । देवार्चने लक्षोद्यावच्चपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्रद्विजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे लक्षसङ्ख्यकपुष्पकरवीरकल्हारकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपः तद्दशांशघृतगुग्गुलहोमः वरुणमन्त्रैरभिषेचनञ्च । धान्यदाने यष्टिसङ्ख्यकखारी परिमितधान्यम् । वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितषट्वस्त्रद्वयम् ॥ *॥

अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि । दश पञ्चाश्चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तमुपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकाम्यया सङ्कल्प्य द्विजेभ्यो धेनुं शक्तितो दक्षिणाञ्च दत्त्वा तान् वस्त्रालङ्कारैरलङ्कृत्य दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचेत । तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णार्थान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तेभ्योऽनुज्ञामाशिषञ्च प्रतिगृह्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः सह भोक्तव्यम् । इति ज्ञातातपीयकर्म्मविपाकप्रथमाध्यायविवरणम् ॥*॥ जन्मान्तरीयमहापातकप्रेषचिह्नकुनखादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पराकव्रतं महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात्तच्छेषजन्यगलत्कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति स्मार्त्ताः ॥*॥

अथ ज्ञातातपोक्तहिंसास्तेयाऽगम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिख्यन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्गः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ घृतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभ्रघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पलपरिमितकस्तूरिकां दद्यात् ॥
४ उष्ट्रहन्ता	४ विकृतस्वरः	४ कर्पूरकं पलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ छण्णां गां दद्यात् ॥
६ कारहन्ता	६ रूक्षः	६ शुक्लवर्णवृषभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ छणगुल्मिवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थः ...	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कृतप्रासादैः पूर्वैश्च गणशान्तिपूर्व्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोघ्नहा	९ कुष्ठी निर्व्वंशश्च	९ व्रतप्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं शृणुयात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठी	१० पञ्चपल्लवसंयुक्तपञ्चवर्णसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाम्बरान्वितैकरक्तकुम्भं दक्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरिततास्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितयमदेवं पुरुषसूक्तमन्त्रेण संपूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद् ब्राह्मणश्च कलसे सामपारायणं कुर्य्यात् । ततो दशांशं सुवर्णं दत्त्वा पात्रमाल्याभिषेचनं कुर्य्यात् । ततो "यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयानकः । दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु" ॥ इति मन्त्रेण यजमानो यमं विसृज्य तं आचार्य्याय निवेद्य सद्दक्षिणामाचरेत् ।
११ तरक्षुहन्ता	११ केकरेक्षणः	११ गुल्ममयीं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	प्रायश्चित्तम्
१२ पिटहा	१२ चेतनाहीनः	१२ त्रिंशत् प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितां सुवर्णनावं कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमयं ऊर्ध्वं स्थापयित्वा निष्कपरिमितसुवर्णनिर्म्मितं विष्णुं पट्टवस्त्रेण संवेष्य विधानतः पूजयेत्। तत् सर्व्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत्। अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात्॥
१३ बालघाती	१३ मृतवत्सः	१३ ब्राह्मणोद्वाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणञ्च कुर्य्यात्। महाद्रव्यदानं कारयेत्। तद्दशांशेन अयुतसंख्यकदूर्व्वया च कृत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशसुवर्णानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात्। अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। तत आचार्य्यो वरुणदैवतमन्त्रैर्दम्पतीः स्नापयेत्। यजमान आचार्य्याय वस्त्राभरणानि दद्यात्॥
१४ ब्रह्महा	१४ पाण्डुकुष्ठी	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपल्लवपञ्चवर्णसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमयदलपद्मं विन्यस्य तदुपरि पलार्द्धार्द्धपरिमितसुवर्णनिर्म्मितदशहस्तं चतुर्म्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं त्रिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत्। ततः पूर्व्वादिकुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् मूलैः पठेयुः। ततो मध्यकुम्भे तिलाक्तघृतहोमैरभिर्यहशान्तिपुरःसरं दशांशेन होमं कुर्य्यात्। ततो ब्राह्मणो द्वादशाहेनेदं कर्म्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत्। ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिलोदकानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्य्याय निवेदयेत्॥
१५ मातृहा	१५ मूकः	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा "सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते। दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि"॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्मणाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्জ্জयेत्।
१६ महिषीघाती	१६ ह्रस्वगुल्मी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रकृतिं दद्यात्॥
१७ मातृहा	१७ अन्धः	१७ पितृहवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्॥
१८ मार्जारहा	१८ पीतपायिः	१८ निष्कमितस्वर्णनिर्म्मितं पारावतं दद्यात्॥
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्राणि घृतधेनुं तिलधेनुञ्च दद्यात्॥
२० वकघाती	२० दीर्घनसः	२० शुक्लां गां दद्यात्॥
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्तार्बुदी	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत्॥
२२ शुकसारिकाघाती... ...	२२ स्खलितवाक्	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात्॥
२३ शूकरहन्ता...	२३ दन्तुरः	२३ सदक्षिणं घृतकुम्भं दद्यात्॥
२४ शूद्रहन्ता	२४ दण्डापतानकः	२४ एकं प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात्॥
२५ पृष्ठगाहा	२५ विषादकः	२५ खञ्जवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्॥
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ दशाश्वत्थरक्षान् रोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत्॥
२७ हरिणघाती...	२७ खञ्जः	२७ पलपरिमितसुवर्णाश्वं दद्यात्॥ * ॥ "हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता। तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्"॥ इति श्रीतातपोक्तकर्म्मविपाकद्वितीयाध्याये हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम्॥ * ॥
१ अभक्ष्यभोक्ता	१ क्रमिकोदरः	१ भीमपक्षकोपवास कुर्य्यात्॥
२ असृग्रसस्पृष्टान्नभोक्ता ...	२ क्रमिकोदरः	२ त्रिरात्रमुपवसेत्॥
३ गर्भपातकर्त्ता	३ यकृत्प्लीहजलोदररोगी ...	३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यताम्रान्वितजलधेनुदानं कुर्य्यात्॥
४ दावाग्निदः	४ रक्तातिसारी	४ उदपानं वटवृक्षरोपणञ्च कुर्य्यात्॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खण्डितः	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलद्वयपरिमितरूप्यञ्च द्विजातये दद्यात्॥
६ द्रव्ये सति कदन्नदः... ...	६ मन्दोदराग्निः	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत्॥
७ धूर्त्तः...	७ अपस्मारी	७ ब्रह्मकूर्म्ममयीधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात्॥
८ परनिन्दावान्	८ खल्लीटः	८ काञ्चनसहित धेनुं दद्यात्॥
९ परान्नविघ्नकर्त्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्य्यात्॥
१० परोपतापी	१० शूली	१० अन्नदानं रुद्रजपञ्च प्रकुर्व्वीत॥
११ परोपहासकृत्	११ काणः	११ सकाञ्चनां गां दद्यात्॥
१२ मिथुनः	१२ श्वासकासी	१२ सहस्रपलसम्मितं घृतं दद्यात्॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ व्यप्रतिष्ठः	१३ वत्सरत्रयपर्य्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेचनानन्तरं शास्त्रोक्तविधिना समां गम्यामुद्वाहयेत् सुपूजितं विप्रराजञ्च संस्थापयेत् ॥
१४ मद्यपः	१४ रक्तपित्ती	१४ सर्पिषो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्द्धघटञ्च दद्यात् ॥
१५ मार्गहा	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात् ॥
१६ रजस्वलाद्यन्नभोक्ता ...	१६ क्षमिलोदरः	१६ चिरात्रं गोमूत्रयावकं भुञ्जीत ॥
१७ विषदः	१७ कृद्रिरोगी	१७ दश पयस्विनीर्गा दद्यात् ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षघातवान्	१८ सत्यवर्त्तिने निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात् ॥
१९ सुरापः	१९ शशावदन्तः	१९ प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महारुद्रं जप्त्वा तद्दशांशं तिलैर्हुत्वा वरुणदैवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्य्यात् ॥
२० सुरालये जले वा मूत्रपुरीषकारी ...	२० गुदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्चनं गोदयदानं प्राजापत्यमेकञ्च कुर्य्यात् ॥ * ॥ इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकाष्टतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥
१ अगम्याभिगामी	१ ध्रुवमण्डली	१ कार्पासभारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकतिलषष्ठिमितहेमधेनुं "सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य्य दद्यात् ॥
२ अश्वयोनिगामी	२ गुदभ्रंशी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्यकमलकरवकशिरःस्नानं कुर्य्यात्। स्त्रीणामपि तत्तत्पुरुषसंसर्गात्तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ आमान्नहारी	३ हीनदीप्तिः	३ निष्कद्वयस्वर्णनिर्म्मिताश्विनीकुमारौ दद्यात् ॥
४ इक्षोर्विकारहारी... ...	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ॥
५ ऊर्णाहारी	५ लोमशः	५ कम्बलान्वितनिष्कमितस्वर्णनिर्म्मितवह्निमूर्तिं अर्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥
६ औषधापहर्त्ता	६ सूर्य्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्य्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
७ कन्दमूलहारी	७ रूक्षपाणिः	७ यथाशक्ति देवगृहं उद्यानञ्च कुर्य्यात् ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वितः ...	८ ब्राह्मणमलङ्कृत्य तस्मै घृतपलं कांस्यं दद्यात् ॥
९ गुरुजायाभिगामी... ...	९ मूत्रकृच्छ्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे षड्गुणिष्कस्वर्णनिर्म्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत। सामवेदी ब्राह्मणस्तच्च सामवेदमाचरेत् विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्यापोऽहमित्युच्चार्य्य ब्राह्मणाय दद्यात्। "यादसामधिपो देवो विश्वेषामधिपो वरः। संसारनौकर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे" ॥ इति मन्त्रेण आचार्य्याय स्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
१० चाण्डालीगामी	१० हीनमुष्कः	१० माहगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥
११ तपस्विनीप्रसङ्गी	११ प्रमेहगदी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
१२ तपस्विनीसङ्गमी	१२ अश्मरीगदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितघृतद्रोणपरिमितितिलञ्च दद्यात् ॥
१३ ताम्बूलहारी...	१३ श्वेतौष्ठः	१३ सदक्षिणोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात् ॥
१४ ताम्रचौरः	१४ औडुम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं घृतपलपरिमिततामदानञ्च कुर्य्यात् ॥
१५ तैलचौरः	१५ कण्डूादिपीड़ितः	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ॥
१६ चक्षुहारी	१६ नेत्ररोगवान्	१६ उपोष्य विधिवद्घृतधेनुं दद्यात् ॥
१७ दधिचौरः	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ॥
१८ दारुहारी	१८ खिन्नपाणिः	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात् ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गी... ...	१९ दुष्टरक्तदृक्रोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् ॥
२० दुग्धहारी	२० बभ्रुमूत्रकः	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कर्णे रुद्रं जपेत् महाज्वरे महारुद्रं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महारुद्रातिरौद्रौ च जपेत् ॥
२२ नानाविधद्रव्यचौरः ...	२२ ग्रहणीयुक्तः	२२ शक्त्यनुसारेणान्नोदकवस्त्राणि हेम च दद्यात् ॥
२३ पक्वान्नहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसंख्यकगायत्रीं जपेत् तिलकरवकं तद्दशांशहोमञ्च कुर्य्यात् ॥
२४ पट्टसूत्रहर्त्ता	२४ विलोमा	२४ धेनुं दद्यात् ॥
२५ पशुयोनिगमी	२५ मूत्राघाती...	२५ तिलपात्रद्वयं दद्यात् ॥
२६ पिठ्यस्त्रगन्ता	२६ दक्षिणांशभ्रंशी	२६ शक्तितः अजां दद्यात् ॥
२७ पुत्रजायाभिगामी... ...	२७ क्षयकुष्ठी	२७ खसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्ततिलकरवकदशांशहोमञ्च कुर्य्यात् ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ फलहारी	२८ ग्रन्थिताङ्गुलिः	२८ द्विजातये अयुतसंख्यकनानाफलं दद्यात् ॥
२९ भाट्टजायाभिगामी ...	२९ गुल्मकुष्ठी	२९ स्वसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्तातिलकरणकदशांशहोमञ्च कुर्य्यात् ॥
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्	३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात् ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ एठकुब्जः	३१ कृष्णाजिनं प्रदद्यात् ॥
३२ भाट्टगामी	३२ लिङ्गहीनः	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितनरवाहनकुबेरं पुरुषसूक्तेन यजेत् । अथर्व्ववेदविद्ब्राह्मणस्तत्र अथर्व्वोक्तकर्म्म कुर्य्यात् । ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्म्मितपुत्रिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात् । "निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याद्रेरधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु" ॥ इति मन्त्रेण तं कुबेरं आचार्य्याय दद्यात् ॥
३३ भाट्टस्वसृगन्ता	३३ नानाङ्गे व्रणवान्	३३ दासदानं अगम्यागमनप्रायश्चित्तञ्च कुर्य्यात् ॥
३४ मृतभार्य्याभिगामी... ...	३४ मृतभार्य्यः	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ रक्तवस्त्रप्रवालहारी ...	३५ रक्तवातवान्	३५ मणिरागसमन्वितां सवस्त्रां महिषीं दद्यात् ॥
३६ लौहहारी	३६ कर्ब्बूराङ्गः	३६ एकदिनमुपोष्य घृतपललौहं दद्यात् ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुष्ठी...	३७ निष्कमितहेमनिर्म्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मञ्च दद्यात् ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी... ...	३८ मूकः	३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणं न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्यः	३९ महारुद्रजपादिकं कुर्य्यात् तद्दशांशघृतलाजसमिद्भिर्यथाविधि जुहुयात् मृतवत्सोक्तसर्व्वकर्म्म च कुर्य्यात् ॥
४० विप्रहेमहृत्	४० कुलघ्नः	४० चान्द्रायणव्रतानन्तरं सुवर्णघृतं दद्यात् ॥
४१ शाकहारी	४१ नीललोचनः	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिहयं दद्यात् ॥
४२ शुक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्द्धजः	४२ उपवासानन्तरं पलघृतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाङ्गः	४३ अग्नौ लक्षसंख्यकपद्मैर्होमं कुर्य्यात् ॥
४४ खगोवस्त्रीप्रसङ्गी... ...	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ स्वजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् ॥
४६ स्वसुतागामी	४६ रक्तकुष्ठी	४६ पूर्ब्बवत् पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छन्नकलसं संस्थाप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रं निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत् । तत्र ऋग्यजुःसामानि समाचरेत् ब्राह्मणं सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै घृतसुवर्णनिर्म्मितपुत्रिकां दद्यात् । "देवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः । घृतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु" ॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥*॥

इति घृतातपीयकर्म्मविपाके चतुर्थाध्यायोक्तस्येयप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्यायोक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥*॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्धदेहिकपूर्ब्बकालीनतत्पुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१ अनध्यायेऽध्ययनकर्त्ता ...	१ विद्युदाहृतः	१ विद्यादानं कुर्य्यात् ॥
२ अस्पृश्री	२ अस्पृश्यसङ्गी मृतः... ...	२ वेदपारायणं कुर्य्यात् ॥
३ करवृत्तिः	३ उल्कहतः वृषहतः ...	३ यथाशक्ति काञ्चनं दद्यात् ॥
४ कुमतिप्रदः	४ विषहतः	४ क्षेत्रसंयुतां मेदिनीं दद्यात् ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिहतः	५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ क्षत्तवासाः निक्षन्तनश्च ...	६ क्षुमिहतः	६ द्विजाय गोधूमान्नं दद्यात् ॥
७ क्रतुनिन्दकः श्रुतिनिन्दकोऽपि पाठः ...	७ शस्त्रहतः	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ गुरुघाती	८ शय्यामृतः	८ निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितपात्रस्थितविष्णुधिष्ठिततूलीसमन्वितशय्यां दद्यात् ॥
९ द्विजाचौरः	९ दवहतः दारुहतः ...	९ सदने सभां कुर्य्यात् ॥
१० दोही	१० संस्कारहीनमृतः	१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ द्विजनिन्दाकर्त्ता	११ प्रस्तरहतः	११ सवत्सां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ द्विजवस्त्रहृत्	१२ अनपत्यमृतः	१२ नवतिं लक्ष्माणि चरेत् ॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्ध्वदेहिकपूर्व्वकालीनपुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ नित्यपहारकः	१३ कुक्कुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यत्रादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ स्त्रपनाशकः...	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमितहेमगजं दद्यात् ॥
१५ पशुहिंसकः	१५ चौरहतः	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाखिकः	१६ अरण्ये शूकरहतः ...	१६ कुक्कुरहतवत् ॥
१७ मत्सरी	१७ शौचहीनमृतः	१७ द्विनिष्कस्वर्णजहरिं दद्यात् ॥
१८ मद्यविक्रेता...	१८ पतितमृतः...	१८ षोड़शप्राजापत्यानि कुर्य्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वृषं दद्यात् ॥
२० मेदिनीचौरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्व्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्त्ता	२१ वह्निहतः	२१ स्वशक्तित उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्मयपुरुषं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहृत्	२३ वृक्षहतः	२३ स्वर्णसंयुतं सौवर्णवृक्षं दद्यात् ॥
२४ गौहृत्	२४ अतीसारमृतः	२४ संयतो वह्निसङ्ख्यकगायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषदः	२५ सर्पदष्टः	२५ नागबलिदानं काञ्चनदानञ्च कुर्य्यात् ॥
२६ ग्रहरन्ध्रोदी...	२६ ग्रहक्षिप्तः	२६ वस्त्रसंयुक्तवृषभं दद्यात् ॥
२७ ब्राह्महृत्	२७ वान्तमाश्रित्य मृतः-असृग्दृसर्गेनमृतश्च ...	२७ सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचकः	२८ शकटहतः...	२८ उपस्करान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवृषभं दद्यात् ॥
३० खदर्पकार्य्यकारकः... ...	३० साकिन्यादिहतः	३० यथोचितं मन्त्रं जपेत् ॥
३१ हिंस्रः	३१ उद्बन्धनमृतः	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ हयाहतः	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ॥
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्म्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विसूचिकामृतः	३४ घृतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ कण्ठकबलमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरोगमृतः	३६ अष्टौ छत्रान् समाचरेत् ॥ * ॥
		इति ज्ञातातपीयकर्म्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सपलसप्तधान्योपरि पञ्चपल्लवसव्यैर्घधिसंयुक्तं छत्रवस्त्रसमाच्छन्नमकालमृतं कलसं संस्थाप्य तत्र महिषासनसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डहस्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतं निष्कपरिमितं प्रेतरूपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेन दुग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे षड़ङ्गवृतं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजादिकं आत्मविशुद्ध्यर्थं गायत्रीजपं ग्रहशान्तिपूर्व्वकदशांशतिलहोमञ्च कुर्य्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सतिलमुदकं दद्यात् ।

"इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तवैे प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम" ॥

इति मन्त्रेण मधुघृतसंयुक्तप्रस्थमितकृष्णतिलपिण्डपिण्डं प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमानः प्रेतमुद्दिश्य तिलपात्रसंयुतान् द्वादशछत्राकलसान् विष्णुमुद्दिश्यैकं कलसञ्च दद्यात् । वरायुधधरः शुचिराचार्य्यः वरुणदेवतमन्त्रैः कलसोदकैर्दम्पती अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्य्याय दक्षिणां दद्यात् नारायणबलिञ्च कुर्य्यात् ॥ * ॥

"एवं कृते विधानेन प्रकुर्य्यादौर्द्ध्वदेहिकम् ।
ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पावितास्तर्पितास्तथा ॥
दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः" ॥

इति ज्ञातातपीयकर्म्मविपाकषष्ठाध्यायोक्तागतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव १५ अध्याये उक्ताः ।

"पतितात् प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद्द्विजः ।
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतितयाजकः ॥
उपाध्यायस्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ।
तल्पायां मनसा वाऽपि तद्व्रत्य चाप्यसंयमः ॥
गर्द्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः ।
मातापितरावाक्रुश्य शारिका सम्प्रजायते ॥
भ्रातुः पत्न्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।
तामेव पीड़यित्वा तु कङ्कत्वं प्रपद्यते ॥
भर्त्तपिण्डमुपाश्नन् यस्तदिष्टं न निषेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासघ्नन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपांस्तथा ॥
कलायान् कलमान् मुद्गान् गोधूमानतसीस्तथा ।
शस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाच्छन्तुरचेतनः ॥
सञ्जायते महावल्गो मूषिको वभ्रुसन्निभः ।
परदारानिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ॥
स्त्रा गृध्रगोवृको गृध्रो व्याघ्रः काङ्क्षत्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्य्याञ्च दुर्बुद्धिर्योधर्षयति पापकृत् ॥
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्युतः ॥
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्याञ्च पापकृत् ।
प्रधर्षैव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ॥
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
पुनर्दाता च कन्याया कृमिरेवोपजायते ॥
देवता पितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।
प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्प्रजायते ॥
श्लेष्मं पित्तसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥
शूद्रस्य ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।

सूकरः कृमिको मद्गुखण्डालस्य प्रजायते ॥
अक्षतश्चोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः ।
क्षतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुक्कशो जायते ततः ॥
अश्रस्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य गुणस्य तत् ।
हत्वान्नन्तु स मार्जारो जायते नरकाच्युतः ॥
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हत्वा तु मूषिकः ॥
घृतं हत्वा तु नकुलः काको मद्गुरजामिषम् ॥
मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
वीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि कृमिः ॥
चोरयित्वा पयस्त्वापि बलाका सम्प्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥
मधु हत्वा नरो दंशः पूपं हत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलदः ॥
आसवस्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
अयो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥
पत्नीर्णं चोरयित्वा तु ककरत्वञ्च गच्छति ।
कोषकारस्य कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
दुकूले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुकः ।
तथैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता वकस्तथा ।
मयूरो वर्णकान् हृत्वा शाकपक्षञ्च जायते ॥
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।
कुकुन्दरिः सुभान् गन्धान् वासो हृत्वा शशो भवेत् ॥
गृध्रः फलापहरणात् काष्ठस्य घुणकीटकः ।
पुष्पापहृद्विहङ्गश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृणगुल्मलतावल्लित्वक्सारतरुजां क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुक्कशादि जुगुप्सितम् ।
षण्ढबन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाधते ॥
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्कृयश्चिनो गुरोः ॥
जायामन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
प्राप्नोति गृध्रतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
यः करोति नरो हीममसमिद्धे विभावसौ ।
सोऽजीर्णाद्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते" ॥१॥
नानापुराणोक्तकर्म्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१ । अकिञ्चनता । यः किल प्रभूतधनवानपि धर्म्मनिन्दको देवाग्निब्राह्मणादरिद्रेभ्यः किञ्चिदपि धनं न दत्तवान् । स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतैः प्रपीड़िती लोलाख्यनरके, सर्व्ववस्त्वान् पशुव्रपि निराशः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मान्तरं परिगृह्याकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बह्वना क्लेशेनापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥

२ । अपुत्रता बहुपुत्रता च । यस्तु गवीमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरे मरुप्रभृतिस्थले उषित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्रविहीनो बहुपुत्रो वा भवेदिति ॥

३ । अर्शोरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्म्मनियतां ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्महा भ्रूणहा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढान्धतमसावृतं तामिस्राख्यं नरकं गत्वा कर्म्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्शोरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४ । अल्पायुःसन्तानता । यो हि तृषार्त्तां वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अल्पायुषः सन्ताना भवेयुः ॥

५ । अस्रशरीरोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूयशोणितसंमिश्रे नरके प्रपीड़ितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अस्रशरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६ । उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ द्विजादिकं मागार्हं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अधःशिरा नाना दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्म्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेषु गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रमकराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७ । कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्म्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु लोकं पीड़येत् स पित्तप्रबलकेन कासेन पीड़ितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्थानविनष्टकारी स वातकासेन पीड़ितो भवेत् । यस्तु जलाशयध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीड़ितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णुं शिवञ्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्निपातोत्थकासपीड़ितः स्यात् । यश्च विना पशुं हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्व्वदोषोत्थकासेन ग्रस्यते । यदुक्तं तन्त्रे पुराणे च,—
"अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नरः ।
सर्व्वदोषोत्थकासेन ग्रस्यते गृध्रु भूपते!" ॥

८ । कुब्जत्वम् । यदुक्तं पुराणेषु ।
"देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् ।
ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् ॥
श्मशाने जायते दृष्टः काकगृध्रोपसेवितः ॥
भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषं भुवम्" ॥

९ । गर्भस्रावः । या काचित् नारी हिंसापरतन्त्रा सती सपत्नादीनामन्यासां स्त्रीणां दुष्टौषधादिभिर्दुर्म्मन्त्रैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति सा नरकान्निर्मुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुत्रान्तरेण ऐश्वर्य्यवत्यपि गर्भस्रावदुःखैः प्रपीड़िता भवेत् ।

१० । गलगण्डः । यः खलु मोहाद् गुरुस्त्रीकण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः निर्जने प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगाक्रान्तः सीदेत् ॥

११ । ग्रहणी । ये च धनलुब्धकाः प्रभूतधनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्नन्ति न किमपि धर्म्मकार्य्यं कुर्व्वन्ति । तथा ये च परस्वापहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भार्य्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः घोरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दग्धाः कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमासाद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२ । छिन्ननासिकता । श्रुतिस्मृतिकथाविघ्नकारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्य्यां पिशाचैः सह बहुकालमुषित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्म्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य छिन्ननासिको जायते ॥

१३ । छिन्नहस्तता, छिन्नपादता च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो दृढं वा ताड़येत् स मृतो यमलोके बहूनि कष्टान्यनुभूय छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा इह जायते ॥

१४ । जलोदरः । यदुक्तं पुराणेषु ।
"ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः ।
भक्षते स तु दुष्टात्मा जलोदररुजा ततः" ॥

१५ । दौर्भाग्यम् । येन च सर्व्वासु ऋतौयासु वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६ । नेत्ररोगः । दीपहरणकर्त्ता परस्त्रीप्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगेणाक्रान्तो भवेत् ॥

१७ । पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्ररहितं पुरुषं हन्ति । स मूढः आयुःशेषे क्रकराख्ये निरये उषित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ ततः क्रमशो मृगव्याघ्रयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्ययोनौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैवरोगेण पीड्यते ॥

१८ । पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्य्यारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करै बहुधा दुःखं प्रापितः पुनः कर्म्मपाकेन मानुषीं योनिमासाद्य पाण्डुरोगेण म्रियते ॥

१९ । प्रदरम् । या योषित् बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्व्वं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शुकी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२० । वन्ध्यता । येन जलपिपासुर्वत्सः प्रतिनिषिद्धः । यस्तु अदक्षिणं व्रतं करोति यो हि मिश्रफलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीभावमवलोक्य विघ्नं कुरुते ते सर्व्वे वन्ध्यत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१ । भगन्दररोगः । आचार्य्यभार्य्यागन्तारो-नराधमाः स्त्रीबालवृद्धधनापहारिणश्च मृत्युमधि

गत्य विण्मलाख्ये नरके बहुदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दररोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम्। येन मूढ़ेन विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम्। स मृतो नरकं प्राप्य कर्म्मान्ते शरीरनाशकारिया अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत्।

२३। मृतभार्यता। यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमतिक्रम्य उद्वहेत् स मृतभार्यो जायेत। यस्तु सप्तम्यां तैलं स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्य्या विनश्यति ॥

२४। मेहः। यदुक्तं पुराणेषु

"मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्म्मप्रभावजाः।
तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥
मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा।
इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥
फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः।
वसारक्तश्च माञ्जिष्ठो मज्जालाख्यस्तथा गजः ॥
सदृश्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक्।
नामानुसारतः पूर्व्वं कर्म्म ज्ञात्वा विधिश्चरन्।
पूर्व्वं मैथुनहृद्यस्तु शौकरीयोनिमाव्रजेत् ॥
तत्रान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्दितो भवेत् ॥
माहागमी बलान्मोहात् मधुमेही भवेन्नरः।
रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते ॥
सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत्।
रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् ॥
मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥
चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥
स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः।
कालमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥
रजस्वलायां रतिलुब्धकमेहार्दितो भवेत्।
मज्जामेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरन् ॥
इक्षुमेहस्तिदुर्वृत्तो विधवागतिदोषतः।
ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति ॥
अज्ञतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥
मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीश्चात्मनः सुताम् ॥
स्वश्रूञ्चैवाच्चतारक्तां भ्रातृभार्य्याश्च मातुलीम्।
गुरुस्त्रीं राजपत्नीश्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम्।
मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीड़िताः ॥
तावन्ते तत्र दुर्वृत्ता मत्तः शृणु वदामि ते ॥
अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया।
दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम्।
खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥
नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम् ॥
शूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः।
पिपीलिकास्त्रयो मासा ऋक्षिकाब्दमात्रकम्।
भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सरुजा विफलेन्द्रियाः ॥
तत्राधर्म्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु।
प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्" ॥

२५। यक्ष्मरोगः। विप्रहन्ता न्यासापहर्त्ता वृत्तिच्छेदकारी प्रजापीड़को गुरुविद्वेषी मूढ़ो यक्ष्मकासाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम्। अतिदुराचारी परद्रव्याभिलाषी पितृव्यबधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीड़ितो भवेत् ॥

२७। श्वेत्यात्वम्। या नारी मृते भर्त्तरि परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्तं आयसं पुरुषमालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अश्वेषपुरुषैः रममाणा अश्वेतत्वमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम्। या खलु यौवनेनातिगर्व्विता रमणी विरूपत्वात्मवशगं पतिं दिवा निन्दति रात्रौ शय्यां न भजते आज्ञा च रुष्टा भवति सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रणया पीड़िता भवेत् ॥

२९। श्वासकासः। श्वासकासस्तु महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदात् षड्विधा। १। यस्तु यज्ञमनासाद्य श्वासं निरुध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं भक्षयति स महाश्वासेन पीड्यते। २। पुराणकथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्ध्वश्वासेन निगृह्यते। ३। निषिद्धदानग्रहणात् छिन्नश्वासयुतो भवेत्। ४। यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति स तमकश्वासैः पीड्यते। ५। पाकविघ्नतो हि जीवः क्षुद्रश्वासैर्गृह्यते ॥

३०। हृद्रोगः। यस्तु लोभात् द्वेषाद्वा परपीड़ाप्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्म्मव्यथां जनयेत् स मृतो दुर्वहं नरकमधिगम्य कर्म्मान्ते अतिदारुणैर्हृद्रोगैः पीड़ितो भवेदिति ॥ * ॥)

कर्म्मशीलः, त्रि, (कर्म्म शीलं कर्म्मकरणरूपस्वभावो यस्य। कर्म्म शीलयतीति वा।) यः फलनिरपेक्षः स्वभावतः कर्म्म करोति सः। तत्पर्य्यायः। कार्म्मिः २। इत्यमरः। ३। १। १८॥

कर्म्मशूरः, त्रि, (कर्म्मणि शूरः दक्षः।) कर्म्मठः। फलपर्य्यन्तकर्म्मसमापकः। इत्यमरः। ३।१।१८॥

कर्म्मसचिवः, पुं, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा सचिवः सहायः।) कर्म्मोपयुक्तसचिवः। अच्छपटलाध्यक्षादिः। इत्यमरः। २। ८। ४॥

कर्म्मसन्न्यासिकः, पुं, (कर्म्मणां सन्न्यासः स अस्यास्य इति ठन्।) यतिः। सन्न्यासी। इति हलायुधः। २। २३९॥

कर्म्मसाक्षी, [न्] पुं, (कर्म्मणां साक्षी। यद्वा कर्म्म साक्षात् पश्यति प्रतक्षं करोतिति।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा, "सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिणः" ॥ क्रियासाक्षात्कारिणि, त्रि। यथा,—महाभारते। १। ४७। २९।

"हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति"॥)

कर्म्मक्षमः, त्रि, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा क्षमः समर्थः।) कर्म्मकरणसमर्थः। तत्पर्य्यायः। अलंकर्म्मीणः २। इत्यमरः। ३। १। १८॥

कर्म्मान्तः, पुं, (कर्म्मणः जीवकृतसुकृतदुष्कृतक्रियायाः अन्तो यत्र। कर्म्मणः कृषिकार्य्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसंग्रहरूपक्रियायाः अन्तो यत्र वा।) कर्म्मभूः। क्षेत्रभूमिः। इति हेमचन्द्रः॥ ("अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् बाहनानि च" ॥ इति मनुः। ८। ४१९॥)

कर्म्मारः, पुं, (कर्म्म लोहनिर्म्माणादिकार्य्यं अर्च्छति गच्छति प्राप्नोति वा। कर्म्म + ऋ + अण्।) कर्म्मकारः। कामार इतिभाषा॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ३। ५। ६।

"ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः"॥

तथा, मनुः। ४। २१५।

"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च"॥)

वंशः। वाँश इति ख्यातः। कर्म्मरङ्गः। इति राजनिर्घण्टः। कामराङ्गा इति भाषा॥

कर्म्महः, पुं, (कर्म्म अर्हतीति। अर्ह + अण्।) पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः। क्रियायोग्ये त्रि॥

कर्म्मिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन कर्म्म कर्तुं समर्थः कर्म्मी वा। कर्म्म + इष्ठन्। इनेर्लुक्।) क्रियावान्। अतिशयकर्म्मविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥

कर्म्मी, [न्] त्रि, (कर्म्मास्यस्य "व्रीह्यादिभ्यश्च"। ५। २। ११६ इति इनिः।) कर्म्मविशिष्टः। ("यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः स्त्रीगालोकाश्चवन्ते" ॥ इति मुण्डकोपनिषदि। १। २। ९। यथा च, भागवते १। ३। ८।

"तृतीयमृषिसर्गञ्च देवर्षित्वमुपेत्य सः।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्म्यं कर्म्मिणां यतः" ॥)

कर्म्मोरः, पुं, (कर्म्म + ईरन्।) किर्म्मीरवर्णः। इत्यमरटीका॥

कर्म्मेन्द्रियं, क्ली, (कर्म्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां सम्पादनाय इन्द्रियं कर्म्मनिमित्तं इन्द्रियं वा।) कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम्। यथा। वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५। इति वेदान्तः॥ (यथा च, मनुः। २। ९१।

"बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वकाः।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते" ॥)

कर्व्व दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पं-अकं-सेट्।)

कर्व्वः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु। कॄ + "कॄग-शॄदॄभ्यो वः"। उणां। १। १५५ इति वः।) कामः। (क्षयति हिनस्तीति। कॄ + वः।) उन्दुरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कर्व्वटं, क्ली, (कर्व्वं सुन्दरत्वात् सर्व्वं घटति प्राप्नोतीति। पृषोदरादित्वात् वलोपे साधुः।) पुरम्। नगरम्। इति जटाधरः॥

कर्व्वटः, पुं क्ली, (कर्व्व + घटन्प्रत्ययः।) द्विशतग्राममध्ये मनोरमस्थानम्। ग्रामशतस्थगनाः क्रयविक्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति सः। इति केचित्॥ चतुःसमग्रामः। इत्येके॥ चतुःसमं गृहस्थानम्। इत्यपरे॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥ चतुःशतग्रामसंग्रहस्थानम्। इति सारसुन्दरी॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः। २। १६७।

"धनुःशतं परीहारो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत्।
द्वे शते कर्व्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" ॥

देशभेदः। यथा, महाभारते। २। ३०। २२।

"तामलिप्तं च राजानं कर्व्वटाधिपतिं तथा।
सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः" ॥)

कर्व्वुरः, पुं, (क्षयति हिनस्ति प्राणिनः। किरति विक्षिपति जीवानिति वा। कॄ + "कॄगशॄदॄच-

तिभ्यः ष्वरच्" । उणां । २ । १२३ । इति ष्वरच्।) राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ व्याघ्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, उणादिटीकायां "कर्व्वुरो व्याघ्रराक्षसोः" । २ । १२३ ॥)

कर्व्वरी, स्त्री, (कर्व्वर + षित्वात् ङीष् ।) शिवा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हिङ्गुपत्री । इति जटाधरः ॥ (व्याघ्री । राक्षसी । इत्युणादिवृत्तिः । २ । १२३ ॥)

कर्व्वुरः, पुं, (कर्व्वति हिनस्ति सदर्पो भवति वा । कर्व्व दर्पे हिंसायाञ्च । "मन्नुरादयश्चेति" + उरच् ।) राक्षसः । इति शब्दार्णवः ॥ चित्रवर्णः । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ शटी । इति भरतः ॥

कर्व्वूरः, पुं, (कर्व्व + खर्व्वूरादित्वात् ऊरः । उणां १ । ८२ ।) राक्षसः । शटी । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥

कर्षूः, पुं, (कृष् + यत् ।) कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः । कचूर इति हिन्दीभाषा ॥

कर्षः, पुं क्ली, (कृष् विलेखने घञाद्यच् । कर्मणि करणे वा घञ् ।) षोडशमाषकपरिमाणम् । अशीतिरत्तिकाः । तत्पर्य्यायः । अक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ८९ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् । तत्पर्य्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ विड़ालपदकम् ४ पिचुः ५ पाणितलम् ६ उड़ुम्बरम् ७ तिन्दुकम् ८ कवड़ग्रहः ९ । इति परिभाषा ॥ दशमाषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

("कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चिपाणिश्च तिन्दुकम्" ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे । १ अध्याये ॥)

कर्षः, पुं, (कृष् + भावे घञ् ।) कर्षणम् । इति मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्षकः, त्रि, (कर्षति भूमिमिति । कृष् + ण्वुल् ।) कृषिजीवी । कृषाण इति भाषा ॥ ("सुखमापतितं सेवेत दुःखमापतितं सहेत् । कालप्राप्तमुपासीत ह्रस्यानामिव कर्षकः" ॥ इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥) तत्पर्य्यायः । क्षेत्रजीवः २ कृषिकः ३ कृषीबलः ४ । इत्यमरः । २ । ९ ९ ॥ कार्षकः ५ । इति तट्टीका ॥ आकर्षणकर्त्ता च ॥

कर्षणं, क्ली, (कृष् + भावे ल्युट् ।) कृषिकर्म्म । लाङ्गलादिना भून्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन् इति भाषा ॥ (प्रोषणम् । पीड़नम् । यथा मनुः ७ । ११२ । "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" ॥)

कर्षणिः, स्त्री, (कृष् + अनिः ।) असती । इत्युणादिकोषः ॥

कर्षणी, स्त्री, (कर्षण + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रीरिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्षफलः, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं फलं यस्य ।) विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,—

"विभीतकस्त्रिफलकः स्यात्कर्षः कर्षफलस्तु सः । कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः" ॥

गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ॥)

कर्षफला, स्त्री, (कर्षफल + टाप् ।) आमलकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कर्षार्द्धं, क्ली, (कर्षस्य अर्द्धम् ।) तोलकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योः" । "कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथाकर्षश्च" ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहव्वराधिकारकासाधिकारयोः ॥)

कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष् + णिनिस्ततो ङीप् ।) स्त्रीरिणीवृक्षः । अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थितलौहम् । तत्पर्य्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३ कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (चि । मनोहारी । यथा रघुः १९ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः" ॥)

कर्षूः, पुं, (कृष् + "कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः" । उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) वार्त्ता । करीषाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अत्र कृषिः । इति रमानाथः ॥ जीविका । इति भरतः ॥

कर्षूः, स्त्री, (कृष् विलेखने + "कृषिचमितनीति" ऊः उणां १ । ८२ ।) कुल्या । अल्पा कृत्रिमा सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् । इति रत्नकोषः ॥ इक्षुखातः । इति मेदिनी ॥ तद्यथा । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तः रास्तथाधः खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकैकस्मिन्नाज्याहुतित्रयं जुहुयात् । इति श्राद्धविवेकधृतविष्णुसूत्रम् ॥

कर्हि, व्य, (किम् + "अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्" । ५ । ३ । २१ इति । र्हिल् कादेशः ।) कदा । कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कबे इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।

"कर्हिस्वित्तदिन्द्र यद्भिर्भवन्वी-
रैर्वीरान् नीलयासे जयाजीन्" ॥)

कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिश्चेति विग्रहः । पाणिनिमतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् मुग्धबोधमते तु "किमः क्यङ्क्याच्विनौ" । इति चित् ।) कस्मिंश्चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते १० । ८४ । १३ ।

"यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः" ॥)

कल, त् क गतौ । सङ्ख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्त्यस्थलतीयोपधः । कलयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

कल, ङ सङ्ख्यानयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) ङ कलते दिवसं वृद्धः गणयतीत्यर्थः । रुत् शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कल, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कालयति । नुदिरिति नुद जौश् प्रेरणे इत्यस्य ञौणादिककिप्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

कलं, क्ली, (कड़ति माद्यति अनेन । कड़ मदे + "हलश्च" । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्धभावः । डलयोरैक्यत्वम् ।) शुक्रम् । इति मेदिनी ॥ कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कलः, पुं, (कल + भावे घञ् वृद्धभावः ।) मधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ ("जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्" ॥ इति भागवतम् । १० । २९ । ३ ॥) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलः, त्रि, (कलयति मान्यं नयति ज्ञाठराग्निम् । कल + णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः कलिहलिरित्युक्तेश्च तथात्वम् ।) अजीर्णः । इति मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः । १ । ४१ । "सारसैः कलनिर्हादैः क्वचिदुन्नमितानगौ" ॥)

कलकः, पुं, (कलते इति । कल + ण्वुल् । स्वार्थे कन् वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुलशब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

कलकण्ठः, पुं, (कलध्वानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः । हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ३ । "युष्माकं रतिकान्तकाम्मुकलताक्रीड़ारकान्ते रुते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठकुहरीङ्कूतेऽपि माभून्मनः" ॥)

कलकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्समसुत्थितबहुजलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम् । कलशब्दे + घञ् । वृद्धभावः । यद्वा कलः प्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ॥) कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ । "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" ॥) सालनिर्य्यासः । इति मेदिनी ॥

कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्कः, पुं, (कलयति इति । कल + क्विप् । कल् चासौ अङ्कश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः । ("उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः" ॥ इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौहमलम् । इति मेदिनी ॥

कलङ्कषः, पुं, (कलेन कषति छिनत्ति नाशयति वा । बाहुलकात् खच् मुम् च ह्रस्य षः कलेन गर्ज्जनेन कषति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप् ।) करतालो । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्की, [न्] त्रि, (कलङ्कोऽस्यास्य । इनिः ।) अपवादग्रस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।

"कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिञ्च निम्बके" ।

चिह्नयुक्तः । लौहमलविशिष्टः ॥ चन्द्रः ॥

कलङ्कुरः, पुं, (कं जलं लङ्घयति गमयति भ्रामयतीत्यर्थः । लकि गतौ + णिच् + उरच् ।) आवर्त्तः । जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलन

कलङ्कः, पुं, (कं जलं लञ्जयति । लञ्ज + अच् ।) विभाखदतमृगपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः । तामकूटः । दोक्ता तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णुसिद्धान्तसारावल्यां वैद्यके । अथ धूमपानाधिधूमपानगुणाः ।

"कलङ्कसंवेष्टनधूमपानात्
स्याद्दन्तमुद्धिर्मुखरोगहानिः ।
कफघ्नमामव्वरहानिरुच्च
गान्धर्व्वविद्याप्रवणैकसेव्यम्" ॥

कलटं, क्ली, (कं जलं लटति आच्छादयति । आदयोतीति वा । क + लट् + अच् ।) गृहाच्छादनम् । इति शब्दरत्नावली । चाल इति भाषा ॥ कुटजमिति च पाठः ॥

कलतूलिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन लाति गृह्णातीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे पूरणे वा ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) इच्छावती । कामुका । तत्पर्य्यायः । वाञ्छिनी २ लङ्घिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलत्रं, क्ली, (गड् सेचने + "गडेरादेश्च कः" । उणां । ३ । १०६ । अत्रन् गकारस्य ककारश्च । डलयो रैक्यस्मरणात् डस्य लः । यद्वा कलं जायते । जै + कः । यद्वा कल्यते ग्रिथ्यते इति ।) कड्-ग्रासने बाहुलकात् अत्रन् । श्रोणिः । भार्य्या । इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ । (यथा मेघदूते । ४० ।

"तां कस्याश्चिद् भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः"॥)

राज्ञां दुर्गस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, क्ली, (कलेन अव्ययेन धूतं शुद्धम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, क्ली, (कलेन अव्ययेन धौतम् ।) स्वर्णम् । ("कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्त्तिस्तु नातःपरा" । इति महानाटकम् ॥

महाभारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

"इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताया उपासङ्गे हिरण्मये" ॥)

रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलध्वनिः । इति विश्वः ॥

कलध्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।) पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥ मधुराव्यक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ३ ।

"अम्बुरोगग्रसङ्कीतकलध्वनिनिनादिते" ॥)

कलनं, क्ली, (कल्यते लक्ष्यते दुष्यते वा । कल + ल्युट् ।) चिह्नम् । दोषः । इति हलायुधः ॥ (कल्यते शुक्रशोणिताभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं शुक्रशोणितम् ॥ यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।

"कलनं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्" ॥

क्वचित् कललं इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति जानात्यनेन । कल गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च । कल + करणे ल्युट् । ज्ञानम् ॥)

कलनः, पुं, (कं जलं लाति । तथा सन् नमति ।

कलम्ब

क + ला + कः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलना, स्त्री, (कल + भावे युच् । टाप् च ।) वशीभूतत्वम् । वशता । यथा,—आनन्दलहर्य्याम् । २९ ।

"करारं यत् त्वेड़ कवलितवतः कालकलना" ।

जख्यना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं ग्राम्यविहितवाक्यं गिरत्याचारं वा वृणाति । कल + दृ + खच् । मुम् च ।) वर्णशङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं लाति विषयत्वेन इति । कलं कामं सर्व्वाभीष्टं ददाति । कल + दा + कः । सञ्ज्ञायां कन् । ततष्टाप् अत इत्वं एषोदरादित्वात् सुम् च ।) सर्व्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्धुः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्धुरिव । ग्रकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोलीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण शुण्डेनेति यावत् भाति । कल + भा + कः । यद्वा + कल् गतौ "क्षुभ्नादिकलिगर्हिभ्योऽभच् । उणां । ३ । १२२ । इति । अभच् ।) करभः । हातिर् छा इति भाषा । स तु पञ्चवर्षपर्य्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्य्यायः । करिशावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्दान्तः ३ बालः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।

"महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" ।)

धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभवल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिशावकस्य वल्लभः प्रियः ।) घोलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति जनयति वा । कल + "कलिकर्द्दारमः" । उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) खनामख्यातलिपिसाधनवस्तु । तत्पर्य्यायः । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका ४ । इति जटाधरः ॥ खनामख्यातशालिधान्यविशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।

"शापादपप्रपतितां कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" ॥)

अस्य गुणाः । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ "रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः" । इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥ ("शूकजेषु वरस्तत्र रक्तषष्टिकदोषहा ॥ महांस्तस्यानुकलमस्तस्याप्यनु ततः परे" ॥ इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चौरः । इति मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेषु वा उत्तमः ।) गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कलच्क्षेपे + अम्बच् ।) शरः । शाकनाड़िका । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

कलवि

("कलम्बनालिका मार्व्वकुटिञ्जरकुतुम्बकम्" ॥ इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—

"शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो दिशति जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा चक्रपाणिदत्तस्य शाकवर्गे ।

"कलम्बिका गुरुर्वृष्या कषायास्त्यद्रिदा" ॥

कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । कलम्बी + कै + कः । टाप् इत्वञ्च । संज्ञा हेतुत्वात् एषोदरादित्वात् । ह्रस्वः ।) ग्रीवापश्चान्नाड़ी । तत्पर्य्यायः । मन्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (कं जले लम्बते । लबि संसने + अच् ङीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलमी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कड़म्बी २ कलम्बूः ३ कलम्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । गुरुतरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, क्ली, (कं जले लम्बते भासते । क + लम्ब + बाहुलकात् उटन् ।) नवनीतम् । नवनीतम् । इति हारावली ॥

कलम्बूः, स्त्री, (कं जले लम्बते । लम्ब + बाहुलकात् ऊङ् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य ।) कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १४ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ५६७ ।

"पूर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः जागर्ति"॥)

कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्मपुराणे ५२ । ३४ । "कोकिलैः कलरवैश्च" ॥) मधुराव्यक्तध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥ (कलश्चासौ रवः । कर्म्मधारयः ॥ यथा कथासरित्सागरे १ । ६ ।

"नवविसकिसलयकवलन-
कषायकलहंसकलरवो यत्र" ॥)

कललः, पुं क्ली, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + बाहुलकादिभ्यः कलच् ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म्म । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

("ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भिण्या गर्भजलजम् ।
कललं जायते तस्या वर्द्धितं मेदकौर्गुणैः" ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कललजः, पुं, (कललमिव जायते । जन + डः ।) रासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुना इति भाषा ॥

कललजोद्भवः, पुं, (डद्भवत्यस्मात् उद्भवः । कललजस्य उद्भवः ।) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलविङ्कः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं वङ्कते रौति । वकि वा गतौ + अच् एषोदरादित्वात् अत इत्वे साधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

(यथा, मनुः। ५। १२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्कं ग्रामकुक्कुटम्" ॥)
कलिङ्गकलच्चः। इति मेदिनी ॥ कलङ्कः। श्वेतचामरः। इति सारस्वतः। (त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य शिरोभेदः। पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्य्यमत्तेन सुरेश्वरेण यदा समागतः सुराचार्य्यो गीष्पतिरसम्मानितोऽन्तरधीयत। तदा ब्रह्मोपदिष्टैरसुरप्रपीड़ितैरमरैस्त्वाष्ट्रं विश्वरूपं पौरोहित्ये वरयित्वा भूयः सङ्घैरसुरा बबाधिरे। विश्वरूपस्तु मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भीतः क्रुद्धश्च विश्वरूपस्य शिरांस्यक्षिनत्। तस्य खलु त्वाष्ट्रस्य कपिञ्जलः कलविङ्कस्तित्तिरिरिति चीणि शिरांस्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविङ्क इति बोध्यम्। एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवते ६। ९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)
कलशः, त्रि, (कलं मधुराव्यक्तशब्दं शवति जलपूरणसमये प्राप्नोति। कल + शु गतौ + डः।) जलाधारविशेषः। कलशी इति ख्यातः। (यथा आर्य्यासप्तशती ६९०।
"प्रबलो विदरविध्यति जलकलशं नीरलेखेव" ॥)
तत्पर्य्यायः। घटः २ कुटः ३ निपः ४। इत्यमरः। २। ९। ३२ ॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७ कलसम् ८ कलशिः ९ कलशीः १० कलशम् ११। इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३। इति हेमचन्द्रः। कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परिमाणं। यथा, तन्त्रसारे।
"पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोड़शाङ्गुलः।
कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
षट् त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्।
षोड़शं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्" ॥
कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिन्यं श्यति नाशयति। कल + शो + बाहुलकात् इन्। कं जलं लाति आदत्ते तथा सती शीर्य्यते। कल + शॄ + डिः।) एन्द्रिपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। ९३ ॥ (एन्द्रिपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥) घटः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ यथा, माघे ११। ८।
"कलशिमुदधिगुर्व्वीं वल्लवा षोड़यन्ति" ॥)
कलशी, स्त्री, (कलशि ङीदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।) खनामख्यातजलपात्रम्। एन्द्रिपर्णी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते। क + लस् + अच्।) कलशः। घटः। इति हेमचन्द्रः॥ द्रोणपरिमाणे, पुं। इति वैद्यकपरिभाषा॥
("चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलसो नल्वणोन्मितः" ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे १ अध्याये ॥
"स एव कलसः ख्यातो घटस्तन्मानमेव च" ॥
इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये॥)
कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति। लस् + अच्।) कुम्भः। अगस्त्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
"सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
कलाः कलास्तु देवानामसितास्ताः पृथक् पृथक्।
यतः कृतास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत।
गोज्ञोपगोज्ञो मरुतो मयूरश्च तथापरः ॥
मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्रूपं नव नामानि यानि तु।
शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः।
पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक्।
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा ॥
यथा काष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिगामतः।
मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्ब्बतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋते यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्।
सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्येवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्म्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपास्च संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः।
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च।
कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः।
सर्व्वधाममयं बिल्वं नागरोडुम्बरं तथा ॥
बीजपूरकजम्बीरकाम्रामातकदाड़िमान्।
यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा।
चदनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ॥
कर्पूरपत्रचण्डञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम्।
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥
कालशाकं तथा एक्षां देवीं पर्णकमेव च।
वचां धात्रीं समङ्गिळां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ॥
दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम्।
पर्णानां शवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाशुग्राम् ॥
पूर्णकोषां सितां पाठां गुह्यां सरसिकालसौ।
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् ॥
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वौषधानिकां तथा।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम्।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम्।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ॥
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत्।
पूर्व्वं बहिःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातृर्म्माढघटेषु च।
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः।
पुण्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्" ॥
इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८७ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति। क + लस् + इन्।) एन्द्रिपर्णी। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ गर्गरी। इत्यमरटीका हारावली च ॥
कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां ङीप्।) एन्द्रिपर्णी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी वहतीत्यादौ व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे। ३९ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः। इत्यमरटीका ॥ (स्वार्थे कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे। २। ८।
"अलम्बितकर्ब्बशस्खलीकलसीकं रचयन्नवोचत" ॥)
कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः।) अगस्त्यमुनिः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥
कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः। मन्थनाधारत्वात्। समुद्रः। इति महाभारतम् ॥
कलहः, पुं क्ली, (कलं कामं हन्त्यत्र। हन् + अधिकरणे डः।) विवादः। लड़ाइ झगड़ा इति भाषा ॥ (यथा मनुः ४। १२१।
"न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्करे" ॥)
तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ९। १४५।
"अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन" ॥)
तत्पर्य्यायः। युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्यम् ४ प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मृधम् ७ आस्कन्दनम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्परायिकम् ११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५ सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्दः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युध् ३१। इत्यमरः। २। ८। १०४ ॥ ग्रमीकम् ३२ साम्परायकम् ३३ संस्फोटः ३४ युत् ३५। इति तट्टीका ॥
कलहः, पुं, (कल + हन् + "अन्येभ्योऽपीति" ३। २। १०१। डः।) वाटः। खड्गकोषः। भण्डनम्। इति मेदिनी ॥
कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो हंसः। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः।) हंसविशेषः। बालिहाँस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कादम्बः २। इत्यमरः। २। ५। २३ ॥ कलनादः ३ मरालकः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ राजहंसः। (यथा भट्टिः। २। १८।
"कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" ॥)
नृपोत्तमः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा। ब्रह्म। इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती छन्दः। सा

च त्रयोदशाक्षरा। लक्षणमुक्तं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ७।
"सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः"।
अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव। यथा,
"यमुनाविहारकुतुके कलहंसो
व्रजकामिनी कमलिनीलतकेलिः।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः
प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः"॥
सिंहनादोऽपि॥)
कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति। कलह + नश् + णिच् + ल्युः। अस्य कलहनाशकता कामंदकविद्यायां प्रसिद्धा।) पूतिकरञ्जः। इति शब्दमाला॥
कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य।) नारदः। इति महाभारतम्॥ (कलहप्रिये त्रि।) यथा गोः रामायणे ५। १७। २७।
"दुर्म्मुखोः कपिलाः क्षुधाः क्रोधनाः कलहप्रियाः"॥)
कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात् परितापमाप्ता।) नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता। अस्याः क्रिया। भ्रान्तिः। सन्तापः। सम्मोहः। निश्वासः। ज्वरः। प्रलापादिः। इति रसमञ्जरी॥ (तथा च साहित्यदर्पणे ३। ८६।
"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा"॥
उदाहरणमाह तत्रैव। "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृष्टा हारोऽन्तिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढ़या, पाणिभ्यामवरुध्य हन्त! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः"॥)
कला, स्त्री, (कलयति क्षुद्रितो धनं संगृह्णाति सञ्चिनोतीत्यर्थः। कल + अच् + टाप्।) मूलधनक्षुद्रिः। सुद इति भाषा। शिल्पादि। (यथा रामायणे १। ६। ८।
"गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा।
उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः"॥)
अंशमात्रम्। चन्द्रस्य षोड़शांशः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। "साक्षात्कारतया त्वया मम कथं नेन्दोः कला दृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं पुनरिदं साक्षात्कृता नास्मि यत्"॥) कालमानः। स तु त्रिंशत्काष्ठात्मकः। इति मेदिनी॥ ("त्रिंशत् काष्ठाः कलाः"। इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः॥ शरीरस्यांशविशेषो यथा,—
"मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोस्तुरीयिका।
पञ्चमी च तथान्त्राणां षष्ठीत्राग्निधरा मता।
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः"॥
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥) स्त्रीरजः। नौका। कपटः। इति विश्वः। राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्तस्य षष्टिभागः। यथा,—
"विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।
तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते"॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुःषष्टिकला लिख्यन्ते। गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ दशनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३ चित्रायोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शेखरापीड़योजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २० ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्म्माणि २६ सूत्रक्रीड़ा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्व्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४ तर्कुकर्म्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्व्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३ शुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनम् ४५ केशमार्জ্জনकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ म्लेच्छितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्रमातृका ५१ धारणमातृका ५२ सम्पाठ्यम् ५३ मानसीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ छलितकयोगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीड़ा ६० बालकक्रीड़नकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥ क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूचक्रीड़ा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानि-वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठः॥ (जिह्वा। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३। ३७।
"कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्"॥
"कलां जिह्वां पराङ्मुखमास्यं यस्याः सा तथा तां प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिस्रणां नाड़ीनां पथ्यां तस्मिन् कपालकुहरे संयोजयेत्"। इति तट्टीका॥ शिवः। यथा महाभारते १३। १७। १४०।
'कलाःकाष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्ताः क्षणाःक्षणाः'॥)
कलाकूलं, क्ली, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकूलयतीति। आङ्पूर्व्वात् कूल इति नामधातोः + अच्।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥
कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विलासो यस्य। कलासु केलिर्यस्य वा।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
कलाङ्कुरः, पुं, (कलानां अङ्कुरो यत्र।) सारसपक्षी। (स्त्रैयशास्त्रप्रवर्त्तककर्त्तासुतः।) कंसासुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
कलाचिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा। कला + अच + उपपदे कर्म्मण्यण्। ततः स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) प्रकोष्ठः। स तु कफोणेरधो मणिबन्धपर्य्यन्तः। इति हेमचन्द्रः॥
कलाची, स्त्री, (कलां अञ्चति। कला + अञ्च् + अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) कलाचिका। इति हारावली॥
कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्म्माणाय गृहस्थैः समर्पितानां सुवर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति। अलङ्कारनिर्म्माणहेतुना गृहस्थोपार्জ্জितधनांशं वा आदत्ते। आ + दा + कः।) सुवर्णकारः। इत्यमरः। २। १०। ८॥
कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन्। कला + नि + धा + अधिकरणे किः।) चन्द्रः। इत्यमरः। १। ३। १४॥ (यथाह कश्चित्।
"अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं
विपत्तिकालेऽपि परोपकारः।
यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः
कलानिधिः पुण्यचयं ददाति"॥)
कलानुनादी, [न्] पुं, (कलं अनुनदतीति। कल + अनु + नद् + णिनिः।) रोलम्बः। भ्रमरः। कलविङ्कः। चटकः। कपिञ्जलः। चातकः। इति मेदिनी॥
कलान्तरं, क्ली, (अन्या कला अंशः। सुप्सुपेति समासः।) वृद्धिः। लाभः। इति बीजावती॥ सुद इति भाषा। (चन्द्रस्य अन्या कला। यथा कुमारे १। २५।
"उपोढ़ लावण्यमयान् विशेषान्
व्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि"॥)
कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति। कला + आप् + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। यद्वा कला आप्यतेऽनेन "हलश्च"। ३। ३। १२१। इति घञ्।) समूहः। (यथा भागवते ४।२४।६२।
"क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः
श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये"॥)
मयूरपिच्छः। (यथा, गोः रामायणे। ५।५२। १३
"संप्रदीप्तकलापाया विप्रकीर्णाश्च वर्हिणः"॥)
काञ्ची। भूषणम्। (यथा कुमारे। १। ४२।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य"॥
"मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य"। इति मल्लिनाथः॥) तूणः। (यथा हेः रामायणे २। ५२। ११।
"ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ"॥) चन्द्रः। विदग्धः। व्याकरणविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, वृहत्कथासारः।
"अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति।
तदाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा"॥)
ग्रामविशेषः। यथा, भागवते। ९। १२। ६।
"देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः।
सोमवंशे कृतौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति"॥
(अस्त्रविशेषः। यथा महाभारते ४। ५। २८।
"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह"॥)
कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञायां कन्।) हस्तिकण्ठ-

वन्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनी भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमस्याम् । "कलाप्यश्वत्थयवबुसाट्टन्" । ४ । ३ । ४८ । ऋणविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । २४७ ।

"छन्दोवद्यपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम्" ॥)

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम् । कलाप + मत्वर्थे इनिः + ततो ङीप् ।) रात्रिः । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्यस्मिन् । कलाप + इनिः ।) वृक्षविशेषः । (कलापोवर्हः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६ । ६ ।

"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्तहेतौ" ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूणवान् । कलापव्याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभारते । ४ । ६७ । १३ ।

"सदा भवान् क्षाम्यगुणस्य गुणैरस्मान् विकत्थते ।
न चाप्नुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा" ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां बिभर्त्ति । कला + भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां गीतादिकं बिभर्त्तीति । गीतादिकलाभिज्ञे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

"दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां सख्येनापि सयोनिषु" ॥)

कलामकः, पुं, (कलम + कनि एषोदरादित्वात् साधुः ।) कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कलाम्बिका, स्त्री, (कला अर्घः विक्रायते प्रयुज्यते अस्याम् । कला + वि + कै + क + टाप् । एषोदरादित्वात् मुमि साधुः ।) अर्घानां प्रयोगः । ऋणदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देओया इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वाँटुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सतीलकः २ हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ त्रिपुटः ५ अतिवर्त्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥ मुण्डचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कराटी १० सतीलः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सतीनकः १४ । (यथा, माघः । १३ । २१ । "विकसत्कलायकुसुमास्तितद्युतेः" ॥) अस्य गुणाः । वातश्लेष्मपुष्टामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशित्वम् । शीतलम् । कषायत्वञ्च ॥ (अस्य पर्य्यायोगुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे धान्यवर्गे ।

"कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः ।
कलायो मधुरः स्वादुःपाके रूक्षश्च वातलः" ॥)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । मलभेदित्वम् । वायुकोपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातलम्" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्तिर्यत्र ।) नर्त्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलायी, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्व्वाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं आलपतीति । कल + आ + लप् + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुरालापकर्त्तरि त्रि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्व्वकलाः संगीतरागालापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुरुगन्धर्व्वस्य वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

"विश्वावसोस्तु बहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी" ॥
खनामख्याता द्रुमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।
"काम्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी बन्ध्या चापि पतिव्रता" ॥)
श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुपत्नी । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ अप्सरोविशेषः । यथा ऋतिलव कलावतीति श्लिष्टकाव्ये जयदेवः ।
(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । मतुप् । यथा, कालीखण्डे २६ । ४७ ।
"कूटस्था करुणाकान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)
दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते । शिष्यः पूर्व्वमुपोषितः कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततो गुरुं वृणुयात् । अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्घ्यं कुर्य्यात् । तदर्घ्यजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्य्यात् । ततो दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैर्ऋत्यां वास्तुपुरुषं ब्रह्माणञ्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य्य अस्त्रमन्त्रेण जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य्य वामपार्ष्णिघातत्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य्य सप्तधास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमस्त्रमन्त्रेण तान् विकिरेत् । तत आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्नानुत्सारयेत् । ततः पद्मगर्भेण मूलेन मण्डपं शोधयेत् । ततः खदक्षिणे पूर्व्वाद्यस्थाग्नि वामे सुवासिताम्बुपूर्णकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं एकदेशे स्थापयेत् । सर्व्वत्र घृतप्रदीपांश्च स्थापयित्वा पुटाञ्जलिर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरापरगुरून् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये खेष्टदेवताञ्च प्रणम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य ऊर्द्धोर्द्धतालत्रयं दत्त्वा क्षोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा वह्निबीजेन जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणायामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः । ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च कुर्य्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च मूलेन चिरभुक्त्वा पीठमन्त्रेण शरीरे धर्म्मादीन् पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु पीठशक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनुं यजेत । तत्र हृदये मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्व्वाङ्गेषु मूलेन पञ्चपुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्पयेत् । सर्व्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा विदध्यात् । ततः प्रोक्षणीस्थोयं विलोक्य पूर्व्ववदर्घ्यं वह्निःपूजामारभेत । तत्र शारदोक्तसर्व्वतोभद्रमण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्णिकामापूर्य्य तदुपरि तण्डुलानास्तीर्य्य तेषु दर्भानास्तीर्य्य विस्तरं दत्त्वा तत्संयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्तदेवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिण्येन वह्नेर्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचितं कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपयित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र विस्तराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन् कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे प्रादक्षिण्येन सूर्य्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपूजयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पलाशत्वम्बेन वा तीर्थजलैर्व्वा सुवासितजलैर्व्वा आत्ममन्त्रेण वा तीर्थजलैर्व्वा सुवासितजलैर्व्वा आत्ममन्त्रेण मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिलोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले प्रादक्षिण्येन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापूर्य्य गन्धाद्यङ्कं विलोप्य तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् । तत्रादौ वह्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं प्रतिलोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन् आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्य्यस्य तपिन्यादिद्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पञ्चाग्नयकलाः पूजयेत् । यथा रुद्रादिकचवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जयादिटतवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततस्तीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः शीतादिषवर्गपञ्चकलाः (वं-सं-हं-क्षं) प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्त्यादिअवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् । शक्तीश्च प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततः कलात्मकं तत्पञ्चस्यं क्षार्थं कुम्भे निःक्षिपेत्। ततोऽश्वत्थपनसचूतपल्लवैरिन्द्रवल्लीवेष्टितैः कल्पवृक्षबुद्धा कुम्भवक्त्रं पिधाय तस्मिन् वस्त्रे सफलाक्षतं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्धा स्थापयेत्। ततः कुम्भं निर्म्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे मूर्त्तिं सङ्कल्प्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्यामावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत्। देवताङ्गे अङ्गन्यासं कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोड़शोपचारादिभिः पूजयेत्। ततोऽष्टोत्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत्। ततो मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देवतामावाह्य क्षिपेत्। ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भान्तरे आसीनं शिष्यं स्वकृतपूजाकर्म्माद्भुतशुद्धादिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्तन्यासान् शिष्यस्य देहे कुर्य्यात्। कुम्भस्थां देवतां पुनः षष्ठोपचारैः संपूज्याग्रतः स्थितं शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत्। ततो मङ्गलाचारपूर्ब्बकं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय माष्टकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्वैशिष्ठसंहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत्। शिष्योऽवशिष्टजलेनाभग्न वाससी परिधाय गुरोः सन्निधावुपविशेत्। ततस्तामेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्यसंक्रान्तां तयोरैक्यं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत्। ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिखां बद्धा संरक्ष्य शिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। ततः शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं ददामीति शिष्यहस्ते जलं दद्यात्। ददस्वेति शिष्यो ब्रूयात्। तत ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरुर्द्विजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः श्रावयेत् वामे सकृत्। स्त्रीशूद्राणां वामकर्णे त्रिः श्रावयेत् दक्षिणे सकृत्। ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित एव तिष्ठेत्। ततो गुरुर्म्मन्त्रेण तमुत्थापयेत्। ततः शिष्यो जप्यमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत्। ततः शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सवर्णं काञ्चनं वा दद्यात्। दीक्षायज्ञसामग्रीश्च निवेदयेत्। अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत्। गुरुः स्वशक्तिरक्षणार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा मन्त्रं जपेत्। ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत। दीक्षादिवसे गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः। इति तन्त्रसारोक्ता कलावतीदीक्षा समाप्ता॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विक्रेतुमिच्छतीति कल + आ + वि + कै + कः।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाविकलः, पुं, (कलः मधुराव्यक्तः आविकलः रवो यस्य सः। यद्वा कलया कामावेशेन विकलः चञ्चलः।) चटकः। इति शब्दरत्नावली॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहन्तीति। कल + आ + हन् + डः। संज्ञायां कन्।) काहलवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्त्तते इति। कल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विभीतकवृक्षः। (विभीतकस्य कलिद्रुमत्वकारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये।

"इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ"॥

अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥

कलते स्पर्द्धते इति कल + "सर्व्वधातुभ्यः इन्"। उणां-४।११७। इति इन्।) शूरः। (कलन्ते स्पर्द्धमाना भावन्तेऽस्मिन्निति। कल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विवादः। (यथा, भागवते ६। ६। ४४।

"तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थऽपोह्य सौहृदम्।
समानरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम्"॥)

युद्धम्। (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यद्वा कलयति पापेन जड़यति कलुषितं करोति। कल + इन्।) अन्त्ययुगम्। इति हेमचन्द्रः॥

तस्योत्पत्तिर्यथा।

"प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः।
ससर्ज्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम्॥
सत्यधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात्।
श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माय्यार्लोचना।
तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम्।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत्॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम्।
वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम्॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम्।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णानृताश्रयम्॥
भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम्।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत्॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायुतायुतम्।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः"॥

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः॥*॥

कलिधर्म्मो यथा।

"यदा सदाऽन्तं तन्द्रानिद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः॥
यस्मिन् जगाः कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः।
दस्युग्रस्ता जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः।
अव्रता वटवो ऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ऋद्धलोलुपाः।
कृषकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसान्त्वखिलं व्रतं।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः॥
उदिमाख्यानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः।
श्वश्रूश्वशुरभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम्॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम्।
स्त्रीपराश्च जगाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक॥
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः।
शिरःकण्डूयनपरा आद्यां भेत्स्यन्ति सत्पतेः॥

विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः क्रतुम्।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्॥
तस्मात्सर्व्वात्मनो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक"॥

इति गारुड़े युगधर्म्मे २२७ अध्यायः॥

(माघपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः।) तद्युगमानम्। द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्सराः (४३२०००)।

(आर्य्यभट्टमते ऽब्द १५७७९१७५० दिवसाः। सूर्य्यसिद्धान्तमते १५७७९१७८२। ४८ दिवसाः। ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च १५७७९१७८२ दिवसाः॥ अतो वर्षमाणमार्य्यभट्टमते ३६५। १५। ३१। १५। दिवसाः।

सूर्य्यसिद्धान्तमते ३६५।१५।३१।३१।२४। दिवसाः। ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च ३६५। १५। ३१। ३० दिवसाः।)

तस्यातीताब्दाः १८०९ शाकपर्य्यन्तं ४९८८॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३) वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः। यदुक्तं राजतरङ्गिण्यां १। ५१।

"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः"॥

ऋतुपक्षशरद्विमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु कलेर्ग्रहसिन्धिन्दुनेत्रमितेषु (३१७९) वत्सरेषु गतेषु च महाविषुवसंक्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्त्तितः। यदुक्तं तत्रैव १। ५६।

"आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्यस्य"॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिगम्य परिगणितो भवति॥

कलेश्चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३०४६) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्जयिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः। अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणितो भवति॥

कलेरेकोर्द्धशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३१०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टादशदिवसे यीशुखीष्टोब्दः प्रचलितः॥

पञ्चनवत्यूर्द्धषट्शताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३६९५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशाधिकपञ्चशतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्लादशम्यां उत्कलदेशप्रचलितः विजयाति इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्त्तितः। अयन्तु भाद्रशुक्लादशीमधिगम्य परिगणितो भवति॥

त्र्योविंशत्यूर्द्धसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिकपञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्यैष्ठस्य विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य मक्का-

प्रस्थानकालमारभ्य "हिजरि" इति प्रसिद्धो हायनः प्रचलितः। अयन्तु चान्द्रमानेन परिगणितो भवति। अतः प्रायशः सौरसप्ननवतितमवर्षैरस्य शततमा वत्सरा भवेयुः॥

पञ्चाशीत्यूर्द्धपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमितेषु कलेरतीताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतुर्दशशतपरिमिते (१४०७) च शकाब्दे प्रचरति फाल्गुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भगवांश्चैतन्यदेवः प्रादुर्बभूव। अस्य जन्मदिनमारभ्य चैतन्याब्दः प्रचलितः॥)

अस्मिन् युगे धर्म्म एकपादः। अधर्म्मस्त्रिपादः। आयुः शतवर्षाणि। अवतारः श्रीकृष्णः। तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्यशमावतारः कल्किर्भविष्यति। तद्युगधर्म्मो यथा।

"कलौ तु धर्म्मपादानां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः। एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति॥ तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः। दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः"॥

"यदा मायान्वितं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्। शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः॥ यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः। कामिनो वित्तहीनाश्च खैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः॥ दस्युप्रायाः जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः। राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः॥ अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः। तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः॥ रूक्षकाया महाहारा वृथपत्या गतह्रियः। शुष्मत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥ प्रयास्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः। अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्॥ पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्। भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गात्रापयस्विनीः॥ पितॄन् भ्रातॄन् सुहृदश्वातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः। ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः॥ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः। धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम्॥ नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः। निरन्ने भूतले राजन्नाहृष्टिभयातुराः॥ वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः। हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः॥ कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः। त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि॥ न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि। पुत्रान् भार्य्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः॥

कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम्।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः"॥ *॥

कलिकृतदोषविनाशोपायः। यथा,

"यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः
पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान्।
विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं
प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः॥
पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान्।
सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः॥
श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा।
नृणां क्षिणोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम्॥
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम्।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम्॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम्।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याहि परां गतिम्"॥
"कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्"॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२। ३ अध्यायः॥*॥
तद्युगशेषधर्म्माः यथोक्तास्तत्रैव १२।१।३६-४७॥
"सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्ब्बुदमालवाः।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः॥
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तीं काश्मीरमण्डलम्।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छा ब्रह्मवर्चसः॥
तुल्यकाला इमे राजन् म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः।
एतेऽधर्म्मानृतपराः पञ्चदाक्षीरमन्यवः॥
स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः"॥
तत्रैव १२। २। १-१६।
"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया।
कालेन बलिना राजन् नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः।
धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यवहारिके।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि॥
लिङ्गमेवाश्रमाख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्।
अलक्ष्या न्यायदौर्ब्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम्॥
दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि॥
दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले॥
ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः।
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मभिः॥
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्।
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः॥
अनाढ्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः॥
शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः।

क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया॥
त्रिंशद्त्रिंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्।
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः॥
वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्॥
पाषण्डप्रचुरे धर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु।
चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु॥
अनुप्रायासोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु।
धर्म्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति"॥
(देवगन्धर्व्वविशेषः। स तु कश्यपात् दनुकन्यायां मुनौ जातः। यथा, महाभारते १। ६५। ४४।
"तथा शालिशिरा राजन् पर्ज्जन्यश्च चतुर्दश।
कलिः पञ्चदशस्त्वेषां नारदश्चैव षोड़शः"॥
शिवः। यथा महाभारते। १३। १७। ७८।
"दम्भोद्भवो वैदम्भो वशो वशकरः कलिः"॥)

कलिः, स्त्री, (कलयति ईषत्प्रकाशते उद्भिद्यते वा कल + ततः इन्।) कलिका। इति मेदिनी॥

कलिकः, पुं, (कलौ मन्दगम्भीरध्वनिरस्त्यस्य। कल + मत्वर्थे ठन्।) क्रौञ्चपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) अस्फुटितपुष्पम्। तत्पर्य्यायः। कोरकः २। इत्यमरः। २। ४। १६॥ कलिः ३ कली ४। कोरकम्। ५ इति तट्टीका॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३। १६८।
"मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः"॥)
वीणाभूषणम्। इति हेमचन्द्रः॥ पदसन्ततियुक्तरचनाविशेषः। तद्विवरणम् यथा,—
"सुश्लिष्टाकलिकारम्भे श्लोकान्ते युगपद्गः स्मृताः।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते॥
पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरदास्तुल्यसङ्ज्ञकाः"॥*॥

कलिकालक्षणम्।

"कला नाम भवेत्कालनियता पदसन्ततिः।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः।
कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मधा मिश्रा च केवला"॥

चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः।

"अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते।
मधुरं श्लिष्टविश्लिष्टग्रथितक्रादिनस्वमौ॥
भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा।
ह्रस्वान्मधुरसंयोगाः शङ्खराङ्कुशकिङ्कराः॥
तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्ता दर्पकर्परसर्पवत्।
ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भल्लकल्याणचिह्नयः॥
तथा ग्रथितसंयुक्ताः पद्म कश्यप वज्रवत्।
प्रोक्ता क्रादियुता मध्यं सङ्घं गृह्यं प्रसङ्गवत्॥
गर्हादीन् क्रादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे।
दीर्घात्तुक्राङ्कार्पासं वाद्यं वैद्यश्च वाह्यकम्"॥

कषायपरिमाणमुक्तम्।

"अधिकास्त्वेचतुःषष्टिर्न्यूना द्वादश ताः कलाः।
एताभ्यो नाधिकाः कार्य्या न्यूनाप्यि न यत्नितैः"॥
तत्र तावच्चतुःषष्टिकलिका द्विधा। नखो विंशिख-
स्त्रेति भेदात्। तत्र रत्नादि-विंशतिभेदस्य नखस्त्रेह
वर्द्धितादयो नव भेदा गृहीताः।
"वर्द्धितं वीरभद्रञ्च समयोऽच्युत उत्पलम्।
तुरङ्गः श्रीगुरुरतिस्तथा भातङ्गखेलितम्।
तिलकस्त्रेति कलिका नखस्त्रेहोदिता नव"॥इत्युक्तेः॥
अथ विंशिखः। पद्मकुन्दचम्पकवञ्जुलभेदात् पञ्च-
विधः। तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जपाथोरुहत्पले-
न्दीवरादयाम्भोरुहकङ्कारभेदात् षड्विधम्। द्वितीयं वकुलन्तु भासुरमल्लिकभेदात् द्विविधमित्थे
कादशभेदो विंशिखः।
"पङ्केरुहं सितकञ्जं तथा पाथोरुहत्पलं परम्।
इन्दीवराख्याम्भोजे कङ्कारस्त्रेति षड्विधम्॥
इंथद्भेदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः।
चम्पकं वञ्जुलं कुन्दं वकुलं द्विविधं तथा"॥
इति पञ्चविधस्यापि विंशिखस्त्रेग्रन्थकृता इत्युक्तेः।
एवं चतुःषष्टिकलिका विंशतिधा गृहीताः॥*॥
अथ षष्ठधा द्विगादिगजदन्तिकाकलिका मञ्जरी-
त्यभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंपुष्पकुसुम-
गन्धाख्या। तस्याश्चाच कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि। कोरको गुच्छकुसुमैर्मञ्जरी त्रिविधाच
त्रित्युक्तेः। त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादि-
पूर्व्या सोढ़ा। तस्याश्चाच दण्डकपूर्व्या विदग्धपूर्व्या
च गृहीता। दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह
द्विधा मतेत्युक्तेः॥*॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागद्यसंपृक्ता सप्तविभक्तिका वा। अत्त-
मयी सर्व्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका गृहीताः। रत्नादय एकादश नखभेदाः।
संपुष्पगन्धौ मञ्जरीभेदौ। शिखरिण्यादयः त्रिभ
ङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्वत्राश्चाश्चताधिक्यविर-
हात्। इति रूपगोस्वामिसनातनगोविन्दविरुदावली-
भाष्ये बलदेवविद्याभूषणः॥ (छन्दोभेदः। यदुक्तं
हरत्नाकरे ४ अध्याये।
"प्रथममपरचरणसमुत्थं
यति स यदि षष्ठम्।
इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्य्यम्
चरणयुगलकमविरतमपरमिति कलिका सा"॥
कला। यथोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ।
"तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः"॥)

कलिकापूर्व्व, क्ली, (कलिकया यंत्रेण जन्यं अपूर्व्व अदृष्टम्।) अङ्गप्रधानान्यतरकर्म्मसाध्यस्वर्गा-
दिफलजनकापूर्व्वोत्पत्तौ तत्तत्फलैककर्म्मजन्यमदृ-
ष्टम्। इति स्मृतिः॥

कलिकारः, पुं, (कलिं चिचिकुचीतिशब्देन कलहं
करोतीति। कलि+कृ+अण्।) धूम्राटपक्षी।
पीतमस्तकपक्षी। (कलिं खदेहस्यकण्टकैरनिष्टं
करोतीति।) पूतिकरञ्जः। इति मेदिनी॥

कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिष्टं करोति।
कलि+कृ+णिच्+ण्वुल्।) पूतिकरञ्जः। काँटा-
करञ्ज गाटाकरञ्ज इति च भाषा। इत्यमरः। २।
४। ४८॥ (कलिं कलहं कारयति। कलि+कृ+
णिच्+ण्वुल्।) नारदमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपातात्मनिष्टं करोतीति।
कलि+कृ+अण्। जातित्वात् ङीष्।) उप-
विषभेदः। विषलाङ्गलीया इति भाषा। तत्प-
र्य्यायः। लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता
९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निशिखा
१२ ग्रन्थहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ खर्जपुष्पा
१५ वह्निशिखा १६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्। गर्भान्तःशल्यनि-
ष्क्रामकारित्वम्। परमसारित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥

कलिङ्ग, क्ली, (कलि+गम्+ड। निपातनात्
साधुः।) इन्द्रयवम्॥ इत्यमरः। २। ४। ६७॥

कलिङ्गः, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि+गम्+ड। निपातनात् साधुः।) पूतिक-
रञ्जवृक्षः। (के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य।)
धूम्राटपक्षी। देशविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
(खनामख्यातो नृपतिविशेषः। अस्य नामानुसारे-
णैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता। यदुक्तं महा
भारते। १। १०४। ४६,५०।
"अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सह्यश्च ते सुताः।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः"॥)
मेदिनीमते जलपदार्थे पुं भूम्नि। (यदुक्तं तत्रैव
गत्रिके ३२।
"कलिङ्गः पूतिकरञ्जे धूम्राटे भूम्नि नीहृति"॥
अस्य प्रमाणं यथा, गोः रामायणे। ४। ४०। २१।
"ततः शकपुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्चैव मार्गतः"॥
तद्देशवासिमानवादयः। यथा, महाभारते। ३।
११४। ३।
"ततः समुद्रतीरेण जगाम बहुधाधिपः।
भ्राद्धिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत"॥)
कुटजवृक्षः। (अस्यपर्य्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"उक्तं कुटजवीजन्तु यवभिन्द्रयवस्तथा।
कलिङ्गश्चापिकालिङ्गं तथा भद्रयवा अपि"॥
इन्द्रयवशब्दे अस्य गुणावली ज्ञेया॥
अवहारो यत्र तदयथा।
"बिल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम्।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे॥)
शिरीषवृक्षः। शुक्लवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कलिङ्गकः, पुं, (कलिङ्ग+संज्ञायां कन्। कलिङ्ग
इव कायति वा। के+कः।) इन्द्रयवम्। इति
रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरा-
धिकारे।
"कलिङ्गकाः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी"॥)

कलिङ्गा, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गतीति। क+लिङ्ग
+टाप्।) नितम्बिनी। महिषी। इति मेदिनी
कर्हेमचन्द्रौ॥ चिरुत्। इति शब्दचन्द्रिका।
तेउड़ि इति भाषा॥

कलिङ्गः, पुं, (कं वातं लङ्घति तिरस्करोति रोधने-
नेति यावत्। क+लङ्घि भर्त्सने+"कर्म्मण्यण्"
३।२।१। इति अण्। निपातनात् साधुः।)
कटः। इति हेमचन्द्रः॥ चाँच् दरमा इत्यादि
भाषा॥

कलितं, त्रि, (कल्+कर्म्मणि क्त।) विदितम्।
आप्तम्। इति मेदिनी॥ मेदितम्। गणितम्।
इति शब्दरत्नावली॥ श्रुतम् यथा,—
"करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः"। इति
भैरवध्यानम्॥
(प्राप्तः। यथा आर्य्यासप्तशती ३५५।
"विंशिख इव कलितकरः प्रविशति हृदं न
निःसरति"॥ भावे+क्त। ज्ञानम्॥)

कलिद्रुमः, पुं, (कलिना आश्रितो द्रुमः शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदलोपः।) विभीतकवृक्षः। इत्य-
मरः। २। ४। ५८। बयड़ा इति भाषा॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"विभीतकस्त्रिफलिङ्गः स्याद्भाक्षः कर्षफलस्तु सः।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः"॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम्॥)

कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति श्यति वा खच् मुम् च।)
विभीतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विभीतक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥) सूर्य्यः। पर्व्वत-
विशेषः। यस्मात् यमुना निर्गता। इति काला-
दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः॥ (यथा रघुः ६। ४८।
"कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति"॥)

कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्व्वतविशेषस्य कन्या
तदुत्पन्नत्वात्।) यमुनानदी। इति राजनिर्घण्टः॥
("कलिन्दकन्यामथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति"॥
इति रघुः। ६। ४८॥)

कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं नन्दयति। कलिन्द+
नन्द+णिनिः ङीप् च। कलिन्दस्य नन्दिनी वा।)
यमुनानदी। इति शब्दरत्नावली॥

कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य।) नारद-
मुनिः। यथा। "कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः"।
इति रघुः॥ (कलेः प्रियः। दुष्टप्रकृतिकः॥) वा-
नरः। इति शब्दरत्नावली॥

कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माला यत्र।
अस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा। यद्वा कलिना
खदेहस्यकण्टकाघातदुःखेन मारयतीति। कलि
+मृ+णिच्+ण्वुल्।) कलिकारकः। इत्यमर-
टीकायां रमानाथः। २। ४। ४८॥

कलिमालकः, पुं, (कलीनां माला यत्र। कप् कलिना
मारयति वा रस्य लः।) कलिकारकः। इति
स्वामी इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलिमाल्यः, पुं, (कलीनां माल्यं यत्र।) पूतिकरञ्जः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कलुषः

कलियुगं, क्ली, (कलिरेव युगम्। अन्ने: शिखा राहोः शिर इति वत् कलेर्युगं वा।) चतुर्थं युगम्। (यथा मनुः १। ८५।

"अन्ये कृतयुगे धर्म्मा स्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" ॥)

तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्यमेकपादम्॥ पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्। ब्राह्मणो निरग्निः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्धत्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः। अशीतिकशतवर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति। इति कलियुगस्य लक्षणम्॥ कलियुगाब्दाः ४३२०००। आदौ कलिराजा धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः मुनिचन्द्रः तेजशेखरः विक्रमादित्यः विक्रमसेनः लाउसेनः बल्लालसेनः देवपालः भूपालः महीपालः। एते राजचक्रवर्त्तिनः॥

तन्नाम्नाख्यं यथा,—

'धर्म्मः सङ्कुचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरं गतम्।
लोका धर्म्महता द्विजाश्च लुभिता नारीवशा मानवाः'॥

तत्र तारकब्रह्मनाम।

"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे"।

इति केचित्॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।) माघीपौर्णमासी। तत्रस्नानं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कलिलः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति। "सलिकलि" उणां १। ५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः। ३। १। ८५॥ (यथा गीतायाम् २। ५२।

"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति"॥)

मिश्रः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा भागवते ६। २। ३६।

"न यत्पुनः कर्म्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा"॥)

कलिद्रुमः, पुं, (कलिराश्रयरूपो द्रुमः।) कविद्रुमः। वहेडुकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

कली, स्त्री, (कल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्" ततः वा ङीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलुषं, क्ली, (कं सुखं लुषति हिनस्ति। क+लुष्+अण्। यद्वा कल्+"पुनष्टिकलिभ्य उषच्"। उणां ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २८॥ (यथा शङ्करार्य्यकृतात्मबोधे ५।

"अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासादिनिर्म्मलम्।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येत्कतकेरेणुवत्"।

मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। १। २३।

"विगतकलुषमम्भः प्रान्तिपक्वा धरित्री।
विमलकिरणचन्द्रं व्योम तारावित्रित्रम्"॥)

कलुषः, पुं क्ली, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। आविलकारक इत्यर्थः। क+लुष्+क।) महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वञ्चः। यथा शकुन्तलायां "कण्ठः स्खलितवाष्पवृत्तिकलुषः"। निन्दितः। यथा मनुः १। ५७।

"वर्षापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्"॥)

कलुषः, त्रि, (कल्+उषच्।) अनच्छः। आविलः। इत्यमरः। १। १०। १४॥ ("निर्मलमकलुषे नेत्रे" इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये॥)

कलेवरं, क्ली, (कले सुखे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतुकत्वात् पवित्रम्। समन्ता अलुक्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७०॥ (यथा गीतायाम्। ८। ६।

"यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः"॥)

कल्कः, पुं क्ली, (कल् गतौ+"ह्रस्वादाधारार्द्धिकलिभ्यः कः"। उणां ३। ४०। इति कः।) घृततैलादिपेयः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७।

"स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्।
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च"॥)

दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।

"तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः।
प्रसङ्गवित्ताहरणं न कल्कः
तान्येव भावोपहतानि कल्कः"॥)

विभीतकवृक्षः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते २। २। २४।

"विधूतकल्कोऽथ हरेरदलात्
प्रयाति चक्रं नृप! शैशुमारम्"॥

यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारे। ७। ६।

"तां लोध्रकल्केन कृताङ्गतैजा-
मास्यानकालेयकृताङ्गरागाम्"॥)

कल्कमलः। इति शब्दरत्नावली॥ तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ घृततैलादिपाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्तु पञ्चकषायान्तर्गतदशादि वेदितम्। अस्य पूर्णवीर्य्यं यामेकं तिष्ठति। यथा,—

"द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्।
तदेव सूरिभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभिधीयते"॥

तत्पर्य्यायः। पिल्ल २ विनीयः ३। इति रत्नमाला॥ आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा॥ ("द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्। प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम्॥ इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ यस्तु घृततैलपयुज्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां लभते निशाङ्गलेपनसंज्ञस्तेनासावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्दोषतान्नग्रहणशुद्धिश्च भवति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये॥) शाठ्यम्। इति मौग्ध्यधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः॥

कल्कः, त्रि, (कलयति पापमाचरति। कल्+कः।) पापाशयः। पापात्मा। इति मेदिनी॥

कल्कफलः, पुं, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दाड़िमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं हार्य्यतया अस्ति अस्य। कल्क+इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भलग्रामे

कल्किः

भविष्यति। यथा,—

"सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति"॥

तस्य कर्म्म यथा,—

"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति"॥

इति श्रीभागवतम्॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्।
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्॥
सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
सुमत्यां मातरि विभो धन्यायां तन्निदेशतः॥
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलित्वयम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ॥
इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति।
बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा।
भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मा नाम्नी भविष्यति॥
यात यूयं सुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः।
राजानौ मरुदेवापौ स्थापयिष्याम्यहं भुवि।
पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्व्ववत्।
कलिव्याजं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो।
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः।
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः॥
महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मक्षतोद्यमः।
सम्भलग्रामविप्रस्य विवेश परात्मकः॥
सुमत्यां विष्णुयशसो गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
यद्गन्धर्व्वचराद्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्॥
सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः।
सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ॥
बभूव सर्व्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः।
नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः॥
चक्रुर्व्वाद्यादि गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः।
जातो ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ॥
धात्री माता महाषष्ठी नाड़ीच्छेत्री तदम्बिका।
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्জ্জनोद्यता॥
तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।
माद्रका माङ्गल्यवचः क्षणाज्जन्मदिनेऽभवन्॥
ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वासुगं प्राह सेवकम्।
याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम्॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।
सुप्रीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः।
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्।
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ॥
भ्रमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।
ततस्तु सम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः॥
मङ्गलाचारवद्ब्रह्मः पापतापविवर्জ্জिताः।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्॥
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्धनं शतम्।

हरेः कल्याणकृद्विष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा ॥
सामर्ग्यजुर्व्विद्विरयोक्तनामकरणे रतः ।
तदा रामः क्रतो व्यासो द्रौणिर्भित्तुः शरीरिणः ॥
समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्य्यसन्निभान् ।
हृष्टरोमा द्विजवरः पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः ।
हरिं क्रोडगतं तस्य दृष्टयुः सत्त्वमूर्त्तयः ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्किविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्व्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥
कृत्वा संस्कारकर्म्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः ॥
कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी ।
कल्केर्व्वंशेष्वशेषेषु शूराः कविप्राज्ञसुमन्तकाः ॥
तातमाद्यप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
कल्केरंशाः पुरा जाताः साधवो धर्म्मतत्पराः ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्ज्जिताः ।
ब्राह्मण्याः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्व्वगुणाकरम् ।
कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
तात ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् ।
सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयनम् २ अध्यायः ॥

कल्की, [न्] पुं, (कल्कः पापं नाशतया अस्ति अस्य । कल्क + इनि ।) कल्किः । भगवतो दशावतारेषु चरमोऽवतारः । यथा पुराणे ।
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्चरामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ।
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

कल्पः, पुं, (कल्प्यते विधीयते असौ । क्लृप् + कर्म्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः १ । १४७ ।
"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः" ।
(कल्पयति कृप्तिं नाशं वा अत्र । क्लृप् + णिच् + अधिकरणे घञ् ।) प्रलयः ।
("युगानां सप्ततिः सैकामन्वन्तरमिहोच्यते" ।
"कृताब्दसंख्यस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" ।
"सप्तसप्तते मनवः कल्पे ज्ञेयास्तुर्दश ।
कृतप्रमाणकल्पादौ सन्धिः पञ्चदशस्मृतः" ।
ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः सप्तनवयः स्वस्वसन्धिसहिताः कल्पकाले ज्ञातव्याः । सप्तसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः । इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् । आकालिकनैमित्तिकदैनन्दिनमहाप्रलयानां विवृतिस्तु ततच्छब्दे द्रष्टव्यम् । *)

कल्प्यते स्वक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । क्लृप् + अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवदिसहस्रयुगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ (यथा विष्णुपुराणे १, मांशे २ । १२ ।

"कल्पान् कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्म्मांश्च तत्त्वज्ञः" ॥)
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मणः एको मासो भवति तेषां नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २ वामदेवः ३ गाधान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६ बृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सद्यः ९ ईशानः १० ध्यानः ११ सारस्वतः १२ उदानः १३ गरुडः १४ कौर्म्मः १५ यथं ब्रह्मणः पौर्णमासी । नारसिंहः १६ समाधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुजः १९ सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्तमाली २३ वैकुण्ठः २४ आर्चिषः २५ वल्मीकल्पः २६ वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९ पितृकल्पः ३० अयं ब्रह्मणोऽमावास्या । इति क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम् । एतादृशैर्दादशमासैर्ब्रह्मणः सम्वत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीतानि एकपञ्चाशदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महाभारतम् । (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तस्तद्यथा,—
"चैत्रसितादेर्भानोर्वर्षं तुमासयुगकल्पाः ।
सृष्ट्यादौ ब्रह्मणायामिह प्रवृत्ता दिनैर्वत्स !" ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
"चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि" ।
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात् ॥
एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
"माघसुक्लाष्टतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः" ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत् तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थनीयानि । अत एव सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
"सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरस्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र युगसन्धेर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रवर्त्तितः" ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः। सौरमाने च नियतयुगादिकालेषु व्यनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु प्रागुक्तसप्तम्यै ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वकथनात् तिथिभेदसम्भवः । इति सूर्य्यसिद्धान्तवाक्यं ग्रहस्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।) विकल्पः । कल्पदत्तः । न्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदषडङ्गान्तर्गतो यागक्रियाणामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः १ । ९४ ।
"कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" ।)

व्याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्तत्याद्यन्तपदाभ्यामीषदूनार्थे भवति । तत्र वाक्यलिङ्गत्वे यथा, ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषदूनं पचति पचतिकल्पम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (तथा महाभारते १ । १२६ । ५ ।
"ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः" ॥)

कल्पकः, पुं, (कल्पयति क्षौरकर्म्मादिना वेषादिकं रचयतीति । क्लृप् + णिच् + ण्वुल् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥ कर्बूरः । इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति वाक्ये रचयिता । ग्रन्थकर्त्ता ॥)

कल्पनं, क्ली, (क्लृप् + भावे ल्युट् ।) कृप्तिः । छेदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्पना, स्त्री, (क्लृप् + णिच् + भावे युच् टाप् ।) हस्तिसज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जीकरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः । इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा "प्रबन्धकल्पना कथा" । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

कल्पनी, स्त्री, (कल्पयति केशानीन् छिनत्ति अनया । क्लृप् छेदने + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः । काँची इति भाषा ॥

कल्पपादपः, पुं, (कल्पयति सर्व्वकामं सम्पादयति । इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्म्मधारयः ।) कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । "स्मरा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" ॥

कल्पपादपदानं, क्ली, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्म्मितपादपाकृतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
"कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विक्सम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्धं मासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
अर्द्धकृतं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम्" ॥
अर्द्धकृतं यावदुक्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्म्मितम् ।
"ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं हृतोपरि" ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थं सितवस्त्रयुगावृतमित्यर्थः। कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानवृक्षस्याधस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् । मन्दारादिवृक्षैकैकदेवतासम्बन्धश्रुतेः ॥
"पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह शौरकेः ।
सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेयं हरिचन्दनम् ॥
तृतीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन पञ्चसंयुतम् ।
कौशेयवस्त्रसंयुक्तानित्युमाख्यफलान्वितान्" ॥
तृतीयांशेन सन्तानघटनावस्थितसुवर्णतृतीयभागेन ।
सौम्येन उत्तरदिग्विभागेन ॥

"तथाष्टपूर्णकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानद्दच्छत्रचामरासनसंयुतम्" ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहितानित्यर्थः । आसनपदञ्चात्र कलसावस्थानोचितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुनरासनपदश्रवणात्।

"फलपत्तियुतं तद्वदुपरिष्टादितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो देवपुङ्गवैः ।
त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्योऽपि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्"॥

एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कृच्छ्रमयाश्चत्वारो ब्रह्माद्या इत्युक्तं सम्भवति ॥

"स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेवाभिपूजितः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्"।

न च विस्मयवान् इदमया दत्तमिति गाङ्गारवान् भवेदित्यर्थः ॥

"अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूतान्भव्यांश्च मनुजांस्तारयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तूयमानो दिवः एष्ठे पुत्रपौत्रप्रपौत्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि-कल्पधृतं तिष्ठेद्यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
नारायणवशोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥
यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभि-
र्म्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादानदानेच्छुस्तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्ममयाच्छत्रसनाथतुलास्थाप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तग्राह्यप्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवस्त्रादिदक्षिणासामग्रीवहिः सर्व्वसम्भारं अधिकत्वेन पलत्रयाद्धसहस्रपलावधियथेष्टकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्पपादपमपरार्द्धेन समभागेन सन्तानं मन्दारं पारिभद्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरून् पञ्चशाखान् सौवर्णनानाफलपत्तिसुवर्णनिर्म्मितानेकवसनाकारसहितान् केयूरकुण्डलाद्यभितालङ्कारभूषितान् एषामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं तरूणामवस्थापनार्थं गुडप्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान् पञ्चप्रस्थघृतक्षीरकतिलांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थमभीरुसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुग्निवभास्करप्रतिमाः यथोक्तक्रमतरुचतुष्टयाधःस्थापनार्थमभिमतसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरतिकामदेवलक्ष्मीसावित्रीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरुपार्श्वस्थापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं कुशादिनिर्म्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमिक्षुदण्डाष्टकं पुष्पमालाष्टकसमग्रीं यथेष्टफलाष्टकं पादुकायुगाष्टकं कांस्यभाजनाष्टकञ्च कल्पतरुपार्श्वार्पणार्थं दीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनाष्टादशधान्यानि च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने यजमानगुर्व्वृत्विग्जापकास्तुलापुरुषवद्विघ्नभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । ततोऽपरदिने यजमानस्तुलापुरुषवदोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरव्रतबन्धेषु तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषव्रतं अनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमानीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुड़प्रस्थं दत्त्वा तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुड़प्रस्थोपरि पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुग्निवभास्करप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पूर्व्वतः अधस्तादारोपितसरतिकामदेवप्रतिमां गुड़प्रस्थोपरि सन्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मीप्रतिमां घृतप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरोः पश्चिमतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां जीरकप्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरूत्तरतः अधःसमारोपितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनञ्चारोपयेयुः । सर्व्वांश्च वृक्षान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगेनाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्राच्छादितान् इक्षुदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कृतानष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकायुगभाजनासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पूर्व्वोक्तदीपिकाद्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतूर्य्यगीतवन्दिघोषेषु सत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो घृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्पवृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्त्रान् पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो यथायथं दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्योऽमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थया एतं गुड़प्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णुमहेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुड़प्रस्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं घृतप्रस्थारोपितसौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णमन्दारसहितं जीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्रीप्रतिमासितवसनयुगलान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुगवेष्टितग्रीवेक्षुमाल्यफलान्वितकुशासनपादुकायुगकांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादशधान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं अमुकपादपोऽयं विष्णुदैवतमित्युक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।

ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहंसम्पदक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं शिरून्मूलेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जापकेभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनञ्च कुर्य्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तानकादींश्चतुरो वृक्षान् ऋग्वेदादिक्रमेण चतुर्भ्यो ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु गुरवेवैकाग्निवत् स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डदानवत् कुर्य्यात् । इति कल्पपादपमहादानं समाप्तम् ॥* ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कशङ्करश्रीमद्बल्लालसेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महादानदानावर्त्तः ॥

कल्पलतादानं, क्ली, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ।

तस्य विधिर्यथा ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलतं नाम पातकावलिनाशनम् ॥
पुण्यान्तिथिमथासाद्य स्नात्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विक्चतुष्टयसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयीः कुर्य्याद्दशकल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः" ॥

सुपर्णागां किन्नराणाम् ॥

"हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्ताश्च देवताः" ॥

लोकपालानुसारिण्य इति लोकपालसमानाङ्कतयः ॥

"ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे" ॥

पद्मशङ्खकरे इति क्वचित् पाठः ॥

"स्वर्णासनस्था माहेन्द्री पूर्व्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थिताग्नेयी श्रुवपाणिरथाचला" ॥

रजनी हरिद्रा ॥

"याम्या तु महिषारूढ़ा गदिनी तण्डुलोपरि ।
नैर्ऋत्यां नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा च घृतोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्था नागपाशिनी ।
पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि ॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौबेरदिशि संस्थिता ।
माहेश्वरी वृषगता नवनीते तु शूलिनी ॥

मौलिन्यो वरदास्तद्वत् कर्त्तव्या बालकान्विताः। शक्त्या पञ्चपलादूर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत्" ॥

मौलिन्यो मुकुटवत्यः। वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः। बालकान्विताः क्रोड़निहितपुत्रकाः। एतेन क्रोड़निविष्टवामकरधृतपुत्रका दक्षिणहस्तविधृत यथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्त्तयो बद्धमुकुटाः सवाहना घटनीयाः। अनुक्तवाहनानान्तु ब्राह्मामेयी नैर्ऋतीनान्तत्तल्लोकपालवाहनानि। लोकपालानुसारिण्य इति श्रुतेः। तेन हंसारूढ़ा ब्राह्मी छागारूढ़ामेयी नरारूढ़ा नैर्ऋती घटनीया। अनन्तस्य तु क्वचिदाहनादर्शनात् अनन्तशक्तिर्व्वाहनमून्यैव कर्त्तव्या ॥

"सर्व्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णवितानकम्। धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥ मध्यमे ह्ये तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः। त्रिः प्रदक्षिणमादृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्" ॥

"नमो नमः पाशविनाशिनीभ्यो ब्रह्माच्युतेशेश्वरपालनीभ्यः। आसंश्रिताधिक्यपदप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥ इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति। अभिमतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥ पितृशतमथ तारयेदभव्ये- र्गुरुदुरितौघविघातशुद्धदेहम्। सुरपतिवनितासहस्रसंघः परिवृतमम्बुरुहोद्भवाभिनन्द्यम् ॥ इति विधानमिदं सदिगङ्गना कनककल्पलताविनिवेदने। पठति यः स्मरतीह तथेच्छते स पदमेति पुरन्दरसेवितम्" ॥ * ॥

अथ यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादानदानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्म मषाच्छन्नसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तग्राह्मप्रतिमाबहिः सर्व्वसम्भारमधिकलेन पलपञ्चकादूर्द्धपलसहस्रावधिवयेच्छ हेमनिर्म्मिता स्थानस्थानघटितविद्याधरकिन्नरमिथुनसिद्धगणाः पञ्चवायनिर्म्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमपल्लवशोभिताग्रशाखाः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्कल्पमुक्ताहारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशोभिता दशलताः। तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छहेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्मादिदशप्रतिमाः। तदारोपणार्थं लवणगुड़हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतानि। लतापार्श्वस्थापनार्थं धेनुदशकं कुम्भदशकञ्च वस्त्रयुगदशकञ्चोत्पादयेत्। ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकास्तुलापुरुषवत्हविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्यस्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः। अपरदिने च यजमानः पूर्व्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं कर्म्म गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतामदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात्। ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवेशेयुः। अपरदिने कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः। एवञ्च मध्यब्राह्मणवचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठातव्यम्। तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां लिखितचक्रोपरि लतानां मध्ये पूर्व्वादिदिक्क्रमेणाष्टौ लताः समारोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयञ्चारोप्य तदधोलवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च आरोप्य पूर्व्वादिदिक्क्रमारोपिताष्टलताधःक्रमेण गुड़ादिद्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुलिशायुधादिशक्तिप्रतिमाः समारोपयेयुः। लतापार्श्वे दशधेनूः पूर्णकुम्भदशकं दशवस्त्रयुगानि च स्थापयेयुः। ततो मङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः। ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः पाशविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिनार्घ्यं गुर्व्वृत्विग्भ्यो दद्यात्। तद्यथा। ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थयैता लवणगुड़हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतार्पितकलधौतब्रह्मानन्तकुलिशायुधवज्रिशमननिर्ऋतिवरुणवायुसोममहेश्वरशक्तिप्रतिमासहिताः पञ्चवर्णवितानकधेनुदशककुम्भदशकवस्त्रयुगदशकान्विताः दशकल्पलता सम्प्रददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्त्युक्त्वा सावित्रीं पठेयुः। ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णुदेवतेति ब्रूयात्। ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं विष्णुदेवतेति ब्रूयुः। ततो यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः। तत ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहं दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्त्युक्त्वा कल्पलताः स्पृशेयुः। ततस्तुलापुरुषवज्ज्ञापकेभ्यो दक्षिणां दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्पलतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्य्यात्। इति कल्पलतामहादानं समाप्तम्। इति दानसागरः ॥

कल्पवृक्षः, पुं, (कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृक्षः। कल्पस्थायी वृक्ष इति वा। इति सारसुन्दरी। देवतरुः। इत्यमरः। १। १। ५३ ॥ (यथा, दानसागरे।
"नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च। विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये" ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यत्र।) ब्रह्मणो दिनान्तः। प्रलयः। इत्यमरः। १। ४। २२ ॥ (यथा, गोः रामायणे ३। १०। ४।
"उपवासरताश्चैव जले कल्पान्तवासिनः" ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्प्यते सञ्जीक्रियते असौ। कृप् + णिच् + कर्म्मणि क्तः।) सज्जितहस्ती। इति हेमचन्द्रः ॥ रचिते त्रि ॥ (यथा, महानिर्व्वाणोक्ता तत्त्वज्ञाननिर्णये।
"ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं मायया कल्पितं जगत्। सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्" ॥)

कल्मषं, क्ली, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति रस्य लत्वे षत्वे च षोदरादित्वात् साधुः।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २३ ॥ (यथा, मनुः १२। २२।
"यामीस्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः। तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः" ॥)
हस्तपुच्छम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मालिन्यम्। यथा, हेः रामायणे २। ३६। २७।
"न हि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम्। दुर्जनोऽप्यस्य निरयः शत्रुश्चाङ्गेव कल्मषम्" ॥)

कल्मषः, पुं, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति। कर्म्म + सो + कः। रस्यः लः सस्य षत्वञ्च निपातनात्।) नरकविशेषः। इति मेदिनी ॥ मलिने त्रि। इति जटाधरः ॥

कल्माषः, पुं, (कलयति इति क्विप् कल्। माषयति सभासा अभिभवति अन्यवर्णान्। मष् हिंसायां णिच् + अच्। कल् चासौ माषश्चेति।) चित्रवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ६। १७ ॥ कृष्णपाण्डुरवर्णः। कृष्णवर्णः। (कलं शुभकर्म्म माषयति हिनस्ति। कल + मष् + णिच् + अच् वा।) राक्षसः। इति मेदिनी ॥ गन्धशालः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः। यथा, महाभारते १। ३५। ७।
"नीलानीलौ तथा नागौ कल्माष शबलौ तथा" ॥)

कल्माषकण्ठः, पुं, (कल्माषः कृष्णवर्णः कण्ठो यस्य।) शिवः। इति हारावली ॥

कल्माषपादः, पुं, (कल्माषौ शापजलप्रक्षेपणात् कृष्णवर्णौ पादौ यस्य।) सौदासराजः। इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते १। १७७। १।
"कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह। इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि" ॥)
अस्य यथा कल्माषपादत्वं जातं तदुच्यते।
नलसख्यस्य ऋतुपर्णस्य वंशजः सौदासनामा नृपतिः पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत्। अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः सूदरूपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्युवास। एकदा तु असौ राक्षसः भोक्तुकामाय नृपतेः सौदासस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिषं पक्त्वा ददौ। वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्ट्वातिक्रुद्धः "राक्षसो भविष्यतीति" राजानमशपत्। राजा तु शापवृत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः शापः इति विचिन्त्य जलमादाय गुरुं प्रतिशप्तुं समुद्यतः। एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकरणीयोद्यतं पतिं निवारयामास। राजा तु तया निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिप्तवान्। एतदारभ्यायं पादयोः कल्माषतां प्राप्तवान्॥ अस्य अन्या विस्तृतिस्तु भागवते ९। ९ अध्याये, तथा महाभारते १। १७७ अध्याये द्रष्टव्या।)

कल्यं, क्ली, (कल्यते आगम्यते। कल गतौ + कर्म्मणि यत्।) प्रत्यूषः। इत्यमरः। १। ४। २ ॥ (यथा,

भागवते ४ । २४ । ७८ ।
"इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः ।
शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्म्मबन्धनैः" ॥
कलयति मिश्रतां सम्मादयतीति । अन्नादित्वात् यक् ।) मधु । इति हेमचन्द्रः ॥
कल्यः, त्रि, (कलासु साधुः इति यत् ।) सज्जः । (यथा, महाभारते १ । ५ । ३ ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव" ॥)
निरामयः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५९ ॥ वाक्श्रुतिवर्जितः । दक्षः । कल्यावचनम् । उषावचनम् । इति मेदिनी ॥
कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम् ।) प्रातराशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥
कल्यत्वं, क्ली, (कल्य + भावे "तस्य भावस्त्वतलौ" । इति त्वम्) आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥
कल्यपालः, पुं, (कल्यं मद्यमित्यर्थः पालयतीति । कल्य + पाल् + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
कल्यपालकः, पुं, (कल्यं पालयति । कल्य + पाल् + ण्वुल् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥
कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्तते प्राप्यते ग्रहीतुं इति वा यद्वा वर्त्त्यते जीव्यते अनेन । कृत् + घञ् + कर्म्मणि करणे वा अप् ।) प्रातर्भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कल्या, स्त्री, (कड्यति मादयति । कड मदे घञ् अन्नादित्वात् यक् टाप् च । ड्यस्य लत्वम् । कलयति मादयति वा । कल् + घञ् + यक् टाप् च ।) मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्यावचनम् । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥ हरीतकी । इति शब्दरत्नावली ॥
कल्याणं, क्ली, (कल्ये प्रातः अश्नुते शब्द्यते इति । कल्य + अण् + "अकर्त्तरीति" ३ । ३ । १९ । घञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे १ । १२ । १०२ ।
"स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्व्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालञ्च जीवति" ॥)
तत्पर्य्यायः । स्वः २ श्रेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५ शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ मद्यम् ९ कुशलम् १० क्षेमम् ११ शस्तम् १२ । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २५, २६ ॥ (यथा, मनुः ८ । ३९२ ।
"प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" ॥)
स्वर्णम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
कल्याणबीजः, पुं, (कल्याणं बीजं यस्य ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)
कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनिः ततः स्त्रियां ङीप् ।) वला । इति राजनिर्घण्टः ॥ कल्याणविशिष्टे त्रि ॥
कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् । माषपर्णी । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १ । ८७ ।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ॥
कल्याणवती । यथा महाभारते । ३ । ७४ । ५ ।
"दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्यपश्यत" ॥)
कल्यापालः, पुं, (कल्यां मद्यं पालयतीति । कल्या + पालि + अण् ।) शौण्डिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कल्क, ड कल्कने । शब्दे । अशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) लट्यान्तः । ड कल्कते लोकः अव्यक्तशब्दं करोति शब्दं न करोतीत्यर्थः । कल्कने इति चान्द्रा जौमराश्च ॥ शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कालापाः । इति दुर्गादासः ॥
कल्कः, त्रि, (कल्कते शब्दं न करोति इति । कल्क + अच् ।) बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला इति भाषा ॥
कल्कत्वं, क्ली, (कल्कस्य भावः । कल्क + त्वम् ।) स्वरभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥
कल्लोलः, पुं, (कल्क + वाऊलकात् ओलच् । यद्वा कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ।) महातरङ्गः । बड़ ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उल्लोलः २ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
("कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" ॥
इत्युद्भटः ॥) हर्षः । शृङ्गी च । इति मेदिनी ॥
कव, ऋ ड स्तुतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ अचकावत् । ड कवते । इति दुर्गादासः ॥
कवकं, क्ली, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥ कव् + अच् । संज्ञायां कन् ।) छत्राकम् । यथा,—
"देवतार्थं हविः शिग्रुं शोहितान् ब्रह्मणांस्तथा ।
अनुपाकृततर्मांसानि विड्जानि कवकानि च" ॥
कवकानि छत्राकाराणि । वर्ज्यानीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥
कवकः, पुं, (कव + अच् + संज्ञायां कन् ।) कवलः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥
कवचः, पुं क्ली, (कं देहं वध्नाति विपक्षास्त्राणि वञ्चयित्वा रक्षति इति शेषः । क + वन्च् + अच् । कं वातं वञ्चति वा अन्तर्गधौ वा । यद्वा कवते-इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् इत्युणादिकोषः ४२ । २ ।) सन्नाहः । साँजोया इति भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४० ।
"शरांश्च दिव्या नभसः कवचञ्च पपात ह" ॥)
तत्पर्य्यायः । तनुत्रम् २ वर्म्म ३ दंशनम् ४ उरश्छदः ५ काङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ दंसनम् ८ जागरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥ कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कञ्चुकः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य युक्तिर्यथा ।
खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्द्दिष्टकवचादिरधीयते ॥
तस्यत्रयं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठं चर्म्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥
यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्व्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढ़ता तथा ॥
दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः ।
सच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता ॥
कवचानां विनिर्द्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः ।
अत्र वर्णो विनिर्द्दिष्टः क्रमादेव चतुर्व्विधः ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥
कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् ।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्म्मवत् अङ्गादिरक्षणार्थं देवतामन्त्रविग्रहम् । तच्च पूजायां पाद्यं भूर्ज्जे विलिख्य कण्ठादौ धार्य्यञ्च । इति तन्त्रम् ॥ गर्द्दभाण्डलक्षणं । षट्टवाद्यम् । इति मेदिनी ॥
कवचपत्रं, क्ली, (कवचलेखनसाधनपत्रमिव पत्रं वल्कलं यस्य ।) भूर्ज्जपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति । कु + अटन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कवाटः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति । क + वय् गतौ + इन् "इदिकारान्तत्वात्" वा ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कयी माछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कवचष्ठली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ किञ्चित्पित्तकरीति केचित् ॥ ("कवय्याः स्निग्धमधुराः" । इति चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणे ॥)
कवरं, त्रि, (के मस्तके वरं श्रेभमानत्वात् श्रेष्ठम् ।) केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते ५ । २ । ७ । "वस्त्रस्रग्गन्धमाल्यकवरभारवरूथिनां देवीम्" ॥) संपृक्तम् । खचितम् । इति हलायुधः ॥
कवरः, पुं क्ली, (कं जलं वृणोति । क + वृ + अच् ।) शैवलः । अस्त्रः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौतीति । कुशब्दे + "कोरन्" । उणां ४ । १५४ । इति अरन् । पाठकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कर्बुरवर्णः । इति हलायुधः । यथा, माघे ५ । १९ ।
"दृष्टैव निर्व्वर्तितकालापभरामधस्ता-
द्धाकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" ॥)
कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति विक्षिपति यत्र इति । कवर + कॄ + वाऊलकात् ड गौरादित्वात् ङीष् । कारावासदुःखेन केशादिपरिपाश्चराद्वित्वात् तथात्वम् ।) कारागारवद्धः । इति हारावली । कयेदी इति भाषा ॥
कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात् टाप् ।) खरशुष्या । इति शब्दचन्द्रिका । वायुइ इति भाषा ॥
कवरी, स्त्री, (कं शिरः वृणोति आच्छादयति । क + वृ + अच् + जानपदेत्यादिना ङीप् । कु + अरन् ङीष् वा ।) केशविन्यासः । चुलेर खोपा टिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केशवेषः २ कवरः ३ केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
("गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी विस्रसन्ती विशालम्" ॥
इति पदाङ्गदूते । १ ॥) भ्रमरा । वायुइ इति

भाषा। कारवी। इत्यमरो मेदिनी च। हिङ्गेर पाता इति भाषा॥

कवलः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति। वल्+अच्।) ग्रासः। इत्यमरः। २। ९। ५४॥ ("चिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरयुतानामष्टमो हिङ्गुभागः। प्रथमकवलभुक्तं सर्षिषा चूर्णमेत- ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति"॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्द्याधिकारे। "अस्तञ्जन् कवलान्नागा गावोवत्सान् न पाययन्"। इति हेरामायणे। २। ४१। ९॥) मत्स्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वेले माच इति भाषा॥

कवलितः, त्रि, (कवलं करोति। कवल+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) भुक्तः। इति जटाधरः॥ ("ग्रस्यत् कवलितानेकजीवम्"। इति कथासरित्सागरः। २६। १४२॥)

कवसः, पुं, (कौति कवते वा। कुशब्दे+"ऋतनी-त्यादिना" उणां ४। २। असु।) कवचः। इत्यु-णादिकोषः॥

कवाटः, त्रि, (कुशब्दे+भावे अप्। कवं शब्दं अटतीति। कव+अट्+अच्। यद्वा कं वातं वटति रुणोति वारयतीत्यर्थः क+वट्+अण्।) कपाटः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः। (यथा हेरामायणे २। ७१। ३७।

"असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्व्वशः"॥)

कवाटवक्त्रं, क्ली, (कवाटं वक्त्रं यस्मात्।) रुक्षविशेषः। कवाटवेडु इति भाषा। कवाडवेरुया इति केचित्॥ तत्पर्य्यायः। वक्राग्रम् २ कपोतवक्त्रम् ३ अक्षजित् ४। इति रत्नमाला॥

कवाटी, स्त्री, (कवाट+अल्पार्थे+ङीप्।) कपाट-म्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कवारं, क्ली, (कं जलं आश्रयत्वेन वृणोति। क+वृ+अण्।) पद्मम्। इति चिकाण्डशेषः॥

कविः, पुं, (कवते सर्व्वं जानाति सर्व्वं वर्णयति सर्व्वं सर्व्वतो गच्छति वा। कव्+इन्। यद्वा कुशब्दे+ "अचः इः"। उणां ४। १३८। इति इः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (अयमादिकविः यथा, "तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते। १। १॥) "वाल्मीकिमुनिः। (एकोऽभून्निनात् ततस्तु पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्त्र एव प्रथिताः कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्म्महे"। इत्युद्भटः॥) शुक्राचार्य्यः। (यथा महाभारते १। ६६। ४२। "ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः। भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः"॥) सूर्य्यः। काव्यकरः। (यथा रघुः १। ३। "मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्"॥) खलीने स्त्री। इति मेदिनी॥ (विष्णुः। यथा महाभारते १३। १४६। २७। "वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः"॥) कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता। यथा,— "कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्तकाः। तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः"॥

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः॥ * अपि च। "विशाखयूपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः। कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतञ्च सम्भले॥ कविं प्राज्ञं समन्तञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम्। गार्ग्यभर्ग्याविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम्। विशाखयूपो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव"॥ इति तत्रैव ३ अध्यायः॥ * ॥ चौरयोद्या। यथा। "वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डिः प्रजायते। कविप्रवेशनं तच्च योधाघातश्च तच्च वै"॥ इति सर्व्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम्॥

कविः, त्रि, (कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा। कव्+इन्।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥ (यथा मनुः २। १५१।

"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः"॥)

कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति। कुशब्दे "अच इः"। उणां। ४। १३८ इति इः। अश्वमुखे शब्दायमानत्वात्तथात्वम्।) खलीनः। इति मेदिनी। लागाम इति भाषा॥

कविकं, स्त्री, (कवि+स्वार्थे कन्।) खलीनः। इति हलायुधः॥

कविका, स्त्री, (कवि+स्वार्थे कन् टाप् च।) खलीनः। इत्यमरः। २। ८। १९॥ लागाम इति भाषा। केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कवची मत्स्यः। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,— "कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वह्निवर्द्धिनी"॥ इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे मांसवर्गे॥)

कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः।) वाल्मीकिमुनिः। इति चिकाण्डशेषः॥

कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तल्।) कवि-त्वम्। काव्यम्। यथा,— "कविता वनिता वापि आयाता सुखदायिनी"। इत्युद्भटः॥

कविवेदी, [न्] त्रि, (कविं कवित्वं वेत्ति। कवि+विद्+णिनिः।) कविः। इति जटाधरः॥

कविशं, क्ली पुं, (कं सुखं अजति। क+अज्+क। अजस्थाने विः।) खलीनः। इति चिकाण्डशेषः॥

कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु वा रामः अयनं आश्रयो यस्य।) वाल्मीकिमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कविलासिका, स्त्री, (कं सुखं विलासयति उद्दीपय-तीति। क+वि+लस्+णिच्+ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वीणाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति।) वाल्मीकिमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कवी, स्त्री, (कवि वा ङीष्।) खलीनः। इति मेदिनी भरतश्च॥ [जटाधरः॥

कवीयं, क्ली, (कवि+स्वार्थे छः।) खलीनः। इति

कवेलं, क्ली, (कं जलं विलति स्तृणाति। क+विल+अच्।) कुवलयम्। उत्पलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कवोष्णं, क्ली, (कुत्सितं उष्णं ईषदुष्णं वा।) ईषदु-ष्णम्। (यथा रघुः १। ६०।

"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्ज्जितं मया। पयः पूर्व्वैः सुनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते"॥) तद्धति चि। इत्यमरः। १। ४ ३५॥

कव्यं, क्ली, (क्रूयते पितृभ्यः। पितृदेशेन दीयते यद-न्नादिकम्। कु+"अचो यत्" ३। १। ९७। इति यत्।) पित्रन्नम्। पितृसम्प्रदानकान्नम्। इत्यमरः। २। ७। २४॥ (यथा, मनुः ३। २८५॥

"यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः। कव्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः"॥

कव्यानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात्यदुक्तं मनौ ३ अध्याये।

"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दाक्षभिः। अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्॥ एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्। पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि॥ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः॥ सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते। एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः॥ ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च। न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः॥ यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्। तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्योगुडान्॥ ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठास्तु कर्म्मनिष्ठास्तथापरे॥ ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः। हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि॥ एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सद्भिरनुष्ठितः॥ मातामहं मातुलञ्च स्वकीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्। येष्वेतत्पतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तो वर्ज्यास्युर्हव्यकव्ययोः"॥ इत्यादि। विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या।)

कव्यवाडः, पुं, (कव्यं वह्यते दीयते अस्मै। कव्य+वह् दाने+सम्प्रदाने घञ्।) पितृगणविशेषः। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, वायुपुराणे।

"कव्यवाडोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा। अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः"॥)

कश, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कशति। इति दुर्गादासः॥

कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताड्यति वा। कश्+करणस्य कर्त्तरि अच् टाप् च। ताड्यत्यनया वा।) अश्वादेस्ताड़नी। इत्यमरः। २। १०। ३१। कोड़ा चाबुक् इति च भाषा॥ ("जघान कशया मोहात् तदा राक्षसवन्मुनिम्"। इति महाभारते। १। १७७। १०॥) मांस-रोहिणी। इति भावप्रकाशः॥

कशार्हः, त्रि, (कशां अर्हति इति। कशा+अर्ह+

अण् ।) कशाघातयोग्यः । कोड़ा मारनेवाला उपयुक्त इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कश्यः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कश्मिपुः, पुं, (कश्मति दुःखं कश्यते वा कश्मगतिशासनयोः । कश्म + मृगय्वादित्वात् निपातनात् साधुः ।) भक्तम् । आच्छादनम् । एकोत्तरपदवस्त्रे कश्मिपू इति द्विवचनान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा । यथा, भागवते २ । २ । ४ ।

"सत्यां क्षितौ किं कश्मिपोः प्रयासैः" ॥)

कश्मीर, क्ली पुं, (के देहे श्रीर्य्यते । क + श्रृ + "केऽश्रः रड च अस्य" । उणां १ । ६० । इति उः रड्चान्तादेशः ।) एष्टाक्षि । पिठेर दाँड़ा इति भाषा । इति हलायुधः ॥ (पुं सि उदाहरणं ।

"किं कुर्व्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कश्मीरवः" । इत्युणादिकाधृतचन्द्रवचनम् ।)

कश्मीर, क्ली, (कं जलं वातं वा श्रृणाति । क + श्रृ + उणादित्वात् उः । रड्चान्तादेशः ।) कश्मीरजा । केशुर इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः ॥ ("कश्मीरं द्विविधं तत्तु महद्राजकश्मीरकम् ।
सुस्निग्धतिलघुः स्यात् यत् तच्चिवोटमिति स्मृतम्" ॥ इति वैद्यकम् ॥)

कश्मीरः, पुं, (क + श्रृ + उ + रड् ।) जम्बुद्वीपस्य खण्डविशेषः । इति शब्दमाला ॥

कश्मीरकं, क्ली, (कश्मीर + स्वार्थे कन् ।) दलकन्दः । केशुर इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("तरुठविसप्रालूकक्रौञ्चादनकश्मीरजम् ।
पद्मकाटकं कलोड्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम्" ॥ इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कश्मीरका, स्त्री, (कश्मीर + स्वार्थे कन् टाप् च ।) एष्टाक्षि । इति रत्नमाला । पिठेर दाँड़ा इति भाषा ।

कश्मीरूः, स्त्री, (क + श्रृ + "केऽश्रः रड्चास्य" । उणां १ । ६० । इति ऊः । रड्चान्तादेशः ।) दलकन्दः इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ केशुर इति भाषा ।

कश्मन, व्य, (किम् + चन् इति मुग्धबोधमतम् । पाणिनिमते एथक्पदमिति भेदः ।) कञ्चित् । इति व्याकरणम् ॥ कोन । केह इति च भाषा । (यथा माघः १६ । १ ।

"दमघोषसुतेन कश्मन
प्रतिशिश्रिषुः प्रतिभानवानघः" ॥)

कश्चित्, व्य (किम् + चित् । पाणिनिमते एथक् पदम् ।) कश्मन । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघदूते १ ।

'कश्चित्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः' ॥)

कश्मर्द, क्ली, (कश्म् गतिशातनयोः + कर्द । "कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" ॥ उणां १ । १०८ इति मुट् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । (मोहः । यथा, गीतायाम् २ । २ ।

"कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्" ॥)

पापम् । इति शब्दमाला ॥ मलिने त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कश्मीरः, पुं, (कश्म् + "कश्मेर्मुट् च । उणां ४ । ३० इति ईरन् मुट् च ।) काश्मीरदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य सीमादि यथा,—श्रूयते सङ्गमतन्त्रे ७ पटले ।

"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः ।
तावत् कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" ॥)

कश्मीरजन्मा, [न्] पुं, (कश्मीरे कश्मीरदेशे जन्म यस्य ।) काश्मीरजन्मा । कुङ्कुमम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कश्यं, क्ली, (कश्यं अर्हतीति । कश्य + दन्त्यादित्वात् । ५ । १ । ६६ । यत् ।) अश्वमध्यभागः । (कश्यति अनेन । कश्य + बाहुलकात् करणे यत् ।) मद्यम् । यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।

"ब्रह्मशल्लनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" ॥
कश्यार्हे त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिबतीति । कश्य + पा + क । अस्य नामनिरुक्तिर्यथा मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३ ।

"ब्रह्मशल्लनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" ॥)

मुनिभेदः । कलागर्भजो मरीचिमुनेरौरसः पुत्रः । अस्य भार्य्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः । तासां तत्पुत्रापत्यानाञ्च नामानि यथा । अदितेर्देवाः १ दितेर्दैत्याः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठायाः अश्वादयः ४ अरिष्टायाः गन्धर्व्वाः ५ सुरसायाः राक्षसाः ६ इलायाः वृक्षाः ७ मुनेरप्सरोगणाः ८ क्रोधवशायाः सर्पाः ९ ताम्रायाः श्येनगृध्रादयः १० सुरभेर्गोमहिषाः ११ सरमायाः श्वापदाः १२ तिमेर्यादोगणाः १३ विनतायाः गरुड़ारुणौ १४ कद्रोर्नागाः १५ पतङ्ग्याः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शलभाः १७ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्य्याः । यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये । अदितिः १ दितिः २ दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७ क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२ प्रधा १३ । महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश भार्य्या । यदुक्तं तत्रैव १ । ६५ । ११—१३ ।

"मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।
कद्रुश्च मनुजश्रेष्ठ ! दक्षकन्यैव भारत" ! ॥

परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामास्ति । यथा,

"तेनेमाः सर्व्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः । पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविपर्य्ययासिद्धेः सिंहः क्षतेस्तत्कुरित्यादिवत् कश्यप इति हयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति" ॥ इति दयानन्दशतायां वेदभाष्योपक्रमणिकायां २९१ सङ्ख्यकपत्रे ॥ कश्यं अज्ञानं अविद्यामित्यर्थः । तत्पिबति शोषयति नाशयति । यद्वा कश्यं विज्ञानघनम् पाति रक्षति स्वात्मनीति । परब्रह्म । तथा च तापनिश्रुतिः २ । ११ ॥

"सा होवाच गान्धर्व्वी ऋषिं वै दुर्व्वाससं कोऽयं ब्रह्मन् ! वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्त्ता वा जगतः । सहोवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान् दुर्व्वासाः । तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता हर्त्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयमज्ञानभोक्ता गान्धर्व्वि" ॥

कच्छपः । तथा च शतपथब्राह्मणे—

"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्यः" ॥

यथा यजुर्व्वेदे २४ । २७ ।

"अपामुद्रो मासां कश्यपः" । "कश्यपः कच्छपः" । इति वेददीपिकितिः ॥ कश्यं मद्यं पिबतीति । कश्य + पा + क । "सुराधः श्यावदन्तः स्यात्" । इति वचनात्तथात्वम् । श्यावदन्ते त्रि, यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १० । २ । ३५ ।

"प्रक्षतेभ्यश्चान्यत् कश्यकाश्यपयाचमानवर्ज्जम्" ॥) मृगविशेषः । इति मेदिनी । मत्स्यभेदः । इति विश्वः ॥

कश्यपनन्दनः, पुं, (कश्यपस्य नन्दनः ।) गरुड़ः । इति हलायुधः ॥ (देवासुरादयोऽपि ॥)

कष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां–परं–सकं–सेट् ।) कषति । अयमुभयपदीति चतुर्भुजसुरौ ॥ रमानाथसरौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभयपदिनं तारानाथस्तं अन्यं मन्येते । इति दुर्गादासः ॥

कषः, पुं, (कष्यतेऽनेन वा । कष् + अच् ।) कषपट्टिका । कष्टिपाथर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शानः २ निकषः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥

कषणः, त्रि, (कष्यते. विलिख्यते । कष् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अपक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं, कषत्यत्र । अधिकरणे ल्युट् । निकषोपलम् । यथा, आर्य्यासप्तशती ४१८ ।

"भूषणतां भजतः सखि ! कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य" ॥ भावे ल्युट् । क्ली, कषणं यत्नम् । यथा किराते ५ । ४७ ।

"कषणकर्म्मनिरस्तमहाहिभिः
क्षतविमत्तमतङ्गजवर्जितैः" ॥

"इहादौ कषणेन कण्डूयनेन यः कण्डूस्तेन निरस्ता महाहयो येभ्यस्तैः" ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताड्यते अनया । कष् + बाहुलकात् करणे अच् । ततष्टाप् ।) कशा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ चाबुक् इति भाषा ॥ (यथा गीतरा ॥ यशे ६ । ३० । ४१ ।

"उद्दान् द्रयान् खरान् नागान् जघ्नुर्दण्डकषाङ्गुदैः"॥)
कषाकुः, पुं, (कष् + आकुः ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
कषायः, पुं क्ली, (कषति कण्ठम् । कष् + आयः ।) रसविशेषः । कषा इति भाषा । एथिव्यनिलगुणाद्धल्लात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥ (यथा, मनुः ११ । १५३ ।
"मुक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः" ॥)
तत्पर्य्यायः । तुवरः २ तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ कुवरः ३ तूरवः ४ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । ब्रणादिरोपणत्वम् । याहित्वम् । शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वञ्च । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । मलमूत्रशुष्कास्यत्वपीड़ाक्षेपणादिरोगकारित्वम् । अन्यच ।
"कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्त्तिनाशनः ।
कफशोणितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"कषायनामा निरुणद्धि शोफं
वर्णान्तनोर्दीपनपाचनश्च ।
सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी
निषेवितः पाण्डु करोति मात्रम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पूर्णवीर्य्यं यामभेकं तिष्ठति । तत्पर्य्यायः । क्वाथः २ निर्य्यूहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । खरसः १ कल्कः २ क्वथितः ३ शीतः ४ फाण्टम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥
("जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकत्वातिसारे श्लेष्माधिक्यप्रशमकरः श्वासकासापहर्त्ता ।
हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्व्रणानां प्रोक्तस्यायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः" ॥
इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥
"कषायो जड़येच्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्" ॥
"कषायः पित्तकफहा गुरुरक्तविशोधनः ।
पीड़नो रोपणः शीतः क्लेदमेदो विशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥
करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः ।
वट्कार्य्यं पौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥
"कषायो रसः संग्रहणः संग्राही सन्धारणः पीड़नो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च ।
स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः आस्यं शोषयति, हृदयं पीड़यति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, ग्लानत्वमापादयति, पौंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवष्टभ्नाति, कर्षयति, ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषदरूक्षत्वात् पञ्चवध-ग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति" ।
"वैद्यस्तम्भजाड्यौ रसनं योजयेद्रसः ।
बध्नातीवचयः कण्ठं कषायः स विकास्यपि" ॥
"पवन एथिव्यतिरेकात् कषायः" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)
निर्य्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"वृक्षो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।
क्षीरेण यष्टिकान् भुक्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥)
विलेपनम् । (यथा कुमारे ७ । १७ ।
"कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाश्लेषनिताम्तगौरे" ॥
"लोध्रस्य रूक्षविश्लेषस्य कषायेण विलेपनेन" ॥
इति मल्लिनाथः ॥) अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥
कषायः, पुं, (कष् + आयः ।) श्योनाकवृक्षः । इति धरणी । रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।
"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" ।
"तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" । इति भाष्यम् ॥)
कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्व्विकल्पसमाधेर्व्विघ्नभेदः । यथा, वेदान्तसारे समाधिकल्पे ८१ ।
"लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तरूक्षरागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनम्" । तत्रानेकजन्माभ्यस्तबाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् श्रवणादिसाधनेनान्तर्मुखमपि चैतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मथ्य एव स्तब्धीभवति यथा राजदर्शनाय खण्डद्वारेण गत्वा, राजमन्दिरं प्रविशस्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वारपालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्त बाह्यविषयस्य अखण्डवस्तुग्रहणप्रवृत्तस्योद्भुद्धरागादिसंस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वग्रहणं कषायः ॥)
कषायः, त्रि, (कष + आयः ।) सरभिः । (यथा मेघदूते ३३ ।
"प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" ॥)
लोहितः । इति मेदिनी । (यथा कुमारे ३ । ३२ ।
"चूताङ्कुराखादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" ॥)
रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी । धवरूक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषायकृत्, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति । कषाय + कृ + क्विप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥
कषाययावनालः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषाया, स्त्री, (कष + आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरालभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"यासोपवासो दुर्ध्यर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ।
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ।)
यिकषातः, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य । कषाय + तारकादित्वात् इतच् ।) क्षतजोहितः । (यथा कुमारे ४ । ३४ ।
"अमुनैव कषायितस्तनी
सभगेन प्रियगात्रभस्मना" ॥)
कषायी, [न्] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय + इनिः ।) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लकुचवृक्षः । खर्जूरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषिः, त्रि, (कषति हिनस्ति यः । कष + "खनि कषि" इत्यादिना इः । उणां ४ । १३९ ।) हिंसकः । इत्युणादिकोषः ॥
कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष + "कषि घृषिभ्यां ईकन्" । उणां ४ । १९ । इति ईकन् + टाप् च ।) पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥
"कषीका पक्षिजातौ स्यात् दूषिका नेत्रयोर्म्मले" ॥
कषेरुका, स्त्री, (कष + एरक् + ततः उः । संज्ञायां कन् टाप् च ।) कशेरुका । एष्ठाख्यि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कष्टं, क्ली, (कष्यते इति । कष् + भावे क्तः । "क्तक्तवतूनयोः कमः" । ७ । २ । २२ । इति नेट् ।) पीड़ामात्रम् । तत्पर्य्यायः । पीड़ा २ बाधा ३ व्यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७ क्लेशम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ९ । ३ । आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमानस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः । कलाकलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ आर्त्तिः १५ आर्त्तिः १६ पीड़नम् १७ बाधनम् १८ आमनस्यम् १९ विबाधनम् २० विश्लेषणम् २१ विधानकम् २२ पीड़ितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वाथः २४ अग्रम्मं २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा महानिर्व्वाणोक्तात्मज्ञानिर्णये ।
"कुर्व्वाणः सततं कर्म्म ज्ञात्वा कष्टशतान्यपि ।
तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते" ॥)
कष्टः, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष् + कर्म्मणि + क्तः ।) पीड़ायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा मनुः १२ । ७८ ।
"बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" ॥
अतिकष्टकरम् । विषादादौ प्रयोक्तव्यम् । यथा, महाभारते १ । १ । २१५ ।
"कष्टं ! युद्धे दग्धशेषाः श्रुता मे ।
वयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त" ॥)
कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धकत्वात् । कष्ट + कृ + कर्म्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं करोतीति । कृ + ण्वुल् वा ।) संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीड़ाकरे त्रि ॥
कष्टस्थानं, क्ली, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनकस्थानम् । इति हारावली ॥
कस ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-ज्वलादिः ।) ज कासः कसः । विपूर्व्वोऽयं प्रफुल्लीभावे । तथा च ।
"प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोषविकचस्फुटाः ।
फुल्लश्चैते विकसिते" इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

कस्तूरी

विकसित पङ्कजकलिका। इति दुर्गादासः॥
कस इ ल ड ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ भ्राते च। (अदां–आत्मं–सकं–सेट्। इदित्।) इ कंस्यते। ल ड कंस्ते हरिः कंसम्। चकारात् गतौ च। भ्रात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥
कस ल ड ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां–भ्राते च। आत्मं–सकं–सेट्।) ल ड कस्ते हरिः कंसम्। चकारात् गतौ च। भ्रात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥
कसः, पुं, (कसति विकसतीति। कस + अच्। कसति विकसति स्वर्णादिरत्र वा। कस + आधारे अच्।) कमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ कष्टिपातर इति भाषा। पूर्ब्बोक्तधात्वर्थोऽप्यत्र॥
(यथा नैषधे २। ६६।
"कसपाषाणनिभे नभस्तले"॥)
कसनोत्पाटनः, पुं, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः। उत् + पाटि + ल्युः। कसनस्य कासरोगस्य उत्पाटनः नाशकः।) वासकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
कसिपुः, पुं, (कश्यति भ्राम्यति दुःखम्। कश गतिशासनयोः निपातनात् सिडम्।) कश्मिपुः। अन्नम्। इति जटाधरः॥
कसेरुः, पुं, (कं शृणातीति शृगिहिंसायां बाहुलकादुप्रत्यये प्रकृतेरेरडादेशः। निपातनात् शस्य सत्वम्।) कशेरुः। केशुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गुण्डकन्दः २ क्षुद्रमुस्ता ३ कसेरुका ४ शूकरेष्टः५। सुगन्धिः ६ शूकन्दः ७ कसेरुकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। अल्पकटुत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। शीतत्वम्। दाहश्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
कसेरुका, स्त्री, (कसेरुरेव। स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।) कसेरुः। एषास्थि। इति राजनिर्घण्टः॥
कस्तीरं, क्ली, रङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रङ्गं वङ्गञ्च कस्तीरं भद्रङ्गं पुत्रपिच्छटम्"॥)
कस्तुरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः। कस + ऊरः। तुट् च। स्वार्थे कन् टाप् च एषोदरादित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति भूरिप्रयोगः॥
कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् एषोदरादित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति रत्नमाला॥ (यथा, माघे। ४। ६१।
"कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"॥
अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः। वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृढ़बलरचूड़ामणिरसे अस्याः प्रयोगो यथा "कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलौहं"। इत्यादि॥)
कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः। कस + खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। ङीप् तुटि एषोदरादित्वात् साधुः।) मृगस्य नाभीजातसुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। मृगनाभिः २ मृगमदः ३। इत्यमरः।२।६।१२६। मृगः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७। इति भरतः॥ वातामोदः ८ योजनगन्धिका ९। इति रभसः॥

कांस्यं

मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मार्जारी १३ सुभगा १४ वङ्कगन्धदा १५ सहस्रवेधी १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गजा १९ कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी २३ कस्तूरिका २४ कस्तूरिका २५ नाभी २६ लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका ३० कालाक्षी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मिश्रा ३३ गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। चतुर्हितत्वम्। मुखरोगकिलासकफदौर्गन्ध्यवन्ध्यालक्ष्मीमलापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तपित्तच्छर्द्दिनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तद्भेदाः। खरिका १ तिलका २ कुलत्था ३ पिण्डा ४ नायिका ५। अपि च।
"कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात्। नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते॥ कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपालो मध्यमा भवेत्। काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता"॥ इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो गुणा उत्पत्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे।
"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित्। कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता॥ काश्मीरोकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता। कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्॥ कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक्। काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरीह्यधमा मता॥ कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः। कफवातविषच्छर्दिग्रहीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्"॥)
कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका।) मृगमदवासा। इति राजनिर्घण्टः॥
कस्मलं, क्ली, (कश गतिशातनयोः + कल + सुट् च। निपातनात् शस्य सः।) कश्मलम्। मोहः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
कङ्कारं, क्ली, (कस्य जलस्य हार इव के जले क्वादते वा इति। क + क्वाद + पचाद्यच् एषोदरादित्वात् साधुः।) श्वेतोत्पलम्। सुँदि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सौगन्धिकम् २। इत्यमरः १। १०। ३६॥ (कत्तृणम् ३। गन्धकञ्च ४। इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे॥ यथा, भागवते ४। ६। १८।
"कुमुदोत्पलकङ्कारशतपत्रवनर्द्धिभिः"॥)
तत्पुष्पगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
कङ्कः, पुं, (के जले क्रयति शब्दायते स्पर्द्धते वा। क + क्रे + कः।) वकपक्षी। इत्यमरः॥ २। ५। २२॥
कांसीयं, क्ली, (कंसस्य विकारः इति छः।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
कांस्यं, क्ली, (कंसाय पानपात्राय हितं कांसीयं तस्य विकारः इति। "कंसीयपरिखय्ययोरिति"। ४। ३। १६८ यञ् कृस्य लुक् च। यद्वा कंसमेव इति स्वार्थे यञ् प्रत्ययः।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः। काँसा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कंसम् २ कंसाख्यि ३ ताम्राढ्यम्

काकः

४। इति चिकायशेषः॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६ कांसीयम् ७ वङ्किलोहकम् ८ दीप्तिलोहम् ९ घोरघुष्यम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ कास्यम् १२। अस्य गुणाः तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। चतुर्हितकारित्वम्। वातकफविकारनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम् रुचिकारित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अम्लरसत्वम्। विशदत्वम्। लेखनत्वम्। सारकत्वम्। पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः॥ दृढ़देहायुर्बुद्धिकारित्वम्। इति सुखबोधः॥
("उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरशिरक्रयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः। संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः॥ कांस्यङ्कषायस्निग्धोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरुनेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरम्परम्"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥)
तत्शोधनमारणमाह।
"अनेनैव विधानेन कांस्यं विड्गन्धलेपितम्। मारयेद्बुद्धिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्"॥
अन्यच्च।
"द्विसारं पञ्चलवणं संग्रहास्तेन भावयेत्। कांस्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत्। बद्धा गजपुटे पच्याच्छुद्धिमायाति नान्यथा"॥
अन्यच्च।
"ताम्रवच्छोधनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्बुधः"॥
अन्यच्च।
"कञ्चलीं तत्समां दत्त्वा मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः। एवं पुटशतेनैव निरुत्थं भस्म जायते"॥
इति सुखबोधः॥
कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति। कांस्य + कृ + अण्।) कंसकारः। इति जटाधरः। काँसारि इति भाषा॥
कांस्यनीलः, पुं, (कांस्येन कृतः नीलः।) अञ्जनभेदः। नीलतुत्थम्। तत्पर्य्यायः। मूषातुत्थम् २ हेमतारम् ३ वितुन्नकम् ४ इति हेमचन्द्रः॥ (कांस्योद्भवाञ्जनवन्नीलः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम्। यथा, गोः रामायणे ४। ३६। २३।
"कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दृश्यभिर्वृतः"॥ क्वचित् कांस्यनील इति पाठः॥)
काकं, क्ली, (काकस्य समूहः इति सङ्घार्थे अण्।) काकसमूहः। इति मेदिनी॥ (ईषत्कं जलम् कोः कादेशः। ईषज्जलम्। इति व्याकरणम्॥)
काकः, पुं, (कायते शब्दायते। कै शब्दे "इगुपधज्ञाप्राकृल्यतिमर्च्छिभ्यः कन्"। उणा-३। ४३। इति कन्।) खगामख्यातपक्षिविशेषः। काग् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करटः २ अरिष्टः ३ बलिपुष्टः ४ सङ्कल्पजः ५ घ्राङ्कः ६ आत्मघोषः ७ परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १०। इत्यमरः।२। ५। २०॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३ सूचकः १४ कृष्णः १५ ग्रामीणः १६ पिशुनः १७ कटखादकः १८ द्विजः १९ कागः २०। इति

काकः

जटाधरः ॥ काकः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्तज्ञः २३ कौशिकारिः २४ चिरायुः २५ मुखरः २६ खरः २७ महालोलः २८ चिरञ्जीवी २९ चलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ़मैथुनः ३३ लुण्टाकः ३४ आवकः ३५ रतच्चरः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ शाकुनं काकचरित्रम् । तद्यथा ।

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिं
पूर्व्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण ॥
ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः
काका भवन्त्यन्त्यजपक्षमास्ते ।
वर्णास्तिभ्यां ऋषिभाषिताभ्यां
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः ॥
दृढ़त्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढ़स्वरः कृष्णवपुः स विप्रः ।
पिङ्गाञ्जनीलाञ्जविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचञ्चु-
र्नात्यर्थरूढ़ो रटितश्च वैश्यः ।
भयच्छविर्भूरिककारशब्दः
शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निरुक्तः ॥
विरूक्षसूक्ष्मास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्धरादीप्तनवं बिभर्त्ति ।
स्थिरारवः स्वोर्थसमेतबुद्धिः
काकोऽन्यजातिः खलु पक्षमोऽत्र ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो
याच्ञाः स काकः खलु मुख्यरुत्या ।
तस्माद्दते श्यामगलो निरीक्ष्यः
श्वेतस्य निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटे जल्पति रुक्षमाणे
न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराजः ।
आख्यातिवैश्यस्त्वधिवासनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदाननोभात् ॥
प्रश्नं हतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः ।
सच्चस्त्रिमप्याहदशाहपक्षैः
पक्षापि काकाः फलदाः क्रमेण ॥
प्रान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् ।
न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सव्वत्र शस्तो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्य्यम् ।
निष्पाद्य निर्नाशयते च सद्य-
र्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्धौ ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
हत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं

काकः

ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिहन्यसम्यक्
कार्य्याणि सर्व्वाणि पुनः करोति ॥
सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
प्राङ्मुखः प्रभाते यदि वह्निभागे
विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे ।
प्रचून् प्रयश्यत्यचिराद्विशङ्कः
प्रयाति योषित्समवाप्यते तत् ॥
रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्त्तिमृत्युं परुषस्वरेण
रुग्येण चेष्टागमयोषिदाग्निम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
क्रूरं ततः कर्म्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः ।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्पुरुषागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनालयस्थे
वस्त्रान्नयानाभिमतागमाः स्युः ।
प्राच्यागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् ॥
दिशुत्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्षमाणो बलिभुग् नराणाम् ।
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं
दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् ॥
दिशीशवत्यां यदि रौति काक
आगच्छतस्तद्दनितान्त्यजाती ।
व्याधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण ।
अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः" ॥
इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्य्योदयः ॥ * ॥
"पूर्व्वेऽह्न याने प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्धौ ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
न्नष्टार्थलाभो नियतं नराणाम् ॥
आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम् ।
हतान्तभागे बलिभुग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाग्नि-
र्म्मिष्टान्नं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेता-
मभ्यर्थनीयागमनाम्बुहृष्टौ ॥

काकः

वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात्
नृपप्रसादोऽभ्यगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीत्यस्करशोकवार्त्ता
सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतेन भ्रंस-
स्त्रासो ऋताशाद् बलुलोकसङ्गः ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसम्पद्द्रविणाऽसिद्धिः" ॥
इति प्रथम प्रहरः ॥ * ॥
"प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति ।
चौराङ्गयं व्याकुलता च वङ्गो
जायेत काचिन्महती च भङ्गा ॥
ऋताग्रदेशे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णनयोषिदाग्निः ।
याम्ये तु वृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्यु-
स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः ।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलाबलाग्नि-
र्योगागमो वृद्धि कुवर्षणञ्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो
दूतागमस्त्रीपिशिताम्बलाभः ।
सौम्ये गणेशागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये ॥
महेश्वराशाविरुतस्य काक-
स्त्रौराग्निसन्त्रासविरुद्धवार्त्ताः ।
ब्रवीति रूक्षैरटनैररूक्षैः
सदार्थगर्व्वागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् ।
मिष्टान्नभोज्यञ्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः" ॥
इति द्वितीयप्रहरः ॥ * ॥
"ऐन्द्रां विरूक्षः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति ।
कृष्णस्तु राज्ञागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम् ॥
आग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा ।
भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावै-
र्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुभ्यवाचां कुरुतेऽतितूर्णं
रोगं तथाप्यागमनं विहङ्गः ।
क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्व्वाणि तन्मुखतया नराणाम् ॥
क्रव्याददेशे जलदागमः स्या-
न्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति ।
शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः ॥
स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयानं सुहृदागमश्च ।

योगागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता
याम्यासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः ॥
वातालये दुर्दिनमेव वार्त्ता
चौराभिनष्टार्थसमागमश्च ।
सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाभि-
र्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता ॥
यामे तृतीये विरुवन्युदीच्यां
कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रवृद्धौ शुभदा च वार्त्ता
प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च ॥
दिग्यन्धकारैः कुरुते सुशब्दं
भोज्यं जयं हानिकलौ कुशब्दम् ।
ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां
भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति" ॥
इति तृतीयप्रहरः ॥ * ॥
ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
भूमीशपूजाभयवृद्धिरोगाः ।
वह्नेर्विभागे भयरोगमृत्युः
श्लिष्टागमो वायसरासितेन ॥
याम्ये रवे तस्करवैरिभीती
स्यातां विश्लिष्टागमरोगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
रभीष्टसिद्धिः यदि चौरतुण्डम् ॥
दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे
द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः ।
आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः
सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दै-
रायाति योषित् प्रियमानिनी या ।
ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन
शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च ॥
कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता ।
वैश्याङ्गनाग्निस्तुरगादिरूढ़ा
यात्राविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
स्थाणौ स्थितश्चेद् बलिभुग् विरौति
सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाशः ।
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः" ॥
इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥
"यद्भाषितं शाकुनिकैर्विमिश्रं
शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः ॥
रम्यं स्वं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति ।
तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै
दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
यद्योपदिष्टं फलमत्र दुष्टं
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
श्याङ्गोऽधिरूढ़ो विरुवन् करोति
निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् ॥

काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं
दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
शाखाश्रितः शान्तदिगोक्षणेन
रूक्षारवोऽल्पं कथयत्यनिष्टम् ॥
शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे
तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन् ।
दरात्यभीष्टं फलमेवमल्पं
दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् ॥
आकारचेष्टारवभागविज्ञा-
स्त्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः" ॥
इति काकरुते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥
"वर्षाकालमधिकृत्य किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
कालषाड्गकविचारसुन्दरं
शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवेषु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीड़म् ।
निम्नेषु शुष्केषु सकण्टकेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षभयाय हेतुः ॥
प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुलायम् ।
तदृक्षिरिष्टाशकुनप्रमोदो
नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः ॥
आग्नेयशाखारचिते च नीड़े
स्याद्वृष्टिरिष्टाप्ति भयं कलिश्च ।
दुर्भिक्षशत्रूद्भवदेशभङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्यासु शाखासु च वायसेन
नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः ।
व्याधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
दन्नक्षयं शत्रुविरोधिताश्च ॥
नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीड़े
यस्माच्छनैर्वर्षति वर्षकाले ।
पीड़ा नृणां विध्वरचौरभीति-
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
नीड़े कृते पश्चिमवृक्षशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
नीरोगतात्वेमसुभिक्षवृद्धि-
सम्मत्रमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च नीड़े
प्रभूतवाताब्दजलाश्च मेघाः ।
सुमूषिकोपद्रवशस्यनाश-
पक्षद्वयोद्वेगमहाविरोधाः ॥
कौबेरशाखामधिकृत्य नीड़े
कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्य-
नीरोगताहृद्विसम्भवोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरल्पा
वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्वान्धवानां कलहप्रवृत्ति-

र्मर्य्यादया क्षीयत एव लोकः ॥
वृक्षाग्रनीड़े त्वतिवर्षकाले
मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः ।
तुच्छापि वृष्टिर्न प्रवत्यधस्तात्
स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ॥
अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं
विद्याच्च भूमौ बलिभुक्कुलाये ।
शुष्के च वृक्षे डमराननाशौ
प्राकारवृन्देषु भयं प्रभूतम् ॥
निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा
वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वधीह ।
काकस्य नीड़े रुगवृष्टिदोषै-
र्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः" ॥
इति वसन्तराजे काकरुतप्रकरणम् ॥ * ॥
अथकाकाण्डविचारः ।
"एकं भवेदारुणमग्निसंज्ञं
द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् ।
ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव-
मण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि ॥
काक्या भवेदारुणमण्डकं चेत्
पृथ्वी तदा नन्दति सर्व्वशस्यैः ।
मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञकेऽण्डे
नोप्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः ॥
जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे
खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः ।
क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री
स्यादैन्द्रजेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः" ॥
इत्यण्डप्रकरणम् ॥ * ॥
"यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयामः
सत्प्रत्ययानां शकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रणिहत्यनर्था-
नर्थांश्च सर्व्वान् कुरुतेऽध्वगीनः ॥
भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं
त्वं प्राणिषु प्राणिषि वर्त्मजघ्नम् ।
गृध्रेण च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सत्प्रत्ययाय ॥
विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य्य कार्य्यं निजमध्वगेन
विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् ॥
वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन्
व्रजंस्तवामेन करोति काकः ।
सर्व्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्ग
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः करोतीहितकार्य्यसिद्धिं
क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च ॥
वामे कजं रौत्यनुलोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

काक

एष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्च-
न्नुन्नम्रजंघापि मतो हिताय ।
प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः
सर्व्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
ज्ञात्वा रवं यः पुरतः प्रयाति
उपस्थितो यो मुदमादधाति ।
कण्डूयते यः खशिरोऽङ्घ्रिघासौ
पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
स्तम्बे गजानां नियतं गजाग्निं
गवेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं
करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
प्रणष्टलाभं विजयं च कूपे
क्षिप्रं नदीरोधसि कार्य्यसिद्धिम् ।
पूर्णे घटेन्द्रे च धनाग्निवृद्धिं
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सगुब्दः ॥
प्रासादधान्योक्षयवह्निभग्नए्ठ-
निष्पन्नशस्यावनिशाद्वलादौ ।
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनसाधनाय
रौति श्रियं यच्छति युग्मरावः ॥
एष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो
तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह ।
स्थितो रवन् भोजनपानमिष्टं
विष्ठां च कुर्व्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
अन्नाद्यविष्ठाफलमूलपुष्प-
मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥
गारोग्निरःपूर्णघटस्थितस्य
काकस्य शब्दैर्व्वनिताधनाग्निः ॥
शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः
समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
गोएष्ठदूर्व्वातरुगोमयेषु
तुरङ्गानि घर्षन्नवलोकितानि ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो
ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥
धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
विरौति पश्यन्निधिलाभकारी ।
करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
यस्यास्ति वह्नेरयमप्यशुष्कम् ॥
वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्प-
च्छायाफलाढ्येषु सदात्मजस्य ।
शब्देन सिध्यन्त्यसकृन्नराणां
सदैव सर्व्वाणि समीहितानि ॥
प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां
स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो
गोएष्ठगो गोवनिताधनाग्निम् ॥
क्षेमं विधत्ते करभस्य एष्ठे
खरस्य एष्ठेऽरिभयं वधश्च ।
क्रोड़स्य एष्ठे वधमर्थलाभं
तस्यैव एष्ठे घनलाभमश्वे ॥

काक

सद्यो ज्वरं सैरिभएष्ठसंस्थो
मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च ॥
यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
प्रयाति यश्चाभिमुखोऽभ्युपैति ।
यो याति एष्ठे प्रतिलोमगत्या
कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
सोऽनर्थहेतुर्ब्बलिभोजनस्य ।
वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं
विघ्नाय लाभो गृह एव तेन ॥
प्रयाति एष्ठे यदि दक्षिणेन
कृतारवस्तन्मुधिरं पुरः स्यात् ।
वल्लीवरत्रादि च यो गृहीत्वा
प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
गोएच्छवल्मीककृतास्पदश्च
रवन् भवेत् सर्पविलोकनाय ।
स्यान्मृत्यवेऽङ्गारचिताग्निसंस्थः
काकः प्रकुर्व्वन् करचर्व्वणं च ॥
रवन् पुरो हानिरुजौ करोति
मृत्युं पुनर्निष्ठुरएष्ठशब्दः ।
प्रसार्य्य रिक्तं वदनं य आस्ते
सर्व्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
वामोऽप्यहत्वातभयं मृतिं वा
संताड़यित्वा रसचर्म्मखड्गम् ।
चञ्चाग्निभङ्गं ध्रुवमग्निभङ्ग-
बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
वामोऽपि रोगं कुरुते विमुञ्चे
तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यलाभौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरवंश्च रूक्षं
सकण्टके मृत्युमुपाददाति ॥
वधो भवेद्भूरुहभग्नशाखे
बन्धो जलाभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे
सदा भवेतां कलिकार्य्यसिद्धी ॥
कृष्णाधिरूढो न रवेण यायात्
प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
अवस्करं भूस्तृणकाष्ठकूप-
भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् ॥
वल्लीवरत्राकचमुष्ककाष्ठ-
चर्म्मास्थिनीर्याम्बरवल्कलानि ।
अङ्गारराक्षोत्पलकर्परांश्च
दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
मद्वद्वयं रोगसमुद्भवश्च ।
बन्धो वधः सर्व्वधनापहार
इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
ऊर्द्धानगच्चञ्चलपक्षयुग्मः
काकः कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
छायायुधच्छत्रघटास्थियान-
वादिश्च काष्ठादिकुटुंकानि ॥

काक

सङ्गोचितैकाङ्घ्रिरुपेतचित्तो
दीनस्वरो भास्करमीक्षते च ।
काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् ।
एकेन पादेन तथोपविष्टो
ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि
तस्यानलत्रासरुजौ भवेताम् ।
यस्यास्थिखण्डं विहगत्यसौ तु
प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य ॥
ब्रह्मप्रदेशे विरवन् धियासोः
कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् ॥
नदीतटे वाथ रटन्नटव्यां
खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः ।
नैवातुरः क्वापि मतो हिताय
न दुष्टचेष्टो वितनोति भ्रान्तिम् ॥
यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
दृष्टो रथे साश्वनरस्तकेषु ।
आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
सगुब्रकङ्कैः कटके नृपस्य
काकैः प्रविष्टैः प्रिशितं विनापि ।
संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
न्महाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
चिरध्वजच्छिन्नलताधिरोहः
समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
आजौ जयं जल्पति भूमिपानां
कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
गतिस्वरौ वायससंप्रयुक्तौ
प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतौ
यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
दिग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि
फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" ॥
इति काकरुते यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
"स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
श्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये
तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्नः ॥
निष्कारणं संवलिता रवन्तो
ग्रामेऽन्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
रोधश्च चक्राङ्कतयो वदन्ति
सद्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च ॥
विघातमाऽर्ब्बूदवर्गसंस्था
रात्रौ रवन्तो जनताविनाशम् ।
लोकश्च चञ्चूचरणप्रहारै-

रुद्वेजयन्तः परचक्रवद्भिम् ॥
यः खाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति
वृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ।
जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण
वर्षासु वृष्टिं भयमन्यदा तु ॥
मध्यं दिने वेश्मनि यस्य काको
विरौति रौद्रं विधुनोति वाक्षे।
हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः॥
रवन्नटच्छत्रणपूर्ववक्त्रो
ऊताग्रभीतिं करटः करोति !
स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
छायासु जाभं भुवि भूमिजाभं
विघ्नं जले यावणि कार्य्यनाशम्।
करोति काको विरवन्नरस्य
प्राख्यायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
द्वारप्रदेशेरुधिरानुलिप्तो
विरौति काकः शिशुनाशनाय।
पक्षौ विधुन्वन् विरवंश्च रूक्षं
ग्लाने च दीप्ते भवने न ग्रस्तः ॥
भूयस्तथोर्द्धे प्रविधाय पक्षौ
काकः कुलादं प्रलयं करोति।
क्रुद्धोऽधिरूढः करटान्तरश्च
रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् ॥
द्रव्ये हृते वापहृते खगेन
विनाशलाभावपि तादृशस्य।
रक्तस्य पीते रजतस्य शुक्ले
चौलस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्धया
हन्यात्तु रोगं सरवः प्रदीप्ते।
ग्लाने प्रदेशे करटस्विरेण
वल्यारवो रोगमपाकरोति ॥
प्रश्ने शुभे ग्लान्तदिगाश्रयस्थः
ग्लान्तस्वरो यः शुभमादधाति।
यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति
तद्व्यत्यये व्यत्ययहेतुरुक्तः ॥
विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा यः
स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः।
उड्डीयते करटकिनीश्च शाखा-
मादाय राजागमनाय काकः॥
अन्नादिविष्ठापिशितादिभिर्द्यः
पूर्वाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ।
मन्त्रादिसिद्धौ बलिजादिलाभे
ग्रस्तो विवाहादिविधौ च काकः ॥
इष्टार्थदोऽन्यादिकवाहनस्य-
स्त्रक्षादिसंस्थस्तदवाप्तकारी।
वध्वागमं जल्पति तोरणस्थो
दृष्टार्थदो दृष्टतरुस्थितश्च ॥
वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
आहरेद्भवनसंमुखं तदा।
अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं
सर्व्वकार्य्यशुभदं वदत्यसौ ॥
इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां
महाभयं शाकुनिका वदन्ति।
यद्वायसो मैथुनसन्निविष्टो
दृश्येत यद्वा ध्वजः कदाचित् ॥
उद्वेगविद्वेषभयप्रवास-
धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः।
बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा
नृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
शमाय तत्सूचितदुःखराशेः
स्नानं वहिस्तत्त्रयमेव कुर्य्यात्।
आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
शयीत भूमावशुचान्नभक्षः।
हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं
दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत् ॥
अकाकघातव्रतमादधीत
बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः।
स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं
दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः ॥
देशे तु यच्चाद्भुतमेतदुग्र-
माशोकतरे तत्र समापतन्ति।
अस्थिदुर्भिक्षभयोपसर्ग-
चौराग्निशस्त्रध्रुवधर्म्मनाशाः ॥
कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा
प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि।
अन्नाद्यगोभूमिवसूनि दद्याद्
युद्धं विदध्यान्न च यावदन्तम्" ॥
इति काकरुते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥

अथ स्वरविचारः।

"काकामिति क्षेमविधौ विरावः
कोकामितीष्टाशनयानहेतुः।
करोति कूं कूमिति चार्थलाभं
कांकां ध्वनिः काञ्चनलाभमाह ॥
कें केमिति स्त्रीवरयोषिदार्थे
भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात्।
अपत्यलाभः कु कु इत्यनेन
गन्तुः फलं केकव इत्यनेन ॥
कौं कोमितीदं शुभलाभकारि
कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय।
क्रां क्रूमिति क्रामिति च त्रयोऽमी
क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय ॥
क्रां क्रामिति क्रौमिति च दिवक्तं
क्रूं क्रूमिति क्रौ कुकु कू इतीदम्।
वर्त्तं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगास्याः ॥
क्रौ क्रौमितीष्टार्थविनाशनाय
ध्वलध्वलेत्यग्निभयाय शब्दः।
कोकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
मुऊर्मुऊः स्यात् स मतो वधाय ॥
स्यात् का इतीदं विपणं सदैव
मित्राप्तये स्यात् क इतीष्टशस्त्र।
काका इतीदं तु विघातकारि
करोति काको वदति स्वतुष्ट्यै ॥
आहारदोषाय च काकटीति
स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रणाय।
केकेध्वनिष्काकुटि किं टिकीति
त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय ॥
यत् का इति त्रिस्वदनुस्वरेण
शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय।
कामित्ययं वाहननाशनश्च
ददाति हर्षं कुकुकुर्व्वितीदम् ॥
यत्का इतीदं विरुतं सुदीर्घ-
लुप्तस्वरेणोच्चरितं प्रमादात्।
उत्साहहीनः श्रमदैन्ययुक्तः
स वायसः कार्य्यविनाशनाय ॥
सामिषं वक्रवक्रेति भोजये-
दारयेत् कलिकलीति रासनम्।
अभ्युपैति खररूक्षभाषिते
प्रोषितः शवशवारवे शवः ॥
स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
जायते कलकलाध्वनौ खरः।
आव्रजेत् कुलुकुलुध्वनौ प्रियः
सौदनं कटकटध्वनौ दधि ॥
एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
प्रश्नान्तदीप्तावलिभोजनानाम्।
भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
दस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः" ॥
इति काकरुते स्वरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥

"हितं नरेभ्यो सुनिभिः पुराणै-
र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या।
तदुच्यते संप्रति येन काका
वदन्ति नित्यं बलिजाभतुष्टाः ॥
यदक्षिगस्यां दिशि यत्र काके-
ष्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतौ।
गत्वा निशान्तेऽहनि तत्र काका
निमन्त्रणीया बलिपिण्डभाज्ये ॥
प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
द्दिशोत्थ लिखेत् सह गोमयेन।
भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
मध्येऽर्चयेत् ब्रह्मसुरारिभानून् ॥
इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान-
जलेशवायुद्रविणेशशम्भून्।
अभ्यर्चयेदस्य दिशु क्रमेण
चाष्टावपि लोकपालान् ॥
नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्वा-
न्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः।
अर्घासनाद्यैरुपपुष्पधूप-
नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
आव्रह्मकाकांस्तदसन्निविष्टा-
नाध्याय तत्पात्रमनन्ययुक्त्या।
ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं
मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्" ॥

मन्त्रः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥
"उदीर्य्य कार्य्यं समधावरुह्य
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
स्पृष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं
संलक्ष्येन्निश्चलपाणिपादः ॥
पूर्व्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम् ।
काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैर्ऋत्यगो दिग्वरलक्ष्यदिष्टः ॥
जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्व्वायोर्दिशीति प्रभवाख्यदृष्टिः ।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
बली विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्य्ये विमिश्रं परिभावनीयम् ।
बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्पदेषु
सरित्समीपे चिदगारयेषु ।
देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु
कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" ॥
इति काकरुते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥
"पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः ।
दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ॥
ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं
तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्त्या ।
ब्रह्माच्युतेशाप्यतिलोकपालाः
काकाश्च पुंसां क्रमतोर्चनीयाः ॥
दध्योदनाद्यैर्विहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्च्चयेदत्ततपुष्यधूपै-
र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्यं तथा नौहलवं तृतीये
न्यसेच्च कुर्य्याद्बलिपिण्डतुल्यम् ॥
त्रिःसप्तकृत्वो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः ।
मन्त्रोक्तभावाहननोचितेभ्यः
कार्य्यं विचार्य्यापसरेत्ततश्च" ॥
मन्त्रः। ॐ हिवि टिमि विटि काकचण्डालाय
स्वाहा। इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम्। ॐ ब्रह्मणे
विष्णवे काकचण्डालाय स्वाहा। काकाह्वानमन्त्रः॥
"काकेन भुक्ते सशुवर्णपिण्डे
श्रेयं नरेणोत्तममात्मकार्य्यम् ।
भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्-
भुक्ते सलौहे त्वधमं प्रदिष्टम् ॥
विवादवाणिज्यविवाहदृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ताः क्षतिभोगरोगाः ।
संग्रामसेवाद्युपकार्य्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥
चेष्टाभवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः ।
ग्रीवां तथोचां कुरुते सशब्दः
स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च ॥
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ ।
अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति
चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
म्लानं दिशं गच्छति काकपत्ती ।
पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां
चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् ।
अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य
ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्ड-
मुड्डीयते म्लानदिगाश्रयेण ।
फलं तदानीं शुभदं नराणाम्
याप्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।
कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" ॥
इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥
"महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम्।
पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-
दाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः ॥
एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ
मृद्गोमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।
सत्पक्षगत्येन समुत्थितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टस्वपि दिक्षु देयम् ।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन
पिण्डाष्टकं प्रागादिगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्द्रवक्त्रान्तकरात्सेन्द्रान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् ।
पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥
नमोयुतैस्तान् प्रणवञ्च सर्व्वां-
स्ततोऽर्च्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः ।
अर्घ्यासनालेपनपुष्यधूपै-
र्नैवेद्यदीपाच्छतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् ददतु द्विजेभ्यः ।
मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं
कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्" ॥
अथ मन्त्रः। ॐ नमः खगपतये गरुड़ य
द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥
"द्रोणाढ़कसमं पिण्डं गृहाण त्वमधोक्षितः ।
यथाष्टकं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्फुटम् ॥
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः ।
उद्वेगशोकौ विफलः प्रयासे
हानिः कलिर्व्वा भवति द्वितीये ॥
याम्ये रुगापद्भयमृत्यवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु ।
स्यादैशवेऽभीष्टसकृत्साध्यं
भवेत् प्रवासो विफलश्च मध्ये ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्य्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशोकौ विफला च याचा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चञ्चूनखैर्व्विक्षिपति द्विजो यः ।
कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्" ॥
इति वसन्तराजे काकरुते पिण्डाष्टकप्रकरणं
नवमम् ॥ ० ॥
"आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां वृत्तैर्दिक्चक्रमीरितम् ।
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः ॥
वृत्तैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाष्टकनिरूपणम् ।
द्वाचत्वारिंशता वृत्तैर्याचा तुर्ये प्रकीर्त्तिताः ॥
वृत्तानि विंशतिस्त्रीणि स्थानं स्थाप्ये च पञ्चमः ।
खरप्रकरणं षष्ठं वृत्तैर्द्वादशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यानं बलिसंज्ञञ्च सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्द्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम् ।
अन्यप्रकरणं तच्च वृत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तसत्कौतुके विचारितोऽत्र वायसः" ॥ * ॥
समुदायेन १८१ वृत्तानि। इति वसन्तराजशाकु-
नान्तर्गतवायसशाकुननामककाकचरित्रं समाप्तम् ॥
काकमांसगुणाः। दोषत्वयापहृत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्।
दृढ़त्वम्। बलायुर्हितकारित्वम्। लघुत्वम्।
दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
("काकः कोकिलशूकरास्त्वथ खरो-
द्वाश्वादयो भक्षुका
व्यालाः सौरभयो दृकप्रभृतयो
ये चान्यजीवा नृणाम्।
मक्षूकाश्च सरीसृपादिकगणा
यूका कलिङ्गाश्च ये

कोकः सारसशारिका शुक इमे
भक्ष्या न ग्रस्तास्तथा ॥
ग्रहचटकचकोराः काकजात्यास्त्र श्येनाः
पिकशुकविषघ्नङ्कोभृङ्गदात्यूहकल्काः ।
जलकरटकपोता प्रोतकी खञ्जरीटाः
कलविकमशकाद्या यूकपिङ्गादयोऽन्ये ॥
एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाखुजास्त्र ।
अन्ये चापि श्वापदा ये च निन्द्या-
स्ते चाखाद्या वर्ज्जिताश्चात्र सर्व्वे" ॥
इति हारीते प्रथमशस्याने । ११ अः ॥
"काककङ्कुररचाषभासशशघ्रघात्युलूकचिल्लिश्ये-
नशशघ्रभृतयः प्रसहाः ॥
"एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः ।
रसवीर्य्य विपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥) पीठसर्पी ।
खोंड़ा इति भाषा ॥ द्वीपविशेषः । परिमाणभेदः ।
वृक्षविशेषः । शिरोऽवच्छादनम् । इति हेमचन्द्र-
मेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिधृष्टः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

काककङ्कुः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्कुः ।) चीनकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्गं जङ्घावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्घावृक्षः । इति
शटाधरः ॥

काकघ्नी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक + हन् + टः
टित्त्वात् ङीप् ।) महाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकचिञ्चा, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले
यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति
शब्दरत्नावली । कूँच् इति भाषा । (गुञ्जाशब्दे-
ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काकचिञ्चिः, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले
यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति
शब्दरत्नावली ॥

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकचिञ्चि + वा ङीप् ।) गुञ्जा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो भाव-
प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—
"श्वेता रक्तोचटा प्रोक्ता कृष्णा चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
गुञ्जाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य ।)
खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति चिकाण्डशेषः ॥
(खञ्जरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्घा, स्त्री, (काकस्य जङ्घेवाकृतिर्यस्याः ।)
स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । केउया ठेङ्गा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाङ्घोरु २ काकाङ्घी ३ काक-
नासिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णवर्णः । इति
रत्नमाला ॥ भृङ्गजङ्घा ६ काकाङ्घा ७ सुलोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिव्रण-
कफबाधिर्य्याजीर्णजीर्णविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
("काकजङ्घा वला श्यामा ब्रह्मदण्डी सुताङ्गुलिः ।
एस्त्रिपर्णी त्वयामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमेकाहिकं जयेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
मसीति लोके । अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (काकवर्णा जम्बुः ।) भूमिजम्बुः ।
क्षुद्रजम्बुः । इति शब्दमाला । वनजाम् इति
भाषा ॥

काकजम्बूः, स्त्री, (कं जलं अकति आश्रयत्वेन गच्छ-
तीति । क + अक् + अण् + टाप् च । काका
जम्बूः । यद्वा काकवर्णा जम्बूः ।) जम्बूप्रभेदः ।
तत्पर्य्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लभा
४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ भृङ्गजम्बूः ७ धन-
प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।
पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसार-
नाशित्वम् । वीर्य्यवर्द्धिबलप्रदत्वञ्च । इति राज
निर्घण्टः ॥

काकणं, क्ली, (कु ईषत् कणति निमीलति इति ।
अच् काकणं गुञ्जाफलं तद्वदाकृतिरस्यास्तीति
कृष्णरक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः ।
तस्य लक्षणम् । यथा,—
"यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥
इति माधवकरः ॥ ("काकणं तीव्रदाहरुक् ॥
"पूर्व्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्व्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥
दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्म्मभिः" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः ॥
"काकणन्तिका वर्णान्यादौ पश्चात् सर्व्वकुष्ठ-
लिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे
नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।
इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ॥)

काकणन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती ।
कन् निमीलने शृङ्ग ङीप् कोः कादेशः । ततः कन्
टाप् च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति
रत्नमाला । कुँच् इति भाषा ॥
("यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-
लोपि समासः ।) काकचिञ्चा । इति रत्नमाला ।
कुँच् इति भाषा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः
तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियस्तिन्दुको
वा ।) वृक्षविशेषः । माकड़ा केन्दु । माकड़ो
गाछ । काकतेँदु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । का-
केन्दुः २ कुलकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः
। २ । ४ । १९ ॥ काकपीलुः ५ काकाण्डः ६ काक
स्फूर्ज्जः ७ काकाङ्कः ८ काकबीजकः ९ । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । गुरुत्वम् ।
वातविकारनाशित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । किञ्चित्कफकारित्वम् । वान्तिपित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाण्डशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्यास्य । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) कालागुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलांशेऽस्याः
इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिञ्चा । गुञ्जा ।
इति हलायुधः ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषदुःखं तुण्डते नाशयतीति ।
तुण्ड् ड गधे + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजरीतिः । राजपितव इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यते ऽस्याः ।
अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । कौआड़ोड़ी । इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-
श्रिम्बी ४ रक्तफला ५ भृङ्गादनी ६ वक्रशल्या ७
दुर्म्मोहा ८ वायसादनी ९ भृङ्गनखी १० वायसी
११ काकदन्तिका १२ भृङ्गदन्ती १३ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-
त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रुचि-
कारित्वम् । पलितलम्बितत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमीषल्लम्बं वासं ध्वज इवास्य ।)
वाड़वाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)
वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (काकशीर्षशब्दे-
ऽस्य विवरणं बोधम् ।)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)
काकजङ्घावृक्षः । इति शटाधरः । (अस्याः पर्य्याया
गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्घ्री काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रस पाकयोः ।
कफघ्नी वामनीतिक्ता व्रणशोथार्शः श्वित्रकुष्ठहृत्" ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्वार्थे कन्
टाप् अत इत्वम् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११८ ॥ रक्तचिल्लः । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्यास्य ।
काकपक्ष + अच् ।) मस्तकपार्श्वद्वये केशरचना-
विशेषः । काकपाटा जुल्पी इति च भाषा ।

तत्पर्य्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६। ९६॥ शिखाखण्डकः ३ शिखण्डः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, रघुः। १२। १।

"कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये।
काकपक्षधरमेत्य याचित-
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते"॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात् काकपद इव आकृतिरस्यस्य।) रतिबन्धविशेषः तस्य लक्षणम्। यथा,—

"पादौ द्वौ स्कन्धयुग्मस्थौ क्षिप्त्वा शिक्षं भगे बधु। कामयेत् कामुकी कामी बन्धः काकपदो मतः"॥ इति रतिमञ्जरी॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव क्षय्यां पर्णं यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) मुद्गपर्णी। इति भावप्रकाशः॥ ("मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला। चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्। दोषत्रयहरी मध्वी ग्रहणीर्शोऽतिसारजित्"॥ इति च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे॥)

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः। काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे।

"श्वेता रक्तोत्कटा प्रोक्ता क्षय्यला चापि सा स्मृता। रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका। काकादनी ककापीलुः सा स्मृता काकवल्लरी"॥ विशेषविवरणमस्य च गुञ्जाशब्दे ज्ञेयम्॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु + संज्ञायां कन्।) काकतिन्दुकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३९। माकड़ाकेन्दु इति भाषा॥

काकपुच्छः, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजाण्डस्फोटनाशङ्कतया काकाण्डं तन्नीड़ात् निक्षिप्य तत्र स्वकीयाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा स्वापत्यपोषयात् अस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकपुष्पं, क्ली, (काकवत् क्षय्यां पुष्पमस्य।) गन्धपर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो देयो बलिरन्नादिकम्।) काकसम्प्रदानकान्नादि। तद्दानविधिर्यथा।

ॐयमदारावस्थितनानादिग्देशीयवायसेभ्यो नमः। इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्च प्रार्थयेत्।

"ॐ काकत्वं यमदूतोऽसि प्रदाय बलिमुत्तमम्। यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि॥

ॐ काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने। अत्र पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्म्मराजनि"॥ इति पूरकपिण्डदानान्ते हलायुधः॥ *॥ बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—

"ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा। वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्"॥

ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अद्भिः सिञ्चेत्। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ *॥

गयायां तद्विधिर्यथा,—

"बलिः काकशिलायाञ्च काकमोक्षणमोक्षदः"। इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काकबलिदानं यथा,—

"ततः काकबलिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत्। ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा॥

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्"॥ इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः॥

काकभाण्डी, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवरसकारणस्य ईषच्चलस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलभक्षणेन मुखात् ईषच्चलत्वरसात् अस्यात्तथात्वम्।) महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकभीरुः, पुं, (काकात् भीरुर्भयशीलः।) पेचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकभङ्गुः, पुं, (काक इव क्षय्यो भङ्गुर्जलचरपक्षिविशेषः।) दात्यूहपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। (डाउकपाखी इति भाषा॥ यथा, महाभारते १३। दानधर्म्मे संसारचक्रकथने ११९। १२१।

"घृतं हृत्वा तु दुर्ब्बुद्धिः काकभङ्गुः प्रजायते"॥)

काकमर्दः, पुं, (काकं मृद्नातीति। काक + मृद् + अण्।) महाकालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकमर्दकः, पुं, (काकमर्द + संज्ञायां कन्।) महाकाललता। इति रत्नमाला। माकाल इति भाषा॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाची + स्वार्थे कन्।) काकमाचीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

काकमाची, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फलदानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष् एषोदरादित्वात् न षोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः। गुड़कामाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वायसी २। इत्यमरः। २। ४। १५१॥ ध्वाङ्क्षमाची ३ वायसाङ्गा ४ सर्व्वतिक्ता ५ वञ्जुफला ६ कटफला ७ रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० स्वादुपाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ वञ्जुतिक्ता १४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रिदोषघ्नमताकारित्वम्। रुच्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्युष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥

"काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णाक्षरसप्रदा॥ तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित्। कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्द्दिहृद्रोगनाशिनी"॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका। काकस्य तत्फलप्रियत्वात्।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकमाचीशब्दे पर्य्यायगुणादिकं द्रष्टव्यं॥

काकमुद्गा, स्त्री, (काकेन ईषच्चलेन मुद्गं गच्छतीति। काकमुद् + गम् + ड + टाप्।) मुद्गपर्णीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ११३॥ मुगाणी इति भाषा॥

(अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्येल्पिका सहा। काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा माञ्जीरगन्धिका"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणादयोऽस्या मुद्गपर्णीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काकयवः, पुं, (काकमीषच्चलं यत्र तादृशो यव इव नीरसत्वात्, यद्वा काकवन्निर्गुणो यवः।) तण्डुलशून्यधान्यम्। आगड़ा इति भाषा॥

("यथा फलाः वराहतिलाः यथा धर्म्ममया मृगाः। तथैव पाण्डवाः सर्व्वे यथा काकयवा इव"॥ इति महाभारते सभापर्व्व। तथा पञ्चतन्त्रे २। ९५।

"यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः। नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः"॥)

काकरुहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति। काक + रुह + कः। काकवत् परपुष्टतयास्यात्तथात्वम्। यद्वा काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः अतएव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दाकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकरूकः, पुं, (कुं कुत्सितं करोतीति। कु + रु + ऊकः। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः। दम्भः। दिगम्बरभीरुकनिर्घृनेषु त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

काकलं, क्ली, (ईषत्कालो यस्मात्। कोः कादेशः।) कण्ठमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ग्रीवास्थोन्नतदेशः। इति सुश्रुतः॥ टुँटि इति भाषा।)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कालो यस्य।) क्रोडकाकः। इति शब्दरत्नावली॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वञ्च।) कण्ठमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

काकलिः, स्त्री, (कल् + इन् कलिः। कु ईषत् कलिः। कोः कादेशः।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ("कोकिलकाकलिकूजितकुञ्जम्"। इति शिशुप्रयोगः॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + ऋदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १। ७। २॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४। ११।

"उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-क्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः। नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः"॥

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा।) द्राक्षाप्रभेदः। किसमिस् इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। जम्बूका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४ निर्वीजा ५ सुदत्ता ६ रसाधिका ७। तस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। रसालत्वम्। रुचिकारित्वम्। स्निग्धित्वम्। श्वासकासनाशित्वम्। जनवल्लभत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।) कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ तु कर्म्मधारयः॥)

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी।) सर्व्वदा

काकाद

इति राजनिर्घण्टः ॥

काकशीर्षः, पुं, (काकः शीर्षे अग्रेऽस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात् ।) वकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुवृष्टः खपूरकः" ॥)

काकस्फूर्ज्जः, पुं, (काकः स्फूर्ज्जति यत्र । काक + स्फूर्ज्ज + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकी, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्यस्या इति अच् ततष्टाप् ।) काकनासालता । काकोलीवृक्षः ॥ काकजङ्घावृक्षः । पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ।

"काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काकी चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥) रक्तिकालता । मलपूवृक्षः । काकमाचीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः वा ङीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आकृतिर्यस्याः । ङीष् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ।

"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा" ॥)

काकाङ्घ्री, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अश्नुते गच्छतीति । काक + अन्च् + क्विप् + ङीप् ।) काकजङ्घावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाण्डः, पुं, (काक्या अण्ड इव फलं यस्य । काकीत्यस्य पुंवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

("मायैः समानं फलमात्मगुप्त-
मुक्तञ्च काकाण्डफलन्तथैव" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन् व्यवक्रियते तद्यथा,—

"काकाण्डसुरसगवाक्षी
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उद्बुद्धविषजलजते
लेपौषधनस्यपानानि" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाण्डा, स्त्री, (काकस्याण्डमिव बीजमस्याः ।) कोलश्लिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाण्डी, स्त्री, (काकाण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) महाज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाण्डोला, स्त्री, (काकाण्डमोरति तत्साटृश्यं बीजे प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य लत्वम् ।) कोलश्लिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैरद्यते सुच्यतेऽसौ इति । काक + अद + कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगुञ्जा । इति

काकुत्

राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । कालियाकड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हिंसा २ गृध्रनखी ३ तुण्डी ४ काला ५ अहिंसा ६ कटुका ७ पाण्डिः ८ कापाली ९ कुलिकः १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्याव्यवहारो यत्र तद्यथा,—

"विकङ्कतारग्वधकाकजन्ती
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेदेनम्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाद्यधिकारे ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥

"श्वेता रक्तोचटा प्रोक्ता कृष्णाला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकान्तीच रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥)

काकायुः, पुं, (काकस्य आयुर्यस्मात् ।) स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्व्वा ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का + कल + अण् ।) द्रोणकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गमनाकाले चञ्चलीभवतीति । कक + णिनि + ङीप् । एषोदरादित्वात् नस्य णः ।) पञ्चचतुर्थांशः । पाँच गण्डाकड़ि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।

"वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी" ॥)

मानदण्डः । काठा गज इत्यादि भाषा । कृष्णला । कुँच इति भाषा । एकवराटी । एक कड़ा इति भाषा ।

("तस्मात्पण्यं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद् दक्षिणां यज्ञे यया स सफलो भवेत्" ॥
इति शुद्धितत्त्वे वृहस्पतिः ॥) उन्मानस्थांशकः । इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गमनाकाले चञ्चलीभवतीति । कक + णिनि + ङीप् ।) काकिणी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—पद्मतन्त्रे २ । ७४ ।

"ईश्वरा भूरिदानेन यज्ञभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तत्र काकिन्या(ण्या)प्राप्नुयादिति नःश्रुतिः" ॥)

काकिलः, पुं, (कु–ईषत् किरतीति । कु + कॄ + कः । कोः कादेशः रस्य लत्वम् ।) काकवः । कण्ठमणिः । इति शब्दमाला ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) शोकभयादिभिर्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।

"भिन्नकण्ठध्वनिर्घोरः काकुरित्यभिधीयते" । इति काकुं लक्षीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव

"गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ ॥ नैष्यति, अपि तु एष्यति एवेति-काक्षा व्यज्यते" ॥) जिह्वा । इति चिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (ककुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादित्वात् ४ । १ । ११२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति

काकोदु

रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।

"असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः" ॥

ककुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अमरराजार्घे यथा रघुवंशे ६ । २ ।

"काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिरागम्" ॥

दशरथार्घे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।

"प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः" ॥

ककुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । पुरा किल महोत्तरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा असुरान् जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयराजः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (विवरणन्तु ककुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, क्ली, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।) तालु । इत्यमरः २ । ६ । ९१ ॥

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः । ततः कर्म्मधारयः ।) खगड़ः । इति रत्नमाला चिकाण्डशेषश्च ॥ खागड़ा आक् इति भाषा ॥ काण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराह्लादकः ।) कुलकवृक्षः माकड़ा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईषत् कोची सङ्कोचो । कुच + णिच् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः । इति हारावली ॥ काउची इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री, (काकोच + ङीष् ।) काकोचिमत्स्यः । इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्तत्तः स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । कोठडुमुरि डुमुरि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फल्गुः २ मलभूः ३ जघनेफला ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ मलयुः ५ फल्गुफला ६ काकोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका ८ वज्रफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । काकोडुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्याः व्यवहारो यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।

"काकोडुम्बरिका गोजी पचैर्विस्रावयेद्भिषक् ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सद्योघैः प्रतिसाधयेत्" ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्सितं अकति । कु + अक वक्रगतौ + अच् । कोः कादेशः । काकं कुटिलगतिकारि उदरं यस्य बहुव्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।

"यः पूतनामारणलब्धवर्णः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।
यशोदयालङ्कृतमूर्त्तिरस्या-
ह्यायो यदूनामथवा रघूणाम्" ॥)

काकोदुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया छत्राकी वा उदुम्ब-

रिका ।) काकोडुम्बरिका । काकडुमुरि इति भाषा । अस्याः पर्य्यायः । क्षुद्रोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ क्षुद्रोदुम्बरिका ५ कुष्ठघ्नी ६ पन्नगवाटिका ७ अजाजी ८ फल्गुनी ९ मलपूः १० चित्रभेषजा ११ भ्राङ्गनाम्नी १२ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । स्तनदुग्धप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, क्ली, (काकयति शोषयति दुःखदत्वात् । ककलौस्थ्ये + णिच् + अोल । काकेन उल्लास्यते भक्ष्यते अत्र वा आधारे घञर्थे कः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥

"महानरककाकोलं सञ्जीवनमहायसम्" ॥)

काकोलः, पुं क्ली, (कुः कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीड़यति विह्वलीकरोति वायुना करणे घञ् ।) क्षुद्वर्गस्थावरविषविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

"काकोलमुग्रतेजः स्यात् क्षुद्राच्छविमहाविषम्" । इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"काकोलो क्रूरलक्ष्मेड़ो वत्सनाभः प्रदीपनः ।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्धरणो विषः" ॥
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संस्त्यायतीति । आ + कुल संस्त्याने + अण् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + वाऽलकात् अोल ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

"वकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।
मत्स्यादान् विप्लवाहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः" ॥)

सर्पः । सूकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामख्यातौषधिविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुरा २ काकी ३ वायसोली ४ क्षीरा ५ भ्राङ्गिका ६ वीरा ७ मुक्ता ८ धीरा ९ मेदुरा १० भ्राङ्गोली ११ स्वादुमांसी १२ वयःस्था १३ जीवनी १४ सुक्षीरा १५ पयस्विनी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पयस्या १७ शीतपाकी १८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिलार्त्तिरक्तदाहज्वरनाशित्वम् । कफशुक्रवर्द्धकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् । काकोल्यादिगणोयथा, "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमृद्वीपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाद्विहिरण्यहाटकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीशतावरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमेदीकाजीवन्त्योमधुकञ्चेति" ।

"काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।
जीवनो बृंहणो हृद्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरोधित्वात् द्वन्द्वः । ततो वरे वुञ् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काक्ष इ काङ्क्षणे । आकाङ्क्षायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ काङ्क्षति धनं लोकः । नमथ्यपाठेनैवेडिडे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

काक्षः, पुं, (कुः कुत्सितं अक्षं अत्र । "का पथ्यक्षयोः" ६ । ३ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८ । २४ ।

"आज्ञालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः" ॥)

काक्षी, स्त्री, (कक्षे कक्षे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ततो ङीप् च ।) तुरङ्गिका । अड़र इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कुः ईषत् क्षीवयति । क्षीव + णिच् + अच् । कोः कादेशः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । (गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा महाभारते २ पर्व्वणि ।

"शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।
औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः" ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यद्वा ईषत् क्षीवयतीति । ण्वुल् ।) शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कागः पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गै + कः ।) काकः । इति जटाधरः ॥

कागदं, क्ली, (कागः काकवर्णः मस्यादिर्दीयते अत्र इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखनपत्रविशेषः । कागज इति आरबी भाषा । यथा,

"भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके ।
कागदे चाऽगन्धेन पङ्कगन्धेन वा पुनः ॥
चिरन्नेनाथवैकेन विलिख्य धारयेन्नरः ।
पञ्च सप्तत्रिकोकैर्व्वा शोधितं कवचं शुभम्" ॥
इति श्रीघनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनूमत्कवचम् ॥

काङ्क्षा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्क्षं यस्याः । काङ्क्ष + टाप् ।) वधा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, क्ली, (कथ्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने + घञ् न कुत्वम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।) सिक्थकम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षारमृत्तिकाऽस्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + णिच् + घञ् ।) मृत्तिकाविशेषः । काँच् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९९ ॥ अस्य गुणाः । क्षाररसत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । अश्मनात् दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धम् । स्निग्धा इति भाषा ॥ मणिविशेषः । (यथा,

"आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" ।
इत्युद्भटः ॥) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम् ।

"अस्मिन्नपि तमोभूते नाति रूढे महागदे ।
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भास्विन्मणीव पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" ॥
इति माधवकरः ॥

("प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्द्धमीक्षते नाधस्तनुच्छेदात्तदोपमम् ॥
यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥
लिङ्गनाशं मनः कुर्व्वन् हृदयेदृष्टिमण्डलम् ।
तच्च वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नेक्षेत मुह्यतः ।
जालानि केशान् मक्षिकान् रज्जोश्चोपेक्षितेऽपि च ॥
काचीभूते दृगरुणापश्यत्यास्यमनासिकम् ।
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमज्वपि मन्यते ॥
दृङ्नःकाचोदृशं कुर्य्याद्रजोधूमहताभिव ।
स्यक्ष्णारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायोनीलञ्च पश्यति ॥
काचे दृक् काचनीलाभा ताप्तगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥
भृङ्गनीला निरालोका दृङ्स्निग्धालिङ्गनाशतः ।
दृष्टिःपित्तेन कृष्णाख्या सा कृष्णा कृष्णदर्शना ॥
भवेत्पित्तेऽविदग्धाख्या पीतापीताभदर्शना ।
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥
अश्वेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
काचे तु निष्प्रभेन्दर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥
सिताभा सा च दृष्टिः स्यालिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
मूर्त्ता कफोदृङ्गतः स्निग्धोदर्शननाशनः ॥
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
उष्णे सङ्कोचमायाभिश्छायायां परिसर्पति ॥
अश्वकुन्देन्दु कुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्ताद्रूक् च पश्यति" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥
विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, क्ली, (कचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचेल इत्यपि पाठो दृष्टः ॥ (मुग्धबोधमते "किमः क्षेपे" इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम्शब्दार्थे व्ययः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । "मूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि वाताधिकः" ॥)

काचनकं, क्ली, काच्यते लेखो निबध्यते येन (कच् + णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम् इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्त्यर्थे इनिः ।) लिपिः । तत्पर्य्यायः । वर्णदूतः २ खस्तिमुखः ३ लेखः ४ वाचिकहारकः ५ तात्रिकः ६ । इति जटाधरः ॥

काचभाजनं, क्ली, (काचनिर्म्मितं भाजनम् ।) काचपात्रम् । काँचेर बासन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिक्यानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काञ्चनं

काचमलं, क्ली, (काचस्य क्षारमृत्तिकाया मलमिव ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचलवणं, क्ली, (काचात् क्षारमृत्तिकाया जातं लवणम् ।) लवणविशेषः । कालालुण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४ नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्च्चलम् ७ क्षाराम्लवणम् ८ पाकजम् ९ काचोत्थम् १० हयगन्धम् ११ काललवणम् १२ कुरुविन्दम् १३ काचमलम् १४ क्षारिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तवह्निकारित्वम् । दाहदाढत्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः क्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काचलवणम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसौवर्च्चलं, क्ली, (काचस्यानिकं सौवर्च्चलं लवणम् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचस्थाली, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थालीव ।) क्षारवृक्षः । पारल गाछ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा—

"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेवृहा ।
काष्ठस्था कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ।
मुक्तको मोक्षकोवृक्षो पाटलिः काष्ठपाटला" ॥

कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्याः पाटलिवृक्षे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्म्मिता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥

काचिघः, पुं, (कचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् । काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड । एषोदरादित्वात् हस्य घः ।) काञ्चनम् । छैमड़ः । छिमड़ा । इति भाषा । सूचिकः । इति मेदिनी ॥

काचित्, त्र (प्राग्विनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोधमते "किमःक्यन्ताच्चिच्चनौ" इति का + चित्प्रत्ययः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्कदूते १ ।

"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकबरी निःश्वसन्ती विषण्णम्" ॥)

काचितं, त्रि, (कच्यते बध्यतेऽसौ । कच् + क्विप् + कर्म्मणि क्तः ।) श्रिक्षितम् । श्रिक्षारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ श्रिकाय तोला द्रव्य इति भाषा ॥

काचिमः, पुं, (कच बन्धे + क्विप् + इमन् ।) देवकुलोद्भववृक्षः । तत्पर्य्यायः । भङ्गरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काञ्चनं, क्ली, (काञ्चते दीप्यते इति । कचि ड दीप्तौ + ल्युः ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९५ ॥ (यथा मनुः । २ । २३९ ।

"अभिशापादपि सदुत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" ॥)

पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः । काञ्चनमये त्रि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।

काञ्चना

"निर्ल्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" ॥)

काञ्चनः, पुं, (काञ्चते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तश्वेतभेदेन स द्विविधः । आद्यस्य पर्य्यायः । रक्तपुष्पः २ कोविदारः ३ युग्मपत्रः ४ कुद्दालः ५ ॥ द्वितीयस्य पर्य्यायः । काञ्चनालः २ कर्ब्बुदारः ३ पाकारिः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ चम्पकः । नागकेशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ (गुरूरवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । १५ । ३ ।

"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः" ॥)

काञ्चनकं, क्ली, (काञ्चन + संज्ञायां कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनकः, पुं, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

("काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः श्रोणपुष्पकः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनवर्णा कदली ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति भाषा ॥

काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं वटमूलेन बन्धनं करोति । काञ्चन + कृ + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । काञ्चनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीरमस्य वा ।) क्षीरिशोलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनगिरिः, पुं, (काञ्चनमयो गिरिः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।

"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ अष्टाभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः" ॥ दानाय ज्ञातः सुवर्णपर्व्वतः ॥)

काञ्चनपुष्पकं, क्ली, (काञ्चनमिव पीतं पुष्पं यस्य । काञ्चनपुष्प + कप् ।) आङ्खल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गण्डिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डिकारिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काञ्चनारः, पुं, (काञ्चनं वर्णं ऋच्छति प्राप्नोति । काञ्चन + ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ ("काञ्चनारः काञ्चनकः" इत्यादि पर्य्यायाः काञ्चनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ अवहार्य्यते यत्र तद्यथा,—

"काञ्चनारत्वचः क्वाथः सुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालान्थिवातार्शः क्षौद्रेण वरुणत्वचः" ॥

काञ्जिकं

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

काञ्चनालः, पुं, (काञ्चनं काञ्चनवर्णं अलति । काञ्चन + अल + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (काञ्चनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥ अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

काञ्चनाक्षयः, पुं, (काञ्चनं स्वर्णं आक्षयते स्पर्द्धते स्वभासा । आ + क्षे + कः । काञ्चन इत्याक्षयो नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अनया । कर्त्तरि ल्युट् ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ स्वर्णक्षीरीवृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनाय हिता । काञ्चन + छः टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चिः, स्त्री, (काञ्चते इति "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ६९३ ।

"हृतकाञ्चिवल्लिबन्धोत्तरजघनादपरभोगसुक्षायाः ।
उल्लसति रोमराजिः स्तनश्रमभोगरजरेखेव" ॥)

काञ्चिकं, क्ली, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, "शृदिकारादिभ्यः" वा ङीष् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ कक्ष्या ९ सप्तका १० सारशनम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

("वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" । इति मेघदूते । ३० ॥) केचित्तु

एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला सप्तयष्टिका ।
रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" ॥

इति पठन्ति इह त्वमेदात् पर्य्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तम् ।

"अयोध्या मथुरा माया काञ्ची काञ्ची ह्यवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥

इयं हि कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते द्राविड़देशे अनुमीयते ॥) गुह्या । इति विश्वः ॥

काञ्चीपदं, क्ली, (काञ्च्याः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हेमायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्जिकं, क्ली, (अम्ल + धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका यस्मिंस्तस्य कोः कादेशः ।) वारिपर्य्युषिताम्लाद्यजलम् । काँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षारनाथकम् २ सौवीरम् ३ कुल्माषम् ४ अभियुतम् ५ अवन्तिसोमम् ६ धान्याम्लम् ७ कुल्मलम् ८ । इत्यमरः । २ । ९ । ९९ ॥ कुल्माषम् ९ कुल्माषाभियुतम् १० काञ्जिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि १८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ प्रसाम् २०

महारसम् २१। इति रत्नमाला॥ तुबोदकम् २२ शुक्लम् २३ चुक्रम् २४ धातुघ्नम् २५ उन्नाहम् २६ रुच्योघ्नम् २७ कुष्ठगोलकम् २८ सवीरारुक्षम् २९। इति हेमचन्द्रः॥ वीरम् ३० अभिशूवम् ३१ अम्लसारकम् ३२। अस्य गुणः। वातशोथपित्तज्वरदाहमूर्च्छाशूलाध्मानविबन्धनाशित्वम्।

"काञ्जिकं दधि तैलन्तु बजीपलितनाशनम्। दाहकं गात्रशैथिल्यं वर्ज्यं सन्तर्पणं परम्"॥ मर्दनान्न च भक्षणात्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च। भेदकत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। पित्तरुधिरवस्तिशुद्ध्यग्निरुद्धिकारित्वम्। स्पर्शे शीतत्वम्। अमक्षमनाशित्वञ्च। पुरातनस्य तस्य गुणः। कृत्याकुष्ठकृमिरोगनाशित्वम्। अग्निरुद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥

"कुल्माषधान्यमण्डेन चाप्लुतं काञ्जिकं भवेत्॥ यन्मस्त्वादिप्लुतौ भाण्डे स गुडश्चौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ चिराच्छ्यं शुक्लं चुक्रं तदुच्यते"॥ इति वैद्यकपरिभाषा॥

काञ्जिकवटकः, पुं, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः।) वटकविशेषः। काँजि वड़ा इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा,—

"मञ्चनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्याधूर्णं विनिक्षिपेत्॥ राजिकाजीरवणहिङ्गुसुरठीनिशाक्षतम्। निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत्॥ ततो दिनत्रयादूर्द्धमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम्"॥ अस्य गुणाः।

"काञ्जिकवटको रुच्यो वातहरः श्लेष्मकारकः शीतः। दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः"॥ इति भावप्रकाशः॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषदा अञ्जिका।) जीवन्तीलता। पलाशीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

काञ्जी, स्त्री (कं जलं अनक्ति। क + अन्ज + कर्म्मणि + अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) महाद्रोणवल्लः। इति राजनिर्घण्टः॥ काञ्जिकम्। इत्यमरटीका॥ ("तुम्बीबीजं सौद्भिदन्तु काञ्जीपिण्डं गुडीचयम्। अर्शोहरं गुदस्रंसाद्धिमाहिषमश्नुतः"॥ इति तु काञ्जिकार्थे ज्ञेयम्। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे।)

काटः, पुं, (काट्यते वध्यते इति। कट + कर्म्मणि घञ्।) पाषाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काठिन्यं, क्ली, (कठिनस्य भावः। कठिन + ष्यञ्।) कठिनता। यथा। "शीते मा कुरु सम्भ्रमञ्च मृदुना काठिन्यमङ्गीकृतम्"। इत्युद्भटः॥ (यथा च कुमारे। ६। ७३।

"काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्व्वमर्पितम्"॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य।) कपित्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

काणः, पुं, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति। कण संज्ञायां कर्त्तरि घञ्।) काकः। इति मेदिनी॥

काणः, त्रि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति। कण् + घञ्।) एकचक्षुः। इति मेदिनी॥ काणा इति भाषा। (यथा, मनुः। ३। २४२।

"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः श्रेष्ठोऽपि वा भवेत्"॥)

काणकः, पुं, (कणति शब्दायते। कण शब्दे + "शृकणिभ्यामूकोकणौ"। उणां ४। ३९। इत्यूकण्।) काकः। इत्युणादिकोषः॥

काण्डं, क्ली, (कण्यतीति। कण शब्दे + डः। बाहुलकात् दीर्घः।) सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि। यथा।

"भग्नं समासाद्विविधं ऋजाग्र-काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ। उत्पिण्डविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं च्छिन्नमधश्च षट् च"॥

इति रोगविनिश्चयः॥ सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थि-काण्डम्। काण्डेन च जलककपालवलयतरणयश्च-कानां ग्रहणम्। तच्च भग्नं काण्डभग्नम्। इति तट्टीकाख्यामधुकोषः॥

काण्डः, पुं क्ली, (कण्डि दीप्तौ + अमन्तात् डः। ञादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः।) दण्डः। (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८। ७। २७।

"एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति"।

"वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन"। इति कर्कः॥) नालम्। वाणः। (यथा, महाभारते १३। ५। ३।

"विषये काशिराजस्य ग्रामाग्निष्क्रम्य लुब्धकः। सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्"॥) शरस्तम्बः। अर्व्वा। कुत्सितः। वर्गः। (वर्गश्च एकजातीयसमवायः। यथा, भागवते। ४। २४। ९।

"क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह॥) परिच्छेदः। (यथा, अथर्व्ववेदे १२। ३। ४५।

"इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप"॥) अवसरः। प्रस्तावः। वारि। जलम्। इत्यमरः। ३। ३। ४३॥ (यथा, हेः रामायणे २। ८९। १८।

"तान्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्। निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः"॥

"क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते स्रोतसोर्थः"॥ इति तट्टीका॥) स्तम्बः। (यथा, अमरशतके ९५।

"उरुदयं मृगदृग्भः कदलस्य काण्डौ मध्यश्च वेणिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः"॥)

ऋयादिगुच्छः। (यथा, भट्टिः ५। १८।

"दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला"॥) तरुस्कन्धः। गुँड़ि इति भाषा। (यथा, रामायणे।

"वृक्षकाण्डमितो भाति"॥ वृक्षाणां शाखा। यथा, मनुः १। ४९।

"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः"।

"केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति"॥ इति तट्टीका॥ वृन्दः। समूहः। रङ्गः। निर्जनस्थानम्। इति मेदिनी॥ श्लाघा। इति हेमचन्द्रः॥ पापीयान्। इति धरणिः॥

काण्डकटुकः, पुं, (काण्डे स्कन्धे लतायामित्यर्थः कटुकस्तिक्तः।) कारवेल्लः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

काण्डकाण्डकः, पुं, (काण्डस्य शरस्तम्बस्य काण्डमिव काण्डं यस्य। काण्डकाण्ड + कप्।) काशतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डकारं, क्ली, (काण्डं स्कन्धं किरति दीर्घतया उत्क्षिपति। काण्ड + कृ + अण्।) गुवाकः। इति शब्दमाला॥ (पुंसि तु काण्डं वाणं करोति इति काण्डकारः। वाणकारकः॥)

काण्डकीलकः, पुं, (काण्डे स्कन्धे कीलकमिव यस्य। काण्डकील + कप्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः। लोधकाठ इति भाषा॥

काण्डगुण्डः, पुं, (काण्डेन गुच्छेन गुण्डयति वेष्टयति भूमिम्। काण्ड + गुडि वेष्टने + अण्।) गुण्ड-नामतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डगोचरः, पुं, (काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गोचरो यस्य।) नाराचः। लौहमयवाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काण्डयी, स्त्री, (काण्डेन स्तम्बेन नीयतेऽसौ काण्डं नयति आत्मानं वा। काण्ड + नी + क्विप्। एषोदरादित्वात् यत्वम्।) सूक्ष्मपर्णलता। रामदूती इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥

काण्डतिक्तः, पुं, (काण्डे स्कन्धे तिक्तः।) भूनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"किराततिक्तः कैरातः कटुतिक्तः किरातकः। काण्डतिक्तो नार्य्यतिक्तो भूनिम्बो रामसेनकः"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणादयोऽस्य किराततिक्तशब्दे ज्ञेयाः॥)

काण्डतिक्तकः, पुं, (काण्डतिक्त + स्वार्थे कन्।) भूनिम्ब वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। चिरात इति भाषा॥

काण्डनीलः, पुं, (काण्डे स्कन्धे नीलः।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डपटः, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्म्मितस्तम्भे आवरकत्वात् स्थितः पटः।) यवनी। तिरस्करिणी। इति हेमचन्द्रः। कानात् इति भाषा॥

काण्डपुङ्खा, स्त्री, (काण्डस्य वाणस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः।) शरपुङ्खा। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डपुष्पं, क्ली, (काण्डात् स्कन्धं त्यक्त्वा पुष्पं यस्याः।) क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। दोना इति भाषा॥

काण्डपृष्ठं, क्ली, (काण्डं तरुस्कन्ध इव स्थूलं पृष्ठं यस्य।) कार्ष्मुकधनुः। इति महाभारतम्॥

काण्डपृष्ठः, त्रि, (काण्डः वाणः पृष्ठे यस्य।) काण्डस्पृक्। शस्त्राजीवः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ ("स्त्रीपूर्व्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ!। अजया ब्राह्मणास्तेव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्"॥ इति महाभारते। १३। २३। २२॥) वैश्यापतौ पुं। इति दानधर्म्मः॥

काण्डबारिणी, स्त्री, (काण्डान् संग्रामापतितान् वाणान् स्मरणादेव निवारयतीति। काण्ड + ट + ञिच् + णिनिः।) दुर्गा। यथा,—

"महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम्। स्मरणादारते वाणान् तेन सा काण्डवारिणी"॥ इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः॥

काण्डरुहा, स्त्री, (काण्डात् छिन्नस्कन्धात् रोहतीति। काण्ड + रुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"कट्वी तु कटुका तिक्ता शकभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्याः गुणाः कटुकाशब्दे ज्ञेयाः॥)

काण्डर्षिः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः। यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः।) वेदकाण्डविभागाध्यापकमुनिभेदः। स तु जैमिन्यादिः। इति चिकाण्डशेषः॥ (जैमिनिस्तु पूर्ब्बमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः। तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः। इत्यादि सूरिभिर्निरूपणम्॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरःप्रहरणतया अस्त्यस्य इति। काण्ड + मतुप्। मस्य वः।) काण्डीरः। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ तीरान्दाज इति भाषा॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य स्कन्धस्य सन्धिः भेजनस्थानम्।) ग्रन्थिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाव् गाँट इति च भाषा॥

काण्डस्पृक्, त्रि, (स्पर्शं गृहीतं काण्डं येन निष्कान्तत्वात् परनिपातः।) काण्डपृष्ठः। शस्त्रजीवी। इत्यमरः। २। ८। ६७॥

काण्डहीनं, क्ली, (काण्डेन स्कन्धेन हीनम्।) भद्रमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्त्यस्याः। काण्ड + ठन् + टाप्।) लङ्गानामकधान्यविशेषः। वालुकीनामककर्कटीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरः, त्रि, (काण्डः वाणः अस्त्यस्य। काण्ड + "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५। २। ११९। इति ईरन्।) काण्डास्त्रवान्। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ तीरान्दाज इति भाषा॥ (यथा भट्टिः ४। १०।
"काण्डीरः खाण्डिकः शार्ङ्गी रक्तन् विप्रस्तनुत्रवान्"॥)

काण्डीरः, पुं, (काण्डः स्तम्बः अस्त्यस्मीति। काण्ड + "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५। २। ११९। इति ईरन्।) अपामार्गवृक्षः। लताप्रभेदः। काण्डवेल इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ षट्पुः ४ अग्रकाण्डः ५ क्षोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। दुष्टव्रणलूतागुल्मोदरक्रीहशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरी, स्त्री, (काण्डीर + गौरादित्वात् ङीष्।) मक्षिका। इति रत्नमाला॥ काण्डीरा इत्यपि पाठः॥ (मक्षिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काण्डेक्षुः, पुं, (काण्डे इक्षुरिव।) कोकिलाक्षवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ कुलिया खाड़ो इति भाषा॥ (अस्य पर्य्यायाः। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥
"कोकिलाक्षस्तु काण्डेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षु वाटिका"॥
गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः॥) काण्डटयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं पुष्पं ईर्त्ते। काण्ड + ईरङ् गतौ + अण्। गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष्।) नागदन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

काण्डेरुहा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप्। सप्तम्या अलुक्।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या विशेषो बोध्यः॥)

कातरः, त्रि, (कु कष्टेन तरतीति। कु + तॄ + अच्। कोः कादेशः।) व्यसनाकुलचित्तः। व्याकुलः। तत्पर्य्यायः। अधीरः २। इत्यमरः। ३। १। २६॥ (यथा रघुः ११। ७८।
"कातरोऽसि यदि वोढुतार्चिषा
तर्ज्जितः परसुधारया मम"॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति। क + आ + तॄ + अच्।) कातलमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

कातलः, पुं, (कातर एव स्वार्थे कः। अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम्। यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृशत्येन न अस्ति अस्य। अर्शं आदित्वादच्।) मत्स्यविशेषः। कात्ला इति भाषा। तस्य गुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुपाकित्वम्। चिदोषकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, वैद्यके।
"कातलो मधुरस्निग्धो गुरुपाकी चिदोषहृत्"॥)

काट्यं, क्ली, (कुत्सितं टयं स्तुत्यं टयं वा। कोः कादेशः।) रोहितमत्स्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं। कत + "गर्गादिभ्यो यञ्"। ४। १। १०५। इति यञ्।) कात्यायनमुनिः। इति चिकाण्डशेषः॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम्। गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् यनिञ्।) धर्म्मशास्त्रकर्त्तृमुनिविशेषः। (यथोक्तं याज्ञवल्क्येन १। ४। ५।
"मन्वत्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः"॥
वररुचिः। इति मेदिनी॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री। "गर्गादिभ्यो यञ्"। ४। १। १०५। इति यञ्। "सर्व्वत्रौहितादिकतस्तेभ्यः"। ४। १। १८। इति ङ्यः। ङित्वात् ङीष्।) दुर्गा। (यथा मार्कण्डेये ९१। २३।
"एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम्।
पातु नः सर्व्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तुते"॥)
अर्द्धरुद्रा कात्यायवसगा विधवा। इत्यमरः। २। ६। १७॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीरेका पत्नी। यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च। तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी"॥ पत्न्यां ङीष्। कात्यायनस्य नप्तरि पत्नी"॥)

कादम्बः, पुं, (कदम्बे समूहे भवः। कदम्ब + अण्।) कलहंसः। वालि हाँस इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। २३। (यथा रघुः। १३। ५५।
"क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पद्मिनीः"॥)
अस्य मांसस्य गुणाः। वायुरक्तपित्तनाशित्वम्। भेदकत्वम्। शुक्रकारित्वम्। शीतत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (कदम्ब एव। स्वार्थे अण्।) कदम्बवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण्। कदम्बसम्बन्धिनि, त्रि। कदम्बकुसुमम्। यथा रघुः १३। २७।
"गन्धर्व्व धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्द्धोद्धृतकेसरञ्च"॥)
वाणः। इति मेदिनी॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन्।) वाणः। इति हारावली॥

कादम्बरं, क्ली, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं ज्ञाति गृह्णातीति। कादम्ब + ज्ञा + कः। ज्ञस्य रः।) कदम्बपुष्पोद्भवमद्यम्। इति मेदिनी॥ (यथा, माघे।
"निषेव्य मधुमाधवाः सरसमत्र कादम्बरम्"॥)
दधिसारः। इति हेमचन्द्रः॥ घृतम्। इति विश्वः॥ (इक्षुजातगुड़ादि। इति मल्लिनाथः॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कदम्बरसवत् ज्ञाति गृह्णातीति। ज्ञा + कः। ज्ञस्य रत्वञ्च।) दध्यम्। दधिसरः। इति मेदिनी॥

कादम्बरी, स्त्री, (कुं शब्दायमानं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्याः। कोः कादेशः। कादम्बरो वलरामस्तस्य प्रिया। कादम्बर + अण् ततः स्त्रियां ङीप्। यद्वा कादम्बे जातो रसः कादम्बः। "तत्र जातः"। ४। ३। २५। इत्यण्। कादम्बं राति ददातीति। रादाने + "आतोऽनुपसर्गे कः"। ३। २। ३। इति कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मदिरा। इति मेदिनी॥ (यथा,—
"कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य
युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्"॥
इत्युद्भटः॥) कोकिला। सरस्वती। शारिकापक्षिणी। इति मेदिनी॥ (बाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः। स्वनायिकानाम्नैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः। इयं कादम्बरी तु बाणभट्टेनासमाप्ता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता॥ नायिकाविशेषः। सातु तुम्बुरुप्रभृतीनां कन्यां गन्धर्व्वाणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्व्वस्य कन्या। अस्या जननी मेनकायूथसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा। अस्या अन्यद्विवरणन्तु कादम्ब्यां द्रष्टव्यम्॥)

कादम्बरीबीजं, क्ली, (कादम्बर्य्याः बीजं आसवः।) सुरावीजम्। इति रत्नमाला॥

कादम्बर्य्यः, पुं, (कादम्बर्य्यै हितः इति यत्।) कदम्बवृक्षः। इति जटाधरः॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति। कादम्ब + आचारे क्विप् + अच् + टाप्।) कदम्बपुष्पीवृक्षः।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुखिरी इति भाषा ॥

कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्यां । कादम्ब + इनि ङीष् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥

कादाचित्कं, क्ली, कदाचिद्भवम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
"यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" ॥)

कादवेयः, पुं, (कद्रोरपत्यं पुमान् । कद्रु + "सुभ्रादिभ्यश्च" । ४ । १ । १२३ । इति ढक् । "ढे लोपोऽकाद्वाः" । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रुसन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
(यथा, महाभारते १ । ६५ । ४१ ।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव कादवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कानकं, क्ली, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्यास्य । कनक + अण् ।) जयपालवीजम् । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्क्लेदकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे दन्तिखिंनादगुग्गुलौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
"सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो मासद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्" ॥)

काननं, क्ली, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यद्वा काननयति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।) वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
"प्रीतो वायुः परिणमयिताकाननोदुम्बराणाम्" ॥
ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

काननारिः, पुं, (काननस्य अरिरिव । अग्नीगर्भोत्थितेनाग्निना सर्व्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) अग्नीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः अग्नीशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनूढ़ायां जातः कन्याया जातो वा । कन्या + "कन्यायाः कनीन च" । ४ । १ । ११६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनूढ़ापुत्रः । तत्पर्य्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ सा कन्या यद्यनूढ़ा पितृगृह एव तिष्ठति तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव यथा,—
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यूढ़ा तदा वोढुरेव यथा,—
"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुःकन्यासमुद्भवम्" ॥
इति मनुः ॥ अस्ये कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥

कान्तं, क्ली, (कनते दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्तः ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकक्षो रात्रिन्दिवोषितः ।
कान्तं तदुत्तमं यत्र रूप्येणावर्त्तितं भिद्येत्" ॥
तस्य परीक्षा । यथा ।
पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्निबिद्धो
विद्वं गन्धं विसृजति निजं रूपितं निम्बकक्षैः ।
पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्" ॥
इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुर्निबिद्धो
हिङ्कुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकक्षः ।
पार्श्वं दुग्धं भवति सिकतापुञ्जवन्नैति भूमौ
लक्षाङ्कः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति" ॥
इतिवैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रहत्सर्व्वज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभ्रञ्च माक्षिकम् ।
हिरण्यं तारताप्यञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
मृतं कान्तं पलं देयं सर्व्वमेकीकृतं शुभम्" ॥)

कान्तः, त्रि, (काम्यते इति । कम् + कर्म्मणि क्तः "यस्य विभाषा" । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,
"मलिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं खल्वमप्यादधाति" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥)

कान्तः, पुं, (कम् + क्तः ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०९ ।
'कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः' ॥)
चन्द्रसूर्य्ययोः पर्य्यायान्तः शिला । यथा । चन्द्रकान्तसूर्य्यकान्तयस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जलवृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
"गुह्यः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्व्वपावनः" ॥
कार्त्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवागनुवत्सरः" ॥)

कान्तपत्री, [न्] पुं, (कान्तस्य कार्त्तिकेयस्य पत्री । मयूरस्य कार्त्तिकवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तलकः, पुं, (कान्तं लक्ष्यते आस्वाद्यते । कान्त + लक आस्वादने + घञर्थे कः । यद्वा काम्यते इति "मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तिः" । ३ । २ । १८८ । इति क्तिः । कान्तिः । ततः लकतीति । लक + अच् । कान्तिरासौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ तुँद इति भाषा ॥

कान्तलोहं, क्ली, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरुत्थीकरणं यथा, ॥
"शुद्धस्य सूतराजस्य भागौ भागद्वयं बलेः ।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
आच्छाद्यैरण्डजैः पत्रैरुष्णो यामद्वयाद्भवेत् ॥
चिदिदं धान्यराशिस्थं तप्ततोमर्द्दयेद्दृढम् ।
रजताद्दलगणितं नीरे तरति हंसवत् ॥
तोऽयं सुखं कान्तलोहं निरुत्थं जायते ध्रुवम्"
"ततः कोटिसहस्रैर्व्वा कान्तलोहं महागुणम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

कान्ता, स्त्री, (काम्यते असौ । कम् + णिच् + कर्म्मणि क्तः + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
"झटिति प्रविश गेहं मावहिस्तिष्ठ कान्ते !
यदयासमयवेला वर्त्तते प्रीतरश्मेः ।
अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राजयंसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय" ॥) प्रियङ्गुवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सर्व्वाङ्गसुन्दरी स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
(गङ्गा यथा, काशीखण्डे २९ । ४३ ।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)
वृहदेला । रेणुका । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्ताङ्घ्रिदोहदः, पुं, (कान्तायाः स्वङ्घ्रिणा चरणस्पर्शेनैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकशति" इति कविप्रौढ़ोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरणस्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकशति" । इति कविप्रौढ़ोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कान्तायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । कान्तं कमनीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छतीति । कान्त + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोज्ञं ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्म्मण्यण् ।) काननम् । (यथा, हेः रामायणे २ । २८ । ५ ।
"सीते विमुञ्चतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते" ॥)
पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति । कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति हिन्दी भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"कान्तार तावसाविक्षुवंशकानुगुणौ मतौ" ।)
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रश्लेष्मरक्तकारित्वम् । दृंहणत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारः, पुं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति यच्च । हिंससङ्गुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे घञ् ।) महावनम् । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४३ । ११ ।
"कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्" ॥)
दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ (उक्तञ्च—
"सिंहद्विपकरीन्द्रकपोगमृगगणितं रक्षाक्षसुक्षाफलम्
कान्तारे वदरीभमादद्भुतमगाद्विलस्य पत्नी मुदा" इति ।) विलम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥

कान्यकु

कान्तारकः, पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् । इक्षुविशेषः । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ ॥ काजले आक् इति भाषा ॥

कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।) इक्षुभेदः । काजले आक् इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षाररसत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ क्तिन् दीप्तौ वा + भावे क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । श्लोभा २ द्युतिः ३ छविः ४ । इत्यमरः । १ । ३ । १० ॥ शुभा ५ दीप्तिः ६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।

"शुभ्राङ्गः श्रीधरः कान्तिः श्रीवत्सश्चैवनायिनी" ॥)

कान्तिकारकपर्य्यायो यथा । रश्मि १ उष्मसि २ वेति ३ वेनति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ वष्टि ७ वनोति ७ जूषते ९ हर्षति १० आचके ११ उशिक् १२ मन्यते १३ क्लन्तसत् १४ चाकनत् १५ चकमानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश-कान्तिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।

"रूपयौवनलावण्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः" ॥)

इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः । दुर्गा । यथा,—देविपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याये ॥

"स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या ।
लक्ष्मीर्वा लसना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते" ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २९ । ४० ।

"कुमुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी" ॥

"कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा" । इति तट्टीका ॥)

कान्तिदं, क्लीं, (कान्तिं ददाति नाशयतीति । कान्ति + दो + क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥

कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्षः । सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तिदायकं, क्लीं, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + ण्वुल् ।) कालीयकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शोभादायके त्रि ॥

कान्दविकः, त्रि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कन्दु + अण् । कान्दवं पण्यं अस्य "तदस्य पण्यम्" । ४ । ४ । ५१ । इति ठक् ।) आपूपिकः । पूपविक्रयकर्त्ता । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥

कान्दिगभूतः, त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः । कान्दिश् + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः । इति पुराणम् ॥

कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा हेति मा शब्दादिश्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् एषोदरादित्वात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुब्जं, क्लीं, (कन्याः कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः । कनौज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महोदयम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११५ । १९ ।

"एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह" ॥

एतद्पुरविवरणं कन्याकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कान्यजा, स्त्री, (कात् जलात् अन्यस्मिन् जायते । कान्य + जन + डः + टाप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) क्षत्रः । अन्यमर्म्मज्ञः । ("तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भक्षत्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कापथ्यं, क्लीं, (कपटस्य कार्य्यं भावो वा । कपट + ष्यञ् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात् भावार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

कापथः, पुं, (कुत्सितः पन्थाः । कु + पथिन् + अच् । "कापथ्यक्षयोः" । ६ । ३ । १०४ । इति कादेशः ।) कुत्सितपथः । तत्पर्य्यायः । अध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कदध्वा ५ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("आख्यातुं कापथं दुःखं विषमम् वङ्कटकण्टकम्" ॥ इति हेः रामायणे । २ । १०८ । ७ ॥)

कापालं, क्लीं, (कपालमेव कपालस्येदं वा । कपाल + अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥ काकिया कड़ा इति भाषा ॥

कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कापालि इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—

"अथ तीर्थकरायणीं प्रतस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्" ।

इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हठयोगदीपिकायां १ । ८ ।

"भानुको नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा" ॥

तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ९९ ।

"निषेव्यते ग्रीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली" ॥

"कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः" ॥ इतितट्टीका ॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विड्वराहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्करजितः शिवः" ॥)

कापाली

कामः

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधिकारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्म्मपुराणे ।

"कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" ॥)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कापिशं, क्लीं, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्भवम् । कपिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कापिशायनं, क्लीं, (कपिशैव स्वार्थे अण् । तत्र जातम् । "कापिशायाः ष्फक्" । ४ । २ । ९९ । इति ष्फक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति धरणी ॥

कापिशेयः, पुं, (कपिशायाः अपत्यम् । ढक् ।) पिशाचः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । "विभाषा पुरुषे" । ६ । ३ । १०९ । इति कोः कादेशः ।) कुपुरुषः । कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितोपदेशे ॥

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" ॥

कापेयः, त्रि, (कपेर्भावः कर्म्म वा । कपि + ढक् । कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १९ ।

"कच्चिन्न खलु कापेयी सेव ते चलचित्तता" ॥)

कापोतं, क्लीं, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोतगणः । इत्यमरः । २ । ५ । ४७ । पायरा झाँक् इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ६ । १८ । २५ ॥

"दुर्म्मना भगवान् काश्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्" ॥

कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परदत्तोपजीवित्वमित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ॥ रुचकः । इति मेदिनी । कपोताभवर्णः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कापोताञ्जनं, क्लीं, (कापोतञ्च तत् अञ्जनञ्चेति ।) सौवीराञ्जनम् । स्रोतोञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०० ॥

काप्यकरः, पुं, (कुत्सितं काप्यं काप्यं पापं करोतीति । काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्नावली ॥

काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् । चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति चिकाण्डशेषः ॥ स्वपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

कापथः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोः कादेशः ।) कटफलः । इति शब्दरत्नावली ॥

काम, अ, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥

कामं, क्लीं, (कामाय हितम् । कम + अण् ।) रेतः । निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाढम् । अनुमतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।

"मगागनभ्याहृत्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" ॥

कामः पुं, (काम्यते असौ कर्म्मणि घञ् ।) काम्य

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः । यथा ।
"हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्" ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कम्मार्थे घञ् वरः । यथा रघुः २ । ६५ ।
"सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा" ॥
कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः । मनोरथः । यथा तत्रैव ३ । ६७ ।
"तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्
रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ" ॥
महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च" ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)
बलदेवः । इति शब्दरत्नावली । महाराजचूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारे ३ । ६४ ।
"कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्विह्निमुखं विविक्षुः" ॥)
स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पर्य्यायः । मदनः २ मन्मथः ३ मारः ४ प्रद्युम्नः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७ दर्पकः ८ अनङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्बरारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेषुः १४ अनन्यजः १५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८ आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विश्वकेतुः २१ । इत्यमरः १ । १ । २६–२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चशब्दियो यथा । कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४ कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२ रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५ रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८ नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२ पञ्चबाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महाधनुः २६ भामणः २७ भमणः २८ भममाणः २९ भमोऽपरः ३० भान्तः ३१ भामकः ३२ भट्टः ३३ भान्तचारः ३४ भमावहः ३५ मोहनः ३६ मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः ४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भट्टनायकः ४३ नायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्त्तकः ४६ खेलकः ४७ उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥
"दाड़िमीकुसुमाभाश्च वामाङ्गे शक्तिसंयुताः ।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्व्वे पुष्पबाणेक्षुकार्म्मुके ॥
बिभ्राणाः सर्व्वभूषाढ्याः कामाः पञ्चाग्रदीरिताः" ।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषामेकपञ्चाशत्शक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य स्थानानि यथा ।
"पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि ।
कण्ठे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि ।
ललाटे भ्रूर्वकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् ॥

दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके ।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कण्ठदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां ओष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा ॥
त्रयोदश्यां च चतुर्दश्यां ललाटके ।
पौर्णमास्यां भ्रिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखक्षतम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः" ॥
इति शारदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्रत्येकषोड़शस्वरयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोड़शकलारूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्यानुत्पत्तिकारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः ।
कामायाशु मनश्चक्रे तत्यक्ता सा च सुतेति वै ॥
तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविशोड़ितम् ।
ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चलचित्तत्वममर्ष्यादमृषीन् प्रति ॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं मुहुः ।
दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम् ।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्व्वरूपं मनस्विनी ॥
इदं विमृश्य सा सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनेरितः ॥
अकार्षीत्मानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः ।
दृष्ट्वैव माममर्य्यादं सकाममभवन्मनः ॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्व्वांश्चलितं मन्मनो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्नुमिच्छामि साध्वसम् ।
यस्मां पिता भ्रातरञ्च सकामामधरोक्षतः ॥
दृष्ट्वा चक्षुः स्पृहां तस्मान्न मत्तः काम्यि पापकृत् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्य्यादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्यावित्र स्वके तातेसर्व्वेषु सहजेष्वपि ।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्य्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
एतदर्थमहं ज्ञात्वा तपः परमदारुणम् ॥
मर्य्यादां स्थापयित्वैव पश्चात् त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे क्षमिलाषः स्वयं कृतः ॥
अष्टभिस्तेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम् ।
येन स्वेन शरीरेण तातेऽथ सहजे सके ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम् ।
इति संचिन्त्य मनसा सन्ध्या ब्रह्मवरं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः स्रुता ॥

तया स ब्रह्मणः समधिष्ठितः सदा
सौवर्णगौर्य्यादिसमप्रभाश्रिता ।
सोमेन सन्ध्यासमयोदितेन
यथोदयाद्रिर्व्विरराज शश्वत्" ॥
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिक्षीणं जटाग्रातैः पवित्रं मूर्द्धि राजितम् ॥
हिमागौतर्च्चितास्योजसदृग्यं वदनं तदा ।
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्" ॥
श्रीभगवानुवाच ।
"प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेण वै ।
स्वेन च शुभे प्रश्ने वरं वरय साम्प्रतम् ॥
येन ते विद्यते कार्य्यं वरेणास्मि मनोगतम् ।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः" ॥
सन्ध्योवाच ।
"यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति ।
कृतस्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवःस्थले ।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै" ॥
श्रीभगवानुवाच ।
"प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥
तृतीयेष्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः ।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् ॥
तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया ।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः" ॥
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अभिलाषः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥
कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) रतिः । कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य यः षोड़शकलात्मा एव कामकलाः ॥
कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वेश्याप्रियः । वेश्यातिभ्रमः । इति मेदिनी ॥
कामकेलिः, पुं, (कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामनिमित्ता केलिः ।) सुरते क्लीं । इति हेमचन्द्रः ॥
कामकन्दला, स्त्री, (कामं कामनीयं स्वङ्गं इव दलं पत्रं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कामगामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं योनिविचारमकुर्व्वन्नेव वा गच्छतीति । काम + गम + णिनिः ।) कामङ्गामी । स्वेच्छागमनशीलः । इत्यमरटीकायां ॥
कामगुणः, पुं, (कामञ्जनको गुणः ।) रागः । विषयः । भोगः । इति मेदिनी ॥
कामङ्गामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः । सुपीति णिनिः । काममव्ययम् ।) स्वेच्छागमनशीलः । तत्पर्य्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ७६ ॥
कामचारी, [न्] त्रि, (कामेन स्वेच्छया चरति ।

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा "पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्" ॥ इति महाभारतम् ॥) स्वच्छन्दः ॥ कणविशुः । इति मेदिनी ॥

कामचारी, [न्] पुं, (कामेन इच्छानुसारेण चरति विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुङ्कुमनिना । काम + जन + णिच् + अच् । निपातनात् न वृद्धिः । यद्वा कामजं कन्दर्पभावं आनयति । कामज + आ + नी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतालः, पुं, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति । काम + तल प्रतिष्ठायां + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः, त्रि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम + दा + कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३३ । ७ ।

"ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चैव कामदः" ॥

कामं कामस्य रूपं स्वसौन्दर्य्येण द्यति अवखण्डयतीति । यद्वा कामं मदनं द्यति नाशयतीति । ऊर्द्धरेतस्त्वादस्य तथात्वम् । काम + दो + कः । कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।

"कामजित् कामदः कान्तः सत्यधर्म्मपरायणः" ॥)

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा + कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) कामधेनुः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते २ । १० । ४ ।

"कामं ववर्ष पर्জन्यः सर्व्वकामदुघा मही" ॥)

कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात् दूतिकेव ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति धारयति वा । काम + धृ + अच् ।) कामरूपस्थ मत्स्यध्वजपर्व्वतस्थसरोवरः । यथा,—

"मणिकूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य हृषध्वजम् ।
तत्र मत्स्यस्वरूपस्तु कामदेवेन संस्थितः ॥
अधिकायां पृथिव्यां वीक्ष्यमाणः सनन्ततः ।
यदा तु शाश्वती नाम तत्राप्ते दक्षिणश्रवा ॥
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः ।
शान्तयां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) स्वनामख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"दक्षस्य तनया बभूव सुरभिर्नाम नामतः ।
गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी" ॥

तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
गन्धा सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा शुभा ॥
तस्यां जज्ञे शूरसेनाद्देवरातिपोज्ज्वलात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता" ॥
"तस्यां जज्ञे सुनःशेफान्मुनेरतितमोज्ज्वलात्" ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
"सा सिताभ्रप्रतीकाशा चतुर्व्वेदचतुष्पदा ।
सर्व्वैश्वतुर्भिर्धर्म्मार्थकामाप्रसवकारिणी" ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवृषोत्पत्तिर्यथा,—
"सा स्वयम्भुशरीरात्तु कालेन महता सती ।
निर्म्मलं यौवनं कामधेनुरूपं मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुरूपां मनोहराम् ।
ददर्श स तु वेतालः कामुकस्ताम्रपद्मतः ॥
तं कामुकन्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्म्मात् स्वयं भेजे तं पुत्रं शुभ्रभद्भृतः ॥
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शुद्धरात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुषुवे कामधेनुर्म्महावृषम् ॥
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान् वृषभोऽभवत् ।
महाककुदसंयुक्तश्चारुशृङ्गदयान्वितः ॥
उत्पित्प्रविचलत्कर्णयुगलो दीर्घवालधिः ।
ककुदेन च शृङ्गाभ्यां कर्णाभ्यां स सिताभवत् ॥
विचरन् ददृशे देवैः शृङ्गैरिव हिमाचलः ।
वेतालस्तत्करोत्तस्य नाम भद्रः इति द्विजाः ! ॥
स तु भद्रो जागराजी समाराधयदीश्वरम् ।
तोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददावित्थं महेश्वरः ॥
तमेव वाहनं चक्रे ज्ञात्वा देवतनुं वृषम् ।
स चिरायुश्च बलवान् पृथिवीधरवत्क्षमः ॥
भद्रो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भद्रोऽभूद्वाहनो यस्माच्छङ्करस्य महात्मनः ॥
अतो भद्रेश्वरेति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ९१ अध्यायः ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—

"वर्षा हरिः सर्व्व एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।
तस्यां शुभः कार्त्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥
यस्यां हरेर्दैत्यभयादिमुक्ता
उरःस्थलं प्राप्य सुखं सुषुप्ते ।
लक्ष्मीः पुराप्यापि विनिर्म्मिता वै
कामप्रदा धेनव एव यत्र ॥
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति जीवां
हानिः क्षयस्तत्र च प्रत्ययो मे ॥
तस्मात्त्वमप्येव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां
ज्ञात्वा व्रतं शक्रमतो हरेस्तु ॥
सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेम्ना ।

काले फलं यल्लभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः ॥
कन्यारथानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
दत्तैः फलं यल्लभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः" ॥ * ॥

तद्भेदाः तद्दानविधिश्च यथा,—

"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उपःस्नानं शुभप्रदम् ॥
तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा ॥
नक्ताशी गोरसैर्हविः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥
शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो-
र्गदाब्जहस्तस्य तु शङ्खपाणेः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्द्दनस्य
श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिमूलम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्च्चितो मे प्रददातु कामान् ॥
एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तैस्तु नामभिः ।
एषक् जागरणं कुर्य्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसञ्च सा देवी सुनन्दा प्रत्यपद्यिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदाभवद्गृहं साच्च ममायातु सुरार्च्चिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठन्तु संप्राप्य मुमुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्तृते ॥
तिलप्रस्थेन धाकीर्णे चतुःस्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्याह्नपात्रसंयुते ॥
शुभवस्त्रैः समाच्छन्ने सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गीं सुखुरां चतुःस्वर्णां मनोरमाम् ॥
क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्व्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥
क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ॥
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम् ॥
इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

सवत्साङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय तां दद्यात् क्षत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्व्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा घृतशोर्वीन्तु राऽयस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा यदश्नुते" ॥
इत्याग्ने वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः॥*॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५३ सर्गे महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकर्म्माधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्य्यं कुम्भमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पे क्षौमाम्बिवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः ।
ब्राह्मणस्यातिमुद्रस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्" ॥

धेनुं वत्सञ्चेत्यनेन धेन्वर्थोपात्तसुवर्णेनैव स्वेच्छया वत्सकल्पनमुक्तम् ॥

"उत्तमा पलसाहस्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ॥
अक्षतस्त्रिपलादूर्द्धमश्नतोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां क्षत्वाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" ॥
महारत्नैरित्यक्षरत्नैः ॥
"तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकन्तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्तां
दीपातपत्राम्बरशोभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणिचिकां चन्द्रकरौप्यपादाम्" ॥

मणिचिका अक्षमाला ।

"रसैश्च सर्व्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुक्षुम्भुरुशर्करादि-
र्व्वितानकस्योपरि पञ्चवर्णम्" ।

रसैः सर्व्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी जीरकः । कुक्षुम्भुरु धन्याकम् ॥

"ज्ञातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ॥

बह्वृतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति पाठदर्शनात् गुडधेनूक्तया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्रपाठस्तत्र कर्त्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति श्रुतेः क्षत्वैव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणामात्रम् ॥

"त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
तद्दानयज्ञफलजीक्षतपातकौघः

प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतश्च कामं
त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः" ॥*॥

अत्र यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्ममयाच्छन्नसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तप्रमाणप्रतिमावहिःसर्व्वसम्भारमधिकत्वेन सुवर्णपलसहस्रनिर्म्मितामुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्म्मितां मध्यमां सुवर्णार्द्धपलशतदयनिर्म्मितां कनीयसीं अशक्तौ पलपञ्चादूर्द्धं यथाशक्त्युपात्तसुवर्णघटितामुत्क्षरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेन्ववस्थापनार्थं क्षत्वाजिनं गुडप्रस्थञ्च धेन्वलङ्करणार्थं यथेच्छकाञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्डलयुगघण्टारौप्यखुरचतुष्टयस्फाटिकाक्षमालाचामराणि । धेन्वाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुगम् । धेनुपार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकादिप्रभूतविविधफलाक्षादशधान्येक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपसामग्रीकृतपादुकायुगानि । धेन्वग्रतः स्थापनार्थं मधुरादिरसषट्कहरिद्रानानाविधकुसुमार्हणद्रव्यजीरकधन्याकशर्करोद्धारोत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानानन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकास्तुलापुरुषवद्धविष्यभोजनादिकं क्षत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसंकल्पपूर्णाहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च क्षतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथान्यं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदीमध्यलिखितचक्रोपरि क्षत्वाजिनमास्तीर्य्य तदुपरि गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्व्वोक्तखड्गचर्म्मरत्नङ्कृत्य कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भाष्टकं नानाविधफलानि अक्षादशधान्यानि रत्ननानाविधफलमिक्षुदण्डाष्टककांस्यभाजनपट्टिकाताम्रदोहनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेन्वग्रतः मधुरादिरसषट्कहरिद्राविविधपुष्पार्हणसामग्रीजीरकधन्याकशर्करोद्धारान्यारोप्य मङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु यज्ञकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्ववेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वाभरणः कुशहस्तः पुण्याह्वमिमादाय कामधेनुं प्रद-

क्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्तीत्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुण्याह्वजलेना सम्प्रोक्ष्य गुरवे दद्यात् । तद्यथा,ओं अद्यामुकसगोत्रायामुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्म्मणे तुभ्यं मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानपलप्राप्तिकामोऽहं एतां क्षत्वाजिनन्यस्तगुडप्रस्थारोपितां उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टककुण्डलयुगलघण्टारौप्यखुरस्फाटिकाक्षमालाचामरालंकृतां कौषेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफलाक्षादशधान्यफलसहितेक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपकृतपादुकायुगधर्व्वरसहरिद्रानानाविधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्णवितानकसहितां सवाससां हिरण्यकामधेनुं ददे । गुरुः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथाज्ञानं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्व्वृत्विग्भ्यो दक्षिणान्दद्यात् । ओं अद्य क्षतैतद्दानदक्षिणामिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्त्ययनान्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुलापुरुषवज्ज्ञातिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादींस्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च क्षत्वा त्वरया गुरवे कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलशतादूर्द्धं यथाशक्ति स्वस्यमहादानदाने तु गुरुरेव सर्व्वशास्त्रविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डवत् कुर्य्यात् ॥ इति हिरण्यकामधेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न्] पुं, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम + ध्वंस् + णिच् + णिनिः ।) शिवः । इति हेमायुधः ॥

कामनः, त्रि, (कामयति इति । कम् + णिङ् + युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (कम + अनुदात्तादेरिति णिङ्भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हेमायुधः ॥

कामन्धमी, [न्] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम + ध्मा + णिनिः । बाहुलकात् धमादेशः । निपातनात् सुमि साधुः ।) कांस्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामपालः, पुं, (कामान् पालयति । काम + पाल + अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रदः, पुं, (कामं कामरतिभेदं प्रददाति । काम + प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"द्वौ पादौ स्तन्धसंज्ञौ द्वित्रा द्विद्वं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्व्वेषां पुरुषार्थानां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)

कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, य (कमेर्णिजन्तात् असुं ।) अकामानुमतिः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३ ॥ (यथा, भाकुन्तले ५ अङ्के

"महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्दर्शानामपथमपन्नष्टोऽपि भजते" ॥)
अनुमतिः। प्रकामम्। असूया। अनुगमनम्।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कामभङ्गः, पुं, (कामस्य भङ्गः उत्सवो यत्र।) चैत्री पूर्णिमा। इति चिकाण्डशेषः ॥

कामयिता, [तृ] त्रि, (कामयते। काम्+णिच्+तृच्।) कामुकः। इत्यमरः। ३। १। २४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नाम्ना एव उच्यते।) स्वनामख्यातदेशः। तत्पर्य्यायः। प्राग्ज्योतिषः २। इति चिकाण्डशेषः ॥ तत्र कामगिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्त्तते। यथा।
"योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता"।
"सर्व्वत्र विरजा चाहं कामरूपे तु रुद्रे"॥
इति तन्त्रचूड़ामणौ पीठमाला॥ (अयं हि गयेशगिरिश्चिखरस्थो देशः। यदुक्तं तन्त्रे।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैत्रं नीलपर्व्वतम्।
कामरूपाभिधो देशो गयेशगिरिमूर्द्धनि"॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैत्रं नीलपर्व्वतं यावत्॥
अयं खलु वङ्गदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य पश्चिमभागे वर्त्तते॥)

कामरूपः, त्रि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य।) मनोहररूपः। स्वेच्छारूपः। (यथा महाभारते। १। सुपर्णस्तुतौ २३। ६।
"कामरूपः कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः"॥)
तथा च। मेघदूते ६।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः"॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्यास्याः। कामरूप+इनि+ङीप्।) अश्वगन्धाख्यः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न्] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति। कामरूप+इनिः।) विद्याधरः। इति चिकाण्डशेषः ॥ नाट्यज्ञन्तु। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यतेनास्यस्य इनिः।) मनोज्ञरूपिणि स्वेच्छारूपिणि च त्रि। यथा,—
"सर्व्वमास्तु विचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः"।
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामव्यापाराणां रेखा चिह्नं लक्षणं रात्रिर्वा यत्र।) वेश्या। इति शब्दमाला ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (क्रम+णिच्+कलच्।) रोगविशेषः। काँओल कामला इति च प्रसिद्धिः। इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते।
तस्य पित्तमरक्तांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते"॥

तस्य लक्षणम्।

"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्मुखाननः।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्शितः।
कामला पञ्चपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता।
कालान्तरात् खरीभूता क्षय्या स्यात्कुम्भकामला"॥

तस्यारिष्टलक्षणम्।

"क्षय्यापीतशकृन्मूत्रो भृशं श्यावश्च मानवः।
स्वरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविष्मूत्रो यश्च ताम्यति॥
दाहारुचिज्वरानाहतन्द्रामोहसमन्वितः।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली"॥
इति माधवकरः॥

कामला, पुं, (कामयते अभीष्टमस्मिन्। कम+अधिकरणे+कलच्।) वसन्तकालः। मदभूमिः। (कामं जाति गच्छतीति। काम+जा+कः।) कामुके त्रि इति मेदिनी।

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव।) स्त्रियः। इति हेमचन्द्रः ॥

कामला, स्त्री पुं, (कामल+टाप्।) स्वनामख्यातरोगः। अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदानपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते।
तस्य पित्तमरक्तांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते"॥
पित्तं कर्त्तृ। दग्ध्वा संदूष्य। रोगाय कामलारूपाय। पाण्डुरोगित्व एवातिशयितपित्तलसेवया कामला भवति। नायं नियमः। किन्तु कामला स्वतन्त्रापि भवति। यथा राजयक्ष्मा कासादुपेक्षिताद्भवति। नायं नियमः। किन्तु राजयक्ष्मा स्वतन्त्रापि भवति। तद्वदेषापि॥ *॥

कामलाया लक्षणमाह।

"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्मुखाननः।
पीतरक्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्शितः"॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम्। पीतरक्तशकृन्मूत्रः। पीते रक्ते वा शकृन्मूत्रे यस्य सः। भेकवर्णः दर्दुरैकवर्णः। तस्या भेदानाह। "कामला पञ्चपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता"। एषा कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया। तत्र कोष्ठकामलामाह। "कालान्तरात् खरीभूता क्षय्या स्यात् कुम्भकामला"। कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीभूतसर्व्वधातुः। कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः। सा क्षय्या कष्टसाध्या॥ *॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह॥
"हृद्रोचकश्वासज्वरश्लेष्मनिपीड़ितः।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली"॥
उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह।
"क्षय्यापीतशकृन्मूत्रो भृशं श्यावश्च मानवः।
स्वरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविष्मूत्रो यश्च ताम्यति॥
दाहारुचिज्वरानाहतन्द्रामोहसमन्वितः।
नश्यत्यसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते"॥*॥

अथ कामलाचिकित्सा।

"त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः।
प्रातर्म्माक्षिकसंयुक्तः प्रीतये कामलापहः॥
अन्नेन कामलार्त्तानां प्रोक्षणीयुष्णीरसौ हितः।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली॥
धात्रीलोहरजोयोनिशाक्षौद्राज्यघृतैर्युतः।
जीर्णं निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलार्त्तो जिजाजतु॥

दग्ध्वाद्यकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्ब्बापितमष्टवारान्।
विचूर्णजीर्णं मधुनाविरेच्य
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति"॥
इति भावप्रकाशः॥ *॥
"मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम्"॥
इति गारुड़े १८७ अध्यायः॥
"तद्वत्पीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम्।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा"॥
इति तत्रैव १८८ अध्यायः॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्त्यस्याः। काम+मतुप्। मस्य वः। ङीप् च।) दाक्षहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः। (कामः कन्दर्पभावः अस्त्यस्याः। मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री। यथा महाभारते १। आस्तीकपर्व्वणि ६७। ५।
"त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः"॥)

कामवल्लभः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः अत एव वल्लभः प्रियः। यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभः। कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम्।) आम्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया। कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम्।) ज्योत्स्ना। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात्।) क्षुपविशेषः। कामण इति कर्णाटके प्रसिद्धः। तत्पर्य्यायः। स्मरवर्द्धिसंज्ञः २ मनोवृद्धिः ३ मदायुधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाङ्गः ६ कामैकजीवः ७ जीवसंज्ञः ८। अस्य बीजगुणाः। मधुरत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। कामवृद्धिविकारित्वम्। वङ्क्षेन्द्रियवर्द्धित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशल्या, स्त्री, (कामं कमनीयं शल्यं यस्याः।) पाटलावृक्षः। इति शब्दमाला ॥

कामशल्यः, पुं, (कामं यथेच्छं बीजाद्यनपेक्षतया उत्पन्नो शल्यः।) वल्लाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीपकत्वात्।) आम्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्"। ५। ४। ९१। इति टच्।) वसन्तकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति यद्वा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा। कामा आख्या यस्याः।) देवीविशेषः। तन्नामकारणं यथा।

श्रीभगवानुवाच।

"कामार्थमागता यस्मात्तस्मा साऽत्र महागिरौ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते॥*॥

तत्पीठकारकं यथा,—

"अथ काले वङ्गतिथौ वर्त्तते प्राविवर्ज्जने।

अयज्ञां दक्षतनयां भार्य्यार्थेऽहं वधूवराम् ॥
सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या प्रदाय समयं पितुः ।
अनिष्टकारी त्वद्वेत् स्याः प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहम्॥
ततो यज्ञे समस्तान्तु स च वव्रे चराचरम् ।
न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् ।
प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः ॥
तस्यास्त्वङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः ।
तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् ।
पतितं तत्र सा देवी महामाया बभूवत ॥
लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि ।
स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
तस्या आक्रमणाद्दार्ढ्यं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् ॥
स तु पूर्व्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धर्त्तुं चतुर्मुखः ।
शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि ।
संसक्तोऽधोऽगमद्गाढ़माक्रान्तो मायया विधेः ॥
ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
शैलरूपः शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे ॥
सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा ।
आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
श्रुतं श्रुतं योजनानां तुङ्गमासीद्विचित्रयम् ।
तदाक्रान्तं महादेव सर्व्वमेव ह्यधोगतम् ॥
क्रोशमात्रे स्थितं तुङ्गं शैलं तत्रितयस्य तु ।
एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्वेष्टिता सा जगतां प्रसूः ।
तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
मध्यरूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोद्भूतसन्निभः ॥
विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराह्योः ।
वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु ।
ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः ।
योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः ।
महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा गन्धरप्रियः ।
वराहस्योत्तमवने यत्र स्थितौ महासुरौ ॥
हरिद्रा तत्र संजातः पुरुहूत इति स्मृतः ।
ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः ॥
यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः ।
एवं पुण्यतमे पीठे कुब्जिकापीठसंज्ञके ॥
नीलकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता ।
सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
अदृश्यं यस्य गुह्ये तु जोषं भक्ष भवेदृतम् ।

सा चापि प्रत्यहं तत्र पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत् ॥
मोहार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
अहं पञ्चमुखेनास्तु पञ्चभागे व्यवस्थितः ॥
ईशानः पूर्व्वभागस्थः कामेश्वर्य्याः प्रधानतः ।
ऐशान्यां वै तत्पुरतो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ ॥
सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः ।
देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
सारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
मयि तिष्ठत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः ।
यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह कामया ॥
शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवताः ।
शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि संस्कृताः ।
ब्रह्माविष्णुरुद्रश्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते ॥
अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि ।
उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
तन्मध्ये मण्डलं चारु यन्निशक्तिसमन्वितम् ॥
गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता ।
योनिरूपास्थां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता ।
क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभक्तशैलानुगामिनी ॥
सिन्दूरकुङ्कुमाराक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी ।
तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्र्याद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ॥
गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
कटीश्वरी धनश्या तु पाददुर्गा तथापरा ॥
दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
खयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः ॥
सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
कामुकायान्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्के व्यवस्थिते ।
जलिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
गयाश्चत्रः पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हरेर्देव्याः प्रियः सुतः॥
कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिड़ी चापराजिता ।
भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
वराहः पाण्डनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
तस्यासन्न गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी यथा ॥
योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

तत्रैवास्तकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम् ॥
मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः ।
वामदेवाङ्कयं श्रीमं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
दीर्घं चतुर्हस्तमानं छायाच्छाङ्कयं तु तत् ।
तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाङ्कया तु सा ॥
गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेशग्न्याख्या सङ्गता ।
कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंज्ञिता सदा ॥
पूर्व्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता ॥
पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुब्जाख्डी नाम योगिनी ॥
पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
यच्चाधोराङ्कयं श्रीमं तत् कामायास्तु दक्षिणे ॥
पीठे भैरवनामा तु गीयते परमर्षिभिः ।
वामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
नायिका कामदा भक्ते चण्डमुण्डविनाशिनी ।
कामाभैरवयोर्म्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
हिताय सर्व्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
सद्योजाताङ्कयं श्रीमं पीठे त्वात्मातकेश्वरम् ॥
भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ॥
सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ।
अजीर्णपत्रः सच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
आत्मातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
आत्मातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये ।
पुष्करास्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वात्मातकाङ्कयम् ॥
ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम श्रीमं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ! ॥
गह्वरं भुवनेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् ।
तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
योऽसौ सरभमूर्त्तिर्म्मे मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाङ्कयस्तु सः ।
मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु सममास्थितः ॥
अहं प्रसादतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे ।
महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
सा ब्रह्मपर्व्वते चास्ते शिलारूपेण चोर्द्धतः ।
अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्व्वतरूपिणि ।
कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
आमेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ॥
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूदनवासिनी ।
कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक् ॥
संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठगामतः" ॥ *॥

श्रीऔर्व्व उवाच ।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तं तु पप्रच्छ वेतालोऽपि ससम्भ्रमः" ॥
श्रीवैतालभैरवावूचतुः ।
"श्रुतः पीठक्रमस्तात देव्याः पूजाक्रमस्ततः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ वृषभध्वज !" ॥
ईश्वर उवाच ।
"शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्पञ्च भैरव ! ॥
कामस्थं काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
व्येष्ठन्तु व्यञ्जनं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्य्यात् तत्संस्थं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शुक्रबीजसंस्थादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्धसहितं बीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्म्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यत्र तु सुदुर्लभम् ॥
श्रोत्रेणेदं यः शृणुयाद्भक्त्या वक्त्रान्नरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥*॥
"श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयसुभयशोभिर्योजयेद्यत्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्म्माङ्कितास्तम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तयारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवमत्यादिकस्थम् ।
परमपदविशीर्णं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
शृणु शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
श्रवणगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति बहुभूत्यै नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं कृतीशैः ॥
रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शुभहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
स्मितसुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री क्षेत्रवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदम्बा सासिचन्द्रावतम्बा ।
मनसिजशरदिष्टा योनिमुद्रां वहन्ती
पवनचलनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥
चिन्त्या चैवं विद्युदग्निप्रकाशा
धर्म्मार्थाद्यैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कव्यं तन्त्रं शृणिदं सम्यगर्थं
वेतालत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ।
तस्मिन्नाद्यं मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्य्यं तद्वै चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पर्य्यन्ते लेखने पूर्व्वमुक्तो
देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्व्वं विधेयः" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाग्निसन्दीपनमोदकं, क्ली, (सन्दीप्यते अनेनेति सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनमुद्दीपकम् । कामाग्निसन्दीपनञ्च तत् मोदकञ्चेति ।) औषध-विशेषः । यथा,—
"कर्षौ रसो गन्धकमभ्रकञ्च
द्विचारचित्रे लवणानि पञ्च ।
शुण्ठी यमानीद्वयकीटहारि
तावीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् ॥
जीरं चतुर्ज्जातलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् ।
सदड्दारं कटुकत्रयञ्च
तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयष्टीमधुकं कषेण-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभकाकोभबलात्मगुप्ता-
बीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम् ॥
सबीजपत्रेक्षुरजःसमानं-
समाक्षिता क्षौद्रहृतञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोरथमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" ॥ * ॥
"श्रुत्वं ततः परतरं शतं न दृष्ट-
मेनं निषेव्य मनुजः प्रनंदासहस्रम् ।
गच्छन्न लिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या ऊलाग्नमपि खरतो मयूरान्
वाहं यवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।
बातानग्नीतिमथपित्तगदं समग्रं
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूल-
शूलाश्मपित्तसहितांश्चिरजान् समस्तान् ॥
हत्वा गदानपि च तत् पुनरत्वकारि
सर्व्वर्त्तुपथ्यमथ सर्व्वसुखप्रदायि ।
दृश्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यात्
श्रीभूजदेवकथितं परमं प्रशस्तम्" ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्गुशः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अङ्गुश इव । नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्गुश इव ।) शिश्नः । इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अङ्गं सुकुमारं यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः ।) कामार्त्तः । यथा ।
"अर्थीलाघवमुज्झितो निपतनं कामातुरो वाम्भ-
नम्" ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-मन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम + अन्ध + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ॥)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + णिच् + अच् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः । (स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भा-नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।
"स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाभान्तनायका" ॥
अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥)

कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्यस्य ।) गवयः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव सुकुले आकारोऽस्ति अस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) महा-राजचूतः । आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काम-देवास्त्रे क्ली ॥

कामारण्यं क्ली, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज्ञ-वनम् । इति शब्दमाला ॥
(कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमाल्लिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्त्तः, त्रि, (कामेन ऋतः ।) कामपीड़ितः । कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + उण् ।) रक्तका-ञ्चनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति सर्व्वाणि अविद्याबासनाजालानि । काम + अव + सो + णिच् णिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान् स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याणिमा-द्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः शब्द-रत्नावली च ॥ सा तु सत्त्वशुद्धता ॥ (अष्टैश्व-र्य्याणि यथा,
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥)

कामावसायित्वं, क्ली (कामावसायिनो भावः । त्व-प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + णिच् + इञ् ।) कामुकः । स्त्यां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारण्डवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठन् । कामनिर्वृत्तकर्म्मणि क्ली । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति । काम + इनिः + ङीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ८ । ११२ ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवाञ्चैव हिरण्यने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च ग्रपघे नास्ति पातकम्" ॥) भीरवी। वन्दा। इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा। मदिरा। स्त्रीसामान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती २७०।

"कर्णं इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा"॥)

कामिनीप्रः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईशः तत्साधनत्वात्।) शोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न्] पुं, (अतिशयेन कामयते। काम + णिच् + इनिः।) चक्रवाकः। पारावतः। कामुकः। इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते। ७४।

"सभ्रूभङ्गं प्रहितनयनैः कामिनश्चेष्टयेथाः" ॥)

चटकः। इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऋषभौषधिः। सारसपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकामवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ८३।

"कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" ॥)

कामीकः, पुं, (कामयतुं इच्छति इति खः। एषोदरादित्वात् साधुः।) रामशुकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ॥)

कामुकः, त्रि, (कामयते इति। "लषपतपदेत्यादिना"। ३। २। १५४। उकञ्।) कामी। तत्पर्य्यायः। कमिता २ अनुकः ३ कम्यः ४ कामयिता ५ अभीकः ६ कामनः ७ कामनः ८ अभिकः ९। इत्यमरः। ३। १। २०॥ (यथा, भागवते ९। २३। १७।

"दुष्यन्तः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः" ॥)

कामुकः, पुं, (कम + उकञ्।) अशोकवृक्षः। अतिमुक्तकवृक्षः। इति मेदिनी ॥ चटकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया।) अतिमुक्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुका, स्त्री, (कम + उकञ् + स्त्रियां टाप्। न ङीप्।) धनादीच्छाविशिष्टा। तत्पर्य्यायः। इच्छावती २। इत्यमरः। ३। ६। ९॥

कामुकी, स्त्री, (कम + उकञ् + "नागपदकुण्डेति"। ४। १। ४२। ङीप्।) मैथुनेच्छावती। तत्पर्य्यायः। इच्छन्ती २। इत्यमरः। ३। ६। ९॥ (यथा, नैषधे १९। २४।

"अग्निप्रभवदृष्टागदेनं जनः खलु कामुकी सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्मुखवादवः" ॥)

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी।) कामाख्यापीठमूर्त्तेरन्तर्गतमूर्त्तिविशेषः। यथा,—

"देव्याश्चापि वरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!।
गुह्यं वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा।
सारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता"॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥

अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच।

"देव्याः कामेश्वरीं मूर्त्तिं शृणु वक्ष्यामि भैरव!।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको नमते प्रियान्॥
तस्याः प्रथमतस्तत्तोऽनुध्यानगोचरम्।
ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमादेतालभैरव!॥
प्रणवस्तिस्रतो वह्निरिन्द्रवीजं ततः परम्॥
चूड़ाचन्द्रार्द्धसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम्।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्व्वकामार्थसाधनम्"॥ * ॥

तस्या ध्यानं यथा,—

"रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्या मनोहरम्।
प्रभिन्नाञ्जनसंकाशां नीलस्निग्धशिरोरुहाम्॥
षड्वक्त्रां द्वादशभुजां अष्टादशविलोचनाम्।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्द्धकृतशेखराम्॥
मणिमुक्तादिमाणिक्यलसतां मालामुरःस्थले।
कण्ठे च बिभ्रतीं नित्यं सर्व्वालङ्कारमण्डिताम्॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रञ्च पद्मवाणवरं तथा।
खड्गं शक्तिञ्च शूलञ्च बिभ्रतीं दक्षिणैः करैः॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डाभयं तथा।
चर्म्म पाशात् पिनाकञ्च बिभ्रतीं वामपाणिभिः॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं श्यामलं च।
विचित्रं क्रमतः शीर्षं ऐशान्यां पूर्व्वमेव च॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम्।
मध्यञ्चेति महाभाग! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः॥
शुक्लं माहेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते।
त्रिपुरापीतसंकाशं सारदाहरितं तथा॥
श्यामं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायाश्चित्रमिष्यते।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्त्तितम्।
सिंहोपरिसितप्रेतं तन्निर्लोहितपङ्कजम्।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईषत्प्रहसितानना॥
विचित्रांशुकसंप्रीता व्याघ्रचर्म्माम्बरा तथा।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्म्मकामार्थसिद्धये"॥

इत्यादि कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

कामोदकं, क्ली, (कामेन स्वेच्छया दत्तं उदकम्।) मतोदेये स्वेच्छया दत्तोदकम्। इति मिताक्षरा॥

कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो यस्याः। सहृदयमनोहरत्वाभावात्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

काम्पिल्यः, पुं, (कम्पिलः नदीविशेषः तस्य अदूरे भवः ष्यञ्।) काम्पिल्यदेशः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्त्तते। इति हरिवंशः ॥)

काम्पिल्यः, पुं, (कम्पिल + जातार्थे ष्यञ्।) गुग्गुलः। रोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (कम्पिलाया अदूरे भवः इति सङ्गच्छादित्वात् ष्यञ्।) उत्तरदेशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १। १३९। ६८।

"माकन्दीमथगङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्।
सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्।
दक्षिणाञ्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्म्मण्वती नदी" ॥)

काम्पिल्लः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः।) गुग्गुलः। रोचनी। कमलागुँड़ी इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि कम्पिल्लः। कम्पीलः। कम्पिलः। काम्पिल्यः। इति भरतः ॥

काम्पिल्लका, स्त्री, (काम्पिल्ल + स्वार्थे कन् टाप् च।) काम्पिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् क्लीबेऽपि दृश्यते। यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।

"चूर्णं काम्पिल्लकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतम्"।)

काम्पीलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः।) काम्पिल्लः। इति शब्दरत्नावली ॥ ("देवीं काम्पीलवासिनीम्"। इति यजुर्व्वेदे ॥)

काम्पीलकः पुं, (काम्पील + स्वार्थे कन्।) काम्पिल्लः। इति रत्नमाला ॥

काम्बलः, पुं, (कम्बलेनाहृतः। कम्बल + अण्।) कम्बलाहृतरथः। इत्यमरः। २। ८। ५३ ॥

काम्बविकः, पुं, (कम्बुः शङ्खं भूषणत्वेन शिल्पमस्य ठक्।) शङ्खकारः। इत्यमरः। २। १०। ८। शाँखारी इति भाषा ॥

काम्बुका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कम्। कोः कादेशः।) अम्लगन्धा। इति रत्नमाला ॥

काम्बोजः, पुं, (कम्बोजदेशे भवः इति। अण्।) कम्बोजदेशजघोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४५ ॥ सोमवल्कः। पुन्नागवृक्षः। इति मेदिनी ॥ (कम्बोजः अभिजनो यस्य सिग्ध्वादित्वात् अण्।) म्लेच्छजातिविशेषः। स तु यवनतुल्यः सगररोजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं कृतम्। यथा। हरिवंशे ॥

"अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च"।

काम्बोजी, स्त्री (कम्बोजेषु भवः कच्छादित्वात् अण् ङीप्।) माषपर्णी। माषाणी इति भाषा। इत्यमरः २। ४। १९८। वज्रवल्लखदिरः। इति मेदिनी। पापिड़ि खएर इति भाषा। गुञ्जा। कुँच इति भाषा। वाकुची। हाकुच् इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्यं, त्रि, (काम्यते इति। कम् + णिच् + कर्म्मणि यत्।) कमनीयम्। सुन्दरम्। इति हेमचन्द्रः ॥ ("काम्यानां खलपार्थञ्च दोषघातार्थमेव च।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः"।
इति जाबालः ॥) कामनायुक्तव्यक्तिः। कर्त्तव्यकर्म्म। यथा, मुग्धबोधटीकाकृतामरकवागीशवृत्तता स्मृतिः

"यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यज्ञदानजपादिकम्।
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्त्तितम्" ॥

काम्यदानं, क्ली, (काम्यञ्च तत् दानञ्चेति।) कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनी दानं कामनया वा दानं। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। प्रवारणम् २। इत्यमरः। ३। २। ३ ॥ (यथा, गरुड़पुराणे।

"अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः"॥)

कायं, क्ली, मनुष्यतीर्थम्। इति मेदिनी ॥ (कः प्रजापतिर्दैवतास्य। "कस्येत्"। ४। २। २५। इत्यण् इदन्तादेशश्च ततः आदिवृद्धिः।) प्राजापत्यतीर्थम्। तच्च खल्वांङ्गुल्योर्मूलम्। कनिष्ठानामिकयोरधोभाग इति यावत्। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मनुः २। ५९।

"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।
कायमङ्गुलिमूले ऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" ॥)

कायः, पुं, (को ब्रह्मास्य देवता "कस्येत्"। ४। २।

२५ । इत्यण् । इदन्तादेशश्च । यस्येतिलोपात् परश्चादादिर्हिः कदैवतम् । स तु ब्राह्मतीर्थम् । (कायति प्रकाशते इति चच् ।) मूर्त्तिः ।
("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः सर्व्वमुत्पादि भङ्गुरम्" ॥
इति हितोपदेशः ॥) संघः । कक्ष्यः । स्वभावः । इति मेदिनी ॥ प्राजापत्यविवाहः । इति स्मृतिः ॥ (यथा मनुः ३ । ३८ ।
"आर्षेगवः सुतस्त्रीभ्यो
दद्याद् दद्याद् कायोगवः सुतः" ॥)
अस्य कन्यां उदाहरण्शब्दे दृश्यम् ॥ मूलधनम् । यथा,—नारदः ।
"कायाविरोधिनी ग्राह्यत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ॥
कायमानं, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य ।) दण्डकुटीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कायवन्धनं, क्ली, (कायो वध्यते आच्छाद्यते अनेन । वन्धस्तौ करणे ल्युट् ।) कवचम् । इति हारावली । ७२ ॥
कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामितया तिष्ठतीति । काय + स्था + कः ।) परमात्मा । (यथा उत्तरगीतायाम् ।
"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते" ॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति । काय + स्था + कः ।) नरजातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । कूटस्थत्वात् २ पञ्चीकरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करणः ४ पञ्चिकारकः ५ । इति जटाधरः ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा* ।

श्रीहर उवाच ।
"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वर्णेति मनूत्तमम् ।
यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः ॥
पार्व्वत्युवाच ।
अतीव चित्रं ब्रूषे नाथ ! त्वमुक्तवानावयोरपि ।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः ॥
श्रोष्यामि तदहं तस्य साधनं त्वत्त एव हि ॥
हर उवाच ।
ब्रह्मपादांशतो जन्म यातः कायस्थनामभृत् ।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम् ।
यत्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति ।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीग्रं प्रोक्तवांश्च यम् ॥
जीवेच्छये भृगुपदे जन्मलात् श्रीभगा श्रियः ।
ग्रहत्व शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकत् ॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम् ।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि ॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा ।
ग्रहत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमम् ॥
वाक्छत्वेव मसीग्रः स सदोद्देगीतिभावहन् ।
ब्राह्मणं हीश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः ॥
यं यं गच्छति विप्रस्य मसीग्रस्यानुगच्छति ।
नद्यादौ गत्वा वेद्विप्रः स्नात्वा कुर्य्यात्तर्पोऽपि च ॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीड़ितोऽपि च ।
तथापि नासनं याति शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च ।

मसीग्राद्यादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च ।
अमूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम् ॥
पार्व्वत्युवाच ।
चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽमूद्र एव किम् ।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न ॥
क्षत्रवैश्योपमो क्षुत्क्षत्रयैव कथमीश्वर ! ॥
हर उवाच ।
ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीग्रौ द्वौ बभूवतुः ।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स यातः काले ! ऋतश्च तत् ।
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि ।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीग्रोऽसतः शिवे ! ॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः ।
इते स्मृर्वेदिकाचारा मसीग्रो हि स्वभावतः ॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्व्वं लेखितुमीश्वरः ।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चितं क्वचित् ॥
अतो हृदि विचार्य्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम् ।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः ॥
क्षतत्रेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीग्रकः ।
तदपि त्वत्क्षत्रवाक्चैव दृढां भक्तिं द्विजेषु च ॥
ततो हि कृपया विप्रः कायस्थमनुगच्छ हि ।
सासनं प्रादद्दिद्यां वर्णेति तव प्रिये ! ॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्य्यसिद्धिदा ।
ततः कुशासनादीन्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि ॥
एवं प्रकारेण काले ! विप्राणामनुगाः कलौ ।
कायस्थाः कालिके ! देवि ! पुनस्तद्विभवं शृणु ॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाद्यां महाबलः ।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये ॥
आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्योजनमध्यतः ।

* कायस्थोत्पत्त्यादौ मन्यन्ते राज्ञा यानि प्रमाणानि संगृहीतानि तद्दितराण्यधुना प्राप्तानि । कतिपयप्रशस्तप्रामाण्यप्रमाण्यान्यवोदृतानीति । तद् यथा,—
"वर्णं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः ।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी ॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसभीपतः ।
प्राविर्भूतो महालेखाय स निरूपितः ।
ब्रह्मणोत्पत्तिस्थानो देवान्योऽन्नभुक् स वै ।
भोजनाच्च सदा तस्मादाकृतिर्दीयते द्विजैः ॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते ।
नानागोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै" ॥
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम् ॥ * ॥

दक्षोवेच उवाच ।
"चित्रगुप्तं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् ।
उपसङ्गम्य पप्रच्छ भीक्षः शंसितव्रतः ॥
चतुर्णामपि पर्व्वानामाश्रमाणां तथैव च ।
सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया ॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकेष्वानायैव महामने ।
भूय एव महाप्राज्ञ ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
वैश्याश दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः ।
सुधियः सर्व्वशास्त्रेषु कायस्थद्वारबोधकाः ॥
पोद्दारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ! ॥
रत्नस्य संग्रहं विप्र ! वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः, गार्ग्येय ! शृणु तत्त्वतः ॥
पुलस्त्य उवाच ।
शृणु गार्ग्येय ! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् ।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तत्ते कथयतः शृणु ॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा ।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते ॥
अथातः पुरुषः श्रान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो" ॥
"मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा ।
जघनाच्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः ॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च सृजतस्तस्य धीमतः ।
एकदाऽऽसृजतः सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यौ पपाशया ॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत ! ।
उवाच तं सुतं श्रेष्ठं कायपं चातिवेजसम् ॥
प्रतियत्नेन भोः पुत्र जगत् पालय सुव्रत ! ।
इत्याज्ञाप्य सुतं श्रेष्ठं ऋषिसङ्घवचेतुकम् ॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" ॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
समाधिस्थोऽभवत् प्राज्ञः संयम्य ज्ञानमानसः ॥
ततः समाहितमतिर्यत्कृतं तद्दधामि ते ।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः ॥
कम्बुग्रीवो गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
लेखनीपत्रदौतश्च मसीभाजनसंयुतः ॥
निःसृत्य दक्षिणे तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः श्यामस्निग्धसलोचनः ॥
त्यक्त्वा समाधिं गार्ग्येय ! तं ददर्श पितामहः ।
अथोर्द्धबाहुरित्योच्चैः पुरुषस्थाग्रतः स्थितः ॥
नामधेयं हि मे तात ! वक्तुमर्हस्यतःपरम् ।
यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् मे शासनुशास्य" ॥
पुलस्त्य उवाच ।

"इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं समरीरजम् ।
प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः ॥
शिरश्चिह्नं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम् ।
मच्छरीरात् समुद्भूतत्वात् कायस्थसंज्ञकः ॥
चित्रमुत्पन्नं मत्तो वै त्वत्तो भुवि भविष्यति ।
धर्म्मोधर्म्मविवेकार्थं धर्मराजपुरे सदा ॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स ! समाज्ञां प्राप्य सिद्धताम् ।
चन्द्रवंशोचितो धर्म्मः पालयोयो यथाविधि ॥
प्रजाः सृजस्व भोः पुत्र भुवि भारसमन्विताः ।
तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत" ॥
पुलस्त्य उवाच ।
"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते ।
सौमङ्गा नागरा गौराः सौवस्तसक्षेन मातुराः ॥
वाल्मिकाः सौरसेनाः श्रीवसेनाश्चैव च ।
वर्षावर्षेश्वरैश्चैव चन्द्रवाक्याश्च सत्तम ! ॥
शृणु वेषाश्च कर्माणि कुलधर्मविवर्द्धन ! ।
पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो मसीतले ॥
धर्म्मोधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः ।
भूखण्डं वेधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम् ॥
पूजनं देवतानाश्च पितृणां यज्ञसाधनम् ।
वर्द्धनं ब्राह्मणानाश्च सर्व्वदातिथिसेवनम् ॥
प्रजानां करणादाश्च धर्म्मोधर्म्मविवेकनम् ।
कर्म्मणं हि प्रयत्नेन पुत्राः सर्व्वेश्च कार्य्यता ॥
या माया प्रकृतिः सृष्टिश्चण्डी चण्डप्रमर्दिनी ।
तस्माच्च पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः ॥
सर्व्वाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा ।
भवद्भिः सा सदा पूज्या ज्ञात्वा सर्व्वादिसिः ॥
भवन्तो सिद्धिदा नित्यं पूजदा सा तु चण्डिका ।

कायस्थः

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ॥
प्राप्ताङ्गानद्विजान् यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया ।
धवं तिरस्कृतवती यथेतच्छृणु कालिके ! ॥
हे स्वामिंस्त्वां नृपो मूर्खं मत्वा नाद्रृतवान् मखे ।
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्त्तव्यं शृणुष्व तत् ।
यात्रामात्रं वहन्नन्नं काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विद्यांवेदिद्या दातव्या ज्ञापि नानार्ज्जवं चरेत् ।
मूर्खश्चेत् केवला सन्धा सदोपास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमतमेवाप्रियन्त्वपि ।
विप्रेण सततं कार्य्यं वैद्यमागमिकञ्च तत् ॥
ऋतौ गच्छेच्च स्वां कान्तां मुदा कालञ्च पालयेत् ।
कालीं कालादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो नृणां ज्ञत्वादीनां शिवे वचः ।
वक्तव्यं चेन्न शक्नन्ति विप्रहानिर्न तत्क्षतिः ॥

ब्राह्मणुवाच ।

सुमानुषत्वं ते कान्त ! सुविप्रत्वं धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्येव चिरं विप्र तेऽस्तौ मे मरणं शिवम् ।
कांस्यकङ्कणवत्यौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते शृणु तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ! ।
रान्तं सुयज्ञं वरं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाह्वानैरगच्छं ते सभामहम् ।
विप्राणां वरणं राजन् ! ज्ञत्रियाणां तथैव च ॥
ज्ञतं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वचक्षुषा ।

कायस्थः

भ्रष्टो भवतु ते यज्ञः शीघ्रं यातु स्वस्थानतरम् ॥
क्रुधेतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्वस्थात् ।
विप्रो निःसृतवान् राजा भीतेन मनसाब्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सकः ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाज्ञया ज्ञत्रियार्थं षट्टादिवस्त्रसंकुलम् ।
स्वर्णाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्तिकमथागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रन्ते कोषमन्दिरे ।
किञ्चिच्च वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मट्टणादिकम् ॥
श्रुत्वैतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् पुरोहितम् ।
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं ज्ञतवान् यत्त्वभूच्च तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शप्ता गतः प्रभो ! ।
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्व्वं भस्मट्टणादिकम् ।
श्रुत्वेतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यत्र तत्पट ॥
ततो दुर्गे स राजा च तूर्णं स्वर्णकुठारकम् ।
गले बद्ध्वा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्व्वे तत्राद्य सुतपोद्विजम् ।
स्तुतिञ्चक्रुः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥

अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राज्ञ ! नो वरस्त्वं धरातले ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वदयाचामह उमेशदृत् ! ॥
देवस्त्वं देवताज्ञस्त्वं पण्डितानाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व ज्ञ ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मज्ञ एव त्वं ब्राह्मणेश्वर मानद ! ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उमेशदृत्" ! ॥

सुयज्ञराज उवाच ।

हे नाथ ! हे धरेशेश ! धर्म्मकर्म्मविधायक ! ।
वर्णेश्वर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूढ़ं मां कृपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं त्वय हे विप्राः किमर्थं स्तौषि हे नृप ! ।
गच्छ यात मखं गत्वा सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ।
कृताञ्जलिपुटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रयन्तु विप्रेन्द्र ! भोज्यञ्च सकलोत्तमम् ।
यज्ञापराधसाहस्रं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधसहस्राणि कृतवानहमव्यय ! ।
यज्ञ मद्राजतीं मुद्रामयुतां मां कृपां कुरु ॥
सत्यभाम्या द्विजा ह्येते प्रोचुः पाण्डित्यगर्ब्बितम् ।
गुणांश्च ते बहुविधान् श्रुत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे दोषमेकं प्रश्नोत्तरं वद ।
सत्यभाम्यो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ॥
आगच्छति कलिर्घोरस्तत्र के भक्षितो द्विजान् ।
अर्च्चिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरञ्च मरणं शिवम् ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ॥

सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः ।
पश्यैतान् विप्रभक्त्यास्त्वमासनादिग्निरोधृतान् ॥
एतद्घोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्च्चकाः ।
ज्ञात्वा मसीभ्राः कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसाः ॥

तथाचीना सुरापेया यानपेया द्विजातिभिः ॥
वैश्यं धर्मेमास्थित्य मदाज्ञां प्रतिपालय ।
कर्म्मणं हि प्रयत्नेन लोकदयर्थितायं वै ॥
श्रुत्वेति सुतपानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह ॥
अथ भीष्म ! समुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः ।
ये दृष्टास्ते मया ज्ञाताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुरा" ॥

पुलस्त्य उवाच ।

"सौदासो नाम राजाभूत् समस्ते क्षितिमण्डले ।
सदा पापरतः सोऽथ धर्माधर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य क्रमेण पुण्यफलं भुवि ।
सर्व्वपापी दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनीतिगतं धर्मं स जानाति कथञ्चन ।
ज्ञातिश्वशुरबन्धूंश्च विचित्रं परमाद्भुतम् ॥
न कर्त्तव्यं द्विजैः ज्ञापि मयाग्नेर्मेक्षीतले ।
स्वमाज्ञप्रवर्त्तीलोके दैवपित्र्यकर्म्मसु ॥
परित्यज्य स्वकं देशं ततो देशान्तरं ययौ ।
ये केचिद्यतिं चक्रुर्लोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति राजेन्द्र ! न यज्ञस्त्वभवत् क्वचित्" ॥
"न कोऽपि कुरुते भीष्म ! पूजां तत्र निवेदितम् ।
गत्वौत्वा ब्राह्मणादिभ्यः करं कर्मविदूषकः ॥
यदा धर्मेभृतां श्रेष्ठ शृणु कर्म विपाकजम् ॥
कालेनान्येन राजेन्द्र सौदासो विचरन् महीम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीया चोत्तमा तिथिः ।
तस्यां कार्य्यश्च कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

मद्यतीक्ष्णभक्षिभावेन धूपदीपादिभिस्तथा ॥
दैवयोगात्तथायातः सौदासः पर्य्यटन्महीम् ।
श्रद्धायुक्तशरीरेण दृष्ट्वा च पूजनं ततः ।
ज्ञत्वा सुपूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तितः ॥
गतपापोऽभवत् सद्यः सौदासोऽसौ महीपतिः ।
चित्रगुप्तप्रभावेण गतो लोकं सुरालयम् ॥
दृष्टं चित्रचमाश्चर्य्यं चित्रगुप्तप्रभावजम् ।
कथितं नृपशार्दूल ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य ततो भीष्मः प्रत्युवाच मुनिं ततः ।
विधिना केन तत्रापि पूजा कार्य्या महामुने ! ॥
को मन्त्रः को विधिश्चत्र सर्व्वं तद्वद मे प्रभो ।
यामासाद्य मुनिश्रेष्ठ ! सौदासः स्वर्गमाप्तवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ।
नैवेद्यैर्दृतपक्वैश्च यथाकालोद्भवैः फलैः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च धूपदीपैः समाहितः ।
चित्रगुप्तञ्च संपूज्य श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
नवकुम्भं समानीय पानीयपरिपूरितम् ।
शर्करापूरितं कृत्वा पात्रं तस्योपरि न्यसेत् ॥
पूजान्ते च प्रयत्नेन दातव्यञ्च द्विजन्मने ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
मसीभाजनसंयुक्तः सदा चरसि भूतले ।
लेखनीच्छेदनीदक्षचित्रगुप्त ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्त नमस्तुभ्यं नमस्ते धर्मरूपिणे ।
तेषां त्वं पालको नित्यं नमः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
एवं संपूज्य विधिवत् सौदासो भक्तिभावतः ॥

चिरात् पापसमुद्रो राज्यं ज्ञत्वा मृतो नृपः ।
नीतोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तस्तदाश्चर्य्यं धर्मराजोऽपि भारत ! ॥

धर्मराज उवाच ।

सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मसदारतः ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
दृष्टोऽसौ यमराजेन धर्मोधर्मविशारदः ।
धर्मराजं ततः प्राह चित्रगुप्तो महामतिः ॥
विपाकं धर्मजं ज्ञात्वा तं प्रश्नाब्रवीद्दृषः ॥

चित्रगुप्त उवाच ।

जानेऽहं पापकर्मासौ राजार्थं विदितः सदा ।
त्वत्प्रसादादहं सौरे ! पूज्योऽस्मि वसुधातले ॥
त्वया दत्तं वरं ज्ञानं भक्तोऽहं सदा प्रियः ।
इति ज्ञात्वा वदाम्यत्र राजापापोऽयि मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मामकीम् ।
अतश्चाहोऽस्मि हे देव ! यातु विष्णुपदं नृपः ॥
यमेनाज्ञापितो राजा वैश्यत्वं पदमाप्तवान् ।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ।
तस्मात् त्वमपि राजेन्द्र ! पूजां कुरु विधानतः ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

मुनेर्वचनमाकर्ण्य भीष्मः प्रयतमानसः ।
चकार पूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायाञ्च भारत !
यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूतांश्च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति संज्ञा लोके बभूव ह ।
सैनैव भगिनीहस्ते भोक्तव्यं पृथिवर्दनम् ॥

कायस्थः

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कलौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रत ! ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रामानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याप्रितश्चैते क्षत्रकर्म्मव्रतः कलौ ।
मस्या एवेश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्त्तस्तु पादांशे सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैषां शिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुभिर्म्दित्यकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥

राजोवाच ।

इतः परम्यदेऽहञ्चेत् स्थिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकलौ सुखम् ॥
ततो ऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं वचः ।
सुयज्ञ ! सुमतिस्त्वं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणानां हि वरञ्च मरणं नयेः ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽङ्गजन्मुखात् ।
कृपया वृणु तत् सर्व्वं ते जातेर्म्महिमानमु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्ब्रह्मेति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ब्राह्मणाज्ञावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्व्वाज्ञालङ्घनं पापं स्मृतेस्तेषां मुनीरितः ।
पित्रेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
वशीकारादि सकलं सृष्टिस्थितिलयश्च यत् ।
शक्नुवन्ति हि कर्त्तुं ते विप्राः पित्रेति चोक्तमु ॥
विनायासैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्षणम् ॥
केषामपि न कापट्यं कुरुते ब्राह्मणः क्वचित् ।
विनापराधैर्न क्षपेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
हिंसे भवति हिंसः स शठे शाठ्यं समाचरेत् ।

कायस्थः

आर्जवञ्चेन्द्रियग्रामान् खवश्ये स्थापयेच्चिरम् ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्र हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तद्विप्रो दुःखं भजते दातुर्नैव शिवं क्वचित् ॥
वित्तशाठ्यं गृहशाठ्यं कार्य्यं नोभयतः क्वचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राच्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
भ्रान्तं बऊशपन्नं वा नैव दुष्यति भूसुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वयापि ब्राह्मण ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥

सुयज्ञ उवाच ।

ऋषे ! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समाप्तौ मे मत्तश्चेत्ता रामो भविष्यति ॥

सुतपा उवाच ।

यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विघ्ननैर्ऋतिम् ! ।
तत्र वै स्वर्णदानाद्या मध्ये होपोऽस्ति सुन्दरः ॥
द्वादशक्रोशमानी हि तदूत्वा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते क्वचिच्चेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च कार्य्यः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बूद्वीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वोजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तितस्तव ॥
इतः परतो यदयत् परमानन्द मुत्तमम् ॥

सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमङ्घ्रिते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्घ्री पवित्रे परमे सर्व्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मखं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्वीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्हस्तु जलप्लुताम् ।

कायस्थः

अक्षय्याः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः सुखवासभूम् ॥
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूततास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
कृपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यसि ॥
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगो द्विजार्चितः ।
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्यविव्रतः ।
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्दैवत्वमावहन् ॥
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्म्मर्त्याधोविवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके ॥
यद्ददेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जप्त्वा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार सुदृयुक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नान्नं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमश्नि यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेक्षयन् ॥
ज्ञातेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाद्भक्ताच्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्ग ! अक्षय्यं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानन्मस्तश्चो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वेति शापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपुटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

नित्यं यशस्यमायुष्यमर्व्वैकामार्थसिद्धिदम् ।
दानानि दापयेत्तेषु भगिन्यै च विशेषतः ॥
काले तत्र च संपूज्य चित्रगुप्तञ्च लेखकम् ।
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रक्तचन्दनमिश्रितैः ॥
नैवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं गुडमिश्रितम् ॥
भीक्षोक्तप्रार्थना यथा.—
उत्पत्तौ प्रलये चैव भोग्ये दाने कृताकृते ।
लेखकस्त्वं सदा श्रीमांश्चित्रगुप्त नमोऽस्तु ते ॥
त्रिया सह समुत्पन्न समुद्रमथनोद्भव ! ।
चित्रगुप्त महाबाहो ! ममाद्य वरदो भव ॥
चित्रगुप्तस्तु सन्तुष्टो भीक्षाय च वरं ददौ ।
मत्प्रसादान्महाबाहो मृत्युस्ते न भविष्यति ॥
स्मरिष्यसि यदा मृत्युं तदा मृत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
करिष्यति महाबुद्धे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इहैव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा सर्व्वान् मनोरथान् ।
अन्तय विष्णुलोकञ्च नरो याति न संशयः ॥
चित्रगुप्तकथां दिव्यां कायस्थोत्पत्तिसंयुताम् ।

भक्तियुक्तेन मनसा ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ॥
दीर्घायुषो भविष्यन्ति सर्व्वव्याधिविवर्जिताः ।
सर्व्वे विष्णुपदं यान्ति यत्र यान्ति तपोधनाः" ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथ समाप्ता ॥ * ॥
"एवं श्रुत्वार्जुनं रामः सन्त्याय निशितान् शरान् ।
एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवासुरान् रणान् ॥
केचित् गगनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ" ॥
"ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः ॥
ददौ मधाऊसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् ॥
याचयामास रामञ्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः ।
ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा ॥
भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
यज्ञया प्रार्थितं देव तत् त्वं शंसितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।

चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तस्मै त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥

दाल्भ्य उवाच ।

स्त्रियो गर्भमुं बालं तस्मै त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियाणाकरस्थाहं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥
एवं रामो महाबाऊहिला तं गर्भमुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियाणाकरः प्रभुः" ॥
"कायस्थ एव उत्पन्नः क्षत्रियां क्षत्रियात्मजः ।
रामाज्ञया च दाल्भ्येन चन्द्रधर्माद्विनिष्कृतः ॥
कायस्थधर्मोऽयं दत्तश्चित्रगुप्तेन यः स्मृतः ।
तद्बीजजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् ॥
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥
देवद्विजपितृभक्ताश्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" ॥
इति स्कान्दे रेवुकामाहात्म्ये ॥ * ॥

कायस्थः

चित्राङ्गद उवाच ।
"हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
कथं श्रेयुर्भवन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वराः ।
मुखाद्वो श्रुतवान् यज्ञस्तितिः का तत्समाचरन् ।
उपास्तो यस्त्रुटिवितुं सर्व्वे ऋषयोगिनः स्वयं ।
जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म खेच्छया विविधाकृतिः ।
नानाजीवामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यभूत् ।
तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्व्वरूपधृक् ।
राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तच्च प्रजाभिधम् ।
तदेव सकलव्यापि तदेव सर्व्वकर्तृ च ।
तदेव सर्व्वपाद्य स्यात्तदेव सर्व्वहर्तृ च ।
पुंरूपं चैव स्त्रीरूपं जीवरूपच्च नान्यथा ।
आत्मा एवैकरूपं तत् स्वमेवानेकमाकरोत् ।
नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
व्यावरं जङ्गमं विप्राश्चदेव नात्र संशयः ।
भवन्तो ह्रीश्वराः सर्व्वे किमर्चयथ तत् कथम् ।
कथं चिन्तयथात्मानं देवमर्चनजातयः ।
क्षुद्रेण भूतमुख्यादि ज्ञात्वा देवाः स्थुरेव किम् ।
ईशोऽपि मानुषाकृत्वा ईशत्वप्राप्तये पुनः ।
यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तत्परे ।
अन्यायि न भवेद्ब्रह्म यूयमन्यायिनः कथम् ।
वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
क्वचिदिशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ।
अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
गुर्व्वाज्ञा मे पुराभूच्च सर्व्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ।
अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
वगलायां द्विजे नैव क्वचिद्भेदोऽस्ति शासने ।
अतो विप्रोऽस्मीति कामं ब्रुतवान् जपकर्म्मणि ।
गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भूसुराः ।
मसीग्रजातिः किञ्चिच्च न विशेषं विचिन्तयेत् ।
ब्राह्मणोऽप्यविशेषच्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ।
आत्मन्यात्मनि कीटेऽपि चेति वेदा जातिलक्षणम् ।
मूर्खोऽहं यच्च श्रुतवान् प्रभवो ब्राह्मणास्ततः ।
तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ।
बलिञ्चातिप्रियं भक्तमधः प्राप्तापयन् यदि ।
अहं कीटोऽत्र नाश्चर्य्यं किमधो न पटे कथम् ।
क्षतान्नखिपुटोऽहं वत्सरं यंतसंख्यया ।
प्रथमे खण्डहं विप्रा गच्छताहमधः पटे ।
अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
वाञ्छयामीति चाज्ञा वो न जङ्घा भवतु क्वचित् ।
इत्यादि श्रुत्वा हे काले ! जल्पां प्राप्यातिखेदिताः ।
ब्रुवन्ति चातिमधुरं क्रन्दन्त इव ते द्विजाः ।
हे चित्राङ्गद ! हे विद्वन् ! दौर्ब्बल्यं त्यज वत्सक !।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयामि ते ।
जनस्योपरोधेनैव सर्व्वं भवितुमर्हति ।
नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं क्वित् ।
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिज्ञागीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ।
यथामरत्वमीशेन विना ह्यापि न ह्यासने ।
मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ।
क्षणेदक्षसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।

कायस्थः

ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ।
राज्यं भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ।
के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्तश्रेष्ठं विवेचकम् ।
शापं दास्यमाऽऽत्मधुना तन्न खण्डति ।
तात गच्छ सुखं सुहृत्स नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतचित्राङ्गदस्तमम् ।
स्वस्थानं ब्राह्मणाश्चापि जागच्छन् लब्धितान्तराः ।
भूयो मसीग्रः सर्व्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ।
विप्रप्रसादात् शूद्राणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
वगलेति महामन्त्रं सर्व्वेषां सर्व्वकामदम् ।
केवलेन जपेनैव लक्षेण कालि। सिध्यति ।
वशीकरणकर्म्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ।
अथ वक्ष्ये महेशानि। वगलासाधनं तव ।
वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणकर्म्मणि ।
लक्षेण मन्त्रसिद्धिः स्यात् गास्यत्र युगसंख्यकम् ।
ततो वश्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्यया ।
शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छुश्चायुतं जपेत् ।
कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
सहस्रमात्रहोमेन सर्व्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ।
स्तुतिर्व्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
वगलेति स्वयं सर्व्वं सिद्धविद्या इति प्रिये !।
त्वयाद्यारूपया काले ! जपयुक्ता पुरैकदा ।
शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतो ऽतिः ।
केवलाऽतिमात्रेण राजावारोग्यतां जभेत् ॥
वगले इति यो विद्यामाद्यामादौ विचैर्यंच वारयेत् ।
पथिस्था विघ्नदाः सर्व्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ॥
भवेद्धि सपदं कर्म्म वगलेति स्मरन् जनः ।
वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्व्वे भीतिमवाप्नुयुः ॥
केवलं पटलमिदं पठन् ध्यायन् मनोरथम् ।
जभेत् कालि! वशुख्यात्मा वगलाञ्च न संशयः ॥
एषा विद्या मसीग्रेण सदोपास्या न संशयः ।
ब्राह्मणे वगलायाञ्च चिन्तयेदेकरूपतः॥
विना प्रयुक्तिमपि च मसीग्रं आवयेद्विजः ।
आवयायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः॥
आलस्याद्वा प्रमादाद्वा आवयेद्यदि द्विजः ।
मसीग्रश्चत्वामागी स्याच्छावयित्वा तव प्रियः ।
ब्राह्मणोऽपि वरारोहे ! ग्रहणयात् भक्तितत्परः ।
निर्व्वाणं लभते काले! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत्।
एतदुक्तेऽपि कायस्थः ग्रहणयान्न यदि प्रिये !।
पटलं काम्यदञ्चाशु ब्रह्मरक्षापलं लभेत्" ।
इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्मते हर-
पार्व्वतीसंवादे सप्तचिंशत्तमः पटलः ॥
"चाटचारणचौरेभ्यो वधबन्धभयादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः" ।
इति वह्निपुराणे मासुपतदानाध्यायः । * ।

गौड़देशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ मङ्गलाचरणं यथा,—
"यस्याभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजेयद्भुजेभूमिपालो
वक्षोर्व्वैश्यश्च एव द्विजसजनरतिर्यस्य शूद्रःपदाब्जे ।

कायस्थः

कृत्वा पातिव्यतीदं जगदिति प्रकृतिर्यः स्वयं पूजयन्तं
वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्व्वलोकानुकम्पम्"॥

अथ आदिशूररराजप्रशंसा ।
"श्रीमद्राजादिशूरोभवदवनिपतिर्धर्म्मराजो व आद्या
सल्लोकः सद्विचारैरदितिसुतपतिः स्वर्यथासीदतथासीत् । प्रातापादित्यतप्ताखिलतिमिररिपुस्तत्त्ववेत्ता महात्मा जित्वा बुद्धांश्चकार स्वयमपि नृपतिर्गौड़राज्यान्निरस्तान्" ॥ * । अथादिशूरस्य पात्रं प्रति क्षतुब्राह्मणकुलीनशूद्रयोः प्रश्नस्योत्तरञ्च ।"पात्रं पप्रच्छ पूतं परमसुरपदद्वन्द्वपद्मार्चकोऽसौ कासन्ते काश्यपीशाः क्षतुक्षतिक्षुण्णाः क्षापि शूद्राः कुलीनाः । पात्रन्तेभ्यः सवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् द्विजास्ते कोलाक्षस्याः कुरङ्गा इव किल तपसा नैव केषामधीनाः । कोलाक्षस्य महीपतिः क्षितिभुजामेकप्रधानः प्रधी खेटे निष्कमतिर्महाग्रयवरं श्रीवीरसिंहः स्वभूत् । तद्देशवासिनः समाधिक्षतिनः पापाक्षिसंहारिणः सन्ति व्याससमाः समासद हतो गौड़ेन्द्रभूमीश्वराः"। * ।

अथ वीरसिंहं प्रति जिपिप्रेरणम् ।
"भूपोऽभूद्भवने स्वचेष्टितपरः सद्भृत्यभार्य्यान्वितान् भूदेवान् स्ववान् विचित्रजिखनैरानेतुकामः स्वयम्। प्राचेग प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे जिपिं गौड़श्चापतिरेव पुण्यसमतिर्दूतेन प्राह्यापयत्" ॥*॥

अथ जिपिप्रकारः ।
"सज्जातसज्जतसंज्ञाः सर्व्वग्राह्यार्थदक्षा
जपितहतविपक्षाः स्वस्तिवाक्याः श्रुतिज्ञाः ।
सजितसुगतछन्दे गौड़राज्ये मदीये
द्विजकुलवरजाताः सानुकम्याः प्रयान्तु ।
नृपतिसुक्षतिसारः खीयवंशावतारः
प्रवलबलविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
मयि वरसखिताक्षे भूमिदेवान् सभूप्राज्
पुनरपि मम गौड़े प्रापय त्वं नितान्तम्" ॥*॥

अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौड़देशे गमनेच्छा ।
"मुदा गन्तुकामाः पुरावासगौड़ाः
समाहाय कोलाक्षदेशं क्षितीशम् ।
नृपाद्याच्च लब्ध्वा सदारादिभत्वा
महायोगिनस्ते बभूवुः सभूप्राः" । * ।

अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
"महाराजराजादिशूरो महात्मा
त्वया वीरसिंहस्य मेऽख्यादिसख्यम् ।
तवाज्ञानुसारात्रि प्रह्यापयामि
द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदारादिभत्वान्"। *।

अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।
"बलबलजलाश्वाधियानाः प्रधाना
दृढत्रसशुगुम्फातिशोभानलाभाः ।
क्रतुज्ञाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञासमाधाः
सवर्म्मोत्सवग्रस्ताः प्रयाताः प्रयागम् ।
ततः स्नानदानादि कृत्वा च विप्राः
ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
ततो विश्वनाथं समालोक्य दानै-
र्यशः प्राप्य तस्माद्ययाभू मिमाग्रः" । * ।

अथ ब्राह्मणानां गौड़राज्यप्रवेशो राजसमीपे आशिरर्थं गमनञ्च ।

"पितृन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः प्राप्तिं गौड़राज्येश्वराज्यम् ।
ततस्तेजसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्व्वाक्षतान् पञ्चगोत्रा
नृपश्चाशिषं कर्त्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्त्तण्डतुल्या
द्विजाः स्थापिताश्चाः परश्रेयसञ्च" ॥ * ॥

अथैषां वेषं दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषां शुष्कदत्ते आशिषो निक्षेपञ्च । "दृष्ट्वैवं वेषमेषामवनिपतिरसौ भ्रान्तचित्तो द्विजानां तैरालापं न कृत्वा स्वगृहमपि ययौ गन्तुकामाः पुनस्ते । बुद्धा भूपालबुद्धिं च्यवमपि च बुधाः शुष्कदत्ताशिषस्ते तद्धस्तात् प्राप्य दूर्व्वाक्षतंमपि स वभौ शुष्कदत्तः सदत्तः" ॥ * ॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणानां प्रश्नान्तनं गोत्रनामप्रश्नञ्च ।

"सविस्मया वै गजबद्धवस्त्रा
भूपादयस्ते चरणारविन्दम् ।
पवित्रकीर्त्तिं भुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुचित्तवादं
मूढ़ात्मनाचापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्व्वे गदितुं प्रवृत्ताः" ॥ * ॥

अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

"अभूदन्यवंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयञ्च शाण्डिल्यगोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यज्ञस्वान् दयावान् सुविद्वान् विवस्वानिवास्यां सभायां विभाति ॥ श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकरोऽवनिपालक काश्यपगोत्रवरः । क्रतुदत्तसमः किल दत्तमहाग्नयो नाम इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डितस्तथागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्व्ववैरिदर्पगर्व्वखर्व्वकारकः । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः छान्दड़ः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यज्ञः-सुधाकरोत्तमस्पत्नीसङ्गयोषितानन्याब्जे महातपस्तपोवह्नीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलहर्षोऽनिशं दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तयोभिः प्रभाति । क्षितीन्द्र! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्य्यः प्रतापारिशौर्य्यः" ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

"के यूयं नाम किं वा कथयत कृतिनः स्वागताः क्वापि देशात् ? कोलाच्चात् पञ्चशूद्रा वयमपि नृपते ! किङ्करा भूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोचुर्व्विप्रवर्य्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

"सुकृतालिकृताम्बर एष कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचारुरतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्द्विजवन्द्यकुलोद्भवभट्टगतिः ॥

स च घोषकुलाम्बुजभानुरयं
प्रथिमेन्दुयशःसुरलोकवशः ।
सततं ससुखी सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशाः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवै-
र्नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिनां यशसा जयी
विजयते विभवैः कुलसागरे ॥
यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्व्वसादरः
प्रमत्तसत्वमत्तहृच्छरत्सुधांशुवद्यशः ।
प्रतापतापनोत्पदृद्विपालियोविदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
द्विजालिपालनार्थकोऽप्यसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशकः यथान्धकारदीपकः ॥
अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निशम्य गुहभाषितं सकलसभ्यहास्यं अभूत्
स वङ्गगमनोद्यतो विविधमानभङ्गो यतः ॥
अहञ्च पुरुषोत्तमः कुलभट्टयगणः कृती
सदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विलोकितुमिहागतो द्विजवरैश्च राज्यं प्रभो!
चकार नृपतिः सतं विनयहीनतो निष्कुलम्" ॥ * ॥

अथाष्टौ सिद्धमौलिकाः ।

"गौड़ेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तस्तिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगृहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्याभिमुख्याः स्थितिविनयजुषः सप्ततिस्ते द्विपूर्व्वा होड़ाद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः" ॥ * ॥

अथ द्विसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

"होड़ः खर धर धरणी वान आदृच सोमः पै सुर सामः । भद्रो विन्दो गुह वस लोधः शर्म्मा वर्म्मा ऊद्र भुद्र चन्द्रः ॥ रक्षो रक्षित राजादित्यो विष्णुर्नागः खिल पिल गूतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र ओमत्राङ्कुर बन्धुर नाथः ॥ शाँद्र हेमश्च मनो गरुडो राहा राणा राऊत साना दाहा दाना गण उपमाना । खामः क्षोमो घर वैओमो वीरस्तेजस्वार्णव आप्तः ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्मः शानः क्षेमो हेमो वर्द्धन रक्षः । गुहः कीर्त्तिर्यशः कुण्डुर्नन्दी शीलो धनुर्गुप्तः ॥ * ॥ इति दक्षिणराढ़ीयषटकारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलाचार्य्यकारिका लिख्यते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाग्निपुराणोक्तजातिमालायाम् ।

"आदौ प्रजापतेर्जाता मुखाद्विप्राः सदारकाः ।
बाहोश्च क्षत्रिया जाता उर्व्वोर्व्वैश्या विजज्ञिरे ॥
पादाच्छूद्रश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
होमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्भभूव लिपिकारकः ।

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गे विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्षते" ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुतः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च सप्तैते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूद्भूता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातश्चैते पञ्चतिकारकाः ।
एते पञ्चतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥ * ॥

अथ द्वादशशुद्धवंशजाः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः" ॥ * ॥

अथ सप्ताग्नीतिः पञ्चतिकाराः ।

"मृत्युञ्जयवंशभूतो नित्यानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताग्नीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पञ्चतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दी पालश्चाङ्कुरदामकः ।
सारो धरश्चिहोड़ौ च वानश्चाश्चसोमकौ ॥
पै सुरः शोनकश्चैव भद्रो विन्दुर्गुहस्तथा ।
वसश्च लोदकश्चैव शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ॥
ऊद्रश्च रक्षकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चाग्निर्हेमश्च बन्धुश्च शाक्षिश्च सुमनुस्तथा ।
गरुडो राहकश्चैव राणाराऊतदाहकाः ॥
दाना गणश्च मानाश्च खामापत्तेमधारकाः ।
वैतोषवेदकाश्चैन्द्रशार्णवश्चावशङ्किकः ॥
भूतो ब्रह्मः संज्ञः क्षोमो वर्द्धनो हेमरक्षकौ ।
भूक्षिः कीर्त्तिर्यशः कुण्डुः शीलश्चैव धनुर्गुप्तः ॥
दाँड़िर्मनोरितिश्चैव चाकिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाश्च पूजिश्च तेजको नाद एव च ॥
रोहक्रोमश्च हाथिश्च ढोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पञ्चतिकाराश्च सप्ताग्नीतिः प्रकीर्त्तिताः" ॥
एताः सप्ताग्नीतिपञ्चतयः द्वादशशुद्धपञ्चतयश्च मिलित्वा नवाधिकनवतिपञ्चतयो भवन्ति । एतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिरुक्तम् ॥ *

अथ कान्यकुब्जात् पञ्चानां ब्राह्मणां शूद्राणाञ्चागमनमाह देवीवरः ।

"अम्बष्ठकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राढ़गौड़वरेन्द्राश्च वङ्गदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्व्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजबन्धुकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो द्विजान् प्रष्टुं धर्म्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवन्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयध्वं द्विजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्व्वे खर्व्वीकृतकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाग्रे तु सर्व्वे विकृतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

कायस्थः

वयं सर्व्वे न जानीमो विधानं कीदृशं ऋतोः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
किं करोमि क्व गच्छामि विललाप पुनः पुनः ॥
कान्यकुब्जात् समानीतान् दूतेन द्विजयज्वकान् ।
वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्व्वास्त्रे च विशारदान् ॥
गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्म्मादिभिर्युतान् ।
पत्तिवेशान् समालोच्य विषादो जायते हृदि ॥
अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
आशीर्व्वादार्थनिर्म्माल्यं मल्लकाळोपरि स्थितम् ॥
तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
लोचञ्च वङ्कधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्व्वकम् ।
उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
राजंस्ते कुशलं सर्व्वं प्रोचुस्तेत्यवदत् स तान् ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
एवञ्च क्रियते स्तोत्रं दृष्टान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपुङ्गवाः ॥
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
काश्यपे चैव गोत्रे च दत्तनामा महामतिः ॥
तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
शाण्डिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः स्मृतौ ॥
सौकालिनश्च दासोऽयं घोषः श्रीमकरन्दकः ।
भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
सावर्णगोत्रनिर्द्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ।
कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्छान्दड्खेति संज्ञितः ।
मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
एतेषां रक्षणार्थाय आगतोऽस्मि तवालये ।
इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
विधानेनैव निर्व्वर्त्त्य क्रतुञ्च धर्म्मसंज्ञितम् ।
ग्रामं सुवर्णं गाञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
दक्षिणार्थं द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
अत्र देशे कृतावासाः सर्व्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
बहवश्च प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकृतश्रेणिविभागः ।

"अथ वल्लालभूपश्च अम्बष्ठकुलनन्दनः ।
कुरुतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
आदिशूरादीनविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
एतेषां सन्ततीः सर्व्वा आनयत् स निजालये ॥
यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिताः ।
श्रेणीकृत्यन्तु निर्णीतं राढ़ीवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ।
शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेण श्रेणयः कृताः ॥
उदग्दक्षिणराढ़ौ च वङ्गवारेन्द्रकौ तथा ।
इति चतस्रः संज्ञाः स्युस्तत्तद्देशनिवासनात् ।
कुर्णं चतुर्व्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकायस्थश्रेणिनिर्णयः ।

कायस्था

"तत्र वङ्गेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
तेषां निर्णयमाचक्षे कुलञ्चैव विशेषतः ॥
वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाह्वती ॥
गुहे दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
दत्ते नारायणश्चैव एते च वङ्गजाः स्मृताः" ॥

अपरन्तु ।

"नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नाथकः ।
चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
दामोदरकरः ख्यातो दामस्तूषापतिस्तथा ।
पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्रे नारायणाख्यकः ॥
पाले आवः समाख्यातो राहावंशे च ज्ञायकः ।
भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु व्यासंज्ञकः ॥
प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
अवीपतिरिति ख्यातः कुण्डुवंशे प्रकीर्त्तितः ॥
सोमे वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
वेदगर्भाङ्कुरश्चैव दैत्यारिर्विष्णुसंज्ञकः ।
आढ्ये विलोचनः ख्यातो नन्दने च उषापतिः ॥
एते वङ्गजनिर्द्दिष्टा वल्लालेन महात्मना ।
अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
ते वङ्गजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनादिनिरूपणम् ।

"कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यन्यश्च तथापरः ।
महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्" ॥

तद्यथा ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
राहो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डुश्च सोमकः ।
रक्षिताङ्कुरसिंहाश्च विष्णुराशाश्च नन्दनः ॥
चत्वारोऽग्र्याख्यया मध्या महापात्राः परे तथा ।
सप्तविंशतिः शूद्राणां वल्लालेन प्रशंसिताः" ॥ * ॥

इति कुलीनमध्यन्यमहापात्राः । अचलान् वक्ष्यामि ।

"होड़श्च सारकश्चैव धरणीधान एव च ।
आइचः पैसुरश्चैव ज्ञानश्च भञ्जविन्दुकौ ॥
गुहश्च बलभोधौ च शर्म्मा च भूमिकः ।
ऊड़श्च रक्षकश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
खिलश्च गुप्तचाङ्गी च बन्धुश्च शाण्डिसंज्ञकः ।
हेशश्च सुमगुर्गण्डो राणाराऊतदाहकाः ॥
दानागणापमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
वैद्यापि घरवैदौ च भूतार्णवकवह्निकाः ॥
एन्दश्च शक्तिसङ्गौ च क्षेमाग्नौ वर्द्धनस्तथा ।
हेमश्च बन्धकश्चैव भूञिः कीर्त्तिश्च श्रीलकः ॥
धनुर्गुणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाड़िकः ।
चाकिश्च श्याम पूर्णिश्च गरुड़को नादकस्तथा ॥
रोहश्च होमकश्चैव चाशकश्च तथैव च ।
ढोलश्च दृतकश्चेति द्विसप्तत्यवलाः स्मृताः" ॥

एतेषां प्रतिपुरुषक्रमेण कुलार्चनात् महापात्रभावो जायते ॥ * ॥ इति वङ्गजघटकरामानन्दशर्म्मकृतकुलदीपिका ॥

कायस्था, स्त्री, (कायस्तिष्ठत्यनया । काय + स्था + घञर्थे कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ धात्री-

कारकु

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ एलादयम् । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्न्यां कायस्थी ॥

कायिकः, त्रि, (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा कायेन निर्वृत्त इति वा । काय + ठक् ।) शारीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी चक्रवृद्धिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या" ॥)

कायिकावृद्धिः, स्त्री, (गोबलीवर्द्दादीनां कायपरिश्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिबलीवर्द्दादिकर्म्मयुता वृद्धिः । यथा ।
"दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" ॥
इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेयपशुतदर्द्धादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
'कायाविरोधिनी शश्वत् पशार्द्धाद्या तु कायिका" ।
इति नारदः ॥ हलायुधस्तु पशार्द्धाद्या इत्यत्र पशवाह्येति पठित्वा पशोः मूलधनस्य यावदवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्णेन या वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान् तन्मते भोगलाभान्तर्गता अपरा च तद्भिन्ना इति मिश्राः । इति विवादार्णवसेतुः ॥

कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) वधः । निश्चयः । (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ॥ कं सुखं ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः । यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वृतिं ऋच्छतीति । क + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कं निष्यन्दजलमृच्छतीति ।) तुषारशैलः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्म्मोपपदे कर्त्रर्थवाचकः । यथा कर्म्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया । इति रामतर्कवागीशाः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षरवाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ॥)

कारकं, स्त्री, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥ फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः कारकः । तच्च षड्विधम् । कर्म्म १ यथा रामं नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः । कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४ यथा हरिः सद्भ्यः सुखं ददातु । अपादानम् ५ यथा विभीषणः पदाद्भ्रष्टः । अधिकरणम् ६ यथा रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्षोपलोदकं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारकः, त्रि, (करोति कर्म्मादिकम् । कृ + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) कर्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्" ॥)

कारकुलीयः, पुं, (कारकुलि + छः ।) ग्राम्यदेशः ।

(तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक्।) तद्देशीयजने बहुवचनान्तः। इति हेमचन्द्रः॥

कारणं, क्ली, (कार्य्यतेऽनेन। णिजन्तात् ल्युट्।) येन विना यन्न भवति तत्। तत्पर्य्यायः। हेतुः २ बीजम् ३। इत्यमरः। १। ४। २८॥ निमित्तम् ४ प्रत्ययः ५। इति जटाधरः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १७। ३०।

"यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतत् चराचरम्।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु"॥)

कारणत्वमाह। अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ब्ववर्त्तित्वम्। तच्चिविधम्। समवायिकारणत्वम् १ असमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३ परमाणुपरिमाणभिन्नानां कारणत्वम्। इति भाषापरिच्छेदः। १६-१७॥ अणुपरिमाणन्तु न कस्यापि कारणम्। इति सिद्धान्तमुक्तावली (यथा, हेः रामायणे। १। ६४। ११।

"बहुभिः कारणैर्देव! विश्वामित्रो महामुनिः।
लोभितः क्षोभितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते"॥)

करणम्। (क्ल वधे + स्वार्थे णिच् भावे ल्युट्।) बधः। इति मेदिनी॥ (आदिः। मूलम्। यथा, मनुः। ११। ८४।

"ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्।
प्रमाणञ्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्"॥

प्रमाणम्। यथा, मनुः। ८। २००।

"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित्।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः"॥)

इन्द्रियम्। (यथा, गीतायाम्। १३। २०।

"कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते"॥

"कार्य्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्त्तृत्वे तदाकारपरिणामे"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥) देहः। (यथा, शाङ्करभाष्यबोधे। १३।

"अनाद्यविद्याऽनिर्व्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते।
उपाधिचितयादन्यमात्मानमवधारयेत्"॥)

साधनम्। (करणमेव स्वार्थे अण्।) कर्म्म। (यथा, चाणक्ये। २३।

"न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित् रिपुः।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूंस्तथा"॥)

कायस्थः। (करणशब्दोऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥) वाद्यप्रभेदः। गीतप्रभेदः। इति भरतधृतरत्नकोषः॥ (आदिकारणत्वात् विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १७६। ५४।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः"॥

शिवः। यथा शङ्करः।

"अजं शाश्वतं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्"॥)

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुण उद्भवो यस्य। स चासौ गुणश्चेति कर्म्मधारयः।) कारणगुणपूर्ब्बकगुणः। तद्यथा। रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ पाकजस्पर्शः ४ द्रवत्वम् ५ स्नेहः ६ वेगः ७ गुरुत्वम् ८ एकत्वम् ९ पृथक्त्वम् १० परिमाणम् ११ स्थितिस्थापकसंस्कारः १२। इति भाषापरिच्छेदे। ६६॥

कारणशरीरं, क्ली, (कारणं अविद्या सैव शरीरम्। अनाद्यविद्याऽनिर्व्वचनीयं शरीरद्वयकारणमात्रम्। सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारणशरीरमित्याहुः।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम्। (किन्तु बीजावस्थायां सूक्ष्मवृत्तित्वात् विषयव्यापाररहितस्यान्तःकरणस्य सततं सुखस्वरूपेणानुभूयतेऽसौ ब्रह्मा।) तत्पर्य्यायः। आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३। (यदुक्तं वेदान्तसारे। १६।

"अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणशरीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोषः सर्व्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अतएव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते"॥ अत्र सुबोधिनी यथा।

"प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वरगतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरीरोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गाभावादानन्दबाहुल्यादानन्दमयत्वं आच्छादकत्वात्कोषत्वञ्च युक्तमितिभावः। ननु स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य पूर्ब्ववत् संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्व्वोपरमत्वादिति। पञ्चीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारिकस्य खाद्यप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात् सर्व्वोपरतिरित्यर्थः। तथा चोक्तम्।

"लये कोनस्य तद्धर्म्मा ह्यव्याद्याः स्युस्तरङ्गके।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा॥
व्यवहारिक देहस्य लयः स्यात् प्रतिभासिके।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्य्यवस्यन्ति साक्षिणि"॥)

कारणा, स्त्री, (क्ल हिंसायाम्। णिजन्तात् ल्युट्। "ण्यासश्रन्थेति"। ३। ३। १०७। युच् ततः टाप्।) यातना। गाढ़वेदना। इत्यमरः। १। ८। ३॥ नरकरुजा यमयातना। इति केचित्। इति भरतः॥

कारणिकः, त्रि, (करणैः कारणैर्वा चरति। "चरतीति"। ४। ४। ८। ठक्।) परीक्षकः। इत्यमरः। ३। १। ७॥

कारणोत्तरं, क्ली, (कारणेन उत्तरम्।) प्रत्यवस्कन्दनम्। सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूपकारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम्। तच्चिविधम्। बलवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्ब्बलम् ३। आद्यं यथा मया त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत् परिशोधितम्। द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथोत्तरम्। तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात् इति प्रत्युत्तरम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥

कारण्डवः, पुं स्त्री, (जमनाडड इति रमेर्ड। रण्डः। ईषत् रण्डः। "ईषदर्थे" ६। ७। १०५। इति कोः कादेशः। कारण्ड वाति। वा गतौ + "आतोनुपेति"। ३। २। ३। कः। कारण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा।) हंसविशेषः इत्यमरः। २। ५। ३४॥ खड़हाँस इति भाषा। (यथा ऋतुसंहारे। प्रावृड्वर्णने ८।

"कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः"॥)

कारण्डव्यूहः, पुं, (बहुभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः। (बौद्धशास्त्रविशेषः॥)

कारन्धमी, [न्] पुं, (कर एव कारन्धं धमतीति। ध्मा + इनिः। एषोदरादित्वात् साधुः।) कांस्यकारः। धातुवादरतः इति मेदिनी॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा। कोः कादेशः।) प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५६॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य। कुत्सितो वो यस्येति वा।) काकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतस्ततो विच्छिन्ना वल्ली यस्याः। यद्वा कुत्सित आरो गतिर्यस्याः। सा चासौ वल्ली चेति।) कारवेल्लः। काण्डीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति। वा + कः। ङीः जलोपलक्षितवर्षाकाले रवो यस्य। कारवः केकावरो मयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्यस्य अच्। यद्वा क्ल हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्विप्। कारमवति। कर्म्मण्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) मधुरा। मौरी इति भाषा। दीप्यः। मयूरशिखा। वनजटा इति भाषा। क्षेत्रयमानिका इति केचित्। सवची। केचे जीरा इति भाषा। हिङ्गुपत्री। हिङ्गेर पाता इति भाषा। इत्यमरभरतौ॥ क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः। छोट करला इति भाषा।

कारवेल्लं, क्ली, (कारं वेल्लति। वेल्ल चलने कर्म्मण्यण्। यद्वा कारेण वातगमनेन वेल्लति चलति गच्छति वा वेल्ल चलने अच्।) कठिल्लकम्। करला इति भाषा। तत्पर्य्यायगुणाः।

"कारवेल्लं कठिल्लं स्यात् कारवेल्ली ततो लघुः।
कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम्।
ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन् हरेत्।
तदूषा कारवेल्ली स्यादिशेषाद्दीपनी लघुः"।

इति भावप्रकाशः॥ अमरे पुंलिङ्गोऽयम्॥

कारवेल्लः, पुं, (कारेण वायुवत् गत्वा वेल्लति चलतीति। कार + वेल्ल + अच्।) जलविशेषः। करला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कठिल्लकः २ सुषवी ३। इत्यमरः। २। ४। १५४॥ सुषवी ४ सुश्रवी ५। इति तट्टीका॥ कण्डुरः ६ काण्डकटुकः ७ सुकाण्डः ८ उग्रकाण्डः ९ कठिल्लः १० गात्रासम्वेदनः ११ पटुः १२। इति राजनिर्घण्टः। तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च॥ तत्फलगुणाः। शुक्रकफपित्तनाशित्वम्। रुचिकरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कारवेल्लकः, पुं, (कारवेल्ल एव। स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। इति रत्नमाला॥ (स्त्रीत्वमपि दृश्यते। यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेल्लकमेव च"॥)

कारवेल्ली, स्त्री, (कारवेल्ल + अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्र-

कारवेल्लम्। करेलो इति हिन्दी भाषा। उच्चे इति वङ्गभाषा॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे।
"कारवेल्लीफलं तिक्तं श्लेष्मितं हिक्कमर्दितम्।
भर्त्सितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम्॥
विदलितमुखमीषत् कारवेल्लीकठोरं
पुलकितमिव तैले साधितं रामठेन।
रुचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनाग्रं लोलता मातनोति"॥
अन्यत् कारवेल्लशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका नीहार इव।) कर्पूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कारस्करः, पुं, (कारं वधं करोतीति। कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। ३। २। २०। इति टः निपातनात् सुट्।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। किम्पाकः २ विषतिन्दुः ३ करद्रुमः ४ रम्यफलः ५ कुपीलुः ६ कालकूटः ७। (यथा महाभारते २। द्यूतपर्व्वणि ६६। २१।
"आवर्त्तिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौकुराः।
कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने"॥)
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। कुष्ठवातामयास्रकण्डूतिकफार्शोव्रणनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥

कारस्कराटिका, स्त्री, (कारस्कर इव अटति। अट्+ण्वुल्टाप् अत इत्वञ्च।) कर्णजलौका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ केर्णो केनुइ इति च भाषा॥

कारा, स्त्री, (कीर्य्यते क्षिप्यते दण्डार्हो यस्याम्। कॄ विक्षेपे भिदादित्वात् अङ्। "ऋदृशोऽङीति" ७। ४। १६। गुणे दीर्घत्वं निपात्यते।) कारागारम्। तत्पर्य्यायः। बन्धनालयः २ इत्यमरः। २। ८। ११६॥ दूती। प्रसेवकः। सुवर्णकारिका। बन्धनम्। इति मेदिनी॥ पीड़ा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कारागारं, क्ली, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय आगारं वा।) बन्धनगृहम्। यथा। "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलिकलया"। इति तन्त्रसारे श्यामारहस्योक्तम्॥

कारागुप्तः, त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः रक्षितो वा।) कारागारस्थः। इति हेमचन्द्रः। कयेदी इति भाषा॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आरातिं आदत्ते प्रचरणस्थानतया इति यावत्। आ+रा+ण्वुल् टाप् इत्वञ्च।) बलाका। इति जटाधरः॥

कारावेश्म, [न्] क्ली, (कारैव कारायै वा वेश्म गृहम्।) कारागारम्। तत्पर्य्यायः। वधाङ्गकम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ। कृ+"विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च"। ३। ३। ११। इति इञ्।) क्रिया। (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां। "त्वं कां कारिमकार्षीः। सर्व्वां कारिमकार्षम्"॥) करोतीति डु कृञ् करणे। "कृञ उदीचां कारुषु" उणां। ४। १२८। इति इञ्।) श्लिष्यनि चि। इति मेदिनी॥

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्द्देशे करोतेर्ण्वुल् इत्त्वादृद्धिः। यद्वा करोतीति ण्वुल् प्रत्ययस्यादिति इत्वम्।) नटस्त्री। इति। विवरणश्लोकः। (यथा, महाभारते। २।११। ३३।
"नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिकाकारिकाः"॥)
श्लिष्यम्। ग्रातना। इति मेदिनी॥ वृद्धिः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। सुद इति भाषा॥ स्वल्पाक्षरत्वेन बह्वर्थज्ञापिका कविता। यथा,—
"कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बह्वोरर्थस्य सूचनी"।
इति हेमचन्द्रः॥

कारितः, त्रि, (कृ+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) कुर्व्वन् प्रेरितः। कराय इति भाषा। यथा, मार्कण्डेये। देवीमाहात्म्ये ८१। ६५।
"विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च।
कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्"॥

कारिता, स्त्री, (कारित+टाप्।) ऋणिकेन या स्वकार्य्यसाधकतया अशीतितमभागाधिकशतादितोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा। अधिक् सुद इति भाषा। यथा, विवादार्णवसेतौ कात्यायनः॥
"ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता"॥
(तथा च मनुः ८। १५३।
"नाति सम्वत्सरीं वृद्धिं न चाटां पुनर्हरेत्।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या"॥)
तत्पर्य्यायः। कारिका २ कारितावृद्धिः ३। इति मिताक्षरा॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः। कॄ हिंसायां+इन् ततो ङीष्।) वृक्षविशेषः। कण्टकारी आकर्षकारीत्येषा द्विधा। तत्पर्य्यायः। कारिका २ कार्य्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। ग्राहित्वम्। रुचिकरत्वम्। श्लेष्मकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कारीषं, क्ली, (करीषाणां समूहः। भिदादित्वात् अण्।) करीषसमूहः। इत्यमरः। ३। २। ४३॥ घुटेर राशि इति भाषा। (यथा, हरिवंशे।
"कारीषेषु प्रदीप्तेषु दीप्यमानेषु सर्व्वशः"॥

कारुः, पुं, (करोति इति। "कृवापाजिमीति"। उणां १। १। उण्।) विश्वकर्म्मा। इति मेदिनी॥ (भावे उण्।) श्लिष्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

कारुः, त्रि, (करोति इति। कृ+उण्। उणां। १। १।) कारकः। (यथा, भट्टिः ७। २८।
"राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्व्वानरपुङ्गवः।
सर्व्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्"॥)
श्लिष्यी। इति मेदिनी॥ (यथा, कूर्म्मपुराणे।
"कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्"॥)

कारुकः, त्रि, (कारु+स्वार्थे कन्।) श्लिष्यी। (यथा मनुः। ४। २१६।
"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति"॥)

कारुजः, पुं, (कं जलं आरुजति। आ+रुज+कः।) करभः। फेनः। वल्मीकः। नागकेशरः। गैरिकम्॥

कार्त्तस्व (कारोः कारुतो जायते। कारु+जन+डः।) श्लिष्यिनां चित्रम्। स्वर्णं जातलिङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥

कारुणिकः, त्रि, (करुणा शीलमस्य। शीलमिति ठक्।) दयालुः। इत्यमरः। ३। १। १५॥ (यथा, रघुः। १५। ७१।
"कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम्"॥)

कारुण्डी, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रुण्डी मूर्द्धहीना इव।) जलौकाः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कारुण्डिका इति च पाठः॥

कारुण्यं, क्ली, (करुणः करुणावान्। तस्य भावः। करुणैव वा ष्यञ्।) करुणा। इत्यमरः। १। ७। १८॥ (यथा गोः रामायणे १। २। १५।
"मुनेः श्रित्यसहायस्य कारुण्यं समजायत"॥)

कारुषाः, पुं, (करुषो अभिजन एषाम्। भर्गादित्वात् अण् बहुषु न तस्य लुक्।) करुषदेशवासिनः। तत्पर्य्यायः। दक्षदुहाः २। इति हेमचन्द्रः॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, विष्णुपुराणे २। ३। १६।
"कारुषा मालवास्चैव पारियात्रनिवासिनः"।)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः। मद्यस्य उत्तमतया तथात्वम्।) कारोत्तरः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति। उत्+तॄ+अच्।) सुराग्रभागः। तत्पर्य्यायः। सुरामण्डः २। इत्यमरः। २। १०। ४३॥ कूपः। इति हारावली॥

कार्कश्यं, क्ली, (कर्कशस्य भावः। कर्कश+ष्यञ्।) कर्कशता। (यथा, अमरुशतके २४।
"कार्कश्यं गमितेपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते"॥)

कार्त्तवीर्य्यः पुं, (कृतवीर्य्यस्य अपत्यं अण्।) चन्द्रवंशीयकृतवीर्य्यराजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। हैहयः २ दोःसहस्रभृत् ३ अर्জ্জुनः ४। (यथा, भागवते ६। २३। २४।
"न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य्यजयादिभिः"॥

अस्य खलु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्यासीत्। भुजवीर्य्येणायं सप्तद्वीपां धरामजयत्। दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान्। दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगडे बद्धः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोचितः। अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा दनात् सवत्सां होमधेनुं जहार। ततः क्रुद्धेन जामदग्नेन सबलोनिहतोऽसौ कार्त्तवीर्य्यः। अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुभिः दुरात्मभिः कार्त्तवीर्य्यपुत्रैरागत्य स्वाश्रमे ध्यानस्थो जमदग्निर्निपातितः। ततोऽनेन पितृवधामर्षात् जातक्रोधेन परशुरामेण सर्व्वे हैहयाः निपातिताः॥ जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुभूमः २। इति हेमचन्द्रः॥

कार्त्तस्वरं क्ली, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः सामगानकर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा। "ग्रामे"। ४। २

६२ इत्यण्।) स्वर्णम्। (यथा, माघे १। २०। "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः"॥)
धुस्तूरः। इत्यमरः। २। ४। ७७॥

कार्त्तान्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति। "कृतूक्थादि सूत्रान्ताट्ठक्"। ४। २। ३०। इति ठक्।) ज्योतिर्व्वित्। दैवज्ञः। इत्यमरः। २। ८। १४॥

कार्त्तिकः, पुं, (कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे इति पाक्षिको अण्।) वैशाखादिद्वादश मासान्तर्गतसप्तममासः। कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः। अयं तुलास्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रः। सौरस्तु तुलाराशिस्थरविककालः। इति स्मृतिः॥ तत्पर्य्यायः। बाऽलः २ ऊर्ज्जः ३ कार्त्तिकिकः ४। इत्यमरः। १। १७॥ कौमुदः ५। इति शब्दरत्नावली॥ *॥

अथ कार्त्तिककृत्यम्।

पद्मपुराणे।

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते"।

तत्र संकल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य ॐ तत्सदद्य कार्त्तिके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तविधिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—

"ॐकार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन!। प्रीत्यर्थं तव देवेश! दामोदर! मया सह"॥

इति स्नायात्। मया सहेत्यत्र। प्रतिदिनसंकल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न वक्तव्यम्। किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्थरवाविति विधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्ये अनुसन्धेयम्। तथा वायुपुराणे।

"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्। कार्त्तिकं सकलं स्नात्वा प्रातःस्नायी भवेन्नरः"॥ *॥

तथा च गारुडे।

"गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग!। तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्"॥

ॐअद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसमसंख्यायुतधेनुदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे। इत्यभिलप्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः। इत्यनेन दद्यात्॥ *॥

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः॥
ॐदामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह। प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे"॥

लोलया लक्ष्म्या।

"इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना। आकाशे मरुपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्"॥

स्नानवत्। ॐअद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मरुपे वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये। इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्वितीयादिदिने ॐदामोदरायेत्यनेनेति विशेषः। विष्णुगृहे तु। ॐअद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये। इति संकल्प्य ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः॥ *॥

हविष्यान्नादौ तु ब्रह्मपुराणे।

"व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति। देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्"॥

तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्ब्बकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं करिष्ये। इत्यादिवाक्ये विशेषः। एवं फलाहारादावपि॥ *॥ हविष्यद्रव्याणि च।

"हैमन्तिकं सिताक्षिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः। कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका॥
यष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिड़ी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्ब्बुधाः"॥

हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम्।

"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा। आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्॥
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः"।

अत्र च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षणमप्याहतुरुद्योगपर्व्ववैधायनौ।

"अहो तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम्"॥ *॥

फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह।

"तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद्यत् तुलसीं विना कृतम्।
भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्ज्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्ज्जितम्"॥ *॥

नारदीये।

"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्"॥

तथा च महाभारते।

"कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप!। वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते"॥

कौमुदं कार्त्तिकम्। कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।

"एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु। दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च।
वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च"॥

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्त्तिकमासतत्शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शुक्लाशुक्लभेदात् पायतारतम्याद्वा निर्दिष्टानि।

"कार्त्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुङ्क्ते दुर्म्मतिः। षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते"॥ ओलपटोलकदम्बस्तनाककांस्यसन्धिजानि वर्জ्जयेत्।

"पटोलानि कदम्बानि स्तनाकसहितानि च। भुञ्जानः कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी"॥ *॥

भूतचतुर्द्दशीकृत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र दीपदाने विशेषो यथा,—

"ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च।
कूटागारेषु चैत्येषु गृहासु च नदीषु च"॥

दीपदानमन्त्रः।

"ॐ नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे। नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः"॥ *॥

दीपान्विताङ्गत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र विशेषो यथा। तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यम्। तत्र पार्ब्बणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुल्काम्।

"ॐ अस्माच्चास्मदृतानाञ्च श्रुतानां भूतदर्शयोः। उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं यो मवह्निना"॥

इत्यनेन गृह्णीयात्।

"ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम। उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्"॥

इत्यनेन भूमौ क्षापयेत्।

"ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये। उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते"॥

इत्यनेन पितॄन् विसर्জ्जयेत्। यद्येवं पूर्ब्बदिन एव प्रदोषव्यापिन्यमावास्या तदा पूर्ब्बदिन एव श्राद्धमङ्गत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम्। आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। उभयतः प्रदोषव्याप्तौ परदिन एव युग्मात्। उभयतः प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्ब्बणानुरोधात्। अत्रैव पूर्ब्बदिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या।

"अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी। पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका"॥

इति वचनात्। लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था। ततो गृहमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत्। ततः स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकं ॐ सूर्य्यः सोम इति ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्यादाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा परमविभूतिलाभकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये। इति संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत्। तद्यथा। ॐ पाद्मासनायै नमः इत्यादिना ध्यात्वा। ॐ भूर्भुवःस्वर्म्महालक्ष्मि! इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः। एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात्।

"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये!। या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्"॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्।

ॐ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये! शुभे!।
सर्व्वतः पाहि मां देवि महालक्ष्मि! नमोऽस्तु ते"॥
ततः। "सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये"॥
इति स्कन्दधरवचनात्। कुबेरमपि पाद्यादिभिः पूजयेत्।
"ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः"॥
इति पठित्वा। ॐ कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत्। ततो गन्धादिषु दीपान्दद्यात्। तत्र मन्त्रः।
ॐ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रर्ज्योतिस्तथैव च।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥
ततो ब्राह्मणान् बन्धून् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत। तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कर्त्तव्यम्। गोरोचनातिलकधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूजयेत्। तत्र मन्त्रः।
"ॐ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये! शुभे!।
महालक्ष्मि! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
सुखरात्रि! प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
सम्पत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥
माता त्वं सर्व्वलोकानां देवानां कीर्त्तिसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि! नमोऽस्तु ते"॥
ॐ लक्ष्म्यै नमः इति त्रिः पूजयेत्। अन्यत् सुखरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥

अथ द्यूतप्रतिपत्। तत्र प्रभाते अक्षक्रीड़ादिकं कार्य्यम्। तत्र जयेवर्षं शुभम्। पराजये वर्षमशुभम्। ततः संकल्प्य ग्रामे जले वा एतत् पाद्यं ॐ बलये नमः। इत्यादि संपूज्य।
"ॐ बलिराज! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो!।
भविष्येन्द्र सुरारते! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्"॥
अनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात्।
"यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर!।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि"॥
तथा।
"महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धिनी।
स्नानं दानं व्रतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्॥*॥

अथ भाद्रद्वितीया। तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चमयामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा चेत्परदिने लभ्यं युग्मात्। तत ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा सहोदरजन्यकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये। इति संकल्प्य ग्रामग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत्। एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः। एवं क्रमेण संपूज्य।
"एह्येहि मार्त्तण्डज! पाशहस्त!
यमान्तकालोकधरामरेश!।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते"॥
इदमर्घ्यं ॐ यमाय नमः तत आचमनीयादिकं दत्त्वा प्रणमेत्।
"ॐ धर्म्मराज! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज!।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र! नमोऽस्तु ते"।
तत ॐ चित्रगुप्ताय नमः। इत्यनेन पूजयेत्। तत ॐ यमदूतेभ्यो नमः। इत्यनेन पाद्यादिभिः पूजयेत्। यमुनाञ्च पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत्।
"ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने! लोकपूजिते।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि! नमोऽस्तु ते"॥
ततो भ्राट्भोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी पठेत्।
"भ्रातस्त्वानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः"॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत्। ततः पुष्टिकामो भ्राता भुञ्जीत। "यत्नेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं" इति वचनात्॥*॥

विष्णुत्यागं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादितिथित्रयवृद्धौ वृद्धपञ्चकम्।
"वृद्धोऽपि तत्र नाग्नीयान्मत्स्यांश्चैव कदाचन"।
इति वचनात्॥ कार्त्तिक्यां गोदानादौ फलाधिक्यम्। "कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्"। इति वचनात्। इति कृत्यतत्त्वम्॥*॥*॥ अपि च।
अथ कार्त्तिकव्रतनित्यता। स्कान्देब्रह्मनारदसंवादे।
"दुर्ल्लभ्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि।
धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ! स मातृपितृघातकः॥
व्रतेन त्रिपेदयस्तु मासं दामोदरप्रियम्।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽशुची।
न करोति मुनिश्रेष्ठ! यो नरः कार्त्तिके व्रतम्॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके।
करोति मुनिशार्दूल! नरकं याति सा ध्रुवम्॥
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही।
इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी॥
संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः।
भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः॥
इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम्॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी।
कार्त्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम्॥
वेदैरधीतैः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम्।
हुतं यदि न विप्रेन्द्र! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम्॥
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपार्ज्जितम्।
भस्मी भवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम्॥
यद्दत्तञ्च परं जप्तं हुतञ्च सुमहत्तपः।
सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम्॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद!।
अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम्॥
पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्या महामुने!।
वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्"॥
किञ्च।
"अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद!"॥
किञ्च।
"नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने!।
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कृताधमः"॥
किञ्च।

"पितृदानं पितृणाञ्च पिण्डपक्षे न वै कृतम्।
व्रतं न कार्त्तिके मासि श्रवणाम्भःपितर्पणम्॥
चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्भाद्रखानं न सञ्चले।
न कृता मर्दकी पुष्ये श्रावणे रोहिणाष्टमी॥
सङ्क्रमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढ़ा नाहं जानामि नारद!"॥
पाद्मे च। श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे।
"मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्दमाम्बुनि॥
नियमेन विना विप्राः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्ज्जोऽस्य वल्लभः"॥*॥
तत्र विशेषेण स्नानदानादिसत्कर्म्मनित्यता।
स्कान्दे तत्रैव।
"यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम्।
न कृतं कार्त्तिके पुत्र! द्विजास्ते वै नराधमाः"।
किञ्च।
"यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम्।
तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्"।
किञ्च।
"संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न जनार्द्दने।
तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद"॥
किञ्च।
"कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम्।
कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै॥
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्विष्णवानाञ्च दर्शनम्।
न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्"॥
अथ कार्त्तिकमाहात्म्यम्। स्कान्दे।
"कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते।
ततो विशेषतस्तच्च कर्म्म देशादिभेदतः"॥
अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव।
"कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति।
सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम्॥
एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञा सदक्षिणाः।
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः।
एकतः कार्त्तिको वत्स! सर्व्वदा केशवप्रियः॥
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद!॥
कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्व्वमासेषु चोत्तमम्।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम्॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद!।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे! क्षयो नैवोपपद्यते॥
पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने!
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् प्रायश्चाप्येवमेव च॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम्।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम्॥
कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा।
कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः॥
पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने"॥
पाद्मे च तत्रैव।

"द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः केशवप्रियः।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरन्यकैरप्युपायनैः॥
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो द्विदितो जनैः॥
तस्मायन्नादृशो मासः खल्पमप्युपकारकः।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः॥
तत्रापि दुर्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः॥
सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात्"॥*॥

अथ व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे तत्रैव।

"व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम्।
कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम्॥
अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र! कार्त्तिक्यां समुपोष्य च।
स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रुत्वा वैष्णवं व्रतम्॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्ब्बुदे।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके॥
अनिद्रो च सदा यज्ञैर्नैवेद्यैर्न कृत्वा पिण्डभिः सधाम्।
व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत्॥
प्रदत्तानाञ्च भक्ष्याणां कार्त्तिके नियमे कृते।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्"॥

किञ्च।

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम!।
वियोनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके"॥

किञ्च।

"कार्त्तिके मुनिशार्दूल! सकृत्स्नात्वा वैष्णवं व्रतम्।
यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥
सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्"॥*॥

अथ कर्म्मविशेषमाहात्म्यम्। स्कान्दे तत्रैव।

"दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम्।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजोत्तम"!॥

किञ्च।

"यत् किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः"॥

किञ्च।

"यस्तु सम्वत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते।
कार्त्तिके स्नानकं कृत्वा सममेतन्न संशयः॥
कार्त्तिके यो करोत्येवं केशवालयमण्डनम्।
स्वर्गस्थो मोदते सो तु कपोती पक्षिणी यथा॥
यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम्।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
जन्मप्रभृति यत्पापं मानवैश्च कृतं भवेत्।
तत्सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात्॥
सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं लभेत्।
न वापि नरकं पश्येत्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात्॥
ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः।
मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम!॥
भुञ्जन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश।
तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम्॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्त्तिके मुक्तिदायकम्।
जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये॥
दामोदराग्रे विप्रेन्द्र! गोसहस्रफलं लभेत्।

जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने!॥
कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम्।
साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम्।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्त्तिके कलौ"॥

किञ्च।

"जलधेनुसहस्रञ्च हृषसंस्थे दिवाकरे।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके॥
सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे।
सूर्य्यवारेण यत्स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके॥
पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके कृष्णवल्लभे।
अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ! अक्षयं जायते ध्रुवम्"॥*॥

किञ्च।

"गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यो नयेन्नरः।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय!"॥

किञ्च।

"प्रदक्षिणञ्च यः कुर्य्यात् कार्त्तिके विष्णुसन्निधौ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम्॥
हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम्।
कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते॥
कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः।
वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद!॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्त्तिके यवसंख्यया।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम!॥
अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः।
कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ! युगान्ते न पुनर्भवः"॥

किञ्च।

"नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः।
श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम्॥
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने!॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम्।
कार्त्तिके मुनिशार्दूल! कुलानां तारयेच्छतम्॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
निर्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत्॥
न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्योगजादिकैः।
यथाशास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः॥
कार्त्तिके मुनिशार्दूल! यः शृणोति हरेः कथाम्।
स नित्यरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने!।
अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्"॥

किञ्च।

"सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः।
कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्"॥

पाद्मे च तत्रैव।

"कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक्।
पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत्॥
स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः"॥

किञ्च।

"कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः।

जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम्।
सूरश्च बलवीर्य्यञ्च कीर्त्तिमांश्च स जायते"॥

किञ्च।

"पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः।
निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते॥
मध्यमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः"।

किञ्च।

"अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं घृतान्वितम्।
विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्यं दिने दिने"॥

तत्रैव श्रीकृष्णसत्या संवादे।

"स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम्।
कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते।
देवानामपि ते वन्द्याः किंपुनर्ब्राह्मणा तत् कृतम्"॥*

तत्रैव कार्त्तिकव्रताङ्गानि।

"हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम्।
उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके"॥

किञ्च।

"पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम्।
कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च॥
आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः।
व्याधितो वा पुनः कुर्य्यादिष्णोर्नामापमार्ज्जनम्॥
उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत्।
तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्दातादिभ्यः प्रयत्नतः॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम्।
सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि॥
सेवां वा बोधविटपेर्व्रतसम्पूर्णहेतवे"॥*॥

अथ दीपदानमाहात्म्यम्। स्कान्दे तत्रैव।

"कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि।
निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके"॥

किञ्च।

"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम्।
दीपदानेन विप्रेन्द्र! न पुनर्जायते भुवि॥
रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे।
तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके॥
घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः।
ज्वलते मुनिशार्दूल! अश्वमेधेन तस्य किम्॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं श्रौषहीनं जनार्द्दने।
सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम्।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
तावद्भुञ्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज!।
भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि॥

कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥
किञ्च ।
"मेरुमन्दरमात्राणि हत्वा पापान्यशेषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके ॥
गृहे वायतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महापातकविघातिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहायतः ॥
निमिषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! ।
यन्न शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ।
प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वाबाधाविवर्जितम् ॥
यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥
किञ्च ।
"घृतस्यालेन विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालये ।
द्योतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा ॥
यथा च मधुसूदनः सर्व्वकालेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" ॥
किञ्च ।
"निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! हत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढ़ात्मा दीपं केशवसन्निधौ" ॥
नारदीये श्रीवल्लभदमोहिनीसंवादे ।
"एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः" ॥
पाद्मे च तत्रैव ॥
"कार्त्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे" ॥ * ॥
अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।
"प्रिष्टपक्वेऽन्नदानेन ज्येष्ठाषाढ़े च वारिणा ।
कार्त्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे ।
परेद्यु रुपशान्तेषु ! निर्ज्जीर्णा यमयातनां ॥
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इष्टैरपि महामखैः ।
कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।
मानुष्यं दुर्ल्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा" ॥ * ॥
अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।
"यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥
सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम्" ॥
किञ्च ।
"यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्ल्लभम्" ॥ * ॥
अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।
"दीपवृक्षेषु रचनां सवाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपवृक्षेषु रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यालये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि ॥
विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं सवाह्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्" ॥
भविष्ये च ।
"यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्य्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्योतयंस्त्विषा ॥
यावत्प्रदीपसङ्ख्या तु हृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावदर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते" ॥ * ॥
अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।
पाद्मे तत्रैव ।
"उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः ।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्त्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च गृहे तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिञ्च पुत्रवानीश्वरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" ॥
किञ्च ।
"विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
दीपदानादि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्" ॥ *
आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।
"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

अथ देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः ॥
पाद्मे तत्रैव ।
"यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्त्तिकः स्नानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाञ्चापि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्वारकायाञ्च भार्गव ! ॥
त्रयाणामोक्षदो मासः पूजाजानैश्च कार्त्तिकः ।
अन्याः पूर्य्यन्तसमाना मुनयो मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीदयतः किल ।
मथुरायां ततश्चोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ।
कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा ॥
कार्त्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः ।
त्रयारूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा ॥
दुर्ल्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां त्रयामिह ।
यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥
मुक्तिं मुक्तिं हरिर्द्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः ॥
सा त्वङ्गसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् ।
मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां सदर्शनम् ॥
यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्गर्ग्गनं ध्रुवः ।
शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्ल्लभं योगतत्परैः ॥
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढ़ा भवाम्बुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्चते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले ॥
कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सङ्गत्यविद्याः श्रीत्रय्या ते यान्ति परमव्ययम् ॥
परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" ॥ इति ॥
"इत्थं कार्त्तिककृत्यानि व्याख्यान्येव खतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तदिधिर्लिख्यतेऽधुना" ॥ * ॥
अथ कार्त्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः
श्रीत्रय्यासत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् ॥
निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
स्नात्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ॥
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
"कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह" ॥
प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
"तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।
तत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" ॥
अर्घ्यमन्त्रः ।
"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम" ।
अर्घ्यं गृहाण देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ॥
काशीखण्डे ।
"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! ॥
नित्ये नैमित्तिके प्राप्ते कार्त्तिके पापशोषणे ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !" ॥*॥
"तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् ।
स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् ॥
उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् ।
तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्चयेत् ॥
नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् ।
सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत् ॥
विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।
प्रणामांश्च यथाशक्त्या एकभक्तादिकं व्रतम्" ॥
तथा च पाद्मे तत्रैव ।
"प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
स्नात्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्" ॥
किञ्च ।
"मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा ।
घृतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ॥
दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।
नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ॥
दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ ।
देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ॥
किञ्च ।
"रजत कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् ।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" ॥
स्कान्दे च श्रीवक्त्राङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विघ्नेघ्ने तु कार्त्तिकीम् ।
तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि !"॥*॥
अथ कार्त्तिके वर्ज्यानि ।
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
"कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥
कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।
तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं ग्राम्यकं शौकरं तथा" ॥
किञ्च ।
"परान्नं परशय्याञ्च परवादं परार्त्तिकाम् ।
सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके ॥
तैलाभ्यङ्गं तथा ग्राम्यां परान्नं कांस्यभोजनम् ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ॥
संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् ।
दिने दिने तु क्रतुजस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥
तत्रैव श्रीवक्त्राङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके मुक्तसन्निभम् ॥
न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं स कौर्म्मं नान्यदेव हि ।
चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात्"॥
अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।
कार्त्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥
हित्वा दामोदरं त्यक्त्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।
कार्त्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ॥
राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्त्तिके तु यः ।
तस्य तुष्यति तत्पत्नीवै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ॥
"दामोदराष्टकं नाम स्तोत्रं दामोदरार्चने ।
नित्यं दामोदराकर्षि पठेत् सत्यव्रतोदितम्" ॥*॥
अथ श्रीदामोदराष्टकम् । तत्रैव ।
"नमामीश्वरं सच्चिदानन्दरूपं
लसत्कुण्डलं गोकुले भ्राजमानम् ।
यशोदाभियोलूखलाद्धावमानं
परामृष्टमत्यन्ततो द्रुत्य गोप्या ॥
रुदन्तं मुहुर्नेत्रयुग्मं मृजन्तं
कराम्भोजयुग्मेन सातङ्कनेत्रम् ।
मुहुः श्वासकम्पत्रिरेखाङ्ककण्ठ-
स्थितग्रैवदामोदरं भक्तिबन्धम् ॥
इतीदृक् स्वलीलाभिरानन्दकुण्डे
स्वघोषं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।
तदीये ग्रितज्ञेषु भक्तैर्ज्जितत्वं
पुनः प्रेमतस्त्वं शतावृत्ति वन्दे ॥
वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा
न चान्यं वृणेऽहं वरेशादपीह ।
इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबालं
सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
इदन्ते मुखाम्भोजमत्यन्तनीलै-
र्वृतं कुन्तलैः स्निग्धरक्तैश्च गोप्या ।
मुहुश्चुम्बितं बिम्बरक्ताधरं मे
मनस्याविरास्तामलं लक्षलाभैः ॥
नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
प्रसीद प्रभो ! दुःखजालाब्धिमग्नम् ।
कृपादृष्टिवृष्ट्यातिदीनं वतानु-
गृहाणेश मामज्ञ मेऽध्यक्षिदृश्यः ॥
कुबेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद्-
त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
नमस्तेऽस्तु दाम्ने स्फुरद्दीप्तिधाम्ने
त्वदीयोदराय विश्वस्य धाम्ने ।
नमो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-
नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्" ॥*॥
अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीव्रतम् ।
पाद्मे तत्रैव ।
"गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।
कार्त्तिके बहुलाष्टम्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥
नरो भक्तो भवेद्विप्राश्चक्रि तस्य प्रतोषणम् ॥
यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।
सर्व्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा" ॥
किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।
"वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।
कृष्णेनान्यच्च देवी तु राधा वृन्दावने वने ॥
तत्कुण्डे कार्त्तिकाष्टम्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्दनः ।
सुखोदन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" ॥*॥
अथ तत्र कृष्णत्रयोदशीव्रतम् ।
पाद्मे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्यां निशामुखे ।
यमदीपं बहिर्द्द्याद्यमत्युर्विनश्यति" ॥
तत्र मन्त्रः ।
"मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालः श्यामलया सह ।
त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्य्यजः प्रीयतामिति" ॥*॥
अथ कृष्णचतुर्दशीव्रतम् । तत्रैव ।
"चतुर्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नतः ।
स्नानमावश्यकं कार्य्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां याति यो नरः ।
तस्याप्यिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः" ॥
स्कान्दे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः"॥
किञ्च । पाद्मे तत्रैव ।
"ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नाममिः ।
जीवत्पितृका न कुर्व्वीत तर्पणं यममीश्वरोः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते हि रूपता ॥
नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्य्यात्क्षितिसन्निधौ ।
न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीवटुकान् पूज्य तथा श्वेतपोषणान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेत्क्षितपुरं नरः" ॥
किञ्च ।
"अमावस्याचतुर्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नरः" ॥*॥
अथामावास्याकृत्यम् । पाद्मे तत्रैव ।
"दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयेच्च यथाक्रमम्" ॥
किञ्च ।
"प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका ।
दीपदानात् ततः पश्चाल्लक्ष्मीं सुप्तां प्रबोधयेत् ॥
त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्णतारकाः ।
सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥
मन्त्रेणानेन कमलां दीपहस्ताः स्त्रियो द्विजाः ।
देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्य्युश्च भोजनम् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा सुशक्ति यः ।
पुमान् संवत्सरं यावत् लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति"॥*॥
अथामावास्यानिर्णयः । यथा निर्णयामृते ।
उपवासादिरूपामावास्या प्रतिपदयुतैव ग्राह्या
तदुक्तम् ।

"अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता" ॥
इति । चतुर्दशीविद्धानिषेधश्च निगमे ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या निष्फलं स्नानदानयं त्विदम्" ।
स्कान्देऽपि ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः" ॥
अथ शुक्लप्रतिपत्कृत्यम् । स्कान्दे ।
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः" ॥
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्" । इति
क्वचित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।
अत्र दिननिर्णयः । यदाह देवलः ।
"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्रदारधनक्षयः" ॥
निर्णयामृततृतीयपुराणान्तरवचनम् ।
" या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः" ॥
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वोक्तात्यर्थकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् ।
तत्रैव । तद्यथा ।
"नन्दायां दर्शने रात्रावलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते" ॥
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा" ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यपराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानञ्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्" ॥ इति
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नस्तुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र ग्रहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयाहद्विगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते" ॥
किञ्च । यदा पूर्व्वप्रतिपत् परत्र च निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो देवैस्तथापरः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरा" ॥
इति निर्णयामृतमतम् । किन्तु वह्निजीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्नानं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ" ॥
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव" ॥ इति
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मी र्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं व्यपोहतु ॥
अयतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु हृष्टतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्" ।
अथ गोक्रीड़ा तत्रैव ।
"क्रीड़ापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
हृष्यान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात्" ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा" ।
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः" ॥*॥
अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा ।
"लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्ध्यावल्यान्वितं मुदा ।
प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्च्चयेत्" ॥
तथा च स्कान्दे ।
"बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
सर्व्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम् ॥
कुम्भाण्डमयजम्भोरु मुरदानवसंवृतम् ।
सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥
द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वार्च्चयेन्नृप !" ।
तत्पूजाकारणम् । पाद्मे तत्रैव ।
"यथार्पितं देहमनेन विष्णवे
भीतेन भिक्षावचसो महात्मना ।
दैत्येन तेनाथ कठोरचेतसा
बद्धो बलिर्व्वामनमूर्त्तिना वत ॥
बद्धानीतोऽथ पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।
नाभ्यसूयद्धरिं दैत्यस्यक्ताहंममतः सुधीः ॥
तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत् ॥
अश्रोत्रिये दत्तममन्त्रकं हुतं
जप्तं तथा व्यग्रधिया जनेन यत् ।
तथोर्ज्जशुक्लप्रतिपद्दिनेन तु
त्वामर्च्चयेत्तत्सुकृतं तवास्तु ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।
ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ।
कृष्णसान्निध्यतश्चापि पूजनीयः प्रयत्नतः" ॥ * ॥
अथ बलिपूजाविधिः । स्कान्दे तत्रैव ।
"गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्च्चयत् ।
भाद्रमाद्यजनैः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥
कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कह्लारैः रक्तकोत्पलैः ।
गन्धपुष्पादिनैवेद्यैरक्षतैर्गुड़पूपकैः" ॥
तत्र पूजामन्त्रः ।
"बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ! ।
भविष्येन्द्रसुरारीते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
दीपोत्सवैर्जनितसर्व्वजनप्रमोदैः
कुर्व्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।
दानोपभोगसुखवृद्धिशताकुलानां
नूनं प्रयाति सकलं प्रमुदैव वर्षम्" ॥
अथ यमद्वितीयाकृत्यम् । स्कान्दे पाद्मे च ।
"ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्च्चयेत् ।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति" ॥
किञ्च ।
"तस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।
स्वेच्छेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।
सर्व्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपत्सुताः" ॥
किञ्च ।
"यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितस्त्वतिशयस्वसृसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति वित्तसुभगं धनमुत्तमं सः" ॥ * ॥
अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम् ।
पाद्मे तत्रैव कूर्म्मपुराणे च ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ।
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
प्रबोधनीकृत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम् । इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तिविलासे श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ षोड़शविलासः ॥
तत्र जातस्य फलम् ।
"दत्तः क्रये विक्रयणे धनाढ्यः
स्यादावदूकोऽखिलकौशलज्ञः ।
यः कार्त्तिके कार्त्तिकरूपधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥* वर्षविघ्नेषः । स च कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकतरसम्बन्धे भवति । इति मलमासतत्त्वम् ॥ कार्त्तिकेयः यथा,—ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥
"दृष्ट्वा तान् कृत्तिकाः सर्व्वा भयविह्वलमानसाः ।
कार्त्तिकं कथयामासुर्ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा" ॥
कार्त्तिकिकः, पुं, (कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे इति । "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः" । ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) कार्त्तिकमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
कार्त्तिकेयः, पुं, (कृत्तिकानामपत्यम् । "स्त्रीभ्यो ढक्" । ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) शिवपुत्रः । यथा,—
"या बभूव रहःक्रीड़ा पार्व्वतीशिवयोः पुरा ।
दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्व्वीर्य्यं भूमौ पपात ह ।
भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने ।
तत्त्वं लब्धःकृत्तिकाभिरधुना गच्छ साम्प्रतम् ।
तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।
हनिष्यसि तारकाख्यं सर्व्वशस्त्रं लभिष्यसि ॥
पुत्रस्त्वं विश्वसंहर्तुस्त्वां गोप्तुमक्षमा इमाः ।
नाम्नि गोप्तुं यथाशक्ताः शुष्कवृक्षाः खकोटरे" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
स एव कल्पभेदे अग्निपुत्रः । यथा,—
"कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः ।

वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्यादस्माकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रुतः ॥
ततस्ता देवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः" ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥*॥ तत्पर्य्यायः महासेनः २ शरजन्मा ३ षडाननः ४ पार्व्वतीनन्दनः ५ स्कन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहुलेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखिवाहनः १३ षाण्मातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६ क्रौञ्चदारणः १७ । इत्यमरः । १ । १ । ४१-४३ ॥ आग्नेयः १८ दीप्तकीर्त्तिः १९ अनमेयः २० मयूरकेतुः २१ धर्म्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४ कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक् २८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० शीघ्रः ३१ शुचिः ३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ असोघः ३६ अनघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४० दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३ कूटमोहनः ४४ बलीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृवत्सलः ४७ कन्याहर्त्ता ४८ विभक्तः ४९ खाड्डेयः ५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः ५४ सुदुश्चरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बालक्रीड़नप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः ६१ शूरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देवसेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः । ६६ इति वनपर्व्व ॥ गाङ्गः ६७ स्वामी ६८ द्वादशलोचनः ६९ । इतिजटाधरः ॥ सिद्धसेनः ७० शम्भुतनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्य्यः ७३ क्रौञ्चबाकुध्वजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धदुर्म्मदः ७६ शिखिध्वजः ७७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पावकात्मजः ७८ । रुद्रसूनुः ७९ । षट्शिराः ८० । दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ *॥)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

"कार्त्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वसेनासमावृतम्" ॥
इति कार्त्तिकेयपूजापद्धतिः ॥

कार्त्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्त्तिकेयं प्रसूते या । प्र + सू + क्विप् । कार्त्तिकेयस्य प्रसूर्वा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

कार्त्तिकोत्सवः, पुं, (कार्त्तिक्यां कार्त्तिकीपौर्णमास्यां भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्त्तव्यः उत्सवो वा ।) कौमुदी । कार्त्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्यस्य । कार्पाट + अच् ।) जतु । जौ इति भाषा । कार्य्यौ । इति हेमचन्द्रः ॥ दरवारी उमेदोयार इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (कर्पट एव ! स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्रखण्डम् ॥)

कार्पटिकः, पुं, (कार्पटं अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति कर्पटेन चरति इति वा । ठक् । कार्पटोऽस्यस्य वा ठन् ।) मर्म्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी । इति काशीखण्डम् ॥

("सायं च तत्रैव वहिः सकुटुम्बस्तरोस्तले ।
समावसत् कार्पाटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह" ॥
इति कथासरित्सागरे ॥)

कार्पण्यं, क्ली, (कृपणस्य भावः । कृपण + ष्यञ् ।) कृपणता । तत्पर्य्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।

"कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्म्मसंमूढ़चेताः" ॥)

कार्पासः, पुं, क्ली, (कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कर्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना सर्पदष्टः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रादीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दंशनानन्तरमेव दष्टं पुरुषं सार्द्धद्वितोलकपरिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्ररसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य कस्मिंश्चिदंशः क्षीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्ररसेन पेषयितव्यम् । आसुखात् प्रतिसपाददण्डमेवं कृते सर्पदष्टः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कर्पासस्याः विकारे अवयवे वा अण् विल्वादयण् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । फालम् २ बादरम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ (यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।

"सूक्ष्मं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" ॥)

कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्रनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्म्मितधेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
यत्प्रदानान्नरा यान्ति ऐन्द्रलोकमनुत्तमम् ॥
विष्णवे क्षयणे पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।
ग्रहणीड़ास्तु चोग्रासु दुःखप्रारिष्टदर्शने ॥
पुण्ये ह्ययतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
उत्तमा चतुर्भिर्भारैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
चतुर्थांशेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या रूक्मशृङ्गैस्तु रजतक्षुरसंयुता ॥
नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येवं सर्व्वसंपूर्णां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥
आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजातये ।
दद्यादथ दर्भपाणिः प्रयतः श्रद्धयान्वितः ॥

पूर्व्वोक्तस्तु विधिः कार्य्यो दानमन्त्रपुरःसरः" ॥
पूर्व्वोक्तविधिः सवत्सधेनूक्तविधिः ।
"यथा देवगणः सर्व्वस्वया हीनो न वर्त्तते ।
तथा मामुद्धरेर्देवि ! पाहि संसारसागरात्" ॥
इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनुमाहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।) तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततष्टाप् ।) कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पासाज्जातः । कार्पासनिर्म्मितम् । यथा गोः रामायणे । ५ । ४९ । ५ ।

"अवेष्टयन्त लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः" ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् ङीष् । यद्वा कर्पासोऽस्यस्याः प्रज्ञाद्यण् ततो ङीप् ।) कार्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ पटदः ५ । इति रत्नमाला ॥ सारिणी ६ चक्रा ७ तूला ८ गुडः ९ तुण्डकेरिका १० मरुद्भवा ११ पिचुः १२ बादरः १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तनदुग्धकारित्वम् । पित्तकफछर्द्यादिश्रमभ्रान्तिमूर्च्छानाशित्वम् । बलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पत्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्तकारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिण्डिकादिपूयास्रावनाशित्वञ्च । तद्बीजगुणाः । स्तन्यदत्वम् । हृद्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कार्म्मः, त्रि, (कर्म्मणि शीलं अस्य । कृत्रादित्वात् ञः । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" । ६ । ४ । १७२ । इति सूत्रानुसारेण निपातनात् टिलोपः । यत्र मनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्तः ।) कर्म्मशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कार्म्मणं, क्ली, (कर्म्मैव इति । कर्म्मन् + "तदधीते तद्वेद" इत्यण् । ५ । १ । ५९ । इति अण् । कर्म्मणे हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ औषधादिमूलेन यत् त्रासनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म तत् । इति भरतः ॥ (यथा माघे । १० । ३७ ।

"चाटु चाटुतकसम्भ्रममासां
कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" ॥

तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।

"काचित्कार्म्मणतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्फिका" ॥)

मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य इति अण् ।) कर्म्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कार्म्मिकः, त्रि, (कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः । इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । ("कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितं यत्र निष्पन्ने पटे चक्रसस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते" ।) इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः । २ । १८१ । "कार्म्मिके रोमवज्रे च चिंगद्भागत्रयो मतः" ॥)

कार्म्मुकं क्ली, (कर्म्मणे प्रभवतीति । "कर्म्मण

उकञ्" । ५ । १ । १०३ । इति उकञ् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ । धनुक् इति भाषा ॥ (यथा, माघे । २ । ९७ ।
"कार्म्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति" ॥)
कार्म्मुकः, पुं, (कार्म्मुकं धनुः साधयत्वेनास्त्यस्य इति अच्) वंशः । बाँश इति भाषा । (कर्म्मणे कार्य्याय प्रभवतीति । कर्म्मन् + उकञ् ।) कर्म्मक्षमे त्रि । इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कार्य्यं, क्ली, (क्रियते यत् तत् । कृ + "विभाषा कृ दृषोः" । ३ । १ । १२० । इति व्यवभावे "ऋहलोर्ण्यत्" । ३ । १ । १२५ । इति ण्यत् । ततो वृद्धिः ।) क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा । ("कार्य्यन्तु तच्चस्याभिनिर्वृत्तिरभिसन्धाय प्रवर्त्तते कर्त्ता" । इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्यायः ॥ तथा मनुः । ९ । २९९ ।
"आरभेत ततः कार्य्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम्" ॥ कर्त्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३ । ८० ।
"आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता" ॥) तत्पति कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालम् । असमवायिकारणम् २ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालसंयोगादि । निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि । इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—
"यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः । तस्मान्न लभते कालमभियुक्तश्च कालभाक्" ॥ इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ४३ ।
"नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः" ॥) अपूर्व्वम् । यथा,—
"विधिप्रत्ययस्य कार्य्ये शक्तिरिति मीमांसकाः" ॥ व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गादासः ॥ (चि, करणीयम् । कर्त्तव्यम् । यथा मनुः । २ । २४८ ।
"सहपिण्डक्रियायान्तु ज्ञातायामस्य धर्म्मतः । अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः" ॥) -
कार्य्यकुशलः, त्रि, (कार्य्ये कर्म्मणि कुशलः निपुणः ।) कर्म्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥
कार्य्यपुटः, पुं, (कार्य्यां क्रियायां न पुटति । कारि + पुट् संश्लेषणे + कः ।) छद्मवान् । उन्मत्तः । अनर्थकरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कार्य्यप्रदेशः, पुं, (कार्य्यं प्रदेष्टि अनेन । प्र + दिश् + करणे घञ् ।) आज्ञप्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कार्य्या, स्त्री, (कृ + ण्यत् । टाप् ।) कारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कार्य्यी, [न्] पुं, (कार्य्यं अस्यस्य इति इनिः ।) यस्य निर्द्दिश्यते कार्य्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ कर्म्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा मनुः । ८ । २ ।
"विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्य्याणि कार्य्यिणाम्" ॥)
कार्ष्मरी, स्त्री, (कृष् + स्वार्थे णिच् भावे मनिन् कार्ष्म तत् राति । रा + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) काश्मरी । गम्भारीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कार्ष्ण्यः, पुं, (कृष् + स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्ष्यः । सालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कचूरः । लकूचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णस्य भावः । "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्" । ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।) कृष्णतायां स्त्री ॥ (यथा, मेघदूते ३१ ।
"सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती कार्ष्ण्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः" ॥)
कार्षकः, पुं, (कर्षति इति । कृष + "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचां" । उणां । २ । ३८ । इति क्वुन् । यद्वा कृषिः शीलमस्य कृत्रादित्वात् णः स्वार्थे कन् ।) कर्षकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कार्षापणः, पुं क्ली, (कर्षस्यायं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् । नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् गोचरसञ्चरेति घो वा कार्षस्य कार्षेण वा आपणः व्यवहारो यत्र । यद्वा कर्षस्येदं स्वार्थे वा अण् तेन आपण्यते । आ + पण कर्म्मणि घः ।) कार्षिकः । षोडशपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकर्षकृतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूल्ये षोडशपणसमुदाये कार्षापणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा हि शास्त्रीयो रजतमाषो द्विकृष्णलः । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । इति मनुः ॥ आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्दशगद्धा मूल्यमिति द्राक्षिंशता कृष्णलाभी रजतकर्षस्य षोडशपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दस्याच्च कार्षिकं पुराणञ्च कार्षापण इति वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तात्रिकः कार्षिकः पणः" ॥)
कार्षिकः, पुं, (कर्ष + स्वार्थे ठक् ।) कार्षापणः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ (यथा याज्ञवल्क्यः । १ । ३६५ ।
"निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्तात्रिकः पणः" ॥ कर्षः कर्षं शीलमस्य । कर्ष + ठक् ।) कृषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्षस्यायम् । कर्ष + ठञ् । शास्त्रीयपणचतुर्भागः । कर्षः परिमाणमस्य ठक् । कर्षपरिमितद्रव्यम् । कर्षेण क्रीतः । ठञ् । कर्षक्रीतः ॥)
कार्ष्णिः, पुं, (कृष्णस्यापत्यम् । अत इञ् ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा हरिवंशे । १६३ । १९ ।
"तामापतन्तीं मायान्तु कार्ष्णिः कमललोचनः" ॥ गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ५३ ।
"युगपत्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" ॥)
कार्ष्णी, स्त्री, (कार्ष्ण + ङीप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
कार्ष्ण्यः, पुं, (कृष् + "इगुपधेति" ३ । १ । १४५ । कः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सालवृक्षः ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा । "शालस्तु सर्ज्जकार्ष्यश्चकर्णिकाशस्यसम्बरः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काल त् क कालोपदेशे । इति करिकल्पद्रुमः । (अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) यथा अचकालत्

कालमियत्तया गणकः । एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कालं, क्ली, (ईषत् कृष्णत्वं लाति ग्रहाति । ला + कः धातुषु कुत्सितरूपतया चलति वा । अल् + अच् । कोः कादेशः ।) लौहम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥ कालोलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल् संख्याने घञादयच् ततः प्रज्ञाद्यण् । यद्वा कालयति सर्व्वाणि भूतानि । कल् प्रेरणे ण्यन्तात् घञादयच् ।) क्षणदण्डमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादिः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्य्यायः । दिष्टः २ अनेहा ३ समयः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥ "जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । २ । १४ ।
"परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ! । व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्" ॥)
अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥
"अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
("कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च । वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ॥ कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् । कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥ कालस्य वशगाः सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः । कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ॥ सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्व्वतः समः । कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥ येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला । सोऽन्तश्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥ यः कर्म्मणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्त्तमानके । सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपादकः ॥ येन मृत्युवशं याति हृतं येन जयं व्रजेत् । संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ॥ कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपन्नगाः । नरेन्द्राः सर्व्वजीवाश्च काले सर्व्व विनश्यति ॥ त्रिकालात् परतो ज्ञेय आगन्तुर्गतचेष्टकः । तथा वर्षाहिमोष्णाख्या ऋतवः काल इमे मताः ॥ तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उद्यन्मध्यास्तरूपिणः । सूक्ष्मोऽपि सर्व्वगः स वै व्यक्ताद्यक्ततरः शुभः" ॥ इति प्रथमस्थाने ४अः । हारीतेनोक्तम् ॥)
यमः । (यथा गोः रामायणे । ३ । ३५ । ४३ ।
"आपतन्तीञ्च तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्" ॥)
कृष्णवर्णः । कृष्णगुणवति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १४, १६ । (यथा गोः रामायणे । ६ । ६७ । २ ।
"उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्कृते । कालाभ्रयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः" ॥)
मृत्युः । (यथा भागवते । ९ । ९ । २ ।

"दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदग्रक्षः कालमेयिवान्।
भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेषे स समहत् तपः" ॥)
महाकालः। इति मेदिनी॥ भूनिः। इति दीपिका॥ कासमर्दः। रक्तचित्रकः। रालः। कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सर्व्वकलनात् शिव। यथा महाभारते। १३। १७। ४७।
"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः"॥
कालनियन्तृत्वात् विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १। १९। ५८।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः"॥
पर्व्वतविशेषः। यथा गोः रामायणे। ४। ४४। २१।
"ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम्।
कालं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिलोच्चयम्"॥)

कालकं, क्ली, (काल + स्वार्थे कन्। यद्वा, कलयति गोदयति रक्षतीम्। कल गोदने + ण्वुल्।) कालशाकम्। इति भावप्रकाशः॥ (कालशाकशब्देऽस्य गुणादिकं बोध्यम्॥) यकृत्। इति हेमचन्द्रः॥

कालकः, पुं, (कालयतीति। कलत्वक्षेपे + "ण्वुलृतौ" ३। १। १३३ इति ण्वुल्।) जतुकः। इत्यमरः। २। ४। ४९॥ जड़ुर इति भाषा॥ ("वर्णो वानित्ये"। "रक्ते"। "कालाच्च"। ५। ४। ३१, ३३ इति कन्। कालकः पटः। कालिका शाटी। कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी॥) अलगर्द सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ (राक्षसविशेषः। यथा गोः रामायणे ३। २९। ३०।
"दुर्व्वृत्तः कालकाख्यश्च परघः कालिकामुखः"॥)

कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः।) शिवः। शालकटङ्कटोऽपि पाठः। इति दानधर्म्मे शिवसहस्रनामसु पठितः॥ (यथा, महाभारते १३। शिवसहस्रनामकथने। १७। ५७।
"वैणवी पणवी तालो खली कालकटङ्कटः"॥)

कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठोऽस्य।) शिवः। पीतसारः। मयूरः। खञ्जनः। कलविङ्कः। दात्यूहपक्षी। इति मेदिनी॥

कालकण्ठकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्ठोऽस्य। ततः रूप् स्वार्थे कन् वा।) दात्यूहपक्षी। इत्यमरः। २। ५। २१॥ (दात्यूहशब्देऽस्य गुणपर्य्याया वक्तव्याः॥)

कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पर्द्धते यद्वा कालः सन् कन्दते वैक्लव्यं गच्छति। काल + कदि + अच्। स्वार्थे कन्।) जलसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव।) अलक्ष्मीः। इति हेमचन्द्रः॥

कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णोऽस्याः। अच् ततः स्त्रियां ङीप्।) अलक्ष्मीः। इति शब्दरत्नावली॥

कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुराणां माता कालो एव कन्। बाहुलकात् न इत्वम्।) कालकेयनामासुरगणमाता। इति जटाधरः॥ (सा च वैश्वानरकन्या। यथा, भागवते ६। ६। ३२।
"वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा"॥)

कालकीलः, पुं, (कालं प्रक्रान्तकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गादिकं कीलयति व्याहरणोति नाशयति वा। काल + कील + अण्। कोलाहलस्य सत्कथादिनाशकत्वात् तथात्वम्।) कोलाहलः। इति शब्दरत्नावली॥

कालकुण्ठः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण कुण्ठ्यते असौ। कुण्ठ + कर्म्मणि घञ्।) यमः। इति शब्दमाला॥

कालकूटं, क्ली, (कालात् कृष्णपर्व्वतात् कुथ्यते निष्कृष्यते। कुथ् + कर्म्मणि क्तः।) कङ्कुष्ठम्। पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

कालकूटः, क्ली, (कालं शिवमपि कूटयति अवसादयति यद्वा कालस्य मृत्योः कूटं व्यायोजनसमष्टिः दूत इव वा।) वोलम्। विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते ८। ६। २५।
"नभेतव्यं कालकूटात् विषाज्जलधिसम्भवात्"॥)

कालकूटः, पुं क्ली, (कालस्य मृत्योः कूटः कृष्णदूत इव।) स्थावरविषभेदः। इत्यमरः॥ १। ८। १०। (यथा भागवते ३। २। २३।
"अहो बकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी"॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"देवासुरराणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः
सो हि क्षेत्रे पतत्तूवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे शोधनमारणाधिकारे॥*॥
देशविशेषः। यथा, महाभारते २। २०। २६।
"कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम्।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च"॥)

कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते। कै + कः।) कारस्करवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ४४।
"ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम्।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया"॥
कारस्करशब्दोऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति। कालस्य परिमाणं उदयास्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सम्पादयतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) सूर्य्यः। इति चिकाण्डशेषः॥

कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः। यद्वा कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता। कृ + कर्त्तरि + क्तः।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ कालजाते, त्रि। यथा, पुराणे,—
"सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः"॥

कालखञ्जनं, क्ली, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति विकृतिं गच्छतीति। काल + खजि + ल्युः।) यकृत्। इति हेमचन्द्रः॥

कालखण्डं, क्ली, (कालं कृष्णं खण्डम्।) यकृत्। दक्षिणकुक्षिस्थमांसखण्डम्। इत्यमरः। २। ६। ६६॥ (यकृत्शब्दोऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव।) वत्सरः। इति चिकाण्डशेषः॥

कालङ्कृतः, पुं, (कुत्सितोऽपि अलङ्कृतः ईषदलङ्कृतो वा। कोः कादेशः।) वृक्षविशेषः। कालकासुन्दे इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरिमर्दः २ कासमर्दः ३ कर्कशः ४। इति रत्नमाला॥

कालचक्रं, क्ली, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव।) कालरूपचक्रम्। यथाह—हेमचन्द्रः।
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते॥
अवसर्पिण्यां षड्रा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः।
एवं द्वादशभिरैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्"॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः। यथा,—
"चिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके।
सम्वत्सरमये क्षुत्खं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्"॥
इति विष्णुपुराणे २। ८। ४। चक्रमेवोपासनार्थं विशिष्यन्नाह। चिनाभिमतीति। नाभिः क्षम्भः यत्राक्षः प्रोतः स च चिमेखलः। अक्षस्याच नाभित्वेनोपास्यत्वात्। मेखलारूपाक्षिसो नाभयः पूर्ब्बाह्णमध्याह्नापराह्णास्त्रयश्चे। पञ्चारे पञ्च संवत्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः प्रलाका यस्य सः तस्मिन्। षण्णेमिनि षट् ऋतवो नेमयः प्रान्तवलयानि तद्वति। कालात्मकत्वादक्षयात्मके। संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संवत्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम्। तदुक्तं मात्स्ये।
"अहश्चिनाभिः सूर्य्यस्य त्वेकचक्रस्य वै स्मृतम्।
अराः संवत्सराः पञ्च नेमयः षड्ऋतवः स्मृताः"॥
इति। तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं क्षुत्खं ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम्। सूर्य्यगत्यधीनत्वात् कालचक्रफलस्य। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ ("स एष निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये॥)

कालज्ञः, पुं (कालं कालानुयायिकर्त्तव्यादिकं कालगतिं वा जानातीति। काल + ज्ञा + कः।) कुक्कुटः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालवेत्तरि त्रि, यथा, मनुः ७। २१७।
"तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरार्य्यैः परिचारकैः"॥)

कालञ्जरः, पुं, (कालं जरयति। काल + जॄ + णिच् + अच्। बाहुलकात् मुम्।) योगिचक्रमेलकम्। (कालं मृत्युं जरयतीति।) भैरवः। (कालेन जीर्य्यति। जॄ + अच्।) पर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते ३। तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५। ५६।
"अत्र कालञ्जरं नाम पर्व्वतं लोकविश्रुतम्।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसवफलं लभेत्"॥)
देशविशेषः। इति धरणी॥

कालञ्जरी, स्त्री, (कालं जरयति। कालं + जॄ + णिच् + अच्। मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी ङीप्।) चण्डी। इति धरणी॥ (स्वयमेव कालं जरयतीति व्युत्पत्त्या टाबेव।) तदा कालञ्जरा इति रूपान्तरम्॥

कालतालः, पुं, (कालतायै क्षुत्पात्वात् अलति पर्य्याप्नोति। कालता + अल + अच्।) तमालवृक्षः।

कालता

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तमालशब्दे-ज्ञेयम् ॥)

कालधर्म्मः, पुं, (कालस्य धर्म्मः । आयुषः परिणाम-काले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्म्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः । २ । ८ । १९६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।

"कालधर्म्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः" ॥)

कालनिर्य्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्य्यासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ।) स्वनामख्यातराक्षसः । स च लङ्कायते रावणस्य मातुलः । यथा,—

"कालनेमिं दुराधर्षं रक्षःपरमदुर्जयम् ।
चतुरास्यं चतुर्हस्तमरुनेत्रं भयावहम्" ॥
इति गोः रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—श्रीभागवते ।

"आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स वरुध्यत" ॥
स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ॥ (कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञकासुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता । हनूमान् । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानं असुरं हतवान् । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।

"कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः" ।
कालनेमिं स्वनामख्यातरावणमातुलं हतवानिति व्युत्पत्त्या हनूमान् ॥)

कालनेमी, [न्] पुं, (कालस्येव नेमिरस्यस्य श्रीह्या-देराकृतिगणत्वात् इनिः ।) कालनेमिः । इति द्विरूपकोषः ॥

कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालपर्णः, पुं, (कालं कृष्णं पर्णं पत्रं यस्य ।) तगर-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालकं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धार-यतीति । काल + पाल + ण्वुल् ।) कङ्गुयन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कालपुरुषः पुं, (कालः कालचक्रं पुरुष इव ।) यम-सहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा

"किन्त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्थवस्य
गच्छेत् कदाचिदपि दर्शनमेव पारम्" ॥
कालपुरुषः स चास्या नाम यस्यासौ तस्य ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥*॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिद्वादशराशिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—

"शीर्षमुखबाहुहृदयोदरराशिकटिवस्तिगुह्यसंज्ञ-कानि । ऊरुजानुकजङ्घेचरणाविति च राशयो-ऽजाद्याः" ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभा-शुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिराशिद्वेक्काणघटितपुरु-षाकारः । यथा, "कं टङ्कश्चेतनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते करठांशुकबाऽपार्श्वहृदयक्रो-ड़ानिनाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणा-वूरूततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री ह्युभयत्र वाममुदितै-र्द्वेक्काणभागैरिधा" ॥ इति "कालनरस्याङ्गे सद-सद्ग्रहयोगतः । पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत्" ॥ इति बृहज्जातकम् ।

कालपृष्ठं, क्ली, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । धनुर्म्लेच्छम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपृष्ठः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं पृष्ठं पृष्ठभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपेषी, स्त्री, (पिष्यतेऽसौ । पिष् + कर्म्मणि घञ् । पेषः । कालः पेषः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) श्याम-लता । इति रत्नमाला ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा ॥ "कालपेषी महाश्यामा सुमद्रोत्पलशारिवा । दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा" ॥)

कालप्रभातं, क्ली, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शर-दृतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभाण्डे कृष्णप्रभाण्डे अण्डति उच्छ्रयति । अण्डि + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरितिशेषः । काल + मन + कर्म्मणि घञ् ।) कृष्णार्ज्जकः । इति रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ॥ सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अः ॥

"सुरसा-श्वेतसुरसा-फणिज्झकार्ज्जक-भूस्तृण-सुग-न्धक-सुमुख-कालमाल-कासमर्द-बबुक-खरपुष्पा-विड्ङ्ग-कट्फल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणे ॥)

कालमुष्ककः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रका-शते । कै + कः ।) घण्टापारलिवृक्षः । इति रत्न-माला ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् ।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे कुच-चित्तारनामकौषधे ॥)

कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमेण्ढिका, स्त्री, (कालः मिण्ढते कालोऽयमिति कथ्यते जनैरिति शेषः । मिण्ढ + कर्म्मणि घञ् गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष्) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिषति स्पर्द्धते स्वकायेन । मिष + अण् । गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थेकन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णचित्रता । इत्यमरः २ । ४ । १०६ ॥ अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चित्रश्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुघण्टिका ।
मसूरविदला कोलकैषिकाकालमेषिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष् ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
अग्निलेखाकृष्णफला सोमा पूतिफलीति च" ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-स्साम्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा ब्रह्मैकदिने चतु-र्द्दशमन्वन्तराधिकारावसाने सृष्टिसंहारहेतुभूता रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः संहारः । मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्यावागीशः ॥ भीम-रथी । इति हारावली ॥ दुर्गायाः शक्तिविशेषः । यथा,—

"सा दुर्गा शक्तिभिः सार्द्धं काशीं रक्षति सर्व्वतः ।
ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" ॥
इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—

"दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" ।
इत्यागमवचनात् ।
क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।

"रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ॥
प्रणवाद्यं तथा चान्तं रात्रौ कालं विवर्जयेत्" ॥)

कालरुद्रः, पुं, (कालः कालरूपः सर्व्वसंहारको रुद्रः ।) कालाग्निरुद्रः । यथा, देवीपुराणे,—

"येषु नः कालरुद्रस्य नागास्त्रीशूलसङ्गता ।
विचित्रहर्म्म्यविन्यासा कृतास्ते मेरुपृष्ठतः ।
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता" ॥

कालवलयं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं वलयम् ।) विड्-लवणम् । इति रत्नमाला ॥

("न कालवलये गन्धः सौवर्च्चलगुणाश्च ते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

कालवौहं, क्ली, (कालं कृष्णं वौहं आयसमित्यर्थः ।) कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृष्णायसम् २ रुक्मम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्न-माला । (कालायसशब्दोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कालवलनं, क्ली, (कलयति उपभुनक्ति विषयं । कल + णिच् + अच् । काल्यते प्रेर्य्यतेऽसौ कालेन वा णिच् कर्म्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वलनं आव-रणम् । वल संवरणे + करणे ल्युट् ।) वर्म्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कायवलनमिति साधुपाठः ॥

कालवृन्तः, पुं, (कालं वृन्तं यस्य ।) कुलत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हकालवि-शेषः । सा तु रव्यादिवारे कालस्य प्रहरोक्तस्तद्-यामार्द्धरूपवेला । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामार्द्धं नक्तं षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामार्द्धं

नक्तं चतुर्थयामार्द्धम्। कुजे दिवा षष्ठयामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्। बुधे दिवा तृतीय यामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्द्धं नक्तं पञ्चमयामार्द्धम्। शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्द्धं नक्तं तृतीययामार्द्धम्। शनौ दिवा प्रथमाष्टमयामार्द्धं नक्तं तदेव। इति दीपिका॥

कालशाकं, क्ली, (कालं क्षणं शाकम्।) खनामख्यातशाकम्। करचा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। नाडिकम् २ आढ्यशाकम् ३ कालकम् ४। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। रुचिवायुबलकारित्वम्। कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम्। मेथित्वम्। हिमत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तिक्तपूतिका। कुलत्थशाकं इति केचित्। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अध्याये।

"वर्षाभ्वौ कालशाकञ्च सक्षारं कटुतिक्तकम्।
दीपनं भेदनं हन्ति गरश्लेष्मकफानिलान्"॥)

कालश्यालिः, पुं, (कालः क्षण्याः श्यालिः उत्क्षष्टधान्यविशेषः।) क्षण्याश्यालिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कालश्येयं, क्ली, (कलश्यां भवम्। कलश्री + ढक्।) कालसेयम्। घोलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः।) चिरकालावस्थानम्। इति मिताक्षरा॥ यथा।

"न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः"।
इति याज्ञवल्क्यः॥

कालसर्पः, पुं, (कालः क्षण्याः सर्पः।) क्षण्यासर्पः। तत्पर्य्यायः। अजगर्द्धः २ महाविषः ३। इति चिकित्सितशेषः॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये।

"स दष्टः कालसर्पेण स दग्धो मत्त्युना स्फुटम्।
स मुक्तस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः"॥)

कालसारं, क्ली, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) पीतचन्दनम्। इति भावप्रकाशः॥ (कालीयकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) खनामख्यातहरिणः। तत्पर्य्यायः। क्षणसारः २। इति शब्दरत्नावली॥

कालसूत्रं, क्ली, (कालस्य यमस्य बन्धनहेतुकायाः सूत्रमिव।) नरकविशेषः। इत्यमरः। १। ८। २॥ तत्तु कुलालचक्रसूत्रच्छेदनरूपम्। इति मनुः॥ (यथा मार्कण्डेये १४। ८९।

"कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः।
प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कदमेष्यति"॥)

कालसेयं, क्ली, (कलश्यां भवम्। कलश्री + ढक्।) घोलम्। इत्यमरः। २। ९। ५३॥

कालस्कन्धः, पुं, (कालः क्षण्याः स्कन्धो यस्य।) तमालवृक्षः। तिन्दुकवृक्षः। शीवकद्रुमः। इति मेदिनी॥ दुग्धखदिरः। उदुम्बरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये कालसादिवर्गे॥

"कालसारार्जकर्णखदिरकदंरकालस्कन्धकसुकभूर्जमेषशृङ्ग्यादिश्च"॥)

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्यस्य अर्शं आदिभ्य अच् टाप् च। अच वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न ङीष्। अर्शं आद्यजन्तात् न ङीष् इत्यर्थः।) नीलिनी। क्षणाचिरुता। क्षणाजीरकः। इत्यमरः। २। ४। ९४॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी॥ कुलिकवृक्षः। कालियाकड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ अश्वगन्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटलावृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (दक्षकन्याविशेषः। सा तु कश्यपपत्नी। यथा महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि ६५। १२।

"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा"॥)

कालागुरु, क्ली, (कालं क्षणं अगुरु।) क्षणागुरु। इत्यमरः। २। ६। १२०॥ (यथा रघुः ४। ८१।

"चक्रमे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"॥
क्षणागुरुशब्देऽस्य पर्य्यायः गुणाश्चज्ञेयाः॥)

कालाग्निः, पुं, (कालः सर्व्वसंहारकः अग्निः। प्रलयाग्निः। यथा महाभारते १। ५४। २५।

"ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम्।
नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन"॥
तदधिष्ठातृरुद्रदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षोऽपि कालाग्निनाम्नाख्यायते।) पञ्चमुखरुद्राक्षः। यथा स्कान्दे।

"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कालाग्निरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अग्निः सम्वर्त्तकाग्निरित्यर्थः। तस्याधिष्ठाता रुद्रः। कालाग्निरिव रुद्रो वा।) संहारकारिरुद्रः। यथा। कालाग्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्न्यायां रुद्रोपस्थानम्॥ * ॥ तद्विवरणं यथा,—

शुक्र उवाच।

"भगवंस्तव वाक्यानां न तृप्तिर्भवते मम।
कालाग्निपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः"।

भगवानुवाच।

"न हि पार्थिवदीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव!।
भोगाढ्यादकरा नृणां तथा पातालवासिषु॥
येषु नः कालरुद्रस्य नानास्निग्धतसंकुला।
विचित्रहर्म्यविन्यासा कृतस्ते मेरुपृष्ठतः॥
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता।
सा पराशिवभावेन परमापददायिका॥
तस्या यदुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां त्वयं करम्।
तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम्॥
कालाग्नियसनं लक्षं योजनानां प्रमाणतः।
अर्द्धोच्छ्रयतस्तस्य पादाः पादेन वासव!॥
सिंहरूपा महाघोरा महानका महाबलाः।
कालाग्निरुद्ररूपो यो बहुरूपसमाहवः॥
अनन्तपद्मरूपस्य धातारः कारणेश्वरः।
दारुणाग्निश्च रुद्रस्य यमहन्ता क्षमान्तकः॥
लोहितः क्रूरतेजात्मा घनो दहिर्वनाहकः।

कालानु

विद्युतश्चलशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यदृक्॥
सर्व्वज्ञो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीप्तिसुप्रभः।
एते रुद्रा महात्मानः कालिकाशक्तिसंहिताः॥
संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम्।
कालाग्निभुवनग्रासोऽयं बज्रकोटिभिरावृतः॥
तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिमुवर्त्तुलम्।
देवगन्धर्व्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः॥
पूर्व्वोत्तरपरा पश्चिर्याम्योत्तरस्थिता परा।
अनलानिलपरा च नैर्ऋतीशानगापरा॥
एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्तु शोभने।
पङ्क्त्याकारैः पुरैः सर्व्वं कटकं तस्य संस्थितम्॥
समन्ताद्वेष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः।
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यैः प्राकारैः सर्व्वतोऽन्वितम्॥
कालाग्निनरकान्ते तु पुरं कालस्य संस्थितम्।
पञ्चाशल्लक्षविस्तारं समन्तात् परिवर्त्तुलम्॥
जाम्बूनदमयैर्हेमैः खचितं रत्नधातुभिः॥
प्रमदाजनसंजुष्टं नानावर्णसमाहृतम्॥
कामोन्मत्तप्रमत्तञ्च तद्भाति जनसंकुलम्।
कालस्य भुवनं दिव्यं दृक्ताकारं मनोहरम्॥
वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायुतमुच्छ्रितम्।
प्राकारावहिरुद्भान्ते अन्तरं योजनायुतम्॥
अग्निज्वालेश्च निबिडैर्भयदैः किंशुकप्रभैः।
हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा॥
अत ऊर्द्धं प्रजज्वाल वातोद्भूताग्निभास्वरा।
वीचितरङ्गकल्लोलज्वालामालाकुलाम्बरा॥
प्रवृत्तास्ताः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः।
अष्टानवतिलक्षाणि ज्वाला ऊर्द्धन्ततः शिखा॥
वज्रभूता सदा तत्रा तस्य तेजोनियामिका।
चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता॥
तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोट्यश्चत्वारि वासव!।
एवं कालाग्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्त्तितं मया॥
श्रवणात् सर्व्वपापानि शाम्यन्ति कालजान्यपि"॥
इत्याद्ये देवीपुराणे कालाग्निरुद्रपुरकथनम्॥
(क्षणायजुर्व्वेदगतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।

"कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुवालक्षुरिमन्त्रिका"॥
वटिकौषधविशेषः। यथा,—

"सूतकान्ताभ्रलौहानां भस्ममात्तिकगन्धकम्।
भूधरास्थे पुटे पश्चाद्दिनैकं तद्विपाचयेत्॥
दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत्।
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्"॥

कालाग्निरुद्रोरसः॥

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे॥*॥)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अञ्च्यतेऽनया। अनज् + करणे ल्युट् + ङीप्। काली अञ्जनी ततः एंवद्भावः।) क्षुपविशेषः। कालिकाञ्जसिकिनी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। अञ्जनी २ रेचनी ३ शिलाञ्जनी ४ नीलाञ्जनी ५ क्षणाभा ६ काली ७ क्षणाञ्जनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। अमेध्यत्वम्। कृमिशोधनत्वम्। अपानावर्त्तशमनत्वम्। जाठरामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कालानुनादी, [न्] पुं, (कल एव कालः अव्यक्तमधर-

ध्वनिः । तं अनुनदतीति । अनु + नद् + णिनिः ।) रोलम्बः । भ्रमरः । कलविङ्कः । चटा इति भाषा । कपिञ्जलः । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥

कालानुशारिवा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनुकृता शारिवा ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति भाषा । श्वेतलोजटा । इति रत्नमाला । श्वीउलीक्षोप् इति भाषा ॥ (तगरशब्दे ऽस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

कालानुसारकं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरति गन्धेन । अनु + सृ + गवुल् ।) तगरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरतीति । काल + अनु + सृ + इञ् ।) शैलेयम् । शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कालानुसार्य्यं, क्ली, (कालेन मृगमदेनानुसिध्यते । अनु + सृ गतौ + "ऋहलोर्ण्यत्" ।३ । १ ।१२४ । इति ण्यत् ।) शैलेयम् । शैलज इति भाषा । कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ ग्रिंग्रपाहृक्षः । इति मेदिनी । ग्रिंग्रु इति भाषा ॥ तगरम् । इति भावप्रकाशः ॥

कालानुसार्य्यकं, क्ली, (कालानुसार्य्य + कप् ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरे दंशनादन्यस्मिन् काले विषं विक्रतिकारि यस्य ।) मूषिकादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालापः, पुं, (कालः मृत्युराप्यते यस्मात् । काल + आप् + अपादाने घञ् ।) सर्पभोगः । राक्षसः । इति धरणी ॥ (कलापं स्वनामख्यातं व्याकरणं वेत्तीति । अण् ।) कलापव्याकरणवेत्तरि त्रि । (ऋषिविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
मुनयो धर्म्मविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः" ॥)

कालायसं, क्ली, (कालश्च तत् अयश्चेति । "अनोभ्रायः सरसां जातिसंज्ञयोः" । ५ । ४ । ९४ । इति टच् ।) लौहम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९८ । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ४९ । ३२ ।
"ददर्श वीक्षमाणश्च परिघं तोरणाश्रयम् ।
तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्" ॥
अस्य पर्य्यायो यथा,—
"लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी" ।
अस्य सप्तदोषा यथा,—
"गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता ।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालिकं, क्ली, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्यास्य इति ठन् ।) कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्यायः । कालेयम् २ कालायकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काले भवम् । ठञ् । कालेन निर्वृत्तं ठक् वा ।) सामयिके त्रि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
"दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्" ॥)

कालिकः, पुं, (काले वर्षाकाले चरति ठञ् । के जले अलति पर्य्याप्नोति । अल् + वाऽलकात् इकन् वा ।) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्यास्याः इनिठनाविति ठन् । यद्वा, काल + जानपदात् ङीष् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च । घटिकाभेदः । काली । तन्नामकारणं यथा ।
"सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामायांप्रतुष्टुवुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्तरैः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्व्वधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी कृशादपि ॥
कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
उग्रादपि भयात्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका ॥
एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्त्रमेव च ।
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका ।
पृच्छतुं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ ! ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
चतुर्भुजां कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमादामेन बिभ्रतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालाधरां श्रीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः ॥
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रक्ताक्षी उग्रा भीमा तथैव च ॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्" ॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
कार्ष्ण्यम् । दक्षिकपक्षदक्षः । क्रमदेयवस्तुमूल्यम् । धूसरी । नवमेघः । पटोलशाखा । रोमाली ॥ मांसी । काकी । शिवा । मेघावलिः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ११ । १५ ।
"ताडका चक्रकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी" ॥)
स्वर्णदोषः । इति जटाधरः ॥ क्षीरकीटः । इति हारावली ॥ मसी । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रतिमासीया वृद्धिः । यथा,—
"प्रतिमासं खवति या वृद्धिः सा कालिका मता" ।
इति विवादार्णवसेतौ नारदः ॥ सुरा । इति हेमचन्द्रः ॥ कुष्माण्डिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हिमाचलभवा चिञ्चिरा हरीतकी । सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (नदीविशेषः । यथा महाभारते ३ । ८४ । १४६ ।
"कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्याश्चरणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपषितो विद्वान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥)

कालिकाव्रतं, क्ली, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं विहितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ! ।
किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरेव च ॥
कस्माद्भूतमिदं भूतं मर्त्यैः केन प्रकाशितम् ।
त्वत्तस्तत् श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व्वं ब्रूहि केशव !" ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
"पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्म्मसंहितम् ।
तत्सर्व्वं शृणु राजेन्द्र ! कालिकाव्रतमुत्तमम् ॥
स्वर्गे पुरन्दरश्चासीत्तस्यैव राजसद्मनि ।
यद्वृत्तान्तमभूत्तत्र तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ॥
सभायां संस्थितो राजा नृत्यासक्तो हि नित्यशः ।
दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः ॥
अत्यामोदं समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरमुक्तदा ।
पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं गृहीतवान् ॥
घ्रात्वा राजा तदा पुष्पं प्रदत्तं तद्विजातये ।
लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा ॥
क्रोधेन महताविष्टः ग्रसितुं कामसमन्वितः ।
क्षणं विमृश्य चेन्द्राय शापो दत्तः सुदारुणः ॥
व्याधालयेषु मार्ज्जारो द्वादशाब्दं भविष्यसि ।
तेन कर्म्मविपाकेन मदयुक्तो विचेतनः ॥
प्राप्तमार्ज्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमाश्रितः ।
पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्व्वाधिकारिणी ॥
ततो व्याधगृहे राजा मार्ज्जारीभूय तिष्ठति ।
ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा ॥
शची तु चिन्तायामास अन्नपानं विहाय सा ।
उपवासं समाचर्य्य मासमेकन्तु तिष्ठति ॥
ततो देवगणाः सर्व्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।
गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विलोक्य च ॥
विस्मृत्य चामराः सर्व्वे शचीं वाक्यमुदाहरन् ।
शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ॥
मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते ! ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्वरं वद पण्डिते ॥
तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिरभाषत ।
यूयमेव जगन्नाथाः सृष्टिस्थित्यन्तकारकाः ॥
क्व गतो मम भर्त्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् ।
परिचिन्त्यामराः सर्व्वे ध्यानमास्थाय संस्थिताः ॥
मार्ज्जाररूपमास्थाय स्थीयते चान्यजाश्रये ।
तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥
उवाच कुशलं प्रश्नं राजार्थं किं करोम्यहम् ।
पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् कुरुष्वं सुधाशनाः ॥
प्रत्यूचुरामराः सर्व्वे याहि त्वं द्विजसन्निधिम् ।
संभाष्य मधुरं प्रश्नं द्विजसेवां समाचर ।
द्विजगेहं समागत्य द्विजसेवापराऽभवत् ॥

स तस्याः प्रियकार्य्येण सन्तुष्टो द्विजसत्तमः।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायणः।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः॥
सर्व्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविवर्ज्जितः।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो दक्षोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ द्विजसत्तमः।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या शुचि! त्वं चातिदुर्ल्लभे।
किं वा त्वदीप्सितं देवि! सत्यं वद पतिव्रते"॥
शुच्युवाच।
"पापं यज्ज्ञानतो भर्त्रा समस्तं कर्म्मणा कृतम्।
तत् क्षमस्व महाभाग! रक्षस्व सुरपालकम्॥
वासवस्तव शापेन मार्ज्जारत्वमुपागतः।
इन्द्रो व्याधगृहे देव! विद्यते हि न संशयः।
पुरन्दरस्य शापान्तः केनोपायेन सिध्यति"॥
ब्राह्मण उवाच।
"शुचि! त्वं पतिभक्तासि महाक्यमवधारय।
पतिव्रते! महाभागे! कालिकाव्रतमाचर॥
दारुणं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते।
कोपात् शापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु सुव्रते!"॥
शुच्युवाच।
"विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं द्विज!"॥
ब्राह्मण उवाच।
"अश्वत्थतरुमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसकः।
तस्यैव भवनं गच्छ शापान्मोक्षं च कारय॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता।
तस्याः कुलव्रतं कर्म्म तत्परा भव शोभने।
ततश्च प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम्॥
दृष्ट्वा व्याधः शुचीं देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम्।
आयान्तीयं शुची देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा।
तस्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा चागता बहिः।
ताञ्च दृष्ट्वा शुचीं देवीं सार्घ्यपाद्यादिकं ददौ॥
शुचि! त्वं राजभार्य्यासि कस्मादागमनं तव।
किं कार्य्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शुचीं प्रति॥
प्रत्युवाच शुची तान्तु भर्त्ता मे सुरपालकः।
स च ब्राह्मणशापेन मार्ज्जारत्वाभवद्द्रुतम्॥
क्व गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरायणम्।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीगृहम्॥
इत्युक्ता राजपत्न्या च दृष्टो मार्ज्जारकस्तदा।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शुक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम्॥
दृष्ट्वा मार्ज्जारतां प्राप्तं विललापाकुलेन्द्रिया।
विलपन्तीं शुचीं दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम्॥
पतिव्रते महाभागे! त्वमेव राजगेहिनी।
त्वं दुःखेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तत्र वै॥
किन्तु तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर।
अतिप्रत्यक्षरूपा सा अस्माकं कुलदेवता॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साकल्यमुपजायते"॥
शुच्युवाच।
"विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च।
ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम्॥
शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्॥
सकल्प्य विधिना पूर्ब्बममावास्यां व्रतं चरेत्।
समारभ्य शुचैकेन दिनेनं परिशोधयेत्॥
न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजक्रिया।
सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा॥
वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकस्य चाखिलम्।
द्विषट्कां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम्।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाहे मन्दवासरे॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्म्माय प्राङ्गणे।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा।
धूपैर्दीप्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा॥
पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम्।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रयत्न च॥
तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादिबलिं तथा।
महारण्ये प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम्॥
वैल्ववे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम्।
कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम्॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शुची हर्षमानसा।
गृहमागत्य सा तस्या वार्धिकं व्रतमाचरत्॥
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुक्तमैस्तथा।
कृत्वा चाम्रमयीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम्।
सिद्धान्नं पायसञ्चैव शर्करान्वितपिष्टकम्॥
अमृतायुतहावञ्च दीयते च प्रयत्नतः।
लुलापच्छागमेषादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम्॥
नानावाद्योद्यमैर्गीतैः प्रणिपत्य पुनः पुनः।
कृताञ्जलिपुटा लोलं भक्तिनम्रा चकार सा॥
तुष्टा प्राह महाकाली वरं वृणु शुभानने!।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभाषे च मुदान्विता॥
मत्यमुराखुभुक् भूतत्वन्मोक्षं कुरु चेश्वरि!।
वरं दत्त्वा हैमवती बभूवान्तर्हिता नृप!॥
द्वादशाब्दाच्च तत्शापान्मोचितो वत्सरे तदा।
मार्ज्जारूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम्॥
पुष्पवृष्टिश्च दुन्दुभ्या वाद्यं देवगणैः कृतम्।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शुक्रो निजालयम्॥
अनेनैव विधानेन या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम्।
सत्वरं कार्य्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः"॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता॥

कालिङ्गं, क्ली, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ। आ + लिगि + कर्म्मणि घञ्।) फलविशेषः। तरमुज् इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। कालिन्दकम् २ कृष्णबीजम् ३ फलवर्त्तुलम् ४। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहित्वम्। स्वादुपाकरसत्वम्। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। स्यन्दित्वम्। दृक्शुक्रपित्तनाशित्वम्। कफवातकारित्वञ्च। पक्वस्य तस्य गुणाः। पित्तरक्तविकारित्वम्। उष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। तत्पक्वगुणौ। रुधिरस्रावनत्वम्। तिक्तत्वञ्च। इति पथ्यापथ्यविवेकः॥

कालिङ्गः, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति। क + आलिगि + कर्म्मणि घञ्।) भूमिकर्कारुः। (कं जलमालिङ्गति। आ + लिगि + कर्म्मण्यण्।) हस्ती। (कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति अत्तीति वा।) सर्पः। इति मेदिनी॥ (कुत्सितं लिङ्गं अङ्गादिचिह्नं यस्येति कोः कादेशः।) लौहभेदः। अस्य लक्षणम्। "कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्दृढः सूक्ष्माङ्गको मतः"। इति सुखबोधः॥ (कलिङ्गे भवः। अण्। कलिङ्गदेशोद्भवः। यथा महाभारते ८। कर्णशल्यसंवादे ४५। १४।
"कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः।
कोसलाः काशयोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा"॥
कलिङ्गदेशस्य राजा। अण्। कलिङ्गराजः। यथा रघुः ४। ४०।
"प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्व्वतः"॥)

कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष्। स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ह्रस्वश्च।) त्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष्।) राजकर्कटी। इति मेदिनी॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा। यथा महाभारते १। ९५। २२।
"अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं कन्यां नामोपयेमे"॥)

कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः। संज्ञायां ह्रस्वः।) खनामख्यातकविः। तत्पर्य्यायः। रघुकारः २ मेधारुद्रः ३ कोटिजित् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स तु रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशाकुन्तलनलोदयछन्दोरत्नतिलकादिग्रन्थकर्त्ता विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नञ्च॥ (यदुक्तम्।
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य"॥)

कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन्।) कालिदासः। इति शब्दरत्नावली॥

कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यद्वा कालः पुरुषाकारः आकाशस्थो लुब्धकः संश्लिष्टत्वेन अस्त्यस्याः।) आर्द्रागन्धत्वम्। इतिहेमचन्द्रः॥

कालिन्दकं, क्ली, (कालिं जलराशिं ददातीति। दा + कः। स्वार्थे कन्।) कालिङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दाख्यपर्व्वते तत्सन्निहितदेशे वा जाता। कलिन्दात् निःसृता वा "तत्र भवः"। ४।३।५३। इति अण् ततो ङीप्।) यमुना नदी। इत्यमरः। १। १०। ३२॥ (यथा रघुः १५। २८।
"उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरवभूषणः।
निर्म्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः"॥)
रक्तचित्रवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कालिन्दीकर्षकः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः। कृष् + कर्त्तरि ण्वुल्। कालिन्द्याः कर्षको वा।) बलदेवः। इति हलायुधः॥

(कालिन्दीसङ्गमकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता। तद्यथा.—
"रामस्तु यमुनामाह जातुमिच्छे महानदि !।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे॥
सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भास्वतीं परिभूय सा।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता॥
ततश्चुक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः।
मुमुचुः पुण्यकोषैश्च पुण्यरेणवरणं जलम्॥
स हलेनानताग्रेण कुले गृह्य महानदीम्।
चकर्ष यमुनां रामो युत्थितां वनितामिव॥
सा विह्वलजलस्रोता स्रुदत्प्रस्खलितस्रजा।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी स्रुदितैस्तोयताड़ितैः।
फेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी॥
तरङ्गविषमापीड़ा चक्रवाकोन्मुखस्तनी।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा॥
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशशौमोक्षितांबरा।
तीरजोद्भूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी॥
लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता, सागरङ्गमा।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती॥
दृश्यते सा स्म वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी।
उन्मार्गा गीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी।
रोरूयमाणैव खगैरन्विता तोयवासिभिः॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम्।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत्॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते॥
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया धृता।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्नेया वेगगर्व्विताः।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याप्तगामिनीम्॥
प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां शरणप्रदम् !।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम !॥
कर्षणायुधशस्त्रास्त्रि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम्॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्धा तवैषा लाङ्गलायुध !।
मार्गमादिश्यमिच्छामि न गच्छामि महाभुज !"॥)

कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति। भिद्+कर्त्तरि ल्युः। कालिन्द्या भेदनो वा।) बलदेवः। इत्यमरः। १।१।२५॥ ("कालिन्दीभेदनो हलीति" पुराणम्॥)

कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति। सू+क्विप्। कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः। कालिन्दीं सूते सूतवती वा) सूर्य्यपत्नी। यमुनामाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः।) यमः। इति हेमचन्द्रः॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः। काल+'अ-नयदकुण्डगोलस्थलभाजनागकाजनीलेत्यादिना"। ४।१।४२। ङीष्।) श्यामतनुराजपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कालः शिवः। तस्य पत्नीति ङीष्।) कालिका। अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी। यथा, "ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम्।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ८७। ५॥*॥ अन्यच्च।
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता।
तस्यास्तन्तं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव !॥
समाप्तिसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः।
वह्निखराग्निविन्दुसहितो मादिरेव च॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम्।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमनाः शृणु॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे॥
वामे चर्म्म च पाशञ्च ऊर्द्धाधो भावतः पुनः।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मवराम्बरा॥
छिन्नाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा।
लोलजिह्वा निमग्नाक्षनयना नादभैरवा॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना।
एषा ताराख्या देवी त्वामुण्डेति च कथ्यते॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधात्रिका॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते"।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः।
क्षीरकीटः। मातृभेदः। उमा। नवमेघसमूहः। परीवादः। इति हेमचन्द्रः॥ कालाञ्जनी। तुवरी। चित्रत्। रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निशिखाभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि १। २। ४।
"कालीकराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा"॥
वृश्चिककालीवृक्षः। इति रत्नमाला। (कालिया विकाटी इति भाषा॥ लता। यथा वैद्यके।
"सप्तपर्णस्तथा काली गुडुची पिचुमर्दकम्"॥*॥
भीमसेनस्य पत्नीभेदः। यथा, भागवते ९। २२। ३१।
"युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः।
भीमसेनात् हिडिम्बायां, काल्यां सर्व्वगतस्ततः"॥
मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम्। कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम्।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्धाधपाणिकाम्॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्चिताम्॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम्॥
शवानां करसंघातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम्।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम्॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम्॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम्।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम्॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्"॥
इति तन्त्रसारधृतकालतन्त्रम्॥
(कालशक्त्या सर्व्वमिदं जगत् परिचाल्यते सैव काली प्रकीर्त्तिता यद्वा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव विलापयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्वादेरुत्पत्तिलयादीनामाधारभूता। कलिहलि कामधेनुरिति कलधातुः बहुर्थबोधिनी स्वरूपतः ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्विचित्रनिर्म्माणसमर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति संज्ञया प्रकीर्त्यते। एतत् प्रबोधनाय समासतः कतिपयवचनान्युद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि। तथाहि ज्ञानसङ्कलिनीतन्त्रे। भागवते च।
"सा माया पालिनीशक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी।
सा वा एतस्य संस्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका॥
माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्म्ममे विभुः"।
एषैव पारमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्ब्बलाधिकारिणामुपासनासौकर्य्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामातारादिविविधनामरूपैः कल्पिता॥
यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता"।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति"॥
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृतदेव्याः स्तुतौ। ८५। १२, १४। तथा च महानिर्व्वाणोक्ते ४र्थ उल्लासे। देवीं प्रति सदाशिववोक्तिः।
"त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः।
महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत्॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्व्वकारणकारणम्।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा॥
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम्।
कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा॥
कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते॥
ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः।
स्वरूपं तव यज्ज्ञानमवाङ्मनसगोचरम्॥
मनसोधारणार्थाय क्षीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते॥
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना"॥
तस्या अरूपाया महाकाल्याः कथमेव रूप-

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्व्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
"उपासकानां कार्य्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देव्याः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्व्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
स्थितायाः प्राणयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अस्तत्वात् ललाटेऽस्याः अग्निचिह्नं निरूपितम् ॥
अग्निसूर्य्याभिभिर्नित्यै रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्प्रसूयति यत्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्" ॥
तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५म उल्लासे ।
"मेघाङ्गीं अग्निशैखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं बिभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विलसद्रक्तारविन्द स्थिताम् ॥
मेघाङ्गीमिति वर्णेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्यानालम्बनतया ज्ञापकत्वमिति यावत् ॥
अग्निशैखरेत्युक्त्या, अग्नी चन्द्रः जीवसमष्टिः सर्व्वजीवबीजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्द्ध-देशे इति निर्देशात् समस्तजड़शक्तिभ्यः एथक् कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—
"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्य्यते जगत्" ॥
अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च स्थानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थक्यं दृश्यते तत्तु केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोधनायैव स्वरूपतः अग्नेर्दाहिकाशक्तिवत् सर्व्वत्रैव शास्त्रतद्विदुषोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयनमित्युक्त्या सर्व्वज्योतिःपदार्थानां प्रधानभूतासोम-सूर्य्याग्नयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व्व-प्रकाशकानां सूर्य्यादीनां सैवान्तर्यामितयाधिष्ठात्री देवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥
रक्ताम्बरं बिभ्रतीं इति रक्तिकरणार्थं सैव परमात्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-शक्तिमिति भावः बिभ्रतीं धारयीं । पाणिभ्यामभयं वरञ्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशलार्थञ्च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पितं रक्ताम्बरविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भवाया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचायातनतः स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजड़भावो लक्ष्यते परं सर्व्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढ़तात्पर्य्यार्थः प्रतिफलत्येव विज्ञानद्विरेव तत्सर्व्वतोज्ञातुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं स्वकपोल-कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञान-प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिश्चितं किञ्च प्रकृति-पुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वरत्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।
"प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादि" । भूरिभूरि प्रमाणानि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा स्माभिस्तान्युद्धृतानि ॥)
कालीकः, पुं, (के जले अलति पर्य्याप्नोति प्रभवतीत्यर्थः । अल + इकन् पृषोदरादित्वात् दीर्घः । यद्वा के जले + अलीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्त-मूर्त्तिरिव।) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽत्र । चिञ् + बाहुलकात् अधिकरणे ङः । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥
कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः यमत्वशक्तेर्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् । यद्वा, कालीं इतः प्राप्तः सन् बलिदानाय आत्मानं नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥
कालीयं, क्ली, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने भवं वा "दृड्वाक्ष्णः" । ४ । २ । ११४ । इति छः ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यव-हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे एकादशग्रह-तिकप्रसारणीतैले । "कालीयोत्पलपद्मकाक्ष्य-निशेत्यादि" ॥)
कालीयकं, क्ली, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।
"चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः" ॥)
तत्पर्य्यायः । जायकं २ कालानुसार्य्यं ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ । जायकम् ४ । इति टीकासर्व्वस्वम् ॥ कालेयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति भरतधृतव्याड़ि ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पीत-चन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्यायः । कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यथा तत्रैव, "सालसारा-जकार्ष्णखदिरकदरकालस्कन्धस्रुकभूर्जमेष वृक्षौ इति निम्नचन्दनकुचन्दनग्निशिखा शिरीषासनधवार्ज्जु-नतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरुषि कालीय-कस्त्रेति" ॥ इति सुश्रुते । सूत्रस्थाने । ३८ अध्यायः ॥)
कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्यापर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यचा ॥
सैवकालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कालेयं, क्ली, (कं सुखं आलेयं आदेयं यस्मात् ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इति व्याड़ि-रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमारे ७ । ९ ।
"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥
कालेये रक्तधारिण्यै 'हितं इति ठक् ।) काल-खण्डनम् । यक्ष्मत् इति यावत् । इति मेदिनी ॥
कालेयः, पुं, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।
"कालायाःप्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः ॥
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुश्चथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः" ॥)
कालेयकं, क्ली, (कालेय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् । कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमर-टीका ॥ ("मधुकरकुलकरुणकालीलतकालेयक-कुसुमकुड्मलेषु" । इति कादम्बरी ॥)
कालेयकः, पुं, (कालेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः २ । ४ । १०१ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्यायः । "कालेयकागुरुतिल-पर्णी कुष्ठहरिद्रेति" ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव-रणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल + ढक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अन्योन्य-कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राज-निर्घण्टः ॥
काल्यः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । "तत्र भवः" ४ । ३ । ५३ । इति यञ् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्व्वूरः २ द्राविड़कः ३ द्राविड़भूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
काल्यकः,पुं,(कल्पे विधौ भवः। "तत्र भवः"। ४।३।५३। इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्व्वूरकः। इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद इति भाषा ॥
काल्पनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।) कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । "रसः खाद्यते इति काल्पनिकं भेदमुरीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः" । इति साहित्यदर्पणम् ॥
काल्यं, क्ली, (कलयति चेष्टाम् । अन्नादयश्चेति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।
"तर्पितः सर्व्वकामैस्त्वं सः काल्ये साधयिष्यसि" ॥)
काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् । स्वार्थे कन् ।) काल्यकः । इति शब्दरत्नावली ॥
काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालादयत् । टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । उपसर्य्या २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७० ॥ ("उपसर्य्या काल्या प्रजने" । इति वाचिनिः । ३ । १ । १०४ ॥)
कावचिकं, क्ली, (कवचिनां समूहः । "ठञ् कव-चिनश्च" । ४ । २ । ३१ । इति ठञ् ।) वर्म्मभृतां

गणः । कवचधारियोद्धृसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

कावारं, क्ली, (कं जलं आवृणोतीति । आ + वृ + अण् ।) गैवलः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष् ।) वृणादिच्छन्नम् । तत्पर्य्यायः । जङ्गमकुटी २ भ्रमत्कुटी ३ । इति चिकाण्डशेषः ॥

काशकः, पुं, (कुत्सितः शक इव ईषत् शक इव वा । कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तकपक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कावेरं, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं यस्य । ज्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ङीप् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

"ततो गच्छेत कावेरीं दृतामश्वरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्" ॥

इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुसन्निकटस्था । इति रघुः ॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा । इति मेदिनी ॥

काव्यं, क्ली, (कवेरिदं कर्म्म भावो वा । ष्यञ् ।) ग्रन्थः । इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—

"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" ॥

एषां प्रत्येकं लक्षणानि लिख्यन्ते । तत्रादौ वाक्यलक्षणं यथा,—

"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" ॥

रसलक्षणं यथा,—

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" ॥

दोषलक्षणं यथा,—

रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्" ॥

गुणलक्षणं यथा,—

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः ॥
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽङ्गदारास्तेऽङ्गदादिवत्" ॥

रीतिलक्षणं यथा,—

"पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा" ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः" । द्वितीयस्य लक्षणम् ।

"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्ये तु मध्यकम्" ॥

तृतीयस्य लक्षणम् ।

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।
इति काव्यप्रकाशः ॥

"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि" ॥

काव्यः, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः । यञ् इति केचित् ।) शुक्राचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ७६ । ६ ।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरहित्येन याज्यत्वे काव्यं तूशनसं परे" ॥
तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्बलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकावस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।) चन्द्ररेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काव्या, स्त्री, (कवर्णने स्तुतिगाने च । वाऽलकादित्वात् ण्यत् । टाप् च । पूतनाया हि वाक्विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा ताभ्यो शिशूनाकृष्य गाढ़कारितया तथात्वं बोध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश्च ऋ ड द्युतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ अचकाश्चत् । ड काश्चते चन्द्रः । दन्त्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

काश्च य ड ऋ ड द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) य ड काश्यते । उ काश्यित्वा काश्चा । ऋ अचकाश्चत् । इति दुर्गादासः ॥

काश्मः, पुं क्ली, (काश्यते दीप्यते श्वेभते इति यावत् । काश्च ड दीप्तौ + पचाद्यच् ।) वृणभेदः । केश्या इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।

"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काश्यचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तत्क्रियम्" ॥)

तत्पर्य्यायः ॥ इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काश्मी । ५ । इति मुकुटादयः ॥ काश्मा ६ । इति नयगानन्दः ॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ । इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षारिः १२ काकेक्षुः १३ इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सितपुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ लेखनः २० काण्डकाण्डकः २१ कच्छजकारकः २२ । अस्य गुणाः शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । दृष्टिबलशुक्रकारित्वम् । श्रमशोषकफापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डकण्डूयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"काश्मः काकेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा ।
इक्षालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥
काश्मः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाके हिमः सरः ।
मूत्रवृक्ताश्मदाहासृक्क्षयपित्तज्वरोगजित्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

काश्मः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन व्यश्यते व्याप्यतेऽच । क + अश + अधिकरणे घञ् ।) क्षतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातरोगविशेषः । काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कासः । कासृङ् कुशब्दे अन्तात् पचाद्यच् कासो दन्त्यान्तः । कश शब्दे इत्यस्मात् आन्तात् पचाद्यनि काशृस्तालव्यान्तश्च । शालूरकाश्मशब्दक्य इत्युभयभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात् ।

"वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ नाटके स्त्रियाम्" ।
इति तालव्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

"आशुकारी यतः काश्मः स एवातः प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काश्माः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शुष्ककर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिलः ।
ऊर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संरुजन् ॥
शिरः श्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽक्ष्यान्युत्क्षिपन्ति च ।
क्षिपन्निवाक्षिणी एष्ठमुरः पार्श्वे च पीड़यन् ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहच्छोमस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककाश्मश्च महावेगरुजा स्वनम् ।
सोऽङ्गमर्दी कफं शुष्कं छर्च्छान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत् ॥
पित्तात्तु पीतात्तिक्तता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्तात्तृड्वमनं दृष्ट्या वैसर्य्यं धूमको मदः ॥
प्रततं काश्मवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुक्शूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठे प्रलेपवदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मश्च प्रवर्द्धनम् ॥
युद्ध्यद्भैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरत्यबलम् ।
उरस्यन्तःस्थितो वायुः पित्ते चानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते काश्मं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतश्यावच्च शुष्कच्च ग्रथितं क्षथितं बहु ॥
छीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासदृष्ट्यावैस्वर्य्यकम्यवान् ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
कफाद्यैर्वमनं पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
छीयस्य साहसाच्छूलं श्यावष्ठकटीग्रहः ॥
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः ।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः काश्मं छीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च ॥
अकस्मादुद्यं प्रीतेच्छा बङ्गाग्नित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेक्षता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ।
इत्येवं क्षयजः काश्मः क्षीणानां देहनाशनः ॥
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ ।
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च पृथक्क्रमः ॥
मिश्रायाप्यास्तु ये सर्व्वे जरसः स्थविरस्य च ।

काश्यश्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
इति गारुडे काश्यरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काश्यस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाश्यस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
श्रस्यते वातकाश्येषु स्वादम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषण्णकं सिनुवारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-सदृशचतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपति इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्मांसात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान्" ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता किवाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता काश्यश्वासहिक्काजयप्रदा ।
यवागूर्दीपनी रुच्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा घृतभृष्टः स नागरः ।
वातकाश्यप्रशमनः पुष्टिकृन्मत्स्यस्य वा पुनः" ॥ * ॥

अथ पित्तकाश्यस्य चिकित्सा ।

"कण्टकारीयुगद्राक्षावासार्कचूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाश्यहरं परम्" ॥ * ॥

अथ कफकाश्यस्य चिकित्सा ।

"पिप्पलीकटफलं शुण्ठी पुष्करी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाश्यविनाशाय पिबेत् क्षारयुतं युतम्" ॥
पिप्पल्यादिद्राक्षाद्यः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाश्यस्य चिकित्सा ।

"इक्ष्वित्क्षुरालिकापद्मभृङ्गालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा पुष्करी घृतावरी ॥
द्विगुणा च त्वगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाश्यनिवृत्तये" ॥
इक्ष्वित्क्षुरालिका इक्ष्वभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । भृङ्गालं विश्वम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलम् चूर्णत्वात् । पुष्करी कर्कट-पुष्करी । त्वगाक्षीरी वंशलोचना । सा चैक्षोर्द्वि-गुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाश्यचिकित्सा । "चूर्णं काकु-भमिदं वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधु-घृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाश्यरक्तपित्तहरम्" ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ काश्यस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।

"ताम्यमानस्य काश्येन नासाखावे खरे जड़े ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं व्यहं च तस्यानु पयश्च सगुड़ं पिबेत् ॥
एष काश्यान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शूलैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिह पुन्नजीवकफलम् ॥

"बदरीदलमालिप्तं शिलाया घर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाश्यनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सक्षौद्रः सर्व्वकाश्यहा ।
कण्टकार्य्याः कषायस्य चूर्णं समधु काश्यहृत् ॥
लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमक्षेन समाप्य चूर्णं
रोगांनिमानाशु बलाग्निहन्ति ।
काश्यज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥
समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुनटीसैन्धवव्योषविड्भिमयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः काश्यश्वासहिक्कानिवारणः" ॥ * ॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काश्यघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥ * ॥
"कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्याः काश्या ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि यूयं क्षर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षौ यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्जादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
प्राणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम्" ॥
दाड़िमं दाड़िमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-वटिका ॥ * ॥
"समूलवल्कच्छदकण्टकार्य्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपाचे
विपच्य कुर्य्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुड़स्य ।
तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनेष लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काश्यं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशमुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥
पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः ।
भृगुहरीतकी ॥ * ॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुड़ूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च व्योषं धन्वयासकः ॥
भार्गी राम्ना सटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय गृहीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीश्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिकासश्वासानशेषतः" ॥
कण्टकार्य्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काश्यघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुड़ूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलादधे ।
प्रस्थसिद्धो घृताद्धातकाश्यनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्बदरामो महेश्वर ! ।
धूमपानं काश्यहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुडे १८४ अध्यायः ॥
"कृतकस्य फलं शृङ्गं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विड्भानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति काश्यं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जग्ध्वा काश्यं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काश्यकः, पुं, (काश्यते दीप्यते इति । काश् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काश्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या इति भाषा ॥

काश्यमर्द्दः, पुं, (काश्यं मृद्नाति उपशमयति नाश-यति वा । मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्दे ऽस्य गुणाः पर्य्या-यास्च ज्ञेयाः ॥)

काश्या, स्त्री, (काश्यते इति । काश् + अच् + टाप् ।) काश्यद्रव्यम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काश्यश्लेष्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता श्लेष्मलिः । कोः कादेशः ।) कुटश्लेष्मलिः । इति जटाधरः ॥

काश्निः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा हैः रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काश्निपतिं स्निग्धं सतां प्रियवादिनम् ।
सदृशं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काश्निनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि ।
यथा महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काश्यो ऽपरकाश्यः" ॥
मुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काश्निना संरुभीतो असन्नस्वा-

सत इन्द्र वक्षा" ॥ "काशिना मुखिना" इति माध्यम् ॥) सूर्य्ये पुं । इति जुमरव्याकरणम् ॥

काशिका, स्त्री, (काशि + स्वार्थे कन् टाप् । यद्वा काश्यते ज्ञानं भक्तानां इति । काश् + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) काशी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षणमुक्तं यथा शङ्कराचार्य्येण ।

"मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्य्या मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः" ॥ ० ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ॥)

काशिकाप्रियः, पुं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशिकायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

काशिराजः, पुं, (काश्याः राजा । "राजाहः सखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ इति टच् ।) वाराणसीराजः । तत्पर्य्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः ३ सुधोद्भवः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यदि च क्रमाख्येन तत्र बहवो राजान आसन् । तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधिकारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग इति मन्यामहे ॥ "अथ खलु भगवन्तममरवरमधिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अः ॥)

काशी, स्त्री, (काश्यते शिवत्रिशूलोपरि । काश्यते दीप्यते + अच् गौरादित्वात् ङीष् । काश् + इन् ङीप् वा । अथवा काश्यति प्रकाशयतीदं सर्व्वं या । काश् + णिच् अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) खनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्पर्य्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ । इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काशिः ६ । इत्यादिकोषः ॥ अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाश्मशानम् १२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"ततस्तदैकदेशेऽपि स्वैरं विहरता मया ।
स्वविग्रहात् स्वयं सृष्टा स्वशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाऊर्व्विकृतिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाच्च पुरुषेणैतत् क्षेत्रञ्चापि विनिर्म्मितम्" ॥

स्कन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमानीश्वरः परः ।
ताभ्याञ्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ।
पञ्चक्रोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्म्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।
तदा विश्वसृजीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्म्मितम् ॥
इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधानं यथा,—

सूत उवाच ।

"यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विघ्नं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् ढुण्ढिविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैवन्दिनी विधातव्या महापातकनाशिनी" ॥ * ॥
"ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
दिवसप्रायतनाच्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
क्षपां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रशुद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः ।
चिपिटेशं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः" ॥ * ॥
"अपरायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो गर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यक्षमि विशेषतः ।
दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये" ॥*॥
"अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणासङ्गपूर्व्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्नदीतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्नदीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।
पञ्चपूड्कदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्च्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
मौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥
समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते" ॥*॥
"अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
अग्नीश्वरकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्तत्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः" ॥ ० ॥
"अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्वसिद्धिका ।
गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् ।
सौभाग्यगौरीं संपूज्य ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥
ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितां पूजयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या विन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्दिष्टा देया वै मोदका मुदे" ॥ * ॥
"भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठीं वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठीं चण्डीयात्रा शुभावहा" ॥ ० ॥
"अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पद्म विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशमवप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्त्येश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतडागञ्च दृष्ट्वा वै कीकटेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेशस्त्वथ वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् ।

काशी

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ॥
द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो व्रजेत् ॥
त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वकाऽऽका ।
आशाविनायकश्चाथ रुद्रादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकामेशं ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डेश्वरौ दृष्ट्वौ भवानीशङ्करौ ततः ।
ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् ॥
लाङ्गलीशन्ततोऽभ्यर्च्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
परान्नेशमथो नत्वा परब्रह्मेश्वरं ततः ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य ततश्चाघोरेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्चास्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
विनायकान्ततः पश्चं विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य याचेयं यथावत् या मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भः क्षीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य्य त्र्यां वै मुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः"॥*
"संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः ।
कार्य्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
नभस्यपञ्चदश्याञ्च कुर्य्यात्स्नानं समर्च्चयेत् ।
दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेत्तस्य पूजनात् ॥
श्रद्धापूर्व्वमिमां यात्राः कर्त्तयाः क्षेत्रवासिभिः ।
पर्व्वस्वपि विशेषेण कार्य्या यात्राश्च सर्व्वतः ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्यादिमां यात्रां क्वचित् क्षती ।
यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यान्ततो विश्वेशितुर्ध्रुवम् ।
यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
स दष्टः कालसर्पेण स दग्धो मन्युना स्फुटम् ॥
स मृतस्तच्च दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
सर्व्वतीर्थेषु स स्नातो स सर्व्वयात्रा यथात् स च ॥
मणिकर्णान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका" ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

(चिच्छक्तिः । सुषुम्नाख्या नाड़ी च । अन्या नाड़ी चिद्भासया सम्यगाभासिता सती प्रकाशते अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतन्त्रादि-ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रैः सुषुम्नाया एव ब्रह्मनाड़ीत्वं प्रतिपादितं तथा सर्व्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
"ययेदं काश्यते सर्व्वं सा काशी परिकीर्त्यते" ॥
यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका तर्हि तस्या वाराणसीत्याख्यायां कागतिरिति संशयश्चेत् ततोऽवधीयताम्।

काश्मरी

"तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्व्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं यत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणस्य रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । अथैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्य। य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायामस्याञ्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति का चासिर्भवति । सर्व्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवति सर्व्वाणि इन्द्रियकृतानि पापानि नशति तेनासि र्भवति कतममस्याः स्थानं भवति इति भ्रुवोर्घ्राणस्योभयसन्धिः स यौ-लौकिकस्य परस्य च सन्धिर्भवति। एवमेवैनं सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र-स्तापचयात्मकं संसारदुःखं तद्धेतुर्वा तत्सर्व्वं द्रावयति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चिच्छक्तिमयः सर्व्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि "एको रुद्रो न द्वितीयायावतस्थुः" ॥ इति श्रीश्री-मद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसुरे-श्वरसूरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥)

काश्मलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः । इति निरुक्तिः ॥)

काश्मी, [न्] त्रि, (काश्मोऽस्यास्ति इति । इनिः । काश्मरोगयुक्तः । इति राजवल्लभः ॥ (काश्मते इति काश्म णिनिः । प्रकाशशीलः ॥)

काश्मीनाथः, पुं, (काश्म्याः नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
"काश्मीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्" ॥)

काश्मीराजः, पुं, (काश्म्याः काश्मीप्रदेशस्य राजा । "राजाहः सखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं हि योगरूढ्यर्थः । यौगिकार्थेन तु सर्व्वस्मिन्नेव काश्मीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते । यथा गीतायाम् १ । ५ ।
"धृष्टकेतुश्चेकितानः काश्मीराजश्च वीर्य्यवान्" ॥)

काश्मीरं, क्ली, (कुत्सितं ईषत् वा श्मीरमिव । कोः कादेशः । काश्मिं दीप्तिं इष्टे इति केचित् । ईश् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाश्मीरम् १ । तत् हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाश्मीरम् २ । तत् शुक्लवर्णं क्षुण्णञ्च । इति रत्नमाला ॥
(अस्य पर्य्यायाः गुणाश्च यथा,—
"काश्मीरं धातुकाश्मीरं पांशुकाश्मीरमित्यपि ।
तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाश्मीरमुच्यते ॥
काश्मीरमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरन्तथा ।
वातश्लेष्महरञ्चेयं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्चिनाशनं परिकीर्त्तितम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्विदन्त्यसकारोऽपि पाठः ॥ (काश्मीदेशाधिपतौ शिवे च पुं ॥)

काश्मरी, स्त्री, (काश्यते इति । "अनेभ्योऽपि" । ३ । ३ । ९३ । इत्यण् । काश्मोरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

काश्मीरा

२ । ७५ । इति वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ । इति ङीत्रौ । एषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी-वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
काश्मरी काश्मरी धीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-स्तस्या यथाचैव ॥
"काश्मरी तु वरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या मेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
दोषदृष्ट्याऽमशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं कृमिहृद्यं दृश्यं गुरुकेश्यं रसायनम् ॥
वातपित्तद्वयारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवरास्रविशुद्धिकृत् ॥
हन्याद्दाहद्वयावातरक्तपित्तक्षयान् तथा" ॥ * ॥
यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
"विद्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीबदरीस्तथा" ॥)

काश्मर्य्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्यास्ति अस्मिन् वा । अत्रेभ्योपीति यप् । स्वार्थे ष्यञ् इति केचित् ।) गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ क्लीवलिङ्गोऽप्ययम् । इति भरतः ॥
("हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तास्रवातनाशनम् ।
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)

काश्मीरं, क्ली, (काश्मीरे काश्मीरे वा भवं "कच्छा-दिभ्यश्च" । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्कर-मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्कः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (रोधनमस्य यथा,—
"काश्मीरश्चापि सर्षपः" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥)

काश्मीरः, पुं, (काश्मीर एव स्वार्थे अण् । काश्मीर इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्वनामख्यातदेशः । इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
तावत्काश्मीरदेशः स्यात्सञ्चाशत्योजनात्मकः" ॥
अत्र कपिलेश्वरनाना महादेवो वर्त्तते शि-वनामकोर्त्तने "काश्मीरे कपिलेश्वरः" ॥ इति वचनात् ॥ (यथा गौः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
"काश्मीरमण्डलं चैव शमीमीलुवनानि च ।
पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः" ॥
तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ९ । ५३ ।
'काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा' ॥)

काश्मीरजं, क्ली, (काश्मीरे जायते । जन + "सप्त-म्यां जनेर्डः" । ३ । २ । ९७ । इति डः ।) कुङ्कुम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति विश्वः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुङ्कुमशब्दे कुङ्कुमशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

काश्मीरजन्म, [न्] क्ली, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

नास्ति अस्याः। अच् टाप् च इति केचित्।) अतिविषा। इति मेदिनी॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भवः। "तत्र भवः"। ४।३।५३। इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) गम्भारी। इति भावप्रकाशः॥ (अस्याः पर्य्यायगुणाः काश्मरीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काश्यं, क्ली, (कुत्सितं आश्यं यत्र। कं जलं आश्यं वा यत्र। (मद्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥) नृपविशेषे पुं। यथा महाभारते १।१०२। ४६।

"अक्षतः क्षयमित्वारीन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः। आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः"॥)

काश्यपं, क्ली, (काश्यं मद्यं पिबत्यत्र। पा+घञर्थे कः। मांसस्य हि मद्यपानाङ्गत्वेन प्रसिद्धेस्तथात्वम्।) मांसम्। इति हेमचन्द्रः॥

काश्यपः, पुं, (काश्यपस्य गोत्रापत्यम्। विदाद्यञ्।) कण्वादमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मृगभेदः॥ इति मेदिनी॥ गोत्रविशेषः। तत्प्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः। इति स्मृतिः॥ काश्यपस्यापत्यमात्रञ्च॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते ३।१११।२०।

"स्वाध्यायवान् दत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्"॥*॥

स्वनामख्यातो द्विजविशेषः। अयं हि विषविद्यापारदर्शी। अस्य विवरणमुच्यते।

यदा भूमीकपुत्रेण गरुडेण 'स कौरवाग्रमः सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तक्षकेण दष्टो यमसदनं गमिष्यतीति' शप्तः परीक्षित्, तदा राज्ञ एतच्छापवृत्तान्तमाकर्ण्यासौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं परीक्षितं तक्षकविषात् रक्षितुं धनार्थी हस्तिनापुरमुद्दिश्य प्रस्थितः। गच्छन्तमेनं पथि तक्षको दृष्ट्वानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति। अथ तक्षकेनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्व्वं निवेदयामास। एवमुक्तवति तु काश्यपे तक्षकस्तस्य विद्याप्रभावं विदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्यग्रोधं अदशत्। दष्टो वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रज्वाल। एवम्भूतेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितुकामो न्यग्रोधभस्मकरणायादाय तरसा मन्त्रबलेन पुनर्वृक्षस्तं जीवयामास। अथ नागराजस्तक्षक एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा विसर्जयामास। एतद्विवरणन्तु महाभारते १। ४३। अध्याये द्रष्टव्यम्।)

काश्यपिः, पुं, (काश्यपस्यापत्यं बाह्वादित्वात् इञ्।) अरुणः। "काश्यपिर्गरुडाग्रजः"। इत्यमरः १।३। ३२॥ गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥ (महाभारते १ पर्व्वणि तयोरुत्पत्तिविवरणम्। यथा,—

"एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी॥ तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ काश्यपः॥ आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा"॥)

काश्यपी, स्त्री, (काश्यपस्येयं। "तस्येदम्"। ४।३। १२०। इत्यण् स्त्रियां ङीप्।) पृथिवी। इत्यमरः। २।१।२॥

("अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च काश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"॥ इति महाभारते॥ दानधर्म्मे। १३।१५४। ७॥ प्रजा। एतद्विषयकप्रमाणं कूर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

काश्यपेयः, पुं, (काश्यपस्येयम्। काश्यप+अण् ङीप् च काश्यपी काश्यपपत्नी अदितिः। तत्र भवः इति ढक्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, "जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम्। ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्"॥ इति सूर्य्यप्रणामः॥ देवमात्रं। काश्यपीसुतत्वात्॥)

काश्मरी, स्त्री, (काश्म+वनिप् "वनोरच"। ४।१।७ इति ङीप् रुक्। जातौ ङीष् वा।) काश्मरी। इति भरतो दिरूपकोषश्च॥

काष्ठं, क्ली, (काश्यते दीप्यते काश्यत्यनेन वा। काश्+"हनिकुषीत्यादिना" उणां। २।२। क्थन्। ब्रश्चेति षत्वम् तितुत्रेति नेट्।) दारु। इत्यमरः। २।४।१३॥ काठ् इति भाषा। (उक्तञ्च। "संसारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति। तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्"॥)

काष्ठकं, क्ली, (काष्ठं सत्कायति। काष्ठ+कै+कः केचित्तु काष्ठं विद्यतेऽस्य नड़ादित्वात् च्छः कुक् च विल्वकादित्वात् च्छमाचस्य लुक्। प्रशस्तकाष्ठत्वात् अस्य तथात्वं।) अगुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली।) कदलीभेदः। काटकला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा ५ दारुकदली ६ फलाढ्या ७ वनमोचा ८ अश्मकदली ९। अस्या गुणाः। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तनाशित्वम्। हिमत्वम्। गुरुत्वम्। मन्दाग्निजनकत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। मधुरत्वम्। हितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः। काष्ठलेखकः कीटो वा।) घुणः। इति हेमचन्द्रः॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति। कुट्ट+अण्।) पक्षिविशेषः। काठठोकरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। घृतच्छदः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काष्ठकुद्दालः, पुं, (कुं भूमं उद्दालयति विदारयति निपातनात् साधुः। काष्ठस्य कुद्दालः काष्ठेन निर्म्मितः काष्ठमयः कुद्दालो वा।) नौकादेर्मलापनयनार्थं काष्ठघटितकुद्दालः। तत्पर्य्यायः। अवृश्चिः २। इत्यमरः॥

काष्ठजम्बूः, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बूः।) भूमिजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति। काष्ठ+तक्ष+ण्वुल्।) काष्ठतट्। इति शब्दरत्नावली॥

काष्ठतट्, [ट्] पुं, (काष्ठं तक्षति। तक्षू तनूकरणे क्विप्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। कुतार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तक्षा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ रथकारः। ५। इत्यमरः। २।१०।९॥

काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थितत्वात्।) काष्ठकृमिः। तत्पर्य्यायः। कोषकारः २। इति हारावली॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारुसंज्ञकं। काष्ठप्रधानो दारुरिति केचित्।) देवकाष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठद्रुः, पुं, (काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः।) पलाशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठधात्रीफलं, क्ली, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्।) आमलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला।) सितपाटलिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा॥ "अपरा स्यात्पाटला सिता। मुष्ककी मोचकी घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यत्र।) प्लवयानम्। इति हारावली॥

काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति। कर्त्तृत्वेन लेखनाकारं करोतीति। लिख+ण्वुल्।) घुणः। इति हारावली॥

काष्ठलोही, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं विद्यते यत्र। यद्वा काष्ठं च लोहं च ते स्तोऽत्र। इनिः।) लौहयुक्तमुद्गरः। तत्पर्य्यायः। वातर्द्धिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लिका।) कटुका। इति वैद्यकम्॥ (कट्वीशब्देऽस्या गुणादयो बोद्धव्याः॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा।) शारिवा। इति राजनिर्घण्टः। अनन्तमूल इति भाषा॥

काष्ठा, स्त्री, (काश्यते प्रकाश्यते। काश् दीप्तौ। "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्"। उणां २।२। इति क्थन्। ब्रश्चेति षत्वं ततः टाप्।) दिक्। (यथा, माघे ११।१२।

"स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनायाः"॥)

स्थितिः। सीमा। उत्कर्षः। (यथा, कठश्रुतौ।

"इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः॥ महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"॥ अष्टादशनिमेषात्मककालः। इत्यमरः। १।४।११॥ (यथा मनुः १।६४।

"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला"॥

विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः। यदुक्तं, तत्रैव १।३।७।

"काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम!॥)

दारुहरिद्रा। इति मेदिनी॥ (कश्यपपत्नीभेदः। यथा, भागवते ६।६।२५।

"अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला"॥)

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनां जलानां वाहिनी

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निर्म्मिता काष्ठस्य वा अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिछिद्रच्छिन्नाग्रनौकाकृति जलसेचनी । सेंऊत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रोणी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना इल्यते क्षिप्यते इति । काष्ठि + इल् क्षेपणे + कर्म्मणि घञ् ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषदर्था अष्ठीलेव । क्षुद्राष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ऋदित् ।) कुशब्द इह रोगहेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास शब्दकुत्सनयोः । "हलश्च" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः । कासी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

"धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । "प्रायो ह्यदानानुगतः प्रदुष्टः" ॥

लक्षणं यथा ।

"संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥

तेषां पूर्व्वरूपं यथा,—

"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥

वातिको यथा,—

"हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" ॥

पैत्तिको यथा,—

"उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सधूमं परिदह्यमानः" ॥

श्लैष्मिको यथा,—

"प्रलिप्यमानेन मुखेन सोदन्
शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।
अमक्तरुग्गौरवसादयुक्तः
कासेद्बृहद् सान्द्रकफः कफेन" ॥

क्षतजो यथा,—

"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ।
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।

करीषेण रजसात्यर्थं विरम्भेणेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासक्षयावीसर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ॥

क्षयजो यथा,—

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
क्षयिणां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ क्षयो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्हेतुक्षयप्रदम् ॥
सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयश्चोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।
तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुस्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ।
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्य्याप्यांस्तु याप येत्" ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

("आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति" ॥

अस्य प्रायुपसहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥

"तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं, तचाधो विहतोऽनिलः ।
ऊर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी एष्ठमुरः पार्श्वे च पीड़यन् ॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥
यद्वशा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
कुपितो वातजैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासञ्च महावेगरुजाखनम् ॥
सोऽल्पहर्षो कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वान्यतां व्रजेत् ।
पित्तात् पीतादि कफता तिक्तास्यत्वं ज्वरोभ्रमः ॥
पित्तास्रवमनंतृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥
रोमहर्षोघनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम् ।
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरथबलम् ॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च यतितं कुथितं बहु ।
क्षीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासक्षयावीसर्य्यकम्यवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमादीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥
क्षीणस्य साहसमूलत्वं स्याच्च एष्ठशिरोग्रहः ।
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥

कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं क्षीवेत् कफं ततः ।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥
लुप्यते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा वह्नाग्नित्वं बलक्षयः ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्घ्राननेक्षता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्यादोषैः पृथक्क्षयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात् सर्व्वे जरसा स्थविरस्य च ॥
कासाक्षात्क्षयच्छर्द्दि स्वरसादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत्" ॥

इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

"केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः ।
वस्तिभिर्बृंहविड्वातं सपित्तन्तूर्द्धभक्तिकैः ॥
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ।
गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥
प्रस्थः सिद्धो घृतादातकासनुत् वह्निदीपनः ।
क्षारराखावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ॥
द्विपलांशैः सर्पिषः प्रस्थं पचेत्कोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहे पीतोमण्डानुपायिना ॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
द्रोणेऽपां साधयेद्राद्धा दशमूलशतावरीः ॥
पलोन्मितादिकुड़वं कुलत्थं बदरं यवम् ।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य तेन साधं घृताढ़कम् ॥
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिबस्त्यक्षिवेदनाम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सन्नीहोर्द्धानिलान् जयेत्" ॥ *॥

"दुरालभां शृङ्गवेरं शृङ्गीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।
दुष्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकं शृङ्गीम् ॥
पुराणगुड़तैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
तद्वत् सक्षौद्रां शृङ्गीञ्च सभार्गीं तद्वदेव च ॥
पिबेच्च क्षौद्रां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना सशितां शृङ्गीं दध्ना वा कफरेचकाम् ॥
पिबेद्दधरमज्ज्ञो वा मदिरां दधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥
कासीसपीतनोधूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत्" ।

"यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
राजाजाजी पृथक्पर्णी पलाशशृङ्गीपौष्करैः ॥
सिद्धां स्निग्धाम्लवर्गां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत् पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीं" ॥

"पित्तकासे तनुकफे चिरतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्जाद्विरेकायुतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥
हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्ज्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥
लेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

मृद्वीकार्द्धशतं चिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम्।
लेहयेन्मधुना गोव्वा क्षीरस्य शृतशीतस्य ॥
त्वगेलापोषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः।
लाजमुस्ता यष्टीरास्ना धात्रीफलविभीतकैः ॥
शर्करार्द्धौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाकोदवाः ॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्भोजया हिताः।
धन्वजैश्चापि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ॥
शालयः स्युर्नवकपे यष्टिकाश्च रसादिभिः।
शर्करामोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुरसाः पयः ॥
काकोली क्षीरशुक्लेति मेदाद्वयैः स वृषनागरैः।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्" ॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्दाम्लता।
पटोलदहतीपर्पटिव्याघ्रीरसैः पयः संयुतैः ॥
घृतं चिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गरेभ्यो भयम्" ॥ * ॥
"दशमूलं क्षयकृच्छ्रां शृङ्गपुष्पीं शठीं बलाम् ॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान्।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढ़कम् ॥
हरीतकीशतक्वेकं जलेषड्ढ़के पचेत्।
यवक्षिप्ते कषाये तं पूतन्तत्राभयाशतम् ॥
पचेद्गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग्घृतात्।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धगीतेच माक्षिकात् ॥
लेहं हे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात्॥
तदग्नीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम्।
मेहगुल्मव्रणार्शांसि हृद्रोगारुचिपीनसान् ॥
अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्" ॥

इति अगस्त्यरसायनम् ॥ * ॥

"विधिश्च यज्ञविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
निहत्ते क्षतदोषे तु कफे रुद्धे उरः शिरः।
दाह्यते कासिनो यस्य धूमानाविवेदिमान् ॥
द्विमेदा द्विबलाभल्लीकल्कैः क्षौमे सुभाविते।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिला पलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुड़ोदकम् ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यां मार्द्रया वटपट्टक्या।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
क्षयजे कृच्छ्रमं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम्।
बद्धदोषाय सस्नेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
ग्राम्याकेन चिरुतया मृद्वीकारसयुक्तया।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीक्षुरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्येक्षु साधितम् ॥
घृतं पयश्च सूत्रस्य वैवर्ण्ये क्षक्षिनिर्गमे।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सञ्जोगिवद्व्रणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशितान्नदः।
श्रेष्ठात्मधिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥

कफं शुद्धेश्च तःपुष्टिं कुर्य्यात्सम्यग्वहन् रसः।
चविकाचित्रफलाभार्गी दशमूलः स चित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकालयवैर्जले।
घृतैर्नागरदुस्पर्शा पिप्पलीशठिपौष्करैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्गी च समैः सर्पिर्विपाचयेत्।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
दत्त्वा युक्त्यापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीड़ितः।
कासमर्दोऽभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्याः स्वरसेन च।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाढके ॥
पचेच्छोषज्वरक्षीहसर्व्वकासहरं शिवम्" ॥ * ॥
"वृषव्याघ्री गुडूचीनां पञ्चमूलफलाङ्कुरान् ॥
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः"।
"स्थूलैर्घवङ्गः कण्ठोरः स्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥
प्रस्थोन्मिते यवक्षारे विंशतिर्विजयाः पचेत्।
खिन्नामदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात्षट्पलं गुड़ात् ॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोक्षाया रसाञ्जनात्।
दत्त्वार्द्धांशं पचेद्भूयः सलेहः श्वासकासनुत्" ॥
"तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम्।
पथ्यासुण्ठी घनगुड़ैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम्।
पक्वकल्कं घृतभृष्टं तिक्तस्य सशर्करम् ॥
पेयावोल्लारिकाक्षर्द्धिष्टकासामातिसारनुत्।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
स गौरामलकः साक्षः सर्व्वश्वासभिषग्जितम् ॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि।
वैष्किरान् प्रातुदान् वेलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
क्षतकासे च वेधूमाः सानुपानानि दर्शिताः।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यच्छ्रुतम् ॥
इक्षवं दीपनश्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम्।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते ॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्" ॥
इति वाग्भटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये ॥ * ॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा,—

"तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा।
पञ्चैते सुर्दृशां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः" ॥
"अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्धस्रोतः समाश्रितः।
उदानभावमापन्नः कण्ठं सञ्जस्तथोरसि ॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रति पूरयन्।
आभज्ञन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
नेत्रे रुणद्धि मुरः पार्श्वे निर्भिन्द्य स्तम्भयंस्ततः।
शुष्को वा सकफो वापि कासनात् कास उच्यते।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते।
रूक्षक्षीणकषायाल्पप्रमिताशनं स्त्रियः ॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः।
हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रास्यहृत्शूलोद्गः प्रताम्यतः।

निर्घोषोत्क्लेशतो देन्यदौर्ब्बल्यक्षयमोहजित् ॥
शुष्ककासः कफं शुष्कं छिन्द्यान्मुञ्चाल्पतां व्रजेत्।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमाशे प्रशाम्यति ॥
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत्।
कटूष्णाविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापाग्निसूर्य्यजः।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं क्षरामयः ॥
उरो धूमायनं दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः।
प्रतनं कासमानञ्च ज्योतींषीव च पश्यति।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः।
रुद्धः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥
मन्दाग्निरुचिच्छर्द्दि पीनसोल्लेशगौरवैः।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥
हृद्गलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम्।
कासमानोऽतिरुग्वक्त्रः सम्पूर्णमिव मन्यते" ॥
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं क्षीवेत् पूयोपमं कफम्।
स्थानादुत्क्लासमानस्य हृदयं मन्यते च्युतम् ॥
अकस्माद्दुष्णशीतार्त्तो बद्धाग्नीर्दुर्ब्बलः क्षयः।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दशनलोचनैः ॥
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयकोदरौ।
ज्वरो मिश्राल्पतिलस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ॥
भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः।
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः" ॥
"रूक्षस्यानिलजं कासं आदौ स्नेहैरुपाचरेत्।
सर्पिर्भिर्वसाभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेह्यैश्च युक्तितः ॥
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान्।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोद्धं चोर्द्धभक्तिकैः ॥
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः"।
"पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
धान्यपाठाचविकासा यष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूली रसाढ़के ॥
सिद्धां चतुर्धिकां पीत्वा पेयामग्रं पिबेदनु।
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्" ॥
"मूर्धगं चिपलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्।
हे पाटे सरलं व्याघ्रीं खगुप्ताचित्रकं शठीम्।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
चिरुटकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीला क्षतशोषक्षयापहम्।
वृषभं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्" ॥

इति वृषभाद्यं घृतम् ॥ * ॥

"द्रोणेऽपां साधयेद्राक्षां दशमूलीं शतावरीम्।
पलिकां माषिकां श्राद्धांस्तु कुलत्थान् वदरान् यवान् ॥
तुलार्द्धाजमांसस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढ़कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम्।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्तीहोर्द्धनिलान् जयेत्"।

"दशमूलीं सवङ्गानां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाढकम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलषट्काढके पचेत् ॥
यवे खिन्ने कषायन्तम्मूतन्तच्चाभयाशतम् ।
पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धप्रीते च माक्षिकात् ॥
लिह्याद्दे चामये नित्यमतः खादेदसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥
हन्यात्तथार्शोग्रहणीदोषदोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्" ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥

"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि तास्यति ।
कासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाड़ीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वाच्छां विचक्षणः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
सन्धस्य तैक्ष्ण्याद्विच्छिद्य स्नेहाक्तमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य श्लेष्मसं कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्" ॥
"मनःशिलालमधूकमांसीमुस्तैकुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुड़ं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसह्य पर्य्यसंसिद्धान्नैर्योगशतैरपि" ॥
"मनःशिलैलामरिचत्वाराङ्गनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालश्चौमनक्तकरोहिषैः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
श्वासं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वगेकदीहहत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यग्निगन्धा च धूमः कासविनाशनः" ॥
"पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाम्पर्य्यमधूककथितैर्जलैः ॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः पीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे जिह्वतां मधुभैषजाम् ।
दद्याद्वनकफे तिक्तैर्विरेकार्थे यतां भिषक् ॥
"शर्करा चन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्तेसमुत्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
मृद्वीकार्द्धघृतं क्षिप्त्वा पिप्पलीशर्करायुतम् ।
लेह्येन्मधुना गोर्व्या क्षीरस्य प्रसृतद्वयम्" ॥
"वमिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥
पिप्पलीत्रिफलाभार्गैः कोलत्थं मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः" ॥
कासमर्दस्विबिट्शुक्तशोवार्त्ताकुजारसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च" ॥
"घृतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्रायो संसर्गे तु विशेषणम् ॥
वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदहतेर्हितः ।
तैलैर्मारुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
घृतात्सर्पिषि पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।

सदाहं कासिनो रक्तं क्षीवतः सबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः" ॥
"निहृते घृतदोषे तु कफे रूढ उरः शिरः ।
दाह्यते कासिनो यस्य मधूमान्नापिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्" ॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्ब्बलस्य विवर्ज्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्" ॥
"पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्" ॥
"घृतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
घृतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्" ॥
"सन्निपातभवेऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्" ॥

इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणसहितं प्रायूपं चिकित्सितञ्च यथा,—
"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः" ॥
"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारलक्षणात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्ड-
र्भोज्योपरोधोगलतालुशेषः ।
स्वरश्च वैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि" ॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवत्ययो वै
याप्यन्तमाऽभिषजस्तु कासम् ॥
पृष्ठग्रीवाच कट्फलकृत्तशाब्द-
धान्यामयाभार्य्यमरारुविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिक्कयुतं तु पीत्वा-
वह्नास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योषविडङ्गपट्वी
राखावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीञ्चापि विचूर्ण्य गुग्गुलोम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीतकासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन क्षुण्णाम् ॥
खादेद्गुड़ं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सघृङ्कवेरं मधुकन्तुगाञ्च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांसां
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीफलाबिल्वसितोपलाश्च
सचूर्ण्य मद्येन पिबेच्च दध्ना ॥

हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः" ॥
"पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनास्य कासं श्रमरभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमल्लिष्ठपुराङ्कथाभिः
क्षीरं श्रुतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्वां समूलैस्तुटिकोलपत्रैः ॥
एभिर्निषेवेत घृतानि पेयाम्
तन्वीं सुगीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्क्षीरि सर्पिर्विहितं षड़ङ्गम्
तद्धातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारि गन्धादिहृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवान्नञ्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्दनं कायशिरो विरेको
स्तथैवधूमाकवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं वा" ॥
"खर्ज्जूरभार्गीमगधापियाल-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ-
स्त्रीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः" ॥
"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
गुड़स्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ॥
चूर्णीकृतैर्यष्टिकचव्यशीर-
शोषेभकृष्णा ह पृथाजमोदैः ।
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफाजमानी
पाठाग्निधान्यैश्च पृथुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा चिरचूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेदयथावत् ।
तन्मात्रयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणी विकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोथाः ।
शाम्यन्ति चाशं चिरमन्तरग्ने-
र्हृतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः" ॥

इति कल्याणको गुड़ः ॥ * ॥

"कुलीर शुक्ती चटकैणलावा-
न्निःक्षाप्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्" ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

कासः

"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्कणम् ।
शुण्ठी विड्ङ्गचिपला देवदारुकचित्रकम् ।
अम्लतां पञ्चकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्त्तिः सेवयेदम्लतार्णवम्" ॥

इति अम्लतार्णवो रसः ॥ * ॥

"भक्षतामाभक्रान्तानां कासमत्यर्दयो रसैः ।
मुनिभिर्वेतसाख्येन दिनं सर्वं प्रयत्नतः ॥
निष्कार्द्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च क्षयकासं निकृन्तति" ॥

इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥

"समुद्रं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
विश्वाग्निमथ्यशोनाकाक्षस्थ्यः पाटला बला ।
मुस्तं पुनर्नवा धात्री वृहतीत्यपञ्चकम् ॥
विदारी वङ्गपुष्पी च एषां कर्षरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रन्तु क्षाराभ्रं तदर्द्धन्तु शिलाह्वयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासागीरैर्विमर्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चादिदारी रसमर्दितः ॥
चिगुञ्जां तां वटीं खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्म्मितः ॥
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
राजयक्ष्माणमत्युग्रमित्यादि बहवो गुणाः" ॥

इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥

"शुद्धं क्षाराभ्रचूर्णद्विपलपरिमितं
शाणमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
तेजपत्रं लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगदं-
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं चिकटुरपि पृथक्
त्वर्द्धभागं द्विभागम् ॥
एला जातीफलाख्यं क्षितितलविधिना
शुद्धगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिप्पलीकञ्च मिश्रम् ।
पाणीयेनैवकार्य्याः परिमृतचणक-
स्विन्नतुल्याश्च वट्यः
प्रातःखादाच्चतस्रस्तदनु खलु कियत्
पृष्टकैरं सपर्णम् ॥
पाणीयं पीतमन्ते ध्रुवमपहरति-
क्षिप्रमेतान् विकारान्
कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदररुजं-
राजयक्ष्मक्षतञ्च ।
कासं श्वासं सशोथं नयनपरिभवं-
मेहमेदो विकारान्
हन्यादामानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषान् ॥
वल्योऽग्न्यस्य योगस्त्रणकरवरः-
सर्व्वरोगप्रशस्तः
पथ्यं मांसैश्च यूषैर्घृतपरिप्लुतै-

कासः

र्गोधूमद्युग्धञ्च भूयः ।
भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
दीयमानो मुदा यत्
पृष्टकाराभ्रयोगक्रमो युवतिजनधृता-
भोगयोगादतुष्टः ॥
वर्ज्यं शाकाम्लमादौ न च कतिपयचित्-
खेच्छया भोज्यमानः" ॥

इति पृष्टकाराभ्रः ॥ * ॥

"जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यद्यच्चैव प्रदीयते ।
तदायं सर्व्वरोगाणां सार्व्वभौमो न संशयः" ॥

इति सार्व्वभौमो रसः ॥ * ॥

"चिकटु चिफलाधान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहृतञ्चापि सर्व्वतुल्यन्तयोरजः ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वाम्बतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
दृष्टदाहभ्रमशूलघ्नी रुच्या वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी हृद्या जीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागुडूचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ।
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥

इति श्रीचन्द्रामृता वटी । चन्द्रामृतं लौहमित्यपि पाठः ॥ * ॥

"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ॥
चिकटुचिफलाचव्य धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वाम्बतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरससप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥

इति रुद्रचन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥

अथ कासपथ्यम् ॥

"स्नेहो विरेचनं छर्दिर्धूमपानं समाशनम् ।
शालिषष्टिकगोधूमयवाभाकयवकोद्रवाः ॥
आत्मगुप्ता मांसमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
सुरा पुरातनं सर्पिश्छागञ्चापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
कण्टकारी कासमर्द्दी जीवन्ती सुनिषण्णकम् ।
द्राक्षाबिम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्फुटिः ॥
गोमूत्रं शुनं पथ्या व्योषसुण्ठोदकं मधु ।

कासरः

लाजा दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ॥
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥

अथापथ्यमाह ॥

"वस्तिं नस्यमरुक्षोक्तं व्यायामं दन्तधर्षणम् ।
आतपं दूरपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
विरुद्धानि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
शुक्तमूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
गुरुशीतक्षान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥*॥)

काशहरणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ शोभाञ्जनः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः।) कासालुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ॥)

कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि + क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास + नश् + णिच् + णिनिः ।) कर्कटशृङ्गी रुद्रजटः । इति रत्नमाला ॥

कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं यति नाशयतीति । दो + कः ततो ङीप् । कासन्दीं वटति वक्ति तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + णवुल् । टाप् अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिकनाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः। गोटा कासुन् इति भाषा। अस्या गुणाः। हृद्यत्वम्। वातश्लेष्मरोगनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। वायुमलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कासमर्द्दः, पुं, (कासं मृद्नाति। कास + मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषितजलमिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः। इति पाकराजेश्वरः॥ कासन्दी इति ख्यातः। गुल्मभेदः। इत्यमरभरतौ॥ काल कासुन्दा इति भाषा॥ शोधस्य पर्य्यायः। अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दकः ४ कालः ५ कनकः ६ जरठः ७ दीपनः ८। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातार्जीर्णकासपित्तनाशित्वम्। पाचकत्वम्। कण्ठशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निदीपनत्वम्। स्वादुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अस्य पञ्चगुणाः। रुचिकारित्वम्। शुक्रवर्द्धकत्वम्। कासविषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पाचनत्वम्। कण्ठशोधनत्वम्। लघुत्वम्। विशेषतः कासहरत्वम्। पाचकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कासमर्द्दनः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + अच् । महिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) महिषः। इत्यमरः ।२।५।४॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायां ५२१ ।

"आरोधं मानिन्यास्तमोदिवः कासरं कलमभूमेः। वह्निमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति" ॥)

कासारः, पुं, (कास + "तुषारादयश्च" उणां ३।१३९ इति आरन् प्रत्ययः। कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जलगमनपतनादिकाले। ऋ + "कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः। सरोवरः। इत्यमरः। १। १०। २८ ॥ (यथा,—गीतगोविन्दे २। २०।

"दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाम्रोकजतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः।) कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः।) कन्दविशेषः। कोङ्कणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः। तत्पर्य्यायः। कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४ आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७। अस्य गुणाः। उग्रत्वम्। कण्डुवातश्लेष्मामयारोचकनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। पथ्यत्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कासीसं, क्ली, (कासौ क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति। सो + कः।) उपधातुविशेषः। हिराकसी इति भाषा। (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये।

"कासीसकट्वोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः" ॥)

तत्पर्य्यायः। धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातुप्रेखरम् ४। इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ हंसलोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम् ९। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शिशिरत्वम्। विषकुष्ठकृमिखर्ज्जूनाशित्वम् चक्षुर्हितत्वम्। कान्तिवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतविवरणमस्य कासीशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कास्यः, स्त्री, (कश्यति कुत्सितशब्दं गच्छतीति। कश गतौ + "शित् कशिपशेतेः"। उणा १। ८७। इति ऊः एषोदरादित्वात् सत्वम्।) विकलवाक्। शब्दयन्त्रम्। इति मेदिनी ॥ (कासते प्रकाशते इति कास् + ऊ।) दीप्तिः। भाषा। इति शब्दरत्नावली ॥ रोगः। बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः ॥

काहका, स्त्री, (काहला इति। एषोदरादित्वात् लस्य कः।) काहलावाद्यम्। इति हिरूपकोषः ॥

काहलं, क्ली, (कुत्सितं अस्पष्टमव्यक्तं हलं वाक्यं ध्वनिर्वा यत्र। विलेखनार्थकस्यापि हलधातोरत्रधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम्।) अव्यक्तवाक्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति। लिखति नखैर्भूमिमिति श्लेषः। हल + अच्। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। शब्दमात्रम्। इति मेदिनी ॥ विड़ालः। इति शब्दमाला ॥ दहद्ढक्का। तत्पर्य्यायः। महानादः २। इति हारावली ॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः।) शुष्कः। भग्नम्। खलः। इति मेदिनी ॥

काहला, स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलति शब्दं करोति। हल + अच् टाप् च।) वाद्यभाण्डभेदः। (ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः। कोः कादेशः।) अश्वरोविशेषः। इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला ॥

काहली, स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति। आ + हल + इन्। ततो ङीप्।) तरुणी। युवती। इति मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जीवनयात्रामाहरति। आ + हृ + ण्वुल्।) शिविकावाहकजातिः। काहार इति वेहारा इति च भाषा। यथा,—

"तथा गारुड़िका वीराः क्षुरकर्म्मोपजीवकाः।
व्याधाः काहारकाः पुष्टाः क्षणं संवाहयन्ति ये" ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १० अध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते। आ + हन् + ङः ङीप्। यद्वा कं सुखं आहन्ति ददाति प्रापयति। आ + हन् + अन्तर्णिजन्तात् ङः। ङीप् च।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कि र लि ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यादिः परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। लि चिकेति। इति दुर्गादासः ॥

किं, य, किम्। इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७। २४।

"न केवलं तात! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्" ॥)

किं, [म्] चि, जिज्ञासार्थम्। किं इति भाषा। सर्व्वनामकिम्शब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम्। इति व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ९२।

"एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" ॥)

किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + झिच्।) किंवदन्ती। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती, स्त्री, (किम् + वद + झिच् ङीष् च।) जनश्रुतिः। सत्यमसत्यं वा लोकवादः। इत्यमरः। १। ६। ७ ॥ ("अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते"। इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, य, (किम् च वा च। इति द्वन्द्वसमासः।) विकल्पः। अथवा। तत्पर्य्यायः। उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५। इति चिकाण्डशेषः ॥

किंशारुः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति शॄ हिंसायां + "किञ्शॄस्थोः शिश्च"। उणां १। ४। इति आरुण्।) शूल्यशूकम्। सुँश इति भाषा। इत्यमरः। २। ६। २१ ॥ वाणः। कङ्कपक्षी। इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) पलाशवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २९ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥

यथा गोः रामायणे ६। ६८। ३१।

"तयोः क्षतव्रणौ देहौ सुशुभाते महात्मनोः।
पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ" ॥

तत्पुष्पादयोऽपि। यथा चाणक्ये ७।

"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः" ॥)

विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः।) पलाशवृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

किकिः, पुं, (कक + इन्। एषोदरादित्वात् आदेरित्वम्।) किकीदिविः। इति शब्दमाला। गारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किकिदिविः, पुं, (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति। दिव् + इन्।) चामपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किकीदिवः, पुं, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति। दिव + कः।) चामपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किकीदिविः, पुं, (किकी इति अस्फुटनादं कुर्व्वन् दीव्यति। "क्वविष्टम्बिच्छविस्विवि किकीदिविः"। उणां ४। ५६ इति किन् निपातनात् सिद्धम्।) स्वर्णचातकः। सोणाचड़া इति भाषा। नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। चामः २। इत्यमरः। २। ५। १६ ॥ चासः ३ किकीदीविः ४। इति भरतः ॥ किकी ५ दिविः ६। इति स्वामी ॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः ९। इति शब्दमाला ॥ किकीदिवः १० स्वर्णचूड़ः ११ इति जटाधरः ॥

किकीदीविः, पुं, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीड़ति। निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) चामपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति। खद हिंसायां निपातनात् साधुः।) अघुष्टगालः। इति हेमचन्द्रः ॥ ख्याँक्शेयालि इति भाषा ॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः।) कपिः। इति भूरिप्रयोगः ॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति। दिवाविभेत्यत्र किं यत्तद्भ्यश्चित्यच्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७ ॥ (यदुक्तं पुराणे।

"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप!।
सर्व्वेषां किङ्करः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कणति। कण शब्दे + इन् + ङीप् च। एषोदरात् साधुः।) कण्ठाभरणविशेषः। घाघर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रघण्टिका २। इत्यमरः। २। ६। ११० ॥ कङ्किणी ३। इति भरतः ॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणिः ५। इति केचित् ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ कङ्किणिका ९ क्षुद्रिका १०। इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ११। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३१ ।
"किञ्जिल्कोत्तरनिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः" ॥)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जिरं, क्ली, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विक्षिपति । कृ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥

किञ्जिरः, पुं, (किमपि अनिर्व्यचनीयं मधुरास्फुटं किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं विरहिणां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः । कामदेवः । इति सारस्वतः ॥

किञ्जिरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरीरात् निःसरति । किं + कृ + कः टाप् च ।) रक्तम् । इति सारस्वतः ॥

किञ्जिरातः, पुं, (किञ्जिरं रक्तवर्णत्वं अतति पुष्पकाले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अण् ।) अशोकवृक्षः । कामदेवः । शुकपक्षी । कोकिलः । इति सारस्वतः ॥ रक्तास्नानः । राङ्गा झाँटी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४ विप्रलोभी ५ पीतास्नानः ६ षट्पदानन्दः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डूशोथरक्तव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जिरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किञ्जिरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

किञ्जिरालः, पुं, (किञ्जिराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल + अच् । किञ्जिरेण रक्तत्वेनालति वा । वर्ब्बूरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

किञ्जिरी, [न्] पुं, (किञ्जिरं रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन् अस्य वा । किञ्जिर + इनिः ।) विकङ्कतवृक्षः । इति जटाधरः ॥ वँइचि इति भाषा ॥ (विकङ्कतशब्देऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

किञ्च, व्य, (किम् च, च च । द्वन्द्वसमासः ।) आरम्भः । साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति जटाधरः ॥

किञ्चन, व्य, (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु "किमः क्षेपात्" इति चित्प्रत्ययः ।) असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥

किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णपलाशः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्चित् व्य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्षेपात् चिच्चनौ" । इति चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्य्यायः । ईषत् २ मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु चिच्चन । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा विवेकचूड़ामणौ ११ ।
"चित्तस्य शुद्धये कर्म्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्म्मकोटिभिः" ॥)

किञ्चिलिकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति सौत्रधातुः । डुः संज्ञायां कन् । पृषोदरात् उभयत्र उस्याने इत्वम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प् + डुः + संज्ञायां कन् ।) कोटविशेषः । कँचो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महीलता २ गण्डूपदः ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ । ("वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्त्वभ्यन्तराः" ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ॥)

किञ्ज, क्ली, (किञ्चिज्जलं यत्र । पृषोदरादित्वात् लोपे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जल्कः, पुं, (किञ्चित् जलं अत्र ।) किञ्जल्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्जल्कं, क्ली, (किञ्चित् जलति । जल् अपवारणे + बाहुलकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्माभ्यन्तरस्थं केशाकारं करहाटकवेष्टनम् । केसर इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५ । ५२ ।
"स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतप्रश्रु करणेनालादपातयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम् ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पेयकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । आस्यव्रणापहत्वम् । शिश्निरत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तदाहादिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

किञ्जल्कः, पुं, (किम् + जल + बाहुलकात् कः ।) केशरः । इत्यमरः । १ । १० । ४७ ॥ पद्मकेशरः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायोग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्तदाहरक्तार्शोविषशोथजित्" ।
इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे दूर्व्वादितैले व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुकाः" ॥)

किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकच्च-सेट् ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मलादीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुपधात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केशकीटः । इति हेमचन्द्रः । उकुण इति भाषा ॥

किट्ट, क्ली, (केटति लोहादिधात्ववयवात् निर्गच्छतीति । गत्यर्थेतिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६ । २ । ६५ ॥
(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्" ॥
यस्य कस्यापि असारांशे । यथा,—)
"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वह्निं मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
श्लेष्मं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किट्टवर्ज्जितं, क्ली, (किट्टेन मलेन वर्ज्जितम् ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

किट्टालः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगूथकम् इति मेदिनी ॥

किणः, पुं, (कण् गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षणजव्रणचिह्नम् । इति जिह्वादिसंग्रहे अमरभरतौ । कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ८४ ।
"तदेतदाजानुविलम्बिना ते
व्यायामरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे-
रर्द्धं तु योगं पुनरंसलेन" ॥
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
"राजकोषातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः" ॥)
घुणः । इति हारावली ॥

किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाहुलकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली । (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

किणिही, स्त्री, (किणाः अस्त्यस्मिन् अस्य वा इति इनिः । किणिनो व्रणान् हन्ति । हन् + डः गौरादित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ । (यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"रसं शिरीषो किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधःशल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किण्व, क्ली, (कण + "उल्वादयश्च" । उणां ४ । ९५ इति साधुः । यद्वा "अप्रूपृषि लटीति" । उणां १ । १५१ । इति क्वन् बाहुलवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । (यथा, मनुः । ८ । ३२९ ।
"सूचकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च" ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥

किण्वः, पुं, क्ली, (कण + "अप्रूपृषीति" उणां १ । १५१ । इति क्वन् बाहुलवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥

कित संज्ञाने । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकच्च-सेट् ।) विचिकित्सति मनः सञ्जेते इत्यर्थः । आरोग्ये चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केततीति वोपदेवः ॥ तच्च तिवादयो न प्रयुञ्जन्ते । इति रमानाथः ॥ इति न वनितामेतां हन्तुं मनो विचिकित्सते । इति तु व्यन्तभूतजन्यर्थतया कर्म्मकर्त्तरि सनन्यन्तयन्तस्यइत्यादिना यक्निषेधे सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कित र लि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रादिपरं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । लि चिकेत्ति । इति दुर्गादासः ॥

कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित + वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ३ । १५२ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्"।) धूर्त्तरः। इत्यमरः। २। ४। ७७॥ ("कितवाङ्गप्रयोर्वीजं नागरं सहरीतकम्। चूर्णीकृत्यार्द्धकरसैः" ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गवेरगुड़िकायाम्॥) मत्तः। वञ्चकः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ८। २०। ३। "स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम्। प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राक्फादिः कितवो यथा" ॥ धूर्त्तः। यथा, आर्य्यासप्तशती ३३। "अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषककल्प-मसि। मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि"॥) खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते। १। १। १५६। "यदाश्रौषं वाससां तत्र राज्ञि समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥) रोचननामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः राज-निर्घण्टश्च॥

किन्तनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य।) अरुपादः। इति चिकाण्डशेषः। माकड़सा इति भाषा॥

किन्तमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम्। बहूनां मध्ये एकस्य अतिशये तमप्। "किमेत्तिङव्ययेति"। ५। ४। ११। इति आमुः।) एतदेकतमम्। इति शब्दरत्नावली। इदमेषामतिशयेन किम्। इति व्याकरणम्॥

किन्तरां, व्य, (द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुच।) एतदेकतरम्। इति शब्दरत्नावली। इदमनयो-रतिशयेन किम्। किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः। अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः। इति मुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः।) किं-स्वनुः। प्रागुक्तविरुद्धार्थम्। यथा,— "भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्"। इति प्राचीनाः॥

किन्तुघ्नः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम्। इति दीपिका॥ तत्र जातफलम्।

"मिथामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य। स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्"॥

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य। इनिः।) अश्वः। इति चिकाण्डशेषः॥

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः। अश्वमुखत्वा त्तथात्वम्।) खनामख्यातदेवयोनिः। स तु अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-प्रभृतिः। तत्पर्य्यायः। किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३ मयुः ४। इत्यमरः। १। १। ७४॥ अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणान्तर्त्तकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,— "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा। यक्षाश्च मनुजश्रेष्ठ! पुत्रास्तस्य च धीमतः" ॥

इति महाभारते। १। ६६। ७॥) अर्हदुपासकविशेषः॥ इति हेमचन्द्रः॥

किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा।) कुबेरः। इत्यमरः। १। १। ७२॥

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः।) कुबेरः। इति हलायुधः॥

किम्, व्य, (किं च नु च। इति द्वन्द्वसमासः।) प्रश्नः॥ (यथा ऋग्वेदे। २। ७४। ३। "किन्न तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृग्वधार्भिकः। ययोर्भृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥) वितर्कः। (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के। "किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति स्यात्" ॥) स्थानम्। सादृश्यम्। करणम्। इति जटाधरः॥

किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिमि।) कुत्सा। (यथा गोः रामायणे। १। २२। २१। "देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः। न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥) वितर्कः। (यथा, हितोपदेशे। "किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति त्रा-स्यामि तावत्" ॥) निषेधः। प्रश्नः। इतिमेदिनी॥

किम्, चि, क्षेपः। वितर्कः। निन्दा। परिप्रश्नः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः ११। १६५। "प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येक्षसीति किम्"॥ किमपि अनिर्व्वचनीयम्। यथा, विष्णुपुराणे १। १६। ७५। "तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां अगोचरे यत् परमात्मरूपम्। किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय"॥)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-यति शब्दायतेऽत्र। निपातनात् साधुः।) व्रत-विशेषः। तद्विवरणं यथा,— मार्कण्डेय उवाच। "अथ साऽवोचितो माता वीरा वीरप्रजावती। पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्रमवोचितम्॥ पुत्रार्हमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना। उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः॥ स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साधो मयापि वा। प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र! ततस्तत्र यतास्म्यहम्॥ द्रव्यमार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः। धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातासि तेन च॥ क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति। साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः॥ स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति। तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्रात्र वै व्रते॥ तदेतदहमारप्ये कथयतां यन्मतं तव। अवोचिदुवाच। वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशत्वं न तत्र वै। यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम्॥ किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चित्य भव निर्व्यथा। राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे॥

मार्कण्डेय उवाच। ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता। यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता॥ निधीनामप्यशेषाणां निधिपालबलस्य च। लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा॥ विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽथ राजा करन्धमः। आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः॥ सचिवा ऊचुः। राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम्। एकस्ते तनयोऽवोचित् वल्कदारपरिग्रहः॥ अपुत्रः स वने निष्ठां यदा भूप! गमिष्यति। तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति॥ वंशस्थित्यस्ते भविता पिण्डपिण्डोदकक्रियः। एतन्महत्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति॥ तस्मात् कुरु तथा भूप! यथा ते तनयः पुनः। करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम्॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच। एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः। पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्धिजनं प्रति॥ कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति। करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता। राजपुत्रोऽप्यवोचित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः। प्रत्युवाचार्धिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान्॥ मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः। मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता। गृह्णन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयाच च। किमिच्छयं ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके॥ मार्कण्डेय उवाच। ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्रमुखाच्युतम्। समुपेत्याब्रवीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे॥ अवोचिदुवाच। दातव्यं यन्मया तात! भवते तद्ब्रवीहि माम्। कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च॥ राजोवाच। यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम्। पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत्॥ अवोचिदुवाच। अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यञ्च मे नृप!। न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम्॥ राजोवाच। पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया। तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय॥ अवोचिदुवाच। विरमास्मान्महाराज! यदन्यत्तत् समादिश। वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः॥ राजोवाच। बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जयः। तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः॥ किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज। मातुस्त्वमिच्छया वत्स! पौत्रस्य मम दर्शय॥ मार्कण्डेय उवाच। यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः।

नान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्रोऽब्रीत् पुनः ॥
दत्त्वा किमिच्छकं तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात! सङ्कटम्।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रिशः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशावशङ्गतः।
करिष्यामि यथात्थ त्वं भुज्यतां निजशासनम्" ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्यायः ॥

किमु, व्य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः।) सम्भावना। विमर्षः। इति मेदिनी॥ (यथा,—
"निर्व्वाणदीपे किमुतेलदानं" इति शिशुपालवधे॥)

किमुत, व्य, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमासः।) प्रश्नः। वितर्कः। विकल्पः। अतिशयः। इति मेदिनी॥

किम्पचः, त्रि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽपदाय केवलं स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति। किम्+पच्+अच्।) किम्पचानः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

किम्पचानः, त्रि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलं आत्मार्थं पचतीति। पच्+आनच्।) कृपणः। इत्यमरः। ३। १। ३८॥

किम्पाकः, त्रि, (किं कथमपि पाकः शिक्षाप्रकारो यस्य।) माढशासितः। इति जटाधरः॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य।) महाकाललता। इति रत्नमाला। माकाच इति भाषा॥ (यथा, हैः रामायणे २। ६६। ६।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्"॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम्॥)

किम्पुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः।) किन्नरः। इत्यमरः। १। १। ७४। (यथा, कुमारे ३। ३८।
"पुण्यासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियासुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे"॥)
लोकभेदः। इति मेदिनी॥(अग्निध्रस्य नवपुत्राणामेकः। यथा, विष्णुपुराणे २। १। १६, १९।
"जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम!।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्षः इलावृतः"॥
"हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः"॥
किंपुरुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य।) जम्बूद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम्। इति श्रीभागवतम्॥ कुत्सितपुरुषः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥

किम्पुरुषेश्वरः, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः स्वामी राजा वा।) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः॥

किम्पुरुषं, क्ली, (किम्पुरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य।) किम्पुरुषवर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति। किम्+भृ+अच्।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कियत्, त्रि, किम्परिमाणमस्य ("किमिदंभ्यां वो घः"। ५।२।४०। इति वतुप्। किमः कादेशः। वस्य घः।) कियत् परिमाणम्॥ कतो इति भाषा॥

("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृदब्रवाणा"॥
इति साहित्यदर्पणम्॥)

कियद्देतिका, स्त्री, उत्साहः। उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥

कियाह्वः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः ह्वयः। एषोदरादित्वात् निपातनात् साधुः।) रक्तवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थलम्। कॄ+कः।) शूकरः। इत्यमरः। २। ५। २॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति। कॄ+ण्वुल्।) लेखकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किरणः, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात् "कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः"। उणां २।८१। इति क्युः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥ (कीर्य्यते परितः क्षिप्यतेऽसौ। कॄ+कर्मणि क्युः।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुटः॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मिः। तथा च भट्टिः। १। ६।
"ऊर्ज्जस्करप्रत्यगभस्तिभिर्या"। इति मल्लरी।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। अंशुः २ मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ हृणिः ६ हृणिः ७ भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११। इत्यमरः। १। ४। ३३॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचिः १८ भाः १९ रुविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३ मरुः २४ ज्योतिः २५ सरुः २६ रोचिः २७ शोचिः २८ त्विषा २९ एष्णिः ३० प्रकाशः ३१ आतपः ३२ द्योतः ३३। इति शब्दरत्नावली॥ पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७ भासः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ भासः ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्चः ४६ युग्म ४७ तेजः ४८ ओजः ४९। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुवंशे ५। ७४।
"भवति विरलभक्तिर्च्छानपुष्योपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदोषाः"॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्यास्य। किरणमाला+इनिः।) सूर्य्यः। इति हारावली॥

किरातः, पुं, (किरं शूकरादिकं अतति सततं अटतीति। अत+अण्। यद्वा किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति। अच्।) म्लेच्छभेदः॥ (निषादः। यथा, किराते १२।५५।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः"॥)
भूनिम्बः। (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः। १७ श्लोके।
"पर्पटाम्बुदामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम्।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्"॥)
अल्पतनुः। इति मेदिनी॥ घोटकरक्तकः। इति सारस्वतः॥

किरातकः, पुं, (किरात एव। स्वार्थे कन्।) भूनिम्बः इति राजनिर्घण्टः॥

किराततिक्तः, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः।) रुक्षविशेषः। चिरायता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भूनिम्बः २ अनार्य्यतिक्तः ३। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तकः ५। इति रत्नमाला॥ किरातकः ६ इति जटाधरः॥ चिरतिक्तः ७ चिरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ सुतिक्तकः १०। इति शब्दरत्नावली॥ कटुतिक्तः ११ रामसेनकः १२॥ अस्य गुणाः। वायुवृद्धिकारित्वम्। रूक्षत्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
"किरातकोऽन्यो नैपालः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्।
काश्यशोथव्रणकृमिज्वरव्रणकृमिप्रणुत्"॥
इति भावप्रकाशः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ॥
("किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीं।
निष्काथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं सगुडं पिबेत्॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।)

किरातादी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान् अत्तीति। अद भक्षणे+णिनिः।) गरुड़ः। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य विवरणं यथा महाभारते १। २८ अध्याये।
"इत्युक्तो गरुड़ः सर्व्वमातरमब्रवीत्।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम्॥
विनतोवाच।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम्।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय।
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन"॥)

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति। अत+इन्।) गङ्गा। इति जटाधरः॥

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। इनिः। ङीप्।) जटामांसी। इति शब्दरत्नावली॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिविषयो ज्ञेयः॥)

किराती, स्त्री, (किराति+वा ङीष्।) दुर्गा। गङ्गा कुट्टिनी। इति मेदिनी॥ स्वर्गगङ्गा। इति शब्दमाला॥

किरिः, पुं, (किरति समन्तभूमिम्। "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यः"। उणां ४। १४२। इति इप्रत्ययः।) शूकरः। इत्यमरः। २। ५। २॥

किरिटि, क्ली, (किरिणा शूकरेण टल्यते विलोड्यते। टल विलोडने+डिः।) छिन्नालपलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किरीटः, पुं क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा। "कॄगॄशॄभ्यः कीटन्"। उणां ४। १८४ इति कीटन्।) मुकुटः। इत्यमरः। २। ६। १०२॥

किरीटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य। किरीट+इनिः।) अर्জ্জুनः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, महाभारते। ४। ४२। १७॥
"पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः।
किरीटं मूर्द्धि सूर्य्याभं तेनाऽहमपि किरीटिनम्"॥)
किरीटयुक्ते त्रि॥ (यथा भगवद्गीतायां ११।१७।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्" ॥)

किर्म्मी, स्त्री, (कृ+कि+निपातनात् मुट्। ततो ङीप्।) पलाशः। गृहम्। स्वर्णपुत्तलिका। इति मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका। इति विश्वः ॥

किर्म्मीरः, पुं, (कृ+गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः।) नागरङ्गवृक्षः। राक्षसविशेषः। (यथा महाभारते ३। ११। २२।
"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः" ॥)
कर्व्वूरवर्णः। इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि। इत्यमरः। १। ५। १७ ॥

किर्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान्। जि+भूते क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३। ११ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—
"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम्।
युधि निर्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः" ॥
वैशम्पायन उवाच।
"युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत!" ॥
"किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनञ्चासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितस्त्वितम्।
अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥
वेत्रकीयगृहे राजन्! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्यस्तौरसं बलम्" ॥
"यदितेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै।
अद्येनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर!" ॥
"एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुरारुरुह तरसा द्रुमम्।
दृष्ट्वाममथोद्दिश्य निष्पत्रमकरोत्तदा" ॥
"किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत" ॥
"तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्।
उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः" ॥
"तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्भ्रामयित्वा मध्ये रकोदरः।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे।
व्यसृजत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य रकोदरः।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली।
भ्रामयामास सुचिरं विष्फुरन्तमचेतनम् ॥
तं विसीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
अथ जर्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥
हिडिम्बवकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्जनम्।
करिष्यसि गतस्यापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः।
विसृज्य वस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज" ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक् यस्य।) नारङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्य गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान्। भिद्+क्विप् भूते।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति। सूद+णिच्+ल्युः। कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद् भूतार्थे वा।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क तुदौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) क केलयति। नुदिरिति गुद औश् प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम्। इति दुर्गादासः ॥

किल ग्र श्रौलो। क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र किलति प्रासादः श्रिशुर्व्वा। केलिता। इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल+कः।) वार्त्ता। सम्भाव्यम्। इत्यमरः। ३। ३। २५३ ॥ निश्चयः। इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के दुष्मन्तोक्तिः।
"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं रचितम्।) भावः। गृहङ्कारभावजा क्रिया। इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम्।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे।
"गर्व्वाऽभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम्।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्" ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३। १०९।
"स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टमसङ्गमादिजाड्यात्" ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
"पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाञ्च मधुरस्मितगर्भाः।

कामिनः स्म कुरुते करभोरु
हारिमुग्धरुदितञ्च सखेऽपि" ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल+कः। प्रकारे वीप्सायां वा द्वित्वम्। स्त्रियां टाप्।) हर्षध्वनिः। किलकिलशब्द इति यावत्। तत्पर्य्यायः। हर्षस्वनः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे"। इति महाभारते १। ६९। ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविक्रतिः। इति जटाधरः ॥ दधिकूर्चिकातक्रकूर्चिकयोः पिण्डः। अस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। गौल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। पित्तापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
("नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः"। इति भावप्रकाशः। तथा चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याये ॥
"पीयूषो मोरटश्चैव किलाटो विविधाश्च ये।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्वे एते सुखप्रदाः ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः" ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके।
"अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः"।
क्षीरशाकं तुधिभरा इति लोके।
"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सवाससा।
द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवेन्नीरं मोरटश्लेष्मलोऽब्रवीत्।
पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ॥
तक्रपिण्डे इमे दृष्टा बृंहणा बलवर्द्धनाः।
गुरवः श्लेष्मला दृष्टा वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदधौ चाभिपूजिताः।
सुखशीघ्रबलादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्" ॥)

किलाटी, स्त्री, (किलाट+गौरादित्वात् ङीष्।) क्षीरविक्रतिः। तत्पर्य्यायः। कूर्चिका २। इति हेमचन्द्रः ॥ (कूर्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति। किल+घञ्। अट+णिनिः। ततः। किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः। यद्वा किलमटतीति।) वंशः। इति हारावली ॥ बाँश् इति भाषा ॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं श्यस्यति क्षिपति विक्रतिं करोति इति यावत्। किल+अस+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) रोगविशेषः। कुष्ठी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सिध्मा २। इत्यमरः। २। ६। ५३ ॥ सिध्म ३। इति भरतः ॥ लक्ष्मपुष्पम् ४ लक्ष्मपुष्पी ५। इति हेमचन्द्रः ॥
("कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत्।
निर्दिष्टमपरिस्रावि चिधातूद्भवसंश्रयम् ॥
वातादुच्चारुणं पित्तात्ताम्रं कफलपचवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफात्श्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदः सुचादिशेत्।
वर्णे नैवेदृगुभयं तच्छ्वेतोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमापद्धजमसंस्रष्टं मिथो गवम्।
अनभिदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥
अस्यौषधं यथा ॥
"कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम्।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्येति तिष्ठतो घर्म्मे।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः" ॥
इति सिध्मलेपः ॥*॥
"किलासहन्ता मूलान्यावल्गुजानि लाक्षा च।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः" ॥
इति श्वित्रे प्रलेपः ॥
"दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते।
श्वेतं मेदः श्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्" ॥
असाध्यलक्षणमस्य यथा,—
"यत्परस्परतो भिन्नं बद्धं यद्रक्तलोमवत्।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तत्त्रिधं नैव सिध्यति" ॥
अस्य निदानं यथा,—
"वचांस्यतथ्यानि हृतप्रभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणञ्च।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतुः किलासस्य विरोधिचान्नम्" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥)

किलासघ्नः, पुं, (किलासं हन्तीति। हन्+टक्।) वृक्षविशेषः। काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इनिः।) किलासरोगयुक्तः। तत्पर्य्यायः। सिध्मलः २। इत्यमरः। २। ६। ६१ ॥

किलिञ्जं, क्ली, (किल्यतेऽनेन। किल्+इन्। किलिं चिनोतीति। चि+डः। एषोदरात् साधुः।) सूक्ष्मदारु। इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्जः, पुं, (किलितो जायते। जन+डः। एषोदरादित्वात् सुम् च।) सूक्ष्मदारु। इति चिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जकः, पुं, (किलिञ्ज+स्वार्थे कः।) काशादिरज्जुः। येन कुसूलं वेष्ट्यते कुसूलच्च मरायिरिति टीकान्तरम्। दृषदरचितटाटी इति ख्यात इत्यन्ये। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। कटः २। इत्यमरः। २। ६। २६ ॥

किलिञ्जं, क्ली, (किल+इमन्।) देवदारु। इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥
("मरिचं पिप्पलीमूलं मगधागजपिप्पली।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गीतेजोवतीवचौ" ॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्बिषं, क्ली, ("किलेर्वुक् च"। उणां १। ५१ इति टिषच् वुकागमश्च।) पापम्। अपराधः। इत्यमरः। ३। ३। २२२ ॥ (यथा गीतायां ३। १३।
"यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः" ॥)
रोगः। इति मेदिनी ॥

किल्वी, [न्] पुं, (किल्+भावे क्विप् ततोऽस्यर्थे वाऽञ्चलकात् विनिः।) घोटकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किशलं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति। शल चलने गतौ वा+अच् एषोदरादित्वात् मलोपः।) पल्लवः। इति शब्दरत्नावली ॥

किशलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति। शल चलने+वाऽञ्चलकात् कयन् प्रत्ययः एषोदरात् मलोपे साधुः।) पल्लवः। इति शब्दरत्नावली ॥
("कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः
भिन्नो रागः किशलयरुचामाच्यधूमोद्गमेन" ॥
इति शाकुन्तले १माङ्कः। अत्र केचित् दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किञ्चित् शृणाति। शृ हिंसायाम्। "किशोरादयश्च"। उणाम्। १। ६६। इति ओरन्। निपातनात् साधुः।) अश्वशिशुः। ("किशोरं वड़वा यथा"। इति महाभारतम् ॥) तैल पर्णौषधिः। सूर्य्यः। तरुणावस्थः। स तु एकादशवर्षावधिषञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कः। इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥
(यथा, श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामिपादधृतवचनम्।
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" ॥)

किष्क क ङ वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्योपधः। क ङ किष्कयते। इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति। धा+कः। पारस्कारादित्वात् पूर्व्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च निपातनात्।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेषः। तत्पर्व्वतगुहा च। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध+गौरादित्वात् ङीष्।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्थः,पुं,(किं किं दधातीति धा पारस्कारादिसुटि पूर्व्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) खनामख्यातपर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्था, स्त्री, (किष्किन्थ+टाप्।) किष्किन्थपर्व्वतगुहा। इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान्। इति रामायणम् ॥

किष्किन्थाधिपः, पुं, (किष्किन्थाया अधिपः।) वालिनामवानरराजः। इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः। इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै+मृगय्वादित्वात् कुः। पारस्कारादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः।) वितस्तिः। द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम्। प्रकोष्ठः। कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तः। हस्तः। इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते २। १। १६।
"सर्व्वर्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम्।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्व्वतः" ॥)
कुत्सिते त्रि। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्व यस्य।) इक्षुः। वेणुः। मोटगलः। इति मेदिनी। नल इति भाषा ॥

किसलं, क्ली पुं, (किमीषत् सलति। सल गतौ+अच्। एषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः।) किसलयम्। इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति। सल+वाऽञ्चलकात् कयन्। एषोदरात् मलोपे साधुः।) पल्लवः। इत्यमरः। २। ४। १४ ॥ स तु नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्वणि नवपत्रस्तबकः इति मधुः। इति भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे। ४। ५०। २८।
"तरुणादित्यसङ्काशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान्।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भिर्मत्स्यकच्छपैः" ॥)

कीकटः,पुं, (की ग्लपनेनैतुं वा कटति गच्छति धावति। की+कट्+अच्।) घोटकः। देशभेदः। इति विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"चरणादिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे!।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" ॥
वेहार इति ख्यातः। अत्र बुद्धः समजनि।
इति भागवतम्। १। ३। २४ ॥ अस्य कीकट इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ खनामख्यातः सङ्कटपुत्रः। यथा, भागवते ६। ६। ६।
"ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः" ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रकाशते। की+कट्+अच्।) निर्धनः। (की कुत्सितं कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति।) कृपणः। इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्षति येषु इन्द्रः। ईषद्वर्षतया तद्देशानां तथात्वम्। की+कट्+अधिकरणे अप्।) देशविशेषः। बहुवचनान्तशब्दोऽयम्। इति मेदिनी ॥ वेहार इति ख्यातः। इति केचित् ॥ (यथा, भागवते १। ३। २४ ॥
"ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम्।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" ॥
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः। यथा, भागवते। ७। १०। १८।
"साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः" ॥)

कीकसं, क्ली, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते। की+कस+अच्।) अस्थि। इत्यमरः। २। ६। ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति। कस गतौ+अच्।) क्षुभिजातिः। इति मेदिनी ॥ कर्कशे त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्थः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य।) पक्षी। इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति। कै+वाऽञ्चलकात् डिः।) किकिः। चाषपक्षी। इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (चीकयति शब्दायते। चीक मर्षणे "चीकयतेरायन्तविपर्य्ययश्च"। उणां ५। १६ इति वुन् आयन्तविपर्य्ययश्च।) अनिलयोगात् शब्दायमानवंशः। इत्यमरः। २। ४। १६१ ॥ सर-

न्मूकवंशः । (यथा,कुमारे १ । ८ ।
"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः ।
रुचविशेषः । इति विश्वः ॥ नलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
श्यालः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्व्वणि १३ । ५ ।
"सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ।
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीड़ितः" ॥
अयन्तु क्षद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्व्वणि
१३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र
बहुवचनान्तोऽयम् ॥ यथा,महाभारते १।१५७।२।
"मत्स्यान् चिरर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)
कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते
क्विप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(पुराकिल दुरात्मा कीचकः विराटभवनस्थां
सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत । द्रौपदी
तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल
कटूक्त्या निर्भर्त्सयामास । अथ कीचक एवमप-
मानितः क्रुधा तां पदा ताड़ितवान् । अथ सा-
भिमानिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-
मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं
हन्तुं मनो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं
उपदिदेश स्वो निशायां यथा स दुरात्मा राज-
शालकः मत्स्यराजशुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्व-
च्छोभेन समुपस्थिते तथाऽऽश्वास्य समयो विधी-
यताम् । ततस्त्वदेशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं
दुष्कार्य्यस्य फलं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते
द्रौपदी पूर्व्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापित-
वती । अथ निशायां मूढ़बुद्धिः कामुकवेशधारी
तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन
पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विवृतिस्तु महाभा-
रते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)
कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति । नि +
सूद + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद् + क्विप् ।)
भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं
कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कीट, क बन्धे । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क कीटयति कोटः । वर्णः
कैश्चिन्मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कीटः, पुं, (कीट् + अच् ।) कृमिजातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।
"कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥
"सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्लाङ्गत्वकोद्भवाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च शुक्लाः कीटास्चतुर्विधाः ॥
दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्वणः ।

आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा ।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥
सावाक्षः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्द्धिष्णुर्विसरक्षता ॥
शिरोऽस्थि गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा ।
"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
चिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरलूषिकानाम्" ॥
इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥
अस्यौषधं यथा ॥
"जतुसेव्यपञ्चगुग्गुलुभल्लातककुभपुष्पसर्ज्जरसाः ।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवस्त्रकृमिनुदग्र्याः" ॥
"क्षीरिवृक्षत्वगालेपः सुद्रः कीटविषापहः" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥
"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः ।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिणामतः ।
कोटल्येऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी भृङ्गीशृतकुलीरकः ।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामाच्च चिचिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रग्रीवकः ॥
शृतवाङ्च यद्यपि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।
कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
वाह्मकी पिचिटः कुम्भी वर्च्चः कीटोऽरिमेदकः ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शृतपादकः ।
पद्मालकः पाकमत्स्यः क्षुण्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥
क्षीतःकृमिसरारी च यद्यप्युत्केशकः स्मृतः ।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशाः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ॥
"विश्वम्भरः पद्मशुक्लः पद्मक्षण्णोऽथ कोकिलः ।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा ॥
सूचीमुखा क्षुण्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथाचोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्गलाभः सर्षपिको वल्गुली शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्दाहप्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
तास्तास्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः" ॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः ।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
कृष्णतीसारदष्णा च दाहो मोहश्चिण्टम्भिका ।

वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणम् ॥
पिड़कोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वाप्युपद्रवाः ।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ॥
एकजातीयतस्तूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
चिकटकः कुणी चापि इल्लिकच्छोऽपराजितः ।
चत्वार एते कथिता व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दोगुरुता गात्राणां दंशः
क्षणाच्च भवति ॥
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥
गजगोली श्वेतक्षणा रक्तराजी रक्तमण्डला
सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् तामिर्दष्टे सर्षपिका-
वर्ज्यं दाहश्चोफशोदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय
पीड़ातिसारश्च ॥
शृतपत्रस्तु परुषा क्षुण्णा चित्रा कपिलिका
पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे
शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-
तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमात्रं श्वेतपिड़कोत्पत्तिश्च ॥
मण्डूकाः क्षुण्णाः सारः कुहको हरितो रक्तो
यववर्णाभो भ्रकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य
दंशःकण्डूर्भवति पीतफेणागमश्च वक्त्रात् । भ्रकुटी
कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छाचाति मा-
त्रम् ॥
विश्वम्भराभिदष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड़-
काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥
अहितुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो
मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारः
ज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकहत्तादिभिर्दष्टे कण्डू-
कोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकक्षाच्च लक्ष्यते ॥
पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्रह्मणि-
काकृष्णिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे
दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शंवद्दाहशोफौ भवतः ॥
मक्षिकाः कान्तारिका क्षुण्णा पिङ्गलिका मधु-
लिका कामायी स्यालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य
दाहशोफौ भवतः स्यालिकाकामायीभ्यामेतदेव
पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥
मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः
क्षुण्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंश-
शोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्रायशरैस्तुल्यलक्षणः ॥
नखावलूढेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति ।
जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥
भवन्ति चात्र ॥
गोधेरकः स्यालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे ।
भ्रकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
श्वमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्शनात् ।
स्युः कण्डूदाहकोठाङ्गपिड़कातोदवेदनाः ॥
प्रलेपवांस्तथाश्वावो भृशं सम्पाचयेत्त्वचम् ॥

दिग्धविद्धक्रियायाञ्च यथावदवचारयेत् ॥
नावसन्नं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।
दंशाशौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
कीटैर्दष्टानुपविधैः सर्पवत् समुपाचरेत्" ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥)

कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अल्पार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ क्षत्रियजातिः । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ॥

कीटघ्नः, पुं, (कीटं हन्ति । हन् + टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन् + डः । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २२ ।
"वैरञ्च राजन्वस्त्रेव पट्टजं कीटजन्तथा" ॥)

कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीटपाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोध्याः ॥)

कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + णिच् + अण् । उपपदं मासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीडेरः, पुं, (कील + एरच् । लस्य डः ।) तरुलीयशाकः । इति भावप्रकाशः ॥

कीदृक्, [श्] त्रि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम् + दृश् + क्विन् । "इदं किमोरीश्की" ।६।३।९०। इति व्यादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
"विलोकयन्त्या यदतोऽथ पत्तिणः
प्रिये स कीदृक् भविता तवेत्यसौ" ॥)

कीदृशः, त्रि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + दृश् + कञ् ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
"कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !" ॥)

कीनाशः, पुं, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । "क्लिशेरीचोपधायाः लोपश्च लो नाम् च" । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं लोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥ ("विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।" माघः । १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

कीनाशः, त्रि, (क्लिश्नातीति । क्लिशूविबाधने वधे च । "क्लिशेरीचोपधायाः लोपश्च लो नाम् च" । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं लोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ९ । १५० ।
"कीनाशो गोरथो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" ॥)

क्षुद्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कीरं, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील + अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीरः, पुं, (कीर्यते अत्यन्तं ईर्यतीति । ईर् + णिच् + अच् ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । "खगवागियं इत्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव" ॥)

कीरकः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । क्षपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुकपक्षी । इति आचार्याः ॥)

कीरवर्णकं, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।) स्त्रौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कीराः, पुं, (क + ईर + णिच् + अच् एषोदरात् साधुः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थजनः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीचिकाण्डशेषौ ॥

कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्रवृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीर्य्यः, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्यः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ॥
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम् ।
शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति" ॥) हिंसितः । इति मेदिनी ॥

कीर्त्तनं, क्ली, (कृत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८२ । २२ ।
"रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम" ॥)

कीर्त्तना, स्त्री (कृत् + कर्म्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीर्त्तिः, स्त्री, (कृत् + क्तिन् । यद्वा, कॄत् संशब्दने "हृषिशिरुहीति" उणां ४ । ११८ । इरादिः कार्य्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्य्यायः । यशः । समज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥ कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
"दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवं यशः" ॥
इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्योर्भेदस्यादि दर्शनात् "यशःकीर्त्तिप्रविभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति" इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु "कीर्त्तिस्ते रूपदूतिकेति" प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥ शब्दः । दीप्तिः । माढकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विस्तारः । कर्दमः । इति विश्वः ॥

कीर्त्तितः, त्रि, (कृत् + क्तः ।) कथितः । ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ॥
"कुम्भाख्हौ तु भृशं लध्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता" ॥

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + क्विप् ।) प्रेमाचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते त्रि ॥ यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
"राज्यभाक् स भवेद्बह्मन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा" ॥)

कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्" ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, ह्रेः रामायणे १ । २ । ४२ ।
"उदारसत्त्वार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः" ॥)

कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादासः ॥

कीलः, पुं क्ली, (कील्यते रध्यतेऽसौ अनेनाच वा । कील बन्धे + कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोवा ।) अग्निशिखा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
"परिखास्वापि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः क्षताः" ॥
तथा च आर्य्यासप्तशती ३७४ ।
"या लुप्तकीलभावं याता हृदि वह्निरद्यशाखिभिः" ॥)
स्तम्भः । लेष्टुः । कफोणिः । इति मेदिनी ॥ कफोणिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूढ़गर्भस्य प्रकारभेदः । यथा । "तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिरः पादौ यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः" ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)

कीलकः, पुं, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोंटा गोंज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः । इति सुभूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति केचित् । बन्धनखण्टः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ९ । ८३ ॥

कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम् + स्पृश् + अच् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥

कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

कीलालं, क्ली, (कीलं वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील + अल् + कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिखायाश्चेत्यनेन वह्नेरेव ग्रहणमिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् अलति-पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् "अग्नेरापः" इति श्रुतेः । अल् + अच् ।) जलम् । (यथा, शङ्करकविकृते अम्बाष्टके २ ।
"कूलातिगामिभयतूलावलिज्वलनकीलानिजस्तुति-

कुकुटः

विधाकोलाहलच्छपितकालामरी कुञ्जलकीलालपोषणभाः" ॥) रक्तम्। इत्यमरः ३। ३। १९९॥ (और्व्वाग्रेः कीलं आलाति। आला + कः।) अमृतम्। मधु। इति शब्दरत्नावली॥ (पुं कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोतीति। पशुः॥)

कीलालधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन्। धा + किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कीलालपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति। पा + "आतोऽनुपसर्गे कः"। ३। २। ३। इति कः।) राक्षसः। इति शब्दरत्नावली॥

कीलितः त्रि, (कील्यतेऽसौ। कील + कर्म्मणि क्तः।) बद्धः। इत्यमरः। ३। १। ४२॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ३०।

"किं वान्यत्तव देव! वेल्लति यदि भ्रूवल्लरीपल्लवः
सोऽपि श्यामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति"॥)

कीशः, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे। ईश् + कः। यद्वा कस्य वायोरपत्यं अत इञ्। किः हनुमान् ईशो यस्य।) वानरः। इत्यमरः २। ५॥ ३॥ (यथा, काशीखण्डे ४२। ३१।

"रासभैः करभैः कीशैः श्लेष्मैरश्वतरैर्वकैः"॥

के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति। क + ईश् + कः।) सूर्य्यः। पक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ नभे त्रि। इति मेदिनी॥

कीशपर्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्णमस्य।) अपामार्गः। इति शब्दरत्नावली॥

कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण + जातौ ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २। ४। ८९॥

कु ङ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ कवते इति दुर्गादासः॥

कु ल शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सेट्।) ल कौति। इति दुर्गादासः॥

कु शि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सेट्।) शि ङ कुवते अकुत। इति दुर्गादासः॥

कु, व्य, (कु + डुः।) पापम्। कुत्सा। ईषदर्थः। निवारणम्। इति मेदिनी॥

कुः, स्त्री, (कु + मितादित्वात् डुः।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। ७॥

कुक्, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ कोकते। इति दुर्गादासः॥

कुकभं, क्ली, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति। भा + कः।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुकरः, त्रिं, (कुत्सितः करोः यस्य।) कुत्सितहस्तयुक्तः रोगादिना कुञ्चितकरः। तत्पर्य्यायः। कुणिः २। इत्यमरः। २। ६। ४८॥ कूणिः ३ कोणिः ४। इति तट्टीका॥

कुकीलः, पुं, (कुः पृथिव्याः तस्याः कील इव।) पर्व्वतः। इति चिकाण्डशेषः॥

कुकुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा कुटतीति। कुट् + कः।) सितावरः। इति राजनिर्घण्टः॥ सुबणि शाक इति भाषा॥ (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"शितिवार शितिवरः खस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुकुटः शिखी"॥
गुणास्त्वस्य सुनिषण्णकशब्दे ज्ञेयाः॥)

कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या। तां सत्कृत्य याचाय ददाति यः।) कूकुदः। सत्कारपूर्व्वकालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कुकुन्दरं, क्ली. (खुन्द्यते कामिनाऽत्र। खुदि आज्ञवने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः।) नितम्बस्थकूपकद्वयम्। एष्ठवंशादधोगर्त्तद्वयम्। इत्यमरः। २। ६। ७६॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि प्रयोगः॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने। ६ अ॥

"पार्श्वजघनवर्हिर्भागे एष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च"॥)

कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्तर्भूतण्यन्तात् दृ अण् निपातनात् ह्रस्वाभावेन साधुः। कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र।) कुक्कुरुः। कुकुरौदा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायगुणाः। यथा भावप्रकाशे॥

"कुकुन्दरस्ताम्रचूड़ः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्"॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते यथा॥

"एष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः।
जघनस्य बर्हिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ"॥
इति वाभटे शारीरस्थाने। ४ अध्याये॥)

कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः एथ्व्यधिष्ठात्री देवता इव भा यस्याः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते। कुर् + अच्।) कुक्कुरः। (कुं एथिवीं कुरति स्वामित्वेन आदत्तवान्। कुर् + कः। यद्वा—कुक्धातोः "मदूरादयश्च"। उणां १। ४२। इति साधुः।) क्षत्रियविशेषः। इत्युणादिकोषः। स तु यदुवंशीयान्धकराजपुत्रः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा माघे १३। १६।

"परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः"॥)

यश्चिपर्णीवृक्षः। इति त्रि काण्डशेषः॥

कुकुराः, पुं, (कुकुराः खनामख्याताः क्षत्रियाः तेषां जनपदः।) देशविशेषः। तद्देशस्थलोकश्च। तत्पर्य्यायः। यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति चिकाण्डशेषः॥

कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्यस्याः। अच् गौरादित्वात् ङीष्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कुकूलं, क्ली, (कोः भूमेः कूलं। कुत्सितं कूलं वा।) शङ्कुभिः सङ्कीर्णं स्रोतः। इत्यमरः। ३। ३। २०२। तनुत्रम्। इति हारावली॥

कुकूलः, पुं, (कु + ऊलच् कुगागमश्च।) तुषानलः। इत्यमरः। ३। ३। २०२॥

कुकूलः

कुक्कुटा

("शिरीषादपि मृदुको ज्ञेयमायतलोचना
अयं च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानिलः"। इति उज्ज्वलदत्तः। केचित्तु "कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः" इत्येवमाहुः॥)

कुकोलं, क्ली, (कुत्सितं कोलति। कुल + अच्।) कोलिबदरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक् + सम्पदादित्वात् क्विप्। कुका आदानेन कुटतीति। कुट + कः।) पक्षिविशेषः। कुकुड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ह्रस्वबाकुः २ ताम्रचूड़ः ३ चरणायुधः ४। इत्यमरः। २। ५। १७॥ कालज्ञः ५ नियोद्धा ६ विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९। इति जटाधरः॥ रात्रिवेदः १० उषाकरः ११ हताशः १२ काहलः १३। इति शब्दरत्नावली॥ दक्षः १४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६। तन्मांसगुणाः। (यथा, भावप्रकाशे।

"कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्यौजोऽनिलक्षुरुः।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्गुल्मी रूक्षः कषायकः॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः।
वातपित्तक्षयबमिविषमज्वरनाशनः"॥

आरण्यकुक्कुटमांसगुणाः। बृंहत्वम्। श्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः। स्निग्धत्वम्। वातहरत्वम्। दीपनत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ बलकारित्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥ निषादपुत्रः। शूद्रपुत्रः। ढक्कोल्का। कुक्कुभपक्षी। इति मेदिनी॥ वक्रिकायः। इति हेमचन्द्रः॥ (आसनविशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १। २३।

"पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कटासनम्"॥)

कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट + सांज्ञायां कन्।) कुक्कुभपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुटशब्दार्थोऽप्यत्र॥)

कुक्कुटव्रतं, क्ली, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम्।) सन्तानार्थं स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम्। इति शब्दमाला॥ कुक्कुटीव्रतमपि पाठः। ललितासप्तमीव्रतमिदम्। यथा,—

"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप्यं नैव विद्यते"॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम्॥

कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः। यथा, काशीखण्डे।

"ततो लोकान्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः।
मुक्तिमण्डपनामैतदेष कुक्कुटमण्डपः"॥

कुक्कुटमस्तकं, क्ली, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य।) चक्षम्। इति राजनिर्घण्टः। चौँइ इति भाषा॥ (चक्षशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य।) कुसुम्भवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति। आ + भा + कः।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेषः। तत्पर्य्यायः।

कुक्कुरः

कुक्कुटाहिः २। इति हेमचन्द्रः॥
कुक्कुटाहिः, पुं, (कुक्कुटः तच्चरण इव अहिः सर्पः।) कुक्कुटासर्पः। इति हेमचन्द्रः॥
कुक्कुटिः, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति। आचारे क्विपि इन्।) दम्भचर्य्या। इति हेमचन्द्रः॥
कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा ङीप्।) अन्ततचर्य्या। इति मेदिनी॥ ज्येष्ठी। इति शब्दरत्नावली॥ टिक् टिकि इति भाषा ग्राम्यजनोक्तिः। इति जटाधरः। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ६० अ०॥)
"कुक्कुटी सर्पगन्धाच्च तथाकाण्यविषाणिके"॥
योषिद्विशेषः। इति चिन्तामणिः॥)
कुक्कुटीव्रतं, क्ली, (कुक्कुटी इति संज्ञकं व्रतं नियमविशेषः।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः। तद्विवरणं जनितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम्॥
कुक्कुभः, पुं, (कुक्कुशब्दं भावयते। भाव् + बाहुलकात् डः। यद्वा कुक् इत्यव्यक्तं कौति शब्दायते। कु + बाहुलकात् भक्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः। २। ५। ३५। पात्कुका इति भाषा॥
कुक्कुरं क्ली, ग्रन्थिपर्व्वम्। इत्यमरः। २। ४। १३२। गाँठियाका इति भाषा॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"स्रौणेयकं वह्निवेंह शुष्कवर्षञ्च कुक्कुरम्।
ग्रीर्णरोम शुकच्छापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥ गुणास्तस्य स्रौणेयकशब्दे ज्ञेयाः॥)
कुक्कुरः, पुं, (कौकते आदत्ते इति। कुक् + क्विप्। कुक् शब्दं करोति यः सः। कुत्सितः कुरः + कः।) जन्तुविशेषः। कुकुर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कौलेयकः २ सारमेयः ३ मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भषकः ६ श्वा ७। इत्यमरः। २। १०। २१॥ कुक्कुरः ८ शुनः ९ शुनिः १० श्वानः ११। इति तट्टीका॥ भषणः १२ भक्षूकः १३ वक्रनासकूणः १४ दकारिः १५ रात्रिजागरः १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९ शूरः २० श्वयालुः २१। इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य गुणाः।
"वक्राग्री खल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च वर्द्धते च शुनो गुणाः"॥
इति चाणक्यम्॥ तस्य परीक्षा यथा।
"मृगयार्थं ग्राकुणार्थं कौतुकार्थिमहीक्षिता।
श्वानः पोष्यास्ततस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम्॥
गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा"। तद्यथा।
"सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः॥
अश्रान्ता अपरिक्लीशाः पवित्राः खल्पभोजिनः।
श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित्॥१
कृशा बहुभुजो दीर्घा गुरुवक्त्रास्तनूदराः।
जाड्यलस्या जाह्मिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः॥२
खल्पश्रमेण ये श्रान्ता बलच्छिन्ना गुरूदराः।
श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाश्रयाः॥३
ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्द्धा सर्व्व एव हि।
शुभ्रा दीर्घा लघुकर्णा लघुपुच्छास्तनूदराः॥
सुशुक्लखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः॥१
रक्ताक्षास्तनुलोमानो बलवर्णास्तनूदराः॥

कुङ्कुमं

दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः। २
ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च॥
क्रुद्धा क्रुद्धा बलच्छिन्नास्ते श्वानो वैश्यजातयः॥३
कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च॥
अक्रुद्धाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः॥४
लघुप्रमाणास्तु गुरूदरा ये
येऽमेध्यभक्षा वक्रपुच्छकाश्च।
प्रदष्टपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
स्तेचान्त्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः॥५॥
द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजातिः श्वा भयावहः।
लक्षणचयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः॥

भोजोऽपि।

द्विजातिर्व्वा त्रिजातिर्व्वा विजातिः श्वा महीभृताम्।
भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम्॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥ (मुनिविशेषः। यथा महाभारते। २। ४। १७।
"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च।
मुनयो धर्म्मविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः"॥)
कुक्कुरदुः, पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षितः दुर्वृक्षः।) वृक्षविशेषः। कुकुरशोंका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ज्वररक्तकफनाशित्वञ्च। इति मदनविनोदः॥
"तन्मूलमार्द्रं निश्चिप्तं वदने मुखशोषहृत्"॥
इति भावप्रकाशः॥
कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) कुक्कुरस्त्री। कुत्ती इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६। इति शब्दरत्नावली॥
कुक्कुवाक्, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दोयस्य।) सारङ्गमृगः। इति राजनिर्घण्टः॥
कुक्षः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च"। उणां ३। ६८। इति स, कित्च।) कुक्षिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
कुक्षिः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + "क्षुधिकुषिशुषिभ्यःक्सिः"। उणां ३। १५५। इति क्सिः।) उदरम्। इत्यमरः। २। ६। ७७॥ (यथा, महाभारते १। ७७। १३।
"याचोषितं विश्राणाति! त्वया चन्द्रनिभानने!।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काश्यस्य भाविनि!"॥
दानवविशेषः। यथा महाभारते १। ६७। ५७।
"कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः"॥)
कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं बिभर्त्तीति। भृ + खः + मुम् च।) आत्मम्भरिः। स्वोदरपूरकः। इत्यमरः। ३। १। २१॥
कुक्षिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य।) नखः। इति निर्घण्टः।
कुङ्कुमं, क्ली, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्थस्य आद्यच्। यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ। कुक् आदाने उमक् निपतनात् मुम्।) खनामख्यातगन्धद्रव्यम्। कुम्कुम् इति केशर इति भाषा। (यथा माघे ११। १४।
"क्षतध्वजिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित्।

कुचः

मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पक्षिमाणाम्"॥)
तत्पर्य्यायः। काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितचन्दनम् ११। इत्यमरः। २। ६। १२४। चारु १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दनम् १५। इति तट्टीका॥ अग्निशेखरम् १६ अग्र्यम् १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीरम् २० रुचिरम् २१ श्रृङ्गम् २२ शोणितम् २३ वृहत्पुष्पम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयकम् २७ जागुड़म् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् ३० केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ हरिचन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७ लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम् उष्णत्वम्। कासवातकफकण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम्। रोचनत्वम्। तनुकान्तिकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्निग्धत्वम्। शिरोरोगव्रणजन्तुवमिव्यङ्गदोषत्रयापहत्वम्। बल्यत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ त्वग्दोषनाशित्वम्। इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च॥ देशभेदे तत् त्रिविधम्। यथा,—
"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम् यद्भवेद्धि तत्।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्॥१॥
वाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्।
केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्॥२॥
कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम्।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्"॥३॥
इति भावप्रकाशः॥
कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः। अच् गौरादित्वात् ङीष्। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुङ्कुमीति केचित्॥)
कुच, ज रोधपर्य्याप्तौ टित्यलेखने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं, अकं च-सेट्-ऊथां।) ज कोचः कुचः। रोधः क्रियारोधः जड़ीभाव इत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे एव प्रायो वर्त्तते। यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति क्षितौ। पर्काः सम्पर्काः। इति दुर्गादासः॥
कुच, श्रि सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं, सेट्।) प्रायः संपूर्व्वस्य प्रयोगः। श्रि संकुचति अकुचीत् चुकोच। इति दुर्गादासः॥
कुच, तारशब्दे। उच्चैःशब्द इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कोचति ढक्का। भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नानार्थे पठति। तन्मते तारश्चिक्काणता। कोचति काष्ठौ वणिक् चिक्काणयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
कुचः, पुं, (कुचति संकुचतीति। कुच् संकोचे। "इगुपधेति"। ३। १। १३५। कः।) स्तनः। इत्यमरः। २। ६। ७७। (यथा गीतः रामायणे। ५। १३। ५७।

"अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे।
उरूपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यं समुपाश्रिताः" ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते ऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"॥
व्याख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः" ॥)

कुचिण्डिका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव । विकृतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्खाजता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं यद्वा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पत्राङ्गम् । वक्रम् काठ् इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्य्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्" ॥)

कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वात्तथात्वम् ।) दाड़िमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणपर्य्यायो दाड़िमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

कुचरः, त्रि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे १।१५४।२।
"प्र तद्दिवः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ॥ कुत्स्याने चरतीति । कान्तारादिपर्य्यटकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः । यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३,१४ ।
"दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः ॥
आदित्यः सत्वमुद्दिष्टं कुचरास्तु तथा तमः ।
परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते" ॥)

कुचाग्रं, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम् ।) स्तनाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥

कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी ।) इति रत्नमाला ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ॥

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् इकन् ।) मत्स्यविशेषः । इति चिकाख्यशब्देषः । कुँचिया इति भाषा ॥

कुचेलः, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः । परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं चेलमिति विग्रहे । क्ली, जीर्णवस्त्रम् । यथा, मनुः ६ । ४४ ।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निद्रा वा यस्याः ।) विद्धकर्णी । इति मेदिनी (यथा, वैद्यवल्लभायाम् ।
"कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिका"॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाटा कुचेला पाचचेलिका ।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनौकाग्निवावुका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुच्छं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं च्यति दर्शनाघ्राणादिना लुनातीति । कु + छो + कः ।) कुमुदम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ॥)

कुज उ क्लेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ कोजित्वा कुक्का । क्लेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कुज, इ अव्यक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) कुज्जति कुज्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ । "अङ्गारकः कुजो भौमः" इति ।) नरकासुरः । (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" ॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः । इति हारावली । सिँदेल चोर इति भाषा ॥

कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इलच् ।) कुजम्भलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप् । यथा,—
"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
विल्वाग्रोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्ये" इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।) कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः तदुत्पत्तिकथा कालिका पुराणे ३७ अध्यायेः ।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रञ्च सुतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥
द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा" ॥)

कुज्झिः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुज्झटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम् । कुज् + क्विप् न कुत्वम् । झट् संघाते इन् । ततः कर्म्मधारयः ।) कुज्झटिका । कुया । कुयासा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । धूममहिषी २ रजान्ध्री ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६ । इति चिकाख्यशब्देषः । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । तमोगुणप्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुज्झटी, स्त्री, (कुज्झटि + स्त्रियां वा ङीष् ।) कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन । कुञ्च + करणे ल्युट् ।) नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वातादया वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" ॥
इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा सुश्रुते ।
"कुर्य्यात् शिरागतं मूलशिरा कुञ्चनपूरणम्" ॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुत्सितं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्चिः, पुं, (कुञ्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् । यथा, स्मृतिः ॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" ॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुञ्च + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) गुच्छा । कुँच् इति भाषा । वंशशाखा । कचि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षत्यजीरकः । इति जटाधरः ॥
(अस्या व्यवहारो यथा भरिचाद्यचूर्णे ।
"मरिचः कुञ्चिकाम्लष्ठा वृक्षाम्लाः कुड़वाः पृथक्"॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने । १९ अः ॥) कूर्चिका । कुँजि चाबि इति च भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यभेदः । कुँचे इति भाषा । यथा । "कुञ्चिकयैनं विस्राययति भाययति" । इति मुग्धबोधम् ॥

कुञ्चितं, त्रि, (कुञ्च + क्तः ।) वक्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागान्तरसावतीर्य्य" ॥)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते जन + डः । पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः ।) पर्व्वतादेर्ध्वतापल्लवादिभिः समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः । इति मधुप्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छादितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकबरी निःश्वसन्ती विषण्णम् ।
अद्यैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" ॥)
हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य । कुञ्ज + "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्" । वार्त्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते ३ । वैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिग्रहाङ्कुशग्रहम्" ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । ३५ । १५ ।

"कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥) केशः। इति मेदिनी ॥ देशभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्व्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे ४। ४१। ५०।

"ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः। अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ॥)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली।) गजपिप्पली। इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

कुञ्जरवारमूलं, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारं उग्रं मूलमस्य।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्यास्याः। रप्रत्यये अच् ततः अजादित्वात् टाप्।) धातकी। धाइफुल इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा। सुभिक्षा बऊपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे। गुणास्यास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलावृक्षः। इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः।) शरभः इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः।)

कुञ्जरालुकं, क्ली, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम्।) आलुकविशेषः। हस्त्यालु। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्यते। अशू भोजने + कर्म्मणि ल्युट्।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं द्रष्टव्यम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जलं, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र। एषोदरात् साधुः।) काञ्जिकम्। इत्यमरः। २। ९। ९९ ॥

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा वल्लरी।) निकुञ्जिकास्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुन्ज + स्वुञ् + टाप् इत्वं च।) क्षुद्रजीरकः। कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः। इति जटाधरः ॥ निकुञ्जिकास्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुण्टयते। वैकल्यमिह विकलीकरणम्। कुण्टति जनं शोकः। इति दुर्गादासः ॥

कुट गि कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकच्च-सेट्।) गि कुटति अकुटीत् चुकोट कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इति दुर्गादासः ॥

कुट क ड प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क ड कोटयते। एषोऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं क्ली, (कुट + कः।) कलशः। इत्यमरः। २। ९। ३२ ॥

कुटः, पुं, (कुट् + कः।) कोटः। इति मेदिनी। गड़

इत्यादि भाषा ॥ शिलाकुट्टम्। पातरभाङ्गा हातुड़ी इति भाषा। वृक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥ पर्व्वतः। इति हारावली ॥ (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे १। ४६। ४। "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः" ॥)

कुटङ्गः, पुं, (कुर्त्तृहभूमिः टङ्कते आच्छाद्यतेऽनेन। कु + टकि आच्छादने। करणे घञ्।) गृहाच्छादनम्। इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥

कुटङ्कः, पुं, (कुटस्याङ्कमिव। अङ्कन्धादित्वात् साधुः।) वृक्षत्वगाहरणम्। छदिः। चाल इति भाषा। गृहभेदः। इत्यमरटीकायां सुकुटादयः ॥ कुँड़े इति भाषा ॥

कुटचः, पु, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते। चि + डः।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)

कुटजः, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते। जन् + डः।) पुष्पवृक्षविशेषः। यस्य फलं इन्द्रयवः। कुड़ची इति भाषा ॥ (यथा, माघे ६। ३५।

"कुटजपुष्परागकषायाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ॥)

तत्पर्य्यायः। शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४। इत्यमरः। २। ४। ६६ ॥ कौटजः ५। इति तट्टीका ॥ वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७। इति रत्नमाला ॥ कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः ११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४ यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृषेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २०। इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च।

"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रभ्राखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः। कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। अतिसारनाशित्वञ्च। असितस्य तस्य गुणाः। रक्तपित्तत्वग्दोषार्शोनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाशकत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः। लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ॥

"कुटजस्य फलं ग्राह्यमष्टभागजले पृथक्। तथैव विपचेद्भूयो दाड़िमोदकसंयुतम् ॥ यावच्चैवलसीकाभं पृथक् तमुपकल्पयेत्। तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ॥ अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥) अगस्त्यमुनिः। द्रोणाचार्य्यः। इति मेदिनी ॥

कुटन्नटं, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति। नट स्पन्दने + पचाद्यच्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरः। २। ४। १३१ ॥ केउटिया मुता इति ख्यातम्। केशुर इति गौड़ोक्तिः। इति तट्टीका ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा।

"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये।

अस्य पर्य्यायाः यथा।

"कुटन्नटं परं वल्यं मुस्ताभञ्च परीलवम्" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कोसची मोथा। गुड़तजी इति च। इयन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ॥

पर्य्यायाश्च यथा।

"कुटन्नटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम्। शवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च। मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्यादितुन्नकम्" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणा अस्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुटन्नटः, पुं, (कुटन् सन् नटति। नट् + अच्।) श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५७ ॥

(अस्य पर्य्याया यथा।

"श्योनाकः शोणशस्त्र स्यान्नटः कट्वङ्गदुण्टुकः। मरुडूकपर्णपत्रोर्णा शुकनासकुटन्नटाः। दीर्घवृन्तो रक्तखापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्योनाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपज्जालात् पाति रक्षति। कुट् + पा + कः।) मुनिः। निष्कुटः। गृहसमीपोपवनम्। (कुट + "उषिकुटिदलीति"। उणां ३। १४२। इति कपन्।) मानभेदः। स तु कुड़वपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कमले क्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, क्ली, (कुट + वाहुलकात् करन्।) कुठरः मज्ञानदण्डबन्धनस्तम्भः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

कुटरुः, पुं, (कुट + "कुटः किच्च"। उणां ४। ८०। इत्यरुः किच्च।) वस्त्रगृहम्। इत्युणादिकोषः। कानात् तांबु इति भाषा ॥

कुटरुषा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरुषा। अकन्धादित्वात् साधुः।) चिरता। इति रत्नमाला ॥ तेउड़ी इति भाषा ॥

कुटलं, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन। कुट् + करणे कलच्।) पटलम्। इति हारावली ॥ चाल छाद इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानयनार्थं गच्छति या। कुट + हृ + स्वुञ् टाप् इत्वं च।) दासी। इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुट्यते सङ्घीयते द्रव्यादिभिः असौ। कुट् + "कृ गृ घृ घृ कुटीति"। उणां ४। १४२। इति इः स च कित्।) गृहम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ। कुट छेदने + "कुटि कंप्योर्नलोपश्च"। उणां ४। १४३। इति इः। स च कित्। धातोर्नलोपश्च।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्व्वतः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ४। १४३ ॥)

कुटिचरः, पुं, (कुटिं कुटिलं जले चरतीति। कुटि +

चर + टः ।) जलशूकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुसुक् इति भाषा ॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट् + इतच् किच्च ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुटिरं, क्ली, (कुत्सिते निर्म्मीयते यत् । कुट् + इरन् ।) कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाऽऊलकात् इलच् ।) अनृजु । बाँका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अराजम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ वेणु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । ९ । २३ ।

"व्यलञ्जटाकलापस्य भ्रकुटीकुटिलं मुखम् ।
निरीक्ष्य कस्मिन्भुवने मम यो न गतो भयम्" ॥)

तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ क्ली, छन्दोभेदः ॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति । कुट् + इलच् + स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ सरस्वती नदी । सुक्कानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राधिकाभर्त्तृभगिनी ॥ त्रि, असरलम् ॥)

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि + वा ङीप् ।) कुटः । गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।

"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्" ॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥

कुटीचकः, पुं, (कुत्सा क्लेशेन पुत्रान्नेन चकते दृप्नोति । कुटी + चक् + अच् ।) पुत्रान्नजीवी । तत्पर्य्यायः । पुत्रान्नादः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुत्सां पर्णकुटीरे चकते दृप्नोति वसतीति । सन्न्यासिभेदः । स च कर्म्मनिष्ठः । यथा—महाभारते १३ । १४ अध्याये ।

"चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" ॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुत्सां चरति । कुटी + चर + टः स्वार्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्म्मसंग्रहः ॥

कुटीरः, पुं, (कुटी + स्वल्पार्थे रः ।) क्षुद्रगृहम् । कुँड़े इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वल्पवेश्म २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।

"लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे । मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे" ॥)

कुटुङ्गकः, पुं, (कुटुङ्ग + स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागृहम् । पिटः । डोल इति भाषा । छदिः । चाल इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता । गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुँड़े इति भाषा ॥

कुटुम्ब, क ङ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क ङ कुटुम्बयते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति । कुटुम्ब + अच् । यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुटुम्ब + कर्म्मणि घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥ (यथा, मनुः । ११ । २२ ॥

"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्" ॥)

कुटुम्बव्याप्तः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्याप्तः नियुक्तः ।) कुटुम्बपोषणासक्तः । तत्पर्य्यायः । अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (कुटुम्बेन पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्याप्तः संयुक्तः । बद्ध-परिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिप्रशस्तेन अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे इनिः । ततो ङीप् ।) कुटुम्बविशिष्टा । पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । पुरन्ध्रीः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ पुरन्ध्रिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्ध्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।

"अपश्लोकभयाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः" ॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । मयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिग्विटिका ८ प्रीता ९ प्रहरकुटवी १० प्रीतला ११ जलेवहा १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तव्रणरक्तदोषकण्डूनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ८ । ५ ।

"ग्रैवेयः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" ॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गो ऽस्यास्य अस्त्यर्थे इनिः ।) क्षपकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बविशिष्टश्च ।

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुटुम्बवासस्थानम् । इति जटाधरः ॥

कुट्ट, क कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गादासः ॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इदयान्तः । क ङ कुट्टयते । एषोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र ।) अङ्कविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,

"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्तः
केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम् ।
येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दृश्यमुद्दिष्टमेव" ॥

उदाहरणं यथा ।

"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गुणकपञ्चषष्टियुक् ।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्" ॥

इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा । कुट्ट छेदे + ण्वुल् । छेदके, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ४९ ।

"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः" ॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति । कुट्ट छेदने + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रलापनम् ॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया । कुट्ट + स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप् । यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट छेदने + करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरश्चेत्र सह परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्नी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १९ । कुट्नी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्च्चुली ७ । इति जटाधरः ॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २७३ ।

"तदाखिद्यमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्" ॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाश्रृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशाश्रृङ्गारान्तर्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

"केशग्रहनखाधरादीनां यत्तु हर्षोऽपि सम्भमात् ।
प्राज्ञैः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" ॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट + आरन् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥

कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् यतनेनेति शेषः । कुट्ट + आरन् ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ९ ।

"मस्तुतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
माटपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव" ॥)

सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः । इति मधुरानाथः ॥ दाड़िमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + हृ + ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) दासी । इति हलायुधः ॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट + ईरन् ।) पर्व्वतः । इति हारावली ॥

कुड्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो बलवद्भ्यो दीयते यत्र । कुट + "कृषादिभ्यः" । उणां १ । १०८ । इति कलच् तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यत्र

कुठेरः

रज्जुभिः पोड़नम्। इति मनुः॥

कुड्मलः, पुं, क्ली, (कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि + "इषादिभ्यश्चित्" । उणां १। १०८। इति कमलच् ।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः॥ कोषः ३। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। २।७। "द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलायदतः स्मितैः"॥)

कुठ छिदि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः॥

कुठ इ खोटने। वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा। इति दुर्गादासः॥

कुठः, पुं, (कुण्ठते क्रियतेऽसौ। कुठ छेदने + कर्म्मणि घञर्थे कः।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५॥

कुठरः, पुं, (कुट + बाहुलकात् करन्।) मन्थान-दण्डबन्धनार्थलम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १। ३५। १५।

"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः"॥

कुठाकुः, पुं, (कोठति आइन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने + आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठ्ठोकरा इति भाषा॥

कुठाटङ्गः, पुं क्ली, (कुठारस्तङ्ग इव। एषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः॥

कुठारः, पुं क्ली, (कोठतीत्यनेन। कुठ + करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सधितिः २ परश्वधः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः। २। ८। ९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परश्वधः ७ पर्श्वधः ८। इति तट्टीका॥ कुठाटङ्गः ९ द्रुघणः १०। इति जटाधरः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३। २५। १२।

"तं त्वागतार्हं प्रणतं प्रणम्रं
स्वमात्मसंसारतरोः कुठारम्"॥)

कुठारः, पुं, (कुण्ठते क्रियतेऽसौ। कुठ + कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठारः, पुं, (कुठ + आरच्।) वृक्षः। वागुरः। इति मेदिनी॥ शस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठिः, पुं, (कुठ + "कुठिकण्ठ्योर्नलोपश्च"। उणां ४। १४१। इति इन् किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कुठिकः, पुं, (कुठ + इकन् किच्च।) कुठम्। इति हारावली। कुड़ इति भाषा॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च + "पतिकठि-कुठीति"। उणां १। ५९। इति एरक् बाहुलकात् गुणोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः॥ अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ वर्व्वरी इति ख्यातेः। (यथा, गीतः रामायणे १। १७। १०।

"दाड़िमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा। अङ्कोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः"॥)

कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै + कः।) पर्णासः। इत्यमरः। २। ४। ७९॥ तुलसी इति ख्यातः। श्वेतच्छदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेततुलसी वाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्यायाः। "अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुत्रः कुठेरकः"। इति वैद्यकरत्नमालायाम्। वर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

"वर्व्वरी तुवरीतुल्यौ खरपुष्पाजगन्धिका। पर्णाश्रस्तत्र ज्ञेयौ तु कठिल्लककुठेरकौ"॥ गुणाश्चास्य वर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते। जन् + डः।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली॥

कुठेरः, पुं, (कुठ + एरक्।) चामरवातः। चामरेर वातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मरुत्यः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुड श्रि बाल्ये। वदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकच्च-सेट्।) एतदाद्यास्चत्वारः पञ्चमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। श्रि कुड़ति अकुड़ीत् सिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः॥

कुड़ इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनं देवः विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुड इ ड दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। ड कुण्डते इति दुर्गादासः॥

कुड इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कुड़पः, पुं, (कुड़ + कपन्।) कुड़वपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुड़वः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा। कुड़ + कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३०। "उपनीय कमलकुड़वं कथयति समयश्चिकित्सके हलिकः"॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती॥ वैद्यकमते विप्रकृतपरिमाणम्। द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्॥

"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्। शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥

"प्रस्थतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः॥ अष्टमानश्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे। १ अः॥)

कुड़ऊची, स्त्री, (कुड़ी क्षुद्रा ऊची कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुड़िः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुड़ि दाहे + इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुड़िशः, पुं, (कुण्डते मन्यतेऽसौ। कुड़ अदने + बाहुलकात् शः तत इट्।) मत्स्यविशेषः। कुड़चि माच् इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। बलकफोष्णबन्धकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुड्मलः, पुं, (कुड़ बाल्ये + "इषादिभ्यश्चित्"। उणां १। १०८। इति कमलच् कुड़ेरपि। मुट् च।) कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च॥

कुड्यं, क्ली, (कुड़ि + तत्र साधुरिति यत्। कौतेरञ्जादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः।) भित्तिः। भित् देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः। २। २। ४॥ (यथा, महाभारते १। १४५। १०।

"सर्पिस्तैलवसाभिश्च मात्तया चाप्यनल्पया। मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपयं कुड्येषु दापय"॥) विलेपनम्। इति मेदिनी॥ कौतूहलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य + स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति। कुड्य + छिद् + णिनिः।) चौरविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ सिंदेल चोर इति भाषा॥

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्थितं कुड्यस्य वा छेद्यम्।) खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

कुड्यमत्स्यी, स्त्री, (कुड्ये मत्स्य इव। मत्स्य + जातित्वात् ङीष् यलोपः।) गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिका। इति हेमचन्द्रः॥

कुण त् क आभाषे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) ऋवो मूर्द्धन्योपधः। कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुणोक्तिरित्येके। इति दुर्गादासः॥

कुण श्र उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) उपकरणं दानादिना पोषणम्। श्र कुणति दीनं दयालुः। कोकिला। इति दुर्गादासः॥

कुणक्षरः, पुं, (कुणं सुक्ताम्रादिकं क्षरयति। कुण + क्षु + बाहुलकात् खच्।) वृक्षविशेषः। वनवेतुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणक्षा २ क्षणक्षः ३ अरण्यवालूकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। हितत्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। ईषत्कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुणपः, पुं, (क्षणेः + कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शवम्। मृतशरीरम्। इत्यमरः। २। ८। ११८॥ (यथा, महाभारते १। ६। २२-२३।

नारद उवाच।

"उन्मत्तवेषं बिभ्रत् स चंक्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज! दर्शनेषुर्मुहेश्वरम्।

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीपते!" ॥)
एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः॥ पूतिगन्धिः। इति मेदिनी॥ अस्रविशेषः। वड़्गा इति भाषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धं क्षथितं बङ्ग"॥
इति माधवकरः॥ (रोगविशेषः। यथा॥"कुणपष्ठीवपित्ताभ्याम्"। इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे। १ अध्यायः॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप+गौरादित्वात् ङीष्।) विट्। शारिका। इति मेदिनी॥ गुयेशालिक इति भाषा॥

कुणालः, पुं, (क्रय+"पीयुक्षिभ्यामिति" उणां ३। ७६। इति। कालन्। सम्प्रसारणञ्च।) देशभेदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (अशोकराजपुत्रभेदेऽपि। स च बौद्धः॥)

कुणिः पुं, (कुण+इन्।) तुम्बरुक्षः। इत्यमरभरतौ दीकरौ॥ तुँद इति भाषा। (शरीरस्य स्थानविशेषः। "कक्षान्तमध्ये कक्षाधः कुणिलं तत्र जायते"॥ इति वामटे शारीरस्थाने ४ अध्याये॥)

कुणिः, त्रि, (कुण+इन्।) कुकरः। इति मेदिनी॥ कोपा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते।
"गर्भघातप्रकोपेण दोषदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति॥)

कुण्डिन्दः, पुं, (कुण शब्दे+"कुणिपुल्योः किन्दच्"। उणां ४। ८५। इति किन्दच्।) शब्दः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि+ण्वुल्।) स्थूलः। इति शब्दमाला। मोटा इति भाषा॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति। कुठि+अच्।) क्रियासु मन्दः। अकर्म्मण्यः। इत्यमरः। २। १। १७॥
(यथा, भट्टारकविल्हते विष्णुस्तोत्रे ३०।
"वैकुण्ठोये ऽकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय"॥) मूर्खः। इति मेदिनी॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ीभूतं करोति। कुठि+ण्वुल्।) मूर्खः। इति शब्दमाला॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि+कर्त्तरि क्तः।) सङ्कुचितः। यथा। "दग्धवदनसुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः"॥ इति महानाटकम्॥

कुण्डं, क्ली, (कुण्यतीति। "जमन्तात् डः"। उणां १। ११३। इति डः।) मानभेदः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र। कुडि+अधिकरणे अप्।) देवजलाधारः। इति मेदिनी॥ जलाधारविशेषः। चौबाचा इति भाषा॥
तल्लक्षणगुणाः। अग्निकर्षकारित्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायजलत्वम्। इति राजवल्लभः॥ *॥ (पात्रविशेषः। यथा, रघौ १। ८४।
"सुवं कोल्लेव कुण्डोघ्नी मेध्येनावभृतादपि"॥)
होमीयाग्नालयः। तत्तु प्राग्यत्नतुर्हस्तमितं भवति तस्य विधिः। तत्र मत्स्यपुराणम्।
"प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः"॥
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानलक्षितायाञ्च।
"सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्"।
चतुरस्रं चतुष्कोणम्। भविष्योत्तरम्।
"सहस्रे तथ होतव्ये कुर्य्याद् कुण्डं करात्मकम्।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्"॥
द्विहस्तादिके यामलः।
"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम्।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्"॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ईशानाग्निर्ऋतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम्। तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणापत्तेः। लक्षकस्य भूमेः परिमाणवत्॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे।
"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते।
हस्तैके मेखलास्त्रिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः"॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृत्तिकाः। ताश्च खातदेशादाद्ये एकाङ्गुलरूपं खातं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैतादृक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः। एतद्विपरीतास्तन्मान्तरोक्ता व्यवहारविदुषाः। वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि॥ विस्तृणाति।
"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्"॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम्।
"मुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च।
सदा होमे सदा श्रान्तावेकं वारुणदिग्मतम्"॥
शारदातिलके।
"होतुरग्र योनिरासामुपर्य्यग्न्यग्न्यपचवत्।
मुञ्जरज्जोकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम्॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्॥
स्त्रजादारभ्य नाभं स्याद्योन्या मध्ये सरज्जुकम्"॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकुचितविस्तारा॥ यामले।
"नाभिमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च।
रज्जुं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि"॥
परिधौ स्तन्निन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे।
"बाह्यमार्गाः परिधय ऋजवः सत्वचोऽग्रगाः।
त्रयो भवन्त्यग्नेर्ज्वाया एकेषान्तु चतुर्हितम्॥
प्रागग्रावमितः पश्चादुदग्ग्रमथापरम्।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदग्रः स पूर्व्वतः"॥
अग्रगाः छिद्ररहिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदग्रं उत्तराग्रम्॥ त्रैलोक्यसारेऽपि।
"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा"॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा अङ्गुष्ठमितमङ्गुलिमेखलावेष्टनयुक्ता तथात्वे हस्तगणिताज्यस्थित्या कुण्डे तत्पाता भवतीत्यर्थः॥ पञ्चरात्रे।
"कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम्।
मुञ्जरज्जोकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं एवमुदाहरेत्॥
नाभिच्छेदं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम्।
वह्निरंशद्वये नाड्यौ पवनांशे परिकल्पयेत्"॥*॥
तत्र कुण्डस्य दोषमाह विश्वकर्म्मा।
"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले॥
मेखलारहिते शोको क्षधिके वित्तसंक्षयः।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम्॥
अपत्यध्वंसगं प्रोक्तं कुण्डं यत् करणवर्जितम्"॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम्।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते मक्षादि अस्मिन् कुडि रक्षणे+अच्।) स्थाली। इत्यमरभरतौ

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन। कुंडि-दाहे+करणे घञ्।) अमृते भर्त्तरि जारजः। जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ स्वामी वाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा॥ (यथा मनुः ३। १७४।
"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः"॥
सर्पविशेषः। यथा महाभारते। १। १२३। ६८।
"कच्छपाश्च कुण्डाश्च तक्षकाश्च महोरगाः"॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंदृष्टत्वात्।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः। पतितब्राह्मणीपुत्रः॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव।) दासीकामुकः। इति मेदिनी॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं अत्र।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (काञ्जी इति भाषा॥ *॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वेऽते कुण्डगोलकौ। यथा मनुः ३। १७४।
"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्याद् मृते भर्त्तरि गोलकः"॥)

कुण्डङ्गः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति। गम+डाञ्जलकावुङ् खः डिच्च।) कुलम्। इत्यमरभरतादितत्त्वानम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः क्रमसैः पीयतेऽत्र सोमः। कुण्ड+पा+अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते।) क्रतुः। इति मुग्धबोधम्॥

कुण्डलं, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां + दृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला + कः।) स्वनामख्यातकर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ॥)

तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३। पाशः। वलयः। इति मेदिनी॥ (पुं, कौरव्यकुलजसर्पविशेषः। यथा महाभारते १। ५७। १३।

"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः पृष्ठकेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजात्येते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥

पुंलिङ्गे अस्य रक्षकाश्वनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रक्षपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप्।) कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—

"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्॥
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः॥
उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छासं दृढासनः।
अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलज्यातं शरीरमपि चिन्तयेत्" ॥

इति तन्त्रसारः॥ *॥

गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥ मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।

"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यस्रेन प्रलेपयेत्॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यस्रं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदस्रताम्।
तां सुपक्वां घृताभ्रीत्वा सितापाके तनूद्भवे॥
कर्पूरादिसुगन्धे च क्षपयित्वोद्धरेत्ततः" ॥

अस्या गुणाः।

"एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी हृद्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी" ॥

इति भावप्रकाशः॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातौ ङीष्।) मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति पाकराजेश्वरः॥ *॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—

"चिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम्।
तद्गह्वरे कामवायुर्जीवरूपोऽतिचञ्चलः॥
अधोमुखस्तत्र लिङ्गः स्वयम्भुस्तेन वाल्यते॥
नीवारशूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता॥
शुक्लतुल्यनिभा देवी सार्द्धत्रिवलयान्विता।
मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः॥
डाकिनी ह्यत्र वसति द्वारपाली सयक्षिका।
यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः" ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम्॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। १०४॥ कुटिलाङ्गी २ कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरुन्धती ७॥) गुडूची। काञ्चनलताः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीतामपुष्पश्च स्मन्तकः खल्पकेशरी" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)

कपिकच्छुः। सर्पिणीलताः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनिः। कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्यमरः। १। ८। ७॥ वराहः। (कुण्डलं कुण्डलवदाकारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी॥ चित्तलमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४६। ११०।

"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः" ॥)

कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गोः रामायणे। ३। ६। ११।

"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः" ॥)

कुण्डाग्नी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुपलक्षीकृत्य अग्निं जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड + अग्नि + णिनिः।) भगभक्तकः। कोट्टना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मः। (कुण्डस्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—

"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाग्नी गरदस्तथा।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये" ॥

इति विष्णुपुराणे। २। ६। २०, २१॥ "रङ्गोपजीवी नटमल्लादिवृत्तिः। कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः पत्नी जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाग्नी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषोपजीवी। यद्वा।

'महिषीत्युच्यते भार्य्याभगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः'।

इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः ग्रामार्थे यज्वा"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (धृतराष्ट्रपुत्रः। यथा महाभारते।१।११७।१३।

"कुण्डाग्नी चिरजाश्चैव दुःशला च शुभाधिका" ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः॥ पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुँड़ि इति भाषा॥ (ताम्रकुण्डम्। स्थाली। सामवेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।

"अथक्लैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याख्यध्यात्मकुण्डिका" ॥)

कुण्डिनं, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, हरिवंशे।

"कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्रस्य शासनात्"॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुण्डि रक्षायां दाहे च "बाहुलमन्यत्रापि"। उणां। २। ४६। इति इनच्।) मुनिविशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने।

"कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति"॥

कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्रः। यथा महाभारते १। ६४। ५६।

"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः"॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुण्डि + इन्। ततो वा ङीप्। कुण्ड + संज्ञायां वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः। २। ७। ४६॥ स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन। कुडि + ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब्बलो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी॥

कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुतपः। इति दुर्गादासः॥ कुत् अपस्यः कुतपः कालविशेषः। क्षत्तिरचितखेहपात्रञ्च। इति केचित्॥

कुतः, [स्] अ, प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। निश्चयः। इति विश्वः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १६। ३७।

"सर्व्वभूतात्मके तात! जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मिथ्यामिथ्यकथा कुतः" ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथात्वम्।) कुबेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुतपः, पुं क्ली, अष्टोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टमो मूहूर्त्तः। यथा,—

"अष्टौ मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः"॥

इति आह्निकतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ *॥ पारिभाषिककुतपा यथा,—

"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः"॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥ स च त्रिंशद्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीयप्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।२।७।२१॥ स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—

"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्"॥

इति आह्निकतत्त्वम्॥

"दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामक्षयं मतम्"॥

इति शातातपः॥ * ॥ दौहित्रः। वाट्यम्। कामलोमजकम्बलम्। कुशश्चेति। इति मेदिनी॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा। तप + अच्। कुत् + कपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वानरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कुतुकं, क्ली, (कुत् + बाहुलकात् उकञ्।) कौतुकम्। इत्यमरः। १। ७। ३१॥ (यथा, गुमानिकविहितोपदेशशतके। १०२।

"कुतुकाय कोविदानां मूढमतीनां महोपकाराय।

निरमात्मविगुमानिः शृतोपदेशप्रबन्धमसुम्" ॥)
कुतुपं, क्ली पुं, (कुतप + एषोदरादित्वात् साधुः ।) कुतपः। दिनस्याष्टममुहूर्त्तः। इति शब्दरत्नावली॥
कुतुपः, पुं, (कृषा कुतुः ततो डुप् च। ततः एषोदरात् अकारागमे साधुः।) चर्म्मनिर्म्मितालवखेहपात्रम्। इत्यमरः। २। ९। ३३॥ छोट कुपो इति भाषा॥
कुतूः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते। तन् बाहुलकात् कूः। टिलोपश्च।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम्। इत्यमरः। २। ९। ३३॥ मसक इति कुपो इति च भाषा॥
कुतूणकः, पुं,(कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः। कु + तूण सङ्कोचे + ण्वुल्।) बालरोगविशेषः। स तु नेत्ररोगः। कतुया इति भाषा। तस्य लक्षणम्॥
"कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः॥
श्लिष्यः कुर्य्याल्ललाटात्तिकूटनासावधर्षणम्।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः"॥
इति माधवकरः॥ कुकूणक इत्यपि पाठः॥
(यथा,—
"कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः॥
स्यात्तेन शिशुरक्ष्णोनाश्चात्तो वीक्षणाक्षमः।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकण्डूनासात्तिमर्हति"॥
इत्युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम्॥ * ॥
चिकित्सा यथा॥
"मुस्तो भृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः।
कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाद्योतनं हितम्॥
क्रिमिघ्नालक्ष्मिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्जिकगैरिकैः।
चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां योधकीषु च।
सदर्भनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे॥)
कुतूहलं, क्ली, (कुतूं चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्तर्हलति सोत्सुकं करोति। हल् + अच्।) अपूर्ब्बवस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः। तत्पर्य्यायः। कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४। इत्यमरः। १। ७। ३९॥ चित्रम् ५। इति शब्दरत्नावली। (यथा, नैषधे। १। ११९।
"प्रियावियोगादिधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्"॥
नायिकालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११९।
"रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्"॥)
कुतूहलः, त्रि, (कुतूहलं अस्त्यस्य। कुतूहल + अच्।) कुतूहलयुक्तः। इति हेमचन्द्रः॥
कुटत्रं, क्ली, (कुत्सितं त्रमिव।) कुम्भी। इति हारावली। पाना इति भाषा॥ (कुम्भिकाशब्दे ऽस्य विवृतिर्द्रष्टव्या॥)
कुत्र, अ, ("सप्तम्यास्त्रल्"। ५। ३। १०। इति त्रल्।) कस्मिन् इति व्याकरणम्। कोथाय इति भाषा॥ (यथा, माघगाटके।
"हा! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा"॥)
कुत्रचित्, अ, (कुत्र च चित् च इति इन्द्रसमासः।

मुग्धबोधमते "किमः क्वन्ताच्चिदनौ"। इतिचित्।) कोनखाने इति भाषा। इति व्याकरणम्। (यथा महाभारते। ३। १४२। ५३।
"असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्"॥)
कुत्स ड क ञ अवक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ चुरां-आत्मं-उभय-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दन्त्यवर्गाद्योपधः। अवक्षेपो निन्दा। ड क, योन कुत्सयते कुत्स्यमिति हलायुधः॥ ञ, कुत्सयति कुत्सयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। कदाचित् परस्मैपदार्थो ञकारः। इति दुर्गादासः॥
कुत्सनं, क्ली, (कुत्स् + भावे ल्युट्।) निन्दनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनौ ४। १६३।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्"॥
कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन। करणे ल्युट्। निन्दासाधनधर्म्मः। चि कुत्सायुक्तः॥)
कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां लाति। ला + कः + टाप्।) नीलोत्पलः। इति शब्दचन्द्रिका॥
कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप् टाप् च।) कुत्सनम्। तत्पर्य्यायः। अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७ जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १०। इत्यमरः। १। ६। १३॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३ परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्सनम् १७ अपवादः १८। इति शब्दरत्नावली॥ उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२ सामि २३। इति जटाधरः॥
कुत्सितं, क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः।) कुष्ठनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुड् इति भाषा॥)
कुत्सितः, त्रि, (कुत्स् + क्तः।) निन्दितः। तत्पर्य्यायः। निक्षप्तः २ प्रतिक्षप्तः ३ अर्व्वा ४ रेषः ५ याप्यः ६। अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः। ३। १। ५४॥ रेषः १४ अरमः १५ आणकः १६ अनकः १७। इति तट्टीका॥ कुप्रियः १८। इति जटाधरः॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१ गर्हितः २२ अपक्षप्तकः २३। इति शब्दरत्नावली॥
कुथ इ क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कर्म्मणि कुन्थ्यते। क्लेशः इह दुःखानुभवः। क्षीतार्त्तश्च न कुन्थतीति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥
कुथ य पूतित्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः। य, कुथ्यति नीलो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः। चुकोथ। इति दुर्गादासः॥
कुथः, पुं क्ली, (कुथ्यति अशोभां क्लेशं वा। कुथ इ हिंसायां अच्। आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमागमः।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम्। हातिर पिठेर झुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रवेणी २ आस्तरणम् ३ वर्ष्मः ४ परिस्तोमः ५। इत्यमरः। २। ८। ४२॥ प्रवेणिः ६ परिस्तोमः ७ कुथा ८ कुथम् ९। इति तट्टीका॥ वोजः १० आस्तरः

११। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ।
"कुथा कन्था समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम्।
कुथः कुप्रः कुथः कीटः प्रातःस्थायी द्विजः कुथः"॥
यथा महाभारते २। ५१। ३६।
"शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्"॥)
कुथः, पुं, (कुथ + अच्।) कुशूलगम्। इत्यमरः। २। ४। १६६॥ (यथा हेः रामायणे। २। ३०। १४।
"शार्दूलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरः।
कथास्तरशतस्तत्रेषु किं स्यात् सुखतरं ततः"॥)
कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा।) निकुम्भदुहिता। कुम्भकर्णभौत्री। सा च कल्किदेवेन हता। यथा।
मुनय ऊचुः।
"ब्रूहि विष्णुयशःपुत्र! कुम्भकर्णात्मजात्मजा।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्रसमुत्थिता॥
कीलकस्यास्य महिषी विकङ्कजननी च सा।
हिमालये शिरः क्षिप्त्वा पादौ च निषधाचले॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकङ्कं प्रसृतस्तनी।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम्।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्"॥
इत्यादि॥
"सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्द परमाद्भुतम्।
तेन नादेन महता विचस्रासाभवन् जगाः।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले॥
सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका।
जघास प्रश्वासवातैः समानीय कुथोदरी॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह।
यथर्त्तुसुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे।
तत्रस्था मुनयः शेषुर्जेष्यन्ये महर्षयः॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः।
रुरुदुः पृथ्वयोधा ये जङ्गमस्थावरादयः॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा संसारात्मानमात्मना।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः॥
वाय्वाग्निं चेलचर्म्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः।
बलिभिर्भ्राट्भिर्व्वाहैर्हतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः॥
बहिर्ब्बभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्किविनाशनः।
सहसाद्यो यथा वज्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् बहिः।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः।
तां विध्वनिःक्षिपन्तौ तरसा चरणौ करौ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्"।
इति कल्किपुराणे १९ अध्यायः॥
कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दारयति विदारयति। कु +

दल् विदारणे + णिच् + अण्।) कुद्दालः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कुदारः, पुं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति। कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण्। पृषोदरात् साधुः।) कुद्दालः। इति जटाधरः॥ (काञ्चनवृक्षः। वृक्षमात्रम्। भूविदारणेन समुत्थितत्वात्॥)

कुद्दालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति। कु + दल् + णिच् + अण्। पृषोदरात् द्वित्वे साधुः।) कोविदारवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"कोविदारस्तमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीतामपुष्पश्च क्षन्तकः स्वल्पकेशरी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे। गुणाश्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः॥) भूमिदारणात्तम्। इति मेदिनी। कोदाल इति भाषा। (यथा महाभारते। ३। १०७। २१।

"समासाद्य विषं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः।
कुद्दालैर्दृषदश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः"॥)

कुद्यं, क्ली, (कुद् + क्यप्।) कुड्यम्। भित्तिः। इत्यमरटीका॥

कुद्र, इ क मिश्रीकौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्। इदित्।) पञ्चमस्वरी। दन्त्यवर्गतृतीयोपधः। इ क कुन्द्रयति नीचः। मिश्रां वदतीत्यर्थः। कुन्द्र इत्यनेनैवेऽसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूत्तारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

कुन्द्रुः, पुं, (कुद्रं मिश्रमेव कायते व्यनित्यत्वात् क्वचिदकुरत्वाच्च। कै + कः। निपातनात् साधुः।) मद्यविशेषः। मद्योपरिमण्डपः। तत्पर्य्यायः। उद्गाटः २ पिठरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्द्रुः, पुं, (कुं ईषत् उद्गतो द्रुः द्रवणं यत्र अनित्यत्वात्। कु + उत् + द्रु + अधिकरणे घञ्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मद्यमण्डपः। इति हारावली॥

कुद्रवः, पुं, (कुं भूमिं द्रावयति। कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच्।) कोद्रवः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (कोदधान् इति भाषा॥)

कुध्रः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति। कु + धृ + मूलविभुजादित्वात् कः।) पर्ब्बतः। इति हलायुधः॥ (यथा कालिदासोक्तौ।

"वाचारेऽध्वनधगधृतोद्वधिपतिः कुध्रेड्नजानिर्गयेड्
गोराड़ारुडुरःसरेडुडुतरग्रैवेयकभ्राडडम्।
उड्डीड्डनरकाग्निभिस्त्रिदृगिभेड़ार्द्राजिनाक्ष्वच्छविः
स स्तादम्बुमदम्बुदालिगलगद्देवो मुदे वो मृड़ः"॥)

कुनखः, पुं, (कुत्सितो नखो यत्र।) क्षुद्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा।

"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं विद्यमादिशेत्॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः प्रायं कुनखं वदेत्"॥

इति माधवकरः॥

(अस्य चिकित्सा यथा॥

"विल्वे सटङ्कणक्षौद्रो मूललेपो नखप्रदः"।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे॥ तथाच सुश्रुते।

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखोरूक्षोऽसितःखरः।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्"॥

अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणाक्षतप्रायश्चित्तस्य शुक्लावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः। यथा विष्णुसंहितायाम्।

"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति। कुब्जतिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा"॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति स्वनामविश्रुतरोगोऽस्यास्तीति।) कुनखरोगयुक्तः। सङ्कुचितनखः। यथा। "सुवर्णहारी कुनखी। कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तदन्तनखावुद्धरेयाताम्"॥ इति शुद्धितत्त्वम्॥

कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति। कु + नट् + अच्।) श्लोकाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुत्सितो नटः इति विग्रहे नटाधमः॥

श्लोकाकशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष्।) मनःशिला। इत्यमरः। २। ९। १०८॥ (अस्याः पर्य्यायाः॥

"मनःशिला मनोह्वा च नेपाली कुनटी शिला"।

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

अन्यद्विवरणमस्य मनःशिला शब्दे व्याख्येयम्॥)

धान्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

(पर्य्याया यथा॥

"धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा।
कुनटी धेनुकाच्छन्ना कुस्तुम्बुरवितुम्बकम्"॥

गुणास्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

नेपालदेशजमनःशिला। इति केचित्। इति भरतः॥ (कुत्सिता नर्त्तकी। अनिपुणा नर्त्तकी॥)

कुनखी, [न्] पुं, (कुत्सित ईषद् वा नखोऽस्यास्तीति इनिः।) वकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुनाभिः, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात्।) वातमण्डलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घूर्णेवातास इति भाषा॥ निधिः। इति हेमचन्द्रः॥

कुनाम्रकः, पुं, (ईषत् नाम्रयति स्वर्ग्रनेन। कु + नम्र + णिच् + ण्वुल्।) यवासः। इत्यमरः। २। ४। ९१॥ (दुरालभा। आस्फुग्रीति भाषा॥

अस्य पर्य्याया यथा॥

"यासोपवासो दुष्पर्शो धन्वयासः कुनाम्रकः।
दुरालभादुरालभा समुद्रान्ता च रोदिनी॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ म भागे॥)

कुनृच वक्रगे। तौच्छ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। वक्रगमिति वक्र इवाचरतीति क्यौ वक्रं करोतीति णौ च रूपम्। तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। तौच्छ्यमल्पीभावः अल्पीकरणञ्च। कुच्यति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः। कुच्यति जतां वायुः कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुन्तः, पुं, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति। कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थत्वात् उन्द + बाहुलकात् तः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) गवेधुकः। प्रासास्त्रम्। इति मेदिनी॥ (भल्लास्त्रम्। भाला इति भाषा। यथा कथासरित् सागरे।

"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्"॥)

षण्डभावः। क्षुद्रजन्तुः। इति विश्वः॥ क्षुद्रकीटः। उलुनम्। (उकुन् इति भाषा॥)

कुन्तकः, पुं, (कुन्तं उत्कुनं लाति गृह्णाति। ला + कः।) केशः। (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।

"कापि कुन्तलसंयानसंयमव्यपदेशतः।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्क्तिं दर्शयेत् स्फुटम्"॥)

क्रोवेरम्। इत्यमरः २। ६। ९५॥ चषकः। यवः। इति मेदिनी॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव क्षाति।) बाहुलः। इति विश्वः॥ ध्रुवकभेदः। यथा,—

"वर्णैः घोड़शभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे।
षट्कारे च रसे प्रोक्तमानन्दप्रजदायकः"॥

इति सङ्गीतदामोदरः॥ (दाक्षिणात्यजनपदविशेषः। तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २। राजसूयिकपर्ब्बणि ३४। ११।

"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा।
द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा"॥)

कुन्तलवर्द्धनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् खरत्वेन वर्द्धयति। वृध् + णिच् + ल्युः।) भृङ्गराजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्तलाः, पुं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा वीयन्ते गृह्यन्ते यत्र। वा + घञर्थे कः।) देशविशेषः। बहुवचनान्तशब्दोऽयम्। इति मेदिनी॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेश इत्युच्यते। यथा महाभारते ६।९।५९।

"भिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः।
कोकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः"॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य बाहुलस्यायाकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन्। टाप् अत इत्वं च।) दध्यादिच्छेदनी। दहकाटा छुरी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पालिका २। इति हारावली॥ (बालानामौषधम्। यथा सुश्रुते।

"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभ्रष्टीनीलुपक्रम्य॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः।
"स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्नाश्चातिपित्तजाः।
लवणाम्लरसा रूक्षाः सक्षारा वातजाः सराः"॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका"॥)

कुन्तलीशीरं, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम्।) बालकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ बाला इति भाषा॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन बाल्यात् पालिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता। यथा, हरिवंशे ३४। २३-२४।

"पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन!।
शूरः पूर्व्वाय दत्ताय कुन्तिभोजाय तां ददौ॥
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा"॥)

पाण्डुराजभार्य्या। सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

नासा ख्याता। तत्सुता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाच्छतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गमवञ्चितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्मादयुधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्জ্জুनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमहर्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्"॥)

गुग्गुलुश्चः। शल्लकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥ ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कुत्स गत्सिधि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पद्मसखरी। क्लिशि दुःखानुभवे। ग कुत्सनाति बुभुत्सार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुत्स। इति दुर्गादासः॥

कुत्सुः, पुं, (कुत्सनाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुत्स + उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रावर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं क्ली, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु + दो छेदने + कः। एषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "अन्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँदफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माध्यम् २। इत्यमरः। २। ४। ७३॥ शुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोभूः १३ वीरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्। सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्"॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

"कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्। कुन्दंशीतं गुरु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत्"॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। कैशिष्यभावनत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। व्याहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः, पुं, कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि"।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

भमियत्नम्। कुँद इति भाषा। कुबेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णं इव श्वेततया सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्জ্জन्यः पवनोऽनिलः"॥

यदा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा + कः। हितोयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्"॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दरादिकं दमयति नाशयतीति। दम + णिच् + अच् एषोदरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभवर्णत्वात्। कुन्द + मा + घञर्थे कः।) विड्लवणः। इति चिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतण्यर्थे दृ + अच् एषोदरात् मुमि साधुः।) लवणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कण्डूरः। २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुदृढः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द + रा + कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दृ + णिच् + अच् एषोदरात् मुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्জ্জन्यः पवनोऽनिलः"॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खनादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति चिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु + दृ + बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दुरुशब्दे ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इतिशब्दरत्नावली॥

कुन्दुरुः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दृ विदारे + उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द् + क्वादित्वात् निपातनात् साधुः।) खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्य्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्गी २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः। २। ४। १२१॥ पालङ्गी ५ मुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ वङ्गगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ वली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।
कुन्दुरुर्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्तच्चः कटुर्हरेत्।

ज्वरस्वेदग्रहाक्षश्रीमुखरोगकफानिलान्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहे ऽग्नादग्नगतिकप्रसारणी तैले॥

"कर्पूरं कुन्दुरुनिशाजवक्षत्थाम्लचन्दनम्"॥*॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु + स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक + जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२४॥

कुप इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पद्मसखरी। इ कुम्पयते। कि कुम्पयति कुम्पति। स्तुतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रजौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति ङेः साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५। ६। १०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति"॥

कुपथः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते।१।६७।२६।

"कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः"॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति चिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्पयते रक्षते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि स्तृतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनि। किच्च ङीप् एषोदरादित्वात् साधुः।) मत्स्यमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति चिक्षारयति सूचयति। कुप इ कि स्तृतौ + "कुपेर्वा वच्च"। उणां ४। ८८। इति किन्दच्। तत्नश्चायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ार्केंदु इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुपक्वः

४ कालतिन्दुकः ५ कालपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। लघुत्वम्। अपाहरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

कुपूयः, त्रि, (कुत्सितं पूयते। पूयी+विसरणे+पचाद्यच्।) कुत्सितः। जात्याचारादिनिन्दितः। इत्यमरभरतौ॥

कुप्यं, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र। गुपू रक्षणे। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याध्याप्याः"। ३। १। ११४। इति क्यवन्तो निपातितः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुः। इत्यमरः। २। ९। ९९॥ (यथा, महाभारते। १५। ६। ११।

"भूमिरत्नपशून् देया विपरीतस्य भारत!।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्"॥)

दला इति ख्यातधातुः। इत्यरुधातुमध्ये वैद्यकम्॥

कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम्। काँसारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः॥

कुप्रियः, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु+प्री+"इगुपधज्ञेति"। ३। १। १३५। कः।) जघन्यः। इति हलायुधः॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितप्रियः॥)

कुब इ कि स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे-भां-परं-सकं-सेट्।) पद्मसखरी। इ कुम्बते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तुतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुबे(वे)रः, पुं, (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च"। उणां १। ६०। इति एरक्। नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलायां जातः। स तु त्रिपात् अष्टदन्तः केकरात्तश्च। यथा, वायुपुराणे।

"कुत्सायां क्षितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥

तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च।

"कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्य्यया सुत!"॥)

कुजः, त्रि, (कु ईषत् उज आर्জ्जवमस्य। उज आर्জ्जवे घञ्। अकारुभ्यादिवदुलोपः।) वायुगोन्नतहृदयः। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गडुः २ गडुलः ३ इत्यमरः॥ न्युजः ४ गडुरः ५ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणमाह।

"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सकृत्।
कुब्जो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुजमादिशेत्"॥

इति माधवकरः॥ यदेत्युक्त्या यदिवेति विकल्पार्थस्तेन न पुनरुक्तिदोषः। मन्दन्तरायामः क्रोडनतो भवति बहिरायामः पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामबहिरायामयोः प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य बहिःशरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्बहिर्भवतीति भेदः॥ *॥

अथ चिकित्सा।

"वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तल्ये च कुब्जके।
योज्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां श्रमो भवेत्॥
वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा।
कर्त्तव्या एव ताः सर्व्वास्तैलमेतद्विशेषतः"॥

इति भावप्रकाशः॥ (यथा, हरिवंशे ८३। ३४।

"तान्तु कुब्जां स्फडोर्मध्ये शुक्लेनायसयोगिना।
अनैः सन्तोड़यामास क्षणो लीलाविधानवित्"॥

रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा॥ *॥

"रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकक्षाभया तथा।
विषं व्योषञ्च कटुकी बोलजैपालकौ समौ"॥

"भृङ्गराजरसैर्मर्द्द्यं खुर्ज्जकस्वरसैस्तथा।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः॥
आमवाताञ्ज्ञवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत्।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यानां नाशनं परम्"॥

कुब्जविनोदो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥ *॥)

कुजः, पुं, (कु ईषदुजं आर्জ्जवमस्य। अकारुभ्यादित्वात् साधुः।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥

कुजकः, पुं, (कौ पृथिव्यां उजति। उज+ण्वुल्। अकारुभ्यादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्यवृक्षविशेषः। कूजा इति ख्यातः। (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवत्सिंहपुराणे।

"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकः पुष्पमुत्तमम्"॥

तत्पर्य्यायः। भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः ४ महासहः ५ कण्टकाढ्यः ६ खर्ब्बः ७ अलिकुलसङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अपि च।

"कुब्जको भद्रतरुणिर्वृत्तपुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला"॥

राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः।

अस्य गुणाः।

"कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो दृश्यः शीतवर्त्ता च स स्मृतः"॥

इति भावप्रकाशः॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च। तत्पुष्पगुणाः। शीतलत्वम्। वर्णकारित्वम्। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्जकण्टकः, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽत्र।) श्वेतखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्रं,(ब्रं)क्ली,(कुवि आच्छादने+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति"। उणां २। २८। इति निपातनात् रन्।) वनम्। इत्युणादिकोषः॥ कुक्षम्। कुक्षजम्। तन्तुः। शरणम्। शकटम्। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुमारः, त्रि क केलौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) क्रीडी। अचुकुमारत्। इति दुर्गादासः॥

कुमारं, क्ली, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सतीत्यर्थः।) जात्यकाञ्चनम्। इति मेदिनी। खाँटि सोणा इति भाषा॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम्॥

(तथा महाभारते। १। ६६। २१-२४।

"अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।
कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः"॥

कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु+मृ+णिच्+अच्।) नाट्योक्तौ युवराजः। इत्यमरः॥ (राज. कुमारः। यथा, रघौ ७। ६२।

"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः"॥)

शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति क्रीड़तीति। कुमार-तु क क्रीड़ने+अच्।) पञ्चवर्षीयबालकः। (यथा मनौ ७। १७५।

"कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्"॥

"तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थे खल्वेवमेवकर्म्माणि क्रियमाणे जातमात्रे ऽस्यैव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा-अश्मनोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखपरिषेकः। तथा संक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्जनेत क्षणकपालिका सूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयाद् यद् यच्चेष्टं स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्युः। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्युपपादयेत्। अथास्य तालोष्ठकण्ठ-जिह्वा-प्रमार्জ्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिनिखितनखयासुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्জ्जितस्यास्यच शिरस्तालू कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत्। ततो ऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्दनम्"।

"दशम्यां निष्क्रमतीतायां सपुत्रास्त्री सर्व्वगन्धौषधैरोरसर्षप-लोध्रैश्च स्नाता लब्धहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेऽलङ्कृतविचित्रभूषणवती संसृष्ट मङ्गल्यानुचितामर्चयित्वा च देवतां द्विजिनः शुक्लवाससो वृद्धांश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक् शिरस्समुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता दे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च"।

"क्षते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रामेदायुषः प्रमाण ज्ञान-हेतोः! तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽस्याः स्निग्धाः सुवर्णमूलाः क्षौद्राः केशाः प्रश्लक्ष्णाः। स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमात-

पद्मोपमं शिरः प्रशस्यते । घूढं दृढं समं सुश्लिष्टग्रन्थिसन्धर्दन्तमसनमुपचितं बलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहली विपुलसमपिठौ समौ नीचौ दृढौ एकतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसक्थते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने यक्ष्मभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी । ऋजवी महोच्छ्वासावंशसमन्नेभदवनताग्रा नासिका । महद्दृग्-सुनिविष्टदन्तमांसम् । आयामविस्तरोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रशस्तियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा । श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु । महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः । नातिस्थूलौ नातिश्लक्ष्णौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । महत्यौ हनुकौ । नातिमहती ग्रीवा । गूढ़मुपचितमुरो गूढं जत्रु एकवंशश्च । विश्लिष्टान्तरौ लग्नौ, अंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, उन्नतपरिपूर्णायतौ बाहू, सन्धिनौ अनुपूर्वं च । महदुपचितं पाणिपादम् । स्थिराङ्गुलाः स्निग्धाताम्राम्बुरुहाः कूर्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च नाभिः । गाम्भीर्यश्लिष्टभागहीना समासमुपचितमांसा श्लक्ष्णोन्नता स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्निग्धावनुपूर्वमुन्नतौ उपचययुक्तावुरू । नात्युपचिते नात्यपचिते एकीभूते प्रगूढसिरास्निसन्धी जङ्घे । नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ । प्रशस्तियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुणानि तथा खप्नजागरणायासक्षितरुदितक्षुतग्रहणानि । यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रशस्तिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दोषायुर्वर्णलक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्थं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमगतसन्धादपसृदंशिमूषिकाश्वगन्धं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूषलवर्चस्थानस्थानभूमिभवनसम्पन्नं सुखं यथर्तुप्रयनासनाशरणसम्पन्नं कुर्य्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं सुचिरुद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः ।

प्रयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुसुचिसुगन्धीनि स्युः । खेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपहतानि च वर्ज्यानि स्युः ।

अस्ति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुमृदुलघ्वास्तृतोपयोगं गच्छेयुः ।

धूपनानि पुनर्वाससां प्रयनास्तरणप्रावरणानां च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचारोशीरवयःस्थागोजोमोचटिलायवशुण्ठाशाकरोहिणीसर्पनिर्मोकानि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः ।

मद्यच्च धात्रीणां कुमारस्य खड्गस्य रथस्य वयःस्थानां जीवतामेव दन्तिभ्यो विषाणेभ्यो ग्राह्याणि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ।

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्रवप्रवेशीनि अप्राणहराणि अविश्वासनानि स्युः ।

गन्धस्य विश्वासनं साधु तस्मात्तस्मिन् बलवत्सुज्ञाने वान्यच्च विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचभूतनागानां नामान्याहृत्य कुमारस्य विश्वासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात् ।

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तन्निमित्तपूर्वरूपविशेषोपशयविशेषैस्तत्तदनुबुध्यस्वर्व्यविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरस्निग्धसुरभिगीतसुखं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं साध्याहि कुमारा भवन्ति तथा ते ध्रुवं भवन्ते चिराय रोगस्वरोगवत्तमाविशेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः ।

क्रमेणाबाधानि परिवर्त्तयिष्यन्नः सर्व्वाण्यहितानि वर्जयेत्तावद्यावद्वर्जयितारीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति ।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाद्यानुपालयेदिति पुत्रान्विषां समधिकरं कर्म्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं भजते जनस्यक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

"अथ कुमारं क्षीताभिरद्भिरान्वास्य जातकर्म्माणि कृते मधुसर्पिरङ्गस्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णभृङ्गमुख्यनामिकया वेदमेत्ततो यथातैजेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् खिड्गार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुरुण्टसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकचिरबिल्वा सिद्धमन्नमादाय दिवसमूलीक्षीर-तगर-मञ्जराज-मरिच-मधु-विड्ङ-ब्राह्मी-हिङ्ग्वाज्ञी सिद्धम् । तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिरोभवन्ति ॥

बालं पुनर्गाढसुखं ग्रहीयात् नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् विश्वासभयात् सहसा नापहरेदुच्चैर्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौड्यभयात् नित्यचैनमनुवर्त्तेत प्रियैस्तैरभिप्रायैः । एवमस्याभिहतमात्मभिर्वर्द्धते नित्यमुदयसत्त्व-सम्पन्नो गीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वातातपविद्युत्प्रभावादभ्रतारानक्षत्रागारनिम्नस्थानग्रहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ।

"गात्रयोः विरुजेद्वालं नाभ्यग्रे विषमे न च ।
गोधूमाक्षतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसाम्यतयाक्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।
दद्यादात्मसमर्थाग्नेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

वयसास्वेनमन्नं प्राशयेच्चधुक्षितञ्च । नित्यमवरोधरतञ्च स्यात् क्षतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्षा बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रसति रोदिति गन्धसंज्ञो भवति गवदग्नैर्धान्नीमात्मानञ्च परिक्षुदति दन्तान् खादति । क्रूजति स्तब्धते भ्रुवौ विक्षिपत्यक्षि निरीक्षते पेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नाभवर्चा दीनार्त्तस्वरो निम्नि जागर्त्ति दुर्म्मनो म्लानाङ्गो मत्स्यकुक्कुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः" ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वयसस्थः । इति मेदिनी । अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारित्वलेऽपि विज्ञेयाः । यथा, मनौ । ५ । १५९ ।

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥

मङ्गलग्रहः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च तं वोहितामहं नमाम्यहम्" ॥

शक्तिमत्यर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः ।

यथा, विष्णुपुराणे ।

"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शक्तिमत्यादसम्भवाः" ॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः । तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५९-६० ।

"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः ।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः ।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्युक्तमात्" ।

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम् ।

"कृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रभञ्जो बालकः पुरः ।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निष्किञ्चकस्तथा" ॥

खरोदयोक्तबाणचक्राख्यखरभेदः । बाणोपद्रवग्रहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३० अः ।

"स्कन्दः स्कन्दो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) बालकः । इत्यमरः । २ । ७ । २५ । बालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । २२ ।

"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा यावूर्विशालतः ।
सञ्चचाल प्रपतन्ति स्म भुवं सञ्चाः कुमारकाः" ॥

राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३१ । ७ ।

"ते तं वृद्धा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
अभ्युत्थायाब्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्" ॥)

कुमारी

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः। यथा, महाभारते १। आस्तीकपर्व्वणि ५७। १२।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
वाष्कलः शङ्खवेरश्च धृष्टकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजात्येते प्रविष्टा हयवाहनम्" ॥)

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति। जीव + णिच् + अच्।) पुत्रक्षीवकवृक्षः। इति रत्नमाला। जीयापुता इति भाषा॥

कुमारपालः, पुं, (कुमारं पालयति। पाल् + णिच् + अच्।) शालिवाहनराजः। इति हेमचन्द्रः॥ (शिशुपालके, त्रि॥)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रसवार्थं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः धार्य्या वा भृत्या पालनम्।) गर्भिण्याः परिचर्य्या। इति हारावली॥ तत्पर्य्यायः। बालतन्त्रम् २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३। इति चिकित्साशास्त्रम्॥
(यथा, रघुः। ३। १२।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भमर्म्मणि।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" ॥)

कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति। मित्र्यादित्वात् कुः निपातनात् साधुः।) युवराजः। इत्युणादिकोषः॥

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति। वह + णिनिः।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते। सू + क्विप्।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥ दुर्गा। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥ (पुं वह्निः। यथा, महाभारते। २। सहदेवदिग्विजये ३१। ४३।
"वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः शुक्रो भूरितेजसः।
कुमारसूस्त्वं भगवान् शुद्धगर्भो हिरण्यकृत्" ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीड़ति। कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम्।) कुमारी। इति शब्दरत्नावली॥ नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः। यथा,—
"वर्षाण्यत्रास्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शैलेषु चान्यजनना निवसन्ति सर्व्वे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥ स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (ओषधिविशेषः। घृतकुमारी इति ख्याता। अस्या व्यवहारो यथा वैद्यकचिन्तामणिग्रन्थे दृश्यः।
"खल्वे द्रवैरेव कुमारिकायाः"।
इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याध्यधिकारे।
नेत्रमण्डलस्यप्रतिबिम्बविशेषः। यथा,—
"दृष्ट्वा यस्य विजानीयात् पद्मरूपां कुमारिकाम्।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्"॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष्।) द्वादशवर्षीया कन्या। यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते"॥
इति स्मृतौ भेदः। इह अभेदोपचारात् कन्या कुमारीत्यमरः॥ इति भरतः॥ आगमे तु कुमारीपूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोड़शवर्षपर्य्यन्तवयस्का। तस्या वयोभेदेन नामभेदाः। यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्व्वर्षा तु कालिका॥
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका॥
नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी॥
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्हिंसना पीठनायिका।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोड़शे चाम्बिका मता॥
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि"॥*॥
तत्पूजाविधिर्यथा।
"अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम्।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति॥
अष्टम्यां चतुर्द्दश्यां कुजां वा रविसंक्रमे।
कुमारीपूजनं कुर्य्यादयथा विभवमात्मनः॥
वस्त्राभरणगन्धाद्यैश्च भक्त्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः"।
इत्यम्बिकाकल्पः॥ * ॥ (स्वनामख्याता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी। यथा,—महाभारते १। पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५। ४३।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम"॥)
पार्व्वती। नवमल्लिका। नदीविशेषः। (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ६५।
"नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहा।
सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या"॥)
सहा। धृतकुमारी इति ख्याता। अपराजिता। जम्बुद्वीपः। इति मेदिनी॥ सीता। इति हेमचन्द्रः॥ बन्ध्याकर्कोटकी। स्थूलैला। मोदिनीपुष्पम्। तरुणीपुष्पम्। श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुमाल त् क केलौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) अक्षी। अक्षुकुमालत्। इति दुर्गादासः॥

कुमालकः, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन्। कुमाल त्क केलौ + ण्वुल् वा।) सौवीरदेशः। इति हेमचन्द्रः॥

कुमुत्, [द्] क्ली, (कौ पृथिव्यां मोदते इति। कु + मुद + क्विप्।) कुमुदम्। इति मेदिनी। हेला इति भाषा। रक्तोत्पलम्। इति चिकित्साशास्त्रम्॥
(यथा, भागवते ३। २३। ३८।
"बभ्राज उत्कचकुमुद्भगवानपीच्य
स्तारावृतः प्रतिशरत्पतिर्नभस्यः"॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः। शालुक इति यस्य ख्यातिः। अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्"॥

कुमुत्

कुमुदः

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कुमुत् [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् अस्य वा।) क्षपणः। इति मेदिनी। अप्रीतः। इति शब्दरत्नावली॥

कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते। मुद "इगुपधेति"। ३। १। १३५। कः।) श्वेतोत्पलम्। हेला सूँदि इत्यादि भाषा॥ (यथा, रामायणे ५। ५५। १।
"सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्कारविन्दवनं शुभम्।
पुण्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम्"॥)
तत्पर्य्यायः। कैरवम् २। इत्यमरः। १। १०। ३७। चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५। इति रत्नमाला॥ धवलोत्पलम् ६ कह्लारम् ७ शीतलकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा।
कुमुदं पित्तच्छर्दि स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। पाके तिक्तत्वम्। कफरक्तदोषदाहश्रमपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। रक्तपद्मम्। इति मेदिनी॥ रूप्यम्॥ इति हेमचन्द्रः॥

कुमुदः, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति। कु + मुद + कः।) नैर्ऋतकोणस्थदिग्हस्ती। इत्यमरः। १। ३। ३॥ वानरविशेषः। (अयं खलु रामचन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः।
यथा, रामायणे। ६। २। २८।
"नाम्ना संकोचनो नाम नानाद्विजयुतो गिरिः।
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिवर्त्तति"॥)
नागविशेषः। (यथा, महाभारते। १। ३५। १५।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तितिरिर्हरिणिक्षया"॥)
दैत्यभेदः। सितोत्पलम्। इति हेमचन्द्रः॥ कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ ध्रुवकभेदः। यथा,—
"एकाविंशतिवर्षास्त्रिभिर्भवेत् पृष्ठारके रवे।
कुमुदोऽभीष्टदश्चैव ताले तुरगलोचने"।
इति सङ्गीतदामोदरः॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोदयति। अन्तर्भूतणिज्यन्तात् मुदः कः। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७६।
"शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः"।
विष्णुपार्श्वदः। यथा, भागवते। ८। २१। १०।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्तिराट्"॥
मेरोरुपरिभागविशेषः। स चायुतयोजनविस्तृतः। यथा, भागवते ५। १६। १२।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवलम्बगिरय उपकल्पाः"॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्व्वतः। यथा, विष्णुपुराणे २। ४। २६।
"कुमुदश्चात्रतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः"॥
आनूपजन्तुविशेषः। यथा,—
"हंससारसचक्राङ्गाः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः।

कुमुद

आनूपास्थेषु विज्ञेयाः श्लेष्मणा वातकोपनाः" ॥
इति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्यायः ॥)

कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप् मस्य वः ङीप् ।) कुमुदती । कुमुदसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु + मुद् + कः । टाप् च ।) कुम्भिका । पाता इति भाषा । गम्भारीवृक्षः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कट्फला क्षत्रवल्लिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) श्राद्धपर्णीवृक्षः । धातकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि आवसन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ् ।) कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद् + कर्त्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे । गुणास्तस्य कट्फलशब्दे व्यक्ताः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद + इनिः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुदसमूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
(यथा भ्रमरशतके । ७ ।
"अलिरयं नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।
विधिवशेन विदेशमुपागतः
कुटजपुष्परसं बत मन्यते" ॥)
तत्पर्य्यायः । कुमुदती २ । इत्यमरः । १ । १० । ३९ । उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ छोट सुँदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदी, स्त्री, (कुमुद + स्त्रियां ङीष् ।) कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्या गुणादयः कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुद्वती, स्त्री, (कुमुद + "कुमुदनडवेतसेभ्यो मतुप्" । ४ । २ । ८७ । इति मतुप् "मादुपधायाश्च" । ८ । २ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
"प्रभाववातादतिकम्पिताक्षतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी

कुम्भः

न मानिनीयं सहतेऽन्यसङ्गमम्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च" ।
गुणास्तस्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु रामचन्द्रपुत्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
"तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी" ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः" ॥)

कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद् + "कुमुदनडवेतसेभ्यः" । ४ । २ । ८७ । इति मतुप् मस्य वः ।) कुमुदबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
"हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव" ॥)

कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद् + णिच् + ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारादिनीलाकर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, त्रि, (कुम्भति कुम्भयति वा । कुभि वेष्टने + अच् इदित्वात् नुम् ।) बाऽकुण्ठः । इति जटाधरः । कोपा इति भाषा ॥

कुम्भा, स्त्री, (कुभि वेष्टने + अच् टाप् च ।) सुगन्धनाडीतिः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहितायाम् । "तस्मिन्नुदीचीनकुम्भां गृह्यां निदधाति" ॥ तथा शुक्लयजुर्व्वेदे अभ्याधाने । ७ ।
"कुम्भावतीसमविड्भा गलेन गवतुम्भामवीजसविधा शं बाऽछेयशुग्भिर्विभाभिरामसुखसम्भाधितस्तनभरा" ॥ इति ॥)

कुम्भं, क्ली, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु + उम्भ पूरणे + अच् ।। प्रकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) गुग्गुलुः । इत्यमरः । २ । ३ । १३४ ॥ त्रिदत् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उम्भ + अच् । प्रकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) घटः । अस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । २ । ७ । १३४ ॥
(यथा प्रसन्नराघवे,—"तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरेणारोपयीथाः करान्" ॥) कुम्भकर्णपुत्रः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।
"सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्" ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः । प्राणायामात्मकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ! ॥

कुम्भकः

विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !" ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८२ ।
"अर्च्चिश्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः" ॥)
क्रोडदयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । सूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
मेघादिदादशराशयन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य पर्य्यायः । कुम्भोगः २ । इति दीपिका ॥ स च धनिष्ठार्द्धे शार्द्धसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्ब्बभाद्रपदा प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता कलसधारी पुरुषः । स तु ग्रीर्म्मोदयः । चरणरहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्ब्बूरवर्णः । वनचारी । वायुराशिः । खिन्नः । उष्णः । अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः । पश्चिमदिक्स्वामी । क्षुधातुः । तत्र जातफलम् ॥ "मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीड़ायुक्तः स्नेहशून्यः" । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् ।
"अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कुशलताकलितोऽतिविचक्षणः ।
कलसगामिनि प्रीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसरोचनः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गतिप्राप्तपरिमाणं यथा । दण्डव्यङ्गाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकचिदङ्गाः । इति ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
"कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चञ्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् । कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः ।) दक्षिणहस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायुस्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञवल्क्यादौ तु ।
"कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्यादनं क्वचित् ॥
वह्निनिःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः" ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
"तस्मिञ्जये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासादिचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्" ॥
"तस्मिञ्जये उन्मन्यवस्थासिद्धये" । इति तट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः" ॥
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरकुम्भकः ।

कुम्भयो

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः" ॥•॥)

कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + ङ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मोरसाऽभ्यातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ । चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।

"वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ॥

"मालाकाराच्चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥

"पट्टीकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥

इत्यादि बह्वनमतमस्ति बाहुल्यभिया नाख्यामिबद्धियते ॥) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + ङ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाङ्गनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशीला । इति जटाधरः ॥ (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) घण्टाकृतितुम्बीभेदः । गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालाबुः २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ गोगालाबुः ५ घटाभिधा ६ घटालाबुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तश्लेष्मकफाखुज्वरकासघ्नत्वम् । रम्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।

"प्रसवादोदयादभ्रः कुम्भयोनेर्महौजसः" ॥)

वशिष्ठमुनिः । (एतयोर्मुनिसत्तमयोरुत्पत्तिविवरणं तु उर्व्वशीक्षते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावरुणयोः स्खलितैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (अस्य उत्पत्तिकथा यथा महाभारते १ । १३१ । ६-१४ ।

"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो ह्यविज्ञाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षाद् घृताचीमाप्लुतामपि ।
रूपयौवनसम्पन्नां मदहृद्यां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपक्रम्याम्बरं दृष्ट्वा तामभिक्रमते ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तद्दृष्ट्वैव आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अधीतवेदश्च वेदाञ्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥)

द्रोणपुष्पोऽत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अश्वरोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ७३ । ३० ।

"गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा संहा च मधुरस्वना" ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + कः टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥ (मुण्डीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । ततः स्वार्थे कः ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । आरक्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपुरे ७१ ।

"तदयुक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रस्तारहस्तेन यत्
स्याच्च स्याच्च तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्द्यः कृतः" ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवृत्त्या उम्भा पूर्त्तिर्देहादेर्भरणं यस्याः । अकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) बाणासुरस्यामात्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।

"कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
वाचं रूक्षामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदतांवरः" ॥

अयञ्च बाणराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्राज्ञ्यामी बभूव । यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—३८ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत !।
सुव्रतन्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
सज्ञातिपक्षः सुसुखी निर्व्वृतोऽस्तु भवानिह ।
राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्" ॥)

कुम्भाण्डम् । कुम्भाण्डीपर्य्याये कुम्भाण्डीदर्शनात् ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुम्भाण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आच्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । अकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) जलजलजविशेषः । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ श्वेतपर्णा ३ अम्रकुम्भी ४ पानीयपुष्पजः ५ । इति रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुटजम् ७ जलवल्लभम् ८ । इति धारावली ॥ वारिमूली ९ खमूलिका १० पर्णी ११ पृश्नी १२ खमूली १३ खमूलिः १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुमुदा १६ दलाढ्यकः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य

कुम्भिका

गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलाद्यत्रः । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

"वर्त्मान्ते पिडकाघाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकबीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः" ॥

इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च । वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्यायाः यथा,—

"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥

गुणाश्चास्याः कट्फलशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कुम्भिनीबीजं, क्ली, (कुम्भिन्या बीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलः । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमदः, पुं, (कुम्भोऽस्यास्ति कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ॥)

कुम्भिलः, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । ज्ञानशून्यः । श्लोकार्द्धचौरः । श्लाघः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्येति । इनिः ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः । यथा, "वाह्यकी पिप्पिटः कुम्भी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीष् । क्षुद्रकुम्भः ।) उखा पाटलाद्यत्रः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥ द्रुमविशेषः । कुम्भीपुष्प इति लोकेषु प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वञ्च । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।

" प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुमीकखोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्लयो दीर्घमूलाश्चेति" ॥) कुम्भिका । यथा,—

"दूर्व्वाकशेरुपूतीककुम्भीकस्नुग्बलम्" ।

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विश्वतगर्भविशेषः । यथा,

"पुंस्त्वदोषात्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रैव्यकः स्मृतः ।
आसेक्यस्त्रैव कुम्भीकः सुगन्धिखरसंज्ञितः" ॥

इति ग्रार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ॥

"स्त्रे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्याः स्त्रीषु एवन्तु प्रवर्त्तते ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः । यथा । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) सर्पदानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ३० । १६ ।

"ज्ञातींस्तान् धर्मयित्वेमास्त्वया नीता यमक्षयम् ।

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता" ॥)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः । तत्पर्य्यायः। सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून् मन्त्रिणो वा प्राणतो रुन्धयति तं परत्र यमदूतास्तप्ततैले रुन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ६ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर +"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलयाहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्भटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।

"गर्दभस्तन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)

कुम्भीरमल्लिका, स्त्री, (कुम्भीर इवाख्या मल्लिका । यद्वा कुम्भीरोपमदयुक्ता मल्लिका ।) मल्लिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः। कथा २ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + स्वार्थे अः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः । (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर अ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) अ कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सङ्कीर्णटङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्गरः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + ङ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्गुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, "विड्वनिमिमनिजनां शुक् वा" । उणां १ । १२० । इति अङ्गच् वाऽङ्गकात् उतं रपरत्वञ्च । कुरङ्गविहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुत्सकोऽपि ।

(यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।

"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च" ॥

अस्य गुणाः यथा,—

"कुरङ्गो वंशको वल्यः शीतलः पित्तदृग्दुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥

अस्य लक्षणं यथा,—

"न ह्रस्वो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥

इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च, "किन्त्वेकायमृगा कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" ॥)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्दे ऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिनोति । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । एणः २ ऋष्यः ३ रिष्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति चिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गेऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल ग्रैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् किच्च । कु कुत्सितरूपा रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + कर्म्मणि वाऽऽलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताह्वानः । पीतभिण्टी । इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायगुणादयो यथा,—

"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्न्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादक्षे कुरवकः स्मृतः ।
नीले बाणादयोऽक्षो दासे आर्त्तगवश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनस्रः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः । अन्यस्य नपुंसकत्वं वक्ष्यते ॥)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डक् ।) मुष्कदृढिरोगः । कोरड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दृढिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा,—

"क्रुद्धोऽपानोऽन्तर्विवार्य्यायुः श्रोणिमूषणकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षगतः प्राप्य पक्वकोशाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्दृढिं करोति पक्वकोशयोः ।
दोषाम्बुमेदोमूत्राग्नेः सदृढिः सप्तधा मतः ॥
मूत्राम्लक्षाववृणिताज्जेतुभेदश्च तेषाम् ।
वातपूर्व्वैर्वृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुकः ॥
पक्वोऽम्लरसजाग्रः पित्तादाहोष्मपाकवान् ।
कफान्मृदुः सगुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥
क्षयस्फोटाहतः पित्तदृढिर्विड्रक्तराजनः ।
कफवन्मेदसा दृढिर्मेदुस्त्राकफकोपमः ॥
मूत्रधारारुधो मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्व्ववृतिवत् क्षोभं याति सरुग्भृशम् ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्राव्य चालयन् पक्वकोशयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणे रथमाराध्वविषमाक्षप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितस्थान्यैः क्षुब्धान्नावयवं यदा ।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्यादङ्गभ्रमसन्धिक्षो ग्रन्थाभं क्षयमुं तदा ।
उपेक्षमाणस्य च मुष्कदृढि-

माध्मानवत् स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीड्यितोऽन्तःस्रवनान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

अन्यद्दृढिरयाथोऽयं वातदृढिसमाकृतिः" ॥ इति दृढिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—

"दिनयच्छाच्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गच्छमाणां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ।
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुग्गुलुम् ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥

इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच ।

"गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शुम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रदुष्टम्" ॥

गव्यघृत कर्म १ । सैन्धव मा ४ । शुम्बूकभाण्डे क्षिप्त्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डमञ्जयम् ॥

"सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्ब्बया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ।
कुरण्डं भञ्जयेत्तेन स निर्व्विण्णं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संछिन्नं गाल्लीत्याह पुनर्व्वसुः ॥

ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमलुष्टिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन भञ्जयेत् ।

वज्रवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तथार्द्रकैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद्भूरि लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नवोत्थं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् सहमद्गुकशोद्भितैः" ॥

इति भैषज्यरत्नावली । * । अपरञ्च ।

"गुग्गुलुं त्रपुसैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातदृढिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ त्रवोक्तैलं पेयं वा दशकाम्बसा ।
चन्दनं मधुकं पद्मसुधीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथज्वरापहः ।
प्रवेल्लकलकल्केन सहतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मदृढिं तूग्रवोर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्निग्धां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्तादिध्यदोहिमुखेन वै ।
शुष्कोपरि च कर्त्तव्ये त्वक्षा सेवनिमादरात् ॥
कृत्वासादा सिरां विध्येदन्त्रदृढिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
क्षाराग्नयस्तैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्षाराग्नयोऽन्त्रदृढिं हन्यात् त्रपुतैलेन मिश्रितः ।
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रदृढिं जयेन्नरः ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलगवयान्विताम् ।
प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
गोमूत्रपिष्टां रवुतैलभृष्टां
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
त्रिफलाक्षाधगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रारनालसंपिष्टं श्रोणिघ्नं कफवातनुत् ॥
त्रिफलाक्षाधगोमूत्रं कक्षः पथ्यासमुद्भवः ।
क्षाराम्लसैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
भृम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रवुतैलेन मर्दितम् ।
व्यहाद्वोपयसा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥
रक्तजटामूलसिक्ता करटव्यङ्गचर्म्मणा ।
बद्धा वृद्धिं शमं याति चिरजापि न संशयः ॥
निम्बिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
लेपोवृद्धामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥
वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
लब्धाम्भ्रमलाभ्यान्तु लेपो वृद्धिहरः परः" ॥ * ॥
"मूर्वं विल्वकपित्थयोरक्तकस्याग्नेरहस्योर्दयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्व्विश्वौषधाया रजः ।
क्षाराग्र्यश्चिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं
पीतव्याश्विकगोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं भ्रंशनित् ॥
अवीच्चीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् भ्रंशशूलहरं परम् ॥
मत्स्याण्डे तु वै काकोदरे तक्रे प्रवेशयेत् ।
भ्रंशं सुदुर्जयं मेधावी तत्क्षणादवशो भवेत् ॥
अजाजी हपुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्भ्रंशप्रलेपनम् ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं घृताक्तां निर्गुण्डीं वचाम् ।
क्रौवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
बिल्वाजमोदां क्षाराक्षे दन्तीं राखां प्रपिष्य च ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
भ्रंशोदरार्त्तगुल्मार्शःश्रोणिमेढ्राण्डवृद्धिनुत् ।
आनाहशमनं चैव हन्यात्तदनुवासनात्" ॥
वृद्धित्सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
"सौरेश्वरवृतं योज्यं भ्रंशवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इतिभ्रंशवृद्ध्यधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥

(अस्य सनिदानं पूर्व्वरूपसहितं लक्षणं संप्राप्तिश्च यथा। "वातपित्तश्लेष्मश्रोणितमेदो मूत्राज्ञनिमित्ताः खल्वष्टौ वृद्धयः । तासां मूत्राज्ञनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यसमः । अधः प्रकुपितोऽत्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभिप्रपद्यधमनीः फलकोशयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशश्लोपलेपश्च ॥

तत्रानिलपरिपूर्णा वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलजां वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां श्लोतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं श्वयथ्वरोटावतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारण-शीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा इतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोः स्रावादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । भारहरणवलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्बायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्रोतस्यस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणो च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कश्लोपमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः श्लोपो भवति सङ्गश्वदभवपीड़ितश्चोर्द्धमुपैति विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते" । * । इति सुश्रुते निदानस्थाने । १२ अध्याये ।

चिकित्सितशास्त्रस्य यथा,—
"अन्त्रवृद्धा विना बद्ध्वा वृद्धयस्तास्तु वर्जयेत् ।
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ।
अत्यासनमध्वगमनमुपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ स्नैहस्तिग्धमातुरम् ।
स्विन्नस्नैहं यथान्यायं पाययेत विरेचनम् ।
कोष्णाम्बुतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमैरण्डसम्भवम् ।
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥
निरूहयेन्निरूढञ्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ।
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
स्नेहोपनाहौ कुर्य्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ।
विदग्धां पाचयित्वा वा स्नेहनीं परिवर्ज्जयेत् ।
भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां श्रोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाञ्च भिषग्दद्यात् तैलं कल्कञ्च रोपणम् ।
रक्तजायां जलौकोभिः श्रोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च सर्व्वदा ।
वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिण्डैः प्रलेपयेत् ।
पीतदारु कषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
विस्रावणावृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
पक्वायाञ्च विभिन्नायां तैलं श्रोधनमिष्यते ।
सुमनाबल्कराशोठसप्तपर्व्वैः साधितम् ।
मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरोविरेकैर्व्यधैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
स्विन्नाञ्चावेष्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ।
रक्षेत् पक्वे सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
नम्रीयाञ्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलञ्च दापयेत् ।

मनःशिलालवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ।
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्वीहिमुखेन तु ।
अथात्र विमुखां नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
मूत्रं नाडीमधोद्धृत्य स्वगिकाबन्धमाचरेत् ।
शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्ज्जयेदन्नहेतुकीम् ।
अप्राप्तफलकोशायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
तत्र यां वङ्क्षणस्थां तां दहेदर्द्धेन्दुवक्त्रया ।
सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तान्तु वर्जयेत् ।
त्वचं भित्त्वाऽस्थिमध्ये दहेच्चाक्रविपर्य्ययात् ।
अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ।
श्रृङ्गोपरि च कर्त्तव्ये त्वक्षा यत्नेन सेवनीम् ।
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अः । * ॥)

भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्त्रवृद्धिशब्दे दृश्यः ।

साकवरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्डकः, पुं, (कुर्य्यते भृज्यते इति । कुर् + बाहुलकात् अण्टक् । एषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (कुरण्टकशब्दोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुररः, पुं, (कुङ्शब्दे + "कुवः क्रारच्" । उणां १ । १३३ । इति क्रारच् प्रत्ययः ।) कुरजपक्षी । तत्पर्य्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ यंक्षिचरः ५ खरः ६ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यानपर्व्वणि । ६४ । ११० ।
"प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्" ।
अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
"कुररवकमकराः कञ्जटकपिकम्बुसारसाः ।
आड़िदात्यूहहंसा जलकरटिकपिञ्जा टिट्टिभाद्याः ।
जलेचरा विहङ्गास्ते मासकाः खञ्जरीटकाः ।
इत्येते जलजा जीवाः" । इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ।)

कुरराद्रिः, पुं, (कुररस्य अद्रिरिव ।) देवसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः । कुररपक्षिस्त्री । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
"ततो मामनयद्वृद्धः क्रोशन्तीं कुररीमिव" ।)

कुरलः, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी । चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ।

कुरवः, पुं, (कु ईषत् रवः शुम्भनध्वनिर्मधुकराणां स्वल्पमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राजनिर्घण्टः । कुरवकः । रक्तझिण्टी । इति शब्दरत्नावली । पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः । (कुत्सितो रव इति कर्म्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः । (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते त्रि ।

कुरवकः, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्तास्थानः । रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ६५ ।
"क्वचिल्लुप्तालिकलोचनपुटं क्वचूं मुखं गण्डयोः

ऋम्माकम्मितकुञ्जले कुरवके निर्वाप्य वन्यद्विषैः"॥ तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः। "आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्" ॥ अस्य पर्य्याया लक्षणञ्च यथा ॥ "सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका । सहाचरः सहचरः स च भिन्ध्यपि कथ्यते । कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादक्षे कुरवकः स्मृतः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराटः, पुं, कुत्साटः । ईषत्साटुः क्षत्रियजातौ घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) द्रव्यधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, क्ली, ("क्षुभ्र उच्च" । उणां ४ । १३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरुः, पुं, (क्षु + "क्षुभ्रोरुच्च" । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्ररराजपुत्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्पत्नी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १९-२२ । "जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! । तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥ नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्षः इलावृतः । रम्यो हिरण्वान् भद्राश्व कुरुर्भद्राश्व एव च ॥ केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् । जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निबोधमे ॥ पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् । हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥ हृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् । इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥ नीलाचलान्वितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता । श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥ यदुत्तरं भद्राश्वतो वर्षं तत्कुरवे ददौ । मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्" ॥ वैवस्वतमनुवंश्यक्षत्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्वरराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्ब्बपुरुषः । यथा,—

"योऽजमीढस्तस्य वंश्य ऋक्षः सम्वरणस्ततः । तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥ परीक्षित् सधनुर्जह्नुर्निषधान्वः कुरोः सुताः" ॥ इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भल्लम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र भवश्चेत्यण्प्रत्ययान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

"उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" ॥) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (किञ्चास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवाच युध्यतां क्षत्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवाच कुरुपाण्डवानां समरयुद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।

"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !" ॥ एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बह्वनि मतानि लक्ष्यन्ते दिक्षात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।

"धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं दादशयोजनावधि" ॥

तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।

"कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा" ॥

एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।

"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् सावनदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ।

कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—

"पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ । सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" ॥

इति ज्ञातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + "हृग्रुपधेति" ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरणाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुरुटः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुरुटति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतभिण्टी । पीताख्यानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुरुटकशब्देऽस्य विवृतिरुक्ता ॥)

कुरुरुटकः, पुं, (कुरुरुट + स्वार्थे कन् ।) पीताख्यानः । पीतभिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरंरुटकः । इति भरतः ॥

("वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुरुटकः" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ "आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कुरुटकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुरुटकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुरुटी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुरुटति खभासा । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दासपुत्तलिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुरुटति नाशयति ब्रह्मणः पत्न्यर्चा परिचर्य्यया ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूलपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलालेवु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलच् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुलाभात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताख्यानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरुवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विदिलाभे "अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति साति साहिभ्यश्च" । ३ । १ । १३८ । इति ग्रः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविन्दरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्यायः ।

"कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला" ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + ग्रः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"मुस्तकं नलदं स्त्रियां मुस्तं चिपु वारिदनामकम् । कुरुविन्दश्च सङ्घातेऽपरः क्रोडकसेरुकः । भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्वात् विस्तः ।) खर्जूरफलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८९ ॥ चारि तोला सेरा । इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्णजः, पुं, कुलक्षनक्षत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलं ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट्।) पचमस्वरौ। दीर्घेऽयं एथक् पाठसामर्थ्यात् पूर्वस्य वंशभूतयीति दीर्घो न स्यात्। ड कुलंते। इति दुर्गादासः॥

कुलिं, क्ली, (कुलं+भावे क्युट्।) क्रीड़ा। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुर्परः, पुं, (कुर् + क्विप् कुः। मिमर्त्ति। ए + अच् परः। ततः कर्म्मधारयः।) कफोलिः। आतु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (कुर्परशब्दोऽस्य विवरणं द्राक्षेयम्॥)

कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्यते आस्ते वा। अस्, आस् वा + घञ् ततः एषोदरात् साधुः।) अङ्गोलकः। इति हारावली॥

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास + स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः॥ काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीड़ितस्तना"॥)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ + शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः॥

कुल न बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-अकं-इथित् सकं सेट्। एवादिः।) न कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुः स्यादित्यर्थः। संहतौ राशीकरणमिति चतुर्भुजः। केचित्तु संहतिस्थाने संस्थानं पठित्वा कोलति कुलायः गमयति इत्यर्थः इलाऽऊः। संस्थानं पठित्वा संस्थानं उपचयः। इति रामः॥ अन्ये तु बन्धुषु ज्ञातिषु वर्त्तमानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः। गढ़ि गढ़े इतिवदिलाऽऊः। इति दुर्गादासः॥

कुलं, क्ली, (कुल्+"इगुपधेति"। ३।१।१३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ। १६। ८६।

"इत्यूचिवानुपहृतामरदुः क्षितीशं
स्थाप्यो भवान् खलु इतस्तनुभावितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"॥

तस्य लक्षणं यथा, त्रिलोचनौ।

"आधारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"॥)

तन्नाम्नकारणं यथा।

"गोभिश्च दैवतैर्विप्रख्या राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः॥
कुविवाहः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अदृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात्।
अमौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वै वेदानां दृष्टेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"।

इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥ सजातीयसमूहः। इत्यमरः। २।७।१। (कुं भूमिं लाति गृह्णाति। ला + कः।) जनपदः। यथा, (कौ भूमौ लीयते। अन्येभ्योपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी। अग्रम्। इति भट्टभारतम्। (मध्यम-दृष्टयेन यावती भूमिः क्रम्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः। ७। १११।

"दशी कुलन्तु सन्नीत विंशी पञ्चकुलानि च"॥)

कुलः, पुं, (कुल् + कः।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकं, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु + ली + डः। संज्ञायां कन्।) पटोलवता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी। (यथा, साहित्यदर्पणे ६। २८७।

"कथायकं चतुर्भिश्च तदूर्द्धं कुलकं मतम्"॥

पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तित्पल्ला इति ख्यातम्॥ इति तट्टीका॥)

कुलकः, पुं, (कुल् + संज्ञायां कन्।) कावेल्लुः। इत्यमरः। २। ४। ३९। वल्लीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी। मद्यवल्लकः। इति रत्नमाला। हरितवर्णः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुमीलुः। इति भावप्रकाशः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलकुण्डिनी, स्त्री, (कुले कुलवन्ते पृथिवीतलस्थे कुलकुण्डी, स्त्री, } रूपे मूलाधारे कुलशास्त्रज्ञा सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल + कुण्डिन् + ङीष्। कुण्ड + ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु + ली + अन्येभ्योपीति डः। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारपद्मस्थितस्वयम्भुलिङ्गवेष्टनविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।

"भूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्ताजिमाभास्फुटं
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः।
श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते
सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥

कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि व्याख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेदक्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्ताजिमाभास्फुटं मत्ता या अजिमाभा भ्रमरसमूहस्यदृक्स्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यथा कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां संसारिणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्तुङ्गदीप्तिमेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ *॥ अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्।

कुलक्षः, पुं, (कु + लक्ष + भावे घञ्।) भरताजी। तत्पर्य्यायः। ताजमर्हणः २। इति हारावली॥

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजालस्य वा क्षयो यस्याः।) शूकशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन् + डः।) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः ८। १७९।

"कुशले दृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"॥)

कुलङ्गः, पुं, (कुं पृथिवीं लङ्गयति। लङ्ग + क्विप् + अच् रस्य वः।) कुलङ्गनदक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलङ्गनः, पुं, (कु + लङ्ग + क्विप् + ल्युः। रस्य वः।) खनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुर्जनः २ गन्धमूलः ३ कुवङ्गः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अटतीति। कुल + अट् + अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) व्यभिचारिणी। भट्टा। (यथाह, आर्य्यासप्तशती ३९३।

"परपतिनिर्हृयकुलटाप्रोषितभर्त्तृ! नेर्षया न कोपेन।
दग्धमनसोपतप्ता रोदिमि तव लाघवं वीक्ष्य"॥)

तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ वन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांसुला ८। इत्यमरः। २। ६। १०॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इति तट्टीका॥ दृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली॥ जङ्घा १४ निशाचरी १५ भयारुहा १६। इति जटाधरः॥ ०॥ परकीयान्तर्गतनायिकाविशेषः। यथा,—

"एते वारिकदानं किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधराः शूरैवाः ग्राहणमुद्दहन्ति न रणन्धेते पुरन्धीयवान्। नैलोक्ये तरवः फलानि सृजते नैवारमन्ते जनान् धातः! कातरमानवापि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्"॥ इति रसमञ्जरी॥ *॥ अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रटते। रट भाषणे + अच् वर्णे ङीः। गौरादित्वात् ङीष् रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च॥ (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे वोढव्याः॥)

कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीदशमीचतुर्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाख्याकुलाः सर्व्वे श्रेष्ठाश्च तिथयः कुलाः"।

कुलत्थः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं सत् तिष्ठति। कुल + स्था + कः। एषोदरात् साधुः।) शूस्यभेदः। कुलत्थकड़ाइ इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७।

"धान्यं यवांश्चिनान्मायान्कुलत्थान्सर्षपांस्तथा"॥)

तत्पर्य्यायः। कालस्कन्धः २ ताम्रस्कन्धः ३ कुलत्थिका ४। इति रत्नमाला॥ ताम्रस्कन्धः ५। इति चिकायहशेषः॥ ताम्रबीजः ६ सितेतरः ७। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः। कफवातगुल्मशुक्राश्मरीभेदश्वासकासप्रमेहनाशित्वम्। दृंहणत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कषायत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्तपित्तकारित्वम्। वमनाग्निदत्वञ्च। अस्य यूषगुणः। वायु-

शर्कराश्मरीनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत्।
लघुर्विदाही वोर्य्योष्णः श्वासकासकफापहान्॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदोषानाहान् सपीनसान्।
खेदसंग्राहको मेदोव्रणकृमिविषरः परः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ * ॥)

"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः।
शुक्राश्मरीगुल्म-विषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च।
नाशस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विश्लेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥ * ॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप्।) वनकुलत्थः। तत्पर्य्यायः। इक्ष्वसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ सौवर्चलिका ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ कुल्माषः ९ कुलविल्वकः १०। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। अर्शःशूलनाशित्वम्। विबन्धाध्मानशमनत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। व्रणरोपणत्वञ्च। कुलत्थाक्षनम्। अस्य पर्य्यायः मूल्यवत्तदधिकस्तु। कुम्भकारी १ प्रजापहा २। अस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। हिमत्वम्। विषविस्फोटकवह्निव्रणदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम्।) कुलत्थाकाराक्षिगप्रस्तरविशेषः। इत्यमरः।२।६।१०२। अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ। वनकुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः।) स्वजातीयधर्म्मः। कुलाचारः। यथा,—

"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन!।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम"॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम्। १। ४३॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः। कुल + धृ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री। यथा,—

"रक्तमाल्येण रम्येतो रक्तपुष्पविभूषितः।
पशीकरणसङ्केतैः पूजयेत् कुलनायिकाम्"॥

सा नवविधा यथा,—

"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकनक्षत्रं कुलं तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम्।) भरणीरोहिणी-पुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्ब्बाषाढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः। यथा,—

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ठानि ग्रेषाणि चाकुलानि च"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं मूलिलग्नं न अश्नाति। न + अश् + अच्। सप्तम्युपेति समासः। उद्गस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् मूलिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम्।) उद्गः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः।) कुलध्वंसः॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी।) कुलस्वामी। गोत्रप्रधानः। कुलनाथः। यथा। "अथ सिन्धुसौवीरपतेरुद्गमस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये देवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः"। इति श्रीभागवते ५।१०।१॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः। अन्नदानपोषणपूर्ब्बकं अध्यापको मुनिविशेषः। उक्तञ्च।

"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः"॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूमण्डलं पत्रं पर्णमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति। पालि + ण्वुल्। वञ्चपलोत्पत्तेलधात्वम्।) कुलम्बम्। कमलानेषु इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुलं वंशं पालयति। पाल + णिच् + ण्वुल्।) वंशप्रतिपालके, त्रि॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या। पालि + इन्।) कुलवती। इति शब्दमाला॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति। पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम्। यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप्।) कुलस्त्री। इत्यमरः।२।६।७॥

कुलभट्टा, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भट्टा भरणम्। कुल + भृ + भावे क्यप्।) गर्भिणीपर्य्युषासना। इति जटाधरः॥ (कुलस्य भट्टा। वंशभरणम्॥)

कुलभरः, पु, (कुलं महं भजति हन्ति सन्धिकर्त्तृत्वादिना इति। कुल + भज + अच्। निपातनात् मुम् लस्य रः।) कुलभञ्जनः। चौरः। इति हारावली॥

कुलवर्ण्या, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्ण्या वर्णनं गुणकथनं यस्याः।) रक्तचिल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलवारः, पुं, (कुलसादाख्यया प्रसिद्धो वारः।) मङ्गलशुक्रवारौ। यथा।

"रविचन्द्रो गुरुः सौरिस्तवारश्चाकुला इमे।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलचिताय नियुक्तो वा विप्रः।) कुलपुरोहितः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु ग्रन्थिककुलेषु श्रेष्ठी।) ग्रन्थिककुलप्रधानः। तत्पर्य्यायः। कुलिकः २। इत्यमरः।२।१०।५॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५।

इति तट्टीकायां भरतः॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य।) यस्य कस्यचित् कुले जातः। तत्पर्य्यायः। वीर्य्यः २। इत्यमरः।२।७।२॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य।) मरुवकवृक्षः। इति शब्दमाला॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री।) कुलपालिका। अनन्यगामिनी कुलस्त्रिका स्त्री। इत्यमरः।२।६।७॥ (तथा च चाणक्ये।

"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः"॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री। कुलकुण्डलिनीशक्तिः। यथा, कुलार्णवे।

"कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः"॥)

कुलहड्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊढते। ऊढि संघे + ण्वुल्। एषोदरात् उकारलोपः।) आरग्विः। आवर्त्तः। इति हारावली॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः। यथा।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम्।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि। यथा, तन्त्रसारे॥

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः।) बुधवारः। यथा, तन्त्रसारे॥

"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः।) कुलपर्व्वतः। यथा।

"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः।
न त्वं नाहं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः"॥

इति मोहमुद्गरे ७॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा।

"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विश्रुताः कुलपर्व्वताः।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान्ऋक्षवानपि॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः"॥

इति मात्स्ये ६५ अध्यायः॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः।) कुलज्ञः। कुलीनादीनां वंशांशव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः। अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन घटतीति। घट् + अच्।) क्षुद्रमत्स्यभेदः। इति शब्दमाला॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिश्चलः।) कुलाचलः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः।) पुत्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य।) शरीरम्। इति पुराणम्॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां लयः वास

स्थानम् ।) नीड़ः । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुथायनिजायिताम्" ॥)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ।

कुलायस्थः, पुं, (कुलाये नीड़े तिष्ठति । स्था + कः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलालः, पुं, (कुलं घटादिनिर्म्माणोपयोगिम्रदादुपादानं आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + कः । कुलं वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल् + कर्म्मण्यण् । कुल् + "तमिविशि विड़ौति" उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"माणाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुलभय्यौ । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्व्वतकुलं कुलायकुलं वा अलति परिवर्ज्जयति । अल् + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रसरविशेषः । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकड़ाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलाय + स्त्रियां ङीष् ।) कुलायभार्य्या ॥

कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं खलकुलं वा आहन्ति । आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः क्षुद्रजानुर्घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलाहकः पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) क्षुद्रजानुः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेषः । राङ्गा कुले खाड़ा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलम्बुषः २ गोच्छाणः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किच्च ।) हस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किच्च ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥

कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पातालेनागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" ॥)
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । केलेकड़ा इति भाषा ॥

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्धकालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् । सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् । बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् । शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेषभागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कुलिङ्गः, पुं, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम् । यद्वा कुत्सितं लिङ्गं वर्त्म लिङ्गं यस्य ।) पक्षिविशेषः । पिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ धुम्राटः ३ पिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।) पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिरः, पुं, (कुल् + बाहुलकात् इरन् किच्च ।) कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिशं, क्ली, पुं, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + डः । यद्वा कुलिनः पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + डः । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । १ । २० ।
"क्रूरेऽपि पक्षच्छिदि दृष्टमुग्रा-
ववेदनाशं कुलिशक्षतानाम्" ॥
कु ईषत् कुत्सितं वा लिश्नति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्टकाढ्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।
"तिमिमिङ्गिलकुलिशापाकमत्स्यनिराकलकनन्दिवारलकमकरगरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सासृग्राः" ॥ कौ भूमौ लिश्नति अल्पीभवति कुंभूमिं लिश्नति गच्छति क्षतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शूकशारवन्यविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादहस्तमाक्रम्य विमुञ्चेत्तिलकुङ्कुमः ।
योनिञ्च पीड़येत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्गुष्ठा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्गुष्ठेन चैव निर्म्मीयते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्गुष्ठं यस्याः ।) बौद्धानां विद्यादेवीतिख्यातेः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वज्रं तद्वत् दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + ऋदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । "कुलात् खः" । ४ । १ । १३६ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः । तत्पर्य्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ आजानेयः ३ । इति तट्टीका ॥ खजानेयः ४ जात्यः ५ वाजास्थिः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ आर्य्यः ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्क्षेपम् । अथवा रूढ्यर्थम् तस्मात्यत्वमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकत्वव्यक्तिरिति । तथा च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातकत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीनाः स्युस्तत्र । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्वं कुलीनत्वम् । प्रमाणं यथा,—
"सपर्य्यायं समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुलस्यागः प्रतिष्ठा वा परस्परम्" ॥
तथा च ।
"कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुलस्यागस्तथैव च ।
प्रतिग्राहटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृतः पद्मगोत्रनराढ़ीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्यगौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । ग्राविड़ल्यगोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः स मुख्यः । रामगड़गड़ः निपकेश्वरकोली गुँयी कुलभी वटु दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियाणः एते पञ्च गौणाः ॥ काश्यपगोत्रे दत्तवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः । जगद्दडः धीरगुड़ः काकपीतमखी एते त्रयो गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धुरन्धरमुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिग्घीसाँयी गन्धर्व्वरायी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भवंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ । वीरसूदनघण्टेश्वरः एव गौणः ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दड़वंशजः सुरभिघोषवाजः कविकाञ्जिलालः रविपूतितण्डः एते मुख्याः । भानुघोटखण्डी पनिकालुमहिन्त्या वनमालिपिप्पली एते गौणाः ॥ अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणाश्चतुर्द्दशश्रोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राज्ञाताः सप्तत्रिंशच्छ्रोत्रियाः सन्ति । ततो लक्ष्मणसेनेन मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिपुत्राणां समीकरणं कृतम् । तत एतेषां नागादोषदर्शनात् देवीवरेण

मुलिया खड़दहवल्लवीसर्व्वानन्दी इत्याद्याः षट्-त्रिंशन्मेलाः कृताः। ततो भागयूथयाक इति तिस्रः संज्ञा जाताः कुलाचार्य्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥*॥

अथ वारेन्द्रब्राह्मणकुलीनाः।

"आदौ मैत्रस्ततो भीमो यज्ञः संग्रामनिस्तथा। लाहिड़िर्भादुड़िः साधुर्भादड़ाः पञ्चिपूरकाः"॥

एवां नागादोषदर्शनात् कुलाचार्य्येण अष्टौ घटी इति संज्ञा कृता। तद्यथा। निराविला १ रोहिला २ भूष्या ३ आलेखाली ४ कुलखानी ५ वेखी ६ जोनाली ७ भवानीपुर ८। एतेषां कुलाघातात् काप इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः। मौद्गल्यगोत्रे वस्त्यदासः। काश्यपे कायगुप्तः। वल्लालेनैषां कुलं महामध्यमकनिष्ठकुलभेदेन त्रिधा कृतम्। तत्र महाकुलीनाः पञ्च। यथा। छत्रसेनखानः १ हरिहरसेनखानः २ षष्ठीवरदासः ३ गजपतिदासः ४ दुर्जयदासः ५। अधुनैषां कुलस्य ह्रासवृद्धिभङ्गा न सन्ति ॥ * ॥

अथ दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलीनाः।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतैर्ब्राह्मणपञ्चकैः सह घोषवसुमित्रदत्तगुहाः पञ्चागता आदिकुलीनाः यथा। सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषः १। गौतमे दशरथवसुः २। विश्वामित्रे कालिदासमित्रः ३। काश्यपगोत्रे दशरथगुहः खड्गप्रहारादवमानितो वङ्गे गतः ४। भरद्वाजगोत्रे पुरुषोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५। वङ्गजकुलाचार्य्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥ * ॥

अथ वल्लालसेनकृतसमाजादयः।

तथाच्यस्य षष्ठपुरुषयोर्निग्रहपतिप्रभाकरघोषयोर्वासस्थाने क्रमेण वाणीधाकनाख्यौ ग्रामौ। द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः शुक्लिगङ्गिवसुवोर्वासस्थाने क्रमेण वागाछिभाछिनगराख्यौ ग्रामौ। तृतीय. स्याष्टमपुरुषयोः धूँड़ गुँड़ मित्रयोर्वासस्थाने क्रमेण वड़िशाटेकानामग्रामौ। अपरेऽप्यादग्रसमाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥०॥ तेषां कुलन्तु नवविधम्। मुख्य १। कनिष्ठ २ छभाया ३ मध्यांश ४ तेओज ५ एतानि प्रधानानि। कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ छभायाद्वितीयपुत्र ७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेओजद्वितीयपुत्र इति च ९। नवरङ्गानुरोधात् छभायाज्येष्ठपुत्रस्य मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ कुलानां विवरणम्।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पितृतुल्यः द्वितीयः कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुलयुक्तः चतुर्थः तेओजनामकुलान्वितः पञ्चमादिद्यावत्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति। कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः छभायानामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरमध्यांशवारभायामध्यांश इति संज्ञायुक्तः ॥ * ॥ एवां कर्म्मणा दर्शितं यथा। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य वाड़िमुख्य इति संज्ञा चतुर्थपञ्चममष्ठपुत्राणां कुलस्य वाड़िकनिष्ठ इति संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाड़िमध्यांश इति संज्ञा दशमैकादशद्वादशपुत्राणां कुलस्य वाड़ितेओज इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा भवति। मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा। मध्यांशद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठछभायामध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥*॥ मुख्यकुलन्तु त्रिविधं यथा। प्रह्लतम् १ सहजम् २ कोमलम् ३। आदौ षट्समाजे षट् प्रह्लतामुख्या अभूवन्। ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य दत्ता क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता। प्रह्लतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां सहज इति संज्ञा कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां कोमल इति संज्ञा भवति। सहजः सहजेन कोमलः कोमलेनापि कुलं कृत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः। पिटकुलानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्मकनिष्ठादिसंज्ञा ॥ * ॥ प्रह्लतमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी न भवतः। सहजमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी भवतः। कोमलमुख्यकुलस्यापि ह्रासवृद्धी न भवतः। कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं छभायाकुलस्य कनिष्ठत्वं भवति। मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम्। कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाड़िते ओज इति संज्ञां प्राप्नोति। मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेओज इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति। छभायाद्वितीयपुत्रमध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले ह्रासवृद्धी न स्तः। सर्व्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावायन्ना भवन्ति ॥ * ॥ आदौ यदि पिटपर्य्यायाय अथवा मौलिकाय कन्यां दद्यात् तदानं प्रामाणिकसंज्ञं भवति। पश्चात् कुलकर्म्मकर्त्तव्यम्। तद्यथा। मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः ज्येष्ठ संज्ञा षष्ठकन्यावधि गरछेड़ इति संज्ञा भवति। अन्यकुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञाद्वयं भवति ॥ आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य श्रेष्ठत्वम्। अनुजकन्यायाग्रहणे तु कुलह्रासो भवति। मुख्यस्य गरछेड़ इति नाम्नीं कन्यां अन्यकुलीनस्य प्रतिसारणीञ्च कन्यां मौलिको वंशजस्य ग्रहीतुमर्हति। उत्तममध्यमाधमकर्म्मभिः शौर्य्यसमावेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म्म ॥ * ॥ पूर्व्वं विपर्य्याये विवाहो जातः। पुरन्दरवसुनैषां त्रयोदशपर्य्यायावधिश्रेणीपर्य्यायबन्धमकृतकुलोद्धरणे कृते। यथा।

"विपर्य्याये कुलं नास्ति न कुलं रणपिण्डयोः" ॥*॥

अथ मुख्येतरकुलीनानां पाञ्जिदोषाः।

"देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करी तथा।
वशायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः"।

अपि च।

"श्रीनाथो श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च।
कन्दर्पी च सदानन्दी षड़ेते कुलकण्टकाः" ॥

इति कुलाचार्य्यकारिका ॥ * ॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्य्यम्। स च आगछेड़ अर्थादग्रिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनिष्ठकुलीनाय तृतीयां छभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीयपुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेओजनामकुलयुक्ताय दद्यात्। तदनन्तरजातानां गरछेड़ इति संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुलीनेभ्यो दातुमर्हति। स एवादौ मुख्यकुलीनस्याग्रिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्मतेओज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां तेओज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात्। मुख्यतृतीयपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्यद्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां गृह्णीयात्। ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ छभाया कुलीनस्य कार्य्यम्। स मध्यांशनामकुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इतिकुलयुक्तायाय अर्थात् वाड़िते ओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य तृतीयकन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्रस्य मध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमकन्यां जन्मतेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात्। कनिष्ठस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणं तस्य महत् कर्म्म ॥ * ॥ अथ जन्मतेओजनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकुलीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। मुख्यचतुर्थपुत्रजन्मतेओजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ छभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा छभायानामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओज-

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांग्रनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ तेओजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांग्रनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांग्रनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांग्रकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेओजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेओजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेओजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांग्रनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स तेओजनामकुलयुक्ताय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा कुभायानामकुलयुक्तस्य किंवा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मत्पित्रा तावत्कुलीनकुलाचार्य्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयदौहित्रयोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदलाभे श्रौर्य्यकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठकुभायानामकुलयोः पुरुषानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तदयथा,—

"कनिष्ठकुलवेश्मनि क्वचन केऽपि केऽपीच्छया
परेऽपि पुरुषत्रयादगमनेव दोच्छेयिकाम् ।
निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भाटजः
सुतः पिटपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति ॥
शाके पक्षगदत्रिसप्तवसुधागण्ये वरेण्ये तथा
पर्य्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके ।
गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्व्वकं श्रीमता
निर्णीतं यदपीह तच्च घटकैः सर्व्वैः कुलीनैर्मतम् ॥
कनिष्ठषड्भाटकुलस्य तद्वत्
खच्छेयिकायामिदमेव मूलम् ।
आदानतः पित्र्यपदस्य लाभो
ज्येष्ठत्वभावः पुरुषक्रमेण ॥
छेयिकायामग्रहस्य दानञ्चेत् प्रबलं भवेत् ।
पर्य्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥
श्रौर्य्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै
तस्य ध्वंसो न हि भवेच्चलतो रक्षितः स हि ॥
अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि ।
क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥
सर्व्वैः कुलज्ञैश्च कुलीनवर्गै-
र्गोष्ठीपतीनां पुरतः सहर्षैः ।
इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात्
निर्णीतं एष प्रचलिष्यतीति" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनाः ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूर्णकौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाद्भुती ॥
दशरथो गुहश्चैव मित्रसारापतिस्तथा"॥

एतेषामादिपुरुषनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे सर्व्वादौ दशरथवसुसुतौ लक्ष्मणवसुपरमवसुकौ लक्ष्मणवसुदक्षिणराढ़े ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः शुक्तिसुक्तयलङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राढ़ात् वङ्गे गतः तस्य वङ्गे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथवसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपूर्णवसुकौ वङ्गे ख्यातौ । सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराढ़े ख्यातः सुभाषितघोषो वङ्गे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्व्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराढ़े ख्यातः अश्वपतिमित्रो वङ्गे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वङ्गकुलाचार्य्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥

कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनसं, क्ली, (कौ भूलग्नं लीनं श्लथादिकं स्यतीति । सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीरः, पुं, (कुल् संख्याने + ईरन् किच्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ काँकड़ा इति भाषा । ("अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः"। इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरशृङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्याः । कुलीरशृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलीरात्, [द्] पुं, (कुलीरं अत्तीति । अद् + क्विप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिभक्षणादस्य तथात्वम् ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्य्यायः । स्रोगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलीशः, पुं क्ली, (कुलिश + एषोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

कुलुकं, क्ली, (कुल् + बाहुलकात् उलच् किच्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्मामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलुकागुल्गा, स्त्री, (कौ भूमौ लुका गुल्गा गुल्गा इव ।) उल्काग्निः । इति हारावली ॥

कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥

कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्त उग्रो वा ।) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे त्रि ॥

कुल्पः, पुं क्ली, (कल संख्याने "कलिगलिभ्यां पगस्योच्च" । उणां ५ । २६ । इति पक् अस्य उत्व ।) रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । "यद्विजामनृपर्यपि वन्दनं सुवदक्षीवन्तौ परिकुल्पौ च देहत्" ॥)

कुल्मलं, क्ली, (कुल् निष्पत्तौ "कुलेर्लच्च" । उणां ४ । १८७ । इति मलन् लश्चान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, अथर्ब्ववेदे २ । ३० । ३ ।
"तत्र मे गच्छताद्धवं ग्रस्य इव कुल्मलं यथा" ॥)

कुल्माषं, क्ली, (कोलतीति । कुल् + क्विप् । ततः कुलं भक्षमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य्ये परिणामे + अण् एषोदरात् षत्वम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ॥

कुल्माषः, पुं, (कोलति इति । कुल् + क्विप् । कुल् अर्द्धखिन्नो माषोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
"कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः" ॥)
वोरवधान्यम् । कुलत्थ इत्यन्ये । माषाकृतिपत्रः । काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूतिः । इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नयनानन्दः ॥ माषादिभिरर्द्धखिन्नमन्नम् । खिचड़ी इति ख्यातम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सारसुन्दरी ॥ अर्द्धखिन्नगोधूमचणकादयः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"अर्द्धखिन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः" ॥)
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुलत्थः । इति रत्नमाला ॥

कुल्माषाभिषुतं, क्ली, (कुल्माषैर्यवादिभिरर्द्धखिन्नैरभिषूयते स्म इति । अभि + षु + क्तः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुल्मासं, क्ली, (कोलतीति कुल् भक्षमिश्रितजलम् । तत् मस्यति परिणामयतीति अण् ।) कुल्माषम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्यं, क्ली, (कुल् बन्धे + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ । अष्टद्रोणपरिमाणम् । सूर्पम् । आमिषम् । इति मेदिनी ॥

कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यामिति"। ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुले भवः कुलाय हितः कुले साधुर्वा दिगादित्वात् तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः । (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ ।
"यद्वान् मनोश्चोरपरिच्छदांश्च
दत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्" ॥)
मान्ये पुं इति । मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले प्राब्धिगते साधुः तत्र साधुरिति यत् ।) क्षुद्रा क्षत्रिमा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः" ॥)
पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्तिकौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते ३ पर्व्वणि ।
"सैन्यवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" ॥)
कुलस्त्री । इति हलायुधः ॥ शूलवार्त्ताकुः । इति रत्नमाला ॥

कुवं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वसते मण्डलाकारपुष्पावयवेन संलग्नोतीव । वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः। यद्वा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पलम् । जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते । कुव + कै + कः । कुवका आलुका इव ।) घोणीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवङ्गं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः ॥

कुवच्चकं, क्ली, (कु ईषत् वच्चं हीरकमिव कायते । कै + कः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते । व + अप् । यद्वा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति । कु + व + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कुवलं, क्ली, (कौ वसते । वल् + पचाद्यच् ।) उत्पलम् । मुक्तापलम् । वदरीफलम् । इति मेदिनी ॥

कुवलयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभाकारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७॥ नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—मेघदूते ४६ ।

"व्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य बर्हं भवानी ।
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति" ॥)

कुवलयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं वा सम्यक् पीड़यति । कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ + पीड् + अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे १०५ । २६-२७ ।

"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्জ্জुनकावपि ।
नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ।
निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः" ॥

कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः ॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां समूहः ततः खलादित्वात् इनिः । यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वसते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वसते व्याप्नोतीव । वस् + अच् । कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य ।) धुन्धुमाररराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । "आवन्त्यस्य बृहदश्वस्यापि कुवलाश्वः योऽसावृतुध्वजस्य मरुधेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च" । अयमेव कुवलयाश्व इति नामापि विश्रुतः ॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कोलिबृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुवाऊलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति । कु + वह + उलच् ।) उष्ट्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्षादिमश्चितसूत्रादिकं कुत्सितत्वया वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्तुवायः । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आवरणं करोति आत्मानमिति क्विप् । कुवृत्ति + कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सितां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहारकारी ॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम् । कु + वेण् + इन् । ततः ङ्यादिकारान्तादिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ खानइ इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः । निन्दितवेणी नारी च ॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायुमार्कण्डेयपुराणे ।

"कुत्सायां क्रिति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्য্যायां जातः । धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ त्रिचरणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्য্যायः । त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्रवणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्यजनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १ । ७१—७३ । ईर्য্यक्षः १८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ नन्दीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादकं गतिर्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ लताकरञ्जः । सितपाटलिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः ।) कैलासपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इंशोभां लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) कुवलयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुश्र इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरां परे भां–परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुंश्रयते । कि कुंश्रयति कुंश्रति । इति दुर्गादासः ॥

कुश्र य इर् श्लिषि । आलिङ्गन इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य कुश्रयति वाला कान्तम् । इर् अकुश्रत् अकोश्रीत् । अस्मात् पृषादित्वान्नित्यं ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुश्रं, क्ली पुं, (कु पापं श्रयति नाशयति । कु + श्रो + ड । यद्वा कौ भूमौ श्रेते राजते शोभते इत्यर्थः ।) खनामख्याततृणम् । तत्पर्য্यायः । कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६॥ याज्ञिकः ५ क्रतुगर्भः ६ बर्हिः ७ क्रतुपः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कुश्रो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यत्र भूयसः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् तृणपत्रस्तथैव च" ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥
कुश्राकाश्चास्त एवासन् शश्वद्धरितबर्हसः ।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे" ॥

इति श्रीभागवतम् । अस्य गुणाः ।

"दर्भद्वयं चिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीहृद्याव्रणिरक्तप्रदरनाशितं" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्प्रतिनिधिश्च यथा,—

"पूजाकाले सर्व्वदैव कुश्रहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्জ্জन्या रजतं धार्য्यं स्वर्णं धार्য্यमनामया ॥
कुश्रकार्য্यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्য্यं हि निजमङ्गले" ॥

इति वरदातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—

"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन" ॥

इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम् ॥ अन्यत् दर्भशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुश्रं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ श्रेते । भूलग्नत्वात् तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

कुश्रः, पुं, (कु पापं श्रयति नाशयति विहितराजधर्म्मानुष्ठानेन । कु + श्रो + ड । अपरा व्युत्पत्तिर्यथा यथा, रामायणे ।

"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशेर्मन्त्रसत्कृतैः ।
निर्म्मार्জ্জनीयस्तु तदा कुश्र इत्यस्य नाम तत्" ॥)

रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।

"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज" ॥)

योद्धा । इति मेदिनी॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः । स तु घृतसमुद्रेणावृतः । तत्र देवनिर्म्मितोऽग्नितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुशद्वीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रियव्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्रेभ्यो दत्तवान्। तेषां नामानि यथा। वसुः १ वसुदानः २ दृढरुचिः ३ नाभिगुप्तः ४ स्तुत्यव्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७। एषां वर्षेषु सप्त सीमागिरयः। यथा। बभ्रुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्द्धरोमा ६ द्रविणः ७। सप्त नद्यश्च यथा। रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधुः ६ माधवी ७। तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभिमुक्तकुलकसंज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते। इति श्रीभागवतम्॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते। यथा २। ४। ३६—४४।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः प्रकीर्त्तिताः। उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः॥ प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः। तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः॥ तत्रैव देवगन्धर्व्वयक्षकिंपुरुषादयः। वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः॥ दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः॥ यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते। तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्॥ यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्। विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा॥ कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः। वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने!॥ नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्। धृतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥ विद्युदम्भा महीं चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः। अन्याः सहस्रशश्चैव क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः॥ कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः। तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः"॥)

कुशः, त्रि, (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते। कु + शी + कः।) पापिष्ठः॥ (कुत्सिते मदशब्दार्थायां शेते इति।) मत्तः। इति मेदिनी॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशैः कण्डिका इव। कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य णीपः।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारक्रिया। तत्र सर्व्वेषामाऊतियुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते। तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्करोद्धारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरह्रस्वं समं वा छायामण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशसहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिशि भुक्त्यर्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाकृष्टगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत्। तन्मूलतः प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत्। ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत्। ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत्। ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत्। ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखासूत्करं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता रेखासूत्करनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत्। ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभुक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थाग्नेर्नवशरावस्थाग्नेर्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः। ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः। अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्गृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्देवता अग्निस्थापने विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्। इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्धा पठेत्। प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवताग्निस्थापने विनियोगः। ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥ ततोऽग्ने! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य। ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु॥ इति पठेत्॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ ऊर्द्ध्वां कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाग्यपक्षाग्यलक्षणपत्रचितं द्विर्दक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा क्षत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविश्योत्तिष्ठेत्। वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता ब्रह्मनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखोभूय आस्तीर्णकुशानुद्धृत्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः। ॐ आवसोः सदने सीद इति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सौदामीति ब्रूयात्। अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमैरर्च्चयेत्। ततस्तेनैव पथा प्रत्याहृत्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविशो भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुले। इति जपेत्। कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्तुरेव कृताहुतावेव ब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय। परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता भूमिजपे विनियोगः। ॐ इदं भूमेर्भागमहं इदं भद्रं सुमङ्गलम्। परासपलान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्। इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमितिस्थाने रक्षति प्रयोक्तव्यम्। ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन वृत्तादिकमनेन मन्त्रेण परिशोधयेत्। त्रयाणां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः। कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्देवता एकस्य षड्डस्य षष्ठेऽन्यग्निराप्ते शस्ते परिसमूहने विनियोगः। ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदरथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम्। जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ यत्रेम त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतं त्वमादित्यानावहतां द्युम्नमस्मे सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत्। ततोऽग्नेः पूर्व्वतः उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्रीकृतान् कुशान् अग्नेय मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत्। एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्। प्रतीच्यां दक्षिणादुत्तरान्तं यावत्। एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत्। ततो घृताक्तस्रुक्स्रुवान् दक्षादिषु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात्। ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा। एवं अग्नये इत्यादि। ततः प्रादेशदीर्घप्रमाणां धवखदिरपलाशौदुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतप्लुतं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात्। ततः स्रुक्स्रुवाभ्यां कुशादेव समाग्यकुशपत्रत्रयं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः। ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखच्युतिरेकेण छित्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्জ্জने विनियोगः। ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थः इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताभ्यामिदाग्रे पवित्रमुत्तराग्रं

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः प्रजापतिर्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वयमध्येन घृतमग्नौ सङ्गृह्णीयात्। तूष्णीं वारद्वयम्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमङ्गिरभुक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्। ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि निधानं उत्तरस्यां दिशवतारणं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो ध्रुवखदिरपलाशोडुम्बराण्यानयतमस्य अरत्निमात्रं भमिताङ्गुष्ठपर्व्वविणं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः। एवं स्रुक्चेत्यादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिणवाममुष्टिभ्यां पवित्रपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी वह्निरूपोऽग्निर्देवता विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताङ्गिरस्य ते ग्रथ्या पर्णे महान्तरीक्षे विमितं हिरण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्निहितानि तानि बलञ्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमत्तो अग्निमिन्धत्तं सत्यं यत्ते दाद्यग्नुल्लास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मवर्च्चसमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुह्वन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीत्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे समृद्ध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु स्वाचो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताङ्गिरसे समुद्राय विश्वव्यचसे तुषाय विश्ववेदसे स्वाचाय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फलपुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत्॥*॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः। ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च क्षत्रञ्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु। इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका समाप्ता। इति भवदेवभट्टः॥*॥ अन्यत् रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम्॥ यजुर्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ च द्रष्टव्या॥*॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरक्षिक्रन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवेणाज्याऽऽहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात् महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं हुत्वा प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ग्राह्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ अद्येत्यादि अमामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय ग्राह्यायनहोममहं कुर्व्वीय इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्विभावसुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः घृतक्रतुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सत्यं पाहि घृतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाहूत द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जांपते पाहि चतसृभिर्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवत प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहर्ज्जा निवर्त्तस्वाग्ने पिनुष्व धारया विश्वप्स्याः विश्वतः परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ आज्ञायदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा। ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्पात्रे पक्ष। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरक्षिक्रन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा॥*॥

ततोनवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य आदास्ये जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया शचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृन्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा॥*॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रकृतदेवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाञ्जलिसेकेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता उदकाञ्जलिसेकेके विनियोगः। ॐ अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेकेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तहृदयेन कतिपयाक्षरम्-

कुशलं

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता दर्भोत्पाट्याभ्यञ्जने विनियोगः। ॐ अक्तां रिहा गात्रेन्तु वयः। अनेनाग्रमध्यमूलानि क्षतेनाभ्यनक्ति वारत्रयं मन्त्रञ्च वारत्रयमेव पठनीयः। ततस्तान् कुशानङ्गिरस्युप्त्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्ररूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः। ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो दृषा। पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु ऊतन्तव स्वाहा। अनेनाग्नौ क्षिपेत्। तत अग्ने त्वं मृड़नामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरग्निमभ्यर्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यज्ञस्थामस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः। ॐ पूर्णाहोमं यज्ञसे जुहोमि योऽस्मे जुहोति वरमस्मै ददाति वरं वृणे यज्ञसा भामि लोके स्वाहा। अनेन पूर्णाऽऽहुतिं दद्यात्। ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात्। ततः प्रदक्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा ब्रह्मयज्ञिं मुक्त्वा प्रत्याहृत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्तं निधाय महावामदेव्य ऋषिर्विराड्गायत्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः। ॐ कया न क्षित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया शचीष्ठया वृता। ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढ़ाचिदारुजे वसु। ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये। ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। "एता ऋचो गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात्। गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्या पठेदिति। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। इति सर्व्वकर्म्मसाधारणमुदीच्यं कर्म्म समाप्तम्॥

कुशपः, पुं, (कुश् य संश्लेषे + बाहुलकात् कपन्।) पानपात्रम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशपुष्पं, क्ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला। गाँठियाना इति भाषा॥

कुशलं, क्ली, (कुश् + इषादित्वात् कलन्। यद्वा कुं पापं तस्मात् शृणाति गच्छति एषणां प्राप्नोतीत्यर्थः। कु + शृक् + अच्।) कल्याणम्। (यथा, रघुः १।५८। "प्रप्रच्छ कुशलं राज्ञे राज्याश्रममुनिं मुनिः"॥*॥

समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत्। यदुक्तं मनौ २।१२७।

"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च"॥)

पर्य्याप्तिः। पुण्यम्। (तद्वति, त्रि। यथा, गीतायाम् १८।१०।

"नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते"।

कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति। शल + अच्।) श्लिष्टिते, त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०३॥ (यथा, मनुः ८। १५७।

"समुद्रयानकुशलान् देशकालार्थदर्शिनः।

कुशाग्री

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति"॥

कुशं याति गच्छति। कुश + ला + कः। कुशग्राहकः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कुशलवौ, पुं, (पुण्यवतोरिव एकशब्दया तयोरेव बोधकत्वम् द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ मित्रावरुणाविवादिवज्ज्ञेयम्।) एकयोक्त्या रामपुत्रौ। इति हेमचन्द्रः॥ तयोर्नामकारणं यथा,—

"यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ॥
यस्तावरज एवासील्लवणेन समाहितः।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावत्वयौ च तौ"॥
इति रामायणम्॥

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः।) कुशलजिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। कौशली २। इति चिकाण्डशेषः॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते। ली + डः गौरादित्वात् ङीष्।) अश्मन्तकवृक्षः। क्षुद्राश्मिका। इति वैद्यकम्॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य। कुशल + इनिः।) मङ्गलान्वितः। (यथा, रघौ ५। ४।

"अध्वरीर्मन्त्रवत्तामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे! कुशली गुरुस्ते"॥)

कुशस्थलं, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे।

"कुशस्थलं सकलस्थलं माकन्दं वाराणवतम्।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्"॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष्।) द्वारिका। इति जटाधरः॥ (यथा,—महाभारते २। मन्त्रणापर्व्वणि १४। ४९।

"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्"॥

पुर्य्येषा तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता काननवशात् राक्षसैरुत्सादिता स्वापदाश्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत्॥)

कुशा, स्त्री, (कुश् य संश्लेषे + कः टाप् च।) रज्जुः। इति मेदिनी। मधुकर्कटिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणा। इति हेमचन्द्रः॥ (छन्दोगाः स्तोत्रीयागमनार्थानौदुम्बरान् यज्ञून् कुशा इति व्यवहरन्ति॥ इति चिन्तामणिः॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अत्रेण मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र। आ + कृ + अधिकरणे अप्। कुशच्छिदकालसमये कुशैर्वेष्टनात् तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ (कुशां रज्जुं करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः॥)

कुशाक्षः, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं क्षुद्रमित्यर्थः अक्षि यस्य। समासे अच्।) वानरः। इति शब्दमाला॥

कुशाग्रीयमतिः, त्रि, (कुशाग्रीया कुशानां अग्रवत् सूक्ष्मा मतिर्यस्य।) तीक्ष्णबुद्धिः। (यदुक्तं अग्निः। "अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ।

कुशूलः

नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जड़बुद्धयः"॥)

तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्नमतिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म्मधारयस्त्र स्त्री॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं शापप्रदानार्थं जलं अरणिरिव यस्य।) दुर्व्वासाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशाल्मलिः, पुं, (कुत्सितः शाल्मलिः।) रोहितवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा।) कपिलशिंशपा। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंघको महीपालो जनकत्वेनास्त्यस्य। कुश + ठन्।) खनामख्यातन्नृपविशेषः। (स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता। एतद्विवरणन्तु महाभारते १३। भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥) पाशः। सर्पदृष्टः। विभीतकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ अस्त्रकर्म्मशिक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ तैलशेषः। इति विश्वः॥ केकरे त्रि। इति शब्दमाला॥

कुशितं, त्रि, (कुश् + इतच्। यद्वा कुशसंश्लेषे + क्त इट् च।) जलमिश्रितम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशी, स्त्री, (कुश + स्वार्थिकाण्ण्यर्थे "जानपदेति" ४। १। ४२। इति ङीष्।) पाशः। इति मेदिनी॥

कुशी, [न्] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य। समाधियोगकाले पक्षेषु कुशोत्पत्तेरुक्तथात्वम्।) वाल्मीकिमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुशनिर्म्मिते, त्रि। यथा, महाभारते १३। मेघवाहनोपाख्याने १४। १७४।

"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी क्षुतात्तो मेखलीकृतः"॥)

कुशीदं, क्ली, (कुसीद + स्वार्थेऽण् ह्रस्वश्च।) वृद्धिजीविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ रक्तचन्दनम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशीलः। कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति वः। यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत्। वा + कः।) चारणः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ नटविशेषः। कथकादिः। इत्यन्ये। देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ (एते हि अपाङ्क्तेया इत्यत्र्यवर्ब्बर्य्याः। यथा, मनुः ३। १५५।

"कुशीलवोऽवकीर्णी च क्षयी पल्यतिरेव च"॥

कुशीलवत्वार्थं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मीकिमुनिः॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ।) एकयोक्त्या रामपुत्रौ। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे ७। १०७ सर्ग।

"अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"॥)

कुशीवयः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ अवतिष्ठते इति। शी + ड।) वाल्मीकिमुनिः। इति चिकाण्डशेषः॥

कुशूलः, पुं, (कुसूल + स्वार्थेऽण् ह्रस्वत्वम्।) तुषागलः। इति जटाधरः॥ धान्यागारम्। तत्पर्य्यायः। अन्नकोष्ठकः २। इति हेमचन्द्रः॥ व्रीह्यगारम् २।

कुष्ठं

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुम्भधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
व्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)

कुम्भेशयं, क्ली, (कुम्भे जले शेते । कुम्भ + शी + अच् । अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुम्भेशयातामतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन" ॥) सारसयष्टी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥

कुम्भेशयः, पुं, (कुम्भेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य । अर्शं आद्यच् ।) कर्किकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुम्भदीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे । २ । ४ । ३६ ॥)

कुष गे निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष । निष्कर्षः द्रव्यतापरिच्छेदः । तूलैरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥ निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततोऽकुष्णाद्वयग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" । इति भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुषः, त्रि, (कुष् + बाहुलकात् कलच् ।) कुत्सितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुषाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां १ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः । परोक्षायिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

कुषितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः । इत्युणादिकोषः ॥

कुषीदं, क्ली, (कुसीद + एषोदरात् षत्वम् ।) कुसीदम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष् + "इनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४ पाप्मनम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरत्नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ रजा ९ गदः १० आमयः ११ पारिभव्यकम् १२ रामम् १३ वाह्लीरजम् १४ पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदाङ्कम् १८ गदाङ्कयम् १९ कौवेरम् २० भासुरम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२ गीवलम् २३ । इति जटाधरः ॥
"कुष्ठं रोगाङ्कयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरत्वपान्" ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ।
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथाविषश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्पविषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
खगामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।

कुष्ठं

श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् ४ । इति तट्टीका ।
तस्य निदानपूर्ब्बिका संप्राप्तिर्यथा ।
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां क्षुर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिमुक्ता निषेविणाम् ।
प्रीतोष्णाभ्यङ्गनाहारान् क्रमं मुक्ता निषेविणाम् ॥
घर्म्माभ्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पयसकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिसवाम्लनिषेविणाम् ।
मांसमूलकपिण्याम्लतिलक्षीरगुड़ाग्निनाम् ॥
व्यायामस्याप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथगद्वन्द्वैः समागतैः ।
सर्व्वैश्च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।
"अतिस्निग्धः खरः स्पर्शः खेदासेदौ विवर्ण्यता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्रावपरुतोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं पूयं श्रीत्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
रोमहर्षोऽङ्गनः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥
तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तच्च सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
"ह्रस्वारुणकपालाभं यत्कृष्णं पवनं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
रक्तदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिप्लरम् ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
ज्ञेयमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःस्रावं सवेदनम् ।
यदृक्ष्यजिह्मसंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रुजो दृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायशोरसि तत् सिध्मलावकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥
एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
"अस्खेदनं मण्डलानां यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
स्रावं किणखरस्पर्शं पक्वं किटिभं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरचलकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सस्रूषणं कण्डूमत् सस्फोटं यद्वलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्व्यः पिड़काः स्रावबत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैश्चयेता

कुष्ठः

ज्ञेया पाण्योः कच्छुरख्यास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः स्रावान्विता भासा विस्फोटाः सुप्ततुल्यरुजः ॥ ९ ॥
रक्तं स्रावं सदाहार्त्ति घृतास्रः स्राद्बहुस्रवम् ॥ १० ॥
सकण्डुपिड़का स्रावा बहुस्रावा विचर्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥
कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थमोषितं विकुरुते इति । निष्कर्षार्थकस्य कुषधातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे + "इनिकुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) खगामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य खदिरस्य च ॥
कषायो मधुना पीतो वातघ्नमदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीसप्तलाभिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पक्वगुड़ोदनम् ॥
करञ्जैड़गजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोदुम्बरञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं राला गुड़ूचेड़गजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विड़ङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशोन्मत्तसर्षपैः ।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकबीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरगालेन पेषयेत् ।
दद्रुक्रिमिकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥
उच्चा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।
तिलाज्यक्षौद्रगोमक्षातशर्करा ॥
दध्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विड़ङ्गत्रिफलाक्षौद्रघृतं लौहं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रमान्मेहगण्डौदरव्रणगन्दरान् ।
यः खादेदमयारिष्टामलकानि तथा निशा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्धं न संशयः ।
दक्षमागाद्युतः कुम्भे मूलजे खदिराङ्गुरः ॥
साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावश्यान्नसंयुतम् ।
भक्षेन्नृधवनं स्निग्धं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मांसक्षीरं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पाणाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा-गुड़ूची त्रिफला पटोलश्च करञ्जकम् ।
निम्बासनं क्वाथयेत्तं क्वाथकल्केन यद्घृतम् ।
वत्सकं तद्धरेत् कुष्ठं घृतं वर्षाणि जीवति ।
खरेण च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ।
द्रुमत्वगर्ककुष्ठानि जलजानि च मूत्रकम् ।
गवीरिका चित्रकैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ॥
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

कुष्ठः

"करवीरं भल्लराजं लवणं कुष्ठमर्कम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि त्रयानि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विड्ङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी दे विषाञ्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशञ्च तत्तैलमाम्लपत्राद्यनात्तथा" ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
"सतक्रकाग्रमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
"पीतं दधिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाग्नयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाञ्चैव तद्भस्म भवेदैकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विड्ङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च" ॥
बीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च बोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा श्यामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ।
इति गारुडे १९८ अध्यायः । * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ।
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥
तन्त्रान्तरे ।
"पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गताखदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
एभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तथैव
सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयमुष्णेन तदक्तपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ।
विड्ङ्गैर्दद्रुगजाकुष्ठनिम्बाग्निव्योषसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ।

कुष्ठः

एड़गजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदम्बहनच्छदेन ॥ ५ ॥
विड्ङ्गसैन्धवशिवाग्न्यग्निरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि चारनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राक्ष्यं क्षुद्दीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्म ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥१०॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ॥१२॥१३॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् क्षेत्ररसैः पिष्टं निहन्ति बद्धवार्षिकं सिध्म ॥१६॥
नीलकुसुमरसकपर्दैरालिप्य गात्रमतिबद्धग्रः ।
लिम्पेन्मूलकबीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥१७॥
एड़गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवङ्गयवमक्षु ।
पूतिघृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रुकुष्ठम्
॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बद्धग्रः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥१९॥२०॥
पारदं शुद्धगन्धञ्च शिलाचोत्तरवाग्वी ।
प्रपुन्नाड़ञ्च सर्पाक्षिमेघनादाग्निलाङ्गली ॥
उत्तरवाग्वी, राखालग्रन्था इति ख्याता ॥
भल्लातं सहधूमञ्च सुनिगुप्ता क्षुद्दीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडः क्षौद्रं वागुजीबीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्व्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विमर्दबद्धहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनशमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कक्षुद्दीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुणिग्रमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥
अत्र अगदं भल्लातकः ॥ २३ ॥
भल्लातका दीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलन्यग्रोधशुङ्गचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च

कुष्ठः

क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्वा ॥
क्षुद्भार्कदुग्धं घनमायसस्थं
श्लक्ष्णकया तद्दिदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अग्नेयदुर्नामसचर्म्मकीले ॥
भल्लातका दीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजार्कयोः क्षीरे दत्त्वा किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतुर्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । श्लक्ष्णकया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"क्षुक्काण्डशुण्ठीरं दग्ध्वा सहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्चिकाम्" ॥
सिजनलके सैन्धवसहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्थाल्यन्तरे क्षात्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्ट्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"क्षुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलधापितः ।
लेपादिचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रयाम्" ॥
सिजनलके राड्कल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमयाग्नौ दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तुल्यः पूतितां गतः ।
लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥२७
तिलकुसुमलवङ्गगोजलकटुतैलं लौहभाजने क्षात्वा ।
ग्रोषितमर्कमयूखैः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥२८
"उन्मत्तकस्य बीजेन माषकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्वं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ॥
कटुतैल शुं ४ माषनालपत्राणां क्षार पल ६४ जल शुं ६४ श्वेत शुं १६ कल्क धुस्तूरबीज पल ८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवशुष्कं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुगम् ।
माक्षिकञ्च तुल्यांशं भल्लकाञ्जिकपेषितम् ।
कण्डूं कच्छूं जयत्येषां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥३०॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥३१
"वायसेड़गजाकुष्ठलाक्षाभिर्गुड़िका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुड़िका कार्य्या । तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
"पूतिकार्कक्षुक्करेड़्गुमाणां
मूत्रैः पिष्टा पल्लवाः सौमराज्याः ।
लेपाच्छित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्यङ्गपाचीव्रणांश्च" ॥
सौमराजी जातीपत्री । सर्व्वत्र पल्लवान् गोमूत्रेण पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचिच्यग्रचर्म्मसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्" ॥
गजचर्म्म चित्रकमेषाग्रचर्म्म अनयोर्भस्म कटुतैलञ्च लेपः । अथवा पादुड़ियाकीटं पिष्ट्वा लेपः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ "कुड़वोऽवशुष्कवीजात् हरितालचतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः खदिरकरञ्जः परं श्वित्रे" ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
"कुड़वो वागुजीबीजात् हरितालपलान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥३६॥

कुष्ठः

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छित्रं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः॥३८॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण वरुऽयुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् बीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदास्तु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्य्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेद्यत तेन दृष्टं
तदा व्रजत्याशु खवर्णभावम् ॥ ३९ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्ट्वा पयसैव ।
श्वित्रं विहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जापत्रामिचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥

एरण्डतुलसीबीजं वाकुची चक्रमर्दकम् ।
तिक्तकोशातकीबीजं छाग्याश्चौष्ठस्य बीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदाज्यमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काक्षी पथ्या कुष्ठं विड्ङ्गकम्।
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्धृत्वा दृष्ट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्" ॥
कटुतैल प्रं ४ क्षाग्यरण्डबीजादीनां मिलित्वा प्रं २ कल्कशिलाकाक्षादीनां मिलित्वा प्रं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥

"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यङ्गमात्रेण क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति" ॥
तिलतैल प्रं ४ पा प्रं १६ कल्कमिलित प्रं १ ।
इति आरग्वधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥

"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवाकुची ।
भल्लातकं तिलः क्षार्यो निम्बबीजं समं समम् ।
मर्द्दयेद्भृङ्गजद्रावैः श्लोक्ष्णं पेष्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्य्यात्सप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्याह्नेनिंष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥

"पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम् ।
त्रिदिनतदनुभिक्षुः क्षीरभोजी च श्लोक्षं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः"॥ ४६॥

"तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं क्षार्यतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४७ ॥

धर्म्मसेवी कटुक्षेण वारिणा वाकुचीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥४८
अवल्गुजबीजकल्कं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
व्यपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

कुष्टः

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्धं न संशयः ॥५१॥५२॥

निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोगाण्डीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाञ्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफाखजान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्यंविवर्ज्जितैः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्" ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥

"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिप्पलीमर्द्दं त्वक्मूलानि दलानि च ॥
दिरंण्डानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिपलान्युद्धृतं ब्रह्मी स्वदंष्ट्राखरकारान्विताः ॥
विड्ङ्गसारवाराहीलौहचूर्णान्विताः समाः ।
हरिद्रादयावल्गुजाद्याधिघाताः सशर्करांशः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च क्षत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बस्य मार्कवस्वरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तदृविधा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलदृक्षा पलं पिबेत् ॥
तिक्तदृविधा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥

विचर्च्चिकोडुम्बरपुष्करीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
घृतासविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जड़ान्ध्यगाड़ीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहबलोदरश्च
सुस्निग्धसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
सुखे रतस्त्रक्समानकान्तिः" ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥

"अमृतायाः पलशतं दशमूल्याश्च तथा घृतम् ।
पाठामूर्व्वावलातिक्तादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः घृतं हरेत् ।
द्वे घृते च हरीतक्या आमलक्याश्च तथा घृतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्वा अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा मुण्ड्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अश्नादश्नसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम् ।

कुष्ठः

पीनसञ्च प्रतिश्यायं शीघ्रमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा" ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

"निम्बामृतात्रपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम्।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिप्पलीभागकल्कैः ॥
पाठाविड़ङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
दिच्छारनागरनिशामिशिवश्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मल्लिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्धिस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाड़ीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्धसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
वक्षोरुचित्रसनपीनसकासशोष-
हृद् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्" ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ * ॥

"श्वेतकरवीरमूलं विषांशुकं साधितं गोमूत्रे।
धत्तूरदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिभजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीरमूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥

"मृतस्य क्षार्यसर्पस्य शिरःपुच्छान्ववर्ज्जितम् ।
अन्तर्धूमं घृतं भक्ष्य वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन सर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति" ॥
इति क्षार्यसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥

"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सशर्पञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम् ॥
आरग्वधस्य बीजानि जीर्णतक्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम् ॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
श्वित्रमौड्रुम्बरं कच्छूं मांसदृद्धिं भगन्दरम् ।
विचर्च्चिकाञ्च धामानं वातरक्तं सदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य सेवनात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं खवर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे" ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥

"सूतं गन्धं शिला तालं काक्षिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ।
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्वलम् ।
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्" ॥

"एषां समं काक्षिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संक्षिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः कुष्ठस्थाने दद्यात्" ॥

इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥

"सिन्दूराभ्रतालगैरिकहरितालाजाजीगदधूपै-
र्हृत्पाषाणरसोनवाणदहनक्षुद्रार्कदुग्धैर्निशा।

कुष्ठः

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः श्रुक्षया पचेत् सार्षपं
तैलं प्रस्थमितं घृतस्य कुडवं पात्रं तथार्कद्रवम्"।
हृत्वाद्यं मनःशिला।
"गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं घृतं रोगिणे
दद्यात् कुष्ठविचर्चिकादिषु भिषक् नान्या तु षड्-
विन्दुकम्"। इति षड्विन्दुतैलम्॥ ६१॥
"सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वत्र गलिते क्षते।
नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च॥
करवीरवचाकुष्ठं आस्फोता रक्तचन्दनम्।
मालती सिन्धुवारञ्च मल्लिका सप्तपर्णकम्॥
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्चिकाः।
कण्डूकच्छुरिकाद्याश्च ये व्रणा विषदूषिताः॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तमः सूर्य्योदये यथा॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्"॥
इति विषतैलम्॥ ६२॥
"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपाः कुष्ठमेव च।
करञ्जैड़गजावीजं यवाक्षारवधस्य च।
विषचेत् सार्षपं तैलं गाढ़ीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु॥
गौलिका पिड़का व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम्।
कण्डूकच्छुप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्"॥
इति सोमराजीतैलम्॥ ६३॥
"सोमराजीतुलार्द्धे यथा दद्रुघ्नस्य च।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्कं दत्त्वा विचक्षणः॥
विपचेत् कार्षिकैर्भागैः कटुतैलाढ़कं भिषक्।
चित्रकं लाङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरितालं मनःशिला।
आस्फोतार्ककरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम्॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्दकम्।
एतानि श्लक्ष्णपिष्टानि कल्कं दत्त्वा विचक्षणः॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च।'
किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च॥
विशीर्णचर्म्ममांसादिदुष्टक्षतमुत्तमम्।
प्राक्षुरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दारुणम्।
ये चान्ये त्वगता रोगास्तांस्तु शीघ्रं व्यपोहति"॥
इति बृहत्सोमराजीतैलम्॥ ६४॥
"मरिचाक्षिकाद्यार्कपयोऽम्बारिजटाक्षिरत्।
श्लक्ष्णसविश्लाक्षारक निश्चायुक्तदारुचन्दनैः॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं क्षुद्रैर्विषपलान्वितैः।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दुश्चित्रविनाशनम्॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते"॥
इति मरिचाद्यं तैलम्॥ ६५॥
"मरिचं चित्रता दन्ती क्षीरमार्कं श्लक्ष्णसः।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विड्ङ्गं चक्रमर्द्दकम्॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः क्षुद्राम्रता।
अश्मान्तको नक्तमालोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत्।
चाढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्॥

कुष्ठः

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा अग्निमन्दमिना पचेत्।
यक्ष्मा तैलवरं क्षीतन्मन्दयेत् कुष्ठकान् व्रणान्॥
पामाविचर्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलयः पलितं छाया नली अर्शं तथैव च॥
अभ्यङ्गेन प्रशाम्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नश्यन्ति दीयते॥
परामपि जरां प्राप्य न खलना यान्ति नम्रताम्।
बलीवर्द्दस्तरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः॥
त्रिभिरभ्यङ्गनैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः"॥
कटुतैल १६ शेर, गोमूत्र ६४ शेर, कल्कार्थं
मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल।
इति बृहन्मरिचाद्यं तैलम्॥ ६६॥
"सप्तपर्णत्वचा काली गुड़ूची पिचुमर्द्दकम्।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनी"॥
काली कालिया लता।
"निशाद्वयपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूररास्नयः।
इन्द्राग्निमिर्खर्ज्जूरं गोमयार्कक्षुद्रीच्छदम्॥
तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसञ्च पृथक् पृथक्।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बामिस्टहपुत्तिका॥
कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिका।
सम्याकमर्कश्चीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्"॥
कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम्। कासुन्दः
खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम्॥
"आखु शिग्रौ महातिक्ता विशाला कृपिपत्रकम्।
पूतिकास्फोत मूर्व्वा च सप्तपर्णं शिरीषकम्"॥
कृपिपत्रकं विष्कातिपत्रम्॥
"कुटजं पिचुमर्द्दञ्च महानिम्बं तथैव च।
गुड़ूची चक्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम्॥
तुम्बुरुभृङ्गबब्बाकन्दकं कटुरोहिणी।
घटोदार्व्वी चिरत् पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम्॥
कर्पूरं कट्फलं मांसी मुरेलाटरसामयम्।
एतेषां कार्षिकैः कल्कैर्नाशा कन्दर्प उच्यते॥
अष्टादशविधं कुष्ठं ग्रन्थिमज्जगतं तथा।
श्लक्ष्णपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्व्वसन्धिषु॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति।
नासाकर्णास्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्त्वचम्॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम्।
श्वित्रं बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च॥
कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्चिकाम्।
पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिहृद्धिं तथैव च॥
कटीदद्रुं मसूरीञ्च किटिमं रक्तमण्डलम्।
कुष्ठमौड़ुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च॥
गलगण्डार्व्बुदं हन्याद्गण्डमालां भगन्दरम्।
वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं सान्निपातिकम्॥
एकोल्बणं द्व्युल्बणञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः"॥
इति कन्दर्पसारतैलम्॥ ६७॥ *॥
"भल्लातकानां पवनोद्धतानां
दन्तक्षुदाग्नञ्च यदाढ़कं स्यात्।
तच्चेरकाचूर्णकजैर्विदध्य

कुष्ठः

प्रक्षालयित्वा विक्षेत् प्रवाते।
शुल्बं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु।
तत्पादशेषं परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तु॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं
ततः खलेगोन्मथितं विधाय।
तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति॥
प्रातर्विबुद्धः कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम्।
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च।
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा-
द्भवेन्नरः कान्तनराग्निगौरः।
अनन्यमेधा नरसिंहतेजा
हृषीन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्वः॥
दन्ताश्च शीर्य्यन्ति पुनर्भवन्ति
केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिग्याः।
नीलाञ्जनाभिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः॥
विशीर्णकर्णाक्षिकुलनासिकोऽपि
क्रिम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी।
सोऽपि क्रमादक्षुरितायशाख-
स्तरुर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्तः॥
उड्डान् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन नागस्तुरगो जवेन।
रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-
द्बृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या॥
यद्यान् विशालान् पुनरक्षिदोषान्
सङ्क्षाति शीघ्रं न च नश्यते तु।
कुर्व्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च॥
राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानां
चकार योगं भगवानगस्त्यः"॥
इति अमृतभल्लातकम्॥ ६८॥
"निम्बं गोपाखा कक्षी जायन्ती चिपला घनम्।
पप्पटारग्वजानन्तावचाखदिरचन्दनम्"॥
अरग्वजं व्याकुचबीजम्।
"पाठा शुण्ठी घटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवानलम्॥
हस्तिकर्णाम्लता द्वेका पटोलं रजनीद्वयम्।
कर्णारग्वधसप्ताङ्गत्वग्वेल्लोवटाफलम्"॥
द्वेका महानिम्बम्। कर्णारग्वधः शोणालिमञ्ज
मज्जा।
"भूकन्दं दृषपर्णञ्च जिङ्गी पद्माटमूलकी।
विश्वक्सेना च कैटर्य्यं शरपुङ्खा क्षीरकाकुली॥
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि क्षिप्तान्यमेऽस्मिन्।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत्।

कुष्ठः

गुडस्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ।
भल्लातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलासुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
दीपकस्य पलस्यैव धातुर्ज्ञातं पलांशिकम् ।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेदत्र कन्दकस्य चतुःपलम् ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
स्निग्धमौद्गरं दद्रुघ्न्यक्षिकं सकाकजम् ॥
पुष्करीकस्य चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
कण्डूकपालं कण्डूश्च यामानं सविषादिकम् ॥
वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं क्षिप्राक्षायं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विधेयतः" ॥

इति महाभल्लातकगुडः ॥ ६६ ॥

"ऊताग्नमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकस्य पलैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कार्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाचितजानि षट् ।
घृतं द्वादशगुणं लोहात् दार्व्यिंशत्पलाजलम् ॥
एवं ज्ञात्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लोहपाकविद् ॥
विशुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्चकः ।
रक्षिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दर्व्वेण कुर्य्यादेतन्नशायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तक्षयापहम् ॥
क्रिमिग्रोथाग्निसादोरुशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवर्द्धिकृत् ॥
विवर्ण्य शाकाम्लमपि स्त्रियश्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं यष्टिकमाढ्यसूद-
क्षौद्रं गुडः क्षीरमिह क्रियायाम् ।
शालिश्च गुर्व्वादिदशत्वरघ्न-
स्निग्धाजतुल्यौ त्रियुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्ब्बलदेहधातुः ॥
शुक्लस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
त्रिपञ्चरात्रेण यथा शृणुष्व" ॥

पाकक्रमश्च यथा,—

"वस्त्रे निष्पीड़ितं सूक्ष्मे सूक्ष्मतन्तौ घने दृढ़े ।
समुद्गं जायते यत्नात् न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धं विनिर्द्दिशेत्" ॥

इति अमृताद्यूरजौघम् ॥ ७० ॥

"गन्धकेन हृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
उभयं पञ्चभागं स्यादभ्रतश्च द्विभागिकम् ॥
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।

कुष्ठः

गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ।
विपर्च्चिकादद्रुगामाख्यं कुष्ठप्रशान्तये" ॥

इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥

"तालकं वंशपत्राख्यं कुम्भाग्रसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दग्धास्त्रेण तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुल्वं चूर्णयेत् तद्रजोजातिः ।
ततः शरावके यत्ने स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अदग्धामधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
खाङ्गशीतं समुद्धृत्य माक्षिकाभो भवेद्रसः ।
हृतचौत्रेण संमर्द्द खादयेन्नक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगादिमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाड़ीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विपर्च्चिकाम् । [ज्ञान् ।
नाशयत्यसम्भवान् रोगान् ज्ञातान् हन्यात् सदारु-
पुष्करीकस्य चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा" ॥

इति रत्नमालिकम् ॥ ७२ ॥

"कुम्भाग्रचिपलातैलकन्याकाक्षिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुल्वं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हस्तिकामध्ये पलाग्रक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश ग्रीतेऽस्मिन् प्रयोक्तव्यं रक्षिकाद्वयम् ।
हन्यादष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्" ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्यान्नाशकः केतुरिव ।) भूम्याऽऽमलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) रजवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिता-वली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काको-दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।

"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
अग्निलेखा शुक्लफला सोमामृता बलीति च ।
सोमवल्ली कालमेघी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्या व्यवहारो यथा—

"कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः" ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राज-निर्घण्टः । क्षीरीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थानम् । अम्बष्ठादित्वात् यत्वम् ।) कुत्सितस्थानम् । इति संक्षिप्तसारव्या-करणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ट्] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + टच् ।) इक्षिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच् इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति चिकित्साङ्गशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

कुष्ठारिः

रक्तमण्डलमाशुग्रं स्फुटितं गलितं तथा ।
बहुरूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी" ॥

इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥

"कुम्भाग्रचिपलातैलकन्याकाक्षिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुल्वं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हस्तिकामध्ये पलाग्रक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशग्रीतेऽस्मिन् प्रयोक्तव्यं रक्षिकाद्वयम् ।
हन्यादष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्" ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्यान्नाशकः केतुरिव ।) भूम्याऽऽमलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) रजवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिता-वली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काको-दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।

"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
अग्निलेखा शुक्लफला सोमामृता बलीति च ।
सोमवल्ली कालमेघी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्या व्यवहारो यथा—

"कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः" ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राज-निर्घण्टः । क्षीरीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थानम् । अम्बष्ठादित्वात् यत्वम् ।) कुत्सितस्थानम् । इति संक्षिप्तसारव्या-करणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ट्] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + टच् ।) इक्षिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच् इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति चिकित्साङ्गशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विट्खदिरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पटोलः। आदित्यपत्रः। खदिरः। गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति। कुष्ठ+इनिः।) कुष्ठरोगयुक्तः। (यथा, मनुः। ३। ७। "क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च"॥)

कुष्मलं, क्ली, (कुष्+"कुटिकुषिभ्यां कमलन्"। उणां ४। १८६। इति कमलन्।) छेदनम्। विकशितम्। इत्युणादिकोषः॥

कुष्माण्डः, पुं क्ली, शिवस्य गणदेवताभेदः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। १३।

"कुष्माण्डा विविधै रूपैः सहेन्द्रेण महामुने!। समाधिभङ्गमत्यन्तं यारब्धाः कर्त्तुमातुराः"॥)

भूतविशेषः इति मेदिनी॥ (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभूतयोस्तथात्वम्॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य।) वृहत्फलतताविशेषः। कुम्ड़ा इति कोहड़ा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। इक्षावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारुः ६। इत्यमरः॥ पुष्पफलः ७। इति रत्नमाला॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सुफला १२ कुक्षफला १३ नागपुष्पफला १४ शुनी १५ कूष्माण्डः १६ शिखिवर्द्धकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ कूष्माण्डकः १८। इत्यमरटीका॥

अपि च।

"कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृहत्फलम्। कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरुपित्तानिलापहम्॥ बालं पित्तापहं प्रोक्तं मध्यमं कफकारकम्। वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु॥ बस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्व्वदोषजित्"॥*॥

अथ कोहड़ी।

"कुष्माण्डी तु भवेत् लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता। कर्कारुर्ग्राहिणी प्रोक्ता रक्तपित्तहरा गुरुः। पक्वा तिक्तानिलजननी सक्षारा कफवातनुत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य फलगुणाः। मूत्राघातप्रमेहहृल्लास्रशोनाग्नित्वम्। विस्मूत्रश्लेष्मत्वम्। दृष्ट्यार्त्तिश्रमनत्वम्। जीर्णज्वरपुष्टिप्रदत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। स्वादुतरत्वम्। अरोचकहरत्वम्। बलकारित्वम्। पित्तापहत्वम्। वल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य बालफलगुणाः। पित्तहरत्वम्। मध्यमफलगुणौ। कफकारित्वम्। अतिगुरुपाकित्वम्॥ पक्वफलगुणाः। लघुपाकित्वम्। उष्णत्वम्। क्षाररसत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। बस्तिशोधनत्वम्। सर्व्वदोषनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। चित्तविकारिणः पथ्यत्वञ्च॥ अस्य नाड़िकागुणाः। क्षाररसत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। रूक्षत्वम्। रुचिकारित्वम्। वायुकफाग्निमान्द्यकरत्वरोगनाशित्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। पित्तनाशित्वम्। बस्तिशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड+स्वार्थे कन्।) कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ (यथा, भावप्रकाशे।

"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान्। वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् प्रलेहतलनादिकम्॥ वेसवारास्ततक्रेण घृते तलनपूर्ब्बकम्। कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुस्वादु सुन्दरम्"॥

नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। २५। ११। "नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः"॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड+स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) उमा। (मसिना।) ओषधी। इति हेमचन्द्रः॥ कर्कारुः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागशिरायाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

कुस इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) षष्ठस्वरी। इ कुंसयते। किं कुंसयति कुंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः॥

कुस य इर् श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, कुस्यति बाला कान्तम्। इर् अकुसत् अकोसीत्। अस्मात् पृषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुसलं, क्ली, (कुस्+कलच्।) कुशूलम्। इत्यमरटीका॥

कुसितः, पुं, (कुस+"कुसेरुभोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति इतः।) जनपदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्वार्थे "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः"। ४। १। १७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीष् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ पृथिव्यां श्लिम्बोति ख्याता। पृषोदरात् सः।) श्लिम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥ ("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु श्लिम्बाः"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कुसीदं, क्ली, (कुस्+"कुसेरुभोमेदेताः" उणां। ४ १०६। इति ईदप्रत्ययः। इह सूत्रे द्वितीयप्रत्ययो ऋक्षादिर्दीर्घादिश्चेति तन्त्रेणोपात्तः। वृषाकप्यग्नीति सूत्रे ऋक्ष एवेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। यद्वा कुत्सितं निन्द्यरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थः सीदति-अधोमर्यो यत्र। पृषोदरात् साधुः। यथा वृहत्स्यामौ "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणन्तत"॥) ऋणदानजीविका। वृद्धाजीवनम्। सुद वाड़ि देओया इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्थप्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३। इत्यमरः। २। ९। ४॥ यथा,—

"कुसीदक्षत्रियाविज्यं प्रकुर्व्वीताक्षयं क्षतम्। आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः॥ बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। सर्व्वेषामपि चैवेषां कुसीदमधिकं विदुः॥ अनाख्या राजभयान्मूषिकाद्यैरपप्लवैः। क्षय्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते॥ शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते॥ देशं गतानां या वृद्धिर्नानाषण्योपजीविनाम्। कुसीदं सर्व्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते॥

लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते ह्यस्यातस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः॥ वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। क्षीरवृक्षोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च॥ पशुभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पादेनायस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान्॥ अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च प्रार्थमानस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्॥ विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः। वृत्तिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः"॥

इति गारुड़े २१५ अध्यायः॥*॥ गौतमः।

"क्षत्रियोरक्षवाणिज्यश्चाक्षयं क्षतं कुसीदञ्चेति। कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञार्थम्"॥ कुसीदं वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति कल्पतरुः॥ वृहस्पतिः।

"कुसीदं क्षत्रियाविज्यं प्रकुर्व्वीताक्षयं क्षतम्। आपत्काले स्वयं कुर्व्वन् नैनसा युज्यते द्विजः॥ लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते ह्यस्यातस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः॥ वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। क्षीरवृक्षोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च॥ पशुभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्॥ वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्॥ विंशद्भागञ्च विप्राणां क्षपिं कृत्वा न दोषभाक्"॥

तथा, मनुः।

"अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शतात्। द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥ द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी। शतकार्षापणे ह्यशीतिभागं विंशतिं पणान्"॥

द्विकं पुराणोदयम्। एवंविधनियममतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः खाच्छन्द्येन व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु स्वयंकरणनियमातिक्रमे च न दोषः। इति प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्। कुसीदिके त्रि। इति मेदिनी॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी। मुग्धबोधमते ईप् ङीङ्च। पाणिन्यादिमते तु कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ऋक्षमध्याभ्यामेव ङीप् ङीच इति विशेषः। तदा "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः"। ४। १ ३०। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीष् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः॥

कुसीदिकः, त्रि, (कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति। "कुसीददशैकादशात् ठन्ठञौ"। ४। ४। २१। इति ठन्।) वृद्धिजीवी। तत्पर्य्यायः। वार्द्धुषिकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५॥ कुसीदः ५। इति शब्दरत्नावली। कुसीदी ६। यथा, आह्निकतत्त्वे॥

"वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्"॥

कुसुमं, क्ली, ("कुसेरुभोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति उमः। निपातनात् गुणाभावः।) पुष्पम्। (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४।

कुसुमा

"वापीजलानां मणिमेखलानां
मृगाङ्कभासां प्रमदाजनानां।
चूतद्रुमाणां कुसुमानतानां
ददाति सौरभ्यमयं वसन्तः" ॥

पत्रकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसंज्ञत्वादिसूचकत्वं दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २६ अध्याये।
"पत्रकुसुमसम्भवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम्। सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिस्थापि शस्यानाम्" ॥
केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिञ्च।
पाण्डुकः क्षीरिकया नीलाशोकेन मसूरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्धा च वल्लिको भवति।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः श्रिरीषवृद्धा च कङ्गुनिष्पत्तिः।
गोधूमाश्च मधुकैर्यवबृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेक्षुदेन शृणाः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैर्वादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्भव बन्धजीवेन।
कुरवकवृद्धा वस्त्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्वेतो सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुसुदैः।
सौगन्धिकेन वणिजः परिव्राड्वृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम्।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्জ্জुनैः शोभना वृद्धिः ॥
पिचुमर्दनागकुसुमैः सम्भिक्षमधमारतः कपित्थेन।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वृद्धिश्च कोविदारेण।
श्यामालताभिवृद्धा बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)
पत्रम्। क्षीरजः। (यथा, ज्योतिषशास्त्रे।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ॥)
नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम्।) पुरविशेषः। पाटना इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पाटलिपुत्रम् २। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २ अङ्के। "सखे! विराधगुप्त! वर्त्तयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञेयं अपि क्षपणके कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ॥)

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। घाजिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम्। तत्पर्य्यायः। पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४। इत्यमरः। २। ६। १०१। राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य। कप्।) कुङ्कुमम्। इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्दे ऽस्य विवृतिर्व्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात्। अधि + राज् + क्विप्।) चम्पकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि अस्य।) कामदेवः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के।
"भगवन् मन्मथ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तेजस्विमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च। ४। ४०।
"कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति। आ + ला + कः।) चौरः। इति हारावली ॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तत्रसानां आसवम् मद्यम्।) मधु। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो बाणा यस्य।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २७ ॥ (यथा, माघे। ८। ७०।
"स्वच्छाम्भः स्नपनविधौ तमङ्गमौच्छ
स्ताम्बूलद्युतिविगदो विलासिनीनाम्।
वासस्त्रं प्रतनु विविक्तमस्वतीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः। कु + सुभि + अच् इदित्वात् नुम्।) स्वर्णम्। इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः। कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै
र्नितम्बबिम्बानि विलासिनीनाम्।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरैः
अलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः। कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४। इत्यमरः। २। ६। १०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११। अस्य शाकगुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विष्मूत्रदोषमदनाग्नित्वम्। दृष्टिप्रसादनत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। अग्निदीप्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम्। कफवायुनाशित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। तत्तैलगुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। चिरदोषकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ श्लेष्मवह्ममलनाशित्वम्। तेजोबलकारित्वञ्च। घर्म्मरोगनाश्य गुणाः। चिरदोषकारित्वम्। पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतोशनोवचने यथा,—
"कुसुम्भं जलिताशाकं डल्लाकं पूतिकां तथा।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उम्भा । ४। १०६। इति उम्भ प्रत्ययः।) कमण्डलुः। इत्यमरः। ३। ३। १२६ ॥ (यथा, मनौ। ६। ५२।

कुह

"क्षपणकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा।
"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः प्रस्फटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुस्तः, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः।) किंशुलुकः। इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच्। यद्वा कुत्सूलः निपातनात् सत्वम्।) कुत्सूलः। इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुस्तितिः, स्त्री, (कुत्सिता स्तितिः उपायः व्यवहारो वा।) शाठ्यम्। इत्यमरः। १। ७। ३०। इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। (कर्म्मधारये कुत्सितपथः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ कुत्सिता स्तितिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे त्रि। यथा, भागवते ८। २३। ७।
"कस्मादयं कुस्तितयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुमः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति। स्तुभ् + मूलादित्वात् कः।) विष्णुः। इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः। तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी। पृषोदरात् सुटि साधुः।) धन्याकम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः।
"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा हृद्दाहनाशनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्यति यत्। तुबि अर्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः। जातिनिर्द्देशात् सुट्।) धन्याकम्। इत्यमरः। २। ६। २८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषजोया वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यज्ञविशेषः। यथा, महाभारते १३। १०। १५।
"कुस्तुम्बुरुः पिप्पलश्च गजकर्णो विशालकः।
एते चान्ये च बहवो यज्ञाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस्म क ड मतौक्षिते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) कुस्मिति च। (अत्र अकं) क्ली दन्त्योपधः। मतौक्षितं बुद्धिपूर्ब्बकदर्शनम्। कुस्मित् कुत्सितमीषद्वास्यम्। क ड, कुस्मयते जनः। बुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ड विस्मापने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क्ली। विस्मापनमन्यतो विस्मयोत्पादनम्। ड कुहयते। कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः। स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भवमिति भट्टमल्लदर्शनादिस्मापने इति पाठ इत्येके। इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि" । ५। ३। १३।

इति ङः। "कु तिशोः"। ७।२।१०४।इति किमः कुः।) कुत्र। वैदिकप्रयोगोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे २। १२। ५। "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)

कुहः, पुं, (कुहयति विस्मापयति ऐश्वर्य्यप्रभावेण यः। कुह + क्विप् + अच्।) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्त्री, माया। कुहकम्। यथा, रामायणे २।१०९।२७। सन्तुष्टपक्षवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये। "अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)

कुहकं, क्ली, (कुह + "वञ्चलमन्यत्रापि"। उणां २। ३७ इति क्नुन्।) माया।

(यथा, भागवते। १। १। १।

"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः। तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" ॥) तत्पर्य्यायः। इन्द्रजालम् २ जालम् ३ कुहकितः ४। तद्युक्ते त्रि। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ ध्वंसकः ४ दाम्भिनिकः ५ मायी ६ मायिकः ७। इति हेमचन्द्रः॥ दाम्भिकः। इत्युणादिकोषः। (सर्पविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे १। १७। ३८॥

"इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकान्धकाः। अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्बणाः" ॥)

कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति। कुहक + जीव् + णिनिः।) मायाजीवी। इति महाभारतम्। वाजिकर इति भाषा॥ (सर्पजीवि। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः। साप्ड़े इति भाषा॥)

कुहकस्वनः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वनः शब्दोऽस्य।) कुक्कुटपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कुहकस्वरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वरो यस्य।) कुक्कुटः। इति शब्दावली॥

कुहकाः, पुं, तालभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरे। "द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं तांत्रे कुहकसंज्ञके"।

कुहनं, क्ली, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति। हन् + कर्म्मणि अप्।) मृद्वाख्यविशेषः। काचमाजनम्। (कुत्सिताचारेण हन्तीति। हन् + अच्।) दुर्व्यापी त्रि। इति मेदिनी॥

कुहनः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः। हन् + अच्।) मूषिकः। (कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति। हन् + अच्।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः॥

कुहना, स्त्री, (कुह + "व्याधिभ्यो युच्"। ३। ३। १०७। इति युच्।) दम्भचर्य्या। इति मेदिनी॥ लोभान्मोहोत्पादनार्थमाश्चर्य्यकरणम्। इत्यमरः। २। ७। ५३॥ अर्थविषया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना। दम्भमाश्रित्य तिष्ठनमौनादिः। अर्थविषया धर्म्मावर्णं इत्यन्ये। इति भरतः॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्थे कः टाप् अत इत्वम्।) कुहना। इति शब्दरत्नावली॥

कुहरं, क्ली, (कुं भूमिं हरतीति। कु + हृ + अच्।) गह्वरम्। छिद्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, प्रसन्नराघवे।

"तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः करालाः"॥) कर्णः कण्ठशब्दः। गलः। अन्तिकम्। इत्यजयपालः॥

कुहरः, पुं, (कुह विस्मापने + कः। कुहं विस्मापनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति भावः। रा + कः।) नागविशेषः। इति मेदिनी॥

कुहरितं, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति। कुहर + ज्ञतौ क्विप् + भावे क्तः।) पिकालापः। रतिध्वनिः। इति मेदिनी॥ रटितम्। इति विश्वः॥

कुहरिः, पुं, (कु + हरि + इन्।) पूगपुष्पिका। इति चिकाख्यश्लेष्मः। पान इति भाषा॥

कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

(वदरी॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः॥)

कुहूः, स्त्री, (कुह + सर्वधातुभ्यः इन्। उणां ४। ११७। इति इन्। ततः स्त्रीत्वविवक्षायां ऊङ्।) अमावास्या। इत्यमरः। १। ४। ९॥ (यथा, श्रुतौ। "दे ह वा अमावास्या वा पूर्णमासी वा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति"। यज्ञमाह काममाधवीये व्यासः।

"कृष्णपक्षा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता"॥ मतान्तरे तु।

"तिथिद्वये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता। वाजसनेयिभिः कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः"॥ तत्र भाजाधिकारिभेदमाह। यथा, तत्रैव।

"अपराह्णव्यापिनी यदि दर्शसिनिवाले। आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता"॥ आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं यथाह लोमाक्षिः।

"सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पिण्डकर्म्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चाग्निकैर्द्विजैः"॥ तदधिष्ठात्री देवपत्नी। यथा, तत्रैव।

"सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्यावितिः"॥ सा च अङ्गिरसः सुता। यथाह भागवते ४। १। २८।

"श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः। सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्त्वमूः"॥) कोकिलालापः। इति मेदिनी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ६२०।

"केनाम्बाबि पिकानां कुहूं विहायेतरः शब्दः"॥)

कुहूकण्ठः, पुं, (कुहूरितिशब्दः कण्ठे यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

कुहूमुखः, पुं, (कुहूरिति शब्दः मुखे यस्य।) कोकिलः इति चिकाख्यश्लेष्मः॥

कुहूरवः, पुं, (कुहूरिति रवो यस्य।) कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तम्।

"पिक! विधुस्तव हन्ति समं तमस्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः"॥)

कुहूलं, क्ली, (कुह + ऊलच् प्रत्ययः।) सशल्यभूरन्धम्। इति जटाधरः॥

कुहेड़िका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ते वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम्। हेड़ वेष्टने + इन् ततः स्वार्थे कन् ततः टाप्।) कुज्झटिका। इति भूरिप्रयोगः॥

कुहेड़ी, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम्। हेड़ वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्यः इन्" उणां ४। ११७। इति इन्। ततः ह्रस्वादिकारान्तात् वा ङीष्।) कुहेड़िका। इति शब्दमाला॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम्। हेड़ वेष्टने + इन्। ततः स्वार्थे कन्। टाप्। ह्रस्य लत्वम्।) कुज्झटिः। इति चिकाख्यश्लेष्मः॥

कू शि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सेट्।) शि ङ कूयते अकूविष्ट। इति दुर्गादासः॥

कू ञ ग शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-उभं-अकं-सेट्।) ञ ग कूणाति कूणीते। क्रमान्तोऽयमिति जैमिनिः। दन्त्यनोपधोऽपि। नकाररहितो क्रमान्त इति रमानाथः। दीर्घान्त इति जौमराः। इति दुर्गादासः॥

कूः, स्त्री, (कूणाति शब्दायते इति। कू + क्विप्।) पिशाची। इति शब्दमाला॥

कूकुदः, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप्। कूवः शब्दस्य कीर्त्तेरित्यर्थः कुं भूमिं आस्पदस्वरूपामिति यावत् ददातीति। कूकु + दा + कः।) सत्कृत्याहृतां कन्यां यो ददाति सः। इत्यमरः। ३। १। १४॥

कूचः, पुं, (कु शब्दे "कुवचट् दीर्घश्च"। उणां ४। ९१। इति चट् दीर्घश्च।) स्तनः। इत्युणादिकोषः॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् ङीप्। स्वार्थे कन्।) तूलिका। इति हेमचन्द्रः॥

कूज हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी। हिंसनमव्यक्तशब्दः। कूजति कोकिलः। इति दुर्गादासः॥

कूजितं, क्ली (कूज् + भावे क्तः।) पक्षिध्वनिः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, गीतगोविन्दे १। ४। २।

"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे। मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे"॥)

कूट क ङ अप्रसादाप्रदोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) अप्रदा दानाभावः। क ङ कूटयते खलः स्फुटमप्यर्थं प्रसन्नं न करोति। किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूट वृ क दाहे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घी। अचुकूटत्। इति दुर्गादासः॥

कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेण सापराधान् इति। कूट दाहे + णिच् + अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कूटपू

कूटः, पुं, स्त्री, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावर त्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, क्ली, (कूट् + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, हेः रामायणे। १। १४। १५।
"अग्निकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"॥) लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४। २५। ८।
"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः"॥) माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्জ্জवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै"॥) पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।
"अश्मानीवाभिकूटानि धातुरक्तानि शैलते"॥) तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा"॥) अन्तरम्। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषभः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३। ३। ३६॥ (यथा, भागवते। ६। ५। १०।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः सत्यं विभ्यद्गुधिया"॥ तद्धति त्रि। यथा, मनुः। ७। ६०।
"न कूटैरायुधैर्हन्याद् युध्यमानो रणे रिपून्"। मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्ব্বसाक्षिणः"॥ पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४। ५। १४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती नदी।
भीमशाखा दुरारोहा ह्यशानस्य समीपतः"॥ अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रमात्रमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्व्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्"॥ भागवते च। ३। १३। २६।
"सवज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः क्षतयग्रुदस्यान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति"॥)

कूटकं, क्ली, (कूट् + संज्ञायां कन्।) पाशम्। इत्यमरः। २। ९। १३॥

कूटकः, पुं, (कूट् + खुल्।) कबरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरागामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५। १९। १७।
"भारते ऽस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः कौङ्कः सङ्घः" इति॥)

कूटकृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि। (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २४३।
"तुलाप्रासनमानानां कूटकृन्नाशकस्य च"॥)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कूटजवृक्षे ऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)

कूटमूर्द्धा, पुं, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति

कूटस्थः

त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं मत्स्योमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुम्भालस्य पवनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्नाथः २। इत्यमरः। २। १०। २६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काश्मिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अन्तःशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २। ४। ४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गे ऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२। ९५।
"अयःशङ्कुचितां रक्तः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्"॥ नरकस्थकण्टकाचितलोहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८। ३। ४।
"नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह"॥) राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धराशीतीते सूर्य्यस्य राशान्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्ব্বं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धराशत्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता"॥ इति विद्यानिधिधृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥*॥ अपि च।
"अर्द्धराशे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।
पूर्ব্বेद्युः व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥ इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्ব্বदिने उपवाससंयमरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण स्थितः सन् तिष्ठतीति। कूट् + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, मत्स्यपुराणे ६। २२-२७।
"अधिष्ठानतया देहदयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तच्च चित्प्रतिबिम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलस्थोक्षा घटाकाशो यथा सर्व्वत्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा एवः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि"॥

कूणिः

कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं नतु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५। १६-१७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः"॥) एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्শआदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कपटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्ব্वसाक्षिणः"॥ ते तु गुरुदण्डार्हाः। अशुतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः। यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वड़भी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीड़ागारम्। इत्यादिकाण्डटीका।

कूटार्थभाविता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाविता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड़, श्लि घात्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकं-सेट्।) बकवरी। कचामावे ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राचोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। श्लि, कूड़ती कूड़न्ती। घात्यं घनीभावः। कूड़ति दुग्धं वह्नियोगात्। कूड़त्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः।

कूड्यं, क्ली, (कूड़ति घनीभवति मृदादिना। कूड़् + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देवाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तसुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अमुकूणचत्तुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) बकवरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। षष्ठसस्वरीतेऽयं। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुत्रितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कूपः

कुत्सितकरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कूपिका, स्त्री, (कूप्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) यष्टिकम्। वीणामूलस्थवंशशलाका। तत्पर्य्यायः। कलिका २। इति हेमचन्द्रः॥

कूदरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य। ऋतुदोषतः पायोदरजातत्वात् तथात्वम्।) जातिविशेषः। यथा,—ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

"ब्राह्मण्यास्त्विदवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्यृतुदोषतः।
सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले"॥

कूद्दालः, पुं, (कुद्दाल+पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) कुद्दालवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कूप, त् क दौर्ब्बल्ये। (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) अयं वल्गखरी। इति त्रिलोचनः॥ सप्तमखरी। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः॥

कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यत्र। "ऋकूपूरित्यः"। ५। ४। ७४। ऊदनोरित्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्रापीति वा। यद्वा कुवन्ति मण्डूकाः अत्र। "कुपु भाद्य"। उणां ३। २७ इति पो दीर्घश्च।) खनामख्यातो जलाधारः॥ कूया इति पात्कूया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अम्भुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४। इत्यमरः। १। १०। २६॥ अवटः ५ कोट्टारः ६। इति जटाधरः॥ कात्तः ७ कर्त्तः ८ वप्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ खदः १४ उत्सः १५ ऋष्यदाव् १६ कारोतरात् १७ कुण्डेषः १८ केवटः १९। इति वैद्यनिघण्टौ २ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
वृद्धोऽवृद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते"॥

इति भावप्रकाशः॥ तज्जलगुणाः। वातकफनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वम्। क्षारत्वम्। शीतकाले उष्णत्वम्। उष्णकाले शीतत्वम्। वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

("रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
सन्दीपनं पित्तकरं लघुत्वम्।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति"॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये॥

कूपादिकरणप्रणालादिकं जलाशयतत्त्वधृतादित्यपुराणवचनम्। यथा,—

"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते दृषाभयात्"॥

विष्णौ च। "अथ कूपकर्त्तुरुत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति"। तत्प्रवृत्ते खातकूपादुत्थिते। विष्णुधर्म्मोत्तरे च।

"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः।
क्षीरोपानप्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः"॥

तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे।

"यो वापीमथवा कूपं देवे तोयविवर्जिते।
खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः"॥

तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ। यथा,—

"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्"॥

परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात्॥) गर्त्तः। गुणवृक्षः। नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा। इत्युणादिकोषः। कूपकः। कूपा इति भाषा। मन्मानम्। इति मेदिनी॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः। १। १०। १२। मास्तुल इति भाषा। तैलमाचम्। कूपा इति भाषा। कुकुन्दरम्। उदपानम्। चिता। इति मेदिनी॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः। इत्यमरः। १। १०। १०॥)

कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन्।) रोमाञ्चः। इति शब्दरत्नावली॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः॥

कूपारः, पुं, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति। पॄ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः।) अकूपारः। इत्यमरटीका॥ कूवारोऽपि पाठः॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) अम्भोगतोपलम्। जलमध्यस्थितपर्व्वतादिः। इति मेदिनी॥

कूर्ची, स्त्री, (कूप्+इन् ततो ङीप्।) पात्रविशेषः। यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः॥

"भावयेत् सप्तकृत्वस्तच्चञ्चकाख्यजलेन च।
ततः संशोष्य संपिष्य कूर्चीमध्ये निधापयेत्"॥

कूर्म, क्ली, (कौः पृथिव्याः भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात्।) सरोवरः। इति जटाधरः॥

कूरः, पुं, (वेञ् स्यूतौ+भावे क्विप् ऊः। कौ भूमौ उवं वयनं लाति गृह्णातीति। ला+कः। वस्य रः।) भक्तम्। इति हलायुधः॥

कूर्चं, क्ली, (कुर्य्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः। कूँचि इति भाषा। यथा,—नरसिंहपुराणे।

"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम्।
मलापकर्षणार्थाय श्रीमन्मूर्त्तेः सन्निधौ"॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे च।

"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वान्तापान् व्यपोहति।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्"॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः॥

कूर्चः, पुं क्ली, (कुर्+चट् निपातनात् दीर्घः।) भ्रुवोर्मध्यम्। भ्रूदयमध्यस्थानम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ मयूरपुच्छमुष्टिः। कुशमुष्टिः। इति हरिवंशे पुष्पकन्यटीकायां नीलकण्ठः॥ कठिनम्। श्मश्रु। कैतवम्। इति मेदिनी॥ विकत्थनम्। दम्भः। त्रिप्रोपरिभागः। स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः। इति हेमचन्द्रः॥ हूं बीजम्। इति तन्त्रम्॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गार्द्धं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्"॥ तथा, भैरवतन्त्रे।

"कालीबीजद्वयं देवि! दीर्घं हूंकारमेव च।
अक्षरो सा महाविद्या श्यामुण्डा कालिका स्मृता"॥)

कूर्चः, पुं, (कुर्+बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) शीर्षम्। इति धरणी॥

कूर्चशिरः, [स्] क्ली, (कूर्चस्य शिरः इव शिरोऽस्य।) अष्ठीलस्नायुः। इति हेमचन्द्रः। गुड़मुड़ा इति भाषा॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र शुभा शोभौ"॥ "हेढे कूर्चशिरांसि च"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य।) जीवकवृक्षः। स तु ऋषभवर्गमध्यपठितौषधिः। इत्यमरः। २। ४। १४२॥ (जीवकशब्दे ऽस्य विवरणं द्रष्टव्यम्॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य। कप्।) जीवकः। इति राजनिर्घण्टः। (नारिकेलवृक्षः। इति चिन्तामणिः॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः। कूर्च+ठन्।) क्षीरविकृतिः। क्षीरसा इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ४४॥ सा द्विधा यथा,—

"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका"॥

इति भरतः॥

("कूर्चिका विदुता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

सूचिका। सूँच इति भाषा। तूलिका। तुली इति भाषा। कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। कुञ्जि इति भाषा। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च॥

कूर्द्द, ड क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-आत्मं-अकं-सेट्।) वल्गखरी। ड, कूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कूर्द्दनं, क्ली, (कूर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीड़ा। खेला। इत्यमरः। १। ७। ३३॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दतेऽस्याम्। कूर्द्द+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप्।) चैत्रीपूर्णिमा। सा तु कामदेवोत्सवतिथिः। इति चिकित्साशेषः॥

कूर्पः, क्ली, (कुरं पाति। पा+कः।) भूदयमध्यस्थलम्। इति हेमचन्द्रः॥

कूर्पासः, पुं, (कुर्परे शरीरे अश्नुते आस्ते वा। अश्+वञ्। पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च।) कञ्चुकः। वारवाणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे। ५। २१।

"प्रस्वेदवारिसविशेषविभक्तभङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुद्विभन्ती"॥)

कूर्म्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य। के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा पृषोदरात् साधुः।) जलजन्तुविशेषः। काछिम् इति भाषा। (यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५८।

"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता"॥)

तत्पर्य्यायः। कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गुह्यः ४ पूय-

कूर्च्चः

खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः"॥ तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ। यथा,—

"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्"॥

परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात्॥) गर्त्तः। गुणवृक्षः। नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा। इत्युणादिकोषः। कूपकः। कूपा इति भाषा। मन्मानम्। इति मेदिनी॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः। १। १०। १२। मास्तुल इति भाषा। तैलमाचम्। कूपा इति भाषा। कुकुन्दरम्। उदपानम्। चिता। इति मेदिनी॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः। इत्यमरः। १। १०। १०॥)

कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन्।) रोमाञ्चः। इति शब्दरत्नावली॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः॥

कूपारः, पुं, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति। पॄ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः।) अकूपारः। इत्यमरटीका॥ कूवारोऽपि पाठः॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) अम्भोगतोपलम्। जलमध्यस्थितपर्व्वतादिः। इति मेदिनी॥

कूर्ची, स्त्री, (कूप्+इन् ततो ङीप्।) पात्रविशेषः। यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः॥

"भावयेत् सप्तकृत्वस्तच्चञ्चकाख्यजलेन च।
ततः संशोष्य संपिष्य कूर्चीमध्ये निधापयेत्"॥

कूर्म, क्ली, (कौः पृथिव्याः भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात्।) सरोवरः। इति जटाधरः॥

कूरः, पुं, (वेञ् स्यूतौ+भावे क्विप् ऊः। कौ भूमौ उवं वयनं लाति गृह्णातीति। ला+कः। वस्य रः।) भक्तम्। इति हलायुधः॥

कूर्चं, क्ली, (कुर्य्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः। कूँचि इति भाषा। यथा,—नरसिंहपुराणे।

"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम्।
मलापकर्षणार्थाय श्रीमन्मूर्त्तेः सन्निधौ"॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे च।

"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वान्तापान् व्यपोहति।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्"॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः॥

कूर्चः, पुं क्ली, (कुर्+चट् निपातनात् दीर्घः।) भ्रुवोर्मध्यम्। भ्रूदयमध्यस्थानम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ मयूरपुच्छमुष्टिः। कुशमुष्टिः। इति हरिवंशे पुष्पकन्यटीकायां नीलकण्ठः॥ कठिनम्। श्मश्रु। कैतवम्। इति मेदिनी॥ विकत्थनम्। दम्भः। त्रिप्रोपरिभागः। स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः। इति हेमचन्द्रः॥ हूं बीजम्। इति तन्त्रम्॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गार्द्धं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्"॥ तथा, भैरवतन्त्रे।

"कालीबीजद्वयं देवि! दीर्घं हूंकारमेव च।
अक्षरो सा महाविद्या श्यामुण्डा कालिका स्मृता"॥)

कूर्चः, पुं, (कुर्+बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) शीर्षम्। इति धरणी॥

कूर्चशिरः, [स्] क्ली, (कूर्चस्य शिरः इव शिरोऽस्य।) अष्ठीलस्नायुः। इति हेमचन्द्रः। गुड़मुड़ा इति भाषा॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र शुभा शोभौ"॥ "हेढे कूर्चशिरांसि च"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य।) जीवकवृक्षः। स तु ऋषभवर्गमध्यपठितौषधिः। इत्यमरः। २। ४। १४२॥ (जीवकशब्दे ऽस्य विवरणं द्रष्टव्यम्॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य। कप्।) जीवकः। इति राजनिर्घण्टः। (नारिकेलवृक्षः। इति चिन्तामणिः॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः। कूर्च+ठन्।) क्षीरविकृतिः। क्षीरसा इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ४४॥ सा द्विधा यथा,—

"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका"॥

इति भरतः॥

("कूर्चिका विदुता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

सूचिका। सूँच इति भाषा। तूलिका। तुली इति भाषा। कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। कुञ्जि इति भाषा। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च॥

कूर्द्द, ड क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-आत्मं-अकं-सेट्।) वल्गखरी। ड, कूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कूर्द्दनं, क्ली, (कूर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीड़ा। खेला। इत्यमरः। १। ७। ३३॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दतेऽस्याम्। कूर्द्द+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप्।) चैत्रीपूर्णिमा। सा तु कामदेवोत्सवतिथिः। इति चिकित्साशेषः॥

कूर्पः, क्ली, (कुरं पाति। पा+कः।) भूदयमध्यस्थलम्। इति हेमचन्द्रः॥

कूर्पासः, पुं, (कुर्परे शरीरे अश्नुते आस्ते वा। अश्+वञ्। पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च।) कञ्चुकः। वारवाणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे। ५। २१।

"प्रस्वेदवारिसविशेषविभक्तभङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुद्विभन्ती"॥)

कूर्म्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य। के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा पृषोदरात् साधुः।) जलजन्तुविशेषः। काछिम् इति भाषा। (यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५८।

"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता"॥)

तत्पर्य्यायः। कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गुह्यः ४ पूय-

गुल्मः ६ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति जटाधरः॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरौ कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,— वृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः।
अवयवसमवृद्धो सर्व्वपाकारचित्रः
सकलसुपमलक्षं मन्दिरस्थः करोति॥

अञ्जनगुटिकाभावपूर्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः। सर्व्वशिरा वास्थूलगलोयः सोपि न पाल्यो राष्ट्रविवृद्धैः॥

वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढ़स्निग्धश्चारुवंशश्च शस्तः।
क्रीड़ावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः"॥

परमेश्वरः। यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्दः।

"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा"॥ प्रजापतेरवतारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। ७। ५। १। ५।

"स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः काश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाऽः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप इति। स यः स कूर्म्मोऽस्य स आदित्यः"। इति॥ * ॥)

वायुवायुविशेषः। यथा,—

"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः"॥

इति शारदातिलकटीका॥ * ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—

"वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया।
तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत्॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च॥
वामस्य पिटतीर्घेन मध्यमानामिके तथा।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपार्श्वे च सर्व्वतः।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि"॥

इति तन्त्रसारः॥ * ॥ (आसनविशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १। २२।

"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः"॥)

सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः। यथा,—

"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः"॥

इति पद्मपुराणम्॥ अपि च।

"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार"॥

इति श्रीभागवतम्॥ * ॥ ("काश्यपस्यात्मजाः कद्रोः पुत्रेषु एकः। स च नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ४१।

"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव कादवेयाः प्रकीर्त्तिताः"॥)

कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम्। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) क्षणिकर्म्मोक्तकच्छपाकारचक्रम्। तस्याकारो यथा,—

"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्"॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः।

"मध्यप्रागग्नियाम्यादिकृत्तिकादिचयत्रयैः।
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः"॥

तत्र वेधो यथा,—

"पूर्ब्बापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते।
ताराक्षयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"॥

तत्र वेधादिजन्यदोषाः।

"अतिदृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सम्प्राप्ते सम्भवन्ति च॥
एवं देशग्रहग्रामनक्षत्रेषु नामर्क्षतो वदेत्।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनामसाः॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः खां दिशं तत्र पीड़येत्।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः खल्पवीर्य्यः शुभावहः॥
एकदा पीड़येद्यत्र भानुजः कूर्म्मपञ्चके।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्"॥

तच्चक्रमध्यस्था देशाः।

"मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः।
पञ्चालशाल्वमाद्रेयकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यान्ध्रोषाः सयामुनाः।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः"॥

तत्र पूर्ब्बस्थदेशाः।

"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रोगौड़राढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः"॥

तत्राग्निकोणस्थदेशाः।

"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकोशलाः।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भाश्चवरादयः"॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः।

"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः।
कावेरी ताम्रपर्णी च सह्याचिकूटकादयः"॥

तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः।

"नैर्ऋते द्रविड़ानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः।
यवनः पह्नवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः"॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः।

"पश्चिमे हैहयाऽऽद्रिश्लेच्छवासशकादयः"॥

तत्र वायुकोणस्थदेशाः।

"वायव्ये गुच्छराटश्च नाटजालन्धरादयः"॥

तत्र उत्तरस्थदेशाः।

"उत्तरे चीननेपालङ्कनकैकेयमन्दराः।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः।
कैलासमङ्गकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः"॥

तच्चेशानकोणस्थदेशाः।

"ऐशाने सर्व्वभौमश्च गङ्गाद्वारस्तु टङ्गणः।
वाह्लीकब्रह्मपुरकेकीराता दरदादयः"॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥ अथ यज्ञकर्म्मोक्तकमठाकारचक्रम्। तस्य लिखनक्रमः।

"चतुरस्रं भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्ब्बकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गानुक्रमात्॥
लक्ष्मीग्रे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिक्षु पूर्ब्बादितो यत्र क्षेत्राद्यक्षरसंस्थितिः॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ दे शिरं पुच्छमीरितम्॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः"॥ * ॥
तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ शुभदोषाः यथा।
"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः खल्पजीवनः।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात्॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्"॥
तदज्ञाने दोषो यथा, मिश्रलायाम्।
"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम्।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते"॥
इति तन्त्रसारः॥ (तन्त्रोक्तयज्ञीयमन्त्रशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः। तत्स्वरूपादि यामले उक्तम्। यथा।

"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं शृणुष्वादरपूर्ब्बकम्।
कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमन्वितम्॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम्॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शृङ्गान्तं एष्ठमध्यके॥
लाङ्गूले शक्तिबीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनोहरम्॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत्॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बन्धदुःखभाक्।
एष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम्॥
वैश्वावे एष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके।
विरुद्धदेशभावे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम्॥
विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्।
यत्र देवाक्षरप्राप्तिं तत्र चेन्निजवर्णकम्॥
विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत्।
एथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर!॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत्।
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत्॥
इति ते कथितं देव! दृष्टादृष्टफलप्रदम्।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्"॥ * ॥
कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम्। तद्-यथा। क्रोष्टुकिरुवाच।

"भगवन्! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व।
किन्तु कूर्म्मस्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरिः।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः॥

कूर्मच

शुभाशुभं मनुष्याणां वक्ष्यते च ततः कथम् ।
यथामुखं यथापादलक्ष्य तदनुह्यग्रहेषतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राङ्मुखो भगवान् ! देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ! ॥
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
विधयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
येदमन्ता विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथा शकाः ।
उच्चिहानास्तथा वत्स ! घोषसङ्घास्तथा खशाः ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मकाः ॥
विदेहकाः सपाञ्चालाः सङ्केताः कङ्कमारुताः ।
कालकोटिसपाषण्डाः पारियात्रनिवासिनः ॥
कापिङ्कलाः कुरुर्वाह्यास्तथैवोडुम्बरा जनाः ।
गजाङ्ग्याश्च कूर्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रचिंतयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ॥
दशध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्बाख्यो मानवाचलः ।
सूर्यकर्णो व्याघ्रमुखः खर्मकः कर्व्वटाग्रनः ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिलाः शुभास्तथा वदनदन्तुराः ॥
प्रागज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ! ॥
कक्षाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपाः ।
वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्मस्य संस्थिताः ॥
रौद्रः पुनर्व्वसुः पुष्यो नक्षत्रचिंतयं मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोष्टुके वदतः शृणु ॥
कलिङ्गवङ्गजठराः कोशला मूषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्धकर्णाश्च मत्स्याश्चा विन्ध्यवासिनः ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मदीपास्तथैलिकाः ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुराः श्मश्रुधारिणः ॥
कैलिन्धा हैमकूटाश्च निषधाः कंटकस्थलाः ।
दशार्णाहारिका नग्ना निषादाः काकुलालकाः ॥
तथैव पर्णशवराः पादे वै पूर्व्वदक्षिणे ।
अश्लेषर्क्षं तथा पैत्र्यं फाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रचिंतयं पादमाश्रितं पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्गा काणाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छाः सकोङ्कणाः ॥
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वैणवास्तीरनिवासिनः ।
अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जनाः ॥
महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्दाश्चिक्कूटकाः ।
चोलाःकोलगिराश्चैव क्रौञ्चदीपजटाधराः ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्चैव ये जनाः ।
पुष्कुस्तुत्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचराः कोलाः चर्म्मपट्टनिवासिनः ।
गणवाह्याः परार्द्धाः क्षुण्णादीपवासनिवासिनः ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
कौशावनाः सपिण्डिका स्तथा ये कर्म्मनायकाः ॥
दक्षिणाः कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमाः ॥
ऋषभाः सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिनः ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः ।

कूर्मच

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्मस्य दक्षिणः ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्त्तव्यं द्विज ! ।
कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ॥
काम्बोजाः पल्लवाश्चैव तथैव बडवामुखाः ।
तथा च सिन्धुसौवीराः सागर्त्ता वनितामुखाः ॥
द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णप्रावेयवर्वराः ।
किराताः पारदाः पाण्डुरास्तथा पारशवाः कलाः ॥
धूर्त्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महाराबाः ॥
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्तो विशाखा मैत्रश्च नक्षत्रचयमेव च ॥
मणिमेघः क्षुरादित्र खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
कोकङ्गणाः पद्मदकाः वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यश्मतकाः शर्करा शाल्मवेश्मकाः ॥
गुप्तसराः फल्गुनकाः वेणुमत्याश्च ये जनाः ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवाः सचूलिकाः ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जनाः कूर्मस्य संस्थिताः ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढा नक्षत्रचयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्तलाडहाश्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जनाः ।
वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्मस्य भागुरे ॥
आषाढाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चाः कुरुवकाश्चैव क्षुद्रवीर्याश्च ये जनाः ।
रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीव्याः सार्दना जनाः ।
तथैवाश्वमुखाः प्राग्ज्योतिषविड़ाः केशधारिणः ॥
दासेरका वाटधानाः ग्रावधानास्तथैव च ।
पुल्कसाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुकाः सवदन्तिकाः ।
पिङ्गला मानकलहा क्षुद्राः कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवकाः ज्ञातका हेमतारकाः ।
यज्ञोमत्याः सगान्धाराः खरसागररात्रयः ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः ॥
वारुणश्चाद्य नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यश्च पशुपाशं सकोचकम् ॥
काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दवदास्तङ्गणाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यकाः ।
किरातकौशिकानन्दा जनाः पल्लवलोलनाः ॥
दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चाम्रदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभौमानवद्यकाः ॥
तथा सयवना हिङ्गाक्षीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ! ॥
पूर्व्वोत्तरन्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
रेवत्याश्चाश्विदैवत्यं याम्यर्क्षमिति त्रयम् ॥
तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिसत्तम ! ।

कूर्मच

देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ! ॥
एतत्पीड़ा यमी देशाः पीड्यन्ते ये क्रमोदिताः ।
यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! ग्रहैः सम्यगवस्थितैः ।
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भावितो भयम् ।
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्पर्त्ते शुभागमः ।
प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भयं लोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्क्षैरशोभनैर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिदम् ॥
ग्रहैर्भवति पीड़ोत्थमल्पायासमशोभनम् ।
तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहैः ॥
अल्पोपकाराय नृणां देशश्चैवात्मनो बुधैः ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ॥
भार्य्यायाश्च गृहे दुःस्थे भयं पुण्यवतां नृणाम् ।
आत्मन्यल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् ।
नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ॥
दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौःस्थ्येन जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ॥
यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्षं ग्रहपीड़ान्तथात्मनः ॥
कुर्व्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्तम ! ।
आकाशादेवतानाश्च दैत्यादीनाश्च दौर्हृदाः ॥
एष्यां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुताः ।
तां तथैव बुधःकुर्य्यात् लोकवादान्न हापयेत् ॥
तेषान्तत्करणान्नृणां युक्तो दुष्टागमक्षयः ॥
शुभोदयं प्रहाणिश्च पापानां द्विजसत्तम ! ।
प्रज्ञाहानिं प्रकुर्य्युस्ते द्रव्यादीनाश्च कुर्वते ।
तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीड़ासु कारयेत् ॥
अद्रोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम् ।
जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम् ॥
अद्रोहः सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदसतीं वाचमविवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाश्च कुर्व्वीत सर्व्वपीड़ासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषतः ।
एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विभुः ॥
नारायणो ह्यचिन्तात्मा यत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्र देवाः स्थिताः सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रयाः ॥
तथा मध्ये ऋतवः पृथ्वी सोमश्च वै द्विज ! ।
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे वै मिथुनादिकौ ॥
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्थितम् ।
तुलाथ वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थितः ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्म्याहादिकं त्रयम् ॥
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्व्वोत्तरे स्थितौ ॥
कूर्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ॥
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिष्ववस्थिताः ।

कूर्म्मं

तस्मादयमहर्त्तपीड़ासु देशपीड़ां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
स एष वैश्वदेवः पादो ब्रह्मा मध्ये यज्ञस्य यः" ॥*॥
विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्यते तत्समाख्यादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः काश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य" इति ॥ अत्र सायणभाष्यम् । स यत् कूर्म्म इति । "परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । काश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव काश्यपनामास्ति । तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । काश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्तया पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येव अतः पश्यक इति । आधान्ताक्षरविपर्य्ययासिद्धेः सिंहः क्षतेस्तर्कुरित्यादिवत् काश्यप इति द्रष्टव्यः इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति"॥*॥)

कूर्म्मएष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य एष्ठमिव । कठोरत्वात् तथात्वम् ।) अस्थानच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छपस्य एष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
"गूढ़गुल्फशिरौ पादौ ताम्रायतनखोज्ज्वलौ ।
कूर्म्मएष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किञ्चिदीकिञ्चौ"॥)

कूर्म्मएष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मएष्ठमिव कायते प्रकाशते इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका । शरा इति भाषा ॥

कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः । राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकूपारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
"एष्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं हितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तस्थितये दिशीर्षा-
मार्य्यैः करोतु हरकार्म्मुकमातनुध्वम्" ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
हत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! एष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८, १० ॥

कूल, आवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां–परं–सकं–सेट् ।) षष्ठस्वरी । कूलति वाटीं प्राचीरम् । इति दुर्गादासः ॥

कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल् + अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् । (यथा, रघुः । १६ । ६५ ।
"इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कृशः सरय्वाः" ॥)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम् ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥ रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति जटाधरः ॥ (कूल्यते आश्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे कः ।) स्तूपः । सैन्यएष्ठम् । तड़ागः । इति विश्वः ॥

कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥

कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) क्षमिपर्व्वतः । इति मेदिनी । उत्तर ढिपि इति भाषा ॥

कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष् + खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
"अपदेशमाविलयितुं समीहसे माघ नाम पातयितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च"॥)

कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीरभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूलङ्कषकः, पुं, (कूले तड़ागादौ ऊर्द्धते संघीभवतीति । ऊर्द्ध संघे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च । एषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः । यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यमरसेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
"हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्" ।
रथमित्यर्थः ॥)

कूवरः, पुं, क्ली, (कू + वरच् ।) कुङ्कुमम् । इति भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥

कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्बलाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥

कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य ।) कर्कारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्यायते । यथा, भागवते २ । ६ । ३२ । "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः" ॥ ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" ॥ यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
"कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतस्यैतो यथाविधि" ॥
"कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्येवमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतस्यैतो जुहुयात्" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात् वा ङीष् ।) ओषधिः अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् ।
मन्त्रात्मकदेवतासु स्त्रीत्वं तु स्त्रियां ङीष् । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"चिराज्ञोमोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च ब्रह्महापी जले स्थितः" ॥
"चिराज्ञमुमोषितः कूष्माण्डीभिर्यदेवा देवहेड़नमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुवृद्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्दृग्भिश्चत्वारिंशदृचताऽऽहुतीर्जुहुत्वा शुचिर्भवेत्" ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्यऽएतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाचीनमेनोभ्यागच्छत्यायात्यस्मान्मुच्यते अथोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्नात्वादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्यामहमतः परम् ।
येषां जपेन होमैश्च प्रयान्ते नात्रसंशयः ॥
अघमर्षणं देवव्रतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" ॥)

कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । एषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषदा ऊह्यतेऽत्र । ऊह वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति मोहयति लोकान् । कुह + कः एषोदरादित्वाद् दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । कुया इति भाषा ॥

कृ, च करोतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां–उभं–सकं–अनिट् ।) अ, करति करते । अयं कैश्चित् न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृ, च हवधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां–उभं–सकं–अनिट् ।) अ न, क्रणोति क्रणुते । इति दुर्गादासः ॥

कृ, अ द डु कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां–उभं–सकं–अनिट् ।) अ द, करोति कुरुते । डु, कृत्रिमम् । अस्माद्गुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्य इति वररुचिः ॥ "तेन किं करोमि कथं कुर्मि क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्योधनविहीनन्तु शून्यं सर्व्वमिदं जगत्" ॥ इति दुर्गादासः ॥

कृकः, पुं, (कृ + कक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ + कण शब्दे + अच् ।) झकरपक्षी । कयार इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ क्षमिः । इति शब्दावली ॥

कृकरः, पुं, (कृ करणं कृत्यादिकार्य्यं करोतीति । कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ इति स्तुत्यादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"कृकरस्तु स्तुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ कृकणपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रयकम् । करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशान्तरं लातीति । ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृकं शब्दोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलासस्य संयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्" ॥)

छक्छ

छकलासः, पुं, (छकं कण्ठं लासयति श्लोभायुक्तं करोति । छक + लस + णिच् + अच् । एषोदरात् तालव्यशकारः ।) छकलासः । इति चिकाण्डशेषः ॥

छकलासः, पुं, (छकं कण्ठं लासयति श्लोभान्वितं करोतीति । छक + लस + णिच् अच् ।) जन्तुविशेषः । काँकलास् इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।
"शिवाभिराखुभिः केचित् छकलासैः श्वभैरपरे ।") तत्पर्य्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ वेदारः ३ छकचपात् ४ दग्धाक्षनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६ । इति चिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्य्यकथायामकः ७ दन्तिस्थः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमाश्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मगोहरणेन कृकलासत्वं गतस्तद्विवरणं महाभारते १३ । ७० अध्याये । उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ! ॥
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः ॥
अमेया महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ।
ददृशुस्ते महाकायं छकलासमवस्थितम् ॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः ।
प्रग्रहैश्चर्म्मभिश्चैव तं बद्धा पर्व्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम् ।
स्वमाहात्म्योदपानस्य छकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्येतत् कृष्णो न्यवेदयत्" ॥)

छकवाकुः, पुं, (छकेन गलेन वक्ति । "छके वचः कच्च" । उणां १ । ६ । इति छकशब्द उपपदे वच् कच्चान्तादेशः ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ । (यथा, माघे ११ । ६ । "अनुनयमयष्टीत्वा त्याजसुप्ता पराची रतमथ छकवाकोत्तारमाकर्ण्य कल्ये" ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

छकवाकुध्वजः, पुं, (छकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति चिकाण्डशेषः ॥

छकाटिका, स्त्री, (छकं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं व्याप्नोतीति भावः । अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ घाड़ इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते "अचूर्द्ध मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽधो मांसका द्वे छकाटिके" ।
"जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तछकाक्षेति सन्धिमर्म्माणि" ॥)

छकूलासः, पुं, (छकलास + एषोदरात् दीर्घऊकारः ।) छकलासः । इत्यमरटीका ॥

छक्कं, क्ली, (छन्नति सुखम् । छदि छेदने "छतेरुक्कू च" । उणां । २ । २१ इति रक् कुक्कान्तादेशः ।) कपटम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमन्देहं छक्काद्याद्यादिमुच्यते" ॥
"सितोपला वा समयावभूका
छक्केव सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात्" ॥

छत्

"रेतोविघातप्रभवे तु छक्के
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्य्यात्" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
तद्वति त्रि ॥ छन्तत्वेन पापमिति । सान्तपनादिव्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।
अभ्यङ्गे परेऽह्यपवसेत् छक्कं सान्तपनं चरन्" ॥)
स्तेये व्रते पुंस्यिक्कोऽप्ययम् ॥
पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रछक्करोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिङ्गन्नयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्मात्रिकसंप्रयुक्तम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रछक्राधिकारे ॥
व्यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।
"अव्रतं गोघ्नपूर्व्वं मे चिरं छक्केऽपि तिष्ठता ।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वध्ये कथञ्चन" ॥)

छक्काछक्कः, पुं, (छक्कात् कस्मादपि अतिछक्कः ।) व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । "अभक्षस्तृतीयः छक्काछक्को यावत् सकृदाददीत । यावदेकवारमुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा नवमुपवासः छक्काछक्कः" । सुमन्तुर्यथा । "द्वादशरात्रं निराहारः स छक्काछक्कः । एतत् छक्काछक्कद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्" । ब्रह्मपुराणम् ।
"चरेत् छक्काछक्कञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः" ॥
कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।
"अवगूर्य्य चरेत् छक्कमतिछक्कं निपातने ।
छक्काछक्कौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्" ॥)

छक्कारिः, पुं, (छक्कस्य मूत्रछक्करोगस्य कफस्य वा अरिर्नाशकः ।) विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छक्कार्द्धः, पुं, (छक्कस्य अतीवक्लेशसहव्रतविशेषस्य अर्द्धः अंशविशेषः । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम् ।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।
"सायं प्रातश्चैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् छक्कार्द्धः सोऽभिधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

छक्षुः, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम् । कृ + बाहुलकात् क्षु आत्वञ्च ।) चित्रकरजातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्, ई ग्र प छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ई, छत्तः । ग्र प, छन्तति । (यथा, हितोपदेशे,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥)
छत्छत्वृदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां अनिमित्ते सिद्धे यस्य पूर्व्वस्य च ईदनुबन्धो नेमड्डीत्यस्य अभिचारसूचनार्थः । तेन धावुज् जवे मज्जीत्यादीनां धाविताः पाठ्यसार्था इत्यादि

छतक

सिद्धमिति रमानाथः । मनितः यतितं इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । ईदित्करणमाभ्यां यङ्लुकि निष्ठायां इम्निषेधार्थं इति केचित् । चरीछत्त इति । किञ्चैतन्मते धावितादीनां धावनं भावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि समाधानम् । "विरधिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताग्रे" इत्यत्र निकृन्तन इति जयदेवोक्तं निकृन्तं करोति इति ग्रन्थात् णौ नन्द्यादित्वादने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

छत्, ई ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सधां-परं-सकं-सेट् । ईर्निष्ठायामनिट् ।) ई, छत्तः । ध, छद्धि चकर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

छतं, क्ली, (क्रियते सत्यनेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यद्वा क्रियते सत्यं स्याप्यते लोको यत्र । छ + क्तः ।) सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४१ ।
"छतत्रेतादिसर्गेऽयं युगाख्यां लोकसन्ततिः" ॥)
पर्य्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ बलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
शाकुन्तले १ अङ्के । "अथवा छतं सन्देहेन" ॥
पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४९ ।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विमलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां छतादीनुदपादयत्" ॥)

छतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा । छ + कर्म्मणि क्तः ।) विहितम् । (यथा, वेणीसंहारे ।
"छतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्" ॥)
छिंसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

छतकं, क्ली, (छत + संज्ञायां कन् ।) विड्लवणम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विड्म्लाक्यञ्च छतकं तथा द्राविड्मा सुरम्" ॥
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
छन्तीति छती छेदने + "बऊलमन्यत्रापि" । उणां २ । ३७ । इति कुन् । मिश्रा । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४८ ।
"नन्दोपनन्दछतकशूराद्या मदिरात्मजाः" ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६-२० ।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्तुस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! ॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥
त्रैलोक्यमेतत् छतकं मैत्रेय ! परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाछतकं त्रयम् ॥
छताछतकयोर्मध्ये मर्त्यलोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽयन्तं न विनश्यति" ॥
अत्र व्याख्यायां श्रीमत्स्वामिपादैरुक्तम् ।
यथा,—
"त्रैलोक्यं छतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात् ।

जनर्णोकादित्रयं अक्षतकं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात् ॥ महालाकस्य क्षताक्षतत्वे हेतुमाह शून्य इति" ॥)

क्षतकः, त्रि, (क्षन्तति स्वरूपम् । क्षत् + क्कुन् । करणाद्यात इत्यर्थः । क्षत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।) क्षत्रिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २ । २९ ।

"एतेन विधिना क्षत्रः क्षतकेन यथानलः" ॥)

क्षतकर्म्मा, [न्] त्रि, (क्षतं कर्म्म येन सः ।) कार्य्यक्षमः । तत्पर्य्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ निष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ क्षतहस्तः ७ क्षतमुखः ८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२ वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ क्केकः १५ विदग्धः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ । १५५ । २९ ।

"अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ! ।
क्षतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम" ॥

पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ९७ ।

"इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा क्षतकर्म्मा क्षतागमः" ॥)

क्षतक्षत्यः, त्रि, (क्षतं निष्पादितं क्षत्यं कार्य्यं येन सः ।) निष्पन्नकर्म्मा । समाप्तकार्य्यः । यथा, माघे । २ । ३२ ।

"क्षतक्षत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" ॥

क्षतकोटिः, पुं, (क्षता विहिता कोटिः शास्त्राणां अन्तरर्थादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो येन । यद्वा, क्षता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामनेकार्थत्वात् क्षधातुरत्र प्राप्त्यर्थे युज्यते ।) काश्यपमुनिः । उपवर्षमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षतक्रियः, त्रि, (क्षता क्रिया कार्य्यं येन सः ।) क्षतकार्य्यः । यथा, मनुः । ५ । ९९ ।

"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः क्षतक्रियः" ॥

क्षतघ्नः, त्रि, (क्षतं येन केनचिज्जनेन उपक्षतं हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्टबुद्ध्या उपक्षतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारादेर्घातकः अस्वीकर्त्ता । नेमकहाराम इति पारस्य भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१४ ।

"पिशुनानृतिनोश्चार्थं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
ग्रैलूषतुन्नवायार्थं क्षतघ्नस्यान्नमेव च" ॥)

तस्य प्रायश्चित्तभावो यथा,—

"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः क्षतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" ॥

स तु बहुविधो यथा,—

"भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः ।
यस्तादृग्दृहीत्वा विद्यां च दक्षिणां न प्रयच्छति ॥
पुत्रान् स्त्रियश्च यो हन्ति यश्च तान् घातयेन्नरः ।
क्षतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः ॥
न स्मरेच्च क्षतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
सर्व्वान्तान्यधिभिः सार्द्धं क्षतघ्नानभवीन्मनुः" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कन्दपुराणवचनम् ॥

क्षतच्छिद्रा, स्त्री, (क्षतं छिद्रं यस्याम् ।) कोशातकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षतज्ञः, त्रि, (क्षतं उपक्षतं जानाति स्वीकरोति यः । ज्ञा + कः ।) मर्य्यादी ।

(यथा, मनुः । ७ । २०९–२१० ।

"धर्म्मज्ञश्च क्षतज्ञश्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तः स्थिरारम्भो लघुमित्रः प्रशस्यते ॥
प्राज्ञः कुलीनः शूरश्च दक्षो दातारमेव च ।
क्षतज्ञं धृतिमन्तञ्च कस्तमाऽऽरहितुं बुधाः" ॥)

कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥

(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । २२ ।

"अनुत्तमो दुराधर्षः क्षतज्ञः क्षतिरात्मवान्" ॥)

क्षतजा, स्त्री, (क्षतं जायते । क्षत + जै + कः ।) जायमाना लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षतदासः, पुं, (क्षतः विहितः क्षतनियमो वा दासः ।) नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति क्षतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥

क्षतपुङ्खः, त्रि, (क्षतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो वाणो येन ।) वाणशिक्षाविचक्षणः । भाल तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षतहस्तः २ सुप्रयोगविशिखः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९८ ॥

क्षतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (क्षतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन । कृतपूर्व्व + "सपूर्व्वाच्च" । ५ । २ । ८७ । इति इनिः ।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा । यथा । क्षतपूर्व्वी कटम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

क्षतफलं, क्ली, (क्षतं फलं अस्य ।) कक्कोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षतफला, स्त्री, (क्षतं फलं अस्याः ।) कोलशिम्बी इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षतमालः, पुं, (क्षता माला अस्य । मालावदुत्पन्नप्रसूनत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । सोंदालि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्णिकारवृक्षः । स तु वर्ष्यारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः । छोट शोणालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।

"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गमः ।
आरग्वधोऽथ शम्याकः क्षतमालः सुवर्णकः" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा ।

"आरग्वधो राजवृक्षः सम्याकश्च तुरङ्गमः ।
प्रग्रहः क्षतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः" ॥)

क्षतमुखः, त्रि, (क्षतं संस्कृतं मुखं यस्य ।) क्षतकर्म्मा । क्षती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥

क्षतलक्षयः, त्रि, (क्षतानि लक्ष्याणि अस्य ।) गुणैः प्रतीतः । शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ (पुं, सर्व्वलक्ष्यवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९४ ।

"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता क्षतलक्षयः" ॥)

क्षतवेतनः, त्रि, (क्षतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥

क्षतवेधकः, पुं, (क्षतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) शोधातकी । इति रत्नमाला । श्वेतशोधा इति भाषा ॥

क्षतवेधना, स्त्री, (क्षतं वेधनं अस्याः ।) कोशातकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षतश्रमः, त्रि, (क्षतः श्रमो यत्र ।) महोत्साहः । येन श्रमः क्षतः सः । इति शब्दमाला ॥

क्षतसापत्निका, स्त्री, (क्षतं सापत्नं यस्याः । कप् टाप् ततः अत इत्वे य लोपः ।) क्षतसपत्नीभावा । प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । अग्र्यूढा २ अधिविन्ना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ क्षतसापत्नका ४ क्षतसापत्नी ५ क्षतसापत्नीका ६ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

क्षतहस्तः, त्रि, (क्षतः अभ्यस्तः हस्तः बाणादिनिक्षेपलाघवरूपा शिक्षा येन सः ।) क्षतपुङ्खः । सुशिक्षितशरमोक्षयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ९८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५९ । २० ।

"अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद क्षतहस्तवत्" ॥)

क्षताञ्जलिः, त्रि, (क्षतः अञ्जलिः येन सः । बद्धाञ्जलिः । यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।

"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्धबाहुरथापि वा" ॥

इति सूर्य्योपस्थाने आङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (क्षतः अञ्जलिरिव पत्रसङ्घातो येन ।) ओषधिभेदे, पुं । इति धरणी ॥

क्षतान्तः, पुं, (क्षतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विपर्य्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्दर्शनीया ।) यमः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।

"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्धः क्षतान्तेनोपनीयते" ॥)

सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । १३ ।

"पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्" ॥)

दैवम् । पूर्व्वदेहकृतं पापोन्मुखीभूतं शुभाशुभकर्म्म । अकुशलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥ अनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतज्योतिषवचने ।

"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ।

यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम् । तेन द्वित्वसङ्ख्या । अग्नियमदहनेति वचनात् ॥)

क्षतान्तजनकः, पुं, (क्षतान्तस्य यमस्य जनकः जन्मदाता ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षतान्ता, स्त्री, (क्षतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतार्थः, त्रि, (क्षतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः प्रयोजनं येन ।) क्षतप्रयोजनः । क्षतकार्य्यः । यथा, माघे । १ । ९ । "विलोकनेनैव तवासुना मुने क्षतः क्षताधाऽस्मि निवर्हितांहसा" ॥

क्षतालयः, पुं, (क्षते अन्यक्षतगर्त्ते जलाश्रयादौ आलयः आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षतः आलयः येन । क्षतवासे, त्रि । यथा, रामायणे ।

"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च क्षतालयाः" ॥)

क्षतावग्रन्थिकः, त्रि, (क्षता आवग्रन्थिका येन ।) वस्त्रादिना क्षतस्कन्धानुजङ्घादिबन्धः । इति कात्यायनः ॥ (यथा, आङ्गिकतत्त्वधृतकात्यायनवचने ।

"प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम् ।
आसनाद्रूढ़पादस्तु जानुनोर्ज्जङ्घयोस्तथा ।

क्षतावशक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" ॥)
क्षतिः, स्त्री, (क्षद + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ (पुरुषप्रयत्नः । कर्त्तृव्यापारः । क्रिया । यथा, सुग्धबोधे ।
"जगतां कारकः क्षत्रा क्षतिर्मुररिपोरियम्" ॥
पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।
"हिरण्यनाभश्चित्रस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच क्षतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः" ॥
नृपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।
"सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिवः ।
क्षतिर्नाम श्रुतः स्वर्गात् असत्यवचनात् क्षतः" ॥
स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते ९ । १३ । २६ ।
"बऊलाश्वो धृतेस्तस्य क्षतिरस्य महाबलः" ॥
विंशत्यक्षरपादकछन्दोभेदः ॥ यथा, "क्षतिः प्रकृतिराकृतिः" ॥ विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तनी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । ३ ।
"ऐषामंसेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च क्षतिश्च सन्दधे" ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः क्षतज्ञः क्षतिरात्मवान्" ॥)
क्षतिकरः, पुं, (क्षतिसङ्ख्याः विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥
क्षती, [न्] त्रि, (क्षतं धर्म्मं प्रशस्तमस्यास्तीति । अत इनिः ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षत + क्रियः । यथा, रघौ ३ । ५१ ।
"यद्याय शक्रं यदि स्वर्ग एव ते
नखक्षतैर्निर्जित्य रघुं क्षती भवान्" ॥)
क्षत्तं, त्रि, (क्षती इव पृ हिंदि + क्तः ।) क्षिप्तम् । चेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षत्तिः, स्त्री, (क्षत्तते इति । क्षद् + कर्म्मणि क्तिन् ।) क्षत्त्रसारादिधर्म्मः । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ (यथा, महादेवध्याने ।
"समन्तात् क्षुतमारब्धैर्व्याघ्रक्षत्तिं वसानम्" ॥)
त्वक् । भूजः । क्षत्त्रियानरुचम् । इति मेदिनी ॥
क्षत्तिका, स्त्री, (क्षन्तति उद्यतत्वात् । क्षद् + "क्षत्तिमिदिलिभ्यः क्विप्" । उणां ३ । १७७ । इति तिकन् क्विप् च ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गतनक्षत्रतृतीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । बऊला २ अग्निदेवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या रूपम् । अग्निशिखाक्षतिघटतारकामयम् । इति कात्यायनः । क्षुरनिभघटतारामयम् । इति केचित् । तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्तर्गता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।
"क्षुधाधिकः सत्यधनैर्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमतिः क्षतघ्नः ।
कठोरवाक् चाहितकर्म्मकृत् स्यात्
जेत् क्षत्तिकायां मनुजः प्रसूतः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
क्षत्तिकासुतः, पुं, (क्षत्तिकायाः सुतः तया पालितत्वात् ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षत्तिवासः, पुं, (क्षत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्वकटिदेशं आच्छादयति यः । वस् आच्छादने + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिवः । इति द्विरूपकोषः ॥
क्षत्तिवासः, [स्] पुं, (क्षत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा च महादेवस्य चर्म्मवसनत्वं जातं तथा काशीखण्डे ६७ अध्याये वर्णितं यथा,—
"कोलाहलो महानासीत् त्रात त्रातेति सर्व्वतः ।
महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ।
यत्र यत्र धरायां स चरत्यं प्रमिमीति हि ॥
अचलान् दोलयाञ्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः ।
उत्पेतेरेव तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥
तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः ।
यस्य मौर्व्विज्यसंघर्षाद् घना व्योम त्वजन्त्यजम् ॥
गौरिमाणं न चाद्यापि जऊत्वन्नेत्रसङ्गजम् ।
यस्य निःश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाब्धयः ॥
नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।
योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः ॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
यन्नेत्रयोः पिङ्गिमा तथा तरङ्गिमा पुनः ॥
विद्युता गोऽन्वते ऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।
यां यां दिशं समभ्येति सोयं दुःसहदानवः ॥
नाद्य समीमवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मण्यवरदायं दृष्ट्वौद्धतजगत्त्रयः ॥
अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः ।
ततस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥
विज्ञायावध्यमम्बेन शूलेनाभिजघान तम् ।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः ॥
क्षणीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥

गजासुर उवाच ।

त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् ।
तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! ॥
किन्विदित्थमुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ॥
सत्यं ब्रवीमि नासत्यं शम्भुश्रय ! विचारय ।
त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥
अहं त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोस्मीति जितं मया ।
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः ॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे म्रियतेऽद्यः ।
इति तस्य वधः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ।
प्रोवाच प्रहसन् ब्रह्मशुंभटोद्भवगजासुरम् ॥

ईश्वर उवाच ।

गजासुर ! प्रसन्नोस्मि मत्तोपैवयसेवधे ! ।
वासुवृषं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽधुना ! ॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥

गजासुर उवाच ।

यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।
इमां क्षत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाभिपावितां ।
सुप्रभावां सुखस्पर्शां रक्षाङ्गवपवीक्षताम् ।
इङ्गलिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला ।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् ॥
महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! ।
न दग्धा क्षत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः ॥
यदि पुण्यवती नैषा मम क्षत्तिर्दिगम्बर ! ।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रथाङ्गने ॥
अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।
नाम्नात्तु क्षत्तिवासास्ते प्राग्भाव्यतनं दिनम् ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः ।
पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्ल्लभम् ।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे स्यात्तवङ्गलेवर ! ॥
इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम् ॥
क्षत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि ।
उत्तमं तावतामेतदुत्तमात्तूत्तमम्" ॥ * ॥
यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्वं वर्णितं तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्यस्य परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रक्षत्तिं वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् बाह्यचर्म्मादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता महर्षिणा वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्याच्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः । यथा, "गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य आच्छादनी" । व्याघ्रहस्त्यादेस्तिरस्कृतमायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव । अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेवंपाद एव मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।
"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्य स्वयंप्रभः" ॥)
क्षत्नुः, त्रि, (क्षद + "क्षदिनिभ्यां क्त्नुः" । उणां ३ । १० । इति क्त्नुः ।) शिखी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,—ऋग्वेदे १ । ९२ । १० । "यन्नीव क्षत्नुर्विश आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः" ॥)
क्षत्यं, क्ली, (क्षद + "विभाषा क्षविधोः" । ३ । १ । १२० । इति क्यप् तुगागमश्च ।) कार्य्यम् । (यथा, गोः रामायणे ३ । ६० । २७ ।
"तथा स राक्षसीरुक्ता राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
निश्चक्राम ततः पश्चात् किं क्षत्यमिति चिन्तयन्" ॥)
प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षत्यः, त्रि, (क्षद + क्यप् तुगागमश्च ।) विदितः । इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्म्येयः । इति जटाधरः ॥ प्रत्ययविशेषः । यथा,—
"क्षत्याः षट्ते समाख्याताः क्यप् क्तौ भावकर्म्मणोः ।
तव्यानीयावनत्याद्यत्केलिमः कर्म्मकर्त्तरि" ॥
इति सुपद्मसम्मता कारिका । कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिताः क्षत्या वाथलिङ्गाः स्युः । क्षत्याख्यादयः वोपदेवमते "ते क्त्याः" "क्रुञो कर्मणि" इत्युक्तेः क्वचित् क्षत्याः कर्त्तर्य्यपि स्युः । कर्त्तरि यथा भक्ष्यस्तरुः भक्ष्या जता भक्ष्यं वनम् । कर्म्मणि यथा, ग्रामो गन्तव्यः नगरी गन्तव्या पुरं गन्तव्यम् ।

कर्त्तरि कर्म्मणि किं स्नातव्यं श्रेयं ब्रह्मभूयम् ॥ ब्रह्महत्या इह भावे क्षत्याः । असंज्ञायामित्येव सूर्य्योऽर्कः भित्योद्यौ नदौ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षत्या, स्त्री, (क्षत + भावे क्यप् ।) क्रिया । यथा वां क्षत्यामकार्षीः । देवता । यज्ञदेवताविशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ यथा, प्रक्रादचरिते ।

"क्षत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्" ॥
तस्या ध्यानं यथा,—

"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
दृष्टिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम् ।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि क्षत्यां
रोरूयमाणां क्षुधयोग्रकालीम्" ॥ * ॥

आभिचारिकी क्रिया । यथा,—

"रोगक्षत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्" ॥
इति षट्कर्म्मदीपिका ॥

क्षत्रिमं, क्ली, (क्षत + क्त्रिः मप् च ।) विड्लवणम् । इति मेदिनी । काचलवणम् । जवादिनामगन्धद्रव्यम् । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षत्रिमः, पुं, सिक्थकः । (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः ।) इति मेदिनी । (क्षत + "क्षितः क्त्रिः" । क्षत्या क्रियया निर्व्वृत्त इति "चेर्मप् नित्यम्" । इति मप् ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः । (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

क्षत्रिमः, त्रि, ("क्षितः क्त्रिः" । ३ । ३ । ८८ । इति क्त्रिः । ततः क्षत्या निर्व्वृत्तः । "चेर्मप् नित्यम्" ४ । ४ । २० । इति मप् ।) करणाज्जातः । रचितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ १९ । ३७ ।

"प्रावर्षि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्
क्षत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः" ॥)

क्षत्रिमकः, पुं, (क्षत्रिम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षत्रिमधूपकः, पुं, (क्षत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादिकल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) नागासुगन्धिद्रव्यक्षतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्य्यायः दृकधूपः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥

क्षत्रिमपुत्रः, पुं, (क्षत्रिमश्चासौ पुत्रश्चेति ।) द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । तथा च मनुः ।

"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च क्षत्रिमः" ॥
अस्यार्थः । "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादिभिर्युक्तं पुत्रं कुर्य्यात् स क्षत्रिमाख्यः पुत्रो बोध्यः" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ पुत्रलिका । यथा । कुमारे । १ । २९ ।

"सा कन्दुकैः क्षत्रिमपुत्रकैश्च
रेमे मुहूर्त्तमध्यगता सखीनाम्" ॥

क्षत्रिममित्रः, पुं, (क्षत्रिमं मित्रं इति । पुं स्त्वं नियामकात् ।) रचितबन्धुः । इति स्मृतिः ॥

क्षत्सं, क्ली, (क्षन्तति क्षणत्ति वा । क्षत् क्षेदे वेष्टने च । "खनश्चिक्षत्यृषिभ्यः कित्" । उणां ३ । ६६ । इति सः कित्च ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ समुदायः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षत्सं, क्ली, (क्षत् + क्स प्रत्ययः ।) जलम् । सर्व्वम् । (यथा, गीतायाम् । ११ । १३ ।

"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" ॥)
कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

क्षत्स्नः, त्रि, (क्षत् + "क्षत्यशूभ्यां क्स्नः" । उणां ३ । १७ । इति क्स्नः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, मनुः २ । १६५ ।

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः क्षत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" ॥)

क्षदरः, पुं, (क्षद + अच् । "क्षदरादयश्च" । उणां ५ । ४१ । इति साधुः ।) धान्यादिगृहम् । गोला इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्षन्तव्यं, क्ली, (क्षन्तति इति । "क्षतेर्नुम् चेति" । उणां ३ । १०६ । इति कत्वन् नुम् च ।) लाङ्गलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्षन्तनं, क्ली, (क्षत्यते इति । क्षत् + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम् ॥

"क्षन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः ।
श्राद्धाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा" ॥
(तथा च गीतगोविन्दे, १ । ३२ ।

"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे । विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे" ॥)

क्षप, ऊ ङ व ल्ट कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां–आत्मं–अकं–सेट् ।) सप्तमस्वरी । कल्पनं सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । ङ, कल्पते कल्पश्चवदिति हलायुधः ॥ व, कल्प्स्यति चिक्लृप्सति । ल्ट, अक्लृपत् । हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पता प्रीतिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूतण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, त्क दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां–परं–अकं–सेट् ।) सप्तमस्वरी । क्षपयति । षष्ठस्वरीति चिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, कि युतौ । चित्रे । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भां–परं–अकं सकस्क–सेट् ।) सप्तमस्वरी । कि कल्पयति कल्पति । क्षपः क्षृपोऽक्षपादाविति क्षृपादेशः । इति दुर्गादासः ॥

क्षपः, पुं, (क्षपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन । अर्शआदित्वात् अच् ।) क्षपाचार्य्यः । स तु द्रोणाचार्य्यश्यालकः । इति मेदिनी ॥ तथा चोक्तम् ।

"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थामश्च जननी क्षपस्यैव महाबलः" ॥
इति महाभारतम् ॥ (स तु गोतमवंश्यस्य शरद्वतः पुत्रः राज्ञा शान्तनुना क्षपया पालितः ततः क्षप इति नाम्ना प्रसिद्धः । सोऽसौ यावज्जीवं कौमारब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मादिभिर्नियोजितः । कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमाश्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः ॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते १ । १३० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) व्यासः । इति धरणी । (राजर्षिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।

"शृणुधि यथा रशमं श्वावकं क्षपमिन्द्र ! प्रावः स्वर्णरम्" । "रशमं श्वावकं क्षपं च एतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् यथा प्रावः" । इति भाष्यम् ॥)

क्षपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम् । क्षप् + बाहुलकात् क्युन् अत एव न लत्वम् ।) अदाता । (यथा, व्यासोक्तौ ।

"दातारं क्षपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" ॥)
तत्पर्य्यायः । कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका ॥ मन्दः ८ कीकटः ९ कुसुत् १० कोणाशः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ७५ ।

"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न क्षपणो महानपि समृद्धा । कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः" ॥ दीनः । यथा, हैः रामायणे २ । ३२ । २८ ।
"ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः क्षपणेभ्यो ह्यदापयत्" ॥
पारिभाषिकक्षपणानाह ॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः । यथा, रामायणे ४ । २१ । १९ ।
"आदित्यः क्षपयत्येषः क्षपणो न स राघव ! ।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः क्षपण उच्यते" ॥
यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः । यदुक्तं बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रकरणे । "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स क्षपणः" इति ॥ दुहिता हि क्षपापात्रत्वात् क्षपणम् । यदुक्तं मनौ ४ । १८५ ।
"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता क्षपणं परम्" ॥)
कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

क्षपणः, पुं, क्षमिः । इति मेदिनी ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपेः सम्भक्तारञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, महाभारते ।

"उवाच भीमं कल्याणी क्षपान्वितमिदं वचः" ॥)

क्षपागः, पुं, (क्षपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः । नुद प्रेरणे + अन्येभ्योऽपीति डः । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ।

"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
क्षपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः" ॥)

क्षपाणकः, पुं, (क्षपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति हारावली ॥

क्षपाणिका, स्त्री, (क्षपाणक + स्त्रियां टाप् अत इत्वं च ।) कुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षपाणी, स्त्री, (क्षपाण + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ कुरिका । इति मेदिनी ॥

क्षपाद्वैतः, पुं, (क्षपायां क्षपावितरणे वा अद्वैतः अद्वितीयः ।) युद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते। ला + डुः। यद्वा कृपाविद्यते ऽस्यास्मिन् वा। कृपा + आलुच्।) दयालुः। इत्यमरः। ३। १। १५॥ (यथा भागवते। ४। १२। ५१। कृपालोर्देवनाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष्।) द्रोणाचार्य्यपत्नी। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। १३१। २२। "शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्यविन्दत"॥ अस्या जन्मविवरणं यथा,—

पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विष्णुतेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास। इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुर्जानपदीं नाम खर्व्वेक्षां प्राहिणोत्। अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्चस्कन्द तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत्। ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत। तदैव राजा शान्तनुर्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास। कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे। सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी। एवैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतृकृपिभ्यः कीटन्"। उणां। ४। १८४। इति कीटन्। वाऊलकात् लत्वाभावः।) उदरम्। जलम्। इति मेदिनी॥ विपिनम्। इन्धनम्। इति शब्दरत्नावली॥

कृपीटपायः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति। पालि + अच्।) केनिपातः। समुद्रः। इति मेदिनी। पवनः। इति शब्दरत्नावली॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं। "वायोरग्निरभेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम्। यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य।) अग्निः। इत्यमरः। १। १। ५८॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपमग्निन्द्राः पतिर्भर्त्ता।) द्रोणाचार्य्यः। इति शब्दमाला॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः।) अश्वत्थामा। इति भूरिप्रयोगः॥

कृमिः पुं, (क्रामतीति। क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमितमिग्रतिस्तम्भाम इच्च"। उणां। ४। १२१। इति इन् "भ्रमेः सम्भसारश्च" इति अनुवृत्तेः सम्भसारश्च।) कीटः। पोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलाङ्गः २। इत्यमरः। २। ५। १२। निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४। इति तट्टीका॥ पुलुः ५। इति जटाधरः॥ लाक्षा। क्रमिजः। खरः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ उदरजातकीटरोगः। तस्यौषधं यथा,—

"वदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम्।
घर्म्मेण साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिवः!"॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः॥

("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः। बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किण्डलूकास्तथान्तराः॥ सप्तधा हि भवेदाद्याः षड्धाश्चान्तः समुद्भवाः। तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे दृशाम्॥ रूक्षादतिवलात् क्षेदात् चिन्तया शोचनादपि। कफधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि॥ यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयास्तर्म्मणि स्थिताः। सूक्ष्मातिविकटा रूक्षास्तर्म्माभास्तर्म्मयूकिकाः। चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्तुला मूत्रसम्भवा॥ मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः। यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी॥ चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि यल्लिका। उष्णद्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात्॥

रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिण्ड-
गुँड़ेन वा क्षीरविपर्य्ययेण।
दिवाशयाने च सपिच्छलेन
घर्म्मेण पापोदकसेवनेन॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिव्रजं कोष्ठविकारकारि॥

षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्व्वतः॥ एषुमद्या भवन्त्येके केचित् किण्वसन्निभाः। धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः॥ सूचीमुखाः परिज्ञेयास्तान्वाग्नि रादयन्ति ते। वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे॥ ज्वरोद्गारोगशूलं वा वमिरुत्क्लेदनं भ्रमः। अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम्॥ गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते। पिपासा पीतता नेत्रे क्रिमुकैः पीड़ितस्य च॥

इति गण्डूपदलक्षणम्॥ * ॥

सूचीवत्तुदतेऽत्यर्थं रक्तञ्चैवातिसार्य्यते। यद्यद्धा भक्षयत्यन्नं रक्तं वा वमते भृशम्॥ क्लेदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः। क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरजाम्॥

इति सूचीमुखलक्षणम्॥ * ॥

ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम्। मलाशयस्थाः कृमयो मलं जग्धन्ति ते भृशम्॥ तैस्तु संपीड्यते देहे विड्विभेदं परुषता। कृमयश्चापि हृत्क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते॥ हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य एच्छति। कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाश्रये॥ सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः। कथं वा शीर्य्यते शरीरे नानाहारावभक्षणे॥ जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽथवा। नानाऽऽमपक्वमध्यस्थं दहते वा ऊताशनः॥ कथन्ते कृमयश्चान्ते न दहन्तेऽन्तराग्निना। एवं एतो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः॥

आत्रेय उवाच!

शृणुपुत्र! महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम्। विरुद्धान्नरसैः पुत्र! रक्तञ्चैवास्य कुप्यति॥ कफेनैकादिनं याति शुक्रेणाकारतां व्रजेत्। पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः॥ कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न शीर्य्यन्ते रसानिति। विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत्॥ तथा ऊताशनोद्भूतं न ऊताशेन जीर्य्यति। भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै॥ पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे।

वचाऽजमोदा कृमिनित्यलाशु
बीजं शठी रामठकं चित्रञ्च।
उष्णोदके तत्परिपिष्य पेयं
पतन्ति शीघ्रं घृतधातुकीटाः॥
शठी यवानी पिचुमर्द्दपत्रान्
विड्ङ्गकृष्णातिविषा रसोनम्।
सम्पिष्य मूत्रेण चिरत्नयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरजानाम्॥

मरिचं पिप्पलीमूलं विड्ङ्गशिग्रुयवानिकाचित्रकः। गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति॥

मुस्ता विशाला चित्रका सुपर्णा
शिग्रुः सुवाक्यं सलिलेन कल्कः।
पानं सहस्रा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरजाञ्च"॥

"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्क्षिपेत्। अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत्॥ पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम्। ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत्॥

इति कृमिचिकित्सा"॥ * ॥

इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ * ॥

अस्य निदानपूर्व्वकसमग्रचिकित्सितं यथा।

"अजीर्णाध्यशनात्माम्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः।
माषपिण्याकविदलविसशालूकशेरुकैः॥
पर्णशाकसुवाशुक्तदधिक्षीरगुड़ेक्षुभिः।
पलालानूपपिशितपिण्याकएधुकादिभिः॥
खाद्यखाद्यपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति।
कृमीन् षड्विधाकारान् करोति विविधाश्रयान्॥
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः॥
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।
अथवा वियवाः किण्वाभिन्ना गण्डूपदास्तथा।
चूरवो दिमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च।
तेषामेवापरे पृथ्वीः एथवश्च भवन्ति हि॥
यूकाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविड्भेदस्तम्भवलसंक्षयाः।
प्रसेकारुचिहृल्लासविड्भेदास्तु पुरीषजैः॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः।
सूक्ष्माटोपशूलक्लेदपक्तिनाशकराश्च ते॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाग्निपिटास्तथा।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः।
मूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्राश्ते तनवस्तथा॥
मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोचभुजस्तथा।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किल्लिशास्तथा।
कुष्ठजाश्च परीसर्प्पाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च एथवस्तथा।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ॥
माषपिण्याकजवराद्गुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुड़क्षीरदधिसुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
ज्वरो विवर्णताश्रूणं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृष्ट्वास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गवस्य च ।
विड़ङ्गखेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्जीत कृमिघ्नैरन्नैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
खेहेनोल्बणे चैनन्तु योजयेत् खेहवत्तिना ।
ततः शिरीषकिणिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केचूकस्वरसं वापि पूर्ब्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
निम्बादश्वशकृच्चूर्णं विड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सर्पिष्टैः पिण्डमिश्रितैः ।
खादेत् पूपालिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विड़ङ्गचूर्ण-पिण्याभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां खेहमेव वा ।
स्राविधः शुक्लतक्रञ्च सप्तरात्रः समाचितम् ॥
विड़ङ्गानां कषायेण चैफलेन तथैव च ।
क्षौद्रेण लिह्यानुपिबेदसमालकोद्भवम् ।
अद्याभया रसक्षापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
यूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद्दध्नस्तुवा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेव कृमीन् भिषक् ॥
शिरोहृद्ग्राणवक्त्रास्थि संस्तांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीड़ैश्च साधयेत् ॥
ग्रन्थ्यसन्तुरकुष्ठस्य सुश्रुते भावयेदति । ।
निम्बाद्येन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रथमतन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यगोलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इक्ष्वलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रथक्तिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुष्ठत्यक्त्वायसंस्पृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दध्नीनि शाकानि च पर्ब्बवन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु" ॥

इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विड़ङ्गम् । चित्राङ्गः । उड़ुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्म्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११९ । रेसमिकापड़ इति भाषा ।

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । "हन्तेरत् पूर्ब्बस्य" । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विड़ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाशवृक्षः । कोविदारः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड़ङ्गहरिद्रा च । इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विड़ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिज, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ । "कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्ब्बापि गोरोमतः पङ्गोस्तामरसं शृङ्गादुदधेरिन्दीवरं गोमयात्" । अस्य पर्य्याया यथा ।
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुग्गुलास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च गवाजिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विड़ङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) वञ्जुलवृक्षः । वञ्जुलसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः । कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्दे ऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशत्रुः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शत्रुः ।) जीवशत्रुः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकन्धुः ४ । अस्य गुणः । रसवीर्य्यादौ शत्रुसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिश्लेष्मकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः श्लेष्म इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर् + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) क्रखी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्वते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वल्मीकमनेन । डु कृञ् करणे "कृविदृम्यिच्छविस्यधिकिकीदिवि" । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वाप्यश्वत्थम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशकरणम् । इरः, अकृशत् अकार्षीत् । अस्मात् पृषादित्वाद्विभक्तेः ड इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं कलापक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
"आकाशेशाश्च विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलसी सद्दकारपल्लवेनेव । तेनैव चूम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥
" व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामथौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
क्षीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीमताः" ॥
"सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्हणैरपि" ॥
"स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपक्रमजौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
"कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा" ॥
तत्र हेतुमाह ।
"आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः" ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
"रूक्षान्नादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
वृंहणं बलकृद्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शुष्कस्य यथाम्बुवृष्टी ॥
अश्वगन्धस्य कल्केन क्षीरे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्" ॥
इति अश्वगन्धातैलम् । * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अल्पमः । यथा, मनौ । ७ । २१५ ।

कृशानुः

"क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते।
१३।१४९।१०३।
"अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
खनामख्यातो मुनिपुत्रः। स तु परीक्षिच्छाप-
प्रदातुः शृङ्गिणः सखा।
यथा, महाभारते।१।४१।२।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य क्षुत्तां वाचमुदाजहार।
अपृच्छत्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः। यथा, तत्रैव।
१।आस्तीकपर्व्वणि।५७।११।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशं अल्पमाचां राति। रा+कः। कृशयोऽपि बलं राति वा।) तुल्यतिलान्नम्। तत्पर्य्यायः। चिसरः२। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतोदनम्।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्षैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर+टाप्।) तिलौदनम्। इति हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम्। खिचड़ी इति भाषा। यथा,—
"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः। शुक्रबलकारित्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफप्रदत्वम्। दुर्जरत्वम्। विष्टम्भमलमूत्रकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥
("मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः"।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलव्याख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं काश्यं लातीति। ला+कः। टाप्।) केशः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य।) पर्पटः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः। स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि। (यथा,—
आर्य्यासप्तशती। ४९५।
"राजसि कृशाङ्गि! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव। तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण"॥)

कृशानुः, पुं, (कृशयति तनूकरोति हव्यकाष्ठादिवस्तुजातमिति। "कृतन्यञ्जीति"। उणां।४।२। इति आनुक्।) अग्निः। इत्यमरः। १।१।५७॥
(यथा,रघुः। ७।२४।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" ॥)
चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्करः

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं तेजो यस्य।) शिवः। इत्यमरः। १।१ ३५॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे ४७ अध्याये दृश्यम्॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धुन्धुमारवंशस्थर्षिणा प्रोक्तं गाथसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा "कर्म्मन्दकृशाश्वादिनिः"। ४।३।१११। इति इनिः।) नटः। इत्यमरः। २।१०।१२॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति। कै+कः। टाप् इत्वञ्च।) आखुकर्णीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षणे। विलेखने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अकार्क्षीत् अकृक्षत् अकार्क्षीत्। आकृषि आकर्षणे। कर्षन्ति तुरगा रथम्। इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः। ३।६६।
"मन्त्रवत्तस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः"॥
आखुकर्णीशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

कृष, औ अ ग्र आकर्षणे। विलेखने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) ग्र अ, कृषति कृष्यते भूमिं कृषकः। औ, अकार्क्षीत्। अकार्क्षीत् अकृक्षत्। इति दुर्गादासः।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः। "कृषेर्ऋदिरुचो दीचाम्"। उणां।२।३८। इति कुन्।) कर्षकः। इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे कुन्।) फालः। इति मेदिनी ॥ कृषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृष्+आनुक्। एषोदरात् षत्वम्।) कृशानुः। इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्। "इगुपधात् कित्"। उणां। ४।१।१९। इति कित्।) वैश्यवृत्तिविशेषः। कर्षणम्। चास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अन्नतम् २। इत्यमरः।२।९।२। प्रन्नतम् ३। इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते।१६।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "दृक्षिकृष्योः किकन्"। उणां।२।४०। इति किकन्।) फालः। इत्यमरः।२।९।६॥ कर्षकः। इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५।२।११२। इति वलच्। "वले"। ६।३।११८। इति दीर्घः।) कर्षकः। कृषिजीवी। इत्यमरः।२।९।६॥
(यथा, महाभारते।२।५।७७।
"कचिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कचित् तुष्टाः कृषीवलाः"।)
काकजङ्घाक्षुद्रः। इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति कृषिस्थित्यादिकं शक्तियोगात् सम्पादयतीति। कृष+कृ+टक्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णः

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत्। कृष्+कर्म्मणि क्तः।) कृष्टक्षेत्रम्। चसा क्षेत इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सीत्यम् २ हल्यम् ३। इत्यमरः।२।९।८॥
(यथा, मनौ।११।१४५।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने"॥
भावे क्तः। कर्षणम्॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्ट+पच्+"राजसूयसूर्य्यमघोद्यरुच्य कूप्य कृष्टपच्याद्यण्"। ३।१।११४। इति क्यवन्तो निपातितः।) व्रीहिः। धान्यम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।७।१२।१८।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टाप्यकालतः"॥)

कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति। कृष्+पच्+कर्म्मणि ण्यत्। "चजोः कु घिण्यतोः"। ७।३।५२। इति चस्य कुत्वम्।) कृष्टपच्यम्। इति व्याकरणम्॥

कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादिभिरसौ। कृष्+कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात् तिर्वा।) पण्डितः। इत्यमरः।२।७।६॥
(यथा, ऋग्वेदे।६।१८।२। "बृहद्देणुश्चावनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा"॥)
कर्षणे, स्त्री। इति मेदिनी॥ (कृष्+भावे क्तिन्। आकर्षणम्॥ जनमात्रम्। इति निरुक्तम्। यथा ऋग्वेदे।८।६।४। "विश्वा नमन्त कृष्टयः"। "कृष्टयः प्रजाः"। इति भाष्यम्॥)

कृष्णं, क्ली, ("कृषेर्व्वर्णे"। उणां ३।४। इति नक् ततो णत्वम्।) मरिचम्। इत्यमरः।२।९।३६॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः॥)
लोहम्। इति जटाधरः॥ नीलाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कालागुरु। इति रत्नमाला॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या। यद्वा, कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणामयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "कृषेर्व्वर्णे"। उणां।३।४। इति बाहुलकात् वर्णं विनापि। नक् णत्वञ्च। यद्वा, कर्षति सर्व्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले। "कर्षणात् कृष्णो रमणात् रामो व्यापनात् विष्णुः"। इति श्रुते स्तथात्वम्॥ अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते"॥
इति श्रीधरस्वामी॥ तथा च, महाभारते।५ यानसन्धिपर्व्वणि ७०।५।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः"॥)
भगवदवतारविशेषः। स च भूभारहरणार्थं द्वापरयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे देवकीगर्भे आविर्भूतः। तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो-

ग्नोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभू-दाविः परं ब्रह्म तत्" ॥ इति खमाणिक्यनाम-ज्योतिर्मय्यः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णाव-तारकालः क्वचित् द्वापरयुगपर्य्ये इत्ययं पाठो लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरि-सम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदुद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जि-ज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उच्चस्थाः ग्रहिभौमचान्द्रिशनय इति। खमाणिक्यनाम्ज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गि-ण्याम्। १। ५१।

"ग्रतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्सम-कालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ६।

"आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः" ॥

इदानीं कलावित्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

"कृते शुक्लं हरिं विद्याद् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः" ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

"कृते शुक्लश्चतुर्बाऽजटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाऽस्त्रिमेखलः।
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः नतु केवलं तेषां वाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निश्चीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ!" ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः कृतः यथा,—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्देशः। यथा,—

"वायव रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौष्ण्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते" ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्य-त्वप्राप्तिहेतुमाह।

"गोभ्योवृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्यनुजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः" ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः प्राधान्यनिर्देशः यथा,—

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता" ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितु-मारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधि-ष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विस-हस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशा-स्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्জ্জুनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसा-रेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिषु-खीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रव-र्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशति-शतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिष-खीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्व-मेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिषुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशत-वर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

"स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः।
क्रीड़िताः कामवाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्खलद्धम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषिणः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा, "चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोक्षितां शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।

चक्रं कूर्म्मयवाङ्कुशं ध्वजपवीजम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं
विभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्मार्चिताङ्घ्रिं भजे" ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसं-ख्येयाः। तत्र युगावताराश्चत्वारः। यथा,—

"कृते शुक्लश्चतुर्बाऽजटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाऽस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

"अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २।
रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसा-न्वितः ६॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८
प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धि-मान् १२ प्रतिभान्वितः १३॥ विदग्ध-१४ श्च-तुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढ़व्रतः १८।
देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५
गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्य-मानकृत् ३३॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान्
३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१॥ प्रतापी ४२
कीर्त्तिमान् ४३ रक्षणलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५।
नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धि-मान् ४८॥ वरीया-४९ नीश्वरः-५० स्वेति गुणा-स्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१
सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः
५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५। अविचिन्यमहाशक्तिः
५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्माराम-गणाकर्षी-६० त्वमी कृष्णे किलाद्भुताः॥ सर्व्वा-द्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्य-मधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२॥ त्रिजगन्मान
साकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्ध-रूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४॥
लीलाप्रेम्नाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः'। * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुड़ः। रथः गरुड़ध्वजः। रथस्याश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघवाहनपुष्करोः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दा-वने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्म-वैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ सत्यभामा २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः। अन्या अपि शतादिकषोड़शसहस्राणि स्त्रियः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायस्तुर्व्विधाः। तत्र किञ्चिदयसाधिकाः सुहृदो यथा। सुभद्रः १ मण्डलीभद्रः २ भद्रवर्द्धनः ३ गोभटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७ महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा। विशालः १ वृषभः २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थः ४ वरूथपः ५ मणिबन्धः ६ करन्धमः ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा। श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्णः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्षः ९ कलविङ्कः १० इत्याद्याः ॥ पूर्व्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ताः भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा। सुबलः १ अर्জ্জुनः २ गन्धर्व्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः। तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः। व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा। राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादयः २५। एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः। अन्या यूथाधिपाः। तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः। आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे। अनयोरपि राधाधिका। इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥ अपि च। चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यः एकादशसहस्राणि। कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि। पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि। सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यः पञ्चदशसहस्राणि। सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। भारती १८ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। रतिः २० अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। सती २३ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ (महादेवः। यथा, महाभारते १३। १७। ४४। "दीर्घञ्च हरिकेशञ्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥) व्यासः। (अयन्तु द्वैपायनः वासव्यां सत्यवत्यां महर्षेः पराशरेणाजातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद् वा कृष्ण इत्यभिधीयते। यथा, महाभारते १। १०५। १४। "यो अस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥) अर्জ্জुनः। (अयन्तु तृतीयपाण्डवः। अस्य दशनामस्वन्यतमं नाम। यथा, महाभारते ३। ४२। २२। "कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम। कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै" ॥ कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति। नगन्तात् गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः। इति विश्वः ॥ काकः। इति मेदिनी ॥ करमर्दकः। इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः। कालवर्णः। तत्पर्य्यायः। नीलः १ असितः २ श्यामः ३ कालः ४ श्यामल ५ मेचकः ६ बभ्रुलः ७ रामः ८ शितिः ९। इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि। इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि स्मरणागतानां बाभ्रुलकात्वात् ऋषेर्नक् वर्णं विनापि णत्वञ्च। परब्रह्म। यथा, पौराणिकीगाथायाम्।

"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते। भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः" ॥

चन्द्रक्रासकरप्रथमादिपञ्चादशकलाक्रियारूपः प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः। यथा, तिथितत्त्वे ३६।

"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥

कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः। यथा, गीतायाम्।

"धूमो रात्रिस्तथाकृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्"।

कृष्णसारमृगः। यथा, महाभारते १। १३०। १५।

"धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च"।

असुरकर्म्म। वेदोक्तासुरविशेषः। अयन्तु इन्द्रेण सगणो निहतः। ऋषिविशेषः। अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशम मण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय। अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि। "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्व्ववेदगतानामेकविंशत्युपनिषदां मध्ये कतिभिरिति भ्रान्तिः" ॥)

कृष्णकन्दः, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य।) रक्तोत्पलम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णं अशुभं कर्म्म यस्य।) पापाचारयुक्तः। तत्पर्य्यायः। अग्निश्विदानः २। इत्यमरः। ३। १। ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्वितावर्णे इत्यस्य श्वितेर्दश्चेत्यानच् दत्वं सनो लुक् च इति अग्निश्विदानः। केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति। अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः। इति व्याचक्षते। इति भरतः ॥

"अग्निश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्"॥ इति जटाधरः ॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः। यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्मेत्यारभ्य अग्निकर्म्म कृष्णकर्म्मेपाण्डुकर्म्म"। इति ॥)

कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ा इव कलिः कलिका यस्याः।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य शाखा रक्ततण्डुलीयनालवदग्रग्रियुक्ता पत्रं क्षुद्रताम्बूलदलवद्भवति। तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णमिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं खल्पसदृन्धयुक्तं अपराह्णे प्रस्फुटति। तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति। तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजतश्च। इति लोकप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पित्तपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठं, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य।) कालागुरु। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्दे ऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलिः, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीड़ा इव पुष्पकलिका यस्याः।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। (अस्याः अन्यद्विवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मण ऊहं वितर्कं लाति ग्रहातीति। ला + कः।) धूतकृत्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः।) शोभाञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः ॥

("इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाऊर्य्येषां स्थितांस्त्वचः।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिलकश्च तथापरः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्याः पूतिकस्तिलकस्तथा।
कृष्णगन्धा परीसर्पे ग्रीवेष्वर्शःसु चोच्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य।) कटफलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचक्षुकः, पुं, (कृष्णा चक्षुरस्य। ततः कप्।) चषकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

(चषकशब्दे विवरणमस्य व्याख्येयम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी। तत्पर्य्यायः। भूतः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः चरट्।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः। इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूड़ा, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ेव पुष्पचूड़ा यस्याः।) स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं बृह-

वृक्षदलवद्भवति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घदन्तं दशदीर्घकेशरमध्यं ईषत्सङ्गन्धयुक्तञ्च जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अग्रं यस्याः । ततः कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुँचफल इति भाषा ॥)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम् । दग्धाङ्गो-ह्याग्निःक्षतकीट्टमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्ण-वर्णस्थूलजीरकः । केलेजीरा इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । सुषवी २ कारवी ३ एथ्वी ४ एथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७ । इत्यमरः ॥ सुश्रवी ८ कुञ्चिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ उपकुञ्चिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ जरणा १२ शाली १३ वङ्गगन्धा १४ । एथुका १५ एथिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कृष्णाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
एथ्वीका कारवी एथ्वी एथुः कृष्णोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफश्लेष्मजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचि-चक्षुर्हितकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो बीजं यस्याः ।) कर्ण-स्फोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णताम्रं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम् । "वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता ।) कृष्णवर्णा त्रिवृत् । काल तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्यामा २ पाकिन्दी ३ कालभेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा,
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटु-कत्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रूक्षत्वात् वात-कोपनत्वञ्च ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः शिखरदेशो यस्याः ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यण् । कृष्ण-श्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति चिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ ।
"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ! ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्" ॥
अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।
"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरो मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बाणां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महातपाः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः" ॥
अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्ण-धत्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्ण-पुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । व्रणा त्तित्वग्दोषखर्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ "सि-तनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाश्चास्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतश्चन्द्रक्षयात्मकः पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-न्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ।
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + घञ् । पाक फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य ।) कर मर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) कर मर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) दुर्गा । इति चिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।
ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः" ॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः । नित्यकर्म्म-धारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डीत-कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीलो, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपी-लिका । कालपिपीड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ वृक्षरुहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं अस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्दकः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (कोलशिम्बी । आल्कुशी इति भाषा । छोट जाम इति भाषा । अस्याः पर्य्याया यथा ।
"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बू र्दीर्घपत्रा च मध्यमा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः ॥ सुवरा शेंडि इति भाषा ॥ अस्याः पर्य्याया ।
यथा,—
"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्गपट्टिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे । समासे अच् ।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + डः । ततष्टाप् ।) गोभूचिकाख्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदक्लेदोऽस्याः ।) क-टुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ।
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादि-त्वात् ङीष ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वन-जातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुग् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराष्ट्रजः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुर-त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । बल-

कृष्णलो

वीर्य्याङ्गपुष्टिदात्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथाह भावप्रकाशः ।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तरसो हि सः ।
स्वादुरम्लानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्ब्बः पूर्ब्बो लघुः स्मृतः ॥
शुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः" ॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) सारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । श्लक्ष्णभूमिः २ । अस्या गुणः । छर्दिदाहास्रपदरश्लेष्मपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्तिकः, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्णभूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति । रुह + कः ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णरूप्यः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्ब्बा गौः भूतपूर्ब्बो रूप्यः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्ब्बो गवादिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कृष्णलकः, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्यस्यार्द्धफलेसिध्मादित्वात् लच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" ॥

कृष्णलवणं, क्ली, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्चललवणम् । काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८४ अध्याये ।
"सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रुचकं कृष्णलवणमच्छं सौवर्चलञ्च तत्" ॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवान्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा ।
"गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषाः षोडशमाषायाः सुवर्णः स्यात्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"साङ्कुष्ठा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका ।
काकादनी काकतिक्ता काकजङ्घा शिखण्डनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णलोहं, क्ली, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलञ्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ९ अध्याये ॥)

कृष्णलोहितः, पुं, (कृष्णः लोहितश्च । "वर्णो वर्णेन २ । १ । ६९ । इति समासः ।) कृष्णरक्तमिश्रवर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः २ । ५ । २६ ॥

कृष्णवृ

कृष्णवक्त्रः, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः । इति हलायुधः ॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य । वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । १२ ।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ॥) चित्रक वृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म्म आचरणं यस्य ।) दुराचारः । राजः । इति मेदिनी ॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य । ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवर्व्वरकः, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः ।) वर्व्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वर्व्वरशब्दे ऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानरः, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवीजं, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्दं तरबूज इति लोके । अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ।
"कालिन्दकृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम् ।
कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तश्रमशुक्रहृच्छीतलं गुरु ।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीजः, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिग्रुवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्कन्धनिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता" ॥
इति च तस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माषपर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णा महासहा ।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीवृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्विका ॥
काश्मीरी काश्मरीहीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु व्याख्येयाः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णसा

कृष्णशारः, पुं, (कृष्णः शारः शबलश्च ।) कृष्णसारमृगः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कृष्णशालिः, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः ।) काल धान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः । चिरोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिग्रुः, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा ।) कृष्णवर्णशिम्बी । काल शिम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाण्डी २ । इति रत्नमाला ।
(अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥
"सिताऽसिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशृङ्गः, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसखः, पुं, कृष्णस्य सखा । ("राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) अर्জ্জুनः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्জ্জुनवृक्षः ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी । द्रौपदी । सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षपः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"त्रिवः त्रितामिजनकः क्षमिक्षत् कृष्णसर्षपः" ॥
अस्य गुणाश्च ।
"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शबलश्चेति ।) हरिण भेदः । इत्यमरः । २ । ४ । १० । कालसार इति भाषा ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः" ॥)
अस्य मांसगुणाः । संग्राहित्वम् । रूचिबलकारित्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ खेहीवृक्षः । शिंशपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खदिरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्गः, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्णसारः । (यथा, कात्यायनश्रौतवचने । ७ । ९ । २१ ।
"कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" ॥
तथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ४ । १३ । "कृष्णसारङ्गः स्यादित्याह यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि लोहितसारङ्गम्" । "कृष्णसारङ्गः श्यामशबलः" । इति भाष्यम् । यत्ते परब्रह्म । यथा, "कृष्णः नित्यनिर्व्वाणरूपः तदङ्गं तत्स्वरूपं

कृष्णागु

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ॥)

कृष्णसारथिः, पुं, अर्জ্জুনवृत्तः । इति राजनिघण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।) पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्यस्वीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५-३८ ।

अर्জ্জुन उवाच ।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तदभवान् कर्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ! यत् त्वर्द्धेया मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) ग्रिंग्रपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,

"ग्रिंग्रपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भृगर्भैति कीर्त्तिता" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) कालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषे र्नक् च तवं ततः टाप् ।) द्रौपदी । (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।

"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)

नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा । "पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्तखण्डला" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिघण्टः ॥ पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

"ताम्रवर्णवर्णा एणुश्चिराः कृष्णा" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ भद्रकारम् ३ विश्वरूपकम् ४ श्रीवर्षम् ५ कालागुरु ६ केशम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । (यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

"विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कृष्णाग्नि

लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु । "अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं जोङ्गजं तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ।
अगुरूष्णं कटु त्वर्थं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्धारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अनज् + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।

"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥
अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आयसति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + यस् + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम् ।) सार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन सह अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।
(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे घञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृत्

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्ण + सञ्ज्ञायां कन टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥
("कृष्णिका राजिकासुरी कुरुण्टो राजसर्षपः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

"श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डुविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं मितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी पाशसमूहमाता ।
प्रवृत्तरूपा भगवत्यहोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । काजली आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुरुचत्वम् । कटुत्वम् । रसाढ्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । समवीर्य्यं बहुवीर्य्यसवर्णदाढत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ ञ् करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् कित्व । वाऽजवत्वात् न धत्वम् ।) क्षीरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—

"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥

खिचुड़ी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

"तथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कृ, ञ विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ञ, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्ण इति । सूत्राद्योदिदित्यत्र मूर्द्धन्यवर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् ऋदिरदाविति इरि उरि च कृते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गृ ञ निगरणे इत्यादेरपि गीर्ण इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋया-उभं-सकं-सेट् ।) ञ गि, क्रियाति क्रीणीते । कीर्णः किरिः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, क ड विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुणानस्मरोगणाः। कीर्त्तादेशस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य व्यभिचारसूचनार्थः तेन अचीक्लृतदिति सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥

क्लृप्तः, त्रि, कल्पनार्थक्लृपधातोः कर्म्मणि क्ते क्लृपादेशः। नियतः। कृतकल्पनः। कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः। यथा, "अवग्रहक्लृप्ताभिः पर्व्वतत्वचलत्वादितत्तद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणतावच्छिन्नैरेवोपपत्तौ"। इति जगदीशः॥ (यथा, मनौ। ११। २७।

"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदन्वहं पर्व्वसु। क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे"॥)

क्लृप्तकीला, स्त्री, (क्लृप्तं कीलयति। कील्+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) व्यवस्थापत्रम्। तत्पर्य्यायः। पट्टोलिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्लृप्तधूपः, पुं, (क्लृप्तः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण।) सिक्थकः। इति जटाधरः॥ (क्लृप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे क्षत्रियो धूपः॥)

क्लृप्तिकः, त्रि, (क्लृप्तं मूल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्त्यस्य। क्लृप्त+ठन्।) क्रीतः। इति हलायुधः॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्यत्वेनास्त्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। इति श्रीभागवतम्। (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथश्वशुरश्च। यथा, रामायणे १। १३। २३।

"तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रमभिहानय"॥

जनपदवाचे तु बहुवचनान्तः। यथा, महाभारते। ६। जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९। ७८।

"उपावृत्तानुपावृत्तान् सुराष्ट्रान् केकयांस्तथा"॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री। सङ्घोचे मानाभावात् केकयाञ्जन्यजनकभावेऽपि पुंयोग इति पुंयोगादाख्यायां ङीष्।) दशरथराजपत्नी। सा तु केकयराजपुत्री भरतमाता च। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।

"सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत्"॥)

केकरः, त्रि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थः कर्तुं नेत्रतारां क्षीणमस्य। "छाजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। ३।२।२०। इति टः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" ।६।३।९। इत्यलुक्।) वलीरः। इत्यमरः। २। ६। ७९॥ टेरा इति भाषा। (यथा, मनौ।

"भ्रिया विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा"॥

चतुर्वर्णात्मकमन्त्रः। यथा, विश्वसारतन्त्रे। "चतुर्वर्णस्तु केकरः"॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति। कै+कः टाप्। अलुक् समासः। यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्म्मणि डः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्"। ६। ३। ९। इत्यलुक्।) मयूरवाणी। इत्यमरः। २। ५। ३१॥ (यथा, रघौ १। ३९।

"षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः"॥)

केकावलः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वलते लृणातीति। केका+वल्+अच्। यद्वा, केका+अस्त्यर्थे बाहुलकात् वलच् प्रत्ययः।) मयूरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वेति इनिः।) मयूरः। इत्यमरः २। ५। ३०॥ (यथा, काश्मीरखण्डे। ३। ७१।

"केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात्। चकोरचन्द्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवास्थितः"॥)

केकेयी, स्त्री, (कैकेयी एषोदरात् एकारत्वम्।) केकयी। इति शब्दरत्नावली॥

केचन, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते "किमः क्षेपात्तिङचनौ"। इति चन्प्रत्ययः।) केचित्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, पञ्चदशी। ६। ५६।

"पूर्व्वापररात्रमर्थविकलास्तत्र केचन"॥)

केचित्, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः क्षेपात्तिङचनौ"। इति चित् प्रत्ययः।) केचन। इति व्याकरणम्। कोन व्यक्तिरा इति भाषा॥ (यथा, रामगीतायाम्। १४। "केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिनः"। केचित्लालापकोविदाः इति रामतर्कवागीशः॥)

केचुकं, क्ली, (कचु+स्वार्थे कन्। एषोदरात् एत्वे साधुः।) कञ्चुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केञ्जिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अञ्जकः ततः टाप् अत इत्वम्। स्त्रीत्वं लौकिकम्।) पटकुटी। इति हेमचन्द्रः॥ कानात् इति भाषा॥

केत, तृ क मन्त्रणे। निःश्रावणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तधुरां—परं-सकं-सेट्। मन्त्रणे निमन्त्रणे। अचिकेतत्। निःश्रावणं समवोद्भावनम्। इति दुर्गादासः॥

केतकः, पुं, (कितनिवासे+ण्वुल्।) केतकीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः ६। १७।

"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र-
मापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः"॥

अस्य पर्य्यायाः गुणाश्च यथा,—

"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः ककचच्छदः"॥

"केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

केतकी, स्त्री, (केतक+गौरादित्वात् ङीष्।) पुष्पवृक्षविशेषः। केया इति भाषा॥ (यथा, भ्रमराष्टके। १।

"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी सर्व्ववर्णा पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात"॥)

तत्पर्य्यायः। सूचीपुष्पः २ हलीनः ३ जम्बुलः ४। इति रत्नमाला॥ केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६ जम्बुकः ७ ककचच्छदः ८। इति भावप्रकाशः॥ तीक्ष्णपुष्पा ९ विपत्रा १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया १५ ककचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांसुला २२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफनाशित्वम्। कटुत्वम्। लघुत्वञ्च॥ तत्पुष्पगुणाः। वर्णत्वम्। केशदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च॥ हेमाभायास्तस्या गुणाः। मदनोन्मादकत्वम्। वंशद्यत्वम्। सौख्यकारित्वञ्च॥ तस्याः स्तनगुणाः। अतिशिशिरत्वम्। कटुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। रसायनत्वम्। वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

केतनं, क्ली, (कित् निवासार्थेषु+कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथं ल्युट्।) ध्वजः। (यथा, रघुवंशे ६। ३६।

"अपतुद्वारतया विशृङ्खलप्रभैः
सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः।
कुसुमचापभृतेऽयदंशुभि-
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्"॥)

कार्य्यम्। निमन्त्रणम्। इत्यमरः। ३। ३। ११३॥ (यथा, मनुः। ४। ११०।

"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम्। यद्दं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके"॥)

चिह्नम्। गृहम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रामायणे १। ७४। ८।

"स त्वं धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम्। दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः"॥)

स्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ११। ६।

"एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्"॥)

केतुः, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः। स तु राहोः शरीरम्। तत्पर्य्यायः। शिखी २। इति दीपिका॥ अयं पापग्रहः। यथा,—

"अर्क्को नेन्दुर्कसौराराः पापाः सौम्यास्तथापरे। पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ"॥ इति॥

अयन्तु जन्मराशेरपेक्षया षष्ठत्रिदशैकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभः। यथा,—

"केतूपचयभौमसन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि तेच तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः।
जीवः सप्तनवदिपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः"॥
इति॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्थद्वादशचतुर्मित्रसमनीचा यथा,—

"सिंहस्त्रिकोणं धनुरस्यसंज्ञं
मीनो गृहं शुक्रगुरू विपत्तौ।
सूर्य्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः"॥ इति॥

"खोच्चात् सप्तमं नीचं प्राग्वद्बलाबलविनिर्द्दिशेत्"॥ इति॥ * ॥ अस्य रिष्टिर्यथा,—

"केतुर्यस्मिन्मुहूर्त्तेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः।
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणैः संत्यज्यते चासु"॥
इति च ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥ अस्य दशाफलं केरलीनामग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ अथातः केतुचाराध्यायो व्याख्यायते। तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह।

"गार्गीयं शिखिचारं पराशरमसितदेवलकृतञ्च।
अन्यांश्च बहून्दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलस्वारः"॥

गार्गीयं गर्गप्रोक्तं केतूनां चारं तत् पराशरेण कृतं असितनामाचार्य्येण कृतं देवलविरचितं एतान् केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि कश्यपपद्मिपुत्रनारदवज्रादिरचितान् बहून् दृष्ट्वा मया अयं

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणमाह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्"॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति हेतोरूत्पातरूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥*॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"अऊताग्नेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमग्निरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अऊताग्नेः अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकाग्निविशेषः । पिशाचालयं यत्स्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काञ्चप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमऊताग्नेः दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जरादयेष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः"॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरवश्चूताः तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥*॥

अथ केतूनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोड़श मत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रकोपजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपजलाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽम्भसि सोमेन सह समुत्थिताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति । * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अभिलोदयचाराणामनुभावाच्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्याद् ग्रहाणां सन्निबोध मे" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तस्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥*॥

एवं मतान्तराण्युक्ता स्वसिद्धान्तमाह ।

"यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैः"

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिशुदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं कस्येन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

"यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पञ्चत्रयात् परतः"॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पञ्चत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्मादर्शनादूर्द्धं प्रथमं पञ्चत्रयं पञ्चत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पञ्चत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पञ्चत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पञ्चत्रयात् परतः तच्च पञ्चत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या यद्दृश्यते । पञ्चत्रयादूर्द्धं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकममिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

"यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैक्षतान् ॥ त्रिपञ्चात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपच्यते । तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदिते केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

तथा दृढगर्गः ।

"यावतो दिवसांल्लिङ्गेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपञ्चात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपच्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदिते केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय्य इति । यथा प्रथमात् पञ्चत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्धं पञ्चत्रयं यावन्निष्फलं पञ्चत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्त्तते तस्मादुक्तं यद्दिष्टमुदिते केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन । दिवसैः पञ्चत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासैस्तस्मादेव पञ्चत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मासात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तदृष्ट्या दिनैकेन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या ग्रहर्क्षजातास्त्रीव्रफलकरा भौमाः । प्राग्भिध्वजादितुल्येषु चान्तरीक्षा न चाप्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्पातैः । फलानि दिवसैर्म्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दिशेत् केतोः" ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"स्निग्धतनुः प्रसन्नः स्निग्धऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः" ॥

ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवादर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृष्टः अथवोदित एवाभिदृष्टस्त्रिस्थितु उदितमात्रे यदि दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ।

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उल्काविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्विचिकूणो वा" ॥

रूक्षतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च समाससंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्त्वनुः सितः स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदितः । रूक्षतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः । द्वित्रिशतुत्रिकूणो वा दत्तिग्रसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥*॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिग्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूडाः । ते च पञ्चविंशतयो रविजाः सूर्य्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्यामपरस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्यादेक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रेय परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अनिष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

मुक्ताहारसवर्णाभाः सशिखाः पञ्चविंशतिः ॥
किरणाख्या रवेः पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथाग्निपुत्रास्तावन्त आह ।

"शुकदृग्बन्धुजीवकलाक्षातजोपमा ऊताग्निसुताः ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तोऽपि शिखिनो भयदाः" ॥

शुकपर्क्षी नीलपीतवर्णः । दृग्नोऽग्निः । बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः । लाक्षा दृक्षनिर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः । ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च ऊताग्निसुताः अग्निपुत्राः अग्निभयदाः ।

तथा च गर्गः ।

"नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि चूलिनः ।
ह्रजन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्व्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशाः प्रकीर्त्तिताः" ॥

अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।

"वक्राग्रिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्राग्रिखाः अस्यश्चूड़ाः । ते च रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकं आवेदयन्ति ।

तथा च गर्गः ॥

"कृष्णा रूक्षा वक्राग्रिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्रा द्वाविंशतिरेवाह ।

"दर्पणवत्तोकारा विग्रिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः" ॥ दर्पणवत् दृत्तं वर्त्तुलं आकारो येषां ते विग्रिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्राः । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः । एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः ।

"समन्तवृत्ता विग्रिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतास्त्रय आह । 'ग्रग्निकिरणहिमरजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः ग्रग्निनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः" ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
त्रयस्ते ग्रग्निनः पुत्राः सौम्याशाख्याः शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।

"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्र एक एव । स च त्रिचूड़ः । वर्णैः सितादिभिश्चोपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेयः । अनियतायां अनिश्चितायां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकरः इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्व्वाशाश्वास दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।

"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां सप्तैर्लक्षणैः कथयिष्ये" ॥

शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां सप्तैर्यत्कैर्लक्षणैस्त्रिभिः कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्राश्चतुरशीतिसंज्ञाश्चाह ।

"शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैग्रान्योरुदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसितताराक्षास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येषाम् । स्निग्धा निर्म्मलदेहाः ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्गः ।

"स्थूलैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रैश्च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्राः प्रुरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः" ॥ *॥

अथ बहिश्चनैश्चरपुत्रानाह ।

"स्निग्धाः प्रभासमेता दिग्रिखाः बहिः शनैश्चराङ्गरुहाः । अतिकृष्णफला दृश्याः सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञाः" ॥ ईदृशाः बहिः शनैश्चरपुत्राः कनककेतवः सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृश्याः अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्गः ।

"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता दिग्रिखाः सिततारकाः ।
बहिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुताः पञ्चबहिराह ।

"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकतारा ग्रिखाप्रित्यक्ताः । बहिःपञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः" ॥

पञ्चबहिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्राः । ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां चूड़ारहिताः । ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विग्रिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चबहिर्भयावहाः" ॥

अथैकपञ्चाशदुधपुत्रानाह ।

"नातिव्यक्ताः कृष्णा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्राः । नातिस्फुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः । ते चानिष्टफलाः ।

तथा च गर्गः ।

"अरुन्धतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदधोऽत्यर्थचरा ग्रहाः" ॥*॥

अथ बहिर्भौमपुत्रानाह ।

"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलतारा कुजात्मजाः बहिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः" ॥ कौङ्कुमनामानः बहिःकेतवो मङ्गलपुत्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । त्रिचूलास्त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।

"त्रिशिखाश्च सिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ।
प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः बहिः समासतः ।
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः" ॥*॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राजपुत्रानाह ।

"त्रिंशत्तु त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिना दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्य्यचारे कथितं तामस कीलकसंज्ञा राजसुता इति ।

तथा च गर्गः ।

"कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राजपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाख्यातिदारुणाः ॥
रविमण्डलगास्त्वेते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः ।

"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिराः काककीलकाः ।
रवेरित्यङ्गिरामध्ये ह्युभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिराः सरघो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः ।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डलं कीलको मध्ये मण्डलस्थासितो ग्रहः ।
महाभूपविरोधाय यस्यैतं तस्य मृत्यवे" इति ॥*॥

अथ त्रिंशत्यधिकं शतमग्निपुत्रानाह ।

"त्रिंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्व्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥

अन्यत् अपरं शतं त्रिंशत्यधिकं केतूनामग्नेः सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्ताङ्गानवो मूर्त्तयो येषाम् । तथा तीव्रं घोरमग्निभयं ददति ।

तथा च गर्गः ।

"नानावर्णा ऊताग्नाभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः ।
ह्रजन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं शतं शतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्" ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्रानाह ।

"श्यावारुणा वितारास्त्रामरूपा विकीर्णदीधितयः ।
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः" ॥

अरुणसंज्ञा वायोः पुत्राः श्यावलोहित वर्णाः तारकवर्जिताश्चामरूपा बालव्यजनाकृतयः

व्याच्छिखरश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"अतारारूपप्रतिमाः श्यावरक्तसुवर्चिनः।
वातरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्फोर्जरश्मयः॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्त्वरजा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता दे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गालवा नाम प्रजापतेरष्टौ।
दे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गालवा नाम प्रजापतेः पुत्राः"।

ते च तारायां नक्षत्रायां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। दे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुराकृतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा थोमभस्कलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गालवा भयवेदिनः॥
चत्वारश्च चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
दे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ दार्विंशद्ग्रहरजपुत्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा दार्विंशत् गुल्मसंस्थानाः।
अग्निवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो जतासमूहः। अग्निवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्वरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चाग्नि रश्मिभिः केचिदाहताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का दार्विंशद्वरुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ वसुवतिकालपुत्रानाह।

"वसुवतिः कालसूताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुष्कराऽभयप्रदाः स्युर्व्विरूपतारास्ते शिखिनः"॥

कालपुत्राः कबन्धसंज्ञानाः वसुवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटाकारका येषां ते शिखिनः केतवः पुष्करा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्प्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
पीतारक्ताः सवर्णाश्च मस्तकपूररश्मयः॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
घोमरोगकरा घोराः पुष्कराणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्राः सर्व्वेषाञ्च संस्थानमन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"।

विदिशां दिगन्तराणाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णा विपुलो विस्तीर्णः एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचित् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उद्गायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसा केतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"॥ उद्गायत उत्तरस्यां दिशायतो दीर्घः महातिस्थूलः निर्म्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिशुदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरणं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः ग्रस्ताख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः स्निग्धस्ताट्क् प्राच्यां ग्रस्ताख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उद्गायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्ताट्गिति ताट्गवसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु ग्रस्तनामा केतुर्दृष्टः डमरं ग्रस्तकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिरुदयैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"॥

तत्र मार्त्तिवास्त्रय उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिग्रस्तकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतश्चिरस्निग्धदर्शनं प्रोह्य संवत्सरे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव ग्रस्तकेतूराजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृष्टोऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूमरश्मिशिखः। प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकाहिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूमा रश्मिशिखा यस्य शिरश्छायान्तिर्धूम्रवर्णैत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावदधिरोहति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षजरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूमार्चिश्शिखो नभसो विषयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोह्य चौत्पन्नान् ऋतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं प्रत्युपन्नवान् भजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्यार्घं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः। नभसश्चिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनतीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढोत्तराषाढ्योः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकाहिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढ़ाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोह्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यमृतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसश्चिभागचारी स ग्रस्तभयरोगदुर्भिक्षाहिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढ़कमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च रुद्रगर्गः।

"ज्येष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
तास्व वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीड़ते भृशम्॥
दक्षिणाभिमतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्।
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासृत्वृच्छति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
ग्रस्ताग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
घूर्ण्यमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्यायया कुलोच्छित्तया। गच्छेत् यथोदक् तथा तया दैर्घ्यमायाति॥
सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धभागमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीञ्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदहादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अयं यस्याः तया अकुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

गतः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राच्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्धन्यात्। मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात्। अन्यानपि च स देशानिति। स चलकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतोर्दर्शमासान् यावत् फलपाकः। अदर्शनात् त्रिपक्षात् परतो यावद्दश मासांस्तावदशुभं फलं ददाति। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः। तथा च पराशरः।

"अथ पैतामहश्चलकेतु. षष्ट्यब्दशतवर्षस्थं प्रोथ्य उदितः पश्चिमेनाङ्गिरसीं पूर्व्वमार्चां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुस्वारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपस्थत्य मनाक् ध्रुवं व्रजराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमार्गं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्त्रास्तमभिनिहन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवश्यं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्षिप्रात्यन्तादशमासानिति॥

तथा च गर्गः।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीड़येत् प्रजाः।
मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सदारुणः"॥*॥

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्यायः श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा यः।
दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपजनितं॥
प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्यायो दक्षिणशिखः अन्यश्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृतिः युगसंस्थानाकारः तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धवर्णौ निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपजं संग्रामजमुपतापं जनयति।

तथा च पराशरः।

"अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दक्षोत्तरं वर्षशतं प्रोथ्य भटकेतोस्वारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः। पश्चिमकेन षष्टकेतुर्यूपसंस्थायीयुगपद्दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीड़येते। कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्य्यात्। तथैव स्नेहवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः"।

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतिः। विनिवर्त्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते"॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः वियत्त्रिभागं यावदुच्छ्रिति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशावशेषाः प्रजाः कुरुते।

तथा च पराशरः।

"अथ काश्यपः श्वेतकेतु षष्टदशवर्षशतं प्रोथ्योग्रः सोमसहजस्य वपुकेतोस्वारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवर्त्तयेद्धिं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामदो नामोदीच्यैर्भूमिस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते"॥

यः केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंस्थः कविकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते।

तथा च पराशरः।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुजः प्रोथ्यवर्षशतमावर्त्तकेतोः। उदितस्वारान्ते कृत्तिकासु धूम्रकेतुः"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति। विश्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः॥
सेनाकूलेषु नृपाणां यहतरुशैलेषु चापि देशानाम्।
यद्विग्रामुपस्करेषु च विनाग्निनां दर्शनं याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः। स च विश्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्षित्यर्थः। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफलः। एष च एवं विधानां विनाग्निनां सुमूर्षूणां दर्शनमुदयं याति। नृपाणां विनाग्निनां सेनाकूलेषु सोपस्करगजेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति। देशानां विनाग्निनां यहतरुपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा यद्विग्रामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्वीस्रुपर्माञ्चन्यादिषु यहतरुशैलेषु विनाग्निनामेव दर्शनं याति।

तथा च पराशरः।

"अथानियतदिक्काकरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः परा भविष्यता देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च कृच्छ्रपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। दशैकविंशतिद्विषष्ठिशतधा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनमग्नेः प्रभामत्स्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्व्यत्तिर्वाऽसमवस्त्र"॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः। पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्व्वायो निशामेकां दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसमं सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः। "अथामृतजः कुमुदो मणिर्जलो भवः पद्मः आवर्त्तः सम्वर्त्तः शङ्खो हिमो रूक्षः कुक्षिः पलो विसर्पणः शीतश्चेति। तत्र कुमुदकेतुर्व्वसाकेतोस्वार्द्धसमानौ वारुण्यां दर्शनमुपैति। गोक्षीरविमलस्निग्धप्रभां पूर्व्वेणाभिगतां शिखां धृत्वैकरात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधञ्च। प्रतीच्यानाञ्च मुखरोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः प्रजानां बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सङ्घदेकयामदृश्यो सूक्ष्मतारः परिभ्रमति मणिकेतुः। ऋज्वी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सङ्घदिति। मणिकेतुः स च पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽत्यन्तारकः सङ्घदेकवारमेकयामदृश्यः। यामशब्देन रात्रिचतुर्भागः। अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूड़ा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनात् निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेवेति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुरः सार्द्धानर्द्धानपञ्चमासान् सुभिक्षं क्षेममुत्पादयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां मकुलादीनां प्रादुर्भावमुत्पत्तिं करोति।

तथा च पराशरः।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यासुदयं याति। स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षीरप्रसेकया पूर्व्वाभिनतया शिखया शूर्व्वर्य्यामेकयामदृश्यः। स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् क्षेमं सुभिक्षमुत्पादयति॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं करोत्यतिभात्रकालदृश्यः"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान् सुभिक्षं करोति लोकशान्तिञ्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्चया शिखया युक्तः। स च दृष्टः नवमासपर्य्यन्तं सुभिक्षं करोति लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशरः। "अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नवमासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

अन्यग्रहक्षतानां चाशुभानां व्याघातायेति" ॥*॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः स्निग्धः। हरिताङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्दिशेन्मासान्। तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः। कीटशया हरिः सिंहलस्थ बालूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्दिशेत् यदि स्निग्धः। रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत्। तथा च पराशरः। "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तेः धूमादयः शीतार्त्ता अर्थो प्रादुर्भवन्ति। तत्र त्रयोदशचतुर्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते। सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मणस्तीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रभागया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणतास्या शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरेण पद्मकेतुर्नागसगौरो भवेद्विशामेकाम्। सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि"॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः सप्तवर्षात् गौरः श्वेत इत्यर्थः। दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः।

"सप्तवर्षाण्यतुलितं हर्षमावहति जगतः" ॥*॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह।

"आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽयजनिभोऽपरे स्निग्धः। यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः"। निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणदिगाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति।

तथा च पराशरः।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मणस्तीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितादक्षाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यमुत्सवं जगत्" ॥*॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह।

"यस्मात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः। नभस्थिभागमाक्रम्य समूलायस्थितो रौद्रः"॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति। भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयं चापि पीड़यति"॥ पश्चादिति। पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामैर्हन्ति। तथोदयं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीड़यति। तथा च पराशरः। अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमुत्तरं प्रोह्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्थिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् तिष्ठि तिष्ठति तावदर्थानि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दाहनतरं पीड़यति तदाश्रितांश्च देशानिति"।

तथा च गर्गः।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वालोहितः। दृश्यते वज्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्॥ अवर्षशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्यान्नृपतिपीड़ाञ्च सचक्रपरचक्रतः॥ यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति। धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान्॥ यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा। देशर्क्षं पीड़येद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्॥ स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्दिशेत्॥ अथ शुभान् केतून् वर्ज्यित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनादुत्फलं वक्ष्यामीत्याह।

"ये शस्त्रास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे। नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्"।

ये केतवः शस्त्राः प्रशस्तफलाञ्छान् त्यक्त्वा तैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह। "अश्विन्यामग्निकपं भरणीषु किरातमार्थिवं हन्यात्। बह्वलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्"॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अग्निकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र। अन्येभ्याह। "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्थमेत्रे। सावित्रे दण्डकाधिपतिं भौजङ्गे असिकेशम्। मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्डुनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम्। आर्य्यमे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम्। सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम्। भौजङ्गे अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम्।

अन्येभ्याह।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्। वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती ग्रामक्षने नस्तः"॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातजः समादिशेत्। ग्रामक्षने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ नस्तः नभवतः। अन्येभ्याह। "इक्ष्वाकुजनकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु। मैत्रे पुलिन्दाधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽयजनाथश्च हन्यते। इक्ष्वाकवो जनाः। अयजा नगरी। अनुराधायां पुलिन्दाधिपतिं हन्यात्। ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः। अन्येभ्याह। "मूले नृपमदकपती जलदेवे काग्निपो मरणमेति। यौधेयकार्ज्जुनायनाग्निविवैश्यान् वैश्वदेवे च" ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति। जलदेवे पूर्व्वाषाढायां काग्निपतिर्म्मरणमेति। वैश्वदेवे उत्तराषाढायां यौधेयकार्ज्जुनायनः अग्निविः वैश्यः एतान्नृपतीन् हन्ति। अथान्येभ्याह। "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम्। नैमिषदं किरातपं अवणादिषु षट्सु षड्भिमान् क्रमशः"। षट्सु अवणादिषु हतेषु षड्भिमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात्। तद्यथा।

अवणे हते कैकयनाथम्। धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम्। शतभिषायां सिंहलाधिपतिम्। प्रोष्ठपदायां वङ्गाधिपतिम्। उत्तरासु नैमिषनृपम्। रेवत्यां किराताधिपं हन्यात्॥ * ॥

अथ केतोर्विशेषमाह।

"उल्काभिताडितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः। अशुभः स एव चोलवङ्गसिंहलकुनीनानाम्"॥ यः शिखी केतुः उल्काभिधुस्तेन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सिंहलानां कुनानां चाशुभः। चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा-
यर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान्।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्"॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्रनाक्रान्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति। कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा यानास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा।

तथा च पराशरः।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः।
सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति"॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहिताकृतौ केतुचाराध्यायः॥ * ॥

अन्यच्च।

"अनभ्रावग्निरूपं वा ध्वजशस्त्रशरोपमम्।
तुरङ्गगजवृक्षादिनारूपाणि केतवः॥
शतमेकोत्तरं ज्ञेयं सहस्रमपरे विदुः।

नानारूपमनेकस्थाप्येकमेवाह नारदः ।
दिव्या नक्षत्रगा भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो रूक्षतनुः स्निग्ध ऋजुश्चिरसंस्थितः ।
उदितोऽप्यतिदृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखदृष्टिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
श्वेतः शस्याकुलं कुर्य्यात्लोहितस्त्वग्निजं भयम्॥
त्रुट्यं पीतकः कुर्य्यात् क्षयो रोगमथोल्कजम् ।
शस्त्राकारो विनाशाय सुखाय मुखलाङ्गुलिः ॥
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव रूक्षः स्थूलो विनाशयेत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्वितः ॥
प्राक् पश्चिमदिशोदृश्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुक्लवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभाः॥
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
क्षणा वह्निशिखा रूक्षा भृगुजाः पञ्चविंशतिः ॥
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शकृत्ताङ्गतयो विग्निखाः क्षितिसम्भवाः ॥
सांग्रवस्तैलतोयाभा ऐशान्यां त्रुट्यप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत् ।
जलाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मणोऽसौ युगान्तकृत् ।
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्तस्त्वसङ्ख्या (२५)।
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) त्रयोऽन्ये ब्रह्मणोऽप्ययं।
एकोत्तरशतं ह्येते सदृक्षनाम्नश्च नक्षत्रैः ।
शुक्राश्चतुरश्रोत्थाश्चा विपुलाः सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रप्रभा ज्ञेयाः सप्रभा दिग्शिखाः परं ॥
वह्निः प्रनितनूद्भूतास्तेऽतिनृपक्षयप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्भासा विकचा नाम जीवजाः ॥
क्षितेकतारा विग्निखाः पापा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिस्थूलाः सूक्ष्मदीर्घाः शुक्ला बुधसमुद्भवाः ॥
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूडतारा ज्ञतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ॥
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्य दिक्ख्याः पापफलप्रदाः।
त्रिशिखास्त्रितारास्त रक्तलोहितरश्मयः ॥
लोहिताङ्गात्मजाः वह्निः संग्रामभयकारकाः ।
तामसाः कीलकाख्याश्च राज्ञाः सूर्य्यविमुक्ताः ।
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
कबन्धधूम्रसङ्काशाश्चन्द्रार्कोत्थशुभप्रदाः ॥
कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राजपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चादिदारुणाः ॥
यत्रार्कबिम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपतेः ।
सचक्रं परचक्रेण पीड्यते क्षुद्भयान्वितम् ।
अनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपविक्षत्रयावहाः ।
धूम्रो वा कृष्णधूम्रो वा कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्रापि भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठास्त्रं दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवह्निचौरादिपीड़नम् ।
भृत्यामात्य गर्दभानश्वान् यांस्यान्यान् मृगपक्षिणः॥
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा देशभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थैश्च कृत्यादैर्ग्रहपक्षिभिः॥
परचक्रागमो वाऽपि प्रजानाशस्तथैव च ।

यत्रार्कबिम्बस्य स्याद्भागोऽन्यत्र प्रजाक्षयः ।
एको दुर्भिक्षदात्यन्तनाशभयप्रदः ॥
सितरक्तहरित्कृष्णैर्व्विद्धो दिनदृष्टादिहा ।
वह्निजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुलाः शतम् ॥
श्यामारुणा विताराश्च विकीर्णाभरसन्निभाः ।
तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ॥
ब्रह्मजाश्चतुरस्रास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
अत्रिंशद्ग्रहशुक्लाभाः कङ्काख्या वरुणोद्भवाः।
प्रभाढ्याः शशिवत्ते च ज्ञेयास्तीक्ष्णफलप्रदाः।
विरूपतारास्त्रिंशा वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ॥
सर्व्वदिक्प्रभवाः शुक्लाः केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुसहस्राश्च तद्विशेषाश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायतसुस्निग्धो महान् यस्यापरोदयी ।
करोति मरकं सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रूक्षोऽस्निकेतुः क्षुद्भीत्यै प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्य्यो दर्शे सधूमांशुशिखो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारदृष्टिकारकः ।
प्रागग्निमार्गाच्छूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रकः ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणायया ।
ऋजुरूक्षायया गच्छेदुत्तरायां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ।
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिमितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्गन्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीड़ितान् ॥
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
आधूम्रशिखया दृश्यः क्षत्तिकासंस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
पश्चात् सन्यास सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
त्र्यंशमाक्रम्य सूनाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूमग्रक्षनिपाताद्यैरुदयर्क्षं निपीड़येत्" ॥ * ॥
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौबेरांस्तु विनिर्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः ॥
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्दिशेत् ॥
वान्ति चैव तथा वाता महाभयं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्दिशेत् ॥
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घ्यतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाङ्गानि दिवाकरः ॥
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्दिशेत् ॥
क्षीत्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्दिशेत् ।
कर्दिर्व्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवास्थिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं एथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ॥

नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुत्रया एष्यः एथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्दिशेत्तदा ।
घूर्णन्ते च प्रजाः सर्व्वा मृत्युक्षुद्रोगपीड़िताः ।
आश्लेषापित्र्यभाग्यानि विद्याद्वह्निभयं पुनर्व्वतः ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चौद्दालकिसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सृष्टिः शस्यसम्पदः ॥
आर्य्यम्णादीनि च त्रीणि विद्याद्वह्निभयागतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयास्त्रयोदश ।
अनावृष्टिमयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमषाढा भाग उत्तरपश्चिमः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः ।
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणश्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥ * ॥
"ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संग्रयो जायते महान्" ॥*॥
"अपरे विविधाः यन्ति दृश्यन्त्यादिकेतवः ॥
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ॥
एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदितास्त्रान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा ऋज्वी सूक्ष्मतरा शिखा ॥
सप्तदृश्यामेकदृश्याश्चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिताभूतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ॥
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
यज्ञकेतुर्म्महाज्वालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षभदायकः ।
आवर्त्तः सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धगः ।

स्निग्धो यावत्क्षयान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्भ्रंशः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाक्षेषु महीभ्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु स्त्रियां दृश्यते च विनाग्रहात्।
हन्यादुल्का यदाग्रस्थं केतुर्व्याप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकञ्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्नोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागताश्च ये सार्था असमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलाश्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः"॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् सभये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं लिप्सति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
शुक्लयादिग्नीवस्य केतुं दद्याद्विशान्तये।
भूमिसूनं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पूज्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्याभूषणभट्टाचार्य्यकृतसमयामृते केतूत्पातोः समाप्तः॥ केतुगणः कुशद्वीपगतः जैमिनिमुनेः सन्तानः षड्भुजः धूम्रवर्णः मेषवाहनः सूक्ष्मवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः खड्गः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम्॥ अस्य स्वरूपं गृध्रराजवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः। पताका। (यथा, रघौ ७। ६५।
"सप्तोत्तिलैस्तेन शिखीमुखाग्नै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः। (यथा, मनुः १। ३८।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २। ३३।
"तमार्य्यस्त्रं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्मापयन् विस्मितमात्मतन्त्रो
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)
दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०। ८। १। "प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः"। तत्रैव। ३। ३४। ४ "प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्"। रश्मिः। यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)
केतुमः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा + कः।) मेघः।
इति शब्दमाला ॥
केतुमाणं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीयते!।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप"॥
आग्नीध्रराजपुत्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रश्च। यथा, भागवते ५। २। २०।
"तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत्"॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८६। १४।
"ततः पुण्यतमा राजन्! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप!"॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृश्यति। दृ + अच्। केन दीर्य्यते वा। दृ + अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति शिवादिसंग्रहे अमरः। टेरके त्रि। इति शब्दरत्नावली॥
केदारः, पुं, (के जले दारं आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन क्रियते आश्रियते इति। निपातनात् रत्वम्।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ११॥ (यथा, मनौ ९। ३८।
"भूमावप्येकेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः"॥
क्षेत्रस्यक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३। २२। १८।
"हंसः पिबति केदारे निस्त्रासाकुलितं पयः"॥)
केदारजलगुल्माः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषघ्नत्वम्। "तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (के मस्तके शिखरे देशे दारः प्रस्रवणादिकारणरूपविदीर्णस्थानं अस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् रत्वम्।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी॥ (भूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणाः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः"॥
"केदाराभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः खान्तं प्रापयेत्"। इति तट्टीका॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६६।
"केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः।
ब्रह्मणामधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्यशिखरभेदः। स तु शिखरमूर्द्धा काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"नमस्ते देवदेवेश! प्रणतार्त्तिनिधे!।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्भक्ताश्च जगा नित्यं देवदेव! महाधियः॥

श्रीदेवदेव उवाच।
शृणुष्वपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्णयितां यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
मृद्दादिनिर्म्मिते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत्॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मार्जितं त्वघम्।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्चितम्॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात्॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्पयसस्तु च।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
हरपापक्षदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते नात्र संशयः॥
सङ्कल्पगम्य केदारं हरपापक्षतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति॥
हरपापक्षदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूत्तच्च तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः॥
स्थण्डिलं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहुतान्नसन्तुष्टैः पुण्यैर्गङ्गोदकाप्लुतैः॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम्॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम्।
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहाद्दण्डेऽप्यहो॥
व्रजतेऽर्द्धपथे प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाख्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः॥
केदारमेव लिङ्गेषु बद्धमंस्त सुनिश्चितम्।
अथ स्नात्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात्॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम्॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् बहिरेकाधिका मुदा॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पत्नितामकलितोऽप्यजम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अभूदाम्नपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टश्च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्ने मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्यासुचिन्मताम् ।
भवादृशामभिप्रेत एव स्वाध्यायवश्यवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तव सत्यवतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
ग्रिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे शूलिन्नुयाच्या एव एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोऽद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्त्वत्र सर्व्वभावेन संस्थितः ॥
ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाग्रे प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापस्पृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापे कृतोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थ हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहृत्" ॥
केदाराख्यः पर्व्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण वदर्य्याश्रमात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ * ॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटकी इति भाषा ॥ (कटुकाशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारजं, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन् + डः ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेशः, पुं, (केदार एतन्नामा पर्व्वतः तत्र यः ईशः लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः ।) काश्मीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"हरपापस्पृदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते श्रद्धयान्वितः" ॥
इति स्कान्दे काश्मीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काश्मीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"भृङ्गपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्" ॥
इति स्कान्दे काश्मीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनारः, पुं, (के मूर्द्धि नारः । अलुक्समासः ।) कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः । सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत् + णिच् + अप् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनिपातः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥

केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव् इति भाषा ॥ तालविशेषः । यथा । "लघुद्वयं विरामान्ततालेकेन्दुकसंज्ञके" । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः । अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्रं, क्ली, लग्नम् । लग्नात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
"लग्नाम्बुजूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ॥
इति नीलकण्ठकृततर्षतन्त्राख्यजातकम् ॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
"मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः॥ ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य मध्यस्थानम् । यथा,—
"वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरसञ्चयेऽतः ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
न्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (याचायोगविषेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
"एषिका उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा
अन्योन्यमालपति" ॥)

केप, ऋ उ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुमः, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरधुरा केमद्रुमसंज्ञितो ऽन्यैः" ॥
अनफादियोगः । सच्छीलं विषयसुखान्वितं प्रभुख्यातियुक्तमनफायाम् । सुनफायां धीधनकीर्त्तियुक्तमात्मार्ज्जितैश्वर्य्यञ्च ॥ बद्धभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्विग्नचित्तमपि दौरधुरे । भृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनफादिफलम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा, जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत्खलः" ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वेषु दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंज्ञितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमो नेष्यते । तस्माद् विधो वा दृष्टिस्थैः शुभैः सर्व्वं शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तयैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता" ॥)

केमुकः, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे + उक प्रत्ययः ।) वृन्ताविशेषः । कैंउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचुः ४ पेचिका ५ दलसारिणी ६ केचुकः ७ । इति रत्नमाला ॥ तस्य मूलगुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोचनत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् । लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकासप्रमेहाक्षनाशित्वम् । वातलत्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं हविष्ये वर्ज्जनीयम् । क्ली, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूरं, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कारविशेषः । ताड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २१ ।
"पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राज्ञश्चाञ्च दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूरः, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रीजङ्घे चैव संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
"स्त्रीणां जङ्घान्तरावित्रो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

केरलः, पुं, देशभेदः । मालेओयार इति भाषा । यथा । उग्राः केरलपर्य्यायाः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेदयागानधिकारिब्रह्मधारिक्षेत्रविशेषः । पुरैते क्षत्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मो नाशितः वेषान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"निःस्वाध्यायवषट्कारैः कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोलाः सकेरलाः ।
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः" ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
"भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—
"वर्गवर्गप्रमाणञ्च सखरं ताड़ितं मिथः।
पिण्डसङ्ख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥
अस्यार्थः अ क च ट त प य शा इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिककमनामन्त्र निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"चौड़ी चूड़ाभरणहरणः कीर्णकर्णावतंसः
कर्णाटीनां मुषितमुरली केरलीहारलीलः"॥)

केल, ऋ दाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिकेलत्। चालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल्+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। श्वनकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। श्रवः २ क्रीड़ा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। २। ७। ३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३। १२२।
"विहारे सह कान्तेन क्रीड़ितं केलिरुच्यते"॥
यथा, भमरशतके। ४।
"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। इते इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीड़ा तस्याः कला अंशविशेषः। यथा, भमरशतके। ७।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)

केलिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीड़ायां+कः।) कुष्माण्डकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।
"स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल्+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांसुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुक्षिका, स्त्री, (केलीनां कुक्षिका इव। ह्रस्वत्वात्।) इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भमरशतके। ४।
"केलिकुक्षिकाः॥)

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रहस्यानां क्रीड़ापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीड़ाविषये सचिवः सहायः।) गन्धर्वः। क्रीड़ाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥

केव, ऋ ड सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) ड, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥

केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक्समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजशूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च।
कैवर्त्तो मेदभिल्लश्च षड़ेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)

केवलं, क्ली, (के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक्समासः।) निर्जीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥)

शुद्धम्। (यथा, रघौ २। ६३।
"न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)

छत्त्वम्। (यथा, रघुवंशे १०। २९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन हेतवः श्लोका निवेदितफलास्त्वयि"॥)

असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५। ८३।
"न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २। ७१।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे। ११। १९।
"वाग्भिर्भिन्नहृदया निपेतुषी
सा खकानमुवं न केवलाम्।
विक्लवप्रणयराजयश्रियं
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)

छत्त्वः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः। १०। २९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन हेतवः श्लोका निवेदितफलास्त्वयि"॥)

केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

केवली, स्त्री, (केवल+ङीष्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति। इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा लोकेषु प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गभारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक्समासः।) मज्जातोपधातुविशेषः। चुल् इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य अष्टाभिर्मासैर्जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पित्तो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पित्तजानि"॥ भावप्रकाशे च।
"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा।
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पित्तजानि हि"॥)
तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ रुजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेभ्यास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च। यथा,—
"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुड़ूचीस्वरसैतैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्"॥
इति आदित्यपाकगुड़ूचीतैलम्॥ *॥
"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा निशाद्वयगोक्षीरभृङ्गरसेषेण।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढ़मूलायतान्तवः"॥
"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्तावटप्ररोहश्च गुड़ूचीविल्वमेव च॥
नीलचूर्णं तथाकेशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढ़मूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥
इति चन्दनाद्यं तैलम्॥ *॥
"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् भ्रमरूपि चाग्र्यान्"॥
पक्वावस्थापन्नस्यास्य छण्डीकरणोपाया यथा,—
"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं नीलचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते।
मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्विभग्वरः।
सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने।
क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसवसाग्निभः॥
कषायरञ्जनश्चैव छण्डीकरणमुत्तमम्"॥
"उत्पलं पयसा सार्द्धं मांसं भूमौ निधापयेत्।
केशानां छण्डीकरणं लेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)
तत्समूहार्थवाचकाः शब्दाः यथा, —
"बालाः स्युस्तत्पराः पाशो रचनाभार उच्चयः ।
हस्तः पद्मः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।) वरुणः । क्लीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"वारं क्लीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशोम्बुनाम च" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रकाशते लोके लोकं काशयति वा । काश + अच् एषोदरात् एत्वे साधुः । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मिः ।
"ब्रह्म-विष्णु-रुद्र संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः" ॥
इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भावे ह्यवलावण्ययोरपि ।
जम्बटे पुरुषे चैव प्रमदायां विशेषतः" ॥
"प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्तितः" ॥
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः।) केशपाशः। केशसमूहः। इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इन्द्रभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, क्ली, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन् + टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छित्, [द्] पुं, केशं छिनत्ति । छिद् + क्विप् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्यां अटति गच्छति यः सः । त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादिदृणजातेषु अटति चरतीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट् + अच् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) ओकशः । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट् + अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः । इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटनस्यादिषु च अटति त्वगात्मनेति यावत् ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशदृत्, पुं, (केशमिव धरति । धृ + क्विप् ।) भूतकेशनामकवृक्षभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनाम, [न्] क्ली, (केशनामेव नाम यस्य ।) बालम् । इत्यमरः ॥ बाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाहुलकात् पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
गत्वा शूतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । यथा, —
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ८८ । (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" ॥)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश + स्वार्थात् ङीप् ।) शिरो मध्यस्थशिखा । चूड़ा । इत्यमरः । २ । ६ । ८७ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्नन्तेऽनया । मथ विलोड़ने + करणे ल्युट् ततो ङीप् । अस्याः कण्टकैः समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शूकशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्জकं, क्ली, (केशं मार्ष्टि । मृज् शोधने + कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्জनं, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन, । मृज् + करणे ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामात्रम् ॥)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं क्ली, (के जले पद्मञ्जिरसि वा । सरतीति । कृ + अच् । एषोदरात् शूत्वम् । यद्वा केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + रः ।) किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः ।
(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" ॥ वकुलवृक्षः । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"खस्रां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)
सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्याम् "मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरभारः" ॥)
हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः । केतकिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज् + णिच् + ल्युः ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीमराज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे घञ् ।) शाकभेदः । केशुरे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पत्रङ्गः ४ मार्कवः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इत्यमरः ॥ नागमारः ७ पवनः ८ भृङ्गसोदरः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केशयः ११ । कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १३ एकरजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृङ्गारः १७ । इति जटाधरः ॥ अशागरः १८ भृङ्गरजाः १९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केशस्वास्थ्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् ॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अग्निकारित्वम् । केशवर्त्तुर्हितत्वम् । पाण्डुकफामयहत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराङ्गः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अङ्गरसो यस्य ।) मातुलुङ्गवृक्षः । इति जटाधरः

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनिः ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २६ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" ॥)
घोटकः । पुन्नागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इति मेदिनी ॥ बीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहति अत्र । केशरुह + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) भद्रदन्तिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (परगाछा इति भाषा ॥)

केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि स्वरूपे वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तित्रयं मुक्त्वा एकमात्रपरमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते २ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातमः ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्" ॥
तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश + वा + कः । यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" ॥
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियन्तृतया सन्त्यस्य । यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुन्नपौल्लिङ्गेन भवतोऽस्य । "केशादोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १०९ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तदत्तया। वा + कः। स्वरूपतस्तेषां भेदाभावादपि वासुदेवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। अतो विष्णुसंहितायाम्।

"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः"॥

किञ्च।

"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥

पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये। अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः। कस्य अस्य ईशस्य केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः। केशिदानवहननाद्वा केशवः।

"यस्मात् त्वयैव दुरात्मा हतः केशी जनार्दन! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके श्रेयो भविष्यसीति"॥ भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा।

"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राऽहुर्म्मां द्विजसत्तमाः"॥ इति महाभारतम्। "त्रयः केशिनः"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि प्रकृतयः केशसंज्ञिताः। "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च। यथा, हरिवंशोक्तौ,—

"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्। आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्"॥ तेनास्य बहुधा निरुक्तिः।) विष्णुः। इत्यमरः। १। १। १८॥ पुन्नागवृक्षः॥ (केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य। "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"। ५। २। १०९। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥ (जलस्यांशवदेहः। यथा, विदग्धमुखमण्डनम्।

"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः। ववन्दि पाण्डवाः सर्व्वे हा! हा! केशव! केशव!"॥

के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्तवान् पाण्डवाः प्रहृष्टाः वदन्ति चीत्कारं कुर्व्वन्तीत्यर्थः॥)

केशवर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश + वृध + करणे ल्युट् टित्वात् ङीप्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुलाद्यस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला। (केशवस्य विष्णोः आयुधं अस्त्रम्। इति विग्रहे पुं, विष्णोरस्त्रे, क्ली॥)

केशवालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केशवावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ + वस + अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः। इति जटाधरः॥

केशवेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूपवेष्यादिभिर्विन्यास इति यावत्।) कबरी। इत्यमरः॥ चुलेरखোঁপা इति भाषा। (यथा, आश्वलायनगृह्ये। १। १७। १७। "कुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्"। "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः। "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति कुलधर्म्माः। "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणीवृत्तिः॥)

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यद्वा केशान् हन्ति या। केश + हन् + टच् ततो ङीष्।) शमीवृक्षः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः। हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः। इत्यमरः॥

केशाकेशि, क्ली, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम्। ("तत्र तेनेदमिति सरूपे"। २। २। २७। इति कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः।) अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥ चुलाचुलि इति भाषा।

(यथा, महाभारते। ३। २८३। ३७।

"केशाकेशिभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह"॥)

केशारुहा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अर्हति इति। केश + अर्ह + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिकः, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन् कै + कः।) शृतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुरचरस्तं निसूदयति हन्ति। नि + सूद + कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८। १।

"सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!"॥

केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये दृश्यम्।)

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेशविशिष्टा। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं सूदयतीति। केशिन् + सूद + कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानव वधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन् + क्विप्) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। ६५।

"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु। केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि"॥

केशाः केसरा सन्त्यस्य।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥ अजशोणितवृक्षः। इति रत्नमाला॥

केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केशसमूहः। इति हेमचन्द्रः॥

कैंश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु। भृङ्गराजे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहितकारके, त्रि॥)

केसरं, क्ली, (के जले सरतीति। सृ + अच्।) हिङ्गुः इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरः, पुं, (के वृक्षशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति। सृ + अच्।) नागकेसरवृक्षः। तुरङ्गस्कन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४। ६७।

"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः। दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्"॥)

सिंहस्कन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०४।

"व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः"॥)

वकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे। ९। ३६।

"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम्"॥)

पुन्नागवृक्षः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥

केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति। सृ + पचाद्यच्। हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हिङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रभसः॥

केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्। यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वरातीति। वृ + अच्।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरासः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अस्यः तद्रसो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधुकारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततष्टाप् अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिसुतः, पुं, (केसरी खगामख्यातो वानरभेदः तस्य सुतः पुत्रः।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ३। १४७। २७।

"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान् नाम वानरः"॥)

केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य। केसर + इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुन्नागः। नागकेसरः। इति मेदिनी॥ रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु हनूमत्पिता। (यथा, रामायणे। ७। ४०। १९।

"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्गं सुमेरुर्नाम पर्व्वतः। यत्र राज्यं प्रशास्यस्य केसरी नाम वै पिता"॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ भ्वादावेकारान्तत्वेन पाठो गणक्षतमनित्यमिति ज्ञापयति। तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्व गुणो लुकि च ग्योर्लोप इति यलोपे अयधातौ परे उपसर्गस्यैको व इति वक्तव्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "एष कालः समूत्पन्नो यः पलाति स जीवति" इति सिद्धम्। देवेशचारण-

भेदार्थो भ्वादौ पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः॥
कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय + स्वार्थे अण्। कैकय + वाऽजबलात् न यादेरियादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। इति शब्दरत्नावली॥
कैकेयी, स्त्री, (कैकेयः केकयराजः तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघौ १२। २।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीग्रङ्क्ष्येवाह पलितच्छद्मना जरा"॥)
कैङ्कर्य्यं, क्ली, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर + यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम्॥ (यथा, भागवते। ३। २। २२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्"॥)
कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः। एषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
कैटभः, पुं, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः॥ (अयन्तु विष्णोः कर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः। माङ्कल्पे जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं ब्रह्मयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्दान्तोऽसुरः॥) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः॥
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ"॥
(एतत्प्रोत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये दर्शनीयम्॥)
कैटभजित्, पुं, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि + भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णुः। इत्यमरः॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)
कैटभहा, [न्] पुं, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन् + क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपेति, तच्च तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते तितरां गुणाधिष्ठातृतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेरद्रिक्तगुणे मनो न ह्यासज्यते हृषीकेशत्वात् गुणनियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च। अतएव स कैटभभिन्मधुजिदित्यादयुपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीवैर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्व्वमेव गुणप्रवृत्तिष्वेवेति। ईश्वरस्य तु भक्ता इव गुणा एवाधीनाः सन्तः तदाज्ञयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च॥)
कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदाख्यया प्रसिद्धं असुरं प्रति इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः।) यद्वा, कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तद्वत्तया भातीति। कूट + अणि वृद्धौ कौटं एषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा + कः। ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थः॥) दुर्गा। इति चिकाण्डशेषः। (मधुकैटभभीतब्रह्मणस्तुत्या प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
"एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः"॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणोविभुः॥
तावप्यति बलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्"॥)
कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपूर्व्या ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वधं श्रुत्वा गृहीता तत्पुरी यथा।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी"॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
कैटर्य्यः, पुं, (किट् भाषे + भावे घञ्। केटं भाषं राति ददाति निक्षादीनामातिगृह्यात्। रा दाने + कः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) कटफलः। इत्यमरः। २। ४। ४०॥ निम्बः। महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
कैडर्य्यः, पुं, (कैटर्य्य + एषोदरात् डत्वे साधुः।) कटफलः। मूर्तिकरञ्जः। कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
कैतकं, क्ली, (केतक्या इदं "तस्येदम्"। ४। ३। १२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः॥
कैतवं, क्ली, (कितव + स्वार्थे अण्।) कपटः। (कितवस्य भावः कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूतः। इत्यमरः। २। १०। ४५॥ वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कितवस्य भावः। कपटता। यथा, भागवते १। १। २। "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्"॥)
कैदारं, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनागीतं यज्जलं तत्कैदारम्। तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्"॥)
कैदारः, पुं, (केदारे क्षेत्रे भवः इत्यण्।) धान्यविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदारा इत्यर्थः। यथा, भावप्रकाशे।
"कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेधास्त्रैव बलावहाः"॥)
कैदारकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा। केदार + वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगणः। इत्यमरः। २। ९। ११॥
कैदारिकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा। केदार + ठञ्।) केदारकम्। इत्यमरः। २। ९। ११॥
कैदार्य्यं, क्ली, (केदाराणां समूहः। केदार + ष्यञ्।) क्षेत्रम्। क्षेत्रसमूहः। इत्यमरः। २। ९। ११॥
कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः। ठक्।) न्यायविशेषः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
"वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्मणाश्च दिवौकसः।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः।
यियासूनुनगच्छन्ति संहृष्टा ह्यसरोरिणः॥
समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मताः।
नूनं सर्व्वे त्वयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
कैरवं, क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। र + अच् केरवः हंसः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। तस्य प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमरः। १। १०। ३७॥ (यथा, महाभारते १। १। ८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्"॥)
कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। एषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) शङ्खः। कितवः। इति मेदिनी॥
कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (कैरवाणि सन्त्यस्यां इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी॥)
कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥
कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाशत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनिः।) चन्द्रः। इति शब्दमाला॥
कैराटकः, पुं, (किरं पर्य्यन्तभुमिं चरमावस्थां मृत्युदशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर + अट् + अच्। ततः स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

कैरातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभुमौ भवं इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः । इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इवार्थे अण् ।) बलवान् पुरुषः । तत्पर्य्यायः । दोर्ग्रहः २ क्षामः ३ । इति हारावली ॥ (किरातस्य वेश इव वेशो यस्य । अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण् । किरातवेशधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।

"ईश्वरार्জ্জुनयोर्युद्धं पर्ब्बकैरातसंज्ञितम्" ॥

तथा, मनसाख्याने । "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

कैरालं, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + "कर्म्मण्यण्" इत्यण् । ततः स्वार्थे अण् ।) विड्लवणम् इति वैद्यकम् ॥

करालो, स्त्री, (कैराल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) विड्लवणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य । "हनदन्तात् सप्तम्याः" । ६ । ३ । ६ । इति अलुक् केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण् । यद्वा, केलीनां समूहः । कैलं । "तस्य समूहः" । ४ । २ । ३७ । इत्यण् वृद्धिश्च । कैलेनासतेऽत्र । आस् + अधिकरणे घञ् ।) खनामख्यातपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुबेरयोः स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्ब्बेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि बृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

कैलासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते । वृत् + अच् अलुक् समासः । ततः स्वार्थे अण् ।) खनामख्यातवर्णसङ्करजातिः । स तु वैश्यागर्भे क्षत्रियस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । दासः २ धीवरः ३ । इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।

"निषादो मार्গवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्য্যावर्त्तनिवासिनः" ॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तदयथा । "ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रकृतायामायोगव्यां मार्গवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । यमार्য্यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

कैवर्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति केवर्त्तं ततः स्वार्थे अण् । कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कैवर्त्तमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त + स्वार्थे कन् । यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव । इवार्थे कन् ततो ङीप् ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ लता ३ वल्ली ४ दशाराख्या ५ रङ्गिणी ६ वल्लरङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्ताः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्याप्नोः" । ६ । ३ । ६३ । इति वा ह्रस्वः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति । वृत् + अच् । केवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप् ।) परिपेलम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (केवर्त्ता कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्याप्नोः" । ६ । ३ । ६३ । इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः ।) मुस्ताप्रभेदः । इति भरतः ॥ केओटमुता इति भाषा । केशुर इति नीचोक्तिः । केशुरिया मुथा । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ दशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ भवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्दम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६ । इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जोर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुव्रणदाहामशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् । पित्तविसर्पकुष्ठकण्डूविषनाशित्वञ्च । इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कैवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा । वल + अच् ततः स्वार्थे अण् ।) विड्लवणम् । इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्জ্জितस्य भावः इति । केवल + ष्यञ् ।) मुक्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,

"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥

निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्য্যेण कारणं प्रवर्त्तते । वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणभावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्য্যाय प्रभवन्ति । क्षेत्रिकवत् । यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं यद्धाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः । एवतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् रुचैव कैवल्याप्तिरिति ध्येयम् । तथा च तत्रैव । ११ ।

"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुरस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्য্येण च हेतुः । फलं शरीरादि सुखादि च । आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धक्लेशकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वाच्च वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्য্यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।

"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्জুন ! ।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥

अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" ।

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भवे क्षणेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते । इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तदिहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् । यथा, "पुरुषस्य भोक्तृत्वमुक्ता चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्শ্য कैवल्यनির্ণয়ায় दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोर्थानभिधाय ग्रन्थान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्" । परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादियोगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् महाराजभोजाधीश्वरोऽप्येतदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—

"यदाद्यैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

कोकाग्रः

कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक-ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य कृष्णयजुर्व्वेदगतानां दात्रिंशदुत्तरशतोपनिषदां सङ्ग्रहावतरणिका शान्तिः" ॥)

कैशिकं, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति यञ्छे ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः । केश + ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक + स्त्रियां ङीप् ।) नाटक-वृत्तिविशेषः । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या-रभट्यौ च वृत्तयः" ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर + अञ् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षोत्तरयद्वदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कौशं, क्ली, (केशानां समूहः । इति व्यञ् ।) केश-समूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चक्रसुधामिति । कुक् आदाने + घञ्यच् ।) चक्रवाकः । (यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।

"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥) वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ६ ।

"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता" ॥) ज्येष्ठी । खर्ज्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति चिकाण्डशेषः ॥

कोकड़ः, पुं, (कोकं कोकरवं टकभ्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः खाति गृह्णातीति । खा + कः । तस्य डत्वम् ।) विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । अविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिल-कासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति क्रीड़-तीति । दिव् + अच् ।) कपोतः । इति राज-निर्घण्टः ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति वातविकासेन । कोक + नद् + अन्तर्णिच् ततोऽच् मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्त-पद्मम् । इति मेदिनी । (यथा, गीतगोविन्दे । १०।५। "नीलनलीनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्" ॥ अस्य पर्य्याया यथा,— "रक्तं कोकनदं पद्मलक्ष्यमन्यदलोहितम्" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छविः, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ।

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवस-प्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

कोकायः, पुं, (कोकः खर्ज्जूरीवृक्षस्तदवयवभागोऽस्य ।) समष्ठिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । कर्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं, (कुक् आदाने + "सलिकल्यनिमहि भडि-मडिशडिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणां १ । ५५ । इति इलच् ।) खगामख्यातकृष्णवर्णमधु-रस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।

"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा । असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥) तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ परपुष्टः ५ कालः ६ वसन्तदूतः ७ ताम्रास्यः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये । "कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा" ॥ मूषिककल्पान्तर्गतशुक्र-विष-जातीयविशेषः । तद्भक्षणजनितलक्षणानि यथा,— "यस्यायः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः" ॥ इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥) सङ्गारः । इति चिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ३६ । इति अच् ।) वृक्षविशेषः । कुलियाखाड़ा इति भाषा । तालम खाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ शृगाली ६ शृङ्खली ७ शुरकः ८ शृगालघण्टी ९ वज्रास्थिः १० शृङ्खला ११ वज्र-कण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ शृङ्खलीका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीर-तरुः २ चित्रुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ । रक्तस्य तस्य पर्य्यायः ॥ क्षुरकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवात-वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफबलरुचिकारित्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीदुग्धेन पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं गारुड़े १६३ अध्याये ।

"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् । त्रिस्नाहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + स्वार्थे कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—

कोकिला

"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना । क्षयाभ्यास इव क्षोणं वातरक्तं नियच्छति" ॥ इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्णः इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महा-जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्र-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणं, क्ली, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्थैः कर्म्म-कारैर्निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणः, पुं, देशविशेषः । इति निघण्टः । कोकण इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।

"अथाभ्यङ्गं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे । समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ॥ देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५९ ।

"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" ! । "कौकुट्टकाश्चतथा चोलाः कोङ्कणा मलवा नराः" ॥ क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते । यथा, स्मृतिसंग्रहे ।

"मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे । व्रतं चूड़ां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ" ॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवः । अण् तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।) परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोचः, पुं, (कुच् + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि घः ।) जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भ तीवरस्यौरस-जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासी-निशायां इति लक्ष्मीं देव्या उक्तिर्यत्र समये । पृषोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति चिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरव्रतादानि । तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकाव्रजात् । आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः खगेभ्यः समीपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सर्व्वतः ॥ पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्व्वपक्वरसैस्तथा । वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सगन्धवैः । दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥ स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः । पूज्याश्च सर्व्वतैः पक्वैस्तथा द्वारोर्द्ध्वभित्तयः ॥ द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः । यवाऽक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
रुद्रः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्ऋतावृतः ।
उरभ्रवद्भिर्वरणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाधेस्तिलतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः क्षुरास्थैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नैया दृष्ट्वा क्रीड़ाः प्रयत्नविधाः" ॥ *४
लिङ्गपुराणे यथा.—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेश्मश्चत्वैर्जागरणश्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्यै वित्तं प्रयच्छामि यश्चैः क्रीड़ां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदश्नो भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिस्तैः क्रीड़यित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अत्र-क्रीड़ानियमश्च चतुरङ्कशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्ग-माश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी । गड़ कोल्ला इति च भाषा । (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्या गर्भे अट्टालिकाकारस्त्रौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते पुराणम् ॥

कोटरं, क्ली पु, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गच्छ-मिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्ष-स्थितगह्वरम् । गाछेर खोड़ोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गूढः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् मतुर्थ्यां अश्वरादित्वात् रः । पा, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावत्, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्ब्वदीर्घत्वं मतुश्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीयाति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नम्रा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं रात्तसासुरा-दिकं रीयाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्गच्छतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतो-ऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौ-रादित्वात् ङीष् ।) विवक्षा स्त्री । इत्यमरटीका । (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति गाध्नयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते क्रियतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । वाऽऽसकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"हतान्यपि श्येननखायकोटि
त्रासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दशं शतचैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुदमेव च" ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
"तस्य स्कन्धे शतं सर्पं क्रुद्धो राजा समाहृजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिग्रन्थिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतब्रह्मोरगग्रंथिनः" ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्ब्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंग्रहहेतुक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
जीवावत्कुक्षिकोष्ठादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्सदृङ्नियां दिशीतरोबाऽऽः ।
अन्ये चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तराशिचक्रस्य क्षतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्याद-युग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजबाऽऽहीनं त्रिभं कोटिरक्षा" ॥ छाया-निरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्को-
श्छायाग्रपूर्ब्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोः प्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्" ॥ * ॥
"दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्ब्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दो-श्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्ब्वपरा कोटिः" । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनशतः स विधो-रुदयशृङ्गन्वितो मस मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शृङ्गोयस्य ऊर्द्धशृङ्गा युक्तश्चेत् तर्ह्येव कोटिर्भवतीति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधः शृङ्गोरसौ विधोरूर्द्धशृङ्गया युतः ।
सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इष्टार्कचन्द्रो-र्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्धाधो-भावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदारविशृङ्गोर-भावात् प्राग्विशृङ्गोरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शृङ्गः तदा स शृङ्गोर्विधोरुदयशृङ्गया युतो यावां-स्तावत् तयोर्यच्चयोः ऊर्द्धाधरमन्तरं सैव कोटि-रुचिता । यतो ब्रह्मा पूर्ब्ववेणात्मनोऽवस्थानवशेन

शृङ्गिणः शृङ्गमुन्नतमवलोक्यम् । अतः खाव स्थानसमसूत्राद्ऊर्द्धरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णक्षेत्रं त्र्यस्रं दृश्यते यत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् । किञ्च, उदया-स्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
"सूत्राद्दिवा शृङ्गुतलं यमग्रं
याम्यां गतं हि द्युनिशं कुजोर्द्धे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सदृग्युक्तियुक्तं शृतलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकाद्याम्यृतलं हि याम्यं
याम्याग्रकाद्याग्रात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैक्यं समशृङ्गखेट-
मध्यांशजीवां क्षिति बाऽऽभाऽऽः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्ब्वापरां वर्गवियोगमूलम्" ॥
"क्षितिजस्याहोरात्रवृत्तसम्मातयोर्यद्धं सूत्रमुद-यास्तसूत्रम् । यद्दक्षिणात् याम्यः शृङ्गः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं शृतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं शृतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाग्रा बाऽऽर्भवति । बाऽऽर्नामशृङ्गः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । य-दाऽग्रा शृङ्गतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शृङ्गतलं बाऽऽः स्यात् । एवं समशृङ्गप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शृङ्गतलं च याम्यं तयोर्योगे शृते बाऽऽः स्यात् रविसममण्डलयो-रन्तरांशानां ज्या बाऽऽः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्ब्वापरा कोटिः" ॥) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बाऽऽसङ्ख्यया कायति प्रका-शयते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारयत्वे कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भेदाश्चास्य । इति शब्दार्थचिन्ता-मणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं यस्याकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशेऽस्य जलक्षेपणा-दिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोआज इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । शङ्खः । इन्द्रगोपकनामकीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्यानि वर्षाणि उप-स्थितान् शत्रून् प्रति वर्षमत्र । कोट + इच् + वप् ।) वाणपुरम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु कोटि + इच् + वप् । स्त्रियां टाप् ।) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोट्टवी

(अस्याः पर्य्यायः यथा।
"स्पृक्काद्वक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
रुमुद्वान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्घोपिकेत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः॥)

कोटिघ्नः, पुं, (कोट्या अग्रेण घ्नति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि + घ्नो + कः।) लोष्टभङ्गसाधनमुद्गरः॥ इति भरतः॥ मइ इति ख्यात इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लेष्टुभेदनः २। इत्यमरः। २। ६। १२॥ लेष्टुघ्नः ३ कोटीघ्नः ४। इति रत्नकोषः॥ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभङ्गार्थमुद्गरः ७। इति शब्दरत्नावली॥ लोष्टघ्नः ८। इति जटाधरः॥ (कोटिरस्त्यस्मीति लोमादित्वात् घ्नः। कोटियुक्ते, त्रि॥ वासुकीवंशीयनागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७। ५।
"कोटिघ्नो मानसः पूर्णः घ्नसः पालो हलीमकः"॥)

कोटिघ्नः, [स्] व्य, (कोटि + वारार्थे चघ्नस्।) कोटिः कोटिः। इति व्याकरणम्।
(यथा, रघौ। २। ४६।
"गाः कोटिघ्नः स्वर्गयता घटोघ्नीः"॥)

कोटी, स्त्री, (कुट् + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इतीन् ततो वा ङीप्।) खड्गादेरग्रभागः। इत्यमरटीका॥ एकाघ्नाकम्। इति शब्दरत्नावली। कोटिसङ्ख्या। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते। ७। जयद्रथवधपर्व्वणि। ८७। ३०।
"प्रतोदेच्छापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः।
कशापार्ष्णिभिघातैश्च वाग्भिश्चाभिरेव च"॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति। कोटी + ईर् + णिच् अच्।) जटा। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ३०।
"किरीटं वैरञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्"॥)
किरीटम्। इति हेमचन्द्रः॥

कोटीवर्षं, क्ली, (कोटीसङ्ख्यकानि वाणाद्यस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अत्र। कोटी + वृष् + अप्।) वाणपुरम्। इति चिकाण्डशेषः॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षति माधुर्य्यादिस्वादम्। वृष् + अच् + टाप्।) कोटिवर्षा। इति शब्दरत्नावली। पिड़िङ्ग शाक इति भाषा॥

कोटीघ्नः, पुं, (कोटीं लोष्ट्रादीनां कोटीसंख्यां घ्नति चूर्णयतीति। कोटी + घ्नो + कः।) कोटिघ्नः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कोट्टं, क्ली, (कुट्टयते विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा। कुट्ट + अधिकरणे घञ्। निपातनात् गुणाभावः।) दुर्गम्। इति हेमचन्द्रः। केल्লা गड़ इत्यादि भाषा॥

कोट्टः, पुं, (कुट्टान्ते घ्नत्यवोऽत्र। कुट्ट छेदे + घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा। इति चिकाण्डशेषः॥ नम्रा स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ नम्रमुक्तकेशी नारी।
"या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नम्रिका च सा"॥
इति जटाधरः॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं खण्डनमस्येति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः। यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + कः गौरादित्वात् ङीष्॥) नम्रा स्त्रीरूपिणीदुर्गा।
"तन्माता कोट्टवी नाम नम्रा मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे क्षणस्य पुत्रप्राणैरिरक्षया"॥
इति भागवते। १०। ६३। २०॥
(नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः लम्बाख्योऽस्मो भागः। यथा, हरिवंशे वाणकृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३।
"व्यादिश्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिभौजसा।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तच्च कोट्टवी॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथोरुमः।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नम्रा स्थितान्तरे"॥)

कोट्टवीपुरं, क्ली, (कोट्टव्याः पुरम्।) वाणपुरम्। इति शब्दरत्नावली॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + व्यारक्प्रत्ययः। पृषोदरात् साधुः। कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति। कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्"। इति अण्।) नागरः। कूपः। पुष्करिणीः पाटकः। इति मेदिनी॥ दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

कोठः, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः।) चक्राकारकुष्ठरोगः। तत्पर्य्यायः। मण्डलकम् २। इत्यमरः। २। ६। ५४॥ दुर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्नियन्त्रैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते"॥
अन्यच्च। "वरटीदष्टनिकाशैः कण्डूमान् लोहितोऽसकफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"॥ इति रत्नितः॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे।
"अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्षपा।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सद्यो हादेव नाशयेत्॥
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समासतः।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्"॥)

कोठरः, पुं, (कुठ्यते क्षिप्यतेऽसौ। कुठ + अरप्रत्ययः।) अङ्गोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ आँकोड़ इति भाषा॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। कोठरपुष्प + ङीप्।) वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोण्डः, पुं, (कुण्डति वादयत्यनेन कुण्डति वादयतीति वा। कुण्ड शब्दे + करणे घञ्। कर्त्तरि + अच् वा।) वीणादिवादनम्। भेरीप्रभृति यन्त्र वाजाइवार काठी इति भाषा॥ (यथा, रामायणे २। ७१। २६।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोण्डसंघट्टितः पुनः"॥)
अस्त्रादेरग्रभागः। तत्पर्य्यायः। पालिः २ अस्रिः ३ कोटिः ४। इत्यमरः। २। ८। ६३॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। "कनक कोण्डैरभिहन्यमानः"॥)
वाद्यभेदः। स्फोदेरेकदेशः। (यथा, कथासरित्सागरे। १६। ३३।
"खण्डस्याङ्कने तेन चत्वारः खर्णपूरिताः।
कुम्भाश्चतुर्षु कोण्डेषु निगूढाः स्थापिता भुवि"॥)
लगुड़ः। इति मेदिनी। मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः॥ शनिः। इति विश्वः॥ द्वयोर्दिशोर्म्मध्यभागः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (कोणमात्रम्। यथा, तन्त्रसारे।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्"॥)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति। कुण् + अच्।) उल्कुणः। इति हेमचन्द्रः॥ उकुण इति भाषा। (मत्कुणम्। छारपोका इति भाषा। खज्जल इति हिन्दीभाषा॥)

कोणिः, त्रि, (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन् बाहुलकात् गुणः।) कुणिः। इत्यमरटीका॥ कोपा इति भाषा॥

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन। कुथ् पूतित्वे + करणे घञ्।) नेत्ररोगभेदः। कथो इति भाषा। (कुथ्यति गुदं क्लिणोति। कुथ् कर्त्तरि अच्। गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते।
"मूढ़ेन मांसलुब्धेन यदस्थिग्रस्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितं असम्यगागतं गुदं क्लिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते"। भावे घञ्। गलनम्। यथा, तत्रैव।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्षमयो जायन्ते"॥)
पूटिते मथिते च त्रि। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

कोदण्डं, क्ली, (कु शब्दे + विच्। कौः शब्दायमानो दण्डोऽस्य।) धनुः। इत्यमरः। २। ८। ८३॥ (यथा, भागवते ३। २१। ५२।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेनाशयन्नघान्"॥)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य। अर्श आदित्वादच्।) भूः। जनपदविशेषः। इति मेदिनी॥

कोद्रवः, पुं, (कु + विच्। कौः सन् द्रवतीति। द्रु + अच्। द्रवः। कौ द्रव इति कर्म्मधारयः। केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्ब्बस्य ओकारादेशे साधुः।) धान्यविशेषः। कोदो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोरदूषः २। इत्यमरः। २। ६। १३॥ कुद्रवः ३। इति तट्टीका॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरद्व्कः ७। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा श्रुतौ। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च। "कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः। कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः। उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्" ॥ इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम् नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं,- (कुप्यते इति। कुप् + भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३। "वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं क्षत्रादिकम्। उप + क्रम् + कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप् + युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २९। १६। "आसीद् विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्" ॥ पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः। यथा, हरिवंशे। ४१। ८४। "शूरभः शूलभस्त्वैव कुपनः कोपनः क्रथः" ॥ क्ली, कुप् + णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३। "स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति" ॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै + कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप् + ताच्छील्ये युच् + टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः। २। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३। ८।

"कथासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्" ॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८। २९। "सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता। यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिस्थिरम्" ॥)

कोमक्षं, क्ली, (कौति शब्दायते वाद्यादियोगेन खोतोवेगेन वा। कु शब्दे इषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। वाऽलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ + वाऽलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च॥) ककठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ९। ३५।

"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो वधुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" ॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल + संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)

कोमला, स्त्री, (कोमल + स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (रत्नानुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य एषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १३। "प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि + संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुड्ग संस्त्याने + कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मले ऽपिस्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुड्ग + ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे। ७। २६।

"मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि" ॥)

कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर् + अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, "सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीगटिः"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्त्यानं दूषयति। दूष् + णिच् "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः। २। ९। १६॥ (यथा, महाभारते। ३। १९०। १८—१९।

"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा क्षौमी धान्यानां कोरदूषकः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये" ॥

अस्य गुणा यथा,—

"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः" ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली, (कुल् अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १। २। ४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः। १। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।

"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अम्लाप्रिया कुहा कोलिविषमो भयकण्टकः" ॥

अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।

"पक्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयक्षतानिवारणम्।
सौवीराख्यं घु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं दाहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु दृष्यात्क्षमाक्षजित्" ॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिद्वयं शृगालकोलौ। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्। "वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्। अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते" ॥ इति सुश्रुतिः॥

"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा। शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलाविच्छन्ति॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्" ॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयसृगिति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। अमदृष्यानाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दिदृष्यानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।

"द्राक्षा द्वौ द्वंतुकं विद्यात् कोलं वदरमेव च" ॥)

भल्लिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न सहते इव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल + अच्।) शूकरः। (कोलति शब्दते

कोलव

जले इति।) ज्वरः। इत्यमरः। १। १०। २१॥ भेला माड़ इत्यादि भाषा। अङ्गपालिः। घृनिः। चित्रम्। चिता इति भाषा। (कोलन्ति आकिञ्चन्यं कुर्वन्त्यत्र। कुल + अधिकरणे घञ्।) क्रोड़म्। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ वस्त्रभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे। ३२। १२३।

"पाण्ड्राश्च चेरलाश्चैव कोलसर्पाश्च पार्थिव!।
तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः"॥)

स तु वेटात् तौवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ शस्त्रधारिक्षेच्छजातिविशेषः। स च पूर्ब्बं क्षत्रिय आसीत् सगररोषेणासौ वेदयागादावनधिकारी श्रुतः। एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥

(अयन्तु कोलः यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः॥ इदानीं पार्ब्बत्यः असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः। इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलकं, क्ली, (कोल् + संज्ञायां कन्। कुल् + ज्ञानादित्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः। २। ९। ३६॥

कोलकः, पुं, (कुल् + कर्त्तरि ण्वुल् ज्ञानादित्वात् वुन् वा।) अङ्गोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ वडवारवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। क्रमिघ्नः २ पद्मनः ३ वस्त्रपद्मनः ४ पुटालुः ५ सुपुटः ६ पुटकन्दः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। क्रमिदोषनाशित्वम्। वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम्। विश्रदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलदलं, क्ली, (कोलं वदरीफलं तद्वद्दलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १३०॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोलनासिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नासिकेव नासिका।) नख् + ख्युन् टाप् अत इत्वम्।) वल्लिभेदः। इति हारावली॥

कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य।) क्षुद्रपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूलं, क्ली, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बकः, पुं, (कुल् + वाऽलकात् अम्बच्। ततः संज्ञायां कन्।) वीणायाः कायः। इत्यमरः। १। ७। ७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्। अलाबुदण्डकुम्भसमुदायस्तन्त्रीहीन इत्यन्ये। इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तल्लोमवत् वल्ली। वराहलोमतुल्यशूकावत्त्वात् तथात्वम्।) गजपिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ९७॥ चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवह्निरस्य सा"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलुकुसी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्गपादिका ८। अस्या गुणाः। वायुनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

"कोलशिम्बी क्षुद्रफला तथा पर्य्यङ्गपादिका।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुरुरुष्णा कफपित्तहृत्।
शुक्राग्निबलदाऽल्पत्वे रुचिकृत् बद्धविड्गुरुः"॥)

कोला, स्त्री, (कुल् + ज्वलादित्वात् णः ततष्टाप्।) कोलिशृङ्गः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला ग्रौढ्री वैदेही मागधी कणा।
क्षुण्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ष्णतण्डुला"॥)
चव्यम्। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चव्यं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोलाहलः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम्॥

कोलाहलः, पुं, (कोल एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषः तं आहलति आलिखतीति। हल विलेखने + अच्।) बडविधदूरगाव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। कलकलः २। इत्यमरः। १। ६। २५॥ कालकीलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। ३। ३१। ४१।

"ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान्।
महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्य्यरवो महान्"॥)

कोलिः पुं स्त्री, (कुल् + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इतीन्।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धुः २ वदरी ३। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ कर्कन्धुः ४ वदरः ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कोलः ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा, गारुड़े १९४ अध्याये।

"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदराभा महेश्वर!।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा"॥)

कोली, स्त्री, (कोलति पीनत्वेन जायते वर्द्धते वा। कुल् + अच् + गौरादित्वात् ङीष्। यद्वा, कोलि + वा ङीष्।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धुवदरी कोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं वदरं महत्।
अजप्रिया कुशा कोली विषमोभयकण्टका"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥

कोली

कोशः

न्यग्रोधादिगणे व्यवहारोऽस्य यथा,—
"कोली कदम्बविल्वा मधुकं मधूकम्"॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठदशेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्पली। इति रत्नमाला॥

कोविदः, त्रि, (कुड् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेत्ति जानातीति। विद् + "इगुपधेति"। ३। १। १३५। इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥ (यथा, भागवते। १। १२। २९।

"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्"॥)

कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विदारयति विदारयति भूमिं विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः। दृ + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। ततः पृषोदरात् साधुः।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिकः २ कुद्दालः ३ युगपत्रकः ४। इत्यमरः। ३। ४। २२॥ काञ्चनारः ५ कण्डकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करकः ८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः ११ ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रक्तकाञ्चनः १४। इति जटाधरः॥ विदलः १५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः श्वेतपुष्पकः"॥
अथ कचनारभेदः।

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाम्रान्तकः स्वल्पकेशरी॥
काञ्चनालो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्।
ग्रन्थिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्"॥
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। व्रणरोपणत्वम्॥ दीपनत्वम्। कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, पाकशास्त्रे।

"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धविलतैलभाविता।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारसुलितातिशोभदा"॥

पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य उत्पत्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा। १२४। ७०-७१।

"कोऽप्ययं दारुरित्याऽऽरजानन्तो यतो जनाः।
कोविदार इति ख्यातस्ततः स सुमहातरुः॥
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः।
स वृक्षो जायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्"॥)

कोशः, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अण्डम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुश्यते आच्छाद्यते आयस्थानेभ्यः कोशः। कुश ग निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरतः। क्षताक्षतं हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्यम् २। इत्यमरः। २। ९। ९१॥ क्षताक्षतं हेम-

रूप्यञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम्। क्षतमावर्त्तितं अक्षतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी॥ क्षतमाभरणीकृतं अक्षतं चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित्। (आवरणविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३४।

"अव्यक्तमाऽऽहृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः"॥

मुकुलम्। यथा, रघौ। ३। ८।

"तिरस्कार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्"॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पत्रादिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश + कृ + अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमाच्छादयतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते। ६। १। ५२।

"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति"॥)

कोशफलं, क्ली, (कोशे फलं बीजं अस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः। २। ६। १५०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश् + "इषादित्वात्" उणां। १। १०८। कषः वाऽलकात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे। १। ५। ५।

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्"॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलेन्द्रपतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीरामजननी दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल + ठक् निपातनात् पूर्ब्बस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुस इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशाङ्कं, क्ली, (कोश इव अङ्कमस्य।) हत्कटः। इति हारावली॥ ओकड़ा इति भाषा॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत + क्तुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ। (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये। यजुर्व्वेदीयशाखाविशेषः। कठवल्ली उपनिषद्॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत + क्तुन्। ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षतच्छिद्रा २ जालिनी ३ क्षतवेधना ४ स्वेड़ा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मदङ्गफलिनी ८ कर्कशच्छदा ९। अस्या गुणाः। स्निग्धिरत्वम्। कटुत्वम्॥ कषायत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुआ।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा"॥

अथ तोरइ।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी क्षतवेधना।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासक्लमिप्रणुत्"॥
इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—

"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते"॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वाणिज्यम्। वणिक्। वाड़वाग्निः। इति विश्वः॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे + आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षमिवृक्षः २ सुकेशकः ३। इति भावप्रकाशः॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १०। अस्य गुणः। कुलशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम् विशोफकारित्वञ्च॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च॥ पक्वादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। क्षमिकुलव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। बल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये।

"कारञ्जं वा सार्षपं वा क्षतेषु
क्षेप्यं तैलं श्रियुकोशाम्रयोर्वा"॥)

कोशिका, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश + पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशी, स्त्री, (कुश् संश्लेषे + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नध्री २ पादविरजाः ३ पादरक्षी ४। इति हारावली॥ शुङ्गा। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर् मुँया इति भाषा॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आहृत्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष् ग निष्कर्षे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते। ४। ४०। १३-१५।

"कस्यायं विपुलः खड्गो रत्नवे कोषे समर्पितः।
हेमतत्सरुरनाथस्थो नैषधो भारसाधनः॥
कस्य पाण्डुनखे कोषे ग्रायको हेमविग्रहः।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः॥
कस्य हेममये कोषे सुतीक्ष्णे पावकप्रभे।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्ष्यः परमनिर्व्रणः"॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ। ५। १।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्"॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां। ५। ३३५।

"ततो निक्षिप्य चरणं रत्नाक्ते मेषचर्मणि।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ नृपडामरौ"॥)

अण्डम्। क्षताक्षतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः। २। ९। ९१। अस्य विवरणं ताम्रशब्दान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-अर्थे व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिग्रन्थे।

"रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
कर्षद्वयन्तथाभ्रं कर्पूरं वङ्गतान्त्रकम्॥
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्।
बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम्॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः॥
गर्भिण्या ज्वरदाहघ्नं प्रदरं क्षुतिकामयम्"॥
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिये स्त्रीरोगाधिकारे॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः॥) भाण्डागारम्। पानपात्रभवकः। योनिः। श्लिष्मा। इति हेमचन्द्रः॥ धनसादिफलस्थान्तः। इति धरणी॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।

"कोषो बलाच्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः"॥)

तत्क्षयगुणाः।

"कोषो महीप्रतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन।
इत्थं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः॥
धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते।
साधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन॥
अधर्म्मान्न धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः।
स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव॥
तादात्मिको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्जकः।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया॥
स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य नावतिः।
यः पित्र्यद्रव्यितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत्॥
स मूलहर आख्यातस्तदुर्द्धोऽपि चासुभृत्।
स कदर्य्यस्तु भृत्वात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी॥
तद्धनं राजदायादतस्करागां निधिर्भवेत्।
भिक्षा च राजकोषश्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते॥
अक्षयश्च धनस्यैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम्।
भूगुर्व्वैर्द्धते राष्ट्रं तदृद्धिर्द्धर्म्मपक्षता।
राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे क्षधीवलाः॥
तेभ्यः क्षविस्तत्सारार्था अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा
तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुगक्षयः।

मुग्धबोधमतम् । (यथा, श्रीमद्भागवते ।५ । १३।८।
"पदे पदेऽध्वन्तरवङ्गिनार्हितः
कौटुम्बिकः क्षुध्यति वै जनाय" ॥)
कौड़विकं, त्रि, (कुड़वस्य वापः । "तस्य वापः" । ५ । १ । ४५ । इति ठञ् ।) कुड़वपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कौणपः, पुं, (कुणपस्त्रिधातुकं शरीरं शवो वा तं भक्षयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । १४ ।
"न कौणपाः प्रहरिणो वा न च देवाश्चनस्वजः" ॥
वासुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।
हिरण्यबाहुः शरदः कपिलः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हयवाहने" ॥)
कौणपदन्तः, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौण्डिन्यः, पुं, (कुण्डिनस्य स्वनामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिनमुनिपुत्रः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौतुकं, क्ली, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।) कुतूहलम् इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्यां । ५ । ३६४ ।
"चक्रतुः कौतुकोद्गीर्णां सभां चित्रार्पितामिव ॥)
अभिलाषः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
"पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या जज्ञे कौतुकयोर्द्वयोः ।
अभूदन्योन्यसंमर्दो रचयन्त्या गतागतम्" ॥)
उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।
"कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य्य ! ईङ्गते" ॥)
नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।
"इत्थं भूमेर्भगवता न्यासितोऽभयं सती ।
श्रीमद्भिरुत्पदन्यासैः सर्व्वतः कृतकौतुका" ॥)
परस्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्यूने मुहे श्वशुरस्त्रीवर्गम्" ॥)
गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादिः । भोगकालः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौतूहलं, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।) कुतूहलम् । अपूर्ब्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः । इत्यमरः । १ । ८ । २१ । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" ॥)
कौदालीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः । तेन आचरतीति ईकन् रजयो रैक्यात् रस्य लत्वम् ।) कुदालीकः ततः स्वार्थे अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु रजक्यां तीवराज्जातः ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।
कौद्रविकं, क्ली, (कोद्रवं तत् निमित्तमस्य इति ठञ् ।) सौवर्चलक्षवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौद्रवीर्यं, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति । एषोदरादित्वात् सिद्धे कोद्रवं कुत्सितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति खञ् ।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ॥
कौन्तिकः, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्तः प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः । प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥
कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । "तत्रभवः" । ४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
(अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ॥
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्चास्या रेणुकाशब्दे बोद्धव्याः ॥)
कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ढक् ।) कुन्तीपुत्रः । स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।
"मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते" ॥)
अर्ज्जुनश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौपं, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोदकम् । अस्य गुणाः यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तलत्वपरम्" ।
इति भावप्रकाशः ॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" ॥
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तत्रैव ।
"वसन्ते कौपं प्राग्वर्षं वा ग्रीष्मेष्वेवम्" ॥)
कौपीनं, क्ली, (कूपमतनमर्हतीति । "प्राचीनकौपीने अहष्टा कार्ष्ण्योः" । ५ । २ । २० । इति साधुः ।) पापम् । तत्साधनत्वात् तद्दगोप्यत्वात् गुप्तचिह्नमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अकार्य्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥ चीरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखलावद्ध्रपरिधेयवस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । २ ।
"विभृयाद्यदयं वासः कौपीनाच्छादनं परम्" ॥)
कौपोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति एषोदरादित्वात् मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौमारं, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचनत्वादण् ।) कुमारावस्था ।
("जातः कुं पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् तत्कुमारकः ।
इति प्रमाणतो विद्धि कौमारं प्राग्वयोऽन्वितः" ॥
इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि" । इत्यन्ते वयोवस्थाभेदे । सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता । इत्यर्थः ॥) तन्नामते षोड़शवर्षपर्य्यन्ता । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति" ॥
पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् सृष्टिभेदः । यथा, "कौमार आर्भः प्राजापत्यो मानव इत्यादि सर्गनामानि" । इति श्रीधरः । तथा च भागवते । १ । ३ । ६ ।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" ॥)
तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्ब्बपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः "कौमारापूर्ब्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपसर्गकर्त्तर्य्यण्प्रत्ययेन साधुः । अपूर्ब्वपतिकुमारीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्त्तिकेयशक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८२ । १६ ॥
(अपूर्ब्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । "कौमारापूर्ब्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण् प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्ब्वभार्य्याकुमारपत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।
"उपनम्रमाम्रयष्टन्तः कौमारीं पततामरः" ॥)
पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयो व्रजौकसाम्" ॥)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौमुदः, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् । मुद् + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्त्तिकमासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिपः ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ॥)
कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् ततः ऋक्षः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् ऋक्षः टाप् च । ज्योत्स्ना । त्रि, चतुर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिकः । कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निहितदेशविशेषः ॥)
कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् "तस्येदं" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ ३३ ।
"अग्निना सह याति कौमुदी ॥
सह मेघेन तड़ित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" ॥)
उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते १३ पर्व्वणि ।

कौरव्यः

"अकालकौमुदीञ्चैव चक्रतुः सार्व्वकालिकीम्" ॥ कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् । "कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् । धातुसंज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥ कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥ आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,— "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥ दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुभ्रष्टटीकाकृन्मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् । "कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥ कुमुदान्येव कौमुदी । सुदी वा सालुक इति भाषा ॥)

कौमुदीचारः, पुं क्ली, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्राशस्त्यमत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखायाः वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥

कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ । "श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम" ॥)

कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥

कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । द्रुपदशासने १३९ । १६ । "तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे । अनेकमिव सन्नासान्निरे तत्र कौरवाः" ॥ कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० । "क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥ स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा, महाभारते । १ । १३०१ । १५ । "द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः । शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)

कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः । (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ । "अनिष्टायां निष्टायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥ कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥

कौलवः

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ । "कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् । विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)

कौर्य्यः, पुं, (कुत्सिकराग्निः । यथा, दीपिकायाम् । "क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेयकौर्पास्याः । तौल्विक आकोकेरो हृद्रोगस्यान्यभं चेत्यम्" ॥)

कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,— "दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥ इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ "पशोर्वज्ञाज्ञमन्त्रः पशुरेव न संशयः । वीराज्ञमनुर्व्वीरः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)

कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् । एषोदरादि ततः कच च ।) असतीपुत्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटायावा" । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीपुत्रः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ । इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकासारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्रोऽपि ॥

कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)

कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् । "क्षुद्राभ्रो वा" । ४ । १ । १२१ । इति ढक् ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)

कौलत्यीनं क्ली, (कुलत्यस्य कुलत्याख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्यकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गतद्वितीयकरणम् । तच्च जातस्य फलं यथा,— "वाग्मी विनीतो नितरां खलन्तः प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः । सुसम्मतः स्याद्विदुषां कृतघ्नः क्षेत्रं कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥ इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कौवेरं

कौलिकः, पुं, (कुलं सूचादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिकं आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं जघन्याचारं लातीति । कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । "वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः" ॥ कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्म्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः । यथा, श्रुतौ । "शून्यः कौलिकः" ॥)

कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ॥) गुह्यम् । जघन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे । "सदृश्य इव मर्य्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत" ॥) पश्वहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकः । इति विश्वः ॥ (ली भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं लयः । कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं भूमिलयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ । (यथा, रघौ । १४ । ८४ । "कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥ निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ । "कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनर्वेदमुवाच वाक्यम्" ॥)

कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षियोवाभ्यः श्यञ्ञञ्ढकञ्ढरेषु । ४ । २ । ९९ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥

कौल्माषीयं, त्रि, (कुल्माषाणां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् ष्यञ् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे णः ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम् । कुड् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

"कौवेरमथ याम्यञ्च वक्राते वरुणस्य च" ॥
कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
"द्विजिह्वभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिश्च ॥
कौशं, क्ली, (कुशाः प्राचुर्य्येण भूसा वा सन्त्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे अण् । कुशद्वीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" ॥
कोशे भवम् । क्षमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।
"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च" ॥
एतदुपलक्षितं क्षत्रं अद्राक्षमित्यन्वयः ॥
कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुशसम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १६ । २६ ।
"तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह" ॥
स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
"कौश्यां दर्भ्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्" ॥)
कौशलं, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति । युवादित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
"न चातिकर्कशः शान्तः न चातिललितः शुचिः ।
एकत्र काव्ये व्याख्यातुस्तावद्दो कौशलं कवेः" ॥
इति अमरशतकटीका ॥ (नैपुण्यम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २७ ।
"स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्दवमेव च" ॥
कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १३ ।
"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
यद्वान् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
पृथासि क्षत्राद् विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय" ॥
चातुर्य्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्" ॥)
कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली । नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य एच्छा इति ठक् टाप् च । कुशलप्रश्नः ॥)
कौशली, स्त्री, (कुशलस्य एच्छा कुशलाय दीयते वा । अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौशलेयः, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं पुमान् इति ढक् । यलोपश्च ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
उज्जहार प्रियां देवो हत्वा तु निकषात्मजम् ।
श्रीमान् दाशरथिर्वीरः कौशलेयः प्रतापवान्" ॥)
कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कोशल + ष्यञ् । यद्वा, कुशलैव स्वार्थे ष्यञ् ।) श्रीराममाता । सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे १ । १६ । २६ ।
"सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्" ॥
कोशले भवाः । तद्देशवासिन्यर्थे ञ्य । कोशलदेशीयाः । अत्र बहुवचनम् ।
यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४० ।
"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः" ॥
कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुशलत्वे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" ॥)
कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्यायाः दशरथपत्न्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशल्यायनिः, पुं, (कौशल्याया अपत्यं । "कौशल्यकार्मार्य्याभ्याञ्च" । ४ । १ । १५५ । इति फिञ् । फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।
"नियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभाम् ।
उपलम्भामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर !" ॥)
कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्त्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या । "तेन निर्वृत्तम्" । ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्" ॥
सा तु गौड़देशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी ततः चागक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरीत्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्त्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे ।"अस्ति वत्स इति ख्यातोदेशः । इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ॥)
कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तदंशे भवो वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि तपस्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य्य त्रासात् तत्पुत्त्रतामङ्गीचकार ।
यथा, हरिवंशे । २७ । १३-१६ ।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः ।
जनयेयमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य जग्धिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थं पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" ॥
पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशाहृतत्वात् कौशिकत्वमिति । कुशेन कृत इति ठञ् ।
यथा, हरिवंशे । २१६ । २—३ ।
"स वज्री कवची जिष्णुरदित्यामभिजज्ञिवान् ।
स्तुतेः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽध्वर्युभिः स्तुतः ।
जातमात्रस्तु भगवान् अदित्यां स कुशैर्वृतः ।
तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" ॥)
गुग्गुलुः । उलूकः । व्यालग्राही । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ नकुलः । कोशजः । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विश्रुत आसीत् । यथा, महाभारते । २ । जरासन्धवधपर्व्वणि । २२ । ३१-३२ ।
"स तु सेनापतिं राजा ससर्ज्ज भरतर्षभ ! ।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्तु नामनी राजन् ! हंसेति डिभकेति च ।
पूर्व्वं संकथिते पुंभिस्त्रिलोके लोकसत्कृते" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ् । कुशिकस्य पुत्त्रो गाधिस्तत्पुत्त्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य खेदपर्य्याकुलाक्षरम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्" ॥
पुरुवंशीयनृपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
"प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्त्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" ॥
कोशं करोतीति । कोश + ठक् ठञ् वा वाऽलकात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गारसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जा । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोशात् क्षमिकोशाज्जातम् । क्षमिकोशोद्भवे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
"या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र! सा त्वां पश्यामि चीरिणम्" ॥)
कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्त्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिकफलः, पुं, (कौशिकं कोशगतं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः । जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रौरसजातत्वात् अर्জ্জুनस्यापि तथात्वम् ।) अर्জ্জুनः । इति शब्दमाला ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्জ্জुनम्" ॥
कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्त्रः शुनःशेपादिः ॥)
कौशिकायुधं, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक + अण् + ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिकनृपतेः सकाशात् पुत्त्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमायाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा, हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" ॥
तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । ३ ।
"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी ।

जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ्। कुशिकाख्यनरपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वामित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंशजातत्वात् तस्यास्तथात्वम्॥) नदीविशेषः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे। १। ३४। ६–११।
"सपिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन! ॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१
असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपालराज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती १६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता ॥)

कौशिकोजः, पुं, (कौशिका इव तीव्रं ओजो यस्य। एषोदरात् सलोपः।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (शाञ्चोड़ा इति भाषा ॥

कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति चिकाण्डशेषः ॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। खनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥ (ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि।
'मैत्रायणी कौशी(षी)तकी बृह्ज्जाबालतापनी'॥)

कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) क्षमिकोषोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २। ६। १११ ॥ मूर्द्धन्यमध्यश्च ॥ (यथा, माघे। ८। ६।
"कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
सस्रंसे विगलितनीविनीरजाढ्याः" ॥)

कौषिकः, पुं, (कौशिक + एषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकः। इति मेदिनी ॥

कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी + एषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकी। इति मेदिनी ॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
"कायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा ॥
निःसृता हृदयाद्देव्या रसनायेण चण्डिका।
नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते ॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता ॥
तस्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रबीजं तथैतस्या वोढव्यं परिकीर्त्तितम् ॥
तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं नृणाम्।
समाप्ति नान्यदन्यस्तु षड्वर्गादिविन्दुना ॥
षड्स्वरेण संरुद्धो विन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः ॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
गृह्णीष्वैकमना भूत्वा जगदाह्लादकारकम् ॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोश्चाधोमुखीं कलाम्।
केशान्ते तिलकस्योर्द्धे दधती सुमनोहरा ॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सन्द्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य्य संस्थिता ॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरङ्गनैरतिसुन्दरी ॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतबाहुभ्यां कोमलैः सुभैः ॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा चिबुकीपरिभूषिता ॥
शूलं वज्रञ्च बाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी गृहीत्वातिविराजिता ॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्धादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
एतस्याः शृणु वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः।
ताः पूजिताश्च कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा ॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवेन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः"॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च।
"शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूतास्त्रयीक्ष्विव।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका ॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणाद्वापि सप्रसादाय कौषिकी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

कौषेयं, त्रि, (कौशेय + एषोदरात् षकारादेशः।) क्षमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २७।
"कोषकारस्य कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। सीद् + ग्यः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम् ॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा) माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन" ॥)

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ + स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कोमलं शाकं कासमर्द्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तप्तसर्षपे माक्षिकाम्लविमिश्रितम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम्। "तेन रक्तं रागात्"। ४। २। १। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" ॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"दिनकरकरसङ्गश्लक्ष्णकौसुम्भकान्ति" ॥)

कौहटिकः, त्रि, (कुहट्या कुत्सितगत्या चरति इति ठक्।) मायाकारः। इति जटाधरः ॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं सुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जगदित्यर्थं स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।) खनामख्यातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः। १। १। ३०॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीप्तोद्दीप्तिमानिति" ॥
इति भागवतामृतम् ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्वया बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च वक्रीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णुः। इति हारावली ॥

क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भां–परं–सकं–सेट्।) कि म, क्नथयति। इति दुर्गादासः ॥

क्नस, उ म य क्वथौ। भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां–परं–अकं–सेट्।) एष दन्त्यनकारयुक्तः। उ, क्नसित्वा क्नस्वा। म, क्नसयति कान्त्या जगत्प्राज्यः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। कृतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादासः ॥

क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भां–परं–अकं–सेट्।) इ, क्नंसयते। कि, क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः ॥

क्नूय, ईं ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घी। (भां–आत्मं–अकं–सेट्–ईर्नित्यामनिट्।) तथा च। क्नूयो स्कायति ते विदेव य इमे सेविषु मेविरुत्ता। इति शार्दूलविक्रीड़िते चण्डेश्वरः॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः। क्रूयते वस्त्रमम्भसा। इति दुर्गादासः॥
क्मर, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः। क्मरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
क्रकचः, पुं क्ली, यष्टिलक्षणः। इति मेदिनी॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः। तस्य लक्षणं यथा,—
"षष्ठादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः"॥ अस्य विवृतिर्यथा।
"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः"। यथा, नारदोक्तिः।
"त्रयोदशस्मुर्मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः"॥*॥
क्र इति छत्वा कचति शब्दायते। कच शब्दे + पचाद्यच्।) करपत्रम्। काष्ठविदारणास्त्रविशेषः। करात् इति भाषा। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ (यथा, महाभारते ३। २२। ३४।
"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्व्विवोच्छ्रितम्"॥)
"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्हैर्घसंगुणितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपथैः समाहतं षट्सरेषु विहृतं करात्मकम्॥ उदाहरणम्।
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम्।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्या-
द्वल्लात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे॥

न्यासः

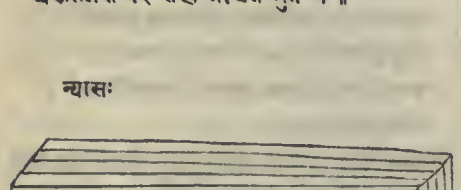

पिण्डयोगदलम्। १८। दैर्घ्येण। १००। संगुणितम्। १८००। दारुदारणपथैः। ४। गुणितम्। ७२००। षट्सरेषु। ५७६। विहृतं जातं करात्मकं गणितम्। २५/६॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। क्रियते तु यदि तिर्य्यग्गुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहृते फलं तदा। इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्रकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम्। कर्म्मकारजनसम्मतिपत्या तन्मृदुत्वकठिनत्वयोगेन॥ उदाहरणम्।
यद्विस्तृतिर्द्वन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र कोष्ठे।
छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे॥

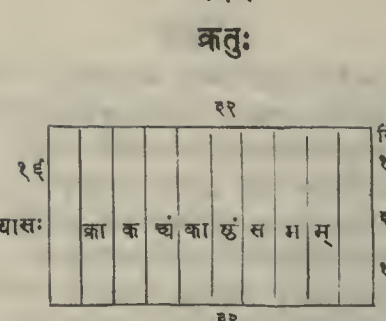

विस्तृतिहृतिः। ५१२। दारुदारणमार्गं। ६। घ्ना। १६०८। षट्सरेषु। ५७६। विहृतं जातं फलं हस्ताः। ८। इति लीलावत्यां क्रकचव्यवहारः॥ *॥
क्रकचच्छदः, पुं, (क्रकचः करपत्रमिव च्छदाः पत्राणि यस्य।) केतकीवृक्षः। इति चिकाण्डशेषः॥
क्रकचपत्रः, पुं, (क्रकचवत् पत्रं यस्य।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीवृक्षः॥)
क्रकचपात्, [द्] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य। अन्त्यलोपः।) छकलासः। इति चिकाण्डशेषः॥
क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य।) छकलासः। इति हारावली॥
क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः। इति ङीष्।) कवयी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥
क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः। अर्श आदिभ्यः अच् ततष्टाप्।) केतकी इति रत्नमाला॥
क्रकणः, पुं, (क्र इति कणति शब्दायते। कण शब्दे + अच्। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः॥ कयार इति भाषा॥
क्रकरः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति। क्र + ताच्छील्ये टः।) करीरवृक्षः। उटकाटार इति भाषा। क्रकणपक्षी। इत्यमरः। २। ५। १६॥ कयार इति करकरा इति च भाषा॥ (यथा,—महाभारते १३। १११। १०३।
"पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति"॥)
अस्य मांसस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।
"चकोरकलविङ्गमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य लघवः क्रकरा हृद्यास्तया चैवोपचक्रकाः"॥
इत्यन्तेनोपसंहृताः॥) दीनः। क्रकचः। इति मेदिनी॥
क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति। कृ + "कृञः कतुः"। उणां १। ७८। इति कर्म्मणि कतु प्रत्ययः।) यज्ञः इत्यमरः॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेषः। इति मेदिनी। अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः। (यथा, महाभारते। १। ६५। १०।
"ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः"॥)
एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या क्रिया। पुत्राः षष्टिसहस्रबालिखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा ऋषयः।
(यथा,—भागवते। ४। १। ३८।
"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत।

ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा"॥
विश्वेदेवविशेषः। यथा, हरिवंशे।
आत्मार्थे चाप्यजत्युत्तान् लोककर्त्तॄन् पितामहः॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः"॥
तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्"। इत्याद्युपक्रम्य।
"अथर्व्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः"॥
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशसुताः"। इत्युक्तं तत्कल्पभेदादविरुद्धम्॥
यथा, शतपथब्राह्मणे १०। ६। ३। १।
"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रेत्यैतं क्रतुमुं लोकं प्रेत्य सम्भवति"॥
यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः। विष्णुः। यथा, विष्णुसंहितायाम्।
"यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः"॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो यज्ञः क्रतुरिति"। अतएव विष्णोः सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्वं प्रसिद्धम्॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषाः। यथा, तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रयः क्रतवः। तथाहि श्रुतौ "त्रीन् क्रतूनन्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनम्"। सङ्कल्पः। स सङ्कल्पस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः। उक्तञ्च
"कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेषां क्रमो भवेत्"।
पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते।
स एव वर्द्धमानस्तेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते"॥
रुचेरतिशयम्। यथा,—
"रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते"॥
स्तुत्यादिकर्म्म। यथा, ऋग्वेदे। ४। २१। १०।
"पुरुष्टुत! क्रत्वा नः स्वस्ति"। "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना"। इति भाष्यम्॥
प्रज्ञा। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति। तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत"॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"कथमुपासीत। स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः। किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्रतुमयः क्रतूपायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः। यथा क्रतुर्यादृग्यः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाऽध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति। तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति। क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः। एव ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम्। 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि'। यत एवं व्यवस्था शास्त्र-

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः"। आषाढ़मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्म्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।

"वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा"। इति।"क्रतवे यागरूपाय चातुर्म्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ़ः"॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।

"यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च"॥)

क्रतुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष्+"सत्सूद्विषेति"। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह्+क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वन्स्+णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्य्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तच्च सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षयज्ञं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरस्कार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परित्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८६ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्।)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। २। १३। २१—२४।

"किमेतत्सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोबतास्यर्थमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलासमः।
अपिसिद्धभवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मशः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जाऽऽक्षेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः"॥
अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्वणस्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्विबन्धनः"॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तदयथा, "यज्ञात्मतां प्रपद्यन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुह्वः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रसतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैकं क्रतुजघनस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो ह्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तलड्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः"॥)

क्रतुभुक्, [ज्] पुं, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु+भुज्+क्विप्।) देवता। इत्यमरः १।१।६॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज्+अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन्+टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।

"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
यथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्"॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति।)

क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्रथयति स्निग्धं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ् वधे+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८॥ ११५॥ (शुक्लागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।

"अश्वक्रन्देन वीरेण रेंगुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्रसजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च"॥
दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।
"क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः"॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन+स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरञ्जकाण्टकछेदने प्रहृतः कन्। उष्ट्रः। इति पक्षितन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट्। इदित्।) इ, क्रन्दते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु यमडानुबन्धौ। यथा, घ, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटां।) घ, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि+भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽस्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।

"तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण भिन्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम"॥)

योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। १५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्कारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, घ म ङ क्षमायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) क्षमा दया। घ, क्षमा। भीषि चिन्तीति ङे मनीषाद्या इति निपात-

गात् रेफस्य ऋकारः। म, क्रपयति। ड, क्रपते दयालुर्दीनम्। इति दुर्गादासः॥

क्रम, उ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा। क्रामति। वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुरिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्वात्मनेपदम्। दृष्ट्यत्साहतायनेषूपसर्गान्तरमूर्ध्वादध्यात्मनेपदमिति शरणदेवः। संक्रामयतीत्यादि तु संक्रामन्तं करोतीति शब्दान्तात् औ साध्यम्। अन्यथा अमन्तत्वाऽसः स्यात्। हरेर्यदक्रामि पदैकेन खमिति तु धातुपारायणमते घुरादिविवक्षया सिद्धम्। तन्मतन्तु परिभाषायां लिखितम्। अथवा आत्मेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे औ साध्यम्। हरेः पदं आत्मानं यत् खं क्रामयामास। इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रम, य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, क्रम्यति। गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय। क्राम्यतीत्याहतुः। तथा च। "इष्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यवेदिभिः। तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्"॥ इति दुर्गादासः॥

क्रमः, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन। क्रम+घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति"। ७। ३। ३४। इति न वृद्धिः।) वैदिकविधानम्। तत्पर्य्यायः। कल्पः २ विधिः ३। इत्यमरः। २। ७। ४०॥ (क्रम+भावे घञ्।) अनुक्रमः। (यथा, रघुः। ११। २४।

"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव"॥)

शुक्तिः। आक्रमणम्। इति मेदिनी॥ (क्रामत्यनेन घञ् न वृद्धिः।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (खनामख्यातो वत्सप्रीपुत्रः। यथा, मार्कण्डेये ११८। १।

"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः"॥

सर्व्वक्रमणात् रुद्रः।
यथा, महाभारते। १३। १७। १२९।
"कृत्तं सुकृत्तो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः"॥
त्रिपादेन सर्व्वक्रमणात् विष्णुः।
यथा, तत्रैव १३। १४९। २२।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः"॥)

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा। "क्रमादिभ्यो वुन्"। ४। २। ६१। इति वुन्।) क्रमज्ञः। इति मुग्धबोधम्॥

क्रमणः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट्।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (यदुवंशीयनृपविशेषः। यथा हरिवंशे।

"क्षमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरञ्जयः"॥

क्लीं। भावे ल्युट्। पादविक्षेपः। यथा, भागवते ८। १०। २१।

"एष त्वधर्म्मः क्रमणेषु यद्भम्"॥)

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम्। पूर+णिच् ण्वुल्। पुष्पवृन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथात्वम्।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रमशः, [स्] व्य, (कारकार्थवृत्तेः क्रमात्+वीप्सायां शस्।) क्रमेण क्रमेण। क्रमेक्रमे इति भाषा। यथा। "भवति विज्ञतमःक्रमशो जनः"। इति प्राचीनाः॥ (तथा च मनौ। ३। १२।

"सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः"॥)

क्रमागतं, त्रि, (क्रमेणागतं आयातम्।) क्रमायातम्। पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम्। यथा,—

"अखण्डन्याः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः।
अखण्डवस्तु यद्भूमौ यच्च तत् स्यात् क्रमागतम्"॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥ (तथा च मनुः। २। १९८।

"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते"॥)

क्रमायातः, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः।) क्रमागतः। इति मिताक्षरा॥

क्रमिः, पुं, (क्रम्+इन्।) कृमिः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च। रोगविशेषः। तच्चिकित्सा यथा,

"विड्भक्तोषसंयुक्तमन्नमश्नं पिबेन्नरः।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम्॥
विड्भक्तपूतपानीयं विड्भक्तेनावधूलितम्।
पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिजांश्च गदान् जयेत्॥
लिह्याद्विड्भक्तचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम्।
पलाशबीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम्॥
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम्।
काम्पिल्यचूर्णकार्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम्॥
पातयेत क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान्न संशयः।
विड्भक्तं कौटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम्॥
संचूर्ण्य खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
धूस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशमनुत्तमम्।
रसेनेक्ष्वा समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम्॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात्।

क्रिमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम्॥
रक्तजानान्तु संहारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति।
अन्नञ्च मिष्टञ्च रसं विशेषात्
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि"॥

इति क्रिम्यधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

क्रमिकण्टकं, क्लीं, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव। तस्य नाशकत्वात्तथात्वम्।) चित्राङ्गः। विड्भङ्गम्। उडुम्बरः। इति मेदिनी॥

क्रमिघ्नं, क्लीं, (क्रमिं हन्ति। हन्+टः।) विड्भङ्गम्। इति रत्नमाला॥

क्रमिजं, क्लीं, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति। जन्+डः।) अगुरु। इत्यमरः॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज+टाप्।) लाक्षा। इति इति रत्नमाला॥

क्रमिशत्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात्।) विड्भङ्गः। इति रत्नमाला॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु+बाहुलकादुः।) गुवाकः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु+संज्ञायां कन्।) पट्टिकालोध्रः। गुवाकवृक्षः। ब्रह्मदारुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ भद्रमुस्तकम्। कार्पासिकाफलम्। इति मेदिनी।

क्रमुकफलं, क्लीं, (क्रमुक एव फलम्। क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा।) गुवाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे।

"आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्गात्"॥

क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः॥) अस्य गुणपर्य्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रमेलः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति। एल्+अच्।) उष्ट्रः। इत्युणादिकोषः॥

क्रमेलकः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति। एल्-गतौ+ण्वुल्। यद्वा, क्रमेल+स्वार्थे कन्।) उष्ट्रः। इत्यमरः २। ९। ७५॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। १। ४१४।

"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा अधुना मम मुखमवलोकयसि"॥)

क्रमोद्वेगः, पुं, (क्रमेण उद्गतः उत्कृष्टो वा वेगो यस्य।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

क्रयः, पुं, (क्री+भावे अच्।) पण्यपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः। मूल्येन द्रव्यग्रहणम्। केना इति भाषा। यथा,—

"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः॥

क्रयलेख्यं, क्लीं, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम्।) भूम्यादिक्रयलिपिः। कबाला इति पारस्य भाषा। यथा,

"गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः।) वाणिज्यम्। केना वेचा इति भाषा। यथा,—

"ऋणदानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम्।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन"॥

इति तन्त्रसारः॥

(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविच्छन्ति। तत्र द्वन्द्वः। यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ। यदुक्तं मनुसंहितायाम्।

"आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा गते।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः" ॥

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रयौ वा अनुशयः पश्चात्तापः।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः। यथा।

"वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः" ॥

अस्य विवरणम्। यथा, मनौ।

"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत्।
योऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" ॥

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति। "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" ।४।४।१३। इति ठन्।) वणिक्। इत्यमरः। २। ९। ७८ ॥

क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्षं + एषोदरात् साधुः।) कपिशीर्षम्। इति चिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ्। क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र।) हट्टः। इति चिकाण्डशेषः ॥

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यास्य इति ठन्।) क्रेता। तत्पर्य्यायः। क्रायकः २। इत्यमरः ॥ क्रयी ३। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १३। "धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः" ॥

क्रयेण जीवतीति। "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्"। ४।४।१३। इति व्यत्ताद्यपि ठन्) क्रयजीवी। वणिक्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे। "पर्य्यापतत क्रयिकलोकमगण्यपण्या" ॥)

क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्यास्य इति। क्रय + इनिः।) क्रयकर्त्ता। इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्यं, त्रि, (क्रुञ्क्रीञ् द्रव्यपर्य्ययोः + "अतो यत्"। ३।१। ९७। "क्रय्यस्तदर्थे" ६।१।८२। इति साधुः।) क्रये प्रसारितम्। क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम्। इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ३। ३।३।१। "क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी" ॥)

क्रव्यं, क्ली, (क्रव + यत्। क्रवस्य रत्वम्।) मांसम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते। ४। १८। २४।

"क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुक्षन्ति कलेवरे।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च" ॥)

क्रव्यघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ। हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट्।) मृगः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति। "क्रव्ये च विट्"। ३।२।६९। इति।) राक्षसः। इत्यमरः ॥ मांसाग्नि त्रि। इति मेदिनी। (यद्यादिमांसभुक् पक्षिविशेषश्चापि। यथा, रघौ। १५। १६।

"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः" ॥

"क्षुधानुपक्षे क्रव्यादो गृध्रादयः"। इति मल्लिनाथः। व्याघ्रादिहिंसपशुभेदः।

यथा, मनुः ५। १३१।

"अभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैर्गृध्रालादैश्च दस्युभिः" ॥

"क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिरिति"। कुल्लूकभट्टः ॥

ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः।
यथा, मनौ। ११। १९९।

"श्वघ्नगोखरैर्दंष्ट्रो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च"।

"ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरममांसादैर्मार्ज्जादिभिः"।

इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां ग्राममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति। यथा, तत्रैव। १२। ५८।

"क्रव्यगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि।
क्रूरकर्म्मकृतान्चैव शतशो गुरुतल्पगः" ॥

शवदाहकाग्निभेदः। यथा, शतपथब्राह्मणे। १। २। १। ४।

"अपाग्ने! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्यं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽन्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति"। "हे अग्ने! गार्हपत्य! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—

"क्रव्यादमग्निं निःसेधनिःशेषं दूरे गमय"।

इति भाष्यम्। ऋग्वेदे च। १०। १६। १०।

"योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश यो गृहम्" ॥)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति। अद् उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। क्षत्तं क्षिप्तं तदेव पुनर्व्विशेषतः क्षत्तं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति क्षत्तविक्षत्तपक्वशब्दस्य एषोदरात् क्रव्यादेशः। इति काशिका।) राक्षसः। इत्यमरः ॥ सिंहः। श्येनः। इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः। यथा, "क्रव्यादो मृतभक्षणे"। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाग्निनि त्रि। इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम्। ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारस्वके। पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणस्वीकारमकारयत्। एतद्विवरणन्तु महाभारते। १। ९–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम्। तद्यथा,

भृगुरुवाच।

"केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा।
विभेति को न शापाग्ने कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान्।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि" ॥

"शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत्।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति" ॥
"अमावास्याञ्च पितरः पौर्णमास्याञ्च देवताः।
मन्मुखेनैव भुञ्जन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं तदहम्" ॥
"चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्कारः स्वधास्वाहाविवर्ज्जितः।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः।
अग्निशापात्क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः।
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अमेरावेदयच्छापं क्रियासंहारमेव च।
भृगुणा वै महाभाग! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाह्वय विश्वहृत्।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा।
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति तास्त्रिखिन्!
क्रव्यादा च तनूर्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने! परमं तेजः स्वप्रभावादिनिर्गतम्।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो! ॥
देवानाप्यायनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्"।
"एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः" ॥ * ॥

अतएव मृडङ्मन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। १६। ९।

"क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्" ॥

"क्रव्यं आमिषं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि। रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे "कर्म्मण्यण्" इति वह + अण्। सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु। अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु" ॥ इति भाष्यम् ॥ क्रव्यं मांसं अत्ति। अद् + उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। रुरुनामामांसाग्निगर्भभेदः। यथा, भागवते। ५। २६। ११।

"एवमेव महाशौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ॥)

क्रान्तः, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्तः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।

"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाचमग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ॥

"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति"। कुल्लूकभट्टः ॥ भावे + क्तः । क्ली, आरूढम् । क्रमणम् । यथा माघे ।

"क्रान्तं यदा कार्त्तनवप्रभाजा" ॥

यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।

"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥) आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्तः । स्त्रियां जातित्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनार्थतिर्य्यग्लेखा । यथा,—

"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा । क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥ इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ "नाड़ीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधिर्यदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां रङ्गनाथविद्वान्वरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इदं क्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—

"परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः । तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापक्रान्तिरुच्यते" ॥ इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयः वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् दृद्भिश्चेति" । उणां ५ । ४३ । इति तुन् दृद्भिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिग्रतिस्तंभामत इच्च" । उणां ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । द्रुमामयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—

"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मलकफाक्षग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्व्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः । तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ बभ्रुपादास्तु सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः । द्विधा ते कोठपिड़का कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥*॥

निदानम् यथा ।

"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुड़ोपभोक्ता । व्यायामवर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रमींश्च" ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—

"मांसपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः" ॥ * ॥

कफजनिदानं यथा,—

"मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ॥

रक्तजनिदानं यथा,—

"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि"।

अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—

"ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्" ॥

कफजरूपं यथा,—

"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ॥ पृथुवृत्तनिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः । रूढ़धान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते । अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते । हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्"॥ * ॥

रक्तजरूपं यथा,—

"रक्तवाहिशिराश्रिता रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः । केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उड़म्बराः ॥ षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥

विड्जरूपं यथा,—

"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः । वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः । तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुश्यामाः श्यावपीतसितासिताः । ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुककेरुकाः ॥ सौसुरादाः सप्तमूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि" ॥

विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—

"विड्भेदशूलविष्मार्गकार्श्यपारुष्यपायुतः । रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः" ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—

"इह खल्वभिवेश्यविंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्व्विधास्तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्षते, तेषां समुत्थानं मलजावर्ज्जनं, स्थानकेशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानमणवस्तिलाद्यततयो बभ्रुपादा वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिड़काभिनिर्व्वर्त्तनञ्च, चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णास्ताम्राः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातर इति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यरुजानाञ्च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुड़तिलमत्स्यानूप-मांस-पिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्ण-पूतिक्लिन्नसङ्कीर्ण-विरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्त्वूर्द्धमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहाः गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भकुसुमाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च इति । प्रभावो हृल्लासास्यस्रवणमरोचका विपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घाण्वांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरित पीताः । तेषां नामानि ककेरुककमकेरुकाः लेलिहाः शालूवकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं रोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । तच्च वास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूक्षोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । स जातहर्षो गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं करोति ।

इत्येषश्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिमृश्यानयनमुपधूपनावतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुपसेवनम् । यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध-

प्रायाणां चापरेषां द्रव्याणामिति सङ्क्षेपतश्चिकित्सितमुक्त्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे घड्राचं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य स्थोभूते एनं संशोधनं पाययित्वाऽहीति, क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहरसभक्षणैर्भोज्यैः सायंप्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थं चैव क्रिमीणाञ्चोष्ठाभिसरणार्थं च। भिषग्घ वुष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तवत्याचाम्याप्यनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत्। उपपादनीयश्चेत्स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रु-खरपुष्पभूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-कण्डीर-कालमालपर्णांसल्लवकपलिञ्जकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्रोदकेनाभ्यासिक्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्या तमुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलविड्ङकल्कतैलोपहितं सन्ध्यिकालवमनमभ्यासिक्य वस्तौ विधिवदाज्ञापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेष्वङ्गुलिमात्रेण चिरत् कल्कात्तमात्रामाजोष्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संश्रुत्य पाययेदेनं बुद्धा सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे श्लेष्मरिकषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण वाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्च एवं जिवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकपटुपञ्चकैरसिद्धेन यवागूवादिना क्रमेणोपक्रामयेत्। विशेषाक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विड्ङतैलेनैकान्तरं द्विरित्रं वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यच्चभ्याहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रपत्तानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं संग्रहीयात्। तेन रसेन क्षौद्रसर्पिर्गुडतिलपिष्टं समाजोष्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुल्य विड्ङतैलसंयुक्तोपहिता क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपपादयेत्। तदनन्तरमुष्णकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंस्कृतं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथास्यशुद्धदाहृत्य महति क्रिमिक्षे प्रतीर्य्यातपे शोधयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विड्ङकषायेण वा चित्रकाकषायेण वा अष्टगुणो दशगुणो वा ज्ञातपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावदा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढ्यमुपक्षेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्शोष्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदाविलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड्ङतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्रमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिक्तस्य धानुपूर्व्वी यथोक्ता"।

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्यदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पुनीय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड्ङकषाये सुस्नोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषशमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सप्रक्षालनान् प्रक्षुद्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पुनीय सशुद्धान् शोधयित्वा विड्ङकषायेण चित्रकषायेण वा अष्टगुणो दशगुणो वा ज्ञातपे शोधयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः सूक्ष्मपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विड्ङकषायेण मुहुर्मुहुरवसिच्य पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुपदियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तं निधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोदालकयोर्वा विल्वमात्रौ पिण्डौ सूक्ष्मपिष्टौ विड्ङकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामाचित्रतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ-चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विड्ङ-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमाजोष्य महति पर्य्योगे समासिच्यावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नसकं मृदुमिना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयादिरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वरूपवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भेषजमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राह्यि चेति। सकालज्ञस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य घृतं शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय मुखेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं अनुगुप्तमभिधारयेत्। ततोऽस्मै मात्रामाजोष्य पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येतत् दयानां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमाख्यापनानुवासनानुलोमहरणं भूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ * ॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी रूक्ष्माञ्जनम्॥
चूर्णयां मुस्तकं पाठा बालकं बिल्वमेव च।
एतानि समभागानि खरसैर्भृङ्गजैस्त्रया॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ * ॥

"क्रमेण दृङ्गं रसगन्धकाजमोदा विड्ङं विषमुष्टिका च।
पलाग्रवीजञ्च विचूर्ण्यमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्।
पिबेत् कषाय घनजं तदूर्द्धं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं चिराच्च"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कवलाश्च शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैद्यवरक्षणाजयः
पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम्॥
ऊताशमन्दारदलानि सर्षपा
नवीनमोचं कृतपीलवान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं
मांसं विड्ङं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमरुष्करं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्लगोरजम्॥
क्षौद्राणि मूत्राव्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम्।
जलीरकीरं सवरी यमानिका
क्षाराः सरास्ना गुरुभिंगणोद्भवाः॥
तिक्ताः कषायः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्द्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
श्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि भाषान् दधिपञ्चशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्जयेच्च"॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ॥)

क्रिमिकण्टकं, क्ली, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्षुद्रक्रिमिकण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिघ्नः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । "क्रमनुक्रमिक्षि च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । मूलविभुजादित्वात् सिद्धः । यत् पूर्व्वस्येति नियमान्न णत्वम् ।) क्षुद्रक्रिमिघ्नः । विड्गः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।

"क्रिमिघ्नं किंशुकारिष्टबीजं सरसभस्मकम् ।
वन्यद्वयक्षाखपर्णीरसैः क्रिमिविनाशनः" ॥

इति क्रिमिघ्नो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिजं, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रिमिनेत्रः, पुं, (क्रिमेः नेत्रमिव नाशकत्वात् ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालिताभादार इति भाषा ॥

क्रिमिशात्रवः, पुं, (शत्रु + स्वार्थे अण् शात्रवः । क्रिमेः शात्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः । इति रत्नमालिका ॥

क्रिमिश्वेभः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मितः श्वेभ इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रियः, पुं, (क्रिया ग्रहणाभाव्यगतिक्रिया विद्यतेऽत्र अर्शआदेरच् ।) मेघराशिः । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति वा । डु कृ ञ् करणे करणकर्म्माधिकरणादौ च यथायथं श्र प्रत्ययः । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेशः । "अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" । ६ । ४ । ७७ । इति इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्यधारणम् । उपायः । कर्म्म । तन्त्रविधम् । यथा,—

"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्यधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । ३ । १ । १५६ ॥ कारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ आद्यम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थः करोत्यर्थो वा । इति वैयाकरणाः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः वस्तुधर्म्माः याकादयः एषु हि अधिश्रयणाद्यवयवान्तादिः पूर्व्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतुःप्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः । सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साक्ष्यलेख्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया घटाद्यादकविषकोषतण्डुलतप्तमाषकपालधर्म्मभेदेन नवधा दिव्यानि । यथा,—

"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा साक्ष्यलेख्यानुमानञ्च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
घटाद्या धर्म्मजान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥

इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः ॥ (चिकित्साकार्य्यं यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥

"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मतद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानाङ्गानुबन्धः स्यादत्यर्थं क्रियते क्रियाः" ॥
"यात्युदीर्णो शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ॥
"भीते प्रीतप्रतीकार उष्णोष्णनिवारणम् ।
ज्ञात्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राज्ञां क्रियाकालं न हापयेत्" ॥

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

क्रियाकारः, पुं, (क्रियां शिल्पारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नवच्छाचः । नूतन पड़ुया इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्म्मकर्त्तरि च ॥

क्रियादेवी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्ष्यलेख्यादिकं देष्टि । दिव् + णिनिः ।) साक्ष्यलिखितयुक्तिप्रभृतयो देवताः । स च व्यवहारविषये षड्विधः । हीनान्तर्गतहीनविशेषः । यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।

"अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रथमायी च हीनः षड्विधः स्मृतः" ॥

(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रकृतकात्यायनवचने ।

"लेख्यञ्च दाक्षिणाश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां देष्टि यो मोहात् क्रियादेवी स उच्यते" ॥)

कर्म्मदेष्टरि त्रि ॥

क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतत्रितीयपादः । यथा,—

"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥

इति बृहस्पतिः ॥ स च साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिप्रभृतिरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कार्य्यादिक्रियार्थं अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्परस्वीकारेण अनुमतिः । यथा,—

"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" ॥

इति मनुः ॥ अस्यार्थः । "यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरुभयोरेवेति नियमेनैतत् क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥

क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवाराधनतदालयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—

नारद उवाच ।

"क्रियायोगः कथं प्रोक्तस्त्वया मे ब्रह्मणः पितः ! ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि फलं चास्य यथातथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मनः ।
यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ! ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ॥
यदेतद्भवता पृष्टं तदिहैकमनाः शृणु ।
यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ॥
कारयेन्मृण्मयं वापि शृणु तस्य फलं सुने ! ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ॥
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्थः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ॥
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ॥
समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥
"प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्याच्चैव मानवः ॥
केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।
अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाथ किङ्करान् ॥
केवलं ये जगद्धाममनन्तं समुपाश्रिताः ।
भवद्भिः परिहार्य्यास्ते नेषां नास्तीह संस्थितिः ॥
नमः क्षमाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्याज्याः सुदूरतः ॥
दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
श्रद्धापुरःसरैर्नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ॥

इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासननामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।

"तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः" ॥)

क्रियावसन्नः, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । यथा,—

"स्वयमभ्युपपन्नो हि स्वपक्षावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु परं सभ्यावधारणम्" ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्यास्तीति मतुप् । मस्य वः ।) कर्म्मकुशलः । क्रियासु नियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १० ।

"पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानाथि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्यं वदति । वद + णिनिः ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा ॥ परिव्राजादयो इति पारस्यभाषा ॥

क्रियेन्द्रियं, क्ली, (क्रियायाः कर्म्मणः साधनं इन्द्रियम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि च पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्म्मभेदेन दशसंख्यकानि च प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्व्वेषां प्रवर्त्तकम् । यथा मनौ ।

"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं पाणिपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्रीं, द्रु ञ ग द्रव्यपर्य्याये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां–उभं-सृकं-व्यनिट् ।) पर्य्यायः परीवर्त्तः । द्रु, क्रीचिमम् । ञ ग, क्रीणाति क्रीणीते धान्यं धनेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़, ऋ खेले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीडत् । क्रीडति

वालः ग्रिस्तुभिः । इति दुर्गादासः ॥
क्रीड़ः, पुं, (क्रीड़ + भावे घञ् ।) परीहासः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रीड़नं, क्ली, (क्रीड़ + भावे ल्युट् ।) खेला । यथा ।
"बालक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रक्रता
ताते काननसेवनावधि छपा सुग्रीवसख्यावधि" ।
इति महानाटकम् ॥
क्रीड़ा, स्त्री, (क्रीड़ + भावे अप् ततष्टाप् ।) परीहासः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
(यथा, भागवते । २ । ३ । १५ ।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे" ॥)
अवज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
क्रीड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानामकस्तालः ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते ।
अपरं नियमं विना" । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
क्रीड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव ।) रतिः । इति चिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥
क्रीड़ारथः, पुं, (क्रीड़ायै रथः ।) क्रीड़ार्थरथः । इति
क्रीतः, पुं, (क्री + कर्म्मणि क्तः ।) क्रीतकपुत्रः । स तु द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
"दद्यात् मातापितरौ वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" ॥)
कृतक्रये च । केना इति भाषा । यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पश्यन्तु यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
क्रीतकः, पुं, (क्रीत + स्वार्थे कन् ।) क्रीतपुत्रः । यथा, मनुः । ९ । १७४ ।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" ॥
क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः ।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥
क्रुङ्, [ङ्], पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति । "ऋत्विग् दृक् स्रगिति" । ३ । २ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रौञ्च । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ कोँच् वक इति भाषा । (यथा, यजुर्वेदे १६ । ७३ ।
"अङ्गैः क्षीरं व्यापिबत् क्रुङ्डाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" ।
"व्याङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अङ्गैः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यापिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" । इति भाष्यम् ॥)
क्रुञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + अच् ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वकविशेषः । यथा, यजुर्वेदे २४ । २२ ।
"वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" ॥)
क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।) अजादित्वात् टाबित्येके । वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रुत्, [द्] स्त्री, (क्रुध् + सम्पदादित्वात् क्विप् भावे ।) क्रोधः । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तराणि । क्रुद् । क्रुत्त क्रुद् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध् + कर्त्तरि क्तः ।) क्रोधयुक्तः । यथा ।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः" ॥
इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (भावे क्तः ।) क्रोधे क्ली ॥
क्रुध, क्ष य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) क्ष, अक्रुधत् । य, क्रुध्यति लोकः शिष्टत्वे । औ, क्रोद्धा । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ रेलते १ क्षेलते २ भ्रामते ३ भ्रमीयते ४ भीजाति ५ भ्रेयति ६ दोधति ७ वनयति ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
क्रुधा, स्त्री, (क्रुध् + क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप् ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
क्रुनृच, गत्याम् । वक्रगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी । क्रुञ्चति । इति दुर्गादासः ॥
क्रुश्च, ग क्षिपि । क्षिप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः । क्षिप्तौ दुःखानुभवे । ग, क्रुश्नाति बुभुक्षार्त्तः । इति हलायुधः । चुक्रुश्च । इति दुर्गादासः ॥
क्रुश्च, ज औ रोदे । क्षतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आक्षाने सकं-अनिट् ।) ज, क्रोश्नः क्रुश्नः । औ, अक्रुच्चत् । रोदोऽश्रुविमोचनम् । क्षतिराक्षानम् । इति दुर्गादासः ॥
क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश्च + "लीड् क्रुशिरुहीति" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।) गृहगोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश्च् + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ ॥ रावः । इति मेदिनी ॥
क्रूरः, त्रि, (क्षत् क्षेदने + "क्षतेष्कन्क्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रादेशश्च ।) परद्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः" ॥)
निर्दयः । तत्पर्य्यायः । दृढ़संसः २ घातुकः ३ पापः ४ । (यथा, भागवते । ९ । १४ । ३७ ।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः" ॥
यथा, च कुमारे । २ । ४८ ।
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" ।
"क्रूरे धातुके" इति मल्लिनाथः ॥)
कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९० ॥
(यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिष्यया" ॥)
घोरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे २ । २५ ।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः" ॥)
उग्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रथमदृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" ॥
इति दीपिका ॥
क्रूरः, पुं, (क्षत्तवीति । "क्षतेष्कन्क्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक् धातोः क्रादेशश्च ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्तकरवीरवृक्षः । श्येनपक्षी । कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य ।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १० ।
"द्विजिह्वा क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः ।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव" ॥)
कटुतुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अकपुष्पी । अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका" ॥)
क्रूरगन्धः, पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरगन्धा, स्त्री, (क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः । स्त्रियां टाप् ।) कस्तूरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा । दृश् + क्विन् ।) पिशुनः । श्येनेश्वरे पुं । इति मेदिनी ॥ (यथा,—ज्योतिषतत्त्वे । "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ॥)
क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः क्रूरत्वयुक्ततया धूर्त्त इव ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्दे ऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)
क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति । रु + णिनिः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा अस्य ।) शुनिः । इति हारावली ॥
क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य ।) कर्कशध्वनियुक्तः । यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकधरट्टोष्ट्राश्वगर्दभाः" ॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयप्रसवके तृतीयकुसुमम् ॥
क्रूरा, स्त्री, (क्रूर + स्त्रियां जातित्वेपि न ङीष् अतः टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूराकृतिः, पुं, (क्रूरा आकृतिर्यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)
क्रेणिः, पुं, (क्री + निः ।) क्रयधनम् । इत्युणादिकोषः ।
क्रेतव्यं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि तव्यत् ।) क्रेयवस्तु । यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमाचके" । इत्यमरः । २ । ९ । ८२ ॥
क्रेता, [तृ] त्रि, (क्री + तृच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं स्रपो दमम् ।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यत्नस्य विक्रयी" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥
क्रेयं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि यत् ।) क्रेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । १ । ९ । ८२ ॥ किनिवार उपस्कर इव इति भाषा ॥

क्रोधः

क्रोधदारणः, पुं, (क्रुध + अच् बाहुलकादगुणः। क्रोधः पर्व्वतविशेषः। तस्य दारणः दारक इत्यर्थः। क्रोधं दारयति वा। दृ + णिच् + ल्युः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

क्रोड़, क्लो, स्त्री, (क्रूड़ + घञ्।) वाक्कोर्मध्यम्। क्रोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भूजान्तरम् २ उरः ३ वत्सम् ४ वक्षः ५। इत्यमरः।२।६।७७॥ उत्सङ्गः ६ भोगः ७ वपुषःप्राक् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, यजुर्व्वेदे। २५।८। "इन्द्रस्य क्रोड़ोऽदित्यै-ऽजस्यम्"। कात्यायनश्रौतसूत्रे च। ६। ८। १३। "श्लेषमिड़ा पात्र्यामासिच्य क्रोड़मनस्थीनि च पास्यति"॥ हितोपदेशे च। "तत्र तरोर्निम्नितनीड़क्रोड़े पक्षिणः सुखं वर्षास निवसन्ति"॥)

क्रोड़ः, पुं, (क्रूड़ + घञ्। क्रोड़ोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्यः अच् वा।) शूकरः। इत्यमरः।२।५।२॥ धनिः। इति मेदिनी॥ वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १३। ५०। २०। "नदी ग्रैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम्। नग्नैः शस्त्रनखैर्गात्रैः क्रोड़ैश्चित्रैरिवार्पितम्"॥)

क्रोड़कन्या, स्त्री, (क्रोड़स्य शूकरस्य कन्या इव।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोड़चूड़ा, स्त्री, (क्रोड़े चूड़ा यस्याः।) महाश्रावणिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ वड़ थुलकुड़ि इति भाषा।

क्रोड़पर्णी, स्त्री, (क्रोड़े कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः।) कण्टकारिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥)

क्रोड़पादः, पुं, (क्रोड़े शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य।) कच्छपः। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोड़ाङ्गः, पुं, (क्रोड़े अङ्गानि अस्य।) कच्छपः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोड़ाङ्घ्रिः, पुं, (क्रोड़े अङ्घ्रिरस्य।) कच्छपः। इति चिकाण्डशेषः॥

क्रोड़ी, स्त्री, (क्रोड़ + जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष्।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोड़ीकरणं, क्लो, (क्रोड़ + च्वि + भावे ल्युट्। अभूततद्भावे चिः।) आलिङ्गनम्। इति हलायुधः॥

क्रोड़ीकृतिः, स्त्री, (क्रोड़ + च्वि + भावे + क्तिन्। अभूततद्भावे चिः।) आलिङ्गनम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोड़ीमुखः, पुं, (क्रोड्याः शूकर्य्याः मुखमिव मुखं अस्य।) गण्डकः। गण्डारः। इति राजनिर्घण्टः॥ गण्डार इति भाषा।

क्रोड़ेष्टा, स्त्री, (क्रोड़स्य शूकरस्य इष्टा प्रिया।) मुस्ता इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् हिंसने + भावे घञ्।) हननम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् + भावे घञ्।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ३. अ० "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्"॥) तत्पर्य्यायः। कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघः ५ रट् ६ क्रुत् ७ क्रुद् ८। इत्यमरः।१।७।२६॥ अमर्षः ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ भीमः १० क्रुधा ११ रुषा १२। इति शब्दार्णवः॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो जातः शरीरस्यषड्विधोरन्तर्गतश्च। इति पुराणम्॥ हेतुः १ हरः २ हृणिः ३ त्वजः ४ भामः ५ ग्रहः ६ क्रूरः ७ तपुषी ८ जूर्णिः ९ मन्युः १० व्यथिः ११। इत्येकादश क्रोधनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (वत्सरभेदः। यथा, "विषमस्थं जगत् सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम्। जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परस्परम्"॥ इति शब्दार्थचिन्तामणिः। स्त्रियां टाप्। दक्षकन्याविशेषः। यथा, महाभारते १। ६५। १२। "क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः"॥)

क्रोधजः, पुं, (क्रोधात् जायते। जन् + डः।) मोहः। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ६२।

"सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते। क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः"॥

द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः। यथा, मनुः।

"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध् + "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च"। ३। २। १५१। इति युच्।) क्रोधविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। अमर्षणः २ कोपी ३। इत्यमरः।३। १। ३२॥ क्रोधी ४ रोषणः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के।

"यद्भीमेन कृतं तदेव कुरुते सौभाग्यभीः क्रोधनः"॥

कुरुवंशीयनृपविशेषः। यथा, भागवते। ९। २२। ११।

"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च"॥

षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेदः। यथा तत्रैव।

"रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम्। क्रोधने विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये!"॥

भैरवभेदः। यदुक्तं तत्रैव।

"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा"॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध् + युच् + स्त्रियां टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २ चण्डी ३। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे। २। ७०। १०।

"आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी"॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधेन मूर्च्छितः।) अतिकोपने त्रि॥ (यथा, रामायणे। १। १। ४९।

"रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश। ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः"॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, क्रुध्यति इति। क्रुध् + णिनिः।) क्रोधयुक्तः इति हेमचन्द्रः॥ महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते। "तत्र जागरूकः प्रीतदेवी दुर्भगस्त्रैणो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च"॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः। क्रुश् + अपादाने घञ्।) सहस्रधनुः। चतुःसहस्रहस्तपरिमाणम्। कोश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गव्यूतम् २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुवंशे। १३। ७९।

"क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण"॥)

द्विसहस्रदण्डः। अष्टसहस्रपरिमाणम्। इति लोलावती॥ मुहूर्त्तः। यथा,—

"दण्डखण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमक्षयं भवेत्। षष्टक्रोशे महेशानि तत्! सर्व्वमक्षतोपमम्॥ सप्तमक्रोशके देवि! सर्व्वं क्षीरोपमं भवेत्। अष्टमक्रोशके देवि! द्रव्यतुल्यं न संशयः॥ अतः परं महेशानि! विषतुल्यं न संशयः"। इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठः पटलः॥ क्रुश् + भावे घञ्। रोदनम्। आक्रानम्॥)

क्रोशतालः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तालः शब्दभेदः यस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशयुगं, क्लो, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युगं युग्मम्।) क्रोशद्वयम्। तत्पर्य्यायः। गव्यूतिः २। इत्यमरः॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्यूतम् ५। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोष्टा, [ष्टृ] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश् + "सितनिगमिमसीति"। उणां १। ७०। इति तुन्। "ष्ट्यन् क्रोष्टुः"। ७। १। ९५। इति ष्ट्यन्।) शृगालः। इत्यमरः।२।१।९८॥ (यथा, महाभारते। १। २१४। ८।

"ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धाङ्केः प्लुप्यते। शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्दति"॥

यदुवंशीयो राजविशेषः। यथा, हरिवंशे ३३। ९१

"क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तमपौरुषम्। यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः॥ क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप्।) एन्द्रिपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। रामवासक इति ख्याता। इति केचित्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ गोजोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कक्षधःपश्चाद् भागो वा अस्त्यस्याः "अर्शआदिभ्यः"। ५। २। १२७। इति अच् टाप्।) एन्द्रिपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टोः शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप् अत इत्वं च।) एन्द्रिपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुच्छमिव अस्त्यस्याः इति "अर्शआदिभ्यः"। ५। २। १२७। इति अच् ङीष्।) एन्द्रिपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोष्टुफलः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं फलं अस्य अस्मिन् वा।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुविज्ञा, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विज्ञा ज्ञाता वा संज्ञा इव।) एन्द्रिपर्णी। इत्यमरः। २। ४। ९३॥ विरालक्षाञ्जि इति ख्याता इति केचित्। इति भरतः॥ (अस्याः पर्य्यायः। यथा,—

"एकपर्णी एकपर्णी चित्रपर्णश्चिपर्णपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीडाविनिर्गुंडा" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्टुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । एषोदरात् उकारस्य अत्वे सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "हृज्वत् क्रोष्टुः" । इति ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । १९० ॥
('विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता' ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) श्वेतगायिका । क्षीणविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कौंच वक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । १ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो हृद्योऽतिरुचिरुदश्रीं हन्ति नित्यशः ।
श्लेष्ममूर्च्छाहरो दीप्तो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोड़शलक्षयोजनपरिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकस्यापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारादिगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो घृतपृष्ठः । यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीपनामनिर्व्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेरवरोपितारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७६ । २१—२४ ।
"तान्पाशहस्तयधिकांश्चादितान् प्रीतरक्षिणा ।
मयो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥

स शिलाजालवितता गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाधूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां खेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिविकामगाम्
प्रहृतां पार्व्वतीं मायां सहजे दानवोत्तमः" ॥
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हेमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—मरीन्द्रसंहितायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चैव कर्म्मणा ।
केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां ध्वजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रौञ्चदारणः, पु, (क्रौञ्चं खनामख्यातपर्व्वतविशेषं दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ।
धनुर्विद्ध्य व्यवसदाशान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भग्नमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कौंचवकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टाबन्तं न मन्यन्ते जीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)

क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेचुली । घेँचु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥ चेँचको इति भाषा । श्लेष्मस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं घेचुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य खनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रौञ्चशतिकः, पुं, (क्रौञ्चशतं गच्छति । "क्रौञ्चशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्तिं ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रौञ्चगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रौञ्चशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रौञ्चशतादागन्ता भिक्षुः ॥)

क्रथ किं म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । कि, क्लथयति क्लाथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ञ ड रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लान्दते । ड, क्लान्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ष म ड रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ष, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । ड, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, ष म ड वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विकलीभावः । ष, क्लदा । म, क्लदयति । ड, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, उ भ इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्लावेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । भ, क्लाम्यति । आदिपक्षेऽपि श्रमादित्वं "श्विदुक्लमाचम" इति दीर्घोपधार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इवि दुर्गादासः ॥

क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य भ, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र मुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्थिश्चैव गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)

क्लमथः, पुं, (क्लम् + "श्रमादिभ्योऽथच्" इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

क्लव, ष म ड भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, क्लवा । म, क्लवयति । ड, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहाः । इति यजादित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः । श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)

क्लिद, इ ञ ड रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । अ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ड, क्लिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य ऊ इर् क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर्, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद !" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् + कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।९०५॥ भिज्ञा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्षः त्रि, (क्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) क्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तं चक्षुर्यस्य सः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ मिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ अ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-सकं च-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य अ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतापीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्पद्यमिति हलायुधः । क्लिश्यते क्षपयः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमानाः क्लिश्नन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कयङादित्वात् क्ये अचन्तनाङः । ण्यात्मनौ चिक्लिशयतुः सचीताविति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते वक्ष्येयम् । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, ऊ ग विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋयां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्लेशीत् अक्लिशत् । ग, "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिशाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशितः, त्रि, (क्लिश् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्टः, त्रि, (क्लिश् + क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥ (यथा,-भागवते । १ । ९ । १२ ।

"जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्म्माच्युताश्रयाः" ॥)

क्लिष्टिः, स्त्री, (क्लिश् + भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतकं, क्ली, (क्लीव + कः । निपातनात् वकोपः । क्लीतमधार्ष्ट्यं कथतीति । कल क्षेपे + अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः । २।४।२०९ ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा ।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"श्यामा गिरिक्षाञ्जनकी रसेषु
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसंप्रसिद्धम्
पित्तार्व्वुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयेऽस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक + स्वार्थे कन् टाप् च्यत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ड अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ड, श्लोकेन क्लीवते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अक्लीवीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ड वान्तवत् । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अक्लीवीत् । ड, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीङ्ड अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीवः, पुं स्त्री, (क्लीङ्ड अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्लोपुरुषभिन्नः ।
तत्पर्य्यायः । षण्ढः २ नपुंसकम् ३ क्लतीयाप्रकृतिः ४ शण्ढः ५ । इत्यमरः । २।६।३९ ॥ क्लतीयप्रकृतिः ६ षण्ढः ७ सण्ढः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
"चतुर्दशविधः प्राक्ते षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढोऽनड्वश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापादगुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षेप्ता मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ षट्त्र्यब्दं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्त्याज्याः कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्त्वास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियः ॥
आक्षेप्तृमोघबीजाभ्यां क्षतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संयोगादुक्थ्येदध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीवालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत स्वाम्यं भर्त्ता नो एतत्कार्य्यं प्रजाक्षते ॥
अप्रत्यर्थं स्त्रियः सृष्टाः क्लीवेच्छं वीजिनो नराः ।
तत्तं वीजवते देयं सवीजो क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीवः, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१२ ।

(यथा, महाभारते ३ । अर्জ্জুनाभिगमने ।३३।१२ ।
"कच्चिदाजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम्" ॥
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १६५ ।
"आचारहीनः क्लीवस्य नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेदः, पुं, (क्लिद् + भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदक्लेशकरावुभौ" ॥
इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसनं श्लैष्मं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ॥
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं श्लैष्मं श्लेष्मणां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदमार्द्रताम्" ॥)

क्लेदनः, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद् + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुश्रुतबोधः ॥ (भावे + ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणानाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जनम् । क्लिद + णिच् + "श्वन् उक्षन् पूषन् शीर्षन्निति" । उणां १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्वदीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदुः, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद + "पृषॄ स्रु स्रि क्षीति" । उणां १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ड वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं उपतापार्थे अकं-सेट् ।) ड, क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष व्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न दृष्टावाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेशः, पुं, (क्लिश् + भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)
स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी । अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।
"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह । अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्याः भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं दृढ़यन्ति" । इति तट्टीकाकृद्भाजमार्त्तण्डः ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशितः, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश + इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा,—भट्टारतिलके ।
"निद्रा यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्म्मदुःखी" ॥

क्षौत्तिकिकं, क्ली, (क्षौत्तिकेन यष्टिमधुकया निर्व्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्षोम, [न्] क्ली, (क्षुड् गतौ + मनिन्।) फुप्फुसम्। फाँफड़ा इति फुसधरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्षोमम् ३ क्षोमम् ४। इति तट्टीका॥

"बाङ्क्षोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्षोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

("उदकवहे हे तयोर्मूलं तालु क्षोम च"॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्षं, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति यत् ततः "क्षाति"। ७। २। १०५। इति ग्रादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्षयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्षकुः, पुं, (कु + अगि + उन्।) कङ्कुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः त्यन्ताच्चिनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्षचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः त्यन्ताच्चिनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥

(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्षण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्षणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्षणः, पुं, (क्षण् + भावे घञ्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां भारतसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। झिल्लिका २ झिल्लिः ३ झाणः ४ क्षणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्षणनं, क्ली, (क्षण् + भावे ल्युट्।) क्षणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्षणनः, पुं, (क्षणति इति। क्षण् + ल्युः।) घण्टिकासुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोटहाँड़ी इति भाषा॥

क्षथ, ए ङ निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्षथीत्। ज, क्षाथः क्षथः। क्षथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्षथितः, त्रि, (क्षथ्यते स्म इति। क्षथ + कर्म्मणि क्तः।) व्यतिपक्वद्रव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। २। ६५॥ कषायः ३ निर्य्यूहः ४ क्वाथः ५ फ्रुतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्षणः, पुं, (क्षण् + भावे कर्म्मणि वाच्ये च यथायथं घञ्।) क्षणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणं क्षणत्कङ्कणं
चञ्चत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्षाथः, पुं, (क्षथ् + भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्षाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अथ नाम पारिभाषिकोद्योदकम्। तच्च त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टमांशावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः। यथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यतले क्षिपेत्।
स्रुत्वाचे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तच्चार्द्धं पाययेद्धीमान् कोष्ठं मृद्वग्निसाधितम्।
फ्रुतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते"॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २। ६। १०२॥

क्षेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्षेलत्। चालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारसकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु अञ्जनचतुस्त्रिंशद्वर्णाः। अयमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकयक्षाक्षन्माल्कावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्भिन्ना विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
ध्यायेन्मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥

इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
कण्ठ्यं जिह्वया मूर्द्धा तालव्यं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाज्जनो वाच्यः क्षकारः कण्ठघातजः"॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं प्रवदेत् चार्व्वङ्गि कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं शिवशक्तिसहितं सदा॥
बिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भ ए सुन्दरि!"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः कोपस्तुम्बुकः काणो रूक्षः सम्वर्त्तकः शरः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥

परात्मा क्रोधसंहारो बलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो माल्कान्तानलः क्षयः।
मुखं कण्ठवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
क्षायाएतस्य संघातो भजयश्रीर्ललाटकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।

"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं माल्कात्तरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥*॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्चिताम्।
शरदाचीञ्च चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोल्लिखितपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।

"यान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥

इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।

"अकारादिसकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः।
संयोगात् क्षयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥

इति क्षेमानन्दृष्टततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये + ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपुमित्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति ग्रस्यादुत्पत्या क्रमशः इति। क्षि + डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये + भावे डः।) नाशः। इति मुग्धावबोधितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म ड) दाहतोः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, घ म ड) (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षज्झते। घ, क्षज्झा। सेमक्षात् सरोरित्यनेनैवसिद्धौ अस्य धातुबन्धस्वरूपर्य्यन्तघटादिभ्यो ड इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षज्झि अक्षाज्झि क्षज्झं क्षज्झं क्षाज्झं क्षाज्झम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। समते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ड, क्षज्झते। घ, क्षज्झा। म, क्षज्झयति। ड, क्षज्झयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ञ उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ञ, क्षणोति क्षणुते। उ

क्षणित्वा क्षत्वा। इति दुर्गादासः॥
क्षयः, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथाकालं आयुरवसाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्वमात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नानारूपो भवतीत्यर्थः।) चिंशत्कलापरिमितकालः। स च दशपलपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—
"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः॥
सचेत्तु विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।
"क्वचिद्दृष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥
इति हितोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण-वधे-+अच्।) उत्सवः।
(यथा, माघे १। ४।
"नवानधोऽधो वहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षयं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रवृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)
निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः। ३।३।४७॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मथम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, गरुडपुराणे। ५। १।
"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)
क्षणतुः, पुं, (क्षण भावे+बाहुलकात् अतुप्रत्ययः।) क्षतः। इति हेमचन्द्रः। क्षणनुरिति च पाठः॥
क्षणदं, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति। दा+कः।) जलम्। इति मेदिनी॥
क्षणदः, पुं, (क्षणं याचादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा+कः।) गणकः। इति मेदिनी॥
क्षणदा, स्त्री, (क्षणद+स्त्रियां टाप्।) रात्रिः (यथा, भागवते। ३। ३। २१।
"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)
हरिद्रा। इत्यमरः। १। ४। ४॥
(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या॥)
क्षणनं, क्ली, (क्षण+भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥
क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं निःश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥
क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं स्थाप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः। २। ८। ११४॥
क्षणभङ्गुरः, त्रि, (क्षणमात्रं भङ्गुरः।) क्षणैकनाशशीलः। यथा। "यदि पुनरसौ किमपि नाहमास्वदमन्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरं क्षणिकं वेत्यवधारयेत्। न किञ्चिदपि कामयेरन्। न कामयमानाः केचिदपि प्रवर्त्तन्ते"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥
क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति। रम+णिनिः।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (षटकः। इति केचित्॥)
क्षणिकः, त्रि, (क्षणः स्वसत्तास्थायित्वयाऽस्यास्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विप्रतिपन्नाः शब्दादिः क्षणिको न वा। क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः। प्रसिद्धिस्तु विधेर्नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु व्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।
"ब्रह्मारम्भस्तनुर्नु स्यादथाकाशशरीरिणाम्।
अथाप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥
इति भाषापरिच्छेदे २७॥ "क्षणिकत्वञ्च द्वितीयक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥
क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक+स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे। १। १५४।
"योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते"॥)
क्षणिनी, स्त्री, (क्षणः उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण+इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते। २। मन्त्रणापर्व्वणि १३। ४४।
"तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम्।
धर्म्मराजः समागम्याचापयत् स्वं प्रयोजनम्"॥)
क्षतं, क्ली, (क्षण्यते वध्यतेऽनेन। क्षण+करणे क्तः।) खवक्षतपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्रणः २ अरुः ३ हर्म्मम् ४ क्षतजुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति त्रि॥ *॥
क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः।
"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्दिधा।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यादहश्चाचमतः परम्॥
शस्त्रघाते व्यहादूर्द्धं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥
अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विषमस्तानां दिनत्रयेऽशौचाधवसायः स्यात्"। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मसु।
महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"।
अन्यच्च तु देवलः।
"सद्यः सूतकी सूची मलोन्मत्तरजस्वलाः।
मृतवन्नुरवन्धुश्च वर्ज्यान्यहौ स्वकावतः"॥
इत्यनेन वर्ज्यतामाह। अशुचित्वमप्याह।
"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः॥
भवेदशौचमत्यर्थं हृत्यवेधात् व्रणे क्षते"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (विदारणम्। यथा, कुमारे। ३। २९।
"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"॥
विनाशः। यथा, रघुः। २। ५३।
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥
त्रि, ताडितः। विद्धः। यथा, रघुः। ३। ५३।
"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥
क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे। २। २९।
"रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतह्लादारशंसिनः"॥
(रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिलक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—
"धनुर्व्यायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पतितो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाधिकैः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं नियच्छतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्॥
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पतितो दूरं तूर्णवातिप्रवृद्धतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः॥
उरो विरुज्यते तस्य क्षिप्यतेऽथ विदह्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
क्रमादीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि॥
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्त्तते॥
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथाशुक्रौजसोः क्षयात्"॥
पूर्व्वरूपं यथा,—
"अथाङ्गं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
उरोवक्त्रोगिणश्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"॥
अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—
"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्"॥
चिकित्सास्य यथा।
"उरोमल्लाक्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्कराम्॥
पार्श्वबस्तिरुजास्वल्पपित्ताग्निक्षां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरी सम्मितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत्॥
इक्ष्वालिकविसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
पृक्तं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रशक्तून् वा पयसा पिबेत्॥
कासी पर्व्वास्थिशूली च जिघ्रात्सर्पिर्घृतादिकान्।
मधुकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरादिप्यलीबकाः"॥
"रक्तेऽतिवृत्ते दक्षान्नं यूषैर्लोपेन वा पिबेत्।
षटकाद्यरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम्॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशार्करम्।
रक्तस्रोवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्॥
यष्ट्याह्वानागबलयोः काथे क्षीरसमं घृतम्।
पयसा पिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम्॥

कोलवाच्चारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्फलदार्व्वीत्वग्वत्सकत्वक्पलैर्हृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं यष्टीम् ।
चतसः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं आत्मगुप्तां घृतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां हृद्दतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकौ तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
वदराच्छोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
पलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कूर्य्यात कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षु क्वागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलान्तथा ॥
दिकार्षिकाणि पचैला हेमत्वक्पत्रिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माद्विह्वान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणामामृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राप्य क्षीरमांसरसाग्निना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलत्वाधिकर्षितान् ।
क्षीप्रबलान् क्षुधान् वर्णस्वरहीनांश्च वर्द्धयेत् ॥
कासहिक्काश्वरश्वासदाहच्छर्द्यास्रपित्तनुत् ।
पुत्रदं वमिमूर्च्छाऽस्रयोनिमूत्रामयापहम्" ॥

इत्यमृतप्राशघृतम् ॥

"मधुकाद्यपलं द्राक्षा प्रस्थार्द्धे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यर्द्धपले कल्के प्रस्थे सिद्धे च शीतले ॥
एषगर्द्धपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शुक्लक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥

इति शुक्लप्रयोगः ॥

"शुक्लानां वस्त्रपूतानां मध्यं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावान्नसाक्ष्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"एका षोड़शिका धान्याद्वे ऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमदृक्षाम्लद्विर्दिः सौवर्चलात्पलम् ॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मेथात्यक्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करायाः विमिश्रयेत् ॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ब्बवत्" ॥

इति षाड़वः ॥

"यच्चोक्तं यच्चिरायां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादशेषाग्निं व्याधिं साम्यबलांस्तथा" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—

"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥

एषां पूर्ब्बरूपमाह ।

"पूर्ब्बरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठेकण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥

भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठस्थश्च ।

अस्य निदानपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह ।

"अतिव्यायामाराध्ययुद्धाध्वगजनियन्त्रणैः ।
रूक्षक्षोरक्षतं वायुर्व्यहीत्वा कासमावहेत्" ॥

अध्वगजन्योनिग्रहो दमनम् । अध्वगमाह ।

"संपूर्ब्बं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन वक्षसार्त्यर्थं विरुद्धेनेव घोरवा ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्ब्बभेदज्वरश्वासः क्षयावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो ध्रुवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे हृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्ष्वित्क्षुवालिकापद्मभृङ्गोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
सिद्धात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिहत्तये" ॥
इक्ष्वालिका इक्ष्वभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । भृङ्गं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेच्छोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धादैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरत्यबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
क्षीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासक्षयावैस्वर्य्यकम्यवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्दीप्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते" ॥

अस्य चिकित्सा यथा—

"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सरक्तास्थ्यपित्तास्रिलां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधुक्षिक्षं जीवनीयं गवां सितम् ।
त्वक्क्षीरी सक्षितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्ष्वालिकाविषग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
घृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वामटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंखा इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीष् ।) लाक्षा । यथा,—

"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी कृमिजा यावालक्तौ तु तत्फलः" ॥

इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्न्यामि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । अमरः । २ । ६ । ९ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४२ ।

"स छिन्नमूलः क्षतजेन देवी-
लक्ष्मोपरिष्टात् पवनावधूतः" ॥)

पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षतजदृष्टा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या दृष्टा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह ।

"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्धं क्षितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपर्वं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपीवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च दृष्टसम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्ब्बशस्तु" ॥

नराणां क्षितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं कट्वम्लोष्णापित्तविवर्द्धनैः । कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद् प्रवासादेश्च वातः कुपितः । तद्भयं ऊर्द्धं प्रसरत् तालुप्रपर्वं सत्पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते दृष्टौ या भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अथवा वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वादन्तगलतालुओष्ठ च । संशोष्य तृष्णां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।

"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुञ्चः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्त्तमादिशेत्" ॥

क्षतजामाह ।

"क्षतस्य रक्तं शोणितनिर्गमाच्च
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।

क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रक्तं पीड़ा ।

अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥

"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि प्रशस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्तश्लेष्महरं परम् ।
मुक्तपर्पटकोदीच्यवाल्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्याद् दृड़दाहज्वरशान्तये" ॥

क्षुद्रा धान्याकम् । कचित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णाहरत्वात् । शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । दृड़दाहज्वरशान्तये ।

"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः ॥
लाजरजमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोक्षनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ।
वैद्यश्च मयलास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुमद्भूधारणम् ।

क्षतिः

जिह्वातालुगलस्रोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत्।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम्॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम्।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम्।
पाययेदामयेचापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम्॥
अमलं कमलं कुष्ठं वाजाञ्च वटरोहकम्।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे॥
तृष्णां प्रबलां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम्।

क्षतोद्भवां रुधिरनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजञ्च पातैः।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा॥
आमोद्भवां विल्वबलायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम्।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वक्षताच्च तृष्णाम्"॥

उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः। स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तान्तु गुडाम्बुना शमयेत्। अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्मृणालिकाम्बु पयः॥ पयोऽत्र दुग्धम्।

"मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभ्रमशर्कर्षिताः।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये॥
साम्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम्॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिदारि वारयेत्॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते"॥
इति तृष्णाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं क्षवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति। वि + ध्वंस + णिच् + णिनि।) वट्टदारुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः। इति भावप्रकाशः॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य।) भ्रष्टनियमः। तत्पर्य्यायः। अवकीर्णी २। इत्यमरः।२।७।५६॥ तथा च याज्ञवल्क्यः।

"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्धति"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

क्षतहरं, क्ली, (क्षतं हरतीति। हृ + टः।) अगुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षद + क्तिन्।) अपचयः। क्षयः। (यथा, महाभारते। ३। १७२। १९।

"इयानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः"॥)

"जलमुचि वितरत्यविमुञ्चे

क्षत्ता

का क्षतिरस्यखिलाम्बुपातुराम्।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति"॥
इत्युद्भटश्च।

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे। अथवा क्षतात् क्षुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र।) उदररोगविशेषः। तस्य सामान्यरूपमाह।

"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता।
श्रोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः।
दाहस्तृष्णा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि"॥
सन्निपातनिदानपूर्ब्बिकां संख्यामाह।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु"।
क्षतोदरमाह।
"शूल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा।
तस्मात् क्षुतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम्।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध"॥

शूल्यं कण्टककर्क्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतदुपलक्षणम्। क्षुत्मयमत्यशनञ्च अत्र भिनत्ति। यत उक्तं चरके।

"शर्कराट्यकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्नं यदा भुक्तं क्षुत्मयात्यशनेन च"॥ इति तस्मात् भिन्नादन्नात्। गुदतस्तु भूयः अन्यात् संक्षुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः। दाल्यति विदीर्य्यत इव। पदसिद्धिरार्षत्वात्। एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम्॥

तस्य चिकित्सा।

"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम्।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिण्डक्षतं तिलाः।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानपानानि वर्ज्जयेत्॥
तथाम्लवल्गोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत्॥
उदराणां बलाढ्यत्वात् गुल्मशः शोधनं हितम्।
क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्"॥
इति भावप्रकाशः। (उदररोगशब्दे विशेषविवृतिरस्य ज्ञेया॥)

क्षत्ता, [क्षत्तृ] पुं, (क्षद् संवृतौ। सौत्रधातुरयम्।
"दृग्टृचौ ग्रंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ"। उणां। २। ९४। इति संज्ञायां टृच् स चानिट्।) सारथिः। दास्यः। इत्यमरः। ३। ३। ६२॥ दासीपुत्रः। (यथा, महाभारते। १। विदुरागमनपर्व्वणि। २०१। १७।

"ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते!।

क्षत्रियः

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः"॥)
नियुक्तः। ब्रह्मा। इति मेदिनी॥ क्षत्रियायां शूद्राज्जातः। (यथा, मनुः। १०। १२।

"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः"॥)
मत्स्यः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः।

क्षत्रं, क्ली, (क्षतः त्रायते इति। क्षत् + त्रै + कः।) शरीरम् इत्युणादिकोषः। तगरम्। इति राजनिर्घण्टः। (क्षत्रियकुलम्। यथा, ऋग्वेदे। ५। ६२। ६।

"अग्निर्विहव्या सुहते परस्या
यं त्रासाथे वरुणोलासंतः।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ"॥)

क्षत्रः, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः"। उणां ४। १६६। इति त्रः।) क्षत्रियः। इत्युणादिकोषः॥ (यद्वा, क्षतः क्षतात् त्रायते इति। त्रै + कः। यथा, रघुः। २। ५३।

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"।
"नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः" इत्यर्थः। इति मल्लिनाथः॥)

क्षत्रबन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य बन्धुरिव।) निन्दितक्षत्रियः। इत्यमरटीका। (यथा, मार्कण्डेये। ८। ७४।

"क्षत्रबन्धो! ममेतां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम्।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्"॥
क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य।) क्षत्रमात्रम्। (यथा, मनुः। २। ३८।

"आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते"।
आद्दाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः॥)

क्षत्रवृत्तः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकः वृक्षः।) मुचुकुन्दः। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चिरकः प्रतिविष्यकः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः। क्षत्रस्यापत्यं वा। "क्षत्राद् घः"। ४। १। १३८। इति जातौ घः।) क्षादति रक्षति जनान् क्षत्रः। क्षद संवृतौ औणः ततस्त्रासुसिति त्रः। क्षतात् त्रायते इति डे मनीषादित्वात् क्षत्रन्यायकारलोपे वा क्षत्रः। क्षत्रो हितकारः। पुंनपुंसकयोः क्षत्रः। पतिर्मम क्षत्रमग्रेषभूषत् प्रभाभिरामो भरतश्च जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये। क्षत्र एव क्षत्रियः स्वार्थे इयः। अपत्यार्थे इय इत्यन्ये। इति भरतः॥*।
ब्रह्मवाऽजवर्गविशेषः। क्षत्री इति भाषा। (यथा, मनुः। १। ३१।

"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्"॥)
तत्पर्य्यायः। मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५। इत्यमरः।२।८।१॥ क्षत्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९। इति जटाधरः॥ क्षयः १०

मूर्द्धकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्रियवंशः। इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम्॥ * ॥ शाल्मलद्वीपे क्षत्रियस्य नाम पतङ्गः। शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः। कुशद्वीपे कोविदः। क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः। शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्तयः। अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका। अस्याश्रमास्तयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च। इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम्॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—

"क्षत्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते"॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

"क्षत्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः॥
अविक्षतशरीरो हि संग्रामाद्यो निवर्त्तते।
क्षत्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यशःप्रदम्॥
क्षत्रियाणामयं धर्म्मो निर्द्दोषो मुनिभिः परः।
नास्य ज्ञात्वतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात्॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राजा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना॥
प्रजाः क्षेमे च धर्म्मे च स्थापयेत महीपतिः।
धर्म्माख्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते"॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः॥*॥ अपि च।
"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र सुखप्रदः॥
युद्धे प्रजायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।
अयाजनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम्।
भृत्यानाञ्च परीहारो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम्"॥
"राजन्यस्तु महाराज! यथाश्रममवाप्नुयात्।
तत् ब्रूहि च तवाख्यासे धर्म्मसंग्रहतत्परः॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्बर!।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दक्षदक्षिणाः।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाऽन्तं यदि वा नृप॥

स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पार्थिव!।
अन्यगोत्रं प्रसूतं वा क्षत्रियं क्षत्रियधर्म्म!॥
अर्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि।
देवान् यज्ञैर्ऋषीन् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम्।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान्याजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात्॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्षचर्य्याध्वसेवया।
अपेतदुःखधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्वयाद्यां भूरिदक्षिणम्।
चतुर्णां राजशार्दूल! प्राऽऽश्रमवासिनाम्॥
बाह्यायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्तयाद्यां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् ब्रवीमि॥
एवं धर्म्मान्राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानिन्यान् वेदविदो मनुष्याः॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्रं धर्म्मं नेतरं प्राऽऽर्याः।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानास्तरन्ति॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मज्ञाऽऽरण्यं प्रशस्यम्।
मज्जेत्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्विबद्धाः॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हृताः स्युः
क्षात्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राक्षतैर्व्वध्यमागाः।
धर्म्मश्रुतानामुपपीड़नाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्विमुक्ताः॥
सन्धिन्यन्ते नाम्रियन्ते सधर्म्मम्॥
चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव!।
लोकवेदोत्तरास्तेव क्षात्रे धर्म्मे समाहिताः॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्रे राजन्यसत्तम!।
अप्रवृत्तं बहुदारं धर्म्माश्रमवासिनाम्।
क्षात्रेणैव हि धर्म्मेण प्रवृत्तं क्रियते नृप!"॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः॥*॥ अपि च।
"द्विजार्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्चनम्।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्।
पुत्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम्॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे चौन्दर्य्यमेव च।
तपश्च धर्म्मवृत्तञ्च यत्नतः कुरुते मुदा॥
पठितं नीतिशास्त्रञ्च नित्यञ्च परिपालयेत्।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिस्तु संयुतः॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान्॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।

रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८२ अध्यायः॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्रियविवरणम्।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत्। त्रेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत्। त्रेतायुगे त्रयोदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे ततः किञ्चित्-न्यूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः। कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति। तस्य पुत्रो विकुक्षिस्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य बृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य बृह्याश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्यभूत्। तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः। यत्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐड़विड़िः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः। श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ त्रेतादापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति। मरोः पुत्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य बृहद्बलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः। तस्य बृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य बृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

क्षत्रियः

तस्य दृढहनुः तस्य वर्हिः तस्य कृतञ्जयः तस्य रणञ्जयः तस्य सञ्जयः तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः। एते राजानः कल्पेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः। एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति। इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम्॥ चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्*॥

---

* क्षत्रियाद्यामन्यतराज्जाः कायस्थाः।
यदा प्रथमतः—वेदाम्भ आपस्तम्बशाखायाम्।
"बाहोश्च क्षत्रिया जाताः कायस्था जगतीतले।
चित्रगुप्तः स्थितः स्वर्गे विचित्रो भूमिमण्डले॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः।
ऋषिवंशे समुद्भूतो गौतमो नाम सत्तमः।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चित्रकूटाचलाधिपः"॥
द्वितीयतः,—

माण्डव्यशापात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रियजन्मते पुनरुपनयनसंस्कारे कृते तेन क्षत्रियत्वं प्राप्तं यथा,—वेदान्ते प्रथमाध्याये तृतीयपादे ३५। ३० सूत्रे क्षत्रियत्वमते चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् तदभावे निर्देशरथे च प्रवृत्तेः॥
तृतीयतः,—

"त्राता त्वं चित्रगुप्तोऽसि मम कायादभूर्भुवः।
तस्मात् कायस्थविख्यातिर्लोके तव भविष्यति॥
कायस्थः क्षत्रियो वर्णो न तु शूद्रः कदाचन।
ततो भवेयुः संस्कारा गर्भाधानादिका दश॥
गर्भाधानसुतो कार्य्यं तृतीये मासि पुंस्त्रिया।
मासाष्टमे स्यात् सीमन्त उत्पत्तौ जातकर्म्म च॥
व्रतान्ते नामकरणं पञ्चमे मासि निष्क्रमः।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्॥
तथोपनयने भिक्षाचर्य्यव्रतादिकम्।
वासो मुञ्जकुशेषु स्यात् स्वाध्यायाध्ययनं तथा॥
स्नात्वा तु माङ्गल्यपूजां वसोर्धारां विधाय च।
आयुष्यादि च शान्त्यर्थं जपेदग्न समाहितः॥
कुर्य्यान्नान्दीमुखं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्।
ततः प्रधानसंस्कारः कार्य्यो एष विधिः स्मृतः"॥
इत्यादि विज्ञानतन्त्रे॥
चतुर्थतः,—

कायप्रकाशो नाम्ना विज्ञानगर्य्येधिपतिः क्षत्रवंशजः कायस्थ आसीत्। यथा,—

"विराडकायजो भद्रः कायस्थ इति विश्रुतः।
आर्य्योच्छन्दःप्रकाशात् तु आर्य्यो वर्णः प्रमुच्यते॥
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपसागरसंततः।
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्"॥
इति मेरुतन्त्रे १९९ पटले।
पञ्चमतः,—

"राजन्! ब्रह्मकायसमुद्भूतः कायस्थो वर्म्मसंज्ञकः कलौ हि क्षत्रियः स चाक्षराधिकारी जपपञ्चेषु"॥
इति श्रीमत्संहितायाम् साधवाचार्य्यधृतम्॥
षष्ठतः,—

यदा पृथिवीनिःक्षत्रियकाले परशुरामस्य भयात् चन्द्रसेनस्य नृपतेर्भार्य्या मुनेर्दाल्भ्यस्याश्रयं गता तदा परशुराम उवाच।

"नवात्रमे महाभाग! सगर्भा स्त्री समागता
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः॥
तन्मे देयं प्रार्थितं देहि शिशुं तां महामुने!।

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः। "अक्षत्रियाद्वी, } र्य्यक्षत्रियाभ्यां वा"। वार्त्तिं इति स्वार्थे आनुगागमभावे टाप् षोपधत्वात् न ङीष्। पक्षे आनुगागमः ङीष् च।) क्षत्रियस्त्रीजातिः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ३। ४४।
"शूरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया"॥
दुर्गा। यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि। ५८। २३।
"निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहनी क्षत्रिया तथा"॥)
क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति। "पुंयोगादाख्यायाम्"। ४।१। ४८। इति ङीष्।) क्षत्रियपत्नी। इत्यमरः। २। ६। १५॥
क्षद, संहर्षौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सौत्रं-आत्मं-सकं-सेट्।) क्षत्ता। इति दुर्गादासः॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे। १। १५। "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हतुद्यायं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवाऽऽत्मा एतत्"॥)
क्षत्ता, [क्षद्] त्रि, (क्षम्+कर्त्तरि टच्।) क्षमाशीलः। इत्यमरः।३।१।३१॥ अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः॥ (यथा,महाभारते।१३।१०२।३१।
"ये क्षत्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः।
तथाविधानामेव लोको महर्षे!
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र"॥)
क्षप, इ क प्रक्षौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) प्रक्षिरिह क्षमा; इ क, क्षम्यति दुःखं मुनिः। सहत इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
क्षप, त् क म क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) म, अच्क्षपि अच्क्षापि क्षपं क्षापं क्षापम्। मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः। क्षमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। इति दुर्गादासः॥
क्षपणः, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति। क्षप क्षेपे+कर्त्तरि ल्युः।) निर्लज्जः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्षपयति विषयरागं इति। बौद्धसन्न्यासी॥ (भावे ल्युट् क्षपणम्। यथा, मनुः। ४। २२२।
"भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्रहम्"॥)
क्षपणकः, पुं, (क्षप्+ल्युः। स्वार्थे कन्।) बुद्धभेदः।

ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि वरमीप्सितम्॥
क्षिप्रं गर्भमुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः॥
क्षत्रियान्तकरत्वार्थं तत्त्वं याचितवानसि।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र! कायस्थो गर्भ उत्तमः॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशूत्तमः।
एवं रामो महाबाहुर्दत्त्वा तं गर्भमुत्तमम्॥
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः।
कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रियां क्षत्रियाततः॥
तद्गर्भजाश्च कायस्था धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने॥
देवद्विजपितृभक्ताश्च अतिथीनाञ्च पूजकाः"॥
इति स्कन्दपुराणे रेणुकामाहात्म्ये परशुरामदाल्भ्यसंवादे॥

क्षपण

क्षमः

इति जटाधरः॥ सन्न्यासी। यथा। "एक क्षपणक आकाङ्क्षी तत्र क्षपणक दशशाकाशा। यत्र क्षपणक दशशाकाशा तत्र क्षपणक का शाकाशा"॥ इत्युद्भटः॥ (यथा च महाभारते। १। ३। १२४।
"सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तम्"॥
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः"॥)
क्षपण्डः, पुं, (क्षप्+षाडलकात् अन्युः ततो णत्वम्।) अपराधः। इति शब्दमाला॥
क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिन्द्रियाणाम्। क्षप्+अच्।) रात्रिः। (यथा, महाभारते। ३। अरण्यपर्व्वणि। १। ४३।
"राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन्"॥)
हरिद्रा। इत्यमरः॥
क्षपाकरः, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति। कृ+टः।) चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः। ४। ५३। ७॥
क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति। चर+टः।) राक्षसः। (यथा, महाभारते। ३। इन्द्रजिद्वधपर्व्वणि। २८८। ३३।
"निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति"॥)
क्षपाटः, पुं, (क्षपायां अटतीति। अट् गतौ+अच्।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भट्टिः २। ३०।
"ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्राक्षपेयैरिव चानलेऽब्दैः"॥)
क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः।) चन्द्रः। कर्पूरः। इति निशापतिशब्ददर्शनात्॥
क्षम, उ इर् भ य मर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) मर्षः सहनम्। उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा। षष्ठस्वरानुबन्ध इत्येके। इ र, अक्षमत् अक्षमीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। भ य, क्षाम्यति दोषं साधुः। इति दुर्गादासः॥
क्षम, ऊ ङ ञि ष मर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सक-सेट्।) ऊ, अक्षमिष्ट अक्षंस्त। ङ क्षमते। ञि, क्षन्तोऽस्ति। ष, क्षमा। इति दुर्गादासः॥
क्षमं, क्ली, (क्षम्+पचाद्यच्।) युक्तम्। इत्यमरः। ३। ३। १२२॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के।
"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरत्कुलया त्वया।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
प्रतिगृहे तव दारसमर्पणं क्षमम्"॥)
क्षमः, त्रि, (क्षमते इति। क्षम्+अच्।) शक्तः। हितः। इत्यमरः।३।३।१२२॥ आद्यस्य पर्य्यायः। सहः २ प्रभुष्णुः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।
"इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति"॥

रघौ च । ११ । ६ ।
"आग्नेयं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)
क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—
"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य कार्य्या
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥
इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दासीत्यत्र दासीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य आस्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥
क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् षित्वादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।
"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)
क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, बृहस्पतिः ।
"वाच्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।
"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता" ॥
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमत्यागहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्জ্জনं क्षमा" ॥
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते ३ । द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २६ । ३५—।
"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियशविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता"॥)
रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥ तथा हि ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तुते"॥
इति दुर्गाचातत्त्वम् ॥ अपि च ।
"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।
"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
स्निग्धो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनादहो ।
लज्जया क्षणवर्णञ्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रणदता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ।
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्व्वृत्तेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,
"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥
क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमीत्यादिभ्यो णिनुण्"। ३।२।१४१। इति णिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १५ । ४० ।
"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)
क्षयः, पुं, (क्षि क्षये। "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः"।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—
"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥
इत्यमरः ३।१।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थः पूर्ब्बमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
"ऋषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ।
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥
क्षयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ । निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ क्षयरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उष्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ रुपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लक्षणादि चिकित्सितञ्च यथा,—
"शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुजः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राक्तनैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भ्रूणस्य सम्पातनं
गोएण्ड्यीधरविप्रबालहननस्त्रावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नरस्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्द्धहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च दहतो भ्रूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निघ्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भारादिषमगमनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तेर्दोषादतिशयरतेः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः स्त्रीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्या ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदथशयनैर्यातिदेहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
अतिस्वेदातिघर्म्मेण चिन्ताशोकभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैरापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राक्लमश्चैव पिपासारुचिवेपथुः ॥
तमः भ्रमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि बलवन्ति च ।
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्घृतवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिजाड्यता ॥
कासश्लेष्मप्रसेकश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्वेदाभ्यङ्गाग्नि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तक्षये क्षये ।
व्यायामे च व्यवाये च रूक्षान्नाहारसेवनैः ॥

सन्तापक्रोधनैश्चापि जायते कफसंक्षयः।
तेनदाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः॥
विनिद्रता क्षुत् दृष्ट्वा च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति।
तस्य प्रीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसैः॥
घानूपैर्देशिदुग्धैर्वा सेवनं न समीहितम्।
त्रिभिर्दोषैः क्षयं प्राप्तैस्तदा हि मरणं ध्रुवम्॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या महामते!॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत! शृणु साम्प्रतम्।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम्॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः।
शिरांसक्ष मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नरः।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दाग्नित्वञ्च जायते॥
मांसक्षयेऽतिक्षुधता चेष्टनञ्चाङ्गभङ्गता।
निद्रानाशोऽतिनिद्रास्य विसंज्ञो बधविक्रमः॥
मेदः क्षये मन्दबलो विसंज्ञता
श्वासस्य भङ्गो वमनं परूषता।
श्वासाभिकासोऽचिताग्निमन्दता
विश्लेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्यं खलु मेदसः क्षये।
विसंज्ञता स्यात् क्षुधता च कम्पनं
श्वासस्य भङ्गो वमनं परूषता॥
शोषश्च देहे सदनञ्च शोषिता
विकम्पनं शोषबला च जायते।
भिषग्वरस्तत् परिवेदयज्ज्ञकं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोषो निशाजागरणञ्च तन्द्रा॥
मन्दज्वरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चाष्य विचेष्टितानि।
रुग्णं भ्रमः कम्पनशोषरोधः
स्त्रीदेषितादीनि विरूपता च॥
इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम्।
खेदनं रूक्षणञ्चैव तथा विस्रापनं हितम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत्॥
गुडूची शृङ्गवेरञ्च यवागी क्षपितं जलम्।
मरिचैः क्षपितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते॥
रसानां तेन वृद्धिः स्यात् शीघ्रं तस्मादिमुच्यते।
रसाना वृद्धिकरणं गोधूमयवशालिभिः।
क्षपितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाङ्गलानि विशेषतः।
घृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली।
पानं शस्तं मनुष्याणां रक्तवृद्धिकरं सतम्"॥

इति रसरक्तवृद्धिकरम्॥ * ॥

"आनूपानि च धान्यानि बधुनामानि भक्षयेत्।
भक्ष्यांश्च घृतदुग्धादीन् सेवयेन्मधुराणि च॥
रसाश्च जाङ्गलाः स्युः सेवनार्थे भिषग्वर!।
सितोपलादिकं चूर्णं अजाक्षीरं सकोलकम्॥
घृतं पानं क्षये चैव कल्पमप्राप्तराशने"॥

इति मांसमेदोवृद्धिकरम्॥ * ॥

"घृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च।
चन्दनानि च द्राक्षादि-चूर्णानि च भिषग्वर!॥
जाङ्गलानि च सर्वाणि सेवनीयानि पुत्रक!।
अन्नानि मधुराणीह सर्वाणि च प्रयोजयेत्"॥

इत्यस्थिवृद्धिकरणम्॥ * ॥

"शुक्रक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवयेत्॥
कर्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली।
सिताक्षौद्रं हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च"॥

इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम्॥ * ॥

"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या।
पुनर्नवा मेघतुगारजन्यः
सञ्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा।
विमिश्रयेत् तत्र कषायतानि
यवान्नगोधूमयवांश्च पिष्ट्वा॥
तुगासमांशा सिततण्डुलानां
पेयं तु षट्कार्षकमिश्रितञ्च।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीयं
सर्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या॥
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य।
ततोऽस्य सर्वैः सह शर्करामि
श्चैतेन चैवं पुनरेव भाव्यम्।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलार्द्धं
जीर्णे च भोज्यं कटुकास्लवर्ज्यम्॥
क्षीरं घृतं वा सितशर्करां वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्षान्।
क्षात्वाग्निपाकं जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्त्यै।
पथ्यक्षये आन्तचिराभितापः
संपीड़िताना तथाग्निरोऽत्तौ॥
"पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
श्रमाध्वसंपीड़ितकामलानाम्।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
स्त्रीयेन्द्रियाणां बलकारिश्रेष्ठम्"॥

इति बालादिचूर्णम्॥ * ॥

"पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते।
मन्दाग्नौ पीतमेवाथ गुदजे वा तथा पुनः"॥

इति पिप्पलीवर्द्धमानम्॥ * ॥

"दे पले मार्कवं धातु साज्यक्षं पुनर्नवा।
तुगा एका शालिपर्णी बासक्षं दुरालभा।
चूर्णार्द्धेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च।
ताक्षीरं मगधा चैव तदर्द्धेन त्रिकोद्भवम्॥
त्रिजाभेदन्तदर्द्धेन सर्वश्चैकत्र मिश्रयेत्।
समेन तिलचूर्णन्तु शर्कराभिः समायुतम्॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कासश्च विनश्यति।
अपस्मारं क्षयत्यासु बलवीर्याधिको भवेत्॥
श्राम्यन्ति च महारोगाः शुक्राश्वो जायते नरः"॥

इति त्रिजातचूर्णम्॥ * ॥

"बलाक्षदंष्ट्रा हरतीदयश्च
मूर्वीद्वयं गोक्षुरकं स्थिरा च।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सचायमाणा सदुरालभा च॥
क्वाथ्य कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततस्तूर्णमिदं प्रयुञ्जात्।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम्॥
सर्पिः प्रयक्तं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम्।
सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च॥
स पाण्डुकाग्न्यक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम्।
क्षतेषु शोफेषु व्रणेषु शस्तं
शिरोऽर्त्तिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्"॥

इति बलाद्यं घृतम्॥ * ॥

"चन्दनं सरलं दारु पत्रैला बालकं शठी।
नलदञ्चैवेयकं एका पद्मकं नागकेशरम्॥
कक्कोलकं सुरामांसी ग्रैवेयं द्वे हरीतकी।
रेणुकात्वक् कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु॥
बला द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिस्रुतम्।
तैलमस्तु तथा क्षीरं रसेन समभागिकम्॥
मन्दाग्निना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्तिषु।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः॥
हन्ति पाण्डुक्षयं कासं ग्रहणं बलवर्णकृत्।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपामं हरेत् पुनः।
करोति बलपुष्ट्योजःप्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम्॥
रूपसौभाग्यदं पुंसां सर्वभूतग्रहारम्"॥

इति चन्दनाद्यं तैलम्॥

इति क्षयरोगचिकित्सा॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये॥ * ॥

"चिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दुरम्।
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी"॥

इति क्षयकेशरी रसः॥

इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे॥ * ॥)

अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मग्रन्थे द्रष्टव्यम्। तस्यौषधान्तरं यथा,—

"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम्।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्"॥

इति गारुडे १९३ अध्यायः॥ (क्षयत्यक्षादनेन वा क्षि + क्षये + अप्। क्षयति विनाशयति इति। अन्तर्भूतणिच् ततोऽच्।) रोगमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षयतरुः, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थं वा तरुः।) खदी वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (यथास्य पर्य्यायाः।

"नन्दीवृक्षोऽक्षतरुभेदः प्ररोहो गजपादपः।
खदी वृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यादनश्वतिः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

क्षयथुः, पुं, (क्षि + अथुच्।) कासः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यरोगं नाशयतीति। क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप्।) जीवन्ती-वृक्षः। इति शब्दमाला॥

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)

क्षय्यं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"। ३। १। ९७। इति यत्।) क्षयशीयम्। क्षयितव्यम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं नेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः"। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते।

"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत!। अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

क्षर, ण सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। क्वचित् सकच।) ज, क्षारः क्षरः। सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च। आदौ सकर्म्मकः। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः"। इति किरातेः ७। ८॥ स्रवणे तु। क्षरत् क्षतजक्षतयः। इति दुर्गादासः ॥

क्षरं, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च। क्षर् + अच्।) जलम्। तथा च सत्यसाविद्योपनिषदि। १। ८। १०। "क्षरन्त्यविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं। इति मेदिनी ॥

क्षरः, पुं, (क्षर् + अच्।) नश्वरवस्तु। यथा,—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥ इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १५। १७।

"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः स्त्रिया राशिः। पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते। १४। अनुगीतापर्व्वाध्याये। १७। १७।

"ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

क्षरणं, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट्।) मोचनम्। स्रवणम्। (यथा, रघुः। १६। १६।

"कौस्तुभेत्य महिषीपरिग्रहात् नर्त्तकीष्वसुलभास्त्रु तद्दृशः। वर्त्तते स्म सकथञ्चिदाखिल- भ्रूकुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका" ॥)

क्षरी, (नृ) (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा। क्षर् + इनिः।) वर्षाकालः इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि॥

क्षल, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) शौचमिह शुद्धीकरणम्। क, क्षालयति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः ॥

क्षल, ज चाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ज, क्षालः क्षलः। चालः कम्पः। चयश्चयनम्। इति दुर्गादासः ॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप्।) क्षुतम्। राजिका। इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्नावली। राजिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुधाभिजननः २ चपलः ३ दीर्घघ्राणिकः ४ सुकुमारः ५ उत्तबीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। कफपित्तश्रमहरत्वम्। दृश्यत्वम्। पवनाघ्मानपुष्टिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन्।) अपामार्गः। राजिका। भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः। (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।

"क्षवकसरसिभार्गी कामुका काकमाची कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥ इति वामटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवक्षत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। क्षु + क्विप्।) छिक्कानी। इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच्।) क्षुतम्। कासः। इति मेदिनी। कण्डूकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिलक्षणानि यथा,—

"तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूक्ष्मरजादिभिः। वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरजास्यनि ॥ विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः श्लेष्माटकं व्रजेत्। निष्टप्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः" ॥ इति वामटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये ॥

"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति। कफानुयातो बहुशः सशब्द- स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥ तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा। सूक्ष्मादिभिर्वा तरजास्थिमर्म्म- ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति" ॥

इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

चिकित्सा यथा।

"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धविरेचनीयै- र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भृशौ च" ॥

इति चाचैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—

"भवन्ति गाढं क्षवयोर्विघाता- च्छिरोऽक्षिनासास्रवणेषु रोगाः। कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥

इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः। एतत् पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साधयत्यस्यस्य इति ठन् + टाप् च।) दृहतीभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्पतनुः २ पीतपत्रिका ३ पुष्पप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६। अस्या गुणाः। "क्षविका दृहती तिक्ता कटुरुष्णा च तत्समा"। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सहनशीलः। तत्पर्य्यायः। सोढ़ः २। इत्यमरः ॥ क्षमान्वितः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४। इति भटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे। २१। २१।

"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः क्षतिरेव च"॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन्।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २। इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४। इति भटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८। ४२।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्জ্জবमेव च" ॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्षमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् दृद्भिश्च"। उणां। १। ४१। इति तुन् दृद्भिश्च।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। मर्षकः २। इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् दृद्भिश्च।) पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः। "क्षायो मः"। ८। २। ५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीणः। अवसः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३। २१। ४६।

"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्। नातिश्यामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥ स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते। ८६।

"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥ सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३ विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने। १४६। १०४।

"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीक्षिः } स्यस्या मतुप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां ङीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः। यथा, भविष्ये।

"क्षामवत्यादिना यद्यत् कर्म्मणा एतनाशते!। दैवदोषादकस्मे जाते दोषकदम्बके। होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥ एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीक्षिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामस्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।) कुपथ्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।

"अपथ्यमहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" ॥ पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः ॥

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः"। ३। १। १४०। इति ज्वलादित्वात् णः।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः। इति चिकित्सितशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ११५।

"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" ॥

अस्य गुणा यथा।

"क्षारः क्षोदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही शूलश्लेष्मा रुचिभ्रंशहृषामूत्रकृच्छ्रोषणश्च। आनाहं सञ्जनयति पुनर्वह्निसंस्तूक्षणः स्या- देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥) धूर्त्तः । जवक्षम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
"दुःखे मे दुःखमकरोद्राज्ये क्षारमिवाददात् ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम्" ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी । गुड़ः इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्জিক্ষারः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

"पलाशधवपूतीकक्षारपाटलादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनाः सर्ब्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शःकृमिमुंस्त्नघ्नाः शर्करास्मरिनाशनाः" ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
"क्षारः सर्ब्वत्र परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ।
पित्तास्रगूदाग्नः पाकी श्लेष्महृद्यो विदाहकृत् ।
अपथ्यः कटुनावत्वाच्चक्षुष्यः केशवत्चुषाम्" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥)

क्षारकः, पुं, (क्षरतीति । क्षर् + ण्वुल् ।) अचिरजातपलम् । तत्पर्य्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥ जालि इति भाषा । पच्चिमत्यादिपिटकम् । खाँचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ रजकः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् । क्षारः । यथा, सुश्रुते ।
"तन्मात्रतो क्षारकसैन्धवायुतं
सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि" ॥)

क्षारतैलं, क्ली, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पञ्चतैलविशेषः । यथा,—
"मुष्कमूलकमुण्डीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
सुरसञ्चि विडं मुस्तं मधु सुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति ग्रसाद्धृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्नामयापहम्" ॥
इति गरुड़े १९८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, क्ली, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः । तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।
"सर्জিকञ्च यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
क्षारत्रयञ्च त्रिक्षारं क्षारत्रितयमेव च" ।
("सर्জিকा यावशूकञ्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितन्तूल्लगुल्मादिश्लेषाद् गुल्महृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदला, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु अस्याः । क्षुद्रवास्तूकशाकविशेषः ।) चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

क्षारदशकं, क्ली, (दशविधाः क्षाराः अत्र । कप् क्षाराणां दशकमित्येके ।) दशविधक्षारः । यथा,—
"शिग्रुमूलकपलाशशुक्तिका-
चित्रकार्कसनिम्बसम्भवैः ।
इक्षुशैखरिकमोचिकोद्भवैः
क्षारपूर्ब्बदशकं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारदुः, पुं, (क्षारप्रधानको द्रुमः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + स्वार्थे कन् कप् वा ।) वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवणमृत्तिकदेशः । यथा,—
"जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्य्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका" ॥
इत्युद्भटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवणभूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवणमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ उषः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानो वृक्षः ।) मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, क्ली, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) यवक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारःश्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"पलाशः किंशुकः पर्णी यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्कं, क्ली, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विधक्षारः । यथा,—
"धारापामार्गकुटजजाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणाः" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।) लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाकद्वीपस्य उत्तरे वर्त्तते । यथा,—
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलञ्च कौशं
कौशच्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षारसेलकः, पुं, (क्षाराणां सेलः संघः । ततः स्वार्थे कन् ।) सर्ब्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराक्षं, क्ली, (क्षारेषु अक्षं निर्म्मलम् । समुद्रजातलवणस्य स्वच्छतया तथोक्तम् ।) सामुद्रलवणम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्दे ऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टकं, क्ली, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्रकारक्षारः । तद्यथा, —
"पलाशवह्निशिखिरिचिक्षार्कतिलनालजाः ।
यवजः सर्জিका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर् + ण्वुल् + टाप् च । अत इत्वम् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

क्षारितः, त्रि, (क्षर् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) अभिशस्तः । अपवादयस्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ । १०५ ।
"क्वचिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि ।
अदृश्यान्यकृतैर्दोषैर्लोभाद्ध्यते शुचिः" ॥)
खावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं यस्मिन् । क्षार उदके यस्य वा । उत्तरपदस्य चेयुदकस्य उदादेशः ।) लवणसमुद्रः । यथा, "क्षारोदेक्षुरसोद-सुरोद-घृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदाः सप्तजलधयः। सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकशेन यथानुपूर्व्वं सप्तापि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित उपकल्पिताः"। इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १ अः॥

क्षालनं, क्ली, (क्षल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षालनम् । धौतकरणं यथा,—
"स्त्रीशूद्रौ वाथ नित्याभ्यःक्षालनाच्च करौ ऽशयोः" ॥
इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
(यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
"श्लेष्ममूत्रपुरीषास्रक्प्रवाहच्छालनेन च ।
रङ्गस्यैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च" ॥)

क्षालितं, त्रि, (क्षल् + णिच् + क्तः ।) कृतप्रक्षालनम् । तत्पर्य्यायः निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १० । १४ ।
"अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ
कोपदीप्तमुररीकृतधैर्य्यम् ।
क्षालितन्तु शमितन्तु वधूना-
मश्रावितन्तु हृदयम्मधुधारैः" ॥)

क्षि, क्षये ऐश्वर्य्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सकं, ऐश्वर्य्ये—अकं-अनिट् ।) क्षयति पापम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, ग ग व हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-क्ष्यां च-परं-सकं-अनिट् ।) ग, क्षिणोति । ग, क्षिणाति । व, क्षिया । (यथा, श्रुतिः ५ । "धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः परं ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्के

स्थिताः। अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीड़ाकाननकेलिमण्डपयुवामायुः परं क्षीयते"। इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्षि, ण्व वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकंच-अनिट्।) ण्व, क्षियति। इति दुर्गादासः॥

क्षि, क्षि, (क्षि+बाऽलकात् डिः।) निवासः। गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥

क्षिण, दु ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभ-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) द ञ, क्षिणोति क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षितः, त्रि, (क्षि+कर्म्मणि क्तः।) हिंसितः। क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि+अधिकरणे क्तिन्।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥
पृथिवी। (यथा, मनौ ४। २४१।
"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति"॥)
वासः। क्षयः। इत्यमरः। ३। ३। ७०॥ कालभेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥*॥

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः।) धूलिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षितिच्छमः, पुं, (क्षितिरिव च्छमते क्षितावित्र च्छमाकारणीभूता प्रकृतिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिज, क्ली, (क्षिति+जन्+डः।) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम्। यथा,—
"पर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दावेष्ट्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन्+डः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलग्रहः। यथा,—
"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजान्तर्दशागतः"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूजाते त्रि॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा। धृ धारि+वा अच् णिच्लुप्तश्चे पूर्व्वह्रस्वः।) पर्व्वतः। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। ७। ६४।
"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण"॥)

कूर्म्मवासुकिदिग्गजाश्च॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः भर्त्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिपतिदर्शनात्॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा+डः।) राजा। यथा,—"अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण"॥
इति भट्टौ। १। २०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। २। २४।
"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्तामावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्"॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—"मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः"। इति नवरत्ने। ६। (तथा च रघुः। ६। ८६।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतोवितानम्"॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्।) राजा। यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।
"नीताः क्वयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्"॥
(तथा, रघुश्च। २। ५१।
"इतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्यगुहागतेन।
श्लिष्टोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति। भज्+क्विप्।) राजा। यथा, भट्टौ ३। २१।
"आसिञ्चनैकत्र शुचा शरंसीत्
क्षताक्षतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागादुनिवासभूयम्"॥

क्षितिपुत्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्रः।) नरकराजः। (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातलगतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुर्वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्धान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्रमुत्पादयामास।) यथा,—
"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तप्तुमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं सभाः।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः"॥
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः॥ अन्यत् नरकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता सत्ता वा बदरी।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। रुह+कः। वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। १५। ६।
"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्"॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति। वृध्+णिच् ल्युः।) शूवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके त्रि॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति। वि+उत्+अस्+अण्।) गर्त्तः। भाँड़सी इति तद्भाषा। इति केचित्॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,—हरिवंशे ५५ अध्याये।
वैशम्पायन उवाच।
"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद!।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः।
याश्च यस्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम्॥
नागं कुवलयापीड़ं मल्लौ चानूरमुष्टिकौ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र! पूतना दुहिता बलेः॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम्॥
दृढं बाऽलसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम्।
मय्यासक्ताञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम्॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम्।
सम्यवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांस्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति।
अनुप्रविश्य योगेन तांस्तान् हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदाय कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह!॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो!।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति॥

क्षिप

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं ज्ञात्वात्मनो महत्।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निशामय॥
पुरा हि कश्यपो विप्रो! वरुणस्य महात्मनः।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदाश्च महामखे॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु।
प्रदीयमाना गास्तासु नेच्छेतां वरुणस्य च॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः॥
उवाच भगवन्! गावो गुरुणा मे हृता इति॥
ज्ञातकार्य्यो हि गास्तात! मानुजानाति मे गुरुः।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिस्तथा॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो!।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम्॥
प्रभुर्व्वा द्युतिमतो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम्।
न विद्यते लोकगुरो! नासते लोकसेतवः॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तासि सागरम्॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम्।
लोकानां त्वत्प्रसूतानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम्॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान्।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत्॥
इत्यभ्युपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत!।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम्॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना।
स तेनांशेन तु महीं गत्वा गोपत्वमेष्यति॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी।
ते पुत्रे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः॥
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन!।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय"॥)

क्षित्वा, [न्] पुं, (क्षि निवासगत्योः+"शीङ् क्रुशिरुहिजिक्षिरुधभ्यः क्वनिप्"। उणां ४।११३। इति क्वनिप् तुक् च।) वायुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

क्षिदः, पुं, (क्षिद्+रक्।) रोगः। सूर्य्यः। विषाणम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

क्षिप, य औ नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) य, क्षिप्यति। औ, क्षेप्ता। इति दुर्गादासः॥

क्षिप, प्र ञ औ नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) नुदि प्रेरणे। प्र ञ, क्षिपति क्षिपते प्रकरं योधः। औ, क्षेप्ता। इति दुर्गादासः॥

क्षिपः, पुं, (क्षिप्+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"। ३। १।१३५। इति कः।) क्षेप्ता। क्षेपणम्। इति व्याकरणम्॥

क्षिपकः, पुं, (क्षिप्+कः ततः संज्ञायां कन्।) योद्धा। इत्युणादिकोषः॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप्+कन्+टाप् अतो नेत्वम्। "न यासयोः"। ७।३।४५। इत्यस्य वार्त्तिके "क्षिपकादीनाञ्च न"। इति कथनात्।) क्षेपणम्। इति व्याकरणम्॥

क्षिपणं, क्ली,(क्षिप्+ल्युट् भावे किच्च।) क्षेपणम्। तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इति जटाधरः॥

क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति। क्षिप्+कर्म्मणि अनिः।) अस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा। क्षिप्+कर्म्मणि करणे वा अनिः।) क्षेपणी। नौकादण्डः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ जालविशेषः। मन्तः। अध्वर्य्युः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४।४१।४।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि"॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप्+अनिः ङीष्।) क्षिपणिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्षिपयुः, पुं, (क्षिप्रति इति। क्षिप्+"अनुङ् नदेश्च"। उणां ३।५२। इति अनुङ्।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४।५८।६।
"सम्यक् खवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः।
एते अर्षन्त्यूर्म्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः"॥)

क्षिपयुः, पुं, (क्षिप्+"कन्युच् क्षिपेश्च"। उणां ३।५१। इति कन्युच् प्रत्ययः।) वसन्तकालः। इत्युणादिकोषः॥ देहः। सुरभौ त्रि। इति मेदिनी॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप्+"घिद्विदादिभ्योऽङ्"। ३।३।१०४। इत्यङ्। ततष्टाप्।) क्षेपणम्। इत्यमरः। ३।२।११॥ रात्रिः। इति तट्टीकायां भरतः॥

क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप्+कर्म्मणि क्तः।) निक्षेपकृतवान्। त्यक्तः। तत्पर्य्यायः। मुक्तः २ मुन्नः ३ अस्तः ४ निर्भृतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७। इत्यमरः। ३। १। ८७॥
(उद्भीर्णः। यथा, माघे। ३। ७१।
"क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार"॥
कर्त्तरि क्तः। पतितः। यथा, माघे १०। ७७।
"क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वी
काश्चिदाभजघनस्य महत्वम्"॥
"रतेषु उर्व्यां क्षिप्तं पतितम्"। इति मल्लिनाथः॥ हतः। यथा, माघे २। ५३।
"केशरी निहतरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः"॥
अवज्ञातः। यथा, भागवते। २। १८। ४८।
"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि"॥
विक्षिप्तः। यथा, मार्कण्डेये। ८८। १९।
"नारसिंही तसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः।
प्राणा तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः"॥)
वायुग्रस्तः। क्षेपा इति भाषा। इति लोकप्रसिद्धः॥

क्षिप्रा, स्त्री, (क्षिप्र+टाप्।) रात्रिः। इति हेमायुधः॥

क्षिप्रुः, त्रि, (क्षिप्+"वसगटिदटिक्षिपेः क्रुः"। ३। २। १४०। इति क्रुप्रत्ययः।) निराकरिष्णुः। निराकरणशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३०॥

क्षिप्रं, क्ली, (क्षिप्+"क्षायितञ्यञ्यतीति"। उणां २। १३। इति रक्।) शीघ्रम्। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः। १। २। ६८॥ (यथा, मनुः। ३। १७६। "विनाग्निं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि"॥ मर्म्मविशेषः। यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन। क्षिप्रं पचति पाचयति वा। पच्+वाऽलकात् घिनुण्।) गर्दभाण्डवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (ज्ञातव्या गर्दभाण्डशब्दे ऽस्य गुणपर्य्यायाः॥) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये+"घिद्विदादिभ्यो ऽङ्"। ३। ३। १०४। इत्यङ्। टाप् च।) अपचयः। इत्यमरः। ३। २। ७॥

क्षिव, उ निरासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् उदित्वात् क्त्वावेट्।) क्ष्वेडी। निरास इह फुत्कारः इति भट्टमल्लः। मुखेन क्ष्वेडादेर्वमनमिति केचित्। एषक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादिः। क्ष्वेवति। उ, क्ष्वेवित्वा क्ष्वेत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षिव, य उ निरासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्) क्ष्वेडी। य, क्ष्वेव्यति। उ, क्ष्वेवित्वा क्ष्वेत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षी, ञ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट्।) ञ, क्षयति क्षयते। इति दुर्गादासः॥

क्षीज, ह्रिक्काने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घो। ह्रिक्कानमव्यक्तशब्दः। सखेदस्वेवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोगः। इति रक्षितः। क्षीजति सखेदो जनः। इति दुर्गादासः॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज्+भावे ल्युट्।) कीचकानां नादः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीणः, त्रि, (क्षि+क्तः। "निष्ठायामण्यदर्थे"। ६। ४। ६०। इति दीर्घः। "क्षियोदीर्घात्"। ८। २। ४६। इति निष्ठातस्य नः।) क्षयः। अबलः। तत्पर्य्यायः। दुर्ब्बलः २ क्षयः ३ क्षामः ४ तनुः ५ क्षातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, गीतायाम् ९। २१।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्वनिद्रः सबलेऽनले ।
घृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्कराद्य यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
घृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः क्षयः ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणक्षयाक्षाणां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुड़ान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैरानुत्तरमाप्नुयात्" ॥
"पलाशं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे घृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं हृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम्" ॥
"यद्यत् सन्तर्पणं प्रोक्तमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोड़शेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)
क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियोदीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि अस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीव, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते मद्यपः ! इति दुर्गादासः ॥
क्षीवः, त्रि, (क्षिव + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १३ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः" ॥)
क्षीरं, क्ली, (क्षरते अद्यते इति । "क्षरे किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे कत्वं धत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे गिरीणाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९ ।
"क्षीक्षीरैव वर्ज्यानि सर्व्वमुक्तानि चैव हि" ।)
"आस्यसारं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कषात्मकम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दधिसर्पिर्वसातक्रं तेषां सर्व्वगुणागुणम् ॥
यद्यदाहारजातन्तु रसं क्षीरग्विरानुगम् ।
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिरापाप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलवृन्मतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्जीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तच्च कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
शृतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सिताखिग्धं तथारक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
बन्ध्यानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्माच्चार्त्तवं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयस्कामिक्षतं नार्य्या बलक्षयविनाशनम् ॥
पयस्विदोषशमनं दृष्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम्" ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्याश्रमावहम् ।
कफपित्तघ्नं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शृतं लवणैर्युक्तं क्षीरञ्चाम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मात्तैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वड़वायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं हृंहणं दृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां साम्यं श्रमनं शोधनन्तथा ।
दृष्याग्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीरञ्चतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽस्रपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे क्षयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्याक्तेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहानूनमनिन्द्याय हितमग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
श्लक्ष्णं वातकफानाह क्रिमिश्लीपोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णक्षैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं श्लाघावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकाशज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं हृंहणं साङ्ग्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
लावणं रक्तपित्ते च तर्पणत्वाच्छिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् साम्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥
तच्च सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तश्लेष्मशोणितमांसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-श्लेष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्रोग-पाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भस्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं हृद्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं हृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणत्वाच्च विशेषाच्चौषिधां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
श्लीपगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णक्षैकशफं बल्यं श्लाघावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं दृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चतुर्थ्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विद्यात् शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमिश्लाघ्यत्वात् चक्षुष्यत्वाच्च शार्ङ्गिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दिगुर्व्वाम प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमभिष्यन्दि वैद्यसम् ।

वर्ज्जयित्वा स्त्रियः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदवातिगृहीतं सर्व्वं गुरु दंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमस्वच्छं विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥)

दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आरुह्यादं निर्हृतिं स्वाम्यं आरोग्यं चानुरूपताम् ।
सप्तजन्मसवाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाग्नेयकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्हृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
ग्रहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
गृहतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥

क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं दद्यात् क्षीराल्पीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं सूक्ष्ममामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरलद्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६६ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,—
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्टकः, पुं, (क्षीरकण्ट + स्वार्थे कन् ।) शिग्रुः । इति चिकित्साशब्देषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महावीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिस्थाननामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्लं मधुरं गुरु ।
दंहणं वातदाहाश्रपित्तश्लेष्मज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धिदा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) खड्गी । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥

क्षीरज, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं, (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थक्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुशस्त्रिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखपृष्ठाङ्घ्रि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणं तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां षट्सूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
षट्कोपानद्द्वयं छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
घृताढ्यमधवाप्यड्ग तथार्द्धेन यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! गृहणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णासायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णिच् "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धत्वयञ्च ॥)

क्षीरनीर, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतप्रायत्वात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।) दुग्धजलञ्च ॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
नीरं क्षीरायते तत्र वह्नौ तप्यति तत्पयः" ॥)

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति । इनिः ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विस्तरोस्यार्कशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरपाणं,) क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट
क्षीरपानं,) क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" । ८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् । दुग्धपानयुक्तदेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा । देशे पानस्य । पूर्व्वपदस्थितषकारेफऋवर्णेभ्यः परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यनट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणा वाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि-

शब्दानां देशवादिचत्वेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति व्युत्पत्त्या देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा। क्षीरपाणं क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपात्री क्षीरपानी पात्री। इति मुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः॥

क्षीरपायी, [न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "बऊल-माभीक्ष्ण्ये"। ३। २। ८१। सुप्युपदे णिनिः।) दुग्धपानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्य-स्याप्रत्ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्वा मोरटः।) लताभेदः। तत्पर्य्यायः। सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षीरकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथास्याः पर्य्यायाः।
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना यष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षीरविक्वतिः, स्त्री, (क्षीरं विक्वतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विक्वतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्चिका। इत्यमरः। २। ९। ४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्द-रत्नावली॥

क्षीरावदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी।) कृष्णभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षु-वल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयः-कन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषाय-त्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूल मूत्रमेहाश्मनाशित्वञ्च। (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥)
"क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्यः स्तम्भी सनालकः"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन् टाप् च।) अस्थिकाली। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।) उडुम्बरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति भरतः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते २७ अध्याये चिकित्सास्थाने।
"क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः"॥
राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—
"राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् अत्र वा। शॄ + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं शृ-णाति विकृतीकरोतीति। शॄ + कर्त्तरि अच्।) दधियोगात् प्रक्षोभ्यदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीर-विदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः।) जलकुम्भटकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरशी इति भाषा। इति राज-निर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) शुक्लभूमि-कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। ११०॥
(यथास्याः पर्य्यायाः।
"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना यष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणी कर्कटाङ्गयम्।
मुद्गमाषाख्यपर्णौ च महतीं श्रावणीन्तथा"॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं क्षुद्रां क्षिप्तरुहान्तथा।
क्षीरशुक्लांपयस्याञ्च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत्।
वातपित्तहितान्येतान्यादौनि तु कफापहे"॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्रवतीति। सो + कः।) क्षीर-सारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नट्क्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका कृष्णा स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राज-वल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-द्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर + सृ + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) क्षीर-विशेषः। पालजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्प-र्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,—
"ईषच्छ्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु।
पुष्टि चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"।
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—
"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ स्वस्फटिकाविमौ"॥
इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरस्रवः पुं, (क्षीरस्य स्रवः कासोत्थश्लेष्मा इव। घञीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपाषाणः। इति राज-निर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्शआदिभ्यो-ऽच्"। ५। २। १२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।) क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जा-यते इति। जन् + डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्ति-कम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन् + डः।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८। ८। ८।
"ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।) लक्ष्मीः। इत्यमरः। १। १। २९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"। ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्वः।) क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः। २। ४। १००॥ तत्पर्य्यायः। ग्राहिणी २ कच्छुरा ३ तामूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥ हे क्षीराग्नि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वकुलपत्रतुल्य-पत्रा लताछेदे क्षीरं स्रवतीति सुभूतिः। तन्मते दुद्दिया क्वांगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते। हे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षे भण् ईप्। दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंज्ञेति णिजन्तः। इति भरतः॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आङ्क्यते स्पर्द्धते इति। क + कः।) सरलवृक्षः। इति चिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।) क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्জ্জুर इति पिण্ডखर্জ্জুर इति च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ पलाशवृक्षः ३। इत्यमरः। २। ४। ४५॥ राजातनः ४ राजादन-फलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्कन्धः ११ श्लेष्मला १२ व्रातपत्री १३ तथा १४ मौलिकाजाती १५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानर-प्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रिय-दर्शनः १९ दृढ़स्कन्धः २० कपीठः २१। इति जटा-

धरः ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न्] २४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं दृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
दृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयापहम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्यायाः पाकप्रकारस्यास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृतात्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सशिताज्ययुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृंहणी बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्य्यासोऽस्यस्य इति इनिः । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ षट्कर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिर्भो ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी श्लेष्मतापनुत् ।
कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तत्र यथा ।
"तथादन्तीद्रवन्त्योः स्यादत्यन्तं जगन्ययोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विड्भार्द्धा शुक्लकेन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
शुक्तिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्षः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा,—
"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिभद्रप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पल्लवफलम्" ॥
केचित्तु पारिभद्रस्थाने "शिरीषं वेतसं परे" ।
वदन्तीति श्लेषः । अस्य गुणाः ।
"क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः ।
श्लेष्मपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या मन्दाग्नियोजकाः" ॥
एषां त्वग्गुणाः ।
"त्वक्पल्लवं हिमं याहि व्रणश्लेष्मविसर्पजित्" ॥
तेषां पत्रगुणाः ।
"तेषां पत्रं हिमं याहि कफवातास्रनुच्छ्वयः ।
विस्फोटाध्मानजित्तिक्तं कषायं मधु लेखनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्य्यासोऽस्यस्य, इनिः ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिफलानि प्रवालसर्षपलशुनविड्ङकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डहतीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्थाः ।
एड्गजकुटजशिग्रुव्यूषभल्लातकत्रायकाः ॥
हरितालमवाकपुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकाससीस दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्धपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्याद्यं कटुकालाबूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्यास्त ।
भिन्द्याद्विद्रधिगण्डात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमासन्धिषु कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । शुक्तः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलन्तनूकृत्य च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धाग्नीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकाकोली । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ क्षुक्कुटः ३ कुष्ठनाशनः ४ वल्यः ५ मूलकमूला ६ खसकन्धः ७ कक्षुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + वाऽवयवात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण इं गोभां यातीति । या + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभिः" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + "उदकस्योदः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । २५३ ।
"अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थनं यथा,—

"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथ्यं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति कृतादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुञ्जिष्ठा रणविक्रमाः ॥
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धा महानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुर्यत्नमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ॥
क्षीराब्धौ क्षिप्तश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ॥
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् ॥
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवास्तु पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ॥
एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ॥
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ॥
प्रविश्य कृतवान् शैलं पृथगरूपेण केशवः ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथगरूपेण केशवः ॥
चकर्ष नागराजानं देवैः साद्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरदृश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममुः क्षीरसागरम् ॥
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ॥
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ॥
तन्नागा जगृहुः सर्व्वे तच्छेषं गृह्णरोऽग्रहीत् ।
नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ॥
तृतीयावर्त्तनादग्रे रोगाणो जातः सुशोभनः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ॥
पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
तं भवः शिरसा धत्ते नारी च स्वस्तिको नृप ! ॥
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तुत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ॥
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्यार्च्चर्य्यसमन्विताः ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ॥
दैवपक्षे ततो मेघाः सत्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
विषनिश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ॥
ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भवपङ्कजा ।
विभ्राजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः स्वतेजसा ॥

ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता स्नग्यमरिन्दम ! ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुदेवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्या लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीड़िता स्नासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्या रणे जग्मुर्महासुरान्" ॥
इति नृसिंहपुराणे ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयायाः लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, क्ष्वै ङ दर्षे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) क्ष्वै, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ सुखेन श्लेष्मादेर्वमनमिति केचित् । क्षीवत्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठवकारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
"उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ॥)

क्षु, टु ञ क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्षुतं छाँची इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । ञ, क्षौति कपी । क्षुतकं कामिनि पुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
"अरिष्टो वस्तिकर्म्माढ्यो वेल्लोदः फेनिलः क्षुणः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुसं, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रहतम् । (अभ्यक्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्व्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
पृष्ठक्षाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ (धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्क्षुल्लक्षो गोजिह्वा च गुन्द्राक्षुल्ला गवेधुका" ॥)

क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)

क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ क्षिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हिक्किः ८ । इति जटाधरः ॥* ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्रायहरञ्च गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽप्युचिते दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽप्यधैव ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशञ्च क्षुतं करोति ॥
प्रागास्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाक्षिशोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥
आद्यन्तयोर्न खलु शस्तं
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ ।
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनाच न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्त्वन्यफलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुत्प्रकरणं तृतीयम् ॥

अपि च ।
"क्षिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं क्षिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुड़े ज्योतिश्चक्रे ६० अध्यायः ॥* ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे ऽतनाशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिग्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरते क्षुतेऽप्येवमूहुः केचिच कोविदाः" ॥
इति ॥* ॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्त्वास्त्रया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोत्क्षिप्ताङ्गनिध्वनिः ।
शूद्रोऽपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यास्तु ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यच्च विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थो न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंस्कृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंस्कृतमुखः कुर्य्याज्जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अशुद्धौ स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेदन्यत्र स्पृशेत्" ॥
इति च उदाहृतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिनां सकृत् क्षुतं भवति यथा,—
"क्रूरे वक्त्रिणवक्रा स्याद्बलिनाञ्च क्षुतं सकृत्" ।

क्षुद्रक

दन्तिभवक्रेति नासाविशेषणम्। इति च गारुडे ६६ अध्यायः॥

क्षुतः, पुं, (क्षु+क्तः। आभिधानात् पुंस्त्वम्।) क्षुतम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा।) राजिका। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत+टाप्।) क्षुतम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति। अभि+जन्+णिच्+ल्युः।) क्षुव्याधिः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति। कृ+टः+ङीष् च।) कङ्कालिका। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।

"भुजङ्गघातिनी क्षुद्रिः सर्पाच्ची क्षुत्करी स्मृता"॥

क्षुद्, अ ध वौ इर् क्षुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दधां-उमं-सकं-अनिट्।) अ ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते। औ, क्षोत्ता। इर्, अक्षुदत् अक्षौत्सीत्। क्षुदि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भट्टिः। १४। ३३।

"मित्रघ्नस्य प्रभुक्षोद गदयाङ्गं विभोषणः।
सुग्रीवः प्रघसं नेभे बह्वन्नामस्ततर्द च"॥)

क्षुद्, [ध्] स्त्री, (क्षुध्+सम्पदादित्वात् भावे क्विप्।) क्षुधा। इत्यमरः।२।९।५४॥(विष्णुपुराणे १।५।३९।

"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता यस्यां कोपस्तया ततः"॥)

क्षुदः, पुं, (क्षुद्+"क्षायितञ्चिवधिभ्रकिञ्छिपिक्षुदीति"। उणां। २। १३। इति रक्।) तण्डुलावयवः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ डऊः। इति शब्दरत्नावली॥ (मक्षिकाविशेषः। यदुक्तम्।

"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्भक्षात् कपिलं भवेत्"॥)

क्षुद्रः, त्रि, (क्षुद्+"क्षायितञ्चीति"। उणां। २। १३। इति रक्।) क्षुद्रयुक्तः। अधमः। (यथा, कुमारे। १। १२।

"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव"॥

तुच्छः। यथा, गीतायाम्। २। ३।

"क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप!"॥)

क्रूरः। अल्पः। इत्यमरभेदिनीकरौ॥(यथा, महाभारते। ३। आरण्यकयात्रापर्व्वणि। १०। २४।

"तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा"॥)

दरिद्रः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी।) अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) दृष्टती। इति भावप्रकाशः। क्षुद्रभण्टाकीति च पाठः॥

क्षुद्रकु

क्षुद्रकम्बुः, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति।) क्षुद्रशङ्खः। तत्पर्य्यायः। शङ्खनखः २ क्षुल्लकः ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली।) कारवेल्लविशेषः। छोट करला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुड़ऊची २ श्रीफलिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुषवी ५ कारवी ६ बऊफला ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दफला ९। कन्दफलाख्याने कन्दलता इति च पाठः। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनदत्वम्। रक्तानिलदोषकारित्वम्। पथ्यत्वञ्च। तत्फलस्याप्येते गुणाः॥ तत्कन्दगुणाः। अर्शोनाशित्वम्। मलरोधविशोधनत्वम्। योनिनिर्गतदोषगर्भस्रावविषापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वज्रमणिविशेषः। नित्यकर्म्मधारयः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रकुष्ठं, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम्।) स्वल्पकुष्ठरोगः। तत्तु एकादशविधम्। यथा। क्षुद्रकुष्ठान्याह।

"एककुष्ठं १ स्फुटं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम्।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४॥
विपादिकाभिधा ५ खैव पामाकच्छू–६ स्ततः परा।
ततो दद्रुश्च७ विस्फोटः८ किटिभञ्च ९ ततः परम्॥
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम्।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः"॥

ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते। असिता च गाढ़मूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा नवगाढ़मूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्॥ * ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह।

"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः"॥

सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टादशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा। कैर्दोषैः कथम्भूतैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः। समागतैः सङ्गतैर्मिलितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः।

किमपि कुष्ठं वातोल्वणं किमपि पित्तोल्वणं किमपि कफोल्वणं किमपि वातपित्तोल्वणं किमपि वातश्लेष्मोल्वणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं किमपि त्रिदोषोल्वणमिति॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह।

"अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः खेदाखेदौ विवर्जता।
दाहःकण्डूस्त्वचि स्रावस्तोदः कोठोन्नतिः क्रमः॥
त्रयाणामधिकं स्पष्टं प्रीग्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि केवलम्।
रोमहर्षोऽरुचः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्"॥

अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः। अथवा खरः रूक्षः कर्कशो वा स्पर्शः। खेदाखेदौ धर्म्मादि सप्रसङ्गाभावेऽपि खेदः। अथवा धर्म्मादिप्रसङ्गेऽपि खेदाभावः। त्वचि स्रावः स्पर्शज्ञता। प्रीग्रोत्पत्तिः प्रीग्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः॥ * ॥ सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह।

"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकास्रगामिषम्।
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः॥
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुषन्ति तत्"॥

तिर्य्यक् तिर्य्यगताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः॥*॥ येनोल्वणेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह।

"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात्।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्यजिह्वं वातपित्ततः॥
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मासविपादिकाः॥
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा।
सर्व्वैरेवोल्वणैर्दोषैराऊः काकणकं बुधाः"॥

विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः॥

"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा"॥

पित्तकफादित्यन्वयः॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह।

"अखेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बद्धलं हस्तिचर्म्मवत्"॥

महावास्तु महास्थानम्। मत्स्यशकलोपमं अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते। तेन चक्राकारमत्स्यकपत्रसदृशं भवति। एककुष्ठमितिक्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात्। * ।गजचर्म्माह।

"चर्म्माख्यं बद्धलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं क्षयं च"। गजचर्म्माख्यं बद्धलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं क्षयञ्च॥ २॥ चर्म्मदलमाह।

"रक्तं सस्थूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते"॥

दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः॥ * ॥

विचर्च्चिकामाह।

"सकण्डूः पिड़का श्यावा बद्धस्रावा विचर्च्चिका"

पिड़का क्षुद्रपिड़का॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वम्। विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते। विचर्च्चिकैव पादयोर्भवति विदारणयोगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः। अतएव भोजः।

"दार्य्यते त्वक्खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चिका।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका"॥

दार्य्यते विदार्य्यते। केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां भिन्नमाहुः।

"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्"॥

पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत्॥ ४॥ पामामाह।

"क्षुद्रा बह्व्यः स्रावबत्यः प्रदाहाः
पामेत्युक्ता पिड़काः कण्डुमत्यः"।

पिड़काः पीड़यन्ति इति पिड़का इति क्विपकादित्वान्निपात्यते॥ ५॥

कच्छूमाह।

"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छ्वया स्फिचोश्च"॥

सैव पामा। स्फोटैर्भिन्नैर्द्विः। स्फिचौ प्रोथौ॥६॥ दद्रूमाह।

"सकण्डूरागपिड़कं दद्रूमण्डलमुद्गतम्"॥

दद्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छ्रितम्॥७॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तमुत्वचः॥८॥ किटिभमाह। "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखरस्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्॥ परुषं रूक्षम्॥९॥ अलसकमाह।

"कण्डूसङ्गिः सरागैश्च गण्डैरलसकाचितम्"।

गण्डैर्भिन्नापिड़काभिः। चितं विचेष्टितम्॥१०॥

शतारुषमाह।

"रक्तं श्यावं सदाहार्त्तिशतारुः स्याद्बहुव्रणम्"॥११॥

अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र रसगतस्य लक्षणमाह।

"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमक्लेदे कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते। त्वक्स्थापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"॥

त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रसादात् त्वक्स्थाच्च। त्वक्स्थापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्थाप इत्यादिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते॥१॥

रुधिरगतमाह।

"कण्डूर्विपूयकस्रैव कुष्ठे श्रोणितसम्भवे"।

विपूयः विस्रोवेव पूयः॥२॥ मांसगतमाह।

"बाऽल्यं रक्तश्रोणश्च कार्कश्यं पिड़कोद्गमः। तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"॥

बाऽल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिड़कोद्गमः क्षुद्रपिड़कोद्गमः। स्फोटाः दृष्टपिड़काः। स्थिरत्वं संग्रहचारित्वम्॥३॥ मेदोगतमाह।

"कौण्यं गतिच्युतोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्। मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च"॥

कौण्यं दृष्टनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः। क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि॥४॥ अस्थिमज्जगतमाह।

"नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु क्रमिसम्भवः। स्वरोपघातः पिड़का भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"॥५॥६॥

शुक्रगतमाह।

"दम्पत्योः कुष्ठबाऽल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं क्लैब्यं तदपि कुष्ठितम्"॥

दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं तयोर्जातमिति॥८॥*॥ ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।

"आमाग्न्यिनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते"।

इति। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः॥ अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पङ्गुखञ्जान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम्॥*॥ कुष्ठेषूच्चैर्बलवातादि दोषविशेषमाह।

"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्। पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्॥ कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू श्वैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्"॥

खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकुपितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्। घनं पुष्टम्॥*॥ साध्यत्वादिकमाह।

"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्। मेदोगं द्वन्द्वजं जाप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्॥ क्रमिक्षतदाहमन्दाग्निसंयुक्तं यच्चिरोद्भवम्"।

वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जप्रत्यासन्नं शुक्रगतमप्यसाध्यम्। क्रमिक्षतदाहेऽपि वर्ज्यमित्यन्वयः॥*॥ अरिष्टमाह।

"प्रभिन्नं प्रस्रुताक्ष्णञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"॥

प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं असंजाताचमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्॥ अथ त्वग्दोषिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चैव श्वित्रमाह।

"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासस्त्वारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"॥

कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत्॥*॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलासस्त्वारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः॥*॥ ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्दिष्टमपरिस्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफाख्येभ्यः एषणभूतेभ्य उद्भवो यस्य तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः॥*॥

दोषभेदेन लक्षणभेदाह।

"वातादूरुच्चारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफात्क्लेदि घनं गुरु॥ सकण्डूकं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णं नैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्"॥

अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्तो लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।

"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पयं गते। श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्"॥

उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन दृष्टएव अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं प्रकृतञ्च। तथा च भोजः॥ श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद्दोषजं प्रकृतं तथा"। इति॥*॥

श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।

"अशुक्लरोमावहुलमसंस्रष्टमथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"॥

अबहुलं तनु। अन्यच्च।

"गुह्यपायितकौलेषु जातमप्यचिरन्तनम्। वर्ज्यनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता"॥

गुह्यं मेहनं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अचिरन्तनं नवमपि॥*॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।

"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्। एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥ कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च। औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्"॥

प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्। गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्। वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा। औपसर्गिकरोगाः प्रीतलादयः॥*॥ सकुष्ठस्य मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।

"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्। ततो निष्ठुरतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्"॥

एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न तदुपेक्षणीयम्॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु। पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्"॥

"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिम्बावल्गुजसैन्धवैः। विड़ङ्गसहितैः पिण्डैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठजुत्"॥

अवल्गुजः बकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः॥*॥

"सोमराजीभवं चूर्णं पट्टङ्गवेरसमन्वितम्। उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतासृदम्"॥

सोमराजी बकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम्॥

"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्। मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः॥*॥ पुष्यकाले तु पुष्याणि मूलकाले मूलानिच। संग्रह्य पिष्टमर्द्दस्य त्वक्पत्राणि फलानिच॥ खदिरादीनि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्। त्रिफला त्र्युषणं ब्राह्मी खदिङ्गाबल्करास्त्रयः॥ विड़ङ्गसारवाराह्यो लोहचूर्णामृतासमाः। निर्गुण्डयावल्गुजकव्याधिघाताः क्षणक्षराः॥ कुठमिञ्जयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संहृतम्। खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्॥ सप्तधा पक्वनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च। स्निग्धः शुद्धतनुर्जीमान् योजयेत्तच्छ्रमोदनः॥ मधुना तिलतैलेन खदिरासनवारिणा। लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलमात्रं पयं भवेत्॥ जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत्॥

विचर्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि,
घृतारुषिस्फोटविसर्पभाजाः
क्षयप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भवन्दरक्षीपदवातरक्त-
व्रणान्थगण्डीव्रजगर्धरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्टाविष मूलविषं निहन्ति॥
शूनोदरः सिंहकशोदरः स्यात्
सुस्निग्धसन्धिर्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि ये दशन्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥

अयमर्थः। निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्व्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत्। त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविड़क्वाथेन भावयेत्। ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात्। षड्निम्बावलेहः। * ।

"अग्निलेखाषड्गुणं तावद्विरिञ्चस्य गुग्गुलोर्द्वयं च।
ताप्यस्य पञ्चत्रितयं हे लोहश्रावद्वीकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुड़ूचीत्रिवृद्दन्त्यः।
मुक्ताविड़ङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवङ्गिसम्याकाः ॥
एते रचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदत्यशेषवातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना"।

अग्निलेखा सोमराजी। गिरिजस्य शिलाजतुनः। ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य। श्रावणिका मुण्डी इति लोके। स्वायम्भुवो गुग्गुलुः। * ।

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ॥
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रान्त गुग्गुलुम् ॥
सङ्गृह्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टव्रणानि च।
यक्ष्मार्शोविकारांश्च मुखानयगलग्रहान्।
सप्तसोमक्षिमण्डल गुल्मञ्चापि वियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः। * ।

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥

कैशोरको गुग्गुलुः। * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं क्षित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत्।
प्रस्थद्वयं गुड़ूच्याश्च क्वथं तत्राम्भसि क्षिपेत्।
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत्।
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढ़कं तथा।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत्॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेदृक्षदग्निना शनैः।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विल्वमितांशता।
वाकुची चाथ दन्तुरः पिचुमर्दो हरीतकी ॥
धात्री राज्यिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम्।
पर्पटः पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्च्चूरो रक्तचन्दनम्।
एषां पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत्।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाच्छ्लेन हि।
जयेदवश्यं रोहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि मेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमस्यं मांसं दधि स्त्रियम्।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥

इति अमृतभल्लातकावलेहः। * ॥

"निम्बं गोपारुणा कट्वी व्याघ्री त्रिफला घनम्।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा मुरुष्टी यष्टी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता देवी पटोलं रजनीद्वयम्।
कपारग्वधसप्ताङ्गक्वाथवेलोचटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा-लाङ्गली रास्ना गक्तमालः पुनर्नवा।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ॥
अर्द्धोठकं च व्याघोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक्।
यष्टीयासानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढ़े ॥
भल्लातकसहस्राणि क्षिप्त्वा चीर्णमृगेऽभ्रसि।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत्।
गुड़स्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत्।
चित्रकं त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चित्रकं तथा।
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक्।
सौगन्ध्यर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः।
श्वित्रमौड़ुम्बरं दद्रूमष्ठल्लिक्यं सकाकणम्।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम्।
वातरक्तं षड़र्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्षमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम्।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
नियन्त्रणन्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिन्नातोयं पयोऽथवा।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्नं विशेषतः"।

गोपां गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके। यत आह निघण्टुः। "शारिवाशारदास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति। तद्वाचको गोपीशब्दश्च। यत आह। गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काण्डशारिवेति मदनपालः। अथवा अतीस। अवल्गुजः सोमराजी। अनन्ता दुरालभा। चन्दनं श्वेतम्। भार्ग्या अलाभे कण्टकारीमूलं ग्राह्यात्। श्यामा क्षुद्रा साउ। हस्तिकर्णः हस्तिकर्ण। इन्द्रा वकाइनि। सप्ताङ्गः कृतवेध। क्वाथवेधः जलवेतस। उच्चटाफलं आरक्तगुञ्जाफलम्। कुरण्टकः पीतपुष्पकटसरैया। दीप्यकः यवानी। महाभल्लातकः। * ।

"मञ्जिष्ठा निम्बजा तिक्ता वचा दारु निशामृता।
निम्बत्वक् क्षतजः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि बाधते" ॥

इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः। * ।

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्दकः।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यष्टीमधुकं त्वक्षुरकोऽपि च।
पटोलस्य लतोशीरं गुड़ूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डू मण्डलखण्डनः" ॥

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः। * ।

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचायुरुष्ठीहरिद्राद्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलकुण्डकटुकाभार्गीविड़ङ्गाग्निकम्।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधाव्यायन्तिपाठावरी।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम्॥
श्यामावल्गुजचन्दनं वरणकं दन्ती च शाखोटकं
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला जलम्॥
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया
वीसर्पश्वयथि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च"॥

अरिष्टः निम्बः। कलिङ्गमिन्द्रयवम्। भृङ्गं भङ्गरा। वरी शतावरी। गायत्री खदिरः। असनः विजयसारः। श्यामा प्रियङ्गुः। चन्दनञ्च रक्तग्राह्यम्। सारिवा साउ। अनन्ता दुरालभा। विशाला इन्द्रवारुणी। जलं नेचवाला।

इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः। * ।

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालां करवीरञ्च क्षीरमर्कसमुद्भवम्।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु।
पचेच्चतुर्गुणे क्षीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम्।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत्।
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं श्यामां सिध्मं विचर्चिकाम्।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यमेविनाम्।

इति लघुमरिचाद्यं तैलम्। * ।

"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कगुडद्वयम्।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्।
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला।
श्वित्रकं लाङ्गली मुस्ता विड़ङ्गं चक्रमर्दकः।
क्षीरीवृक्षः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता क्षुद्री।
सम्याको गक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा।
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत्।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्।
अत्यार्के लोहपात्रे वा शनैर्मृदुग्निना पचेत्।
मरिचाद्यमिदं तैलं महर्षिभिरुदीरितम्।
अभ्यङ्गेतेन तैलेन श्वित्रयेत् कोष्ठिकान् व्रणान्।
श्यामाविचर्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च।
अभ्यङ्गेन प्रशाम्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां स्खलितौ स्तनौ।
वज्रीवर्षेणुरुक्षो वा गजो वा वायुपीड़ितः।
भिषिरभ्रनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः"।

क्षुद्रकु

ज्योतिष्मतो मालकङ्गनी इति लोके ।

इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थाल्यां गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीड़नेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थाल्यां शुल्लां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
खाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं सुक्तो गुल्मामिनो रसः ।
गुड़ूच्यादिकषायेण सदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"तालताप्यशिलाक्षूतटङ्गणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ क्षूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्दयेत् ॥
वड़ङ्गं पुटितं मोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं त्रिफलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं पृष्टं त्रिशूलं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मधुघृतसंयुतम् ।
मध्व्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं जिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्कौ मारितं ताम्रम् द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"रसो वलिस्ताभ्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्यादिषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुव्रतञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥

ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्निश्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला । रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् । करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे वड़मूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।

इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यत्किलात्मकजनैः समाहृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोषकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतत्रिभाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्क्तैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थाल्यां शुल्लग्रामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
खाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
श्लिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिदोषजलयोग्यन्तु विशालाख्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्क्तैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्षपः षड्यङ्कुलायामः सार्द्धषड्यङ्कुलोऽथवा ।
स्फाटिकः क्षयवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ।
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भृङ्गगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
खड़ोदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य शुल्लान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावद्वितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्क्लिष्यतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्चेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भल्लाया: स्फाटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भल्लस्य टङ्गणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्छिक्कोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुल्मामिनं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुल्माचतुष्टयम् ।

क्षुद्रकु

वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा यष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुल्मलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरयुक्तं निहन्ति च बड़वार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
श्लक्ष्णचूर्णन्तु घ्राणाः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
लेपयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥

अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।

"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि दृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदार्द्धां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षाकुलीराद्विगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामाकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्चिकाम्" ॥

अर्कतैलम् ।

"मनःशिलाकं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
खर्जूक्षीरी शिलाभेदी सुरठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरञ्च द्रुमः क्षमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्सर्षपमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कक्षीरयुतदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि प्रनैर्मर्दनेन च ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं लग्न्याधिव्याधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

"कुष्ठं क्षमिघ्नो दद्रुघ्नो निम्बासैन्धवसर्षपाः ।
कल्कपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठैरकाः काम्बिकतक्रपिष्टाः ।

क्षुद्रकु

त्रिभिः प्रलेपैरपि वङ्गमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धार्थश्च सुहीच्चीरम् ।
त्रयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि सन्दध्यात् ।
दिवसचितयादूर्द्धं सम्यङ्निष्पेषयेत्तानि ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

"विभीतकत्वक्फलपूजटागां
क्वाथेन क्षात्वा गुडसंयुतेन।
अवश्यगुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृष्णान्यपि पुण्डरीकम्" ॥
मलपूः काकोदुम्बरिका । अवल्गुजः सोमराजी ।
"गुडवावल्गुजबीजं हरितालं तक्रतुर्यांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धं गुञ्जाफलमभिमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सुवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठ व्रजत्यस्तं पक्षार्द्धेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ॥
गिरिकर्णी नीलापराजिता ॥
"क्षारः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।
शुक्लेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोदुम्बर्यवश्यजम् ।
तैलाक्तो घर्म्मसेवी स्यात्क्षारी श्वित्रहृत् भवेत्" ॥
मथितं निर्ज्जलं विलोड़ितं दधि।
तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि।
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिप्पलमर्द्धञ्च दार्व्या दार्व्वश्च पर्पटी ॥
एषाक् पक्षांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढ़कद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानञ्च मृदग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धं कटुकं चापि कार्षिकं सूक्ष्मपेषितम् ॥
पलद्वयं कौशिकस्य शुक्लस्याज्ञ प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादग्न इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमश्चैतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ॥

इति सोमराजीघृतम् ॥

"महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शनैर्म्मर्द्दनिना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अग्नौ त्विदन्तु निःशब्दं जलमुक्तं विचक्षणः ।
अभ्यङ्गपानयोर्योगादाशु सर्व्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रूणां श्वित्रिणां तथा ।

क्षुद्रचि

दुष्टमाड़ीषु मर्त्यानां स्त्रीणां कीटिनां तथा ॥
अष्टकस्त्रावपरीता ये ये च त्वक्प्रभिषक्क्रियाः ।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां ग्रीर्णाङ्गानां निशेषतः ॥
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भूम्निरोरुहम् ।
घर्घराव्यक्तघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
हिंसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भवति षोड़शवर्षवत् ।
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्चितम्" ॥

इति महामार्त्तण्डघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

क्षुद्रगोक्षुरकः, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्वेके ।) गोक्षुरक्षुपभेदः। छोटा गोक्षुर इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। त्रिकण्टकः २ करटी ३ षड्ङ्गः ४ वज्रकण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भल्लटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५। अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। दंशघ्नत्वम्। क्षुद्राश्मरीभेदित्वम्। वातनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र कण्टेक्षुगोक्षुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः।) कण्ठलङ्कारविशेषः। घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। किङ्किणी २। इत्यमरः। २। ६। ११०॥ क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्किणी ६ कङ्किणिका ७ क्षुद्रिका ८। इति शब्दरत्नावली॥ घर्घरी ९। इति जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघोणी, स्त्री, (क्षुद्रा घोणी ।) चिविल्लिकाक्षुपः ।

क्षुद्रचक्षुः, स्त्री, (क्षुद्रा चक्षुः सा इवाकृतिरस्याः ।) क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। चक्षुः २ चक्षूः ३ शुनकचक्षुका ४ लक्ष्मसारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। दीपनत्वम्। शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ खल्पोऽप्यत्र ॥

क्षुद्रचन्दनं, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ॥)

क्षुद्रच

क्षुद्रचूड़ः, पुं, (क्षुद्रा चूड़ा यस्य ।) पक्षिविशेषः । गोसालिक इति भाषा । यथा,—

"ध्रुवमल्लः क्षुद्रचूड़ो गूथलक्षश्च सालिकः" ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तुः, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति शब्दमाला ॥ खल्पप्राणिमात्रञ्च ॥ (आमलकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रजातीफलं, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रजीरः, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) खल्पजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका । छुदिया जीरा इति भाषा ॥

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः ।) जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् च ।) क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षुद्रत्वं, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अल्पता क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ।

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारयः ।) अर्जकः । स तु वर्व्वरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) खल्पदंशकः । छोट डाँश इति भाषा । यथा,—

"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका ।
प्राचिका चाल्पतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशिका" ॥

इति जटाधरः ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष् । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदर्पणतः ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेषः ।) खल्पदुरालभातुल्यः । तत्पर्य्यायः । मरुसम्भवा २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्ष्या ५ अजादनी ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ फल्गुहृत् ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२। अस्या गुणाः। गौल्यत्वम्। अम्लत्वम्। ज्वरकुष्ठश्वासकासश्रमनाशित्वम्। पारदशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस्पर्शा । क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारयः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेयास्या अग्निदमनीशब्दे विवृतिः ॥)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रनासिकः, त्री, (क्षुद्रा नासिका नासा ऽस्य ।) खल्पनासायुक्तः । तत्पर्य्यायः । नः क्षुद्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्ण यस्याः । ततष्टाप् ।) वाड़ेरी । इति हारावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं अस्याः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपनसः पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारयः ।)

कुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वल्पकण्टाफलश्च ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डङ्ग इत्यपि" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य ।) अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि ॥ (विवरणमस्यार्জ্জকশব্দে জ্ঞাতব্যম্ ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः ।) क्षुपविशेषः । क्षुद्रपाषाणभेदी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अग्निकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १० । अस्या गुणाः । व्रणकृच्छ्राश्मरीहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली ।) वनपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका । नित्यकर्म्मधारयः ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप् ।) जीवनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप् ।) भूमिजम्बुः । इति शब्दमाला । इन्द्रवारुणी । गोपालकर्कटी । कण्टकारी । अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः ।) कसेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरुशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः ।) स्वल्पव्याधिः । तस्य गणना यथा । पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरंषिका ४ हरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पाषाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कच्छा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छः २१ अङ्घिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अलजी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्नालजी ३६ विद्रधी ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्करार्ब्बुदः ४२ । एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्ब्बं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥ * ॥

अथ अरंषिकालक्षणमाह ।

"अरंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि ।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरंषिकाम्" ॥

अरंषि व्रणानि । अथारंषिकायाश्चिकित्सा ।

"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः ॥
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरंषिकाम् ।
त्रिफलायाः रजो यष्टी मार्क्कवोत्पलसारिवा ।
सैन्धवं पद्मकेतैस्तु तैलं हन्यादरंषिकाम्" ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ * ॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह ।

"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥
सप्ताहात् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्" ॥

सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिक्यापेक्षया बोद्धव्यम् । घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ताः । उपक्रान्तास्तु साध्या एव । चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।

"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूपताम् ॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु रक्तां परित्यजेत्" ॥ * ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ।
रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्" ॥

अत्र पिड़कामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः" ॥ * ॥

अथावपाटिकालक्षणमाह ।

"अल्पीयसी यदा हर्षात् बलादुच्छेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघाताद्यथवा चर्म्मेण्युद्वर्त्तते बलात् ॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्यापि शुक्रवेगविघाततः ।
यत्रावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा क्षया रागन्विता ।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहक्लथ्यासमन्विता ॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डुमत्यल्पवेदना" ॥

अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम् । अवपाट्यते विदार्य्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"श्लेष्मक्षेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्" ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ।

"वेगसन्धारणाद्वायुर्विकृतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् क्लेशेन पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्" ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः ।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता" ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह ।

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा मृदुसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका" ॥

ग्रथिता गुम्फितेव । मृदुसन्निभा मृद्वाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।
शुक्तिशौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैस्त्वालेपयेन्मुहुः ॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्याकल्कैरपि विलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

अथान्नालजीलक्षणमाह ।

"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्" ॥

घनां कठिनाम् । परिमण्डलां वर्त्तुलाम् । अल्पपूयां स्वल्पस्रावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्ब्बं खेदैरुपाचरेत् ।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्" ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सादीनि यथा,—

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मृदुसन्निभा ।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
अवक्त्रान्नालजीहेतोर्लोकपूया घनोन्नता ॥
ग्रथ्यथः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता ।
कर्णशष्कुल्यां समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः ॥
श्लाक्ष्णश्लीकरटाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
मेदोगर्भा मुखे पूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैस्तैस्तैः शरीरं कफवातजैः ॥
पित्तेन पिटिकोत्तप्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विदृता विदृताननाः ॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तदर्य्यास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥
सा विज्ञा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥
कच्छेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात् ।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥
तादृशी महती लेका गन्धनामेति कीर्त्तिता ।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥
राजिकादर्शसंस्थानप्रमाणा राजिकाक्रियाः ।
दोषैः पित्तोल्बणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरश्चज्वालगर्द्दभः ।
मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः ॥
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्नाभाः साग्निरोहिणी ।
पक्षाद्वात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति जीवितम् ॥
चिलिका पिटिका वृत्ता जचूर्द्धमिरिवेल्लिका ।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ॥
भेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।
भिन्नो वसाद्यमध्याभं स्रवेत्क्षीरोपमोऽनिलः ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्करार्ब्बुदम् ।
पाणिपादतले सन्धौ जचूर्द्धे वोपचीयते ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्वर्णगुभिर्मुखैः ।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥
शर्करोन्मथिते मांसे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

यस्मिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥
वेगसन्धारणादायुरपानोऽपानसंश्रयम्।
अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
शकृन्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदस्ततः।
कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥
पिप्पमत्ततरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्।
क्षण्णोऽभिघाताद्रूक्षस्य खरस्य कुनखो नखः॥
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्टकोदान्वितान्तराः।
अङ्गुल्योऽलसमित्याऽऽख्यस्तिलाभास्तिलकालकान् ॥
क्षुण्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसांस्तानेव चोन्नतान्।
मांसेभ्यस्त्वन्नततरांस्चर्म्मकीलान् सितासितान् ॥
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः।
क्षणं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
शोकक्रोधादिकुपितादातपित्तान्मुखे तनु।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यच्च नीलिका ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यानञ्च मारुतात्।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कफतस्कफात् ॥
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं श्लोषं चिमचिमायते।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विसृप्यति।
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसर्पितः ॥
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते।
प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—
"विधावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम्।
खेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत्।
दाववृक्षमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्दभात्।
विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥
रोध्रकुष्ठसमङ्गाचप्रलेपो मुखदूषिके।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥
अक्षान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकाष्टके ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम्।
विद्रधादींस्तु जानाम्यांचिकित्सेन्निरवेक्षिकान् ॥
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रदाह्यायाग्निरोहिणीम्॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च।
धात्रीप्रयोगान् त्रिशिरःप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्दभस्य॥
विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत्।
मेदोऽर्ब्बुदक्रियां कुर्य्यात् सृतरां शर्करार्ब्बुदे।
प्रच्छानं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्म्मणि स्थितम्।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्ज्येदितरत् पुनः।
शुद्धस्रावे हृते लिम्पेत् सपद्मकैरवामृतैः।
श्यामाकुम्भत्थिकामूलदन्तीपल्लवसक्तुभिः।
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्व्वाश्च शोधयेत्।
श्लेष्मेव सम्यगनु च क्षारेण क्षणेन वा।
श्लेष्मोक्तमुक्त्वा निःशेषं खेदेन कदरं दहेत्।
निरुद्धमधिवर्त्माख्यं रुद्धपाथोक्तिकित्सितम्॥

पिप्पं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः॥
धान्याम्लसिक्तौकासीसपटोलीरोचनातिलैः।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्हेत्तु तिलकालकान्॥
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना।
तदुद्धृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतुमणी॥
लाङ्गलादिव्रये कुर्य्याद् यथासन्नं सिराव्यधम्।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका।
लेपः सनवनीतावा श्वेताश्वखुरजामयी॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः॥
द्वे जीरके क्षणातिक्षाः सर्षपाः पयसा सह।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम्॥
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तोयक्षाराः शस्त्रक्रियहताः॥
स गुडः कोलमज्जा वा शृङ्गाटक क्षौद्रकल्कितः।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्य कुष्ठं वा मधुनान्वितम्॥
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा।
गौरसर्षपमूलीमूल-युक्तं वा साज्यमाक्षिकम्॥
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं खरस्येन च तिन्दुकम्॥
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा।
इदमुद्वर्त्तनमाशु करोति शतपत्रसङ्काशम्॥
इभरिवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत्।
यथादोषर्तुकान् लेहान् मधुकक्षीरसंयुतैः॥
यवान् सर्व्वरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु।
घृतं गुडश्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात्॥
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान्।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ॥
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याङ्गचन्दनम्।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम्॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिलाढ़के।
पक्षा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः।
अजाक्षीरदिगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत्॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान्।
हन्ति तन्नस्यमभ्यङ्गं मुखोपचयवर्णकृत्॥
मञ्जिष्ठा ग्रवरोद्भवन्तु वरिकालाक्षा हरिद्राद्वयं
नेपाली हरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम्।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम्।
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं
मज्जाक्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बुचाम्नौ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रच्छायामैन्दवीञ्चाशु धत्ते॥
मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने।
प्रसन्नौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्व्वञ्च कौष्ठिकम्"।
इति वाभट उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥
"समासेन चतुस्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्यालजी विद्रधी

कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका मांसाङ्कुरगर्दभो जालगर्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी पिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्ब्बुदं मांसा विचर्चिका एकसा पाददारिकाकदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽलंधिका पलितं मसूरिका यौवनपिड़का पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्व्यङ्गकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं क्षयजक्कर्गुदभंशश्चेति"॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये॥ अत्रोक्तचिकित्सादिकं यथारोगं ज्ञेयम्॥*॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—
"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु।
दोषान् दूष्यानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक्॥
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्"॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः॥)

क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा।) वराहक्रान्ता। इति केचित्॥

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा।) वरटा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी।) कण्टकारी। इत्यमरः॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः खल्पशङ्खजातिः। जोड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शङ्खनखः २। इत्यमरः।१।१०।२३॥ शङ्खनकः ३ इति तट्टीका॥ क्षुल्लकः ४ शम्बूकः ५ भवशङ्खकः ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। मूत्रहरत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्म्मधारयः।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रशार्दूलः, पुं, (क्षुद्रः शार्दूलः। नित्यकर्म्मधारयः।) चित्रव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रशृङ्गः, पुं, (क्षुद्रं शृङ्गं यस्य।) मयूरशिखाहस्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः। नित्यकर्म्मधारयः।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा।) कटभी। इति राजनिर्घण्टः। (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्माणं अन्तकः श्लेष्मान्तकः। क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः।) भूकर्ब्बुदारकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः।) अल्पश्वासरोगः। यथा,—
"रसनिमित्तमेव खौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य धाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहाम्भेदो जनयति तदतिस्थौल्यमापा-

दयति तं अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्क्षयप्रस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्षयनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति"। इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः॥ तस्य निदानादि यथा,—

"यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्त्तते।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम्॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः।
श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते।
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥
प्रायूपं तस्य क्षुत्पीड़ा भक्तद्वेषोऽरतिः परा।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते।
निश्वसन्नेति ग्लानिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः"॥
इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः॥
("रूक्षाथाः सोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन्।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाक्षप्रबाधकः॥
क्षिनत्ति न स गात्राणि न च दुःखा यथेतरे।
न च भोजनपानानां निरन्नक्षुचितां गतिम्॥
नेन्द्रियाणां यथां नापि कांक्षिदुत्पादयेद्भ्रमम्।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाद्यबलक्षयाः"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये॥)

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता।) अर्कादिगणान्तर्गतक्षुद्रविशेषः। यथा,—"अर्कालर्कवरक्षुद्रदयनागदन्तीमयूरकभार्गीराजेन्द्रपुत्र्यीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेताक्षुद्रिकाल्यलवणास्लापसक्षुद्रसेति॥ अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः। क्रमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः"॥ इति सुश्रुते ३६ अध्यायः॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च। क्षुद्रा सहा कर्म्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके।) सुद्गपर्णी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा कामुद्गा सिंहपर्णिका।
वन्या माष्पर्णिरन्येति रूपपर्य्यायुभे च ते"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ अस्या व्यवहारो यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे। "सुमनाः सौमनसायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा क्षीरपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा कषायेषु" । इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये॥) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रसुवर्च्चा, स्त्री, (क्षुद्रं सुवर्च्चम्। नित्यकर्म्मधारयः।) रीतिः। इति राजनिर्घण्टः। (पित्तलम्॥)

क्षुद्रहा, [न्] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान् हन्तीति। हन् + क्विप्।) महादेवः। इति शिवसहस्रनामस्तोत्रम्। इति कश्चित्। महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम नास्ति। लिङ्गपुराणोक्तविष्णुकृतशिवसहस्रनामस्तोत्रे त्वस्ति इति नाम वर्त्तते। यथा,—

"प्रशान्तबुद्धिरक्षुद्रः क्षत्रहा नित्यसुन्दरः।
धैर्य्याग्रधूर्य्यो धात्रीशः साकल्यः शर्करीपतिः"॥
इति हरिवंशसारः॥

क्षुद्रहिङ्गुलिका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुलिका नित्यकर्म्मधारयः।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली। नित्यकर्म्मधारयः।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गुलिकाशब्ददर्शनात्॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद् + "क्षायितञ्चिवधिशकिक्षिपि क्षुदीति"। उणां। २। १३। इति रक् ततष्टाप्।) व्याघ्री। नटी। वेश्या। सरघा। कण्टकारिका। इत्यमरः। २। ४। ६४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा दहती कण्टकारिका"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्ठालिका कण्टिकिनी धावनी दहती तथा"॥
उभे च दहत्यौ। यत आह सुश्रुतः।
"क्षुद्रा या क्षुद्रभद्राख्या दहतीति निगद्यते"।
गुणाद्याख्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। अस्या व्यवहारो यथा, पञ्चतिक्तकषाये।

"क्षुद्रामृताभ्यां सहनागरेण
सपौष्करैर्वेव किरातितिक्तम्।
पिबेत्कषायन्विह पञ्च तिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
चाङ्गेरिका। हिंसा। मक्षिकामाचम्। इति हेमचन्द्रः॥ वादरता। इति शब्दरत्नावली॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥

क्षुद्राग्निमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अग्निमन्थः।) दशमूले प्रसिद्धवृक्षविशेषः। छोटा गणियारि इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। तपनः २ विजया ३ गणिकारिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृक्षः ७ तपुत्वचा ८। अस्य गुणाः।

"अग्निमन्थद्वयस्यैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनोषधा"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राञ्जनं, क्ली, (क्षुद्रं अञ्जनम्।) चक्षूरोगस्यौषधविशेषः। यथा,—

"गोमूत्रपित्तमदिराश्लक्ष्णक्षौद्रैः रसे पचेत्।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यत्तत्क्षैपलेऽपि वा॥
सैन्धवोपहितं युञ्जान्निहितं वेणुगह्वरे॥
मेदो यत्तद्घृतक्षौद्रं पिण्यं सैन्धवं मधु।
रसमामलकक्षापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत्॥
कोष्ठे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्"॥
इति सुश्रुते १८ अध्यायः॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अण्डमत्स्यानां अण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः समूहः।) पोताधानम्। इत्यमरः। १। १०। १६॥ पोना इति भाषा॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः।) कण्टकार्य्यादिकषायः। यथा,—

"क्षुद्रामृतानागरपुष्करास्थैः
कृतः कषायः कफमाशतोत्थे।

सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे चिरोत्थप्रभवेऽपि शस्यते"॥
इति भैषज्यरत्नावली॥

क्षुद्रान्त्रं, क्ली, (क्षुद्रं अन्त्रं उदरस्थनाड़ीभेदः।) हृदयस्थितसूक्ष्मान्त्रम्। यथा,—समाननामकः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषावाप्तौ युक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह।

"वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च।
प्राणाश्रयोऽथ हृदयं सूक्ष्मान्त्रं गुद एव च।
उदरञ्च गुदौ कौण्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः"॥
वपा प्रसिद्धा। वसा मांसस्नेहः। नाभिः प्रसिद्धा। अवहननं पुष्फुसः। श्लोमा आयुर्व्वेदप्रसिद्धः। ते च मांसपिण्डाकारे सव्यकुक्षिगते। यकृत् कालिका। क्लोम मांसपिण्डः। ते च दक्षिणकुक्षिगते। क्षुद्रान्त्रं क्षुत्स्थानम्। वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ। वस्तिर्मूत्राशयः। पुरीषाधानं पुरीषाशयः। आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम्। हृदयं हृत्पुण्डरीकम्। सूक्ष्मान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि। वाह्याङ्गदवलयादन्त्रगुदवलये द्वे। तौ च गुदौ कौण्यौ कोष्ठे नाभेरधः प्रदेशे भवौ। अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तारउक्तः। पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेपः। अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः। इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः॥("पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,—"नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारस्त्वामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदस्त्वाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति" । इति चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः। कर्म्मधारयः।) रक्तापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तापामार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

क्षुद्रामलकं, क्ली, (क्षुद्रं आमलकम्। नित्यकर्म्मधारयः।) आमलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ काठ आमला इति भाषा॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य।) कर्कटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राम्लः, पुं, (क्षुद्रः आम्लः। नित्यकर्म्मधारयः।) कोशाम्लः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"कोशाम्ल उक्तः क्षुद्राम्लः क्रमिरुक्तः सकोशकः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य कोशाम्लशब्दे ज्ञेयाः॥)

क्षुद्राम्लपनसः, पुं, (क्षुद्रः अम्लपनसः।) लकुचः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य व्याख्येया॥)

क्षुद्राम्बा, स्त्री, (क्षुद्रा अम्बा।) अम्लशोणिका। यथा,—

"क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्बा चाम्लशोणिका"॥
इति शब्दावली। शब्दमाला। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राक्षिका, स्त्री, (क्षुद्रा अक्षिका।) वृक्षविशेषः। आवति इति आवता इति च हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ चतुःपत्री ६ लोणा ७ वोढ़ा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्बष्ठा १० कम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ शाखाम्ला १४ अम्लपत्री १५। अस्या गुणाः। अम्लरसत्वम्। उष्णत्वम्। वह्निवर्द्धनत्वम्। रुचिकारित्वम्। ग्राहित्वम्। दोषदुर्गन्धकफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्व्वातः इत्वञ्च।) दंशः। इति राजनिर्घण्टः॥ (हिक्कारोगप्रकारभेदः। यथा,—

"विक्षुण्णकांस्यैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जघनमूलात् प्रधाविता"॥

इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारयः।) यवासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यवासशब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम्॥)

क्षुद्रेर्व्वारुः, पुं, (क्षुद्रा इर्व्वारुः कर्म्मधारयः।) गोपालकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी।) खल्पपूतिकाशाकः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रपत्रा २ मण्डपी ३। अस्या गुणाः। "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया खयम्"। पूर्व्वया उपोदक्या। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रोलूकः, पुं, (क्षुद्र उलूकः नित्यकर्म्मधारयः।) डुडुभः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुध, क्ष्ट य यौ क्षुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) क्षुद्भक्षणेच्छा। क्ष, अक्षुधत्। य, क्षुध्यत्यन्नं बुभुक्षितः। यौ, क्षोद्धा। इति दुर्गादासः॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध् बुभुक्षायां सम्यदादिलाद् क्विप् झलन्तत्वाद् वा टाप्।) भोजनेच्छा। इति दुर्गादासः॥ अथ व्यवहारजिह्मीर्षा इति॥ "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता"। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः॥ तत्पर्य्यायः। अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४। इत्यमरः शब्दरत्नावली च॥ जिघत्सा ५। इति जटाधरः॥१॥ तस्या आर्य्याणि यथा,—

"व्याधयो निर्जिताः सर्व्वे क्षुधया नृपसत्तम!।
कुण्डली मुकुटी खड्गी तथैवालङ्कृतो नरः।
क्षुधार्त्तो न विराजेत प्रेतवत्तृषितो यथा॥
क्षीरान्नविविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च।
न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः॥
यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति।
शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना॥
न शृणोति न घ्राति चक्षुषा न च पश्यति।
दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्दितः॥
अकाल वधिरत्वञ्च जरान्धत्वन्तु पक्षुताम्।
रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते॥
भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति"॥

इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः॥

क्षुधाकुशूलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशूलः निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः।) विल्वान्तरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः।) क्षुधापीड़ितः। यथा,—

"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः"।

इति गारुड़े ११६ अध्यायः॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा ऋतीयातत्पुरुषे ऋतस्य डादेशः।) क्षुत्पीड़ितः। यथा,—

"प्रीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः।
जजागार तदा रात्रौ शुनो नीहारवारिणा"॥

इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा॥ (यथा, च मनुः। १०। १०७।

"भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह दध्नोलक्ष्णो महातपाः"॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधां अभिजनयतीति। अभि + जन् + ल्युः।) राजिका। इत्यमरः। २। ९। १९॥ क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति। मतुप् मस्य वत्वम्।) क्षुधाजनकौषधवटी। अजीर्णादिरोगनाशकगुड़िका। यथा,—

"रसायो गन्धकाभ्राणि शुण्ठ्यश्च त्रिफला वचा।
यमानी घृतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम्॥
प्रत्येकं पलमेषान्तु घण्टकर्णपुनर्नवा।
भार्गकं यत्रिकश्चेन्द्रकेशराजसदर्शनाः॥
दण्डोत्पला चित्रहन्ती शामाहरक्तचन्दनम्।
भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकश्च पलार्द्धकम्॥
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुड़िकां संप्रकल्पयेत्।
वदराग्निसमाश्चैषां भक्षयित्वा पिबेदनु॥
वारिभक्तं जलञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति।
अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामक्लमञ्च यत्॥
तत्सर्व्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा।
मधुरं वर्ज्जयेदन्नं विशेषात् क्षीरशर्करे"॥

इति भैषज्यरत्नावल्यामम्लपित्तचिकित्सा॥ तस्याः खल्पवृद्धेदौ तत्रैव दृश्यौ॥७॥ क्षुधायुक्ते त्रि। (क्षुधाजनकापरौषधम्। यथा,—

"सप्त पञ्चचतुर्भागार्द्धकृष्णाक्षारकद्वये।
त्रयस्त्रयः षट्पलाश्च द्वौ द्वौ मरिचचित्रयोः॥
मुण्डीत्रयकृयोर्द्वौद्वावक्षयोगेन भावयेत्।
वटीद्वोलप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः॥
आमशूलमम्लपित्तं पित्तशूलं विशेषतः।
दुर्नामग्रहणीमुग्रा मजीर्णानि विनाशयेत्॥
नाम्ना क्षुधावती ह्येषा वह्निदेवेन निर्म्मिता।
अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्वह्निवलो नरः"॥

इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्न्यधिकारे॥)

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागररस इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम्।) औषधविशेषः। यथा,—

"चिकटु त्रिफला चैव तथा जवणपञ्चकम्।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्व्ववद्विषम्॥
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्यात्तवक्षैः पञ्चभिः सह।
क्षुधासागररनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः"॥

पूर्व्ववद्विधमित्यस्तवक्षुक्तभागवत्। तेनाक्ष विषस्य भागद्वयम्। इति भैषज्यरत्नावली॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः। यद्वा क्षुधा जातास्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः।) क्षुधान्वितः। तत्पर्य्यायः। बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३ अशनायितः ४। इत्यमरः। ३। १। २०॥

क्षुधुनः, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिसिमिथः कित्"। उणां। ३। ४४। इति उनन् स च कित्।) म्लेच्छभेदः। इत्युणादिकोषः॥

क्षुप, सादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सौं-परं-सकं-सेट्।) सौचधातुरयम्। क्षुपः। इति दुर्गादासः॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + "इगुपधेति कः"। ३। १। १३५।) क्षुद्रशाखाशिफः। क्षुद्रवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ८॥ (यथा, महाभारते। १। १७२। २८।

"तस्या रूपेण स गिरिर्वीर्य्येण च विशेषतः।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्"॥)

श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेषः। यथा,

"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलन्धमा।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुड़ध्वजात्"॥

इति महाभारते हरिवंशे १६१ अध्यायः॥ * ॥ इक्ष्वाकुराजपिता। यथा,—

"आसीत् कृतयुगे तात! मनुर्दण्डधरः प्रभुः।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः॥
प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः"॥

इति महाभारते। १४। ४। २-४॥ द्वारकापश्चिमदिक्स्थपर्व्वतः। यथा,—

"दक्षिणस्यां लतावेष्टः पद्मवर्णो विराजते।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः"॥

इति महाभारते हरिवंशे द्वारवतीविशेषनिर्म्माणे १५७ अध्यायः॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन्।) क्षुपः। क्षुद्रवृक्षः। यथा,—

"अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते।
अवृक्षमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः"॥

इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः॥

क्षुपाक्षुः, पुं, (क्षुप + आक्षुप्रत्ययः।) पाणीयाक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुण्डोड़मुण्डिः, पुं, (दुक्ष उत्क्षेपे + अच् ततो गुणः अकारस्य उत्वम्। दक्षापि उत्वं उषोदरात्

साधुः । तादृक मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुभ् + "क्षुब्धस्यान्तध्वान्तलम्बेति" । ७ । २ । १९ । इति निपातनात् साधुः ।) मज्ञानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोड़शरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः । यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ क्षिप्त्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत् । बाह्वोर्धारणं गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

क्षुभ, ल्ट ड सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । लटित् ।) ल, क्षुभ्यत् । ड, क्षोभते नानुनीविषु । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुक्षेत्रेति हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति क्षुब्धो भ । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः । माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ ॥ "अग्निक्षुभान् विदुदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) नियन्तानुग्रहकर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६६ ।

"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः । ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्" ॥

"क्षुभा मैत्री नियन्तानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूतमातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक टाप् ।) अतसी । इत्यमरः २ । ६ । २० ॥ शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुर, भ्र विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) भ्र, क्षुरति भूमिं लोकः । क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः । यद्वा, "ऋच्छेन्द्रायवज्रविप्रकुब्रक्षुब्रक्षुरक्षुरेति" । उणा । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शणम् । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ९ । २९२ ।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेत्क्षुरवज्रः क्षुरैः" ॥)

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"त्रिकण्टः स्थलपट्टाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः । त्रिपुटः कण्टकफलः स्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥

महापिण्डीतकः । शूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६० ।

"ततस्तस्य नगस्यस्य क्षुरेण निशितेन च । शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥

खड्गादिपादुका । इति धरणिः । छुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च वानरीगजपिप्पली । जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥ तालीशं तिलमाश्रञ्च क्षुरकं गोक्षुरन्तथा । घृतावरी शतावा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥ निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागबला तथा । वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥ मूर्व्वली वानरी ब्राह्मी शाल्मली मूलमेव च । मेथिकागजकर्णी च शर्करा चाब्भिशोधयम् । मांसफलाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्" ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यकवायसंग्रहे वृहत्कानेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् ॥ यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म याचां कार्य्यस्य वैधं कुरुते च मोहात् । नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥ जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ- स्त्रयोदशीं च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च चूड़े विवाहे क्षुरकर्म्मवेधे ॥

देवकार्य्ये पितृश्राद्धे स्वरेरंशपरिक्षये । क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि । चिति पूयश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम् ॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥

"विपाठान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य शाणितमुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिष्णुरुपादत्त क्षुरधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा "अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् । क्षुरधारा विषं सर्पा वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥ इति महाभारते । १२ । पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८ । २९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भविशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुरतुल्यपर्य्युक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्या स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव एत्यति क्षिपति । छेदनक्रियां पूरयति वा इ + कः । किच्चास्य गणः ।) बाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)

क्षुरप्रानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम + डः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुरधारः । भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणायेत्तया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समादाय तस्याभिमुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मर्द्नातीति । क्षुर + मर्द् + णिनिः ।) नापितः । यथा,—

"पुत्रं लोष्टादिकर्म्मे स्यात् नापितश्चण्डिलः क्षुरी । क्षुरमर्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

शस्त्रास्त्रविशेषः । छुरी इति भाषा । (क्षुधायजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि । "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां क्षुधायजुर्व्वेद-

गतानां दाक्षिण्यात् सङ्ख्याकानां उपनिधदां सह-
नाव वल्लिति शान्तिरिति" ॥)

क्षुरिकापत्रः, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्या अस्तीति । इनिः ङीप्
च ।) तरक्षुकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित-
भार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनिः ।)
नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥

क्षुरी, स्त्री, (क्षुद्रः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वल्पार्थे
ङीप् ।) कुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति
च पाठः ॥

क्षुल्लः, त्रि, (क्षुद् सम्पेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप ।
क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद् + ला + कः ।) लघुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
"अष्टमूः क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात्" ॥)

क्षुल्लकः, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १० ॥ खल्वः । नीचकः । कनिष्ठः ।
दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । १० । २९ ।
"येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः" ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः । शब्दरत्नावल्यां खुल्लक
इति च पाठः ॥

क्षुल्लकः, पुं, (क्षुल्ल + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) क्षुद्र-
शृङ्गः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (औषधा-
दिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—
"कट्वङ्गं गैरिकं शृङ्गं कासीसं टङ्गणन्तथा ।
नीलाञ्जनं मुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्निग्धाः क्षालिताः कोष्णवारिणा
मुद्रिमायान्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतातः, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ
तातश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता ।
इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातकः, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः ।
इति जटाधरः । खुड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः । क्षेत इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । वप्रम् २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ ।
९ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कुटः ५ । राजिका ६
पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाच-
कानि यथा,—
"केदारकन्तु केदार्य्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वारटक्षेति पर्य्यायः क्षेत्रज्ञे निगद्यते" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—
"व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यवं यवोचितं क्षेत्रं यवकं यवकोचितम् ।
षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ।
एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् ॥
तथा भङ्ग्यञ्च भाङ्गीनमुग्र्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ॥
माषकोद्रवभङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
बीजाक्षतमुप्तक्षतमुत नीतिसमाक्षये ॥
सीत्यं क्षतञ्च हल्यञ्च हतीयाक्षतमित्यपि ।
त्रिगुणाक्षतमित्येवं त्रिवारक्षण्णभूमिषु ॥
शम्बाक्षतं द्विहल्यञ्च द्विसीत्यं द्विगुणाक्षतम् ।
द्वितीयाक्षतमप्यत्र द्विवारक्षण्णभूमिषु ॥
द्रोणाढ़कखार्य्यादेर्व्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाढ़किकखारोकौ उत्तमर्णादयस्त्रिषु ।
आदिभ्यां प्राप्तिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च" ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥
परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—
"न कुर्य्यात् सख्यवैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्" ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
"आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रैव जलगुणाः ।
"केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
"आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ" ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
"नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात्तु कामदो देवो न चिरादुच्यते ज्ञानदः ॥
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्" ॥
इति च कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥*॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
"तीराद्योजनमाचन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वक्रचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
"पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः" ॥
इति वायुपुराणम् ॥*॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—
मुनय ऊचुः ।
"पुरुषोत्तमाख्यं समहत् क्षेत्रं परमपावनम्" ॥
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।
"एतत् क्षेत्रवरस्याग्र्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यच्चास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्" ॥
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"पूतगुप्तावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ॥
कोकामुखे वराहस्य मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं मक्षेन्द्रे तु नृपान्तकम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ॥
पाण्डुसङ्घे तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥
नैमिशे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुशाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुड़ध्वजं तोयके च गोविन्दं नागसाह्वये ॥
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराहस्यान्तु केशवम् ॥
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्वत्यां जयध्वजम् ।
कृष्णबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
केशे वटे महाबाहुमम्रतं तेजसो वने ।
विशाखसूर्य्ये विश्वेशं नारसिंहे वने वने ॥
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वारणे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीरषम् ॥
उज्जयन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गकोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ॥
भद्रोरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ॥
कुशेशयं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ॥
विरजं पुण्यमत्यायां बालचामीकरे विदुः ।
यज्ञस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां ऋताशनम् ॥
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ॥
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ॥
दृश्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्" ॥
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेषादि-
द्वादशराशिः । यथा,—
"राशिनामानि च क्षेत्रं भस्तत्त्वं ग्रहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्" ॥*॥
ग्रहाणां क्षेत्राणि यथा,—
"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुवाम् ।

जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च,
"मेषमङ्गारकक्षेत्रं दृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव झषेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते" ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् । यथा,—"इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवदास्मिन् कर्म्मफलनिर्हेतेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—"अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचष्टे वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरश्मिविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्यावत्सादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि धियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा यतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणक्षेत्रं सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ६ । ६ । ३७ ।
"यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते" ॥) सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
"पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीस्वरूपौ" ।) कलत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ६ । ३३ ।
"क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्" ॥) गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्दोर्यः स्यात्तत्स्वर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
यस्मे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिज्ञात्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुरघ्नयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्यां भुजं वद ॥

न्यासः

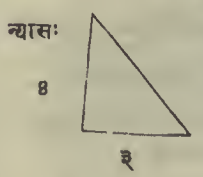

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

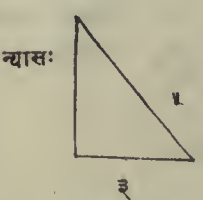

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः

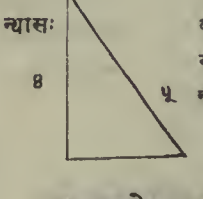

कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राशोरन्तरवर्गेण हिन्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तरादृतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुरघ्नयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः

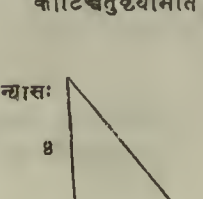

कोटिः ४ । भुजः । ३ । अनयोर्घातः १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

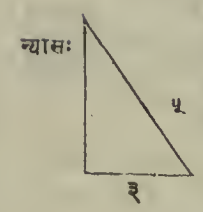

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेणा-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः

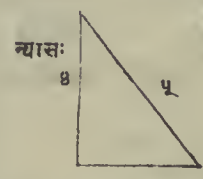

कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

साङ्कित्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे, द्रुतम् ॥

न्यासः

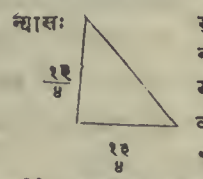

भुजः १२/४ । कोटिः १/४ । अनयोर्वर्गयोर्योगः १४५/८ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांघ्रयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिन्नक्त निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी १४५/८ । अस्याः छेदांघ्रघातः १६५२ । अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ । इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः ५७७/८०० । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्मादिगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य वर्गैक्ययुतात्पदाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णौ भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु ज्ञात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितस्तेन युताऽर्द्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः

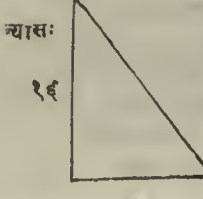

इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । ज्ञात्वा ४ । इष्टो नया ३ । भक्तो जाता कोटिः १६ । इयमेकगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

द्वितीयेष्टेन वा ।

क्षेत्रं

कोटिः ९।
कर्णः १५।

पञ्चकेन वा

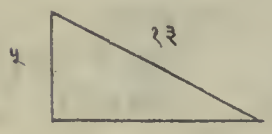

कोटिः ५।
कर्णः १३।
इत्यादि॥

१२

अथ द्वितीयप्रकारेण।

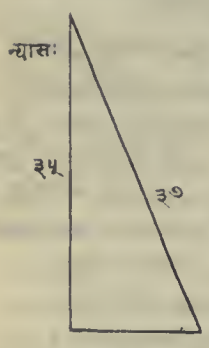

इष्टो भुजः १२। अस्य कृतिः १४४। इष्टेन २। भक्तालब्धं ७२। इष्टेन २। ऊनं ७०। युता ७४। वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५। ३७।

१२

चतुष्टयेन वा।

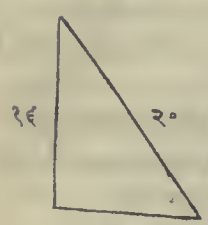

कोटिः १६।
कर्णः २०

१२

षट्केन वा।

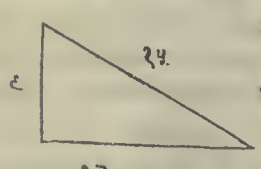

कोटिः ।
कर्णः १५।

१२

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तः।
कोटिर्भवेत् सा एषां इष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरगश्च बाहुः॥

उदाहरणम्।

पञ्चाशीतिनिते कर्णे यौ यावत्करणीगतौ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद! सत्वरम्॥

क्षेत्रं

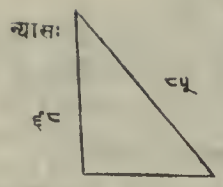

५१

कर्णः ८५। अयं द्विगुणः १७०। द्विकेनेष्टेन हतः ३४०। इष्ट २। क्षुण्णा ४। सैकया ५। भक्तौ जातौ कोटिः १८। इयमिष्टगुणा १३६। कर्णौ ८५।
नितौ जातौ भुजः ५१।

चतुष्कोणेष्टेन वा।

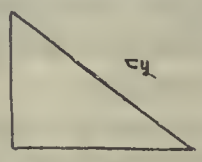

कोटिः ४०।
भुजः ७५।

७५

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः।
फलोनः अवशः कोटिः फलांशयुगं भुजः॥

पूर्वोदाहरणे।

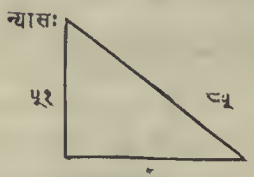

कर्णः ८५। अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१। १८।

१८

चतुष्केण वा।

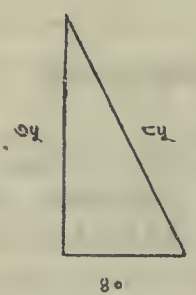

कोटिः ७५।
भुजः ४०। अत्र दोःकोट्योर्नामभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः॥

४०

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः॥

उदाहरणम्।

येषां स्वाक्षं भवेत् जात्यं कोटिदोःअवर्गैः सखे!।
चीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण!॥

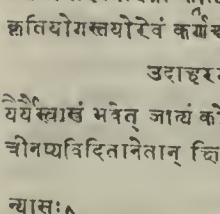

अत्रेष्टे २। १। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४। ३। ५।

३

क्षेत्रं

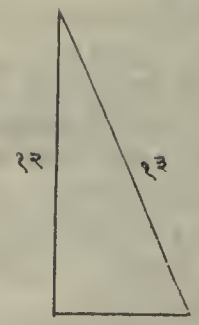

अथवेष्टे २। ३। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२। ५। १३।

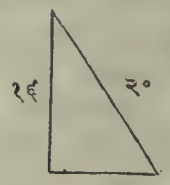

अथवा २। ४। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६। १२। २०। एवमन्यत्रानेकधा।

१२

कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोर्द्धवक्त्रेण पृथक्युतोनौ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे॥

उदाहरणम्।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक! पवनवेगादेकदेशे समग्नः।
भुवि पतमितहस्तेष्वन्तरं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु॥

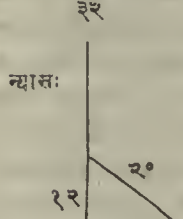

वंशाग्रमूलान्तरभूमिः १६। वंशः ३२। कोटिकर्णयुतिः ३२। भुजः १६। जाते ऊर्द्धाधःखण्डे २०। १२।

१६

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्याश्च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिविलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालविलान्तरालात्।
प्रोह्यं तदर्द्धप्रमितैः करैः स्यात्
विलाग्रतो व्यालकलापियोगः॥

उदाहरणम्।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीड़ाग्निखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमाणान्तरे। दृष्ट्वाहिं बिलमात्रजन्तमपतत् तिर्य्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितौ साम्येन गत्वोर्युतिः॥

क्षेत्रं

न्यासः

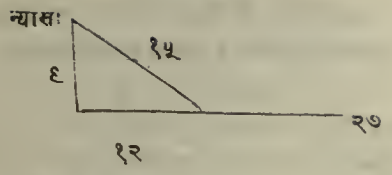

स्तम्भः ९ अहिविलान्तरम् २७। जाता विलयुत्योर्मध्यहस्ताः १२ ॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धं क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो
वदैवं समानीय मानीयमानम् ॥

उदाहरणम्।

चक्राकौञ्चाकुलितसलिले चापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्धं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्नाग्रं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

न्यासः

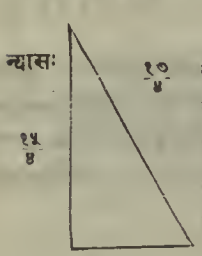

कोटिकर्णान्तरं $\frac{१}{२}$। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्यं $\frac{१५}{४}$। इयं कोटिः $\frac{१५}{४}$। इयमेव कोटिः कल्पिकामानयुता जातः कर्णः $\frac{१७}{४}$ ॥

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नलोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
ताल्लोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्ना
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम्।

वृक्षाद्वृक्षत्रयोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगादुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं कियद्दिदन्! चेन्नुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व नः।

न्यासः

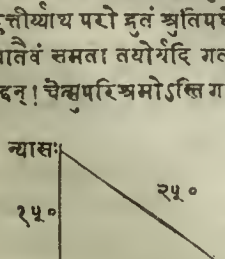

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १००। लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

क्षेत्रं

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक् करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्द्विघोघो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

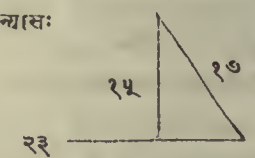

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं त्रैराशिकः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

न्यासः

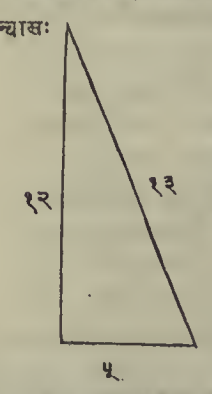

कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२ ॥

लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेधोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेधोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः

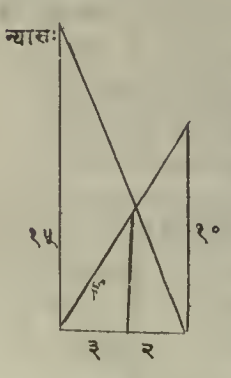

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यत्र यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा सूत्रखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेत्रं

अथ क्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

दृष्टोद्दिष्टभुजे क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या क्षेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्बाहौ भुजास्त्र्यस्रे त्रिसप्तवाः।
उद्दिष्टा यत्र दृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

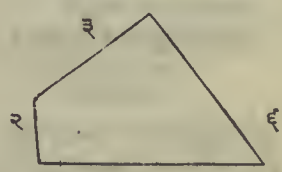

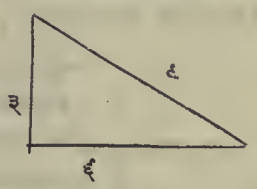

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विघ्न्या भूरूनयुतो दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजक्षेत्रयोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूमर्द्धं स्वस्वं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे महीमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशप्रतिथिभ्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोणमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः

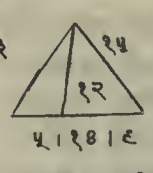

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकासु तत्र मे ॥

न्यासः

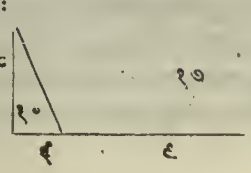

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजेभुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्रं

दिना लब्धम् २१। अनेन भूरूना न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। शेषार्द्धमग्रगता बाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते बाधे ६। १५। अत उभयत्रापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्धात्
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमष्टसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसंज्ञक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

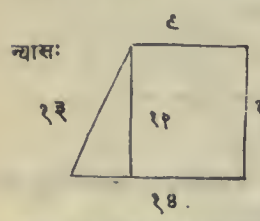

भूमिः १४। मुखम् ८ बाहू १३। १२। लम्बः १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २९८ ०।

अस्याः पदं किञ्चिन्नूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं १९८।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

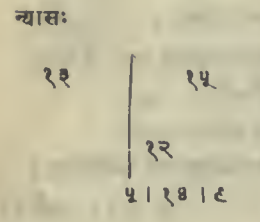

भूमिः १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तत्र्भवगौ यदाद्यैः
सकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संज्ञौ स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयतः अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।
लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्द्दिश्यापरः कथम्।
एकस्यनियतत्वेऽपि नियतत्वापि तत्फलम्॥
स एकस्मिन् पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्पा च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदोयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अत्रोद्देशकः।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृतौ रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

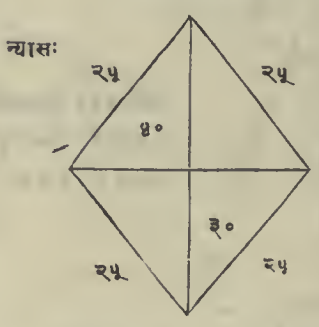

भुजाः २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेकां ३० श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

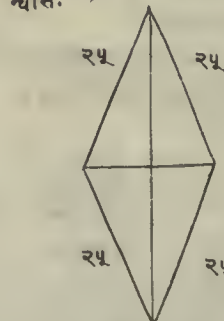

चतुर्दशमितामेकां १४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ८४। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

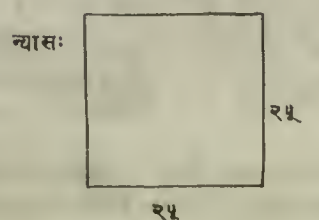

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं करण इति जाता करणीगता श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

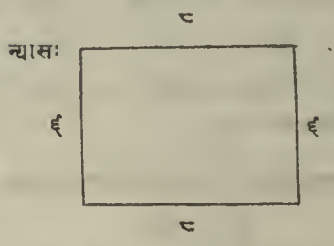

विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः
सूर्य्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

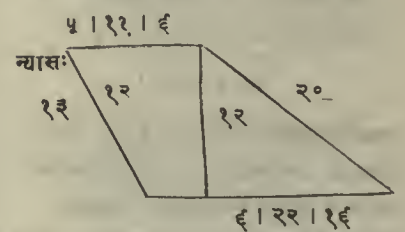

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २० लम्बः १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफलं २५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

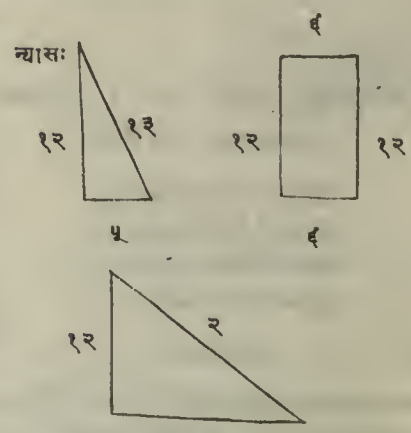

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६। एषामैक्यं सर्व्वक्षेत्रफलम् १९८।

क्षेत्रं

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाग्रदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

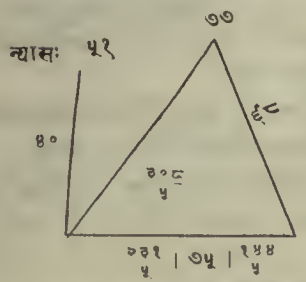

वदनम् ५१ । भूमिः ७५ । भुजौ ६८ । ४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।
कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्रादक्षिणभुजमूल-गामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पित-स्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वल्लम्बो लम्बः ३०८/५ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथितावधा सा ।
तद्ऊनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाग्रालम्बः किल कल्पितः ३०८/५ । अतो ज्ञातावधा १५४/५ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना ज्ञातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकरणज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्वाक्षे तु कर्णाभयतः स्थिते ये ।
कर्णौ तयोः स्वामितगौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बावधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककुपस्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् क्षतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्व्यचतुर्भुजेषु ॥

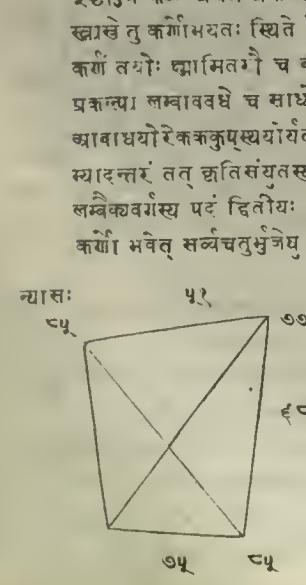

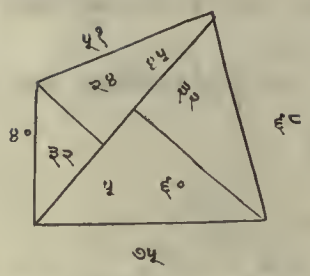

७५

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूल-गामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्ण-रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्-ऊनं लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । रेककुपस्थयोरन्तरस्य १३ । क्षते १६९ लम्बैक्य ८४ । क्षतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्व्वी
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
सोर्व्याः कथञ्चिच्चवगो न दीर्घः ॥
तदन्यलम्बान्न लघुस्तयेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्य-मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लम्बलघुभुजयो-रैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव-मुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णाभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ । २३१० । अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्तथैव ॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्ववर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाग्रन्मितयेकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्व्वैरुदाहृतम् ।

क्षेत्रं

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तत्कृती ॥

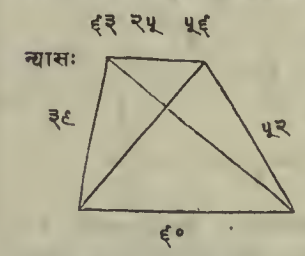

अत्र दृहत् कर्णौ त्रिषष्टि-मितं प्रकल्प्या च ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वाचिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्णौ ।

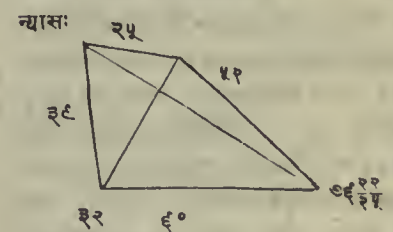

ज्ञातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयो-र्मूलयोः २४ २३/५ । ५१ २४/५ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः ७६ २२/५ ।

अथ तदेव क्षेत्रक्षेत्रं समलम्बम् ।

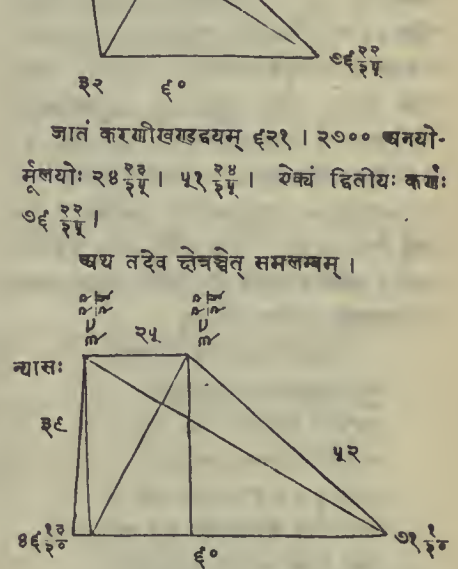

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-ज्ञानार्थं त्र्यस्रकल्पितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते ।

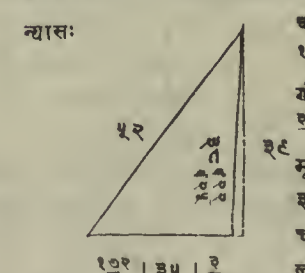

अत्राबाधे ज्ञाते ३/५ १७२/५ लम्बस्य कर-णीगतो ज्ञातः २८०१४/२५ आसन्न-मूलकरणेन ज्ञातः ३८ ६२२/२५ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लम्बाबाधोनित-भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं दृहदावाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन ज्ञातौ कर्णौ ७१ १/२० ६६ १९/२० एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुभ्यां कर्णौ बहुधा भवत एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्तादीस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुण-येत् । योगेन भुजप्रतिभुजहतयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

क्षेत्रं

न्यासः

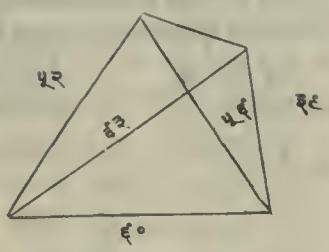

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयोः २५। ३९। घातः ९७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घातः ३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५। तथा द्वितीयवारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००। तथा द्वितीयवारम् ३९। ६०। अनयोर्घाते २३४०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्यं भुजप्रतिभुजयोः५२। ३९। घातः २०२८। यस्मात् २५। ६०। अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेनैक्येन ३६४० गुणितं जातं पूर्वैक्यं १९,८४१,९२०। प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्तं लब्धं ४६९६। अस्य मूलं ५६। एककर्णोक्त्या द्वितीयकर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५। भुजप्रतिभुज-३५२८। वधयोगगुणितं जातं १४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्तं लब्धं ३९६९। अस्य भूलम् ६३। द्वितीयः कर्णः। अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधनं अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम्॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाऽकोटयः
परस्परं कर्णहता भुजा इति।
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं
श्रुतौ तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः॥
बाऽकोर्वधः कोटिवधेन यक् स्या-
देका श्रुतिः कोटिभुजा वधैक्यम्।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

न्यासः

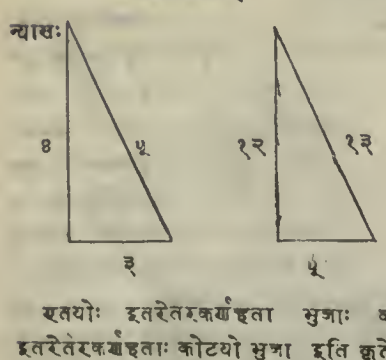

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजाः कोटय इतरेतरकर्णहताः कोटयो भुजा इति कृते जातम् २५। ६०। ५२। ३९। तेषां महती मूलघुमुखमितौ बाह्वा इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ महत्यायासेनानीतौ ६३। ५६। अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६। २०। अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६। बाऽकोः ३। ५। कोट्योश्च ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयोरैक्यमन्यः कर्णः ६३। एवं श्रुती स्यातां एवं सुखेन जाते॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्वयं कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम्।

न्यासः

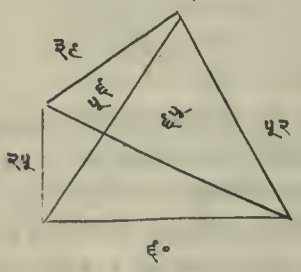

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५। द्वितीयकर्णः॥

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र भुजत्रयं ३०० त्रिंशत्त्रिंशत्तिरस्त्वेन्दु १२५ तुल्यं मुखं बाह्व खोत्कृतिभिः २६० प्रगतिश्रुतिभिः १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। एका खाष्टयमैः २८० समा तिथियुगैः ३१५ अन्याग्र तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभिः १८९ तथा त्रिनयमै २२४ र्योगाक्रान्तौ लम्बयोः॥

तत् खण्डे कथयाधरे अवगयोर्योगाच्च लम्बावधे तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्ततः। सावाधं वद लम्बकञ्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के सर्वं गाणितिक। प्रवक्ष्व नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षोऽसि चेत्॥

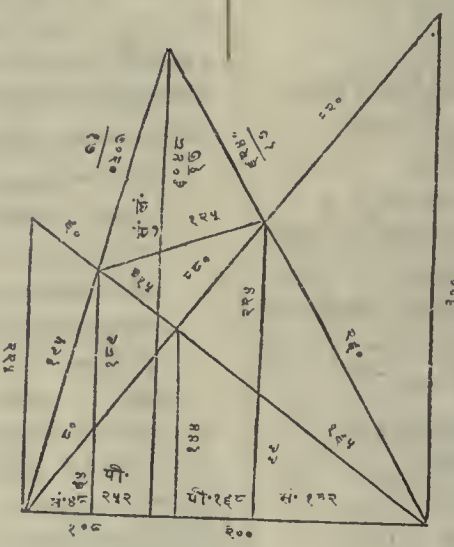

सूच्यावाधा $\frac{१५३६}{१७}$ सूच्यावाधा $\frac{३५६४}{१७}$।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाह्व २६०। १९५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १८९। २२४॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम्।

लम्बतदाश्रितबाऽकोर्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।
सन्ध्योना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम्॥
सन्धिर्द्विस्थः परलम्बश्रवणाहतः परस्य पीठेन।
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यात्तमधःखण्डे॥

लम्बः १८९। तदाश्रितभुजः १९५। अनयोर्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाऽकवर्गेत्यादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा सा पीठसंज्ञा २५२।

एवं द्वितीयलम्बः २२४। तदाश्रितभुजः २६०। पूर्ववत् सन्धिः १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याधः १८९। खण्डं साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विस्थः ४८। परलम्बेन २२४। अवगेन च २८०। एषगुणितः १०७५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डम् ६४। अवगाधःखण्डञ्च ८०।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२। परलम्बेन १८९। कर्णेन च ३१५। एषगुणितः परस्य पीठेन २५२। भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डम्। ९९। अवगाधःखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम्।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंशौ स्तः।
ताभ्यां प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च॥

लम्बौ १८९। २२४। भू ३००। घ्नौ जातौ ५६७००। ६७२००। स्वस्वपीठाभ्यां २५२। १६८। भक्तौ एवमत्र लब्धौ वंशौ २२५। ४००। आभ्यामन्योन्यमूलाग्रसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्धः कर्णयोगादधोलम्बः। १४४। भूखण्डे च १०८। १९२॥

अथ सूच्यावाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम्।

लम्बहतौ निजसन्धिःपरलम्बगुणः समाक्षयो ज्ञेयः।
समपरसन्थोरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च॥
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्यावाधे पृथक् स्याताम्।
हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूघ्नः॥
सूचीलम्बघ्नभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्याः।
एवं क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैस्त्रैराशिकात् ज्ञेयः॥

क्षेत्रं

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२। अयं परलम्बेन १८६। गुणितो २२४। अनेन भक्तो जातः समाक्रयः $\frac{८६१}{८}$। अस्य परसन्धिश्च ४८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूघ्नः ३००। समः $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो जाते सूच्यावाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीयः समाक्रयः $\frac{५१२}{६}$।

द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{६}$। अनेन भूघ्नः स्वीयः समः $\frac{१५३६००}{६}$। परसन्धिश्च $\frac{३६००}{१}$। भक्तो जाते सूच्यावाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्बः २२४। भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$। भक्तो जातः सूचीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$। सूचीलम्बेन भुजौ १६५। २६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८६।२२४। यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गवृद्धौ सूचीभुजौ $\frac{६२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्यगुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम्॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाभि ३६२७ हते विभक्ते
खवाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृते ऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः॥

उदाहरणम्।

विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्षु।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्व्यासखंखाच्च सखे विचिन्त्य॥

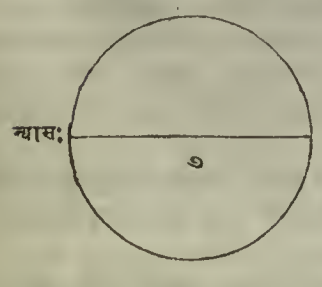

व्यासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१$\frac{१२३६}{१२५०}$।

स्थूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

क्षेत्रं

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

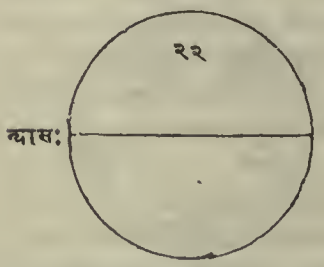

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७$\frac{११}{३६२७}$।

स्थूलं वा ७।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।
वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
चुखं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्।

यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमलां क्षेत्रेतृसि लीलावतीम्॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

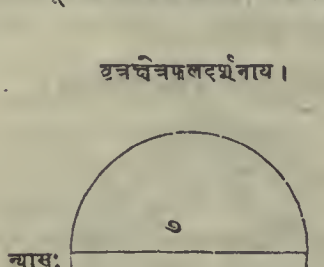

व्यासः ७। परिधिः २१$\frac{१२३६}{१२५०}$। क्षेत्रफलम् ३८$\frac{२४२३}{५०००}$।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

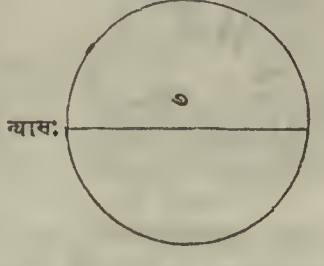

व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३$\frac{११७३}{१२५०}$।

क्षेत्रं

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

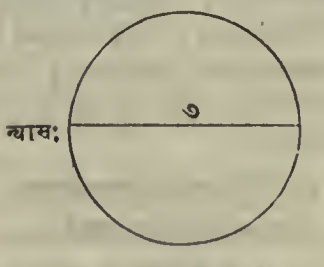

व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् १७६$\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण ततफलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रूपाहते शुक्रहृते ऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

व्यासः ७। अस्य वर्गे ४६। भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८$\frac{२२६४}{५०००}$। अथवा व्यासस्य वर्गे ४६। रूपाहते ५३६। शुक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८$\frac{१}{२}$। घनीकृतव्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफलं स्थूलम् १७६$\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तूनो दलितः शरः स्यात्॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते॥

उदाहरणम्।

दृग्विस्तृतिर्वृत्तसमर्पितायां ज्यायां धनुर्मिता सखे!।
तत्रेषुं वद वाणाज्यां ज्यावाणाभ्यां च विस्तृतिम्॥

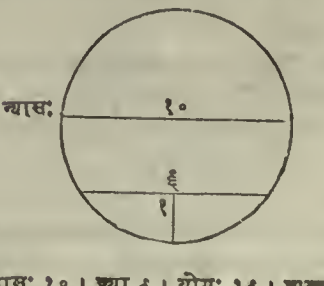

व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४। घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

दलितः १। जातः शरः १। व्यासात् १०। शरोनात् ६। शर १। सङ्गुणात् ६। मूलम् ३। द्विनिघ्नं ज्ञाता जीवा ६। एवं ज्ञाताभ्यां ज्यावाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा- ६। ह्रे ३। वर्गे ६। शर १। भक्ते ६। शर १। युक्ते जातो व्यासः १०।

अथ वृत्तान्तस्थव्यासादिनवव्यासान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्कभ्रमिनभश्चन्द्रैः १०३६२३
स्त्रिवाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३।
वेदाग्निवाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० क्रमात्॥
वाणेषुनखवाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५६२२।
कुरामदग्नवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते॥
खखखाम्बार्क- १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः।
वृत्तान्तस्थव्यासपूर्व्वेषां
नवव्यासान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

सहस्रद्वितयव्यासं यदृत्तं तस्य मध्यतः।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्थित्रिभुजे भुजमानानयनाय।

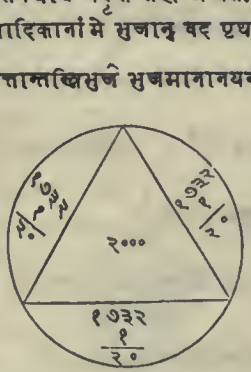

व्यासः २०००। त्रिद्व्यङ्कभ्रमिनभश्चन्द्रैः १०३६२३। गुणितः २०७८४६०००। खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानं १७३२ १/२०।

वृत्तान्तस्थचतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

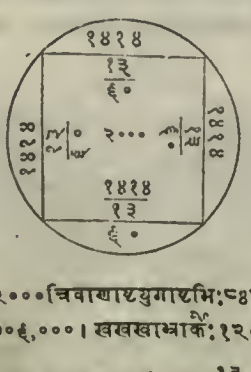

व्यासः २०००। त्रिवाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ गुणितः १६६७०६,०००। खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ १३/६०।

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

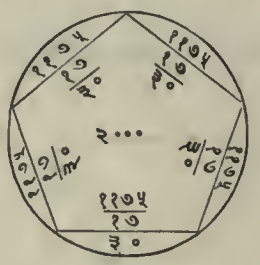

व्यासः २०००। वेदाग्निवाणखाश्वैः ७०५३४। गुणितः १४१०६८००० खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं पञ्चासे भुजमानं ११७५ १७/३०।

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय।

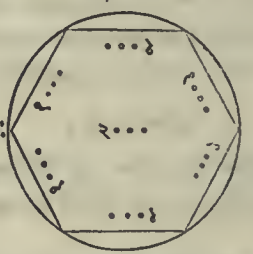

व्यासः २००० खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० गुणितः १२०,०००,००० खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं षड्से भुजमानं १०००।

वृत्तान्तःसप्तभुजे भुजमानानयनाय।

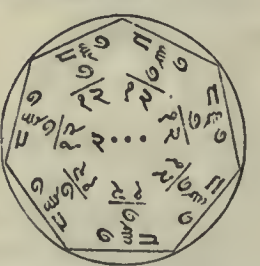

व्यासः २००० वाणेषुनखवाणैः ५२०५५। गुणितः १०४,११०,००० खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं सप्तासे भुजमानं ८६७ ७/१२।

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

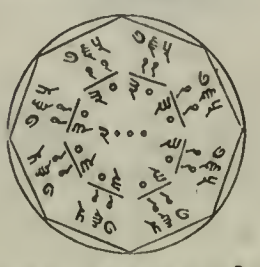

व्यासः २०००। द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५६२२। गुणितः ६१,८४४,००० खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धमष्टासे भुजमानं ७६५ ११/३०।

वृत्तान्तनवभुजे भुजमानानयनाय।

व्यासः २०००। कुरामदग्नवेदैः ४१०३१ गुणितः ८२,०६२,००० खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं नवासे भुजमानं ६८३ १७/२०।

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवाः सिध्यन्तीति तासु गोले व्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाङ्घ्रयः स्यात्
पश्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्नैः
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह व्यथा स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृतेः समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्कैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र॥

७५४

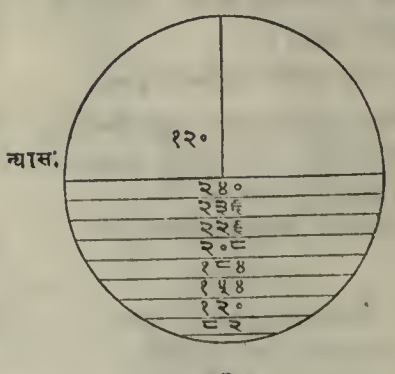

४२

व्यासः २४०। अत्र किणाङ्कलाघवाय विंशतेः सार्द्धार्कांशतांशमिलितः स्थूलपरिधिः ७५४। अस्याष्टादशांशः ४२। अत्रापि व्यङ्कलाघवाय द्वयोरष्टादशांशयुतो गृहीतः अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्याः साध्याः।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूंषि चापवर्त्ता ज्याः साध्यास्तथापि ता एव भवन्ति।

अपवर्त्तिते न्यासः। परिधिः १८। चापानि च १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। यथोक्तकरणेन लब्धा जीवाः ४१। ८२। १२०। १५४। १८४। २०८। २२६। २३६। २४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम्।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपक्षगुणितः परिधेस्तु वर्गः।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात्॥

उदाहरणम्।

विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम्।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम्॥

व्यासः ४२। ८२। १२०। १५४। १८४। २०८। २२६। २३६। २४०। स एवापवर्त्तितपरिधिः १८। जीवाङ्घ्रिणा। $\frac{21}{12}$ पक्षभिश्च ५। परिधेः १८। वर्गो ३२४ गुणितः १७०१०। व्यासा-२४०। ब्धि ४। घात ६६०। युतमौर्व्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७। अत्राङ्कलाघवाय चतुर्विंशतेर्द्व्यधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८। वर्ग ३२४। चतुर्थभागात् ६४। पदे प्राप्ते ८। इति १८। दलात् ६। पतिते १। जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि। १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। एतानि परिधिध्वष्टादशांशेन गुणितानि स्युः। इति श्रीभास्कराचार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) वालुकी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटी। प्राक्पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः।) चिर्भिटाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञातदेवरादिसुक्रात् जायते इति। क्षेत्र+जन्+डः।) खस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः। द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः। (यथाह मनुः। ९। १६७।

"यस्त्वक्षजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥"

द्वादशविधपुत्रा यथा तत्रैव। ९।१५८—१६०।

"पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः।
तेषां षड् बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥
क्रीतानीतश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः॥")

स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्तविधानोत्पन्नः। यथा,—

"अपुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्॥
आगर्भसम्भवाद्गर्भं क्षेत्रे पतितस्त्वयथा भवेत्।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः॥"

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥

तत्पर्य्यायः। देवरादिजः २। इति हेमचन्द्रः॥*॥
तस्य पित्र्यरिक्थभागित्वं यथा, मनुः। ९।१६५।

"औरसश्चैव पुत्रो पितृरिक्थस्य भागिनौ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥"*

अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभागमाह मनुः। ९। १६२।

"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ।
यद्यस्य पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः॥"

(अत्र कुल्लूकभट्टः। "यदीति। अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञवल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः। यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात्। औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत् बीजिविषयम्। यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम्। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रस्य विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते। तन्न। अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतक्षेत्रेणेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च॥") एकरिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात्। इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः। स्त्रीधने यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रिये तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः।

"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः॥"

इति दायतत्त्वम्॥*॥

कलौ क्षेत्रजपुत्रकरणनिषेधो यथा, आदित्यपुराणे।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्हैतकन्या प्रदीयते॥"

इत्यादि।

"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।"

इत्यादि।

"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः॥"

इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम्॥*॥

क्षेत्रजाते त्रि॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज+स्त्रियां टाप्।) श्वेतकण्टकारी। गृध्राण्डुली। गोलुक्षिका। गुल्फिका। चणिका। इति राजनिर्घण्टः॥ खस्त्रियामन्यद्वारा जाता कन्या च॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतत्क्षरीरं ममेति ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेदनेन विषयीकरोति वा अक्षीवलवत् तत्फलभोक्तृत्वादित्यर्थः॥ ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) शरीराधिदेवतम। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३। इत्यमरः। १।४।२६॥ त्रीणि शरीराधिदेवतेऽन्तर्भोक्तरि। (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराजमानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्रपालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः।) क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भवतीति वा क्षेत्रज्ञः। ज्ञपजनादिति डः। इति भरतः॥ तस्य पर्य्यायान्तरम्। सुबीजः ४ पुरुषः ५ अन्तर्य्यामी ६ ईश्वरः ७ पुङ्गलः ८ परसंज्ञकः ९। इति शब्दरत्नावली॥ प्रधानम् १०। इति जटाधरः॥*॥ (उभयतः प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम्। १३। १—२।

"इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः।
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥"

ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति। क्षेत्रं यथोक्तलक्षणञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः। हे भारत! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेतमित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः॥" अपि च तत्रैव। १३। २२।

"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥"

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने। १४६। १५।

"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च॥")

वटुकभैरवः। यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट्।" इति तस्य स्तोत्रम्॥ क्षेकः। इति मेदिनी॥ विदग्धः। क्षायकः। इति शब्दरत्नावली॥ क्षेघट्टयार्थे त्रि॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः। क्षेत्र+दा+कः।) वटुकभैरवः। यथा,—

"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट्।
श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत्॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम्॥*॥ (क्षेत्रं शस्यादुत्पादयतीमां भूमिं ददातीति।) क्षेत्रदातरि त्रि॥

क्षेत्रदूती, स्त्री, (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा, क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधान्तरेर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रदेवता, स्त्री, (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) केदाराधिष्ठात्री। सा च सर्पादिरूपा। यथा, "रक्ताक्षः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिं कुर्वतस्तदैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने धर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं दृढतरफुटाटीयं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति।" इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम्॥

क्षेत्रपः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणो भक्तस्येति यावत्। क्षेत्र+पा रक्षणे "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) वटुकभैरवः। यथा,—

"अक्षोभ्यूं ताग्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदंष्ट्रानम्। क्षेत्रपं कर्णयोर्न्यस्येत् क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत्॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम्॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनक्षमां भूमिं पातीति। क्षेत्र+पा+कः।) क्षेत्ररक्षके त्रि॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्य्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः॥)

क्षेत्रपतिः, पुं, (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) केदाराधिपः। वप्रस्वामी। यथा,—"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्गुरुहस्तं प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकितः।" इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम्॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः। जीवः। अग्निः। परमात्मा। यथा, तन्त्रसारे।

"जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे। स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते॥")

क्षेत्रपर्पटी, स्त्री, (क्षेत्रे पर्पटीव। यद्वा, क्षेत्रे जाता पर्पटी।) क्षुपविशेषः। इति वैद्यकम्॥ क्षेतपापड़ा इति भाषा॥

क्षेत्रपालः, पुं, (क्षेत्रं पालयति रक्षतीति। क्षेत्र+पाल्+णिच्+अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्भेदा यथा,—

"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः। मालकाबीजभेदेन तस्मिन्ना नामभेदतः॥ अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रसुतिस्ततः परः। ईड़ाचारश्चोत्तरसंज्ञ ऊर्द्धाद् ऋषिस्तदनः॥ ऋक्षसुतो रुद्रकेशश्च रुद्रकश्चैकदृक्कः। ऐरावतश्चौषवन्तुरौषधीशस्तथैव च॥ अञ्जनश्चाञ्जवारश्च कवलः खरखानलः। गासुरश्चैव घण्टादोहनश्च चक्रवारणः॥ छटाटोपो जटालाक्षो भङ्गीवश्च जङ्घरः। टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्थानवन्तुश्च डामरः॥ ढक्कारवो णवार्णश्च तड़ित्तेहस्थिरस्तथा। दन्तुरो धनदश्चान्यो नक्षत्रान्तः प्रचण्डकः॥ फट्कारो वीरसंघस्थ भृङ्गाख्यो मेघभासुरः। युगान्तो रौद्रवक्षाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा॥ शूकनन्दः षड़ालाक्षः सुनामाहंबुकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मालकाक्षरयोनिकाः॥"**॥

क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा,—

"नामपद्यस्य वर्णानां यो वर्णो मालकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः॥ तत्र तत्र विघ्नशान्त्या भेदैरेतैर्व्यवस्थितः। ततो विघ्नेशो यक्षश्च क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः॥ क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्। तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥"

इति एकोनपञ्चाशत्क्षेत्रपालकथनम्।

इति क्षेत्रपालप्रकरणं प्रयोगसारः॥ * ॥

अथ क्षेत्रपालमन्त्राः। मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम्। क्षौंमितिबीजादि क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः। अयं प्रणवादिर्व्वा मन्त्रः। तथा,—

"वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय हृन्मनुः। तारादौ वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः॥"

प्रातःस्नात्वाह्निकान्तरं प्राणायामान्तमस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं आयेतिशक्तिः षड़्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।

"भालचन्द्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं दोर्दण्डाक्तगदाकपालमरुणसंगत्यक्तोज्ज्वलम्। घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलन्भृङ्कारभीमं विभुं वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्घण्टावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथममावरणम्। अनलाशामिकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिङ्गिलाचौर्द्धकेशैरष्टभिर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभिस्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। साज्येन चरुणा दशांशहोमः। तथा च निबन्धे।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः। चरुणा घृतसिक्तेन ततः क्षेत्रेशमर्च्चयेत्॥"

मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः। अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः॥ * ॥

अथास्य बलिविधानम्। रात्रौ श्मशानेऽस्थिखिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण चिरारं बलिं दत्त्वा सपरिवारगणेभ्यः स्वस्वनामभिर्बलिं दद्यात्। बलिमन्त्रस्तु। एह्येहि विदुषि सुर सुर भुञ्जय भुञ्जय तर्ज्जय तर्ज्जय विघ्नपद विघ्नपद महाभैरव क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च निबन्धे।

"पूर्व्वमेहिद्वयं पश्चात् विदधि स्यात् सुरद्वयम्। भुञ्जयद्वितयं भूयस्तर्ज्जयद्वितयं पुनः॥ ततो विघ्नपदद्वन्द्वं महाभैरव तत्परम्। क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी॥"

यद्वा, एह्येहि तुर तुर सुर सुर जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलिं क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। एष बलिविधिः सर्व्वग्रहनिवारको विजयश्रीकरश्च भवति। बलिमपि सोपदंशं गुडतृप्तिखेन दद्यात्॥ फलम्।

"बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति। कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः॥"

इति तन्त्रसारः॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा, तन्त्रशास्त्रे।

"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः। पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥"

क्षेत्ररक्षके त्रि। यथा,—

"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च। क्षेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे। १६। २४॥)

क्षेत्रपालरसः, पुं, (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रसः औषधविशेषः।) ग्रहणीयुक्तश्लोथस्यौषधम्। दुरधवटीति ख्यातम्। यथा,—

"हिङ्गुलञ्च विषं ताम्रं लौहं तालकटङ्गणम्। जीरमाहूरफेनञ्च समभागं विमर्द्दयेत्॥ यवार्द्रा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्। अलवणं वारिहीनञ्च दातव्यं भिषजां वरैः॥ गुरुश्लोथमग्निमान्द्यं ग्रहणीमतिदुस्तराम्। ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः॥"

इति भैषज्यरत्नावली॥

आहूरफेनं अहिफेनम्॥

क्षेत्रयमानिका, स्त्री, (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजातयमानी। यथा,—

"उपाधिरुग्रगन्धे तु वचाक्षेत्रयमानिके।"

इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः॥

क्षेत्ररुहा, स्त्री, (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+रुह+कः।) वालुकीकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रजाते त्रि॥

क्षेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमण्डलस्य कला। यथा। अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरशोदग्रगतानि क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति फलं क्षेत्रलिप्ताः ता ग्रहकैर्भुक्तान्तरेण भाज्याः। भुक्तान्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्कमतः सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणं भुक्तान्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम्। इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये ग्रहोदयास्ताधिकारः॥ * ॥

असुभिः दृग्विपलैः। यथा,—

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसृक्षैः षड़्भिः पलं तैर्घटिका खषड़्भिः॥"

इति तत्रैव कालमानाध्यायः॥

क्षेत्रवित् [द्] पुं, (क्षेत्रं शरीरं अहमित्यात्मत्वेन वेत्ति जानाति इदं सर्व्वशरीरमेवाहमिति

आत्मनेन भजन्ते इत्यर्थः। क्षेत्र+विद्+क्विप्।) क्षेत्रज्ञः। जीवात्मा। यथा,—
"तत्त्वं नरेन्द्र! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिराततानाम्।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगावि-
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि॥"
इति श्रीभागवते। ४। २२। ३५॥
"यस्मादनात्मरतिरन्धतमोहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चाततानां हृदि यच्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि। कथं सोऽस्मीति। सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्मि ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः। ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह। क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण। यद्वा क्षेत्रवित्ते अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण। जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति। ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक्षः। तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण। तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः। एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+सम्+भू+अच्।) चक्षुष्यः। भिङ्गाञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूमिजे त्रि॥
क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः।) कुन्दरः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि॥
क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा।) अङ्गारतुषवृक्षादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा। यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा। जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः॥
क्षेत्रजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति। आ+जीव्+कर्त्तरि अच्।) कर्षकः। इत्यमरः। २। ९। ६॥
क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता।) तीर्थाधिपदेवता। यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः॥
क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः। यथा,—
"कुजशुक्रबुधेन्दुर्कसौम्यशुक्रावनीसुवाम्।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरनादयः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च॥
क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी। ग्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) भूम्यामलकी। इति शब्दमाला॥
क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति। उन्।) क्षेत्रस्वामी। यथाः मनुः। ९। ५४—५५।
"ओषधातारुतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च।
विहङ्गमहिषाणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥
"तत्र दासीपदं परोढ़ापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न बीजिभर्त्तुः।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
कलत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। १४५।
"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः॥"
"हरेदिति। तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरणत्वात्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥
क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजलक्षणम्। परदेहचिकित्सा। इति मेदिनी॥
क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः। "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः।" ५। २। ९२। इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः।) असाध्यरोगः। परदाररतः। इति मेदिनी॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः। यथा, भट्टिः। ४। ३२।
"अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाम्नायिधि त्वया।
दग्धोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति सान्त्वयेत्॥")
क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः।) क्षेत्रविशिष्टः। कृषीवलः। यथा, हेमचन्द्रः।
"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ॥"
(यथा च मानवे। ९। ५१।
"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम्॥")
परगवादिना ग्रस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—
"यावत् ग्रस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत्।
पालस्ताद्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति॥
इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् ग्रस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्यं पालकाग्रस्तौ पालकस्ताद्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्यस्य। क्षेत्र+इनिः।) स्वामी। भर्त्ता। यथा, मनुः। ९। ३२॥
"भर्त्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः॥"
"भर्त्तुरिति। भर्त्तुः पुत्रो भवतीति सुनयो मन्यन्ते। भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते। केचिदुत्पादकमवोढ़ारमपि भर्त्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः। अन्ये तु वोढ़ारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (परमात्मा। यथा, गीतायाम्। १३। ३३।
"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत!॥")
क्षेत्रेचुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव।) यावनालः। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षेपोपेक्षः, पुं स्वफल्कपुत्रः। इति केचित्॥ यथा,—
"युगत्वरोऽगमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः।
स्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च स्वफल्कतः॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुरिर्गिरिः॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेपोपेक्षोऽरिमर्दनः।
पुत्रश्चो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश॥"
इति श्रीभागवते। ९। २४। १४—१६॥
क्षेपोपेक्ष इति साधुपाठः। (तत्र क्षत्रेषु क्षत्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य॥)
क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ्।) निन्दा। (यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २०७।
"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः प्रणार्द्धशतोदश॥")
विक्षेपः। (यथा, गोः रामायणे। ४। ६२। १२।
"पक्षक्षेपपरिक्षिप्ताः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति॥")
क्षेपनम्। गर्ब्बः। प्रेरणम्। इति मेदिनी॥ विलम्बः। हेला। लङ्घनम्। इति हेमचन्द्रः॥ गुच्छः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मेघदूते। ४६।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीयुषामात्मबिम्बम्॥")
क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति। क्षिप्+ण्वुल्।) क्षेपकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥
क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट्।) प्रेरणम्। तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इत्यमरः। ३। २। ११॥ यापनम्। यथा,—
"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम्॥
प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितयन्त्रविशेषः। फिङ्गा इति भाषा। यथा, श्रीभागवते। ३। १९।
"प्रवयुर्व्वायवश्चण्डाश्चमः पांशवमैरयन्।
दिग्भ्यो निपेतुर्व्यावाताः क्षेपणैः प्रहिता इव॥"
"पांशुवततमश्च प्रेरितवन्तः। क्षेपणैर्यन्त्रैः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परित्यागः। यथाह मनुः। ४। ११९।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्॥"
"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम्।"
इति कुल्लूकभट्टः॥ मल्लयोद्धृणां सहसा भूपातनरूपनिपुणकौशलविशेषः। यथा, महाभारते। ४। १२। २८।
"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रस्फोटाभिस्तथैव च॥"
"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रथयनं हटात्॥"
इति तट्टीकाधृतमौलकखण्डधृतमल्लशास्त्रम्॥
क्षेपणिः, स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः ङीप् वा।) नौकादण्डः। इत्यमरः। १। १०। १३॥ डाँड़ इति भाषा। जालभेदः। इति मेदिनी॥ (अस्त्रविशेषः। यथा, रामायणे। ६। ७। २४।
"क्षेपणीयं समरात्क्षेप्याश्च क्राणि सबलानि च॥")
क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर्।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम्। यथा, रघुवंशे ४। ७७।

"तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम्॥"
"तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रघोर्युद्धं अभूत्। किंगणैः पर्व्वते उत्पन्नैः। किं युद्धं भयङ्करम्। पुनः किं नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणशस्त्राणां ये अश्मानस्तेषाञ्च घर्षणेन उत्पतिता अग्नयो यस्मिन्।" इति तट्टीका॥ क्षेपणयोग्ये त्रि॥

क्षेपदिनं, क्ली, अहर्गणानयनार्थं खीयविंशांशयुतक्षयनाड़ी। यथा। "इदानीमहर्गणार्थं क्षेपदिनान्याह। खीयनखांशयुता क्षयनाड्यः क्षेपदिनानि दिवागणसिद्धेः। पूर्व्वमानीता ये क्षयाहास्तेषामधो यन्नाड़िकादयं तत् खीयविंशांशयुतं सद्दिनाद्यं कल्प्यम्। या घटिकास्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिकासामधो ये षष्ट्यंशास्तानि पानीयपलानि कल्प्यानीति।" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये प्रश्नाष्टकशुद्धिः॥

क्षेपपातः, पुं, यहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः। यथा। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह। "क्रान्तिवृत्तं विधेयं ग्रहाङ्कं भमत्यत्र भानुश्च भार्द्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपातास्च बलनबोधवृत्तं॥" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥

क्षेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः "पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा।" ५। १। १२२। इति इमनिच्। "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षेत्राणां यणादिपरं पूर्व्वस्य च गुणः।" ६। ४। १५६। इति साधुः।) अतिशयक्षेपः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। क्षिप्र+इष्ठन्। "स्थूलदूरेति।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशीघ्रः। क्षिप्रतरः। इत्यमरः। ३। २। १११॥

क्षेपीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। इयसुन्। "स्थूलदूरेति।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशयक्षिप्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेप्ता, [ऋ] त्रि, (क्षिपति इति। क्षिप्+तृच्।) क्षेपणकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, रामायणे। ४। ६। ८४।
"उपास्तृश्च ददौ ग्राम्यं क्षेप्तारं वालिनं प्रति॥")

क्षेमं, क्ली, प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा। "प्लक्षो वप्रप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेममभयमिति वर्षाणि।" इति श्रीभागवते। ५। २०। २-३॥ * ॥ मठविशेषः। यथा,—
"मर्त्तुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यत्राविधायकः।
श्रीकण्ठक्षेममठयोरासीद्युष्कपुरान्तिके॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः॥

क्षेमः, पुं, क्ली, (क्षि क्षये+"अर्त्तिसुसुहृदृधक्षीति।" उणा। १। १३६। इति मन्। (कुशलम्। (यथा, मनुः। २।१२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥")
तद्वति त्रि। इत्यमरः। २।४।२६॥ (यथा, गोः रामायणे। ५। ८। १७।
"क्षताः क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः॥")
लब्धस्यरक्षणम्। इति मेदिनी॥ मोक्षः इति हेमचन्द्रः॥

क्षेमः, पुं, (क्षेमं मङ्गलमस्त्यस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डालामौषधम्। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च॥ धर्म्मेण म्लान्यासुत्पादितः पुत्रः। यथा, विष्णुपुराणे। १।७।२८।
"अवसायं प्रजग्मे वै क्षेमं शान्तिरसूयत।
सुखन्द्विर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
"क्षेमोऽयतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र! ईश्वरक्षेति विश्रुतः॥"
इति महाभारते। १। ६७। ६५॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्रः। यथा,—
"ततः सुतञ्जयाद्विप्र शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः सनस्रतः॥"
इति श्रीभागवते। ६। २२। ४७॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
"उपेयादीश्वरक्षेव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः॥
"तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात्। उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणं सेवा तस्याः स्वतन्त्रत्वेन निषेधात्।" इति तट्टीका मिताक्षरा॥ (यथाच मनुः। ८। २३०।
"योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥")

क्षेमकः, पुं, (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥ * ॥ नागविशेषः। यथा,—
"नागः शङ्खसुखश्चैव तथा कुशाग्रकोपरः।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा॥"
इति महाभारते। १। ३५। ११॥
जनमेजयवंशोत्पन्नराजविशेषः। यथा,—
"धृतानीकाद्दृढमनस्तस्मात्पत्रं महीनरः।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता ततः॥"
इति श्रीभागवते। ६। २२। ४३॥
एतत्पर्य्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः। परीक्षिदादयः क्षेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राजान आसन्। ततः सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। इति श्रीभागवतमतम्॥ राक्षसविशेषः। यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप!।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः॥"
इति हरिवंशे। २६। ७६॥

क्षेमकरः, त्रि, (करोतीति। कृ+अच्।) मङ्गलकारकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। १४। ३५। ३७।
"पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः॥")

क्षेमकारः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"कर्म्मणि अण्।" ३। २। १। इति अण्।) शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः॥ क्षेमङ्करः। मङ्गलकर्त्ता। यथा, "क्षेमप्रियमद्रात् कुर्व्वा" इति सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्ययाभावपक्षे छात्रवस्थिति वण्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिः। ५।७७।
"पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्॥")

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+क्विप्।) मङ्गलकारकः। यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः॥"
इति चाणक्ये। ५४॥

क्षेमगुप्तः, पुं, (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः रक्षितः यद्वा क्षेमः लब्धस्यरक्षणं तेन गुप्तः।) काश्मीरदेशस्य राजविशेषः। यथा,—
"क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मजः।
आसवासेवनोत्सिक्तवित्ततारुण्यसंज्वरः॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः॥
(क्षेमगुप्ते त्रि॥)

क्षेमङ्करः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।" ३।२।४४। इति अण्। चात् खच् मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४। इति हेमचन्द्रः॥ क्षेमकारः ५ भद्रङ्करः ६ शुभङ्करः ७। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप्।) देवीविशेषः। यथा,—
"क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम्।
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि॥
अनेनैव तु रूपेण विदार्य्यदकसम्भवा।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा॥
प्रासादे पटकुम्भे वा पुस्तके जलवह्निगा।
निस्सिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्॥
दमनी पदमाला च श्रीघोषा वचयासना।
अस्त्रं प्रत्यङ्गिरादेव्याः पूजयेत् ससुदाहृता।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवासनसमानुगम्॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः ४७ अध्यायः॥
शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्या मूर्त्तिः। तस्या नमस्कारमन्त्रः। यथा,—
"कुङ्कुमारुणसर्व्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने!।
मत्स्यमांसप्रिये देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते॥"
अपि च।
"क्षीरोदतरमहाचक्रे! शुक्लकेशि! बलिप्रिये!।
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शङ्करप्रिये!॥"
इति तन्त्रम्॥

चेमजित्, पुं, (चेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा चेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं चेमार्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित् ॥

चेमदर्शी, [न्] पुं, (चेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा चेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। चेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।
"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं चेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकृतज्ञोय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

चेमधन्वा, [न्] पुं, (चेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा चेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुष्करीकपुत्रः। यथा,—
"नभस्य पुष्करीकस्तु चेमधन्वा ततः स्मृतः।
चेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"
इति हरिवंशे। १५।२७॥
सावर्णनामकस्तृतीयमनुपुत्रविशेषः। यथा,—
"सर्व्वत्रगः सुधर्म्मा च देवानीकः पुरुद्वहः।
चेमधन्वा दृढ़ायुश्च आदर्शः पञ्चको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"
इति च तत्रैव। ७।७४॥

चेमधर्म्मा [न्,] पुं, (चेमं मङ्गलरूपं चेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा चेमरक्षणे धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च प्रियव्रतनाप्तस्तस्य पुत्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्रः चेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

चेमधूर्त्तिः, पुं, (चेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—
"बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकयं दृढ़विक्रमम्।
चेमधूर्त्तिर्महाराज! विद्याधीरसि मार्गणैः॥"
इति महाभारते। ७।१०६।१॥

चेममूर्त्तिः, पुं, (चेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कारूषदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ चेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—
"कारूषकाश्च राजानः चेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्वहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

चेमवान् [त्] त्रि, (चेमं मङ्गलं अस्त्यस्येति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चेमशूरः, पुं, (चेमे मङ्गलस्थाने निर्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—
"किं चेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"
इति श्रीभागवते। १०।४। ३६॥
"चेमे निर्भयदेशे शूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढ़वादो येषां तैः। ननु हरेर्विभेमि शम्भोश्चेति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्मात्प्रविष्टेन न क्वचिदपि बहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरुषप्रवेशूरहितमिलाप्तवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

चेमा, स्त्री, (चेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ चेमङ्करी। यथा,—
"निस्त्रिंशे पूजयेत् चेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"
इति देवीपुराणे चेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥
(अक्षरोभेदः। यथा, महाभारते।१।१२३।५६।
"अम्बिका लक्षणा चेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

चेमाधिः, पुं, (चेमा मङ्गलमयी चेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्थसूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—
"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य चेमाधिर्म्मिथिलाधिपः॥"
इति श्रीभागवते। ६।१३। २३॥

चेमाफला, स्त्री, (चेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादाकारत्वे साधुः।) चेमफला इति वा पाठः॥ उड़म्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चेम्यं, त्रि, (चेमाय साधुः "प्राग्वितादयत्।" ४।४। ७५। इति यत्। यद्वा, चेममर्हति "दण्डादिभ्यो यत्।" ५।१।६६। इति यत्।) चेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।
"चेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजन् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

चेम्यः, पुं, (चेममर्हत्यसौ। चेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।
"उग्रायुधस्य दायादः चेम्यो नाम महाबलः॥
चेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

चै, चये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) चादिः। चायति। इति दुर्गादासः॥

चैण्यं, क्ली, (चीणस्य भावः। चीण+ष्यञ्।) चीणता। यथा, "चैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।
"अस्मिन् धनजनचैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्कसुत्तस्यावधानर्थपरम्परा॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

चैत्रं, क्ली, (चैत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) चैत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। कैदारिकम् २ कैदर्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।६।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्रज्ञं, क्ली, (चैत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्।) चैत्रज्ञ्य, इति पर्य्यायः। "कृशलचपलनिपुणपिशुनकृतूहलचैत्रज्ञाः कुशादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" चैत्रज्ञ्य पर्य्यः+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) चैत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चैरेयी, स्त्री, (चीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ चीरसम्बन्धिनि त्रि। चीरेयी इति च पाठः॥

चोड़ः, पुं, (चोद्यते बध्यते अस्मिन्। चोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् दृढ़ञ्च वैदिकधातुस्वायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

चोणिः, } स्त्री, (चै+बाहुलकात् डोणिः वा
चोणी, } ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।
"अक्रन्दयो नद्योरोरुवद्वना कथा न चोणीर्भियसा समारत॥")

चोदः, पुं, (चुद्यते इति। चुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः। २।८।६६॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।६३।
"सापि प्राग्वासना योगाच्छिङ्काचैनरता सती।
हित्वा मलयजचोदं विभूतीं बकमंस्त वै॥")
रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।
"कीर्णैः पिष्टातकौघैः क्षतदिवसमुखैः कुङ्कुमचोदगौरैः
हैमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किरातैः॥")

चोदितं, क्ली, (चुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

चोदिमा, [न्] पुं, (चुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

चोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः। ३।२।१११॥

चोदीयान्, [स्] त्रि, (चुद्+इयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे। २।१००।
"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं चोदीयानपि गच्छति
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदनयोग्यः चोदितुमर्हति, चुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) चोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—
"बबन्धुर्बन्धनीयांश्च चोद्यान् भक्षयितुं
विभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरान्
इति रामायणे। ज्ञातवान्
"बन्धनीयान् सेतून्। चोद्यान्। इति शूर्करीभूयिष्ठप्रदेशान्। भक्षयितुं भोक्तुं। भेदनीयान् जलनिर्गं) भूतलम्। इति तट्टीका॥

चोभः, पुं, (क्षुभ्+भावे घञ्। वा लत्वम्। चित्तचाञ्चल्यम्।)
"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य प्र
ग्रोल्लोभे तु हृदयं प्रवृत्तिर्वारदा पालनी-
इति वरराजविशेषः। यथा,
परीवाहः सेतुभेदः।८८२।
चित्तचाञ्चल्ये। प्र

अपि च प्राक्तानन्तरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
"भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं दत्त्वा समाहितः ।
साधके चोभमापन्ने मम चोभं प्रजायते ।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च अक्षुब्धो यजनं चरेत् ॥"

चोभकः, पुं, (चोभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थ-पर्व्वतविशेषः । यथा,—
"दुर्ज्जराख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्दक्षिणे महाशैलः चोभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वज्रे देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ॥
एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ (क्षुभ् + कर्त्तरि + ण्वुल् ।) चोभजनके त्रि ॥

चोभणं, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) चोभजनकम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
"आहताङ्गैः ससस्त्रैस्तं देवप्रहरणैरुदा ।
अचोभ्यां समुद्रां चोभणं त्रिप्रकारिणम् ॥"
इति रामायणे । ३ । ३६ । १० ॥
"चोभणं चोभकर्त्तारम् ।" इति तट्टीका ॥ (स्त्री भावे ल्युट् । चोभः ॥)

चोभणः, पुं, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः । यथा, विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
"कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः चोभणस्तथा ॥"

चोभितः, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) चोभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
"पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखितास्बराम् ।
चोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३० ॥

चोमं, क्ली, (क्षुम + मन् । पृषोदरात् वृद्धिर्वा ।) दुकूलम् । इत्यमरः । २ । २ । १२ । चौमं इति च पाठः ॥

चोमः, पुं क्ली, (क्षुम + मन् ।) अट्टः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ चौमोऽपि पाठः ॥

चोमकः, पुं, (चोम + संज्ञायां कन् ।) गण-द्राबकः । इति जटाधरः ॥

चौणिः, चौणी, } स्त्री, (क्षुण + बाहुलकात् निः णत्वं वृद्धिः वा ङीप् च ।) पृथिवी । इत्य-मरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"इष्ट्वा च यागाधाराच्च चौणी चौणालये च या ।
महालये व्रजेयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
(यथा, भागवते । ३ । १ । ४ । ३ ।
"तस्य चोद्धरतः चौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥")

चौणीप्राचीरः, पुं, (चौण्याः प्राचीर इव ।) समुद्रः । इति जटाधरः ॥

चौणीभुक् [ज्,] पुं, (चौणीं पृथ्वीं भुनक्तीति । भुज् + क्विप् ।) राजा । यथा,—
"कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा मथ्नन्तो विटजल्पितैरुपहताः चौणीभुजस्ते किल ।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां सर्गस्थितिव्यापदा-मीशस्तत्परिचर्य्यया न गणितो वेरेष नारायणः ॥"
इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

चौणीमयः, पुं, (चौणी + मयट् ।) स्वरूपतः । पृथिव्याश्रयः । यथा,—
"मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
चौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्म
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
"मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । चौणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी-प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिल-जीवनिकायानामाश्रयः । मे सुखाद्विसंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ चौणीमयोऽपि पाठः ॥

चौद्रं, क्ली, (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम् । क्षुद्र + "क्षुद्राभ्रमरवटर-पादपादञ् ।" ४ । ३ । ११६ । इति अञ् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृततकपिलवर्ण-मधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलत्वम् । लघुत्वम् । क्लेदनाशित्वम् । घृतयुक्तचौद्रचेद्विषतुल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"माक्षिकाः कपिलाः क्षुद्राः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्गुणात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् चौद्रं विशेषान्नेहनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

चौद्रः, पुं, (क्षुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजा-तीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं खादुकरं चौद्रं सौगन्ध्यमिति विश्रुतम् ॥"
इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
"एते मागध्यामार्य्यागवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जा-यन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः । अम्बष्ठेऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजाती-यादुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि । मांसं मांसविक्रेतारम् । खादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम् । चौद्रं क्षुद्रं शूद्रमिति पाठान्तरेऽपि प्राकाद्यमपाककरम् । सौगन्ध्यम् उत्कलत्वगं सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतदृत्तिचतुष्य-सूक्तमिति ज्ञेयम् ।" इति तट्टीकायां नील-कण्ठः ॥ * ॥ क्षुद्रता । इति पाणिनिव्याक-रणम् ॥

चौद्रक्यं, त्रि, (क्षुद्रकः आयुधजीविसंघः । "आयुध-जीविसंघाञ्ञाटीति ।" ५ । ३ । ११४ । इति ञाट् ।) क्षुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चौद्रजं, क्ली, (चौद्रात् जायते इति । जन + डः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात-मात्रे त्रि ॥

चौद्रधातुः, पुं, (चौद्रजातो धातुः चौद्रं धातु-रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चौद्रप्रियः, पुं, (चौद्राणां सरघाणां प्रियः चौद्र-वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये त्रि ॥

चौद्रमेहः, पुं, (चौद्रसंज्ञको मेहः ।) प्रमेह-रोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ।) तल्लक्षणं यथा,—
"कषायं मधुरं रूक्षं चौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
कषायं कषायवर्णम् ।" इतिभावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

चौद्रेयं, क्ली, (चौद्रे भवं इति । ढक् ।) शिक्थ-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चौद्रसम्बन्धिनि त्रि ॥

चौमं, त्रि, (क्षुम + "अर्त्तिसुसुहुदृधृक्षिक्षि इति ।" उणा । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रज्ञा-दित्वात् अण् । वृद्धिः ।) क्षुमाया विकारः । स्त्रियां चौमी कन्येत्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चौमं, पुं,क्ली, (क्षुम + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्ट-लकः । तत्पर्य्यायः । अट्टः२ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
"हे हर्म्म्यादिशृङ्गे । प्राकारान्यस्थितरणशृङ्गेइति कौटिल्यः । अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कौङ्कटः । प्राकारमञ्चपस्योपरिशालायामिति केचित् । हर्म्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् । मञ्चोपरि हर्म्म्यादृष्टे इति केचित् । प्राकार-धारणार्थोऽभ्यन्तरे चौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः । अट्टतेऽसौ अट्टः । अट्ट ड विक्रमे वधे अल् । क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र चौमं । टु क्षुल क्षुते नाम्नि इति मः गुणः स्वार्थे णे चौमञ्च । पट्ट-दुकूलयोः चौमं गुणवत् । वस्त्रभेदे चौमं वृद्धि-मदिति बहवः । चौममट्टे दुकूले स्यादतसी-वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवनेन सह पाठादट्टेऽपि चौममन्त्यस्वरवच्च । तच्च हि परेषां वृद्धिविधानात् ।" इति पुरुषोत्तमे भरतः ॥ * ॥ अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
"स गौरसर्षपैः चौमं पुनः प्राकान्नचौमयम् ।
कारुहस्तः शुचिः पण्यं भेक्षं योषिन्मुखन्तथा ॥")
"क्षुमायाः विकारः चौमं वृद्ध्यादि वाच्यलिङ्गत्वे स्त्रियां चौमी कन्येत्यादि ।" इति पुरुषोत्तमे भरतः ॥ * ॥ पट्टवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । दुकूलम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । "हे पट्टवस्त्रे । सौत्रवस्त्रादधिकं क्षौमं चौमं तु क्षु शब्दे नाम्नीति मः गुणः । यत् पुनरतसीविकारवाचि प्रक्लत्यन्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलाख्यात् चौमात् स्वार्थे प्रज्ञादित्वादपि चौमञ्चेति केचित् । दुनोति उपतापयति अधिकशीतजननादिति नान्नीति कूलकि दुकूलम् ।" इति च पुरुषोत्तमे भरतः ॥ * ॥ शणजवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"चौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह।
चौमन्तु गुणजेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम्॥"
(यथा, महाभारते। १।२००।३।
"कृष्णा च चौमसंवीता ऋतकौतुकमङ्गला।
कृताभिवादना श्वश्वाःसस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली॥")
चौमकः, पुं, (चुमा एव चौमः प्रज्ञादित्वात् अण्। ततः संज्ञायां कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति केचित्॥
चौमी, स्त्री, (चुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष्।) अतसी। इति रत्नमाला॥ (विकारार्थे अणि) चुमानिर्म्मितकन्था। इति चौमशब्दटीकायां भरतः॥
चौरं, क्ली, (चुरस्य कार्य्यं कर्म्म चुरकृतं कर्म्मेति भावः चुरस्येदं वा।) चुरकर्म्म। कामान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य गुणः।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम्।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ व्रतादिसंयमे चौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे।
न करोति चौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि!।
तदेव दिनमानान्दं तद्भोजी दण्डताड़ितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥*॥
नित्यचौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः।
"न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम्।
सन्ध्यानिशाग्निकुजार्कदिनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदद्वि न चापि विद्याम्॥"*॥
"प्राचीसुखः सौम्यसुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः चौरमनुत्कटस्थः॥
उत्तराचितयथान्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः॥"
प्रेतकार्य्ये प्रतिप्रेतसंप्रदानकदाहौघटदानविषयकम्। अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात्॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः।
अचौरिमेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने॥
मानं हन्ति गुरुः चौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः॥"*॥
श्रीपतिरत्नमालायाम्।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्मण्डतस्कृतकेषु च।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
चौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये।
चुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे॥"*॥
ब्रह्मगार्ग्यः।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम्।
दितिमदितिञ्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्याणम्॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
अपि च। गोभिलः। "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत ग्रिखावर्ज्जम्।" इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ अन्यच्च।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः चौरं विवर्ज्जितम्॥
कृत्वा तु मैथुनं चौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन्।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ * ॥
नापितगृहे चौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्ट्वा चन्दनम्।
नापितस्य गृहे चौरं कदापि हरेत् श्रियम्॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम्।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत्॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः चौरमत्र विवर्ज्जयेत्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमचौरस्य चूड़ाकरणस्य विहितदिनादि। ज्योतिषे।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे।
रिक्तादर्य्याष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"
दर्शेऽपि सामान्यतो दोषमाह।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे॥
मेषसिंहतुलाकर्कितृश्चिकेतरलग्नके।
श्रवणादित्रयस्वातीपित्र्याश्विचन्द्रभे॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम्॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवानां
चौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम्॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम्। अत्रापि तिथ्यङ्गादिविहितत्वं विवर्ज्जयेत्॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
चौरे शीतरुचौ महीतनयमेौर्व्वारे निशान्तस्थयोः।
भुक्तेऽभक्ततनौ निषिद्धसमये लङ्घारयुक्ते शिशौ
चौराद्योगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः॥"
राजमार्त्तण्डे।
"मानं हरेत् चौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुलस्त्रयाष्टौ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्दशैकादश सप्त पञ्च॥"
जीवादिवारे चौरं प्रशस्तम्॥*॥ भोजराजः।
"ग्रिखिसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि॥"
दिवाकरवारविनिर्मोके तु गर्गः।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे।
न कुर्य्यात् प्रथमं चौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदर्शाद्दाभ्यन्तरे चूड़ानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥
अपि च। भोजराजः।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म याचां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्म्मवेधे॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
चौरपथं, क्ली, (क्षुरैः पवित्रैर्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्तमिव वा गृहम्।) क्षुरवत्तुल्यतीक्ष्णदृढ़गृहम्। यथा, श्रीभागवते। ६। ५। ८।
"नदीसुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाङ्गुतं गृहम्।
क्वचिद्धंसं क्वचित्कर्कं चौरपथं स्वयं भजि॥"
"पञ्चपञ्चाशां पञ्चविंशतेः। अङ्गुतं गृहम्। चौरपथं क्षुरैः पवित्रैर्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढ़चेतसैः। स्वयं स्वतन्त्रम्। अजि अमत्स्वभावम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
चौरिकः, पुं, (चुरकर्म्म चुरेण वा कर्म्म करोति। यद्वा चुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्यास्य। इति ठक्। चौरं शिल्पत्वेनास्यास्य इति तु ठन्।) नापितः। इति शब्दमाला॥
क्ष्णु, ल तेजने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यणकारोपधः। चादिः। क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः। इति दुर्गादासः॥
क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु+कर्म्मणि क्तः।) शाणितः। तीक्ष्णीकृतः। इत्यमरः। ३। १। ६१॥
क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वात्मस्थानां जीवानां चतुर्विधानां इति। क्षम्+अच् उपधायाः लोपश्च।) पृथ्वी। इत्यमरः। २।६७।३॥ (यथा, भागवते। ७।८।३३।
"दौस्तत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पता क्ष्मा च पदातिपीड़िता॥")
क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान् इति। क्ष्मा+जन्+डः।) मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिषम्॥
क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम्।) भूतलम्। (यथा, मार्कण्डेये। २३। ४७।
"यदिच्छसि क्ष्मातले खेऽम्बुतो वा
तत्सम्मतं तत्खरैर्यच्छनैश्च॥")
पृथिवीमध्यम्। इति केचित्॥
क्ष्माभृतिः, पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं धृतिर्धारणा पालनी-शक्तिर्यस्य।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४८२।

"अथाभ्यधिषत क्षिप्रं विप्रेरेत्य यशस्करः।
ष्माधृतिः प्रौढ़सामर्थ्यः सानुमानिव तोयदः॥"

ष्मायः, पुं, (ष्मां माति रचयतीति। ष्मा+मा+कः।) राजा। यथा,—

"ग्रामयामिरियुचासचुदादौ दृश्यवेक्षतान्।
लज्जोदया व्रीभयेन ष्मापा ग्रन्थमुपाययिनः॥"

इति राजतरङ्गिण्याम्। ५। ३१६॥

ष्मापालः, पुं, (ष्मां पालयतीति। ष्मा+पाल्+णिच्+अण्। ष्मायाः पालो वा।) राजा। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ३२४।

"न के लोभं ससृत्पाद्य जिह्मया स्निग्धदीर्घया।
पिपीलिका इव यस्याः ष्मापालैः शल्यकैरिव॥"

ष्माभृक् [ज्,] पुं, (ष्मां पृथ्वीं बिभर्त्ति। ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च।) राजा। (यथा, मत्स्यतन्त्रे। १। १६६।

"देशानामुपरि ष्माभृदातुरार्त्ता चिकित्सकाः।
वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खाणामपि पण्डिताः॥")

पर्व्वतः। इत्यमरः। २। १८। १॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६०।

"कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तीरेषु च
ष्माभृता-
मुत्सङ्गेषु च पत्तनेषु च सरिद्भूर्भृत्सटान्तेषु च॥")

ष्माय, ईं ङ विधूनने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पवर्गद्वितीययुक्तः। आदिः। विधूननमिति विधून्यतेऽनेनेति कर्म्मणि घञि विधूनः सकर्म्मकः ततो विधून इवाचरतीति क्विप् कृते अनटि रूपम्। कम्पनमित्यर्थः। ईं, ष्मातः। ङ, ष्मायते दृक्षः। (तथाच, भट्टिः। १४। २१।

"उत्का दद्दाशिरे दीप्ता रुरुवुश्चाशिवं शिवाः।
चक्ष्माये च मही रामः शत्रुसङ्घे चानुभागमम्॥")

ष्मायते कम्पते त्वङ्नेत्रतीर्त्ते च वेपते इति कम्पार्थे भट्टमल्लोऽपि। रमानाथस्तु विधूननशब्दस्यैवन्नादयुत्पत्तेः सकर्म्मकोऽयं धातुरिति प्रतीमः। प्रयोगस्त्वन्यथा दृश्यते इत्याह। इति दुर्गादासः॥

ष्मायितः, त्रि, (ष्माय+क्तच्।) कम्पितः। इति व्याकरणम्॥

ष्मायिता, [ऋ] त्रि, (ष्माय+तृच्प्रत्ययः।) कम्पकः। इति व्याकरणम्॥

ष्मील, निमेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) निमेषः पद्माभिश्चक्षुष आवरणम्। ष्मीलति चक्षुः पद्माभिराहतं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ष्विड्, ल आ ङ णि स्नेहे। मोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-मोचे सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ल, अष्विड्त। आ, ष्विड्तिं ष्विड्तं तेन। ङ, ष्वेड्ते। णि, ष्विड्योऽस्ति। स्नेहः स्निग्धीभावः। मोचे ष्वेड्ते तिलः तैलं सञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ष्विण्णः, त्रि, (ष्विद्+क्तः।) मुक्तः। स्निग्धः। इति व्याकरणम्॥

ष्विद्, आ णि क्रूजने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) आ, ष्वेदितं ष्विस्तं तेन। णि, ष्विस्योऽस्ति। मूर्द्धन्यवर्गलतीयान्तोऽयमित्येके। इति दुर्गादासः॥

ष्विद्, इर् य आ मोचे। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-मोचे तु सकं-सेट्।) इर्, अष्विदत् अष्वेदीत्। अस्मात् पुषादिलान्नित्यं ङ इत्यन्ये। य, ष्विद्यति। आ, ष्वेदितं ष्विस्तं तेन। इति दुर्गादासः॥

ष्विद्, ल आ ङ णि मोचे। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-स्नेहे तु अकं-सेट्।) एतदाद्यास्त्रयो वकारयुक्ताः चाद्याः। ल, अष्विदत्। आ, ष्वेदितं ष्विस्तं तेन। ङ, ष्वेदते तिलः तैलं सञ्चतीत्यर्थः। णि, ष्विस्योऽस्ति। स्नेहः स्निग्धीभावः। इति दुर्गादासः॥

ष्वेड्, क्लीं, (ष्विड्+घञ्।) लोहितार्कपर्णफलम्। घोषापुष्पम्। इति मेदिनी। ड्, ६॥

ष्वेड्ः, पुं, (ष्विड्+भावादौ घञ्। ष्वेड्ते इति अच् वा।) ध्वनिः। कर्णामयः। विषम्। इति मेदिनी। ड्, ५॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। २६।

"करालं यत् क्ष्वेड्ं कवलितवतः कालकलना
न श्रीस्तत्कण्ठे कुवलयितकण्ठच्छविमयी॥")

पीतघोषावृक्षः। इति रत्नमाला॥ *॥ ष्वेड्रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ष्वेड्ः, त्रि, (ष्विड्+कर्म्मणि घञ्।) दुरासदः। कुटिलः। इति मेदिनी। ड्, ६॥

ष्वेड्नं, क्लीं, (ष्विड्+भावे ल्युट्।) मोचनम्। त्यागः। यथा, महाभारते। ३। १७८। २६।

"त्रासनं सर्व्वभूतानां कालान्तकयमोपमम्।
निश्वासक्ष्वेड्नादेव भर्त्सयन्तमिव स्थितम्॥"

ष्वेड्ा, स्त्री, (ष्विड्+घञ्+टाप् च।) वंशशलाका। सिंहनादः। इति मेदिनी। ड्, १॥ (स तु लोकस्य शब्दविशेषः। यथा, वक्ष्यमाणपद्धाग्निकायाम्। ३६।

"एषा सागरसङ्गताभिमतता याता न मे कर्हिचित्
सुग्धे कण्ठरुवं ब्रवीषि मम किं सच्ष्वेड्तामौयुवीम्।
ष्वेड्ारावं इहोचितस्तव गणव्रातैः सह क्रीड़तो
युष्मान्नीलगलोऽवतादिति गिरा गौर्य्या कृतो-
ऽनुत्तरः॥")

"सागरसङ्गतेति। सागरेण समुद्रेण सङ्गता। अर्थाद्गङ्गा। उत्तरे तु सेति सर्व्वनामपदम्। गरो विषम्। तदाह सच्ष्वेड्ेति। ष्वेड्ेन विषेण ष्वेड्या शब्दविशेषेण च सच्ष्वेड्म्। ष्वेड्ं विषम्। ष्वेड्ा जनस्य शब्दविशेषः॥" इति तट्टीका॥) कोवातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

ष्वेड्ितं, क्लीं, (ष्विड्+भावे क्तः।) सिंहनादः। इत्यमरः। ३। ५। ३४॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ६।

"नानायुधधरैश्चापि नानावेशधरैस्तथा।
हेषितस्वनमिश्रैश्च ष्वेड्ितास्फोटितस्वनैः।
आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति
पार्थिवे॥")

ष्वेल, ऋ चालगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। चादिः। ऋ, अचिष्वेलत्। चालः कम्यः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥ (क्रीड़ायामिति कैश्चित्। यथा, रामायणे। ५। १०। १३।

"आस्फोटननिनादांश्च बालानां ष्वेलतां तथा॥")

ष्वेलिका, स्त्री, (ष्वेला+स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च।) क्रीड़ा। यथा, श्रीभागवते। ५। ८। १८।

"ष्वेलिकायां मां दृष्ट्वा समाधिना आमीलितदृग्भां प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदप्रस्रविषाणाग्रेण लुठति।" "सम्भवति चैतदित्याह। ष्वेलिकायां क्रीड़ायां दृष्ट्वा यः समाधिस्तेनामीलिते दृग्यौ येन तं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृषत्चलबिन्दुस्रुद्दृषभस्रेण विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

ष्वेली, स्त्री, (ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष्।) क्रीड़ा। यथा, श्रीभागवते। १०। २६। ४६।

"बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीविस्तनालभननर्म्मनखाग्रपातैः।
ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार॥"

"बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः। ष्वेल्या क्रीड़या च अवलोकैश्च हसितैश्च कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ *॥ अत्र ष्वेल्यमिति प्रमादात् केनचिल्लिखितम्॥

ख

ख, खकारः। स तु यङ्गनद्वितीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्। "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः।" इति। शिक्षाग्रन्थे तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम्। यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः।" इति। परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपरत्वात् न दोषाय एव॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम्।
कोणत्रययुतं शून्यं बिन्दुत्रयसमन्वितम्॥
गुणत्रययुतं देवि! पञ्चदेवमयं सदा।
शिवशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम्॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।
"ध सर्गः स्थेपितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गांस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम्॥"
(वङ्गाचरैः) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"शिवरूपा वामरेखा ब्रह्मरेखा प्रजापतिः।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी॥
वामाङ्कामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदेवतः॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्॥
वराभयकरीं नित्यामीषद्धास्यसुखीं पराम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—
"खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चक्रीशक्तापिनी गुरुः॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कपोत्थिर्गगनो यदि।
शून्यं कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽजरामरः।
सुधार्णवेशा चण्डलिङ्गो जना वक्त्रश्चतुर्भुजौ॥"
खं, क्ली, (खर्व्वति मनोऽक्षिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा। खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योपीति डः।) इन्द्रियम्। (यथा, मनौ। २। ६०।
"चिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रक्षाल्यात् ततो मुखम्।
खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च॥")
पुरम्। क्षेत्रम्। शून्यम्। (यथा, महाभारते। १। ८८। ७।
"पतत्सुपर्णोन्मुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः॥")
बिन्दुः। (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे।
"वेदाग्निबाणखाश्चेन खखाभ्रभरसैः क्रमात्॥")
आकाशम्। (यथा, मनौ। १२। १२०।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्॥"
"खं वाय्वाकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु।" इति कुल्लूकभट्टः॥) संवेदनम्। देवलोकः। धर्म्मः। इति मेदिनी। खे। १॥ लयात् दशमराशिः। इति दीपिका॥ (यथा, जातकप्रकरणे। "तनुनिधनखभेषाः केन्द्रकोणे चिताभे॥") अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (शब्दतन्मात्रम्। यथा, मद्भूकोपनिषदि।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी॥"
चिदाकाशमयब्रह्माकाशम्। यथा, छान्दोग्योपनिषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेवं कं तदेव खं गङ्गाकारो वै पुरुषो घकारो घोषयंस्तथा॥"
छिद्रम्। यथा, भागवते। ७। १२। २५।
"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्युष्माणमात्मवान्॥")
खः, पुं, (खर्व्वयति खरश्मिभिरिति। खर्व्व+अन्तर्भूतण्यिच्+डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥
खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तलस्थानीयं यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विष्णुः। "आकाशं वै विष्णुर्योमकेशः शिवो महर्षिः।" इति श्रुतिः॥)
खक्ख, हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कोपधः। खादिः। खक्खति। इति दुर्गादासः॥
खक्खटः, पुं, (खक्ख+अटन्।) कक्खटः। कठिनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव। अन्तर्बहिःप्रकाशकत्वात् तथात्वम्।) सूर्य्यः। यथा,—
हरिरुवाच।
"पुनः सूर्य्यार्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः॥"
इति गारुडे १६ अध्यायः॥
खखोल्कायेति च पाठः॥ (अयं हि काश्मीरस्थितादित्यः। इति काश्मीरखण्डम्॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥)
खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति। ख+गम्+डः।) सूर्य्यः। अहः। (यथा, ज्योतिषे।
"आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः॥")
देवः। वाणः। पक्षी। इति मेदिनी। गे। ६॥ (यथा, महाभारते। १। ३३। १६।
"तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत्॥")
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"तमांसीव यथा सूर्य्यो वृत्रानग्निर्घनान् खगः॥")
म्लेच्छः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। १२। ६३।
"मांसं गृध्रो वपां मज्जस्तैलं तैलपकः खगः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६६।
"आकाशनिर्विरूपश्च निपाती ह्यवप्लुः खगः॥")
खगानं, क्ली, (खन्यते इति। खन्+कर्म्मणि घञ्। खगानां पक्षिणां खानं वासार्थकोटरम्।) वृक्षकोटरम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति। खग+पा+डतिः।) गरुडः। इति शब्दरत्नावली॥
खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य।) शङ्खपुष्पः। इति शब्दचन्द्रिका॥
खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन साद्दश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभटः। सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः। मतुप्। मस्य वः।) पृथ्वी। इति जटाधरः॥
खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥
खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव। यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति। अन्तर्णिच् ततो ण्वुल्।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदयस्थानं यत्र। आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम्।) उदयपर्व्वतः। इति शब्दमाला॥ (खगो गरुड आसनं यस्येति विग्रहे।) विष्णुः। (एतद्विवरणं यथा, महाभारते। ५। सौपर्णे। ३३। १९—१८।
"तमुवाचाथयो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्यामहंतेन विनाप्यहम्॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत्॥
भवतोऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्।
ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्यास्यतीति तम्॥
एवमस्त्विति तं देवस्तदा नारायणं खगः।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं सृष्ट्वा महाजवः॥")
खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः।) गरुडः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १। सौपर्णे। ३१। ३५।
"पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव। १६—२०।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः।
बालखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत॥
एवमस्त्विति तत्रापि प्रब्रूचुः सत्यवादिनः।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः!।
भवतां हि न मिथ्यायं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः॥")
खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्यस्य च यस्य।) विष्णुः। (यथा, भागवते। २। १८। १६।
"कूजनेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्॥")
खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः।) गरुडः। इत्यमरः। १। १। ३१॥

खगोलः, पुं, आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्य-संज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्ष्या। तन्मध्ये परावह-परिवह-सुवह-सम्वहोद्वहाख्यानां पञ्चानां वायूनां स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदधस्तात्त्वधोऽधःस्थितपूर्व्वाभिमुखग्रनिहस्तितराहुकेतुमङ्गलसूर्य्यशुक्रबुधचन्द्रयहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाक्ष-तारादयेन वहं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः, सदोत्तरगतिरावहवायुर्भ्रमति एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं बिभ्राणो भूगोलः सूत्रे तिष्ठति। पृथ्व्यन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरलोपेता रम्याः पाताल-रसातल-महातल-तलातल-सुतल-वितलातल-संज्ञका ऊर्द्धोऽधक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि सूत्रे एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं वडवानलोपरि सूत्रे अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

	अथ कक्षायोजनानि	भासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५६५३८१३६११२७२७२७	२६७६६२१६५५६३६३६२
नक्षत्रस्य	२५६८६००००	८२६६२२७३	४१३४५३३६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६२०२१७	२१३१००५८
राहुकेतोः	८०५७२८६३२	२५६३६८२०१	१२८१८८३३००
गुरोः	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६८०६	२५६२१६८	१२६५२६६
सूर्य्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३६	४२३११६
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०६	३३१६३०	१६५१६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७७५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०६१	५७४५
आवहवायोः	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४६६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्याः	५६।८।१०।०	७६०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे— राश्याद्याः	१२।०।०।२	४।१२।३६।४०।४८	६।११।२४।६।२६
युगे— भगणाद्याः	४३२००००	५७७५३३३६	२२६५८३२
कल्पे— भगणाद्याः	४३२००००००	५७७५३३३६०००	२२६५८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
दिने— कलाद्याः	२४५।१२।२१	४।५६।६	६६।७।४३
वर्षे— राश्याद्याः	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।५।११।४६।१२
युगे— भगणाद्याः	७१६३७०६०	३६४२२०	३०१२३७६
कल्पे— भगणाद्याः	७१६३७०६००००	३६४२२००००	३०१२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यसूत्रम्।

	सूर्यः	राहोः	मन्दोच्चस्य
दिने—कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे—राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१६।२१।१२।३६	१।१०।४०।५६।४२
युगे—भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे—भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु ग्रहाणां स्थितिः।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२६	३	१	२०	१६	२६
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२६
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	उ	उ	द	द	उ	द	द	द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२६
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः।

	अगस्त्यः	नागवीथिः। कालपुरुषः	मृगशिरः	आर्द्रा	पुनर्वसुः
राशिः	१	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	१
अपक्रम-भागाः	६० ८	६४० ८	३८ ८	३३० ८	५ ७
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना।

खवाञ्छितं काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा बहुत्तरशतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वयं विषुवत्कक्ष्यैका च कार्य्या॥

अथ मेषादिराशिस्थितिः।

खाहोरात्रार्द्धकर्णैः ततप्रमाणानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै-र्निजनिजापक्रमेण मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्ष्याः कुर्य्यात्। ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात्। तादृश्यस्विस्वस्वादीनां तथा-विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात्॥

अहोरात्रार्द्धकर्णज्ञानं यथा।

खक्रान्तेरुत्क्रमक्रमध्ये हे कुर्य्यात्। तत्र उत्क्रमध्यया हीना चिह्ना दक्षिणोत्तरं दिग-ब्यासदलं स्यात्॥

विक्षेपज्ञानं यथा।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-कलाशीतिभागैः परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते। तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते। तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकलाः २७०मङ्गलस्य६० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति॥

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम्।

आधारकक्ष्याद्वयोपरिस्थाभ्रोदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्रादीनां कक्ष्याः कुर्य्यात्। सर्व्वासां कक्ष्यानां मध्यस्थाने विषुवत्कक्ष्या स्थिता। तदाधार-कक्ष्ययोर्युतेरूर्द्धे हे अयने विषुवद्वयञ्च कुर्य्यात्। विषुवस्थानात् भगणसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागै-र्मङ्गलादीनां क्षेत्राण्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि-राशीन् तिर्य्यक्कक्ष्याभी रचयेत्। तथा अयन-स्थानात् अन्ययनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्ष्या-क्रान्तिसंज्ञा कार्य्या। तया कक्ष्यया सूर्य्यः प्रकाशयन् सदा भ्रमति॥ चन्द्रादयो ग्रहाः अपमण्डलमाश्रिताः स्वस्वपातोग्रैरपक्रमात् विक्षे-पान्तेषु अपक्रमेणाक्रान्ताः सन्तो खेचरैर्दृश्यन्ते। क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्भात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्यं स्यात्। लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दृग्गतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात्। मध्यक्षिति-जयोर्म्मध्ये या व्या सा अन्या कथ्यते। विषु-वत्क्षितिजयोरन्तरव्या चरदलव्या। उपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वृत्त-वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन पारदस्रावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत्। इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम्॥

खगड़ः, पुं, (खे आकाशे गलतीति। गल+अच् पृषोदरात् साधु।) दृग्विशेषः। खागड़ा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः पोटगलः २ बृहत्-काग्रः ३ काकेषुः ४। इति रत्नमाला॥

खड्डरः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति। खन दारणे+ किप्। कीर्य्यते विकीर्य्यते इति। कॄ विक्षेपे+ अप्। ततः कर्म्मधारयः।) चूर्णकुन्तलः। इति हेमचन्द्रः॥

खच, ग भूतिपूत्योरुत्पत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः। भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः। ग, खच्यति राजा सम्पद्यः स्यादित्यर्थः। ग्रेवार्थः कातन्त्रादसम्मतः। इति दुर्गादासः॥

खच, तृ क बन्धने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) खचयति। इति दुर्गादासः॥

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पिङ्गलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः। चमु भक्षणे+ असच्। खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अन्तमय-त्वात्तथात्वम्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति। चर+ "चरेटः।" ३।२।१६। इति टः।) मेघः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वायुः। राक्षसः। सूर्य्यः। एतेषां प्रमाणं यथा। महाभारते द्रोणपर्व्वणि।

"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिरोदिति हा खचर!॥"

आकाशगामिनि त्रि। यथा। स्मृतिः।
"पवनो दिक्पतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः॥"
रूपकभेदः। यथा। सङ्गीतदामोदरः।
"खचरो रङ्गतालः स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा।
ग्रान्तेऽथवा ह्रास्वरसे भवेदेष दृग्गाचरः॥"

खचितं, त्रि, (खच्+क्तः।) संयुक्तम्। तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ करम्बम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७ संपृक्तम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ व्याप्तम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११। इति जटाधरः॥

खज, मन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) मन्थो विलोड़नम्। खजति जलं मत्स्यः। इति दुर्गादासः॥

खज, ट पाण्डुत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। इदित्।) ट, खञ्जते। पङ्गुः खोड़ः भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत्। सो-ऽस्यास्तीति चूड़ादित्वात्। पङ्गुलस्तस्य भावः पाङ्गुल्यं खोटनमित्यर्थः। खञ्जति खोड़ः। भावप्रधाननिर्द्देशो यथा। वृदसवर्णे इति कात-न्त्रसूत्रम्। अत्र असवर्णे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्येवार्थः। इति दुर्गादासः॥

खञ्जः, पुं, (खञ्जते निर्म्मथ्यतेऽनेन। खञ्+करणे अप्। यद्वा, खञ्जति मथ्नातीति। खञ्+अच्।) दर्व्विः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हाता इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १२। २१४। २१।
"पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वद् निर्म्मथ्यते खञ्जैः।
शुक्रं निर्म्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खञ्जैः॥"
"खञ्जेनामथ्य चाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम्॥"
इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये॥

खञ्जकः, पुं, (खञ्जति मथ्नातीति। खञ्+ण्वुल्।) मन्थानदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥

खञ्जर्प, क्ली, (खञ्यते मथ्यते इति। "उषिकुटि-दलिकपिखलिभ्यः कपन्।" उणां ३। १४२। इति कपन्।) घृतम्। इत्युणादिवृत्तिः॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे निहितं यज्जलम्।)

नौद्दारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशचारि, यथाह राजवल्लभः। [लुताद्य।
"वर्षासु चरन्ति घने: सहोरगा वियति कीट-तड्डिमनुरूपमेयं खञ्जनमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥"
खञ्जा, स्त्री, (खञ्ज्+भावे अप् टाप् च।) मन्थः। मठ्ठीया इति भाषा॥ प्रहस्तः। इति मेदिनी॥ (खञ्ज्+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
"गुग्गुलं गोक्षुरकाञ्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य।
खञ्जाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हन्यति सर्व्वरोगम्॥")
पाकसाधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते। ४। ७। १।
"खञ्जाञ्च दर्व्वीञ्च करेण धारय-न्नसिञ्च कालाङ्गमकोधमन्नयम्।")
मारद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥
खञ्जाकः, पुं, (खञ्ज् मन्थे+"खञ्जेराकः।" उणा ४।१३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥
खञ्जाका, स्त्री, पुं, (खञ्जति मथ्नाति पाकम्। खञ्ज् मन्थे+"खञ्जेराकः।" उणा ४।१३। इति आकः ततष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः। २।८।३४। हाता चमस इत्यादि भाषा॥
("खञ्जाकः पक्षिणि ख्यातः खञ्जाका दर्व्विरुच्यते॥" इत्युणादिवृत्तिटीका।)
खञ्जित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्य-वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्ध-विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ २। १४६॥
खद्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे द्योतिर्यस्य।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥
खञ्जः, त्रि, (खञ्ज गतिवैकल्ये+अच्।) विकल-गतिः। खोंड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः। ३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्॥")
तत्पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः। २। ६। ४६। खोलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४ खञ्जकः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति खोड़धात्वर्थदर्शनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"वायुः कफान्वितः सक्थ्नः कक्षरामाश्रितेऽतदा। खञ्जत्वदा भवेच्छ्वासः पङ्गुसक्थ्नोर्हयोर्वधात्॥"
खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति। खञ्जि+कर्त्तरि ण्वुल्। स्वार्थे कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः। ३।११६॥
खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुश्रा। इति राजनिर्घण्टः॥ खेंसारि इति भाषा॥
खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति वृत्तश्चिव भूमौ चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जन-पक्षी। इति शब्दमाला॥
खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वच्चलनादि-त्वर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खञ्जनं, क्ली, (खञ्ज विकलगतौ+भावे ल्युट्।) गमनम्। इति मेदिनी। ने। ५५॥
खञ्जनः, पुं, (खञ्जि+कर्त्तरि ल्युः।) खनामख्यात-पक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः। २।५।१५॥ कणाटीनः३ काकच्छर्दिः४ खञ्जखेलः५ तातनः ६ सुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-निधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १० गूढनीड़ः ११ तक्कः १२ चरः १३। इति शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कणाटीरः १६ कणाटारकः १७। इति शब्द-रत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये। तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे। प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।
"खूलोऽभ्युन्नतकण्ठः क्षणागलो भद्रकारको भद्रः। ख खसुखात् क्षणः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥ ख गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-स्त्रिरिक्तः।
पीतो गोपीत इति क्षीणकरः खञ्जनो दृष्टः॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु।
करितुरगक्षत्रगन्धर्द्धि प्रासादोद्यानहर्म्येषु॥
गोगोकुलसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामरार्घेषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पद्मे खाण्डवाग्निगोरससम्पच्च गोमयोपगते।
शाद्वलगे वस्त्राग्निः शुक्लटस्थे देशविभ्रंशः॥
शष्पपटलेऽर्थभंशो वप्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
दृष्टे खञ्जनविकानां प्रियसङ्गमभावहत्यासु॥
महिषोष्ट्रगर्दभास्थिभस्मानलदहकोणशर्करा-द्रिस्थः।
प्राकारभस्मकेशेषु चासुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ घृतवसमुभः शुभः पिबन् वारि निम्बगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शुक्लो नेत्रफलः खञ्जनोऽस्तसमये॥
नीराजने निविष्टे यथा दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्चेत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु दृष्टः (तत्र तत्रोऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषशेषस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेदुरिचीम्॥
दृष्टविकलविभिन्नरोगितः
खतनुसमानफलप्रदः खगः।
घनजलदनिनीयमानको
वियति च वस्त्रसमागमप्रदः॥
वृषतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य मही तले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घे
शुभमभिनन्दितमेवमेति दृष्टिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः।
न वृषतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥")
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिक्स्थानमूर्त्तिलक्षणैश्चान्तदीप्तादिभिर्लक्ष्यम्॥"
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शुभफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुले शुक्रे हुताशे भयं याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः ससुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥")
खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अयुक्तं रतं रतिः।) यतिनां गोप्यं रतम्। यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥
खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+क्यच्+क्विप् टाप् च। यद्वा, खञ्जि+युच्+टाप्।) सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥
खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।) खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्-पर्य्यायः। क्षापुत्रिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४। इति शब्दरत्नावली॥
खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्येदमाकारोऽस्यस्याः इति। खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षि-विशेषः। तत्पर्य्यायः। क्षापुत्रिका २ तुलिका३ क्षोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥
खञ्जरीटः, पुं. (खञ्ज इव ऋच्छतीति। ऋ गतौ+बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः। २। ५। १५॥ (यथा, अमरुशतके। ६६।
"तन्वी शरत्तुचिपथगापुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥")
खट, काङ्क्षि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम्। इति दुर्गादासः॥
खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कक्षः। प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ लवणम्। इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कर्त्तृकम्। इत्य-जयपालः॥
खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकात् वुन्।) घटकः। तत्पर्य्यायः। नागवीटः २ टाङ्करः ३ चाचरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुत्सितपाखिः। इति शब्द-माला॥
खटिकः, पुं, (खटः अन्धस्य इति ठन्।) कुत्सित-पाखिः। इति हेमचन्द्रः॥
खटिका स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। (यथा, कलाविलासे। २। २१।

"विविधनवांशुकस्रगमदचन्दनकर्पूरमरिच पूगफलैः।
खटिकाहस्तः स सदा गच्छति कोटीर्मुहूर्तेन॥")
कर्बुरत्वम्। वीरणम्। इति विश्वः॥

खटिनी, स्त्री, (खट्+बाहुलकात् इनिः। ङीप् च।) खटी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, हितोपदेशे। "न पतति खटिनी ससम्भमा यस्य महद्गणनायाम्॥")

खटी, स्त्री, (खट्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातुः५ पाण्डुमृत्६ पाण्डुमृत्तिका७। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। पित्तदाहव्रणदोषकफासनेत्ररोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि॥ (यथास्याः पर्य्यायो गुणाश्च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित्॥
लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता रक्तिका समा।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते॥")

खट्ट, क वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) टवर्य्यान्तः। कथति। इतिः संवरणम्। इति दुर्गादासः॥

खट्टनः, त्रि, (खट्टयते क्रियते मूल्यादिभिः इति। खट्ट वृतौ+कर्म्मणि ल्युट्।) खर्व्वः। इति हेमचन्द्रः। छोट इति भाषा॥ खट्टत इति पाठोऽपि दृष्टः॥

खट्टा, स्त्री, (खट्ट+टाप्।) खट्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥

खट्टाग्रः, पुं स्त्री, (खट्टः आत्मा वृतः सन् अश्नाति इति। अश्+अच्। अश्नुते व्याप्नोति गात्रगन्धेन वा। अशूङ् व्याप्तौ+अच्।) वनजन्तुविशेषः। खटाग्र इति गन्धगोकुला इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गन्धोतुः२ वनवासनः३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खट्टाशी४ वनाखुः५। इति शब्दरत्नावली॥ खट्टासः६ गन्धमार्जारः७ वनजा८ घ्राणिः९। इति जटाधरः॥ पुण्यश्लोकः१०। इति दुर्गादासधृतवचनम्॥

खट्टाशः, पुं, (खट्टाग्र+एषोदरादि ग्रकारस्य लत्वम्। यद्वा, खट्ट वासति दीप्यते प्रकाश्यते। अस दीप्तौ+अच्।) खट्टाग्रः। इति जटाधरः॥ (लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याध्यधिकारे।
"खट्टाशोऽनूपजः श्रेष्ठो वर्त्तुलो मांसलश्च यः।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः॥")

खट्टिः, पुं, (खट्ट+इन्।) शयनम्। तत्पर्य्यायः। अञ्जसा२ दाशठः३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खट्टिकः, त्रि, (खट्टनं आवरणं खट्टः स श्लिष्यत्वेनास्यास्तीति। ठन्।) शाकुनिकः। इति शब्दमाला। पाखिमारा इति भाषा॥

खट्टिका, स्त्री, (खट्ट+स्वार्थे खल्पार्थे वा कन्+टाप् अत इत्वञ्च।) क्षुद्रखट्वा। तत्पर्य्यायः। निषद्वा२ सन्दी३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आसन्दी४। इति जटाधरः। शयनम्। इति शब्दमाला॥

खट्टेरकः, त्रि, (खट्ट+बाहुलकात् कर्म्मणि एरक्।) खर्व्वः। इति शब्दमाला॥

खट्वा, स्त्री, (खट्यते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति। खट काङ्क्षायां+"अशूप्रुषिलटीति।" उणां १।१५१। इति क्वन्।) काष्ठादिरचितशय्याधारः। खाट् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शयनम्२ मञ्चः३ पर्य्यङ्कः४ पल्यङ्कः५। इत्यमरः। २।६।१३८॥ तल्पम्६ शयः७। इति शब्दरत्नावली॥*॥ तद्युक्तिर्यथा,—
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्टेति प्रतिपद्यते॥"
अथैषां नामानि।
"तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तच्छ्रेयं चरणाष्टयम्।
शिरःस्थं शुभधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम्॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते शुभधाननिरूपके॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वशोऽश्रिका खट्वा सर्व्वत्राभयदायि॥
आलिङ्गने सार्द्धवेदे शुभधाननिरूपके।
सार्द्धहस्ते च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः॥
सर्व्वाष्टाश्रिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा।
आलिङ्गने पञ्चहस्ते शुभधाने निरूपके॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा॥
आलिङ्गने पञ्चहस्ते शुभधाने निरूपके।
त्रिहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिताः॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा एवमण्वुपजायते।
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे शुभधाने निरूपके॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी॥
आलिङ्गने च षड्हस्ते शुभधाने निरूपके।
त्रिहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी।
आलिङ्गने सप्तहस्ते शुभधाने निरूपके॥
त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वषड्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्ते शुभधाने निरूपके।
सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति॥
सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते शुभधाने निरूपके॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी॥
एवमष्टविधाः खट्वाः समासेनोपदर्शिताः।
आदित्यादिदशग्राजानां वृद्धा सम्पत्तिदायिकाः॥
कार्य्याः शिल्पिभिरेतासु विविधाकृतिकल्पनाः।
सर्व्वशोऽश्रिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते॥
अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च।
श्रीसर्व्वमङ्गला नाम खट्वेयं पृथिवीपतेः॥
इयं यदा सच्छदना तदा सर्व्वजयाभिधा।
यात्रासिद्धिः सर्व्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला॥*॥

एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेन्मध्यमतः परम्।
जयेऽथ मङ्गले प्रेयान् विचित्रकान्तः परो महान्॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मध्यानामिति लक्षणम्।
सा तुङ्गा श्रुतितुङ्गा च श्रिखरी विषयेऽथवा॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते।
यात्रासिद्धिं समारभ्य येऽमी षोडश कीर्त्तिताः॥
आदित्यादिदशाजानामाद्यन्तैकद्वयं क्रमात्।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लक्ष्योऽथ दुरासदः॥
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिणाहिनः।
प्रासादसंज्ञकाः कार्य्या राज्ञा सुखमभीप्सता॥
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः॥"*॥
भोजमते च।
"सर्व्वविंशतिकां यावत् आरभ्याभयषोड़शीम्।
खट्वानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम्॥"
तद्यथा,—
"मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम्।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः॥"
आसां विभागः पूर्व्ववत्॥*॥
परागरसंहितायान्तु।
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽत्यन्तिको विजायते।
स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्या स्यादतोऽन्यथा॥
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमाण्यदम्।
तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डो यः समः कार्य्यः स सूरिभिः॥"
इदन्तु सामान्यं सर्व्वसम्मतञ्च। काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव। इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देशः॥*॥
तस्या दोषगुणा यथा,—
"खट्वायां यो गुणो दोषो मानञ्च परिकीर्त्तितम्।
तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत्॥
अनेनैव विधानेन कार्य्यं बहुविधासनम्।
विना नौकां समं कार्य्यं सर्व्वत्रैवासनं गुरु॥"
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः॥
अस्या गुणाः। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥ प्रेक्षा। इत्यमरटीका॥ कोलश्रिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

खट्वाङ्ग, क्ली, (खट्वाया अङ्गम्। तदिवाकृतिर्यस्य इति।) श्रिवस्याखविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुखंसुप्तः२॥ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८७। ६।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा॥")

खट्वाङ्गः, पुं, (खट्वाङ्ग इत्याख्यास्य। श्रिवस्य खट्वाङ्गास्त्रवत् सर्व्वत्र दुर्लक्ष्यासनत्वात् अमोघवीर्य्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम्।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु विश्वसहराजपुत्रः। यथा,—
श्रीमद्भागवते। ९। ९। ४१।
"ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐड़विड़स्ततः।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत्॥"

खट्वाङ्गभृत्, पुं, (खट्वाङ्गं बिभर्त्ति इति। भृ+क्विप्।) श्रिवः। इति हेमचन्द्रः॥

खट्वाङ्गी, [न्] पुं, (खट्वाङ्गं अस्त्रविशेषः सोऽस्यास्तीति इनिः।) श्रिवः। इति हारावली॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खट्वाङ्गाकृतिकाष्ठखण्डविशेषः। यथा, मनुः। ११। १०५।

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा ब्रह्मशूली विजने वने।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः॥")

खट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः। "खट्वा क्षेपे।" २।१।२६। इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः।) अविनीतः। प्रमादवान्। इति चिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ॥ (यथा, भट्टौ। ५।१०।
"वृतखं पात्रेसमितेः खट्वारूढः प्रमादवान्।
प्राणग्रौष्ठः श्रियं नेता नात्यन्तीनर्वसुन्धनाः॥"
"खट्वारूढः उत्पथस्थितः। खट्वा क्षेपे इति द्वितीया।" इति जयमङ्गलटीकायां॥) खट्वारूढो नरो ज्ञात्वः। इति कालापव्याकरणम्। (वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वा रोढ्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिग्रयनार्होऽपि यः खट्वामारोहतीति स ज्ञात्वः। रूढ्यायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते। इति ग्रन्थार्थचिन्तामणिः॥) खट्वोपरिस्थितश्च॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा। अल्पार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रखट्वा। इति जटाधरः॥ खट्वाविशेषः। तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषड्दृकोणिकाः।
खट्विकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः॥

खड, इ ड मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्। इदित्।) मदे मत्तत्वे मत्तत्वञ्चेह भञ्जनम्। इ, खड्यते। ड, खड्यते दण्डेन भाण्डं लोकः। इति दुर्गादासः॥

खड, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, खाड्यति। इति दुर्गादासः॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खड्यते छिद्यते धान्ये पक्वे सति इति। खड+कर्म्मणि अप्।) लघुलशुनम्। इति ग्रन्थरत्नावली। खड़् इति भाषा॥

खड़ः, पुं, (खड+भावकर्म्मादौ यथायथं अप्।) पानान्तरम्। भेदः। इति मेदिनी। ड़े। ८॥
खड्यूषो यथा, चक्रदत्ते।
"तक्रं कपित्थाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
सुपक्वं खड्यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः॥"

खड़िका, स्त्री, (खड़क् इत्ययन्तग्रन्थं करोतीति। क+बाहुलकात् ङः ततो गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) पद्मद्वारम्। इति हारावली॥ खड़िकिद्वार इति भाषा॥

खड़तूः, पुं, (खड+अतूप्रत्ययः।) बाहुजङ्घाभरणम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खड़िका, स्त्री, (खड़+अप्+गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः।) कठिनी। इति जटाधरः॥

खड़ी, स्त्री, (खड़+अप्+ततो ङीष्।) कठिनी। खनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः। इति ग्रन्थचन्द्रिका॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ॥

खड़ूः, स्त्री, (खड़+"खडेर्डुडुः।" उणां।१।८४। इति ऊः।) हतग्रथ्या। (बाहुजङ्घाभरणम्। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

खड्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणां।१।१२३। इति गन् प्रत्ययः।) लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खड्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति। खड़+"छापू-खड़िभ्यः कित्।" उणां।१।१२३। इति गन्।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३।२७२।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्चाग इव।" इति कुल्लूकभट्टः॥) गण्डकाद्यङ्गम्। खाग इति भाषा। वृक्षभेदः। इति मेदिनी॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्त्रविशेषः। खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा॥ (यथा, महाभारते। ४।४१।२५।
"यस्यायं विपुलः खड्गो गात्रे कोषे समर्पितः।
सहदेवस्य विज्ञेयं सर्व्वभारसहं दृढम्॥")
तत्पर्य्यायः। निस्त्रिंशः२ चन्द्रहासः३ असिः४ रिष्टिः५ कौक्षेयकः६ मण्डलाग्रः७ करवालः८ कृपाणः९। इत्यमरः।२।८।८९॥ ऋष्टिः१० करपालः११। इति तट्टीका॥ विघसनः१२ तीक्ष्णधारः१३ दुरासदः१४ श्रीगर्भः१५ विजयः१६ धर्म्मपालः१७ कौक्षेयः१८ तरवारिः१९ तवराजः२० कृपाणकः२१ कृपाणी२२ शस्त्रः२३। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं प्रयते तदा।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं क्षुरोदरम्॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ज्वलितौजसम्।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः।
ततः स ग्निकल्पाय रुद्रायर्षभकेतवे॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम्।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम्॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिग्रयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स सुचुक्रुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिताश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिबये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स ऋषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान्॥ *॥ अथ खड्गविषयकत्रयोदशविधसञ्चरणं यथा, महाभारते।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते।
तदेव बाहुसदृश्य ज्ञतसृद्भ्रान्तमीरितम्॥
भ्रामणं खस्य परितः खड्गस्यावहमुच्यते।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्॥
ग्रभोराक्रमणायाथ गमनन्त्वाहुतं मतम्।
खड्गस्यायेण तद्देहस्पर्शनं प्रहृतं मतम्॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं बुधैः।
परिवृत्यं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः॥
पश्चात् यदपसरणं निहतं संप्रचक्षते।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम्।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम्॥
विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम्।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदसेः सात्वतं हि तत्॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ५०अध्याये।
"अङ्गुलग्रतार्धमुत्तमजङ्घः स्यात्षड्विंशतिं खड्गः।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो ब्रह्मोऽशुभो विषमपर्व्वस्थः॥
श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिबलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता अन्यायुधस्वस्तिकानाञ्च॥
शकलासकाककङ्कव्यादकबन्धवृश्चिकाक्षतयः।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च॥
स्फुटिसी दृश्यः कृष्णो वंशच्छिन्नो न दृश्यनोऽनुगतः।
अखण्ड इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः॥
क्षतिं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात्।
स्वयमुन्नीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥
नाकारणं विदृश्यान्न विधृत्येच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम्।
देयं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैवं स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवर्णपत्रसदृशश्च।
करवीरपत्रमूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥
निष्पन्नो न क्षेद्यो निकषे कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्यायतश्छिन्ने॥
यस्मिन् त्वरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्देव खड्गस्य।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो सुखे दृष्टः॥
अथवा स्वपति यदङ्गं प्रहृतं निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्यं।
कोशस्यस्यादेशो व्रणोऽसि घ्राणं विदित्वेदम्॥
शिरसि सृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे सृष्टे चतुर्थे॥
नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः।
उरसि हृदग्रसंस्थस्त्रयोदशे कक्ष्यौ त्रीन्यैः॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥
ऊर्व्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्व्वोर्मध्ये त्रयस्त्रयोविंशे।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च।
षड्विंशतिकाद्यावच्चिंशदिति मतेन गर्गस्य॥
पुत्रमरणं धनाग्निर्धनहानिः सम्परश्च बन्धश्च।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलाभः पुत्रमरणधनलाभौ।
क्रमशो विनाशवनितानिश्चितदुःखानि षट्प्रभृति॥
लक्ष्मिहानिस्फीतभयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात्॥

वित्ताग्निरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽखलम्।
ऐश्वर्यमत्युराज्यानि च क्रमात्सिंग्रहिति यावत्॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्यासु पाप-
शुभफलदाः।
केचिदफलाः प्रदिशन्त्यिंग्रत्परतोऽयमितियावत्॥
करवीरोत्पलराजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोगुञ्जपङ्कभेदःसदृशगन्धः॥
कूर्म्मवसाकृष्णारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥
इदमौशनसं च शस्तपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम्॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
भवपित्तमृगाश्वखरदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमहीसमेतं
पारावताखुशशिता च युतं प्रलेपः।
शस्तस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः॥
चारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् छितं चाश्मनि नेति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्॥")

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता। तत्पर्य्यायः। खड्गपत्रः २ खड्गिमारः ३ अश्वपुच्छकः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (खड्गस्य कोषः।) खड्गाधारः। खाप इति भाषा। अयं युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव अटतीति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) बृहत्काशः। इति ली॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्रिका। छुरि इति भाषा। (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः प्रकृतिः।) गण्डकस्त्री। इति मेदिनी॥ मादी गण्डार इति भाषा॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकारागि पत्राणि अस्य।) खड्गलता। इति शब्दचन्द्रिका॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छादनम्।) खड्गकोषः। खाप इति भाषा। हलायुधः॥
पर्य्यायकं क्ली (खड्गस्य पिधानकम्।) खड्गापधानम्। खाप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४। इति हेमचन्द्रः॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं ऋच्छतीति। ऋ+कीटन्। निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः। यद्वा खड्गारिरिवाचरति इति। किः ततः कीटन्।) फलकः। असिधाराव्रतधारी। इति मेदिनी॥

खड्गिक, पुं, महिषीक्षीरकेनः। गौनिकः। इति मेदिनी॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति। मृ+णिच् "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। अश्वविशेषः।) खड्गकोषलता॥ इति शब्दचन्द्रिका॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्यास्तीति। इनिः।) वनजन्तुविशेषः। गण्डार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डकः २ खड्गः ३। इत्यमरः।२।५।४॥ खड्गशृङ्गः ४ क्रोडीमुखः ५ तुङ्गमुखः ६ बली ७ वज्रचर्म्मा ८ वाङ्मीनसः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ एकचरः १० गण्डोत्साहः ११। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गण्डः १२ खनोत्साहः १३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य मांसगुणाः। बलकारित्वम्। दृंहणत्वम्। गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कफवायुनाशित्वम्। कषायत्वम्। पित्तलोकलग्निकारित्वम्। पवित्रत्वम्। आयुर्हितत्वम्। मूत्रबन्धकारित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("कफघ्नं खड्गिमिश्रितं कषायमनिलापहम्। पित्तं पवित्रमायुष्यं बलमूत्रं विरूक्षणम्॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥ महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।४२।
"अग्नी घृतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान्॥"
खड्गो विद्यतेऽस्य इति युत्पत्त्या तु वाच्यलिङ्गः। यथा, भागवते। ८।२५।८।
"सुसन्नद्धोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः॥")

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत् कर्म्मणि कुशलम्। वाहुलकात् ईकक्।) दात्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

खड्गं, क्ली, (खड्+घञ्। इदित्वात् नुम्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुविकारः। अस्य गुणाः। वृष्यतमत्वम्। चक्षुष्यत्वम्॥ वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अस्य गुणाः यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं हृंहणं हिमम्। वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम्॥"
मधुखण्डगुणाः यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः। क्षुद्रगुडीसारलड्डाहरक्तदुष्टवरा हिमा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

खण्डः, पुं,क्ली, (खड्+घञ् इदित्वात् नुम्।) एकदेशः। तत्पर्य्यायः। भित्तम्२ शकलम्३। इत्यमरः।१।३।१६॥ (यथा, मार्कण्डेये।८३।२६।
"धुतश्मश्रुविभिन्नास्य खण्डखण्डं ययुर्घनाः॥"
व्रजादिसमूहः। इत्यमरः।१।१०।४२॥)

खण्डः, पुं, (खड्+घञ्।) इक्षुविकारः। खाँड़ इति भाषा। मणिदोषः। इति मेदिनी॥ (योगिविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्।१।८।
"भानुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा॥")

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः।) निर्नखः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सिताखण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (खण्डयतीति। खड्+ण्वुल्। छेदकारी॥)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा।) वाङ्मयभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य।) आलुविशेषः। शकरकन्द आलु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वक्रकन्दः २। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। कफपित्तनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। इति राजवल्लभः॥

खण्डकालुः, क्ली, (खण्ड इव कायतीति। कै+कः। ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः।) आलुविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण जायते वा। जन्+डः।) गुड़ः। यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डजोङ्गवजः, पुं, (खण्डज उङ्गवोऽस्य इति खण्डजोङ्गवः तस्माज्जायते इति। जन्+डः।) तवराजोङ्गवखण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्तस्तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"इतमेकं भवेद्यत्र खण्डताल: स उच्यते।
अपरं नियमं विना।"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः।) कर्त्तरी। इति शब्दमाला॥ काँचि इति भाषा॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट्।) भञ्जनम्। भेदनम्। निराकरणम्। छेदनम्। यथा,—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पदपल्लवसुदारम्॥" इति जयदेवः॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्डस्तादृशः परशुरस्य।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३३॥ (यथा, महाभारते ७। रुद्रमाहात्म्ये।२००।४१।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४६।७४।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः॥")

खण्डपर्णुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति खण्डस्तथाविधः पर्णुरस्य।) परशुरामः। शिवः। चूर्णलेपी। खण्डामलकभेषज्यम्। राहुः। इति मेदिनी॥ भग्नदन्तहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मोदकः। मयरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खाण्डिकः २। इति हारावली॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितलड्डुकादिना वा मोदयतीति। खण्ड+मुद्+णिच्+ण्वुल्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम्। खडि+कर्म्मणि घञ्। तच्च तत् लवणञ्चेति।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (विड्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा यस्याः।) महिषवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति। सृ+अच्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डाभं, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघः ।) अभ्रलेशः । छेँड़ा मेघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

खण्डिकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः । कड़ाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ ॥"

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तदगुणा इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्ष्याः ॥) कक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

खण्डितं, त्रि, (खडि + क्तः ।) खण्डीकृतम् । तत्पर्य्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छित्तम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्तम् ७ वृत्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह ग्रन्थार्थचिन्तामणिः ।

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्ब्बदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥"

खण्डिताङ्गः । खण्डिताङ्गत्वं दुश्चवचनकर्म्मविपाकः । यथाह ग्रातातपः । ३ अध्याये ।

"दुश्चवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये ।
रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥")

खण्डिता, स्त्री, (खण्डित + टाप् ।) स्त्रीयादिनायिकायाः भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योपभोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा । अस्याश्चेष्टा । "अस्फुटालापचिन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।" इति रसमञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा. तत्रैव । ३ । ८३ ।

"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता ॥

उदाहरणं यथा, तत्रैव ।

"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥")

खण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड + इनिः । स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिवच्छेदेनेति ग्रेषः । खडि + णिनिः ।) पृथ्वी । इति ग्रब्दरत्नावली ॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं द्विदलरूपेण इति । खडि + णिनिः ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खण्डीरः, पुं, (खण्डी + गुणादित्वात् रः ।) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव । तत्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः । इति मेदिनी ॥

खद, स्तैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति दुर्गादासः ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्धाकाशे दीयते खण्ड्यते इति । ख + दो अवखण्डने + घञर्थे क । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः + "अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणां । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्तधावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः ७ खदपत्री ८ क्षितिच्छदः ९ सुशल्यः १० वक्रकण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुण्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठघ्नः २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५ । इति ग्रब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च पाण्डिकः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"

अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डूव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥

"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः ।
कदरो विशदो वर्य्यो मुखरोगकफापहः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे च ॥ खदति हन्ति ग्रत्रून् इति । खद + किरच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मभिः । दृ + बाहुलकात् अपादाने किरच्च । इष्टापूर्त्तादिकर्म्मणां हि आरब्धाम्भयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्ख्यदर्शनभाष्ये ।

"येन कर्म्मदृष्टेन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षपिते तेषां यदम्भयं ग्रारीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनग्रोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सविद्युत्सम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपचये सति सानुग्रया एवेममवरोहन्ति ॥")

खदिरपञ्चिका, स्त्री, (खदिरस्य पञ्चमिव पत्रमस्याः । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पचाकारोऽस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसो-ऽस्यस्याः । अस्त्यर्थे + ठन् ततः टाप् ।) लाजाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरी, स्त्री, (खद् + किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीग्राकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ ग्रमी पत्री ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राखा ९ । इति जटाधरः ॥

("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्।"
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला । काँटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे ग्रून्ये दूरे च वसतीति । वस् + णिनिः । ततो ङीप् ।) वृहद्ग्रक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत् दीप्तौ + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २६ । १० ।

"खद्योताविर्म्मुखौ चाच नेत्रे एकत्र निर्म्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥"

नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातया रूपादिदर्शनग्रक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत् + अच् ।) कीटविशेषः । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खद्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तोन्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिवन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति ग्रब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।

"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥")

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत् + णिच् + कर्म्मणि ल्युः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रकाशकः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः व्वलच्छिखवद्भिरिव वा । धूप् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीडाविशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ । ३ । ५ ।

"उद्धाम्नचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् वनस्थुर्मुमुचुः खधूपान् ॥"

खन, उ न विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खात्वा । न

लांछितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्म्मतिः। खनते। इति दुर्गादासः॥

खनकः, पुं, (खन्+"ग्रिल्यिनि ष्वुन्।" ३।१।१४५। इति ष्वुन् स च ङित्।) उन्दुरुः। सन्धितस्करः। सिंदेल चोर इति भाषा। भूमिवित्तज्ञः। स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदूरस्थ बन्धुविशेषः। यथा, महाभारते अनुशासने। १। १४८। १।

"विदूरस्य सुतश्चैव कश्चित् खनक एव च। कुशलो नरः॥")

खनकः, त्रि, (खन्+ण्वुल्।) अवदारकः। खननकर्त्ता। इति मेदिनी॥ (यथा, रामायणे। १। १२। ६।

"स्थापत्यं चेह शास्त्रज्ञा दृष्ट्वाः परमधार्म्मिकाः। कर्म्मान्तिका लिपिकरा वर्द्धकाः खनका अपि॥")

खननं, क्लीं, (खन्+भावे ल्युट्।) विदारणम्। खोঁड़न खोदन इति च भाषा। यथाह कश्चित्।

"पश्य त्वं खननं नखेन तदभूदालोक्य भूकः शुठः॥"

खनयित्नी, स्त्री, (खन्+णिच् न वृद्धिर्निपातनात्। ततस्तृच् ङीप् च।) अस्त्रभेदः। खन्नीति भाषा। यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहितायाम्।

"खनयित्नी शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षिणाम्।
पञ्चवर्णोज्ज्वलयुता चालनीया पुरः सताम्॥"

खनिः, स्त्री, (खन विदारे+"खनिकष्यञ्जीति।" उणा।४।१२६। इति इन्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। खानि इति भाषा॥ (यथा, रघुः। १८।२२।

"उत्खातप्रत्नं वसुधोपस्थे
रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः॥")

तत्पर्य्यायः। आकरः २। इत्यमरः। २। ३। ७॥ खानी ३ खनी ४ खानिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ गङ्गा ६। इति हेमचन्द्रः॥

खनित्रं, क्लीं, (खन्+"अर्त्तिलूधूसूखनेति।" ।३।२।१८४। इत्र।) अस्त्रविशेषः। खन्ता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवदारणम्। इत्यमरः। २।८।१२॥ ("तथाहि भागवते। ७।२। १५।

"केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान्॥")

खनी, स्त्री, (खनि+वा ङीष्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

खपुरं, क्लीं, (खं आकाशं पिपर्त्ति। पॄ+कः।) घटः। इति हेमचन्द्रः॥ (खे आकाशे चरं पुरम्।) ऊर्द्धगं पुरम्। (स तु दैत्यपुरविशेषः। तत्पतत्तिकथा यथा, महाभारते। ३। १७३। निवातकवचयुद्धे। ७-११।

"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी।
दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः॥
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्॥
अयाचितां वरं ते तु सुतानामपदुःखिताम्।
अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः॥
पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम्।
सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि॥
महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः।
सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्।
तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम्॥"

खे आकाशे उत्थितं पुरम्। शुभाशुभादिसूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्व्वनगरम्। अस्योत्पातादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, बृहत्संहितायाम् ३६ अध्याये।

"उदगादिपुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्।
सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय॥
नागरनृपतिनयावहसुदगविदिक्स्थं विवर्णनाशाय।
म्लानाशायां दृष्टं सतोरणं विजयाय॥
सर्व्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम्।
चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशस्त्रकोपाभम्॥
गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिनिपातदातकरम्।
दीप्ते नरेन्द्रभ्रातृवांमेऽरिभयं जयः सर्व्वे॥
अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां
पिबत्यरक्तभूरि रणे वसुन्धरा॥")

हरिश्चन्द्रपुरम्। इति चिकाण्डशेषः॥

खपुरः, पुं, (खं पिपर्त्ति उच्छ्रयत्वेन। पॄ+कः।) गुवाकः। (अस्य पर्य्यायाः यथा।

"खपुरो दृप्तकः पूगः।" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ खेन आकाशगतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति। पॄ+कर्म्मणि घञर्थे कः।) भद्रमुस्तकम्। (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति। पॄ+कः।) अलसके त्रि। इति मेदिनी॥ आलनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

खभ्रान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणं यस्मिन्नर्थे यस्य।) चिल्लः। इति शब्दरत्नावली॥ चिल् इति भाषा॥

खमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मयत्वात् प्रकाशकत्वाद्वा।) सूर्य्यः। इति चिकाण्डशेषः॥

खमीलनं, क्लीं, (खानां इन्द्रियाणां मीलनम्।) तन्द्रा। इति शब्दरत्नावली॥

खमूलिः, स्त्री, (खं शून्यभूतं मूलमस्याः पृषोदरात् साधुः। मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम्।) कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥ पाना इति भाषा॥

खमूलिका, स्त्री, (खमूलि+स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) खमूली। कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥

खम्ब, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। खम्बति। इति दुर्गादासः॥

खरं, क्लीं, (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रतारूपगुणं राति ददातीति। ख+रा+कः।) तीव्रम्। तत्पर्य्यायः। तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३॥ इत्यमरः।१।३।३५॥ (यथा, भागवते।७।८।२८।

"हत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं
निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः॥"

तद्वति त्रि। यथा, रघुवंशे। ८। ६।

"न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव॥")

खरः, पुं, (खं सुखकरं छिद्रमतिशयेनास्मात्स्रोतीति। रः।) गर्द्दभः। इत्यमरः।२।८। ९७ (यथा, मनुः। २। २०१।

"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः॥"

अश्वतरः। यथा, तत्रैव।११। २०।

"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः॥")

धर्म्मः। इति मेदिनी॥ निष्ठुरः। राक्षसविशेषः। स तु रावणभ्राता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। १। ३। २०।

"वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च॥")

दैत्यः। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। २। ७। ३४।

"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेशरिष्ट-
मल्लेभकंसयवना कुजपौरुकाद्याः॥")

कण्टकिवृक्षविशेषः। इत्यमरः॥ कङ्कः। काकः। कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (वत्सरविशेषः। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।

"उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्म्मूषिकैः खगैः।
पीड़िताश्च प्रजाः सर्व्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये!॥"

कठिनम्। रविपार्श्वगः। पश्चिमद्वारगृहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः। ततः कप् टाप् च। कापि अत इत्वम्।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरकुटी, स्त्री, (खरा क्षुरवत्तया तीव्रा कुटी।) नापितशालिका। नापितस्य गृहम्। इति चिकाण्डशेषः॥

खरकोणः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दायते। अत्र सङ्कोचार्थकुणधातोः शब्दार्थ इति बोध्यं धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्वा कोणयति आत्मानं सङ्कोचयति वा। कुण+अच्। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण् वा।) तित्तिरिपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरां अतिशयेन भातीति। नि+भा+कः।) नागबला। इति जटाधरः॥

खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरगृहं, क्लीं, (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम्।) गर्द्दभशाला। गादार घर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरगृहः २। इति चिकाण्डशेषः॥

खरगेहं, क्लीं, (खरस्य गेहम्।) खरगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

खरगृहः, पुं, (खरस्य गृहः गृहम्।) खरगृहम्। इति चिकाण्डशेषः। (खरो गृह्यते नियोज्यते ऽस्मात्। गृह+अप्। गर्द्दभगृहभेदः॥)

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति। हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः।) नागकेशरः। इति शब्दचन्द्रिका॥(खरं एतन्नाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति। श्रीरामचन्द्रः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य।) उलूकम्। उलुखड़ इति भाषा॥ इत्कटः। ओकड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ कुन्दरलक्षणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य। "खुरखराभ्यां वा नस्।" इति वार्त्तिं पचे "अच् नासिकायाः।" ५।४।११८। इत्यच् नसादेशश्च। ततः "पूर्ब्बपदात् संज्ञायामगः।"८।४।३। इति णत्वम्।) तीक्ष्णनासिकः। तत्पर्य्यायः। खरणाः २। इत्यमरः। २।६।४६॥

खरणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य। "खुरखराभ्यां वा नस्।" वार्त्तिं इति नसादेशः। "पूर्ब्बपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) तीक्ष्णनासिकः। इत्यमरः। २।६।४६॥

खरत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः।) अलम्बुषा। लज्जालुप्रभेदः। इति भावप्रकाशः॥

खरदण्डं, क्ली, (खरः कर्कशः दण्डो दण्डाकारं यस्य कण्टकावृततयेति भावः।) पद्मम्। इति धरणी॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः।) क्षेमाफला। इति शब्दचन्द्रिका॥ डुमुर इति भाषा॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकतानजनकदोषो यत्र।) धुस्तूरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च॥ (त्रि, बहुदोषः॥)

खरध्वंसी [न्], पुं, (खरं खनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति। ध्वनस्+णिच्+णिनिः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति। कृष्णः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति। नद्+णिनिः। ततः स्त्रियां ङीप्।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य।) क्षुद्रपत्रतुलसी। शाकाख्यवृक्षः। इति रत्नमाला॥ यावनालशरः। हरिद्रभः। मरुवकः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा।) तिलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष्।) गोजिह्वावृक्षः। काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

खरपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम्।) लौहपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरपादाढ्यः, पुं, (खरैः दृढैः पादैर्मूलैराढ्यः।) कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य।) मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा अस्याः।) वर्ब्बरा। इत्यमरः। २।४।१३६॥ वाबुइ तुलसी इति भाषा॥ (यथास्याः पर्य्यायाः। "वर्ब्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे। "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुरशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य। लस्य रत्वम्।) पारावतः। इति शब्दमाला॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः।) अपामार्गः। इत्यमरः। २।४।८६॥ (खर्ब्बिकाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—

"खर्ब्बिकासिन्धुदन्त्यमिरूपिकानलनीलिका।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे॥)

खररोमा [न्], पुं, (खरं रोम अस्य।) नागभेदः। इति जटाधरः॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य इस्वत्वं रस्य लत्वञ्च।) नागबला। इति रत्नमाला॥ गोरचचाउलिया इति भाषा॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य।) कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य।) भार्गी। इति भावप्रकाशः॥ वामणहाटी इति भाषा॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य।) प्रियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः।) खर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वरति नाशयतीति। स्वृ+अच्।) वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं राति ददातीति। रा+कः। लस्य रत्वम्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति। आ+गॄ+अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"देवी जीमूतकक्षाखुविषाणिलोमशच्छदः।
खरागरी कदम्बश्च खुड्डाको देवताड़कः॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् व्याङ्कुरयतीति। अङ्कुरि+खुल्। अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेश्चायत्वम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ। अशू भोजने+"उल्लादयश्च।" उणां। ४।६५। इति वः।) मयूरशिखा। रुद्रजटा इति ख्याता। क्षेत्रयमानिका इति केचित्। इत्यमरभरतौ॥ (यथास्या गुणाः।

"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)

खराङ्का, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आङ्कयतीति। कै+कः। स्त्रियां टाप्।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"अजगन्धाजमोदाख्या खराङ्का कारवी च सा॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति। रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) कस्तूरीभेदः। सा तु चूर्णाकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरुः, पुं, (खन्+"खरुशङ्कुपीयूषनीलङ्गुलिगु।" उणां १।३७। इति कुः रस्यान्तादेशः।) शिवः। हयः। दर्पः। दम्भः। इति मेदिनी। रे। २१॥ कामदेवः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ शुक्लवर्णः। इति हेमचन्द्रः॥

खरुः, त्रि, (खन्+"खरुशङ्कुपीयूषनीलङ्गुलिगु।" उणां १।३७। इति कुः रस्यान्तादेशः।) श्वेतः। इति मेदिनी। रे।२२॥ निर्विवेकश्चण्डिः। इति हेमचन्द्रः॥ निर्बोधः। क्रूरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ तीक्ष्णः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खर्ब्ब, यथाम्नजोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) खर्ब्बति। खट् भार्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

खर्ब्बिका, स्त्री, (खर्ब्ब+खुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) अवदंशः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ब्ब+उन्।) खर्ज्जूरी। कण्डुः। कीटः। इति हेमचन्द्रः॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच्।) रौप्यम्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ब्ब वधने+"क्रुधिचमितमीति।" उणां १।८२। इति ऊः।) कण्डुः। कीटः। इत्युणादिकोषः॥

खर्ज्जूरः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति। हन्+टक्।) चक्रमर्दः। धत्तूरः। अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम्। फले विहितस्याणो लुप्।) खर्ज्जूरफलम्। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। वायाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम्। इक्षुवत्त्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषघ्नमनं मतम्। पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषघ्नमनं परम्॥" इति प्रथमे स्थाने दन्त्यनेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥ यथा च चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये।

"मधुरं इक्षुवत् द्रव्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम्।

चयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥") रौप्यम्। हरितालम्। इति हेमचन्द्रः॥ खलः। इति मेदिनी॥

खर्जूरः, पुं स्त्री, (खर्ज्ज मार्ज्जने + "खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ।" उणा ४। ६०। इति ऊरः।) खर्जूरीवृक्षः। खेजुर गाछ इति भाषा॥ अस्य मस्तिष्कगुणाः। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मूत्रातङ्करोगनाशित्वम्। बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

("खर्जूरश्च विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः।" इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे॥) वृश्चिकः। इति मेदिनी॥

खर्जूरिका, स्त्री, (खर्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः।) मिष्टान्नविशेषः। इति पाकराजेश्वरः। मिटा गजा इति भाषा॥

खर्जूरी, स्त्री, (खर्जूर + गौरादित्वात् ङीष्।) वनखर्जूरः। इत्यमरः। २। ४। १७०॥ खर्जूरवृक्षः। खेजरगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरस्कन्धा २ दुरारुहा ३ दुरारोहा ४ निःस्नेही ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। पक्के गौल्यत्वम्। कषायिकत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"भूमिखर्जूरिका स्वाही दुरारोहा मदुच्छदा।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका॥ *॥
पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्।
खर्जूरी गोस्तनाकारा पराह्वीपादिहागता॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा क्षोहारेति कीर्त्यते।
खर्जूरीचित्तयं प्रीतं मधुरं रसपाकयोः॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं रक्तपित्तहरं गुरु।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्मशुक्रदम्॥
कोष्ठमारुतकृद्वल्यं वात्यवातकफापहम्।
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम्॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्।
महतीभ्यां गुणैरुक्ता खर्ज्जा खर्जूरिका स्मृता॥*॥
खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्।
वातघ्नं शुक्रहरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्॥ *॥
सुनेपाली तु वृदला बलिहीनफला च सा।
सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छासपित्तहृत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

खर्द्द, दशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) दशनं दन्तकरणकक्रिया। खर्द्दति मलकं लोकः। केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्त्तृकक्रियेत्याहुः। इति दुर्गादासः॥

खर्परः, पुं, (कर्परः। पृषोदरात् खत्वम्।) तस्करः। धूर्त्तः। भिक्षापात्रम्। कपालम्। इति मेदिनी॥ क्षेत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खर्परी, स्त्री क्ली, (खर्परं उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) कर्परीतुत्थम्। इत्यमरटीका॥

खर्परीतुत्थं, क्ली, (खर्परीवत्तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा।) तुत्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। खर्परीरसकम् २ पत्युष्यम् ३ अम्लतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रसायनत्वम्। त्वग्दोषघ्नत्वम्। दीप्तत्वम्। बलपुष्टिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

खर्ब्ब, क्ली, (खर्ब्ब + अच्।) संख्याविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्तु दशानसंख्या। इति लीलावती॥ दशवृन्दसंख्या। १०,०००,०००,००० । इति स्मृतिः॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या। इति गोः रामायणम्। यथा, तत्रैव। ६। ४। ५६-५६। "शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्क इत्यभिधीयते॥
शतं शङ्कसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम्॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम्।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्ब्बमिहोच्यते॥")

खर्ब्बः, पुं, (खर्ब्ब + अच्।) कुबेरस्य निधिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ दशवृन्दसंख्या। इति स्मृतिः॥ कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (वामनः। इत्यमरः। २। ६। ४६॥ स्त्री। गायत्रीस्वरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ३८।

"खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना॥")

ख(ब्बे)र्ब्बः, त्रि, (खर्ब्ब + अच्।) क्षुद्रः। खाटो छोट इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५। इत्यमरः। ३। १। ७०॥ निखर्ब्बः ६ खट्टतः ७ खर्ब्बशाखः ८। इति हेमचन्द्रः॥ अनुचः ९ अनायतः १०। इति जटाधरः॥

खर्ब्बशाखः, त्रि, (खर्ब्बा शाखा हस्तपदाद्यवयवाः यस्य।) वामनः। खर्ब्बः। इति हेमचन्द्रः॥

खर्ब्मः, पुं, (खुर + बाहुलकात् मक् एषोदरात् उकारस्य लोपः।) पौरुषम्। कोषजांशुकम्। पट्टवस्त्रम्। इति मेदिनी॥

खर्ब्ब, गर्ब्बे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) अन्तःस्वकारान्तोऽयम्॥ खर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

खर्ब्वः, त्रि, (खर्ब्ब + अच्।) ह्रस्वः। वर्ग्यबकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र॥

खर्ब्वटः, पुं क्ली, (खर्ब्ब + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम्। इति भूरिप्रयोगः॥ पर्व्वतप्रान्तग्रामः। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥

खर्ब्वुरा, स्त्री, (खर्ब्ब + उरच् टाप् च।) तरदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्ब्बूरं, क्ली, (खर्ब्बू + जन् + डः।) षड्गुणा। इति भावप्रकाशः॥ खरबुजा इति भाषा॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

"दशाङ्गुलन्तु खर्ब्बूरं कथ्यते तद्गुणा अथ।
खर्ब्बूरं मूत्रलं वल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु॥
स्निग्धं स्वादुतरं प्रीतं वृष्यमुत्तानिलापहम्।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाङ्गवेत्॥
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रक्षारकरम्परम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खल, चलनार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चलनार्थश्चालचर्यौ। चालश्चेह खलनम्। खलति खलो धर्म्मात्। इति दुर्गादासः॥

खलं, क्ली, (खल + अच्।) भूः। स्थानम्। कल्कः। इति मेदिनी। खलाधानम्। इति हेमचन्द्रः॥ धान्यमाड़िवार खामार इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ११। १७।

"खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते॥")

खलः, पुं, (खल + अच्) सूर्य्यः। इति भूरिप्रयोगः॥ तमालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धत्तूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रवाहिकारोगे भैषजादिविहितपथ्यविशेषः। यथा, चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।

"कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः।
दधः सरोऽम्लः सक्षौद्रः खलो हन्ति प्रवाहिकाम्॥")

खलः, त्रि, नीचः। अधमः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। (यथा, वृच्छकटिकायां १ मे अङ्के।

"खलस्वभावं भवितव्यतां तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः॥")

तत्पर्य्यायः। दुर्जनः २ पिशुनः ३। इत्यमरः। ३। १। ४७॥ दुर्व्विधः ४ विश्वकटुः ५ वृत्तांसः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९। इति जटाधरः॥

खलतिः, पुं, (खलन्ति केशा अस्मात्। खल सञ्चलने + "खलतिः।" उणा ३। ११२। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रलुप्तरोगशुक्लः। टाकपड़ा माथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ वभ्रुरथः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खल्लोटः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। खल्लिटः ७। इति शब्दरत्नावली॥ ("रोमकूपात्प्रागुगं पित्तं वातेन सह सूच्छितम्॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः॥
तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे।
खलतेरपि जन्मैवं सदनं तच्च तु क्रमात्॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने चत्वारिंशेऽध्याये॥)

खलपूः, त्रि, (खलं भूमिं पुणाति परिष्कृतं करोतीति। खल + पू + क्विप्।) माठनकारी। झाड़ुकष फरास इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुकरः २। इत्यमरः। ३। १। १७॥

खलमूर्च्छिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्च्छिरस्य।) पारदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पारा इति भाषा॥

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारो यस्याः।) तैलपायिका। इति जटाधरः॥ आरसुला इति भाषा॥

खलिः, पुं, (खल+इन्।) तैलकिट्टम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा. भारतरत्नाकरे। २।६८।
"स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दनेरिन्धनौघैः॥")

खलिनः, पुं क्ली, (खे अश्वसुखच्छिद्रे लीनः एषोदरादित्वात् वा हस्वः।) खलीनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, कादम्बर्याम्
"उभयतः खलिनकनककटकावलम्बाभ्यां पदे पदे लताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानम्।" अश्वमित्यर्थः॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः। "इनिठनौ।" ४। २। ५१। इति इनिः। ततो ङीष्।) खलसमूहः। धानेर अनेक खामार इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। खला २। इत्यमरः। ३। २। ४२॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥

खलिग्नः, पुं, (खे जलादूर्द्धाकाशे लिग्नति ईषदुद्गच्छतीति। यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे क्षिप्तादौ लिग्नति खल्वीभावेन तिष्ठतीति। लिग्+कः।) खनामख्यातमत्स्यः। खलिग्नामाछ् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कङ्कचोटः २ खलेशयः ३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। याहित्वम्। कषायत्वम्। वायुकोपनत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वम्। शूलहरत्वम्। किञ्चिदामविनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ खलिश्योऽपि पाठः॥

खलीकारः, पुं, (खल+ल+घञ्। अभूततद्भावे च्विः।) अपकारः। इति जटाधरः॥ (निर्भर्त्सनम्। इति चिन्तामणिः॥)

खलीनः, पुंक्ली, (खे अश्वसुखच्छिद्रे लीनः।) कविका। इत्यमरः। २। ८। ४६॥ कड़ियाली इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। १६६। १५।
"घृतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनशालिनाम्॥")

खलु, व्य, (खल+बाहुलकात् उन्।) निश्चयः। वाक्यालङ्कारः। (यथा, माघे। २। ७०।
"सम्पृत्यसाम्पृतं वक्तुमुक्तं सुषलपाणिना।
निह्नारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम्॥"
"अत्राद्यखलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्यालङ्कारे॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) जिज्ञासा। (यथा, गङ्गारत्ने। "स खल्वधीते वेदम्?") अनुनयः। इत्यमरः। ३। ४।२८॥ (यथा, गङ्गारत्ने।
"न खलु न खलु सुग्धे! साहसं कार्य्यमेतत्॥")
निश्चितम्। (यथा, कुमारे। ४। २८।
"दयिताखनवस्थितं वृषा
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने॥")
पदवाक्यादिपूरणम्। (यथा, रामायणे। ३। ४१। ६।
"दध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण!।
ये त्वामत्यर्थमारूढं न नियच्छन्ति सर्व्वशः॥")
वीप्सा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—
प्राकुन्तले १ मे अङ्के।
"नु खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः॥")

खलुक्, [ञ्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्चयति हन्तीति। ख+लुञ्च+क्विप्।) अन्धकारः। इति चिकाण्डशेषः॥

खलुरेषः, पुं, (खलुरिष्यते वध्यतेऽसौ। खलु+रिष+कर्म्मणि घञ्।) मृगभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु+रिष्+निपातनात् साधुः।) शरक्षाभ्यासभूमिः। इति हेमचन्द्रः॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन्। धा+अधिकरणे लुट् ततो ङीप्।) मेधिः। खलेपशुबन्धनदारु। इति जटाधरः॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते वाल्यन्तेऽत्र वृषभा इति। वल्+अधिकरणे घञ् गौरादित्वात् ङीष्।) खले गोबन्धनदारु। इति हेमचन्द्रः॥ मेड़ काठ इति भाषा॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ३। ४८।
"खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा॥")

खलेशयः, पुं, (खे जलादूर्द्धाकाशे गमनकाले लिग्नति संश्रियतीति। लिग्+अच्।) खलिग्नमत्स्यः। इति हारावली॥

खलेशयः, पुं, (खलेशं जलादूर्द्ध्वमाकाशसंसर्गं यातीति। या+कः।) खलिग्नमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

खल्ला, स्त्री, (खलानां समूहः। यत्।) खलिनी। इत्यमरः। ३। ३। ४२॥ धानमाड़ार अनेक खामार इति भाषा॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति। ला आदाने+कः।) वस्त्रप्रभेदः। गर्त्तः। चर्म्म। चातकपक्षी। इति मेदिनी॥ इतिः। इति हेमचन्द्रः॥ मशक इति भाषा। औषधमर्द्दनपात्रम्। खल इति भाषा। इति वैद्यकम्॥ ("अजाशृङ्गतुषाग्निश्च भूगर्भे हितयं क्षिपेत्। तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम्॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल+संज्ञायां कन् तलश्चाप्। कापि अत इत्वम्।) ऋजीषम्। पिष्टकादिभर्জनपात्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल+इन्। खल्लि इव टलतीति। टल्+डः।) खलतिः। इति शब्दरत्नावली॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल+गौरादित्वात् ङीष्।) हस्तपादावमर्द्दनाक्षरोगः। इति मेदिनी॥ तस्य लक्षणं यथा, माधवकरः।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे।
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम्।
"खल्लां स्निग्धान्नलवणैः स्वेदोष्णादोपनाहनम्॥"

खल्लीटः, त्रि, (खल्लीव टलतीति। टल्+बाहु

खसः
लकात् डः।) खलतिः। इति चिकाण्डशेषः॥ (तच्चिकित्सा यथा, गारुड़े। १८०। १।
"सप्तरात्रात्प्रजायन्ते खल्लीटस्य कृमाः शुभाः।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात्॥")

खव, ग भूतिपूर्व्वोरुत्पत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली।) आकाशवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च। अथ आकाशवल्ली। अमरवेलि इति च भाषा।
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी।
खवल्ली याहिणी तिक्ता पित्तश्लेष्मामयापहा।
तुवरास्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाग्निनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उदकम्। खादागतं वारि वा।) दिव्योदकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खवासः, पुं, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वासः।) हिमम्। इति हारावली॥

खशः, पुं, देशविशेषः। इति चिकाण्डशेषः॥ (तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक्।) तथा हि मनुः। १०। ४४।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः॥")

खशा, स्त्री, सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कखयोस्तल्यार्थत्वात् खः प्रजापतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन शेते इति। ख+शी+डः ततष्टाप्।) दक्षकन्या। सा च कश्यपपत्नी। यथा,—
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम्।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः॥
क्रुधः प्राधा धरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा॥"
"धरा वृक्षलतावल्लीः तृणजातीश्च सर्व्वशः।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा॥"
इति गारुड़े ६ अध्यायः॥

खशेटः, पुं, (खं शेटति इति। शिट् अनादरे अण्। अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तद्दत्तानादरेण गमनाकृष्टत्वम्।) खलिग्नमत्स्यः। इति चिकाण्डशेषः॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव।) वायुः। इति चिकाण्डशेषः॥

खष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खषति। इति दुर्गादासः॥

खष्यं, क्ली, (खनु+"खष्यशिल्पदाधेति।" उणा। ३। २८। इति षप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम्।) क्रोधः। बलात्कारः। इत्युणादिकोषः॥

खसः, पुं, (खं इन्द्रियं स्यति निष्कलीकरोतीति। सो+कः।) पामा। खोस इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पाम २ कच्छूः ३ विचर्च्चिका ४। इति हेमचन्द्रः॥ (पामन्शब्दस्यास्य विवरणं वाक्षेयम्॥)

खाखसः

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य।) क्षीरकचुकीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति। तिल स्नेहे+कः। अस्य शुक्लस्नेहनिःसरणात् तथात्वम्।) खखसः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य यथा,—

"तिलभेदः खसतिलः कासघ्नोवासहरः स्मृतः।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातलञ्च कफासहृत्।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वह्निवर्द्धनम्॥
सुदुर्मोहिकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः।) वृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति। सम्+भू+अच्।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

खसर्पणः, पुं, (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसात्मजः, पुं, (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खस्रमः, पुं, विप्रचित्तिदैत्यपुत्रः। यथा,—

"सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खस्रमस्तथा।
व्यन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्॥"

इति गारुड़े ६ अध्यायः॥

खस्रमः, पुं, (खस+पृषोदरात् ह्रस्वम्।) वृक्षविशेषः। पोस्ता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। खस्रबीजः २ खस्रतण्डुलः ३ सुबीजः ४। अस्य गुणः। पाके मधुरत्वम्। कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (खसतिलशब्दे-ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

खस्रसरसः, पुं, (खस्रसस्य क्षुद्रबीजवृक्षविशेषस्य रसः।) अहिफेनः। इति राजनिर्घण्टः॥ आफिं इति भाषा॥

खस्रनी, स्त्री, (खं आकाशं स्रवद्यस्याः मेघवारिपतनेन शस्यादुत्पत्तेः पुत्रस्यानीयानां पृथिवीस्थजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खस्फाटिकः, पुं, (खवत् निर्म्मलः स्फाटिकः। यद्वा खस्फाटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठाताऽस्य।) सूर्य्यकान्तमणिः। चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्विर्भावः ततः पृषोदरात् साधुः।) बीजविशेषः। पोस्तादाना इति भाषा। तत्पर्य्यायगुणाः।

"तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातलञ्च कफासहृत्।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वह्निवर्द्धनम्॥
सुदुर्मोहिकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥

खाण्डवं

अथ अफेनम्।

उक्तं खसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकम्।
आफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि।

अथ खसबीजम्।

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि॥
खसबीजानि बल्यानि तृष्णाघ्नि सुगुरूणि च।
जनयन्ति कफं तानि भ्रमयन्ति समीरणम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

खाजिकः, पुं, (खे ऊर्द्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र साधुः ठन्।) लाजाः। इति हारावली॥ खै इति भाषा॥

खाटः, पुं, स्त्री, (खे ऊर्द्धमार्गे अटत्यनेन। अट्+करणे घञ्।) शूलरथः। इति शब्दरत्नावली॥ मरार खाट् इति भाषा॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काङ्क्षायां बाहुलकात् इन्।) असङ्गतिः। किण्वः। शूलरथः। इति मेदिनी॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ततष्टाप्।) खाटः। शूलरथः। इति शब्दरत्नावली॥

खाण्डवं, क्ली, (खाण्डवाख्यदाख्यया प्रसिद्धाया नगर्य्या जातम्। खाण्डवी+अण्।) यदुक्तं कालिकापुराणे ६० अध्याये।

"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम्।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम्॥")

वनविशेषः। तद्विवरणं यथा,—

"विरूपस्याभवद्राधिर्गार्ध्यभिक्षोऽभवत् सुतः।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत्।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम्॥
यत् सव्यसाची स्वदहत् पाण्डुपुत्रः प्रतापवान्।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः॥

ऋषय ऊचुः।

कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम्।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन!॥

मार्कण्डेय उवाच।

सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः॥
धीरः सुदर्शनो नाम शास्त्ररूपः प्रतापवान्।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम्॥
सिंहान् व्याघ्रान् समुत्सार्य्य क्वचिच्चापि तपोधनान्।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम्॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्।
उच्चप्राकारसंयुक्तां साट्टालामुदतोरणाम्॥
निम्नाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम्।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्बहुभिश्चाश्रयोगणैः॥
आकीर्णाञ्च तथावासैरुत्तमैरपि मानवैः।
सोत्सवाः सततं यत्र जना देवान् दिवि स्थितान्॥
सार्च्चन्ति सा सदा युक्ता आढ्या भोगसमन्विताः।
स वै सुदर्शनो राजा श्रुत्वा भूमिं विदार्य्य च॥
गङ्गां कनखलां देवीं वाहयामास खाण्डवीम्।

खाण्डवं

आज्ञाय खाण्डवीमध्यं तेन खातेन वर्त्मभिः॥
वक्रासु वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति।
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याच्छद्य भूरिशः॥
राशीचकार खाण्डव्या मध्ये रत्नैरनेकशः।
अन्येषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः॥
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा मृधा क्षती॥
देवदत्तं देवरत्नं देवीञ्चापि तथौषधीम्।
खाण्डव्यां रोपयामास सङ्ग्रामाद्यः सुदर्शनः॥
असहिष्णुस्ततोजिष्णुर्भूपतिन्तं सुदर्शनम्।
कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम्॥
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम्।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत्॥
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत्॥
नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः।
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत्॥
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम्।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदक्षसा॥
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना।
सुदर्शनस्य नृपतेर्व्वृत्रवासवयोरिव॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत्।
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिकाः॥
भयात् संप्राद्रवन्नसादिग्रः प्रदिग्र एव च।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम्॥
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः॥
दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु।
हंसकारण्डवादनादादितानि समन्ततः॥
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान्।
पुष्पितान् देवदत्तांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान्॥
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलासशिखरान् गजान्।
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थितान्॥
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा।
मेने ऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव॥
तं वीक्ष्यन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा॥

इन्द्र उवाच।

राजन्महद्धनमिदमासीद्वैश्रवणोपमम्।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम्॥
सर्व्वानुत्सार्य्य देवादीन्मम चाप्रिये रतः।
भङ्क्त्वा वनमिदं गुप्तं समुत्साद्य तपोधनम्॥
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम!॥
तत्राहं विहरिष्यामि तवकेन समं रहः।
मुनीनाञ्च तपः स्थानं मङ्गलं ते प्रसादतः॥
भविष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव!॥

मार्कण्डेय उवाच।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा।
वनमेवाकरोत्तन्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात्॥
गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः ॥
वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन्नानाश्च पृथक् पृथक् ॥
अश्वानां कनकानाञ्च कूप्यानां विजयस्तदा ।
धीवरैर्व्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्व्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
रत्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रसाद्य च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डव्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सहितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्ज्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीड़न्तेऽप्सरसां गणाः ॥
आर्ज्जुनेयश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥"*॥
"अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरसंज्ञिते ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
बाधितोऽहं ततो बाधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिन्मृगराक्षसम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्तोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममाल्पसौ बाधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तत् शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मां चाहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनासौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥"
"सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रूप्याभांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं दहनः सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदभ्यस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार समहाक्रतौ ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकार इत्यण् । गुड़ादि-विकारमिश्रान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३। ५३ । १८ । [वान् ॥")
"रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड-

खाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं इक्षुक्षेत्रं खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुदर्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः । तद्विरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य । इति ठक् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्षीरे तु खण्डिकानां समूहः "खण्डिकादिभ्यश्च" । ४ । २ । ४५ । इत्यण् । खण्डिकसमूहः ॥)

खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।) पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य परिमाणं यथा,—शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिकाचतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिः खड़ागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तखड़ाग इति निर्णयः ॥"
इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा । इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥

खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
"उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥"
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । ११ ।
"खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥"
"खातकः परसैन्यविदारकः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः । परिखा । इति हारावली ॥

खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुकुरे कालीति भाषा ॥
"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्य्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

भुजवक्त्रतया दैर्घ्यं दशैकार्कैरमितम् ।
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुष्करः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः सुघनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥"

१२

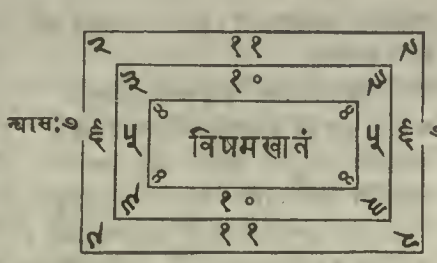

१२

यत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

११

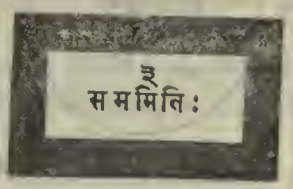

११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १६८ ॥

खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
सुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड़्भिः ।
क्षेत्रफलं समभेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्यात् ।
समखातफलक्षेत्राग्रः सूचीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।

सुखे दशाद्यशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

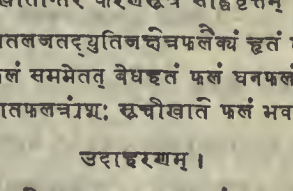

१२

सुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० । षड़्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-७ हृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४६० ।

द्वितीयोदाहरणम् ।

खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२

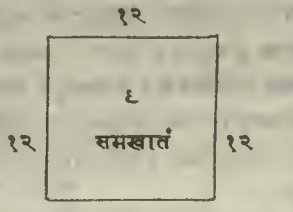

१२

भुजः । १२ । वेधः । ६ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय।

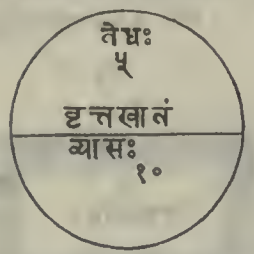

व्यासः। १०। वेधः। ५। अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३१२०}{१२५}$। सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३१२०}{५०}$। वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३१२०}{१०}$। सूक्ष्मसूची-फलम् $\frac{१३०६}{१०}$। यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$। सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः॥

खात्रं, क्ली, (खनु विदारे+"उषिखनिभ्यां कित्।" उणा। ४। १६१। इति ष्ट्रन् कित्च।) खातम्। खनित्रम्। इत्युणादिकोषः॥ दारुणम्। वनम्। क्षत्रम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (जलाधारविशेषश्च। इति उज्ज्वलदत्तः॥)

खाद, ऋ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। ऋदित्।) ऋ, अचखादत्। इति दुर्गादासः॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे+ण्वुल्।) ऋण-ग्रहीता। खातक इति ख्यातः। इति मिताक्षरा॥ भक्षकः। यथा,—

"विक्रयेणोविनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादके।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्य्याद्वधे साक्षाद्वधो भवेत्॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः॥

खादनं, क्ली, (खाद्+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। आहारः। (खादति चर्व्यतेऽनेन इति।) दन्ते पुं। इति हेमचन्द्रः॥

खादितं, त्रि, (खाद+क्तः।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। ११०॥ खाओया इति भाषा॥ ("अग्निर्तं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं तृणाम्। तच्छीर्य्यते यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा॥" इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

दिरसारः, पुं, (खदिर+स्वार्थे अण् ततः षष्ठी-तत्पुरुषः।) खदिरवृक्षनिर्य्यासः। खएर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। खादिरः २ अद्भुतसारः ३ सत्सारः ४ रङ्गदः ५ रङ्गः ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातव्रण-कुष्ठामयनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ खदिरसारोऽपि पाठः॥ (यथा,—

"विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम्।
साधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे॥"

इति उद्भटः॥)

खादुकः, त्रि, (खादति हिनस्ति इति। खाद्+उन् संज्ञायां कन्।) हिंसालुकः। इति हारावली॥

खाद्यं, त्रि, (खाद्यते इति। खाद्+कर्म्मणि ण्यत्।) भक्षणीयद्रव्यम्। यथा,—

"कस्त्वं भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते
शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया।" इत्युद्भटः॥

खानपानं, क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे+भावे ल्युट् खानम्। पा पाने+भावे ल्युट् पानम्। खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधः-करणम्। खाना पिना इति हिन्दी भाषा॥ यथा, गारुड़े नीतिसारे १०६ अध्यायः।

"सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः॥"

खानिः, स्त्री, (खन+इन्। पृषोदरात् वृद्धिः।) खनिः। इति हेमचन्द्रः॥

खानिकं, क्ली, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ्।) कुधच्छेद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य। इति बाहुलकात् इलच्।) भित्तिचौरः। इति शब्दरत्नावली॥ सिंदेल चोर इति भाषा॥

खानी, स्त्री, (खानि+वा ङीष्।) खनिः। इति शब्दरत्नावली॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र।) नारिकेलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) खारीपरिमाणम्। इति हलायुधः॥

खारिः, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति। आ+रा+इन्।) खारीपरिमाणम्। इति भरत-धृतहलायुधः॥

खारिकं, क्ली, (खारि+संज्ञायां कन्।) महा-पारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खारिम्पचः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्य-मित्यर्थः पचतीति। पच्+"परिमाणे पचः।" ३। २। ३१। इति खश्+ततो सुम्।) खारि-परिमितान्नादिपाककर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

खारी, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति। आ+रा+इन्। "कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिके इति पक्षे ङीष्।) परिमाण-विशेषः। इत्यमरः। २। ६। ८८॥ यदाह तट्टी-कायां भरतः।

"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुड़वस्चतुष्टयम्।
चत्वारः कुड़वाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढ़कम्॥
अष्टाढ़को भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी दे खार्यौ गोण्युदाहृता॥
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारश्चतुष्टयम्॥"

"षोड़शद्रोणपरिमाणम्।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च॥ गोणीचतुष्टयम्। तत्तु यस्मवत्यधिकचतुःसहस्रपलानि। पाँचशत वार-शेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा॥ द्रोण-चतुष्टयम्। यथा,—

"चतुराढ़को भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्॥"

इति स्मृतिः॥

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्हतीति। "खार्या ईकन्।" ५। १। ३३। "केवलायाश्चेति वक्त-व्यम्।" इति वार्त्तिके इति ईकन्।) खारी-क्षेत्रम्। खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। खारीवापः २। इत्यमरः। २।४।१०॥

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उप्यतेऽत्र। वप्+अधिकरणे घञ्।) खारीकः। इत्य-मरः। २। ६। १०॥ (खारीं वपतीति। वप्+कर्त्तरि अण्। धान्यादिवपनकारी॥)

खिखिः, स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीरूणां भयमुत्पादयतीति। खि+खिट्+डः। पृषो-दरात् साधुः।) किखिः। इति क्वचित् त्रिकाण्ड-शेषे पाठः॥ खाँकशेयाली इति भाषा॥

खिखिरः, पुं, (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विक्षतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः। कृ+कः। पृषोदरात् सत्वेन साधुः।) शिवाभेदः। खाँक-शेयाली इति भाषा। खड्गाङ्गम्। तत्तु शिव-खाख्यम्। वारिवालकम्। तत्तु गन्धद्रव्यम्। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥

खिट, भयभीषयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट्।) भीषा खतो भयोत्पादना। खेटति जनो व्याघ्राद्भिते-तीत्यर्थः। खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

खिद, ग्र प औ परिघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट्।) ग्र प, खिन्दति दुष्टं राजा। औ, खेत्त्वा। इति दुर्गादासः॥

खिद, ड ध य औ दैन्यके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-रुधां च-आत्मं-अकं-अनिट्।) दैन्यक-सुपतप्तीभावः। ड ध, खिन्ते तेष्वेव ये द्रव्यम् दीयमानं न गृह्णते। इति हलायुधः॥ ड य, स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोरिति व्याकुन्तले। औ, खेत्त्वा। इति दुर्गादासः॥

खिदिरः, पुं, (खिद्यते क्षयमपक्षेण दुःखेन तपसा वा। यथायथं युत्पत्तिर्ज्ञातव्या। खिद्+"इधि-मदि-सुदि-खिदीति।" उणा। १। ५२। इति किरच्।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥ दीनः। तापसः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खिद्यमानः, त्रि, (खिद्+ताच्छील्ये चानश्।) खेदयुक्तः। दैन्यग्रस्तः। उपतप्तः। यथा,—

"खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा सूर्य्यः क्षणात्मजं तदा।"

इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तवः॥

खिन्नः, पुं, (खिद् दैन्ये+"स्फायि तञ्चिवञ्चीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) रोगः। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

खिन्नः, त्रि, (खिद्+क्तः।) दैन्यग्रस्तः। खेद-युक्तः। यथा, श्रीभागवते।

"गौर्भूत्वासुसखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः॥"
खिरहिट्टी, स्त्री, महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥
खिलं, त्रि, (खिल्+कः।) हलादिना कृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ सारसंक्षिप्ते देवर्षिभेदे च पुं। इति मेदिनी॥
"खिलो नारायणः प्रोक्त ऋषयस्तनुजाः स्मृताः।" इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥
खु, ड ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ड, खवते। इति दुर्गादासः॥
खुञ्जाहः, पुं, (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्वन् गाहते रङ्गस्थलं विलोड़यतीति। गाह्+अच्।) क्षुद्रवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥
खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥
खुञ्जाकः, पुं, (खुञ्+आकः निपातनात् जस्य ञत्वम्।) देवताड़कवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः॥
खुड, इ ड खण्डे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः खोटनम्। इ, कर्म्मणि खुड्यते। ड, खुड्यते खोड़ः। इति दुर्गादासः॥
खुड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट्। पाक्षिक इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोड़यति। द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः। खमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोपपदानुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुड्यति। खड्यतीति प्रयोगस्तु खडि ङ् मथोत्यस्मात् घञि खड्डं करोतीति णौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः॥
खुर, ग्र विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं सेट्।) ग्र, खुरति भूमिं लग्नं वा लोकः। खोरिता। खुरः ग्रफम्। इति दुर्गादासः॥
खुरः, पुं, (खुर छेदने+कः। यद्वा "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति।" उणां। २। २८। इति रन् गुणाभावोऽन्तलोपश्च।) ग्रफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः। ४। ६७।
"न भिन्नशृङ्गान्नित्यखुरैर्न बालधिविरूपितैः॥") कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥ छेदनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्नावली॥ खड्गादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा इति भाषा॥
खुरकः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा। कै+कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्दे ऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)
खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अश्वाघ्रसिकाया इति।" ५। ४। ११८। इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८। ४। ३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा॥
खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुरखराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादीति।" ८। ४। ३। इति णत्वं च।) खुरणसः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ छेपड़ानासिकायुक्त इति भाषा॥
खुरघ्नः, पुं, (खुर इव घ्नाति खुराख्यवत् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर+घ्ना+कः।) वाद्यविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥
खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति पौनःपुन्येन ग्रिच्चार्थमत्र। ला ग्रहणे+इन्+वा ङीष्।) ग्रराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥
खुराकः, पुं, (खुर+आकन्।) पशुः। इत्युणादिकोषः॥
खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+खुल्।) लौहमयवाद्यः। इत्यमरमाला॥
खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते। कै+कः।) ग्रामजीभिक्षुः। नापितेर भाँड़ि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी॥ खरालिकोऽपि पाठः॥
खुर्द, ड क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घोयं पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ड, खुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥
खुल्लं, क्ली, (क्षुद्+सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं लातीति। ला+कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि॥
खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन्।) क्षुद्रः। नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः खलः। इत्यमरटीका॥
खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥
खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा+घञर्थे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खूर्द्द, ड क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ड, खूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥
खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लक्ष्यत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥
खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥
खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ आकाशचारिणि त्रि॥
("हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः। बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारः॥
मेघादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे॥")
खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं द्विदलादिमिश्रितं अन्नम्।) द्विदलादिसहितपक्वतण्डुलम्। खिचड़ीति भाषा॥ इति पाकराजेश्वरः॥
खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अभिखेटत्। इति दुर्गादासः॥
खेटं, क्ली, (खे+अट्+अच्।) ह्लग्नम्। इति शब्दरत्नावली॥ खेड़मपि पाठः॥
खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट्+अच्।) ग्रहः। यथा, भावविवेके।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"
खेटः, त्रि, (खिट्+अच्। खेट्+कः वा।) अधमः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयसुतप्यते अस्मादनेन वा। खिट्+अपादाने करणे वा घञ्।) मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खेद्यते भक्षोपयोगिग्रस्त्रादिना उपजीव्यते अस्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते। १। ६। ११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥) चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥
खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। चासार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुगन्धके।" इति हारावली॥ वसुगन्धको धनदृद्धिजीवकः। इति तत्सूची॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः } पुं, (खेटति भयसुतप्यतेऽनेन। खिट्
खेटकः } +करणे घञ्। खेट+स्वार्थे कः।) यष्टिः। यथा,—
"यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति श्रीदेवीदुर्गापूजाप्रकरणे अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥
"खेटकं पूर्णचापस्य पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥
खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट इन्। खिट्+इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला॥
खेटी, [न्] पुं, (खेट्+णिनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला॥
खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अभिखेड़त्। इति दुर्गादासः॥

खेदः, पुं, (खिद्+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवसन्नता। इति जटाधरः॥ (यथा, वैः रामायणे। ४। ४६। ७।
"अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद्+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) अग्निपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दैन्यकारिणी। शोककारिणी॥ इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

खेयं, क्ली, (खन्यते इति। खनु विदारे+"ईद्यति खनः।"३। १। १११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकारान्तादेशः।) परिखा। गड़खाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षरायां नारदवचनम्।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-चलने अकं गत्यां सकं-सेट्।) कवर्गद्वितीयादिः। अचिखेलत्। चालः कम्यः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

खेलनं, क्ली, (खेल्+भावे ल्युट्।) क्रीड़नम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन-
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) प्रारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीड़ा २ कूर्दनम् ३। इत्यमरः। १। ७०। ३३॥

खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल्+इन्।) गीतम्। बाणः। सूर्य्यः। पक्षी। जन्तुः। इत्यजयपालः॥

खेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ऋदित्।) ऋ, अचिखेवत्। ङ, खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेसरः, पुं, (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् सरतीति। खे+टः।) जन्तुविशेषः। खचर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वखरजः २ सङ्कटगर्भः ३ अध्वगः ४ चमी ५ सन्तुरः ६ मिश्रजः ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, खैर्य्ये। खनने। हिंसायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-खैर्य्ये अकं-खननादौ सकं-अनिट्।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोड्डाहः, पुं, (खे आकाशे उड् इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः। गाह+अच्। पृषोदरात् साधुः।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः॥ खाड्डाहोऽपि पाठः॥

खोट, ऋ गत्याघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोटत्। गत्याघातः खोटनम्। खोटति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोट, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-पुरां-परं-सकं-सेट्।) अचुखोटत्। इति दुर्गादासः॥

खोटिः, स्त्री, (खोट्+इन्।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोरिरित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) पालङ्कीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुरापि॥

खोड़, ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोड़त्। खोड़ति खञ्जः। रमानाथस्तु खोड़ति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड़, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-पुरां-परं-सकं-सेट्।) अचुखोड़त्। इति दुर्गादासः॥

खोड़ः, त्रि, (खोड़ति इति। खोड़+अच्।) खञ्जः। खोंड़ा इति भाषा॥ इत्यमरः २। ६। ४६॥

खोड़कशीर्षकं, क्ली, (खोड़ क्षेपे+ण्वुल्। खोड़कं शीर्षं अस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। क्रयशीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोरः, त्रि, (खोरति इति। खोर्+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोलः, त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलकः, पुं, (खोल+संज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपड़ा इति भाषा॥ वल्मीकः। उयेर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार छोवड़ा इति भाषा॥

खोलिः, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्लुकः, पुं, (खे आकाशे उल्लुक इव लोहितवर्णतयेति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या, ल ख्यातौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अनिट्।) ख्यातिः प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः। ख्याति साधुः कथां हरेः। तथा च। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजजुमरौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यातः, त्रि, (ख्या+क्तः।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः २ प्रथितः ३ विज्ञः ४ विज्ञातः ५ विश्रुतः ६। इत्यमरः। ३। १। ६॥ (यथा, भट्टिः। ६। ८७।
"अमितमप्यचमीशानं सर्व्वभोगीणसुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि॥")

ख्यातगर्हणः, त्रि, (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा अस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। अवगीतः २। इत्यमरः। ३। १। ६३॥

ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्यातिः, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः। ३। २। ६॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४०२। [यतः।"
"लोके ख्यातिमुपागताश्च सकले लोकोत्तिरेषा मनुश्च। १२। ३६। [पुष्कलाम्।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विद्येयन्तु राजसम्॥"
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा, माघे। ४। ५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्यौ समाधिभृतो योगिनः। मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतसश्चित्तवृत्तयः। तत्र पुण्यकृतसु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मैत्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाधकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्भावस्तैः चीर्णान्तःकरणमलाः इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मिता अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। कार्य्याकार्य्येष्वाग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्नन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं क्षयः तद्विधाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्धः सबीजः सावलम्बयोगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव त्यजन्ति। सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृति पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः। विवेकग्रहणात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपां तां निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यसिद्धान्तः॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ग

ग, गकारः। स तु यङ्गनटतीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥

"गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये!।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

"सर्गः श्वेतः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गस्पर्शनमाचेण कं खस्पर्शनात्तु खम्।
श्लोकगम्भीरसंस्पर्शाद्गौ ङश्च वह्निर्गतम्॥"

इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधः कुञ्चितरेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत्॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्धमुखेनापि तेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!।
दाड़िमीपुष्पसङ्काशां चतुर्बाहुसमन्विताम्॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा वालबह्वस्त्रिलोचनः॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः॥"

इति नानातन्त्रोद्धृतनामानि ॥

गं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने + भावे बाहुलकात् डः।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोषः ॥

गः, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्तसर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च। गम् + डः।) गणेशः। (गायति इति। गै + डः।) गन्धर्व्वः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसो गणविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् १ मे स्तवके।
"म्यरस्तजभ्नैर्लान्तैरभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक॥"
वाचलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात्। तत्र "गापोष्टक्।" ३। २। ८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामगः। तथा च मनुः। २। ६२।
"ह्रस्वाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां। २। ७७। इति युच् गश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः। १।२।१॥ (यथा मेघदूते। ४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥")
तत्पर्य्यायः। अमरोक्तपर्य्यायाः आकाशशब्दे द्रष्टव्याः॥ (तेभ्यः परम्।) वह्निः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अम्बरः २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमथात्मसुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदेवतम्॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

तस्य गुणाः। शब्दः १ आवृत्त्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तरशून्यम्। अयक्तम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अधिकारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रतीघातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विक्षतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो आवृत्त्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमयक्तमविकारिता॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विक्षतानि च।
गुणाः पञ्चाग्रतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वं स्वरूपं तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्मः॥ (गगनात् पतितास्वगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
बल्यं रसायनं मेध्यं पाचनंपेत्ति ततः परम्॥
रक्तोष्णं शीतलं क्षादि ज्वरदाहविषापहम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघः। इति हारावली ॥ सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं याति गच्छति। अनन्तगगनरूपमध्वानं याति सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः। गम + डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) ग्रहः। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ (गगनचारिणि त्रि। यथा, महाभारते। १। २७। १५।
"तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः॥")

गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति हारावली ॥

गग्घ, हसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कण्ठ्यवर्गोष्टतीयोपधः। गगघति। इति दुर्गादासः॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा + अज्ञातार्थे कः। ततो ह्रस्वः। "अभाधितपुंस्काच्च।" ७। ३। ४८। इति पक्षे ङीषभावः।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम्॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या मुक्तिः। यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम गतौ + "गन् गम्यद्योः।" उणां। १। १२२। इति गन् ततष्टाप्।) खनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्यायः। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८। इत्यमरः। १।१०।३१॥ अर्घ्यतीर्थम् ९ तीर्थराजः १०। इति पद्मपुराणम्॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ सरापगा १५ स्वर्य्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ स्वर्वापी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्रः॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३०। इति जटाधरः॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्वर्गसरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुरदीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ त्र्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ सुधा ४६ शैलेन्द्रजा ४७ भवायनी ४८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या जलस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। दृष्णामोहध्वंसनत्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती कोनं यमुना सरयूः सची।
वेगा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ब्ववाहिनी॥
हिमवत्-प्रभवा श्वेता हिमसम्भवशीतलाः।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम्॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्ब्वसमुद्रगा॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरुदुहितरि मनोरमायाम्। हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अवतरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिलशापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्सन् तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुमुक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सरपर्य्यन्तं बभ्राम। ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकासुत्क्षिप्य तासुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चादागच्छाम। स सगरपुत्रकृतखातेन तां रसातल-

मानीय तज्जलेन सगरसुतान् तांस्तर्पयामास। ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः। इति वाल्मीकिरामायणमतम् ॥ * ॥ प्रकारान्तरम्। वामनदेवस्य बले: सकाशात्त्रिलोकहरणकाले ब्रह्माण्डोपरिगतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्ध्वस्थिता या जलधारा तच्चरणसम्पर्केण समधिकपूता सती ध्रुवलोके पपात। ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति चतुर्धा भूत्वा चतुर्दिग्मात्रिश्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा। तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलशृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एवं चक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशृङ्गाण्यतिक्रम्य शृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्वतशृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिशि त्रिधैवक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः। इति भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे।

"वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर!।
यवाशुत्पादयामास युगचारभवात् कृतम्॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्यं यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत्॥"*॥

अस्या हिमालयान्निर्गतायाः दशहरा संज्ञा। तथा च स्मृतिः।

"ज्येष्ठे मासि सितेतरदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते सौम्यान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुराद्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥"*॥

अथ गङ्गाध्यानम्। भविष्ये।

"चतुर्भुजां त्रिनेत्राच्च सर्व्वावयवभूषिताम्।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदाममयप्रदाम्॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम्।
ततो ध्यायेत् सुरूपाच्च चन्द्रायुतसमप्रभाम्॥
चामरैर्वीज्यमानाच्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम्।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम्॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम्॥
दिव्यरूपविभूषाच्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम्॥"

अपि च।

"सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सत्पलाभीत्यभीष्टाम्।
विधिहरहरिरूपां सेन्दुकोटीरचूडां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि॥" * ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम्। यथा,—भविष्ये।

"माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च।
तेऽपि सर्व्वैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः॥"

अस्याः स्मरणफलम्। [वदन्।

"गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात्॥
भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्॥"

अस्या दर्शनादिफलम्। ब्रह्माण्डमध्ययोः।

"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता॥"

तथा, भविष्ये।

"यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः॥"

अस्याः स्नानफलम्। ब्रह्माण्डपुराणे।

"यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृदङ्गैरवगाहिता।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम्॥"

दानधर्म्मे। [उन्मज्जा।

"अन्धाः क्लीवा जड़ा यङ्गाः पतिता रोगिणोगङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते॥"

तथा, ब्रह्माण्डे।

"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते स्नानस्य भाजनम्॥"

अस्याः पूजायाः फलम्। आग्नेये।

"गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्॥" * ॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम्। स्कान्दे।

"यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्॥"

तथा भविष्ये।

"सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम्।
गङ्गातोयेषु सतिलैर्दुर्ल्लभं पिण्डतर्पणम्॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्तरैस्तु दुरुत्तरैः।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च॥"*॥

तज्जलपानफलम्। भविष्ये।

"गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत्।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम्।
नामैकं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम्।
तत्ततीर्थफलप्राप्तिर्नाच कार्य्या विचारणा॥"

यमोक्तौ।

"क्षौरस्यसङ्कृतं वापि प्रीतस्नानमथापि वा।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम्॥"*॥

अस्याः मरणफलम्। कूर्म्मपुराणे।

"गङ्गायां स्नानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः।
अज्ञानाद्यज्ञलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे॥"

तथा च, स्मृतौ।

"शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे।
यान्ति देहं विसृजन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने॥"*॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम्।

"दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।
गङ्गायां मरणे याद्दक् स ताद्दक् फलमाप्नुयात्॥"*

तत्र त्रयोदशक्रियावर्जनं यथा, ब्रह्माण्डे।

"गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्ज्जयेत्।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम्॥
गात्रसम्वाहनं क्रीड़ां प्रतिग्रहमथो रतिम्।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम्।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः॥"* ॥

अथ नारायणशैलचक्रम्। ब्रह्मपुराणे।

"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वक्रचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम्।

"भाद्रकृष्णाचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्धं तीरमुच्यते।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते॥" * ॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा,—

"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥"

अथ गङ्गाशैवफलम्। स्कान्दे।

"तीरात्क्रोशयुतिमात्रन्तु परितः शैवमुच्यते।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते।३।८५।६४।

"न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः॥"

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा, काशीखण्डे २६ अध्याये।

अगस्त्य उवाच।

"विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम्।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत्॥
अशक्तानां च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम्।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत्॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा॥
यदस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र! गङ्गास्नानफलप्रदम्।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दाग्र्यो गङ्गागर्भसमुद्भव!।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते!॥

स्कन्द उवाच।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने!।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्जपि।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोऽंशांशोऽपि न तत्र वै॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव!।
दृष्ट्वा गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघमोचने॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन्! गङ्गायामेव लभ्यते।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः॥१०॥
अस्त्युपायः इह लोकः स्वादयेनाविकलं फलम्।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने!॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च।
अद्वैतवेत्त्रे सात्त्विकाय गर्भवाससमुच्चवे॥

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित्।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम्।
द्युनदीप्रीतिजननं शिवसन्तोषसन्ततिं ॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम्।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्थदाचरमेव च ॥

स्कन्द उवाच। ओं नमो गङ्गादेव्यै ॥

ओंकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽच्युतसवा।
अद्भुदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽच्युताऽमला ॥
अनाथवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरच्युतप्रदा।
अयक्ष्मलक्ष्मणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाधनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदानङ्गवर्द्धिनी।
अणिमादिगुणाधाराऽगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी।
अरिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसदाऽनन्ततीर्थाऽच्युतोदका।
अनन्तमहिमाऽपारा ऽनन्तसौख्यप्रदाऽनदा ॥
अघ्न्यदेवतामूर्तिरघोराऽच्युतरूपिणी।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अघ्न्यविघ्नसंहर्त्री त्वघ्न्यगुणगुम्फिता।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामानवद्याङ्गनन्तसाराऽकलङ्किनी।
आरोग्यदानन्दवल्ली त्वापन्नार्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्तिरायुष्या ह्याद्याद्यापार्य्यसेविता।
आप्यायिन्यात्मविद्याख्या त्वानन्दाश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दाम्भस्तवर्षिणी।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्याऽर्या त्विहासघ्न शुभप्रदा।
इज्या ग्रीलसमिज्येष्टा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेड्या त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीड्यनीयचरित्रभृत्।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टयोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोर्ध्वगलोकविहारिणी।
उच्चोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुर्ह्युदारोत्साहप्रवर्द्धिनी।
उड्डीनगृध्रशमनी उच्चारश्मिसुता प्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी।
ऊर्ज्जे वहन्त्यूर्ज्जधरोर्ज्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥
ऊर्द्धरेतःप्रियोर्द्धाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्द्धगतिप्रदा।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिं च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया।
ऋक्षमार्गवहर्चार्च्यर्क्षमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्म्मार्था लेकैकान्तदायिनी।
एधनीयस्वभावेड्या लेजिताघ्नपातका ॥
ऐश्वर्यदेश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवद्युतिः।
ओजस्विन्योषधीचैत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठाम्बुतौम्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम्।
औदार्य्यचतुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अमराम्बवहाम्भष्ठामरमालाम्बुजेक्षणा।

अम्बिकाम्बुमहायोनिरम्बोदाम्बुकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना।
अन्यतामिस्रहन्त्र्यम्बुरङ्गना ह्यङ्गनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाची कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाची क्षमहरा क्षुधातुतपद्युतिः।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी।
कमनीयजला कन्त्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
कान्तलोकत्रया कक्षूः कङ्कतनयवत्सला।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खड्गेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खड्गेन्दुतिलकप्रिया।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी।
खातेनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम्।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगराप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोघ्नी गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया।
गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीड़ाहरा गुह्या गरघ्नी गानवत्सला।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोरा घौघविध्वंसकारिणी।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः।
घटकोटिप्रपौताघा घटिताघ्नमङ्गला ॥
घृणावती घृणनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी।
घुरुघुरापिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्तास्रुच्चन्द्रापा चलद्युतिः।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशताननना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी।
चार्या चारित्रनिलया चिन्तनीयचरुपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनगुच्चम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताघ्नवदुच्छ्रुता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता।
चोरिता शेषदृजिना चरिताऽघ्नमङ्गला ॥
छेदिताऽखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी।
छन्नविविधपतला छोटिताऽघ्नबन्धना ॥
छुरिताऽन्तधारौघा छिन्नेनाश्छन्दगामिनी।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजान्तता ॥
जाह्नवीड्या जगन्माता जया जङ्घालवीचिका।

जया जनार्द्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता।
ञिण्टीशवन्द्या ञाङ्कारकारिणी ञर्झरावती ॥
टीकिताऽशेषपाताला टङ्किनीऽद्रिपाटने।
टङ्कारध्वत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला।
डमरुमरुहस्ता च डामरोक्तमहाडका ॥७०॥
ढौकिताऽशेषनिर्व्वाणा ढक्कानादचलज्जला।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढक्कढुण्ढितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोवलविवर्द्धिनी।
त्रिलक्षा तारणी तारा तारापतिकरार्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी।
त्रयाक्षेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा।
त्रैलोक्यव्यापिनी त्रह्मिस्रुग्निक्तस्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतपदप्रदा।
त्रैलोक्यलक्ष्मीर्लक्ष्मिपदी तथा तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोग्रहा।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिभुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्व्वजा।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुःखघ्ना दिव्यमङ्गना।
दीर्घावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेकक्रतुका दुरुदुर्ज्जयदुःखहृत्।
दैत्यघ्नदुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविघ्नी च दारिताऽघौघसन्ततिः।
हता देवद्रुमच्छाया दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमयात्मा देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितिपातकसन्ततिः ॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी दहिताश्रुता।
दैत्यदानवसंशुष्किकर्त्री दुर्वृद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी।
दक्षाध्वफलप्राप्तिर्देवताऽन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीर्घतोया दुरालभा।
दक्षयित्री दक्षनुतिर्दुष्टदक्षधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवधुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया।

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्म्मद्रवा धर्म्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्म्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्म्मोर्म्मिवाहिनीधुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्म्मिणी धर्म्मशीला च धन्यकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्म्मधारा धर्म्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्म्मेशी धर्म्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्म्मलभ्या धर्म्मजला धर्म्मप्रसवधर्म्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्जूर्जटिजटासंस्था धन्या धौर्धारणावती ।
नन्दा निर्व्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निखिलविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गनचरी नूतिर्नन्द्या नारायणी नुता ॥
निर्म्मला निर्म्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाचर्य्यमहानिधिः ॥
नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धारधुरीरा च नन्दनानन्ददायिनी ॥
निर्णिक्तार्घभुवनो निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्म्माल्यितमहामला ॥१००॥
निर्म्मलज्ञानजननी निःश्रेयप्राप्तितापहृत् ।
निर्व्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चयात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकाशार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्यन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनाशनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमाम्बुसम्भवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पितामहपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घेश प्रस्रुता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्णेः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भेशी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितेनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नेनाः फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फुल्लचाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाल्गुपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाप्मा वैबुधी वेद्या वेदाचाररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या वृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोद्वन्द्वनिषेविता ।
बहूदका बलवती बोधस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपश्चो वाद्यकुशला वेणुस्रुतिविचक्षणा ।
वर्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्मिशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भैक्षी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवदेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भङ्गितोपज्ञवकुला भव्यभोग्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता सुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या सदाकरी ॥
सुनिस्रुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा सुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसंपूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
सुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकरात्रिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी सुक्ता महादेवी मनोज्ञनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याम्या यज्ञेशपरिपूरिता ।

यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ॥
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीगृहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवतीरतिकन्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्घ्यो रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातुरूपिणी ॥
रुचिरप्रेक्षणा रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजतकक्षोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रजारी रोगरोधिनी ।
राका रङ्गार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितग्रिवा रूपलावण्यगर्व्वधिः ।
लोकप्रस्तुलोकवन्द्या लोलतृकल्लोलमालिनी ॥
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वकृत् ॥१५१॥
लास्यतरङ्गहस्ता च ललितालयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ॥
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यान्ततवर्द्धिनी ॥
वैश्वानरी वासवेद्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शान्तशुक्लभा ।
शूलिनी शैलशुक्लवया शीतलाम्बुतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोधिताघौघकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रभुः शिवा ॥
शुक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्खलसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
शुचिः शुचिकरी शैवा शैवशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासस्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता शुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
श्वेतेतरघ्नी श्वचरी श्वासरीरूपधारिणी ॥
श्वसश्वानशोधनी श्वान्ता श्वश्चक्रतृप्तिदुता ।
श्वालिनी श्वालिशोभाढ्या श्वित्रिवाहनगर्भभृत् ॥
श्वंसनीयचरित्रा च श्वातिताशैवपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षड्ङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६१॥
षण्णताहारिसलिला षोडशन्दनदीघृता ।
सरिद्वरा च सरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
सर्व्वसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सुक्तिः स्कन्दस्कन्द सरस्वती ॥
सम्यक्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका स्वप्ना स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्य्या सर्व्वपातकवैरिणी ॥
स्तुताघहारिणी सीता संसाराब्धितरङ्गिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृत् हेला हेलाघगर्व्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सङ्कल्पादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं सुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाऽथ वा ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा सुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्रः पुत्रवान् भवेत् ॥
राकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः यो जपेच्छ्रद्धया सुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७६॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्জ্জितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा सुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संग्रहाविष्टचित्तस्य धर्म्मविघ्नियोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंसस्य चैतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्জ্জितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्জ্जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदग्रेयमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते क्रतौ ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्জ्जयेत् तद्वाग् वर्षं त्रिधवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् पञ्चाशेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
ततसमीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
श्रुतसर्व्वसुरार्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तुष्टे भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेद्य तङ्कृतान् दुष्कृलोभविवर्জ्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितृणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ॥
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने खेरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्त्योऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते खः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संग्रयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देहधरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियममानेतद्यो जपेत् स्तोत्रसत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरात्मदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिक्तासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-नामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥*॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । २७ । २—७ ।

ईश्वर उवाच ।

"निष्पापमय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ॥
प्राप्तं वाराणसीाख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिरुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥
ब्रह्मघ्नापामिनिर्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को नयेद्दिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माद्यनामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥
शरीरस्था इड़ा नाड़ी । यथा, हटयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
"इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इड़ापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुञ्जली ॥")
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"क्रियाकारगरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता ।
सङ्गमाङ्गमनाङ्गज्ञा लोके देवी विभाव्यते ॥"

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः "अजाद्यतष्टाप् ।"४।१।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन "वाचापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।" इति स्वेच्छया । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । "वाग्रहणमकारस्यापि स्त्रित्वार्थम् ।" इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्गचिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवट्टी २ विश्वका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन्+डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट्+अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या+कः । पृषोदरादित्वात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ+अच् । गङ्गाया धरः । खण्डितोजटाभिरिति श्लेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽभिषेकाय निर्मिताम् ।
ज्ञात्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपतौ राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं ज्ञात्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्हरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा तस्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लोभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

पिसञ्जं ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ।") समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । * । (जीर्णातिसारोगनाशकवर्णौषधविशेषः । यथा,— "धातक्यामलकीपयोधरटकीकट्वङ्गयष्टीमधु- श्रीजम्ब्वाम्रफलास्थिनागरविषाक्षीवेरलोध्रैन्द्रवैः । तुल्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महच्चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम्॥" इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

गङ्गापत्री, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभं वा पत्रमस्या इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्री२ सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । ब्रण- रोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

गङ्गापुत्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा- फराश इति पारस्य भाषा । स तु वेटात् तीवर कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । (कार्त्तिकेय च ।)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्रः ।) कार्त्ति- केयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । १५ ।

"सहस्रशीर्षक्षमनन्तरूपः सहस्रपात्त्वं गुरुभक्तिधारी । गङ्गासुतत्वं क्षमतेव देव ! खाद्दामहोत्पत्तिकानां तथैव ।")

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः "अभाषितपुंस्काच्च ।"७।३।४८। इति पक्षे ङीष् ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छः, पुं, (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गतं गमनं व्याप्तिं नाशयतीति । गत् + छो + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥ निर्विसर्गे गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातो- र्लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं- अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज, ए मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं- अकं-सेट् इदित् ।) ए, कर्म्मणि गज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज, क स्वने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गाज- यति । इति दुर्गादासः ॥

गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज् + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः॥"

अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ६७ अध्याये ।

"मध्याभद्राः सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धाश्च लघ्वः क्षमाश्च । गात्रैः समैश्चापसमानवर्णा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ वक्षोऽथ कक्षावलयः क्षयाश्च लम्बोदरस्त्रग्वृहती गलश्च । स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥ मृगास्तु दृक्खाधरवालमेढ्रा- स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः । स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा यतिमिश्रचिह्नाः ॥ पद्मोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य- मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्वित्रद्वावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः । क्षयो मदश्चाभिहितो मृगस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नतायदशनाः पृथुलायतास्याः । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंक्षा- स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥ विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्म्मोन्नतद्विनववित्रतिभिर्नखैश्च । रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः सजलाम्बोदनिनादहृद्विषः । बृहदायतवृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥ निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान् कुब्जवामनकमेचकविषाणान् । ह्रस्वकोशफलपुष्करहीनान् श्यावनीलभृवलासिततालून् ॥ स्वल्पवक्त्रबृहदुत्कटकुम्भान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् । गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥

यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।

"इत्था जिहेषिरे हर्षान्नभीरं जगर्जुर्गजाः ॥")

परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त- द्वयञ्च । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"अरत्नीनां शतान्यष्टौ षष्ट्यधिकानि च । गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्व्रश्चवादिभिः ॥")

वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥

"प्रस्तारे दैर्घ्यमानन्तु स्वहस्तेन तथा नरैः । कृत्वा चिह्नं गजैर्दत्त्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च । गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥

ध्वजे विभूतिर्मरणञ्च धूमे सिंहे जयः श्वा च करोत्यनर्थम् । वृषे च भोगी क्षयणं खरे च पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥"

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा,—

"हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः । हत्वं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥"

इति वैद्यकप्रयोगान्तम् ॥

(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्रः । यथा, काशीखण्डे । ६८ । ३ ।

"महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ।")

गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज- निर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी, [न्] पुं, (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गज- कूर्म्मौ । तौ अत्तीति । अद् + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पित्र्यधनार्थमन्योन्य- मभिभूय गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्ब्ववैर- मनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यपा- दिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्वि- वरणन्तु महाभारतीयादिपर्ब्बणि सौपर्णे २६ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजस्यृहणीया चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरचाड़ राखालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भटः, पुं, (गजप्रियश्चिर्भटः ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रति- बिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—

"यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसस्थेव करे स्थितः । यात्रा तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकी- र्त्तिता ॥"

इति मिताक्षरापरिभाषा ॥

अपि च । कृत्यचिन्तामणौ ।

"हस्तपद्मे चयोदश्यां मघास्थिन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुंसोरवाप्यते ॥"

अन्यच्च ।

"योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥"* ॥

चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणकालः । यथा, वराहः ।

"सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्ब्बसन्धिषु । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"

अमावास्याश्राद्धकालः । यथा,—

"अमावास्यां गते सोमे छाया या दक्षिणी भवेत् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"

इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजटङ्का, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता या वृहट्टङ्का ।) गजोपरिस्थवृहट्टङ्का । तत्- पर्य्यायः । मदाम्बाता २ । इति शब्दरत्नावली ॥

गजता, स्त्री, (गजानां समूहः । "ग्रामजनबन्धु- भ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४२ । एतस्य सूत्रस्य

"गजसहायाभ्यामिति वक्तव्यम्।" वार्त्तिं इति तल्।) गजसमूहः। तत्पर्य्यायः। हास्तिकम् २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥

गजदन्तः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दन्नच्।) गजपरिमाणम्। इति मुग्धबोधम्॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गजस्य दन्तः।) गजसम्बन्धिदन्तः। नागदन्तः। हातिर दांत इति भाषा। स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थदारुद्वयम्। दाबा इति भाषा॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभं वा फलमस्याः।) इङ्गरीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

गजदानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गजकटादिभ्यः स्रवितो मद इत्यर्थः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि। यथा,—

"करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याच्च मदच्युतिः।"
इति पालकाव्यम्॥

तथा च रघुः। ४। ४५।

"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना।
कावेरीं सरितां पत्युः शुक्तीयामिवाऽकरोत्॥"

गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम्। गजसम्प्रदानम्। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। गज+"दन्नमात्रद्वयसट्मात्रे।" इति परिमाणार्थे द्वयसट्।) परिमितः। इति मुग्धबोधम्॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा।) स्थालीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली। गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा।) पिप्पलीभेदः। गजपिंपुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वह्निः ७ गजाक्षा ८। इति रत्नमाला॥ कोलवल्ली ९। इत्यमरः॥ वसिरः १०। इति तट्टीका॥ गजोषणा ११ चयफलम् १२ चयजा १३ छिद्रवेदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तेजसी १६ वर्त्तुली १७ स्थूलवेदेही १८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रुचामलवणोषणत्वम्। वलासवातहरत्वम्। स्वनकर्णविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेदाग्निकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशः।

"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वह्निरस्य सा॥
गजकृष्णा कटुवातश्लेष्मगुल्मक्षयार्शसी।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्॥"

गजपुटः, पुं, (गजाकृतिः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः। इति वैद्यकम्॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—

"दग्धादिशुद्धपर्य्यन्तो गजपुटविधिर्मतः॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविधिरधिकारे॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते।
वनोपलसहस्रेण पूर्णो मध्ये विधारयेत्॥
पुटनद्वयसंयुक्तां कोष्ठिकां सुदितां सुखे।
अधार्द्धानि करेन्द्राणि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत्॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम्॥
हस्तचतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादहस्तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः॥"
इति गजपुटम्॥)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया।) शुक्लकोरण्टः। इति हेमचन्द्रः॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम्। बन्ध+ल्युट् ङीप् च।) गजबन्धनस्थानम्। हातिशाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारी २। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ वारिः ३। इति भरतः॥ प्रारब्धिः ४। इति जटाधरग्रन्थरत्नावल्यौ॥

गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति। भक्ष+कर्म्मणि ण्वुल् ततः कप् स्वार्थे कन् वा। यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ। भक्ष्+अप्+टाप्।) शुक्लकोरण्टः। इति शब्दरत्नावली॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया।) शुक्लकोरण्टः। इत्यमरः। २। ४। १२३॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच्+भावे घञ् माचः। गजस्य हस्तिनः माचं दर्पं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः।) सिंहः। इति हारावली॥

गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। "दन्नमात्रद्वयसट् माने।" इति परिमाणार्थे मात्र।) गजपरिमितः। इति मुग्धबोधम्॥

गजमोटनः, पुं, क्ली, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्द्दयतीति। मुट् मर्द्दने+कर्त्तरि ल्युः।) सिंहः। इति शब्दमाला॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य।) गणेशः। इति हेमायुधः॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया।) गिरिकदली। शुक्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३।१।८।

"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात्॥")

गजाख्यः, पुं, (गजाख्यया आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्त्राकारत्वात्तथात्वमिति केचित्।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः। गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः।) ऐरावतहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गजाजीवः, पुं, (आजीयतेऽस्मादनेन वा आजीवः आ+जीव्+कर्म्मणि घञ्। गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति। जीव्+कर्त्तरि अच् वा।) हस्तिपालकः। तत्पर्य्यायः। आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४। इति हेमचन्द्रः॥

गजाह्वं, क्ली, (गजस्याह्ववत् मूलमस्य।) पिण्डमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४१॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये।

"घृतिष्ट्वा शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते॥"

पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये।

गुरुरुवाच।

"अवतारो यदि धृतः साधुचाराय भो विभो!
प्रकाशयाशु वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम्॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो!।

शिव उवाच।

प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्व्वत्या हीनमस्तकः॥

शिशुरुवाच।

मद्देहाखेन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा॥
गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः॥
पूज्यमानः शिवेनास्ते शुण्डादण्डः सुशोभनः।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता मुखम्॥

शिव उवाच।

आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम्॥

गुरुरुवाच।

भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः।
मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः।
श्रुत्वेव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्त्वब्रवीत्॥

नारद उवाच।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो!।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर!।

शिव उवाच।

निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुच्चकैः॥

शिशुरुवाच।

सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत्।
अस्मे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योदरं शिरः।
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं दास्यतं द्विज!।

शिव उवाच।

श्रुत्वेव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम्॥

नारद उवाच।

अकिञ्चिज्ञा वयं देव! योजनेऽस्य मुखस्य ते
त्वमेव च स्वभावेन मस्तमेतन्नियोजय॥

शिव उवाच ।
वदतीत्थं मुनिर्यावत् तावत् स दृष्टोऽखिलैः ।
सर्व्वावयवसम्पूर्णो गजानन उमासुतः ॥
किरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः ।
वामदक्षिणभागे च सिद्धिबुद्धिविराजितः ॥
दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया ।
हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्व्वे तदाब्रुवन् ॥
गजानन इति ख्यातो भविताऽयं जगत्त्रये ।
एवं भाद्रचतुर्थ्यां स उक्तवीर्यो गजाननः ॥")

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तत्राग्रत्वात् तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा, "गजारिस्तरुसिंहयोः ।" इति हेमचन्द्रः ॥

गजाशनः, पुं, (गजेन हस्तिना अश्यते अत्यते इति । गज + अश् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजादनोऽपि ॥

गजाशना, स्त्री, (अश्नातीति । अश् ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः । गजः अशनो भक्ष्यो यस्याः ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्नियं व्यवह्रियते तद्यथा,—

"गजाशना-कुम्भिक-दाड़िमानां
रसैः कृते तैलघृते सदधि ॥"

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥) शूलकीटजः । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं अस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य आस्यम् ।) हस्तिमुखे क्ली ॥

गजाह्वं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयते इति गजेन सह आह्वा संज्ञा यस्य इति वा ।) हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाह्वयं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयोऽस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाह्वा, स्त्री, (गजस्य आह्वया संज्ञया आह्वा संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"करिपिप्पलीभकणा कपिवल्ली कपिर्वालिका ।
श्रेयसी वह्निरप्यापि गजाह्वा गजपिप्पली ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भुँइकुमड़ा इति भाषा ॥

गजोषणा, स्त्री, (गजोषणप्रदेन युता उषणा पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गञ्जः, पुं, (गञ्जि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाण्डागारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोदामगारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति भाषा ॥

गञ्जः, पुं क्ली, (गञ्जि भावे + घञ् ।) भाण्डागारम् । इति मेदिनी ॥

गञ्जा, स्त्री, (गञ्ज + टाप् ।) मदिरायहम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ वामरसञ्च । मद्यभाण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गञ्जिका, स्त्री, (गञ्जा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) मदिरायहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गड, इ गत्यै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्म्मणि गण्डते । गण्डे कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्यनिर्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति मैत्रेयरक्षितः ॥ रमानाथस्तु कडु कार्कश्य इत्यस्मात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्कशकार्कश्यमिति व्याख्याय गण्डति कपोलः पांशुना इत्युदाहृतवान् । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः इत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । घटादिः ।) म, गड़यति । सेकः क्षरणम् । गड़यति घटात् पानीयम् । डलयोरेकत्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥ तन्मते तु लान्तपक्षेऽपि मातुलत्वः । खमते तु लान्तो वक्ष्यमाणः स त्वगुलत्वशून्य इति विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गड़ः, पुं, (गड़ति गलति हस्ताज्जालादिभ्यो वा क्षरतीत्यर्थः । गड़् + अच् ।) मत्स्यभेदः । गङ्गइ माछ् इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति मेदिनी ॥ परिखा । अवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गड़लवणपर्य्याये गड़देशजमिति दर्शनात् ॥

गड़कः, पुं, (गड़ + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः । गङ्गइ माछ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुक्लाभीकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गड़ः ३ गलः ४ गलकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गड़यन्तः, पुं, (गड़यति जलमिति । गड़ क्षरणे + णिच् । "तभूवहिवसिभाविसाधिगड़ीति ।" उणां । ३ । १२८ । इति झच् । घटादित्वात् मित्त्वे मितां ह्रस्वः अयामन्तेति णेरयादेशः ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गड़लवणं, क्ली, (गड़देशाज्जातं लवणम् । प्राक्पार्थिववादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवरदेशोद्भवलवणम् । सामरलुण इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीजम् ३ गड़देशजम् ४ गड़ोत्थम् ५ महारम्भम् ६ सांवरम् ७ संवरोद्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । ईषदम्लत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफवाताग्नीनाग्नित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़देशजं, क्ली, (गड़देशात् जायते इति । जन् + डः ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ि, पुं, (गड़ + इन् ।) वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलसो गवादिः । गड़िया इति भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
"गुणानामेव दौरात्म्याद्दुरि धूर्य्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गड़िः ॥"

गड़ुः, पुं, (गड़ + बाहुलकात् उन् ।) गलगण्डः । पृष्ठगुड़ः । स तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसपिण्डः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥ कुजः । इति मेदिनी ॥ शूल्याख्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ किचुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विषमग्रन्थिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काव्यान्तर्गण्डभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतमित्यत्र तट्टीकाकारः ॥ ("न च अजागलस्तनवदन्तर्गण्डुना तेन किं वेति वाच्यम् ।" इति वेदान्तभाष्यम् ॥)

गण्डुरः, त्रि, (गण्डुल + रस्य लत्वम् ।) कृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

गण्डुलः, त्रि, (गण्डुः शूलमांसपिण्डविशेषः अस्यास्तीति । गण्डु + "सिध्मादिभ्यश्चेति ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कृष्णः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥

गण्डेरः, पुं, (गण्ड + "पतिकटिकुटिगण्डिगुडिदृनृभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५६ । इति एरक् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गण्डोत्थं क्ली, (गण्डदेशात् उत्तिष्ठति संजायते इति । गण्ड + उत् + स्था + कः ।) गण्डलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डोलः, पुं, (गण्ड + "कपिगण्डिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ।" उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।) गुडः । इत्युणादिकोषः ॥ व्यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

गण्डूरिका, स्त्री, (गण्डूरः जलप्रवाहः सोऽस्यास्तीति । यद्वा गण्डूरः मेघपालः तमनुगच्छतीति । ठन् टाप् च ।) अज्ञातप्रवाहागमन्मूलो धारावाही नदीविशेषः । इति केचित् । मेघयूथेरनुगम्यमाना मेघी । इत्यन्ये । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

गण्डूकः, पुं, (गण्डूक इति निपातनात् ह्रित्वम् ।) जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाड़ इति भाषा ॥

गण्डूकूः, पुं, (गण्डूक इति पृषोदरात् उकारस्य दीर्घत्वम् ।) गण्डूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गण, त् क संख्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गण्यते गणयति वा कर्म्मण्यप् । कर्त्तरि अच् वा ।) समूहः । (यथा, हितोपदेशे १ । ६३ । [फलम् ॥")
"न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्य्ये समं प्रभुः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ॥")
रुद्रानुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ८६ । ७ ।
"धनाध्यक्षसभां देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः ।
उमासहायो देवेशो गणैश्च बहुभिर्वृतः ॥")
सेनासंख्याविशेषः । तद्यथा । गजाः २७ रथाः २७ अश्वाः ८१ पदातिकाः १३५ समुदायेन २७० । इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥ (यथा, महाभारते ।
"त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ॥")

संख्या । चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥*॥
गणेशः । यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"गाणपस्तु महेशानि ! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः ॥"
अश्विन्यादिभरन्यन्तनक्षत्रानुसारेण देवमानुष-राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम् । यथा,—
"देमरामदेमादेदेरारामममदरादरा॥
देरारामममदेरारामममदेति गणत्रयम् ॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
श्लेषाग्नतभिषामूलधनिष्ठाश्चैवराक्षसी ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्वारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः अवर्णं देवतारकाः ॥"
इति निबन्धः ॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे ।
"सजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च न्त्वसुमानुषराक्षसे ॥") धातुसमूहः । यथा, मनोरमा ।
"भ्वादयादिगुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च ।
तुदादयोधातुगणादिचुरादिश्च गणा दश ॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः । स तु म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४० ।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बली गणः ॥"
दैत्यविशेषः । स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य दैत्यस्य गुणवतो भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः । यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये ।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या सस्नद्रस्नानमाययौ ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह ॥
लङ्घिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम् ।
यद्दैत्यैः ब्रह्मणा त्यक्तं देवात्तदुरे गतम् ॥"
"भार्य्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् ।
पुत्रं प्रसूताद्रि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥
ज्योतिर्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता ।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यत्नीते दशमेऽहनि ॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं निर्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान् । कपिलमुनिस्तु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेशमाराधयामास । अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)
गणकः, पुं, (गण्यते शुभाशुभमनेनेति गण + कर्त्तरि ण्वुल् ।) दैवज्ञः । ज्योतिर्वित् । तत्पर्य्यायः । सांवत्सरः २ ज्योतिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५ मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८ इत्यमरः । २।८।१४ ॥ ज्योतिकः ९ । इति तट्टीका ॥ स तु वर्णसङ्करजातिविशेषः । देवलादेरौरसगर्भजातः । तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम् । इति पराशरपद्धतिः ॥ स तु असृग्यः । यथा,—
"कलिकाले महाशानि ! पाषण्डा बहवो जनाः ।
सङ्गदोषान्महेशानि ! तत्त्यजाद्दानितां व्रजेत् ॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि ! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः ।
वरं चाण्डालसंसर्गो कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ॥
तथाप्यसृग्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति बोध्यम् । प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवावश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात् । यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः ।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥*॥
प्रजापतिपुत्रास्तारकाविशेषकेतवः । यथा,—
"तारकः पुञ्जनिकाख्या गणका नाम प्रजापतेरपत्यौ पुत्त्रा ॥"
इति बृहत्संहिता । ११ । २५ ॥
संकीर्णजातिविशेषः । यथोक्तम् ।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्त्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत् पत्रमस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता सेनापरिचालनदक्षः ।) भीमसेनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं करोतीति । कृ + अण् ।) धातुसंग्रहकर्त्ता । यथा, "गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ।" इति कातन्त्रवृत्तिः ॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति । तत्पत्न्यामिति ङीष् ।) गणकपत्नी । इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणाः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं सम्भूय भोजनमत्र इति कप् ।) धार्म्मिकाणां सम्भूय भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल् ।) गणस्य भावः । समूहत्वम् । पक्षपातित्वम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्षयति दीक्षां कारयतीति ।) बहुशिष्यकः । इति मिताक्षरा ॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्य वा । दीक्षा + इनिः । शिवदीक्षितः ।) गणेशदीक्षिते त्रि । गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा । इति महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः ।) संहतदेवताविशेषः । यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥
आभास्वरास्तु षट्त्रिंशत्ताः पञ्चाशदूनकाः ।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
एते च संहता देवास्तत्रादित्याः खनामतः ॥"
इति जटाधरः ॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम् । यद्वा द्रव्याणां गण इति परनिपातः ।) साधारणद्रव्यम् । मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम् । द्रव्यसमूहः । तत्र द्रव्याणां गण इति युत्पत्तिः ॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति । गण + भावे ल्युट् ।) संख्यानम् । गणा ठिक् देया इति च भाषा ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे ।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम् ॥"
गणना, स्त्री, (गण + युच् टाप् च ।) गणनम् । संख्या । (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्त्तृदेवविशेषाणां नाथः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति युत्पत्त्या शिवः ॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ७७ ।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ! ॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः । यथा, भागवते । ५।१७।१३ । "यत्र ह देवपतयः खेः खेर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः ॥" इति ॥*॥ गणानां प्रमथानां नायकः । शिवः ॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, त्रि, (गण + अनीयर् ।) गणनार्हम् । संख्येयम् । तत्पर्य्यायः । गण्येयम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४ । इति व्याकरणम् ॥ संख्येयम् ५ । इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां पतिः अधीश्वरः स्वामी वा ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पद्मतन्त्रे । १ । १७० ।
"अन्तुं वाञ्छति शम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाग्रणम् ॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः । यथा, यजुर्व्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २५ । "नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति ॥"

बृहस्पतिः। यथा, ऋग्वेदे। २। २३। १।
"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्॥"
शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४१।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः॥"
आघर्ब्बणोपनिषद्विशेषः। यथा, मौक्तिकोपनिषदि प्रथमाध्याये।
"त्रिपुरातपनदेवीभावनाभक्षजाबालगणपतिमहावाक्यगोपालतपनलक्ष्मीहयग्रीवेति॥")

गणपर्व्वतः, पुं, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादिदेवानां वा आवासरूपः पर्व्वतः। गणभूयिष्ठः पर्व्वतो वा।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणपीठकं, क्ली, (गणस्य शिवस्य परमेश्वरस्येति यावत् पीठः, आसनमिव कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गणराज्यं, पुं, (गणानां बहूनां राज्ञीणां समाहारः गणशब्दस्य सङ्घावचत्वात् तद्धितार्थेति द्विगुसमासः। "अङ्गः सर्व्वैकदेशसङ्खातपुण्याच्च राज्यः।" ५। ४। ७८। इत्यच्। सङ्घापूर्व्वं राज्यं क्लीवमिति लिङ्गानुशासने क्लीवत्वविधानात् "राज्ञाङ्घाद्याः पुंसि।" २। ४। २६। इति क्लीवत्वम्।) राज्ञिसमूहः। इत्यमरः। १। ४। ६॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि अस्य।) अर्कवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ८०॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप+संज्ञायां कन्। गणरूप इव कायति प्रकाशते इति वा। कै+कः।) राजार्कः। इति राजनिर्घण्टः॥

गणरूपी, [न्] पुं, (गणाः बहुविधानि रूपाणि वर्त्तन्तेऽत्यादयः सन्त्यस्य इति अस्त्यर्थे इनिः।) श्वेतार्कः। इति रत्नमाला॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः।) दिवोदासः। यथा, त्रिकाण्डशेषे।
"धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः।
पालकाप्यागणवतीकरेणुरुचिरासुतः॥"

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति। गण+हस्+णिच्+अच्।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गणहासकः, पुं, (गणहास+स्वार्थे कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२८॥

गणाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः। गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठोऽचलो वा।) कैलासपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४०॥ शिवः। इति हलायुधः॥

गणिः, क्ली, (गण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्।) गणनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणिका, स्त्री, (गणः लम्पटगणः उपपतित्वेनास्त्यस्याः इति ठन्।) वेश्या। (यथा, हरिवंशे। ८५। ६।
"गणिकानां पृथङ्नाम्ना शुभैरास्तरणाम्बरैः॥")
यूथिका। इत्यमरः। २। ६। १६॥ गणिकारिकाद्यर्थः। इति शब्दरत्नावली॥ हस्तिनी। इति जटाधरः॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति। कृ+ण्वुल्+टाप्+अत इत्वच्। यद्वा गणिकेत्याख्यां ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। स्वार्थे कन् अत इत्वच्।) वृक्षविशेषः। बड़ गणियारी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५। इत्यमरः। २। ४। ६६॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२। इति रत्नमाला॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कर्णिका १८ गादेयी १९ विजया २० अनन्ता २१ नदीजा २२। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अनिलकफश्लेष्मामान्द्याग्निमलबन्धश्रमनाशित्वच्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्निमन्थशब्दौ द्रष्टव्यौ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिर्गणनं करोति पूजादिषु आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः। कृ+कर्म्मण्यण् ततो ङीष्।) पुष्पवृक्षविशेषः। गणियारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काञ्चनिका २ काञ्चनपुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा ६ वासन्ती ७ मदनसादिनी ८। अस्या गुणाः। सुरभितरत्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। दाहश्लेष्मकामक्रीड़ाडम्बरसम्भरहरत्वम्। चापलप्रसरत्वच्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषश्चास्या गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्यः॥)

गणितं, त्रि, (गण+कर्म्मणि क्तः।) कृतगणनम्। तत्पर्य्यायः। संख्यातम् २। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (चिन्तितम्। यथा, शिवपुराणे ज्ञानसंहितायाम्। १२। २७।
"दुःखं च विविधं तच्च गणितं न तया तथा॥")

गणितं, क्ली, (गण्यते इति। गण+क्तः।) अङ्कशास्त्रम्। तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम्। अव्यक्तं बीजगणितम्। इति लीलावती॥ गणनम्। यथा, नैषधे। ३। ४०।
"पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्॥"

गणिपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी। सा तु जिनानां विद्याविभागः। इति हेमचन्द्रः। २। १५६॥

गणेयः, त्रि, (गण+एय।) संख्येयः। गणनीयः। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"गणेयनिःशेष गुणोऽपि स स्यात्॥")

गणेरुः, पुं, (गण+बाहुलकात् एरुः।) कर्म्मकारवृक्षः। इति मेदिनी। रे। १४८॥

गणेरुः, स्त्री, (गण+बाहुलकात् एरुः।) वेश्या। हस्तिनी। इति मेदिनी। रे। १४८॥

गणेरुका, स्त्री, (गणेरूणां गणिकानां गणिकासु वा मध्ये कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) कुट्टिनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथसमूहानां यद्वा गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः।) शिवः। इति हारावली। ८॥ (यथा, महाभारते। ३। कैरातेः। ३६। ७८।
"प्रसादये त्वां भगवन्! सर्व्वभूतमहेश्वर!।
गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम्॥")
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विघ्नाख्यदेवानां वा ईशः नियन्ता।) शिवपुत्रः। (यथा, महाभारते। १। १। ७३।
"काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां सुने!॥")
तत्पर्य्यायः। विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमातुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७ लम्बोदरः ८ गजाननः ९। इत्यमरः। १। १। ४०॥ विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः १२ आखुगः १३। इति हेमचन्द्रः। २। १२१॥ शूर्पकर्णः १४। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ * ॥ तस्योत्पत्तिः। तत्र पार्व्वतीं प्रति बृहन्नारदीयरूपश्रीकृष्णवाक्यम्। यथा,—
"न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुमाये! त्वया विना।
त्वद्व्रतं लोकशिक्षार्थं त्वत्तपस्तव पूजनम्॥
सर्व्वेष्वाफलदात्री त्वं नित्यरूपा सनातनी।
गणेशरूपः श्रीकृष्णः कल्पे कल्पे तवात्मजः॥
त्वत्क्रोड़मागतः शिघ्रमित्युक्त्वान्तरधीयत।
कृत्वान्तर्द्धानमीशश्च बालरूपं विधाय सः॥
जगाम पार्व्वतीतल्पं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम्।
तत्पश्चे शिववीर्य्ये च मिश्रितः स बभूव ह॥
ददर्श गेहशिखरं प्रसृतबालको यथा।
शुद्धचम्पकवर्णाभः कोटिचन्द्रसमप्रभः॥
सुखदृश्यः सर्व्वजनैश्चतुरश्रिविवर्द्धकः।
अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः॥
सुखं निरुपमं बिभ्रत् शारदेन्दुविनिन्दकम्।
सुन्दरे लोचने बिभ्रत् चारुपद्मविनिन्दके॥
ओष्ठाधरपुटं बिभ्रत् पक्वबिम्बविनिन्दकम्।
कपोलञ्च कपोलन्तदतीव सुमनोहरम्॥
नासाग्रं रुचिरं बिभ्रत् खगेन्द्रचञ्चुनिन्दकम्।
त्रैलोक्येषु निरुपमं सर्व्वाङ्गं बिभ्रदुत्तमम्॥
ययाच ययने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम्॥"
तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः विष्णुकर्त्तृकगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—
"सा च देववधूभूता शनिं प्रोवाच कौतुकात्।
पश्य मां मत्सुतमिति नियतिः केन वार्य्यते॥
पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनमेन्नुदा स्वयम्।
पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्यहो॥
बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः।
विषसमानसः पूर्व्वं शुष्ककण्ठौष्ठतालुकः॥
सचलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम्।
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं सुने!॥
विस्मितास्ते सुराः सर्व्वे चित्रपुत्तलिका यथा।
देवाश्च शैला गन्धर्व्वाः शिवः कैलासवासिनः॥

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः।
जगाम पुण्यभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम्॥
पुण्यभद्रानदीतीरे ददर्श्व काननस्थितम्।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम्॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम्॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं दृष्ट्वा खवक्षसि।
रुचिरं तच्छिरः दृष्ट्वा योजयामास बालके॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया।
जीवनं जीवयामास हूंकारोच्चारणेन च॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ * ॥

अस्य ध्यानम्।

"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम्।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम्॥"

इति पुराणम्॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

"सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्बीजपूराभिरामम्।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम्॥"

इति तन्त्रसारः॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—

"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः॥"

इति पूजापद्धतिः॥)

एकपञ्चाशद्गणेशाः। यथा,—

"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकश्चिवोत्तमौ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणेशद्विसुदन्तकाः॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्दी दीर्घजिह्वकः।
शूङ्कर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्थाणुलोचनसंज्ञकः।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ॥
आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः सदामुखः॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः।
भक्तप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः॥
आपी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्राखिलोचनाः॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः॥" * ॥

तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—

"श्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वेनटी॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता।
रमा च महिषी प्रोक्ता मदङ्गिनी च विकर्णपा॥

भ्रुकुटिः स्यात्तया लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा॥
लोलाक्षी चपला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्क्ष्याः सुशोभनाः॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरावृताः॥"

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम्। रक्तवर्णसादृश्यात्तथात्वम्।) रक्तकरवीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणायेत्यर्थः उत्साहोऽस्य। यद्वा गणान् यूथान् उत्साहयतीति। उत्+साहि+अण्।) गण्डकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गण्डार इति भाषा॥

गण्डः, पुं, (गडि आस्रवेकदेशे+अच्। यद्वा गम गतौ+"गमन्ताडुः।" उणा। १।११३। इति डः।) हस्तिकपोलः। (यथा, पञ्चतन्त्रे १।३५६।

"प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्यामदद्युतेः।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः॥")

तत्पर्य्यायः। कटः २। इत्यमरः। २। ८। ३७॥ करटः ३। इति तट्टीका॥ कटकः ४ हस्तिगण्डकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ कपोलः। इत्यमरः। २। ६। ६०॥ गाल इति भाषा॥ (यथा, कुमारे। ७। ८२।

"तदीयदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमच्छ्वोः॥")

खड्गी। वीर्य्यङ्गम्। पिटकः। चिह्नम्। वीरः। हयभूषणम्। बुद्बुदः। इति मेदिनी॥ स्फोटकः। ग्रन्थिः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः। (यथा, ज्योतिषवचने।

"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा॥")

तत्र जातफलम्।

"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृन्नृणामतितापदाता॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः। यथा,—

"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः॥" * ॥

तत्र जातस्य दोषो यथा,—

"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्॥"

तस्य शान्तिर्यथा,—

"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते।

तातेनादर्शनं वापि यावत् वाग्दानिको भवेत्॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा।
घृतैरेवान्वितं स्नात्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः।
पित्तयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम्॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये॥
दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत्।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वै पूर्व्विनश्यति॥
द्वितीये नियतां पीड़ां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः॥
यत्नेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत्।
वल्मीकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम्॥
गोवियाणमृदश्चापि दन्तिमृदश्च निःक्षिपेत्।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान्।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम्॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड+स्वार्थे कन्।) खड्गी। इत्यमरः। १। १०। १७॥ गण्डार इति भाषा॥ खड्गः। संख्याप्रभेदः। गण्डा इति भाषा। विघ्नविशेषः। अवच्छेदः। अन्तरायः। इति मेदिनी। के ८२॥ (देशविशेषः। यथा, महाभारते। २। २६। ४।

"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः॥")

भूषणम्। यथा, कादम्बर्य्याम्। "बाहुनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च॥" ग्रन्थिः। यथा, तत्रैव। "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान्॥" स्फोटकरोगविशेषः। यथा, तत्रैव। "अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकम्॥")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थं करोति संयोजयतीति।) खदिरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वराहक्रान्ता। इति रत्नमाला॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड+ङ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण् ततो ङीप्। ह्रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः।) खदिरवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४१॥

("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक+स्त्रियां जातौ ङीष्।) स्वनामख्याता नदी। इति मेदिनी। ८२॥ यथा, स्मृतिः।

"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम्।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम्॥"

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधेः।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम्॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः।
गण्डकि! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे!॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते!।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि!॥

गरुडस्यापि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दुर्दृशो योगिनामपि ।
त्वया सर्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषरूपेण चोच्यते ।
त्वल्लीलोन्मीलिते विश्वे कः खल्वोऽस्ति वै पुमान्॥
अनाद्यन्तमपर्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वेद स वेदवित् ॥
त्वमेवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा त्वकर्मा निर्विकारकः ॥
त्वां योगमायामाविश्य कर्तृत्वं प्राप्नवानसि ।
प्रकृत्या दृश्यमानेऽस्मिन् ब्रह्मा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् दृश्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! नतास्मि ते॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत् कथं वेद्म्यहं मूढा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया दृष्टा ज्ञता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चेच्छती ।
यदयाचे तत्तपोदार ! तस्मै दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्यत्त्वमिच्छसि ।
तद्याचय वरारोहे ! अदेयमपि सर्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
महद्दर्शनमप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हिमांशोः सा देवी गरुडस्थो लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम् ॥
इत्येवं तपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गरुडोमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत् स्वपितॄंस्तापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वयुत्सृजेत् प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं दत्त्वा वरान् देवे तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शृणु लोमश ॥"
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
ऽभिमुक्तक्षेत्रवर्णनादिमहिमनामाध्यायः ॥

गरुडकुसुमं, क्ली, (गरुडेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ।१६१॥
गरुडकूपः, पुं, (गरुडे गिरेरूर्द्ध्वदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
"उद्देशो गरुडकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥"
इति हारावली । ५१ ॥)
गरुडगात्रं, क्ली, (गरुडः स्फोटक इव वल्गुरत्वं उच्चनीचत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आतां इति भाषा ॥
गरुडदूर्व्वा, स्त्री, (गरुडा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गाँटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गरुडाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ७ श्यामग्रन्थिः ८ ग्रन्थिला ९ ग्रन्थिपर्णी १० सूचीपत्रा ११ श्यामकाण्डा १२ जलस्था १३ शुक्लाक्षी १४ कलाया १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमक्षयाश्रमहृद्दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
"गरुडदूर्व्वा तु गरुडालीमत्स्याक्षी शुक्लाह्वयः ।
गरुडदूर्व्वा हिमा लोहदाहविषी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातक्षत् कटुपाकिनी ।
दाहक्षयावलाश्वासकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥"
गरुडमाला, स्त्री, (गरुडानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगरुडः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा,—
"अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शूरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्व्वसमं तैलमजामूत्रेण योजितम् ॥
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गरुडमालां व्यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥"
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १६० अध्याये ।
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्ट्वं तण्डुलवारिणा ।
गरुडमालां हरेत्क्षिप्रात् कुरङ्गगलगरुडकम् ॥"
अपि च । तत्रैव १६१ अध्याये ।
"अपराजितायाः मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गरुडमालां न संशयः ॥"
अपि च ।
"विक्षाम्यमन्यद्यत्नोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारणञ्चगन्धा च दन्ती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला राजा प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले ।

तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
घृतावशेषसत्त्वेव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ।
घृतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचाशुद्ध ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गरुडमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमन्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी स्त्रिय ! ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां वृषां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥"
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ गरुडमालाया लक्षणमाह ।
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षासमन्या गलवंक्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्यान्नरुडमाला बहुभिस्तु गरुडैः ॥"
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरी । कोलं दृढबदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः॥*॥
अथ गरुडमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
"ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"
ते ग्रन्थयः गरुडमालाया एवं गरुडाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचित् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गरुडमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपचीः साध्यत्वादिकमाह ।
"साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
काशज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥" * ॥
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थेर्लक्षणमाह ।
"वातादयो मांसमसृक् च दुष्टा
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ॥ * ॥
अस्या निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गरुडमालाचिकित्सा ।
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुक्तौचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सक्षौद्रः क्वाथो वरुणमूलजः ॥
गरुडमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमङ्कपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ॥
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गरुडमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य शृङ्गीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितम्॥
नागरस्य कषायाच्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्याष्टमेकञ्च पत्रकैलात्वचं पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
सङ्कल्प्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः प्राणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्ब्बुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्ब्बुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो खदिकसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"

इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥

"चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
कैग्यराजरसे तैलं कटुकं त्रुटनाग्निना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"

इति चक्रमर्दतैलम् ॥ * ॥

"गुञ्जामूलकलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"

इति गुञ्जातैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।

"चन्दनं सारिवा लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं घृतं पीतं सप्तरात्रमपचीं हरेत् ॥"

इति चन्दनाद्यतैलम् ॥ * ॥

"योषं विड्ङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः घृतं नस्यात् सकृत्क्षामपचीं हरेत् ॥"

योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।

"सर्ज्जिकामूलकक्षारगृञ्जचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिमुत्कृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।

"दुष्टाम्बुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चैन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तसुखा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वसिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तसुखिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताक्षणा शिरा मता ॥
वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा कृष्णा शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण स्नेहेन विशदा समा ॥
विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नखाच्च विज्ञेया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्त्तिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्र ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविसावच्च गण्डीरच्च व्रणं विदुः ॥
अत्यच्छ सरुजच्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताव्रणानाच्चैतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्यक्त्वा सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताञ्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलश्चैवमद्यानि पारिभद्रदलानि च ।
गृध्रधूमं कृष्णजीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनच्च प्रशस्तच्च लूतानां मारणे परम् ।
पिण्डीतकं विड्ङ्गानि तथा चैन्द्रिमूलकम् ॥
बीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
स्नुहीक्षीरक्षारकीरं लूतास्थ्नि नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
आस्यतो गिरिकर्णीच्च चन्दनच्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरक्षारदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निगृह्यास्थं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यङ्गने हन्ति गण्डमालाच्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"

इति महर्ष्याचेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥

"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुताश्चसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्या अस्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लक्ष्मालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १९६ ।

"कंपुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेष्णान्तर-
भ्रान्तीः ॥")

ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उत्कृष्टमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—

"काञ्चनाल! काञ्चनकी गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं चलतीति । अल् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना आल्यते भूष्यते वा । अल् + घञ् स्त्रियां ङीष् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गण्ड् + इन् ।) वृक्षस्य मूलाग्रशाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुँड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समङ्गिला । गन्ना इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुच्छिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

"वातुं वत्सादनी हन्यात् कफपित्तकरीरचिरकौ ॥")

वीरः । इति शटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति खनिर्जासादिभिरिति ईरः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्राप्यतेऽत्र । गड़ि + अधिकरणे उनृ ।) उपधानम् । इति शटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डूः गण्डयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ ("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि लघूनि च ॥" इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अस्यार्थे ङीप् ।) किञ्चुलुकपक्षी । तत्पर्य्यायः । शिलीं २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति ऊँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गण्ड् + "गण्डेच ।" उणां । ४ । ७८ । इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।

"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होचकस्ततः ।
तस्य जङ्घः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥")

हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रकृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः।
गण्डूषजलमात्रेण झषकी फर्फरायते॥")

गण्डूषा, पुं, (गण्डूष+टाप्।) गण्डूषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ "सुखपूर्णतोयमिति भगी॥ रायमुकुटस्तु गण्डूषशब्दो सुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः। पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दस्थुलुकपरिमाण इति। यथा,—

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते॥"

इति तट्टीकासारसुन्दरी॥

गण्डोलः, पुं, (गडि+"कपिगडिगण्डिकटीति।" उणा १।६७। इति ओलच्।) गुडः। व्यासः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६०॥

गण्यं, त्रि, (गणं लब्धा इति। "धनगणं लब्धा।" ४।४।८४। इति यत्। यद्वा गण्यते इति। कर्म्मणि यत्। गणे भवः। "दिगादिभ्यो यत्।" ४। इति यदित्येके।) गणनीयम्। गणितयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २ संख्येयम् ३। इति हेमचन्द्रः।३।३३६॥ (यथा, ऋग्वेदे।३।७।५।

"दिवो रुचः सुरुचो रोचमाना इला येषां गण्या माहिना गीः॥")

गतं, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा। "गत्यर्थाऽकर्म्मकेति।" ३। ४। ७२। इति कर्त्तरि क्तः।) विज्ञातम्। यातम्। इति मेदिनी। ते १५॥ (यथा, किरातार्জ্জুनीये। ४। ५।

"सुनोद तस्य स्खलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति॥"

गम्यते इति। भावे क्ते तु गमने क्ली॥ यथा, माघे। १। २।

"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः॥")

गतनासिकः, त्रि, (गता विरहिता नासिका अस्य।) नासिकारहितः। तत्पर्य्यायः। विग्रः २। इत्यमरः।२। ३। ४६॥ विखः ३। छिन्ननासिकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ विनासिकः ५ विनसः ६। इति जटाधरः॥

गतसन्नकः, पुं, (गतं सन्नं सादहेतुको मदो यस्मात् यस्य वा इति कप्।) निर्म्मदहस्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥

गतागतं, क्ली, (गतं ऊर्द्धगमनं आगतं अधोगमनं यत्र।) पक्षिगतिविशेषः। इति जटाधरः॥ (गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः।) यातायातम्। यथा, रसमञ्जर्य्याम्।

"गतागतकृतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि॥"

(तथा च भगवद्गीतायाम्। ६। २१।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते॥"

गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारागमनं यस्मात्। यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्त्तते इति वाक्यात् तथात्वम्। पुं, महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ७८।

"नीतिर्ज्ञनीतिः सुहृत्मा सुहृो मान्यो गतागतः॥")

गतार्त्तवा, स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्त्तवं रजोऽस्याः।) वृद्धा। (गतं दुष्टं आर्त्तवमस्या इति।) वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

गतिः, स्त्री, (गम्+भावे क्तिन्।) गमनकर्म्म। (यथा, रघुवंशे। १। ४।

"अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥")

तत्पर्य्यायः। वर्त्मते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ सवति ९ संसृते १० अवति ११ द्योतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६ ग्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० प्रिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ प्रवते २४ द्रवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ द्योदति ३० नक्षति ३१ सक्षति ३२ स्यक्षति ३३ सक्षति ३४ ऋक्षति ३५ तुरीयति ३६ क्षतति ३७ अतति ३८ गाति ३९ द्रयक्षति ४० सक्षति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यतते ४३ धमति ४५ धजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ क्षियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋक्षति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेधिषि ५६ योधिषि ५७ ऋच्छति ५८ ऋयते ५९ तेजति ६० दधति ६१ दधोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अश्नुते ६५ आर्य्यन्ति ६६ डीयते ६७ तकति ६८ टीयते ६९ इषति ७० फणति ७१ हनति ७२ अर्हति ७३ मर्हति ७४ सक्षते ७५ नसते ७६ हर्यति ७७ इयर्त्ति ७८ ईर्त्ते ७९ ईक्षते ८० अयति ८१ खाचति ८२ गन्ति ८३ आगनीगन्ति ८४ अंगन्ति ८५ जिन्वति ८६ जसति ८७ गमति ८८ प्रति ८९ भ्राति ९० ध्रयति ९१ वक्षते ९२ रथर्यति ९३ जेहते ९४ खःकति ९५ चुम्पति ९६ ष्माति ९७ वाति ९८ याति ९९ द्रयति १०० द्राति १०१ डूलति १०२ एजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वक्षति १०६ अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेधति ११० अगन् १११ अजगन् ११२ जिगाति ११३ पतति ११४ इन्वति ११५ क्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति ११८ द्रयन्ताद् ११९ एति १२० जगायात् १२१ अयुयुः १२२। इति द्वाविंशं घृतं गतिकर्म्म। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (गम्यतेऽस्यामिति। गम्+अधिकरणे क्तिन्।) मार्गः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ८। २६।

"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः॥")

दशा। (यथा, तत्रैव। ६। ३७।

"अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण! गच्छति॥"

गम्यते ज्ञायतेऽनया। करणे क्तिन्।) आगमः। (यथा, श्रीमद्भागवते। ७।५।३१।

"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः।

अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
स्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः॥"

"स्वसिद्धान्तेन आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपं विष्णुं दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति।" इति तट्टीकायां स्वामी॥) याचा। (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति। गम्+करणे क्तिन्।) अभ्युपायः। (यथा, महाभारते।१३।१४६।६१।

"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः॥")

गाङ्गीप्रगमः। सरणी। इति मेदिनी। १४॥ (गम्+भावे क्तिन्। प्रश्नितिः। यथा, किरातार्জ্জुनीये। १०। ४०।

"मदनसुप्रदधे स एव तासां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्॥"

"गतिः प्रश्नितिः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ प्रमाणम्। यथा, तत्रैव। १४। १५।

"क्षपेति चेदस्तु दृगः क्षतः क्षमा-
दनेन पूर्व्वं न मयेति का गतिः॥"

"मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ गम्यते इति। गम्+कर्म्मणि क्तिन्। स्वरूपम्। यथा, तत्रैव। ६।३६।

"चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्।"

"तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम्।" इति मल्लिनाथः॥ विषयः। यथा, कुमारे। ५। ६४।

"तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते।"

"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः।" इति मल्लिनाथः॥ कर्म्मफलम्। यथा, भगवद्गीतायाम्।।६।१८।

"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्॥"

"गतिः कर्म्मफलम्।" इति श्रीधरभाष्यम्॥ ग्रहभेदेन गतिभेदो यथा,—

"अष्टग्रस्वरूपा कालस्य सूनवो भगणाश्रिताः।
शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

तच्च तु नक्षत्रभेदेन बुधग्रहस्य गतिभेदो यथा, बृहत्संहितायाम्। ७ अध्याये।

"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम्।
जलदहनपवनभयकृत् धान्यार्घक्षयविरोधी वा॥
विचरत्क्रूरवणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदैवानि।
श्वेतं हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम्॥
रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीड़ा।
शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः॥
हस्तादीनि विचरन् षड्भक्षाणुपपीड़यन् गवामशुभः।
क्षेमं रसार्घविवृद्धिं करोति चोर्व्वीं प्रभूतान्नाम्॥
आर्य्यमृगं क्षौतमुखं भद्रपदासूत्तरां यमेज्यं च।
चन्द्रस्य सुतो निशन प्राप्नुयात् धातुसङ्क्षयकृत्॥
आश्विनवारुणमूलान्युपश्रुतं रेवतीञ्च चन्द्रसुतः।

पण्यभिषंगौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः ॥
पूर्वाद्यृक्षचितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिन्दूद्वीयात् ॥
क्षुच्छस्तस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राक्षतविमिश्रसङ्क्षिप्तदीक्षायोगान्तघोरपापाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे गच्छैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्यान्यपेतामहानि बहुलाश्च ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा अग्निश्विवपिलभुजगदैवानि ॥
सङ्क्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सप्ताक्काश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं हे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणश्चाद्रं वसुदेवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं भ्रक्षाग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशद्भिरहोभिरेका विंशतिर्दिनवकञ्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृद्धिरस्य प्रवृद्धयः क्षेमम् ।
सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिथ्यमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
ऋज्वतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्येताः ।
पञ्च चतुर्हीकाहा ऋज्वादीनां षड्भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति ।
भ्रक्षभयदा च वक्रा विकला भयरोगसङ्जननी ॥
पौषाषाढ्श्रावणवैशाखेष्विन्दजः समाधेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्त्रीषु ॥
कार्त्तिकेऽयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिखिरांशोः ।
भ्रक्षचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्राणि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युक्षते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पञ्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सम्यकेन महिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्द्धिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छिखिपुत्रः ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशेषतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री, (गम्+"मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदीविशेषः । परम्परा भेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्रलता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गत्वरः, त्रि, (गच्छतीति । गम्+"इत्नघञजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) गमनशीलः । इति भाकरणम् ॥ (यथा, भ्रान्तिभ्रतके । १ । २० ।
"वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो गत्वरं
सर्व्वैर्बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगे वियोगावहः ॥")

गद, व्यक्तायां वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरां-परं-अकं-सेट् ।) अव्यक्तायां वाचि । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥
गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे इति गणक्लतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽनेन वा । गद+अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गदः, पुं, (गद्यते रुध्यतेऽनेन गदयति वा । गद+करणे अप् । कर्त्तरि घिच् अच् वा ।) रोगः । (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"अग्नुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धात्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
"यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्बलीयसः ॥")
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
"हृदीकः सप्तपोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥")
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ । ४३ । २१ ।
"अथ श्रुत्वा गच्छन् स तत्रको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरे रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥"
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वचाद्वचतरो दृढः ॥")
गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति । "स्तनिन्धिषिपृधिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणां । ३ । २६ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः । इति मेदिनी । १८२ ॥
गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाधार्त्तं वावदूकं कामयुक्तं वा करोतीति । "स्तनिन्धीति ।" उणां । ३ । २६० । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥
गदा, स्त्री, (गदयति पीड्यतेऽनया विपक्षमिति गदः । गद्+घिच्+करणे अप्+टाप् च । गदयतीति घिच् अच् वा ।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम् । इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ६ । ५६ । ४५ ।
"तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥"
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव । ६ । ५७ । १७—२० ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अक्षयन्तानि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु व्यक्तं वै परस्परम् ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेषस्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता ।

अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा तु एतद्गुणसंयोगेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वचाद्वचतरो दृढः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणो प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥"
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे ।१०।३।
"अनन्तरयोः क्रौञ्चयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति ।
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गदाख्यं, क्ली, (गदलेन रोगनाशकतया व्याख्यायते विभूयते इति गद इत्याख्याख्येति वा ।) कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड् इति भाषा ॥
गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः इति । आ+गद+णिच्+अच् । यद्वा गदं रोगं आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं स्वं दायतः विशोधयतः इति । दैप् शोधने+कः ।) अश्विनीकुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥
गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्रभेदस्य अग्रजः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २३ । १२ ।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥")
गदाग्र्यणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र+नी+क्विप् गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्र्यणीः श्रेष्ठः । अथिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ+अच् । यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ+अन्तर्णिजन्तात् अजित्येके ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३६ ।
"नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥"
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरुचो ब्रह्मपुत्रस्तप्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखोर्द्धबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः ग्रीष्मपञ्चाग्निलाञ्छनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मुनिभिस्तथा ।
अक्षीणस्य चक्रादेरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्त्वान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानयाजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्मवरादयः ॥
हरिन्न शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदाख्यं हरये ददुः ॥
दधार तां गदामाद्यो देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यश्चादिवं ददौ ॥"

बुद्धितत्त्वात्मकैव भगवतो विष्णोः कौमुदीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते। तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये।
"मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः॥"
महादेवः। स तु गयातीर्थे वर्त्तते। यथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः॥"
गदाधारिणि त्रि॥)

गदाभृत्, पुं, (गदां बिभर्त्ति इति। गदा+भृ+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥ (यथा, भागवते। १। १३। १०।
"भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूता स्वयं विभो!।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥")

गदाम्बरः, पुं, (गदं सगर्ब्बं अम्बरं यस्मात्।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गदारातिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गदाङ्क, क्ली, (गद एव आङ्का आख्या यस्य।) कुष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुड़ इति भाषा॥

गदी, [न्] पुं, (गदा विद्यते अस्मिन् वास्य। गदा+इनिः।) विष्णुः। इति हारावली। ६॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। ११। १७।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम्॥")
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि॥

गद्गदः, पुं, क्लीबपदव्यञ्जनाभिधायी। अव्यक्तवक्ता। तस्य वन्यामिपूर्ब्बकलक्षणं यथा,—
"आहृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य शब्दोक्ते त्रि। यथा, अमरशतके। ५३।
"खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽप-
राधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो
रुद्यते॥")

गद्गदध्वनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मादिना योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः। गद्गदरूपो ध्वनिः वा।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः। तत्पर्य्यायः। मन्मन २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गद्य, क्ली, (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धेरेव विरच्यते इति। गद+"गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।" ३। १। १००। इति यत्।) पद्यभिन्नम्। कविकृतम्। अपादः पदसन्तानः। इत्यमरः। ३। ५। ३१॥ कविकृतभिन्ने त्रि। यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते। ३। २६। ३।
"यजुषाञ्चर्च्चां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः॥")
"अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा॥
इति दण्डी॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अत्यर्थं आख्यायते इत्येके। ज्ञातायां सत्यार्थायां कथायामाख्यायिका। सा च माधविका-वासवदत्ता-हर्षचरितादिः। कथा तु। प्रबन्धस्य कल्पना रचना बक्रकृता श्लोकसत्या कथा।
प्रबन्धकल्पना श्लोकसत्या प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका क्वचित्॥
इति कोलाहलाचार्य्यः॥
कथा कादम्बर्य्यादिः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥"
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव।
"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं श्रुतम्।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥"
मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्द्धापि दृश्यते। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २६५।
"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यदीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्॥")

गद्यानकं, क्ली, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति। आ+नी+डः। ततः स्वार्थे कन्।) अष्टचत्वारिंशत्रक्तिकापरिमाणम्।
("तुल्या यवाभ्यां कथिताश्च गुञ्जा
वल्लस्तिगुञ्जो धरणं गतेऽष्टौ।
गद्यानकन्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः॥"
इति लीलावती॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम्। इति वैद्यकम्॥
गद्यालकमिति कुत्रचित् पाठः॥

गन्ता, [तृ] त्रि, (गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि तृच्।) गमनकर्त्ता। इति शाकरणम्। (यथा, नलोपाख्याने। २४। ३३।
"नक्षेकाङ्गा घृतं गन्ता त्वाहृतेऽन्यः पुमानिह॥"
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृच्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५२।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्ताऽसि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥"
अत्र शीलार्थे तृचन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम्॥)

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति। गम्+"सितनिगमीति।" उणां १। ७०। इति तुन्।) पथिकः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। ५४। १८।
"युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः
पशुमाँ अस्तुगातुः॥")

गन्धी, स्त्री, (गन्ध्यतेऽनया इति। गम्+"सर्व्वधातुभ्यः इन्।" उणां ४। १५८। इति करणे इन्। ततो ङीष्।) शकटवहनीयगरुरः गाड़ि इति भाषा। इत्यमरः। २। ८। ५२॥
(गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि इन्+स्त्रियां ङीप्। गमनशीला गमनकारिणी वा। यथा, याज्ञवल्क्यः। ३। १०।
"गन्धर्व्वीरप्सरश्चैव सुरधिर्देवतानि च।
फेनपाश्च कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति॥")

गन्धीरथः, पुं, (गन्धीनां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गमनाय यो रथः।) शकटम्। तत्पर्य्यायः। मठः २। इति हारावली। १६६॥

गन्ध, क ङ इच्छि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, गन्धयते। इच्छि हिंसायाम्। गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

गन्ध, क्ली, (गन्धो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्। छणागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धः, पुं, (गन्ध+घञ्वा अच्।) आमोदः। इति विश्वः। स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः। यथा,—
"घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः।
सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १०३॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा, घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमाद्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति॥) स तु द्वादशविधः। (यथा, महाभारते। १३। ५०। ४०-४२।
"शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
एवं द्वादशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत॥"
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह।) इष्टः १ कस्तूरिकादौ। अनिष्टः २ शवादौ। मधुरः ३ मधुपुष्पादौ। अम्लः ४ आम्रातकादौ। कटुः ५ मरिचादौ। निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ। संहतः ७ चित्रगन्धः अनेकवस्त्वगतः। स्निग्धः ८ सद्यस्कप्रहृतादौ। रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ। विशदः १० प्राक्तनगन्धादौ॥*॥
सौरभम्। तत्तु पञ्चविधम्। यथा,—
"गन्धश्च सम्यक् ग्रथितं पुत्र वेतालभैरव!।
चूर्णीकृतो वा पृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा॥
रसः सम्मर्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा।
प्रयुक्तगन्धयुक्तानां पञ्चचूर्णानि यानि च॥
तानि गन्धाङ्गयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः॥१
पृष्टो मलयजो गन्धः श्रीखण्डश्च समेरुणा॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि दग्ध पङ्कः प्रदीयते।
दृष्ट्वा स दग्धो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः॥२॥
देवदार्व्वगुरुत्वक्षशालसारान्तचन्दनाः।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः॥
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः॥३॥
सगन्धकरवीरोत्थगन्धिनीतिलकं तथा॥

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ।
स संमर्दोद्भवो गन्धः संमर्दज इतीष्यते ॥ ४ ॥
दृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राग्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः सर्गवासिनाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराढ्यः कोदे दृष्टे च संस्थितः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
दृगनाभिर्भवेद्दृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वेषु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
दृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वैः पञ्चविधैश्चैव प्रविष्टो भवति स्वयात् ॥"*॥
"गन्धो मलयजो यस्तु दैवे पैत्रे च सम्मतः ।
तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डाश्च ग्रम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेज्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

प्रतिवेशी । लेपः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रयोगाङ्गते ।
"श्लोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराव्याधिरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्त्रिदम् ॥")
गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्लोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्टचन्दनम् । यथा, "दृष्टो मलयजो गन्धः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।) श्लोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौगन्धिकः ३ । इत्यमरः । २।६।१०२ ॥ गन्धिकः ४ सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६ गामाद्यः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८ पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२ दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५ कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ भूरभूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्रगन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूतिखजुत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रिमिश्लीहनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्य भेदाः ।
"श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीड़न्त्या रजसाद्भुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो वलिर्वैलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः श्रेष्ठः श्रेष्ठः सुदुर्ल्लभः ॥"
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
"गन्धकः कटुकस्निग्धो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठत्रयश्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥"*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते ततः समानं क्षिपेन्नवकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तदुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्रादिनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धेत् सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराव्याधिरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्त्रिदम् ॥"
इति प्रयोगाङ्गतम् ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दोऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु । इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मद्यं करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था स्ववशा स्निग्धकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशरसुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयतीति धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीष्च । ततः स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्रसौरभं कलयतीति । कल + णिच् अच् ङीष्च । यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपिसमासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयं हि पराशरराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्यगन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्याताऽसीत् । ततः कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनिप्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यै ऋषेर्वरप्रभावेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामिव कन्यायां तदा पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्व्यासः सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्यामीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य पराशरात्सकाशात् समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्धकाली तत्कामुकाय पित्रे शान्तवे समर्पिता । एतद्विवरणं महाभारते १। सम्भवे । ६६-१०० । अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतोरेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः । यथा, हरिवंशे १२०।४७-५० ।
"स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्म्मुखिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं आवयामास किल्बिषम् ॥
मामभाष्य परिष्वक्तं शूयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्यत्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥"
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामितप्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरात्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मिन्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीखण्डचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) सुराणामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच् + अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केलतीति खुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेड़ं, क्ली, (गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र । डलयोरैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धबेणा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेड़कं, क्ली, (गन्धेन खेड़ति खेलतीति । खेल् + खुल् । गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र इति कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल् + खुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृतिर्वर्णिता ॥)

गन्धजातं, क्ली, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम्।) तेजपत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धज्ञा, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्टगन्धः ज्ञायते ऽनया इति। ज्ञा+करणे कः ततष्टाप्।) नासिका। इति हेमचन्द्रः।३।२४४॥

गन्धतूर्य्यं, क्ली, (गन्धे विनष्टयोर्द्वयोर्गां ग्रीवितवसादिगन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रक्षत्येते इत्यर्थः। आहन्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। रणतूर्य्यम्२ महास्वनः३। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धलशं, क्ली, (गन्धं सुगन्धान्वितं लशम्।) सुगन्धलशम्। तत्पर्य्यायः। सुगन्धभूलशम्२ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः५ सुखवासः६। अस्य गुणाः। सुगन्धित्वम्। ईषत्तिक्तत्वम्। रसायनत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धत्वक्, क्ली, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य।) एलवालुकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति। जन्+डः।) खादुनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अथवा चूर्णं वा अस्याः।) कस्तूरी। इति हेमचन्द्रः।

गन्धनं, क्ली, (गन्ध गतिहिंसायाचनेषु+भावे ल्युट्।) उत्साहः। प्रकाशनम्। सूचनम्। हिंसा। इति मेदिनी॥ ने। ५७॥

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव।) छुछुन्दरी। इति हारावली॥ ८२॥ छुंछा इति भाषा॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली राजा।) राजा। इत्यमरः।२।४।११४॥ कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहन्त्री ५ नकुलाढ्या ६ अहिशुक् ७ विषमर्दनिका ८ अहिमर्दनी ९ विषमर्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषानेकविषनाशित्वम्। नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"नाकुली सुरसा राजा सुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा सुगन्धाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्।
भोगिलूताहिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

("राजा सुकेसरा सुक्ता श्रेयसी सुवहा सहा।
सुगन्धा सर्पगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेति पदपूर्व्वं नामास्य।) रक्ततुलसी। इति रत्नमाला॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धनामन्+संज्ञायां ङीष् आर्त्वं नान्तत्वाट् ङीप् वा।) क्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणम्। यथा,—

"बाहुकक्षांसपार्श्वेषु क्षणास्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत्॥
एकान्तु ताडयीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम्।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते॥"
ताडयीं बाहादिषु क्षणां सवेदनाञ्च॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेत् चिकित्सकः।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसूक्तया॥"

इति भावप्रकाशः॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानार्थं नाली प्रणालीव। गन्धग्रहणार्थं नालीव वा।) नासिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता। गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप्।) नवमल्लिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य।) श्वेततुलसी। इति रत्नमाला॥ मरुवः। वर्व्वरः। नारङ्गः। विल्वः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः।) शटीभेदः। पलाशः इति मालवे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। शूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवचीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीताह्वा ९ गन्धाढ्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदसुखा १५ सुपाकिनी १६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। स्वादुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातकासच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम्। पित्तकोपकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा+संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च।) गन्धपत्रा। अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र+गौरादित्वात् ङीष्।) अजवा। अजगन्धा। अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष्। संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च। कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके।) हरिद्रा। इति हारावली॥ ६३॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) शटी। इति भावप्रकाशः॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।

"भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया याहिनी लघुः।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुका कृमिश्वासमलापहा॥")

गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः। पाषाणस्येव काठिन्यात् तथात्वम्।) गन्धकः। इति जटाधरः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम्।
सिध्मानाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे॥)

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव। पिशाचिका तामसप्रकृतिरूपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम्। नैवास्या सर्व्वाङ्गीनत्वोपमानम्। किन्तु गन्धमाघ्रयग्रहणादेकदेशेनैव साहश्यमिति बोध्यम्।) धूपः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३१३॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णञ्च पत्रमस्याः।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य।) वेतसवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ अङ्कोटवृक्षः। इति जटाधरः॥ बकुलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः।) नीली। केतकी। गणिकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धफणिज्झकः, पुं, (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्झकः।) रक्ततुलसी। इति रत्नमाला॥

गन्धफलः, पुं, (गन्धाढ्यं फलमस्य।) कपित्थः। विल्वः। तेजःफलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ मेथिका। विदारी। शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलते विदीर्य्यते आत्मनेति शेषः। गन्ध+फल विदारे+कर्म्मण्यण् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) चम्पककलिका। (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः॥")

प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५६॥

गन्धबधूः, स्त्री, (गन्धेन बध्नाति सन्निहृष्टजनानाकर्षतीति। बन्ध+उः न लोपे वा ङीप्। गन्धस्य बधूरिव वा।) शटी। चौड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धबन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्नाति इति वा। बन्ध+उन्। यद्वा, गन्धस्य बन्धुरिव। बन्धोरिव चित्तमुहूरत्वादस्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धबहलः, पुं (गन्धः बहलः बहुलोऽस्य।) सितार्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल+टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः।) मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा। एतया युक्तस्य अञ्जनयूषस्य गन्धमाघ्रयग्रहणे-

नेव रूपस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुण-पर्य्यायावस्थाः प्रसारणीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्हभाण्डवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, "नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः।
गन्धभाण्डो गन्धसुण्डो द्वितीयः शिप्रपाक्यसौ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)

गन्धमांसी, स्त्री (गन्धसारा मांसी।) जटामांसीभेदः। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३ पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७ जटाला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। शीतत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविषभूतज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृतिर्वोद्धव्या॥)

गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात् तथात्वम्। यथा, मनौ। १। ७८।
"ज्योतिषञ्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥")
पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥

गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः आत्मोपरिसञ्जातौषधीविशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति। मद्+णिच्+कर्म्मणि ल्युः। माद्यतेऽनेन इति णिच् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः। २। ३। ३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमापर्व्वतः। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महाभारते। २। १०। ३०।
"मलयो दर्द्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नामा विश्रुतः। यथा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके।
"द्रुमः किम्पुरुषश्चैव उपास्ते धनदेश्वरम्।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")

गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्यात्मानमिति। गन्ध+मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा गन्धेन माद्यति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।) भ्रमरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४। २५। ३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा॥")
गन्धकः। इति मेदिनी॥ ने। २३४॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन माद्यतेऽनया। मद्+णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वन्दाकः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन माद्यतीति। मद्+णिच्+णिनिः।) लाक्षा। पुरानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्धप्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टासः। इति जटाधरः॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्धद्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या। (यथा, भावप्रकाशे।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")

गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो ङीप्।) सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

गन्धसुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं सुण्डयति मर्द्दयति खगन्धेनेति शेषः। सुण्ड मर्द्दने+णिच्+अण्। यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुर्गन्धं मार्ष्टि शोधयतीति। सुण्ड शोधने+णिच्+अच्।) लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी २ फलपाकी ३ पीतकः ४ गर्हभाण्डः ५ शिप्रपाकी ६। इति वैद्यकम्॥

गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूलमस्याः।) शुक्लकोलः। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्।) पूर्व्ववृक्षः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप् ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष्।) शटी। इत्यमरः। २। ४। १४५॥

गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।) छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।) छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥

गन्धरङ्गः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा रङ्गः।) खट्टासः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः॥)

गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायां ऋतुमत्यां गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः सृष्टा वा यस्य।) वृषः। इति जटाधरः॥

गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन आत्मोद्भवगन्धेन मोदयतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+णिनिः ङीप् च।) चम्पककलिका। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।) उपधातुविशेषः। गुलसत्व इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। बोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५ रसः ६। इत्यमरः। २। ९। १०४॥ रसगन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ गुग्गुः १० गोसगुग्गुः ११। इति तट्टीका॥ गान्धारम् १२ मसिवर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४ वोलजः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५। २७। ११।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")

गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसो अङ्गे यस्य इति कप्।) श्रीवेरनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज्+अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ खगामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च॥

गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) सुरहवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥ खनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं पनसवृक्षस्य क्षुद्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं उपर्य्यधोद्वादशदलं षट्केशरमध्यं भवति वसन्तवर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धश्चेऽस्य॥

गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीष्।) गवीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्। पृषोदरादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः। स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ दिव्यगायनः ३। तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥"
इति जटाधरः॥ *॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राणोऽङ्गारिवभ्रारी सूर्य्यवर्च्चास्तथा लघुः।
हंसः सुहंसः स्वाङ्गैव सर्व्वाङ्गश्च महामनाः।
विश्वावसुः क्षुद्राश्च गन्धर्व्वैकादशा गणाः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(असौ देवमर्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवेत्।
गन्धर्व्वत्वं ताडृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०।१३९।५।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥"
तथाच महाभारते। ३। १६१। २६।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥"
मर्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥")
शुक्लकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्वलोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनगर्भ्मदम् ।
शिवशर्म्मा ततः प्राह तुष्टस्तौ विष्णुपार्षदौ ॥
कोऽसौ जनाक्षसौ लोकः किन्नाम वदताङ्गणौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽसौ गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुताश्चैव मनस्तेषां नाप्यघाख्यकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वेणावलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्ल्लभौ ।
नादरूपी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हितौ ॥
यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम् ।
मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोके सदा कालं स्तुतिरेषा प्रगीयते ।
तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति श्रुत्वा वचस्तात प्राप पुनरयं मनोहरम्।
शिवशर्म्माथ पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरन्त्विदम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥
घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
"रथं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । अन्तराभवसत्त्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ "अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो मृतो नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स मरणजन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्त्वः स च यातनाशरीरः इत्येके इति मुकुटः । गुप्तप्राणीति केचित् गन्धर्व्वाः पतयो मम इति विराटे इति रमानाथः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
"न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ! ।
दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं सुचिस्मिते!॥")
पुंस्कोकिलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे । ११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६७ ।
"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
ग्रहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"देवास्तथा ऋतुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः ॥"
एतैर्ग्रहैर्ग्रस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
खाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वा प्रहसति चारुचाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, बृहदारण्यके ७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।
"मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानेम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ॥"
"मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्ययनार्थं व्रतचरणात् चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानेम गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता । गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ॥"* ॥
गाः रश्मीन् वृषणोपयोगीनि वारीणि वा धारयति इति । गो + धृ + वः गोर्गमादेशश्च भाष्यकृद्भिर्भगवन्नाधवाचार्य्यपादैरित्येवं व्युत्पत्तिरुक्ते सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकसूर्य्यांशादित्यविशेषः सूर्य्यश्च इते सर्व्वे एव बोधिता इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मृजन्ति सुरादत्वं वसवो नितत्नुः ॥" "गन्धर्व्वः सोमः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८६ । १२ । "ऊर्द्धो गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वरूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ॥" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ८ । ११ । ११ । "बृहत् कृतुसमार्ज्जुनेयं शुतक्रतुः तुसरद्गन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्वः गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ॥" अहः दिवससमूह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २६ । २१ ।
"तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः ।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा, भागवते । १ । १२ । २० ।
"नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढ़ानां बालस्त्रीणां भर्त्तृभोगात् प्रागेव प्रथमयद्भद्यौवनोपभोक्तृरूपपुरीराधिष्ठातृदेवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच पञ्चतन्त्रे । ३ । २१०-२१३ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वाः शिक्षितं गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्स्कारजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अयोनिजा भवेत् कन्या कुबद्दीना च नग्निका ॥
यज्ञनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")
गन्धर्व्वतैलं, क्ली, (गन्धर्व्वनामकं तैलम् । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) एरण्डतैलम् ।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत् ।
क्षीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
गन्धर्व्ववेदः, पुं, (वेत्त्यस्मादनेन वा । विद् + अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्वाणां सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योपवेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धिनी गन्धर्व्वकलेत्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेनास्माद् वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ् ।) संगीतविद्या । यथा, "ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदोपवेदो यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व्ववेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥
गन्धर्व्वहस्तः, पुं, (गन्धर्व्वस्य नगविशेषस्य हस्तः अग्रपाद इव शाखादलञ्चास्य ।) एरण्डवृक्षः । इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पत्त्राद्यवयवोत्पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुतः ।
"गन्धर्व्वहस्तकसुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतिकारग्वधचित्रपदीनां पत्त्राण्यादाय लवणेन सहोदूखलेऽनुवल्लं स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोमूत्रक्षिप्तं दोहयेत् एतत् पत्त्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥")
गन्धर्व्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य पर्य्यायाः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुवुको वकः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुचुः ॥")
गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा लोभनप्रकृतिः ।) मक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्ध(ब)वणिक्, [ज्] पुं, (गन्धस्य अगरुचन्दनादिगन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्धं गन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्यस्य क्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । पण् + इजि कृते पस्य (ब)त्वे च पृषोदरात् साधुः ।) गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धवेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखनं गन्धदानञ्च । इति पराशरभाष्यम् ॥
गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध + मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । ("गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे । २६ । ४६ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी । (यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ! ॥")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत् पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लब्धवरा सद्गन्धविशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७६—८० ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्धमुत्तमम् ।

स चास्त्रे भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गं शिवाङ्गतकर्म्मणा।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥")
सुरा। इति मेदिनी। ते। १६४ ॥ वनमल्लिका। इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२६।४६।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥")

गन्धवल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं अस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥

गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीतपुष्पदण्डोत्पलः। डानिमोला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सृहा ४। इति रत्नमाला॥

गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह्+अच्। गन्धस्य वहो वा।) वायुः। इत्यमरः।१।१।६५॥ (यथा, महाभारते। २।१०।७।
"मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्॥")
गन्धयुक्ते त्रि॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिश्रानिश्वासं वहतीति। गन्ध+वह+अच्+टाप्। यद्वा, गन्धस्य वहा।) नासिका। इत्यमरः।२।६।८६॥

गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) वायुः। इत्यमरः।१।१।६५॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।३६।
"इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः॥")
मृगविशेषः। स तु कस्तूरीमृगः। इति हेमचन्द्रः॥

गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध+वह्+घञ्+टाप्।) नासिका। इति हेमचन्द्रः॥

गन्धविङ्गलः, पुं, (गन्धेन आत्मोत्थसुरभिणा विङ्गलयतीति। वि+ङ्गल्+णिच्+अच्।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः खनिर्यासजन्यसुरभियुक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धव्याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति। वि+आ+कुल+णिच्+अच्।) कक्कोलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धशुटी, स्त्री, (गन्धान्विता शुटी।) शुटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धशाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धशालिः, पुं, (गन्धाढ्यः शालिः।) शालिधान्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कलमः २ गन्धालुः ३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धबहुलः ६ सुरभिः ७ गन्धतण्डुलः ८ सुगन्धिशालिः ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अतिहृद्यत्वम्। पित्तश्रमक्षयविदाहशान्तिकारित्वम्। स्तन्यगर्भस्थिरताख्यवायुपुष्ट्याख्यकफबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धशुण्डिनी, स्त्री, (गन्धाढ्यः शुण्डः सुखमस्त्यस्याः। इति इनिः।) कुक्कुन्दरी। इति राजनिर्घण्टः॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा शुण्डिनी इति नामद्वयम्॥

गन्धशैखरः, पुं, (गन्धः शैखरे गिरौदेशेऽस्य।) कस्तूरी। इति हारावली। १०३॥

गन्धसारः, पुं, (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य।) चन्दनवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १३१॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,—
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्रुतिश्च सः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
सज्जरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति। सृ+णिच्+ल्युः।) वृहद्वृक्षी। इति रत्नमाला॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ+ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी स्त्रिलिङ्गिनी। इति शब्दमाला॥ गन्धहरणकर्त्री च॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध+णिच्+अच्+टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्दरत्नावली॥ शुटी। इति राजनिर्घण्टः॥ शालपर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आढ्यः।) कुक्कुन्दरी। इति हारावली॥ ८३॥

गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति। गन्ध+आ+जीव्+अच्।) गन्धवणिक्। इति जटाधरः॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम्।) जवादिगन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धयुक्ते त्रि॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धेनाढ्यः।) नारङ्गवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या।) गन्धपत्रा। स्वर्णयूथी। तरुणी। आरामशीतला। इति राजनिर्घण्टः॥ गान्धाली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि। यथा, भ्रमराष्टके।१।
"गन्धाढ्योऽसौ सुबनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा॥")

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन्। गन्धस्य अधिकोऽत्रेति वा।) लवङ्गकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाम्बा, स्त्री, (गन्धयुक्तो अम्बः अम्बरसोऽस्त्यस्या वा।) वनजीवपूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+अच् टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्रियतीति ख्याता॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम्। यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+अच् जातौ ङीष्।) लताविशेषः। गाँधाली गन्धभादाली इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला॥ गन्धाढ्या ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ सरला ६ राजबला ७ भद्रबला ८। इत्यमरः।२।५।२७॥ गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः॥
अपि च।
"प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी।
सरणिः सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा॥
प्रसारणी गुरुर्हृद्या बलसन्धानकृत्सरा।
वीर्य्योष्णा वातकृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा॥"
इति भावप्रकाशः॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्यौ॥

गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भ यस्य।) सल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव।) गन्धकः। इत्यमरः।२।६।१०२॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दनादीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यम्। यथा,—
"चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी कपियुता गन्धाष्टकं विदुः॥*॥
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेयकाः।
जटामांसी सुरमिति विद्योर्गन्धाष्टकं विदुः॥*॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुष्ठीदं कुष्ठसंयुक्तं प्रोक्तं गन्धाष्टकं शुभम्॥*॥
स्वरूपं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च।
मदं मृगमदयोर्ज्ञेयं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गर्गेणास्य मतेन्द्रियुतः॥"
इति शारदातिलकम्॥*॥
अपि च।
"चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गान्धपत्यसुदाहृतम्॥*॥
जलकाश्मीरकुष्ठेषु रक्तचन्दनचन्दनैः।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः॥"
इति मेरुतन्त्रम्॥

गन्धि, क्ली, (गन्ध+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" ४।११७। इति इन्।) लवङ्गकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः।३।१२३॥

गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्त्यस्या इति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः। स्त्रियां ङीप्।) सुरा। इत्यमरः।२।४।१२३॥

गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमस्य।) सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः।) "ओत्वोष्ठ्यो समासे वा।" इति वार्त्तिक इति अकारलोपः।) खट्वाङ्गः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गन्धौतुश्च॥

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता उग्रा वा।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः।) मदिरा। इत्यमरः। २।१०।४० ॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः। गन्ध + ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः।) घण्टी। इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धमर्हतीति। गन्ध अर्हने + वाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) घण्टा। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥ भद्रा। घण्टी। इति मेदिनी ॥ ले। ८५ ॥

गभस्तिः, पुं, (गच्छते ज्ञायते इति गः विषयः। गम् + डः। तं वभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति। भस् + "क्तिचक्तौचेति।" ३।३।१७४। इति क्तिच्।) किरणः। (यथा, भागवते ।५।८।२२। "मासुपश्चत्तद्गतनयं शिशिरश्चान्तानुराग-रुचितनिजवदनसलिलाप्लुतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥" गम्यते ज्ञायते इति। गम् + डः। गं इदं सर्व्वं जगत् वभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति श्लेषः। भस् + क्तिच्।) सूर्य्यः। इति मेदिनी ॥ ते। १०७ ॥ (यथा, सूर्य्यस्तोत्रे। "गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा। त्वं योनिर्वेदविद्यानां वेदवेद्यस्तथैव च ॥" शिवः। यथा, महाभारते ।१३।१७।१३३। "गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो-गतिः ॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निस्तं वभस्त्यनया इति। भस् + करणे क्तिच्।) स्वाहा। इति मेदिनी ॥ ते। १०७ ॥

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं वर्त्तन्तेऽस्मिन् लोके मर्य्यादिभ्योतिःप्रभावात्। इति नित्ययोगे मतुप्।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। तत्तु तलातलम्। इति शब्दरत्नावली ॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः विद्यन्ते भूम्न्यस्मिन्। इति भूमार्थे मतुप्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। ३।३।१६।
"ओं सूर्य्योऽर्य्यमाभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः। गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणाय यस्य।) सूर्य्यः। इति चिकाण्डशेषः ॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र। गम् + "गभीरगम्भीरौ"। उणा। ४।३५। इति ईरन् भश्चान्तादेशः।) नीचस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निम्नम् २ गम्भीरम् ३। इत्यमरः। १।१०।१५॥ गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।४।१५।
"निष्कम्पविम्मलपयोधिगभीरवीरा धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ॥")
गहनम्। इत्यमरादिकोषः ॥ (प्रचण्डम्। यथा, भागवते ।१।५।१८।
"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा ॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः। "अत इनिठनौ।" इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) दृढदारुका। इति शब्दरत्नावली ॥

गभोलिकः, पुं, मत्सरः। इति हारावली। १३४ ॥

गम, औ ल गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, गन्ता। ल, अगमत्। गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकव्यापारः। इति दुर्गादासः।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप्।) जिगीषोर्गमनम्। इत्यमरः। २।८।८५ ॥ अक्षविवर्त्तः। स तु द्यूतप्रभेदः। अपर्य्यालोचितम्। अध्वा। इति मेदिनी। मे १० ॥ सङ्कपाठः। इति हेमचन्द्रः ॥ गमनञ्च ॥ (उपभोगः। मैथुनम्। यथा, मनौ ।२।१५४।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ॥")

गमकः पुं, (गमयति प्रापयति बोधयति वा मूर्च्छनादिलक्षणैर्यं आत्मानमिति। गम् + णिच् + ण्वुल्।) स्वरविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"गमकः स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम्। स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥ कम्पितः स्फुरितो नीलो भिन्नः स्थविर एव च। आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ माघपौषनिशायान्तु प्रेषप्रहरमात्रके। साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥ दाक्षिण्यात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान् ॥" (गमयति बोधयतीति। गम् + णिच् + ण्वुल्। बोधकमात्रे त्रि। यथा, मालतीमाधवे। ३।
"यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्य वैदग्ध्ययोः ॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति। गम् + भावे अप्। गमं करोतीति। कृ + णिनि। तस्य भावः इति।) रभसः। इति चिकाण्डशेषः ॥

गमथः, पुं, (गच्छत्यस्मिन् इति। गम् + "ग्रीङ्-ग्रपिरुगमिवसिजीविप्राणिभ्योऽथः।" उणा ३। ११३। इति अधिकरणे अथः।) पन्थाः। (गम् + कर्त्तरि अथः।) पथिके त्रि। इत्युणादिकोषः ॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति। गम् + भावे ल्युट्।) जिगीषोः प्रयाणम्। कुच् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५। गमः ६। इत्यमरः। २। ८। १५ ॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रायणम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ पादविहरणम्। (यथा, रामायणे। ३।१३।११।
"न च मे रोचते वीर! गमनं दण्डकं प्रति ॥")
तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। (यथा, भाषापरिच्छेदे। ६।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥")
तस्य भेदाः। यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्यन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५। इति च भाषापरिच्छेदे ७। (उपभोगः। यदुक्तं तिथितत्त्वे।
"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चत्वस्य धारणात् ॥")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति। गम् + "भविष्यति गम्यादयः।" ३।३।३। "गमेरिनिः।" उणा। ४।६। इति भविष्यति इनिः।) गमनकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गम्ल, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गम्लति। इति दुर्गादासः ॥

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौन्दर्य्यभारञ्च इति। निम्नगतिमिश्रेके। गम् + विच्। गमं बिभर्त्ति इति। भृ + खुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति राजवल्लभः ॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति। भृ + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण् पृषोदरात् कस्य गत्वे साधुः। यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति। गम् + विच्। गमं बिभर्त्तीति।) वृक्षविशेषः। गामारी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ७। इत्यमरः। २। ४। ३५ ॥ काश्मरी ८। इति तट्टीका ॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुसुदा ११ सदाभद्रा १२ कट्फला १३ क्षुद्रशल्लिका १४। इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रशल्ला १५ क्षीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभद्रा १९ कश्मारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ क्षीरिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वरभद्रा २६ क्षुण्णा २७ अर्श्वता २८ रोहिणी २९ यष्टिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ महाकुसुदा ३५ सुदृढ़त्वचा ३६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। भ्रमश्लीपत्रिदोषविषदाहार्शोज्वरक्षयासदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ एतत्फलगुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। मधुरत्वम्। केश्यहितत्वम्। रसायनत्वम्। मेध्यत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तनाशित्वञ्च। एतन्मूलगुणौ। अतुष्णत्वम्। मानसव्याधौ अहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका। काश्मरी काश्मरी क्षीरा काश्मर्य्यः पीत-रोहिणी ॥
क्षुण्णक्षुन्ना मधुरसा महाकुसुदिकापि च। काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः ॥ दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित्। दोषश्लेष्मामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ॥ तत्फलं दृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्। वातपित्तश्लथारक्तक्षयमूत्रविबन्धकृत् ॥ स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवरान्तं विदुह्यति। हन्याद्दाहश्लमवातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गम्भीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । "गभीरगम्भीरौ ।" उणा० । ४ । ३५ । इति गच्छतेरीरन् भश्चान्तादेशः नुमागमश्च ।) गभीरम् । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । १ । ५० ।

"ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥")

गम्भीरः, पुं (गम्+" गभीरगम्भीरौ" उणा० । ४ । ३५ । इति ईरन् भश्चान्तादेशः नुमागमश्च ।) जभीरः । पङ्कजम् । कङ्कालः । इत्युणादिकोषः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।

"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥"

स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये ।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
शुष्कोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥")

गम्भीरवेदी, [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यङ्लुग्वेधनं निषादित्तग्रिच्चामादेशं वा वेत्तीति विद् + णिनि ।) दुर्ज्ञरज्ञः । तत्पर्य्यायः । अङ्कगूढः २ चालकः ३ चालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवमताङ्गः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ४ । ३६ ।

"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥"

अस्य लक्षणम् ।

"चिरकालेन यो वेत्ति ग्रिच्चां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥"

इति ग्रन्थार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्रीयवचनम् ॥ मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।

"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्वथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता ॥"

इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥)

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम्+कर्म्मणि यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।

"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम् ॥")

गमनयोग्यञ्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । १०२ ।

"गन्तव्यापि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥"

स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते । १ । ८३ । ३५ ।

"अभिकामां स्त्रियं यत्र गम्यां रहसि याचितः ॥")

गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम्+कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥

गयः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेनासौ । गै+ बाहुलकात् डप्रत्ययः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) वानरभेदः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । २५ । ३३ ।

"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥")

स तु वैवस्वतपुत्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षिभेदः । स च अमूर्त्तरयपुत्रः । (यथा, श्रीभागवते । ५ । १५ । ७ ।

"गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः ॥")

असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः । यथा, हेः रामायणे । २ । १०७ । ११ ।

"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ।"

"गयेषु गयाप्रदेशेषु ।" इति तट्टीकायाम् ॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रिसिद्धेनासुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य नामकरणं यथा,—

"यज्ञं चक्रे गयो राजा बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्णुादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिगृह्यास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्तर्दधुः सुराः ॥"* ॥

तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां शतादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः यद्दियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुरात्तु देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात् ॥
ब्रह्माद्यांश्चाब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव ! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यञ्चागमिष्याम्यहं ततः ॥"*
"ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥"
"यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥
मत्तेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वथा ।
शतेभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यांसदा सुराः ॥
परित्रो भव तं देवा दैत्यसङ्घा ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दोष्ण ततः सृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माद्यमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरे ॥
तद्गर्ज्जनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥

गयासुर उवाच ।

धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतरूपे गयासुरः ।
नैर्ऋतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे देवाः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसात्तृप्तिमोऽखनत् ॥
चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयाच्च धारय ॥
देवस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय समाहया ।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत् ।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ।
देवाः पादैर्न्यधित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम् ।
अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेव ! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्यालक्ष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिदाऽब्रवीत् ॥
आगच्छ विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् ।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥"*॥
"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीडायै यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा ॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरूचे गयासुरः ॥"
"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाधनाशनः ।
आढ्यं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥"
"किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
येन, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥"
"त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भविष्यत्यसंशयम् ।
असुतृपादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥"

अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।

"नागाष्टनाडीनाडूक्षयूपाद्योत्तरमानसात् ।
एतन्नयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

सुखं गयासुरस्येतत्तस्मात् श्राद्धमयाक्षयम् ॥
सुखपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
श्राद्धे क्रोशद्वयं मानं गयायां ब्रह्मणेरितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥"

अथ गयामाहात्म्यादि ।

"गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थे ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोयज्ञे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥
श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणोऽपि सः ।
शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्व्वपेत् ।
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा वणिग्गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।
प्रददौ मनुजैः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता वणिक् च गृहमागतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिवं गतः ॥"*॥
"गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि दृहस्पतौ ।
तथा दैवप्रमादेन प्रवहत्सु व्रणेषु च ॥
पूतः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥
मौने मेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे ।
नारद! चिन्तु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥"*॥
"सुखनद्योपवासश्च सर्व्वतीर्थैर्व्ययं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विष्णोर्नाभिं विरजां गयाम् ॥
दत्तं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दत्तं व्यर्थं विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयागयो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः ॥"

अथ पिण्डदानद्रव्याणि ।

"पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुड़ेन सघृतेन वा ।
केवलेनैव दध्ना वा व्रीहिणा मधुनाथवा ॥
पिण्याकं सघृतं खण्डं पिष्टव्योऽयमितिश्रुतः ॥"

अथ गयास्थब्राह्मणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्मात्मजन्मवः ।
"त्वया यद्दत्तमखिलं तत् सर्व्वं ज्ञापितो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्त्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ।
युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥"

अथ गयायां श्राद्धादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फलश्रुतीर्थे स्नानतर्पण-श्राद्धानि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डे स्नानं श्राद्धं षोड़शपिण्डदानं प्रेतपर्व्वते तिलमिश्रितसक्तु-निक्षेपश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं सूर्य्यार्चनञ्च ३ दक्षिणमानसे उदीच्यां उदीचीतीर्थे स्नानम् ४ तस्य मध्ये कनखलतीर्थे स्नानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-मानसे तीर्थत्रये स्नानं श्राद्धं सूर्य्यार्चनञ्च ६ फल्गुतीर्थे स्नानं तर्पणं सपिण्डकं श्राद्धं ततो गदाधरस्य दर्शनं पूजनञ्च ७ ॥ द्वितीयदिने धर्म्मारण्ये गमनं धर्म्मेश्वरनमनं बोधितरु-नमनञ्च ८ मतङ्गवाप्यां स्नानं तर्पणं श्राद्धं मत-ङ्गेशनमनं यूपकूपयोर्मध्ये श्राद्धञ्च ९ ॥ तृतीय-दिने ब्रह्मसरसि स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं यूप-प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनञ्च १० गोप्रचारसमीपे आम्रवृक्षसेचनम् ११ ततो यमकुक्कुरकाकबलि-दानं पुनः स्नानञ्च १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थे स्नानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं स्पर्शनं पूजनं तत्र सपिण्डकं श्राद्धञ्च १३ रुद्रः १४ ब्रह्मा १५ दक्षिणाग्निः १६ गार्हपत्यः १७ आहवनीयः १८ सत्यः १९ आवसथ्यः २० शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४ कार्त्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु श्राद्धम् २७ गजकर्णिकायां तर्पणम् २८ कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नानं सपि-ण्डकं श्राद्धञ्च ३३ अक्षयवटे श्राद्धं ब्रह्मकल्पित-विप्राणां पूजनं पुरोधसे षोड़शदानञ्च ३४ गायत्र्यग्रे प्रातःसन्ध्याचरणं सपिण्डकं श्राद्धञ्च ३५ समुद्भवतीर्थे स्नात्वा सावित्र्यग्रे मध्याह्नसन्ध्या-चरणं पिण्डदानञ्च ३६ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा सायाह्नसन्ध्याचरणं ३७ विष्णाला ३८ वेलि-दानम् ३९ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ४० पदा-ङ्कितम् ४१ सुखपृष्ठस्यगदाधरसमीपम् ४२ आकाशगङ्गा ४३ गिरिकर्णसुखं एषु स्नानं पिण्डदानञ्च ४४ वैतरण्यां स्नानं पिण्डदानं श्राद्धं गोदानञ्च ४५ घृतकुल्या ४६ मधुकुल्या ४७ देविकानदी ४८ शिलासङ्गम ४९ मधुस्रवासु स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं पिण्डदानञ्च ५० दशाश्वमेधिकम् ५१ हंसतीर्थम् ५२ अमरकण्टकम् ५३ कोटितीर्थम् ५४ रुक्मिणीकुण्डं एषु पिण्डदानम् ५५ मार्कण्डेये-श्वर- ५६ कोटीश्वरयोर्दर्शनं नमनञ्च ५७ दिवौ-कसां पुष्करिण्यां पिण्डश्चो दानम् ५८ पङ्कजवने पाण्डुशिलायां श्राद्धम् ५९ सुखतीर्थे स्नानं तर्पणं पिण्डदानञ्च ६० गयाकूपे पिण्डदानं ६१ भस्मकूटे भस्मना स्नानम् ६२ सङ्गमतीर्थे स्नानम् ६३ धेनुकारण्ये पिण्डदानम् ६४ काम-धेनुपदे स्नात्वा कामदुघानमनम् ६५ ॥ * ॥
"कर्हिचिद्गयानाभौ सुखपृष्ठसमीपतः ।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत् ॥
फल्गुचक्रीशसंज्ञानाचीमङ्गलाद्याः समर्चयेत् ।
गयायाञ्च दृषोत्सर्गस्त्रिसप्तकुलमुद्धरेत् ॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥

तत्र मरणे मुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
"गदाधरोद्भवतीर्थे सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
मुक्तिर्भवेत् पितॄणाञ्च कर्त्तॄणां आहृतः सदा ॥
जरायुजा अण्डजा वा स्वेदजा वापि चोद्भिदः ।
ब्रह्मा देहं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥"

तत्रस्थजनार्द्दनहस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधि र्यथा,—

"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यधवानेषां सर्व्वानेव तिलैर्विना ॥
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो नते प्रभो ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गया शिरे ।"

इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥

गरं, क्ली, (गिरति । दोषबहुलं नाशयति क्षिप्तं जातस्य बालकस्येति भावः । ग + पचाद्यच् ।) वराहादिकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ९९ । ४ ।

"ववबालवकौलवतैतिलाख्य
गरवणिजविष्टिसंज्ञानाम् ।"

एतेषामधीशाः । यथा, तत्रैव । ९९ । ४-५ ।

" पतयः सुरेन्द्रकमलज-
मित्रार्य्यमभूश्रियः सयमाः ॥
क्षणाच्चतुर्द्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि
ध्रुवकृत्तिश्चतुष्पदं नागम् ।
किन्तुघ्नमिति च तेषां
कलिदृषदक्षिणमारुताः पतयः ॥")

तत्र जातस्य फलम् ।

"विचारदक्षो विजितारिपक्षः
शूरोऽतिधीरो दृढहास्ययुक्तः ।
दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्याद्
गरे परेषामुपकारकर्त्ता ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

(गरादेः फलं यथा, बृहत्संहितायाम् । ९९ । ७ ।

"क्षतिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतयः ॥"

गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ + कर्म्मण्यप् ।) विषम् । (यथा, भागवते । ८ । ७ । ३१ ।
"तस्मादिदं गरं मुञ्च प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥")
वत्सनाभाख्यविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्मोहजं विषम् । इति माधवकरकृततद्विनिश्चयटीकाकृता श्रीकण्ठदत्तेनोदररोगव्याख्याने उक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्य्यते इति । गॄ + कर्म्मणि अप् ।) विषम् । (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४३ ।
"विद्वेषणस्मतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ।
गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा वृषतिं प्रति ॥")
उपविषम् । रोगः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८० ॥

गरत्नः, पुं, (गरं विषं हन्तीति । हन् + टक् ।) क्षणाजकः । वर्व्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरत्नी, स्त्री, (गरत्न + टित्वात् ङीप् ।) मतस्य-विशेषः । गरइ इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । रुचिबलवीर्य्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत्। कफघ्नी रुचिलघ्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत्॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्॥
गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति। हन्+टक् ङीप् च। गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६।५४।
"ग्रहपीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला॥")
गरणं, क्ली, (ग सेचने गॄ निगरणे+भावे ल्युट्।) सेचनम्। निगरणम्। इति व्याकरणम्॥
गरदं, क्ली, (गॄ+भावे अप्। गरो भक्षणम्। गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा। दो+अपादाने करणे वा घञर्थे कः।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति। दा+कः।) विषदानकर्त्ता। (अयं हि आततायिनामन्यतमः। अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति।) यथा, स्मृतिः।
"अग्निदो गरदश्चैव ग्रामपालार्घनाशहः।"
(अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः। तथा च मनौ। ३। १५८।
"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः॥")
गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥
गरभः, पुं, (गॄ+बाहुलकात् अभच्।) गर्भः। इति हेमचन्द्रः। ३।२०४॥
गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः। गॄ+अलच्। गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा। ला+कः।) विषम्। इत्यमरः। २।८।६॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४। २।
"आखण्डलगिरिमण्डनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्॥")
पन्नगविषम्। परिमाणम्। लवणपूलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ वासेर गल्ला पुला आदि इत्यादि भाषा॥
गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥
गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः। गॄ+कर्म्मण्यप्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ निगरणम्। इति धरणी॥
गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति। गरं मूषिकविषमिलके। आ+गॄ अप्। संज्ञायां जातौ वा ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः।"
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥ गुणाश्चास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः॥)
गरात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा जीवभूतं यस्य इति कप्।) शोभाञ्जनबीजम्। इति रत्नचन्द्रिका॥
गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना।) लाक्षा। इति रत्नमाला। गराधिका गवाक्षिकापि पाठः॥ (गरादधिका। विषप्रधाना॥)
गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति।" ६। ४। १५७। इति गरादेशः। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५। १। १२२। इति इमनिच्।) गुरुता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ८। २। २२।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन्॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः॥")
गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति इष्ठन् गरादेशश्च।) अतिगुरुः। इति जटाधरः॥ (पुं, दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ३०।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः॥"
नृपविशेषः। यथा, तत्रैव। २।७।१२।
"हविर्ग्राहश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः॥")
गरी, स्त्री, (गर+जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥ खरा। इति मेदिनी। रे। २२॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम्॥)
गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः। गुरु+इयसुन् गरादेशश्च।) अतिगुरुः। इति व्याकरणम्॥
गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते। इति गरुत्+डी+डः। पृषोदरात् तलोपे साधुः। यद्वा, "गिर उड़च्।" उणा। ४।१५५। इति उड़च्।) खगनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९। इत्यमरः। २। २। ३२॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२। इति जटाधरः॥ ग्राखली १३ हरिवाहनः १४ अन्तताहरणः १५ नागाशनः १६। इति हारावली॥ ग्राखलिखः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरक्षुः २० तार्क्ष्यनायकः २१। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल॥
तत्रैधाग्रयणे शुक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह।
मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः॥
शुक्रस्तु वीर्य्यसङ्ग्रमिघ्राभारं गिरिप्रभम्।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिहृष्टादिव प्रभुः॥
अथापश्यद्बलौ दृप्तानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः।
फलाग्रहणिकामेनां सहिताग् वहतः पथि॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्नद्धः पुरन्दरः।
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शत्रुभयङ्करम्॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः॥
तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शुतक्रतुः।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं शंसितव्रतम्॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रक्षिसुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः।
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः॥
भवत्वेष यतस्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः॥
वालिखिल्या ऊचुः।
अपत्यार्थे समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाग्रेयोऽनुपश्यसि॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी॥
तपस्विनी व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः।
उपचक्राम भर्त्तारं तासुवाचाथ कश्यपः॥
आरम्भः सफलो देवि! भवितायं तवेप्सितः।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा।
एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्रौ द्वावण्डं गरुड़ं तथा॥
विकटाङ्गोरुवक्षाश्च भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत।
महाबलबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः।
विद्युद्विस्फूर्जितप्रख्यो युगान्तायसिसमप्रभः॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चान्दतं पक्षी परिश्रान्तो निःसृतः।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाथयो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यस्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्चास्तामस्त्वतेन विनाप्यहम्।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत्।
भवतोऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम्।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥"
इति महाभारते। १। २१-३५। अध्यायेऽस्मिन्॥

(यूहविशेषः। यथा, मनुः। ७। १८७।
"वराहमकराभ्यां वा छत्रेण वा गरुडेन वा॥"
"छत्रमसख्यपद्माङ्गः पृथुमध्यो वराहयूहः। एष एव पृथुतरमध्यो गरुडयूहः।" इति कुल्लूकभट्टः॥)
गरुड़ध्वजः, पुं, (गरुड़ः ध्वजचिह्नं यस्य। यद्वा, गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१६॥ (यथा, विष्णुपुराणे। ५।१।३३।
"इत्युक्त्वा प्रययौ विप्र! सहदेवैः पितामहः।
समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम्॥"
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते। १। ३३। १२-१७।
"विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्यामस्तेन विनाप्यहम्।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥"
"ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥")
गरुड़ाग्रजः, पुं, (गरुड़स्य अग्रजो ज्येष्ठः।) अरुणः। इत्यमरः। १।३।३२॥ (अस्य गरुड़ाग्रजत्वकथा यथा, महाभारते। १।३१।२४-३४।
"विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी।
तपस्विनी व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः।
आराध्यः सफलो देवि! भवितायं तवेप्सितः॥
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।
तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ।
उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः।
एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥"
"विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥")
गरुड़ाङ्कितं, क्ली, (गरुड़ इव अङ्कितम्। गरुड़सादृश्यादस्य तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति शब्दरत्नावली॥
गरुड़ाश्मा, [न्] पुं, (गरुड़वर्णवत् अश्मा प्रस्तरः। गरुड़वर्णसादृश्यात् तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति जटाधरः॥
गरुड़ोत्तीर्णं, क्ली, (गरुड़ादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः। यद्वा, गरुड़ उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥
गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति। गॄ गि शब्दे + "ह्यां गोरुतिः।" उणा। १। ६६। इति उतिः।) पक्षः। इत्यमरः। २। ५। ३६॥ पाखा इति भाषा॥ (गिरतीति। गॄ निगरणे + उतिः। निगरणम्। भक्षणम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १७।७२। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्टे।"
"अये! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुड़ोऽसि गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्ष अस्यास्तीति गरुत्मान् अग्रनायत्वान्नित्यर्थः।" इति वेददीपितिः॥)
गरुत्मान्, [त्] पुं, (गरुत् पक्षाः सन्त्यस्य। गरुत् + मतुप्।) गरुड़ः। इत्यमरः। १।१।३१। (यथा, भागवते। ३। १६। ११।
"जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्॥")
पक्षिमात्रम्। इति मेदिनी। ते। १६६॥
गरुदयोधी, [न्] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति। युध् + णिनिः।) भारतीपक्षी। इति चिकाण्डशेषः॥ भारइ इति भाषा॥
गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः। गॄ गि शब्दे + "सृदिगोर्गगौ।" उणा। १।१२७। इति गः।) मुनिविशेषः। स तु गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं स्रष्टो ब्रह्मणः पुत्रः। इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः॥ (हृहस्पतिवंशसम्भवोऽन्यो मुनिभेदः। स तु वितथस्य पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३२। १५—२०।
"हृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रो राजन्महामुनिः।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः।
धर्म्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥
अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्हि तम्।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य क्षत्रे वै पुत्रजन्मनि॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत्।
पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ।
स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च॥"
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादिज्ञानमलभत। यथा, महाभारते। १३।१८।३८।
गर्ग उवाच।
"चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव॥"
तथा, बृहत्संहितायाम्। २१। ५।
"न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये॥"*॥)
तालविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"चतुर्द्वैतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः॥"
गर्गरः, पुं, (गॄ गि शब्दे + भावे गः। गर्गं शब्दं रातीति। रा + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) मत्स्यभेदः। इति जटाधरः॥ गागरा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुलः सगुल्कः।
स गर्गरो वर्व्वरनादवश्यो
जड़श्च शीतः कफवातकारी॥"
"गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः।"
इति भावप्रकाशः॥
गर्गरी, स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति। रा + कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मन्थनी। दधिमन्थनपात्रम्। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ कलसी। गागरी इति भाषा॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"मेघादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"
गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति। गर्ग + अट् + पचाद्यच्। ककन्धादिवदकारलोपः।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। योगनाविकः २। इति हारावली। १८६॥
गर्ज्ज, ऊर्ज्जाशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऊर्ज्जा बलम्। सेमक्तात् सरोरिति यः तत्करणकशब्दः। गर्ज्जति सिंहः। इति दुर्गादासः॥
गर्ज्ज, क खने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गर्ज्जयति। इति दुर्गादासः॥
गर्ज्जं, क्ली, (गर्ज्जनमिति। गर्ज्ज + भावे घञ्।) हस्तिशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४१॥ मेघादिशब्दश्च॥
गर्ज्जकः, पुं, (गर्ज्जतीति। गर्ज्ज + ण्वुल्।) मत्स्यविशेषः। गजाड़ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। ग्राल्लः। ग्रालजः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (ग्राल्लशब्दोऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)
गर्ज्जनं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे ल्युट्।) शब्दः। (गर्ज्जयतेरनेनेति। गर्ज्ज + करणे ल्युट्।) कोपः। इति मेदिनी। ने। ५६॥
गर्ज्जरं, क्ली, मूलविशेषः। गाजर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ खादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नारङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। किञ्चित् कटुत्वम्। कफाघ्नाग्निक्रिमिमूलदाहपित्तलक्षणानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गाजरं रञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु॥
संहाहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्॥"
इति भावप्रकाशः॥
गर्ज्जाफलः, पुं, (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य। शुष्कपक्वफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्वम्।) विकङ्कटकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गर्ज्जा गर्ज्जनमेव फलं यस्य।) युद्धम्। इति हेमचन्द्रः॥ भर्त्सनम्। उत्तेजनम्। इति शब्दरत्नावली॥
गर्ज्जिः, पुं, (गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४२॥
गर्ज्जितं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे क्तः।) मेघशब्दः। इत्यमरः। १। ३। ८॥ (रणादौ आस्फालनम्। यथा, हरिवंशे। १८२। ४६।
"बाण! किं गर्ज्जसे मोहात् शूराणां नास्ति गर्ज्जितम्।
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्ज्जितेन ते॥")
कृतशब्दे त्रि॥ (यदुक्तं स्मृतौ।
"सत्यायां गर्ज्जिते मेघे ग्राह्यचिन्तां करोति यः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम्॥")

गर्जितः, पुं, (गर्ज्जो गर्ज्जनं जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

गर्त्तः, पुं, (गिरति ग्रसति खलिन् प्रतितं जीवजातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हसिभ्यिग्रिवामिदमीति ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि खभ्रम् । गाड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ खभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवीरन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ६ ।

"धरण्यां विशते गर्त्तं निपपात लघुक्रमः ॥")

त्रिगर्त्तदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥ रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मालगर्भरूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।

"ग्रैते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥"

कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।

"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणशूकराय ते ॥"

नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।

"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"

अश्वधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिदेवखातभेदः । एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।

"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"

अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।

"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"

गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता जनेनेति । ग + तनू गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ८ ।

"आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चाथो अदितिं दितिं च ॥" "गर्त्तं रथम ॥" इति भाष्यम् ॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तांतघर इति भाषा ॥

गर्द्, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्दभं, क्ली, (गर्द्दते शब्द्यते विश्रूयते गन्धादिभिरिति यावत् । गर्द् रवे । "कॄगॄशॄलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।) श्वेतकुसुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुसुत् ॥")

विड्लवणम् । इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभः, पुं, (गर्द्दते गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करोतीत्यर्थः । गर्द् कि रवे + "कॄगॄशॄलिकलीति ।" उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।

"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च माषिकः ॥")

तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ राशभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरिगमः ९ धूसराक्षयः १० वेशुवः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ खरस्वरः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ चारपुष्टः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । क्षारत्वम् । कफमेहावातभूतकम्योन्मादहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।

"गार्द्दभं वा घनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

"गरचैतोविकारघ्नं तीक्ष्णं यद्ग्रहिरोगनुत् । दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)

तस्मात् गुणग्रिक्षा यथा,—

"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति । सदा तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"

इति चाणक्यम् । ७० ॥

गर्द्दभगदः, पुं, (गद्यते पीड्यतेऽनेनागद + करणे अच् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) व्वालागर्द्दभकरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभप्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिश्च । इति जटाधरः ॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्मयष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।" उणा । १ । ११३ । इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गान्धिभाट इति ख्यातः । अयं पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्दरालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ ब्रह्मः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । ४२ ॥ शुक्री ६ ब्रुवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ९ ब्रह्मेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

गर्द्दभाक्षयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आक्षयति सर्द्दते इति । आ + क्षै + अच् । यद्वा गर्द्दभः आक्षयः आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़कामेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"मण्डलं वृत्तसुत्सन्नं सरक्तं पिड़कान्वितम् । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"

तच्चिकित्सा यथा,—

"विदग्धामिन्द्रवृद्धाच्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । प्रैक्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ पाके तु शोधयेदाभ्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी । ("सङ्घेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥") तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वातश्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्विगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोषनाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिकारोगः । इति मेदिनी । ने । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—

"सा विद्वा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी । मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)

अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।

"पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः क्षय्यानुक्तोऽथ गर्द्दभी ॥")

गर्द्ह्, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, गर्द्ह्यति । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्ह्यः, पुं, (गर्द्ह्यते इति । गर्द्ह + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्द्ह्याभाक्षत्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्द्ह्यन्, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध् + "ग्रुधक्रम्यदन्द्रम्यक्ष्यधीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ॥

गर्ब्व्, तृ क ङ दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ङ, गर्ब्वयते गर्ब्वायते धनैर्नीचः । इति दुर्गादासः ॥

गर्ब्व्, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गर्ब्वति । इति दुर्गादासः ॥

गर्ब्वः, पुं, (गर्ब्व + भावे अप् । यद्वा, गिरति मदमिति । गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदृभ्यो वः ।" उणा । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः । दर्पार्थादन्तगर्ब्वधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्ब्वं(र्ब्व)ण च विशेष्यतः ॥")

गर्भः, पुं, (गीर्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलात् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेऽवासौ । गॄ + "अर्त्तिगृभ्यां भन् ।" उणा० । २ । १५२ । इति कर्म्मणि भन् ।) भ्रूणः । तद्विवरणं यथा,—

"स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि ।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजत्वं हि तत् ॥
कलनं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेश्यौतमेव च ।
पेश्याघनसमोऽङ्गः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते ॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलोमकात् ।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्रवणानि च ॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम् ।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥
नरत्वाधीसुखः स्थित्वा दशमे च स जायते ।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि ।
ततश्च मरणं तत्तद्धर्म्ममाप्नोति मानवः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत् ।"

इति गारुड़े २२६ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स सुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥"*॥

तदन्यप्रकृतिर्यथा,—

"यदा नार्य्याव्रजेतायां दृष्वस्वप्नौ कथञ्चन ।
सुचस्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कारणं जायते तस्या वर्जितं पैत्तकैर्गुणैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—

"मृषोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संस्थामतीत्य बहुधा सप्तपेति योनिम् ।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुक्षिदेहः ॥
एकेन कश्चिदपरन्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
"पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दिच्छाधया गतिरियं त्वपरा चतुर्द्धा ॥
सक्थीलकः प्रतिसुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।
सक्थी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
द्वाभ्यां खुरैः प्रतिसुरः स हि कायसक्थी ॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥"*॥

गर्भनाशलक्षणादि ।

"अपविद्धशिरा या तु प्रीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोन्नतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीड़ितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीड़ितः ॥"*॥

अन्तर्दृतगर्भलक्षणं यथा,—

"गर्भास्रन्दनमाधीनां प्रणाशः श्याववर्णता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्दृते शिशौ ॥"

इति माधवकरः ॥ * ॥

("कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥"
इति पूर्ब्बखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरोक्तम् ॥
"शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुराहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥
तेजो यथार्कैरग्नीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेत्रन्तं दृश्यते गच्छत् सत्वो गर्भाशयं तथा ॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता ।
नानायोन्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो हतलोहवत् ॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥
वायुना बहुधा भिन्ने यथास्वं वक्त्रपक्वता ।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥"
"पूर्ब्बयोड़शवर्षा स्त्री पूर्ब्बविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं क्षीणे ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥"
"शुद्धशुक्रार्त्तवं सच्छं सरक्तं मिथुनं मिथः ।
क्लेदैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशोणितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात् क्षीराद्यैर्मधुरौषधसंस्कृतः ।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः सर्पिषाचरेत् ॥"
"मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यान्तरौ पुनः ।
ईषत् क्षरणं विगन्तुश्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पुष्पे सवादेव कल्याणध्यायिनीग्रहम् ।
स्रजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षीरेयथावकं स्तोकं कोष्णशोधनकर्षणम् ।
मद्यं शरावे हस्ते वा शुक्लीतब्रह्मचारिणी ।
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्ब्बास्तिसश्च निन्दिताः ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम् ॥
नमस्कारपरायासु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम् ।
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥
सन्तोऽप्यापुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥
इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः ।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥
अहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता
त्वाम् ।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥
ब्रह्मा दक्षप्रजापतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाग्निरौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुदान्वितौ ।
उत्तानां तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ॥
लम्बिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललो भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्ब्बं यक्तैः प्रयोजयेत् ॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम् ॥
क्षत्रामिवर्त्ते निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
गोरदक्षमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतदूतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥
पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया ।
पयसा लक्षणमूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥
नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाग्रकल्कतः ।
ओषधीर्जीवनीयाश्च वाक्षान्तरुपयोजयेत् ॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्तुश्चैव गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगशस्त्रक्षविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥
रक्तं निरसनं स्रंसकूपेचां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्तथेति ॥
तथा रक्तसुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा ॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजड़वामनः ।
पित्तलैः स्खलतिः पिङ्गः स्निग्धो पाण्डुः कफात्मभिः ॥
यार्धीसास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाहतः पेश्यथवार्ब्बुदम् ॥
पुंस्त्रीक्लीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र यत्तस्य लक्षणम् ।
यत्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥
मूर्द्धा द्वे सकथिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
समभेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाड़ी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥
चतुर्थे व्यक्ताङ्गानाशेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे त्वायुश्शिरारोम-बल-वर्ण-नख-त्वचाम् ॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीड़िता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ॥
कुर्य्युर्विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किञ्चिदासनि च ।
नवनीतं हितन्तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघुस्वादु च भोजनम् ।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्रौ सुहुः क्रमात् ।
तेन तौ स्रागसुदितौ तत्र जातौ न जीवति ।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारीसंशूयिता भवेत्

क्षीरपेया च पेयान्न बहुताम्बावनं हितम्।
मधुरैः साधितं सर्पिः पुराणशालितण्डुलैः॥
शुष्कमूलकजोषाम्लकषायेण प्रशस्यते।
घृताक्तक्षत्रिको वह्निः स तैलहृतसैन्धवः॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः क्षतेरतः परम्।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः॥
शूलस्य नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तश्चानुवासनम्॥
तत एव पिचुस्थास्था योनौ नित्यं निधापयेत्।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम्॥
निःस्नेहाङ्गो न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत्।
प्राग्दक्षिणभगस्नस्था पूर्वं तत् पार्श्वचेदिनी॥
पुंनामदोहदप्रसरता पुंस्कप्रदर्शिनी।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमार्जके॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति तथाकृतिम्।
वृक्षवादित्यगान्धर्व-गन्धमाल्यप्रिया च या॥
क्षीरं तत्र सरे तत्र मद्यं कुक्षेः सशब्दतम्।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिका गर्भमाश्रयेत्।
देये प्रशस्ते सम्भारैः सम्यग्नं साधकेऽहनि॥
तच्चोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता।
अद्य श्वः प्रसवे स्नानैः कुक्षिस्थितताक्षमः॥
अधो गुरुतमरुचिः प्रसेको बहुशस्तता।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठबस्तिवंक्षणे॥
योनिभेदश्च्यातोदस्फुरणसदनानि च।
आवीनामनुबन्धात्ततो गर्भोदकस्रुतिः॥
अथोपस्थितगर्भां तां शुचिकौतुकमङ्गलाम्।
हस्तस्पृष्टप्राक्शयनां सम्यक्तोयानुलेपिताम्॥
पाययेत् सहृतां पेयां तनौ भूयसि क्षितिम्।
आसुप्तसक्थिसुप्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेच्चाभ्यङ्गमनम्।
गर्भः प्रयात्यवागेवमन्तश्चिन्नं हृद्विमोचतः॥
आविध्य जठरं गर्भो वक्षोदरपरि तिष्ठति।
आयो हि स्मरयन्नेनां सङ्कामारोपयेत्ततः॥
अथ सन्नोदिते गर्भे योनिमुखाः प्रसारयेत्।
बहुपूर्वं प्रवाहेत वाढमाप्रसवाच्च वा॥
हर्षयेत्तां सुहृद् पुत्रजन्मशब्दजनादिभिः।
प्रजायान्ति तथाप्राया सूतिकोपद्रवादिताः॥
प्रसवेऽप्यसङ्गे तु योनिं शस्त्राहिकच्युकैः।
हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत्॥
सुवर्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च।
कार्यमेतत् तथोत्क्षिप्य वाजोरेनां विकम्पयेत्॥
कटीमाकोटयेत् पार्श्वा स्त्रियौ गाढं निपीडयेत्।
ताम्रकल्कं सशैलेयं सर्पिर्दद्यात् सुशीतयः॥
मूर्ध्नंबाङ्गलिकीतुम्बी सर्षपक्षुद्रवर्षपैः।
एवम् द्राक्षां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम्॥
कुडताक्षीद्रकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत्।
यूथैव वा कुलत्थानां विल्वलेखाद्यैव वा॥
घृताक्तसर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचिक्कैः।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम्॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम्।
घृतपुष्पा वचाकुष्ठबलासर्षपकल्कितः॥
निरूहः पातयत्याशु सर्वोपद्रवशोऽपराम्।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्याताशु तच्यवात्।
कुम्भला पाणिनाक्लेन हरेत्कृष्णखेन वा।
सुप्तगर्भा परां योनिं तैलेनाङ्क्त्य महंयेत्॥
मकलाक्षे शिरोवस्ति कोलमूले तु पाययेत्।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोद्यालकेन वा॥
धान्याम्लु वा गुडक्षोद्रविलातकरजोऽन्वितम्॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः॥*॥

अथ गर्भोपचारः।

आत्रेय उवाच।

"प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाश्च शैवलि।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा॥
द्वितीये मासि काकोली-मधुरं पाययेत्तथा।
तृतीये क्षीरं श्रेष्ठं चतुर्थे च घृतौदनम्॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम्॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदस्तथा।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दाक्षिण्यकरः।
वर्ज्ययेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णतीक्ष्णानि गुर्विणीनां विवर्ज्ययेत्।
सूतिका भक्षयीया न न च शूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्धक्षो गुर्विणीक्षिया।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं ग्रीष्मचङ्क्रमणन्तथा॥
वर्ज्ययेद्गुर्विणीनाञ्च जाग्रते सुखवन्मदः॥

अथोपपन्नं विदितमपि खलीयाचारेण प्रथमाषिकमष्टमाषिकं वा। आत्मनमङ्गलादिभिर्गीतमोजनमपि कर्तव्यम्। दोहदादिह परिपूर्णेह रूपवान् शूरः पण्डितः श्रीमान् पुत्रो जायते॥" इति महर्षिश्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥*॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा।

आत्रेय उवाच।

"प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि।
तदा मधुकबीजं चन्दनं रक्तचन्दनम्॥
पयसा तण्डुलं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत्।
द्वितीये मासि चलिते स्यात्ते नागकेशरम्॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा।
तदा मधुकबीजन्तु शर्करां पयसा पिबेत्॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा मूर्छनेव च।
ज्वरेत स्त्रीजां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दन-नागकेशरघातकीकुसुमशर्करादृतमधुदधि पाययेत्। पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाडिमी-पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत्। षष्ठे-मासि गैरिकं शालिपर्णिका गोमयभक्ष उदकं परिस्रुतं घृतकं चन्दनं शर्करया सह पिबेत्। सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकचन्दनशीरं मधुरं पाययेत्। अष्टमे मासि रोधं मधुमागधिकाच्च सह दुग्धेन पीतवतीमाचक्षिते गर्भे स्त्रीजां सुखं सम्पद्यते।" इति महर्षिश्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥*॥

"नरो धातुबलेनापि जीवितश्चाप्य दृश्यते।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग्जायते गर्भसम्भवः॥

हारीत उवाच।

संयोगेन विना प्राज्ञ! कथं गर्भो न जायते।
संयोगेन विना पुंसां फलं वा न कथं भवेत्॥
दृश्यन्ते कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते।
एतत् पृष्टो महाभाग्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः॥

आत्रेय उवाच।

विरङ्गाणाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक!।
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्त्तते॥
न भिन्नदृष्टिसंस्थेव दृश्यते सह पुत्रक!।
स्थावराणाञ्च सर्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वामिशक्तिर्मनोहरा॥
तत्र स्त्रीपूरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः॥
आत्मपुष्पं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाद्यमिन्द्रियं नरे॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत्॥
जायते बुद्बुदाकारं शोणितञ्च दशाहनि।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम्॥
मासेकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्गशाखाश्च सम्भवः॥
मासद्वये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत्॥
चतुर्थके च मासानां बलमवयाच्च दृश्यते।
पञ्चमे च सुखौषः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत्॥
अष्टमे मासि याते च व्यत्ययोगः प्रवर्त्तते।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम्॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य सारतः।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते।
वातप्रेरिते गर्भे अपूर्वे दिवसे यदि॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते॥"

इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः॥*॥)

श्रिमुः। (शीर्यते निशीर्यते निःक्षिप्यते वीर्यं योनिरर्थ्यनेन। गिरति क्षिपति निषेकं करोति रेतोऽत्र वा। गॄ य वा+भन्।) कुक्षिः। (यथा, महाभारते। १४। १८। ६।

"यथा जोहस्य निस्यन्दो निक्षिप्तो विक्षियत्तम्।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम्॥")

सन्धिः। घनसकलकम्। इति मेदिनी॥ मे। १ मध्यम्। (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। १०६।

"क्षेतकगर्भे गन्धादरेव दूरादमी हतसुपेताः॥")

अपवरकः। इति हेमचन्द्रः॥ गङ्गादिसन्निहित-देशः। यथा,—

"भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावन्नर्मे विजानीयात् तदूर्द्धं तीरमुच्यते॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

(आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम्। यथा, गोः रामायणे। ४।२७।३।
"अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः।
रसं सर्वसमुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्॥")

गर्भकं, क्ली, (गर्भ+संज्ञायां कन्। यद्वा चन्द्रस्य गर्भइयमिव कायतीति। के+कः।) रजनीइन्दम्। इति हेमचन्द्रः।२।५८॥ दुइ रात्रि इति भाषा॥

गर्भकः, पुं, (गर्भे केशगर्भे केशमध्ये इति यावत् कायते प्रकाश्यते ग्रोभते इत्यर्थः। यद्वा गर्भ इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) केशमध्यस्थितमाल्यम्। इत्यमरः। २।७।१३५। खोपार माला इति भाषा॥

गर्भकरः, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति व्यवहारयोगेन इति। क्त+टः।) पुत्रजीववृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गर्भघातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति स्रावयतीति। हन्+णिच्+णिनिः ङीप् च।) लाङ्गलिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

गर्भकः, पुं, (गर्भस्य अक्ष इव। ग्रकन्यादित्वात् अकारलोपे साधुः।) नाभिगुड़कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नाभिर गोड़ इति भाषा॥

गर्भदः, पुं, (गर्भं ददाति उत्पादयति व्यवहारेणेति। दा+कः।) पुत्रजीववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति। दा+तृच् ङीप्।) स्तुपविशेषः। गर्भदा इति ख्याता। तत्पर्यायः। पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ दृष्टिप्रदा ५ प्राब्भिमाता६ तापसद्रुमसन्निभा७। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। नारीपुष्पादिदोषपित्तदाहश्रमनाशित्वम्। गर्भसम्भूतिदात्रीत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्भद्रुत्, [द्] पुं, (गर्भं द्रुदति प्रेरयति नाशयतीत्यर्थः। द्रुद्+क्विप्।) कलिकारीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा॥

गर्भपाकी, [न्] पुं, (गर्भस्य पाकः परिपाकः परिणतिरित्यर्थः साध्यतयास्त्यस्य इति इनिः।) बदिकत्रीहिः। इति हेमचन्द्रः। ४।२३४॥ बेठे धान इति भाषा॥

गर्भपातः, पुं, (गर्भस्य पातः पतनं विच्युतिरित्यर्थः।) पञ्चमषष्ठमासीयस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य पतनम्। (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके।
"आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥"
तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये।
"गर्भपातनिमित्तञ्च ग्रोणितातिस्रवाच्च यः।
अभिघातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानकः॥")
अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भस्रावशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गर्भपातकः, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति। पत्+णिच+ण्वुल्।) रक्तग्रोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गर्भपातनः, पुं, (गर्भं पातयतीति। पत्+णिच+ल्युः।) रोहितकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन+संज्ञायां ङीप्। गौरादित्वादिति केचित्।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति। पत्+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) विश्वल्यावृक्षः। इति शब्दार्थः॥

गर्भरूपः, त्रि, (गर्भे देहकोषे रूपं लावण्यादिकं यस्य। यद्वा गीर्यते निगीर्यते प्रकाश्यते रूपं यस्मात्। तारुण्यप्रभावादिति यावत्।) तरुणः। इति भूरिप्रयोगः॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्याः अस्यां वा। अस्त्यर्थे मतुप्। मस्य वत्वम्।) अन्तरापत्या। (यथा, भट्टाभारते। ३।१३४।१७।
"दशैव मासान् बिभर्ति गर्भवत्यः।
दशैरका दशदाशा दशार्हाः॥")
तत्पर्यायः। अन्तर्वत्नी २ गुर्विणी ३ गर्भिणी४ सत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७। इति शब्दरत्नावली॥ उदरिणी ८ गुर्वी ९। इति हेमचन्द्रः। ३।२०२॥ अथ सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणम्। यथा,—
"शुक्रशोणितयोर्योनिरसावोऽथ अमोद्भवः॥
सावसादः पिपासा च ग्लानिः स्मृतिभंगे भवेत्॥"
तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम्। यथा,—
"स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्यात् रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
हृदयेत् पद्मसुत्कापि गन्धादुद्विजतेऽशुभात्।
असेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥" *॥
पुत्रगर्भवत्या लक्षणम्। यथा,—
"पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्या मासि द्वितीयके।
गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु॥
दक्षिणाक्षिभुजस्तनं स्यात् प्राक्चीरं दक्षिणस्तने।
दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता॥
पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः।
आम्रादि फलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च॥" *॥
कन्यागर्भवतीलक्षणम्। यथा,—
"कन्यागर्भवतीगर्भे पेशीं मासि द्वितीयके।
पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेक्षते॥" *॥
नपुंसकगर्भवतीलक्षणम्। यथा,—
"नपुंसकं यदा गर्भो भवेन्नार्भोऽल्पदाकृतिः।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भे गर्भगता वा शय्येव। गर्भगतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थः।) गर्भोत्पत्तिस्थानम्। तत्तु पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्यवर्त्ति। तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे।
"शुक्रनाभ्याकृतियोनिरावर्ता सा च कीर्त्तिता।
तस्यास्तृतीये स्त्रावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता॥
यथा रोहितमत्स्यस्य सुखं भवति रूपतः।
तत् संस्थाच्च तथारूपा गर्भशय्या विदुर्बुधाः॥"
(यथा, वेणीसंहारे। ३ ये अङ्के।
"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा॥")

गर्भस्रावः, पुं, (गर्भस्य स्रावश्च्युतिः पात इत्यर्थः।) गर्भपातः। चतुर्थमासपर्य्यन्तं ग्रोणितरूपगर्भस्य स्रवणम्। पेटखसा इति भाषा॥ तस्याशौचं यथा,—
"यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषितः।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम्॥"
इति गारुड़े १०७ अध्यायः॥
"रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति।"
इति मनुः।५।६६॥ *॥
"अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रवः।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम्॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशराचकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥ *॥
("अन्तराजन्ममरणे ग्रोषाहोभिर्विशुध्यति।
गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्॥"
इति याज्ञवल्क्यः। ३।२०॥)
अन्यत् अशौचशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ *॥

अथ गर्भस्रावनिदानलक्षणे।
"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात्।
गर्भे पतति रक्तस्य सञ्चूलं दर्शनं भवेत्॥
आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति स्वयेन।
म्लानः करोति पवनः खलु म्लानगर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु सूत्रसङ्गम्॥"
इति माधवकरः॥

अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानमाह।
"गान्धर्वधर्माध्वगमनयानस्खलनपीड़नैः।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुक्ष्यनाद्गर्भपातनात्।
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात्॥
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्चयनाद्भयात्।
गर्भे पतति रक्तस्य सञ्चूलं दर्शनं भवेत्॥"
गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यं तस्मात्॥ गर्भस्य स्रावपातयोः पूर्व्वरूपमाह। गर्भेपततीत्यादि। पततीति स्रावेण पातेन वा पतिष्यति॥ *॥

स्रावपातयोरवधिमाह।
आ चतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥
आ चतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम्। गर्भस्य विद्रवः ग्रोणितरूपः। गर्भः स्रवति ग्रोणितमिति भोजवचनात्। स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य। गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति।
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति स्वयेन।

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।

गुर्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि सुदुर्मुहुः । तन्निरोधाय सुस्निग्धसुतण्डुलादि घृतं पिबेत् ॥

उत्पलादिगणमाह ।

उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा । श्वेताम्भोजञ्च मधुकसुतण्डुलादिरयं गणः ॥ संग्रीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् । रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा हृद्दिमरोचकम् ॥*॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।

प्रसंसमाने गर्भे स्याद्दाहं शूलञ्च पार्श्वयोः । पृष्ठरुक् प्रदरागौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥ प्रसंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ।

स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते । आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥ पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।

स्निग्धाः घृतादाः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाक्षुण्णकाश्मोरुवृक्षाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥ घृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् । श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्राम्बानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥ शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् । अम्बानः पुष्यजातिः । अयं वाणपुष्पं इति गौड़ादौ प्रसिद्धः ।" इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थमग्निं स्रावयति विद्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + सु + णिच् + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । भूयनगृहम् । गृहान्तर्यं हं इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७ । ७१ ।

"साप्यष्टमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ । एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ।" * ॥

गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । अग्नेरागारमग्निरागारम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थाग्नेरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ + धा + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारः । यथा,—

"गर्भाधानञ्चतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा । ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः । षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।" इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । "ऋतुस्नानादूर्द्धं निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेषः मन्त्रेण सूर्य्यार्घं दत्त्वा पूर्व्वाभिमुखोपविश्याच्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।" इति भवदेवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—

"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी । उत्तराचितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्यं व्रजेत्तदा ॥"

पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"

शौनकः ।

"पुनर्वसुश्च चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः । अभिजित् श्रौष्ठपदैवानुराधाषाढ़ाश्वयुक् ॥"

अन्यच्च । [पुष्यश्च ।

"हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥ रोहिण्यन्तकचित्राहिविशाखघृतवर्ज्जिते । मे पुंग्रहे स्त्रीशुक्रा फलवन्मनसिष्यते ॥

पुष्यार्कचन्द्राग्निवसूडुपुनर्व्वसुः स्यादाषाढ़्युग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि पाल्येषु गर्भपतनादिभयञ्च मेषु ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता । रिक्ता नपुंसके ज्ञात्वा तिथीं तत्तत्कर्म्मणि परिवर्ज्जयेत् ॥

स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्चतस्रः । युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु कार्य्याः कुर्य्यान्निषेकमथ तासपि पर्व्ववर्ज्यम् ॥

मूलर्क्षं स्मृतिदुष्टत्वान्नार्भाधानेषु नेष्यते । तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥ (मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।

"प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥"

एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—

"भर्त्तुः स्मृत्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥")

यथा, याज्ञवल्क्यः ।

"एवं गच्छन् स्त्रियं श्यामां मघां मूलाञ्च वर्ज्जयेत् ।
पुत्रं लक्षणयं जनयेत् पुमान् ॥"

श्यामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।

"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्मात्पुत्रार्थिनी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । (समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥"

इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥) एवञ्च ।

"युग्मायामपि रात्रौ चेत् श्रोणितं प्रचुरं यदा । कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः । निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥

पौड़ा राज्ञौ भौमदृष्टे ग्रहाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चंद्रे ग्राह्यं यच्च रक्तं जवाभं
तद्गर्भार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥"

गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥

"पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्लग्नेषु पापेक्षितेषु तद्भूनेषु शुभोज्झितेषु विकुजे क्षिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते पापे युग्मनिशासनाख्यसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥ मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्त्यम् । चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥"

अशुद्धौ तु भृगुबलभीमे ।

"अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्यभमूलगम् । गण्डं दक्षत्रयं ख्यातं सर्व्वकार्य्येषु कल्पितम् ॥ पुमान् विंशतिवर्षेषु पूर्णषोड़शवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥ अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् । मासैर्गैः सितकुजगुरुरविर्शनिसौम्यलग्नपश्यगैः । कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥ कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगगश्चुग्रहस्थितिनीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशूनजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पीड़ा येषां जन्मर्क्षाद्धि । १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ । मासेशुग्रान्त्यादौ ऋते न गर्भपीड़ा ॥

अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।

"विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् । स्त्रादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं वाच्यः प्रश्नतो पुरुषोऽङ्गना वा ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः ।

"यदा ऋतुमती भवति उपस्तशोणिता तदा सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥

"ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां संनिधौ नोपसर्पति । अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्याव्रतातृतौ ॥"

ज्योतिषे ।

"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी । उत्तराचितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्यं व्रजेत्तदा ॥"

विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"

याज्ञवल्क्यः ।

"षोड़शर्त्तुर्निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । यत्र षोड़शाहो रात्र्यात्मकः कालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"गर्भाधानञ्चतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥ अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥ एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥"

चतुर्थे स्नाते ततः इति वचनात् स्नानात् पूर्वं ऋतीयमासः पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्नानमनियतमापद्येत सावने तु नियतम्। तेनात्र सावनगणना युक्ता बोधिद्यवहारविद्वांश्च। अहन्येकादशे नाम रात्रावपि अशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुस्मरणात् क्षतकोत्तरदिनपरमेकादशमपदम्।

"क्षतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपात्मकः।
मध्यमग्रहसुस्थित्यै सावनेन प्रकीर्तितः॥"

इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन क्षतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पितामहः।

"विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः।"

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः।

"गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीज्यकाः।"

गोभिलः। दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिसृज्य पुंसो विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा। गर्भं धेहि सिनीवालि पृथुष्टके च यथाप्य ऋचौ सम्भवतः॥ कृत्तिकादेवश्च सव्येन पाणिना श्रौचरश्रौणात् तद्वारकाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं कृणुते विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण च। मन्त्रान्ते कर्मादिवन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्मार्तः। न तु भवदेवभट्टोक्तं सृष्ट्वा जपतीति। ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वासदेवजपः। देवलः। 'यत्रच संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता।' तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि यत्रैव कर्मणानि। छन्दोगपरिशिष्टम्।

"विवाहादिः कर्मणगणो य उक्तो
गर्भाधानं सुप्रभं यस्य चान्ये।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्
आद्यं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्॥"

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आद्यं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आद्येन सर्वाणि आद्यवन्नीति। अन्तशब्दोऽवयवार्थः दग्धान्तः पट इतिवत्। समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात्। यत्तु।

"निषेककाले सीमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव आद्यं कर्माङ्गमेव च॥"

इत्यनेन भविष्यपुराणेन आद्यं कर्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम्। अत्र आद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः। उक्तभविष्यपुराणात्। विवे नान्दीमुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्जनम्। इति वचनान्तराच्च।" इति संस्कारतत्त्वम्॥*॥(निषेकादनन्तरं यदप्यस्मिन् मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्भूतं भवति तदुक्तं यथा, दक्षस्मृतौ निषेकाध्याये।

"कलनं कठिनं दृष्टादस्थित्वग्रोमचेतनाः।
अग्नयोदेगस्थतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी॥
भूवारेज्यार्कचन्द्रार्किज्ञाङ्गिराजदिवाकराः।
मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्वधे॥"

अस्यार्थः। प्रथमे मासि कलनं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः। द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः। तृतीये दृष्टादुत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः। चतुर्थे अस्थ्नुत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्यः। पञ्चमे त्वक उत्पत्तिस्तत्रेशशुक्रः। षष्ठे रोमोत्पत्तिस्तत्राधिपः शनिः। सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः। अष्टमे भोजनग्रहितिश्च गर्भाधानलग्नपतिः स्वामी। नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः। दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः। आधानकाले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि। बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः॥

"ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत्॥
अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्धेन वा विकारेणोपद्रुतायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत। पुरुषस्यापेवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये।)

गर्भाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति। आ+शी+अधिकरणे अप्। गर्भस्य आशयः शुक्रावदाश्रयस्थानम्।) जरायुः। येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः। इत्यमरः। २। ६। ३८।

गर्भाशया। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, मंहाभारते। १४। १८। ५।

"शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम्।
चेत्रं कर्मवशमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम्॥"

"पूर्वशोऽग्नयवर्षा स्त्री पूर्वचिंशेन संयुता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरवन्ध्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः।) गर्भजननमासादष्टममासः। तत्पर्यायः। देवमासः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। २। ३६।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥")

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्त्यस्याम्। गर्भ+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनि ततो ङीप्।) गर्भवती। इत्यमरः। २। ६। २२॥ पौयाति इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। ११४।

"सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥"

अस्याः कर्मणतामाह काश्यपः। यथा,—

"गर्भिणी कुञ्जरान्नादिग्रैलधर्म्यादिरोहणम्।
यानाग्नं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटाशनम्।
अवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्॥"

तथा, मदनरत्ने स्मार्ते।

"हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि॥"

दक्षस्मृतिरप्याह।

"चतुर्थे मासि षष्ठे वाष्टमे गर्भिणी यदा।
यात्रा तया विवर्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेषतः॥"

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः।

"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः॥"

आश्वलायनः।

"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्ये यद्गर्भिणीपतिः।
आद्यञ्च सप्तमाभ्यासादूर्द्धं चान्यत्र वेदवित्॥"

कालविधाने सुकृत्तदीपिकायाम्।

"चौरं ग्रहानुगमनं नखलून्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं क्षतिदूरयानम्।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाह-
मायुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्॥"

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि।

"दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम्।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्ये यद्गर्भिणीपतिः॥"

गर्भिण्या यदृत्तं तच्चर्यं जायते तदाह,—

"श्यामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिररोचकः।
तृष्णा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्॥
अक्षेक्षता स्तनौ पीनौ सक्थ्नौ शोफाचुचुकौ।
पादशोफो विदाहोऽन्ने अङ्गाश्च विविधात्मिकाः॥
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत्।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेयं श्रद्धाविधारणम्॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥

"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केनचिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणी विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः।

तस्या गर्भापत्तेर्हृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः। उपचारासम्बाधनं क्षुत्क्षाम्यं दोषजानञ्च लिङ्गमतस्तस्यादिशेत् लिङ्गोपदेशस्तद्यथा,—वादग्रैनमास्यसंश्रवमनन्नाभिलाषः छर्द्दिररोचकोऽन्नकामता विशेषेण। श्रद्धाप्रक्षयणचोपचयेन भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यसम्भवश्च योनेः कार्श्यमन्नार्थं त्वयथुः पादयोरोषः श्रोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे धर्म्यागते रूपाणि भवन्ति। वा यद्यदिहोक्तमन्ने दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः। गर्भोपघातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा,—सर्वमति गुरूष्णातीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः। देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि विभृयात् मद्यकरणि चाद्यान्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्।"

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण।

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितौपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्यायते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भस्थ मातृतो गर्भतश्च माता रसग्रहणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्थं सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुः युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना तस्मात्तदा गर्भस्थ बलमाधत्तबलत्वोजसोऽनवस्थितत्वात् तस्मैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

"स्तनयोः श्यावसुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्दयति गन्धाद्वृद्धिर्जतेऽसुखात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

तदा प्रभृत्येव चायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयसुत्कटकासनं चेत्यान्ततः क्षेत्रादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"
"इन्द्रियार्थांस्य यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदं वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यापि तेष्वङ्गेष्विन्द्रियेषु च॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दृक्शूलपङ्कौशेयभृङ्गवादिषु दौहृदात्।
अन्धं वर्णं पुत्रं जटिलं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते।
देवताप्रतिमायाञ्च प्रसूते पार्थदोपमम्॥
दुर्गमे बालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते।
गोधामांसाशने पुत्रं सुतनुं धारयात्मकम्॥
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा।
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् खड्गाढ्यं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घाढ्यं सदा वनचरं सुतम्।
क्षमराद्विषमसत्त्वं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽशुद्धेषु वा वारी समभिधाति दौहृदम्।
अरौद्राचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगादौहृदं जनयेद्धृदि॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

क्षीरावीरुत्। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षीराद इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्ष्यं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्ष्यं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।"३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन्+णिच्+णिनिः। इति केचित्।) अवृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत २। इत्यमरः। २। ६। ६६॥

गर्म्भुत्, क्ली, (गौर्य्यते भक्ष्यते प्राणैरिति। गृ निगरणे+"ग्रो सुट् च।" उणा। १। ६७। इति उति सुडागमश्च।) लवणान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़ गड़ इति केचित्॥ (गौर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गौर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गृ+उति सुट् च।) स्वर्जम्। गड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥

गर्म्भूटिका, स्त्री, (गर्म्भुत इव उटं पत्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्भूच्छदः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्भोटिका, स्त्री, (गर्म्भूटिका+निपातनात् ऊकारस्योकारः।) जरड़ीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गृ निगरणे+"कृगृशृदृभ्यो वः।" उणा। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १।७।२२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।

"यदि दुःखो न रचेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")

अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च दक्षश्चाधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥

(अयं हि वधिभ्यारिभावविशेषः। तच्चायं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।

"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाक्षदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट्+अच्। प्रकरणादित्वात् अलोपः।) द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ६। ५५।

"आविर्बभूव कुशगर्भसुखं न्यगाणां
यूथं तदम्बरगर्व्वितलक्ष्यसारम्॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।

"स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हेति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६।७।१०।

"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
"जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
ध्रुवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनौ। १। १८७।

"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स इति। गर्ह+क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा, माघे। ५०।

"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४६।

"पिता भर्त्ता सुतैर्नापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
स्त्री हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) कुत्सकः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।

"इति मे तव कल्याङ्गमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापपथिताः प्राणा इव बाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं यतस्त्वं। इति दुर्गादासः॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन। गल् + करणे अप्। यद्वा गीर्य्यतेऽनेन। ग + करणे अप्।) कण्ठः। इत्यमरः। २। ३। ८८॥ गला इति भाषा॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। १६४।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः। अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम्॥"*॥
गलति चरति ग्रालदृत्त्यादेरिति। गल् + पचाद्यच्।) सर्ज्जरसः। इति मेदिनी। ले। १३॥ धुना इति भाषा॥ वाद्यभेदः। (गलति निःसरति जालादेरिति।) गड़कमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति। गल चरणे + ण्वुल्।) गड़कमत्स्यः॥ इति शब्दरत्नावली॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव।) गवां गलस्थितकम्बलाकृतिर्मांसम्। तत्पर्य्यायः। सास्ना २। इत्यमरः। २। ६। ६३॥ ("सास्ना गोगलकम्बलः।" इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव।) गलरोगविशेषः। गरगण्ड इति भाषा॥ अथ गलगण्डाधिकारः। तत्र गलगण्डस्य सामान्यं लिङ्गमाह।
"निबद्धः क्वथ्युर्यस्य शुष्कवल्लभते गले। महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्॥"
निबद्धो दृढ़ः अचलो वा। शुष्कवत् अखड्वत्। गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम्। तथा च भोजः।
"महान्तं ग्रीथमर्क्षं वा हनुमन्या गलाश्रयम्। शुष्कवल्लभमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत्॥"*॥

संप्राप्तिमाह।
"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मर्म्मे तु संश्रित्य तथैव मेदः। कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः॥"
क्रमशः शनैः शनैः। खलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः॥*॥

वातिकमाह।
"तोदान्वितः श्यावशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु। पानव्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्॥ वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः।"
चिरवृद्धपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः॥

श्लैष्मिकमाह।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरल्पकण्डूः श्वयुतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्॥ माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः।"
कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति॥ प्रलेपः श्लेष्मणा॥*॥

मेदोजमाह।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोन्वितः कण्डुयुतो रुजश्च। प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपश्चयवृद्धियुक्तः॥ स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्।"
देहक्षये कार्श्ये क्षयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः॥*॥

असाध्यमाह।
"क्षताक्षसन्नं मृदुसर्व्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम्। क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत्॥"*॥

अथ गलगण्डचिकित्सा।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शृङ्गबीजातसीयवान्। मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाक्ष्नेन पेषयेत्॥ गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः। प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम्॥१॥ रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना। लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम्॥ रक्षोघ्नः सर्षपः॥ २॥ श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः। सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये॥ ३॥ तिक्तालाबुफले पक्के सप्ताहसुषितं जलम्। सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनाम्॥४॥ तैलं पिबेच्चाण्डतवल्लिविल्वा हिंस्राक्षयादृक्षकपिप्पलीभिः। सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारु कृताय नित्यं गलगण्डरोगी॥ वृक्षकोऽत्र तुलसिः। उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा। 'तुलसिस्तुलसी कपोतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षकः।' बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम्। अण्डतादितैलम्॥५॥ यवसूक्ष्मपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम्। वमनं रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रयोजयेत्॥ ६॥ दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च। गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत्॥ अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽसुना। प्रलेपस्यानुभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्जनैः॥ प्रच्छन्नानि पक्वना इति लोके। गण्डगोपालिका गण्डगुया इति लोके प्रसिद्धा आम्रवाटिकायां सुलभः कीटविशेषः॥ ७॥
लवणं जलकुम्भ्यास्तु कणापूर्णेन संयुतम्। प्रभाते नित्यमश्नीयात् गलगण्डप्रशान्तये॥" ८॥

इति भावप्रकाशः॥

गलग्रहः, पुं, (गलं कण्ठं गृह्णाति मत्स्यास्थ्या इति। ग्रह् + अच्। यद्वा गलः मत्स्यकण्ठो गृह्यतेऽस्मिन्। ग्रह् + अधिकरणे अप्।) व्यञ्जनविशेषः। तत्पर्य्यायः। मत्स्यग्रहः २। इति शब्दचन्द्रिका॥ तिथिविशेषः। यथा,—
"क्षयपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्। त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः॥"
इति मदनरत्ने नारदः॥

अपि च।
"आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते। गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम्॥"
इति राजमार्त्तण्डः॥
(रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले शिरः। आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये॥
गलग्रहरोगवत् परित्यागाग्रह्यत्वात् पौड़ादायकत्वाच्च लक्षणाग्रह्या पोष्यात्मीयजनोऽपि बोध्यते। यथा, स एव मे गलग्रहः। इति लोकप्रसिद्धिः॥)

गलन्तिका, स्त्री, (गलतीति। गल् + शृट। उगित्वात् ङीप्। "ग्रपृभ्वनोर्नित्यम्।" ७। १। ८१। इति तुम् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) कर्करी। स्वल्पवारिधानिका। इत्यमरः। २। ६। ३१॥ (यथा, काश्मीरखण्डे।
"एषा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका॥")

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव।) गलसूत्रम्। कण्ठाभरणविशेषः। तत्पर्य्यायः। सूत्रावली २। इति हारावली। १७४॥

गलव्रतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो यस्य।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गलशुण्डिका, स्त्री, (अल्पा शुण्डा शुण्डिका। गलस्य शुण्डिकेव।) तालूर्द्ध्वस्थमांसिका। आल् जिव् इति भाषा॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। ३। ६८।
"तालूदरं वस्ति शीर्षं चिबुके गलशुण्डिके॥")
तत्पर्य्यायः। सुधास्रवा २ घण्टिका ३ लम्बिका ४। इति हेमचन्द्रः। ३। २४६॥ रसाङ्गा ५ प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८। इति शब्दरत्नावली॥ (तालुगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये।
"शुण्ड्यं जतुमणिर्म्मांससङ्घातो गलशुण्डिका॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले ह्यवतिष्ठते। आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम्॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये॥
तच्चिकित्सादिकं यथा,—
"गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा। लम्बिका वर्द्धते नृणां विज्ञेया गलशुण्डिका॥ रुणद्धि चास्य मार्गञ्च नेत्रस्रावः प्रदृश्यते। शिरोऽग्निः श्वासकासश्च ज्वरश्चैव प्रपच्यते॥ आशुकारी महाप्राज्ञः शीघ्रं कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम्। शुण्डिकां छित्त्वा कुर्य्याद्विस्रावणं हितम्॥ मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्यचविकाः। क्वाथः सोष्णः स्वेदनञ्च गलशुण्डीप्रशान्तये॥ दिवारात्रौ यवान्नाश्च सुखे सन्धारणं हितम्। मर्द्दनं कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम्॥ सिद्धार्थकं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रकम्। गृहधूमं स लवणं कण्ठे वा लेपनं हितम्॥

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते!। न गौल्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥" इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशेऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः।) छागी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति। गल्+अच्। स्त्रियां टाप्।) अलम्बुषा। इति भावप्रकाशः॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र।) गलरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। रोहिणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकलक्षणमाह माधवकरः।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥"

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायुर्यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। गङ्गाटेयः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गलानिकः; गलाविल इति च क्वचित् पाठः॥

गलिः, पुं, (गिरति ग्रसेत् विना केवलं भक्षयतीति। गॄ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्। गुणः रस्य लत्वञ्च।) शुक्लोऽप्यूर्ध्वश्वेतो वृषः। गड़िया गरु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दुष्टवृषः २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६ ॥

गलितः, त्रि, (गल्+क्तः।) पतितः। तत्पर्य्यायः। स्रस्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६ च्युतः ७। इत्यमरः। ३। १। १०४ ॥ (यथा, भागवते। १। १। ३।

"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥")

गलुः, पुं, (गलतीति। गल्+उन्।) मत्स्यविशेषः। इति महाभारतम् ॥

गलेगण्डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य। अलुक् समासः।) पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। मर्कटः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (हाड़गिला इति भाषा॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः। अलुक् समासः।) छागी। इति राजनिर्घण्टः॥

गल्भ, ड धृष्टत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ, गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

गल्या, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः। "प्राग्दीव्यतोयः।" ४। २। ४६। इति यः।) गलसमूहः। कण्ठानां समूहः। इत्यमरः। ३। ३। ४३॥

गल्लः, पुं, गण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ गाल इति भाषा॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गण्डमधिकृत्य चातुरी यस्याः यस्यां वा। संज्ञात्वान्न कप्।) उपधानविशेषः। इति जटाधरः॥ गालवालिश इति भाषा॥

गल्वर्कः, पुं, (गल्वुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य।) चषकः। मद्यपानपात्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५७०॥ मसारवन्मणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ७। १५। ५३।

"मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वंचप्रवालस्फटिकैश्च सुखैः॥")

गल्ह, ड कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सर्कं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ, गल्हते। इति दुर्गादासः॥

गवयः, पुं, (गु ड गुब्दे+भावे अप्। गवं गुब्दं याति प्राप्नोति गव इति गुब्दं यातीति वा। गव+या+कः।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः। (यथा, रामायणे। २। १०३। ४२।

"व्याघ्रगोकर्णगवया विचेरुः पृषतैः सह॥")

तत्पर्य्यायः। गवालूकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वनगौः ३ वलभद्रः ४ महागन्धः ५। तन्मांसगुणौ। परुषत्वम्। दृंहणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु वैवस्वतपुत्रः। यथा,—

"पुत्रा वैवस्वतस्याच्च पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥"

इति रामायणम्॥

गवयी, स्त्री, (गवय+जातौ गौरादित्वात् वा ङीष्।) गवयस्त्री। तत्पर्य्यायः। वनधेनुः २ भिल्लगवी ३। इति राजनिर्घण्टः॥

गवराजः, पुं, (गवेन गुब्देन राजते इति। राज्+अच्।) वृषः। इति गुब्दचन्द्रिका॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम्। इत्यमरः। २। ६। १००॥

गवलः, पुं, (गवं गुब्दं लातीति। ला+कः।) वनमहिषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४६॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ३२। १७।

"गवलालिकुलाहिनिभा विहञ्जन्ति पयः पयोवाहाः॥")

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।" ५। ४। ७६। इत्यच्। यद्वा, गावः रश्मयः अक्ष्णुवन्ति आप्नुवन्ति अनेन इति। अक्षू व्याप्तौ+अकर्म्मण्यर्थे घञ्।) गवामक्षीव यः। जानालार जाली इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ७। ७।

"उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान॥")

तत्पर्य्यायः। वातायनम् २। इत्यमरः। २। २। ६॥ वधूदृगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५। इति कोषान्तरम्। इति भरतः॥ वानरविशेषः। इति मेदिनी। क्षे। ३५॥ स तु वैवस्वतपुत्रः। यथा, रामायणे।

"पुत्रा वैवस्वतस्याच्च पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥"

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति। अक्षू व्याप्तौ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) गोडुम्बा। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ गोसुक् इति भाषा॥ इन्द्रवारुणी। राखाल शशा इति भाषा॥

गवाक्षी, स्त्री, (गवि भूमौ अक्षति गच्छतीति। अक्ष+क्विप्। ङीष्। "अवड् स्फोटायनस्य।" ६। १। १२३। इत्यवड्।) मत्स्यविशेषः। पांकाल माछ् इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गवाद्यं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति। अद्+कर्म्मणि ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषः।) घासः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन+गौरादित्वात् ङीष्।) इन्द्रवारुणी। (अद्यतेऽस्यामिति। अद्+अधिकरणे ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः स्त्रियां ङीष्।) गवां घासभक्षणाधारः। इति मेदिनी। ने। १७६॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा॥ नीलापराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

"गवाक्षश्वक्षुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन चलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+बाहुलकात् ऊकञ्।) गवयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गवाशनः, पुं, (गामश्नातीति। अश गै भोजने+ल्युः।) गोभक्षकः। सुचि इति भाषा॥ यथाह कश्चित्।

"माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः।
अहं सुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः॥"

गवाधिका, स्त्री, लाक्षा। इति रत्नमाला॥ गवाधिकापि पाठः॥ (गवायिका इति क्वचित् पाठः॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः। पक्षे अवङादेशाभावः।) गवां स्वामी। तत्पर्य्यायः। गोमान् २ गोमी ३। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ गवेश्वरोऽपि॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति। दा+रुगागमादित्वात् कुः। एधोदरात् दकारस्य डत्वम्। तत्पुरुषे क्षतीत्यलुक्।) धान्यविशेषः। इत्यमरः। २। ६। २५॥ गड़गड़ इति भाषा॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति। धा+कुः। तत्पुरुषे क्षतीत्यलुक्। यद्वा, गवि भूमौ एधते इति। गो+एध वृद्धौ+कुः।) गवेडुः। इति भरतः॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—

"गवेधुका तु विड्वद्गिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् । गवेधुः कटुका स्वादी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ॥" इति भावप्रकाशः ॥)

गवेधुकं, क्ली, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः । गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रव्यान्तरविशेषः । गड़्गड़ि इति भाषा ॥ यथा,—

"चिल्लीलट्वाकलोबीका कुरण्टकगवेधुकम् ।" इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

"महासर्पः शङ्खपाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः" इत्यादयः ॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) द्रव्यान्तरविशेषः । गड़्गड़् देधान इति च भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।

"श्यामाकाक्षत यौवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः ।") तत्पर्य्यायः । गवेदुः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ गवेधुः ३ गवेड़का ४ । इति तट्टीका ॥ क्षुद्रा ५ गोजिङ्गा ६ गुन्द्रा ७ गुल्यः ८ । इति रत्नमाला ॥ नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—

"गाङ्गेरुकी नागबला भवेत् क्षुरगवेधुका । खरवल्लरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥" इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवेधुकं, क्ली, (गां भूमिमौर्ण्वे उत्पत्तिकारत्वेन प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादुक । ततोऽवडादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेधुका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईश् + अच । ततो गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) द्रव्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गवेष, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । अजगवेषत् गुरुं गुरौ । इति दुर्गादासः ॥

गवेषणा, स्त्री, क्ली, (गवेष + भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं, त्रि, (गवेष्यते स्म इति । गवेष + क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्दः, पुं, उक्षसमूहः । गोदुघः प्रग्रहः । इति व्युत्पत्तिः ॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोर्विकारो वा । "गोपयसो-र्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वाग्यो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७६ । इति अव् ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७१ ।

"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥") गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, क्ली, (गवि वाचि साधु । गो + यत् । ततोऽव् ।) व्याः । (गवि नेत्रे साधु इति ।) रागद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या, स्त्री, (गवां समूहः । "खलगोरथात् ।" ४ । २ । ४० । इति यत् । "वाग्यो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७६ । इति अव् ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गव्यूतिः । (गवि इदौ साधुः । गो + यत् । ततष्टाप् ।) व्याः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, क्ली, (गोर्व्यूतिः । "गोर्व्यूतौ क्रन्दस्युपसंख्यानम् ।" "अध्वपरिमाणे च ।" ६ । १ । ७६ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् ।) क्रोशद्वयम् । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

"गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान् । धुन्वन् करौ मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥") तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोतमम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह, त् क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्ज्ञेयः । गहयति ग्राह्यं जड़धीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गहनं, क्ली, (गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति । गाह् + बहुलमन्यत्रापि इति युच् । ल्युट्यडोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह त् क गहने + ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६ । ६ ।

"सखौ के देव तद्वीर मया चर्म्म प्रतिश्रुतम् । निर्जीव गहने मूले भवसुतवध्य रावणात् ॥") गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥ (पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।" "सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ॥)

गहनः, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह् + युच् । ल्युट्यडोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । २ । १ । २३ ।

"गहनेष्वाश्रमान्तेषु जीर्णाविक्षतदर्शनाः । रमन्ते तापसांश्चैव बाधयन्तः सुदारुणाः ॥")

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गङ्गरं, क्ली, (गाह्यते इति । गाह् + "ह्लिगरुचहल-रेतिः ।" उणा । ३ । १ । इति वरुचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुदा । (यथा, रघुः । २ । २६ ।

"गङ्गाप्रपातान्तविरूढगुल्मं गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥" * ॥ गाह्यते विलुड्यते आत्मानेन इति ।) इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६८ ॥ (गहने त्रि । यथा, भागवते । १ । ६ । १३ ।

"नलवेणुगुरुल्मकुगुल्मकौचकगङ्गरम् । एक एवातिवातोऽहमद्वितीयं विपिनं महत् ॥") गङ्गरः, पुं, (गाह्यते विलुड्यते इति । गाह् विलोड़ने + "ह्लिगरुचहल-रेतिः ।" उणा । ३ । १ । इति वरुचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥

गङ्गरी, स्त्री, (गङ्गर + स्त्रियां ङीप् ।) गुदा । इति शब्दरत्नावली ॥

गा, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गाते । इति दुर्गादासः ॥

गा, र लि स्तुतौ । अजनि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अनया । गा स्तुतौ + क्विप् ।) गाथा । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गा-सम्भूतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३७ ।

"विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-स्त्वया न गाङ्गैः सलिलैर्दिवच्युतैः ॥" मेघधारारूपविनिःसृते जलविशेषे, क्ली । तल्लक्षणादिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा, धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रवातं लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षकं कुर्म्मोत ग्राह्योदनपिञ्जमकुवितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वहिष्कुर्व्वीत स यदि सुकृष्णं स्थितलाजाग्र एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्षाष्वते सिकतासेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तत्रोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद् भवतीति ॥"

अस्य परीक्षा यथा,—

"गाङ्गं सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् । धारितं येन पात्रेण लक्ष्यते येन तद्विधम् ॥ धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम् । दर्शयित्वाऽस्तांश्च चतुश्चतुष्कोणेषु बन्धयेत् । तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धे रौप्यमयेऽथवा ॥ कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः । शुक्लकृष्णो स तस्मिन्वा श्वेतग्राह्योदनस्य वा ॥ पिञ्जिका तत्र संच्छिन्ना नान्यथा भाति वा पुनः । श्वेता च निर्म्मला पिञ्जी शुद्धञ्च विमलं पयः ॥ तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ग्रहीतव्यं हि सुभाजने । तद्धारयेच्च मतिमान् वल्यं मेध्यं रसायनम् ॥ श्रमक्लमपिपासाघ्नं कफदोषनिवारणम् । लघु सुस्पर्शलघा-[illegible]

गाङ्गोदकस्य वृष्टेः खादिवसे वा प्रदोषे [illegible]

इति हारीते प्रथमे स्थाने [illegible]

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महाभारतम् ॥)

गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः । (यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।

"गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"

अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥

गाङ्गटः, पुं. (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रमतीति । अट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति । अट + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गटेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् ढ्यः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिकादिभ्यः फिञ् ।" ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेयं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गाजातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं महाभारते वनपर्व्वणि ।

"यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
तद्रूपं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")

धुस्तूरः । कपोतः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ सुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥"

गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ३४ ।

"योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")

गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।

"वसुदेव विदित्वैवं सुखं शङ्खं सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग भविष्यति बलाधिकः ॥"

अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १३ ।

"आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")

श्लेष्मातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्रसुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति । ईर गतौ क्षेपणे च + "सृगयादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुः । ततः स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरञ्चतण्डुला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाम्रान्तकाम्बकर्कफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करबिल्वविल्वीप्रभृतीनि ॥"

यथास्याः पर्य्यायाः ।

"गाङ्गेरुकी नागबला भद्रा हस्तगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्व-वेदा गोरञ्चतण्डुली ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथास्या गुणाः ।

"गाङ्गेरुकी करीरश्च बिम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेली, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति । स्था + कः; असुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठगर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा इति भाषा ॥

गाङ्गिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाढं, क्ली, (गाहते स्म इति । गाह विलोड़ने + क्तः ।) अतिशयः । दृढम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१० ।

"आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")

तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा, रघुः । ६ । ७२ ।

"श्रमफेनसुचा तपस्विगाढां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")

गाढमुष्टिः, पुं. (गाढा दृढा मुष्टिर्यत्र । दृढमुष्ट्या धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दार्ढ्याभावादेवास्य तथात्वम् ॥)

गाढावटी, स्त्री. (गाढा दृढा वटी वटिका यत्र । निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीड़ामध्ये क्रीड़ाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"

गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेशः उपास्यदेवो यस्य । गणपति + ष्यञ् । केषाञ्चिन्मते अश्वपत्यादिभ्यश्चेति यञ्प्रत्ययोऽण् । तत्र गाणपत इति साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गणपतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।

"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")

गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः । "गणिकाया यञ्चिति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० । इत्यस्य वार्त्तिके इति यञ् ।) गणिकासमूहः । बहुवेश्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गण्डिर्यन्त्रिरस्यास्तीति । गाण्डि + "गाण्डाजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति वः ।) अर्জ্জুनधनुः । (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । ३० ।

"धनुर्यो ह्यर्জ্জुनः सव्यसाची
धनुश्च तन्नाण्डिवं भीमवेगम् ॥")

धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । ३६ ॥

गाण्डीवः, पुं,क्ली, (गाण्डिर्यन्त्रिः । "कृदिकारादिति ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यतेऽस्य । "गाण्डाजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति वः ।) अर्জ্জुनधनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।

"यन्मां पूर्व्वमिहाष्टाक्षः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"

एतद्गुणश्च ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५—८ ।

"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽधौतिच पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिश्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दीप्तमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"

खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणश्शक्रात्सादानीयधनुरेतदर्জ্জुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा, महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।

"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यसदृशे देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धुमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मामात्र प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रसुग्रीवचैर्व्वर्णैः शोभितं अक्षयशरणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"

"तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्জ্জुनः ॥")

कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य । गाण्डीव + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) अर्জ্জुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्জ্জुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाता, [तृ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।) गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५४ । ११ ।

"गाता चतुर्णां वेदानामङ्गाता प्रथमस्त्रिणाम् ॥'

गातुः, पुं, (गायतीति। गै गाने + "कमिमनि-जनिगाभायाहिभ्यश्च।" उणा। १। ७३। इति तुः।) कोकिलः। भ्रमरः। गन्धर्वः। इति मेदिनी। ते। १५॥ (गाते गच्छतीति। गा ड गतौ + कमिमनीतिस्त्रे गानिर्देशात् तुः। पथिकः। इति उज्ज्वलदत्तः॥ गै गाने + भावे तु। गानम्। यथा, ऋग्वेदे। ४। ५१। १।
"गातुं ऋतस्य नयसो जनाय।" "गातुं गानम्।" इति भाष्यम्॥ गाते गच्छत्यत्र इति। गा ड गतौ + अधिकरणे तु। गमनीयः पन्थाः। यथा, ऋग्वेदे। ६। ८५। ४। "उरुं नो गातुं कृणु सोममीड्यः।" "गातुं गन्तव्यमार्गम्।" इति भाष्यम्॥ पृथिवी। यथा, तत्रैव। ३। ३१। १५।
"इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्यस्य सप्तस गातुमग्निम्।" "गातुं पृथिवीम्।" इति भाष्यम्॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः। स्तवः। यथा, तत्रैव। ४। ४। ६। "स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत्।" "गातुं स्तवम्।" इति भाष्यम्॥ उपायः। यथा, तत्रैव। ५। ६५। ४। "मित्रो अंहोश्चिदुरुचयाय गातुं वनते।" "गातुमुपायम्।" इति भाष्यम्॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति। गा ड गतौ + "कमिमनीति।" उणा। १। ७३। इति गानिर्देशात् तुः।) रोषणः। इति मेदिनी। ते। १५॥ (गायतीति। गै गाने + तुः।) गायनः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गात्र, त्र क ड ग्रैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तुरां-आत्मं-अर्कं-सेट्।) दन्त्यवर्गमध्यः। ड, गात्रयते गात्रायते। इति दुर्गादासः॥

गात्रं, क्ली, (गच्छत्यनेन। गम् + "गमेरा च।" उणा। ४। १६८। इति ष्ट्रन् आकारादेश्च।) इन्द्रियपूर्णजङ्गादिदेशः। इन्द्रियग्रहणादिसम्मुखभागः। (यथा, माघे। १८। ४६।
"व्यापस्काराङ्गनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य॥"
"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ *॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारणभूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाऽनेन इति।) अङ्गम्। इति मेदिनी। रे। २३। हस्तपादाद्यवयवसमुदयः। गा इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। १५४। ३०।
"अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा।
कर्षन्तु भवि संक्षुण्णा विक्षतस्य मया रणे॥")
तत्पर्य्यायः। कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२। इत्यमरः। २। ६। ७०॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ चेत्रम् १५ भूषणः १६ मत्कुणम् १७ वैरम् १८ सचरः १९ घनः २० वन्यः २१ परम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४। इति हेमचन्द्रः॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति। गै गाने + "उधिकुधिगर्गिभ्यश्थन्।" उणा। २। ४। इति थन् स्त्रियां टाप्।) श्लोकः। (यथा, महाभारते। ३। ८५। ३०।
"गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्यद्यते नृप!॥")
संस्कृतान्यभाषा। सा तु प्राकृतभाषा। गेयम्। तच्च गीतम्। (यथा, मनुः। ६। ४२।
"अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे॥")
इत्तम्। तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम्। इति मेदिनी। थे। ६॥
भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्दः २७ पक्षरः २८ कुलम् २९ बलम् ३०। इति जटाधरः॥
(गात्रवादनादि निषेधो यथा,—
'गात्रवक्त्रनखैर्वादं हस्तकेशावधूननम्।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूर्मं श्वाश्रयम्॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्खातन्त्र्यं स्त्रीषु च त्यजेत्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

गात्रभङ्गः, स्त्री (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः।) भ्रूकुञ्चिभ्रमी। इति शब्दचन्द्रिका॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति। मृज् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप्।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥ गामोछा इति भाषा॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति। सम् + कुच् + णिच् + णिनिः। यद्वा, गात्रस्य सङ्कोची।) जाहकजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥

गात्रसंप्लवः, पुं, (गात्रेण संप्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः। सम् + प्लु + अच्।) प्लवपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०६॥

गात्रसम्मितः, पुं. (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र।) गात्रावयवोत्पत्तिः। यथा,—
"पादे उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम्॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥
मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम्। यदा लगुड़ाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम्। गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम्। सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम्। अर्थात्चेतन्ययुक्तगर्भपाते द्वितयमेव प्रायश्चित्तमवहनीयम्।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति। अनु + लिप् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप्।) गात्रानुलेपनयोग्यं दृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। वर्णिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४। इत्यमरः। २। ७। १३३॥

गायकः, त्रि, (गायतीति। गै गाने + "गास्थकन्।" ३। १। १४६। इति थकन्।) गायकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + भावे घञ्।) स्थानम्। (यथा, महाभारते। १। २१। १३।
"अनासादितमाधञ्च पातालतलमक्षयम्॥")
लिप्सा। इति हेमचन्द्रः॥ (कूलम्। परपारम्। यथा, महाभारते। ७। ११३। २।
"द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम्॥")
सुखोत्तरणीये, त्रि। यथा, रघुः। ४। २४।
"सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाम्भानकर्दमान्।
याताये चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्॥"
स्त्रियां टाप्। गायत्रीरूपिणी महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४०।
"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता॥"
"गाधा प्रतिष्ठारूपिणी।" इति तट्टीका॥)

गाधिः, पुं, (गाधते उत्तरपदं लिप्सतीति। गाध ड लिप्सायाम् + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्।) चन्द्रवंशीयकुशिकराजपुत्रः। स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्जदेशस्य राजा च। (यथा, महाभारते। ३। ११५। १६।
"कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह॥"
अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे। २७। १३—१६।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादर्थेन्य अक्षिवान्॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै ततः शक्रो वृषप्रभत।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः॥
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत्।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्।
पौरुकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत॥"
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकपत्नी। सा च ऋमदग्निं प्रसूतवती। यथा, हरिवंशे। २७। १८।
"गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा।
तां गाधिः कान्यकुब्जाय ऋचीकाय ददौ प्रभुः॥"
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाधीत्याख्यया प्रसिद्धः इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः॥ एतदनुसारेणैव रामायणे 'गाधिन् इति गाधिप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः। यथा, तत्रैव १। १८। ४०। [सुतम्॥")
"ग्रीष्ममास्थात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः

गाधिजः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति। जन् + डः।) विश्वामित्रमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। ७। ४२।
"पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च।

कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥"
एतद्जन्मकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥)
गाधिपुरं, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०॥
(यथा राजतरङ्गिण्याम्। ४। १३४।
"कन्यानां यत्र कुब्जत्वं यधात् गाधिपुरे मरुत्।
तत्रैव शंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्ग्रामम् ॥")
गाधिभूः, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा। यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स्म। भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप्।) विश्वामित्रमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥
गाधेयः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान्। गाधि+"इतश्चानिञः।" ४। १। १२२। इति ढक्।) विश्वामित्रमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१४॥ (यथा, हरिवंशे। २७। १७।
"विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह॥")
गानं, क्ली, (गीयते इति। गै+भावे ल्युट्।) गीतम्। इत्यमरः। १। ७। २५॥ (यदुक्तम्,—
"जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि॥")
तत्पर्य्यायः। गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४। इति हेमचन्द्रः। २। १६४॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम्। तत्र वैदिकगानन्तु सुखिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम्। वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते। गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम्।
"ऋग्भिः पाद्यमसद्गीतं सामभ्यः समपद्यत।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः॥"
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे। २-६।
"मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम्।
दुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम्॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम्।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते॥"
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात्। स्वरस्तु षड्जऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविधः। एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूतद्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते। यथा, सङ्गीतदर्पणे। ५३—५६।
"तीव्राकुसुद्तीमन्दाछन्दोवत्यस्तु षड्जगाः।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्यभे स्थिता॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः॥
क्षितौ रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती॥"
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तृणां अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते। यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये। १२—१६।
पार्व्वत्युवाच।
"के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के।
किं रूपं कथसञ्चारो वद देव! प्रसादतः॥"
ईश्वर उवाच।
"श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा।
मेघरागो ह्यहमाटः षड्रते पुरुषाकृयाः॥"
इति षट् रागाः॥
अथ रागिण्यः।
"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा।
सारङ्गी नट्टहम्मीरा नट्टनारायणाङ्गनाः॥"
इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च द्रष्टव्यम्॥)
ध्वनिः। इति धरणी॥
गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तमस्त्यस्याः। गान+इनिः।) वचा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)
गान्तुः, त्रि, (गच्छतीति। गम गतौ+"क्रमिगमिभ्यामीति।" उणा। ५। ४३। इति तुन् दृढिच्।) गन्ता। इत्युणादिकोषः॥ गाथकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव। स्वार्थे अण्। ततो ङीष्।) गन्त्री। वृषवाह्यशकटः। गरुर गाड़ि इति भाषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते॥)
गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति प्रोधयतीति। दै पै प्रोधने+णिनिः+ङीप्। पृषोदरात् साधुः।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः। दा दाने+णिनि+ङीप्। पृषोदरात् साधुः।) अक्रूरमाता। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे। ३४। ७—११।
"स्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्था तां पिताब्रवीत्॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थञ्चैव तिष्ठसि।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्यवाच ह।
तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत्॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः।
अक्रूरः सुषुवे तस्यां स्वफल्काद्गरिदक्षिणः॥"*॥
गान्दिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते॥)
गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः।) भीष्मः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कार्त्तिकेयः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥ गान्दिन्यास्तदाख्यया प्रसिद्धाया स्वफल्कभार्य्यायाः सुतः।) अक्रूरः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, माघे। १०। १२।
"विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया
गिरोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम्॥")
गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वेण गीतं वा। गन्धर्व्व+अण्। यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण्।) गानम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाह दन्तिलः।
"पदस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते॥"
यथा च महाभारते। १३। १६। ३६।
"अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विधिवानि च।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत्॥"
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण्। गन्धर्व्वदेवताकमन्त्रम्। यथा, रघुः। ५। ५७।
"गान्धर्व्वमादत्त यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते॥")
गान्धर्व्वः, पुं, (गन्धर्व्व एव। "प्रज्ञादिभ्यश्च।" ५। ४। ३८। इत्यण्।) गन्धर्व्वः। इति हेमचन्द्रः। २। १६४॥ (भारतवर्षोयोपद्वीपविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे।
"भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोधत।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान्॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्तथ वारुणः।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः॥")
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः। यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः। (तल्लक्षणं यथा, मनौ। ३। ३२।
"इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः॥"
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्यः। यथा, तत्रैव। ३। २६।
"गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ॥")
तत्सम्बन्धिनि त्रि॥ (यथा, काशीखण्डे।
"गान्धर्व्वश्चैव लोकोऽसौ गान्धर्व्वाश्च शुभव्रताः॥"
गान्धर्व्वदेशाश्चैव। यथा, महाभारते। १२२६। १०।
"उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः।
पारावताभ्रपतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे॥")
गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं अर्हतीति। ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। यद्वा, गान्धाराणामन्दहृद्यवासिनां प्रियम्। अण्।) गन्धरसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति। ऋ गतौ+अण्।) सिन्दूरम्। जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः। कान्धार इति भाषा। इति मेदिनी। रे। १४६॥ (देशोऽयं बृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। यथा, तत्रैव। १४। २८। "उत्तरतः कैलासः।" इत्युपक्रम्य,—

"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगणाश्च॥" इत्युक्त्वा:। दुर्य्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत्। यथा, महाभारते। ३। २३७। २१।

"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव॥"*॥ गन्ध एव गान्धः। स्वार्थे अण्। तं ऋच्छतीति। "कर्म्मणण्।" ३। २। १। इत्यण्।) सप्तस्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः। स तु छागस्वरतुल्यः। (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे।

"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम्। गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्रणति मध्यमम्॥") तस्योत्पत्त्यादिः।

"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना॥"

इति भरतः॥

अपि च।

"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन्। स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते॥ चतसः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः। ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके॥" (अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः, स्वर्णवदुज्ज्वलपीतवर्णः। अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शृङ्गाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः। करुणरसे एतस्य उपयोगित्वम्॥ इति सङ्गीतदर्पणे। ८३—६१॥ *॥ स्वरग्रामविशेषः। तल्लक्षणम्। यथा, तत्रैव ७६—८०।

"रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत्। प-श्रुतिं धो निषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः॥ गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः। प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले॥"*॥) रागविशेषः। तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे।

"जटां दधानः स्फुतभूतिभूषणः कषायवासास्त्रिगुणेक्षणश्चिरः। सयोगपट्टः स्फुतनेत्रसुन्दरो गान्धारराग: कथितस्तपस्वी॥"

स तु भैरवरागपुत्रः। प्रभाते तस्य गानसमयः॥

गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ६१। इति टच्।) शकुनिः। (यथा, महाभारते। ३। २३७। २१।

"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव॥" अस्य पित्रादयोपि। यथा, तत्रैव। १। ११०। १४।

"ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात्॥")

गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री। इञ् ततो ङीष्।) धृतराष्ट्रराजपत्नी। सा तु दुर्य्योधनमाता। इति महाभारतम्॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं लब्धवती। यथा, महाभारते। १। ११०। ६।

"अथ शुश्राव विप्रेभ्यः स्त्रीणां सुबलात्मजाम्। आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम्॥ गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा॥" पार्व्वतीसहचरीभेदः। यथा, तत्रैव। ३। २३०। ४८।

"गौरी विद्याथ गान्धारी कैशिनी मित्रसाह्वया॥" गायत्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४०।

"गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा॥" गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५१।

"गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा॥"

"गां धारयतीति गान्धारी।" इति तट्टीका॥ नाड़ीविशेषः। यथा, सङ्गीतदर्पणे। २६।

"सुषुम्नेड़ा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी। गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारुणाथ यशस्विनी॥") जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ यवासः। इति राजनिर्घण्टः॥ दुरालभा। इति भावप्रकाशः॥ मादकद्रव्यविशेषः। गाँजा इति भाषा॥ इति विश्वप्रकाशसारावलीवैद्यकग्रन्थः॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान्। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) दुर्य्योधनराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दुःशासनादयोऽपि॥)

गान्धिकः, पुं, (गन्धयते परप्रार्थनां गच्छतीति। गन्ध क ड गतौ+णिनिः। ततः स्वार्थे कन्। यद्वा, गन्धो गर्व्वोऽस्यास्तीति। गन्ध+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) लेखकः। सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी। गन्धवणिक् इति ख्यातः। इति मेदिनी। के। ८३॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ४६।

"शृङ्गारस्य सहाया विटवेटविदूषकाद्याः स्युः। भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः॥

आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः॥") कीटविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ गाँधिपोका इति भाषा॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति। ठन्। गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १३। [दिभिः।

"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनार्य्यचैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते॥")

गासुकः, त्रि, (गच्छतीति। गम गतौ+"लषपतपदेति।" ३। ३। १५४। इति उकञ्।) गन्ता। इति व्याकरणम्॥

गाम्भीर्य्यं, क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा। "गम्भीराञ्ञ्यः।" ४। ३। ५८। इति ञ्यः।) गम्भीरता। यथा,—

"मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता।"

इति जिनवाल्मीकौ हेमचन्द्रः॥

(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ५८।

"शोभा विलासो माधुर्य्यञ्चाभीर्य्यं धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः॥" तस्य लक्षणम्। यथा, तत्रैव। ३। ६२।

"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता॥" उदाहरणम्। यथा,—

"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च। न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः॥")

गायकः, त्रि, (गायतीति। गै गाने+ण्वुल्।) गानकर्त्ता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। ११। १०।

"कलमविकलताल गायकैर्बोधहेतोः॥") तत्पर्य्यायः। गायनः २ गाथकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गाता ४। तस्य दोषा यथा,—

"लज्जितं भीतसुत्तेषु व्यक्तमनुनासिकम्। काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्জ্জितम्॥ विस्वरं विरमञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम्। व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति। गायत्+त्रै+क्विनिः। आलोपात् साधुः।) खदिरवृक्षः। इति भरतः॥ (खदिरशब्दे गुणादिकं ज्ञेयम्॥ गायन्तं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्र+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनिः। उद्गातरि सामगायके त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। १०। १।

"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः॥") गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति। त्रै ड पालने+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३ इति कः। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) खदिरवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६॥ (यथा, वैद्यके बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथे।

"मूर्व्वादारुकनिम्बभृङ्गमधुका त्रायन्ति पाठावरी गायत्री त्रिफलाकिरातकभल्लातनिम्बासनारग्वधम्॥") वृत्तविशेषः। तस्यास्तिस्रोविधा यथा। तनुमध्या १ ग्रथितवदना २ सोमराजी ३। आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुत्रयम्॥ द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुत्रयम्॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरू गुरुलघू अन्ते गुरुद्वयम्॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा।

आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या॥ १॥ ग्रथितवदनानां व्रजतरुणीनाम्॥ २॥ हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः॥ ३॥ इति छन्दोमञ्जरी॥*॥ दुर्गा। यथा,—

"गायनाङ्गमनाद्वापि गायत्री चिदपार्च्चिता। साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाग्धरेश्वरी॥" इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः॥ (सा च गायत्रीरूपेण ब्रह्मणैव वर्णते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ८१।

"गायत्री वेदवदने सावित्री शिवसन्निधौ॥"*॥

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५३।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा तु त्रिपादक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २। ७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेकाञ्च जपन् व्याहृतिपूर्ब्बिकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तेर्द्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्ब्बिकेयं अध्ययनीया। यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
"ओङ्कारपूर्ब्बिकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतान्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥")
तस्या नामयुत्पत्तिर्यथा, स्कन्दे।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता ह्यहि देवि! त्वरान्विता।
उद्गातृभामयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥
सावित्र्युवाच।
लक्ष्मीर्नायाति चायाति सती नैवेह दृश्यते।
हृदयाद्गायत्री हूता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चात्यतिवर्त्तते॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीशाल्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्ट्वास्य वाक्येन सर्व्वास्तास्तु परित्यजाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभगा चारुलोचना॥
ददर्श्व तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता शुभे! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्याऽहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता घृतादीनां प्रयत्नोऽत्र यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाणीं पुष्करीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा तस्या ग्रहीतुं मन आदधे॥
प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत।
यदेवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दुग्धोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुग्रहेण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"*॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शुक्लाङ्गेन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे यस्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वाससी चैव रक्ते चाम्बुतदर्शने॥
शुक्लिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रमोगणयुक्तेन सुकुटेन विराजसे।
सुकुटेन त्रिशस्येन केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णसदृजघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुरूपदेशाच्च न लिखितम्॥*॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान् प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं घृतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अहञ्चरा स्थिता चाहं जगद्ग्रामं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"*॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले चिकालं सम्प्राप्तः स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाद्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेणं स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्हयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव।"
इति पद्मपुराणम्॥*॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
हे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्ब्बतः परतोऽपि वा।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम्।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्र्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्याह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साध्यैव सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वं वा गान्धर्व्वं देवतेऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु निष्ठिता॥"*॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोडश।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले चिरावर्त्ता गायत्रीं प्रयतस्त्रिधा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति क्षमात् समा गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामी घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु यक्ष्मपीडोपशान्तये।
धनकामस्तथा विल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः क्षीरान्नैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

देशापसर्गे संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलेर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥"*॥
"येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्व्याह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाग्नौ वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरभक्तभुक्ताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराद्यां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दर्शभिर्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
अयङ्कीर्त्तिं तथा दीर्घं नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो न शाम्यति होमतः ।
नास्ति सत्यात् परं नास्ति यदसादतिरिच्यते ॥
गृहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः खैः खैः पृथग्जनाः ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय यमः प्रजापतेस्तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गच्छानान्त्वेति वा कृत्वा इमं देवेति चेन्दवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युदुध्यस्व दृष्टस्यतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्वै केतुं कृण्वंति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेच्छातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्प्यते ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वमिं दूतं वे यस्मिन् वृत्रे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयमुत्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नैर्नैव मन्त्रैश्च होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दद्यैकं प्रति वा कुर्य्यादशविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदन्न ऋषिसत्तमाः ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवाश्चैव स्रुवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवाः ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं ग्रामवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम दृढव्रथम् ॥
महाजप्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णा ततो दद्यात् सम्प्राप्ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मेति चामन्त्र्य सन्धिस्थञ्च नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैश्चैव हैमैश्चा चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सङ्ख्ये अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे व्याधिर्व्वा जायते तथा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ॥
राजसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत्॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ! ॥
घृतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेन्नतिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेद्गन्तुं दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या चाङ्गतयश्चात्र विपरीताश्चरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ! ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन कैशेष्वाच्छिद्य वैरिणम् ॥
निहन्तां त्रिशूलेन भ्रकुटीभूषितानना ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
खरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परान्नाभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ! ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात् प्राणापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुष्करीकाक्षे वेदयज्ञे द्विजे जने ।
न सानभिचरेत् ज्ञातुं तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
यथाङ्गतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
देवतं सवितार्य्यस्या गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ! ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्चैव सप्तम ! ।
चतुर्विंशत्यवयवैतानि गायत्र्याक्षराणि तु ॥
प्रागेवं पुरुषं विद्धि सप्तत्रं पञ्चविंशकम् ।
सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ॥
शिरश्च तत्तथा वाच्यः पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ! ॥
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमाचोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
अर्थी प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ॥
स लिप्यते न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै + "शुगट् च ।" ३ । १ । १४७ । इति शुगट् ।) गायकः । (यथा, काश्मीरखण्डे ।
"देवानां गायना स्ते वै चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥") गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्तेषामन्नं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् । यथाह मनुः । ४ । २१० ।
"क्लीबगायनयोश्चान्नं तक्षणोर्वाहुं विकस्य च ॥") जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः । यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
"सत्यं किलैतत् सा प्राह देवानामसि गायनः ॥") गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + "भूवादिगॄभ्यो णित्रन् ।" उणा ४ । १७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुडं, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् टच्छिश्च । यद्वा, गरुडं श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तन्निरुक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा,—
"गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ।") गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—

गरुड उवाच ।

"मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ! ।
यथाहं देवतान् जित्वा चाण्डतं स्नानयामि तत् ॥
दास्याद्धि मोक्षयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड ! तथा सर्व्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चाण्डतं स्नानयिष्यसि ॥
नागदास्यान्मातरं स्वां विनतां मोक्षयिष्यसि ।
महाबलो वाहनत्वं भविष्यसि विहङ्गमः ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ! ॥
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडेष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुडात्मना ॥
मां ध्यात्वा पक्षिसुश्रेष्ठं पुराणं वद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो रुद्र ! कश्यपायाह पृच्छते ॥

काश्यपो गरुडं स्तुत्वा दृष्ट्वा दग्धमजीवयत् ।
स्वयञ्चाप्यमलो भूत्वा विद्ययान्यानजीवयत ॥
पक्षी ओम् तं स्वाहा जापी विद्येयं गारुडी परा ।
गरुडोऽहं गारुडं हि ग्रहाण रुद्र ! महात्मकम् ॥"
इत्यादौ महापुराणे गारुडे प्रथमाध्यायो नाम द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ११ ।
"एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥)
गारुडी विद्या गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः । इति जटाधरः ॥ (गरुडः गरुडवर्णोऽस्त्यस्येदम् । गरुड + अण् । गरुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघौ । १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्भवानीनामिव गारुडानां
सप्तच्छदः फलितो विभाति ॥"
गरुडाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महाव्यूहभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
"गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे प्राज्ञनवत्सदा ॥"
एतस्य रचनायां गरुडाकृतित्वविवृतिर्यथा, तत्रैवाध्याये । ३—८ ।
"गरुडस्य स्थितं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः शतधर्मा च सात्वतः ॥
अश्वत्थामा शिरस्येव ग्रीवायां सञ्जयैर्वृतः ।
चित्रसेनस्तथा कर्णैर्ये चाटधानेश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च सुदक्षैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! शूरत्वेनाध मारिष ! ॥
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता बृहस्य दंशिताः ।
कारूशाश्च विकुञ्जाश्च सुदाः कुक्कीटकास्तथा ॥
वृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वं समाश्रिताः ॥"
यदा त्वस्य बृहस्य प्रवोधनं तदाह मनुः ।
७ । १८६—१८७ ।
"शत्रुसेविनि मित्रे च गुरौ युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥"
"क्षुद्रसुखपक्षाद्याकारः पृथुमध्यो वराहव्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
गारुडिकः, पुं, (गरुडः अधिष्ठात्रत्वेनास्त्यस्य इति गारुड: विषनिवारणमन्त्रविद्यः । तेन चिकित्सति स एव व्याजीवो दृश्यते वा । इति ठक् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति । अण् ङीप् च ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति अण् ङीप् च । गरुडविद्या । सा च गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)
गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुडस्तस्य वर्णोऽस्यस्य गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।) मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (यथा, माघे । ३ । ५ ।
"तस्योरसत्काञ्चनकक्षलाग्र-
प्रद्युम्नगारुत्मतरत्नभासा ।"
पुन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
"गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-सदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ । ४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञञोश्च ।" ४ । १ । १६ । इति ङीप् "ततो हलादेर्लघोः ।" ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके षष्ठब्राह्मणे ६ ब्राह्मणे ।
"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा, हरिवंशे । १७६ । १४ ।
"ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां सदा ॥")
गार्गीपुत्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्रस्तस्मादागतो वंशः इति । "पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १५६ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गी-पुत्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥
गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके । ४ । १ । "इमबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस सङ्गोवाचाऽऽसाग्रञ्च काव्यं ब्रह्म ते ब्रुवाणीति ॥")
गार्हपत्यः, पुं, (गृहस्य गृहस्य वायमिति अण् गार्हो गार्ह्यो वा पचः पक्त्रं यत्र यस्य वा ।) गार्ह्य-पक्त्रवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्ह्य-पक्त्रोऽपि ॥
गार्ह्य, क्ली, (गर्ह एव इति । चतुर्व्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सिक्थ । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"पीत्वा जलानां निधनातिगार्ह्यतां ॥"
गार्ह्यपक्त्रः, पुं, (गार्ह्यं गृहसम्बन्धिनं पक्त्रं पचः यस्य यत्र वा ।) गृहपक्त्रयुक्तवाहः । (यथा, महाभारते । ४ । ४८ । २५ ।
"न हि गार्ध्रीवनिर्मुक्ता गार्ह्यपक्त्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेणेव तिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥")
गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । "भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।) गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति । "गृहपतिना संयुक्ते ण्यः ।" ४ । ४ । ६० । इति ण्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बन्धः । इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । २० ।
"इहेमं प्रजया ते समेधतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥"
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्निना पुत्रादिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः । यथा । २ । २३१ ।
"पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥")
गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) चारणम् । छाँकन गड़ान इत्यादि भाषा ॥ यथा । "तथा पचेत् यथा दारुकाष्ठिन्यातिशैथिल्यमखण्डगालनरहितोऽन्तरुष्मपक्वश्चरुर्भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥
गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति । गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रतिपादकग्रन्थं तं वाति गच्छति जानाति वा । वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते । ८ । १३ । १५ ।
"गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥")
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोध्रः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते अवगमात्रेण मनो यस्मात् येन वा । गल् + इच् ।) शापः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥")
गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवीकृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
"गालितस्य सुवर्णस्य षोड़शांशेन सीसकम् ॥"
इति रत्नावली ॥
कृतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगालितमखण्डरुर्भवति ।" इति कालेपिः ॥
गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यधियामिति ।) गल + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,—
"कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता मुखवर्त्तिता ॥
सुद्वेधा गालिनी प्रोक्ता ग्रन्थस्योपरिचालिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

गालोड़नं, क्ली, (गाः इन्द्रियाणि आलोडयन्ते प्रवर्त्तयन्त्यनेन। गो+आ+लोड़ि+करणे ल्युट्। निपातनात् साधुः।) उन्मादः। रोगः। मूर्खत्वम्। इति वल्लभाख्यशब्ददर्पणात्॥

गालोड़ितः, त्रि, (गालोड़ः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य। इतच्।) उन्मत्तः। रुग्णः। मूर्खः। यथा, "उन्मादग्रीवे रोगार्त्ते मूर्खे गालोड़ितः स्मृतः॥" इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां चिलोचनदासः॥ गोलोहितोऽपि पाठः॥

गालोड्यं, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्षणाय इति। गो+आ+लोड़ि+कर्म्मणि यत्। प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) पद्मबीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पन्निरिति बोध्यम्।) ग्रामः। यथा,—
"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम्॥
एकवचनसाकाङ्क्षमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे। उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं सर्व्वैद्यं अश्विनादिपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदस्य द्विवचनमाचेष्टाकाङ्क्षम्। इति। तदा गावौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

गाह, ऊ ड विलोड़ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सर्क-सेट्।) ड, गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति ग्राकुन्तले। ऊ, अगाहिष्ट अगाढ़। इति दुर्गादासः॥

गिरा, स्त्री, (ग+भावे क्विप् स्त्रियां टाप्।) वचनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ("तां गिरां करुणां श्रुत्वा।" इति दशरथविलापनाटकम्॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गिर्यते स्तूयते गुरुत्वाद्वा। "कॄगॄशॄपॄकटिभिदिछिदिभ्यश्च।" उणा। ४। १४२। इति इः किच्च।) पर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। १॥ (पर्व्वतानां अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात्। यदुक्तम्,—
"मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः।
महेन्द्रः श्रीपर्व्वतश्च हेमकूटस्तथैव च।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक्क्रमात्॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)
गेरुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५२॥ चक्षूरोगविशेषः। इति मेदिनी। रे। २३॥ पारदस्य दोषविशेषः। यथा, रत्नावल्याम्।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाष्टौ चैव विषं गिरिः।
असंशोधितमेतेषां निसर्गात् पारदे स्थिताः॥"
सञ्ज्ञासिनां पद्धतिविशेषश्च॥ (तत्र प्रथमतस्तान्त्रिकगिरिसञ्ज्ञासिलक्षणं यथा,—
"सदोर्द्धबाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः।
सर्व्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः।
इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तितः॥"
इति तन्त्रसारम्॥
शङ्कराचार्य्यकृतदशनामब्रह्मचारिपरिव्राजकानामन्यतमः। तेषां दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश॥"
तत्र गिरेर्लक्षणम्। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे।
"वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते॥"
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः। यथा, भागवते। ९। २४। १५—१६।
"अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादशविश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः॥")
गिरिः, स्त्री, (गॄ+भावे इः किच्च।) निगरणम्। इत्यमरः। ३। २। ११॥ गेला इति भाषा॥ बालमूषिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ पूर्त्यै च। इति मेदिनी। रे। २४।

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नामकत्वात्तथात्वम्।) वकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतः कदम्बः।) नीपः। धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्ज्ञाता कदली।) पर्व्वतीयकदली। तत्पर्य्यायः। गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ वन्यकुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम्। लघुत्वम्। दाहपित्तदाहश्लेष्मप्रशमनत्वम्। दुर्जरत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः। यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकिणिहीत्यः। अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या अवहारो यथा,—
"गुड़पुष्पसारग्विखरितखञ्जगिरिकर्णिका हरिद्राभिः।
अञ्जनगुड़िका भ्रमयति विद्युच्चिकां चिकटुसनाथा॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्रमस्याः।) अपराजिता। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गवाक्षश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
'गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित्॥")
यवासः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च।) बालमूषिका। इत्यमरः। २। ५। १२॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी। सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शुक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता। यथा, महाभारते। १। ६३। ३३—३६।
"राजोपरिचरश्चैव नाम तस्याथ विश्रुतम्।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः॥
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत्॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम्॥
तस्माद्विमोचणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत्।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः॥
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत्।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः॥")

गिरिकाक्षः, पुं, (गिरिजा अक्षिरोगविशेषेण काक्षः एकचक्षुर्हीनः।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीनः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गिरिगुड़ः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुड़ः गुड्डितवर्त्तुल इव।) गेरुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३॥

गिरिजं, क्ली, (गिरौ जायते इति। जन्+डः।) अभ्रकम्। शिलाजतु। शैलजम्। लोहम्। इति मेदिनी। जे २३॥ गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति। जन्+डः।) मधूकवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। गौरश्वाकः २ मधूलः ३ खल्पपत्रकः ४। इति रत्नमाला॥

गिरिजा, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवादिति तात्पर्य्यार्थः जायते। जन्+डः स्त्रियां टाप् च। हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे। १। १।
"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः।"
"देवतां आत्मा यस्य सः। एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः।" इति टीकायां मल्लिनाथः।) पार्व्वती। (यथा अनर्घ्यराघवे। ४ अङ्के ३३।
"स्त्रीणां प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्याः॥"
गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।
"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुड़ध्वजवल्लभा॥"
गङ्गा। इति युतपत्तिलभ्योऽर्थः॥ गिरौ पर्व्वते जायते इति। जन्+डः।) मातुलुङ्गी। इति मेदिनी। जे। २४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"मातुलुङ्गी सुगन्धाख्या गिरिजा पूतिपुष्पिका।
अत्यम्ला देवदूती च सा क्वचिन्मधुकुक्कुटी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
श्वेतदूर्व्वा। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रपाषाणभेदः। चायमाणा लता। कारवेल्लः। मल्लिका। गिरिकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिजामलं, क्ली, (गिरौ पर्व्वते अभ्रे अभ्रकवादित्वर्थः जायते इति। जन्+डः। गिरिजम्। तदमति गच्छति। अम्+कलच्। यद्वा, गिरिजेषु

अमलं।)अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (अभ्रवणातले प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
"पुरा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
तद्वर्णं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवदोद्भवात्॥"
अभ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गिरिज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तद्भेदकत्वात्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+अच्।) वचः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरितः, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।) गिलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

गिरिधातुः, पुं, (गिरौ जातः धातुः। शाकपार्थिवत्वन्मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतोनिम्ब इव।) महारिष्टवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिपीलुः, पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः।) परूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः यद्वाहृतविचरणायेति भावः।) चमरीगवी। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिभित्, [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥ गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमण्डनि!
कठिनीभूताश्रये शिखरदन्ति।
गिरिसुत इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चण्डि!॥" *॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥

गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्यपदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"वृक्षकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलश्वेन्द्रयवश्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गिरिमाणः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उच्छ्रयत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिरुट्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य रुट् रुत्तिका।) गैरिकम्। इति चिकाण्डशेषः। (अवहारोऽस्याः यथा,—
"गिरिरुट्चन्दननागरखटिकाश्रयोजितो वह्निर्लेपः।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिरुहवं, क्ली, (गिरेर्रुहो रुत्तिकाया भवतीति। भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिरेभः, पुं, (गिरेर्रेभ इव।) विट्खदिरः। इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां याति प्राप्नोतीति। या+कः ततः संज्ञायां कन्।) गेरुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिकृत्यात्मसत्तां यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।) गेरुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभीकरोतीत्यर्थे। वस्+करोतेरर्थे णिच् णिनिः।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५। २। १००। इति शः। यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्धमनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शॄ डल शयने शो यच्छेदे वा गिरौ कृन्दसि डः। लोके तु कृन्दसानां क्वचिदभाषायामपि प्रयोग इति व्याकरणसिद्धान्तादाह स्वामी।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३३॥ (यथा, रघुः। २। ४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहृताक्षो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥")

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्यसुवं शालयते शोभयते इति। शल्+णिच्+णिनिः नान्तत्वात् ङीप् च। गिरिं बालमधिकाकर्त्रीं शलते श्राघते निजपत्रावयवेनेत्यर्थे। शल श्राघार्थः+णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥

गिरिशृङ्गः, पुं, (गिरेः शृङ्गमिवात्युच्चत्वात्तस्येति अच्। मुष्कादष्ठोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्यादस्य तथात्वम्।) गजेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वतश्रेष्ठरम्। यथा, महाभारते। ६। ५६। १५।
"गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवाहतैः॥")

गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्। (यथा, गोः रामायणे। ६। ७८। १६।
"तत्तेलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शूलं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे। २६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः सुता पुत्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिशेखरः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदद्वयम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पद्मतन्त्रे। १। १७५।
"अस्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तच्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")

गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय स्थान्नव-
यावज्जीवमिदं सुतां जयन्नवतु वः शक्त्या गिरीशोऽनिशम्॥")

गिरीशः, पुं, (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।) बृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे। १६॥

गिलः, पुं, (गिल्+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं ग्रहाति गिलं यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा ग्रहाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह+अण्।) नक्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्। भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चैव गम्भीरं वर्ण्णयेत् पाठकं सुधीः॥")

गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्। इत्यमरटीका॥

गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जातास्येति तारकादित्वादितच्प्रत्यये।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। २। ११०॥

गिरणः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा। गै गाने+"इण्शीगादाभ्यां कित्।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इण्। किदभावपक्षे तु "गादाभ्यां इण्युच्।" उणा। ३। १६। इति इण्युच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गैणुरित्यपदं स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥

गीः, [र्] स्त्री, (गृ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः। १। ६। १॥

गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।) गानम्। इत्यमरः। १। ६। २५॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तच्च नादात्मको धातुर्मातुरुच्चरसंचयः॥ *॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्यादेणवीणादि गात्रन्तु सुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुज्ञैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसान्वितम् ॥
छन्दो गमकधातुज्ञैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाद्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चार्थर्वणः स्मृताः॥"

अथ संगीतलक्षणम् ।

"तालवाद्यानुगं गीतं नटौर्भिर्यच्च गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥" * ॥

अथ गीतप्रशंसा ।

"सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यरूपधृग्लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणाद्य गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो घटङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः स्निग्धवो न रुदन्ति च ॥
कृतिश्चमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पश्यतः ।
अपि स्तब्धा यदास्य मदालसा
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥

परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः
शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः॥"
"शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥"
शुद्धलक्षणं विंशतिर्यथा,—
"एला सोऽद्यभवा सपाढ्करणं तत्पञ्चतालेश्वरः
केरातस्मरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढेङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका सुव्रावली माहका
अम्बो दण्डकवर्णनीति कथिताः शुद्धास्तु ते
विंशतिः॥"

एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीता नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।

"पदं तानो विरूदञ्च तालः पाढ्यः स्वरस्तथा ।
एलादीनां षड़ङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते ।
श्रीश्चोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्यत्वे विसर्गो च संयुक्ताक्षरमोचणे ।
परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च दुष्टदीर्घयतिक्रमे ॥" * ॥

अथ शालगलक्षणम् ।

"ध्रुवको मण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निसारुकः ।
वासकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका ॥
यतिश्च भ्रुमरश्चेति शालगं लक्षमीरितम्॥"*॥

अथ सङ्कीर्णलक्षणम् ।

"वेत्रो मञ्जकरक्षथा न गणिका चर्च्चातिनाटोन्नवी
दोहा स्याद्दुलस्तथा गुरुवलो गीता च
गोविन्दथा ।
हेम्नोकोऽथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि काम-
द्विषा
संक्षेपेण चतुर्दशः प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात्॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न्] पुं, (गीतेन सङ्गीतेन मोदते इति । मुद् + "नन्दिग्रहीति।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)

गीता, स्त्री, (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्तः ।) ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु अर्জ্জुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्म-पर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-ऽष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—

"भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थञ्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपासिज्ञानकाण्डचितयात्मा निगद्यते ॥"
इति नीलकण्ठः ॥

"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥"
इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वती-पादैर्विस्तरशो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् । तदृयथा,—

"सच्चेतनस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपासिस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तदूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठालं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥
स्त्रीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढ़स्तदा ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निश्चितो भवेत् ॥
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुक्तिः जायते दृढ़ा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशश्रवहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपयोगं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वमभ्यसतो भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्क्रमम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढ़ा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागविद्वान् य एवाशु यतः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
युत्थिते खतखाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते युत्थिते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिस्मृतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्राग्भवसंस्कारस्यान्तित्वात्तु कस्यचित् ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाग्रफलपातवत् ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अदृष्टादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो हेयं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्तानजनि(गू)रूढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि कैनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रसुत्तमम् ॥")
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामायणोक्तरामगीतान्यमेधिकपर्व्वोक्ते ब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादिशास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा। सुष्ठ्वर्थं संचेपेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः।) अर्জ্জুनं प्रति श्रीकृष्णोक्तसुष्ठ्वर्थाष्टाङ्गादियोगः। यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।
"गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्জ্জुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं सुष्ठ्वर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्জ্জितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिसमन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च चेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
स्वानात्मनि मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाण्येन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावाप्तो विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे क्षाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विजादिभ्येभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिगुणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
चेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि फलं नार्हन्ति षोड़शीम् ॥"
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
"यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्জ্जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा ह्यहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात् एष धर्म्मः सनातनः ।
यच्च द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्জ্জयेत् ।
द्विधा शौचं बाह्यमाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तश्रुतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्मसंज्ञमथ तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशरालं सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोऽत्र ये ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणादेशकीर्त्तिता ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्জ্जितः ॥"

इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
"ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मेति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवेन्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दृग्बलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्य्येण चेतनं शुद्धमुक्तं यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन नोच्यते ।
प्रत्ययोपमहितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापार्थसहितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्यते चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मासि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानच भवेद्वेदान्ताद्युक्तो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्य्यनिवृत्तेर्भुक्त एकतः ॥"

इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
"सम्भवियब्रह्मतः खं स्यात् खाभ्रस्तस्मात्ततोऽनलः ।
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सम्भवं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संग्रयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाख्यं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यं चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीराद्युपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहदयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवैः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जायत्स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागेण अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽचिन्तः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्व्यापारादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसूतिश्चरणोपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

ब्रह्मकारणरूपेण वटस्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाधारम्भकाले तु पूर्व्वमेवावधारयेत् ।
समुत्सुः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिश्चले ॥
विलापयेत् क्षेत्रजातं क्षेत्रज्ञं परिशोषयेत् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः अण्डादियतिरिक्तकम् ॥
यथा घटो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समष्टियतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सदब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्जितः प्रत्यगात्मा वै तनुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थौ शिष्टौ तच्चाकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं त्रयात्मकः ॥
अस्माहमस्माद्यं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तं स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥"
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े गीतासारे २३६ अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।

"श्रुताक्षरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥")

आर्य्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ । [गीतिः ॥")

"आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमीरिता

गीरथः, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं ग्राह्यमित्यर्थः रथ इव यस्य ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गीर्णः, त्रि, (गीर्य्यते स्म इति । गॄ गि स्तुतौ + क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गीर्त्तिः, स्त्री, (गॄ + क्तिन् । ऋत्व्यादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्वाणशब्ददर्शनात् ॥

गीर्देवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृतत्त्वास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाशिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्(र्व्वा)र्व्वाणः, पुं. (गीर्वाणेव वाणोऽस्त्रं यस्य । अयथर्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्थवकारमध्यपाठे तु गिरं वदते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याच्ञायाम् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ३२ ।

"एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्(र्व्वा)र्व्वाणाः कामरूपिणः ॥")

गी(र्व्वा)र्व्वाणकुसुमं, क्ली,(गी(र्व्वा)र्व्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीष्पतिः, पुं, (गिरां पतिः । अक्षरादीनामिति रेफाभावपक्षे "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षः । सुग्धबोधमते "खपि वा ।" इति सूत्रस्य प्राच्यिको विधिः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीष्पतिः गीःपतिः । इति सुग्धबोधम् ॥

गु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु, श्नि ओ विशेषोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-अनिट् ।) श्नि, गुवति अगुवीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलः, पुं, (गोजति ग्रन्थायतेऽनेनेति । गुज् + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रक्षतीति । गुड + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुज्यतेऽनेनेति । गुज ग्रन्थे + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रक्षणे + बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—

"गोरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्व्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥"

इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥ अस्य निर्य्यासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलः ९ । इति भरतः ॥ जटायुः १० कालनिर्य्यासः ११ देवधूपः १२ सर्व्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनदृष्टः १६ भवाभीष्टः १७ निशाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः २१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः २५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुद्दिष्टः २८ रक्षोघ्नः २९ रूक्षगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासक्रिमिवातोदरक्लेदश्लीपाग्नीनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । दृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । वलकारित्वम् । व्रणमेहाश्मवातामवातपिडकाग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥

"माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा ॥"

स तु पञ्चधा यथा,—

"महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ॥"

तेषां रूपाणि यथा,—

"भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥
कुसुदः कुसुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः ।
हिरण्याख्यस्तु हैमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥"

एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—

"महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हितावुभौ ।
हयानां कुसुदः पद्मः स्वस्यारोग्यकरौ परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥"

नूतनगुग्गुलो रूपं यथा,—

"स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥"

पुरातनस्य रूपं यथा ।

"शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्जितः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,—

"जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि श्रीशैर्कसन्तापिताः
शीतार्त्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं सुस्रन्ति ते पञ्चधा ।
हैमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं
भृङ्गाभं कुसुदद्युतिञ्च विधिना ग्राह्या परीक्षा ततः ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥"

इति प्रयोगपारिजातम् ॥

पक्वस्यास्य पूर्व्वावीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध् + "गुधृस्वाद्यिभ्यश्छक्च् ।" इति छक् इति भोजराजः । यद्वा, गुछ ग्रन्थे + क्विप् । गुतं ग्रन्थं छति नाशयतीति । गुत् + छो + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तबकः । पुष्पादिर्यस्तुया इति भाषा । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ । [वलीम् ॥")

"अक्षणोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छाञ्जसा ।
इत्यादि गोछा इति भाषा ॥ (उद्भिद्विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा, मनुः । १ । ४८ ।

"गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"

"नलत एव यत्र लतासन्ह्रादो भवति न च प्रकाण्डानि तै गुच्छा मल्लिकादयः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) हारविशेषः । यष्टिग्र-

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । छे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छकं, क्ली, (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलच्छः २ स्तम्बः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ राठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सागन्दः ६ दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शिकण्डूविचर्चिकाकुष्ठसर्पदंशव्रणदोषनाशित्वञ्च ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्य्यायाः यथा,—

"हेमपुष्पस्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी । ग्रिन्ह्ड़ीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अम्बिदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छबभ्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध + बाहुलकात् रक् । ततष्टाप् ।) गुच्छालाबुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुच्छासिनीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य इवार्द्धं यष्टिकाहारस्य अर्द्धः । यामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

(पुंलिङ्गनिर्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु "पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽग्रके ।" इत्यमरोक्तेः षोड़शयष्टिकहारो बोद्धव्य इतितु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) भूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाङ्कन्दः, पुं, (गुच्छाङ्को गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलच्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट ।) पञ्चमस्वरी । गौजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुज्यते । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, ग्रि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-सेट् ।) ग्रि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । एषोदरादिरलोपे वृद्ध्यभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"श्यामा सुकेशी मलयद्रुमार्था
न्दूलसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वरांगां दधती विभागं
तन्त्रीसुखाद्विगुज्जरीयम् ॥"

अस्याः कालनियमो यथा,—

"नाटो गौड़ो वड़ारी च गुज्जरी देशिरव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निशिद्धमिति तद्विदः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनूमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"ग्रहांशन्यास-षभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥"

"पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।" इत्यत्र "सप्तमी मूर्च्छनेतस्याम् ।" इति क्वचित् पाठः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

"लोभाच्चोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥")

गुञ्जः, पुं, गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुञ्जि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुञ्जु-गुञ्जध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुञ्जि + अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ साङ्कुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकणन्तिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकजङ्घा ९ ग्रिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ ग्रिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ ग्रीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ कामोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः ग्रिफागुणः । वान्तिकारित्वम् । मूलविषनाशित्वञ्च । वश्यकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

"श्वेतरक्तप्रभेदेन ग्रेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
क्षमोन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।

"जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ॥"

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वयंनैव भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वसूक्तं यथा, पद्मतन्त्रे । ४ । ५८ ।

"अन्तर्विषमया श्वेता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥")

चतुर्यवपरिमाणम् । इति इति भाषा । (यथा,—

"यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥"

इति ग्रार्ङ्गधरेपूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति भुमक्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । कर्म्मणि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुञ्जि + भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्देविवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

"न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥"

इति भट्टिः । २ । १६ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥ यथा, "गुटिकापातादिना अञ्जनम् ।" इति दायभागः ॥

गुठ, इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इस्वी। इ क, गुण्ठयति अगु गुठत्। इति दुर्गादास:॥

गुड़, इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति छिङ्गुलं लोक:। इति दुर्गादास:॥

गुड़, गि रक्षे। व्याघाते। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-(कुटां)-परं-सकं-सेट्।) गि, गुड़ति अगुड़ीत्। इति दुर्गादास:॥

गुड़:, पुं, (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ड शब्दे+"कादिभ्य: कित्।" उणा। १। ११४। इति ड: स च कित्।) गोल:। हस्तिसन्नाह:। इति मेदिनी। ड़े। १०॥ व्यास:। इति हेमचन्द्र:॥ कार्पासी। इति राजनिर्घण्ट:॥ इक्षुपाक:। इत्यमर:। ३। ३। ४१। तस्य पर्य्याय:। इक्षुसार: २ मधुर: ३ रसपाकज: ४ खण्डज: ५ द्रवज: ६ सिद्ध: ७ मोदक: ८ अग्रतसारज: ९ शिशुप्रिय:१० सितादि:११ अरुण:१२ रसज:१३। इति राजनिर्घण्ट:॥ इक्षुरसकाथ:१४ गण्डोल:१५ मधुवीजक: १६। इति वैद्यकम्॥ गण्डोलम् १७ गुल: १८ खाडुखण्ड: १९। इति शब्दरत्नावली॥ खाडु: २०। इति त्रिकाण्डशेष:॥ अस्य गुणा:। हृद्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेद:कफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्ते अहितत्वम्। जीर्णे चैव रसायन:॥ पुरातनस्य तस्य गुणा:। पित्तपवनार्शिश्चिद्दोषपाण्डुप्रमेहश्रमनाशित्वम्। ग्रथान्तरसंयोगेन विशेषतो ज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। सन्तापशान्तिप्रदत्वम्। विण्मूत्रामयशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। खाडुतरत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसन्नबलकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥ यावनालरसपाकभवगुड़गुणा:। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम्। जनन इत्यत्र ग्रसन इति क्वचित् पाठ:। अस्रविदाहदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥*॥

"इक्षो रसो य: संपक्को जायते जोष्यवह्नि:।
स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्डीव गुड़ो मत:॥
श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण
पित्तं निहन्ति च सदैव हरीतकीभि:।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय॥

इति भावप्रकाश:॥

("वल्यो हृद्यो गुरु: स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधन:।
नातिपित्तहरो मेध्य: कफकृमिकरो गुड़:॥
पित्तघ्नो मधुर: शुद्धो वातघ्न मूत्रशोधन:।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माग्नीरोचकापह:॥
क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽरुचौ क्षये।
हितो योगेन संयुक्तो गुड़: पथ्यतमो मत:॥
गुदामये कामलशोथमेहे
गुल्लामये पाण्डुहलीमके च।
वाते सपित्तास्रजि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुड़: स्यात्॥
कासे श्वासे गुड़ो नेष्ट: अन्यत्रापि हितो मत:।
योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणो नय:॥
श्यामक्षीणे पवनकुपिते श्वासमूर्च्छातुराणां
अध्वश्रान्तश्रमदविषे मूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम्।
जीर्ण: श्यामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
हृद्यादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान्निहन्ति॥"

इति गुड़गुणा:॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्याये॥*॥

गुड़क:, पुं, (गुड़ेन पक्व:। गुड़+बाहुलकात् क:। यद्वा, गुड़ेन कायतीति। के+क:।) गुड़द्वारा पक्वौषधविशेष:। अस्य पूर्णतेज: षण्मास पर्य्यन्तं तिष्ठति। इति परिभाषा॥ (गुड़ एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृति:। यथा, महाभारते। ३। १५। ८।

"सशुण्ठ्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा॥"

"अश्मगुड़का वर्त्तुलीकृता: पाषाणा:।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठ:॥)

गुड़करी, स्त्री, (गुड़ं गुड़वत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकरमित्यर्थं करोतीति। गुड़+कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।" ३। २। २०। इति ट: स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेष:। इति हलायुध:॥

गुड़ची, स्त्री, (चि+क्विप् निपातनाद्दीर्घत्वे साधु:। गुड़वत् ची चयनं चरितोरसो यस्या इत्यर्थ:। अण्डोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) गुड़ूची। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अन्यद्विवरणञ्च गुड़ूचीशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

गुड़त्वक्, क्ली, (गुड़प्रधानं गुड़कारकं वा त्वक्।) इक्षु:। इति राजनिर्घण्ट:॥

गुड़त्वक्, क्ली, (गड़प्रधानं त्वक्। निपातनात् साधु।) गुड़त्वक्। इक्षु:। इति शब्दरत्नावली॥

गुड़त्वक्, [च्] क्ली, (गुड़इव मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्याय:। त्वक्कटम् २ भद्रम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वक्चापत्रम् ८ हृद्यम् ९ सुरभिवल्कलम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमर:। २। ४। १३४॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका॥ अस्य गुणा:। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तदृङ्निकारित्वम्। अरुचिकण्डुकृद्वस्तिधातार्शःकृमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश:॥

गुड़त्वचं, क्ली, (गुड़वत् मधुरं त्वचम्।) गुड़त्वक्। राजभोग्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ जयिनी इति भाषा॥

गुड़दारु, क्ली, गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा दारु-त्वगादि:।) इक्षु:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

गुड़धेनु:, स्त्री, (गुड़निर्म्मिता गुड़भारादिभि: कृता धेनु:।) गुड़ादिनिर्म्मिता धेनु:। यथा,—

"गुड़धेनुविधानस्य यदत्रमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम्॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य्य सर्व्वत:॥
लवणेनाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदीच्याञ्च सवत्सकाम्॥
उत्तमा गुड़धेनु: स्यात् सदा भारचतुष्टये:।
वहुभारेण वा कार्य्या भाराभ्यां मध्यमा स्मृता॥
अर्द्धभारेण वत्स: स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्स: स्यात् गृहवित्तानुसारत:॥
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बराहृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुद्धसुक्ताफलेक्षणौ॥
सितसूत्रशिराली तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुड़कपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रूयुगलतौ नवनीतस्तनान्वितौ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपै: समर्चयेत्॥
सर्व्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम्। इति भाग्ने हरिवंशखण्डम्॥

गुड़पुष्प:, पुं, (गुड़ इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकवृक्ष:। इत्यमर:। २। ४। २७॥

गुड़फल:, पुं, (गुड़ इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्ष:। इत्यमर:। २। ४। २८॥

गुड़बीज:, पुं, (गुड़वत् मधुरं यद्वा, गुड़ं वर्त्तुलाकृति बीजं यस्य।) मदार:। इति राजनिर्घण्ट:॥

गुड़भा, स्त्री, (गुड़वत् भाति शोभते इति। भा+क:। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्ट:॥

गुड़मूल:, पुं, (गुड़वत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) अश्वमारिषशाकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़ल, क्ली, (गुड़ं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति। ला+क:।) गौड़ी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़शर्करा, स्त्री, (गुड़जाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्य्याय:। पिण्टा २। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।

"विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुड़शर्करा॥")

गुड़शिग्रु:, पुं, (गुड़ इव रक्तवर्ण: शिग्रुवृक्षविशेष:।) रक्तशोभाञ्जन:। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़ा, स्त्री, (गुड़+स्त्रियां टाप्।) खुड़ीवृक्ष:। गुड़िका। इति मेदिनी॥ उप्पीरी। इति राजनिर्घण्ट:॥

गुड़ाका, स्त्री, (गुड़यति सङ्कोचयति जड़ीकरोति देहेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेष: स गुड़:, तं आकायति प्रकाशयतीति। गुड़ं आलस्यं जाड्यावस्थां कायति वा। गुड़+आ+कै+क: स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुड़ाकेशशब्दव्युत्पत्तौ श्रीधर

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसरस्वति: ॥)
गुड़ाकेशः, पुं, (गुड़ाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या ईशः ।) शिवः । (गुड़ा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणि वा तस्या ईशः ग्राह्या जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा ।) अर्জ্জुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २४ ।
"एवमुक्तो हृषीकेशो गुड़ाकेशेन भारत ! ॥")
गुड़ाश्रयः, पुं, (आश्रयतेऽस्मिन्निति । आश्रयो वासस्थानम् । ततो गुड़स्येव मधुररसस्य आश्रयः ।) आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुड़िका, स्त्री, (गुड़ा वर्त्तुलाकृतिः । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्वटिका । यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
"वटिका गुटिका चेति संज्ञाभेदान्तरं मतः ।"
("चूर्णावलेहगुड़िका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफोद्रेके त्रिद्वैकफलमाहरेत् ॥
इति भाग्भटे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)
गुड़ुची, स्त्री, (गुड़ची + निपातनादुत्वागमः ।) गुड़ूची । इति द्विरूपकोषः ॥
गुड़ूची, स्त्री, लताविशेषः । गुलञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥ गुड़ूची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३ ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरलता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६ नागकुमारिका २७ कुण्डिका २८ चन्द्रहासा २९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । खादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । दोषत्रयामलवृद्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातासृक्ज्वररक्तमिवमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदार्ढ्यत्वम् । भ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः । आग्नेयत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघुत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । खादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् । संग्राहित्वम् । त्रिदोषवल्याद्दाहभ्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ घृतयुक्तायाः वातनाशित्वम् । गुड़ूयुक्तायाः पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफनाशित्वम् । एरण्डतैलयुक्तायाः उग्रवातासृनाशित्वम् । शुण्ठीयुक्तायाः आमवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्व्विते ।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संस्मित्वाऽमृतदृष्टिभिः ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुड़ूचिका ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(गुड़ूचीघृतम् । यथा,—
"गुड़ूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)
गुड़ेरः, पुं, (गुड़ति रक्षतीति गुड़ रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगड़ि गुड़िदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् । रक्षकः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुड़कः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
गुड़ेरकः, पुं, (गुड़ेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
गुड़ोद्भवा, स्त्री, (गुड़ादुद्भवो यस्याः । यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः । गुड़ उद्भवो उत्पत्तिर्यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुध, तृ क मत्सरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दृब्धौ । मूर्द्धन्योपधः । गुधयति । इति दुर्गादासः ॥
गुणः, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सन्धिः १ विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तत्रैव । ७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जुः । छिला इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ६ । ५४ ।
"अथ नभस इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोधितकेशरी ॥")
तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । (यथाह कश्चित् ।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
"काञ्चीगुण इव पतितः स्थितेकरत्नः फणी
स्फुरति ॥")
सत्त्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्ते-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु गौर्य्यादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"सत्त्वे निविशते ऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥"
इति सुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
"यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अतः कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वस्याम्रपात्रेषु रक्ततागुणः सहि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते । इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति शङ्कापि तम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्म्मा वर्त्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तन्हि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तन्निनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिःस्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥")
विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्म्मः २२ अधर्म्मः २३ शब्दः २४। इति भाषापरिच्छेदः॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ५८।

"श्लोभाविलासोमाधुर्य्यश्लाघ्यौर्य्यधैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः॥ एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥)

अग्रधानम्। खदः। इन्द्रियम्। त्यागः। वटी। इति मेदिनी॥ गे। १०॥ भीमसेनः। तनुः। दोषान्यविशेषणम्। इति हेमचन्द्रः॥ विद्यादि। इति विश्वः॥ (अञ्जनम्। यथा, मनुः। ३।२२६।

"गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु। विन्यसेत् प्रयतःसम्यक् भूमावेव समाहितः॥"

"गुणान् अञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ आवृत्तिः। यथा, महाभारते।

"आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः॥")

व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः। यथा। इडोऽरलेऽगुः। अस्यार्थः। इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति। इति सुग्धबोधम्। काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,—

ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥

इति काव्यप्रकाशः॥

तस्य भेदाः।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः॥

इति दण्डी॥

माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा,—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे स्थिताः। अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचित्न ततो दश॥

इति भरतमुनिः। स्तुत्युक्तगुणविशेषा उपवासग्रन्थे द्रष्टव्याः॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्त्तयतीति। गुण+ण्वुल्।) पूरकाङ्गविशेषः। यथा, गुण्यान्त्यमङ्गं गुणकेन हन्यात्। इति लीलावती॥

गुणकारः, पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति। कृ+अण्। विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकर्त्तृत्वाच्च भीमस्य तथात्वम्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्वस्वीकारकथा यथा, महाभारते। ४।२।१—४।

भीम उवाच।

"पौरोगवो ह्युपाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः। उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः॥ सूपानस्य कारिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे। कृतपूर्व्वाणि येरस्य व्यञ्जनानि सुचित्रिते॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम्। आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च॥ तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति। अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत!॥ राज्ञस्तस्य परिप्रेक्ष्य मंस्यन्ते मां यथा नृपम्। भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः॥")

पाचके गुणकारके च त्रि।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति। गुण+ज्ञा+कः।) गुणवेत्ता। यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-शीलस्य गुणिनि परितोषः। अलिरेति वनात् कमलं न हि मेकस्त्रैकवासोऽपि॥

इत्युद्भटः॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनरावर्त्तयतीति। गुणत् क आवर्त्तने+"ण्यासश्रन्थो युच्।" ३।३।१०७। इति युच्। संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च।) वृत्तम्। सूत्याङ्गम्। पाठनिश्चयः। इति मेदिनी॥ के १८५। (आवृत्तादीनां पुनः पुनरनुशीलनम्। यथा, माघे। २। ७५।

"हेतुःपरिचयस्तैर्य्यं वस्तुगुणनिकैव सा॥" माला। इत्यानन्दलहरीटीका॥ (यथा, आनन्दलहर्य्यां। ३।

"दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा सुरिपुवराहस्य भवती॥")

गुणनी, स्त्री, (गण्यते पुनःपुनरनुशीलयतेऽनया। गुण+ल्युट्+ङीप्।) पाठनिश्चयः। तत्पर्य्यायः। भवितृ २ शीलनम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुणनीयः, पुं. (गुण्यते पुनःपुनरनुशीलयतेऽनेन इति। गुण आवर्त्तने+करणे अनीयर्।) आवृत्ताद्यभ्यासः। इति हारावली। १५०। (कर्म्मणि अनीयर्। गुणितव्ये त्रि॥)

गुणभङ्गः, पुं, (गुणस्य भङ्गोविनाशः।) गुणनाशः। तत्पर्य्यायः पर्य्यन्तिका २। इति हारावली॥ २१०॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्म्मिताः पटाः लीयन्तेऽस्याम्। गुण+ली+अधिकरणे+ल्युट्। स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम्। तत्पर्य्यायः कैलिका २ पटकुटी ३। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४६॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र। ली+ल्युट्+ङीप्।) गुणलयनिका। इति हलायुधः॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य। गुण+मतुप् मस्य वत्वम्।) सम्बन्धी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गुणविशिष्टः। यथा, "दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्यात् गरे परेषामुपकारकर्त्ता। इति कोष्ठीप्रदीपः॥ (पुं, यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः। यथा, हरिवंशे। १५५।

"गुणवत्यपि पुत्रे च गुणवन्तमजीजनत्॥"

स्त्रियां ङीप्। तस्य सुनाभस्य दुहिता। यथा, तत्रैव। १५३।

"वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः। दुहितृद्वयञ्च नृपते! तस्य रूपगुणान्वितम्। एकचन्द्रावती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा॥"

गायत्रीरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। १२।

"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी॥"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५३।

"गुरुरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी॥"

अप्सरोविशेषः। यथा, तत्रैव ६ अध्याये।

"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती॥"

गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरणीस्थरज्जूनां वृक्ष इव। ततः स्वार्थे कन्।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। मास्तुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यूपकः २। इत्यमरः। १। १०। १२।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधारस्थानम्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ बुद्धिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सकलगुणाधारश्च॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सूच्यतन्तवः सन्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। स्त्रियां टाप्।) दूर्व्वा। मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव। गुणबाहुल्यात्तथात्वम्।) बुद्धः। इति शब्दरत्नावली॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४७।

"गजहा देवहा काली लोकधाता गुणाकरः॥")

गुणयुक्ते त्रि। यथा,—

"तपस्विभिरतस्त्याज्य तस्य पुत्रो गुणाकरः। सत्यवान् नाम देवर्षे! मनसा सम्मतो मया॥"

इति वनपर्व्वणि सावित्रीव्रतकथा॥

गुणितः, त्रि, (गुण्यते स्म। गुण आवर्त्तने+क्त।) पूरितः। तत्पर्य्यायः। आवृतः २। इत्यमरः। ३। १। ८८॥ यथा। पञ्चधा गुणिता ह्यादशसंख्या हरिभवतीत्यादि इति भरतः॥ (गुणोऽस्य जातः। तारकादिभ्य इतच्।) पिञ्जितः। इति शब्दरत्नावली॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो व्या विद्यतेऽस्य। गुण+इनिः।) धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गुणास्ते तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति।) गुणविशिष्टे त्रि। यथा। गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमादृश्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम॥ इति हितोपदेशः॥

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणोभूतः। गुण+भू+क्तः। अभूत तद्भावे च्वि।) अप्रधानीभूतः। यथा। कृतपूर्व्वीकटमित्यत्र समासनिविशत्वादगुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता। इति सुसेनकविराजः॥ (तथाच महाभारते। २। १५। ११।

"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति। गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे॥"

गुणीभूतव्यङ्ग्यः. पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं व्यञ्जना प्रक्रियैव।) काव्यविशेषः। यथा,—
"अताडयि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥*
तस्याष्टौ भेदाः यथा।
"अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काङ्क्षाक्षिप्तमसुन्दरम्।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥
अगूढं यथा।
स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम्। यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा।
आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा।
विदग्धैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यङ्गकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यङ्गकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितौत्तरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा।
अत्रापि रसादिव्यङ्गकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*
काङ्क्षाक्षिप्तं यथा।
आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा।
"रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम्।"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्तं तदुयथा। ४। १।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यश्चेति द्विधा मतम्।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
तत्रैव च। ४। १६।
"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये।
"अपरं काव्यम्। अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥" ततस्तत्र रसादितराङ्गं काङ्क्षाक्षिप्तत्वाद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथेत्यभिधाय क्रमेण इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि। यथा,—
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंस्नसः करः ॥
अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्।
"भानोर्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्वत्सैन्यसागररवोन्नतकर्णतालः।
हा! हा! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
अत्रौत्सुक्यचाससन्धिसंकृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः।
जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
लता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते। वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम्। तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम्। काङ्क्षाक्षिप्तं यथा,—
मधूनामि कौरवप्रतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥
अत्र 'मधून्यपेक्षेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम्।
दीपयन् रोदसीरन्धूमेघ ज्वलति सर्वतः।
प्रतापस्तव राजेन्द्र! वैरिवंशद्रवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वैशुद्ध्यारोपणरूपो व्यङ्ग्यः। प्रतापस्य द्रवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम्। 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तैत्यादौ' विलोचनव्यापारसुखनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्।
सन्धौ सर्वंसहत्वं विग्रहे प्राणनिग्रहः।
अज्ञातदीनृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अज्ञातदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं श्रुत्पन्नानामपि भट्टित्यस्फुटम्।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना।
अहं व्रतवती खेरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि प्राक्यसुनेस्तिर्यक् योषितिवलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम्।
वाणीरकुड्मलमुखीयसउक्षिकोलाहलं
सुगन्तीए।
घरकम्मवाव्वाडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं॥"
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव। काव्यस्य दीपकादिसुखेनैव चमत्कारविधायित्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः। यथा,—
दृष्ट्वा केशवगोपरागकृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनाद्य स्खलितासि नाथ! पतितां किं नाम
नालम्बसे?
एकस्यं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वावलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवतान्नोऽच्युतो हरिर्वश्चिरम्॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः। सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव।
किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः। तदुक्तं तैरेव।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनानां-
मभ्रंलिहः श्रोणमणीमयूखैः।
सन्ध्याम्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनैपथ्यविधिं बधत्त ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम्। तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरे गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः। तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितसुखश्रीचण्डिदासपादैः। काव्यार्थस्यास्वण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वादद्दशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेश्यं वाहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रात्मत्वादिति ॥")
गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरः श्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः। विविधगुणग्रालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम्।) चित्रकूटपर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली ॥
गुणपतौ त्रि॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादि गुणशाली पुरुष इत्यर्थः। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः नियन्ता। परमेश्वरः ॥)
गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षणं प्राधान्यमित्यर्थः।) गुणप्राधान्यम्। (यथा, गोः रामायणे। १। २५। १६।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामनैर्बहुलैर्वृतः।
भूयस्त्वञ्च गुणोत्कर्षमेते विद्धे करिष्यतः ॥")
अतिशयः। तत्पर्य्यायः। परभागः २। इति हेमचन्द्रः। ६। ११॥
गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम्।) यद्वा गुणैर्गणस्थकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम्। गुणकथनम्। विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम्। इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥
गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः।) गुण्ठितः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः। रुद्धितः। धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः। यथा, गोः रामायणे। ६। ८२। ८।
"तन्न युद्धेन मे कार्य्यं न प्राणैरपि सीतया।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")
गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच्।) व्रणभेदः। यस्य कन्दः कण्डूरः। तत्पर्य्यायः। काण्डगुण्डः २ दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोशकः ४ क्षुद्रगुच्छः ५ असिपत्रः ६ नीलपत्रः ७ त्रिधारकः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम्। अस्य मधेस्खलतरोरधिकगुणः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड+संज्ञायां कन्। गुडि+खुल् वा।) मलिनः। धूली। कलोक्तिः। स्नेहपात्रम्। इति मेदिनी। के। ८३॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः। गुण्डानां कन्द इति केचित्।) कण्डेरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव। तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च।) तृणविशेषः। कमलागुँड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गा ३। इति रत्नमाला॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल+टाप्। यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति। आ+ला+कः। स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जलोद्भूता २ गुच्छवप्रा ३ जलाग्र्या ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। श्लेष्मव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्त्तते इति। आस्+णिनिः। गुण्डा सती आस्ते इत्येके।) क्षुपभेदः। तत्पर्य्यायः। गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिटा ५ क्षुद्रपत्री ६ यवासां ७ पृथुला ८ विस्तरा ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। पित्तदाहश्रमक्षयक्षतव्रणदोषनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्यास्तेति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) गुण्डकः। तण्डुलादिचूर्णम्। गुँड़ा इति भाषा। यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम्।

"गुण्डिकैः सितपीतैश्च मक्षयन्ती यहाङ्गनम्॥"

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति। चि+घञर्थे कः ततष्टाप्। गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा। यद्वा गुण्ड्यते अवगुण्ड्यते ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शक इति ग्रेषः। गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः। इयं युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनेरेवबोध्या।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थमण्डपविशेषः। यथा,—

"मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्तृतान्तरे।
क्षीरवलयावीते सुधालेपससुज्ज्वले॥
माधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते।
त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाक्रतोः॥
प्रादुर्भावो मदेशस्य याचाभूद्दारुवर्ष्मणः॥"*॥

तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—

"बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्दनः।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत्॥
तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र! स्थास्यामि प्रतिवासरम्।
सर्व्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्॥
मोक्षं रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः॥"*॥

तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम्।

"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम्।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत्॥
सर्व्वपापरजःशान्त्या पूज्यत्वात् सर्व्वदेवतैः।
गुण्डिचाख्यापि सा याता ब्रह्मतेजोऽवगुण्ठनात्॥"

गुण्डितः, त्रि, (गुडि वेष्टने+कर्म्मणि क्तः।) धूलिगुण्डकेनेव खचितः। तत्पर्य्यायः। रूषितः २। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ चूर्णीकृतञ्च॥

गुत्यः, पुं, (गुत्स+पृषोदरादित्वात् साधुः।) गवेधुका। इति रत्नमाला॥

गुत्यकं, क्ली, (गुत्य+संज्ञायां कन्। यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति। कै+कः। पृषोदरात् साधुः।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥

गुत्सः, पुं, (गुध्यते क्षणपचपुष्पादिभिः परिवेष्यतेऽसौ इति। गुध परिवेष्टने+"उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च।" उणां। ३। ६८। इति कर्म्मणि सः किच्च।) स्तवकः। स्तम्बः। (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्यते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः। ग्रन्थिपर्णवृक्षः। इति मेदिनी। से। २॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स+स्वार्थे कन्।) स्तवकः। इति शब्दरत्नावली॥ ग्रन्थपरिच्छेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा।) सप्तच्छदवृक्षः। इति जटाधरः॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋध्नोतीति। ऋध+अच्। गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति। ऋध+णिच् अच् वा। यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः।) गुच्छार्द्धः। चतुर्विंशतियष्टिकहारः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

गुद, ड खेलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ड, गोदते। इति दुर्गादासः॥

गुदं, क्ली, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन। गुद+"इगुपधेति।" ३।१। १३५। इति कः।) मलत्यागद्वारम्। तत्पर्य्यायः। अपानम् २ पायुः ३। इत्यमरः। २। ६। ७३॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५। इति जटाधरः॥ (यथा, मनौ। ८। २८२।

"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशृन्दयतो गुदम्॥")

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव।) अर्शोरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"व्यानाहमेदो गुदकीलहिक्का-
श्वासापहः श्लेष्मितपित्तकृच्च॥")

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील+स्वार्थे कन्।) गुदकीलः। इति हलायुधः॥

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रहवत् प्रवर्त्तते इत्यर्थः। यद्वा गुदं मलद्वारमधिकृत्य आभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयतीति ग्रह+अच्।) उदावर्त्तरोगः। इति हेमचन्द्रः। ३। १३३॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात्। गुदं भगं भ्रश्यतेऽस्मादिति वा।) मलद्वारनिर्गमरोगः। तस्य लक्षणम्।

"प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्॥"

इति माधवकरः॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं रोधयेदूर्द्ध्वन्नादृगथसक्थिद्रचर्म्मणा॥
पक्षिण्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः॥
मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम्।
सुस्निग्धमूषिकामांसैनाथवा खेदयेद्गुदम्॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीविल्वपाठायवाग्रजम्।
तक्रेण श्लीलयेत् पायुं भ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम्॥
मूषकान् दग्धमूलानि गृह्णीयादुभयं समम्।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम्॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति।
विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः॥"

इति मूषकतैलम्। इति भावप्रकाशः॥

(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम्।
सहचर्य्याबलानाच्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः॥
पक्वा घृतेन लेपः स्यात् तस्य चैतं प्रशस्यते।
अरणीपल्लवक्वाथो वाप्यं लोष्टं सचन्दनम्॥
प्रोत्तप्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत्।
सौख्यञ्च साध्यगुदसेचनकं प्रशस्तं
संवेशमध्यगुदतो दृढबन्धनं स्यात्॥"

इति गुदभ्रंशः॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोदशेऽध्याये॥*॥

अथास्य चिकित्सा।

"गुदनिःसरणे शूले पानमस्य सर्पिषः।
प्रशस्यते निरामाणां मधुवाप्यनुवासनम्॥
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्।
घृतसुक्तकथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्॥"

इति चाङ्गेरीघृतम्॥*॥

"सक्षयपिप्पलीमूलं सयोषविड्दाडिमम्।
पेयमस्मै घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम्॥
दग्धमूलोपसिद्धं वा सविस्वमनुवासनम्।
घृताक्ता गुटी विस्वैर्व्वा वचया चित्रकेण वा॥
सर्व्वभग्नगुदे पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत्॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥)

गुदाङ्कुरः, पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमधिकृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः।) अर्शोरोगः। इति हेमचन्द्रः॥ ३। १३२।

("गुदाङ्कुरा वङ्क्षणिलाः।" इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

गुद, इ क कुन्द्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी। दन्त्यवर्गं ऌतीयोपधः । कुन्द्रो मिथ्योक्तिः । इ क, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदुपधो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ग रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) ग, गुध्नाति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ड क्रीड़े । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ड, गोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुध, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, गुध्यति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुधेरः, त्रि, (गुध्यति सर्व्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति । गुधय वेष्टने "सृजेरादयः ।" उणा । १ । ६१ । इति एरक् ।) रक्षकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गुन्दलः, पुं, (गुन्दिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दल्यते मर्द्यतेऽसौ । दल् + णिच् + कर्म्मणि अच् ।) मर्द्दलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुन्द्रः, पुं, (गुद्रि + अच् ।) शरटक्षम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ वृक्षविशेषः । गोदपठेर इति देशान्तरीयभाषा । तत्पर्य्यायः । पटरकः २ अच्छः ३ शङ्खवेराङ्गमूलकः ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । स्तन्यशुक्रकरत्वोत्रशोधनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("गुन्द्रान् दग्ध्वा क्षतं भस्म हरितालं मनःशिला। उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥)

गुन्द्रमूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य ।) शरकालशम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र + टाप् ।) भद्रमुस्तकः । प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ शरटका । इति भावप्रकाशः ॥

("वेल्लन्तरारणिकबूकवृषाश्मभेद-
गोकण्ठकेतुकटसह्याचरवाणकाद्याः ।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः । यथा । "चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशृतावरीगुन्द्राशैवालकट्टारकुसदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वाम्बष्ठाप्रभृतीनि काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥)

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २६ । ५४ ।

"यत्पीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी मानवत्सला ॥")

गुन्द्रालः, पुं, (गुन्द्रं नीड़निर्म्माणार्थं लगादिकं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः ॥

गुन्फ, ग्रं ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी। ग्रं, गुम्फति मालां मालिकः । जुगुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ऊ रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । गोपायति गोपायते । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गोरूपधरामिलोर्व्वीमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति । इति दुर्गादासः ॥

गुप, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ड गोपनकुत्सयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्नवः । ड, कङ्कणभ्रमनत्कारश्च किं गोपसे । अत्र त्वादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा । निन्दा । सा जुगुप्सा प्रचक्रेऽस्मन् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं सकच्च-सेट् ।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च । य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति गा दृष्टिः । आकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतुर्भुजः । इर्, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणा । १ । ५६ । इति इलच् कित्च ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्म्मणि क्तः ।) क्षतरक्षणम् । तत्पर्य्यायः । त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।

"यदाश्रौषं वृहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ॥")

क्षतगोपनम् । तत्पर्य्यायः । गूढम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।

"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ।
वाग्गुप्तिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये ॥"

"हेम्नो भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहास्त्रयः पारदाश्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलञ्चैकीकृतं मर्द्दयेत् । सूक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोचुरवासेक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सम्पुटे ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥) सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्यशूद्रयोर्नाम्नां पद्धतिविशेषे पुं । यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।"

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयं विष्णुरपि सर्व्वैश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) बलदेवः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढचरः । गुप्तश्चरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुप्तस्नेहः, पुं, (गुप्तः गूढभावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारागारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।

"चिरमतिरसलौल्यादुन्मनं लम्भितानां
पुनरयसुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥")

रक्षणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।

"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपसस्यादितोऽसृजत् ।
हव्यकव्यवाहाय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये ॥")

भूगर्भः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गर्त्तार्थं क्षितेरुत्खननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥"

सम्वरणम् । यथा, कुमारे । ६ । ३८ ।

"दृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥"

यज्ञीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतगौतमीये ।

"यजनं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा ।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥")

गुफ, प ग्रं ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । प ग्रं, गुम्फति मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुफितः, त्रि, (गुफ् + कर्म्मणि क्तः ।) गुम्फितः । ग्रथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) ग्रन्थनम् । (यथा, रावणकृतशिवतांडवे । १३ ।

"निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूष्णिकामनोहरम् ॥"

तथाच आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।

"सततमरुणितमुखे सखि ! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम् ॥")

बाह्वोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ । श्मश्रु । इति शब्दरत्नावली ॥ गोँप इति भाषा ॥

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ + कर्म्मणि क्तः ।) ग्रन्थितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यदुक्तम् ।

"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता ॥")

गुर, ईं य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)
गुर, ङ ईं शि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इत्री । ङ शि, गुरते अगुरिष्ट । ईं, गूर्णः । इति दुर्गादासः ॥
गुरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गूरणं गोरणं इति भरतः ॥
गुरुः, पुं. (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इत्यादिदेवेभ्यः इति । यद्वा गीर्यते स्तूयते देवगन्धर्वमनुष्यादिभिः । गृ+"क्रुग्रोरुच ।" उणां । १ । २४ । इति उत् ।) बृहस्पतिः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।
"इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्रमे ॥")
निषेकादिकृत् । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ (यथा, मनुः । २ । १४२ ।
"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥")
निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादेर्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम् । तत्कर्त्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य वर्ज्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
"अभिशप्तमपुत्रञ्च सन्नद्धं कितवन्तथा ।
क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत् ।
गुरुर्म्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥"
अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।
"श्वित्री चैव गलत्कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः ।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
हीनाङ्गः कपटी रोगी वह्वाशी बहुजल्पकः ।
एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुरुवर्गो यथा,—
"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।
मातामहौ मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मान्यतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
नैनैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात् ।
जीवितार्थं पि हेयाद्गुरुभिन्नञ्च भाषणम् ॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुर्हेयो पतत्यधः ।
गुरुणाञ्चैव सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
यो भावयति या स्तौति येन विद्योपदिश्यते ॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ।
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ।
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ॥
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ।
पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ॥
स पुत्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ।
नास्ति पित्रसमो देवो नास्ति मात्रसमो गुरुः ॥
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
तयोर्न्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा ॥
न ताभ्यामनुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ।
वर्ज्जयित्वा सुकृतफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्दफलप्रदः ।
सम्यगाराध्य वक्तारं विश्वरूपदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चाप्याप्नुते दिवि ॥
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं रुष्टोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ॥
पुंसा वर्त्मनिविष्टेन पूज्यो भर्त्ता तु सर्व्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
ये नरा भर्त्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
तेषामाद्यांल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरान्ऋत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥*॥

तस्य परीक्षा यथा ।
"सदाचारः कुशलधीः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः ॥
अपर्व्वमैथुनपरः पितृदेवार्च्चने रतः ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो द्विजानां हितकृत् सदा ॥
दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः ॥
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्य्यो गुरुर्नृपैः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्याम्महीभुजाम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।
"मन्त्रिपापञ्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ॥
प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि तदाचरणमनादृत्य पापच्छेदाचरति तदा तत् पापं गुरौ न आप्नोतीत्यर्थः ॥
वर्णाश्रमाणां सर्व्वेषामाचारः सद्गतिप्रदः ।
गुरुस्त्रिवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके ! ॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
इति कुलार्णववचनात् । इति शिवार्च्चनचन्द्रिका ॥

मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।
"गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।
उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः ॥
शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते ॥" * ॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।
"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः ।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥
गौड़ाः प्राग्जोङ्गवाः सौरा मगधाः केरलास्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः ॥
वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षाखामी न संशयः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥"
इति चाणक्यम् ॥

कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विमाचः । दीर्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गृणाति उपदिशति वेदान् । गृ+"क्रुग्रोरुच ।" उणां । १ । २४ । इति उत् ।) वेदाध्यापयिताचार्य्यः । यथा, मनुः । ३ । १ ।
"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥"
गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्यायइत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।
"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमप्योह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥"
गीर्य्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात् । ज्ञानप्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद्वा पूज्यतमोमहात्मा । यथा, मनुः । २ । १३० ।
"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।"
"भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्त्तनात् तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।"
इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः । गृणाति उपनीयसन्ध्योपासनाचारादीनि कर्म्माणि उपदिशति । उपनेता सन्ध्योपासनादुपदेष्टा च । यथा, मनुः । २ । ६६ ।
"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥"
पिता । यथा, रामायणे । २ । ७६ । २ ।
"गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरोगुरुः ।"
राजचक्रवर्त्ती सम्राट् । यथा, रघुः २ । ६८ ।
"गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।"
गिरति अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविद्यां नाशयतीत्यर्थः । गीर्य्यते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा । गृ वा उत् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६५ ।
"आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥"
शिवः । तत्रैव । १७ । १३० ।
"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्व्वदेवमयो गुरुः ।"
ब्रह्मा । माननीयः । एकेनैव श्लोकेनैतयोरुदाहरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।
"विभ्रत् सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः ।
शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोरपि ॥"
विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपिगुरुर्मान्ननीयः पूज्यो वा इति तट्टीका ।
उपदेष्टरि अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने तृतीयाध्याये
"अथ वत्स ! तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय

मया प्रोच्यमानम्। अथ शुचये ऋतोत्तरासङ्गाया-
व्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
मेकैकशो घटयेदात्मनाचानुपठेत्।" तत्रैव चतुर्थे
"शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्।
यः कर्म्म कुरुते वेद्यः स वेद्योऽन्ये तु तस्कराः॥")

गुरुः, त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात्। गॄ+क्वयो-
रुच" उणा।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा,
ऋग्वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-
मिनते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्जरः। अलघुः।
इति मेदिनी॥ रे।२५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६६
"प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुरुद्गस्तावत् त्वया मे
हृतः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८।
"सोत्साहग्रहणक्षिप्तो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।"
भारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२।
"अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।"
अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः
भारायमाणपक्षैः अलिबृन्दैः।" इति टीका-
कृन्मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते।१।१।
"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः॥")

गुरुक्रमः, पुं, (गुरोरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।)
इतिहः। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥

गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञदान-
राज्यसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन्+
टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः।
गुरुहन्तरि त्रि॥

गुरुण्टकः, पुं, (गुरुं दुर्जरत्वस्वादिकं रुण्टति
चोरयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां
रुण्टतीत्येके रुटहस्तेये+खुल् ततः पृषोदरात्
रुलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-
देर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत्; गच्छति इति
गम्+डः।) विमातृगन्ता। यथा,—
"गुरुतल्पगः सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
फलं यथा, तत्रैव।११।४६।
"ब्रह्महा क्षयरोगित्वं सौरभेय्यं गुरुतल्पगः।")

गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-
तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः

गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति
त्वप्रत्ययसाध्यः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।।
महत्त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१)
"स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।")
अलघुता। यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादित्रये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(आधिक्यम्। यथा, रघुः।२।१८।
"गरिष्ठगुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम्।
पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव।१०।६४।
"मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")

गुरुदेवतः, पुं, (गुरुर्हस्पतिर्देवतमस्येति।) पुष्य-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।२।२५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥
४।१०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-
वली॥

गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-
धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-
वली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।)
पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ सुक्तेवेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च शनलाञ्छने॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"
इति॥
मणीनामस्यप्रयोगोऽपि रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
"वज्रमुक्ताश्मसमयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्यरागाश्च॥")

गुरुवर्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषसं हन्ति इति
हन्+टक्।) लिम्बाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन्+क्विप्।)
गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकौलकः२। इति
हेमचन्द्रः।३।५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।

गुर्ज्जरः, पुं, (गुर् शुचुक्षततादनं बधोद्यमादिकं
वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशशब्दने लक्षणेति ज्ञेयम्।)
गुर्ज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गॄ+क्विच्+अच। गुरिति शुचु-
क्षततादनादिकं तर्ज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे
अप्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष्। यद्वा
गुर्ज्जरदेशः प्रियोऽस्या इति अण ङीप् च।
गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।)
रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये।१६।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव।२०।
"वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्ज्जरी।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते। यथा, तत्रैव।२७।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"
इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव
मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव।३०।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्वावधेयम्। यथा, तत्रैव।४०।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराड़ी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः। ङ गुर्दयति। निकेतनं निवासः।
इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः। ङ गुर्दते। कूर्द्दः क्रीड़ा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ईरित्।) अकर्म्मकेऽपि। खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम्
चैतत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) द्रव्यं। गूः
गुरौ गुरः। ईं गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्।
इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्व गतौ "गर्व्वे-
रत उच्च।" उणा।२।५४। इति उत् इनन्
च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुचयतीत्येके।
यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम्। गुरु+"ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।
२।११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः।
२।६।२२॥ (यथा, मार्कण्डेये।२७।२०।
"बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः॥"
यथास्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यदृयत् कामयते सा च तत्तद्ग्राह्यिषग्वरः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
न्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः॥
रसोनश्च पलाण्डुश्च सन्त्याज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्लानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
यायामं मैथुनं रोषं शौर्य्यचंक्रमणन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"
इति हारीते ततीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्वी, स्त्री, (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥)
गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु + वोतोगुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा । अनन्यगुर्व्याश्रवकेन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते । इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३७ ।
"ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रज्वाल च तेजसा ॥"
गायत्री । यथा,—
देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुह्यवासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी । गुर्वी गुणवती गुह्या गोप्रया गुणरूपिणी ॥")
गुलः, पुं, (गुड् + डलयोरैक्याडुकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षवः । गुडः । इति मेदिनी । वे । १३ ॥
गुलञ्चकन्दः, पुं, (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडवद्रसं अञ्चति अञ्च + अण् । ततः शाकपार्थिवादित्वादलोपे गुलञ्चः ताडशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाङ्गकन्दः २ बलाङ्गकन्दः ३ निषण्टिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । दृष्यप्रदत्वम् । तर्पणत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुला, स्त्री, (गुलं गुडइव रसोऽस्यस्या इति अर्शआदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) क्षुद्रोदरम् । इति मेदिनी । वे । १३ ॥
गुली, स्त्री, (गुडः क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिर्विषमयस्फोटाकृतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्शआदिभ्योऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । वे । १४ ॥
गुलुञ्छः, पुं, (गुञ्छ + एषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुलुञ्छः, पुं, (गुञ्छति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुछ + क्विप् गुछ् तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उञ्छि "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो ऊङ्यलत्वे साधुः ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥
गुलुञ्छकः, पुं, (गुलुञ्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुल्फः, पुं, (गल + "कल्यगलिभ्यां फगस्योच ।" उणा । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा, गीः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
"समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥")
गुल्मः, पुं, (गुडति वेष्टयति गुण्यते वेष्टते वा, गुड + करणे बाहुलकात् मक् डलयोरैक्यात् ऊङ्यलत्वे साधुः ।) उदरनरोगविशेषः । तस्य निदानादि।

"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥*
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः । हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
वृत्तत्वयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः । स चतुर्ज्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
लघ्वन्नचमलान्नविकूजनानि ।
आटोपआध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" * ॥
तस्य सामान्यरूपम् ।
"अरुचिः क्षुच्छ्विमूत्रवातताम्रविकूजनम् । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥*॥
वातिकस्य निदानं यथा,—
"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
श्लोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ॥
वातिकस्य रूपम् । यथा,—
"यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वां सशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
सुप्ते रुदुद्धं समुपैति यञ्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूपं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥
पैत्तिकस्य निदानं यथा,—
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताग्निसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥
पैत्तिकस्य रूपं यथा,—
"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महच्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो ग्रथनञ्च गुल्मः
सप्राग्रहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य निदानम् ।
"प्रीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य रूपम् ।
"श्लेष्मित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
श्लैष्मं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥
द्वन्द्वजस्य रूपं यथा,—
"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलज्ञः ।
यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मां-
स्त्रीणादिशेद्दोषकृतप्रभेदान् ॥" * ॥
त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—
"महारुजं दाहपरीतमम्लवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहिदारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" * ॥
अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—
"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेद्वृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" * ॥
स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषमस्याध्यपरं निबोध ।
यः स्रन्दते पिच्छित एव नाड्ये-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसासुपजायते ।
अन्यस्त्रक्स्रग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥
अथासाध्यलक्षणं यथा,—
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
छिन्नमूलः शिरागन्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्दरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्दतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिसम्भवः ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"वातारितैलेन प्रयोजयेत्तं
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥
खल्लिकाकुलसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।
पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्मकान् ।
सर्पिः प्राशि प्रसन्नाश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥*॥
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्तं कम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥"
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । कम्पिल्लं कम्पिला इति लोके ।
"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥*
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥"* ॥
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्यामिपाठाग्नटी-
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लदुरालाज्यस्तदैभिः कृतं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥
गुल्माध्मानगुदाङ्कुरान् ग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञौ गद

प्रत्याभानगरोदराक्षरियुतांस्तूनीद्वयारोच-
कान् ।
ऊरुस्तम्भमतिभ्रमञ्च मनसो बाधिर्य्यमष्ठीलिकां
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतसुरया-
स्रुना ॥

हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥"

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ * ॥

"धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शूरपुङ्खस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
घ्राणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
खर्ज्जिका घ्राणमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥*
पलाशयवचीशिखरिचित्रकैतिलनालजाः ।
यवजः खर्ज्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलहराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।"

क्षाराष्टकम् ॥ * ॥

"सासुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारः सुवर्चलम् ।
टङ्कणं खर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वचीक्षीरेरविक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफलां
तथा ।
यवानी जीरको वह्निचूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
सर्व्वचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे प्लीहे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीहि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वचक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥"

वचक्षारः ॥ * ॥

"सुवर्चिका टङ्कमिता घ्राणमानार्द्रिकापि च ।
उभे भक्षीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥"

सुवर्चिका सोरा इति लोके ।

"शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत् ।
गुड़ेन घ्राणमानेन ताड़्क्षेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
गिलेत् घोषाभयासिन्धुसूक्ष्मचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ * ॥

"वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वेदलम् ।
न खादेदानुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वेदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्न्नानिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

"व्यधयूत्थोपचारेण दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुङ् नृणाम् ॥
उदरं गर्জ্জते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीड़ितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो जाड्यञ्च श्लक्ष्णासं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिश्छर्दितृषापिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोथात् शूलञ्च सञ्चरम् ।
वैवश्यमरतिर्जाड्यं विड्बन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च क्षयाच्छ्वासवेपथु ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यच्चतुश्चिकित्सितञ्चैव कथितञ्चोपचारजम् ।
तच्चतुष्प्रीहा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
स्नेहनं रूक्षणञ्चैव पाचनं स्रोधनानि च ॥
संशमनं विरेकञ्च वस्ति-स्नेह-निरूहणम् ।
क्षये पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा पञ्चमूलं लघुराम्ना च दारु च ।
क्वाथोऽस्य क्षावशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥
दधितत्समभेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपक्षेच्च सिद्धमुत्तार्य्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च रूक्षयं हितम् ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्चलं जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां रूक्षणं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥

क्षारं पलाशाङ्गुनसूरणस्य
क्षारं तथा वै सहयावशूकम् ।
सौवर्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सासुद्रजं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्यामिशुण्ठी रजनीसुराङ्कं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरकौ द्वे
षड्ग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकौ पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
प्लीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनं रोगचयं नराणाम् ॥"

इति विरुच्यम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

"नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुड़ान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुड़ेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरिजलं पिबेत् ॥
कथितञ्च विरेकञ्च वातगुल्मोपशान्तये ।"

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

"पिबेदेरण्डतैलञ्च सर्करां क्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
क्षारगर्भं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन ततपचेच्चैव वेष्टयेत् ॥
कदलेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नभर्ज्जितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ।"

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

"त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं क्षौद्रेण भावयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वारेकं गुड़ेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्चलं पथ्या विड़ङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुड़ेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला

शुक्तिक्षारनिशाविशालकदली स्यात् सूरणं
पालाशं दहनार्ज्जुनं ग्रथितयाऽपामार्गकुशा-
ङ्कम् ।
दग्ध्वाक्षारविपाचितं परिहृतं हिङ्गुत्रिकान्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ * ॥

"अजमोदा ग्रन्थी दन्ती विड़ङ्गं शुण्ठितुम्बुरु ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च सुराङ्का च पुष्करं वृहदारकम् ।
तथाश्वेतसहचैव तिन्तिड़ीकश्च त्रिंशिलिः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यैकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरन्तथा ।"

इत्यजमोदादि ॥ * ॥

हिङ्गुपलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभार्गिककुष्ठविड़ङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराङ्गं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥"

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

"विदारी क्षीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः श्लोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥"

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

"त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलकाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितश्चैतत् सुखावहम् ।
लोधञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उद्धृत्य च मरिचं चारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मद्येन संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥"
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटरूषश्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ।
उद्धृत्य फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
चित्रकसौवर्चलोपेतं चारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥"
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
"रूक्षकषायारुणशिरा तनुजालगवाक्षितः ।
गुल्मोऽधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निश्चयं गतः ॥
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽथमः ।
ज्वरच्छर्दीतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ॥
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुसुचितः ।
यः पिबत्यनुचान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंशोभिच्छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन्न विमुञ्चति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुष्को वापि विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्बणास्त्वसमलाः पृथक् कुद्वाद्विशोऽथवा ।
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुधाविनः ॥
ऊर्ध्वाधोमार्गमाश्रित्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्सन्नं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
चिक्षितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिवमंश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरश्लीहान्त्रकूजनम् ।
यथा स्वेव विट्सङ्गः क्षुत्क्षादुच्छ्वसनं सुष्ठु ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानवृद्धिक्षयव्ययः ।
पिपीलिकाभाव इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्छा विड्भेदस्वेदतृड्-
ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगादीनां गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-श्वासः कासश्छर्दित्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रूक्षराः ।
प्रायस्त्वयस्तु हृद्धित्वा गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री कुद्वस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्धार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
कृच्छ्रास-दौर्हृदस्तन्य-दर्शनं श्यामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रक्तस्तम्भादहातिसारदृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलंदुष्टासृगाश्रये ।
जन्याच्च सावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमात्रिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोह्य मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
कृत्क्षीहपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिवृद्धितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्धञ्च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥
रूक्षच्छायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट्-मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्धनाभिजे ॥

हबुषाद्यं घृतम् ।

हबुषा योष पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवः ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीर-कोलमूलकदाड़िमैः ।
रसेस्वहातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोचनम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतदपोहति ॥"
इति हबुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥
"तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥"
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
"यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यम्बिव बुद्बुदः ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
दोषोऽन्ने वायुरूर्द्धञ्च पूर्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥
हृत्कुक्षिशूलं सुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्नता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
खेदज्वराहारविदाहदाहा-
स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेरुचिरङ्गसाद
श्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वर्ज्ये ।
"न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मङ्गभवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥"
चिकित्सा यथा ॥
"वातगुल्मार्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्वच्चैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविमोक्षणम् ।
पलाश-भस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उल्लेखेद्वा भेदयेद्वा न विधिरासृग्दरोदितः ॥
आनूपौदकमज्जानो वसातैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शूलं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमज्ञान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षड्ङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाड़िमौ ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हबुषा धान्यकैः समैः ॥
क्षारनालवदर-मूलकक्षारसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्यार्शोपशूलनुत् ॥
विड्दाड़िमसिन्धूत्थ-हृतभृङ्गोषकीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षार-रुग्घृत्साम्लवेतसैः ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित् ॥

रसोनखरसे सर्पिः पक्वमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकखरसैः सह ॥
योष-दाडिमतक्रान्नयवानीचयसैन्धवैः ।
हिङ्गुम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समाशिकैः ॥
सिद्धङ्गुल्मग्रहण्यर्शः श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
व्रणमूलकपाये तु जीवनीये: पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि.गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं ब्रन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
ब्रन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं क्षिप्तादिकं वापि घृतं वा क्षीद्दनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैलक्षकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाग्न्यर्कार्कं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजक्षापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकेक्षावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोदैश्च दग्धैभिः सासुद्राच्च पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाक्षेन पक्वा क्षेम्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्भक्ता सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च चारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥"
"पीतं सुखाम्बुना वापि खर्जिका कुडसैन्धवम् ।
वृक्षाम्लरसपूकञ्च वर्षाभूष्टद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्वा मादवशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रसर्पिर्युक्तं निषापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
सप्तरे सोन्नतस्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुस्नेह्या जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बहुवर्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिश्रते ।
कुम्भीपिक्केऽथवाक्षेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्पिषा स्नेहा दुर्विरेचतमा भृशम् ।
अतस्तेषांस्तु सुस्निग्धान् स्वेदनेनोपपादयेत् ॥
विरेचनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्तव्याः सुस्नेह्याः वातलादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियाश्च या ॥
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्चोनिरोधे तु सासुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥
ज्ञात्वा पायौ विधातव्या वर्तयो मरिचोत्तराः ।
दग्धा चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्यादरिष्टान् सर्वांश्च स्वस्थाने यथेरितान् ।
खादेद्वाप्यूषरान् भृष्टान् पूतिकट्वम्लसंज्ञान् ॥
जङ्गलैर्वातमृगैश्च गुल्मिनं न विरूक्षयेत् ।
पिबेच्चित्रकमागधं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं चित्रतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिप्पलीं पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरागुल्मं प्लीहं काले प्रयोजिता ।
बहुविण्मारुतो गुल्मी सक्षीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुक्षीरान् भक्षयेत्तत्त्वयोत्तरान् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१६-२० ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेनामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
तीन्निसेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः, पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
क्षीद्दा । अप्रकाण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रः २। इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्डस्तृप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मञ्जरीभिरटीनलः कमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८।
"गुच्छगुल्मञ्च विविधं तथैव तृणजातयः ।"
"यत्र नतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।" इति टीकायान्तु कुल्लूकभट्टः ॥) वृक्षभेदः । सैन्धवलवणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥ (रुचिष्टपुरुषवस्तुभेदः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पक्षाणां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रुचिष्टपुरुषवस्तुभेदमित्यत्र टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १६० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदन्यान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।"
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकायान्तु कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुरिव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्बवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मन्मूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः, पुं, (गुल्माख्यं गुल्ममूलकं वा शूलमत्र ।) रोगविशेषः । तच्छब्दौषधं यथा,—
"नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलनुत् ॥"
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वल्लवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ अध्यर्धनखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़काँओली इति भाषा ॥ (गुल्माः गुल्मनामको रोगोऽस्यस्य इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
"विशेषात् पनसं वर्च्चो गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥")

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़ + यत् । ततो ङस्य लत्वम् ।) मधुरः । खाड़ः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् क्वाथसुतृड्जनतीति । गु + "पिणाकादयश्च ।" उणा । ४ । १५ । इति आकः, तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुवा सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।४।१३६ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ ढढ़वल्कः १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति चिकाण्डशेषः ॥* अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कयी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ द्रव्यकम् ६ उद्देगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥* अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्रदत्वमुक्तदृष्टिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्य्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके स्वल्पत्वम् । चारत्वम् । बल्यत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥* अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषघ्नमग्नित्वम् । रुच्यत्वम् । वह्निभेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * । आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदीप्तिरत्वञ्च ॥ * ॥ स्निग्धस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । ढढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥* आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । सुखमलरक्तामदोष्णपित्तोदराध्मानजनाग्नित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । वारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥* । तस्य ताम्बूलेनोत्तमयुतस्य चेत् झटिति पाण्डुवातश्लेष्मकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥* ॥ तत्पीलुगुणाः । तस्यादिपीलुं विषतुल्यम् । द्वितीयपीलुं मेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीलुं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाधाऽऽ-

लत्वावाप्तिस्तन्मोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्रायश्चित्तमप्युक्तम्। यथा,—
"ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि।
तावच्चाण्डालतां याति यावद् गङ्गानदर्शनम्॥")

गुह, ऊ च संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभ-सक-वेट्।) इस्वी। ऊ, अगूहीत् अघुक्षत्। अ, गूहति गूहते। गुहो गोरूरिति दीर्घः। इति दुर्गादासः॥

गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देवसेनाम्। गुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। नामनिरुक्तौ तु गुहा आवासत्वेनास्त्यस्येति अच्। एतयोर्व्युत्पत्तिद्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये। यथा, महाभारते। ३। २२८ अध्याये।
"स्कन्दस्तु ततः प्रादुर्गुहं गुरुवतामरम्।"
इत्युपक्रम्य।
"अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्व्वतो दिशः॥"
इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः प्रार्थितः। ततो नामनिरुक्तिः। यथा, महाभारते। १३। ८५। ८०—८३।
"दिव्यं शरवणं प्राप्य वर्द्धितोऽद्भुतदर्शनः।
दृष्ट्वा कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम्॥
स्कन्नत्वात् स्कन्दनाच्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्॥")
कार्त्तिकेयः। इत्यमरः। १। १। ४२॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली॥ श्रीरामसखः। स तु शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः। (यथा, रामायणे। २। ५०। ३३।
"तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः॥"
गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति। गुह+कः।) विष्णुः। (यथा, महाभारते। १३। १४६। ५४।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।६०।
"बालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित्॥")
कायस्थानां पङ्क्तिविशेषः॥ (यथा, कायस्थकुलदीपिकायाम्।
"अथ गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान् कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः॥")

गुहषष्ठी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या षष्ठी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम्।) मार्गशीर्षमासीयशुक्लषष्ठी। यथा, भविष्ये।
"येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम!।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया॥"
शुक्लेयं गुहषष्ठी। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

गुहा, स्त्री (गुह्+कः टाप् च।) सिंहपुच्छीलता। गर्त्तः। पर्व्वतादेर्गह्वरम्। इति मेदिनी। हे। ४। (यथा, रामायणे। १। १। ७०।
"किष्किन्धां रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहां तदा॥")
गूहस्य पर्य्यायः। विलम् २ शिलासन्धिः ३ देवखातम् ४ गह्वरम् ५। शालपर्णीदृष्टः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (हृदयम्। यथा, शतपथब्राह्मणे। ११। २। ६। ५।
"तस्मादिदं गुहाहृदयम्॥" गूढ़ा ज्ञाज्ञानज्ञेयपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्यामात्मा इति वा। गुह+भिदादित्वादधिकरणे अङ् टाप् च। बुद्धिः। यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि।
"अणोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः॥")

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगह्वरादिषु शेते अवतिष्ठते इति। शीङ् ल शयने+"अधिकरणे शेतेः।" ३। २। १५। इति अच्।) व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुहाशायित्वादेवास्य तथात्वम्। यथा, भावप्रकाशे।
"सिंहव्याघ्रर्क्षका ऋक्षतरक्षुद्विपिनस्तथा।
बभ्रुजम्बुकमार्জ্জারा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः॥"
गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते विराजते इत्यर्थः।) विष्णुः। (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि। "सर्व्वभूतगुहाशयः।" यथा च। [शयः।
"तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहाशयः।
अन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीश्वरो महान्॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(प्राणाः। यथा, सुरुकोपनिषदि। २। १। ८।
"सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त।"
गुहाशायिनि त्रि॥)

गुहिनं, क्ली, (गूहते दृष्टादिभिराच्छन्नं भवतीति। गूहतेऽस्मिन्निति वा। गुह+बाहुलकात् इनन्।) वनम्। इति शब्दरत्नावली॥

गुहिलं, क्ली, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भवतीति। गुह+"गुहादिभ्यः कित्।" उणां। १। ५६। इति इलच्। गुणनिषेधार्थं किच्च।) वनम्। इत्युणादिकोषः॥

गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन् खड्गाद्यस्त्रेणापादयतीति। धातूनामनेकार्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम्। गुह+"मूलेरादयः।" उणां। १। ६१। इति निपातनादेरक्प्रत्ययः।) लौहकारः। इत्युणादिकोषः॥ (गूहते रक्षतीति।) गोघ्ना। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गुह्यं, क्ली, (गुह्यां गोपनं अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तरस्थानं लब्धुमर्हतीति यावत्। गुह्या+"तदर्हति।" ५। १। ६३। इति यत्। गुह+कर्म्मणि ण्यत्वित्वे के।) उपस्थः। स तु भगं लिङ्गञ्च। (भगार्थे यदुक्तम्।
"कामार्त्तः पुरुषो स्त्रञ्च पुंश्चेद् गुह्यमाहतः॥")
रहस्ये त्रि। इत्यमरः। ३। ३। १५३॥ गोप्यम्। तत्पर्य्यायः। विविक्तः २ विजनः ३ छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढ़म् ८ उपकरम् ९। इति जटाधरः॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। ९। २।
"राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्॥"
तथा च, देवीभागवते। १। ३। ३७।
"पुराणगुह्यं सकलं समेतं
गुरोः प्रसादात् करुणानिधेश्च॥")

गुह्यः, पुं, (गुहां सरस्यादेर्गर्त्तमर्हतीति। गुहा+"दन्तादिभ्यो यत्।" ५। १। ६६। इति यत्।) कमठः। दम्भः। इति मेदिनी॥ ये। १६॥ (गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेदत्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वस्तुमर्हति ध्यानायार्हतीति यावत्।) विष्णुः। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः॥ (यथा, महाभारते। १३। १४६। ७१।
"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६१।
"यजुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्घमस्तथा॥"
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोतीति। गुणशालिप्रभावान्वितजीवविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ७। १०३। ८।
"अध्वर्यवो घर्म्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित्॥"
उपदेवताविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ३। ४३।
"गुह्याः पिशाचगणाः सप्त ये दिवा ये च मानुषाः॥"
स्त्रियां टाप्। गायत्रीस्वरूपा देवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४२।
"गुर्व्वी गुरुवती गुह्या गोप्त्री गुरुदायिनी॥"
गोपनीये त्रि। यथा, मनुः। ११। २६५।
"सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्॥"
"प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः।" इति कुल्लूकभट्टः॥)

गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति। गुह्+ण्वुल्। एषोदरादित्वादृगागमे साधुः।) देवयोनिविशेषः। स तु कुबेरानुचरः निधिरक्षको माणिभद्रादियक्षभेदः। इत्यमरभरतौ॥ (कार्य्योत्पत्त्यादिभेदेनैव तु बहुधोदाहियते तथाच याज्ञिनोक्तम्।
"निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः॥"
गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशयति वा। कै+कः। यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य। "शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काप्रिकोक्तेः अप् वा। यद्वा गुह्यात् दृष्टिं चिकीर्षैः परब्रह्मणः लक्षस्य गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। ५। ६०।
"आविर्ब्बभूव लक्षस्य गुह्यदेशात्ततः परम्।
पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः॥"
यथा, महाभारते। ३।३।१०।
"तत्र दिव्यं रथं यान्तमद्रयन्ति वराश्वितः।
सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः॥")
तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्द्धं गन्धर्व्वलोकादधः। येन येन कर्म्मणा एतल्लोकप्राप्तिरुच्यते।
"ततो गन्धर्व्वदर्शार्थं हृष्टपुष्टजनैर्वृतम्।
पिण्डिकिलैः खूलवल्लैर्मेघगम्भीरनिस्वनैः॥

लोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गणौ कथयतं कोऽमी को लोकः पुण्यतः क्षतः ॥
गणावूचतुः ।
गुह्यकानामयं लोकस्त्वदे वै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये सुधि ॥
स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्राया: कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्तारः क्रोधास्यावर्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
नाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदासुखाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
सप्तद्विभागो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः ॥"
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्रे ।
"समितां सर्पिषा भृष्टां सितादाढ्यादिसम्भृताम् ।
एलां लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
त्रिभागान्वसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽवसदाहृतः ॥"
अस्य गुणास्तत्रैव । यथा,—
"गुह्यको दृंहणो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् सरः ॥")
गुह्यकेश्वरः, पुं. (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपतिरित्यर्थः ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
"यः पुमान् स कुबेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥")
गुह्यगुरुः, पुं. (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुह्यदीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपयतीत्वेके । दीप् + ण्वुल् ।) खद्योतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुह्यनिष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थछिद्रादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गच्छति इति ।) सूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यपुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यबीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भूतलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यभाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।) मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तार्थवाक्यञ्च ॥
गू, ओ शि विट्त्यजौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति अगुवीत् । विट्त्यजनिर्देशनम् । इति दुर्गादासः ॥
गूः, पुं, गुः । विष्ठा । गूधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् + कूः । मलोप इत्येके ॥)
गूढं, क्ली, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढे । १ ॥
गूढः, त्रि, (गुह + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ३८ ।
"शक्तिरस्येश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥")
गूढजः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादिहेतोः गूढे गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके । गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
"गूढे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीन: कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥")
गूढनीड़ः, पुं, (गूढः गोपनस्थलस्थः गूढे गुप्तस्थाने वा नीड़: कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
गूढपत्रः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पत्त्रेण योऽसौ । गूढं पत्त्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः । अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढपथः, पुं, (गूढः पन्था गतिर्यस्य समासनिष्पन्नत्वाच्च ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५ ॥ गुप्तपथश्च ॥
गूढपात्, [द्] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ + णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषोदरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढपादः, पुं, (गूढाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
("पादानामपि विज्ञेये दे घृते द्वे च विंशती ।"
इत्यागमः ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
"सन्तोषाज्जतलग्नस्य विचैश्वर्य्ये करस्थितम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भूः ॥")
गूढपुरुषः, पुं (गूढः गुप्तः पुरुषः कृत्यवेष्टी राजप्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
गूढपुष्पकः, पुं, (गूढः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वञ्जुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढफलः, पुं, (गूढः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढं यथा स्यात् तथा फलतीत्वेके ।) वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढमार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) सुवोऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१ ॥
गूढमैथुनः, पुं, (गूढं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवर्च्चाः, [स्] पुं, (गूढं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवल्लिका, स्त्री, (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढसाक्षी, [न्] त्रि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।) योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहार्के शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥
तथा च नारदः ।
"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्रावयते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढाङ्गः, पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छामात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढाङ्घ्रिः, पुं, (गूढः संवृतः गुल्फेनावृतोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात् तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
"उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥"
अस्यार्थः । "यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशसुतोत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्यात् यदीयायां भार्य्यायां जातः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ (अयं हि वस्तुदायहारी । यथाह मनुः । ९ । १५९ ।
"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥")
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुङ शब्दे गुधि विष्ठोत्सर्गे वा + "तिथपृष्ठ गूथ यूथ प्रोथाः ।" उणां । २ । १२ । इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (अरीरादिमलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः । गुये शालिक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शरमल्लः २ क्षुद्रचूडः ३ साल्किकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्तः । "दुग्वोदीर्घश्चेति ।" नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । हृनः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ड क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं सेट् ।) दीर्घौ । ड क, भस्मेषु नो गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
"भस्मेषु नोदृगूरयतेऽक्षमोहवे-
ऽयुक्तोऽपि यो नोदृगुरते स्वधर्म्मवित् ॥")
गूर, ई य ड वधे । गल्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घौ । तथा च ।
"दीपिपूरिजनिगरिधूरयः
काशिवाशिपदिशूरितूरयः ।
घूरिजूरिखिदिविद्यतिः क्षिप्रि-
खूरिरुध्यतिमनो दिवादिषु ॥
इति रधोद्धतायां चक्रेश्वरः ।" इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, (गूर क ड उद्यमे + भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । २ । १११ ॥

गर्ह्, क निकेतने। कूर्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गर्ह्यति। इति दुर्गादासः॥

गर्ह्, ड कूर्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ड, गर्ह्यते। इति दुर्गादासः॥

गूवाकः, पुं, (गुवति पुरीषसृत्सृजत्यनेन यद्वा गुवति बहुलभक्षणेन सुखविवरात् पुरीषवदुत्सृजतीति। गुप्, विष्ठोत्सर्गे+"पिनाकादयश्च।" उणां। ४। १५। इति आकः। कुटादित्वाद्गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

गूषया, स्त्री, (भूषयतीति। निपातनात् भकारस्य गत्वम्।) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गृ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गरति तरं मेघः। इति दुर्गादासः॥

गृज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी गर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, पूर्ब्बचातकाष्टके। ४।

"गर्ज्जसि मेघ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी याकुलितोऽहम्।
दैवादिह यदि दत्तिरवातः
क्वं त्वं काहं क्व च जलपातः॥")

गृज, द ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। द, गर्ज्जते। इति दुर्गादासः॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा केचित् सकर्म्मकमपि वदन्ति॥)

गृज्जनं, क्ली, (गृज्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते प्राणनाशकत्वादिति। गृजि ध्वनौ+कर्म्मणि ल्युट्।) विषदिग्धपशोर्म्मांसम्। इति मेदिनी। ने, ५८॥ (गृज्जते रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते इति।) मूलविशेषः। सलगम इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्त्तुलम् ४ ग्रन्थिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७ डिम्भीरमोदकम् ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गृज्जनः, पुं, (गृज्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति। गृजि+ल्युट्।) रसोनकः। रसुन इति भाषा। इति मेदिनी। ने, ५८॥ रक्तलशुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अभक्ष्यीयत्वमुक्तं यथा, मनौ। ५। १९—२०।

"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृज्जनञ्चैव मत्वा जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥
अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि श्येनचूषवसेदहः॥")

गृञ्जीवः, पुं, एषुशृगालः। बड़ शृगाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोपाकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५७॥ (गृञ्जिवोऽपि पाठः॥)

गृत्सः, पुं, (गृध्यति लिप्सत्यनेनेति। गृध् अभिकाङ्क्षायाम्+"गृधिवृषिभ्यां कित्।" उणां। ३। ६६। इति सः स च कित् ककारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (चि, स्तुत्यः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविश्रेष्ठम्।"

"गृत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम्॥)

गृध, इर् य उ लिप्सौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्रावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। असात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्द्धित्वा गर्द्धा। इति दुर्गादासः॥

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनासादयति वा इति। गृधय इरलिप्सायाम्+"पृभिदिव्यधिगृधिधृषिक्षिपिभ्यः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः॥ (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधूः, पुं, (गृध+बाहुलकात् कूः।) वृद्धिः। अपानम्। कृत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध+असिगृधिधृषिक्षिपेः कुः।" ३। २। १४०।।) इति कुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २०।

"न वयं प्रभवस्त्वामनुकर्त्तुं जगदीश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"

क्वचित् गृध्नोऽपि पाठः॥)

गृधुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसानीति। "सृधृधाभ्रगृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृधिनी शकुनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षायः २ वज्रतुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ६। ३। ३१।

"गृध्रः संपतते शीघ्रं जनयन् भयमुत्तमम्॥"

इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्वं हरति स पापात्मा परत्र गृध्रोच्छिष्टेनोपजीवति। यथाह मनुः। ११। २६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति॥")

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कालियाकड़ा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते। सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।

"करमर्द्दचिकण्टकसैरीयकशुतावरीगृध्रनख इति कण्टकसंज्ञः॥") कोलिवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः। पत्रमस्याः। गृध्र इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।) धूम्रपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः। गृध्राणां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) जटायुपक्षी। यथा,—

"भूयः कनकपुङ्खाग्रै रचौ वाणैरजिह्मगैः।
निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं घिलाशिते॥"

इति रामायणम्॥

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति सततं इति गृध्+क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति। नाशयति वा। सो+कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्पूर्ब्बोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्यन्दते मुहुः॥
वाताद्घातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता॥
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातशेथोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्द्दवम्॥
तन्द्रा सुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥"

गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् वृद्धिक्रमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति नाम्न गृध्रसी निर्द्देशक्रमनियमः। तथा मुहुः स्यन्दते स्फिगादिषु शिराकर्षं करोतीत्यर्थः॥*॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्यादायवद्धं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्वह्निस्त्वेव हतो यथा॥*॥
तैलमेरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यान्तु गदापहः॥ १॥

तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा।
कट्वरुष्कत्रिकमूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥ २॥

निष्कुलैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत्।
ततुपायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम्॥ ३॥
एरण्डमूलं विल्वञ्च दहती कण्टकारिका।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिजम्॥
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च॥"

रुचकं सौवर्चलम्॥ ४॥

"गोमूत्रेरण्डतैलाभ्यां हरीतकीचूर्णं पिबेन्नरः।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम्॥५॥

सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां
पिबेत् कषायं रवु-तैलमिश्रम्।
यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः
स प्रौढ़गः स्याद्धि किमत्र चित्रम्॥ ६॥

दृढन्निम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः।
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम्॥७॥
शेफालिकादलैः क्वाथो गुडक्षिपरिपाचितः।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत्॥"

शेफालिकानिर्गुण्डौ॥ ८॥

"राज्ञायास्तु पलञ्चैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुलोः।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा भक्षयेद् गृध्रसीहरीम्॥"

इति राजागुग्गुलुः ॥ ६ ॥
"राजाम्रतारग्वधदेवदारु-
चिकणैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठश्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति राजसप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
घृतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलद्वयानां
द्रोणे जले संस्थितमेकराज्यम् ॥
अर्द्धावशेषं कथितं कषायं
भाण्डे पचेच्चत् पुनरेव लौहे ।
अम्लानि वर्हेरवताम्यं दद्यात्
द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विड्ङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य वरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं नूतनखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु ग्रस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् ग्रसति महामते ! ।
कण्डूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"घृतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्करास्थयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमाम्बाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशोऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशोऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्दिता ।
सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्था यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीकोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक
पाददाहपादहर्षावबाहुकावभ्रिभ्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्दिष्टञ्च शिरावधं कुर्या-
द्रक्तावबाहुकाङ्गातथाधिचिकित्सितञ्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)
गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां गलम् ।) धूम्रपत्राढ्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सद्यःगर्भमिति । ग्रह + उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवरायाञ्च तावद्यो गृष्टो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"एभ्य एव स्थिराद्दीनि जले पक्वेकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
दंष्ट्रिणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
वदरश्चः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गृह, तृ क ङ गृहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरां-आत्मं-सर्कं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृह्यते । गृहो गृह्यम् । इति दुर्गादासः ॥
गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिवोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादिगणादयं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्नेव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"भृत्यां गृहान् कृशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहा: १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ छदिः ३९ गर्भः ४० हर्म्यम् ४१
अक्षम् ४२ दुरोणे ४३ भौमम् ४४ दुर्या: ४५

सवराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ क्षत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ व्रजम् ५७ ।
इति वैद्यनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढ़मार्गकालगुनकार्त्तिकाः ।
शुभग्रस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसम्वर्द्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमान्तदर्शौ यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावस्यादर्शौ यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च शतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहरयोर्हिबुकाग्निरौ व्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याश्च मघाशुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विरिक्तर्क्षदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि भक्तिकादौ-
रुक्षेषपुत्राग्निधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाद्यं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घशत्रम् ।
कन्याझषे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विदः कलसिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"व्येष्ठापुनर्वसुस्वर्क्षे गृहारम्भोदितश्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्वसुश्रुतिभाव्येष्ठासु रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातमृगभाग्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्क्षोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुजगौरदिग्नदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
स्नात्वायतो द्विजवराय पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे चाधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्द्धनमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मिश्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धमेवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्यात्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥"
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये।
"गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत्।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे शत्रुविवर्द्धनम्।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्नभयावहम् ॥
चाण्डालनृपयुक्कन्यामासा दोषवहाः स्मृताः।
ज्येष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने।
दृढदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत्।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वास्तवेधं विचिन्तयेत्।
दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्षनाथबले सति।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥"
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्रिया।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिका ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया मता।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता॥"
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव।
"सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा।
जयाये जयफला स्मृतः कार्य्या परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा।
त्रिशूलरूपा वीराख्यासुतपत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा।
पद्मोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पचमनसन्निभा।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
सुरसा वंशदा सर्पमण्डूकाभा भयावहा।
नेःस्वा खरानुकारा च शत्रुदाऽनगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषहीना सुरक्षाभा तथैव च।
काकोलूकनिभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा।
शूकरोष्ट्राश्वसदृशी धनुःपरशुरूपिणी।
कृच्छ्रिणान् मलिनान् रुक्षान् क्षत्रियान् जनयेत् सुतान् ॥
लक्षलक्षशवाकारा शत्रुपुत्रधनार्थिदाम्।
दुर्गन्धा व्याधिनी दुष्टप्रजां भूमिं परिवर्जयेत् ॥
मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता।
सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिक्प्रवा मही ॥"
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकालान्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"शीरिवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्।
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम्।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वल्मीकभयं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान्।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारास्तथैव च।
भल्लातकं भ्राल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥"*॥
गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति।) नाम। (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति।) कलत्रम्।
इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः।
"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥"
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव। हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम्।) पेषणशिला। तत्पर्य्यायः। पेषणिः२ पेषणीपट्टः३ गृहाश्मा४। इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव। गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया वात्सल्यात्तथात्वम्।) घृतकुमारी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमारी गृहकन्या च ज्ञेया घृतकुमारिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) पक्षिविशेषः। पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। प्रासादकुक्कुटः २ भित्तीकण्टः ३ गारावतः ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)
गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं दृढादिरचितवेश्म करोतीति। गृह+कृ+तृच्।) धूसरोऽतिरुक्षश्चटकः। तत्पर्य्यायः। धान्यभक्षः २ क्षमः ३ भीरुः ४ कृषिप्रियः ५ कणप्रियः ६। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति। गृह+कृ+ण्वुल्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ।
"प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च।
क्षत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥"
गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति। गृह+कृ+णिनिः।) कीटविशेषः। कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः।१२।६६।
"वको भवति चुल्लाम्भि गृहकारी ह्युपस्करम् ॥")
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव।) ज्येष्ठी। चेठी टिकटिकी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पल्ली२ सुवली३ विश्वम्भरा४ ज्येष्ठा५ कुचमत्स्यः६ पल्लिका७ गृहगोधिका८। इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका९ माक्षिका१० भित्तिका११ गृहालिका१२। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६३ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अस्यार्थे कः। कापि अत इत्वं टाप् च। गृहस्य गोधिका गोधिरेव।) ज्येष्ठी। इत्यमरः। २। ५। १२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ८६। ३०।
"शिवा श्यामा रला कुक्कुः पिङ्गला गृहगोधिका।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥"
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये।
"मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥")
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव। निपातनात् साधुः।) ज्येष्ठी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५३ ॥
गृहगौ, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति। नी+क्विप्, संज्ञायां गत्वम्।) काङ्किकम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काङ्किकशब्दे ज्ञेयम् ॥)
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येत्यर्थः तटीव।) वीथी। इति हारावली। १५२ ॥ पिंड़ा दाओया इति च भाषा ॥
गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति। नश्+णिच्+ल्यु।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात्। घुघु इति यस्य भाषा ॥)
गृहनीड़ः, पुं, (गृहे नीड़ं कुलायोऽस्य।) चटकः। इति हारावली। ८६ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः।) गृहस्थः। (यथा, ऋग्वेदे। १४। १। ५१।
"भगस्त्वा हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत्।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥")
सचौ। इति मेदिनी। ते। १६५ ॥ धर्म्मः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः। यथा, ऋग्वेदे। १। १२। ६।
"अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥")
स्त्री, गृहस्य पतिः "विभाषा सपूर्व्वस्य।" ४।१ ३४। इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम्। गृहस्वामिनी ॥)
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति कप्।) वास्तुः। वाटी। इति शब्दरत्नावली ॥
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य। गृहबलीनां प्रिय इत्येके।) वकपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादिभक्षद्रव्यं भुङ्क्ते इति। भुज्+क्विप्।) चटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६३ ॥ वकः। काकः। इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः।) वास्तुः। वेश्मभूः। इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाक्षिका, स्त्री, (गृहे मक्षते गृह्णति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मक्ष् + "खुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति खुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैरारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेध सङ्गमे + "सुप्यजातौ" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।

"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति ग्राह्योक्तदानदयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नीच ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्य ग्रहणे । गृह्यते इति। गृह + "मृदृत्तिसृहिगृहिभ्य आयः।" उणा । ३ । ६६ । इति आयः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृह्यालुः, पुं, (गृह्यते ग्रहातीति। गृह + "सृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । गृहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मचर्य्याश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृह्याश्यः८। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥ यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः । तस्याच्च गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः । स्नातो गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥ स्वदारनिरतो नित्यं गृह्याचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेद्गृहे ॥ देवतातिथिभृत्याग्नौ निरतो वेदकर्म्मसु । इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वाग्भ्रूचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो दमदानाभ्यां सदा स्निग्धेषु संविशेत् ॥ मितस्निग्धोदरो मैत्रः स्निग्धाचारसमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका । याजनाध्यापने चोभे शुद्धाद्यापि प्रतिग्रहः ॥ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥ तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥ सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु देविध्यन्तु चतुर्व्विधम् । ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥ योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् । उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥ अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् । गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥ उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् । कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥ ऋक्थानि त्रीण्युपादाय त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् । एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥

गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ अग्नीदेशेव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ याजामात्रप्रसिद्ध्यर्थं खे: कर्म्मभिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥ ऋताभ्यामपि वृत्ताभ्यां जीवेत्तु नृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीबत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति ध्यानादिकं इति । गृह् + "गृहेः कः ।" ३।१।१४४। इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।

"गृह्यां गृहान् कृशान् गत्वागपः पुण्यं मनीन् दधि । धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्॥"

गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । गृह् + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।

"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाङ्गं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतौषधमन्त्रम् ।) काङ्क्षिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) व्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावश्यहवी, स्त्री, (गृहमवश्यहवतेऽनया इति । अव + यह् + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । द्वातिना दाब्योया इति च भाषा ॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रीयते इति । आ + श्रि + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना-
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"

गृहं गृहकार्य्यं साधुतयास्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मैकशीला स्त्री । यथा, शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।

"सुमुखञ्च गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ६ ।

"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

गृहीतं, त्रि, (ग्रह + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १ । ३ ।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्, [ग्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् हन्तुः प्रहर्त्तुर्वा भयादयेन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । ग्रह + वल + कुन् । वाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ध्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह + "पदास्खेरिवाह्यापश्येषु च" । ३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदादुद्धृत्य कर्म्मविधानाय यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनग भिलादिकृत-सूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । रे । १६ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदादाक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । ग्रह + "पदास्खेरिवाह्यापश्येषु च" । ३ । १ । ११६ । इति क्यप् । पञ्चरादित्वनेन परस्त्रीलत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तच्छगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (ऋषिः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अस्वैरी । अस्वतन्त्रः । पत्यः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"नन्वक्तविशेषनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिच्छगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते गृपैरिति । ग्रह + क्यप् + टाप् ।) ग्राम्यापुरम् । नगरनिकटग्रामः । इत्यमरः ॥

गृ, क उ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क उ, गारयते ज्ञापयति सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गृ, गि ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग्रन्थः ग्रथ वक्तव्यम् । गि, गृह्णाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्त्तिः । इति दुर्गादासः ॥

गृ, ग्र निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । ग्र, गिरत्यन्नं लोकः । देवात्ततो विगलितो निखितो यकेन इति तु व्याख्यातृणां कभावे इति भावे कप्रत्यये ऋदिरञ्चादिति इरि वस्तवादेरेयञ्च लकारे गिल इति स्थिते वे: छत्वालाने इति णौ कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेवतः इवे प्रतिकृतावितिकन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेंडु इति गेंद इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुक: ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोऽपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, ऋ ड उ गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, ड ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ६७ । इति यत् । "ईदूयति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयाहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता सुनिमञ्जलैः ।
स्तुवन्ति देवविद्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ड, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ ड अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ड, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्यां किद्वा ।" इत्युणादिकोषटीकाकारस्वात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्यामिष्णुच् ।" उणा । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"छत्रवति भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेहनदी, [न्] पुं, (गेहमध्यस्थेति । गेह + इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गृहिण्यौ । यथा, आर्य्यासप्तशती । १६६ । [मानम् ॥")
"गेहिन्यया: प्रस्खलन्त्या गोत्रस्खलितापराधतो

गेहेनदी, [न्] पुं, (गेहे नदतीति । गेह + नद + णिनिः । अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ भित्तीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गृहेनदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिसम्भवम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्णकम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यक्षम् १० गिरिजम् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरङ्गकः ५ सन्ध्याभम् ६ वभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटाग्नीषदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुष्यत्वकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्यथा ।
सुवर्णगैरिकस्त्वन्यत्तो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकाद्वितयं स्निग्धं मधुरत्वुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहमित्तासक्कफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ठक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ॥

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनश्रृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्षा चदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्पुटः। गवां खुरम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ गोखुरैः स्पुटीकृतः। इति हेमचन्द्रः॥ विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकर्णः, पुं. (गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणत्वादस्य तथात्वम्।) परिमाणविशेषः। स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम्। (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य।) रुद्रभेदः। इत्यमरः। २।५।१०॥ (यथा च अनर्घराघवे। २। २३।

"मुनिविनियोगविलूनप्ररूढ़न्दुग्राङ्गलानि बर्हीषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्टकच्छेदु॥"

अस्य मांसगुणा यथा,—

"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं स्दु कफापहम्।
विपाके मधुरत्वापि रक्तपित्तविनाशनम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्यायः॥) अश्वतरः। (गौरश्वतुरेव कर्णौ यस्य।) सर्पभेदः। (गोरिव कर्णौ यस्य।) गणदेवताविशेषः। इति मेदिनी। णे। ४६॥ तीर्थविशेषः। यथा, भागवते।

"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्तकान्। गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥"

(पीठस्थानम्। यथा, देवीभागवते।७।३०।६०।

"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी। मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥")

गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः। "पाकर्कर्कपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१। ६४। इति ङीष्।) मूर्वालता। इत्यमरः। २।४।८४॥ (विष्टतिरस्या मूर्वाशब्दे ज्ञातव्या॥)

गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः। कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१। १३५। इति कः। ततष्टाप् गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट्+ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वच।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकिलः, पुं. (गोः पृथिव्याः कील इव। निपातनात् ह्रस्वः।) सुवर्णम्। हलम्। इति हेमचन्द्रः॥

गोकीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव।) सुवर्णम्। हलम्। इति शब्दरत्नावली॥ २५५॥

गोकुलं, क्ली, (गोः कुलम्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोधनम् २ गवांव्रजः ३। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ (यथा, रामायणे। २।६।१७।

"गोकुलाकुलतीरायाः तमसायाः विदूरतः।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥")

गोस्थानम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"भोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः।
अमीमांसानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च॥"

मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्। यथा,—

"कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः॥"

इति श्रीभागवतम्॥

(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—

"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः॥"

पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः। अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दसमत्सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपौताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः। अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्सन्ति। १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्। ३ पदवाक्यरत्नाकरः। ४ मासमीमांसा। ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः। ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका। ७ रसमञ्जर्यर्थः। ८ लाघवगौरवरहस्यम्। ९ शिवशतकम्॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्नेत्रस्य कुलं चञ्चलभावः प्रखरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः। तदस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) कैकरः। (पङ्क्तिपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड़ इव।) पङ्क्त्यगत्युपेक्षकः। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोक्षतं, क्ली, (गोभिः क्षतम् उच्चरितम्। क्ष+भावे क्तः। क्षद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरोधमित्यर्थः।) गोमयम्। इति शब्दरत्नावली॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विलेखने+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। स तु क्षुद्रदृक्षद्वैविध्यः। गोखुरि इति गोखुद इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्रिकण्टः २ स्थलशृङ्गाटः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ शृङ्गी १२ खादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५। इत्यमरः। २।४।८—९९॥ क्षुरकः १६ भक्ष्यकण्टः १७ इक्षुगन्धिका १८। इति भावप्रकाशः॥ क्षुरशृङ्गः १९ शृङ्गी २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ बालदंष्ट्रः २३ षड्ङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः सुश्रुतोक्ताः। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। दृंहणत्वम्। तच्छुक्राश्मरीभेदविदाहनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र दृहतो गुणोत्तरत्वच्च। इति राजनिर्घण्टः॥ खादुत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पुष्टिदत्वम्। श्वासकासाशर्श्रोव्रणनाशित्वच्च। इति भावप्रकाशः॥ वायुनाशित्वम्। दृष्यत्वच्च॥ तच्छाकगुणाः। तिक्तत्वम्। दृष्यत्वम्। स्रोतोविशोधनत्वच्च। इति राजवल्लभः॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन्।) गोक्षुरः। इत्यमरः। २।४।८८॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः खादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।
पलङ्कषा शृङ्गी च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये॥

"गुल्माफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोत्कटां गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो न क्षुयति सर्व्वरात्रम्॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति। खुरः अस्त्रविशेषः। गोः पृथिव्याः खुर इव।) गोक्षुरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (गवां खुरम्।) गवां शब्दे क्ली॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव।) गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः। जाता समासे परनिपातः।) सद्यःप्रसूता गौः। इति केचित्॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम्। गो+द्विगौ गोयुगच्।) गोद्वयम्। ("पशुभ्यः स्थानद्विघट्के गोद्वगोयुगषड्गवम्।" इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम्। गो+स्थाने गोष्ठच्।) गोस्थानम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिः ग्रथितो ग्रन्थिरिव।) करीषः। (गोर्ग्रन्थिर्वाहुल्यात् एकत्र ग्रथनं यत्र।) गोहम्। (गोर्ग्रन्थिरिव।) गोजिह्विकौषधिः। इति मेदिनी। थे। १६॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै। गो+हन्+सम्प्रदाने मूलविभुजादित्वात् कः।) अतिथिः। इति याज्ञिकाः॥ (गां हन्ति। हन्+कः।) गोघातके त्रि। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।

"गोघ्नवद्विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव ग्रस्नादिपोषकत्वात्।) दधि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोर्जातं घृतम्।) गव्यघृतञ्च॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।" ३। ३। ११९। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रियार्थः। स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः। इत्यमरः। १। ५। ८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "ग्राह्यस्य गोचरो गन्धः॥"* गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारविः। ४। १०।

"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुञ्जवेन गाम्॥"

गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो+चर्+पचाद्यच्। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः। यथा, वेदान्तसारे।

"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्॥"

देशः । यथा, रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
"अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥"
"गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकाकारस्तमाशुचः ॥) ऋक्षराक्षसाधिष्ठिताक्रान्तराक्षीनां संज्ञा । यथा,—
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
अपि च ।
"अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरैः ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
"केतूपग्रवभौमसन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्वितीयपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
सुधस्य गोचरफलम् ।
"स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये भयम् ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति द्विपुके मानक्षयं वक्ष्यति ॥
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
पीड़ामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्म्मगः ॥
कर्म्मस्थोऽखिलकर्म्मगो
वित्तस्थोऽखिलदोषसंस्थितः ।
व्रजनाशजनितां महापदं
वक्ष्यति व्ययगतो दिवाकरः ॥"
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मस्थं दिशति हिमद्युतिर्नृनाशं द्वितीये
दद्याद्दुःखं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयसहगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने द्रव्यं युवतिसहितं रत्नसंस्थोऽथ रत्नम् ॥
नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
"प्रथमसहगः क्षौणीसूनुः करोत्यरिनं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽस्तृग् त्रिगोति च पञ्चमः
रिपुसहगतो धत्ते वित्तं सुखं मदनस्थितः ॥
जनयति मरणस्थः शशुवार्धा धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीड़ामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ बाधनर्थार्थनाशान् ॥"
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति वन्धमर्थे धनं
वधं रिपुभवान्वितं सहजगश्चतुर्थोऽर्थदः ।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्यान्मदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥
अरमे शशिसुते धनलब्धि-
र्धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीड़ाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
सुखं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीड़ाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यतिभयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदगतो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥"
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभंशं सदार्हं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्न-
श्चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुहननकृतं वित्तलाभं तृतीये ।
पातालेऽस्रवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रभद्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने देहसङ्गात्तमार्त्तिः ॥
शरीरपीड़ां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदत् सुतस्तः ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्त-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाधिभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
"एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयश्च केतुः ॥"
अन्यत्सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
गोचर्म्म, [न्] क्ली, (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक ।
कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
"मेषासनन्तु वस्त्रार्थमाजदौ बाघचर्म्म च ।
ज्ञानौ व्याघ्राजिनं मुक्तं मोक्षार्थं बाघचर्म्म च ॥
गोचर्म्मसम्भवे देवि ! सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा,—
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च दक्षसंहितायां दर्शितम् । यथा,—
"सप्तदक्षेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताचरायां आचाराध्यायः ॥
गोच्छालः, पुं, (गां भूमिं छादयतीति । छद + णिच् + अण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकणिमा इति भाषा ॥
गोजलं, क्ली, (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुड़े १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥")
गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन् + "जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ । इति विट् । "विड्नोरिति ।" ६ । ४ । ४१ । इति आत्वच ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोजागरिकं, क्ली, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्यस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२७ ॥
गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रहरीव । अस्त्रवत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥
गोजापर्य्यो, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आपर्य्यायति सुखवर्द्धो भवतीति । आ + पर्य्य + अच् ।) गौरादित्वाद् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोजिह्वा, स्त्री, (गोर्जिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियाशता इति हारियाणाक इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विपत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५ वातोगा ६ अधोमुखा ७ अनड्वुच्छिका ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणव्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥"
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसर्व्वदन्तिविषार्शिनाग्निजम् । व्रणसंरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या अवहारो यत्र तदुयथा,—
"सोमवल्क्योऽर्कवर्च्चश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं क्षेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥
गोजिह्विका, स्त्री, (गोर्जिह्वेव गोजिह्वा स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोड़ः, पुं, (गोरङ्ग इव। पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोरङ्गः। स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

गोड़ुम्बः, पुं, (गां भुवं तुम्बति व्यर्दतीति। गो+तुम्ब+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) भूमिर्भृङ्गः। इति मेदिनी। बे। १२॥ तरमुज इति ख्यातः॥

गोड़ुम्बा, स्त्री, (गोड़ुम्ब+स्त्रियां टाप्।) गवादनी। इति मेदिनी। बे। १२॥ गोसुक इति ख्याता गोमा इति राजगोसुक् इति च ख्याता इलैके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। चित्रा २ गवाक्षी ३। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ गोड़ुम्बिका ४। इति रत्नमाला॥

गोड़ुम्बिका, स्त्री, (गोड़ुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) गोड़ुम्बा। इति रत्नमाला॥

गोणी, स्त्री, (गवादिगुणाद् जातः गोणः। निपातनादुकारस्य गुणः। गोणगुणात् आवपनेऽर्थे "जानपदकुण्डगोणीति।" ४। १। ४२। इति ङीष्।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः। इति शब्दबोधम्। गुण इति भाषा॥ द्रोणीपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।

"विड़ालनकुलोड़ाद्यां चर्म्मगोण्यां नृगस्य वा।
प्रवेश्यैवेष्ठ स्वभ्यक्तं शास्त्रवित्तोपनाहितम्॥"

"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च वा स्मृता।
मागधद्वाभ्यविस्तानि कुड़वः प्रस्थमाढ़कम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः॥"

इति श्रार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम्॥

"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारी भारीत्यथैव च।
द्वात्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥"

इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥) छिद्रवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। घ्राणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४३॥

गोण्डः, पुं, (गोः अण्ड इव।) नाभौ वृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। ३। ५। १८॥ गेंड़ इति भाषा। पामरजातिः। वृद्धनाभियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। डे। ११॥ अस्य रूपान्तरं गोड़ः, गौड़ः। इत्यमरटीका॥

गोतमः, पुं, (गोभिर्धर्त्तुं तमो यस्य। पृषोदरादित्वात् साधुः। एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ६३। ६५।

"गोदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात्।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः।
विद्धि मां गोतमं तस्मे यातुधानि! निबोध माम्॥")

गौतमसुनिः। स तु ब्रह्मपुत्रः। इति गयामाहात्म्ये वायुपुराणम्॥

गोतमान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य।) शाक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

गोतल्लजः, पुं, (प्रशस्तो गौः "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति कर्म्मधारयः।) उत्तमगौः। गोषु मध्ये तल्लजः प्रशस्त इति वा व्युत्पत्तिः॥

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत्। इति भरतः॥ (गु+"गुधृवीपचीति।" उणां। ४। १६६। इति त्रः।) तत्पर्य्यायः। सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९। इत्यमरः। २। ७। १॥ आख्या। (यथा, कुमारे। ४। ८।

"सरसि सारमेखलागुणे-
धृत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्॥")

सम्भावनीयबोधः। कानगनम्। चेचम्। वर्त्म। इति मेदिनी। रे। २६॥ क्षेत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ संघः। दृष्टिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वित्तम्। इति विश्वः॥ *॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्। क्षत्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्यातिदिष्टातिदिष्टगोत्रम्।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ क्षत्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः। तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।

"क्षत्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम्।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः॥"

गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः।

"भृगवङ्गिरसोऽत्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वसिष्ठः काश्यपो गौतमश्च जमदग्निरगस्तिकौ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्बायनपराशरः।
सौपायनश्च शाण्डिल्यः वासुकी रोहितस्तथा॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्व्वपण्डितैः॥"

तथा च मनुः।

"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमाः।
वशिष्ठः काश्यपोगस्त्या सुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।

"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरदृषस्तथा।
काश्यपो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनाचैय-
काश्यकाः॥
लक्षणाचेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः।
आङ्गिरस इति ख्यातः अनावृकाश्यसङ्गतः॥
अथर्वनैमिनिवृद्धाख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य
एव च।
सावर्ण्यालम्बायनवैयाघ्रपद्यश्च घृतकौशिकः॥
अत्रिः काश्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।
सुनकः सौपायनश्चैव सुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

सर्व्वे चत्वारिंशदृगोत्राः। इति कुलदीपिकाधृतधनञ्जयधृतधर्म्मप्रदीपः॥ (मेघः। इति निघण्टुः। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। ३।

"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये धृत-
दुरेषु गातुवित्॥")

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति। गो+त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। १३॥ (यथा, भागवते। २। ६। ६।

"गात्रो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहतिः॥")

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति। गोत्र+जन्+डः।) गोत्रोत्पन्नः। स तु जन्मनामस्तुतिपर्य्यन्तसमानोदकभावात् पञ्चाब्दवति। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८।

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति। "सप्तम्युपपदे भिदादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुगागमः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २।

"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्रो अभिष्टिधि वाजान्॥"

यथा च भट्टौ। १। ३।

"सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत्॥")

गोत्रवृत्तः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृत्तः।) धन्वनवृत्तः। इति भावप्रकाशः॥

"धन्वनस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृत्तः सुतेजनः।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवागित्यर्थः त्रायते इति। त्रै+कः। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूहः। "इनित्रकट्यचच्।" ४। २। ५१। इति त्रः। टाप् च।) गोसमूहः। इति मेदिनी। रे। २६॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४१।

"गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिज्ञा गहना गमी॥")

गोदः, पुं, (गां इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो+दै+कः।) मस्तकस्नेहः। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्रः॥ (गाः ददातीति। + दा+कः।) गोदातरि त्रि। इति शब्दबोधम्॥ (यथा, मनुः। ४। २३१।

"वासोदध्नश्चसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनड्वाहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य पिप्पलम्॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हरितालशब्दोऽस्य गुणादयो बोधव्याः॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति ज्ञानेनेति। गो+दा+कः। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १५०॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।

"गन्धर्व्वप्रहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा॥"

गाः ददातीति। दा+क्विप्। गोदातरि त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।

"गोदा इद्रेवतो मदः।"

"गोदावस्तुरिन्द्रियवद्वहारप्रदः।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति। गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट्।) लाङ्गलम्। इत्यमरः। २। ८। १४॥ कुदालः। इति हेमचन्द्रः। ६। ५५६॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर+ङीष् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो+दा+बिप्+ङीप् रान्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १० । १२६—१३० ।

"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः । ददर्श कामुकः श्रान्तः पुष्पोद्याने च निर्जने ॥ तया निवारितो यत्नात् कालेन बलवान् सुरः । अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥ हृतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे । सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥ सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीड़िता तदा । स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे देवसङ्कटम् ॥ विप्रो रोषेण तत्याज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् । सरिद् बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")

तत्पर्य्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्राह्मणिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।

"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ॥")

इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्यासूर्य्याविराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।

"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्यं तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")

अस्या जलस्य गुणाः । पित्तार्शिरक्तार्शिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषलक्षणागाग्नित्वम् । परमपथ्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो+दा+कः । तद्गुणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकालताख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति । गो+दुह्+अधिकरणे ल्युट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥

गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । द्रु+अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः ।) गोसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।

"स आत्मनो दृढां कर्त्तां बद्धा सम्भ्रान्तमानसः । दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥")

गोधनः, पुं, (धन ग्रन्थे भावे ल्युट् धनं ग्रन्थः । गोर्वचस्येव धनं ग्रन्थो यस्य ।) स्थूलग्रन्थवाणः । इति हरिवंशः ॥ तुक्का इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया । गुध् +"हलश्चेति ।" करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मकृतपट्टिका । तत्पर्य्यायः । तला २ व्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।

"विचित्रपत्रादर्यश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलेः । तूणश्चबद्धगधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

जन्तुविशेषः । गोसाप् इति भाषा ॥ सा तु स्थलजलजभेदात् द्विविधा । तत्पर्य्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ दारुसुरुवाङ्गा ४ । (यथा, दृहत्संहितायाम् । ५४ । १३ ।

"श्वेता गोधार्द्धनरे पुरुषे मूषुसरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं विनिर्दिशेदमितम् ॥"

पक्वनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥")

अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्रबलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे । वातपित्तप्रशमनी हृंहणी बलवर्द्धनी ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । ततः "कुम्भपदीषु च ।" ५ । ४ । १३६ । इति पद्भावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । "कुम्भपदीषु च" ५ । ४ । १३६ । इति पद्भावः ।) लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मदण्डी २१ पदाङ्गी २२ घृतात्रा २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रक्रान्ती २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ द्विदला ३१ हंसवती ३२ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्त्यपस्मारदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । सुबली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ ॥ (गुध्नाति कुण्ठयतीति । गुध् +"सर्व्वधातुभ्य इन्" उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति । गुध् + ण्वुल् । टाप् च्यत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) स्थूलगोधिका । गोधाग्निशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः तोके इति ख्यात इति भगी । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । गौधेरः २ । गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (सर्पाद्गोधायासुतपन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीड़ाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च ।) चर्चिका । सा तु दृहतीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्] त्रि, (गां दोग्धीति । गो+दुह+"सत्सु द्विषद्रुहदुहयुजविदादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥")

गोधूमः, पुं, (गुध+"गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः । निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्टते त्वगादिभिः । गुध+"गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः ।) नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । गोहिभेदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा ॥ गोधस्य पर्य्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ स्नेहभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषवीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥")

अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रदबलरुचिवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृंहणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भग्नसन्धानश्लेष्मकारित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च ।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाङ्गेषात् समागतः ॥
महागोधूमः वड़ गोधूमा इति लोके ।
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्मन्दीसुखाभिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ॥
जीवनो हृंहणो वर्ष्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः ।
पुराणयवगोधूमः चौद्रजाङ्गलशूलभागिति ।
वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात् ।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला हृंहणी पथ्या तद्वन्मन्दीसुखः स्मृतः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुष-गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले स्फटिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाक-राजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि+अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र-काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, "ग्रीष्मे ग्रहर्क्षास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽहश्चतां
हेमन्ते ग्रिशिरे प्रयाति रुदतां पिक्षीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्कास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽहश्चतां
सूर्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्-कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं. (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध्+बाहुलकादेरक् ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्दते स्वनान्वा आख्या-यते इत्यर्थः । नर्द+अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्दः, पुं. (गवि जले नर्दति क्रूजतीति । गो+नर्द+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।"३ । १ । १३४। इति पचादित्वादच् ।) सारस-पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८॥ (गोभिर्वाग्भि र्नर्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, हरिवंश-संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्गणवनवासि-
ग्रिविकपणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवैद्यावन्तक-
दशपुरगोनर्दकेरलकाः ॥"

गोनर्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्दराजः । यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्दो वेल्लद्भङ्गादकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्दीयः, पुं, (गोनर्दे देशे भवः । गोनर्द+"वृद्-प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञ-त्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अन् नासि-कायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । बोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः३ घोनसः४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डली-बोड्रः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोड्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"सिलिन्दको गोनसो वृहद्गोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः. पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनस-सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते चरतीति । नि+स्यन्द+घञ्वाच् । यद्वा गवां निष्यन्दः।"कृद्-विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो+पा+"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो+पा+कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ ।५७॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्तुवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-खानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्त्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा+कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिपतिः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा+कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दधतो वराम् ।
गोखाभ्यशुमते भृत्यः सा स्यात् पादे भृते भृतिः ॥"

गन्धर्वविशेषः । यथा, रामायणे । ६ । ६१ । ४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्चसः ।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्यायतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू क् रक्षणे गुप+घञ्+"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोप-मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप+स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ-षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
केशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोषटा, स्त्री, (गोपप्रिया घोषटा बदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृश-क्षुद्रफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("बदरीसदृशाकारो वृक्षः क्षुद्रफलो भवेत् ।
अटयामेव सा घोषटा गोपघोषटेति घोष्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्गोभो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो+पा+डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोष्ठो गोधनो धनदः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रक्षणीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अक्षतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"ग्राहर्क्षहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्खलितं च यातं
तेऽपीश्वरा हतपरिश्रुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरभूम्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद+ला+कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपनं, क्ली, (गुप्+भावे ल्युट्।) अपह्नवः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ४। ७६।
"गोपनाद्गोपयेत् सत्यं न गुप्तिरनृतं विना।
तस्मात् प्रकाशतः कुर्य्यात् कौलिकः कुलसाधनम्॥")
कृत्सनम्। रक्षा। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे।३४।
"अधिकं समाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपनरसोत्कः॥")
आकुलत्वम्। दीप्तिः। इति कविकल्पद्रुमे गुपधात्वर्थदर्शनात्॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥

गोपनीयं, क्ली, (गुप्+अनीयर्।) गोप्यम्। गोपितव्यम्। यथा,—
"स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः।"
इति नाड़ीप्रकाशः॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्। गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा। बन्ध+बाहुलकात् ऊन्।) शारिवा। इति भावप्रकाशः॥ गोपस्य पत्नी च॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४१।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम्।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम्॥")

गोपभद्रं, क्ली, (गोपे भद्रमिव।) शालूकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः यस्यां वा गोपाद्यारण्यकजातिभिः पूज्यत्वादस्यास्तथात्वम्।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः। गोपः रसोऽस्य। गोपः अभ्यन्तरगुग्गो रसो यस्मिन् वा।) बोलः। इति शब्दरत्नावली॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति। पा+कः। टाप्। गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः।) मूर्व्वा। शारिवा। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"गोपवल्ली करालाच सुगन्धा भद्रवल्लिका।
गोपीभद्रा तथागन्धा नागजिह्वातिशारिवा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथा च सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये।
"गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यद्दधिगुणे हृतम्॥")
शुक्लालता। इति शब्दरत्नावली॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति। पा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः। स्त्रियां टाप्।) शुक्लालता। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (गाः पाति रक्षतीति। पा रक्षणे+कप्रापिविषये वासरूपन्यायेन "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च।" ३। २। ७४। इति वेन विचि अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षाकर्त्री। गोपा विश्वपावदिति सुग्धबोधव्याकरणम्॥)

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहमिति। गुपू रक्षणे+बाहुलकात् असट् यलोपश्चतो ङीप् च।) वड़भी। गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम्। सुदनी इति भाषा॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ गृहचूड़ा वड़भी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वड़भी चतुष्किकादिचूड़ा तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा। इति मधुः॥ पटलाधोवंशपञ्जरम्। इति भरतः॥ कर्णिकाविष्कम्भिदारु इत्यन्ये। वक्रीभूतं धरणकाष्ठम्। इत्येके। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, माघे। ३। ४६।
"गोपानसीषु क्षणमाश्रितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः।
हरिन्मणिश्यामलशाखिनीभिरामेर्गृहाणि नीलैरिव यत्र रेजुः॥")

गोपायितं, त्रि, (गुपू रक्षणे। गोपाय्यते स इति। गोपाय+कर्म्मणि क्तः।"आयादय आर्द्धधातुके वा।" ३। १। ३१। इति आयागमश्च।) रक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। १०६॥ (भावे क्तः रक्षणम्॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति। गो+पाल+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) गवां पालकः। वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,
"गोपाला सुनयः सर्व्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति। गो+पाल+अण्।) राजा। (गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति।) नन्दनन्दनः कृष्णः। इति मेदिनी। ले। ८६॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
"अथादृश्याकोमनीलाम्बुजरुचिरवपाम्भोज-
नेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको
सकुन्दः।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विम्ब-
वन्धो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूष-
श्चिरं वः॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीव्यास उवाच।
"ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्पुल्लविग्रहः।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन!॥
यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः।
वसन्तं वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ! मेऽस्तु तत्॥
श्रीभगवानुवाच।
ब्रह्मणैवं पुरा दृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा।
यदवोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते॥
मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषञ्च तथेश्वरम्।
धर्म्ममेके धनञ्चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम्॥
शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे।
दैवमेके दैवमेके ब्रह्ममेके मनः परे॥
बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम्।
अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम्॥
सच्चावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
मच्छायामोहितधियः सर्व्वकालेषु वञ्चिताः॥
कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः।
पश्चाद्य दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम्॥
ततोऽपश्यमहं भूप! बालं बालार्कसुप्रभम्।
गोपकन्याहृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः॥
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमच्युतम्।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्॥
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्॥
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृत्वावामकरोद्धृतम्।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम्॥
दृष्ट्वा विहस्य ह्यभवं सर्व्वभूतवशङ्गमः।
गोपालबालासङ्गसुदितं वेणुनादितम्॥
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनवनः स्वयम्।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्॥
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम॥
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम्।
सत्यं व्यापि परानन्दचिद्घनं शाश्वतं शिवम्॥
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा।
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्॥
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वशोऽहं परात्परः॥
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम्॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥ * ॥
द्वादशगोपालाश्चैतन्यग्रन्थे द्रष्टव्याः॥

गोपालकः, पुं, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः पालयति रक्षतीति। गो+पालि+ण्वुल्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्रीकृष्णः। यथा,—
"दाता फलानामभिवाञ्छितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एषः।
क्रमदीपिका॥
गोपालशब्दात् स्वार्थे कन् गोरक्षकश्च॥ (यद्वा, गवां पालकः रक्षकः। पालि+ण्वुल्। यथा, महाभारते। ३। २३६। ६।
"अथ संसारणं कृत्वा लक्षयित्वा चिहायवान्।
वृतो गोपालकैः प्रीतो बहरत् कुरुनन्दनः॥"
चक्रमहासेननृपतेः पुत्रयोरन्यतरः। यथा, कथासरित्सागरे। ११। ७४।
"जातौ द्वौ तनयौ चक्रमहासेनस्य भूपतेः।
एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा॥")

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फलविशेषः।) कर्कटीभेदः। गोयालकाँकरी गुरुभा इति च हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वन्या २ गोपकर्कटिका ३ क्षुद्रेर्व्वारुः ४ क्षुद्रफला ५ गोपाली ६ क्षुद्रचिर्भिटा ७। अस्या गुणाः। शीतत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तरक्तश्लेष्मश्वासमेहदाहशोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी। "पालकात्तात्।" ४। १। ४८। इत्यस्य

वार्त्तिं इति न ङीष् अतश्चापि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + जातौ ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ४ ।

"अम्बु जाता च गोपाली वृहदम्बालिका तथा॥")

गोपाष्टमी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । प्राक्पार्थिवादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा,—

"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः । तस्यां वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥ तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् । गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् इत्वञ्च ।) गोपी । यथा,—

"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुपू + रक्षणे + ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पञ्चाचारिणां पूजनीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।

"नटी कापालिकी देश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"

अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे + "सिधिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किदभावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—

"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः खाधिना गोपकन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥"

तत्र व्रजबाला यथा,—

पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मदयन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्गकुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कलकण्ठी अलाक्षा रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रतिचिन्तामणिः इत्यादयः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कलकण्ठिता विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्मसुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्रयोगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कलावती क्रियावती इत्यादयः ॥ * ॥

सुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौकालिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्यादयः ॥ * ॥

गोपबाला यथा —

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममालावती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमालाचन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मल्लिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुसुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्णरेखिका वसन्ततिलका इत्यादयाः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं ललाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

"इक्षुच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् । आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")

प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धनादिति । यद्वा गाः प्रभून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + "निष्पीथगोपीथावगाथाः ।" उणां । २ । ६ । इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्नानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामरटीकायां भरतः ॥ (गावः पिबन्त्यस्यामिति व्युत्पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्षते इति । गुप् + "निष्पीथगोपीथावगाथाः ।" उणां । २ । ६ । इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।

"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"

"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥" इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपातनात् ईत्वम् । पण्डितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—

"शार्दूलऋक्षगवयैः सिंहैर्भीमबलैर्वृतम् । ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्ज्जारैश्च निषेवितम् ॥"

इति रामायणे किष्किन्धाकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलच्च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६५ । ३५ ।

"गोपुच्छस्य वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वेत्ति तद्वदतिकठिनमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, क्ली, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छादनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मन्दिरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति । पॄ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यजयः ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।

"द्विपत्तगरुड़प्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् । गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैश्चन्द्ररोपमैः ॥" * ॥

गौर्वरं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति पूरयति आत्मानमिति । पॄ + कः ।) कैवर्त्तौ-सुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यकशास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरर्षिगणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतं करवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥")

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । पॄ पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं याति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्द्रति सर्व्वैश्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्ये + "ऋजेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रनुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।

"गोपेन्द्रस्यात्मजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति भावः । प्राप्तराज्योऽपि यं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभतातोऽस्य राजसु श्रेष्ठत्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः।) नन्दघोषः। यथा,—
"रामकृष्णाद्भयतो गोपेशं परितः परे॥"
इति सुग्धबोधम्॥
श्रीकृष्णश्च॥

गोप्ता, [तृ] त्रि, (गोपायति रक्षतीति। गुपू + रक्षणे + "ग्वुल्तृचौ।" ३।१। १३३। इति तृच्।) रक्षकः। यथा,
"विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः॥
(तथा च मनुः। ११। ७६।
"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति युतृपत्या विष्णौ पुं। यथा, महाभारते। १३। १४६। ७६।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः॥")
गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति। गुपू रक्षणे + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) दासः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ दासीपुत्रः। रक्षणीये त्रि। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा, महाभारते। १२। ४१। १५।
"सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत्।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते!॥"
गोप्यतेऽसाविति। गुपू + कर्म्मणि ण्यत्।) गोपनीयः। यथा,—
"आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्।
अपमानमपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः॥"
इति पुराणम्॥
गोपीसम्बन्धे॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्वैदुवचनप्रयोगः॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव। स्वार्थे कन्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः।) बन्धकविशेषः। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। ६०।
"गोप्याधिभोगे नौ वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते॥")
"तथा च नारदः।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
क्षतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।
गोप्यो रक्षणीयः।" इति मिताक्षरा॥

गोप्रकाण्डं, क्ली, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति परनिपातः। प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम्।) श्रेष्ठगौः॥ इति सिद्धान्तकौमुदी॥

गोभण्डीरः, पुं, (गवि जले भण्डीरः अतिवाचालः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोम, न् क लेपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-परां-परं-सर्क-सेट्।) अनुगोमन्नोमयेन स्थानं चेष्टी। इति दुर्गादासः॥

गोमक्षिका, स्त्री. (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका।) दंशः। इति शब्दरत्नावली॥ डांश इति भाषा॥

गोमत्प्रिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति नित्यसमासेन परनिपातः।) सुशीला गौः। इति हलायुधः॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति। भूम्नि "तदस्यास्तीति।" ५। २। ६४। मतुप्। "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) स्वनामख्याता नदी। तत्पर्य्यायः। वाशिष्ठी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ६।८।१७।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम्॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्याश्रमकमुत्तमं विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"चक्रमको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गौम्री गगनगामिनी॥")
गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति। गुपू रक्षणे + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) दासः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ दासीपुत्रः। रक्षणीये त्रि। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा, महाभारते। १२। ४१। १५।
"सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत्।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते!॥"
गोप्यतेऽसाविति। गुपू + कर्म्मणि ण्यत्।) गोपनीयः। यथा,—
"आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्।
अपमानमपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः॥"
इति पुराणम्॥
गोपीसम्बन्धे॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्वैदुवचनप्रयोगः॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव। स्वार्थे कन्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः।) बन्धकविशेषः। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। ६०।
"गोप्याधिभोगे नौ वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते॥")
"तथा च नारदः।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
क्षतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।
गोप्यो रक्षणीयः।" इति मिताक्षरा॥

गोप्रकाण्डं, क्ली, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति परनिपातः। प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम्।) श्रेष्ठगौः॥ इति सिद्धान्तकौमुदी॥

गोभण्डीरः, पुं, (गवि जले भण्डीरः अतिवाचालः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोम, न् क लेपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-परां-परं-सर्क-सेट्।) अनुगोमन्नोमयेन स्थानं चेष्टी। इति दुर्गादासः॥

गोमक्षिका, स्त्री. (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका।) दंशः। इति शब्दरत्नावली॥ डांश इति भाषा॥

गोमत्प्रिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति नित्यसमासेन परनिपातः।) सुशीला गौः। इति हलायुधः॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति। भूम्नि "तदस्यास्तीति।" ५। २। ६४। मतुप्। "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) स्वनामख्याता नदी। तत्पर्य्यायः। वाशिष्ठी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ६।८।१७।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम्॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्याश्रमकमुत्तमं विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"चक्रमको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गौम्री गगनगामिनी॥")
पीठस्थानस्था भगवती। सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥"
वैदिकमन्त्रभेदः। यथा,—
"पञ्चगवेन गोघाती मासेकेन विशुध्यति।
गोमतीञ्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे प्रातातपः॥
(गोविशिष्टायाम्॥)

गोमन्तः, पुं, पर्व्वतविशेषः। इति जटाधरः॥ (अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे। ६५। ६३।
"ततश्चुता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम्।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम्॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते। यदुक्तं देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः। अस्य वर्णनं यथा, हरिवंशे। ६६। ४—२७।
"ते चाध्वविधिना सर्व्वे ततो वै दिवसक्रमात्।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव॥
लताचारुविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम्।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम्।
मत्तवर्हिणनिर्घोषनादितं मेघनादिभिः॥
गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम्।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघट्टोपलाङ्कितम्॥
कूजद्विहङ्गसङ्घैः समन्तात् प्रतिनादितम्।
दरीप्रपाताम्बुरवैश्च प्राद्वलपल्लवैः॥
नीलाश्मचयसङ्काशैर्बहुवर्णं यथा घनम्।
धातुविस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम्॥
कौशं सुरगवेः कान्तैर्मेनाकमिव कामगम्।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं सम्फुल्लाम्बुपरिप्लवम्॥
सकानमेदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम्।
प्रसन्नाम्बुकाश्मीरैर्व्वेत्रस्यन्दनचन्दनैः॥
तमालेलावनयुतं मरिचच्छदसङ्कुलम्।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदपादपैः॥
द्रुमैः सर्व्वरसानाञ्च सर्व्वतः प्रतिशोभितम्।
प्रांशुशालवनैर्गुप्तं बहुचित्रवनैर्युतम्॥
सर्ज्जनिम्बार्জ্জুनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम्।
हिन्तालेश्च तमालेश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम्॥
जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि।
पङ्कजैरुद्गमयुतैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम्॥
चम्पूजम्बूलवृक्षाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम्।
चम्पकाशोकबहुलं विल्वतिन्दुकशोभितम्॥
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम्।
नागयूथसमाकीर्णं न्यग्रोधातिशोभितम्॥
सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम्।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम्॥
सिंहशार्দ্দूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम्।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम्॥
श्रुतं त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम्।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम्॥
शुक्लवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम्॥
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम्।
जलशीकरशुक्लाग्रैरुन्निषन्तमिव श्रिया॥
स्थलीभिर्दन्तशुष्काभिः कान्ताभिरुपशोभितम्।
पार्श्वैरुपलकन्याभिर्मेघैरिव विभूषितम्॥
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः।
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा॥
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम्॥
ओषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम्।
जातरूपैर्वनोद्देशैः शुचिभिरिव भूषितम्॥
मूलेन सुविशालेन शिरसात्युच्छ्रितेन च।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम्॥"
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमानः स्थितः। ततो मदमत्तैर्बहुसंख्यकराजभिरतिगर्व्वितो जरासन्धः कृष्णेन सार्द्धं युयुत्सुरत्रागत्यैनं गोमन्तपर्व्वतं द्रष्टुं प्रवृत्तः, एतत्कथा हरिवंशे ८८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या॥*॥) गवां स्वामिसम्बन्धे॥ (तत्र गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्वैदुवचनप्रयोगः॥)

गोमयं, क्ली पुं, (गोः पुरीषम्। "गोच्च पुरीषे।" ४। ३। १३५। इति मयट्।) गवां गूथम्। गोवर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोविट् २ इत्यमरः। २। ६। ५०॥ जगलम् ३ गोशकृत् ४ गोशकृत् ५। इति रत्नमाला॥ गोपुरीषम् ६ गोविष्ठा ७ गोमलम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य माहात्म्यं यथा,—
"घृतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम्।
गोभिः पूर्व्वविसृष्टाभिर्गव्यैक्यं श्रेष्ठतामिति॥
असत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा।
शुद्धता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः॥
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः।
एवं भवतिति विसृर्जीकांस्तारयतेति च॥"*॥

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम्।
"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि!।
शृङ्गमूले निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे!॥"
श्रीरुवाच।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः।
एवं भवतु भद्रं वः पूजिताऽस्मि सुखप्रदाः॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः। ११। २१२।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः।
रोगार्त्तायाः प्रसूतायाः न गोर्गोमयमाहरेत्॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम्॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतयां परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु वासां वै किं पवित्रमतःपरम्॥"*॥)
गवात्मके क्ली॥

गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं श्लिलीन्ध्रमित्यर्थः।) करकम्। इति चिकाण्डशेषः॥ कोँड़कछाता इति भाषा॥

गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका श्लिलीन्ध्रमित्यर्थः।) गोमयच्छत्रम्। तत्पर्य्यायः। दिलीरम् २ श्लिलीन्ध्रकम् ३। इति हारावली॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४। यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः॥" इति श्रीभागवतम्॥

गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य।) भूतृणम्। इति रत्नमाला॥ गन्धखड़ इति भाषा॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। १। ३। इति कः। ततः स्त्रियां टाप्।) गोमयजातकीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। गर्दभी २। इति हेमचन्द्रः। ४। २७४॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य। यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य।) आरग्वधः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोनालु इति भाषा॥

गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम्।) गवां पिशितम्। तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा। "सुमन्तुः। गोमांसभक्षणे प्राजापत्यचरेत्। इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम्। यथाह पराशरः।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।
शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्य्यात्तप्तौ गत्वा यमुनागाम्॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्यादब्राह्मणभोजनम्।
अनड्वत्सहितां गाञ्च दद्यादविभवे दधियाम्॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे। शुद्धिः।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम्॥
एतच्चिरकालाभ्यासे। संवत्सरशब्दश्रुते पञ्चदशधेनवः। पुनरुपनयनञ्च। यथा, विष्णुः। विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्।" इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (अस्य गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत्॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम्।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥
अन्यत् गोशब्दे (गौः इत्यत्र द्रष्टव्यम्॥*॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ४७—४८।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम्।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम्॥")

गोमान्, [न्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति। "तदस्यास्तीति।" ५। २। ९४। मतुप्।) बहूनां गवां स्वामी। तत्पर्य्यायः। गवीश्वरः २ गोमी ३। इत्यमरः। २। ९। ५८॥ (यथा, अथर्ववेदे। ६। ६८। ३।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्।
तेन ब्रह्मणो वपते एनस
गोमानश्वावानयमस्तु प्रजावान्॥")

गोमायुः, पुं, (गां विक्षतां वाचं मिनोतीति। कुमि च+क्वापेलुक्।) शृगालः। इत्यमरः। २। ५। ५॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। २३।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरद्विस्रोचे॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभत्वं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम्॥) गन्धर्व्वविशेषः। इति जटाधरः॥ गोपिते सान्तक्षीणोऽयम्॥

गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्यास्य। "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनि।" ५। २। ११४। इति मिनिः।) गोमान्+इत्यमरः। २। ९। ५८॥ (यथा, मनुः। ९। ५०।
"यद्यप्यर्थाद् एषभो वत्सानां जनयेच्छतम्।
गोमिनामेव ते वत्सा नोक्षं स्कन्दितमार्षभम्॥"
गौर्वीजमस्त्रवार्थं अस्यास्तीति।) उपासकः। इति मेदिनी। ने। ६०॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्यास्तीति। "ज्योत्स्नातमिस्रेति।" ५। २। ११४। इति मिनिः।) शृगालः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः। इति चिकाण्डशेषः॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः।) मत्स्यविशेषः। यथा, मत्स्यसूक्ते।
"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे।
न दद्यात् तिलकमठं पशुश्वङ्गिमेव च॥
गोमीनं चक्रशृङ्गालं वड़ालं राघवन्तथा॥"

गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य।) कुटिलागारम्। (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य।) वाद्यभाण्डम्। (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, गीतायाम्। १। १३।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥"
तथा च महाभारते। ६। ४६। ५७।
"आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान्॥")
लेपनम्। इति मेदिनी। खे। ८॥ (यथा, माघे। ३। ४८।
"सुकाञ्चनीजोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा यहदेहलीनाम्।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
सुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि॥")
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः। सिंधविशेष इति भाषा॥ इति चिकाण्डशेषः॥ (आसनविशेषः। तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। २०।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत्।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्व्विंशाङ्गुलमितं षड्वस्त्रादिसमुद्भवम्।
निर्म्माय वामहस्ताङ्गुलिसुखं ग्रीवां ततः षड्दशाङ्गुलम्॥
क्षेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम्।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां यावन्मध्यगतः करः॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये॥"
इति सुरूपमालातन्त्रम्॥
अपि च मायातन्त्रे।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्माहचारवत्॥"

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य।) नक्रः। यज्ञविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१५॥ (मातलिपुत्रः। यथा, महाभारते। ५। १००। ८।
"बहुशो मातले! त्वच्च तव पुत्रच्च गोमुखः॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः। स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः। यथा, कथासरित्सागरे। २३। ५७।
"ततो निशोदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः।
दत्तकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः। स्त्रियां ङीष्।) हिमालयाद्भागपतने गोमुखाकारगुहा। इति लोकप्रसिद्धिः॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः। गोमुड़ इति ख्याता॥

गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम्।) गोप्रस्रावः। गोमा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५। (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः। ११। २१२।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्॥")
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मतिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। चारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डूविसुखरोगकिलासवातामवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वासशोथकामलापाण्डुतिसारमूत्ररोधव्रणमिश्रीतश्रीहवर्च्चग्रहनाशित्वम्। पूरणात् कर्म्मशूलनाशित्वम्। सर्व्वमन्त्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("तीक्ष्णशोथं चारमेवं कषायं)
मेध्यं लघ्वाग्नेयमाध्यस्थिभञ्च।
तन्नाङ्गल्यं रक्तपित्तप्रभेदि
भूशूलकण्डाहरुगर्शहञ्च॥
कण्डूकिलासगदशूलसुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान्।
काश्यं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥")

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये धन्वन्तरिनोक्तम्॥ "गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सर्व्वदोषहरं वातलम्। लघुर्विदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥ शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्यापनादिषु। मूत्रप्रयोगसाध्येषु सर्व्वं मूत्रं प्रयोजयेत्॥" इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥ गां वर्णतोर्थवयसौ कपिलां एतस्या मूत्रं नर्म्मदादक्षिणेन परिकल्पयन्ति दक्षाः। यदुक्तम्। "गोमयं यमुना गव्यात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा। गङ्गा क्षीरेषु गव्येषु पवित्रममृतं परम्॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरजालतिरस्था अस्तीति। गोमूत्र+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) छन्दोविशेषः। तामछु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रक्तछन्दा२ चेत्रजा३ छन्दोभूमिका४। अस्रा गुरुः। मधुरत्वम्। दृब्यत्वम्। गोदुग्ध दार्थित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उद्धावचा गतिरस्या अस्तीति उन्।) पिचकाविशेषः। यथा,—

"गतिर्यद्धावचा यच्च मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करक्रियावेदिनः॥"

तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। शीर्षगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीरत्नाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्জ্জুनीये। १५। १२।

"नाहरोयं नवाभोगो धरसंस्पृशो हि राजसः।
नासहीयं नवाभोगो धरविस्पृशो हि राजसः॥"

"वर्णानामेतद्रूपं यद्गोकान्तारमर्द्दयोः
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥

इति भरतात्।

गोमूत्रीछन्दसि अर्द्धेयं क्रमेण विलिखेत्कान्तार-विपरीतेन वाचने शीर्षादन्यत्तिरिच्छारः॥" इति तद्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेदः, पुं, (गौरौजसमिव मेदयति क्षेदयतीति। मिद+घञ्वाद्यच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा च भवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः। यथा,—

"रत्नं गारुत्मतं पुष्यं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्षोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूद्गोसवोद्यतः।
याज्यो भूद्ब्रह्मकक्षाणामौतथ्यानां मनोः सुवे॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून्।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्॥
यन्नवाटेस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत्॥"

इति चित्रामश्विस्तवचरणानि॥

ग्रन्थद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि द्वीपेषु सुनिबोधत॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदकं, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पद्मकम् इति मेदिनी। के। १८६॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) खनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ खर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—

"हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्त्माष्टौ दीप्तिमानपि॥
बलवान् पिङ्गरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदेषु गोमेदोऽपि प्रकाशते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्याः सितवर्णरूपः
स्निग्धो बृहद्वर्त्तितमहापुराज्यः
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवह्निम्॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽल्पमानः
क्षेदोपसिक्तो मलिनः खरोऽपि।
न रीतिं गोमेदमणिर्विनाशं
दत्त्वास्तभोगावलयीश्वराणां॥

ये दोषा हीरके प्रोक्तास्ते गोमेदमणावपि। परीक्ष्य वर्জ্জितः कार्य्यो धार्य्ये वा रत्नकोविदैः॥ स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिकम्॥

गुरुत्वं गोमेदमणिषु मूल्यं
हरत्यतो देगुरुमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं
तथापरे चामरतुल्यमाहुः॥

चतुर्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्॥"

इति भोजराजकृततयुक्तिकल्पतरुः॥ (कतक-गोमेदक-विषपन्थि-शैवालमूल-वल्कानि सुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेधः, पुं, (मेधहिंसायम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोपशुः मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं यज्ञशब्दे वक्ष्यते। वध्यलक्षणवक्ष्यमाणभिन्नलक्षणकालक्षिन्नकर्त्तृत्वादिदोषरहितत्वम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा,—

"अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्জ্জयेत्॥"

इत्याह्निकतत्त्वादिकल्पसूत्रपुराणम्॥

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति। रक्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) ऋषभनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। के। ३६॥ (यथा, मनुः। ८। १०२। (गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥" खनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।

"श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रशाबरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः॥"

एतद्ग्रन्थोक्तयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्णन्ते। तच आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति॥ शिवोपासकानां 'कच्च षट्' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैवयोगिनः एवं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मच्छेन्द्रनाथस्य पुत्र आसीदिति तद्ग्रन्थीयैर्नाथाया भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्त्री कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बूः, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति शब्दरत्नावली॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ ऋषभा४ ऋक्षगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रक्षतीति अम्। गोरक्षः कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रक्षी यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

गोरक्षी २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्रीपू अन्हता ६ जीया ७ अन्तरसञ्जीवनी ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। दृष्यत्वम्। संग्राहित्वम्। हिमत्वम्। सर्व्वव्रणकारित्वम्। रसस्निग्धगुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षी, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। ततो ङीप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। सर्पदक्षी २ दीर्घदक्षी ३ सुदक्षिका४ चित्रला ५ गन्धदुग्धा ६ गोपाली ७ पक्षपर्णिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटवान्तितीसारज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरक्षदुग्धा। कुम्भतुल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरङ्गुः, पुं, (गङ्गा वाचा रङ्गुमृगविशेष इव।) पक्षिभेदः। लमकः। वन्दी। इति मेदिनी। के। ८५॥ क्वचित् पुस्तके लमकस्थाने नमकोऽपि पाठः॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट्+अच्।) दुरालभदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरवं, क्ली, (गुरु+भावे ष्यञ्।) गुरुत्वम्। (गुर्य्यते गण्यते बलमनेनेति। गुरु+करणे ष्यञ्।) उद्यमः। इत्यमरटीका॥

गोरसः, पुं, (गवां रसः।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ७२॥ (यथा, गोः रामायणे। ३। २२। ७।

"ग्रामक्षेमा जनपदाः सस्यवत्यश्च गोरसाः।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥"
"विवदा गुरवो रूक्षा व्याहितस्तक्रपिच्छकाः।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोरसजं, क्ली,(गोरसात् जायते इति। गोरस+जन्+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति। रट्+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ततो ङीप्।) प्रारिकापर्णी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०२॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधुः। गोराटिका इत्यपि दृश्यते।) प्रारिकापर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका+पृषोदरात् साधुः।) प्रारिकापर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरुतं, क्ली, (गो रुतं रवः श्रूयते यावता पथेति शेषः। गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्यस्य इत्यच् इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥

(गवां रुतं रवः इति ततपुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे। तच्च कालादिभेदेन स्वामिनरपतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा, ईश्वरसंहितायाम्। ६२। १—३।

"गावो दीप्ताः प्रार्थिवस्याग्नियाय
प्रादैर्भूमिं कुर्व्वन्त्यश्च रोगान्।
नष्टं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पशुर्भीताश्चस्करानायवन्त्यः॥
अकारण्ये क्रोशति चैदनर्थो
भयाय राज्ञो दृषभः शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभिः
क्षरन्ति दृष्टिं सरमाजवेर्वा॥
आगच्छन्त्यो वेश्म वभारवेश
संसेवन्त्यो गोष्ठमुद्दे गवां गाः।
आर्द्राक्षो वा क्षुरुरोमण्यः प्रक्षुण्णा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुद्यते दीप्यते इति। रुच्+अप्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षितानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औषधादियोगेनेत्यर्थः रुच्+क्विप्+अच्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरोचना, स्त्री, (गौर्जाता रोचना इव।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थशुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।

"विद्योर्वयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥"

तत्पर्य्यायः। रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गया १५ चन्दनीया१६ काञ्चनी१७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१। इति राजनिर्घण्टः॥ वन्द्या २२ रोचना २३। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वयस्थमङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रूक्षत्वम्। पवित्रताग्रहङ्कारहितकारित्वम्। कृमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जनमोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ७। १५।

"विल्वस्तनोन्नागुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।"

इति माधवनलतरङ्गिणिधृतस्याश्मर्य्यधिकारे॥)

गोर्द्दं, क्ली, (गुर्+"अन्दादयश्च।" उणा। ४।६८। इति दन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मस्तिष्कम्। मस्तकस्थघृतम्। इत्यमरः। २।६।६५॥ (मस्तिष्कशब्दोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गोलं, क्ली, (गुड़+भावे घञ् डस्य लत्वं च।) मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा, भागवते। ३। २३। ४३। [स्त्रियाम्॥")

"प्रेक्षयित्वा सुवो गोलं पद्मेन यावान् खर्ग-

गोलः, पुं, (गुड़+भावे घञ् अजित्वेके। डस्य लत्वम्।) सर्व्वतुल्यः। इति हेमचन्द्रः॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवायाः सुतः। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। १। २२२।

"अवकीर्णी कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः॥")

गोलः। इति जटाधरः॥ भूगोलः खगोलश्च। (यथा, भागवते। ५। २०। ४३।

"सूर्य्यास्तगोलयोर्मध्ये कोष्ठः स्यु पञ्च विंशतिः॥")

यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ। [त्वम्॥"

"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं ग्रन्थं
एकाग्रौ बहुग्रहयोगः। यथा. प्रश्नकौतुकाम्।
"यद्राशामेकस्मिन् यदि भवति यस्मिं निवसतिस्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्दोऽपि लभते।
भवेल्लोको रक्षः परिहरति पुत्रञ्च जननी कृपाणी नाशः स्यात् स्खलति वसुधा शुष्यति नदी॥"
एकाग्रौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके।
"सप्तग्रहा यदैकस्यां गोलयोगस्तदा भवेत्।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीड़ा च तस्मिन् काले नृपक्षयः॥"
अपि च। [संख्याख्या,।
"एकादियोगैतैरुक्तान् योगान् विहाय
गोलयुक्मूलकेदारपाशदामाख्यकीनाः स्युः॥
दुःखितदरिद्रघातुकक्षधिकरदुःशीलपशुपतिपुत्रागाम्॥
जन्मक्रमेण दुःखिनः परमार्थैः सर्व्व एवैते॥"

इति दैवज्ञिका॥

गोलकं, क्ली, (गुड़+घञ्। स्वार्थे कन् च। ह्रस्वत्वं च। खुल् इत्येके।) गोलोकम्। यथा, तत्रैव।

"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥"

गोलकः, पुं, (गुड़+घञ्। ततः स्वार्थे कन्। ह्रस्वत्वं च। खुल् इत्येके।) पतेर्भर्त्तरि जारजः। इत्यमरः॥ राँड़ेर छेले इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। १५६।

"भ्रूणघ्न्यो गुरुतल्पश्च वार्षुषः कुण्डगोलकौ॥")

अलिञ्जरः। गुड़ः। पिण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ गन्धरसः। इति रत्नमाला॥ कषायः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यातः॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः खञ्जयति व्याप्नोतीति प्रलयकाले खञ्जिन् लाति यच्छति इति वा।) दुर्गा। (गां पृथ्वीं लाति जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी। (गां वाचं लाति। ला+क्विप्।) सखी। कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जरः। बालक्रीड़नकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥

गोलाङ्गूलः, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।) वानरः। (यथा, रामायणे। ६। १०५। ८।

"निरुजो निर्व्रणश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान्।
गोलाङ्गूलां स्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मातर!॥"

तत्पर्य्यायः। कपित्थास्यः २ दधिग्रीवः ३ नगाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लम्बवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमयच्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति शब्दरत्नावली।२५॥

गोलिहः, पुं, (गाः लेढीव इति। लिह + कः। गोभिर्लिह्यते इति वर्णे क इति केचित्।) घण्टा पाटलिः। इति जटाधरः॥

गोलीढः, पुं, (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्तः।) घण्टापाटलिः। इत्यमरः। २। ४। ३६॥

गोलोकं, क्ली, (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम्। अभिधानात् क्लीवत्वम्। यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञानतेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति। लुक् + घञ्।) श्रीकृष्णस्य स्थानम्। यथा, तत्रैव।

"वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्व्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किंवा ध्यानयोगे न विद्यते॥
शुद्धतत्त्वमयं देवि! नानादेवेन शोभितम्।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम्॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम्।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किंमया कथ्यतेऽधुना॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम्॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि!।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम्॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च।
बीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम्॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम्।
घृतस्य ज्योतिषाकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम्॥
जलाकाररूपेण सुशुभं तोयमण्डलम्।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि!॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वा स्तूयमाना निरन्तरम्।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सदैव हि।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये॥
मल्लारेण सदाथर्व्वं वसन्तेन तथा पुनः॥
छिन्दोगेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा॥
कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा ग्रिवे।
निर्दिष्टपाठभेतत्तु ह्यनिर्दिष्टमतः परम्॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोड़श।
मुरारेर्मुररीगानात् सर्व्वस्तालः प्रजायते॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः।
तदागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम्।
नानाऋतुप्रसूनेन भूषितं मुररीधरम्॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी।
वदन्ती मुररीगानं कुरु कान्त! प्रमोहनम्॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा।
तदागञ्चैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः॥
एवमानन्दसंयुक्ता महावैभवविलासिनी।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥"

(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादिकञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा,—

"नित्यं स्थूलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामावृतं सदा।
सुदृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया।
ऊर्द्धञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम्॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम्।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम्॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने!।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमौषधैः॥
लक्षकोटिपरिमितै राश्रमैः सुमनोहरैः।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम्॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम्।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसंघसुन्दरैः।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम्।
वेड़शद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वरं वरम्॥")

गोलोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः। ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थः।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे॥

"निराधारञ्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः।
तत्परञ्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्॥
ऊर्द्धं निराश्रयञ्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा॥
योजनायुतमानञ्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम्।
शतकोटीयोजनञ्च शैल उच्छ्रित एव च॥
दैर्घ्ये तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम्।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रविम्बवत्।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः॥
गोलोकस्यसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् ब्रह्मेश्वरः॥"

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च। यद्वा गोलोमी स्वार्थे कः पृषोदरः। इत्येके।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। गोधूमा इति पाथरी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। मोधमी २ गोजा ३ क्रोष्टुकपुच्छिका ४ गोसम्भवा ५ प्रस्तरिणी ६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। चिरदोषशमनत्वम्। हिमत्वम्। शूलरोगास्रदोषनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलोमी, स्त्री, (गोर्लोमवत् लोमाकारं पत्रमस्याः।) श्वेतदूर्व्वा। (व्यवहारो यथा,—

"पुराणसर्पिर्लवणं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा॥"

इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये॥) वचा। भूतकेशः। इति मेदिनी॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, संज्ञास्थापनगणे।

"छिङ्गुकेटर्य्यारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था गोलोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति॥" इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥) वेश्या। इति हेमचन्द्रः॥ गोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

गोवत्सादी, [न्] पुं, (गोवत्सं अत्ति भक्षयति। अद् + णिनिः।) वृकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोवधः, पुं, (गोर्वधो हननम्।) गोहत्या। सा च उपपातकविशेषः। यथा, मनुः ११ अः।

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्ययाररदार्य्यात्मविक्रयाः॥"

तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गोवन्दनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः॥ पीतदण्डोत्पलः। इति रत्नमाला॥ (प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः॥)

गोवरं, क्ली, (गोभ्यो निःसृतत्वाद् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः। गोषु ब्रियते। वृ + बाहुलकात् अः इत्येके।) गोखुरचूर्णसगोष्ठस्थशुष्कगोमयचूर्णम्। यथा,—

"गोष्ठान्तर्गोखुरचूर्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम्।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने॥"

इति भावप्रकाशः॥

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयन्ति कोमलतृणपत्रादिदानेन इति। वृध् + णिच् + ल्युः। यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति। णिच् + ल्युट् अधिकरणे। पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम्। यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति। वृध् + णिच् कर्त्तरि ल्युः। स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः। इति जटाधरः॥ तस्य स्वरूपं यथा,—

"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः।"

इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—

"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिके चार्य्यतेऽच वैष्णवैः॥"

"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्।"

इति क्वचित् पाठः।

तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम्। तत्र दिन निर्णयः। तदाह देवलः।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां सतम्।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्रदारधनक्षयः॥"
निर्णयान्ततधृतं पुराणान्तरवचनम्।
"या कुहूः प्रतिपल्लिप्ता तत्र गाः पूजयेन्नृप!।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वोक्ततात्पर्य्यकम्। द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम्। तद्यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदृशासु च।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा॥"
तदुदयसम्भावनया निर्णयान्ते निर्णीतम्। प्रतिपदापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्याप्त्या द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते। तदुक्तसम्बाधानविषये वृद्धशातातपेन।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपदापराह्णिकी।
अस्यां धानचतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः। ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्याप्तिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति। अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र ग्रहीता। तदेव पुराणसमुच्चये।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र घोष्यते॥"
किञ्च। यदा पूर्व्वप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या। यथोक्तं भविष्योत्तरे।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्मासो दृष्टो मलिम्लुचः।
तथैवाहोरात्रिदृष्ट्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो देवस्तथा परः।
ज्ञात्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ज्ञात्या चैव तथोत्तरेति निर्णयान्ततमतम्॥ किन्तु। अङ्गलीन्यायेन पूर्व्वैव ग्राह्यं ग्रन्थते। तद्दत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति॥ *॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः। पाद्मे तत्रैव।
"मथुरायाञ्चयाग्यत्र ज्ञात्वा गोवर्द्धनं गिरिम्।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा॥
मथुरायां तथा यात्वा ज्ञात्वा चैव प्रदक्षिणम्।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ॥"
पूजामन्त्रः।
"गोवर्द्धन! धराधार! गोकुलत्राणकारकः।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव॥"
गोपूजामन्त्रः। स्कान्दे तत्रैव।
"लक्ष्म्यौर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता।
घृतं वहति यज्ञार्थे यमपाप्रं यमोहतु॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्॥"
अथ गोक्रीड़ा। तत्रैव।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः।
इदान् वर्षापयेन्नोपेक्षेत्प्रत्युक्तिवादतः॥"
पाद्मे च तत्रैव।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव।
"एवं गोवर्द्धनं गाञ्च पूजनीया विधानतः।
गोवर्द्धनमखो रम्यः क्षत्रसन्तोषकारकः॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः। इति शङ्करविजयः॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकारः आचार्य्यविशेषः। अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत्। एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशतीम्। ७०२।
"हरिचरणाञ्जलिमसलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम्।
व्यक्तार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः॥"
तत्रैव टीकासुखबन्धान्तरे। यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदानिदानमेतद्-
व्याख्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम्।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्यापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्ततसमकालीनो वेति वक्तुं शक्यते। यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'श्रद्धारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति। जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनस्य लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम्। 'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभायश्रद्धारोपरि श्लिलायासुतकीर्त्या आसीत्। तस्माद् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित्॥")
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा। धृ+अच्। गोवर्द्धनस्य धरः।) श्रीकृष्णः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, हरिवंशे। ७६। १।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालये।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह॥")
गोवन्ध्या, स्त्री (वन्ध्या वन्ध्या गौरिति प्रत्ययघातनात् तथात्वम्।) वन्ध्या गौः। इति कलापव्याकरणम्॥
गोविट्, [ष्ठ्] पुं, (गवां विट् विष्ठा।) गोमयम्। इत्यमरः। २। ६। ५०॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति। विन्द+"अनुपसर्गाल्लिम्पेति।" ३। १। १३८। इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। १। ३२।
"किं नो राज्येन गोविन्द! किं भोगैर्जीवितेन वा॥")
एतस्य शब्दान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—विष्णुपर्व्वणि। ७५। ४२—४५।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो!।
तस्मात्तं काञ्चने: पूर्व्वैर्दिग्यस्य पयसो घटैः॥
एभिरद्याभिषिञ्चस्व मया शक्रावमानितैः।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्॥"
गोभिर्वागीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विन्दते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा। यथा, विष्णुतिलके।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः॥"
गां वेदलक्षणां वाचीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति। यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे। ७—८।
"तद्वै होचुः कः स्विद्यो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति॥ तासुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तत्त्वमाया चेति।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते। १। २१। १२।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा।
वराहरूपिणा शान्तविक्षोभितजलाविलम्॥"
तत्रैव। ५। ७०। १३।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते।
शाश्वतत्वादनन्तत्व गोविन्दो वेदनाद्गवाम्॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये।
"युगेयुगे प्रवरां गां विष्णो! विन्दसि तत्त्वतः।
गोविन्देति ततो ज्ञात्वा प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा। विन्द+घञ्। गवां गोसम्बन्धिनां विन्दः।) गवाध्यक्षः। (गवां ज्ञानमयीनां वाचीनां विन्दः पतिः।) दृढस्थितिः। इति मेदिनी॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः। अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः। यथा, माधवीये सङ्क्षिप्तशङ्करजये। ५। १०१।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्कराख्यः।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम्॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्मविवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो बौद्धमतमालोच्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति श्रूयते। यथा, रससारे ५म पटले।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया॥"
पञ्चावस्थाग्निसञ्ज्ञातीनां गुरुभेदः। योऽसौ गुरुगोविन्द इति शास्त्रोदाहृतः। गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा। अन्तर्यामी आत्मेश्वरः।) परमब्रह्म। यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते!।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ।

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म्म प्रहास्यसि ।
शुभाशुभपरित्यागी चौवै निःवैषकर्म्मणि ।
लयमाप्स्यसि गोविन्दं चट्टनञ्च परमं महत् ।"
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते सुते ।
संकीर्त्तयन्ति गोविन्दं ते वस्त्याश्याः सुदूरतः ॥"
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
"फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कसुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥")
गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
"फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुण्यैरेव संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृतः ॥"
तस्माद्वाराहाच्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृसंवादे ।
"फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुण्यैर्द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संयोजकत्रतः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्दकी द्वादशीति लोके ख्यातेयमेव हि ।
यत्र आमर्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥"
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे ।
"फाल्गुने तु विशेषेण विष्णोः कथितो नृप ! ।
आमर्दकस्य व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ॥"
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
"फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे ह्रदेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा दृष्टः वसुस्थितः ॥
आमर्दाद्देवदैत्यानां तेन सामर्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मीः स्मृतो दृष्टः सेव्यते सुरसत्तमैः ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैर्वृतोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो दृष्टस्तेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पूज्यैः शुभे रात्रौ कार्य्यं जागरणं हरेः ।
कैरवं जलपूर्णेषु कर्णेषं प्राज्यसंयुतम् ॥
हविष्यान्नञ्च कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः ।
एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
सुप्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः ।
देहान्ते च नराः सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गोवृन्दं, क्ली, (गवां वृन्दं यत्रः ।) गोसमूहः ।
इति हलायुधः ॥

गोवृन्दारकः, पुं, (गौर्वृन्दारक इव पूज्य इति श्लेषः ।
"वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।" २।१।६२ ।
इत्यनेन षष्ठ्यन्तगोपमितसमासे आद्यादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।
गोवृषः, पुं, (गोषु स्त्रीगोव्यित्यर्थः वर्षति सिञ्चति रेतः । वृष् + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । १५० ।
"कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।"
"कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमश्वादि ।"
इति कुल्लूकभट्टः ॥)
गोशकृत्, क्ली, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधरः । (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
"उदक्कुम्भं सुमनसो गोशकृत् स्थण्डिलं कुशान् ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गोमयं जगलं गोविट् गोष्ठजं तच्च गोशकृत् ।")
गोशालं, क्ली स्त्री, (गवां शाला "विभाषा सेनेति ।" २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः । "स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ङीषभावः । गोशालजाते त्रि ॥)
गोशीर्षं, क्ली, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य ऋषभपर्व्वतेकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
"गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं कालतास्त्र्यामिश्रवर्णसुतप्रलम्बि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितम् ।" इति भरतः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
"गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकञ्चामिसन्निभम् ॥"
अवहियते यस्मिंस्तदृथा,—
"सोत्सर्गे वदनादृथस्य खेदः प्रथयते भृशम् ।
क्षेपश्चरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)
गवां मस्तकञ्च ॥
गोशीर्षकः, पुं. (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) श्वेतपुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ।)
गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागोऽस्य । खनामप्रसिद्धः पर्व्वतविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
"निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरन्तथा ।"
अत्रैव पर्व्वते अरत्निमात्रा मत्स्येहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिप्रभाः सन्तः सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामायणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
"दक्षधामनुरुद्दिश्य गोशृङ्गं नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मत्स्येहा नाम राक्षसाः ॥
अरत्निमात्रा लक्ष्यन्ते नानारूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्य्यस्योदयनं प्रति ॥
अभिप्रभा महेन्द्रेण निशायासुत्पतन्ति च ॥")
वर्ब्बरश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोविषाणे क्ली ॥
गोषड्गवं, क्ली, (गवां षट्कम् । "प्रमुखः स्यात्प्रधिष्टके गोषड्गोयुगषड्वम् ।" इति सुग्धबोधव्याकरणात् ।) गोषट्कम् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
गोष्ट, ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं- सर्क-सेट् ।) सङ्घातो राघौकरणम् ।
ङ, गोष्टते धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
गोष्ठं, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था + "सुपि स्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । घञर्थे कः । इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥ इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
"सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्सेव गोपतिम् ।
दृष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामबाणमहाग्निना ॥")
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति । यथा, गोगोष्ठं महिषगोष्ठं इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा, मनुः । ३ । २५४ ।
"पित्र्ये खदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सूनृतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥"
"गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)
गोष्ठजः, त्रि, (गोष्ठे जा । "अचतुरविचतुरेति ।" ५ । ४ । ३० । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुषसमासे तु गोष्ठजा इत्येव स्यात् ।) खरशृङ्गे स्थितो यः परान् हेठि सः । इति जटाधरः ॥
गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमनपुरःसरं वत्सपत्वं विधाय गोपत्वस्वीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोप्यासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥",
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
"भौमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोप्यासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र । गो + स्था + कः । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेषः ।
"एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता ।
सम्भोगरसघट् पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्नृपभिर्वाप्यलङ्कृता ।
गर्व्वावमर्षसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता ॥

वाद्याद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।
(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + चर्य्यर्थे कः । ततः "अस्मात्सगोभूमीति ।" ८ । ३ । ६७ । इति यत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । ठे । ४ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
"एवमुक्तिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति ।") गोष्ठवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
"विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ।"
(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४० ।
"त्यक्त्वा वेलापुलिनजवलीपल्लवव्यालगोष्ठीं
दिङ्मातङ्गाः समममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ।")
गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः गोष्ठवर्गस्य सभाया वा पतिः ।) गोष्ठवर्गपालकः । सभापतिः ।
अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
"नानाशास्त्रविचारदैः रसिकता सत्काव्यसम्मोदितैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथासुश्रूषयान्विता
गत्वाभीरसुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा गोच्यते ।"
एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
"कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं सुभुजते सुखं ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ।"
तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजुमदारः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ तर्कवंशे गन्धर्व्वराय ३ वन्द्यवंशे शुभराजखानवंश्यः ४ भट्टवंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति । * ॥
कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
"नीतिज्ञः कुलकर्म्मठः स्मृतिमतां मान्योऽपि धर्म्मान्वितः
कार्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानोद्यतः ।
गोष्ठ्याः यः कुलसंविदां कुलसुधीः सम्मौलिकानां तथा
सदंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठीपतिः ।"
अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।
"आदौ द्वादशपर्य्याये समभवद्दामेन गोष्ठीपतिः
सतकीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तराव; स्मृतौ । १ ।
संजातस्तदनन्तरं गुणधरो गण्ये च पर्य्यायके
खेचरातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा दानतः । २ ।
पर्य्याये च चतुर्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरामण्डले । ३ ।
नानावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्पुल्लकीर्त्तिः क्षितावासीत् पञ्चदशे तदात्मजभुवि श्रीलक्ष्मविश्वासखान् । ४ ।
ततः षोड़शे पर्य्याये दानखानः
कुलीनालिभाली दयारामपालः । ५ ।
ततस्तत्सुतः पर्य्याये सूर्य्यवाजि-
चपानाथगण्येऽभवत् पुण्यराजिः । ६ ।
ततः पर्य्यायेऽष्टादशे तत्तनूजः
समाहूय भूयोर्चितार्य्यव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभाषः । ७ ।
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैकाग्र्यधीः
पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये पैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहैश्चालनो
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः प्राथमः । ८ ।
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्येश्च यो
गोपौसिंहचतुर्धुरौघसुकृती विंशे हि पर्य्यायके ।
यत्नात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्रागतः
सोऽभ्यासीद् भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः सत्तमः । ९ ।
पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डलें
गोपौसिंहचतुर्धुरौघसुकृतजो यो रामकान्तः कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्र्यधीर्दानैः कर्णं इवातिधैर्य्यपयसा रत्नाकरश्चापरः । १० ।
द्वाविंशे किल पर्य्यायेऽतिविपत्तेरुत्खातजात्संभवात्
खस्थैवाखसुपुण्यदत्तकतनूजूतस्य च श्रीमतः ।
गोपौमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवरत्नभूपतिवरः सर्व्वेलिकाटिः क्षितौ । ११ ।
तावच्चुखकविग्रहमध्यमकुलोद्भूतां स्मृतीयोद्भवान्
बहूभावृनपि तावतोऽत्र भजना बहुक्रमागादरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकागतिनताधीनान् कुलीनान् समाहूयात्र प्रणतांस्तथात्र सहजान् पूर्य्यांस्तथा सोमखान् ।
विंशेर्वागतेर्भुतिप्रवतिभिश्चार्य्येखयोर्विंशके पर्य्याये तितरां प्रपूज्य परमाद्रादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपौमोहनदेववंश्यतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापतिर्जातः संप्रति भूमिदेवचटकानाश्वाश्वगान् दत्युतः ।" १२ ।
इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ।
अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—
"विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्राचनं भूवनं
यानं भूमितुरङ्गमा गजगवां खर्व्वाणि रत्नानि च ।
गावो गाव उदारमन्दिरवरो वाद्यञ्च दत्ता; सदा
बाधुत्रातिकुटुम्बसङ्गवगणाः संप्रीणिता येन च ॥
गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिधिक्तः कृती
नानाशास्त्रविचारदः सुभमतिर्वाग्मी चिकित्सासुधीः ।
तस्मात् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽमतः ॥"
इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥
गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पशवोऽस्मिन् गच्छन्ति यस्मिन् देशे । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।" ६ । १ । १४५ । इति षुट् तस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । रत्नमरः । ३ । ३ । ८१ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ८ । ३० ।
"भौमोदोषार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जन्त सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ।")
तथा विष्णौ मेदिनौ च ।
"गोष्पदं गोपदञ्चैव गवाञ्च गोतगोचरे ॥"
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
गोसः, पुं, (गां जलं स्रवति गच्छतीति । सो च गत्यर्थे + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) गोजः । उशः काक; । इति मेदिनी । से । ३ ॥
गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्ये इति । सप्तमि डल उलौ + "सप्तमिः स्थाने ।" २ । ४ । ५४ । इति स्थान् ततः "समिख्यः ।" ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव एवार्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । रत्नमरः । २ । ८ । ५० ॥
गोसङ्घः, पुं, (गोभिः सङ्घो मिलनं यस्मिन् स्थाने । प्रसूयन्ते हि गावो गोष्ठसमवाय निर्जनेऽहनीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्घो यस्मिन् ।) प्रसूनः । इति भूरिप्रयोगः ॥
गोसङ्घः, पुं, (गोः सङ्घस्तुल्यः । गोसङ्घाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोसन्दायः, पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा + घञ् ।) गोदानकर्त्ता । इति धाकरत्नम् ॥
गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवो यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥
गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसर्गः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्नावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ।")
गोसवः, पुं, (गौः स्रवते पीयते हिंस्यते यत्र । सु भू पीड़ायाम् + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥")

गोसघ्रः, पुं, (गोस एव घ्रः घ्रतुल्यः इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्धः।) वोलः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र। अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष्।) मन्वन्तरवारयुक्तामावास्या। तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम्। यथा, व्यासः।

"अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥

सोमवारयुक्तामावास्या। तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम्। यथा व्यासः।

"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत्।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य।) हारभेदः। इत्यमरः। २। ६। १०५॥ स तु चतुर्यष्टिकः। चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति केचित्। इति भरतः॥ (गवां स्तनः।) गवां कुचश्च॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये।

"सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्॥")

गोस्तना, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः। ङीषभावपक्षे टाप्।) गोस्तनी। इत्यमरटीका॥

गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः।

"स्वाङ्गाज्जोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्।" ४। १। ५३। इति ङीष्।) द्राक्षा। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"द्राक्षा खाडूफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
हृद्या गोस्तनिका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥"

वृष्या स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत्॥

गोस्तनी सुवृत्ता इति।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गोः स्तना इव स्तना यस्याः। कुमारानुचारिण्यो मातृगणानामन्यतमा। यथा, महाभारते। ६। ४६। ३।

"प्रभावती विशालाक्षी ललिता गोस्तनी तथा॥"

गोस्तनीति पाठोऽपि दृश्यते॥)

गोस्थानं, क्ली, (गवां स्थानम्।) गोष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ६०। २७।

"शार्ङ्गलहारगोवाटं मथ्ये गोस्थानमङ्गलम्॥")

गोस्थानकं, क्ली, (गोस्थान+स्वार्थे कन्।) गोष्ठम्। इत्यमरः। २। १। १३॥

गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी।) गोपतिः। इति हलायुधः॥ (यथा, मनुः। ८। २३१।

"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुग्धाद्यग्रतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् भागेऽभृते
भृतिः॥")

स्वामस्य भुवो वा प्रभुः। (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी। जितेन्द्रियतया एव तथात्वम्।) यथा। "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी।" इत्यनन्तसंहिता॥

गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम्।) गोवधः। तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥ *॥

पारिभाषिकगोहत्या यथा,—

सावित्र्युवाच।

"विप्रहत्याच गोहत्या किंविधामातिदेशिकीम्।
का वा कृशामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं वद वेदविदां वर!॥

यम उवाच।

गामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत्।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याच लभेत्तु सः॥
दक्षैर्गान्ताड़यन् मूढ़ो यो विप्रो वृषवाहकः।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम्।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाञ्च पादेन ताड़येत्।
यदि विप्रोदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत्॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन धौते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
पितृंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
स्वभर्त्तरि च सङ्के वा भेदबुद्धिं करोति या।
कटाक्षा ताड़येत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च।
तड़ागे च तदूर्द्धे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति अतिक्रमम्।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत्।
दुःखं ददाति यो मूढ़ो गोहत्यां लभते ध्रुवम्॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्थेभ्यमनलं जलम्।
नैवेद्यं पुण्यमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
शास्त्रमाक्षीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
न दत्वाग्निघं कोपात् प्रव्रजाय च यो द्विजः।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥

गोहत्रं, क्ली, (हद विष्ठात्यागे+क्तः। हत्रम्। गोर्हत्रं विष्ठा।) गोमयम्। इति रत्नमाला॥

गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारित्वात्।) विख्यातः। इति शब्दरत्नावली॥

गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ यथा, गारुड़े १६० अध्याये।

"पोतं गोहालियामूलं तिलदध्यन्नसंयुतम्।
निवहन्मूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शूकर!॥"

गोहितः, पुं, (गोषु हितः।) वीधलता। विख्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गवां हितकारके त्रि॥ (गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्व्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं धृतवानिति गोहितः। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ७६।

"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः॥")

गोहिरं, क्ली, (गुहू+बाहुलकादिरच्।) पादमूलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८०॥

गोह्यं, त्रि, (गुहू ञ् संवरणे+"ग्रंसिदुहिगुहिभ्यो वा।" इति काप्रिकोक्तेः, व्यवभावपक्षे ण्यत्।) गुह्यम्। गोपनीयम्। इति पाणिनिप्रकरणम्॥

गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति। गम्+"गमेर्डोः।" उणा। २। ६७। इति डोः। यद्वा, गच्छत्यनेनेति करणे डोः। वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगवा दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम्। वस्तुतस्त्वयं रूढ़ एव शब्दः। यदुक्तम्।

"रूढ़ा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः।
योगरूढ़ाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः॥")

खगामखासपशुः। गरु इति भाषा॥ पुंगोः पर्य्यायः। अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्यः॥ स्त्रीगोः पर्य्यायः। माहेयी २ सौरभेयी ३ उक्षा ४ माता ५ इङ्गिनी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९। इत्यमरः॥ माहेन्द्री १० दित्या ११ धेनुः १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरिमही १६ अनड्वही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ निलिनाचिः २३ सुरभी २४ अनड्वाही २५ हिड़ा २६ अधमा २७। इति शब्दरत्नावली॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३०। इति जटाधरः॥ उक्षिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्करी ३६। इति वैद्यनिघण्टौ २ अध्यायः॥ *॥ (गवां लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६१ अध्याये।

"पराशरः प्राह वृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्।
मया समासः शुभलक्षणाढ्याः
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये॥
सास्राविलरूक्षाक्षो ह्रस्वकनयनाश्च न शुभदा गावः।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः॥
दृश्यप्रचुरदन्ताः प्रलम्बसङ्कानना विगतरोमाः।
दृश्यस्थूलग्रीवा यवभध्या दारितखुराश्च॥
ध्यावातिदीर्घजिह्मागुल्फैरतितनुभिरतिवृहद्भिर्वा।
अतिककुदाः कृशदेहा नेरा हीनाधिकाङ्गाश्च॥
वृषभोऽपि स्थूलातिलम्बवृषणः शिरातताक्रोड़ः।
स्थूलशिराचितगण्डश्चिरात्मानं मेहते यश्च॥
मार्জ্জाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः।

कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
स्थूलशृङ्गखुरशिरोङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपृथ्वचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विड्रालाक्षः ।
विप्राणामपि न शुभ करोति वृषभः परिग्रहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्क्तादिव योजिताः कृशग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृथुतरुणास्ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्निग्धस्ताम्रताल्वजिह्वाश्च ।
तनुदृक्खोचश्रवणाः सुकुचयः सुदृढनासाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा थूणेरस्का दृढतृककुदयुक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुतलगरोमाणस्ताम्रतनुवृङ्गाः ॥
तप्तभूषृग्बालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तान्वक्ष्यकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनङ्वहो लक्षणभिक्षेक्षणनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमक्षिका बृहद्देशगाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः ग्रस्ताः सर्व्वेऽपि भारवहाः ॥
प्राग्रोद्देशे सवलिमार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुबालधिर्बालितुल्यवपुः ॥
लक्ष्मैर्वृषणैर्मेधोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
श्रेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च गुरुफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्षः ।
वृषो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्यृग्बालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तडक्ककुद्गी च ।
कल्याणश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वासितेक्षणरसो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि ग्रस्तफलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रगुणोऽस्ति ॥" * ॥

गोरीङ्गितभेदेन शुभाशुभसूक्तं यथा, तत्रैव ६२ अध्याये,—

"गावो दीनाः पार्थिवस्याग्रियाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
कृत्वा कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करान्गारवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति वेदनार्त्तो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
वृद्धं निरुद्धा यदि मक्षिकाभिः
सदासु दृष्टिं सरमालनैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म वत्सारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठदृष्ट्या गवां गाः ।
आर्द्राङ्घ्रयो वा दृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः सुमङ्गल्योऽपि चैवम् ॥"* ॥)

गोमङ्गलत्वादि यथा, वैद्यके ।

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥"
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणादपि ॥ * ॥ गोग्रहणे ब्रह्मपुराणम् ।
"सदा गावः प्रयच्छासु मल्लोकानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥"
भविष्ये ।
"गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृतां तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामग्रे न लङ्घेत लङ्घने गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावद्दाम्नाति तद्गात्रं तावद्गन्धेन युज्यते ॥"
विष्णुः ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षड्ङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥"
षड्ङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्यांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । इंद्रियत्वम् । बलकारित्वम् । पौनसपदरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अम्लत्वम् । गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥* ॥ तद्गन्धगुणाः । पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थाने २ऽध्याये ।

"गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च वृद्धं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषकुष्ठोगविषापहं स्यात् ॥" * ॥)

तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुरत्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थाने २ऽष्टमेऽध्याये ।

"अम्लखादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्तास्रि-शोफहृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥"* ॥

तद्घृतेनगुणाः ।

"गवाञ्च क्षीरफेनं वा तक्रेण संहितन्तथा ।
पक्वान्नं भक्षयेद्यापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥")

तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्ण्यबलशुक्रकफरुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् । संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूलकासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥

तद्घृतगुणाः । वृष्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबलमेधापुष्ट्यग्निदृष्टिशुक्रवपुःस्थैर्य्यकारित्वम् । वातश्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।

"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलमेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥* ॥)

"गवां प्रसूषु क्षीरं गुरु विद्यात् दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
सुस्नातार्य्य पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्सावालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
घृतं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
दुग्धादा मासषण्मासा कर्द्धघृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं घृतं वाघृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्वेतानं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मभिः यज्ञदानपरोपकारादिधर्म्ममूलककर्म्मफलैर्योऽसौ । गम् + "गमेर्डोः ।" उणा० । २ । ६३ । इति अधिकरणे डोः ।) स्वर्गः । (गच्छन्ति आयन्ति विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्केण विना चाक्षुषज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशशीघ्रधर्म्मवत्त्वात् शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।

"चयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
चयाणामपि लोकानां हितायेक्षः प्रवर्त्तसे ॥"* ॥)

वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भिर्यस्मिन् । अधिकरणे डोः ।) इष्टापूर्त्तादिकाम्यकर्म्मभिः पुण्यवतां चक्रलोकगमनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति विश्वं प्रकाशकालकेन खतेजसेति जानाति सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गौरेयज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ अश्वनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम् + "गमेर्डोः ।" उणा० । २ + ६३ । इति करणे डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि डोः ।) वाक् । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभिप्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा, रघुः । ५ । १२ ।

"इत्यध्यपाक्षीदुपमेयमस्य
रघोरुदारामपि गां निगृह्य ॥" * ॥

गम्यते प्राप्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।) भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।

"दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥" * ॥

अत्र बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥ अत्र एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।

"खमिव सुखं गवि शैवं
सुपथाय खपिति यो सुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोन्मिषंपक्ष्मा च सेवितः समकरया ॥")

माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (खनामख्याता शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भागवते । ६ । २१ । २५ ।

"स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

सयोगो गवि भार्य्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम्॥"
"गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम्॥" इति कश्चित् व्याचष्टे॥)

गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते सार्थसुखमनेन। गम्+"गमेर्डोः।" उणा०। २। ६३। इति करणे डोः। स्त्रियां जातत्वादेवास्य तथात्वम्।) लोम। (गच्छति निम्नदेशमिति। कर्त्तरि डोः। निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम्।) जलम्। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः॥

गौल्किकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहोतुं शीलमस्य। यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य। गुञ्जा+ठक्।) स्वर्णकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गौड़ः, पुं, (खनामख्यातदेशः। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। २। ७।
"गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति जटाधरः॥ तद्देशसीमा यथा, भक्तिरत्नाकरे सप्तमपटले।
"वङ्गदेशं समारभ्य सुवर्णग्रामगं शिवे!।
गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः॥"
(देशोऽयं हरितसंहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वखण्डस्थः। यथा, तत्रैव। १४। ५, ७।
"अथ पूर्व्वखण्डम्।" इत्युक्त्वा
"उदयगिरि भद्रगौड़क-
पौण्ड्रोत्कलकाम्रिमेकलाम्बष्ठाः॥"
इत्युक्तवान्॥)
पक्व गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे।
"सारस्वताः कान्यकुब्जा गौड़मैथिलिकौत्कलाः।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः॥"
(गुड़स्य विकारः। गुड़+अण्। गुड़जाते त्रिषु क्लीबे च। अस्य गुणा यथा,—
"स्वल्पत्वग्रहदवातौ गौड़रसपैत्त-दीपनः॥"
इति भावप्रकाशस्य पञ्चमेऽध्याये वामटेनोक्तम्॥
"श्यामादन्तीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचित्रके।
लिम्बिविल्वोऽनिल-कफ-ग्रहणीपाण्डुरोगहः॥"
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥)

गौड़वासूकः, पुं, (गौड़े गौड़देशे जातः गौड़देशवासिप्रियो वा वासूकः शाकविशेषः।) चिल्लीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिल्लीशब्दे ऽस्य विवरणं द्रष्टव्यम्॥)

गौड़िकं, क्ली, (गौड़ं गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) मद्यविशेषः। यथा,"पैष्टिकगौड़िकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कल्पतमम्॥" इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः॥ गुड़निष्पन्नद्रव्ये च॥ (पुं, गुड़े साधुः। "गुड़ादिभ्यष्ठञ्।" ४। ४। १०२। इति ठञ्। इक्षुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

गौड़ी, स्त्री, (गुड़स्य विकारः गुड़विकारेण सम्पादिता इत्यर्थः। गुड़+अण्। स्त्रियां ङीप्।) गुड़ादिकृता सुरा। गुड़ेर मद इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ११। ९४।
"गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा॥")
तत्पर्य्यायः। वाल्कली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अम्ला गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। वातनाशित्वम्। पित्तबलकफाग्निवह्निकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये।
"गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी मूलरुजापहन्त्री।
क्षुधा त्रिदोषं श्रमयत्यजीर्णं
पाण्डामयार्शःश्वसनं निहन्ति॥")
रागिणीविशेषः। सा तु मेघरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (गौड़ानां गौड़देशवासिनां प्रिया।) काव्यरीतिविशेषः। यथा,—
"ओजःप्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः।
गौड़वैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥
(यथा च साहित्यदर्पणे। ९। ४।
"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आड्म्बरः पुनः।
समासबहुला गौड़ी————————॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः।
"चण्डद्गुनभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
पुरुषोत्तमश्चाह।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च॥")

गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी। तस्या आगतः प्रतिबोधितः। गौणी+अण्।) गौणीवृत्तिबोधितः। यथा,"शब्दस्य साङ्केतात्मकः सम्बन्धो गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्योगात् गौणः।" इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ (असुखे त्रि। यथा, महाभारते। १२। ६४१। ६।
"बहूनि सम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः।
गौणानि तस्य नामानि कर्म्मजानि च कानिचित्॥")

गौणकालः, पुं, (गौणोऽसुखः कालः।) सुखकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः। यथा,—
"यद्वागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि॥
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकर्म्मणि मध्यकालवत् आगामिक्रियाया सुखकालस्थापि गौणकालत्वम्। तेन सायं सन्ध्याया रात्रेः प्राक् सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः।" इति मलमासतत्त्वम्॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धिमासः।) शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः। यथा चन्द्रार्कसौप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे।
"गौणचान्द्रेण भाद्रस्य सुक्लचान्द्रेण श्रावणस्य॥"
अपि च शब्दरत्नावल्याम्।
"चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो सुख्यगौणविभेदतः।
गौणः शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः॥"

गौणी, स्त्री, (गुणं साहश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता। गुण+अण्+स्त्रियां ङीप्।) अप्रीतिप्रकारलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः। यथा,—
"साहश्येतरसम्बन्धाः गुद्धाश्चा सकला अपि।
साहश्याश्च मता गौण्यस्तेन षोढ़श भेदिताः॥"
("ता: पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः। साहश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः। अत्र शुद्धानां 'श्वेतो धावति' इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि। रूढ्युपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा. 'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि' अत्र तैलशब्दस्तिलभवत्वेरूपं सुखार्थमुपादायैव सार्षपादिष्वेषु वर्त्तते। प्रयोजने यथा, राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति।' रूढ्युपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, 'तैलानि हेमन्ते सुखानि।' प्रयोजने यथा, 'राजकुमारा गच्छन्ति।' रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, 'राजा गौड़ेन्द्रः करटकं शोधयति।' प्रयोजने यथा, 'गौर्वाहीकः।' रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, 'राजा करटकं शोधयति।' प्रयोजने यथा, 'गौर्जल्पति।'

अत्र कैश्चिदाहुः गोसदृशत्वादिको गुणो जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाह्लीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति। यदुक्तं, गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतः वाह्लीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च। अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन वाह्लीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाह्लीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते। तदप्यन्ये न मन्यन्ते। तथात्वे गोशब्दाद्वाह्लीकार्थः प्रतीयते न वा। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षितात्तो गुणात्। अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः। वाह्लीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्दे ऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी हाकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते। न तृतीयः। यदि हि गोशब्दाद्वाह्लीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाह्लीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात्। तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाह्लीकशब्देन सहान्वयमलभमानो जड्यादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाह्लीकार्थं लक्षयति। वाह्लीकस्याज्ञत्वाद्यातिशयबोधनं प्रयोजनम्। इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते। पूर्व्वा तु उपचारामिश्रत्वात् शुद्धा। उपचारो हि नामात्यन्तं विसदृशयोः साहश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगणमात्रम्। यथा व्यधिमानवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा॥"

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्व्वं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गोतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु प्रेतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजितः ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पद्मज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहुज्ञः १६ चित्रभानुः १७ सिद्धार्थः १८ शुक्लः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते सान्तर्वेहिर्मृगयन्ते । सान्तर्वेहिर्मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महौतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्रेण सङ्गिनीं कुरुष्वेति ।" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७ । ३४—३५ । "अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यश्च महातपाः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ तथैव पुत्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥" अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासोऽभूत् । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१ "अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥" कुरुकुलक्षयकरराट्पाण्डुसुतानामाचार्य्यः क्षपः । गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।

"अवस्कन्दं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तत्र जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा ।
एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥"

मुनिभेदः । स तु एकतद्विलादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—६ ।

"आसन् पूर्व्वयुगे राजन् । मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥"

स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । डुभृञ् + भू + अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गोतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १०६ । ७ । "गौतमीं कंसघातार्थं यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥") राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ४ । २ । २७ । "यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्च्चिमान् ॥" तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये । "पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना । अस्याः प्रीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥ पित्तप्रशमनं बल्यं व्रणदोषविकारहृत् । पुण्या पयस्विनी वेणा प्रशस्ता च वरानना ॥ द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः । आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥") गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गोतमवंश्यीयस्त्रीमात्रम् । कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ ।

"जज्ञाते गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥"

गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सर, सेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शारद्वतीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति अण् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२६ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर ग्रै ड उद्यमने + इलचेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुड शब्दे + "ऋज्वेजेभ्य इति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्दोऽस्य विवृतिर्व्याख्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते व्यक्तं शब्दयतीति । गुड शब्दे + "ऋज्वेजेभ्य इति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः । ("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥ तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्तामिवर्द्धनः । रक्तोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोठक्रिमिग्रहान् ॥ यथा रक्तसखा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चन्द्रः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ धवस्तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरगौषधं यथा,—

"कुष्माण्डनालचारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वतः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण लेपिता वपुषश्च्युतः ।
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥"

इति गारुड़े १६४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ ।

"तरुणादित्यगौरेण शरगौरेण वानरैः ॥"

यथा च रघुः । २ । ३५ ।

"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥")

श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (रङ्गविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।

"खरोष्ट्रोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥")

गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण सप्रकाशवर्णेन चन्द्रयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—

"जयति जयति गौराङ्गो गौरचन्द्रः प्रभोः सुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥"

इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । भाषा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाढ्या ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । क्षमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इक्षुदीक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥ (गुरोर्भावः । गुरु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ । १८ ।

"शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥"

उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।

"शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिहेतुं
खद्रिक्रमे गौरवमाश्रितानाम् ॥"

आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ ।

"प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) आर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति चिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधुकवृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा

"रक्तोष्णः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तत्पर्य्यायः । अनन्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुत्वेष्टः ५ मद्यघ्नः ६ कफघ्नः ७ राजिकाफलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रक्तोघ्नः ११ कुष्ठनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्धसाधनः १४ सितसर्षपः १५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातरक्तमेदत्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कृमित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कफरक्तकण्डूकुष्ठकोठक्षमिनाशित्वम्। रक्तपित्तास्रिवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (परिमाणविशेषः। यथा, मनुः। ८।१३६।

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपाः॥")

गौरसुवर्ण, क्ली, (गौरः शुभ्रः अतएव सुशोभनो वर्णो यस्य।) पत्रशाकविशेषः। तत्तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ हृद्यम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुद्रङ्गालम् ८ चूर्णशाकाङ्कुरः ९। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। कफपित्तज्वरदाहरुचिभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्।) गौरी। इति द्विरूपकोषः॥

गौराङ्गः, पुं, (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य।) श्रीचैतन्यदेवः। यथा,—

"गौराङ्गं गौरदीप्राङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः। नन्दगोपसुतत्वेव नमस्यामि गदाग्रजम्॥"

इति ब्रह्मयामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः॥

अपि च ब्रह्मयामले।

"गौराङ्गो नादगम्भीरः खनामाक्षतलालसः॥"

गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्णं आर्द्रकं इव।) खादरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४४॥

गौराश्वः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं अश्वं सक्थं यस्य।) कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्य्येव। गौरी+स्वार्थे कन्। ह्रस्वश्च।) अष्टवर्षीया कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति। गौर+बाहुलकादिलच्।) श्वेतसर्षपः। लोहचूम्बम्। इति मेदिनी। ८०॥

गौरी, स्त्री, (गौर+"षिद्गौरादिभ्यश्च।" ४। १। ४१। इति ङीष्।) पार्व्वती। (यथा, रघुः। २। २६।

"गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥"

पार्व्वती किल गौरीशृङ्गात् पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।५८।

"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्या तु मलयाचले॥")

अष्टवर्षतरुःकन्या। (सा तु अष्टवर्षवयस्कन्यका। यदुक्तं स्मृतौ।

"अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी॥"

तथा च महाभारते। १। २२२। ४०।

"स्त्रीणां वयस्थं गौरीणां सुवेषाणां सवर्द्धनम्॥")

हरिद्रा। दारुहरिद्रा। गोरोचना। प्रियङ्गुवृक्षः। वसुधा। नदीविशेषः। (यथा, महाभारते। ६। ६। २५।

"वस्तुं सुवर्णां गौरीञ्च किम्पुनां सहिरण्यतीम्॥"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ४६।

"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥")

वरुणभार्य्या। इति मेदिनी। रे। २८—२६॥ सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या। यथा,—

"जेमे प्रसेनजिज्जार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्। अभिग्रक्षा तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्॥"

इति हरिवंशः॥

वृद्धशृङ्गिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जिष्ठा। श्वेतदूर्व्वा। मल्लिका। तुलसी। सुवर्णकदली। व्याघ्रनखांशी। इति राजनिर्घण्टः॥ रागिणीविशेषः। सा तु मालवरागपत्नी। तस्या रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे।

"आरामध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुखलक्ष्मीः। राढ़ी दाड़िमबीजं दधती कीरानने गौरी॥"

(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी। यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये। ३३।

"तोड़ी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा। रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः॥"

केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी। यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये। १४।

"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी। सतः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः॥"

अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रावधिः॥)

गौरीजं, क्ली, (गौर्य्या जायते इति। जन्+डः।) अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीपुत्रः, पुं, (गौर्य्याः पुत्रः।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

गौरीपुष्पः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीललितं, क्ली, (गौरीव हरिद्रेव ललितम्। पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरुतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुपत्न्यां गुरुपत्नी मित्यर्थः गच्छतीति। "गच्छतौ परदारादिभ्यः।" ४। ४। १। इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक्।) गुरुपत्नीगामी। इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्म्मशास्त्रम॥

गौलिकः, पुं, (गुड़ं साधुः। गुड़+ठक्। डस्य लत्वम्।) शुष्ककटुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौल्यं, क्ली, (गुड़स्य भावः। गुड़+ष्यञ्। डस्य लत्वम्।) मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौश्रतिकः, पुं, (गोश्रतमस्यास्तीति। गोश्रत+"एकगोपूर्व्वाट्ठञ् नित्यम्।" ५। २। ११८। इति ठञ्।) गोश्रतस्वामी। इति व्याकरणम्॥ याहार एक श्रुतगरु आहे इति भाषा॥

गौष्ठीनं, क्ली, (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम्। गोष्ठ+"गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे।" ५। २। १८। इति खञ्।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम्। इत्यमरः। ३। १। १३॥ पूर्व्वैर गोठ इति भाषा॥ (यथा, भट्टिः। ४। २१।

"तासुवाच स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे॥")

ग्रथ, र ड जेक्षेप। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) रेफयुक्तः। जेक्षाभिन्न कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। ड, कर्म्मणि ग्रन्थ्यते। ड, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः। ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रथ ग दर्भे+क्तः। ततो न लोपः।) कृतग्रन्थनम्। गाँथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थितम् २ हृब्धम् ३। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ गुम्फितम् ४। (यथा, रघुः। ८। ३४।

"कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः सजमातोद्य शिरोनिवेशिताम्॥")

आक्रान्तम्। छिंशितम्। इति मेदिनी। ते। १०६॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-क्रां च-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। दर्भो ग्रन्थनम्। कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति। ग, ग्रथ्नाति मालां मालिकः। ग्रन्थिसन्दृब्धयिषुं हृदयेशः। इति माघे चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥

ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे+भावे घञ्।) गुम्फः। ग्रन्थना। धनम्। (ग्रथ्यते विरच्यते इति। ग्रन्थ+कर्म्मणि घञ्।) शास्त्रम्। (यथा, महाभारते। १। १। ८०।

"ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे सुनिर्गूढं कुतूहलात्॥")

द्वाविंशद्वर्णनिर्म्मितिः। अनुष्टुप्छन्दःश्लोकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रन्थकर्त्तृ, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति। क+ह्रस्वप्रत्ययः। ग्रन्थकारः। पुस्तककारकः। शास्त्रकृत्॥

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम्।) लेखस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थनं, क्ली, (ग्रन्थ+भावे ल्युट्।) गुम्फनम्। ग्रन्थना। तत्पर्य्यायः। सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ ग्रन्थनम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३। ३१७॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ+भावे युच्। स्त्रियां टाप्।) ग्रन्थनम्। इति सुग्धबोधम्॥

ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे+"खनिकष्यञ्जभ्रसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च।" उणा। ४। १३६। इति भावकरणादौ यथायथं इः।) वंशादिसन्धिः। गाँठि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्व्व २ परु ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ काण्डसन्धिः ४। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १६८।

"इक्षोरिव सुन्दरि! मानस ग्रन्थिरपि काव्यः॥")

भद्रमुस्ता। हितावली। पिण्डालुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अन्योन्याध्यासः। मायापाशः। यथा, भागवते। १। ६। २१।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम्। ग्रन्थिपर्व्वतश्च। (यथा, चरके सूत्रस्थाने त्रितीयेऽध्याये।
"मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सेङ्गजः करञ्जः।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")
बन्धनम्। रोगभेदः। इति मेदिनी। थे। ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः।
"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदाञ्च तथा शिराश्च।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
तस्य वातिकरूपं यथा,—
"आयम्यते वृद्धति तुद्यते च
प्रभज्यते मथ्यति भिद्यते च।
क्लान्तो वृद्धुर्व्वस्तिरिवातत्रश्च
भिन्नः सवेच्चानिलजेऽसमक्षम् ॥"
पैत्तिकरूपं यथा,—
"दंदह्यते धूप्यति चुप्यते च
पाप्यते प्रज्वलतीव चापि।
रक्तः सपीतोऽथवापि पित्तात्
भिन्नः सवेद्दुग्धमतीव चासम् ॥"
श्लैष्मिकरूपं यथा,—
"श्वेतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
च्छिन्नः सवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"
(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसासृगामलाः।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषासृमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्वानिवृद्धिमान्।
वृद्धुर्व्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यरुक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम्।
भिन्नोऽसृग्भं सवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
प्रीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं सवेद्घनम्।
दोषैर्दुष्टेऽस्थि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्तसु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्रावः पित्तलक्षणः।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफात्मकम्।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं वृद्धुं चलम्।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहच्यवृद्धिश्चयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्तान्त्रासितसितं सवेत्।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यासुप्तावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सहसाभोऽवगाहनात्।
आयामाङ्गा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्शोष्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च।
निष्कुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाग्निः।
सार्द्रे वा वत्सरहिते गात्रेऽस्राभिहतेऽथवा ॥
वातासमसुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम्।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषासमेदोजा न तु स्नायुसराश्रयाः।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च ——————॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः गृहधूमसमन्वितः।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रविचिकित्सकेन।
ज्ञात्वादिपक्वं घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सन्विकित्सेत् ॥
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत्।
शिराग्रन्थिं विहायाग्ने श्लेषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं श्लीपदवत् क्रिया।
दहतीत्यादिकथाग्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम्।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विस्रंसीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासृजे पुनः।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं क्षित्त्वैनं स्थितं रक्तेऽग्निना दहेत्।
साध्यश्लेष्मं सश्लेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोक्तौ ग्रन्थौ पाटयेदेवमेव च।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तैलैः क्षारादिभिश्च तम् ॥
प्रच्छयात्तिलदिग्धेन क्षुण्णं द्विगुणवाससा।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि दहृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा।
उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म्मशिरावधः ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदर्व्विर्विनयेदपक्वम्।
विपाच्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोधितश्च
प्रयाति भूयोऽपि घनैर्विवृद्धिम्।
तस्मादृषेः कुशलैः समन्ता-
च्छेदो भवेद्दीप्त शरीरदेशात् ॥
शोषे क्षते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थैः प्रसरेद्विसर्पैः।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्ज्ञः
स्नेहैर्मृदुभिः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायाः विहितं विधिज्ञः।
रज्जैर्बलवापि वरस्य गिलं
तद्रचितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो घृतं वा
दत्त्वा वसां वा चिरतं विदध्यात्।
अपेहि वातादग्रमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो घृतं वा ॥
हिंस्राश्च रोहिष्यन्तश्च भागौ
श्लोनाकविल्वागुरुबल्वजग्न्याः।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रविष्टागपरांश्च लेपान्।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य विस्रावकनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपद्मांकुरपञ्चमूलैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः।
सुखं व्रणं वाप्युपरोपयेयु-
स्तैलेन राज्ञा सवलान्वितेन ॥
विडङ्गयष्टीमधुकाञ्जनाभिः
सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन।
जलौकसः पित्तकृते हितासु
क्षीरोदकाभां परिवेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च घृतानि
पिबेत् कषायाणि सशर्करादि।
दार्व्वारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्बूर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत।
सशर्करैर्वा त्वगमूत्यकन्दै-
र्दिग्धादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम्।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
कृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्वया
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु।
स्निग्धस्य विस्रापनमेव कुर्या-
दक्षुण्णलोष्ठोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकजङ्घा
काकादनी तापसवृक्षमूलैः।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकाजामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं व्रणमप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य।
दहेत् स्थिते वातजे सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च दिधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्दः कठिना दृढत्व-
स्राव्येव योऽन्यैश्च विधिर्विधिज्ञैः।
शस्त्रेण चापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैश्चैव विशोधयेयुः
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः।

मुद्धे च तैलं त्वचारजीयं
विड़ङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दत्त्वोपरिष्टाद्दिगुणं पटान्तम्।
हुताशतप्तेन सुहृत् प्रयत्ना-
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया खेदनमस्य कार्य्यम्।
निपात्य वा श्लेष्मपोत्थ मेदो-
दहेत् सुपक्वन्त्वथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य सूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः।
सक्षौद्रवैः क्षौद्रघृतप्रगाढ़ैः
चारोत्तरैरेनमभिप्रलोथ्य ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) पिप्पलीमूलम्। (अस्य पर्य्यायो यथा,
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलसुषवं चटकाग्निरः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम्। गुग्गुलुः। इति मेदिनी। रे। ६॥

ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्व्वभिः कायतीति। ग्रन्थि+कै+कः।) करीरः। (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति। कै+कः। यद्वा ग्रन्थः पक्षिकाख्यासक्तोऽति ठन्।) दैवज्ञः। (यथा, महाभारते। १४। ७०। ७।
"तत्र मङ्गलवादैव ग्रन्थिकाः सौख्यदायिकाः।
स्तवमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्द्दनम् ॥")
सङ्केदवाख्यपाखण्डः। इति मेदिनी। के। ८१॥
(नकुलश्च। इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वासः कृतस्तदैव जाता। यथा, महाभारते। ४। १। २।
नकुल उवाच।
"ग्रन्थवन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम्।
सर्व्वथा ज्ञायतां राज्ञः कुशलं परिरक्षये।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम॥")

ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रन्थ्यते स्म इति। ग्रन्थि+क्तः।) ग्रथितम्। इत्यमरः। ३। १। ८६॥

ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पर्व्वसु यस्याः।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा। प्राक्पार्थिवादित्वात् समासः।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिपर्ण, क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य। ग्रन्थि प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा।) वृक्षविशेषः। गाँदियाला इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शुकम् २ दर्भपुष्पम् ३ खौशेयम् ४ कुक्कुरम् ५। इत्यमरः। २। ४। १३२॥ बर्हिःपुष्पम् ६ बर्हिः ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १०। इति तट्टीकायां स्वामी॥ खौशेयकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुत्यकम् १३। इति रत्नमाला॥ विप्रीर्याखम् १४ खारामगुल्फकम् १५ बर्हिः १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८। इति शब्दार्णवः॥ ग्रान्थकम् १९

काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वम्। कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ अस्य क्षेपनगुणः। रूक्षतालक्ष्मीराक्षसज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णान्यस्य।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चोरकशब्दस्यास्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप्।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष्।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य।) आकुरण्टवृक्षः। कपित्थवृक्षः। मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप्। ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य।) लकुचः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिमान्, [त्] पुं, (ग्रन्थिरस्यस्यास्मिन् वा। ग्रन्थि+मतुप्।) अस्थिसंहारकवृक्षः। हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अस्थिसंहारी २ वज्रवल्ली ३ अस्थिशृङ्खला ४। अस्य गुणाः। वातश्लेष्मरक्तमिदूर्नामनाशित्वम्। अस्थियोकृत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। अन्तरोगपित्तकारित्वम्। रूक्षत्वम्। स्वादुत्वम्। लघुत्वम्। दृष्यत्वम्। प्राचनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रत्नमालोक्तपर्य्यायो राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः॥
(ग्रन्थियुक्ते, त्रि। यथा, कुमारे। ३। ६६।
"कण्डप्रभासङ्गविशेषनीलां
क्षणात्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम्॥")

ग्रन्थिमूलं, क्ली, (ग्रन्थिर्मूले यस्य।) शृङ्गवेरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः। प्राक्पार्थिवादित्वात् समासः।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिलं, क्ली, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य। ग्रन्थि+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच्।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ आर्द्रकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति। "सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच्।) विकङ्कतवृक्षः। वँइचि इति भाषा॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"विकङ्कतः सुवाहुचो ग्रन्थिलः खादुकण्टकः।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
करीरवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३०, ७७॥ तण्डुलीयशाकम्। हितावली। पिण्डालुः। चोरकनामगन्धद्रव्यम्। विकङ्कटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले। ८५॥

(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५००।
"रोषेणैव मया सखि! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि।
ऋजुतामनीयतायं सदः स्वेदेन वंशू इव॥")

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप्।) भद्रमुस्ता। (भद्रमुस्तशब्दस्यास्य गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥)
मालादूर्व्वा। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रन्थिवर्द्धी, [न्] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्द्धते इति। वृह वृद्धौ+णिनिः।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परस्तकुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः। ग्रन्थि+हृ+अच्।) अमात्यः। मन्त्री। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थीकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति। ग्रन्थि+कै+कः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) ग्रन्थिकम्। पिप्पलीमूलम्। इति द्विरूपकोषः॥

ग्रस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। उ, ग्रसित्वा ग्रस्त्वा। ङ, ग्रसते। हिंसायामपि ग्रसते। इति माधवः। इति दुर्गादासः॥

ग्रस, कि ग्रासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां—पक्षे भ्वां-परं सकं सेट्।) रेफयुक्तः। कि, ग्रासयति फलं लोकः। ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय। इमं ग्रहणे पठन्ति केचित्। इति दुर्गादासः॥

ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते स्म इति। ग्रस+क्तः। "ग्रस्य विभाषा।" ७। २। १५। इति इड्भावः।) सुप्तवर्णपदम्। असम्पूर्णवाक्यम्। सुक्तम्। (यथा, रामायणे। २। ४२। १२।
"राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा॥")
खादितम्। इत्यमरः। १। ६। २०॥ (आक्रान्तम्। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २४४।
"दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं ग्रामयाजिनं वा॥")

ग्रह, म च ग्रहणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-उभं-सकं-सेट्।) ग च, गृह्णाति गृह्णीते। इति दुर्गादासः॥

ग्रह, ऊ कि च आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ऊ, अग्रहीत् अग्राहीत्। कि, ग्राहयति ग्रहति। एव क्रादिरेव मन्यते तत्राप्यात्मनेपदी एव। इति दुर्गादासः॥

ग्रहः, पुं, (गृह्णाति गतिविशेषानिति। यद्वा, गृह्णाति फलदानत्वेन जीवानिति। ग्रह+"विभाषा ग्रहः।" ३। १। १४३। इति पक्षे अच्।) सूर्य्यादिनव। यथा। रविसोममङ्गलबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः। (उक्तञ्च,—
"सूर्य्यचन्द्रौ मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः।
शुक्रः शनैश्चरौ राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः॥"
"लोकानदीन् खरान् धातून् सुगीन् द्वीपान् गृहानपि।
समिधः सप्त सङ्घातान् ग्रसन्निङ्गा इवेसुंधः॥"

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराहमतानुसारेणोक्तत्वमवधेयम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं सर्व्वे नाद्रियन्ते इति सूचितम्॥) तेषामूर्ध्वा गतिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३ मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्रतरा ८। इति ज्योतिषम्॥ तेषां ध्यानानि यथा। तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।

"क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्। पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्॥ शिवाधिदेवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

सोमस्य ध्यानम्।

"सासृजं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्। श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥ दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम्। जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाकृयेत्तथा॥" *॥

मङ्गलस्य ध्यानम्।

"आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्। आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥ दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्। आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाकृयेत्॥ स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम्॥"*॥

बुधस्य ध्यानम्।

"मागधं द्व्यङ्गुलाकृयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्। वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥ सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाकृयेत्। नारायणाधिदेवञ्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

बृहस्पतेः ध्यानम्।

"द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्। ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥ दक्षोर्द्ध्वदक्षवरदकरकादक्षमाकृयेत्। ब्रह्माधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

शुक्रस्य ध्यानम्।

"शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्। पद्मस्थमाकृयेत् सूर्य्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥ सदाक्षवरकरकादक्षहस्तं सिताम्बरम्। शुक्राधिदेवतं ध्यायेत् शुचौप्रत्यधिदेवतम्॥"*॥

शनेर्ध्यानम्।

"सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्। कृष्णं कृष्णाम्बरं शूलमृगहस्तं सकार्म्मुकम्॥ तदद्वाक्षवरं शूलंधनुर्हस्तं समाकृयेत्। यमाधिदेवतं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

राहोर्ध्यानम्।

"राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्। कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाकृयेत्॥ चतुर्भाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा। कालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

केतूनां ध्यानम्।

"कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्। धूम्रं ध्वजगतं शूद्रमाकृयेद्विकृताननम्॥ सूर्य्यास्यं ध्वजवसनं वरदं गदिनं तथा। चित्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम्॥"

इति यज्ञयागतत्त्वम्।

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,

"पूर्व्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्य पश्चिमे। महापीठं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः॥ भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः। कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः॥ तदा तत्राकृये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः। चित्रोता नाम तत्रास्ति नदी पूर्व्वदिग्गि स्थिता॥ कापोतं करणं पश्चादृश्यं कुक्कुटद्वयं स्थितम्। कापोतकुक्कुटे विधिवत् स्नात्वा करणकुक्कुटके॥ तत्राचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्। सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति॥ सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत! कापोत! करणाग्नत!। पुण्यतोय! महाघोरं पापं कापोत! मे हर!॥ इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे। करणं समुपस्पृश्य तत्त्वशैले रविं यजेत्॥ विविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः। रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुचेस्ततः॥ अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम्॥" ध्यानं यथा,—

"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा॥ वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम्। अङ्गष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट्॥ अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्तो वह्निसंयुतः। सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः॥ कृष्णिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठतः। वाहोः प्राग्योर्ज्जङ्घयोस्तु पादयोर्व्यापि विन्यसेत्॥ जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु। क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः॥ विसर्ज्जनं तथैषाञ्च विद्याद्या दलगक्तयः। निर्म्माल्यधृग्युगच्छो माठरादास्तु पार्श्वयोः॥ बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्। अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम्॥ स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः। सुखी शैवे ततो गच्छेद्रास्करस्यालयं प्रति॥१॥"

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः॥

"पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः। त्रिकोणस्तात्रसंकाशस्तदूर्द्ध्वं चन्द्रमण्डलम्॥ द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्। चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥ अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः। प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः॥ तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाकृयं सरः। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥ स्वर्गादवश्च्युतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा। तदा तत्ररश्मिसङ्घातनिःसृतास्तोयराशयः॥ तैस्तोयैर्व्वार्त्तवः कुण्डमकरोदिन्दुचन्द्रयोः। मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥ चन्द्ररश्मिससङ्घातचन्द्रकुण्ड महोदधे। सुधास्रवश्च साक्षाद त्वं चन्द्र कलुषं हर॥ इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रभाग्यसि। चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः॥ अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते। परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥"

ध्यानं यथा,—

"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दण्डाब्जौ हेमभूषितः। गदापाणिर्द्विबाहुश्च स्वर्णाब्जो वरदः शुभ्रौ॥२॥ पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यातु शैलाच्चित्र इति स्मृतः। यः पूर्व्वभागयान्तोऽभूद्विश्वार्य्यैर्व्यवस्थितः॥ पीठस्य ब्राह्मणावस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते। तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन्! यथेच्छया॥ तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्। रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्। सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे॥ रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः। चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः॥३॥ पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः। खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥ स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः। मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम्॥ चतुर्भुजं सुसम्पन्नं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्। सर्व्वैर्देवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम्॥५॥ शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शुक्लनागोपरिस्थितम्। चतुर्भुजं पाद्ममालां पुस्तकञ्च वराभये॥ क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा॥६॥ इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः। पाशखड्गासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा॥७॥ कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्। मं। दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्। तन्मन्त्रं शृणिपुत्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम्॥ नु॥ भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः। गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥ ह॥ बिन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः। सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्त्वादिरन्तरम्॥ प्राग्वर्गाद्यक्षरन्तु बिन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्। भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम्॥ शु॥ प्राग्वर्गाद्यक्षरन्तु चन्द्रबिन्दुसमन्वितम्। आद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदेवेन्द्वादिसंयुतम्। शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः॥ शं॥ बिन्दुचन्द्रसमायुक्तं नाद्याक्षर एव वा। तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः॥ शान्तिके पौष्टिके क्षेत्रे एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्। पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः॥ वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा। सिंहासनगतः क्षीणो राहुर्धीरैः प्रपूज्यते॥८॥ धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः। खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शुभासनः॥९॥ उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः। उपान्तपञ्चमेनेन्दुबिन्दुभ्यां सहितावुभौ॥ मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः। आद्याक्षरं बिन्दुभद्वा मन्त्रमुक्तं तथैतयोः॥१०॥ के

एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा ग्रहान्। अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ *॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
"तारायग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शृङ्गाङ्गेन सूर्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वशुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेद्गुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वैक्रिययोरेकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनत्ययौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
ततोऽन्तरं साधयित्वा स्वकाक्षयवशात्तयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं खनतगाङ्गैघ्नं खदिगार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यास्तगं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे पाक्कपाले खं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सक्षिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः खन्दशं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
द्वङ्नोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक् तुल्ये लन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशद्दर्शार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाच्चन्द्रकर्णाया भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिघ्नः कर्णयुताभ्यासे दिनाख्यिघ्या हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णाख्यिघ्याभा भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायायां तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्शनान्तस्थः शृङ्गयं सम्प्रदृश्यते ।
एष दृक्तोऽस्फुटो शृङ्गे यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विच्छिन्नावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशृङ्गमूर्द्धगौ योज्यि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकाग्रार्द्धदेये भेदः प्रकीर्त्यते ॥
युद्धग्रंसुविमर्द्दाख्यसंयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदृशः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽरुणदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्यपि यो
बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शृङ्गाङ्गेनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावायलोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
समार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राशिविपत्त्यकथनं ग्रहभावप्रकथनं च
यथा,—
"मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाश्रितः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्वाम्नीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
"रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्की च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥"
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशत्रुत्वमाह तत्रैव ।
"रवीन्दुभौमगुरवो मित्रशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
स्मृताः ॥
राहुरयोः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥"
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दसुतज्ञमौ ॥"
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
"तिर्यग्दृष्टी बुधसितौ भौमार्कौ योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥"
अथ ग्रहाणां विचरत्स्थानानि तत्रैव यथा,—
"भार्गवेन्दू जलचरौ शनीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुचित्रिजमन्दार्कान् शृङ्गतोऽरण्यचारिणः ॥"
अथ ग्रहाणां प्रित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रित्तं प्रभाकरभ्राजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
शनिगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
"कुजार्की कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
शशाङ्को चन्द्रशुक्रौ तीक्ष्णौ सर्पार्कनन्दनौ ॥"
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
"मन्देन्दुरगभौमाः क्षुधार्तुः सविटभार्गवौ ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
"द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥"
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
"विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनेश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
"स्थूल इन्दुः सितः पद्मः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिसुतज्ञमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
"रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुक्लपिङ्गसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोऽगुरुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरुशन्नगुः ।
कबिरत्वन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे ताम्रः शनौ लौहं राहावभ्राणि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्रानमिष्टकानिचयो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाह्यभूः ।
अमीभिर्हि वुकस्थाने नरभूमिं विलोकयेत् ॥"
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डाशुशुक्रान्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ॥"
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
"युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदेवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥"
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौमभन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
शशिगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥"
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं ज्योतिषे ।
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धत्रयं वर्षं सभांशुः सार्द्धवत्सरम् ॥"
ग्रहाणां स्फुटादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे गरुड़-
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् । * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयागमुरभिचार-
वान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्तथा ॥
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् खर्जकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुनयेत्ततः ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रेश चरवः प्रतिदेवतम् ॥
आज्यभागेन हुत्वा अभिर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्वयुध्वसेति जुहुयाद्गुभिरेव यथाक्रमम् ॥
वृहस्पतेरतियदर्य्येति सर्व्वन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्ततः काण्डात् केतुं कृन्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुड़ौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपाश्चांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्यादृग्यजुषामादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शृङ्गसुवर्णाढ्या हेम वासो वृषस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्चाज्य एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यतेफलम् ॥"
इति गारुड़े १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा। वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम्। वा: ९।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	ग्रक्रधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव: । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने। वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२९।१
बृहस्पतेः	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य:। वा: २९।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्न: परियातु ७।५२।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ९।५८।१	अन्नात् परिस्रुत:। वा: १९।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १९।६।१
राहोः	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात्। वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिवं चित्रन्तुषा:
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यक्ते पृथु: स्तनयिलु: ७।११।१
सूर्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे। वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मानो विदन् विधाधिन:।१।९।१
सोमाधिदेवोमाया:	गौरीर्मिमाय १।१६४।४१	श्रीणते अप्शीच । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेवस्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम् । वा: २९।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि। वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।९	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२९।२
जीवाधिदेवब्रह्मण:	त्वमित् सप्रथा: ८।९०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मण:। वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र: । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते। वा: ३८।९	आयं गौ: पृश्नि: २।९।१।१।१	य: प्रथमं व्यतनोदाससाद।२८।३
राह्वधिदेवकालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य। वा: ९।२८	ब्रह्म जज्ञानम्। १।७।१।३।९	रोहित: काल: १३।२।३९
केत्वधिदेवचित्रगुप्तस्य	उपो षाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्यप्रत्यधिदेवाग्नेः	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समाव्याम ऋतव: २।६।१
सोमप्रत्यधिदेवजलस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा। वा: १२।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम्। वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधिदेवक्षितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम्। तैं: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधिदेवविष्णोः	सहस्रशृर्षा पुरुष: १०।९०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशृर्षा पुरुष:। वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आशां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र क्रतुम प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधिदेवशच्याः	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्ये रास्नासि। वा: १।३०	एकाष्टका तपसो। ऋ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।३७।४
शनिप्रत्यधिदेवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वदृ १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वदृ। वा: १०।२०	प्रजापते न त्वदृ। वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधिदेवसर्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य: । वा: १३।६	तवेन्द्रियावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधिदेवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिशामन्तर्देशेभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते.—

* वसूहांअसि १ । ३ । २ । ४ । ४ † सोमं राजानम १ । १ । २ । ५ । १ ‡ बृहद्वयो हि । १ । १ । २ । ४ । ८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति। ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति अप्।) अनुग्रहः। निर्बन्धः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४४५।

"महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः।
वक्रस्तदपि शनैश्चर रव सखि! दुष्टग्रहो दयितः॥"

"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पत्ये दुश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः।" इति तट्टीका॥) ग्रहणम्। (यथा, भागवते। ३। १५। ३५।

"सद्योहरेरनुचरावुरु विभ्यतुस्तत्-
पादग्रहावपतितामतिकातरेण॥")

रक्षोग्रमः। पूतनादयः। ते तु बालग्रहाः। (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि॥*॥) सैंहिकेयः। (यथा, रघुः।१२।२८।

"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः॥")

उपरागः। स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम्। इति मेदिनी। हे। ३॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे।

"भक्तिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः।
चतुर्थ्यादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भवते ग्रहः॥"

ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते। यथा, देवीभागवते। १। ३। ३।

"चतुर्दशसहस्राच्च मातृसप्तशतं प्रकीर्त्तितम्।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम्॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ३७।

"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्बुधो ग्रहपतिर्ब्बरः॥")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्दक इव।) राहुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति। ग्रह + भावे ल्युट्।) स्वीकारः। (यथा, हे रामायणे।१।६६।१६।

"नष्टेक्ष्वर्गृहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा॥"

आदरः। करः। उपलब्धिः। (यथा, रघुः। ३। २८।

"स वृत्तचूलस्य कलाकपक्षकैः
अमात्यपुत्रैः सह शैशवोचितैः।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्॥")

बन्दी। उपरागः। इति मेदिनी। णे ४५॥ (गृह्यन्ते विषया अनेन। ग्रह + करणे ल्युट्।) इन्द्रियम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शब्दः। इति जटाधरः॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—

"भक्तिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः।
चतुर्थ्यादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भवते ग्रहः॥
यस्मिन्नृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी।
पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां मासार्द्धं यदि जायते।
तदन्त्ययोदशे सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः॥"*॥

ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मेघेनाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—

"रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत्।
बुधसौरिनवांशे तु मलिनं चन्द्रवर्षणम्॥
गुरोरंशकमासाद्य ह्रस्यते सबलाहकः।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम्।
अन्यचायत्तभूतौ तौ ह्रस्येते ह्रादितामरौ॥"*॥

राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (हृहत् संहितायाम्। ५। ५३-५८।)

"श्वेते पैत्तमुभिन्नं ब्राह्मणपीड़ाच्च निर्द्दिशेद्राहौ।
अग्निभयमनलवर्णे पीड़ा च हुताशवृत्तीनाम्॥
हरिते रोगोत्पत्तिर्गृध्रानाभीतितश्च विध्वंसः।
कपिले ग्रीष्मगसत्त्वक्षयविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम्॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं दृश्यते विहगपीड़ा।
धूम्राभे पैत्तमुभिन्नमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे चुल्लयं विनिर्द्दिशेत्।
कापोतः शूद्राणां याधिकरः क्षत्रवर्णश्च॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय।
सार्द्धिग्रत्यग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम्।
अग्निभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः॥"

तद्दर्शननिषेधो यथा,—

"सप्तार्च्चिजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्॥
जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्॥
ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्भवेद्ध्रुवम्।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥
विपत्करप्रत्यरिसंज्ञितेषु
वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म्म।
सर्व्वं नृणां निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्॥"

तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—

"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा त्यजेन्नरः।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना।
जलं याध्यातरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे यज्ञसमा द्विजाः।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः॥
सर्व्वेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति॥
आपद्यनशौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम्।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा॥
सप्तीर्थेष्वेकविधुरासे तन्नदामनपर्व्वणोः।
मन्वादीनां प्रकुर्व्वाणो मासार्द्धादीन् न शोधयेत्॥
चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे सूर्य्ये सूर्य्यग्रहस्तथा।
चूड़ामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम्॥
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते॥
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्व्वसुपोषितः॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वसुपोषितः॥
ग्रहणादिविशोधान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत्॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम्।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम्॥"*॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तत्शान्तिश्च यथा,—

"यस्मिंस्त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रस्येते ग्रहभास्करौ।
तज्जातानां भवेत् पीड़ा ये नराः ग्रान्तिवर्ज्जिताः॥
ग्रहयज्ञग्रहपरिपीड़ितनाड़ीनक्षत्रदोषशमनाय।
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीपलचन्दनोशीरैः॥"

नाड़ीनक्षत्राणि च। आद्यदशघोड़शाद्यदशत्रयोविंशपञ्चविंशतयः॥

"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाड़ीदोषोपपीड़ितः॥
घृतकुम्भोपरि निहितं शुक्लं नवनीतपूरितं दद्यात्।
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे॥"

तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—

"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव!।
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र ततपूर्व्वां भोजनक्रियाम्॥
नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाग्नीयात्तावदेव तु॥
सुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि॥
सूर्य्यग्रहे तु नाग्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम्।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना॥
नाहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके॥"

तत्राशौचं यथा,—

"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत सूतमन्नं विवर्ज्जयेत्॥
ग्रहणे ग्रावमात्रौचं विप्रस्त्री सौतिकं सूतम्।
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥

अथ ज्योतिर्म्मते ग्रहणस्वरूपं यथा। राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासाख्यम्। किन्तु रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः॥*॥

अथ ग्रहणसम्भवना। अमावस्यावसानसमये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम्। पूर्णिमावसानकाले यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात्॥*॥ तस्य गणनाप्रकारो यथा। अमान्त्या शेषचक्रे पूर्णिमावसाने च सूर्य्यसिद्धान्तोक्तगतिागतौ यथा-

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्यराहुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च कार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशतांशेभ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन् शरो भवति। राहुरर्योर्योगे कृते मेषादिराशिषट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमानज्ञानम्। पञ्चत्रिंशद्घटिकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशतकलामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९०। ३५। सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्ताः सकाशात् द्वाचत्वारिंशद्घटिकशतेन १४२ हरणालब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणालब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

राहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिरर्द्धदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्णमासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादिकालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

पूर्व्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैर्ऋतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। शरे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे मोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया द्विःस्थाप्या। एकस्याः षड्हृतेनान्या युक्ता सती भागादिर्याम्याच्यः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धाभावस्ययोर्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्यकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। दिनपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बनसहितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगुणितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्यराहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डात् नवत्यंशादिभिर्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृग्संस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः शरनतयोर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्विभेदे रहितः कार्य्यः अन्यरे कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य्यमानं यथा। दशगुणलम्बविपलाधिकोनषष्टिकलामितरविमध्यभुक्तिः। ५६। ८। १० सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्माल्लिप्तागुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वाभ्यां त्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्यारम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड्यर्द्धं भवति। तदभावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्कमण्डलस्य नैर्ऋतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्शः ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्रयोः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावास्यापौर्णमास्योर्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः ॥ गणिताग्रकालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानिस्तमोवृतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्च।मलपीतचित्रैः पटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥ अपर्व्वणं ग्रहणं इतियसनार्त्तिकारि स्यात् तदा दिग्भ्रम विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलिमानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वयार्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽक्षयो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड्शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अस्मिन् ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्यग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्रग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः। विष्कम्भो मण्डलस्यैन्दोः सहस्राण्टौ तु तद्गतम्॥ स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ। रवेः स्वभगणाभ्यस्ताः शशाङ्कभगणोद्धृताः॥ शशाङ्कक्षागुणितो भाजितो वार्कक्षया। विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानुलिप्तिका॥ स्फुटेन्दुभुक्तिभुक्त्यासगुणिता मध्ययोद्धृता। लब्धं क्षयौ महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम्॥

मध्येन्द्व्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्। विशोध्य लब्धं क्षया तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत्॥ भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा। शशाङ्कपाते शशिनं कियङ्गागाधिकोनके॥ तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामसावास्यान्तकालिकौ। सूर्य्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ॥ गतस्य पर्व्वनाड़ीनां खफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा॥ छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशुद्धस्य भवेदसौ॥ तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते॥ यदग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः॥ ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यासुभे पदे॥ षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्दोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः॥ स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः। लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः॥ तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्द्धं तथासकृत्। संसाध्यमन्यथा याते तल्लिप्तादिफलं स्वकम्॥ स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते॥ तद्वदेव विमर्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते। निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥ इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः। भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥ भानोर्यद्धे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धषड्गुणाः। स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥ क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्। मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥ मध्यग्रहगतश्चोर्द्धमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्। स्थित्यर्द्धान्मौलिकार्द्धेयं प्राग्वच्छेषं तु मौलिके॥ ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः खच्छन्नलिप्तिकाः। तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्यदम्॥ कोटिलिप्ता रवेः षष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः। मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद् ग्रासनाड़िकाः॥ नतन्यूनोन्यताभ्यस्ता त्रिघ्न्याप्ता तस्य कार्मुकम्। बलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः॥ राशित्रययुतादग्राह्यात् क्रान्त्यक्षैर्दिक्समैर्युताः। भेदेऽन्तराज्याः बलना सम्पत्यङ्गुलभाजिताः॥ सोन्नतं दिनमर्धार्द्धं दिनार्द्धान्नं फलेन तु। छिन्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलम्बसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। अक्षोद्भवाधभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि॥ देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः। लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते॥ लम्बं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् खेरुदयासुभिः। तज्ज्ञानार्थापक्रमज्यानी लम्बज्यानोदयाभिधा॥

तदा लङ्कोदयैर्लब्धं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
तत्क्रान्त्यन्तरांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यच्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्यया भक्ता चिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यच्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तच्चिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिघ्ने स्फुटे दृक्क्षेपहृद्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्दोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनस्त्रेऽसकृत् कर्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः प्रोतदिग्भांशोर्म्मध्यसूत्रान्तराहतः ।
तिथिघ्नचिज्यया भक्तो लब्धं सावनदिनभवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्तदिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा चिज्यया भक्तात् सप्तघ्नकसकुञ्जात् ॥
मध्यच्या दिग्विशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सैन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तथा स्थितिविमर्द्दार्द्धन्यासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं बलनाभीष्टन्यासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तालम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तत्कार्य्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकत्वाद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौढ्यकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थि...दले देयं ग्रथग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैक्यता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत्॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणि, स्त्री, (ग्रह्णाति आक्रमते उदरमङ्गादिरूपेण नाड़ीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति। ग्रह ञ उपादाने + "ग्रहेरनिः।" उणा। ५। ६७। इति अनिः णत्वं च।) ग्रहणीरोगः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + "ऋदिकारान्तादक्तिनः।" इति ङीष्।) अग्न्यधिष्ठाननाड़ी। स्वनामख्यातरोगः। तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः।
सा दुष्टा बहुशो सुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति सुहुर्ब्बद्धं सुहुर्द्रवम्।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥"*॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं लवणास्यं बलक्षयः।
विदाहोऽन्नस्य पाकस्य चिरात् कायस्य गौरवम् ॥"
तस्य वातिकस्य निदानरूपे।
"कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः।
प्रमिताग्न्यशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः।
पार्श्वोरुवङ्क्षणयोवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीड़ाकार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका।
मुष्टिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाश्मरीकी च मानवः ॥
चिरादुदुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्।
पुनः पुनः क्षणेऽर्च्चः श्वासकासार्दितोऽनिलात् ॥"
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे।
"कट्वम्लोर्गविदाह्यम्लचारादेः पित्तसुल्बणम्।
आप्लावयद्भक्तमनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम्।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचिलड़र्दितः ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे।
"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्भक्तमग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं क्षुत्तृष्णाच्छर्द्दिरोचकाः।
श्वासोपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम्।
अल्पस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्दिष्टं हेतुलिङ्गसमागमे।
त्रिदोषं निर्दिशेद्देवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥"
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
"लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत्।
दृष्टस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, गारुड़े १७४ अध्याये।
"चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाग्निनी।
चित्रकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः॥"*॥

हरिरुवाच।

"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शृणाङ्कशतशेखर!॥"

इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥

"अङ्कोटमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप!॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुड़ान्वितम्।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीशाधिनाग्निनम्॥"

इति तत्रैव १८६ अध्यायः ॥*॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा।
"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत्।
लङ्घनैर्दीपनैर्यैश्च सदातीसारभेषजैः॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादतीसारवत्।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत्॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक्॥
कपित्थबिल्वधात्रीरौतक्रदाड़िमसाधितः।
यवागूः पाचयत्यामं घृतन्तं संवर्त्तयत्यपि॥"
संवर्त्तयति घनीकरोति॥*॥

अथ तक्रम्। तच्च गोदधिगुणाः।
"गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम्।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम्॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्॥"
अथ महिषीदधिगुणाः।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तजुत्।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वमदूषणम्॥"
अथ छागीदधिगुणाः।
"आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम्।
श्वासकासार्शः-क्षयकार्श्येषु दीपनम्॥"
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः॥
अथ तक्रस्य भेदाः।
"तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः।
सुश्रुतादौर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम्॥
ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम्।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्चिच्चार्द्धवारिकम्॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तजुत्।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्॥"
अथ तक्रस्य गुणाः।
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्॥
यान्युक्तानि दधीन्यद्यौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात्॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वविदाहि च।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम्॥
कषायोष्णविकारित्वादौद्ध्यादेव कफे हितम्॥"
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गुणाः।
"समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्॥"
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः।
"वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम्।
पिबेत्तक्रं कफे चापि शास्त्रिकटुसंयुतम्॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम्।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम्॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम्॥"
अथामपक्वतक्रगुणाः।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते॥"*॥
अथ तक्रस्य निषेधः।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥"*॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः।
"न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥"*॥
"सुदूर्य्यं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम्।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् वह्न्यूषमिति कीर्त्तितम्॥"
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम्। इति वह्न्यूषम्॥
"कर्षं गन्धमर्द्धपारदसमे कुर्य्याच्छुभां कज्जलीं
तार्क्ष्यं चूर्णयतश्च पञ्चलवणं तार्क्षेण कर्षं पृथक्।
शुण्ठीं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं वल्गार्द्धभृङ्गान्वितं

खादेदृङ्मितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विल्वेन च ॥"
इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफला चैव विड्ङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
क्षारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतश्चैषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्मितम् ॥
भक्षयेन्नस्य चूर्णस्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दाग्निकासदुर्नामग्रहीहपाण्डरुक्षिज्वरान् ।
विरुम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं रुतिकादोषनाशनम् ।
वर्ण्यनीयं माषमन्नं स्नानं पिच्छितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
दहलाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥"
इति दहलाईचूर्णम् ॥ * ॥
"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविड्ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याच्छर्करां च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं जनः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥"
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
"चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
ओषं हिङ्ग्वजमोदाच्च क्षयं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥"
क्षारौ खर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति सैन्धवं रुचकं चैव विड्ं सासुद्रिकं गड्मिति । ओषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
"श्रीफलश्लाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा श्लीलितो जयति ॥"
श्रीफलश्लाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्याच भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
"चतुष्पलं सुधाकाक्षं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वक्षार्कमूलाद्विल्वे तथानलात् ॥
दग्धा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु गाढ्यवेद्ग्रहणीगदम् ॥
कास श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥"
इति वार्त्ताकगुटिका ॥ * ॥
"सुस्तकातिविषाविल्वकौटजं क्षुद्रचूर्णितम् ।
मधुना च समालोढं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥"
कौटजं इन्द्रयवः । इति सुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
"श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्को ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"
सर्ज्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥*॥
"विल्वाब्दग्रक्रयवजाजकमोचसिंह-
मांसं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥"
मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।
"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
गुड़स्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्यत्निककञ्जीरचव-
क्षौषधक्षाराहवुषाजमोदैः ॥
विड्ङ्गसिन्धूत्रिफलायवानी-
पाटामिधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि षोड-
वृतौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
ग्राम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्नि-
र्दृप्तस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिवृद्भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्व्वके ॥"
इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकद्वया ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सासुद्रं रुचकं विड्म् ॥
धारणद्धक्ष त्वक्पत्रं क्षुद्वैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशुक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
रुहीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥
औड़म्बरं त्वामलकं बादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्दध्नयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं स्मरम् ।
पित्तपाठान्वयाह्वन्ति रक्तपित्तञ्च विंशतिम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्याये महाकल्याणको गुड़ः ॥"
इति महाकल्याणगुड़ः ॥ * ॥
"कुष्माण्डानां सुपक्वानां खिन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड्ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्याः रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् मात्रं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
औड़म्बरं चामलकं बादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्दध्नयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातश्लेष्मितपैत्तिकदद्रुरक्षश्लीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
दृष्टो बलो दृढ़त्वञ्च वयसः स्थापनः परः ॥"
इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्सितञ्चास्य यथा,—
"सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा सुदुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं सुहुः ॥
चिरवृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाद्योपवेग्यते ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्रागूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमन्धकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेड़ोल्लूलनम् ।
सामान्यं लक्षणं कार्श्ये धूमकस्तमको ज्वरः ॥
मूर्च्छा शिरोरुविस्रम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीष्णं विसूचिका ।
रसेषु रुद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्यं जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ।
वातरुग्रहणीगुल्मार्शःश्लीपपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिरादृष्टःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शूल्यफेनवत् ।
पुनः पुनः क्षुजेद्वर्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ॥
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः क्षुजति द्रवम् ।
पूयाम्बोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचिक्लृदन्वितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासच्छर्दिप्रसेकवान् ॥
हृदयं मन्यते स्थानसदनं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुरभिसुरः सदनं स्त्रीष्वहर्यजम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अग्निसादोऽपि दौर्ब्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽस्य ये प्रोक्ता विषमाद्याश्चयोऽपचयः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु खास्थ्यकारणम् ॥
वातव्याधयश्चरीकृष्णमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥"
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्था यथा,—
"ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णेवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
अग्रकाले यवागवादिपक्वकोलादिभिर्युतम् ।
पिबरेत् षट्पलघृतं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्यां सनागराम्।
पाने ऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम्॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम्।
वातेस्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत्॥"
"क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम्।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम्॥
स्नेहोऽम्लवर्गैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम्॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य ग्रामायान्नं सुगुर्वपि।
योऽस्यामिवात् कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम्॥
सुस्नेदृग्दोषधुतं स पिबेदल्पशो घृतम्।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्तुष्टको हि सः।
पुरीषं यच्च रूक्षेण कठिनत्वाद्विसुष्यति॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्।
रौक्षाम्लदोषनुत्ते सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत्॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिश्चरेत्।
व्याधिसात्म्यस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम्॥
अध्योपवासच्छामत्वे यवागूं पाययेद्घृतम्।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं हृद्यमेव तत्॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणक्षुधान्नरान्।
प्रसहानां रसैः साम्यैर्भोजयेत् पिशितान्वितैः॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम्।
मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्द्धनम्॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते॥
दीप्तो यथैव स्वाग्नेश्च वाह्नोऽग्निः सारदारुभिः।
सर्वैर्हेनीयते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात्।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातेन्धनान्वितः॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम्।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥

अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरक्तिवत्॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राग्यतस्तथा।
मध्ये पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति।
तस्योत्पत्तौ विदाहान्न सदनालस्यमल्पकामाः॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेड्गात्रकूजनम्।
अथ जातं भवेज्जन्तुः शूलपादकरः क्लथः॥
पर्व्वरुग्गौरवं स्वल्पं दृक्छिरोरोचकदाहवान्।
उद्गारैरुक्तलिङ्गाक्लो हृद्धूमसमगन्धिकम्॥
प्रसेकसुखवैरस्य तमकारुचिपीडितः।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः॥
पित्तात् सदाहैर्गुदभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः।
दोषवर्णनखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः॥
हृत्पाण्डूदररुग्गुल्मार्शःक्लीहाग्निसादी च मानवः।
यथा दोषोत्क्रियन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम्॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसंभृतम्।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणद्वयम्॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमन्नसुखाम्बुभिः।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते॥
क्रमिगुल्मोदरार्शोघ्नैः क्रियाश्चाचवचारयेत्।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा क्षीहनाशनम्॥
कल्कैन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत्॥
सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम्।
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

ग्रहणीरुक्, [क्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक्।) ग्रहणीरोगः। तत्पर्य्यायः। प्रवाहिका २। इत्यमरः। २।६।५५॥ ग्रहिणी ३। इति तट्टीका॥

ग्रहणीहरं, क्ली, (ग्रहणीं हरतीति। हृ+अच्।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ग्रहणीहारके च॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति। नी+ण्वुल्। ततो ग्रहाणां नायकः।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ रविश्च॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति रुणद्धि मलमिति ग्रैषः।) कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति। नश्+णिच्+अण्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ छातियान इति भाषा॥

ग्रहनाशनः, पुं, (यद्यं रोगविशेषं नाशयतीति। नश्+णिच्+ल्युः।) ग्रहनाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च॥

ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमिरिव। ग्रहकक्षाधःस्थितत्वाद्यस्य नेमिसादृश्यमिति बोध्यम।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रहपतिः, पु, (ग्रहाणां पतिः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। १२।१६८।२५। [शिव॥")
"तस्य विस्फूर्ज्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव।
अर्कश्चः। इत्यमरः। १। ३। ३०॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ३७।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः॥"
ग्रहस्वामी। यथा, महाभारते।१३।८५।११७।
"मम सचिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह।
चौणि पूर्व्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसेत्यर्थः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति। जि+क्विप्।) चौड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो यागः।) ग्रहाणां यज्ञः। तस्य शान्तिकत्वे मलमासादावपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुक्लकाले। तस्य प्रयोगो यथा। यजमानः स्नातस्नानादिः गोमयोपलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उदङ्मुखो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्य श्वेतसर्षपेण विघ्नकरानुत्सार्य्य सगणाधिपषोड़शमातृकापूजावसोर्द्धारादृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात्। ततो मण्डपोत्तरपूर्ब्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्लवायां वेद्यां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैर्ऋत्यां श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा ग्रहशब्दे लिखिततत्तद्ग्रहानेन मण्डले ग्रहानावाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत्। गन्धे विशेषः। सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेतचन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठं दद्यात्। धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुं सोमाय सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रितदेवदारु बृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं शनैश्चराय कालागुरुं राहवे गुड़त्वचं केतुभ्यो मधुमिश्रितगुड़त्वचं दद्यात्। ततोऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत्। ततो बलिं दद्यात्। सूर्य्याय गुड़ौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवतिलतण्डुलात्मकं क्षसरं राहवे छागमांसं केतुभ्यः अजाक्षीरसाधितान्नकर्ब्बरक्तमिश्रितयवतिलतण्डुलरूपं चित्रौदनम्। ततश्चरुं श्रपयेत्। ततः कुशण्डिकां समाप्य ग्रहादीनां चरुहोमं कुर्य्यात्। ततो यथाशक्ति एकैकस्याहुतिंशतिमष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्म्मिश्रिताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य्यात्। समिधस्तु।
"अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्॥"
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात्। दक्षिणास्तु।
"धेनुः शङ्खस्तथाऽश्वश्च हेम वासो हयस्तथा।
कृष्णागौरायसश्चाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"शान्तौ पुष्टौ महेशानि! तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि।
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात्॥"

दीपिकायाच्च । यथा,—
"शुभग्रहार्कवारेषु नक्षत्रेषु च ।
शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
नक्षत्रगणः चित्रानुराधाश्वगिरोरवत्यः । चिप्रगणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः रोहिण्युत्तरात्रयम् ॥)
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥

(मात्स्योक्तम् । यथा,—
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
दृढायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्व्वशास्त्रागमानुक्त्वा सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्यात्तच्चहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥"
ग्रहवेदिनियमः । यथा,—
"गर्त्तस्योत्तरपूर्ब्बेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
चतुरश्रां वेदिं वितस्तुच्छ्रयसंस्थिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रासदङ्मुखाम् ।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विप्रतिदादग्राधिका ।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"
मण्डले स्थानम् । यथा,—
"मध्ये तु भास्करं विद्यात्सोमादित्यं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्ब्बोत्तरेण तु ॥
पूर्ब्बेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्ब्बके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्चक्रतण्डुलैः ॥"
अधिदेवताः । यथा,—
"भास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ।
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनेश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"
प्रत्यधिदेवताः । यथा,—
"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥"
पञ्च लोकपालाः । यथा,—
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"
ग्रहवर्णः । यथा,—
"संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"
"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टादविनाशकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)
ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । "राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ बृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीवदेतन्नक्षत्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहाग्नी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहणन्दोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रहदोषभञ्जातीत्येके ।) ग्रहनाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आह्वा संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + यः । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहीता, [तृ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्घं हृतो व्ययः ॥")
ग्रामः, पुं, (ग्रस् + "ग्रसेरात् ।" उणां । १ । १४२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ वृक्षादिशून्यवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"तथा शूद्रजनप्राया सुसम्वृद्धकुटीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥"
(तथा च मनुः । १० । ५४ ।
"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")
शब्दादिपूर्ब्बकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः । इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")
स्वरभेदः । यथा,—
"षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
मर्त्यलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"
इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः [illegible] ।
मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । ध ऋ ग म प ध नि स । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी ध ऋ स ग । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म-पौ ध नी सोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छनाः । ध ऋ ग म प ध नि स । नि-धौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि प ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-धौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नी च ध ऋ ग । ग म प ध नि ध ऋ ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी सोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥
"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि समे मता ।
मध्यमो मौ यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥"
तच्च षड्जग्रामप्रस्तारस्थायं क्रमः ।
"षड्जान्नियधान्तं नेर्धान्तं धात् पान्तमिष्यते ।
पान्तान्तं मध्यमान्तान्तं गादृषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् धान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजास्त्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
षड्जग्रामसूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्ण्वग्निदेवोक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्यो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्रामजनिघ्नादी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निघ्नादीति कर्म्मधारयः ।) नखनिघ्नादी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चलनदानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३७ ।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥"
यज्ञः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृभिरङ्गिरैः ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणीर्यज्ञः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"
तथा च महाभारते ८ ।
"दानामोदविनोदलज्जमधुपोत्तमारणाविभ्रमा
कर्णादोलनखेलनाविजयते देवीगणग्रामणीः ॥

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति क्षपयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा।) भोगिकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामणी:, स्त्री, (ग्रामेण जनसमूहेनेत्यर्थः नीयते गृह्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनादिना नयति कालं यापयतीति। नी+क्विप्।) वेश्या। ग्रामेया। नीलिका। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामतक्षः, पुं, (ग्रामस्य ग्रामपरतन्त्रो वा तक्षा। "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।" ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः काष्ठतट्। ग्रामायत्तस्तक्षा। इत्यमरः। २।१०।९॥ गाँये कुतार इति भाषा॥

ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४२। इति तल्।) ग्रामसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ।" ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वञ्च॥

ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः।) ग्रामप्रेष्यः। स तु ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मणः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥ तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥ अनादिष्टानु यः पूर्ब्बां सादित्वाश्चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥")

ग्राममक्षिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यस्य मेषु वा मक्षिकेव। क्षुद्रमक्षिर इवेत्यर्थः।) क्षुद्रझीमत्स्यः। ग्रामयुद्धम्। इति मेदिनी। के।२३४॥

ग्रामसुखः, पुं, (ग्रामस्य सुखमिव यो स्थितः। यद्वा, ग्रामो ग्रामवासिजनो सुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्यजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) कृषः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामशृगः, पुं, (ग्रामस्य शृग इव। यद्वा, ग्रामेस्थितो शृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) ग्रामश्चनानावर्णानां पुरोहितः। स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः। यथाह, शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥ तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥ अनादिष्टानु यः पूर्ब्बां सादित्वाश्चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥" (एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति। यथोक्तं महाभारते। ३।१९९।७।

"यत्किञ्चित् पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा। गुर्वी चातृप्तिकं पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥")

ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे ष्ठन्प्रत्ययः॥

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयसमुद्धान् वा हासयतीति। हस्+णिच्+ण्वुल्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधानं, क्ली, (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ+धा+ल्युट्। ततो ग्रामस्य शृगयुसमूहस्याधानं पोषणकम्।) शृगया। इति हलायुधः॥

ग्रामान्तं, क्ली, (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्यायः। उपग्रन्थम् २। इत्यमरः। २।३।२०॥ ग्रामान्तिकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनिः स्त्रियां ङीप्।) नीलीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामी, [न्] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनिः।) ग्रामविशिष्टः। गाँइ इति भाषा॥ यथा, ब्राह्मणकुलाचार्य्यकारिकायाम्।

"रामो गड्गड्यामी निपः केशरकोलितः। केशरकोलीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवतामरः॥" (ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः। यथा, भागवते। ४।२६।१४।

"आसुरी मेढ्रमर्वाग्दार्थवायो ग्रामिणां रतिः। उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुदं उच्यते॥")

ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुरः। काकः। ग्रामोत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। णे। ४६॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे। ७६।

"ग्रामीणस्य प्रचरतः पश्यतो गवयादिकम्। सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण+स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका। रञ्जनी श्रीफली तुङ्गा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥ क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणास्त्वस्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः॥) पालङ्क्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रामेयकः, त्रि, (ग्रामे भवः। ग्राम+"कन्ग्रामादिभ्यो ठक्।" ४।२।९५। इति ठक्।) ग्राम्यः। इति हेमचन्द्रः। ३।१६५॥

ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम+ठक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः॥

ग्रामेशः, त्रि (ग्रामस्य ईशः।) ग्रामेश्वरः। ग्रामाधिपतिः। यथा, ज्ञानसङ्कलने। ११।

"यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं। सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम्॥"

ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामात् यखञौ।" ४।२।९४। इति यः।) ग्रामोत्पन्नः। तत्पर्य्यायः। ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३। इति हेमचन्द्रः। ३।१६५॥ (यथा, मनुः। ११।१९९।

"अश्वगोखरैर्दैष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च॥"

तथा, माघे। १२।३८।

"ग्राम्यानपश्यत् कपिशं पिपासतः॥"

रूढः। प्राकृतः। यथा, तत्रैव। १४।६४।

"ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवा योगमार्गपतितेन चेतसा॥")

भक्षादिवचनम्। "हालिकशाकटिकप्रधानत्वात् ग्रामे भवं ग्राम्यम्।" इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१६॥ (काव्यस्य दोषविशेषः। स च शब्दगतः अर्थगतश्च। तत्र शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे। ७।३।

"दुःश्रवविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः। ग्राम्याऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः॥"

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। "कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः॥" अर्थगतो यथा, तत्रैव। ७।५।

"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः॥"

उदाहरणं यथा तत्रैव। "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपित्र्येवाधुना प्रिय!॥ अत्रार्थो ग्राम्यः॥")

ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः।) ग्राम्यौलः। वनओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थलकन्दः २। इति रत्नमाला॥ स तु दोषलः। इति राजवल्लभः॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कृष्माण्डः। इति चिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यकुङ्कुमं, क्ली, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति चिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यधर्म्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्म्मः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा, महाभारते। ३।४८।४।

"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः। मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति॥")

ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः।) ग्रामजातजन्तुः। (यथा, भागवते। ६।१५।१६।

"तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू। अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम्॥") स तु सप्तविधो यथा। गौः १ अजः २ मेषः ३ मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसिः।

"ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः। महिषवराहचमरीरुष्टरुरुपुष्यहरिणाश्चेति यज्ञारण्याः॥" सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपिग्राम्याः। यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"अश्वाश्वतरगोखरीष्ट्रवसोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः॥")

ग्राम्यमक्षिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मक्षिका) क्षुद्रझीमत्स्यः। इति हारावली॥

ग्राम्यशृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो शृगो हरिणइव। शृगःपशुर्वा इत्येके।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः।) मिथुनम्। कन्या। तुला। वृश्चिकः। धनुः। कुम्भः। राशी मेषः वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया। पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) पालङ्कशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या। इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं. स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः।) ग्रामोत्पन्नवराहः। तत्पर्य्यायः। विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः ६ दारकः ७। तस्य मांसस्य गुणाः। वनवराहमांसाद्गुरुत्वम्। मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम+"ग्रामात् यखौ।" ४। २। ६४। इति यः। स्त्रियां टाप्।) नीली। निष्पावी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुलसी। इति चिन्तामणिः॥)

ग्राम्याश्वः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः।) गर्द्दभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रावा, [न्] पुं, (गृह्यते इति गृः। गृस्+अन्येभ्योऽपीति डः। आवनति शब्दायते इति। आ+वन शब्दे+विच्। ततो गृश्चासौ आवा चेति।) प्रस्तरः। (यथा, भागवते। ४। ५। १८।

"सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः।
तेरर्द्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाद्रवन्॥")

पर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। १॥ (यथा,—

"पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिनतरुतरुदीग्रावखण्डं तदङ्गम्॥"

इत्युद्भटः॥)

मेघः। इति विश्वः॥ इट्टे त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रासः, पुं. (गृह्यते अद्यते इति। गृस्+कर्म्मणि घञ्।) सुखपूरणाद्यादि। यथा,—

"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम्।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम्॥"

इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः॥

(तथा च मनुः। ११। २१३।

"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्॥")

तत्पर्य्यायः। कवलः २। इत्यमरः। २।६।५४॥ गुडेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुरुः ७। इति हेमचन्द्रः। ३। ८॥ (दग्धौषधकालान्तर्गतकालविशेषः। "तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सासुकं सुदुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दग्धौषधकालाः॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ग्राहः, पुं, (गृह्यते इति। गृह वा उपादाने+भावे घञ्।) ग्रहणम्। (गृह्णातीति। गृह+"विभाषा गृहः।" ३। १। १४३। इति व्यवस्थापितविभाषया घञ्।) जलजन्तुविशेषः। हाङ्गर इति भाषा॥ जलहस्ती इति कोचित्॥ तत्पर्य्यायः। अवहारः २। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, महाभारते। १। २१। ५।

"भीमश्चैर्विविधैस्तैरन्यैर्घोरैश्चलचरैस्तथा।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम्॥")

ग्रिवुकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (ग्राग्रहः। यथा, गीतायाम्। १७। १६।

"मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः॥"

"मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण।" इति श्रीधरस्वामी॥)

ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति। गृह+ण्वुल्।) सितावरशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ हिंसपक्षी। बालग्राही। ग्रहीतरि त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (गृह+णिच्+ण्वुल्। ग्रापकः। यथा, महाभारते। ३। २१०। १३।

"यथासं ग्राहकाग्र्येषां शब्दादीनामिमानि तु॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अन्नेषगुणानिति। गृह उपादाने+"नन्दिग्रहीति।" ३। १। १३४। इति णिनिः ङीप्।) क्षुद्रदुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥ ताम्रमूलालताच्यः। इति रत्नमाला॥ चिरट इति भाषा॥

ग्राहिफलः, पुं. (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः फलं यस्य।) कपित्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति। गृह+णिनिः।) कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति। गृह+णिनिः।) मलबन्धकः। धारकः। इति वैद्यकम्॥ (यथा, भावप्रकाशे।

"काश्मनारो हिमा ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तजुत्॥")

ग्रहणकर्म्मा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ४६।

"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः।
ग्रसरग्राहिभिर्भीमैः प्राप्य दैवादयज्यत॥"

प्रतिकूलः। यथा, भट्टिः। ५। ६३।

"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु! गन्तुसुत्साहिनी भव॥"

"हे भीरु! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः।"

इति जयमङ्गलः॥)

ग्रीवा, स्त्री, (ग्रीर्य्यतेऽनया। गॄ विज्ञरणे+"ग्रीवायक्लिक्काग्रीवापार्श्वाग्रीवाः।" उणा। १। १५४। इति वनिप्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) गलघाटादिसमुदिता। इति भरतः॥ (यथा, शकुन्तलायां १ अङ्के। [दृष्टिः॥")

"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्व्रजति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥")

सा तु ज्येष्ठाषाढौ। तत्पर्य्यायः। उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्णागमः ६ तपः ७। इत्यमरः। १। ४। १६॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११।

"ग्रैष्मिकस्त्वनभिस्यन्दि जलमल्पेन सिध्यति॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत्।
दिग्धि ग्रीष्मे न्यगद्यन्त खिन्नाः खुर्द्दगवाजिनः॥
नैर्ऋतो मारुतो रूक्षः ग्रीष्मपर्णा महीरुहाः।
दग्धं लताकुलारण्यं दावाग्निभ दिशो दश॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तप्रदीर्य्यते।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संग्रमनं भिषक्॥
जलक्रीड़ा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम्।
श्यामारामारतं ग्रस्तं कुङ्कुमाक्तश्रीतलम्॥
शीतलालदलोपेतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः।
कैतक्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागारात्रयः पुनः।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः॥"

इति ग्रीष्मोपचारः॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये॥

"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत्।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्कांस्त्यजेत्।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम्॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान्॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा॥
अन्यथा श्लेष्मशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत्।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाच्छालिभिः पलैः॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ।
पानकं पञ्चसारं वा नवनीतभाजनस्थितम्॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साज्यं मृण्मयशुक्तिभिः।
पटलावासितक्षौमः सकर्पूरं सुशीतलम्॥
शशाङ्कशिरसान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्दनच्चर्चशीतलम्॥
अवश्यमहाशालतालरक्षोच्चरश्मिषु।
वनेषु माधवीश्चिन्द्राचास्तवकशालिषु॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके।
कायमाने चिते चूतप्रवालशललम्बिभिः॥
कदलीदलकक्षार-शयालकमलोत्पलैः।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे॥
मध्यदिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रतप्तोशीरवारिणि॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च।
आसनाक्षस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः॥
निवृत्तकामतल्पस्य सुक्ष्मशुभ्रवाससः।
जलार्द्रशालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः॥
मनोहरकलालापाः स्निग्धवः शारिकाः शुकाः।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोतपुङ्कजकमलोत्पलाः॥
अङ्गना इव पद्मिन्यो हरन्ति हृदयं क्षमम्॥"

इति वाभटे शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये।

"ग्रीष्मे पुनर्भृशौष्ण्योपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णवातावभ्रातमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थमुक्तस्वभावसुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मद्यं जाङ्गलामृगपक्षिणः।
घृतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्ज्जयेत्॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां सुक्तामणिविभूषितः॥
कानानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः॥"
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।

"ग्रीष्मोद्भवो भोगभवापुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः।
विद्याधनैश्वर्य्ययशोमनोज्ञो
धन्वी सुवेशः परदारचित्तः॥"

उक्तः। इति मेदिनी। मे। १०॥ गर्म्मि इति तात् इति च भाषा॥ तद्वति त्रि॥

ग्रैष्मजा, स्त्री, (ग्रैष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन्+डः। ततष्टाप् च।) लवली। इति शब्दचन्द्रिका॥ लोवा इति भाषा॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, त्रि॥)

ग्रैष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ संज्ञायां वा ङीप्।) करञ्जीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रैष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रैष्मसमये ग्रैष्मागमे इत्वकं भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥

("कुमारिका ग्रैष्मभवा सुगन्धा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)

ग्रैष्मसुन्दरकः, पुं, (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायति शोभते इति। कै+कः। ग्रैष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) आकविशेषः। गिमा इति भाषा॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तदोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ग्रैष्महासं, क्ली, (ग्रीष्मे ग्रैष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिर्जन्म शोभेत्यर्थः यस्य।) इक्षुतृणकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुशीर ऊता। इति भाषा॥

ग्रैष्मी, स्त्री, (ग्रैष्मः ग्रैष्मसमयः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः।"अर्श आदिभ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच् ततो ङीप्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रैष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रैष्मे उद्भवो यस्याः ग्रैष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्लुच, इर् उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्लैव्य, क्ली, (ग्लीवायां भवम्। "ग्लीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इति अण्।) ग्लीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ४।४८॥ "भोगिविष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नासस्त करिणां ग्लैव्यं त्रिपदीच्छेदिनामपि॥")

ग्लैव्यं, क्ली, (ग्लीवायां भवम्। "घात् ष्ठन्।" "ग्लीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ष्ठन्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ७।३५।३४।

"पुनर्दिपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यकुशध्वजान्।
तूणवर्म्माण्यथो कक्षान् ग्लैव्यान्यथ कलान्॥")

ग्लैव्यकं, क्ली, (ग्लीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।" ४।२।६६। इति ठक्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः।२।६।१०४॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८२। २५।

"नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्लैव्यकमनुत्तमम्॥")

ग्लौ, स्त्री, (ग्रीष्मे भवेति। "सन्धिवेलाऋतुनक्षत्रेभ्योऽण्।"४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। "पक्षे ऋतव्यङीप्।" इति अणित्वे।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि नान्तश्च॥

ग्लस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ, ग्लसते। इति दुर्गादासः॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस्+कर्म्मणि क्तः।) भक्षितः। इत्यमरः। ३। २। ११२॥

ग्लह, ऊ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-वेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ऊ, अग्लहीत् अग्लाक्षीत्। कि, ग्लाहयति ग्लहति। एषः केचिन्न मन्यते इति दुर्गादासः॥ (यथा, महाभारते। २।६०।१६।

"इमां चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्य-
दग्रोऽभविष्यदपराजितात्मा॥")

ग्लहः, पुं, (ग्लह+"अन्येषु ग्लहः।" ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते। इति वार्त्तिकोक्त्या च निपातनात् तथात्वम्।) अक्षक्रीड़ासु पणः। इत्यमरः। २। १०। ४५॥ आड़ इति वाजि इति च भाषा॥ (यथा, महाभारते। २। ६०। ६।

"प्राचालस्य इपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो वदेदीदृ ग्लहेद्य॥")

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भवतीति। ग्लै+तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकरणम्।

ग्लानः, त्रि, (ग्लै+कर्त्तरि क्तः।) रोगात् क्षीणदेहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ रोगी। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनासिन् वा। ग्लै+"वहिश्रिश्रुयुद्रुस्रुह्वाह्लारिभ्यो नित्।" उणां। ४। ५१। नित्।) बलदीनता। इति हेमचन्द्रः।२।२३३॥ (यथा, गीतायाम्। ४। ७। "यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत!॥") रोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ५। २४। १३। "देहेवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति॥")

ग्लास्नुः, त्रि, (ग्लायतीति। ग्लै+"ग्लाजिस्थश्च गस्नुः।"३। २। १३६। इति स्नुः।) ग्लानः॥ इत्यमरः। २। ६। ५८॥ (यथा, भट्टिः। ७।४। "वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवत्॥")

ग्लुच, इर् उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्लुच, उ इर् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उदित्वात् क्त्वावेट्। अन्तःस्थलतीययुक्तादिः। पञ्चमस्वरी। उ, ग्लुचित्वा ग्लुक्त्वा। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेप, ऋ ङ दैन्ये। गतौ। घाते। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ङ, ग्लेपते निर्धनः सदा। ऋ, अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेय्यः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यः।) ग्लानियोग्यः। इति व्याकरणम्॥

ग्लेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ऋ, अजिग्लेवत्। ङ, ग्लेवते। इति दुर्गादासः॥

ग्लेष, ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ऋ, अजिग्लेषत्। ङ, ग्लेषते जिग्लेषे। अन्वेषोऽनुसन्धानम्। ग्लेषते यः सतां मार्गमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

ग्लै, क्ष्मे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। क्ष्मो हर्षक्षयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुपसर्गस्य नौ ण्वल ण्वुल इत्यादिना वा ण्वुलः। ग्लपयति ग्लापयति। सोपसर्गस्य तु प्रग्लापयति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः।२।६८। "श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥")

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्षयपक्षे इति भावः। ग्लै+"ग्लाजिस्थिभ्यां क्नौः।" उणां।

२ । ६४ । इति डौः ।) चन्द्रः । (यथा, अथर्ववेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरितः प्रपतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥") कर्परः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥

घ

घ, घकारः । स तु यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु मुग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ ह क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।" पाणिनीये तु एष कण्ठ्यो जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठः ॥" इत्युक्ता पुनः शिक्षायाम् ।
"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठौ वः स्मृतौ बुधैः ॥") अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं ग्लानं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्गर्व्वर्षे द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरैरस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"दक्षिरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
कुक्षीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षतः ॥
अत ऊर्द्धं गता रेखा ग्रन्थुर्नारायणस्त्रयोः ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा क्षीरसुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रकाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगोलसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा ग्लानं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरान्तकः ।
वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्व्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालमूलं नन्देशो हननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥"

घः, पुं, (घण्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घरादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च + बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घगघ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गद्वितीयोपधः । घगघति । इति दुर्गादासः ॥

घट, क चिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अकंच-सेट् ।) क, घाटयति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्टते । कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेन पाचिकपुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि पाचिकपुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति बोपदेवः ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्योऽर्थो मन्तव्यः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि ग्रंसते: कथनार्थत्वे न मे क्रिया ग्रंसते किञ्चिदीप्सितमिति रघौ कथयतीत्यर्थः । एवं दीप्तिपठितस्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यन्यगुणं सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥

घट, ष ड म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, घटा । ड, घटते पठितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियादिति तु धटते घटः पचाद्यचि । ततो घट इवाचरतीति क्यौ साधयम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १२ । २६ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं सृजति चञ्चलापि ॥")

घटः, पुं, (घटते ग्रहादिसङ्घाते; जलादिग्रहणाय इत्यर्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥") तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधिभेदः । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम् ।) स तु कुम्भकम् । इभशिरः । (आकृतिसादृश्यात्तथात्वम् ।) कूटकुटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥ कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।"
"सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्व्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोम्मलः ।
उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति श्राद्धधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसचतुर्गुणो द्रोणः कर्म्मशोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान मेवच ॥"
इति परके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥) कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥ (योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६६ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२ । ७३ ।
"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति । घट + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्यः । तस्यासृश्यत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्यसृश्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकालेषु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संसर्गे यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति श्राद्धानन्तरङ्क्रियां घोड़शोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥* ॥ योजकः । तत्पर्य्यायः । चाटरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य रूपञ्च यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चाटरस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव षड्ते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्व्वीं-
सुर्व्वीतले कुलभृतां परिवर्त्तनं वा ।
अत्यन्तसूक्ष्ममपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थंहितादिकं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह भर्त्तृहरिः । २ । ६६ ।
"ते ने सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं ये: स्वार्थतो घ्नन्ति ये
ये घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥")

घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी २ दूत्या ३ दूतताली ४ गणेश्वरा ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघातीकरणम् । सम्मीकरणम् । यथा, "करिणां घटना घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायाशब्दे ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः काप्यपरीक्षितार्त्ति महतां स्वैरं
विडम्बान्महो
यस्याहार्य्यविभावनेन यान्ति घटनां कार्य्याणि
निर्यन्त्रणम् ॥")

घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति हलायुधः ॥

घटराजः, पुं, (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन मृदादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भः। इति हारावली॥

घटा, स्त्री, (घट+भावे विवादङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघातीकरणम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १६। १०६।

"तुरङ्गतुरगव्राताः शुभ्रस्याश्वेरिवोन्मयः।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः॥")

घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।

"यद्गारघटाङ्कुशिमसवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥"

घटालाबुः, स्त्री, (घटाकारा अलाबुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिकं, क्ली, (घटेन सादृश्यं विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नितम्बः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (घटेन तरतीति। "नौद्व्यचष्ठन्।" ४। ४। ७। इति ठन्। घटेन तरत्यब्धौ चि। पुंसि तु। घटिं कायति वादयति घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। के+कः पृषोदरत्वम्। घटीवादकः॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्थास्थि यन्थिघटः घटना विद्यतेऽत्र इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली॥ (घटयति निर्दिशति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पादनाय। घट+णिच्+ण्वुल्+टापि अत इत्वञ्च।) मुहूर्तः। इति जटाधरः॥ यथा, ज्योतिर्विदाभरणे।

"गुर्वक्षराणामुदितं च यस्या
मलं पलानां घटिका सैलेका॥"

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। "अत्र घटिका मुहूर्त्तः ग्राह्ययोग्यकालातुरोधात्॥") दण्डः। घड़ी इति भाषा। यथा,—

"चतस्रो घटिकाः प्रातरुदयोदय उच्यते॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(घट+स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्रघटः। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०३।

"एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्याः प्रमाणघटिका इव वर्জ্জनीयाः॥")

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः। घट+अच्। ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा, घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्या-मित्यच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः॥ घड़ी इति भाषा॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

"गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसृक्षैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटी षष्टिरहः सरामैः॥"

स्वल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२। २२।

"घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बहुलोके यथा घटी॥")

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति। ङ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा, अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम्॥

घटीयन्त्रं, क्ली, (घट्याः यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थैरज्जुसहितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः। २। १०। २७॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १२। २०।

"तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चाप्यतः॥"

घटी क्षुद्रघटस्तदधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रम्। यद्वा घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घड़ी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवाकालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा,—

"अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्व्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥"

"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।
सक्षरेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्कुाख्यं छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमैतैः सक्षरेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेखवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसंख्यका ह्यहटिका मयूरोदरस्था सुखात् घटिकान्तरेण खत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृग्यैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेखवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्येतादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूरादयुक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिरूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ * ॥ नन्तु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च उक्तीत्याह॥"

"पारदाराम्बुसूत्राणि शुक्लतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योग्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः। एते के इत्यत आह। पारदाराम्बुसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ। लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिरारा: समान्तरा नेम्याम्। किञ्चिदवक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धे पृथक् तासाम्॥ रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराच्छस्थितं स्वयं भ्रमति॥ अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुक्लं शिग्रुनैर्यासम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।

उत्कीर्य्यनेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम्।
तदुपरि तालदलादं छत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्
तावत्॥

यावद्सैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमतिस्वयं जलाक्षिप्तम्॥
ताम्रादिमयस्याङ्गुष्ठपरुषनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुम्भजलान्तर्द्वितीयमग्नं लघोस्तुखं च बहिः॥
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुम्भाद्बहिः पतति।
नेम्यां बद्धा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्य्यम्॥

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णंघटीभिः समाक्षिप्तम्॥
चक्रच्युतं तदुदकं कुम्भे याति प्रणालिकया॥
बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रभोगः। पांसवो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः॥*॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह।

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुम्भेऽमलाम्भसि।
षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुम्भे दृढ़भाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाहोरात्रे बहिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।

गुलवस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
प्राच्यं घंटार्द्धप्रातमं घटी स्यात्॥
सत्तंग्रमाषचयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्य्यते नाड़िकयाम्बुभिस्तत्॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—

"घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले
पृथुच्छिद्रा।
द्युनिशं निमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम्॥"

"अत्र दशभिः गुलवस्य पलैरित्यादि यद्घटी-

लक्षणं केचित् कृतं तदयुक्तिमूलं दुर्घटं नेत्येतद्-
पेक्षितम्। इष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटौ-
संज्ञमङ्गीकृतम्। द्युनिशूनिमज्जनसङ्ख्या यदि
घटचिह्नशून्यानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदै-
केन निमज्जनेन किमिति चेदाधिक्यम्।" इति
घटीयन्त्रम् ॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥)

घटोत्कचः, पुं. (घट इव उन्नतःकचोऽस्य।)
राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः ॥ इति नहाभारतम् ॥ (अस्य
नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-
भारते। १। १५६। २१—६३।
"तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्धमाचक्रमे ततः ॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा ॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥
तथैव नदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ॥
मत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु ॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ॥
बिभ्रतो परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शृङ्गकर्णं विभीषणम् ॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वद्धपिण्डिकम् ॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवाबीव राक्षसान् ॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो ह्यसोत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥"
असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-
घातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो
मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७।
४८—६३।

"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः ॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
राधियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः ॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्वास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दधे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥
याऽसौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निनाय ॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
रक्षो रक्षसारं ज्वलितामवोक्ष्यां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥
तामुक्तमां परकायावहन्तीं
दृष्ट्वा सौतेर्ब्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विस्थतुल्यप्रमाणम् ॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाहूत्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वाताश्चुक्षुभाचापि राजन्!
सनिर्घाता चाग्निर्गां जगाम ॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्धं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती ॥
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषे राक्षसेच्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्ट्वास्यजितः शक्रशक्त्या ॥
इत्यद्भुतं चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः ॥
ततोऽन्तरीक्षादपतन्नतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक् शिरास्तब्धगात्रो विनिष्क्रो
घटोत्कचो महदास्याय रूपम् ॥

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्येकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो भिन्नाः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यश्च शङ्खा सुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढस्तव पुत्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम् ॥")

घटोत्कचान्तकः, पुं. (घटोत्कचस्य अन्तकः
संहारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटोद्भवः, पुं. (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात्
उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः।
इति हेमचन्द्रः। २। ३६ ॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टट्टयान्तः।
चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति
दुर्गादासः ॥

घट्ट, ङ चाले। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टट्टयान्तः। ङ,
घट्टते। इति दुर्गादासः ॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+"हलश्च।"
३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नाना-
द्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर
भरतौ ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगत इति
ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अव-
तारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३ ॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाहियते
इति। घट्टा+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः।
यथा,—
"मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसान्यतागुणैः।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्येन
शुल्कादिनेत्यर्थः। जीवतीति। जीव+णिनिः।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटनि इति भाषा। स
तु वैश्यायां शूद्रकाज्जातः। इति विवादार्णव-
सेतुः ॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+"न्यासश्रन्थोयुच।" ३। ३।
१०७। इत्यस्य सूत्रस्य "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति
वाच्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।)
चलना। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माघे। १। १०।
"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥")
वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥

घण, दन उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वेट् ।) द न, घणोति घणुते । उ, घणित्वा घत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण+क्तः ।) स्वनामख्यातवाद्यभेदविशेषः । मत्स्यघण्टगुडः । बलरुचिकारित्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट+संज्ञायां कन् ।) क्षुपविशेषः । घेंटकोल इति भाषा । अस्य गुणाः । कफनाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि दीप्तौ + अच् ततष्टाप् ।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

"सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥"
"शब्दो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पूरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥"

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यसूक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा,—

"स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।
पूरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।
वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
वादनाच्छ्रुते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥
वादित्रनिनदे सूर्य्यगीतमङ्गलनिःस्वने ।
यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥
मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥"*॥

तथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे ।

"शृणु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् ।
प्रह्लाद ! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये ॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यप ! ॥
वैनतेयाङ्किता घण्टां सदर्शनयुतां यदि ।
ममाग्रे स्थापयेद्दृश्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्नितां ।
धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विशेषतः ॥
मामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
मत्प्रीतये गोयुतञ्च पात्रायत्नशतोद्भवम् ॥
विप्रिवाह्मणता पूजा सफला जायते नृणाम् ।
घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥
नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।
वादनात् कुरुते नाशं जन्मन्तुभयस्य च ॥
गरुडेनाङ्किता घण्टा दृष्टाहं प्रत्यहं सदा ।
प्रीतिं करोमि देवेन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥
दृष्ट्वान्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम् ।
सपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाग्निखरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्चनकाले तु फलं कोट्येन्द्रवं कलौ ॥"

अन्यच्च ।

"घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥
सचक्रघण्टानादन्तु श्रुत्वाकाले शृणोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत् ॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शब्दश्च पुरतो हरेः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥"
"अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संग्राह्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता ॥
गीतं वृत्तं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि + अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिबला । नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिः यथास्थानं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति । घटि + अच् टाप् । घण्टा तया घण्टेति आख्यायेत्यर्थः कायतीति । घण्टा + के + कः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णौ यस्य ।) शिवगणविशेषः । घेंटु इति ख्यातः । यथा,—

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः ॥"

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्यार्थं क्षुद्दोषमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्॥"

पूजामन्त्रो यथा,—

"घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्व्वव्याधिविनाशन !।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ! ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(वा.श्रीस्यन्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ३३ । १७५ ।

"इयं हि चित्रघण्टेति श्रीघण्टाकर्णसंज्ञया प्रथः॥")

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिवाद्यानां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ प्रधानमार्गः । यथा,—

"दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥"

इति चाणक्यम् ।

तत्पर्य्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्करमिति स्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । घण्टापारुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोलीढः २ भाटलः ३ मोचः ४ सुष्कः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका ॥ चारटुः ९ कालसुष्कः १० । इति रत्नमाला ॥ पाटली ११ घण्टाकः १२ भाटः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ । इति रत्नकोषः ॥ मोचकः १६ काष्ठपाटली १७ कालाश्याली १८ काष्ठस्थली १९ । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्ककशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टाबीजं, क्ली, (घण्टेव बीजमस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः शब्दः फलेषु यस्याः । यद्वा, फलेषु फलेषु घण्टेव रौतीति । रु शब्दे + अच् ।) वृक्षविशेषः । भुनभुनिया इति बनशब्द इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शृणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ शृणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पर्य्याप्नोति शब्देनेत्यर्थः । अल पर्य्याप्तौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां ङीप् च । यद्वा घण्टा आली सदृशरी यस्याः शब्दसाद्दश्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ झिङा इति भाषा ॥ (घण्टानां आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, क्ली, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अल्पार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकृतिरस्यस्याः । अर्श आदित्वादच् ।) लम्बिका । तालूद्भवकण्ठजिह्वा । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य स लक्षणचिकित्सितं यथा,—

"तिलपिच्छिलगौल्यादिसेवनात्तद्वादपि ।
नवोद्भेदेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥
जिह्वामूले कण्ठसन्धौ शोथस्तत्समुद्भवः ।
तेनास्यस्रोषो जड़ता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥
शिरोव्यथा रुचिस्तृष्णा तथास्यजड़ता भवेत् ।
तज्ज्ञेया कण्ठमध्ये तु संपीच्य रक्तग्रन्थिका ॥
परिस्रुतं तथा रक्तं तदा विज्ञापनं हितम् ।
वचाच्च मरिचं क्षाराचूर्णं तत्र निधापयेत् ॥
मर्द्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।
धान्यनागरजीरकृतवचाव्योषशुङ्गकाः ॥
क्वाथः खेदो घण्टिकाया सुखे गण्डूषधारणम् ।
गले च घण्टिकामार्गे रक्तशोथविकारजा ॥"

इति घण्टिकारोगः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

घण्टिनीबीजं, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

घण्टुः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति। घटि दीप्तौ + "तन्वादेरुः।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण उः।) गजघण्टा। प्रतापः। इत्युणादिकोषः॥

घण्टेश्वरः, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविघ्नेषाणां ईश्वरः प्रभुः।) देवताविघ्नेषः। स तु मङ्गलपुत्रः। ब्रह्मदाता च। घेंटु इति भाषा॥ यथा,

"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान्।
ब्रह्मदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

घण्डः, पुं, (घण्डिति शब्दं कुर्व्वन् इयते उड्डीयते इति। डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः।) भ्रमरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

घनं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति। हन् + "मूर्त्तौ घनः।" ३। ३। ७७। इति अप् घनादेशश्च।) कांस्यतालादिकं वाद्यम्। इत्यमरः। २। ७। ३॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः। इति सारसुन्दरी॥ मधुमृत्यम्। इति मेदिनी। ने। ३॥ लौहः। इति हेमचन्द्रः॥ त्वक्। इति राजनिर्घण्टः॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति। घन दीप्तौ + अच्।) मेघः। (यथा, महाभारते। १। १३७। २४।

"ततः खेऽहार्द्दरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम्।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान्॥")

मुस्ता। ओषः। दार्ढ्यं। विस्तारः। (हन्यते वध्यतेऽनेन। हन् + "मूर्त्तौ घनः।" ३। ३। ७७। इति अप् घनादेशश्च।) लौहमुद्गरः। इति मेदिनी। ने। ३॥ (यथा, भारविः। १८।१।

"धनुरास्य सकार्मुकधिज्यकरः
प्रतिजघान घनैरिव सुस्थिभिः॥")

शरीरम्। कफः। अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ सजातीयाङ्कचयस्य पूरणम्। यथा,

"समस्त्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्याद्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः।
आदिर्विनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्यान्त्यादतोऽर्थादघनश्च सर्व्वे॥"

इति लीलावती॥

(वेदपाठविशेषः। यथा,—

"जटासुस्ता विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः॥")

घनः, त्रि, (हन्यते इति। हन् + अप् घनादेशश्च।) निविड़ः। तत्पर्य्यायः। निरन्तरः २ सान्द्रः ३। इत्यमरः। ३। १। ६६॥ (यथा, रघुः। ८। ६१।

"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिपद्य वचो विससर्ज्ज मुनिम्।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः॥")

दृढ़ः। इति मेदिनी। ने। ३॥ (यथा, रघुः। ११। ११८।

"यच्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः॥")

पूर्णः। (यथा, महाभारते। १। १३६। २८।

"किंखिदापूर्य्यते व्योम जलधारावनेर्घनैः॥")

सम्पुटः। इति शब्दरत्नावली॥ (निरवकाशः। यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २३६।

"किं गाण्डीवस्फुरगुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासील्लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव।) करका। इति चिकाण्डशेषः॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः।) वर्षा ऋतुः। इति शब्दरत्नावली॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः। स इव कायति प्रकाशते इति। घन + कै + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः। शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम्।) संश्लिष्टरजतसुवर्णम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११३॥ मिश्रान सोआ रूपा इति भाषा॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः।) चुलुकः। इति चिकाण्डशेषः॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः।) मेघदीप्तिः। वज्राग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविड़तायां अलति पर्य्याप्नोतीति। अल पर्य्याप्तौ + अच्।) सारङ्गपक्षी। इति जटाधरः॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं तोलयति ऊर्द्धसुखीभवतीत्यर्थः। तुल उन्माने + अच्।) चातकपक्षी। इति चिकाण्डशेषः॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविड़ो द्रुमो वृक्षः।) विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थानमिव। मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम्।) धूमः। इति शब्दरत्नावली॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविड़ानि पत्राणि यस्य।) पुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥

घनपावकः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः। पावक इव। मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम्।) मयूरः। इति शब्दमाला॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहूत्पन्नत्वात् निविड़ानि फलानि यस्य।) विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कचयपूरणस्य मूलम् आद्यम्।) पूरितसजातीयाङ्कचयस्याद्याङ्कः। यथा। नवघनस्य मूलं चयं इत्यादि॥ करणसूत्रं यथा,—

"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु॥
प्रन्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं न्यसेत्तत्प्रथमात्तु फलस्य।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्त्या भवेदेवमतः पुनश्च॥"

इति लीलावती॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य।) मोरटः। इति राजनिर्घण्टः॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः।) सान्द्रनिर्य्यासः। (घनो रसो यस्य।) मोरटः। (घनस्य मेघस्य रसः।) जलम्। कर्पूरम्। पीलुपर्णी। सम्यक्सिद्धरसः। इति मेदिनी। से। ५१॥ अजे क्लीवलिङ्गोऽपि। यथा, रत्नकोषे।

"घनरसमन्नं क्षीरं घृतमम्बुतं जीवनं भुवनम्॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव।) विद्युत्। इति हारावली। ५८॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता।) अम्बतसवा लता। इति राजनिर्घण्टः॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत्॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविड़ो वातो वायुर्यत्र।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५। २॥

घनवासः, पुं, (घनस्त्वक्क्षीरः वासो गन्धो यस्य।) कुशाग्रः। इति हारावली। ६७॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य। शुभ्रत्वेन वाहनत्वादेवास्य तथात्वम्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २। १११॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य।) इन्द्रः। मेघवाहन इत्यमरदर्शनात्॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्यामवर्णः।) निविड़कृष्णवर्णः। मेघतुल्यश्यामवर्णः। योगरूढ़िरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः। इति कैश्चित् तत्र पुं। यथा, महानाटके।

"अये राम! घनश्याम! चुम्बामि मुखपङ्कजम्।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम्॥"

"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम्।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम्॥"

इति श्रीभागवतम्॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य।) कर्पूरम्। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४७ अध्याये।

"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः॥"

यथाच महाभागवतपुराणे प्रकृतिखण्डे। ६।

"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः॥"

घनो निविड़ः सारो यस्य।) दक्षिणावर्त्तपारदः। इति मेदिनी रे। २६०॥ वृक्षभेदः। (घनस्य मेघस्य सारः।) जलम्। इति धरणी॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढ़ः स्कन्धो यस्य।) कोशाम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घनस्वनः, पुं, (घनो सुस्ता तद्वत् सुष्ठु अनिति प्राणितीति। अन घञु प्राणने + अच्।) तरुलीयशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः।) मेघशब्दश्च॥

घना, स्त्री, (घन + टाप्।) मांसपर्णी। रुद्रजटा। इति राजनिर्घण्टः॥

नाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः।) वर्षाकालः। इति शब्दरत्नावली॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति। हन वधे + पचाद्यच्। ततः "हन्तेर्घत्वञ्च।" ३। १। १३४। इत्यस्य वार्त्तिं इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य।) इन्द्रः। धातुकमरुद्धस्ती। वर्षुकमेघः। इत्यमरः। ३।३। २०६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३६५।

"अभीक्ष्णानि घनाघनव्यवहितोऽप्युल्लाघयत्यंशुमान् दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिघृणिरित्यर्घं करोत्यातपम्॥")

अन्योन्यघट्टनं इति धरणी॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः। (हन्तीति। हन् + अच्। "हन्तेर्घत्वञ्च।" इति द्वित्वं आक् चाभ्यासस्य।) घातुकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। १।

"आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्॥")

घनाघना, स्त्री, (घनाघन + टाप्।) काकमाची। इति शब्दचन्द्रिका॥

घनात्ययः, पुं, (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन्।) ग्रीष्मकालः। इति हेमचन्द्रः। २। ७२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।

"पैत्तिकानां शरदि गमो हेमन्ते श्लैष्मिकानां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव॥"

"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् श्लैष्मिकमभ्रकाले।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु॥"

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढ़ः आमयो यस्मात्।) खर्জ্জুরवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घनामलः, पुं, (घनो निविड़ः अमलश्च।) वास्तूकशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः।) आकाशम्। इति हेमचन्द्रः। २। ७७॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहसुद्गरानामुदधिः समुद्र इव। लौहसुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम्।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५। २॥

नीपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः।) करकाः। इति हेमचन्द्रः। २। ८०॥ (करकाशब्दे अस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

घम्, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्णयोपधः। घम्बति। इति दुर्गादासः॥

घरट्टः, पुं, (घर घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति। अट + निपातनात् द्वित्वे साधुः) पेषणी। इति पुराणम्॥ जाता इति भाषा॥ (यथा, श्रीकण्डचरिते। ६। ४२।

"अरुक्षमतसजवघट्टपदक्षोभचक्रं
वतप्रोच्छलत्तुङ्गसुसमाधरभूक्षतानाम्।
मानस्य पद्मलहया सहसैव पेषुं
तत् 'अदमाज्यघरट्टविलासलासोत्॥")

घर्घटः, पुं, (घर्घ इत्यस्फुटशब्दं अटति गच्छतीति। अट + अच्। प्रकन्धादित्वात् साधुः।) मत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टाङ्गरा इति भाषा॥

घर्घरः, पुं, (घर्घरोति अव्यक्तं ध्वनिविशेषं रातीति। रा + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पर्व्वतद्वारम्। द्वारम्। उलूकः। नदविशेषः। स्वरभेदे त्रि। इति मेदिनी। रे। १५१॥ ध्वनिः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १०३।

"चण्डेऽडमरुनिर्घोषैर्घर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम्॥")

हास्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २१०॥ तुघानलः। इति भूरिप्रयोगः॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव। स्वार्थे कन्।) घर्घरनदः। यथा, राजनिर्घण्टे।

"ग्रीष्मे घर्घरके जलन्तु रुचिदं सन्तापशोषापहं पथ्यं वह्निकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गदृद्धिप्रदं॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा + कः स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रघण्टिका। वीणाभेदः। इति मेदिनी। रे। १५१॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५७।

"घुरघुरा पिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना॥")

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरेव। स्वार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रघण्टिका। भृष्टधान्यम्। नदीविशेषः। वादित्रदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ वाद्यप्रभेदः। इति विश्वः॥

घर्घुर्घा, स्त्री, (घुर ध्वनौ + क्विप्। घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति। गै + डः। निपातनात् गस्य घत्वम्।) यमकीटः। इति रत्नमाला॥ घुरघुरिया इति भाषा॥

घर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। घर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

घर्म्मः, पुं, (घरति क्षरति अङ्गादिति। घृ क्षरणे + "घर्म्मः।" उणां। १। १४८। इति मनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) श्रमवारि। अङ्गजलम्। घाम इति भाषा॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २१२।

"दयितस्य श्रोन्मीलित-
घर्म्मजलस्खलितचरणनखलाक्षे॥")

तत्पर्य्यायः। निदाघः २ स्वेदः ३। इत्यमरः। १। ७। ३३॥ सिग्रः ४। इति जटाधरः॥ सवणम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेन इति। घृ + करणे मन्।) आतपः। ग्रीष्मः। उष्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये।

"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्घ्याणि सजः सकमलोत्पलाः॥ तालवृन्तानिलाहारांस्तथाग्नीतगृहाणि च। घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च॥")

घर्म्मदोषः, पुं, (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः।) स्वेदस्य विकारः। तस्यौषधं यथा,—

"मन्दोष्णकोष्णनीवारचर्म्मसु कनकस्य च। तैनोदकैस्तदहरेद्दृषदुशीरप्रसारिकाम्॥ त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र! घर्म्मदोषश्च नश्यति॥"

इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥

घर्म्मविचर्चिका, स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्पन्ना विचर्चिका। घर्म्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विचर्चिका वा।) घर्म्मविचर्चा। घर्म्मचर्चिका। घामाचि इति भाषा॥ यथा, प्रयोगरत्ने।

"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा। ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्चिका॥ राजिकाकृतिरुण्णोत्था यतो घर्म्मविचर्चिका॥"

अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तोऽत्र।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मेघदूते। १०६।

"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयुः॥")

वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता। वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धिः। यद्वा, घर्म्मान्तं वर्षाकालं कामयते इति। कम् + उकञ् स्त्रियां ङीप्।) बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

घर्षणं, क्ली, (घृष् + भावे ल्युट्।) घर्षः। घषा इति भाषा॥ यथाह, माधवकरः।

"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उपासावान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते॥"

घर्षणालः, पुं, (घर्षणे घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति। अल् + अच्।) श्लीपदरोगः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लोड़ा इति भाषा॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति। घृष + कर्म्मणि ल्युट्। टित्त्वात् ङीप् च।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या॥)

घष, इ ङ चरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) आद्यस्वरी। इ, घंषते। ङ, घंषते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

घस, इ ङ चरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, घंस्यते। ङ, घंसते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

घस, ल औ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं सकं-अनिट्।) ल, अघसत्। औ, घस्ता। इति दुर्गादासः॥

घसिः, पुं, (घस् भक्षणे + भावे इन्।) आहारः। इति हेमचन्द्रः॥ (तथाच, वैदिके।

"घसिना मे मासं एकया ऊर्ह्वा मे नाभिः सीद॥")

घस्मरः, त्रि, (घस + "हृघस्यदः क्मरच्।" ३। २। १६०। इति क्मरच्।) अग्रगः। भक्षकः। इत्यमरः। ३। १। २०॥ (यथा, महाभारते। ८। ४०। ३६।

"गौर्य्यो हृष्टा निर्हीकाः मद्रिकाः कम्बलावृताः। घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम॥")

घसं, क्ली, (घस् + रक्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घसः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम्। घस्+रक्।) दिनम्। हिंसे त्रि। इति मेदिनी। रे। ३०॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ६। १८५।
"रात्रिघसौ सन्निबोधायुन्मीलननिमीलने।
तूष्णीम्भावमनोराज्ये इव स्थिलयाविमौ॥")

घा, स्त्री (हन्+डः। हस्य घत्वम्। टाप् च।) काञ्ची। घातः। इति मेदिनी। घे। १॥

घाटः, पुं (घटते सङ्कुचते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः। घट्+करणे घञ्।) घाटा। इति शब्दरत्नावली॥ (घाटा अस्यास्तीति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। २७। इत्यच्। घाटाविशिष्टे, त्रि। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

घाटा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप्।) ग्रीवापश्चाङ्गागः। घाड़ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अवटुः २ कक्काटिका ३। इत्यमरः॥ शिरःपश्चात्सन्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥ घाटः ५ कक्काटी ६। इति शब्दरत्नावली॥ घाटिका ७। इति शब्दचन्द्रिका॥

("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम्॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

घाटिका, स्त्री, (घाटा+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वञ्च।) घाटा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गद्यदत्तप्रकरणे। ४। २५। "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना खालयं नीतः॥")

घाण्टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति। चरतीति ठक्।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः। यो देवताद्यर्थे घण्टाघातेन शंसति स श्रावणाख्यः। इति स्वामी। इति सारसुन्दरी॥ (यदुक्तम्। "राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः।") तत्पर्य्यायः। घाटिकः २। इति भरतः॥ चाक्रिकः ३। इत्यमरः। २। ८। ६७॥ अन्यच्च। "मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः। चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित्॥ घण्टावादस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते।"
इति शब्दरत्नावली॥
धुस्तूरटङ्कः। इति हारावली। १०७॥

घातः, पुं, (हन्+करणभावादौ घञ्। "हनस्तोऽचिण्णलोः।" ७। ३। ३२। इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः। "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु।" ७। ३। ५४। इति कुत्वञ्च।) काष्ठः। प्रहारः। इति मेदिनी। ते। १७॥ (यथा, गोः रामायणे। ६। ८८। २४।
"सुहृद्भिः पार्ष्णिघातेश्च बाहुघातेश्च शोभने।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाञ्चनपीड़नैः॥")
अङ्गपूरणम्। यथा। "समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः।" इति लीलावती॥ (वधः। यथा-पञ्चतन्त्रे। १। ३१२।
"यदि शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकृतोभयम्।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छरणागतघातजम्॥"

लुण्ठनम्। यथा, मनुः। ६। २७४।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः।" इति कुल्लूकभट्टः॥ द्रव्याद्युत्खातः हानिर्वा। यथा, याज्ञवल्क्यः। २। १६२।
"मातापितृसुतां महिषीं शिशुघातस्य कारिणीं॥"
भङ्गः। उच्छेदादिर्वा। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। सञ्जीवककथायाम्। "प्रोवाच भो शैलभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं आपादयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम्॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति। हन्+ण्वुल्। ष्टिति-तान्तादेशे कृत्वम्।) हननकर्त्ता। यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भक्ता राधिका शिवसन्निधौ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम्॥
(तथा च मनुः। ५। ५१।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेतिघातकाः॥")

घातनं, क्ली, (हन्+णिच्+भावे ल्युट्।) हननम्। वधः। यन्त्रार्थपशुवधः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। २। ४४। ४०।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति। हन्+कर्त्तरि ल्युः। स्वार्थे णिच्।) वधकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (कैश्चित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम्। "हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्धत्वतत्वे।" ५। ४२। इत्यणादिसूत्रेण हन्तेर्युनिक्रते आद्यन्तयोर्धत्वतत्वे घतनः। इत्युक्तत्वात्। अतः सुधीभिश्चिन्त्यम्।)

घातिः, पुं, (हन्+इण्।) पक्षिबन्धनम्। इत्युणादिकोषः॥ प्रहरणम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः।) श्येनपक्षी। इति हारावली। ८६॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति। हन्+"लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशभ्य उकञ्।" ३। २। १५४। इति उकञ्।) हिंसकः। क्रूरः। इत्यमरः। ३। १। ४७॥ (यथा, अथर्ववेदे। १२। ४। ७।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्साश्च धातुको वृकः॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः। हन्+ण्यत्।) हननयोग्यम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २२८। "ततो मम सुखघात्या सञ्जाता॥") [हेमचन्द्रः॥

घारः, पुं, (घृ सेचने+घञ्।) सेचनम्। इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः। इति ठञ्।) घृतपूरः। इति हेमचन्द्रः॥ (घृतसंयुक्ते त्रि। यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। ३५॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम्॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः। घस्+कर्म्मणि घञ्।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। यवसम् २। इत्यमरः। २। ५। १६७॥ यवसः ३ जवसः ४। इति भरतः॥ यवासम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ५३।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति इयमिति। घस+"जनिघसिभ्यामिण्।" उणा। ४। १३०। इति इण्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। १४। [देवेष्वस्तु॥")
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ताते अपि घिण, इ ङ ग्रहणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, घिसुते। ङ, घिसते। सेघिसुते। इति दुर्गादासः॥

घु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, घवते। इति दुर्गादासः॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ+भावे बाहुलकात् डुः।) ध्वनिः। इति जटाधरः॥

घुट, ङ ल्ल परिवर्त्ते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा। ङ, घोटते नदी। ल्ल, अघुटत्। इति दुर्गादासः॥ (यथा, कविरहस्ये १४६।
"यस्य आघोटते दण्डो गाङ्गतार्थः कृतक्षण॥")

घुट, ग्रि प्रतिहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्रि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः। जघोट। इति दुर्गादासः॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ+संज्ञायां अच्।) चरणग्रन्थिः। इति हेमचन्द्रः॥ [कोषः॥

घुटिः, स्त्री, (घुट+इन्।) गुल्फः। इति द्विरूपघुटिकः, पुं, (घुट्+ठन्।) गुल्फः। इति हेमचन्द्रः॥ [मरः। २। ६। ७२॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक+टाप्।) गुल्फः। इत्यघुटी, स्त्री, (घुट्+इन्। "ऋदिकारान्तादक्तिनः।" इति ङीष्।) गुल्फः। इति द्विरूपकोषः॥

घुड, ग्रि आघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्रि, घुड़ति अघुड़ीत्। इति दुर्गादासः॥

घुण, ङ भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, घोणते। इति दुर्गादासः॥

घुण, इ ङ ग्रहणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, घुणते। ङ, घुणते जोघुण्यते। इति दुर्गादासः॥

घूण, ग्र भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) ग्र, घुणति घोणिता। इति दुर्गादासः॥

घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति। घुण भ्रमणे+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) काष्ठकृमिः। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ६ अध्याये। "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमृखेड्येष्वस्य॥") तत्पर्य्यायः। काष्ठवेधकः २। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ काष्ठलेखकः ३। इति भूरिप्रयोगः॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः। घुणस्य वल्लभा वा।) अतिविषा। इति भावप्रकाशः॥ (अवहारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम्।
पिबेत्तण्डुलतोयेन————————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽरमेऽध्याये॥)

घुष्टः, पुं, (घुष्यते परिहृत्यतेऽनेन। घुट+ बाहुलकात् कः निपातनात् मुम् च।) गुलफः। इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

घुष्टकः, पुं, (घुष्ट+स्वार्थे कन्।) गुल्फः। इति

घुष्टिकं, क्ली, (घुष्ट इव कायतीति। के+ कः।) वनस्थकरीषम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुंटे इति भाषा ॥ [शब्दिकोषः ॥

घुस्कः, पुं, (घोषते भाष्यतीति।) भ्रमरः। इत्यु-

घुर, भ्र भीमनौ। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) भीमो भयानकरस-स्तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः। भ्र, घुरति आप्तो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः। घुर भीमार्थोऽयमुन्दयोरिति प्राचः। आर्त्ते इति शब्दविशेषयमिति रमानाथः। घुरत्यार्त्ते च कुरुते इति। शब्दार्णवतन्त्रौ भट्टमल्लः। घोरिता। इति दुर्गादासः ॥

घुर्घुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति। घुर्+किप्। ततः घुरो भयानकात् अल्पोरपि घुरः भयानकः। एतद्ग्रन्थेन प्रायशो ह्यल्प-सम्भवादेव तथात्वम्।) कीटविशेषः। घुर-घुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। यमकीटः२। इति चिकाण्डशेषः ॥ घर्घुर्चा ३। इति रत्न-माला ॥ (शूकरशब्दः। इति चिन्तामणिः ॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः शूकरशब्दतद्यक्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति। घुर्घुर+"अर्शआदिभ्यो ऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो गौरा-दित्वात् ङीष्।) जलजन्तुविशेषः। तत्पर्य्यायः। शुत्किरा २। इति चिकाण्डशेषः ॥

घुलघुः, पुं, गवेधुका। इति रत्नमाला ॥ गड़-गड़ इति भाषा ॥

घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्यव्यक्तमारौतीति। आ+रु+अच्।) पारावतभेदः। इति राज-निर्घण्टः ॥

घुष, इ ङ घूषे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) घूषः कान्तिश्चेति। इ, घुष्यते। ङ, घुषते चन्दनं गात्रम्। इति दुर्गा-दासः ॥

घुष, इर् वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इर्, अघुषत् अघोषीत्। इति दुर्गादासः ॥

घुष, कि इर् शब्दे। स्तुतौ इति यावत्। विश्रब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) विश्रब्द इह कथनं आविष्करणं नाना-शब्दकरणं वा आद्यपूर्व्वकः सततक्रन्दने। इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभि-व्यक्तः। नानाशब्दैर्वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपदृतः। इति हलायुधः। इर्, अघुषत् अघोषीत्। घुष किरनुवर्त्तते। कि, आघोषयति आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः। इति दुर्गादासश्च ॥

घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति। घुष विश्रब्दे+ क्तः। "घुषिरविशब्दने।" ७। २। २३। इति कथनात् अच इट्।) ग्रन्थितम्। इति सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुसृं, त्रि, (घुष्यते स्म इति। घुष+"सुघ्यवार-स्वान्तंध्वान्तेति" सुधबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः।) ग्रन्थितम्। इति सुधबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे। २०। ८६।

"हंससारसघुसृेषु कारण्डवरतेषु च ॥"

ग्रन्थितान्यर्थे तु "घुषिरविशब्दने।" ७। २। २३। इति नेट्। "घुसृा रज्जुः।" इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥)

घुस्रणं, क्ली, (घुष्यते स्रूयते इति भावः। घुष+ बाहुलकात् ऋणक्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा घुंष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीर-मनेन। घुषि धूषि+ऋणक्।) कुङ्कुमम्। इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ५७।

"घुस्रणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥"

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चन्दनं घुस्रणोपेतं रुगनाभिसमायुतम्।
न शीतं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥"

इति घुस्रणकुङ्कुमम् ॥)

घूकः, पुं, (घू इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। घू+के+कः।) उलूकः। इति हेम-चन्द्रः। ४। ३६ ॥

घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८ ॥

घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वास-स्थानम्।) प्राखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

घूर, य ङ ईं हिंसाग्लान्योः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट्।) दीर्घो। य ङ, घूर्य्यते। ईं, घूर्णः। ग्लानिर्मर्त्तवहुवयो-भावः। इति दुर्गादासः ॥

घूर्ण, भ्रू भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-अकं-सेट्।) भ्रू, घूर्णति घूर्णते। भ्रू, घूर्णती घूर्णन्ती। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। १५। २५।

"स तु वाली रणगतः सालताड़नविह्वलः।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च घुघूर्ण च ॥")

घूर्णः, पुं, (घूर्णति स्रोतःपतिभूमौ घूर्ण्याकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच्। घूर्ण्याकारेण जाय-मानत्वात् तथात्वम्।) गोधूमसुन्दरकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोमा इति भाषा ॥ (घूर्ण+ भावे अच्।) भ्रमणञ्च ॥ (विघूर्णते, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। २।

"आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टश्छदपुटः ॥")

घूर्णनं, क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। तत्-पर्य्यायः। चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६। इति हेमचन्द्रः। ६।१५५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ८। ११।

"अनमीलनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविसंसन-स्रस्ताकर्षणदत्तहर्षलसदानन्दः कुरङ्गी-दृशाम्।")

घूर्णायमानः, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति। घूर्ण+ क्यङ्। ततो घूर्णायते इति। घूर्णाय+शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा, कलापधातुव्याख्यासारे।

"इन्द्रादेरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं मुहुः
प्रीतोन्मत्तफलातुलालसतया घूर्णायमानेक्षणम्॥"

घूर्णिः, स्त्री, (घूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः। ६। १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्तः।) भ्रमितः। तत्पर्य्यायः। प्रचलायितः २। इत्य-मरः। ३। १। ३२ ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे। २४। १।

"मद्घूर्णितवक्त्रोत्थैः सिन्दूरैरुद्धरयन् महीम्।
हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव ॥")

घूर्ण्यमानः, त्रि, (घूर्ण्यते इति। घूर्ण+णिच्+कर्म्मणि शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा, महानाटके।

"भो दृष्टाः पर्व्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्ण्यमानाः ॥"

अग्निजन्ते तु घूर्णमाण इत्येव स्यात्। यथा, हरिवंशे ४८। ३६।

"भ्रमन्तं घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥")

घृ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) घरति तरुं मेघः। इति दुर्गादासः ॥

घृ, क सेके। क्षरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अनिट्।) क, घारयति। इति दुर्गा-दासः ॥

घृ, र लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-अनिट्।) र वैदिकः। लि, जघर्ति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः। इति दुर्गा-दासः ॥

घृण, इ ङ गर्हणे। कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट्।) इ, घृणते। ङ, घृणते जरी-घृण्यते। इति दुर्गादासः ॥

घृण, द न उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-अकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) द न, घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णते। उ, घर्णित्वा घृत्वा। इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया।। घृ सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप्। दयारसेन हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम्।) करुणा। (यथा, किरातार्জ্জुनीये। १५। १३।

"मन्दमस्त्रिभुलतां घृणया सुनिरेष वः।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पप्रुनिव ॥" *॥

घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयेति।) जुगुप्सा। तत्पर्य्यायः। अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ घृणीया ४ इत्यमरः। ३। २। ३२ ॥ रीड्या५ घृणिया ६ घ्रिणीया ७ घृणीया ८। इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः। ११। १७।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्रिणा सह समोच राघवः ॥")

घृणावासः, पुं, (घृणायाः आवासः।) कुम्भाण्डः। इति चिकाण्डशेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि ॥

घृणिः, पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति। घृ+"घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि।" उणा०। ४। ५२। इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) किरणः। इत्यमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चतीति। घृ सेके+निः गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७। "तस्य त्वक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

घृतः, पुं क्ली,. (जघर्त्ति चरतीति। घृ+"अञ्जि-घृभ्यः क्तः।" उणा०। ३। ८६। इति क्तः।) पक्वनवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अन्टतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आज्यम् १२। यथा,—

"घृतोऽग्नौ चाज्यमाज्यञ्च सर्पिः स्यादन्टतं हविः।"

इति जटाधरः॥

तस्य गुणाः। वृद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफ-कारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगग्रोथालक्ष्मी-ज्वरनाशित्वम्। मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। ग्रीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिस्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायु-र्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदा-वर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्ध-त्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। ग्रीतत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्तोनाशित्-त्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योज-स्तेजोदृष्टिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरु-त्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वा-ज्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमन-त्वम्। हृद्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च॥*॥ माहिष-घृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्द्ध-चक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मदुर्नामव्रहणी-विकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नव-गव्यतः परमहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। ग्रीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च॥*॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राज-निर्घण्टः॥*॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारि-त्वम। योनिदोषे ग्रोथे कफे अनिले च ग्रस्त-त्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपकारि-त्वम्। ग्रोथे कम्पे च हितत्वञ्च॥*॥ मेढ़क-घृतगुणाः। अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ण्य-

त्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। वृष्यं वपुको विस्रगन्धकारित्वञ्च॥*॥ हस्तिनीघृत-गुणाः। कफपित्तविषक्रमिनाग्नित्वम्। कषाय-त्वम्। लघुत्वम्। विदम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च॥*॥ अश्वाघृतगुणाः। कटु-त्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। हृद्यदग्निदीप-नत्वम्। बाल्यप्रदत्वम्। मूर्च्छाहारित्वम्। गुरु-त्वञ्च॥*॥ गर्दभीघृतगुणाः। अग्नियलकारि-त्वम्। मूत्रदोषकफनाग्नित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च॥*॥ उष्ट्री-घृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। ग्रीतलत्वम्। कुष्ठक्रमिविषवातकफगुल्मोदर-नाग्नित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ ग्रोथनाग्नि-त्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्नि-दीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविष-नाग्नित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाग्नि-त्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ दुग्धभवघृत-गुणाः। ग्राहित्वम्। ग्रीतलत्वम्। नेत्र-रोगकारित्वम्। पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमा-निलनाग्नित्वञ्च॥*॥ स्रस्तनदधिजघृतं तदेव ह्येयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। हृद्यत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाग्नित्वञ्च॥*॥ वर्षा-दूर्द्धं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठ-विषोन्मादापस्मारतिमिरनाग्नित्वम्। इति भाव-प्रकाशः॥ मदग्निरःकर्णादिरोगग्रान्तिनाग्नि-त्वम्। व्रणस्य ग्रोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयु-र्वृद्धिग्नरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारि-त्वम्। बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायाम-कासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाग्नित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च॥*॥ तस्य लक्षणम्। "उग्यगन्धं पुराणं स्याद्ग्रववर्षस्थितम् घृतम्। लाक्षारसनिभं ग्रीतं प्रपुराणमतः परम्। यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥" कांस्यपात्रे दग्धदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितघृतस्य पूर्ण्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥ ("ग्रस्तं घीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्। बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥ क्षतक्षीणपरीसर्पग्रस्तानग्निश्लपितात्मनाम्। वातपित्तविषोन्मादग्रोथालक्ष्मीज्वरापहम्॥ स्नेहानामुत्तमं ग्रीतं वयसः स्थापनं परम्। सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥" इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ "विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम्। चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥" इति गव्यघृतम्॥ "आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्। कासे श्वासे क्षये ग्रूलैः सु लघुपाके कफापहम्॥" इत्याजघृतम्॥

"वातपित्तसमं सर्व्वं सुग्रीतं माहिषं घृतम्। मधुरं गुरु विदम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम्॥" इति माहिषघृतम्॥ "औष्ट्रं कटु घृतं पाके ग्रोथक्रिमिविषापहम्। दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥" इत्यौष्ट्रघृतम्॥ "पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहम्। वृद्धिं करोति चास्याश्च वाजीकरीशर्करापहम्॥" इत्याविकं घृतम्॥ "वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम्। चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम्। वृद्धिं करोति चास्त्रीणां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम्॥" इत्यश्वीघृतम्॥ "कफेऽनिले योनिदोषे ग्रोथे पित्तेषु तद्धितम्। सात्म्यं स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादन्टतोपमम्॥" इति नारीघृतगुणाः॥ "तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पयसो घृतम्॥" इति क्षीरोद्भवघृतम्॥

"दोषापहं वह्निसन्दीपनञ्च
मूर्च्छादिकोन्मादकर्णाक्षिशूले।
ग्रोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
ग्रस्तं सर्पिर्जीर्णमेव गृह्णीत स्यात्॥
उग्यगन्धं पुराणं स्याद्ग्रववर्षोषितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा॥"

इति जीर्णघृतगुणाः॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्। वातपित्तविषोन्मादग्रोथालक्ष्मीज्वरापहम्॥ सर्व्वस्नेहोत्तमं ग्रीतं मधुरं रसपाकयोः। सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥ मदापस्मारमूर्च्छायग्रोफोन्मादगरज्वरान्। योनिकर्णग्निरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् प्राययेद्भिषक्। त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोचनम्॥ गुणकर्म्माधिकं स्नानादास्वादात् कटुतिक्तकम्। उग्यगन्धं पुराणं स्याद्ग्रववर्षस्थितं घृतम्॥ लाक्षारसनिभं ग्रीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्। मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥ नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षग्रतस्थितम्। दृष्टं सूक्ष्मघ्राणातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्। अपस्मारग्रहोन्मादवतां ग्रस्तं विशेषतः॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥

"घृतन्तु सौम्यं ग्रीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारग्रूलज्वरानाहवात-पित्तप्रग्रमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्ति-स्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं हृद्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभि-वर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रग्रमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥ विपाके मधुरं ग्रीतं वातपित्तविषापहम्। चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥ आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ।
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कषायहृत् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ।
औष्ट्रं कटुरसं पाके श्लीपकृमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ।
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्नं च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे श्लीपे कम्पे च तद्धितम् ।
पाके लघ्वाजवीर्यं च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बहुमूत्रत्वं विद्यादैकशफं घृतम् ।
चतुष्पथमयं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादन्ततोपमम् ।
दृष्टिं करोति देहाग्नेर्लघुपाकं विषापहम् ।
कषायं बहुविष्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेवकं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमीन् ॥".

चीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तश्रमसूर्च्छा-प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो बस्तिनस्याक्षि-प्रपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटु-विपाकं त्रिदोषापह मूर्च्छामेदोन्माद उदर-ज्वरगरश्लीपापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं बस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।

"पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासजुत्।
मूर्च्छाक्लमविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकाहगृहगतचैव वत्सरानुषितं घृतम्।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कम्पनं पवनाधिकैः।
वल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विषोन्मत्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

क्ली, सलिलम्। इति मेदिनी। ते। १७॥)

घृतः, त्रि, (जवर्त्ति दीप्यते क्षरति सिञ्चतीति वा। घृ+"अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।" उणा। ३। ८६। क्तः।) दीप्तः। सेचकः। इति शब्दरत्नावली॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः। घृतवद्रस-वाहुल्यादस्य तथात्वम्।) करञ्जभेदः। चिया-करमूचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी५ विदारिः६ विरोचनः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्ण-त्वम्। वातव्रणकर्म्मत्वग्दोषविषक्षयार्शोनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा। यद्वा पालत्वात् तथात्वम्।) घृतकुमारी। इति भाव-प्रकाशः॥ (यस्याः पर्य्यायाः।

"कुमारी भेदिनी प्रोक्ता तिक्ता नेत्र्या रसायनी।
मधुरा दीपनी बल्या दृष्या वातविषप्रणुत्॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत्।
यस्याधिदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी। यद्वा कुमारी कन्येव। गृहे पालित-तया तथात्वम्।) स्वनामख्यातगुल्मः। घिकु-मारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुमारी २ तरणिः ३ सहा ४। इति शब्दरत्नावली॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ स्नुहुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्राहृता १३ वीरा १४ भद्रेष्टा १५ विपु-लासवा १६ ब्रह्मणी १७ तरुणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। मदगन्धित्वम्। कफपित्त-कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेदकत्वम्। नेत्रहित-त्वम्। मधुरत्वम्। दीपनत्वम्। शुक्रबलकारि-त्वम्। वातगुल्मप्लीहयकृत्स्नुहिज्वरमन्याग्निदग्ध-विस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविना-शकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः।) रोग-नाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः। यथा।

धन्वन्तरिरुवाच।

"घृततैलादि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत! रोगजुत्।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला॥
अभया गुडुची चैव वटरूपकवाकुची।
एतैरर्द्धसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम्।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम्॥१॥
त्रिफलात्रिकटकलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः।
पुनर्नवा गुडूची च वृहती च घृतावरी॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम्॥२॥
बलाघृतकषाये तु तैलस्यार्द्धाढकं पचेत्॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः।
स्थूलेलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीराढकसमाश्रितम्।
एतन्मृदुग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधात्वन्तराश्रयान्।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम्॥३॥
घृतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च।
घृतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
कुब्जवामनपङ्गूनां वधिरत्वञ्चकुब्जिनाम्।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने॥
जराजर्जरगात्राणामाभाग्यसुखप्रोधिताम्।
त्वगताश्चापि ये वाताः शिरास्नायुगताश्च ये॥
सर्व्वान्नाशयत्याशु तैरेव स्याद्बलाङ्कम्।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रणर्द्दनम्॥४॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक्।
घृतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतः॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसा-दिभिः॥

वर्य्या वानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः।
ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन सुश्रिना॥
मूलैर्बल्या दशमूलेन खदिरेण वटादिभिः।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगजुत्॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडादिभिः।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगजुत्॥५॥
चित्रकार्कारुत्रिघृतामलव्रणहयमारकम्।
सुधाञ्च बालागणिकासप्तपर्णसुवर्चिकाम्॥
ज्योतिष्मतीञ्च संभृज्य तैलं धीरो विपाचयेत्।
एतन्निस्यन्दनं तैलं भग्नं दद्याद्गण्डरे॥
श्लीपनं रोचनञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम्।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम्॥६॥
अजमोदां ससिन्दूरां हरितालं निशाद्वयम्।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम्।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः॥
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रेण योजितम्।
स्नुहिक्षिना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम्॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत्॥
रोपणं व्रणभावञ्च तैलेनानेन कारयेत्।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगजुत्॥"७॥

इत्यादिमहापुराणे गारुड़े १७८ अध्याये॥

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं यस्य। घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य। कप्।) घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति। पुरी ङ य पूर्त्तौ+कर्म्मणि अप्। प्रचुरघृतपाच्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) पिष्टकविशेषः। यथाह राजवल्लभः।

"महितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफरक्तमांसदः।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽपरः॥"

तत्पर्य्यायः। पिष्टपूरः२ घृतवरः ३ धार्त्तिकः४। इति हेमचन्द्रः। ३। ६४॥ (अस्य पाक-प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ।

"क्षीरेण महितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम्।
विस्नाय्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम्।
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः॥"

नारिकेलजो यथा,—

"समिता महिता क्षीरे नारिकेलघृतार्द्रकैः।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः॥"

दुग्धजो यथा,—

"पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम्।
घृतपूरविनिर्म्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि॥"

क्षालिभवो यथा,—

"सुक्षालितिष्टं दुग्धस्य कथितं वल्लगालितम्।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम्॥"

कणेरुभवो यथा,—

"कणेरचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः।
निर्म्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत्॥"

आम्रजो यथा,—
"पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसखण्डलपिण्डितः।
शुद्धशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया॥
क्षीरमाद्यं स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम्।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्याखण्डसंज्ञितः॥
घृतपूरो गुरुर्हृद्यो वृद्धः पित्तानिलापहः।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुचोऽग्निप्रदीपनः॥
षड्रागटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः।
विचार्य्य वस्तुसंयोग तद्गुणानपि चाहरेत्॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्णं इव कायतीति। कै+कः।) करञ्जवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं सम्हः। तदिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति। घृतमण्डल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) हंसपदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्यास्याः। "अर्शं आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) वायसोलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ माकड़-हाता इति भाषा॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र।) घृतपूरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६४॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्यास्याः। "अर्शं आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) घृतमण्डा। इति शब्दचन्द्रिका॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अक्तेन अञ्चति क्षिप्रं गच्छतीति। अनुच+क्विप्। नलोपे स्त्रियां ङीप्। सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां स्वभक्षणमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम्।) अप्सरोविशेषः। इति हलायुधः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।६।१०१।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् नृतुद्यायाप्सरोगणाः॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२।६।४६।
"घनारिमण्डला पूर्णा घृताची घनवेगिनी॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, शूलेला। इति राज-निर्घण्टः॥

घृताक्तः, पुं, (घृतक्त आक्ता आक्ता यस्य। यद्वा, घृतेन आक्तयते स्पृश्यते स्वगन्धेन इति। आ+क्तै+कः।) सरलद्रवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घृतेली, स्त्री, (घृतं इलति तद्भक्षणाय तत्र स्थिति-रीति। इल क्षेपे+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) कीटविशेषः। तैलपायिका इति केचित्॥ तत्-पर्य्यायः। पिङ्गकपिङ्गा २। इति हेमचन्द्रः। ४।२०३॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु आकृत्या शुभ्रं वा उदकं यस्य। उदकस्योदादेशः।) घृतसमुद्रः। यथा, "एवं सुरोदाद्दधिसंज्ञितद्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः।" इति श्रीभागवते।५।१३॥

घृष, उ संघर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वेट्।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा। घर्षति चन्दनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

घृष्टः, त्रि, (घृष्+कर्म्मणि क्तः।) घर्षितः। घसा इति भाषा॥ यथा। घृष्टो मलयजो गन्धः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथाच काशीखण्डे।१६।५६।
"धातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ। घृष्+कर्म्मणि क्तिच्।) वाराही। चामर आलु इति भाषा॥ इत्य-मरः। २।४।१५१॥ (घृष्+भावे क्तिन्।) घर्षणम्। स्पर्द्धा। अपराजिता। (घर्षतीति। घृष्+कर्त्तरि क्तिच्।) शूकरे पुं,। इति मेदिनी। टे। १३॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति। ला+कः।) चित्रपर्णिका। पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षतीति। घृष संघर्षे+"क्रविघृष्विङ्भ्यः क्वीति।" उणा। ४।५६। इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः।) शूकरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (भावे+क्विन्। घर्षणम्। यथा, ऋग्वेदे। १।३७।४।
"प्रवः शर्द्धाय घृष्वये।" "घृष्वये शत्रुघर्षणा-युक्ताय।" इति भाष्यम्॥)

घेचुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम्। इति रत्नमाला॥ घेँचु इति भाषा॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्। "क्रौञ्चादनं घेचुलिका॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति। घुट परि-वर्त्तने+पचाद्यच्।) घोटकः। इति राज-निर्घण्टः॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति। घुट परिवर्त्तने+ण्वुल्।) पशुविशेषः। घोड़ा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पौतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३। इत्यमरः। २।८।४४॥ घोटः १४ पौती १५ पौथिः १६। इति भरतः॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९। इति हेमचन्द्रः॥ सुन्नभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभाता २६ अश्ततसोदरः २७। सुन्नमुक् २८ प्रालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१। इति जटाधरः॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३ चामरी ३४ हेयी ३५ प्रालिहोत्री ३६ मरु-द्वयः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-शफः ४० किन्नी ४१ ललाममः ४२ विमानकः ४३॥ इति शब्दरत्नावली॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ रंतव्यः ४८ रंतग्रः ४९ पेडः ५० दीर्घेडः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांचत्यः ५६ अथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ आर्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३। इति वैद्य-निघण्टौ १ अध्यायः॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ एषत्वो मरुताम् ६ अरुषो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा हरयस्ते: ९ नियुतो वायोः १०। इति दशा-

दिशोपयोजनानि। इति च वैद्यनिघण्टौ १ अध्यायः॥ अस्य मांसगुणाः। उष्णत्वम्। वात-नाशित्वम्। लघुगुरुत्वम्। अतिसेवनात् पित्त-दाहप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निकफ-बलकारित्वम्। दृंहणत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥

अथाश्वपरीक्षा।

"सप्तधा वाजिनः पूर्व्वं संजाता गोमचारिणः।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पञ्चमथाच्छिनत्।
ततः प्रभृति विख्याश्चतुरङ्गा धरणीं गताः॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात्॥
ताजिताः खुरशालाच्च तुषाराच्चोत्तमा हयाः।
गोजिकाणाच्च कैकाणाः प्रौढ़ाहाराच्च मध्यमाः।
ताड़जा उत्तमाश्चाच्च वाजशूलाच्च मध्यमाः।
गत्वराः साधवासाच्च सिन्धुदाराः कनीयसः॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा रत्नजाः परे।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या रत्नजाः शूद्रजातयः।
पुण्यगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः।
विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली॥
कोष्णभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत्।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे त्रयो भूमिपतेः सदा॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न गृह्णन्ति नरेश्वराः॥"

इत्युत्पत्तिः॥ *॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम्॥
चत्वारिंशच्च सम्प्राप्ता स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः।
पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी॥
इति स्थूलं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्यधिकम्।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम्।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः।
अष्टौत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः॥"

इत्यङ्गुलिविभागः॥ *॥

अथ वयोविभागः।

"दन्तेषु यत्नं यत्नेन ज्ञेयो वयःक्रमः॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काम्या मध्यिकया सह॥
शुक्लो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा।
इत्यष्टौ अङ्गनाम्नाहुरश्वेषां लक्षणं शुभम्॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः।
पञ्चभिश्च षड़ित्येव जायन्ते अथ कालिकाः॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकाख्या भवेत्तु हि।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत्॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः।

घोटकः

नवमे त्वथ ताः सर्वा आपीताः सम्भवन्ति च॥
केचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्दशसमावधि॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सराक्षयः।
ततः खप्रदशादूर्द्धं यावद्वर्षाणि विंशतिः॥
मक्षिकाभां वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः।
शुद्धाभासाः सर्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना सुषिरा मताः।
षड्विंशात् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः॥
यावद्वर्षत्रयं पञ्चात्रिपतन्ति समात्रये।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्नाशमाप्नुयात्॥"

अथ शुभलक्षणानि।

"दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः।
ते ग्रस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्मणि॥
आस्यं भुजौ चापि हृत्काटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम्।
तथोन्नते भालपुटे ललाटे
कपश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः॥
ओष्ठे च मक्षिवन्नश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम्।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचनः॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः।
मुखे चन्द्रकसंभीतः पङ्कजभूफलाकृतिः॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः।
सर्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत्।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो सुक्को सुखं तथा।
महैश्वर्यं सिता यस्य तस्मिन्नादरमङ्गलम्॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे चन्द्रकश्च ललाटके।
कल्याणपञ्चकः प्रक्तो भर्तुः कल्याणकारकः॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः।
यस्योत्तरोत्तरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान्।"

अथावर्तगुणाः।

"रोमूर्ध्वा भ्रमिरष्टाङ्गिरावर्त इति गद्यते।
बहुविधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शृङ्गे कण्ठे च मस्तके।
आवर्तो जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः॥
ललाटे यस्य चावर्तो द्वितीयस्तु कुकुन्दरे।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः॥
शङ्खावर्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः॥
न करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञितः।
कर्णमूले यदावर्तः स्तनमध्ये तथापरः।
विजयाख्यौ भवौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्तः स भवेत् सुखकारकः।
नाभामध्ये यदावर्तो द्वौ वा त्रयः॥
चक्रवर्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः।
कण्ठे यस्य महावर्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः॥
रोमूर्ध्वा दक्षिणवत् स्यात् शुक्तिरित्यभिधीयते।
वक्षावर्ते शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा॥"

अथ दोषाः।

"चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः।
भवन्ति यस्य ते ज्ञात्वा यमदूताः सुदूरतः॥

घोटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः।
स त्याज्यो सुबलो नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः॥
दुर्लक्ष्मवाजिनं ज्ञात्वा यदीच्छेत् श्रियमात्मनः।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात्॥
पुच्छाख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः।
यस्यावयेषवर्णेन ज्ञायते च प्रधानतः॥
विद्वद्भिः गच्छतः सोऽत्र कुरुते हयसंक्षयम्।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वांशे मध्यमः स प्रकीर्त्तितः।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्तः प्रदृश्यते॥
चर्वणो स हयस्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम्।
वामगण्डाश्रयावर्तः प्रकरोति धनक्षयम्॥
कक्षान्ते यस्य चावर्तः स त्यक्तुं कुरुते विभोः।
क्षिप्रं जानुगतावर्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा॥
वाजी मेढ्रगतावर्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा।
त्रिवलिप्रभवावर्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः॥
पृष्ठवंशे यदावर्तः एकः संपरिलक्ष्यते।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्तकाक्षयः।
च क्षतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः॥
अधोर्द्धश्च यदा वाजी सम्पुटं न सृणेत् क्वचित्।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव करालो ह्रस्वतालुकः।
सुबलो च तथा ह्रस्वो षड्रते घातकाः स्मृताः॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषार्थां लक्षणं ब्रुवे।
त्रयः पादाः सिता यस्य ह्रस्वश्चैकोऽभिजायते॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते।
सुबली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः॥
विकटो विषमो यस्य दशनः च करालकः।
करालो कुरुते नाशं भर्तुरत्र न संशयः॥
ह्रस्वतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः।
विषदन्तो भवेद्यस्तु ह्रस्वतालुर्न दुष्यते॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च ह्रस्ववक्षस्थले यदि।
स ह्रस्वो कुरुते नाशं राज्ञश्च कुलस्य च॥
एकाक्षोऽजातकाक्षश्च हीनाक्षोऽभ्यधिकाक्षकः।
काणो च कम्बली चैव षड्रते पापलक्षणाः॥"

अथारिष्टम्।

"सुस्यस्यापि च नेत्रान्ते स्यातं नीले च वाजिनः।
तथैव तस्य जानीयाद्वैनाशमृत्युर्द्विवार्षिकी॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुःक्षयः।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते॥
विंशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम्।
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयं तथा।
रक्ते स्तंखिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचिन्तके॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्वभ्रुसमाकृतौ।
सप्तभिः पाटलाकारे चणकाभे तथाष्टभिः॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्नतुकोपमे।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम्।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति॥
जिह्वायां पिडका यस्य पादान्ते च तथोदरे।
कृत्वं करोति रक्तस्रा मासषट्कं स जीवति॥
कर्णयोः क्षतजं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते।
वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दशमासान् स जीवति।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातार्दितस्य च।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा दिने॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम्।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः॥"
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि।
"स्फुलिङ्गा यस्य दह्यन्ते पुच्छतोऽस्य वह्निजाः।
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे॥
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः।
मधुशालं प्रवध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति क्षुत्क्षयः॥"

अथ हयक्रियाकालः।

"स्वरुणगुरुपार्श्वांस्थेषु भौमार्कवारे
स्तिथिकरणतारालग्नयोगोदयेषु।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे॥"

इति कालः॥ * ॥

अथ हयारोहणज्ञानम्।

"चलकिंशुलयपादः कर्णमध्येकदृष्टि-
र्नैचलति कटिदेशः स्वासने संस्थितो यः।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपातः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः॥
मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम्॥ * ॥

तत्र ताडनविधिः।

"रक्तकोष्ठे सुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताडयेत्।
भीते वक्षःस्थले हन्याद्दक्षं चोन्मार्गगामिनः॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुहृयं तथा।
सर्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत्॥
अस्थानदण्डपातात्च बहुदोषः प्रजायते।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम्॥"*॥

अथ धावनविधिः।

"हस्तैश्चतुर्भिर्गतिभिर्हयैस्तु उदाहृतः।
अक्ष्णोर्निमेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः॥
मात्राघोड्रकैनाश्वो यो धावति धनुःशतम्।
तमुत्तमोत्तमं विद्यादुत्तमवेगं महाजवम्॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो ह्युत्तोऽन्ये चाधमा मताः।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृपः॥
वक्ष्यामिसद्यं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम्।
कार्त्तिकेय महता वापि योग्यो मासि तु कार्त्तिके॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया।
बालं वृद्धं क्षयं रुग्णं दत्तस्नेहं वृहद्बलिम्।
पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुर्व्विणीञ्च न वाहयेत्॥*॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः।

"द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां सम्भवन्ति हि।
वाजिनामिह सर्वेषामायु रक्तं व्यवस्थितम्॥
तासां निर्मोक्षणार्थाय द्वारार्थौ वदाम्यहम्।
यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम्॥
कक्षे कक्षे शोभनयोरंसयोश्च मुखे तथा।

अक्ष्योरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्धर्म्मं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये समुदयाख्याहुः सिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कक्षान्ते चैव पत्त्रके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौश्रुतमानपत्रेण त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥"
तद्यथा,—
"घृतं सुखे त्याज्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
घृताक्तं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरक्ष्योश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्घाते विद्यात् सशोणितम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥"*

अथ ऋतुचर्य्या ।

"न प्राज्ञो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेदुद्धतन्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
ग्रस्तं पलाङ्कलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा यति सुखामयवीर्य्यहानि-
मुंखैर्बलैर्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
ग्रसदि गुडहृतं पयः प्रशस्तं
ग्रसदि सिताहपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
हृतयुतनोलसुकुष्टकाच्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले हृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
ग्रसैः ग्रसैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवमाष तथाष्टतखरूपाः ॥
यस्य हृता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अकृत्वापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमश्नुते ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्धाहय हयान्
घृतं तैलं ग्रस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमधो वाहनविधि-
र्भृशं योज्यस्तेनाभ्यमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्यति सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं घृतजमोक्षणघर्म्मशान्ति-
सुच्छायबन्धनविमर्द्दनग्रीततोयम् ।
दूर्व्वा हृतं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवसुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥
भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुजनितम्भभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥
नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्लीनां विपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥"*॥
वातस्यस्तु ।
"ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गाः सदृशसदृश्यभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
संरुद्धाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरुधिरगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताड़नैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"*॥
अन्यत्र तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते हयाः ॥
ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिरूढा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कषाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाग्निनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्बलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"
पराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यप्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उक्तवैः पञ्चधा भेदाः परशुरमता यथा ॥
ये स्थूला श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाच्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये कृशाङ्गास्तनुबलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सखरा आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥
ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमेषु ।
शुद्धं यदा क्षीरकलङ्कमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्रुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्याल्लवणं वा गुड़ान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्म्मत्सर्य्यचेत्तदा ॥
दद्यात्तान्नपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यत्रापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"

इति हयपरीक्षा ॥ * ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीड़ितम्
यः स्नातो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो नृपतिः ।
भीमार्জ্জুनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालिहोत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णमावर्णदन्ता
लक्षं वेगा वाहनं धातुरत्नम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाप्यं कषायं
शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सज्ञाता योनिचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसङ्ख्यान्वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

घटोकः

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अग्रकं वारणेन्द्रेभ्य दानवैर्बलवत्तरैः ॥
ईषिकाख्यं ससृतृष्ण्य पक्षच्छेदं यधात्तदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन ग्रालिहोत्रो महासुनिः ॥
च्छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तत्पर्षिमब्रुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् ! किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेदृगिच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्मादृतिर्भवेत् प्राज्ञ ! सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ! ॥
अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पुष्टीरन्या यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये ॥
यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपोतनाश्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं खन्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिच्चपलत्वया ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशुभचुभिराकृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
पुष्टेश्च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्माद्गच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गे चान्ये मदादेशादृषेन ग्रालिभवेद् ध्रुवम् ॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् ग्रालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे ह्यादशसाहस्रीं तदर्थे संहितां सुधीः ॥
ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
तच्चिकित्सितं तेषां ग्रालिहोत्रप्रभाषितम् ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

"उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गोचिकाकाश्च कैकाणाः पौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
भाङ्गलाश्चोत्तमाग्राश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोडराः ग्रावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्विजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकगजगास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वृद्धिसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सत्त्वसंयुक्तो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
ब्राह्मणाः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताड़ितः ।
पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्रार्हा वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेषां वाहनोचिताः ॥
तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः ।

घोटकः

ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं मच्छन्ति वाजिनः ॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा ॥
आरोहेत् सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्करे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तच्चिह्नं चेयं विचक्षणैः ॥
यः सन्नद्धो हयो रावमूर्ध्वमूर्ध्वं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स ध्रुवंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यवलक्षनूमूत्रं पुरीषञ्चाश्रुमोचयम् ।
स ध्रुवंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्त्तते हयः ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
स ध्रुवंसति हतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यदा यादिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्म्मनाः ।
अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम् ॥
पुलकाकितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
घरटं रचयेद्यत्नात् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं दृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्नेजाः ।
प्ररचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति हृत्सुखम् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररचयेत् ।
उपायैरश्वरक्षार्थं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च घृतरुद्रियः ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्व्वापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
वरघां रचयेद् यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीमृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

"वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानने कधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पङ्क्तार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्बुरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वायसन्निभः ।
कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्नेचककर्व्वकः ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
सुखे चक्रकसंवीतो धूपलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥

घोटकः

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्त्रं सुखं तथा ।
सर्व्वजाश्च सिता यस्य तं विद्यादश्वमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं ज्ञात्वा सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
पुण्याढ्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः ।
कल्याणपक्षकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणदश्च सः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
ज्ञात्वा नीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्त्वा सुदूरतः ॥
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो दृद्धिं याति ध्रुवं ध्रुवं ।
नाशयति तथा नीचान् सकरोति बहून् हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन ह्रासते च प्रधानजः ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

"आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ता ग्रालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां लक्षणमुच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे चिके तथा ।
आद्यास्त्रयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शृङ्गे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैकः संप्रजायते ।
स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्य्यसंज्ञकः ॥
कक्षायां जानुमेढ्रे च चिबुके पुच्छसन्धिषु ।
पुच्छे गुह्ये बलावस्थावर्त्ता अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
त्रयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःसंशयं सतु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यन्तरावर्त्तो विद्यते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ॥
तद्वद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्रकाख्यावुभौ प्रोक्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ॥
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापरः ।

विजयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्तौ एको वा यदि वा त्रयः
चक्रवर्त्तौ स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्तः एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविदृद्विदः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विधिवत् पट्टी स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्लाख्यौ ताम्रकान्त्याभावावर्त्तौ कीर्त्तितद्विदौ ।
हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स रणे दृढमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्षीघ्रसंयुतम् ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो महीभुजाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकाश्चयः ।
स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अध ऊर्द्धं यदा वाजी सम्पुटं न सृजेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च करालो क्ष्याततालुकः ।
सृग्वली च तथा ग्रङ्गी वर्द्धते स्वामिघातकाः ॥
एकाक्षजातश्चैकाक्षो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
परित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
घण्टी वदनको वाली ग्रङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापकृत्तमाः ॥
घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंक्षयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली ग्रङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यश्च क्ष्याततालुर्न दुष्यति ।
गृध्रपादसुखो यस्तु आवर्त्तैः कुतुसितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तैः ग्रालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचिते ऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रजायते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा द्वाविंशतिर्ज्ञेयाः प्राज्ञैर्दन्तमासिकाः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां मध्येपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाख्ये भवन्ति च ।
तथाग्रः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं ग्रंसयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामत्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः कालप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सराक्षयः ॥
ततः कादशाद्दूर्द्धं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

मक्षिकाभारदाक्षेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्माद्दूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्गृह्यरेरेव वाजी निर्व्याधमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राश्चतुरश्चं श्वेतं वक्त्रेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
गृह्योदूखलकश्चैव दन्तानाक्षलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेव यञ्जनसंयुतः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः ग्रालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥

इति श्रीनकुलसूते ऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घसूक्ष्मविमांसास्था ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते ग्रस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्त्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्त्रीकपालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवृत्तं स्याद्विपुलं ग्रथवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुदृश्या च सुश्लक्ष्णा विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढा रम्या मृदा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्त्रः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ ग्रस्तौ सुरसस्निग्धतानुकम् ।
दन्ताश्च स्निग्धराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन सुखमश्वस्य ग्रस्यते ।
कर्णौ षड्कुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सम्प्राप्ताः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
एकविंशप्रमाणेन कटी सप्तविंशा तथा ॥
अतिरूक्ष्मा तथा स्निग्धा पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड्शाङ्गुलम् ।
कटिकाण्डान्तरश्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मक्षिवन्मध्यं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो देघ्येण द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्यथ गम्भकानि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्ज्ञेयानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥

ग्रास्यं भुजौ केशलकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य ग्रस्तम् ।
तथोन्नते ग्राक्षपुटे ललाटे
गुदाश्च तज्ज्ञासरजौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाश्यं तालुकश्च
मेढ्रं तुरङ्गं शुभदं हयस्य ।

लघूनि वङ्काक्षरजेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं सुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तेः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि समानुकानि ।
वक्षःग्रफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलसूते ऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयव-प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां ग्रस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सातुरागश्च मोचयम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ्मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धैर्य्यतरो वर्णो वर्णाद्धैर्य्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धैर्य्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लङ्घनं माल्लदोषेण पिल्लदोषेण जाघता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण खदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
चपाङ्गनायाः क्षमता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ सुनेरपि क्षमा
पराक्रमः ग्रस्त्रबलोपजीविनः ॥

ग्राकर्षन्निव गां खमन्निव खुरौ पर्य्याङ्गसद्यन्निव
स्रोकुर्व्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समन्वन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् सृजन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगलागतैर्न्दगड्यां कटाक्षैरिव
क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमसृणोत्तरैर्न्दगड्यासुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
ग्रीवा क्रान्तनिभा विभाति च समा पादाश्च सुश्लोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वाग्रवसमः स्वाङ्गारमग्नेरिवं
गृह्णकौचन्नगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानेभतुल्यस्वनः ॥
वक्त्रे यो हरिवाजिपप्रतिनिभो ग्रीवोपमो बाहुभिः
ग्रावर्त्तैश्चशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्ण-प्रभाः ।
उद्भाषाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः ग्रासैः सुगन्धैश्च ये

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका भूपतेः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तोपमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्येकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढसृष्टिर्दलघुकः क्रोधानलैर्वर्जितः
सत्कैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः घ्राणस्थतत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरहो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
श्रेष्ठा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढः सर्व्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितशीतातपक्लेशो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राज्ञजवकाम्याध्वयोगवित् ।
श्रान्तोपचारसारज्ञो रथक्रीडासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥
यासौषधान्नपानीये परमुद्दावलोकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽश्ववित् ॥
रोगं विकुरुते यच्च दृष्ट्वा बाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्त्तितः ॥
वक्त्रे स्कन्धे सुखे कोष्ठे गात्रे सक्थौ च ताडयेत् ।
उन्मार्गो यदि भग्नोऽग्रो मूढः स्खलति दृश्यते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुहये तथा ।
सर्व्वथा प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
दृश्यते स्कन्धसुद्दिष्टं स्खलिते जघनान्तरम् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्रोन्मार्गगामिनम् ॥
अस्थाने ताडितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥
दण्डेनाभिभवेद्वाहान्नारोहेद्दण्डवर्जितान् ।
दण्डो हि साधनं तीव्रं पदं दण्डात् प्रजायते ॥
तुलावद्धृता वलगा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्य्यगाकुञ्चिता शुभा ॥
कटिं सन्धिं च ग्रीवेल्याद्वहमानस्य ताडयेत् ।
सद्यः प्रस्खलिते गात्रं तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥
अकालदण्डपाताच्च त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
अकालहिंसावाताच्च तेन वाजी न धावति ॥
त्रासनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः सर्व्वदोषविवर्जितः ।
कुलशीलबलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका प्लुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वेगसन्धिश्चतुर्थी च धारावेगगतिस्तथा ॥
हयरागार्थवेषस्य चञ्चलस्य त्रिकोणतः ।
निम्नमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्व्वकर्म्माक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्म्मचर्य्यासु नित्यानां युद्धाश्वं सुनिवर्हितम् ।
धनुरष्टादशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेच्च्यं तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्धं मण्डलैर्योज्यो गोमूत्रान्नदनन्तरम् ॥
ऋतुवृत्तानुवृत्ता च गोमत्रा सर्व्वकर्म्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
घ्राणलिङ्गोचसुनिप्रोक्ता चर्य्या षोड़श वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णस्खेकेन सुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् षड्भिताडनैः ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्म्माक्षमा हयाः ।
क्षुधा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
कुर्य्यादेकान्तरे योगञ्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेज्ञानी नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धावितं ये गुणाः सप्तैर्वल्गमाणान्निबोध तान् ।
घ्राणलिङ्गोत्तमाख्यानां व्यायामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्तामिव सुघ्रीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्यार्थो विनयी प्रीतो निर्द्दोषस्तापवर्जितः ।
वेदवित्सादिचित्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावर्त्तगतिच्छायाबलघ्रीलसमन्वितम् ।
गत्यवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुङ्खविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवतांशं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥
जवः श्रेष्ठसुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टसङ्ख्यैरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कार्म्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अक्षौहिणीमेधसे काष्ठा अश्वलक्षैश्च तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेश्च पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राधोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वसत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरङ्गाधिकां दृष्टिं मात्रायां लक्षयं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वह्न्यग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्य्यैरेव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ।
श्रेष्ठश्चयात् श्रयं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्धयम् ।
बालो वृद्धः कृशो रोगी दन्तखेदी महाबली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्व्विणीं न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाश्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥
एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्रश्चैव सुकठिनां पाषाणोदकवर्ज्जिताम् ॥
तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्ज्जयेत् ।
विग्रहं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुस्थिश्च कारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥
गुरुविसब्यगात्रश्च क्षिप्रश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना रुद्धविण्मूत्रः सर्व्वकर्म्माक्षमो हयः ॥
गूढमेढ्रोन्नतग्रीवो रक्तमेही गुरुक्षमः ।
क्षुत्तृष्णाहृतशुष्कास्यश्छायां प्राप्य वितिष्ठति ॥
तर्जनैर्हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
सुदुर्विनमते दृष्टं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं श्रमैः संक्रामयेत् पथि ।
नावतारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
सक्तपुच्छाग्रवन्यस्त खलीनं नावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ॥
स्नानपानावगाहस्य प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्यास्त्वोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानतः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुड़ौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वातपित्तघ्नं हृद्यं बल्यतमं ततः ।
सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ॥
स्वच्छात्तच्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसंश्रवान् ॥
धर्म्मार्थकामा विजयो यशःश्री-
प्रीतिसुखं ज्ञातिजनेश्च पूज्या ।
रज्ञे निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यूषकाले च दिनं निरीक्ष्य
वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
रथञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शब्दाम्युदवेदवाक्यं
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
हृष्यं निमित्तं भवति स्वनेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्त्याड्घ्रिघातेन महीं निहन्ति
हृष्यन्ति ये स्वामिसुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
विच्छन्नदीनस्वरगद्गदा ये
अश्रुद्रुता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
अनल्पमाना दिनकृन्निरीक्ष्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं याश्च वदन्ति दीना
सशेतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ॥
विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
आकुञ्चिता व्यापितमस्थिकाङ्गाः ।

ध्यायन्ति घातेच्छ न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
श्लोकं श्लीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणवारणे ॥
स्थाणुकण्टकवृक्षेच्छ सुधाखदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
वानरोलूकमार्जारतरक्षुगरुलोचनाः ।
गतिर्वा असुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
लम्बौष्ठकर्णनासाच्छ क्रुतस्रुहीनाधिकङ्घिकाः ।
विच्छिन्नप्रोथगरुडा ये भुकुटीचित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र! वक्तुं शक्या न माद्दशैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अश्वाग्निरतिसंक्षेपादतिव्याप्तिच्छ विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्करा: ॥
सत्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः कृशम् ।
पुच्छं पुच्छकनामानि दोषं वा जवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनाच्च न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
अनायासेन गच्छन्ति परं कृत्वा इमे जनाः ॥
चलासनं कषा रागाः प्राणिघातप्रतोदनम् ।
पदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
पर्य्याणारोहदोषाच्च दुष्यन्तेऽश्वा निसर्गतः ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महाभयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढ़समये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृतक्षणः ॥
तेन संशोधितं रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च बलीकृतः ॥
स्रावणे शस्यमासाद्य वर्द्धवत् शुद्धो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमत्यति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्वासपुटः क्षेदाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिचाद्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽत्यति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तस्मेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां ज्ञेयचिह्नं विचक्षणैः ।
पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
सुदुर्वाञ्छति पानीयमाहारच्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वमीड़ितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुड़म् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्ताद्रुग्दूषितो वाजी यदि चाश्रूणि सृजति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वच्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नोत्साहं कुरुते क्वचित्॥
न विन्दति कण्डूघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण त्रिपेत्तोयं वह्निर्घर्म्मेच्छ वाञ्छति ॥
तस्यापि प्लीहयित्वाद्रुग् दद्याच्छुण्ठ्या युतं गुड़म् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्धा निःश्लेष्मं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥

शुण्ठ्याढ्यता गोक्षुरक घनच्च
श्यामावचाहिङ्गयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः प्रसिद्धच्च कफापहच्च ॥

नोचेदश्नाति शुण्ठ्याढ्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीड़ितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिह्रदये हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ।
नैकत्र मन्यते स्थातुं क्षिपते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञात्वा पित्तं रक्तन्दिहे हयस्य च ॥
प्लीहयित्वाथ सन्दद्यान्महाशृतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिच्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काश्यः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अश्मकच्च युतन्दद्या माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति कासते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वस्तौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्राल्लालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि प्लीहयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदकक्रियाशनः ।
क्वचिद्दुर्वां क्वचिच्छीतं क्वचिद्भेषजसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्त्वज्ञैर्वारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चान्दता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शमयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां करुते भस्मसादृढतम् ।
मधुकं मधुजालच्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं क्षुद्रकं लाजां क्वाथयित्वा त्रिभागतः ।
यस्येतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।
स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः॥
गन्धच्च सदृशः क्षीणा तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्व्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम्॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
क्रुक्रुच्च जीवते मासं स वाजी नाच संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सन्निर्द्देशं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्थथारक्तश्चतुर्भिश्च विचिन्तितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्व्वैश्वसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चन्यकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जन्तुकोपमः ।
एकादशभिर्द्धूम्राभो बत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिड़िका यस्य जायते च तथाधरे ।
स्रुवं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्दितस्य तु ।
मासत्रयञ्च क्रुक्रुच्चेण यः सप्तिः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सन्निर्भवेन्मृत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥
यस्येकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्जिते ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा॥
भयादपीतपानीयग्रहीतविश्रीयुतस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताड़ितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा॥
श्रमाद्धराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

ह्रासप्रतिसहस्राणि नाड़ीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदोषसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नाभयोश्च मुखे तथा ।
अक्ष्योरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥
कालं बलच्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यत्रक्तं सुस्वल्पमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दयानार्थं तच्च सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवातं निवधेद्धयम् ।
मासोत्थं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलार्द्धकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च शुष्कार्द्रांस्तैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
औषधानाञ्च सर्व्वेषां काथानां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां संप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्नभसि तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सर्व्वाः पञ्चर्त्तुजनिता हये ।
क्षताः स्युर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य क्षता नरैः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अक्षतापि क्षता सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये ॥
क्षताः स्युर्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य क्षता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चर्त्तुजनिता वाथ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्धानां ज्ञात्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्याद्गोभूसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्धिरोद्गमात् ॥
ततो नवतृणाहारं संप्राप्य मृगनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा ग्रस्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्याल्लवणञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुखनाशपरिग्रहे ॥
सुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः ।
दृष्ट्वाभीप्सुं सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते हयः ॥
अशुद्धोदकजान् प्राप्तान् प्राप्नोति ग्रसतः परान् ।
नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
क्षनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाद्य बहुखड्गसमन्वितम् ।
ग्रस्तं क्षारोदनं सप्तपलाद्यपरिसंख्यया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्षथितं संप्रशस्यते ।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
पानाय क्षारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
नीलवर्षमुकुष्टाश्च घृतं प्राशेन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुखस्थमपि वर्जयेत् ॥

परीक्षायौ यथा देव्याः स्नेहस्य च प्रतिक्रिया ।
हयकौवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वोदैः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्राप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राग्दत्तास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाशभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च क्षीहा न च क्रमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽग्नार्थं वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्टांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
सुकृष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
अप्राप्तौ च सुकुष्टानां मुद्गा देया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा हये ।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥
नान्यद्धितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
ग्रस्तं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्याश्वः ग्रस्तमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य ग्रस्तदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥
ग्रस्ताभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविसृत्विकाः ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा ग्रस्तचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद् वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थं सुतसाहार्थं विशेषतः ।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सम्भवे भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवणान्नतः ॥
वसन्तसमये योग्याः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत बालस्यं जायते वपुः ॥
ततो मन्दायिनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्म्मतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
रक्तस्रावे च गात्रेषु यवसं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
क्षक्तकाग्रस्थमध्यांश्च सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एवं स्वस्थमयं सम्यगुपचारं करोति यः ।
हयस्य तु गुरौ नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृत्योत्साहसंयुताः ।
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥

इति श्रीनकुलक्षतेश्चिकितसिते घृतुपर्य्यायाध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यः ।

कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यः संज्ञाग्रयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्धये ॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
क्षक्तिकासारमध्याग्र्यं वाजिनां श्लेष्मनाशनम् ॥
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि सात्तुकाख्यानि वाजिनाम् ।
नस्यकर्म्माणि युक्तानि नाड़ीवातप्रशान्तये ।
रुद्रुकैरार्द्रकं सान्द्रं वचाचारविमिश्रितम् ॥
नस्ये दत्तं वातग्रान्ते ह्ययरोगविनाशनम् ।
शर्करां माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ॥
नस्ये ग्रदि सन्नीनां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोग्राजकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्द्दिका ॥
युक्तं घृतोदके स्तोके तैर्यां नस्येऽपसर्पयेत् ।
गुड़ूची कौसुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ॥
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा स्मृता ।
व्यायामार्गे महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ॥
केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ।
मैथुनादिक्लमघ्नीनां स्रोतोबलकरं विदुः ॥
कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ॥
व्यायामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागलम् ।
सुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यरसोद्भवम् ॥
लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्य्युषितस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवलैः ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥
पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सन्नीनां सर्पिषा यच्छते बलम् ॥
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम् ॥
दैर्यं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके ।
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ॥
द्विपञ्चाग्रत्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्नस्यसुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तच्च षड्विंशत्या तथाधमम् ॥
नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
नस्यदानात् हृतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥
दाड़िमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
घृतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
धातकी गोशुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम् ।
घृतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः ॥
गुड़ूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं खितसर्षपाः ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याच्छीतरक्तके ॥
अभया पुत्रिणी धात्री एला लाक्षा घृतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पेः सुखप्रदम् ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

"कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घना: ।
पञ्चाम्लसमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्यते ॥
एला घृतघ्नी सुरसा काकजङ्घा घृतावरी ।
माक्षिकं सक्षितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रेण हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं श्रावचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
बला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्ष्यंस्तुरगो भवेत् ।
अतिवृद्धोऽपि कृष्णोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेधिका धातकी काली सारखी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिजित् ॥
वचा विदलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अश्ववेतसमश्वानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्वापञ्चवसंमिश्रः पिण्डोऽयं श्लीहनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं शयने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुडा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेज्ज्वरम् ॥
जम्बीरं बलिनीपत्रं वचा विश्वक्सेनमेव च ।
जातश्रोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रशान्तनम् ॥
आरनालं प्रविश्य च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दद्या निहन्यात्तु विजृम्भितम् ॥
मुद्गपूगं वचाभिश्रं तथा सर्ज्जरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्यात्तु क्रमिसंघं त्रयोदशम् ॥
खुरीचीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान्
क्रमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पञ्चसंयुतम् ।
अश्विदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
ग्रीष्मासह्यप्रतप्तानामारनालं परिप्लुतम् ।
सक्तदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
दृष्टिवातार्दितानाञ्च वाजिनां पुष्टिवर्द्धनः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्वीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयत्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरत्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शूकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सर्पेः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तसृजे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके हतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं श्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सृजंशन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरखण्डलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारस्य भामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
श्लेष्मपीड़ाभिभूतस्य पिण्डोऽयस्य प्रशस्यते ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायश्चयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

"शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अश्वांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ।
पलमाचार्य्य सर्व्वाणि पूर्व्ववद्यानि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन ततृप्तिर्जायते सर्व्ववाजिनाम ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
श्रोणिस्करं व्रणानाञ्च श्लीहग्रोगप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाड़िमं सितलोध्रञ्च पलमाचार्य्य निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् प्राज्ञादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुह्राद्यो महाप्राबलेन संयुतः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥
एते: पर्क घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःशयं याति तथोद्भवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नखं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाखा च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्कके लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥"
एते: पक्वं घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तैर्विमुच्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

"पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽर्द्धांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम क्षुत्करं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं वृहा ।
घृताक्षा श्लाक्ष्णली धात्री चपुत्रं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तेसुखे विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो द्रव्याह्वयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशदिनं यावच्छालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिखालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्तिराचिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
श्लक्ष्णपुष्पं वृहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी श्लाक्ष्णली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलत्रयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं क्षारं सौवर्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाच्छाम्यते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु वेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्जितः ॥
वेणालिका वृहासारे वेल्लुका सिन्धुवारिका ।
एते: क्वाथः कृतः सम्यक् क्रमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं शुक्तिचूर्णेन धावितक्लेदनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

"वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
क्रमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

एषक् एषविभागेन कर्त्तव्यं साम्यतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततःपरम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यदा स्थिरं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्य्यं विधानञ्च रोगस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी वदरीफलम् ॥
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागबला जटा तथा ।
विषार्त्ते प्राप्य संमिश्रं दुग्धे खादायुधी हयः ॥
अश्वगन्धा रुहा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रजः ॥
मूलं चन्दनवृक्षस्य माषचूर्णपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभ्रकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषन्नयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकट्फोली पिष्ट्वा मद्येन भावितां ।
जङ्गमं गात्रतः क्षत्तं विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कट्फोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमुन्मत्तकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोड़शः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

"पूर्वेशऋवामभागे शुभदिने तु कारयेद्वयागारम् ।
पूज्यश्रियं प्रयत्नाद्वैः अवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्रवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चिरां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्द्धन्तु हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथायोग्यम् ।
कुशलैस्तरुणैर्दक्षैरनुकूलैः स्नानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा वन्यवास्तोश्च चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वैद्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्य्यासिकेन सत्त्वेन माक्षिकाणां निवारणम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं लवणीतौ हुताग्निं पूरयेद्विद्वान् ॥
स्वच्छिद्रं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राज्ञं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कोडी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति चारैः ।
तिथिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रच्छन्ति दीर्घान् ॥
अश्वस्याङ्गे प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्याच ।
सुपवित्रान् दोषघ्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते अश्वशालाविधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

"दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्वल्लिस्तथैव च ।
सकाश्मी चैव विख्यातः सङ्काश्मी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौदेरो वैशाखश्च स्टदुग्रहः ।
ऊर्द्ध्वश्च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणग्रहः ॥
वृहस्पतिश्च सोमश्च तथा सूर्य्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतैर्दृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
चिह्नं सर्व्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चाज्जङ्घौ सकम्पञ्च खिद्यते हरिपीड़ितः ॥
भवन्ति बिन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताक्षग्रहीतोऽश्वो ग्रासद्वेषी च जायते ॥
प्रस्विन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचङ्क्रमणक्रियः ।
मीलतोन्मीलतां चाक्ष्णा स्वभावान्निश्चलैव च ॥
विरूपाक्षग्रहीते तु कम्पः खेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्द्धा पतति भूतले ॥
स्तब्धाक्षो मुच्यते केशैस्तथा बालैः खुरैरपि ।
बलिग्रहगृहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि ग्रीष्यन्ते यश्च लङ्घति ।
सूनपक्षिमपादस्य तस्य काश्मिग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रीयते सततञ्चैव सङ्काश्मिग्रहपीड़ितः ॥
खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौबेरग्रहसन्दृष्टं तं विद्यात् कृच्छ्रजीवितम् ॥
द्वेषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पीड़ितः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्तं मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन प्रीतोच्छ्वासी विलोचनः ॥
नोद्विजेच्चाहतः दृष्टे कश्या पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं द्रष्टैव परिवर्जयेत् ॥
श्यामं जिह्वासुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तिरीभवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहगतं दोषं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥
तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य खेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
क्षतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥
द्वेषते सततं यस्तु कृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धाक्षो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फुरितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
द्वेषते विस्तरं वाजी वरुणग्रहपीड़ितः ॥
सुदूर्नावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकञ्च यस्याग्ने तं विद्याद्दकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः खिन्नश्च संग्रहीतश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीड़ितः ॥
स्तब्धग्रीवो न जानाति कशाघातं सुदुर्म्मनाः ।
जलग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ॥
सूनाक्षिकूटो रक्ताक्षः क्षुधः स्खलति यो मुहुः ।
वृहस्पतिग्रहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
कम्पते पूर्व्वकायेन स्खल्पपानाशनश्च यः ।
श्वेते प्रसार्य्य गात्राणि श्वेताङ्गः सोमपीड़ितः ॥
रक्ताक्षः सूनकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
फेनतीव्राङ्गखेदश्च ग्रस्तः सूर्य्यग्रहेण सः ॥
उदके तत्समीपे वा प्रायो गच्छति दारुणः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनन्तु षड्विधो वारुणग्रहः ॥
यज्ञभूमिचितावैत्यशून्यवेश्मसुरालये ।
लोहिताक्षादयो रोषाद् ग्रहा यच्छन्ति वाजिनः ॥
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ॥
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गांस्तथैव च ।
अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्व्वीञ्च प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय ऋक्षं सम्मान्य पावकम् ।
जुहुयादृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ॥
शान्तिकं कारयेत् कर्म्म बलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत् ॥
देवद्विजप्रव्रजितगुरुवृद्धान् यतीनपि ।
तोषयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ॥
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः क्षुरैः पायसादिभिः ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥"

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहग्रहौतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कृष्णादिवर्णैरिति । घुट् + ण्वुल् । ततष्टाप् अत इत्वम् ।) वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातव्रणकण्डूकुष्ठासश्वयथुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते शब्दायते वस्तुगन्धम् । घुण् + अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।) नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ ।
"दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वहपिङ्गिकम् ॥"
"घोणायां हे ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
"नासाच्छिद्रान्तिमध्ये तु घोणाख्यः समुदाहृतः ।
घोणापार्श्वगतौ गण्डौ चौरिके च ततः परम् ॥")

घोणी, [न्] पुं, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११७ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते शब्द्यते भक्षणायेति । घुण् + बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । श्वेतकुल

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ । इति क्वचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः६ वदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने त्रिंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाचं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम् ॥")

घोनसः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलितृसर्पः । इति हैमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् मूर्द्धन्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हैमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [चयात्।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरघुष्यमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोररावी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रवति शब्दं करोतीति । रव शब्दे + णिनिः ।) शृगालः । इति हैमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

"घण्टारवप्रिया घोरा घौघविध्वंसकारिणी ॥"

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया रुद्रौ मन्दाकिनी तथा ।
त्रिप्रे ध्वांक्षी विजानीयाद्रुद्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")

भयानका । (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुलते आलोड्यते यत् । घुट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । दध्नाहृतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घलम् ६ मलिनम् ७ केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुर्द्वांसुनिर्जलम् ।
ससारं यद्भवेत्तक्रं कट्टरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ कुवकाकुका ५ । चैत्रजातायाः अस्याः गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । क्षुधायाः जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")

घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणवाद्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २० ।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")

कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च सञ्जौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूर्वणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाक्रतौ ॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी ४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महांश्चेत् हस्तिघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ चुड़ः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । घोषातकी १ स्रदङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छदा ६ ज्योत्स्नाकोषातकी ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलतायाः आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ग्रसितस्यदो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैःशब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

"गच्छ भ्रमय क्षतक्ष्वेडं पुरे पटहघोषणाम् ॥")

तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष् + णिच् + बाहुलकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हैमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३ ।

"स बभूव गुणे राजा सुखेष्वेकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं नक्तं दिनमवादयत् ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मौरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुड़े १६ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तल्लिमार्गः पतेत्तथा ॥")

कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"

गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"ऋग्मिन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी स्रदङ्गी स्याज्जालिनी क्षतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा क्षतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्तः "हुदविदोन्दात्रेति ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा रघुः । १६ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")

न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग सुदुर्घ्राणं मूर्द्धि तस्य चकार ह ॥")

घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

घ्राणतर्पण:, पुं, (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति। तृप+ल्युट्।) सुगन्धि:। इत्यमर:। २।५।११॥ (यथा, रामायणे। २। ८४। १४।
"घ्राणतर्पणमश्नेत्र कं नरं न प्रहर्षयेत्॥")

घ्राणदु:खदा, स्त्री, (घ्राणस्य दु:खं ददातीति। दा+क:। स्त्रियां टाप्।) छिक्कनी। इति भावप्रकाश:॥

घ्रात:, त्रि, (घ्रा+क्त:। "गुदविदेति।" ८। २। ५६। इति प्राचिको नत्वाभाव:।) गृहीतगन्धपुष्पादि:। घ्राण लघोया इति सोंका इति च भाषा। तत्पर्य्याय:। घ्राण:२। इत्यमर:। ३। १। ८०॥ घ्रिक्षित:३। इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, मनु:। ५। १२५।
"पक्षिगन्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च स्तन्यप्रदेषेण शुध्यति॥")

घ्राति:, स्त्री, (जिघ्रत्यनया। घ्रा+करणे क्तिन्।) नासिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भावे क्तिन्। आघ्राणम्। यथा, मनु:। ११। ६७।
"घ्राणस्य रस: घ्राता घ्रातिर्घ्रेयमद्ययो:॥")

ङ

ङ:

ङ, ङकार:। स तु यञ्जनपञ्चमवर्ण:। अस्योच्चारणस्थानं नासिकाकण्ठ:। इति वाकरणम्॥ ("जिह्वामूले तु कु: प्रोक्त:।" इति। "अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते॥" इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम्॥) अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"ङकारं परमेशानि! स्वयं परमकुण्डली।
सर्व्वदेवमयं वर्ण्णं त्रिगुणं लोललोचने!॥
पञ्चप्राणमयं वर्ण्णं ङकारं प्रणमाम्यहम्॥"
अपि च।
"ऊर्द्ध:क्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता तत:।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णव: सन्ति देवता:॥
ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम्।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

ङु

तस्य नामानि यथा,—
"ङ: शूली भैरवश्चण्डो विष्वक्सेन: शिवप्रिय:।
एकरुद्रो दक्षनख: खर्परो विषयसृहा॥
कान्ति: श्वेताक्ष्यो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत्।
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशो वात्मनायक:॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यति:।
शिवयोषा नीलकण्ठ: कामेशी च मयांशुकौ॥"
इति नामतन्त्राणि॥
(माल्यकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रेषु न्यस्तता॥)

ङ:, पुं, (ङयते अस्य इन्द्रियैरिति। ङु+बाहुलकात् ड:।) विषय:। विषयसृहा। इति मेदिनी। ङे। १॥ भैरव:। इत्येकाक्षरकोष:॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशति।
"ङवन्हिते! ङलिखिते! ङकारवर्णरूपिणि!॥")

ङु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, ङवते। इति दुर्गादास:॥

च

च, चकारः। व तु चञ्चनमहवर्णः। (द्वितीयवर्ग-स्याद्यवर्णश्च।) अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति आकरग्रन्थः॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचु-यशानां तालु।" इति। तथा च शिक्षायाम्। "कण्ठ्याववाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥") वङ्गाक्षरेरस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे। "चवर्गं शृणु सुश्रोणि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। कुण्डलीसहितं देवि! स्वयं परमकुण्डली॥ सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा॥ त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये!॥" अपि च।

"वार्त्ताकुवर्त्तुलाकार ऊर्द्धाधः क्रमतो गतः। रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यात्मिह्नन्ति निलयः। शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥" तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे "तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम्। सदा षोडशवर्षीयां वराभयकरां पराम्॥ शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम्। वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम्॥ एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥" तस्य नामानि यथा, नागतन्त्रे। "चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः। चर्म्मखड्गधरो भूत्वा महिषाचारसन्निभो॥ एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चासृक्का दीर्घबाहुकः। वामबाहुर्मूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी॥ दयितश्च त्रिनेत्रश्च लक्ष्मीक्षितयलोचनः। चन्द्रनं चन्द्रमा देवश्चेतनो रुचिको बुधः॥ देवो केटसुखे क्षात्मा कौमारी पूर्णकालगुणी। अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च शुभावती॥" (माल्लकान्वाखे वामबाहुमूले स्वाख्य ऋषता॥)

च, च (चयति चिनोतीति वा। चय ग्रन्थे चिञ् चित्यां वा+"अन्येभ्यपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति ड।) अन्वाचयः। यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनान्वयानां योऽन्वाचयः। यथा। भो वटो! भिक्षामट गाञ्चानय। भिक्षा-मटनमत्र प्रधानं तत् कुर्म्मायो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति गो चेत् भिक्षामेवाटेति। समाहारश्चितरेतरावयवभेदः इतरेतर उद्भिन्ना-वयवभेदः। अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे जनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम्। इतरेतरयोगे संदृश्यमानप्रधानत्वात् द्विबहु-वचनम्। यथा। "ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायां क्षत्रियविट्सूद्राः। क्षत्रियायां वैश्यशूद्रौ। वैश्यायां शूद्रः।" इति परैरुक्तम्। समुच्चयः समुच्चय; प्राधान्येन क्वचित् क्रिया-विषयेऽनेकस्य चीयमानता। यथा। धर्म्मश्च स्थितिश्च स्थिरं च। इति भरतः॥ समाहारः। अन्वाचार्थः। समुच्चयः। (यथा, मनुः।१२।८८। "इदं शास्त्रं तु कार्त्स्न्येन प्रवक्तुं कर्म्म चोत्तमे॥")

पदार्थान्तरम्। (यथा, हितोपदेशे।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः। तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के।
"ग्राम्यमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र॥") पादपूरणम्। (यथा, रामायणे। १।२०।१६।
"तेन सत्योदितौ तौ तु रात्रौ च महाबलौ। मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः॥") अवधारणम्। इति मेदिनी। चे। १२॥ हेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चः, पुं, (चयति ग्रन्थायते इति। चय ग्रन्थे+ "अन्येभ्यपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) चक्षेपः। (चिनोति खाद्यानि सङ्घोचय-तीति। चि+डः।) कक्षपः। (चीयते उप-चीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्य-र्थः।) चन्द्रः। (चिनोति सञ्चिनोति पर-धनानि इति।) चौरः। इति मेदिनी॥ चे। १॥ निर्म्मोके दुर्जने च चि। इति शब्दरत्ना-वली॥

चक, ट भ्रान्तौ। सौत्रो धातुरयम्। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ट, चङ्कुरः रथे। इति दुर्गादासः॥

चक, च ट म प्रतिघाते। दृश्यौ। इति कविकल्प-द्रुमः॥) भ्वां-उभं-आत्मं-सकं-अकच-सेट्।) च, चकति चकते खलः साधुम्। ट, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः। म, चकयति। इति दुर्गा-दासः॥

चकाच, ट च तु दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सेट्।) ट, अचीचकाचत् अच-चकासत्। अनेकाच्त्वात् सन्नद्भावविकल्पः। च, चकासति। चु, चकास्ति। इति दुर्गादासः॥

चकितं, त्रि, (चक भ्रान्तौ+क्तः।) भीतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २। ८।
"दत्ता दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-गुण्ठनं लता।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः॥
क्ली, भावे क्तः। भयम्। नायिकालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे। ३। १२१।
"कृतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत्।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
(क्ली, छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्याम्।
"भात् नसतगैरष्टभिर्दे खादिह चकिता॥")

चकोरः, पुं क्ली, (चकते चन्द्रकिरणेन दृश्यतीति। चक दृश्यौ+"कटिचकिभ्यामोरन्।" उणां। १। ६४। इति ओरन्।) पक्षिविशेषः। (यथा, भागवते। ३। २१। ३३।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुभूषितम्॥")
तत्पर्य्यायः। चन्द्रिकापायी २ कौसुदीजीवनः३ अस्य मांसगुणाः। यथा, राजनिर्घण्टे।

"चटकं शीतलं रूक्षं दृष्यं कफपित्तजलामिषम्। तद्वच्चकोरजं मांसं दृष्यञ्च बलपुष्टिदम्॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः। अक्षरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलश्च सः॥ चकोरः शुक्रकारी च समदोषा गुणागुणैः॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये॥
अस्य डिम्बगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७अः।
"धार्म्मराजचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि। चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च॥
रेतःशोधेषु कासेषु छर्द्दीनेषु क्षतेषु च। मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च॥").

चकोरकः, पुं क्ली, (चकोर एव। चकोर+ स्वार्थे कन्।) चकोरपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥

चक्क, क अर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। आद्यक्षरमध्यः। अर्त्तिः पीड़नम्। क, चक्कयति शत्रुं शूरः। इति दुर्गा-दासः॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति। कृ+वर्णे कः। कृवादीनामिति ह्रस्वश्च।) व्रजः। सङ्घः। सैन्यम्। रथाङ्गम्। चाका इति भाषा॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ३५१।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्। तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति॥")
राङ्गम्। दम्भविशेषः। कुम्भकारोपकरणम्। कुमारेर चाक इति भाषा॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये। ३। २४६।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति ह्रस्वदीर्घादीन् तथा शास्त्रकृतः क्रियाः॥")
अस्त्रविशेषः। (यथा, रघुः। ७। ४६।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः॥")
जलावर्त्तः। इति मेदिनी॥ भगवतः सुदर्शन चक्रम्। (यथा, महाभारते। १। १६। ६।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम्। चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽन्तमोजसा॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभाग-वते। ३। १। २३।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्णन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तैर्मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यादेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णो-रायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे। येषां चक्राङ्कितमन्दिरवर्त्मा दर्शनात् श्रीलक्ष्म्या-स्मरणं भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥*
अथ चक्रलक्षणम्।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्।
चक्रं स्याद्विजयावर्त्तः शुद्धश्च श्रीहरेः क्षुतः॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः॥

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा,—

"अष्टारं वर्त्तुलाकारं यूहचक्रं त्रिनाड़िकम्। दलचतुष्टयं बाह्ये कर्णैश्च चतुर्दिशम्॥ पूर्व्वदण्डायतो ऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्। प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे॥ ग्रंग्निसंज्ञारकं मध्ये तद्बाह्ये भानुसंज्ञकम्। तृतीयं राहुसंज्ञञ्च केतुर्दलचतुष्टये॥ चन्द्रार्के विजयो लाभः सूर्य्यार्के मध्यमं फलम्। राहुधिष्ण्यारके विप्रं ऋतुः केतुचतुष्टये॥ एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नाभभम्। तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"

एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधार्थेवाभिकल्पितम्। तत्र यूहमध्ये निर्म्माणप्रकाश्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।

"चक्रयूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः। तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवर्त्तिताः॥ अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः। संघातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥ लताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः। रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥ सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः। चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः सर्व्विद्याः सुखावसः॥ सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः। तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्द्दुन्दिनामनाम्॥ पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्। अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥ अन्योन्यं रक्षमाणाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः॥ दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः। कर्णदुःशासनप्रेप्सुर्तो राजा महारथैः॥ देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः। चामरव्यजनाग्रेषु दृश्यन्निव भास्करः॥ पृष्ठे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः। विसुराजस्यास्तिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥ विसुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः। सुताश्च महाराज! सिंहग्रिदशसन्निभाः॥ गान्धारराजः कितवः शकुनो भूरिश्रवास्तथा। पार्श्वतः विसुराजस्य वराजन्त महारथाः॥ ततः प्रवर्त्तते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा निवर्त्तनम्॥"

इति महाभारते। ७। ३३। १३—२४॥)

तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२। [कारस्य॥"

"क्वेदमयान् पीड्यतः किं चक्रेणापि तैलकालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।

"चक्रं चक्राग्रार्द्धं परिधी सूचभ्रमण्डलादिकाधारम्। धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धोत्तरं खार्द्धम्। तन्मध्ये छिद्रार्द्धं त्रिभार्कांभिसुखनेमिकं कार्य्यम्। भूमेरन्नतभागास्तत्कालोन्नतयो भुजः। [लम्। तत्खार्द्धाग्रञ्च गता उन्नतनतघट्यो भुजोत्क्षेपाः। तद्वदधोनतांशभवाः स्युलाः परैः प्रोक्ताः।"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां ध्रुवकलादिराधारः ग्रथिलः कार्य्यः। चक्रमध्ये छिद्रं सुविरमाधारात् सुविरोपगामिनी लम्बवद्भूरेखा कार्य्या। तन्मध्यतोऽन्या तिर्य्यग्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धोत्तर खार्द्धरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुविरे छिद्रा शलाका प्रदातव्या। सा चाक्षसंज्ञा। तच्चक्रमर्कांभिसुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा धृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्तुल्यचिह्नयोरन्तरे ये अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयोरन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदैभिः किमित्येवं स्फुटा घटिकाः स्युः॥ अथ वेधेन यद्दिनमाह।

"पैत्र्यैपुष्यान्तिमवारुणानां-
न्यतमं यं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भखेचरौ वा
तथात्र यत्नं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्याच्चगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगतारां।
नेम्यक्षयोरन्तरयुग्जोस्तु मध्ये
ये ऽंशाः स्थिता भध्रुवको युतस्तैः॥
प्रलक्षिते भेऽथ पुरःस्थिते तै
र्हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम्॥"

तत्र यत्नस्त्वाधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्धनेम्यासक्तचक्रार्द्धमध्ये भद्दितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यत्नं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्। ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा यद्दं विध्येत्। यदः प्रायोऽचगतो दृश्यते। अचमण्डलस्य यद्दस्य चान्तरं ध्रुवो यद्दावधिः अचमण्डलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमध्यक्षम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये ये ऽंशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा यद्दात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पग्रहं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा यद्दस्तदा तावेव विदृश्या प्रोक्तवद्ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थषट्चक्राणि यथा। मूलाधारः१ स्वाधिष्ठानम्२ मणिपूरम्३ अनाहतम्४ विशुद्धम्५ आज्ञाख्यम्६। तद्यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये रक्तज्ञानक्रियात्मके। मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥ तदूर्द्धे कामबीजन्तु कलाग्न्यीन्दूनादकम्। तदूर्द्धे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥ तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसुवर्णचतुर्दलम्।

हृत्पद्मसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥ तदूर्द्धेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं वीरकप्रभम्। वादिलान्तषड्वर्णैश्च युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्॥ मूलाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः। स्वाधिष्ठानं परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः॥ तदूर्द्धे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्। मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥ मणिवद्विलसत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते। दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्॥ शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्। तदूर्द्धेऽनाहतं पद्मसुद्यदादित्यसन्निभम्॥ कादिठान्ताक्षरैरंकपत्रैश्च समधिष्ठितम्। तन्मध्ये वायुलिङ्गन्तु सूर्य्ययुतसमप्रभम्॥ शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते। तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥ आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्। तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं कुलषोड़शपङ्कजम्॥ स्वरैः षोड़शभिर्युक्तं धूम्रवर्णैर्महाप्रभम्। विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकगात्॥ विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्। आज्ञाचक्रं तदूर्द्धे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्॥ आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्। कैलासाख्यं तदूर्द्धे तु बोधनीन्तु तदूर्द्धतः॥ एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत!॥"*॥

मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम्१ राशिचक्रम्२ नक्षत्रचक्रम्३ अकथहचक्रम्४ अकडमचक्रम्५ ऋधिधनिचक्रम्६। तद्यथा,—

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह। वायुग्निभूजलाकाशाः पञ्चाग्न्यक्षिपयः क्रमात्॥ पञ्चस्वराः पञ्चदीर्घा विन्दवः सन्धिसम्भवाः। कादयः पञ्चगः पञ्च लसहाश्चाः प्रकीर्त्तिताः॥ तथा च।

अ आ ए क च ट त प य वाः मारुताः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र शाः आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब लाः पार्थिवाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व साः वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म ष हाः नाभसाः॥

साधकस्याचरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदचरम्। यद्येकंभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्॥ भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्॥ नाभसं सर्व्वमित्रं स्यादिदं नैव शोधयेत्॥"

अथ राशिचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशानिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्वाक्॥
वेदाग्निवह्नियुगलभवर्णाचिसंख्यान्
पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्कवर्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतांस्तु प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्॥

तग ज आ द ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ऋ ल ल मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः शू षं स ह ळ क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः। खराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।

राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शुद्धं न्दतिं त्रयम्।
खराशेर्मेलराशिस्थं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु खराशेरज्ञानं तदा साधकानामाद्याक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

"अ आ अश्विनौ देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए ऐगशिरो देवः। ओ औ पुनर्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध न ज्येष्ठा राक्षसः। प फ ब मूला राक्षसः। भ पूर्वाषाढ़ा मानुषः। म उत्तराषाढ़ा मानुषः। य र श्रवणा देवः। ल व धनिष्ठा राक्षसः। श ष स शतभिषा राक्षसः। ह ळ क्ष पूर्वभाद्रपदा मानुषः। अं अः उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः स च रेवती देवः॥ तथा च।

"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तराहस्तिकाद्यासु रेखां कुर्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमायाः कर्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिहकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्वेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्द्रनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिश्लेषपर्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्वोत्तराश्चयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
श्लेषाग्नतभिषाम्मूलाधनिष्ठाश्चैवरक्षस्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः।
अनुराधाऽदगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
अन्त्य सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्यनीयानि नक्षत्राणि।
खनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। खनक्षत्राज्ञाने खनामाद्याक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्वीमान् क्रमेण तु।
इन्दग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टशोडशचतुर्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्नक्षादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठकोष्ठेषु सप्ततो नाम आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो यद्यमाचेष्ट रिपुर्मूलं निहन्यति॥"*॥

अथाकडमचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्वापरेषु कुर्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुबेरभेदात्।
महेशशक्रोऽधिपतिक्रमेण
तिर्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
आकारादिहकारान्तान् क्षीवहीनान् लिखेत्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्जयित्वा ल ळ तद्वि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेखान् मेषादिषु दृष्टान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जन्मः खनामतो मन्त्री यावन्नक्षादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकडमादिकमुत्तमम्॥
तारासुद्धिर्वैद्यवानां कोष्ठसुद्धिः शिवस्य च।
राशिसुद्धिस्तथैवोक्ता गोपालेऽकडमः स्मृतः॥"

अथ ऋणधनिचक्रम्।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदैश्च पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं प्रथमकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥

दौ दौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षड्रेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
वेकैकमेकादशसु त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्प्रभाङ्क-
शोभाग्निवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामाद्यभक्तादकठवादृगणसुक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषवर्णं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके॥
शून्ये मन्त्रं विजानीयात्तस्मात्तं परिवर्जयेत्॥"

इति तन्त्रसारः॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—

"चक्रं सारं विलिख्याथ पतिरयने संक्रमं यत्र करोति
यस्मिन्मृत्वे तटस्थं मरणभयकरं शूलमूलेऽपि दद्यात्।
तत् पञ्चादारभूते विविधभयकरं शूलपार्श्वे च लाभः
सख्य स्यात् शूलमध्ये भवति च नियतं वित्तवामक्रमेण॥"

केतुचक्रं यथा,—

"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमार्गलाभौ
षट्पृष्ठभं भयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्षु च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्षेमो भयश्च नितरामिह केतुचक्रम्॥"*॥

अहिचक्रं यथा,—

"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विभान्तद्वयगल्वयोः।
ऊर्द्धं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्यक् च पञ्चरेखिकाः॥
स्यानदारसुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियान्त्यर्क्षस्वातिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्वषड्भां भसप्तकम्।
अहिचक्रोऽजपादर्क्षं शतभं त्राक्षसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम्।
अभिजिद्विश्वसृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम्॥
चित्रभच्च तृतीयायां षड्क्षौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठमैत्रविशाखभम्॥
स्वातीं षड्क्षौ चतुर्थ्यान्तु कर्तव्यं पन्नगाङ्कति।
द्वारभाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अश्वीशपूर्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भाखतः॥
उदयादिगता नाड्यो भक्ताः षष्ट्याप्तशेषके।
दिनेन्दुसुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचक्रमाः॥
चक्रवत्साधयेत् सूर्यन्दत्तस्थेष्टकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निखिलं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शून्यं न संशयः।
स्वस्मै हितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिदिहान्यथे॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्य चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा चीजे चन्द्रेऽपको निधिः।
हेमतारच ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा अपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्जिते॥
हेमतारच ताम्रारं पाषाणं लग्नयायसम्।
सूर्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभाङ्कं प्रजायते॥
शुक्लराशंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे छिद्रं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
खोच्चस्थे तूर्द्धगं द्रव्य नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तद्वै भित्तिस्तम्भसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो यदान्वितः॥"*॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलसुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चतारोऽप्याकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलसुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ठानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिश्चैव कुलाकुले ॥"

अथ कुम्भचक्रम् ।

"कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्यग्रेखाप्रभेदितम् ।
क्रमादूर्ध्वमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भानुभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्णं इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्णं इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णे पूर्णा शुभावहा ॥"

अथ कोटचक्रम् ।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहारघा ।
लोकोऽरिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो रत्नभयः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गह्वरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
ग्रामे साधयेत् खड्गिं जलस्थे वन्यमोचयम् ।
ग्रामदुर्गेऽग्निदाहश्च प्रवेशं गह्वरे तथा ।
पर्वते स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
वक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
अतिदुर्गे कालकर्म चक्रावर्तश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्तश्च पद्माख्यो यत्नभेदश्च शार्ङ्गरम् ।
एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भक्ष्या वर्ण्यास्तन्नामनागराः ।
योजयेत् तेन वर्गेण तद्वर्गास्तस्य भक्षदाः ॥
अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च मुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आखुश्च य गजः श अजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वर्गानामस्थिता नराः ।
तद्वर्गे ते रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गड़ाधिपाः ॥
अवर्गात् पञ्चमे स्थाने खड्गिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्व्वाद्यदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेदादौ चतुरस्रं त्रिनाड़िकम् ।
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि साभिजित्नि न्यसेद्बुधः ॥
बहिःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये बहिर्बहिः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः खरवेदिभिः ॥
बहिर्दादशभान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकापुष्यसर्पेन्द्र मघास्वातिविशाखभे ।
अनुराधाभिजिद्विष्णुधनिष्ठात्रियमा बहिः ॥
ब्रह्मा पुनर्व्वसुभाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
नगरीद्रोत्तरा हस्तं मूलमाषाढपूर्व्वकम् ।
पूर्व्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋक्षाष्टकं विदुः ॥
पूर्व्वे रौद्रं यमे हस्त पूर्व्वाषाढा च वारुणे ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम् ।
त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभादृक्षगणनाच्च ग्रहैर्व्वाच्यं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथावृत्तं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्रं वर्त्तुलञ्च गोस्तनं धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे कार्म्मे तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन ज्ञातव्यं धिष्ण्यमण्डलम् ।
बाह्यमे मध्यमे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कृते यत्ने हस्तिदुर्गं ससैनिकम् ।
ऊर्द्धदृष्टौ च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टौ च जीवेन्दू शनिराहू ह्यधोदृशौ ।
गाड़ीचये वह्निर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपद्मौदग्रक्रेभ्यः शराक्रमविवक्षया ।
बातुर्भे कालनाड़ीस्थे ऋक्षमध्यपदे स्थिते ॥
चौर्यक्षयोपतापाच्च रौद्रनार्या पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं हन्ति प्राकारे खड्गिकारकाः ॥
बहिःस्था वेरके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा बाह्ये ग्रस्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये बहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाङ्गको भवेद्दुर्गे विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यग्रहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेरकाः ।
मध्यनाड़ीस्थिताः सौम्याः क्रूरा बहिरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्त्तो बहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा अवस्थिताः ॥
सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्नेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारबाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखड्गिभ्यं पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेद्वृक्षस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनैश्चराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्यापि नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेरकाय गड़ाधिपाः ।
बाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुर्हयं स्वयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्राकारस्था ग्रहाः क्रूरा बहिर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खड्गिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यबाह्यगाः ॥
एकस्या यत्र कुर्व्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालाः सामन्ता मण्डलेश्वराः ॥
कुर्व्वन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं खरोदयौ ॥
प्रवेशनिर्गमाङ्गे चन्द्रे जीवपद्मर्क्षसंस्थिते ।
निर्गीर्णे कविरत्नं दुर्गे कर्त्तव्यं वेरकैर्नृपैः ॥
कर्त्तव्यं कवियुद्धञ्च रात्रौ सुप्ते बहिर्जने ।
प्रवेशनिर्गमावुक्तौ सैनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रहृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्राग्दिशि भङ्गः स्यात् रुद्धयोः पूर्व्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽपि च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
युधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न जातकंशनैश्चरौ ॥
क्रूरो वक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो बाह्यभूपतेः ॥
प्रवेशबाह्यगे क्रूरे वक्रे खसैन्यविग्रहः ।
दुर्भिक्षं ऋतुभङ्गौ च वहिः सैन्यस्य जायते ॥
निर्गमर्क्षे बहिःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चेत् ।
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ॥
पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गं त्यक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते ॥
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्य्ययात् ।
मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रं न संशयः ॥
दुर्गसैन्यं तथैवोक्तं प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्थं वेरकं सैन्यं ज्ञातव्यं खरवेदिभिः ॥
कोटे कोटाधिपे नीचौ विग्रहौ भौमभास्करौ ।
समस्थौ च पुरे सर्व्वे उच्चस्थौ निष्फलौ च तौ ॥
प्राकारं वेरकं हन्ति उच्चस्थौ राहुसूर्य्यजौ ।
प्राकारस्थौ बहिःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्फलौ ॥
सितेऽर्कपुत्रे तु रवौ गुरावन्यसितेऽपि च ।
वक्रिता नैव शस्ता स्युर्विधातुं कोटभेदनम् ॥
समदृष्ट्या गुरुचन्द्रः पश्यतः सर्व्वतः सदा ।
तिर्य्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः ॥
ऊर्द्धदृष्टिगते कुर्य्यात् टिङ्गनीयन्त्रवाहनम् ।
समे च साधयेत् खड्गिं रन्ध्रपातमधोमुखे ॥
कोटभं सुखपृच्छस्थं राहोर्यदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्रं पूर्व्वोक्तविधिना चिरात् ॥
दुर्गमध्यगते सूर्य्ये जलग्रोषः प्रजायते ।
चक्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे बुद्धिबला नराः ॥
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् ।
चलचित्ता नराः शुक्रे ऋत्वरोगौ शनैश्चरे ॥
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्गड़ाधिपे ॥
सौरिश्च वाक्पतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ ।
यस्यां तया स कोटस्तु भज्यते नात्र संशयः ॥
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं बाह्यगते ग्रहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिस्वराः पञ्च पूर्व्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सप्तमावेखा अन्तस्थाः खड्गिकारकाः ॥
दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य बालो वालमितोऽपि वा ।
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा ॥"

इति कोटचक्रम् ॥

इति समयाण्डतम् ॥* चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । ग्रन्थालङ्कारभेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारिविधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् ग्रन्थालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काव्यालङ्कारे । ५ । ६—१३ ।

"माराशिशुक्ररामेभसुखेशसाररंहसा ।
सारारब्धसुरा नित्यं तदर्तिहरणक्षमा ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसम्भ्रमा ।
मान्याथ सीमारामाणां ग्रामे दिग्धाद्रुमादिभा ॥
मायाविनं महाहावा रसाघातं ससद्रुमा ।
जातलीला यथा सारवाचं महिषमावधीः ॥

मामभीदा शरण्यासुतसदेवारुक्प्रदा च धीः।
धीरा पवित्रा सन्त्रासात्त्रासीष्टा मातरारम ॥
मानसापरुषं लोकदेवां सदस सन्नम।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥
मा सुधो राजस स्वासूंल्लोककूटेग्रदेवताम्।
तां ग्रिवावाग्रितां सिद्धाग्र्याग्रितां हि स्तुतां
स्तुहि ॥
माङ्रिधाखे रयोऽन्या तु सों डु नानेवमत्र हि।
हिमातङ्कादिवासुं च कं कम्पिनमु प्रशुतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तसुद्यतम्।
तङ्गयित्वा ग्रिरस्यस्य निपात्याहन्ति रंहसा ॥"

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः।

चक्रः, पुं, (करोति अस्फुटशब्दम्। कृ + बाहुलकात् कः ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः।) चक्रवाकपक्षी। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥

चक्रकः, त्रि, (चक्र इव कायति प्रकाशते इति। कै + कः।) तर्कविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। स्वापेक्षज्ञीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम्। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ज्ञेया। तत्राद्या यथा। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात्। द्वितीया यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात्। तृतीया यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति। इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु "स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वं आत्माश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वं अन्योन्याश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम् ॥")

चक्रकारकं, क्ली, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः वक्रनखाकृत्या इति शेषः। यद्वा चक्रं चक्राकृतिरेखादिकं करोतीति। कृ + खुल्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२६ ॥

चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौषधीलताकृत्यभेदस्य कुल्या इव।) चित्रपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्रपर्णिकाशब्दे ज्ञेयमस्या विवरणम् ॥)

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्यया गम्यते शब्द्यते। यद्वा चक्रे चक्राकृतिदृढ्याधौ गज इव। गज इव दृढरोगमर्दक इत्यर्थः।) चक्रमर्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रगण्डुः, पुं, (चक्रमिव वर्त्तुलाकारो गण्डुः।) वर्त्तुलाकारोपाधानम्। इति चतुरशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश इति च भाषा ॥

चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य वा।) अशोकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्रविशेषेण जीवतीति। जीव + ण्वुल्।) कुम्भकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव दंष्ट्रा यस्येति वा।) शूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्तीबीजं, क्ली, (चक्रदन्त्या बीजम्।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रधरः, पुं, (धरतीति। धृ + अच्। चक्रं सुदर्शनाख्यं द्वादशारादिलक्षणलक्षितमस्त्रम्। तस्य धरः। चक्रं धरति धारयतीति वा।) विष्णुः। (यथा, रघुः। १६। ५५।

"विगाहितुं श्रीमदिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥"

चक्रं यथा तस्य धरः।) सर्पः। (यथा, महाभारते। ३। ८५। ७०।

"अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥")

श्यामलालिनि त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते। ३। ८५। ७६।

"यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥")

चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखाकृत्यावयवोऽस्येति। "अर्श आदिभ्योऽच्" इत्यच्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रनामा, [न्] पुं, (चक्रं सरघानिर्म्मितमधुचक्रं तन्नामेव नामास्य।) माक्षिकधातुः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखादिकं नयतीति। नी + ण्वुल्।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके त्रि ॥)

चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दृढरोगः तत्र अटति तं शब्दातीत्यर्थः।) चक्रमर्दकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

चक्रपरिव्याधः, पुं, (चक्रं दृढरोगं परिविध्यतीति। परि + व्यध + अण्।) आरग्वधवृक्षः। इति वैद्यकम् ॥

चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्या इति। जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य। अधिकरणबहुव्रीहिसमासः।) विष्णुः। इत्यमरः। १। १। २०॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने।

"वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोक्षजः॥")

चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्य।) रथः। (चक्रवत् पादा यस्य।) हस्ती। इत्यजयपालः ॥

चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता पुष्करिणी।) मणिकर्णिका। इति काशीखण्डम् ॥

चक्रफलं, क्ली, (चक्राकारं फलं फलकमस्य।) अस्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। अङ्गनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रभृत्, [द्] पुं, (चक्रं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३८।

"चक्रभृद्विजयेग्रादिकेग्रवे गानभूषिते ॥")

चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिथुनं भिनत्ति पृथक् करोतीति। भिद् + णिनिः। ततो ङीप्। निग्रायां हि चक्रवाकयोर्विग्रोजनं भवतीति लोकप्रसिद्धम्।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रमण्डली, [न्] पुं, (चक्राकारेण यन्मण्डलं तदस्यास्त इति इनिः।) अजगरसर्पः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रमर्दः, पुं, (चक्रं चक्राकारदृढरोगं मृद्नातीति। मृद् + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) क्षुपविशेषः। चाकुन्दिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। एडगजः २ अडगजः ३ गजाख्यः ४ मेषाक्ष्यः ५ एडहस्ती ६ व्यावर्त्तकः ७ चक्रगजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाडः ११ विमर्दकः १२ दद्रुघ्नः १३ तर्व्वटः १४ चक्राह्वः १५ शुकनाशनः १६ दृढबीजः १७ प्रपुन्नाडः १८ खर्ज्जुघ्नः १९। इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्रमर्दकः २० पद्माटः २१ उरुवाख्यः २२। इत्यमरः। २। ४। १४७ ॥ प्रपुन्नाडः २३ प्रपुनाडः २४ उरुवाचः २५। इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मेदोवातकफकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम्। स्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तश्वासक्षमिनाशित्वम्। कृमित्वम्। हिमत्वञ्च। तत्फलगुणाः। उपोदकुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलगुल्मकासक्रिमिश्वासनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्य्यायाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चक्रमर्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः।
पद्माटः स्वादेडगजचक्री पुन्नाट इत्यपि ॥
चक्रमर्दो लघुः स्वादु रूक्षः पित्तानिलापहः।
कृमौ हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुक्रिमौन् हरेत् ॥
हन्त्युपान्तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान्।
गुल्मकासक्रिमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥")

चक्रमर्दकः, पुं, (चक्रं दृढरोगविशेषं मृद्नातीति। मृद् + ण्वुल्।) चक्रमर्दः। इत्यमरः। २। ४। १४७ ॥ (स्त्रियान्तु काम्नि अत इत्वञ्च।

राजमालविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्यां। ४।२१३।
"ललितादित्यभूभर्तुर्वल्लभा चक्रमर्दिका॥")

चक्रयानं, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम्।) रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्दृत्तो रदः दन्तोऽस्येति।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रलक्ष्मा, स्त्री, (चक्रे चक्राकारे दर्व्यां मण्डलाकारे कुठादौ वा लक्ष्यं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति रत्नमाला॥ (चक्रं लक्ष्यं यस्य इति व्युत्पत्त्या। रथे विष्णौ च पुं॥)

चक्रलताम्रः, पुं, (चक्र+रक्। चक्रः ढक्किजनकः लताम्रः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्त्तत इति यावत्। ला+कः ततष्टाप्।) उच्चटा। इत्यमरः। २। ४। १६०॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति। वृत्+णिनिः।) जनीनामग्न्यन्वयम्। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अग्रेसरयूहरचनयाधिष्ठितं सेनाबृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति। सर्व्वभूमेरीश्वरी॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा, कथासरित्सागरे। २०। ११४।
"एवं बाल्येऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥")

चक्रवर्त्ती, [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारमुभयचिह्नं करे वर्त्तते यस्य। वृत्+णिनिः। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत+णिनिः।) समुद्रपरिवृतायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्य्यायः। सार्व्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २॥ (यथा, शुक्लजायां १ म अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
वास्तुकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्रेष्ठः। यथा, गीतगोविन्दे। १। २।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती॥"
"पारञ्चक्रवर्त्ती नर्णकश्रेष्ठः।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः॥)

चक्रवाकः, पुं क्ली, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच+कर्म्मणि घञ्। ततो "व्यञ्जादीनाञ्च।" ७। ३। ५३। इति कुत्वम्।) पक्षिविशेषः। चकाचकि इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ५८।
"धृतराष्ट्रौ तु हंसांश्च जनहंसांश्च सर्व्वशः।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास वै तु॥")

तत्पर्य्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२॥ भूरिप्रेमा ५ इष्टचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावक्षोजोपमः ११ कासुकः १२। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
"चक्रवाकास्थान्ये च खगाः सन्त्वम्बुचारिणः।")

चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य।) क्रियारोधः। पर्य्यन्तः। प्रखातरुः। इति मेदिनी। टे। ६२॥

चक्रवाड़, क्ली, (चक्रवद् वाड़ते वेष्टयतीति। वाड़+अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पर्व्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८॥

चक्रवात, पुं, (चक्रवद्वातः। ह्रस्वपार्श्वादीत्वादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।) भ्रमिवातः। घूर्ण्णवातास इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०। ७। २०।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्॥"

चक्रवाल, क्ली, (चक्रमिव वाड़ते वेष्टयतीति। वाड़+अच्। ह्रस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण परिवर्त्तः समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६॥ (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
"हित्वा यदं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजतानुकालोऽभयम्॥")

चक्रवाल, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोको परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् घञ्।) अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोकालोकपर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। २॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
"एवं स लक्ष्यो गोपीनां चक्रवालेरलङ्कृतः।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु सुसुदे सुखी॥")

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमग्नोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता॥"
(तथाच मनुः। ८। १५३।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासव्याह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना सता॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम्॥)

चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना। (एतस्य रचनालक्षणादिचक्रशब्दे द्रष्टव्यः॥

व्यूहोऽयमभिमन्युवधेषुणा भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। ३३। १२—२३।
"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः।
सङ्गतो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
लताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्तास्त्रधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः सग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त काङ्क्षिणं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्द्दुर्विनिर्गमाम्॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः॥
कर्म्मदुःशासनरूपेवृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः॥
चामरव्यजनाद्यैश्च दृश्यन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः॥
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अन्वत्यामपुरोगमाः॥
सतास्तव महाराज! त्रिंशच्छतदशसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शकुनो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य वराजन्त महारथाः॥")

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्या अत्र।) काकतुण्डी। श्वेतशुङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्रसंज्ञं, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते इति। सं+ज्ञा+कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिजन्यविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संगमयतीति। सं+वृ+अच्।) बुद्धभेदः। तत्पर्य्यायः। हेरुकः २ हेवकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ अग्निश्वेश्वरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रा, स्त्री, (चक्र्+लटौ+रक्। ततष्टाप्।) नागरसुरा। कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्राङ्की, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्कते गच्छतीत्यर्थः। अकि गतौ+अच् ततो ङीष्।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ चक्राकी च पाठः॥

चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति। अङ्ग+अच्) हंसः। इत्यमरः। २। ५। २३॥ (यथा, महाभारते। ८। ४१। २१।
"इदमूचुः स चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः॥"
चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि॥ (चक्र) वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
"कलविङ्कं शुकं हंसं चक्राङ्गं ग्राम्यकुक्कुटम्॥")

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति। "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततष्टाप्।) सुदर्शना लता। इति रत्नमाला॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग+जातौ ङीष्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। गे। ३५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता शल्यभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥")
हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ छिल्लमोचिका। इति चिकित्साशास्त्रे॥ मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटशृङ्गी। इति रत्नमाला॥

चक्राट्, पुं, (चक्रं धूर्त्ततालं शाल्मलिसम्बन्धं आलम्ब्य अटतीति। अट्+क्विप्।) विष्णुवेद्यः। धूर्त्तः। दीनारः। इति मेदिनी। टे। ४२॥

चक्राण, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति। कृ+कानच् प्रत्ययः। ततो धातौ अभ्यस्त संज्ञम्।) कृतवान्। कर्म्मवाच्ये कृतः। भाववाच्ये स्त्री कृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक्र ङ्यन्तौ+रक्। चक्रं ङ्यन्तिनकं अधिवासवतीति। अधि+वस्+क्विप्+णिनिः।) नागरङ्गवृक्षः। इति चिकित्साशास्त्रे॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य।) चक्रमर्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः। यथा, भागवते। ३।१०।२४।
"हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये।
"चक्राह्वोऽतिकषायशुक्रजननो दृष्योऽतिरुच्योरुहः॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति। कृ+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इति किन्। स च लिड्वत्।) कर्म्मा। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।६।२।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये।"
"चक्रये पुरुषार्थैकरचनायै॥" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अस्या वा। चक्र+ठन् टाप् च।) जातु। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।२०६।
"अथोभयधनादानि भल्लचक्रिकया समम्॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं भगवत्प्रहरणालंकारमिति यावत् अस्त्यस्येति। चक्र+इनिः।) विष्णुः। (यथा, महाभारते। १३।१४६।११०।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः॥")
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्यास्य इति इनिः।) ग्रामणीलिकः। (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्यास्य।) चक्रवाकः। (चक्रं षडादिनिर्म्माणाकारवयवविशेषः। सोऽस्यास्य इति।) कुलालः। (चक्रं प्रभा अस्यास्य इति।) सर्पः। कृष्णकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अजः। तैलिकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥ चक्रमर्दः। तिनिशः। बालनखः। काकः। खरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।
"खेदमयान् पीड्यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री॥")
चक्रविशिष्टे त्रि॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढः। यथाह मनुः। २।१३८। [स्त्रियाः॥"
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।
"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आवन्नीवद्दशोरुचक्रीवदिति।" ८।२।१२। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति।) गर्हभः। इत्यमरः॥ रावणविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति। कृ+"कृञश्च।" उणा। १।२२। इति कुः।) कर्म्मा। इति सिद्धान्तकौमुदीसुबादिवृत्तिः॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चक्ष, ञ ङ वदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) वदः कथनम्। (दर्शने च इति केचित्।) ञ ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः। तृतीयस्वरादुत्तस्य इति प्राचः। इकार उच्चारणार्थ इति केचित्। छन्दसि शुणागमार्थ इति केचित्। वेदेषूच्चारणार्थ इति केचित्। अत्र वहश्वसु तृतीयस्वरो भमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरादुत्तरोऽयं निष्ठायां इमनिधेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे खाणकसाणादेश्चयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चक्ष्यं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा। चक्ष+क्युट्। यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति। चक्ष+क्युट् निपातनात् कुत्वागमश्च।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५।७१॥ (चक्ष+भावे क्युट्।) कथनम्। (दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।१३।५।
"स्तृणीत बर्हिरासदे घृतपृष्ठं मनीषिणः।
यत्राम्रुतस्य चक्ष्यम्॥")

चक्षाः, [स्] पुं, (चक्षष्टे भक्षयत्यनेनेति। चक्ष+"चक्षेः शिच्च।" उणा। २।१२०। इति उसिः स च शित्। शित्त्वात् खाणादेरभावः।) उपाध्यायः। इत्युणादिकोषः॥ (क्ली, दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।७।३।
"इन्नो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि।
वि गोभिरद्रिमैरयत्॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे भक्षयत्यनेनेति। चक्ष+"चक्षेः शिच्च।" उणा। २।१२०। इति उसिः स च शित्। शित्त्वात् खाणादेरभावः।) दर्शनेन्द्रियम्। तस्य भाष्यं उद्भूतरूपम् १ तद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संस्कारपरिभावम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४। अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम्। इति भाषापरिच्छेदः॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः। इति श्रीभागवतम्। तत्पर्य्यायः। लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक ७ दृष्टिः ८। इत्यमरः। २।६।८३॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १०। इति हेमचन्द्रः॥ तपनम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ विलोचनम् १२ दृग् १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृक्षिः १८ दृशी १९। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ यथा, कर्म्मलोचने।
"मात्सिर्य्या न सृणेश्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्रग्वेदैकपाणिना॥"
मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुर्व्रहणं, क्ली, (चक्षुर्ज्योतिर्व्रहत्यनेनेति। व्रह+ल्युट्। चक्षुष्यांलिङ्गिकारित्वादेव तथात्वम्।) मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य।) सर्पः। इत्यमरः। १।८।७॥ (यथा, नैषधे। १।२८।
"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदालयः॥"
अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"आशुग्राहीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पन्नगोरगाः॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम्। चक्षुस्+"शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्।) प्रपौण्डरीकम्। अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं श्वेतं श्वेतपुष्पकम्॥"
सौवीराञ्जनम्। खर्परीतुत्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः। "शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्।) केतकवृक्षः। पुण्डरीकवृक्षः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ श्वेताञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ रसाञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः। चक्षुस्+यत्।) प्रियदर्शनः। इति जटाधरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ४६५।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम्।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्ल्लभवर्द्धनः॥"
चक्षुषः। इति विश्वः। यथा, माघे। ८।५७।
"चक्षुष्यः खलु महतामभ्रेरलङ्घ्यः॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽञ्जिनञ्च।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चक्षुर्हितः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये।

"दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठचक्षुष्यो बलवर्द्धनः।")

चञ्चुया, स्त्री, (चञ्चुश्च + टाप्।) कुलत्थिका। सुभगा। इति मेदिनी। ये। ८२॥ अजशृङ्गी। अरण्यकुलत्थिका। इति राजनिर्घण्टः॥

चञ्च, न घातने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, चञ्चोति। इति दुर्गादासः॥

चञ्चुरं, क्ली, (चकति लक्ष्यतेऽनेन। चक + उरच्। इदित्वान्नुम्।) यानमात्रम्। तत्पर्य्यायः। घोरणम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चञ्चुरः, पुं, (चक्यते लक्ष्यतेऽनेन। चकि + उरच्।) इदित्वान्नुम्।) रथः। दृचः। इति मेदिनी। रे। १५३॥

चङ्क्रमणं, क्ली, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति। चङ्क्रम + भावे ल्युट्।) पुनःपुनर्भ्रमणम्। (यथा, भागवते। ३। २१। ५०।

"नूनं चङ्क्रमणं देव! सतां संरक्षणाय ते।
वधाय चासतां यत्तं हरेः प्रकृतिहि पालिनी॥")

अतिशयभ्रमणम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये।

"स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानातिभाषणम्॥")

अनतिदेहपीड़ाकारकचङ्क्रमणस्य गुणाः। आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम्। सदोषानद्रहितपादचङ्क्रमणदोषाः। अनारोग्यत्वम्। अनायुष्यत्वम्। इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चङ्गः, त्रि, शोभनः। दृचः। इति मेदिनी। गे। ७॥ (पुं, राजमन्त्रिविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।

"अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिणः।
ते स्त्रीवदासितन्तूर्णी वस्त्रैः प्रच्छान्तिरेरपि॥")

चचेड्डा, स्त्री, (चि + बाहुलकात् ड्डः। चं उपचीयमानं अड्डवत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः।) फललतताविशेषः। चिचिड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वेणुफलः २ श्वेतराजी ३ दृढ़तृफलः। अस्या गुणः। पटोलगुणात् किञ्चिन्यूनत्वम्। विशेषात् श्लेष्मिणो हितत्वञ्च। इति मदनविनोदः॥

चञ्चत्पुटः, पुं, (चञ्चत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां पुटं इन्द्वं यत्र।) तालप्रभेदः। यथा,—

"ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु द्वयम्॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

चञ्चत्पुटोऽपि कुत्रापि चत् पाठः॥

चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्च्यर्य्यते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भ्राम्यतीति। चर + अच् गुक् ततो टक् टित्वात् ङीप् च।) भ्रमरी। यथा,—

"करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति कम्।
स्थिरी चरी करीति चेन्न चञ्चुरीति चञ्चरी॥"

इत्यञ्जटः॥

चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरिति "चर्करीकादयश्च।" उणा। ४। २०। इति बहुलगुणेन साधुः।) भ्रमरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चञ्चलं त्रि, (चञ्चं गतिं लातीति। ला + कः।) अस्थिरम्। (यथा, हरिवंशे। ६४। ७।

"एव वत्सान् पालयन्ती श्रीभमाणा महावनम्।
चञ्च्यन्ती रमन्ती स्व किशोराविव चञ्चलौ॥")

तत्पर्य्यायः। चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्पम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ प्रारिम्बम् ९ परिम्बम् १०। इत्यमरः। ३। १।७५॥ चपलम् ११ चटुलम् १२। इति तट्टीका॥ वायौ पुं। इति मेदिनी। ले। ६०॥

चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति। ला + कः। टाप् च। यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अस्त्यस्याः इति अच्।) लक्ष्मीः। विद्युत्। इति मेदिनी। ले। ६०॥ पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वर्णवृत्तविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ।

"तूर्य्यतालपञ्चिराजमेरहारनायकेन।
चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन।
चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन॥")

चञ्चा, स्त्री, (चञ्च + अच् + टाप्।) नलनिर्म्मिता। चाँच इति भाषा। (चञ्चेव मनुष्यः। इति इवार्थे कन् ततः "सुप्सनुष्ये।" ५। ३। ६८। इति कनो लुप्।) लवणनिर्म्मितपूरुषः। इति मेदिनी। त्रे। ५॥

चञ्चुः, पुं, (चनुच + बाहुलकात् उः।) गोगाड़ीचः। स तु नाड़ीचक्राकः। एरण्डदृचः। इति मेदिनी। चं। ५॥ त्यगः। इति शब्दरत्नावली॥ रक्तैरण्डः। क्षुद्रचञ्चुदृचः। इति राजनिर्घण्टः॥

चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया।) प्रक्षिणामोष्ठः। पाखिर ठोँट् इति भाषा। (यथा, पातकाष्टके। ६।

"भ्रातश्चातक! पातकं किमपि ते सम्यङ् न
मस्तेऽस्मिन्न पतन्ति चञ्चुपुटके द्विन्नाः पयो-
बिन्दवः॥")

तत्पर्य्यायः। चोटिः २। इत्यमरः। २।५।३६॥ चञ्चूः ३ चोटी ४ चञ्चुका ५। इति शब्दरत्नावली॥ क्षुपाटिका ६। इति हेमचन्द्रः॥ पक्षिग्राकविशेषः। तत्पर्य्यायः। विजला २ चञ्चूः ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुग्राकः ८ क्षेत्रसम्भवः ९। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कषायत्वम्। मलशोधनत्वम्। गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च॥

"चिक्कचक्षुश्चिकुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका।
चञ्चुः शीता सरा रुक्षा स्वादौ दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टकरी बल्या मेधा पिच्छिलिका स्मृता॥"

इति भावप्रकाशः॥

तस्या बीजस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मशूलोदररोगविषत्वग्दोषकण्डूखर्जूकुष्ठनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (शवहारोऽस्य यथा,

"आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्य्यते।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः संप्रवाहिकम्॥
तं मूलकानां यूषेण वदराम्लमथापि वा।
उपोदकायाः चौरिण्या यवान्या वासुकस्य वा॥
सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकेनावल्गुजस्य वा॥")

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु + स्वार्थे कन् टाप् च।) चञ्चुः। प्रक्षिणामोष्ठः। इति शब्दरत्नावली॥

चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्चाकारं पत्रमस्य।) चञ्चुशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप्।) पक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चञ्चुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्यस्येति। नित्ययोगे मतुप्।) पक्षी। इति हारावली॥

चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाकृतिं गच्छतीति। चञ्च गतौ + बाहुलकात् उरच्।) चञ्चुशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दृचः। यथा, काश्मीरखण्डे। १०। ४६।

"विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः।
कदाचिच्चिन्तयामास बुद्धिधाता महेश्वरम्॥")

चञ्चुरुचिः, पुं, (चञ्चुः रुचिरिव यस्य।) कारण्डवपक्षी। तत्पर्य्यायः। सुमुखः २ पीततुण्डः ३। इति त्रिकाण्डशेषः। मरलः ४ चञ्चुरुचिकः ५। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०७॥

चञ्चुरुचिकः, पुं स्त्री, (चञ्चुरुचि + स्वार्थे कन् यद्वा चञ्चुः रुचिरिव यस्य इति कप्।) चञ्चुरुचिपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०७॥

चञ्चूः, स्त्री, (चञ्चु + "ऊडुतः।" ४। १। ६६। इत्यत्र "अप्राणिजातेश्चारज्ञ्वादीनामुपसंख्यानम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ्।) चञ्चुः। इति हेमचन्द्रः॥

चट, भेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चटेति। इति दुर्गादासः॥

चट, क वधे। भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, चाटयति। इति दुर्गादासः॥

चटकः, पुं, (चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति। चट भेदे + "नन्दिग्रहीति।" ३। १। १३४। इति पचाद्यच् ततः स्वार्थे कन्।) पक्षिविशेषः। चटा इति भाषा॥ (यथा, देवीभागवते। १। ४। ८।

"वीक्ष्य प्रेमाङ्कुरं तत्र बाले चटकयोस्तदा।
त्रासचिन्नातुरः कामं मनसा समचिन्तयत्॥")

तत्पर्य्यायः। कलविङ्कः २। इत्यमरः। २।५।१८॥ चित्रपृष्ठः ३ गृहनीड़ः ४ वृषायवः ५। इति हारावली॥ कासुकः ६ नीलकण्ठकः ७ कालकण्ठकः ८ कामचारी ९। इति जटाधरः॥ कलाविकलः १०। इति शब्दरत्नावली॥ तन्मांसगुणाः। शीतत्वम्। लघुत्वम्। शुक्रबलप्रदत्वञ्च। तद्वातरक्तचटकं तत् क्रव्यं लघु पञ्चदम्॥

इति राजनिर्घण्टः॥

("चटकाः शैम्बलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम्।
गुरुत्वस्निग्धमधुरा वर्गाद्यातो यथोत्तरम्॥"

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥

"चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धनाः।
सन्निपातप्रशमनाः श्रमना मारुतस्य च॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

चटकका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति इदादेशाभावः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

चटका, स्त्री, (चटक + टाप् ।) चटकपत्नी । (चटकस्य चटकाया वा स्त्रीपत्यम् । चटका + ऐरक् । स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः । तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि ।"१।२।४६। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप् । स च जातिलक्षणङीषो बाधकः ।) चटकस्त्रीपत्यम् । चटी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती ॥ श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चटकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव ।) पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चटकिका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति इदादेशः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः । चट् + बाहुलकात् इकन् ।) पिप्पलीमूलम् । (चटति भिनत्ति ध्यान्यादिकं खचक्षुपुटेनेति ।) चटका । इति हलायुधः ॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।" इत्युक्तेः एषोदरादित्वात् सलोपः ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षडग्रन्थिश्चटिकाशिरः ॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति । चट भेदे + "गत्यर्त्तिचटिभ्यश्च ।" उणां । १ । ३७ । इति कुः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे । ४ । ६ ।

"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥")

उदरम् । प्रतिनामासनभेदः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति । चट् + बाहुलकादुलच् । यद्वा, चटु + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

"त्रासातिमात्रचटुलैः सरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥")

सुन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥

चटुला, स्त्री, (चटुल + "अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥ (गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।

"चटुला चण्डिकाचित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च । अतिचञ्चलत्वात्तथात्वम् । निपातनादलोपे साधुः ।) चाटुलोलः । सुचञ्चलः । इति हारावली ।२१६॥

चड, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) इ क, चण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

चड, इ ड रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते । ड, चण्डते । इति दुर्गादासः ॥

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ॥

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मि, चणयति चाणयति । इति दुर्गादासः ॥

चणकः, पुं, (चणति वेदीचारणादिध्वनिना शब्दायते इति । चण शब्दे + कुन् ।) मुनिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चण्यते दीयते इति । चण दाने + कुन् ।) शस्यविशेषः । चणा बुट छोला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हरिमन्थकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ हरिमन्थजः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ क्षुद्रचञ्चुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कक्षुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । मेहवात्यसपित्तनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च ॥* ॥ आमस्य तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । दाहश्लेष्मास्रदोषनाशित्वम् । गौल्यत्वम् । कषायत्वम् । ईषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च ॥* ॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् । रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । लघुत्वम् । खेदश्लेष्महरत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य यूषस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकारश्वासोर्द्धकासक्लमपीनसनाशित्वम् । बलदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ प्रातस्तच्चलपानगुणाः । चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टिप्रदत्वम् । पाके नैजगुणत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । मङ्गुलत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचनत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । पित्तकफनाशित्वम् ॥ * ॥ तत्सूपः शोभकरः ॥ * ॥ तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । कफवातकारित्वम् । अग्नित्वम् । विष्टम्भजनकत्वम् । पित्तदग्धशोथनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणाधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम् ।) क्षेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि । इति रत्नावली ॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः ।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः ॥ चणोद्रुमोऽपि पाठः ॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) रुदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति । चण दाने + कुण् । टाप् अत इत्वञ्च ।) क्षीरविशेषः । तत्पर्य्यायः । गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजैर्वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वञ्च । क्षीरैः पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति । चड़ + घञादयच् ।) तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चण्डति चण्डयति वा अक्षरसं ददातीत्यर्थः । चड + "अमन्तात् डः ।"उणां ।१।११४। इति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । चण्डते कुप्यतीति । चड़ + अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः । कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान् । ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः । एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम् । कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति । चड़ + घञादयच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ ।१।३२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वध्याः ॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।

"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम् ॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।) उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।

"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥")

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम् ।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम् ।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम् ॥
सृद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम् ।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम् ॥"

चण्डरुद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः । चण्डरुद्र + "अत इनिठनौ ।"

५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डरुद्रौ रुद्रशक्तिविशेषः। ततः स्वार्थे कन्। टापि पूर्ब्बह्रस्वः।) विद्याविशेषः। इति रत्नावली॥

चण्डवती, स्त्री, (चण्ड+"अमन्ताड्डुः।" उणां। १।११४। इति डः। चण्डि+अच् वा। चण्डचण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा, चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रूपकतया विद्यतेऽस्याः। मतुप् ततो भस्य वत्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवर्णां घोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा+डः। चण्डि+अच् वा। ततष्टाप्।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, देवीपुराणे।

"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका॥") अस्या ध्यानं यथा। चण्डां शुक्लवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१२८॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने ऋतीयेऽध्याये।

"कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाश्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्॥")

शुक्लपुष्पी। इति मेदिनी। डे। १२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये॥ "श्लातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाद्याग्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकशालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुसृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरश्चेति॥" लिङ्गिनीलता। कपिकच्छुः। आखुकर्णी। श्वेतदूर्ब्बा। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशुः, पुं. (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्यः। यथा, महानाटके।

"चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते।"

(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४।४०१।

"भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव बराजत।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत+अच्।) करवीरः। इत्यमरः। २।४।७६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुड़स्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः॥)

चण्डातकं, क्ली. (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत+ण्वुल्।) अर्द्धोरुकम्। वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः। इत्यमरः। २।६।११६॥ पुंस्काण्डे वोपालितधृतात् पुंलिङ्गोऽपि॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति। चड़ि कोपे+"पतिचण्डिभ्यामालच्।" उणां।१।११६। इत्यालच्। यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्युज्ज्वलदत्तः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चाँड़ाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाञ्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। श्वः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्त्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः६ श्वपचः ७ अन्तेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः१०। इत्यमरः। २। १०। १९॥ जलङ्गमः ११ निषादः १२ श्वपक् १३ पुक्कशः १४ पुक्कषः१५। इति तट्टीका॥ निष्कः १६। इति चिकाण्डशेषः॥ तस्योत्पत्तिर्यथा, रामायणे।

"अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।
चण्डालदर्शनो राम! सद्य एव दुरात्मवान्॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः।
संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः॥
ऋक्षचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः॥"

श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा,—

"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम्॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च॥"

(एतैर्हेतस्य पञ्चोर्मीसशुद्धिमाह मनुः।५।१३१। "श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्ये श्वाखाडालाद्यैश्च दस्युभिः॥") क्रूरकर्म्मा। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (स्त्रियां ङीष्। तल्लोक्तशक्तिविशेषः॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः।) कन्दविशेषः। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तासदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदाः। एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः।२।१०।३२॥ अस्याः पर्य्यायः। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वेनास्त्यस्याः। चण्डाल+ठन् टाप् च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति। अल+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) औषधीभेदः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डिः, स्त्री, (चड़ि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्वः। चण्डि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमरः। १।१।३६॥ (यथा, मार्कण्डेये। ९२। २६।

"इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा॥"

इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।७३।

"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके॥"

गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागते। १२। ६। ४७। [स्थिता॥")

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू-

चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चड़ि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्यर्थे इलच् वा।) रुद्रः। नापितः॥ वास्तूकम्। इति हेमचन्द्रः॥

चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल+स्त्रियां टाप्।) नदीभेदः। इत्युणादिकोषः॥

चण्डी, स्त्री, (चण्ड+"वृद्धादिभ्यश्च।" ४।१।४५। इति वा ङीष्।) दुर्गा। (यथा, तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे। [स्थिता॥")

"चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् नाच षष्ठी पुरहिंसा। कोपना। इति मेदिनी। ते।१२॥ (यथा, रघुवंशे। १२।५। [वरौ॥")

"सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रुतौ अस्या रूपान्तराणि। चण्डिः चण्डा चण्डिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा,—

"अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष त्रिधोदितः॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका चितयं तथा॥"

इति तत्त्वम्॥

अपि च।

"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥
आदौ च प्रणवं दद्या दित्युवाचादिपूरुषः॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न यत्॥
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत्।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः॥
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठन्नरः॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णोभमादरात्।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्॥
देवार्चामग्नयः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः।
ग्रन्थिञ्च ग्रथितं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!॥
पुनर्ग्रन्थीत तत् स्तोत्रं न सकृत् धारयेत् क्वचित्।

विसृष्टमदृतं ग्रान्तं सप्ताक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
युध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं क्षत्रसत्तमो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थंचापयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो वास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विगाम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकाहृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य ग्रान्त्यर्थं त्रिराहृत्तं पठेन्नरः ।
यज्ञोपग्रान्त्ये कर्त्तव्यं पञ्चाहृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्ताहृत्तं समुन्नयेत् ।
नवाहृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्राहृत्तसुदीरयेत् ।
अर्काहृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥
मन्वाहृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशाहृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलाहृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्फोटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशाहृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय त्रिंशाहृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशाहृत्तिनात्तु भवेदुन्मविमोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे व्याधयो नाश्च आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्यात्शतावृत्तं शताहृत्तिं ततः सम्यजते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शताहृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीराप्नोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शताहृतपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्मधुकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्तिः रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं काम्मुकं शीर्षं निश्चोतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रक्ष्यन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च सुवलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभतेऽभिमतात्मनः ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हिणी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुसलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चण्ड् + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए अ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-ङिकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । अ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] अ, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राल्मिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुष्पः, पुं, (चत्वारि पुष्पाणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःप्रालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां प्रालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःप्रालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःप्रालकं, क्ली, (चतुःप्राल + स्वार्थे कन् ।) चतुःप्रालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्माहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते कृष्णाद्भगवतः कः क्षमो देहधारकः ॥")
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६२ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्निवाग्निमथिचतिचक्षिभ्य उरच् ।" उणा । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ कृत्यानम् ५ उक्षः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीकायां भरतः ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव सुस्थेतं मूर्खः सर्व्वत्र सुस्थति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टायज्ञसमागमः । तत्र वचनयज्ञसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत प्रातोदरिकः सहायः ॥"
चेष्टायज्ञसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकणन्मौरं करे कमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुभिन्दुसुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रवाकः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरङ्गः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शङ्कारे चतुरङ्गकः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं क्षयं बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अश्वक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अश्वकोट्याञ्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतुराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणकमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतसुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तस्मिन् ॥
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिका पुरतः स्थिता ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणेव कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

चतुर

अग्र एव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्हिक्षु महीपते ! ॥
तिर्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतुराजी नृपाक्षस्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठं दृढन्नौका नौकाक्षस्तूपकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ।
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च ॥
अत्यन्तं खबलं रक्षेत् खराजा बलसत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलसत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीड़ति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतूराजी यदवस्थानतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं पण्यं दातव्यैव प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपत्रयम् ।
प्राप्नोति च तदा तस्य चतूराजी यदा भवेत् ॥
नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ! ॥
अत्रेदं बीजं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कृष्टत्वदर्शनात् । क्रीड़ायामपि तथा कल्प्यते ॥ * ॥
राजहयं यदा हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
परेण संहृतत्वेऽपि बलेनाप्यपहार्य्यते ॥
राजहयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
नृपाक्षस्थे यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् ।
वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च वट् ॥
यद्वि तस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
पदातेः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं ग्रहणं पार्थिव ॥
भ्रमणे कोष्ठके या स्याद्वटिका दृश्यकेन वै ।
तदान्योन्यस्य हन्तव्यं सुखाय दुर्ब्बलं बलम् ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥

चतुरा

नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ावाद्यापदं राजपदं कोणपदञ्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पञ्चमे रात्रि मृतवत्याञ्च षट्पदे ॥
अशौचं स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालितं पदम् ।
द्विराहृत्या गतौ तस्माद्धन्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविश्च यत् स्थानं तस्योपरिचतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र दृढन्नौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापभ्यस्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीड़नम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाहृद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥")

चतुरङ्गुलः, पुं, (चतसः अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥")

चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
"स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥")

चतुरङ्गं, क्ली, (चतुर्णां अङ्गानां समाहारः ।) चतुर्विधाङ्गद्वयम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"अङ्गवेतसवृक्षाम्लवृक्षाम्लीरनिम्बुकैः ।
चतुरङ्गं हि पञ्चाङ्गं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
लघ्वाचतुर्थाष्टमलघ्वम् । इति दीपिका ॥

चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा,—
"तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् खानि निवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥"

चतुर्थी

इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिके तु रहस्यनिवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥"
इत्युद्भटः ॥)

चतुरूषणं, क्ली, (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
"त्रयूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
योगस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥"

चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६५ ।
"चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्भूश्चतुर्गतिः ॥")

चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । ("तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक् ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुर्थसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् ॥ चौथा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक् ।" ५ । २ । ४१ । इति थुक् । ततस्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्मानिक्षतभूतानि ।" इति युग्मवचनात् तथा,—
"एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥"
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ॥

भविष्ये,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥'
यत्तु,—
'चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद्विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुता निषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । सारस्वतादिप्रदीपमाह ।
'त्रयोदश्याञ्चतुर्थ्याञ्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥'
प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।

रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तच्च तं ततः ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तच्चोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
घृताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"

चतुर्दन्तः, पु, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (खनामख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")

चतुर्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कृतः स्वयं
न वेद्मि विद्मासु चतुर्दशस्वयम् ॥"
चतुर्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४ भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥

चतुर्दशी, स्त्री, (चतुर्दश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महावाहो ! भवेद्या चापरा क्वचित् ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा सुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्तचतुर्दशलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादशश्च षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेतासावित्री च चतुर्दशी ।
कृष्णयुक्तैव कर्त्तव्या कृष्णामेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरूक्षशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्येष्ठकृष्णाचतुर्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां अनन्तपूजा चतुर्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिकशुक्लचतुर्दश्यां चतुर्दशग्रासकभक्षणं चतुर्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्दश्यां गौरीपूजा प्राषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्दश्यां कालीपूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्दश्यां मदनदग्धपक्षतया कामदेवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेषः ।) खनामख्यातयानविशेषः । यथा,—
"राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंश्रितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धेन्दुहस्तदन्यथा ।
चतुर्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्दोलो ह्ययं सिंहस्तदर्द्धोन्नत उच्यते ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिधनात्यये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां रङ्गः स्यादुचितोचितः ।
चन्दनेनेव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लोलजं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
चैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिद्वयोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ॥
चतुर्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतम् ॥
सुवर्णरजतैर्हेमयुक्तः स्याद्राजकेतनानाम् ।
चामरदण्डैर्हेमभिर्दिग्जयिनां चतुर्दोलः ॥
चासपक्षस्य पुच्छश्चेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम्
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्दोलः मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् षड्वा न्यसन्ति षड्गर्वविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्दोले मानमन्यतमं ग्रहेत् ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विख्यातश्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितस्त्येकैकवर्द्धितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानचयसदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलमुशन्ति च ।
सोपानद्वितयञ्चात्र विज्ञेयं श्लिष्टनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्यो प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्दोलवदुक्तेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदेमानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपताकानां निर्णयो निध्यताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

एवं द्वादशघोड़शविंशतिदोलादिका: कार्य्या: ।
मानं सार्द्धद्विगुणं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेदयानम् ।
यानं बहुनुयोज्यं बहुगुणमेतच्च्यवनाद् वै व्यास: ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं देवदं यानं तेन मानेन यो नृप: ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव: ।
परयौगिकयानस्थ: क्षेममाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भाद्यथवाज्ञानादयानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्येतानि विनश्यन्ति आयुर्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रित: ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तस्मिंस्तु मनोज्ञता ॥"
इति युक्तिकल्पतरु: ॥

चतुर्धा, व, (चतु:प्रकारमिति । "धाच् प्रकारे ।" इति मुग्धबोधव्याकरणेन धाच् ।) चतु:प्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्भोजं, क्ली, (चतुर्णां भोजानां समाहार: ।) मेथिका चन्द्रसूरं कालाजाजी यवानिका एतच्चतुष्टयं मिलितम् । तत्गुणे नित्यभक्षणगुण: । पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथानाशित्वम् । इति भावप्रकाश: ॥

चतुर्भद्रं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र वृन्दे । यद्वा, चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां श्रेयसां समाहार: ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यूनाधिकशक्ति-धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
"स चेन्मार हन्नय ! चतुर्भद्रतरक्षया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथा: ॥")

चतुर्भुज:, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु: । इत्यमर: । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
"विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य घोरैर्वै सुप्तं जनार्द्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्य्यं दु:खहा स भविष्यति ॥"
वटिकौषधविशेष: । यथा,—
"रसस्तस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
नागकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संशोष्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तदूर्ध्वमथिलं खादेद्बलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे प्लीहे मन्दानले क्षये ॥
हृत्कम्पे शिर:कम्पे गात्रकम्पे विशेषत: ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजं नाशयेदृभुवम् ॥
सर्व्वौषधिप्रयोगैर्यै व्याधयो न निवर्त्तिता: ।
कर्म्मभि: पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराजत: ॥
चतुर्भोजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित: ।
क्रमेण प्लीलितं हन्ति वृद्धमिन्द्राग्निर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति: । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥"
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ५६ ।
"तदा प्रान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥")

चतुर्मुख:, पुं, (चत्वारि मुखानि अस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु: । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ।
चतुर्व्वर्गमयो लोकस्तत: सर्व्वं चतुर्मुखात् ॥"
"सर्व्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणस्तत: जातमिति श्लेष: ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥
शिव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेष: । यथा,—
"रसगन्धकलौहाभ्रं समं क्षतार्द्धं हेम च ।
सर्व्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संशोष्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तदूर्ध्वमथिलं खादेत् बलीपलितनाशनम् ॥
त्रयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वाङ्गीं सिरागामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृद्धमिन्द्राग्निर्यथा ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्मुखेन देवेन ब्रह्मणाचेयेन सूचितम् ॥"
इति प्रयोगान्ते चतुर्मुखरस: ॥
(औषधान्तरं यथा,—
"स्तं स्तं स्तं स्वर्णं ह्राभ्यां तुल्या मन:शिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तन्मोलं वल्मतो बद्ध्वा न्यसेत्तेलेपचेत्तत: ।
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे चाहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत् ॥"
इति चतुर्मुखो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ॥)

चतुर्युगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार: । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥"
"चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताश्चतुर्युगा: कालावस्था: कालपरिमाणम् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥)

चतुर्व्वक्त्र:, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि अस्य वस्तुतस्तु चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि सुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध: ॥

चतुर्व्वर्ग:, पुं, (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां वर्ग: समूह: ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥")

चतुर्व्विद्य:, पुं, (चतसो विद्या अस्मिन्निति । यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तं यथा, "चतुर्व्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्व्वेद: स एव चातुर्व्वेद्य: । चतुर्व्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्व्विद्य एव चातुर्व्वेद्य: ।") चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्व्वेद: । चातुर्व्वेद्य: । चातुर्व्वेद: । इति व्याकरणम् ॥

चतुल:, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् । चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनु: । ७ । ५० ।
"प्रानमन्त्रा: स्त्रियश्चैव रत्नानि च यथाक्रमम् ।
एतत् कृतमं विद्याच्चतुष्कं कामभोगिकं ॥"
गृहविशेष: । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
"चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो:
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥")
यष्टिभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४ ।
"अथ पांक्तीहरिर्योऽभूच्चतुष्क: कोष्टकानुज:॥")

चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशूरी । मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद: । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ (चत:संख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते "इवार्थादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनु: । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्नियह्णीतुं न शक्नुयात् ।
तदेषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥"
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवृत्तिरासीच्छन्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥")

चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार: । "तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास: । "ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ: । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार: पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । शृङ्गाटकम् २ । इत्य-

मरः। २। १। १७॥ (यथा, मनुः। ४। ३६।
"गुरुदङ्गान् देवतं विप्रं धृतं मधु चतुष्पथम्।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञानांश्च वनस्पतीन्॥")
चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य। "ऋक्पूरिति।" ५। ४।७४। इति अः।) ब्राह्मणः। इति मेदिनी। थे २७॥
चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य।) पशुः। (यथा, हरिवंशे। २१। १७।
"तरवश्च निरूपस्थाङ्कुरा नरचतुष्पदा द्रुहाः॥")
करणविशेषः। इति मेदिनी। दे। ४८॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च।"
इति दीपिका॥
(चतुष्पदविशिष्टे। त्रि। यथा, महाभारते। १। ६०। ११।
"चतुष्पदं द्विपदश्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति॥"
व्याधिनिवारणोपायः। यथा,—
"वैद्यो व्याधुपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक्।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत्॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः।
उदग्राहरहोदग्रब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्त्रयेदातुरान् सदा।
ध्रुवं प्रतितरेद्दीनं कर्णधार इवाम्भसि॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः।
सत्त्वधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो ह्रयवानात्मवानपि।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते॥
प्रश्नस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम्॥
दोषघ्नमग्न्यनिकरमविकारि विपर्य्यये।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते॥
स्निग्धोऽनुगुप्तुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये॥)
चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः। "संख्यासुपूर्व्वस्य।" ५। ४। १४०। इति अन्तलोपे। "पादोऽन्यतरस्याम्।" ४। १। ८। इति ङीपि। "पादः पत्।" ६। ४। १३०। इति पदादेशः।) पद्यम्। इति मेदिनी। दे। ४८॥ चौपदी इति भाषा॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १ स्तवके।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा॥")
चतुष्पाटी, स्त्री, (चतसः दिशः पाटयति भिनत्तीति। पाटि+अण+स्त्रियां ङीप्।) नदी। इति शब्दमाला॥
चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा। छात्राध्ययनस्थानम्। चौपाठी इति भाषा॥ इति लोके प्रसिद्धिः॥
चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य।) विष्णुः। इति हारावली। ६॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि॥)
चतुःसमं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र। यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०३॥ औषधविशेषः। यथा, सुखबोधे।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम्।
आममूलविवन्धघ्नं पाचनं भेदि श्लोषणुत्॥"
अन्यच्च।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
कौरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम्।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम्॥"
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत्। चौंतिस् इति भाषा॥ इति ज्योतिषम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। १८।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति॥")
चतुस्त्रिंशज्ज्ञातज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्ज्ञातं जानातीति। ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) बुद्धभेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १४७॥
चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति। राज्+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। स्त्रियां ङीप्।) चतुरङ्गक्रीड़ाविशेषः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्त्रीक्रियते इति। चत+"कृगृशृदृचतिभ्यः क्वरच्।" उणां। २। १२१। इति क्वरच्।) स्वाङ्गिलम्। होमार्थपरिष्कृता भूमिः। अङ्गनम्। इत्यमरः। २। ७। ८॥ उठान चाताल इति च भाषा॥ (चतस्रणां रथ्यानां सङ्गमः। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ यथा, महाभारते। ३। १५। २०।
"अतुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव!।
बलं बभूव राजेन्द्र! प्रभूतगजवाजिमत्॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम्। मठ इति भाषा॥ यथा, कथासरित्सागरे। ६।४१।
"कृत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम्।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा क्वायायां नगराद्बहिः॥")
चत्वारः, त्रि, (चतुरशब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धेस्थात्वम्।) चतुःसंख्या। चारि इति भाषा॥ इति व्याकरणम्॥ तद्वाचकानि। वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिवाहः ५ खर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ वृत्तपादः १२। इति कविकल्पलता॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि। इत्यमरः॥
चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः। "षड्त्रिंशत्त्रिंशतोरिति।" ५। १। ५६। इति निपातनात् साधुः।) संख्याविशेषः। इति ज्योतिषम्॥ चल्लिश् इति भाषा॥ (यथा, भागवते। ४। १। ६०।
"तेभ्योऽमयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च॥")
चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्त्रीक्रियते होमार्थेति। चत+"स्थाचतिमूलेरिति।" वालच् नकृद्विः।) होमकुण्डम्। दर्भः। इति मेदिनी। ले। ८६॥ गर्भः। इति विश्वहेमचन्द्रौ॥
चद, ए च याचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट्।) ए, अचदीत्। अ, चदति चदते। इति दुर्गादासः॥
चद, ए क्षादे। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ए, कर्म्मणि चन्द्यते। क्षादो हर्षः। इति दुर्गादासः॥
चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वप्नरीरादिना इति। चदि+बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः।) हस्ती। चन्द्रः। कर्पूरम्। सुभगः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
चन, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चनति। इति दुर्गादासः॥
चन, म हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-सकं-सेट्।) म, चनयति। इति दुर्गादासः॥
चन, थ असाकल्यम्। अकार्त्स्न्यम्। यथा। किञ्चन। इत्यमरभरतौ॥ ("किमः क्वन्नात् चित्चनौ।" इति सूत्रेण।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिमुशब्दादुत्तरे भवति। इति सुग्धबोधम्॥
चनूच, उ इतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वेट्।) उ, चक्षित्वा चक्ता। इतिगतिः। इति दुर्गादासः॥
चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति। चन्दि वा चन्द+घञादयश्च।) चन्द्रः। इति भरतधृतशब्दार्णवः॥
चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति। चदि क्षादे+णिच्+"खुलत्यौ।" ३। १।१३३। इति खुल्।) मत्स्यविशेषः। चाँदा इति भाषा॥ तस्य गुणः। रुचिबलकारित्वम्। अनभिष्यन्दित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ चन्द्रकोऽपि पाठः॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्द्रष्टव्या॥)
चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि आह्लादे+णिच्+ल्युः।) स्वनामख्यातवृक्षः। (यथा, गोः रामायणे। ५। ७४। ३।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान्॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे। १। ४२।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति॥")
तत्पर्य्यायः। गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४। इत्यमरः। २। ६। १३१॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ भद्रश्रीम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्व्वासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ गाव-

नम् १८ शीतगन्धः १६। इति राजनिर्घण्टः॥ तैलपर्णिकः २० चन्द्रद्युतिः २१। इति भावप्रकाशः॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम् २४। इति रत्नमाला॥ पटीरः २५ वर्षकः २६ भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणः २६। इति शब्दरत्नावली॥ याम्यः ३० शीतसारः ३१। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। स्वादे कियत्कषायत्वम्। पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमिदृष्टासन्तापग्लानिकारित्वम्। दृश्यत्वम्। वक्रदोषनाशित्वम्। शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम्। लेपने कामवृद्धिकारित्वम्। अतिसौरभ्यदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तिक्तत्वम्। आह्लादनत्वम्। लघुत्वम्। श्रमशीतज्वरोगविषश्लेष्मामदाहनाशित्वञ्च॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा,—

"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्।
यन्निकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशः॥

वानरविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०५॥

चन्दनं, क्ली, (चन्द्यते आह्लाद्यते अस्मादनेन वा इति। चदि आह्लादे + ल्युच् + ल्युट्।) भद्रकाली। इति मेदिनी। ने। ६१॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धादिना रक्षतीति। गुप + अच्। ततो ङीप्। यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति। अच्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) पतिपुत्रवत्कृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः। तत्प्रमाणप्रयोगो लिख्यते।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्चितायाः
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम्।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्रबुद्धिः॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः। तत्र रत्नाकरे देवलः।

जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥
पतिपुत्रवती नारी म्रियते यावतस्तयोः।
दृश्यं न चोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति॥

तथा कर्म्मादेशिन्या ब्राह्मणसर्व्वस्वे च हलायुधधृतानि वचनानि। यथा स्मृतिः।

पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्॥

तथा जातूकर्णः।

धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्याच्चाह्लहेतवे।
यदि पापशतैर्युक्तः तथापि स्वर्गमाप्नुयात्॥

तथा वशिष्ठः।

न युक्तञ्च दृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥ *॥

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः॥
बिल्वस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते।
अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः॥

दृषोत्सर्गे तु दृषमौलिकः।

तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी।
न्यायार्জ্জिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय गौः॥

नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च।
शैवक्षेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे॥

एषु वचनेषु दृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधीर्युगपदुपसंहारदर्शनात् दृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते। अतोऽस्य दृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते। एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने चिरदण्डसन्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविधीर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव। यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतत्वं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यदृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतदृषकर्म्मैकत्वागमनाद्य तत्कर्म्मीभूतदृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलाघवादवगम्यते। पशुयागे सामान्यविध्यवगताः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहेनाः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत्। नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्य द्वादशीं तत्र चयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च। अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात्। उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात्। ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति। चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एवं कपिलमन्त्रस्यापाठ्यपशुमस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्य्यम्। तथा जातूकर्णवचनस्यापि स्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम्। भूतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापहृतापि वेति कात्यायनवचनस्यापापदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च। अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्तृत्वयिमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्ध्यो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते। तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्रसत्तावगम्यते। गवां गोष्ठं इतिवत्। अथवा परार्द्धान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति। नचापुत्रिता सती काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता। इति कपिलवचने अपुत्रितायाः पुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वं अवश्य वाच्यम्। तदेकवाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्। अपुत्रितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्व्वकतार्थं पतिपुत्रवत् निश्चितरजस्काया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गर्भा सर्व्वा लक्षणाया बीजाभावात्। प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमस्तु तु अजातपुत्रस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्तार्थापि अपुत्रिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवत्याश्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। यथा हरेरुत्थाने मौख्यशेषेण किञ्चिन प्रतिपद्यथ यो निशीथ्यप्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तपक्षके रेवत्यन्तपाठयोगविधिस्तुतिपरा। यथा वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं श्रुत्वा अवगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तं शाबरभाष्ये। न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति। स्तुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय। न चात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिदृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे मानाभावात्। प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रसूतोपस्थितेश्च। ये तु वक्रीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तासेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति मनुना पुत्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्रवतीत्वञ्च सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः। पुत्रवतीति पदस्याखण्डतया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः॥ *॥

ननु दृषतुल्यवयो वर्णो दृषः स्याद्दक्षिणाद्विजाः। दृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विधिष्यते॥ इति भविष्यसंवादाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या दृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्। न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवत्तदुपपत्तेरिति चेत् न। दृषोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः। दृषोत्सर्गस्थानीयत्वेनानुवर्त्तमानग्रहणाचारात्। धेनुदानयुगपद्दृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः। कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां दृषरूपदक्षिणादानविधानाच्च॥ * ॥

यथा कपिल उवाच।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्।
पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥

तथा।

जीवद्भर्त्तृका तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते यावतस्तयोः।
दृश्यं नैवोत्सृजेत् पुत्री यावत् पितरि जीवति॥

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते॥
अपुत्रिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत्॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रदृष्टां घण्टाचामरभूषिताम्॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम्॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्याच्च व्रतसत्यन्वितस्य च॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दत्ते वृषाण्यसीति च॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दत्ते चक्रं समालिखेत्॥
तत्रान्यद्वर्ण्यतेदृविद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम्॥
शूलं षड़ङ्गुलं कार्य्यं दत्ते वामे यथाविधि।
पूर्व्वाद्याभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तराननः॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्॥" *॥

शिरसि ओं ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओं वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओं अग्निभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओं सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओं वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओं सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओं नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओं स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओं कुबेराय नमः। वामपार्श्वे ओं वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओं रुद्रेभ्यो नमः। ककुदि ओं धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओं पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओं गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओं द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओं महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओं गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओं चतुःसागराय नमः।

एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्वक्षश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु॥
ओं देहस्था या च ब्रह्माणी गुरुरस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु॥
ओं सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु॥

गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने॥
एवंविधिर्यां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः॥
ऐश्वान्याच्चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम्॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः॥
दीनानाथकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत्॥"

इति कापिले धेनुदानप्रमाणम्॥ *॥

पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—

"एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्धेनुं चन्दनाङ्किताम्॥

तथा वराहपुराणम्।

अयने विषुवेऽभ्यां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम्॥

नन्वाद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तृकनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ गिरिदाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्तादृद्वितीयेऽह्नीत्यादेकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विघ्नपतिततत्त्वन एकादशाहादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसप्तत्रिंशत्तस्य नित्यत्वं कल्प्यम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्व्वसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या कार्य्य एव इति नवीना जगुः। एककर्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि गिरिदाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः॥ नन्वयं नैमित्तिकत्वात् कथमाद्यन्तिः सप्तत्रिंशते सप्तत्रिंशत इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनात्। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सप्तदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पिण्डप्रक्रियोपप्रधानफलस्य वचनेन चरितार्थ इति॥ *॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्क्त्यार्षेयदेवतागामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्क्तेः प्रचरणविरहात् आर्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवैद्यश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागानामर्थे तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र

स्वपितुः पिण्डदत्वेषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्ताद्यन्तर्गणसूक्ता जीवत्पितृकश्चेतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्यं वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव हेतनिर्णयेऽपि। अनूचितस्त्रियां करणीभूतगर्भाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्युपनयनाङ्गसग्रिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। स तु यदि पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित विशिष्टरूपस्यापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवद्गौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथवोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुसूत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यत्तपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम्॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा। मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तत्स्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव ताद्दृग्निषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्बीजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्यभिचारिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रयुक्तया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकानिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यस्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्या: पृथगुपसंहार: सोऽपि तस्या: पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवाद:। पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्यग्गधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्मत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्मणि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गश्रुतिमत्कनिष्ठपुत्राद्यजीवत्पितृकैतरत्वविशेषवतां सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्येव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्ग: पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्य:। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्ग: कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूड़ामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्ग्रे स्मार्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्मतपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादग्निनामनाचारोऽनाचारएव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिग्रन्थे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरके सतीति जैमिन्युक्ते:। तत्र ब्रह्मपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्ते:। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥३॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोग्रासादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवणं देयं गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्त: कृताङ्गन्यासो द्विराचम्य प्राङ्मुख: ओं तद्विष्णो: परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुख: ओं तत् सदद्यामुकार्य्य कृतैतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विशेषानुपदेशात् सुखचान्द्रमासोल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्राया: प्रेताया: अमुकाया: अग्नौचान्ताद्वितीयैरुद्दि अमुकगोत्राया: प्रेताया: अमुकाया: प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकाम: चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति सङ्कल्पयेत्। ततश्चाञ्चलमेदिन्यां क्षिपेत्। तत: स्वस्तीत्वा सङ्कल्पसूक्तं पठेत्। तत: प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं ब्रह्माणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमान: प्राञ्जलि: ओं साध्वभवानास्तां इति वदेत्। ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासनं उपविशति। तत: कर्त्ता ओम् अर्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्। ओम् अर्चेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्राभरणैस्तं सम्पूज्य तद्दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्राया: प्रेताया: अमुकाया अग्नौचान्ताद्वितीयैरुद्दि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्रीअमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओं वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओं यथाविहितं ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओं यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। स्वयं गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म करणायेत्यत्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। स्वयं होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात्। तत्र होत्रकर्म्मकरणायेति विशेष:। एवं तत्तद्धारकाचार्य्यमपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीय:। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेष:। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। दक्षाङ्गुल्यादिमानन्तु यागमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। तत: पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयवह्निरचयलकामो भारतनामोच्चारणं कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमन्त्रं ओं गन्धद्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धं ओं दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओं तेजोऽसीत्यादिना घृतं ओं देवस्य त्वा सवितु: प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च प्रोक्षयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गन्धैर्गं यजान् विष्णुञ्च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं स्रुक्खिलं शुक्लैराङ्गारास्निकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्रवणं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वस्त्युक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्त्युक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखो धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओं मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिष:। वीराम्मा नो रुद्रभामितोऽवधीर्हविष्मन्त: सदमित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षड़ङ्गुलं त्रिमूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीराम्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठ:। तत: ओं वृषोऽसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमान: स्वर्द्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि पश्चाङ्गुलं आरद्वीर्घं चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अग्नेरुत्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत्। तत: स्वस्त्युक्तविधिना वृषबद्धेनुं त्यापयेत्। तत: सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनाद्यै: स्वर्णद्रव्याभ्यां रूप्यसपेच वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन चतुष्टामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयो: प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्त्युक्तन्यायमन्त्रान् आवर्त्य च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुख: धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रै: पूजयेदृथा। शिरसि ओं ब्रह्मणे नम:। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नम:। कर्णयो: अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषो: सूर्य्यभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु वसुभ्य:। ओष्ठयो: सन्ध्यायै। ग्रीवायां नीलकण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्य:। दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाग्रे रश्मिभ्य:। ऊरुषु धर्म्माय। जङ्घासु अधर्म्माय। श्रोणीतटे पितृभ्य:। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्य:। खुराग्रेषु अप्सरोभ्य:। लाङ्गूले हृदयादिभ्य:। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥
ओं देवस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्या: शान्तिं प्रयच्छतु॥
ओं सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्या: स्वर्गं प्रयच्छतु॥

तत: ओम् आचार्य्याय नम: इत्यनेनोदङ्मुखं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभि: संपूज्य एवं ओं रुद्राय नम: इति तद्देवतां संपूज्य ओं चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नम: इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्राया: प्रेताया अमुकाया अग्नौचान्ताद्वितीयैरुद्दि अमुकगोत्राया: प्रेताया अमुकाया: प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदेवताकां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्यब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्। तत: सम्प्रदानब्राह्मण: पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा सामवेदे। ओं कस्तं कस्मा अदात् काम: कामायादात् कामो दाता काम: प्रतिग्रहीता काम: समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते॥ यजुर्व्वेदे तु। ओं द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् काम: कामायादात् कामो दाता काम: प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामदुघात् भुनजामहै॥ ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओं हरिरसि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु। इदमधिकम्। ततो यजमान: ओं अद्येत्यादि कृतैतत्साङ्गचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मण: साङ्गतार्थं दक्षिणामिमां हिरण्यं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्याचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

स्वस्तीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गवन्मन्त्रोहेन स्वस्यगृह्योक्तआद्यादिग्रेयं कर्म्म समापयेत्। तत: सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वक्ष्यमाल्यादिभि: पूजयेत्। सामगश्चेदिदानीं ब्रह्मह्मोचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अन्यवेदी तु स्वस्यगृह्योक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादीश्च वस्त्रान्नादैस्तोषयेदिति॥"*॥ इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचित: चन्द्रनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोग: समाप्त:॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

चन्दनप्यारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी प्यारिवा। प्याकपार्थिवादिवत् समास:।) प्यारिवाविशेष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

चन्दनसार:, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रसारम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि आह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) प्यारिवाविशेष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ नदीविशेष:। सा तु मधुखाख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचल:, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचल:। चन्दनाकर: पर्व्वत इत्यर्थ:।) मलयपर्व्वत:। इति जटाधर:॥

चन्दनाद्रि:, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रि: पर्व्वत:।) मलयपर्व्वत:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थ:। चन्दन+ङीष्) नदीविशेष:। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गो: रामायणे। ४। ४०। २०।

"रुचिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्ट:॥

चन्दिर:, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि आह्लादे+"इषिमदीदि।" उणा०। १।५१। इति किरच्।) चन्द्र:। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।"उणा०। २।१३। इति रक्।) स्वर्णम्। पुष्करम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (वृत्तविशेष:। यथा, वृत्तरत्नाकरे।

"द्विजवरगणयुगसुपधाय परिकलय करमथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर। पदिवृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति प्रथित सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतुत॥")

चन्द्र:, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+"स्फायितञ्चीति।" उणा०। २।१३। इति रक्।) देवताविशेष:। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्याय:। हिमांशु:२ चन्द्रमा:३ इन्दु:४ कुमुदबान्धव:५ विधु:६ सुधांशु:७ शुभांशु:८ ओषधीश:९ निशापति:१० अज:११ जैवातृक:१२ सोम:१३ क्षी:१४ मृगाङ्क:१५ कलानिधि:१६ द्विजराज:१७ शशधर:१८ नक्षत्रेश:१९ शशाकर:२०। इत्यमर:। १।३।१३—१४॥ दोषाकर:२१ निशीथिनीनाथ:२२ शर्व्वरीश:२३ एणाङ्क:२४ शीतरश्मि:२५। इति शब्दान्तरम्॥ सप्तदनवनीत:२६ सारस:२७ श्वेतवाहन:२८ नक्षत्रनेमि:२९ उडुप:३० सुधासूति:३१ तिथिप्रभी:३२ अमति:३३ चन्दिर:३४ चित्राटीर:३५ शशधर:३६ अज:३७ नभश्चमस:३८ राजा३९ रोहिणीश:४० अत्रिनेत्रज:४१ पक्षज:४२ सिन्धुजन्मा४३ दक्षाश्व:४४ हरचूड़ामणि:४५ मा:४६ तारापीड़:४७ निशामणि:४८। इति जटाधर:॥ मृगलाञ्छन:४९ दर्शपिप्रत्५० क्षायाभृद्गधर:५१ यज्ञनेमि:५२ दाक्षायणीपति:५३ जन्मौषधि:५४ सुधाकर:५५ सुधाधार:५६ शीतभानु:५७ तमोहर:५८ तुषारकिरण:५९ हरि:६० हिमद्युति:६१ द्विजपति:६२ विश्वसा६३ अष्टतदीधिति:६४ हरिताङ्क:६५ रोहिणीपति:६६ सिन्धुनन्दन:६७ तमोनुत्६८ रजतिलक:६९ कुमुदेश:७० क्षीरोदनन्दन:७१ कान्त:७२ कलावान्७३ यामिनीपति:७४ सिप्र:७५ मृगपिन्नु:७६ सुधानिधि:७७ तुङ्गी७८ पद्मजन्मा७९ चन्द:८० अत्रिगवनीतक:८१ पीयूषमहा:८२ शीतमरीचि:८३ शीतल:८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूड़ामणि:८५ अत्रिनेत्रभू:८६ सुधाङ्ग:८७ परिशा:८८ वलक्षगु:८९ तुङ्गीपति:९० यज्ञनाम्यति:९१ पर्व्वधि:९२ क्षेदु:९३ जयन्त:९४ तपस:९५ खचमस:९६ विकस:९७। इति त्रिकाण्डशेष:॥ दक्षवाजी९८ श्वेतवाजी९९ अष्टतनु:१०० कौमुदीपति:१०१ कुमुदिनीपति:१०२ भपति:१०३ दक्षजापति:१०४ ओषधीपति:१०५ कलाभृत्१०६ शशभृत्१०७ रजभृत्१०८ क्षायाभृत्१०९ अत्रिदृग्ज:११० निशाकरम्१११ निशाकर:११२ अष्टत:११३ श्वेतद्युति:११४। इति हेमचन्द्र:। २।१६॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मणो मानस: पुत्रस्त्रिनेत्रसम महातपा:। सृष्टिकाम: प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह न: श्रुतम्। ऊर्द्धमाचक्रमे तस्य रेत: सोमत्वमीयिवत्॥ नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिश:। तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देवी दधुर्दिश:॥ संगत्येव महाराज! नैव ता: समशक्नुवन्। यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिश:॥ ततस्ताभि: सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्। पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामह:॥ रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया। स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥ त्रि:सप्तकृत्वो दुहिणोऽकार्य्यत्तं प्रदक्षिणम्। तस्य तत्प्लावितं तेज: पृथिवीमन्वपद्यत॥ तेनौषध: समुद्भूता याभि: सन्धार्य्यते जगत्। स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धित: स्वयम्॥" तस्य शीतत्वपूर्व्वतयो: कालो यथा,—

"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्धं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्। तावत् कालं शशी शीत: पूर्व्वस्तत्रोपरि स्मृत:॥"

इत्यग्निपुराणे ज्योति:शास्त्रम्॥

तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।

"अत्रिर्व्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधु:। रोहिण्यामेव सततं बह्वप्रेमा रराम ह॥ दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तमा: पितरमब्रुवन्। असाकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्। रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पित:!॥ तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्ष: सोममाह भजस्व भो:। प्रेम्णा समेन सर्व्वासु दुहितृष्मम मानद!॥ अयन्ते तद्वचो नैव सोम: सप्रेम रोहिणीम्। तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥ शशाप ते न भविता क्षयत्वं मद्वचोऽतिग:। यस्माच्च परिग्लानो भव त्वं चीवरेतक:॥ अथ क्षयमितेतस्मिन् सर्व्वास्ता: सहिता: क्षिय:। पितरं शरणं प्राप्ता: क्षीयते न: पति: पित:!॥ न वयं तेन वर्त्स्यामो विना सुखनिराकृता:॥ उवाच दक्षस्ता: सर्व्वा: शापो मे नान्यथा भवेत्। मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥ क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं ह्यवस्थया। एवं शापं धरस्थैव ददावन्ते ह्यवस्थया॥ तथैव राजते योनि: क्षयवृद्धी दधद्विधु:॥"

स च गौरवर्ण:, वायुकोणस्थौवैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशिरुग्रगणशिरोनक्षत्रसौम्यलवणरसमुक्तागैरिकादिधातुसर्पाणामधिपति:। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबल: श्लेष्मप्रकृति: स्थूलो युवा शुभग्रह: शुक्लाभश्च। इति ताजकज्ञातकादय:॥ अर्द्धोदय: शुभो याम:। इति समयाध्दतम्॥ *॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १।१४१।१२। [चक्रवर्त्तिरथ:॥")

"उतन: सुदोत्मा जीराश्वो होता मन्द्र: शुचिजलम्। काम्बिल:। इति मेदिनी। रे३१॥ हीमविशेष:। इति शब्दमाला॥ विसर्ग:। इति तन्त्रम्॥ कमनीय:। मेचक:। स तु वर्हचक्रक:। इति हेमचन्द्र:॥ रक्तरजतम्। तच्च श्रीशङ्खमुक्ताफलम्। (योगोक्तक्रीड़ाकृती। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २। ७।

"बह्वपञ्चासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"

"चन्द्रेण चन्द्रनाथेऽस्या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३।४६।

"चन्द्रात् स्रवति य: सार: स खादमरवाग्यती॥"

"चन्द्रात्भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।" तट्टीका॥)

आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतवाक्ति:॥

चन्द्रकं, क्ली, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै+कः । वर्णसाहश्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) बर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

"चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित-
केशम् ॥")

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चाँदा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चलत्पूर्णिमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।

"यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥"

"चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्मदानदीनाम् ।" इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे कै चन्द्रञ्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि+अच् टाप् च ।) द्रगड़वाद्यम् । वाद्यामत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोड़शभागेषु भागः । तद्यथा,—

"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शूलिनी चेति छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तद्विद्येवाऽमृता चेति कलाः सोमस्य षोड़श ॥"

आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रणवादिसविन्दुप्रत्येकाक्षरयुक्तनमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,

"अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥"

इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।

"स च दक्षमखस्तेन नाशितो मन्युना मया ।
ततो जाता हिमाद्रेरुमध्ये चन्द्रकला यथा ॥")

चन्द्रकान्तं, क्ली, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कमनीयता अस्य ।) श्वेतचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥ इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ संश्रवोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाश्मकः ९ अग्निकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
चिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्रदाहग्रहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥* ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छापिपासादाहकासमदात्ययरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, क्ली, चक्रविशेषः । यथा,—

"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्ब्बत्रिशूलमध्यस्थं दिग्नं ऋक्षादि लिख्यते ।
त्रिशूले च बहिर्मध्ये मध्ये बहिस्त्रिशूलके ॥
स्तम्भस्त्रिशूले नामर्क्षे मध्यमं बहिरष्टके ।
क्षेमलाभभयप्रज्ञा नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम् ॥"

इति समयाष्टतम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक+ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्म्मितः कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा, कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये ।

"चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥")

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा, चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—

"पूर्ब्बं वायुगिरेः शृङ्गेश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसङ्काशस्तदूर्द्धे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्णसाद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्ब्बभागे तु सोमकुण्डाख्यं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवश्यतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधास्रवञ्च ! साह्लाद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नानाय चन्द्रमायसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शुक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
न्यग्भावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं चिदग्नेयानीं सततं वर्त्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ॥
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् ।
आराध्य शुक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥"

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्रवदाह्लादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १।११—१२ ।

"नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥")

चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलकस्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनत्वेनाऽस्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलत्यचलस्यचन्द्रवत् चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं. (चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) वृत्ताढ्यद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २० । ८ ।

"चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं
सौवर्णदण्डं च शशिप्रकाशम् ॥")

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्त्वास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधविशेषः यथा, सुश्रुते ।

"कृमिरिपुदहनयोधत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम् ।
मागधिमूलं सुरसं सप्तदशैवचामाधिकत्वेन ॥
लवणत्रयनिशाद्वयगजपुष्पगजकणातिविषाः ।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चाम्लजलोर्विदध्यात् ।
निष्पञ्चमुष्टस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुष्कं पलमत्र वंशा
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुटिका प्रयोज्या
चार्शांसि निर्गाशयते बलेव ॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्च
निर्नष्टवह्नेः कुरुते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
यत्स्यार्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्मेहे भगार्शे प्रबले च योज्या।
शुक्रक्षये चाश्मरिमत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं खल्वस्तुपानम्।
व्याधो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा घृतजलानुपानम् ॥
बलेन नागसुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवसे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो दृढोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
क्व घृतवातातपमैथुनेषु।
ग्रस्तुं समर्थश्च कृतप्रसादे-
नाप्ता गुडी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("क्षतक्षताम्बकं लौहं नागं वङ्गं समं समम्।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधूकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा।
कर्पूरं खादिरं सारं घृताक्ता कण्टकारिका।
अन्वेवेतसतुल्यांश्चमन्यलोलीद्रवैर्दिनम्।
भावयेन्मेषशृङ्गी च नागवल्ली दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदराख्याभां खाद्वा चन्द्रप्रभां पराम्।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाऽन्वतायुतम्।
सक्षौद्रं पाययेद्वापि सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज्+भावे घञ्। चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति।) पर्व्वतविशेषः। यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुसङ्गोत्पन्ना महागिरौ।
कौदृक् सरस्तद्गिरेन्द्र! दृषद्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाह्वयोऽभवत्।
चन्द्रभागाह्वया कस्मान्नदी जाता वृषोदका ॥
एतन्नः श्रोतुमाख्यानं जायते कौतुकं महत्।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तथा ॥
मार्कण्डेय उवाच।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवत्गिरिसंसक्तघृतयोजनविस्तृतः।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम्।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम्।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तचन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच् ततष्टाप्। चन्द्रभागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा।) नदीविशेषः। इत्यमरः। १। १०। ३४ ॥ तत्पर्य्यायः। चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३। इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा। तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच।
"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः।
तत्र जाता देवनदी घृतास्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं घृतातोयैर्मनोहरैः।
चन्द्रं पपुर्ब्रह्मवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा घृतजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम्।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् दृषल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विवृद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम्।
तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विवृद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थे सञ्चारस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निपातितः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत्।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा दृषल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम्।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुह्येगङ्गासमा सदा।"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणः। सुगौतलत्वम्। दाहपित्त-वातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम्। चन्द्रभागपर्व्वतसङ्गातत्वात्तथात्वम्। चन्द्रभाग+"तस्येदम्।" ४। ३। १२० ॥ इत्यण्। अत्र न वृद्धिः। ततः "वङ्गादिभ्यश्च।" ४। १। ४५। इति ङीष्।) चन्द्रभागानदी। इति शब्दरत्नावली।

चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य। चन्द्रवत् शुभ्रदीप्तितयास्य तथात्वम्।) रूप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः। प्राकपार्थिववत् समासः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम्।) चन्द्रबिम्बम्। चन्द्रपरिवेषः॥ (यथा, गोः रामायणे १५।३२।४८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम्।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")

चन्द्रमाः, [स] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं साद्रश्येन माति परिमातीति। मा+"चन्द्रे मो डित्।" उणा। ४।२२८। इति असिः स च डित्। चन्द्रं रजतं अद्भतत्वं तद्वं मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-भारादिषुत्पादने हरदत्तः।) चन्द्रः। इत्यमरः। १। ३। १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।६८।
"एकोपि कोपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम्।
अनुदियः करोत्येव सूर्य्यचन्द्रमसं यथा ॥")

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य।) शिवः। इति शब्दरत्नावली। ८ ॥ (यथा, कुमारे। ५। ८६।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृतिर्यस्याः।) वाकुची। इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे।
"गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम्॥"
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम्॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यत्र।) कांस्यचौरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृतिर्यस्याः।) वाकुची। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अक्षरोविशेषः। यथा, काश्मीरखण्डे। ६। ७।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा॥"
छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"नौ मो यौ चेद्वदेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा॥")

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातुत्रयम्।) रूप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः।) चन्द्रसन्तानः। यथा। ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत्। तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः। तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती। तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च। देवयान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च। शर्म्मिष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च। तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाशैलजं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः। ज्येष्ठपुत्रं यदुं शुक्रशाप तव वंशे-राजचक्रवर्त्ती माभूत्। तुर्व्वसुद्रुह्यूनून् शुक्रशाप युष्माकं वंशजा वेदबाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति। पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितुरतिप्रिय आसीत्। ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान्। यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान्। तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चिमायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरोरधीनांचक्रे। यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर-युगसान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः। तच्चरितं सर्व्व-शास्त्रप्रसिद्धम्॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते। यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य आहिः तस्य उशङ्गुः तस्य चित्ररथः तस्य शशबिन्दुः तस्य पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः। पृथु-

श्रवसः तमः तस्य उशनाः तस्य शितायुः तस्य रुक्मकवचः तस्य व्यामघः तस्य विदर्भः तस्य क्रथः तस्य कुन्तिः तस्य धृष्टिः तस्य निवृत्तिः तस्य दशार्हः तस्य व्योमः तस्य जिमूतः तस्य विकृतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य प्रकुनिः तस्य कलिङ्गः तस्य देवमतः तस्य देवक्षत्रः तस्य मधुः तस्य कुरुवशः तस्य अनुरथः तस्य पुरुहोत्रः तस्य अंशुः तस्य सत्वश्रुतः तस्य वृष्णि देवावृधः अन्धकः महाभोजः इति चत्वारः पुत्राः। तेषु वृष्णिन्यङ्कः तस्य सुमित्रः तस्य अनमित्रः तस्य वृष्णिः तस्य चित्रकः तस्य विदूरथः तस्य शूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढ़ः तस्य शूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्णः ॥*॥) ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंशः उच्यते। पूरोः पुत्रो जनमेजयः तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चारुपदः तस्य सुद्युः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राश्वः तस्य ऋचेयुः तस्य रन्तिनारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः (सुरोधः) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत्। यस्तयश्चिंशच्छतमश्वमेधान् कृतवान् पञ्चाशद्ब्राह्मणान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं शतवान्। तस्य पुत्रो वितथः तस्य मन्युः तस्य बृहत्क्षत्रः तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ़ः तस्य ऋक्षः तस्य संवरणः तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरुः तस्य जह्नुः तस्य सुरथः तस्य विदूरथः तस्य सार्व्वभौमः तस्य जयत्सेनः तस्य राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋक्षः तस्य दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः शान्तनुः बाह्लीक इति त्रयः पुत्राः। तत्र देवापिः कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे क्षुप्ते कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥*॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्मः पुत्रो जातः स परमधर्म्मात्मा महावीरः येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम् यः स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्धरेता जातः। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् वासो जातः। पुनर्भुनेर्वरात् वासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हतः। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यासः धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यात्मज गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनप्रभृतिं पुत्रशतं बभूव। पाण्डोर्द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च। ऋषीभूतस्य मुनेः शापाच्चैवनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्জ্জুनं जनयामास। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्জ্জुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युक्षस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित्। युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजयः तस्य श्रुतानीकः तस्य सहस्रानीकः तस्य अश्वमेधजः तस्य असीमकृष्णः तस्य नेमिचक्रः स हस्तिनागरे गङ्गाक्षते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उष्णः तस्य चित्ररथः तस्य शुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुषेनः तस्य सुनीथः तस्य नृचक्षुः तस्य सुखीनलः तस्य परिप्लवः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जयः तस्य दूर्व्वः तस्य तिमिः तस्य बृहद्रथः तस्य सुदासः तस्य श्रुतानीकः तस्य दुर्दमनः तस्य महीनरः तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः तस्य क्षेमकः। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य ग्रान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिताः ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंशो राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुतः सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्जारिः तस्य श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः तस्य सुनक्षत्रः तस्य बृहत्सेनः तस्य कर्म्मजित् तस्य श्रुतञ्जयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः तस्य क्षेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्म्मसूत्रः तस्य शमः तस्य द्रढ़सेनः तस्य सुमतिः तस्य सुबलः तस्य सुनीथः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं शतवन्तः ॥ * ॥ ततः पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनकः पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं राजानं शतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाताः। प्रद्योतपुत्रः पालकः तस्य विशाखयूपः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥ * ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनागः तस्य काकवर्णः तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञः तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः एते दश नृपाः षष्ट्युत्तरशतत्रयं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥ * ॥ महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां सम्भूतपन्नः राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं शतवन्तः। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणः नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं शतवान्। कलौ नन्दान्तः क्षत्रियवंशः। इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च॥

चन्द्रवल्लरी, स्त्री, (चदि आह्लादे + रक्। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधातुल्यमधुरत्वात्तथात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) सोमवल्लरी। सोमलता इति ख्याता। ब्रह्मी ग्राकमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली।) प्रसारणी। माधवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

सोमलता च॥ (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञेयाः॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृणोति स्वगन्धेन इति। वल संवरणे + अण्। ततष्टाप्।) स्थूलेला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला हृद्देला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गमः।) बकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्द्रव्रतं, क्ली, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा, चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृतिः॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल + अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चन्द्र इव शालते भ्राजते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्यायः। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ६१॥ चन्द्रशालिका ३ वड़भी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः। १३। ४०।

"तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतदृढ़प्रघोषः।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
स्वनं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति॥")

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति। शाल + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा, चन्द्रशाला + स्वार्थे कन्।) वड़भी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्द्रशूरं, क्ली, (फलविशेषः। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ चर्म्मेहन्ती ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणाः। त्रिदोषवातश्लेष्मातिसारिणां हितत्वम्। अश्ववातरोगदोषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चन्द्रशेखरः, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा, चदि आह्लादे + रक्। चन्द्रः आह्लादः स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योतिः शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधिवर्জ্জितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दाद्वैतसंवेतः परब्रह्मणः स्वाभाविकज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अन्येष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न। विश्वगुरोर्महादेवादन्यत्र पूर्व्वतमयोगसिद्धेरप्रसिद्धेः। किञ्च महेश्वरादिशब्दवत् रूढ़िप्रवृत्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वर्थतेति पूर्व्वाचार्य्यपादाः॥) शिवः। इत्यमरः। १।१।३२॥ (यथा, कुमारे। ५। ५८।

"यदा युधे सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्यमिमं कथं जनम्।

इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च सुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥"

चन्द्रयुक्तः शेखरः शङ्कं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । यथा, आगमे शिववाक्यम् ।

"विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"

(तथा, महाकालेश्वरतन्त्रे ।

"गुप्तनाथचन्द्रनाथचन्द्रशेखर पर्व्वते ॥")

चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—

"चट्टले देववाहुर्म्मे भैरवचन्द्रशेखरः ।
भक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"

इति तन्त्रचूड़ामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥

करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्रः । यथा,-

"अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाच्चो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाऽभवत् ॥
पूषः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शैवे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिदं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥

पौष्य उवाच ।

हिरण्यगर्भापुत्रोऽहं पुत्रार्थी त्वामुपाश्रये ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्रो मे भवेज्ज्ञानसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्त्वमाशयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अजीर्णे बहुवे काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरत्रयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभावते भगः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन्! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते जनयोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
शङ्खतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुण्यार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षत्रयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रसन्नादर्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥

उपासते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥

पौष्य उवाच ।

अपुत्रोऽहं पुत्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संस्तवदाजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते ददौ दं तमुवाच ह ॥

ईश्वर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैता स्वजायाश्च प्रहृष्टः सुसमाहितः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे श्रीमें भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः स्वञ्चयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ।
तस्य श्रीमें चन्द्ररेखा सदृशा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जातवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
ततश्चघात् ततः फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय हृदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्तितः ॥
तत् फलं नृपशार्दूल! गर्भाधाय्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
स्वञ्चयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च स्वञ्चयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकारासु तत्र पुत्रो व्यजायत ।
तस्य श्रीमें तदा राजन सदृशेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः खैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं बालवत्तयतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जितेन्द्रियसुखो बभूव ह ।
वये वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे श्रीमे च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
राज्यपदेकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ।

तिसृभिः सह भार्य्याभिर्ब्रह्मणं पौष्यो विवेश ह ॥
इष्टोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिवेष्टितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताख्ये रम्ये करवीराख्ये पुरे ।
शङ्खतीनदीतीरे राजा भूत्वा समोद ह ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्यपाड़ाख्यग्रामे १६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत् । अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)

षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।

"जनविस्मृतिवर्णाद्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः कैङ्कटे ताले भवेत् शङ्कारवीरयोः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वटिकौषधविशेषः ।

"क्षतो गन्धरङ्गः सोमः स्या-
देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्गो देयः शङ्खवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
दृग्नाकाशं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये ह्यर्द्धं वारिप्रयोगः ॥"

इति उदकमञ्जरीरसः ॥

"अत्रैव शर्करा ब्राह्मी शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥"

इति चन्द्रशेखरो रसः ४)

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।) कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।) क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)

चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्तिर्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी । गे, ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो यस्याः इति । गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।

"चन्द्रहासा चारुदासी चकोरी चन्द्रहासिनी ॥"

इक्षुः । तस्याः पर्य्यायो यथा,—

"क्षुद्रायां क्षुद्रभद्रायां इक्षुरीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा सप्तमा सेचदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि+णिच्+रक्। स्त्रियां टाप्।) एला। वितानम्। इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची। इति केचित् ॥

चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति प्रीतिं करोति छायादानेन। आ+तप्+अच्।) आच्छादनविशेषः। चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः।) ज्योत्स्ना। इति हेमचन्द्रः। २। २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। "चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥")

चन्द्रापीड़ः, पुं, (चन्द्रः आपीड़े शेखरे यद्वा आपीड़ः शिरोभूषणं यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४५।
"राजचूड़ामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीड़स्ततोऽभवत्।
पीड़ितेन्दुतिथा कीर्त्या कले: पीड़ाश्चकार यः॥"
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः। स तु राज्ञस्तारापीड़स्य पुत्रः। यथा, कादम्बर्य्याम्। १३७।
"अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये सुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव राजा शुभोदयेन चन्द्रापीड़ इति नाम चकार।"
अयं हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरूढः अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान्। तत्रस्थञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान्। तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श। दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीड़ितोऽभवत्। ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं रूपान्तरेण परिकल्प्य पित्राकूतः स्वभवनमाजगाम। अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरयन्त्रोवैशम्पायनस्य वस्तुवार्त्तामाकलय्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतायामेकं एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत्। ततो दैवादैवेन रचितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान्। इत्येषातीवाश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः। सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या। यथा, उज्ज्वलनीलमण्यौ।
"राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे।
लक्ष्मवित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः॥"

चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः।
"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) ज्योत्स्ना। इत्यमरः। १। ३। १६ ॥ (यथा, रघुः। १६। ३६।
"अन्वसुङ्क्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम्॥")

खूलेला। चन्द्रक्रमतुल्यः। चन्द्रभागानदी। इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा। मल्लिका। श्वेतकण्टकारी। मेधिका। खस्फोला। इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम्। इति भावप्रकाशः॥ (पीठस्य देवीविशेषः। सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६७।
"सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका॥"
छन्दोविशेषः। तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चर्त्तुभिः॥"
वासपुष्पा। अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति। पा+णिनिः।) चकोरपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुजं, क्ली, (चन्द्रिका इव शुभ्रं अम्बुजम्।) सितोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य। चन्द्र+वाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच्।) शिवः। नापितः। वास्तूकम्। इति मेदिनी। ले, ८६ ॥

चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि+णिच्+रक्। गौरादित्वात् ङीष्।) वाकुची। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः। निष्ठायाः परनिपातः।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः। स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति। तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा॥
तदुदयसम्भावनच्च निर्णयाऽस्ते निर्णीतम्।
प्रतिपद्यापराह्णिकचित्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते। तदुक्तसम्भावनविषये दृढप्रातास्तेन।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी।
अम्भाधानं चतुर्दश्यां परतः सीमदर्शनादिति॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याङ्गचतुर्थो भागः।
ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः॥ (चन्द्रस्य वल्कखण्डादिरचितचन्द्राकृतिरातपो यत्र।) चन्द्रातपः। औषधविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४५॥ स तु मकरध्वजाक्षरसविन्दूरम्। यथा,—
"प्रथं खलु खर्जदलं रसेन्द्रं
प्रकारकं गोड़ग्र गन्धकस्य।
ग्रोक्षैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्यार्थ कुमारिकाङ्गैः॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढ़े
ग्रतुकर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च।
पचेत् क्रमात्तौ सितकास्यवल्ले
ततो रजः पल्लवरागरम्यम्॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव।
जातीफलं सोमगमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह भाग एकः॥ *॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु मासो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती।
मदोन्मदानां प्रमदाग्रतानां
गर्व्वाधिकत्वं ग्रथयत्यकाण्डे॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
ग्रदूनि मांसानि समस्तकानि।
मायान्नपिण्डानि भवन्ति पञ्चान्यान्नन्दायोन्यपराणि चात्र॥ *॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपाषाणनः।
ग्रहेषु रसराड़यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो ग्रगदशां भवेदुर्ल्लभः॥"
इति सारकौमुदी सुखबोधञ्च ॥

चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक्। चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः। नेत्ररोगस्यौषधविशेषः। यथाह चक्रपाणिदत्तः।
"हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च श्लक्ष्णाभिर्मनःशिला॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्।
नाशयेत्तिमिरं कृष्णं पटलान्यर्ब्बुदानि च॥
अधिकानि च मांसानि यच्च रात्रौ न पश्यति।
अपि द्विवार्षिकं पुंसं मासेनैकेन साधयेत्।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी॥")

चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३३ ॥

चप, सान्त्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सान्त्वं प्रियवचनं उपग्रमो वा।
चपति पुत्रं माता। इति दुर्गादासः॥

चप, क म कल्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कल्कचूर्णीकरणम्। क म, चपयति तण्डुलं गिलां। इति दुर्गादासः॥

चपटः, पुं, (चप+घञर्थे कः। चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तत्रे अटति गच्छतीति। अट+पचाद्यच्। ततः प्रकन्दादिवत् साधुः।) चपेटः। इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ॥

चपलं, क्ली, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति। ला+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) घृतम्। इति मेदिनी। ले, ८८ ॥ चञ्चिकम्। इति हेमचन्द्रः ॥

चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति। चुप मन्दायां गतौ+"चुपेरोपधायाः।" उणां। १। १११। इति कलच् धातोरुकारस्य अकारा-

देशश्च ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः शूतः शिवाक्षयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८७ ॥ शवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिक-
विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वसूत्राः शुक्लविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभेषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गखाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय
च यदौषधं तदृयथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह लक्षया ।
सभद्रकाष्ठां सजटां चौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥")
चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
+कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः ।
चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः क्षणे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दग्धविधिविशुद्धं विधिरवं विदधाति विषमेषुः ॥")
दोषमणिचित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजञ्च तया ।
दिवसात्ययात्तदपि सुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोदमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किंपुच्चि! गरुडगोलभमेण नवनीरदेसु निद्रासि ।
अणुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भान्ती: ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी क्षुण्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याछन्दोविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्नकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")
चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना
चूर्णीकरणं वा तत्रे टति गच्छतीति । टट
गतौ + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड इति
चापड इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां
अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् ।
सन्तानकामो जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठ्यै
नमः इति आरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठी-
यम् । इति कृत्यचन्द्रिकाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूता द्वादशे मासि सम्प्राप्यान्यदहर्द्वये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्ष्मरी श्रेया श्रावणे सुखदा मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाथाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मांसप्ररूपा च प्रीतला तप्तसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रे शोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥
चम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-
सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) चमति । उ,
चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) न, चन्मोति ।
र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥
चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । कृ + अण् ।)
अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत्
कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्तारहर्षः । तत्-
पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
डमरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । इष्टहेतुभ्योऽसम-
वित्यज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एवं सकलजगन्नयनहृदयचमत्कारकारि-
चरिताम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र
न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्ति-
कमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति
अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । अजनी २
वन्यः ३ धेनुगः ४ वालधिप्रियः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यरामायणे । २६ । ३ ।
"चमराः शमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकड़ः । स तु विशेषभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्यास्य । "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ । (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुक्षीतान्नप्रभेदश्च स्मृतः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, क्लो, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चस भक्षणे + "अत्यवि-
चमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)
यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्
इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दारुजाः सुचतुरङ्गुलाः ।
बाहुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णावार्ग्विलाश्चमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दर्व्वेश्च लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातृणाञ्च त्रयः स्याद् याजमानः पृथुः स्मृतः ॥
प्रशास्तुरवतः स्याद्धोतुश्चोर्द्ध्वो ब्रह्मणंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखौ स्यान्नेष्टुः स्याद्विग्रहीतकः ॥
अच्छावाकस्य राज्ञाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाश्वत्थ वटाद्यन्यतरोद्भवा चमसाः स्मृताः ॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।)
पर्पटः । पिण्डभेदः । लड्डुकः । इत्यजयपालः ॥
(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवताः ॥")
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुद्रमस्करादिपिण्डम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छक्ष्मणाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
चम्पः, क्ली, (चमति भक्षयति मूलान् नाशयतीत्यर्थः ।
चम + "क्रविचमितनीति ।" उणां । १ । ८० । इति
कः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य महतीं चम्पम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२६ हस्तिनः ७२६ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन
७२६० द्विगुणनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
चम्पः, पुं, क्लो, (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जा-
दिभ्य करोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति करः ।
पृषोदरादित्वात् अत उत्वञ्च ।) हरिद्राविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
"चकासतां चारुचमूरुचर्म्मणा
कृत्तेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")
चम्पः, पुं, (चम्यतीति । चम्य + अच् ।) कोवि-
दारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पकं, क्ली, (चम्पति सदृगन्धं गच्छतीति। चम्प + क्वुल्।) कदलीफलविशेषः। चाँपा कला इति भाषा। अस्य गुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। गुरुत्वम्। वीर्य्यकारित्वम्। अतिशीतत्वम्। रसे पाके मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (चम्पकस्य इदम्। चम्पक + अण्। ततोऽणो लुक्।) चम्पकपुष्पम्॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धभेदः। यथा,—
"न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्दधते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवादते। अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते॥")

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सदृगन्धादिकं गच्छतीति। चम्प + क्वुल्।) वृक्षविशेषः। चाँपा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३। इत्यमरः। २। ४। ६३॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिधिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाङ्गः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। गुणाढ्यो राजचम्पकः। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। विषश्लेष्मकृच्छ्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ फलस्यैकदेशावयवश्च॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः।) चम्पककोरकः। तत्पर्य्यायः। गन्धफली २ वङ्कुगन्धा ३ गन्धमोदिनी ४। इति राजनिर्घण्टः॥

चम्पकचतुर्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्दशी। अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तिस्तथात्वम्।) ज्येष्ठशुक्लचतुर्दशी। यथा, ज्येष्ठमासपटलस्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले।
"चतुर्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम्। अयुतेनैव सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि!॥ पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती। वत्सरेण विशेषेण न भूयो जायते भुवि॥ त्रिमध्वक्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयान्नृणि। व्यपोहेज्जन्मरान् हन्ति हत्वा ब्रह्महणि यानि च॥ चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्वा सदाशिवम्। दग्ध्वा जन्मकृतं पापमर्चनादेव नश्यति॥"
अन्यच्च।
"चतुर्दश्याञ्च शुक्लायां ज्येष्ठे मासि महेश्वरम्। चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात्॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः॥
अपि च।
"ज्येष्ठराशौ चतुर्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः। अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम्॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा। यद्वा, चम्पकपुष्पागमनावदृगन्धविशिष्टा रम्भा।) सुवर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

(चाँपा कला। इति भाषा॥ गुणादिकं चम्पकशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आशु रथन्तरदीपकोषो यस्य। यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतिगृह्णातीति। आ + ला + मितद्वादित्वात् डुः।) पनसः। इति भूरिप्रयोगः॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णः सन् उनत्तीति। उन्दी क्लेदने + अच्। पृषोदरादित्वात् अकारलोपः।) मत्स्यभेदः। चाँदकुड़ा। इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। शुक्रकारित्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य।) पनसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति। "अर्शं आदिभ्योऽच्।"५। २। १२७। इत्यच्। यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी। यदुक्तं भागवते।९।८।१।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्मादिनिर्म्मिता। चम्पा पुरी.....॥")
कर्णपुरी। अधुना भागलपुर इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ४२॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६। इति शब्दरत्नावली॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता। यदुक्तं हेमचन्द्रेण। ४। २३।
"वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः॥"
तथा च महाभारते। १२। ५। ६—७।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ। अङ्गेषु नरशार्दूल! स राजासीत् सपत्नजित्॥ पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्दनः। दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत्। इति रामायणम्॥ अङ्गदेशस्यनदीविशेषः॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः।) कर्णराजः। इति हेमचन्द्रः॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी।) चम्पानगरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोशवर्णं आलाति आ + ला + डुः।) पनसः। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति। चम्पा + मतुप्। मस्य वत्वम्।) चम्पापुरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः। इति जटाधरः॥ तल्लक्षणं यथा,—
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते॥"
इति साहित्यदर्पणे। ६। २६८॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्य्या नद्या वा उपलक्षितः।) अङ्गदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३॥ तद्देशस्थे पुं भूम्नि॥

चम्, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चम्मति। इति दुर्गादासः॥

चय, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, चयते। इति दुर्गादासः॥

चयः, पुं, (चीयते इति। चि + "एरच्।" ३। ३। ५६। इति कर्म्मणि अच्।) वप्रम्। इत्यमरः। २। २। ३॥ तत्तु प्राकारादिमूलबद्धम्। यदुपरि प्राकारो निरूप्यते सः। पगार इति ख्यात इति केचित्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ दुर्गनगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपबद्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते। तथाचार्थशास्त्रम्। खातमुद्धृतमृद्दा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति। इति भरतः॥ समूहः। (यथा मनौ। १। ३।
"चयश्चैषामित्यवधारितं पुरा॥")
समाकृतिः। इति मेदिनी। ये, २१॥ प्राकारः। (यथा, महाभारते। ३। १६०। ३७।
"शैलादभ्युच्छ्रयवता चयेनाट्टालकशोभिना॥")
पीठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दोषार्त्ता सञ्चयप्रकोपप्रशमादिषु प्रकारविशेषः। तद्यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति। वर्षार्त्ता चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति॥ हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति। प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृड्भवौ कफः।"
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवने। समानैर्व्यत्ययात्काले ऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम्॥"
इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ प्रोथः। यथा,—
"कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्षपैर्निर्म्लोकभस्मभिः। चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे॥)

चर, गमने। अदने। आचारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चरति। इति दुर्गादासः॥

चर, क संज्ञीत्वसंज्ञीत्वोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) संज्ञीतिः संशयः। असंज्ञीतिरसंशयः। क, विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः। चर असंशये। इति प्राचः। केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति। चर + अच्।) राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा सगोपनं नियुक्तः पुरुषः। परतत्त्वज्ञानार्थमभक्तश्च। तत्पर्य्यायः। यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७। इत्यमरः। २। ८। १३॥ अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कसः १० ब्रह्मगतिः ११ मलगूढः १२ हितसन्धीः १३। इति शब्दरत्नावली॥ उदाहृतः १४। इति जटाधरः॥ तत्कार्य्यौ भिक्षुबलिगादिवेषेण नित्यस्थायिनि चरे। पक्षे स्वदेशपरदेशभ्रमणशीले इत्यर्थे। इति भरतः॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥
तर्कैङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सर्व्वत्र भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
दृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
अक्रुद्धांश्च तथाशुभ्रान् दक्षार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वर्षाहर्य्यान् बहूंश्चैव चराग्रां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयोः समन्वयमाज्ञाय तदुक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्मात्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसहायान् बहून् ।
नीरोतोवामनाः क्लृप्ताश्चिधा ये च कारवः ॥
भिक्षुकश्चारणा दासो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अचद्भूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिरविभूतिमिश्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।

"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्জ্জनम् ॥"

जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।

"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"

तथाच चरकं शरीरस्थाने २७ अध्याये ।

"नरः शरीरावयवः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते॥
चरोरगूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः ।
जलजानूपनाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ताश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः॥")

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व्वशास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा चर इव महोक्षं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततत्तन्नामकग्रन्थः । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—

"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीपृष्ठं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् ।
म्लेच्छेषु बहुषु व्याधान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तेषु कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति वृथतीव विचरतीर्थः । चर + बाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चरणं, क्ली, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।

"यत्राकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")

भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।

"अक्षस्य भेक्षचरणमसमिश्र च पावकम् ।
अगारुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")

आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।

"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरणः, पुं क्ली, वृक्षादिः । (यथा, प्रपञ्चतन्त्रे । ४ । ३ ।

"न वृक्षे चरणं गोत्रं न च विद्या कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"

अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—

"सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"

"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः ।" इति सुबोधटीकायां भरतः ॥) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युः । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । पादः २ पतु ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९ क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७७ ।

"अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य क्षेदयेत् प्रथमे गदे ।
द्वितीये दण्डचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"

श्लोकचतुर्थभागः । यथा, उत्तररामचरिते १ अध्याये ।

"शेषं गाथाखिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षितम् ॥")

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणग्रन्थभेदम् । तच्च वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"कुक्कुटः कुक्कवाकुः स्यात् कलयच्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ५६ । ३५ ।

"तुरङ्गपक्षप्रहरैश्च जटायुश्चरणायुधः ॥")

चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।

"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमभाभृत्, पुं, (भां बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । ततः चरमभाभौ भाभृच्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः पर्व्वतः । ततः चरमभाभौ अचलश्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमभासावद्रिश्चेति ।) अस्ताचलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः । १ । ५७ ।

"एवं स जागयत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीभागवते ।

"तया विरच्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचरः, त्रि, (चरश्चलं आचरो व्यवहारचेष्टादिकं तौ विद्यतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ शङ्खः । इति विश्वः ॥ इडः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्दके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः । यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।

"युक्तोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥")

चरिः, पुं, (चर + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । १ । १ ।

"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")

तद्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।

"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः वाचिकाख्याश्च । लीला स्याद्रतिविक्रीड़ा राजकन्दर्पकेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं वेणुवादनं गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोभूतिर्गमनादिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।

"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"

वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्म्मणि क्तः । ततम् । आचरितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।

"श्रुत्वा पूर्व्वं कायवीजं देवर्षेर्नारदाद्विधिः ।
लोकादन्विच्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")

चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमारसम्भवे । २ । ७ ।

"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमोदिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छन्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्रं, क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।"३। २। १८४। इति इत्रः।) स्वभावः। तत्पर्य्यायः। चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। ८३।

"अचिन्त्यं स्त्रीगुणानां चरित्रं कुलयोषिताम्॥")

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र+टाप्।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चरिष्णुः, त्रि, (चरतीति। चर+"अलङ्कृञ्निति।" २। २। १३६। इति इष्णुच्।) जङ्गमः। इत्यमरः।३।१।७४॥ (यथा, भागवते। २।६।४०।

"द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः॥")

चरीत्रं, क्ली, (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम्।) चरित्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अध्वर्य्वादिभिर्देवैरिति वा चरति होमादिकमनेनादिलोके। चर+"भृञ्जीति।" उणा १। ७। इति उः।) हविरन्नम्। तत्पाकभाण्डम्। इति मेदिनी। रे, १२॥

"ततश्च संस्कृते वह्नौ गोचीरेण चरुं पचेत्॥"

इति शारदातिलकम्॥

तस्यानुष्ठानं यथा। अग्नेः पश्चिमभागादग्निभ्यां प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितं वारुणसुदूखलं सुमलं वैष्णवञ्च सर्पे वारुणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा सर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओं वास्तोष्पतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं ब्रह्मणे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् हिरण्यौम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा सुवर्णेनावहत्य सर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा चिः प्रक्षालयेत्। ततश्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निधिय प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निधिय स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अग्रे उभयतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेध्यं दक्षिणावर्त्तेन घ्रामयित्वा तथा पचेत् यथाऽतण्डुलो न भवति ग्लानञ्च न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भूते मध्ये घृतमुत्क्षिप्य प्रागादिदिक्स्थितं चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतमुत्क्षिप्य दद्यात्। इति भवदेवभट्टः॥

चरुत्रयः, पुं, (चरोस्त्रय इव।) चित्राभूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चितार इति भाषा॥

चर्च, क इड्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इड्सनं अध्ययनम्। क, चर्चयति वेदं विप्रः। इति दुर्गादासः॥

चर्च, ग उल्लो। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ग, चर्चेती चर्चन्ती। गुणस्मरणरहितानां तुदादिपाठफलन्तु ग्रन्थान्तरादीपोरिति गुणो विभाषा वेदेऽनुवादत्वमेदत्व। इति दुर्गादासः॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गीतभेदः। चर्चरी गीतभेदे च कैशभितकरग्रन्थयोरिति रुद्रः॥ हर्षक्रीड़ेति भूमिः। कापटिकानां सादरवचनं तौर्य्यत्रिकचेत्यन्ये। वसन्तसमयक्रीड़ायाञ्च। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हर्षक्रीड़ावाक्। तत्पर्य्यायः। चर्भटी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रत्नावल्याम्। १ अङ्के। "अये! मधुरमभिहत्यमागच्छदुच्छदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणासुच्चरति चर्चरीध्वनिः॥" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। ४ अङ्के। अनन्तरे चर्चरीमुक्ता,—

"गन्धोन्मादितमधुकरगीते-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः॥"

चर्चरीत्तविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ।

"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशुक्लविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्चरी तरुणीव चेतसि चारुसौति सुसङ्गता॥")

चर्चरीकः, पुं, (चर्च+"फर्फरीकादयश्च।" उणा ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः।) महाकालः। कैशभिकाख्यः। शाकः। इति मेदिनी। के, १८७॥

चर्चा, स्त्री, (चर्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादितत्त्वशास्त्रैरसौ इति। चर्च+णिच्+अङ्।) दुर्गा। चिन्ता। चार्चिक्यम्। इति मेदिनी। चे, ४॥ विचारणा। इत्यमरः। १।५।२॥ (चर्च+भावे अङ्। लेपनम्। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १५। ४।

"रुगमदक्षतचर्चा पीतकौशेयवासाः॥"

गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।

"ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी॥")

चर्चिका, स्त्री, (चर्चा+स्वार्थे कन्। कापि अत इत्वम्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चर्चा। इति हेमरूपकोषः॥ (रोगविशेषः। तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—

"तौषारं लघुशीतलं श्रमहरं पित्तास्रिशूलान्तकं
दोषाणां शमनं जलाग्निहननं सर्व्वामयघ्नं परम्।
कुष्ठक्षीपदचर्चिका-विषहरं पामाविसर्पापहं
वीर्य्याणां क्षतशोधिनां हितकरं संसेव्यते
मानवैः॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥

(चर्चां वेदादिविचारणां वेत्ति इति। ठन्। वेदाद्यध्येतरि, त्रि॥)

चर्चितं, त्रि, (चर्च+कर्म्मणि क्तः। चर्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा।) चन्दनादिना क्षतलेपनम्। तत्पर्य्यायः। दिग्धम् २ लिप्तम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।४०।

"चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली॥")

चर्त्तयः, त्रि, (चर्त्तयते इति। चृत हिंसायाम्+"ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः। ३। १। ११०। इति ण्यत्।) हननीयः। इति याज्ञिकाकरत्नम्॥

चर्पटः, पुं, (चृप्+अटन्।) स्फारः। विपुलः। चपेटः। पर्पटः। इति मेदिनी। टे, ११॥

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट+टाप्।) भाद्रशुक्लषष्ठी। चापड़ाषष्ठी इति भाषा॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट+ङीष्।) पोली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्भ्म, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चर्भति। इति दुर्गादासः॥

चर्भटः, पुं, (चर+क्विप्। भटति भरति स्वशरीरदानेनेति। भट्+अच्। ततः कर्म्मधारयः।) इन्द्रवारुः। इति हलायुधः॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट+ङीष्।) चर्चरी। हर्षक्रीड़ावाक्। इति हेमचन्द्रः॥

चर्म्म, क्ली, (चर्म्मे साधनतयास्त्यस्य अच्।) फलकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ७। १६२।

"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः खले॥")

चर्म्म, [न्] क्ली, (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा। ४।१४५। इति मनिन्।) इन्द्रियविशेषः। चाम इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्वक् २ अस्रधरा ३ क्षत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्रधरा १०। इति भरतधृतसर्व्वधरः॥ (यथा, भागवते।३।६।२६।

"निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्॥")

शरीरावरकं शुष्कम्। छाल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। फलकः २ फलम् ३। इत्यमरः। २। ८। ६०॥ फरम् ४ चर्म्मम् ५। इति भरतः॥*॥

तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ।

"शरीरावरकं शुष्कं चर्म्म इत्यभिधीयते।
तत् पुनर्द्विविधं कार्ष्णचर्म्मसम्भवभेदतः॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढ़ता तथा।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्म्मणां गुणसंग्रहः॥
खरत्वता गुरुता च स्पृष्टता सुखभेदता।
विरूक्षत्वं तथा चेति चर्म्मणां दोषसंग्रहः॥

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदेवोपयुज्यते॥"*॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म। इत्यमरः। २।७। ४७॥ (यथा, मनुः। २। ४१।
"काञ्चनौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः॥")

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा। चर्म्म कषतीति। कष+अच् टित्वे के।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम्। केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७। इति भरतः॥ मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥
("चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं गृह्णीयात्। काकपदमस्य।
क्षत्वा कृष्णात् कटभीं कटुकोटफलाप्रधमनञ्च॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा।) चर्म्मकषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितछत्रादिकं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चामार इति मुचि इति च भाषा॥ स तु चण्डाल्यां तीवरादजातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। पादुकृत् २। इत्यमरः। २।१०॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४। इति तट्टीका॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६। इति हलायुधः॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। १०। ३६।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते॥")

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत्। कृ+अण्। चर्म्म किरतीति चर्म्म+कॄ+अण्टित्वे के। ततो ङीष्।) चर्म्मकषौषधिः। इति मेदिनी। रे, २६१॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति। कील+अच्। चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा।) गुह्यरोगविशेषः। हालीश इति हारिस् इति च भाषा॥ तस्य निदानं यथा,—
"वायुर्गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यग्रे खरत्वतो वह्निः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः॥
वातेन तोदप्राग्रूप्यं पित्तादसितरक्तता।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता॥"
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे धृतम्। अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत्। अपि च।
"चर्म्मकीलं जतुप्रख्यं मसकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामथेषतः॥"
इति भावप्रकाशः॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः। चर्म्म+कृ+क्विप्।) चर्म्मकारः इति हलायुधः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५। [योगिनीम्॥")
"चर्म्मकृत् कोऽपि न ग्रासात् कुटीं चेत्रोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव।) निशाचरपक्षिविशेषः। चामुण्डिका इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जतुका २ अजिनपत्रिका ३। इति हेमचन्द्रः॥ जतूका ४ गृहमाक्षिका ५ जतुनीड् अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९। इति शब्दरत्नावली॥ चर्म्मपत्रा १०। इति जटाधरः॥ चर्म्मचटिका ११। इति केचित्॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव। यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति। चट+अच् ङीष्।) चर्म्मचटका। इति शब्दरत्नावली॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः। चर्म्म चित्रयतीति वा। चित्र+ण्वुल्।) श्वेतकुष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते। जन+डः।) रोम। रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मखती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम्।) नदीविशेषः। सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता॥ कदली। इति मेदिनी। ते, १६६॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (ग्रन्थविन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती। तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरक्तौघादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा। यथा, देवीभागवते। १। १८। ५४।
"चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुरः।
मेघानुभावनाज्जाता नदी चर्म्मखती शुभा॥")

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः।) कशा। इति हेमचन्द्रः॥ चाबुक् इति भाषा॥
("चर्म्मदण्डाहतो विप्रः ग्रन्थापातिरुषा च तम्॥"
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा। दुष्+णिच्+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्।) कोठरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव।) वलिः। त्वक्सङ्कोचः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्म छातिवल्कलमधो द्रुमः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्ममयं पत्रं पक्षवदयं यस्याः।) चर्म्मचटी। इति जटाधरः॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका।) उपानत्। चामड़ार जुता इति भाषा॥ यथा। "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगलं पादौ निदध्यात्।" इति भवदेवभट्टः॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः॥

चर्म्मपुटः, पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम्।)
चर्म्मपुटकः, पक्षे स्वार्थे कन्। चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः। छापा इति भाषा॥ यथा। इतिचर्म्मे पुटकः। इतिचर्म्मपुटे मतुस्वे चेति मेदिनी॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। डतिः खलश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति। प्र+भिद्+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम्। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ पोड़ इति भाषा॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति। ण्यु तन्तुसन्ताने+"संज्ञायाम्।" ३। ३। १०६। इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा।) चर्म्मप्रसेविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक+टाप् अत इत्वञ्च।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम्। भराती इति जाँता इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भस्त्रा २। इत्यमरः। २।१०।३३॥

चर्म्मसुखा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येत्यर्थः सुखमस्त्यिहस्येत्या इति। छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः। २। १२०॥ (चर्म्मसुखा। इत्यपि क्वचित् पाठः॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः।) आवर्म्मकौलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देशविशेषे, पुं। स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। २३।
"दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्।" इत्युपक्रम्य,—
"वेणुमती फल्गुयुका
गुरुहा मरुकुचचर्म्मरङ्गाख्याः॥"
इत्युक्तवान्॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति। रच+बाहुलकात् कुः।) चर्म्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्म्मजम्बवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः।) शला। इति हारावली। ६७॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः। शुक्लद्रव्येभ्यो रसस्य लङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम्।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम्। सर्व्वे साम्ना अदन्ताश्च।" इति न्यायादत्र अकारान्तः। क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति। ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) चर्म्मकारः। इति जटाधरः॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शुक्लविशेषोऽस्यास्य। चर्म्म+इनिः।) चर्म्मधारियोद्धा। ढाली इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। फलकपाणिः २। (यथा, महाभारते। ३।२७।३१।
"श्यामं दृष्ट्वा तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे।
नशुलं ते वने दृष्ट्वा केसरात् मन्युर्न वर्द्धते॥"
चर्म्मेव त्वक् अस्त्यस्येति।) भूर्जवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। ४६॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः। "चर्म्मिटङ्गगिरिकर्णिकाग्रीवानीलिवनिचुलदाड़िमाजकर्णहरिद्दचराजादनगोपवटाविकवृक्षेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत॥") भृङ्गरीटः। योगा। इति शब्दरत्नावली।

चर्य्या, स्त्री, (चर+"गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।" ३।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्य्यापथस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमापरित्यागः। ईर्य्यते गुरोः शास्त्रोपासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र व्रतिनां या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।२।३२६।

"चर्य्यायां हयसुतृष्टं प्राह्लवस्यानुगच्छतः॥") गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२।

"व्यासां महर्षिचर्य्यायां व्याख्यातमया तनुम्॥" सेवा। यथा, हेः रामायणे। २।२६।१५।

"वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते॥" त्रि, अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः।३।१।

"षट्त्रिंशद्दाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्॥")

चर्व्व, किं भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-यद्धे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चर्व्वयति चर्व्वति तद्भुक्तं बालकः। इति दुर्गादासः॥

चर्व्वणं, क्ली, (चर्व्व+भावे ल्युट्।) दन्तैर्भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८८॥ चिबान इति भाषा॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।

"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा॥")

चर्व्वा, [न्] पुं, तलप्रहारः। इति हारावली। १६७॥

चर्व्वितं, त्रि, (चर्व्वाते स्म इति। चर्व्व+कर्म्मणि क्तः।) कृतचर्व्वणम्। भक्षितम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०।

"अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनःपुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम्॥")

चर्व्वितपात्रकं, क्ली, (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम्। ततः स्वार्थे कन्।) चर्व्वितताम्बूलादित्यागपात्रम्। पीगदान इति भाषा॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे।

"ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम्॥"

चर्व्व्य, त्रि, (चर्व्व्यते दन्तैर्भक्ष्यते इति। चर्व्व+कर्म्मणि ण्यत्।) चर्व्वणीयम्। यथा,—

"षट्कोटिं ब्राह्मणाश्चाभोजयामास नित्यशः।
भक्ष्यपेयैश्चोष्यचर्व्यैरतिलक्ष्मिं दिने दिने॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति। कृष+"कृषेरादेश्च चः।" पां-उणा। २।१०३। इति अनिः आदेश्च चः।) जनः। यथा, श्रीभागवते।

"स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥"
मनुष्यजातिः। यथा,—

"अर्य्यमो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥"
इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः। पश्यन्तिकर्म्मलेन निघण्टावुक्तेः। यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः। पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वलदत्तेन तु "कृषेरादेश्च धः।" इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम्॥)

चल, क भृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, चालयति। दन्त्यवकारादिरयमिति दुर्गासिंहभरतमल्लौ। भृतिरिह पोषणम्। इति दुर्गादासः॥

चल, ञ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ञ, चालः चलः। मिश्रणे इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुबन्धं आप्ताः पठन्ति तद्धेयम्। तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शतुः शानः। मिश्रणे। पूर्व्वेणान्वयः। चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्वादित्यर्थः। म, चलयति लतां वायुः। चलयन् भङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घञन्तात् चालं करोतीति णौ शतृन्तम्। इति दुर्गादासः॥

चल, भ्र विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) भ्र, चलती चलन्ती। विलासः क्रीड़नम्। इति दुर्गादासः॥

चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति। चल+पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, रघुः। ११।१५।

"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी॥"
पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अष्टादशाक्षरवृत्तभेदः। यथा, वृत्तरत्नाकरे।

"भौ नृजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः
खरैः॥")

चलः, पुं, (चल+पचाद्यच्।) कम्पः। तद्युक्तं त्रि। इति मेदिनी। ले, १५॥ (स्निग्धः। यथा, महाभारते। १३।१७।११६।

"महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः॥"
विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३।१४६।६२।

"वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥"
"वायुरूपेण चलः।" इति भाष्यम्॥)

चलचक्षुः, पुं, (चला चञ्चला चक्षुरस्य।) चकोरपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४०५॥

चलत्पूर्णिमा, स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाश्रयीभूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थः।) चन्द्रकमतृस्नः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य।) मत्स्यविशेषः। चेङ्गा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति क्प्।) चलदङ्गमत्स्यः। इति जटाधरः॥

चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अस्य वृक्षस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चलनं, क्ली, (चल+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा, देवीभागवते १।१७।१६।

"चलनञ्च विना कार्य्यं न भवेदिति मे मतिः॥")
कम्पनम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। २।१७३।

"द्वादुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने।
हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥")
कर्म्म, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६१॥

चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति। चल+करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटाधरः॥

चलनकः, पुं, (चलन+संज्ञायां कन्।) चञ्चातकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥

चलनी, स्त्री, (चलन+ङीप्।) वारीभेदः। जगदम्बनी। वल्लघर्घरी। इति हेमचन्द्रः॥ चाघरा इति भाषा॥

चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे।

"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम्।
नचेद्विधेयादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन॥")

चला, स्त्री, (चलतीति चल+पचाद्यच् टाप् च। नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले, १५॥ सिध्मकः। इति रत्नमाला॥

चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल+अच्। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमितिद्वित्वे अभ्यासस्य आगमश्च इति वार्त्तिकसूत्रेणास्य सिद्धिः।) चञ्चलः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, किरातार्জ্জুनीये।११।३०। [चलाम॥")

"जलिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचले पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

चलितं, त्रि, (चल+कर्म्मणि क्तः।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३।१।८७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५।३६५।

"तयोर्विलासवलितैश्चलिताग्रविभ्रमैः॥")
गतम्। चल ञ गताविति दर्शनात्॥ (यथा, गीः रामायणे। ३।५७।२३।

"अधिरूढे गवारोहे यथास्याश्चलितो गजः॥")

चलुः, पुं, (चल+उप्।) गण्डूषः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६२॥

चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति। कै+कः।) प्रहृतिः। भाण्डभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चर्विः, स्त्री, (चर्व्व्यते इति। चर्व्व+इन्। इषीदरादिभ्यात् रजोपे साधुः।) चर्विका। इति शब्दरत्नावली॥

चर्विकं, क्ली, (चर्वि+संज्ञायां कन्।) चर्विका। इति भरतधृतरुद्रः॥

चर्विका, स्त्री, (चर्वि+स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। चव इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चव्यम् २। इत्यमरः। २।४।६४॥ चव्या ३ चर्विकम् ४

चवी ५ । इति भरतः ॥ चविः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चषकम् ११ वह्निः १२ गन्धनाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६ कुटिलसप्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणावल्ली १९ कुकरः २० । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"सारिवाद्वयपथ्याकृष्णविकारक्तचन्दनैः ॥")

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । जन्तूद्रेककासश्वासशूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चवी, स्त्री, (चवि + "वह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १५१ ।

"सर्व्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुष्कराम् । पश्यन् सानुशयः सर्व्वं स्वभार्य्यार्थे शशंस तत् ॥")

चष्यं, क्ली, (चष्यते इति । चष्य + ण्यत् । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

"चव्येन्द्रयवकं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः ॥")

चषकं, क्ली, (चषमेव । स्वार्थे कन् ।) चविका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चषजा, स्त्री, (चषमिव जायते इति । जन + डः ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चषफलं, क्ली, (चषमिव फलं यस्य ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चषा, स्त्री, (चष + टाप् ।) चविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।

"सर्पिर्म्मेदुभ्यां चिकटु प्रलिह्या-
चषाविड्क्षोपहितं दयार्द्रः ॥")

वटी । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चषति । इति दुर्गादासः ॥

चष, ण भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ण, चषति चषते । इति दुर्गादासः ॥

चषकः, पुं, क्ली, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः । चष + "कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्ब्बस्यापि ।" उणां । २ । ३२ । इति कुन् ।) मद्यपानपात्रम् । तत्पर्य्यायः । गल्वर्कः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२४ ॥ * ॥

अथ चषकोद्देशः ।

"यत् पानपात्रं भूपानां तच्छ्रेयं चषकं बुधैः ।
कानकं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचमेव च ॥
दृतं खरादिकोणं चतुर्थां पृथिवीभुजाम् ।
इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः ॥
खसुधिसम्मितं रत्नैश्चतुर्व्वर्णैः समन्वितम् ।
प्रार्थितं वाथ फालं वा सर्व्वेषामुपदृश्यते ॥
काष्ठजं धातुजं शृङ्गं जाङ्गलादि महीभुजाम् ।
यदन्यत्तोयपानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥"
एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापात्रम् । मधु । मद्यभेदः । इति मेदिनी । के, ८६ ॥

चषतिः, पुं, (चष्यते भक्ष्यते वधे वा + भावे अतिः ।) भक्षणम् । वधः । इति सिद्धान्तकौमुदीसुबादिवृत्तिः ॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यते ऽस्मिन् । चष + "सानसिवर्ण्णसीति ।" उणां । ४ । २०७ । इति आल प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यूपकटकः । इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ यज्ञसमाप्तिपश्वर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्दर्भरूपकाष्ठविशेषो यः काष्ठविकारः सः । यूपमूले विहितलोहवलयश्च । इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुस्थानम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चह, ग्राव्णे । प्रतारण इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चहति । इति दुर्गादासः ॥

चह, तृ क ग्राव्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) चहयति खलः । इति दुर्गादासः ॥

चह, क म ग्राव्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क म, चहयति खलः साधुं प्रतारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्यं, क्ली, उज्ज्वलता । चकचक् इति भाषा । यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि । कामादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिन्यसंयोगादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिक्या, स्त्री, श्वेतदूर्व्वा । इति रत्नमाला ॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण चक्रवेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति । चक्र + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः । तत्पर्य्यायः । वाग्दिकार्थकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६५ ।

"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥")

तैलकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ गाड़ीयान् इति भाषा ॥

चाक्षुषं, क्ली, (चक्षुषा निर्व्वृत्तम् । चक्षुष् + "तेन निर्व्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इत्यण् ।) प्रत्यक्षविशेषः । तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च ।

"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ॥"

इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५९—६० ॥ (चक्षुषा गृह्यते इति । चक्षुष + अण् । चक्षुर्ग्राह्यरूपादि । चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि ॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः । चक्षुष् + अण् । एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये । ७६ । २ ।

"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ! ॥")

षष्ठमनुः । अस्मिन्वन्तरे अजितनामको विष्णोरवतारः । मन्वन्तरे इन्द्रः । आप्यादयो देवाः । हर्य्यश्वशरीरकादयः सप्तर्षयः । पुरुषपुरुषसुद्युम्नादयो मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति । चि + डः । चमङ्गं यस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर + अण् । ततो ङीष् ।) अम्लशोणिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ ("अम्लवर्गो विकारश्च सान्द्रो वातकफे हितः ।
उष्णो कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः । यथा,—

"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चाञ्चल्यं, क्ली, चञ्चलस्य भावः । चञ्चल + ष्यञ् ।) चञ्चलता । चापल्यम् । यथा —

"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्रपौत्रावधिस्थिरा ॥"

इति जगन्मङ्गलाख्यकवचम् ॥

चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात् । चट + घञ् । यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम् । चट + णः ।) चौरः । इति मिताक्षरा ॥ प्रतारकः । यथा,—

"चाटतस्करदुर्व्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्व्वृत्ता इन्द्रजालिकक्षितवादयः । सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत् साहस्रं महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहकवृत्तयः । एतैः पीड्यमाना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत् । तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्निवारत्वात् ।" इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ॥

चाटकैरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्यमिति । "चटकाया ऐरक् ।" ४ । १ । १२८ । इत्यैरक्प्रत्ययः । "चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि" इति वार्त्तिकम् ।) चटकस्य अपत्यम् । इत्यमरः ॥ चटार इति भाषा ॥

चाटुः, पुं, क्ली, (चटतिं भिनत्ति मनस्तोषामोदवाक्येनेति। चट+"इसनीति।" उणां १।३। इति णुच्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटुः २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः॥ स्फुटवादी। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्॥ स्तोत्रादिद्वारा कथा इति भाषा॥ (यथा, गीतगोविन्दे। २।१२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्॥"

चाटूक्त्यादौ त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १।२१३।

"उपनिन्ये च संयत्नः पुटकैश्चाटुसीतृतैः॥")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली॥ भाँड़ इति भाषा॥

("प्राक्तनानां पण्डितोऽसौ आसश्चाटुपटुः कविः॥ इति नैषधम्॥")

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोल इत्येके।) चटुलोलः। इति हारावली॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु+पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चाटूक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनामुक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली॥ प्रियकथा च॥

चाणकीनं, त्रि (चणकानां भवनं क्षेत्रंवा। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।" ५।२।१। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रौमिणः २ कुणिः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयमेव द्विजस्त्रभिचारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौरसात् मौरीकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेचयंश्च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो दर्शनीयम्। इत्रत्र क्वचिन्मतभेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे। ५।१२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्।
तदवग्राह्ययोगेनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप सः॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च मूकटालेन तत्सुतम्।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता॥"

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे, क्ली। यथा, तत्रैव।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
मन्त्रबीजमिदं ग्राह्यं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"

चाणक्यमूलकं, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्वन्मूलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलकप्रभेदः। चणकमूलीति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाकटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातक्रिमिगुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चाणूरः, पुं, (कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा,—

"ततः क्रोधातिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम्॥"

इति महाभारते हरिवंशम्॥

(तथाच, भागवते। १०।४४।

"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह॥")

चाणूरसूदनः, पुं, (चाणूरं सूदयतीति। सूदिँ क्षरणे ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतत्सम्बन्धस्य नाम्नश्चास्य हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति। "प्रतिचण्डिभ्यामालच्।" उणां १।११७। इति आलच्। यद्वा, चण्डाल+"कुलादिभ्योऽण्" यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः। २।१०।१६॥ (यथा, मनुः। ४।७६।

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कसैः॥"

कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा, महाभारते। १२।७५।

"आङ्गायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला मनुष्याधिकपक्षमाः॥")

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डाली वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२।

चाण्डालिकाग्न्यर्थोऽप्यत्र॥ (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्योऽण्। चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, त्रि॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल+जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः॥ चाण्डालपत्नी च॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत याचने+ण्वुल्।) खनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ तोककः ५। इत्यमरः। २।५।१७॥ शारङ्गः ६। इति भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ६।

"वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः॥")

तस्यांससगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ+नन्द+णिच्+ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदद्दष्टिशिरोभिरित्यर्थैः गृह्यते इति। चतुर+अण्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्रगडुः। इति मेदिनी॥ गोलवालिश इति भाषा॥

चातुरः, त्रि, (चतुर+स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। नियन्ता। इति मेदिनी। रे, १५३॥

चातुरकः, त्रि, (चातुर+स्वार्थे कन्।) चातुरः। इति हेमचन्द्रः॥

चातुराश्रम्यं, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म्म इति। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १२।४६।२२।

"चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च।
राजधर्म्माश्च निखिलान् पृच्छेनं पृथिवीपते॥"

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रममात्रम्॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः॥

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्येयं "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भावः इति ष्यञ् ञित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी॥ [चातुरी॥"

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी
दुष्कृटः॥)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४७।

"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च ऋतप्रदा॥")

चातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण्।) गुडत्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥
तद्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धकृत्।
लघुपित्तास्रिदृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति। चतुर्थ+वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओं जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन्मे वर्व्वेय फट्। इति।

पुष्यमरुग्रतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत्।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र! अन्ये चैव ज्वरास्तथा॥
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्षपैश्चैव च कणुकम्।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर! चातुर्थकस्य च॥"

इति गारुडे १८७ अध्यायः॥

(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः॥
शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः॥
कुपितं पित्तमेवन्तु कफञ्चैवं स्वकालतः।
शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालञ्चानुवर्त्तते॥
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्द्धं कायस्य यद्याति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः।
पूर्व्वं शीघ्रात्ययः कार्य्यः श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः।
जङ्घाभ्यां श्लेष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।
एवं विज्ञाय मतिमान् कुर्य्यात्तत्र प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो रसगतो रक्तजैकाह्निकस्तथा॥

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुक्षयङ्करः ॥
भूतजे भूतविद्या स्याद्धाति समताड़नम् ।
वासाधात्रीदारुपथ्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः कार्य्यश्चातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगसङ्घम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागरातिविषामुस्ता गुड़ूचीति चतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । "चतुर्म्मासाड्ड्यो यज्ञे ।" ५ । १ । ६४ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ड्यः । यागविशेषः । चातुर्म्मास्यवागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेषः । "अत्तं वाराहे ।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्कोऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तत्कीर्य्यं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥'
मात्स्ये ।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुखरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् घ्राणनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा सुखी सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्व्याधिरोगोज्झी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्त्वानन्तफलं भजेत् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्दानञ्च फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥'
सनत्कुमारः ।
'इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं स्थिते ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
समाप्तौ च ।
'इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
अत्रैव प्रतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥'
एतदग्रुक्तविषयम् । 'ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति गृह्योक्तेः ।"इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्कुमारेणोक्तः ।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं व्रतम् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
"यो विना नियमं मर्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिश्रेष्ठ ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"रुच्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमादयुक्तानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥"*॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
"शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकभाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवसुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत् ॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्ब्बकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेल्लवणवर्ज्जनात् ।
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्चक्षुर्नाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कटून्तिक्तमधूष्णारकाषायलवणान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तचरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धघृतक्षीरनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा सुखी सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ शुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्दैवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्জ্জনे ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवान्नन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रेक्षणिकं दिव्यं स्थानमक्षरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पक्षगत्याश्नतः पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताश्ननान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वाजपेयफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्यायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्थानं पौष्करं लभेत् ॥
पञ्चेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥"
किञ्च ।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्थितम् ।
क्षीरोदतोयवीच्यर्द्धैतपादः समाश्रितः ॥
लक्ष्मीकरासुजैः शश्वन्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

सत्यां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यदृच्छागादिकृत्यञ्च लेखं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाथ कृष्णमभ्यर्च्च्य प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
प्रेषं गृह्णीतदीर्थं च स्वीकुर्य्याद्देवतैः सह ॥
गीतनृत्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्वालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नीराजनं कृत्वा विसर्ज्जं वत वैष्णवान् ।
निवेश्य स्वासने देवं गृह्णीत भुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्व्वतो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दःखमनादृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्नापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय स्नानादृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवशयनं पार्थ ! अनुमोद्य समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

चातुर्व्वर्ण्यं, क्ली, (चत्वारो वर्णाः । "चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ।" इति ष्यञ् ।) ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यशूद्राः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७२॥ (यथा, मनुः । १२ । १ ।

"चातुर्व्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्वयानघ ! ॥") चतुर्वर्णधर्म्मश्च ॥

चातुर्व्वेद्यः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्व्वेदः । स एव । "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ।" इति ष्यञ् ।) चातुर्विद्यः । चतुर्व्वेदवेत्ता । इति व्याकरणम् ॥

चात्वाल, क्ली पुं, (चतते याचते इति । चत+ "स्याचतिमदेरालच्वालनालीयचः ।" उणा १ । ११५ । इति वालच् ।) गर्त्तः । अग्निहोत्रोपकरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ । १ । ३ । ८ ।

"योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥")

चान्द्रं, क्ली, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् । यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । "तस्येदम् ।" ४।३।१२०। इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४।१३३ ॥ चान्द्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रकं, क्ली, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति । कै+कः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्राख्यं, क्ली, (चान्द्रमित्याख्या संज्ञा यस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम्) चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोषः ॥

चान्द्रमसं, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठाटदेवता यस्य । चन्द्रमस्+अण् ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रमस्+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) चन्द्रमस्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २५० । २० ।

"सर्व्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥")

चान्द्रमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्रमस्+फक् ।) बुधग्रहः । इति हलायुधः ॥ ("तिकादिभ्यः फिञ् ।" ४ । १ । १५५ । इति फिञ् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्रसम्बन्धिमासः । स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यचिंग्नक्तिथ्यात्मकमासश्च ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आब्दिकश्राद्धाद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म्मनित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारणतिथिविहितकर्म्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्व्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माख्यादुपवासः दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा । सामान्यचिंग्नक्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमासगणना । इति स्मृतिः ॥

चान्द्रायणं, क्ली, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं प्राप्तिर्यस्मात् । "धर्म्मार्थं यश्चरेद्देतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ।" इति याज्ञवल्क्यवचनादेव तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अमृतानन्दमयपुरुषः अयनं आश्रयोऽधिष्ठाटदेवो यस्य व्रतस्य यत्र व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पर्य्यायः । इन्दुव्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्व्विधं पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यतिचान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—

"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
"एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥
"एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"

इति मनुः ॥

तद्विधानं यथा, गारुड़े १०५ अध्याये ।
"तिथिपिण्डांश्चरेद्भुक्त्वा शुक्ले शिखण्डसंमितान् ।
एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
अनादिदेयु सर्व्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थी यश्चरेद्देतत् चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
कृच्छ्रकृद्धर्म्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥"

अपि च ।
"एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणं विपरीताघमर्द्दनम् ॥"

इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चान्द्री, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य इयम् । चन्द्र+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २ । २ ।

"गुरुकाव्यागुणां विभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥")

चापं, क्ली पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकारः । "अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।" ४।३।१३५। इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४७ ।

"क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् समभिवोट्टयुः ॥"

वृत्तश्चेदार्द्धः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तूर्य्यगोलम् ॥"

नवमराशिः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४२ । १० ।
"चापगते गृह्णीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचानि ॥")

चापपटः, पुं, (चापो धनुरुद्वत् वक्रीभूताकृतिः पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाधरः ॥

चापलं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वादण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।

"मात्सर्य्यदेषरागादेश्चापलन्त्वनवस्थितिः ॥"

(यथा, रघुः । १ । ६ ।

"तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥")

चापल्यं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) चपलता । चाञ्चल्यम् । यथा,

"परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"

इति चाणक्ये । ३० ॥

चामरं, क्ली पुं, (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम् । चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्म्मितव्यजनम् । चौरी । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः ॥ वालव्यजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभसः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।

"गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥")

अस्य वायुगुणः । ओजःकारित्वम् । मक्षिकादिश्रमापनोदनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ चामरोद्देशः ।

"हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णबलिभूषितः ।
हरेर्बालकृतो राज्ञां भयमानसुखप्रदः ॥
बलेश्चामरदैर्घाद्वा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिबलः स्थिरः ॥
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या दिनेशादिदिशां सदाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं चैदेशानां महीभुजाम् ॥
योजयेदिति निश्चित्य बलिकल्पनकर्म्मणि ।
स्थलजं जाङ्गलो राजा अनूपो जलजं वहेत् ॥
हीरञ्च पद्मरागञ्च वैदूर्य्यं नील एव च ।
मणिर्बलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥*॥

शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम् ।
चामरो राजकैश्वर्य्य न सामान्यस्य भूपतेः ॥
न भवमानतो नूनं चामरं गुणमावहेत् ॥"

अथ चामरपरीक्षा ।

स्थलजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ।
मेरौ हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ॥
उदये ऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते ।
एवमेतेषु शैलेषु याच्यमर्य्यो भवन्ति हि ॥
तासां वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥
आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रायता विन्ध्यजाः;
कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लासया पिङ्गलाः ।
आरक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लत्विषः;
श्यामाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विष-चामराः ॥
अन्येषु प्रायशः श्यामाश्चामराः सम्भवन्ति हि ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातयस्ताश्चतुर्व्विधाः ॥
चमर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं गुणावहाः ।
दीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः ।
विरलास्तनुपर्व्वाणश्चमर्य्यो ब्रह्मजातयः ।
विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
दीर्घवालाः सुगुरवः कर्करांशा भृशं घनाः ।
विज्ञेयाः स्थूलपर्व्वाणश्चमर्य्यो वैश्यजातयः ॥
संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम् ।
खर्व्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ॥
चमर्य्यस्तनुपर्व्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः ।
संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥*॥
दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
स्वच्छे स्याद्वनकीर्त्तिश्च घने स्युः स्थिरसम्पदः ॥
खर्व्वे खर्व्वायुरुद्दिष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः ।
वैवर्ण्ये रोगशोकौ च मलिनं हन्त्युमादिशेत् ॥"

इति स्थलजम् ॥ * ॥

अथ जलजम् ।

"लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु ।
यथोत्तरं गुणवद्भाश्चमर्य्यः सप्त सप्तसु ॥
पुच्छानि तासां क्षुत्तानि जन्तुभिर्म्मकरादिभिः ।
कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभिः ॥
लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
वह्नौ स्निग्धञ्च वालञ्चेत् किञ्चिच्चटचटायते ॥
इक्षुसिन्धूद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे ॥
सुराब्धिजातं कलुषं कर्व्वरं गुरुकर्कशम् ।
तन्नश्येनैव मार्द्यन्ति अपि दृष्टा मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घन लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
जलसिन्धूद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।
अस्य वातेन नश्येत्तु तृष्णा मूर्च्छा मदो भ्रमः ॥
नारिष्टं नेतयस्तस्य यस्येदं चामरं गृहे ।
क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
द्वियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः ।
एषां पूर्व्ववदुद्भेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विशेषणम् ।
स्थलजं सुखदृश्यं हि दाहे मिषमिधायते ॥
जलजं वह्निदुर्दृश्यं महान्तं धूमसुद्गिरेत् ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विज्ञाय यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते ॥*॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्य्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं म्लिष्मिना क्रमात् ।
संस्कारो वालुकायन्त्रे मरुरसलिलादिभिः ।
तदुष्णसलिलक्वाथात् क्षत्रियत्वं विपद्यते ॥"

इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः । काशः । आम्रः । केतकः । इति मेदिनी । पे ३१ ॥

चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् । चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः । इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पार्थोऽप्यत्र ॥

चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, [न्] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्यास्य । इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चामीकरं, क्ली, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र भवमित्यण् ।) स्वर्णम् । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।
"दृष्ट्वा मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
मुहुश्चामीकरप्रख्यं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

चामुण्डा, स्त्री, (महासंग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया शक्त्या निहतौ अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति संज्ञा रचिता । एतत् सर्व्वन्तु वक्ष्यमाणासु प्रवृत्तिषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति जटाधरः ॥ मातृकाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चिका २ चर्म्ममुण्डा ३ मार्ज्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६ भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या ध्यानं यथा,—
"काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥"

अस्याश्चामुण्डेति नामकारणं यथा,—
"यस्माच्चण्डञ्च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि ! भविष्यसि ॥"

इति चण्डी ॥

अस्यास्तन्त्रादिकं यथा,—
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव ! ॥
समाग्निसहितो दन्त्यः प्रान्तस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठस्वराग्निबिन्दीन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सकाग्रमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खड्गाङ्कं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म कपालञ्च ऊर्द्धाधोभावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मधराम्बरा ॥
शुष्काङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निश्चरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणाननः ।
एषा ताराख्या देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विघाटका ॥
करालाऽमूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते ॥"

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

चाम्पिला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततष्टाप् । चम्पेवेति चाम्पा । ततोऽस्यार्थे इलच् टाप् च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चाम्पेयः, पुं, (चम्पायां नद्यां भव इति ढक् ।) चम्पकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागकेशरः । (यथा,—
"नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ५४० ।
"चाम्पेयो नासटोवश्चधरो वल्लापुराधिपः ॥"
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५७ ।
"आरण्यिनाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ॥"
क्ली, सुवर्णं । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
"मणिमाणिक्य-चाम्पेयदुकूलेभाश्वगोधनम् ॥")

चाम्पेयकं, क्ली, (चाम्पेय इव कायतीति । के + कः । स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाय्यं, क्ली, (चय्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्म्मणि ण्यत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥

चाय, ऋ ञ निश्चामे । अर्च्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ञ, चायति चायते । निश्चाम इति चात्तुषज्ञानम् । तं पर्व्वतीयाः प्रमदाश्चचायिरे । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

चारं, क्ली, (चर्यते भक्ष्यते कोपदेशादिवशादिति। चर+कर्म्मणि घञ्।) क्षत्रिमविषम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६८॥

चारः, पुं, पियालवृक्षः। गतिः। बन्धः। अपसर्पः। इति मेदिनी। रे, ३३॥ कारागारम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६८॥ (चर एव इति स्वार्थे अण्।) गूढ़पुरुषः। चरः। तद्विवरणम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये।

"क्षयिदुर्गञ्च वाणिज्यं खन्यानां करसाधनम्।
आदानं स्नेन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः॥
शून्यवप्रसुखानाञ्च योजनं सततं जनैः।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम्॥
एतदोषासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम्॥
अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः।
दशसन्धेषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा।
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत्।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु॥
शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु सकूपूपादौ महानसे।
शून्यदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत्॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं हिततश्चरेत्।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत्॥
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत्।
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत्।
सुपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे॥
नियुक्तांस्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यद्यपि मन्त्रिणि।
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना॥
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम्।
नैकवेश्मधरश्चारो नैको नोत्साहवर्जितः॥
संस्तुतो न हि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामनः।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यदुर्म्मतिः॥
न वितर्विभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्रवर्जितः।
कार्य्यचारो नृपतिना गुप्ततत्त्वविनिर्णये॥
अनेकवेश्मग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम्।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम्॥
दृढभक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शुक्लमसाध्वसम्।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा क्षयिमात्मसमैस्तथा॥
वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शुक्लान्नियोजयेत्।
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियोजयेत्॥
षण्डान् पङ्गून् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धितत्पराः।
शुद्धान्तदारि भुञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः॥"

यथा च युक्तिकल्पतरौ।

"नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः।"

(कापटिकपुरुषादयः। यथा, मनुः। ७।१८४।

"उपगृह्यासदश्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥"

"चारांश्च कापटिकादीन्।" इति कुल्लूकभट्टः॥)

प्रचारः। यथा, रामायणे। २। ६६। २६।

"निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता।"

"निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥ वाणिज्यादिव्यवहारः। यथा, महाभारते। ५। ३८। १२।

"भृतैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्रैः सेवेत च द्विजान्॥"

सञ्चारः। प्रवृत्तिः। यथा, देवीभागवते। १। ११। ९२।

"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा।"

"चारेण रजःसञ्चारेण।" इति टीकायां नीलकण्ठः॥)

चारकः, पुं, (चारयति इति। चर+णिच्+ण्वुल्।) अश्वादेः पालकः। सञ्चारकः। (यथा, रामायणे। ३। ६६। १८।

"इयं ऋते भ्रातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली।
न चाहमार्य्यां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक!॥")

बन्धः। इति मेदिनी॥ के, ८७। पियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः। ततः स्वार्थे कन्। गुप्तचरः। यथा महाभारते। २।५।३८। [चारकैः॥"

"त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेतृसि तीर्थानि चरणग्रीवे, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। १४।६५।

"गुप्तं विरचितां नाम भेजेऽन्तःपुरचारिकाम्॥")

चारटिका, स्त्री, (चर+णिच्+"ण्वुलादिभ्योऽटन्।" ४। ८१। उणां। इति अटन् ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारटी, स्त्री, (चर+णिच्+"ण्वुलादिभ्योऽटन्।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) पद्मचारिणीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४६॥ भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति वृत्यगीतादिविद्यां तज्ज्ञत्वकीर्त्तिं वा। चर+णिच्+ल्युः।) नटविशेषः। तत्पर्य्यायः। कुशीलवः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ (यथा, मनुः। १२। ४४।

"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः॥"

"चारणाः नटादयः।" इति कुल्लूकभट्टः॥")

गन्धर्व्वविशेषः। यथा,—

"गन्धर्व्वाणां ततो लोकः परतः शुक्रयोजनात्।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः॥"

इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

(देवयोनिविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३६।

"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः
स्वरःस्वतीरसुरानीकवीर्य्यम्॥"

चारपुरुषः। यथा, भागवते। ४। १६। १२।

"अन्तर्वहिश्च भूतानां पश्यन् कर्म्माणि चारदैः।
उदासीन इवाधत्ते वायुरात्मेव देहिनाम्॥")

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः। यद्वा, चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः।) वीरः। इति हेमचन्द्रः। ३। २८॥ (यथाह भर्त्तृहरिः। १। ६१।

"कक्षुभ्यति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनप्ररावम्॥"

चारवायुः, पुं, (चारेण सूर्य्यस्योदग्गतिभेदेन प्रेरितो यो वायुः।) निदाघजवायुः। इति चिकाण्डशेषः॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति। चर+णिच्+णिनिः ङीप् च।) करञ्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चारित्रं, क्ली, (चरित्रमेव इति। स्वार्थे अण्।) चरित्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५००॥ (यथा, रामायणे। ३। ५६। ६।

"कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम्॥"

मरुद्गणानामन्यतमः। यथा, हरिवंशे। १६६। ५४।

"जयोनक्षाद्भुतिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम्॥"

चरतीति। "चरेर्वृत्ते।" ४। १७२। उणां। इति इत्रिचम्। वृत्तान्तम्॥)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं अग्नेरभावो विद्यतेऽस्या इति। अच् टाप्।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति। "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) वृत्त्याङ्गविशेषः। यथा,—

"न हि चारीं विना वृत्ते वृत्तस्याङ्गं प्रवर्त्तते।
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका॥
माधुर्य्योद्वर्त्तनेनित्यं चारी चारुगतिर्म्मता॥"

अन्ये तु।

"एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते।
पादयोश्चारणं यच्च सा चारीति निगद्यते॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्वा मण्डलं समुदाहृतम्॥
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सबला च।
कातरा च कुवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका॥
पार्ष्णिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका।
परावृत्ततला चोरुताड़िताऽर्द्धमण्डला॥
स्तम्भक्रीड़निका हरिणत्रासिका चोररेचिका।
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च॥
लङ्घितजङ्घा सङ्कुटिता स्यादथ मदालसा।
उत्कुञ्चितातितिर्य्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता॥
षड्विंशतिर्भौमिचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभिः॥"

अन्ये तु।

"समपादस्थिता वर्णा शकटास्याधहिंकापि च।
विद्याधा ताड़िता बद्धा खड़का क्रीड़िता तथा॥
ऊरुवृत्ता क्रन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा।
स्यन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमञ्जिता॥
उच्छन्दिता च विज्ञेयाश्चार्य्यः षोड़श भूमिगाः॥"

इति भूमिचारी॥ * ॥

आकाशचारी यथा,—

"चारीचाकाशगा वक्षे विद्धेपा लघरी तथा।
अङ्कितोड़िता भ्रमरी पुरःक्षेपा च रुचिका॥

अपक्षेपा जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता।
ऊरुजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोड़श॥"
अन्ये तु।
"विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका।
ऊर्द्धजानुर्दोलपादादृत्ता नूपुरपादिका॥
भुजङ्गभासिका चित्राविद्धा ताला च स्रूचिका।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च॥
आकाशचारिका एताः षोड़शैव निरूपिताः॥"
एताश्चैव भूमिचारीव्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-चारी ऊर्द्धचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः॥
"तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाहारो जितश्रमः।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत्॥
रूक्षाहारं तथान्नञ्च भुक्त्वा तां न समाचरेत्।
वृत्यपादस्य विन्यासचारी सैवाभिधीयते॥
झङ्कारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम्।
माधुर्य्यो भूमसा नित्यं हृद्यतालत्रयान्विता॥
नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत्॥"
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम्॥

चारः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन। चर+"दृ-सनिजनिचरीति।"उणां १।३। इति असुन्।) बृहस्पतिः। (चरति चित्ते इति।) मनोज्ञे त्रि। इति मेदिनी। रे, ३३॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १०।६। [मधिवचनजातम्॥"
"इति चटुलचाटुपटुचारुसुरवैरिणो राधिका-श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्राणामन्यतमः। यथा, हरिवंशे। ११७। ३६।
"चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताचारुमतीं तथा॥")

चारुकः, पुं, (चारु+संज्ञायां कन्।) अगरुवृक्षः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्त-पित्तकफापहत्वम्। शीतत्वम्। लघुत्वम्। अदृष्यत्वम्। कषायत्वम्। वातकोपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि अस्याः।) नागरमुस्ता। तरुणीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तरवेश्मान्त-करणमिति यावत् यस्य। यद्वा चारुर्गर्भे उत्-पत्तिस्थानं यस्य।) श्रीकृष्णपुत्रः। यथा, हरि-वंशे। १६०। ६।
"चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च॥"

चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः। यद्वा चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः।) श्रीकृष्णपुत्रः। यथा, हरिवंशे। १६०। ६।
"सुवेशश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान्॥"

चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्रः। यथा, हरिवंशे। १६०। ५।
"द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः॥"

चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनाख्यातत्वात्। चार्व्वी धारा नीतिर्यत्रवहारो यस्याः वा।) प्रज्ञा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चारु धाम यस्याः।) चारुधामा इत्यपि पाठः॥

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप्।) रक्तपद्मम्। इति पुरुषोत्तमः॥

चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं अस्याः।) प्रसारणी। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धभादालिया इति भाषा॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम्॥)

चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः।) द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

चारुबाहुः, पुं, (चारू बाहू यस्य।) श्रीकृष्ण-पुत्रः। यथा, हरिवंशे। १६०। ६।
"चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा॥"

चारुबिन्दः, पुं, (चारुं चारुतां बिन्दतीति। विदि+अण्।) श्रीकृष्णपुत्रः। यथा, हरि-वंशे। १६०। ६।
"सुवेशश्चारुगुप्तश्च चारुबिन्दश्च वीर्य्यवान्॥"

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या अस्तीति। मतुप् ततो ङीप्।) रुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य कन्या। यथा, हरिवंशे। १६०। ६।
"चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा॥"

चारुलोचनः, पुं,(चारवौ लोचनेऽस्य।) हरिणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥(चारुलोचनविशिष्टे त्रि॥)

चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत्। वृध+णिच्+युच्। कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप्।) नारी। इति राजनिर्घण्टः॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः।) मासोप-वासिनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चारुश्रिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी श्रिला इति नित्य-कर्म्मधारयः।) मणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चार्चिक्यं, क्ली, (चर्चिकैव। स्वार्थे ष्यञ्।) चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः। इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः। चर्च्चा २ स्यासकः ३। इत्यमरः॥ चर्चिक्यम् ४। इति भरतः॥ अपि च।
"स्यासकः स्यायकश्चर्च्चा चर्चिक्यञ्च चतुष्टयम्।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते॥"
इति शब्दरत्नावली॥

चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति। चर्म्म+अण्।) चर्म्माच्छादितरथः। इति भरतः॥ चर्म्माच्छन्नदण्डे त्रि॥

चार्म्मण्यं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति। भिक्षा-दिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इत्यण्।) चर्म्म-समूहः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः। इति अण्।) चर्म्मिसमूहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-चित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तार्किकविशेषः। तत्पर्य्यायः। बार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-तिकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ स च आकाशा-दिभूतचतुष्टयवादी। प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्व्वाकाः। इति न्यायसंग्रहः॥ (यथा च सर्व्वदर्शनसंग्रहे।"अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेय-सपदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारित-त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम्॥") दुर्य्योधनसखाराक्षसविशेषः। (यथा, महा-भारते। १२। ३८। २२—२३।
"निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत्॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च दृष्टो विगतसाध्वसः॥")

चार्व्वी, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीष्।) कुबेरपत्नी। ज्योत्स्ना। बुद्धिः। शोभना। इति मेदिनी। वे, ६॥ दीप्तिः। इति शब्दरत्ना-वली॥

चालः, पुं, (चालयति छादयतीति। चल+णिच्+अच् णो वा। यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेने-ति। चल+णिच्+करणे घञ्।) स्वनाम-ख्यातयष्ट्याच्छादनम्। तत्पर्य्यायः। पिटम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पटलम् ३ छदिः ४। इत्य-मरः। २। २। १४॥ कटलम् ५। इति शब्द-रत्नावली॥ छादम् ६। इति जटाधरः॥ स्वर्ण-चूड़पक्षी। इति भूरिप्रयोगः॥

चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव। चल+ण्वुल्।) अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति। चल+णिच्+करणे ल्युट्।) चालनी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे।
"क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः॥"
भावे ल्युट्। प्रेरणम्। यथा, भागवते। ३। २६। ३७।
"चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः॥")

चालनी, स्त्री. (चालयत्यनेनेति। चल+णिच्+करणे ल्युट् ङीप् च।) स्वनामख्यातशूर्पादि-चालनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। तितउः २। इत्य-मरः।२।६।२६॥ चालनम् ३ क्षुद्रच्छिद्रा ४। इति भरतः॥ पाचीरः ५। इति जटाधरः॥

चाषः,पुं,(चाषयति भक्षयति कथादिकमिति। चष+स्वार्थे णिच्+अच्। यद्वा चष्यते भक्ष्यते-ऽसौ मांसाग्निभिरिति। चष्+कर्म्मणि घञ्।) खञ्जनपक्षिः। सोनाचड़া इति ख्यातः। नील-कण्ठ इति क्वचित् ख्यातः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३ पुण्यदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

चासः, पुं, (चाष+पृषोदरात् सत्वम्।) चाष-पक्षी। इक्षुः। इति मेदिनी। से, ६॥

चि, ञ चित्याम्। चयने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट्।) ञ, चयति चयते धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चि, ञ न चित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-उभं-द्विकं-अनिट्।) चितिश्चयनं राशीकरण-मिति यावत्। न ञ, चिनोति चिनुते। इति दुर्गादासः॥

चि, क मि चित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-इकं-सेट्।) क मि, चययति चाय-यति। स्वमते तु चपयति चापयतीत्यपि। इति दुर्गादासः॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति। कित्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।"३।२।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल्।) चिकित्साकर्त्ता। (यथा, मनुः। ८। २८४।

"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः॥") तत्पर्य्यायः। रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५। इत्यमरः। २। ६। ५७॥ तस्य लक्षणं यथा, चरके।

"आयुर्व्वेदहताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः। आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति। कित् व्याधि-प्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।"३। १। ५। इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः।) रोगप्रतीकारः। तत्पर्य्यायः। रुक्प्रतिक्रिया २। इत्यमरः। २। ६। ५०॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिष्टा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ ग्रमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिकित्सितम्१० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२। इति रत्न-माला॥ रोगप्रतिकारः १३। इति शब्दरत्ना-वली॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके।

"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता। सुतप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी॥ मानुषी षड्भिसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता। कलौ बाह्यबले लोके मानुषी तत्र पूजिता॥"

तस्या लक्षणं यथा,—

"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः। सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम्॥ या क्षुदीर्णं श्रमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्॥"

चिकित्साविधुपदेशो यथा,— [गदः।

"जातमात्रचिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया बुद्धिमद्भिरविक्षेत्स्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ॥ रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्। ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्॥ औषधं कवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम्। वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः॥ आदावन्ते तथा मध्ये प्रयतेत चिकित्सकः। भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम्॥ प्रीते प्रीतप्रतीकारसुखे चोद्वानिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्॥ अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता। क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति॥ क्रिया यासु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः॥"

चिकित्सासफलं यथा,—

"क्वचिदर्थः क्वचिच्चेष्टा क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः। कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला॥"*॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे।

"रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्व्रत्यञ्च सेवकः। सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः॥"

चिकित्सितं, क्ली. (कित्+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः।) चिकित्सा। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः। [तम्॥"

"बीजं चिकित्सितस्येतत् समासेन प्रकीर्त्ति-पर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-जितम्॥"

चिकित्स्यतेऽनेनेति। करणे क्तः। भेषजम्। अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः।

"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्। प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम्॥ विद्याङ्गेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत्। यदूर्द्ध्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम्॥ चिकित्सितार्थं एतावान् विकाराणां यदौ-षधम्।"

यथा, भागवते। १। ५। ३२।

"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्। यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम्॥") क्षतप्रतीकारे च॥

चिकिनः, चि, (नि नता नासिकास्यस्य। "इनच्-पिटच्-चिकचि च।" ५। २। ३३। इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च।) चिपिटनासिकः। इति केचित्॥

चिकिलः, पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च।) पङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति। "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा।" ३। १। ७। इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष्। ततः "अप्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इत्यः।) कर्त्तुमिच्छा। इति सुग्धबोधम्॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा। (यथा, भागवते।२।१०।२४।

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नाशुकर्म्मचिकीर्षया॥")

चिकीर्षुः, त्रि, (चिकीर्षतीति। कृ+सन्+"सनाशंसभिक्ष उः।" ३। २। १६८। इति उः।) कर्त्तुमिच्छुः। करणेच्छाविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति। कुर-शब्दे+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) केशः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।३६७।

"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या॥")

सर्पः। (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता। यथा, महाभारते। ५। १०३। २४।

"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले!। न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः॥") पर्व्वतः। पक्षिभेदः। वृक्षविशेषः। गृहबभुः। तरलः। इति मेदिनी। रे, १५५॥

चिकुरः, त्रि, (चि+कुर+कः।) चपलः। स तु दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता। इत्यमरः। ३। १। ४६॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः।) कचसमूहः। केशसमुदयः। इत्य-मरः। २। ६। ८८॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ८८॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ८८॥

चिकूरः, पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः।) केशः। इति शब्दभेदप्रकाशः॥

चिक्क, क अर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। तृतीयस्वरभध्यः। अर्त्तिः पीड़नम्। क, चिक्कयति ग्रन्थं शूरः। इति दुर्गादासः॥

चिक्कः, पुं, (चिक् इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दा-यते इति। चिक्+कै+कः।) कुच्छुन्दरिः। इति चिकाख्यशेषः॥ (नि नता नासिकास्यस्येति। "इनच्पिटचिति।" ५। २। ३३। इत्यस्य वार्त्तिं "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ।" इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च। नतनासिके, चि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

चिक्कणं, त्रि, (चिक्यते ज्ञायते इति। चित्+"चितेः कनः कश्च।" उणां। ४। १७६। इति कर्म्मणि कनः ककारान्तादेशः। बाहुलकाद-गुणः।) स्निग्धयञ्जनादि (स्निग्धत्वमस्टणत्वादि-गुणवद्वस्तु।) इत्यमरः। २। ६। ४६॥ चिक्कण इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १२। १८४। ३४।

"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदु-दारुणः॥")

चिक्कणः, पुं, (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य। अर्श्वआदित्वादच्।) पूगवृक्षः। तत्फले क्ली। इति राज-निर्घण्टः॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,

"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः॥"

इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

चिक्कणा, स्त्री, (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः। अर्श्वआदित्वादच्। ततष्टाप्।) उत्तमा गौः। तत्पर्य्यायः। नेचिकी २। इति शब्दचन्द्रिका॥ पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चिक्कणी, स्त्री, (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष्।) पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चिक्कसः, पुं, (चिक्कयति पीड़यति चूर्णकारिण-मिति। चिक्क+असच्।) यवचूर्णम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ६६॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीड़यति भोक्तारमिति। चिक्क+अच्।) पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चिङ्गटः, पुं, (चिङ्ग इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति। अट गतौ+अच्। प्रकन्यादिवत् अलोपः।) मत्स्य-विशेषः। गलाचिङ्गड़ी इति मोचाचिङ्गड़ी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। महाशल्कः २।

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ऊषापानविधौ भक्ष्यनिषेधोऽस्य यथा,—

"प्रातः पानीयपाने महऋषिगणितं द्रव्यमेतच्च नाद्यात् ।
मांसं क्षीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । घुषाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट + एषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे व्याख्यातम् ॥)

चिचिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गुहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । ग्रीषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
ग्रीषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिच्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि + अन्येभ्योऽपीति ङः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—

"चिच्चादलरसक्षारैः पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यव्यवहारिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

चिच्ची, स्त्री, (चिच्च + गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

चिच्चाम्लं, क्ली, (चिच्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिच्चासारः, पुं, (चिच्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽस्य यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिच्चोटकः, पुं, (चिच्चेव अटतीति । अट + ण्वुल् । एषोदरात् साधुः ।) लूतविशेषः । चैँच्को इति चैँच्ड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अङ्कोलकः २ । इति रत्नमाला ॥ चिच्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

चिट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ईं, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेतयतीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् छद्मम् । इति दुर्गादासः ॥

चित, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विद्यां सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ड ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, चेतयते । राजसस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री. (चित संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित्. य, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कञ्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्यनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः क्वन्नाचिच्चनौ ।" इति सुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादोपदेवाचार्यः ॥)

चित, चि, (चि + कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (क्रतचयनः । सञ्चितः । "इह वै कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवममुत्र पुण्यचितः क्षीयते ।" इति श्रुतेः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानाग्निरस्यां यद्वा चीयते उद्धीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकश्रर्म्मणे इति। चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चिताचूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१६ । १७ ।

"चितायेरुद्वहन्नार्य्यं पत्नीभ्यां तत् प्रवर्त्तते ॥")

संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचूड़कं, क्ली, (चितेव चूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि + अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते । ४ । २८ । ५० ।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।
महान् यस्यां स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्मता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिस्थेष्टिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा,

चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रयुग्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिचितेः
स्युः स्वराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिश्चाङ्गुला यस्यामिष्टिकास्तास्त्रिचितौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्वराश्च ॥

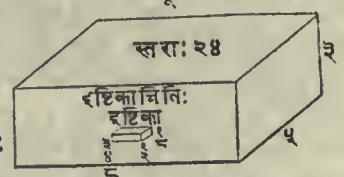

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्र-फलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्वरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥" इति लीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २२ । ६ ।

"चितयस्तत्र कर्त्तव्या नान्तरिक्षगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः कायतीति । कै + कः ।) कटिश्रृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

"यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं स्वान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं प्रशान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तेः प्रथमसम्बन्धः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुक्तकोपनिषदि । ३ । १ । ६ ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं. (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री. (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्यं, क्ली, (चीयते इति । चि + "चित्याग्नि-चित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्यप्प्रत्ययेन पित्वे तुगागमः ।) चितिः । इति विकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, राजायें । १ । ५८ । ११ ।

"चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥")

चित्यः, पुं, (चीयतेऽसौ इति । चि + "चित्याग्नि-चित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति सुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री. (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, त् क चलिकेचणे । लेखेऽद्भुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) चलिकेचणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राजा लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, क्ली, (चित्रयतीति । चित्र + कर्म्मणि क्यप् । यद्वा, चीयते इति । "अमिचिमिश्रमिभ्यः क्रः ।" उणां ४ । १६४ । इति क्रः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पद्मदशाम् । ६ । ५ ।

"उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् ॥")

अद्भुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० ।

"चित्रं संक्रीड़मानास्ताः क्रीड़नैर्विविधैस्तथा ॥")

कर्ब्बुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८

"निसर्गचित्रोज्ज्वलरूपमप्यभूषा ॥")

तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा,—

"तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।" सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गसुरजपद्माकारमुखासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥

अग्निसंज्ञकयोऽग्नाचरात्तिच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।

"चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ।"

उदाहरणं यथा,—

"विद्मारुणाधरोऽग्रोभि वेणुवाद्यकृष्ट-वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातसुग्धकण्टकाङ्ग ! ।
त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपाद ! देव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! त्वां स्मरामि गोपवेश ! ॥")

आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३४ ॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ ।

"चित्राः श्रोतुं कथाश्चैव परिवव्रुस्तपस्विनः ॥")

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन । चि + "अमिचिमिश्रमिभ्यः क्रः ।" उणां ४ । १६४ । इति क्रः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"एकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥"

कर्ब्बुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

"लक्षणञ्च लोहितश्चैव पद्मचित्रश्च वीर्य्यवान् ॥"

धृतराष्ट्र-पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । १२१ । ७ । ४ ।

"चित्रोपचित्रौ चित्राङ्गश्चारुचित्रः शरासनः ॥")

एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रकं, क्ली, (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, गारुड़े १८७ अध्याये ।

"त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चितावाघ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ नखगान्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५ शिखी ६ क्षयाशुः ७ दहनः ८ बालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ शुक्रधरः १६ पाचौ १७ ह्रीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । श्लीपदकफार्शिवातोदराग्निग्रहणीकृमिकण्डुनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ पाके ऽग्निसमत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।

"चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठश्लीपार्शः कृमिकासजित् ॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तकृत् ।
विचित्रं चैत्रकं श्वाकं काशमर्द्दविमर्द्दितम् ॥
तप्ततैले सवाक्षीके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥"

ओषधिविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।

"पूतिकश्चित्रकः पाठा विड़ङ्गैलाहरेणवः ॥")

एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कृन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुषुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

सुषुकुन्दः चित्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविषुकः ॥"

अस्य गुणः । शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्याता ॥)

चित्रकमलः, पुं, (चित्रश्चासौ कमलश्चेति ।) कमलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे ।

"कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्हिषि ॥"

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्र + टः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा ॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णौ ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३४५ ।

"चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥")

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं, (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं. (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्र + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० ।

"संमार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ॥")

अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।

"स्वपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ॥"

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागश्चैत्रस्यभरद्वाजाश्रमात् सार्द्धयोजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्याख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ६२ । १० —१२ ।

"भरतार्द्धगतीवेषु योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्द्दरकाननः ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥
अनन्तरं ततस्तस्माच्चित्रकूटश्च पर्व्वतम् ।
तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥")

अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामृता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्रचूड़रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।

"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ॥"

तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।

"चित्रकूटे चन्द्रचूड़ो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते ॥")

चित्रकृत्, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क्र + क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेखं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोल क्रोड़देशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति विकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, क्ली, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां नीवक्तपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

रत्नं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रत्नं यस्य।) चतुर्दशयमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १९८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,-

"ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीग्रौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीग्रः सर्व्वाख्यः सर्व्वांगीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः खीयानां जातीनां पूततासृहः।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सुदा॥
सर्व्वांगीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो॥
कृपया कुरु मां नाथ। त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सुदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीग्रः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राक्षद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कृष्णाख्यविग्रहः॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्दैवलमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वमर्त्याधोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविध्य ग्रमनान्तिके।
यद्वदेत् सकलानान्तु तदेवाभोजयेद्यमः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"श्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिसूचितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पावजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
असद्भावेऽपि चित्रो यत्तल्लतिसुदुष्करः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥
तत्र प्रजल्पः।
अक्षयैर्य्यामदशुना योऽवधीरणसूचया।
प्रेयस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्यते॥
यथा,—
मधुप! कितवबन्धो! मा घ्राङ्क्षीः सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्बं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥

अथ परिजल्पितम्।

प्रभोर्निर्दयतायाश्चापलाद्युपपादनात्।
खविच्चतुरतायुक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥
यथा,—
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मात् भवाढ्यक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
अपि बत हृततेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥

अथ विजल्पः।

व्यक्तयाऽन्यया गूढमानसुद्भान्तरालया।
अर्थद्वयप्रकटार्थोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥
यथा,—
किमिह बहु षड़ङ्घे! गायसि त्वं यदूनामधिपतिमधुनाऽसामग्यतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥

अथोल्लजल्पः।

हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
साक्षेपस्य तदाक्षेपो धीरैरुल्लजल्प ईर्य्यते॥
यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपासते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपयपुष्टे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥

अथ संजल्पः।

सोल्लुण्ठया गर्हणया कथाप्याक्षेपसूचया।
तस्याक्षेपस्य तात्पर्य्योक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥
यथा,—
विहृत्य शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यधुरदधृततत्त्वाः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥

अथ अवजल्पः।

हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादिसाम्यायोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥
यथा,—
स्मरयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेत्यहाङ्क्षवद्यस्-
त्वदलमसितसख्यैर्दुर्ल्लभस्तत्कथार्थैः॥ ६॥

अथाभिजल्पितम्।

भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥

अथ आजल्पः।

व्येषां तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदादुद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥
यथा,—
वयन्तमिव जिह्मया चरन्तं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः लुब्धबध्नो हरिण्यः।
दहसुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुजसुपसन्नि! भक्ष्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥

अथ प्रतिजल्पः।

दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राणिनां दैन्यदूहितम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥
यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहासान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततसुरसि सौम्य! श्रीवधूः साकमास्ते॥ ९॥

अथ सुजल्पः।

यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः प्रष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥
यथा,—
अपि बत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥

इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विड़ङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विड़ङ्गम्। इत्यमरः। २। ४। १०६॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"पुंसि क्लीवे विड़ङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लसमोषा चित्रतण्डुला॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलटवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति शब्दार्थचन्द्रिका॥

चित्रपक्षिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३१। १।

"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! तया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविल्वा ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ गुण्ठिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) वृश्चिपर्णी। इत्यमरः।

२।४।६२॥ कर्कशस्फोटालता। चलपिप्पली। द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"मञ्जिष्ठा विकसा लिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काकीरी रक्तयष्टिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य। ततः कप्।) मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रः पृष्ठो यस्य।) शरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) अम्लष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमम्लष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम्॥)

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।) कलविङ्कपक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृतिर्विद्यतेऽस्य। अच्।) मत्स्यविशेषः। चितल इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। स्निग्धत्वम्। दृष्यत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल+स्वार्थे कन्।) चित्रफलमत्स्यः। इति भूरिप्रयोगः॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः।) चिर्भिटा। ऋगेर्व्वारुः। लिङ्गिनी। महेन्द्रवारुणी। वार्त्ताकी। कण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यविशेषः। फलइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। राजगीवः २ फलकी ३ मद्गोन्मदः ४। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रभानुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते।२।३१।४२।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलश्चं विभावसो!॥")
सूर्य्यः। इति मेदिनी। ने, १८३॥ चित्रकटुश्चः। अर्कवृक्षः। वह्निसंज्ञक इति अर्काश्च इति चामरदर्पणात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥ (वर्षविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्।८।३५।
"श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्॥")

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रयोधी, [न्] पुं, अर्জ্জुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति। युध+णिनिः।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धयोधे, त्रि। यथा, महाभारते।१।१।१८६।
"यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्निदर्शयन् समरे चित्रयोधी॥")

चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य।) सूर्य्यः। गन्धर्व्वविशेषः। इति मेदिनी। थे, २८। (अस्य पर्य्यायः। गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुबेरसखः ४ दग्धरथः ५। (यथा, महाभारते।१।१७१।३७—३६।
गन्धर्व्व उवाच।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम सुधान्यङ्गारपर्वतात्।
न च श्लाघे बलेनाद्य! न मात्रा जनसंसदि॥
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम्।
गान्धर्व्व्या मायया योत्स्यामि संयोजयितुमर्জ্জुनम्॥
अस्त्रामिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥")
स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपौरसाञ्जातः। इति महाभारते। १। ६५। ४३॥

चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति। ला+कः।) कर्ब्बुरवर्णः। तइति चि। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।) मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रला, स्त्री (चित्रल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४।१।४। इति टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः। चित्रं लेखयतीति वा। लिख+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) चित्रलेखनदक्षतयाख्यातायाम्। (अप्सरोविशेषः। सा ऊषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या। यथा, हरिवंशे। १७४। ७४—७५।
"उवाच रहतीत्येव कुम्भाण्डतनया सखीम्।
कुशला ते विशालाक्षि! सर्व्वथा सन्निविग्रहे॥
अप्सराश्चित्रलेखा वै शिप्रं विज्ञाप्यतां सखि!॥"
यथा, श्रीभागवते। १०। ६२। १४।
"बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता।
सखायुक्तुं सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे। १७४। ८०—८८।
"चित्रलेखाब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयती मुहुः॥"
"देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम्।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च॥
यथा प्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि!।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥
सप्तरात्रेण ते भीरु! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्।
ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति॥
ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः।
दृष्ट्वा सप्तरात्रेण कृता लेख्यगतांस्तु तान्॥
चित्रपट्टगतान् सुप्तानानयामास शोभना॥")
छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः।) सारिकापक्षी। इति जटाधरः॥ भूरिप्रयोगश्च॥

चित्रवदाकः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादकति पर्य्याप्नोतीति। आ+अक+अच्।) पाठीनमत्स्यः। इति जटाधरः॥

चित्रवल्लिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता। सा इव कायतीति। कै+कः।) वदालमत्स्यः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३११॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता यस्याः।) ऋगेर्व्वारुः। महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रवीर्य्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य।) रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रशिखण्डिजः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो सुनेर्ज्जायते इति। जन+डः।) दृढव्रतिः। इत्यमरः। १। ३। २४॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्ततिः।) दृढव्रतिः। इति हलायुधः॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा अस्यास्य। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः। १।३।२०॥ यथाह भरतः।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥"
(यथाच, महाभारते।१२।३३५।२६—२८।
"ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्॥
वेदैश्चतुर्भिः सम्मितं कृतं मेरौ महागिरौ।
आस्ते सप्तभिरव्यग्रैर्लोकधर्म्ममनुत्तमम्॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः॥")

चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः।) मायुधानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रसेनः, पुं, (ब्रह्मपादजमसीग्राह्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादित्रितयान्तर्गतमूर्त्तविशेषः। स तु मर्त्यलोकविवेचकः। यथा,—
"चित्रसेने महाविद्या वर्त्तते इति गुरोर्नयन्।
अम्बा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः॥
राज्यं चकार स्वदृग्युक्तचित्राङ्गद अधो गतः॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्व्वविशेषः। यथा, महाभारते। २। १०। २५।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च।
एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरसुपासते॥"
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ५७। "तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः। दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति॥" पूरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। १।६४।५२।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्॥"
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। १६१। ४३।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वक्सेनजितस्तथा॥"
नरिष्यन्तपुत्रः। यथा, भागवते। ६। २। १६।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत्॥")

चित्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्वगुणैः शोभते इति वा। चित्र + अच् + टाप्।) श्रीव्यासस्त्रीविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः॥"
अस्याः कृष्णः श्रीकृष्णस्य पूर्व्वस्यां व्यानन्दसुखदो नाम। वयः अष्टमासाधिकत्रयोदशवत्सरम्। वर्णो गौरः। अस्या वस्त्रं जातीपुष्पतुल्यम्। कर्म्म चित्रम्। इति गोस्वामिग्रन्थः॥ * ॥ स्त्रियां कपर्दो। गोदुग्धा। सुभद्रा। इत्तिका। (पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्याद्गुप्तचित्रा सुकूलकः।
दारुणाख्यो विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि॥")
माया। सर्पभेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ अप्सरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्दशनक्षत्रम्। तत्तु सुक्लावदुज्ज्वलं एकतारकामयम्। अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा। यथा,—
"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने स्वमध्यगे।"
इति कालिदासः॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः।
प्रस्तुतिकाले यदि यस्य चित्रा
वृद्धिर्विचित्रा खलु तस्य भाग्ये॥"
ज्योतिर्व्वारः। (यथा, चरके कल्पस्थाने। १२ अः।
"तिलः प्रियालाभियुक्तो विभीतकाचित्राभयेङ्गदमधूकसर्षपाः।
कुसुम्भविस्वार्कबलीकातसी
निकोटकाघोड़करञ्जशिग्रुकाः॥
क्षेत्राण्याः स्यावरसंज्ञितास्तथा
खुर्ज्जन्नमा मत्स्यसञ्ज्ञाः सपत्तिकाः॥")
गरुडपूर्व्वा। सुतश्रेष्ठी। मल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।
"चित्राक्षमभितश्चैव रथादाहविनाशनम्॥")
छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्। (गायत्रीस्वरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते।१२।६।५२।
"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी॥")
चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रं अक्षिणी नेत्रे यस्याः। समासे वच् स्त्रियां ङीष्।) सारिकापक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा व्यधिकपर्व्वैव क्षुपः इक्षुर्यस्यासौ बहुव्रीहिः।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्। हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य।) चित्रकः। रक्तचित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य गुणाः।
"चित्राङ्गो वातशमनो दीपनो बलकृन्मतः।
श्वेतश्चलः कथितो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। १। ११७। ६।
"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स तु शान्तनुराजपुत्रः। विचित्रवीर्य्यभ्राता। (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत। अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेनमभ्ययात्। ततः कुरुक्षेत्रमध्ये महति युद्धे समधिकमायाबलेनाशु गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येषा कथा महाभारते। १। १०१। अध्याये द्रष्टव्या॥) गन्धर्व्वविशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, देवीभागवते। १। २०। २२।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम्। उत्तस्थारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः॥")
ब्रह्मपादजमरीच्याख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचित्रबान्धवर्त्तमस्तेविशेषः। स अधोलोकविवेचकः। तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुस्त्वं वगले! ब्रूहि कालिके!।
वगलेति मृगं प्राप्य विप्रः स्यामिति वाञ्छया॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नान्यत् किञ्चिदुपाहरीतवान्।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमात्तं यथा मिलेत्॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाच भार्व्वति!।।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रच नेक्षयन्॥
श्वालेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गत्वाच सुन्दरि!।
रे चित्राङ्गद! अश्वत्थं वत्स! विप्रत्वमिच्छसि।
कदाप्युपानत् मत्स्यो नेवेति न हि बुध्यसे॥
वत्स! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा॥"
चित्राङ्गदः श्रुत्वा शापं ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा जल्पिताः वत्सकम्प्रभुः।
"हे चित्राङ्गद! हे तात वत्स! त्वं गोत्सवः किल।
दुःखन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः॥
जलप्लोवनेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यवश्यमेव।
नार्हतीश विना तात! ब्राह्मणो भवितुं किल॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिज्ञानीहि तत्त्वतः।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥
यथामरत्वमोघेन विना क्वापि न शाम्यति।
नोतृसवस्त्रमधो गच्छ सुखेन वगलां जप॥
कलेर्द्वात्रिंशद्वर्षाणि नागलोकेश्वरो भव।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि॥
राज्यं शुक्रान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु॥
तात गच्छ सुखं सद्यः नागलोकेऽपि विक्षरात्।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तदा॥
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाहनस्य कन्या यथाः महाभारते। १।२१६।१५।
"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना॥")
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति। षू ङ प्रसवे + क्विप्।) सत्यवती। सा व्यासमाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) मञ्जिष्ठा। कर्णजलौका। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रावलीं अटतीति। अट गतौ + बाहुलकात् ईरच्।) चन्द्रः। (चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति वलिच्छागास्रबिन्दुभिरित्यर्थः। अट + ईरच्।) घण्टाकर्णबलिच्छागासृग्बिन्दुभिरङ्कितभालः। इति मेदिनी। रे, २६३॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।) पिष्टकभेदः। चिताइ पिटा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चक्रवर्त्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम्।) तीक्ष्णलोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ब्बमास्यामस्यास्य। चित्रा + ठन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रताऽस्त्यस्याः। चित्र + इनिः + ङीप्।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः। सा मीनगन्धा। तस्या लक्षणं यथा। रतिमञ्जर्य्याम्। ४।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धोदेहोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥"
(इयं हि पद्मजातीयपुत्रीं लब्ध्वा समुद्भवा भवति। यदुक्तं तत्रैव। ८।
"शङ्खे पद्मिनी तुल्या चित्रिणी रमते मृगम्।
हस्तिनी शङ्खिनी तुल्या हस्तिनी रमते हयम्॥"
अस्या रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। २६।
"शीत्कारं चुम्बनं पीड़ा गले हस्ते च चुम्बनम्।
चक्रे चक्रे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत्॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः,) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चित्रोक्तिः, स्त्री (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्व्याख्या।) आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य्यकथनञ्च॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम्।) विचित्रान्नम्। इति भरतधृतत्वम्॥
चिद्रूपः, त्रि, ज्ञस्वरूपः। इति भूरिप्रयोगः। (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा। चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम्॥
चिन्ता, स्त्री (चिन्तनमिति। चिति + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च।" ३। ३। १०५। इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ आध्यानम् ३। इत्यमरः। १। ७। २६॥ आधा ४ ध्यानम् ५ चिन्तिः ६। इति शब्दरत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति हेमः॥ (यथाह कश्चित्।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी। चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितमन्तथा॥") दर्शनसम्मोगयोः प्रकारभावना। इति रसमञ्जरी॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः। यथा. साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [कृत्॥")

"ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यताश्वासतापः

चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणिरिव। शाकपार्थिवादित्वात् समासः। यद्वा, चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आह्वयते इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्तामणीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति चिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा, भट्टिः।

"सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"

सार्थमणिः। तथा च।

"यथा चिन्तामणिं कृत्वा लोष्टं काञ्चनतां भजेत्॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥

(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। १६।

"कण्ठे यस्य महावर्त्म एकोऽश्वस्य प्रजायते। चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिनातार्थविदुद्विदः॥")

चिन्तावेश्म, [न्] क्ली, (चिन्तायाः मन्त्रणार्थं वेश्म गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। दार्व्वटम् २। इति हारावली। १६॥

चिन्तिड़ी, स्त्री, (तिन्तिड़ी। पृषोदरादित्वात् तस्य चत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति हिरूपकोषः॥ इति कविकल्पद्रुमः॥

चिन्तितं, त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) ज्ञातचिन्तनम्। यथा,—

"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"

रत्नकोषः॥

कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥

चिन्तितिः, स्त्री, (चिन्त+भावे क्तिच् दट् च।) चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥

चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता। इति चिकाण्डशेषः॥

चिप्रः, पुं, ग्रन्थविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

चिपिटः, पुं, (चयतीति। चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिड़ा। इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति हेमचन्द्रः। १। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥ चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५। इति चिकाण्डशेषः॥ चिपोटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। हृंहणत्वम्। कफपित्तकरत्वञ्च॥ शीरयुक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ बृंहणत्वम्। गुरुत्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"शालयः ससुधा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः। कुट्टितास्चिपिटाः प्रोक्ताश्चिरे स्थिताः पृथुका अपि॥"
"प्रालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पृथिवर्द्धनाः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—

"द्विःस्निग्धमन्नं पृथुकं शुष्कं देशविशेषके। नात्यन्तगुरुकं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥ अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच् प्रत्ययेश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे। १३। २।

"दिग्वक्त्रं चिपिटञ्चैव वक्रञ्च सुरजन्तथा।"

इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।

"तुङ्गहीनञ्च चिपिटं वक्रञ्चानर्थदर्शनम्॥"

चिपिटाकारसुखादौ च। यथा, काशीखण्डे। ३७। १४।

"वक्त्रो हस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभङ्गकः॥"
"चिपिटः चिप्टिकाकारः।" इति तट्टीका॥)

चिपिटकः, पुं, (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नतनासिका॥)

चिपिटा, स्त्री, गुरुत्वाधिनीद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति। चिपिट+टाप्। चिपिटमस्ति। यथा, काशीखण्डे। ३७। १६। "चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")

चिपुटः, पुं, (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिपिटकः। इति भरतधृतरुद्रकोषः॥

चिप्पः, पुं, (चिक्कति पीड़यति अङ्गुलिमिति। चिक्क+अच्। निपातनात् ककारस्थाने पकारागमे साधुः।) नखरोगविशेषः। आङ्गुलछाड़ा इति भाषा॥ तल्लक्षणं यथा,—

"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्। करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"

अथ कुनखस्य लक्षणमाह।

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुम्भीरं वा विधानतः॥"

अथ तयोश्चिकित्सा।

"चिप्पं रुधिरमोक्षेण प्रोक्षनेनाप्युपाचरेत्। गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा। शुष्कञ्चाप्नि यथायोग्यमुक्त्वा स्रावयेत्ततः॥ व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः। खरेण हरिद्रायाः पात्रे क्षत्वायसेऽथवा॥ पृष्ठा तल्लेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः। काश्मर्य्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः॥ अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति। श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्॥ नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति। कुनखश्चेत्तदा शीघ्रं सलिले ह्रवतेऽपि च॥"

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागः॥

(लक्षणान्तरमस्य यथा,—

"कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् चिप्पमत्यन्तरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"

इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्॥

चिकित्सास्त्रे यथा,—

"चिप्पं शुद्ध्या जितोग्राग्नं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा॥"

इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम्॥)

चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोतीति मनुष्यजातिवद्वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुकपक्षी। इति शब्दमाला॥

चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

चिरं, अ, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिरराय ३ चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६ चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ६०।

"नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥")

चिरकारी, [न्] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति। कृ+णिनिः।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते। १२। २६६। ३।

"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥")

गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं महाभारते। १२। २६५। ४-५।

"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः। चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विन्दत्यर्थान् प्रपद्यते॥ चिरं सञ्चिनुयाद्यर्थांश्चिरं जायत चिरं स्वपन्। चिरं कार्य्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तथोच्यते॥")

चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्म्मधारयः।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घराजम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।) चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घसूत्रः। इत्यमरः। २। १। १७॥

चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।) जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥

चिरजीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥ जीवकवृक्षः। श्लेष्मातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः। व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशुरामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २। १। ३६।

"अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः॥")

चिरञ्जीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। श्लेष्मातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥

चिरण्टी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति पिब्बयदादिति। अट+अच्। "वयसि प्रथमे।" ४। १। २०। इति ङीप्। सत. पृषोदरात् साधुः।) खण्डासिनी। जड़ा अनूढ़ा वा पिब्ब-

गेहस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च युवती। इति भरतधृतरुद्रः हैमचन्द्रश्च॥

चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः तिक्तः।) वृक्षविशेषः। चिरता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्यतिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किरातकः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

चिरन्तनः, त्रि, (चिर+"चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः।" ४।३।२३। स्वार्थिकोऽयं तनप्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति जटाधरः॥

चिरन्तनः, त्रि, (चिरं भवं इति। "सायंचिरमिति।"४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपातनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ८०। "अयमसाकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽद्याहतप्रवेशः॥" पुं, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्। ४। ३। १०५। इत्यस्य वार्त्तिके। "ब्राह्मणेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना॥")

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यास्य। पा+क+इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरम्, व्य, (चि+रक्।) चिरार्थम्। दीर्घकालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिरराचाय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। इति हैमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।३।६२। "तथापि ग्रहणव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह+णिनिः।) गर्द्दभः। इति हैमचन्द्रः।४।३२२॥

चिरभवः, पुं, (चिरं भवति क्लीयतीति। चिरं+भव+अच्।) चिल्लः। इति चिकाण्डशेषः॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। १। १६८। ३। "चिररात्रोषिताः स्नेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥")

चिरराचाय, व्य, (चिररात्रं अयते इति। अय+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, मनुः। ३। २६६। "हविर्यैश्चिरराचाय यज्ञानन्त्याय कल्पते। पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥")

चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने+वः।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४७॥ (यथा,— "चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हृयमारकः। कपोतपृष्ठकङ्कानां पुरीषाणि च दाहयेत्॥" इति सुश्रुते कल्पस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)

चिरस्तता, स्त्री, (चिरं स्तता या सा।) चिरप्रस्तता गवी। केवेन गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अस्तायनी २। इत्यमरः। २।९।९१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था+णिनिः।) बहुकालस्थाता॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति। अस्+यत्। प्रकन्यादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।३।११॥ (यथा, हरिवंशे।१२६।२३। "चिरस्य खलु कृष्णेन संस्तुतोऽस्मि महात्मना॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला॥ पाताड़ी इति भाषा॥ यथा, वैद्यके।

"गोमूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य यद्वायसस्तानि चिराटिकायाः॥"

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति। अत्+क्विप्) दीर्घकालः। इति हैमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७८। "भो भगिनीसुत! किमतिचिराद्दृश्योऽसि॥")

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद्+क्विप्।) गरुड़ः। इति चिकाण्डशेषः॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं चातिक्तः।) चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते। अय+अच्।) दीर्घकालः। इति हैमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, महाभारते। १३। ८४। १०। "पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत् तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति चिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा, "भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः॥" इत्यागमः॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। ५। ३४। "यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम्॥")

चिरि, र ण हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न, चिरिण्वोति। इति दुर्गादासः॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्। चि+किरच्।) शुकपक्षी। इति चिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधुः।) क्षुद्रा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्पर्य्यायः। स्वयंवरा। इत्यमरः। २। ६। ८॥ चिरण्टी २ सुवासिनी ३। इति भरतः॥ द्वितीयवयाः स्त्री। युवतौ। इति मेदिनी॥

चिरिबिल्वः, पुं, (चिरबिल्वः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिरबिल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिरु, स्त्री, (चिरु चयने+क्विप्। चि चयनं यद्दलमित्यर्थः रातीति। रा+ड्गत्यादयश्चेति कुः। बाहुलन्यबलमाश्रित्यैव यद्दलक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुलन्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिरे, व्य, चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, व्य, चिरम्। इति हैमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। ५। ६४।

"भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट+अच्। गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इति हैमचन्द्रः। ४। २५५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६७।"अहो अविवेकोऽस्मदूपतेयैः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिड़ा इति बेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ क्षेत्र चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० क्षेत्रदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अशुक्लत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ यवागवा अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥ बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायाश्चास्या गुणाः। श्लेष्मवातास्रपित्तार्शोनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल, ग्र वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। ग्र, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील मीलने+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कक्कीभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के, २२८॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरं हिंसां चिनोतीति। चिरि+कि+मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। वालियागड़क इति ख्यातः। इचाक इत्यके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तलमीनः २। इत्यमरः। १। १०। १८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, ग्रैथिल्ये। शिथिलतायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इस्वी लङ्यात्मनेः। चिल्लति चेचिल्लते। इति दुर्गादासः॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति शिथिलभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल+अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः। २। ५। २१॥ शकुनिः ३ आतापी ४। इति हैमचन्द्रः॥ खञ्जरीटः ५ कञ्जनीडकः ६ चिरञ्जः ७। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च। चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाङ्कर एव च॥" स्निग्धे चक्षुषी अस्य। "स्निग्धस्य चित्पिल् लक्षास्य चक्षुषी।"५। २। ३३। इत्यस्य वार्त्तिके इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च।) स्निग्धचक्षुः। स्निग्धनेत्रयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १६॥

चिल्लका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति। के+कः।) भिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिल्लभक्षा, स्त्री, (चिल्लस्य भक्षा भक्षणीया।) कङ्कविलासिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिल्लाभः, पुं, (प्रसक्तं हारकत्वात् चिल्ल इव आभातीति। आ+भा+कः।) प्रसक्तचौरः। इति चिकाकश्लेषः॥ हातहैं चढ़ इति गाँटिकाटा इति च भाषा॥

चिल्ली, स्त्री, (चिल्लति हार्दं करोति चिल्लातेऽनेन वा। चिल्ल+इन्। ततो वा ङीष्।) लोहः। यत्रशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। चिल्लिका २ कुली ३ अग्रलोहिता ४ लट्वपत्री ५ चारदला ६ चारपत्रा ७ वास्तुकी ८ मण्डूका ९ गौड़वास्तुकः १०। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "सप्तौनो वास्तुकक्षुद्र चिल्ली मूलकपोतिकाः। मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते॥") अस्य गुणाः। वास्तुकतुल्यत्वम्। चारत्वम्। श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ ("तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम्॥" इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥) भिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिवि:, पुं, (चीयते आदराय यत्नते इति। चीव यत्नने+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४। ११७। इति इन्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) चिबुकम्। इति जटाधरः॥

चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्य वः।) चिपिटः। इत्यमरटीका॥

चिविल्लिका, स्त्री, (क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। रक्तदला २ क्षुद्रघोणी ३ मधुमालापत्रिका ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। जीर्ण्णज्वरे अतिहितत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चिबुकः, पुं, (चीयते आदराद्यर्थं गृह्यतेऽसौ। चीव +"कृगृदृयजः।" उणा। १। ३८। इति कुप्रत्ययेन साधुः।) चिबुकम्। इति भरतः॥

चिबुकं, क्ली, (चिबु+स्वार्थे कन्। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) अधराधोभागः। रत्नमरः। २। ६। ६०॥ थुँति इति हाड़ि इति च भाषा॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ४६। "उत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः॥")

चिबुकः, पुं, (चिबुरिव कायतीति। के+कः।) शुषुक्कृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिह्न, लक्षणे। (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) सौत्रधातुरयमिति दुर्गादासः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिह्नं, क्ली, (चिह्नयतेऽनेनेति। चिह्न लक्षणे+करणे घञ्।) चिह्नयते येन तत्। चिना इति दाग् इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कलङ्कः २ अङ्कः ३ लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७। इत्यमरः। १। ३। १७॥ लक्ष्मन् ८। इति भरतः॥ अभिज्ञानम् ९। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। ४। १५। ९। "वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः। पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम्॥") पताका। इति मेदिनी। ने, ४॥

चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति। चिह्न+णिनिः।) चौरदर्शनः। विघाती। इति विश्वः॥

चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा। चिह्न+णिनिः स्त्रियां ङीप्।) श्यामालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिह्नित:, त्रि, (चिह्न+कर्म्मणि क्तः। चिह्नयुक्तः। अङ्कितः। लक्षितः। (यथा, मनुः। १०। ५५।) "दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः॥")

चीक, क्लि मर्शने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभे भां-परं-सकं-सेट्।) क्लि, चीकयति चीकति। मर्शनं स्पर्शः। तथा च। चन्द्रावतीतरङ्गार्द्रांचीकयन्ति च यदूवपुरिति हलायुधः। वायवः सृप्तगतीत्यर्थः। भट्टमल्लस्तु मर्षेऽयं इति मर्द्दनेऽयमर्थं पठित्वा क्षमार्थमाह। इति दुर्गादासः॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः। चीड़ागन्ध इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। दारुगन्धा २ गन्धबधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुजा ५ तारा ६ भूतमारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ यक्षभीतिर्जित् १०। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कासकफनाशित्वम्। दीपनत्वम्। अत्यन्तसेवनात् पित्तदोषप्रशमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनं, क्ली, (चिनोति कीर्त्त्यादिकमिति। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) पताका। इति चिकाकश्लेषः॥ सीसकम्। इति रत्नमाला॥

चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते वृक्षलतादिदोषो यत्र। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) देशविशेषः। चीना इति भाषा॥ यथा,—
"काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपान्तु पश्चिमे। भोटान्तदेशो देवेशि! मानसेशाच्च दक्षिणे। मानसेशाद्दक्षपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः। यथा, महाभारते। २। २६। ६। [२भवत्॥")
"स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत्॥" (यथा, रघुवंशे ४ सर्गे। "चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥")
व्रीहिभेदः। तन्तुः। नगविशेषः। इति मेदिनी। ने, ४॥

चीनकः, पुं, (चीन एव। चीन+स्वार्थे कन्।) धान्यविशेषः। चीना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। काककङ्गुः २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। २१।
"प्रियङ्गवो नदारालाश्च कोरदूषाः सचीनकाः॥") अस्य गुणाः। ग्रीष्मत्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्। पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कङ्गुनी। चीनकर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः। यथा, महाभारते। ८। ८। १६।
"सुह्मागङ्गांश्च वादांश्च निषधान् पुलिन्दचीनकान्॥")

चीनकर्पूरः, पुं, (चीनजातिः कर्पूरः।) कर्पूरविशेषः। चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। चीनकः २ क्षत्रिमः ३ धवलः ४ पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरजः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दृष्टश्लीतत्वम्। कफकण्डूदोषक्रिमिनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। पावनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनजं, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति। जन +डः।) लोहम्। तच्च तीक्ष्णलौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनपिष्टं, क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं क्षतपेषणं यस्तु चूर्णमित्यर्थः।) सिन्दूरम्। इति हेमचन्द्रः॥ सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २३। ८५।
"चीनपिष्टमयो लोकचारश्चैकमयी च भूः॥")

चीनवङ्गं, क्ली, (चीनभवं वङ्गम्।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति। अक +अच्।) कर्पूरविशेषः। तद्गुणाः। यथा, भावप्रकाशे।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफघ्नयकरः स्मृतः। कुष्ठकण्डूमिहरक्षया तिक्तरसश्च सः॥"

चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी। ततः, पृषोदरात् साधुः।) कर्कटीभेदः। सा तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। राजकर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला ५ कुलककर्कटी ६। अस्या गुणाः। रूक्षत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहश्लेष्मनाशित्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम्। वृद्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीभ, ऋ ङ कत्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) कत्थः प्रशंसा। ऋ, अचिचीभत्। ङ, चीभते गुणिनं गुणी ओष्ठव्यकारादिरयमित्येके। इति दुर्गादासः॥

चीय, ऋ च संवृत्यादानयोः। (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) चतुर्थस्वरी। ऋ, अचिचीयत्। च, चीयति चीयते। इति दुर्गादासः॥

चीरं, क्ली, (चिनोति आवृणोति वृक्षं कटिदेशादिकं वा। चि+"शुचिचिमीनां दीर्घश्च।" उणा। २। २५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वृक्षत्वक्। (यथा, रामायणे। ५। ३१। २२।
"प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः। पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थं हंसचीरैरलङ्कृतः॥")
स्त्रीवस्त्रखण्डम्। इति शुभूतिः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा, भागवते। २। २। ५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मह्यो व्रतम्॥") रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूड़ा । (यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"सुस्रवच्चर्च्चरीभूता बहुवस्त्रा पादपाः ।
चीराजीव बुदस्त्राणि रेजुस्त्रस्त महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रियालेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे-कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चक्षुग्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालतृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदतिरस्य शालशब्दे विज्ञेया ॥)
चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।) नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चीरिका, स्त्री, (चीरीति शब्दं कायति शब्दायते इति । के+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरित: चीरमिव जातश्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्क्यशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥
चीरी, स्त्री, (चीरि+"ऋदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरुकं, क्ली, (चीं इति शब्दं कृत्वा रौति । रु+क्विप् । चीरुभिर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।) फलविशेषः । चेँचर इतिभाषा ॥ अस्य गुणाः । रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चीर्ण, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरात् साधुः ।) भक्षितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । खर्ज्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।) चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
चील्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः । चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
चीव, ऋ न गतौ । संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् । न, चीवति चीवते वस्त्रं भिक्षुः । यज्ञाति परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
चीव, क्र दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गादासः ॥
चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानेरिति । चि+"चिवरच्छवरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ । इति वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।) भिक्षुवस्त्रम् । इत्यमरादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोचरगतो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")
चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः । अग्निः पौड़नम् । क, चुक्कयति शूलं शूरः । इति दुर्गादासः ॥
चुक्कारः, पुं, (चुक्क+भावे अप् । चुक्कं पौड़नं आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक्रं, क्ली, (चक्यते क्षय्यतेऽनेन इति । चक+"चक्रिरन्योरुपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति रक् उपधाया उत्वं ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिड़ीकम् २ तृणाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ चुक्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ । इति जटाधरः ॥ (अम्लतृणकम् ६ । इति भावप्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ तिक्तकम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दशाम्लम् ५ अम्लशाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ । अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यत्वं वातपित्तकारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः । "चुक्रिया स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी श्रुतवेधिनी ।
चुक्रा त्वम्लतरा खट्टी वातघ्नी कफपित्तजित् ॥
रुच्या लघुतरा पाके तृष्णाके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लसुरुच्यं दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिष्ठ्यास्यवैरस्यकृत्तृपीड़ाबह्निमान्द्यकृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
त्रायमाणप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २ रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५ चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । खादुत्वम् । कफपित्तनाशिकारोगदुर्गन्धाग्निरोरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानवर्गविशेषः । यथा,
"यव्यक्षादिघृतौ भार्ङ्गे सगुड़ञ्चौद्रकाक्षिकम् ।
धान्यराशौ चिरात्तस्यं युक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुड़मध्वारवालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विगर्हे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)
चुक्रः, पुं, (चक्यते क्षय्यतेऽनेनेति । चक+रक् उपधाया उत्वं ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥
चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाकविशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)
चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति वा । फल+अच् ।) तृणाम्लम् । इति राजनिघण्टः ॥ (तृणाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्या इत्यच् टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥ आमरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा त्वम्लतरा खट्टी वातघ्नी कफपित्तजित् ।
रुच्या लघुतरा पाके तृष्णाके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च विघिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")
चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र इति वा ।) तृणाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तृणाम्लशब्दे विदतिरस्य ज्ञेया ॥)
चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यतेऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्लवेतिका । चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन् टाप् च ।) अम्लवेतिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्लवेतसाम्लिका ।
अम्लान्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी श्रुतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिड़ी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च विघिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")
चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पानकाले इति । के+कः ।) कुचाग्रम् । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजाश्चान: सर्व्वे नरवरास्तुकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")
चुचूः, पुं, सुनिश्वासशब्दाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चुच्छ, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकच्छ-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पच्छ-

मखरी। ई, पुक्तः। यद्दयान्तोऽयमित्येके। अभिधवः, त्वागं मद्यगं पीड़नं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, छुच्छुन्दरिः। इति शब्दरत्नावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८। "मेदान्ध्रचुचुमद्गूगामारगव्यपशुहिंसनम्॥" "चुचुर्मद्गुगुचवैदेहकवन्दिक्षियोर्व्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोडचौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ आकारश्चोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया विप्रो विद्याचुचुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेचुगा इति लोके। गाड़ीचच्चत्। अस्या पर्य्यायो गुणाश्च यथा,— "चिञ्चा चञ्चुश्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका। चुचुः शीता सरा वृष्या स्वादो दोषत्रयापहा। धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ "सुवर्चलाया चुच्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि॥" इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काँइरीचिर खेजा इति भाषा॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। स्वार्थे लत्वम्।) तिन्तिड़ीकास्थिभिर्द्यूतक्रीड़ा। इति शब्दरत्नावली। ६२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। इ, चुण्टते नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क श्रि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-तुदां-पर-सकं-सेट्।) क, चोटयति। श्रि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड्, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) ड्वयान्तः। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ तौच्छ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, चुड्डते। तौच्छ्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चुड्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चुड्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ड रोषे। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुड्डते। ड, चुड्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्, क्षतौ। क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-सेट्।) टवर्गलतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्त्रादौ क्षयकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी क्षयाः क्रियाः शब्दारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो क्षय इत्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्ताधवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, श्रि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श्रि, चुण्डति अचुण्डीत् चुण्डोत्। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्टतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। ग्रन्थिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे खल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं सकं सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। क्षर इह आसेचनम्। चोतति क्षतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति क्षरति मलश्लेष्मशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति क्षरति मलश्लेष्मशोणितादिर्यस्मात्। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद्, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) चुदि प्रेरणे। क, चोदयति बाणं चापः। इति दुर्गादासः॥

चुद्ड, क्षतौ। क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गलतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ क्षयकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी क्षयाः क्रियाः शब्दारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो क्षय इत्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्ताधवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः। गायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात्नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ३। १६०॥

चुप, ग्रनैर्गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चोपति खड्गः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं सुखसंयोगः। इ, चुम्बयते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी। प्रियासुखं किम्पुरुषचुम्बे॥ इति यतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः॥

चुम्बं, क्ली, (चुम्बतेऽनेनाच वा। भावे चुम्बने +"अन्येभ्योऽपीति।" उणां। २। २८। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्यादिकोषः॥

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलोहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लोहकर्षकः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतत्वम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषोऽस्य कान्तलोहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्योर्द्धावलम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८६॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बनपरः। धूर्त्तः। बहुग्रन्थेकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८६।

चुम्बनं, क्ली, (चुम्ब+कि ल्युट्।) सुखसंयोगः। चुमा इति भाषा॥ तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे। "सुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि। गण्डे च कर्णरोश्चैव कपोलभगमर्द्दसु। चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिह॥"

चुर, कि क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीप्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) मार्ष्टमज्जनजलम्। यथा। मार्ष्टमज्जनजलमात्रामं तच्चुलुकमिति मद्दोपनिषत्॥

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रस्रुतिः। भाण्डप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक ऊर्द्धोन्नतिर्विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने। ६।५८। "चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः। राजीपिलिपिलिमाद्याश्च मांसमित्याकुरुद्धवा॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयमध्यः। पञ्चमस्वरद्वयी। ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यगादौ चुलुम्प्यते इत्यादि। न तु नकारजावनुस्वारपञ्चमाविति स्वरसाम्प्रकृतित्वे यगादौ तल्लोप इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्थेव पठितुमुचितत्वात्। एवं सति अङ्कादीनां न प्रकृतित्वेऽपि ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कस्यचिन्मते ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः। न च तर्हि इदित् पाठोऽपौरुषेयत्वादिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इदितपाठे चुलुम् चुलुम्प लोपे चुलुम् इति भेदात्। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्प्यते इति चुलुम्पनमिति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) वाजलालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प+अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति चिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उत्पलमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ल, हावक्रतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी लङ्यान्तः। एकोऽर्थः। चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल् च।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तदयुक्तेत्रि। इति हेमचन्द्रः। ३। १२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीड़तीति। चुल्ल+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुक्षीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लयते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र। चुद्+बाहुलकात् लिक्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुल्ला इति आखा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अक्षन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः। २। ६।२६॥ अक्षन्तम् ६ उधानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्दिका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानिः ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १७॥ (यथा, मनुः। ३। ६८।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुल्लं, क्ली पुं, उल्लम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोता इति ख्यातः॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने+बाहुलकात् उकः। षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे। ६। २३। १३।

"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मत्तचूचुकौ॥")

चूड़कः, पुं, (चुडति अल्पीभवतीति। चुड़+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल क् उन्नतौ+भिदादित्वाड्ड ततो दीर्घस्तोलस्य ड़त्वे साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः। २। ५। ३२॥ केशपाशौ ३। जूटिका ४ जुटिका ५। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"शिखा चूड़ा केशपाशौ जूटिका जुटिकेत्यपि।
शिरोमध्यवर्त्तिचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥"

वड़भी। बाहुभूषणम्। इति मेदिनी। ड़े, १२॥ अग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हितोपदेशे।

"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि॥")

कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दग्धसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। यथा। चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच,—

"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेऽष्टभाद्यते॥
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्यिते सिते॥"

इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्॥

अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म।) दग्धसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे द्वितीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रातःस्नातस्नातः स्नातट्टिआद्यः पिता सत्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपार्श्वे स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो दृषदुपलं तिलतण्डुलमाषसिद्धञ्च क्षीरं अग्नेः पूर्ब्बतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्ब्बामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा यत्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ स्वः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता यत्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपार्श्वं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिर्वायुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ उष्णेन वाय उदकेनैधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुञ्जिकामन्त्रेण मन्त्रेण क्लेदयति। कपुञ्जिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिसुखोच्चदेशः उच्यते। ततः प्रजापतिर्ऋषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आप उदन्तु जीवसे। ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि। ततः कुशद्वयसमदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्षिप्तदक्षिणकपुञ्जिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्द्धमूला निदध्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरोषधिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् ओषधे त्रायस्वैनम्। ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुञ्जिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः खधितिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ खधिते मैनं हिंसीः। ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुञ्जिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिर्ऋषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य बाहवपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे। तूष्णीं वारत्रयम्। ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुञ्जिकादेशस्य केशं क्षित्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमिश्रविधृतपात्रस्थदृषद्गोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्ब्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्धमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ खधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्ब्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं क्षित्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमिश्रविधृतपात्रस्थदृषद्गोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुञ्जिकाभावनादिच्छेदनपूर्ब्वकं दृषद्गोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्ब्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पार्श्वस्थासुपश्यन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुण्याहजलद्रुतो नापितः कुमारं सुखयति। सर्व्वमेव केशं दृषद्गोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्ब्ववत् यत्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं हुत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं प्राचार्य्यानहोमादिवामदेवगानान्तं कर्म्म निर्व्वर्त्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

लाय दक्षिणां दद्यात्। क्षुरघान्ययवतिलमाषश्मश्रुवान् नापिताय दद्यात्। इति चूड़ाकरणं समाप्तम्॥" इति भवदेवभट्टः॥

चूड़ामणिः, पुं, (चूड़ा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकम्। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १। ११६। ३८।

"ततश्चूड़ामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च॥"

चूड़ायामग्रभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चाफलम्। इति मेदिनी। णे, ६४॥ योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाले एव भवति।) यथा गारुड़े।

"सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूड़ामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्।
अन्यस्मादृग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शुभाशुभगणनाविशेषः। तस्य विवरणं गरुड़पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ * ॥ वङ्गदेशीयपण्डितोनासुपाधिश्च॥

चूड़ाग्रं, क्ली, (चूड़ायां अग्रभागे अग्रो यस्य।) दृक्षाग्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूड़ालं, क्ली, (चूड़ा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ६६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूड़ायुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १०। ७। ३७।

"चूड़ालाः कर्णिकाराश्च प्रफुल्लाः पिठरोदराः॥")

चूड़ाला, स्त्री, (चूड़ा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ६६। इति लच्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) उच्चटाख्यम्। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ श्वेतगुञ्जा। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

चूड़ावान्, [त्] (चूड़ा अस्त्यस्य। चूड़ा+मतुप्। मस्य वत्वम्।) चूड़ाविशिष्टः। इति चूड़ालाशब्दार्थे मेदिनी। ले, ६०॥

चूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तालव्यवर्गाद्यादिः। षष्ठस्वरी। क, चूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चूतः, पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष+कर्म्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् वलोपः। रसालत्वादेवास्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ (यथा, रामायणे। ३। ७६। १७।

"परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्।
नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव॥"

चोतति चरति श्लोणितादिकमस्मादिति। चुत+चरणे+बाहुलकात् घञर्थे कः दीर्घश्च।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूत इत्यपि पाठः॥

चूतकः, पुं, (चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्।) आम्रः। कूपकः। इति मेदिनी। के, ६०॥

चूर, इं ङ य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्। (दीर्घौ। ङ य, चूर्य्यते वह्निरित्यनम्। इं, चूर्णः। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, क पेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। पेषञ्चूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः॥

चूर्णं, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—

"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥
चूर्णे गुड़ः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्ज्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदलक्षवेत्॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोक्तितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोड़ितं द्रवैः॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफघ्नेषु त्रिष्वेकफलमाहरेत्॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

चूर्णौषधस्य पूर्ववीर्य्यं पक्षत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("कर्षचूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्व्वशः। द्रवशुक्ला स लेढव्याः पातव्याश्च चतुर्द्रवाः॥" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।

"अर्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढ़ानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टेः॥")

पटरसाच्चोद इत्यन्ये। इति भरतः॥ गन्धगुँड़ा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २। ६। १३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। ने, १२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४। ५४।

"अलकेषु चमरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥")

चूर्णः, पुं, (चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति फाकि इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चोदः २। इत्यमरः। २। ८। ६६॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। ६। ११८। ३।

"कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्व्वशः।
अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः॥")

धूलिः। चारविशेषः। इति मेदिनी। ने, १२॥ चुण इति भाषा॥ (यथा,—

"पर्णानि शीर्णवर्णानि सीदन्त्यार्कशलोचने!।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!॥")

शैघस्य गुणः। वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम्॥ शुद्धचूर्णस्य गुणाः। कटुत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। क्रिमिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चूर्णकं, क्ली, (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण+के+कः।) गद्यविशेषः। यथा,—

"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं क्षुद्रसरं भवेत्॥

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
दृत्तैकदेशसम्बन्धाद्दृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥
चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दमदानवभरेण भङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी॥ (क्वचित् वृत्तकं इत्यपि दृश्यते॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णैः कायते प्रकाश्यते इति। के+कः।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथिकः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "यथिकाकाङ्कुकसुकुन्दकपीतकप्रभेदककाकलकासनपुष्पकमहायथिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः यथिकाः॥") स्वार्थे कन्। चूर्णशब्दार्थेऽप्यत्र॥

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं चारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १ इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चूनरी इति भाषा॥ स नटकन्यायां पुल्कशात्। इति पराशरपद्धतिः॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगसदृशयुक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २। ६। ६६॥

चूर्णखण्डं, क्ली, (चूर्णाय यत् खण्डम्।) कर्करम्। इति हारावली। २०८॥ काँकर इति घुटिं इति च भाषा॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य। एकदेशिसमासः। पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णशाकाङ्गः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकस्तमङ्गते सादृश्येन गच्छतीति। अङ्ग गतौ+अच्।) गौरसुवर्च्चशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपण्डितानां तर्कमिति। चूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, "वृणिवृञ्भ्यामीदिति।" उणा। ४। ५२। इति इः।) पातञ्जलव्याकरणम्। महाभाष्यम्। कपर्दकः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ घृतसंस्थककपर्दकाः। इति सिद्धान्तकौमुदीसुबादिवृत्तिः॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्यास्तीति। चूर्ण+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चूर्णिवृत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति। वृ+क्विप्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः+"छादिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) कपर्दकः। इति मेदिनी। णे, १२। नदीविशेषः। सा राणाघाटाख्यग्रामसमीपे तिष्ठति॥

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः क्षिप्तेऽपि उत्तिष्ठतीति। चुल उन्नतौ+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः। निपातनात् दीर्घः। यद्वा, चूर्य्यते इति। चूर्+कः। रस्य लत्वम्।)

केशः। यथा। "सुक्तकेशाश्च चूलिनः।" इति लिङ्गपुराणम्॥

चूलकः, पुं, (चूल एव। चूल+स्वार्थे कन्।) केशः। यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले।
"गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना। प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः॥ सशिखं निर्व्वपेत् केशं घृते चान्त्यावसायिना। अन्त्यजेषु शिखावर्ज्जं शूद्रेरप्याङ्गुलित्रयम्॥"

चूला, स्त्री, (चूड़ा+टस्य लत्वम्।) चन्द्रशाला। गृहोपरिगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूड़ा च॥

चूलिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः। चुल+णिच्+खुल्। पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ लूची इति भाषा॥

चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति। चुल+खुल्+कापि अत इत्वच। पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) हस्तिकर्णमूलम्। इत्यमरः।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः। इति मेदिनी। के, ६०॥

चूष, पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घौ चूषत्यास्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चूषा, स्त्री, (चूष्यते यीयते पृष्ठमांसेनाऽश्रयतां नीयते इति। चूष+घञर्थे कः।) कक्षा। इत्यमरः। २। ८। ४२॥ काछदड़ी इति भाषा॥

चृत्, कि सन्दीपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चर्त्तयति। इति दुर्गादासः॥

चृत्, ग्र हिंसे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र, चृतति चर्त्तिता। ग्रन्थो ग्रन्थनम्। इति दुर्गादासः॥

चेटः, पुं, (चेटतीति। चिट् परप्रेषे+अच्।) दासः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। १२७।
"एतत्तस्य सुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः॥" सतु भृङ्गारसहायः। यथा, साहित्यदर्पणे।३।४६।
"भृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः॥")

चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति। चिट+खुल्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। १२४।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः॥") उपपतिनायकभेदः। तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः। इति रसमञ्जरी॥

चेटिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा चिट् खुल् टापि अत इत्वम्।) दासी। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। ५१।
"अङ्गीकुर्व्वन् स तन्मूढश्चेटिकाभिः प्रवेशितः॥")

चेटी, स्त्री, (चेट+ङीप्।) दासी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। २। ६१। ६४।
"प्रेष्याश्चेट्यश्च वध्याश्च बलस्थाश्चापि सर्व्वशः॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति। चिट+अच्। टस्य ड़त्वञ्च।) दासः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति। चिट+खुल्। टस्य ड़त्वम्।) दासः। इत्यमरटीका॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप्। कापि अत इत्वम्।) दासी। इति द्विरूपकोषः॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप्।) दासी। इत्यमरटीका॥

चेत्, व, (चित्+विच्।) याद। इत्यमरः। ३। ४। १२॥ (यथा, पद्मदशाम्। ६। ४२।
"अन्यत्वकारकं सत्वमिति चेदन्यवारणम्। कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत्॥"
पद्मान्तरम्। असन्देहेऽपि सन्देहवचनम्। यथा,
"सत्यचेदृगुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्-योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत्।
श्राद्धीयं यदि दर्शनं भवति चेदाद्याप्य मोघास्मि चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्याम्मे जयः सर्व्वदा॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति। चित्+करणेऽसुन्।) चित्तम्। इत्यमरः। १। ४। ३१॥ (यथा, पद्मदशाम्। १। ५४। [यत्।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रियबलादीनि। चित+खुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) हरीतकी। इत्यमरः।२।४।५६॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी। सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्तत्रयकरणे प्रशस्ता। इति वैद्यकम्॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराङ्गतस्तथा। षड़ङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता॥ श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा। चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः॥ भिन्दन्ति पशुपक्षाद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः। चेतकीं यावद्विधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः॥ तावद्विनश्यन्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः॥" इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥ एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽन्तकम्। ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी॥ हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता। हैमवत्यव्यया धात्री चेतकी श्रेयसी शिवा॥ वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च। विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया॥ जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः। अलायुष्टा विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता॥ पूतनास्थिमती स्कन्धा कथिता मांसलाऽमृता। पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती सर्व्ववर्णिनी॥ त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः। विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी॥ प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता। अस्थिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत्॥ चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत्। चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः॥ षड़ङ्गुलायता शुक्ला कृष्णात्वेकाङ्गुला स्मृता। काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत्॥ काचित् स्पर्शेन दृष्टान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा। चेतकी पादपच्छायासुपसर्पन्ति ये नराः॥ भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः। चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः॥ तावद्विद्वेषते रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः। न धार्य्यं सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम्॥ चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी॥")
जातीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति। चित्+कर्त्तरि ल्युः।) आत्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, पद्मदशाम्। ६। ४५।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मक्षता न हि। किन्तु बुद्धिकृताभासक्षतैवेत्यवगम्यताम्॥")
मनुष्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ प्राणी। इत्यमरः। १। ४। ३०॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठते। न दृष्टा चेतनस्तेन प्रणादीनां प्रवर्त्तकः॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति। "अर्शआदिभ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच्।) प्राणयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ने, ६४॥ (यथा, मेघदूते। ५।
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः। कृ+ड। ततो ङीष्।) हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति। चित् संज्ञाने "ग्रासश्रन्थेति।" युच् टाप् च।) बुद्धिः। इत्यमरः।१।५।१॥ (यथा, भागवते। ४।२१। ३४।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम्॥"
"एष विभुः परमाण्वोऽपि शरीरे विषयकारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते।" इति टीकाकृच्चूर्णिः॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासैर्भवति। इति सुश्रुतः॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १३। ६।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः॥"
तस्यामभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम्। ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी॥ स्वरूपज्ञानयष्टिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूतावितिं शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

चेतनीया, स्त्री, (चित्+णिच्+अनीयर् टाप् च। यद्वा चेतनायै हिता इति च्छः।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदिः, पुं, देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चेपुरः २ डाहलः ३ चैद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा, हरिवंशे। १४। ८।
"शौलिकविदर्भवत्सान्धचेदिकाशोर्द्धकच्छाश्च॥") तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा,—
"इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा, महाभारते। २। ४०।१५।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत॥")

चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
"विश्रुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमतांवर!।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयक्षत्तिराजपुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्तमपृच्छन् किमोषधा पशुना वा यज्ञाः कल्प्यास्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शेपुर्भवता यथाशास्त्रमनुक्ता देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स ततश्चयात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्त्यर्थं नान्दीश्राद्धादौ गृहभित्तौ घृतधारादानं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदिषु राजते इति। राज+क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। २। ३८। ३१।
"स वै पश्येदयथा धर्म्मं न तथा चेदिराड्यमम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चेदी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेल, कृ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकंच-सेट्-ऋदित्।) कृ, अचिचेलत्। इति दुर्गादासः॥

चेलं, क्ली, (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले+कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल+कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा, मनुः। ११। १६६।
"चेलचर्म्मामिषाणाञ्च चिरात्तं स्वादभोजनम्॥")
अधमे त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०१॥

चेलाजः, पुं, (चेल+आजच्।) फललताविशेषः। चेलना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अल्पप्रमाणकः २। इति रत्नमाला॥ अस्य फलस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वचं आलाति। आ+ला+"कर्म्मण्यण्।" ३।२। १। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफलः २ सुखाशः ३ राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नाटाम्रः ६ सेदुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल+इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड़ इति भाषा॥ यथा,—
"सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया च्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुकः, पुं, (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति। चेल+उकः।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महोपासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल, कृ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लङ्यान्तः। कृ, अचिचेल्लत्। अस्य ऋदशुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठवन्निष्फलः वेदेषूच्चारणभेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट, ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ, चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति। चेष्ट+ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोड़े स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥"
चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट+भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भक्ष्येषु च चिकीर्षितम्।"
"प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नवानात्मा प्युपयुज्यते॥" इति सिद्धान्तसुक्तावली। ५५॥)

चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः स्वस्वादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिरत्र।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टितं, क्ली, (चेष्ट+भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा, देवीभागवते। १। १५। १८।
"जलकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति च।
सर्व्वस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

चैतन्यं, क्ली, (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा,
"चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्तर्य्यीश्वरे चेतनाश्रये॥
नेष्यते वैशेषिकैः साङ्ख्यैश्चेति शेषः।"इति ग्रन्थार्थचिन्तामणिः॥ तथाच, याज्ञवल्क्यः। ३। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाड़ीस्थायुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव लड्घ्यसंस्कृतिमानपि॥")

चैतन्यः, पुं, (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) भगवदवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा,—
"श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्दस्य जगद्गुरो!॥
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं बहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति बहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः॥
कृष्णावतारकाले या स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुबलादयः॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णचैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः॥
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः॥
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् ग्रहणक्रमात्॥
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महाबलः॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहसपण्डितः॥
पुरुषोत्तमो वैश्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम।
अर्জ্জुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः॥
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व्वे श्रीमधुमङ्गलः॥
सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीहलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षणे॥
चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ता पुरुषा भुवि॥
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थे पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः॥
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी सा मम प्रिया॥
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
श्रीलराघवगोस्वामी चम्पकाख्या लता प्रिया॥

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्द्रलेखा तथा प्रिया।
काग्निमिश्रः अग्निरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी।
दूती कलावती प्रेष्या श्रीगोविन्दः प्रियो मम॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी॥
श्रीग्रिवानन्दभार्य्या सा मतप्रियेन्दुमती सखी।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक्॥
पण्डितो गरुडः श्रीमान् गरुडो मम वाहनः।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः॥
घोषः प्रद्युम्न आख्यातो गुणसागररायकः।
माधवः श्रान्तनुसुनिर्विघ्नकर्म्मा तु भास्करः॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो दृहस्पतिः।
प्रिया इन्द्रसुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम्।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः॥
काग्निमिश्रस्तु कुब्जा स्यादामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा।
प्रतापरुद्रः स्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः॥
टक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी।
शिखी च राधिका दासी मा इति स्यातिसंयुता॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याद्व्यासो वृन्दावनः स्मृतः।
शुकदेवी व्यासपुत्रो भट्टो वल्लभ ईरितः॥
श्रिवानन्दोऽञ्जन इव देवानन्दश्च भार्गवः।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च॥
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम्।
मद्भक्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित्॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान्।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुष्टुवुः प्रमुखास्तदा॥"

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ * ॥ अपि च।

"यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखसृक् मखाख्य उचितोऽभूत्तप्तवर्णं दधत्।
यः श्यामं दधदास्तु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्विभाति कलयन्नावतारं कलौ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः॥"

इति गौरगणोद्देशः॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायेष्वोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च। असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परन्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अतएवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि फाल्गुनमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव। तस्मिन्नेव महामहिन्नस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः। एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः। तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वताद्युदियाय। भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि। अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् प्रेयसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन्। अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत्। कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरचक्रवर्त्तिनः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान्। ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्रत्वेन समभवत्। अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत्। स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत्।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव। शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया गौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आजूहवन्तः। परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमप्रेयवुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माख्यमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत्। अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त। अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत्। वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्यदिदे। विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः। एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः। असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान्। एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता। चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेऽपि आकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार। परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास। अथ कदाचित् पिण्डलीकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामाम्नतदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान्। एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास। ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत्। अथ(१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्यासधर्म्मं समाश्रयत्। अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान्। अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव्यनिर्णयेधर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत। ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः। तत्रैवासौ 'कृष्णकर्णामृतं' नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान्। अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने अवस्थितवान्। अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास। अथ गच्छति काले वृन्दावनं

जिगमिषुर्वन्येनैव पथा व्रजन् स्वभावसारल्येन व्याघ्रादीनपि हिंसजन्तून् भक्तिप्रेमणा मादयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दावृत एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरासुद्दिश्य प्रस्थितः। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागागमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्म्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नानातीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशकके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान्॥)

चैत्यं, क्ली पुं, (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २। २। ७॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं देवकुलसदृग्यज्ञायतनं सचित्यमचित्यमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। इदं देवकुलम्। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। २। ३। १२।
"यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥")
चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यः, पुं, (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। विष्णुः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ शिवस्य पर्य्यायः। देवतरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ६। ३। ४०।
"वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥"
चैत्यज्ञः पुरुषः। यथा, भागवते। ३। २६। ६०।
"अहङ्कारस्तयोरुद्रश्चित्तं चैत्यस्तयोरभवत्॥")
चैत्यद्रुः, पुं, (चैत्य एव द्रुर्वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्दस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)
चैत्यसुखः, पुं, (चैत्यं चितिसम्यग्रं विस्तृतमित्यर्थः सुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चैत्यवृक्षः, पुं, (चैत्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ६। २६४।
"चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥")
चैत्यं, क्ली, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे ष्ट्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) गृहम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, ३०॥ देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा, महाभारते। १। १०६। १३।
"भीष्मेण धर्म्मतो राजन्! सर्व्वतः परिरक्षिते।
बभूव रम्यश्चैत्यश्च चैत्ययूपश्चतादृतः॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्य्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (यथा, हरिवंशे।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णी च रुक्मी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥")
चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्रसः। चित्रा+"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।" ४। २। २३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १। ४। १५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तत्र जातफलम्।
"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेषो
भोगी सुखी स्वाम्बुराशभोजी।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्नरो मधुमासजन्मा॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
(चैत्रजन्मनि तु वारुण्यग्नीकाष्टमी-श्रीरामनवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचतुर्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्।) तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम्। यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शूकरं व्रती।
करोति नर्त्तनं भक्त्या चेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा॥
चैत्रकः, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥
चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इत्यण्।) कुबेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः। १। २। ७३॥ (यथा, रघुः। ५। ६०।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥"
इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमम्। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५८।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥"
पुं, कुरुपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६४। ४६।
"अविचित्तमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं सुनिम्।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")
चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं वा सम्यक्रूपेण वरयत्यभिलषतीति। वा+वर+णिच्+अच्। स्त्रियां ङीप्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा।

चोदना

तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्द्दनी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। "विभाषा फल्गुनीति।" ४। २। २३। इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः। १। ४। १५॥
चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। ज्योत्स्नादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इण्।) चैत्रिरिति च पाठः॥
चेदः, पुं, (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+अण्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। २। ३८।
"त्वया विप्रकृतश्चेद्यो रुक्मिणी हरता हरे॥"
चेदिराजवसुः। इति पुराणम्॥) तद्देशीयः पुं भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चोद्यः, त्रि, (ख्यायते उच्यते गीयते इत्यर्थः। चद्य+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३। २०७।
"अवकाशेषु चोद्येषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥")
दक्षः। (यथा, महाभारते। १२। ७०। ८।
"अनीर्घ्युर्गुणदारः स्याच्चोद्यः स्यादृजुर्नृपः॥")
तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। ये, १२॥
चोद्यं, क्ली, (प्रशस्तं चोद्यं त्वक् विद्यतेऽस्य। "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्।) गुडत्वक्। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने। २५। ४५।
"त्वक्पत्रकाचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५। ४५।
तेजपात इति ख्यातम्। इति केचित्॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,—
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्यादङ्गञ्चोचन्तथोत्कटम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) उपसुल्लफलावग्निरम्। चौँचा इति ख्यातम्॥ तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम्॥ इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी॥ वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥
चोचकं, क्ली, (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा, चोचेन त्वचा कायतीति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥
चोटी, स्त्री, झाटी। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६६॥
चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति। चुड़ संवरणे+अच्।) प्रावरणम्॥ देशविशेषः। इति मेदिनी। ड़े, १३॥
चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्ततेऽनयेति। चुदक् क्षुदिर्+युच् टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्। १८। १८।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना॥")
प्रेरणा। यथा। चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम्॥ एकोद्दिष्टादिश्राद्धादौ ब्राह्मणादि चोदना। इति स्मृतिः॥
चोदनागुडः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुह्यते उत्पाद्यते इति। गुड+"इगुपधज्ञेति।" ३। १

१३५। इति कः। क्रीड़नकाले कन्दुकानां ऊर्द्ध-क्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोद्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+ण्यत्।) अद्भुतम्। प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ४३। ३४।

"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३। ३। १६८। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।

"नीवारशूकैकदृग्राकवृत्तिः
सुसंयता चाग्निकार्य्येषु चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

चोपनं, क्ली, (चुप मन्दगमने+भावे ल्युट्।) मन्दगमनम्॥

चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचाद्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः२ दस्युः३ तस्करः४ प्रतिरोधी५ मलिम्लुचः६ स्तेनः७ ऐकागारिकः८ स्तेन्यः९ प्रच्छन्नजनः१० मोषकः११ पाटचरः१२ पराक्रन्दी१३ कुम्मिलः१४ खनकः१५ ग्रन्थिभेदकः१६ खानिकः१७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरपुरुषः१८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लुपः१९ तक्का२० रिम्पा२१ रिपुः२२ रिक्का२३ विहायाः२४ तायुः२५ वनर्गुः२६ हुरश्चित्२७ सूचीवान्२८ मलिम्लुचः२९ अदार्शगंधः३० टृक्कः३१। इति वैद्यनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ (यथा, देवीभागवते १। १६। ६।

"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप!॥")

क्षुद्रघण्टी। इति क्रमदीश्वरकृतहरिद्रुचन्द्रः॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति। कै+कः।) टृक्का। इति रत्नमाला॥ पिड़िङ्ग इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थिकः२ खड्गः३ दुष्यत्रः४ क्षेमकः५ रिपुः६ चपलः७ कितवः८ धूर्त्तः९ पटुः१० नीचः११ निशाचरः१२ गन्धहासः१३ कोपनकः१४ चोरः१५ पलचोरकः१६ दुष्कुलः१७ ग्रन्थिलः१८ सुग्रन्थिः१९ पर्णचोरकः२० ग्रन्थिपर्णः२१ ग्रन्थिदलः२२ ग्रन्थिपत्रः२३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।

"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा ससप्तला॥")

अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातकफनाशासुखरुजाजीर्णकृमिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुच्छिका, स्त्री, (चोरपुच्छी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुच्छी। इति शब्दरत्नावली॥ ("ग्रन्थिनी चोरपुच्छिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुच्छी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुच्छमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४। १। ६४। इति ङीष्।) वृक्षविशेषः। चोरा इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। ग्रन्थिनी २ कैग्निनी ३। इत्यमरः। २।४।१२६॥ चोरपुच्छिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य। अच् ततष्टाप्।) चोरपुच्छी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादित्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति वसुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशे इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ६६। तम्॥")

"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृततत्पर्य्यायः। कुर्पासकः२। इत्यमरः।२।६।११८॥ कञ्चुकः३। इति जटाधरः॥ कुञ्चुली ४ कुञ्चुलिका५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कुर्परः कफोणिर्णासु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कुर्पासः घञमनीषादित्वाद्रलोपः ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ क्षत्रधारिवैदेयागानधिकारिक्षत्रविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेश्यान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) वाणवारः। कवचम्। इति हारावली।१६७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १६।६५।

"उल्लङ्घमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्थास्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किञ्चुकपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलखण्डुकः, पुं, (चोलस्य खण्डुक इव शुष्कन्धादित्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोलः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। ततः उपदाहे+अप्। चश्चासौ उपश्चेति।) पार्श्वज्वाला॥ यथा.—

"हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्ता-
च्छृद्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजड़ताभिरथापरञ्च॥

चोषः पार्श्वस्थितायिनेव सन्तापः।" इति भावप्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।

"यो गले चोषमुत्पादयति सुखवेग्रहं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोक्कः, पुं, (चन्द्यति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुगति आश्रयते वा। स्कन्दि स्कु वा+डः। ततः पृषोदरादौ साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चौर्यं, त्रि, (चोर एव इति। स्वार्थे ष्यञ्।) मनोज्ञम्। इति महाभारतम्॥

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा श्लीलमस्य। "इति कुत्सादिभ्यो णः।" ४।४। ६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः।२।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।

"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥")

असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १६।

"किरातौ चौरवसगां चौरसेनानमस्कृताम्॥"

कविभेदः।

"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः॥"

इत्युज्जटः॥)

चोरपुच्छी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोरपुच्छीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "दुष्टमनोज्ञादिभ्यश्च।" ५। १। १३३। इति युञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।

"चौरिकाकृतमायाभिर्धर्म्मज्ञापेति पादयः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।

"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुणवचनाद्ब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५। १। १२४। इति ष्यञ्।) चौरधर्म्मः। चोरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तेयम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०।२५॥ चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ६। २७६।

"सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण् डस्य लत्वञ्च।

ततश्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारयः ।) चूड़ाकर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्यः, पुं. (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७१२ ॥

च्यु, क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकच-सेट् ।) अन्तःस्याद्योपधः । क, च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) अन्तःस्याद्योपधः । ड, च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत्, इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्वचित् अकच ।) अन्तःस्यादियुक्तः । इर्, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । द्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिच्य तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः । ६ । २८ ।

"सीतां जिघांसू सौमित्रे ! राक्षसावारतां ध्रुवम् ।
इदं श्रोत्रियमभ्यर्च्यं सम्पूहारेऽच्युतत्त्वयोः ॥"

"अच्युतत् गलितमकर्म्मकोऽत्र।" इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥")

च्युतं, त्रि, (च्यूयते स्म इति । च्यु + कर्म्मणि क्तः । यद्वा च्युत् + घञर्थे कः ।) क्षरितम् । यथा,—

"पिबन्तं लक्ष्मणाभोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

(स्खलितम् । यथा, रघुः । ११ । २५ ।

"सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्म्मणां
कृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥")

च्युतिः, स्त्री, (अवते प्रीणितादिकमस्मा इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०६ ॥ गुदद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा,—

"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥"
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युप्, पुं, (अवन्ते भाष्यतेऽनेन इति । च्यु + "च्युवः किच्च ।" उणां । ३ । २४ । इति पः स च कित् च्युधातुरत्र भावणार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस, क हासौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तःस्यादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योतं, क्ली, (च्युत + एषोदरादित्वादोत्वे साधुः ।) द्योतम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्नः, त्रि, (अवते इति । "जनिदाच्युसिति ।" उणां । ४ । १०४ । इति त्नक् ।) गमनकर्त्ता । अश्वजः । द्यौप्रभवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ, इकारः । स तु यञ्जनसप्तमवर्णः । चवर्गद्वितीयवर्णश्च । (वङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारो यथा,

"ऊर्द्ध्वादधोगता रेखा कुचिता कुण्डली ततः ।
पुनश्चाधोगता तासु सन्ति ब्रह्मग्रविष्णवः ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ("इचुयशानां तालु ।" इति सूत्रकारेणोक्तम् । "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥"
इति शिक्षाग्रन्थः ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।

"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ।"

अन्योन्यत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे स्वरसद्भावादिति श्लोकगम्भीरसंसद्भावादिति च यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूपः ॥

अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजान्तु त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"छकारं परमाक्षर्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

"छच्छन्दं सुभगा च पशुः पशुपतिर्मृतिः ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पादुर्विचत्तः स्थितिग्रन्थकः ॥"

छं, त्रि, (छायते परिक्षिप्यते यत् इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छः, पुं, (छो + भावे डः घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छगः, पुं क्ली, (छं यज्ञादौ छेदनं गच्छति प्राप्नोतीति । गम + डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२०५ ॥

छगणं, क्ली पुं, (छद + ल्युः । छः तस्मै अन्नेस्थादनायेत्यर्थः गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः ।४।१२।७३ ॥

छगलं, क्ली, (छ्यति छिनत्ति छाद्यते वा । छो + छेदने + "छो गुग् डश्च ।" उणां । १ । ११६ । इति कलच् प्रत्ययः धातोर्गुणागमो डश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

छगलः, पुं क्ली, (छाद्यते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच् गुणागमो डश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"नाति प्रौढो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्यन्दनभिष्यन्दी तैर्यां पौनसनाग्नः ॥")

छगलकः, पुं स्त्री, (छगल + स्वार्थे कन् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥

छगला, स्त्री, (छगलस्तदाकारोऽस्यास्य छगलवत् त्वक् विद्यतेऽस्येति वा । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) वृहदारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (व्यवहारोऽस्या यथा, "सुचूपूथिकातरुणीजीवन्तीविभीतिकानन्दीभल्लातकच्छगलान्त्रीवृक्षादनीफल्गुशाल्मलीग्रेसुवनस्पतिप्रसवश्रृङ्गाटकर्ब्बुदारकोविदारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

छगलाङ्घ्री, स्त्री, (छगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ततो ङीष् ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

छगलाक्षी, स्त्री, (छगलवदक्षं अन्नं यस्याः ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ॥")

छगलान्त्रिका, स्त्री, (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टापि पूर्वह्रस्वः ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री, स्त्री, (छगलवदन्त्रं यस्याः ।) वृहदारकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये । "श्यामासहाश्यामात्रिवृद्दन्तीग्रन्थिनीतिल्वककम्पिल्लकरञ्चकक्षुद्रकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जदयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥")

छगली, स्त्री, (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छागमाता । वृहदारकवृक्षः । इति विश्वः ॥

छटा, स्त्री, (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।

"प्रतापांशुच्छटाकूटैः पटवासमधर्म्मभिः ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम् ॥")

समूहः । यथा, माघे । १ । ४७ ॥

"सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
तृसिंहसैंहीमतनुं तनुत्वया ।"

(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः ।" इति मल्लिनाथः ॥)

छटाफलः, पुं, (छटा इव परस्परसंश्लष्टानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा, स्त्री, (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(च)त्रं, क्ली, (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच् + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः हस्वश्च ।) रौद्रदृष्टिनिवारणार्थावरणविशेषः । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा,—

"आतपत्रञ्च राज्ञस्तु वृषलक्ष्म सितन्तु तत् ।

पुष्करीकमधो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥"
इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम्।
"छत्रे कनकदण्डे तु रागश्छत्रमुदाहृतम्।
नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥"
तस्य गुणाः। वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम्। वर्णदृष्टिकारित्वम्। गुप्तावरणमङ्गलकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। एकदा व्येऽमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप ततः पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात्। सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीड़िता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय। ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता। सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायेतत् कृतम्। तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत्। सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादनादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम। अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—
"छत्रं हि भरतश्रेष्ठ! यः प्रदद्यात् द्विजातये।
शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ! ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः।
"विशेषस्याथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा।
राज्ञश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥
तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः।
सदण्डस्याथ निर्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्ज्वर्व्वस्त्रञ्च कीलकः।
षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥
दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात्।
षड्बाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात्।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥
कवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात्।
वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः।
वस्त्रात् षष्ठ्यानसदितं तदाज्ञामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य ततः अन्येषामपि तदेव।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं
छत्रप्रसादं नृपतेर्व्वदन्ति ॥
प्रसादमिति प्रसादार्हम्।
नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि।
इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम्।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशद्वस्त्र दापयेत्।
सर्व्वोपरि ब्रह्मजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत्।
खामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम्।
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाये राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिता।
अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम्॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्रः, पुं, (छद+णिच्+ष्ट्रन् ह्रस्वश्च।) मूलेन पत्रेण च वृक्षाकारवृक्षः। छातारियाविष। छातनाविष। खरविष इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अतिच्छत्रः २ कटुः ३। इति रत्नमाला ॥ भूतलक्षणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रकः, पुं, (छत्रमिव कायति इति। कै+कः।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः। राङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

छत्रगुच्छः, पुं, (छत्रमिव गुच्छो यस्य।) गुच्छलक्षणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रचक्रं, क्ली, (छत्राकृति चक्रम्।) चक्रविशेषः। यथा, समयान्ते छत्रचक्रम्।
"अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्रचयात्मकम्।
प्रतीचीमधरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैर्ऋतान्तं गजाधिपः।
एषा छत्रविभागेन ज्ञातव्या शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्रे ततः फलम्।
चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डः पतद्ग्रहः॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः।
यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत्॥
चामरे चञ्चता वायोरनावृष्टिः प्रजायते।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम्।
वीणास्थेनार्कपुत्रेण षड्राज्ञो विनश्यति॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी।
यदा ऋक्षत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्ग्रहे॥

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यास्य न संशयः।
आसनस्थे भवेन्नाश आसनस्थे ग्रनैश्चरे॥
युवराजत्रयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः ग्रनिरुक्तफलो न हि॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः।
ग्रनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः॥
उत्तराधीश्वराङ्गे वै निक्षितं छत्रभङ्गदाः।
क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम्॥
पूर्व्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम्।
शुक्रेन्दुसंयुतं छत्रे दक्षिणे ग्रस्तभङ्गदम्॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत्।
यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः॥
भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः॥
एतेऽष्टौ ग्रहाश्छत्रे परचक्रेण भङ्गदाः।
नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः॥
छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः।
मृगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्वबाहनम्॥
विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे।
ज्ञात्वैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम्॥"

छत्रधरः, पुं, (छत्रं धरतीति। धृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) छत्रधरः। छातिधरा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। छायाकरः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ४२८॥ (यथा, पद्मपुराणे। ३। ६७। "खपचे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः ग्रथ्यापालकः खग्राध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधारः विलासिनी च॥")

छत्रपत्रं, क्ली, (छत्रमिव पत्रमस्य।) स्थलपद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

छत्रपत्रः, पुं, (छत्रमिव विस्तृतं पत्रमस्य।) भूर्जवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या॥) मानकचुः। इति केचित्॥ सप्तपर्णवृक्षः। इति च केचित्॥

छत्रभङ्गः, पुं, (छत्रस्येव रचितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र।) वैधव्यम्। खातन्त्र्यम्। नृपनाशः। इति मेदिनी। गे, ५६॥

छत्रा, स्त्री, (छत्रमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः। अर्शआदित्वादच्। ततष्टाप्। यद्वा, छदति आच्छादयति स्रोतःपत्तिस्थानमिति। छद्+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणा। ४।१५८। इति ष्ट्रन्। ततः छित्रत्वस्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) मिधिः। मौरी इति भाषा॥ कुसुम्भुरु। धन्या इति भाषा॥ (यथा,—
"सुस्तपर्पटकोदीच्यछत्राख्योशीरचन्दनैः।
शृतं शीतं जलं दद्यात् छर्द्दाहज्वरशान्तये॥
छत्रा धान्याकम्॥" इति भावप्रकाशः॥)
शिलीन्ध्रम्। इति मेदिनी। रे, ३८॥ कोँड़कछाता इति भाषा॥ मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः। तस्य

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः।
"कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा।
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा॥
कृत्तातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे॥")

कृत्ताकं, क्ली, (कृत्ता इव कायतीति। कै+कः।) किम्याकुः। कृत्तिका। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (यथा, मनुः। ५। १६।
"कृत्ताकं विड्वराहश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्वा जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥")

कृत्ताकः, पुं, (कृत्तमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति। कृत्त+अक्+अच्।) जालवर्ब्बूरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्ताकी, स्त्री, (कृत्ताक+गौरादित्वात् ङीष्।) रास्ना। इत्यमरः। २। ४। ११५॥

कृत्तातिच्छत्रः, पुं, (कृत्तमतिक्रम्य कृदति आच्छादयतीति। अति+कृद्+ष्ट्रन्।) कृत्ताकारजलोद्भवसुगन्धाख्यलक्षणविशेषः। तत्पर्य्यायः। कृत्तातिच्छत्रा २ पालघ्नः ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ कृत्तकः ६ कटुकः ७ कटुः ८। इति शब्दरत्नावली॥

कृत्ताधान्यं, क्ली, (कृत्ता धान्यमिव।) धान्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृत्ता एव। कृत्ता+स्वार्थे कन्। अत इत्वच।) श्लीलीन्ध्रम्। कौँड़कछाता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोमयच्छत्रिका २ दिलीरम् ३ श्लीलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७। इति हारावली॥ कृत्ताकम् ८। इति स्मृतिः॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९। इति श्रीभागवतम्॥ करीषेत्तुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्रिकायाः सामान्यगुणाः। शीतत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। पित्तश्लेष्मत्वम्। गुरुत्वम्। कृद्दोषातीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च॥ पलालजच्छत्रिकागुणाः। पाके स्वादुरसत्वम्। रूक्षत्वम्। दोषकारित्वञ्च॥ शुचिस्थानकालवंशगोमयजश्वेतच्छत्रिकाया गुणाः। अतिदोषकारित्वम्। अन्यच्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः। इति राजवल्लभः॥

कृत्ती, [न्] पुं, (कृत्तं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य। कृत्त+इनिः।) नापितः। इति शब्दरत्नावली॥ कृत्तविशिष्टे, त्रि। यथा,—
"गच्छेद्वर्षातपे कृत्ती दण्डी राजाटवीषु च।"
इति स्मृतिः॥
(यथा च हरिवंशे। २५३। ५।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च कृत्ती दण्डाजिनी तथा।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक्॥")

कृत्वरः, पुं, (कृदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति। कृद अपवारणे+"कित्वरच्छवरेति।" उणां। ३। १। इति क्वरच् प्रत्ययेन साधुः।) गृहम्। कुञ्जः। इति सिद्धान्तकौमुदीसुषादिवृत्तिः॥

कृद, तुदादिः सकः सेट्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं सकं सेट्।) कृदयति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, कविरहस्ये। १६।
"कृदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविसृत्राश्छादयन्ति स्म यच्च॥")

कृद, कि अ संज्ञतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) कि अ, छादयति छादयते कृदति कृदते दिशं मेघः। आच्छादयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कृद, म कि अ ऊर्ज्जने। ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) कृदयति पुत्रं पिता। जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कृदः, पुं, (कृदति आच्छादयतीति। कृद+अच्।) पत्रम्। (यथा, रामायणे। २।५५।६।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम्॥")
पत्रः। ग्रन्थिपर्णवृक्षः। तमालवृक्षः। इति मेदिनी। दे, ५॥

कृदनं, क्ली, (कृदति आच्छादयतीति। कृद+ल्युः।) पत्रम्। पत्रः। (यथा, महाभारते। ३। १५८। ६६।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनेर्द्विजैः।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च॥")
कृद+भावे ल्युट्।) पिधानम्। इति मेदिनी। ने, ६५॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥

कृदपत्रः, पुं, (कृदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य।) भूर्जपत्रवृक्षः। इति कात्यायनी रत्नमाला॥

कृदिः, [स्] क्ली, (कृदयतीति कृद्यतेऽनेन वा। कृद+णिच्+"अर्च्चिशुचिहुसृपिकृदिभ्य इसिः।" उणां। २। १०६। इति इसिः। "इसन्नन्नृक्षिषु च।" ६। ४। ६७। इति ह्रस्वः।) पटलम्। इत्यमरः। २। २। १४॥ (यथा, भागवते। ७। १४। १३।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम्।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः॥")

कृद्म, [न्] क्ली, (कृद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति। कृद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) व्याजः। (यथा, रघुः। १२। २
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्तामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा॥")
कपटः। प्राग्भम्। व्यपदेशः। स्वरूपाच्छादनम्। इति मेदिनी। ने, ६४॥

कृद्मतापसः, पुं, (कृद्मना कपटेन तापसः। अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम्।) कूलतपस्वी। तत्पर्य्यायः। सर्व्वाभिसन्धी २ वैडालव्रतिकः ३ वेषधारी ४। इति शब्दरत्नावली॥

कृद्मिका, स्त्री, (कृद्म अस्त्यस्याः। व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञायां कन् टाप् च।) गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥

कृन्दः, पुं, (कृन्द्यते इति। कृन्द+भावे घञ्।) अभिप्रायः। (यथा, रामायणे। २। ६। ७।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं कृन्दो विलासिनि!।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम्॥")

वग्रः। इत्यमरः। ३। ३। ८८॥ अभिलाषः। इति भरतः॥ विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ रहसि च। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

कृन्दः, [स्] क्ली, (चन्द्यते आह्लाद्यते चन्द्यतेऽनेन वा। चदि आह्लादे+"चन्देरादेश्च कः।" उणां। ४। २१८। इति असुन् चस्य कश्च।) वेदः। (यथा, रघुः। १। ११।
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव॥")
स्वैराचारः। अभिलाषः। (यथा, महाभारते। १२। २०१। १२।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमभ्युपैति॥")
पद्यम्। इति मेदिनी। से, २२॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत्।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥"
एषामर्थः। अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते। मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति। समं समचतुष्पादम्। अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः। विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम्॥ (तच्च समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम्। यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम्॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्ब्विका।
गायत्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता।
शक्करी सातिपूर्ब्बा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः।
विकृतिः संकृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः॥"
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु दश्र। यदुक्तं तत्रैव,
"स्यरस्तजैर्भुगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्शयते यथा॥"
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल।)
छन्दस्तु नानाविधम्। तस्य ग्रन्थाः छन्दोविचितिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुतबोधाद्याः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्यादुक्तलक्षणोदाहरणादीनि लिख्यन्ते॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
एकाक्षरा वृत्तिः । उक्था ।		
श्रीः	गश्री २	श्रीस्ते । सास्ताम् ॥
द्व्याक्षरा वृत्तिः । अत्युक्था ।		
स्त्री	गौ स्त्री २,२	गोपस्त्रीभिः । कृष्णो रेमे ॥
त्र्याक्षरा वृत्तिः । मध्या ।		
नारी	मो नारी २२२	गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोऽवात् कृष्णो वः ॥
मृगी	रो मृगी २।२	सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥
चतुरक्षरा वृत्तिः । प्रतिष्ठा ।		
कन्या	गौ चेत् कन्या २,२२२	भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत् ॥
सती	नगि सती ।।।,२	सुररिपो ! तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः । सुप्रतिष्ठा ।		
पङ्क्तिः	भ्गौ गिति पङ्क्तिः २।।,२,२	कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः । यासुनकच्छे चारु चचार ॥
प्रिया	सलगैः प्रिया ।।२,।,२	व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥
षडक्षरा वृत्तिः । गायत्री ।		
तनुमध्या	त्यौ चेत् तनुमध्या २२।,।२२	मूर्त्तिर्मुरघ्नोरद्भुतरूपा । आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या ॥
शशिवदना	शशिवदना म्यौ ।।।,।२२	शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । अधरसुधोर्मिं मधुरिपुरेच्छत् ॥
सोमराजी	द्विया सोमराजी ।२२,।२२	हरे ! सोमराजीसमा ते यशः श्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥
विद्युल्लेखा	विद्युल्लेखा मो मः २२२, २२२	
वसुमती	तसौ चेद् वसुमती २२।,।२	
सप्ताक्षरा वृत्तिः । उष्णिक् ।		
मधुमती	ननगि मधुमती ।।।,।।।,२	रविदुहितृतटे नवकुसुमततिः । अधित मधुमती मधुमथनमुदम् ॥
कुमारललिता	कुमारललिता जसगाः ।२।,।।२,२	सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा । व्रजैजनयमानां तताद मुदमुच्चैः ॥
मदलेखा	मसगौ स्यात् मदलेखा २२२,।।२,२	रङ्गे बाहुविलमाद्दन्तीन्द्राम्मदलेखा । लभाभून्मुरघ्नौ कस्तूरीरसचर्चा ॥
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ।।२,२।२,२	
अष्टाक्षरा वृत्तिः । अनुष्टुप् ।		
चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ २।।,२।।,२,२	यासुनसैकतदेशे गोपवधूजलकेलौ । कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात् ॥
माणवकम्	भास्तलगा माणवकम् २।।,२२।,।,२	चञ्चलचूड़चपलैर्वेतसकूले: केलिपरम् । ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥
माणवकक्रीड़मिति केचित् ।		
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला २२२,२२२,२,२	वासो वल्लीविद्युन्माला वर्हश्रेणी शाक्रच्चापः । यस्मिन्नास्तां तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थः कृष्णाभोदः ॥
समानिका	स्यौ रजौ समानिका तु २,।,२।२,।२।	यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तड़ागसद्म । धीः समानिका परेण नोचिताच मत्सरेण ॥
प्रमाणिका	प्रमाणिका जरौ लगौ ।२।,२।२,।,२	पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः । स्मृतिस्तुतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका ॥
नगस्वरूपिणी इति कुत्रापि ।		
गजगतिः	नभलगा गजगतिः ।।।,२।।,।,२	रविसुतापरिसरे विहरतो हरि हरेः । व्रजवधूगजगतिसुदमलं व्यतनुत ॥
हंसरुतम्	स्यौ गौ हंसरुतमेतत् २२२,।।।,२,२	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ २२।,२।२,।,२	
नवाक्षरा वृत्तिः । बृहती ।		
भुजगशिशुभृता	भुजगशिशुभृता नौ मः ।।।,।।।,२२२	वृन्दतटनिकटचौञ्जौ भुजगशिशुभृता यासीत् ।
भृतेत्यत्र हृतेति युतेति च केचित् ।		सुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम्	स्याच्चेन्मणिमध्यं भमसाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरुचा ।
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त्त स्मेरमुखः ॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी ऽ।ऽ,।।।,।।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता ।
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	कथमेतु वत्सचारकश्चपलः सदैव तां हरिः ॥
दशाक्षरा वृत्तिः । षड्वृत्तिः ।		
रुक्मवती	रुक्मवती सा यत्र भमस्गाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः ।
रूपवती क्वचित् । चम्पकमाला इति क्वापि ।		राज्यपदे हन्मिव्रालिरुदारा रुक्मवती विघ्नः खलु तस्य ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगरुण्टा ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
		उद्दीयन्तीर्व्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगतिः	त्वरितमतिश्च नजनगैः ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता ।
		सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता श्रमदमिता ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः ।
		सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥
शुद्धविराट्	भ्सौ ज्गौ शुद्धविराड्इदं मतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणवम्	न्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम् ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	र्न्नौ र्गौ मयूरसारिणी स्यात् ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तो नौ गुरुश्चेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
दीपकमाला	दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् ।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतियुक्तदृष्टौ ।
		यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुप्तं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते ।
उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्व्वर्णप्रस्तारभेदादादन्यौ त्यक्त्वा चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥
सुमुखी	नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः ।
		तिमिरमुदस्य सुखं सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम् ॥
प्रालिनी	मात्तौ गौ चेत् प्रालिनी वेदलोकैः ऽऽऽ,ऽऽ। ऽऽ।,ऽ,ऽ	अंहो हन्ति ज्ञानवह्निं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते ।
अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः ।		सूक्तिं दत्ते सर्व्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाप्रालिनी विष्णुभक्तिः॥
वातोर्म्मी	वातोर्म्मीयं गदिता म्नौ तगौ गः ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्त्तिः चरणमधुतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मीपोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित् ।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽ	मुग्धे ! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः ।
		फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥
अतुकूला	स्यादतुकूला भतनगगाश्चेत् ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	वल्लववेश्या सुररिपुभर्त्तिर्गोपन्दगाचीक्षतरतिपूर्त्तिः ।
		वाञ्छितसिद्धेः प्रयतिपरस्य स्यादतुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगे रथोद्धता ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोड़नस्थिता तत्यवेद्युनिनदैरथोद्धता ।
		यासुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात्॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुश्च ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा सुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः ।
		तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे ।
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
श्येनी	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।
श्येनिका इति क्वचित् ।		यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्रीः	वाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	यस्य कीर्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येनश्वेतलोकपावनी सदा ।
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तादृगकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाङ्गगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तृगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमने: ।
वंशस्थविलम् वंशस्थनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	इदवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥ विलासवंशस्थविलं सुखानिलैः प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागसुन्दिरम् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशचरणोभयघटिता-श्चतुर्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त-चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शुभा इव स्वयं ते कंसचाणूरसुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहस्तौ विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हरौ स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं हृदं जीवनं लिप्समानः । मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला-लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितेयं चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता प्रातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते ! नवमेघच्छविः पीतवासा हरे-र्मूर्त्तिराक्षां ममेवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	वाणाब्धेश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अथोमध्येशं त्वं विहायामराणा-मर्हत्तेनैकं ह्यग्रमभ्यर्च्य भक्त्या । तवाग्रेयाल्लभ्यश्चिते भाविनो ते भ्रातः ! सम्यग्राराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजसैः कथिता ।।२,।२।,।।२,।।२	अस्तस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता । प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भणिति- व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,२।।,२।।,२।२	तरणिजापुलिने नवबल्लवी- परिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।।,२।२,२।२	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजस्रङ्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।।,।२२,।।।,।२२	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कृतुकितगोपीमहितचरित्रा । सुररिपुभङ्गिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।२।,।२।,।२२	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव सुखतामरसं सुरशत्रो ! हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि ।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।।,।२।,।।।,२।२	इह कलयाद्भुतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमसङ्गतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः ।	न्यौ न्यौ मणिमाला छिन्ना गुरुवक्त्रैः २२।,।२२,२२।,।२२	प्रङ्कामरमौलौ रत्नोपलकल्पे जातप्रतिबिम्बा प्रोता मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं भ्रमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मौ भः स्त्रौ चेज्जलधरमालाब्ध्यन्तैः २२२,२।।,।।२,२२२	या भक्तानां कलिदुरितोत्पन्नानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरयात् सा वः ॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ न्यौ पुटोऽयम् ।।।,।।।,२२२,।२२	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः । गौरीति कौमुदीकारः ।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।।,२।२,२।२	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।।,२।।,।२।,२।२	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ २२।,२।।,।२।,२।२	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।।।,।।।,२।।,२।२	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।२।,२।।,।२२	
ललना	पञ्चमुनि भ्मौ सात् सयुता ललना २।।,२२२,।।२,।।२	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ स्त्रौ नामतः ।।।,।।।,२२२,२।२	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयास्त्रेत् ।।।,२।।,।।।,।२२	
विद्याधारः	सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् २२२,२२२,२२२,२२२	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।२।२।२।२।२	
सारङ्गम्	सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्सकारैस्तु २२।,२२।,२२।,२२।	
मौक्तिकदाम	समस्तनमीरय मौक्तिकदाम ।२।,।२।,।२।,।२।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मोटकम् तरलनयनम् चयोदशाक्षरा वृत्तिः। अतिजगती।	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः।	त्रयोदशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च। आचार्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्थ्यहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे। समीरणोल्लसितलतान्तरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	वेदरन्ध्रैर्मौ तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यद्गोपामोदिपयोदानिलरम्यम्। कामक्रीड़ाकृष्टमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्ज्जनवृन्दावनमाप॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ। चरणकमलयुगचपलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः॥
मञ्जुभाषिणी सनन्दिनीति प्रभौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अम्बतोर्म्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे!। नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी सुदमच्युते यधित मञ्जुभाषिणी॥
चन्द्रिका उतपलिनीति क्वापि। विद्युदिति चमेति च क्वापि। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	प्रसरदमृतरुचिचन्द्रिकाचालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः। विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः। जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	प्रणयिता त्वया चटुलमानिनीद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी। सुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना क्षितमाततान सपदि प्रबोधिता॥
नगेन्द्रसुखम्	भवति नगेन्द्रसुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः। क्षुधितनगेन्द्रसुखं नगा उपेत्य क्व नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम्॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगलैश्चन्द्ररेखत्रिलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
नगेन्द्रसुखम्	भवति नगेन्द्रसुखं नजौ जरौ गः।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गरयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगतिः	कुटजगतिर्नजौ सप्तर्तुं मृतौ गुरुः ।।।,।।,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽ	
प्रभावती ।	यस्यां प्रिये ! प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् । सान्ध्यं भवेदृयतिरपि चेद्दृयुगग्रहैः सा लक्ष्यतामष्टतरते ! प्रभावती ॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शकरी ।		
असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	भौ गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽऽ	वीर्य्याम्भौ येन ज्वलति रणरसात् चित्रे दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्म्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहोन्नता क्वापि । सिंहोन्नता इति सुनिकाश्यपः । उद्धर्षिणी इति सुनिसेतवः ॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	पुष्पं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः खरैरपराजिता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	यदनवधिभुजप्रतापक्षताखदा यदुनिचयचमूः परैरपराजिता । व्यजयत समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुड़ध्वजः ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिर्वर्णैर्यतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।।,।।।,ऽ।।,।।।,।,ऽ	क्षपयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	भाम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्वल्लीव्याप्तैः कंसारातौ वृत्यति सद्भ्यो वासन्तीयम् ॥
लोला अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	द्विःसप्तच्छिदि लोला मृसौ भौ गौ चरणौ चेत् ऽऽऽ,।ऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	सुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता खल्वन्दं कुरु केलिम् ॥
नान्दीसुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	खरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीसुखी गौ ।।।,।।।,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ,	सरसखगकुलालापनान्दीसुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयासक्तिमासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
इन्द्रवदना नदी सप्तभिर्यतिः ।	इन्द्रवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ।।।,।।।,।।ऽ,।।।,ऽ,ऽ ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।।,।।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा मृसौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	
मध्यश्यामा	मध्यश्यामा युगदशविरमा भौ न्यौ गौ ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।।।,।ऽ,ऽ।।,।ऽ,।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।।२,।२।,।।२,।२२,।,२	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।।।,।२।,२।।,।२।,२,२	
सुकेसरम्	नरनरलैर्गौ च रचितं सुकेसरम् ।।।,२।२,।।।,२।२,।,२	
चन्द्रोरसः	भौ भौ लगौ चेद्दिह भवति च चन्द्रोरसः २२२,२।।,।।।,।२२,।,२	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननगलगुरुभिः २।।,।।।,।।।,।।।,।,२	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ भौ गौ चेत् २२२,२२।,।।।,।२२,२,२	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करी ।		
शृङ्खलिका	गुरुनिधनमनुलघुरिह शृङ्खलिका ।।।।।।।।।।।।,२	मलयजतिलकससुदितशृङ्खलिका व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं यतसुत वितरभसपरितरलम् ॥
सक् अक्षाः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सगियमपि च रसनव-रचितयतिः ।।।।।,।।।,।।।।।,२	अयि सहचरि! रुचिरतरगुणमणौ स्वदिमवसतिरनपगतपरिमला । मगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसखि ! सुदितदनुजदलनहृदये ॥
मञ्जिष्ठमञ्जिकरः अष्टभिः षड्भिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मञ्जिष्ठमञ्जिकरः ।।।।।।,।,।।।।।,२	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमञ्जिष्ठमञ्जिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव हृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः षड्भिश्च यतिः ।	नगमथवयुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।।।,।।।,२२२,।२२,।२२	नगमदमतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डावद्धधम्मिल्लपाशा । अनुकुलनिहितमंसे वंशमुत्तालयन्ती हृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः २२२,२२२,२,२,२२२,२२२,२	पायादो गोविन्दः कालिन्दीकूलचौचौचक्रे रासोल्लासक्रीड़ालोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते खेरक्रीड़ाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः सर्व्वेश्चाभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेषयुग्मैर्भवेत् ।।।,।।२,।।।,२।२,२।२	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुलतमदैर्मधुकरै रवङ्गिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स सुखी हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विभान्तिमम् २,।,२।२,।२।,२,।,२।२,।२	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पश्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥
चन्द्रवेत्रा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	भौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रवेत्रा २२२,२।२,२२२,।२२,।२२,	विच्छेदे ते मुरारे! पाण्डुमुखाश्रा लताङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधास्तोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रवेत्रा किंवार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रचेत् नयौ मा यकारौ २२२,२२२,२२२,।२२,।२२	गोपाली लीलालोला यदतु कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यसुमसज्जाङ्गचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तङ्गे हरि [illegible] कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वाञ्छाद्विद्यते तत्र जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ।.ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः।	सजना नयौ गुरुदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीड़ा	मा: पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीड़ासंज्ञा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
सुखेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।।।, ।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मृसौ यो विरमः खराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः।	ननतभरक्षतारुखरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभः	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभरा: ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,	
निश्चिपालकम्	ग्रंस निश्चिपालकमिदं भजसगाश्च र: ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोड़शाक्षरा वृत्तिः। अष्टिः।		
चित्रम्	चित्रवंशमौरितं समानिका पदद्वयन्तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	विहसारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृद्- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातसुग्धकण्टकाङ्ग !। त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादसेव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! संसरामि गोववेश ! ॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति ग्रथितौ। सप्तभिर्नवभिश्च यतिः।	भवितगणैः खराङ्कऋषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुरखान खरतरनखरग्ररै- र्दुर्ज्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम्। किन्विह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशदुष्टऋषभगजविलसितम् ॥
चकिता अक्षरा अष्टमे यतिः।	भातु समतनगैरुरुच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्जयदनुजश्रेणीदुःखेदाग्रतचकिता यदुभुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम्। दीव्यति दिवि यन्माला खेच्छं नन्दनविपिने गच्छत गुरुवं लक्ष्मां तं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम्। सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः।	भौ नौ भौ गो मदनललिता वेदैः षड्तुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रत्समालितचिकुरा धौताधरपुटा स्खायतृपत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्म्मितरला। राधार्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्वेदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य नतु वाणि ! नीतिरम्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम्। भवजलराशिपारकरणक्षमं सुछन्दं सततमहं स्तवैः खरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ नः खौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सुजोत्तेपः सूत्रे चलवलयझङ्कारयुक्तो सुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः। स्फुरत् वक्षेऽकस्मादृढ़मि पटुकटाक्षोर्म्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगाथाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
अचलधृतिः	द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ।।।।।।।।,।।।।।।।।	तरणिदुहितृतटरुचिरतरवसति- रमरसुनिसुखजनविहितधृतिरिह। मधुरिपुरभिनवजलधररुचितनु- रचलधृतिरुदयति सुकृतिहृदि खलु॥
गरुडरुतम्	गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्फुरदा ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽऽ।,ऽ	अमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनि- र्गरुडरुतं मुरारिसुजगेन्द्रसन्नासने। धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः॥
धीरललिता	संकथिता भरौ नरनगाच्च धीरललिता ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	
मञ्जिकाकुसुमलता	नजरभेन गेन च स्याच्चञ्जिकाकुसुमलता ।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	
रूपम्	यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ	
वरयुवतिः	भो रयणा नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ,।।।,।।।,ऽ	
सप्तदशाक्षरा वृत्तिः। अक्षरवृत्तिः।		
शिखरिणी षष्ठे एकादशे च यतिः।	रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।।,।,ऽ	करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणी दृश्यति शिरो- र्विलीनाः स्रः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः। इति त्रस्यन्नोपानुचितनिभृतालापजनितं स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः॥
पृथ्वी अष्टमे नवमे च यतिः।	जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽऽ,।,ऽ	दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदुःस्थपृथ्वीभरं जहार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्य्यासु यः। स एष जगतीगतिर्दुरितभारभङ्गादृशां हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः॥
वंशपत्रपतितम् वंशदलमिति ग्रन्थौ वंशपत्रपतिता इति केचित्। अस्य दशमे सप्तमे च यतिः।	दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।।,।,ऽ	नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलवं पश्य मुकुन्द! मौक्तिकमिवोत्तमरकतगम्। एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरन्तकवमिव॥
मन्दाक्रान्ता अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः। इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी श्रुत्या।	मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	प्रेमालापैः प्रियविरचयैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै- र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वञ्चयतामेति बाला। एवं श्रुत्वा वचनसुधया राधिकायाः सखीनां प्रीतः प्रायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः॥
हरिणी षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः।	नसमरसला गः षड्वेदैर्दयैर्हरिणी मता ।।।,।ऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	अथित स विधिर्नेयं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणाद्- व्रजनन्दगृहां सन्दोहस्रोतःसन्नयनश्रियम्। यदयमनिशं दूर्व्वाश्यामे मुरारिकलेवरे व्यकिरदधिकं वक्त्राकार्क्षं विलोलविलोचनम्॥
नर्दटकम्	यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	व्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं मधुमथनं प्रयान्तमनवाञ्छितकल्पतरुम्। विभुमभिनौति कोऽपि सुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः॥
कोकिलकम् अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः।	हयनृतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	लसदरविन्दचारु मधुरभाषणमोदकरं मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम्। अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं ननु कलयामि तं सखि! सदा हृदि नन्दसुतम्॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदर्तवश्चेर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये श्रीश्चालिनी लोचने रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिसुष्यति । इत्याशङ्क्य जयति जलदश्यामकुलवल्लभो- संश्लेषोत्थं सारविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ।।.।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः ।	ससजा भजगा ग दिक्षुरैर्भवति चित्रलेखाः ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
अतिग्राथिनी	ससजैरतिग्राथिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टाक्षराद्याश्चतस्रो वृत्तिः । धृतिः ।		
कुसुमितलतावेष्टिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतर्तवैः कुसुमितलतावेष्टिता मृतौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यै- र्वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेष्टिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मीं तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥ तरङ्गिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंसारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे ! सुखाय वृन्दावनम् ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इदमेव वेदरेफैश्छिन्ना महामालिका त्र्याधिकदशभिस्त्रारका दशवसुभिर्लसा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवेर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
नाराचम्	इह नगरचतुष्कस्थैस्तु नाराचमाचक्षते ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटलम्बमेणीदृशा लक्षणा ! राधा त्वयि । तनु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिदूरच्छेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्तेक्षु हतम् ॥ भ्रूक्षेपक्षिप्तं जगति नृगदृग्णां सारूपं यदासी- दाक्ष्यं तेदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायाम् ॥ ज्ञात्वा कंसध्वगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम् । सन्मोदं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरण्यं श्रेयो वः स तनोत्पारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कौर्णिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
शार्दूललालितम् द्वादशे चरमान्ते च यतिः ।	मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूललालितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
हरिणप्लुतम् हरिप्लुतेति कुत्रापि ।	मातः सौ जौ भरसंयुतौ करिवाणखेर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा तर्कैर्ऋक्षैर्भवति ऋतुभिर्यौ मौ नयसताः ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
चित्रलेखा	वर्णाश्चेर्मनगततमकैः कौर्णिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनगा नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,।।ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रौ मचेत् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्थाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ।।,।।।.।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	स्यौ नृजौ स्यौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः खरैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
लालसा	सेका वसुविरतिस्तनौ रेचतुर्भिर्युता लालसा ऽऽ।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्भूतर्तवैर्मौ भ्मौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्तनम् विबुधप्रिया इति च कुत्रापि ।	रसौ नजौ भरसंयुतौ करिवाजकैर्हरनर्तनम् ऽ।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
क्रीडचक्रम्	इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगयोऽन्तगः ऽ।।,।ऽ।,।।।,।ऽ।,।।।,ऽ।ऽ	
जनविभ्रमचरा इति: । अतिधृतिः । मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्तवैर्यौ मौ नृसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि सुदा दर्दुरा ह्रादनादाः । निशा वृत्यद्विद्युल्लसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत् ॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सेवच्छाया तयुगगयुता स्याद् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं कुष्टो यो वितरति लसद्धोचारुग्रासोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्र्यायासप्रगतवतां संसारतीव्रातप- क्लान्तिं प्रोक्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीडितम् द्वादशे जनविभ्रमौ च यतिः ।	सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाद्रिं प्रियं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । इत्यचेत् कुरुताखिलं मम हितं श्रीर्वादयस्वद् भुवं न प्रेक्षे भवतां ऋते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः ।	स्त्रौ भ्रौ यो नो गुरुश्चेत् खरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।।।,ऽ	कामक्रीडासदग्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाक्रान्तहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां मूर्ध्नि पीयूषपानप्रभवमतसुखं यस्मरदसौ ॥
पुष्पदाम प्रथमे द्वादशे अन्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ खरहयतुरगैः पुष्पदाम प्रसिद्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	प्रध्वस्तोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं हृष्यद्वेतोभिरिन्दिवसतिभिर्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । सुग्धामोदेन स्वागतदमरदिगाभोगमापूरयद्भिः मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः पुष्पदाम ॥
पद्मचामरः	नयुगलगलघू रजौरलगा यदा स पद्मचामरः ।।।,।।।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
विभ्रमम्	वृत्तं विभ्रमाख्यं प्रथमसुतुरगैर्मौ तौ नृसौ ततो यैदृगुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजला गुरुमकरन्दिका ।२२,२२२,।।।,।।२,।२।,।२।,२	
मणिमञ्जरी	द्वगाद्यैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्तिता मणि-मञ्जरी ।२२,२।।,।।।.।२२,।२।,।२।.२	
वसुव्रतता	मजाश्वितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत् वसुव्रतता ।२।,।।२,।२।,।।२,२२।,२।।,२	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः ।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभगयुता भौ गः सुवदना २२२,२।२,२।।,।।।,।२२, २।।,।,२	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरसयं हर्षोत्पुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्वत्कुकामा ननु नरकरिपो! राधा मम सखी ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।२,।२।,।२।,२।।,२।२,।।२,।,२	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासरासससङ्गवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका ॥
वृत्तम्	वृत्तमीदृग्वद नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च २।२,।२।,२।२,।२।,२।२,।२।,२,।	चित्तवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्यदा कलाकुतूहलेन । यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनाभिः सुखं समेत्य विष्णुरुल्लास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ॥
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अष्टमे च यतिः ।	रसाश्वार्कैः शोभा नयुगगजठरा मेघविस्फू-र्ज्जिता चेत् ।२२,२२२,।।।,।।।,२,२।२,२।२,२	सपीयूषोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाढ्या तयोरूर्द्ध्वं राजत्तरलकिशलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयैश्चन्द्रविभ्राजितायां महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः लभ्य ! सा कापि वल्ली ॥
सुवक्त्रा	ख्याता पूर्वैः सुवक्त्रा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च २२२,२।२,२।।,।।।,२२।,२२।,२,२	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नृगौ यलगाश्चयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीड़ितम् ।।२,२।।,२।२,।।।,२२२,।२२,।,२	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः। प्रकृतिः ।		
सग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः।	म्भ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सग्धरा कीर्त्तितेयम् २२२,२।२,२।।,।।।,।२२,।२२,।२२	श्यामोधिन्दीवराभा कनककबलसत्पीतवासाः सुहासा बर्हैरुच्चन्द्रकाणां ललितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । अंसन्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती स्मेरैर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः सग्धरा हारिहारा ॥
सरसी सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च कापि।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।२।,२।।,।२।,।२।,।२।,२।२	चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्म्मिषु स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालज्वालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनायुगता सुकलाकुतूहली चरचयदद्भुतो व्रजवधूनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः ।		
हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी २२२,२२२,२,२,।।।,।।।,।।।,।।।,२,२	सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीड़ाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती । कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसारातेः पश्य खेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा २।।,२।।,२।।,२।।,२।।,२।।,२।।,२	माधवमासि विकस्वरकेसरपुञ्जलसन्मदिरामुदितै- र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि ! कलानिलयम् । कुङ्कुमरोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका मृदुनर्मकथासुनवातलतोपगमा ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरगा रनावथगुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मयरस्त- जनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महासग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महा सग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः । विकृतिः ।		
अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यच्च ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू वुधैस्सु गदितेय- मद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्रदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरचराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसशमनस्त्वेति तमवोचदद्रितनया ॥ सुरधोन्मीलन्मत्ताक्रीड़ं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसातु गाने याने किञ्चित्स्खन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीड़त्कन्त्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं साक्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥
मत्ताक्रीड़म् अत्रमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीड़ा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीड़ं वखिञ्चाग्नायति मधुगमयुगमनुलघु- गुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सदयतो भसता जलभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । संस्कृतिः ।		
तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतगाः सुभौ भगवाञ्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धेर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्यसुपेता मलयजसलिलैः श्रावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा सुदुरतिपरमं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगवा यदि पिङ्गलनाग- मुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिकृतिः ।		
क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशतौ च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाद्यैर्दिङ्मुनिरवसुमुनि- यति मधुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुसुदितमधुपरवरभसकरी । फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिम- किरणजा ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः।		
भुजङ्गविजृम्भितम् अत्रमे जनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः ।	वसीद्याश्चैश्छेदोपेतं ममतनयुग रसलगै- र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	शैलोदञ्चन्नाचत्पादप्रकटविकटगटगभ रभत्कराललक- झारप्रेङ्खद्धूधावर्हः स्फुतितरलनवकिसलयस्फारङ्गित- हारधृत् । चक्रन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या सकुलितकरकमलयुगं स्तुतस्तुति- रघुतः पायाद्वश्चिन्दन् कालिन्दीह्रदशतनिजवसतिदृढभुजङ्ग- विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	भो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशर- यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अब्धिवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड-वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	प्रलयघनघटाभयारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं सपदि समवलोक्य सर्वेण हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधत्लीलया । कमलनयन ! रक्ष रक्षेति गर्ज्जन्नसम्भ्रमगोपाङ्गनालिङ्ग-नानन्दितो गलदभिनवधातुधारावचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः ॥
प्रचितक:	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नदयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।।।,।।।,ऽऽ,ऽऽ,ऽऽ,ऽऽ,ऽऽ,ऽऽ,ऽऽ	सुरहर ! यदुकुलाम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ ! प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावदक्ष केशरीन्द्र ! । चरणनखरसुधांशुच्छटोज्जेवलैः श्रेयितध्यायिचेतो निविडान्धकार ! प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिवन्दुरवामभुजः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथाहृतमूर्छिरशोकलतावलितसत्कुसुमस्तवकः॥ स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविबिम्बदतीवविलोचनहारिवपु-र्वपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज-मध्यगतः ॥
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	हेमगौरं वसानोऽंशुकं शुक्लनीलासिते वर्त्मनि सन्दिधा-नुचेष्टान्वितो हारतारांशुवस्त्रोत्तभच्चित्रमालाञ्चितो भव्यभूगोप्यलाङ्गः समं वीरिणा । व्यञ्जनाभास्वरेणेन्द्रकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास-हासोल्लिकौतूहलैः कंसरङ्गाङ्गिणः पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीड़या मत्तमातङ्ग-लीलाकरः ॥
अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसल्लवङ्गचारु-चन्द्रिका कचेषु कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच कान्तकेशरो-यकुलप्रदाम । फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूक्षवक्षं तनौ विचित्रमित्युपात्त-वेश एष केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुविदुत्तमश्च ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निवेश्येच्छया यदा निवेश्यते तदेव दण्डको भवेदनङ्गशेखरः ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विजृम्भ-माणगौरदीधितौ रतिरहस्यनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग-शेखरः किमु । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलब्धये गिरं ससुस्मिर-मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थतां ॥

छन्दसां दत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा दत्तिः ।	प्रतिचरणविहङ्गरेफाः सुरवोर्ध्ववक्त्रजीमूत-	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा-
अर्थः	लीलाकरोद्दामशब्दादयः	च्युतानन्त नारायण
	प्रतिचरणं चक्रदृष्टिप्रपातस्य दत्तार्थः ।	त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर
	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	श्रीपते माधव ।
		गरुडगमन शङ्ख वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा-
		धोक्षज श्रीनिधे
		वलिदमन वृषिंह शौरे । भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्त-
		मभ्युद्धरोपेत्य मामु ॥
सिंहविक्रीड:	यकारैः कवीन्द्रासुरोधान्निवद्धैः प्रथिष्ठो विशुद्धो	
	ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीड़नामा	
	।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा दत्तिः ।		
अर्जवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णोवदर्णवादीनामुदाहरणानि वोडशापि ॥
अशोकमञ्जरी	खेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः	
	स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी	
	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
चतुस्त्रिंशदक्षरा दत्तिः ।		
व्याल:	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
जनपञ्चत्रिंशदक्षरा दत्तिः ।		
जीमूत:	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	
	ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा दत्तिः ।		
जीमूत:	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	
	ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सप्तत्रिंशदक्षरा दत्तिः ।		
उद्दाम:	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	
	ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्त:	नयुगलगुरुयुगेवं यकारा: कवीन्द्रासुरोधा-	
	त्तदा यत्र वल्गन्त एवोऽपरो दण्डकः प्रथितै-	
	रीरितः सिंहविक्रान्तनामा	
	।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
	।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टत्रिंशदक्षरा दत्तिः ।		
शुद्ध:	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	
इत्यादय: ।	ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ दत्तिः ।	विषमे यदि नौ जगणा दले भौ गुरु भाद्-	
	गुरुकावुपचित्रम् ।	
	द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	सुरवैरिवधूस्तनद्वयं सुरदेवेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	गगनचपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ दत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती	
	स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	स्मर वेगवती भजत. [illegible]
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	रभसान्न गुरून् गणयन्ती कैमिनिभुक्तमथाश्च ममाऽऽ ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मृसौ ज्गौ ग भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च केतुमती १०।११ वृत्तिः ।	ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्गः	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च विपरीतपूर्व्वा ११।११ वृत्तिः ।	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ.ऽ जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्व्वा	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः ।	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च हरिद्भुता ११।१२ वृत्तिः ।	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ अयुजि प्रथमेन विवर्णितं द्रुतविलम्बितकं हरिद्भुता	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिद्भुता वलिमनोज्ञतटा तरङ्गैः सुता । कलहंसकुलारवव्याकुलिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ॥
अपरवक्त्रम् ११।१२ वृत्तिः ।	अयुजि नयरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे द्वतीये च पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे द्रुतमध्या ११।१२ वृत्तिः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ भवयमोजगतं गुरुणौ चेद् युजि च नजौ व्ययुतौ द्रुतमध्या	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् । व्रजयुवतिमनोः समं स्थिता व्रजवनिता द्रुतचित्तविभ्रमाः ॥
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः ।	ऽ।। ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च कौमुदी १२।१२ वृत्तिः ।	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौमुदी	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च पुष्पिताग्रा १२।१३ वृत्तिः ।	।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।। ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च भजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च जवमती १२।१३ वृत्तिः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुर्ज्जवात् परा मतीयम्	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः । स्खलतरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिव्रततौ हरेर्मुदेऽभूत् ॥
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मञ्जुसौरभम् १२।१३ वृत्तिः ।	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजया: समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे द्वतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ ।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराः लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च	।।२,।।२,।२।,२	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
द्वितीये चतुर्थे पादे च	।।२,२।।,२।२,।,२	अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनन्तद्धिदधीत विक्लवम् ॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥* ॥		
अथ विषमवृत्तानि ।		
उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्य-नन्तरम् । यदथ भनभगाः स्फुरधो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।२,।२।,।।२,।	विललास गोपरमणीषु तरलितनयाप्रभोद्गता ।
द्वितीये १०	।।।,।।२,।२।,२	लक्ष्मनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये १०	२।।,।।।,२।।,२	
चतुर्थे १३	।।२,।२।,।।२,।२।,२	
अन्यविधोद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्य-नन्तरम् । यदथ भनजलगाः स्फुरधो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।२,।२।,।।२,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनश्चिलोचनम् ।
द्वितीये १०	।।।,।।२,।२।,२	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये ११	२।।,।।।,।२।,।,२	इति भारवाद्गताभेदः । १२ । १ ॥
चतुर्थे १३	।।२,।२।,।।२,।२।.२	
सौरभम्	त्रयसद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्यथितं कथयन्ति सौरभक-मेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे १०	।।२,।२।,।।२,।	परिभूतपुष्पगुतपवनविद्धतगन्धविभ्रमा ।
द्वितीये १०	।।।,।।२,।२।,२	कस्य कृते हरतीह हरे सुखपद्मसौरभकला त्वाद्भुता ॥
तृतीये १०	२।२,।।।,२।।,२	
चतुर्थे १३	।।२,।२।,।।२,।२।,२	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितसुरमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ।	
प्रथमे पादे १०	।।२,।२।,।।२,।	व्रजसुन्दरी सदृशेन मुदितमनसा स पीयते ।
द्वितीये १०	।।।,।।२,।२।,२	हिमकरगलितमिवाम्रतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्र-विच्युतम् ॥
तृतीये १२	।।।,।।।,।।२,।।२	
चतुर्थे १३	।।२.।२।,।।२,।२।,२	
वक्त्रम्	वक्त्रं युगभ्यां मगौ स्यातामब्धेर्यौ।गुरुभिः ख्यातम् ।	
प्रथमे पादे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं पुष्कलम् ।
द्वितीये ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥
तृतीये ८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।	
प्रथमे पादे ८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	रासकेलिसदृश्यास्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
द्वितीये ८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	आसीन्नोपनगाचीनां पथ्या वक्त्रमधुस्तुतिः ॥
तृतीये ८	ऽऽ।।।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।	
	गुरु षष्ठञ्च पादानां प्रेषेष्वनियमो मतः ॥	
	प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतल्लक्षणक्षमम् ।	
	लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्माद्वाचरता मता ॥	
प्रथमे चरणे ८	।।।।।।।	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये ८	।।।।।।।	गुरु षष्ठञ्च पादानां प्रेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये ८	।।।।।।।	
चतुर्थे ८	।।।।।।।	
इति वृत्तमनुष्टुप्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथ मात्रावृत्तानि ।		
आर्या अर्थात् गाथा	लक्ष्मैतत् सप्तगणा गीतेषा भवति नेह विषमे जः ।	
	षष्ठो भवेन्न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्यायाः ॥	
	षष्ठे द्वितीयलात् परके नृत्ते सुखलाच्च सयतिपद-	
	नियमः ।	
	चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे १२	।।।।।।।	लक्ष्मीः श्रिमुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराकृतो न रहे ।
द्वितीये १८	।।।।।।।।।।।।	सत्यमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठां यशोदार्या ॥
तृतीये १२	।।।।।।।।	
चतुर्थे १५	।।।।।।।।।	
प्रकारान्तरो यथा		
प्रथमे पादे १२	।।।।।।।	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रुमकाञ्चनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये १८	।।।।।।।।।।।।	क्षीरसुखार्पितवेणुः लक्ष्मो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये १२	।।।।।।।	
चतुर्थे १५	।।।।।।।।।	
नवधा आर्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।
पथ्या	प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्तिता	
प्रथमे पादे १२	।।।।।।।	जय जय नाथ! सुरारे! केशव! कंसान्तकाच्युतानन्त ।।
द्वितीये १८	।।।।।।।।।।।।	कुरु करुणामिति विगतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥
तृतीये १२	।।।।।।।	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे १५	।।।।।।।।।	पूर्वापरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला	संलक्ष्य गणत्रयमादिमं शुकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।	
	यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे १८	।।।।।।।।।।।।	पुंसां कलिकालबालहतानां नास्त्युपहतिरस्यामपि ।
द्वितीये १२	।।।।।।।	वीर्यविपुला सुखे चेत् स्वाहोविन्दास्यमन्त्रकला ॥
तृतीये १८	।।।।।।।।।।।।	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे १३	।।।।।।।।।।	पूर्वापरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलक्ष्य यतिः ॥
चपला	दलयोर्द्वितीयतुर्यौ गणौ जकारौ तु यत्र	
	चपला सा ।	
प्रथमे पादे १२	।।।।।।।	चपला न चेत् कदाचिन्मयां भवेद्भक्तिभावना लक्ष्मीः ।
द्वितीये १८	।।।।।।।।।।।।	धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये १२	।।।।।।।	
चतुर्थे १५	।।।।।।।।।	
सुखचपला	आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।	
	प्रेम्णः पूर्णफलस्या सुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे १२	।।।।।।।	नन्दसुत! वचनकरं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये १८	।।।।।।।।।।।।	यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति सुखचपला ॥
तृतीये १२	।।।।।।।	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे १५	।।।।।।।।।	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
जघनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः।	
	लक्ष्माश्रयेत योक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला॥	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽ।।ऽ	लक्ष्मा प्रहारपटुर्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः।
द्वितीये १८	।।।।।ऽ।।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम्॥
तृतीये १२	ऽऽऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः	आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम्।	
प्रथमे चरणे १२	ऽ।।ऽऽऽ	कैशवबंशीगीतिर्लोकमनोहरिवहारिणी जाति।
द्वितीये १८	ऽ।।ऽ।।।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाचार्या॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम्॥
चतुर्थे १८	।ऽ।ऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीतिः	आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम्।	
प्रथमे चरणे १२	।।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां राजोल्लासे मुरारातिम्।
द्वितीये १५	ऽऽऽ।ऽऽऽ	अक्षारयदुपगीतिः स्वर्गसुरङ्गीढयां गीतिम्॥
तृतीये १२	ऽऽ।।।ऽऽऽ	
चतुर्थे १५	ऽ।।ऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः	आर्याश्चकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्तुतिर्भक्त्या।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अभ्यायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
आर्यागीतिः	आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्यागीतिः।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षान्वक्षिमितहृद्यः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः।
द्वितीये २०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।ऽऽ	आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसन्दोहाम्॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्या भवन्ति॥
चतुर्थे २०	ऽऽऽऽ।ऽ।।ऽऽऽ	
पूर्वार्द्धे विंशत्या चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोडशमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लक्षणं प्राप्य आर्यायाः सामान्येन यतिनियमः॥		
वैतालीयम्। अपरवक्त्रमित्येके।	षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेष्वनों निरन्तरा। न समाश्च पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः॥	
प्रथमे चरणे १४	।।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	बुध्नेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम्।
द्वितीये १६	।।ऽऽ।ऽ।ऽ।ऽ	मुदमातनुतेऽत्र पक्तिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः॥
तृतीये १४	।।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुयत्नयेनापि बहुधा भवति॥
चतुर्थे १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्	तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रवृन्दम्।	
प्रथमे चरणे १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं मुरारिकान्तासौपच्छन्दसकं हृदा विनोदम्।
द्वितीये १८	ऽऽऽ।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम्॥
तृतीये १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतदेतालीयमेदः॥		

छन्दसां वृत्तिगामानि ।	छन्दसां लक्षणगाथाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पञ्झटिका	प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा । पञ्झटिकापुनरत्र विवेकः क्वापि च मध्यगुरुर्नैव एकः ॥	
प्रथमे चरणे १६	।।।।२२२२२२	तरलवतंसाश्लिष्टस्कन्धचलतरपञ्झटिकाकटिबन्धः ।
द्वितीये १६	।।।।२।२।२२	मौलिचपलशिखिचन्द्रकछन्दः कालियशिरसि ननर्त्त मुकुन्दः॥
तृतीये १६	२।।।।।२।२२	इयं प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा लघुगुरुत्वत्वयेनापि बहुधा। अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
चतुर्थे १६	२।।।।।२।२२	
दोहड़िका	मात्रा चयोदशकं यदि पूर्व्वं लघुकविरामि। पश्चादेकादशकन्तु दोहड़िका द्विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे १३	२२२।।।।।।	माई दोहड़िपठय सुणि हासिओ काणु गोआल।
द्वितीये १३	२।२२।२२।	वृन्दावणघणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥
तृतीये ११	२२।।।।२।	अस्यार्थः । हे मातः ! दोहड़िकापाठं श्रुत्वा कश्चो गोपालो हसित्वा कमपि रसालं चलितः कुत्र वृन्दावनघनकुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे । राई इति क्वचित् पाठः तत्तेन राधिकाया दोहड़िकापाठं श्रुत्वा ॥
चतुर्थे ११	।।।।।।२।	
अस्या अन्या मात्रा लघ्वी अपभ्रंशभाषया प्रचारः ॥		गुरुलघुत्वत्वयेन बहुधा भवति ॥
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश, समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्दकंपातनः, पुं, (छन्दकेन छद्मना पातयति लोकानिति । पत+णिच्+ल्युः ।) छद्मतापसः । इति जटाधरः ॥

छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गायतीति । गै+"गोपोष्टक् ।" ३।२।८। इति टक् ।) सामगः । सामवेदी । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४५ ।

"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे वह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्निकम् ॥")

छन्दोगपरिशिष्टं, क्ली, (छन्दोगेन सामगेन कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थः । प्रणीतं यत् परिशिष्टम् । यद्वा, छन्दोगेभ्यः हितं परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिप्रणीतं सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्रस्यार्थं परिशेषशास्त्रम् । इति स्मृतिः ॥

छन्दोविचितिः, स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र ।) स्मृतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १०४ । ६४ ।

"विपुलामपि मुद्गां छन्दोविचितिं भवति कार्य्यमेतावत् ।
श्रुतिसुखदृत्तसंग्रहमिममाह वराहमिहिरोऽतः ॥")

छर्म्म, क्ली, (छृद्+क्मः ।) गृहम् । निजनेत्रस्थानम् । इति मेदिनी । मे, ५ ॥

छृन्नः, त्रि, (छृद्+क्तः ।) छादितः । इति मेदिनी । ने, ५ ॥ (व्याप्तः । यथा, महाभारते । ३ । २० । २४ ।

"न हया न रथो वीर ! न यन्ता मम दारुकः ।
अवशिष्टा शरैश्छिन्नाश्चापाश्च मम सैनिकाश्च मे ॥")

छर्द्दः, पुं, (छृद्+घञ् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वमनम् । यथा, सुश्रुते । ४ । १० ।

"तत्रापि मदनालाबुविम्बीकोशातकीफलैः ।
छर्द्दनं दधुदन्त्यिथामधवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दनः, पुं, (छर्द्दयति नरपश्वादिकं यस्मिन् पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द+ल्युः ।) अलम्बुषराक्षसः । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द्द+ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्दं वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः । आप्+णिच्+ल्युः । ततः स्वार्थे कः । टापि अत इत्वञ्च ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छृप, ह्रे कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रे क, छृम्पयति । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

छृम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वेट् ।) छृमति । उ, छृमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

छृमङ्कः, पुं, (छृमति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थः । छृम+बाहुलकादङ्कन् ।) ऋतपिटकः । इत्युणादिकोषः ॥ छैमड़ा इति भाषा ॥ वन्युद्दीनः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छर्द्द, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, छर्द्दयति अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महाभारते । ५ । ६६ । ४२ ।

"खपन्ति च भवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवाः ॥")

छर्द्दि, स्त्री, (छर्द्द+भावे क्तिन् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

छर्द्दनं, क्ली, (छर्द्द+भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । १० ।

"तत्रापि मदनालाबुविम्बीकोशातकीफलैः ।
छर्द्दनं दधुदन्त्यिथामधवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दनः, पुं, (छर्द्दयति नरपश्वादिकं यस्मिन् पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द+ल्युः ।) अलम्बुषराक्षसः । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द्द+ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्दं वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः । आप्+णिच्+ल्युः । ततः स्वार्थे कः । टापि अत इत्वञ्च ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने+इन् ।) वमिरोगः । वाँति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दम् ३ वमथुः ४ वमनम् ५ वमिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३ ॥ छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उद्गारः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्कासिका ११ छर्द्दनम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदानादि यथा,—

"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्व्वैर्वीभत्सालोकनादिभिः ।
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरुष्णैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रेण तथा सात्म्येन भोजनैः ॥
अमाद्यवातथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्दं तमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्मानसं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥"

तस्याः पूर्व्वरूपं यथा,—

"क्लेशोद्गारारोचौ च प्रसेको लवणास्यता ।
भक्ष्ये देषोऽन्नपाने च वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥"

वातजायास्तस्या रूपं यथा,—

"हृत्पार्श्वपीड़ासुखशोषशीर्षे-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नलक्ष्यं तनुकं कषायम् ॥
लक्ष्येत चाप्यं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥"

तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—

"मूर्च्छा पिपासा सुखशोषमर्द्द-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभमार्त्तः ।

पीतं भृङ्गोणं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"

तस्याः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—

"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्मोदनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच्च ॥"

तस्यास्त्रिदोषजाया रूपं यथा,—

"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषालवणाम्बनील-
सान्द्रोणरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"

असाध्याया लक्षणं यथा,—

"विट्स्वेदमूत्रास्रुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्धमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
हृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छर्द्ययेद्दुष्टमिहातिवेग-
स्तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥"

आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—

"वीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"

क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—

"शूलच्छलासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिच्छर्द्योगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
चौक्षस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्याधिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥"

तस्या उपद्रवा यथा,—

"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य
मेव च ।
छर्द्योगसमकञ्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥"
इति माधवकरः ॥

तस्यौषधं यथा, गारुड़े १८७ अध्याये ।

"अश्वगन्धाभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं लीढ्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुड़ूचीपद्मकारिष्टधन्वार्क रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाश्रमञ्जयेत् ॥"

अपिच ।

"विल्वमूलञ्च समधु गुड़ूचीक्वथितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुड़े १६४ अध्यायः ॥*॥

अथ छर्द्दिचिकित्सा ।

"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
च्छर्द्दीर्मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"

अत्र च्छर्द्दीशब्दः ।

"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
सुस्निग्धमलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाग्नितप्तं क्षीरस्योदकम् ।
गुड़ूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गौन्नते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विड़ङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विड़ङ्गन्नवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
ध्रुवं केवर्त्तीमुस्तं गुड़तक्री इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्करान्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुड़वं सलिलस्य च ॥
वासया गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुड़ूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तल्लं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्জ্জयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाग्नियेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
विल्वत्वचो गुड़ूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्राक्षिविल्वनिर्य्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्दितीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्य्यूहः क्वाथः ।

जम्ब्वाम्रपल्लवक्षतं लाजरजःसंयुतं पीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं दधार्णि-
सुधाम् ॥

वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्हृद्यां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यैश्च रसात्मजाम् ॥
क्रिमिच्छर्द्योगवल्लन्याङ्कमिं क्रिमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्दयधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्यते इति वा । छर्द्द वमने + "अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य इसिः ।" उणा० । २ । १०८ । इति इसिः ।) वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।

"तदभिवेश्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दौ हि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥")

छर्द्दिका, स्त्री, (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा, छर्द्दयतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

छलं, क्ली, (छो + कृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल + अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६ ।

"धर्म्मेण व्यवहारेण च्छेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥"

व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।

"सा वै मदालसा पुत्रं बालसुज्ञानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम् ॥"

तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम् । यथा, अक्षपादसूत्रे । ५० ।

"वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥"

"अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वादुक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा, नेपालादागतोऽयं नवकम्बलत्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनया ऽसिद्धत्वाभिधानम् । प्रमेयं धर्म्मित्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्धत्वाभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥" "छलं नाम परिशुद्धमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति अथतु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेकशताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सतु सत्प्रशमनायेति भवानाह सतृरोगः सदौषधं यदिच सत्प्रशमनाय भवति सतृकासः सतृक्षयः सतृसामान्यात् कासस्तेक्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्यच्छलम् ॥" इति चरके विमानस्थाने अष्टमे अध्याये ॥)

छल्लिः, स्त्री, (छदं छाद्यतां लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥

छल्ली, स्त्री, (छदं छाद्यतां लातीति । ला + किः । ततः छदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् । सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छ्यति क्षयं करोति यद्वा छ्यति क्षिणोति दूरीकरोति मालिन्यादिकमेवेति । छो + "छदष्यधिच्छविस्यविकिकोदिवि ।"

छविकारिपुः, पुं, (छविकायाः रिपुः नाशक इत्यर्थः ।) क्षुद्रेला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छविघ्नः, पुं, (छविं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

उणा० ४।५६। इति किन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) शोभा। दीप्तिः। इत्यमरः। १।३।१७॥ (यथा, मेघदूते। ३५।

"भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः॥")

छद, ण वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) न, छदति छदते। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः।

छदा, स्त्री, (छद्+ङः टाप् च।) आच्छादनम्। इति मेदिनी। दे, १॥

छदः, पुं, (छादयते माल्यपत्राभ्यामसौ। छद्+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा०।४।१८८। इति असुन् ततः पृषोदरात् साधुः।) श्रावकः। इत्येकाक्षरकोषः॥

छागः, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देवबलये इति। छो+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणा०। १।१२४। इति गन्। यद्वा छागयति गच्छति यज्ञार्थमिति। छागि+कः।) पशुविशेषः। तत्पर्य्यायः। वस्तः २ छगलकः ३ अजः ४ शुभः ५। इत्यमरः। २।९।७६॥ छगः ६ छगलः ७ छागलः ८ तभः ९ क्षभः १० शुभः ११। इति तट्टीका॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः १४ पर्व्वभोजनः १५ सत्यकर्व्वः १६ मेगादः १७ वृकः १८ अरण्यायुः १९ शिवाप्रियः २०। इति शब्दरत्नावली॥ अवुकः २१ मेध्यः २२ पशुः २३ पयस्वलः २४। तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। नातिशीतत्वम्। रुचिबलपुष्टिदात्रत्वम्। निर्द्दोषत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शुक्रधातुसाम्यकारित्वम्। दृंहणत्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। नातुष्णत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥ छागपोतमांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। प्रमेहनाशित्वञ्च॥ हव्यचारिछागस्य मांसगुणः। दृंहणत्वम्। बलदात्रत्वञ्च॥ तन्मूत्रगुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वम्। नाड़ीविशोषिश्लीपदोदरकफपित्तास्रगुल्मशोफनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्छेलकः शुभः।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषजुत्॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम्।
परं बलकरं रुच्यं दृंहणं बलवर्द्धनम्॥
अजाया अप्रसूतायाः मांसं पीनसनाशनम्।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम्॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम्।
हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखादु बलदं भृशम्॥
मांसं निष्कासिताक्षस्य छागस्य कफजन्तुजुत्।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तजुत्॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिन्वितस्य च।
ऊर्द्धजन्तुविकारघ्नं छागमुक्तं रुचिप्रदम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(एतन्मांसं पितॄणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धे देयम्। यथाह याज्ञवल्क्यः। १। २५८।

"मातृस्वसारिवकौरभ्रशाकुनच्छागमार्ष्टते॥"

छागमांसेन पितॄणां मासमानन्तु तृप्तिः। यथाह मनुः। ३। २६९।

"मासमानन्तु छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै॥"

भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एततूभरीत्युक्ता। यथा,—

"नवश्राद्धानां विभेदेन नराणान्तु गजत्रयम्।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्त्रत्रयं बलौ।
ये छाग्याः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च।
देवजातिभिरुत्पन्नाश्चे सर्व्वार्थोपसिद्धये॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरदीरिताः।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्ताभाताः शुभप्रदाः॥
यो मोहादथवाज्ञानादबलिमन्यं प्रयच्छति।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्॥"

एतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो दक्षतन्त्रसंहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम्। यथा,—

"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशारदन्ताद्यं।
धन्याः स्याप्या वेद्यनि
वन्याख्याः सप्तदन्ता ये॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति।
अक्ष्यनिभक्षाच्छोणित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम्॥
स्तनवदवलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः।
एकमणिः शुभफलद-
श्चत्वारिंशत्तमा द्विजिह्वमणयो ये॥
शुक्लाः सर्व्वे शुभदाः
सर्व्वसिताः सर्व्वलक्षणादेयाश्च।
अर्द्धासिताः सितार्द्धा
धन्याः कपिलार्द्धलक्षाश्च॥
विचरति यूथाख्याये
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिप्पिका यस्य॥
वृषभतकक्षशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शुक्लः।
लक्षचरणः सितो वा
लक्ष्मो वा श्वेतचरणो यः॥
यः लक्ष्माक्षः श्वेतो
मध्ये लक्ष्णेन भवति पक्षेण।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छागः॥
अक्ष्यङ्घिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे गौलः।
स भवति शुभलक्षछागः
शोकघ्नश्च गर्गोक्तः॥
कुहकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः।
निश्चित्तकर्णा द्विषमस्तकाश्च
भवन्ति ये चाचिततामुजिह्वाः॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मिलिभिश्च युक्ता
सुकाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियश्च॥")

छागलः, पुं, (छाग एव। स्वार्थे अण्।) करीषाग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घुँटेर आगुन इति भाषा॥

छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं मुष्कं भक्षयतीति। भुज्+णिनिः।) वृकः। इति राजनिर्घण्टः॥ छागभक्षके, त्रि॥

छागरथः, पुं, (छागः रथो वाहनमस्य।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६३॥

छागलः, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण्।) छागः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ११७।

"बहुदुग्धसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटाः।
मुक्ता वधयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव॥"

छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति। छगल+"विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वृतसभरद्वाजाजिन।" ४। २। ११७। इति अण्। आत्रेय ऋषिभेदः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

छागलकः, पुं, (छागल इव कायतीति। कै+कः।) मत्स्यविशेषः। यथा,—

"श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशल्कलं छागलकं वदन्ति।
गवे द्विकण्टः किल तस्य दृष्टे
कण्टः सुपथ्यो रुचिरो बलप्रदः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

(स्वार्थे कन्।) छागलच॥

छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्यः प्रधानो यत्र।) छागलादिदृतम्। तच्च वातरोगस्यौषधम्। यथा,

"आजं चर्म्मविनिर्मुक्तं लक्ष्मशल्यनखादिकम्।
पञ्चमूलीद्वयचैव जलद्रोणे विपाचयेत्॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरेणैव घृतावरी॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारजित्।
अर्दिते कर्ण्यशूले च बाधिर्य्ये मुखमिञ्चिने॥
जङ्घागृध्रसपङ्गूनां खञ्जे शस्यसिकुजयोः।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते॥
पृथग्दर्भतुलां पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयोः।
निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते॥"

इति सुश्रुतोक्तछागलाद्यं घृतम्॥*॥

घृतारम्भे मन्त्रः।

"ओँ कालि वर्च्चेश्वरि अमुकस्य बलसिद्धिं देहि स्वधावचनेन स्वाहा।

क्षापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषगेनमुपालभेत्॥

छागमारम्भमन्त्रः।

ओँ हाँ ओँ गाँ गणपतये स्वाहा।

छागमांसतुलां गृह्य दग्धमूल्याः पलं गुलम्।
अश्वगन्धापलशतं वाराहीकल्कमेव तथा॥
घृताढ्यं पचेत्तोयेनैव चतुर्भागावशेषितैः।

क्षीरं क्षेत्रसमं दद्यात् घृतावर्य्या रसं तथा ॥
ताम्रपात्रे दृढे चैव घृतेनैर्द्वङ्गिना पचेत् ।
अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं युक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
सुस्थं सचन्दनं राला पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ घृटी ।
दार्व्यौ प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकश्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च घृते च शर्करापस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य प्रस्थं वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पाचितमं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानुपानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां सोन्मादे वातपित्तजे ॥
पार्श्वशूले च कुक्षिशूले वाय्वायामार्दिते तथा ।
वातकण्टकजङ्घोरुगुल्मवङ्क्षणे सपङ्गुले ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाक्षनि मिञ्जिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोर्द्ध्वगे ॥
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा ग्रीवे शीते चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे श्लेष्मःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽभिमान्थे च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणे ॥
हृत्कम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
चीर्णेन्द्रिये नष्टशुक्रे मुक्तनिःसरणे तथा ॥
स्त्रीणां वातासपाते च पटले चाक्षिसन्दने ।
एकाङ्गस्यन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्यन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
माढ्यग्रहाभिभूतञ्च शिशुर्यैश्च विमुच्यते ।
प्रष्ठीवद्वलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
एतेनानेन सिध्यन्ति वज्रसुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निबलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
इन्द्रावलेन्द्रेण समन्वितेदं
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
स्त्रीणां घृतं गच्छति वातिरेकं
न याति क्षयं रसः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्रशतं करोति
घृतायुषं कामसमं बलिष्ठम् ॥
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिबर्हणञ्च ।
श्रियं सुखं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्विशिष्टः ॥
श्वगालवर्हिणः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी नकुली छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥"
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १००। पाकार्थं जलं प्रं ६४ । शेषः प्रं १६ । विल्वादि-दशमूलं प्रपलम् १० । जलं प्रं ६४ । शेषः प्रं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं प्रं ६४ । शेषः प्रं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् । जलं प्रं ६४ । शेषः प्रं १६ । दुग्धं प्रं १६ । शतमूलीरसः प्रं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्पद्रव्याणां प्रं तो ४ । वस्त्रपूते घृते शर्करा प्रं २ । इति वृहच्छागलाद्यं घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव घृतावरी ।
जीवनीयं समधुकं बला राला च शैलजम् ॥
मांसीस्याद्वेमतालीशुनालुकाधनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुड़वान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्निपाञ्चास्थिजन्तथा ॥"
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकक्षेमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलाङ्घिका, स्त्री, (छागलाङ्घी + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृक्षदारकवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

छागलाङ्घी, स्त्री, (छागलं अन्तयतीति वाहु-लकात् रक् ततो ङीष् ।) वृकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युट् । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + "छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।२।१२४। इति गन् कागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मङ्गा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ सुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ सङ्गा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति ग्रन्थरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । ग्रीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्त-पित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राज-निर्घण्टे ।

"अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥"
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघु-त्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शः-क्षय-कार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नाम्नश्वासकास-नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-यत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-नत्वम् । बल्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थ-नवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कास-श्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं ग्रीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमलड्मोहविषघ्नत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छात्र(त्त्र)वः, पुं, (छत्रं गुरोर्दीयतामावरणं तच्छील-मस्येति । "छत्राद्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भूभुजा दानशौण्डेन पैत्रिके स्वस्थिते सति ।
छात्राणामार्य्यदेशानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिञ्जलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।
"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमलड्मोहविषघ्नत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

छात्रगडः, पुं, (छात्रो गज इव ।) मदाढ्यवित् । विभक्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमाक्षरेत्ता ।

(अल्पश्मश्रुकः।) इति हारावली। २१६॥

छात्रदर्शनं, क्ली, (छात्रं वरटीच्छत्रसम्भूतं मधु तद्दिव दृश्यते इति। दृश+कर्म्मणि ल्युट्।) हैयङ्गवीनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (छात्राणां दर्शनम्।) शिष्यावलोकनञ्च॥

छादं क्ली, (छाद्यते गृहमनेनेति। छद+णिच्+करणे घञ्। छादयतीति। छद्+णिच्+अच् वा।) पटलम्। इति जटाधरः॥ छात इति चाल इति च भाषा॥

छादनं, क्ली, (छद कि संवृतौ+णिच्+करणे ल्युट्।) छदनम्। अन्तर्द्धानम्। (कर्म्मणि ल्युः।) पत्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (भावे ल्युट्।) आच्छादनम्। (यथा, हरिवंशे। ६५। २५।

"नियोगपाशैरासक्तैर्गरीरैस्तस्मिन्महीतले।
छादनाय प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्कटैः॥")

छादनः, पुं, (छादयति आवृणोति पत्रादिभिरिति। छादि+ल्युः।) नीलाम्बरतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

छादितः, त्रि, (छाद्यते स्मेति। छद+"वा दान्तशान्तेति।" ७।२।२७। इड़ागमात् साधुः।) छन्नः। इति जटाधरः॥ आच्छादितः। यथा,

"घनतरघनदृष्टेश्छादितौ पुण्यवन्तौ॥"

इत्युद्भटः॥

छान्दसः, पुं, (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा। छन्दस्+"तदधीते तद्वेद।" ४।२।५९। इत्यण्।) वेदाध्येता। इत्यमरः। २।७।६॥ (छन्द एवेति। स्वार्थे अण्। वेदः।

"मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात्॥"

इति भागवते। १। ४। १३॥

त्रि, छन्दसो वाक्यादेरयं भवः। "छन्दसो यदणौ।" ४। ३। ७१। इत्यण्। वेदभवः॥ छन्दसोऽयम्। "तस्येदम्।" इत्यण्। वेदसम्बन्धी। स्त्रियान्तु ङीप्। यथा, हरिवंशे। २१५। ७।

"छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः॥")

छान्दोग्यं, क्ली, (छन्दोगानां धर्म्मः आम्नायो वा। छन्दोग+"छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाण्ण्याः।" ४। ३। १२९। इति ण्यः।) सामवेदोपनिषत्। इति वैदिकसम्प्रदायः॥ (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये।

"ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकन्तथा॥")

छाया, स्त्री, (छादि क्लिनत्ति सूर्य्यादेः प्रकाशं नाशयतीत्यर्थः। स्त्री+"माच्छासिसिभ्यो यः।" उणा। ४। १०९। इति यस्तस्टाप् च।) रौद्रशून्यम्। अतपस्थानम्। भावानुगा २ श्यामा ३ अतेजः ४ भीतः ५ अनातपः ६ आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। दाहश्रमहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ घर्म्मनाशित्वम्। मेघच्छायागुणः। श्रमभ्रममूर्च्छातृष्णातापनाशित्वम्। इति राधवल्लभः॥ *॥ छायाविशेषे दोषो यथा,—

"दीपस्वङ्गातनुच्छाया छिन्नकेशनखादिकम्।
अजमार्ज्जारखरेष्वञ्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥ *॥

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—

"व्योम्नश्छायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि।
अक्षेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव सः॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विकृता च या॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचेक्षस्यनिमित्तजाः॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः॥"

"स्वादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणाः।
नाभसी निर्म्मला नीला सर्व्वेच्छा सप्रभेव च॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा।
विशुद्धरक्तालायेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाभसी मता।
स्थिरा स्निग्धा घना श्वेता श्यामा स्नेता च पार्थिवी॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः सुः सुखोदयाः।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा॥
स्यात्तेजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भासु वर्णप्रकाशिनी।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिह्नयन्ति तु।
वृथा शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायाः प्रभाश्रिताः॥"

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

प्रतिबिम्बम्। (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। २०६।

"मणि तैल इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाभ्युक्षितां जपेत्॥")

सूर्य्यपत्नी। सा संज्ञाप्रतिकृतिः। (यथा मत्स्यपुराणे। ११। ५।

"नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम्।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा॥")

पालनम्। उत्कोचः। कान्तिः। (यथा, मेघदूते। ३१।

"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः॥")

सच्छोभा। षड्भिः। इति मेदिनी। ये, २३॥ काव्यायनी। इति शब्दरत्नावली॥ तमः। इति हेमचन्द्रः॥ साहश्यम्। यथा,—

"अङ्गादङ्गेत्वचं जग्ध्वा व्याघ्राय शिशुमूर्द्धनि।
वध्वादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम्॥
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम्।" इति दत्तकचन्द्रिका॥

(ऋग्विशेषलक्षणविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

छायाकरः, त्रि, (करोतीति। कृ+अच्। छायायाः करः। छायां करोतीति वा।) छत्रधारः। इति हेमचन्द्रः॥ छातावरदार इति भाषा॥

छायातनयः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्यास्तनयः पुत्रः।) शनिः। इति हलायुधः॥

छायातरुः, पुं, (छायाप्रदः छायाप्रधानो वा तरुः। प्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः।) स्थिरच्छायवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य लक्षणं यदाह कश्चित्।

"पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न सुच्यति।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते॥"

यथा, मेघदूते। १।

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु॥")

छायात्मजः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्या आत्मजस्तनयः।) शनिग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

छायापथः, पुं, (छाया मेघच्छाया तदभ्यन्तरः पन्थाः। छायायुक्तः पन्था इत्येके।) देवपथः। आकाशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

छायापुरुषः, पुं, (छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिविशेषः।) आकाशे दृष्टः स्वीयच्छायारूपपुरुषः। यथा,—

श्रीदेव्युवाच।

"भगवन्! देवदेवेश! सर्व्वागमविशारद!।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम्॥
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सूक्ष्मोपायेन तद्वद।
श्रुतानि साधनानीश! मयानेकानि भूरिशः॥
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभिः।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम्॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे श्रमक्षयः॥

शिव उवाच।

साधु देवि! त्वया दृष्टं लोकानां हितकाम्यया।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं शुभम्॥
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि!।
न वदेदयदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिवे!।
स्वच्छायापुरुषं पश्येन्नग्ने शुद्धमानसः॥
तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिर्विनश्यति।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैरुपपातकैः॥
विमुच्यते क्षणार्द्धेन तूलराशिर्यथानलात्।
कालज्ञानञ्च वक्ष्यामि तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम्॥

देव्युवाच।

अतश्छायां कथं पश्येन्नग्ने भूतलसंस्थिताम्।
यच्छास्त्रकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत्॥

शिव उवाच।

निरभ्रे गगनं देवि! यदा भवति निर्म्मलम्।
तदा छायासुखो भूत्वा निजदेहं प्रयत्नतो धिया॥

स्वच्छायाकण्ठमालोक्य स्वगुरूक्तक्रमेण वै।
सम्मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्तथैकधीः॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत्॥
बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम्।
कस्यचिद्दृश्यतः पश्येद्यदि विघ्नोऽन्तिगोचरः॥
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे!।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः॥
तथा षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातुर्हानिर्न संशयः॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत्।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संस्मृतिः॥
यथा वा सत्समीपस्थो लभ्यं मृत्युञ्जयं जपेत्।
यो न भुक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो त्र्यम्बको मृत्युमृच्छति।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीड़ा भवेत्तदा॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेवां समाहितः।
रक्तवर्णं यदा पश्येद्वैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम्॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा।
एवं सन्दर्शनाद् देवि! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम्॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम्।
तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि! कलौ पुरुषलक्षणम्।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानवापि सुनिर्मलम्॥"

इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः॥ *॥

"ओमृगस्य श्रीछायापुरुषग्रहणमन्त्रस्य ब्रह्मर्षिर्बृहद्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता: ह्रां बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व्वसिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। हृदयादि षड़ङ्गन्यासः॥ मायया मायया लौं लौं ह्रीँ माया शिवविद्यार्य्या ऋषयः ओँ ह्रीँ ऊं गां सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय चाँ चाँ चाँ ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा। इति मन्त्रः॥

पादाभावे च पुत्रं वा बाहुभावे च बान्धवम्।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम्॥
विप्रोर्णे विष्टते धूते कुम्भे धूमे च बिल्वरम्।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे॥
संपूर्णे च सुखे स्निग्धे क्षेमलाभं सुसिद्धये।
हीने रक्ते जये प्रीते उच्चे मृत्युर्न संशयः॥
प्रतिभीतिं शुक्लघातमिति वेदविदो विदुः।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते॥
षण्मासे मरणं तस्य प्रौढ़ायाप्यचये विदुः॥

अथ मृत्युञ्जययन्त्रम्।

"प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम्।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके॥
विलेखेत् अहंकारञ्च केशरेषु सुशोभितम्।
तद्बहिश्चन्द्रवृत्तं स्यात् षोड़शस्वरकं लिखेत्॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारञ्च वारुणम्।
पार्श्वयञ्च चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत्॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम्।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम्॥"

अथ ध्यानम्।

"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितसुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम्।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत्॥ *॥
नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरं शुक्ले रवौ प्रत्यहम्॥
खे विलोकनमन्वस्तु।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं फट् स्वाहा।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम्।
न तेन किञ्चिद्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते॥"

इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः।

अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्।

"छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयोर्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः।
सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं
भान्तरैक्योनयुक्तं दले स्तः प्रभे॥

उदाहरणम्।

नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विंशतुल्यं ययोः।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
यत्तमश्चक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलज्ञ॥

न्यासः

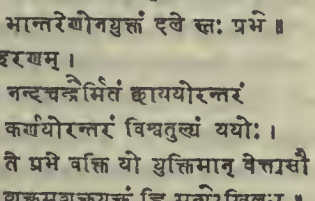

कं $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

छायान्तरम्। १६। कर्णान्तरम्। १३। अनयोर्व्वर्गान्तरेण। १६२। भक्ता रसाद्रीषवः। ५७६। लब्धम्। ३। सैकस्यास्य। ४। मूलम्। २। अनेन कर्णान्तरम्। १३। गुणितम्। २६। द्विघ्नम्। २६। भान्तरैक्य। १६। ऊनयुते।

७। ४५। तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्क्षत्रो-

योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्।

भुजः प्रदीपतलभुक्तलान्तरघ्न-
च्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्यभक्तः।

उदाहरणम्।

भुजप्रदीपान्तरभूक्षिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत्।
भुजोत्सदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु॥

न्यासः

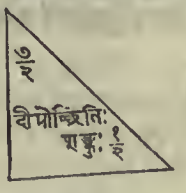

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ भुजः $\frac{१}{२}$ प्रदीपभुजतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्येन। ३। भक्तो

लब्धानि छायाङ्गुलानि। १२।

अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्।

छायाहते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
भुक्तौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्यम्।

उदाहरणम्।

प्रदीपभुजान्तरभूक्षिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत्।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपभुजान्तरसुश्रुतां मे॥

न्यासः

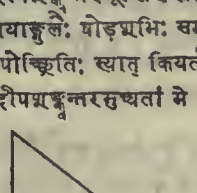

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

भुजः। १२। छायाङ्गुलानि। १६। भुजप्रदीपान्तरहस्ताः। ३। लब्धं दीपकौच्यं

हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपभुजान्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्।

विभुजदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
भुजाहृता दीपनरान्तरं स्यात्॥

उदाहरणम्। पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$

भुजाङ्गुलानि। १२। छाया। १६। लब्धाः भुजप्रदीपान्तरहस्ताः। ३।

छायाप्रदीपान्तरदीपौच्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

छायाग्रयोरन्तरसंगुणा भा
छायाप्रमाणान्तरभाजिता वै॥

भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखौचमेवम् ॥
चैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं खमेदैर्हरिणैव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।

शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते! दृष्टा किलाष्टाङ्गुला
छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते व्यस्तस्य देशे पुनः।
तस्मेवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं
दीपौचाग्र कियद्भवत्तिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

ग्यास:

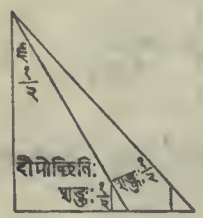

भू:$\frac{१३}{२}$ छा$\frac{१}{२}$ भू: २ छा$\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाग्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इदं प्रथमछायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्त इति जातसुभयतोऽपि दीपौचं

सममेव छला: $\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे चैराशिककल्पनयानयनं वर्णते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया । १२ । यावताधिका तावता छायावयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं लब्धक पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं चैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौचप्रसुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं चैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावनेन गिरिसरितसुरनरासुरादिभिः खमेदैरिदं जगद्व्याप्तं तथेदमखिलं गणितजातं चैराशिकेन व्याप्तं यदेवं तदबहुभिः किमित्याशङ्क्याह । यत्किञ्चिदूनाधिकभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत् चैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं विदाम् ।
एतदृग्यदबहुधासदादिजडधीधीदृङ्मितुद्ध्या बुधैः
लङ्घेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः प्रकीर्णादिकम् ॥"

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्तसामगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमङ्गलाङ्गं यङ्का छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

छायामित्रं, क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्रमिव छायाया मित्रमिति वा ।) कुचम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाङ्गधरः, पुं, (छाया छायारूप एव च्छगलं धरतीति । धृ+अच् । छायाङ्गस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुतः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः सुतः पुत्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छिः, पुं, (छयति छिनत्ति कीर्त्त्यादिकं नाशयतीत्यर्थः । छो+बाहुलकात् किः ।) गर्हा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक् इत्यव्यक्तशब्दं कनत्यनया । कन्+करणे अप् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः । छिक्कनी इति गाकछिक्कनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवत्तृ २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ व्याघ्रदुःस्पर्शा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+कः । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिँक् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, गारुड़े ज्योतिश्चक्रे ६० अध्याये ।
"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋते शोकसन्तापौ मिश्रान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥")

छिक्किका, स्त्री, (छिक्का क्षुतं साधुत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥ [छेदनकर्त्ता ॥

छित्, [द्] त्रि, (छिनत्तीति । छिद्+क्विप् ।)

छित्तं, त्रि, (छायते स्मेति । छो+क्तः । "श्राच्छीरन्यतरस्याम् ।" ७।४।४१ । इतौ: ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥

छित्तिः, पुं, (छिद्+क्तिन् ।) करजक्षतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वरः, त्रि, (छिनत्तीति । छिद्+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणा । ३ । १ । इति क्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) छेदनशस्त्रम् । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद्, इर ध न औ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर्, अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध न, छिनत्ति छिन्ते दात्रेण लवं लोकः । औ, छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदकं, क्ली, (छिनत्तीति। छिद्+कुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

छिदा, स्त्री, (छिद्+" सिदिभिदादाङ् ।" ३ । ४ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदिः, स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+"कृगृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणा । ४ । १४२ । इति इः सच कित् ।) कुठारः । इत्युणादिवृत्तिः ॥

छिदिरः, पुं, (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+"इषिमदिमुदिखिदिच्छिदीति ।" उणा । १ । ५१ । इति किरच् ।) करवालः । परश्वधः । पावकः । रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुरः, पुं, (छिनत्तीति । छिद्+"विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।" ३।२।१६२ । इति कुरच् ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ (स्वयं छिन्ने, त्रि । यथा, रघुः । १६।६२।
"संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥")

छिद्र, तृ क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति बालकं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

छिद्रं, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिदिरौ छेदने+"स्फायितञ्चिवञ्चीति ।" उणा । २।१३। इति रक् ।) भेदः । छेँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४ विलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ स्वभ्रम् ९ वपा १० शुषिः ११ । इत्यमरः । १ । ८ । २ । स्वभ्रम् १२ शुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।८२।५३ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! हिमवत्सुतमर्ब्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्व्वमासीत् युधिष्ठिर!॥")
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । २६ ।
"बहुविघ्नश्च नृपते! क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः॥"
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । "छिद्राख्यमष्टमं स्थानमिति ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवेदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वेदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रान्तः, [र्], पुं, (छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्राफलं, क्ली, (छिद्रं दूषणमाप्नुवतीति । आप्+फल+अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रितः, त्रि, (छिद्र+क्तः ।) क्षतच्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

छिन्नं, त्रि, (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्तः ।) क्षतच्छेदनम् । छेँड़ा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षातम् २ लूनम् ३ क्षत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छित्तम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमरः । ३।१।१०३॥ क्षतभृद् क्षादितम् १० । इति जटाधरः ॥ छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि देवेन्द्रस्तथा शक्तिमयाददे ॥"*॥
मन्त्रविशेषे, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।
"मनोर्वेस्वादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिर्यस्याः। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः॥
अपुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे तामले च।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः॥
लक्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोसुखी।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां बीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्चद्वयं पुनः॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः॥"
"अत्र लज्जापदं कामबीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामबीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम्॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जाबीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।
"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम्॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्चपरम्। तत्रैव।
वाग्भवं वह्निसमायुक्तं रतिबिन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
वामाक्षिवह्निसंयुक्तं बिन्दुनादविभूषितम्।
शिववीजं महेशानि! लज्जाबीजमुदाहृतम्॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिबीजं
सबिन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम्॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादबिन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये॥
इति मन्त्रे चतुर्व्वीरव्याख्यानात् व्यक्तम्

समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव॥
लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः॥"
इति व्याख्यानाच्च॥*॥

अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संदश्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत्॥
कूर्चेन चालयेत् पाणी शोभमन्त्रेण विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्त्मकैः॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं पश्चात्सोऽसौ सृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्रमात्॥
आद्यन्यैवं छिन्नमस्तां वज्रवैरोचनीं प्रपश्यति।
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्चाख्यकैः क्रमात्।
षोढ़शीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी॥
एभिर्बीजैर्मालकार्य्यान् खेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढ़ा प्रकीर्त्तिता॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दृशान्वितः॥"*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।

अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं बीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् ऐं सुखड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षारक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।
"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम्॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम्॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम्॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औकारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम्॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम्॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फड्वरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः॥
हृदि मूर्द्धि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम्॥"
त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत्॥*॥
ततो ध्यानम्।
"खनाभौ नीरजं ध्यायेद्रक्तं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चक्ररोचिषः॥
अवाक्सुमसङ्काशं रक्तवन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम्॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम्॥
प्रसारितसृजौ देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं सुखड्गमालाविभूषिताम्॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढ़पदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
रतिकामोपरिष्टाच्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां शुक्लकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
वामयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव॥
प्रत्यालीढ़पदां दिव्यां नागालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम्॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दत्त्वा श्वखाकिनीम्॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां शुक्लकेशीं दिगम्बरीम्॥
लेलिहानमहाजिह्वां सुखड्गमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषयन्तीमतिभीषणाम्॥

आभ्यां निवेद्यमानां तां ध्यायेद्वीं विचक्षणः ॥"
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
"प्रचण्डचण्डिकामेवमर्थात्मा यस्तु पूजयेत् ।
स्पष्टस्तस्य शिरश्छित्वा देवी पिबति शोणितम् ॥"
पिबन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।
तथा च ।
"खमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
ललज्जिह्वं महाभीमं धृतं वामभुजे तथा ॥"
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
"सितं कुर्याद्दलं पूर्वमाद्येयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मण्डलं चक्रशोचिषः ॥
रजःसत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षड्वक्त्रसमन्वितम् ॥
वाह्यं तस्य च चक्रस्य कुर्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥"
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
"त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
बहिरष्टदलं पद्मं भूबिम्बत्रितयं पुनः ।
कूर्चबीजं लिखेन्मध्ये त्रिकोणे फट् समन्वितम् ॥"
यद्वा एतद्ध्यानोक्तं यन्त्रम् ।
तथाच ।
"अपरञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि ! यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेद्भानुमण्डलसन्निभम् ॥
षोडशच्छदसमायुक्तं गुणत्रितयसंयुतम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां सुरेश्वरीम् ॥
प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
ध्येयमेतद्यतीनाञ्च सर्वस्वानां निगद्यते ॥"
यथा,—
"अन्तरे खप्परीरक्त नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां सूक्ष्मां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगम्यान्तु गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां मुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवच्छक्तस्थापनं कुर्यात् । ततः पीठपूजा । आधारशक्तये । प्रकृतये । कूर्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै । क्षीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदधः स्वर्णसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सम्बिन्नालाय । सर्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय । रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्तरात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवभते तु ।
"आधारशक्तिं कूर्मञ्च नागराजमतः परम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रविग्रहः ॥
मण्डलं चतुरस्रञ्च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥
रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्वसिद्धिवर्द्धनीये सर्वसिद्धिडाकिनीये वज्रवैरोचनीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रों हंसः इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रेण । ततो देव्या दक्षिणे ओं वर्णिन्यै नमः । वामे ओं डाकिन्यै नमः । ततो देवस्य षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे ओं गुह्यनिधये नमः । वामे ओं पद्मनिधये नमः । पूर्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वाणीञ्च पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्वत्र प्रणवादि नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राण्यै पिङ्गाक्ष्यै संहारिण्यै सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । यथा,—
"एका नामाभिधा कालीं वर्णिनीं डाकिनीं तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
रुद्राणीञ्च सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्वादिके दले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जाबीजं समुच्चरन् ।"
पद्ममध्ये हूं हूं फट् नमः स्वाहा नमः । देव्या दक्षिणे सम्राट्कुन्दसे नमः । देव्या उत्तरे सर्ववर्णेभ्यो नमः । पुनर्दक्षिणे ओं बीजशक्तिभ्यां नमः । पत्रायेषु पूर्वादिक्रमेण ब्राह्म्यै माहेश्वर्यै कौमार्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अतिकरालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
"पूर्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥"
ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
विसर्जने त्वयं विशेषः । संहारमुद्रां प्रदर्श्य अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढां प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम् ।
कृष्णपक्षे विधुमिव क्रमेण चोर्ध्वगां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य चक्षूरन्ध्रौ निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलिदाने तु भैरवीये ।
"रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मधुरैर्विभवक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्वं सर्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ॥
गृह्ण गृह्ण ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मायां च ततः फट्स्वाहया युतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्चबीजञ्च वाग्भवम् ।
भुवनेशी कूर्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूं फट् स्वाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोढ़शीवत् कार्यम् ॥ * ॥
कृष्णलेखा मादनं लक्ष्मीर्बीजभवं कूर्चमेव च ।
अक्षान्ता छिन्नमस्तायाः महाविद्या प्रकीर्तिता ॥
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षड्वर्णोऽयं मनुः साक्षान्मोक्षदो नात्र संशयः ॥
अस्या ध्यानमहं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! ।
प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः कर्तृकां
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिबन्तीं मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पलालङ्कृतां
रत्यासक्तमनोभवोपरिदृढां ध्यायेज्जवासन्निभाम् ॥
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं तथा खर्परं
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्ती मुदा
नागाबद्धशिरोमणिर्मम मुदे मां पातु सदा सासुरैः ॥
वामे कृष्णातनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्परं
प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती सुधा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा डाकिनी ॥
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्वं षोढ़शीवत् कार्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट् स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्वं षोढ़शीवत् ॥ * ॥
वियत्सूक्ष्मयुतं बिन्वादियुक्तं ततः प्रिये ! ।
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥
सूक्ष्मं दीर्घ ऊकारः ॥
ठठान्तेयं महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी ।
तारादिन्ता भवेदेषा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—
वधूवैरोचनीये च कूर्चयुग्मं सफट्ठटः।
तारादेवी महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत्॥*॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वाराध्या च षोड़शी।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी॥
लक्ष्म्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा।
कूर्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी।
एषा तु षोड़शीविद्या वेदा सप्तदशाक्षरी॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा।
लक्ष्म्या पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा॥
कूर्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये! सप्तदशाक्षरी।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी।
एषा विद्या महाविद्या मुक्तिमुक्तिकरी सदा।
कमला भुवनेशानी कूर्चबीजं सरस्वती॥
वधूवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि योजयेत्।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा।
तारादेकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी।
एते विद्योत्तमे देवि! मुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे॥*॥
लक्ष्माद्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत्।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय।
कूर्चलेखाकूर्चवाग्बीजवधूवैरोचनीये हूं॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्दशाक्षरी मता।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी॥*॥
भुवनेशी चितत्त्वञ्च वाग्बीजं प्रणवं ततः।
वधूवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा॥
चतुर्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी॥*॥
तन्त्रान्तरे।
रमा कामसखा लक्ष्मी वाग्भवं वह्निसुन्दरी पदम्।
रौरवनीये लक्ष्माद्यन्तं स्वाहासमन्वितम्॥
इयं सा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा।
कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः॥
आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता।
षड्दीर्घभाक्षरैरेव प्रणवाद्येन सुन्दरि!।
षड़ङ्गादेन षडङ्गानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत्॥
नारिदोषादिकञ्चासां सा सुसिद्धा सुरासुरैः।
सकलेषु च वर्गेषु सकलेष्वाश्रमेषु च॥
शान्तिमेषु च वर्गेषु मुक्तिमुक्तिप्रदायिका।
प्रणवाद्याश्च या विद्या मूलादौ न समीरिताः॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योजितेत् समुपाचरेत्।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते॥
पतिहीना पुत्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी।
इति ते कथितं सत्यं रहस्यमखिलं प्रिये!॥
अतिस्नेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये!।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम्॥*॥
नाभौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम्।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगसुप्ताम्॥"
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम्। इति तन्त्रसारः॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति। रुह+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्नं सत्यपि रोहतीति। रुह+कः। अजादित्वात् टाप्।) गुडूची। इत्यमरः। २।४।८२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"वत्सादनी छिन्नरुहा मधुपर्ण्यन्तामरा।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
स्वर्णकेतकी। शुक्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

छिन्नवेणिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेणो यस्याः। संज्ञायां कन्। ततष्टापि अत इत्वम्।) पाठा। इति शब्दचन्द्रिका। आकनादी इति भाषा॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ। छिद+क्तः। "अजाद्यतष्टाप्।"४।१।४। इति टाप्।) गुडूची। (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतास्तवल्लरी।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥"
छिद्यते कुलात् बहिष्क्रियते इति।) पुंश्चली। इति विश्वः॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति। उत्+भू+अच्। यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः।) गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुडूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया॥)

छिलिण्डिकः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिलते अनादियते इति। हिल अनादरे+अच्। पृषोदरादित्वात् चस्य छः।) पातालगरुडवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

छुकुन्दरी, स्त्री, (छुकुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यते निर्गच्छत्यस्याः। दृ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४।११७। इति इन्। ततः ङीदिकारादिति ङीष्।) जम्बुविशेषः। छुँचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गन्धमूषा २। इति हेमचन्द्रः। ४।३६७॥ चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ पुंड्रः ५ गन्धमूषिकः६। इति चिकाकङ्गेषः॥ गन्धमूषिका७। इति हलायुधः। राजपुत्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धमुखिनी ११ सुखिमूषिका १२। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धाखुः १३ गन्धनकुलः १४ शुचुः १५। इति हारावली। (छुकुन्दरिः १६। इति मार्कण्डेयपुराणम्।१५।३१॥

"अभ्यङ्गान्नाशुयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम्।
छुकुन्दर्य्या विपक्वन्तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे॥)

कुट, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट्।) कः, क्रोटयति। शिः, कुटति। अक्रुटीत्। इति दुर्गादासः॥

कुद्मं, क्लीं, (क्षुद+रक्। पृषोदरादित्वात् उत्वम्।) प्रतीकरणम्। रश्मिः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुप, शब्दे औ स्पर्द्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट्।) शः, कुपति। औ, क्रोपा। इति दुर्गादासः॥

कुपः, पुं, (कुप+चन्यर्थे कः।) क्षुपः। स्वर्णम्। इति मेदिनी। पे, ६॥ चपलः। युद्धम्। इति विश्वः॥

कुर, छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। क्षोरति। अक्षोरीत्॥)

कुर, शि लोपे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-सकं सेट्।) शि, कुरति, अक्कुरीत् चुक्षोर। लोपश्छेदः। इति दुर्गादासः॥

कुरा, स्त्री, (कुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा। कुर+कः टाप् च।) सुधा। चूर्णम्। इति हारावली। १३५॥

कुरिका, स्त्री, (कुरति छिनत्तीति। कुर+कुन्। यद्वा, कुरी+स्वार्थे कन्। पृषोदरादित्वञ्च।) अस्त्रविशेषः। कुरी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। शल्की २ असिपुत्री ३ असिधेनुका ४। इत्यमरः। २।८।६२॥ कुरी ५। इति भरतः॥ खुरी ६ क्षुरी ७ क्षुपाधिका ८ धेनुपुत्री ९। इति हेमचन्द्रः॥ कूरिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२५।१४६।
"तावत् स्त्रियमपश्यन्तौ क्षित्वा क्षुरिकया सुहृत्।
खादन्तौ तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्यवर्त्तिनः॥")

कुरितं, त्रि, (कुर+क्तः।) खचितम्। इति जटाधरः॥ (रञ्जितम्। यथा, माघे।१।२२।
"परस्परेण क्षुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः॥")
छिन्नच॥

कुरी, स्त्री, (कुरति छिनत्तीति। कुर छेदे+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततो ङीष्।) कुरिका। इति भरतः॥

कुरिकापत्री, स्त्री, (कुरिका इव पत्राणि यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) शेफा। इति राजनिर्घण्टः॥

कूरी, स्त्री, (कुरी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) कुरिका। इति हेमचन्द्रः। ३।४४८॥

कृद, कि सन्दीपे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सन्दीपनकरणम्। कि, कर्दयति कर्दति दीपं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कृद, उ ण घ इर् देवने। स्विधि। वमने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वायेट्।) उ, कर्दित्वा कृत्वा। ण घ, कृन्त्ति

कृन्ते। इर्, अच्छृदत् अच्छर्दीत्। देवनं जिगीषेच्छाव्यवहारस्तुतिद्युतिक्रीड़ागतयः। इति केचित्। क्षमते तु क्रीड़नमेव अन्यथा त्रिषो ग्रहणमनर्थकं स्यात्। त्रिषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

छेकः, त्रि, (अति वनवासादिसुखं छिनत्ति नाशयतीति। छो य लूनौ + बाहुलकात् केकन्।) गृहासक्तपक्षिच्छगौ। तत्पर्य्यायः। शल्यकः २। इत्यमरः। २।५।४३॥ नागरः। इति मेदिनी। के, २४॥ (ग्रन्थालङ्कारविशेषे, पुं। स तु अनुप्रासभेदः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे।१०।४।

"छेको वक्ष्यनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा॥"

तदुदाहरणं यथा, तत्रैव,— [भ्रमरान्।

"आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥"

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः पावनः पवन इति बहूनां वक्ष्यनानां सकृदावृत्तिः। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रासः॥")

छेकोक्तिः, स्त्री, (छेकानां विदग्धानां उक्तिः।) वक्रोक्तिः। इति जटाधरः॥ (विशेषस्तु वक्रोक्तिशब्दे ज्ञेयः॥)

छेद, तृ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त पुरां-परं-सकं-सेट्।) अच्छिच्छेदत्। इति दुर्गादासः॥

छेदः, पुं, (छिद + भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६॥ (यथा, कुमारे।२।४१।

"तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपक्षवाः।
अभिघ्नाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः॥"

नाशः। अपगतिः। यथा, श्राकुन्तले २य अङ्के।

"भेदच्छेदलघोर्दरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
क्षत्त्वागामपि लक्ष्यते विक्षतिमच्चित्तं
भयक्रोधयोः॥" *॥

छिद्यते इति। छिद् + कर्म्मणि घञ्।) खण्डम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। १। ४।

"बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥")

छेदनं, क्ली, (छिद् + भावे ल्युट्।) अङ्गेन द्विधा करणम्। तत्पर्य्यायः। वर्हणम् २। इत्यमरः। ३। २। ७॥ कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छेदः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ११। १४२।

"फलदानानु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्॥"

नाशः। अपभोदनम्। यथा, महाभारते। ३। १८५। २४।

"मृत्वैव तु महात्मानो सुतयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम्।
सनत्कुमारं धर्म्मज्ञं संप्रयच्छेदनाय वै॥"३॥)

भेदः। इति मेदिनी। ने, ६५।

(छिनत्तीति। छिद् + ल्युः। छेदके, त्रि। यथा, महाभारते। २। ५४। ६।

"प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते।
छेदने भक्षणं श्रेष्ठमिदं न भक्षं छेदनं स्मृतम्॥"

उषाच तत्रैव। १। ३३। ३।

"ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्नं देवैः सुनिर्म्मितम्॥")

छेदनीयः, पुं, (छेत्तुं योग्यः। छेद + "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति अनीयर्।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कतकवृक्षे गुणादयोऽस्य आख्याताः॥) छेद्ये, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। १। २७।

"अनुत्तुण्डित भग्नानि छेदनीयमृणानि च॥")

छेदिः, त्रि, (छिनत्तीति। छिद् + "कृपिचि-रुहीति।" उणां ४। ११८। इति इन्।) छेदनकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

छेदितं, त्रि, (छेद तृ क छेदे + क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, काशीखण्डे।२६।६२।

"छेदिताखिलपापौघा छन्नाशी छलहारिणी॥")

छेमड़ः, पुं, (छम् अदने + बाहुलकात् अड़च् अत इत्वञ्च।) पिङ्गहीनः। इत्युणादिवृत्तिः। १। १२८। छेमड़ा इति भाषा॥

छेलुः, पुं, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

छो, य लूनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) लूनिश्छेदः। य, अति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

छोटिका, स्त्री, (छुटति यज्ञविघ्नकारिणां माथां छिनत्तीति। छुट + ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाकुलिध्वनिः। यथा, "छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्य्यात्।" इति तन्त्रसारः॥

छोटी [न्] पुं, (छुटति नीचजातितया खल्पीभवतीति। छुट + णिनिः।) कैवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

छोरकं, क्ली, (छुर + भावे ण्वुल्।) परित्यागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोड़न इति हिन्दी भाषा॥

छोलङ्गः, पुं, (छुरतीति। छुर + बाहुलकात् अङ्गच्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्गः। इति शब्दरत्नावली॥ टाबालेबु इति भाषा॥

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, अवते। इति दुर्गादासः॥

ज

ज, जकारः। स यज्ञनाशमन्त्रार्णः। चवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति वाक्यरत्नम्॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथाच शिक्षायाम्।

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओऽजाडपूः॥")

अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।

"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा॥"

(वक्त्राद्यरेखा) अस्य वैखनप्रकारो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।

"ऊर्द्धाधःकुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेशसंविदः।
वाग्देवी कमला नित्या द्विधा माद्या प्रकीर्त्तिता॥"

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"जकारं परमेशानि! या स्वयं मध्यकुण्डली।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये!॥"

तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।

"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैर्द्वादशभिर्युताम्॥
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्।
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सलाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

तस्य पर्य्याया यथा,—

"जः शृङ्गी वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा।
ललदेवो जयो जेता धातकी सुसुखी विभुः॥
लम्बोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्त्तृकाधरा।
दीर्घबाहू रुचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः॥
जवनो वेगितो वामो मानवाद्यः सदात्मकः।
कुम्भारतेश्वरो वेगी चामोदो मदविह्वलः॥"

इति नागातन्त्रम्॥

(धातुपाठेऽस्यादन्यविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।

"जो व्यलाद्यो भिरद्यक्तृः साधुर्दुःखिमकर्युतः॥"

छन्दःशास्त्रोक्तमध्यगुरुर्गणविशेषः। (।२।)

यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।

"जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः॥" इति॥)

जः, पुं, (जयति जायते वा। जि जन् वा + "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) ल्युलुञयः। जनिः। तातमाचम्। जनार्द्दनः। इति मेदिनी। जे, १॥ विष्णुः। शुक्तिः। तेजः। पिण्डाचः। इति शब्दरत्नावली॥ वेगः। इत्येकाक्षरकोषः॥

जः, त्रि, (जयति विपक्षमिति। जि + डः।) जेता। वेगितः। इति शब्दरत्नावली॥

जकुटं, क्ली, (जं जातं सत् कुटति वक्रीभवतीति। कुट् कौटिल्ये + "इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी॥ जे, ४३॥

जकुटः, पुं, (जो जातः सन् कुटतीति। कुट् + कः।) मलयपर्व्वतः। कुकुरः। इति मेदिनी॥ जे, ४३॥

जक्ष, इ म ङ दाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, जक्षते। न मध्यपाठे नैवेष्टसिद्धे इदुपधत्वो वेदेषूच्चारणभेदार्थः। न, अजक्षि अजाक्षि जक्षुं जक्षुं जाक्षुं जाक्षुं अनुबन्धबलादगुणधाया अपि दीर्घः। क्षमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, जक्षते। इति दुर्गादासः॥

जच्च, च लु घ भक्षे। हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-भक्षे सकं-हासे-अकच-सेट्।) केचित्तु विष्णुपुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्रसङ्गे यक्ष्यतामिति यैरुक्तं वै वै यक्षास्तु यक्षणादिति भक्षणार्थस्यैव यक्षशब्दव्युत्पादनादेतन्मन्त्रादिं मन्यन्ते॥ तच्च अमरटीकायां वर्म्म-

अकारस्यान्तःस्थयकारस्यान्दसो दृश्य दृश्यका वर्ण्यादिरयं निर्णीतः। च, जक्षति। जु च, जक्षिति। इति दुर्गादासः॥

जक्षणं, क्ली, (जक्ष+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥

जक्षः, पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+बाहुलकात् मन्।) जक्षा। इत्यमरटीका॥ (कैश्चित् तु "अर्शिंसुसुकुक्षिति।" १। १३६। उणादिसूत्रेण यत्र पूजायामिति धातोर्मनुप्रत्ययनिर्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति मन्यन्ते॥)

जक्ष्मा, [न्] पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा। ४। १४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जगच्चक्षुः, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात्।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥ (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।

"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्समोदतः।
ज्ञात्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिशुङ्गीतीनां ङ्गे च।" ३। २। १३८। इत्यस्य वार्त्तिके इति क्विपि ङित्त्वे च "गमः क्वौ।" ६। ४।४०। इति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्यायः। जगती २ लोकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५। इत्यमरः। २। १। ६॥ विष्टपम् ६। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। १। ५२।

"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥"

गच्छति इतस्ततो यातीति।) वायौ, पुं। (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १५१।

"विहस्तो हस्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्॥")

जङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८॥

जगत्कर्त्ता, [कर्त्तृ] पुं, (करोतीति। कृ+कृच्। ततो जगतः कर्त्ता कारकः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥

जगत्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५॥

जगत्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी कर्म्मदृष्टा।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥

जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नश्वरा भवतीति। गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतवच।" उणा। २। ८४। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः ङीप्रत्ययात्।) भुवनम्। (यथा, रामायणे। २। ६८। ११।

"खड्गेऽपि सागरं शुष्कं वज्रञ्च पतितं भुवि।
उपरुद्धाश्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥")

पृथ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ६। २५।

"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा भूमिं शरैः शितैः॥")

जगः। छन्दोविशेषः। इति मेदिनी। ते, १०६॥ (सा च द्वादशाक्षरा वृत्तिः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ स्तवके।

"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता॥"

अस्या उदाहरणादीनि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि॥) जम्बूवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा। यथाह कश्चित्।

"अदूरे जगदम्बाया श्वारदीयो महोत्सवः॥"

"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां क्षयसाधनम्॥"

इति शूलपाणिः॥

अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।

"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्रवतीषु च॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। ततः स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,

"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी॥"

इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः॥

(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।

"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातर्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र॥")

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका। जगदाश्रयः। यथा,

"कालो हि जगदाधारः।" इति स्मृतिः।

जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पाद्मे उत्तरखण्डे। १११ अध्याये।

"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चाजरमक्षयः प्रभुः॥"

विधाता। यथा, कुमारे। २। ६।

"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥"

खनामख्यातपण्डितविशेषः। स च श्यामशास्त्रटीकाद्यास्यार्थवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपः॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गाविशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे।

श्रीशिव उवाच।

"प्रसीद जगतां मातर्ज्ञानिस्मारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
तस्याः पूजाविधिरिदं कालं तत्र प्रकाशितम्।
तदेव कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्॥

श्रीदेव्युवाच।

कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्याः पूजाविधिरिदं समयं भावभेदतः॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने॥
प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता॥
जयश्चादिभिर्देव! इति चैकालिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!॥
सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्यान्च विसर्জ্জयेत्॥
पूजापरेऽह्नि देवेश! तत्रापि विसर्জ্জनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता॥

श्रीशिव उवाच।

त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि!॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि॥

श्रीदेव्युवाच।

सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्॥
सकलैर्व्यापिनी चापि तत्र यात्रा महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत्॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन!॥"

श्रीपार्व्वत्युवाच।

"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा सा लभ्येत परमेश्वर!॥

श्रीशिव उवाच।

नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति!॥
ज्ञानार्णवतन्त्रसारे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्ताः।
"सकलैर्व्यापिनी चापि प्रातश्चैव नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि!॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"शुक्लराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उपस्थितोदितो भानुर्दुर्गामाराधयेद्बुधः॥
पुत्रारोग्यबलं तेषां लोकसाक्षित्वमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥"
शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्জ্জयेत्॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"शुक्लवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रभुः।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां सकलैकाचरेऽपि च।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्॥"

योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भान्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥"
आगमतत्त्वसारे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी ॥"
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यत्प्रहृष्टये ॥"*॥
कुलिकातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"*॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्व्वृत्तघ्नमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥"
व्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहस्थे निवेदुषीम् ॥"*॥
स्मृतिः ।
"युगाद्या वर्षहृच्छुक्ला सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥"*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥"*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये कार्य्यात्मिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पित्र्यनिर्व्वपणादते ॥"
स्मृतिसागरे ।
"कार्त्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥"
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥

अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतन्त्रविशारद ! ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासम्भूतिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेदृषतः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव ! विशङ्कामि तदा तनुम् ॥

श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरसखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्माभ्यादतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्ममेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्टः सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतन्न विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥

वायुमाहूः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि मरुद्वीर ! मातरिश्वा दिशः पते ! ॥
ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
बलवान् कस्त्वमायातो वीर्य्यं किं वास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः शक्यं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताभ्यस्तेऽग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरा जातवेदा वा तेजो वागित्युवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहेतत्तृणमात्रेण्मिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ।
ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्देवगणाः सर्व्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
क्षन्तुमर्हसि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यच्छङ्करं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुबहूनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
सृगेन्द्रोपरि सुस्थिरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिसुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्ल्लभाम् ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।
"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण सुखते भवबन्धनात् ॥
आद्यन्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णं विभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्ल्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां षड्वर्णं वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि खाद्यान्तां वा जपेत् पुनः ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि षड्वर्णां वा जपेत् पुनः ॥
चाक्षरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
विना गन्धैर्विना पुष्पैर्विना होमपुरःसरैः ॥

प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्त्तितः ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वसत्त्वेषु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति ! ।
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु षट्करि ! ॥
पूर्व्ववन्न्यासवर्णन्तु पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवदाचरेद्विद्यां जपेद्विद्यामहर्निशम् ॥
लक्षद्वादशकैर्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
सिंहस्कन्धाधिसंरूढां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्व्बाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालसृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
त्रिकोणत्रितयद्वादौ त्रैविम्बसहितन्ततः ॥
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः ।
वज्रभूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनासुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणके ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तासु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शङ्खपद्मनिधी देवौ वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
अङ्गावृतिः पुनः पूज्या पत्रकोणेषु मातरः ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।
"पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ॥
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्यार्हे च पार्व्वति ! ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ॥
गुर्व्वङ्ग्यां तथा ख्याती यदि स्यात् परमेश्वरि ।
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्व्वसिद्धये ॥
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपञ्चम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्रपौत्रधनर्द्धीनामधिपो जायते चिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति सङ्गा भोगान् यथेप्सितान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता सृष्टिस्तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्थर्क्षोदितो भानुर्दुर्गामाराध यत्नवान् ॥
पुत्रारोग्यवरं लेभे लोकसाचित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ रात्रौ शत्रुत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण सुखभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥"

इति कालायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
"जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोत्रं प्रारभ्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥")

जगद्वलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति चिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
"जगद्योनिं जगद्वीजं जविनं जगतो गतिम् ॥")

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
"ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥"
केचित्तु हरिविशेषं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ६ ।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥")
पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति चिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५३ ।
"यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपच्च प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥")

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । २६ ।
"देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्यार्थं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥")
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

सूत उवाच ।

"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारुवपुः श्रीशो भातृबलीयया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चातुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्चितुमिहायान्ति देवीं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलाद्वृत्तितं वालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥"
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
"सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्वह्निकोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं मायया च्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तश्च तिष्ठामि देहभृत् ॥
दृष्ट्वालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्त्यर्योधनव्रजतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रोहिणं नाम विश्रुतम् ।
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्त्यक्ष्मैचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यद्दानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासाल्लभते च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकार्णः समागत्य कृतक्षिह्नायसोत्तमः ।
कारणोदकसम्पूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य सुठमानं सुदुः क्षितौ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥"
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
"पक्षक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
चक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमाश्रितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ट्युत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाश्रमः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिसिद्धफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य शङ्खिनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खोत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं पाणौ ब्रह्माणं परिवभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिसुस्रुवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं मुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं श्वेतं त्वयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावद्ब्रह्मशिरो प्रतिष्ठितम् ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति यथेप्सितान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कोटपश्चिमभुव्यावां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्व्वेदी स्थितं पुण्या वाञ्छन्ति त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्रायुधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ वृक्षिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्व्वेदी रथस्यार्थे शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वैश्च भाविता ॥
पत्न्यर्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याथ भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्ट्वा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रथं मम परितस्तं स्वशक्तिभिः ॥

सात्र तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता।
मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा।
अग्रतस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला॥
अर्द्धाग्नौ तथा लक्ष्मा कुबेरदिशि संस्थिता।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यान्तु मरीचिका।
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् पङ्कजरूपावस्थिता।
रुद्रागयाश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः।
आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम्॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम्।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम्॥
वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः।
यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते॥"
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम्।

जैमिनिरुवाच।

"इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः॥
एकोनं क्रमशः संस्थामवाप पृथिवीपतेः॥
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम्।
कृत्वा सम्प्रदिशात् पूर्व्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमव्ययम्।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः।
प्रलयोर्म्मिव च क्षेतद्वीपं स्फाटिकनिर्म्मितम्।
तन्मध्ये दृढमूलं वै वृक्षचक्रगदावरम्॥
नीलजीमूतवर्णाभं वनमालाविभूषितम्।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम्॥
हलाङ्गलगदाशस्त्रकुरद्बाहुचतुष्टयम्।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम्॥
वराभयाब्जहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम्।
ददर्श पद्मासनगां लावण्यामृतसिन्धुपुत्रिकाम्॥
पितामहञ्च ददृशे पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम्।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्व्वज्ञानमयं विभोः॥
ततः प्रवृत्ते स्तुत्या नृपतेर्वाग्मिमेधिका।
हृष्टैः स्तोत्रैर्दिव्यदृग्भिर्वर्षक्रमसमुच्चयैः॥
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रमसुपस्थिताः॥
न्यवेदयन्तो नृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः।
देव! दृष्टो महाटचस्तटभूमौ महोदधेः॥
प्रविशाग्रसमुद्भान्तकल्लोलप्रबलक्लकः।
माङ्गल्यवर्णैः सर्व्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्रभुः॥
न दृष्टपूर्व्वो दृष्टोऽयमुद्यत्सूर्य्यनिभांशुमान्।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत्॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तरुश्रेष्ठं वदन्ति ते।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच नृपसत्तमम्॥
उपस्थितस्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्त्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः।
तदङ्गस्खलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते।
तद्भाग्यवशगः सर्व्वलोकानां नयनातिथिः॥
भविष्यति महाराज! सर्व्वकल्मषनाशनः।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः॥
उत्सवं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम्।
महावेद्यां स्थापयाथ यज्ञेशं तरुरूपिणम्॥
विचार्य्येत्थं सुरा दृष्ट्वा तौ च नारदभूभुजौ।
सुसन्दृष्टौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् हरिः॥
पुनः पुनः प्रणम्येनं हर्षाश्रुनयनो नृपः।
द्विजैराहारयामास तरुं कल्लोललोहितम्॥
सगन्धाक्षतपुष्पाद्यैर्दिशं महावेदीं विनिन्यतुः।
वचसा नारदस्येनं पूजयामास पार्थिवः॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम्।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ।
अशरीरा ततो वाणी शुश्राव चान्तरीक्षतः॥
अपौरुषेयो भगवान् सद्विचारपथे स्थितः।
सुगुह्यायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति॥
प्रच्छाद्यतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै।
उपस्थितोऽयं यो दृष्टः शुक्लपाक्षिस्तु वह्निकौ॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नन्तु यत्नतः।
बहिर्वाद्यानि कुर्व्वन्तु यावत्तु घटना भवेत्॥
श्रुतस्तद्घटनाशब्दो बाधिर्य्यान्धत्वदायकः।
नरके वसतिश्चैव कुर्य्यात् सन्ताननाशनम्॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्य्यान्न पश्येच्च कदाचन।
नियुक्तान्यः प्रपश्येच्चेद्राज्ञो राज्यस्य चैव हि॥
दृष्टुकामापि महाभीतिरन्यता च युगे युगे।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम्॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्रायातस्तु वह्निकौ।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टस्तु याज्ञया॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणा।
इक्ष्वाकान्वयेऽथ वेद्यां दृढवर्ह्निरूपधृक्॥
वचनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगा॥
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च।
निर्व्ववाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने॥
चतुर्मूर्त्तिः स भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदितः।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्द्दनः।
हलं मूषलचक्राढ्यं धारयन् पन्नगाकृतिः॥
कुचौन्नतपलाशप्रसुकुटोज्ज्वलकुण्डलः।
सुभद्रा चारुवदना वराभयधारिणी॥
लक्ष्मीः प्रादुर्भवेयं सर्व्वचैतन्यरूपिणी।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम्॥
ग्रासाग्रस्तभमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम्॥ *॥
निर्वृत्ते भगवद्रूप चतुर्द्धा दिव्यरूपिणी॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा।
पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते! प्रतिमास्विमाः॥
स्वं स्वं वर्त्मं प्रापयाशु वर्त्मकैश्चित्रकर्म्मभिः।
अस्मद्दारुस्वरूपेण हरेः पापाय हेतवः॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन मद्विनिर्म्मासवस्त्रकैः।
स्निग्धिभिः कर्म्मकुशलैर्दृढमाच्छादयाद्यतः॥
वर्षे वर्षे च संस्कार्या पूर्व्वसंस्कारमोचनात्।
ऋते वस्त्रजलेपन्तु न तु दिव्यविलेपनैः॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन।
दुर्भिक्षं मरकं राज्ये सन्ततिश्चास्य क्षीयते॥
नेक्षितव्यास्त्वया राजन्! कदाचिदपवारणाः।
मद्भक्त्येव च राजेन्द्र! हरेः सुमनसेतवः॥
तस्मात् सुचिरा दृष्ट्वा मद्वेषमविवेषिताः।
नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां शुभलक्षणः॥
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम्।
उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरसङ्कुलम्॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय।
पुरा स्थितः पर्व्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्चयति माधवम्॥
नाम्ना विश्वावसुर्नाम शबरो वैद्यवोत्तमः।
तस्य सन्ततिरेवास्य सेवनस्यागकर्म्मणि॥
नियुज्यतां महाराज! भविष्यत्तृप्तसेवृ च।
ततः स नृपतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशारदान्॥
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सारदम्।
दिने दिने सुघटितः प्रासादो वत्सरे द्विजाः॥
परितः पूर्य्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी॥

नारद उवाच।

प्रवर्षं बहु राजेन्द्र! स्थित्वा चात्रिन् चिरं भुवि।
आराधय जगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः।
पितामहं द्रष्टुकामो गत्वा वेदन्तिकं विभोः॥
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्राक्षात्रा महोत्सवाः।
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूसुरौ॥
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं व्योममण्डलमध्यगम्।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् सहारं जगतां नृपः॥
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्धारमयं हरिम्।
प्रणैः प्रणैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः॥
स्तवन् प्रणिपतन् भूमौ साश्रुसङ्कलितं व्रजन्।
जानन्नपि हि तत् कार्य्यं मायानृपसत्तमम्॥
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः।
किमर्थमागतोऽत्रत्य तद् ब्रूहि हृदयस्थितम्॥

इन्द्रद्युम्न उवाच।

आविर्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो!॥

ब्रह्मोवाच।

क्षमस्यतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारसङ्गिमत्।
करिष्यसि महाभाग! तावदेव व्रजाम्यहम्॥
इन्द्रद्युम्नोऽपि तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं द्विजाः।
आजगाम सुखं विप्रा विधिना चानुमोदितः॥
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः।
दण्डवत् प्रणनामासौ धनरोमाञ्चकञ्चुकः॥
ततः क्रमात् समादेशं विमानाग्र्यं प्रजापतेः।
स्वर्ब्रह्मसंस्तुतैः स्तम्बेरमैरावतमानं समन्ततः॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः।
आनन्दसिन्धुसंमग्नः सरोमाञ्चवपुः स्वयम्॥
ससुतस्त्रीं ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम्।
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भोपशोभिते।
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादर्शमण्डले॥
सुवासिते रत्नकुम्भैस्तीर्थवार्ब्भुपबृंहिते।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः॥
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः!
ततोऽभ्यक्तकृतान् देवान् गन्धमाल्योपशोभितान्॥
नीराजयित्वा विधिवत् स्वयं लोकभावनः।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः॥
स्थापयित्वा जगन्नाथं दृष्ट्वा तस्य मुखाम्बुजम्।

आयुष्यं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
वेदाक्षरसमाभक्ते पक्षे अरण्यां प्रथयोगतः ।
हुता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥"
तन्महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
"बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकाद्भुत ।
लौकिकव्यवहारोऽयं प्रथति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तथा पक्षं शरीरवान् ॥
अन्नतं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं ब्रह्महारवात् ।
भक्षणान्नद्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
आत्मात्मजागतं पापं दर्शनादृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं श्रवणाच्च त्वपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथालापं तथा द्विजाः ॥
गात्रे वेपाहेतु पापं शारीरं वै न संशयः ॥
महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्मसु ।
तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
अतः परं हि वक्ष्यामि हयकर्णेषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्णोर्वयगतं तद्धि निर्माल्यं पतितादयः ।
भुञ्जन्ति येन दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदज्ञाता ज्ञाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दग्धरसेह सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दृक्कर्णेदृष्टुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संभुक्तं गीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगद्धर्तुर्गात्रं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥"
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्द्वात्रिंशत्सहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—
"प्रयास्यामो हरेर्मूर्त्तिं जगन्नाथस्य भारतम् ।
कलेर्द्वात्रिंशत्सहस्राण्यहो यास्यति तत्र हरेः पदम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः। अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः। अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः। असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-श्येनस्य गोर्यवनस्य दाराशाहस्य सभायामासीत्। यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। यद्यपि भामिनीविलासस्थमाद्यो "दिल्लीश्वरजगदीश्वरयवने गीतं नवीनं वयः" इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत्। अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवावातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहानगुणग्राहो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति ततुल्यतादाक्यविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—
"अथ सकलजोकविस्मारविस्मारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुदयदनवद्यगद्यपद्यानेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगोद्भूतकलिकालेन कुमतिदुरभिनिवेशसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नव्यावासप्रस्थानमङ्गलप्रसादेन भाषुरकुलसमुद्भूतेन रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजानप्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनाक्षविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण बहुदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥"

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति। तेषु अद्यावधि ज्ञाताश्चेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अन्दलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अन्यापटीकाकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता। पिताऽस्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवर्षे पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां सप्ततायां सुतायां संसारविरक्तः काश्मीरावासुखमभिलषन् चिरसुहृदं निशानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलानि पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नमासुसारतत्परमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्यात्मिकानाम्नीं कन्यासुदाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनं चन्द्रशेखरस्य शास्त्रादिकां परिक्षीय सत्पुत्रप्राप्तिकामो काश्मीरमभिगम्य विश्वेश्वरसुहृदियेकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीयरात्रिमां शिवधामे प्राप्तसत्पुत्रलाभसूत्रः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्यां त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यागत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव। अथ गच्छति काले पतिपरायणात्मिका गर्भमुपलभ्य १६१६शके (११०१परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य दैवीपद्मोद्भवपञ्चम्यां पुत्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राज्ञश्चुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्नानात् प्रत्यागत्य दौहित्रसुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्येयमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्दान्तोऽपि स्मृतिश्रुतिस्मृत्यादितादिगुरुनिकरेण बहूनां वितरां प्रियपात्रमाजीत्। अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो श्वेतातस्य न्यायशङ्करोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान्। ततो भवदेवस्य परलोकागमनानन्तरं कामाणपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन वीक्ष्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अश्रान्त इव आवर्त्तयितु समर्थः। एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारदर्शिनमकरोत्।

पञ्चदशवर्षवयस्क एवासौ द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपयेमे। विवाहात् परमेवास्य श्वेतातो भवदेवः परलोकं गतः। माता तु पूर्व्वमेव कालवर्म्मसुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्केनैवमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिमहाराजखिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादसुपलब्धुं राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान्। महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दरस्य समयवसुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिरावासमपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव।

एकदा सुधिंदावादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री गन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाब) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिलषन् परं जगन्नाथः सौवशुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिप्रेषितप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुशार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान्।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवविरतिं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः वसुपागतश्च। तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रचारज्ञानार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेशुः। जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः "विवादभङ्गार्णवसेतु" नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

अस्य द्वितीयवयसि सहधर्म्मिणी द्रौपदी बहुपुत्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता। अस्य द्वौ पुत्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्रयोर्यवनजामातार्न्नभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुग्रन्थ-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां दृष्ट्वा प्रपौत्रादिसुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२६ वत्सरे (१२१४वङ्गाब्दे) आश्विनशुक्लपञ्चदशतृतीयायां गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज। श्रुत्योः प्राक्कालपर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियशक्तिर्लक्षिता न जातम्। गङ्गातीरं गतेन सुस्पष्टमुक्तासुना श्रुतप्राज्ञाचे श्रुतः श्लोको यथा,—

"केचिद् ब्रह्म निराकारं साकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥"इति॥)

जगद्गुः, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन गम्यते इति। जगत्+गम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, गु+क्विप् एषो। गु नैवनं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे गुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वाद्वेधास्यतथात्वम्।) अग्निः। जन्तुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च॥ जगद्गुरपि पाठः॥

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। एषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल चरणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् "दीर्घोऽकितः।"७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छतीति। गल+अच्।) सुराकरम्। मेया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्यमरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये।

"तद्धो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वः॥")

मदनवृक्षः पिप्पलश्च। (तद्गुणा यथा,—

"शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो गाहिरूक्षोष्णः श्लेष्मघ्नो मुक्तपाचनः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"गुरुणो जगलः पक्वा रूक्षस्तृट्कफशोषहृत्।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशूलहृत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। गे, ६१॥ कवचः। रलयोरैक्यात्॥ गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गोमयं जगलं गोविट् गोदग्धं तच्च गोशकृत्॥")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्लयपि किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। १११॥

("खिन्नं घर्म्मं कुटजवल्कमजग्धं जग्धम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे॥)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धिर्लयपि किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः।) सकृद्भोजनम्। इत्यमरः। २।६।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।

"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्भक्षितामनः॥")

जग्मिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२। १७१। इत्यस्य "भाषायां धात्वन्तरगमिजनिनमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किन्नित्वच।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरावयवे डे च।" उणा। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २६।

"नाभिह्रदेः परियहीतरयाद्धि यत्र
स्त्रीणां दृढ़ज्जघनसेतुनिवारितानि॥")

कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा, देवीभागवते। १। ६। ८१।

"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्तितौ तदा।
श्रोणिं सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विरूपकोशोऽयं ग्रन्थः॥

जघनेपला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे पलमस्याः।) काकोदुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशास्त्रमिति गुणतोऽगुणसिद्धिकान्तस्येति न गुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षेत्राधिकारे।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरुक्तैव मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन क्षेत्रकाण्यौषधेषु च॥")

गर्हितः। (यथा, महाभारते। ३। ३५। १३।

"तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥"*॥

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।

"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥"

"हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तौ सनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदमारब्धात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥*॥ पृष्ठभागः। यथा, रामायणे। २। १०४। २६।

"ततो जघन्यं सहितैः सचिवैः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥"

"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥*॥ राजानुचरविशेषः। यथा, हर्षचरितायाम्। ६८। ३१, ३२—३४।

"पश्चात्परे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मङ्कणकोऽथ सामी।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः ग्रहणे लघवेऽस्मात्॥"
"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खड्गेऽतुल्यश्रवणः सुगन्धिः।
सुक्लेद्य सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाश-
परश्वधाङ्कश्च जघन्यनामा॥")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ६७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि॥ इति मेदिनी॥ जे, ३२॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। १६।

"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः॥")

जङ्घिः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृगमहनेति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ६१। २०।

"जङ्घिर्भिरभिमिन्वियं सखिर्व्वाजं दिवे दिवे॥")

जङ्घुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"जङ्घन्यञ्च।" उणा। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुर्द्वित्वञ्च।) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम्+यङ्+अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चलः ४ इङ्गः ५ चराचरः ६। इत्यमरः। १। १। ७४॥ (यथा, रघौ। २। ४४।

"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रलयहेतुरन्तः॥"

"ओषधयस्तावद्द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च।"

"जङ्गमाश्चापि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः। तत्र पशु-मनुष्य-वाजादयो जरायुजाः। खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽण्डजाः। कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्रगोपमक्कूकप्रभृतय उद्भिज्जाः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ्+अच्। एषोदरादित्वात् साधुः।) निर्व्वारिदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ निर्ज्जनस्थानम्। पिञ्जिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, ६३॥

जङ्घालः, पुं, (जङ्घां कुटिलगतिं बलति प्राप्नोतीति। बल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत्यण्।) रोधविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आलिः २ प्रकारः ३ सेतुः ४ सचरः ५। इति जटाधरः॥

जङ्घुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। हन वधे गतौ च यङ्लुगन्तात्+"अन्येभ्योऽपीति।"

ङ:।) गुल्फोर्द्धजान्वधोभाग:। जाङ् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रहता २। इत्यमर:॥ टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५।१३३।१६।
"शुचुर्निमज्जता गाङ्गो जङ्घायां प्रपतिष्यता॥")

जङ्घाकरिक:, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधि: जीविकानिर्व्वाहधनस्येत्यर्थ:। सोऽस्यास्तीति। जङ्घाकर+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) धावक:। तत्पर्य्यायः। आङ्गिक:२। इत्यमर:। २।८।७३॥ डाकचक्री३। इति शब्दरत्नावली॥

जङ्घात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। त्राणं वर्म्म। ततो जङ्घायास्त्राणमिति।) जङ्घासन्नाह:। तत्पर्य्यायः। मङ्क्षुणम् २। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जङ्घाल:, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थ: जङ्घास्त्यस्येति। जङ्घा+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति लच्। जङ्घावत्त्वेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम्।) अतिवेगवान्। तत्पर्य्यायः। अविष्य:२। इत्यमर:। २।८।७३॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये। २६।६४।
"जाह्नवीत्था जगन्माता जया जङ्घाल-
वीचिका॥")

हरिण:। एण:। कुरङ्ग:। ऋष्य:। एषत:। ऋङ्कु:। शम्बर:। राजीव:। सृङ्की। (यथा,—
"एणहरिणश्यैकुरङ्गकराजतृतमालशम्बर-
शृङ्गाशृतचारुष्करङ्गमाल्काप्रभृतयो
जङ्घाला मृगा: कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-
हरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय:॥)
एषां मांसगुणा:।
"जङ्घाला: प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महरा: स्मृता:।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना:॥"
इति भावप्रकाश:॥

जङ्घाशूलं, क्ली, (जङ्घाया: शूलं रोगविशेष:।) जङ्घावेदना। तस्यौषधं यथा,—
"हरीतकी शुण्ठ्यवेरं देवदारु च चन्दनम्।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम्॥
जङ्घाशूलमरुत्सक्तं सप्तरात्रे तु नाशयेत्॥"
इति गारुड़े १८७ अध्याय:॥

जञ, युधि। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) जञति। युधि योधने। इति दुर्गादास:॥

जञ, द्र युधि। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) द्र, जञ्ज्रते। युधि योधने। इति दुर्गादास:।

जञ्जपूक:, त्रि, (पुन:पुनरतिशयेन वा जपतीति। जप+यङ्+"यजजपदशां यङ:।"३।२।१६६। इति ऊक:।) पुन:पुनर्जपकर्त्ता। इति मुग्धबोधम्॥

जट, संहतौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) जटति केशा: परस्परं सम: स्यादित्यर्थ:। इति दुर्गादास:॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति। जट्+अच्। यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति। जन्+"जनेर्डन् लोपश्च।" उणां। ५।३०। इति टन् अन्यलोपश्च।) व्रतिनां शिखा। जयकच:। तत्पर्य्यायः। शृटा २। इत्यमर:॥ जटि:३ जटी४ जूट:५ जुटकम्६ शृटम्७ कौटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।३।११२।२।
"नीला: प्रसन्नाश्च जटा: सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिता: सुदीर्घा:॥")
मूलम्। यथा,—
"यदि न समुहरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणि:॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्याय:॥
मांसी। इति मेदिनी। टे, १५॥ रुद्रजटा। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम्॥")
शृतावरी। इति राजनिर्घण्ट:॥ कपिकच्छु:। इति रत्नमाला॥ (वेदपाठविशेष:। यथा,—
"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घन:।
अष्टौ विकृतय: प्रोक्ता: क्रमपूर्व्वं महर्षिभि:॥")

जटाजूट:, पुं, (जटानां जूट: समूह:।) जटासमूह:। यथा, महानाटके।
"जटाजूटग्रन्थिं दृढ़यति रघूणां परिवृढ़:॥"
शिवजटा च॥

जटाज्वाल:, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य।) प्रदीप:। इति हारावली। २४॥

जटाटङ्क:, पुं, (जटा टङ्क इवास्य।) शिव:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जटाटीर:, पुं, (जटामटतीति। अट्+बाहुलकादीरन्।) शिव:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जटाधर:, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। जटाया धर:।) शिव:। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १३। १७। १२६।
"त्रिनेत्रश्च विषज्ञाङ्गो मणिविद्धो जटाधर:॥")
वृक्षभेद:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ पर्य्यायनामार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेष:। यथा, महाभारते। ६। ४५। ५६।
"परिश्रुत: कोकनद: लम्बकेशो जटाधर:॥"
देशविशेष:। स तु दाक्षिणात्यप्रदेश:। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। १३।
"अथ दक्षिणेन।" इत्युक्त्वा,—
"कौशद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमलकश्च॥"
इत्युक्तवान्॥

जटाधारिन्, त्रि। यथा, रामायणे।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ हमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ॥")

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति। मन+"मनेर्दीर्घश्च।" उणां।३।६४। इति सो दीर्घश्च।) सुगन्धिद्रव्यविशेष:। तत्पर्य्यायः। नलदम् २ बह्निनी२ पेषी ४ मांसी५ कुञ्जजटा६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११। इति रत्नमाला॥ भूतजटा १२। इति भावप्रकाश:॥ पेशी १३ क्रव्यादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ हिंस्रा १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अम्बुजटा २७ अनन्ता २८ जटावती २९ रुद्रगर्भा ३० जटामांसी ३१ मिंसी ३२ मिसि: ३३ मिसी ३४ लोमिका ३५ मिसि: ३६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणा:। सुरभित्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कफभूतदाहपित्तनाशित्वम्। कान्तिमोदकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ तिक्तत्वम्। मेध्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। स्वादुत्वम्। त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश:॥ अनुलेपनेन ज्वररुक्षतानाशित्वम्। इति राजवल्लभ:॥

जटायु:, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति। या+रुगयादित्वात् कु:। सान्तपक्षे जटं संहतमायुर्यस्य।) खगामखावपक्षी। स तु अरुणपुत्र: सम्पातेर्भ्रातु: दशरथराजसख: सीताहरणसमये रावणेन हत:। इति रामायणम्॥ (यथा, च महाभारते। ३।२७८। १—७।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुरुरुविक्रम:।
अरुणानो महावीर: सम्पातिर्यस्य सोदर:॥
स ददर्श्व तदा सीतां रावणाङ्कगतां क्षुधाम्।
सक्रोधोऽभ्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम्॥
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम्।
श्रियमाजे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर!॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्।
उत्क्षिप्य राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भुजम्॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिण:॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम्।
ऊर्द्धबाहुरुदक्रामे सीतां गृहीत्वाऽथ राक्षस:॥")
गुग्गुलु। इति मेदिनी। ये, ८४॥
("गुग्गुलुर्दैवधूपश्च जटायु: कौशिक: पुर:।
कुम्भीलूखलकं क्लीवे महिषाक्ष: पलङ्कष:॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"जटायु: कालनिर्य्यास: कौशिको गुग्गुलु: पुर:॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
सान्तोऽव्ययम्। इति द्विरूपकोष:॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ७०।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम्॥")

जटाल:, पुं, (जटाऽस्यास्तीति। जटा+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५।२।९७। इति लच्।) कर्ज्जूर:। वट:। शुष्ककः। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्ट:। जटायुक्ते, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। १८०। २२।
"चीरिणं शिखिनञ्चान्ये जटालोर्द्धशिरोरुहा:॥")

जटाला, स्त्री, (जटाऽस्त्यस्या इति। जटा+"विभाषा-दिभ्यश्च। ५।२।९७। इति अच्। ततो ऽजादित्वात् टाप्।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः। जटा+मतुप्। मस्य वः स्त्रियां ङीप् च।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली।) वटवृक्षः। जटा-मांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति। जट+"सर्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्।) जटाकलापः। इति शब्दरत्नावली॥ जटा। सन्न्यासः। इत्युणादिकोषः॥

जटिल, पुं, (जटा अस्त्यस्येति। जटा+"तोन्दादि-भ्यामादिभ्यश्छादिभ्यः शुनेऽजः।" ५।२।१००। इति इलच्।) शिवः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ब्रह्मचारी। यथा, मनुः। ३।१५१।

"जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा॥"

"जटिलो ब्रह्मचारी।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-भट्टः॥) जटायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ले, ६२। (यथा, कुमारे। ५। ३०।

"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल+अजादित्वात् टाप्।) जटामांसी। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ ("जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिण्डखजूरी। इति मेदिनी॥ वचा। उशवटा। इति रत्नमाला। दमनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ राक्षिकाशब्दः। यथा, गौरजयोर्देव्योः।

"जटिला राक्षिकाशब्दः कार्यतोऽविशदेव तम्॥"

(ऋषिपत्नीविशेषः। यथा, महाभारते। १।१६७।१३।

"श्रूयते हि पुराऽपि जटिला नाम गौतमी।
अरुन्धत्यासितपती सप्त धर्मभृतांवरा॥")

जटी, स्त्री, (जटि+"शार्ङ्गादिकारादिति।" ४।१।४५। ङीष्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) प्रकटीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ जटामांसी। इति रत्नमाला॥

जटी [न्], पुं, (जटा अस्त्यस्येति। जटा+इनिः।) शिवः। इत्यमरः। २। ४। ३२॥ (यथा,—

"शुचौ जटी पर्कटी च पर्कटी च स्त्रियामपि।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ खाण्डवदाहचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ५८।

"ज्वालाजिह्वः करालश्च घृतकेशो जटी हरिः॥")

जटाविशिष्टे, त्रि। (यथा, महाभारते। ७।५०।३२

"ततो हरो जटी स्थाणुर्निग्राचरपतिः शिवः॥")

जटुलः, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति। जट संहतौ+बाहुलकादुलच्।) जतुकम्। जटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। काचकः २ पिण्डुः ३। इत्यमरः। २। ६। ४९॥

जठरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति। जट+बाहुलकादरः ठान्तादेशश्च। यद्वा, जनयते इति। जन+"जनेरठच्च।" उणां ५। ३८। इति अरः ठश्चान्तादेशः।) बहुम्। कठिनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, श्रान्ति-शतके। ४। १३।

"इदानीमस्माकं जठरकमठष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत् किं वसनिविसुखेव त्वयवसि॥")

जठरः, पुं क्ली, (जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति। जन+"जनेरठच्च।" उणां। ५। ३८। इति अरः ठश्चान्तादेशः।) उदरम्। इति मेदिनी॥ (यथा, हितोपदेशे। २। ४४।

"पृष्ठतः सेवयेद्वर्कं जठरेण हुताशनम्।
स्वामिनं सर्वभावेन परलोकमभायया॥"

देशविशेषे, पुं। स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। ८।

"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो
प्रवङ्गजठराङ्गाः॥"

तथाच महाभारते। ६। ८। ४२।

"अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम।"

इत्युपक्रम्य,—

"जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!॥"

इत्युक्तवान्॥

पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५। १६। २७।

"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्र-सुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः॥"

उदररोगविशेषः।

"राजौ जन्म बलीमाग्नो जठरे जठरेषु तु।"

इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वातरोगोक्तम्। एतत्सम्प्राप्तिर्यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये।

"कोष्ठाङ्गवैगुण्यदशारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगशुद्धः।
स्वयं समुत्पन्य गुदैः समन्ता-
दिवर्द्धमानो जठरं करोति॥")

जठरवृत्, पुं, (वृणोतीति। वृङ्+क्विप्। ततः षष्ठीतत्पुरुषः। एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवास्य तथात्वम्।) आरग्वधवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जठरामयः, पुं, (जठरस्य आमयो रोगः।) जलोदररोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अतीसाररोगश्च। तस्य चिकित्सा यथा,—

"कपित्थमर्धं जीर्णात् तु सक्षौद्रशौण्ठकरम्।
षट्पलं मधुयुक्तं वा सुखते जठरामयात्॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने द्वादशेऽध्याये॥)

जड़, क्ली, (जलति लोकान् जीवयतीति। जल+अच्। उकारयोरैत्वात् लत्वम्।) जलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (जलति घनी-भवतीति।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अचेतनपदार्थानां सरूपम्। यदुक्तं पञ्च-दश्याम्। ६। १२७।

"अचिदाकाशघटादौनां यत् सरूपं जड़ं हि तत्॥")

जड़ः, त्रि, (जलति वुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति। जल आच्छादने+अच्।) हिमयुक्तः। (शीतलः। यथा, रघौ। ३। ६८।

"पराजयन्तु दर्वजड़ेन मानिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्॥"

"दर्वजड़ेन दर्वशिशिरेण।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) मूकः। (यथा, मनौ। २।१२०।

"नाप्टः कस्यचिदूनयात् न चाप्यायेन पृच्छतः।
आगमन्नपि हि मेधावी जड़वल्लोक आचरेत्॥"

बधिरः। यथा, तत्रैव। ६। २०१।

"उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥"

तथा तत्रैव। ८। ३६३।

"अन्धो जड़ः पीठसर्पी वामना खल्वितश्च यः॥"

"अन्धो बधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥) अप्रज्ञः। इति मेदिनी। ले, १४॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् १ अङ्के।

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥"

निष्प्रभः। यथा, रघौ। २। ४२।

"जड़ीकृतस्त्रासमवीचनेन
वधं सुसूक्ष्मेऽपि स वज्रपाणिः॥"

मोहितः। यथा, तत्रैव। ८।७५। [भ्रमन्वितः। यथा तं स्वपनाय दीक्षितः प्रविधायाद्य सुरा-भिषङ्मनः
इति श्रिये व जिताम्बकोऽवधत्॥")

जड़क्रियः, त्रि, (जड़स्य मोहितस्येव क्रिया कार्य्यं यस्य।) दीर्घसूत्री। चिरक्रियः। इति हेमा-द्रिः॥

जड़ता, स्त्री, (जड़स्य भावः। जड़+भावे तल्।) आधिक्यम्। तत्पर्य्यायः। स्तैमित्यम्२ शीतलत्वम् ३ अपाटवम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, रघुः। ९। ४६।

"अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
सुजनतां जड़तामवजानतः॥"

इयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १४४।

"अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तस्य॥")

विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः। इति रस-मञ्जरी॥

जड़ा, स्त्री, (जड़यति तत्करोतीति जिजनात् अच् ततष्टाप्।) भूम्यामलकी। इत्यमरः॥ भूम्यामलकी। इति रत्नमाला॥

जड़िमा, [न्] पुं, (जड़स्य भावः। "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५। १। १२३। इति इमनिच्।) जड़ता। तस्य लक्षणं यथा,—

"इष्टानिष्टागमज्ञानं यत्र प्रत्येकमक्षरम्।

दर्शनश्रवणाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जड़ुलः, पुं, (जटुलः पृषोदरादिलात् टस्य डत्वम् ।) देहस्थितिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जतु, क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन + "पलि-पाटिनमिमनिजनामिति ।" उणां १ । १६ । इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः । जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राचा २ लाचा ३ यावः ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ।६।२।१२५॥ रचा ७ । इति रभसः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ जतुकम्१३ यावकः१४ अलक्तकः१५ रक्तः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ यलक्षया १७ लमिः १८ वरवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४७ । १३ ।

"जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्॥")

जतुकं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै + कः ।) हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाचा । इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव श्लक्ष्णया कायतीति । कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपस्काराधिकारे ।

"जतुकाश्लक्ष्णता तद्वद्गन्धैर्वा वस्त्ररोमभिः ।
अपस्कारहरो लेपो मुखविड्वार्थशिग्रुभिः ॥")

पर्णटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतुकारी २ जगनी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निग्रान्धा ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राजदृक्षा ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रङ्गनी १२ क्षुद्रवल्ली १३ भ्रमरी १४ क्षुद्रवल्लिका १५ विष्णुलिका १६ क्षुद्रदृक्षा १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्चिका १९ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिग्रित्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहक्षयाविषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्तुकापि पाठः निग्रान्धाक्षुद्रवृक्षयोरित्यत्र क्रमेण निग्रान्धा वृक्षरुहा च पाठः ॥ (लाचा । तत्पर्य्याया यथा,—

"कीटजा क्रिमिजा लाचा जतुका च गवाधिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु + क + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां ङीष् ।) जतुकासता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे व्याख्याताः ॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ + क्विप् । अतोः कृदिति वा ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पर्णटी रङ्गना लाचा जतुका जगनी जनी ।
जतुलक्षाग्निसंस्पर्शा जतुलक्षक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जतुक्षया, स्त्री, (जतु इव क्षया ।) पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जलाकारेण प्रापयति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी + क्विप् । अस्याः संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपलाभात्तथात्वम् ।) चर्म्मचटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुपुत्रकः, पुं, (जतुनिर्म्मितः पुत्र इव । इवार्थे कन् ।) प्राग्भवगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुमणिः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । (जड़ुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—

"समस्तसन्निपातजं मस्तकं कपरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्मो जतुमणिश्च सः ॥"
इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा—

"चर्म्मकीलं जतुमणिं मग्नकान् तिलकालकान् ।
उत्तुलस्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जतुरसः, पुं, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते बाहुरस्मात् । जन् + "जन्यातिभ्यश्च ।" उणां ४ । १०२ । इति रुन्नकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ प्राखरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।

"तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो चचालोद्वर्त्य तं तदा ॥")

जत्रुकं, क्ली, (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) जतु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वभ्रकं, क्ली, (जतुरूपमभ्रकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ड जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ईं, जातः । म, जनयति । य ड, जायते जन्यते । जनिर्ज्ञम । प्रादुर्भावे इति प्राचः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः । प्राकाश्ये प्रादुरविः स्यादित्यमरः । बीजादङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाश्यते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जज्ञिः । रवैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

जनः, पुं, (जायते इति । जन + अच् ।) लोकः । (यथा, महाभारते । १ । १४६ । ६ ।

"अथ प्रवाते तुमुले निम्नि सुमे जने तथा ।
तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥")

महलोकादूर्द्ध्वलोकः । मामरः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्द्दन इति शब्ददर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन + ण्वि + ण्वुल् ।) पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः । इति मेदिनी । के, ६० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो निमिर्वंशश्रेष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं ततवान् वशिष्ठस्तद्यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । ततः,—

"दृष्ट्वा विदेहं राजानस्तदयः सर्व्व एव ते ।
तच्च ते याजयामासुर्यावद्दीर्घां मनोधिमः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरण्यमृषिपुङ्गवाः ।
वल्मीकोल्येच गन्धेच पूज्यमानं सुदुर्मुखुः ॥
ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।
अरण्यन्तस्य देहात्तु मन्थावच्चापि चक्रिरे ॥
मन्थहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जनाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहत्वाभवद्यस्माद्विदेहा महात्मा स महानृपः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपाः ।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत्॥"
इति रामायणम् ॥

(ऋषिविशेषः । स तु वैद्यसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १६ ।

"चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ।"

शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४४ ।

"श्रुत्वा तु शम्बराङ्गारं सुतास्ते शम्बरस्य ह ।
सन्नद्धा निर्य्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाम्यया ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तथः ॥")
उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।१।१६।२७।

"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः॥")

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१ ।

"यच्चन्द्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।

"युध्यतृप्तते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
जूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥")

जनकारी, [नृ], पुं, (जनान् किरति आच्छादयति स्वर्गेनेति । कृ आच्छादने + क्विप् ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गमः, पुं. (जनेभ्यो गच्छतीति। "गमश्च।" ३। २। ४३। खच् सुमागमश्च।) चाण्डालः। इत्यमरः। २।१०।१६॥ (यथा, माघे।१५।३५।
"अवधीज्जनङ्गम इवैष
यदि हृतदृष्टो दृशं ननु।
सपुरमसुचिवपुरर्हति न
प्रातमानन्तु नितरां नृपोचिताम्॥")

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः। जन+"ग्राम-जनबन्धुसहायतल्।" ४। २। ४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः। ३। ३। ४३॥ (यथा, रघौ। ११। ८२।
"तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
प्रेक्षते स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव॥"*॥
जनस्य भावः।) जनत्वञ्च॥

जनन, क्ली, (जन्यतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने, ६६॥ (यथा, महानिर्व्वाण-तन्त्रे। ३। ५०।
"जननमरणभीतिर्भ्रंशि सच्चित्सुखरूपं
सकलसुखनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीड़े॥"
उत्पत्तिः। यथा, कुमारे। १। ४२।
"अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥"
पुं, जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ११८।
"जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥"
"जन्तून् जनयत् जननः।" इति तद्भाष्यम्॥
जनयतीति। जनि+ल्युः। उत्पादके, त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३६। ३५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")

जननिः, स्त्री, (जनयति ब्राह्मसुखमिति। जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः।) जनीनामगन्ध-द्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली।

जननी, स्त्री, (जनयतीति। जनि+बाहुलकादनिः। ऋदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा, जन्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा, पद्मतन्त्रे। १। ३६।
"निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥")
दया। इति मेदिनी। नी, ६६॥ जनीनाम-गन्धद्रव्यम्। (प्रयोगा यथा,—
"षण्टी रङ्गना क्षणा जतुका जननी जनी।
जतुकृष्णाग्निसंयुक्ता जतुकृत्यकरवर्त्तिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली। यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका। कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनः पदं वस्तु यस्येति वा।) देशः। (यथा, चाणक्यशतके। ३१।
"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि द्वितीयाध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥)
जनः। इति मेदिनी। दे, ४८॥

जनप्रवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः। ।२।१८४॥ (यथा, महाभारते। २।७२।१६।
"जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात् पुनः॥")

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोक-प्रिये, त्रि॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति। एजृ कम्पने+णिच्+"एजेः खश्।"३।२।२८। इति खश् ततो सुमागमः।) परीक्षितराजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। २। ११। ६।
"पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥"
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्नि-रुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधा-मर्षात् सर्पसत्रं चकार। यत्रैवासौ जरत्-कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुत-वान्। इत्यान्तरेण क्रमशः प्रदर्शते। यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे।
"पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानीतिभीतितः।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये।
हत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टिं मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः॥
हयमेधशतञ्चक्रे सम्भारैर्बहुविस्तरैः।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा॥
तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधेः।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं ततःपापात् सुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि हत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
प्रजानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैव दिवं गतः॥"
सोमश्रवसन्धिमसौ पौरहित्याय कृतवान्।
तत्कथा यथा, महाभारते। १।३।१—२०।
"जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरु-क्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरश्चयः श्रुत-सेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्र-मुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीप-मुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो-ऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच यत्तं त्वया तत्रा-पराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिह इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता ततः सत्रमुपागच्छदृत्विग्भ्यः स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावे-क्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादय-मभिहतोऽनपकारी तस्मादद्यप्रभृत्यां भयमाग-मीष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रान्तो विषसादासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरो-हितमृत्विरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां प्रमार्ज्जयिति। स कदाचि-न्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कञ्चिदधि-रासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्र-मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तत्रर्षिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय! पुत्रोऽयं मम सर्य्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपो-वीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपोतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः प्रमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेक सुपार्श्वव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कश्चिदर्थ-मभियाचेत्तं तस्मै यदादेयं यदेतदुत्सहसे ततो नयस्वेनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्यु-वाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति॥*॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते। २। ११। ४६—६०।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीवदुःखितः॥
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धेर्वृथामानकरस्य वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीड़ितः॥
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यप्रतिमं पितुः।
हत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः!॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुर्व्वन्तु मण्डपं रम्यं शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः खलु।
तदङ्गत्वे विधेयो वै सर्पसत्रः सुविस्तरः॥
तत्रकस्तु पप्रच्छत्र होतोत्तङ्को महामुनिः।
शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्येनेति चत्वारः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा सुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽयदुद्विग्नः सेन्द्रं ज्ञात्वा निमन्त्रयम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्घयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥")

जनयित्री, स्त्री, (जनयिट + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, रघुः । १०।७०।
"कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम पौरुषवान् ।
जनयित्रीमलक्ष्मीकं यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥")

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
"परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्यग्रेधार्य्यो हरति महिमानं जनरवः ॥"

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
"अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
तत्रार्द्धेन विमानस्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते ऊर्द्धरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यखण्डब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः स्थितेरूर्द्धमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनेः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं. (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
"भक्तपरवशोऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।
मोघस्तयि जनवादो यदौषधिप्रस्थदुहितेति ॥")

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
"पुंसां दर्शय सुन्दरि ! सुखेन्द्रमीषत्प्रणामपात्रत्वं ।
जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥")

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
"सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्नोति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसस्यानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्थान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्दग्धसाङ्गतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तप्यन्तिः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥"
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
"तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ॥"
"जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् डः ।) उत्पत्तिः । इति सुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । "ससुद्रान्तवासिनो जनान्लोकासुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द च वधे अर्द्दक्च गन्धादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्दते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द याचनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जनं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्णान्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यधवान्धेषां सर्व्वेभ्यः तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वं ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो ऋते प्रभो ! ।
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोचद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुष्करीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुष्करीकाक्ष ! ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सव्यात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
आद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
श्रिलायां वक्षरूपेण यक्षात्मक्षात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी श्रिला ॥"
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ ग्रामस्यामश्रिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"सप्तचक्रांकितं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं सार्विपद्मगदं ! नमोऽस्तु ते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
"आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥"
इति कर्म्मविपाकः ॥

जनाग्रणीः, पुं (जनानग्रणाति भक्षयतीति । अग्र + ल्युः ।) दक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + "जनिघसिभ्यामिञ् ।" उणां ४ । १२६ । इति इञ् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
"वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधा पत्ते पत्ते जनिस्तव ॥"
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कुशा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
"सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभौ रजश्रीः ॥"
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
"अन्योऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्म्मना ॥")

जनुः

जनिता [तृ] पुं, (जनयतीति। जन+णिच्+तृच्। "जनिता मन्त्रे।" ६। ४। ५३। इति निपातनात् णिलोपः।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १२६। ११।

"अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो॥"

क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ६।

"अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः॥")

जनित्री, स्त्री, (जनिष्ट+स्त्रियां ङीप्।) माता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। ४८। २।

"तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे॥"

यथाच शब्दरत्नावलिविष्णुस्तोत्रे ६।

"या सृष्टे सृष्टजातं सकलमपि सदा सन्निधानेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम्।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि॥")

जनित्रः, पुं, (जायतेऽस्मादिति। जन+"जनिदाप्यसीति।" उणां। ४। १०४। इति इत्रन्।) पिता। इत्युणादिकोषः॥

जनित्वा, स्त्री, (जायतेऽस्याः। जन+इत्वन्। अजादित्वात् टाप्।) माता। इत्युणादिकोषः॥

जनिनीलिका, स्त्री, (जन्या उत्पत्त्या नीलिका।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥ (महानीलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जनिमा, [न्] पुं, (जन्यते इति। जन+"जनिष्टृभ्यामिमनिन्।" उणां। ४। १४८। इति इमनिन्।) जन्म। इत्युणादिकोषः॥

जनी, स्त्री (जायते सन्ततिर्यस्यामिति। जन+"जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः। ततः स्त्रियादिकारादिति ङीष्।) सीमन्तिनी। वधूः (जन+भावे इण्।) उत्पत्तिः। (जायते आरोग्यमनया। करणे इण्।) आयुर्घृतम्। इति मेदिनी। ने, ६॥ गेहस्य पर्य्यायः। जतूका २ रजनी ३ जतुजात ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ जतूका ७ जनिः ८ जननी ९। इति भरतः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ जतूकाशब्दे द्रष्टव्यौ॥

जनुः [स्] क्ली, (जन्यते इति। जन+"जनेरसुः।" उणां। २। ११६। इति उसुः।) जन्म। इत्यमरः। १। ४। ३०॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। १७। २०।

"त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधिश्रवो
माहिनं यज्ञियेभ्यः॥")

जनुः, स्त्री, (जन्यते इति। जनोभ्याड् जनी+बाहुलकात् उः।) जन्म। इत्युणादिकोषः॥

जन्तुः

जनूः, स्त्री, (जनु+स्त्रियां ऊङ्।) जन्म। इति शब्दरत्नावली॥

जनेष्टः, पुं, (जनानामिष्टः प्रियः।) सुन्नरटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया।) जतुका। वृद्धिनामौषधिः। जातीपुष्पम्। हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

जनोदाहरणं, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति। उत्+आ+हृ+कर्म्मणि ल्युट्।) यशः। इति धनञ्जयः॥

जनौः, पुं, (जनानवति रक्षतीति। अव+।क्विप्।) "क्ष्णोः शूद्रगुनासिके च।" ६। ४। १६। इति ऊट् ततो वृद्धिः।) जगरचकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जन्तुः, पुं, (जायते उद्भवतीति। जन+"कमिमनिजनीति।" उणां। १। ७२। इति तुः।) प्राणी। इत्यमरः। १। ४। ३०॥ (यथा, मनौ। ४। २४०।

"एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्॥"

मनुष्ये बहुवचनान्तः। इति निघण्टुः॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ६४। ५।

"विश्वा गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः॥"

सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः। अस्य विवरणसूत्रं यथा, महाभारते। ३। १२७—१२८ अध्याययोः।

"युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः।
तस्य भार्य्याशतं राजन्! सदृशीनामभूत्तदा॥
स वै यज्ञेन महता तासु पुत्रं महीपतिः।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता क्वपि॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् क्षीयते समजायत॥
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते।
सततं पृच्छतः श्रुत्वा कामभोगान् विशाम्पतेः॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्थिते।
स दष्टो वेदनार्त्तं तेन दुःखेन बालकः॥
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः।
प्रावार्य्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः।
अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः।
तस्मै चाख्यात यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति॥
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः।
प्रविवेशान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रान्तान्तःपुराद्गृपः।
ऋत्विजा सहितो राजन्! सहामात्य उपाविशत्॥

सोमक उवाच।

धिगस्त्विदेकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत्।
नित्यातङ्कान्वितानां शोक एवैकपुत्रता॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन्! परीक्ष्य सदृशं प्रभो!।
पुत्रार्थिना मया चोढ़ं न तासां विद्यते प्रजा॥
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम्॥
वयञ्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम!।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके॥
स्यात्तु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत्।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा॥

ऋत्विगुवाच।

अस्ति चेदृङ्मं कर्म्म येन पुत्रशतं भवेत्।
यदि ग्रहीषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक!॥

सोमक उवाच।

कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्रशतं भवेत्।
ज्ञातमेवेति तद्विद्धि भगवन्! प्रब्रवीतु मे॥

ऋत्विगुवाच।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते॥
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः।
ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान्॥
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः।
उत्तरे चास्य सौवर्णे लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति॥
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः क्षुपान्विताः॥
हा हताः स्मेति वाश्रुन्यस्तोच्चशोकसमाहताः।
रुदत्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे॥
सद्यः प्राणी गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति।
क्रुररीत्यामिवार्त्तानां समाहृत्य तु तं सुतम्॥
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः।
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन!॥
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पतेः।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत!॥
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव!।
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः॥
तच्च लक्ष्मास्यासीत् सौवर्णे पार्श्व उत्तरे।
तस्मिंस्तु पुत्रशते भ्राम्यः स बभूव गुरोरपि॥")

जन्तुकन्धुः, पुं, (जन्तुश्चेतनाविशिष्टः कन्धुरिव।) क्षमिशब्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाशते इति। के+कः। अजादित्वात् टाप्।) लाक्षीहिङ्गु। लाक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—

"जन्तुका जतुजन्मा च तथा शावरकल्कजम्।"

इत्युत्तरस्थाने २ादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

जन्तुघ्नं, क्ली, (जन्तून् क्षमीन् हन्तीति। हन+"आसनुधकर्णृके च।" ३। २। ५३। इति टक्।) विड्लङ्गम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे योगिकव्यक्तिकिरणम्।

"पौरिकाख्यास्थि जन्तुघं रजन्यञ्जनकटङ्कटाः॥")

विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

जन्तुघ्नः, पुं, (जन्तून् क्षमीन् हन्तीति। हन+टक्।) नीलपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुघ्नः

जन्तुघ्नी, स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्त्वात् ङीप्।) विड्-लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुनाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति। नश+णिच्+ल्युः। यद्वा, जन्तूनां नाशनं विनाशो यस्मादिति।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः।) कोषाम्र-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य।) उडुम्बरः। इत्यमरः। २। ४। २२॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति। जन्तु+मृ+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। ततो ङीप्।) निम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददा-तीति। ला+कः।) काश्मलशम्। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति। हन्+ट्रच् स्त्रियां ङीप्। ततो जन्तूनां हन्त्री गाधिका।) विड्-लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्म, [न्] क्ली, (जायते इति। जन+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा। ४। १४४। इति मनिन्।) उत्पत्तिः। आद्यत्वसमन्वयः। इति तिथि-तत्त्वेऽवस्थाप्रकरणे व्याख्यातम्॥ तथा च।

"अध्वस्तत्वयोगस्य त्वयोगो जनिर्मता।"

इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदय-नाचार्य्यकारिका॥ तत्पर्य्यायः। जनुः २ जन-नम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५। इत्यमरः। १।४।३०॥ जन्मम् ६ जनी ७। इति भरतः॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनुः १२ प्रज-ननम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ जातिः १४। इति जटाधरः॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।

"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणां जन्म जायते। पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र मुक्तये जनाः॥"*॥

तस्य क्रमो यथा,—

"ऋतौ विकाशे भवति योनिः कमलवत् सदा। गर्भाशयस्थतः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः॥ अन्यत्र काले सुकृता योनिर्भवति योषिताम्। सृष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शुभैः॥ ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफाहता। भवेत्तदा विशेषेण नैव तस्यां प्रजायते॥ ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम्। तदा सङ्गायुना सृष्टं क्षीरक्षौद्रैकतां व्रजेत्॥ विशेषं मानवं स्त्रीणां वीक्ष्य प्राप्त रजस्वल। सुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्यापि प्रपद्यते॥ विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंहतः। धृत्वा प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः॥ तच्छुक्रशोणितैक्यस्यैकाहात् कलनं भवेत्। पञ्चरात्रेण कलनं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्॥ बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः। द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढा॥ पञ्चविंशतिरात्रेण मांसस्थैर्याङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिराचतः। भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः॥ ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम्। पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च॥ मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि। त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसञ्चयः॥ मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम्। स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे श्रोणितोद्भवः॥ सुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः॥ दन्तपंक्तिक्षुधा तृष्णा जायन्ते च नखाः पुनः। कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च॥ पायुर्मेढ्रसुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते। सप्तमे चाष्टमे चैव लक्षणैस्सङ्गतिमानपि॥ अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः। विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च॥ नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः॥ मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत्। तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते॥ पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः। तदा प्रसूते पापिष्ठान् बन्धान् कर्म्मबहिष्कृतान्॥ मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः। उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम्॥"

अन्यच्च।

"विषमायां तिथौ स्त्रीयं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम्। समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः॥ वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत्। रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम्॥ शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते। यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा॥ ततो हीनाधिकत्वङ्गकुब्जवामनकादयः। जायन्ते सर्पकुब्जाद्या विकृताश्चाथ योनयः॥"

तथा च सारकलिकायाम्।

"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीडने। संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः॥ जायमानः पुरीषाद्यैर्मूत्रशुक्रविलाननः। प्राजापत्येन वातेन पौरुषमाणास्थिबन्धनः॥ अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः। क्लेशाग्निभ्रान्तिमायाति जठराज्जातुरातुरः॥ ततस्तं वैष्णवी माया समाक्रन्दति मोहिनी। तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात्॥ दृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते। तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते॥ कण्टकैरिव हिंस्राभः क्रव्यैरिव दारितः। पूतिप्रज्ञाग्निपतितो घरण्यां कृमिको यथा॥ दह्यमुत्क्षापरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति वा रटन्। विष्णूपभक्षणाद्यच्च व्रतज्ञानः समाचरेत्॥ कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः। स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया॥ अशुचिः संस्करे क्षुद्रकीटदंशादिभिस्तथा। भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे॥ केन बन्धनबद्धोऽहं कारणं किमकारणम्। किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते॥ कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम्। किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥ संमूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः। रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि॥ रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते। देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति॥ तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढो जायते भृशम्। न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम्॥ न ब्रवीति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते। बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि॥ संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः॥"

इति सुखबोधः॥

जन्म, क्ली, (जायते इति। जन+बाहुलकात् मन्।) उत्पत्तिः। "अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च। जन्ममदन्तमपीत्युशनादावित्ति सुकुटः। जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिप्रभयमिति ज्योतिषे।" इत्यमरटीकायां भरतः॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव। विष्णुसेव-नेन हि जन्माभावात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति। जन्म+दा+"आतो ऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम्।) परलोकः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ असुच ४। इत्यमरः॥ (यथा, महा-भारते। ३ पर्व्वणि।

"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत्॥"

अन्यत् जन्म। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। पुनर्जन्म। यथा, पद्मतन्त्रे। २। १८५।

"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवाद्भुवैः। प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः।) भाद्रकृष्णाष्टमी। सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः। सा तु सूर्य्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य। तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे।

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः॥"

विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम्।

"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि। उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि॥ श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी। यदा स्यात् तत्र जन्मासौ प्रशस्तेति॥"

अग्निपुराणे ।
"रोहिणीसहिता कृष्णा भाद्रे मासि पदेऽष्टमी ।
अर्द्धरात्राधःकलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तस्मिन्नेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सप्तम्यां जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तम्यविद्धे जन्माश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतैरेतादृग् लभ्यते वा न वा विभो ! ॥"
पद्मपुराणे ।
"प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥"
उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
"एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
तस्मान्तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन सुताम्बं नात्र संशयः ॥"
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
"श्रावणेऽबहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा घाली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
"न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
तस्य वंशमापन्नः कुरुते नारकीं यथाम् ॥"
भविष्ये ।
"तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं विधिवद्भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥"
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
"पार्थ ! तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
उपवासस्य नियमं शक्तीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञेविन्द ! त्रियोनिजम् ।
तस्मे सुप्तस्तु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥"
एतदुपक्रम्य ।
"तस्मधे प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्म्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतसंयुता ।
मालाकिणं बालकं सूप्तं पद्मना लोलदक्षिणम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव एडगच्छन्यपर ।स्थितः ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दध्नो गर्गस्सुतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीस्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिकां बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्तच्चाद्यान्तौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाञ्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यदृयदिष्टतमं लोके तच्चो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्रे तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देवा देवक्या सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्यहम् ।
सम्पर्कोऽपि यः कुर्य्यात् कस्मिंश्चन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ॥"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयत्रैरोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तल्लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्याम्यष्टम्यां उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं 'यदा महानिशायासुभयस्थितिस्तदा उत्तरान्ते पारणम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
"जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुरायाः बिन्दुना सृष्टं गङ्गाम्भःकलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सप्तम्यापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवासुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥"
पारणकालो यथा,—
"यद्वा तिथ्यर्क्षयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्थानामशक्तानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्तोत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥"
तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठन्दधिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ! ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं दृष्ट्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताड़िता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ धूर्जटिलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेशः उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताड़िता नाथ ! इति तस्मै निवेदितम् ।
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वैर्देवैरन्यैरनुद्रुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं रुषा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः क्रियतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्र ामदात्मभूः ॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स शुभगोपरि ।
हंसयुक्ते समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थाभिर्ब्बाग्विदाम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तैभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा नन्नसुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारण ! ॥
भूमिदत्तवरोऽसुरः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताड़िता तेन पदाघातेन मुष्टिना ॥
वरं दत्त्वा पुराप्यग्रो मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् ! घ्राता न भविता तव ॥
तस्माद्गच्छ स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः पतिम् ।
पार्व्वतीं देहि देवेश ! चण्डं स्थित्वागमिष्यति ॥
उमया रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कंसनाशनम् ॥
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाणी नगलोचना ॥
नव मासांश्च विश्राम्य कुक्षौ नवदिनाधिकान् ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
घूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीवनं सुताम् ॥
पुत्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
रमां चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वाग्यभूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभायां न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा ततपथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिश्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं खेरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तन्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीड़ां समाधाय पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतियुध्य पदे लोहमासीत् पूर्ब्ववदाहृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
सुवर्णकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहस्यैनां विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध कृत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेषुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे स्थितं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्ब्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरवल्लभः ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्ल्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न द्रष्टव्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वह्निरुद्रदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्नी [न्] पुं, (जन्म अस्त्यस्येति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२। ११६। इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।

" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् भूचून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।" ३।२।२८। इति खश् ततो सुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे भूकन्यादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् । "जन्मनैवातिसुक्षेन भूचूनेजितवान् यतः ।
एतद् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति श्रुतः ॥")

जन्य, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यङ्लुग्भ्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) वृद्धः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७७ । "तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गजैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्म्मणि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ । "उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥" देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।

"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विरुजन् जनार्द्दनम् ॥"

जनस्य जन्यः । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजन्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—

"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति चिन्तितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाब्जं कालीयवंशमस्तके ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ५५ ॥)

जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभर्त्ता । वरस्य स्निग्धः । स तु जामाटवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३० ।

"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्यामेति जन्यामवदत् कुमारी ॥")

प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० १ । २ । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।

"अन्यतापा द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तायां वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तवाचः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३ । ३ । ९० । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—

"नीचैर्ज्जपेच्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनाभूत्वा मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यद्दत्तं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमेण रुद्राक्षैः स्फटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं भूतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं भूतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भैर्भूदकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्णयेत् मालां सहस्रं भूतमेव वा ॥"

इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—

"मनः संकृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्याद्वर्णरूपत्वान्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थसहितं मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥

किञ्चिदूनवयोयुक्तः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रस्योच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥"
तत्र वर्ज्यं यथा,—
"विस्मृत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
अपार्थकादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिसुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥"
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाद्यो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वत्रयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
एतद्वचनन्तु अशौचरागृतादिविषयम् ।
मुक्तिविषये पुनः ।
"अनामिकाद्यं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
श्रीविद्याविषये पुनः ।
"अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रयोश्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्चाग्रं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् त्रितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
इदमपि अशौचरागृतादिविषयम् ॥ * ॥
"अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिसंलक्ष्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
यद्वन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् ज्ञात्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥"
जपसंख्यायां निषिद्धदर्भं यथा,—
"नाग्रतेऽस्तपर्व्वभ्यां न धान्येन च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्यां कारयेत् ॥" *॥
अथ विहितदर्भं यथा,—
"नागाकृतीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥"
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
"सबिन्दुं वर्णसंयुक्तं पञ्चाशन्नं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्भिन्ना विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ।
चार्द्धं मेरुसुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥"*॥
तस्य फलं यथा,—
"जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां आयतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च
शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
नाग्निं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप क्षुद्वचारे + भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ७ ।
"संन्यास एव वेदान्ते वर्णितो जपनं प्रति ॥")

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
"शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप + अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या साधना सिता ।
जपा संध्याह्विनी कोशा त्रिसन्ध्या कपवातजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषवार्त्ता जवाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जभ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) नशीति अन्तर्भूतण्यर्थत्वान्नष्टीकरणे । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ड जृम्भे । गात्रग्रैथिल्य इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भते । ड जम्भते । प्रत्यूषकाले भुजङ्गाङ्गनानां सुखेषु कामः प्रतिजृम्भतीव । इति गणरत्नतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, ड जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रग्रैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः । ड, जम्भते लोकः । शुक् जभो-ऽचीत्यत्रैव नुक् आत्मनेपदप्रकरणे सूत्रविधानसामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वेट् ।) उ, जभित्वा जाग्ध्वा । इति दुर्गादासः ॥

जभ्, य, पत्नी । इति जभ्यतीशब्दटीकायां भरतधृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते इति । जन + ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकसुनिपुत्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि ।११५-११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।७८।६-१०।
"अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महामुनिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवान्ऋचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सप्तयोऽत्र तथाऽन्तरे ॥")

जमनं, क्ली, (जम भक्षे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्यती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जसु अदने + बाहुलकादुवालच् । यद्वा, जम्ब + भावे घञ् । जम्बं आलातीति । ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥ (यथा, श्रीकृष्णचरिते । २ । १० ।
"अवद्यजम्बालजवेषजाय
क्षतोद्यमानां खलसेरिभाणाम् ।
कवीन्द्रवाङ्निर्झरनिर्झरिण्यां
संजायते वर्थमनोरथत्वम् ॥")
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्यस्या इति । जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्बते भक्षयते इति । जसु भक्षे + "गम्भीराद्यश्च ।" इति निपातनात् ईरन् प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । आमीर इति क्षेत्र इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ रोचनकः ७ शोधी ८ जाचारिः ९ दन्तहर्षणः १० गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षणः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वज्रशोधी १५ दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरसुरां गुर्वन्नं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
शूलं कासकफक्लेशच्छर्दिहृल्लासदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीड़ावह्निमान्द्यक्रमीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निदृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्यन्तत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्जरत्वम् । वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषार्त्तिपित्तासदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्यरुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च । मधूकः । अर्जकः । सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्बते इति । जसु भर्त्सने + "अन्दू-इनफूजम्बिति ।" उणा १ । ६५ । इति कू प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनो वातहारी ।"

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बूः२ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जसु भर्त्सने + "ऋगवृदृयच्च ।" उणा १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) ऋगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुके दुरमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मलनिश्चयात् ॥")

वराहः । (जम्बु इव कायतीति । के + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापफाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति ग्रन्दरत्नावली ॥ म्लेच्छाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः स्फुटिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी तस्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः; पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्ततलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । ॥ एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षे मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः वारससमुद्रावधि दीर्घः । ॥ । तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः वारससमुद्रावधि दीर्घः । ॥ । तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्येण श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । ॥ । तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः वारससमुद्रावधि दीर्घः । ॥ । तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्येण निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्व्ववत् दैर्घ्येण हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । ॥ । तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे वारससमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । ॥ । ततपश्चिमे केतुमालवर्षं ततपश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । ततपूर्व्वे भद्राश्ववर्षं ततपूर्व्वे लवणसमुद्रः । ॥ । मेरोः पूर्व्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्येण एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः; पयोमधिक्षुरसमदृजलाः । एवं नन्दनवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । ॥ । मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चजम्बुस्कात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यष्टकक्षपानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेगरक्तोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति । ॥ । एवं जम्बूफलानामम्बुनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामभिकायनिभानां रसेन जम्बूर्णाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनाशुविध्यमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदासरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ।॥ सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चयामसमूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमभ्युदयन्ति । ॥ । कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरगन्धशयनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्राद् प्रपतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । ॥ । तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितजन्मभेददौर्गन्ध्यजरामयश्रमक्लमग्लानीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरिशिखिरिपतङ्गरुचकनिषधशिति-
वासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनीरदाद्यः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपकुल्याः । मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ ॥ ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यानि वर्षाणि सर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवद्दृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति। येषु देवपतयः सगणाः सलोकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामभ्युदयाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति । ॥ । इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानी प्रधानार्द्धसहस्रैः स्त्रीभावैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाय स्तुवन्नास्ते । ॥ । भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिभद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः ततः कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति । ॥ । हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तदर्षभपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते । ॥ । केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्तृभिरुपेता उपास्ते । ॥ । हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते । ॥ । उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहाखलितभक्तियोगेनोपास्ते । ॥ । किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिरद्वर्षपुरुषैरुपास्ते । ॥ । भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहायानुकम्पया अवर्त्तगतिरप्यधरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्षाभिमुखाभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपबर्हणं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । ॥ । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभः कूटकः कोलः सह्यः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारियात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चाग्नेये च प्लक्षद्वीपः शाल्मलः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवंशे शान्तनवपर्व्वणि अवटोदा क्षतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी चुर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी सापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा गवेडुका वाग्मती कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः ओघवती सुषोमा प्लवङ्गः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । अन्याः स्रोतश्च नद्यौ । * । अस्मिन् वर्षे लक्षजन्मभिः पुरुषैः शुक्लालोहितकृष्णवर्णेन स्वरूपेण कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ॥ * ॥ अस्मद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरन्वेष्टुमेषु इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
"अवमन्थः सकङ्कोलो ग्रन्थिको जम्बुलक्षया ॥")

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + डः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति । जसु अदने + "अन्दूदनूफूजम्बिति ।" उणा १ । ६५ । इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रियाऽ मोदमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिश्लेष्मदोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अग्निसंदूषणत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा द्विविधा । क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र द्विविधा पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महापत्रा २ राजजम्बूः ३ दृढफला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ गन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । क्षुद्रफलाः १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वनजम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ श्वेतपत्रवा ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । । २ । ४ । १६ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति हृदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्रुतम् ॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बूं जम्बूफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ । १६ ।
"जम्बूजम्बूलवृक्षाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमण्याः परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आग्नेयीभिर्व्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः क्षणमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं अहो हि मम जायते ॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहतवान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरस्य महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञघ्नोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ! ॥"
प्रह्लादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३५ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।
"पर्व्वतः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ॥"
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जम्भ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥ * ॥ जम्भ्यते भक्ष्यतेऽसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्बीरजम्बलाः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥ जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । मे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥")
अंशुः । हनुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥" * ॥)
जम्भतीति जभ्रज्भने + ण्वुल् । कासुके, त्रि ॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति जम्भतीति । गम + डः । अतिशयेन भक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराहाराश्च ये जीवाः पापेऽधर्म्मे रताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यया प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति । जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्बीरजम्बलाः ॥")
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आददातीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विघ्नस्तस्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भ्यते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घञ् ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः।) इन्द्रः। यथा, "जम्भारिदम्भोलयः।" इत्युत्तरनेषधम्॥ वह्निः। वज्रम्। इति विश्वः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति क्षुधामान्द्यादिकं नाशयतीति। जभि क नाशे+इनिः।) जम्भीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भाते अभिदह्यार्थं भक्ष्यते इति। जभ+"शम्भीरादयश्च।" इति ईरन्। ततो "रधिजभोरचि।" ७।१।६१। इति नुम्।) जम्बीरः। इत्यमरः। २।४।७६॥ मरुवकः। इति तट्टीकायां भरतः॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच्।" ३।३।५६। इत्यच्।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम्। जित् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विजयः २ जयनम् ३। इत्यमरः। २।८।१०॥ (यथा, मनुः।७।४४।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥")
अभिमन्युः। (जयतीति। जि+पचाद्यच्।) जयन्तः। युधिष्ठिरः। इति मेदिनी। ये, २५॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे कृष्णप्रवाससमये जातम्। यथा, महाभारते। ४।५।३४।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥")
विजयनन्दनराजः। स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः। इति हेमचन्द्रः। ३।३५८॥ श्रीनारायणपार्षदः। यथा,—
"एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बलाज्जातामतिक्रमम्॥"
इति श्रीभागवते। ३।१६।२॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति। जीयते संसारमनेन वा। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ६७।
"जयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः॥")
नागविशेषः। यथा, महाभारते।५।१०३।१६।
"विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः॥"
दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३४। ८३।
"जयो निकुम्भः कृपणश्च दानवो
रराजुरेते दश दानवाधिपम्॥"
दशमसन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। २१—२२।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिरदा द्विजाः॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरस्य पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ४। १३। १२।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्याजनत षडात्मजान्।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसुं जयम्॥"
विश्वामित्रपुत्रविशेषः। (यथा, तत्रैव। ६। १६। ३६।
"एव वः कुशिका वीरो दैवरातस्तमन्वित।
अन्धे वाधूकहारीतजयक्रतुमदादयः॥"
ऊर्ज्वग्रीवगर्भजातः पुरूरवसः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ६। १५। १।
"ऐलस्य चोर्ब्वग्रीवगर्भात् षड़ासन्नात्मजा नृप!।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः॥"
राजर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। २।८।१४।
"तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः।
यमं वैवस्वतं तात! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते॥"
इत्युपक्रम्याह।
"अङ्गो विजश्च वेणश्च दुष्मन्तः सृञ्जयो जयः॥"
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, तत्रैव। १। ६३। ११७।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरमित्रश्च भारत!॥"
सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। २६। २।
"सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः॥"
सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, भागवते। ६। १७। १६। [जयः॥"
"कृशात् प्रतिः सुतात्तस्माद्भात् सृञ्जयस्तत सुतो दौष्मन्तेर्भरतो जयः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ६। २१। १।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः॥"
युयुधानपुत्रः। यथा, तत्रैव। ६। २४। १४।
"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुलिस्तः॥"
भारतादिग्राम्यविशेषः। यथा, भविष्यपुराणे।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत!॥
कार्य्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र! भागवोक्ता महीपते!॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः॥"
दक्षिणङ्गारयहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥
वत्सरविशेषः। तत्फलं यथा,—
"क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।
पीड़िताङ्गे वरारोहे! जये सर्व्वे न संशयः॥")
जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र।) पाषण्डभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (जयस्य कोलाहलः।) जयध्वनिश्च॥

जयघण्टा, स्त्री, (जयघोषिका घण्टा। विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम्।) वाद्यविशेषः। इति लोकप्रसिद्धा। जयढाक इति भाषा॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव। जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) इन्द्रपुत्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८६॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति। जि+करणे ल्युट्।) तुरङ्गादिसमाहः। (यथा, माघे।१७।२३।
"सकवचं शिरदगजं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाहिनः।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिसतानतत्वरम्॥"*॥
भावे ल्युट्।) जयः। इति मेदिनी। ने, ६७॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप्।) इन्द्रकन्या। इति शब्दरत्नावली॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति। जि+"तॄभूवहिवसीति।" उणां ३।१२८। इति झच्।) इन्द्रपुत्रः। तत्पर्य्यायः। पाकशासनिः २। इत्यमरः। १।१।४६॥ ऐन्द्रिः ३। इति मेदिनी। ते, ११०। (यथा, रघौ। ३।२३।
"उमाद्वितीयौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ६८।
"अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी॥"
"अतिशयेनागरैः नृ जयते जयहेतुरिति वर जयन्तः।" इति तट्टीकायाम्॥) शिवः। (यथा, मातृके। ५। ३०।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः॥")
चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भौमः। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (एतन्नाम तु कृष्णना विराटगृहवासकाले जातम्। यथा, महाभारते। ४।५।३४।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥")
मरुत्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्रविशेषः। अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः। यथा, भागवते। ६।६।८।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वान् बभूवतुः।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः। यथा, रामायणे। १।७।२—३।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः॥
दृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्॥"
पर्व्वतविशेषः। यथा, हरिवंशे।१७०।१४।
"ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः।
महामेरुः सकैलाशः इन्द्रकूटश्च गामतः॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः। यथा,—
"यत्र खेचरगतश्चन्द्रो जयादेकादशे स्थितः।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत्॥")
षोड़शध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"आदितोऽब्धे जयन्तः स्यात् शङ्खारसंयुतः।
रुद्रसंख्याक्षरपदं आयुर्वृद्धिकरः परः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति। के+कः। ततो ह्रस्वो निपातनात्।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः। यथा, कालीखण्डे। ४०। ४६।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति। जि+"तॄभूवहीति।" उणां ३। १२८। इति झच्। ततो गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कलिकापुराणे,
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ।")
इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३ नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥ बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ क्षुद्रमूला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ । (यथा, तिथितत्त्वे ।
"कदली दाड़िमो धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
विल्वोऽग्नीको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः॥")
अस्याः गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिभूतनाशित्वम् । कण्ठविशोधनत्वञ्च । तत्र क्षुद्रा रसायनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः । गरदोषनाशित्वम् । पक्षुहितत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा माघे च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मिलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्येताः महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ! ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजामूत्रेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्ब्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥"
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्रं, क्ली, (जयस्यकं पत्रम् ।) अश्वमेधीययज्ञघोटककपाले वह्ना लिपिः । तद्यथा,—
"त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च संस्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥*॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिक्रि इति इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यदृष्टं व्यवहारात्तु पूर्ब्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्ब्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्यात्तस्यिने लेखं जयपत्रं तदुच्यते ॥"
जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+ "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः । विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली । इत्य-
विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिड़ीफलम् ४ दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भीबीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १० घण्टिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२ ग्रोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् । दीपनत्वम् । क्षमिकफामजउरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव कायतीति । कै+कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथात्वम् ।) पाशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाजहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
"चतुर्व्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्न औषधविशेषः । यथा,—
"हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः ।
ग्रेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्यं गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं व्रह्मिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिवर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वहतीति । वह+णिनिः । ततो ङीप् ।)
पूचौ । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८६ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+"इरच् ।" इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा, महाभारते । ६ । २२ । २२ ।
"कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ! ॥")
अस्या युत्पत्तिर्यथा,—
"जयः कल्याणवचनो रेफाकारो दाहवाचकः ।
जयं ददाति सा नित्यं वा जया परिकीर्त्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ।
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यवररत्नमालायाम् ।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥"
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः । (यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्येताः महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ! ॥")
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, २४॥
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-संज्ञा विराजते । यथा, देवीभागवते ।७।३०।५२ ।
"वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥")
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्सायाम् ।
"क्षारत्रयं क्षुतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तद्वत् शिग्रुजा जटा ॥")
शान्ताहृत्यः । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी पत्रिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥")
पक्षाकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपञ्चकम् ।
विड़ङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रैः समं समम् ।
वणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाथ क्षौरैः पित्तज्वरापहा ।
सुद्रामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरनुद्घृतैः ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगैर्गवां मूत्रेण पीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कासजित् ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
हन्त्यासु काकजं कुष्ठं सुलेपेन च तद्वृतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराक्षयम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहजुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुड़ैः कोष्णजलैः पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ मुक्ता सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ भृङ्गीद्रावैर्निशान्वितम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ पृष्ठा स्वल्पेन चाक्षमम् ।
आवर्त्तं सर्व्वदोषोत्थं मांसहृद्धि नाशयेत् ॥"
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥*॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+अच् ।) जरड़ीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाङ्का, स्त्री, (जयस्य आङ्का आख्या आङ्का यस्या:।) भद्रदन्तीवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य। जि+"जिदृक्षिविश्रीति।" ३।२।१५७। इति इनि:।) जययुक्त:। विजयी। यथा,—

"जगति जयिनो यस्य विशिखा:।"

इति महिम्न: स्तोत्रम्॥

(यथा, च रघौ। ४। ३४।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी।
प्राप तालीवनश्यामसुपकण्ठं महोदधे:॥")

जय्य:, त्रि, जेतुं शक्य:। ("शकि लिङ् च।" ३।३।१७२। इति शक्तौ यत्। गुण:। "ऋय्यजय्यौ शक्यार्थे।" ६।१।८१। इति। यान्तादेश:।) जयशक्यायोग्य:। इत्यमर:। २।८।७४॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। १४। ४।३।२४।

"सोऽयं मनुष्यलोक: पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा॥")

जरठ:, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति। जॄ वयोहानौ+उठां। १।१०२। सूत्रे बाहुलकात् जॄधृमोरण्ठ: इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठ:।) कर्कश:। पाण्डु:। कठिन:। इति मेदिनी। ठे, १३॥ (यथा, माघे। ४। २६।

"अयमतिजरठ: प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्ध:॥")

जीर्ण:। इति हेमचन्द्र:॥ (वृद्ध:। यथा, भागवते। ६।१।२५।

"स बहुक्षुदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां सुस्रुवे जरठो भृशम्॥"

परिणत:। यथा, माघे। ११। १४।

"हिमरुचिरुचिश्चा राजते रम्यमाणै-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखै:॥")

जरायां पुं। इति विश्व:॥

जरड़ी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड़। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) लताविशेष:। तत्पर्य्याय:। गन्धोटिका २ सुगन्धा ३ जयाश्रया ४। अस्या गुणा:। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। सारकत्वम्। दाहरक्तदोषनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। पथ्यत्वम् दुग्धदात्रत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

जरणं, क्ली, (जरयतीति। जॄ+ल्युट्+ल्यु:।) हिङ्गु। कुष्ठौषधी। जीर्णे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (श्वेतजीरक:। पर्य्याया यथा,—

"अजाजी जरणं दीप्यं मागधी जीरकं सितम्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जरण:, पुं, (जरयतीति। जॄ+ल्युट्+ल्यु:।) जीरक:। (यथा,—

"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरक:॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) लघुजीरक:। सौवर्चललवणम्। इति शब्दरत्नावली॥ कासमर्द:। इति राजनिर्घण्ट:॥

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप्।) लघुजीरक:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।३७।६।

"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि॥")

जरणद्रुम:, पुं, (जरणो जीर्ण: द्रुम:।) अश्वकर्णवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

जरण्ड:, त्रि, (जीर्य्यतीति। जॄ+अण्डच्।) जीर्ण:। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति:॥

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्।) वृद्ध:। इत्यमर:। २।६।४२॥ पुरातनम्। इति हेमचन्द्र:॥

जरत्कारु:, पुं, मुनिविशेष:। तत्पर्य्याय:। यायावर: २। इति चिकाण्डशेष:॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १। ४०। ३—४।

"जरेति क्षयमाहुर्व्वै दारुणं कारुसंज्ञितम्।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनै: शनै:॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्! वासुकेर्भगिनी तथा॥"

एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते। २।१२।९-६।

"जरत्कारुर्मुनि: श्रान्तो न चकार गृहाश्रमम्।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमाना: खपूर्व्वजा:॥
ततस्तमाहु: कुरु पुत्रदारान्
यथा च न: स्यात् परमा हि तृप्ति:।
स्वर्गे व्रजाम: खलु दु:खमुक्ता
वयं सदाचारयुते सुते वै॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै॥

इत्युक्ता तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विज:॥"

अथ मात्राभिभ्रष्टो वासुकि: ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास। तदृयथा, तत्रैव। २। १२। ३५—४५।

"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मण: शिवम्।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम्॥
सनामां तां समिच्छन्तो जरत्कारुरवाच तम्।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम्॥
वाग्बन्धं तादृशं श्रुत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम्।
दत्त्वा च वासुकि: कामं भवनं स्वं जगाम ह॥
श्रुत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने।
तया सह सुखं प्राप रममाण: परन्तप!॥
एकदा भोजनं श्रुत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तम:।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी॥
न सम्बोधयितुश्चेष्टं त्वया कान्ते! कथञ्चन।
श्रुत्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा॥
दिवस्तृतीयं प्राप्त: सन्ध्याकाल उपस्थिते।
किं करोमि न मे शान्तिरद्येत्यां बोधित: पुन:॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत्।
नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा व्रजेत्॥
धर्म्मनाशाद्धरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम्।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुन:॥
इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत्।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत!॥
उत्थितोऽसौ मुनि: कोपात्तामुवाच व्रजाम्यहम्।
त्यक्तु भ्रातृगृहं याहि निद्राविच्छेदकारिणी॥
वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा।
भ्रात्रा दत्ता यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ!॥
मुनि: प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुल:॥"

अस्य पुत्र: आस्तीकनामा मुनिप्रवर:। योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास। जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम्॥)

जरत्कारु:, स्त्री, मनसादेवी। इति चिकाण्डशेष:॥ (यथा, देवीभागवते। २। १२। ४७।

"मुनि: प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुल:॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारो: मुनेर्ख्यातस्य मुने: प्रिया।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) वृद्धा। इति राजनिर्घण्ट:॥

जरद्गव:, पुं, (जरच्चासौ गौश्चेति। "गोरतद्धितलुकि।" ५। ४। ५२। इति टच्।) जीर्णवृष:। तत्पर्य्याय:। वृद्धोक्ष: २। इत्यमर:। २। ६। ६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ८४।

"अस्तञ्च पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया।
जरद्गव: समश्नाति देवादुपगतं तृणम्॥"

जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्म:। धर्म्मरूपजीर्णवृष:। यथा, महाभारते। १३।६३।६८।

"नैतस्येह यथास्माकं ग्रस्यच्छास्त्रं जरद्गव:।
अलस: क्षुत्परो मर्खस्तेन गोवाच्छुना सह॥")

गृध्रपक्षिविशेष:। यथा,—

"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गव:॥"

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेद:॥

जरन्, पुं, (जरतीति। जॄ+शतृ।) वृद्ध:। इति राजनिर्घण्ट:॥

("वान्तमात्रे जरत् पित्तं मूलमाशु यवोद्भवति॥"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चये मूलाधिकारे॥)

जरन्त:, पुं, (जीर्य्यतीति। जॄ+"जॄविभ्यां झच्।" उणां। ३।१२६। इति झच्।) मन्थिय:। वृद्ध:। इति चिकाण्डशेष:॥

जरसान:, पुं, (जीर्य्यति जरायुक्तो भवतीति। जॄ वयोहानौ+"छन्दस्यसानच् सुजभ्याम्।" उणां। २। ८६। इति असानच्।) मनुष्य:। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति:॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया। जॄ+"विदृभिदादिभ्योऽङ्।" ३। ३। १०४। इत्यङ्। "ऋदृशोऽङि गुण:।" ७। ४। १६। इति गुण:।) वय:कृतशथमांसादावस्थाभेद:। वार्द्धक्यम्। "जीर्य्यत्यनया जरा जॄ वयोहानौ विच्वात् ड: दृश्रोर्गुणरिति गुण:।" इत्यमरटीकायां भरत:॥ तत्पर्य्याय:। विस्रसा २। इत्यमर:। २।६।४१॥ सा तु कालकन्या। यथा,—

"कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्यां नाभिनन्दति।
खसारं जगृहे क्रतु: क्षयाय यवनेश्वर:॥"

इति श्रीभागवतम्।

रणां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः। मृत्युकन्यासुतायैव जरा तस्याश्च कन्यका। जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं भ्रमद्भ्रमति भूतलम्॥ एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम्। पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः॥ चक्षुर्जलस्य व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम्। कर्णयोर्मूर्द्ध्नि तैलस्य जरायाधिविनाशकम्॥ वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां ग्रीष्मे करोति यः। वर्षाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति॥ ग्रीष्मशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम्। नोपयाति जरा तस्य निदाघेऽनिलसेविनम्॥ प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते। समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति॥ शरदौदनं न गृह्णाति भ्रमणञ्च वर्ज्जयेत्। स्नातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते॥ स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते। सुस्निग्धं नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति॥ शिशिरेऽप्युष्णवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते। य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति॥ सक्षौमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति॥ सुस्निग्धं सदन्नं ऋतुकाले त्रयाणां पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति॥ दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति॥ शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कन्तरुणं दधि। संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह॥ रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम्। तानुपेति जरा क्षुब्धा भ्रातृभिः सह सुन्दरि!॥ रजस्वलां च कुलटां चाबीरां जारदूतिकाम्। शूद्रयाजकपत्नीं या ऋतुहीनां च या सतीं!॥ यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः। तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति॥ पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम्। पापं व्याधितरोर्बीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम्॥ पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा। पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः॥ तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम्। भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः॥ स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम्। गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च॥ व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिसेवकम्। रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः॥ एतान् जरा न सेवेत व्याधिसंघश्च दुर्ज्जयः। सर्व्वं बोध्यमसमये काले सर्व्वं प्रसिध्यति॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। १।१६।३३—५५॥

जरायां औषधं यथा, गारुडे १६६ अध्याये।

"पलाग्रचूर्णं समधु गवाज्यामलकान्वितम्।
सविड्ङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्य्याज्जरामतिम्॥
मासेकेन महादेव! जरामरणवर्ज्जितः।
पलाग्रचूर्णं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम्।
सप्ताहं भक्षितं रुद्र! जरां नयति संक्षयम्॥"

अपिच।

"ब्रह्मीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलार्द्धकं चामलकार्द्धकञ्च।
सप्तर्करं भक्षयते गुडेर्व्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः॥

अन्धः पङ्गोरमनरहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी।
नीरङ्गात्मा भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति॥"

इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम्॥

("क्लैब्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ ततः शृणु।
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम्।
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवाहारसेवनात्।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात्।
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्षमात्।
जरासम्भवं क्लैब्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम्॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः।
विवर्णो विफलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते।
एतज्जरा सम्भवं हि॥"

"जरासम्भवने क्लैब्ये सद्यजे चैव कारयेत्।
क्लेदस्वेदोपपन्नस्य सक्तेदं शोधनं हितम्।
क्षीरसर्पिर्द्वयोगा वस्तयश्चैव यापनाः।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भैषजमुच्यते॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये॥*॥

"या च भार्य्या विरूपाक्षी कक्षला कलहप्रिया।
वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा॥"

इति चाणक्यम्॥*॥)

चौरिकादृष्टः। इति शब्दचन्द्रिका॥ राक्षसी-विशेषः। यथा, श्रीभागवते।

"अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे दृढव्रतात्।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते॥"

जरातुरः, त्रि, (जरया आतुरः।) जीर्णः। जरारोगग्रस्तः। इति शब्दमाला॥ (यथा, मनौ। १।१३५।

"मद्यकुम्भा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी।
प्रतिश्रवोरेव जनस्तदर्हय-
स्त्रयो विधे! त्वां करवा वदन्ति न॥")

जरादुरः, पुं, (जरया राक्षस्या दुरः।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली॥

जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः।) कामदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१३१॥ जरामरणभीरौ, त्रि॥

जराभिः, पुं, (जरया राक्षस्या अपत्यम्। जरा+बाहुलकात् इञ्। ततः प्राप्तजीवत्वात् तथात्वम्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली॥

जरायुः, पुं, (जरामेतीति। जरा+इण्+"क्विब्-रयोः श्रिणः।" उणा १।४। इति उसुच्।) येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः। 'गर्भ-वेष्टनचर्म्म। ओंबोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कलः ४। इत्यमरः। २।६।३८॥

"या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते॥"

इति महाभागवते भगवतीगीता॥

अग्निजारदृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरायुजः, त्रि, (जरायौ जायते इति। जन+डः।) गर्भाशयजातः। स तु वृषवादिः। इत्यमरः। ३।१।५०॥

"या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः॥"

इति महाभागवते भगवतीगीता॥

जरासन्धः, पुं, (जरया तदाख्यया प्रसिद्धया राक्षस्या क्षता सन्धा देहसंयोजनमस्य।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स तु बृहद्रथराज-पुत्रः। कंसश्वशुरः; वृष्णियुद्धे भीमसेनं हतवान्। अस्य नामकरणं यथा,—

"अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात्।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते॥
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः॥"

इति श्रीभागवतम्॥

तत्पर्य्यायः। बार्हद्रथिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १७ अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर-स्यावतारः। यथा, महाभारते। १।६७।४।

"विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः।
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः॥"

धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। १।११७।८।

"दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक्॥")

जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति। जि+क्विप्। ततो जरासन्धस्य जित् जेता।) भीमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जरी, [न्] त्रि, (जरास्यस्येति। जरा+इनिः।) वृद्धः। इति हेमचन्द्रः। ३।४॥

जरूथं, क्ली, (जीर्य्यतीति। जॄ+"जॄवृञ्भ्या-मूथन्।" उणा। २।६। इति ऊथन्।) मांसम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जर्ब, भ्व उक्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) भ्व, जर्बती जर्बन्ती। गुरुस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु भ्वन्त-रानां आदौपोरिति गुणो विभाषा वेदेषूच्चारण-भेदश्च। भर्त्सनञ्च भर्त्सनम्। इति दुर्गादासः॥

जर्भ, भ्व उक्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) भ्व, जर्भती जर्भन्ती। भर्त्सनञ्च भर्त्सनम्। इति दुर्गादासः॥

जर्व, भ्व वाधि। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) भ्व, जर्वती जर्वन्ती। भर्त्सनञ्च भर्त्सनम्। इति दुर्गादासः॥

जर्ज्जरः, पुं, (जर्जति स्वगुणेनापरान् निन्दतीति। जर्ज+बाहुलकात् अरः।) श्लेष्मलः। (जर्जति भक्षून् तर्ज्जयतीति।) भक्षकभेदः। (जर्ज्जयते निन्द्यते इति। कर्म्मणि बहुलवचनादरः।)

जरातुरे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १५७॥ (जीर्णे। यथा, महाभारते। ३। ११। ६५।
"अथ जर्जरसर्व्वाङ्गं वाविह्वलगतास्मरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यचेदमुवाच ह॥"
विदीर्णे। यथा, माघे। ४। २३।
"कृत्वा पुंवत्प्रातसुचेर्भृगुभ्यो
ह्रह्रिं यावद्यां जर्जरा निर्झरौघाः॥")

जर्जरीकः, त्रि, (जर्जति जीर्णो भवतीति। जर्ज्ज + "फर्फरीकादयश्च।" उणा ४। २०। इति ईकनप्रत्ययेन साधुः।) बहुच्छिद्रद्रव्यम्। जरातुरः। इति मेदिनी। के, १८६॥

जर्भ्, ग्र भर्त्सने। उक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र, जर्भ्भति जर्भ्भते। भर्त्सनम्। इति दुर्गादासः॥

जर्भः, पुं, (जीर्यति जीर्णो भवतीति। जॄ + "कृवृजिद्रुपनीति।" उणा ३।१०। इति भन्।) चन्द्रः। इति मेदिनी। भे, १३॥ जीर्णे, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

जर्भः, पुं, (जायतेऽस्मादिति। जन + बाहुलकात् तप्रत्ययेन साधुः।) योनिः। हस्ती। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अत्र जर्तुरित्येव पाठो भवितुं युक्तः॥)

जर्मिलः, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।६।२५।
"श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्मिलाः सगवेधुकाः।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटकास्तथा॥")

जर्त्तुः, पुं, (जायते यस्मादिति। जन + "जनेस्तुरः।" उणा ५। ४६। इति तुः रेफश्चान्तादेशः।) योनिः। हस्ती। इत्युणादिकोषः॥

जर्त्स, भर्त्सने। रुषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः दन्त्यवर्गाद्योपधः। जर्त्सति। भर्त्सा भर्त्सनमुक्तिश्च। इति दुर्गादासः॥

जर्हिलः, पुं, अरण्यतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥

जल, क धिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क, जालयति चन्द्रं मेघः। इति दुर्गादासः॥

जल, ज धान्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं इति केचित्।) ज, जालः। जलः। धीयते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं जीवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान् जलम्। जीवयतीत्यर्थः। धीयते आच्छाद्यते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं आच्छादनक्रिया। जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा। गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावः धान्यं सन्दोहः। जलति धनी सन्दोहः स्यादित्यर्थं इत्याह। इति दुर्गादासः॥

जलं, क्ली, गोकलनम्। क्षीवेरम्। इति मेदिनी। ले, १८॥ (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधिकारे।
"जलं सकृष्णागुरुभृङ्गकेसरम्।" इति॥ * ॥
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति भूम्यादीनिति वा। जल + घञ्वाद्यच्।) पानीयम्। पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः। अस्य धर्म्माः। रूपं द्रवत्वं प्रत्यक्षयोग्यत्वञ्च। इदं गुरुरसविशिष्टञ्च। अस्य गुणाश्चतुर्दश। यथा,—
स्पर्शः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२ रसः १३ स्नेहः १४। अस्य वर्णः शुक्लः रसो मधुरः स्पर्शः शीतलः। स्नेहः द्रवत्वं स्वाभाविकगुणः। परमाणुजलं नित्यम्। सावयवजलं अनित्यम्। अनित्यजलं त्रिविधं यथा।
देहं अयोनिजम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः सिन्धुहिमादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ * ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा.—
"रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो देव चोदितात्।
रसमात्रमभूत्तस्मादप्सो जिह्वारसग्रहः॥"* ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायवोदनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमप्सो दशविधा इमाः॥"
इति श्रीभागवतम्॥ * ॥
"अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता।
जिह्वाविज्ञेयगत्वापि भौमानां अपत्यं तथा॥
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाधातुं प्रचक्षते।
अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तत्राधिदेवतम्॥"
इत्यात्मभेदिकपर्व्व॥ * ॥
तत्पर्य्यायः। आपः २ क्षीरादिकबहुवचनान्तोऽयम्। वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६ पयः ७ कीलालम् ८ अम्बुतम् ९ जीवनम् १० भुवनम् ११ वनम् १२ कबन्धम् १३ उदकम् १४ पाथः १५ पुष्करम् १६ सर्व्वतोमुखम् १७ अम्भः १८ अर्ण्णः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२ क्षीरम् २३ अम्बु २४ सम्बरम् २५ मेघपुष्पम् २६ घनरसः २७। इत्यमरः।१।१०।३॥ आपः २८ शान्तक्षीवोऽयम्। सरिलम् २९ सलम् ३० जड़म् ३१ कम् ३२ अम्भम् ३३ कपन्धम् ३४ उदम् ३५ दकम् ३६ नारम् ३७ शुम्बरम् ३८ अब्भपुष्पम् ३९ घनरसम् ४० हृतम् ४१। इति भरतः॥ पीष्पलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काण्डम् ४५ सवरम् ४६ वरम् ४७ क्षपीटम् ४८ चन्द्रोरसम् ४९ सदनम् ५० कर्ब्बुरम् ५१ व्योम ५२ सम्बः ५३ सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७। इति जटाधरः॥ कमलम् ५८ स्यन्दनम् ५९ सम्बलम् ६० जलपीयम् ६१ चरम् ६२ ऋतम् ६३ ऊर्ज्जम् ६४ कोमलम् ६५ सोमम् ६६। इति शब्दरत्नावली॥* ॥ तस्य गुणाः। ईषत् कषायत्वम्। मधुरत्वम्। स्नेहित्वम्। शीतलत्वम्। क्षुधानाशित्वम्। अबलरसत्वम्। प्रसादेन्द्रियतर्पणत्वञ्च॥* ॥ सुगन्धस्य तस्य गुणाः। अस्वादुरसत्वम्। सुशीतलत्वम्। तर्षनाशित्वञ्च॥ * ॥ स्वच्छस्य तस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। गुणवत्त्वञ्च॥ * ॥ पर्य्युषितबालकदर्य्यमुक्तजलगुणाः। पिच्छिलत्वम्। क्लमिलत्वम्। क्लिन्नत्वम्। विवर्णत्वम्। विरसत्वम्। सान्द्रत्वम्। दुर्गन्धित्वम्। अहितकारित्वञ्च॥ * ॥ दिवाकरकिरणरात्रिचन्द्ररश्मिसृष्टजलगुणाः। अरुक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। गगनाम्बुतुल्यत्वञ्च॥ * ॥ साधारणजलगुणाः। हृद्यत्वम्। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च॥ * ॥ वर्षाकालीनजलगुणाः। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्। मधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ * ॥ शरत्कालीनजलगुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। लघुत्वञ्च॥* ॥ हैमन्तिकजलगुणाः। स्निग्धत्वम्। बल्यत्वम्। हृद्यत्वम्। हितकारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥ * ॥ शैशिरजलगुणः। कफवातनाशित्वम्। हैमन्तिकात् किञ्चिल्लघुत्वञ्च॥ * ॥ वासन्तिकजलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। रूक्षत्वञ्च॥ * ॥ ग्रैष्मिकजलगुणः। अनभिष्यन्दित्वम्॥ * ॥ शीतलजलगुणाः। मदमूर्च्छाच्छर्द्दिपित्तज्वरश्रमक्लमभ्रमादाहमदात्ययविषनाशित्वम्॥ * ॥ पवनाहतधारापातजलगुणाः। विदम्भित्वम्। दुर्जरत्वञ्च॥ * ॥ यत् अन्तर्व्याप्यशीतलं तत् हृतशीतं तस्य गुणः। चिरदोषनाशित्वम्॥ * ॥ जलस्य सिद्धकरणप्रकारः। हेमन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्ते पादस्थितं ग्रीष्मशरत्कालयोरर्द्धावशेषितं वर्षाखण्डावशेषितम्। दिवासिद्धं जलं रात्रौ गुरु रात्रिसिद्धं दिवागुरु॥ * ॥ पुष्पसुवासितशुक्लवस्त्रपूतनूतनन्तप्तप्राच्यजलगुणः। मङ्गलरुचिकारित्वम्॥ * ॥ अजीर्णे जलमौषधं जीर्णे बलप्रदं आहारकाले आयुर्व्वर्द्धनकं भुक्तान्नोपरि रात्रौ न पेयम्॥ * ॥ रात्रिशेषे जलपानगुणाः। कासश्वासातीसारज्वरवमथुकटीकोठकुष्ठमूत्राघात-उदरार्शः-श्वयथुगलशिरःकर्णनासाचक्षुरोगवातपित्तकफक्षयजरोगनाशित्वम्॥ * ॥ मेघशून्यरात्रिशेषे नाशिकारन्ध्रे जलपानगुणाः। बुद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वलीपलितसर्व्वरोगनाशित्वञ्च॥ * ॥
"जलञ्च तुर्व्विधं प्राहुरन्तरीक्षोद्भवं बुधाः।
धारञ्च कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
क्षुधिताय रोगिणेऽपि जलं देयं यथा,—
"पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्य्यते॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥
क्षुधितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेषजैः समम्॥"
इति राजवल्लभः॥ * ॥
"पादेन घटमुत्थाप्य भाजने पूरयेज्जलम्।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाजनस्थं सुरया समम्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥
तस्य दानमाहात्म्यं यथा,—
"अन्ने दत्ते नरैरिह प्राणा दत्ता भवन्त्युत।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते॥

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! ।
नीरजातेन हि विना न किंचित् संप्रवर्त्तते ॥
अन्नौषधी महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दत्तानरो नित्यं यदीच्छेद्गतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शृणुष्वाप्यधि कौन्तेय ! यदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिंचैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
"एकहस्ते धृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
"उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥"
इति मनुः ॥

तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ चोदः २ सलः ३ नभः ४ अभ्रः ५ कवन्धम् ६ सलिलम् ७ वा: ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ दृवूकम् १९ वसम् २० तुग्र्या २१ वर्ष्मरम् २२ सुखेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अरविन्दानि २६ धन्वन्तु २७ जामि २८ आयुधानि २९ शपः ३० अद्भिः ३१ अक्षरम् ३२ सोतः ३३ क्षप्रिः ३४ रहसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ रसः ३८ भेषजम् ३९ सदः ४० ध्रुवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्तम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ सुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योमः ५४ यज्ञः ५५ महः ५६ सर्व्वीकम् ५७ स्तृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अम्मम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्व्यम् ७५ सर्व्वम् ७६ अचितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अन्टतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ स्वर्गः ८७ गम्भरम् ८८ अम्मम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इदमेकशतसदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।
पानीयं भ्रमनाशनं श्रमहरं मूर्च्छापिपासापहं तन्द्राच्छर्द्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् । हृद्यं गुरुरसं क्षुजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं लघुच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥"
अथ तस्य भेदाः ।
"पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥"
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
श्लिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने न्यस्तये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ऋादिजीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
छर्द्यां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्राट्शरि स्मृतम्॥"
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
"धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसासुद्रभेदतः ॥"
तत्रगाङ्गसासुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
"आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमजे पात्रे राजते न्यस्तयेऽपि वा ।
ग्राह्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्जवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं श्रेयं सासुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सल्ककर्म्मसु गर्हितम् ।
सासुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिशर्धेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्यादोषलम् ॥"
अतएवाह ।
"फुत्कारविषवातेन नागानां श्वासचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥"
अथागस्त्यजलगुणाः ।
"अगस्त्यं प्रसुवन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥"
अगस्त्यं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"दिव्यवायुसिसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारकोऽभ्रतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तक्षतकफवातहृत् ॥"
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
"अपि नद्याः ससुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥"
अपि नद्याः ससुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य ससुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धूमांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
"अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ताहिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्वाद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ॥"
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ।
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥"
हैमं जलं कुहंसजलम् । अन्ये तु ।
"और्व्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहंस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं श्लेष्मलमपि ।
न तद्भवते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥"*॥
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
"भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥"
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
"अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
शुष्कतो जाङ्गलो देशस्तज्जं जाङ्गलं जलम् ॥
बहुवार्म्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तनु ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं क्षुदादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥"
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शैलवहा लघ्वः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्व्याः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥"
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"विदार्य्य भूमिं निर्य्यत्या यन्नद्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
श्रीघनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥"
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शैलसानुसवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तज्जं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥"
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्याः शैलादिरन्ध्राया यत्र संमुख तिष्ठति ।
तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं हृद्यान्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बह्वम्लमलं सितम् ॥"
अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्तडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
तडागसदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बह्वविश्लेष्मरक्तपित्तकफापहम् ॥"
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धकूपा दृढस्तरा।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते॥
वाप्यं वारि यदि चारं पित्तकृत् कफवातहृत्।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत्॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु।
तत् चारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम्॥"
अथ चौद्धस्य लक्षणं गुणाश्च।
"शिलाकीर्णं स्वयं स्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम्।
लतावितानसंछन्नं चौद्धमित्यभिधीयते॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौद्धमिति चापरे।
तज्जन्यमुदकं चौडं मुनिभिः समुदाहृतम्॥
चौडं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु।
मधुरं पित्तनुद्दृद्यं पाचनं विशदं स्मृतम्॥"
अथ पाक्वलस्य लक्षणं गुणाश्च।
"अल्पं सरः पक्वलं स्यात् यत्र चन्द्रर्क्षगे रवौ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तज्जलं वारि पाक्वलम्॥
पाक्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत्॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्यत्र भवेद्वालुकामयी।
उद्गायते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम्।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं चारं तत् पित्तलं मनाक्॥"
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च।
"कैदारं क्षेत्रसुष्टिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत्॥"
अथ दृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च।
"वार्षिकं तदृतुवृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम्।
चिराच्चसुषितं तत्तु प्रसन्नमम्लतोपमम्॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वा हितं स्मृतम्।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम्।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः॥
विषवद्वनवृक्षाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम्॥
ग्रस्तं ग्रहैर्दिवा नादेयं नीरमंशूदकं परम्।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम्।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम्॥
वल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम्॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम्। अन्यच्च।
"ग्रहैर्दिवा स्वच्छसुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम्॥"
उद्भसुप्तस्तु।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम्।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौद्धं हितं मतम्॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे ग्रस्तं तथौद्भिदम्।
आषाढे ग्रस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च॥
भाद्रे कौपं पयः ग्रस्तमाश्विने चौद्धमेव च।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते।
प्रीतत्वं निर्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः॥"
अथ जलस्य पाने विधिः।
"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि॥"
अथ प्रीतलजलपानस्य विषयाः।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये।
श्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च प्रीतमम्भः प्रशस्यते॥"
अथ तन्निषेधः।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ।
हिक्कायां स्नेहपाने च प्रीतम्भः परिवर्जयेत्॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये।
सुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे।
ग्रहे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम्॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम्।
अतोऽत्यन्ततया सुज्ञो न क्वचित् वारि वार्यते॥"
हारीतश्च।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी।
तस्मादेयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत्॥"
अथ प्रशस्तं जलम्।
"अगस्त्यमयत्नरसं सुपीतं तर्षनाशनम्।
अच्छं लघु च स्वादुच्च तोयं गुणवदुच्यते॥"
अथ निन्दितं जलम्।
"पिच्छिलं क्षमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम्॥
कलुषं क्षुद्रमत्स्योपसर्पणैर्नीलशैलशणादिभिः।
दुर्दैर्ग्रहमसंसृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम्।
आपन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपणम्॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदर-
ज्वरान्।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्दोषीकरणोपायः।
"निन्दितं चापि पानीयं कथितं सूर्यतापितम्।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां स्पृशेत्॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम्॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम्।
स्वच्छं कनकसुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम्॥
पर्णमूलविसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम्॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः।
"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं ग्रहतप्तशीतलञ्च।
तदर्द्धमात्रं तु ग्रहं कटुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः॥"
इति भावप्रकाशे वारिवर्गः॥
अथ जले भगवत्पूजाविधिः।
"उत्तापेऽर्कांशुतो जाते प्रीतलेन सुगन्धिना।
जलेन पूरिते पात्रे शीक्षणमुपवेशयेत्॥
नित्यार्चाविधिनाभ्यर्च्च्य सायं सन्ध्यासपास्य च।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्चयेत्॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम्।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्चयेत्॥"
तस्माहात्म्यं यथा, गारुडे।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्यैस्ताम्रे वा स्फाटिकेऽपि वा।
तोयस्थं योऽर्चयेद्भक्त्या ग्रालग्रामसमुद्भवम्॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल! निवृत्ते मधुमाधवे।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम्॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूप! नारकी॥
तस्माच्छ्रेष्ठे सदा भूप! तोयस्थं पूजयेद्धरिम्।
वीततापो नरस्त्विष्टैर्दृश्यवदाहृतसंभवम्॥
क्षतैः सुप्रीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः।
शुचिशुक्लगते काले येऽर्चयिष्यन्ति केशवम्॥
जलस्थं विविधैः पुण्यैर्मुच्यते यमयातनात्॥
जलस्था यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः।
तस्मादृतौ विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम्॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा ग्रालग्रामसमुद्भवम्।
योऽभ्यर्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः।
येनार्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते!॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम्।
योऽभ्यर्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेन्नरुड़ध्वजम्।
द्वादश्यां पूजयेद्यश्चो सुक्तिभागी भवेन्नरः॥"
किञ्च।
"घनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं ये जनार्द्दनम्।
ये नरा नृपतिश्रेष्ठ! तेषां वै नरकं ध्रुवम्॥"
"तथैवाश्वयुजसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम्॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति। जल+अच्।) जड़ः। इति मेदिनी। ले, १८॥ (यथा, काशीखण्डे। २८।६६।
"जाड्यविध्वंसनकरी जगदृयोनिर्ज्जलावलिः॥"
"जलानां जड़नामज्ञानानामित्यर्थः। आविलेव कलुषितेव आहतेवेति वा।" इति तट्टीका॥)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः। कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम्।) शृङ्गाटः। पानी-

फल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः प्रचुरिव।) कुम्भीरः। इति हारावली। ७६ ॥

जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव।) शिशुमारः। इति हारावली। ७७ ॥

जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः। मध्यपदलोपिसमासः।) नारिकेलफलम्। (जले करङ्कः अशस्यनारिकेलफलास्थि इव।) पद्मम्। शुक्रः। जललता। मेघः। इति मेदिनी। के, २२८ ॥

जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव।) जम्बालः। इति हारावली। २०५ ॥

जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव।) पक्षिविशेषः। पानीकौड़ि इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। दात्यूहः २ कालकण्टकः ३। अस्य मांसगुणाः। स्निग्धं गुरु हिमं दृष्यं मांसं जलपक्षिणामन्यु वातहरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जलकाङ्क्षः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। जल+काङ्क्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) हस्ती। इति चिकाण्डशेषः ॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पुं स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। काङ्क्ष+णिनिः।) हस्ती। इति हारावली। १४ ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मे इति वा। जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम्।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः। २।१०२॥

जलकामुकः, पुं, (जलस्य कामुकः अभिलाषुकः।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका ॥")

जलकिराटः, पुं, (जले किरः शूकर इव अटति गच्छतीति। अट+अच्।) ग्राहः। इति हारावली। ७७ ॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव। ततः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) गङ्गाचिल्ली। इति हारावली। ८६ ॥

जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव।) जलचरपक्षिविशेषः। कोड़ापाखी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। कोयष्टिः २ शिखरी ३। इति हेमचन्द्रः ॥

जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केशः इव।) शैवालम्। इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्विधेया ॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव।) कूपगर्भः। पुष्करिणी। इति मेदिनी। पे, २४ ॥

जलकूर्म्मः, पुं, (जले कूर्म्म इव। प्रवनसमये कूर्म्मस्येव दृश्यत्वादस्य तथात्वम्।) शिशुमारः। इति चिकाण्डशेषः ॥

जलकेशः, पुं, (जलस्य केशः इव।) शैवालम्। इति हारावली। १०६ ॥

जलक्रीड़ा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीड़ा।) नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादिरूपक्रीड़ा। तत्पर्य्यायः। करपाचम् २ व्यालुची ३ करपचिका ४। इति हारावली। ११६ ॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ३६।

"सहिता भ्रातरः सर्व्वे जलक्रीड़ामवाप्नुयः ॥")

जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव।) जलावर्त्तः। कच्छपः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। मे, ६० ॥

जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति। जल+गम्+डः। तत्तो सुम्।) महाकालः। लताविशेषः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छतीति। जल+गम+"गमश्च।" ३। २। ४७। इति खच् सुम् च। ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम्।) जनङ्गमः। चाण्डालः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलचारी, [न्] पुं, (जले चरतीति। चर+णिनिः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलचरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे। ३। १५। ६।

"ददृशुः सहिता रम्यं तड़ागं योजनायतम्।
शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः ॥")

जलज, क्ली, (जले जायते इति। जन+डः।) पद्मम्। (यथा, कुमारे। २। ३०।

"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्वलनासनम् ॥")

शुक्रः। इति मेदिनी। जे, २४ ॥ (यथा, रघुः। ७। ६३।

"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ॥")

लोणारम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जलज, पुं, (जले जायते इति। जल+जन्+डः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका। (यथा, रामायणे। २। ६१। २२।

"स ताडग्रः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥")

जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः। एषां मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। शुक्रवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ हिज्जलवृक्षः। शैवलः। वानीरवृक्षः। शुक्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥ कुमीलुः। इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीनकुम्भराशयः मकरशैघार्द्धञ्च। इति दीपिका ॥ जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे। ६०। ३२।

"जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणैः।
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैरिवोदकाम् ॥")

जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः।) जलजप्राणी। तत्पर्य्यायः। यादः २। इत्यमरः। १।१०।२० ॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः। ततः संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति भरतः ॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २२८॥ (स्थावरकन्दके, पुं। तद्यथा,—

"जन्तूका जलजन्मा च तथा स्थावरकन्दकम्॥"

इत्युत्तरस्थाने २८शशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका क्षुद्रजम्बूः।) क्षुद्रजम्बूः। इति भावप्रकाशः ॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा ॥

जलजिह्वः, पुं, (जड़ा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य। ङस्य लः।) नक्रः। इति हारावली। ७६॥

जलडिम्भः, पुं, (जले डिम्भ इव।) शम्बूकः। इति हारावली। ११२ ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलतापिकः, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन्।) इक्षीशमत्स्यः। काकचीमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयतीयेति। तप+णिनिः।) इक्षीशमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

जलताल, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रयत्वेन गच्छतीति। तल+अण्।) इक्षीशमत्स्यः। इति चिकाण्डशेषः ॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका। स्वल्पार्थे कन्। जलप्रधाना तिक्तिका।) शुक्लकोरण्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जलजा, स्त्री, (जलात् जायते इति। जन+डः।) छत्रम्। इति हारावली। ४० ॥

जलद, पुं, (जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। (यथा, मेघदूते। १३।

"मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥")

सस्यकम्। इति मेदिनी। दे, २६ ॥ (यथा,—

"अष्टता-नागर-सहचर-भद्रोतृकट-पद्ममूल-
जलदजलम्।
घृतपीतं मधुयुक्तं निवारयति श्रुतिकातङ्कम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे श्रुतिकाधिकारे ॥

प्राकाङ्क्षीपान्तर्गतवर्षविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ११। २२—२३।

"वर्षाणि तेषु कौरव्य! सप्तोक्तानि मनीषिभिः।
महामेरुर्महाकायो जलदः कुमुदोत्तरः।
जलधारो महारुग्ण! सुकुमार इति श्रुतः॥")

जलदागम, पुं, (जलदानां मेघानां आगम आगमनं यत्र।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः।

"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥")

जलदाशन, पुं, (अश्नते भक्षयते इति। अश+कर्म्मणि ल्युट्। जलदानां मेघानामशनः। मेघाः शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः।) शालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलधर, पुं, (धरतीति धरः। धृ+अच्। जलस्य धरः।) मेघः। (यथा, महाभारते। १। १३५। १८।

"नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान्॥")

सस्यकम्। इत्यमरः। १।३। ७,२। ४। १५६॥ समुद्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ तिनिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति। जल+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः।) समुद्रः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४८०।

"या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणो दक्षिणस्व-
मितरस्याम्।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाच-
रसि॥")

दशगुणकुसङ्ख्या। सा तु शतलक्षकोटयः। इति लीलावती॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति। गम+डः। स्त्रियां टाप्।) नदी। इति हेमचन्द्रः। ३। १४६॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" इति डः।) लक्ष्मीः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः।) दानार्थं-कल्पितधेनुः। यथा,—

होतोवाच।

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत्॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत्।
जलपूर्णसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत्।
वत्सं तथापरं कल्प्य घृतेन परिपूरितम्॥
वर्द्धनीकं महाराज! पत्रपुष्पैः समन्वितम्।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामैश्च विभूषितम्॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप!।
मांसीसुगन्धीरं कुङ्कुमं तथा श्वेतयावशुकम्॥
आमलासर्षपाक्षेताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव!।
चतुर्दिक्षूपि पत्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत्॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम्।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्करायुतम्॥
सुवर्णं सुखचन्द्रञ्च शङ्खं क्षौमगुरूणि च।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सुक्ताफलमयेक्षणाम्॥
ताम्रशृङ्गां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम्।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा क्षौमाभरणभूषिताम्॥
कम्बले पुष्पमालाभ्यां गुडाक्षां मुक्तिदन्तिकाम्।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम्॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र! गन्धपुष्पोपशोभिताम्।
क्षौमाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान्तु ताम्॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्च्य विप्राय विनिवेदयेत्।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे॥
साधुविप्राय राजेन्द्र! श्रोत्रियायाहिताग्नये।
तपोऽढ्ये वयोऽढ्ये दातव्या च कुटुम्बिने॥
यो ददाति नरो राजन्! यः पश्यति शृणोति च।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे सुध्यन्ति पातकात्॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः।
विसृक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिप॥
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः।
अथवा हविष्येकदिने यः पयोव्रतमास्थितः॥
ग्राहकोऽपि चिरार्त्तं वै तिष्ठेदेवं न संशयः।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः॥
यत्र चाक्षरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः।
दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः॥"

इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव।) जलजन्तु-विशेषः। धाड़िया इति उड़िड़ाल इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्रः २ जलमार्জ্জারः ३ जलाखुः ४ जलश्वः ५। इति त्रिकाण्डशेषः। जलविड़ालः ६ नीराखुः ७। इति हारावली। ।७६॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९। इति हेमचन्द्रः॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति। धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः। जलानां निधिरिति वा।) समुद्रः। इत्यमरः। १।१०।२०॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१४।

"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति
विशालगोत्रजा नार्थाः।
धारास्वेव स वृष्टेर्जलनिधिरिह रोहितु
जलद इव॥"

चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात्। यथा, सप्तशत्यु-त्तरखण्डे।

"वारे प्रीतकरं तिथौ जलनिधिं
भेऽस्मिंश्च योगे द्वयम्॥" इति॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+"अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्।" ३।३।१९। इति भावे घञ्। जलानां निर्गमो बहिर्गमनं यस्मात्।) प्राकारगृह-भित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः। इति भरतः॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम्। इति सर्व्वानन्दः॥ तत्पर्य्यायः। भमः २। इत्यमरः। १।१०।७॥ वक्त्रम् ३ पुटभेदः ४। इति स्वामी॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति। नील+तत्-करोतीति णिच्+ततः "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। ततो ङीप्।) शैवालम्। इत्यमरः। १।१०।३८॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति। जल+धृ+बाहुलकात् खच् सम् च।) असुर-विशेषः। तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः कुतः। स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान। ततो रुद्रस्तेजसा प्रजज्वाल। तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भाल-नेत्रस्थवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षि-पत् ततः स बालरूपोभूत्वा रुरोद तस्य रोदन-शब्देन सप्तलोका बधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यार्थं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्त्वा ब्रह्मा क्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्व-शास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भवि-ष्यति इत्युक्त्वा शुक्रमाकृष्य तमासुरराज्ये न्यवे-शयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे। इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः। २।१०२॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे। १२। ८६—९५।

"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम्॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम्।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः।
उवाच कार्द्दमे! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम्॥

कार्द्दमिरुवाच।

यदि नाथ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक!।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः।
अभ्यषिञ्चत्-तं तत्र वारुणे परमे पदे॥
रत्नानामब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि।
सरसां प्रस्खलानाञ्च वाप्यम्बुस्रोतसां पुनः॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याञ्चापि वै दिशः।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः॥")

समुद्रः। अप्यतिरित्यमरदर्शनात्॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव।) पक्षि-विशेषः। तत्पर्य्यायः। कोपी २ जलकपोतः ३। इति राजनिर्घण्टः॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली।) पिप्पली-विशेषः। पनिसगा इति लोके। जलपिपरी इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्याक्षी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्नि-ज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ लघुग्रीता १२ बहुग्रिखा १३। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कषायत्वम्। मलशोधनत्वम्। व्रणकीटादिदोषरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी।
मत्स्याक्षी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता॥
जलपिप्पलिका कृष्णा चक्षुष्या शुक्रला लघुः।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा॥
कटुपाका रसे रूक्षा कषाया वह्निवर्द्धनी॥"

इति भावप्रकाशः॥

("गम्भीरो जलपिप्पल्यास्तुण्डः प्रच्छवेरिका।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति। जन+डः।) शैवालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्रायं, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्लवः, पुं, (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलफलं, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवनहेतौ निर्व्यत्नेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यगं स्रोतोभेदकरं दारुशिलादि। तत्पर्य्यायः। विदारकः २ कूपकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

जलधालकः, पुं, (जलेन वलयति जीवयति स्वाश्रितवृक्षादीनिति। वल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।६५॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४।१७१॥

जलबुद्बुदं, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम।) जलविम्बम्। यथा, सुश्रुतसंहितायां शरीरस्थानवर्णनम्।
"मानुष्यं कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥"

जलब्रह्मी, स्त्री, (जले ब्रह्मीव।) झिलमोची। इति हारावली। १८०॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य।) कच्छपः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका।) वारिकृमिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति हारावली। ८८॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः।) मधुकवृक्षप्रभेदः। जलमहुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मङ्गल्यः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाक्षः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। व्रणवान्तिनाशित्वम्। शुक्रवलकारित्वम्। शीतत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः। अथ महुया वनमहुया।
"मधुको गुडपुष्पः स्यात् मधुष्ठीलो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽथ मधूलकः॥
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु हृंहणम्।
दाहपित्तकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥*॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।
अक्षुद्यं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परिणमतीति। मस परिणामे+इन्। घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४।५५॥ नर्दमा इति भाषा॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जार: जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमुक्, [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति। मुच्+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।
"शृङ्गाण्युद्धा इव जलमुचस्तुङ्गमा यत्र जालैर्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति॥"
जलमोचके, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। १६।२।
"तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले
नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः॥")

जलमूर्त्तिः, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य।) शिवः। इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम्॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूताकृतिः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमोदं, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः। मुद्+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव छत्रं गृहम्।) जलमध्यछत्रगृहम्। जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। समुद्रगृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४। यथा,—
"क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"
इति कालिदासः॥

जलरङ्कः, पुं, (जले सरसि रङ्कु इव।) वकपक्षी। इति हारावली। १८३॥

जलरङ्कुः, पुं, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरञ्जः, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) वकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।८॥ (वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरण्डः, पुं, (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७५॥

जलरुट्, [ह्] पुं, (जले रोहतीति। रुह+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुहं, क्ली, (जले रोहतीति। रुह+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥ (यथा, महाभारते। १।१२८।४१।
"जलञ्च शुशुभे छन्नं पुष्पैर्जलरुहैस्तथा॥")

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य। शुभ्ववर्णत्वादस्य तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात्।) तरङ्गः। इति हारावली। २०५॥

जलवरण्टः, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो वसन्तः।) जलवसन्ताख्यवृक्षः। पानीवसन्त इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भोगः २। इति हारावली। १४२॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिका। इति हारावली॥ ११२। पाना इति भाषा॥)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली।) शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्णवर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३८॥ पानीकौड़ि इति भाषा॥

जलवासं, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति। वस+णिच्+अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। यथा, महाभारते। १२। २६०। ५।
"स चिन्तायामास मुनिर्जलवासे कदाचन॥"
जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, त्रि। यथा तत्रैव। १२। २६०। ४।
"स कदाचित् महातेजा जलवासो महीपते!।
चचार लोकान् त्रिपथैः प्रेक्षमाणो मनोजवः॥")

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति। वह+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। २। ७८॥ (यथा, भारविः। १२।२१
"सान्द्रजलधिजलवाहरूपं
सद्गिरयुवानिव विश्वमोजसा॥"
जलवाहके, त्रि। यथा, महाभारते। २।७।२०।
"जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः॥")

जलविड़ालः, पुं, (जले विड़ाल इव।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति। जन+डः।) यावनालीशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

जलविश्वः, पुं, (जलप्रधानो विश्व इव।) कर्कटः। पर्य्याङ्गः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे, ५८॥ चातरजल इति भाषा॥

जलविषुवं, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम्।) तुलासंक्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। आश्विनविषुवितम् २। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविशेषः। यथा,—
"मानं गिरे षण्मुखपञ्चवेदं
वर्षाचतुर्भे बहुवित्तलाभः।

भोग: करे षट्पदयोस्तु षट्के
भीतिर्नृणां स्याद्विषुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्रुचे वसेद्भानुस्तस्मात् संगच्छतेऽद्भुत: ॥"
इति समयाप्रदीपम् ॥

जलवृश्चिक:, पुं, (जले वृश्चिक इव।) चिङ्गट-मत्स्य:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलवेतस:, पुं, (जलजातो वेतस:।) वानीर-वृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्य पर्य्यायो गुणाश्च।
"निकुञ्जक: परिव्याधो नादेयो जलवेतस:।
जलजो वेतस: प्रोक्त: कुब्जकुब्जातकोपम: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलशय:, पुं, (जलं विध्यतीति। व्यध+अच्।) कङ्कत्रोटमत्स्य:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलशाल:, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंसजन्तु:।) अजगरसर्प:। इत्यमर:। १। ८। ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तु:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलशय:, पुं, (जले शेते। शी+अच्। पुंसीति घो वा।) विष्णु:। इति हेमचन्द्र:। २।१२८ ॥

जलशयन:, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति। शी+ल्यु:।) विष्णु:। इति हलायुध: ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति। शी+णिनि:।) विष्णु:। यथा, पुराणम्।
"जलमध्ये वराहश्च पावके जलशायिनम् ॥"

जलशुक्ति:, स्त्री, (जलचरी शुक्ति:।) शम्बूक:। इत्यमर:। १। १०। २३ ॥ ग्रामूक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायो: वारि-शुक्ति: २ कृमिशुक्ति:३ क्षुद्रशुक्तिका४ शम्बूका५ नरशुक्ति: ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८। तस्या गुणा:। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। दीपन-त्वम्। गुल्माशूलविषदोषनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। पाचनत्वम्। बलदाढ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं शूच्याग्रमिव।) शैवालम्। इति हेमचन्द्र:। ४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—
"जलशूक: स्वयं गुप्ता रजन्यौ दृहतीद्वयम् ॥"
इत्युत्तरस्थाने २दशाध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकर:, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव।) कुम्भीर:। इति हेमचन्द्र:। ४। ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति। सृप+णिनि+ङीप्।) जलौका। इति हेमचन्द्र:। ४। २७० ॥

जलसूचि:, पुं, (जले सूचिरिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) कङ्कत्रोटमत्स्य:। झङ्झाट:। शिंशु-मार:। जलौकायां स्त्री। इति मेदिनी। चे, २० ॥ काक:। इति हेमचन्द्र: ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम्।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम्। तन्मन्त्रो यथा,—
"ओम् नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-मंसके कके कचर।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते ध्रुवं ॥"
इति गारुडे १७६ अध्याय: ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्याय: ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत्। अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप। एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति। स्था+क:। स्त्रियां टाप्।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (जलावस्थिते, त्रि। यथा, भाग-वते। ३। २७।१२।
"यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थित:॥")

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति। हन+वाहु-लकात् ड:।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलहास:, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात्।) समुद्रफेन:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति। आ+कै+क:।) जलौकस:। इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाक्षी, स्त्री, (जलमश्नोति व्याप्नोति करण-तयेति। अश्+अक्ष्।) जलपिप्पली। इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखु:, पुं, (जले आखुरिव।) जलनकुल:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति। अञ्च+वाहुलकात् अलच्। यद्वा, जले अञ्चल: वस्त्रप्रान्त इव। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) शैवालम्। खलो वारिनिर्गम:। इति मेदिनी। ले, १५४ ॥

जलाटन:, पुं, (जले अटति भ्रमतीति। अट+ल्यु:।) कङ्कपक्षी। इति मेदिनी। ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्य: ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति। अट+ल्यु:। स्त्रियां ङीष्।) जलौका। इति मेदिनी। ने, १८४ ॥

जलाण्डक:, पुं, (जले अण्डते इतस्ततो भ्रम-तीति। अण्ड गतौ+खुल्। पृषोदरादित्वात् ठस्य ट:।) नक्रराज:। इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति। कै+क:।) पोताधानम्। इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्या:। कप् ततः टापि अत इत्वम्।) जलौका। इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधार:, पुं, (जलस्य आधार:।) जलाशय:। इत्यमर:। १। १०। २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये। ३। १४४।
"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत्।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्॥")

जलाधिदैवत:, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठाता देवता।) वरुण:। इति हलायुध: ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली। इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव। क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम्।) कूप:। इति हारावली। ४१ ॥ जलाम्लिका इति क्वचित् पाठ: ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्या:। कप्। पृषो-दरादित्वात् सलोप:।) जलौका। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते। १। १३।
"अथ जलायुका: वक्ष्यन्ते। जलमांसामायु-रिति जलायुका:॥" अस्या अन्यद्विवरणं जलौका:शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं अवहृता तद्यथा,—
"नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च।
संशोधनञ्चोभयत: प्रयुञ्जा-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभि: ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्र:, पुं, (जलेन आर्द्र: सिक्त:।) आर्द्र-वस्त्रम्। इति हारावली। १६६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि। यथा, मेघदूते। ४५।
"तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारै: स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रै:॥")

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता।) क्लिन्न-वस्त्रम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम्। यथा, वैद्यजीवने।
"ध्रुवित्वं तालवृन्तं स्याद्वृन्तच्छेद्यजनच्च तत्।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्———— ॥")

जलार्णव:, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णव: समुद्रो यत्र काले।) वर्षाकाल:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (जलप्रचुरोऽर्णव:।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालु:, पुं, (जलजात आलु:। प्राकपार्थिववत् समास:।) पानीयालु:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति। कै+क:।) पद्मकन्द:। इति राज-निर्घण्ट: ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति। अल गतौ+वाहुलकात् उक:।) जलौका। इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति। आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरत: ॥

जलावर्त्त:, पुं, (जलस्य आवर्त्त: सम्भ्रम:।) जल-गुल्म:। अम्भसां भ्रम:। इति जटाधर: ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति। आ+शी+अच्।) उशीरम्। इत्य-मर:। २। ४। १६४ ॥ लामज्जकम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (जलशायिनि, त्रि। यथा, महाभारते। ३। १४३। ५४।
"तत: सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च।
रुरवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥")

जलाशय:, पुं, (जलस्य आशय आधार:।) जलाधार:। स तु पुष्करिण्यादि:। इत्यमर:। १। १०। २६ ॥ (यथा, मनु:। ४। १२६।

"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥"
जलं आशेते तिष्ठत्यत्र। आ+शी+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। इति घः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ झङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति। आ+शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) गुडूचालताभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) वृत्तगुडूचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः।) मूलीलताभेदः। बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाष्ठीला, स्त्री, (जलेनाष्ठीला संहता।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥

जलाहृयं, क्ली, (जले आह्वयः सञ्ज्ञा यस्य।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनाऽस्त्यस्याः। अत्र+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् स्त्रियां टाप्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति। जल+बाहुलकात् उकः।) जलौका। इति शब्दरत्नावली॥

जलूका, स्त्री, (जलुका। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) जलौका। इति हेमचन्द्रः। ४। २७०॥ (यथा, देवीभागवते। १।१५। १८।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। "ततपुरुषे कृति बहुलम्।" ६। ३। १४। इत्यलुक्।) जलचरपक्षी। स तु हंसमद्गुवकादिः। तस्य मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातघ्नत्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (जलचारिणि, त्रि। यथा, महाभारते। १। २१७। ११।
"स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेतृ जलप्रचुरस्थानम्। इ+क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति। शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) हस्तिशुण्डावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जलेजातं, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम्।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः।) वरुणः। महोदधिः। जम्बालः। इति मेदिनी। रे, १५८॥

जलेन्धनः, पुं, (जलाभ्येव इन्धनानि यस्य।) वाडवाग्निः। इति भूरिप्रयोगः॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह+कः। "ततपुरुषे कृति।" अलुक्।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमभ्रस्य लाभार्थं प्रयतते इति। वाह प्रयत्ने+अच्।) जातिविशेषः। डुबर इति भाषा॥ यथा, पाद्मे पातालखण्डे।
"जलेवाहानधाक्षीच्च बहूंस्तत्र व्ययोजयत्।
तत् श्रुत्वा परमं यत्नमापुराभरणं न तत्॥"

जलेशयः, पुं, (जले शेते इति। शी+अच्।
"ततपुरुषे कृतीति।" अलुक्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २२। ६८।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अच्युताय महात्मने।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७।६८।
"तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः॥"
जलाशयिनि, त्रि॥)

जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।२२६।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च॥

जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः।) जलाशयं परिपूर्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम्। इति कैयटः॥ समधिकजलस्योपायेनिष्कासनम्। इति स्वामी॥ जलाशयोपचये पुष्करिण्यादावुपायेन-जलनिष्कासनम्। इति सर्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायेर्जलबहिष्करणम्। इत्यन्ये॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थंसुपायः सुयान् इति खात इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परीवाहः२। इत्यमरः।१।१०।१०॥

जलोदरं, क्ली, (जलप्रधानं उदरं यस्मात्।) जठरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
एकोदरं पूर्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा द्रतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि एकोदरन्तत्॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः क्षुद्रकृतमं मतम्।
बलिनस्तदजातानां यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य संस्कारणजलक्षयचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
आत्रेय उवाच।
"वियमाग्नेयोपवेशात् पीतस्नेहादथापि वा।
अमाध्यश्वासनिष्क्रान्तादतिव्यायामतोऽपि वा॥
पीतन्तूदरमेवच्च तस्माज्जातं जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सघोषमतिवर्द्धितम्॥
श्वयथुः पादयोः श्रोथो जलोदरस्य लक्षणम्।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत्॥
क्षारयोगश्च वटकस्तेन तदुपशाम्यति।
तस्मान्नाभेर्वलीभागे वस्त्रयित्वाङ्गुलद्वयम्॥
जलनाड्यानुमन्त्र्य कुशपत्रेण वेधयेत्।
एरण्डजलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः॥
अन्तर्गतं जलं स्रावं ततः सञ्चारयेद्द्रुतम्।
यदा न धरते तच्च तदा दाहः प्रशस्यते॥
कणा कल्कं परिस्राव्य घृतं देयं चतुर्गुणम्।
शुण्ठी विषा समं पाठ्यं पानमालेपनं हितम्॥
शुल्बकर्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातेनैव कारयेत्।
दुष्करं शुल्बकर्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं साधिकारिणा॥"*॥)

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः।) क्षुद्रनाड्यौ। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालानुसारिवा। श्रिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः। यथास्याः पर्य्यायाः।
"शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा।
कालानुसारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता।) गुडूचालताभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।) जलौका। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम्।) जलौका। सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। १। १०। २२॥

जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं तदस्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) जलौका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अकारान्तोऽयम्॥

जलौकाः, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः।) जलौका। इति भरतः॥ (यदुक्तम्।
"यद्ग्लाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम्।
बालस्वभावात् पिबति दुग्धमदुग्धविहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः॥"
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। १३। ५८। १०।
"जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः॥"
विवरणमस्या यथा,—
"नृपाद्य-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्बल-नारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं श्रोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफ-दुष्ट-श्रोणितं यथासङ्ख्यं शृङ्ग-जलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्वाणि सर्व्वत्र॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्।
तस्माद्दाहोपदृष्टे तु हिते तदवसेचने॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्वरसेचने ॥
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तद्वरसेचने ॥"

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्ब्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। ताश्चञ्चनचूर्णवर्णा पृथुशिरसः कृष्णाः। वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्ब्बुराः। रोमशा महापार्श्वा कृष्णसुस्थलगर्द्दाः। इन्द्रायुधवद्दूरराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा। ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोदष्पवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणसुखी गोचन्देति। ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्द्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्याः। इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः।

अथ निर्व्विषाः। कपिला पिङ्गला शङ्खमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति। तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां दृष्टे स्निग्धसुहृद्वर्णा कपिला। किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गासुगा च पिङ्गला। यत्कृष्णा ग्रीवापायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खमुखी मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। सुहृद्वर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाद्यङ्गाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पञ्चधैं। इत्येता अविषा व्याख्याताः। तासां यवनपाण्डुसन्निभोदराणीनि चेष्टानि। तेषु महाशरीरा बलवत्यः ग्रीवापायिन्यो महाशनाः निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति। तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरसन्निपुरीषकोषजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः। पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोषजाता विमलेषु अम्भःसु च निर्व्विषाः॥"

"क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशयाः सुखाः॥"

"अथैनां नवे महति घटे सरक्षुद्रागोदकपद्मभावाद्य निदध्यात्। भक्षार्थे चास्यासुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य मृद्यार्थं दलमौदकानि च पत्राणि। द्वाहाच्चाहार्य्यान्यच्छलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्ताहात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत्॥"

"स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः।
अग्राह्यिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरुक्षे चास्य तमवकाशं स्निग्धमयचूर्णैर्यत्नरुजः स्यात्। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः श्लिलसरकमध्ये सुकृतस्थिता विगतक्षमा ज्ञात्वा तासु रोगं ग्राहयेत्। स्थूलमुक्तार्द्रपिचुस्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादग्रहन्त्यै क्षीरबिन्दुं प्रोक्षितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्मुख्य च स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्ज्ञानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ स्रोतिगन्धेन न सुध्येत्सुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोमानुमार्ज्जयेदासुखाद्गमयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्व्वान्तायां व्याधिरसाश्च इन्द्रमदो नाम भवति। अथ सुवान्तां पूर्ब्ववत् सन्निदध्यात् स्रोतिसस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौको व्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्गृहीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धगृहीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति।"

"क्षेत्राणि गृहणं जातीः पोषणं सावचारणम्।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत् साध्यान् स जयेद्गदान्॥"

इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकं वसतिस्थानं यस्याः।) जलजन्तुविशेषः। जोंक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः। १। १०। २२॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५। इति भरतः॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७। इति रायमुकुटः॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दृग्धिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जलिका ३० जलाबुका ३१। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये।
"सिरा-विधानतुल्येषु जलौकाभिः पदेषथा।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम्॥"
अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे व्याख्यातम्॥)

जल्प, वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परस्मै-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीयोपधः। जल्पति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, महाभारते। ७। १४६। १२।
"नारिं जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्व्वचः॥")

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि+घञ्।) विजिगीषोः कथा। परमतखण्डनपूर्ब्बकं स्वमतव्यवस्थापनम्। इति जटाधरो गौतमश्च॥ ("यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः॥" इति न्यायसूत्रम्। १। ४२॥
"स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च। तत्र पक्षाश्रितयोर्व्वचनं जल्पः।"
"यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षसङ्क्षोभयतः एषः जल्पः।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥) कथा। (यथा, भागवते। १। ७। १७।
"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः॥")

जल्पनं, क्ली, (जल्प+भावे ल्युट्।) कथनम्। यथा,—
"किं मिथ्या श्रुतजल्पनेन सततं रे वक्र रामं वद॥"
इत्युद्भटः। (जल्पतीति। जल्प+नन्द्यादित्वाद् ल्युः। कथके, त्रि॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति। जल्प+"जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्।" ३। २। १५५। इति षाकन्।) बहुकुत्सितभाषी। तत्पर्य्यायः। वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४। इत्यमरः। ३। १। ३६॥ (स्त्रियां विशेषात् ङीप्। यथा, भट्टिः। ७। १६।
"जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्पते स्म इति। जल्प+क्तः। उक्तम्। इत्यमरः। ३। १। १०७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १४६। "भो भो गोरम्भ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम्। किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता॥") कथने, क्ली। (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १३२।
"सा प्राह भो प्रियतम! मिथ्याजल्पितमेतत्॥")

जवः, पुं, (जवनमिति। जु वेगगतौ+"ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति अप्।) वेगः। (यथा, महाभारते। ३। १४१। २१।
"यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः॥")
वेगवति, त्रि। इति मेदिनी। वे, ७॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ+भावे ल्युट्।) वेगः। इत्यमरः। ३। २। ३६॥

जवनः, पुं, (जु+"जुचङ्क्रम्येति।" ३।२।१५०। इति युच्।) वेगः। वेगयुक्ताश्वः। देशविशेषः। इउनान इति पारस्यभाषा। इति हेमचन्द्रः॥ श्रीकारी रुगः। घोटकः। इति राजनिर्घण्टः॥ म्लेच्छजातिविशेषः। एष पूर्ब्बं जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्ब्वशिरोमुण्डनं सर्ब्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः यथा, महाभारते। ९। ४५। ७२।
"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः॥"

इत्युपक्रम्याह।
"लोहाजवक्षो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः॥")
वेगयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ने, ६६॥ (यथा, महाभारते। ३। १६। १६।
"अपायाज्जवनैरश्वैः शास्त्रवाणप्रपीडितः॥")
जवनालं, क्ली, (जवनाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + अच्।) फलविशेषः। जनार इति भाषा॥ अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। ग्रीतत्वम्। वायुकारित्वम्। कफपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्त्यस्याः। जवन + ठन्। टाप् च।) अवधायकवस्त्रम्। कानात् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रतिसीरा२ तिरस्करिणी ३। इत्यमरः। २।६।१२०॥ यवनिका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६। इति तट्टीका॥ अन्तस्पटः७ पटी ८ चित्रा ९ काण्डपटः १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। ४। ५४।
"समीरश्चिश्चिरः शिरःसु वसतां
सतां जवनिका निकामसुखिनाम्॥")
जवनी, स्त्री, (जूयते आच्छाद्यतेऽनया। जु + करणे ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) अपटी। कानात् इति भाषा॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५३८।
"व्रीड़ाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टवेष्टेयम्।
जवनीविनिर्मादनु नटीव दयिता मनो हरति॥")
ओषधीभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ (जवनजातिस्त्री। यथाह।
"जवनी नवनीतकोमलाङ्गी
ग्रयनीये यदि नीयते कथञ्चित्॥"
वेगशीला। यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। २।
"इन्द्रं दानमकृभवो मदच्युतं
शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत्॥")
जवसं, क्ली, (जूयते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभिरिति। जु + बाहुलकात् कर्म्मणि असच्।) घासः। इति शब्दरत्नावली॥
जवा, स्त्री, (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति। जु गतौ + अच्। ततष्टाप्।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तत्पर्य्यायः। ओड्रपुष्पम् २। इत्यमरः। २। ४। ७६॥ जपा ३ ओड्राख्या ४ रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिकाम ८ हरिवल्लभा ९। (यथा, माघे। ६। ४६।
"अनुवनं वनराजिवधूमुखे
बहलरागजवाधरधारणि॥")
अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। इन्द्रसुप्रविनाशकारित्वम्। विरूक्षदृङ्मनुजनकत्वम्। सूर्य्याराधनसाधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मलमूत्रस्खलनरक्षनकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥
(यस्त्रिस्त्रियं व्यवह्रियते तद्यथा,—
"सकाङ्क्षिकं जवापुष्पं भटं द्योतिश्चतीदृशम्।
दूत्यापिष्टच संप्राप्य वनिता स्वार्थवं लभेत्॥"
इति वैद्यकपरिभाषायां योनिव्यापदधिकारे॥)
जवादि, क्ली, सुगन्धिद्रव्यभेदः। तत्पर्य्यायः। गन्धराजम् २ कृत्रिमम् ३ गन्धधर्म्मजम् ४ समूहगन्धम् ५ गन्धाढ्यम् ६ स्निग्धम् ७ सान्द्राग्निकर्दमम् ८ सुगन्धतैलनिर्य्यासम् ९ कटुमोदम् १०। अस्य लक्षणम्। नीरसत्वम्। स्निग्धत्वम्। ईषत्पिङ्गत्वम्। सुगन्धत्वम्। आतपे वहलामोदत्वम्। राज्ञां योग्यत्वञ्च। अस्य गुणाः। सौगन्धिकत्वम्। स्निग्धत्वम्। उष्णत्वम्। सुखावहत्वम्। वाते हितत्वम्। राज्ञां मोहनाङ्गादकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः।) वेगाधिकघोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४५॥ अतिशयवेगयुक्ते त्रि॥
जवापुष्पं, क्ली, (जवायाः स्वनामख्यातवृक्षस्य पुष्पम्। यद्वा, जवेव पुष्पम्।) ओड्रपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली॥
जवी, [न्] त्रि, (जवो वेगः सोऽस्यास्तीति। जव + इनिः।) वेगयुक्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। १५८॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १११।
"समकालमिषुं क्षिप्तमानीयाग्रो जवी नरः।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येद्वेत् सुष्ठिमाप्नुयात्॥"
पुं, उष्ट्रः। घोटकः। इति राजनिर्घण्टः॥
जष, ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, जषति जषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥
जस, इ क रचये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, जंसयति। इति दुर्गादासः॥
जस, उ इर् य मोक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) उ, जसित्वा जस्त्वा। इर्, अजसत् अजासीत्। असात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, जस्यति वत्सं गोपः। इति दुर्गादासः॥
जस, क वधे। अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जासयति। इति दुर्गादासः॥
जसुरिः, पुं, (जस्यते सुप्यते हन्यते वाऽनेनेति। जस + "जसिसहीरुरिन्।" उणां। २। ७३। इति उरिन्।) वज्रम्। इत्युणादिकोषः॥
जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति। ओ हाक त्यागे + "जहातेर्डे च।" उणां। २। ३४। इति कुन् डित्वञ्च।) कालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि। इत्युणादिकोषः॥ बालः। निर्म्मोहः। निर्म्मोकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
जहा, स्त्री, (जहातीति। हा + बाहुलकात् घः।) सुखितिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ सुखिरी इति भाषा॥
जहानकः, पुं, प्रलयः। इति हेमचन्द्रः। २। ७५॥
जह्नुः, पुं, (जहातीति। हा + बाहुलकात् उन् डित्वञ्च।) अपत्यम्। यथा। "इति श्रुतानुभङ्ग आप्लवनप्रयनाटनस्नानादिषु सह स्वगजह्नुना स्नेहानुबद्धहृदयः आसीत्।" इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे ऋषिभरतचरिते। ८। ११॥
"इत्येवं श्रुतोऽनुषङ्गो आसक्तिर्य्येन। स्वगजह्नुना स्वगापत्येन सह। स्नेहानुबद्धं हृदयं येन।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
जह्नुः, पुं, (जहातीति। हा + "जहातेर्डे अन्तलोपश्च।" उणां। ३। ३६। इति नुः डित्वमन्तलोपश्च।) विष्णुः। राजर्षिभेदः। स चन्द्रवंशोद्भवकुरुराजपुत्रः। गङ्गागमनकाले येन गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनेन ऊरुं भित्त्वा बहिर्निर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्याता। इति रामायणम्॥
जह्नुतनया, स्त्री, (जह्नोस्तनया।) गङ्गा। इत्यमरः। १। १०। ३१॥
जह्नुसप्तमी, स्त्री, (जह्नोः सप्तमी। अस्यां तिथौ जह्नुसुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता अतोऽस्यास्तथात्वम्।) वैशाखशुक्लसप्तमी। तन्नामकारणं यथा वाराहे नारदाम्बरीषसंवादे।
"वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा।
क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात्॥
तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम्।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः॥
तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मर्त्यान् यथाविधि।
साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम्॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः॥
अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम्।
प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलाप्तये॥"
जह्नुसुता, स्त्री, (जह्नोः सुता।) गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १।६८।१८।
"अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता॥")
जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या। जन + बाहुलकात् डः।) याता। भर्त्तुर्भ्रातृपत्नी। इत्येकाक्षरकोषः॥
जागरः, पुं क्ली, (जाग्र जागरणे + भावे घञ्। "जाग्रोऽविचीति।" ७। ३। ८५। इति गुणः।) जागरणम्। इत्यमरः। २। ८। ६४॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६०।
"प्रोञ्छति तवापराधं मानं मर्दयति निर्दयं हरति।
खलतासन्निहन्ति मृगयान् जागरदीर्घा निशा सुभग!॥"
जागर्त्ति जीवति संग्रामस्यलेऽनेनेति। जाग्र + करणे घञ्।) कवचे, पुं। इति तट्टीका॥
जागरर्य्यं, क्ली, (जाग्र + भावे ष्युट्।) निद्राभावः। जागरा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जागर्य्या २ जागरा ३ जागरः ४। इति हेमचन्द्रः॥ जाग्रिया ५ जागर्त्तिः ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, महाभारते। २। १२६।१२।
"रात्रिजागरणात् श्रान्ताः सौप्तिकैः समतीयतान्॥")

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति। जाग्र+तृच्।) जागरणशीलः। इत्यमरः। ३।१।३२॥
जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्त्यस्येति। जागर+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) जागरूकः। इति हेमचन्द्रः। ३।१०७॥
जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति। जाग्र+"जागरूकः।" ३। २। १६५। इति ऊकः।) जागरणशीलः। जागरणकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। जागरिता २। इत्यमरः। ३।१। ३२॥ जागरी ३। इति हेमचन्द्रः।३।१०७॥ (यथा, रघुः।१०।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः।
स्वपतो जागरूकस्य यायार्थं वेद कस्तव॥"
कर्त्तव्यपालनादर्थं अप्रमत्तः। यथा, रघुः। १४। ८५।
"निशम्य श्लोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः॥")
जागर्त्तिः, स्त्री, (जाग्र+भावे क्तिन्।) जागरणम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
जागर्य्या, स्त्री, (जाग्र+"जागर्त्तेरकारो वा।" ३। ३। १०१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक्। "जाग्रोऽविचौति।" ७। ३। ८५। इति गुणः।) जागरणम्। इत्यमरः। ३। १। १६॥
जागुड़, क्ली, (जागुड़े तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (देशविशेषः। यथा, माघे। २०। ३।
"अभिचेदमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुड़कुङ्कुमाभितान्वैः॥"
जागुड़ोऽभिजनोऽस्येत्यण्। तद्देशवासिनि, त्रि,। यथा, महाभारते। ३। ५१। २४।
"जागुड़ान् रामठान् सुखान् क्षीराण्यानथ-
तङ्गनान्॥")
जाग्र, च सु जागरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सेट्।) च, जाग्रति। सु, जागर्त्ति। दिग्रो निरीक्षमाणस्य नास्ति जाग्रतो भयमिति पचाद्यजादिलादपि जागर इत्वाचरतीति क्वौ ग्रचन्तम्। इति दुर्गादासः॥
जाग्रविः, पुं, (जागर्त्ति सार्त्विरूपतयेति। जाग्र+"वृषृस्तजाग्रभ्यः क्विन्।" उणा। ४। ५४। इति क्विन्।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ५। ११। १।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जाग्रविरग्निः॥"
जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति। वृषतिः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)
जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति। जाग्र+शतृ।) जागरणविशिष्टः। यथा,—
"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्तृषा-
स्फुर्ज्जत्तृष्णतृणत्तृतीतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥
(जागरणम्। यथा, मनौ। १। ५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम्।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जाग्र+"जागर्त्तेरकारो वा।" इति पक्षे श्लस्ततो रिडादेशः।) जागरणम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम्। जघन+ग्रैषिकोऽण्। ततः स्त्रियां ङीप्।) ऊरुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। १०।१०८।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः॥"
विश्वामित्रस्य श्वजाघनीहरणकथा महाभारते आपद्धर्म्मपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या॥)
जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम्। जाङ्गल+अण्।) मांसम्। इति हेमचन्द्रः॥
जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः। जङ्गल+अण्।) कपिञ्जलपक्षी। इति मेदिनी। ले, ६५॥ निर्व्वारिदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"स्वल्पोदकस्थलो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः॥")
भावप्रकाशे तस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः।
शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः॥
हरिणैर्वर्त्तृषतगोकर्णखरसङ्कुलः।
सुखादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः॥"
("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि दृढगह्वा भूरयो वृक्षगुल्माः।
अतिखररविरश्मिः पांशुभृत् शुष्कभूमिः
सरसरसविहीनः कूपकाम्भःप्रकर्षः॥
तदुचितरसशून्याहारशीलो गोमनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक्।
पुनरपि हिमवाहं शालिशूकं न चेच्चु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु ह्युपैति॥"
इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
तस्य गुणाः। वातपित्तकारित्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वञ्च। तद्देशीयजलगुणाः। अनूपदेशात् विपरीतत्वम्। इति राजवल्लभः॥ रूक्षत्वम्। लघुत्वम्। लघुत्वम्। तनुत्वम्। पथ्यत्वम्। वह्निकफबहुविकारकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च॥
जाङ्गलः, त्रि, स्थलजपशुविशेषः। यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतश्वभ्रशम्बराः।
राजीवोऽपि च सृक्वी चैत्यादा जाङ्गलसंज्ञकाः॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान्॥
ऋश्यो नीलाङ्कको लोके स रोरु इति कीर्त्यते।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः॥
श्वभ्रुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान्।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः॥
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स सृक्वीति निगद्यते॥"
तस्य मांसस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। वल्यत्वम्। दृंहणत्वम्। दृष्यत्वम्। दीपनत्वम्। दोषहरत्वम्। मृकत्वमिन्नलगण्डदलार्हितवाधिर्य्यारुचिकृद्हृद्रोगमेह

सुखजरोगग्लीपदगलगण्डवायुनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ प्रीतत्वम्। मनुष्यहितत्वम्। इति राजवल्लभः॥ *॥
जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्य्यास्यतयास्त्यस्येति। जाङ्गल+बहुलवचनात् इञ्।) व्यालग्राही। इति शब्दरत्नावली॥
जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा। जङ्गल+अण्। ततो ङीप्।) शूकशिम्बी। इति। मेदिनी। ले, ६५॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता दृष्या प्रोक्ता च मर्कटी।
अजरा कण्डुरा यज्ञा दुष्यर्ष्या प्रावृषायणी॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव। स्वार्थे अण्।) विषम्। जाङ्गिलीफलम्। इति शब्दरत्नावली॥
जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं व्यवहार्य्यतया विद्यतेऽस्येति। जङ्गुल+बाहुलकात् इञ्।) विषवैद्यः। इति शब्दरत्नावली॥ सापुड़े इति भाषा॥
जाङ्गुलिकः, पुं, (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्य्यास्यतयास्त्यस्येति। जाङ्गुल+ठन्।) व्यालग्राही। इत्यमरः। २। ८। ११॥
जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्। ततो ङीष्।) विषविद्या। इति हेमचन्द्रः॥
जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति। जङ्घा+"पर्पादिभ्यष्ठन्।" ४।४।१०। इति ठन्। यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति। "वेतनादिभ्यो जीवति।" ४। ४। १२। इति ठन्।) उष्ट्रः। श्रीकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ जङ्घाजीवी। धावकादिः। तत्पर्य्यायः। जङ्घाकरिकः २। इत्यमरः। २। ८। ७३॥ (प्रग्रस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि। यथा, भोजराजस्तुतियुक्तिकल्पतरौ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च श्वानस्ते राजसा
मताः॥")
जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति। ज्वल+यङ्+शानच्।) देदीप्यमानः। यथा, चण्डी।
"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात्॥"
जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं जातीति। जटा+बाहुलकात् किः।) वृक्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषे अमरः॥
जाड्यं, क्ली, (जड़स्य भावः। जड़+अण्।) जड़ता। तत्पर्य्यायः। स्तम्भः २। (यथा, पद्मपुराणे। ६। ६६।
"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते॥")
मौर्ख्यम्। इति हेमचन्द्रः॥
जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः। अग्निना जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम्।) जम्बीरः। इति राजनिर्घण्टः॥
जातं, क्ली, (जन+कर्म्मणि क्तः।) शस्यम्। सम्पदः। (यथा, भट्टिः। १। ११।
"अन्याकृतिं द्रावयितुं सविप्रा-
श्चिषीषवस्तोऽरपाचजातम्॥"

भावे क्तः।) जन्म। (पारिभाषिकपुत्रविशेषे, पुं। यथा, पद्मतन्त्रे। १। ४३१—४३२।
"जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मनवः ग्राह्यवेदिभिः॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः॥")
उत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। ते, १६॥ (यथा, हितोपदेशे। १। १४।
"कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम्॥")

जातकं, क्ली. (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यण् ततः स्वार्थे कन्। यद्वा, जातेन शिशोर्जन्मना कायतीति। कै+कः।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः। तस्य भेदाः। जातकदीपिका १ जातकाभरणम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि। इति ज्योतिषम्॥

जातकः, पुं, कारुः। भिक्षुः। (जात+स्वार्थे कन्।) जाते, त्रि। इति धरणिः॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। पुत्रे जाते पिता नाभिं मा छिन्त छिन्द्धि मा दग्ध इत्यभिधाय कृतजातः कृतद्विराह्नः प्रज्वालितग्निलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहृतलोहपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि। ततस्तयैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि। ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि। ततो नाभिं छिन्त छिन्द्धि दत्तेति पिता ब्रूयात्। स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात्। इति भवदेवभट्टः॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति। विद् लाभे+असुन्। जातं वेदो धनं यस्मात्।) अग्निः। (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते २। ३१। ४१।
"पावनात् पावकत्वासि वह्नेराहुतयश्च वाहनः।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। १। १। ५६॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः। यद्वा, जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विदन्ति यमिति। विद् ज्ञाने+असुन्। अन्तर्य्यामी परमेश्वरः। यथा, भागवते। ५। ७। १४। "ओं परो रजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान।" "जातं वेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः॥" इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥)

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य।) स्वर्णम्। (यथा, भागवते। १। १७। ३८।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः॥")
धुस्तूरः। इत्यमरः। २। ६। ६५। उत्पन्नरूपे, त्रि। यथा, नैषधे। १। १२६।
"न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः॥"

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः।) प्रसूता। इत्यमरः। २। ६। १६।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति। जन्+अधिकरणे क्तिन्।) गोत्रम्। (जन+भावे क्तिन्।) जन्म॥ अश्वन्तिका। आमलकी। सामान्यम्। तत्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकम्। छन्दः। जातीफलम्। मालती। इति मेदिनी। ते, १६॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"जातिर्ज्ञाती च सुनना मालती राजपुत्रिका।
चेतिका छत्रगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
काम्पिल्लः। इति विश्वः॥ गोत्रादिः। तस्य लक्षणं यथा, मुग्धबोधे।
"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह॥"
अस्यार्थः। "आक्रियते अभ्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानग्रह्या इत्यर्थः। तेन मनुष्यगोत्वगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वहत्वहंसत्वादिर्जातिः। एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः। स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः। जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम्। किन्तु अज्ञातहंसस्य जनैर्हंसं दृष्ट्वतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं वा ज्ञातुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाग्रन्थस्यापि सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्ट्वतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं ज्ञातुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाग्रन्थस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यपुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानग्रह्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति। पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि। चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति चरणश्च जातिरित्यर्थः। चरणशब्दो वेदैकदेशग्रन्थवाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादिनां त्वित्वादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ गोत्राककोडित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः। गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ गोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः।" इति दुर्गादासः॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परचापरमेव च।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते॥"
इति भाषापरिच्छेदे। ८-९॥
तल्लक्षणन्तु "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिवेति।) जातीफलम्। इति भरतप्रकाशः॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिव।) जातीफलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०७॥ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम्। तदेव जातीफलानामावरणदलं यवच्छदम्। तदृयथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे ब्रह्मशाखरसे।
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमभयाजातीफलत्वक्लवङ्गं
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी
चेति तुल्यम्।
पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्वर्द्ध-
भागं द्विभागा-
मेलाजातीफलाक्षं त्रितितलविधिनाशुद्धगन्धस्य
कोलम्॥"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे सम्मेलनादेव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम्। औषधन्तु सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते॥)

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या अस्तीति। "अर्श-आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच् ततो ङीप्।) जातीपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥

जातिफलं, क्ली, (जात्याख्यं फलमिति।) जातीफलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०७॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातेर्भ्रंशं करोतीति। भ्रंश+टः।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः। यथा, मनुः। ११। ६७।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घातिरन्यैयमत्ययोः।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीड़ाक्रिया अन्यैर्यं लशुनपरीषादि जैह्म्यं कुटिलत्वं वक्रता। इति कुल्लूकभट्टः॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम्।) स्वाभाविकशत्रुत्वम्। तत्तु पञ्चविधम्। स्त्रीकृतम्१

यथा श्रीकृष्णाग्निपुराणयोः ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोण-द्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीयब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफल-ग्रन्थेऽस्य विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिच् । ततो वा ङीप् ।) जाती-पुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ श्वेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राज-पुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलधाविनी १२ जनेष्टा १३ क्षुद्रगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखप्राक-नाग्नित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषाग्निरोऽहिदन्तरोगविषकुष्ठ व्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुटमलस्य गुणाः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठ-नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशः, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फल-मिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् । कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकषायहृत् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनः-पत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-त्वम् । सुरभित्वम् । कफजाद्यनाशित्वम् । वक्र-वैवर्ण्यजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-त्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारि-त्वम् । कफकासवमिश्वासकण्ठाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्ध-फलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ जातिग्रन्थम् ५ ग्रालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पर्पटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोष-कम् १७ । इति ३ रत्नावली ॥ (यथा, रुद्रतन्त्र-संहितायाम् । १६ । ३० ।

"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥") अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-त्वम् । कण्ठामयार्शोवातातीसारश्लेष्मनाशित्वम् । तृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । खरहितत्वम् । श्रेष्मा-निलसुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यक्षयशोताक्षमिकासवमि-श्वासशोथपीनसकण्डूनाशित्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः ॥ लघ्वाश्मूलनाशित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "दृङ्हाक्ष्यः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः । जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।

"प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिरब्धुमिव कन्यकाः ॥") तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति सुग्धबोध-मतम् । (प्राणिभिन्ने तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) वोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, य, (जन + क्तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६४ ।

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥") सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ ।

"का जातु परभावं हि नारीं बालामिव स्थिताम् । वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥") गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥"

("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं धानमभिधानमस्ये-त्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकापुराणे ।

("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवा-दयः ॥"

जातुर्षं, त्रि, (जतुनो विकारः । "चर्पूजतुनोः युक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् युक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।

"अत्यप्रतापमासाद्य यो दण्डं न गच्छति । जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोच्चः, पुं, (जातश्चासौ उच्चा चेति । जातः प्राप्तदशावस्थः उच्चा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्-पन्न उच्चा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ उत्-पन्नो दृढदशभावः । प्राप्तबलीवर्दभाव उच्चा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।

"खजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥") कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।

"अतीव स जायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादौ, त्रि, (जात इत्यस्य जादौ इतीत्वत्प्रयोगस्तु प्राकृतलक्षणेश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलक्षणेश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।

"प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! । रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसः ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पदयते इति अण् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।

"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु । अदद्धि समवाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥" जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उतुसादिभ्योऽण् । ४ । १ । ८६ इत्यण् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन "दृसनिजनिचरि-चटिभ्यो नुण् ।" उणा १ । ३ । इति नुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्म्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।

"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरिन्दमः ॥") तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठी-वान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जप-कर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ ।

"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! । किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥" जपेन ज्ञातं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महा-भारते । १२ । १६६ । ४६ ।

"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वसनम् । इति धरणिः ॥ (अपा । यथा, संवर्त्तकसंहितायाम् । २०६ ।

"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापतः ॥")

जाबालः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमानिति। अण्।) अजाजीवः। इत्यमरः। २। १०।११॥ मुनिविशेषः। (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १६।१४॥ "जाबालो याज्ञलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़शाधिनायकाः॥" उपनिषद्विशेषः। यथा, मौक्तिकोपनिषदि। "ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः। दत्तनग्नाख्यविशेषः। यथा, रामचन्द्रदत्तशाप प्रकरणे। [यात्॥") "अधोत्य कूटजाबालं ग्रार्गालिं योनिमाप्नु-

जाबालिः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमान् इति। इञ्।) मुनिविशेषः। यथा, रामायणम्॥ "सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्।" (तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते। २। ४। ७०। "कण्वाच्छङ्खो भरद्वाजश्चास्त्रीको देवलस्तथा। जैगीषव्योऽथ जाबालिर्यङ्कृत्वा सर्व्वपूजितः॥")

जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४। १। १०५। इति यञ्।) जमदग्निपुत्रः। परशुरामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। २५। ४१। "पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम्।")

जामाता, [तृ] पुं, (जायां माति मिमीतेमिनोति वा। "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातरिति।" उणा। २। ९९। इति निपातनात् साधुः।) दुहितृपतिः। इत्यमरः। २। ६। ३२। जामाइ इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे। ११६। २५। "जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन् हते युधि॥") सूर्य्यावर्त्तः। धवः। इति मेदिनी। ते, ११०॥

जामिः, स्त्री, (जम्+इञ्। इत्वं निपातनात् साधुरित्येके।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। ३। ३। १४२॥ (यथा, मनुः। ३। ५७। "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्॥")

जामी, स्त्री, (जामि+वा ङीष्।) जामिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १३। ४६। ७। "यामीमुग्रानि गेहानि निक्तानीव क्षत्रया॥")

जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति। "स्त्रीभ्यो ढक्।"४। १। १२०। इति ढक्।) भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

जाम्बवं, क्ली, (जम्बूः फं मूं। "जम्बा वा।" ४। ३। १६४। इत्यण् तस्य विधानात् न लुक्।) जम्बूफलम्। इत्यमरः। २। ४। १६॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६। "अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्॥") सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जाम्बवति, पुं। इति शब्दभेदः॥

जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री। अण् वतो ङीप्।) श्रीकृष्णपत्नी। जाम्बवत्कन्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८। ४०। "लेभे जाम्बवतीं कन्यान्द्यराजस्य सम्मताम्॥") नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

जाम्बवान्, [त्] पुं, (जम्बोर्वर्णः जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः। पृषोदरादित्वात् साधुः। जम्बुतुल्यकृष्णत्वादस्य तथात्वम्।) ऋक्षराजः। स ब्रह्मपुत्रः। यथा, रामायणे। "ऋक्षराजस्य पुत्रोऽत्र महाप्राज्ञः सुदुर्ज्जयः। पितामहसुतश्चात्र जाम्बवानिति विश्रुतः॥") (यथाच, हरिवंशे। ३८। ३५। "धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप!॥")

जाम्बवी, स्त्री. (जाम्बवस्याकारोऽस्यास्याः इति।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

जाम्बुवान्, [त्] पुं, (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः।) जाम्बवान्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति। अण्।) स्वर्णम्। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णविशेषः। यथा। "मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानामत्युच्चनिपातनविशीर्णानां अनस्थिप्रायाणां इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलाहृतं वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति।" इति श्रीभागवतम्॥

जायकं, क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति। जि+ण्वुल्।) कालीयकम्। कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः। २।६।१२५॥

जाया, स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणात्मास्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च।) भार्य्या। इत्यमरः। २। ६। ६॥ (यथा, मनुः। ९। ८। "पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥")

जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति। जायया जीवतीति वा। जीव+अच्। जायायाः सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवनादस्य तथात्वम्।) नटः। इत्यमरः। २।१०।१२॥

जायानुजीवी, [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति। अनु+जीव+णिनिः।) नटः। वकपक्षी। इति मेदिनी। नि, १५५॥ वेश्यापतिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुश्चरः। इति हेमचन्द्रः॥

जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ।) भार्य्यापती। मातृभातार इति भाषा॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। २। ६। ३८॥

जायी, [न्] पुं, (जे+णिनिः। यद्वा, जि+णिनिः।) ध्रुवकभेदः। यथा,— "जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः। सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रसे॥" इति सङ्गीतदामोदरः॥ (यथा, महाभारते। ३। ३५। ८। "अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्जातजायिनः॥")

जायुः, पुं, (जयति रोगान् इति। जि+उण्।) औषधम्। इत्यमरः। २। ६। ५०॥ (जयतीति। जयश्रीले, त्रि॥)

जारः, पुं, (जीर्य्यति स्त्रियाः सतीत्वमनेन। जॄ+करणे घञ्।) उपपतिः। इत्यमरः। २। ६। ३५॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। ३०। "जारं चौरैत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्॥" जारयति नाशयति इति। जॄ+णिच्+अच्। हन्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। ६६। ४। "यमोऽह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्॥")

जारजः, त्रि, (जारात् उपपतेर्ज्जायते इति। जन्+डः।) उपपतिजातसन्तानः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ (यथा, मनुः। ३। १५८। श्लोके कुल्लूकभट्टधृतटीकायाम्। "अस्तेते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥")

जारणी, स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति। जॄ+णिच्+ल्युः। ततो ङीप्।) शूलजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति। जॄ+णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) ओषधीविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३६। जाड़ी इति भाषा॥

जारूथ्यः, पुं, (जरूथं मांसं तदर्हतीति। जरूथ+ण्यः।) त्रिगुणदक्षिणाकायज्ञः। (यथा, महाभारते। ३। २६०। ७०। "ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु। दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान्॥")

जालं, क्ली, (जलते आच्छाद्यतेऽनेनेति। जल-संवरणे+करणे घञ्। यद्वा, व्यक्ते क्षिप्यते इति। जल+"गृधे।" ४। २। ६२। इत्यण्।) खनामख्यातस्वाद्यनिर्म्मितमत्स्यादिधारणोपायः। तत्पर्य्यायः। आनायः २। इत्यमरः। ३। ३। १६६॥ जालकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५८। "वंशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य यावन्तः। तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्तप्रणाशाय॥") गवाक्षः। (यथा, रघुः। ६। ४३। "प्रासादवातायनवेशिरन्ध्रां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः॥") शारकः। स तु अस्फुटकलिकाकुड्माखड्यादिक्षुद्रफलश्च। दम्भः। समूहः। इति मेदिनी। ले, १६॥ (यथा, रघुः। ७। ६२। "ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तं एकांशपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम्॥" वंशलोहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेषः। यथा, भट्टिः। १। ८। "अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो जालैरभिन्यिय तन्यतः॥") इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६०॥

जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः संवृणोतीति। जल संवरणे+णिच्+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४। इत्यच्।) कदम्बवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १६॥

जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ्। जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति। कै + कः। जाल + स्वार्थे कन् वा।) अस्फुटकलिका। इति भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ६६।
"तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्॥")
कुष्माण्डादिच्छद्रफलम्। इति भारसुन्दरी॥
तत्पर्य्यायः। चारकः २। इत्यमरः। २। ४। १६॥ कोरकः। दम्भः। कुलायः। आनायः। इति मेदिनी। के, ६२॥ (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये।
"दृष्टिर्भृशं विकलति द्वितीयं पटलं गते।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति॥")
समूहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के।
"वह्निं कर्णशिरोधरोधि वदने धर्म्माम्भसां जालकं बन्धे संसिनि चैकहस्तयमिता पर्य्याकुला मूर्द्धजाः॥")
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः। यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। १७। ६।
"ततो यष्टिं शूलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा।
बभञ्ज क्रुध्यको दीनां कपोतीञ्च सुमोच तान्॥")

जालकं, क्ली स्त्री, (जल संवरणे + भावे घञ्। जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति। कै + कः।) मोचकफलम्। इति मेदिनी॥ के, ६२॥

जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति। कै + कः।) गवाक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। ७८॥

जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति। कृ + ण्वुल्। जालस्य कारको वा।) मर्कटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २७६॥ जालकर्त्तरि, त्रि॥

जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप्।) मेषी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।४३॥

जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तुदपाकवान्।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः॥"
अपाकवान् ईषत्पाकवान्। पित्तकृतत्वेन सर्व्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात्। अयमग्निवात इति ख्यातः॥*॥ अथ चिकित्सेन्द्रदृष्टागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा।
"चिकित्तामिन्द्रदृष्टाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम्।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्।
पाके तु रोपयेदाशु: पक्वैर्म्मधुरभेषजैः॥"
इति भावप्रकाशः॥

जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवत्त्वेन कायतीति। कै + कः। ततो ङस्वः।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः। तत्पर्य्यायः। कण्डाला २। इति शब्दरत्नावली॥

जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः। अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्तिर्या विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ७६।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते॥")
जालन्धरोऽभिजन एषामिति। अण्।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि। (वैत्यवद्बहुषु। यथा, काशीखण्डे। २१। १०
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम्।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं स्मृत्वा हरोऽहरत्॥"
ऋषिविशेषः। इति व्याकरणम्॥)

जालपात [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य।) हंसः। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथाह सम्वर्त्तः। १४६।
"टिट्टिभं जालपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा॥")

जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) अङ्गरक्षिणी। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३३॥ लोहार सांजीया इति भाषा॥

जालबर्ब्बूरकः, पुं, (जालाकारो बर्ब्बूरकः। शाकपार्थिवादिवत्समासः।) बर्ब्बूरवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। कृचाकः २ शूलकण्टकः ३ क्षुद्रशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। वातामयकफनाशित्वम्। पित्तदाहकारित्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति। जाल + "वेतनादिभ्यो जीवति।" ४। ४। १२। इति ठन्। यद्वा, जालेन चरतीति। "पर्षादिभ्यः ठन्।" ४। ४। १०। इति ठन्।) कैवर्त्तः। इति चिकाण्डशेषः॥ वागुरिकः। जालेन रुगबन्धनकर्त्ता इत्यमरः। २। १०। १४॥ मर्कटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २७७॥ (ऐन्द्रजालिकः। इति शाकरत्नम्॥)

जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति। जाल + ठन्।) ग्रामजाली। जालोपजीवी। इति मेदिनी। के, ६४॥

जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्त्यस्याः। जाल + "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) वस्त्रविशेषः। गिरिसारः। (जलमेवेति स्वार्थे अण्। ततो जालं सलिलं उत्पत्तित्वेनास्त्यस्या इति ठन्।) जलौका। विधवा। भटानामक्षरचिताङ्गरक्षिणी। इति मेदिनी। के, ६४॥

जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति। इनिस्ततो ङीप्।) चित्रशाला। इति हेमचन्द्रः। ४। ६५॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति।) कोशातकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी क्षतवेधना।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला॥"
घोषातकी। इति रत्नमाला॥ प्रमेहरोगिणः पीड़काविशेषः। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये। "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नमूरोरस्त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दशमः पीड़का जायते। तद्यथा, मूराधिका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता॥")

जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्त्यस्याः। अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) द्योतस्त्री। इत्यमरः। २। ४। ११८॥ झिङ्गा। इति ख्याता। पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥

जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति। जल + णिच् + बाहुलकात् मः।) पामरः। (यदुक्तम्।
"क्षणं विश्राम्यतां जाल्म! स्कन्धं ते यदि बाधति।
न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते॥")
क्रूरः। असमीक्ष्यकारी। इति मेदिनी। मे, १६॥ (यथा, माघे। १५। ३६।
"त्वयि पूजनं जगति जाल्म!
कृतमिदमप्यकृते गुणैः।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे॥")

जाषकं, क्ली, (जक्षति सुखति सन्नन्धादिकमिति। जक्ष + ण्वुल्। पृषोदरादित्वात् सस्य यत्वम्।) कालीयनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

जाहकः, पुं, घोड़ः। घोड़ इति भाषा। मार्ज्जारः। खड़्गः। कारण्डिकः। इति मेदिनी। के, ६२॥ विलेशयजन्तुविशेषः। तत्पर्य्यायः। गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७। इति राजनिर्घण्टः॥

जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री। जह्नु + अण् + ङीप्।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः। ४। १४७॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"जानुद्वारा पुरा दत्ता जह्नुः संपीय कोपतः।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥*॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्ख्यं शृणु सुन्दरि!।
पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम्॥
ततश्चिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेवच॥
अक्षय्यायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्दानरूपितम्।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम्॥
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत्॥
मन्वन्तरायां देवेशि! युगाद्यायां तथैव च।
माघस्य सितसप्तम्यां भौमाश्वत्थे तथैव च॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्ल्लभे!।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम्॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम्।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्व्वके सति॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत्।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दशगुणं ततः ॥
पुण्येऽप्यङ्गोदये काले ततः शतगुणं फलम् ।
सर्व्वेषामेव सङ्कल्पं वैगुण्यानां विपर्य्ययः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-अनिट् ।) जय उत्कर्षः स्वीकारश्च । उत्कर्षेऽकर्म्मकः । जयन्ति यमुनाकूले रङ्गैः-केलयः । मखैरसङ्ख्यैरजयत् सुरालयमिति काद-म्बरी । जयति शत्रुं बली । अनभिधानादस्मात् तुवन्त्योः प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने तिवन्तीति । किञ्च तुपः स्थाने तातङ् दृश्यते । यथा, भावगम्यलयः कोऽपि जयताङ्गगोचरः । इति दुर्गादासः ॥

जिः, त्रि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् डिः ।) जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगमिषु, पुं, (गन्तुमिच्छति । गम + "गमेः सन्वच्च ।" उणां ३ । ३१ । इति क्षत्नुः सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राण-वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम + सन् + अ । ततष्टाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ । ततष्टाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते १ । ७६ । ६ ।
"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥")
अवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । षे, ३६ ॥

जिघत्सा, स्त्री, (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षणे + सन् + अः । "लुङ्सनोर्घस्लृ ।" २ । ४ । ३७ । इति घस्लृ ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, त्रि, (अत्तुमिच्छुः । अद् + सन् + "लुङ्सनोर्घस्लृ ।" २ । ४ । ३७ । इति घस्-लादेशः । ततः "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, त्रि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन + सन् + ण्वुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् + "अभ्यासाच्च ।" ७ । ३ । ५५ । इति कुत्वम् । "अज्झनगमां सनि ।" ६ । ४ । १६ । इति दीर्घः । ततः अप्रत्ययस्तः स्त्रियां टाप् ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०६ ।
"जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + "सना-शंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ । हननेच्छौ, त्रि । यथा, भट्टिः ।
"प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥"
(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।
"जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥")

जिघ्रः, त्रि, (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने + "घ्राध्मास्थेट्दृशः शः ।" ३ । १ । १३७ । इति शः ।) घ्राणकर्त्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"स्वामी निश्वसितेऽप्यूह्यति मनोजिघ्रः
सपत्नीजनः ॥"

जिह्मिनी, स्त्री, वृत्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्य्यासा ४ प्रमो-दिनी ५ । (यथा, गारुडे १६४ अध्याये ।
"जिह्मिन्यैरण्डकं रुद्र ! मूकघ्निश्लीसमन्वितम् ।
शीतोदकेन तन्नस्यो बाहुशीर्षार्त्तिहरेत् ॥"
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥
"रोधघ्नावरकरोध्रपलाशा
जिह्मिनी सरलकट्फलयुक्ताः ।
कृत्तसिताम्लकदली गतशोकाः
सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥")
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-यत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रण-कृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिह्मी, स्त्री, मक्षिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
"आशु जिह्मी महातिक्ता विशाला क्षुप्रि-यचक्रम् ॥")

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।"
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३ निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, त्रि, (जिज्ञासास्य जाता । तार-कादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्म्मणि क्तः ।) ज्ञातजिज्ञासः । दृष्टः । विचारितः । यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
"जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥"
"किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्त-मेवेत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, त्रि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + "सना-शंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७ । १६ ॥
"चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्জ্জুন ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥"
सामान्यबोधेच्छकश्च ॥

जिज्ञास्यः, त्रि, (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् + कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः । (विचार्य्यम् । यथा, भागवते । २ । ६ । ३५ ।
"एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥"
"आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम् ॥" इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।) अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जितः, त्रि, (जि + कर्म्मणि क्तः ।) प्राप्तपरा-जयः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
"एभिर्जितेश्च जयति सर्व्वान् लोकानि-मान् गृही ॥")

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रका-शते इति । काश + इन् ।) दृढ़सुष्टिः । इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] त्रि, (जितेन जयेन काशते इति । काश + णिनिः ।) जयशुक्तः । तत्-पर्य्यायः । जिताह्वः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५ । १४१ ।
"अनिरुद्धं रणे वासो जितकाशी महाबलः ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति ॥")

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्येन ।) अश्वत्थ-निर्म्मितदण्डः । तत्पर्य्यायः । आश्वत्थः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्येन ।) वृत्ताईत्-पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ क्षतशत्रु-पराजये, त्रि ॥

जिताक्षरः, त्रि, (जितानि आयत्तीकृतानि अक्ष-राणि येन ।) कृताक्षरजयः । वशीभूताक्षरकः । इष्टिमात्रेणाक्षरबोधेन पाठकमः । इति लोक-प्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्यावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः
प्रमोदनः ॥"
जितोऽमित्रः शत्रुर्येन ।) कृतशत्रुपराजये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।
"ऋणप्रदाता वेदश्च श्रोत्रियः सजला नदी ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः ॥")

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृत्ताईत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुरुपुत्रस्या-विक्षितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभा-रते । १ । ६५ । ५० ।
"अविक्षितः परिक्षिच्च शबलाश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शिल्पिनश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥")
जितशत्रौ, त्रि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्-कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) जीमूताश्विनकृष्णा-ष्टमी । सैव जीमूताष्टमी । यथा, "आश्विन-कृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
"इदं मासशिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः ।

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥"
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥"
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषावाप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसिन्धौ ।

"लक्ष्मीव्रतं चाश्विते प्रथमाङ्गे
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेशः
सदा भवेल्लोवितपुत्रिका सा ॥" इति ।

अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।

"आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वचनात् ।

इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥

जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जितकाशीराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥

जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः । तत्पर्य्यायः । शान्तः २ आत्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।

"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥",

जितेन्द्रियाङ्कः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + कः ।) कामदहिदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जित्वरः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित् + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥

जित्वा, स्त्री, (जि + "विपूयविनीयजित्यासुञ्कक्ल्कहलिषु ।" ३ । १ । ११७ । इति क्वप् ।) हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्तकौमुदीमते तु पुंलिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)

जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि + "इगुपधज्ञिभ्राकृसृभ्यः क्वरप् ।" ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।) जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।

"करदीकृतभूपाली भालभिर्जित्वरैर्दृशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरित्यासे तपसः सुतः ॥")

जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + क्वरप् । "टिड्ढाणञ्" । ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिष्णः, पुं, (जयतीति । जि + "इष्णुच् जिष्णुच्" । उणां । १ । २ । इति नक् ।) अर्জ্জुनः । बुद्धः । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अतिबुद्धः । इत्यजादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, ऋगः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।) जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥

जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥

जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिग्ध्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः । न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इखी । इ, जिन्वति । जिन्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिष्णुः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष वयोहानौ + "जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।" उणां ५ । ४६ । इति क्रिन् । इरादिकार्य्यं रेफस्य च वः । बाहुलकात् ह्रस्वे चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामरभरतादिटीकासु ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ५ । [भरन्त ॥")

"विलाय नरः पुत्रान् सपर्य्यन् पितुर्न जिष्णवे वेदो

जिष्व, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये + "स्फायिञ्जिवञ्चि गृक्षुः ।" १ । २ । १३६ । इति गृक्षुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । १३ ।

"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
प्राप्तत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥")

इन्द्रः । (यथा, अथर्ब्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।

"जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥")

अर्জ্জुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।

"अहं दुरात्मा दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥"

भौत्यस्य मनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।

"तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुरुय एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥")

जेतरि त्रि । इति मेदिनी । ष्णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।

"इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां क्षत्रमूलेषु मौलिषु ॥")

जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा + "जहातेः सन्वदालोपश्च ।" उणां । १ । १४० । इति मन् ।) तगरवृक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारत्वमिति । हा + "जहातेः सन्वदालोपश्च ।" उणां । १ । १४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महाभारते । १ । १०२ । १८ ।

"क्रोधामर्षैर्जिह्मभ्रूकषायीकृतलोचनाः ॥")

मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम + डः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।

"स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां पद्मकिञ्जल्कवर्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥")

जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥

जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा सृजतीति । सृह + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्षत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥

जिह्मं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥

जिह्वः, पुं क्ली, (हूयते आह्वयतेऽनेनेति । ह्वे + बाहुलकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौचेति साधुः ।) जिह्वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।

"द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥")

जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्यमितीति । जिह्व + ला + कः ।) लुब्धः । लोलुपः । यथा, आह्निकतत्त्वे ।

"आद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥"

जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + "ग्रीवाभ्रूजिह्वाश्मीवाप्रभीवाः ।" उणां । १ । १५४ । इति वनु प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिभ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ रज्ञना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ । इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधासवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २६ ।

"जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं
पाणिद्वन्द्व ! समर्चयाच्युतकथां श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु ।
कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं
जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम् ॥")

अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।

"शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् क्लिन्नार्द्रा श्लेष्मणा धवला कफात् ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा त्रयाणां दोषकोपतः ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥"

(यथास्याः उत्पत्तिविधयः ।

"उद्रे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्सारवत्।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे अध्याये॥)

जिह्वानिर्लेखनं, क्ली, (जिह्वाया निर्लेखनं संस्कारः।) जिह्वामार्জ্জনम्। जिवँआचड़ान इति भाषा। जिह्वामार्জ্জনद्रव्यम्। जिव्यँाचड़ा चेयाड़ि इति भाषा। तत् दग्धाङ्गुलं कोमलं क्षुद्रं स्वर्णरूप्यताम्रलोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम्। तस्य गुणः। वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रित-मलनाशित्वम्। आरोग्यरुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च। तन्मलापहरं श्रेष्ठं मृदुक्षुद्रं दग्धाङ्गुलम्। मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-श्लेष्मजाद्यहरं सुखम्॥"
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा.—
"जिह्वानिर्लेखनात्क्लेष्मश्चयादभिघातनः। कुपितो हनुमूलस्थः संक्षयित्वानिलो हनू॥ करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्। हनुसंग्रहः स तेन स्यात् क्लेष्माचर्य्यणभाषणम्॥"
इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

जिह्वापः, पुं, (जिह्वया पिबतीति। पा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) कुक्कुरः। व्याघ्रः। विड़ालः। भल्लूकः। इति शब्दरत्नावली॥ चित्रकव्याघ्रः। इति विश्वः॥

जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वाया मलम्।) जिह्वा-स्थितमलम्। तत्पर्य्यायः। कुलुकम् २। इति चिकाण्डशेषः॥

जिह्वामूलीयः, पुं, (जिह्वामूले भवः। "जिह्वा-मूलाङ्गुलेरछः।" ४।३।६२। इति छः।) वर्णाकृतिवर्णः। वोपदेवेनास्य ॠ इति संज्ञा कृता। स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति। यथा हरि × काम्यः। अस्योच्चारणं विसर्गवत्। इति व्याकरणम्॥
"अधोविरेकयुक्ताभ्यामात्रवद्वयरूपकः। जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणटीका॥

जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य।) पक्षी। इति हारावली। ५६॥

जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः।) मुखरोगान्तर्गतरसनाजातव्याधिः। तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंज्ञाः प्राह।
"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽसृक्संज्ञकः। उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः॥"
तत्र वातजस्य लक्षणमाह।
जिह्वानिलैरस्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शोकच्छदनप्रकाशा।
स्फुटितामनाविद्धवीर्य्या। प्रसुप्ता रसानभिज्ञा-तया सुप्तेव। शोकच्छदनप्रकाशा शोको मरु-भूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता॥*॥
पित्तजमाह।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपिकाग्रकैश्च।
अयं रोगो लोके जलौका इति ख्यातः। जाड़ौका इति वङ्गभाषा॥*॥ कफजमाह।
कफेन गुर्व्वी बहलाचिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः।
बहला स्थूला। मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः॥*॥
असासमाह।
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
शोफोऽसासंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः।
जिह्वां सरुक् स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम्॥
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः। कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेन वायुरत्र बोद्धव्यः। भृशं पाकेन पित्तञ्च। अतस्त्रिदोषजोऽयम्। असाध्यत्व-मस्य॥*॥ उपजिह्विकामाह।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वा-
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वायाग्रतिः॥*॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा।
"जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम्। गुडुचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः॥ श्लेष्मप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम्। कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु॥ पित्तजे परिशुष्के तु निःसृते दूषशोणिते। प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम्॥ कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वल्पशः क्षये। पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे॥ उपजिह्वासु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्। शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत्॥ शोषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम्। उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिर्लेखञ्च पाचयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जिह्वालिट् [ह्] पुं. (जिह्वया लेढीति। लिह+क्विप्।) कुक्कुरः। इति भूरिप्रयोग॥

जिह्वाशल्यः, पुं, (जिह्वाया शल्यमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जिह्वास्वादः, पुं, (जिह्वया स्वाद आस्वादनम्।) लेहनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८८॥

जीनः, त्रि, (जिनाति जीर्य्यतीति। ज्या वयो हानौ+"गत्यर्थेति।" क्तः। यद्विच्येति सम्प्र-सारणम्। हल इति दीर्घः। आदिर्ञिटुडवः इति नत्वम्।) वृद्धः। इत्यमरः। २। ६। ४२॥ (चर्म्मपुटे। यथा, मनुः। ११। १३८।
"जीनकाम्बुकवस्त्रावीन् पृथग् दद्यात् विशुद्धये॥")

जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति। जि+"जेर्मूट्चोदात्तः।" उणां ३।६१। इति क्तः। मुडागमो धातोर्दीर्घश्च।) पर्व्वतः। (यथा-मत्स्यपुराणे। १२०। ७५।
"जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति॥"*॥
जीवनं जलं मूच्यति सावयतीति। पृषोदरा-दित्वात् साधुः। इति पुरुषोत्तमदेवः।) मेघः। (यथा, महाभारते। ६। १६। ३१।
"राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः॥")
मुस्ता। देवताड़वृक्षः। इत्यमरः। ३। ३। ५८॥ इन्द्रः। भूतिकरः। घोषकलता। इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।
"धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं क्षतवेधनम्॥"
सूर्य्यः। यथा, महाभारते। ३। ३। सूर्य-स्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने। २२।
"वरुणः सागरोऽंशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा॥"
ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते ५।१११।२४।
"जीमूतस्याथ विप्रर्षेरुपस्थे महात्मनः॥"
मल्लविशेषः। भीमसेनस्तु विराटगृहवासकाले नियुद्धेनैनं क्षिपतवान्। यथा, महाभारते। ४।१२। २२।
"ततस्तु वृत्तसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत्। जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम्॥"
खनामख्यातो दग्धार्हस्य पौत्रः। यथा, हरि वंशे। ३८। २५।
"दग्धार्हस्य सुतो योमा योम्नो जीमूत उच्यते॥"
वृष्णृतपुत्रः। स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश्वर-विशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये।
"शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः। श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा॥"
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः। यथा, तत्रैव,—
"जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः॥"
जगत्यक्षरिंशदक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणा-दिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य। आद्युदात्तत्वादेवास्य तथात्वम्।) पर्व्वतः। इति हारावली। ५१॥

जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य मुस्तायाः मूलमिव मूलमस्य।) शुण्ठी। इति रत्नमाला॥

जीमूतवाहनः, पुं, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य।) इन्द्रः। मेघवाहन इत्यमरदर्पणात्। धर्म्मरत्न-नामकस्मृतिसंग्रहकर्त्ता॥ (यदुक्तं दायभागे।
"बहुविधपूर्व्वनिबन्धव्याख्यासङ्गतसंग्रयस्येतत्।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम्॥
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः।
दायभागं चकारेमं विदुषां संग्रयच्छिदे॥"
शालिवाहननृपस्य पुत्रः। आश्विनकृष्णा-ष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः। एतद्विवरणं जितन्तपोशब्दे द्रष्टव्यम्॥ जीमूत-केतोर्नृपस्य पुत्रः। यथा, कथासरित्सागरे। २२। २४।
"अथ तस्याचिराद्देव राज्ञः सूनुरजायत।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता॥")

जीमूतवाही, [न्] पुं, (जीमूतं वहति जीमूता-कारेणात्मानं परिणामयतीत्यर्थः। वह+

जिनिः। मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम्।) धूमः। इति हेमचन्द्रः॥

जीरः, पुं, (जवतीति। जु गतौ+"जोरी च।" उणा २। २३। इति रक् ईत्वान्तादेशः।) जीरकः। खड्गः। इति मेदिनी। रे, ३६॥ अदुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (विद्यायति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १।४४।२१। "मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम्।" "जीरं विद्यावन्तम्।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जीरकः, पुं, (जीर+संज्ञायां कन्।) वणिग्द्रव्यविशेषः। जीरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरणः २ अजाजी ३ कणा ४। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ अजाजिका ९ वह्निशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रुचिस्वरकारित्वम्। गन्धयुक्तत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पाके कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च। शुक्लजीरा हव्यजीरा कलाञ्जी एषां नामानि गुणाश्च।

"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः।
हव्यजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः॥
कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका।
एष्यीका कारवी एष्वी एषुस्तूणोपकुञ्चिका॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च दृढ्जीरक इत्यपि।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्।
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम्॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जीरकः, पुं, (जीरकः एषोदरादित्वात् कस्य गः।) जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति। जॄ+बाहुलकात् रिक्। ईत्वान्तादेशः। ततः स्वार्थे कन्।) वंशपत्रीशणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति। जॄ वयोहानौ+गत्यर्थेति क्तः। निष्ठातस्य नत्वम्।) शैलजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वयःप्रकारविशेषः। यथा, "तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम्। बालं मध्यं जीर्णमिति।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति। जॄ+करणे क्तः।) जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। १८०॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति। जॄ+"गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषीति।" ३। ४। ७२। इति कर्त्तरि क्तः।) वृद्धः। इत्यमरः। २। ६। ४२॥ पुरातनः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। १। २०। १७।

"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम्॥")
गतवहुवयः। जराविश्लिष्टः। पक्वः। पाकविश्लिष्टः॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये। ७६।
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्यां च गतयौवनाम्।
रणात् प्रत्यागतं शूरं ग्रस्त्रञ्च गृहमागतम्॥")
अथ जीर्णद्रव्याणि।
"नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसालेषु हितं
जम्बीरीत्यरसो घृते ससुचितः सर्पिस्तु मोचाफले।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये कांक्षिकं
नारङ्गे गुडभक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः॥
पिण्डान्ने सलिलं प्रियालफलजे पथ्या हिता माषजे
खर्जूरं क्षीरभवे तु तक्रसुचितं कोष्ठाम्बु कोलम्बजे।
मत्स्ये घृतफलं त्वजीर्णगमनं मध्वम्बुपानात्यये
तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं ग्रैवान्तु वृद्धा जयेत्॥

पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम्॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं य इह तण्डुलं विदुः।
ते वदन्ति सुनयोऽथ तण्डुलात्
क्षीरवारि परिपाच्यमप्यलम्॥
दाडिमामलकतालतिन्दुकी-
बीजपूरकबलीफलान्यपि।
वाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति बकुलं स्वमूलतः॥
मधूक-मालूर-हृपादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम्।
पाकाय पेयं पिशुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम्॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनसुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण।
खर्ज्जूरिकाविशुकशूरुसिताम्र गृध्रं
गृञ्जाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुक्तम्॥
पिण्डितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः
क्षीरमहिषयोर्घृतक्षीरयोः सैन्धवेन।
पिण्डिपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीप्यकाभ्यामपहरति तुषाम्भो वेदलानामजीर्णम्॥

कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम्।
कस्तूरिका सिक्थकनारिकेल-
जलं पचत्याशु ससुद्रफेनः॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि-
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकेषु।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाब्दनादस्य निहन्त्यधाम्नः॥
कपोतशृङ्गाटटगालहृद्ही-
खर्ज्जूरखड्गा अपि नागरेण।
पलाशभस्मासु तथार्द्रजो वा
रसो निहन्याद्रसमिक्षुजातम्॥

अन्नेन केनाप्यथ योगयोग्येन
कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम्।
तिलादितैलान्यपि काङ्क्षिकेन
सर्ज्जस्य मज्जा पनसामलक्योः॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम्।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा।
काश्यस्य मूलं परिपेयसर्ष्या
सुखीभवेन्ना बहुधो न भूतम्॥
यौषे रसाला सुरभीयवस्तु-
मद्येन कोष्णेन विपाकमेति।
गृध्रस्य चूर्णेन हयारिनारी-
यथोदधिक्षीरसुपैति पाकम्॥
वटो वेसवाराक्षवङ्गेन केशी-
ग्रसं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति।
कणामूलतो लड्डुका पूपकादे-
र्विपाको भवेच्छ्रुल्लीमण्डयोश्च॥
श्वाविद्गोधा गण्डकाखिन्नतैलाद्-
यावत् चारात् कोलकूर्म्मादयोऽपि।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो सुद्गयूषात्
सासुद्रादप्यारनालं सुखाय॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमम्भो
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति॥
पालङ्किकाकेसुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम्।
उपोदकालाडुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेवदरस्य पक्ता॥
शुक्लीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता।
जरामिरं गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुधो न भूतम्॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय
भोक्तुं पुनर्व्याकृति तावदेव॥
विपच्यते शूरकको गुडेन
तथाशुकं तण्डुलतोयपानात्।
जम्बीरजीरेण निशारजोनं
सुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारक्षयितेन पाकः।
शाकानि सर्व्वाण्यपथ्यानि पाकं
क्षारेण सद्यस्तलनालजेन॥
आम्रातकोदुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च क्षत्रवटादिकानाम्।
स्नुः ग्रामनं पर्य्युषितोदकेन
प्रियालमज्जा च कटुष्णकेन॥

केदारौर्वे गौरिर्यां मुहुर्मुहै
आवां मुखो भूमि वैदेहवारम्।
मार्गो मृदङ्गिमस्तेर नव-
किंच सचक्षकां पुर्वदोषात्।
गर्भेर जौर्वं हिरिर्वेर पौरु-
मर्वेर च दारवसो मुखात्।
केदैर नौर्वं उत्तरार्विदोवे
विटा हिता कार्तिर कहिराज:।
सावस्मर्वाहिरदुर्वेर
संदहते दक्ष मुखं नरस्य।
वेवैर का केवरवार्हवेर
हुवाव दक्षस्मतौ विद्यात्।
जौर्वेज्ज मनुवारोदहारि
वारीवदवाद्वरवाधिरार्ह।
दवौरवं मुखवदे प्रहर्षं
वात्रीवदेवो।निविदेवेषु।
वदस्व मौर्वं यमदोदुदूर्षं
प्रवालदृष्टि, सुरदारमारे।
जौरोवधामेवरमाधिरस्य
पहाटाकमुखं सुरनार्विदेवे।
अवस्वदूरवदे विद्यमेन्त:
अवस्वदूरवदेव मुखं विट्।
अवस्वदेह वटेवस वारवेव
दवस्वमाटेकवटवं पुर:।"

इति जौर्वेज्जहरौ।

जौर्वेज्वर:, पुं, (जौर्व: दुरासदो ज्वर:।) दुरासज्वरभेद:। अस्य जौर्वेज्वरस्य लक्षणमाह।

"यो द्वादशो दिवसि उद्गै
दौवस्वमर्त्यदुवेष्व उद्गेषु।
दूर्वा सरौ लिखति सप्तदेदो
भिन्नभिन्नो ज्वर इव जौर्व:।"

जौर्वेज्वरस्यैव विशेषं लक्षणमाह।

"दिवं मन्दाग्नी रूक्ष: मूर: कृच्छ्रेण मिद्यति।
कण्ठाक्ष: वेष्टमूर्धो दवो लालास्रवी।"

लालास्रवाकाङ्क्षी अरोमहर्षि इति लालास्रवी। वर इंद्रमुवेषु। मूर: क्रोधी। वेष्टमूर्धो वष्टकवेष्टक:।

अथ जौर्वेज्वरस्य लक्षणान्तरमिदम्।

"जौर्वेज्वरी वर: कुर्याद्रोगवार्थं कदाचन।
सहसात् स भवेत् जौर्वो ज्वरस्तु स्याद्भयो यत:।
दुरासदोति ज्वरं दीर्घा यदयथो: दुरासदा।
सहसैवस्य तं यस्मात् पूर्ववद्दुःखकारवेत् क्रियाम्।"

तथा दुर्वासवत्।

"दिदिविकालासरकालतारां
कार्यं विवेदुमिवनिष्णलोकम्।
जौर्वेज्वरारोपकलाक्षमूल-
वालाधिमाल्यादिमजौरवेषु।
कन्दुं दुःखारं प्राय: सार्वं तैरोवदुच्यते।"

इति विश्वसारसंग्रह:।

"ज्यमोदूर्वमंदुलवाश्चन्दिरोद्वोद्वेत:।
जौर्वेज्वरकरवंशो पञ्चमस्कन्धो यथा।
कवदाता: कवादन्तु द्वौवलोकदलोरिम्।
सदुरासदुवं जौर्वं जौर्वेज्वरहरं परम्।
त्रिमलोदवुर्वसिद्धं दुर्दुरौकरवं त्रिवेत्।
जौर्वेज्वरवदहोदकमलोदवरादरम्।
जौर्वेज्वरोत्रिवादे च दक्षदे दुर्दुत्रिमलो।
कालाक्षीमांसरिष्यादवदुरासदुवरोदवृत्।
द्विदुर: त्रिमलोदूर्वदुर्दोच्च त्रिवरं मत:।
त्रिमलो मदुर्वदुरा वेदवर्मवरादरो।
वाक्षदाक्षवरदुरो वाक्षदोदोदरावहा।
कारवं त्रिवरं यथा त्रिमलो मैवरं यथा।
दूर्वित्रोदवं वर्षा वैद: वर्वेवरवर: वर:।
वैदो रविवर: वैद्यदर्शा जौर्ववत्वर:।"

इति कालसारसंग्रहे। ७।

"दाहाक्षरा दटो दट्टो मुखवं रक्तवदरम्।
दाहवं कटुका वटा मूरिम: मदुरात्मक:।
दट्टोरं दाहवं दट्टं दाहवं कण्ठदारिका।
दुःखवं त्रिदुवदुर्च दाहाटाट्टिवं कटुम्।
जौर्वेज्वरारदिवामकामवयदुरासदम्।"

इति दाहाटदाटदट्टदाह:। ७।

"त्रिदट्टा मवदट्टा का मवदट्टावदा यथा:।
ज्वरजोरव संदिग्धा त्रिवेदट्ट दिरादि हि।
तवैव मुखवैदेव: वर्वं दिट्टत्रिदामवात्।
त्रिवर्ता ज्वरदाहाश्च: लालूपाक्षरोमच हाम्यति।
दाम: मार्गोत्रिमाल्यच ज्वरादिच्च मवट्टति।
ज्वरादिदट्टित्रिवेषाकदट्टि: दुःखदट्टिवं त्रासिदट्टि:।

इति वट्टमानविद्यायां। ७।

"दार्वदिट्टज्वरोट्टा स्यात् त्रिया वालवदाक्षवे।
जौर्वे ज्वरे वदे जौर्वे दाहदाक्षमलिटे।
पवः पौरुषवदं तट्टवं तु विरोमम्।
पवदाक्षं त्रिवं तैवं जौर्वोत्रिज्वरवोत्रिवम्।
तथा दारावदमोवं जौर्वेज्वरहरं परम्।"

इति जौर्वेज्वरोत्रिज्वार:। इति भावप्रकाश:।

जौर्वेदार:, पुं, (जौर्वस्य इव वल्ला।) वृहदारक-वेट:। विदारादिवेद इति जौर्वे। तत्पर्यायादि:। जौर्वेदो २ वृद्धिका ३ आवरा ४ मूल-पर्णी ५। अस्य गुणा:। जौर्वत्वम्। त्रिक्ष-वत्वम्। ज्वरातीसारदोषनाशित्वम्। वल्य-त्वच। इति राजनिर्वेण्ट:।

जौर्वपत्रिका, स्त्री, (जौर्वाणि पत्राण्यस्या:। कप् अतइत्वम्।) वल्लपत्रीशाकम्। इति राजनिर्वेण्ट:।

जौर्वपर्व:, पुं, (जौर्वाणि पर्वाणि यस्य।) वंशः। इति राजनिर्वेण्ट:। (जौर्वं पर्व यस्य।) दुरालभवृक्ष, क्ली। (जौर्वं पर्व यस्मिन् इति त्रिपदे दुरालभवृक्षे च। यदुक्तं वैद्यके "पर्वमूले भवेदूर्ध्वा: पर्वांगे यावत्पर्व:। जौर्वपर्वे हरेद्दाह: शिरादुष्टिप्रवाहिनी।")

जौर्वपुष:, पुं, (जौर्वोत्पन्ने पुष्पे यस्य।) पद्मकाष्ठम्। इति राजनिर्वेण्ट:।

जौर्वपुष्पं, क्ली, (जौर्वं पुष्पं यस्य। तत: वप्।) परिवेषम्। इति राजनिर्वेण्ट:। कैवोटमुता इति भाषा।

जौर्वपुष्पं, क्ली, (जौर्वं पुष्पं यौगिकमिव।) देवदारुवृक्ष:। इति राजनिर्वेण्ट:।

जौर्वपुष्पं, क्ली, (जौर्वं पुष्पं यस्य।) दुरा-लभवृक्ष:। तत्पर्याय:। वटपत्रम् २। रक्त-पत्र:। २। ६। ११६।

जौर्वा, स्त्री, (जौर्वेऽवतीति। व+कर्वे क:।) ब्रह्मवोरक:। इति राजनिर्वेण्ट:।

जौर्वि:, स्त्री, (वृ+क्विप्।) आदि:। जौर्वता। इत्यमर:। ३। ३। ८।

जौर्वोद्धार:, पुं, (जौर्वाणां मन्दिरादीनां उद्धार: संस्कार:।) मन्दिरादे: संस्कार:। यथा, विष्णुधर्मोत्तरे जौर्वाद्धारे।

"यस्य राष्ट्रस्य विषये देवेशः विद्यौर्वते।
तस्य सौदति सर्वार्थं देवेशः यथा तथा।
तस्मा जौर्वेज्ञ संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि।
द्विगुणं मवमाप्नोति यत्र कार्यो विचारणा।"

विष्णुरहस्ये।

"यस्तस्य च यः कर्ता यत्मारस्य रचिता।
विधोरायतनस्येह स वरी विष्णुलोकमाप्।"

कौर्मपुराणे।

"यतिवं यत्मारस्य तथाहेष्टुटितं वरः।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं यत्मामुयात्।"

वैष्णवपुराणे।

"मूलाक्षरसमुद्धृत्य प्राकृतान्जौर्वकारकः।
तस्मात् मर्वप्रयत्नेन जौर्वोद्धारमाचरेत्।"

हयशीर्षपञ्चरात्रे।

"दारीकृत्यसमाहारां सुरधान्यां तथाचय!।
इष्टिमाणां मयाराच संस्कारां वो वरी भुवि।
दुःखं द्विगुणं तस्य मर्वमुत्पाद संक्षयः।
प्रतिष्ठाता दिवि: कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते।
प्रायः शैवदवौर्वोरुपुराणेषु वैष्णवे।
देवायतनप्रतिष्ठा च स्नाता मृत्तिकयेह किम्।
कौर्मनिम्नादवेदेव संपूर्णा सा विधेयतः।
देवस्यैं देवताया: प्रतिष्ठाविधिना सदा।
संस्कार्यं मनुवाराच्च मनुदाशैकलेखा।"

इति कैवर्तमहिषिविलासे २० विलास:।

जौर्वि:, पुं, (जौर्वेति छिद्रीभवतीति। वृ+"वृञ्जुत्सादृधः क्विप्।" उणा ३। ५३। इति करणे क्विप्।) कुठार:। इति सिद्धान्त-कौमुदानुसारिदृष्टि:। (जौर्वतीति। कर्मणि क्विप्।) छेदकम्। काय:। पद्म:। इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्ति:।

जौर्व, अ प्रार्थे। इति कविकल्पद्रुम:। (स्वां-वर्ग-अर्थं-वेट्।) अ, अजौर्वीत्। अजिजौर्वत्। प्राप्त: प्राजधारयम्। जौर्वति लोक:। इति दुर्गादास:।

जौर्व:, पुं, (जौर्वतीति। जौर्व+"इगुप।" ३। १। १२१। इति घञ्।) अमुधारयम्। इत्यमर:। २। ८। ११८। (यथा, हरिवंशे। १०३। ८३।

"अहमेव त्रिलय सखि! जौर्वं प्रतिभाति मे।
सखार्थं मुद्धते जौर्वो यथा जौर्व समाम्बहम्।")

(जीवतीति। जीव प्राणे+"ण्वुलृतृचौ।" ३।१।१३५। इति कः।) प्राणी। (यथा, भागवते। १।१३।४४।
"अङ्गानि सह्स्रानामपदानि चतुष्पदाम्।
पक्षिणां तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्।")
इति:। इभविशेषः। (स एव महानिम्बवृक्षः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"महानिम्बः क्षुतोत्रेका रम्भको विषसुन्दिकः।
केशासृग्विनिमक्तश्च कार्ष्मको जीव एव च।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
हरिणः। इति मेदिनी। वे, ८। (यथा, काशीखण्डे। १७। ६३।
"अक्षालिङ्गार्धनाशिनं जीवभूतोऽसि मे वतः।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि।")
कर्म्म। इति धरणी। शेषवृक्षः। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६। इति विकाण्डशेषः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिभाष्यादाः।
"तत्र क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि।") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः।
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा विलिप्त एव च।
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्। ४।
(तथाच भागवते। १२। १८। १७।
"जीवं पश्यामि वृत्त्याद्यामपैतत्यं न विद्यते।")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरावच्छिन्नं चैतन्यम्। केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम्। (जीवति जीवितान्तर्यामितात्मकरूपेणेति। जीव+क्विप्+क्यप्। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १५६। ६८।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः।")
जीवनविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १२। २८८। २३।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः।")
जीव, पुं स्त्री, (जीव+भावे घञ्।) जीवितम्। इति मेदिनी। वे, ६। (यथा, भागवते। १। २। १०।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः।"
"जीवस्य जीवनस्य च पुंनर्ह्यमुष्मादुद्धारा कर्म्मभिर्यत्र इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव+क्विप्+ण्वुल्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। कूर्चशीर्षः २ मधुरकः ३ भृङ्गः ४ हंसाङ्घ्रिः ५। रत्नमालः। २। ४। १३२। जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीवः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्चशीर्षकः १५ इन्द्रियः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तविषार्शिःक्षयदाहज्वरवाग्विलम्। शुक्रकफकृमिदोषत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। बलकारित्वम्। कार्श्यवातवाग्विलम्। तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ श्वेतौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ कन्दसंयुतौ।
जीवकः कूर्चकाकारः कपिलो ह्यस्थिसन्निभः।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीकन्दमेव च।"
इति भावप्रकाशः। ७।
प्रावकः। पीतप्रावः। चपलः। इति मेदिनी। के, ६५।
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवानुष्ठा इति। जीव+ण्वुल्।) सेवकः। इड्याजीवी। जीवी। (यथा, महाभारते। १३। १४१। ६६।
"जैविद्यो याजको विद्वान् न याज्यजीवकः।")
अहितुण्डिकः। इति मेदिनी। के, ६५।
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्षणदकीटादिना जीवतीति। जीव+क्यच्। यद्वा, जीवञ्जीव+एषोदरात् साधुः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति शब्दरत्नावली।
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विश्लेषं नाशयतीति। जीव+णिच्+कर्त्तरि खुच्। पक्षोरपक्षी। रत्नमालः। २। ५। ३५॥ (अपरः पक्षिविशेषः। विषादिविकृतस्वाभाव्यादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते।
चक्रोरक्षाधिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्वाग्नदोदयः।")
इभविशेषः। इति मेदिनी। वे, ५६।
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः।) जीवत्पुत्रिका। तत्पर्य्यायः। जीवसूः २। इति हेमचन्द्रः।
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः।) सधवा। इति हेमचन्द्रः।
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप्।) विद्यमानपितृकः। यथा,—
"अमावास्यां गयायाञ्च दत्त्वान्नसुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् श्रुतेरपि पितृव्रता भवेत्।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति। जीव+"ग्रीहृग्रधिरुगभिवधिजीवि प्राविभ्योथः।" उणा। १। ११३। इति अथः।) प्राणः। कूर्म्मः। मयूरः। मेघः। धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि। रत्नमालादिकोषः।
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादिसुप्रयोगेणेति। दा+कः।) वैद्यः। विष्टि। इति मेदिनी। दे, २६। जीवनदातरि, त्रि।
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति। दा+ष्ट्रन् ङीप् च।) अहिः। इति राजनिर्घण्टः।
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति।) प्राणिरूपम्। इति विकाण्डशेषः।
जीवनं, क्ली, (जीवतोऽनेनेति। जीव+करणे ल्युट्।) इतिः। (यथा, भागवते। ११।३।३६।
"अङ्गानि सह्स्रानामपदानि चतुष्पदाम्।
पक्षिणां तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्।"
"जीवनं जीविकेति।" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।) बलम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६६।
"दशरथा एव तस्याः सखि! मतिरयं जीवनं मर्त्ये।"
जीव+भावे ल्युट्।) प्राणधारणम्। इति मेदिनी। ने, ६८। (यथा, हटयोगप्रदीपिकायाम्। २। ३।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते।"
"प्राणान् हरति यमस्तत्प्राणो जीवनं इति जीवनम्।
क्षिमाकर्षे खारभूमौ प्राणदा वसुधतिका।"
रघुमुकुटः।)
देवकुलीयम्। इति शब्दचन्द्रिका। मज्जा। इति राजनिर्घण्टः। (मद्या। यथा, काशीखण्डे। २६। ६५।
"जीवनं जीवनप्राणा यमस्योच्छा यमस्मयी।")
जीवकः, पुं, (जीवयति सेवादिना। जीव+कर्त्तरि ण्वुल्।) जीवकौषधम्। वातः। इति राजनिर्घण्टः। सुदयबलकृद्यशः। इति शब्दचन्द्रिका। पुत्रः। इति हेमचन्द्रः। (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव+णिच्+कर्त्तरि ण्वुल्। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४८।११८।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः।"
श्लिष्टः। महाभारते। १३। १७। १२१।
"सर्व्वेषां जीवनो मत्तः शुभाशो बहुकर्म्मणः।")
जीवनकं, क्ली, (जीवतेऽनेन। जीव+करणे ल्युट्। ततः स्वार्थे कन्।) अन्नम्। इति हेमचन्द्रः।
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम्।) अन्नविशेषः। स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम्। इति भावप्रकाशः।
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः।) धर्म्मोपायः। स च दशविधः। यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः।
इतिभैषं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः।"
इति मात्स्ये ९१३ अध्यायः।
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+क्विप्+युच् स्त्रियां टाप्।) मेरौषधम्। इति मेदिनी। ने, ६८।
जीवनाधारं, क्ली, (जीवनं आश्रयत्यनेनेति। आ+धृ+करणे घञ्।) दिवसः। इति शब्दचन्द्रिका।
जीवनाधारः, पुं, (आश्रयत्यस्मिन्। आ+धृ+घञ्+कर्म्मणि। जीवनं बलं आधारोऽस्य।) रसः। इति शब्दरत्नावली। (वारिवाचिनि, त्रि।)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन+ठन्। टाप्। यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् इत्वञ्च।) हरीतकी। इति राज-

निघण्टुः॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञातव्यः॥)
जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव+करणे ल्युट् ङीप् च।) जीवन्ती। (पर्य्यायो यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा।
मङ्गल्यनामधेया च श्रावणश्रेष्ठा पयस्विनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
काकोली। डोड़ी। मेदा। महामेदा। इति राजनिर्घण्टुः॥ यूथी। इति शब्दचन्द्रिका॥
जीवनीयं, क्ली, (जीवतोऽनेन अस्मादा। जीव+करणे अपादाने वा अनीयर्।) जलम्। इति हेमचन्द्रः॥ (जीवनप्रदे, त्रि। यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम्।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम्॥")
जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामोषधीनां गणः।) औषधविशेषः। यथा, वैद्यकपरिभाषायाम्।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे सूक्ष्मासपर्ण्यौ च। ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥)
जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय+टाप्।) जीवन्ती। इत्यमरः। २। ४। १४२॥
जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति। जीव+णी+तृच्+ङीप् च।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीवनौषधं, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपायविशेषः।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम्। जीवरक्षाकारि। जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। जीवात्तः २। इत्यमरः। २। ६। १२०॥
जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीवतेऽनेन वा। जीव+"दृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः शितायिच।" उज्ज्वलः। १। १२७। इति झच्।) औषधम्। प्राणः। आयुर्विशिष्टे, त्रि। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ जीवश्राकः। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीवन्तिकः, पुं, (जीवान्तकः। पृषोदरात् साधुः।) जीवान्तकः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+झच्+कन् टाप् च। कापि अत इत्वम्।) वन्दा। वृक्षोपरिजातवृक्षः। गुडूची। जीवाख्यशाकः। इति मेदिनी। के, १६०॥ जीवन्ती हरीतकी। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त+ङीष्।) लताविशेषः। जीवद् इति जीयातो इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५। इत्यमरः। २। ४। १४२॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८। इति तट्टीका॥ पयस्विनी ९ जीवा १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ श्राकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शुक्लाटी १९ जीवदृष्टा २० काङ्क्षिका २१ शुक्लशिम्बिका २२ सुपिङ्गला २३। इति राजनिर्घण्टुः॥ मधुस्रवा २४ जीवदृषा २५ सुखङ्करी २६ शुक्लाटिका २७ जीवपत्री २८ जीवपुष्पा २९। इति केचित्॥ (यथा,—
"वरा श्राकेषु जीवन्ती सर्षपाखवरा परम्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम्। कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टुः॥ स्वादुत्वम्। स्निग्धत्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वम्। बलकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। ग्राहित्वम्। लघुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम्। स्वरकारित्वञ्च। सुराङ्गदेशजस्वर्णवर्णहरीतकी। सा स्नेहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशिनी। इति राजवल्लभः॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी॥"
"जीवन्ती सर्व्वरोगघ्नी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
गुमी। गुडूची। (पर्य्याया यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतात्मतवल्लरी।
छिन्ना च्छिन्नरुहा च्छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वन्दा। इति मेदिनी। ते, ११२॥ डोड़ी। इति राजनिर्घण्टुः॥ (जीव इति श्राकविशेषः। श्रकंरावन्मधुरपुष्पा व्रततिः। अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा।
मङ्गल्यनामधेया च श्राकश्रेष्ठा पयस्विनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
जीवन्मुक्तः, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायात्वरहितः।) जीवद्दशायां मायावन्धरहितः। (यथा, देवीभागवते। १। १६। ४८।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः।
तथवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा॥")
तल्लक्षणं यथा। "स्वस्वरूपाखण्डसुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वात्सकलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥'
इत्यादिश्रुतेः।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण अन्यमान्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्ततत्पूर्व्वपूर्व्ववासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि सुख्यमानानि भोगाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति। यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तद्दिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति। सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इत्यादिश्रुतेः। उक्तञ्च।
'सुप्तमवज्ञाग्रति यो न पश्यति
ह्यथच पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः॥' इति।
अस्य ज्ञानात् पूर्व्वं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनां अदुष्टवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति। शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा। तदुक्तम्।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि।
शुनां तत्त्वदृशामेव को भेदोऽशुचिभक्षणे॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा सूक्ष्मं स आत्मेति न चेतरः।' इति।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते। तदुक्तम्।
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः॥' इति।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति ऊर्द्ध्वज्ञानततत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते। इत्येवमादिश्रुतेः।" इति वेदान्तसारः॥
जीवपुत्रकः, पुं, (जीवः प्राणान् पुत्र इव। पुत्रवद्वर्द्धनकत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे कन्।) इक्षुदीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ वृक्षविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ जीयापुता इति भाषा॥
जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्+जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः।) वृद्धजीवन्ती। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात्।) हरीतकी। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः।) जीवन्तीलता। वृद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीवमन्दिरं, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव।) शरीरम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति। ला+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टुः॥
जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री। सा चासौ वल्ली चेति।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टुः॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाख्यः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पर्य्यायः जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेधकः ८। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। दृंहणत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बल्यत्वम्। हृद्यत्वम्। पित्तापहारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। जीवा हितकरी शुक्ला शुभ्रवर्णलता।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामदृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवस्नः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं स्नुते इति। स्नु+क्विप्।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्रिका। हेमचन्द्रः। ३। १६४॥ (यथा, महाभारते। १।२००।७।

"जीवस्नवीरस्नभद्रे! बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भागसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुधः॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। ततष्टाप्।) जीवन्तीवृक्षः। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३। २१।

"निर्गुण इति स्तुत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्वि।
यज्ञ धनुर्गुणशून्यं निर्ज्जीवं तदिह शंसन्ति॥"

"निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। 'जीवा ज्या ग्रिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका॥) वक्रा। ग्रिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ जीवितम्। इति जटाधरः॥

जीवातुः, पुं, क्ली, (जीवत्यनेनेति। जीव+"जीवेरातुः।" उणा।१।८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६५।

"जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्हिणी॥"

"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका॥*॥ (जीव+भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।

"रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा व्यधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः।) देही। तत्पर्य्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ सत्त्वभृत् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्तुः ८। इति हेमचन्द्रः॥ प्राणी ९ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १।४।३०॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।

"यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत्॥"

"एवं चतुर्व्विधगतिभिस्तत्तैः सिद्धे वपुर्णदे।
जीवात्मा नियतो नित्यं वसति स्वात्मदूतवान्॥
स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
याप्तो बद्धश्च मनसा क्लृप्तिभिः कर्म्मबन्धने॥
कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः।
इन्द्रियाणि दुर्बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य क्षेत्रज्ञस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) क्षेत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त+णिच्+ण्वुल्।) जीवनार्थे पक्षिघातकः। तत्पर्य्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २। १०। १४॥ जीवनाशके, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थक्रिमिं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ+ला+कः।) सैंहिली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीविका, स्त्री, (जीवतेऽनयेति। जीव+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २। ६। १॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ११।

"अनिन्द्यामग्रतो शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्॥")

जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवितं, क्ली, (जीव+भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।

"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुद्ध्य सुप्तां
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥"*॥

कर्त्तरि क्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।

"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मुखा वत्सरस्यान्तं जीवितान्तीति लक्षिता॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२०॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाड़ीसन्दर्शनेन हि जीवानां जीवनज्ञानादस्यास्तथात्वम्।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।

"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्वधिरचन्दनोचिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा॥"

"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवातुः। इति हेमचन्द्रः॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्यास्तीति। जीव+इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे।

"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः।
भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति शक्तिभक्तिरसायनात्॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत्।) गोक्षुरद्रुवा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

जु, रंहणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः॥

जु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, जवते। इति दुर्गादासः॥

जुङ्ग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते। इति दुर्गादासः॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप+स्वार्थे सन्+ल्युट्।) निन्दा। इति हेमचन्द्रः।२।१८५॥ (निन्दाशीले, त्रि। तत्र "अशुदात्तेतश्च हलादेः।" ३।२। १४६। इति युच्॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम्+सन्+भावे अ+स्तियाम् टाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।

"दोषैरेषादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥")

जुङ्गः, पुं, (जुङ्ग+अच्।) क्षुद्रदारकः। इत्यमरः। २। ४। १३७॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"जुङ्गर्ल्लघुन्याच्छगलाद्यावेगी क्षुद्रदारकः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग+स्वार्थे कन्।) क्षुद्रदारकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग+टाप्।) जुङ्गः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुङ्ग इ त्यागे+कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति व्याकरणम्॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक+टाप्। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ झुँटी इति टिकी। इति च भाषा॥ (यथा, आह्निकसूक्तधृतब्रह्मपुराणवचनम्।

"जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत्॥")

जुड़, क गोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोड़यति। गोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः।

जुड़, ग्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र, जुड़ति जोड़िता। इति दुर्गादासः॥

जुड़, श्रि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श्रि, जुड़ति व्यजुड़ीत्। तानुच्छृङ्खलतापन्नान् ग्रन्थजेन जुड़त्यसौ। जुजोड़। इति दुर्गादासः॥

जुत, ऋ ड दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अजुनोतत्। ड, जोतते। इति दुर्गादासः॥

जुन, ग्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र, जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः॥

जुर्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इखौ। ऊ; जुरौ जुरः। ई, जूर्णः। इति दुर्गादासः॥

जुल, क पिधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोलयति। पिधि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥

जुष, कि तर्के। ल्गौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) कि, जोषयति जोषत्यन्यगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

जुष, ग्र ड ई ञि सुदि। सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ग्र ड, जुषते। ई ञि, जुषोऽस्ति। सुदि हर्षे। इति दुर्गादासः॥

जुष्कः, पुं, (जुष्+कक्। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जुष्टं, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सेविते, त्रि। इति मेदिनी। टे, १५॥ (यथा, भट्टिः। १। ४।

"पुण्यो महात्रक्षसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥")

जुष्यः, त्रि, (जुष्+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम्॥

जुहुवानः, पुं, (जूयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदयः। अग्निः। उच्चः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जुहूः, स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+"हुवः शुवञ्च।" उणां। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं हित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मितार्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ७६। ५।

"अग्ने! मन्द्रया जुह्वा यजस्व॥")

जुहूराणः, पुं, (जुहूं रणति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) अग्निः। अध्वर्युः। इति विश्वः॥ चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥

जुहूवान्, [त्] पुं, (जुहूः पात्रं होमक्रियोद्देश्यतयास्त्यस्मिन्। जुहू+मतुप निपातनात् मस्य वत्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

जूः, स्त्री, (जु+"क्रिवृचिप्रच्छीति।" उणां। २। ५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। प्रियाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली॥ त्वरागमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। जे, २॥

जूटः, पुं, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधुः।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जूटकं, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः॥

जूतिः, स्त्री, (जु वेगे+"क्तियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः। ३। २। ३९॥ (यथा, अथर्ववेदे। १३। २। १३।

"तं समाप्नोति जूतिभिः॥")

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति। कै+कः। ततष्टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जूर, ड य ई व्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) दीर्घौ। ड य, जूर्य्यते। ई, जूर्णः। व्यानिर्गतबन्धुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर्+क्तः। जूर्ण इति आख्या यस्य।) लवणविशेषः। उलू इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। लवणम् २ लूनकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला॥ उलूकम् ६ उलपः ७। इति केचित्॥

जूर्णाक्ष्यः, पुं, (जूर्ण इति आक्ष्यः आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

जूर्णिः, स्त्री, (ज्वर+"वीप्याज्वरिभ्यो निः।" उणां। ४। ४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।" ६। ४। २०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः॥ आदित्यः। देहः ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जूर्णिः, स्त्री, (ज्वर्+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना"ऊठ्च।) ज्वरः। इत्यमरः। ३। २। ३६॥

जूष, ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ञ, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

जूषं, क्ली, पुं, (यूष+पृषोदरात् साधुः।) यूषम्। सुश्रुतादिकाथरसः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

जूषणं, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) दन्तविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धाइफुल इति भाषा॥

जृ, ष्टकारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) ष्टकारस्तिरस्करणम्। जरति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

जृभ, इ ड जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। इ, जृम्भते। ड, जृम्भते। इति दुर्गादासः॥

जृभ, ड ई जृम्भे। गात्रशैथिल्य इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ड, जर्भते। ई, जृभ्यः। इति दुर्गादासः॥

जृम्भः, पुं क्ली, (जृम्भ+भावे घञ्।) सुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ जम्भा ५ जम्भका ६। इति राजनिर्घण्टः॥

जेता, [तृ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः ३ जैत्रः ४। इत्यमरः। २। ८। ७७॥ (यथा, रघुः। १२। ८९।

"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्च्चितेश्वरम्॥"

(यस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।

"निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्।
प्रीत्यैकमनिलोच्छ्वासमङ्गेऽङ्गे विततानन॥
यन्मुञ्चति सनेत्राम्बु स जृम्भ इति संज्ञितः॥")

"जृम्भात्यर्थं समीरणात्।" इति वैद्यकम्॥

"क्षुदुत्पतनजृम्भेषु जीवोत्क्षिप्ताङ्गलिध्वनिः।
अवश्यमेव कर्त्तव्यस्तान्यथा तद्वधो भवेत्॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥ *॥

विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। ४। २८। "एताश्च प्रतिमुकुलल्लमधुपावलीरञ्जितसुखरा जृम्भारम्भभरविगलन्मकरन्दद्रुहिणः कुसुमसुरभयः॥")

जृम्भणं, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भः। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ (यथा, सुश्रुते। ३। १।

"इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः॥")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।

"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च भक्तयः॥")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।

"निद्राया मोहमूर्च्छाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः।
अङ्गमर्द्दश्च तत्क्षेदः स्वप्नः संवाहनानि च॥"

जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ६। ५२।

"अस्त्रज्ञस्ते महास्त्रज्ञा जृम्भिकां दत्तवान्हरीम्॥")

जृम्भितं, क्ली, (जृम्भि+भावे क्तः।) विक्षेपितम्। ग्रहणम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६। ८६।

"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाड्म्बरजृम्भितम्॥")

स्त्रीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृम्भि+णिनिः।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

जॄ, इर् ध म य व्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) इर्; अजरत् अजारीत्। ध, जरा। म, जरयति। य, जीर्य्यति। व्यानं गतबन्धुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जॄ, गि कि व्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-चुरांपक्षे भ्वां-च-परं-अकं-सेट्।) गि, जृणाति जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इति दुर्गादासः॥

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। २६।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः॥")

जेन्ताकः, पुं, खेदविशेषः। यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यान्दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे क्षणमधुरस्निग्धे सुवर्णवर्णस्निग्धे वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा क्षपतीर्थे समसुविभक्तभागे देशे सप्ताहौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़शसमन्तात् संहृतं स्तृतकर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम्। अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिष्डिकां कारयेत् आकवाटान्धे चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं स्तम्भत्रयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तच्च खादिराणामाम्रकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं खेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति। ततैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिष्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः। न च त्वया खेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिष्डिकैषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भस्मसाद्भूतः पिष्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् खेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिष्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः। स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रशान्तखेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविसृक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिष्डिकामपगुवसनं द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतसुदकं स्पृशेत्। अपगतक्लमसन्तापस्तु सुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽन्नीयात्।" इति चरकः॥

जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट्।) भोजनम्। इत्यमरः। २। ६। ५६॥

जेयः, त्रि, (जीयते इति। जि जये + "अचो यत्।" ३। १। ६७। इति कर्म्मणि यत्।) जेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः। २। ८। ७४॥ (यथा, मार्कण्डेये। २७। १२।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्र! महीसुता। तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तेर्ज्जितः॥")

जेय, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अजिजेयत्। ङ, जेयते जिजेये। इति दुर्गादासः॥

जेह, ङ ऋ यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, जेहते जिजेहे। ऋ, अजिजेहत्। इति दुर्गादासः॥

जै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) जायति। इति दुर्गादासः॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेतृ। तदेव। "प्रज्ञादिभ्यश्च।" ५। ४। ३८। इत्यण्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जैत्रः, त्रि, (जैतैव। जेतृ + प्रज्ञादित्वादण्।) जेता। इत्यमरः। २। ८। ७४॥ (यथा, माघे। ३। ६१।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूधे मकरध्वजेन॥")

शारदे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य।) जयशीलः। इति हलायुधः॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति। जि + क्तच्। ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप्।) जयन्तीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जैनः, पुं, (जिन एव। यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति। जिन + अण्।) जिनोपासकः। बौद्धः। इति हलायुधः॥ (धर्म्मश्चैत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रवदन्ति। एषामुपास्यदेवता जिनः। ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः। श्वेताम्बरास्तु प्रायशः आश्रमिणः। अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन्। दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः। एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते। यथा,—
"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकस्य तत्राप्रवृत्तिमध्यक्षं सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्राप्रवृत्तेश्च।
सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमसदादिभिः।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत्॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्पते॥
न चान्यार्थप्रधानेभ्यस्तदस्तित्वं विधीयते।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान्।
क्वचिन्मेयत्वसत्त्वेन स कथं प्रतिपाद्यते॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽनेन प्रतीयते।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदुक्तता।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तराद्ऋते॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनाम्बुलवर्जितात्।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तः सद्भावज्ञो न जानते॥
सर्व्वज्ञसद्भावं किञ्चिदादि पश्येम सम्प्रति।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम्॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत्॥
इत्यादि॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यादि तदयुक्तं तत्सद्भावादेकस्यानुमानादेः सद्भावात्। तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीयप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यदृग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीयप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि। तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीयप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति। न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरुच्चरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम्। न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया सूत्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः।
नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं ज्ञानं विशदं सुखप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिसूक्ष्मत्वेनावरणक्षयेवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिसूक्ष्मत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्व्वज्ञोऽनादिसूक्ष्मः सूक्ष्मत्वादितरसूक्ष्मवत् बह्वपेक्षया च सूक्ष्मव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत्। गन्धगादेः चित्रादिकार्य्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि चित्रादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः। न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा। न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः विकल्पयुगलागलग्रहणलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते। आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात्। द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। अभ्युपगम्येतदभाक्त्वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात्। नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात्। न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येयं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत्। किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्वपत्यादीनां बहूनां

पुरुषार्थो तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तादितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः सन् स्ववशः स सत्यः।
—इमाः कुदेवाः कुविडम्बनाः स्युः
स्वेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति॥

अन्यत्रापि।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तत्त्वकार्य्ये-
राहृत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणचितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम्। न चास्योपदेष्टृन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादिचितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादस्मद्व्याख्येयार्थज्ञानस्य। नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्परायां बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादिचितयमर्हत्प्रवचनसङ्गृहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विहितश्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यथार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थे श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति। अन्यदपि।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः बाह्यादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथोक्तम्।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥
इति॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन। तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनः पर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य आप्तः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं सम्यक् ज्ञानं श्रुतम्। यसम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तरायज्ञानावारणबलयोपशमे सति परमनोमतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमत्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम्।

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्ज्जितम्।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः। संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापागमनकारणक्रियानिवृत्तिः समाक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता। सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते। कौर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः॥
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
सर्व्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥
इत्यादिगा॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानावरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

चिदचिद्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशासु प्रदेशवन्तात् कर्म्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपयोगक्षयक्षयोपशमक्षयोपशमजादौपशमिकक्षयात्मकक्षयौपशमिकभावैन कर्म्मेन्द्रियवशात् कलुषाद्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचदाचकाचार्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानभावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् सर्व्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद् भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः॥
इति॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्येव वास्तवत्वाद्भयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाश-धर्म्माधर्म्म-पुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालवयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः। शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुराश्चमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमवरादिष्वपि भेदचतुष्टयं द्रष्टव्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्त्रे एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशप्रदेवदनीये सर्व्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहौ धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्तानुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमधीत्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादखण्डितत्वतो अखण्डितसंघातात् द्व्यणुकादित्पद्यते क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेक-प्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनसुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः; यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्षीणादयः पुद्गलस्य स्वत्विक्षघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः; अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिसलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः; यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकयाकर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायसलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्प्लायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्मो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः; क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः; शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः कायोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः; शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् सृष्यङ्कुपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानसुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् प्रपाठ वाचकाचार्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजन्यम्। पृथिव्यादिषट्कायादानकं षड्विन्द्रियासंयमनश्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिव्रतमाहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः मिलितशुभाशुभबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धस्तुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्बोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवच्चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवल्लेचस्रोचनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानलमन्तरायस्य स्वभावः कोष्ठागारवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः; आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च समग्रतात् प्रपञ्चनवाशीतिशतचतुर्द्विपञ्चद्विपञ्चभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्व्विस्तृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीरणामेतावत्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः; तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिस्रणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्द्धानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमोहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तान्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनियहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितश्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे युक्तिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलेख्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्वायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नादुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति कैश्चोष्णसूचनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाकजेति च वेगीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् सकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत कर्म्म निर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा संस्मृता देधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा सन्यदेहिनामिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः; अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः; बन्धहेतुभवहेतुनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्तात् यथा कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तदावेगसंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये यदुपात्तं यत् कृतं प्रणिधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा एरण्डिकाबीजकोषस्फुटनसमुद्भवं जलेऽधःपतति पुनरपेतत्तदिकाबन्धनमूर्द्धं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्धं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवदूर्द्धगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अणोर्ण प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः; परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवदव्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावदिति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्रैलोक्याग्रमागताः॥
इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्धेतुसञ्चितावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन ऊर्द्धदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखबाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संप्रति प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यां न्यायमवतारयन्ति जैनाः; स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः; स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः; स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्व्वमनल्पबोधः प्रत्यपीपदत्। तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाक्यायां प्रयोगः समुदायवाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यसमुक्तिः॥
आद्यावाक्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाक्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
सप्तमश्चेन सुक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।
स्याच्छब्दः सत्यर्थं निपातः तिङन्तप्रतिरूपको-ऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्;

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थकम्। तदाह।
स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः। सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति॥
यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्सासंजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन ज्ञानोपादाने प्रेक्षावतामनुपपत्तेते। किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रश्नयं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगार्थायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम्। यथोक्तम्।
घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः॥
इत्यादि॥
तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमञ्जरीकुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्। यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम्।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम्।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः॥
बाधानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यत इति॥
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्-
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः।
नयानपेक्षानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति॥
जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्द्धनलाभयोः।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्मनि॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्म्मचयान्मोक्षोऽयान्तर्भावश्च केषुचित्॥
पुण्यस्य संस्तवे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकाग्रस्थस्य चात्मनः।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्याबाधत्तिर्ज्जिनोदिता॥
सरजोहरणा भैक्षसुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः।
ऊर्द्धाग्निनो गृहे दातुर्द्वितीयाः क्षुल्लिकार्यकाः॥
मुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति॥"
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥)
जैपालः, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः।) जयपालवृक्षः। इति द्विरूपकोषः॥
जैमिनिः, पुं, मुनिविशेषः। स वेदव्यासशिष्यः उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत् वक्ष्यवारकश्च। यथा, पुराणवचनम्।
"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षेते वक्ष्यवारकाः॥"
जैवालकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति। जीव+णिच्+"आलकन् वृद्धिश्च।" उणा। १।८१। इति आलकन् ईकारस्य वृद्धिश्च।) चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४, २। ६। १३०॥ पुन्नः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ भेषजम्। इति हेमचन्द्रः॥
जैवालकः, त्रि, (जीवतीति। जीव+आलकन् वृद्धिश्च।) दीर्घायुः। (यथा, दशकुमारचरिते। "जैवालक! ननु श्रूयते प्रतिरक्षाः मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत्॥") क्षुद्रः। इति मेदिनी। के, १६०॥
जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः। जिह्म+भावे ष्यञ्।) जिह्मता। कुटिलता। यथा, मनुः। ११। ६७।
"जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥"
जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति शङ्खमिति। जुङ्गि त्यागे+खुल्। निपातनात् गुणः।) अगुरु। इत्यमरः। २। ६। १२६॥
जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति वरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति। जुङ्ग+बाहुलकात् घटन् गुणश्च।) गर्भिण्यभिलाषः। इति हारावली। २१६॥ साधु इति भाषा॥
जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति। अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) महादेवः। मद्यव्रती। इति चिकाण्डशेषः॥
जोन्नाला, स्त्री, देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २४४॥ (जोम्नाला इति क्वचित् पाठः॥)
जोषं, क्ली, (जुष हर्षे+भावे घञ्।) सुखम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे १।१२०।१।
"का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः॥"
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)
जोषम्, व्य, (जुष्+बाहुलकात् अम्।) तूष्णीम्। (यथा, महाभारते। २। ६८। १६।
"मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत!॥")
सुखम्। इत्यमरः। ३। ३। २५०॥
जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति। जुष्+घञ्। स्त्रियां टाप्।) योषा। इति शब्दरत्नावली॥
जोषिका, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते इति। जुष+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) जालिका। इति शब्दरत्नावली॥
जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपभुज्यते! जुष्+"हृसृरुहियुधिभ्य इतिः।" उणा। १। ६६। इतिप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् यस्य जः।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥
जोषिता, स्त्री, (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप्।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥
ज्ञः, पुं, (जानातीति। ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) ब्रह्मा। बुधः। पण्डितः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने ३० अध्याये।
"पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते।
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः॥
तद्वदज्ञो जनमध्यस्थः कश्चित् मौख्यसाधनः।
स्वापयत्यात्मनात्मानमात्मं ज्ञासाद्य भिद्यते॥")
महीसुतः। इति धरणी॥
ज्ञप, क म ज्ञप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति। ज्ञप्तिर्ज्ञारणालोकनिशाणतोषणस्तुतयः। ज्ञाकृ इत्यनेनैवेऽसिद्धौ ज्ञपपाटशुरादिरुभयपदीतिमते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः। इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमसादेव निष्पादितम्। तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अतएव प्रक्ष्यौ ग्र ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य निष्पादितेन ज्ञीप्सग्रन्थेन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञानपर्य्याये प्रतिपत्ज्ञप्तिरित्यमरः। इति दुर्गादासः॥
ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ६८॥
ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।" ७। २। २७। इति साधुः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ६८॥
ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति। ज्ञप+भावे क्तिन्। इडभावः।) बुद्धिः। इत्यमरः। १। ५। १॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ५७।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव्य द्वीपगाश्च ताम्।
तज्ज्ञप्तये दाशपतेरुत्स्थलद्वीपवासिनः॥")
ज्ञा, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रेरणमिह नियोजनम्। क, ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
ज्ञा, क म मारणे। आलोके। निज्ञाने। तोषणे। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति। ज्ञप्तिः। ज्ञप्तिः। ज्ञपं ज्ञप

ज्ञापं ज्ञापम्। आलोको दर्शनप्रेरणम्। निज्ञाणं तिरस्कारणम्। तोषणं तुष्टीकरणम्। ज्ञपयति शत्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः। ज्ञपयति रूपं कामिनी भिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः। ज्ञपयति खड्गं कर्मकारः शाणयतीत्यर्थः। ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः। स्तुतिः केचिन्न मन्यते। आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरक्षितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादिवत् विभाषया मन्यते। तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छामाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि इच्छे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम्। एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीववन्धौ इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, ग बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट्।) ग, जानाति। "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्मण्यात्मनेपदम्। ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्ग प्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात्॥" इति दुर्गादासः॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति। ज्ञा+कर्मणि क्तः।) श्रुतज्ञानम्। जाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १०। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १२३।
"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्व्वमेतद्धि मेदसा॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति। ज्ञा+तव्य।) ज्ञानीयम्। ज्ञेयम्। वेद्यम्। अवगन्तव्यम्। बोधम्। (यथा, महाभारते। ३। २८। ५।
"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः॥")
मन्तव्यम्। इति व्याकरणम्॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन।) शास्त्रतत्त्वज्ञः। तत्पर्य्यायः। तान्त्रिकः २। इत्यमरः। २। ८। १५॥

ज्ञाता, [तृ] त्रि, (ज्ञा+तृच्।) ज्ञानशीलः। तत्पर्य्यायः। विदुरः २ विन्दुः ३। इत्यमरः। ३। १। ३०॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिन्नं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नञ्जीति तिक्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सपिण्डादिः। तत्पर्य्यायः। सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६। इत्यमरः। २। ६। ३४॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११। इति जटाधरः॥ स चतुर्विधः। सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततश्चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः। ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं गोत्रजः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ एषां विशेषस्तच्छब्दे द्रष्टव्यः॥*॥
ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"
(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति। ज्ञा+अपादाने क्तिन्।) पिता। इति मेदिनी। ते, २०॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा। ज्ञाति+"कपिज्ञात्योर्ढक्।" ५। १। १२७। इति ढक्।) ज्ञातित्वम्। इत्यमरः। २। ६। ३५॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा+भावे ल्युट्।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः॥
"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।"
इत्यमरः। १। ५। ६॥
अस्यार्थः। "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः। अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः। मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति। अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति। ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित्। मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं क्वान्यत्र इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित्। अवबोध इत्यर्थाच्च मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित्।" इति भरतः॥ *॥ योगशास्त्रमते तु।
"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥"
इति मोक्षधर्म्मः॥
"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्।" इति तट्टीका॥ *॥
"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥"
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम्।
सात्त्विकं यथा,—
"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥"
राजसं यथा,—
"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥"
तामसं यथा.—
"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २०—२२॥
"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि॥ १॥
सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि॥ २॥
एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरूपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यं अतएवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
न्यायमते तु।
"अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते।
तत्रूप्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः।
आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शुक्त्यादौ रौतिमा मतिः॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते।
किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः॥
स संशयो भवेद्दृश्या धीरेकत्राभावभाववोः।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥"
"गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्धृत विशेष्यकम्॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे। ११। ३६।
"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते।
योगज्ञः प्रतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः॥"
विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १४६। ६१।
"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥"
"ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधकमिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥" इति तद्भाष्यम्॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य।) पूर्व्वजिनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति। युज+करणे घञ्। ज्ञानमेव योगः।) ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपायः। यथा,—
"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत्॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः। ज्ञानीयात्तदग्रेसरं वै स्वरूपं परमात्मनः॥ परमात्मा च भगवान् विश्वकर्त्तेनो जनार्द्दनः। तद्भक्तिमान् भगवतो नाल्पपुण्यैर्हि जायते॥ भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः। भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स! भागवतो भव॥ भगवान् भूतभव्येशो भूतादिप्रभवोऽव्ययः। भावेन तं भजस्वेशं भवभङ्गकरं हरिम्॥ भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम्। ततो भागवतो भूत्वा भवस्यान्तं गमोष्यसि॥ तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि। तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम्॥ तत्र यत्सम्भवं ज्ञानयोगे मद्भावते!। क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव॥" इत्यादि वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः। विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायं द्रष्टव्यः॥

ज्ञानलक्षणा स्त्री, (ज्ञानं लक्ष्यं स्वरूपं यस्याः।) त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः। तस्य लक्ष्यं यथा,—

"विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः॥"

इति भाषापरिच्छेदे। ६५॥

अस्यार्थः।"तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम्। यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम्॥"

ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घकेव।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः। तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—

अगस्त्य उवाच।

"स्कन्द! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम्। ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम्॥

स्कन्द उवाच।

घटोद्भव! महाप्राज्ञ! शृणु पापापनोदिनीम्। ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना॥ अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने!। प्रायः कृतघ्नदीक्षाश्चरन् खेरमितस्ततः॥ न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः। जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि॥ क्षारत्वादुदधेरेव यदासीज्जलदर्शनम्। पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित्॥ निर्व्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम्॥" "सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम्। प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा। जगन्मिथ्यात्वविमलरश्मिजालसमाकुलः॥ आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः। महाहमहमिकायां प्रादुरासं यदादितः॥ ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम्॥" "अस्मेशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेत्यभवत्तदा। स्थापयामि महालिङ्गं कलसैः प्रीतलेजसैः। पश्चान्न च विमूढेन दधिग्राह्मोपकल्पतः॥ कृत्वं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्द्धरः। पृथिव्यां वह्नयाभासि निष्क्रान्तानि तदा मुने॥ भूप्रमाणाद्गुणैर्यैरियं वसुधाहृता। तैर्जलैः स्थापयाञ्चक्रे त्वसृष्टैरन्यदेहिभिः॥" "विश्वभर्त्तुरुमास्पर्शसुखातिसुखकारिभिः। महावभूथसुस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः॥ सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव!। सहस्रलक्षैः स्नपयामास संहृष्टमानसः॥ ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः। तस्मवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम्॥ तव प्रसन्नोऽस्मीशान! कर्म्मणानेन सुव्रत! गुरुज्ञानन्यपूर्व्वेण समातिप्रीतिकारिणा॥ ततस्त्वं जटिलेशान! वरं ब्रूहि तपोधन!। अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण!॥

ईशान उवाच।

यदि प्रसन्नो देवेश! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि। तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर!॥

विश्वेश्वर उवाच।

त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि। तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम्॥ शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः। तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात्॥ यतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥ ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शाद्ब्रह्मभेधफलं लभेत्। स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः॥ फलमुक्तीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य तु पितामहान्। यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा॥" "ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च। आद्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम्॥ इति दत्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत। कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत्॥ ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम्। अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्व्वृतिमाप्तवान्॥"

इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः॥

ज्ञानी, [न्] पुं, (ज्ञानमस्त्यस्येति। ज्ञान+ "अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति इनिः।) देवज्ञः। (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ८१। ३६।

"ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम्। यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः॥") ज्ञानयुक्ते च, त्रि। इति मेदिनी। ते, ६८॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ! मनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्। नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ यदा संहरते चायं कर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥"

ज्ञानिनामपि कर्म्म कर्त्तव्यम्। यथा,—

"सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत। कुर्य्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुः कर्म्म संग्रहम्॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्। योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्म्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥"

ज्ञानिप्रशंसा यथा.—

"चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्জ্জুন!। आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ!॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥ उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥"

इति श्रीभगवद्गीता॥

ज्ञानेन्द्रियं, क्ली, (ज्ञायतेऽनेनेति। ज्ञा+करणे ल्युट्। ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति।) बुद्धीन्द्रियम्। तत् षड्विधम्। मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६। इति श्रीभागवतम्॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा+णिच्+भावे ल्युट्।) बोधनम्। इति व्याकरणम्। जानान इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १८२।

"क्षितिभृद्दाक्षिण्यात्यानां तिर्य्यक्त्वज्ञापनाय सः। पुच्छं महीतलस्पृष्टं चक्रे कौपीनवाससि॥")

ज्ञाप्तिः, स्त्री, (ज्ञा+णिच्+भावे क्तिन्।) ज्ञापनम्। इति शब्दबोधम्॥

ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति। ज्ञा+कर्म्मणि यत्।) ज्ञानयोग्यम्। ज्ञातव्यम्। यथा,—

"ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते। अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति॥ सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्জ্জितम्। असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च। सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्॥ अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्। भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम्॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः। मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥"

इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः॥

ज्या, शि जरायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अक-अनिट्।) जरा गतवयोवयोभावः। शि, जिनाति हन्ति। जीनः। इति दुर्गादासः॥

ज्या, स्त्री, (ज्या+अन्येभ्योऽपीति ङीष्सहाप्।) धनुर्गुणः। तत्पर्य्यायः। मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः। २। ८। ८५॥ शिञ्जा ५ जीवा ६

पतत्रिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गया ८ वाणासनः ९ द्रुणा १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२६ । २० ।
"जग्राह बलमास्थाय व्यथा च युयुजे धनुः ॥")
माता । वसुधा । इति मेदिनी । ये, २ ॥

ज्यानिः, स्त्री, (ज्या + "वीज्याज्वरिभ्यो निः ।" उणा ४ । ४८ । इति निः ।) जीर्णता । हानिः । तटिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति । वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयसः ।" ६ । ४ । १६० । इत्वात्वम् ।) वृद्धतमः । तत्पर्य्यायः । वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १३७ । [पिता ॥")
"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रिय-
ज्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) ङ, व्यवते । इति दुर्गादासः ॥

ज्युत, इर् दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत । इति दुर्गादासः ॥

ज्युत, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । ऋ, अजुज्योतत् । ङ, ज्योतते चन्द्रः । इति दुर्गादासः ॥

ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति । वृद्ध वा प्रशस्य + इष्ठन् ततो ज्यादेशः ।) अतिवृद्धः । श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । १३ । १४३ । ७ ।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥"
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति जैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।) ज्येष्ठमासि, पुं । इति मेदिनी । ठे, ५ ॥ अग्रजः । (यथा, रघुः । १२ । १६ ।
"दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यलक्ष्मीपराङ्मुखः ॥")
अधिकवयाः । इति भरतः ॥

ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः । राजदन्तादिलात् पूर्व्वनिपाते साधुः ।) पितुरग्रजः । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येठा इति भाषा ॥

ज्येष्ठवर्णः, पुं; (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः । पूर्व्वनिपातः ।) ब्राह्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या बला ।) सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भावः ।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी । बड़ननदी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुली २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्मधारयः ।) सामभेदः । तदध्ययनाङ्गव्रतम् । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ४६ ।
"ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम् । सा तु शूकरदन्ताकृतितारकचित्रयात्मिका । इति कालिदासः ॥ वलयाकृतिः । अस्या देवता इन्द्रः मित्रगुणः । इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम् ।
"सत्कीर्त्तिपुत्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । १३ ।
"कुर्व्वन्त्यानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यसत्तमम् ॥")
गृहगोधिका । इति मेदिनी । ठे, ५ ॥ मध्यमाङ्गुलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा । परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा । इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलक्ष्मीः । यथा भगवतीं प्रति महादेववाक्यम् ।
"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् ।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता ।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम् ।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते ॥
तत्तं स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ! ।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः ।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः ॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी ।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं यस्तत्रामति दुर्म्मतिः ॥
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम् ।
व्रणाङ्गारकपालाश्मवासुकायसचर्म्मभिः ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः ।
रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुगुञ्जनम् ।
कृष्णाकं विड्वराहञ्च विल्वकोषातकीफलम् ॥
अलाबुश्लीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः ।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम् ।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठामूलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्यामिति छः ।) ज्येष्ठमासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ग्रन्थार्थचिन्तामणिः ।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्व्वजम् ॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति । नित्यकर्म्मधारयः ।) तण्डुलाम्बु । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चाउलि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्यास्य इति । आश्रम + इनिः । ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी ।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः ।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः ॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेषूत्कृष्टत्वात् तथात्वम् ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा । जेठी इति टिकटिकी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मुसली २ मुसलीश कुक्षिमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ [illegible] ६ टुक्टुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहापिका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
"निपतति यदि पत्नी दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणकृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम् ।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः ससुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिश्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्यैष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च । सा अस्मिन् मासे इति पुनरण् ।) मासविशेषः । जैष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जैष्ठी सा यत्र मासे भवति सः । वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रः । वृषराशिस्थरविकः सौरः । इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः । शुक्रः २ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ ज्येष्ठः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
"विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः ।
विचित्रबुद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
जैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

ज्यैष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्यैष्ठसाम अधीते यः सः । इत्यण् ।) ज्यैष्ठसामा । ज्यैष्ठसामवेदाध्येता । इति मिताक्षरा ॥

ज्यैष्ठी, स्त्री, (ज्यैष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च ।) जैष्ठपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री जैष्ठी पञ्चदशी सिता ।
मन्वन्तरादयस्ता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥")
ज्येष्ठी च ॥

ज्यो, ङ नियमे । व्रतादेशे । उपनीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशादौ तु सकं-अनिट् ।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः । ङ, व्यवते यानिषो नियमो स्यादित्यर्थः ।

व्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। व्यवते पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्योतिः, [स्] क्ली, (द्युत दीप्तौ + इसिः। यद्वा, द्युत दीप्तौ + "द्युतेरिसिन्नादेश्च जः।" उणा। २। १११। इति इसिन् दस्य च जः।) दृष्टिः। नक्षत्रम्। (यथा, "ज्योतींष्यग्निश्च मेध्यमश्नन्ति च नाभिवीक्षेत॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥) प्रकाशः। इति मेदिनी। से, २३॥

ज्योतिः, [स्] पुं, (ज्योतते इति। द्युत + कर्मणि इसिः। द्युत + इसिन् वा।) अग्निः। (यथा,— "तस्यान्तरंस नाभेस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम्। तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥) सूर्य्यः। इति मेदिनी। से, २२॥ मेघिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णु... यथा, महाभारते १३।१४६।७६। "स्वधः स्वङ्गः श्रुतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः॥")

ज्योतिरिङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति। इगि गतौ + अच्। ज्योतिरिव इङ्गतीति वा।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ज्योतिरिङ्गणः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति। इगि गतौ + ल्युः।) कीटविशेषः। ज्योनाकपोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खद्योतः २ ध्वान्तोल्मेषः ३ तमोमणिः ४ हृष्टिवन्धुः ५ तमोज्योतिः ६ ज्योतिरिङ्गः ७ निमेषकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ ज्योतिर्व्रीजम् ९ निमेषरुक् १०। इति चिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्व्रीजं, क्ली, (ज्योतिर्व्रीजमिवास्य ज्योतिषो व्रीजमिव वा।) ज्योतिरिङ्गणः। इति चिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्हस्ता, स्त्री, (ज्योतिर्ज्योतीरूपं हस्तं शरीरमस्याः।) दुर्गा। अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,— "हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा। ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राण्यंतिर्हस्ता ततः स्मृता॥" इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः॥

ज्योतिश्चक्रं, क्ली, (ज्योतिर्मयं चक्रम्। ज्योतिर्भिः स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा।) चन्द्रसूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम्। राशिचक्रम्। यथा, "ज्योतिश्चक्रं सुखो मानमहर्त्ता प्रोवाच केशवः। चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं रुद्राय सर्व्वदः॥" इति गरुडपुराणम्॥ अपि च तिथ्यादितत्त्वे। "सप्तविंशतिभेर्ज्योतिश्चक्रं स्त्रिमितवायुगम्। तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः॥"

ज्योतिषं, क्ली, (ज्योतिः सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच्।) वेदाङ्गशास्त्रविशेषः। तत् ग्रहगणितगणशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ "पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता। केरलैः प्राक्तनैश्चैव ——————।" इति प्रयोगरत्नटीका॥

अस्य सम्बन्धादि यथा,— "अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः। अभिधेयश्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम्॥ इत्याधायनसंक्रान्तिग्रहयोर्ऋक्षमेषणाम्। प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः॥" इति नारदीयम्॥ *॥

अस्याध्ययनं द्विजैः कर्त्तव्यम्। यथा,— "सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्। वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्॥ विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति। तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा॥ अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः॥" इति नारदः॥ *॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,— "स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा। शूद्रायासुपदिशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत्॥" इति गर्गः॥ *॥

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,— "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञाः। तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा। तद्वदेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धनि संस्थितम्॥" इति वेदाङ्गज्योतिषम्॥ *॥

अस्याध्ययनफलं यथा,— "एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-स्वरूपमर्त्तुः खलु दर्शनं वै। निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां षड्वर्गजं धर्म्मसुखास्पदं स्यात्॥" इति माधवः॥ *॥

अस्य ज्ञाने फलं यथा,— "ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम्। ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम्॥" इति गर्गः॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं अधीते इति। क्रतूक्थादित्वात् ठक् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः।) ज्योतिषिकः। इत्यमरटीका॥ (यथा, मार्कण्डेये। "धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाप्लकाः॥")

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीप् च।) तारा। इति हेमचन्द्रः। ज्योतिषशास्त्रज्ञे, त्रि॥

ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति। कै + कः।) चित्रकवृक्षः। मेथिकाबीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वल्पिका पिबेत्॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥) गणिकारिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति। कै + कः।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः। इति हेमचन्द्रः॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति। कै + कः टाप् च।) ज्योतिष्मतीलता। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

ज्योतिष्टोमः, पुं, (ज्योतींषि चित्रदादयः स्तोमा यस्य। "ज्योतिरायुषः स्तोमः।" ८।३।८२। इति षत्वम्।) षोड़शऋत्विक्साध्ययज्ञविशेषः। तच्च द्वादशप्रातगोदक्षिणा। इति मलमासतत्त्वम्॥ (यथा, महाभारते। १। २२१। ३९। "बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति। मतुप् उदित्वात् ङीप् च।) लताविशेषः। मालकङ्गनी इति लताफटकरी इति नयाफटकी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पारावताङ्घ्रिः २ कटभी ३ पिण्या ४। इत्यमरः। २। ४। १५०॥ पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटवल्मनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९। इति रत्नमाला॥ स्वर्णलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्ज्जरा १७ सरस्वती १८ वयस्था १९। अस्याः लक्षायाः गुणाः। अतितिक्तत्वम्। किञ्चित्कटुत्वम्। वातकफापहत्वञ्च। अस्याः मूलायाः गुणाः। दाहप्रदत्वम्। दीपनत्वम्। मेधाप्रज्ञादृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। व्रणविस्फोटनाग्निदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। ११२०। ६५। "सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या। अवगाढ़े शुभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ॥")

ज्योतिष्विशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः। ६। २२। "नक्षत्रतारायहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥")

ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) ध्रुवः। इति चिकाण्डशेषः॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति। "ज्योत्स्नातमिस्रेति।" ५।२।११४। इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च।) चन्द्रज्योतिः। चाँदनी इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ कौमुदी ३। इत्यमरः। १। ३। १६॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७ प्रीता ८ अन्ततरङ्गिणी ९। (यथा, महाभारते। १। १। ८६। "पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः॥") ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः। इति मेदिनी। ने, ८॥ पटोलिका। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ अस्याः गुणाः। त्रिदोषश्रमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ श्वेतघोषा। इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्राये नमो नित्याये गौर्य्यै धात्र्य नमो नमः।
ज्योत्स्नाये चेन्दुरूपिण्ये सुखाये सततं नमः॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । २ ।५।३६।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥")
ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः।
इति हेमचन्द्रः ॥
ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारणं वृक्ष
इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप्
च । संज्ञापूर्ब्बकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।)
चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति
ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः ।२ । ४ । ११८॥
झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषग्राह्यमधीते
वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥
ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।)
दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥
ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति
ठक् पूर्ब्ववृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
व्यस्त्र्याः इत्यण् पूर्ब्ववृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमा-
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
चि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-
सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । अयति शत्रुं बली ।
इति दुर्गादासः ॥
ची, गि कि ज्याने । गतवद्भुवयोभाव इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-
अकं-अनिट् ।) गि, चीयाति चीयः चीगिः ।
कि, चाययति चयति । गिकाभ्यामेव प्राप्तिक-
चुरादिके सिद्धे कि पाठो भ्वादिस्वार्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म,
ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥
ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णां भवत्यनेन । ज्वर+
करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्ब्बक-
त्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यात-
रोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगश्रेष्ठः ५
महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७
सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्बणम् ।
बभूवुर्व्याहवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेश्वरं रणमूर्द्धनि ॥"*॥
माहेश्वरज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥"*॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरसंदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुर्व्याहान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पञ्चसु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य
चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पञ्चसु वस द्वितीयेन
एकान्ना देवास्त्रेषु तृतीयांशः खोरकः चतु-
र्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पक्षिणीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च वह्निजाम् ।
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोव्यप्रसारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्तां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः प्राणा श्चतुराजोऽग्नयोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्धनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकजो गजेष्वभितापो वाजिश्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेषु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामघरो नाम ॥ * ॥
"कृच्छ्रासञ्छर्दनं कासः स्तम्भः श्रौत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिड़कामाचोदर्दः कफोद्भवे ॥
काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्बृंहिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वस्तिर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं मुखम् ॥
यच्च सुप्तगुरुत्वञ्च गात्राणां बहुसूत्रता ।
न विजीर्णा न चाजीर्णनिर्ज्ज्वरस्यास्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरल्पा निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽक्षिमूर्द्धावमिदेहदाह-
कण्ठास्यपाकारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा
वृक्षातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥*॥
तापह्यारुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीतसभ्रसनकासविबन्धाः ।
प्रीतजाद्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
प्रीतसम्भ्रमदेदाहयवस्था-
त्यम्लाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोष्णत्वञ्च सुदुर्म्मुहुः ।
तद्दुश्छर्दितं मदानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेर्हास्यवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भयो लुलितपक्ष्मणी ।
अक्ष्णी पिड़िकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सक्थनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुसस्राङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिरुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रतनं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीड़ितम् ।
व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वहिर्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विदग्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा लक्ष्यो भवेद्दैकलदोषिवा ।
अन्यच्च सन्निपातोक्तो यच्च पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोगु वा ।
तद्वद्वातकफौ प्रीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
प्रीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितश्लेषिते ।
प्रीते ग्लानेऽकफे मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदभमिक्रमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु कृतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
अभाच तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सयथाग्नौषधैर्वर्ग्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ॥
अभिघङ्गादृग्रहैगासिन्न कस्मात्तासरोदने ।
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः शवः ॥*॥
विषाद्मूर्च्छातिसारास्यशोषता दाहलड्भ्रमः ।
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्मोहरुचिर्दाहो हीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरणस्तयोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसद्भतमौ मतौ ॥*॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्धूपमानस्य तप्यते ।
पूर्वचेष्टस्ततो देहस्ततो विस्फोटलड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रबलं वर्द्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ।
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःशोभो मलग्रहः ॥
बहिरेव बहिर्भागे तापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादेः प्राकृतः क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्यः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्यात् पित्तच्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं मधेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमज्ञानिर्व्वहुसूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् क्षामज्वरार्त्तिः ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रच्च लङ्घनात् ।
ज्वरः षड्विधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसाप्युपद्रुयते ।
सप्तमः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुस्थत्वग्रसृग्द्वाहिमोतसां व्यापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तनूः सर्व्वां तुल्यदृष्ट्यादिवर्द्धिताः ।
बलिनो गुरवस्तद्वद्विशेषेण रसान्विताः ॥
सततं निशतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्य्युः सुदुःसहम् ।
मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं विपचेत्ततः ॥
सर्व्वाकाररसादीनां शुद्धाशुद्धाश्रिता क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
तथा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्धाशुद्धौ ज्वरः कार्य्यो दीर्घमध्यच वर्त्तते ।
कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेर्व्यत्यन्तमतो बलम् ।
न प्रवृत्तिका विमं यस्मात्तद्द्विगुणान्वितः ॥
दोषरिपक्वो ज्वरं कुर्य्याद्विषमज्वरभाक् ।
दोषः प्रवर्त्तते तेषां खे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनस्त्वेव प्रत्यनीकबलाबलः ।
द्वौद्वौदोषौ ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्य्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।
व्यासन्नविहतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः स्वपाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्तं ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाड़ी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलाम्भूर्ह्यस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठास्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलैर्म्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जामूत्तरैत्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्जानुगते चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
त्रिधा चाहं ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुवेलादिजन्मनाम् ॥
पक्वानामविपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो ब्रूयाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्थेषु दूरादूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु ग्रनैरल्पस्थिरेण यत् ॥
याति देहस्य नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारम्भः स्वपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सदृग्रान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धस्त्रिरहश्चिरतरेण च ॥*॥
भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालेव प्रतीच्यते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
क्षेपं कृत्वा विषं यद्वदाशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्नवलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सततादयः ॥*॥
उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्मिन्नुसृगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा अक्ष्णोस्तु पिड़कोद्गमः ॥
दाहरागश्रमसदप्रलापो रक्तसंश्रिते ।
लड्घनान्यस्यवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ॥
दौर्ब्बल्यं गात्रशैथिल्यं मांसस्थे मेदसि स्थिते ।
स्वेदोऽतिलवणा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिरुच्छिरस्त्रिगे त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्धाधःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो वहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शनं सन्धिच्छेदनं सर्व्वभेदृता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रस्निग्धमिव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वरः प्रलापस्तु सप्रीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
स्निग्धं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः सक्लेशं गच्छति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गबलाशकः ॥*॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेपः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ॥
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथवा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः ॥
दिवाकरातीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वरः स्यात् पौर्व्वराह्णिकः ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यधःस्थिते ।
तदार्द्धं शीतलं देहे तदर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥*॥
कार्य्ये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥*॥
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तै साध्यैर्हतप्रभः ॥*॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव दीप्यते ।
सदोषशब्दश्च शुक्लद्रवं सृजति वेगवत् ॥*॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लमसोहतापः
पाको सुखे करणसौखवमयत्वम् ।
स्वेदः स्रवः प्रकृतिगामि मनोऽभिलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इत्यादि महापुराणे गारुड़े ज्वरनिदानं समाप्तम् । १५२ अध्यायः ।

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

"ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसङ्घातागन्तुजः स्मृतः ।
सुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
पृथक्पृथक् जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥१॥
नागरं देवकाष्ठञ्च धान्याकं वृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितायं ज्वरापहम् ॥२॥
आरग्वधाभयासुस्ततिक्तयन्थिकनिम्बितः ।
कषायः पाचनं सामे सशूले च ज्वरे हितः ॥३॥
मधूकसारभिन्नूत्यवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥४॥
चित्रदृष्टिशालाक्षिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
सक्षारो भेदनं क्वाथः पेयः सर्व्वज्वरापहः ॥५॥
महौषधन्तृतासुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥६॥
अपामार्गजटा कट्या लोहितैः सप्तपत्रभिः ।
बद्धा वारे रवेर्नूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥७॥
गङ्गाया उत्तरे कूले ह्यपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्नुश्चत्येकाहिको ज्वरः ॥८॥
गुड़ूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
स्नुहीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहाः ज्वर क्षिपेत् ॥९॥
धात्री शिवा कणा वह्निक्वाथः सर्व्वज्वरान्तकः ।१०
ज्वरातिसारहरणमौषधं प्रवदाम्यथ ।
एष्टिपर्णीबिलाविल्वनागरैरुत्पलधान्यकैः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बसुस्तपर्पटकाः स्मृताः ।
जयन्त्याममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥११॥
नागरातिविषासुस्तभूनिम्बाम्रास्तवत्सकैः ।
सर्व्वज्वरहरः क्वाथः सार्व्वातीसारनाशनः ॥१२॥
सुस्तपर्पटकोदीच्यश्रृङ्गवेवश्रृतं पयः ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी दृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
विल्वचूतास्थिनिर्य्यूहः खर्जं मध्वतिसारगुत् ।१४।
अतीसारे हितस्तक्रं कुटजत्वक्फलात्कृतः ॥१५॥
वत्सकातिविषाविल्वबालाकन्दकषायकः ।
सविश्वं आमशूलार्त्तिं ह्यतीसारे सशोणिते ॥"१६

इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।

"हस्तवद्वं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिगुद्भवेत् ॥ १७ ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाग्निवेदाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिखायाश्चैव तद्वद्वं भवेदेकाह्निकादिगुत् ।१९।
एतत् सकाङ्क्षिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिगुत् ॥"२०

इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥

"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता गिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादग्रीषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च ग्रासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२

इति च गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—

"दक्षयज्ञापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥
तस्य विपक्षष्टकारणकथनपूर्ब्बिका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा स्रोतांस्यशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"खेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥"*॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनस्रवः ।
इच्छाद्वेषौ सुहृच्चापि प्रीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
व्यप्रहर्षश्च प्रीतश्च भवत्युपसृति ज्वरे ॥"*॥
सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सौम्येद्युः पिशितास्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या श्लोऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकाद्याही दृष्टाद्दातककात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥"*॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरी रूक्षः शूनकक्षेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धोष्णं प्रजायते ॥"*॥
शीतपूर्ब्बो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्ब्बो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
ह्यावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्ब्बस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं हृद्गलरोचकौ ।
रसस्थ तु ज्वरे लिङ्गं देयञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्चर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का हृष्टा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिच्छिलोद्वेष्टनं हृष्टामांसशूनपुरीषतः ।
उष्मान्तर्द्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्चर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थां कूजनं श्वासो विरेकश्चर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः श्लैष्मं वमिस्तथा ।
अन्तर्द्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
श्लेष्मसः स्तब्धता मोहः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां निर्व्वेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियां तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोऽपो रक्तपित्तप्रकोपनः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा वृद्धाः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरूण्यवसनावृतः ।
यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥"*।
ततो ज्वरे वर्জ্জनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं स्निग्धरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्জ্জयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धानिषेधादोषमाह ।
"श्लेष्मं कुर्य्युर्मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येवं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाध्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्तम्भश्च स्नेहपानात्तु मूर्च्छा कुर्य्यान्मदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसां चाप्रबर्हणम् ॥"
स्तम्भरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्জ্জयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ।
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्জ্जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तञ्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः । "यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदृष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः व्यपकाहारसहितोमार्गं रसमार्गं पिधापयन् । अचार्थत्वादहेतावपि कर्मणीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्र समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते प्रौढ़नं तच्च मूलादुत्क्लेशनात् ॥"
चरकश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन उपाचरेत् ।
आमदोषमविज्ञाय लङ्घयेत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्धेः यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितस्याप्यदोषस्य यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा अल्पमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितञ्च तं ज्ञात्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाड़िमखर्জ্জूरप्रियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्हं तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्व्याप्तं कालमातुरः ।
तावत्स्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतुःप्रकारा संशुद्धिः उपवासो मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचननिरूहवस्ति-

ग्निरोविरेचनानि । न लघुवासनं तस्य इंहण-
त्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च
सुश्रुतः ।
"शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं इंहणात्तु पृथग्विधम् ।
लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ।*।
ननु आनह्लिमितेर्हेमेरिलादिपूर्वोक्तसुश्रुत-
वचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाग्निरूपं
लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः
इलादिचरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्वै-
ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वम-
नादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु ।
तथा च सुश्रुतः ।
"श्लोतृक्लेदे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रग्धिलाग्नये ।"
प्रग्धिलाग्नये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन गृहाग्नये इत्यर्थः । * ।
"सशेषेऽनिलजे कार्यं सोदावर्ते निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्यमूर्ध्वविरेचनम् ।"
अपि च । सर्वज्वरिभिः पिपासानियहश्च न
कार्यः । यत आह हारीतः ।
"हत्वा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं हृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ।"
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् । * ।
ज्वरिभिर्मारुतसेवनं न कार्यम् । सुश्रुतेन प्रवात-
सेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं
अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनचा-
वस्थाविशेष एव संग्रहीतम् । * ।
"लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तं सुखवैरस्यदाहारोचकनाशनैः ।
ज्वरघ्नैः पाचनैर्दीप्तैः कषायैः समुपाचरेत् ।"
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । वायु-
मोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्था-
विशेषे पुनःपार्श्वपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि
कार्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादि-
श्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्णीतम् ।
अथाग्निरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह ।
"लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।
विष्वग्रत्वं लघुत्वञ्च क्षुत्तैवास्योपजायते ।
लङ्घनेन अनग्निना दोषे प्रदहे क्षयं नीते ।
यत आह ।
"आहारं पचति ह्यग्निर्दोषानाहारवर्जितः ।"
पचतीति । सन्धुक्षितेऽनले व्यूढादरदोषे
संक्षीणे क्षयं प्रदीप्ते । यथोक्तसप्राग्निसामयो
विघटनात् । विष्वग्रत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन
लघुत्वम् । क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः । * ।
अन्यत्राह सुश्रुतः ।
"अनवस्थितदोषार्थे लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ।
अनवस्थितदोषार्थः अनवस्थितः क्षयावशादि-
वशतो गतो दोषोऽपि यस्य तस्य ज्वरिणः ।
काङ्क्षा अन्नाभिलाषः । रुचिः लङ्घनेनामपाका-
न्मुखशोषादिनाशे सुखस्य यत् प्रसन्नत्वं सैव
रुचिः शोभा । रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभि-
लाषयोरिति मेदिनीकारः । * । संप्रति क्षतस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
"वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गोद्गारलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ।
क्षुदे जाते रुचौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
क्षतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ।"
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिःसधूमा-
ज्योद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम् ।
आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रसन्नतरत्वम् । तन्द्राक्लमे
तन्द्रया क्लमः तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावत् ।
क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्-
पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि
मनसि । एतानि लक्षयति मिलितान्येव सम्यक्
क्षतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् । * ।
क्षीणस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
"कपोतक्लेदः सङ्क्षामः क्षीवत्वं सुदुर्मुखः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याल्लीनलङ्घने ।
कपोतक्लेदः कफस्य वमनायोपस्थितिः ।"
क्षामः क्षुदयात् कृच्छ्रनिर्गमः । * ।
अतिग्रथितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
"पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः श्लेष्मा सुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ।
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ।
दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषय-
ग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः ।
ऊर्ध्ववात उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्ध-
कारप्रविरलेव ज्ञानम् । * । वमं रचन्
लङ्घनं कारयेदित्याह ।
"बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ।
अयमर्थः । एनं ज्वरितं बलविरोधिना अनति-
बलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उप-
चरेत् । कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थ इति । यस्मै
आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ।*।
केषाञ्चिदनग्नस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।
तद्धि मारुतलक्षाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः ।
न कार्यं गुर्विणीबालवृद्धदुर्बलभीरुभिः ।
न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकक्षिरज्वरे ।
तत् अनग्नं उल्बणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न
कार्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः । सामे तु
मारुते लङ्घनं कार्यमेव । यत आह तन्त्रान्तरे ।
"अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे ।
लङ्घनं श्लेष्मपाकार्थं न तदूर्ध्वं यथा कफे ।
तदूर्ध्वं आमपक्वादूर्ध्वम् । अतएवोक्तम् ।
कफपित्ते द्रवे धातू सहिते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षयम् ।"*।
आमस्य लक्षणमाह ।
"आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निवायवात् ।
आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ।"
तन्त्रान्तरे ।
"आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ।"
अन्यच्च ।
"अपि पक्वमसंसक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम् ।
यदन्नं सर्वगात्राणामाम इत्यभिसंज्ञितः ।
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ।"
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।
"वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रालक्लमैः ।
वेदना श्लोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ।
विचरेदृग्युगपच्चापि यस्यातिकुपितो भृशम् ।
खेष्वावृतेष्वभ्रायति मेघस्यूर्ध्वे निशि ।"
विचरेदृग्युगपद्वायुरामश्चैककालं विचरेत् ।
कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन यस्यात्य-
ङ्गानीत्यर्थः । * । तस्यैव निरामस्य लक्षण-
माह ।
"निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः प्राप्तिं लिङ्गयेयाति विशेषतः ।*।
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।
पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु ।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं ग्लानौ तथा शिरम् ।
अम्लीका अम्लिलपुकी इति लोके । * ।
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
"निरामं पीतमात्रान्नमतुग्र्यं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धि रुचिलघ्विन्द्रियबलवर्धनमीरितम् ।
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।
"आविलस्तन्तुसन्तानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलासो दुर्गन्धस्तृट्क्षुधोरभिघातकृत् ।
स्थानः संहतः ।
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
"श्लेष्मा निरामो निर्गन्धः फेनवाञ्छ्लेष्मवानपि ।
भवेत् स पिच्छितः पाण्डुरास्यवैरस्यनाशनकृत् ।"
अथ सामस्य बाधैर्लक्षणमाह ।
"आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि-
दौर्बल्यप्रसक्ताविलमूत्रताभिः ।
गुरूदरत्वारुचिसुप्तताभि-
रामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ।
आमं जयेल्लङ्घनकोलपेया
लघूल्लसूपौदनतिक्तयूषैः ।
विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च
संशोधनैरूर्ध्वमधस्तथैव ।
तद्धि मारुतलक्षाक्षुदित्यादिश्लोके लक्षणेऽपि निरा-
मैव विवक्षिता तेन निरामलक्षणान्वितेन लङ्घनं
न कार्यम् । सामायास्तु लक्षणायां लङ्घनं कार्यमेव ।
तथा सुखशोषभ्रमावपि निरामावेव विवक्षितौ ।
सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्यमेव । गुर्विणीबाल-
वृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्यम् ।
सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्यमेव । क्षयो धातु-
क्षयो राजयक्ष्मा । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्यम् ।
ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।

क्षपितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
क्षुत्वा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी।
तस्मादेयं क्षणार्द्धाय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन् पिवेदित्यत आह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगतः सर्व्वतस्तथम् ।
अतोऽत्यन्ततया सज्जो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽग्यादरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके क्षयथौ क्षये ॥
ग्रहे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके सुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् । यत आह ।
"अतियोगेन सलिलं क्षपयतेऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥"
तच्च जलं ज्वरी शृतशीतं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाध्माने आधौ वातकफोद्भवे ॥
अरुचिप्लीहगुल्मश्वासकासेषु विभ्रमे ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यच्च स एव ।
"श्लेष्मणेन शृतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
अत्र शृतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति क्वथितं ग्राह्यं आयातम् । तच्च क्वथितस्य विधिर्गौरवाच्च ।
"काश्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
तत्तोयं क्वथितं श्रेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं गतवेगं । क्वथितस्य विधयानाह सुश्रुतः ।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु दीयते ।
दीपनं स्यात् कफच्छर्दि वातपित्तानुलोमनम् ॥
तद्धि माईवलघ्वोषस्रोतसां शृतमन्यथा ॥"
वाग्भटश्च ।
"क्षयार्त्ता प्राप्तसुप्तास्तु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत् कर्षं विलयं नीत्वा क्षयमाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्णं चापि स्रोतांसि सस्तृजञ्च विशोषयेत् ।
वातपित्तकफखेदग्रहजम्भाश्च सारयेत् ॥" * ॥
अधोग्रोदकस्य लघवं गुणाच्च ।
"काश्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामदोषजाम् ।
नाशनं वह्निसंदीप्तिं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥" ॥"
अधःशुद्धेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं यौगे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥" ॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ।
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिदुधाः प्राहुर्ज्वेष्टागमदर्शनात् ॥"
केचित्तु ।
"वसुध्वङ्गेषु वाजेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोक्तबलता हीनता वा तथा अवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातशुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यत्रिप्रदं लघु ॥" ॥
त्रिपादहीनस्य तत्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लघवं गुणाच्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं प्राहुः दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मग्रोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौप्यं वार्ष्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्नृभिः ।
विषवत् पञ्चपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि च स्मृतम् ।
ग्रहणं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्ज्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
शैवमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
वर्ष्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
अन्यच्च ।
"शरदृगस्तेरुदयादखिलं सलिलं हितम् ।
इति सुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमाद्यं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुप्रकृतमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामदविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे क्षयाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ।
मद्यपानात् ससृष्टे रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरत्वविशेषे गुणविशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृतस्यु तन्निदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरुक्षमनभिष्यन्दि क्षमिद्वड्ज्वरहृल्लघु ॥
धारापातेन विक्षिप्तं दुर्ज्जरं पवनाहतम् ।
अन्तर्व्वाष्पशीतलं ग्रिहितमेव शीतलम् ।
अन्यापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं विदोषजित् ।
गुर्व्वभ्यपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्व्युष्टोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तृष्णोदकस्य लघवमन्यदाह ।
"अष्टमेनाग्निवेश्म चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धसुप्तोदकं वहेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वह्निशोधनम् ।
श्वासकासज्वरहरं पीतसुप्तोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णे जरयत्याशु पीतसुप्तोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकञ्च तत्रैव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदभिजननं लघ्वच्छं वह्निशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
ग्रस्तं कृच्छ्रश्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
श्रमश्रमणरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
धूमोष्णारेऽविदग्धेऽन्ने ग्रीष्मे च सुखकक्षयोः ।
अङ्गेषु रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु शीतं दाहादिघ्नं यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु तु दाहादिघ्नं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधिमाह ।
"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं कटुत्वञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालात्ययः पीतजलस्य पाके ॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः । * ॥ तिक्तानि बहुलानि तेभ्यो निर्द्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"सुस्नपर्पटकोशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् क्षुद्दाहज्वरशान्तये ॥"
क्षुदत्र धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः । क्षुस्तुण्डुलः सर्व्विकारा क्षुदा धान्यं वितुन्नकमित्यादि । तदुक्तञ्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयहरादाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनशार्ङ्गधरादयः क्षुदाख्याने नागरं पठन्ति । तदुयथा,—
"सुस्नपर्पटकोशीरचन्दनोशीरनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नाम पित्तजनकं मधुरपाकित्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तकं इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽवगम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु नागरस्थाने पद्मकम् । * ॥ एतस्य प्रक्रिया । चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन सुस्नादिभिः षड्भिरामैरेव मुस्तैः सहितं जलं शृतं जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतलीकृतं दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदत्र शृतशीतास्तु षड्गुणादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं याद्दृच्छैः प्राप्तिकैरपि ॥
अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अत्र जले ।
शृतशीतास्तु शृतास्तु केवलास्तेव यथर्त्तुपक्वाः ।
शीतास्तु शीतलीकृतास्तु । षड्गुणादि द्रव्यं प्रयुज्यते । आममेव शंसुद्धं जलं स्यात्ततः प्रदेयत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षड्गुणादि

प्राप्तिके ऽभ्यसि प्रस्थमात्रे कथितशीतले जले चेयं ग्राह्येत्। अतएव षड़ङ्गमभिधाय षड़ङ्गपानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेतं ग्राह्यं न तु रक्तम्। तत्कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुसुक्तम्। यत आह। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति। षड़ङ्गपानीयमिदम्॥ * ॥ षड़ङ्गादेः पाने तु विधातवेऽ प्रक्रिया भिन्ना तामाह वङ्गसेनः। कर्षमात्रमिह द्रव्यं ग्राह्येत् प्राप्तिके ऽभ्यसि। अर्द्धप्रस्थं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसम्विधौ॥ आदिशब्देन यूषयवागूविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते॥* पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येनामेवाह।

क्षुण्णं द्रव्यं पलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले। अर्द्धशिष्टन्तु तद्देयं पाने पेयादिसम्विधौ॥ पानप्रयोगश्च षड़ङ्गसुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं रक्तं ग्राह्यम्। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात्॥ * ॥

अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः।

तत्तु रक्तं हिमं स्वादु रुधिरच्छर्दितृष्णाम्पित्तजित्। तिक्तं नेत्रहितं दृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्॥

षड़ङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि ग्रन्थेन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा,—

श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधुकजम्। पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवाद्यं सशर्करम्॥

अत्र श्रीपर्णीपरूषकयोः पक्षे ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच्च।

हन्यात् सयष्टीमधुकं तथैवोत्पलपूर्व्वकम्। पानं घृतं हिमं किंवा सोत्पलं शर्करायुतम्॥

हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः। उत्पलमत्र कमलमित्यादि।

दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ श्लेष्मकोपहः। ग्रीष्मवर्षासु कालेषु दिवास्वापो निषिद्ध्यते॥ उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम्। वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा॥ * ॥

केषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।

व्यायामप्रमदाध्वाहनरतान् क्षान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीड़ितान्।
पीनान् क्षीणकृशान् गुरून् मदहतान् दुष्टान्नपानाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्॥ * ॥

अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।

वातिकः सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः। श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपेति हि॥*

रसस्यामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति। यत आह सुश्रुतः।

बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते॥ तदा तं सुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैर्दद्यज्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्॥ * ॥

ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थता जीर्णतावधिः। आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः। द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम्॥ आसप्तरात्रादिति। अत्राङ् मर्य्यादायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। तेन सप्तमदिवसादर्व्वाक् ज्वरस्तरुण इत्यर्थः। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे।

ज्वरे व्यतीते षड़हे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति। दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः। अतएव जातूकर्णः। जीर्णज्वरोदग्रदिवस इति॥ अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः।

वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके। श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम्॥

सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। अतएवोक्तम्।

पाचनेदातुरं सामसौषधं सप्तमे दिने। ग्रमनेनाथ वा हत्वा निरामं तमुपाचरेदिति॥ शार्ङ्गधरेणापुक्तम्।

गुड़ूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं हृतम्। वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति॥ हारीतेनापुक्तम्।

एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड़ाद्यं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम्॥ एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसंयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः॥ खरनादेनाप्युक्तम्।

इति षड़ाह्निकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः। ततः परं पाचनीयं ग्रमनीयं ज्वरे हितम्॥ ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः॥ वाग्भटश्च।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। लघुन्नं भोजितं केचिद्देयमामोल्बणे न तु॥ सप्ताहात् सप्ताहमारभ्येत्यर्थः। अत्र ल्यब्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुतः।

दशरात्रात् परं सर्व्वैर्हातव्यमिति निश्चितम्। अतएव दशरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः॥ अत्र चरकस्त्वेवमाह।

ज्वरितं षड़हेऽतीते लघुन्नं प्रतिभोजितम्। पाचनं ग्रमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्॥ अस्यायमर्थः। ज्वरितं षड़हे लङ्घनेन यतीते सप्तमेऽहनि भोजितलघुन्नं अष्टमे दिने कषायं पाययेदित्यर्थः॥ तथा च सुश्रुतः।

सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्॥ सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः। केचिच्चरकादयः। चक्रदत्तोऽपि।

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने॥

एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः॥ * ॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचितं कुर्य्यात् भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः।

"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालमसुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः॥" इति। अस्यायमर्थः। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं देयम्। न तु तत्र दशरात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिकेतरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं देयमित्यर्थः॥ * ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः।

हृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधमिति॥

ज्वरे हृदौ स्वस्थीभूते। मलेषु वातपित्तकफमूत्रपुरीषेषु। प्रचलेषु स्वमार्गसञ्चारिषु। पक्वं निरामम्। दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। दोषाणां दुष्टवातपित्तकफानां प्रकृतिः ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम्। तस्या वैकल्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एकेषां मते।

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम्। दोषप्रकृतिरुत्क्लेशो निरामज्वरलक्षणम्॥

दोषप्रकृतिः दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः। माधवनिदाने उत्क्लेशस्थाने अरुचिः इति पाठः॥*॥

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्। अचातुर्थके प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषतः॥

सुखभेषजसम्बन्धो निर्विघ्नस्तरुणे ज्वरे। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम्॥

सुखभेषजं क्वाथः तस्य सम्बन्धः पानम्। यत आह।

न कषायं प्रयुञ्जन्ति नराणां तरुणे ज्वरे। कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः॥ आकुलीभूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य यतस्ततो गताः। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते॥ * ॥ उक्तश्च क्वाथस्य पर्य्यायाः।

हृतं क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति॥

तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं सुखभेषजं क्वाथरूपम्। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम्। यत आह।

न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिद्ध्यत इति। कल्पनं तोयपेयायवाग्वादिकम्॥ * ॥ ननु।

खरस्य तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्॥

इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते। तन्न।

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे। इति।

यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेषकरणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषायवर्ज्यः कषायरसश्च स्यात्। स कः क्वाथः। स तरुणज्वरे निषिद्धः॥ * ॥ क्वाथवाचकस्य कषायस्य लक्षणमाह।

पादशिष्टः कषायः स्याद्यः षोड़शगुणाम्भसा। क्वथितोऽतः षड़ङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे॥

अस्यायमर्थः। यः कात्स्न्यप्रथात् षोड़शगुणेनाम्भसा क्वथितः पक्वः अथ च पादशिष्टः चतुर्थभागावशेषः स कषायः स्यात्। अतः षड़ङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः। अपाकादर्द्ध-

पाकाद्योत्कलत्वाभावेन कषायत्वाभावात् ॥*॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह।
"दोषा वृद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे।
स्तम्भान्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम्॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः।
यत आह कषायरसगुणान्।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः।
इत्यादि।
स्तम्भान्ते आध्मानं कुर्व्वन्ति। न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत्॥ अन्यच्च।
"न व्रजन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम्॥*॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे।
वृद्धोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम्॥"
अस्यायमर्थः। कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय। अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं वृद्धोगादीन् करोतीत्यर्थः। एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम्॥*॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिवृद्धातिवृद्धादिनिरासः। वाग्भटोऽपि वृद्धवाग्भटः॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत्।
वमनं श्लेष्मबाहुल्याद्बाल्याल्लङ्घनकर्षितम्।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः॥"
अनशनमिति शेषः। अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यान्नमण्डादिकञ्च दद्यात्॥*॥
पाचनशमनयोर्लक्षणमाह।
"यत् पचत्यामदोषादीन् पचेदामरसञ्च यत्।
यदपक्वान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि।
समीकरोति संवृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते॥"
न शोधयति नोर्द्धाधोमार्गाभ्यां पातयति। नोदीरयति न वर्द्धयति॥*॥ तयोः संप्रदानं कालञ्चाह।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने।
शमनेनाथवा वृद्धा निरामं तमुपाचरेत्॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु शमनं दिवसत्रयम्।
शमनीयं प्रदेयन्तु पञ्चरात्रं ततः परम्॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत्॥"
इत्यत्रिसंहितातः॥ अन्यच्च।
"शमनञ्चैवाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत्॥"
नक्तं।
"लालाप्रसेको वृत्तास्यो हृदयाशुद्धारोचकौ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता॥
क्षुन्माद्यो-बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम्॥
भेषजं श्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम्॥"
भूयो बाहुल्येन। अन्यच्च।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु करेणैव पराम्शेत्॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम्। उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम्। सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम्। तथा च वाग्भटः।
"सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्॥"
अदृष्टे निरुपद्रवे। स्तब्धे सोपद्रवे॥*॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धामकं वृहतीद्वयम्।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम्॥
धामकं रौहिषम्। तदलाभादुशीरं दद्यात्। वृहतीद्वयं वृहत्फला सूच्यफला वृहती। क्षुद्रा वृहती चेति। कण्टकारीद्वयं वा दद्यात्॥ कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धामकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात्। नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु॥*॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता॥
वृक्षीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम्॥
वृक्षीरः श्वेतपुनर्नवा। वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा। तथाच मदनपालः।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो वृक्षीरो दीर्घपत्रकः।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभूः रक्तपुष्पकः॥"
पाकप्रकारमाह।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम्।
क्षीरावशेषं पातव्यं क्षीरपाके ह्ययं विधिः॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात्॥ अन्यच्च।
"वृक्षकादिगुणं क्षीरं स्निग्धपासारमेव च।
तत् क्षीरशेषं कथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम्॥
गुडूचीधान्यकाटिष्टं पञ्चकं रक्तचन्दनम्।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः॥
दीपनो दाहवृक्षासक्षणाच्छर्द्दिरुचीर्हरेत्॥"
गुडूच्यादिक्वाथः॥*॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः।
"वृद्धिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमवृद्धिमज्वरान्।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह।
"स्थानाद्वृद्धिर्मलैर्दुष्टमधो वा दोषसञ्चयम्।
संशोधनं तदेव स्याद्देवदाल्यादिफलं यथा॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह।
"रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्ब्बलम्।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रध्वंसनं वृद्धौ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह।
"सद्योज्वरे विषेऽजीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा।
सान्यरोगे च वृद्धोगे कासे श्वासे च वामयेत्॥
जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मप्लीहोदरेषु च।
मूले शोथे मूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत्॥"
दोषदुर्ब्बलं दोषैरुपचितैर्दुर्ब्बलं न तु उपवासादिक्षपम्। अतएव समीक्षेति। अन्यच्च॥
"बले दोषे वृद्धौ कोष्ठे नेच्छेतान्न बलं नृणाम्।
अन्यथापत् दुर्ब्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत्॥"
कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्क्यायामाह।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्ब्बलस्यापि दोषदुर्ब्बलस्यापि अन्यथापत् भवेत्। छर्द्यादिव्याधिकृत् न भवतीत्यर्थः॥*॥ बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः।
"पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महाभयम्।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्यादबलत्वापादमेव च॥"
पक्वः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः। अनिर्हृतः अधोमार्गेणाहृतश्चेत्। महाभयं विषमज्वरं चातुर्थकम्। तस्यैव महाभयत्वादिति गदाधरः॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः॥ महाभयं महाकष्टं वा। बलत्वापादं बलक्षयम्॥*॥
संशोधनमाह।
"आरग्वधगुन्द्रिकसुस्तितिक्ता-
हरीतकीभिः कथितः कषायः।
सामे समूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च॥"
आरग्वध धनवहेरा॥ अन्यच्च।
"पथ्यारग्वधतिक्ताचित्रदामलकैः पृथक् लोध्रम्।
पाचनसारकसूक्तं मुनिभिर्ज्वरिणे ज्वरे सामे॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम्॥*॥
"अनन्ता वालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम्।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम्॥
कल्कः खल्वेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम्।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम्॥"
अनन्ता सारिवा। इति सारिवादिकल्कः॥*॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णो भुक्तः पिपासितः।
न पिबेदौषधं यत्तु संशोधनमथेतरत्॥"
पीताम्बुः पीततिक्ताम्बुः। भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः। अत्राधवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः। इतरत् संशमनम्॥*॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं वृटी।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः॥
कटुका पर्पटो मुस्तं चायमाणा च बालुकम्।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुरेणुका॥
वचा वत्सकं पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विड्ङ्गं तगरं तथा।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम्॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम्।
पुष्करीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम्॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत्।
अर्द्धांशं सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम्।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
ग्रीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं ज्वराम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च कृद्रोगं कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
ग्रीतानुगा पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्॥"
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात्। भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्राभावे स्फटिकां दद्यात्। तगराभावे कुष्ठं देयम्। जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात्। पुष्करीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात्। तालीशपत्रिकाभावे खर्जूरादी प्रदीयते। इति। अथवा कण्टकारीजटा देया। इति सुदर्शनचूर्णम्। *।
"ग्रटी निशाद्वयं शुण्ठी दारु पुष्करमूलकम्।
एला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः॥
भार्गी किरातितिक्तश्च दशमूलं तथैव च।
क्वाथमेषां पिबेत् क्षौद्रसिन्धुचूर्णयुतं नरः॥
ज्वरान् सर्वान् इतं हन्ति नात्र कार्या विचारणा॥"
अनुभूतमनुत्तममेतत्। *।
"हरीतकीविडङ्गदृढदारुकर्षां पृथग्भवेत्।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी॥
सहदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसम्मितम्।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति॥
कासं श्वासं मलक्षयं वह्निमान्द्यं नियच्छति॥
क्वाथा दशाक्षा अरुजा षडङ्गा
वचन्दनं लोहितचन्दनञ्च;
त्वक्पत्रकं वारि सुरा सुसूक्ष्मा
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि॥
किराततिक्तक्षितृतासतिक्ता-
स्तृताकषायापटकण्टकार्याः।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
रसानिशाधातवसिन्धुवाराः॥
एतानि देयानि पृथक् पलार्ध-
मानानि सर्वाणि च भेषजानि।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य-
दुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन॥
तैलं तिलानान्तु तुलाप्रमानं
तेनैव कल्केन शृनैः पचेत्तु।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्याद्बलं वीर्यमतीवपुष्टिम्॥
विमर्दनादाशु परिश्रमं श्रमं
भ्रमं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः।
तथा यथाग्निस्सुसमुद्भवामपि
प्रहृत्य निद्रां सुखमाप्नुयेत् सुखम्॥"
अन्यथा मञ्जिष्ठा। वारि वाजा। रसा राजा।
इति क्वाथादितैलम्। * ।
"क्वाथरसमं तैलं तैलाच्चतुर्गुणम्।
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः॥
समूर्वारोहिणीरास्नाशृताक्षामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना॥
सर्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत्।
यक्ष्मराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते॥"
मस्तु दधिजलम्। कौन्ती रेणुका। चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम्। रोहिणी कटुकी।
इति च लाक्षादितैलम्। * ।
"लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम्॥
प्रत्येकमेषां षण्मुष्टीः पक्त्वा तोये चतुर्गुणे।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत्॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाणिगन्धा तथैव च।
वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम्॥
शृतपुष्पा पुष्करीकं मांसी मधुकमेव च।
एभिरुन्मितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः॥
मस्तुसुक्तारनालानामाढ्याढ्यकमावपेत्॥
क्षीराढ्यकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति।
अपोहति तथा वातं पित्तं श्लेष्मभवं ज्वरम्॥
सप्रलापं सदाहञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम्।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्तःसंदूषिताश्च ये॥
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत्॥"
फेनिलं वदरम्। लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छविर्लक्षणविशेषः।
लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा।
चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकं इति पाठः।
नीलोत्पलस्थाने तु कुसुदं देयमित्यपि।
समावपेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः। चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भण्टिडर इति नेपालदेशे भवति।
तदभावे ग्रन्थिपर्णं देयम्। पुष्करीकं श्वेतकमलम्। मस्तु दधिजलम्। शुक्तं सन्धानभेदः।
आरनालमपि सन्धानभेदः। इति महालाक्षादितैलम्। * । अथ नवज्वरे रसाः।
"शृतो गन्धकशुद्धः शोधनञ्च
सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः।
भूयो भूयो मर्दयेत्तं चिरात्रं
वह्नेर्देयः प्रह्वदेरद्रवेण।
तापे शीतं वीक्षनेत्सक्तभक्तं
तृष्णाकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।
अग्नौ चोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मस्तुं तोयञ्च दद्यात्।"
अस्य प्रक्रिया। पारा शुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभ्रष्ट भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहूमत्स्यकपित्त भाग ३। अमुं प्रतिदिनं सर्वं दिनत्रयं मर्दयेत्। रसमिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात्। ओदनं तक्रं तृष्णाकफलं भोक्तुं दद्यात्। अथनाद्यैः शीतलमुपचारं कुर्यात्। उदकमश्नरीरसो नवज्वरेषु। * । रसरत्नप्रदीपे।
"अद्यात् समं शृतरसशुद्धपेन
द्विशूलगन्धं परिमर्द्य यामम्।
नवज्वरे वह्नियुगं त्रिघस्र-
मार्द्राम्भसायं ज्वरधूमकेतुः।"
प्रक्रिया। पारा शुद्धगन्धकशुद्धद्विशूलशुद्धसमभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन संमर्द्य रक्तिकाषट्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत्। दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत्। इति ज्वरधूमकेतुः। * । रसेन्द्रचिन्तामणौ।
"शुद्धः शृतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसंमितः।
धूर्तबीजं त्रिशाणं स्यात् सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत्।
हेमाङ्गा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः।
जम्बीरजीरकैर्द्वैयचूर्णं गृह्णाद्वयोन्मितम्।
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णञ्च सर्वथा।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्वसंमतः।"
प्रक्रिया। शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येकं टङ्क १ धत्तूरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः।*। सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे।
"एको भागो रसात् शुद्धाच्छ्वेतायाः पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥
पलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुधिकारसैः॥
माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सद्योज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता॥"
श्वेतायाः श्वेत इति लोके। शिवात्र हरीतकी। आकारकरभः अकरकरहा इति लोके। चतुर्भागमिता अमी श्वेतायादयः षट् वसुदिता भागचतुष्टयमिताः। इति ज्वरघ्नीवटिका।*। शार्ङ्गधरे।
"रसं गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम्।
दन्तीरसेन संपिष्य वटी गुञ्जामिता कृता॥
प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत्॥"
इति च ज्वरघ्नीवटिका। * । रसरत्नप्रदीपे।
"रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीबीजञ्च शोधितम्॥
चूर्णमेषां समांशानां द्वौशपुष्पीरसैः पुटेत्।
वटीं माषनिभां कुर्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे॥"
इति नवज्वरीहरीवटी। इति नवज्वरे रसाः।*।
अथ सामान्यज्वरे रसाः।
"शुद्धं शृतं विषं गन्धं चूर्णबीजं त्रिभिः समम्।
चतुर्थांशं द्विगुणं शोधं चूर्णं गृह्णाद्वयोन्मितम्।
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम्।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनः॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः॥"
प्रक्रिया। शुद्धपाराटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्धगन्धटङ्क १ धत्तूरबीजटङ्क ३ शोटिटङ्क ४ पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ३ सर्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः। * ।

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसग्रन्थेषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्कम् ॥
कटुत्रयं टङ्कयटकं खल्ले चिप्ता विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"
इति श्वासकुठारो रसः ॥ * ॥
श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुमूषा शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयाणुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेदृटीदयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुमूषा दारुमयी । शिखिग्रीवा तुतिया ।
रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरपत्रस्वरसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ * ॥
सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्गन्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"
इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ * ॥
"शुद्धजैपालटङ्कन्तु कट्फीटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गौरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशीं कार्य्या वटिकां तान्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैवा वटी जीर्णज्वरापहा ॥"
इति ज्वरान्तकवटी ॥

"त्रिभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दारिष्टस्वरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"

अस्य प्रक्रिया । पारादटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विषटङ्क १ द्विगुणतालकहततात्रटङ्क२ रोहुमत्स्यकपित्त १ सब एकत्र खल्ले जवचूर्ण होइ मिले तब नीबिके पातकी स्वरसकभावना २१ वामे मह देवइ मात्रा रत्ती एक अनुपान श्वेतशर्करा रत्ती २ खार । इति सर्व्वज्वरे रविसुन्दरो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता दृंदयी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥"*॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणञ्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ भृङ्गराजरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन तत्समं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्करान्वितैः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि पश्चाच्चूर्णं तु कारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गरलस्तं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे वरदाङ्गारे ध्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तच्च तं महिषीविष्ठास्थापिते कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीड़येत् ॥
शीतलान्तात् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एवं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्व्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जार्द्धभृष्टहिङ्गाढ्यां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
पिबेत्तदनुपानीयं शीतलं शुक्लचन्दनम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समश्नीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
घृतं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
श्रद्धया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलप्लीहजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं सार्द्धं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"
इति रसपर्पटी ॥ * ॥
अथ ज्वरिणि अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥*॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहोरात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमजयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षयम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षयमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वात् क्षयादाशेषकादीन् विकारान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाकदिनानामन्तिमे सप्तम एव दिवेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।

"ज्वराभिभूतः षड़हे व्यतीते
विपक्कदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवक्त्रो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्कदोषः पक्कवातः । क्षतलङ्घनादिः आदिशब्दात् क्षतपक्कजलपानविश्रान्तिव्यहवासगुरुक्षावसनधारणादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव चरकः ।
"ज्वरितं षड़हेऽतीते लघुन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयंवा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षड़हेऽतीते इत्युपलक्षणम् । पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते ॥ लघून्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयंवा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥"
दिनान्तेऽन्नशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥ उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।
इति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्नादर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥"इति ॥
एतत् सुश्रुतपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवानग्निरादृतः ।
वेगापाये ऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसमयादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापाये ऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वरवेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥*॥
अत्यबलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमेहो भवति खल्वैरपि विचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत्तस्माच्चोत्थारौ च कारयेत् ॥"
निषण्णं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
"यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृङ्गीकर्कटकौ तेन सिद्धशुक्लयवेन च ।
जिह्वां दन्तान् सुखस्थान्तधृत्वा कवलमाचरेत् ॥

सुखे मलं विगन्मत्वं विरसत्वञ्च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरोचिर्भवेत् ॥
ज्वरितो हितमन्नीयादृद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले त्वसुखान्नः क्षीयते म्रियतेऽपि च ॥"
अयमर्थः । यद्यपि अस्य ज्वरितस्य हिते भक्ष्ये अरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवान्नीयादिति नियमः । यत आह सुश्रुतः ।
"गुर्वभिष्यन्दकालस्थ ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे चासुखाय च ॥
आगङ्खिमितैर्दोषैर्यावन्नं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघ्वन्नमश्नीयात सविरिक्तवत् ॥"
आगङ्खिमितैर्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्यावन्न इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
सातत्यात् स्वाङ्गभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्ष्यस्य सर्व्वदोपयोगात् ।
स्वाङ्गभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुतः । पथ्यमप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पनाविधिभिस्त्वेनं प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो नियमः । कुत इतिचेत् हि यतो हेतो असुखान्नः क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च ॥*॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह ।
"रक्तशालास्तथा मुद्गाः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥"
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
"रक्तशालिर्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ॥
विषव्रणश्वासकासदाहकृद्वह्निपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो मुद्गादयः ॥"
रक्तशालिर्यो मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः ॥
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्टकान् ।
यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥"
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
"पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥"
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
"लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान् शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव रुरुमार्ष्टकान् ॥
मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान् ॥
गुरुत्वान्नात्र शंसन्ति केचिदेवं व्यवस्थिताः ॥"
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः । गौरतित्तिरेः कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात् ॥
"ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति सभीरुणः ।
तदेतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः ॥"
इति ॥ * ॥
"निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमम्लं प्रकाङ्क्षते ।
प्रदद्यादम्लसात्म्याय काञ्जिकं वा पुरातनम् ॥"
अथौषधसिद्धायाः पेयायाः गुणाश्च ।
"अन्नकाले हिता पेया यथाग्नं पाचनैः कृता ।
दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥"
यथाग्नं पाचनैः कृता यथादोषं पाचनैः कृता ।
यथा,—
"पञ्चमूल्याः कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सशौद्रं पैत्तिके सुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु पाचनं कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्री दुरालभगोक्षुरैः ।
सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ।"
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषजे ज्वरे पेया व्याघ्री दुरालभगोक्षुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुरालभा यवासः ।
पेयावा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धा ज्वरहरी पिबेत् ॥
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृतम् ।
सर्पिष्मन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासीश्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥"
यवोऽन्नम् । अत्र पञ्चमूली शृतौ लघौ च हिता । तया शृतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
"पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोषाल्पत्वात् लट्वग्नाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नीहेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत् ॥"
हेतुसात्म्यत्वात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां सात्म्यत्वात् ॥
"यवकोलकुलत्थानां सूक्ष्ममूलकयूषयोः ।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिकं इत्येष वातपित्तकफापहः ।
मूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥"
पञ्चमुष्टिकयूषः ॥ * ॥
"रक्तमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवानीचव्यसाधितम् ॥
पाययेत यवागूं वा मारुताद्यनुलोमनीम् ॥"
पेयाया यवागूश्च क्वचित्प्रवादमाह ।
"मदात्यये मदात्यये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्यर्हितं चामं निरन्नं क्षीणयान्वितम् ।
शर्करारामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥
लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तथा च अन्यान्तरे ।
"दाहच्छर्द्यर्हितं चामं निरन्नं क्षीणयान्वितम् ।
घर्म्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयालोडितशक्तुकम् ॥
शर्करारामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमन्नं हितं क्वचित् ॥"*॥
सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरिः ।
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरशर्करोदिताम्बुसशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥
लाजाचूर्णम् द्राक्षादिजलशर्करामध्वाज्यसहितं तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे ।
"लाजानां शक्तवः क्षौद्रसिताद्युक्ता विशेषतः ।
छर्द्यतीसारलट्दाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ॥"
चरकश्च ।
"तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुतः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम् ॥"
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥"
पियालमत्र एकफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात् ।
तर्पणार्हस्य दाहच्छर्द्यर्हितधार्त्तस्य लङ्घितस्य क्षीणस्येत्यर्थः ।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ॥
रसोऽत्र मांसरसः । तेन सिक्त ओदनो रसौदनः । अन्नेन अञ्जनमित्यनेन समासः ॥
"मुद्गयूषौदनस्येव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतपित्तज्वरे हितः ॥"
स एव मुद्गयूषौदन एव ॥
"क्षयोरुक्षदोषो यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः ।
विबन्धारुष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ॥
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥"
अन्यच्च ।
"अजाङ्घ्रिं गुडोपेतं पातव्यं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥"
तरुणे ज्वरे ; अन्यच्च ।
"जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥"*॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
"न द्विरह्नान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ॥
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् ।
तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥"*॥
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह ।
"दाहः खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिताः ।
कूजनं चाति वेगन्त्र्यामातिज्वरमोक्षणे ॥"
विड्भित् मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । कूजनं कूत्यनम् । अतिवेगन्त्र्यां गाचस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यत्यामेतल्लक्षणं भवति ॥
ननु दोषत्रयं विना न व्याधिनिवृत्तिः । क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते । क्वचित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति । यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो विशेषात् प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
"धातून् प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् क्लिद्यन्न चेष्टते ॥"
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात् ।

"त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे।
लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् खेददर्शनम्॥"
एतद्वाग्भटादिकं लक्षणं मोक्षकाले एतेष्वेव ज्वरेषु स्यात्। कैयु त्रिदोषजे। अन्तर्वेगे। धातुगे ज्वरे। अन्यस्मिन् खेदमात्रं दर्शनं भवति॥ * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह।

"देहो लघुर्यगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमग्यथत्वम्।
खेदः स्रवः प्रकृतियोगिमनोऽभिलाषः
कण्ठस्य मूर्द्धि विगतज्वरलक्षणानि॥"

सुश्रुतोऽप्याह।

"खेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च।
स्रवथुश्चाभिकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्॥"*॥

अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः।

"यावागूश्च यवागूश्च स्नानं चंक्रमणानि च।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥"

अन्यच्च।

"यावागूश्च यवागूश्च प्रवातं शिशिरं जलम्।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्यात् पुनर्ज्वरम्।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत्॥
बलवर्णाग्निवृद्धयो यावन्न प्रकृतिर्भवेत्।
तावज्जरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत्॥"

अथ वातज्वराधिकारः। तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह।

"वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः॥"

अथ तस्य पूर्ब्बरूपमाह। जृम्भात्यर्थं समीरणादिति। समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात्। जृम्भा च श्रमादिपूर्ब्बिका भवति॥

अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह।

"वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम्।
निद्रानाशः स्रवस्रंसो गात्राणां रौक्षमेव च॥
शिरोहृन्नाभिरुग्बद्धवर्चस्कं बहुविट्कता।
मूलाधाने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे॥"

एतानि लक्षणानि प्रायो भाविन्वेन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि। चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि। तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते।

"भवन्ति विविधा वातवेदना स्रादसुप्रता।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता॥
जरसादो हनुस्तम्भो विड्भेदः सन्धिजानुनोः।
मुष्ककासो वमिर्लोमहर्षस्तृष्णमर्मसु॥
अरुणं नैचमूत्रादि त्वट् प्रलापोष्णकामिता॥"

विषमो वेगः शरीरोष्मातादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः। स्रवस्रंसः छिक्कायाश्चाभावः। तथा च वाग्भटः।

"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः स्रवथोर्ग्रहः॥"इति।

चरकोऽपि। स्रवथूद्गारनिग्रह इति। शिरोहृन्नाभिरुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः॥ * ॥

अथ वातज्वरचिकित्सा।

"आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तल्लङ्घनमाचरेत्॥"

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः।

"ज्वरितं बद्धविट्कं तु लघ्वन्नं प्रतिभोजितम्।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक्॥"

सुश्रुतोऽप्याह।

"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति॥"

ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्यातत्यमित्याह।

"दोषाक्रामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम्॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षयम्॥"*॥

भेषजमाह।

"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा हृद्दती कलसी स्थिरा॥
राम्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः।
सुस्नाह्नता बला बालं द्राक्षा यासः घृतार्द्धिका॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम्।
सोपद्रवञ्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः॥"

श्रीफलो विल्वः। सर्व्वतोभद्रा गम्भारी। कामदूती पाटला। शोणकः शोनापाढ़ा इति लोके। तर्कारी गणिकारिका। कलसी वृश्चिपर्णी। स्थिरा शालिपर्णी। बालं सुगन्धबाला। यासो वासः। इति दशमूलादिक्वाथः॥ * ॥

सुश्रुतस्तु।

"पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे।"इति।

अत्र पञ्चमूली हृद्दतपञ्चमूली। अतएव त्रिशूली।

"श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि कथिते॥"

इति हृद्दतपञ्चमूली क्वाथः॥ * ॥

"किराताब्दाह्वसोदीच्यहृद्दतीद्वयगोक्षुरैः।
त्रिपर्णीकलसीबिल्वैः क्वाथो वातज्वरापहः॥"

उदीच्यं बालकम्। त्रिपर्णी शालिपर्णी। कलसी वृश्चिपर्णी। इति किरातादिक्वाथः॥*॥

"गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं हृतम्।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि॥
कालिङ्गं हृतं ऐन्द्रयवं हृतम्॥ * ॥

त्रिशूली।

"विश्वाम्बुतामुस्तिकसिंहतोयं
मरुज्वरस्याग्निवतः कृतोऽयम्।
क्वाथोऽथ कुसुम्भुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र शस्तम्॥"

औषधं शुण्ठी। क्वाथः पाचनमिति। वेदाः प्रमाणमितिवत्।

"पञ्चमूलीबलारास्नाशुलत्यैः षड्भ पुष्करैः।
क्वाथो हन्त्याशिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्वरम्॥"

पञ्चमूली बिल्वादिः। इति हृद्दत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः॥

"कणारसोनाग्निवचित्रकाभ्यां
निदिग्धिकासिन्धुकभूमिनिम्बैः।
समुस्तकैराचरितः कषायो
हिताग्निनाशं हरति ग्रहानिमांस्तु॥
ज्वरं मरुद्दुष्टिसमुद्भवं तथा
बलासजञ्चानलमन्दताञ्च।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
खेदञ्च रोमार्च्चहिमत्वमोहान्॥"

इति कणादिक्वाथः॥ * ॥

"शुण्ठ्यं शुङ्गेरशुक्रमञ्चतुलितं मारारिगारीरजस्तावत्तावदमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम्॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
खण्डी द्व्यक्षमिता कणा च मरिचं दिक्पाल-संख्यात्मकम्॥
विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्वाससि शोधयेच्च।
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्य॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका॥
आर्द्रकेण सममेष भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम्।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचींश्च नाशयेत्॥
नस्येनाप्येष हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम्।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं स्रवथुग्रहम्॥"

कल्पतरुरसः। सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र॥ * ॥

"विश्वमहौषधमागधिकोषणा
त्रुमिरिक्तकमार्द्रकमर्हितम्।
क्रमविवर्द्धितसुश्लक्ष्णितज्वर-
च्छिप्ररभैरव एष रसो वरः॥"

त्रुमिः मारितं ताम्रं तस्य भागः षट्। रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागः षट्। मारितरक्तकार्द्धम्। त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे॥ * ॥

"वातश्लेष्मज्वरे खेदं शङ्करपार्श्वास्थिशूलानि।
पीनसश्वासवाधिर्य्ये कारयेच्छिघ्रमेवंविधम्॥
लोतसां भार्ङ्गवं क्षत्वा नीत्वा पावकमाशयम्।
हत्वा वातकफस्तम्भं खेदो ज्वरमपोहति॥
खपरभृष्टपेटस्थितशार्ङ्गेरीसंसिक्तवासुकास्वरैः
शमयति वातकफाम्बयमस्तकशूलाङ्गमर्दादीन्॥"

वासुकास्वरैः कल्पे शिरोहृदयगात्रबधार्थां जृम्भायाम्। पादसुप्ततायां पिप्पलीखेदे ज्वरक्षादे हृतस्तम्भे लोमहर्षे च॥ * ॥

"मातुलुङ्गफलकेशरो हृतः
सिन्धुजन्मसरिचान्वितो सुखे।
हन्ति वातकफरोगमास्यग
श्लोषमाश्रु जडतामरोचकम्॥"

इति कवलः कण्ठौष्ठसुखश्लेषे॥ *

अन्यच्च ।
"शर्करादाडिमाभ्याच्च द्राक्षादाडिमयोरथा ।
कल्कं विधारयेद्दास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं सर्पिषं वदने क्षिपेत् ।
तेन तृष्टा सुखस्थान्तः संशोषस्तेन गम्यति ॥
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥" * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
"लाघवं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥"
अस्य चिकित्सामाह ।
"भृष्टस्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोड्य लिहन् ।
चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याश्च ।
विधृतं निद्राजनकं खुड्मूलं वा धृतं सगुडम् ॥"
पीतमिति शेषः ॥
"मूलन्तु काकमाच्या वह्नं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धामदम् ॥
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमम्लरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥"
रसं मांसरसम् ॥
"कान्ताबाहुलतास्पर्शनिवृत्तिक्षतक्लमा ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
रसे घ्राणे च रूपे च सर्पिर्यूषपयःसु च ।
निद्रां सङ्जनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥"
रसे मांसरसे ॥
"ऐक्षवं पैत्तकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥"
निद्रानाशे ॥ * ॥
"दारु हैमवती कुष्ठं मुताक्षाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत् कोलैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥"
हैमवती श्वेतवचा । दारुवट्कलेपः शूलाध्मानयोः ॥ * ॥
"कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं व्यथाम् ॥"
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
"कणासुरभिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं सुखे धृता ॥"
शुष्ककासे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
"अमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
सुद्रामलकयूषस्तु बद्धविट्काय दीयते ॥"
रसो विहितमांसरसः ॥
"पेयांश्च रक्तग्रालीनां बस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
स्वेदोत्कारुष्टकारीभ्यां सिद्धां व्यरहरीं पिबेत् ॥
काशी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीहृतां
पिबेत् ॥"
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥*॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकार्यव्यञ्जिकां संप्राप्तिमाह ।
"पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तामाशयाश्रयम् ।
बाहुर्निरस्य कोष्ठाग्नं ज्वरजत्यादसाद्गमम् ॥"
पित्तस्य पङ्गुत्वात्तेन कोष्ठाग्नेरुष्मा बहिर्नेतुं न शक्यते । यत आह ।
"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥"
इति ॥
ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
"द्वयमेकरसं नास्ति न रोगोऽपैत्तिकोद्भवः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥" इति ।
अथ तस्य पूर्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्हार्द्र इति । पित्तात् ज्वरे उत्पद्यमाने नेत्रदाहः स्यात् । स च आमादिपूर्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रास्वल्पं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो बक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥"
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिर्न त्वतीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या । प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छारूपादेरज्ञानम् । मदः पूगकोद्रवपलूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः चक्रारूढस्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठादयो बोद्धव्याः ॥*॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
"आमाशयस्थो हृल्लासि सामो मामान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
किन्तद्भेषजं तदाह ।
'तिक्तासुस्रायवैः पाठाकटुफलाभ्यां सदीप्यकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिकाथः ॥ * ॥
"पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिकाथः ॥ * ॥
"द्राक्षा हरीतकी सुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
सुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
"पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां छर्दिप्रमाधिनीम् ॥"
इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥
"गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
"एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्द्र क्षीरवालकैः ॥"*॥
"क्षीरेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि लट्छर्दिज्वरदाहजुत् ॥"
इति क्षीरेरादिकाथः ॥ * ॥
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवाम्बुताः ।
बालकं धान्यकं बिल्वं कषायो मात्रिकान्वितः ।
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति भूनिम्बादिकाथः ॥ * ॥
"द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुस्ता तिक्ताम्बुतापि च ।
धात्री बालसुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किराततो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृषां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्दिं तथा शूलं सशोषमरोचकम् ।
श्वासं श्वासञ्च हिक्कासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥"
इति महाद्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
"ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलकाथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥"
इति धान्याककाथः ॥ * ॥
"अष्टतायां हिमः प्रातः ससितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"
"गुडूची भूनिम्बश्च बालं वीरकशूलकम् ।
लघु सुस्तं चिरबिल्वाची द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं हृतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥"
इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
"प्रलापस्य वदर्या वा निम्बस्य पटुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥*॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ति
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥
पथ्या तैलघृतक्षौद्रैर्लिह्यादाहज्वरापहः ।
कासास्रकृपित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीरपि ॥
तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥
"काङ्क्षिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धानाकल्केन च क्वचित् ॥"
धानाश्च धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"दाहज्वरार्दितं शाम निरन्नं क्षयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजाशृक्तरूपं तर्पणम् । सक्तुतर्पणस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥*॥
"सुद्रयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हर्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्करुचिशीतले ॥
मलयोदकसंसिक्ते स्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम्

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः।
नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥"

इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥

अथ श्लेष्मज्वराधिकारः। तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका संप्राप्तिमाह।

"श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्वाद्रसानुगः ॥"

कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो बहिर्नयनेन पङ्गुत्वादाशङ्कायां जातायां पित्तस्येव सिद्धान्तो बोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह।

कफोन्नाभिनन्दनमिति। कफात् ज्वरे उत्पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात्। स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह।

"स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्वप्नस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं प्रीतसुप्तक्लेदो रोमहर्षोतिनिद्रता।
प्रतिश्यायोरुचिः कासः कफजेऽल्पोऽतिशुक्लता ॥

स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितमिव। स्तिमितो वेगः ज्वरस्य भन्दवेगः। आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्युत्साहः। स्वप्नः अङ्गानम्रता। तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजनासामर्थ्यम्। गौरवं गात्राणाम्। प्रीतं प्रीतं लगति। उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव। अतिनिद्रता निद्राधिक्यम्। प्रतिश्यायो नासारोगविशेषः। अरुचिः भोजनानिच्छा। चकारात् पिड़का प्रीता सुखप्रसेकश्चर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता। कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्निश्च मन्दता ॥"

अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा।

"आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घन विधाने विशेषमाह सुश्रुतः। श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति। द्वादशाहेन लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तद्भेषजं तदाह।

"पिप्पल्यादिकषायस्तु कफजे परियाचनमिति।"

पिप्पल्यादिगणमाह।

"पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिका ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः।
महानिम्बस्य मूर्व्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम्॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥"

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥

"चौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि प्रस्थते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन्।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥ * ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी लक्षा च मधुना सह।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥"

इति चातुर्भेद्रिकावलेहः ॥ * ॥

"कटफलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥"

इत्यर्द्धश्लोकावलेहः ॥ * ॥

"सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे।
जङ्घयोश्च बले पीते कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम्।
एषां क्वाथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासान्तुद्राष्टताक्वाथः चौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥"

इति वासादिक्वाथः ॥ * ॥

"मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी वटा शृङ्गी यवानी पिप्पलीद्वयम्।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥"

इति मरिचादिक्वाथः ॥

वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि। श्लेष्मज्वरे दातव्यस्तस्य कफक्षयाधिक्यहरत्वात् ॥ * ॥

"सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥"

कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह।

"सूक्ष्मयूषौदनो दोषो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥"

इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वराधिकारः। तत्र द्वन्द्वज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका संप्राप्तिमाह। तत्र वातपित्तज्वरस्य।

"वातपित्तकरैर्भावैः पित्ते आमाशयाश्रये।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥"

स्यातामिति शेषः ॥ * ॥

अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह।

"प्रायूषे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥"

ज्वर इति शेषः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह।

"तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वरालृतिः ॥"

पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु यथा ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा।

"वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि।
किराततिक्तामृतां द्राक्षामामलकीं घटीम्।
निष्काथ्य सगुड़ं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥"

इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

"गुड़ूची पर्पटो मुस्तं किरातो विश्वभेषजम्।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥"

इति पञ्चभद्रक्वाथः ॥ * ॥

"त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥"

इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ * ॥

"मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम्।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं नलालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत्।
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेदक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥"

अत्र मधुकादिन्नलालान्तं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते। मधुकादिर्द्विमो दाहे ॥ * ॥

अथान्नमाह।

"मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः।
महादाहे प्रदातव्यो यूषश्चणकसम्भवः ॥"

दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके।

"कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दत्तास्तु ज्वरविष्मशूलोदावर्त्तकारिणः ॥"

इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः। तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह।

"वातश्लेष्मकरैर्भावैः कफावामाशयाश्रयौ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥"

पूर्व्वरूपमाह।

"प्रायूषे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥"

तस्य लक्षणमाह।

"स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापे मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वरालृतिः ॥"

स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य आ समन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः ॥ तथाह हारीतः।

"शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥"

स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥

ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तम्। तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्रावृत्तिः। उच्यते। विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात्त दोष इति कार्त्तिकः। प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः। प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत्। यथा प्रकृतेर्यथास्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारकैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति। तथा प्रकृतेव केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वातादुचितैर्धर्म्मैर्वैमधुरैगधिक्य-

नैमित्यादिभिर्युक्तो भवति। विकृतिविषमसमारभ्यस्तु विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणानुरूपः समवायः कार्यस्य कारणेऽसम्बन्धः। यथा संयोगाद्विकृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमः कारणानुरूपो लोहितो वर्णो जायते। तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमा कारणानुरूपा खेदस्यातिप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा।

"वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः।
दीपनीयः स्मृतो वर्गो वातश्लेष्मज्वरापहः॥
कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम्।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत्॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्॥"

इति पञ्चकोलम्॥ * ॥

"किरातविश्वान्ततिक्तिसिंहिका-
कणाकथामूलरसोनसिन्धुकैः।
स्मृतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं सशैरात् सकफात् ससूत्थितम्॥"

इति किरातादिकाथः॥ * ॥

"पिप्पल्यादिगणं काथं पिबेद्वातकफज्वरी।
नातःपरं किञ्चिदस्मिन् ज्वरे भेषजमुत्तमम्॥"

इति पिप्पल्यादिकाथः॥ * ॥

"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरः।
वचा सातिविषा जातीपाठावत्सकरेणुकम्॥
किराततिक्तको मूर्वा सर्षपा मरिचानि च।
कट्फलं पुष्करं भार्गी विडङ्गं कर्कटाह्वयम्॥
अर्कमूलं दृषत्सिंही श्रेयसी सदुरालभा।
दीप्यकाजमोदा च शुकनासा च रूक्षका॥
एतानि समभागानि गन्धवर्योऽर्धविंशतिः।
एषां काथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः॥
हन्ति वातं तथा शीतं प्रसेदमपि वेपथुम्।
प्रलापपञ्चातितन्द्राञ्च रोमहर्षपरुषौ तथा॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यके सर्वजाजके।
पिप्पल्यादिर्महाकाथो ज्वरे सर्वत्र पूजितः॥"

इति दृषत्पिप्पल्यादिकाथ॥ * ॥

"दशमूलीरसः पीतः कणाढ्यः कफवातजे।
ज्वरे विपाके निद्रार्थी पार्श्वरुक्श्वासकासके॥

इति दशमूलीकाथः॥ * ॥

तत्र अग्र्यो रक्षा वातश्लेष्मज्वरहरत्वात्॥

"पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम्।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं क्षणाशनम्॥"

इति पिप्पलीकाथः॥ * ॥

"स्रुतकं टङ्गणं भृष्टं गन्धं शुद्धं समं समम्।
द्विगुणं स्रुतकादेयं जेपालं तुषवर्जितम्॥
सैन्धवं मरिचं चित्रा त्वक् क्षारः शर्करापि च।
प्रत्येकं स्रुततुल्यं स्याच्चूर्णमेभिर्दृढं यजेत्॥
सर्वेषां स्वरनामार्धं रसो गुञ्जाद्वयोन्मितः।
भक्षितस्तप्तपोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः॥"

सर्वेषां स्वरो रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च॥

रसप्रदीपे।

"स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्ण-
निपातनं शूलमिति ब्रुवन्ति।
जीर्णं गुडक्षोलवणस्य भाजनं
संचूर्णितं स्वेदहरं सुधूलनात्॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रस्य पौष्करम्।
भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्चूरो लिङ्गिका शटी॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
एतद्दुलनं श्रेष्ठं स्रोतोवत् स्वेदनिर्गमे॥"

लिङ्गिका पद्मगुरिया इति लोके। अत्र शटी गन्धपलाशी। इति मरिचाद्युद्धूलनम्॥ * ॥

"भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकट्फलजं रजः।
एषासुद्धूलनं श्रेष्ठं सन्ततं स्वेदसंसवे॥"

इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम्॥ * ॥

पूर्वोक्तो दालुकास्वेदोऽप्यत्र समुचितः॥ यत उक्तम्।

"पौनस्वभवाधीर्ये जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि।
वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत् तद्विधानवित्॥*॥
मातुलुङ्गफलकेशरी धृतः
सिन्धुजन्मसरिचान्वितो मुखे।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
श्लोषमाशु जडतामरोचकम्॥

इति कवलः॥"

अथान्नमाह।

"मद्यत्या पञ्चमूल्याऽन्नं सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातबलासजे॥"

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः॥ * ॥

अथ पैत्तिकश्लेष्मज्वराधिकारः। तत्र तस्य विप्रलब्धसन्निरुद्धकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफवामाग्न्यया अयौ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ॥"

पूर्वरूपमाह।

"प्राग्रूपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे॥"

अथ तस्य लक्षणमाह।

"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा।
सुदुर्दिनो गुरुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वरातिः॥"

आस्यस्य तिक्तत्वं पित्तेन। लिप्तत्वं कफेन। तन्द्रा अर्द्धनिमीलितनेत्रवम्। मोहो मूर्च्छा॥*॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा।

"पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि।
गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी॥
गुडूच्यादिरयं काथः पाचनो दीपनः स्मृतः।
तृष्णादाहारुचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः

इति गुडूच्यादिकाथः। *

"अन्ततोकटुकारिष्टपटोलं वनचन्दनम्।
नागरेन्द्रयवश्वेतदन्ताश्मकमीरितम्॥
कथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
हृल्लासारोचकच्छर्दितृष्णादाहनिवारणम्॥"

इति अन्ततोकम्॥ * ॥

"कराटकार्यन्ततो भार्गी विश्वेन्द्रयववासकः
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम्।
विपाच्य पाययेत् काथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।

दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासशूलनिवारणम्॥"

इति कराटकार्यादिकाथः॥ * ॥

"नागरोशीरविल्वाब्दधान्यमोचरसाम्बुभिः।
स्मृतः काथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः॥"

इति नागरादिकाथः॥ * ॥

"सशर्करामलमात्रां कटुकाक्षोद्भवारिणा।
पीत्वा ज्वरं जयेच्छीघ्रं पित्तश्लेष्मसमुद्भवम्॥"

अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः। शर्करायाश्चत्वारो माषाः। एवं कर्ष इति चक्रदत्तः॥ वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयोरेव कर्षः। इति कटुकीकल्कः॥ * ॥

"सपत्रपुष्पवासायाः रसः क्षौद्रसितायुतः।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम्॥"

अत्र वासाया रसो अर्द्धपलपरिमितो देयः। मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्कः प्रक्षेप्यः॥ * ॥

अथान्नमाह।

"कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत्॥"*॥

अन्यच्च।

"पटोलधान्ययोर्यूषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः॥"

इति पित्तश्लेष्माधिकारः॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः। तस्य निदानादिचिकित्सां सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह। तत्रागन्तुकज्वरस्य निदानान्याह।

"अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्॥"

अभिघातः शस्त्रमुष्टिलगुडादिभिरभिहननम्। अभिषङ्गः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः। अभिचारः क्षत्याद्युत्पादनम्। अभिशापः ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृतः शापः। तं आगन्तुज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्विभावयेत् विजानीयात्॥ * ॥ अपरानपि निदानान्याह।

"ये भूतविषवायुग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः।
रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदाः॥"

भयाद्येत्यादिशब्देन भूतविषवायुग्निक्षतभङ्गादयः संगृह्यन्ते। तेन रागादयोभङ्गाद्यन्ता हेतवोऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः। कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। एवं च आगन्तुजः स्मृत इत्यत्राप्यागन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्जायते दोषैरित्यत्र व्याधिवाची अभिघाताभिषङ्गाभ्यामित्यादि श्लोके दोषैर्यथास्वं तं विभावयेदितिवचनेनैव प्रतीयते। अभिघातादीनां विप्रलब्धकारणत्वं मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निरुद्धकारणत्वम्। तथा सति दशापमानसंक्षुब्धेत्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्यादिमत्वविघातो दोषस्यैव प्रवेशात्। उच्यते। आगन्तुज्वरस्य दोषा आरम्भका न किन्तु पश्चादनुबन्धिनः॥*॥ तथा चागन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चरकः। आगन्तुर्हि यथापूर्वं जायते पश्चान्नैजैर्दोषैरनुबध्यत इति॥ * ॥

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह ।

'कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं चयो मलाः।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥"

कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति। क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं कुप्यति। भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः चयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः। भूतसामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणाः मलाः ॥ * ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।

"ग्लानास्यता विषक्लमे तथातीसार एव च।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥"

विषक्लमे स्थावरजङ्गमदिग्धभक्षणक्लमे ज्वरे। ग्लानः शुक्लानुविद्धः क्षीणो वर्णः श्याववर्णो वा। अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात्। तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ *

"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा।
कामजे पित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥"

कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे। चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि। तानि यथा,—

"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्हृद्रोहो द्रौनिद्राधीधृतिक्षयः।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥"

भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः। शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुक्रम्यते। कोपाच्च कोपादपि वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः; तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः। यत उक्तम्। क्रोधात् पित्तमिति। उच्यते।

"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥"

इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवाय वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति। यत उक्तं विदेहेन। क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनाविति। यत उक्तम्।

"भूताभिषङ्गाद्धसितं रोदनं कोपने।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥"

भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति। कदाचिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥

"अतिचाराभिघातात्तु मोहस्तृष्णा च जायते।"

तृष्णा चेति चकारेण हारीतानुवादि वाग्भटोक्तञ्च बोद्धव्यम्। तद्यथा,—

"व्यभिचारिक्रमैर्मल्लैर्ह्रियमाणस्य तप्यते।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विष्कोटविभ्रमैः।
सदाहमूर्च्छमर्यस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥"

अथ तेषां चिकित्सा।

"आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वन्ति लङ्घनम् ॥"

तथा च वाग्भटः।

"शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥"

नेष्यते इति शेषः। अन्यच्च।

"लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताग्रहारुजे।
भयभूतक्रमक्रोधलङ्घनैश्च क्षते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ॥
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्मेधैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥"

मेधैर्मेधाय हितैः ॥ * ॥

"अध्ववस्त्रमाल्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान्।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥"

अध्वस्ताड़नं कर्णादिवेधो वा। भङ्गश्छेदभेदादिकः। भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥

"अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत्।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥"

सर्वगन्धमाह।

"चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम्।
लवङ्गसहितश्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काय्ये नार्य्याः सङ्गात्यमेव च।
श्वासेनेश्लाभिघ वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तजैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सङ्गात्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥"

कामैः कामावेशैः। मनोज्ञैः धिक्कारादिभिर्भयजनकवचनैर्वा ॥ * ॥

"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वरस्तथा।
घातिताभ्यासुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरौ क्षयः ॥"
घातिताभ्यासुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥ * ॥

"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धादेशनताडनैः।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥"

ताड़नैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥

"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे शिवङ्गमपहरति।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत्।
दानस्वस्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुष्टिजौ ॥"

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह। तत्र विषमज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः। तस्य निदानादिकं जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह।

"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोज्वलः।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये ॥"

इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥

"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकास-
मुदरमुदकदोषानास्य हन्याद्विशेषात्।
जनयति तनुकान्तिं चित्तवैक्लव्यसादं
पलपरिमितमुशल्यौ दीप्तिदः कण्टकारिः ॥"

इति मुशल्यादिकाथः ॥ * ॥

"विल्वं भागद्वयं दग्धकपर्दैः पञ्चभागकैः।
मरिचं नवभागाच्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम्।
वारिणा वटिकाद्वयं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलजेऽपि च।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥"

इति दुर्ब्बलजेता रसः ॥ * ॥

"पटोलमुस्ताम्बतवल्लिवासकं
सनागरं धान्यकिरातितिक्तकम्।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ब्बलदोषसम्भवम् ॥"

इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥

"किराततिक्तत्रिफलाम्बुपिप्पली-
विड़ङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः।
निहन्ति लीढ़ं मधुनातिदुस्तरं
सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषजं ज्वरम् ॥"

इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

"भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यमधोत्थितम्।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा।
नानादेशसमुद्भूतंवारिदोषमपोहति ॥"

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह।

"बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥"

ज्वरस्योपद्रवानाह।

"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्यतीसारविड्ग्रहाः।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥"

प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह।

"संजातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो न स्याच्चिकित्सकैः।
व्याधौ शान्ते प्रशाम्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेदूर्य्यत्नात् पूर्व्वं पश्चादुपद्रवम्।
भिषग्यः कुशलः धीरश्च जयेत् पूर्व्वमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्नाग्नयेदासुकारिणम्।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्वं जेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कार्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥"

तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा।

"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
भार्ङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च।
शार्ङ्गेष्टा शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥"

सिंही वड़ाकटेया। व्याघ्री कटेया। ताम्रमूली दुरालभा। पद्मा भार्गी। रोहिणी कटुकी। शैलमल्ली कोरैया। इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥

"भार्गीनिम्बधनाभयास्तलताभूनिम्बवासाविषा-
व्याघ्रीकटुकावचाचिकटुकश्लोगाकशृङ्गद्रुमैः।
राज्ञायासपटोलपाटलिशृटीदार्व्वीविशाला-
चित्रक-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाह्वयनिशाधात्र्यश्वदेव-
द्रुमैः ॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातविहितान् हृच्छ्वासशूलां
पाननो।
दुर्ब्बर्षाक्लिष्टतैलसा विजयते सर्पान् गरुत्मानिव

किञ्च श्वासवलासकासगुदरुग्ज्वरोगहिक्कामरु-
न्मान्द्याग्निभगलामयार्हितमला विश्वम्भराप्य-
पि ॥"
विषा अतीस । शृङ्गवेरम् । कुटजः । देवदारु । इति द्वाविंशतिद्रव्याणि ॥ * ॥
"मधुना लवणाकटफलकर्कटशृङ्गीभवं चूर्णम् ।
श्वासामये महोग्रे पीत्वा लोकः सुखी भवति ॥
बन्योपलाक्षितापितदारुस्थाग्नेय पञ्जरे दाहः ।
अपहरति श्वासामयमसंशयं भाषितं मुनिभिः ॥"
अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।
"आर्द्रकस्य रसैर्नस्यं मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोद्भवे ॥
घृतास्भसाभिषेकः सुरभिर्धूपः सुगन्धिपुष्पञ्च ।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलशय्यः ॥"
अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।
"अरुचौ तु शृङ्गवेरजरसकैः सार्द्धैः ससिन्धुजैः
कवलः ।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्त्रे ॥"
अन्यच्च ।
"अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साध्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥"
अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा ।
"काथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः
पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्यात् ।
विश्वाचिकाणां मधुनावलीढा
सचन्दना शर्करयान्विता च ॥"
अथ ज्वरे लवणायाश्चिकित्सा ।
"दन्तशठीबीजपूरकदाडिमवदरैः सयूषकैर्वेसवने ।
पेयो जयति पिपासामथ रजतशुटीसुखाम्भःस्था ॥
पीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीत-
माकण्ठमाशैव तदुद्गमेच ।
तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे
दधाद्रदच्छौद्रवटाग्रलाजान् ॥"*॥
अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।
"लङ्घनमेकं सुखानाचान्यद्रक्षीह भेषजं बलिनः ।
सप्तदशैर्गदोद्भवनिचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सादनीवत्सकवारिवाह-
विश्वम्भरानिम्बविषाः सविश्वाः ।
ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाहः ॥"
विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः ।
"पाठाम्बुतापर्पटमुस्तविश्वा-
किराततिक्तेन्द्रयवान् विपाच्य ।
पिबन् हरत्येव दृढेन सर्व-
ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥"*॥
अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा ।
"विड्ग्रहे वातजातु कर्म्म कुर्य्यादम्लानुलोमनम् ।
मलं प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृदामलकैः कृतं तोयम् ।
जीर्णज्वरे विबन्धे दद्यादाशैव विड्ग्रहः
शाम्येत् ॥"
अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।
"नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिरुक्षं
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
मुखौ हठाद्वा सितया समेता
धूपोऽथवा हिङ्गुससुक्तवक्त्र ॥"*॥
अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।
"कासे कणाकणामूलं कलिङ्गमूलं रजः ।
सविश्वभेषजं लिह्यात् मधुना वा दृषाद्रसम् ॥"
रजः पर्पटकम् ।
"पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकट्फलयासककार-
विकाभिः ।
मधुगुलिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफ-
रोगहरश्च ॥"*॥
अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।
"दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
परं ज्वराविरुद्धं यन्मुखो नाम्नो ज्वरो यतः ॥
अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।
"सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
बहिर्व्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥"
लक्षणादित्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्धास्थि-व्यथा-
श्वासा गृह्यन्ते । तेषामार्द्दवमल्पता । बहि-
र्व्वेगस्य ज्वरस्य ।
"वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादेः प्राक्तनः क्रमात् ।
प्राक्तनः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥"
सुरभिर्व्वसन्तः । * ॥
अथ कृच्छ्रसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतेष्वनिलोद्भवः ॥"
अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः । * । वर्षादिषु
ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।
"वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥"
तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तच्च नानशनाद्भयम् ॥"
तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सन्तते लङ्घनं बहु ॥" इति ।
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गाः कालास्त्रयोपचितबला-
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तच्च
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भयं न । कफो वसन्ते
तमपि वातपित्तं भवेदतु । वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् निःशङ्कं न कर्त्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्त-ग्रीष्मास्वादानकालाः
क्षत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनेदं उक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानं पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं
वातपित्ते अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । सा चाप्रधाना
निरुद्धा विधेया । एवं वैकृतेष्वपि प्रधा-
नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । तथा
चोक्तम् ।
"संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत् ।
भेषजदोषविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥"
संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गः । गरीयान् प्रधानः ।
"अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्धास्थिमूलमर्द्दो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि कृच्छ्रसाध्यत्वमेव च ॥"
वर्चोविनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ * ॥
अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
"ज्वरः क्षीणस्य शूलस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तगतः ज्वरः ॥"
दैर्घ्यरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तगतः
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ * ॥
गम्भीरस्य लक्षणमाह ।
"गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
आनद्धत्वेन चास्यर्थं कासश्वासोद्भमेन च ॥"
आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन ॥ * ॥ सामान्य-
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
"ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमादसाध्यः खलु तत्क्षुसाध्यः
सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥"*॥
अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।
"रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्यादरिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्ज्ञातो बहुभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च श्रौत्रमिन्द्रियनाशनः ॥"
श्रौत्रमिन्द्रियनाशनः उत्पन्नमात्र एव चिकित्स्य-
मानोऽपौद्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं यो
नाशयति ॥ * ॥ अन्यचारिष्टमाह ।
"विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्हितोऽन्नरुग्यश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥"
विसंज्ञः विगतज्ञानः । ताम्यते नष्टहर्षः । शेते
निपतितोऽपि वा अत्रापिशब्द एवार्थः निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा सन्
शेत एव । शीतार्दितः बहिः । अन्तरुष्णः
अन्तर्दाहवान् । * ॥ अन्यच्च ।
"यो ह्रस्वरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातमूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम् ॥"
ह्रस्वरोमा रोमाल्पवान् । हृदि सङ्घातमूलवान्
सान्निपातिकशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति
न तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"हिक्काश्वासज्वरायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोच्छ्वसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥"
क्षपयति समापयतीत्यर्थः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥"
हता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि-
याणि यस्य तं हतप्रभेन्द्रियम् । क्षामं क्षीणम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं गम्भीरः उत्तानक्षयः

तीक्ष्णवेगः अतिदुःसहवेगः ताभ्यां आर्त्तं दुःखितम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेषसः स्तब्धता मोहः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
आख्यातोऽयं शोकः ॥ * ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यराचिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्तरस्य । यस्य दैर्घ्यराचिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यराचिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति ज्वराधिकारः ॥*॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्य्यम् । यत आह ।
"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारनुद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ।
लङ्घनमेकं सुक्त्वा नान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनसुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्ये विशेषतस्तद्वत् ।
उत्पलषष्टकसिद्धं लाजमण्डादिकं सकलम् ॥"
उत्पलषष्टकं यथा,—
"पृश्निपर्णीबलाविल्वधनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां ग्रहतां नरः ॥"
अत्र लाजमण्डाद्यपेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वञ्च दाड़िमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषष्टकम् ॥ * ॥
"कणा करिकणा लाजकाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥"
इति कणादिकाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बवत्सकैः ।
काथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥
"गुडूच्यतिविषाधान्यसुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
श्लक्ष्णासरुचिलड्डदाहवमीनां विनिवृत्तये ॥"
इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
"उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥*॥
बिल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः काथो ज्वरातीसारशूलजुत् ॥
इति बिल्वादिकाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषाविश्वागुडूचीबिल्वमुस्तकैः ।
कषायः पाचनः श्रेष्ठज्वरातीसारवारणः ॥"
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥
"दशमूलीकषायेण विश्वामत्तसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सप्तरात्रे महत्यपि ॥"
इति दशमूलीकाथः ॥ * ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुडूची । वासकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं दृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥")
ज्वरहन्त्री, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + क्तिच् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥
ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वररूपाग्निः । तत्पर्य्यायः । आधिमन्थवः २ । इति हारावली ॥
ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशयतया प्राप्नोतीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"भास्करो गन्धकः शुल्वं देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
श्रोत्रितं गगनञ्चैव पुष्यकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढ़ा ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ।
आमज्वरं भूतहतं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शुल्वं रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्यकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्काथेन भावयेत् । भूनिम्बादशदशपत्राणि सर्व्वत्रयतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं क्वाथं छत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकश्च ॥
ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप + हन + डः ।) विल्वपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेलशुंठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥
ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"दरदवलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणां
सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनतृपदलोत्थैर्भावितं श्रोथयेत्तं
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वमूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं श्रोनालिपत्ररसेन दशदिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम् ।
ज्वरारौ रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वराग्निः, पुं, (ज्वरे अग्निर्वह्निमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्व्वचूर्णसमं लौहं ततुसमं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहं च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
मर्द्दयेदयत्नतः पश्चान्मरिचं शततुल्यकम् ॥
पर्णेन सह मातयो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराग्निरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यकृत्प्लीहोदरग्रन्थिहृदयघ्नञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराग्निनो रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"सद्गवान् मस्तरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
यथाच,—
"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यसुज्ञानः पीयते म्रियतेऽथवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर + इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"गुर्व्वभिष्यन्दाकाले वा ज्वरी गाढात् कथञ्चन ॥")
ज्वल, ञ म चले । लिघि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि नौ ज्वलङ्कलञ्जल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
सुदूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं
वृथोच्चितः किं द्विकरेण मुद्धः ॥")
ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥
ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥
ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ अङ्गनाभवन् ३ मल्मलाभवन् ४ अर्चिः ५ श्रोचिः ६ तपः ७ तेजः ८ हरः ९ रुचिः १० भद्रङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥*॥ भ्राजते १ भासते २ भास्वति ३ दीदयति ४ श्रोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ द्योतते ९

द्योतते १० दुमत् ११। इत्येकादश ज्वलति-कर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥

ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति। ज्वल+"कुचड्क्रम्य-दन्क्रम्यक्षृधिज्वलशुचलषपतपदः।" ३। २। १५०। इति युच्।) अग्निः। (यथा, कला-विलासे। १। ४।

"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीमुलभ-वृत्तिः।
जीवति मानसजन्मा शुभ्रिवदनावदनकान्ति-पीयूषैः॥",

चित्रकृत्तः। इत्यमरः। १।१।५६॥ (ज्वल+भावे ल्युट्।) दहने, क्ली॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पुं, (ज्वलनः सूर्य्यवद्दीप्ति-विशिष्टः अश्मा प्रस्तरमणिः। नित्यकर्म्मधारयः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वलितः, त्रि, (ज्वल+क्तः।) दग्धः। उज्ज्वलः। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (प्रदीप्तः। यथा, महाभारते। ६। १८। ६।

"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः॥")

ज्वलिनी, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः। ज्वल+इनिः+ङीप्।) मूर्व्वालता। इति राज-निर्घण्टः॥

ज्वालः, पुं स्त्री, (ज्वलतीति। ज्वल+"ज्वलितिक-न्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः। पक्षे स्त्रियां टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः। १।१।६०॥ (यथा, महाभारते। ३। २१८। ३।

"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान्॥")

दीप्तिविशिष्टे, त्रि। इति सुग्धबोधम्॥

ज्वाला, स्त्री, दग्धान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ज्वलतीति। ज्वल+णः+टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः। १। १। ६०॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। २४।

"अभ्युद्यतोग्रशस्त्राग्नि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः॥")

दाहश्च॥ (खनामख्याता ऋचस्य पत्नी। यथा, महाभारते। १। ६५। २५।

"ऋचः खलु तथाकृतिरसूयेमे ज्वालां नाम। तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास॥")

ज्वालागर्द्दभकः, पुं, (ज्वालगर्द्दभ+स्वार्थे कन्। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। ज्वालारसभकाभयः २ ज्वाला-खरगदः ३ गर्द्दभगदः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं ज्वालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ३।१६५॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते ६। ४५। ५८।

"ज्वालाजिह्वः करालश्च श्रुतकेशो जटी हरिः॥")

दानवविशेषः। स तु बलिराजस्य सेनानी-विशेषः। यथा, हरिवंशे। २३२। ६।

"करालो ज्वालजिह्वश्च घृताङ्गः घृतलोचनः॥")

ज्वालासुखी, स्त्री, (ज्वालेव सुखं प्रधानं यस्याम्। तत्रात्रस्तप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं गृह्णाति देवीत्यतोऽस्यास्तथात्वम्।) पीठस्थानावयवः। तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता। तत्र अम्बिका देवी। उन्मत्तनामकभैरवश्च। इति पीठमाला॥ यथाच।

"ज्वालासुखां महाजिह्वां देव उन्मत्तभैरवः।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्थानं ज्वालान्तरे मम॥"

इति तन्त्रचूड़ामणौ पीठनिर्णयः॥

विद्याविशेषः। यथा,—

"ज्वालासुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः शुभे!।
नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहापञ्चशरयुतिः॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि।
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही चैव माहेन्द्री चासुखेति च पूजयेत्।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता॥
स्तम्भनी जृम्भनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः।
ज्वालासुखीक्रमं पूज्य विद्यादिहरणं भवेत्॥"

इति गारुड़े ज्वालासुखीविद्या २०४ अध्यायः॥

झ

झ, झकारः। स यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थ-वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति शाक-रणम्॥ (यदुक्तं शिक्षायाम्। १७।

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्टजावुपू॥")

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विसर्गस्तालुगः सोष्मा झं चवर्गश्च यन्तथा॥"

इति प्रपञ्चसारः॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,

"त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये!॥
तत्र क्रोड़गता माद्या शक्तित्रयसरूपिणी।
ऊर्द्धमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता॥"

अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।

"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्।
चतुर्हस्तयुतां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य स्वरूपं यथा,—

"झकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—

"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सत्यः षडुन्नतः।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं स्थितिः॥
विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः।
दीर्घबाहुबलो रूपमाक्रन्दितः सुचञ्चलः॥
दुर्मुखो गण आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः॥
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वकः।
दक्षहासाट्टहासश्च पाथात्मा यञ्जनः स्मरः॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

झः, पुं, (झटति सङ्घीभवतीति। झट सङ्घाते+बाहुलकात् डः।) झञ्झावातः। अम्बुवर्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥ झण्टीशः। सुरगुरुः। देवराजः। ध्वनिः। तारवायुः। इति मेदिनी। झे, १॥ नष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

झगझगायमानः, त्रि, (झगझग इवाचरतीति। झगझग+"कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च।" ३।१।११। इति क्यङ् ततः शानच्।) चाकचिक्ययुक्तः। झक्‌झकिया इति भाषा। यथा,—

"मयूरवरगामिनीं सुरदशुद्धवर्णोत्कटां
रणत्कणितघण्टिकां निश्चितशक्तिहस्तोद्यताम्।
प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां
नयामि गृहसम्भवां त्रिदशयूथचूनिर्ज्ञाग्निनीम्॥"

इति देवीपुराणे रुरुवधे मालतीवनामाध्यायः॥

झङ्कारः, पुं, (झ+भावे घञ् कारः। झमित्यव्यक्त-शब्दस्य कारः करणं यत्र।) भ्रमरादिशब्दः। यथाह वल्लालसेनः।

"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोला-हलः॥"

(तथाच पद्मतन्त्रे। ५। ४२।

"शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ।
धन्यानां विद्यति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा॥")

झञ्झा, स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति वेगेन वहतीति। झट+बाहुलकात् डः। ततष्टाप्।) ध्वनिविशेषः। जलकणवर्षणम्। इति शब्द-रत्नावली॥

झञ्झानिलः, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः।) प्रावृषिजवायुः। झञ्झावातः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

झञ्झावातः, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तो वातः।) प्रावृषिजवायुः। इति हलायुधः॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।

"झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च वृक्षपातनम्॥")

झट, संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) झटति केशः। परस्परं लग्नः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

झटिः, पुं, (झटति परस्परं संलग्नो भवतीति। झट संहतौ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११७। इति इन्।) क्षुद्रवृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

झटिति, अ, द्रुतम्। शीघ्रम्। तत्पर्य्यायः। झाक् २ अञ्जसा ३ अञ्जाय ४ सपदि ५ द्राक् ६ मंक्षु ७। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, पद्मपुराणे। ७। १२५।

"तत्त्वविस्मृतिमात्रान्नार्थः किन्तु विपर्य्ययात्।
विपर्य्येतु न कालोऽस्ति झटिति स्मरतः क्वचित्॥")

झत्ति, अ, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां झत्ति इति सिद्धम्।) झटिति। इति प्राकृत-भाषायां काव्यप्रकाशः॥

झनत्कारः, पुं, (झन+भावे घञ् कारः। झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) अनुकरणशब्दः। कङ्कणादिध्वनिः। यथा, कालिदासः।
"उद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः स्मरं वार्थताम्॥"

झम, उ भत्वे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) उ, झमित्वा झान्त्वा। इति दुर्गादासः॥

झम्पः, पुं. (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः।) सम्पातपतनम्। लम्फः। इति जटाधरः॥ (यथा, महावीरचरिते। [तः॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-ससुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पाः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति। आ+रा+बाहुलकात् डुः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

झम्पाग्नी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति। अश्+णिनिः। मतुस्त्वादिधारयत्काले झम्पदानपूर्ब्बकपतनादस्य तथात्वम्।) मतुस्वरङ्गपक्षी। इति जटाधरः॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्यास्तीति। झम्प+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

झरः, पुं, (झीर्यते जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति। झृ+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इत्यप्।) निर्झरः। पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः। इत्यमरः। २।३।५॥ (समूहः। यथा, मेघदूते।२।३२।
"कलसे निजहेतुदत्तजः
किसु चक्रभ्रमिकारिता गुणः।
य तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत्॥"
"य कलसः प्रभाझरूपेण कान्तिसन्दोहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमभ्रमातनोति जनयति। यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति।" इति तट्टीका॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप्।) झरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीष्।) झरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

झर्ष, ग्र उत्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ग्र, झर्षती झर्षन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम्। भर्त्सस्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्ष्ट, ग्र उत्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र, झर्ष्टती झर्ष्टन्ती। भर्त्सस्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्म्म, ग्र उत्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ग्र, झर्म्मती झर्म्मन्ती। भर्त्सस्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्झरः, पुं, (झर्झं इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कः। यद्वा, झर्झायते शब्दायते इति। झर्झ+बाहुलकात् अरः।) वाद्यविशेषः। इत्यमरः। १।७।८॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ करड इति ख्यातः।
"डिण्डिमो डेङ्गरीप्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः॥"
इति भरतधृतवेकुण्ठः॥
तत्पर्य्यायः। झल्लकी २ झल्ली ३ झल्लरी ४ झर्झरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ४। ८५।
"आदौ जलधिनीसृतभेरीझर्झरसम्भवः॥")
झर्झर्यते निन्द्यते इति। झर्झ भर्त्सने+अरः।) कलियुगम्। (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्यास्येति। अच्।) नदभेदः। इति मेदिनी। रे, १५८। (हिरण्याश्वपुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ७६।
"हिरण्याश्वसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः।
झर्झरः शुकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन्।) कलियुगम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झायते निन्द्यते इति। झर्झ भर्त्सने+बाहुलकात् अरः। ततष्टाप्।) वेश्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जलशब्दविशेषः। यथा, काशीखण्डे। २६। ६८। [वतो॥")
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष्।) झर्झरवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। २३७। २।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां सुरजः सह।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च यत्रयन्त महास्वनाः॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति। झर्झ+"पर्षरीकादयश्च।" उणा। ४।२०। इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥ देशः। चित्रम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्यास्यति। अच्।) हस्तिकर्णास्फालनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी। पृषोदरादित्वात् लस्योपः।) डुडुक्कः। झर्झरवाद्यम्। वालचक्रम्। केशचक्रम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥

झला, स्त्री, कन्या। व्रातपस्योर्म्मिः। इति मेदिनी। ने, २०॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। इति जटाधरः॥ स च क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः। (यथा, मनुः। १०।२२।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च॥")
प्रहासकः। इति महाभारतम्॥ भाँड़ इति भाषा॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम्॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन्।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"शिवागारे झल्लकञ्च सर्व्वागारे च शृङ्गकम्।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य।) पारावतः। इति हारावली। ८७॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीष्।) डुडुक्कः। झर्झरवाद्यम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६८।
"झल्लरीवाद्यझङ्कार झलज्झालजलाप्लुता॥")
वालचक्रम्। वालड्डरीति ख्यातम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥ मुखम्। क्षेदः। इत्यजयपालः॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति। कै+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) उड्डयनपटः। खोतः। इति मेदिनी। के, ६६॥ उड्डयनमलम्। इति शब्दरत्नावली॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष्।) झर्झरवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

झल्लोलः, पुं, (झर्झं किप् ताडयः सन् लोलः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तर्कुलासकः। इति हारावली। २१३॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा॥

झष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) आद्यक्षरी। झषति। षष्ठक्षरी चायमिति केचित्। झूषति। इति दुर्गादासः॥

झष, ञ यष्टे। पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, झषति ज्ञपते वस्त्रं जनो यज्ञाति परिदधाति वेत्यर्थः। सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रविलोचनरामाः। अर्षति अर्षते। इति दुर्गादासः॥

झर्ष, क्ली, (झष यष्टे+अच्।) खिलम्। इत्यजयपालः॥

झषः, पुं, (न्यायते वध्यते भक्ष्याय झष्यते यज्ञते इति वा। झष+"खनो च च।" ३।३।१२५। इति च।) मत्स्यः। इत्यमरः। १।१०।१॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। १०।३१।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥")
मकरः। यथा, रामायणे। २।११४।४।
"लीनमीनझषग्राहां लग्नां गिरिनदीमिव॥")
तापः। वनम्। इति मेदिनी। षे, १२। मीनराशिः। यथा,—
"सार्द्धसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धे घटे वृषे॥"
इति समयप्रदीपः॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य।) कन्दर्पः। इति हेमायुधः॥

झषा, स्त्री, (झष+अच् ततष्टाप्।) नागबला। इत्यमरः। २।४।११७॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः॥ (कन्दर्पः। यथा, श्रीकण्ठचरिते। ११।२।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
स्यन्दमानवडिशव्रतमाधात्॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति। अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्युः।) शिशुमारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भगोदरी, स्त्री, (भगो मनुष्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । भगस्य उदरं उत्पत्तिस्थानतयास्त्यस्याः इति अर्शआदित्वात्अच्प्रत्ययेऽपि सिद्धे ।) वासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाङ्कृतं, क्ली, (भाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥

भाटः, पुं, (भट+घञ् ।) निकुञ्जः । कान्तारः । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥

भाटलः, पुं, (भाटं लातीति । ला+कः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

भाटा, स्त्री, (भट्+णिच्+अच् ततष्टाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भाटिका, स्त्री, (भाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भामकं, क्ली, (भम्+ण्वुल् ।) दध्येडका । इति हारावली । २१४ ॥ भामा इति भाषा ॥

भामरः, पुं, (भामं रातीति । रा+कः ।) तर्कुग्राहः । इतिशब्दरत्नावली ॥ टेकुयार ग्राहु इति भाषा ॥

भाम्भरः, पुं स्त्री, (भाम्भरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) भाम्भरिकः । भाम्भरवाद्यकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

भालिः, स्त्री, वह्ननविशेषः । भारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ।

"आम्रमागधजं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं शिखियुतं पूतं घोलितं भालिरुच्यते ॥
भालिर्हरति जिह्वायाः कण्ठस्थं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥"

(भारिः भालिः इति पाठोऽपि कुत्रचित् दृश्यते ।)

भावुः, पुं, (भा इति ज्ञात्वा वाति वायुरत्र । वा+डुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ भाउ इति भाषा ॥

भावुकः, पुं, (भावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । भाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचुलः २ भावुः ३ भादुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

भिङ्गाकं, क्ली, (भिङ्गि+आकन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) फलविशेषः । भिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मवातमन्दाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भिङ्गिनी, स्त्री, (भिङ्गि+इनिः । पृषोदरात् साधुः । ङीप् च ।) भिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥

भिङ्गी, स्त्री, (भिङ्गि+अच् ङीष् । पृषोदरात् साधुः ।) भिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

भिञ्जिमः, पुं, (भिम् इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा भ्रमति अस्ति वृक्षादौ इत्यौणादिकः । (भ्रम भ्रमे+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाग्निः । इति हारावली ॥ २६८ ॥

भिञ्जिरिटा, स्त्री, क्षुपविशेषः । भिञ्जिरीटा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृक्षा २ पीतपुष्पा ३ भिञ्जिरा ४ रोमाश्रयफला ५ वृत्ता ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । वल्यत्वम् । मस्तिष्कोष्णरक्तदुष्टत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिञ्जी, स्त्री, (भिञ्जा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्यस्याः । अच् ततो ङीष् च ।) भिञ्जी । यथा,—

"भिञ्जीवाक्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराक्षरैः ।"

इत्यागमः ॥

भिण्टी, स्त्री, (भिमिति शब्दं कृत्वा रटतीति । रट्+अच् । ङीष् च पृषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्टकुरण्टः ३ सैरेयकः ४ भिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलभिण्टायाः पर्य्यायः । वाणा १ दासी २ अर्ज्जकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ वाणः ४ आर्ज्जकः ५ इति तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ । इति रत्नमाला ॥ अरुणभिण्टायाः पर्य्यायः । कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतभिण्टायाः पर्य्यायः । कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहाचरः ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयव्रणवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्दरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिरिका, स्त्री, (भिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+कः टाप् च ।) भिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

भिरी, स्त्री, (भिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्यस्याः । अच् ङीष् ।) भिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

भिल्लिः, स्त्री, (भिर् इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति । लिश्+डिः रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गूढार्थदीपिकायाम् ।

"घण्टाशङ्खकथा भेरीन्दङ्गौ भिल्लिरेव च ।
पञ्चानां शब्दते वाद्यं देवताराधनेषु च ।"

भिल्लिका स्त्री, (भिर् इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति । लिश्+डिः रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) भिल्ली । (यथा, रामायणे । २ । ६९ । ११ ।

"भिल्लिकाविरुतैर्घोरैः रुदतीव समन्ततः ।")

आतपस्थरुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ भिल्लिकारावः । उङ्कारवस्वरुचिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उङ्कारवस्वम् । भिण्टी । इति मेदिनी । के, ६६ ।)

भिल्ली, स्त्री, (भिल्लि+लदिकारादिति वा ङीष् ।) कीटविशेषः । झिँझिणोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भिल्लीका २ भिल्लिका ३ भिरिका ४ भीरुका ५ भिरी ६ चीलिका ७ चीलिका ८ चिल्ली ९ झङ्कारी १० चीलका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ चीरका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते, ७ । १२ । ५

"अदृश्यभिल्लीखनकर्णशूल-
उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा ।")

आतपरुचिः । वर्त्ती । उङ्कर्णनांशुकम् । इति मेदिनी ॥ खालीलयदग्धान्नम् । इत्यजयपालः ॥

भिल्लीकण्ठः, पुं, (भिल्लीवत् कण्ठः कण्ठशब्दोऽस्य ।) शङ्खकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भिल्लीका, स्त्री, (भिल्ली+संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) भिल्लिका । इति हेमचन्द्रः ॥

भीरुका, स्त्री, (भिर इति शब्दायत्कं रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् कक् टाप् च ।) भिल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

भुज, ङ गत्याम् । (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) भुङ-स्थाने भुड इत्यपि केचित् । ङ, भवते । इति दुर्गादासः ॥

भुण्टः, पुं, (भट् स्वतते+घञि पृषोदरात् साधुः ।) स्तम्बः । अग्रकाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—

"प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा लघुः ।
एकैव भुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि ग्राहकं सर्व्वं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम् ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

भूजिः, पुं, क्लसकभेदः । स्त्री, दुष्टदेवस्तुतिः । इति मेदिनी । जे, १२ ॥

भू, ष य च्याने । गतवृद्धिभाव इति यावत् । (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ष, भरा । य, भौर्य्यते । इति दुर्गादासः ॥

भोड्रः, पुं, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भ्रु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ॥)

अ

अ, अकारः । स वञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति शाकल्यम् ॥ ● ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विसर्गलोपात्तु यः शिष्टो यं चवर्गञ्च यन्तथा ।"

इति प्रपञ्चसारः ॥ ● ॥

(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्वितं तालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्यं तालुमध्यस्थ सम्यक् आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । माहेश्वरसूत्रेऽस्य वामभस्त्राकल्पे आवश्यक्रिया स्यात् । वर्णोच्चारणशिक्षायां अस्य उच्चारणप्रकारो यथा,

"कुण्डलीरूपमास्याय दक्षतो वामतस्ततः ।
ऋलृवर्णोद्गता मात्रा वामतः कुण्डिता पुनः ॥
तिष्ठन्ति तासु तिस्रासु सर्व्वेऽवर्णाः सदा ।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥
सन्ध्याशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥ ● ॥
चतुर्भुजां घूम्रवर्णां क्षणाम्बरविभूषिताम् ।
नागालङ्कारसंयुक्तां जटासुकुटराजिताम् ।

ईषद्धास्यसुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,कामधेनुतन्त्रे।
"सदा ईश्वरसंयुक्तं णकारं शृणु सुन्दरि!।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली॥
पञ्चदेवनयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥"
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
"णकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत्।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः॥
गुर्व्वीगुरुर्चिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः।
धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्द्रनेश्वरी॥
मनः पुण्यधन्या च रागात्मा च वराधिपी॥"
इति नागातन्त्रग्रन्थम्॥

णः, पुं, गायनः। घर्घरध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥ बलीवर्दः। शुक्रः। वामभतिः। इति मेदिनी। णे, १॥ (गणपाठे धातोरुभयपदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः। इति बोपदेवः॥)

णिः, पुं, प्रत्ययविशेषः। स प्रेरणार्थे भवति। तस्य इकारस्तिष्ठति। धातोरनुबन्धविशेषः। स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः। इति बोपदेवस्वामी॥

णान्तः, पुं, (णिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य।) णिप्रत्ययान्तः। यथा, "णिजन्तप्रिबधे" इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम्॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाच्च भवति। यथा, णिः प्रेरणे इति वेः। ल्यात्याने णिरिति च सुग्धबोधव्याकरणम्॥ सुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः। यथा, इति णान्तपादः॥

ट

ट, टकारः। स वक्त्रनेकादशवर्णः। टवर्गप्रथमवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वाग्रस्थस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। माघकाव्यासोऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यासत्वम्। वर्णीयवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्त्रयः।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुबेरयमवायवः॥
मात्रा कोणगता चोर्द्धा तत ऊर्द्धगता तु सा।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम्॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम्।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा क्षीरसुखीं पराम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम्।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः।
सुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः॥
दक्षाङ्गार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः।
हृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः॥
राजा गिरिर्मेहाघशुर्णात्मा सुसुखो मरुत्॥"
इति गागातन्त्रग्रन्थम्॥

टं, क्ली, (टङ्+डः।) करङ्कः। इति विश्वः॥

टः, पुं, (टल्+डः।) वामनः। पादः। निखनः। इति मेदिनी। टे, १॥

टक, इ क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, टङ्कयति। इति दुर्गादासः॥

टङ्कदेशीयः, पुं, (टङ्कदेशे भव इति छः।) वास्तुकशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टङ्गरः, पुं, (टः टङ्कणः चारविशेषः गर इव। तीव्रगुणत्वात्तथात्वम्।) टङ्कणक्षारः। हेलाविभ्रमगोचरः। केकराक्षे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १६०॥

टङ्कः, पुं, (टकि+घञ्।) कोपः। कोषः। असिः। शावदारणः। इति मेदिनी। के, २४॥ (यथा, अनर्घराघवे। १। २२।
"यः चन्द्रदेहं परितस्य टङ्के-
स्तोमैर्मयैर्ब्रह्मसुचकार॥")
परिमाणविशेषः। स तु चतुर्म्भायकरूपचतुर्विंशतिरक्तिकारूपो वा। भङ्गा। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८३॥ दर्पः। इति हलायुधः॥

टङ्कः, पुं क्ली, (टकि+घञ् अच् वा।) नीलकपित्थः। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु॥")
खनित्रम्। टङ्कणः। इति मेदिनी। के, २४॥ दर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः खेदेनेति। टकि+ण्वुल्। यद्वा, टङ्कते रुध्यतेऽनेन मन इति। घञ्। ततः संज्ञायां कन्।) रजतमुद्रा। इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च॥ टाका इति भाषा॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्कस्य पतिः रक्षकः।) रूप्याध्यक्षः। टङ्कशालानियुक्तः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी। टाकशालेर अधक्ष इति भाषा॥

टङ्कशाला, स्त्री, (टङ्कस्य शाला।) रजतमुद्रायहम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ टाकशाल इति भाषा॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टङ्कणः, पुं, (टङ्कि बन्धे+ल्युः। एषोदरात् गत्वे साधुः।) क्षारविशेषः। सोहागा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"विरूक्षयोऽनिलकरः क्लेश्मघ्नः पित्तदूषणः।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णश्टङ्कणः क्षार उच्यते॥")

तत्पर्य्यायः। पाचनकः २ माक्षतीतीरजः ३ लोहद्वेषणः ४ रसशोधनः ५। इति हेमचन्द्रः। ३। १०॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवह्निभम् १७। इति राजनिर्घण्टः॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१। इति भावप्रकाशः॥ स्वर्णपाचकः २२। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निवातपित्तकारित्वम्। रूक्षत्वम्। इति भावप्रकाशः॥ (देशविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४।१२।
"कङ्कटङ्कणवनवासि शिविककलिङ्गकोङ्कणाभीराः॥")

टङ्का, स्त्री, (टकि+अच् टाप्।) भङ्गा। इति मेदिनी। के, २५॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति। आनि+अच्+स्वुल्।) ब्रह्मदारुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लवे+बाहुलकात् घञ्। टं वैक्लवं चित्तस्य विस्तृतिं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्।) विस्मयः। प्रसिद्धः। शिञ्जितध्वनिः। इति मेदिनी। रे, १६०॥ (यथा, काश्मीरखण्डे। २६। ६६।
"टीकिताग्रेषपाताला टङ्किकैलोऽद्रिपाटवे।
टङ्कारशब्दतृप्तक्षोणा टीकनीया महाभटा॥"
टङ्क+घञ्। कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र। ध्वनिमात्रे। यथा, भागवते। ३। १७। ६।
"अन्तर्गतेषु सुखतो वमन्तो वह्निमुल्बणम्।
भृगालोलकटाक्षारैः प्रणेदुरग्निवाः शिवाः॥")

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुपविशेषः। टेंकारी इति भाषा। अस्य गुणाः। वातश्लेष्मशोषोदरव्रणनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

टङ्गः, पुं क्ली, (टकि+अच्।) खनित्रम्। खड्गभेदः। भङ्गा। इति मेदिनी। गे, ७॥

टङ्गः, पुं, (टङ्ग+एषोदरात् साधुः।) नक्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सोहागा इति भाषा। चतुर्म्भायकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥

टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण+एषोदरात् साधुः।) टङ्कणः। सोहागा इति भाषा। अस्य गुणाः। श्लेष्मवायुनाशित्वम्। क्षारत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। अग्निवर्द्धकत्वम्। विरूक्षणत्वम्। भेदकत्वम्। बलवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

टङ्किणी स्त्री, (टकि बन्धे+णिनिः। ततः एषोदरात् गत्वे ङीषि च साधुः।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ आकनादि इति भाषा॥

टट्टनी, स्त्री, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति। नी+क्विप्।) ज्येष्ठी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टट्टरी, स्त्री, (टट्टमित्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कस्ततो ङीष्।) दक्षावादः। जल्पावाद्यम्। पटहवाद्यम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥

टट्टुरः, पुं, (टट्टु इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कः।) भेरीशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

टल, ञ विलवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ञ, टालः टलः। विलवो विश्लेषीभावः। इति दुर्गादासः॥

टलनं, स्त्री, (टल+भावे ल्युट्।) विलवः। टला इति भाषा॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा। टल+ड टाप् च।) पृथिवी। इत्येकाक्षरकोषः॥

टाङ्करः, पुं, (टङ्कस्येदं टाङ्कम्। टङ्क+अण्। टाङ्कं रातीति। रा+कः।) नागवीटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टारः, पुं, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) तुरङ्गः। तुरङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥

टिक, ऋ ड गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सर्वं-सेट्।) ऋ, अटिटिकत्। ड, टेकते। इति दुर्गादासः॥

टिट्टिभकः, पुं, (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भजतीति। भज+ड:। ततः स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरटीका॥

टिट्टिभः, पुं, (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भजतीति। भज+ड:।) पक्षिविशेषः। टौठि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। टौटिभकः २। इति शब्दरत्नावली॥ टिट्टिभकः १। इत्यमरः। २।५।३५॥ टिट्टिभकः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। ५। ११।

"अभिहिंस्याच्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत्॥")

जवोदग्रमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः। यथा,

"इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानवः।
मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः॥"

इति गारुडे ८७ अध्यायः॥

(दशवत्सभारद्वाजदाशवानामन्यतमः। अग्नौ हि मन्त्रग्रहणेविवक्षितः। यथा, महाभारते। २। ६। १५।

"टिट्टिभो घिटभूतञ्च संहादश्चेन्द्रतापनः॥"

रघुपक्षभेदः।

"सर्व्वे जयवराः शूराः सर्व्वे विगतसंज्वराः॥")

टिट्टिभकः, पुं, (टिट्टिभ+स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरः। २।५।३५॥ [प्रकाशः॥

टिण्टिण्डिका, स्त्री, अम्बुशिरोरीषिका। इति भावप्रकाशः॥

टिण्डिशः, पुं, इषविशेषः। डिण्डिशा। इति डेँड़शी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। रोमशफलः २ तिन्दिशः ३ सुनिनिमितः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ डिण्डिशः ५। अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्। भेदकत्वम्। पित्तश्लेष्मास्रशोषितृत्वम्। सन्धीतत्वम्। वातलत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्तत्वं च। इति भावप्रकाशः॥

टिप, क गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, टेपयति। गतौ प्रेरणे। इति दुर्गादासः।

टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति व्याख्यायतेऽनया। टिप+करणे ल्युट् ङीप् च। पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः।) टीका। यथा,—

"श्रीमतज्ञानमं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी।
भवेद्येन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्॥")

टीक, ऋ ड गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अटिटीकत्। ड, टीकते। इति दुर्गादासः॥

टीका, स्त्री, (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया। टीक+घञर्थे कः। टाप् च।) विवरणग्रन्थः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

टुण्टुकः, पुं, (श्लोनाकवृक्षः। इत्यमरः।२।४।५६॥ लाक्षाद्रिद्रुमः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+कः।) पक्षिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टुण्टुनि इति भाषा। श्लोनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

टुण्टुकः, त्रि, नीचः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। इति विश्वः॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्किकावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टुनाका, स्त्री, तालमूलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टेरक, त्रि, वक्रचक्षुः। टेरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वलिरः २ केकरः ३ केदरः ४। इति शब्दरत्नावली॥

टृक, ञ विलवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ञ, द्राक्षः टृक्षः। विलवो विश्लेषीभावः। इति दुर्गादासः॥

ठ

ठ, ठकारः। स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीयवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषौ महाप्राणत्वञ्च बाह्यप्रयत्नाः। वर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"वार्त्ताकुवर्त्तुलाकारो रेखाधिष्ठितदेवताः।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्यात्मयः प्रिये!॥
मात्राहीनस्तूर्द्ध्वशिरश्छकारः परमेश्वरि!॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पद्मसंस्थिताम्॥
सुन्दरीं षोडशभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"ठकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
पीतविद्युल्लताकारं रक्षा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥"

तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा—

"ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी जाह्नवी तथा।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दो घूर्णकः सुधा॥
वर्त्तुलः कुण्डली वह्निरन्तं चन्द्रमण्डलः।
दक्षजानूरुभावश्च देवभर्त्ता दृढव्रतिः॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः।
दशमो नलिनी विष्णुर्मेदेशो ग्रामणीः शुभौ॥"

इति नाममालातन्त्रम्॥

ठः, पुं, शिवः। महाध्वनिः। चन्द्रमण्डलः। इत्येकाक्षरकोषः॥ मण्डलः। शून्यम्। लोकगोचरः। इति मेदिनी। ठे, १॥

ठक्कुरः, पुं, देवता। ठाकुर इति ख्यातः। यथा,

"श्रीरामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः॥"

इत्यनन्तसंहिता॥

ठठं } ठ, अनुकरणशब्दः। ठन् ठन् इति
टठठं } भाषा। यथा, महाभाष्ये। ६६।

"रामाभिषेके मदविह्वलायाः
कथाश्रुतौ हेमघटस्खलत्याः।
सोपानमारुह्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठ ठठं ठः॥"

ठेरः, त्रि, दृढः। यथा, जा ठेरं व हवती। इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा॥

ड

ड, डकारः। स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः टवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।

"स्पृष्टैर्द्वेधा ऋटुरषा ढ्रस्था ऋतुलसाः स्मृताः॥")

वर्णीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,

"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा मध्ये त्वाकुञ्चिता तथा।
तत्पार्श्वायी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता॥
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्तिः प्रकीर्त्तिताः।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम।
जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम्॥
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"डकारं चञ्चलापाङ्गि! सदा त्रिगुणसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादित्वसंयुतम्॥
पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्॥"

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

"डः स्तुतिर्हारवल्ली नन्दिरूपिणी योगिनी प्रियः।
कौमारी शूकरस्थाश्वक्रियो वह्नी ध्वनिः॥

दुरूहो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः खाती च
लोचनम्॥"
इति नानार्थरत्नमालाम॥
(पद्मादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं श्रीभा।
यदुक्तं उत्तरत्राकरटीकायाम्।
"डः श्रीभां दो विश्रीभां भयञ्चमथ रः यस्तु
खं यस्तु युद्धम्॥")

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
यः। डी+दाडृञ्कात् डः।) शिवः।
(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी
+डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥
वाड़वाग्निः। इति मेदिनी। डे, १।

डङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितत्रासं
गिरति नाशयतीति। गॄ+अच्। निपातनात्
समागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्-
पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घवारः ३ दङ्गरी ४
डङ्गारी ५ गामशुण्डी ६ रजदन्तफला ७।
अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्।
दाहपित्तास्रदोषार्शोनाशमूत्ररोधनाशित्वम्।
तर्पणत्वम्। गौरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डप, ङ क ड न संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्य-
वर्गद्वितीयादिः। ङ क ड, डम्भयते। न, डम्भ-
यति डम्भयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ
राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डप, क ड न संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्ग-
द्वितीयादिः। क ड, डाम्पयते। न, डाम्पयति
डाम्पयते। पुनःपाठान्नेदुपधः। अयं आत्मने-
पदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गा-
दासः॥

डप, क ड न गोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गद्वितीयादिः। ङ क,
डम्पयति। गोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डभ, ङ क न सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
उभं-अकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गद्वितीयादिः। ङ क,
डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्।
सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वाय भीतिं माययति। मा
+कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति
भाषा। सञ्चाकाख्यां वेटात् जातः। इति
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

डमरं, क्ली, (ड+भावे अप्। मरं पलायनं
धातूनामनेकार्थत्वात्। उन त्रासेन मरम्।)
भीत्यापत्ज्ञायनम्। तत्पर्य्यायः। प्रगालिका २
विद्रवः ३ डिम्बः ४। इति हारावली॥६६॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो मृतिर्विर अच्।)
परचक्रादिभयम्। अस्यकलहः। इत्यमर-
टीकायां स्वामी। तत्पर्य्यायः। डिम्बभ २
विप्लवः ३। इत्यमरः। ३। २। १४॥ डिम्बः ४
विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह
गर्गः।
"तल्लक्षणोऽस्त्रिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः
प्रोक्तः।
स्निग्धस्ताडक् प्राच्यां ग्राम्याख्यो डमर-
मरकाय॥")

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ
+"सृगृधृदृधृभ्यश्च।" उणां १। ३८। इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः।
इत्यमरः। १। ७। ८॥ कपालियोगिवाद्यम्।
इति भरतः॥ चौरमध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः।
इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परि-
च्छेदे।
"वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः॥")
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति।
डी+करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ गभो-
गतौ+भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८४॥

डलकं, क्ली, (वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति
भाषा। यथा,—
"त्रिप्रतञ्च वरार्द्धिकं डलकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयन्दगः। यथा,—
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्त्वश्वो नगः॥"
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्य-
दर्पणे। "द्रव्यशब्दा एकयक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्थडवित्थादयः॥")

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति।
दह+सृगृधृदृधृभ्यः कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार
इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अकुचः २
लिकुचः ३। इत्यमरः। २। ४। ९०॥ अस्य
गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोष-
शुक्रदृष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहुः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।)
डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी
+अन्येष्वपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी।
इति मेदिनी। डे, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय चकति कुटिलं
व्रजतीति। चक वक्रगतौ+इनिः। ततो ङीप्।)
कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥"
(डाकानां समूहः। "खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः।"
४। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः।
डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा,
काशीखण्डे। २६। ७०।
"डमडुमरुहस्ता च डामरोक्तमहाडका॥"
"डामरो डामरकल्पो नवाक्षरदेवीमन्त्रस्य
प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तन्त्रोक्तं
प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥"
इति तट्टीकायां॥) स तु षड्विधः। तेषां
नामानि श्लोकसंख्याञ्च यथा। योगडामरः
२३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः
११,५०३। सारस्वतडामरः ६,६०५। ब्रह्म-
डामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६०,०६०।
इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां
डामरत्वमत्कारोऽत्रेति भूतडामरशब्दनिर्व्व-
चने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा,
गीतगोविन्दे। १२। २२।
"मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसज-
ध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्ड-
शिखरुकडामरे॥"
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयाचारे
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाद्भुतं॥"
इत्युपक्रम्य,—
"पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥"
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥*॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥"
इत्युपक्रम्य,—
"टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्थानवन्धुश्च डामरः॥")

डालिमः, पुं, (दाड्निम्बः पृषोदरादित्वात् साधुः।)
दाड्निमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः।
सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा+
कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥
डेङ्गरीति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वर-
डण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा,
महाभारते। ७। १६३। ४४।
"भेरीशाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥"
डिण्डिम इव आकृतिरस्यस्येति। अर्श
आदित्वादच्।) क्षुद्रपाकफलः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ मानी आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (डिण्डिरः पृषोदरादित्वात् ह्रस्व
डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४६॥

डिण्डिरमोदकं, क्ली, (मोदयतीति। मुद्+ण्वुल्।
डिण्डिर इव मोदकम्।) शङ्खनम्। इति राज-
निर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। टेंड़श् इति भाषा॥
(यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

"डिडिम्भो रोमशपक्षो सुनिनिर्मित इत्यपि। डिडिम्भो रविशङ्खेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलक्षाक्षरीहरः॥")

डित्थः, पुं, काष्ठमयहस्ती। यथा, सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादे।

"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थसम्भवो नगः॥" विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः। यथा,—

"श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः। सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते॥"

इति कलापटीकायां दुर्गादासः॥

(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदः। यथा, साहित्यदर्पणे। "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः॥")

डिप, ङ क ड ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गलतीयादिः। ङ क ड, डेपयते। ञ, डिम्पयति डिम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डिप, क ड ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गलतीयादिः। क ड, डेपयते। ञ, डेपयति डेपयते। पुनःपाठान्नेदुपधः। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डिप, क्षिप क य इर गुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-चुरां-दिवां च-सकं-सेट्।) क्षिप, डिपति अडिपीत्। क, डेपयति। य, डिप्यति। इर् अडिपत् अडेपीत्। तुदादयन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपक्षे हृस्वः। दिवादिपक्षे पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। गुदि प्रेरणे। इति दुर्गादासः॥

डिव, ङ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गलतीयादिः। ङ क, डिमयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डिभ, ङ क ञ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट्।) ङ क ञ, डिम्भयति डिम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्। सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डिम, ङिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) डिडिमः। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। १६८॥ (लक्षणादिकं यदुक्तं साहित्यदर्पणे। ६। २४६।

"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। उपरागेण च भूयिष्ठो डिमः स्यात्तोटितत्रकः॥ अङ्गो रौद्ररसश्चत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः। चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ॥ नायका देवगन्धर्व्वयक्षराक्षसभोगिनः। भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोड्शात्यन्तसङ्गताः। वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्शाश्च सन्धयः। दीप्ताः स्युः षड्रसाः प्रायो दाक्षिण्यपरिवर्ज्जिताः॥")

डिम्बं, क्ली, (डिम्ब+घञ्।) भयम्। कललम्। फुप्फुसः। इति हारावली। २४४॥ डमरः। इत्यमरः। ३। २। १४॥

डिम्बः, पुं, (डिबि भेदे+भावे घञ्।) भयध्वनिः। अण्डम्। फुप्फुसः। प्लीहा। विप्लवः। इति मेदिनी। बे, ५॥ डिम्भः। इति द्विरूपकोषः॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिम्बः नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूल आहवः।) नृपतिरहितयुद्धम्। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ५। ६५।

"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च॥"

"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति। डिम्ब+ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) कासकी। जलविम्बः। ग्रीवाकृतः। इति शब्दरत्नावली।

डिम्भः, त्रि, (डिम्बयति संहतो भवतीति। डिम्ब+पचाद्यच्।) शिशुः। इत्यमरः। २। ५। ३८॥ (यथा, रसिकरञ्जने। १।

"शुभारम्भेऽदम्भे महितमतिडिम्भेङ्गितशतं। मखिस्तम्भे रम्भेशबसकुचकुम्भे परिचितम्॥") मूर्खः। इति मेदिनी। मे, ४॥ अस्य रूपान्तरं डिम्बः। इति द्विरूपकोषः॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव। डिम्भ+स्वार्थे कन्।) बालकः। इति शब्दरत्नावली॥ (स्वनामख्यातः ग्राख्यदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ३२। १८।

"हंसो व्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽन्तरोऽभवत्॥" अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

डिम्भचक्रं, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम्।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः। यथा,—

"डिम्भचक्रे त्रयस्त्रेङ्गानि भानुभादित्रिमस्तके। मुखे त्रीणि हृयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः॥ हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः। चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम्॥ ग्रीवर्क्षे क्षत्रलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्। स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्यानभ्रष्टो भवेन्नरः॥ पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृदयाश्रुच नाभितः। गुह्ये कामी भगो जान्वोरल्पजीवी च पादयोः॥"

इति खरोदयः॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्ब+टाप्।) अतिशिशुः। इत्यमरः। २। ६। ४१॥

डी, ओ ड य गतौ। नभोगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं अकं च-सेट्।) ओ, डीनः। ड य, डीयते। इति दुर्गादासः॥

डी, ड नभोगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ड, डयते पक्षी। अस्यापि निष्ठायां डीनः। इति कातन्त्राद्याः। धातुपारायणिकास्तु इमुनिषेधे ओदुपधत्वाडीनो यङ्लुगादस्यादिमिवक्तव्यादुगुधे डयित इत्याहुः। गोयीचन्द्रोऽपि। डयितः डयित्वान् इत्युदाहरत्। स्वमते तु डीत इत्येव। इति दुर्गादासः॥

डीनं, क्ली, (डी + भावे क्तः।) पक्षिगतिः। इति जटाधरः॥ तद्भेदा यथा,—

"पक्षात् संपत्य निष्क्रम्य पक्षसम्पातमुच्यते। ऊर्द्धाधोगतिसम्बन्धः समुदीर्णं प्रचक्षते॥ संकल्प्य प्रक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम्। षड्विंशतिरमी भेदाः पातानामिह दर्शिताः॥ महाडीनं विहायेषां पातानां त्रिविधा गतिः। गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः॥ प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सद्भिः स्मृताः। तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः॥" तद्यथा। उच्चीनं ऊर्द्धगमनम् १ अवडीनं अधःपतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतनमात्रम् ४ निडीनं नीचैःपतनम् ५ संडीनं सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीनं तिर्य्यक्पतनम् ७ विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं सर्व्वतः पतनम् ९ पराडीनं पराङ्मुख्य गमनम् १० सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभिमुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं क्षुद्रपतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भक्ष्यमाश्रयं वा पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५ अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने वेगवत्ता १७ अवसंडीनं अधःपतने शोभनवत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्विशेषं कुत्सितञ्च १९ संडीनोड्डीनं शोभनमूर्द्धगमनम् २० संडीनडीनं शोभनगगनमात्रम् २१ पुनर्डीनं तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदेवाधः कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह गमनम् २४ समुदीर्णं परस्परस्पर्द्धया गमनम् २५ ततोऽन्यत् व्यतिरिक्तकं तस्मात् ऊर्द्धाक्षतादित्यस्पर्द्धक्षतं पतनम् २६। एतेषु षड्विंशतिसंख्येषु पतनं एकं डीनसंज्ञकं निर्विशेषं पतनमात्रं सविशेषाणि पतनानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्र तानि सविशेषाणि दक्षभाग्यचतुर्भिर्विशेषैर्विंशतिधानि इति शतं निर्विशेषैकमिति एकोत्तरं शतम्। तानि चत्वारिंशद्विशेषयानि यथा। गतं गमनमात्रम्। आगतं आगमनम्। प्रतिगतं गत्वैव पुनरागमनं आगत्यैव पुनर्गमनञ्च। इति महाभारते। ८। ४१ अः। ६॥ आगमशास्त्रविशेषः। यथा, सुश्रुतसंहितायाम्।

"डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालीविलासकम्। सप्तकोटिमहातन्त्रा मम वक्त्राद्विनिर्गताः॥"

डीनडीनकं, क्ली, (डी+भावे क्तः। ततः स्वार्थे कन्। डीनेन सह डीनकं निर्विशेषं कुत्सितं वा पतनम्।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः। इति जटाधरः। अस्य विवरणं डीनशब्दे द्रष्टव्यम्॥

डीनावडीनं, क्ली, (डीनेन सह अवडीनम्।) पक्षिगतिविशेषः। तस्य एकस्यां गतौ गत्यन्तरमिश्रणम्। अधःकृतसितगमनञ्च। इति महाभारते कर्णपर्व्वटीका॥

ढुण्डुः, पुं, (ढुमिति शब्दं कृत्वा ढयते गच्छतीति। डी+डुः।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ढुण्डुभः, पुं, (ढुण्डुः सन् भातीति। ढुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा। भा+कः।) सर्पविशेषः। ढोंड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजिलः २ इत्यमरः॥१। ८। ५॥ डुण्डुभः ३। इति भरतः॥ नागभट् ४ डुण्डुः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते।२।११।२८।
"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम्।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययुः॥")

ढुण्ढुलः, पुं, (ढुण्ढुरिति शब्दं लातीति। ला+कः।) क्षुद्रमेषकः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रोलूकः२ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृषाश्रयी ५ दहद्रावी ६ विघ्नाशात्मः ७ भयङ्करः ८। इति राजनिर्घण्टः॥

ढुलिः, स्त्री, (ढुलि+पृषोदरादित्वात् साधुः।) ढुलिः। कमठी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

ढुलिका, स्त्री, (ढुलिरिव कायतीति। कै+कः। ततष्टाप्।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। इति षटाधरः॥

ढुली, स्त्री, (ढुलिः+ङीष् वा।) चिल्लीशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

ढोढ़ी, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखासुका ४ बहुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ क्षुद्रपत्रा ७ जीवनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातकण्डूकामयरक्तपित्तार्शिदाहनाशित्वम्। रक्तपित्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ढोमः, पुं, स्वनामख्यातक्षुद्रजन्तुः। यथा,—
"पाण्डालश्चैव ढोमश्च श्वानश्च तथा इति।
दक्षोरश्चैव भक्षीरो भूयुण्डश्च त्रयाश्रमी॥
त्रयाणामी शिवधारी सभा एते यज्ञस्थिनि!।
भूत्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्याश्च शतं जपेत्॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः॥

ढोरं, क्ली, हस्तादिवन्धनरज्जुः। यथा,—
"कोऽन्यस्त्वदूरीर्याथ हस्ता तत्करपञ्जवम्।
हस्तादाच्छ्य तडोरं चिप्रवात् पावकोपरि॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

ढोरकं, क्ली, (ढोर+स्वार्थे कन्।) ढोरम्। यथा,
"चतुर्ग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुढोरकम्।
स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

ढोरडी, स्त्री, (ढोरमिव दृश्यते इति। डी+क्विप्।) दृष्टतो। इति राजनिर्घण्टः॥

ण

ण, णकारः। स च व्यञ्जनचतुर्दशवर्णः। टवर्गचतुर्थवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्। (पाणिनीयादिग्रन्थे अस्योच्चारणे जिह्वाग्रमध्यभागेन मूर्द्धः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। माहकान्यासेऽस्य दक्षप्रादङ्गुलीमूले न्यासक्रिया। वङ्गीयवर्णमालायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिगता गता।
ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णोश्चक्रस्वरूपिणी॥
महाशक्तिमयी माता ध्यानमस्य प्रचक्षते।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥
अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"णकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
रक्तविद्युल्लताकारं णकारं प्रणमाम्यहम्॥"
तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
"णो णका निर्ऋतिः पूर्व्वो यज्ञेशादनदेश्वरः।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः॥
दशपादाङ्गुलेर्मूलं सिद्धिदस्त्रा विनायकः।
प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः॥
विघ्नेशः पाणिनी लक्षधारिणी क्रोड़पुच्छकः।
एलापुरं लगाला च विशाखा श्रीमनोरतिः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

णः, पुं, (णौकते उच्चैःशब्देन आह्वयतीति अवर्णेन्द्रियमिति। णौक गत्याह्वानयोः+डः।) णका। (यथा, तन्त्रे।
"णो णका निर्ऋतिः पूर्व्वो यज्ञेशादनदेश्वरः॥")
श्वा। शलाङ्कूलम्। इति मेदिनी। णे, १॥ निर्गुणः। ध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥

णकः, पुं, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः॥ णका इति भाषा॥

णका, स्त्री, (णक् इति शब्देन कायतीति। कै+कः टाप् च।) वाद्यविशेषः। णाक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यज्ञपटहः २। इत्यमरः।१।७।६॥ विजयसैन्यः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अर्य्यासप्तशत्याम्।२४७।
"णकामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः॥")

णकारी, स्त्री, (णकं जयणकावतं गभीरसिंहनादं अश्नुते समराङ्गणे इति। अश+अण् ङीप् च।) तारिणी। यथा,—
"णकारवा च णकारी णकारवरवा णका॥"
इति कुलसङ्केते ताराष्टसहस्रनामस्तोत्रम्॥

णण्टी, स्त्री, वाद्यविशेषः। यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने।
"णण्टीवाद्यस्वरूपा च णकाराक्षररूपिणी॥"

णालं, क्ली, (णौकते आह्वयति शरीरं अनेन। णौक+अच्। पृषोदरात् आलच् लत्वे च साधुः।) पद्मकम्। णालिपद्मजयकरीति अन्नदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात्॥

णाली [न्] त्रि, (णालमस्त्यस्येति। इनिः।) णालविशिष्टः। चर्म्मी। यथा,—
"णालिपद्मजयकरी णकारवर्णरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

णामरा, स्त्री, हंसी। इति धनञ्जयः॥

णुख, अन्वेषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) णाद्यन्तो दन्त्यनोपधः। णयोगाभूर्द्धन्यः। तेन यगादौ तङ्लोपे णुदात्त इत्यादि। णुखति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

णुखिः, पुं, (णुदात्तेऽसौ भक्तैरिति। णुख अन्वेषणे+इन्।) गणेशः। तन्नामकरणं यथा,—
गणेशं प्रति शिववाक्यम्।
"अन्वेषणे णुदिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थणुखितया भव णुखिनामा।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक! णुखिराज!॥"
तन्माहात्म्यं यथा,—
"णुखे! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति गुमानिह काशिवासी।
तत्कर्म्मशूलमधिगम्य पुरादिगामि
ततकिञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन॥"
"यः प्रत्यहं नमति णुखिविनायक! त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि॥"
"प्रथमं णुखिराजोऽसि मम दक्षियतो मनाक्।
आणुख्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि॥"
तस्य याचाविधानं यथा,—
"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः।
ये त्वां णुखेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्चाः स्युरसुरद्विषाम्॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम्।
शुक्लां शुक्लतिलैर्मिश्रान् प्राशीयाल्लड्डुकान् व्रती॥
कार्य्या यात्रा प्रयत्नेन चेत्सिद्धिमभीप्सुभिः।
तस्यां चतुर्थ्यां तत्प्रीत्यै णुखे! सर्व्वोपसर्गहृत्॥
तां यात्रां नाच यः कुर्य्यान्निवेद्य तिलसंहुकान्।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो! ममाज्ञया॥
होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति॥"
इति काशीखण्डे। ५० अध्याये॥

णौकः, पुं, (णः णका तदाकारं जातीति। जा+कः पृषोदरात् णौके साधुः। णुक उत्क्षेपे अच्। पृषोदरात् साधु वा।) स्वनामख्यातवाद्यम्। यथा,—
"णकाणौकप्रिया जिह्वा णौकवाद्यप्रमोदिनी।
णौकरूपा णौकधरा णौकशब्दस्वरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

णौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) चतुर्दशस्वरी। ऋ, अणुणौकत्। ङ, णौकते। इति दुर्गादासः॥ (आह्वतौ। मदनं णौकते। इति कालिदासः॥

ण

ण, णकारः। स च व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः। टवर्ग पञ्चमवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति वाकरणम्॥ (शिक्षायन्त्यादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धः सार्द्धः नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मालतीमाधवेऽस्य दन्तपादाङ्गुल्यर्थे न्यासक्रिया॥ वङ्गीयवर्णमालायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"कुण्डलीत्रयगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्धतः।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्धं गता प्रिये!॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम्॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"णकारं परमेशानि! या स्वयं परकुण्डली।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं देवि! सदा त्रिगुणसंयुतम्।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

तस्य ५४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

"णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जगत्पतिवाहनः।
जया ग्रन्थो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः॥
द्विसुखं कोटवी श्रोत्रं सच्चिदेकबोधनी मता।
त्रिनेत्रो मानुषी श्रोमदष्टपादाङ्गुलेर्मुखः॥
माधवः ग्रन्थिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः॥"

इति नानातन्त्रग्रन्थम्॥

णः, पुं, (णसति गच्छति जानात्यनेन इति। णस गतौ + डः। पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) ज्ञानम्। निश्चयः। इत्येकाक्षरकोषः। विष्णुदेवः। स बुद्धदेवताविशेषः। भूषणम्। गुणवर्द्धितः। पानीयनिलयः। इति मेदिनी। णे, १।

णज, व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) नजति। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः॥

णड, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) प्रणडति। इति दुर्गादासः॥

णट, नृत्यहिंसयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प्रणटति। गोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। अत्र नृत्यं साभिनयनर्त्तनम्। इति दुर्गादासः॥

णट, म नृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) म, प्रणटयति। नृताविति नृत्यतेरीणादिकिप्रत्यये रूपम्। अत्र मिकारानुबन्धेनेदमर्द्धं पूर्व्वं नृत्यगर्हणमर्थभेदार्थम्। तेन पूर्व्वं नृत्यं साभिनयनर्त्तनम् इह तु नृतिराभिनयरहितनर्त्तनमिति। यथा पूर्व्वस्य। स्फटिककटकभूतिर्नाटयत्येव ग्रैलः। इति माघः। अस्य तु। नाट्येन केन नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः। इति दुर्गादासः॥

णद, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ध्वनिरव्यक्तशब्दः। नदति घण्टा। इति दुर्गादासः॥

णद, क भाषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, नादयति। इति दुर्गादासः॥

णभ, ह ड हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ह, अनभत्। ड, नभते। इति दुर्गादासः॥

णभ, थ ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-क्र्यां-च-परं-सकं-सेट्।) थ, नभ्यति। ग नभ्नाति। इति दुर्गादासः॥

णम, औ शब्दे। नतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-नतौ सकं अकं च अनिट्।) औ, नम्ता। शब्दार्थो न भाषायाम्। नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च। नमति गुरुं लोकः। नमन्ति फलिनो वृक्षाः। अमन्तोऽप्यस्य ज्वलत्कलञ्जलेत्यादिना केवलस्य दुःखविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं दुःखः। नमयति नामयति प्रणमयति। अपुच्छमवनामितं वधिरकर्णजापः कृतः। इत्यादौ अवनमनं अवनामः घञ् ततो अवनामं करोतीति णौ रूपम्। इति दुर्गादासः॥

णय, ड गतौ। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्।) ड, नयते। इति दुर्गादासः॥

णर्द, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) गोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। प्रणर्दति। इति दुर्गादासः॥

णल, ज वन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं सेट्।) ज, नालः गलः। नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः। गन्धे इति केचित्। गन्धोऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः। इति दुर्गादासः॥

णश, ल य ऊ नाशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अक-वेट्-स्वरड्वान्।) नाशो दर्शनाभावः। इति प्राचः। लुकायनमिति सर्व्वस्वः। ल, अनेशत् अनशत्। य, नश्यति नष्टस्त्रिरोभवति इत्यर्थः। ऊ, नशिष्यति नङ्क्षति। इति दुर्गादासः॥

णस, ड कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) कृतिरिह कुटिलीभावस्तत्करणञ्च। ड, नसते खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। नसते लतां वायुः कुटिलांकरोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

णह, य ब औ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-उभं-सकं-अनिट्।) य ब, नह्यति नद्धते। औ, अनद्ध। इति दुर्गादासः॥

णाथ, ऋ ड आशिषि। एवेशेऽर्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट्।) गोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽप्यस्य पाठः कस्य चिदनुरोधात्। ऋ, अननाथत्। ड, प्रणाथते। एव उपतापः। आशीरिहार्थस्याशंसनम्। ङित्त्वेऽपि अपथाशीर्गत्यनुकारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम्। नाथति ग्रन्थं बली उपतापयति इत्यर्थः। नाथते श्रियं लोकः आशंसत इत्यर्थः। नाथति धनी ईश्वरःस्यादित्यर्थः। नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः। मार्गणेरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ। याचनमप्याशंसाविशेषः। आशिषि नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषेति केचित्। इति दुर्गादासः॥

णाध, ऋ ड नाथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) गोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात्। ऋ, अननाधत्। ड, नाधते नाथो देवाशीरैश्वर्यार्थनानि। इति दुर्गादासः॥

णास, ऋ ड ध्वाने। शब्द इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अननासत्। ड, नासते। इति दुर्गादासः॥

णिच, चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) निच्चति। इति दुर्गादासः॥

णिज, इल ड शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं सेट्-इदित्।) शुद्धिरिह शुद्धीकरणम्, इ, कर्म्मणि निञ्जाते। ल ड, प्रणिङ्क्ते। इच्छौ, यानां विप्राणां समूहः इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

णिज, लि इर् ण औ पोषे। शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (जां-उभं-सकं-अनिट्।) लि अनेनेक्ति नेनिक्ते। इर्, अनिजत् अनेचीत्। औ, नेक्ता। इति दुर्गादासः॥

णिद, इ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) निंसनिन्दनिन्द्यां गोपदेशग्रहणं चिन्त्यम्। गत्यविकल्पने स्वरूपग्रहणात्। केचित्तु ऋतिविकल्पमिच्छन्ति त्यादौ तूपसर्गादसमासे उपसर्गात् समासे त्यादौ नित्यमित्यर्थः। यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः। प्रणिन्दति। भट्टौ तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते। इ, कर्म्मणि निन्द्यते। निन्दति दुष्टं लोकः। इति दुर्गादासः॥

णिद, ऐ ण सन्निधौ। कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-अकं-कुत्सने-सकं-सेट्-ऋदित्।) सन्निधिः सन्निकर्षः। ऋ, अनिनेदत्। ण, नेदति नेदते दयालुं दीनः। निनिदुः। इति दुर्गादासः॥

णिल, ग्रह ग ग्रहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वो। ग्रहनं दुर्ब्बोधः। ग्र, निजति ग्राह्यं कुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णिव, इ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। इदित्।) ह्रस्वो। इ, निन्व्यते। इति दुर्गादासः॥

क्लिश्, क्लौबे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) क्लौबे समाधौ । नेग्रति योगी । निनिग्रतुः । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदितात् क्त्वेट् ।) उ, नेविला निक्ला । इति दुर्गादासः ॥

क्लिस, ए ड ण चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ड, लिंस्ते । ए, लिंस्ते । इति दुर्गादासः ॥

क्ली, ण प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) क्लोपदेशप्राढो नादित्वेन प्राक्लन्न इति गत्यर्थः । प्रक्लयति । एवं सर्वत्र । प्रापयमिह ज्ञानस्य रूपम् । तथा च । वृक्षाति जन्मवति च वैद्यत्वपि नयत्यम् । इति क्रियानिर्घण्टः ॥ ण, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीब, वर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सक्रं च-सेट् ।) वर्त्ते इह ज्ञाध्यवर्त्तीभावस्तत्करत्वच्च । नीवति पत्रं तमालस्य । नीवति क्लमं तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीब, क्लीबे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) नीवति क्लीबः क्लीबः स्त्रादित्वार्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लु, ल क्लुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) ल, नौति । इति दुर्गादासः ॥

क्लुद, न ग्र औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) न ग्र, तुदति तुदते ग्रहं योधः । औ, नोत्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णु, ण्णि स्वयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) क्षान्तोऽयमिति वररुचिः । ण्णि, क्षुवति । अक्षुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्षेद, ऋ ण सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-सकं च-सेट् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ण, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षेप, ऋ ड प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ड, नेषते निनेषे । प्रणो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ ॥ इते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो ओपदेशेन मूर्द्धन्यनादाः ॥

त

तं, तकारः । स वक्त्रनाभोऽग्रवर्त्तः । तवर्गप्रथमवर्णश्च । (अर्धमात्राकालेनोच्चार्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् । (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषाः बाह्यप्रयत्नाः । माहकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ विष्कुसतो मध्ये कुण्डलीलमवाप्य वा ।
दधाद्वामगता निम्ना ब्रह्मविष्णोग्रहरूपिणी ।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम् ॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"तकारं चञ्चलापाङ्गि ! शृणु परमकुण्डली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिगुणसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—

"तः पूतना हरिः शुद्धिः शुक्लो शुक्लिर्जटी भगा ।
वामस्फिक्वामकटौ च कामिनी मध्यकर्त्तकः ॥
आषाढ़ी तक्षतुरङ्गः कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रक्तकश्च श्यामसुखो वाराही मकरोऽरुणा ॥
सुगतोऽर्द्धसंज्ञा पृष्ठजानुश्च क्रोड़पुच्छकः ।
गन्धो विश्वामदच्छत्रधातुरात्मा च वीरकः ॥
जवनिपुलजो जानिरङ्गमदमातुरा ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तं, क्ली क्लौ, (त+भावे घञ् ।) तरत्वम् । (तरति भवसागरमनेनेति । तॄ+करणे घञ् ।) पुण्यम् । इति मेदिनी । ते, १ ॥

तः, पुं, (तर्दति तर्त्तति वा हिनस्ति ब्रह्मादिहरत्वेन जगदिति । तर्द् तर्त्त वा+घञ् ।) चौरः । अन्तकः । पुच्छम् । क्रोड़ः । केशः । इति मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । गृहः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरविवर्णितपुच्छम् । क्रोड़पुच्छम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

तक, सहने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति । इति दुर्गादासः ॥

तक, ए दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दौर्ब्बल्यं दुःखेन जीवनम् । ए, तक्कते दरिद्रतेव दुःखेन जीवते इत्यर्थः । तक्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तकिनः, त्रि, (तक्+"मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५६ । इति इनच् नलोपश्च ।) धूर्त्तः । इत्यद्यादिकोषः ॥

तकिला, स्त्री, (तकिल+टाप् ।) ओषधम् । इत्युणादिकोषः ॥

तक्कः, त्रि, (तक्कं हासमर्हतीति । तक्क+यत् ।) हास्यः । (तक्क सहने+"तकिशृधि चमि जनिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यः ।" ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) सहनीयः ॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं पादानुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः ।"क्याचित्कोति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् च्यङ्क्वादिलात् कुत्वं च ।) पादानुसंयुतदधि । इत्यमरः । २ । ९ । ५३ ॥

तत्पर्य्यायः । गोरसजम् २ घोलम् ३ कालेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दध्याहृतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० ह्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् षड्विधम् । तेषां निष्पापि गुणानि गुणयुक्तानि च यथा,—

"सवारं निर्जलं शीतं मथितं लवणोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विद्दर्द्धवारिकम् ॥
इच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥"

तेषां गुणाः ।

"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ॥
वीर्य्योष्णं दीपनं हृद्यं प्रीणनं वातनाशनम् ।
ग्रहण्यादिगतां पीड़ां भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥
किञ्च स्वादु विपाकिलान्न च पित्तप्रकोपजम् ।
कषायोष्णविकाशित्वादर्शोघ्नाप्यपि कफापहम् ॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराभाजनसंस्थितं सुखाय
तथा नराणां सुखि तक्रमाहुः ॥
उदश्वित् कफपित्तघ्नं श्रमघ्नं वरमं मतम् ।
इच्छिका श्रोतसां शुद्धौ पित्तश्रमभ्रमहारिणी ॥
वातघ्नं कफघ्नं वा तु दीपनी लवणान्विता ॥"

अथोद्धृतदृष्टतक्रोद्धृतदृष्टतशुद्धृतदृष्टतानां तक्राणां गुणाः ।

"सद्युद्धृतं दृष्टं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
क्रोकोद्धृतदृष्टं तन्नातिरुक्षं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥
अशुद्धृतदृष्टं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥"

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः ।

"वातेऽम्लं गुरुते तक्रं गुडौरैन्द्रवसंयुतम् ।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं क्षौद्रयुक्तं कफे हितम् ॥
शिखरीरयुतं घोलं शैम्बवेन कृतं युतम् ।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारनुत् परम् ॥
सुदधं पुष्टिदं वल्यं वह्निमूलविनाशनम् ।
न्यग्रोधे तु सगुड़ं माक्षुरोगे सचित्रकम् ॥"

अथामपक्वतक्रगुणाः ।

"तक्रमामं कफं कोढे हन्ति कुष्ठं करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ प्रकुप्यत्येव प्रायशः ॥"

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

"ग्रीष्मकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्वादन्तोपमम् ॥
तत्तु हन्ति गरश्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेहोदरव्रण्यर्शोग्रहणीगदभगन्दरान् ॥
मेहं गुल्ममतीसारं मूत्रकृच्छ्रोदरव्रणौ ।
चित्रकोष्ठतवाधौ च कुष्ठशोथप्लीहमौदु ॥"

अथातक्रविधयः ।

"नैव तक्रं पचेत् स्वल्पोष्णकाले न दुर्जले ।
न क्षौद्रमदहेद्वा न रोगे रक्तपैत्तिके ॥"

अथ गवादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।

"गव्याजाश्वीयदधीनां तद्वत्तक्रमादिशेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("गव्यस्निग्धोष्णमतं तक्रं श्रेष्ठन्तदुच्यते ।
दीपनं रुचिजन्मेध्यमग्नेर्दोषविकारजित् ॥"
इति गव्यतक्रगुणाः ॥
"माहिषं कफलत् किञ्चिद्धनं श्लेष्मकरं गुरु ।
ग्रीष्मार्शोग्रहणीगुल्मपाण्डामयविनाशनम् ॥"
इति माहिषतक्रगुणाः ॥
"छागलं लघु संस्निग्धं त्रिदोषघ्नमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीमूलं पाण्डामयविनाशनम् ॥"
इति छागीतक्रगुणाः ॥
"तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते ह्यत्र पुष्पक ! ।
यथायोगेन तत् सम्यक् ग्रस्यते येन रोगिह ॥
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतञ्च तत् ।
अनुद्धृतघृतञ्चान्यदित्येतत्त्रिविधं मतम् ॥
सर्व्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषघ्नमनं वरम् ।
ततः परं गुणैस्तत्र क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतन्तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥
गरोदरार्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
वर्च्चोमूत्रग्रहे वापि शीघ्रापायप्रमेहिषु ॥
हितं संग्रोधनं वह्नेः पित्तरक्तविशोधनात् ॥
अर्द्धोद्धृतघृतं तस्मादल्पं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं अनलं परमं मतम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदञ्च शीघ्रागामामग्नेोषातिसारजित् ॥"
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥७॥
"तक्रं स्यादि कषायाम्लं शीर्ण्णाग्निं दीपनं लघु ।
श्रमापहरणं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ।
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्याद् यत्र तक्रकम् ।
वाते शोषे च पीतानां रोगाणाञ्चे प्रशस्यते च ॥
संमूर्च्छाभ्रमशोषासु तथाच रक्तपित्तके ।
न ग्रस्यं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ॥"
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ।
इति हारीते प्रथमस्थाने २७मेऽध्याये ॥७॥)

तक्रकूर्चिका, स्त्री, (तक्रजाता कूर्चिका ।) तक्रयोगेन जलदुग्धात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । मलबद्धवातकारित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्चिका॥")

तक्रमांसं, क्ली, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । एखनि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राद्विहु भर्ज्जयेत् ।
छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत् ॥
सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि वापयेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु वह्नेः बलप्रदम् ।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् वर्ण्यमाहारसञ्ज्ञं पाचनम्॥"
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट्+अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ३४ ॥

तक्ष, त्वचो त्याहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो त्याहश्लेषो यहक्षम् । तक्ष त्वचने इति प्राचः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तक्षति कार्यं वर्म्मेवा भटः । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऊ, तक्ष्णिष्यति अतक्षीत् । कार्श्ये क्षयकरत्वम् । तक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ऊ न शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-उभं-सेट् ।) तक्षः क्षयकरत्वम् । ऊ, तक्ष्णिष्यति अतक्षीत् । न, तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्षकः, पुं, (तक्षतीति । तक्ष+ण्वुल् ।) पातालस्थनागानामगंतनागविशेषः । स कश्यपात् कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः खाण्डवबने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उतङ्कस्य सुनेर्गुरुदक्षिणार्थमागीते कुण्डले ऽपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा, महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
"तक्ष तक्षको दग्धमाक्षः; च तं जग्राह । ग्रहीतमात्रः च तद्रूपं विहाय तक्षकरूपं धृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ॥
तक्ष तनूकरणे + "कृञ् छिवित्रसंभ्यो ।" उणां । २ । १२ । इति कुन् ।) स्त्री । इत्यमरः । १ । २ । ४ ॥ विश्वकर्म्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ हृमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (खगमखातः प्रसेनजित्-पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । १२ । ८ ।
"ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ॥"
हेदके, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८० । १२ ।
"तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो दृषतक्षकाः ॥")

तक्ष्यं, क्ली, (तक्ष तनूकरणे + भावे ण्यट् ।) क्षयकरत्वम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
"द्रव्याणामेव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्ष्यम् ॥")

तक्ष्णी, स्त्री, (तक्ष्यतेनेति । तक्ष+करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तक्ष्णिका, स्त्री, देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, महाभारते । १ । ३ । २९ ।
"तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः च तथा भ्रातुः सन्दिश्य तक्ष्णिकां प्रजभिप्रतस्थे ॥")

तक्षा, [न्] पुं. (तक्षति तनूकरोतीति । तक्ष+ "कृषिष् वृक्षवितक्षिराजीति ।" उणां २ । १५६ । इति कनिन् ।) स्त्री । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ (यथा, माघे । १२ । २५ ।
"अक्षाक्षवत्यौ विगताक्षपाटवे
वृथा निकामं विकलीकृते रथे ।
"व्याप्तेन तक्ष्णा भिषजेव तत्क्षणं
प्रचक्रमे लक्षणपूर्व्वकः क्रमः ॥")

तट, ट स्खलने । कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) ट, कर्म्मणि तट्यते । इति दुर्गादासः ॥

तगरं, नदीदृष्टः । पिङ्गतगर इति कोङ्कणे प्रसिद्धः । तगरमूल इति ख्यातश्च । तत्पर्य्यायः । कालानुसारिवा २ वक्रम् ३ कुटिलम् ४ शठम् ५ महीरुहम् ६ नतम् ७ शिखम् ८ दीपनम् ९ तगरपादिकम् १० । इति रत्नमाला ॥ विलम्बम् ११ कुटिलम् १२ षण्ढम् १३ नडुलाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ वर्ष्टम् १६ पिङ्गौतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राजहर्म्यम् १९ कालानुसारकम् २० वक्रम् २१ दीर्घम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । दृष्टिदोषविषार्त्तिभूतोन्मादभयनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । आनुलोम्यकृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं वक्रमुन्नतम् ।
अपरं पिङ्गतगरं दण्डहस्ति च वर्ष्टकम् ॥
तगरद्वयमुक्तं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारकुष्ठार्शःशिरोरोगदोषवातापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तगरः, पुं, (तं श्रोणिभागं गिरतीति । गॄ+अच् ।) पुष्पदन्तविशेषः । टगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वितुन्नः २ । कालपर्व्वः ३ कटुस्कन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ८५ ।
"प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च ।
वृषगेवाङ्गिरस्येन केशरेण च युह्यताम् ॥")
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं, क्ली, (तगरस्य पादो मूलदेश इव विद्यतेऽस्य इति उन् ।) तगरम् । इति रत्नमाला ॥

तङ्गः, पुं क्ली, (टङ्ग+एषोदरात् साधुः ।) पाषाणदारकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (तङि तङ्गभावने+भावे घञ् ।) प्रियविरहजन्यः भयम् । इति जिह्वादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

तङ्गी, स्त्री, (तं सुखाकारं जघनं तङ्गयतीति । तङ्ग+णिच् डीप् ।) द्विजपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) उच्छ्रायः उच्चीभावः । तटति उच्चिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ताटयति । इति दुर्गादासः ॥

तटं, क्ली, (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्राये + घञर्थात् क ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, १६ । (प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।
"गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥")

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट्+अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

तड् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६०।५५ ।
"कर्म्मवमार्गो आजेते हृदस्याश्च तटाद्भुतौ ॥"
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तथाय: तटागाभ्यतये नमः ॥")
तटङ्क, क्ली, (तटस्य विशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्विशेषे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।
"स्वरूपं तटङ्कं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
यथा काकयन्तो गङ्गा: सं विलक्ष्य ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, वैद्यके । ३ । ५५ ।
"धिक् चापले वतृषितवत्सलत्वं
यत्प्रेरणाद्गुरुतरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
मया तटस्थस्तृषहतोऽसि ॥"
समीपस्थः । यथाह बलः ।
"तटस्थः स्याद्दासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")
तटाक:, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तड़ागः ।
पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रसुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
सुजकेनाम्नः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")
तटिनी, स्त्री, (तटमस्यस्या इति । तट + "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि-
स्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
"कृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भमितभ्रूभङ्गेषु नाथ्ये
निहितः ।
मकरदलवल्कलरहितस्खयान्तरिक्षे तरुस्थक्तः ॥")
तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
अच् । ङीप् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयच्च प्रसागच्च नद्यादीनां तटौ तथा ॥")
तड, इ ड आघातौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-
आत्मं-सर्कं-सेट् ।) इ, तड्यते । ड, तडते ।
इति दुर्गादासः ॥
तड, क त्विषि । आघातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अर्कं-सर्कं च-सेट् ।) क, ताड-
यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
तड़ागः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड़ + आगः । एषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥
तड़ाकः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभि-
रिति । तड़ि आहतौ + "पिनाकादयश्च ।"
उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़ाका, स्त्री, (तड़ाक + स्त्रियां टाप् ।) नदी-
वसुद्राणां तटभागः । (तड़ि आहतौ + भावे
आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)
तड़ागः, पुं क्ली, (तड + तड़ागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यज्ञकूटकः ।
इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + कर्म्मणि
आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः ।
पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ अथ शुक्ल-
धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्हिंसु पञ्चचत्वा-
रिंशद्धस्तात्मूनतायां सहस्रद्वितयहस्तात्मूनत्वेन
तड़ागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्वादुत्वम् ।
कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । स्निग्धरुक्षमकाचे
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
सर्गविधिर्यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"शृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पर्व्व शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते ह्यत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्राकप्रसवणाद्दमस्तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्या उत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्तथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे खड़स्तमात्राः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोड़म्बरप्लक्षवटशाखाश्रितानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुम्भश्रीतसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिस्तम्भेषु कलशा यज्ञोपस्करणानि च ।
यजमानासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रतिपेड़ेभ्यामशुक्लं विचक्षणः ।
चतुरत्निमात्रो यूपः स्यात् खादिरश्चविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संख्याप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्करणः कार्य्यः पञ्चविंशतिऋत्विजः ॥
कुण्डलानि च हेमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयविन्यासि वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् क्षतम् ॥
सौवर्णी कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यकच्छपौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः गृध्रमारकः ॥
एवमाद्यं ततः सर्व्वं सर्व्वपात्रं विधाम्यते ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषधिकषायाक्तः पाठितो वेदपुङ्गवैः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
वेद्यासुपरि ततः क्षिप्त्वा यद्यान् यद्यपतीक्षया ।
संन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
ततः पात्रं स्थापयेन्मध्ये वास्तुं मण्डलमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्त्वेन स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलासनिकां ततः ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्रामगणैर्वृतः ।
पुण्यभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं ह्यत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
वह्नौ पूर्व्वगतः स्थाप्यो दक्षिणे च यजुर्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेऽथर्व्ववेदगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
उत्तरन्यस्तमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युपास्तिं च
मन्त्रवित् ॥
जुहुयादाहुतीर्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं प्रौड़ं चन्द्रं सुसंहितम् ।
शैवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेवं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रथोन्नं नरथन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वगाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं ह्यत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथावल्मीकसंग्रामरवगोकुलात् ।
मृदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
जपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
वृद्धिं कर्त्तुमैहामुत्रैरेवं ह्यत्वा विधानतः ।
एवं रक्षति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥*॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणान् षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्देश्च गान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां ह्यत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतांश्चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
उत्तराभिमुखो शुक्लो जलमध्ये प्रकालयेत् ॥
आथर्व्वणेन सुस्नातः पुरुषैर्मासांस्तथैव च ।
आपो हि ष्ठेति मन्त्रैश्च त्रिपेदागत्य मण्डपम् ॥

पूजयित्वा सुरांस्तत्र बलिं दद्यात् समन्ततः ।
पुनर्हवींषि होतव्यं चत्वारि राजसत्तम ! ॥
चतुर्थीकर्म्मणे कार्य्यं देयं तत्रापि शक्तितः ।
स्नात्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् सकर्म्म विसृजेत् पुनः ।
होमशाम्यं ततः कृत्वा आचार्य्यांश्च निवेदयेत् ॥
ततः सहर्षं विप्राणामशनाराम्भतं तथा ।
भोजयेच्च यथान्यायं पश्चाद्दद्याच्च दक्षिणाः ॥
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
भूमयश्चोह्य कर्म्माङ्ग तथा पुण्याहवाचनं च ॥
इत्य एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठाङ्गं तथैव च ।
मण्डपस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अथवा ऋत्विगाचार्य्यविधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
अन्येनैवाधिवस्तव्यं कार्य्यं वित्तप्रमाणतः कृताम्॥"

तड़ागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—

"प्रावृट्काले स्थितं तोयमश्विनीसमसं स्मृतम् ।
शरत्काले स्थितं तोयं बहुपुत्रफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हैमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं ग्रीष्मवसन्तसमयस्थितम् ॥
यौष्णेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥"

तड़ागकरणे फलं यथा,—

"एतान्महाराज ! विशेषधर्म्मान्
करोति योऽर्थांश्च सुहृद्वृद्धिः ।
स याति ब्रह्मणयमेकमक्षयं
दिवं पुनर्याति तथैव दिवम् ॥"

इति पाद्मे क्रियाखण्डम् ॥

तड़ाघातः, पुं, (तटे आघातः । एषोदरात् टस्य डत्वम् ।) उद्वौलत्य इक्षिणुकाघातः । यथा,

"उच्चैःकरिकराघैर्ये तड़ाघातं विदुर्बुधाः ॥"

इति कुमारसम्भवटीका ॥

तड़ित्, स्त्री, (ताड़यत्यभ्रमिति । तड़ आघाते + "वार्षिषिषुक् च ।" उणां । १ । १०० । इति इतिप्रत्ययः षुगागमः क च ।) विद्युत् । इत्यमरः ।१।३। ६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

"अथ नभसः प्रिय मित्रमायुषं
कनकपिङ्गतड़िद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरपतेः परोषितमेश्वरी ॥")

तड़ित्वान्, [त्] पुं, (तड़ित् विद्युदस्यास्तीति । तड़ित् + मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । सुश्रुतम् । इत्यमरः । १ । ३। ७,२ । ४ । १५६ ॥ (विद्यद्विशिष्टे, त्रि । यथा,—

"सतुदितनिचयेन तड़ित्वतीं
जयवता शरदम्बुदसंहतिम् ॥"

इति किरातार्जुनीये । ५ । ४ ॥)

तक्कः पुं, (तक्कते हृत्यतीति । तक्क + खुल् ।) खञ्जनपक्षी । पेगः । समाक्षप्रायवाक् । एकदारु । तरस्कन्धः । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी । के, ६८ ॥

तक्कः, पुंक्ली, (तक्क + खुल् ।) परिच्छदः । इति जित्रादिसंग्रहे अमरः ॥

तक्कः, पुं, शिवद्वारपालविशेषः । इति हलायुधः ॥

तक्कुरीकः, पुं, कोटमात्रम् । (तक्कुरे भवः । तक्कुल + ढक् । अस्य ककः ।) तक्कुलोदकम् । वर्म्मरे, त्रि । इति मेदिनी । के, ६५ ॥

तक्कुलः, पुं, (तक्कते आहन्यते इति । तक्क + "आतश्चिदर्यञीति ।" उणां । ३ । १०७ । इति उलच् । यद्वा, "इन्मुटितनितड़िभ्य उलन् तक्कश्च ।" उणां ५।६। इतिउलन् तक्कादेशश्च ।) विड़ङ्गम् । इति मेदिनी । के, ६६ ॥

("पुंसि क्लीबे वेषजः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः ।
तक्कुलश्च तथा वेल्लसमोषा चित्रतक्कुला ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तक्कुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥

चाउल इति भाषा । (यथा, मनुः । ३।५५।

"वज्रकृतिः श्रेयसी पुंसां स्वपत्ये च विशेषतः ।
तुषैरपि परिम्लष्टा न प्ररोहन्ति तक्कुलाः ॥"

सुदुर्ज्जरः स्वादुरसो दृंहण्यस्तक्कुलो नवः ।
शस्यानामुत्तमेष्वेतत् पुराणस्तक्कुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारमभासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वात्तत्तत्तक्कान् विनिर्दिशेत् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

भद्रतक्कुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

तक्कुलपरीक्षा, स्त्री, (तक्कुलेन परीक्षा ।) नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषः । चालमड़ा इति भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।

"शौर्य्ये तु तक्कुला देया नान्यथेति विनिश्चयः ।
तक्कुलान् कारयेच्छुद्धांस्त्रपुताम्रान्यतस्य कस्य चित्॥
नवीने भाजने स्नात्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकेन संसिक्तान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तक्कुलान् भक्षयित्वा तु पञ्च निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्येव तु गात्रस्य अभावे पिण्यलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुकाष्ठे च शीर्य्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्॥"

स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायनः ।

"देवताजानपार्श्वस्थिग्धतक्कुलभक्षणे ।
मुहुर्निष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥"

शिरोरोपितपत्रकं तक्कुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राश्निवाक; इति । निष्ठीवयेदिति ण्यन्तात् सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्व्वदिव्यसाधारणञ्च धर्म्मशास्त्रादिग्रन्थानां पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥
शिरोरोपितपत्रवेक्षणमन्त्रादि यथा,—

तत्रार्थमभियुक्तस्य वेक्षयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तक्कुला, स्त्री, (तक्कते आहन्यते इति । तक्क + उलच् ततष्टाप् ।) महाशमङ्गा । विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तक्कुलाम्बु, क्ली, (तक्कुलस्य अम्बु ।) तक्कुलोदकम् । वेल्लनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्रणहाम्बु २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तक्कुलीत्यम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणचिकित्साधिकारे ।

"पिबेत् वर्षाम्भं तत्रैव वर्षौघं तक्कुलाम्बुना ॥"

तक्कुली, स्त्री, (तक्कुल + ङीष् ।) यवतिक्ता लता । ग्रन्थाकुलीकवंटी । तक्कुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तरस्तक्कुलीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

तक्कुलीकः, पुं, (तक्कुलीव कायतीति । के + कः ।) तक्कुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तक्कुलीयः, पुं, (तक्कुलाय हितः । तक्कुल + "विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।" ५ । १ । ४ । इति छः ।) पत्रशाकविशेषः । क्षुद्रियानटिया इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराइ इति अल्पमरुवा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ तक्कुलीकः ३ तक्कुलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भक्कीरः ५ तक्कली ६ तक्कुलीयकः ७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्य्यः ९ मेघनादः १० घनस्वनः ११ सुशाकः १२ पथ्यशाकः १३ स्फूर्जथुः १४ खनिताक्षयः १५ वीरः १६ तक्कुलनामा १७ । अस्य गुणाः । गुरुगिरत्वम् । मधुरत्वम् । विषपित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्गुणाः । हिमत्वम् । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । बाहुल्यत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहग्लोपशमनत्वम् । रुचिदाल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विड़ङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ।

"तक्कुलीयो मेघनादः वाक्कीरस्तक्कुलेरकः ।
भक्कीरस्तक्कुलीवीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥
तक्कुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।
कटुरुष्णमलो रुच्यो दीपनो विषदारुकः ॥
तद्भेदः। जलतक्कुलीयं शाके कच्चटमिति प्रसिद्धम्।
"पानीयतक्कुलीयन्तु कच्चटं सशुदाहृतम् ।
कच्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तक्कुलीयकः, पुं, (तक्कुलीय + स्वार्थे कन् ।) तक्कुलीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अः । "स्वादुः पाके लवक्पित्तविषघ्नस्तक्कुलीयकः ।
हन्ति वातं विड्विबन्धं मूत्रवातकफे हितः ॥") विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तक्कुलीयिका, स्त्री, (तक्कुलीय + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलः, स्त्री, (तक्कुल + एषोदरात् उले साधुः ।) विड़ङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलेरः, पुं, (तण्डुल+वाहुलकात् स्वार्थे ढ्रक्।) तण्डुलीयशाकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५०॥

तण्डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+कः।) तण्डुलाम्बु। इति राजनिर्घण्टः॥

तण्डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम्। तण्डुलक्षालितं उदकं वा।) तण्डुलाम्बु। यथा, वैद्यकपरिभाषायाम्।

"जलमरुगुर्वं दत्वा पक्वं कथिततण्डुलात्।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककल्पने॥"

(अस्य गुणा यथा,—

"सद्यानं शीतलं वल्यं मद्यातिसारनाशनम्।
सुखाद्यु शीतलञ्चैव दंदह्यं तण्डुलोदकम्॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

तण्डुलोयः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र।) वेरवंशः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वेउड़वाँश इति भाषा। तण्डुलवंशश्च॥

तत्, व, हेतुः। इत्यमरः। ३। ४। ३॥ (यथा, रघुः। ३। ४६।

"तदङ्गमर्त्यं मघवन्! महाक्रतो-
रसुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः। वेद इति भाषा। सर्वनामशब्दोऽयम्। इति वाकरणम्। (यथा, किरातार्जुनीये। २। २।

"अपि वागधिपस्य दुर्ग्रहं
वचनन्तद्विदधीत विस्रयम्॥")

तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः। यथा,—

"ओँ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। २३-२५॥

ततं, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति। तन+"तनिवदिभ्यां किच्च।" उणा। ७।८८। इति तन्।) वीणादिवाद्यम्। इत्यमरः। १। ७। ४॥

ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन्+क्तः।) विस्तृतः। (यथा, महाभारते। ४। ५। १।

"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः॥")

व्याप्तः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ८। २२।

"मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना॥")

वायौ, पुं। इति मेदिनी। ते, २०॥

ततः, [स्] अ, (तद्+"पञ्चम्यास्तसिल्।" ५। ३। ७। इति तसिल्। बहुषु, सर्व्वविभक्तिषु तसिल्।) हेतुः। इत्यमरः। ३। ४। ३॥ (यथा, महाभारते। १२। १४८। ७६।

"दीनाः सत्त्वेन सत्त्वेश तती वैकारिकाः स्मृताः॥")

आदिः। परिग्रहः। पक्षान्तरं। (यथा, मनुः। १२। ८५।

"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्।
तद्ह्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः॥"

सम्प्रत्यर्थः। यथा, मनुः। ४। १५।

"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्तोऽमपि यतस्ततः॥"

तृतीयार्थः। यथा, नारदपञ्चरात्रे। २। ६।

"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम्॥")

कथान्तरम्। आनन्तर्य्यम्। इति विश्वः॥ (यथा, महाभारते। ४। ५। २।

"ततस्ते दधिरं तीरमन्वगच्छन् पदातयः॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः।) कदलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ। तद्+"वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्।) ५। ३। ९२। इति डतमच्।) बहुषु मध्ये सः। अनेकेषां मध्ये सेइ इति भाषा। (यथा, ऐतरेयोपनिषदि। ३। १२। १३।

"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति॥")

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ। तद्+"किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्।" ५। ३। ९२। इति डतरच्।) द्वयोर्मध्ये सः। दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा॥

ततस्, अं, त्रि, (ततस्तत्र भवसीति। ततस्+"अव्ययात् त्यप्।" ४। २। १०४। इत्यस्य "अमेद्रात्रवचिरेभ्य एव।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः।) तत्रभवम्। ततस्यत्नि। इति वाकरणम्। तार इति भाषा॥

ततिः, स्त्री, (तन्+भावे क्तिन्।) श्रेणी। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे। १५।

"अस्माकं विषयार्त्तोऽयं खिलसुनिजनप्रार्थ्य-
नीयानि सेयं
दद्यादाद्यागवद्या ततिरतिवचिरामङ्गलान्यङ्गु-
लीनाम्॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति। तद्+डति।) तत्परिमाणम्। ततगुणि इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। इति वाकरणम्॥

ततुकालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति।) वर्त्तमानकालः। तत्पर्य्यायः। तदात्वम्। १। इत्यमरः। २।८।२६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २। ८३।

"वर्षस्य वेद्मि वसुभिः स किमादरेण
ततुकालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः॥")

ततुकालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य।) प्रत्युत्पन्नमतिः। उपस्थितबुद्धिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ८॥

ततुक्रियः, त्रि, (सा क्रिया निसर्गतो वेतनलभते यस्येति।) कर्म्मकारः। वेतनं विना भारवहादिकर्त्ता। इत्यमरः॥

ततृचकः, पुं, (स चासौ चणक इति स एव चणको वा।) सक्तुः। इत्यमरः। ३। ४। ६॥ (यथा, रघुः। ३। १४।

"दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे।

वभूव सर्व्वं शुभशंसि ततृचकं
भवो हि लोकानुदयाय तादृशाम्॥")

तत्(त्व)त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति। तन्+क्विप् तुक् च। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम्।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति। तत्+त्व।) स्वरूपम्। परमात्मा। विस्तृतपृथ्वम्। इति मेदिनी। वे, ६॥ वाद्यप्रभेदः। इति विश्वः॥ वस्तु। इति चिकाकशेषः॥ पैतृः। इति धरणिः॥ *॥ चतुर्विंशतितत्त्वानि यथा। क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ सुखम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४। इति पुराणतन्त्रे॥ तत्तु नानासुनिभिर्नानाविधमुक्तम्। तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा। सत्त्वम् १ रजः २ तमः ३। चतुर्विंधानि यथा। तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४। पञ्चविधानि यथा। शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५। षड्विधानि यथा। क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६। सप्तविधानि यथा। क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७। नवविधानि यथा। पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९। एकादशविधानि यथा। श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११। त्रयोदशविधानि यथा। नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३। षोड़शविधानि यथा। नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६। सप्तदशविधानि यथा। पूर्व्वोक्तानि षोड़श १६ आत्मा च १७। पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा। पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ सुक्ष्मम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५। षड्विंशतिविधानि यथा। पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६। सप्तविंशतिविधानि यथा। पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७। इति श्रीभागवतम्॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम्।) बुद्धिगुणविशेषः। तच्च ब्रह्मज्ञानम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२५॥ यथा,—

"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।" इति गौतमसूत्रैः१॥

तत्त्वन्यासः, पुं, (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजाविषयकन्यासविशेषः । यथा,—
"मादिकान्तानथार्णांश्च जीवादीकैकगो वदेत् ।
नमः परायेत्युच्चार्य्य ततस्तत्त्वात्मने नमः ॥
जीवं प्राणं हृदयं प्रोक्ता सर्व्वाङ्गेषु विन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत् ॥
इत्यभ्युक्तीक्षततुर्य्यादधीत तत्त्व-
न्यासं समूर्ब्बकपराक्षरनखपेतम् ।
भूयः पराय च तदाक्षयमात्मने च
नत्वन्तसुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कारं मनश्चेति मन्त्री ।
कसुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोग्रब्दपूर्ब्बं
गुणगणमथ कर्णादिस्थितं श्रोत्रपूर्ब्बम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्ब्बं गणं
मूर्द्धास्ये हृदये शिरे चरणयोर्द्वंतुपुष्करीकं हृदि ॥
भूं बीजं हृत्पुष्करीकतत्त्वं हृदि विन्यसेत् ।
हूं बीजं सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि विन्यसेत् ॥
सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ।
रं बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
यं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मूर्द्धनि ।
यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथो मुखे ॥
लं बीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं तैजसतत्त्वञ्च अनिरुद्धमथस्तके ॥
लं बीजं सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्षौं बीजं लोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्व्वगात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥"
अस्य फलं यथा,—
"तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
ज्ञातेन येन देवस्य रूपतामेव याप्यसौ ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

ततूपरः, त्रि, (यः परोऽस्य । यद्वा, तदेव परं सर्व्वोत्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।
"एष साध्वाहरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इत्यङ्ग तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥")

ततूपरायणः, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्तः । यथा,—
"मुह्यन्ति यद्यन्येऽन्यजाः ज्ञानपरायणाः ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

ततूफलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते वा । तन + क्विप् तुक् च । ततू विस्तृतं फलमस्य ।) कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति धरणिः ॥

तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राचः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) द्वावेतौ धारणेऽर्थे वर्त्तेते । इति चान्द्राः । केचित्तु कुटुम्बधातुममन्यमानास्तत्रिधातुः कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्त्तते इत्याहुः । तत्र धारणे इत्यनेनैवेरसिद्धे इदनुबन्धो वेदेभूधारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र } इ साढे । मोहे । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।)
तद्र } दन्त्यवर्गाद्योपधः । तन्त्रीः । दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । तन्त्रीः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क ड धारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) आदिमध्ययोस्तकारः यैयो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क ड, तन्त्रयते तन्त्रम् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, अ, (तस्मिन्निति । तद् + "सप्तम्यास्त्रल् ।" ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु । इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥")

तत्रत्यः, त्रि, तत्र भवः । (तद् + "अव्ययात्त्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य "अमेडतसिसेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६६ ।
"प्राप्तस्त्वेव च तत्रत्यो जनोऽरोदीत् पुरो मम ॥")

तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्राग्दीव्यतीयः प्रथमार्थे त्रल् । ततः सुप्सुपेति समासः ।) श्राद्धः । इति जटाधरः ॥

तथा, अ, (तेन प्रकारेण । तद् + "प्रकारवचने थाल् ।" ५ । ३ । २३ । इति थाल् । तेन प्रकारेणेत्यर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
"स तैः दृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥")
साध्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")
अभ्युपगमः । दृष्टप्रतिबन्धम् । वस्तुसत्यः । (यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
"समाप्तलक्षञ्च तथा भारतं मुनिना श्रुतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥")
निश्चयः । इति मेदिनी । थे, ३६ ॥ (यथा, रघुः । १ । २६ ।
"तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")

तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।
"यथा गतास्ते सुनयः शिवां गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ।"* ॥
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणागते, त्रि । (यथा, महाभारते । ३ । ७७ । ५ ।
"ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ।
जगस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥")

तथाच, अ, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्व्वोक्तार्थदृढ़ीकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ६ । १६ ।
"तथाच श्रुतयो वह्नेर्नित्यं गौता निगमेष्वपि ॥"
अव्ययबहुव्रीहिनैव सिद्धेः केचिदयं शब्दो न मन्यते ॥)

तथैव, अ, (तथा च एव च ।) तद्वदेव । सेइ प्रकार इति भाषा । यथा, चाणक्ये । ४२ ।
"अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्य्या भर्त्तुस्तथैव च ॥"
अव्ययबहुव्रीहिनैव सिद्धेः केचिच्छब्दोऽयं न मन्यते ॥)

तथ्यं, क्ली, (तथा साधु । तथा + "तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) सत्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २७४ ।
"कार्य्यं वाप्यथवा खल्पमल्पं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥")
तद्धिते त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
"यदर्জ্জुनगुणांस्त्वत्तो वीर्य्यवानं नराधम ! ।
शूरदेवात् सुदुर्बुद्धे ! त्वं भर्तृ सयसि मातुलम् ॥")

तदा, अ, (तस्मिन् काले । "तदो दा च ।" ५ । ३ । १६ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । १ । ५५ ।
"न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोदाक्रमते मुनिः ॥")

तदात्वं, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा + "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११६ । इति त्व ।) तत्कालः । वर्त्तमानकालः । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५६ । १४ ।
"स चोपभोगजोभान्यो हिरण्यार्थे परन्तप ! ।
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो धनाश्रयत् ॥")

तदानीं, [म्] अ, (तस्मिन् काले । "तदो दा च ।" । ५ । ३ । १६ । इति चकारात् दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२६ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ॥")

तदासुखं, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यस्य ।) आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [म्] अ, (तत् प्रखरकिरणत्वेन प्रसिद्धं दिनं दिनांशुः ।) दिनमध्यम् । (तस्यैव दिनम् ।) प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।) पूर्व्वोक्तदिने, क्ली ॥

तद्धनः, त्रि, (तदेव अव्ययेनाहीनं धनं यस्य ।) कृपणः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥ (तदेव धनमिति विग्रहे पूर्व्वोक्तधने, क्ली ॥)

तद्बलः, पुं, (तस्मिन् सैन्ये एव बलं यस्य ।) वाद्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ॥

तन, उ कि उपक्षतौ । अश्रद्धाघाते । शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वेट् ।) उ, तनित्वा तत्वा । कि, तानयति तनति । उपक्षतिरुपकारः । अश्रद्धा हिंसावर्জ্জनम् । सुनीतिरिति गोविन्दभट्टः । उपसर्गादिर्घकृत् । दैर्घकं दीर्घीकरणम् । वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमरः यशः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

तन, द ज उ विस्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वेट्।) द ज, तनोति तनुते पुत्रं ऋषिः। उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

तनयः, पुं. (तनोति विस्तारयति कुलमिति। तनु+"वलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणा। ४। ६६। इति कयन्।) पुत्रः। इत्यमरः। २। ६। २७॥ (यथा, मनुः। ३। १६।

"भूतावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति। तन+कयन्+टाप्।) कन्या। इत्यमरः। २। ६। २७॥ (यथा, भागवते। १। १६। २।

"य उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्॥") चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः। (तनु+इष्ठन्।) क्षुद्रः। इति व्याकरणम्॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः। (तनु+ईयसुन्।) अल्पः। इति व्याकरणम्॥

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा। तन+"भृञ्शीतृचरीति।" उणा। १। ७। इति उः।) शरीरम्। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १७। ५।

"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्रासात् सुनिसत्तम!। विचेरुरवनौ सर्व्वे विभ्राणा मानुषीं तनुम्॥") त्वक्। इति मेदिनी। ने, ६॥ स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुः, त्रि, (तन+"भृञ्शीति।" उणा। १। ७। इत्नुः।) अल्पः। विरलः। (यथा, मनुः। ३। १०।

"तनुरोमकेशदशनां मृदङ्गीसुहृदेव स्त्रियम्॥") क्षुद्रः। इति मेदिनी। ने, ६॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२५। [गात्रि!]॥")

"वितरन्ती रसमन्तर्मनाङ्नैर्भार्यं तनोषि तनु-

तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा। तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।" उणा। २। ११८। इति उसिः स च नित्।) शरीरम्। इत्यादिकोषः॥

तनुचौरः, पुं, (तनौ चौरं बहुलनिर्य्यासो यस्य।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य।) आम्रवर्ब्बूरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तनोश्छाया।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च॥

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) पुत्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। २३।

"जामी देहि सुसेवितोऽपि बहुशा
प्रोन्मत्ति सद्बान्धवा
द्योतन्ते न गुणाश्चलन्ति तनुजाः
स्वारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या नो तमवैक्षतापि भजते
नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् वेषां
न हि स्याद्गमम्॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+डः+टाप्।) कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

तनुजं, क्ली, (तनुं त्रायते इति। त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) वर्म्म। इत्यमरः। २। ८। ६४॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। तनोः शरीरस्य त्राणम्।) तनुत्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। ३। १७४। ४।

"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः॥") शरीररक्षणञ्च॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः।) क्षुद्रामिमन्यः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य।) इक्षुदीर्घः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव। निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा।) वर्म्मः। इति हारावली। १५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति। रुह+क्विप्।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति। रुह+"रुगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुलः, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन+उलच्।) विस्तृतः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ५। २॥

तनुबीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा बीजमस्य।) राजबदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र।) वल्मीकरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति। सम्+चर+णिनिः ङीप् च।) बालिका स्त्री। इति शब्दमाला॥

तनूः, स्त्री, (तनु+ऊङ्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७१॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि। कृ+कर्म्मणि क्तः।) तनूः। अल्पीकृतः। इत्यमरः। ३। १। ६६॥

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति। जन+डः।) पुत्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ५। ५३।

"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥"
स्त्री, कन्या॥)

तनूनपं, क्ली, (तन्वा ऊनं ह्रस्वं पातीति। पा+कः।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति। अद्+विच् किञ्चिदेके। यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति। पत+णिच्+क्विप्।"नभ्राण्नपात्।" ६। ३। ७५। इति निपातितः।) अग्निः। (यथा, ऋग्वेदे। ३। २८। ११।

"तनूनपाद्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ८०॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति। रुह+कः।) रोम। (यथा, भागवते। ७। ८। २२।

"चन्द्रांशुगौरैरुरितं तनूरुहै-
र्विभ्राजमानाननकञ्जकं नखायुधम्॥"
तथाच शिवपुराणे। वायुसंहितायाम्। १। १४।
"नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः॥")
घृतम्। इति मेदिनी। हे, ३०॥

तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते। रुह+कः।) पुत्रः। गरुत्। (यथा, हरिवंशसंहितायाम्। ६३। १।

"कुक्कुटस्तृतनूरुहाङ्गुलि-
ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः॥")
लोम। इति हेमचन्द्रः॥

तनूह्रदः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव।) पायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तनूच, उ इत्यौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

तनूच, उ घ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-चकं-सेट्।) उ, तनित्वा तत्वा। घ, तनत्भूमि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तनूज, उ घ सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-चकं-सेट्।) उ, तञ्जित्वा तञ्जा। घ, तनज्भूमि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्तुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा। तन+"सितनिगमीति।" उणा। १। ७०। इति तुन्।) सूत्रम्। इत्यमरः। २। १०। २८॥ (यथा, महाभारते। १२। ४७। २२।

"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ इदं सर्गिव विश्वति॥")
व्याप्तः। इति हेमचन्द्रः॥ सन्ततिः। यथा,—
"आत्मःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः।
स्वमायया सृष्टवतो ब्रह्मणे वेदराशयः कुरुतन्तवे॥"
इति श्रीभागवतम्॥

तन्तुकः, पुं, (तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति। कै+कः। तन्तु+संज्ञायां कन् वा।) तन्तुभः। सर्षपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। "पिङ्गलस्तन्तुकपुष्यप्राप्तुः षड्गोऽग्निको वभ्रुकषायः॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम्।) तूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताँतेर काट इति भाषा॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति। कै+कः ङीप् च।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

तन्तुकीटः, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति। आकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) कौषकारः। इति जटाधरः॥ गुटिपोका इति भाषा॥

तन्तुगः, पुं, (तन+बाहुलकात् तुनन् निपातनात् साधुः दन्त्यनकारान्त इत्येके।) व्याधः। इति हेमचन्द्रः॥ डाङ्गर इति भाषा॥

तनुपर्व्व, [न्] क्ली, (तनुः शङ्करोवीतिः तत्प्रदानाय यत् पर्व्व तिथिरित्यर्थः।) परमेश्वरोपवीतिदानतिथिः। यद्य श्रावणी पूर्णिमा। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

तनुनाथः, पुं, (तनुर्नाथ इव।) शाहः। इति हेमचन्द्रः॥

तनुनिर्व्यासः, पुं, (तनुनेव निर्व्यासः तनुवत् निर्य्यासो यस्य वा।) ताजः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुभः, पुं, (तनुरिव भातीति। भा+कः।) सर्षपः। इत्यमरः। २।४।१७॥ वत्सः। इति जटाधरः॥

तनुरं, क्ली, (तनुरस्त्यस्येति। तनु+कुञ्चादित्वात् रः।) रुधिरम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुलं, क्ली, (तनुरम्। रक्तं तत्तम्।) रुधिरम्। इति हेमचन्द्रः॥

तनुवायः, पुं, (तन्तून् वयतीति। वय+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्।) तन्तुवायः। इति जटाधरः॥ ताँति इति भाषा। तन्तुः। इति शब्दभाषा॥ ताँतु इति भाषा॥

तनुवायः, पुं, (तन्तून् वयति विस्तारयति जालाकारेणेति। वे+"अन्यायाच्च।" ६। २। ७७। इत्यच्।) लूता। इत्यमरः। २।४।१३॥ (तन्तून् वयतीति। वे+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) तन्तुवायः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ८। ३६७।

"तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्॥")

तनुविग्रहा, स्त्री, (विग्रह्यतेऽसौ। वि+ग्रह+अप्। विग्रहो देहः। तनुर्विग्रहो यस्याः।) कदली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तनुशाखा, स्त्री, (तनुवपनार्थं या शाखा यज्ञभित्यर्थः।) तनुवपनयज्ञम्। साँतघर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गर्भिका २। इति हेमचन्द्रः॥

तनुसन्ततं, त्रि, (तनुना तनुभिर्वा सन्ततं व्याप्तम्।) क्षत्रविस्तृतवस्त्रादि। सिङ्गार कापड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४। इत्यमरः। ३। १। १०१॥

तनुसारः, पुं, (तनुः एव सारो यत्र।) गुवाकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तन्त्रं, क्ली, (तनोति तन्यते इति वा। तन+कर्त्रादौ यथायथं ष्ट्रन्। तत्रि कुटुम्बभारत्वे+षण् वा।) कुटुम्बभरत्वम्। (कुलप्रतिष्ठादिकक्रियतिः। यथा, महाभारते। १३।४८।६।

"सर्व्वानुपायानथ सम्प्रधाय
बहुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम्॥")

सिद्धान्तः। ओषधिः। प्रधानम्। तन्त्रवायः। परिच्छदः। श्रुतिशास्त्राविशेषः। हेतुः। उभयार्थप्रयोजकम्। इतिकर्त्तव्यता। इति मेदिनी॥ राष्ट्रम्। परच्छन्दः। करणम्। अर्थबोधकः। तनुः। सैन्यम्। खराद्यूचिन्ता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, माघे। २। ८८।

"तन्त्रावापविदा योगैर्मङ्कलान्यधितिष्ठता॥")

ग्रन्थः। इति शब्दरत्नावली॥ ग्रन्थः। इति धरणिः॥ धनम्। यज्ञम्। वपनवापनम्। (यथा, महाभारते। १३।१३०। "तदापश्यत् स्त्रियौ तत्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्तौ॥") कुलम्। इति नानार्थध्वनिमञ्जरी। (शास्त्रम्। इति विश्वः। यथा, देवीभागवते। ३।११।१६। "अवेरश्मतन्त्रं वालवेरासमन्वितम्॥") व्यवहारः। नियमादिः। यथा, महाभारते। १। १०३। २६।

"मुक्ता त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः।
आपद्धर्म्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च॥")

शिवोक्तशास्त्रम्। तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम्। यथा,—

"सिद्धेश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम्।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं पितृकारीतन्त्रमुत्तमम्॥
देवागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम्।
मतस्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि! योगिनीतन्त्रमुत्तमम्।
गन्धेश्वरिमर्द्धिवरी तन्त्रं निर्व्वाणतन्त्रं शिवागमम्॥
वासुकाख्यं महेशानि! सुक्ष्मालाख्यतन्त्रकम्।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम्॥
कुलप्रकाशकं देवि! कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे!।
क्रियासारं विवन्त्याख्यं खतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम्॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे!।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं वज्रयामलमुत्तमम्॥
दुष्टतन्त्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुलदिनी।
विमुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम्।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि!॥
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम्।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि! नवरत्नेश्वरं तथा॥
कुलचूड़ामणितन्त्रं भावचूड़ामणीयकम्।
तन्त्रदीपप्रकाशञ्च कामाख्यातन्त्रकं तथा॥
कामधेनु कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम्।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम्॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलाद्भुतम्।
कुलोड्डीशं कुलिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम्॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि!॥
कालकाख्यं सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु।
महाचीनादितन्त्राणि व्यविकल्पे महेश्वरि!॥
सुसिद्धानि वरारोहे! रथक्रान्तासु भूमिषु॥"

इति महासिद्धिसारस्वतम्॥ *॥

अपि च।

"चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति!।
सफलानीह वाराहे! विष्णुक्रान्तासु भूमिषु॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च।
पाशवक्षोभणायैव विफलानीह सुन्दरि!॥"

इति महाविश्वसारतन्त्रम्॥

तन्त्रागमस्य लक्षणं यथा,—

"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम्।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च॥
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः॥" *॥

यामलस्य लक्षणम्।

"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यञ्चात्यप्रदीपनम्।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च॥
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्यारलक्षणम्॥"*॥

तन्त्रस्य लक्षणम्।

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्वनिर्णय एव च।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम्॥
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः॥
सृतपत्तिश्चिन्तुधानाञ्च तन्त्रञ्च कल्पसंज्ञितम्।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च॥
मोक्षस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम्।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम्॥
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम्।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम्॥
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते॥" *॥

तस्य माहात्म्यम्।

"विष्णुर्मेरौ देवानां हृदागासुदधिर्यथा।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः॥
व्रतत्यः वर्णश्रेष्ठानां राजामिन्द्रो यथा वरः।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा॥
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम्॥
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम्।
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च॥
पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र च॥"*॥

तस्य श्लोकसंख्या यथा,—

"न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि।
संक्षेपादहं प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया॥
दिवि देवे नवलक्षं पातालेऽब्जशासने।
लक्षमात्रं भारते च स्थितौ तन्त्राणि यानि च।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमेश्वरं स्मृतम्॥
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्तः आगमो डामरस्तथा।
यामलश्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक्॥
सूक्तकाख्यं प्रपञ्चश्च सारदाख्यश्च नारदः।
महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः॥
अष्टतन्त्रविधिर्वीरश्च सिद्धसंवरतन्त्रतथा।
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः॥
द्वितीयो सूक्तकञ्चैव षट्सहस्राणि संख्यया।
श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातसप्तविंशसहस्रकः॥
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः।
त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्यया॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया।
सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम्।
शतत्रयं षड्त्रिंशोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा॥
कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे॥
विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया।
वसुश्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया॥
नवोदग्रसहस्राणि कालोत्तरशतत्रयम्।

श्लोकसंख्याससुद्दिष्टं योगे कल्पे च संख्यया ।
वाणसंख्यासहस्राणि श्लोका नवति: कीर्तिता: ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ।
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
अन्तस्तुद्दौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ।
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथार्थत: ।
वीरागमे षड़धिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थत: ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानान्तुसंख्यया ॥
सिद्धसम्भरणोल्लासे ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामर: षड्विधो ज्ञेय: प्रथमो योगडामर: ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चैव संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याता: शिवडामरे ॥
श्लोका: सप्तैव निखिल ईश्वरेणैव भाषिता: ।
तावत्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोका: पञ्चैव परिकीर्तिता: ॥
खरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टि: श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणायत्नयोनिना ॥
वामला: षट्च संख्यातास्तन्त्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्शतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वात्रिंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका: कनिष्ठे रुद्रयामले ।
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वात्रिंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका लघुत्रये तन्त्रे संख्याताश्चन्द्रवेदिभि: ।
गजसंख्यासहस्राणि नेत्रे संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थत: प्रकीर्तिता: ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्या श्लोका दधिवाह्नृत्तिसन्तके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोका: कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्याख्यातन्त्रे सहस्राणि त्रयं मतम् ॥
श्लोकानां संख्या चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वात्रिंशति सहस्राणि हरगौर्योश्च तन्त्रके ।
तथा च विंशति: श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
कीर्तिता: ।
अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभि: ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोका: सङ्ख्याताश्चन्द्रनिर्मले ॥
कुलिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तशतानि मनीषिभि: ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धं कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कुशशतानि च ॥
तावद्वेद्या महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमै: ।
द्वात्रिंशतिसहस्राणि द्वात्रिंशतिशतानि च ॥
कालायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभि: ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थत: ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाहि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्तिता: ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्या ।
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिता: परमर्षिभि: ।
खरसंख्या: सहस्रे द्वे द्वे शते सङ्ख्या स्मृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभि: ।
द्वात्रिंशतिसहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
अष्टसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोका: पञ्चदशैव तु ।
द्वात्रिंशतिसहस्राणि तथा वाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रय: श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
ऊर्म्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्त्वसङ्ख्याशतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्या ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकाश्चयच सङ्ख्याताश्चन्द्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता रुद्रगौतन्त्रराजके ।
द्वितीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता ज्ञातव्यास्तन्त्र-
वेदिभि: ॥"

उपतन्त्राणि यथा,—
"गौडोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठ: कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गव: सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो दक्षश्चतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमा: ।
एभि: प्रकीर्तान्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्महात्मभि: ।
वाराह्यास्तरायैव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोल्लसितन्त्रनामानि यथा,—
"खतन्त्रतन्त्रं पैतृकारीतन्त्रसुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रसुज्ज्वलम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रसुत्तमम् ।
वाराहतन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुब्जिकेश्वरतन्त्रञ्च मालतीतन्त्रमेव च ॥
पनत्कुमारतन्त्रञ्च विमुक्तेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
द्रवज्ञोत्तमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्
चातुष्काम्नित्रिलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
सुरुमाताखतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रसुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उच्छ्रष्टभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराख्यं तन्त्रं तथा तन्त्रान्तराभिधम् ।
महापैतृकारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोड़लम् ॥
मालिनीविजयातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहखरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुलिकातन्त्रसुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥"

* * * *

"ब्रह्मजामलकक्षादिजामलं रुद्रजामलम् ॥
दक्षिणामलकं सिद्धजामलं कल्पसूचकम् ।
मतङ्गसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूड़ामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलान्तकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाग्विलं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मालतार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुचन्द्रं चतु:शतीम् ।
तत्त्वबोधं मन्त्रोदयञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्मनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवाग्नितम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारसुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूड़ामणियन्त्रं तन्त्रचूड़ामणिं परम् ।
दक्षक्रौक्रमसंज्ञञ्च तथा क्रौक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं यन्त्रं तां गवीन्द्रविमर्शिनीम् ।
मन्त्रसुत्तावलीं तन्त्रकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं तारायाविलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं तं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥"
कालतन्त्रम् । वासनाजालम् । यथा, मत्स्य-
भारते । १ । ३ । १४२ ।
"तन्त्रञ्चेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्ती ॥"
"तन्त्रं कालतन्त्रं विश्वोपादाननिमित्तादिकारण-
समूहसमन्वयम् ॥" इति दुर्घटार्थप्रकाशिन्यां

विमलबोधः। "इह तन्त्रं वासनात्रात्रम्।" इति गौडवाक्यः।)

तन्त्रवर्द्धं, क्ली, (तन्त्रात् क्षत्रवायात् अधिरापद्धतम्। तन्त्र+"तन्त्रादचिरापद्धते। ५। २। ७१। इति क्त्र।) नूतनवस्त्रम्। इत्यमरः। २। ६। ११२॥

तन्त्रवाहं, क्ली, (तन्त्रस्यं वाहनम्।) तन्त्रवायस्य तुरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः। तन्त्र+तल्।) अनेकसुहिश्र वस्तुप्रवृत्तिः। यथा।"आग्नेया-ष्टाकपालेन्द्रदर्शेन्द्रपयोयागानां अवार्थां आग्ने-याष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपाल-यागानां अवार्थां वस्तुतः वस्तदशुद्धितेन अवा-आङ्गेनोपकारः सिध्यति।""तथा नानात्रह्म-वधस्थले सर्व्वोद्देशेन वस्तुतः प्रायश्चित्ते कृते त्रह्म-वधजन्यपापनाशः।" "तन्त्रतायां हेतुश्च। षड्दर्शैकवातीयकर्म्मैक्यः कालदेशकर्त्रादीनां अनेकागामुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य-विशेषायच इति। एवच।

'स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्म्मणि। पत्नियाजां तथा आग्ने दाने च विधिदर्शितः॥'

इति विष्णुक्तम्॥

'अज्ञात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन।' इति दक्षोक्तच क्रियाङ्गज्ञानं कर्त्तृसंस्कार-द्वारैव तद्विकर्त्तव्याग्नेयकर्म्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम्।" इति प्रायश्चिततत्त्वम्॥

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रते विस्तीर्य्यते इति तन्त्रं क्षत्रम्। तत् वयतीति। वय+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) तन्त्रवायः। तन्त्रे, पुं क्ली। इति शब्दरत्नावली॥

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वयतीति। वे न तन्तुसन्ताने +"घञादयश्च।" ३। २। २। इत्यण्।) वर्ण-सङ्करजातिविशेषः। तँाँति इति भाषा। अस्योत्-पत्तिर्यथा, पराशरपद्धतौ।

"ताम्रकुट्टाच्छकार्य्यां मणिकारश्च जायते। मणिकारात् ताम्रकुट्टां मणिबन्धोऽप्यजायत। मणिबन्धात्मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च अज्ञिरे॥" तत्पर्य्यायः। कुविन्दः २। इत्यमरः।२।१०।६। तन्त्रवापः३। इति भरतः। तन्तुवापः ४। इति जटाधरः। तन्तुवायः५। इति शब्दरत्नावली॥ जूता। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव। तन्त्री+स्वार्थे कन्। पूर्व्वह्रस्वच।) गुडूची। इत्यमरः। २।४।८२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"गुडूचीमधुपर्णी स्यादमृतास्तवसारी। छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा सन्तुवादनीति च॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिका वीरा विश्वद्या च रसायनी॥ चन्द्रहासी वयस्था च मद्यगन्धा देवनिर्म्मिता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तन्त्रिपालकः, पुं, जयद्रथराजः। इति शब्द-माला॥

तन्त्रीः, स्त्री. (तन्त्रयति सोढयति सोकाविति। तन्त्र+"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः।" उणां। ४। १५८। इति ईः।) वीणागुणः। (यथा, रामा-यणे। २। ३६। २६।

"गातन्त्रीविलते वीणा नाचज्ञो विलते रथः॥" वीणा। यथा, तत्रैव। १। २। १८।

"पादवद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः। श्लोकार्द्धस्तु प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा॥") गुडूची। देहशिरा। इति मेदिनी॥ वदरी-विशेषः। युवतीभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ रज्जुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ४।२८।

"न लङ्घयेद्वृत्ततन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्त्मनि। न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा॥")

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रवाय: निपातनात् तस्य दः।) तन्त्रवायः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

तन्द्रा, स्त्री, (तत् द्रातीति। तत्+द्रा+कः। निद्रातन्त्रेति नान्तत्वं निपात्यते। यद्वा, तन्त्र अवसादे+भावे घञ् ततष्टाप्।) निद्रा। आलस्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हठ-योगप्रदीपिकायाम्। ३। ३६।

"न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा॥") तस्या निदानं यथा। "तमोवातकफात्तन्द्रा।" इति। वचनच।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं श्रमः। निद्रातन्त्रेव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्द्दिशेत्॥"

इति माधवकरः॥

(कारकपूर्व्वकमस्याः सन्त्यस्मिन्नेवं चिन्तित-वितर्क यथा, चरके सिद्धिस्थाने नवमेऽध्याये।

"मधुरस्निग्धगुर्व्वम्लसेवनाचिन्तनाद्भयात्। श्लोकाद्व्याधुपसृष्टाच वायुनोदीरितः कफः॥ यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयात्। समाददीति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते॥ हृदये चाकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम्। मनोनुग्रहप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम्॥ कफश्च तत्र कर्त्तव्यं श्लोधनं श्रमणानि च। वायोश्च रक्तमोक्षश्च भोज्यश्च कटुतिक्तकम्॥")

तन्द्राजुः, त्रि, (तन्द्र द्रातीति। तन्द्र+द्रा+"सृदि स्फुरीति।" ३। २। १५८। इति आलुच् तन्द्र-शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते।) निद्राजुः। इति जटा-धरः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये।

"अपि जायत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलाप-वान्॥")

तन्द्रिः, स्त्री, (तदि खेदे धातुः+"सृदृस्फुरा-दयश्च।" उणां। ४। ६६। इति क्रिन्।) निद्रा। आलस्यम्। इत्यमरादिकोषः॥ (यथा, भागवते। ३। २०। ४०।

"क्षुद्रा भूतपिशाचाश्च भजमानास्तन्द्रिका। दिग्वासो हसकेशांश्च वीक्ष्य यामीरबुद्धयः॥")

तन्द्रिका, स्त्री, (तन्द्रिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) तन्द्रिः। इति शब्दरत्नावली॥

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+"ऋहिकारादिति।" वा ङीष्।) अत्यन्तभ्रमादिना सर्व्वाङ्गेन्द्रियाप्रसु-खम्। अत्यन्तभ्रमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं निःसङ्गतेति भाषा। इति भरतः॥ तत्-पर्य्यायः। भ्रमीला २। इत्यमरः॥ तन्द्रा ३ तन्द्रिः ४। इति तट्टीका॥ तन्द्रिका ५ विषया-ज्ञानम् ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ३। ३०३। १६।

"निद्रिष्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च। आतस्थे परमं यत्नं त्राह्मणस्याभिराधने॥") निद्रा। इति मेदिनी। रे, ४२॥ (केचित्तु तन्द्र-धातोर्वाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं कथ-यन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने नवोदशेऽध्याये।

"वाहुल्ता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता। तन्द्रीरत्यधिकत्वेन्द्रः स्यादतिस्निग्धलक्षणम्॥")

तन्द्रिः, स्त्री, (तन्द्रयतीति। तन्द्र+वाहुलकात् किः।) चक्रकुल्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तन्द्रि-रपि पाठः॥

तन्मात्रं, क्ली, (तदेवेति। तत्+स्वार्थे मात्रच्। यद्वा, सा मात्रा यस्य।) अपञ्चीकृतरूप-रसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा। यथा,—

"इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते। एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते।" इति वेदान्तसारः।४०॥ तट्टीका यथा। "नन्वथाङ्गसात् पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि श्रुतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धि-श्रुत कथमाकाशादेरिद्रोत्पत्तिरान्नायते इति तत्राह एतान्येवेति। एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि अवहारार्थमात्रि ग्रन्थादितावन्-मात्रैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसंह-तानि चेति श्रुत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थः॥"

इति विष्णुशर्म्मोरङ्गिणे॥ *॥ अपि च।

"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गे तन्मात्रिकं ततः। सतन्मात्रं ग्रन्थतन्मात्राकाशं शब्दलक्षणम्॥"

इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः॥

तन्यतुः, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा। तनु विस्तारे+"ऋतन्यञ्जिवनीति।" उणां। ४। २। इति यतुच्।) रात्रिः। वायुः। इत्यमरः॥ (वायुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ अग्निः। इति माधवः॥ विद्युत्। इति श्यामशब्दः॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ५२। ६।

"दृक्षस्य यत् प्रवधे दुर्गभिन्धनो निवाचस्य हन्वो रिश्रतन्यतुम्॥")

तन्वी, स्त्री, (तनुः+"ओतो गुणवचनात्।" ४। १। ४४। इति ङीष्।) क्षामाङ्गी। यथा,—

"तव तन्वि! कृशायैतौ निवतौ चक्रवर्त्तिनौ। आवयुद्धकरण्याद्यौ भवान् कस्य करप्रदः॥"

इति कालिदासः॥

क्षामाङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चतुर्व्विंशत्य-क्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ तस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

तप, क भादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, तापयति। अयमात्मनेपदीत्येके। इति दुर्गादासः॥

तप, ड न दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-उभयं-सकं-सेट्।) ड, तपते। न, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तप, औ } दैवेश्वर्ययोः। इति कविकल्प-
तप, य ड औ } द्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) दव उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्।" औ, अतापीत्। य ड, तप्यते धनी ईश्वरः स्वादिरर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एव इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तपः, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) वैधक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतितपसा पुत्रि! न त्वमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशसभावस्य तपसः सौम्यदर्शने॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ ●॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्वतः।
दुर्भगत्वं हृथा लोको वहते यति साधने॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम्॥ ●॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ये! परं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तत्त्वं निगदितं ब्रह्म।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्॥
तपसा शोधते पापं मोदते सह देवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकज्ञानविधिनामाध्यायः॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्জ্জवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥२॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९॥

जनलोकादूर्द्ध्वलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्तेजोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्देवपूजिताः॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोयमोविन्दमभिलाषविवर्জ্জिताः॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
त्रिलोच्छृतयो ये वै ये दग्धोलूखलिकाश्च ये॥
वैश्वानराश्च सुनयः श्रौर्षपर्णाग्निगश्च ये।
शीर्णैः पर्णायितपथो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षमाः।
कुशाग्रगोरविन्दूंश्च क्षुधिता वतयोऽपिबन्॥
वाताग्निगोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूसृग्भः।
ऊर्द्धहस्ता रविद्वग्लेकाङ्क्षिस्थानिश्चलाः॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये॥
ऋतस्नाते तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधारामृतर्षकाः॥
स्थाणुसाध्योपसंप्राप्ता ब्रह्मकल्पतिसौख्यदाः।
जटाटवीकोटरान्तः स्थतनीड़ाश्च ये॥
प्ररूढवल्मीकाङ्गाश्च कायुनड़ाखिसञ्चयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये॥
शुष्काणि च प्ररूढानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्नियमैर्यैस्तु क्षिरात्मानस्तपोधनाः॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥"
इति पद्मपुराणम्॥ ●॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+पचाद्यच्।) सौरः। इत्यमरः। १। ४। १६॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदो हिमागमो
वसन्तजध्मा शिशिरः समेत्य च।
प्रलुनकल्पाः दधतः सदर्त्तव-
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। क्त+टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ तपस्याकारके, त्रि॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह+अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७।४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तपती, स्त्री, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यकन्या। सा पूरुवंशीयऋक्षराजपुत्रसम्वरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, महाभारते। १। ६४। ४७।
"ततः सम्वरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्॥")
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप+कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्तं गवां पतिः॥")
भल्लातवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः॥ शैवः। इति हेमचन्द्रः॥ तापः। इति धरणिः॥ अर्कवृक्षः। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६।
"अगयगपथे प्रिये! न यथा यथा डाह एव दुष्प्रापे।
ज्ञानेवकीयसं निधिं तपनशिखा वासरे व्यवति॥"
अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।
"ते जातवेदसः सर्व्वे ज्वालाभिः कुसुमप्रभाः।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः॥"
स्त्रीणां सप्तसे अलङ्कारविशेषे, स्त्री। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। २। ११६।
"तपनं प्रियविच्छेदे सरावेशोत्यचेष्टितम्॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—
"श्वासान्धुक्षति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः शय्यां सुधा-
वल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते
सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्देग्धो विधि-
स्तामपि॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरूक्षच्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्यापत्यं यस्तनयस्तस्याः। वह्निगर्भादस्त्रीत्वात्।) यमुना। इत्यमरः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य स्वात्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः॥ यमुना च॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः॥

तपनीयं, क्ली, (तप+अनीयर्। वर्णौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) सुवर्णम्। इत्यमरः। २। ६। ६४॥ (यथा, रघुः। १५।३१।
"तस्मादधः किपिदिवावतीर्णा-
वसंसृष्टौ तपनीयपीठम्॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय+स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्येष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप+"अशनायोदन्यधनायतपसः।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मद्यौ। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तपस्कषः, पुं, (तपस्कषयति तनूकरोतीति। तप तनूकरणे+अच्। सूर्य्येणातिप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरत्वादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७॥

तपस्यं, क्ली, (तपसि ग्रीष्मे भवम्। तपस्+यत्।) कुन्दपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तपश्चरतीति। तपस्+क्तौ क्वच्। ततो भावे यञ्। तपश्चरणम्। यथा, महाभारते। १३।१०।१३।
"अथाख्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ!॥")
तपस्यः, पुं, (तपसि ग्रीष्मे साधुः। तपस्+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) फाल्गुनमासः। इत्यमरः। १।४।१५। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये। "तत्र माघादयो द्वादशमासाः हिमाभिकल्पितं ज्ञात्वा बहुतरो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तेषां तपस्तपस्यो शिशिरः॥") अर्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। २४।
"द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः।
तपोरतिरकल्मषस्तपो धन्यो परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः॥")
तपस्या, स्त्री, (तपश्चरतीति। "कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः।" ३।१।१५। इति क्यङ्। ततः "अ प्रत्ययात्।" ३।३।१०२। इति अ ततष्टाप्।) तपः। तत्पर्य्यायः। व्रतादानम् २ परिव्रज्या ३ नियमस्थितिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ व्रतचर्य्या ५। इति मेदिनी॥
तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्याः तथात्वम्। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"नलदं नन्दिनी पेषी मांसी क्षुद्रजटा जटी।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी॥")
कटुरोहिणी। इति हेमचन्द्रः॥ महाश्रावणिका। इति भावप्रकाशः॥ (तपोऽस्या अस्तीति। तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी।" ५।२।१०२। इति विनिः। ततः स्त्रियां ङीप्।) तपोयुक्ता स्त्री॥ (यथा, रामायणे। ३।२।७।
"पत्नीं च च महाहर्हां सिद्धां शुद्धां तपस्विनीम्।
अनसूयां महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम्॥"
दीना। दुःखिता। यथा, भागवते। १।६।४४।
"ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम्।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम्॥"
पतिव्रता। यथा, नैषधे। १।१३५।
"मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दय-
न्नहो विधे! त्वां करुणा रुणद्धि न॥"
"वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्याः सा तादृशी सापि स्वतो जीवितुमसमर्था तर्हि पत्यन्तरेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः॥" इति तट्टीका॥)
तपस्विपत्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति। तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी।" ५।२।१०२। इति विनिः।) तपोयुक्तः। तत्पर्य्यायः। तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३। इत्यमरः।२।७।४२॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ तपोधनः ६। (यथा, मनुः। ४। १६२। [स्विन्॥")
"न हिंस्यादब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः।
आत्मकाम्याः। इति मेदिनी। ने, १८५॥
तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनिः।) नारदः। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यविशेषः। तपस्या माछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तपःकरः २ चेष्टकः ३ चेष्टः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। २। १८।
"ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कविः॥")
हस्तकरञ्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तपाः, [स्] पुं, (तप्यतेऽस्मिन्निति। तप+असुन्।) ग्रीष्मः। इत्यमरटीकायां नयनानन्दः॥ माघमासः। शिशिरकालः। इति मेदिनी। से, २४॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
"तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः॥")
तपात्ययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। २।७१॥ (यथा, कुमारे। ५। २३।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणमसूचदूर्द्धगम्॥")
तपित, त्रि, (तप्यते स्मेति। तप दाहे+क्तः।) तप्तम्। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, हरिवंशे। २३४। २६।
"सपितकनकबिन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्यमुद्वमेता॥")
तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा। तप+"अर्त्तिपॄवपीति।" उणा। २। ११८। इति उसिः।) अग्निः। सूर्य्यः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ (ऋक्। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ३६। १६।
"तपुर्जम्भ यो अग्नेधुक्॥")
तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य।) तपस्वी। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ११। २४२।
"यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जनाः।
तत् सर्व्वं निर्हरन्त्याशु तपसैव तपोधनाः॥")
दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"उक्तो दमनको दान्तो सुनिपुत्रस्तपोधनः।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव घनमिव यस्याः।) शुक्लीरी। इति मेदिनी॥ (तपोधने, त्रि। यथा, महाभारते। ५।१८८।२०।
"वल्कवासाः वायुभक्षा च स्याद्भूता तपोधना॥")
तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्त्तदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तप्तः, त्रि, (तप्यते स्मेति। तपौ सन्तापे+क्तः।) तापयुक्तः। तत्पर्य्यायः। सन्तापितः २ दूनः ३ धूपायितः ४ धूपितः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। १०।
"अग्नेश्चतापतप्तानां समाश्रयमठो दृढः॥")
तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः उत्तापितः कुम्भो यत्र। नरकविशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२।३४-३६।
"अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमाकुलाः॥
ज्वलदग्निचयोद्दृप्ततैलायश्चूर्णपूरिताः।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः॥
क्राथन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जासृगाविलाः।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिछिद्यमाना विभीषणैः॥
यमैरुत्पाद्य सुच्यन्ते पुनस्तैस्त्वेव वेगितैः।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैवं व्रजन्ति च॥
द्रवीभूतैः शिरागात्रक्षायुमांसत्वगस्थिभिः।
ततो याम्यैर्नरैरुग्रैः दर्व्याघट्टनघट्टिताः॥
क्षतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः!॥")
तप्तकृच्छ्रः, पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना आचरितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र। यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम्।) व्रतविशेषः। यथा, "पयोष्टसगदकं वायुतप्तं प्रतित्र्याहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः।" इति गौतमः॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत्। यथा, मनुः। ११। २१५।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्याहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः॥"
"तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्याहसुष्णोदकं त्र्याहसुष्णगोक्षीरं त्र्याहसुष्णघृतं त्र्याहसुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् संयतवान् पिबेत्। अत्र पराशरोक्तविशेषः।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत्।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)
तप्तपायासकुड्मं, क्ली, (तप्तानां पायासानां कुड्मिव।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
तप्तबालुकः, पुं, (तप्ता बालुका यत्र।) नरकविशेषः। इति पुराणम्॥ (उत्तप्तबालुकामये, त्रि। यथा, भागवते। ३। ३०। २२।
"क्षुत्तृड्भ्यां परिशोषदेहदहनालासिले:
संतप्यमानः पथि तप्तबालुके॥)
तप्तमाषकं, क्ली, (तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत्र कप्।) परीक्षाविशेषः। तद्विधिर्यथा। पितामहः।
"कारवेदाथवं पात्रं ताम्रं वा षोड्शाङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलखातन्तु श्लक्ष्णं वाथ मसृणम्॥
मसृणं कूर्म्मसङ्काशं वर्त्तुलमिति यावत्।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलेषु तत्।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे ऽन्यतरेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीञ्च सुशोधिताम् ।
सलिलेन सङ्गृहीतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भग्नहीनितरङ्गाढ्ये न गच्छत्यग्नेगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन पुष्पकारं सपोषकम् ॥
ततस्तानेन मन्त्रेण सङ्गृह्यैतदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रमन्तं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमप्रीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
गाहयेन्मुद्रिकां तासु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिन्यौ च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाद्यवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिबोद्ग्राङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽग्नौ अग्नये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ । ८। वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्यष्टितोलकरूप- ६६।५ । ४ । वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सङ्गृहीतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिदहनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रमन्तं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमप्रीतः शुचौ भव ।
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राङ्विवाकः । ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः श्रोत्रियाग्निरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपन्नतपुष्पकमृन्मात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयेत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा ।) शरीरधार्य्यग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
"आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिश्रयिषौ सति ।
वैष्णवः पारवं कृत्वा तप्तमुद्राञ्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तिनर्द्विजे ।
कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्दैहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
यातिम्रक्षनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ।"
ब्रह्मखण्डे ।
छित्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनूम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवन्मन्त्रकल्पादौ तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुडप्रतिविम्बेषु सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीश्रीवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य कर्म्मणापापशुद्धये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पद्मायुधानि वा ।
धारयेत्तैव विधिवद्ब्रह्मकल्पे समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्रैव ।
अकृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदन्नादमपि शास्त्रविदः ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अकृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
औतस्कार्णादिचिह्नार्थं मन्त्रविद्वो तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं सार्वं विधीयते ।
वैष्णवस्य विशेषार्थं भक्तिविद्वो विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्दार्ढ्यः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्रोत्रमौवेर्ध्यमानशुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ।

चक्रं बिभर्त्ति वपुषाभितप्तं
वर्णं देवानामन्तस्य विष्णोः ।
स इति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ।"

ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह दहदन्नस्तत्समाशतेति यजुः । ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च ।

प्रतप्तिश्चोरचक्रे सुतप्ते
जन्माग्नीधं वर्णते चर्म्मचोक्षाः ।
मूले बाहोर्दैवतेऽग्नेः पुराणा
लिङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ।
छन्दोगपरिशिष्टे । यद्दोषाच्च यज्ञवल्क्यादयस्तप्तमुद्रानालङ्कितान् प्रेतभूता हरिर्न्नयेत् । शुद्धौ कर्म्मौवेर्ध्यमाग्नेयमग्निर्नाधत्ते इति श्रुतयो स्मृतिः ॥

अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।

देवासो यत्र वितनेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वदन्तीति ॥*॥

किञ्च । पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।

विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मसु ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥

नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।

श्रीशङ्खचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥

यद्यच्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्ब्रुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः परा ॥
अतश्चैव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।

तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहतपुत्रविप्रविलापे ।
शिलावृद्धिः स्रुता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तप्तमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।

अशुचिर्म्लेच्छनाचारः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः षड्विधापवनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।

म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
भोजनानि तथा भोक्ष्ये मम चेतं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्मखण्डे ।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
ब्रह्मा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अकृत्वा जपकर्म्मं संसाराम्बोधभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राप्ता महालाभो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राप्ताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥

इत्थं निवेद्यवचनं निर्म्मलं सदनादृतम् ।
सत्यं यच्च तत् सत्यविश्वभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।

तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारेषु पञ्चभिः ।
स्नानमभ्यर्च्च संपूज्य चक्रमुद्रौ तथा नमेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु प्राचक्रय नमोऽस्तु ते इति ।

अग्निमभ्यर्च्च्य मूलेन हुत्वा चाज्याहुतीः शतौ ।
चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्राण्यस्त्राणि प्रतापयेत् ।
तत्तन्मन्त्रैरथावाह्य तान्यभ्यर्च्च्य प्रणम्य च ।
गुरुं क्षमाप्य संवन्द्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् ।
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्गानीह धारये । इति ।

अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्राः ।

ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निर्व्याहतसहस्र-रिपुप्रणाय भगवत्प्रायणकराम्भोरुहस्पर्शदुर्ललिताय ।
एह्येहि त्वं वज्रसार चक्रराज सुदर्शन ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छ त्वं पूजामेव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय गम्भीरौदार्य्यनादाकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय त्रिरेखादधिवर्णाय त्रिप्रणवाय ।
एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छ त्वं पूजामेव नमो नमः ॥
ओम् रं खं मं नं पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम् भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपरिवृताय जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्चिताय ॥
एह्येहि खड्गराज ! त्वं नन्दकाख्य सुरार्चित ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छ त्वं पूजामेव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवते कौमोदक्यै गदायै दानवेन्द्रनिकृन्तनायै भगवद्भट्टारकवासुदेवजालिताये ।
एह्येहि त्वं गदे ! देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छ त्वं पूजामेव नमो नमः ॥
ओम् रं सं चं कं वं गदायै नमः ॥ एवं पञ्चाय नमः । वज्रराय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ ● ॥

अथ धारणमन्त्राः ।

सुदर्शन ! महाचक्र कोटिसूर्य्यसमप्रभ ! ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य ! विषज्वालाभयङ्करविषापहृत् ।
पाहि मां सर्पिणं घोरसंसाराध्वपातिनमिति ॥
इत्यनुधारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
भुजयोश्चक्रपूर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि धारयेत् ॥
कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्व्वांश्च वैष्णवः ।
भगवत्प्रपेयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्राद्यैरालयो बाहुमूलयोः ।
कलत्रापत्यभृत्येषु पत्न्यादिषु च सम्यदे ॥
किञ्च ।
आत्मनं विधिवत् ज्ञात्वा यथाशास्त्रविधानतः ।
तप्तमुद्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्य्या वक्षसि चापि श्रीरनथा ।
नन्दकश्चैव कुक्षौ तु शङ्खश्चैव सुबाहवे ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रद्वाहे सुदर्शनम् ।
सव्ये च शङ्खं विभ्रद्वाहिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिष्ठातिव्रतम् । नवम्यम्यच-राम् ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् विधिवच्च इति ॥
एवमेव प्रयोधर्म्मा द्वारकायां भगवत्परैः ।
तप्तमुद्रा धृतं धार्य्या द्वारकायां विशेषतः ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

तप्तरूपकं, क्ली, (तप्तं वह्निप्रोषितं रूपकं रूप्यम् ।) शुद्धरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तप्तमूर्म्मिकुड्यं, क्ली, (तप्ता अग्निमयी मूर्म्मिः शीघ्रप्रतिमूर्त्तिर्यत्र । तथाविधं कुड्यं यस्मिन् ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तसुराकुड्यं, क्ली, (तप्तायाः सुरायाः कुड्यमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तम, उ इर् भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) उ, तमित्वा तान्त्वा । इर्, अतमत् अतमीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निष्ठा ङ इत्यत्र्ये । भ य, ताम्यति लोकः उत्पन्नः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तमं, क्ली, (ताम्यत्यनेनेव वा । तम + अपादाने करणे वा संज्ञायां घः ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ पादाग्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + संज्ञायां घः ।) तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः । इत्यमरः ।१।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् । "श्रुतमनुधनजैरिति । कितवस्त्रमस्रेति वराहः ॥" इति उद्वाहतत्त्वटीकायां उद्भटदत्तः । ४ । १८८ ॥)

तमः, [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति । तम + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० । ४ । १८८ । इति असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
"सत्त्वं रजस्तम इति द्रव्यस्थाः पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतत्वं यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याद्धाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्य्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरस्तदनुक्रमः ॥
यदा मृषातृतं तन्द्री निद्राहिंसादिविधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"

इति गारुडे ९२० अध्यायः ॥ ● ॥

अपि च ।
"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ! ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ! ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥"
"अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विद्धि कुरुनन्दन ! ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ । ८ १८ ॥

तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य कार्य्यं संहारः । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ भयम् ३ क्लान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७ अगार्य्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ भ्रमः ९ तन्द्रा १० । इत्याग्नेयेऽधिकपर्व्वे ॥ अन्धकारः । (यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।
"तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥")
तत्पर्य्यायः । तमसम् २ निद्राचर्म्मे ३ गौणपङ्कम् ४ रजोवर्ज्जम् ५ दिवान्तकः ६ वियद्भूतिः ७ क्षत्रुक् ८ दृक् ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरसम् १० दिनान्तरम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमरोक्तपर्य्यायोऽन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ श्लोकः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (राहुः । इति मेदिनी । से, २४ । यथा, रघुः । ८ । ३० ।
"निमिमीलच नरोत्तमप्रिया
कृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥")

तमङ्कः, पुं, (तमः कोषः । मचकः । इति हेमचन्द्रस्त्रिकाण्डशेषश्च ॥

तमतः, त्रि, (तम + "शब्दश्लोकतर्कजल्पवृत्तिपर्व्वपथामितमतीति ।" उणा० । ३ । ११० । इति अतच् ।) दृषितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥

तमप्रभः, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमरं, क्ली, (तमं रातीति । रा + कः ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तमराजः, पुं, (तम इव राजते । राज + अच् ।) शुक्लरोगविशेषः । नवात इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । श्लोकः २ । तस्य गुणः । दृष्ट्यावरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तमसं, क्ली, (तम + "अत्यविधमितमीति ।" उणा० । ३ । ११० । इति असच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसः, पुं, (तम + असच् ।) कूपः । अन्धकारः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसा, स्त्री, (तमइव जलमस्यस्याः । अच् टाप् च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारेउणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥")

तमस्तति:, स्त्री, (तमसस्तति: सम्हः ।) अन्धकारसम्हः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥

तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनि: ङीप् च ।) रात्रि: । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३८ ।
"अदृश्यमानस्तस्याद् तमस्विन्यामनिन्दिते ! ।
गगोविलमिवाक्रम्य योधयिष्यामहं शिर: ॥") हरिद्रा । इत्यमर: । २ । ६ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्यस्यामिति । तम + अच् टाप् च ।) रात्रि: । इति हेमचन्द्र: । तमालवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमा:, [स्] पुं, राहु: । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तमाखं, स्त्री, (तम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "तमिविशिविधौतेभ्य: ।" उणा । १ । ११७ । इति काखन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमाख:, पुं, (तमु काङ्क्षायाम् + काखन् ।) वृक्षविशेष: । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिञ्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिञ्छः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महातरुः ९ । (यथा, भागवते । २ । ११ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोत्या
क्वासतृप्तिपन्नं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । वक्रत्वम् । दृढत्वम् । स्निग्धिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तव्रणदाहश्रमभ्रान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यासपवनवीर्य्या तमालपत्राणि युवतिवदने च।
नखरप्रहाररचितं तन्नीवाद्येषु सुरतकलहेषु॥"
तमालस्यापिच्छदृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलकमिति ॥) खड्गः । वक्रवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६० ॥ तमालदारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दृक्षमेदे पुंस्त्वमपि च पुं स्त्री । इति जटाधरादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालकं, स्त्री, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । के + कः ।) सुगन्धद्रव्यभाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालक:, पुं, स्त्री, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ५० ।
"तत: सरजताश्च तिलका: सतमालका: ।
प्रहृष्टाश्च सम्पेतु: कुजा भूताय वामना: ॥") पक्षे ङीष् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्र, क्लीं, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रन्तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, १०२ ॥ (तमालस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्राभरणास्तु रन्तुं
प्रसीद शब्दापयसामधीश ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमाला: सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) तामलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्यस्या इति । इनि: ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तामलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ताम्रवल्ली । वक्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (तम्यते ज्ञायतेऽत्र । तम + "वर्षधातुभ्य इन् ।" उणा । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्रं, स्त्री, (तमोऽस्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिस्रा अस्त्यास्मन्नर्थत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
"यदेतन्नगनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवाच कन्या वृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथासुखम् ।
तमिस्रे तत्र गच्छेयं मन्यन्नाश्नन्न जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
"अमङ्गलाभाच्च तमिस्रसुखं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")

तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) शुक्लपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षद्युटिकूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुलमस्त्यस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । शुक्लपक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाचस्पतिः ॥ तमस्तति: । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टे:
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")

तमी, स्त्री, (तमि: क्षपादिकारादिति वा ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ६ । २३ ।
"दहशेऽपि भास्करदयाद्रि न य:
स तमीं तमोभिरभिगम्य ततान्ताम् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४३ । १२६ ।
"स देवश्रूभिव देवराज:
किरीटमाली बबधत्त बस्मात् ।
यथा तमांस्युदितस्तमोघ्न:
पूर्व्वप्रतिष्ठां बबधाद्य वीर: ॥")
बन्धः । गुहः । वेश्मगृहः । ग्रन्थः । इति मेदिनी । घे, ७१ ॥

तमोज्योति:, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोदुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं दुदतीति ॥ दुद् + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एवमुक्तस्तदात्रिर्वै तमोदुदभवच्छुचौ ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")

तमोदुद:, पुं, (तमोऽन्धकारं दुदतीति । दुद् + "दृशुधकुमीति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यात्वमवाप्य वत्सपतिं
तमोदुदं दक्षसुता दवाप्तः ॥"
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"तत: स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोदुदः ॥")

तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप + हन् + "अपे क्रोशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धिः । अग्निः । इति मेदिनी । हे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्জ্জুनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")

तमोभित्, [द्] पुं, (तमसिभिरं भिनत्ति खद्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणि:, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमोलुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । तामलिप्तः २ वेलाकूलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तामलिप्तम् ५ तामलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ ताम्रपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओकारयमगेवोपधः । तम्यति । इति दुर्गादासः ॥

तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ड गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, तयते । इति दुर्गादासः ॥

तरः, पुं, (तृतरथे + "ऋदोरप् ।"३।३।५७। इति अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८। ४०४। "पथं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्हमवं तरे ।") लघ्वाशुः । इति मेदिनी । रे, ४० । दक्षः । इति भूरिप्रयोगः । ("तरतमौ द्विबहूनामेकोत्कर्षे ।" इति सुग्धबोधसूत्रात् प्रत्ययविशेषश्च ।)

तरः, [स्] क्ली, (तृ प्लवनतरणयोः + करणादौ यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः । ११ । ७७ ।

"तिष्ठतु प्रथनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ।")

वेगः । तीरम् । प्लवगः । इति शब्दरत्नावली ।

तरक्षुः, पुं, (तरक्षु + पृषोदरात् उलोपः ।) तरक्षुः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, हरिवंशे तृतीयायाम् । १२ । ६ ।

"शैलकूटेस्तरक्षुर्क्षैर्गृह्यमाणाश्च गह्वराः ।")

तरक्षुः, पुं, (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिण हिंसायाम् + मितद्वादित्वात् कु: ।) व्याघ्रविशेषः । नेकड़े बाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तर्क्षुः २ ऋक्षादनः ३ तरक्षुकः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, हरिवंशे । १६३।१४।

"ततो मायां परां चक्रे देवश्रेष्ठः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षून् शरभान् नरान् ।")

तरक्षुकः, पुं, (तरक्षु + स्वार्थे कन् ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ।

तरङ्गः, पुं, (तरति प्लवते इति । तृ + "तरत्यादिभ्यश्च ।" उणा । १ । ११६ । इति अङ्गच् ।) वायुना नाट्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवनम् । ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४ । इत्यमरः । ऊर्म्मौ ५ वीची ६ विचिः ७ लहरी ८ हली ९ विलिः १० । इति भरतः । लहरिः ११ । इति सारसुन्दरी । चलजता १२ भङ्गिः १३ । इति शब्दरत्नावली । उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५ । इति जटाधरः । वस्त्रम् । इत्यादीनां समुत्पादः । इत्युणादिकोषः ।

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति । तरङ्ग + "अत इनिठनौ ।" इति इनिः ।) नदी । इत्यमरः । १ । १०।२०। (यथा, माघः ।

"तरङ्गिणी वेगिरिवायता भुवः ।")

तरणं, क्ली, (तृ + भावे ल्युट् ।) प्लवपूर्व्वकदेशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः । पारगमनम् । उत्तारणम् । यथा, मोक्षधर्म्मे । ६ ।

"यद्यपि बहुभिः पुण्यैर्नरो
भवति भवार्णवतरणे नौका ।"

तरणः, पुं, (तीर्य्यतेऽनेनेति । तृ + करणे ल्युट् ।) भेलकः । इति चिकित्साशास्त्रम् । सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिकासिन्धुः ।

तरणिः, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तृ + "वर्षिकटिधर्मीति ।" उणा । २ । १०३ । इति अनिः ।) नौका । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

"आमशुभावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरणेयम् ।")

हेतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७२ ।

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तृ + अनिः ।) सूर्य्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २८ ।

"इत्युक्त्वा तरणिः क्रुद्धो तत्क्षणस्थां सुलज्जिताम् ।
शप्त्वा जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ।")

अर्कवृक्षः । इत्यमरः । भेलकः । (यथा, वोपदेवप्रणीतशतश्लोकः ।

"सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिर्व्याख्यातुमैच्छिन्मतिं
जौवात् कोविदमर्म्मपर्व्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ।")

किरणः । इति हेमचन्द्रः ।

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठादिवाहिनी । इति जटाधरः ।

तरणिरत्नं, क्ली, (तरणिः सूर्य्यस्तत्प्रियं रत्नम् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तरणी, स्त्री, (तरणिः । ऋदिकारादिति वा ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली । पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका । हेतकुमारी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

तरन्तः, पुं, क्ली, (तरति प्लवत इति । तृ प्लवनतरणयोः + बाहुलकात् अन्तन् ।) वल्लिप्रोक्षणवल्लकाष्ठादि । प्लवः । नौका । इति मेदिनी । ते, २६ । कुम्भतुम्बीरभादिवचरः । इति शब्दरत्नावली ।

तरन्तः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।

तरन्तपादा, स्त्री, (तरन्तः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ।

तरन्ती, स्त्री, (तरत्यनयेति । तृ + अन्तन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली । (तरन्ता । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ।)

तरन्त्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति । तृ + बाहुलकादिः ।) प्लवः । (तरतीति । तृ + कर्त्तरि अदिः ।) कारण्डवपक्षी । इति मेदिनी । दे, २६ ।

तरन्दी, स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । तारन्दी २ तीव्रा ३ खर्व्वुरा ४ रक्तबीजका ५ । अम्ला गुर्व्वाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । वल्यत्वम् । कफपित्तघ्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तरन्तः, पुं, (तरतीति । तृ + "तृभूवहिवसीति ।" उणा । २ । १२७ । इति झच् ।) मेकः । आचारः । (तीर्य्यते इति । तृ + कर्म्मणि झच् ।) वसुमः । इत्युणादिकोषः ।

तरन्नी, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तृ + झच् । ततो ङीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ।

तरप्रयं, क्ली, (तृ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य प्रत्ययम् ।) प्लवतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ । नौका भाड़ा इति भाषा ।

तरमुजं, क्ली, (तरं तरणं जमुवत् जायतेऽत्र । जन + बहुलवचनात् डः ।) फलविशेषः । तरमूज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।

"ज्येष्ठे माधिमहेशानि ! पौर्णमास्यां निशार्द्धके ।
छत्त्वातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिल्लकानने ॥
तज्ज्ञात्वा ब्रह्मया तस्यै फलं दत्तं तरमुजम् ।
तत्फलभक्षणात्तृप्ता वरदा सा हरप्रिया ॥
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्भुजम् ।"

तरलः, पुं, (तृ + "इषादिभ्यश्चित् ।" उणा । १ । १०८ । इति कलप्रत्ययश्चित् ।) हारः । हारमध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ४३।१६ ।

"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् !
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ।")

तलम् । इत्यजयपालः । (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । २० । [नृपि ।")

"वतृषान् कलिङ्गान् तरलानङ्गकान्तृषिकान्

तरलः, त्रि, (तृ + कलच् ।) चलः । (यथा वैद्यके । ५ । २४ ।

"आः स्वभावमधुरैरशुभावै-
रावकैरतितरां तरलाः स्युः ।")

खिद्गः । भास्करः । इति मेदिनी । ले, ६५ । मध्यभूम्यन्नम् । इति धरणिः । द्रवीभूतश्च ।

तरलगोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्याः ।) चञ्चलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ।

तरला, स्त्री, (तृ + कलच् टाप् च ।) यवागूः । सुरा । इति मेदिनी । ले, ६६ । मधुमक्षिका । इति हेमचन्द्रः ।

तरलितं, त्रि, (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल + इतच् । तरल इवाचरति तारलं करोतीति । तरल + क्विप् + क्विप् + क्त इति केचित् ।) जाततारल्यम् । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खोलितम् २ लुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ हृतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः । (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १५ ।

"बालोल: केशपाशस्तरलितमलके: खेदलोलौ कपोलौ ।")

तरवारिः, पुं, (तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति । तृ + क्विप् + इन् ।) खड्गः । तरवार इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । २ । ४४५ ।

अथ खड्गपरीक्षा ।

"अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेचारिष्टे च भूमिका ।
अनिर्म्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ॥
अभिन्ने ह्रसते वाढक् विभिद्य घटिते तथा ।
यदेव ह्रसते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥
गोलङ्गूलादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते ।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते ॥
अङ्गातिरिक्तं यज्ञातिलक्षणाद्यालोपलक्षकम् ।
तन्नेममिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः ॥
अङ्गातिरिक्तं खड्गादियच्छुद्धत्वापलक्षकम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारयम् ॥

यः खड्गे जायते ग्रन्थो नखदक्षादिनाहते ।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमष्टविधन्त्विदम् ॥
पश्चाद्वा निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमाः।
अन्यावक्त्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥
प्रतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जायतस्तथा ।
चिंग्रन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः ॥"॥

अथ खड्गस्य प्रताङ्गगणना लौहार्णवे ।

"रूप्यस्वर्णगजोरुवूकदमनस्थूलाङ्गकृष्णारुण-श्वेताम्भोजगदातिलानलकथाग्रन्थिस्थिरातेत्तिराः ।
मालाजीरकवट्पदोर्द्वमरिचथाला श्ववर्हाञ्जन-क्षौद्रक्षुद्रकमक्षिकातुषयवव्रीहिक्षुमासर्षपाः ॥
सिंहीतण्डुलगोशिराग्निवनखग्राहाक्षि केशीपल-द्रोणीकाककपालपत्रतुवरीविम्बीफलीसर्षपाः ।
नीलीरक्तवचारसोनसुमनाजिङ्गीशमीरोहित-प्रोष्ठीमारिषमार्कवाखुरतकृष्णेक्षुगुङ्गाप्रराः॥
दूर्वाबिल्वमसूरटुण्टुकशुटीमार्जारिकाकेतकी-मूर्वावज्रकलायचम्पकवलान्यग्रोधवंशासनाः ।
श्येतीजालपिपीलिकानखरजः कृष्णाक्षरोम-
स्फोटौ
सर्कंसुम्भकुलारनालमहिषक्षत्रुंवक्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः
क्रमात् ॥"

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।

"नीलः कृष्णः पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः ।
वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः ॥"

अथ चतसो जातयः ।

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।
जातिभेदो विनिर्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः ॥"

अथ चिंग्रन्नेत्राणि ।

"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्हंसरङ्गुराः ।
कूर्मं पताका वीणा च मत्स्यखिङ्गध्वजेन्दवः ॥
कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः ।
हंसो मयूरो निक्षो च दण्डनः खड्ग एव च ॥
पुत्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।
चिंग्रदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥"

अथ चिंग्रदरिष्टानि ।

"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मूषिकः ।
विड़ालः शर्करा नीली मशको भृङ्गलक्षिके ॥
चिचिण्डः कालिका दारी कपोतः काक एव च ।
खर्परः शकली क्रोड़ी कृशपत्रकणालिके ॥
करालकङ्कखञ्जूरशङ्खपुच्छखनित्रकम् ।
लाङ्गलं वड़िशाख्यश्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तोन्येतान्यरिष्टानि खड्गानां चिंग्रदेव हि ॥"

अथ द्विविधा भूमिः ।

"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।"

अथाष्टधा ध्वनिः ।

"हंसकांस्याश्वटङ्कानां काकतन्त्रीखराङ्गजाम् ।
ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुनमुनेर्मताः ॥"

अथ द्विविधं मानम् ।

"उत्तमाधममेदेन मानं तद्विविधं भवेत् ।
इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः ॥"

इति सूत्राध्यायः ॥ * ॥

तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥

लौहप्रदीपे ।

"रूप्यपत्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
ऊर्द्धं तर्तुं महाश्लक्ष्णं रूप्यवच्चमुदाहृतम् ॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् ॥१॥
स्वर्णरेखा वली तन्वी यङ्गमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवच्चमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजयुग्माकृतिर्भूमौ क्षणायामङ्गसम्भवः ।
गजवच्चमिति प्राहू रक्तस्वर्णे तु तद्भिदेत् ॥
ज्वरादिव्याधिग्रमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्त्रीर्भ्यात् साधयेन्
महीम् ॥३॥

एरण्डबीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा ।
रुवुवच्चमिदं नाम्ना ग्रन्थुदर्पक्षयङ्करः ॥
एतस्य स्वर्णमात्रेण नरः सम्यक्त्रिमुच्यते ।
महिषाख्यमिदं वक्त्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥४॥
अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवच्चश्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः ॥
नीला शुभा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपालः क्षत्रियां पृथ्वीं हि साधयेत् ॥५"॥

प्राङ्गरस्य ।

"एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्नीला दृढ़ा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवच्चं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् ॥
एतत्त्वते भवेच्छ्रीयः स्थूलश्चिरतरस्थितिः ।
एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
दृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गश्च प्रतिबिम्बितम् ।
अङ्गवच्चं भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥७"॥

लौहप्रदीपेऽपि ।

"निरङ्गं रूप्यपत्राभमीषच्छ्यामिनिभञ्च यत् ।
दुर्लभं तन्महाश्लक्ष्णं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
क्षणा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वर्णाङ्गसङ्गता ।
क्षणवच्चमिति प्राहुस्तत्त्वते मोह उच्यते ॥"

प्रदीपेऽपि ।

"क्षणा भूमिः सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम् ।
डाहुलीवच्चकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥८॥
अरुणं सूक्ष्मरूर्द्धरेखङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अरुणाख्यमिदं वक्त्रं ग्रन्थुदर्पनिसूदनम् ॥
सूर्य्यांशुसूर्णमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्वर्णनमात्रेण पद्मकोषः स्फुटेन्निशि ॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ।
तदूयोजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेताक्षिसो यदा रेखा आमूलादुपलक्ष्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्यादृग्रोलक्ष्मीबलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अम्भोजवच्चं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावच्चमिदं ब्रूयात् ततत्त्वते मूलसम्भवः ॥१२॥
अङ्गं क्षणातिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवच्चमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम् ॥
ततत्त्वते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवच्चमिदं ज्ञेयं ग्रन्थूनां दाहकारकम् ।
अत्र घृतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
ग्राणे वह्निं वमेद्यस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् ।
ततत्त्वते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ॥
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले । १४ ।
भूमिः सिता तिला वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पली-
प्रभम् ॥
कषावच्चमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु ततत्त्वते । १५ ।
क्षणा भूमिर्यदैवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः ॥
ग्रन्थिवच्चमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
ततत्त्वते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च ॥१६॥
ग्रालपर्णीदलाकारमङ्गं क्षणासमुत्थितम् ।
शिरावच्चमिदं प्राहुस्तत्त्वते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवच्चं स्यात् ततत्त्वते बहुवेदनम् ॥१८॥
वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहपरीतानामाप्ते पित्तहतात्मनाम् ॥
भवेत् परममैश्वर्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते ।१९।
यदा क्षीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
एतत्क्षीरकवच्चं स्यात्तत्त्वते ततत्क्षणाच्छ्वरः ।२०।
भूमिः सितासितक्षेत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र चैवमधस्यन्तं श्वेतमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवच्चं स्यात्तत्त्वते स्याद्विसूचिका ॥२१॥
ऊर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
ऊर्द्धवच्चमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥"

लौहप्रदीपेऽपि ।

"ऊर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्वर्णे तस्याहिनाशनम् ॥
२२ ॥

अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वक्त्रं ततत्त्वते कटुरक्तता ॥
ततप्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ।२३।
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मला ॥
भुजङ्गवच्चं तद्विद्यात्तत्त्वते विषवद्भया ।
तस्य स्वर्णनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन ततत्त्वां प्राप्ति मेदिनीं नृपः ।
२४ ।

यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम् ।
एतत्त्वते भ्रमं मूर्च्छां दाहञ्च भ्रम एव च ।२५॥
मयूरपिच्छसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
वर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्त्वते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिह सर्व्वेषामस्य स्पर्शोऽहिघातुता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत् ।
अञ्जनाक्षमिदं प्राय: सर्व्वदेवोपलभ्यते ॥"
लौहप्रदीपेऽपि ।
"धारा शुभा भवेद्यस्य भूमि: कज्जलसन्निभा ।
क्षणरङ्गेचितं वापि विद्यात् कज्जलवच्चकम् ॥२७॥
मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुबिन्दुवत् ।
चौद्राक्षमिति जानीयात् जयलक्ष्मीयश: प्रदम् ॥"
ग्रार्ङ्गधरेऽपि ।
"निच्चक्षौ भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविशेषित: ।
मधुरो मधुवर्णाभ: स खड्गो देवबल्लभ: ॥
विशेषाद्यात्र रण्यन्ति सततं मक्षिकादय: ।२८।
आसीमकोणिका यस्य क्षुद्राङ्गं कृष्णलोज्ज्वलम् ॥
क्षुद्रवच्चकनामानं प्राह नागार्ज्जुनो मुनि: ।
इदं कृष्णलवच्चच प्राह लौहार्णवे मुनि: ॥
अस्य क्षतेषु बलवान् दाह: समवलोकित: ।२९।
यदङ्गं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥
क्षेद: सुश्यति चैवात्र मक्षिकाङ्गं तमादिशेत् ।३०।
अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमि: सितासिता ॥
तुषवच्चमिदं ख्यातं प्राह नागार्ज्जुनो मुनि: ।३१।
अङ्गं यवफलाकारं भूमि: क्षणा सिता तथा ॥
यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्सर्ग्गे कङ्कुसम्भव: ।
एष खड्गाधमख्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन: ॥३२
अङ्गं व्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा क्षतेऽतिरुक् ।
तद्व्रीहिवच्चं जानीयाच्छ्रूणां भयवर्द्धनम् ३३ ॥
अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमि: सितासिता ।
अतसीवच्चमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो रुजा ३४ ॥
यदा सर्षपशोभमङ्गं भूमि: सितासिता ।
खरधार: खरसर्ग्गै: सर्षपाङ्ग: स दुर्ल्लभ: ॥३५॥
सिंह्याकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमि: सितासिता ।
सिंहीवच्चन्तु तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलपेन्नर: ॥
एतद्भावनतोयेन कासरोगोपनाशनम् ॥३६॥
अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
तण्डुलाङ्गमिमं विद्यादृषय: श्रीबलवर्द्धनम् ।
एतत्पर्य्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम् ॥
अस्य प्रभावाच्चतुरो धरां हि लभते श्रियम् ॥३७
अङ्गचेन्नोत्पुराकारं भूमिराघातनि:सहा ॥
खड्गाधमिदं विद्यान्नीचं नाम नामत: ॥३८॥
स्थूला दीर्घा: शिरा: क्षणा भूमिश्चैव सिता-
सिता ॥
शिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गाधमं बुधा: ॥३९।
शिवच्छिन्नाक्षतिच्छाङ्गे धारा चैव सिताथवा ॥
शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छुभपक्षनिकृन्तनम् ॥४०॥
यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
नखवच्चमिदं ब्रूयात्तत्क्षते क्षयमुर्भवेत् ।
एतदामिषसंस्थानं प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
व्याघ्रपुच्छोपमाङ्गं भूमिर्धूम्रा खराक्षति: ।
व्याघ्राङ्गमिति जानीयाच्छुभपक्षोपनाशनम् ॥
अस्य सर्ग्गेनमात्रेण जीवन्तृष्णा जहत्यसून् ॥४२॥
यदा मृगनेत्राभमङ्गं भूमि: सितासिता ॥
नेत्राङ्गमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम् ।
एतद्भावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ॥४३॥
अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
केशाङ्गमिति जानीयात् क्लेशदु:खभयापहम् ॥४४॥
निरङ्गं स्थूलप्रक्षतिसुपलाङ्गं विदुर्बुधा: ।
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम ! ।"४५
पद्मपुराणस्य ।
"निरङ्गा निम्निता धारा ग्राशे वह्निं वमत्यपि ।
द्रोणीवच्चमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्ल्लभम् ॥४६॥
अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनि:सहा ।
एष खड्गाधमख्याप्यो काकाङ्गो भूति-
मिच्छता ॥४७॥
यदा कपालसङ्केषु दृश्यते स्वर्ग्गत: खरम् ।
एतद्धि दु:खजनकं कपालाङ्गं बुधस्त्यजेत् ॥४८॥
तन्वीपत्रा बलाङ्गा या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका ।
पत्रवच्चकमाहुस्तं आयुर्व्वेदविदो जना: ॥"
लौहार्णवेऽपि ।
"सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।
तत् पत्रवच्चं काकस्य सुपर्णसमुपजायते ॥४९॥
तुवरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
तुवरीवच्चमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो भ्रम: ॥
एष खड्गाधमख्याप्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ॥
५०॥
विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम् ॥
विम्बीवच्चन्तु तद्विद्यात्तच्चलं तिक्तसुच्यते ।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशच्चङ्गं भूमिश्च कपिलाकृति: ।
फलवच्चमिदं प्रोक्तं ग्राशे धूम्रं वमत्यपि ॥५२॥
अङ्गं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता ।
एतत् सर्षपवच्चं स्यात् ग्राशे वह्निं वमत्यपि ॥
अपि कुष्ठिनां याति एतदञ्जनकोमलम् ।
एतत्प्रसादात् क्षितिप: क्षतृष्णां साधयते महीम् ॥
५३ ॥
नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
नीलीवच्चमिदं ज्ञेयं ग्राशे वह्निशिखां वमेत् ॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशन: ॥५४॥
रक्तास्त्रिको महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥
रक्ताङ्गमिति जानीयादेरिपक्षविनाशनम् ।
ग्राशेन यस्तु रक्तांवा नीलांवा वमते शिखाम् ॥
रक्तसर्ग्गेनमात्रेण स्वयमेव निहन्यति ।
क्षतेऽस्य रक्तक्षयमुत्सृजा दाहश्च जायते ॥५५॥
अङ्गं वंशादलसमं भूमिश्चैव सितासिता ।
वंशवच्चमिदं ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम् ॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीय: प्रयत्नत: ॥५६॥
रसोनादृत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥
रसोनवच्चं जानीयात् ग्राशे वह्निं वमत्यपि ।
अस्य धावनतोयेन वातवातविनाशनम् ॥५७॥
निरङ्गा निम्नेला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खर: खर: ।
सुमनावच्चमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्ल्लभम् ॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तन्वो रेखा: सुविस्तरा: ।
जिङ्गीवच्चमिदं नाम सर्व्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
अङ्गं भ्रमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
भ्रमीवच्चमिदं ज्ञेयं भ्रमेश्वरसदाक्षम् ॥
ग्राशेषु वमते वह्निं सहते वह्निपीड़नम् ॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्गं भूमि: सितासितापि ।
धूम्रा गम्भीरखरयुक्तं धारा तीक्ष्णा सिता
भवेन्नेखा ॥
रोहिताक्षमिदं वच्चं सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।
वह्निसंस्पर्शमात्रेण किंचिच्चिमिचिमायते ।
इत्ययं दुर्ल्लभ: खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
शफरीवल्कसाकारमङ्गं भूमि: सितासिता ।
प्रोष्ठीवच्चमिदं प्रोक्तं त्यक्तं तरति वारिणि ॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशक: ।
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही ॥६२॥
अङ्गं मारिषपत्राभं भूमि: स्याद्विषमक्षिभि: ।
इत्ययं मारिषाङ्ग: स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्ल्लभ: ॥
६३ ॥
भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा ।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मत: ॥६४॥
धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता ।
आघातं सहते घोरं ग्राशे वह्निं वमत्यपि ।
खराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्ल्ल-
भम् ॥६५॥
निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा ।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तद्विद्यच्चस्य लक्षणम् ॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाशे ग्रीतं भवत्यपि ॥
एष खड्गाधमख्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन: ।
भर्त्तु: प्रतापं ग्रसयेद्रविबिम्बं यथा घन: ॥६७॥
मन्दा धारा भृशं गाढ़ा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता ।
पर्व्वताङ्गमिदं नाम सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥६८॥
अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्म्मौनदलोपमा ।
गुञ्जावच्चमिदं दृष्टं तप्तं भवति वर्ज्जये ॥
ग्राशे सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चासकृत् ।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपलभ्यते ॥
अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृप: ॥६९॥
अङ्गं तण्डुलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
धारा तीक्ष्णा वमति च ग्राशे वह्निसमा:
शिखा: ।
शरवच्चमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ॥७०॥
दूर्व्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खर: खर: ।
ग्राशेन वमते वह्निं दूर्व्वावच्चं सुदुर्ल्लभम् ॥७१॥
अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
विल्ववच्चमिदं ग्राशे नीलपीते वमेच्छिखे ॥
एष खड्गवर: प्रोक्त: शत्रूणां कुलनाशन: ॥७२॥
मस्तरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मस्तरवत् ।
मस्तराङ्गमिदं ग्राशे रजो वमति चारुणम् ॥७३॥
ग्रोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमि: सितेतरा ।
ग्रोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्ल्ल-
भम् ॥७४॥
ग्रटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् ।
ग्रटीवच्चमिदं प्राहो लभ्यते गुणवत्तरम् ॥७५॥
मार्ज्जारलोमसदृशमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
एष खड्गाधमख्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन: ॥
७६॥
केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

विद्यात् केतकवर्चं तत् वाराणससमुद्भवम्।”७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्गं म्लर्जातनुनिभं भूमिर्मूर्वादलच्छविः ।
ग्रासेन वमते शुक्लां शिखां मौर्वीं भवेत्ततः ॥
मौर्व्याङ्गमिदमुत्तमं यशःश्रीर्बलावहम् ॥७८॥
स्निग्धं तीक्ष्णं खरं गाढं ग्रासे वह्निं वमेत् कलम्।
छिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्विदुः ॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं म्लमिः सितासिता ।
कलायवर्चं जानीयात् तत्त्यजेत् पाक इष्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः श्लक्ष्णा तथा सिता ।
शिखां ग्रासे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवर्चं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ॥८१॥
अङ्गं बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
बलावर्चमिदं ज्ञेयं नागाभावं भवेद्दृढम् ॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः ।
वटवर्चमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।
एतस्य सर्षपमात्रेण नरो सुप्येत सम्यदा ॥८३॥
वंशपत्रीलीसमा भूमिः खरधारा सितासिता ।
वंशाङ्गमिति जानीयादंशदृढिकरं परम् ॥८४॥
भूमिः ग्रासदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
ग्रासाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः ।
अयं ग्रासे वमेद्वह्निं धारा चाप्यधवा भवेत् ॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं श्येष्ठीसमं लघु ।
श्येष्ठीवर्चमिदं निन्द्यं न कृत्यं वा हितेच्छुभिः ॥
८६ ॥
पुराणशालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
शालवर्चमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि ग्रासे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा ॥
तदेष दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः ॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्घूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्त्यजेत् कलुषभवः ।
स्वयं यदि भवेद्धन्त्रः ग्रासे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
८९ ॥
निरङ्गा निर्मला भूमिर्धृष्टं दृष्टं वमेद्रणः ।
दृढा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रत्नोवर्चमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥९०॥
कुशाङ्कुरबीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुशाङ्कवर्चं जानीयात्तत्त्यजेत् वेगनिग्रहः ॥९१॥
अङ्गं शूरोमसदृशं भूमिर्घूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्त्यजेत् पिङ्गकोद्गमः ॥९२॥
भूमिः क्षुद्रीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुर्मानं खरा शृणा ।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्त्यजेत् दाहदुःक्षमाः ॥
सुखाद्यिकर्त्तनासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणाशूपरि विश्यते ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।
कर्कन्धुवर्चं जानीयात्तत्त्यजेत् दाहनाशनम् ॥
एष खड्गाधमख्याप्यो जेतव्या यदि विद्विषः ॥
९४ ॥
रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं ग्रासे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥९५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः ॥
एष काञ्चिकवर्चः स्यादृषलादेर्नोपलभ्यते ।
नेनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते श्वेवाचिन्नादयोऽपि च ॥
९६ ॥
भूमिः श्लक्ष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढापि च ।
आघातं सहते घोरं रक्तं सर्द्रेन यो विश्रेत् ॥
ग्रासेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिबिम्बितम् ।
धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनिर्द्दिशेत् ॥९८॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्द्धा ऋत्वाख्यकं तदा ॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् ॥१००॥
एतन्नितयसुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वचार्थां लक्षणं मया ।
प्रयत्नेलिखितं चक्रं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते ।
तस्य दोषो भवान्वेष प्रतिज्ञेति श्रुता मया ॥
द्विजिह्वमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥*॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—
“नीलोत्पलायकुसुमच्छविरङ्गनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र चैन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि ।
दृश्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकामुदमसीरसकालसर्प-
गृङ्गान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अत्र नेचाणि सम्यक्तो अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
या प्रावृषेण्यनवमेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्यशोबलधनक्षयकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्ज्जुनो वदति शूलमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्यशोबलधनायुविवर्द्धनाय ॥४॥
द्विरूपं मिश्रितं ज्ञात्वा शुभं प्रवदेद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसङ्गितम् ॥
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तरम् ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णाध्यायस्तृतीयः ॥*॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुक्लाङ्गः शुक्लवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
स्निग्धस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।
अदृष्टं त्रिपलाकल्कमर्द्धरात्रिन्दिवोषितम् ।
मलिनत्वं न सन्धत्ते निर्म्मलं कुरुते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव द्रवे स्थितः ॥
दहेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
गायत्र्युच्चारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्णः महाधारः तीक्ष्णधारः खरस्वरम् ।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्णखराकरम् ॥
खड्गं क्षत्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य क्षते भवेदाहस्तृषानाशो ज्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते ग्रासे वमेद्वह्निकणान् बहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
ग्रासेऽप्यग्रासे खरता सर्व्वत्रैवाप्यतीक्ष्णता ।
रक्तसर्द्रनमात्रेण विश्लेदनारमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्येरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः श्लक्ष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत् ॥
ग्रासेन खरता चास्य घाततुल्यं निगद्यते ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते रक्ताक्षदर्शनम् ॥
नालुतुल्यो नातिहीनं सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो दृढुस्वरः ॥
संस्कारे चैव मलिनः ग्रासे चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाक्ष्यापि वेदना ॥
दूरादेवोऽधमख्याप्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः ।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
इत्योर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
जयायां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्यध्यायः ॥*॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन क्षत्रियां साधयते महीम् ॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्द्धा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥३॥
शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते ।

ग्रहनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्ल्लभम् ॥४॥
डमरूप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःसदृशं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुशन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रसुखायते ॥
अयं निग्रीथे विजने खड्गो भानभनायते ॥६॥
यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तंविद्यादृगुणवत्तरम् ॥
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीपापरोगघ्नं क्षत्रायश्चनिवारणम् ॥७॥
क्षुराकारं यदा नेत्रं क्षुरनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् चौरोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः॥
दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।
महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मरुदेश्वरः ॥
मरुदेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रञ्चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ॥
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् ।
निग्रीथे विजने खड्गो वीणावत् खनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वेस्त्रा अपि वश्या भवन्ति
हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षुत्क्षां साधयते
महीम् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
भर्त्तुः सर्व्वार्थसंसिद्ध्यै शूरूणां नाशनाय च ।
वामपार्श्वे तु याचायां धर्त्तव्योऽयं तथा रणे१२।
अत्र ध्वजाङ्कुशचन्द्रकलसानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
मूलाकृति यदा नेत्रं मूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
सर्व्वार्थसाधकः सर्व्वारिष्टानिष्टप्रणाशनः ॥१६॥
घ्राद्दूर्ध्वनेत्रं तं विद्यात् घ्राद्दूर्ध्वाकृतिनेत्रतः ।
शूरश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् चौरोऽपि क्षत्रां साधयते
महीम् ॥१८॥
तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रं सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षुत्क्षां साधयते
महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् चौरोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥
२० ॥
नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
२१ ॥
मयूराकृतिनेत्रे द्वे तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावान्नृजः सर्पदर्पान्निरुदयेत् ॥२२॥
जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ।
संग्रामखर्परेष्वेवं विवेद्वैरिशिरोरुहः ॥२३॥
दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ।
अयं रिपुगणं हन्ति चर्व्वयत्यतिभैरवम् ॥२४॥
खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
तस्य प्रभावान्नृजस्त्रिलोकीं वशयेदपि ॥२५॥

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रमुच्यते ।
अयं सग्रेलां सद्वीपां क्षुत्क्षां साधयेत् क्षितिम् ।
न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
तस्मान्नायं मनुष्याणामस्यभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामरोद्धूतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे ग्रैवनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति ग्रहाः सर्व्वाश्च देवताः ॥
२९ ॥
भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्तेऽ भुजङ्गमः॥३०॥
सवर्णे समवर्णेश्च तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णे शान्तिसम्पत्तेऽ रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकत्र दृष्टे च तत् पुनर्विविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्राफलं नेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्জ্জुनो मुनिः ।
एकं द्वे चीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ॥
एकं धर्म्मः स्वर्गकामौ द्वे चीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्জ্জुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात् खसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवद्धं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिङ्मात्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ।"
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥*॥
"यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टनेत्रेण
निन्दितः ॥"
अथ चिह्नदरिष्टानां लक्षणानि ॥
"छिद्रवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्वीर्य्यबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अयं काकपदारिष्टः सर्व्वाभीष्टविनाशनः ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमृर्द्ध्वा तिर्य्यगेव वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ॥३॥
भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं गाहत्वा न व्रजेत्
स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं ज्ञात्वा संग्रामे भयदायकम् ॥५॥
अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टमुच्यते ।
अयं खड्गाधमः कुर्य्यात् प्रभुः पातालसङ्गमम् ॥६॥
विड़ालनयनाकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
विड़ालारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥

अरिष्टे भृकुराकारं यदा स्पर्शेन दृश्यते ।
भृकुरारिष्टमेतत् स्याद्धनवृद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मृगकाकारे मृगकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो वृद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥
१० ॥
भृङ्गप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
भृङ्गारिष्टं इत्येष धृतिस्मृतिविनाशनः ॥११॥
स्रुचीरूपमरिष्टेदूर्द्ध्वा तिर्य्यगेव वा ।
स्रुचारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
जयक्षेहिन्द्वो राजन् ! षड्क्षयो विषमेऽथ वा ।
उपर्य्युपरि बाधोऽक्षिबिन्दाख्यामरिष्टकम् ॥
तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् ॥१३॥
काक्षिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्मृतिनाशनम् ॥
१४ ॥
एकत्र यदि न श्लेष प्रयत्नेनापि वंहतः ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ॥
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न पूज्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टक्षेत्रदाहयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् ॥१६॥
काकाक्षाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥१८॥
यदान्यलक्षोद्भवकलं लक्ष्यं स्यादिव लक्ष्यते ।
शूकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिसूदनः॥१९॥
क्रोड़ीकुक्कुटपक्षकयोर्लक्ष्ये पतिते २० । २१ ।
यक्षिन्निम्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम्॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत् ।
स्पर्शे वाथ करेणाय करालारिष्टमुच्यते ।
अयं हि क्षितिपालानां इष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपक्षाभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण गच्छत्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
खर्ज्जूरदृष्टप्रतिमं यदारिष्टन्तु लक्ष्यते ।
खर्ज्जूरारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोशृङ्गाभमरिष्टञ्चेत् शृङ्गारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीक्ष्यते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम्॥२७॥
खनित्राभमरिष्टञ्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे जाङ्गलाकारे जाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेत्यकीयो न भूसुजा ।
अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमशेषतः॥२९॥
वड़िशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नागार्জ্জुनात् प्रयत्नतः ।
विचार्य्यैतानि मतिमान् खड्गं कोशे निधापयेत्॥
दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितात्मनाम् ।
अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् ॥

अरिष्टमेकमेव स्यादरिरिष्टं शुभावहम्।
अन्योन्यमशुभं हन्यादुविधस्य हि विधं यथा॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः॥
इति खड्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः॥*॥

अथ द्विविधा भूमिः।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गरूपेरिभूत् पुरा॥
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड्गाः शूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्मलाङ्गाः सुनेत्रा
ये रिष्टाभाखरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात्।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दाहपाकौ
ते दिव्याः कुर्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशोवृद्धिमाशु॥१॥

अथ भौमलक्षणं वृहद्वारीते।
पूर्व्वं मन्वेशेन विधानि यानि
शस्त्राणि तेषां पतितासु विन्दवः।
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम॥
पुराऽन्तं क्षीरसमुद्रमथा-
दुत्पाद्य संयुज्य ययुः सुरेन्द्राः।
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेष
शुद्धायसामाकरतां जगाम॥
ये विशोत्था भृशङ्काला: खराङ्गाः सम्भवन्ति हि।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः॥
येऽन्तोत्थाः कर्बुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च।
बलीपतितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे।
सौराष्ट्रिकेऽन्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसाः क्षतिवराः प्रवदन्ति सन्तः॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धाश्लक्ष्णधाराः सदङ्गिनः।
लघवः सुखसन्धेया श्येयाश्चामेद्यशालिनः॥
मागधाः कर्कशाः शूलधारा गूढतराङ्गिनः।
गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा श्येया विचक्षणैः॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये।
श्येयाः सदङ्गा मलिना लघवः शूलधारिणः॥
कालिङ्गा गुरवः स्वच्छा यत्नाङ्गास्तनुहेतवः।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुयत्नाङ्गा भृशं खराः॥
सिंहलक्षीयजातानां वसुर्द्धा भेद उच्यते।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा शूलधारिणः।
एषां रूपेण मिश्रेण श्येया हि द्विजातयः॥
सामान्यात् द्विगुणश्चौड्रः कलिर्दग्धगुणस्ततः।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्दशं सहस्रधा।
वस्त्रात् षष्ठिगुणः पाञ्चिर्निरविर्दग्धभिर्गुणैः।
ततः कोटिसहस्रेण क्षयस्कान्तः प्रशस्यते॥"
इत्यादिकं रसायनौपयोगिकमेव न तु खड्गे दृष्टफलम्॥ यदाह।
आसान्तु लौहजातीनां वध्यं खड्गाय युज्यते।
तथाच।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला निर्म्मलाः केचिदेव।
ते भौमाः कुर्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा निर्गुणा वा
ते दुःखं शोकमुग्रं दधति बलकुलश्रीयशोनाशकास्ते॥
इति खड्गपरीक्षायां भौम्याध्यायः सप्तमः॥२॥*॥

अथाष्टधा ध्वनिः।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं सूत्रसंग्रहे।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम्॥
तद्यथा,—
पूर्व्वे चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तथा तथा।
विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः॥
घोरस्वार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः।
घोरः स्यात् सुखसन्धेयो तार उच्चाटने मतः॥
यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः।
हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्জ্জुनो मुनिः॥२॥
अभस्यालक्षणं पतितम्॥३॥
टङ्कशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
टङ्कध्वनिरयं खड्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः।
तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्गलक्षणे॥८॥
गभीरतारध्वनिता खड्गस्यासुभलक्षणम्।
उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्यासुभलक्षणम्॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः।
अन्धः कुरूपो मधुजो यथा भुवि सुगायनः॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्জ্জितः।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्জ्जितः॥
नखेन वाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया।
लोष्टेन प्रकरैराभिर्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते॥"
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः॥*॥

अथ द्विविधं मानम्।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते।
उत्तमाधममेदेन भेदो हि द्विविधो मतः॥
उत्तमं यद्विशालं स्याल्लघुमानं प्रकीर्त्तितम्॥१॥
अधमं तच्च यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम्॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः।
यो मुष्टिविंशतिसमायततालवारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षड्डुलीभिः।
मानेन चारुपलिकः स हि खड्गमध्ये
नातिप्रशस्यनविशस्यफलप्रदः स्यात्॥
यो द्वादशाष्टनवसुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय॥
नागार्জ্জुनोऽपि।
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम्॥
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः।
पलैस्तदर्द्धैर्मुलितः स खड्गो मध्य उच्यते॥
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत्।
अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तत्समो वाधिकः पलैः॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं द्विजास्तु लघवो मताः॥"
इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः॥*॥

भोजस्तु।
"दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा।
दुर्भेदता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा।
सुभेदता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः॥
इति निखिलसुदारसूक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड्गयष्टेः।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमुच्छ्रितां लभेत॥"
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड्गपरीक्षा समाप्ता॥

तरस्, क्ली, (तृ+बाहुलकात् असच्।) मांसम्। इत्यमरः। २।६।६३॥ (यथा, काश्यायनश्रौतसूत्रे।
"तरसमया: पूर्व्वोक्तभागाः।"
"तरसमया मांसमयाः।" इति कर्कः॥)

तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम्। तरस्य स्थानं वा।) घट्टः। इति जटाधरः॥

तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो वलं वेगो वा अस्त्यस्येति मतुप्। मस्य वः।) शूरः। वेगी। इति आकरग्रन्थः॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। ८८।
"तरङ्गभौरुर्बुद्धश्च तरस्वाञ्छुच एव च।
अभिमानी प्रवीरश्च शिप्रिः सङ्क्रन्दनस्तथा॥")

तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो वेगः वलं वास्त्यस्य। तरस्+"अस्मायामेधास्रजो विनिः।" ५।२।१२१। इति विनिः।) शूरः। वेगी। इत्यमरः। ३।३।१२७। (यथा, भागवते। ८।१०।३१।
"राहुश्च तथा सोमः पुलोमा शुक्रोऽनिलः।

निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥") गरुड़े वायौ च पुं। इति राजनिर्घण्टः ॥

तराम्बुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अम्बुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम्।) नौकाविशेषः। भड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। डोङ्गः २ वहनम् ३ वार्व्वटः ४ वहित्रम् ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + उन्।) नौकाविशेषः। इति हारावली॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति। तॄ + "अच इः।" उणां। ४। १३८। इति इः।) नौका। इत्यमरः। २।१०।१०॥ (यथा, महाभारते। १। १००। ४८।

"तान्नदीद्वाग्रकन्याश्च धर्म्मार्थं वाहये तरिम्॥") द्वारा। वस्त्रादिपेटकः। इति हेमचन्द्रः॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः। तॄ + ठन्।) नरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तरणे तरणनिमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्यार्थ। तरणशुल्लग्रहणाधिकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २६६। [दण्ड्य॥")

"तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश॥")

तरिका, स्त्री, (तरिक + टाप्।) नौका। इति शब्दरत्नावली॥

तरिणी, स्त्री, (तरस्तरणं शब्लत्वेनास्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च।) नौका। इति हेमचन्द्रः॥

तरिता, स्त्री, (तर + इतच्।) तर्त्रणी। इति शब्दचन्द्रिका॥ गञ्जनम्। गाँजा इति भाषा। यथा, कुलार्णवतन्त्रे।

"धत्तूरो बालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरः। अहिफेनं खर्ज्जुरसक्षारिका तरिता तथा॥"

तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परिचालनात्तथात्वम्।) अरित्रम्। इति हारावली॥

तरीः, स्त्री, (तरत्यनया इति। तॄ + "अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः।" उणां। ४। १५८। इति ईः।) नौका। (यथा, माघे। ३। ७६।

"तरीव तत्त्वमयत्नगुणाकृष्टम्॥") अदा। वस्त्रादिपेटकः। इत्यादिकोषः॥ भूमिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ द्रोणी। इति जटाधरः। दक्षा। इति मेदिनी। रे, ४०॥

तरीषः, पुं, (तॄ + "तॄस्त्यामीषच्।" उणां। ४। २६। इति ईषच्।) शोभनाकारः। भेलः। अवसायः। इत्यादिकोषः॥ समुद्रः। समर्थः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ स्वर्गः। इति मेदिनी। षे, ३७॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष + संज्ञायां ङीष्।) इन्द्रकन्या। इति मेदिनी। षे, ३८॥

तरुः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति। तॄ + "भृञ्मृशॄतॄचरीति।" उणां। १। ७। इति उः।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १॥ (यथा, रघुः। ३। ७०।

"सनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये॥")

तरुकुणिः, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति। कूण + इन्।) वाग्दुष्टपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तरुजीवनं, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम्।) वृक्षमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तरुणं, क्ली, (तॄ + "त्रो रच लो वा।" उणां। ३। ५४। इति उनन्।) कुङ्कुमपुष्पम्। इति मेदिनी। णे, ४६॥

तरुणः, पुं, (तॄ + उनन्।) स्नायुजौरकः। एरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुणः, त्रि, (तरति व्रजते प्रमोदसलिले इति। तॄ + "त्रो रच लो वा।" उणां। ३। ५४। इति उनन्।) युवा। इति मेदिनी। णे, ४६। (यथा, महाभारते। १। ४०। २६।

"तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः॥") नूतनः। इति धरणिः॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।

"तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि। स्वल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति॥")

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति।) समाहारद्विज्वरः। (यथा, चक्रदत्तः।

"आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः॥"

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणत्वयोक्तं दधीति।) पक्वदिनोत्तोत्तदधि। इति वैद्यकम्॥

"गुरुं मांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट्॥" इति भावप्रकाशे। ६४॥

तरुणी, स्त्री, (तरुण + गौरादित्वात् ङीष्।) द्वितीयवयाः स्त्री। (यथा,—

"ततस्तु तरुणी श्रेया द्वात्रिंशद्वृत्तसंख्यधि। निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता॥ तरुणी शीतसमये॥"

'नित्यबाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्। तरुणी शयनेच्छक्तिम्॥"

"वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरताः स्त्री। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। युवती २। इत्यमरः। २। ६। ८॥ तरुणी ३ युवतिः ४। इति भरतः॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका. ७ धनीका ८। इति शब्दरत्नावली॥ यक्षकन्या। दन्तीवृक्षः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्। पुष्पविशेषः। सेउती इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सहा २ कुमारी३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरा ५ भङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भङ्गवल्लभा १०॥ इति राजनिर्घण्टः॥ सेवती ११। यथा, गारुडे पुराणे।

"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पसप्ततम्। अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पसप्ततम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पसप्ततम्॥" (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

"गुडपत्री तरुणयुक्ता कर्णिका चारुकेशरा। महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षाढ्यातिमङ्गला॥"

तर्क, क दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, तर्कयति। वितर्कणोऽप्ययम्। (अच सकं।) तर्कयत्यन्यगुणं सुधीः। इति दुर्गादासः॥

तर्कः, पुं, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः। व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥ (यथा, महाभारते। ३। १६६। १०८।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥")
स च षड्विधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणबाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतुशास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी। के, २५। (यथा, मनुः। १२। १०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥"
न्यायशास्त्रम्। यथा, नैषधे।
"यत्काव्यं मधुवर्षिभिर्धवितपरास्तर्केषु यस्योल्लसः॥"
ज्ञानम्। यथा, महाभारते। १। १६८। १८।
"तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥"
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा, अक्तां शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तच्चाञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तैजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥")
तर्ककः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति। के+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १२। ४५। ६।
"सधानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिदीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास क्षपयांस्तर्ककानपि॥"
तर्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥
तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेशी विद्या तर्करूपा या विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः। आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। १।६।५॥ (यथा, महाभारते। १३। ३७। १२।
"आन्विक्षिकीं तर्कविद्यामगुरक्तो विरर्थिकाम्॥")
तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) जयन्तीवृक्षः। इत्यमरः। ३। २। ६५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरघं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्याः पत्रहारो यथा,—
"तर्कारी विश्वशिग्रुसुरसवत्सकनिम्बजैः।
पत्रमूलफलैस्तोयं प्रतप्तमुष्णाच्च सेचनम्॥
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तर्किणः, पुं, चक्रमर्दवृक्षः। इतिरत्नमाला॥ तर्कीलोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्दशब्दोऽस्य विवृतिर्वाख्याता॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति। तर्क+णिनिः।) तर्कविशिष्टः। मीमांसकः। यथा,—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयस्त्राश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
इति मनुः। १२। १११॥
तर्कुः, स्त्री, (कृत्+उः। निपातनात् साधुः।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कपालनालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४। इति हारावली॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा, अनर्घराघवे। २। ६।
"शुद्धे सम्पति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटक्षोनृष्टजा
रथ्याहिम्बरजश्छटावलयितो देवस्त्विषामीश्वरः॥")
तर्कुटं, क्ली. (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्पूनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति भाषा॥
तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।
तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपिसमासः।) तर्कुस्थितसूत्रपिण्डः। टेकोर वाँटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २। इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४। इति हारावली। २१३॥
तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी खण्डो यत्र तत्पिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१३॥
तर्कुलासकः, पुं, (लासयति श्लोभयतीति। लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कुः सूत्रनिर्म्माणयन्त्रं तस्य लासकः।) भक्षोलः। इति हारावली। २१३॥ खरसा इति भाषा॥
तर्कुग्राह्यः, पुं, (तर्कोः ग्राह्यः।) सामकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर ग्राह्य इति भाषा॥
तर्क्षुः, पुं, (तरत्नुः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तरत्नुः। इति शब्दरत्नावली॥
तर्क्ष्यः, पुं, यवक्षारः। इति रत्नमाला॥
तर्ज्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्ज, क ड भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं सकं-सेट्।) क ड, तर्ज्जयते। भर्त्सनम्। तामतर्ज्जयदमरे। इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति नौ साध्यः। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्। यथा। अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि। इति रसमञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६। ४५।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्लक्षिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृता स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः॥")
तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः। प्रदेशिनी २।

इत्यमरः। २। ६। ८१॥ सा तु प्रभक्षस्य चतुर्भिर्मासैर्भवति। इति सुश्रुतोधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। ८८।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥")
तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्त्यस्य। तर्ज्ज+ठन्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। तार्किकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥
तर्णः, पुं, (तर्णोति हव्यादिकं भक्षयतीति। तृह् भक्षणे+अच्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥
तर्णकः, पुं, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) वत्सोवातवत्सः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥ कोमले बाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४३६।
"ज्ञानचीरां वरां पत्नीं वहद्वारां निषादते।
आलिङ्गमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः॥"
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिविनियोगलूनप्ररूढदुग्धाहुतानि बर्हींषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पुलकच्छलक्ष्येण॥")
तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वाद्धलोपः।) सूर्य्यः। रविः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥
तर्णीरीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+"पर्णीरीकादयश्च।" उणां। ४। २०। इति ईकक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि ईकः।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १६१॥
तर्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्दति। इति दुर्गादासः॥
तर्दूः, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ+"भृञो दुक् च।" उणां। १। ६१। इति ऊः दुगागमश्च।) दारुहस्तकः। इत्यमरः। २। ६। ३४। काठेर हाता इति भाषा॥
तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः। प्रीणनम्। इत्यमरः। २। ६। ५६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६। २३६।
"तच्चाहूय तरोर्मूले वेतालं वृक्षवेश्मनि।
पूजयित्वाकरोत्तस्य तृप्तासवलितर्पणम्॥")
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दर्भान्ति पितरो येन। दृप्+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्धमानसः।
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोञ्जलिम्।
तीर्थोदकाञ्जलाञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा।
वसित्वा वसनं शुक्लं स्मृत्वा चाक्षीर्ज्जनार्दनम्।
विधिशास्त्रतर्पणं कुर्य्युर्न पात्रे तु कदाचन।
यदपां क्रूरसंस्पृष्टं यदमेध्यञ्च किञ्चन।
अज्ञानान्मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु।
गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपेद्दक्षिणे नैर्ऋत्यां दर्भोपहितयेऽङ्गुलम्।
अनाक्षिकन्तु यद्दुष्टं पापाद्यच्च प्रतिग्रहम्।

दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिदाजन्मकायकर्म्मभिः ॥
प्रयातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः सहदेवतिः ।
सविता च भगश्चैव सुनयः सनकादयः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तृप्यतिति ध्रुवम् ।
त्रिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्व्वन् सङ्कल्पतर्पणम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

तर्पणविशेषस्तु गारुडे २१६ अध्याये तथा वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्याये च द्रष्टव्यः ॥ * ॥ जीवत्पितृकस्य तर्पणनिषेधो यथा,—

"दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूप! कुर्य्यात् कृत्वाघमाप्नुयात्॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

महायज्ञविशेषः । तत्तु पितृयज्ञः । पितृणां कव्यजलादीनाञ्च विधिना जलान्नदानेन तृप्तिसम्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ "तत् द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—

'तर्पणञ्च शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यञ्च ऋषिभ्यञ्च पितृभ्यञ्च यथाक्रमम् ॥'
इति प्राचेतसः ॥

विधवामधिकृत्य काश्यीखण्डे ।

'तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्ब्बकम् ॥'

द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥'

तर्पणाकरणे दोषः । यथा, योगियाज्ञवल्क्यः ।

'नास्तिक्यभावादृक्थाच्च न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै बलार्थिनः ॥"

तस्य निषिद्धस्नानादि यथा । "नेरुकारचिते स्थाने पितॄंस्तर्पयेत् ।' इति ब्रह्मलिखितौ ॥

'यत्र सर्व्वाय चोत्सृष्टं यत्राभोज्यनिपातनम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्म्मणि ॥'
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

तस्य विधानं यथा । स्नातस्यार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् परिवर्त्तितवासाश्चेत् तीरमुत्तीर्य्येति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो यथा, मत्स्यपुराणे ।

'तिलोदकाञ्जलिर्द्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः ॥'

तीर्थे स्नातस्तु तर्पणं करोति तदा जलैकचरणः आचम्य कुर्य्यात् तस्य जले च तर्पणमविरुद्धम् । स्थले तर्पणं दर्भेषु कार्य्यम् । यथा,—

'प्रागग्रेषु सुरांस्तर्प्येत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥'
इति आग्नेयपुराणम् ॥

अशुचिदेशे तु ।

'यत्रानुचिस्थलं वा स्याद्दूरे देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥'
इति विष्णुः ॥

'प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मुखान्यवान्तर्य्येत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥'
इति दक्षः ॥

उद्धृतोदके तु ।

'पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्द्धयेत् ॥'
इति हारीतः ॥

'यद्युद्धृते: प्रसिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सर्व्वेण तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥'
इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥

"अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च दक्षिणस्तेतरात् करात्।
तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥'
इति नारदः ॥ * ॥

देवतर्पणं यथा,—

'ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्ब्बं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाश्चरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥'

इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्य्यम् ॥

मनुष्यतर्पणं यथा,—

'सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ।'

इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्मुखेन कार्य्यम् । अन्यवेदिना उदङ्मुखेन कार्य्यम् ॥ * ॥ तत ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन उपवीतिना देवतीर्थेन कार्य्यम् । ततो दिव्यपितृतर्पणं दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना सतिलजलेन पितृतीर्थेन कार्य्यम् । ततः पितृतर्पणम् ॥ * ॥ भीष्माय्यं भीष्मतर्पणम् । तस्य मन्त्रो यथा,—

'वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥'

प्रार्थनमन्त्रो यथा,—

'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥'

प्रेततर्पणदृश्यां यमतर्पणं यथा,—

'यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥'

प्रत्येकनामभिस्त्रीस्त्रीञ्जलीन् दद्यात् ॥ * ॥

तिलतर्पणनिषेधो यथा,—

'रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात् तिलतर्पणम् ॥'
इति स्मृतिः ॥

'संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥'
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—

'अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥
सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्व्वदा ॥'
इति स्मृतिः ॥

'तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥'
इति मरीचिवचनम् ॥ * ॥

तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।

'तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावेऽपि सिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण चाग्रथ ॥'
इति याज्ञवल्क्यः ॥ * ॥

अशक्तौ । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यतु । इत्यनेन चोत्सर्पयेत् ।" इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

काश्मीरखण्डमते तु ।

"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥"* ॥

जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा,—

"तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन घृताक्तं नात्र संशयः ॥"
इतिब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) गुरुस्कन्धवृक्षः । स च श्लेष्मातकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (सर्व्वजनतृप्तिप्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काश्मीरखण्डे ।२६।७२।

"तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥"

प्रीतिप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"क्षुत्तृट्श्रमक्लान्तिहरी पेया वातानुलोमनी ।
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ॥")

तर्पणेच्छुः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । तृप + उः निपातनात् साधुः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्पणाकाङ्क्षिणि, त्रि ॥

तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । तृप + णिच् + णिनिः । ततो ङीप् ।) पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(र्ब)र्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । तर्बति । इति दुर्गादासः ॥

तर्बटः, पुं, (तर्बति हतं गच्छतीति । तर्ब + बाहुलकात् अटन् ।) वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्म्मे, [न्] क्ली, (तरतीति । तॄ + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा ४ । १४४ । इति मनिन् ।) यूषाख्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥

तर्षः, पुं, (तृष पिपासायाम् + भावे घञ् ।) अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०४ । ६ ।

"तर्षक्षेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्त्तते तदा तर्षः पापमात्मगतं यदा ॥")

तृष्णा । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४८० ।

"लवणार्णवपानेन तर्षोत्कर्षमिवोद्वहन् ।

यतप्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभजन्मुखम्॥"
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षयाधिकारे।
"काश्मर्य्यगर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम्।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत्॥"
तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ प्लवनतरणयोः+"तृतृदिहनीति।" उणा ३। ६२। इति सः।) प्लवः। (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः।) समुद्रः। इत्युणादिकोषः॥ सूर्य्यः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तर्षः, क्ली, (तृष+भावे घञ्।) पिपासा। इति जटाधरः॥ (अभिलाषः। यथा, भागवते। ३। २५। ७।
"निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात्।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो!॥")

तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः। तर्ष+तारकादित्वात् इतच्।) क्षुधितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। ६। ६। २७।
"राजा तदृषिवृन्दस्य प्रविश्य निधिं तर्षितः।
दृष्ट्वा सूयावनान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम्॥"
जाताभिलाषः। यथा, रामायणे। २।१०४।१।
"वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः॥")

तल, गतौ। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सौत्रधातुरयम्। तालिग्रः। इति दुर्गादासः॥

तल, कि प्रतिष्ठितौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कि, तालयति तलति व्रतम्। संपूर्वः स्वादित्वार्थः। इति दुर्गादासः॥

तलं, क्ली पुं, (तलतीति। तल प्रतिष्ठायाम्+पचाद्यच्।) स्वरूपम्। यथा महीतलम्। (यथाच माघे। २। १११।
"क्षत्वा क्षत्रविदस्त्रीर्थैश्चन्नः प्रश्निधयः पदम्।
विदार्य्यन्तु महत्तलं विद्विषदम्भसः॥"
"तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत्॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) अनूर्द्धम्। इति मेदिनी। ले, २१॥ (अधः। इत्यमरः। ३। ३। २०१॥ यथा, मनुः। २। ५६।
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते॥"
यथा च श्रुतौ। २। १६।
"वासो वल्कलमास्तरः किसलयान्योक-
स्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं
क्षयाश्रान्तये॥"
हस्तादीनामुपरिभागः। यथा,—
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी————————॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ॥
"तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवचनः यथा भूतलमिति गयदासः। तेनायमर्थः, बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्ततलं तस्योल्लङ्घेति॥" इति विजयरक्षितकृतव्याख्यानम्॥)

तलं, क्ली, (तलतीति। तल+अच्।) व्याघातवारणम्। (यथा,—
"ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः॥")
इति महाभारते। १। १६०। १५।
काननम्। कार्य्यबीजम्। इति मेदिनी। ले, २१॥ गर्भः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पादतलस्य मध्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८२॥ (यथा, भागवते। ८। २०। २३।
"रसामचष्टाङ्घितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गजं मारुतमिन्द्रसेवनम्॥"
हस्तस्य मध्यमपि। यथा, मनुः। ४। १४३।
"पृष्ठे तानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु॥")

तलः, पुं, तालवृक्षः। चपेटः। (यथा, मार्कण्डेये। ६०। १६।
"स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः।
देयास्त्वयापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत्॥"
करतलाघातजन्यशब्दः। यथा, महाभारते। ३। २७७। २४।
"ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः॥")
तूणरः। सव्यपाणिना तन्त्रीघातः। इति मेदिनी। ले, २१॥ स्वभावः। आधारः। इति हेमचन्द्रः॥ महादेवः। यथा, महाभारते शिवसहस्रनामस्तोत्रे। १३। १७। १२८।
"तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्धसंज्ञनको महान्॥")

तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति। के+कः।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥ तलाओ इति हिन्दी भाषा॥

तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य।) चपेटः। तत्पर्य्यायः। चर्व्वा २। इति हारावली। १६७॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६०। १७।
"तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले॥
तलस्य प्रहारः।) तलाघातः॥

तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कम्।) घोटकस्थान्नभोजनपात्रम्। इति केचित्॥ घोटकस्य वक्षस्यलबन्धनरज्जुः। तत्पर्य्यायः। वक्षपट्टः २ तल्लिका ३। इति हेमचन्द्रः। ४। ३१७॥

तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव।) पादतलस्य मध्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८२॥

तला, स्त्री, (तल+स्त्रियां टाप्।) गोधा। व्याघातवारणा। इत्यमरः। २। ८। ८४।

तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति। अञ्च+क्विप्। स्त्रियां ङीष्।) नखनिर्म्मितकटः। इति हारावली। १७७॥

तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम्। तलादपि अतलम् अत्यन्तनिम्नतयास्य तथात्वम्।) पातालविशेषः। इति शब्दमाला॥ तत्र मयनामा दानवस्त्रिपुराधिपतिर्भवता त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निदग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते।" इति श्रीभागवतम्॥

तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्या इति। तल+ठन्।) तलसारकम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ३१७॥

तलितं, क्ली, भृष्टमांसम्। यथा,—
"शुद्धमांसावघातेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम्।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः॥"
अस्य गुणाः। यथा, भावप्रकाशे। १। २।
"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम्।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम्॥"

तलिनं, क्ली, (तल्यते गम्यतेऽत्र। तल+"तलिपुलिभ्यां नः।" उणा। २। ५३। इति इनन्।) गृहम्। इति हारावली। १७२॥

तलिनः, त्रि, (तल+इनन्।) विरलः। श्लोकः। स्वच्छः। इति मेदिनी। ने, ७०॥ दुर्बलः। इति हेमचन्द्रः॥

तलिमं, क्ली, (तल+बाहुलकात् इमन्।) कृत्रिमम्। तल्पम्। चन्द्रहासः। वितानकः॥ इति मेदिनी। मे, ४४॥

तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति। त+"तॄफलिभजत्रपश्च।" उणा। ३। ५४। इति उनन् रस्य लश्च।) पवनः। युवा। इति मेदिनी। ने, ७०॥

तलुनी, स्त्री, (तलुन+गौरादित्वात् ङीष्।) तरुणी। युवतिः। इति शब्दरत्नावली॥

तलेचरः, पुं, (तले अधोभागे ईचरं इङ्गितस्य।) शूकरः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपर्य्यन्तमेतिभावः उदरं यस्याः। बहुव्रीहौ+"नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च।" ४। १। ५५। इति ङीष्। आदयोर्नडचलचयो निषेधो बाधते पुरस्तादपवादन्यायतः।) भार्य्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः। उदकशब्दस्योदादेशश्च।) नदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तल्कं, क्ली, (तल्+बाहुलकात् कन्।) वनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तल्पं, क्ली पुं, (तल्यते शय्यार्थं गम्यतेऽत्र। तल+"खण्यशिल्पशय्याध्यारूपपर्पतल्पाः।" उणा। ३। २८। इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) शय्या। (यथा, मनुः। ३। ६।
"सङ्विशं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा॥")
अट्टालिका। दारः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, सम्बन्धसंहितायाम्। १५८।
"पितृव्यदारगमने श्यालभार्य्यागमे तथा।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् तप्त्वा निष्कृतिरुच्यते॥")

तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः।) कीटविशेषः। डारपोका इति भाषा। यथा,
"जन्मैकं तल्पकीटश्च तदा मूढो भवद्ध्रुवम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्ण जन्मखण्डम्॥

तस्पनं, क्ली, (तस्प इत्याचरति। तस्प+क्विप्+ल्युच्।) करिष्टम्। इति भूरिप्रयोगः॥ एडवंशस्य मांसम्। इति हारावली॥

तस्तं, क्ली, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति। ली+डः।) विलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तस्तः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति। ली+डः।) जलाधारविशेषः। इति मेदिनी। बे, २२॥ तलाओ इति हिन्दीभाषा॥

तस्तज, पुं, (तत प्रसिद्धं यथास्यात् तथा तनोतीति। तन+अच्।) प्रग्रस्तः। इत्यमरः॥ अयं अजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति। यथा कुमारीतस्तजः। इत्यमरटीका॥

तस्ती, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा तनोतीति। तन+डः स्त्रियां ङीष् च।) वरत्री। इति मेदिनी। बे, २२॥

तवचीरं, क्ली, (तु+अच्। तवं चीरमिति नित्यकर्म्मधारयः।) तोयाचीर इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पयःचीरम् २ यवजम् ३ यवजोद्भवम् ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धरत्वम्। दाहपित्तक्षयकासकफश्वासदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तवचीरी, स्त्री, (तवचीर+ङीष्।) मज्जपना। इति राजनिर्घण्टः॥

तवराजः, पुं, (तु+अच् तवः पूर्णः सन् राजते। राज+अच्।) यवासग्रकैरा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यवासग्रकैराशब्दोऽस्य विवृतिः श्रीतया॥)

तवराजोद्भवखड्गः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति। उत्+भू+अच्। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तवराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच्।) ततः कर्म्मधारयः। यवासग्रकैराभवखड्गः। तत्पर्य्यायः। सुधामोदकजः २ खड्गोद्भवजः ३ सिद्धमोदकः ४ अम्लतसारजः ५ सिद्धखड्गः ६। अस्य गुणाः। दाहतापतृष्णामोहमूर्च्छान्वासनाशित्वम्। इन्द्रियतर्पणत्वम्। शीतत्वम्। सदासुमधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तविषः, पुं, (तव+"तवेर्विट्च।" उणां। १।१४८। इति टिषच्।) स्वर्गः। सत्यम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तविषी, स्त्री, (तविष+संज्ञायां ङीष्।) नदी। देवकन्या। भूमिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (बलम्। यथा, ऋग्वेदे। १।३५।१४।

"क्षयाय जिष्णो तविषीं दधानः॥")

तष्टः, त्रि, (तक्ष+क्तः। एषोदरादात् कलोपे साधुः।) तनूकृतः। इत्यमरः। ३। १। ६६।

तष्टा, [ऋ] पुं, (तक्षकार्य्ये+ल्युच् एषोदरात् कलोपे साधुः।) त्वष्टा। कुतार इति भाषा। विश्वकर्म्मा। आदित्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

तस, द क्रि अदर्शनेऽपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) द, कर्म्मणि तंस्यते। कि, तंसयति तंसति हारो जनम्। इति दुर्गादासः॥

तस, य उ इर उतृचेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धूलिं वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर, अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तसरः, पुं, (तनोतीति। तन+"तनियमिभ्यां क्सरन्।" उणां। ३। ७५। इति सरन् किच्च।) वसरः। सूत्रवेष्टनम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ८३।

"रसं परिस्रुता न रोहितं
नयद्धुर्धीरस्तसरं न वेम॥")

तस्करः, पुं, (तत् करोतीति। कृ+"शिवाविभिदि।" ३। २। २१। इत्यस्य सूत्रस्य "किं यत्तद्वहुषु ङ्योऽविधानम्।" इति वार्त्तिकोक्तेरच्। ततः।) "तदृष्टहतोः करपत्योः इति सुट्दलोपौ।) चौरः। एकाग्राकः। इति रत्नमाला॥ मदनवृक्षः। इति जटाधरः॥ कर्णः। यथा, रघुः। १। २७।

"वाङ्मात्रा यत् परस्वेभ्यः स्पृहौ तस्करता स्थिता॥"

"तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।" इति तट्टीका॥

तस्करस्नायुः, पुं, (तस्करस्य एकाग्राकस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

तस्करी, स्त्री, (तद्+कृ+चौरार्थे टः टित्त्वात् ङीप्। सुटि दलोपे च साधुः।) क्रोपना नारी। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

ताटङ्कः, पुं, (ताड्+एषोदरात् साधुः।) ताड्ङः। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः॥ (यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७१।

"तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी॥")

ताटस्थ्य, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ्।) उदासीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति। तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्धपूर्व्वप्रत्यय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डिदासः॥

ताड़ः, पुं, (तड़+भावे घञ्।) ताड़नम्। शब्दः। सुष्टिमेयत्वादि। इति मेदिनी। ड़े, १४॥ पर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥

ताड़का, स्त्री, राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता धुन्धुदैत्यपुत्रस्य सुन्दस्य भार्य्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमृषिं धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् सपुत्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता। इति रामायणम्॥

ताड़काफलं, क्ली, (तारकेव नक्षत्रमिव फलमस्य। रस्य ड़त्वम्।) इङ्गुदीफला। इति रत्नमाला॥

ताड़ङ्कः, पुं, (तालं तालपत्रमिव अङ्कयते लक्ष्यते इति। अङ्क+घञ्। लस्य ड़त्वम्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) कर्णभूषा। कानतड़का इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कर्णदर्पणः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ताटङ्कः ३। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः॥ कर्णिका ४ तालपत्रम् ५। इत्यमरः॥ ताड़पत्रम् ६। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०॥ कर्णसुकरः ७। इति जटाधरः॥ (यथा, मनसाधाने।

"ताड़ङ्काड़दमेखलागुणरणत्काञ्चीरतां प्रापितां
केरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे॥")

ताड़नं, क्ली, (ताड़+भावे ल्युट्।) आघातः। यथा, भड़्गारतिलके। [तपः॥"

"श्राद्धं नीरसकाष्ठताड़नभृतं श्राद्धः प्रचण्डा-

यथाच, गारुड़े ६६ अध्याये।

"श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्य्याच्चर्म्मादि न स्पृशेत्
न निन्दाताड़ने कुर्य्यात् सुतं शिष्यञ्च ताड़येत्
आचरेत् सर्व्वदा धर्म्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत्॥"

अपि च चाणक्ये। १२।

"लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः।
तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताड़येन्न तु लालयेत्॥"

ताड़नी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति। ताड़+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अश्वताड़नयष्टिः। तत्पर्य्यायः। चर्म्मयष्टिः २ कशा ३ भीमाः चर्म्मलालिका ५। इति शब्दमाला॥

ताड़पत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव। लस्य ड़त्वम्।) ताड़ङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०॥

ताड़िः, स्त्री, (ताड़यति पत्रैः शोभते इति। तड़ दीप्तौ+क्विप्+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ताड़ियातु इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३२८।

"शुयानमालपत्राणि शीर्णताड़ीदलानि च।
तत्सेनार्णवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीसुखानि च॥")

आभरणविशेषः। इति दुर्गासिंहः॥

ताड़ुलः, पुं, (ताड़यतीति। तड़+क्विप्+उल।) ताड़यिता। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

ताड्यमानः, पुं, (ताड्यते असौ। ताड़+कर्म्मणि शानच्।) पटहादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ताड़नयुक्ते, त्रि। (यथा, कुमारे। १। ४५।

"अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्व्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना॥")

ताण्डवं, क्ली, पुं, नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०॥ ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि नृत्यशास्त्रं तदस्यास्तीति। इति भरतः॥ तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी॥

("पुंनृत्तं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्तं लास्यमुच्यते॥" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंनृत्तम्॥) लयविशेषः। उद्धतनृत्तम्। इति मेदिनी। वे, ३६॥ (यथा, मत्स्यपुराणे। १। १।

"प्रचण्डताण्डवाटोपे-प्रक्षिप्ता येन दिग्गजाः।
भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजाः॥")

ताण्डवतालिकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्तालः स कार्य्यतयास्त्यस्येति । ठन् ।) नन्दी। स शिवद्वारी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।) शिवः। इति शब्दमाला ॥

ताण्डि, क्ली, (ताण्डेन मुनिना कृतम्। ताण्ड + बहुलवचनात् इञ् ।) नृत्यशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति। तन + "दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणा० । ३ । ६० । इति क्तः दीर्घश्च । यद्वा तातेति अव्यक्तशब्दोपलक्षितः ।) पिता। इत्यमरः। २ । ६ । २८। (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।

"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्यविवस्वत्स्वस्त्यान्विष्यन् वेतसगृहं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")

अश्वकन्या। इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । २ । १४ । ३६ ।

"कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रश्यतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरोषितः ॥")

पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः।

"तस्मात् सुखे यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि।
इच्छाकूर्या दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवाम्नलात् गौरयं इक्षुः ।) क्षुद्रतातः। पितृव्यः। जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥

तातजनयित्रौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

ततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृसमः। तत्पर्य्यायः। मनोभवसः २। इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोभवः ३ पितृसन्निभः ४। इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति। नृत् + बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः, पुं, (तापं लातीति । ला + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोभवः । इति मेदिनी । ले, ६८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्रः । इति शटाधरः ॥

तात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल + "आपदादिपूर्व्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्कालभवः । यथा, शुद्धितत्त्वे ग्रहः ।

"ततः श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तात्पर्य्यं, क्ली, (तत्परस्य भावः । तत्पर + ष्यञ् ।) अभिप्रायः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।

"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्ये परिकीर्त्तितम् ॥")

तादात्म्यं, क्ली, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् + ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ ।(तद् + दृश् + "त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्च ।" ३ । २ । ६० । इति क्विन् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ६१ । इति आत्वम् ।) तादृशः । ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।

"यादृशैः सेवते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥")

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + "त्यदादिषिति ।" ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।

"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥")

तानं, क्ली, (तन धु ञ विस्तारे + भावे घञ् ।) विस्तारः । ज्ञानविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + घञ् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा येर्मूर्च्छनाग्रामसंश्रयाः ।
तानास्तेऽपूर्णपञ्चाशत् षड्जस्वरसमुद्भवाः ॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते खुः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"

तानवं, क्ली, (तनोर्भावः । तनु + "दृगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।

"तानवं तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यमभमादिकृत् ॥"
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

"परपतिनिर्दयकुलटाशोणित शुद्ध ! नेर्ऋया न कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रौद्रिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥")

तानूरः, पुं, (तनु + बाहुलकात् ऊरच् ।) पयसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) आन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, प्रबुद्धविजये । २ अङ्के ।

"पान्थं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयत्याश्वयत्
यत्रात्यन्तघनच्छदैर्विटपिभिश्छन्ने निरन्तातपे ॥")

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्त्र + "उक्थादिभ्यष्ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । २५ ॥ तन्त्रशास्त्रवेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । ६ ।

"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापः, पुं. (तप + घञ् ।) सन्तापः । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

"नेदाघजं तापमिवोडुराजः ॥")

क्लेशः। इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।

"दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥")

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्वुल् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।

"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥"

तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६६ ।

"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्त्मना ! ॥"

तापत्या उपाख्यानम् । तपती + ष्यञ् । तापत्युपाख्याने, क्ली । यथा, तत्रैव । १।२।१०६ ।

"तापत्यमथ वाग्विष्णोर्मौर्व्वाख्यानसुत्तमम् ॥"

एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।

"शुक्रादब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")

कामबाणः । इति शटाधरः ॥ (यदुक्तं,—

"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।

"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥"

भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।

"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनगमभावकरमिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २१ ।

"ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रमभित्रतापनम् ॥")

तापसं, क्ली, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽस्त्यस्येति। तपस् + "अश्च ।" ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शीलमस्य । "कृत्यादिभ्यो यः ।" ४ । ४ । ६२ । इति यः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।

"तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥"

तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २ । ५२ । ५ ।

"तापसं व्रतमास्थाय ततो गुरुसुवाच ह ॥")

पुं, दमनकवृक्षः । वकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्ष्वाकुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

"कान्तारतापसेष्वेव कार्हेचुः स्वपचव्रतः ॥"
"इत्येता जातयः स्त्रीत्वात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥"
"कान्तारतापसाविषू वंशकाशुगुणौ मतौ ॥")
तापसतरुः, पुं, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः।) इङ्गुदीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६॥ (इङ्गुदीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
तापसद्रुमः, पुं, (तापसप्रियो द्रुमः।) इङ्गुदीवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २०६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इङ्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा यस्याः।) गर्भदात्रीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥
तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः।) प्रियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (इङ्गुदीवृक्षः। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः॥")
तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया।) द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)
तापहरी, स्त्री, (तापं अरुचिजन्यसन्तापं हरतीति। हृ+बाहुलकात् टः। स्त्रियां ङीप्।) अञ्जनविशेषः। यथा,—
"इते हरिद्रासंयुक्ता माषार्द्धं भर्जयेद्घटीः।
तद्गुलाद्यापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत्॥
सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्।
लवङ्गैकद्विकृनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्॥
एषा स्निग्धं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः॥"
अस्या गुणाः।
"भवेत्तापहरी वल्या दृष्या श्लेष्मात्रमाचरेत्।
दृष्टश्री तर्पणी रुच्या गुर्व्वी तस्य गुणाः स्मृताः॥"
ताहरी इति लोके। इति भावप्रकाशः॥
तापहारिण्यां स्त्री॥
तापिञ्छः, पुं, (तापिनं सन्तापं छदति आच्छादयतीति। छद्+अन्येष्वपीति डः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तमालवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६८॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ११।११।
"अनयोर्निचितपदक्षनं श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छावलीम्॥"
क्लीबे, तापिञ्छस्य पुष्पम्। फले लुगिति तद्धितलुक्। द्विहीनं प्रसवे सर्व्वमिति नपुंसकत्वम्। तापिञ्छपुष्पम्। यथा, माघे। १। २२।
"प्रफुल्लतापिञ्छनिभैरभीक्षुभिः
सुभेच सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः॥")
तापिञ्जं, क्लो, (तापिनं जयतीति। जि+डः।) धातुमाक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
तापिञ्जः, पुं, तापिञ्छः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
तापी, स्त्री, (तापयतीति। तप+णिच्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) तापिनी नदी। सा पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मात्स्ये। ११३। २७।
"तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा नदी।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सर्व्वाः शीतजलाः शुभाः॥"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम्। २। ३। ११॥
"तापी तापा च गोलोमी गोमती ग्राहिता मही।
सरस्वती युता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफलत्तथा।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम्॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)
यमुना। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति। ताप+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनिः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तापयुक्ते, त्रि॥
तापं, क्लो, (तापे हितम्। ताप+यत्।) धातुमाक्षिकम्। इति रत्नमाला॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गोऽयम्। ४२१॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"ताप्यस्य पलत्रितयं क्षौद्रस्यावल्लीकायाः॥")
ताप्यकं, क्लो, (ताप्यमेव। स्वार्थे कन्।) माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (माक्षिकशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया॥)
ताप्यसंज्ञकं, क्लो, (ताप्यसंज्ञा यस्य। कप्।) माक्षिकधातुः। इति रत्नमाला॥
तामः, पुं, (तान्यत्यनेनेति। तम+करणे घञ्।) भीषणः। दोषः। इत्यजयपालः॥
तामरं, क्लो, (तामं म्लानिं रातीति। रा+कः।) जलम्। घृतम्। इति भरतधृतरुद्रः॥
तामरसं, क्लो, (तामरे जले सरतीति। सरस्+डः। यद्वा, बाहुलकात् अमेरप्यसच्। तस्य णित्त्वञ्च। धातोस्तुगागमश्च। णित्त्वात् वृद्धिः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ३। ११७॥) पद्मम्। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ५४।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः सुतार्था स्थितिः॥")
सारसः। इत्यमरः। १। १०। ४०॥ सुवर्णम्। ताम्रम्। इति मेदिनी। से, ५३॥ (छादयत्याचरच्छन्दोविशेषः। तस्य लक्षणादिकं छन्दःग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥)
तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी। इत्यमरः। २। ४। १२७॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये।
"कटुकैरम्लवोधीरसिंही तामलकीघनैः॥")
तामलिप्तं, क्लो, } देशविशेषः। तमलुक् इति
तामलिप्ती, स्त्री, } भाषा॥ तत्पर्य्यायः। दामलिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ ताम्रपूः ५ विष्णुगृहम् ६। इति हेमचन्द्रः। ४। ४५॥ तमोलिप्ती७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तामसं, त्रि, (तम एव। तमस्+स्वार्थे अण्।) प्रकृतिगुणविशेषः। तद्धर्म्मो यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते॥
मूढ्ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।
असत्कृतमवज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम्॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः॥ * ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये।
"नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
यत्तु कृतवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते॥
अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते॥
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखमोहनमात्मनः।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्॥"
तामसः, पुं, (तमसो गुणः प्रधानत्वेनास्यास्तीति। अण्।) सर्पः। खलः। इति मेदिनी। से, २५॥ उलूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ चतुर्थमनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतारः। त्रिशिखनामा इन्द्रः। वैधृतयो देवाः। ज्योतिर्धामादयः सप्तर्षयः। धृष्टख्यातिनरादयो मनुसुताः। इति श्रीभागवतम्॥ * ॥ तमोगुणयुक्ते, त्रि॥ (यथा, मनुः। १२। ३३।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम्॥")
तामसमुनयो यथा। कणादः१ गौतमः२ अक्षिः३ उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ रुक्कुः ७ हरिवंशः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १०॥ तामसशास्त्राणि यथा। असुरमोहनार्थानि शिवकृतशैवपाशुपतादि १ कणादकृतनयनीलपटादि २ ब्राह्मणरूपिभगवद्कृतबौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनिकृतनिरीश्वरसांख्यम् ४॥ तामसपुराणानि यथा। मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४ स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६॥ तामसस्मृतयो यथा। गौतमम् १ वाहस्पत्यम् २ सासुद्रम् ३ यमम् ४ शाङ्खम् ५ औशनसम् ६॥ * ॥ राजसतामसकर्म्माणि यथा,—
"यत् शैवं दैवतं पैत्रमौपदेवं तथार्षकम्।
शान्तं शैवं गार्हपत्यं यागहोमादिकं तथा॥

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलत्वं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्यमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्यदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ।

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस् + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीष् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र + अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्तृणां यमदूतैर्निर्यातत्वे यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुम्पेष्वास्तामिस्रेण तमश्चयुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"सप्तम्यामन्धतामिस्रमथ तामिस्र आदिशत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा । ४ । ६० । इति ऊलच् वुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातश्लेष्मिककफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भोगभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च प्रशस्तत्वम् । दन्तास्यहृद्गन्धे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ क्षयाढ्यपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाढ्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटिततांबूलभक्षणगुणाः । सुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिराच्चोटितभूयोजलयोजिततांबूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । त्रिदोषाग्निनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापर्णन्तु ग्रैथिल्यं कुर्य्यात्तस्याग्रहृद्रसः ।
ग्रीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय सुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

"पर्णमूले वसेद्ब्राह्मीः पर्णाग्रे पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
गायत्र्यग्रे विधं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलसुत्तमिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमन्ति ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले ।
ज्वरास्रश्लीपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलाद्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासृजाम् ।
देहहृत्कण्ठदन्तास्यशोषवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वह्निं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बलं श्लेष्मास्यदौर्गन्धमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर वाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वाग्गुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मस्करः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ पत्रिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीच्च सहाम्राणिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "अमिनमोर्दीर्घश्च ।" उणा । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तेजसधातुविशेषः । तामा इति तांवा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्बम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्वाष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ द्विष्टम् ८ उदम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उदुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० सुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोव्रणकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसान्नपित्तश्लीपक्रमिनाशित्वम् । अल्पदृङ्मलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलजीर्णहृद्वायुगरमूलवङ्क्षरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टिस्मृतिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ रूढ्वेष्टितशूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपक्वाम्लदाडिम्बद्वारा पक्वपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्यान्नपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिपित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं स्निग्धं घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
क्षणारूक्षमतिस्निग्धं श्वेतच्छायि घनासृहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्बं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतयत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि क्षिप्त्वा खंखेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमर्दनेन ततः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
पादांशं सुतकं दत्त्वा याममर्दनेन मर्दयेत् ।
ततः उद्धृत्य पत्राणि लेपरेद्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लदृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मौनार्द्धौ भाण्डेरीं सपुनर्नवाम् ।
ततःकल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्वज्रमूलोद्भितम् ॥
शुष्कं तन्गोलकं भाण्डे मृरावेश्य च रोधयेत् ।
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततचुल्यां विपाचयेत् ।
क्रमदृढ्याग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्चूरणद्रवैः ।
यामैकं गोलकं तत्र निःक्षिपेच्चूरणोदरे ॥
सदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
पाच्यं गजपुटे स्विन्नं शुष्कं भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भस्म क्षममथार्द्धकम् ।
विदाहं खेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शुक्लनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति, त्रि ॥
("न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकदोषो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदश्छर्द्दिरेव च ।
अरोचकश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ।
अथौ सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥
अथ ताम्रमारणम् ।
शतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्यन्तु कन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् सूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्थांशं पचेच्चुल्यां पाचयेच्च सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्द्धयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
मतान्तरम् ।
जम्बूनाम्लसा सैन्धवसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय शुल्वपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटपेत् सुयुक्त्या
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥
अन्यतरमतम् ।
शुद्धं ताम्रदलं विमर्द्य पटुना चारेण जम्बीरजै-
र्नीरैर्घर्षसमिदं क्षुद्यर्कपयसा लिप्तं घर्मे सप्तधा ।
निर्गुण्ड्यम्बुहिमं रसेन्द्रकलितं दुग्धाढ्यगन्धेन तत्
तुल्यैनाथ मृतं भवेत् सुपठितं पञ्चान्दलेन त्रिधा ॥
गुणा यथा,—
वान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितं क्षयरुजाकुष्ठानि
पाण्डामयं
शूलं मेहगदाङ्कुरानिलगदानुल्लाघपाने जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदं प्रशस्तमनिशं तच्छुद्धकाथेन चेत्
भुक्तः स्यौल्यजरापमृत्युगमनं पथ्याशिना वत्सरात् ॥
ताम्रसूर्णं गरहरं यक्ष्मतृष्णीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलाग्निवातघ्नं श्वेतपर्पटिकाजितं ॥"
इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मारणमारणाधिकारे ॥)
ताम्रः, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्यास्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । इति कर्म्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६५ ।
"द्वीपं ताम्राक्षयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥")
ताम्रकं, क्ली, (ताम्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
ताम्रकर्णी, स्त्री, (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्गजस्त्रिपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥
ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ प्रौष्किकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥
ताम्रकुट्टकः, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट + ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥
ताम्रकूटः, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक् इति भाषा । यथा,—
"सम्विदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खेर्ज्जुरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिदाश्चापि यथा सूर्य्यादकं प्रिये ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
ताम्रकृमिः, पुं, (ताम्रवर्णः कृमिः कीटः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥
ताम्रगर्भं, क्ली, (ताम्रं गर्भे उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रचूड़ः, पुं क्ली, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूड़ा अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।
"अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूड़ं शुभेक्षणः ।
महाकायमुपक्षिप्तं कुक्कुटं बलिनां वरम् ॥"
यथा चोत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"ताम्रचूड़स्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥")
कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं रसोऽस्याः ।) गोरक्तदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रपट्टं, क्ली, (ताम्रेण निर्म्मितं पट्टं पत्रम् ।) ताम्रनिर्म्मितलेखनपत्रम् । यथा,—
"दत्त्वा भूमिं निवर्त्तं वा क्रीत्वा लेखयतु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा समद्रोपरिचिह्नितम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रनिर्म्मितपत्रे, क्ली ॥
ताम्रपर्णी, स्त्री, दीर्घकामेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५० ।
"ताम्रपर्णीं समेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ॥")
ताम्रपल्लवः, पुं, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ताम्रपाकी, [नृ] पुं, (पच्यते इति । पच + घञ् कुत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणतिरस्यस्येति । इनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
ताम्रपादी, स्त्री, (ताम्रो रक्तवर्णः पादो मूलदेशोऽस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ॥)
ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) कृतकाञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुञ्जली ताम्रपुष्पश्च रक्तकः रक्तकेशरी ॥")
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तचित्रतृण् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचित्रतृणशब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ॥)
ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायाः यथा,—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
शणपत्रा कुबेराक्षी कालस्थाल्यालवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ताम्रफलः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रमूला, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्याः ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे श्वासचिकित्सायाम् ।
"सिंही यात्री ताम्रपर्णी पटोली ॥")
लम्बालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा । इति रत्नमाला ॥ खिराइ इति भाषा ॥
ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) पद्मिनीवल्लभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारतवर्षीयखण्डभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्याम्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्॥")
ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्या इति। टाप्।) ओड्रपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली। मध्यपदलोपी समासः।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता। तत्पर्य्यायः। ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ सत्यवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफदोषमुखकण्ठोत्थरोगनाशित्वम्। श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रवीजः, पुं, (ताम्रवर्णं वीजमस्य।) कुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रवृक्षः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः।) रक्तचन्दनम्। कुलत्थः। इति रत्नमाला॥
ताम्रवृन्तः, पु, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य।) कुलत्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप्।) कुलत्थिका। इति हेमचन्द्रः। ४।२४१॥
ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूडा अस्यास्त इति इनिः।) कुक्कुटः। इति जटाधरः॥
ताम्रसारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य।) रक्तचन्दनम्। इति रत्नमाला॥
ताम्रसारकं, क्ली, (ताम्रसार+स्वार्थे कन्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रसारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप्।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप्।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा। यथा, मात्स्ये। ६। २।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा॥"
समुत्पन्नगर्भतचतुर्थत्वविशेषः। यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये॥)
ताम्राक्षः, पुं, उपद्वीपभेदः। इति शब्दमाला॥
ताम्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्तामे अक्षिणी यस्य। अक्षिन्+समासे षच्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ताम्रनयने, त्रि। यथा, भागवते। १। ७। ३३।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमौसुतम्।
वधन्तामर्षताम्राक्षः पशुं रसनया यथा॥")
ताम्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति। आ+भा+कः। ताम्रवदाभा अस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) रक्तचन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये।
"रुचका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि॥")
ताम्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति षा।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं कार्य्यमेषामस्य। ताम्र+ठन्।) कंसकारः। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि। यथा, कार्षिके ताम्रिके पणः। इत्यमरः। २। ६। ८८॥ (यथा, मनुः। ८। १३६।
"कार्षापणन्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥")
ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णोऽभा अस्यस्या इति ठन् ततः टाप्।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ मानरत्नावाद्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥
ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः। इति अण् ततो ङीप्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मानरन्ध्रा २ विकारिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताय, ञ्च ड पालने। सन्ततौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) सन्ततिर्विस्तारः। ञ, अतन्तायत्। ड, तायते विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः॥
तायिकः, पुं, (तायं पालने साधुरिति ठञ्।) तन्त्रिकाभिधदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥
तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति। तॄ+णिच्+घञ्।) रूप्यम्। इति मेदिनी। ते, ४३॥
("दग्धोत्तीर्णं सुगृहीतं यन्निर्म्मलं कुन्दसन्निभम्।
गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारसुत्तममिष्यते॥"
अशुद्धस्याशुद्धतस्यास्य गुणा यथा,—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च।
अशुद्धचाशुद्धतन्तारं शुद्धमार्थमतो बुधैः॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिव्याद्यिगुणहिङ्गुलम्।
पातयन्ते रसो याह्यो रजतं मृतमुच्यते॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे॥) सुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम्।
"हारं सुवर्णं मुक्तञ्च तारम्॥"
"तारं मौक्तिकम्। तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्।" इति तट्टीका॥ गौणसिद्धिभेदः। यथा, "विहन्यमानस्य दुःखस्य चित्तात् तद्विघातार्थ्य इति इमा मुख्याश्चित्तस्य सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धयश्चापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। तासाद्या अध्ययनादिलक्षणाः सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां श्रवणरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते॥" इति तत्त्वकौमुदी॥ अक्षिमध्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥)
तारः, पुं, वानरविशेषः। सुक्ताविशुद्धिः। शुद्धमौक्तिकः। इति मेदिनी। रे, ४३॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन। तॄ+णिच्+घञ्। यद्वा तारयति खोद्धारणजनादिभिर्लोकान्। तॄ+णिच्+अच्। एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे। ७२ अध्याये।
"तारयेद् यद् भवाम्भोधेः खजपासक्तमानसम्।
ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मादयोऽकवन्॥")
प्रणवः। इति तन्त्रम्॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। २।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपागुगं यं विदुस्तस्मै स्वात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिभार्थ्यते॥")
तारणम्। इति विश्वः॥ कूर्चबीजम्। इति तन्त्रसारम्॥ (नक्षत्रम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ अत्युच्चशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ३८॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम्।
"वृषासुरसि मन्त्रस्तु द्वात्रिंशतिविधो ध्वनिः।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ११७।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः॥"
राक्षसविशेषः। यथा महाभारते। ३। २८४। ६।
"युयुधे लक्षणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः॥"
दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। ४३। ६।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम॥")
महादेवः।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुण्डादण्डेन दत्ते त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे।
मायाबीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानमुक्तं वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)
तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः। इति मेदिनी। रे, ४४॥ स्फुरितकिरणः। निर्म्मलः। इति धरणिः॥ (तारं सुक्तास्त्यस्येति अच्। सुक्ताविशिष्टः। यथा, अमरशतके। २८।
"उरसि निहितसारो हारः स्तना जघने घने॥")
तारकं, क्ली, (तारेव कनीनिकया कायतीति। कै+कः।) चक्षुः। इति मेदिनी। के, १००॥
तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव। स्वार्थे कन्।) चक्षुस्तारा। नक्षत्रम्। इति मेदिनी। के, १००॥
तारकः, पुं, (तारयति देत्यानिति। तॄ+णिच्+ण्वुल्।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः। यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान्।
मित्रबाहुः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्दुतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः॥

ऋतधामा च तत्रेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपुः।
हरिर्नपुंसको भूत्वा वातयिष्यति शङ्कर!॥
इति गारुडे ८७ अध्याये॥
(असुरोऽसुरविशेषः। कार्त्तिकेयः एनं निहतवान्। यथा, मत्स्यपुराणे। १४५। ५—११।
"वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः।
सुराननुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्याशं जग्मुर्भयनिपीड़िताः।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह॥
सन्त्यलभ्यं भयं देवाः। शृङ्गरस्यात्मजः शिखुः।
तुहिनाचलदोर्द्दण्डं हनिष्यति दानवम्॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः।
स्रस्तो बिन्दुर्वह्निवदने यज्जगत्कारणान्तरे॥
तद्गर्भं पावकिर्वदने रेतो देवानतर्पयत्।
विदार्य्य जठराग्नेयो अजीर्णं निर्गतं सुने!॥
पतितं तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम्॥")
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य १५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम्॥ तारयतीति। तॄ+णिच्+ण्वुल्।) कर्णधारः। इति मेदिनी। के, ६६॥ भेलकः। इति शब्दरत्नावली॥ (तरणोपायः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ४।४०।
"केचिद्वागम्यगानेन केचिन्नियमसङ्कुलैः।
केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम्॥"
"तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं नैव जानन्ति।" इति तट्टीका॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १२। २८४। ३५।
"गर्भसंसङ्गनाशाय तारकाय तराय च।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च॥")
त्रातरि, त्रि। इति मेदिनी। के, १००॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। २। १३।
"कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम्॥"
स्त्रियां टापि अत इत्वम्। यथा, गोः रामायणे। २। ६७। २३।
"नारीणां तारिकाः काश्चित् काश्चित् परमवाजिनाम्॥")

तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति। जि+क्विप् तुगागमश्च।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः। १। १। १४२॥ (एतद्विवरणं मात्स्ये १५६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तारकब्रह्म, क्ली, (तारकं संसारसागरपारकारकं ब्रह्म।) षड़क्षरमन्त्रविशेषः। यथा,—
"षड़क्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य्य मन्त्रमुत्तमम्।
सर्व्वदुःखहरश्चैतत् पापिनामपि मुक्तिदम्॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलत्वं भविष्यसि।
भस्मास्थिधारणादूर्ध्वं सम्भूतंचाशुचित्वयि॥
मङ्गलं तदभूतं सर्व्वं मन्त्रोच्चारणात् शुभात्।
तस्मात्तेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महाज्ञानपरिपालकः।
कृत्वा मुक्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं पदम्॥
अन्यत् किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्राप्स्यिष्यसि।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विससर्ज्ज मरुद्गणान्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णुवाक्यम्॥ अपि च।
"सुमूर्द्धोर्मुनिकर्ण्यान्तु ब्रह्मोदकनिवासिनः।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम्॥
ओँ श्रीरामरामरामेतितत्तारकमुच्यते।
अतस्त्वं जानकीनाथ! परं ब्रह्म विनिश्चितम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिववाक्यम्॥

तारका, स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा। तॄ+णिच्+ण्वुल्। टाप्। "तारका ज्योतिषि।" ७। ३। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्वम्।) नक्षत्रम्। (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७१।
"व्यप्-विन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि तारकाः।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा॥")
कनीनिका। इति मेदिनी। के, १००॥ (यथा, रघुः। ११। ६६।
"चक्रवाकपदहनार्च्चिषं ततः
सन्दधे दृशमुदयतारकाम्॥")
इन्द्रवारुण्यां स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः।) कार्त्तिकेयः। इति हेमचन्द्रः। २। १२३॥

तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्त्यत्र। तारका+इनिः ङीप्।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तारकितं, त्रि, (तारकाः सञ्जाता अस्य। तारका+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्।) तारकायुक्तम्। यथा,—
"सिति निशा दृशदि स्फुटदुत्पतत्
कणगणाधिपतारकिताम्बरः॥"
इति नैषधम्॥

तारणः, पुं, (तारयतीति। तॄ+णिच्+ल्युः।) भेलकः। इति शब्दरत्नावली॥ (संसारसागरात् तारयतीति। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १३६। ५०।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्व्वजनेश्वरः॥"
महादेवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। ११७।
"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः॥"
क्ली, पश्चिवत्सरेषु अष्टादशवत्सरः। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्यार्घ्य प्रपीड़नम्।
शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते!॥"
तथाच बृहत्संहितायाम्। ८। ३६।
"तारणं तदनु भूरिवारिदं
शस्यवृद्धिसुदितञ्च पार्थिवम्॥"
तॄ+णिच्+भावे ल्युट्। उत्तारणम्। उद्धारणम्। यथा, महाभारते। ४। ४। ५३।
"तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च।")
तरणकारयितरि, त्रि॥

तारणिः, स्त्री, (तारयतीति। तॄ+णिच्+ल्युः। ङीप्।) नौका। इति हारावली। ५६॥

तारतरुलः, पुं, (तारं मुक्तेव शुभ्रस्तरुलो यस्य।) धवलयावनालः। इति राजनिर्घण्टः॥

तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भावः। (तरतम+ष्यञ्।) न्यूनाधिक्यम्। यथा,—
"निर्द्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा।
बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका॥"
इत्युद्भटः॥

तारदी, स्त्री, (तरदी एव। स्वार्थे अण् ततो ङीप्।) तरदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तारपुष्पः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य।) कुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तारलः, त्रि, (तरल एव। स्वार्थे अण्।) विटः। इति भूरिप्रयोगः॥

तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला।) धातुविशेषः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तारशुद्धिकरं, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करोतीति। कृ+टः।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति। तॄ+णिच्+अच्।) नक्षत्रम्। इत्यमरः। १। ३। २१॥ (यथा, महाभारते। १। २११। २६।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः॥")
यथाच कर्म्मलोचने।
"एकतारं नमो दृष्ट्वा सार्त्तयो नारदो मुनिः।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति॥"
अक्षिमध्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ श्लेष्मस्य पर्य्यायः। विभिनी २ कनीनिका ३। इति राजनिर्घण्टः॥ तारका ४। इत्यमरः। १। ३। २१॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ४। ३६।
"तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ॥")

तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति। तॄ+णिच्+अच्+टाप्।) बुद्धदेवताभेदः। हर्षस्यतिभार्य्या। इति मेदिनी। रे, ४३॥ (यथा, देवीभागवते। १। ११। ७५।
"ततः कालेन कियता तारारूपं सुतं शुभम्॥")
वालिभार्य्या। सा सुषेणवानरकन्या। इति रामायणम्॥ (यथा, महाभारते। ३। २७६। १८।
"हेममाली ततो बाली तारां तारापिपानताम्।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः॥")
घोड़ा। मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
द्वितीया मुक्तिः। यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती।
तारकत्वात् सदा तारा मुक्तिमोक्षप्रदायिनी॥
उग्रापत्तारिणी यस्माद्उग्रतारा प्रकीर्त्तिता॥"

अस्या ध्यानं यथा,—
"प्रत्यालीढपदार्पिताङ्घ्रिशवहृद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परसृणा क्रूङ्कारबीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम्॥"
अपि च।
"प्रत्यालीढपदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम्॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम्॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम्॥
स्मेरवक्त्रां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशसंरवदनां स्फारालङ्कारविभूषिताम्॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम्॥"
अस्या दशाक्षरमन्त्रोद्धारो यथा,—
"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिराहृताम्॥
शक्तिभिः सेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रक्तपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥
(अस्या बीजं यथा, "ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट्॥")

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।
"ध्वान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के दिवः॥")
दृष्टस्तिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम्॥
(यथा, नैषधे। १६। ८।
"व्रजति कुसदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्ज्यायां मायामयीमिव रावणि-
स्त्रिमरचिकुरव्याहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-
राट्॥")

तारापथः, पुं, (तारायां नक्षत्रायां पन्थाः। समासे अ।) आकाशः। इति हेमचन्द्रः॥
(देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ६०।
"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
ग्राहयामास रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ॥"
"तारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः॥)

तारापीडः, पुं, (तारायां नक्षत्रायां पीडो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(स्वनामख्यातचन्द्रापीडस्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४६।
"तारापीडोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत॥"
कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्याम्। १०२ पत्रे। "अवतार इव धर्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिच्छदप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभवत्॥")

II.77/153.

तारापूजा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताराभः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

तारामण्डलः, पुं, (तारानां सुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (नक्षत्रमण्डले, क्ली॥)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जातः। अस्यौ गिरिजांशजा। यथा,—
"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याञ्जयायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भोपमद्युतम्॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया॥
प्रसन्ना सा निशिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योगिलक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदितामूद्वराङ्गना॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे॥
गर्भं दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाष्टतोयकरम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम्॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरच्छ्रीतुल्यशोभां शुभाम्॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सङ्कल्पेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा॥
वर्द्धते मन्दिरे तस्य वर्षासिव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं यतीत्य वरवर्णिनी॥
मङ्गलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रदृष्टौ शुभे दिने॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा वहवाभिः क्रमेण वै॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात्॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यसनयश्चतुरङ्गबलैर्यतः॥

स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी॥
दृष्ट्वा धात्रीं निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत् सदृशं प्रति॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि! मह्यमेत्य निवेदय॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम्॥
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाङ्कयाम्॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला॥
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थे त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मम नृपोत्तमः॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे!॥
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ प्राहाशरीरिरिदं सा कृतं वचः॥

श्रीदेव्युवाच।

पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति॥
तस्मिन्कलया पूर्णे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरय त्वं वरारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम्॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम्॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च ज्ञाने ज्ञेये च पारगाः॥"
"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ दृढद्भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ॥
तयोरपि वयःख्यातात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्यास्तथैव वचः श्रुत्वा राजपुत्री जगाद ताम्॥
मत्पार्श्वचारिणीं भूत्वा निदेहि नृपोत्तमम्।
तारावतीं तदा धात्र्यागात्तारावतीं तदा॥
धात्र्या चानुगया युक्ता चचरत् सदशोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विलुल्ल वरवर्णिनी॥
भाविलाभियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या विमोहिता॥
इति खेदजधर्म्माम्भःकलिकानिचितानना।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्री राज्ञस्तारावती सती॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य न्यायमास देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः॥
प्राप्तियज्ञसंस्कारं ज्ञात्वा तां सहचारिणीम्।
कश्मीरपुरमासाद्य प्रययौ चन्द्रशेखरः॥"

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः॥

तारिका, स्त्री, (तारस्तीव्रतारा अस्तीति। तार + "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) तालरसः। ताड़ी इति भाषा। यथा,—
"सन्दिग्धा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम्।
अहिफेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम्॥
(तरणमस्त्री, क्ली। यथा, मनुः। ८। ४०७।
"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे॥")
तारिणी स्त्री, (तारयतीति। तृ + णिच् + णिनिः ङीप् च।) दुर्गादेवतामेदः। तत्पर्य्यायः। तारा २ महाश्रीः ३ ओंकारा ४ खाहा ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ अग्निनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१। इति त्रिकाण्डशेषः॥*॥ द्वितीया शक्तिः। यथा,—
"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान्।
येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः॥
कवितां लभते शुद्धामनर्गलविजृम्भिणीम्।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत्॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति दृहस्पतिरिवापरः॥"
इति तन्त्रसारः॥
अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम्।
("तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता॥"
इति मन्त्रकोषः॥
त्रि, उद्धारकर्त्री। यथा, मार्कण्डेये।
"तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे!॥")
तारुण्यं, क्ली, (तरुणस्य भावः। तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्।) यौवनम्। इत्यमरः। २। ६। ४०॥ (यथा, मार्कण्डेये। २४। ७।
"दृढकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु॥")
तारेयः, पुं, (तारायां वालिपत्न्यां अपत्यं पुमान्।) तारा + ढक्।) वालिपुत्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। ४। २२। १२।
"अङ्गदप्रमुखान् कुमारान् विक्रम्य बलवान् रणे।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः॥"
दृहस्पतिपत्न्यास्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि॥)
तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा। तर्क + ठक्।) तर्कशास्त्रवेत्ता। तर्काध्ययनकर्त्ता। इति शाकरणम्॥ स षड्विधो यथा। वैशेषिकः १ औलूक्यः २ वार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४ लौकायतिकः ५ चार्व्वाकः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, अप्पयदीक्षित-वैराग्यशतके। ६१।
"कापोतं मे व्रतमस्तु यद्यपि भवेत् सङ्कल्पकोटेरपि
मास्तु ग्रन्थपदम्॥")
तार्क्षः, पुं, (दृक्ष एव। स्वार्थे अण्।) कश्यपः। यथा, श्रीभागवते।
"प्रमथ्य तरसा राज्ञः शालादीन्वैद्यपक्षगान्।
पश्यतां सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्रः सुधामिव॥"
(विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। १२३। ७०।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्चामितध्वजः।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः॥")
तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष्।) पातालगरुड़लता। इति राजनिर्घण्टः॥
तार्क्ष्यं, क्ली, रसाञ्जनम्। इति मेदिनी। ये, २७॥ (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम्॥")
तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम्। तार्क्ष + "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४। १। १०५। इति यञ्।) अश्वः। सर्पः। गरुड़ाग्रजः। गरुड़ः। इति मेदिनी। रे, २७॥ (यथा, रघुः। १।४६।
"स्खलेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः॥"
तथाच ऋग्वेदे। १। ८६। ६।
"स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो दृहस्पतिर्दधातु॥"
"दृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु।" इति तद्भाष्ये सायणः॥
"तार्क्ष्यो रथो गरुड़ो वा नः स्वस्ति दधातु॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। २५। १९॥ दृक्षसुनेर्गोत्रापत्यम्। यथा, महाभारते। १। १८४। ८।
"जग्मुश्चारिष्टनेम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा॥"
तथाच तत्रैव। १२। २८८। ४।
"एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्व्वशास्त्रविदां वरः।
विबुध्य सम्पदश्चाद्यां तद्वाक्यमिदमब्रवीत्॥")
शालवृक्षः। स्वर्गम्। इति शब्दरत्नावली॥ अश्वकर्णवृक्षः। स्यन्दनम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २६८॥ (क्षत्रियविशेषः। यथा, महाभारते। २। ५१। १५। [सह॥"
"अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६०।
"गन्धर्व्वा दृदितिस्तार्क्ष्यैः सविश्वेयैः सुपारदैः॥"
पर्व्वतविशेषः। इति कश्चित्॥)
तार्क्ष्यजं, क्ली, (तार्क्ष्यैः सुवर्णैः तद्वत् जायते। यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति। जन + डः।) रसाञ्जनम्। इति भावप्रकाशः॥
तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुड़ः ध्वजे यस्य।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १२८॥
तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः प्रापकः। खमातुर्दासत्वकाले विमोक्षपुत्रसर्पाणां वहनात् तथात्वम्।) गरुड़ः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तार्क्ष्यनायकः। इति कश्चित्॥)
तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पर्व्वतः प्रसवोऽस्य।) अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तार्क्ष्यशैलं, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम्। अण्।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये।
"सिन्धूद्भूतं शक्रमर्दस्य बीज-
मिक्षूद्भूतं केशवं तार्क्ष्यशैलम्॥")
तार्क्ष्यी, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पक्षिणः प्रिया। अण् ङीप् च।) वनलताविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
ताल, क्ली, (तलत्यनेनेति। तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च।" ३। ३। १२२। इति घञ्।) हरितालम्। (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलेयभूषणम्।
पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि॥"
इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)
तालीशपत्रम् इति राजनिर्घण्टः॥ दुर्गासिंहासनम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २०२॥ (तालस्य विकारः। "तालादिभ्योऽण्।" ४। ३। १५२। इत्यस्य तालाद्गुणे इति वार्त्तिकोक्त्या अण्। धनुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ तालस्येदम्। अण् तस्य लुक्।) तालपत्रम्॥ (यथा, महाभारते। ३। १०१। ५।
"शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम्।
तालैरिव महाराज! दृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत॥")
तालः, पुं, (तलत्यत्र। तल + "हलश्च।" ३। ३। १२२। इति घञ्।) दृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। तालद्रुमः २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५ दृक्षराजः ६ मधुरसः ७ महाद्रुः ८ दीर्घपादपः ९ चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छपत्रः १३ आसवद्रुः १४। इति राजनिर्घण्टः॥ लेखपत्रः १५ महोन्नतः १६। इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलम्। पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च॥*॥ अस्य रसगुणः। कफपित्तदाहशीघ्रनाशित्वम्। मदकारित्वञ्च॥*॥ तत्फलगुणाः। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुरसत्वम्। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। वातपित्तास्रशतदाहक्षयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। बहुमूत्रत्वम्। तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदाढ्यत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वातश्रमिक्लेदरक्तपित्तनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। दृष्यत्वम्। स्वादुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥ तद्बीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः। मूत्रकरत्वम्। मिष्टत्वम्। वातपित्तहरत्वम्। गुरुत्वञ्च॥*॥ तदस्थिमज्जगुणाः। मधुरत्वम्। मूत्रलत्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वञ्च॥*॥ तालाम्बुगुणाः। पित्तनाशित्वम्। शुक्रस्तन्यवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तालजतरुणतोयगुणः। अतिश्रमयमदकारित्वम्। तदेवान्नीभूतं पित्तवातदोषघ्नत्। इति भावप्रकाशः॥ कफक्लमिहरत्वम्। रुच्यत्वम्। वातलत्वम्। दुर्ज्जरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥ तालप्रलम्बगुणः। रूक्षत्वम्। श्वेतरोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तालतरुणमज्जगुणाः। किञ्चिन्मदकरत्वम्। लघुत्वम्।

श्लेष्मकारित्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। सक्षेहत्वम्। मधुरत्वम्। सारकत्वञ्च। इति भावप्रकाश:॥ * ॥ तालशिरोगुणा:। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मूत्रातङ्करोगनाशित्वम्। बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति। राजवल्लभ:॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम्। अयं खर इयत् कालं गेय:, इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं इडाग्नेयैर्हस्तैरङ्गुल्याक्षुण्ण प्रसारणादिक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यचेति कालक्रिययो: प्रमाणं ताल:॥ साङ्गे इदमियद् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याक्षुण्णादिक्रियामानं ताल इति॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियाया: परिच्छन्दात्मिकाया: परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधु:॥ कालेन नर्त्तनगलवादनक्रियाणां मानं ताल:। तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यग्ने। इत्यमरटीकायां भरत:॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। गौरीहरयोर्नृत्तेन तालो बभूव। तस्य कारणम्। क्रियाकालश्च। हरवृत्तस्य ताण्डवं गौर्या वृत्तस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषवृत्तस्य ताण्डवं नार्या वृत्तस्य लास्यमिति नाम। ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

"चचत्पुट१ चाचपुट:२ षट्पितापुत्रकस्तथा३। उद्घट्टक:४ सन्निपात:५ कङ्कण:६ कोकिलारव:७॥ राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ श्चर्चरी१०। पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूड़ामणि १२ जयश्रियौ १३॥ वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ मलकूवर१६दर्पणा:१७। रतिलीलो १८ मोचपति:१९ श्रीरङ्ग: २० सिंहविक्रम: २१॥ दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४ चर्चरी २५। कुहको २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९॥ रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्म्मुखा:३३। सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्वितीयका: ३७॥ जयमङ्गल ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० विभङ्गय: ४१। रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ अथ गर्व्वित: ४५॥ कविप्रेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९। गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तक:५२॥ सरस्वतीकण्ठाभरण: ५३ क्रीड़ा ५४ नि:सारुरेव च ५५। मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८ दितालका: ५९॥

सम्यक्केटाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमता:। संक्षेपतो निगदिता अथेषां लक्षणं यथा॥*॥

अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम्। द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम्॥ ताले चचत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु: प्लुत: १। गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे॥ २॥ गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्रके मता: ३। उद्घट्टके तु गमना: ४ सन्निपाते गुरुर्म्मत:॥५॥ चतुर्व्विध: परिज्ञेयस्ताल: कङ्कणनामक: ६। पूर्ण: खण्ड: समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते॥ लघुचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे विन्दुद्वयं गुरु:। यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत्॥ खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुर्बिन्दुचतुष्टयम्। सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारव:॥७॥ लघुचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघु:। लघुर्बिन्दुद्वयश्चेति राजकोलाहलाभिधे॥८॥ खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधर: स तु ९। लघूनि चीणि यत्र स्युर्गुरूणि चीणि यत्र वै॥ प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स ताल: स्याच्चपीप्रिय:॥१०॥ खद्वयं गुरवौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुन:। यत्र ताल: स विज्ञेय: पार्व्वतीलोचनाभिध:॥११॥ राजचूड़ामणौ बिन्दुर्लघ बिन्दुर्लगौ मतौ॥ १२॥ रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते॥ १३॥ प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्वतयुगं लघु:। लघुचतुष्कं विना ग्रन्थं ताल: स्याद्वादकाकुल:॥१४॥ द्वतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेपि प्रकीर्त्तित:॥ १५॥ चत्वारो गुरवो यत्र चत्वार: प्लुतका अपि। लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं मलकूवर:॥१६॥ बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पण:॥ १७॥ रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम्॥१८॥ आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्तत:। चतु:षष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोचपतिर्मत:॥ १९॥ श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाश्चलघुप्लुतौ मतौ॥ २०॥ सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगा: खगौ॥२१॥ प्लुतो लघु: प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि॥ २२॥ ताले स्यान्मल्लिकामोदे लघ्वयं खचतुष्टयम्॥२३॥ चचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम्॥२४॥ अष्टलस्तु चर्चर्य्यां विरामान्ते द्वतौ लघु:॥२५॥ द्वतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहकाख्ये लघुद्वयम्॥२६॥ भवेयुर्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम्॥ २७॥ वीरविक्रमताले तु द्वतौ लगौ तत: प्लुत:॥ २८॥ टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव लताद्यदे॥ २९॥ भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके॥ ३०॥ श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम्॥३१॥ चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्वतौ गो वनमालिनि॥ ३२॥ चतुर्म्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुत:॥ ३३॥ भगण: प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ न: प्लुतस्तथा। लघु: प्लुतो द्वतश्चैको लघुद्वयमथापि च॥ नि:शब्दं लचतुस्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने॥३४॥ गो लघुर्गौ लघु: प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मता:॥३५॥ गो द्वतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम्॥३६॥ द्वतद्वन्द्व लघुश्चैवास्ताले स्याण् द्वितीयके॥३७॥

सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि॥ ३८॥ चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि। बिन्दवो दशघट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके॥३९॥ मकरन्दे द्वतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरु:॥ ४०॥ गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव त्रिभङ्गि: परिकीर्त्तित:॥४१॥ अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम्॥ ४२॥ वसन्ततालें कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा॥ ४३॥ जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम्॥४४॥ गप्लुतौ लौ द्वतौ लश्च प्लुतो गारुणि। ४५। शेखरे॥ ४६॥ प्लुत: शून्ये नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघु:॥ खचतुष्कं विना ग्रन्थं यत्र घोष: स उच्यते॥४७॥ हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च खदम्॥४८॥ भगण: प्लुतौ नगौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे॥४९॥ गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ॥५०॥ चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं द्वतद्वयम्। लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुन:॥५१॥ नचतुष्कं विना ग्रन्थं ताले भैरवमस्तके। ५२। सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्वतद्वयम्॥५३॥ एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ाताल: स उच्यते॥५४॥ द्वतद्वयं विरामान्तं ताले नि:सारुके मतम्॥५५॥ खत्रयं सविरामान्तं गौ पुन: खत्रयन्तथा॥ प्लुतौ ग: खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा॥५६॥ लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तित:॥५७॥ खद्वयं सविरामान्तं गुरु: प्लुतद्वयं लघु:॥ यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञक:॥ ५८॥ आदिताले लगुश्चैक इत्याह भरतो मुनि:॥५९॥ मगणश्च प्लुतान्त: संपक्केटाकताले॥ ६०॥ एकाधिकशते ताले षष्टिर्म्मुखतमा इमे॥"*॥

अथ प्रस्तार:।

"गुरु: प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघु:। द्वतं लघोरधोभागे तुल्या तु पङ्क्तिका॥ उद्धृत्ता च कला पश्चादित्थं प्रस्तारक्रम:। सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिवहनिर्म्मितात्॥ तावत् प्रस्तारयेदन्तं यावत् सर्व्वद्रुतं भवेत्॥"

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टभेदपताकाद्या: सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ता:॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्रामेदेन तालघातनम्।

"ताले निष्टातहस्त: प्लुतमथघटयेद्दातमेकं सशब्दं
ततपश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेदूर्द्धतोऽध:।
शून्यत्वात् पक्कताजाविति जगति पुन: सूचयिद्वौ सनन्दा-
वित्थं घातत्रयं तत् त्रिकलतगुणहिर्व्वर्द्धयेद्दीर्घकारम्॥
एको घात: सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथाऽन्य:
षोऽपूर्द्धं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभि:।
किञ्चोद्धैकैकमात्रा वसुदधिमि लघौ घात एको निगदो

घात्यो मात्रार्द्धभागि हतवपुषि लघोरर्द्धनादेन घातः ॥
इति तालघातनप्रकारः ॥ * ॥
श्रीरङ्गो मणिबन्धकङ्कणवहो सुक्तावलीमण्डनः
क्रीड़ाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्वलीलारतः ।
साक्षान्मोचपतिश्चतुर्मुखनतो यो राजचूड़ामणिः
सोऽयं तालमयस्त्रयोदुलघवत् संसारवन्द्यं हरिः ॥
अपि च ।
नन्दीशोऽर्हतनुर्मुखेन वनतस्तच्चन्द्रविम्बोदयः
कन्दर्पो नलकूवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्तः किल कोकिलारवभवो बाहौ जय-
श्रीरहो
तालात्मा सुरणिच्छिनत्तु सगुणः संसारपाशा-
वलीम् ॥
ख्यातो यः कविचक्रवर्त्तिपदवीं विद्याचनैरर्चितः
सौभद्रेयमिमं यमञ्जुनयशाः सोऽनीजनत्
श्रीधरः ।
तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्यः स्रवकोद्युतस्तवजतौ यावत्तृतीयः
पटुः ॥"*॥
अन्यच्च ।
"आदावष्टसथा रुद्रो ब्रह्म रुद्रश्चतुर्द्दशः ।
दशावतारवन्द्यादि गुरुनाटां ततः परम् ॥
अथाष्टतालभेदाः । आड़ः १ दोणः २ ज्योतिः ३ चन्द्रशेखरः ४ गञ्जनम् ५ पञ्चतालः ६ रूपकम् ७ समतालः ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः १ विषमसमुद्रः २ धरणम् ३ वीरदर्पकः ४ मल्लूकः ५ कन्दर्पः ६ डाँशपाणिड़ः ७ ध्रुवचरणम् ८ दर्पकोषी ९ गणेन्द्रगुरुः १० छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदाः । ब्रह्म १ विरामब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रतालभेदाः । देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३ गुरुगन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाः ६ ॥ अथ चतुर्दशतालभेदाः । चिह्नतालः १ चन्द्रमात्रा २ शेषमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्णसारः ५ धमाष्टः ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८ काकलता ९ वीरगन्धा १० तालवती ११ हर्षधारिका १२ भावा १३ अर्द्धभावा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तथा शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीतः प्रथमः सार आड़तालः प्रकीर्त्तितः १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
शेषशून्यं कलाभेदे दोणालश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे गानभेदं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट् ताला निभवन्त्येवं चन्द्रशेखरभाषितः ४ ॥
एकतालो भवेच्छ्रेष्ठः क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शेषशून्यं गञ्जनश्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलश्चैव ततपरं तालमेककम् ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं ततपरश्चैकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
ततपरं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रमः १ ॥
युग्मतालं तथा शून्यं ततपरं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च ततपरे ।
शेषैकत्र त्रिशून्यश्च विषमं धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदर्पकः स्मृतः ४ ॥
प्रथमं एकतालश्च ततपरं शून्यमेककम् ।
शेषैकत्र त्रितालश्च मल्लूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समतालो भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुनः ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं डाँशपाणिड़मुत्तमम् ।
अर्द्धश्च भवेत् चत्वं संग्रामस्य यथा गतिः ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषैकत्र त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालश्च वाग्भेदे दर्पकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यश्च गणेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥
युग्मश्च चत्वं प्रथमैकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥
युग्मतालं भवेच्चत्वं एकतालश्च ततपरे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमश्चैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येवा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालश्च एकं शून्यन्तथापरे ।
शेषे चत्वं त्रितालश्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च तितालानि ।
शेषैश्च द्विशून्यमित्येवं देवचाली २ ॥
प्रथममेव युग्मतालं ततपश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अर्द्धश्च तथा चत्वं गुरुगन्धर्व ईरितः ४ ॥
आदावस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्ध्रुवः ।
पञ्चतालान्तराजीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः ।
मेघारम्भे यथा केका रूयन्ते इन्द्रभाविताः ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं ततः ।
शेषे चतुष्टयं चत्वं चिह्नताल इतीर्य्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतत्त्रयम् ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं षट्कतालश्च अर्द्धभृङ्गु भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमात्रा च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अर्द्धभृङ्गु भवत्येवं अर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४ ॥
एकैकतालान्तरयुग्मतालात्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्णसाराख्यनवीनतालः ५ ॥
युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
धमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥
नवाम्बुदे दामिनि श्रीघ्रयानं
तथा सुसम्बद्धसुतालभागम् ।
युग्मं सचत्वं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवागुदाहृतः ८ ॥
सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे ।
शेषैकत्र त्रितालश्च काकलेति सा ॥ ९ ॥
त्रितालश्च भवेच्चत्वं ततपरं त्वेकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत् वीरगन्धा प्रचक्षते १० ॥
युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालत्वेकं भवेत् क्रमात् ।
शेषशून्यं कलाभेदे तालवतीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यश्च ततपरम् ।
शेषेऽर्द्धभृङ्गु त्रितालश्च हर्षधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अर्द्धभृङ्गु भवेच्चत्वं भावाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥
अर्द्धभृङ्गु त्रितालश्च द्वयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धभावा विज्ञेया सङ्गीतसुवि सर्व्वतः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे नित्यनाथप्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुलमध्यभाग्यां सम्मितम् । करास्फालः । (यथा, मेघदूते । ७६ ।
"तालैः सिद्धिलयसुभगैर्नर्त्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ते ।")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । त्रिकाण्डः । इति मेदिनी । ले, २४ । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
"तलत्राणः करस्त्राणी ऊर्द्धसंहननो महान् ।")
तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ तालकस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमादत्ते तुत्थफल्गुसमेदलम् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।
तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णे कारञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः क्षाराम्बुभिर्द्रवैः ॥
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च चिञ्चलाजले ।
एवं यत्ने चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
सदृशं तालकं शुद्धं पौराणैर्वरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेदेवं दिनं पञ्चाद्विशोधयेत् ॥
ततः पुनर्नवाचारैः श्लक्ष्णचूर्णं प्रपूरयेत् ।

तत्र तन्नोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
शालीं शुक्लां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरत्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठन्वयुच्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यबुद्धिं तथायुषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"तालकं कणशः कृत्वा सुस्थं कुक्किकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
चारोदकेन संपिष्टमर्द्धाधो यावशूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाङ्गेन प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"अम्लक्षीरैर्भावितं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव विम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य ग्राह्यलीचारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा खाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेन्नित्यकालेकां कुष्ठश्वीपदशान्तये ॥"
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । के + कः ।) द्वार-यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला इति भाषा । दुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् । तालक + अण् + ङीष् ।) तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूतताक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (ताल ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५४ । १० ।
"नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विसायं परमं गतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५ । २ ।
"शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्दी सौवित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥")
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजश्चिह्नं यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
"अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥"
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
"भाद्रे भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुवेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या । तत्कथा यथा,—
"मेरुपृष्ठे सुखासीनं शक्रं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुरम्बिका ॥
ब्रूहि मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं व्रतेन विमुच्येत किं व्रतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिन्नावदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्कालेन च सम्यग्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिञ्चिन्मुनिवराश्रमे ।
दृष्ट्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं व्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भद्रे पुत्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्वच्छिद्रे मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्यै ततु पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्रपौत्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणां देया सुभोज्यञ्च विधानतः ।
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाग्यसुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी सुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
यत्सौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याञ्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पश्चाच्च सुभगा साध्वी पुत्रपौत्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥* ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि । तानि यथा,—
"पिण्डखर्জ্জूरं जातिञ्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भाफलफलन्तथा ।
तत्र सूत्रं प्रदातव्यं तालस्य फलसुत्तमम् ॥"*॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव ।) ताड़पत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥ (एतस्य गुणा यथा,—
"तालपत्रमरुच्चक्षुः कोष्ठो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोथरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमश्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रस्तु कफकोपनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री + स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) सुवली । तालमूली । इति राज-निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
"गोजी च पिठा सह तालपत्र्या
यष्ट्या विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णी, स्त्री, स्त्री, (तालः खड्गसुरिरिव पर्णमस्य ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ सुरा । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति धनरूपेणेति । भृ + क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + घञ् ।) तालजटा । यथा,—
"तथा तालप्रलम्बञ्च रूक्षं क्षतरुजापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः । ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः । अर्शोघ्नी २ सुवली ३ ताली ४ खजिनी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूतालो १० दीर्घकन्दिका ११। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। वृष्यत्वम्। पुष्टिबलकफप्रदत्वम्। पित्तिश्लत्वम्। पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्णवीर्य्यत्वम्। दृंहणत्वम्। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। रसायनत्वम्। गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

"मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञका।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवल्याम्।

"माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥")

तालवृक्षा, [न्] पुं, (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य।) बलदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१३८॥

तालवृन्तं, क्ली, (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कार्य्यत्वेन अस्ति अस्य। अच्।) व्यजनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५१। तालपातार पाखा इति भाषा॥ (यदुक्तम्,—

"परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम्।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते॥")

तस्य वायुगुणः। त्रिदोषश्रमनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (सोमविशेषे, पुं। यथा,—

"एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते।"

"प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽग्रवानपि॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये॥)

तालवृन्तकं, क्ली, (तालवृन्तमेव। स्वार्थे कन्।) व्यजनम्। इत्यमरः। २। ७। १४०॥

तालवेधनकः, पुं, (तालस्य वेधनं पृथक्करणं संस्थानेन नियमनं यत्र। कप्।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥ तालरेचनकोऽपि पाठः॥

तालव्यं, त्रि, (तालोर्णातम्। तालु+"शरीरावयवात् यत्।" ५। १। ६। इति यत्।) तालुजातम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भ्रिच्चायाम्। १७।

"कण्ठ्यावह्याविषुयग्यास्तालव्या ओष्ठजावपू॥")

तालाख्या, स्त्री, (तालं तालपर्णं आख्या यस्याः।) सुरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

तालाङ्कः, पुं, (तालस्तालवृक्षः अङ्को ध्वजो यस्य।) बलदेवः। इत्यमरः। १। १। २५॥ करपत्रम्। शाकभेदः। महालक्षणसम्पन्नपुरुषः। पुस्तकम्। हरः। इति हेमचन्द्रः॥

तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति वृत्यतीति। अव+चर+अच्।) नटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतिष्ठिष्ठजनयेति। तल प्रतिष्ठायाम्+ बिच् + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इतीन्।) भूम्यामलकी। इति रत्नमाला॥ (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति। तड़ ताड़ने+णिच्+करणे इन्। ड़स्य लत्वम्।) ताली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तालिकः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः। तल+"तेन निर्वृत्तम्।" ५। १। ७६। इति ठक्।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः। तत्पर्य्यायः। चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६। इति हेमचन्द्रः। ३। २३०॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १३७।

"यथैकेन न हस्तेन तालिकः सम्प्रपद्यते।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम्॥")

लिखितस्य निबन्धनम्। तत्पर्य्यायः। काचनी २ काचनकी ३। इति शब्दरत्नावली॥

तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृत्ता। तल+ठक्। स्त्रियां टाप्।) चपेटः। तालमूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

तालितं, क्ली, (ताड्यते यदिति। तड़ ताड़ने+णिच्+क्तः। ड़स्य लत्वम्।) वाद्यभाण्डम्। तुलितपटः। गुणः। इत्यजयः॥

तालिशः, पुं, (तलतीति। तल गतौ+"इशः कप्यपिवड़िभ्यश्चलेषु णित्।" १। ३३६। इत्युणादिकोषवटीकाधृतसूत्रात् इशः णित्वात् डित्वञ्च।) पर्व्वतः। इत्युणादिकोषः॥

तालो, स्त्री, (तालि+क्वदिकारादिति वा ङीष्।) ताड़ी। ताड़ियात् इति भाषा। तामलकी। इत्यमरः। २। ४। २२७॥ भूँइ आमला इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"बहुपुष्पी जडाध्यक्षा तालो भूम्यामलक्यपि।
तामलक्यञ्जटा क्षुद्रफला चेत्तामलक्यपि॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तुवरिका। इति शब्दरत्नावली॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥ प्रतितालो। कुक्षिकाविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ सुराभेदः। इति स्मृतिः॥ ताड़ी इति भाषा॥ (करास्फालनम्। यथा, अम्बाष्टके। ५।

"यालीभिरालतनुतालो सखात् प्रियकपालीषु खेलति भयव्यालीनकुलासितचूलीभरा चरणधूलीलसन्मुनिवरा॥")

तालीपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्य।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तालीशं, क्ली, (तालीव श्यति नाशयति रोगानिति। शो नाशे+डः।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तालीशपत्रं, क्ली, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। तालीशम् २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ घाटीपत्रम् ५ चक्रवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तोयम् ११ तालीपत्रम् १२ तमाडयम् १३ तालीशपत्रकम् १४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातकासहिक्काक्षयश्वासक्षर्द्दिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ लघुत्वम्। अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ भूम्यामलकी। इति मेदिनी। रे, ३०३॥

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति। तॄ+"तॄशीरच्छलः।" उणां। १। ५। इति चुण् रस्य लच्च।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्। यथा, श्रीभागवते।

"सुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तच्चोपजायते।
ततो नानारसो जन्तो जिह्वया योऽधिगम्यते॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। काकुदम् २। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ तालुकम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१५॥

तालूरः, पुं, (तालयतीति। तल+णिच्+बाहुलकात् ऊरः।) आवर्त्तः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४२॥

तावकीनं, त्रि, तव इदम्। (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च।" ४। ३। १। इति खञ्। ततः "तवकममकावेकवचने।" ४। ३। ३। इति तवकादेशः।) त्वदीयम्। इति व्याकरणम्॥ तोमार एइ इति भाषा॥

तावत्, व्य, (तत् परिमाणमस्य। तद्विता इति बहुवचनेनान्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति डावतुप्रत्ययः।) साकल्यम्। अवधिः। मानम्। (यथा, कुमारे। ५। ६०।

"स्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः॥"

"तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचारयोग्यं तावन्मात्रमित्यर्थः॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) अवधारणम्। इत्यमरः। ३। ३। २४५॥ (यथा, माघे। २। ६३।

"इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा यन्तु चेदयः॥")

प्रशंसा। पश्चात्तरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (तत्परिमाणमस्येति। "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्।" ५। २। ३६। इति वतुप् प्रत्ययेन ततुपरिमाणे, त्रि। यथा, भागवते। ३। २६। १२।

"महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः।
तन्मात्राण्यपि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥")

तावरं, क्ली, धनुर्गुणः। इति भूरिप्रयोगः॥

तावियः, पुं, (तपति गम्यते सतृकाभिरिति। तपे सौत्रो धातुः+"तपेर्धिश्च।" उणां। १। ४६। इति टिषच् स च णित्।) स्वर्गः। सप्तः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तावियी, स्त्री, (तवति सौन्दर्य्यं गच्छतीति। तव+टिषच् सच णित्। टित्त्वात् ङीष्।) देवकन्या। नदी। पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तावीषः, पुं, (तावियः+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) स्वर्गः। अम्बुधिः। काचलम्। इति मेदिनी। षे, ३०॥

तावीषी, स्त्री, (तावियी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्रकन्या। इति कुत्रचित्॥)

ताइरिः, पुं, ज्वराग्निः। इति दीपिका॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितेकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः॥

तिक, ग आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) ग, तिक्नोति। इति दुर्गादासः॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज + बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज + सामान्याश्रयेऽपि ज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यर्थाकर्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषसुप्तादयति सुखवेशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥") स वायाकाग्नगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्शिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः। शीतत्वम्। दृष्यान्दर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्रंस्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भभ्रमार्शिकम्पमूर्च्छाटव्याकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥
("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि गुणां कुष्ठादि दोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि संदीपनः।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति श्रीखण्डतानां हितो
यत्नोत्कान्तिकरः प्रकल्पगुणकृत् निम्बादिकानां रसः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने षष्ठेऽध्याये॥) सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः। यथा, माघे। ५। ३३।
"नादातुमन्धकरिसूक्तमदाम्बुतिक्तं धूलाङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताभः॥")

तिक्तक्षिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। के + कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिफृतां मधुरैर्युताम्।
युञ्जात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥") खण्डखदिरः। इति शब्दमाला। इक्षुदीर्घवः।

इति भावप्रकाशः॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥") द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"क्वथ्यते सलिलद्रोणां दद्याद्वातकफज्वरे।
मटोत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः हृतम्॥"
"सुस्नपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
हृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥"
"तिक्तकैः हृतमिति यदुक्तं तदाह सुस्नेत्यादि।" इति तट्टीका॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्यस्या इति। तिक्तकन्द + ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। के + कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रञ्जा २ रसञ्जा ३ विडपकैटी ४। इति हारावली। १०१॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
ग्रन्थोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तक्षिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काकरोल इति भाषा॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, छिन्नरुहा। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। षड्गुणा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तक्षिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वहस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह + णिनिः + ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥

तिक्तवीणा, स्त्री, (तिक्तं वीणमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मसां पतिः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
पद्मसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खादिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तक्षिक्तरसोऽस्यस्याः। अर्श आदित्वात् अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। षड्गुणा। इति राजनिर्घण्टः॥ छिन्नरुहा। इति भावप्रकाशः॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्तः आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन्। टाप् अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, ग हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) ग, तिग्नोति। आस्कन्दः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज + "युजिरुजितिजां कुच।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः॥")
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। १।

"ततो नटुक्तस्तात् तिग्मस्तिग्मात् दृढव्रत: ॥"
मतस्यपुराणमते तु अयं उर्व्यस्य सुत: । यथा, तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्व्यो भाव्यो सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मज: ।
तिग्मात् दृढव्रतो भाव्यो वसुदामा दृढव्रतात् ॥"
अयं तिमिरित्याख्ययापि प्रसिद्ध: । इति राजावली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तिग्मांशु:, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशव: किरणानि यस्य ।) सूर्य्य: । इति हलायुध: ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
"धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादप्रसम्भव: ॥"
अग्नि: । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
"इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥"
तीक्ष्णकिरणे, त्रि ॥)

तिज, न घातने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट ।) न, तिन्नोति । तिज घाते इति जौमरा: पठन्ति । तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य प्राचिकपुरादिना हन्ते: स्वार्थे णौ रूपम् । हनन मित्यर्थ: । किञ्च । हिंसनपाठेनैवेदसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थ: स्यान्न वेति काकदन्तान्नेयमवद्विषयं जवाजामेव क्षतत्राणसम्मतत्वात् । इति दुर्गादास: ॥

तिज, क शिते । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । शितं तीक्ष्णीकरणम् । इति दुर्गादास: ॥

तिज, ड क्षान्तौ । निघ्राणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) क्षान्ति: सहनम् । ड, तितिक्षते दु:खं दीन: । तेजते । तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथ: । इति दुर्गादास: ॥

तिजिल:, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा, तिज्यते सह्यते सर्व्वैरिति । तिज + "गुपादिभ्य: कित् ।" उणा० । १ । ५७ । इति इलच् स च कित् ।) चन्द्र: । इत्युणादिकोष: ॥ राक्षस: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

तिट्टी, स्त्री, तिट्टत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिट्टत् शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातव्य: ॥)

ततउ:, पुं, (तन्यन्ते भृष्टसवा अनेति । तन विस्तारे + "तनोतेर्डउ: सन्वच्च ।" उणा० । ५ । ५२ । इति डउ: सन्वच्च तेन अभ्यासस्येत्वादिकार्य्यम् ।) चालनी । इत्यमर: । २ । ६ । २६ ॥ हेमचन्द्रश्च । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । २ ।
"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ॥"
यथाच,—
"सूर्पवद्दोषसुतृक्ष्य गुणं गृह्णन्ति साधव: ।
दोषग्राही गुणत्यागी असाधुस्त्वितउर्वथा ॥"
इत्युणट: ॥
"शूर्पच्छिन्नसमोपेतं चालनं ततउ स्मृतम् ॥"
इत्युक्तेरस्य स्त्रीत्वमपि ॥ क्लीबत्वम् । इति उज्ज्वलदत्त: । ५ । ५२ ॥)

तितिक्षा, स्त्री, (तिज + स्वार्थे सन् + "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) क्षान्ति: । इत्यमर: । १ । ७ । २४ ॥ (परापराधसहनम् । यथा, भागवते । ११ । १६ । २६ ।
"शमो दमस्तप: सार्य्यं तितिक्षोपरति: श्रुतम् ॥")
श्रीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसार: ॥ (यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।
"यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्द्या
गिरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥")

तितिक्षित:, त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षान्त: । इति जटाधर: ॥

तितिक्षु:, त्रि, (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम् + "गुप्तिज्किद्भ्य: सन् ।" ३ । १ । ५ । इति सन् । तत: तितिक्ष + "सनाशंसभिक्ष उ: ।" ३ । २ । १६८ । इत्यु: ।) क्षमाशील: । क्षान्त: । इत्यमर: । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
"अक्रोधन: क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्ट: ॥"
पुरुवंशीयस्य महामनस: पुत्रविशेष: । यथा, हरिवंशे । ३१ । २१ ।
"महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ! ।
उशीनरञ्च धर्म्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम् ॥")

तितिभ:, पुं, (तितीति शब्देन भयतीति । भय + ड: ।) इन्द्रगोपकीट: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २७५ ॥

तितिर्ल, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + बाहुलकात् क: द्वित्वञ्च ।) नन्दकम् । नादा इति भाषा । तैतिलकरञ्च । तिलपिष्टम् । इत्यजय: ॥

तित्तिर:, पुं, (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति । रा + "आतोऽनुपसर्गे क: ।" ३ । २ । ३ । इति क: ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।
"निलयेषु तलयेषु निष्क्रामन्ति शिर: स्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सङ्घश: ॥"
अस्य गुणा: । यथा,—
"तथैव तित्तिरो वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धन: ।
सर्व्वदोषहरो बल्यो लावकै: समतागुणै: ॥
क्षुद्रगौरवभेदाभ्यां श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिर: ।
तृतीयस्तित्तिरीस्त्र्योऽपि सामान्यगुणलक्षणै: ।
सवातश्लेष्मविबलक्षद्वहन: किञ्चिदम्लपाक: ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥
जनपदविशेष: । तद्देशजाते बहुवचनान्त: । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।
"वाह्लीकास्तित्तिराश्चैव चोला: पाण्ड्याश्च भारत ॥")

तित्तिरि:, पुं, (तरतीति । तॄ + "तरते: सन्वत्तुक् चाभ्यासस्य ।" उणा० । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् इ: सन्वत्कार्य्यमभ्यासस्य । तुगागमश्च ।) पक्षिविशेष: । तित्तिरि इति भाषा । तत्पर्य्याय: । तित्तिर: २ । इति शब्दरत्नावली ॥ तितिरि:३ तैतिर:४ याजुषोदर:५ । अस्य मांसस्य गुणा: । रुच्यत्वम् । लघुत्वम् । वीर्य्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोषघ्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
"तित्तिरि: क्षयवर्ण: स्यात् स तु गौर: कपिञ्जल: ।
तित्तिरिर्व्वर्णदो ग्राही त्रिकादोषचयापह: ।
श्वासकासज्वरहरस्सस्नाग्नेरोऽधिको गुण: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
मुनिविशेष: । इति विश्व: ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४ । १२ ।
"तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च सप्तमो लोमहर्षण: ॥")
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोष: ॥ (नागविशेष: । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुसुद: कुसुदाक्षश्च तित्तिरिर्हरिणिस्तथा ॥"
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हरिभद्रश्च जमदग्नो बलाहक: ॥")

तिथ:, पुं, (तेजयतीति । तिज + "तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा: ।" उणा० । २ । १२ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) अग्नि: । काम: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥ काल: । इति चिकाण्डशेष: ॥ प्रावृट्काल: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

तिथि:, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकलामिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन + बाहुलकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथय: स्मृता: ।" इति । यद्वा, अतनीति । अत सातत्यगमने + "ऋतन्यञ्जीति ।" उणा० । ४ । २ । इथिन् प्रत्ययेन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोप: । इति वर्णविवेक: ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षित: काल इति वा । तस्या: स्वरूपं यथा,—
"अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव ग्रथिन: कला: ।
तिथयस्ता: समाख्याता: षोड़शैव वरानने ! ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादि: । सा च दृद्धिरूपा चैत् शुक्ला ह्रासरूपा चैत् कृष्णा ॥ यथा,
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णाक्रमेण हि ।
चन्द्रदृद्धिकर: शुक्ल: कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक: ॥
पञ्चम्यादास्तु तिथय: क्रमात् पञ्चदश स्मृता: ।
दर्शान्ता: कृष्णपक्षे ता: पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन सहावस्थानमुक्तार्कमण्डलाच्चन्द्रमण्डलस्य राश्यिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लाया: प्रतिपदादितत्तत्तिथ्येरुत्पत्ति: । एवं गोभिलोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराश्यवस्थानरूपपरमनियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राश्यिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथ्येरुत्पत्तिरिति ।

यथा,—
अर्कांद्विनिःसृतः प्राचीं यदृयात्यहरहः शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्॥
चिह्नाग्रकस्तथा रामैर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥*॥
सा देवकृत्ये पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या॥*॥

अथ प्रतिपत्।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमावस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्गं कृष्णाऽभक्षणं क्षौरञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या। तत्र दृहतीभक्षणं न कार्य्यम्॥*॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदेवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षणं पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। अत्र मूलकभक्षणं क्षौरं प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम्। भाद्रमासे चतुर्थ्यां चन्द्रो न द्रष्टव्यः। प्रमादाद्दृष्टः,—
सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः॥
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्॥*॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्वं न भोक्तव्यम्॥*॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवाकरो रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी॥ सा मन्वादिश्च। तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्यतरा। दृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्रतस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षणं न कर्त्तव्यम्। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्रतस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥ एकादशीव्रतस्था श्रीविष्णोः शयनव्रतस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिकाभक्षणं न कर्त्तव्यम्। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी॥*॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ चतुर्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्यः। ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम्। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रस्पर्शेऽपि चतुर्दशी भवेत् तर्हि व्रतं कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विद्धत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे मासि कृष्णा चतुर्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्रतस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा च चतुर्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्येष्ठीव्रतस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्रतस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथामावस्या।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत् तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात्। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवारव्यतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धोदययोगः स्यात्। अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतुसन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम्। तिथिक्षयं मासशब्दे द्रष्टव्यम्॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ दिनक्षयः। चान्द्रसूर्य्यः। यथा,—
"एकस्मिन् सावने लब्धे तिथीनां क्षितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥"
अपिच।
"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूपकलाक्रिययेति। प्र+नी+क्विप् णत्वञ्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः। ऋदिकारादिति वा ङीष्।) तिथिः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १३। ८७। १८।
"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः॥")

तिनाग्रकः, पुं, (तिनिग्र एव। स्वार्थे कन्। पृषोदरादित्वात् आत्वम्।) तिनिग्रवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिनिग्रः, पुं, (अतिशयेन नेग्रतीति। निग्र समाधौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। यद्वा, अतिक्रान्तो निग्राः अवयव इति समासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। मथुरादौ तिनाग्र इति ख्यातः। कुचचित् सादन इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिसुरूकः ५ वङ्गुलः ६ चित्रवृत् ७। इत्यमरः। २।४।२६॥ चक्री ८ शृताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११ रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेघी १४ जलधरः १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १६।
"शृङ्गकोदरीविल्वपलाशशृतिनिग्रत्वचः॥")
अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफरक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। शोषकत्वम्। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्तिड़ः, पुं, (तिन्त्यते क्लिद्यते सुखाद्यनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीकः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) दिक्षा। वृक्षाम्लः। इति विश्वः॥ देवभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

तिन्तिड़िका, स्त्री, (तिन्तिड़ी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिड़ी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिड़ी, स्त्री, (तिन्त्यते क्लिद्यते सुखाभ्यन्तरमनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीका। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। तेँतुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। दिक्षा २ अम्लिका ३। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ तिन्तिड़िकः ४ तिन्तिड़ीकम् ५ तिन्तिड़ीका ६ अम्लीका ७ आम्लिका ८ चाम्लीका ९। इति तट्टीका॥ तिन्तिली १० तिन्तिड़िका ११ आन्दिका १२ शुक्रः १३ शुक्रा १४ शुक्लिका १५ अम्बा १६ नाम्बा १७ सक्ता १८ सक्तिका १९ चारिचा २० शुक्लपत्रा २१ चिञ्चिणी २२ यमदूतिका २३। इति शब्दरत्नावली॥ शुक्रशुक्तिका २४ सुशुक्तिका २५ तिन्तिड़ा २६। अस्या आमफलस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वातनाशित्वम्। अस्याः पक्वफलस्य गुणाः। शैषत्वम्। रुचिकारित्वम्। मेदित्वम्। उष्णत्वम्। क्रमवातानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ विल्वनाशित्वम्। मधुरास्लत्वम्। पित्तदाहास-

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च। पक्वचिञ्चाफलरसगुणः। मधुराम्लत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। श्लेष्मपाककरत्वम्। लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः। श्लेष्मरक्तदोषवातनाशित्वम्। अस्याः शुष्कत्वक्षारस्य गुणः। मूलमन्दाग्निनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

"अम्लिकायाः फलं पक्वं महितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्द्रसुवासितम्॥ अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

तृष्णाम्लम्। इति विश्वः॥

तिन्तिड़ीकं, क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते सुखं येन। तिम + "फलेरीकादयश्च।" उणा ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) तृष्णाम्लम्। इत्यमरः। २। ६। ३५॥ (यथा, तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे।

"रम्भाफलं तिन्तिड़ीकं कमला नागरङ्गकम्। फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्॥"

यथास्य पर्य्यायाः।

"तृष्णाम्लन्तिन्तिड़ीकञ्च युक्तं स्यादम्लतृष्णकम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा,—

"वातापहं तिन्तिड़ीकमामं पित्तबलासकृत्। पाक्यन्तु दीपनं रुच्यं सम्यक् कफवातजित्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

तिन्तिड़ीकः, पुं, (तिम + ईकन्। निपातनात् साधुः।) तिन्तिड़ी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तिन्तिड़ीद्रुतम्, क्ली, (तिन्तिड़ीभिस्तिन्तिड़ीजात वीजैर्यद्द्रुतम्।) घुघुरी। इति शब्दरत्नावली॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा॥

तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिडिका। ड़स्य लत्वम्।) तिन्तिड़ी। इत्यमरटीका॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्तिड़ी। ड़स्य लत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्तिड़ीका। ड़स्य लत्वम्।) तिन्तिड़ी। इत्यमरटीका॥

तिन्दिशः, पुं, टिट्टिभपृष्ठतः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रीभवतीति। तिम आर्द्रीभावे + "रुशयादयश्च।" इति कुप्रत्ययेन साधुः।) तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकं, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति। कै + कः।) कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये।

"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका। द्वयः पिक्वः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्॥"

अस्याः पर्य्यायाः।

"विडालपदकञ्चैव कर्षे सुवर्णकञ्चापमेव च। चतुष्पदकन्तच्च पिचुमन्दाभितस्तथा॥ तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च॥"

इति कल्पस्थाने द्वादशोऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तिन्दुकः, पुं, क्ली, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) वृक्षविशेषः। गाव् इति ख्यातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ केन्दुकवृक्षः। इति भरतः॥ इति राजनिर्घण्टश्च। तेंदु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ श्रीतिसारकः ४। इत्यमरः। २। ४। ३८॥ स्फूर्जकः ५ केन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १०। इति शब्दरत्नावली॥ नीलसारः ११ अतिसुक्तकः १२ स्वर्ण्यकः १३ रामयः १४ स्फूर्जनः १५ सन्दनाक्षयः १६ कालसारः १७। (यथा, महाभारते। ३। ६४। ३।

"शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः। अर्ज्जुनारिष्टसंकृष्टं स्यन्दनेश्च सशाल्मलैः॥")

अस्य आमफलस्य गुणाः। कषायत्वम्। गुरुत्वम्। वातकारित्वम्। शीतलत्वम्। लघुत्वञ्च। पक्वफलस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। दुर्जरत्वम्। श्लेष्मदत्वम्। गुरुत्वम्। व्रणवातनाशित्वम्। पित्तप्रमेहास्रकारित्वम्। विषदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ तत्सारं चिररोगजित्॥ विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् याहि शीतलम्॥ इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी। निपातनात् ह्रस्वः।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली

तिन्दुकिनी, स्त्री, (तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्यस्याः। तिन्दुक + इनि + ङीप्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष्।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।

"पियालवीजं तिन्दुकास्रुरुणानि फलानि च। यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत्। सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता॥"

अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"कालस्कन्दस्तिन्दुकश्च स्फूर्ज्जकस्तिन्दुकीति च॥")

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिप, ऊ ऋ ड द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पराम्-अकं-वेट्।) ऊ, तेपिष्यते तेप्यते। ऋ, अतितेपत्। ड, तेपते तितिपे। द्युतु क्षरणम्। इति दुर्गादासः॥

तिम, क्लेदने। आर्द्रीभाव इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।)

तिम, य क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) य, तिम्यति। तितेम। क्लेदनमार्द्रीभावः। इति दुर्गादासः॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति। तिम क्लेदने + इन्। यद्वा, ताम्यति आकाङ्क्षतीति। तम काङ्क्षायाम् + "क्रमितमिग्रतिसम्भामत इच्।" उणा ४। १२१। इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। १६॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् सामुद्रः। तथा च। अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः। इति भरतः॥ (यथा च रघौ। १३। १०।

"ससत्त्वमादाय नदीमुखाभ्रः संमीलयन्तो विततानतत्वात्। अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-रूर्द्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥")

समुद्रः। इति चिकाण्डशेषः॥ (राजविशेषः। स तु दूर्व्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ६। २२। ४२।

"नृपञ्जयस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्माच्चनिष्यति॥"

अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्वर्षं यावत् राज्यं पालयामास। यथा, राजावल्याम्। १ परिच्छेदे।

"तिमिं पुत्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः। मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः॥ पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्। पुत्रं बृहद्रथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ॥")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव।) समुद्रः। इति चिकाण्डशेषः॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति। गॄ + कः। रस्य लः। गिलेऽगिलस्येति सुम्।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। २०॥ (यथा, महाभारते। १। २२। ३।

"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा॥"

द्वीपविशेषः। तद्दीपजाते, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३२। ६६।

"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः॥")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति। गॄ + कः। सुम् च।) महामत्स्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१४॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः।) स्निग्धः। इति धरणिः॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। २। ५५।

"अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्॥")

क्लिन्नः। इत्यमरः। ३। १। १०५॥

तिमिरं, क्ली, (तिम्यतीति। तिम + "इषिमदिसदीति।" उणा। १। ५२। इति किरच्।) अन्धकारः। इत्यमरः। १। १०। ३॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।

"अतीववातस्तिमिरं वुभुक्षा चास्ति नित्यशः। भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम्॥")

नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणमाह माधवकरः।

"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्॥"

(अस्य लक्षणानि यथा,—

"दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति। द्वित्रैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते॥ दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्वदृग्विपर्य्ययम्। नात्यिकस्यमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितम्॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः। प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते॥ तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तमुचैलाङ्गतोपमम्।

यथा वर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्य्यन् क्रादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे याविद्वमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रज्जूंश्चोपेक्षिते
च च ।
काचीभूते दृगरुजा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रत्वञ्चापि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्यादन्धोधूमाहतामिव ॥
सदारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो घाते तु सङ्कोचयति दक्पिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीराद्गम्भीरतां स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
ग्रिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दकाचनीलाभा ताद्दगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भङ्गनीला निरालोका दक्क्लिन्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन दृक्साख्या सा दृक्षा दृक्षदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
ग्रन्थेन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निर्ग्भेन्दर्कं प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
सूत्रैः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
ग्रन्थकुन्देन्दुकुसुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता लक्ष्या वा दृष्टिस्ताद्दक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि ताद्दक्तद्वन्निर्ग्भा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्वक्ताक्षुलेक्षणम् ।
तिमिरे श्लेष्मयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥"
इति वाभटोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यन्ध-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्दृढम् ॥
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
ततः क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
घृताक्षा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्वचैः ॥
कार्षिकैर्नैगृ तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥"
"पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसैन्धवराष्ट्रयम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नस्खशेऽम्भसि ।
तदाढ्यैर्द्विपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
सुस्तभूनिम्बषड्ग्रन्थकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्नाणकर्षांस्करोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठजुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाब्दाहजुत् ॥"
"चिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्रयम् ॥
अन्यन्मधूकृतं भ्रातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोन्मत्ते क्रगलरसेऽब्धकाङ्किके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
सतुकुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥"
"रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यभयाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनाप्तम् ॥"
"सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दध्नमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥"
"पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य वधयेच्छिराम् ॥
श्लेष्मोद्भवेऽस्तकाथवरकाम्बुहृतं घृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥"
"रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः प्रीतैस्तस्यं प्रसादयेत् ।"
"दध्याद्यैरनिर्य्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
ततः घृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
घृते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥"
"चक्षूरक्षार्थं सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
यस्मिन् लोकेऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥"
इति श्रीमत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
"सौवीरमञ्जनन्तुत्थन्ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोध्रा मरिचं पौष्पमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकक्षाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेद्यमयुक्तमा ॥"
"वदने क्षणासर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःचारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमयुक्तमम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम + "इषिमदिसदीति ।"उणा ।१।५२। इति किरच् ।) चक्षुरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा । चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
यस्मिन्हि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्राण्यभ्रारीचे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भास्वराणि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽथ रोगः चतुर्थपटलं बाह्य-
पटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् । तस्य लक्षणमाह रुग्रहीत्यादि । स तिमिराख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च । लिङ्गयते चिह्नयते अनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये । अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्ततीते समे त्रिष्वित्यमरवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े । चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरौत्ते अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् । तेजांसि अभ्रादेः । भास्वराणि रत्नसुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढ़े नीरजे च चन्द्रादित्यादीन्न पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिकाकाचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षड़ेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रक्तात् परिस्राव्य विधिञ्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षड़ेव रोगाः षट् षट् द्वादशेत्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विशेषेति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यश्च धूमदर्शी ।
यो दृक्षनाशो नकुलान्धसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ वह्नौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि याविद्वानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्तलौहित्ययुक्तानि । आविद्धानीव कुटिलानीव ॥ *
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्द्युतान्
दृश्यतश्चैव ग्रिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ *॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समश्नुतः ॥
हीनाधिका वान्यथा वा व्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ क्षाणानि पीतान्यपि च मानवः ॥ *॥
परिस्रावयितमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिस्रावयेन्नमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृश्चिकैर्जांघि चैव हि ॥
विकीर्य्यमाणान् व्याप्यमानान् अम्बादिभिरिव ॥
वातादिजनितैर्नैकवर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥
रागारुणो मारुततः प्रदिष्टो
न्यायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः श्लेष्मिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥
वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले रूपविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चलं परुषं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीतं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शुक्लकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थशुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
दृश्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥
बहलं स्थूलम् ।
मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं श्लेष्मितात्मकम् ॥
चित्रं वातादिवर्णम् ।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लानं नीलमथापि वा ॥
दोषचयात् स्वयं तच्च कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ॥
रक्तजं पित्तानुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुण-
प्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषचयादित्यादि ।
तच्च परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषचयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अनुक्त-
व्यादाहगौरवादिदोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्व्वेष्वेव भवन्ति हि ॥*॥
पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ।
पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्व्वो नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना ॥ * ॥
तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-
विशेषमाह ।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः ।
रात्रौ स पीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्तात्म्यभावात् सकलानि पश्येत् ॥
दोषेऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
लक्षणमाह ।
तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
अत्रापि श्लेष्मणोदृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्ये-
तल्लिङ्गं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
पटलत्रयं गतो नक्तान्धं करोतीत्याह ।
त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्य्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफात्म्यभावात् ॥
दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्धस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गणना ॥*॥
धूमदर्शिनमाह ।
शोकज्वराया: सशिरोऽभितापै-
रथाहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्व्वभावात्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥
शिरोऽभितापः शिरसि घर्म्मादिना सन्तापः ।
एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ * ॥
दृक्षजान्ध्यमाह ।
यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स दृक्षजान्ध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥
नकुलान्ध्यमाह ।
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दीर्घाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥
गम्भीरकमाह ।
दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपहृष्टा
सङ्कुच्य याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढ़ा च तमश्चिरोगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
विरूपा विकृता । श्वसनोपहृष्टा वातोपहता ।
रुजावगाढ़ा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥
वाह्यौ पुनर्द्वावपि संप्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तस्य शिरोऽभितापात्
स्नेह्यस्राभिष्यन्दनिदर्शनैः सः ॥
वाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्र
निमित्तत आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभि-
ताप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवनसर्शेन स
शिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः
रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गदाधरः । सन्निपाता-
भिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तत आह ।
सुरर्षिगन्धर्व्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्भुजगस्य तस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥
अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त-
मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
तत्राक्षिविस्रंसमिवावभाति
वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विस्रंसं ज्योतिर्युक्तम् । वैदूर्य्यवर्णा श्यामा
विमला निर्म्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"शुक्ला पाण्डितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥*॥
गृध्रनाभिर्विभीतस्य पथ्यामञ्जा मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥
छागीक्षीरेण संपिष्य वटीं कुर्य्यादयोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां संघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥
तिमिरं मांसदृद्धिञ्च काचं पटलमर्ब्बुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥"
इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥
कणा खलवणोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः सिता सितपुनर्नवा सम्भवा ।
रजन्यरुणचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
अरिष्टदलसाधरस्फुटिकगृध्रनाभीन्दवः ॥
इमानि तु विचूर्णयेन्निविड़वाससा श्लोधये-
त्तथायसि विमर्द्दयेत् समधृतान्मखर्क्केण तत् ।
इदं मुनिभिरीरितं नयनश्लोगनामाञ्जनं
करोति तिमिरत्रयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥
लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके ।
सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनःशिला ।
साधरो लोध्रः । स्फुटिकः फटकरी । इन्दुः
कर्पूरः । नयनश्लोगं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन-
पटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मञ्जा च गृध्रनाभिर्म्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कष्टं पटलाख्यर्ब्बुदानि च ॥
अपि चैवार्षिकं शुक्लं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्र्यन्धत्वमेव च ॥
चन्द्रोदया वटी पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विड़ङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥
अजामूत्रेण संपिष्य छायायां श्लोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिष्टिकाम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्म्मिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सद्यौद्रनूपयम् ॥
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं घृतावर्य्याश्च तत्समम् ॥
गुड़ूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्व्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्-
पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्धं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षति ।
सुरक्ते रक्तदृष्टे च रक्ते वा विस्रुते तथा ॥
नक्तान्धे तिमिरे काचे नीलिका पटलार्ब्बुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च यच्चकोपे सुदारुणे ॥
नेत्ररोगेषु सर्व्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके। क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम्॥ मधुपर्ण्यश्च जलजं यष्टीमधु च चक्षुष्यत्वात्। तदलाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तूल्यगुणत्वात्॥ त्रिफलाद्यं घृतम्॥ *॥

शतमेकं हरीतक्या द्विगुणश्च विभीतकम्। चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम्॥ चतुर्गुणोदकं दत्त्वा घृतेनर्मृदग्निना पचेत्। भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत्॥ शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका। काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम्॥ पिप्पली चन्दनं सुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम्। घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः घृतेः पचेत्॥ दद्यात् सतिमिरं क्वाथं नक्तान्धं शुक्रमेव च। तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च व्रणयुक्तञ्च कषायताम्॥ कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधर्म्मपटलान्वितम्। बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत्॥ यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्याग्निभ्यां प्रपश्यतः। तस्येतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम्॥ मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत्। तद्देतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात्॥ वारिद्रोणोदकं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले। काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम्॥ द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम्॥ *॥

वासाविश्वान्हतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः। भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलामृदैः॥ निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा। वैशद्यं प्रीनसं स्राव्यं कासं नाशयति ध्रुवम्॥ वासादिक्वाथः।

इति नेत्ररोगाधिकारः।" इति भावप्रकाशः॥*॥

किञ्च। गारुडे १६८ अध्याये।

"कतकस्य फलं शुष्कं सैन्धवं चूर्णयेत् समम्। पेषो रसाञ्जनं चौद्रं विड्ङ्गानि मनःशिला॥ एषां वर्त्तिर्हरन्ति क्षिप्रं तिमिरं पटलं तथा॥"

तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः।) सूर्य्यः। इति हलायुधः॥

तिमिषः, पुं, याम्यकर्कटी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नाटाम्बः। इति हारावली। १२६॥

तिमीः, पुं, (तिमिः एषोदरादित्वात् साधुः।) तिमिमत्स्यः। इति हिरूपकोषः॥ (तिमि+वा ङीष्। तिमिजातिस्त्री। इति केचित्॥)

तिरः, [स्] अ, (तरति डलिपथमिति। तॄ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा। ४।१८८। इति असुन्। छन्दिदपवादविषयेऽप्युतसर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर्।) अन्तर्द्धानम्। (यथा, भागवते। २। ६। ४१।

"यदा तदेवासत्तर्केस्तिरोधीयेत विप्लुतम्॥") तिर्य्यगर्थः। इत्यमरः। ३। ४। २२५॥ तिरस्कारः। इति तट्टीकायां स्वामी॥

तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप्।) पशुपक्ष्यादीनां स्त्री। इति मुग्धबोधम्। मादी इति भाषा॥

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति। तिरस्+कृ+"नन्दिग्रहीति।" ३। १। १३४। इति ल्युनिः। संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः। ततो ङीप्।) व्यवधायकपटः। इत्यमरः। २। ६। १२०॥ कानात् इति भाषा॥ (यथा, कुमारे। १। १४।

"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम्। दरीगृहद्वारविलम्बिविभ्राड्- स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति॥")

तिरस्कारः, पुं, (तिरस्+कृ+घञ्।) अनादरः। इति हलायुधः॥ (यथा, पद्मपुराणे। ७। ८।

"धर्म्मांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता। यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते॥")

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति। तिरस्+कृ+णिनिः ङीप्।) तिरस्करिणी। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस्+कृ+क्तः।) अनादृतः। कृततिरस्कारः। यथा,—

"अविवक्षितवाच्यो यत्तत्र वाच्यं भवेदृध्वनौ। अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं। यथा,—

"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवर्गं भूर्द्वनि द्विधा। अर्द्धं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते॥")

तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति। "क्रञः शः च।" ३। ३। १००। इति भावे शः।) अनादरः। तिरस्कारः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ (यथा, माघे। १। ३६।

"हरे! हिरण्याक्षपुरःसरासुर- द्विषद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया॥")

तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः। इति शब्दमाला॥

तिरिमः, पुं, धान्यभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिरियः, पुं, धान्यविशेषः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तसर्व्वामयनाशित्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। रुच्यत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति। तॄ+"कृतॄभ्यः कीटन्।" उणा। ४।१८४। इति कीटन्।) किरीटम्। इत्युणादिकोषः॥

तिरीटः, पुं, (तॄ+कीटन्।) लोधः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे।

"समङ्गोत्पलमोचाम्रतिरीटतिलचन्दनैः॥")

तिरोधानं, क्ली, (तिरस्+धा+भावे ल्युट्।) अन्तर्धानम्। इत्यमरः। १। ३। १३॥ (यथा, भागवते। ३। २१। ४४।

"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽहनत्॥")

तिरोहितः, त्रि, (तिरस्+धा+क्तः।) अन्तर्हितः। (यथा, मार्कण्डेये। ३६। २४।

"अतीतानागतानर्थान् विप्रलब्धतिरोहितान्॥") आच्छादितः। इत्यमरः। २। ८। ११२॥

तिर्य्यक्, [च्] अ, वक्रम्। तत्पर्य्यायः। साचि २ तिरः ३। इत्यमरः। ३। १। ३४। (यथा, रामायणे। २। २३। ४।

"तिर्य्यग्गूर्द्धं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम्॥")

तिरोऽर्थः। निरुद्धार्थः। इति शब्दरत्नावली॥

तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत आहारसञ्चारो यस्य। भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम्।) पशुपक्ष्यादिः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। ५। ८।

"तस्माभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत। यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः॥")

स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः। स तु अष्टाविंशद्विधः। यथा,—

"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः॥"

तेषां लक्षणं यथा,—

"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः॥"

इति श्रीभागवते। ३। १०। २१॥

"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम्। अविदः अस्तनादिज्ञानशून्याः। भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः। घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इदमर्थं जानन्ति। हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा,—

"गौरजो महिषः क्षत्त्र्यः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चैमे अविरुष्ट्र च सत्तम!॥ खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्॥ श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशयल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः॥ कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लुकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः॥"

इति श्रीभागवते। ३। १०। २२-२३॥

"गवादय उद्गात्रा द्विशफा द्विरुदा नव। खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट्। श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश। एते भूचराः सप्तविंशतिः। मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः अभूचरत्वेनैकीकृता एवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति। अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य।) कुलीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति। अनुच+क्विप्। "तिरसस्तिर्य्यलोपे।" ६। ३। ६४। इति तिरिः।) विहङ्गादिः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १३। १११। १२५।

"पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत भारत!॥")

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
"ओषधयः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा॥"
"तिर्य्यञ्चः कूर्म्मादयः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।१०८ ॥ (यथा, पद्मतन्त्रे । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्चं मानुषं वापि यो नृतं संसृजेत् कुधीः। पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ॥") वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ।

तिर्य्यञ्ची, स्त्री, (तिर्य्यञ्च + स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इच्छौ । तेलति । इति दुर्गादासः ॥

तिल, क ग्र स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-तुदां च-परं-अकं-सेट् ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क, तेलयति । ग्र, तिलति तैलेनाक्रम् । इति दुर्गादासः ॥

तिलः, पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल + "इगुपधज्ञेति ।"३।१।१३५ । इति कः ।) खनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्यायः । होमधान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नेहफलः ७ स्नेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः । रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केश्यहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्यत्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वर्णकारित्वम् ॥ * ॥
"कृष्णाः पथ्यतमाः सितोऽल्पगुणदः स्त्रीणाःकिलाग्ने तिलाः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । भावप्रकाशः ।
"कृष्णश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैरक्तादयस्तिलाः॥"
तत्तैलगुणाः । बलकारित्वम् । केश्यत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातजन्तुखर्जुव्रणकण्डूतिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् । वस्त्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिग्रहनिषेधो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् कृशार्थं साधुसत्तमः । अश्वत्थमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्ज्जयेत् ॥"
तिलदाने फलमाह विष्णुः ।
"तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥"
तथा महाभारते ।
"कल्यमुत्थाय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा । तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
गरुडपुराणे ।
"धेनुमुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान्नृप ! । यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥"
सप्तमीं नवमीं पर्व्वकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेनाङ्गानि विष्टभ्य स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्कण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनेः । श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
तिथितत्त्वे जन्मतिथिकृत्ये ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काश्मीरखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥"
तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—
"देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती । तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥"
इति कालिदासः ॥
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।
"तिलं तिलं तं कृत्वा च चिच्चिपुर्दिक्षु सर्व्वतः । नगरान्निर्गतैः सैन्यैर्हन्यमानाः पदे पदे ॥")

तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + "कृञ् श्रिस्निसंज्ञयोः ।" इति कुन् ।) क्लोम । कृष्णवर्णसौवर्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ सौवर्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । के + कः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विशेषकः २ सुखमण्डनकः ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिरपुष्पी ६ छिन्नरुहः ७ दग्धरुहः ८ क्षतजीवः ९ तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११ दुग्धरुहः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४ रेवकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुरकः १६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ क्षत्रगुप्यकः १९ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।
"न खलु गोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥")
अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । बलपुष्टिमेदःकारित्वम् । हृद्यत्वम् । लघुत्वञ्च । तत्त्वगुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषकृमिशोफव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थे कन् ।) शरीरस्थतिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकालकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ कालकः ३ पिप्रुः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मरुवकः । इति रत्नमाला ॥ व्रणभेदः । रोगभेदः । इति मेदिनी । के, १०० ॥ श्लीपस्य विशालत्वरोगे यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोच्छेकात् तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
इति माधवकरः ॥
प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"पञ्चविंशतिवर्णाङ्कितिलको ध्रुवको भवेत् । इष्टश्चतुष्पुटे ताले रसे वीरेऽद्रुतेऽपि वा ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

तिलकः, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति । के + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्गकर्त्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । तमालपत्रम् २ चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥")
अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे । वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ॥ विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ॥ श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ॥ तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥"
किञ्च ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते ॥ इति । एवं न्यासं समाचार्य्य सम्प्रदायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्व्वार्थसिद्धये ॥" अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमि-सहितसकलज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥ तस्य धारणप्रकारो यथा,—
"ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते वैष्णवः कुर्य्यात् प्रत्येकं क्षणनामभिः ॥ वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽंसे शङ्खचिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्धरेश्चक्राङ्कितं सुने ! ॥ * ॥ ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामबाहौ वासुदेवं सखे दामोदरन्तथा ॥ नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ॥ विष्णुं सखे कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ॥ हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्य्यादैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ॥ * ॥
ये कण्ठलग्नतुलसीभवकाष्ठमाला
ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्धपुण्ड्राः ।
ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ * ॥
तिलकस्तूर्द्धपुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! । यदि कुर्य्यात्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् ॥ आनासामूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सुने । हरिपादाङ्कितं नासामूलमारभ्य यत्नतः ॥

हरिमन्दिरवत् सर्व्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्गितम् ॥ * ॥
यदूर्द्धपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
तन्मध्यगीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्धपुण्ड्रकम् ।
भ्रुवोर्म्मध्ये सबिन्दु स्यादूर्द्धं विप्र ! मनोहरम् ॥
हरेः सर्व्वावतारानां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥*॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।
वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाङ्कृतम् ॥
अच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति जनाधमाः ।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रकम् ।
कार्य्याः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्रामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥*॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
षड्लक्षणसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
खनित्रयष्टिकुक्कुरचित्रशूलमुकुराङ्कितम् ।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणन्तूर्द्धपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
आनासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
शूद्रस्येकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विप्र ।
क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्वैश्ये चतुरङ्गुलम् ।
नासिकायास्त्रिभागेको भागो मानेन योभवेत् ।
भ्रुवोर्म्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्म्मनीषिणः ॥*॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्यादूर्द्धपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्चेत् वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः ।
यदूर्द्धपुण्ड्रं विभ्रत्यस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपथं लभेत् ।
यत्नतस्तुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्यादूर्द्धं तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
दक्षाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्धपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्धपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥*॥
तीर्थमृत्तुलसीमूलमृत्तिका गोमयस्य च ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोमयस्य च ॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
धात्रीमूलस्य मृन्नद्यो हरिद्रा गोमयस्य च ॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥"*॥
अपि च ।
"गङ्गाम्बुतुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
साधोश्चरणसंलग्नं रजो मृद्गोमयस्य च ॥
याश्वत्थमूलमृद्गोपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाङ्गतमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः ।
चारु यत्तिलकं भाव्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥*॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद ! ।
वर्णाश्रमाणां तत्सर्व्वं स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्यां पश्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
"वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं महाभाग ! स याति परमाङ्गतिम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्ण्वागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्धपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"
इति नागोजीभट्टधृतसूतसंहिता ॥

तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + "अलाबू-तिलोभाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्" ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः आकरणञ्च ॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलबीजकोष इव कायतीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटाधरः ॥ (षड्वरपादके छन्दोभेदे । ग्रन्थार्थचिन्तामणिधृततल्लक्षणादिकं यथा,—
"सर्गगद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥"
उदाहरणम् ।
"वनमालिकथा सकलालि ! तथा ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥")

तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
समानि अनुद्गतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिलमलम् । (खरल इति भाषा ॥) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । स्वपनत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्यास्तीति । तिलक + इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्रयुक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तेलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृततिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तास्रबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
"ततस्तिलान् क्षुण्णयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि ॥")

तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल + "स्नेहे तैलच् ।" ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
"तत्र श्लेष्मं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु रूक्षमुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तरक्तहितग्नञ्च श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ॥
दृष्यं श्रमापहं श्लेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भग्नेऽग्निदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विधे बालग्रहोनर्त्ये सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥"
"तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-
पिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारि-
ताभिहतदुर्भग्नदग्धव्रणालविदग्धप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । प्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि क्षीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोड़शाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सकी भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी वस्त्रा जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिर्व्वासितां शुभाम् ॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा-प्रवरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सप्तरसात्मथा ।
कामं सन्तर्पयत्वार्कं तिलधेनुरुपाश्रिता ॥

याचामि त्वां देवि! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः।
कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो! नमोऽस्तु ते॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम!।
सर्व्वकामसमाप्तिन्तु कुरुते नात्र संशयः॥"
इति पाद्मे क्रियाखण्डम्॥

तिलपर्णं, क्ली, (तिलस्येव पर्णमस्य।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तचन्दनम्। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्॥"
तिलस्य पर्णम्।) तिलवृक्षपत्रञ्च॥

तिलपर्णः, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य।) श्रीवेष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी+स्वार्थे कन् टाप् च।) रक्तचन्दनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—
"वेत्राग्रं दहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः। पाककर्णेति ङीष्। तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्या इति अच् ङीष् च। इत्यमरटीका।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः। २। ६। १३२॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"चित्रकस्तिलपर्णी च कफमेदोहरौ लघुः॥"
नदीविशेषः। इत्यमरटीका। २। ६। १३२॥)

तिलपिष्टकं, क्ली, (तिलस्य पिष्टकम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिलपिष्टकम्। इति केचित्॥ तिलकुटा इति भाषा॥

तिलपिञ्जः, पुं, (निष्कलस्तिलः। तिल+"तिलान्निष्कलात् पिञ्जपेजौ।" ४। २। ३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्जः।) निष्कलतिलवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १६॥

तिलपेजः, पुं, (निष्कलस्तिलः। "तिलान्निष्कलात् पिञ्जपेजौ।" ४। २। ३६। अस्य वार्त्तिकोक्त्या पेजः।) निष्कलतिलः। इत्यमरः। २। ६। १६॥

तिलमयूरः, पुं, (तिलाङ्कितवत् चित्रितो मयूरः। शाकपार्थिववत् समासः।) मयूरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुरुवृष्टकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलस्नेहः, पुं, (तिलस्य स्नेहः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलाङ्कितदलः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य।) तेलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलापत्या, स्त्री, (तिलवत्कृष्णं क्षुद्रशाकपत्यं बीजमस्याः।) कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिलिप्सः, पुं, गोनससर्पः। इत्यमरः। १। ८।१५॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सर्व्वरत्नानामंशैरुत्तमा।) सर्व्वश्रेष्ठा। इति शब्दचन्द्रिका॥ तस्या नामकारणं यथा, महाभारते। १। २१२। १७।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः॥"

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितं ओदनम्।) क्षुद्रः। इति हारावली। १६६॥ (यथा, रामायणे। २। ६६। १०।
"ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः॥"
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते॥)

तिल्वं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा। तिल+"विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाद्यण्भ्यः।" ५। २। ४। इति यत्।) तिलक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। तैलीनम् २। इत्यमरः। २। ६। ७॥ (तिलाय हितम्। "खलयवमासतिलतृणसूषकाच्च।" ५। १। ७। इति यत्। तिलहिते, त्रि॥)

तिल्ल, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लट्यान्तः। इस्वी। तिल्लति। इति दुर्गादासः॥

तिल्वः, पुं, (तिलतीति। तिल+"उल्वादयश्च।" उणां। ४। ६५। इति वनुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लोध्रः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ श्वेतलोध्रः। इति तट्टीकायां सुभूतिः॥ रक्तलोध्रः। इति स्वामी॥

तिल्वकः, पुं, (तिल्व+स्वार्थे कन्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"तिल्वकस्तु मतो लोध्रो दृढत्वक्पत्रशिरीटकः॥"
अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—
"तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्व्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ त्र्योतयेत्ततः॥
लोध्रस्येव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्द्धं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डदुर्ब्बेदरसीधुना॥
रसेनामलकानां वा ततः पाक्षिकलं पिबेत्॥"
"तिल्वकस्य कषायेण दशमूलस्य सुभावितम्।
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य्य एव च॥"
"तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम्॥"
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये॥)

तिष्ठद्गुः, पुं, (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय। "गावो हि रात्रिप्रथमयामाङ्घ्रिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुह्यन्ते।" इति जयमङ्गलः। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" २। १। १७। इति निपातनात् साधुः।) सन्ध्याकालः। यथा, भट्टिः। ४। १४।
"व्यतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्॥"

तिष्यः, पुं, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष+क्यप्। निपातनात् साधुः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः। १। ३। २२॥ (यथा, महाभारते। ३। १६०। ८७।
"यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यनक्षतौ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा कृतम्॥"
तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्यस्येति। अण्।) पौषमासः। इत्यमरः। १। ४। १४॥ कलियुगम्। इति मेदिनी। ये, २८॥ (अत्र क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। ६। १०। ४।
"चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ!।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन!॥")

तिष्यकः, पुं, (तिष्य एव। स्वार्थे कन्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली॥

तिष्यपुष्या, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्यमस्याः।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः।) आमलकी। इत्यमरः। २। ४। ५७॥ (विवरणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

तिष्या, स्त्री, (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकालत्वेनास्त्यस्या इति। अच् टाप् च।) आमलकी॥ इति शब्दरत्नावली॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धात्री कार्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

तिह्वा, [न्] पुं, व्याधिः। व्रीहिः। धनुः। सङ्घातः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तीक्ष्णं, क्ली, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तिज निशाने+"तिजेर्दीर्घश्च।" उणां। ३। १८। इति क्नसः दीर्घश्च।) खरम्। विषम्। लौहम्। (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
"क्षणायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमन्यथा॥")
युद्धम्। इत्यमरः। ३। ३। ५३॥ भरणम्। शूलम्। शीघ्रम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ सामुद्रलवणम्। सुष्कम्। इति मेदिनी। णे, १५॥ चक्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मरकम्। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा। प्रतिभा १ हीरकम् २ कटाहः ३ दुर्व्वाक्यम् ४ नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७। इति कविकल्पलता॥

तीक्ष्णः, पुं, (तिज+क्नसः दीर्घश्च।) यवक्षारः। इति मेदिनी। णे, १५॥ (पर्य्यायो यथा,—
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
श्वेतकुशः। कुरुण्टकः। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णागणो यथा। अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला। इति ज्योतिषम्॥

तीक्ष्णः, त्रि, (तिज+क्नसः दीर्घश्च।) तिग्मः। (उग्रः। यथा, मनुः। ७। १४०।
"तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः॥"
असह्यः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३६। "नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने।"
"तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषुस्तस्मै नमः।" इति महीधरः॥) आत्मत्यागी। इति मेदिनी। णे, १५॥ निरालस्यः। सुबुद्धिः इति धरणी॥ योगी। इत्यजयपालः॥

तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्।) सुष्ककः। गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकानि रम्य।) धुस्तूरः। इति जटाधरः॥ वर्व्वरः। इक्षुदी। करीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।) कण्टारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेऽङ्कुरोऽस्य ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताऽभया लेका योगतारा प्रकीर्त्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताऽभयं शृणु ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्ब्बकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्तीति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्द्धराः ॥
गणाश्चमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वह्निपुष्यं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वसुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपङ्येऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च सुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यासु भूपते ! ॥
हे भगवत्येकजटे विघ्नहे पदमन्ततः ।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु रुद्राक्षमयी प्रोक्ता रत्नाद्यसम्भवापि वा ।
विघ्नेश एव देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं कृत्वा बलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्ब्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा श्रेष्ठा नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलश्च मांसं भक्षणमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रवृद्धो गन्धो यस्य ।) श्वेभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "श्वेवात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) श्वेभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कण्टारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा,—

"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा कुञ्जनिकासुरी ।
शवः शुतभिजनकः कृमिघ्नतृणधान्यसर्षपः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।

"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीड़े करञ्जम् ॥")
रुद्रजटा । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"पिप्पली मागधी क्षुण्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा ग्रौढी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमयं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । खुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्दस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छूः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लोहविशेषः । तीखा इति हिन्दुस्थान इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लोहमूरं शूलायसम् २ शूलम् ३ पिण्डम् ४ पिण्डायसम् ५ शठम् ६ आयसम् ७ निशितम् ८ तीव्रम् ९ खड्गम् १० सुरिक्तम् ११ अयः १२ चित्रायसम् १३ चीनजम् १४ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुरुलोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अयहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे,॥

"तीक्ष्णायचूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णसुत्तमम् ।
क्षौद्रेण प्रायये द्वीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवादिः परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, तृ क कर्म्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरादिः परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति सम्बन्धार्थः । अतितीरत् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः । १ । २ । ७ ॥ गङ्गातीरं यथा,—

"सार्द्धहस्तप्रतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

नायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) चषु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छविः २ विदेह ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्म्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः । उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याये ।

"तीर्णत्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥")
अभिभूतः । श्रुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्तः । ततोत्तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"सत्यां तीर्णां शुचुमध्ये च तेन
तदा नार्य्यसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातृतुदिवचीति ।" उणा० । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—

"नदीदेवनिखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥
जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।

"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमहर्निशम् ।
पश्चाच्च शौचयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥

तस्मिन् देशे शौचं कर्त्तव्यं यस्मादरत्निमात्रव्यवहितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
विप्रचरणयोस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्राह्मणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विप्रदक्षिणकर्त्तुस्तीर्थवासस्थानत्वं यथा । पराशरः ।
"प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—
"अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं सव्याङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥"
इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥
(यथा च मार्कण्डेये ।३४ । १०३—१०६ ।
"कुर्य्यात् कर्म्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्य्याद् ब्राह्मेणाचमनक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पार्श्वेयं दक्षिणस्य तु ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पैत्रं तीर्थमुदाहृतम् ।
पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमुखादृते ॥
अङ्गुल्यग्रे तथा दैवं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिका मूले कायं तेन प्रजापतेः ॥
एवमेभिः सदा तीर्थैर्देवानां पितृभिः सह ।
सदा कार्य्याणि कुर्व्वीत नान्यतीर्थेन कर्हिचित् ॥
ब्राह्मेणाचमनं प्रोक्तं पित्र्यं पैत्रेण सर्व्वदा ।
दैवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥
नान्दीमुखानां कुर्व्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥")
तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २ स्थावरम् ३ । तथा च ।
"ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्म्मलं सार्व्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनो जनाः ॥
अगस्तिरुवाच ।
शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे ! ।
येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्व्वभूतदया तीर्थं सर्व्वत्रार्জ্জवमेव च ॥
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता ॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं प्रणयं तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्म्मानसः परा ।
एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ॥
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ।
यथा शरीरसोद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्यासुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावाद्दृषदादूभूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः ।
उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥"
तीर्थागमने दोषो यथा,—
"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥"
तीर्थगमने फलं यथा,—
"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ * ॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः ।
क्षतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अदाम्भिको निरारम्भोलघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्व्वसङ्गेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥
तीर्थयात्राविधानं यथा,—
"यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं
फलं ततु स्यान्नात्र सन्देह एव ॥"
इति ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
"प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः ।
कषायानां वपनं कुर्य्यात् तथा न विकचो भवेत् ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥ * ॥
"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
दृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बन्धुसर्षिःसमन्वितम् ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥
"ऐश्वर्य्यलाभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो नरः ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्ज्जयेत् ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥ * ॥
"संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
सङ्कल्पोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥"
इति गङ्गावाक्यावली ॥ * ॥
तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा,—
"न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नार्थी भोज्य एवहि ।
सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च ॥
कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पित्र्यार्थेन गृहेण च ।
श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्জ्जितम् ॥
व्यक्ताहेऽव्यक्तवा काम्ये तीर्थश्राद्धन्तु तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्व्ववासरे ।
प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत् ॥
तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥"
इति काशीखण्डम् ॥
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्জ्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजान्तथा ॥"
इति स्कान्दम् ॥ * ॥
"घोड़शांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥"
इति पैठीनसिः ॥
"स्नापयेत् स्निग्धमिश्रादीन् स्नातीस्तीर्थे नरोत्तमः ।
अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम् ॥"
इति स्कान्दम् ॥
"मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
यस्तिरश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा,—
"सरस्वती पुण्यचित्रमाजगाम च भारतम् ।
गङ्गा भागेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥
पद्मावतीगिरिवरानीता मही भागीरथी शुभा ।
समाजगाम कलया वाणी भागेन नारद ! ॥
पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।
भारतं भारती भागात् स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥
कले; पञ्चसहस्रञ्च वर्षं स्थित्वा च भारते ।
जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना ।
यास्यन्ति ताभिः सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः ॥"
तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
"तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
वाराणस्यां वटस्याच्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमाचले ॥
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
यानादिना गमने दोषो यथा,—
"पुण्यार्द्धं हरते याने तदर्द्धं छत्रपादुके ।
तदर्द्धं तैलमांसाभ्यां सर्व्वं हरति मैथुने ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं पाद्मे ।
"कृते तु पुष्करं तीर्थं त्रेतायां नैमिषन्तथा ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥"
तीर्थसंख्या यथा,—
"तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! ॥"
अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा ।
पुष्करम्१ तत्तु ब्रह्मणः स्थानं तीर्थराजेति गाय-
ख्यातं तत्र त्रिसन्ध्यं दशकोटितीर्थान्यायान्ति ।
तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनञ्च । जम्-

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तण्डुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र चिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दशैकस्य गाणपत्यश्च भवति ॥ नर्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम्१३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं चिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम्१६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्च्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । यदुतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशुक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । प्रचनदः २४ तत्र पक्षयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिकुब्जम्२६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नत्वा गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तत्रकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । ग्रामपरा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रास्यदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र चिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुण्यन्याससंङ्गकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्रम्३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम्३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थं एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । अश्वपानतीर्थम्३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिर्ऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिर्रूपेयोऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सयावसानम्४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । परिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दर्व्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पद्म दम् ४८ तत्र कोटितीर्थं स्नानात् अश्वमेधफलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्तम्५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । क्षतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । सुज्ञावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विप्रालाचीयचीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षात्रं सुतसाद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम्५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । प्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । गृद्धिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्य्यप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अम्बुमतीह्रद ६७ तत्र काश्मीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव माहतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ प्रीतवनम् ६८ तत्र कैशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ स्वामलोमाभद्रः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीड़िताः क्षणाल्लभा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी७२ तत्र देवपितृहेतोरेकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ प्रचोडुस्वरः७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र दृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलासदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंशप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाधृष्टतीर्थम् ७९ तत्र नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् पुरुषोत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानभूतपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवासपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीह्रदतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणक्षयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थत्रयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । वृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यातीर्थे श्रीकुब्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुब्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्रा

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम् ९८ तत्र स्नानात् ब्रह्मण्यप्राप्तिः। ब्रह्मयोनिः ९९ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोके वासः। पृथूदकम् १०० तत् कार्त्तिकेयस्थानं तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः। मधुस्रवम् १०१ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः॥ सरस्वत्यरुणासङ्गमः १०२ तत्र चिरात्रोपवासस्नानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाशः। अवकीर्णम् १०३ तत् दर्भिमुनिनिर्म्मितं दर्भिणा चत्वारः समुद्रा आनीताः तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः। शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्रगुणौ भवेत्॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिषेकपिल्लदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाशः अग्निष्टोमफलप्राप्तिश्च। विमोचनम् १०७ तत्र स्नानात् सर्व्वप्रतिग्रहजतपापनाशः। पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च॥ तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सेनापत्ये कार्त्तिकेयोऽभिषिक्तः। कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात् रुद्रलोकप्राप्तिः। स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गमनात् स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्तिः। अनरकम् ११२ तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः। अस्थिपुरम् ११३ तत्र पिल्लदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। गङ्गाह्रदकूपः ११४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र स्नानैकरात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः। बदरीपाचनम् ११६ तत्तु वशिष्ठाश्रमः तत्र चिरात्रोपवासबदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोकप्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोपवासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः। आदित्याश्रमः ११८ तत्र स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः। सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्तिः। कन्याश्रमः १२० तत्र चिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्याव्रतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम् १२१ तत्र स्नानात् वाजपेयफलप्राप्तिः। सन्निहितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्य्यग्रहणे स्नानात् शतावश्वमेधफलप्राप्तिः स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोकप्राप्तिश्च। तत्रामावस्यायां सूर्य्यग्रहणे स्नानश्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः। स्नानमात्रात् सर्व्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च॥ गङ्गाह्रदः १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। कुरुक्षेत्रम् १२४ तत् तरन्तुकारन्तुकयोः एवं रामह्रदमक्रुकयोरन्तरं एतत् खमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः॥ धर्म्मतीर्थम् १२५ तत्र स्नानादासप्तमकुलोद्धरणम्॥ कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यहमायान्ति तद्गन्धप्रवेशमात्रेण सर्व्वपापनाशः॥ ब्रह्मसरस्वती १२८ तत्र स्नानपिल्लदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः। ईशानाधुषितम् १२९ तत्र शाकम्भरी देवी तत्र चिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्तिः। सवर्णाख्यम् १३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्वमेधफलगाणपत्ययोः प्राप्तिः। धूमावती १३१ तत्र चिरात्रोपवासात् मनस्कामप्राप्तिः। धूमावती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्तः १३२ तत्रारोहणेन महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः। धारा १३३ तत्र स्नानात् श्लोकनाशः। गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः कुलोद्धरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ सप्तावर्त्तः १३७ एतेषु पिल्लदेवतर्पणात् पुण्यलोकप्राप्तिः। गङ्गायमुनासङ्गमः १३८ तत्र स्नानात् दशाश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। कनखलः १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः॥ कपिलावटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। कपिलनागराजः १४१ तत्राभिषेकात् कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः। ललितिका १४२ सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः॥ सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्व्वपापविशुद्धिः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्तः १४४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च॥ भद्रकर्णह्रदः १४६ तत्र स्नानश्राद्धपूजनाभ्यां दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम् १४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः। अरुन्धतीवटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। वासुह्रदकम् १४९ तत्र चिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्धरणञ्च॥ ब्रह्मावर्त्तः १५० तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभवः १५१ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः॥ दर्व्वीसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभवः १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः॥ अर्थवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलस्वर्गयोः प्राप्तिः॥ वाग्विशी नदी तत्रैव ऋषिकुल्या १५५ वाग्विशी गमनात् सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां स्नानैकमासवासश्राकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः॥ भृङ्गतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः॥ वीरप्रमोचः १५७ तत्र गमनात् सर्व्वपापप्रणाशः॥ सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ उक्त स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्तिः॥ महाश्रमः १५९ तत्रैककालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः॥ महालयः १६० तत्र षष्ठकालोपवासेनैकमासवासात् आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव महेश्वरदर्शनात् सर्व्वपापमरणभययोर्विनाशः बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिश्च॥ वेतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च॥ सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः॥ ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात् सर्व्वपापनाशः स्नानात् गवामयज्ञफलप्राप्तिः सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राजापत्यात् स्वर्गप्राप्तिश्च॥ गङ्गोद्भेदः १६५ तत्र चिरात्रोपवासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवासश्च॥ सरस्वती १६६ तत्र पिल्लदेवतर्पणात् सारस्वतलोकवासः॥ वाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रिवासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। गोप्रचारतीर्थम् १६८ ततु सरयूतीरं तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः देवलोकप्राप्तिश्च॥ गोमत्यां रामतीर्थम् १६९ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुलपावनञ्च। साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। राजगृहम् १७१ तत्र स्नानात् कुबेरवदाह्लादप्राप्तिः। मणिनागः १७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः एवं तत् समीपे नित्यकर्म्मकरणात् सर्पविषभयनाशः एकरात्रवासात् सर्व्वपापनाशश्च। गोतमवनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात् परमगतिप्राप्तिः। श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात् श्रीप्राप्तिः। उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात् वाजिमेधफलप्राप्तिः। जनकराजकूपः १७६ तत्राभिषेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः॥ विनशनम् १७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः। विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमनञ्च॥ तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोकवासः। कन्यना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। विशल्या नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं देवलोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च। दिवौकःपुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलम्। माहेश्वरपदम् १८५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थकोटी तत्र स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। नारायणस्थानम् १८६ यत्र ग्रामग्रामनामा हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकगमनञ्च। तत्रैव उदपानं यत्र चत्वारः समुद्राः सन्निहिताः तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च॥ जातिस्मरः १८७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वप्राप्तिः। वटेश्वरपुरम् १८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यासुपवासेन च वाञ्छितकामप्राप्तिः। वामनतीर्थम् १८९ तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः सेवनात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः। चम्पकारण्यम् १९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। गोष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। तत्र देवा सह विश्वे-

श्च रक्षिष्यति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोकवासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १६२ तत्राहारजयात् मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥ निर्झरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निर्झरासङ्गमे अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठाश्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देवकूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १६५ तत्र मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवरह्रदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः । अग्निधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १६९ तत्र शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्राभिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमारधारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रारोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपिण्डदेवार्चनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रारुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः शुक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र चिरदेवसेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥ कौशिकाश्रमसङ्गमः २०३ तत्र चिरात्रोपवासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४ सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९ तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१० तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम्२११ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरेतिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमानप्राप्तिश्च । संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात् विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र चिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥ कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गासागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र स्नानचिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैतरणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥ विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवह्नीप्तिः ॥ प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । प्रोष्ठपदीतीर्थसङ्गमः २२३ तत्र पिण्डदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥ प्रोष्ठप्रभवः २२४ नर्म्मदाप्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुष्पवती २२८ तत्र स्नानचिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ वदरिकम् २२९ तत्र स्नानात् दीर्घायुष्कप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्रपर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धिप्राप्तिञ्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोकगमनञ्च । पाञ्चालदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कावेरी२३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् । समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् चिरात्रोपवासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलज्ञानपत्रप्राप्तिः । द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र गायत्रीस्थानं तत्र चिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥ समर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्यप्राप्तिः । वेरवा २३८ तत्र पिण्डदेवतर्पणात् मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९ तत्र गमनेन गवामयज्ञफलप्राप्तिः वायुलोकगमनञ्च । वेरवासङ्गमः २४० तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः२४१ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र चिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानचिरात्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४ ब्रह्मवेरवासङ्गववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रह्रदः २४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्मात्रह्रदे स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्पणाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम् २४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः२५० कुशाश्रमः२५१ तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥ सूर्पारकम् २५२ तत्तु रामतीर्थम् तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३ तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च । देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥ तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पापनाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्मलोकगमनञ्च । मेघाविकम् २५६ तत्र पिण्डदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधानां प्राप्तिः ॥ कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । चित्रकूटपर्व्वतः २५८ तत्र मन्दाकिन्यां स्नानपिण्डदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्तृस्थानम्२५९ तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेवस्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवह्नीप्तिः । तत्र कूपे चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानपदक्षिणाभ्यां परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र रामो गङ्गासुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । सुञ्जावटः २६२ तत्र महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाणपत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नागसुपर्णसिद्धऋतुगन्धर्व्वाप्सरस्तिष्ठन्ति एवं वेदा यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्वतीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवणोत्तिकालभनैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात् त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥ भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये स्नाता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

श्राद्धम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा, महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संगमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ अवसरः । यथा, भागवते ।३।१६।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स वृषे धर्म्मे विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा, रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्दमिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थन्तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")
उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थज्ञः पुरुषर्षभ ! ॥"
"तीर्थज्ञो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशश्रेण्यस्मत् । यथा, महाभारते । २ । ५ । ३८ ।
"कञ्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य

राजा कृतकृत्यो भवति। तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकस्तथा।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकस्तथा।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः॥
वोड्गो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु॥
चारान् विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा खेषु पुरोहितम्॥'
इत्येषां तीर्थशब्दवाच्यत्वम्॥ हलायुधः।
योनौ जलावतारे च मन्त्रग्राह्यादग्रखपि।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)
योनिः। दर्शनम्। वक्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥
विप्रः। आगमः। निदानम्। अग्निः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (पुण्यकालः। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। १। १२। १४।
"हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्।
प्रादात् स्वनाच्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित्॥"
पुं. सत्यासिनासुपाधिविशेषः। यथा, प्रायश्चित्तविवेके अवधूतप्रकरणे।
"त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते॥")
तीर्थकरः, पुं, (करोतीति करः। तीर्थस्य शास्त्रस्य पुण्यक्षेत्रस्य वा करः।) जिनः। इति हेमचन्द्रः। १। २४॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ८७।
"मनोयवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः॥"
"चतुर्दशप्रविद्यानां वाङ्मयविद्यामयानाञ्च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः।" इति तद्भाष्यम्॥)
तीर्थकृत्, पुं, (तीर्थं करोतीति। कृ+क्विप् तुगागमश्च।) जिनः। इति धरणिः॥
तीर्थङ्करः, पुं, (तीर्थं करोतीति। कृ+खच् मुम् च।) जिनः। इति हेमचन्द्रः। १।२४॥
तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थे यात्रा गमनम्।) तीर्थगमनम्। तद्विधिनिषेधौ यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"कर्म्मणा तीर्थयात्रासिन् लोके केन कथं द्विजैः।
श्रोतुं न एतदिच्छामो वद वह्निमतां मुने!॥
सूत उवाच।
एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणो मुनिसत्तमः।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वधर्म्मे प्रणुतागघाः॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्राः
सर्व्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वैश्यः।
शुश्रूषणायां बलवीर्य्यहीनः
शूद्रस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः॥
तस्मात्तुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रैः
कार्य्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निगद्या।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्य्यात् खलु तीर्थयात्राम्॥
गङ्गाजलेनादृदिनं मनुष्यो
गृहोमयेनापि सदा सुनीन्द्राः।
स्नातोह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत्॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम्।
तुल्यानि सम्यक् सुनयोऽभिहोत्रे
सदा गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य॥
यस्येह यज्ञेष्वधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं दानवतो सुनीन्द्राः।
संक्षुब्धतः कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निगद्या॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः॥
तीर्थराजी, स्त्री, (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव। यद्वा, तीर्थेषु राजते शोभते इति। राज+क्विप्। ततो वा ङीष्।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य। उक्तमाङ्गस्थित्या प्रश्नसनीयत्वादस्य तथात्वम्।) केशः। इति हेमचन्द्रः। ३। २३१॥
तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं वङ्गादिजलप्रान्तस्थानं सेवते इति। सेव+णिनिः।) वकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ तीर्थवासिनि, त्रि॥
तीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) तीवति। इति दुर्गादासः॥
तीवरः, पुं, (तीर्यते इति। तॄ प्लवनतरणयोः+"छित्वरच्छत्वरेति।" उणां ३। १। इति ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) सङ्करः। (तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति। तीर+ष्वरच्। गुणाभावो रेफलोपश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः।) व्याधः। इति मेदिनी। रे, १६३॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। तैओर इति भाषा। स तु राजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्॥ चूर्णकभार्य्यायां पुल्कसाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥
तीवरी, स्त्री, (तीवर+ङित्त्वात् ङीप्।) व्याधपत्नी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
तीव्रं, क्ली, (तीव स्थौल्ये+बाहुलकात् रक्। तिज निशाने+बाहुलकात् रन्। दीर्घत्वम्। जकारस्य वकारः। इत्युज्ज्वलदत्तः। २।२८॥) अतिशयः। इत्यमरः। १। २। ७०॥ तीक्ष्णम्। तीक्ष्णम् त्रपु। इत्युणादिकोषः॥ लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रः, त्रि, (तिज+बाहुलकात् रन्।) दीर्घत्वादिकञ्च। अत्युग्रः। नितान्तः। (यथा, रघुः। ८।६५।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखायलभमुक्तान्॥")
कटुः। इत्युणादिकोषः॥ (दुःसहः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६६१।
"हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्व्वारतीव्रसंवेगः॥"
तीक्ष्णम्। यथा, तत्रैव।१५२।
"कृतकस्याप मदीयश्चासध्वनिदत्तकर्ण! किं तीव्रैः।
विध्यसि मां निश्वासैः सरः शरैः शब्दवेधीव॥")
शिवे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥
तीव्रकण्डः, पुं, (तीव्रः कण्डो यस्मात्। अस्य भक्षणेन हि कण्डदेशे पीड़ोत्पत्तेस्तथात्वम्।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रगन्धा, स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रज्वाला, स्त्री, (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वालयति उत्तेजयति सेविनमिति। ज्वल+णिच्+अच् टाप् च।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रवेदना, स्त्री, (तीव्रा अत्यन्ता वेदना।) यातना। अतिशयवेदना। इत्यमरः।२।६।३॥
तीव्रा, स्त्री, (तीव्र+टाप्।) कटुरोहिणी। गण्डदूर्व्वा। राजिका। इति मेदिनी। रे, ४५॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ महाज्योतिष्मती। तरदीप्तचः। तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥
तु, ल ४सौ। हिंसायाम्। पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) ल, तौति। तवीति। इति दुर्गादासः॥
तु, अ, पादपूरणम्। (यथा, मनुः। ११। २०७।
"अवगूर्य्य लब्धग्रतं सहसमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥")
भेदः। अवधारणम्। इत्यमरः॥ समुच्चयः। (यथा, मनुः। ११। २०२।
"उच्चयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।
खात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति॥")
पश्चान्तरम्। नियोगः। प्रशंसा। विनिग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥
तुक्, [च्] पुं, (तुज्यते तौयैतेऽनेनेति। तुज प्राणे+क्विप्।) अपत्यम्। इति हेमचन्द्रः॥
तुकाचौरी, स्त्री, (तुगाचौरी+पृषोदरादित्वात् गस्य कः।) तुगाचौरी। इति हेमचन्द्रः।४।२२०॥
तुगा, स्त्री, (तुज+बाहुलकात् घः किच्च।) वंशलोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्यादवंशरोचना वंशी तुगाचौरी तुगा शुभा।
त्वक्चौरी वंशजा शुभ्रा वंशचौरी च वेणुवी॥")
तुगाचौरी, स्त्री, (तुगा सा एव चौरी।) वंशलोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ वंशलोचनाभेदः। अस्या गुणाः। क्षयश्वासकासनाशित्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे काश्मरीगाधिकारे।
"द्विगुणा च तुगाचौरी सिता सर्व्वत्तुगुणा॥")

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")
पर्व्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहार्य्या उच्चराशिः । यथा,—
"सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूके
दिग्वह्नीन्द्रह्रयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् ।
अंशानेतान् वदति भवनश्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गां-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥"
इति दीपिका ॥
"आदित्यमेषे वृषभे मृगाङ्के
कन्यागते मे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥"
इति समयाश्चतम् ॥ * ॥
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
"तुङ्गेऽर्कैः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रेक्षितो वीक्षितो यदा
दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा त्रिकम् ।
वित्तेशः प्रथितो विमर्दितरिपुः चौर्य्यैश्वर्य्यमान्यो यदा
व्यापाराश्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि ब्रह्मादनष्टद्युतौ
प्रख्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूपवान् ।
व्यापाराश्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो महान्
यौ म्येरेव युतोऽथवा प्रियतमेर्द्दृष्टे त्रिकोणेऽपि च ॥
यदि भवति शशी भूमिपुत्रस्तदा वै
न दिनकरमयूखादृश्यरश्मिर्नरेन्द्रः ।
अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रथितरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यायाः शशिलाञ्छनस्य तनयस्त्विज्यैः कवेः संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्ञातस्तदा भूपतिः ।
याचार्य्यां तुरगोष्ट्रमत्तकरिणां यातैर्महो कथ्यते
सद्माश्वद्विरदोरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणेऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकागरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरुग्रसुखभुग्भुजगे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च धुर्व्वी
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तामसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
मृगपतिभवनकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं यथर्क्षम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः । प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्व्वनराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
"तेषां सदम्बुभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥")
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूपतीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४६-५४ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र सनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु सनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामासनारीयेषु रूपविष्टो यथासुखम् ॥
ओंकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयश्चैव देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणश्चैव महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवान्ऋषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आप्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")
तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।) नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृता ॥")
तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मलत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तामदाहत्वम् । प्रायःसात्म्यत्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शैखराणि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥
तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । भूमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"भूमी भूस्तुफला तुङ्गा केशग्रहनी शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः भूमीरः सात्त्विका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकृतिरस्त्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । ङीप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा । वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पागन्धिका ।
पर्णाख्यस्तत्र क्षुपे तु कटिल्लककुटेरकौ ॥"
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)
तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥
तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्गा निशायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधाना ईशः प्रभुश्च ।) शिवः । ब्रह्मा । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु + "छोऽदिकचिभ्यां श्रुतुभ्यान्तु कित् पीपूङ्भ्यः खश्च" २ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥ भुवि इति भाषा ॥
तुच्छः, त्रि, (तुद् + किप् । तैन तं वा त्रायतीति । छो + कः ।) शून्यः । रत्नमरः । ३ । १ । ५६ ॥ हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥")
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥
तुच्छदुः, पुं, (तुच्छो हीनो दुर्वृत्तः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगड़ा इति भाषा ॥
तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीलीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (क्षुद्रैला । गुजराट्देशीया एलाची । अस्याः पर्य्यायाः यथा,
"क्षुद्रोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड्यपि
गुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुज, इ प्राणे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुञ्जते । प्राणो जीवनम् । हिंसायाञ्चनायामिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुज, इ क भाषवृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुञ्जयति । भा दीप्तिः । षष्ठ्यर्थो निकेतनहिंसाबलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

तुट, श्लि कलहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श्लि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा । तुतोट । इति दुर्गादासः ॥

तुटुमः, पुं, (तुटति नाशयति व्रजनातमिति । तुट+बाहुलकात् उमः ।) उन्दुरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुड, इ ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुण्डते । ड, तुण्डते । वधो निष्पीड़नमिति रमानाथः । तुण्डते पात्यं पिकः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, ऋ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ऋ, अतुतोड़त् । वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोड़ति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, श्लि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्लि, तुड़ति अतुड़ीत् तुतोड़ । उपहनने इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुड्, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ङ्ङ्यन्तः । नादरः अनादरः । तुड्डति । फलाभावान्न ऋदनुबन्धः । इति दुर्गादासः ॥

तुण, ग्र जैह्म्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) जैह्म्यमिह कुटिलीकरणम् । ग्र, तुणति ह्रस्वं वायुः । तोणिता । इति दुर्गादासः ॥

तुणिः, पुं, (तुणति सङ्कोचयतीति । तुण जैह्म्ये+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) कुणिः । तुन्नदृच्चः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुटेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥
तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुण्डं, क्ली, (तुण्डते निष्पीड़यति अभ्यन्तरस्थद्रव्यमिति । तुण्ड+पचाद्यच् ।) मुखम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (चक्षुः । यथा, देवीभागवते । २ । १ । २६ ।

"आमिषं स तु विज्ञाय श्येनरूपमथाद्रवत् खगम् ।
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ समचक्रतुः ॥"

पुं महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १५ । १५ ।

"नमस्तुण्डाय तुथाय नमस्तुटितुदाय च ।"

राक्षसविशेषः यथा, महाभारते ।३।२८४।६।

"तुण्डेन च नमस्तस्य पटुघ्नः पनसेन च ॥")

तुण्डकेरिका, स्त्री, कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् । तदीर्त्ते ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात् । ईर+कर्म्मण्यण् । स्त्रियां ङीष् ।) बिम्बिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तेलाकुचा इति भाषा ॥

तुण्डिः, पुं, (तुण्डते निष्पीड़यति मध्यस्थद्रव्यमिति । तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) सुखम् । चक्षुः । इत्युणादिकोषः ॥ नाभौ स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

तुण्डिका, स्त्री, (तुण्डिरेव । तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च ।) नाभिः । बिम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"तुण्डिका चाग्निरुचिकृद्वातपित्तनिवारणी ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी । बिम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्य्यायाः यथा,

"तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

अस्या रूपान्तराणि । तुण्डिकेरिका तुण्डिकेरिः तुण्डकेरी तुण्डिकेयी । इत्यमरटीका ॥

तुण्डिकेयी, स्त्री, बिम्बिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुण्डिभः, त्रि, (तुण्डिर्वृन्ता नाभिरस्य । "तुन्दिवलिवटेभैः ।" ५।२।१४० । इति भः ।) "सद्वृन्तोपधोऽयं तुण्डिः ।" इति माधवः ।) वृन्तनाभिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

तुण्डिलः, स्त्री, (तुण्डिरस्त्यस्येति । सिध्मादित्वात् लच् ।) वृन्तनाभिः । इत्यमरः । २।६।६१ ॥ सुखरः । इत्युणादिकोषः ॥

तुत्थ, तृ क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) आद्ये पञ्चमस्वरः शेषो दन्त्यवर्गाद्ययुक्तस्यकारः । तुत्थयति तुत्थापयति । स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

तुत्थं, क्ली, (तुदति पीड़यत्यनेन । तुद+"मातृतुदेति ।" उणां २ । ७ । इति थक् । यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच् ।) खर्परीतुत्थम् । उपधातुभेदः । तुतिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाञ्जनम् २ हरिताश्मम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अम्लतोड्डवम् ७ मयूरतूत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४ । इत्यमरः । २।६।१०१ ॥ तूतकम् १५ स्फटातुत्थम् १६ स्फटामदम् १७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धनेत्रामयनाशित्वम् । सर्व्वविषदोषघ्नमनत्वम् । वान्तिकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षारत्वम् । निर्म्मलत्वम् । लघुत्वम् । भेदकत्वम् । कृमिकण्डुकुष्ठकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

"तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् ॥
किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्रूक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ।
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ॥
लेखनं भेदनं प्रीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषाश्मकुष्ठकण्डूनं खर्परं चापि तद्गुणम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,—

"श्रोतोर्विशोषसमं तुत्थं सप्तौद्रं टङ्गणार्द्धयुक् ।
त्रिधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्জ্জितम् ॥"

अन्यच्च ।

"गन्धकेन समं तुत्थं तुत्थार्द्धेनार्द्धयामकम् ।
वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥"

शोधितस्यास्य गुणा यथा,—

"तुत्थं सकटुकक्षारं कषायं विशदं लघु ।
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम् ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसाञ्जनम् । गावा । इत्युणादिकोषः ॥ अग्निः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ अयौ पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

तुत्थकं, क्ली, (तुत्थमेव । स्वार्थे कन् ।) तुत्थम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणा यथा,—

"तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ।
लेखनं भेदनं प्रीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषाश्मकुष्ठकण्डूनं खर्परञ्चापि तद्गुणम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुत्था, स्त्री, (तुत्थ+टाप् ।) नीलीवृक्षः । स्फुद्रेला । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुत्थाञ्जनं, क्ली, (तुत्थयति तुत्थ्यते वा । तुत्थ+अच् । तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति कर्म्मधारयः ।) उपधातुविशेषः । तुत्थम् । इत्यमरः ।२।६।१०१॥

तुद, व्य ध्व औ व्यधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) व्य ध्व, तुदति तुदते । औ. तोत्ता । व्यध इह व्यन्तस्य रूपम् । तुदोद गदया वारिम् । इति भट्टिः ॥ विध्यतुदः । इति दुर्गादासः ॥

तुन्दं, क्ली, (तुदतीति । तुद+"अन्दादयश्च ।" उणां ४ । ६८ । इति दन् तुदेर्नुमश्च इत्युक्तेर्नुम् ततो दस्य लोपः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (क्षुद्रः कूपः कूपिका । तुन्दस्य उदरस्य कूपिकेव ।) नाभिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । ७० ॥

तुन्दकूपी, स्त्री, (तुन्दस्य उदरस्य कूपी क्षुद्रकूप इव ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुन्दपरिमार्ज्जः, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति । परि+मृज+अण् ।) तुन्दपरिमृज्जः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (अलसादप्यच तुन्दपरिमार्ज्ज एव ।" इति सिद्धान्तकौमुदी । पां ३ । २ । ५ ॥)

तुन्दपरिमृजः, त्रि, (तुन्दसुदरं परिमार्ष्टीति। परि+मृज+"तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः।" ३।२।५। इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या कः।) अलसः। इत्यमरः। २।१०।१८॥

तुन्दि, क्ली, (तुद+इन् बाहुलकात् तुम् च।) उदरम्। इति हेमचन्द्रः। ३।१६८॥ गन्धर्व्वविशेषे, पुं। इति जटाधरः॥

न्दिः, स्त्री, (तुद्+इन् बाहुलकात् तुम् च।) नाभिः। इति चिकाण्डशेषः॥

तुन्दिकः, त्रि, (अतिशयितं तुन्दसुदरमस्यास्य। "तुन्दादिभ्य इलच्च।" ५।२।११७। इति चकारात् ठन्।) विशालजठरो जनः। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्दसुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्याः। तुन्द+ठन् टाप् च।) नाभिः। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दितः, त्रि, तुन्दिलः। इति भरतस्य द्विरूपकोषः॥

तुन्दिभः, त्रि, (तुन्दिर्हिंसा नाभिरस्त्यस्येति। तुन्दि+"तुन्दिवलिवटेर्भः।" ५।२।१३६। इति भः।) तुन्दिलः। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिलः, त्रि, (तुन्दं विशालसुदरमस्त्यस्येति। तुन्द+"तुन्दादिभ्य इलच्च।" ५।२।११७। इतीलच्।) विशालजठरो जनः। भुँड़ि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पिचिण्डिलः २ दृढत्वक्षिः ३ तुन्दिकः ४ तुन्दिभः ५ तुन्दी ६। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्याः।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि+वा ङीष्।) नाभिः। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालसुदरमस्त्यस्येति। "तुन्दादिभ्य इलच्च।" ५।२।११७। इति चकारात् इनिः।) तुन्दिलः। इति शब्दरत्नावली अमरश्च॥

तुन्नः, पुं, (तुद्यते इति। तुद+क्तः।) नन्दीवृक्षः। तुँद इति भाषा। इत्यमरः। २।४।१२७॥ त्रि, व्यथितः। (यथा, रामायणे। २।१४।२३।

"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत्॥"

क्षिप्ते। द्विधाकृते च॥)

तुन्नवायः, पुं, (तुन्नं क्षिप्तं वयतीति। वे+"कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूदृञ्धाञ्सः।" ३।२।२। इत्यण्।) सौचिकः। इत्यमरः। २।१०।६॥ दरजी इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ४।२१४।

"ग्रैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च॥")

तुन्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तुम्पति। इति दुर्गादासः॥

तुन्प, शु वधे। क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-सकं-व्यकं च-सेट्।) शु, तुन्पति तुतुन्प। इति दुर्गादासः॥

तुप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तोपति। इति दुर्गादासः॥

तुप, इ क अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुम्पयति। अर्द्दनं वधः। इति दुर्गादासः॥

तुप, प शु क्षेपे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-व्यकं-सकं च-सेट्।) प शु, तुम्पति तुतोप। इति दुर्गादासः॥

तुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तोफति। इति दुर्गादासः॥

तुफ, प शु क्षेपे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-व्यकं-सकं च-सेट्।) प शु, तुम्फति तुतोफ। इति दुर्गादासः॥

तुब, इ कि अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तवर्गाद्यादिः। पञ्चमस्वरी। इ, तुम्बते। कि, तुम्बयति तुम्बति। अर्द्दो वधः। इति दुर्गादासः॥

तुभ, ल ड हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ल, अतुभत्। ड, तोभते। इति दुर्गादासः॥

तुभ, य ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट्।) य, तुभ्यति। ग, तुभ्नाति। ततोभ। इति दुर्गादासः॥

तुसरः, पुं क्ली, (तुसति। रस्य लः।) तुसलः॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (क्षत्रियजातिविशेषः। यथा, मात्स्ये। ११३। ५३।

"तुसरास्तुम्बराश्चैव पङ्क्तमा नैषधैः सह॥")

तुसुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातुः+बाहुलकात् सुलक्।) रणसङ्कुलम्। सङ्कीर्णयुद्धम्। इत्यमरभेदिनीकरौ॥ परस्परसम्बाधो रणसंघट्टः। इति भरतः॥ (यथा, देवीभागवते। ५।३१।२८।

"तत्राभूत्तुसुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः॥")

तुसुलः, पुं, (तु+बाहुलकात् सुलक्।) कलिवृक्षः। इति मेदिनी। ले, ६८॥ आकुलो रणः। इति चिकाण्डशेषः॥ (प्रपञ्चे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।५४१।

"एकस्य करुणाक्रन्दैः सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितैः।
सरित्तरङ्गघोषेण बभूवुस्तुसुला दिशः॥"

तथा, महाभारते। १।५३।१२।

"ववौ गन्धश्च तुसलो दस्यतामनिशं सदा॥")

तुम्बः, पुं क्ली, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुम्ब अर्द्दने+अच्।) अलाबुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अलाबोः शुष्कत्वक्। यथा, हरिवंशे। ६४।५।

"सञ्जिघ्यतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ॥")

तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति। तुम्ब+खुल्।) अलाबुः। इति शब्दरत्नावली॥ राजालाबुः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब+टाप्।) अलाबुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अश्वाष्टके। ७।

"कुम्भावतीसमविडम्बा गवेन नवतुम्बाभवीक्षणविधा
ग्रं बाहुवेयग्रन्थिविभाभिरामसुखसंबाधितस्तनभरा॥")

गवी। इति चिकाण्डशेषः॥

तुम्बिः, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुबि अर्द्दने+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४।११७। इतीन्।) अलाबुः। इति शब्दरत्नावली॥ (अलाबुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने+खुल्। टापि अत इत्वम्।) अलाबुः। इति शब्दरत्नावली॥ कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुम्ब+णिनिः ङीप्।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि+ऋदिकारादिति वा ङीष्।) अलाबुः। इत्यमरः। २।४।१५६॥ (यथा, भ्रान्तिशतके। ३।१६।

"अरे चेतोमीन! भ्रमसमधुना यौवनजले
व्यर्थं त्वं स्वच्छन्दं युवतिजनधौ पश्यसि न किम्।
तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मगीभूः कैवर्त्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति मुहुः॥"

"अलाबुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला।
मिष्टं तुम्बीफलं वृष्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु॥
दृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

तुम्बीपुष्पं, क्ली, (तुम्बाः पुष्पमिव पुष्पमस्य।) लताभूषणम्। अलाबुपुष्पम्। इति हारावली। २०२॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब+बाहुलकात् उकः।) अलाबुफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब+बाहुलकात् उकः।) अलाबुः। इति भरतधृतहेमचन्द्रः॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति। रा+कः। ङीप्। पृषोदरादिलादुत्वम्।) कुकुरी। धन्याकम्। इति मेदिनी। रे, १६३॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, वैद्यके।

"तुम्बुरुभृङ्गषड्ग्रन्थकन्दकं कटुरोहिणी॥"

अस्य तैलगुणाः।

"तुम्बुरुत्यं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवन्तथा।
अर्शःकुष्ठक्रमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम्॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमे ऽध्याये॥)

तुम्बुरुः, पुं क्ली, गन्धर्वविशेषः। स्वर्गगायकः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १।१२३।१५।
"गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः॥"
तपस्विविशेषः। यथा, हरिवंशे। १२६। ६।
"अर्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वरः।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः॥")
अष्टदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ फलवृक्षविशेषः। तत्फलन्तु आम्रसदृशं भरीचवत्। तत्पर्य्यायः। शृङ्गः २। इति रत्नमाला॥ सैरेयः ३ सौरः ४ वनजः ५ सानुजः ६ द्विजः ७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १० महासुनिः ११ स्फुटलः १२ सुगन्धिः १३। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातशूलगुल्मोदरार्शानक्रिमिनाशित्वम्। वह्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च।
"तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽम्लकः।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च।
वातश्लेष्मार्शिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुतानुदम्॥
कुष्ठशूलारुचिश्वासक्रीहकृच्छ्राणि नाशयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

तुर, लि र वेगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अक-सेट्।) इत्वी। लि, तुतोर्त्ति। र, वैदिकः। वेगः शीघ्रगमनम्। अदादिवर्ज्जधातुभ्यः शपो विधानेनैव सिद्धे अदादेः शपं विधाय तल्लुक्करणं निष्ठायां भावादिधे वोदुडोऽन्यत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः। तेन तोरितं तुरितमिति। तन्मते रुदेरपि रोदितं रुदितमिति स्यात्। इति दुर्गादासः॥

तुरः, त्रि, (तुतोर्त्ति वेगेन गच्छतीति। तुर+कः।) वेगवान्। इति तुरगशब्दटीकायां भरतः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५६। १६।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस
आ गमन्ति॥"
"तुरं कर्म्मसु क्षिप्रवन्तम्।" इति सायणः॥
क्षिप्रस्तोत्रकारी। यथा, ऋग्वेदे। ८।२६।४।
"उपस्तोमान्तुरस्य दर्शयः प्रिये॥"
"तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतः।"
इति सायणः॥)

तुरगः, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे कः। तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम+अन्येष्वपीति डः।) चित्तम्। घोटकः। इति मेदिनी। गे, ३८॥ (यथा, रघुः। ३। ५१।
"ततः प्रहस्याभयः पुरन्दरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता॥")

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः।) अश्वगन्धा। इति रत्नमाला॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्या विवरणमालोकितम्॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यकं, क्ली, (तुरगस्येव ब्रह्मचर्य्यम्। ततः स्वार्थे कन्।) अभावादङ्गनात्यागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य ततः कन्।) तालप्रभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः।
"हतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्यास्तीति। तुरग+इनिः।) अश्वारोहः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४२५॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्यस्याः। अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति मेदिनी। गे, ३८॥ अश्वखी। इति व्याकरणम्॥

तुरङ्गः, पुं क्ली, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। तुर+गम्+"गमे सुपि वाच्यः।" ३। २। ३८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच्। "खच्च डिद्वा वाच्यः।" इति डित्। "अरुर्द्विषदिति।" ६। ३। ६७। इति सुम्।) घोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१४।
"श्वगा श्वगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः॥")
चित्तम्। इति शब्दरत्नावली॥

तुरङ्कः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति। के+कः।) घोषकाकृतिः। इति रत्नमाला॥ हस्तिघोषा इति ख्यातः॥

तुरङ्गद्वेषिणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्युट्। तुरङ्गेण सह द्वेषं गच्छता यस्याः। ततो ङीप्।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावात्तेवास्यास्तथात्वम्।) महिषी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुरङ्गद्विषिणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च कुत्रचिद् दृश्यते॥)

तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः।) यवः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरङ्गमः, पुं, क्ली, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम+खच्+मुम् च।) घोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ (यथा, रघुः। ७। ४७।
"तुरङ्गमस्कन्धनिषक्तदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष॥")

तुरङ्गवक्त्रः, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य।) किन्नरः। इति जटाधरः॥

तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य।) किन्नरः। इत्यमरः। १। २। ७४॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः। अश्वनाशकत्वादस्य तथात्वम्।) करवीरः। इति रत्नमाला॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्यस्य फलादेः। तुरङ्ग+ठन्।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या देवदालीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्यस्याः। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति शब्दरत्नावली॥ घोटिकाकृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र। "पूर्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) परायणः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (क्ली, यज्ञविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २४। ८। १। २।
"तुरायणं वैष्णवपञ्चम्याम्। चैत्रस्य वा॥"
यथा, महाभारते। १३। १०३। ३५।
तुरायणं हि व्रतमप्यशेष-
मक्रोधनोऽकरवं चिन्तयतोऽन्धान्॥")

तुराषाट्, [ड्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति। सह+णिच्+क्विप्। "सहेः साढ़ः सः।" ८। ३। ५६। इति षत्वम्। अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४७॥ अस्य रूपान्तरम्। तुराषाड्॥ (यथा, देवीभागवते। ३।११।६३।
"तुराषाड्रूपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह॥")

तुरिः, स्त्री, (तुतोर्त्ति हतं गच्छतीति। तुर+इन्।) तुरी। इति शब्दरत्नावली॥

तुरी, स्त्री, (तुरि+ङादिकारादिति वा ङीष्।) तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः। तत्पर्य्यायः। तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४ तुरिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४४३।
"मेदिन्यां तव निपतति न पदं वधुवल्लभेति
गर्व्वेण।
अस्मिन्य कैर्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्विसृक्वासि॥")

तुरीयं, क्ली, (चतुर्णां पूरणम्। चतुर्थस्थानस्थितत्वादस्य तथात्वम्।) ब्रह्म। इति वेदान्तसारः॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुपहितचैतन्यम्। यथा। वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलजलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते। प्राज्ञं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते। इत्यादि श्रुतेः।" इति वेदान्तसारः॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाश्चमालिका॥")

तुरीयः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर्+"चतुरश्यतावाद्यचरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः। चस्य लोपश्च।) चतुर्थः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ८।
"जायत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन्! भवन्ति हि।
अवस्थासु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप!॥"
तारकः। इति सायणः॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। ४। ६।
"तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु
देव त्वष्टर्विरराणः स्यस्व॥")

तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः।) शूद्रः। इति हलायुधः॥

तुरुष्कः, पुं, गन्धद्रव्यभेदः। शिलारस इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। यवनः २ धूम्रः ३ धूम्रवर्णः ४ सुगन्धिकः ५ सिक्थकः ६ सिक्थसारः ७ पीतसारः ८ कपिः ९ पिण्याकः १० कपिणः ११ कल्कः १२ पिण्डितः १३ पिण्डितैलकः १४ करेवरः १५ कृत्रिमकः १६ लेपनः १७ सिक्थः

१८ कपिचपला: १९ यावल: २० तैलाख: २१ पिच्छिक: २२ जाव: २३ यावत: २४। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अस्य गुणा:। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कुष्ठकफपित्तास्रशरीरकृच्छ्रमूत्राघातज्वरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अन्यच्च "अथ शिलारस:। सिक्तकस्तु तुरुष्क: स्यादृयतोऽपवनदेशज:। कपिलैलश्च स ख्यातस्तथा च कपिनामक: ॥ सिक्तक: कटुक: स्वादु: स्निग्धोष्ण: शुक्रकान्तिकृत्। दृष्य: कण्डूखेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापह: ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,—

"तुरुष्को मधुना भाव्य: काञ्जीरेणापि सर्पिषा॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥)

म्लेच्छजातिविशेष:। इति मेदिनी। के, १०२॥

तुरुक् इति भाषा। देशविशेष:। तुरुक्स्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्याय:। म्लाखि: २। इति हेमचन्द्र:। ४। २५॥ श्रीवासवृक्ष:। इति विश्व:॥ (घोटकविशेष:। यथा, अश्ववैद्यके। ६। ११।

"तुरुष्क: कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रसुखश्च य:॥")

तुर्य्य:, त्रि, (चतुर्णां पूरण:। चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थ:। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, भागवते। ७। ६। ३२।

"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्ते॥")

तुर्व्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) द्रुस्वौ। तूर्व: तुर्व:। ई, तूर्ण:। इति दुर्गादास:॥

तुर्व्वसु:, पुं, ययातिराजपुत्र:। (अयं हि देवयानीगर्भसम्भूत:। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नासौ गृहीतवान्।) यथा,—

ययातिरुवाच।

"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो! तव यास्यति॥
संकीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पित्रितामिश्रेषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि॥
गुरुदारप्रसृक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि॥"

इति मत्स्यपुराणम्॥

तुल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मिति: परिमाणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं भणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये! तुलयितुमिति शङ्करोक्तम्। तुलां करोति इति णौ साधम्। इति दुर्गादास:॥

तुलसारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन सरतीति। सृ+णिनि+ङीप्।) लवणम्। इति शब्दमाला॥

तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो+क:। गौरादित्वात् ङीष्। सर्व्वोत्तमत्वादेव सादृश्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।

"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमा:।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविद:॥"

अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता दृहद्धर्म्मपुराणे।७।६३।

"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्योग: स्यादुकारत:।
न्तता लसति सेत्येवं तुलसीत्येव गीयते॥")

स्वनामख्यातवृक्ष:। तत्पर्य्याय:। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेष्टा ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभि: ९ सुरभि:१० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेतराक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्णास:२० वृन्दा २१ कठिञ्जर:२२ कुठेरक:२३। इति शब्दरत्नावली॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अम्लता २८ पत्रपुष्पा २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरतधृतमधुमित्र:॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहुमञ्जरी ३७ देवदुन्दुभि: ३८। इति भावप्रकाश:॥*॥ क्षुद्रपत्रतुलस्या: पर्य्याय:। खरपत्र: १ जम्बीर: २ पत्रपुष्प: ३ फणिज्झक: ४ अल्पपत्र: ५ समीरण: ६। इति रत्नमाला॥ मरुवक: ७ प्रस्थपुष्प: ८। इत्यमर:। २। ४। ७६॥*॥ गन्धतुलस्या: पर्य्याय:। सुगन्धक:१ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्ध: ३ फणिज्झक: ४ गन्धफणिज्झक: ५ सुगन्ध: ६ देवदुन्दुभि: ७ इति रक्ततुलस्या: पर्य्याया:। इति लोकव्यवहार:॥*॥ विल्वगन्धतुलस्या: पर्य्याय:। वैकुण्ठक:१ विल्वगन्ध: २ अल्पमानक: ३॥*॥ श्वेततुलस्या: पर्य्याय:। अर्ज्जक:१ श्वेतपर्णास:२ गन्धपत्र: ३ कुठेरक: ४ असार्ज्जक: ५ तीक्ष्ण:६ तीक्ष्णगन्ध: ७ सितार्ज्जक: ८॥*॥ कृष्णतुलस्या: पर्य्याय:। कृष्णार्ज्जक:१ कृष्णवर्ण:२ कालमान:३ कराल्क: ४ कालपर्ण:५ सुरभि: ६ मानक: ७ कालमानक: ८॥*॥ वर्व्वरीतुलस्या: पर्य्याय:। सुरभि: १ तुलसीदेवा २ सुरसा ३ अपेतराक्षसी ४। इति रत्नमाला॥ वर्व्वरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमर:।२।४।१४६॥*॥ सामान्यतुलस्या गुणा:। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रमिवान्तिनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ दाहपित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुङ्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या। इति भावप्रकाश:॥*॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्णप्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्या: क्रीड़ां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानवीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा ममांशं नारायणं लभिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णिमायां जाता नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तदानीं राधाशापात् सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचूड़नाम्ना ख्यात:। सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्व्वावध्यत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्या: सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा तमुक्तवान्। स तुलसीमुवाह देवानामधिकारञ्जहार। देवा: ब्रह्मसभां गता:। ब्रह्मा तै: सार्द्धं शिवलोकं गतवान्। शिवस्तै: सार्द्धं वैकुण्ठं गतवान्। नारायणो ब्रह्माणमुवाच मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु अहञ्च शङ्खचूड़रूपेण तत्पत्न्या: सतीत्वभङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरे आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्चरणे पपात रुरोद च। तदा नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड़ इयं तनुर्गण्डकी नदी भवतु तव केशसमूहस्तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व्वमभूत्। एतद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥*॥ पद्मपुराणमते जलन्धरपत्नीवृन्दावणयदर्शनेन विष्णुर्मुग्ध:। तन्मोहवारणार्थं देवा महादेवशरणङ्गता:। महादेवस्तानुवाच मायामाराधय। ते मायां तुष्टुवु: माया तानुवाच अहं रज:सत्वतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीसरस्वतीरूपेण तिष्ठामि। ता युष्माकं कार्य्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणेमु: तासेभ्यो बीजानि ददुर्वाक्यानि जगदुश्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रेमानि बीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तद्दत्तेभ्यस्त्रयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री स्वयंशभूता मालती लक्ष्मीशभूता तुलसी गौर्य्यंशभूता॥*॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।

ब्रह्मोवाच।

"तुलस्या: शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तच्छृणुष्व वदाम्यहम:॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दन:।
पूजनीयो मद्विधैश्च कोमलैस्तुलसीदलै:॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमिताऽर्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम्॥
अतश्च तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम!।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुहृतं हरि:॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये सुने!।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्ज्जितं दहेत्॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते॥
यत् फलं सर्व्वपुण्येषु सर्व्वपर्व्वसु यत् फलम्।

तुलस्यास्तद्दलार्द्धेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने ! ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै सुने ! ।
तत् स्थानं परमं ज्ञेयं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका ।
तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेक्षितुं शक्यो सुक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते ।
कृतं स्पृशति नो तस्य कलिर्नृनिवरोत्तम ! ।
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्वैष्णवं पदम् ॥
तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
दर्शनं नर्म्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः समभेतत्त्रयं स्मृतम् ॥
रोपणात् पालनात् सेवादर्शनात् स्पर्शनात्नृणाम् ।
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्करादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

"यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम ! ।
तत्रैव चिदृशाः सर्व्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
कैशवः पञ्चमध्येषु पञ्चाग्नेषु प्रजापतिः ।
पञ्चवृक्षे शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्व्वदेव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चाण्डिका तथा ।
पूर्व्वी चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे विश्वेदेवाश्च सर्व्वदा ।
वसवो मरुतश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
विद्याधराश्च गन्धर्व्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्व्वदा निवसन्ति वै ॥
चिन्वन्ति दलजातानि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्था ब्रह्महत्यां चिनोति तत्क्षणाद्धरिः ॥
योगकाले द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः प्रीतलैर्जलैः ।
तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥
चन्द्रायणं वा कृच्छ्रं वा तुलस्या यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु स मुक्तः सर्व्वपातकैः ॥
वैशाखेऽच्छतधाराभिरर्द्धैस्तुलसीं जनः ।
सिञ्चयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति निश्चयः ॥
अरण्यां तुलसीं दृष्ट्वा सिञ्चेद्यो नरोत्तमः ।
तस्य पद्मनि विप्रर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयेरङ्गलीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम् ।
सम्मार्जनञ्च कृत्वा तस्य पापक्षयं शृणु ॥
रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह ॥
यद्यन्मैकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां-
नारायणप्रियतमां-तुलसीं विना च ।
तत् सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र !
पद्मेक्षणोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥

"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ॥
तुलसीतोयकणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्य्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ॥
भुक्तं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
मुञ्चन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि ॥" * ॥

तुलसीक्षयनिषेधकालो यथा,—

"पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ॥
अपाचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥" * ॥

तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषो यथा,—

"तुलसीं सकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा,—

"मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव तुष्टिं चिनोमि त्वामतः शुभे ॥
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ॥
कृताञ्जलिरिमान्मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालचयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
घृतैः घृतैस्तथाकारैर्व्वर्द्धते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ॥
पत्राणां चयने विप्र ! भग्नशाखा यथा भवेत् ।
तथा कुरु दयां विष्णोर्दीयते तुलसीपतेः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥

तुलसीकाष्ठमालाभाहात्म्यं यथा,—

"तुलसीकाष्ठनिर्म्माणमालां कुर्व्वन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

"कार्त्तिकेस्तुलसीकाष्ठमाला कृष्णसमुद्भवा ।
धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन सैतद्भक्तस्य लक्षणम् ॥
हरिभक्तस्य तुलसीकृष्णकाष्ठसमुद्भवा ।
चिह्नार्थमात्मनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् ।

"पुण्यानां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्वं सर्व्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या च सर्व्वदा ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥

तुलस्याः स्तवो यथा,—

नारायण उवाच ।

"वृन्दां वृन्दावनीं विश्वपूजितां विश्वपावनीम् ।
पुष्पसारां नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—

"यथाश्राद्धफलं दातुः पितृणां परितोषदम् ।
तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥"

इति बृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

तस्यास्तन्मञ्जर्य्याञ्च हरिहरपूजने मुक्तिप्रदत्वं पाद्मे देवर्षिवसिष्ठसंवादे ।

"तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

तत्पत्रेण पुष्पपूजाविधिर्यथा,—

"वाजिदन्तकपत्रैश्च पुष्पैरेरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैरर्चयेच्छ्रीविष्णवे ॥"

इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ तुलसीग्रहणविधिः । वायुपुराणे ।

"अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सद्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥"

तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।

"तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ! ॥"

गारुडे च ।

"मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तु क्षमस्व ॥

युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राग्रैकैकशो न्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरीरपि ॥"

तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।

"मन्त्रेणानेन यः कुर्य्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥"

किञ्च ।

"शालग्रामशिलार्चार्थं प्रत्यहं तुलसीच्छिदो ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥"
इति ॥ * ॥
"संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥"*॥
अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
"न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
क्वचित् ॥"
गारुडे ।
"भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित् ॥"
पाद्मे च ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
स्पृशति स नरो गच्छेन्निरयानेकविंशतिम् ॥"
अतएवोक्तम् ।
"देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा ।
इन्द्रत्वाय न दुष्येत गवार्थे तृणस्य च ॥
एवं ज्ञात्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादृथा सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।
श्रीवशिष्ठ उवाच ।
"विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पद्मरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आदावेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
वर्धयेत्पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
वरं चादेशकञ्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने लग्नमिते रवौ ।
वासः प्रीतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा वध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्वं वैष्णवं दैशिकोक्तमेः ।
कर्त्तव्यञ्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वकम् ॥"
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय । विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय । दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय ाय । गदिने । चक्रिणे । विश्वक-

सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय । अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सपत्नीको ज्ञात्वा ये गोत्रजास्त्रयः ।
प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।
घृतकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
जीवसूक्तं पुनर्ज्ज्ञात्वा तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
शङ्खभेरिनिर्घोषैर्वेदैरीतूर्य्यस्य निस्वनैः ।
गायन्ते मङ्गला नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्दक्षाराश्रेयां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्द्धयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाक्षयम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
तुलसीदेघा, स्त्री, (तुलसीं देष्टि तुल्यगन्धत्वात् खण्डयति इति । दिष+अच् । ततष्टाप् ।) वर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्व्वरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदादः । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशात् गुणाभावः ।) साडश्यम् । (यथा, रघुः । ८।१५ ।
"नभसा निभृतेन्द्रना तुला-
मुदितार्केण समारुरोह तत् ॥")
मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
"सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥")
गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् । (यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८७ ।
"तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुला ॥")
भारखम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः । यूकः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ । इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्रार्द्धपादद्वयस्वातीविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति । तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः शिरस उदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा चित्रणा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः । इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितेतद्राशिफलम् ।
"वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयो
द्विजसुरार्चनदानमनाः पुमान् ।
अग्निनि तौलिगते बहुदारभा-
विभवसंश्रितचित्तविक्रमः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं दशयष्टुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रमे देशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे षट्चिंशत् पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।
"तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
"ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥"*
अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यन्त्रियं वृत्तं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकं क्षित्वा लोकपालेभ्यः प्रदाय पश्चिमे चतुर्हस्ता चतुरस्रा दृढ्वी तुला कार्य्या तत्र त्रिषु स्थानेषु बलयानि दातव्यानि । तत्र वक्ष्यमाणौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा षट्धारककीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि अन्तर्हस्तच्छिद्रं मध्यनिवेशितलौहाङ्कुशपट्टकं निधाय तत्पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यबलयस्थलौहं संयुञ्जात्। एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्य्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्ज्वन्तं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिरूढसंनद्धौ न्यग्भावधोमुखौ घटमस्तकमुन्निनावबलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः । पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न भवति तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः । कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राङ्विवाको ब्राह्मणः कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं कुर्य्यात् । ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहवाचं प्रत्येकं त्रिर्व्वाचयित्वा दिग्बाङ्मूतहोमार्थं ब्रह्मचतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य वृणुयात् । अग्रतश्चैकं ब्रह्माणमेकं ऋत्विजञ्च । ततस्तुलासमतां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राङ्विवाकः पुण्याहमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

सहितो लोकपालेश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य इदमर्घ्यं ॐ धर्म्माय नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकभूषणान्तं दत्त्वा तथैवार्घ्यादिभूषणान्तं प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुबेराय आग्नेय्यां अग्नये नैर्ऋत्यां निर्ऋतये वायव्यां वायवे ऐशान्यां ईशानाय। इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्टवसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः। तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय। इन्द्रेशानयोर्म्मध्ये तथा द्वादशादित्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यमणे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्ज्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे। अग्निपश्चिमभागे तथैकादशरुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिब्रध्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय। यमरक्षसोर्म्मध्ये तथा माहेभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेन्द्र्यै कौमार्य्यै वैष्णवै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निर्ऋत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः तत्र असनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे दुर्गायै पाद्यादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्म्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्ब्बवद्दत्त्वा इन्द्रादिदुर्गान्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात्। ततश्चतुर्हिस्तु चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतुरोऽमीन् अग्रस्थावेकर्त्विजेकमग्निं प्राङ्विवाकः ग्रन्थोक्तविधिना संस्थाप्य प्रणवपुटितां सव्याहृतिकां गायत्रीं स्वाहान्तां सुवार्घ्यं घृतेन पायसेन समिद्भिर्मिलिताभिरष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात्। ततो दक्षिणां दद्यात्। एवं हवनान्तं देवपूजां विधाय ग्रीष्मे कृतोपवासं आद्यंवासं पश्चिमाग्नेये कृत्वा दक्षांश्च पूर्ब्बाग्नेये कृत्वा उक्तोक्त्य घटोपरि जलदानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत्। ततः प्राङ्विवाकः तद्दिनकञ्चलग्नस्था विच्छेदादिशून्यां षड्लिङ्गेन समसंख्याक्षरेण

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्घकरणाकरणरूपमिदमस्मै दत्तमिदमदत्तमस्मान्मया न गृहीतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां लिपिपत्रे विलिख्य तत् पत्रं ग्रीष्म शिरोगतं कुर्य्यात्। ततः प्राङ्विवाको घटमामन्त्रयेदेभिः।

त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्।
धकाराङ्कस्मृर्त्तिरूपं टकारात् कुटिलं नरम्॥
धृतो धारयते यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च॥
त्वमेव देव! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति॥
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि॥"

तुलाधारकश्च नियमेदनेन। [साक्षिणः।
"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटतुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो ध्रुवा॥"

ग्रीष्मस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन।
त्वं तुले! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि! संशयान्मां विमोचय॥
यद्यस्मिन् पापकर्म्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेदूर्ध्वमयोर्ह्यं मां सर्व्वं वेत्सि ऋतादृतम्॥

ततः प्राङ्विवाकः पूर्व्वाननं तं पूर्व्ववद्दृढमारोपयेत्। आरोपितं मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वाधीः कान्तं वक्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मला रात्रौ चेत्। चुतुत्तामः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात्तस्माद्दान्ते हर्म्मस्यान्ते ग्रथ्नेकान्ते कर्त्तया इत्यस्य पक्षधा पाठकालस्तत्र शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत्। ततः प्रतिमानद्रव्यादूर्द्धावस्थाने शुद्धः। अधोऽवस्थाने त्वशुद्धः। समावस्थाने अल्पदोषः। सन्देहे पुनःपरीक्षा देया। कक्षकीलकग्निक्ष्यपादाद्यादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत्। ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभिस्तोषयेत्।" इति दिग्तत्त्वम्॥

तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां षाडश्यं कोटयते इति। कुट+इन्।) नूपुरः। (यथा, माघे। १२।४४।
"लोलाचलत्स्वीचरणारुणोत्पल-
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः॥"
तुलया मानेन कुटतीति। कुट कौटिल्ये+इन्।) मानभेदः॥ अर्बुदः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२६॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+ङीदिकारादिति वा ङीष्।) तुलाकोटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव।) तुलापरीक्षा। इति मिताक्षरा॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा। तुला+धृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) तुलाराशिः। वणिजि, त्रि। इति मेदिनी। रे, २६४॥ तुलागुणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः। यथा, महाभारते। १२। २६०। ८।
"तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः।
सोऽप्येवं नाहते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम!॥")

तुलापुरुषदानं, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुषभारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम्। यद्वा, तुलापुरुषविधिना दानम्।) षोड़शमहादानान्तर्गतदानविशेषः। यथा,—
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम्॥"
तस्य कालो यथा,—
"नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोड़श।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्ब्बशः॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये॥
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु।
संक्रान्त्यां पौर्णमास्यां च द्वादशीष्वष्टकासु च॥
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नादद्भुतदर्शने।
ग्रहयज्ञाङ्गलाभो वा श्रद्धा वा यत्र जायते॥"
तस्य देशो यथा,—
"तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च।
गृहे वाथ वने वापि तड़ागे रुचिरेऽथवा॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा॥"
अस्य विधानं यथा,—
"पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्।
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोड़श द्वादश वा करान्॥
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्रासनं बुधः।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम्।
कुर्य्यात् कुम्भानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः॥"
तुलारोपणप्रस्तावे।
"रश्मिभस्तोरणाग्रे तु बध्नयेच्च विधानतः।
सुमेखलायोनिसमायुतानि
संपूर्णकुम्भानि सहासनानि।
सुताम्रकुम्भद्वयसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रवाणि॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपूर-
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि।
पूर्ब्बोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय॥
अर्घ्यार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां
तत्रैव कार्य्यं फलवस्त्रमाल्यैः।
ब्रह्मशिवाच्युतानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इतरेषां स्थण्डिले कार्य्या।
लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात्॥
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
सगन्धपूपाम्ररवयुक्तम्॥ * ॥
यत्पूर्ब्बं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तस्येदानीमनुष्ठानमाह।
सालेङ्गुदीचन्दनदेवदारु-
श्रीपर्णिबिल्वप्रियकाश्वगोत्थम्।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत्॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या-
दधोत्तरायाश्च तदङ्गमेव॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदर्द्धमेव च॥
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता।
हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाद्यतिनेति बोद्धव्यम्।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पूर्णत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात्॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपाशद्वयमत्र हस्तलाभिः।

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकस्योपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्म्माणमुक्तम् ॥ * ॥
अथ द्विजा वेदविदश्च कार्ष्ण्यः
सुवामवेशाव्ययशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्विदौ दक्षिणतश्च पश्चात् ।
स्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्ववेगाद्युत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादित्यहलोकपाल-
वसूरुकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥
इत्यावाह्य सुरान्दद्यादित्यग्भ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमाकृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिरूपं शक्तिमाश्रिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्रा निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मः कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हेमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां मृदुमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
सा स्याद्दश्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थन्नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतद्वदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्हं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयित्वा द्विजातिभिः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्ध्यावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं गृहाम् ॥
क्षीघ्रं परस्त्रीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥"
तस्य दृश्यविशेषेण फलं यथा,—
"अश्मनामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्धातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते भूपतिः कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभागुजायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृजं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य ऊर्व्वशा सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते द्युत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
त्रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽधरःघृतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद् द्विजातये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
अन्नदः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
अह्नान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्रप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्नियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवदुष्प्रम् ॥"
इति दानसागरः ॥

तुलाबीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य बीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय बीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तूल + इनिः । ङीप् । पृषो० ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । "नौवयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक्ष साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ सरूपः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
"तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥")
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
"गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥")

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सप्रीतिः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + बाहुलकात् वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) कषायरसः । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
"नातिस्नान्द्रवं तक्रं बाह्लं तुवरं रसे ॥")
प्रसृष्टहीनः । इत्युणा ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनालः ३ रलयावनालः ४ लोहितकुसुम्भुरुधान्यम् ५। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। विरेचकत्वम्। संग्राहित्वम्। वातघ्नमनत्वम्। विदाहित्वम्। ग्रीषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्त्यस्याः। तुवर+ठन्।) सुराकृन्नत्तिका। इत्यमरः। २। ४। १३१॥ (तुवर्य्येव। तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) आफ़ची। इति भरतः॥

तुवरी, स्त्री, (तुवर+विच्वात् ङीष्।) आफ़ची। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"आफ़ची तुवरी ज्ञेया॥"

वर्व्वरी तुलसी। तत्पर्य्यायाश्च यथा,—

"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सौराकृन्नत्तिका। तत्पर्य्यायः। नृत २ सौराष्ट्री ३ नृत्ता ४ आसङ्गः ५ मसी ६ सुराकृना ७ नृत्तालकम् ८ काली ९ नृत्तिका १० सुरनृत्तिका ११ स्तुत्या १२ काची १३ सुजाता १४। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। हृद्दिपित्तज्वभानाग्नित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

"तुवरी ग्राहिणी ग्रीता लघ्वी कफविषास्रजित्।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कंण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

तुवरीशिम्बः, पुं, (तुवरी आफ़चीव शिम्बः। तुवरीसदृशत्वात् तथात्वम्। यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलत्वक् यस्य।) चक्रमर्दकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुवि, स्त्री, तुम्बी। इति शब्दमाला॥ (बहुशब्दार्थः। इति निघण्टुः। ३। १॥ "तवतिवृंहार्थः सौत्रो धातुः। 'अच इः।' उणा ४। १३८। इति इः। 'वृद्भिर्हि बहुः।' इति तट्टीका॥ "उरु। तुवि। पुरु। भूरि। प्रभूत। विश्वम्। परीणसा। यावनिः। घृतम्। सहस्रम्। सलिलम्। कुविदिति द्वादश बहुनामानि॥" इति निघण्टुः। ३। १॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। ३०।

"तुविकूर्मिर्ऋधावान्॥")

तुष, ल च औ णि तुषौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) ल, अतुषत्। य, तुष्यति। औ, तोष्टा। णि, तुषोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

तुषः, पुं, (तुष+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) धान्यत्वक्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के।

"क्रोहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाद्यान्
को नाम भोक्तुमवकल्पोपहितान् हितार्थी॥")

विभीतकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५८॥

तुषग्रहः, पुं, (तुषेण गृह्यते इति। ग्रह+कर्म्मणि अप्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुषसारः, पुं, (तुषं सरति अनुसरतीति। सृ+अण्। तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥

तुषानलः, पुं, (तुषस्यानलः।) तुषाग्निः। तत्पर्य्यायः। कुक्कूलः २। इति हेमचन्द्रः। ४।१६७॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे।

"तुषानलकणप्रायाश्च भूरेणवः॥")

तुषारः, पुं, (तुष्यत्यनेन ग्रस्यादिरिति। तुष तुष्टौ+"तुषारादयश्च।" उणा ३। १३६। इति आरन् स च कित्।) हिमम्। (यथा, ऋतुसंहारे। ४। १।

"विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो
हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये!॥"

तौषारलक्षणगुणाश्च यथा,—

"अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः॥
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्भवाः। वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिताः। आपस्तुषाराख्याः। तुष इति लोके। तुषार इति च।
अपथ्याः प्राणिनां प्रायः भूरुड्डाणास्तु न हिताः।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्वाद्वातलमपित्तलम्।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

देशभेदः। (तदेशोद्भवे, पुं भूम्नि। यथा, मात्स्ये। १२०। ४५।

"तुषारान् वर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान् शकान्॥")

ग्रीकरः। हिमभेदः। इति हेमचन्द्रः। ६।२१॥ (यथा, मार्घे। १। १५।

"न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव॥")

कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ ग्रीतले, त्रि। यथा, नैषधे। ३। ६३।

"अपां हि लघ्नाय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा॥"

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति। तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच्। यद्वा, तुष+क्विप्। तुट् सन्तोषोऽस्य जातः। तारकादित्वात् इतच्।) देवगणविशेषः। इत्यमरः। १। १। १०॥ ते षट्त्रिंशद्गुत सुताः। इति भरतः॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश। ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः। यथा,—

"प्राणापानसमाभाश्च उदानो व्यान एव च।
चक्षुः श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा।
द्वादशैते तु तुषिता देवाः सारोचिषेऽन्तरे॥"

इति सारसुन्दरी॥

(यथाच विष्णुपुराणे। १। १५।१२७-१३३।

"पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे॥
उपस्थितेऽतियज्ञेऽस्मिन्नष्टाविंशतिमे युगे।
समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम्॥
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
मारीचात् कश्यपात् जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया॥
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च॥
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः॥
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः॥"

तथा च मत्स्यपुराणे। ६। ३—४।

"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः॥
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च॥"

तथा, भागवते। ८। १। ७।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे॥")

तुषोत्थं, क्ली, (तुषादुत्तीर्य्यतीति। उत्+स्था+कः।) तुषोदकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तुषोदकं, क्ली, (तुषादुत्थितमुदकम्।) काञ्जिकम्। इति हारावली। ११५॥ काञ्जिकभेदः। अस्य लक्षणं यथा,—

"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शुक्लीकृतैः॥
यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात्॥
अस्य गुणाः। दीपनत्वम् लघुत्वम्। पाण्डुक्रिमिगदवस्तिशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। पाचनत्वम्। पित्तरक्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (यथाच।

"तुषोदकं वातहरं प्रभेदि
प्रकोपयेदम्लपित्तं सदैव।
विपाचनं स्याच्चरणं कृमिघ्न-
मजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

तुष्टः, त्रि, (तुष+कर्म्मणि क्तः।) तोषप्राप्तः। यथा, पुराणे।

"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्॥"

(यथाच हितोपदेशे।

"सर्व्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम्॥")

तुष्टिः, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन्।) तोषः। (यथा, मनुः। २। ६। [दाम्।

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥")

अधिगतार्थादन्यच्च तुच्छत्वबुद्धिः। इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः॥ (सा च नवविधा। इति सांख्याचार्य्याः॥ तथाचोक्तम्।

"आध्यात्मिकश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
बाह्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः॥"

इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च। यथा, मार्कण्डेये। ५०।१६।२१।

"प्रसूत्याच्च तथा दक्षचतस्रो विंशतिस्तथा।
सप्तविंशत्कन्यास्ताश्च सम्यङ्नामानि मे शृणु॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिश्चयो-
दशी॥
पत्न्यर्थे प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः॥")
माढकाविशेषः। इति भवदेवभट्टः॥ (शक्ति-
विशेषः। यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा तृष्णा तन्द्रा च शक्तयः।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक्॥")
तुष्टुः, पुं, (तुष+बाहुलकात् तुक्।) कर्ब्बु-
मधिः। इति शब्दचन्द्रिका॥
तुस, ध्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट्।) तोषति। इति दुर्गादासः॥
तुसः, पुं, (तुषः। पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) तुषः।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
तुस्सं, क्ली, धूलिः। इति लिङ्गादिसंग्रहे वृत्तशब्द-
टीकायां भारतसुन्दरी॥
तुह, इर् अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट्।) इरु, अतुहत् अतोहीत्।
अर्द्दनमिह वधः। इति दुर्गादासः॥
तुहिनं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा।
तुह+"वेपितुहोर्डिनच्च।" उणां। २। ५२।
इति इनन् गुणे ह्रस्वश्च।) हिमम्। इत्य-
मरः। १। ३। १८॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम्। ६३२।
"सा श्यामा तन्वङ्गी दहता प्रीतोपचारतीव्रेण।
विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव॥")
चन्द्रतेजः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, पद्म-
तन्त्रे। २। ५८।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम्।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"
शीतले, त्रि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६६।
"प्रसरतु शरत्क्षियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः।
पञ्जरशकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न
विशेषः॥")
तुहिनांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम्।)
कर्पूरतैलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
तूड, ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट्।) अक्षरारौ। ऋ, अतुतूडत्।
इति दुर्गादासः॥
तूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादादिः। क, तूणयति
चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
तूण, क ड पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट्।) क ड, तूणयते। इति दुर्गा-
दासः॥
तूण, तु क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घौ ऋदन्योपधः।
अतुतूणत्। इति दुर्गादासः॥
तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+
पूरणे घञ्।) बाणाधारः। तत्पर्य्यायः। उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५। इत्य-
मरः। २। ८। ८८॥ तूणी ६। इति शब्द-
रत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १७। ३।
"तूणखड्गधरः शूरो बहुगोधाङ्गुलित्रवान्॥")
तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति समा-
निकापदद्वयमिति। तूण+खुल्।) छन्दो-
विशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम्॥"
तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+
कर्म्मणि घञ्। गौरादित्वात् ङीष्।) तूणः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ६। ५६।
"तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति॥"
वेदनाविशेषः। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये।
"अधो या वेदना याति वर्च्चोमूत्रानुलोमिता।
भिन्नेव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते॥")
तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्यस्येति। तूण+
इनिः।) गन्धीदृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुम्बक आपीनस्तुम्बिकः कच्छकस्तथा।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च गन्धकः॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तूणी रूक्षः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तो याही हिमो दृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तूणयुक्ते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि।
१८। ३५।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुड़ं पक्षिपुङ्गवम्।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलत्र-
वान्॥")
तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति। के+
कः।) गन्धीदृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तूणीरः, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+
बाहुलकात् ईरन्।) तूणः। इत्यमरः। २। ८।
८८॥ (यथा, महाभारते। ७। २८। १६।
"तस्य पार्श्वौ धनुश्चिह्नौ तूणीरौ वज्रिसन्निभौ च
शरमाणौ द्विषन्नृणां सर्म्मभेदिनताड़यत्॥"
स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। ६। ५१।
५१।
"तूणीरान्यश्च वस्त्राणि विचित्राणि शरूंषि च॥")
तूतकं, क्ली, तुत्थम्। इतिशब्दचन्द्रिका। तुतिया
इति भाषा॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम्॥)
तूदः, पुं, (तुदतीति। तुद व्यथने+"इगुपधेति।"
३। १। १३५। इति कः। पृषोदरादित्वात्
दीर्घः।) तूलदृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तूर, व ड ई हिंसे। वेगे। इति कविकल्पद्रुमः।
(दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट्।) व ड,
तूर्य्यते। ई, तूर्णः। इति दुर्गादासः॥
तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर+घञ्।)
वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २००॥
तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पृषोदरा-
दित्वात् साधुरिति। तूर+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।)
धुस्तूरवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे+क्तः। पक्षे रुड़भावः
"ध्वरत्वरेति।" ६।४।२०। इत्यूट्। "रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः।" ८। २। ४२।
इति तस्य नः।) शीघ्रम्। (यथा, देवीभाग-
वते। १। १०। ३१।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराश्वराम्।
पप्रच्छाब्धरीताङ्गस्तूर्णमाबोधतत्परः॥")
तड़ति, त्रि। इत्यमरः। १। २। ६८॥
तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरयं वा। त्वर+"बहिभ्रि-
भुहुम्भाहात्वरिभ्यो नित्।" उणां। ४। ५१।
इति निः स च नित्।) मलम्। इत्युणादि-
कोषः। २। १४१॥ त्वरा। इति हेमचन्द्रः।
२। २३६॥ श्लोकः। मनः। इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः॥ (क्षिप्रे, त्रि। इति निघण्टुः।
२। १५॥ यथा, ऋग्वेदे। १०। ८८। ६।
"मायान्तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानन्॥"
"तूर्णिश्चरमायः।" इति सायणः॥)
तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर्+यत्।)
वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २८६॥ (यथा,
महाभारते। १। ११३। ४४।
"स तूर्य्यशतशब्दानां भेरीणाञ्च महास्वनैः।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश्य गजसाह्व-
यम्॥")
तूर्य्यखण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य खण्ड इव।) द्रगड़वाद्यम्।
इति हारावली। २२२॥ (क्वचित् तूर्य्यगण्डोऽपि
पाठः॥)
तूल, क ड पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घौ। क ड, तूलयते। इति
दुर्गादासः॥
तूल, क निष्कर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) दीर्घौ। निष्कर्षे इह दृश्यता-
परिच्छेदः। क, तूलयति काञ्चनं वह्निः। इति
दुर्गादासः॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते। कि, तूलति तूलयति॥)
तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात्।
तूल पूरणे+कः।) आकाशम्। इति मेदिनी।
ले, २५॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः। पलाश-
पिप्पल इति तूल इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः।
तूदः २ ब्रह्मदारु ३ ब्राह्मवेदः ४ पूषकः ५
ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सुरूपम् ८ नीलपत्र-
कम् ९ कलकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२।
इति राजनिर्घण्टः॥ पुंगः १३। तत्पञ्चकस्य
गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। हिमत्वम्।
पित्तानिलनाशित्वञ्च। तदामफलगुणाः। गुरु-
त्वम्। सारकत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्।
रक्तपित्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ मधु-

राम्लत्वम्। दाहप्रशमनत्वम्। दृष्यत्वम्। कषायत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तूर्त्तं, क्ली पुं, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति। तूल+कर्म्मणि क्त। यद्वा, तूलयते स्वल्पोऽपि बहुस्थानं पूरयतीति। तूल+"इगुपधेति।"कः।) कार्पासादितूलः। (इति मेदिनी। ते, २६॥) तत्पर्य्यायः। पिचुः २। इत्यमरः। २।६।१०६॥ पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५। इत्यमरटीका॥ पिचुतूलम् ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। १०। ३६।

"विपरीतं यदा दैवं तूर्त्तं वज्रसमं भवेत्।
विधिश्चेत् सुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा॥")

तूलकं, क्ली, (तूल+स्वार्थे कन्।) तूलः। इति हेमचन्द्रः। ४। २०। ५॥

तूलकार्म्मुकं, क्ली, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुकमिव।) तूलस्फोटनार्थधनुः। धुनखरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिञ्जलम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव।) तूलकार्म्मुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली।) पिञ्जिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पाँइज इति भाषा॥

तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नाली।) तूलनालिका। इति भूरिप्रयोगः॥

तूलपिचुः, पुं, (तूलप्रधानः पिचुस्तूलवृक्षः।) तूलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तूलवृक्षः, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः।) शाल्मली। इति राजनिर्घण्टः॥

तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव।) कार्पासबीजम्। इति शब्दमाला॥

तूलसेचनं, क्ली, (तूलस्य सेचनम्।) सूचकर्म्मनम्। इति शब्दमाला॥ काटना इति भाषा॥

तूला, स्त्री, (तूलयते पूरयति स्थानमिति। तूल+अच्+ततः स्त्रियां टाप्।) कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥ ऊर्म्मिः। इति शब्दरत्नावली॥

तूलिः, स्त्री, (तूलतीति। तूल निष्कर्षे+"इगुपधात् कित्।"उणां। ४। ११६। इति इन् स च कित्।) स्वनामख्यातचित्रकरोपकरणम्। इति सिद्धान्तकौमुदीसुबादिवृत्तिः॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव। स्वार्थे कन्।) चित्रकरोपकरणम्। तूली इति भाषा। (यथा, कुमारे। १। ३२॥

"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्॥")

तत्पर्य्यायः। ईषिका २। इत्यमरः। २।१०।३३॥ तुलिः ३ तूली ४ ईषीका ५ इषीका ६। वीरखादिशूलाका। इत्यन्ये। आवर्त्तितमनावर्त्तितं सुवर्णं ज्ञातुं यन्निलिप्यते तच्चेत्यन्ये। आवर्त्तितसुवर्णं द्रवाकारं यत्र निलिप्यते तच्चेति केचित्। इति भरतः॥ (तूलमस्त्यस्या इति। तूल+ठन्।) ग्रन्थोपकरणम्। इति मेदिनी। के, १०२॥ तोषक् इति भाषा। (यथा, कथासरित्सागरे। २६। ७८।

"प्रविश्य चान्तः सदन्तपर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके।
पटावगुण्ठिततनुं शयानां काचिदैक्षत॥"

तथा च काशीखण्डे। ४। ६७।

"कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां रूपवीतिकाम्॥")

वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः। तूल+इनिः। ङीप्।) लक्ष्मणाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ शाल्मलिवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तद्यथा, "ताम्बूलं कटुतैलसुरभवनं तूलीपटी तूलिनी॥" इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ श्रिग्विरादाचारे॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः।) शाल्मलिः। इति रत्नमाला॥

तूली, स्त्री, (तूलयतीति। तूल+इन् ह्रस्वादिकारादिति वा ङीप्।) नौली। वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ तूलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा,—

"उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणिनामाभिरामम्॥"

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तऋत्वे॥)

तूवरः, पुं, (तु सौत्रो धातुः+बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च।) काले अजातश्मश्रुर्गौः। नेड़ा गरु इति भाषा। अश्मश्रुपुरुषः। इत्यमरः। ३।३। १६४॥ माकुन्दिया इति भाषा। पुरुषव्यञ्जनत्यक्तः। कषायरसः। इति मेदिनी। वे, १६४॥

तूवरिका, स्त्री, (तूवरी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तुवरिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

तूवरी, स्त्री, (तूवर+विलात् ङीष्।) आढ़की। सौराष्ट्रवृत्तिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तूष, तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वशस्करी। तूषन्ति कुलदेवताः। इति दुर्गादासः॥

तूष्णीं, [म्] व्य, मौनम्। इत्यमरः। ३। ४। ६॥ (यथा, मनुः। ८। १४७।

"यत्किञ्चिदुपवर्त्ताधि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
मुच्यमानं परेस्तूष्णीं न स तत्प्रभुमर्हति॥")

तूष्णींशील, त्रि, (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो यस्य।) मौनी। तत्पर्य्यायः। तूष्णीक २। इत्यमरः। ३। १। ३६॥

तूष्णीक, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य। "शीले को मलोपश्च।" ५। ३। ७३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः मलोपश्च।) तूष्णींशीलः। इत्यमरः। ३।१।३६॥ (यथा, महाभारते। ५। ३४। २३।

"आसीनमपि तूष्णीकमनुरुध्यन्ति तं प्रजाः॥")

तूष्णीकां, [म्] व्य, (तूष्णीम्+अकच्प्रकरणे "तूष्णीमः कामू वक्तव्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या कामू। मित्त्वादन्त्यादचः परः।) मौनम्। इत्यमरः। ३। ४। ६॥

तूस्तं, क्ली, (तुस शब्दे+बाहुलकात् तुसेरपि तन् दीर्घश्च। इत्यौणादिकः। ३। ८६।) धूलिः। ("तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः।" इति सुग्धबोधम्॥) जटा। इति मेदिनी। ते, २२॥ पापम्। सूक्ष्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

तृच, इत्वाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सन्नमस्करी। तृचति। इत्वां गतौ। इति दुर्गादासः॥

तृत्तं, क्ली, जातीफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृट्, [ट्] स्त्री, (तृष्+क्विप्।) इच्छा। तृष्णा। (यथा, ऋतुसंहारे। १। ११।

"तृग्राः प्रचण्डातपतापिता भृशं
तृषा महत्या परिशुष्कतालवः॥")

कामकन्या। इति मेदिनी। टे, १३॥

तृण, ट्र ण उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तर्णां-उभं-सकं-सेट्। क्त्वावेट्।) ट्र ण, तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते। उ, तर्णित्वा तृत्वा। इति दुर्गादासः॥

तृणं, क्ली, (तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति। तृण+घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः। यद्वा, तृह हिंसायाम्+"तृहेः क्नो हलोपश्च।"उणां ५।८। इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च।) नड़ादि। चिनाखड़ इति ख्यातम्। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अर्च्चुनम् २। इत्यमरः। २। ५। १६७॥ चिरम् ३ खटम् ४ खेट्टम् ५ हरितम् ६ ताल्वम् ७। इति शब्दरत्नावली॥*॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३४। [ग्रम्।

"जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याय यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तावलम्बनं भवति॥")

गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—

"तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने॥
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत्॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्वा तृणानि च॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥*॥

धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु गृहनिर्म्मितौ तृणकाष्ठादारणे दोषा यथा,—

"अग्निश्चौरभयं रोगो राजपीड़ा धनक्षतिः।
संयुक्ते तृणकाष्ठानां क्षते वस्वादिपञ्चके॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

(गन्धद्रव्यविशेषः। रामकर्पूर इति भाषा॥ अस्य पर्य्यायो यथा,—

"कुलञ्जनञ्च सुगन्धञ्च तृणं प्रीतं सुशीतलम्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तृणकुङ्कुमं, क्ली, (तृणरूपं कुङ्कुमम्।) सुगन्धद्रव्यभेदः। तत्पर्य्यायः। तृणाक्तं २ गन्धि ३ तृणशोणितम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६ तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफमारुतशोथकृमितृषामाकुष्ठामदोषनाशित्वम्। परमभास्करत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी।) तृणाच्छादितगृहम्। तत्पर्य्यायः। कायमानम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तृणौकः ३। इति हेमचन्द्रः॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव।) तुम्बी। इति शब्दमाला॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव।) वंशः। इति हारावली। १०८॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु+स्वार्थे कन्।) वंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव चुम्बनात्।) चित्रकोलः। ककलासः। इति मेदिनी। धे, ४६॥ तृणजलौका। इति केचित्॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य।) स्वर्णजीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति। ग्रह+णिनिः।) नीलमक्षिः। इति राजनिर्घण्टः॥ मक्षिविशेषः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ काफुरदाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शूकापूट्टः २ तृणमक्षिः ३। इति हारावली॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य। "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः।) तृणभक्षकः। (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य।) तृणवद्दन्तयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

तृणता, स्त्री, धटुः। (तृणस्य भावः। तृण+भावे तल्।) तृणत्वम्। इति मेदिनी। ते, ११३॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः। तृणमिव द्रुमो वा।) तालः। गुवाकः। तालौ। केतकी। खर्ज्जूरः। खर्ज्जूरी। नारिकेलः। हिन्तालः। एषां निर्य्यासगुणाः। शीतलत्वम्। लघुत्वम्। मोहनत्वम्। बलकारित्वम्। हृद्यत्वम्। तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणवद्धुलं धान्यम्।) धान्यविशेषः। उड़िधान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीवारः २। इत्यमरः। २। ६। २५॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात्।) वंशः। इत्यमरः। २। ४। १६०॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः।) नेपालनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्त्यस्याः। ठन् टाप् च।) दुद्दुदर्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः। ङीष्।) गुडाग्निनी। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव।) तृणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः। ङीष्।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र। ततो गौरादित्वात् ङीष्। तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम्।) चषा। इति हारावली। १६६॥ चाँच इति भाषा॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः।) तृणग्राही। इति हारावली। २१६॥

तृणमत्कुणः, पुं, तृणकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जामिनू इति भाषा॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति। राज+अच्।) तालवृक्षः। इत्यमरः। २। ५। १६८॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ५६७। [लक्ष्मः।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाक्षयसाम्यतो कुचयोः सम्यक् साम्यात् गतौ घटचक्रवर्त्तित्वम्॥")
नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणवल्लजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्लजा।) वल्लजा। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणवीजः, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य।) श्यामाकः। इति रत्नमाला॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः।) श्यामाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम्।) कर्त्तृणम्। गन्धतृणम्। इति रत्नमाला॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम्।) मल्लिका। केतकीफलम्। इति मेदिनी। ये, ११६॥ (एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभार्गवं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम्।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नङ्करहारि च॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)
तृणरहिते, त्रि॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य।) वरोलः। इति हारावली। २१७॥ बोलता इति भाषा॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः। असारत्वात् तथात्वम्।) कदली। इति हारावली। १०५॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात्।) कुठारः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तृणहर्म्मा, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः।) तृणयुक्ताट्टालिका। अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम्। तत्पर्य्यायः। मयटः २। इति हारावली। २२३॥

तृणाङ्घ्रिपः, पुं, (तृणरूपोऽङ्घ्रिपो वृक्षः।) मत्स्याक्षकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः। शाकपार्थिववत् समासः।) तृणजाताग्निः। तत्पर्य्यायः। वृत्सलः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो ज्येष्ठी। तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम्।) ककलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तृणाट्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं पुष्टत्वात्।) पर्व्वततृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम्।) लवणतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणाष्टक्, [ञ्] पुं, (तृणेषु अष्टगिव रक्तवर्णत्वात्।) तृणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव।) वल्लजा। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः।) उखर्व्वलतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) नीवारः। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणौकः, [स्] क्ली, (तृणनिर्म्मितमोको वसतिस्थानम्।) कायमानम्। तृणनिर्म्मितगृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ६२॥ खड़ुया घर इति भाषा॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम्।) एलवालुकाख्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः। "पाशादिभ्यो यः।" ४। २। ५६। इति यः।) तृणसमूहः। इत्यमरः। २। ५। १६८॥

तृतीयः, त्रि, (त्रयाणां पूरणः। त्रि+"त्रेः सम्प्रसारणञ्च।" ५। २। ५५। इति तीयः सम्प्रसारणञ्च।) त्रयाणां पूरणः। इति शाकरणम्॥ तेसरा इत्यादि भाषा। (यथा, मनुः। २। ३५।
"चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी। त्रि+"त्रेः सम्प्रसारणञ्च।" ५। २। ५५। इति तीयः सम्प्रसारणञ्च। ततष्टाप्।) तिथिविशेषः। सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविगाही सर्व्वलोकोपकारी।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रसूतः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया। यथा, स्मृतिः।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र! शुक्लपक्षे तृतीयिका।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम्॥"
भविष्ये।
या शुक्ला कुरुशार्दूल! वैशाखे मासि वै तिथिः।
तृतीया साक्षया लोके गौर्व्वाग्नेरभिवर्द्धिता॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवासनसंयुतान्।
स याति पुरुषो वीर! लोकान् वै हेममालिनः॥
करकान् कुम्भान्। वासनमन्नम्। हेममालिनः सूर्य्यस्य॥ ब्रह्मपुराणे।
"यः प्रयच्छति तृतीयायां कृष्णं चन्दनचर्चितम्।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥" स्कन्दपुराणम् ।
"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाद्वयसंज्ञिता । तत्र मां वेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥"* ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
"वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । ययातुतृपादयामास युगद्वारभवान् हतम् ॥ ब्रह्मलोकाच्चिपथगां पृथिव्यामवतारयत् । तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राश्नयेद्-यवान् । पूजयेत् शङ्करं गङ्गा कैलासञ्च हिमालयम् ॥ भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् । जातं दानं तपः आद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥ अक्षया क्रियते तच्च तदानन्त्याय कल्पते ॥ अत्रानन्त्यफलश्रुतेः पूर्ब्बवचने गद्यत्रयोगः प्रजातिशयार्थः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
भाद्रे श्रीवराहधरणीसंवादे ।
"त्रेतायुगं तृतीयायां शुक्लायां माधि माधवे । प्रवृत्तञ्च यतोधर्म्मः प्रवृत्ताश्चे प्रवर्त्तिताः ॥ अक्षया सोच्यते लोके तृतीया हरिवल्लभा । स्नाने दाने ऽर्चने आद्धे जपे पूर्ब्बवतर्पणे ॥ ये ऽर्चयन्ति यवैर्विष्णुं आद्धं कुर्ब्बन्ति यत्नतः । तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १६४ ॥
तृतीयाव्रतं, क्ली, (तृतीयं कर्षकं व्रतम् । "तृतो द्वितीयतृतीयशम्बीवात् व्रतौ ।" ५ । ४ । ५८ । इति ष्ठन् ।) वारत्रयव्रतविशेषम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ तिनबार चाष देओया क्षेत इति भाषा ॥
तृतीयाप्रकृतिः, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । "संज्ञा-पूरण्याच ।" ६ । ३ । ३८ । इति न पुंवद्भावः ।) नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
तृद, हिंसे । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तर्दति । इति दुर्गादासः ॥
तृद्, उ न घ इर् । अनादरे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वेट् ।) उ, तर्दित्वा तृत्वा । न घ, तृन्त्ति तृन्ते । इर्, अतृदत् अतर्दीत् । इति दुर्गादासः ॥
तृनृप, ग्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः । ग्र, तृप्यति तृम्पति वा लोभाक्रान्तः । तृप्तम्य । इति दुर्गादासः ॥
तृनृप, ग्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ग्र, तृपति तृम्पति । तृप्तम्फ । इति दुर्गादासः ॥
तृनृह, ऊ ग्र हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-वेट् ।) सन्नमस्करी । ऊ, अतृंहीत् अतृङ्क्षीत् । ग्र, तृहति । इति दुर्गादासः ॥
तृप, किं सन्दीपने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) किं, तर्पयति तर्पति । योऽग्निचयं तर्पयतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
तृप, न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तृप्नोति पितरं पुत्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ॥
तृप, प ग्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प ग्र, तृम्पति ततर्प । इति दुर्गादासः ॥
तृप, णि ल य ऊ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं च-वेट् ।) णि, तृप्नोऽस्ति । ल, अतृपत् । अस्य ह्रदित्वेऽपि क्षयन्तृप्यादिविशेषविधानात् पक्षे टाप्सिचेन अतार्षीत् अत्रार्षीत् अतर्पीदित्यपि । य, तृप्यति । ऊ, तर्पिष्यति तर्प्स्यति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च । स्वन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबत्विवायमिति श्रीहर्षः । पितुर्नताभ्यौं नृपरक्षतोयैरिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥
तृपत्, पुं, (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप+"संज्ञा-तृपदृहत ।" उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ हृत्वम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ । "तृपत्तोमपिबद्विहना सुतं यथावशृत ।" "तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन् इन्द्रः ॥" इति सायणः ॥)
तृपला, स्त्री, (तृप्यतीति । तृप प्रीणने+"कल-तृपच ।" उणां १ । १०६ । इति कलः । ततष्टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ त्रिफला । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (त्रिफलप्रहारिणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६७ । ८ । "प्रहंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषणश्वा अयासुः ॥" "तृपलशब्दः त्रिफलवाची । तदुक्तं यास्केन । तृपलप्रभर्म्मा त्रिफलप्रहारीति । त्रिफलप्रहारिणं मन्युम् ।" इति सायणः ॥)
तृप्तः, त्रि, (तृप प्रीणने+क्तः ।) तृप्तियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ८३ ।
"मुहुरन्तसम्भोगनिताम्ततुष्टे न नैषधे कार्य्यमिदं निगद्यम् । अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥")
तृप्तिः, स्त्री, (तृप प्रीणने+भावे क्तिन् ।) भक्ष्यादिनाकाङ्क्षानिवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । सौहित्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ प्रीणनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।१।२० । "शतान्यन्यानि सर्व्वाणि तृप्तिस्तानि शतानि च । नैव तृप्तिं व्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥")
तृप्रः, पुं, (तृप्यत्यनेनेति । तृप+"स्फायितञ्चीति ।" उणां २ । १३ । इति रक् ।) हतम् । इत्युणादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (तर्पके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २ । ५ ।
"न यं शुक्रो न दुराधीर्न तृप्रा उरुव्यचसम् । अपस्यूखते सुहार्दम् ॥" "तृप्राः तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यस्मिन्नं नापस्यूखते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तस्मिन्नं स्तुमः इति शेषः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
तृप, प ग्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प ग्र, तृम्फति ततर्फ । इति दुर्गादासः ॥
तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति । तृफ+"कल-तृपच ।" उणां १ । १०६ । इति चकारात् तृपतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥
तृफूः, पुं, (तृफति प्रीड्यतीति । तृफ क्रीडे+"खर्ज्जादिभ्य ऊः ।" १ । ४६६ । इत्युणादिकोष-टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुणः ।) सर्पजातिः । इत्युणादिकोषः ॥
तृभ, इर् य तृम्भि वि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतृभत् अत-र्भीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, तृभ्यति । भि, तृभितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा । तथा च । इच्छाकाङ्क्षा बुभुक्षा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तदुप-स्थितमयूखादिनः पितुराशेति न भोगतृष्णयेति रघुः । तृष्यति धनं लोकः । तृषि पिपासायाम-मिति प्राचः । तृष्यति तोयं गाव्यः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप् पक्षे टाप् ।) तृष्णा । (अस्याः निवारणोपायो यथा,—
"काश्मर्य्यं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् । बालकं शर्करायुक्तं कार्यं पित्ततृषापहम् ॥
वटादनो रोधसिता च चन्दनं सदाड़िमं तण्डुलधावनेन च ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥ शुक्लोद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
"स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥"
इति वैद्यकमाधवकरहतरुग्विनिश्चये तृष्णाधि-कारे ॥) इच्छा । (यथा, हितोपदेशे ।१।२६६ । "लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् । तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥") कामकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ काङ्क्षालिकीतृष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषाभूः, स्त्री, (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषाघ्नं, क्ली, (तृषां हन्तीति । हन+ड्रः ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषाघ्ना, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन+ड्रः+टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृषितः, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जातास्य । तारका-दित्वात् इतच् ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्य्यायः ।

तर्पितः २ षष्ठट् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। २। ८। २०।
"तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः॥"
भावे क्तः।) तृषायाम्, स्त्री॥
तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः।) अग्नपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥
तृष्णक्, [ष्ण्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति। तृष्+"सर्पितृषिगर्जिह्।" ३। २। १७२। इति नजिह्।) शुभः। इत्यमरः। ३। १। ९२॥ (तृषितः। यथा, ऋग्वेदे। १। ५। ११।
"अविचन्नुतृष्णं गोतमाय तृष्णजे॥")
तृष्णा, स्त्री. (तृष+"तृषिमृषिकृशेः काश्यपेः।" उणा ३। १२। इति नः स च कित्।) अगाधीयस्त्रीकारेच्छा। इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः॥ सा लिप्सा। (यथा, रघुः। ८२।
"तदुपस्थितमग्र्यदीदृशः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया॥")
पानेच्छा। इति मेदिनी। षे, १६॥ तत्पर्य्यायः। उदन्या २ पिपासा ३ षट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः। ३। ३। ५१॥ तृषा ६। इति शब्दरत्नावली॥ तर्षणम् ७। इति जटाधरः॥*॥
रोगविशेषः। तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् क्षयात्।
क्षतौ क्षादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम्॥
सर्व्वासु तत्र प्रकोपो हि स्वौषधातुप्रशोषणात्।
सर्व्वेष्वेषु भ्रमात् कण्ठतालुहृद्दाहमोहकृत्॥
जिह्वाभ्रूगलगलौष्ठतालुतोयवहाः शिराः।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम्॥*॥
सुखशोषो जलाद्यग्निरन्ध्रेषु खरक्षयः।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो दृष्टयश्रोत्तासविभ्रमाः।
मरुतः श्यामता देहे शून्यतोदः शिरोभ्रमः॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्रावलक्षयाः।
शीतामुपैनद्वह्निं च पित्ताभ्यूर्ध्वास्यतिक्तता॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः।
कफं रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता॥
आलस्यः शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्व्वलक्षणः॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा।
उच्चक्रान्तस्य सहसा शीतास्यो भजतस्तृषा॥
तृष्णा बोद्धुं गतं कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तरुजैव सा।
या च पानातिपानोत्था तीव्रास्यादेः क्षोदपाकजा॥
स्निग्धकट्वम्लवह्न्यौजनेन कफोद्भवा।
तृष्णारसक्षयोत्थेन लक्षणेन क्षयात्मिका॥
शोषमोहज्वरादूष्मा दीर्घरोगोपसर्गतः।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता॥"
इति माधवे तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः॥*॥

तदौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम्।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत्॥"
इति तत्रैव १६४ अध्याये॥*॥
अपि च। "अथ तृष्णाधिकारः। तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा
ऊर्द्धं क्षितं पित्तविवर्द्धनैश्च।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम्॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः।
तिस्रः क्षतात्मा क्षतजा क्षतुर्थी
क्षयात्तथान्यासमसङ्क्षवा च॥
मुक्तोद्भवा सन्निकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु॥
नराणां क्षितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं स्वातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम्। भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः। तदयं ऊर्द्धं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत्। न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति। किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि। अत आह। स्रोतःस्वित्यादि। गन्धत्र बहुवचनं युक्तम्। यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते। उच्यते। तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः। अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम्। यत आह चरकः। रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयमतालुकीम च। संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलां पित्तानिलाविति॥ सङ्ग्रामाह। तिस्र इत्यादि॥ तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह।
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति।
सुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्दितमादिशेत्॥
वातजाया लक्षणमाह।
श्यामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शून्यशिरःसु चापि।
स्रोतोनिरोधो विरसत्वं वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धमेति॥
शून्यशिरःसु शून्यशिरस्सु। शिरसि च। स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः॥*॥ पित्तजामाह।
मूर्च्छाभ्रमविदाहविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततञ्च शोषः।
शीताभिनन्दा सुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च॥
विलापः प्रलापः। प्रततञ्च शोषः अविरतञ्च शोषः। शीताभिनन्दा शीतेच्छा। परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव॥
कफजामाह।
वास्यावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्दितः शुष्यति चातिमात्रम्॥
अग्नौ जठराग्नौ। कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिरुद्धादाच्छादिते। वास्यावरोधात् अग्नेरास्यावरोधात्। अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत्। तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः। शुष्यति शुष्को भवति॥*॥
क्षतजामाह।
क्षतस्य रक्तशोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा क्षतुर्थी क्षतजा मता तु।
क्षतस्य शूलादिक्षतयुक्तस्य। रुक् पीड़ा॥*॥
क्षयजामाह।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्विदित्वा।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि॥ रसक्षये क्षुत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति। क्षयं क्षीणं जानीयात्॥*॥
आमजामाह।
क्षिप्तोल्लिङ्गामसमुद्भवा च
कृच्छ्रानिष्ठीवनवादकर्त्री॥*॥
मुक्तोद्भवामाह।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवासु तृषां करोति।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च॥*॥
उपसर्गजामाह।
क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा॥
शोषिणी धातुशोषिणी॥*॥
उपसर्गानाह।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो वाधिर्य्यं कास एव च।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः॥*॥
तदुपद्रवा अरिष्टत्वेनाह।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपद्रुतदेहानाम्।
सर्व्वास्वतिप्रसक्ता रोगक्षयाणां वमिप्रसक्तानाम्॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः।
आदिशब्दात्तीसारादीनां ग्रहणम्। अतिप्रसक्ताः निरन्तराः। घोरोपद्रवयुक्ताः अतीवसुखशोषादियुताः॥*॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा।
वातघ्नमन्नपानं स्वदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम्।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम्॥*॥
मुस्तपर्ण्यटकोशीरचक्राह्वोशीरचन्दनैः।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये॥
क्वथ्य धान्याकम्। कश्चिद्वाचीश्च दद्यात्।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात्।
धृतमङ्गपक्वमत्र कर्त्तव्यम्। इति षड़ङ्गपानम्॥१॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़धिमर्द्दितम्।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः॥२॥

आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्लोथोऽपि देहिनां नियतम् ॥ ३ ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥४॥
वेषवृं जनयत्यास्ये सन्दधाति सुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुशस्यधारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥७॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥ ९ ॥
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रबलां हन्त्येषा सुखशीघ्रं च दारुणम् ॥१०॥
घृतोद्भवां रजनिनिवारणेन
जयेत् घृतानामसहत्वं पातैः ।११।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।१३।
गुर्वन्नजासुक्षिखनैर्न्वेच
क्षयं विना सर्वकृताच्च तृष्णाम् ॥
उक्षिखनैः लेखनद्रव्यैः ॥ १४ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना भ्रमयेत् ।
अतिरोगदुर्बलानां तृष्णां भ्रमयेन्नृणामिहाम्बु पयः ॥
पयोऽत्र दुग्धम् ॥ १५ ॥
मृच्छर्कराहृद्दाहशीमद्यभ्रमकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ १६ ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामप्योऽपि व्याधिः शूक्ष्मचिकित्सितुम् ॥ १७ ॥ * ॥
क्षुत्पूर्वागयकीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
क्षुधितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कथञ्चिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
इति तृष्णाधिकारः ॥" इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः ॥ पथ्यानि यथा,—
"शोधनं शमनं निद्रा स्नानं कवलधारणम् ।
जिह्वाधःशिरसोर्द्दोहो दीपदग्धहरिद्रया ॥
कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजशक्तवः ।
अन्नमम्लो धन्वरसाः शूकरस्य वागधाड्यौ ॥
मूर्द्धेमुद्गैर्मसूरैश्च चणकैर्वा कृतो रसः ।
रम्भापृष्ठं तैलकूष्माण्डपटोलवाः ॥
कपित्थं कोलमम्लीका कुष्माण्डकसुपोदिका ।
खर्ज्जूरं दाडिमं धात्री कर्कटी गलदाम्बु च ॥
जम्बीरं करमर्द्दश्च बीजपूरं गवां पयः ।
मधूकपुष्पं क्षीरेरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
बालतालास्तु शीतास्तु पयः पेटीप्रपानकम् ।
माक्षिकं सरसां तोयं घृताक्तो नागकेशरम् ॥
एलाजातीफलं पथ्या कुसुम्बुरु च टङ्कणम् ।
घनसारो गन्धसारः कौसुदी गिरिरानिजः ॥
चन्दनार्द्रप्रियाङ्गवो रक्ताभरणधारणम् ।
हिमानुलेपनञ्च स्यात् पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥"
अपथ्यानि यथा,—
"स्नेहाञ्जनस्वेदनधूमपान-
व्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्वन्नमम्लं लवणं कषायं
कटु स्त्रियं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्व्वाणि हिताभिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे तृष्णाधिकारे ॥)
तृष्णाक्षयः, पुं. (तृष्णाया विषयलिप्साया: क्षयो नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१८ ॥ (यथा, ग्रन्थारम्भे चण्डीमाहात्म्यवचनम् ।
"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते कलां नार्हति षोडशीम् ॥"
तृष्णायाः पिपासायाः क्षयः ।) पिपासानाशश्च ॥
तृष्णारिः, पुं, (तृष्णायाः पिपासायाः अरिः शत्रुः ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तृह, घ ञ ग्र हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वर्ग्यान्तरं च-परं-सकं-वेट् ।) वधमस्करी । घ, तृण्ढि । (यथा, भट्टिः ।
"तृण्ढि राम: सह लक्ष्मणेन ॥")
ऊ, अतर्हीत् अतर्हत् । ग्र, तर्हति । इति दुर्गादासः ॥
तॄ, तरे । अभिभवे । भ्वादाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनुदौ अकं-सेट् ।) तरः । प्लवनपूर्ब्बकदेशान्तरगमनम् । प्लुतिर्मज्जनाभावः । तरति नदीं भेलया पान्थः । तरति सकलदुःखं वामनं भावयेद्दृयः । तरति शुष्ककाष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥
ते, ष, त्रया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
"तेशब्देनोच्यते गौरी रशब्देनोच्यते हरः ।
तेन माङ्गलिकार्थं शब्दरूपेण इति स्मृतः ॥")
तेजः, [स्] क्ली, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा । तिज निशाने + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा । ४ । १८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा, माघे । २ । ६२ ।
"अन्यदुच्चैरुलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥")
प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
"तस्मान्नूनं महावीर्य्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्म्मदात् ।
तेजोवीर्य्यबलैर्भूयान् शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥")
पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
" न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात ! विजानीहि ह्यथमेतदसंशयम् ॥")
रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, रघुः ।
"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥"
"तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरदीरयति। ततस्त्रीजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संहन्यते चार्त्तवेन ।"
"तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावबधातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते ।१।१५।
"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते खशास्त्रसिद्धान्तात् ॥"
"यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः ।"
इति तट्टीका ॥
शारीराग्निसम्भूतपदार्थविशेषः । तद्यथा,—
"तेजोऽग्न्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसास्थं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्द्दवसौकुमार्य्यश्लक्ष्णरोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति तत् कषायतिक्तशीतरूक्षविरूक्षभिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्म्मक्षयेण विक्रियते ।"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)
त्विट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । ३१ ।
"तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि ।
धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥"
"हे आज्य ! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्कम् ।" इति महीधरः ॥) नवनीतम् । अग्निः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुवर्णम् । मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृक्कणम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ६४ ।
"अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राबाल्येऽप्यसहनं तत्तेजः सम्प्रदक्षितम् ॥"
पञ्चमहाभूतान्तर्गतीयमहाभूतम् । यथा,—
"तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चतुरध्वानमुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सर्व्वसाधारणं तथा ॥"
इत्याग्नेयमैधिकपर्व्व ॥
अस्य धर्म्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २ प्रत्ययोगित्वम् ३ ॥ अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ संख्या २ परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ द्रवः १० वेगः ११ । अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य सङ्ख्या उक्ता । रूपं शुक्लभास्वरम् । इदं द्विधा । परमाणुस्वरूपं नित्यम् । सावयवमनित्यम् । अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

भाषापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४३ ।
"ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।
"तेजोऽपहारी बलहा सुदितोऽर्थोऽजितोऽवरः ॥"
द्विसप्ततिसाधर्म्यौपलिककायस्थानामन्यतमः । तच्च अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"खामः चोमो घर वैद्योषो
वोदस्तेजचार्थव आग्नः ॥")

तेजःफलः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फलमस्य ।) वृक्षविशेषः । तेजफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुफलः २ आम्रलोफलः ३ स्तवकफलः ४ स्तेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्टवृक्षः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मारुचिनाशित्वम् । वातरक्ताकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजनः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज + ल्युः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ सुञ्जः । भद्रसुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।
"न कार्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । २४ अध्याये ।
"शिरासुखविरिक्तत्वं त्वक्स्थस्यार्थस्य तेजनम् ॥")

तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन कायतीति । के + कः ।) शरः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"तेजनी पिप्पली देवी तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेष्ठी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेष्ठी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती । अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोढ्या तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज + णिच् + अच् । तेजं पत्रमस्य ।) खगामख्यातवृक्षः । तज इति तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धजातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । कफवायुशूलकृमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्तपर्य्यायास्तूक्तपत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ तस्य नामगुणाः ।
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्दृश्यं चौचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ।
पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम् ।
कृच्छ्रक्षिरोगवातार्शःश्लेष्मपीनसशुक्रकृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति श्रावकानिति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ + टः ।) तेजोवर्द्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् + विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्यायाः यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोढ्या तेजनी तथा ॥"
अस्याः गुणाः यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकासास्रामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुक्षिप्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्यास्तीति । विनिः ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
युग्मद्विधोक्तं श्राद्धञ्च प्रतिलाभ्यश्च पण्डितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १६८ । २६ ।
"भ्रान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥")

तेजितः, त्रि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः । शाणान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशितः २ क्षुतः ३ शाणितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ शान्तः ५ शाणादिभिर्ज्ञातः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुतः ७ निशातः ८ शितः ९ शातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् + ईयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शूरश्चण्डिकश्च स्वकर्म्मजा ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोमन्थः, पुं, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ + कर्म्मण्यण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीरं विश्वहृदिन्द्रियवर्जितेन्द्रियम् ।
यदसाक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तैजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यास्या इति । तेजस् + मतुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्य्यायगुणाः ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोढ्या तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्रामयवातहृत् ॥
पाचन्युष्णा कटुक्षिप्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।
"महाविमानं ग्रथितं भास्करं जातवेदसः ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ॥")

तेजोवृक्षः, पुं, (तेजोयुक्तो वृक्षः । अमुतृपादकत्वादस्य तथात्वम् ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेन, य, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेद निमित्ते इति भाषा ॥

तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"तेनेति शब्देन स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकार्थायं शब्देन इति स्मृतः ॥"

तेप, ऋ उ कम्पे । क्षुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । उ, तेपते इत्यः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे + भावे घञ् ।) आर्द्रीभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम + भावे ल्युट् ।) आर्द्रीकरणम् । व्यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ल्युट् + ङीप् ।) पुत्रीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ उ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अतितेवत् । उ, तेवते । तेवते बालः कन्दुकेनित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेवते दीव्यते ऽक्षिभिरिति । तेव क्रीड़ायाम् + अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् । (भावे ल्युट् ।) क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥ (यथा,शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥")

तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + ष्यञ् ।) तीक्ष्णता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"ग्रीष्ममाशुक्रियाग्राह्यतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ॥"
कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
"तदेतां विद्धि जानार्य्यां घृणधर्म्मात्मितां मतिम् ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥"
क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"हर्षं दर्पञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥"
"मानुष्यं धर्म्ममाश्रुत्वाहामिमानकोपक्रौर्य्याक्षिप्तत्वेत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + "तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् । इति स्मृतिः ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १११ ।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्मभयस्य च ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १०३ ।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वमपाप्लुतिः ।

अभिषिक्तः सुरगणैर्ब्रह्मणो भरतर्षभ ! ॥"
तेजःसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः । ११ । ४३ ।
"तेजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥")
तेजसः, पुं, (तेजसो विकारः । तेजस् + अण् ।)
सूक्ष्मशरीरस्थोर्ध्वप्रहितचैतन्यम् । यथा,—
"एतद्ब्राह्मणप्रहितं चैतन्यं तैजसो भवति तैजो-
मयान्तःकरणोप्रहितत्वात् ॥" इति वेदान्त-
सारः ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २४ ।
"सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥"
घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा, भोज-
राजकृततयुक्तिकल्पतरौ ।
"ये क्रोधग्रीवा भंग्नवेगयुक्ता
सक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥"
सुमतिपुत्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
"तैजसस्तनुसुतश्चापि प्रजापतिरमित्रजित् ॥")
तैजसावर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्तते ऽत्र । आ + वृत् +
ल्युट् स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातुद्रव्याणां
सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मूषा । इत्यमरः ।
२ । ९ । ३३ ॥ तैजसगलान मूचो इति भाषा ॥
तैतिलं, क्ली, वधाद्येकादशकरणान्तर्गतचतुर्थकर-
णम् । तत्र जातफलं यथा,—
"कलासु दक्षो जलनाभिलाषी
सुमूर्त्तिसम्पत्तिकामदेवः ।
वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशील-
स्तैतैतिलाख्यं करणं प्रसूतौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तैतिलः, पुं, गण्डकः । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥
तैत्तिरं, क्ली, (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः ।
तित्तिरि + "अनुदात्तादेरञ्" । ४ । २ । ४४ ।
इति अञ् ।) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ ।
६ । ४३ ॥ (यथा, गोः रामायणे २ । १०० । ६३ ।
"वाय्वो मैरेयपूर्णाश्च भक्ष्यमांसचयैर्वृताः ।
प्रतप्तैः पेटरैश्चैव मार्गमायूरतैत्तिरैः ॥")
तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर एव । स्वार्थे अण् ।)
तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी
एतन्मांसाशनाद्दद्याद्धृतं जनयेत् तदुपर्य्या,
"नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयाध्याये ॥)
तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्व्वेदीय-
शाखामधीते वेत्ति वा । छण् । ततः स्वार्थे
कन् ।) तैत्तिरीयी । यजुर्व्वेदीयशाखाविशेष-
वेत्ता ॥ (उपनिषद्विशेषे, क्ली । तच्च ब्रह्मयजु-
र्व्वेदान्तर्गतम् । इति मुक्तिकोपनिषत् ॥)
तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।)
यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा,—
"दैवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ सुनयो दद्युस्तान् यजुर्गणान् ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया दृढः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति । नम + डः । ततः
स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैरवः २ तैरः ३
कुनीली ४ रागदः ५ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । अरुग-
दृक्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलं, क्ली, (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्यस्येति । अच् ।)
स्नेहकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्-
सदृशस्य वा विकारः । तिल + "तस्य विकारः"
४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः ।
यथा, भावप्रकाशे ।
"तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥"
तत्पर्य्यायः । स्नेहनम् २ स्नेहः ३ अभ्य-
ञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । लवणत्वम् ।
उष्णत्वम् । वयःस्थापित्वम् । पित्तकारित्वम् । बहु-
विण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मावर्द्धकत्वम् । सर्व्ववात-
विकारनाशित्वम् । मेधाग्निबलवर्द्धनत्वञ्च ।
"नास्ति तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुता-
पहम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्वपुरातनतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् ।
किञ्चिन्नत्वहीनत्वञ्च । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य
सर्व्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य
गुणः । शरीरबलकारित्वम् । शिरासुखरोम-
कूपधमनीनाड़ीद्वारा श्लेष्मिकारित्वञ्च । नित्यं
मस्तके अधिकतैलदानगुणाः । शिरःशूल-
खालित्यपालित्यनाशित्वम् । केशशूलस्य दृढ़ता-
कारित्वम् । केशस्रापतनघनतालम्बतादीर्घता-
कारित्वम् । इन्द्रियप्रसन्नताग्निशुद्धिकारित्वञ्च ॥
नित्यं कर्णे तैलपूरणस्य गुणाः । मन्याहनु-
संग्रहोत्थैः श्रुतिबाधिर्य्यकर्णवातजरोगाजनक-
त्वम् । मर्द्दने तैलस्य गुणः । घृतादप्यगुणगुरु-
त्वम् । इति राजवल्लभादिः ॥ * ॥
"प्रातःस्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा ।
मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
"घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुंष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा,—
रवौ रुजोगः सोमे कीर्त्तिलाभः कुजे मृत्युः बुधे
पुत्रप्राप्तिः गुरौ अर्थहानिः शुक्रे शोकः शनौ
दीर्घायुः ॥ * ॥
अथ निषिद्धदिने तैलग्रहणदोषशान्त्यर्थदेय-
द्रव्यनियमः । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वा कुजे भूमिः
शुक्रे गोमयम् । अस्य प्रमाणं यथा,—
"अर्के मूलं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभञ्च सोमे
भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः ।
अर्थध्वंसो भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्त-
स्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्य्यजे दीर्घमायुः ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—
"सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्यारवादिषु ॥
उपोषितस्य व्रतिनः क्षत्तकेशस्य नापितैः ।
तावत् श्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥"
इति गारुड़े ११४ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
"तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥"*॥
अथ तिलतैलगुणाः ।
"तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम् ।
हृद्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्य्येणोष्णं हिमं सर्ष्पं दृष्टिघ्नं रक्तपित्तकृत् ॥
लेखनं बद्धविण्मूत्रवर्गाग्न्यायुःशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिदं मेध्यं वयसि व्रणमेहजुत् ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् ।
त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
छिन्नभिन्नक्षुतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिले ।
भस्मस्फुटितविड्वह्निदग्धविस्रुतदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नदष्टगण्डादिचर्च्चिते ।
वस्तौ पाने ऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥"*॥
नन्वत्र दृष्टघ्नलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्य-
मित्याह ।
"रूक्षादिदुष्टपवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा ।
रसेऽन्यगेहन् कार्श्यं कुर्य्यान्नक्तान्ध्यवर्द्धनम् ॥
तेषु प्रवेष्टुं सरता सौम्यस्निग्धतमार्द्रवैः ।
तैलं चमं रसं मेतुं क्षपाना तेन दृष्टघ्नम् ॥
यवायस्रूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्म्मेदसः क्षयः ।
घ्नैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥
हृतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत् प्रवर्त्तयेत् ।
ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलसुदीरितम् ॥
घृतमस्मात् परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥"*
अथ सरिद्वरादितैलगुणाः ।
"दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं सर्ष्पवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृदूषकम् ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठक्षमिश्चित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषाच्छ्लेष्मजित्कृमिजित् ।
राजिकयोः क्षयाराद आरक्तराद द्वयोः ॥*॥
अथ तोरीतैलगुणाः ।
तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु श्वाहि कफास्रजित् ।
वह्निकृद्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोठक्षमिप्रणुत् ॥
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥ * ॥
अथ तिसीतैलगुणाः ।
"अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥

मलक्लमसत: स्वादु ग्राहि लघ्वदोषदुष्टव्रणम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये॥*॥
अथ वरतैलगुणा:।
कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्॥*॥
अथ खाखसबीजतैलगुणा:।
तैलं खाखसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्।
वातदुत् कफदुच्छीतं स्वादुपाकरसच्च तत्॥*॥
अथ एरण्डतैलगुणा:।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पित्तिलं गुरु।
वृष्यं त्वच्यं वय:स्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्।
विसं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम्॥
विषमज्वरदुष्टोगवृष्टगुल्मादिशूलदुत्।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान्॥
वातश्लेष्मितविड्बन्धव्रणशोथामविद्रधीन्।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिण:।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी॥*॥
अथ रालतैलगुणा:।
तैलं सर्व्वरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्।
कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम्॥*॥
अथ सर्व्वतैलगुणा:।
तैलं खयोनिगुणदुद्भागभटेनाखिलं मतम्।
अत: श्रेष्ठस्य तैलस्य गुणा ज्ञेया: खयोनिवत्॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्ग:॥*॥
अथ पुराणतैलगुणा:।
"यामं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चर्य्यच्च पञ्चत्रयं
वस्त्रासान् घृतमोदकौ सहगुड़ौ मासत्रयं
गुग्गुलो:।
सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्न्यूनविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं
महत्॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा॥
तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम्। अल्पार्थे कन्।) अल्पपरिमाणतैलम्। इति व्याकरणम्॥
तैलकन्द:, पुं, (तैलप्रधान: कन्द:।) कन्दविशेष:। तत्पर्य्यायः। द्रावककन्द: २ तिलाह्वितदल: ३ करवीरकन्दसंज्ञ: ४ तिलचित्रपत्रक: ५। अस्य गुणा:। लोहद्रावित्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातापस्मारविषश्लेष्मनाशित्वम्। रसस्य बन्धकारित्वम्। स्नेहसिद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलकार:, पुं, (तैलं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेष:। कलु इति भाषा। स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जात:। इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥ तत्पर्य्यायः। धूसर: २ चाक्रिक: ३ तैली ४। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।
"स्नेहमयान् पीड़यत किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति पार्थिवानपि य: स कुलाल: परं चक्री॥"
याज्ञाकाले ऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम्। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।
"दर्शनमङ्गलं राजा पुरो वर्त्तनि वर्त्तनि॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम्॥")
तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम्।) तैलमलम्। खलि इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पिण्याक: २ खलि: ३ तैलकल्कज: ४। अस्य गुणा:। कटुत्वम्। गौल्यत्वम्। कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलङ्ग:, पुं, देशविशेष:। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागत:।
तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्पर:॥")
तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव। चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम्।) तैलपायिका। इति शब्दरत्नावली॥
तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी।) कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेष:। तत्रावस्थितिगुणा:। वातरोगव्याकुलरोगपङ्गुवार्धक्यमिन्मिनगदृग्दधन्वङ्गस्तब्धदृष्टप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्तकक्षयरुधिरभवस्रवक्षक्षुवस्तिरोगेषु शस्तत्वम्। इति राजवल्लभः॥
तैलपर्णक, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य। कप्।) ग्रन्थिपर्णवृक्ष:। इति भावप्रकाशः॥
तैलपर्णिक, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्यस्य। यद्वा, तिलपर्णो वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति। ठन्।) हरिचन्दनम्। इत्यमरः। २।६।१३१॥ चन्दनविशेषः। तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुग्रीतलम्। इति भरतः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
वृक्षविशेषे, पुं। यथा, हरिवंशे। २२३। ६८।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाड़िमा बीजपूरकाः।
कालीयका दुकूलाश्च छिन्नवस्तैलपर्णिकाः॥")
तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः। "तत्र जातः।" ४।३।२५। इत्यण् ततो ङीप्।) चन्दनम्। श्रीवासः। (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधित्याख: पिण्याको रक्तशीर्षकः।
वेरो रसाङ: श्रीवास: श्रीपिष्टसरलद्रवौ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
सिक्थकः। इति मेदिनी। के, ६६॥
तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति। पा पाने+"आतो ऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) तैलपायिका। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति। पा+खुल्। टापि अत इत्वम्।) कीटविशेष:। तेलापोका इति आरशुला इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पयोण्डी २। इत्यमरः। २।५।२६॥ तैलचौरिका ३। इति शब्दरत्नावली॥ तैलपा ४। इति राजनिर्घण्टः॥ तैलाम्बुका ५ खलाधारा ६। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १३। १०४। १११।
"गृहे पारावता धन्या: शुकाश्च सहसारिका:।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिका:॥")
तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका।) पिपीलिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। उदवृत्ता २ कपिजाङ्घिका ३। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलफल:, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य।) इङ्गुदी। विभीतकः। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सुगन्धं करोतीति। भू+णिच्+णिनि+ङीप्।) जातीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) वर्त्तिः। इति शब्दमाला॥
तैलम्याता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते। "घञः सास्यां क्रियेति घः।" ४।२।५८। इति णः। "म्लेनतिलस्य पाते ञे।" ६।३।७१। इति सुम्।) खधा। तिलपातोऽस्यां खधायां सा। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ॥
तैलसाधन, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति। साध+णिच्+ल्युः।) गन्धद्रव्यविशेषः। काकला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्धव्याकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६। इति शब्दचन्द्रिका॥
तैलस्फटिक:, पुं, (तैलाक्त: स्फटिक इव। स्वच्छत्वात् तथात्वम्।) लवणभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३४॥
तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥
तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति। अट गतौ+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) वरटा। इति हेमचन्द्रः। ४।२८१॥
तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः। कप्। टाप् च।) तैलपायिका। इति जटाधरः॥
तैलिक:, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य। तैल+ठन्।) तैलकारः। इति व्याकरणम्॥ (अस्य व्यपाङ्क्तेयत्वमुक्तम्। यथा, मनुः। ३। १५८।
"समुद्रयायी वन्दी च तैलिक: कूटकारकः॥")
तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति। तैल+इनि+ङीप्।) कीटभेदः तत्पर्य्यायः। तैलकीटः २ षड्ङ्घ्रिका ३ रङ्गनाशिनी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ दशावर्षिः। इति शब्दमाला॥
तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम्।) यन्त्रगृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ६३॥ घाणिघर इति भाषा॥
तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पाद्यत्वेन पण्यत्वेन वास्त्यस्येति। तैल+इनिः।) तैलकारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८१॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम्। तिल+"विभाषा तिलमाषेति।" ५।२।४। इति पक्षे खञ्।) तिलक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।९।७॥ (यथाच शब्दरत्नावल्याम्।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु तिलं तैलीनमित्यपि॥")

तैषः, पुं, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति। तैषी+"सास्मिन् पौर्णमासीति।" ४।२।२१। इत्यण्।) पौषमासः। इत्यमरः। १।४।१५॥ (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि। "तैषमहः। तैषी रात्रिः।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१। इत्यण्। "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्।" इति यलोपः। ङीप्।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी। इति सुग्धबोधम्॥

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति। तु पूर्त्तौ+बाहुलकात् कः।) अपत्यम्। पुत्रो दुहिता च। इत्यमरः। २।६।२८॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।६४।१४।
"तोकं पुष्येम तनयं प्रुतं हिमाः॥"
अग्निः। बालकः। यथा, भागवते। २।७।२७।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा ग्रकटोऽपतप्तः॥")

तोकं, क्ली, कर्णमलम्। इति हेमचन्द्रः॥ मेघः। इत्यजयपालः॥

तोक्मः, पुं, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति। तक+बाहुलकात् मः ओत्वञ्।) हरिद्रवः। अपक्वयवः। इत्यमरः। २।९।१६। ("यवास्तोक्माः भृष्टब्रीहयो लाजाः।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः। १६।१॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम्। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६।१३।
"दीक्षायै रूपश्रद्यागि प्रायणीयस्य
तोक्मानि॥")
पल्लवाद्यङ्कुरः। यथा,—
"पञ्चपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते॥"
इति श्रीभागवते। १०।२२।२५॥
"निर्यासः घनरसः तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः। इति छन्दोमञ्जरी॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

तोड, ऋ नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ऋ, अतुतोडत्। नादरोऽनादरः। इति दुर्गादासः॥

तोत्रं, क्ली, (तुद्यते ताड्यतेऽनेनेति। तुद+"हात्रीश्रयुयुजस्तुतुदेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) गवादितोदनदण्डः। पाँचनी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः। तत्पर्य्यायः। वैणुकम् २। इत्यमरः। २।८।४१॥ वैणुकम् ३। इति भरतः॥ (यथा, रामायणे। २।४०।४१।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रेनेव द्विपः॥")

तोदः, पुं, (तुद अधे+भावे घञ्।) व्यथा। इति रत्नमाला॥ (यथा, भागवते। ३।१८।६।
"तोदं स्वघ्नन्निरगादम्बुमध्याद्-
ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः॥"
तुदतीति। तुद+अच्। पीड़ादायके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ४।१६।११।
"यासि कृत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य
हर्य्योरीशानः॥"
"तोदस्तोदकः।" इति सायणः॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति। तुद+करणे ल्युट्।) तोत्त्रम्। इत्यमरः। २।९।१२॥ (तुद+भावे ल्युट्।) व्यथा। इति मेदिनी॥ ने, ७३॥ (यथा, सुश्रुते। १।२२।
"तोदनभेदनताड़नच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि॥"
दंशविशेषः। यथा, तत्रैव। १।४६।
"चीरदृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकबकुलजम्बनाम्रमन्तकाम्रकर्णफल्गुपरूष्यकगार्ङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बीप्रभृतीनि॥")

तोमरः, पुं क्ली, (तुम्यति हिनस्तीति। तुम्य+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः। इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम्। ३।१३१।) अस्त्रविशेषः। आवली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्ब्बला २। इत्यमरः। २।८।६३॥ (यथा, देवीभागवते। ५।५।२६।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः॥")
इत्तत्रैव्यसग्रल्यदण्डः। इति महाभारतटीका॥ रायवाँश इति भाषा॥ (अस्य आग्नेयादिकसूत्रं वैशम्पायनेन तदृथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहग्रीवः
सपुच्छवान्।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्वचक्रगः॥"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"कणवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्त्वायसस्तथा॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उद्धानं विनियुक्तिश्च वेधनञ्चेति तत्क्रिमम्।
बलगितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम!।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम्॥"
जनपदविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२०।५७।
"तोमरान् भावयन्तो च हंसमार्गान्
समूहकान्॥"
नवाक्षरछन्दोविशेषे, क्ली। ग्रन्थार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सर्कं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय।
कुरु तोमरं सुखकारि
कविराजवक्त्रविहारि॥"
उदाहरणम्,—
"सखि! मादके मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि॥")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति। धृ+अच्। यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः।) अग्निः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां कन्। स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्।) तुवरिका। इति शब्दरत्नावली॥

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अन्नादयश्च।' उणा ४।१०८। इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ब्ववत् यत्प्रत्यये निपातनात् दकारलोपे गुणः। यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः।" इति निघण्टुनिर्ब्बचने देवराजयज्वा। १।१२।६२।) जलम्। इत्यमरः। १।१०।४॥ (यथा, देवीभागवते। १।६।२६।
"तया ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति॥"
पूर्ब्बाषाढ़ानक्षत्रम्। जलदेवतत्वादस्य तथात्वम्॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति। कम्+अण्।) परिव्याधः। जलवेतसः। इति जटाधरः॥ जलाभिलाषिणि, त्रि॥

तोयक्रच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् क्रच्छ्रं व्रतम्।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः। इति मिताक्षरा॥ (यथा, मार्कण्डेये।
"मूलक्रच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयक्रच्छ्रं जलेन तु॥")

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव।) घनोपलः। इति हारावली। ५८॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति। दा+कः।) मेघः। (यथा, महानिर्ब्बाणतन्त्रे। ४।५३।
"यदा चौषी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः।
असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः॥")
सुस्तकम्। इति मेदिनी। दे, ३०॥ जलदातरि त्रि॥ (यथा, महाभारते शान्तिपर्ब्बणि।
"तोयदो मनुजव्याघ्र! स्वर्गं गत्वा महाद्युते!।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन् मनुः॥")

तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति। धृ+अच्। तोयस्य धरो वा।) मेघः। सुस्ता। सुनिषण्णकशाकः। इति मेदिनी। रे, २६५॥ (जलधारिणि, त्रि। यथा, रामायणे। २।६३।१०।
"सुवन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्ब्बतसानुषु।
नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः॥")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र। धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः। आतो लोपः।) समुद्रः। इति पुराणम्॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये। ३७।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधेः॥")

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति। प्री+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः। तोयधिः प्रियो यस्य।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र। नि+धा+किः। तोयानां निधिर्वा।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। १। १।

"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४। इत्यमरः। २। ४। १११॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः।) पाटलावृक्षः। इति शब्दमाला॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति। प्र+सद्+णिच्+ल्युः। तोयस्य प्रसादनम्। अस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम्।) कतकम्। इति भूरिप्रयोगः॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम्।) कतकफलम्। इति रत्नमाला॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः।) इन्द्रवारुः। इति राजनिर्घण्टः॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लतासन्ततिर्यस्याः।) कारवेल्लः। इति रत्नमाला॥ उच्छे इति भाषा॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तोयशूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति सूचेयतीति। सूच्+ण्वुल्।) भेकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति। अधि+वस+णिनिः। यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यस्येति। इनिः।) पाटलावृक्षः। इति रत्नमाला॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तोरणं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति। तुल+ल्युः। लस्य रः।) कन्धरा। कण्ठी। इति हारावली। १७४॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुरोत्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति। तुर त्वरणे+करणे ल्युट्।) बहिर्द्वारम्। इत्यमरः। २। ३। १६॥ (यथा, कुमारे। ७। ३।

"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे॥")

मूलद्वाराद्बाह्यद्वारम्। इति कौक्कटादयः॥ द्वारार्थे निखातस्तम्भयोरुपरिनिबद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यद्बस्त्रं तत् तोरणमिति बहवः॥ उपरिस्थगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिबहिर्द्वारम्। इति साङ्गः॥ बन्धनमालेति ख्यातं इति कैश्चित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (महादेवे, पुं। यथा, महाभारते। १३। १७। ११७।

"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः॥")

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति। तुल+कर्म्मणि घञ्।) तोलकम्। यथा,—

"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम्।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्॥"
इत्यागमः॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन्।) ग्राह्यमानम्। इति शब्दमाला॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम्। तत्तु षोड़शमाषकः यस्यवतिरक्तिपरिमाणञ्च। तोला इति भरि इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कोलम् २ द्रङ्क्षम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५। इति वैद्यकपरिभाषा। कर्षम् ६। इति लीलावती॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे दृष्टव्यान्तके।

"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा।"
"किराततिक्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत्॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे+भावे घञ्।) तुष्टिः। इति धरणिः॥ (यथा,—

"देवञ्च परमं तोषं जगाम च सहोमया॥"
इति हरिवंशे। १७३। १३॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः। यथा, भागवते। ४। १। ७।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे॥")

तौक्षिकः, पुं, धनूराशिः। इति दीपिका॥ (यथा, दीपिकायाम्।

"क्रियतावरिणित्तमकुलीरलेयपार्थेययूककौर्पाख्याः।
तौक्षिक आकोकेरो वृद्रोगचान्त्यभं चेत्यम्॥")

तौतातिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम्। तुतात+"तेन निर्वृत्तम्।" ५। १। ७८। इति ठक्।) तुतातभक्तज्ञतग्रन्थम्। यथा,—

"नैवाम्नावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्।
तत्त्वं ज्ञातमहो न प्राक्तिकगिरां वाचस्पतेः का कथा॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः। २। ३॥

तौतिकं, क्ली, सुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये सूरजादौ भवम्। तूर्य्य+अण्।) तूर्य्ये सूरजादौ भवं शब्दरूपम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य तत्। त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।" ५।२।२२। इति कन्। तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम्।) वृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाम्नश्च। इत्यमरः। १। ७। १०॥ नटसम्बन्धि वृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, मनुः। ७। ४७।

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥")

विष्णुधर्म्मे गीतवाद्यवृत्यफलं यथा,—

"गायनं ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः।
तेषां यद्यत् फलं भूमे! शृणुष्व गदतो मम॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि!।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः।
नित्यं पश्यति वै वक्त्रमाद्यं देवं न संशयः॥
मद्भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः।
सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः।
प्रसक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति॥
यस्तु गायति सुश्रोणि! कौसुदाश्चैव द्वादशीम्।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा।
सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति॥
एतत्ते कथितं देवि! गायनस्य फलं महत्।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम्॥*॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि ततं शृणुष्व वसुन्धरे!।
प्राप्नवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम्॥
सम्यक्तालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च॥
कुबेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया।
कुबेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः॥
शून्यादितालसम्यातैर्मम लोकाय गच्छति॥*॥
शृणुमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
मनुजो येन गच्छन्ति क्षित्वा संसारसागरम्॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि! मम कर्म्मपरायणः।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः॥
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः॥*॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन गर्ज्जकः।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते॥
सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रचिता वै महीपतिः।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः॥"
इति वराहपुराणम्॥

तौलं, क्ली, (तुला एव। स्वार्थे अण्। स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीबत्वम्।) तुला। तुलाराशौ, पुं। तौली। इति ज्योतिषम्॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति। तुलि+ठक्।) चित्रकारः। इति शब्दमाला॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १२ अध्याये।

"शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दशतौलिके॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति। तुलिका+ठक्।) चित्रकारः। तत्पर्य्यायः। रङ्गाजीवः २ चित्रज्ञः ३। इति हेमचन्द्रः। ३। ५०५॥ तौलिकः ४। इति शब्दमाला॥

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम्। तुषार+"तस्येदम्।"४।३।१२०। इत्यण्।) तुषारजलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १।४५। "धारं कारं तौषारं हैममिति॥")

त्यक्त, त्रि, (त्यज्यते स्मेति। त्यज त्यागे+क्तः।) कृतत्यागम्। तत्पर्य्यायः। हीनम् २ विधुतम् ३ सनुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्सृष्टम् ६। इत्यमरः। ३।१।१०७॥ विनाकृतम् ७ विरहितम् ८ निर्व्यूढम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे। २।३७।२। "त्यक्तभोगस्य मे राजन्! वने वन्येन जीवतः। किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्व्वतः॥")

त्यज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अत्याक्षीत्। हानिर्वर्জ্জनम्। त्यजति दुष्टलोकं जनः। इति दुर्गादासः॥

त्यजन, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट्।) त्यागः। वर्জ্জनम्॥

त्यत्, [द्] त्रि, (त्यजति संसर्गमिति। त्यज्+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणां १।१३१। इति अदिः स च डित्।) तत्। सेइ इति भाषा। अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः स्या। सर्व्वनामशब्दोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।६३।४। "त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्धनिन् वृषकर्म्मन्नृभूः॥")

त्यत्, [द्] क्ली, (त्यज्+"त्यजितनीति।" उणां १।१३१। इति अदिः स च डित्।) वायुः। आकाशः। यथा,—

"सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः॥"
इति भागवते। १०।२।२६॥

"सत्यव्रतमिति। सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तम्। सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम्। त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्व्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्यं व्यभिचारेण वर्त्तमानम्। तदेवाहुः सत्त्वस्य योनिमिति। सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि तच्छब्देन वायाकाशौ एवं सच्च तच्च सत्ये भूतपञ्चकम्। 'तत् सत्यमित्याचक्षते।' इति श्रुतेः। तस्य योनिं कारणम्। अनेन सृष्टेः पूर्व्वं वर्त्तमानतोक्ता। तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितम्। अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम्। तथा सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं नाशेऽप्यनश्वरमाद्यरूपम्। अनेन प्रलयेऽप्यविधित्वे न सत्यत्वं दर्शितम्। एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम्। तथा ऋतसत्यनेत्रं ऋतं ऋतता वाची सत्यं समदर्शनम्। तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात्। सत्यञ्च समदर्शनम्। ऋतञ्च ऋतता वाची कविभिः परिकीर्त्तिता इति। तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्त्तकमिति यावत्। एवं सर्व्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां वयं शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

त्याग, पुं, (त्यज्+घञ्।) दानम्। इत्यमरः। २।७।२६॥ (यथा, रघुः। १।७। "त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्॥") वर्জ্জनम्। इति मेदिनी। गे, ८॥ (यथा, मनुः। ८।३८९। "न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति॥") विवेकिपुरुषः। इति शब्दरत्नावली॥ सर्व्वकर्म्मफलविसर्জ্জनम्। यथा,—

"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि च कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्জ্জुन!।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २-९॥
(त्रि, दाता। यथा, ऋग्वेदे। ४।२४।३। "मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन् नरः स्तोकस्य तनयस्य सातौ॥" "उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्त्तारं दातारमिन्द्रं अग्मन् उपगच्छन्ति॥" इति सायनः॥)

त्यागिन्, त्रि, (त्यागेन निर्व्वृत्तः। भावप्रत्ययत्वादिनप्।) त्यक्तः। त्यागेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति। त्यज्+"सम्पृचानुरुधाङ्यमेति।" ३।२।१४२। इति घिनुण्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।२५६। "त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति॥") शूरः। इति मेदिनी। नि, ७१॥ वर्জ্জनशीलः। यथा,—

"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति भगवद्गीता। १८।११।

कर्म्मफलत्यागवान्। यथा,—

"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशलेनानुषज्यते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १८।१०-११।

त्याज्य, त्रि, (त्यज्यते इति। त्यज+कर्म्मणि ण्यत्। "त्यजेश्च।" इति ७।३।६६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न कुत्वम्।) त्यागयोग्यः। वर्জ্জनीयः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।

"तीरे प्रतिग्रहस्याज्यस्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥"
(यथा च देवीभागवते। १।११।५६।
"तारामप्यगुरक्तां च यथा न तु तथा गुरौ।
अगुरक्ता कथं त्याज्या धर्म्मतो न्यायतस्तथा॥")

त्रक, इ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। इ, त्रङ्क्ते। ङ, त्रङ्कते। इति दुर्गादासः॥

त्रग, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, त्रङ्गति। इति दुर्गादासः॥

त्रङ्ग, पुं क्ली, (त्रङ्गति गोभादिकं गच्छतीति। त्रङ्ग+अच्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रद, इ चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादादिः। इ, त्रन्दते तत्रन्द। इति दुर्गादासः॥

त्रप, ऊ ष मि ङ ह्रियि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-वेट्।) ऊ, अत्रपिष्ट अत्रप्त। ष, त्रपा। मि, त्रपयति त्रापयति। ङ, त्रपते। ह्रियि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रप्यते इति। त्रप+"घिद्विदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। ततष्टाप्।) लज्जा। इत्यमरः। १।७।२३॥ (यथा, रत्नावल्याम्।

"नीचं वर्षवरेभगुप्यगगनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः॥"

त्रपते अनया अस्याः वा। करणे अपादाने वा अङ्। कुलटा। इति मेदिनी। पे, ७॥ कुलम्। कीर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रपाक, पुं, (त्रप्यते लज्यते इति। त्रप+"आकः खजादेः।" १।२१६। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकः।) स्वेच्छविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

त्रपारङ्गा, स्त्री, (त्रपायां रङ्गेव। लज्जाहीनत्वादेव तथात्वम्।) वेश्या। इति जटाधरः॥

त्रपिष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५।३।५५। इति इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति तृप्रस्य त्रप्-आदेशः।) अतिलज्जितः। इति मुग्धबोधम्॥

त्रपीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५।३।५७। इति ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति तृप्रस्य त्रबादेशः।) त्रपिष्ठः। इति व्याकरणम्॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निसंयोगेन लज्जते इव। त्रप + "गुरुवृक्षिक्षिपीति।" उणां। १।११। इति उ:।) सीसकम्। रङ्गम्। इति मेदिनी। पे, ६॥ (यथा, प्रपञ्चतन्त्रे। १।८५।

"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते।
न स विरौति न चाप्युपशोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव। त्रप + "उस् स्यात्तपादेः स तु कित्।" १।४६०। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस्।) रङ्गम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, गरुडभावप्रकाशे।

"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावभ्राणि कीर्त्तयेत्॥"

रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला। इति रत्नमाला॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंसर्गेण लज्जते इव। त्रप + बाहुलकात् उलच्।) रङ्गम्। इति भरतधृतद्विरूपकोषः॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप + बाहुलकात् उषः।) रङ्गम्। इति भरतधृतद्विरूपकोषः॥ त्रपुषीफलम्। घृसा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४। तस्य गुणाः। नीलत्वम्। बलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। शीतत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। पित्तलत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। तद्वृन्तफलगुणाः। मूत्रलत्वम्। शीतलत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तासृक्शूलनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ अस्य सामान्यगुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। शीतलत्वम्। सुखप्रियत्वम्। रूक्षत्वम्। अतिमूत्रलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् ङीष्।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः। ४। २५५॥ (यथा, "पटोलकैर्बारुत्रपुष्यलाबूः॥"

इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये॥)

दन्त्यसान्तोऽपि पाठः॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव। त्रप + बाहुलकात् उसः।) रङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटी। अस्य गुणा यथा,—

"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम्।
तत् पाण्डुकफक्लेदार्शोमरुत्कफापहम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस + गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। कर्कटी। लताविशेषः। घृसा इति क्षीरा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९। अस्याः फलस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धिरत्वम्। गुरुत्वम्। भ्रमपित्तविदाहार्तिवान्तिनाशित्वम्। बहुमूत्रदत्वञ्च। काण्डालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये।

"त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना।
पिबेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा॥")

त्रप्रां, क्ली, (द्रप्रां निपातनात् दस्य तः।) द्रप्राम्। घनेतरदधि। इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः॥ पातला दइ इति भाषा॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य। त्रि + "संख्याया अवयवे तयप्।" ५।२।४२। इति तयप्। "द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्वा।" ५।२।४३। इति तयस्यायच्।) त्रयावयवम्। इति सुग्धबोधम्॥ तिन इति भाषा॥ (यथा, मनुः। २।७६।

"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च॥")

त्रय:, पुं, (तरतीति। तॄ + "तरतेर्ड्डः।" उणां ५।६६। इति ड्डः।) त्रिसंख्या। तिन इति भाषा। त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम्। अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः तीणि। इति व्याकरणम्॥ तद्वाचकानि यथा,—

काल: १ अग्नि: २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ त्रिवचक्षुः ५ गुणः ६ यौवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ बलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५। इति कविकल्पलता॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि। इत्यमरः॥

"तिस्रोभार्य्या त्रिशालाश्च त्रयो भ्रात्याश्च बान्धवाः।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय + "टिड्ढेति।" ४।१।१५। इति ङीप्।) ऋक्सामयजुर्व्वेदा एतत्त्रितयम्। इत्यमरः। १।६।३॥ (यथा, मनुः। ७।४३॥

"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भाञ्च लोकतः॥")

पुरन्ध्री। सुमतिः। इति विश्वः॥ सोमराजीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ दुर्गा। यथा,—

"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा।
त्रयीति पठ्यते लोके इहाङ्गार्थसाधिनी॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य। "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते।" इति भागवतवाक्यात्। ५।२०।४। अस्य तथात्वम्।) सूर्य्यः। इति हलायुधः॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम्। त्रिवेदोक्तकर्म्म। इत्यमरः। १।६।३॥ (यथा, महाभारते। ३।१५०।३२।

"सा चेद्धर्म्मैकता न स्यात्त्रयीधर्म्मेष्वते भुवि॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य।) ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः। ३।४।७५॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः। "त्रेरयः।" ६।३।४८। इति त्रयस्।) संख्याविशेषः। १३ तेर इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। (यथा, मनुः। ६।१२६।

"दर्शो स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश॥")

तत्संख्यायुक्तञ्च। इत्यमरः॥ तद्वाचकः। ताम्बूलगुणः १। इति कविकल्पलता॥

त्रयोदश:, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः। "तस्य पूरणे डट्।" ५।२।४८। इति डट्।) त्रयोदशानां पूरणः। इति व्याकरणम्॥ तेरह इत्यादि भाषा। (यथा, रामायणे।२।७७।२२।

"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो!।
सावशेषास्त्रिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश + टित्त्वात् ङीप्।) तिथिविशेषः। सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तत्र जातस्य फलं यथा,

"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात्॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

इयं धर्म्मस्य तिथिः। इति वराहपुराणम्॥

त्रस, क्षतौ। भये। निषेधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) एतदाद्याश्चत्वारो रेफयुक्ताद्याः। क, त्रासयति स्वगं बाधः वधति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

त्रस, इं ग भये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। ईदित्वात् अनिङ्निष्ठः।) ई, त्रस्तः। ग, त्रेसतुः तत्रसतुः। त्रसति। इति दुर्गादासः॥

त्रस, य ईं भये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्। ईदित्वादनिङ्निष्ठः।) य, त्रस्यति। ई, त्रस्तः। इति दुर्गादासः॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति भिनत्त्यस्मिन् इति। त्रस भये + घञर्थे कः।) वनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति। त्रस भये + पचाद्यच्।) जङ्गमः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, महाभारते। १२।६।१६।

"ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्ज्जकः॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्टयन्त्यनेनेति। त्रस + बाहुलकात् अरन्।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः। तांसनी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सूत्रवेष्टनम् २। इत्यमरः।३।२।२४॥ तसरः ३। इति भरतः॥

त्रसरेणुः, स्त्री, सूर्य्यभार्य्याविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रसरेणुः, पुं, (त्रसत्यचलत्वात् भीत इव रेणुः।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम्। स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते। तत्पर्य्यायः। ध्वंसी २। यथा, वैद्यकपरिभाषायाम्।

"ज्वालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः॥"

(ह्रस्वकत्रयात्मकरेणुः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।

"परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः॥"

तथाच मनुः। ८। १३२।

"ज्वालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते॥")

त्रसुरः, पुं, (त्रसतीति। त्रस भये+उरच्।) भीरुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये+क्तः।) भीतः। इति जटाधरः॥ (यथा, देवीभागवते।१।५।२६।

"प्रत्यञ्चायां विसृक्तायां सृक्ता कोटिस्तथोत्तरा।
शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ताः सुरासुराः॥")

क्लीबे, क्ली। यथा,—

"सविरामं वितालञ्च एकं शून्यमथापरे।
द्वौ त्रस्तं वितालञ्च देवसार इतीर्य्यते॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

त्रस्नुः, त्रि, (त्रस्यतीति। त्रस भये+"त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०। इति क्नुः।) त्रासशीलः। इत्यमरः। ३। १। २६॥ (यथा, भट्टिः। ६। ७।

"सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सप्रीचीं त्रस्नुमेकिकाम्।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः त्रये क्षेमं सुदुर्लभम्॥")

त्रा, ङ पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं-सकं-अनिट्।) त्रै ङ पालन इत्यत्र केचिददादौ वा पठन्ति। इति क्रमदीश्वरः॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः॥

त्राणं, क्ली, (त्रै+भावे ल्युट् क्लो वा। नुदविदेति पक्षे नत्वम्।) रक्षणम्। (यथा, भागवते १ स्कन्धे।

"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि॥"

त्रायते इति कर्त्तरि ल्युः। रक्षिता। यथा, महाभारते। १। २३। १८।

"त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं यज्ञाङ्गमनुत्तमम्॥"

तथाच रघौ। १५। ३।

"अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजहुः स्वतेजसा।
त्राणाभावे हि शस्त्राणां कुक्षेस्ति तपसो व्ययम्॥"

त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट्। कवचम्। अस्त्रम्। यथा महाभारते। ३। १६८। १४।

"दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः॥")

त्रायमाणलता। रक्षिते, त्रि। इति मेदिनी। णे, १४॥

त्राणा, स्त्री, (त्रायते पालयतीति। त्रै+ल्युः। टाप्।) त्रायमाणा। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रातं, त्रि, (त्रै+क्तः नुदविदेति नत्वाभावः।) रक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। १०६॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८४। २२।

"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते॥"

भावे क्तः।) रक्षणम्, क्ली॥

त्रापुषं, त्रि, (त्रपुणि निर्वृत्तम्। त्रपुष+"तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इत्यण्।) त्रपुषनिर्म्मितम्। इति व्याकरणम्॥ (त्रपुणो विकारः। "त्रपुजतुनोः षुक्।" ४। ३। १३८। इत्यण् षुगागमश्च। रङ्गस्य विकारः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

त्रायन्ती, स्त्री, (त्रै+सम्पदादित्वात् क्विप्। त्रां त्राणं अयतीति। इ गतौ+शतृ। यद्वा, त्रै ङ पालने+क्वचित् आत्मनेपदी धातुरूपि परस्मैपदमिच्छतीति व्याघात् शतृ। "उगितश्च।" इति ङीप्।) त्रायमाणा लता। इत्यमरः। २। ४। १५०॥ (यथा,—

"त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा।
ज्वरकुष्ठोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) चाणकर्च्ची च॥

त्रायमाणं, त्रि, (त्रायते इति। त्रै+कर्म्मणि शानच्।) रक्ष्यमाणम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, अथर्ब्ववेदे। ६। ४। १।

"त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः।
पुत्रेभ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः॥")

त्रायमाणा, स्त्री, (त्रायते इति। त्रै+शानच्।) वला इति बहुला इति च ख्याता। तत्पर्य्यायः। वार्षिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४। इत्यमरः।२।४।१०५॥ क्षतत्रा ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अतुला ११ माङ्गल्याङ्गी १२ देववला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवली १६ रक्षणी १७ त्राणा १८। इति राजनिर्घण्टः॥ सुभद्राखी १९ भद्रनामिका २०। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। शीतत्वम्। मधुरत्वम्। गुल्मज्वरकफासृग्भ्रमतृष्णात्रयस्रानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा,—

"पटोलं पित्तमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम्।
षष्ठाङ्कां त्रायमाणाञ्च दद्याद्दोषेषु शान्तये॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशेऽध्याये॥)

त्रासः, पुं, (त्रस+भावे घञ्।) भयम्। इत्यमरः। १। ७। २१॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३७६।

"प्रलयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-
दितस्तम्भः।
त्रासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे॥")

मणेर्दोषः। इति मेदिनी। से, ४॥

त्रासदायी, [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति। दा+णिनिः।) भयदाता। तत्पर्य्यायः। शङ्करः २। इति हेमचन्द्रः। ३। १४३॥

त्रिंशः, त्रि, (त्रिंशत्+"तस्य पूरणे डट्।" ५। २। ४८। इति डट्।) त्रिंशत्तः पूरणः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"त्रिंशांशकक्रमेणा राशेर्भाग इत्यभिधीयते॥")

त्रिंशकः, त्रि, त्रिंशत्समूहः। समूहार्थे डकप्रत्ययः। इति सुपद्मव्याकरणम्॥ (त्रिंशता क्रीतः। त्रिंशत्+"विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्संज्ञायाम्।" ५। १। २४। इति असंज्ञायां ड्वुन्। त्रिंशत्संख्यकद्रव्येण क्रीतः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशतः परिमाणमस्य। "षड्भ्यो लुक्। त्रिंशदिति।" ५। १। ५६। इति निपातनात् साधुः।) संख्याविशेषः। त्रिश इति भाषा। एकवचनान्तोऽयम्। त्रिंशद्वये त्रिंशतौ। त्रिंशतो बहुत्वे त्रिंशतः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। १। २२।

"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः॥")

त्रिंशत्पत्रं, क्ली, (त्रिंशत्संख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य।) कुसुदम्। इति शब्दमाला॥

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां समूहः। "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु।" ५। १। ५८। इति कन्।) पृष्ठवंशाधारः। इत्यमरः। २। ६। ७६॥ (यथा, माघे। १२। १०।

"नम्रा यष्टीरुपि ध्रुवन्विषाणयो-
र्युगं सत्कृत्कारविवर्त्तितत्रिकः॥")

त्रयम्। इति मेदिनी। के, २६॥ (यथा, मनुः। ७। ५१।

"दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा॥")

त्रिपथसंस्थानम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ५२॥

त्रिफला। त्रिकटु। त्रिमदः। यथा, सुखबोधे।

गुडूचीसारसंयुक्तात्त्रिकत्रयसमन्वयात्।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरत्रयः॥"

(तृतीयेन रूपेण यहणं यस्य। तृतीय+"तावतियं यहणमिति वुञ्वा।" ५। २। ७७। इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक्। तृतीयके, त्रि। यथा, मनुः। ८। १४२।

"द्वित्रिकं त्रिचतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्।
मासस्य वृद्धिं यह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः॥")

त्रिककुत्, [द्] पुं, (त्रीणि ककुत्-सदृशानि ध्वजतुल्यानि शृङ्गाणि यस्य।) त्रिकूटपर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। २॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ३। १। ३। १२। "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदस्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्।" विष्णोर्नामविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३४२। ६०।

"तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः।
त्रिककुत्त्वेन विख्यातः शरीरस्य प्रमाणतः॥"

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः। यथा, तैत्तिरीय-संहितायाम्। ७। २। ५। २।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्च-दशः ककुदेकविंशः कुकुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समागानां भवति॥")

त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति। कट+अच्।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्प-लीनां समाहारः।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्यः। तत्पर्य्यायः। चुत्रयम् २ घोषम् ३। इत्यमरः। २। १०। १११॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। श्वासकासत्वगामय-गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसाग्निसाद। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्नामगुणाः।
"विश्वौषकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु चुत्रयं घोषमुच्यते॥
चुत्रयं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां दृष्टत्यश्विदमनी-दुस्पर्शरूपाणां समाहारः।) मिलितदृष्टत्यश्वि-दमनीदुस्पर्शत्रयरूपम्। तत्पर्य्यायः। कण्ट-कारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३। इति राज-निर्घण्टः॥

त्रिकण्टः, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥ पञ्चगुम्फवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तेकाँटासिज इति भाषा। मत्स्यभेदः। टेङ्गरा इति भाषा। अस्य गुणाः। पित्तकफनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। अग्निदीपन-त्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः।
त्रिपुटः कण्टकफलः शृङ्गी गोक्षुरः क्षुरः॥")

त्रिकण्टकः, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य।) लघु-गोक्षुरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोक्षुरक-वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २२२॥ (यथा,—
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिक-ण्टकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽयो यस्याः।) "संख्याया: संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च।"५। १। ५८। इति कन्। ततष्टाप्।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः। भूमिष्ठकूपपट्टम्। इत्यन्ये॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिखिदारयन्त्रम्। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-दैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति। अय गतौ+अपादाने घञ्। यद्वा, त्रिकं त्रिकाल-मयति वेत्तीति। अय+अच्।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २। १४८॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम्। त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः।) मिलित-नागरातिविषासुस्ताश्चयरूपम्। इति राज-निर्घण्टः॥

त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभवि-ष्यत्कालविवरणं जानातीति। ज्ञा+"आतो-ऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २। १४६॥ सर्व्वज्ञे, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १७। १।
"बुद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिका-लज्ञैः॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीत-भविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) ऋषिः। इति हलायुधः॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २१। ४।
"प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) बुद्धः। इति हलायुधः॥ त्रिकालज्ञे, त्रि॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूटः पर्व्वतः उत्पत्तिस्थानत्वे-नास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच्।) सिन्धुलवणम्। सामुद्रलवणम्। इति रत्नमाला॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेषः। यस्योपरि लङ्का। (यथा, रामा-यणे। ५। २। १।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह॥")
तत्पर्य्यायः। त्रिककुत् २। इत्यमरः। २। ३। २॥ सुवेलः ३ त्रिसुकूटः ४। इति हेमचन्द्रः॥ त्रिशृङ्गः ५। त्रिचकूटकः ६। इति शब्दरत्ना-वली॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः। अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वतः। यथा,—
"सर्व्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्व्वतः।
सुतः पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः॥
अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रस्रवणाकुलः।
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतेषु तपस्विभिः।
नगद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च विल्वामलकपाटलैः।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः॥
प्रालेयशालेस्तमालैश्च शरलार्जुनपिप्पलैः।
तथान्यैर्विविधैर्वृक्षैः सर्व्वतः समलङ्कृतः॥
नानाधातुकृतैः शृङ्गैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्वर्णैश्च सानुभिः॥
रत्नैः प्राकारवान्तैः सिंहैर्मातङ्गकैश्च सदामदैः।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः।
पाण्डुराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम्॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिशः।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम्॥
न तत्र क्षत्रियाः पश्यन्ति न वृषलासा न नास्तिकाः।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः॥
तस्य साक्षुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम्।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्॥
गजो ह्यचलसंकाशो मदाचलितलोचनः।
क्षुधितः पातुकामोऽसावतीर्य्यैव तज्जलम्॥
स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणायुक्तमर्षिणा॥
गरुड़स्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन!।
ग्राहयुक्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं जलाशयात्॥
उज्जहारात्मप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः।
शल्यं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः॥
मोचयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्॥"
इति वामनपुराणम्॥
(चौटकविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्-सिते। ४। ६।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः।
त्रिकूटः स परित्र्येयो वाजिदङ्किकरः परः॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्।) द्रौणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रयः कोणा यस्य।) योनिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (कामरूपपीठ-विशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम्॥")
लक्षात् नवपञ्चमलये। इति दीपिका॥ (त्रिभुज-क्षेत्रभेदः। इति लीलावती॥) त्र्यस्रे, त्रि। त्रिकोणवस्तूनि यथा। हलः १ शिवचक्षुः २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकारः ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शृकटादि ८ योनिः ९। इति कविकल्पलता॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

त्रिचारं, क्ली, (त्रयाणां चाराणां समाहारः।) चारत्रयम्। मिलितस्वर्जिकाक्षारयवक्षार-टङ्कणक्षाराणि। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, वैद्यकरत्नसारसंग्रहे क्षारमारणाधिकारे।
"सर्জ্জिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृतः॥")

त्रिक्षुरः, पुं, (त्रीणि क्षुराकृतीन्यग्राणि यस्य।) कोकिलाक्षवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कुलेखारा इति भाषा॥

त्रिखं, क्ली, त्र्यूषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसृणां खट्टानां समाहारः। खट्टा-त्रयम्। इत्यमरः। ३। ५। ४१॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्टानां समाहारः। "द्विगोः।" ४। १। २१। इति ङीप्।) त्रिख-ट्टम्। इत्यमरः। ३। ५। ४१॥

त्रिगणः, पुं, (त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां गणो वर्गः।) त्रिवर्गः। धर्म्मार्थकामाः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये। १। ११।

"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा-
न्न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्॥")

त्रिगर्त्तः, पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र।) देशविशेषः। साहोराख्यदेशैकभागः। तत्पर्य्यायः। जालन्धरः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥ (देशोऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। यथा, दक्षसंहितायाम्। १४। २५।

"उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य,—

"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः॥"

इत्युक्तवान्॥)

तद्देशस्थे पुंभूम्नि। (यथा, महाभारते। २। २७। १८।

"तत्रत्रिगर्त्ताः कौन्तेय दार्व्वाः कोकनदास्तथा।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्व्वशः॥")

गर्ब्बितान्तरम्। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्त्तकः, पुं, (त्रिगर्त्त एव। स्वार्थे कन्।) त्रिगर्त्तदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिगर्त्ता, स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्याः।) घुर्घुरिका। (त्रयो बहवो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्याः।) कासुकाङ्गना। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्त्तिकः, पुं, (त्रयो गर्त्ताः सन्ति यत्र। त्रिगर्त्त + बहुलवचनात् ठन्।) त्रिगर्त्तदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

त्रिगुणं, क्ली, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः।) सत्त्वरजस्तमांसि। इति श्रीभागवतम्॥ (प्रधानम्। यथा, भागवते। ४। २४। २८।

"यः परं रहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्।"

"रहसः क्षेत्रात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि॥ (यथा, मनुः। १। १५।

"महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च॥"

त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य। त्रिभिर्गुणिते। यथा, रघुः। २। २५।

"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य॥")

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।

"पदैस्त्रिभिश्चलिर्बद्धो रागादित्रिपदाथ वा।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता॥"

(तथाच देवीभागवते। १२। ६। ६५।

"त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्रीसुलसी तरुणातरुः॥"

स्वनामख्यातो बीजभेदः। इति तन्त्रसारः॥)

त्रिगुणाकृतं, त्रि, (त्रिगुणं कर्णं कृतम्। त्रिगुण + कृतम्। "संख्यायाश्च गुणान्तायाः।" ५। ४। ५६। इति डाच्।) वारत्रयकृष्टचेलम्। इत्यमरः। २। ६। ६॥

त्रिजटा, स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः।) राक्षसीविशेषः। यथा,—

"सीतां ताभिरनार्य्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्ज्जितां तदा।
राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत्॥"

इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः॥*॥

विष्णुदृष्टः। यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोले।

"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम्।
पञ्चं ब्रह्ममयं देवि! चक्षुतं वरवर्णिनि!॥
श्रीशैवशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पञ्चे तृतीयश्च शक्तिरूपिणी।
तृतीयमूले तु वक्त्रं स्यात् पञ्चं ब्रह्म त्रिदं प्रिये!॥
एकञ्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्च्चयेत्।
कैवल्यं तस्य तेनैव मुक्तिपूजा विशेषतः॥"

अन्यत् विल्वशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (भगवती। सा च गायत्रीस्वरूपा। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७२।

"त्रिजटा तित्तिरी क्षमा त्रिविधा तरुणाकृतिः॥")

त्रिजातकं, क्ली, (त्रिभिर्जातं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपम्। ततः स्वार्थे कन्।) मिलिततुल्यत्वगेलापत्राणि। यथा,—

"एलादित्रिभिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम्।
चातुर्जातं सनागन्तु ह्यं वातकफापहम्॥"

अपि च।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्य लक्षणपर्य्याया यथा,—

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
तदयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धकृत्।
लघुपित्तास्रदाहघ्नं कफवातविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्रिदं, क्ली, (दल + पृषोदरादित्वात् साधुः।) दलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, दल-शब्दयुत्पत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ५। ८।

"रेफेकारसंयुक्तमयुत्पन्नं शब्दान्तरमस्ति।
'उत्तिष्ठत्रित्रिपत्रपांशुविहगः सौम्यस्तनः
पूजितः।'
इति वराहः॥")

त्रिदता, स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु दता। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८। ४। ३। इति णत्वम्।) धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, माघे। १९। ६१।

"खगुणेरात्मफलप्राप्तेराक्षस्य गणिका इव।
कासुका इव नाडीकाश्चिक्षिपुस्तां सहस्रशः॥")

त्रिदस्य भावः। त्रिद + तल्।) त्रिदत्वञ्च। (त्रिषु स्थानेषु दते, त्रि। यथा, रामायणे। ६। २०। २८।

"भिन्नसृष्टिपरिच्छेदं त्रिदतं रक्षसरक्षितम्।
बाणपातान्तरे रामः पतितं पुरुषर्षभम्।
शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत्॥")

त्रिणाचिकेतः, पुं, (त्रिश्चासौ चिकेतश्चाग्निरिति। पूर्व्वपदादित्वात् णत्वम्।) यजुर्व्वेदैकदेशो ग्रन्थः। तदेदाध्यायी। (यथा, मनुः। ३। १८५।

"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्ण्यः षडङ्गवित्॥"

"त्रिणाचिकेतः अध्वर्य्युवेदभागस्तद्वत्त्व तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ नारायणस्य नामविशेषः। यथा, महाभारते १२। ३३८। ४।

"पञ्चाग्ने! त्रिणाचिकेत! षडङ्गनिधान!॥")

त्रितत्त्वं, क्ली स्त्री, त्रयाणां तत्त्वानां समाहारः। तत्त्वत्रयम्। इत्यमरः। ३। ५। ४१॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य। त्रि + "संख्याया अवयवे तयप्।" ५। २। ४२। इति तयप्।) त्रयम्। इति शाकरभाष्यम्॥ (यथा, महाभारते। १३। १११। १८।

"धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम्।
एतत्त्रयमवाप्नोति धर्म्मपरिवर्ज्जितम्॥"

त्रिप्राकारे, त्रि। यथा, पद्मपुराणम्। १। ४६।

"त्रितयीमपि तां सृक्ष्मां परस्परविरोधिनीम्।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते॥")

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गुलगोबालवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धं अस्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) सन्न्यासाश्रमः। यथा,—

"यस्संयतषड्वर्गः प्रणवेन्द्रियसारथिः।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति॥"

इति श्रीभागवतम्॥

(त्रयाणां दण्डानां समाहारः। यतित्रिदण्डे, क्ली। यथा, महाभारते। १२। ३२०। १५५।

"सम्राड्ह्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः॥"

कायवाङ्मनोदण्डत्रये। यथा, मनुः। १२। ११।

"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥

"सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत्।
लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥"

इति परमेश्वरसूक्तस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

त्रिदण्डी, [न्] पुं, (त्रिदण्डमस्त्यस्येति। इनिः।) त्रिदण्डधारियतिः। (यथा, महाभारते। १२। ३२०। ८।

"तया जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वरः।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथमानस्त्रिदण्डिभिः॥")

कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः। १२। १०।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते॥")

यज्ञोपवीतम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥

त्रिदला, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पत्राणि यस्याः।) गोधापदी लता। इति जटाधरः॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चर्म्मकषा। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिदशः, पुं, (तृतीय यौवनावस्था दशा यस्य। त्रिशब्दस्यात्र त्रिभागवतृतीयार्थकता। यद्वा, तिस्रो जन्मसत्त्वाविनाशाख्याः नतु मरणानामिव

दृद्धिपरिणामत्रयाख्याः दृशा यस्य। यद्वा, त्रीन् तापान् दृणति नाशयतीति। दृणश+मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः। यद्वा, त्र्यधिकाखिराट्तत्त्वाच्च दृश परिमाणमस्य। समासे डच्। प्राकपार्थिवादिवत् मध्यलोपः।) देवः। इत्यमरः। १। १। ७॥ (यथा, महाभारते। ३।८५।१६।
"न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रयस्त्रिंशत् ३३॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि। यथा, महाभारते। १। ११३। २१।
"ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका।) स्वर्गङ्गा। इति हेमचन्द्रः। ४। १४७॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः।) तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः॥)

त्रिदशायुधं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां आयुधम्।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः।) असुरः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, महाभारते। १। ७६। ६६।
"गुरोरन्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्॥")
सुमेरुपर्व्वतः। इति हलायुधः॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम्।) स्वर्गः। इति हलायुधः॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः।) अमृतम्। इति हलायुधः॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामीश्वरी।) दुर्गा। यथा,—
"सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता।
तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी दृश्यत्वात् त्रिदशेश्वरी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ७२।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी॥")

त्रिदिनस्पृक्, [ग्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति। स्पृश्+क्विप्।) त्र्यहस्पर्शः। यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादद्यः।" इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"हलश्च।" ३। २। १२१। इति घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः। यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः। इगुपधज्ञेति कः। त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीड़का विलासका इत्यर्थः यत्र।
"तृतीया द्यौस्त्रिदिवः। घनर्थे कविधानं इति विषये संज्ञाशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्।" इति श्रीभुपालवधटीकायां मल्लिनाथः। १। ३६।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, मनुः। ६। २५३।
"रक्षणाद्यार्थ्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः॥")
क्ली, आकाशः। इति हेमचन्द्रः॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः। इति मेदिनी। वे, ३७॥ (यथा, मत्स्यपुराणे। ११३। ३१।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवाचला॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः।) देवः। इत्यमरः। १। १। ७॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः।) स्थलेला। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

त्रिदृक्, [ग्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २। ११०॥

त्रिदोषं, क्ली, (त्रयाणां दोषाणां समाहारः।) दोषत्रयम्। वातपित्तकफरूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिदोषज, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति। जन+"प्रसिद्ध्याभ्यामातो।" ३। २। ६८। इति डः।) त्रिदोषजनितः। सन्निपातरोगः। यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा
त्रिदोषजे वा दृशमूलमिश्रः।
किराततिक्तादिगणः प्रशोष्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः॥"
इति चक्रपाणिदत्तः॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम्।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम्॥
न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः।
कफो वातो बलीयांसु सद्यो हन्ति नृजातुरम्॥
लङ्घनं वमनं वारि क्षौद्रं स्यात्त्रिदोषजे।
चिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम्।
कफं विशोधितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम्॥
पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम्।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत्॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि+"संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा।) त्रिप्रकारः। इति सुग्धबोधम्॥ यथा, वराहपुराणे।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जगार्हणः।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः॥"
(यथा, महाभारते। १३। १४१। ७८।
"धर्म्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम्।
कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णातीति। धा+तुन्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः।) धातुत्रये, क्ली॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा धामानि स्थानानि यस्य।) विष्णुः। (यथा, मुकुन्दमालायाम्। ११।
"तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्म्मिमाले
दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसङ्घाकुले च।
संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन्!
पादाम्भोजे वरद! भवतो भक्तिनावे प्रसीद॥")
शिवः। अग्निः। ऋतुः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। २८।
"खारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च॥ (क्ली, स्वर्गः। यथा, भागवते। ३। २४। २०।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परा काष्ठा सत्यलोकम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिसो धारा यस्य। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) गुग्गुलतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रयाणां धारकाणां समाहारः।) धारकत्रये, क्ली॥

त्रिधारस्रुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः। सा एव स्रुही।) स्नुहीविशेषः। तत्पर्य्यायः। व्याघ्रः २ धारास्रुही ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य। "सुभ्रादिषु च।" ८। ४। ३६। इति निषेधात् न णत्वम्।) शिवः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। १४। ८। २७।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्॥")
नयनत्रये, क्ली॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, माढकासरस्वतीध्याने।
"सुधामोच्चयगुर्व्वं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजे-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः। टाप्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।
"पश्चिमां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायणं परम्।
नयं धर्म्मार्थधर्म्मज्ञं दृष्ट्वा त्रिनयना मता॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य।) शिवः। यथा, नैषधे। १। ६।
"दिगीशदृन्दांशुविभूतिरोचिषा
दिशां स कामप्सरसावरोधिनीम्।
दधार शाखाभि दृशं द्वयाधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्सबोधिकाम्॥"
तस्य गणाः। यथा, मत्स्यपुराणे।
"ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानहनत् पुनः।
कोटयश्चतुराशीतिर्नरामरगणर्जिताः॥
वामः स्कन्दमर्मशांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः।
नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्ज्जरामरणवर्ज्जिता॥"

त्रिनेत्रचूड़ामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूड़ामणिः शिरोभूषणम्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राण्येव शरीरे यस्याः।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ नेत्रत्रययुक्ता च॥

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र।) रेखात्रयाङ्कितभागम्। इति हारावली।१।१४॥ (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र। त्रिपताकलक्षणान्विते हस्ते, पुं। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। १५४।

"त्रिपताकरेखात्रयानपवार्यान्तरा कथाम्। अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्तिकम्॥"

"यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत कर्द्दं सर्व्वाङ्गुलिनामितागामिकं त्रिपताकलक्षणं करं ज्ञात्वान्येन सह यत्तन्त्रयते तत्तज्जनान्तिकम्॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र।) दलत्रययुक्तबिल्वपत्रम्। यथा,—

विष्णुरुवाच।

"ऊर्द्धपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम्। अधं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमिष्यते॥"

इति दृहद्धर्म्मपुराणे बिल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्यायः॥

त्रिपत्रः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य।) बिल्वः। इति राजनिर्घण्टः॥ पत्रत्रये, स्त्री॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य।) पलाशवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २०२॥ (त्रयाणां पत्राणां समाहारः। ततः कन्। तुलस्यादि पत्रत्रये, स्त्री। यथा, देवीपुराणे।

"तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम्॥")

त्रिपथं, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः। "ऋक्पूरिति।"५। ४। ७४। टच्।) त्रिमार्गम्। तेषामयं पथ इति भावः। ततष्ठञ्। त्रैपथिकम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ५२॥

"शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे। बिल्वयात्रोद्भवस्थान्तस्त्रिपथे वा भजेन्निशि। स भवेत् सर्व्वसिद्धीशः सर्व्ववेदविदां वरः॥"

इति गुप्तसाधनतन्त्रम्॥

(तिस्रणां गाड्रीनां पन्थाः। इति विग्रहे कपालकुहरे, पुं। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३। ३७।

"कलां परादृसखीं कला त्रिपथे परियोजयेत्। सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते॥")

त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गमर्त्यपातालमार्गे गच्छतीति। गम+डः।) गङ्गा। इत्यमरः। १। १०। ३१॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा, रामायणे। १। ४३। ६।

"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिवा भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता॥")

त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः। टापि पादस्य पद्भावः।) हंसपदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्।

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः। त्रिपादयुक्ते, त्रि। यथा, मनुः। २। ८१।

"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः। त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप्।) अर्द्धार्थधातुनिर्म्मितत्रिपादयुक्तग्रन्थाधारः। इति तन्त्रसारः॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि ग्रन्थं स्थापयेत्।" इति पूजापद्धतिः॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः। ङीपि पद्भावः।) गोधापदी। इति रत्नमाला॥ हस्तिगात्रबन्धः। इति हेमचन्द्रः।४।२६६॥ (हस्तिपादबन्धनम्। इति यादवः॥ यथा, रघुः। ४। ४८।

"नाससाद करिणां यथैव त्रिपदीक्लेदिनामपि॥")

त्रिपादयुक्ता। पद्यत्रयम्। इति व्याकरणम्॥ भाषाकवितायाञ्छन्दोविशेषः। यथा,—

"षण्मात्रिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादश परिवर्त्तमात्रा। किन्नरगीतिः तदिति निगीतिः स्याद्देसमाचरणगात्रा॥"

स्यपादान्त उदाहृतः।

"यैषा सङ्गीतके नित्यं निगीतिः किन्नराश्रिका। सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता॥"

इति काव्योदयः॥

(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः। गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ७६।

"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथा तिमिरचन्द्रिका॥")

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य।) पलाशः। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः। संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वञ्च।) कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। दृष्टतृपत्रा २ छिन्नग्रन्थिनिका ३ कन्दालुः ४ कन्दबल्ली ५ आम्रवल्ली ६ विनायका ७ त्रिपर्णी ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। श्वासकासविषव्रणविनाशित्वम्। पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) शालपर्णी। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—

"यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका। शाकशूरश्च रूक्षश्च प्रायो विष्टम्भ जीर्य्यति। मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥) वनकार्पासी। एतत्पर्य्यायभेदः। इति रत्नमाला॥

त्रिपात्, [द्] पुं, (त्रयः पादा अस्य। "संख्या सुपूर्व्वस्य।" ५। ४। १४०। इति पादस्यान्तलोपः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वेदादिमते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६०। ४।

"त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः॥"

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा बलिसकाशात् सर्व्वं राज्यादिकं ग्रहीतवानित्यस्यायं तथात्वम्। तथाच भागवते।८।२०।३६।

"क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः॥ पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि। उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः॥")

ज्वरः। यथा,—

"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिपिरास्त्रिपात्॥"

इति श्रीभागवतम्॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः। कप् ततष्टापि अत इत्वम्।) हंसपदीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"हंसपादी हंसपदी कौटमाता त्रिपादिका॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वासस्थानम्। एषोदरादित्वात् दशब्दस्य लोपः। यद्वा, मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् भुवनम्। तृप्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, महाभारते। १। २०८। ३५।

"ततः त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं वरोचत॥")

आकाशम्। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति। सद+क्विप्।) देवता। इति हलायुधः॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य।) सतीलकः। तीरम्। इति मेदिनी। के, ४५। इक्षुभेदः। तालकः। इति शब्दरत्नावली॥ गोक्षुरवृक्षः॥ इति रत्नमाला॥ (कलायविशेषः। खेसारी इति भाषा॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"त्रिपुटः खञ्जिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।

त्रिपुटो मधुरश्चिक्कस्तुवरो रूक्षवो गुरुः॥ कफपित्तहरो रुच्यो वातकृत् शीतलस्तथः। किन्तु खञ्जलपक्षघातकारी वातातिकोपनः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

"अन्यानि चैव शूकानि कौलत्थान्युषितानि च। मसूराश्चिपुटा वल्याः कलायाद्याश्च वर्ज्जिताः॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमोऽध्याये॥)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृत्तयो यस्याः।) मल्लिका। खल्लेला। त्रिवृत्। इति मेदिनी। के, ४५॥ कर्णस्फोटा। खूलेला। रक्तत्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥ देवीविशेषः। यथा,—

"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः। त्रिपुटाख्या द्विरक्तैस्तैर्व्वीजैरङ्गानि षट् क्रमात्॥"

अस्या रूपं यथा,—

"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे। रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते॥ अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निवसां देवतां स्मरेत्।

चापं पाशाम्बुजसरसिजान्यङ्कुशं पुष्पबाणान्
संबिभ्राणां करसरसिजै रत्नमौलिं त्रिनेत्राम्।
हेमाभाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
श्रेवेयाद्यैर्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम्॥
चामरादर्शताम्बूलकरैरुकसमुज्ज्वलान्।
वहन्तीभिः कुचार्त्ताभिर्मूर्तीभिः परिवारिताम्॥
कनत्काञ्चनवर्णाभ्यां पद्मशङ्खौ साधकं दृशा॥"

इति तन्त्रसारः॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्य-स्येति। त्रिपुट+इनिः।) एरण्डवृक्षः। इति शब्दमाला॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) त्रिपुटा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः। "द्विगोः।" इति ङीप्। ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम्। यथा, पञ्चदश्याम्। ११। १४।

"भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीहेतवर्जनात्।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो॥")

त्रिपुटीपत्रः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं पत्रे यस्य।) एरण्डः। इति हारावली। १०८॥

त्रिपुरुषं, क्ली, (त्रयाणां पुरुषाणां रज्जुवदाकाराणां समाहारः।) भक्षादिक्षतकपालास्थितिर्यग्रेखात्रयम्। यथा,—

"विना भक्षत्रिपुरुषेण विना रुद्राक्षमालया।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः॥
तस्मान्मृन्दापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुरुषकम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

ब्रह्माण्डपुराणे।

"ऊर्द्धपुण्ड्रं सदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम्।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥

"शिवागमे दीक्षितेषु धार्य्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम्।
विष्ण्वागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्धपुण्ड्रं विधारयेत्॥"

इति नागोजीभट्टधृतसङ्गतिसंहिता॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम्।

"येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम्।
श्मशानसदृशं तत् स्यान्न ग्रेह्यं पुण्यकर्म्मभिः॥"

"त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम्।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम्॥")

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव। स्वार्थे कः।) त्रिपुण्ड्रम्। यथा,—

"वक्त्रं ललाटगास्त्रिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्॥"

इति हारावली। ६२॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः। तद्धितार्थेति समासः। पात्रादित्वात् क्लीवत्वाभावः।) मयदानवनिर्म्मितं पुरत्रयम्। (यथा, महाभारते। ३। ४१। ३८।

"महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा।
तदेतदक्षं निर्म्मुक्तं येन दग्धा महासुराः॥")

पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः। स शमनागमने अदृश्या दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति तिस्रः पुरो निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुरतः सेश्वरा लोका हरं उपासाञ्चक्रिरे। हरो मा भैरिति सुरानुचार्य्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु असृजत्। तैः शरैः क्षुण्णाः पुरौकसोऽसुरा यत्रयः सन्तो निपेतुः। महायोगी मयस्तानसुरानागीय त्रिपुरस्थितसिद्धामृतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरास्तद्रसं पीत्वा दृढशरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौरिङ्गा च वत्सौ भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपान्तर्तं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न व्यचेयन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः शरमौर्य्यद्रोपकरणं रथसारथिधनुर्व्वाणादिकं यधात्। ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय शरत्यनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह। इति श्रीभागवतम्॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं। यथा, महाभारते। ७। २००। ७६।

"आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः॥")

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति। दह+ल्युः।) शिवः। इति हारावली। ८॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां दात्री। सा चासौ भैरवी चेति।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रादि यथा,—

"वैष्णवा मन्त्रसख्येन त्रिपुरायास्तथा शृणु।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम्।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम्॥
आग्नेयितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम्।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम्॥
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम्॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सम्मतम्।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्त्तितम्॥
वाग्भवं कामराजञ्चेत्ताभ्यां नवमं स्मृतम्।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम्॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम्।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं ग्रेवतस्त्रैपुरं महत्॥
तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्विदम्।
प्राग्वादिसस्य चाद्यादिर्व्वाग्भवसंस्थितः॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या बीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम्।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्निः ग्रेवस्वरस्तथा॥
समान्निर्विन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम्।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमनि॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्त्रयो महान्।
एतत्त्रयोदशं प्रोक्तं मन्त्रं मन्त्रेषु चोज्ज्वलम्॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराभ्यैते प्रकीर्त्तिताः।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम्॥"

तस्या ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम्।
दधियोर्द्धे वामाधो विभ्रतीं पुस्तकोत्तमम्॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम्॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम्।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम्॥
तिस्रभिर्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च।
त्रिगुणां त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम्॥
मदिरापूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम्।
चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्॥"

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दग्धानि यस्याः। सा चासौ मल्लिका चेति।) पुष्पवृक्षविशेषः। त्रिपुरमालिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। श्वेतपुष्पा २। इति चिकित्सारत्नम्॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पूरयतीति। पूरयतेर्गमने ऋच अयदाने+"इषुपधत्रेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप्।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—

"श्रुतं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्।
एतस्या मूलमन्त्रस्तु पूर्व्वमुत्तरतन्त्रके॥
युवयोरिदयोः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिपादितम्।
वाग्भवं कामराजस्तु डामरश्चेति तत्त्रयम्॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कूटजीयुतम्।
त्रीन् यस्मात् पूरयेत् पूर्व्वं दुर्गा ध्याता महेश्वरी॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी।
तस्यास्तु स्तवनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकीर्त्तितम्॥

तेनैव स्तवनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरस्तु त्रिरेखकम्॥
मन्त्रस्तु त्र्याक्षरं ग्रेयं तथा रूपत्रयं पुनः।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवाश्च ईरिताः॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता॥"

दहनं प्रथमं कृत्वा आद्यां मूर्त्तिं विचिन्तयेत्।
त्रिधावर्त्याय हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव!॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम्।
वामोर्द्धे पुण्यकोदण्डं शरञ्च पुस्तकं तथा॥
दधियोर्द्धे पञ्चबाणानञ्चमालां दधत्यधः।
चतुर्थां कुचपाणान्तु एष्ठेऽन्यं कुचपाणारम्॥
विधाय तस्य एष्ठे तु समपादेन संस्थिताम्।
जटाजूटाहिचन्द्रेषु समावद्धशिरोरुहाम्॥
नग्नां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम्।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सम्भोगसुन्दरीं शुभाम्॥
सवह्निबिन्दुसन्दीप्तां सर्व्वसत्त्वसमन्वितां।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधाह्लादञ्च चिन्तयेत्॥

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देवास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
वस्त्रकुसुमसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उद्यद्रविप्रख्यवस्त्रां पद्मपर्य्यङ्कसंस्थिताम् ।
मुक्ताहारावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
बलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
नेत्राब्जादकरीं शुद्धां क्षोभिणीं जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्धासससमायुताम् ।
नवयौवनसम्पन्नां नृत्यालाभचतुर्भुजाम् ॥
वामोर्द्धे पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्तु दक्षिणे ।
वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसवद्रक्तरुग्याभां शिरोमालान्तु बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाब्जादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेद्देवरूपां मनोहराम् ॥*॥
तृतीयं त्रिपुरारूपं शृणु वेतालभैरव ! ।
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
सदाशिवं हसन्तन्तु प्रेतवह्निनिधाय वै ।
हृदये तस्य देवस्य शुद्धपद्मासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्म्मिश्रितान्तु मुण्डमालां पदानुगाम् ।
ग्रीवायां धारयन्तीन्तु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्ध्वक्षमालिनीम् ।
वरदां तदधो वामे जगन्मायां तथाभयम् ॥
अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
सर्व्वदुर्विषभोगार्त्तां तथा सर्व्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ।
एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि षोढ़ान्यसेत्तथा ।
पूजयेदुपचारैस्तु बहिर्यन्त्रे तथैव च ॥"

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्याः बीजम् । "ह्सरैं" "ह्सकलरीं" "ह्सरौं" इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "सहोवाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादबिन्दुतेजःप्रबोधनिर्व्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्यबह्वृचानाम्नर्ग्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥" नगरीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।

"मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

त्रिपुरान्तकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।

"साङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ॥"

तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।

"आशुतोषो मित्रमर्द्दी शत्रूणां त्रिपुरान्तकः ॥")

त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

त्रिपुषा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषचयान् पुष्णातीति । पुष + कः । ततष्टाप् ।) ऋष्यजिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपृष्ठः, पुं, (त्रयो वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्येति ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् "द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति न ङीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।

"पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा परा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("हरीतक्याश्चामलक्या विभीतस्य फलस्य तु ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सङ्गृह्य प्रयोजयेत् ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
वशप्रदायिनी दृष्टा विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुर्धावनके क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
घृतेन हरते कण्डूं मातुलुङ्गरसैर्वमिम् ।
गुल्मार्शः शूलगुडैः सद्यः स्यादरुचकारकः ॥
क्षौद्रेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ॥
बलीपलितहृन्नाशं च तथा मेधाकरः स्मृतः ।
सक्षीरः सगुडः क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्करो घृतक्वाथः सर्व्वजीर्णज्वरापहः ॥

एषा नराणां हितकारिणी च
सर्व्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्यः
सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
ग्रीथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तथोदरे मूत्रयुता हिता च ।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तक्रेण फलत्रिका च ॥
चक्षुरिन्द्रिये यक्ष्मणि जीर्णरोगे
क्षौद्रेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
स्यान्नेत्ररोगे च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूव्रणपीड़िते च ।
मूत्रग्रहे कामलकेऽग्निमान्द्ये
हिता जलेन त्रिफला हि कल्कः ॥

स शीतकाले गुड़नागरेण
सशर्करा क्षौरयुता तथोष्णा ।
वर्षासु शुण्ठी सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वरुजाहरा स्यात् ॥"

इति महर्ष्याचेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥)

त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकं, क्ली, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप् ।) आयुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभण्डी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति परिहसतीति । भण्ड परिहासे + अण् । ततो ङीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"त्रिवृद्भण्डाक्षी सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।
व्याघ्रादनी कूटरुग्णा निःसृता त्रिवृता कथा ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।

"श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिद्धं
हरिद्रयो रोधकटुत्रयञ्च ।
घृतं सदुग्धं त्रयतर्पणेन
हन्यादृगतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥")

त्रिभद्रं, क्ली, (त्रिषु गवाश्वदन्तश्चतमर्द्दनेष्वपि भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनं, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् न ङीप् । पां २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३० ।

"तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्तोद्धतसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ॥")

त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) सुस्नाग्धिचक्कविड्गानि । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

विड्गसुस्नाग्धिचक्कैश्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥"

त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नं गर्व्वत्रयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।

"नूनं कृपायाः त्रिमदोत्पथायाः
महीं सहुच्चालयतो धनुर्भिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
युष्मच्छतार्घं भगवान् कुरूणाम् ॥")

त्रिमधु, क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितसितामाक्षिकसर्पींषि । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता ऋचादयश्चयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९० । ६—८ ।

"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादिऋक्त्रयवेत्ता। यथा,—
"त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्॥"
इति षड्लिंगपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम्। ३१। २३॥ तद्व्रतस्थ। तद्व्रताचरणेन यस्तद्ध्यायी सोऽपि। इति विज्ञानेश्वरः॥ * ॥ आह्निं त्रिवारमधुग्रन्थोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृति-
पूर्विकाम्।
मधुवाता इति ऋचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्॥"
इति आह्निकतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम्॥)

त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः। त्रिपथम्। इति व्याकरणम्॥

त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाण्यस्य।) त्रिकूटपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ६६॥

त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य।) वृद्धविशेषः। इति हेमचन्द्रः। १। ४१॥

त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः।) वृद्धदेवताभेदः। सा मायादेवी। तत्पर्य्यायः। मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ मौहिरथा ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य।) वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवात्मकमूर्त्तित्रयवान्। यथा,—
"त्रिमूर्त्तेर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः॥
(यथाच कुमारे। २। ४।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने॥")

त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु यष्टिरिव तन्नाशकत्वात्।) चेत्रपर्पटी। इति रत्नमाला॥

त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान् त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति। यम+णिच्+खुल्।) पापम्। इति शब्दमाला॥

त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः।)
"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्र्यब्दाद्यन्तचतुष्टयम्॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोर्द्वयामयोर्वेधाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम्।) रात्रिः। (यथा, हरिवंशे। १०२। २६।
"स मत्तो वलिनां श्रेष्ठो रराजाभूषितानवः।
ग्रैग्रिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः गजी॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि। यथा, गोः रामायणे। २। १०। १७।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा।
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा॥")
हरिद्रा। इत्यमरः। २। ६। ४१॥ यमुना। नीली। क्षत्रियचित्रत्। इत्युणादिकोषः॥

त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापररूपाणि आविर्भावकालोऽस्य।) विष्णुः। यथा, भागवते। ७। ६। ३८।
"इत्थं वृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान्।
धर्म्मं महापुरुष! पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्॥"
"एकस्मिन्नेव इत्यादिभिरृभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्षपातेन रक्षणं तद्विपक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न खत इति तदुपसंहरति इत्यमिति विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि। कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (तथाच तत्रैव। ३। २४। २६।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम्।
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत॥"
वसन्तप्राट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १२। ७५।
"या ओषधीः पूर्व्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा॥"
"युगशब्दः कालवाची। त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्राट्शरदि च।" इति तद्भाष्ये महीधरः॥ कृतत्रेताद्वापररूपयुगत्रयम्। इति ऋग्वेदस्य। १०। ६७। १। भाष्ये सायनः॥ षड्ऐश्वर्य्यशालिनि, त्रि। यथा, महाभारते। ३। ८६। ५।
"त्रियुगौ पुष्करीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृतयुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते केशवार्জ্জुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नारदादिवन्मानुषाविति भावः। यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि षड्ऐश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड्ङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

त्रियूहः, पुं, कपिलाम्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, अश्ववैद्यके। ३। १०२।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः स्मृतः॥")

त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम्। तिस्रां रात्रीणां समाहारः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ४। ११६।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं शैषिकं स्मृतम्।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृष्यन्वष्कासु च त्रिषु॥")

त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र।) शृङ्गः। इति हेमचन्द्रः। ४। २७२॥

त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः। पात्रादित्वात् न ङीप्।) सैन्धवं विड्ं रुचकं मिलितैतत्त्रिलवणत्रयम्। इति राजनिर्घण्टः॥
("सिन्धुसौवर्चलञ्चैव विड्ं सामुद्रमौद्भिदम्।
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिह॥"
इति वैद्यकपरिभाषा॥)

त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः। ("द्विगोः।" ४। १। २१। इति ङीप्।) लोकत्रयम्। यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा, भागवते। १। ५। ७।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी॥")

त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः।) सूर्य्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ८२।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः॥"
"त्रयो लोकास्तदात्मानः स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः॥" इति शाङ्करभाष्यम्॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १४। ८२७।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि। यथा, तत्रैव। ३। ८४। ११७।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम्।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति॥")

त्रिलोचनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि लोचनानि यस्य।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३४॥ (यथा, कुमारे। ५। ७२।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्षणञ्च ता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाङ्कशेखरे!
प्रलभ्यते तदस्ति किं यत्नमपि त्रिलोचने॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, माघे। १। ७०।
"स बाल आखीड्रपुरा चतुर्भुजो
सुखेन पूर्व्वेऽनिभत्रिलोचनः॥")

त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः।) वृद्धदेवीभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः। दुर्गा च॥ (सा च गायत्रीस्वरूपिणी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ६७।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना॥")

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बकपूजायै या अष्टमी।) गौणचान्द्रज्येष्ठशुक्लाष्टमी। यथा,—
"ज्येष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम्।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम्॥ अपि च।
"ज्येष्ठे माससिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि!।
शिवार्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः।) दुर्गा। इति पुराणम्॥

त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः।) सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः। अर्श। गौरादित्वात् ङीष्।) मुद्राविशेषः। यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्तान्त्रो हुताशनः॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः खराद्यक्षरसंख्यया।

तैलौंघैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ।
एते स्वराः स्मृताः सौम्याः सप्तार्णाः सौराः
शुभोदयाः ।
आग्नेया वापकाः सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः ॥
स्वराः षोड़श विख्याताः सप्तार्णास्ते पञ्चविंशतिः ।
वापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिनः ॥
साष्टं सहस्रं संजप्य सृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
तस्यां सम्पातयेन्नस्यां सर्पिषा पूर्व्वसंख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां सुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां सुद्रिकां गुरुः ।
इयं सुदा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥
बालचौरग्रहादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ।
मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्मकामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
"यो हि कारणतः क्रोधं संजातं चन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥")
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च ऋतुस्थम् ॥")
दृष्टिस्थानत्रयाः । (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ६६ ।
"त्रिवर्गोऽपि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
त्रयः स्थानेषु दृष्टास्ते त्रिवर्गः परमक्षया ॥")
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३० ।
सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्षकं, क्ली, (त्रयो वर्षाः सन्त्यवयवादौ यस्य । कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"त्रिवर्षकचूर्णयुक्तमेतद्
गुड़ेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥")
त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ । (ब्राह्मणादिवर्णत्रये, श्यामरक्तपीतालके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रीणि वर्षाणि वयो यस्याः सा त्रिवर्षा । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) त्रिवायवी । त्रिवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलिः, स्त्री, (त्रिभुवित्रा वलिश्चक्षरङ्गः ।) जठरावयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । ७१ ।
"ऐन्द्रेणाङ्गुलिकेनाथ मध्यं यातं त्रिवलिसंयुतम् ॥"
इदिकारादिति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा,
"त्रिवलीवलयोपेताम् ॥"
इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि + क्रमं + अच् । यद्वा, त्रिषु लोकेषु बलिबन्धनार्थं भूयोभूयर्गेषु क्रमः प्रादुर्भावो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्म्मत्रिविक्रमः ॥"
"त्रयो विक्रमाश्चित्रेषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।
'त्रीणि पदानि विचक्रमे' इति श्रुतेः ।
'त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः ।
विक्रामंस्तु ततः सर्व्वांस्त्रिविक्रमोऽसि जगार्द्दन ॥'
इति हरिवंशे ॥" इति शब्दरत्नावली ॥)
त्रिविष्टपं, क्ली, (त्रयीयं विष्टपं भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
(यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।
"विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥")
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद् + क्विप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।) इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि त्रीणि बीजानि यस्य ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीण्यवयवान् वृणोतीति । वृ + क्विप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेउड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वानुभूतिः २ सुवहा ३ त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सवहा ८ सरणा ९ सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् । इति भरतः ॥ मालविका १३ मस्करी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेघी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
श्यामायाः पर्य्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेविका ३ काला ४ मस्करविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेघिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेघिका ९ । इति भरतः ॥ श्वेतायाः पर्य्यायः । त्रिवृत् १ रुक्काची २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणायाः पर्य्यायः । व्याघ्रादनी १ कुटरुषा २ निःस्रुता ३ त्रिवृता ४ अरुषा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डूव्रणगरानिलम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च । अन्यान्यस्थानान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता सिता । इति राजवल्लभः ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहत्वञ्च ॥ श्यामत्रिवृतागुणाः । श्वेतात्रीगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदश्रान्तिकण्ठोत्कर्षकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ६ ।
"क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥"
यथा च मनुः । २ । ४२ ।
"मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ॥")

त्रिवृत्करणं, क्ली, (त्रिवृतस्त्रयवयवस्य करणं मिश्रीकरणम् ।) त्रिद्रव्यतेजसां मिश्रीकरणम् । यथा, "तेजोजलक्षितयः प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन्नर्द्धे खेतरयोरर्द्धार्द्धं प्रक्षिपेत् ।" इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशयत्येन वृणोति प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं यस्याः । ङीप् ।) छिन्नरोहिका । इति शब्दचन्द्रिका । (छिन्नरोहिकाशब्दे विवृतिरस्मा ज्ञेया ॥)

त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।
सर्व्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्य्यायवाचकैः ॥"
"त्रयश्चं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतारसम् ।
सौवर्च्चलार्द्धकर्षञ्च पलार्द्धाच्चाक्षवेतसात् ।
तच्चूर्णं शर्करायुक्तं मद्येनाक्षेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्त्तिजुत् स्निग्धं जीर्णे चाद्याद्यवौदनम् ॥"
"तुल्याभं त्रिवृताकल्कं स्निग्धं गुल्महरं घृतम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥"
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्यः वारिप्रवाहा विद्युक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । सा दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमानिर्णयः । यथा,—
"प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना मता ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इयं मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे मुक्तवेणी ।
(अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥॥)
हठयोगोक्तक्रियाविशेषजलाप्लुतगात्रकल्पपरिभाषिकनदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २४ ।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः ॥"
इदन्तत्वादुत्वे ङीवित्यपि त्रिवेणिरपि पाठः ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्याः ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कूनि यतिक्रमणानि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवपृथुराजपुत्रः । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १६ ।
"एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥")

एव वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यजेयं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथाभ्रुयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुसपाश्रियेयं वशिष्ठपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमब्रुवंश्चिरो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तदस्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यदुमन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि । ततस्तस्यां रात्र्यामतीतायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरण्यमाययौ विश्वामित्रस्तं क्षीयद्यज्ञेय याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया वाक्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमुवाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वामित्रस्तिष्ठेति तस्तम्भ स्वर्गदत्रिशमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् कृत्वापरं नक्षत्रचक्रं सृष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमुपुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गारोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदस्मिन् नक्षत्रायणञ्चैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्करप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति रामायणम् ॥ * ॥ विड़ालः । मूलभः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
"अनेकपाच्च कापाली त्रिशङ्करजितः शिवः ॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन + डः ।) हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्यवंशीयराजविशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।) विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुड़ोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) इक्ष्वाकुभूपालविशेषः । सा वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । २ । ४१ ॥

त्रिशाखपत्रः, पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् । किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य ।) राक्षसविशेषः । स रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्वन्तरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥"

त्रिशिखा, स्त्री, (तिस्रः शिखा यस्याः ।) शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ । ४२ । ११ ।
"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥")

त्रिशिखिदशा, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः । त्रिशिखिनि दलं अस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥ खरः । यथा,—
"त्रिशिरास्ते प्रयच्छोऽहं येतु ते मच्चराद्भयम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ । १२५ । ६ ।
"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥")
खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ४७ ।
"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥"
खगामखातरक्षुः प्रजापतेः पुत्रः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । २ ।
"त्वष्टा प्रजापतिर्य्योसौ देवश्रेष्ठो महातपाः ।
सपुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलाहनत् ॥"
असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।
"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥"
शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ । १४७ । ५४ ।
"त्रिशिराश्चास्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः ।
ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।) त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अवयवानि यस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्रिशिखम् २ । इति मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३० । ४६ ।
"चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्यास्येति । त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—
"त्र्यक्षोऽमेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः ॥"
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥
(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा, हरिवंशे । १६१ । ११ ।
"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्माण्डे । ३६ । १२ ।
"त्रिशृङ्गो जरुधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ ॥")
त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्त-रिति सारसमुच्चयः ॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गाणीव सन्त्यस्येति । त्रिशृङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जड़ीक्रियते इति । स्तुभ जड़ीकरणे + क्विप् । यत्वम् ।) छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३३ ।
"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभसृजयत्तासुर्ज्येयम् ॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । २६ ।
"तस्योद्गिरात्सौत्रोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥
मज्ज्ञायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना दहतो प्राणतोऽभवत् ॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिला ८ । सा त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ । अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रूक्षत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवश्यकेति पाक्षिकी स्त्रीत्वता ।) पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्ध्यी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।
"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥")

त्रिसन्ध्याव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति । वि + व्याप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकीभूतयावत्कालव्यापिनी तिथिः । यथा,—
"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पुण्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"
इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभिधानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादित्वम् ॥ तयोर्युग्मसांमुख्योरपवादकं तदपवादकम् । इति तट्टीका ॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुड़ानि समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागरगुड़रूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति । सृ + अप् ।) शरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समाहारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) त्रिकालस्नायी । इति स्मृतिः ॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।) त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसौत्यं, क्ली, (त्रिवारं सौत्यया सहितम् । "नौवयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) वारत्रयकृतयज्ञः । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिसुगन्धि, क्ली, (त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः।) त्रिजातकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, अश्ववैद्यके। १२। ७३।
"लवंगलाघवसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते॥")

त्रिसुपर्णः, पुं, वह्वृचानां वेदभागः। तद्व्रतञ्च। तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः। इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा, मनुः।३। १८५।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्॥")

त्रिस्रोताः, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः। यद्वा, त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्यरसातलेषु स्रोतांसि यस्याः।) गङ्गा। (यथा, माघे। ३। १०।
"अङ्कुरनिर्भूतमिवोर्द्धमुच्चै-
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः॥")

नदीभेदः। इति मेदिनी। से, ५४॥

त्रिहलं, त्रि, (त्रिवारं हलेन कृष्टम्। हल+"मतजनहलात् करणजन्यकर्षेषु।" ४।४।६७। इति यत्।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४। इत्यमरः। २। ६। ६॥

त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः। "दामहायनान्ताच्च।" ४। १। २७। इति ङीप्। "त्रिचतुर्भ्यो हायनस्य।" इति णत्वम्।) त्रिवर्षा गौः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ६। १३।
"वत्सतर्य्यश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्षा राजीव एधयो नवनीतएधयोऽरुषाः पिशङ्गाः सारङ्गाः॥") द्रौपदी। यथा,—
"कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
(त्रिवत्सरे, त्रि। यथा, महाभारते। ३। २३६। ६।
"अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्।
दृतौ गोपालकैः प्रीतो अहरत् कुरुनन्दनः॥")

त्रुट, क ड } छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥
त्रुट, य शि } (भ्वां-आत्मं-दिवां तुदां-परं-अवयवद्विधाभावमात्रे अर्क-छेदनमात्रे सकं-सेट्।) द्वौ दन्त्यवर्गप्रथमादी। क ड, त्रोटयते। य, त्रुत्यति त्रोटिष्यति। तुदादन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति। दिवादिपक्षे न कुटादित्वम्। शि, त्रुटति अत्रुटीत्। शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि। यथा, चुक्षुद्भीमधनुःकठोरनिनद इति महाभाटकम्। मयूखनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थले। कचिच्छनीभावेऽपि यथा। आहरुते यदि वक्षसुथति वासखदा जघने इत्युद्भटः। इति दुर्गादासः॥

त्रुटिः, स्त्री, (त्रुट्यते इति। त्रुट्+"इसुसुक्तान्तात् कित्।" उणा। ४।२१८। इति इन् सच कित्।) सुदेला। (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे। ५२।
"उत्कारिकां सर्षपि नागराज्ञां
पक्वा सम्मूलैस्त्रुटिकोलमात्रैः॥"

अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"वयस्था तीक्ष्णगन्धा च सूक्ष्मैला त्रिपुटा त्रुटिः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
अल्पम्। संशयः। कालभेदः। स च ह्रस्वाक्षरचतुर्भागयहस्वात्मकः। इत्यमरः।३।३।३७॥ त्रुट्यात्मकः। इति तट्टीकायां स्वामी॥ यथा, भागवते। ३। ११। ५।
"अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्।
त्रसरेणुस्त्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता॥")

त्रुटिबीजः, पुं, (त्रुटिरल्पं बीजमस्य।) कणुः। इति शब्दमाला॥

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि+"ऋदिकारादक्तिनः।" इति वा ङीष्।) त्रुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

त्रुनृप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रुम्पति। इति दुर्गादासः॥

त्रुनृप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रुम्फति। इति दुर्गादासः॥

त्रुप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रोपति। इति दुर्गादासः॥

त्रुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रोफति। इति दुर्गादासः॥

त्रेता, स्त्री, (त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति। यद्वा, त्रित्वमिता। पृषोदरादित्वात् साधुः। एतन्निरुक्तिर्यथा, हरिवंशे। २०५। ५।
"त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः।
अतस्त्रेतात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः स्मृतः॥")
दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एकीक्रिया इदमग्नित्रयम्। इत्यमरः।२।७।२०॥ (यथा, हरिवंशे। २६। ४५-४६।
"मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः।
दृष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम्॥
गन्धर्व्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं समकारयत्।
एकोऽग्निः पूर्व्वमेवासीदैलस्त्रेतामकारयत्॥")
द्वितीययुगम्। तस्य परिमाणं यथा,—
"त्रिचत्वारिंशल्लक्षैस्तु विंशत्सहस्राधिकेन च।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च॥
द्विषट्लक्षपरिमितं वसुवतिसहस्रकम्।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥
तस्य धर्म्मो यथा,—
"त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचित् दयान्वयाः॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः॥
क्षत्रा भूमिसृजः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः॥

कालवर्षी तडित्वांश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रताः।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥

त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम्।) द्वितीययुगम्। तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
"कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारत्रयम्। रामनरपरशुरामश्रीरामचन्द्राः। पुण्यं त्रिपादम्। पापमेकपादम्। पुष्करनामकं तीर्थम्। साग्निको ब्राह्मणः। अस्थिगताः प्राणाः। चतुर्हस्तसपरिमितो मानवदेहः। दशसहस्रवर्षं परमायुः। अवहार्य्यं रौप्यपात्रम्। तद्युगाब्दाः १२९६०००। तत्र राजानः सूर्य्यवंशीयबाहुकसगरांशुमदसमञ्जसदिलीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचन्द्रकुशीलवा एते चक्रवर्त्तिनः। तल्लक्षणम्।
दानधर्म्मरता नित्यं तपस्या तीर्थदर्शनम्।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः॥
तत्र तारकब्रह्मनाम।
रामनारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन!॥"
इति सुदाङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम्॥

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथिः।) त्रेतायुगारम्भतिथिः। सा च कार्त्तिकशुक्लनवमी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥

त्रेधा, व्य, (त्रिप्रकारम्। "संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा। "एधाच्।" ५। ३। ४६। इति धा इत्येतस्य एधाच्।) त्रिधा॥ इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।२२।१७।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्।
समूळ्हमस्य पांसुरे॥")

त्रै, ङ पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। ङ, त्रायते। चक्रिंस्त्राहीत्यादौ त्राहीति त्रायते त्रा विप् प्रत्ययात् त्रा इत्याचरतीति क्यौ साधयम्। केचिदादौ त्रा पठन्ति। इति क्रमदीश्वरः। इति दुर्गादासः॥

त्रैगुण्यं, क्ली, (त्रिगुणानां भावः कर्म्म वा। त्रिगुण+ष्यञ्।) त्रिगुणधर्म्मः। सत्त्वरजस्तमस्त्वम्। यथा,—
"त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्জ্জुन!।"
इति श्रीभगवद्गीतासु॥
ग्रैव्यसौगन्ध्यमाद्यम्। यथा,—
"त्रैगुण्यललितैराद्यमरुद्भिरुपवीजिते॥"
इति शिवरात्रिव्रतकथा॥
त्रिभिः पूरणञ्च॥

त्रैधं, व्य, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा। ततः "द्वित्रिभ्यां धमुञ्।" ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धमुञ्।) त्रिधा। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ३२। ३२।
"सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत।
पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित् त्रैधमेतन्निरुच्यते॥")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुरदेशः । तत्पर्य्यायः । डाहलः २ चैद्यः ३ चेदिः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्यातन्त्रे ।

"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिरुद्भवेति ॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५८ ।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं खवशे कृत्वा राजानमभितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूमि । यथा, मातृस्वे । ११३ । ५३ ।
"स्तोशूलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२६ । ५४ ।
"येनोद्धतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्तः पुरेण ॥")

त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।

"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥"

त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥

त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्त्रिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा । "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५९ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्यावेत्ता । यथा । मनुः । १२ । १११ ।

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयस्त्राश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनुः । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्यादेशेन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यश्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटयते भिद्यतेऽनयेति । त्रोटि + "अच इः ।" उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) चक्षुः । कटफलम् । मत्स्यी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चक्षुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) मत्स्यी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि + ऋदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रोत्रं, क्ली, (त्रायते शिष्यते नियम्यतेऽनेनेति । त्रै पालने + "अग्रिचादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां । ४ । १७२ । इति उत्रः ।) गवादिताड़नदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमरभरतौ ॥ अङ्कुशम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ आरूपक्रिया । व्याधिभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्दृग्खरी । रेफमध्यः । ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥

त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । ततः समासान्तपप्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ११ ।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥"
देत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष ! शम्बर ! ।
शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४३ । १ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")

त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकारमकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्येषम् ॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्येषमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)

त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरटत्यते गम्यते इति । त्र्यङ्ग + अट् + अप् । प्रकन्दादित्वादलोपः ।) शिवभेदः । धौताङ्गनी । इति मेदिनी । टे, ४४ ॥

त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट् + अच् ।) धौताङ्गनी । शिवभेदः । ईश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्र्यङ्गलं, क्ली, (त्रयाणां अङ्गलानां समाहारः ।) अङ्गलत्रयम् । यथा, कालाङ्गलं पुष्पाङ्गलं रक्ताङ्गलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम + डः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता ।" इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः ।) एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २६—३० ।
"अजैकपादहिब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
शिवांशुचन्द्रशेखरनामकपौण्ड्रराजपुत्रः । यथा,
"एवं तिस्रोनामसानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो निष्णोऽस्त्रेषु बभूव ह ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे ज्ञाने शौचे च तत्समः ।
नान्योऽभूत्पृथिवीशूलः । नो वरः सूनौ भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौण्ड्रो विवेश ह ।
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां चिन्तां वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिसेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौण्ड्रसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताख्ये रम्ये करवीराख्ये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा समोदते ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्याग्निनेत्राणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्र्यहस्पृक्, पुं. (त्र्यहं त्र्यहदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश् + क्विप् च ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रयसंस्पर्शयुक्तमहः । इति ज्योतिषम् ॥

त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश् + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पर्शः । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्त्र्यहं साहस्रिकं फलम् ।
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते षष्ठ्यां रवौ भाद्रसङ्क्षिते
भानि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहश्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्व्विधेयः ॥
विवाहयात्राव्रतभूषृदिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्राहैहिकः, त्रि, (इहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम्। "तत्र भवः।" ४।३।५३। इति ठञ्। त्राहे दिनत्रये पर्य्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः। यथा,

"कुम्भूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्राहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥"

इति मानवे। ४। ७॥

"कुम्भूलधान्यक इति। कुम्भूलो मृत्पात्रागारं स्यादित्याभिधानिकाः। इष्टकादिनिर्म्मितागार-धान्यसञ्चयो भवेत्। अत्र कालविशेषापेक्षायाम्। यस्य चैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥ इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्य-नैमित्तिकधर्म्मैकत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनः कुम्भूलधान्यक उच्यते। वधनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भी-धान्यः। प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृह-स्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः। मेधा-तिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्य-दारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुव-र्णादिधनवानपि कुम्भूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका वाष्मायिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्द-राजस्तु कुम्भूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठ-प्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्रोणग्राह-मात्रपर्य्याप्तधनः। कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचक्षे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षड्ग्रहमात्र-पर्य्याप्तधनः।

द्रोणग्राह्यं कुम्भूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट्। इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नाद्रियन्ते।

ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्राहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्राहैहिकः तथा वा स्यात् दिन-त्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः। स्वोभवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं श्वश्च नञ् समासः तथा वा भवेत्।" इति कुल्लूकभट्टः॥

आर्षेयाः, पुं, (ऋषेरयं आर्षेयः। ऋषि+ढक्। यद्वा आर्षेयाः ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रियाभावरूपा येषाम्।) अन्धबधिरमूकाः। यथा।

"अचोक्तानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरण-न्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे। तिर्य्यक्पशुत्वार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विधि-ज्ञानाकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्वार्षेयाणामन्धबधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणो-च्चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिकृत-चन्द्रकान्तु-विधिभृततिर्य्यगधिकरणम्॥ (त्रय आर्षेया ऋषयो यत्र। त्रिप्रवरो गोत्रभेदः॥)

त्राद्धिकः, त्रि, (त्राद्धे भवः। त्राद्ध+ठञ्।) श्राद्धोपयोगि भवः। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिक-त्राद्धिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्य-पराजितास्तोत्रम्॥

("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्राद्धिकश्च तथापरः। वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विज्ञानीयाद्विचक्षणः॥" इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्याये॥ अस्यौषधं यथा,—

"रसेन गव्यं घृतञ्च शिखिग्रीवञ्च पाचितम्। गोजिह्वया जयन्त्याश्च तल्लीयेच्च भावयेत्॥ प्रत्येकं सप्तसप्ताथ शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्। जलेन घृतेनाद्यात् त्राद्धिकज्वरशान्तये॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

त्रूषणं, क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः। पात्रादित्वात् क्लीबत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पली-मरिचम्। इत्यमरः। २।१०।१११। (यथा, गारुडे १६८ अध्याये।

"यमानी चित्रकं धान्यं त्रूषणं जीरकं तथा॥")

त्रूषणं, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिच-शुण्ठीनां समाहारः।) त्रूषणम्। इत्यमर-टीकायां भरतः॥

("पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्। त्रिकटु त्रूषणं योगं कटुत्रयमथोच्यते॥" इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥

अस्य गुणा यथा,—

"त्रूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफश्लोत्थमेदस्फीपदपीनसान्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

(वृक्षविशेषः। यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये।

"त्रूषणां त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्। हे पाठे सरलं भार्ङ्गीं खगुप्तां चित्रकं घटीम्॥ त्राक्षीं तामलकीं मेदां काकनासां घृतावरीम्। त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥ प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्। ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥ कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाजीर्णशोषक्षयापहम्। त्रूषणं नाम विख्यातमेतद्वृष्यमनुत्तमम्॥")

त्वं, त्रि, (युष्मद्+सु। "त्वाहौ सौ।" ७।२। ९४। इति त्वादेशः।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः। इति व्याकरणम्॥

त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनो-तेरनच वः।" उणां। २।६३। इति त्वात् क्विप् अनच्च वः। आगमानित्यत्वात् सुवे-कल्पिकः।) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३। १।८२॥ (एकः। इति निरुक्तिः। १।७॥ यथा, ऋग्वेदे। १०।७१।४।

"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥"

"त्वगुच्च एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श। दर्शनफलाभावान्न पश्यति। त्व एकः शृण्वन्न-प्येनां वाचं न शृणोति अवश्यफलाभावात्। इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहितः॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

त्वक्, [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदश्शोणिता-दिकमिति। त्वच संवरणे+क्विप्। यद्वा, तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनच्च वः।" उणां। २।६३। इति क्विप् अनच्च वः।) इन्द्रियविशेषः। यथा,—

"पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहस्थापि त्वगिन्द्रियम्। प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमन्यापि कारणम्॥ द्रष्टाधिष्ठे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

वल्कलम्। (यथा, रघुः। २। ३७।

"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य॥")

गुडत्वक्। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ७७।१२।

"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णैः। पटवासः प्रवरोऽयं शङ्खपुरप्रबोधेन॥")

चर्म्म। इति मेदिनी। चे, ६॥ अस्य पर्य्यायः। अस्रधरा २। इत्यमरः॥ असृग्धरा ३। इति तट्टीका॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ छली ७ छल्ली ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ३। ३१।

"त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीं
मणिश्चिताङ्गं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
शिताववूदेकधनुर्द्वितीयवत्॥"

कञ्चुकः। यथा, मनुः। २। ७६।

"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचैवाहिर्विमुच्यते॥")

त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥

त्वक्कण्डूरः, पुं, (कण्डूं रातीति। रा+कः। त्वचः कण्डूरः।) व्रणः। इति हारावली। १५६॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्यच।) वंशरोचना। इत्यमरः। २। ६। १०६॥ (वंशरोचनाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या॥)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्य। गौरा-दित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राज-निर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४४।

"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी चिरतः समाः॥"

(पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा। त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वेणवी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्वक्छदः, पुं, (त्वगेव छदो यस्य।) क्षीरीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ क्षीरकञ्चुकी इति भाषा॥

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुडत्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । सूतकटम् २ भद्रम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२ । ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।२७०।१८। "चन्दनागुरुसुखानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥" यथा, सुश्रुते । १ । ४४ । "रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वासीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचस्वर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाणः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी + स्वार्थे कन् पूर्व्ववत् ह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच्च, त्वचोयाचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो याचञ्चर्म्मणो याचञ्चम् । त्वच्च त्वचने इति प्राचः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वच्च, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । त्वक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३० । "चण्डालात् पाण्डुसोपाकक्षक्सारव्यवहारवान् ॥" वंशस्य त्वगपि । नँचाड़ि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ । "अनुग्रन्थानि तु त्वक्सारस्फटिकाकाचकुरुविन्दचक्षौकाभिचारनखगोजीग्रोफालिकाग्राकपत्रकरीरवालाङ्कुलय इति ॥") गुडत्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीघ्रवृक्षः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तल्लताबाँश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।

"त्वक्सारस्नुपरिपूरितलघ्वगीति-
रन्निम्नगौ स्फुटितपद्मलरक्षकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचक्षुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सदृगन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलावालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग्, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाचीरी, स्त्री, (त्वक्चीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाचीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—

"मन्दोष्णलोध्रनीराम्बुचूर्णानु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्ग्रीष्मप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव सेकेन चर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाश्चकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽर्शसरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तत्राग्र्यकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच्, ग्र ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । ग्र, त्वचती त्वचन्ती । इतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (ग्रश्नुता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये । "सोमवल्काभ्रसा श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥") तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भद्रम् ४ वराङ्गम् ५ सुखग्रीधनम् ६ ग्रकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुसम् १४ वरप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ ग्रीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । ग्रीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । मुक्तामग्रमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।

"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्धरोमा मृदुत्वचः ॥"

कचुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४६ । ११ ।

"विसृक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तस्त्वच इवोरगः ॥")

गुडत्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच् + ग्रन्थे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वग्ररीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति ग्रब्दरत्नावली ॥

त्वचापत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति ग्रब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिग्रयेन त्वक्वान् । त्वक्वत् + इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिग्रयत्वक्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रेला । इति हारावली ।६७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन + "तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्ग्रब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वनृच, उ द्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्लावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वचिता त्वक्ता । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वनृच, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दधां-परं-सकं-सेट् । क्लावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेग्रः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।

"अतोऽयमन्यः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, त्रि य म ड त्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) त्रि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । वा रसामङ्कत्वत्वरसंसुभास्वनिभ्यो निशायां वेमत्वेऽपि वेदेषूच्चारणभेदार्थमेतदनुवचनमन्ये मन्यन्ते । य, त्वरा । म, त्वरयति । ड, त्वरते । त्वद ह्रद ग्रीघ्रमनुष्ठानम् । नाघुनेतुमवक्राः स तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरकं, क्ली, (त्वर + भावे क्वुट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते ग्रीघ्रं गच्छतीति । त्वर + क्वुः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।

"आक्षेयीश्च वाक्षेयीश्च त्वरकाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + "घञादयः ।" इति अड् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्त्तिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६। (यथा, महाभारते । ३ । २७८ । २७ ।

"यच्चक्रत्वं मया पूर्व्वं निर्जितो जीवितप्रियः ।
सुखो ग्रातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्वरिः, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+भावे इन् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते स्मेति । त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः । यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा+तारकादित्वात् इतच् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।

"बहुन्तराययुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः ॥")

त्वरितोदितं, त्रि, (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवर्णः । तत्पर्य्यायः । निरस्तभ् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥

त्वष्टः, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति । त्वक्ष तनूकरणे+क्तः ।) तनूकृतः । चाँचा छोला इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः । ३ । ११ । ६६ ॥

त्वष्टा, [ष्टृ] पुं, (त्वेष्टति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ ।" उणां । २ । ६६ । इति तृच् इतोऽत्वञ्च ।) आदित्यविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।

"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राज्ञामतलांस्तेषां कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥ धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा । एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥" एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः । इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥ तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात् । तक्ष+तृच् ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ (यथा, माघे । १ । ३५ ।

"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा ॥"

अयन्तु माघमासे सूर्य्यरथपरिश्रमणाधिकारिणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।

"त्वष्टाथ जमदग्निश्च क्रमणोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ धृतजित् धृतराष्ट्रोऽथ वत्सरः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥"

विश्वकर्म्मणः पुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।

"तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥"

प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३ ।

"त्वष्टा प्रजापतिर्नाम्ना सीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलाच्छिनत् ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")

वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ अस्य पर्य्यायः । काष्ठतट्टशब्दे उत्पत्तिश्च तत्र धारणशब्दे दृश्या ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । १ । ११७ । २८ ॥ असुरभेदः । इति तत्रैव सायणः । ३ । ४८ । ४ ॥

त्वाचप्रत्यक्षं, क्ली, (त्वाचं त्वच्-सम्बन्धि प्रत्यक्षम् ।) सर्व्वज्ञानम् । त्वगादेः सर्व्वद्वारा बोधः । यथा, "अथ ज्ञानमाचे त्वज्ञानःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनधात्वादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् ।" इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

"तुष्ट तुष्टो स्तुतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
स्तवनेषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्ट्रः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रासुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ४ ।

"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च ॥"

विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।

"दृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुवृत्तवते ॥"

त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८५ ।

"ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिच्छेद प्रति दानवान् ॥"

तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।

"अपयित्वा चरं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥"

त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रानक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।

"घोरा अवसत्याष्ट्रं वसुदेवं वारुणञ्चैव ॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः । त्वष्टृ+अण्+ङीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री ।) संज्ञानामसूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।

"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी ।
अश्वयत् महाभागा सान्त्वरीत्यश्विनावुभौ ॥")

रथिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष्] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । २० । २ ।

"कपर्दं द्वारकावासं महाराज ! हतत्विषम् ॥")

प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।

"वपस्विषामित्यवधारितं पुर-
स्तात् शरीरीति विभावितात्मभिः ॥")

वाक् । इति मेदिनी । षे, १६ ॥ अवसायः । जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।

"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौरेजदभूमिर्भियसा सस्य मन्योः ॥"

"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव स्वदीये जनिमन् जन्मनि सति।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

त्विष, ञौ भ भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभ-दाने-सकं-अनुदात्तेत् ।) ञौ, अत्वित्वत् । भ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्तिः । अवदानविलासे दाने च त्विषौ भ अनुवर्त्तते । ञौ, अवात्वित्वत् । भ, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+इलन्तात् वा टाप् ।) दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः । षष्ठ्या अलुक् ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥

त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।) किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।

"उच्चैव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य ॥")

त्वसर, क्षद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यस्याधोदन्त्यसकारः । त्वसरति धूर्त्तः क्षद्मेन गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्ब्ववेदे । ८ । ६ । ८ ।

"यस्या स्वपन्तीं त्वसरति यस्या दिप्सति जाग्रतीम् ॥")

त्वसरः, पुं, (त्वसरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्वसर+"भ्रस्जसृत्वसरीति ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ तत्पर्य्यायः । मुष्टिः २ तालतलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २४३ ।

"ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेषे ! वाकोय-
मल्लिकोत्तंसे ! ।
विभ्रमि मनो निशितेव स्मरस्य कुसुमत्वसरुच्छ-
रिका ॥"

सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।

"मा मां पदेन रपसा विदत्त्वसरुः ।"

"तथा त्वसरुश्छद्मगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः मां पदेन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्म्मा । शब्देन मा विदत् मा जानातु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

थ

थ, थकारः । स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः । तवर्गद्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्ताः । इति शाकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"स्थुर्मूर्द्धन्या अटुरसा दन्त्या ऋतुलसाः स्तुताः ॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—

"थकारं पद्मलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
अरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"कुञ्चिता कुण्डला भूत्वा वामाद्यश्चिबतस्ततः ।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ॥
जङ्घे ऋज्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं दकारं प्रथमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"यः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः।
ग्रिली ग्रिरसिजो दक्षो भद्रकाली ग्रिलोच्चयः॥
क्षयो वृद्धिर्विकर्म्मा च दत्तनाग्राधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरसोऽनघः॥
लोलौजश्चयिनी गुह्यः ग्रारचन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रग्राह्यम्॥

दं, क्ली, (दद्यते आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दो पशुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १६। ११४।
"दाददोद्दद्दुद्दादी दादादोदूददीं ददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददादद ददोऽदः॥"
"दद्यते इति दादोदागम्। ददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दादो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथशततीकायामर्थविशेषा द्रष्टव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"खेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
उष्णग्रहोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ६।
"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७।
("सुप्रता जायते दंशे क्षणश्चातिसवत्यरुक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्डनम्। (दन्तशठम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्षाकृतिर्न ललाटे न भ्रुकुटिमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलगन्धहारि वारि च न स्रवत्सुपायश्चतुरेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पदन्तम्। इति विश्वः॥ (यथा, "सर्व्वैरेवादितः सर्पैः ग्राखादस्य देहिनः।
दंशस्योपरि वक्तीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रग्राह्ये।
"दोर्द्वीपो धातकिर्धाता दाता दक्षं कलाचकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराद्यवनी धरा॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्घना गा त्रिकण्डकी॥
खस्तिकः कुटिलारूपः क्षयाक्षोमा जितेन्द्रियः।
धर्म्मेन्द्रहामदेवश्च श्रमा बहुसुवत्सला॥
हरिद्रापुरमत्नौ च दक्षपार्श्वस्थिरेखकः॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दो पशुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १६। ११४।
"दाददोद्दद्दुद्दादी दादादोदूददीं ददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददादद ददोऽदः॥"
"दद्यते इति दादोदागम्। ददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दादो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथशततीकायामर्थविशेषा द्रष्टव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"खेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
उष्णग्रहोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ६।
"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७।
("सुप्रता जायते दंशे क्षणश्चातिसवत्यरुक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्डनम्। (दन्तशठम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्षाकृतिर्न ललाटे न भ्रुकुटिमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलगन्धहारि वारि च न स्रवत्सुपायश्चतुरेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पदन्तम्। इति विश्वः॥ (यथा, "सर्व्वैरेवादितः सर्पैः ग्राखादस्य देहिनः।
दंशस्योपरि वक्तीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥

द

द, दकारः। स च वक्त्रनाशादशवर्णः तवर्गश्चतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्थुर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं सदा।
त्रात्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

द्रोतचर्म्मान्तवल्कानां शृङ्गास्थ्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १६।
"सोऽब्रवीदहमांसं प्राक् दंशो नाम महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दंश+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्बनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्बनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सङ्कुधि।
विहृतो विवलाटायां निपत्य निहतः खशैः॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि॥"
दंश+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामड़ान कुलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनव्याहिभिः क्षुण्णैर्दाहच्छत्तवेश्मनि॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुर्भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदयं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २६। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दंशते इति। दंश+क्विप्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा. महाभारते। ४। ४०। २।
"धारया यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्व सुग्रहश्चैव कस्तेतद्वक्तुमर्हति॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंष्ट्री, स्त्री, (क्षुद्रो दंष्ट्रः। स्वार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+क्विप्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटदाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दशतेऽनयेति। दंश+"दान्शान्झान्सेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् पित्वात् ङीषोऽपित्वात् टाप्।) दन्त-

विशेषः। तत्पर्य्यायः। दाढ़ा २। इति हेमचन्द्रः। ३। २४७॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १। ३।

"यस्यालीयत शुल्कसीन्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलम्।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी॥")

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः। दंष्ट्रा+"ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५। २। ११६। इति ठन्।) दाढ़िका। इति हेमचन्द्रः। ३। २४७॥

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्यस्येति। दंष्ट्रा+"ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५। २। ११६। इति इनिः।) शूकरः। इत्यमरः। २। ५। २॥ सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। २। ३३। २३।

"विषाणि दंष्ट्रिणः सर्व्वे नखानि श्वापदस्य च।
व्यवस्यन्त्यायुधीकृत्य गजाः सिंहा वनाश्रयाः॥")

दंष्ट्राविशिष्टे, त्रि। यथा,—

"दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्व्वापि हता स्वेच्छेच तस्करैः।
ये स्वार्थे हता यान्ति राजन्! स्वर्गं न संशयः॥"

इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम्॥

दक्, स्त्री, (उदक+पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दक्ष, ड क्षदे। वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) क्षद दृह श्रीघ्रकरणम्। ड, दक्षते धनसृद्योगी। श्रीघ्रमृतुपादयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ (सामर्थ्ये अकर्म्मकोऽयम्। यथा, ऋग्वेदे। २। १।११।

"तमिळा घृतमिन्नसि दक्षसे॥"

"दक्षसे दानाय समर्थो भवसि॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

दक्ष, ष म ड हन्त्यर्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) म, अदक्षि अदाक्षि। दक्षं दक्षम्। दाक्षं दाक्षम्। मानुबन्धबलादनुपधयोरपि दीर्घः। क्षमते तु दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ष, दक्षा। सेमक्षात् सरोरित्यनेनेवेदधिक्षेऽस्य धातुबन्धस्वरूपर्य्यन्तघटादिभ्यो ड इति प्राचीनमतानुवादार्थः। ड, दक्षते। हन्त्यर्थे गतिवधयोः। इति दुर्गादासः॥

दक्षः, पुं, (दक्षते वृद्धिप्रवृद्धये समर्थो भवतीति। दक्ष+अच्।) प्रजापतिविशेषः। स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठात्जातः। ततः प्रभृति मैथुनेन प्रजा जाताः। यथा,—

"शरीरात्तस्य वक्ष्यामि मानसेभ्यो महात्मनः।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत॥"

इति मत्स्यपुराणे। ३। ६॥

"यथा सर्ज्जे चैवादौ तथैव शृणुत द्विजाः!।
यदा तु दक्षतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान्॥
न वृद्धिमगमल्लोकस्तदा मैथुनयोगतः।
दक्षः पुत्रसहस्राणि पञ्चजन्यामजीजनत्॥"

इति च तत्रैव। ६। ३—४॥

अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः। अस्य षोड़शकन्याः; यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः ८ बुद्धिः ९ मेधा १० स्मृतिः ११ तितिक्षा १२ ह्रीः १३ मूर्त्तिः १४ सती १५। तस्य त्रिसहस्रपुत्राः। दक्षप्रजापतिर्द्वितीयश्चाक्षुषे दक्षप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजाश्चसृष्टिचकार। स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टिं कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान्। धर्म्माय दश। कश्यपाय सप्तदश। चन्द्राय सप्तविंशतिः। तार्क्ष्याय दे। भूताय दे। अङ्गिरसे दे। इति श्रीभागवतम्॥ * ॥ ताम्रचूड़ः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये।

"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि।
चटकानाञ्च यानि स्युरन्नानि च हितानि च॥")

मुनिभेदः। (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ४। ६७।

"कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः।
ग्रन्थञ्चकार यत्नेन दक्षः कात्यायनः स्वयम्॥"

अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ५।

"पराशरयमव्यासशङ्खलिखित दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः॥")

हरवंशः। द्रुमभेदः। वह्निः। इति विश्वः॥ महर्षिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १३। १७। ११३।

"धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्यवाक्यच युगाधिपः॥"

विष्णोर्नामविशेषः। यथा, महाभारते। १३। १४८। १११।

"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः॥"

बलम्। इति निघण्टुः। २। ६। "दक्ष ग्रैवेय चकारात् वृद्धौ। दक्ष गतिहिंसनयोः। दक्षतिरुत्साहार्थः। इति स्कन्दस्वामी। असुन्। ग्रन्थुविजये स्त्रिग्रो भवत्यनेन स्त्रिंस्यन्तं वानेन ग्रन्थवः ग्रोतृसाहित्यो वा भवति ग्रन्थुविजये।"

"दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम्॥" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा। यथा, ऋग्वेदे।१।६५।६।

"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव॥"

"सोऽग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ गरुड़स्य पुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। ५। १०१। १२।

"मेघवृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः॥")

त्रि, पटुः। इति मेदिनी। के, १४॥ अस्य पर्य्यायः चतुरग्र्ये द्रष्टव्यः॥ (यथा, महाभारते। १। ७४। ३६।

"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजावती।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता॥"

समर्थः। यथा, ऋग्वेदे। १। ५६। ४।

"दृहती इव शवसे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः॥"

प्रशस्तः। यथा, तत्रैव। १। १५। ६।

"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम्॥"

"दक्षं प्रशस्तम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥

दक्षिणः। अपसव्यम्। यथा, महानिर्व्वाणे। ३। ४४।

"प्राणायामं ततः कुर्य्यान् मूलेन प्रणवेन वा।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षनासस्य पार्श्वतः॥")

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दक्षप्रजापतेः सुता। ताः षष्ट्यामृतसञ्ज्ञकाः। तासां नामानि यथा,—

"सती ज्योतिः क्षमा क्षान्तिः क्षान्ता क्षमतया क्षया तथा।
प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्नतिश्च अरुन्धती॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः॥
अरुन्धती वसुर्यामी लवा भानुर्मरुत्वती।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः॥
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा॥
क्रोधा दरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः।
षष्ट्यामृत सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः॥"

इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥

(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं कन्या जनयामास। यथा, मत्स्यपुराणे। ५।१२-१४।

"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा॥
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये॥
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे त्वङ्गिरस धीमते।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः॥
श्रवणं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः॥"

एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि॥)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति। जन+"षष्ठ्यामजातौ।" ३। २। ६२। इति डः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥ (अश्विन्यादिनक्षत्रे च॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानां अश्विन्यादिदक्षकन्यानां पतिः।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः॥)

दक्षसावर्णिः, पुं, नवममनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे ऋषभनामा भगवदवतारः। शुचिनामा इन्द्रः। पारमरीचिगर्भाद्या देवाः। द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः। भूकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्य विशेषविवृतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४ अध्याये द्रष्टव्या॥)

दक्षा, स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्था भवतीति वा। दक्ष+अच्। टाप्।) पृथिवी। इति मेदिनी। के, १५॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ+क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। इति हलायुधः॥

दक्षाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति। दक्ष+"शुदक्षिक्षुभ्रदिभ्य आय्यः।" उणा॰ ३। ६६। इति आय्यः।) गरुड़ः। अग्र्यः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दक्ष वृद्धौ+आय्यः। त्रि, वर्द्धकः। यथा, ऋग्वेदे। १। ६१। ३।

"शुचिर्द्युमत्सि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम!॥"

"त्वमर्य्यमेवासाभिर्द्युमान् क्षयं इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि।" इति सायणः॥ पूजनीयः। यथा, तत्रैव। ७। १। २।

"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः॥"

"योऽग्निर्हे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ+"हृदक्षिभ्यामिनन्।" उणा॰। २। ५०। इति इनन्।) दक्षिणोद्भूतः। (दक्षिणदिग्भवः। यथा, रघुः। ४। ८।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः।
आदत्ते नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥"

दक्षिणदिक्स्थितः। यथा, मनुः। ५। ६२।

"दक्षिणेन स्रुतं शूद्रं पुरुषारेण निर्हरेत्॥")

सरलः। (यथा, महाभारते। ४। ५। २७।

"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः॥")

परच्छन्दानुवर्त्ती। आरामः। इति मेदिनी कोषः। ५०॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु।
वाग्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः॥"

इति विश्वप्रकाशात्। कोषः, ४५॥)

दक्षः। अपसव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ डाहिन इति भाषा। (यथा, मनुः। २। ६३।

"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीतमुच्यते द्विजैः॥")

दक्षिणहस्तादानदाने दोषो यथा,—

"दत्तहस्तादाता च सर्पश्च सप्तजन्मसु।
ततो भवेद्धस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—

"ओंकारसुचरन् प्राज्ञो द्रविणं ग्रहणोदकम्।
यज्ञोपवीतिनो हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्॥"

इत्यादित्यपुराणम्॥

(प्रदक्षिणः। यथा, भागवते। १। १४। १३।

"स्त्रस्ताः कुर्व्वन्ति मां सर्व्वं दक्षिणं पशवोऽपरे।
वाङ्मांश्च पुरुषव्याघ्र! लक्षये रुदतो मम॥")

पुं, चतुर्थनायकान्तर्गतनायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ४०।

"यस्य त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः॥")

यथा च "सकलनायिकाविषयसमसदृशानुरागः।

अस्योदाहरणं यथा,—

"अन्तःपुरे स्फुरति पद्मदृशां सहस्र-
मध्यिष्ठितं कथय कुत्र निवेशयामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन॥"

इति रसमञ्जरी॥ *॥

(तत्तोक्ताचारविशेषे, क्ली। यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे।

"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका।) आद्याशक्तिः। यथा,—

"ऊर्द्धे वामे क्षपायां करकमलतले छिन्नमुण्डं तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्वजगदघहरे दक्षिणे कालिके च।" इति तन्त्रसारः॥

दक्षिणतः, अ, (दक्षिण+"दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।"५।३।२८। इति अतसुच्।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, मनुः। ३। ६१।

"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत बलिं सर्व्वात्मभूतये।
पित्रभ्यो बलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्॥"

दक्षिण+तसिल्। दक्षिणभागे। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ४८।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते॥")

दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम्। यथा, "दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम्।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम्॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोरन्तरालम्। "दिङ्नामान्यन्तराले।" २। २। २६। इति समासः।) पूर्व्वदक्षिणकोणः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ६। १६। २२।

"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां हृत्वा दक्षिणतो यदुम्॥"

तद्दिग्भागस्थे, त्रि। यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे। ४। २। ११।

"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्ताहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था+कः।) सारथिः। इत्यमरः। २। ८। ६०॥

दक्षिणस्थिते, त्रि।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ+"हृदक्षिभ्यामिनन्।" उणा॰। २। ५०। इति इनन्। ततष्टाप्।) दक्षिणदिक्। तत्पर्य्यायः। अवाची २ ग्रामनी ३ यामी ४ वैश्वस्तरी ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ३। २५।

"दिक् दक्षिणा गन्धवहं सुखेन
बलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज॥")

दक्षिणवायुगुणाः। षड्रसयुक्तत्व। चक्षुर्हितत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम्। शुक्रनाशित्वम्। विदाहित्वम्। अस्मारुतकोपनत्वम्। गण्डूपदादिकीटानां जनकत्वञ्च। इति द्रव्यगुणः॥ *॥

अस्या दिशोऽधिपतयः दृषकन्यामकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥ यज्ञादिविधिदानम्। इति मेदिनी॥ प्रतिष्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम्। सा यज्ञपत्नी श्रीलक्ष्मीदक्षिणारूपभूता। यथा,—

"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य परमात्मनः॥
तेन दक्षिणा॥"

दक्षिणाया यदाने तस्या इष्टिर्यथा,—

"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदेरुक्तमिदं मुने!॥
कर्म्मणः कर्म्मणि पूर्णे च तत्फलं यदि दक्षिणाम्।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथ वा॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा॥
त्रिरात्रे तद्भवेद्गुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत्॥
कर्म्म तद्दुर्जनानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत्।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव भक्षन्ति तद्दत्तं आहुतर्पणम्।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम्॥*॥
दाता न दीयते दानं गृहीता च न याचते।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्ज्वेव घटः॥
नार्य्यवेदुर्जनमानसेदुर्व्याचितारञ्च दक्षिणाम्।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताड़ितः।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

नायिकाविशेषः। यथा,—

"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके।
न सुचत्यन्यसक्तेऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी॥

(त्र, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। "दक्षिणादाच्।" ५। ३। ३६। इति आच्। दक्षिणस्यां दिशि॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः।) यज्ञाग्निविशेषः। इत्यमरः। २। ७। १६॥ दक्षिणस्या दिशोऽधिदेवताग्निः। इति भरतः॥ अस्य नामकरणम्। यथा,—

"दत्तासु दक्षिणासादौ ह्यग्निर्भूत्वा यतोऽमरान्।
नयसे दक्षिणाभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥"

इति वराहपुराणम्॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ६५॥

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः।) आचारविशेषः। यथा,—
"स्वधर्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत्।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवं यजेत्॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम्॥
(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न। तथाच काश्मीराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे।
"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छ्रुतवेदिकम्॥"
दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य। शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। ४।५।२०।
"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः॥")

दक्षिणात्, य, (यस्यांगतो रमणीयं वा। दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा दिक् इति। "उत्तराधरदक्षिणादातिः।" ५।३।३४। इति आतिः।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

दक्षिणापथजन्मन्, [न्] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य।) जातिविशेषः। यथा, महाभारते।१२।२०७।४२-४५।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरात्मकाः।
गुहाः पुलिन्दाः शबराः चुचुका मद्रकैः सह॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि।
यौधकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्ब्बरैः सह॥
एते पापकृतस्तात! चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
अपाकबलयुधानां सधर्म्मायो वराधिप!॥
नैते कृतयुगे तात! चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
नेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ!॥"

दक्षिणासुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि सुखं यस्य।) दक्षिणदिक्सुखः। यथा,—
"अमावास्यां यथाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

दक्षिणायनं, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम्।) सूर्य्यस्य दक्षिणागतिः। सा श्रावणादिषट्सु मासेषु भवति। इत्यमरः॥ * ॥ यथा,—
"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते।
उत्तरायणमुक्तं मकरस्थे दिवाकरे॥ इति।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्॥"
इति विष्णुपुराणोक्तात्यूढादावयनपरिग्रहः सौरेण।
दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः।
इति॥
अजसंक्रान्तितः पूर्व्वं पञ्चाशारादिकान्तरे।
एकवर्षे चतुःपञ्चघटमानक्रमेण तु॥
षट्षष्टितत्परानेकदिनं स्यादयनं रवेः।
एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भकं क्रमात्॥
अयनक्रमेण च तदत् स्यादुदगयानं रवेर्ध्रुवम्॥
कर्क्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम्।
अयनाग्रक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा॥"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम्॥
तच्च जातस्य फलं यथा,—
"याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः।
चतुष्पदाढ्यः क्षयिमानहृद्यु-
र्व्याधामग्रान्तो मनुजः प्रतापी॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥
कर्कटसंक्रान्तिः। यथा,—
"स्टगकर्कटसंक्रान्तौ हे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥
अयनचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमचेत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमूले निदध्यात्।
ततपश्चादारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिगमं विद्धि वामक्रमेण॥"
इति ज्योतिषम्॥
("त इते प्रीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने हे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च। तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तात्मेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्लवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

दक्षिणारुः, [सु] पुं, (दक्षिणो दक्षिणभागे अरुर्व्रणमस्य।) आधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गग्रथितव्रणः। इत्यमरः। २।१०।२४॥

दक्षिणार्हः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति। अर्ह+"अर्हः।" ३।२।१२। इत्यच्।) दक्षिणायोग्यः। अध्वाग्नये दक्षिणामर्हति यः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३। इत्यमरः। ३।१।५॥

दक्षिणावर्त्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति। आ+वृत्+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) वृश्चिकालिः। इति राजनिर्घण्टः॥

दक्षिणाशापतिः, पुं, (दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः।) यमः। इति हेमचन्द्रः। २।६८॥

दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति। दक्षिणा+"कडङ्करदक्षिणाच्छ च।" ५।१।६६। इति छः।) दक्षिणार्हः। इत्यमरः। ३।१।५।
(यथा, हरिवंशे। ६८।७६।
"क्रतवः संप्रवर्त्तन्ते दक्षिणीयैर्हयातिभिः।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्ते यथोक्ताः सर्व्वसञ्चयैः॥"
तथाच अथर्व्ववेदे। ८।१०।४।
"यज्ञतोदक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद॥")

दक्षिणेन, य, (दक्षिण+"एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः।" ५।३।३५। इति एनप्।) दक्षिणदिग्भि। इति रायमुकुटः॥ दक्षिणभागे। (अस्य योगेन द्वितीया भवति।) यथा,—
"दक्षिणेन हरिं रुद्रो गोविन्दमतिनेश्वरः।
येनेशं हरिरीशञ्च तेनेशमभितोऽचैकाः॥"
इति सुबोधम्॥
(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। ३।८३।४।
"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे॥")

दक्षिणेर्म्मा, [न्] पुं, (दक्षिणे इर्म्मे व्रणं यस्य। "दक्षिणेर्म्मा सुध्यथोगे।" ५।४।१२६। इति अनिच्।) आधग्ररावाघातात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृगः। तत्पर्य्यायः। दक्षिणाग्रः २। इत्यमरः।१०।२४॥ (यथा, भट्टिः। ४।४४।
"स्टगयुमिव स्टगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन्॥")

दक्षिण्यः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति। "कडङ्करदक्षिणाच्छ च।" ५।१।६६। इति चकारात् यत्।) दक्षिणार्हः। इत्यमरः। ३।१।५॥
(यथा, भट्टिः। २।२६।
"दक्षिण्यदिष्टां कृतमार्त्तिजीने-
ष्वदृयातुधानेषिचिते प्रसर्पत्॥")

दग्धं, क्ली, कर्त्तृव्रणम्। इति रत्नमाला॥

दग्धः, त्रि, (दह्यते स्म इति। दह+क्तः।) भस्मीकृतः। पोड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्लुष्टः २ प्रुष्टः ३ उषितः ४। इत्यमरः। ३।१।६६॥ (यथा, मनुः। ८।१८६।
"चौरैर्हृतं जलेनोढ़मग्निना दग्धमेव वा।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन॥")
"पञ्चाशामाभिषं पर्व्व।
गोवैर्व्यमाभिषं क्षीरं फले जम्बीरमाभिषम्।
आमिषं रक्तशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥
(स्नानम्। यथा, अमरशतके। २४।
"दग्धायामपि वाचि सञ्चितमिदं दग्धानलं जायते॥"
चन्द्राश्रितराशिमूलकपारिभाषिकग्रहम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"शशिसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाऽलगौ।
पञ्चम्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापयन्त्रमे॥
नवम्यां सिंहकोटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे।
द्वयमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्रमी ग्रहाः।
दग्धसद्मनि यत् कर्म्म कृतं सर्व्वं विनश्यति॥")

दग्धकाकः, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः काकः।) द्रोणकाकः। इति हेमचन्द्रः। ४।३८६॥

दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽस्य।) चित्ररथगन्धर्व्वः। इति महाभारतम्॥ (यथा, महाभारते। १।१७१।३६।
"अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥")

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति। रुह+कः।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति। रुह+कः टाप्।) दग्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या। दह+क्तः। ततष्टाप्।) स्थितार्का दिक्। इति मेदिनी। रे, ७॥ वृक्षविशेषः। कुरुह इति ख्यातः॥ तत्पर्य्यायः। दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्थलेरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ सुदग्धिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रकोपनत्वम्। जठरानलदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं ज्येष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्राग्रहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी। अस्याः प्रमाणं यथा,

"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत्॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्येष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया। एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृषगे शशाङ्के
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्ला।
कुलीरकन्यालिझषास्थमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः॥"*॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी। एतत्प्रमाणं यथा,

"मासा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चमुनयस्तथा।
दह्यन्ते तिथयः सप्त क्रमात्तादेः सप्तसप्तभिः॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

दग्धिका, स्त्री, (कृतसिता दग्धा। "कृतसिते।" ५।३।७४। इति कन्।) दग्धान्नम्। पोड़ा भात इति भाषा। चाची इति ख्याता इति केचिदिति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। भिस्सटा २। इत्यमरः। २।९।४६॥ भिस्सिटा ३ भिञ्जिटा ४ भिञ्जिटा ५ भिञ्जिका ६। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ दग्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धेरुका, स्त्री, (दग्धा इरुका।) भ्रामकम्। इति हारावली। २१४॥

दघ, इ त्यागे। अवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दघ्नोति। अवनं रक्षणम्। इति दुर्गादासः॥

दघ, न घातने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, दघ्नोति। दघ घाते। इति जौमराः पठन्ति। तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम्। ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य प्राचिकचुरादित्वेन स्वार्थे णौ रूपं हननमित्यर्थः। किञ्च हिंसनपाठेनैवेहसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं जयाणामेव कातन्त्रादसम्मतत्वात्। इति दुर्गादासः॥

दङ्क, तृ क तत्पाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट्।) तत्पातस्तद्धत्पातनम्। क, दङ्कयति दङ्कापयति अमराधिपं राणा। इति दुर्गादासः॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति। दण्ड+घञ्। यद्वा, दान्त्यत्वनेनेति। दम्+"अमन्तात् डः।" उणां १।११३। इति डः।) लगुड़ः। इत्यमरः। ३।३।४१॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३।११।

"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते॥")
तस्य धारणगुणाः। खलतः संप्रतिष्ठानत्वम्। शत्रुनिषेधनत्वम्। अवष्टम्भनत्वम्। आयुष्यत्वम्। भयघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

"पुनः सरोष्णजलविषाग्निभ्यो भयागमे।
अमस्खलनदोषघ्नं स्थिरे च प्रशस्यते॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्द्धनम्।
अवष्टम्भकरत्वाच्च भयघ्नं दण्डधारणम्॥")

शरीरागतरक्षणादि। यथा,—

"शरीरागतसंरक्षां भूतानामप्यहिंसनम्।
बर्हिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते॥"

इति मोक्षधर्म्मः॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्। ७३।४,६।

"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च।
दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृताङ्गविस्तारः॥"
"अन्येषाञ्च नराणां प्रीतातपवारणन्तु चतुरस्रम्।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम्॥")

चामरादीनामङ्गविशेषश्च। यथा, तत्रैव। ७२।३-४।

"अर्धार्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुम्फात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्॥
बह्वातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम्।
व्यापीतलक्ष्मीमधुलक्षवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः॥")

ब्रह्मचारिधार्य्यदण्डगुणाकारपदार्थः। यथा, देवीभागवते। १।१६।३१। शुकं प्रति जनकस्योक्तिः।

"दण्डाजिनजटा चिन्ता यथा तव धनेऽपि च।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयाभस्म वा न वा॥"

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम्। यथा, मनौ। २।४५-४७।

"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ।
पैलवौदुम्बरो वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः॥"

वाजनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली। यथा, आग्नेयधनुर्व्वेदे।

"तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणेऽपि भवेदृजुः।
गुल्फौ मार्ज्जियहौ चैव स्थितौ पश्चाङ्गुलान्तरौ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम्॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति। दण्ड+घञ्। यद्वा, दान्यतिं शान्तं करोत्यनेन। दम+डः।) राज्ञां चतुर्थोपायः। (यथा, देवीभागवते। १।१७।३।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डभेन्न भवेद् यदि॥")

स च त्रिविधः। वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिच। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। साहसम् २ दमः ३। इत्यमरः। २।८।२१। (दण्ड+भावे घञ्। दमनम्। (यथा, मनुः। १२।१०।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च॥"

दण्ड इवाचरतीति। दण्ड+क्विप्। ततो भावे घञ्।) ऊर्द्धस्थितिः। दाँड़ान इति भाषा। इति सारसुन्दरी॥ व्यूहभेदः। (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये।

"मण्डलासंहतौ भागौ दण्डास्ते बहुधा स्मृताः।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः।
प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वैकुण्ठिरेव च॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ।
विशालो विजयः रुचौ सूचा कर्णश्चमरसुखौ॥
सर्पाखो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्यां चैकपक्षतः॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां जयोऽन्ये तद्विपर्य्ययः।
पक्षोरक्षैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः॥
सूचापक्षो धनुःपक्षो द्विसूचो दण्ड ऋङ्गजः।
द्विगुणोऽयन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः॥
द्विचतुर्दण्ड इष्टेते ज्ञेया लक्षयतः क्रमात्।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा॥")

प्रकाण्डः। अंशः। कोणः। मध्यगः। सैन्यम्। काण्डः। घड़ी इति भाषा। मानभेदः। काठा इति भाषा। ("दण्डैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः।" इति लीलावती॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः। (यथा, महाभारते। ३।३।६८।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपाग्रं समाश्रिताः।
माठरारुणदण्डाद्यास्तान् वन्देऽग्निमुखान्॥")

यमः। अभिभागः। इति मेदिनी। दे, १६॥ गद-

भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
"धृष्टकस्याम्बरीषश्च दण्डस्येति सुताश्चयः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णः खनामख्यात-
नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६७।४६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
"धनुर्ग्रहो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ॥"
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
"शूलहस्ताय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ॥")
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
"षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम् ।
सर्व्वमार्द्रैः कृतच्छिद्रं कुर्य्याच्च चतुरङ्गुलैः ॥
यावच्चलद्भुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
विप्रदण्डोद्यमे लक्षमतिलक्षं निपातने ॥"
"कौटसाक्ष्ये दण्डा यथा,—
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्म्मस्यात्यभिचारार्थमधर्म्मनिधनाय च ॥
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दण्डस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि क्षुरचतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ वालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥*॥
अधर्म्मादण्डेषु दोषो यथा,—
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्य्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा,—
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा तेषान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ॥
तदेषु सर्व्वमेवैतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥
दण्डस्य भेदा यथा,—
प्रधानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥
अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्त्रभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्तास्त्रिषु वा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विगुणो दमः ॥*॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽध्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्य स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निक्षेपोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासे चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्मशरीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रतितत्त्वतः ।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंसाद्येत् श्रेष्ठमन्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवगूर्द्धयतो गुदम् ॥
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्हाढ़िकायान्तु ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ॥
अङ्गानां पीड़नायाञ्च प्राणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वं दण्डमथापि वा ॥
इत्याग्नि हिंसादृयो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुण्यमूलफलेषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दण्डातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥
छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिसुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्मेस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वेगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विगुतं दमम् ॥
प्राजकस्त्वेदृभवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेनाग्ने सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विधारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वङ्गं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विगुतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः शूकरनिपातने ॥
भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथातु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेच्छिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
तथाधरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥
पञ्चाशत्तदभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शस्त्रस्यौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु क्षुरिकायाञ्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ।
वेणुवेदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्नस्यान्नाद्यजातीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नवते च यत् ।
यश्चैतान्युपकृष्टानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेदगृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"*॥
परदारहरणे दण्डो यथा,—
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नरनायकः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्द्यिला प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः सख्यं भूषणवाससाम् ।
सहस्वट्टासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं सृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैव चारण्यदारेषु विधिर्नालोपनीविषु ।
सञ्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिवद्य तु यः कन्यां कुर्य्यादर्थेन मानवः ॥
तस्याश्च कर्त्तयेदङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवास्याद्दशैव ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरोष्ट्रहरणं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादधुश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
ब्राह्मण्या सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्ग सर्व्वस्वेनागुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्ड्यः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं शूद्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विज्ञतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो मुण्ड्यस्तु तौ व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
शूद्रेण मौण्ड्यमर्च्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रमन्त्यजस्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेदृत्विजं ।
यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
"दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानि वा यच्चन् दुर्ब्बलान् बलवत्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्यादृषयाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्बिषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपश्चिद्वचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपश्चिद्वचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥"

दण्डकः, पुं क्ली, (दण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमरटीकाभारतसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (दृश्यो दण्डः । "दृशे" ५ । ३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुड़ः । सोंटा इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्रः । यथा, भागवते । ९ । ६ । ४ ।
"श्रुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
"रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥")

दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।) जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
"मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वृषिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥")

दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः । अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) दीर्घकाकः । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डटक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना टक्का ।) वाद्यविशेषः । दामामा इति नागरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्मसः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९ गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्रनिर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति । धृञ् धारणे + पचाद्यच् णिलुक् । इत्युज्ज्वलदत्तः । २ । २२ ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
"नक्षदण्डक्षतं दण्डं मुक्ता दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डस्खलाय ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥")
राजा । इति जटाधरः । (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
"बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमशुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")
क्षत्रि, लगुड़धारकः ॥ (ग्राहकः । यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४३ ।
"एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥"
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४ । २१ । २२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः ॥")

दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा, गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
"उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥")
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे । २६६ ॥ (सगरसम्भातनृपविशेषः । स तु क्रोधघर्षणस्यासुरस्यांशेन जातः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३७ ।
"क्रोधवर्षण इत्येव यस्यन्यः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची बाह्वी दण्डधारो धनुर्द्धरः ॥"

चि, दण्डधरः। (शासकः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १०६।
"दण्डधारे त्वयि शासति क्षितिमेतां प्रशासति।
को वैरक्षेद्वयोः पारमनासाद्यावसीदति॥")
दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नयतीति। नी+ण्वुल्।) सेनानीः। स चतुरङ्गबलाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७। ६६६।
"कन्दर्पे कोटभूतानां भिन्नानां सङ्गरोद्यते।
क्रुधन् राजपुरीं राजा यस्तदण्डनायकम्॥")
दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या। यद्वा, दण्डो नीयतेऽनयेति। नी+कर्म्मणि करणे वा क्तिन्।) अर्थशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ५॥ तत् शुक्राचार्य्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम्। इति भरतः। तस्य निरुक्तिर्यथा,—
"दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः।
दण्डनीतिरिति ख्याता शास्त्रेषूक्तिविचक्षणैः॥
तच्च ब्रह्मशतग्रन्थसहस्राध्यायपरिमितम्।
तद्यथा,—
"ततोऽध्यायसहस्राणां ग्रन्थकर्त्रे सुबुद्धिजम्।
यत्र धर्म्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो यत्र एष स्वयम्भुवा।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थैः पृथग्गुणः॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च।
सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः॥
त्रयी वार्त्ता च दण्डश्च विद्या चैव हि भारत!।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम्।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः॥
सामभेदप्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्धौ च यत् फलम्॥
सन्धिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः।
भयं सत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम्॥
यात्राकालश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः।
विजयो धर्म्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम्॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिगृह्यितः।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुप्तश्च बहुविस्तरः॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव!।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम्॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य! प्रकाशानि बलस्य च।
अङ्गमाज्ञप्तिमाश्रित्य कार्य्ययोगा विधादयः॥
सर्व्वे चाभ्यवहार्य्ये वाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः।
अरिभिश्चसुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः॥
कृत्स्नो मार्गगुणश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह।
आत्मरक्षणमाश्रित्य सर्गाणां चान्ववेक्षणम्॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम्।
यूहाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम्॥
उत्पातांश्च निपातांश्च सुयुद्धं सुपलायनम्।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ!॥
बलव्यसननिर्युक्तं तथैव बलहर्षणम्।
पीड़ा चापदकालश्च प्रतिज्ञानञ्च पाण्डव!॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीड़नम्॥
अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः।
औषधिसुखोपजापेन वीरुधश्छेदनेन च॥
दूषणेन च नागानां आशुक्षाजननेन च॥
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च॥
सम्राज्ञस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धौ समञ्जसम्।
दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्।
अरिमध्यमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्॥
अवमर्दैः प्रतीघातैस्तथा चैव बलीयसाम्।
व्यवहारः सुकृत्यञ्च तथा कण्टकशोधनम्॥
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चाप्रवेक्षणम्।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह।
कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च॥
दुश्चेष्टितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम्।
गृह्यितञ्च सर्व्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम्॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्।
प्रदानञ्च विशिष्टस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते।
चतुर्थं व्यसनाघाते तच्चैवाचानुवर्णितम्॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च।
दृष्टोक्तानि क्रुरश्रेष्ठ! व्यसनान्यत्र चैव ह॥
मृगयाश्चास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ!।
कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च।
निग्रहोऽथात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च॥
व्यसनानि विविधान्येव क्रियासंश्चाथ वर्णिताः।
अवमर्दैः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम्।
चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्म्मान्तनाशनम्॥
उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः।
पनवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर!॥
उपार्জ্জनञ्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट्।
लक्षस्य च प्रशमनं सतां चैवाभिपूजनम्॥
विद्वद्विरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता।
मङ्गलालभनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया॥
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च।
एकेन च पथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः॥
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ॥
वृत्तिर्भरतशार्दूल! नित्यश्चैवान्ववेक्षणम्।
अदण्डाद्यं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम्॥
अनुजीविजनातिभ्यो गुणिभ्यश्च समुद्भवः।
रत्नाश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्॥
मण्डलस्या च या चिन्ता राजन्! द्वादशराजिका॥
हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः॥
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण!॥
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः।
दूष्यं स्रोतांसि चैव वर्णितश्च स्थिराम्भसाम्॥
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः।
तत् सर्व्वं राजशार्दूल! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम्॥
एतत् श्रुत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः।
देवासुराश्च संहृष्टः सर्व्वान् शुक्रपुरोगमान्॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता॥
दण्डेन सहिता श्लेषा लोकरक्षणकारिका।
नियहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति॥"
इति महाभारते राजधर्म्मः॥
दुर्गा। यथा,—
"नयानयगतालोके विकल्पनिलयामला।
दण्डनाङ्गमनाङ्गापि दण्डनीतिरिति स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारकेण पांशुलो नीचः।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली॥
दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य।) यमः। (यथा, भागवते। १। १७। ३५।
"परीक्षितेवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः।
असुरत्तासिमादेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम्॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः। स पूर्व्वभद्रस्य पुत्रः हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां दण्डनायकत्वमवाप्तवान्। यथा,—
"भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हरौ
हरो वराणां निकरं तदा ददौ।
क्षेत्रस्य यस्यास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वराश्रम॥
स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृतान्त्र मत्प्रियः।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्व्वान् गणान् प्राधि ममाज्ञयोत्कटान्॥"
"त्वत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽद्य यच्चराट्
कक्षामनाराध्य सुमुक्तिभाग्जनः।
सभाजनं प्राप्तत एव ते चरेत्
ततः समर्च्चां मम भक्त आदरात्॥
मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे!॥"
इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः।
(खनामख्यातचन्द्रवंशीयनृपविशेषः। यथा, मात्स्ये। ५०। ८७।
"वह्नीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति॥"
अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राज्यं चकार। यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे।
"चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधिकाः।
बुभुजे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महाबलः॥"

दण्डधरे, त्रि। यथा, महाभारते। १।१३६।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा॥")
दण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता। दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहक्लेशेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०३॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः। तत्तु ताड़नादि। इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा, मनुः। ८। २७८।
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम्॥")
दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति। पालि+अण्।) अङ्गरक्षकसत्यः। दाँड़िका इति भाषा। इति हारावली। १६०॥ (दण्डेन पालयतीति। पालि+अच्।) द्वारपालः॥
दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति। के+कः।) अकुलमत्स्यः। इति हारावली। १६१॥
दण्डबालधिः, पुं, (दण्ड इव बालधिर्यस्य।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥
दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति। भृ+क्विप् तुगागमश्च।) कुम्भकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति।) दण्डधारके, त्रि॥
दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम्।) दिग्विजयः। संयानम्। वरयात्रा। इति मेदिनी। रे, २६५॥
दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति। यम+अण्।) यमः। दिनम्। अगस्त्यः। इति मेदिनी। मे, ६०॥
दण्डरी, स्त्री, डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
दण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति। वद+णिनिः।) दर्व्वटः। द्वारपालः। इति हारावली। १२८॥ दण्डवक्तरि, त्रि॥
दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति। वस+णिनिः।) द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दण्डग्रामाधिष्ठितजनः। इति जटाधरः॥
दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मत्तानां दण्डं विष्कम्भाति निबध्नाति यत्र। वि+स्कम्भ+अधिकरणे घञ्। वेः स्कम्भातेर्नित्यमिति वत्वम्।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्वा दण्डो निबध्यते सः। घोलमञ्चीया खुँटी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुठरः २। इत्यमरः। २।६।७४॥
दण्डवृक्षकः, पुं, (पत्रविहीनत्वात् दण्ड इव वृक्षः। ततः स्वार्थे कन्।) स्नुही। इति राजनिर्घण्टः॥
दण्डहस्तं, क्ली, (दण्ड इव हस्तो वृन्तरूपो यस्य।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥
दण्डाजिनं, क्ली, प्राव्रज्यम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (कपटिनां बहिर्द्दण्डादिकं यतीनां दण्डाजिनवत् आर्य्यलिङ्गत्वेन प्रतीयमानत्वात् तदर्थोऽत्रोपचर्य्यते। दण्डश्च अजिनञ्च द्वयोः समाहारः। यतीनां दण्डं शत्रुचर्म्म च। यथा, देवीभागवते। १। १६। ३१।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा॥")
दण्डादण्डि, व्य, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम्। "इच् कर्म्मव्यतिहारे।" ५। ४। १२७। इति इच्।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥ लाठालाठि इति भाषा॥
दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) वाहनम्। मत्तहस्ती। शरयन्त्रकम्। कुम्भकारस्य चक्रम्। इति मेदिनी। रे, १६८॥
दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम्।) घोलम्। इत्यमरः। २।६।५३॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि॥)
दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्यास्तीति। दण्ड+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) दण्डधारकः। छड़िवरदार इति आसावरदार इति च भाषा। मत्स्यविशेषः। डाणिकाजा माछ इति भाषा। अस्य गुणाः। कफवायुपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि। यथा, महाभारते। ६। ११। ३६।
"न तत्र राजा शासेन्द्र! न दण्डो न च दण्डिकः।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ! ते रक्षन्ति परस्परम्॥")
दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्यस्याः। दण्ड+ठन्+टाप्।) हारविशेषः। इति जटाधरः॥ रज्जुः। यथा, अङ्कुस्रोतःकर्षं दण्डिकां छिनत्ति। इति सुपद्मव्याकरणम्॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः॥
दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति। दण्ड+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्।) कृतदण्डः। तत्पर्य्यायः। दापितः २ साधितः ३। इति हेमचन्द्रः॥
दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्यास्तीति। दण्ड+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनिः।) जिनविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता। शङ्कराचार्यसमकालीनोऽयम्। यथा, शङ्करविजये। १५। १४०।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विदुषान् वायमयूरदण्डिमुख्यान्।
ग्रथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार॥")
यथा, कालिदासः।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधा ययौ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥"
दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ यमः। (यथा, महाभारते। १। १६०। १७।
"तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम्॥")
द्वारस्थः। चतुर्थाश्रमी। (अस्य व्यवहारादिकं यदुक्तं मनौ। ६। ४१-५८।

"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः।
समुपोढ़ेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत्॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान्।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत्।
उपेक्षकोऽसङ्कसुको मुनिर्भावसमाहितः॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम्।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत्॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित्॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत्॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥
न तापसैर्व्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा क्वचित्।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत्॥
कुलमेकोऽनखप्रासुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन्॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्नित्यशानि च।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे॥
अलाबुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तथा।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥
एककालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति॥
विधूमे सन्नमुषले अङ्गारे शुक्तवर्ज्जने।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्म्मुक्तोऽपि बध्यते॥")
दण्डग्रहणादेव दण्डी। भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते। यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले।
"स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेश्वरि!।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम्॥
विद्यते पितरौ देवि! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम्।
सन्न्यासं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा।
सन्न्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि!॥
सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रयद्यते॥")
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता अतस्तेषां निर्गुणब्रह्मोपासनैव परमो धर्म्मः। एते तु सुखिनः प्रायशः परिहितरञ्जितवस्त्रा रुद्राक्षमालाधारिणश्च। दण्डिनस्तु द्वादशवर्षपर्य्यन्तं भिक्षापर्य्यटनादिकं विधाय दण्डान् परित्यज्य परमहंसाश्रममाश्र-

वेयुः इति साम्प्रदायिकाः ॥ एतेषां काश्यो एव प्रधानतमं वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्वणः ॥"
योगाचार्य्यविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यश्छलेन तु ।
अवतारांश्च मुख्यस्य शिष्यांश्च भगवन् ! वद ॥"
उपमन्युरुवाच ।
"महाकालश्च मुण्डी च दण्डी मुण्डी स एव च ॥"
धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, महाभारते धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्द्धरः ॥"
दण्डीत्यत्र प्राप्नोति केचित् ॥) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३७४ ।
"दण्डी मुण्डी कुशी चीरी धृताक्षो मेखलीकृतः ॥")
दण्डोत्पलं, क्ली, (दण्डयुक्तसुत्पलमिव ।) वृक्षविशेषः । डानिपोला इति डानकुनि इति च भाषा । अस्य गुणाः । वयश्वासकासनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत् पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य पर्य्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ सहा ५ । रक्तस्य पर्य्यायः । विश्वदेवा १ । श्वेतस्य । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमालाः ॥
दण्डोत्पला, स्त्री, (दण्डोत्पल + टाप् ।) श्वेतपुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥
दण्ड्यः, त्रि, (दण्डार्हते इति । दण्ड + कर्म्मणि ण्यत् । यद्वा, दण्डमर्हतीति । दण्ड + "दण्डादिभ्यो यत्" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दण्डितव्यः । (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।
"यच्चोक्तञ्च स्वकं धर्म्मं स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम् ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । दण्डार्हः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १ । २५ ।
"स्थिते दण्ड्यतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ॥")
दत्, पुं, दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहुवचने दतः ॥
दत्तं, त्रि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) दत्तितम् । कृतदानम् । तत्पर्य्यायः । विसृष्टम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विश्राणितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।
"स्वहस्तदत्ते सुनिमासने सुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥"
दा + भावे क्तः ।) दाने, क्ली । तत् सप्तविधं यथा,—
"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड़शात्मकम् ।
पण्यस्थलं श्रुतिस्तुत्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
क्रीयुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधशोकावेशगुरुगन्विते ।
यौतुकोच्चपरीहारयत्नासच्छलयोगतः ॥
बालमूढ़ासक्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादवज्ञातात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निसिंहनन्दनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः । अपरः क्षत्रियवंशोत्पन्नो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २६६ । १५ ।
"आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मातुल एव च ॥"
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३८ । २ ।
"राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ पालश्च श्वेतवाहनः ॥") वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौड़ेऽौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका
ये हि सिद्धा
स्ते दत्ताः सेनदासाः करणगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥")
भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्रविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।
"क्रीतः सहोढ़ः कानीनः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाप्तश्च धनग्राहिसुताः स्मृताः ॥"
तथा, महाभारते । १ । १२० । ३४ ।
"दत्तः क्रीत उपक्रीत उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥")
दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य अशौचव्यवस्था । यथा, "सापिण्डस्य पुत्रीकरणे तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणादिनिमित्तं सपिण्डानां दशराचमेव निर्विवादम् । इति श्रीमन्तभट्टधृतदत्तकदीधितिः ॥ * ॥ औरसपुत्रेण सह तस्य समभागित्वम् । यथा,—
"दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचनं शूद्रविषयम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ॥ अन्यत् पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
दत्तकपुत्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"दद्याच्चाता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥"
तत्परिग्रहस्य प्रकारो यथा,—
"शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ॥
नैवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम् ।
स्त्री पुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः ॥
पुत्रं प्रतिगृह्णीयन् बन्धूनाकार्य्य राजनि निवेद्य निवेदनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति ।" इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्तिर्यथा,—
"गोत्रऋक्थे जनयितुर्हरेदौरसः सुतः ।
गोत्रऋक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूड़ान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूड़ादा यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्तादासनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ! ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्व्यामुष्यायणदत्तकश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिगृहीतैवार्थमेव दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभयोरपि पुत्रः ।" इति मिताक्षरा ॥
दत्ताप्रदानिकं, क्ली, (दत्तस्य आप्रदानं ग्रहणमस्यस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुनराहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा, नारदः ।
"दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥"
"असम्यग्विहितमार्गेण ।" इति मिताक्षरा ॥
दत्तात्मा, [त्मन्] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्रविशेषः । यथा,—
"दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।" इति कात्यायनः ॥ अस्य विवरणम् । "दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगतः ।" इति मिताक्षरा ।२।१३४॥ (विश्वदेवानामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३ । ६२ । ३४ ।
"सोमपः स्वर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुष्करीयकः ॥")
दत्तानपकर्म्म, [न्] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म्म आदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥
दत्तिः, स्त्री, (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।
"अपत्यीकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ॥")
दत्तेयः, पुं, (दत्तायां अपत्यं पुमान् । दत्ता + ढक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दद, ड दाने । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, ददते । इति दुर्गादासः ॥
ददनं, क्ली, (दद + भावे ल्युट् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
ददः, पुं, कच्छपः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (ददाति कण्डूमिति । दद + बाहुलकात् रः । यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छत्यनेनेति । दरिद्रा + रुगयादिलात् कुप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । ६२ ।) रोगविशेषः । दाद

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दद्रुः २ दद्रः ३ दर्द्रः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलसंयुतम्॥"
इति माधवकरः॥
तस्यौषधम् यथा,—
"विड़ङ्गेड़गजाकुष्ठनिम्बासिन्यूत्थसर्षपैः।
मूत्रामुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः॥
प्रपुन्नाड़स्य बीजानि धात्री सर्ज्जरसः खुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतद्दुर्दर्शनं परम्॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च॥"
इति गारुड़े १७५ अध्यायः॥ *॥
"एकञ्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं भिवे!।
सोमराजस्य बीजानां चूर्णं पथ्या च दद्रुजित्॥
अम्लतक्रं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
कांस्यपृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम्॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥ *॥
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विश्वाजा करवीरञ्च अर्कक्षीरं शुक्लोत्पलम्।
एषाञ्च चार्द्धिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा अग्नेर्दूरमिना पचेत्॥
पामा विचर्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रशाम्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥"
इति च गारुड़े १६८ अध्यायः॥ *॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठलाङ्गलिनो दद्रोर्निशासैन्धवसर्षपाः।
चक्रमर्दस्य बीजानि तैलं तक्रं समं पिबेत्॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति॥"
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धार्थकश्च खुहीक्षीरम्।
त्रयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षेतानि संदधात्।
दिवसचितयादूर्द्धं सम्यक् निष्पेषयेत्तानि॥
बन्धोपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति॥"
इति भावप्रकाशः॥
("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्व्योषं चक्रमर्दस्य बीजम्।
क्षत्वैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रुयुक्तो मूलकाड्डीजयुक्तः॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य बीज-
मिक्ष्वङ्गारं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्ट्वा लेपोऽयङ्कपित्थाद्रसेन
दद्रून्सर्वं नाशयत्येव योगः॥
हेमक्षीरी व्याधिघातः श्रिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः सोमकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रः
क्षारालेपोद्दर्षणेषु प्रयुक्ताः॥"
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)
दद्रुकः, पुं, (दद्रुरेव। स्वार्थे कन्।) दद्रोगः। इति शब्दरत्नावली॥
दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्दकः। इत्यमरः। २।४।१४०॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिप्पलीर्द्वे हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकासक्रमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणाशनम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
दद्रुघ्नः, त्रि, (दद्रुरस्यस्येति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रोगी। इत्यमरः। २।६।५६॥
दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच+णिनिः। ङीप्।) तेजिनीकोटः। इति राजनिर्घण्टः॥
दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्यस्येति। दद्रुरोग+इनिः।) दद्रोगविशिष्टः। देदुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुघः २। इत्यमरः। २।६।५६॥
दद्रुः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्वमननेनेति। दरिद्रा+"दरिद्राते र्यालोपश्च।" उणा १।६२। इति कः रकारेकारलोपश्च।) दद्रुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली॥
दद्रूणः, त्रि, (दद्रुरस्यस्येति। दद्रु+णत्वादित्वात् नः।) दद्रुघः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
दध, ङ दधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, दधते। दधे दानधृत्योः। आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम्। गत्यर्थतावित्यात् अस्येव दीपरक्षेपदसाध्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्येव स्वां साध्यम्। इति दुर्गादासः॥
दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"भावायां धाञ्ज्ञ-ह्यगमिजनिनमिभ्यः।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च णिद्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षीरोत्तरावस्थाभावः। दह इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रव्याम्। इत्यमरः ३ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषघ्नमनलत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। बलत्वम्। श्लेष्मकफाभिवृद्ध्यघ्नमनलत्वम्। वह्निभ्रान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वररहितत्वम्। रक्तोद्रेक-शुक्रदृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्ण-त्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरस-त्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। सूत्र-श्लेष्मातिसारार्शोरुचिकार्शेषु शस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रूक्षत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व-धात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च॥ * ॥
निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतल-त्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रूक्षत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥*॥
बहुदधिगुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च॥ * ॥
शर्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। क्षया-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च॥ * ॥
गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। हृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ * ॥
वातजक्षयनाशित्वम्। इति चक्रदत्तः॥ * ॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं ससुद्गरूपं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अभ्युद्धृतान्वितमपि दधि नहितम्॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हितम्॥ * ॥
अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरारुचकपित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः॥ * ॥
अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। बल्य-त्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च॥ * ॥
माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्व-वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभि-ष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च॥ * ॥
छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। श्राहित्वम्। त्रिदोषघ्नाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्शेषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥*॥
आविकदधिगुणाः। दुर्नामकफव्याधिप्रकोपन-त्वम्॥ अश्वीदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हितत्वञ्च॥ * ॥
औष्ट्रदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च॥ * ॥
हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्यहीनत्वम्। कषाय-त्वम्। कफपित्तनाशित्वञ्च॥ * ॥
मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। बलत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥
अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्।
अम्लञ्चातूर्द्धमत्यम्लं पञ्चमं दधि पच्यते॥" * ॥
मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।
"मन्दं दुग्धवदत्यल्परसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् स्रष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ।
यत् सम्यग् घनतां यातं यत्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥
यत्तिरोहितमाधुर्यं यत्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

"लवणमधुरसर्पिःशर्करासुद्रघात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि खादेत् ॥
त्रिकटुकयुतमेतद्राजिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्दीपनञ्च ।
तुहिनगिरिशिरःकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति तनुदार्ढ्यं कान्तिसत्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमतीवस्निग्धं वाहितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

"दधि यत् स्वादु तन्मेदःकफाभिष्यन्दकारकम् ।
दध्नस्तु मतियत्तत्तद्गुणं कफपित्तहृत् ॥
विदाहि स्रष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च ग्रीष्मके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा,—

"शारदं दधिगुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
श्लेष्मं दध्यात् ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारददधिगुणाः ॥ * ॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफशुक्रबलवर्द्धनम् ।
हृद्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिदन्दिदम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सर्व्वमेवाग्र्यं मधुरं गुरु एव च ।
हृद्यं बलकरं पित्तश्रमापहरयं परम् ॥

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलशुक्रौर्य्यहा प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ॥

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवेद्ग्रैष्मे वातपित्तकृत् ।
श्लेष्मश्रमपिपासाघ्नदधियुक्तं न ग्रैष्मके ॥

इति ग्रैष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि ग्राह्यं न दोषलम् ।
श्लेष्मवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥"

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

"हिक्काश्वासग्रीहार्शोनामतिसारे भगन्दरे ।
ग्राह्यं प्रोक्तं दधि स्नेहैर्लवणेन विवर्ज्जितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥" * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"रोचनं दीपनं हृद्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं वृंहणं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च ग्रीष्मके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥"
"त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

"दधि तु मधुरमम्लमल्पक्षेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचक-मूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं हृद्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ॥
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तहृदम्लं स्वादम्लञ्च रक्तदूषणम् ॥
विदाहि स्रष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदोऽर्शिकं दधि ॥
वातमूत्रौषि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्युदराणि च ।
दीपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्वाधिकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमम्लमभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाड्वं दधि वातलम् ॥
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमाशापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्येण पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नार्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयानि सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं हृद्यं न च पित्तकृत् ॥
कुर्य्याच्छ्रद्धाभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिप्लुतम् ।
घृतात् चीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विष्टम्भीनिलनाशनः ॥
वह्निविबन्धनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

धारणकर्त्तरि, त्रि । इति सुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्चिका ।) अर्द्धोदकोष्णदुग्धे दध्नःसंयोगात् जाता । इति केचित् । उष्णदुग्धे दध्नःसंयोगात् जाता इत्यर्थे । छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्चिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विलोड़यतीति । दधि + चल + घञ् + अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमन्थनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैणावः २ तक्राटः ३ करटवंशः ४ । इति हारावली ।२४॥

दधिज, क्ली, (दध्नो जायते इति । जन + "पचाद्यजातौ ।" ३ । २ । ६८ । इति डः ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीतशब्दे ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्यः, पुं, (दधिवर्णो द्रवस्तिलत्वमस्मिन्निति । स्या + "सुपिस्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—

"तद्वद्धित्थविल्वाम्लं जम्बुमध्वेः प्रपञ्चयेत् ॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥

"दधित्थविल्वचाङ्गेरी तक्रदाड़िमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाचनक्रिया ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दधित्थाख्यः, पुं, (दधित्थं आख्याति कपित्थवृक्षं अनुकरोतीति । आ + ख्या + कः ।) शरलद्रवः । इति रत्नमाला । लोवान् इति भाषा ॥

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थदध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणे ।

"दधिधेनोर्म्मे हाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुण्यप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां क्षौमाजिनकुशोत्तराम् ॥
दधिकुम्भं ससंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णसुखमङ्कितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुगलेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु सूत्रिकाकर्णमाश्रकैः ॥
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिक्रावेति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ! ॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दान्तश्च नृपनन्दन ! ॥
यजमानो वसेद्रात्रौ चिरायच्च द्विजोत्तम ! ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
सुलभ ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या श्रद्धयावाऽपि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥"

दधिपुष्पिका स्त्री, (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं, (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः, पुं, (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्नमाला ॥ मात् इति भाषा ॥

दधिमण्डोदः, पुं, (दधिमण्ड इव उदकं यत्र । उदकस्य उदादेशः ।) दधिमण्डसमुद्रः । (यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।

"क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः ॥")

दधिमुखः पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । स सुग्रीवश्वशुरः तस्य मधुवनपालकश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ । [वान्॥"
"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिरुद्दीप्तविक्रमः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरासुखो दधिमुखस्तथा विमलपिङ्गकः ॥"
अथवा दर्व्वीं करायां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)
दधिग्रीवः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दधिस(ग्र)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ दहिकातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६२ ।
"न प्राशौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु । दधिसक्तून् न भुञ्जीत तथामांसञ्च वर्जयेत् ॥")
दधिसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥
दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥
दधीचः, पुं, दधीचिसुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्थास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")
दधीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्रवधार्थं देवैरस्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"ऋतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य हिंस्रं त्विदमवीह्यः । तस्मात् यत्नादभिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥ दधीचेऽस्थीनि देहीति तैर्व्वधिस्थश्च दानवान् । तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥ ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचः सुमनास्ततः । प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा शुभाक्षरान् ॥ सर्व्वलोकान् त्रयान् प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः । तस्यास्थिभिरथो शक्रः प्रहरैः सुमनास्तथा ॥ कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत । वज्रासिशूलचक्रञ्च परिघा विविधा गदाः ॥ विश्वकर्म्मा सुरश्रेष्ठो परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानवस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
दधीचस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीरकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दधृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विग्दधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् क्विबादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६६ । ३ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्षेमेमनामहे ॥")
दध्नः, पुं, (दधते जीवेभ्यः पापपुण्यफलानि ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥
दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा । दरुखए इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥
दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं श्रेष्ठजातम् ।) दधिस्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च । यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाय च ॥")
दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छतीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्नमाला ॥
दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटाधरः ॥
दनुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकान् । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥ सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् । विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥ द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः । अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ मरीचिर्मेघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा । विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥ इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुर्व्वाचस्तारकस्तथा ॥ असिलोमा पुलोमा च विन्ध्यवाणो महासुरः । स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कबन्धस्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मथमं पुत्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")
दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।
"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")
दनुजद्विट्, [ष्] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्थादौ ।
"नमो नन्दकुमार परात्र दनुजद्विषे ॥")
दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥
दन्तः, पुं, (दम् + "हसिदन्तिभिदि ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलशृङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि गुह्यदन्तपङ्क्तिर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ द्विजः ५ खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्प्रयुक्तकारकौषधं यथा,—
हरिरुवाच ।
"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् । जातीं हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतेजेन पेषयेत् ॥ हरीतकीकषायेण घृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् । दन्ताः सुलोहिताः पुंसः श्वेता रक्ष ! न संशयः ॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥
"शुष्कमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च । पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥ स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"
इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वित्वा नीललोहित ! । दन्तकीटव्यथां नश्येदन्त्यासुरविमर्द्दन ! ॥"
इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥
सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभदादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
"जातः सदन्तः पितृमाद्दहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये मासि चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः । ततोऽधिकः स्यात् बलवान् दृढाख्ये मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥ सुरप्रतापी नवमे ऋतुश्च दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥ अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा । स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥ स्नानं संक्रमजस्याथ शान्तोर्द्दानमनन्तरं । होमं विप्रार्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रतिक्रीड़ायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याक्षतात् प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनि सशब्दानि प्रक्लेदीनि चलानि च ॥ दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पच्यन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥ दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य स्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥ स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥ स्वयथुर्दन्तमूलेषु रजावान् कफरक्तजः । लालास्रावी च विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ कण्डूमान् शौषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेदेभ्यस्तासु चाप्यवदीर्य्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते सुखञ्च परितुद्यते ॥
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाग्नेयगिरसंज्ञितः ॥५॥
दन्तमांसानि ग्रीर्य्यन्ते यस्मिन् क्षीवति चाप्यरक् ।
पित्तास्रक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
वेदेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
अभ्याहताः प्रस्रवन्ति ग्रीवितं दन्तवेदना ॥
आध्मायन्ते सुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपक्रुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
दुष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
घ्नन्तैः घ्नन्तैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥ १० ॥
ह्रासये पञ्चमे दन्ते महान् ग्रीवो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ११ ॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
दीर्य्यमाणेव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
छाद्यच्छिद्रबलः स्रावी सशब्दो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो घातात् स ज्ञेयः क्रिमिदन्तकः ॥१३॥
वक्रं वक्रं भवेद्दृश्यं दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भङ्गनकसंज्ञितः ॥ १४ ॥
ग्रीतरुग्घ्रवातास्रसङ्घोनामसञ्ज्ञा द्विजाः ।
विण्मारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ १५ ॥
(दन्तमांसैर्मलस्रावैर्व्याख्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सदाहरुक्स्रवेद्भिन्नः पूयासृङ् दन्तविद्रधिः ॥)
मलो दन्तमतो यस्तु कफमारुतग्रीवितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
कपालेष्विव दीर्य्यन्तु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽस्रक्षितेन पित्तेन दग्धो दन्तस्त्रयेषतः ।
ध्मायतां नीलतां वापि गतः स ध्मायदन्तकः ॥"१८
इति माधवकरः ॥

दन्तकः, पुं, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वतशृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ (दन्तः । इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ त्रि, दन्तेषु प्रसितः । दन्त + "स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)

दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कृष् + ल्युः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठं, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठम् । तदृयथा नरसिंहपुराणे ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्ततान् ।
सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥"
महाभारते ।
"तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड्यौ च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते क्षणराजकाः ॥
क्षणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥"
तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः ।
"कनिष्ठ्यसमं स्थौल्यं सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावकम् ॥"
मरीचिः ।
"द्वादशाङ्गुलजं विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षड्ङ्गुलमुदाहृतम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (दृश्यं काष्ठं काष्ठकम् । दन्तधावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं, (दन्तान्छादयत्येनेति । छद संवरणे + णिच् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४ । ९ । इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
"दन्तच्छदैर्दन्तविधातचिह्नैः
स्तनेषु पाण्ड्यक्षतताभिवेशैः ।
संलक्ष्यते निर्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा । दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थानम् ।) विम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम् ।) दन्तमार्ज्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्तकाष्ठम् । यथा, गारुडे २१४ अध्याये ।
"उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
सुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
कदम्बविल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः ।
तगरं दहती जातिकरञ्जार्कातिमुक्तकाः ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरार्जुनाः ।
क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च बलारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रक्षाल्य शुक्ला च शुचौ देशे व्यक्ता तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्य्यात् सुखशोधनम् ॥"
दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुङ्क्ता च सुहृदं कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥"*॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
"कोऽप्यत्र करवीराख्यकरञ्जबकुलाग्रजान् ।
दन्तकाष्ठार्थमन्यें तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ॥
खदिरञ्च कदम्बञ्च करञ्जञ्च वटस्तथा ।
तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गञ्च विल्वञ्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥"*॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः ।
नारिकेलेन ताभ्यां च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥"*॥
तस्य दिङ्मेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
"प्रत्यूषे स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥"*॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥"*॥
दन्तघर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
"दन्तानूर्द्धमधो दृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णसुखस्थेन दृष्टिरासु प्रसीदति ॥"*॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
"अर्हितौ कर्णशूलौ च दन्तरोगी नवज्वरी ।
ग्रीवी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥"*॥
तस्य गुणा यथा,—
"निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"क्षतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वायाश्चार्जनञ्चापि रसज्ञच्छदवादिभिः ॥
दधिज्ञाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च हृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विजः ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटविल्वानां धाराभिः काष्ठकेन वुधः ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथैवासुरसस्य च ॥
विल्वक्रियापत्रं प्रेक्षुरसेन दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ॥
दन्तस्य धावनं कुर्य्यादृयो मध्याह्नापराह्णयोः ।
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् ॥
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावज्ज्ञेयः स चण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
भगवत्युदिते सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठीं पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः ॥
उपवासदिने विप्र ! पित्र्यश्राद्धदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनजन्मरः ॥
प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्य्याद्दादश विप्रेन्द्र ! कवलानि जलैर्मुखे ॥
उपवासे पित्र्यश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! ।
दन्तधावनजन्मालं संपूर्णं लभते फलम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

दन्तधावनः, पुं. (धावयत्यनेनेति। धावि+ल्युट्। दन्तानां धावनः।) खदिरवृक्षः। गुच्छकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ वकुलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपत्रं, क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य।) कुरुबकम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे। ७। २३।

"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य॥")

दन्तपत्रकं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य। कप्।) कुन्दपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपुष्पं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य।) कतकफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफलं, क्ली, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कतकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः। टाप्।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः। प्राकपार्थिवादिवत् समासः।) गजाग्रभागः। गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तसहितः। इत्यमरभरतौ॥

दन्तमलं, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम्।) दन्तलग्नक्लेदः। तत्पर्य्यायः। पुप्पिका २। इति हारावली। १६५॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः। कप्+टापि अत इत्वञ्च।) दन्तीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः।) रदनामयः। तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम्। तस्यौषधं यथा,

"काकजङ्घाग्निमूले सुखेन विधृते शिव!।
चर्वितो दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्ध्रुवं!॥"

दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः॥ इति गारुड़े १८६ अध्यायः॥ अपि च गारुड़े १६८ अध्याये।

"शुष्कमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गुजागरम्।
शृतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु गृध्रि रसाञ्जनम्॥
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा।
भृङ्गयन्थि विड़ं सुक्ष्मं मधु शुक्रं चतुर्गुणम्॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम्।
वाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणः।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति गृध्राङ्गीतक्षेश्वर!।
चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम्॥"

अन्यच्च।

"तैलं क्षाराक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत्।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथेष्वापि चतुर्गुणैः॥
लोध्रकट्फलमांसरोहिषपद्मकैः।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम्॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम्।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम्॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान्।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम्॥
इति लाक्षादं तैलम्।

जयेद्विसर्पवर्त्मः खिन्नमवलं क्रमिदन्तकम्।
तथा च पीतैर्व्रातघ्नैः क्षेद्रगण्डूषधारणैः॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
क्रमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम्॥
दृष्टतीभूमिकदम्बीपत्राङ्कुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुतः क्रमिदन्तकवेदनाशमकः॥
नीली वायसवल्ली कटुतुम्बीमूलमेकैकम्।
संचूर्ण्य दशनविष्टतं दशनकृमिपातनं प्राहुः॥
क्षेद्रानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषश्चैतस्य च।
निर्यूहाच्चानिलाद्यानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः॥
चैतस्य सर्पिषः चिटता पक्षस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः।
क्षेद्रिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं क्षेद्रिकमेव च।
पेया रसयवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाशृतम्॥
शिरोवस्तिश्चितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।
अत्र दन्तहर्षे।
अच्छिद्रदन्तमूलानि शुक्तैरासुद्धरेद्भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः।
कपालिका क्षतजा तमा तत्राप्येषा क्रिया हिता॥
अत्र दन्तशुक्तैरायाम्। एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया।
फलान्यम्लानि शीतानि रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दन्तवल्कं, क्ली, (दन्तानां वल्कमिवाच्छादकत्वात्।) ओष्ठः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४५॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वल्कमिवावरकत्वात्।) ओष्ठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। ५। ६४।

"अपि त्वदावञ्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा॥")

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य। ततः स्वार्थे कन्।) दाड़िमः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव म्लानिजनकत्वात्।) दन्तशठः। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दन्तशठः, पुं, (दन्तेषु शठ इव म्लानिकारकत्वात्।) जम्बीरः। कपित्थः। कर्म्मरङ्गकः। नागरङ्गकः। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।

"ऐरावतं दन्तशठमम्लं श्लेष्मितपित्तकृत्॥")

अम्लः। इति हेमचन्द्रः। ६। २४॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा।) चाङ्गेरी। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, भावप्रकाशे।

"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्लाम्लौषिका॥")

क्षुद्राम्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशर्करा, स्त्री. (दन्तस्य शर्करेव।) दन्तरोगविशेषः। कफवायुशोषितदन्तगतमलम्। पाथुरि इति भाषा॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।

"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥"

यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।

"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा॥")

तस्यौषधम् यथा,—

"गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम्॥"
इति गारुड़े १६० अध्यायः॥

दन्तशाणः, पुं, (दन्तानां शाण इव। चिक्कणताजनकत्वात्।) निचुलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मिचि इति भाषा॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र।) माड़ी। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव। शूलवेदनवद्वेदनादायकत्वात्।) दशनवेदना। तस्यौषधम्॥ यथा,—

"चिञ्चलाग्निभयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम्।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये॥"
इति गारुड़े १७४ अध्यायः॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात्।) दन्तरोगविशेषः। इति माधवकरः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।

"दशनाः शीतसुप्ताश्च सहन्ते सर्शनं न च।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात्॥"

दन्तखानिः। यथा,—

"यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं वीक्षते भृशम्।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत्॥"
इति वायुपुराणम्॥)

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+णिच्+ण्वुल्।) जम्बीरः। इति जटाधरः॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+णिच्+ल्युः।) जम्बीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति। आ+हन+अच्।) निम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दशनाघातः। (यथा, गीतगोविन्दे।

"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्॥")

रतिक्रीड़ायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि॥

दन्तार्ब्बुदं, क्ली, पुं, (दन्तस्य अर्ब्बुदमिव।) दन्तरोगभेदः। तत्पर्य्यायः। दन्तमूलम् २ दन्तशोफः ३ द्विजव्रणः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) वल्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ अस्य। दन्त+"दन्तशिखात् संज्ञायाम्।" ५।२।११३।

इति वलच्। "वले।" ६।३।११८। इति दीर्घः।) हस्ती। इत्यमरः। २।८।३४॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः। ७।१०६। "सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हनुमाक्रमति॥")

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव। स्वार्थे कन् टाप् पूर्वह्रस्वश्च।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१४४॥

दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मूलेऽस्त्यस्याः। दन्त+इनिः+ङीप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्ती, स्त्री, (दान्त्यत्वनयेति। दम+"हसिमृग्रिण्वेति।"उणा।३।८६। इति तन्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। ग्रीवा २ श्येनघण्टा ३ निकुम्भी ४ नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपचित्रा ७ भद्रा ८ रूक्षा ९ रेचनी १० अनुकूला ११ निःशल्या १२ चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ एरण्डफला १६ तरुणी १७ एरण्डपत्रिका १८ अशुरेवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडुम्बरदला २२। इति राजनिर्घण्टः॥ निकुम्भः २३। दन्तिका २४ प्रत्यक्पर्णी २५ उदुम्बरपर्णी २६। इत्यमरः। २।८।३४॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। शूलामवगदोषार्शोव्रणाश्मरीशल्यशोथनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्थीलिकाभागगुल्मोदरनाशित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अथ लघुदन्ती।

"लघ्वी दन्ती विशल्या च स्याद्दुड़म्बरपर्ण्यपि।
अधैरण्डफला ग्रीवा श्येनघण्टा घुणप्रिया॥
वाराहाङ्घ्री च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः॥"

अथ वृहद्दन्ती।

"एरण्डपत्रविटपा द्रवन्ती सम्वरी वृषा।
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी प्रत्यक्पर्णाखुकर्ण्यपि॥*॥
दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम्।
गुदाङ्कुराश्मशूलासकफकुष्ठविदाहनुत्॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तासकफशोथोदरक्रिमीन्॥
लघुदन्तीफलगुणाः।
क्षुद्रदन्तीफलं तु स्याच्चपलं रसपाकयोः।
शीतलं रूक्षविष्मूत्रगरशोथकफापहम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

दन्ती, [न्] पुं; (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्येति। दन्त+इनिः।) हस्ती। इत्यमरः।२।८।३४॥ (यथा, देवीभागवते। २। ६। ४५। "मल्लिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः॥" स्त्रियां ङीप्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६५२। "स्नेहस्तितिर्जगौधा समरः प्राणक्षयावधिः करिणाम्।
न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि! तव यौवनोद्भेदः॥")

दन्तीबीजं, क्ली, (दन्त्या इव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तुरः, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति। "दन्त उन्नत उरच्।" ५।२।१०६। इति उरच्।) उन्नतदन्तः। दाँतो इति भाषा॥

"कदाचिद्दन्तुरो मर्त्यः कदाचिल्लोमशः सुखी।
कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चपला सती॥"

इति सामुद्रकम्॥

उन्नतानतः। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दन्तुरच्छदः, पुं, (दन्तुर उन्नतानतश्छदो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्त एव उलूखलः। सोऽस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) वानप्रस्थविशेषः। दन्तमात्रेण क्षित्वा यो भक्षति सः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः। ६। १७।

"अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा॥")

दन्त्यः, त्रि, (दन्तेषु भवः। दन्त+"शरीरावयवाच्च।" ४। ३। ५५। इति यत्।) दन्तोद्भवः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।

"सुमूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः॥"

दन्तेभ्योहितः। "शरीरावयवाद्यत्।" ५।१।६। इति यत्। दन्तहितजनकः। यथा, सुश्रुते। १। ४६।

"दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्रस्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च॥")

दन्दशूकः, पुं, (गर्हितं दशतीति। दन्दश+ऊक+"यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति ऊकः।) सर्पः। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पन्नगोरगाः॥")

राक्षसः। इति मेदिनी। के, १६३॥ (हिंसे, त्रि। यथा, भट्टिः। १। २६।

"द्विषति रघुनिर्दहे दन्दशूकान् निधांसौ
धनुरतिरभिरस्त्रं सृष्टिपीड़ं दधाने॥")

दन्दभ, उ न दम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) दम्भः परवञ्चनहेतुव्यापारः। उ, दम्भित्वा दम्भ्वा। न, दभ्नोति खलञ्चलयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

दन्दभ, क ड संघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ड, दम्भयते। सङ्घातो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

दन्दश, औ दंशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अदाङ्क्षीत्। दशति विम्बफलं शुकशावकः। दंशनमित्यनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्देशात् अनटि नकारलोप इत्याहुः। अतएव दशनो दन्तः। नाहिर्दंश्यते कश्चिद्विद्यया गरुड़ाख्यया। इति हलायुधः। भट्टमल्लमते दंशनमिह सन्नाहः। तेन अदंश्यपन्नवहितशौर्य्यदंशनास्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः। इति माघः। तनूः कवचवृतास्त्रकुरिल्वर्थः। अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः। वस्तुतस्तु दंशं करोतीति णौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, इ क गोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, दम्भयति। गोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, क गोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, दाभयति। इति दुर्गादासः॥

दम्भ, त्रि, (दभ्नोतीति। दभ दम्भे+"स्फायितञ्चीति।"उणा। २।१३। इति रक्।) अल्पम्। इत्यमरः। ३।१। ६१॥ (यथा, निघण्टुः।३।२। "ऋहन्। इरुः। निघृष्वः। मायुकः। प्रतिष्ठा। क्षधु। वन्धकः। दभ्रम्। अभकः। क्षुल्लकः। अल्प इत्येकादशर्चस्वनामानि॥"यथा, ऋग्वेदे। १।८१।२।

"असि दभ्रस्य चिद्वृधः॥")

समुद्रे, पुं। इत्युणादिकोषः॥

दम, भ य उ इर् ग्रमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सकच्च-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) भ य, दाम्यति। उ, दमित्वा दान्त्वा। इर्, अदमत् अदमीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। ग्रमः ग्लानीभावः। दाम्यति मुनिः। ग्रम इतिपदस्य श्यान्तस्यापि सम्भवे ग्लानीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः। दमित्वाप्यरिसङ्घातान्। इति दुर्गादासः॥

दमः, पुं, (दमनमिति। दम+भावे घञ्।"नोदात्तोपदेशस्येति।"७।३।३४। इति वृद्धाभावः।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१॥ दण्डस्य लक्षणं यथा,—

"दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति॥"

इति मत्स्यपुराणम्॥

(यथा, मनुः। ८। १६२।

"निग्रहेष्वपहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्॥")

तपःक्लेशसहिष्णुता। तत्पर्य्यायः। शान्तिः २ दमथः ३। इत्यमरः। ३।२।३॥ दमनम्। तन्तु बाह्येन्द्रियनिग्रहः। इति वेदान्तसारः॥ विषयाद्ग्राह्यतस्य मनसो यथेष्टविनियोगयोग्यता। इति केचित्॥ दमस्य लक्षणं यथा,—

"कृतसिद्धात् कर्म्मणो विप्र! यच्च चित्तनिवारणम्।
स दमः कीर्त्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥

(यथा, मनुः। ६। ६२।

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्॥")

कर्षणम्। इति मेदिनी। मे, १४॥ (यङन्तम्। इति निघण्टुः।३।४॥ यथा, ऋग्वेदे।१।७५।५।

"अग्ने यद्वि स्वं दमम्॥"

महर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। १३।२६।५।

"विश्वामित्रः स्थूलशिराः सम्वर्त्तः प्रमतिर्दमः॥"

मरुत्तस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, भागवते।६।२।२६।

"मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यापीद्राजवर्द्धनः॥"

मरुत्तस्य पौत्रः। इति मार्कण्डेयपुराणम्। यथा तत्रैव। १३४। १—५।

"एवं स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा।
मरुत्ततनयो विप्र! विख्यातबलपौरुषः॥"
"नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं सुनेरिव॥
वाभ्रव्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशाः॥
यदृच्छाह्वयामास दमं मातरं जठरे स्थितः।
दमशीलश्च भविता यतश्चायं नृपात्मजः॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु॥
स दमो राजपुत्रस्तु धनुर्वेदमशेषतः।
जग्राह नरराजस्य सकाशादृष्टपर्व्वजः॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ भीमस्य राज्ञः पुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम्॥"
विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३। १४६। १०५।
"धनुर्धरो धनुर्व्वेदो दान्तो दमयिता दमः॥")

दमकः, त्रि, (दमयतीति। दम+णिच्+ण्वुल्।) दमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा मनुः। ३। १६२।
"हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥")

दमघोषः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स चेदिदेशपतिः शिशुपालपिता च। इति पुराणम्॥ (यथा, भागवते। ६। २४। ३६।
"दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत्॥")

दमघोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दमथः, पुं, (दम उपशमे+"वाहुलकात् दृशमिदमिभ्यश्च।" ३। ११४। इति अथः। इत्युज्ज्वलदत्तः।) दमः। दक्षः। इत्युणादिकोषः॥

दमन, क्ली, (दम+भावे ल्युट्।) दक्षः। यथा,
"अनुच्छ्रितस्य दमनसुचितस्य श्रुतौ श्रुतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥

दमनः, पुं, (दाम्यतीति। दम+ल्युः।) पुष्पविशेषः। दोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्पशाखरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
"दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो दृष्यः सुगन्धिकः।
ग्रहबाह्विषकुष्ठास्रदोषकण्डूत्रिदोषजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वीरः। उपशान्तः। इति शब्दरत्नावली॥
कुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"तमभ्यगच्छत् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत!।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित्॥"
अस्य भीमस्य पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ३। ५३। ६।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ३४।
"मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः॥"

"स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वेवखतादिरूपेण स दमनः।" इति तट्टीकायां भरतः॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १३६।
"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः॥")

दमनकः, पुं, (दमन एव। स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। दोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटः ४ सुनिः ५ जटिला ६ दक्षी ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटः ९ पुष्करीकः १० तापसप्रभौ ११ पत्री १२ पवित्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलप्रजः १५ विनीतः १६ तपस्विपत्रः १७। इति राजनिर्घण्टः॥ मुनिपुत्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्मजटी २१ कुलपुत्रकः २२। इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। कुष्ठदोषक्षुद्रचित्रदोषविषविस्फोटविकारहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। दृष्यत्वम्। सुगन्धित्वम्। ग्रहबाह्यसकोदकण्डूनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (स्त्री, वृत्तरत्नाकरोक्तवृत्तविशेषः। यथा, चिन्तामणिधृतवचनम्।
"द्विगुणनगणमिह वितनु हि।
दमनकमिति गदति मुनि हि॥"
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि। यथा, तत्रैव।
"द्विनवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम्।
पतिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम्॥")

दमनकारोपणोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोपणार्थं य उत्सवः।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थमहापूजारूपोत्सवः। यथा,—
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां दमनारोपणोत्सवम्।
विदध्यात्तद्विधिर्वैष्णवादुक्तोऽत्र लिख्यते॥
मधोः सितैकादश्याञ्च प्रातःकृत्यं समाप्य च।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत्॥
तत्र मन्त्रः।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन!।
श्रीकान्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे॥
नेष्यामि त्वां पूजनार्थं त्वां त्वत्प्रीतिकारकम्।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृह्णीयाद्दमनं शुभम्॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रपाल्याङ्गिः प्रपूज्य च।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत्॥*॥

अथ दमनकाधिवासविधिः।
छत्त्रस्याग्रे समुद्धृत्य सर्व्वतोभद्रमण्डलम्।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत्॥
तत्र मन्त्रः।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः।
दमन! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरुते नमः॥ इति
सबीजं कामदेवञ्च तथा भक्षशरीरकम्।
अनङ्गं मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च॥
स्मरं तथैक्षुचापञ्च पुष्पबाणञ्च पूजयेत्।
प्रागादिदिक्षु रत्याद्यं विधिवद्दमने क्रमात्॥

अशोकरक्तं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य ततः।
दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत्॥
मन्त्रश्चायम्।
नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने॥ इति॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश! पुराणपुरुषोत्तम!।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव!॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम्।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे॥
इत्यामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पुनः।
गीतवृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरणं सदा॥*॥

अथ दमनकार्पणविधिः।
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्य नित्यपूजां विधाय च।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजां समाचरेत्॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत्॥
तत्र मन्त्रः।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक!।
छत्त्रस्थान् पूरय मे सर्व्वान् कामान् कामेश्वरीप्रिय!॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात्।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय॥ इति॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेदिदम्॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभिः।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज!॥
वनमालां यथा देव! कौस्तुभं सततं हृदि।
तद्वद्दामनकीं मालां पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः।
संपूज्य ब्राह्मणान् भक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः॥
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे॥
न कृत्वा दमनारोपः स्वाम्बौ विघ्नतो यदि।
वैशाख्यां श्रावणे मासि कर्त्तव्यं वा तदैकदम्॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यक्त्वत्स! यथाविधि॥
गन्धधूपार्घ्यनैवेद्यैर्म्मालयैर्दमनकोद्भवैः।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः॥

दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽनयेति। दम+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) अग्निदमनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिकमिति। दम+णिच्+शतृ+ङीप्।) भद्रमल्लिका। इति शब्दमाला॥ नलराजपत्नी। सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या। (यथा, महाभारते। ३। ५३। ५-६।
"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः।
शूरः सर्व्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत!॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोष्यामास धर्म्मवित्।

महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् ॥
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महाबलान् ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाधिकृत्यारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमितः, त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्तः । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
"यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाश्रया ।
त्रयोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ॥")
क्लेशसहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि-क्लेशसहः । इति सुभूतिः ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनिः ।) दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, क्ली । तत्प्रवर्त्तक-ऋषिभेदे, पुं । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७१—७४ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वाचयित्वा च ऋषिं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्व्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! ह्ययमेधमवाप्नुयात् ॥"
दमौलत्र त्रिमौलीति क्वचित् पाठः ॥)

दमुनाः, [स्] पुं, (दाम्यतीति । अन्तर्भूतण्यर्थात् दमधातोः + "दमेरुनसिः ।" उणा० । ३ । २३४ । इति उनसिः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ शुक्राचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दमूनाः, [स्] पुं, (दमूनस् + अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, दमनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
"अक्षे रथिं न खर्ये दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ॥"
दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव । ५ । ४ । ५ ।
"बुधो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञ-मुपयाहि विद्वान् ॥")

दम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।) भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥")

दम्भः, पुं, (दम्भते इति । दम्भ दम्भे + घञ् ।) कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
"सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्मण्यन्तं न गच्छति ॥"
अयन्तु अधर्म्मात् त्वष्टागर्भे संजातः । यथा, भागवते । ४ । ८ । २ ।
"त्वष्टाऽधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भं मायाच सूनृतम् ॥
असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजाः ॥")
कल्कम् । शाठ्योपाधिकृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । ४ ।
"आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥"
धर्म्माशुतृसाहः । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७८ ।
"दम्भो ह्रदम्भो वेदम्भो वह्नो वह्नकरः कविः ॥")

दम्भोलिः, पुं, (दम्भ नोदे + भावे असुन् । दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम + यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
"शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥")
दमनीये, त्रि ॥

दय, णि ङ अवहिंसे । गतौ । वधे । दाने । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवनं पालनम् । णि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अप् ।) दया । इति शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री, (दय + भिदादित्वाङ् । ततष्टाप् ।) करुणा । अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"यदापि परदुःखं हर्त्तुं वा हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ ! सा दया परिकीर्त्तिता ॥
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया स्नेहा दया स्मृता ॥"*॥
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्भावितव्यं हि दयेषा परिकीर्त्तिता ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(दयं हि शुक्लौगामन्यतमा । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६० ।
"श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया गतिः ।
"संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक् पृथक् ॥")

दयाकूर्च्चः, पुं, (दयायां कूर्च्चः श्रीर्यमिव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालुः, त्रि, (दयते इति । दय + "सृदिरिहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः । तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ करतः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १६ ।
"दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥")

दयितं त्रि, (दय्यते स्मेति । दय + क्तः ।) प्रियम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८८ ।
"हृदमद्दृष्ट्वायं दयितं स्नात्वा प्रकाशितस्नेहया ।
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्याक्षितजपया ॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन तुल्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥")

दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटाधरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्य्या । इति हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
"निवर्त्तय राजा दयितां दयालु-स्त्वां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥")

दर, घ, (दीर्य्यते इति । दृ + अप् ।) ईषद्भेदः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०० ।
"दरतरलेऽपि वचसि दरोन्नते तव सुखे च दरहसिते ।
आस्तां कुसुमं वीरः शरोऽधुना चिबुकघनु-र्यापि ॥"
"अपि नेत्रे ईषच्चञ्चले सति । तवेषदुन्नमिते वचसि सुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ।" इति तट्टीका ॥)

दरं, क्ली, शूकः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दरः, पुं क्ली, (दीर्य्यते वज्रोऽनेन । दृ + "यङ्हृदृविदिभ्यश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) भयम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६५ ।
"दरविद्राणस्यापि स्मरस्य शिखिनेव निर्गता-स्तनु मे ।
मुग्धे ! तव दृष्टिरसावर्ज्जुनयन्नेहुरिव दृप्ति ॥")
गर्त्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शूकः । यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
"स उच्चकाशे भवभोदरो दरो-ऽण्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाभायमानः करकञ्जसंपुटे
यथालब्धे कलहंस उत्स्वनः ॥")
कन्दरे, पुं क्ली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
"भ्रमति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ॥")

दरकण्डिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्डो यस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) शूतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पुं, (दृ विदारणे + "इञ्जादिभ्यः ।" २ । १०३ । इति उण्प्रत्यये अनिः ।) कुलभङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुलहृक्कः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलतण्डुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरः, [द] स्त्री, (दृ द्यतीति। दृ विदारणे + "गृदृभसोऽदिः।" उणा। १। १२६। इति अदिः।) प्रपातः। भयम्। पर्व्वतः। इति मेदिनी। दे, ३०॥ क्लेच्छजातिः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ (देशविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १५७।

"दरदुरस्काधिपयोर्यः केशरिवराहयोः।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे॥")

हृत्। तीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति। दै + कः।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंस्त्वेऽपि दृश्यते। अस्य पर्य्यायो यथा,—

"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

पर्य्यायान्तरं यथा,—

"हिङ्गुलन्दरदं क्लेच्छं चिताङ्गञ्चूथमारदम्।
दरदश्चिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः॥
हंसपादस्तृतीयः स्यादगुणत्वात्तरोत्तरम्।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

"दरदं तण्डुलसूर्णं क्षत्वा क्षत्वाम्बुके त्रिदिनम्।
भावं जम्बीररसैर्व्वाङ्गेर्य्या वा रसेन वहुधा॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन परिप्लुतम्।
क्षत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरिकठिनीष्टरम्॥
चाद्य ग्ररावं तत्र निंग्रङ्गारं चलं देयं उर्ध्वे देयं तथैव तदूर्द्धपातनेन विस्मेलं ग्रियते॥"

"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्य्याति दरदः शुकतुण्डकः।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैवरत्नकः॥
अन्यवर्णद्रवैः पिष्टा दरदो माहिषैरज च।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुद्धीभूतो विशुध्यति॥
अन्यच्च।
मेषीदुग्धेन दरदमन्यवर्णैर्विभावितम्।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्॥
अन्यमतम्।
दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः।
सप्तवारमथास्यैर्भावितं शुद्धिमेति हि॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरग्वधारग्वधाधिकारे॥)

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति। दा + कः।) देशविशेषः। भयम्। क्लेच्छजातिभेदः। इति ग्रन्दरत्नावली॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् म्लेच्छादिकं प्राप्तः। यदुक्तं मनौ। १०। ४३-४४।

"शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः॥")

दरिः, स्त्री, (दृ + इन्।) दरी। इति ग्रन्दरत्नावली॥ (तच्चकुलोत्पन्ने सर्पे, पुं। इति महाभारतम्॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जातः। दर + तारकादित्वात् इतच्।) भीतः। इति हेमचन्द्रः। ३। २६॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति। दरिद्रा + अच्।) निर्धनः। तत्पर्य्यायः। निस्वः २ दुर्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५। इत्यमरः। ३।२। ४६॥ कीकटः ६ दुस्थः ७। इति जटाधरः॥ अस्तमितः ८। इति दानधर्म्मः। तस्य कारणं यथा,—

"अशुचीश्च चिराचारि तीर्थान्यनभिगम्य च।
अदत्वा हेमधेनूश्च दरिद्रो जायते नरः॥"
इति पाद्मे भूखण्डम्॥

"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः॥"
इति श्रीभागवतम्॥

दरिद्रा, च दु दुर्गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सेट्।) दुर्गतिरकिञ्चनीभावः। च दु, उपर्य्युपरि पश्यन्तः सर्व्व एव दरिद्रति। इति दुर्गादासः॥

दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति। दरिद्रा + ण्वुल्।) दरिद्रः। इति मुग्धबोधम्॥

दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः।) दरिद्रः। दारिद्र्ययुक्तः॥

दरिद्रिता, [त्र] त्रि, (दरिद्रा + इच्।) दरिद्रायकः। दरिद्राधातोः कर्त्तरि इत्यप्रत्ययः॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य। प्रायशः सर्व्वत्रासकत्वादेवास्य तथात्वम्।) दुरोदरम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य।) दुरोदरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, उद्भटादिसत्रटीकायां उच्छ्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः। ५।१६।

"आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं
क्रीड़न्त्यसुस्निग्धं सततं दरोदरम्॥")

दर्दरः, पुं, पर्व्वतः। (यथा, रामायणे। २। ६१। २४।

"मलयं दर्दरञ्चैव ततः स्वेदमुदो गिरः॥"
क्वचित् दुर्दरोऽपि पाठः॥) ईषद्भयभाजने, त्रि। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दर्दराह्वः, पुं, ब्रह्मनाविशेषः। तत्पर्य्यायः। मीनाह्वोवः २। इति ग्रन्दमाला॥

दर्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ। दृ + क्विप् + "पर्परीकादयश्च।" उणा। ४। २०। इति ईकनूप्रत्ययेन साधुः।) वाद्यम्। इत्युणादिकोषः॥

दर्दरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति। दृ + क्विप् + "पर्परीकादयश्च।" उणा। ४। २०। इति ईकनूप्रत्ययेन साधुः।) मेघः। वाद्यभेदः। मेकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दर्दुरं, क्ली, धामजालम्। इति मेदिनी। रे, १६७॥

दर्दुरः, पुं, (दृणाति कर्णौ ग्रन्देनेति। दृ + "मकृदृदुरौ।" उणा। १। ४१। इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) भेकः। इत्यमरः। १। १०। २४॥ (यथा,—

"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्दुरा यत्र वक्तारश्चत्र मौनं हि शोभनम्॥"
इत्युद्भटः॥)

मेघः। वाद्यभाण्डभेदः। पर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, १६७॥ (यथा, रघौ। ४। ५१।

"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः श्रेणी मलयदर्दुरौ॥")

राक्षसः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अभ्रकधातुभेदः। यथा, भावप्रकाशे।

"पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रमेति चतुर्व्विधम्॥"
"दर्दुरं खनिनिक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम्।
गोवकानू बहुशः क्षत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः॥")

दर्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति। दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततष्टाप्।) चक्षिका। इति मेदिनी। रे, १६७॥

दर्दूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा + "दरिद्राते र्योलोपः।" उणा। १।६०। इति कः। रकारेकारयकारार्द्धा लोपश्च।) दद्रुरोगः। इति ग्रन्दरत्नावली॥

दर्दुः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् कः। र्योलोपश्च।) दद्रुरोगः। इत्युणादिकोषः॥

दर्दुभ्रः, पुं, (दर्दुं हन्तीति। दर्दु + हन् + टक्।) चक्रमर्दकः। इति ग्रन्दरत्नावली॥

दर्दुरः, त्रि, (दर्दुरस्यास्तीति। दर्दु + "लोमादिपामादिपिच्छिलादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति पामादिषु पाठात् नः। ततो मत्वर्थे।) दद्रुरोगी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दर्दूः, पुं, (दरिद्रा + कः। र्योलोपश्च।) दद्रुरोगः। इत्युणादिकोषः॥

दर्दूरः, त्रि, (दर्दूरस्यास्तीति। दर्दूर + नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दर्दूरोगी, [न्] त्रि, (दर्दूरोगोऽस्यास्तीति। दर्दूरोग + इनिः।) दद्रुरोगी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति। दृप् + भावे घञ्।) उच्छृङ्खलत्वम्। इति शब्दरत्नावली॥ कस्तूरी। इति मेदिनी। पे, ७॥ उक्षा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अहङ्कृतिः। तत्पर्य्यायः। गर्व्वः २ अहङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्मयः ९। इति हेमचन्द्रः। २। २३१॥ * ॥

"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजसमङ्गलम्।
ब्रह्मादेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तसुन्नतिः॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्मादेषु परात्परे।
विज्ञाय सर्व्वे सर्व्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च॥
क्षुद्राणां महतां चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये!।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शैवस्य च शिवस्य च॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि शाक्रस्य चन्द्रसूर्य्ययोः।
मरुतश्च च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा॥
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च।

सुरायामसुराणाञ्च भवतः कामशुक्रयोः ॥
लैङ्गस्यार्ज्जुनस्यापि वाजस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याञ्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवायाश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकायाः राधायाः अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार सः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्पकः, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयोः + णिच् + ण्वुल् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्पणं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप् + णिच् + ल्युः ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे ल्युट् ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप् + णिच् + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ मन्दुरः ५ दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बातम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भावप्रके । १०६ ।

"यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥")

अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं, पर्व्वतभेदः । तद्विशेषः । यथा,—

और्व्व उवाच ।

"ततः पूर्व्वे महाराज ! दर्पणो नाम पर्व्वतः ।
कुबेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नग्रे मध्यभागे रोहिणी रोहिताकृतिः ।
यस्मिँल्लोहादिकं सृष्टं खर्व्वतां याति तत्क्षणात् ॥
यन्नातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृशः पये ॥
यस्मुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्व्वेदं वपुषे हरेः ।
सर्व्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे नोऽन्यैरेहैर्नवाप्यते ।
कुबेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः, पुं, (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारारम्भः । तत्पर्य्यायः । मटस्फाटिः २ । इति जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (दृभाति विदारयतीति । "दृभिभ्यां भः ।" उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उलपलक्षम् । इति रत्नमाला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥
("कुशो दर्भस्तथा बर्हिः स्तरणो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् शरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भस्तयं त्रिदोषघ्नं मधुरमुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीरक्तपित्तविसर्पजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
"हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सक्थिच्छिन्नाः समूलकाः ॥
पिप्पलतीर्थेन देयाः स्रुवूर्व्वाग्भागाकमेव च ।
काशाः कुशा वल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड् दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥
सपिञ्जलाः साग्राः तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे मूलकलशाग्रग्रन्थीयवल्वजनलशुष्कवर्जं सर्व्वत्रयाणीति गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तवल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । मूलानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि मूलकतृणानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गोकर्णमिता विस्तृताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणाः ।
रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पिप्पलतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वध्यप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
क्षारणासनपिण्डेषु षड् दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा ये च श्राद्धे पिप्पलतर्पणम् ।
मूत्रोच्चिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
श्रुतेः श्राद्धे च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
श्रुतेरित्युपलक्षणेन श्रुतीया श्रुतेर्दैर्भैरुपलक्षितेन युक्तवेद्य ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये श्रुताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयादृथा कार्यस्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिष्टस्तु भवेत्तस्तु सुस्थश्चैवं विवर्जयेत् ॥
श्राद्धं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भषट्कलक्षणमाह रत्नाकरे यज्ञसंग्रहः ।
अर्द्धमेको भवेद्ब्रह्मा तत्सकेऽग्रस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशग्रहिलम् ॥
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
यज्ञवास्तुनि सूत्राग्रे स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

दर्भटं, क्ली, (दभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दभ यत्नने + बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः, पुं, (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भाङ्कयः, पुं, (दर्भैः आङ्क्यते लक्ष्यते सङ्ख्यायते । आ + अङ्क + अच् ।) सुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुक्षशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्वः, पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ + "कृगृदृभ्यो वः ।" उणां १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः । हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
"कैरता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदाः सह वाह्लिकैः ॥"
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २२ ।
"उशीनरस्य पत्न्यास्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
वृषा क्षमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥")

दर्व्वरीकः, पुं, (दृ विदारे + "वर्व्वरीकाद्यश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्व्वटः, पुं, (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ।) दस्युवादी । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्विः, स्त्री, (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ + "दृदृभ्यां क्विन् ।" उणां ४ । ५३ । इति क्विन् ।) यज्ञपात्रादिदारकः । हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बिः २ खजाका ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकः ६ । पचा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विकः, पुं, (दर्व्वि + स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोषः ॥

दर्व्विका, स्त्री, (दर्व्वि + स्वार्थे कन् + टाप् ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ खजाका । इति द्विरूपकोषः । कञ्चलम् । यथा,
"सौवीरं जाम्बलं तुत्थं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥"
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
"सवद्रूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तेजसम् ॥
दृष्ट्वा निघ्नाद्य चैतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ! ॥
घृततैलादियोगेन तन्मात्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी, स्त्री, (दर्व्वि + वा ङीष् ।) दर्व्विः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । ३० ।
"आलोड्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽन्नं न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥")

दर्व्वीकरः, पुं, (दर्व्वीं पक्वां करोतीति कृ + "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।" ३ । २ । २० । इति टः । यद्वा, दर्व्वीं पक्वां करं हस्तास्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ॥")

"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः॥"
तत्र दर्व्वीकरभेदा यथा,—
"दर्व्वीकराः कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो गृहाकपोतो बलाहको महासर्पः शुक्लपाली गोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खरुकण्यः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः शुक्तरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः अनुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द आशीविष इति॥"
एतद्दूषणनिमित्तलक्षणादिकं यथा,—
"तत्र दर्व्वीकरविषेण लङ्घनयननखदशनमलपुरीषदंशक्षणात्तं रोक्षं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं शूनाक्षं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जृम्भा शुष्कोष्ठः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्धगमनं मूलोद्देहनं क्षणाल्लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति॥" दर्व्वीकरदष्टानां विषवेगादिकमाह यथा,—
"तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति। तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं श्लेष्माणं दूषयति तत् प्रदुष्टं क्षणात्तासुपैति तेन कार्ष्ण्यपिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं क्षणात् श्लेष्मो मन्यग्रहश्चाङ्गे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चतुर्थेऽहश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्रा प्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमे अस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमेवैच दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्कादाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति यद्दोषाभ्यर्थं दूषयति। तेन गात्राणां गौरवमतिसारो वृत्तपीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति यानत्वात्यर्थं कोपयति। कुपितश्च स्रोतोभ्यः प्रधावयति तेन स्नेहवर्त्मिप्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वेन्द्रियविघातो बालस्त्रैयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति॥"
अथ दर्व्वीकरदष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव।
"दष्टेन विषवेगे तु प्रथमे श्लेष्मितं हरेत्।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत्सागदं भिषक्॥
तस्य कर्म्माक्षते युक्त्या तृतीये विषनाशने।
वान्तं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ पाययेत्॥
श्लीपदोपचारं तत्रादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम्॥
सप्तमे लवणक्षीरैर्गोरक्षीरेण श्लोधयेत्।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात् तीक्ष्णञ्चैव नस्यं च॥
कुर्य्यात् काकपदं पश्चात् साधयित्वा घृतं क्षिपेत्॥")
अजाकाकारके, त्रि॥
दर्शः, पुं, (दृश्यते उदयमौढाभ्यामपरमसूचपातस्थानेन रात्रयंशाभ्यामेकदेशेन सहावस्थितौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र। दृश् + आधारे घञ्।) अमावस्या। इत्यमरः। १। ४। ८॥

"अथोरन्यं चन्द्रसूर्य्यौ तु दर्शनाद्दर्श उच्यते॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥
(अयं शिनीवाल्यां विद्धाऽपरान्हे सकलात् जेतः। यथा, भागवते। ६। १९। ३।
"धातुः कुहूः शिनीवाली राका चानुमतिस्तथा।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात्॥"
दृश + भावे घञ्।) अवलोकनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥ (यथा, महाभारते। १३। १४४। ४५।
"दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मोक्षदाः॥")
पक्षान्तकृतयागविशेषः। स यागश्चयात्मकः। यथा। "आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रदर्शेन्द्रपयोयागाक्षयोऽमावास्यायां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः कौरुपायिकर्त्तव्यो मासश्चाधः।" इति मलमासतत्त्वम्॥
दर्शकः, पुं, (दर्शयति नृपादिसमीपगमनपथमिति। दृश् + णिच् + ण्वुल्।) द्वारपालः। इत्यमरः। २। ८। ६॥ (जातिविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ८। ५३। [क्षत्रा॥")
"काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शका
चि, दर्शयिता। (यथा, कुमारे। ६। ५२।
"विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः॥")
प्रवीणः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (प्रकाशकः। यथा, हितोपदेशे। १। ११।
"अल्पैकसंशयोच्छेदि गरीयार्थस्य दर्शकम्।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥"
दृश + ण्वुल्। द्रष्टा। यथा, महाभारते। १। १४१। १७।
"दक्षाणां स्यादविदितो नित्यं विवरदर्शकः।
राजन्यानां सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत्॥")
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गे इति। दृश + "भृञ्जदृशीति।" उणा। १। ११०। इति अतच्।) सूर्य्यः। चन्द्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। १५४। ७।
"यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रथः संदृशो
पितु मा रुच यः॥")
दर्शनं, क्ली, (दृश्यतेऽनेनेति। दृश + करणे ल्युट्।) नयनम्। स्वप्नः। बुद्धिः। धर्म्मः। उपलब्धिः। दर्पणः। (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति।) ज्ञानम्। इति मेदिनी। ने, ७३॥ ज्ञानञ्च द्विविधम्। वैशेषिकन्यायमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्तरूपम्। एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान् विचार्य्य कणादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिभिः कृतानि॥ दृश्या। दृश्यत्वम्॥ वर्त्म। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चाक्षुषज्ञानम्। देखा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निर्व्यर्णनम् २ निध्यानम् ३ आलोकनम् ४ ईक्षणम् ५। इत्यमरः। १। २। ३१॥ निभालनम् ६। इति जटाधरः॥ ॥ (यथा, माघे। १। ६। ३४।
"आकृत इव मे श्रोत्रं दर्शनं याति चेतसि॥")
पुण्यदर्शनानि यथा,—
नन्द उवाच।
"येषाञ्च दर्शने पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने।
तत् सर्व्वं वद सर्व्वज्ञ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे॥
श्रीभगवानुवाच।
सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः॥
सूर्य्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा।
सन्न्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम्॥
भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानान्तथैव च॥
शुकानाञ्च शिकानाञ्च खञ्जनानान्तथैव च।
हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शुक्लपक्षिणाम्॥
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च।
पतिपुत्रवतीनाञ्च नराणां स्त्रीयुतात्मनाम्॥
प्रदीपानां सुवर्णानां रत्नानाञ्च विशेषतः।
सुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्यानां महात्मनः।
तुलसीशङ्खपद्मानां दर्शनं पापनाशनम्॥
कर्त्तनि शङ्खधान्यानि दूर्व्वा दधि क्षुधूनि च।
पूर्णकुम्भश्च लाजाश्च राजेन्द्रं दर्शनं जलम्॥
मालाश्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम्।
पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
देवाश्रितं देवगृहं सुगन्धिपवनं तथा।
शुक्लञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः॥
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा।
कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द! पुण्यं लभेन्नरः॥
पताकामालयवटं तरुं देवोत्थितं शुभम्।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुङ्कुमूलकम्।
गङ्गाम्बुदं कुम्भं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सवीजं विष्णुयन्त्रकम्।
स्निग्धदूर्व्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
तपस्विनं सिद्धमन्त्रं सप्तद्वं क्षत्रसारकम्।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोघृतं गोष्ठगोसदम्।
पञ्चगव्यान्वितं चैव दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम्।
सुवेशकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम्॥
वेश्यां वेशमधरीं गन्धं सदूर्व्वाक्षततण्डुलम्॥
सिद्धान्नं घृतमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्ध्रुवम्॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम्
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामश्वे माघि सिते सुते।
गौड़ाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्॥
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विल्वनाथस्य दर्शनम्।
कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम्॥
जन्माष्टमीदिने भक्त्या दृष्ट्वा मां विल्वमाधवम्।
प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
उपोष्य व्रजभूमौ च भाद्रे मासि सिते तिथौ।
संपूज्य राधां माधवं करोति जन्मखण्डनम्॥

पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः।
पञ्चायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः॥
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने।
दृष्ट्वा काञ्चनमन्नपूर्णां करोति चण्डखण्डनम्॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यत्र प्रपूजयेत्।
पितॄणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम्॥
प्रयागे क्षवनं कृत्वा यत्र पितॄन् प्रतर्पयेत्।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम्॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे।
संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्॥
सिद्धां कृत्वा च वदरीं मुक्तिं वदरिकाश्रमे।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द! करोति जन्मखण्डनम्॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम्।
दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मथुरां मामेव मधुसूदनम्।
संपूज्य नत्वा भक्त्या च करोति जन्मखण्डनम्॥
रथस्थं च जगन्नाथं यो वीक्षति कलौ नरः।
संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत्।
संपूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम्।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्यान्तं मां नयेत् क्षणे।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढीपूर्णिमादिने॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्॥
दीनाथं दिनकरं लोलार्के चोत्तरायणे।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्॥
क्षविकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगन्धरे।
विस्यन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुण्यभद्रके॥
पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकेयं गणेश्वरम्।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ।
समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात्॥"

इति मत्स्यवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥

दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति। दृश्+अनीयर्।) मनोज्ञः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। ११। १५। ३०।

"अकुप्यद्यावि दद्यो देवी पटान्तरेण सा।
ततः स कृतशोभूतो दर्शनीयतमो नृपः॥")

दर्शनयोग्यः। इति शब्दरत्नम्॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ४०।

"शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक!।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते॥")

दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया इव यामिनी रात्रिः।) तमिस्रा। अन्धकाररात्रिः। इति हेमचन्द्रः। २। ५०॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे। अमावास्यारात्रिश्च॥)

दर्शयिता, [तृ] त्रि, (दर्शयतीति। दृश्+णिच्+"ण्वुल्तृचौ।" ३। १। १३३। इति तृच्।) दर्शकः। (यथा, महाभारते। ६। ३। ६१।

"प्रसादये त्वामतुलप्रभाव!
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः॥")

प्रतीहारः। इति भरतः॥

दर्शविपत्, [द्] पुं, (दर्शे अमावास्यायां विपत् प्रणाशोऽदर्शनं यस्य।) चन्द्रः। इति हारावली। १३॥

दर्शितः, त्रि, (दृश्+णिच्+क्तः।) दर्शनं कारितः। तत्पर्य्यायः। प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रकटितः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २८६।

"दर्शितसयनालोकाये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने।
चिह्नहले हलधर इव सर्व्वं पुरमर्ज्जितं सुतनु॥")

दल, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, दालयति गात्रं वाणः। इति दुर्गादासः॥

दल, मि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अकं च सेट्।) मि दलयत्यष्टौ कुलशैलान् भृतः। इति मुरारिः। दालयति। भेदो विदारणम्। दलति कुठारः काष्ठम्। क्वचिद्विदीर्णीभावे विकसने चायम्। श्रीमद्बाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम्। दरविदलितमल्लीवल्लिपत्रत्परागेति जयदेवः। इति दुर्गादासः॥

दलं, क्ली, (दलतीति। दल+अच्।) उत्सेधः। खण्डम्। (यथा, मनुः। ८। २६६।

"भार्य्या पुत्रश्च दासश्च स्त्रियो भ्राता च सोदरः।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥")

शस्त्रीच्छदः। अपत्रथम्। पत्रम्। इति मेदिनी। ले, २६॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६६२।

"कृत्वा तटिनि! तरङ्गैर्भमितखलेषु नाथये निहितः।
फलदलवल्कलरहितखद्यान्तरीचे तरुस्थक्तः॥")

धनम्। इति शब्दरत्नावली॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अर्द्धम्। इति जटाधरः॥ (पुं, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिप्लवराजपुत्रः। स च मद्धुकराजकन्यासम्भूतः। यथा, महाभारते। ३। १६२। ४४।

"अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारीराज्यस्य राज्ञः सम्बभूवुः शूलो दलो बलश्चेति।"

वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायो यथा,—

"वातपोतः पलाशः स्याद्दलाशश्च किंशुकः।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोत्करः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

दलकोषः, पुं (दलानामेव कोषो यस्य। तस्य पुष्पेषु कोषाभावात् तथात्वम्।) कुन्दपुष्पवृक्षः इति शब्दमाला॥

दलनिर्मोकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्कलम्। तदेव निर्मोक इवास्य।) भूर्जवृक्षः। इति शब्दमाला॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति। दल+करणे ल्युट्। ङीप्।) लोष्टम्। इति शब्दरत्नावली।

डेला इति भाषा॥ (दलति विदारयतीति। दल+कर्त्तरि ल्युः। ङीप् च।) भेदकर्त्तरि, त्रि। यथा,—

"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रयत्रायिणी
भूयाद्वः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्लासिनी॥"

इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी॥

दलपः, पुं, (दल्यते असौ दलति अनेन वा। दल+"उषिकुटिदलिकटिखजिभ्यः कपन्।" उणा०। ३। १४३। इति कपन्।) स्वर्णम्। शुक्लम्। इत्युणादिकोषः॥ (दलं यूथं पातीति। पा+कः। दलपतिः॥)

दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पत्राणीव पुष्पाण्यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीशब्देऽस्या विवरणं विलोक्यम्॥)

दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्त्यस्या इति। सार+इनिः। ङीप् च। दले पत्रे सारिणी।) केसुकः। इति रत्नमाला॥

दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव।) कण्टकम्। इति हारावली। ६१॥

दलसेना, स्त्री, (दलस्य सेना सायुः।) पद्मिनी। तत्पर्य्यायः। माढिः २। इति हेमचन्द्रः। ४। १६०॥

दलाढ्कः, पुं, (दलैराढ्क इव।) स्वयं जातलवणः। पृश्निः। गैरिकम्। फेनः। खातकम्। नागकेसरः। मङ्क्तरः। इति मेदिनी। के, १८२॥ कुन्दः। करिकर्णः। गिरीषः। वाताः। इति हेमचन्द्रः॥

दलाढ्यः, पुं, (दलेन भेदेन आढ्यः।) पङ्कलवणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दलदनि इति भाषा॥

दलामलं, क्ली, (दलैः अमलम्।) मदनवृक्षः। दमनवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १५५॥ मदनवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

दलाम्लं, क्ली, (दलेषु अम्लो रसो यस्य।) चुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति। दल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा०। ४। ११७। इति इन्।) लोष्टम्। इति शब्दरत्नावली॥ दला इति डेला इति च भाषा॥

दलिकं, क्ली, (दल्यते भिद्यते इति। दल+इन्+कन्यायां कन्।) काष्ठम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १८८॥

दलितं, त्रि, (दलस्य जातम्। दल+तारकादित्वात् इतच्।) प्रफुल्लम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १६४॥ (दल+क्त।) खण्डितम्। यथा,—

दलिताञ्जनमेचकपुञ्जेत्यादि क्रमदीपिका॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये। २। ३५।

"दलितकुचनखाङ्कभङ्गपाली
रचय ममाङ्गरुहेषु वीरवीर्य!॥"

विचित्रम्: यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०५।

"दलिते पलालपुञ्जे दृषभं परिभक्षयन्तं वहपतौ
दृष्टिम्॥")

दग्धगन्धि:, पुं, (दग्धे गन्धो यस्य समासान्त इत्। "सप्तम्या अलुक् च।") सप्तपर्णवृक्ष:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

दग्धभ:, पुं, (दलति विशीर्णो भवत्यनेनेति। दल+"दलिभ्यां भ:।" उणा०। ३। १५१। इति भ:।) प्रतारणा। पापम्। सुनिभेद:। इति शब्दादिकोष:॥ चक्रम। इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्ति:॥

दग्धि:, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति। दल+"दल्लि:।" उणा०।४।३७। इति मि:।) इन्द्र:। इति हेमचन्द्र:। २। ८६॥ (दल्यते अनेनेति।) वज्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्ति:॥

दघ, इ ब्रणे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) इ, दन्नाते। ब्रणो गति:। इति दुर्गादास:॥

दघि:, पुं, (दुनोति पीड़यतीति। दु+अघ्।) वनम्। वनाग्नि:। इत्यमर:। २। ३। २०५॥ (यथा, भागवते। ८। ६। १३।

"दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गना इवार्त्ता इव गाङ्गमम्भ:॥")

अग्नि:। इत्यमरटीकायां मौलकण्ठ:॥ (दु उपतापे+"ऋदोरप्।"३। ३। ५७। इत्यप्।) उपताप:। इति केचित्॥

दघ्नु:, पुं, (दवनमिति। दु दु उपतापे+"इतो-ऽघुच्।" ३।३।८६। इति भावे अघुच्।) परि-ताप:। इति जटाधर:॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ८६।

"दुरोदरघ्नी दावार्चिर्दैवदग्धेकशैवधि:।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी॥"

दूयतेऽनेनेति। करणे अघुच्।) चक्षुरादि-दाह:। इति राजनिर्घण्ट:॥

दघ्नाग्नि:, पुं, (दवानां वनानामग्नि:। यद्वा, दव एवाग्नि:।) दावानल:। इति द्विरूपकोष:॥ (यथा, मेघदूते। ५५।

"क्षेप्ता यत्र स्मरति सवलस्कन्धसंघट्टजन्मा-
वाधीतोष्मा क्षपितचमरी बालभारो दवाग्नि:॥")

दविष्ठ:, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूर इति। दूर+इष्ठन्। "स्थूलदूरयुवेति।" ६। ४। १५६। इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुण:।) सुदूर:। अत्यन्तदूरवर्त्ती। इत्यमर:। ३। १। ६६॥

दवीयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम्। दूर+ईयसुन्। स्थूलदूरेत्यादिना साधु:।) सुदूर:। इत्यमर:। ३। १। ६६॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये। २। १६।

"कोऽयमस्मान् दवीयांसमपीन्दुबिम्बं
न वेद यदमाभिरिन्दुमौले:।
पातालधामानमपि प्रविष्टं
न वाडवं सुन्दरि! वेद को वा॥")

दघ्र, इ क लिघि। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्। इ क, दंघ्रयति। लिघि दौर्ब्बल्ये। इति दुर्गादास:॥

दघ्र, इ क ड दर्शे। दंघ्रने। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ क ड, दंघ्रयते। दर्शो दर्शनम्। इति दुर्गादास:॥

दघ्र, [न्] त्रि, (दंघ्रयति दीर्य्यते इति। दघ्रि+बाहुलकात् कनिन्। "दघ्रः दंघ्रने। न लोप:।" इत्यौणादिकसूत्रवृत्ति:। १। १५६।) संख्या-विशेष:। द्विगुणितदश १०। (यथा, महाभारते। ३। १३४। १०।

"दिशो दशोक्ता: पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि।
दशैव मासान् बिभर्त्ति गर्भवत्यो
दशैरका दश दाम्ना दशार्हा:॥")

दशकाम्रकानि यथा। हस्तपुङ्गलि: १ ग्रम्भुबाहु: २ रावणमस्तकम् ३ क्षत्रावतार: ४ दिक् ५ विश्वदेव: ६ अवस्था ७ चन्द्राश्व: ८ पंक्ति: ९। इति कविकल्पलता॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्द:। तत्संख्याविशिष्ट:। इत्यमर:। २। ६। ८१॥

दशकण्ठ:, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य।) रावण:। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघु:। ८। २६।

"दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधा:॥")

दशकन्यजित्, पुं, (दशकन्यं रावणं जयतीति। जि+क्विप् तुक् च।) राम:। इति त्रिकाण्ड-शेष:॥

दशकन्धर:, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य।) रावण:। इति हेमचन्द्र:। ३। ३७०॥ (यथा, भागवते। २। ७। २३।

"असत्प्रसादसुमुख: कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश्य अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत्॥")

दशग्रीव:, पुं, (दश ग्रीवा यस्य।) रावण:। इति शब्दमाला॥ (यथा, महाभारते। ३। २७४। १०।

"दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गव:।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपरा-
क्रम:॥")

एकादशमन्वन्तरीयदशनामकेन्द्रशत्रुविशेष:। यथा,—

"रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु।
सर्व्वत्रग: सुधर्म्मा च देवानीक: पुरुर्गुरु:॥
चित्रवज्रो दृढायुध आर्द्रक: पुत्रकस्तथा।
हविष्मांश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तर:॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषय: सप्त कीर्त्तिता:।
विहङ्गमा: कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा॥
एकैकस्मिंश्चकस्मेधौ गणाश्चैवैक वै दृश:।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपो घातयिष्यति॥"

इति गरुड़े ८७ अध्याय:॥

(असुरविशेष:। यथा महाभारते। २। ६। १४।

"दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारुध:॥"

दमघोषस्य पुत्रविशेष:। यथा, हरिवंशे। ११६। २२।

"दमघोषश्च पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमा:।
भार्य्या वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे।
शिशुपालो दशग्रीवो रेभोऽथोपदिशो
ऽष्टमी॥")

दशति:, स्त्री, (दशानामाख्या दश। निपातनात् साधु:।) शतम्। इति महाभारते दानधर्म्म:॥ (यथा, महाभारते। १। १६। १३।

"कालेन महता कद्रूरवाप्तानां दशतीर्दश।
जनयामास विप्रेन्द्र! ते चाक्षे विनता तथा॥"

"यथा नव दशाहत्या भवतिस्तथा दश दशा-हत्या दशात: शतमित्यर्थ:। दश दशतीर्दश-शतानीत्यर्थ:॥" इति तत्र नीलकण्ठ:॥)

दशधा, अ, (दशानां प्रकार:। दश+"संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा।) दश प्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनु:। ६। १५२।

"सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्पयेत्।
धर्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्म-
वित्॥")

दशन, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति। दंश्+करणे ल्युट्। दहदशेति निर्देशात् क्वचिदन्यत्रापि नलोप:।) कवचम्। शिखरे, पुं। इति मेदिनी। ने, ७४॥

दशन:, पुं, क्ली, (दश्यतेऽनेनेति। दंश्+ल्युट्। दहदशेति निर्देशात् अत्र अकित्त्वेऽपि न-लोप:।) दन्त:। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, रघु:। ५। ५२।

"उवाच वाग्मी दशनप्रभाभि:
संवर्द्धितोर:स्थलतारहार:॥")

दशनवास:, [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छा-दकत्वात्।) ओष्ठ:। इत्यमर:। २। ६। ८०॥

दशनाढ्या, स्त्री, (दशन: आढ्यो यस्या:। एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथा-त्वम्।) चुक्रिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

दशनोच्छिष्ट:, पुं, निश्वास:। (दशनेन उच्छिष्ट:।) अधरचुम्बनम्। इति मेदिनी। टे, ६२। दन्त-त्यक्ते, त्रि॥

दशधारमिताधर:, पुं, बुद्ध:। इति हेमचन्द्र:। २। १४७॥

दशपुरं, क्ली, (दश दिश: पिपर्त्तीति। प+क:।) केवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमर:। २। ४। १३१॥ (दश पुरो यत्र। "अक्षपूरब्य: पथामानर्च।" ५। ४। ७४। इति अ:।) देशभेद:। स मालवदेशैकखण्ड:। पुरभेद:। इति मेदिनी। रे, २६६॥ (यथा, मेघदूते। ४६।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीयुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्॥")

दशपूरम् क्ली, (दश दिश: पूरयतीति। पूर+क्विप्।) दशपुरम्। इत्यमरटीकायां भरत:॥

दशफल:, पुं, (दशत दिक्षु फलं यस्य। यद्वा, "दाडिमीलवणाजीर्णकाम्लाम्लफलानि च।

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः।'इति स्कान्दे प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनदृद्धिसंख्यया पठनीयमिति श्रिष्टाः। अत्र सर्व्वोऽपि विस्तरः स्कान्दादिके भट्टकृततत्त्विन्तामणीसेतोरवधेयः। विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते। * । एवं कुर्व्वतः फलमुक्तं काश्यीखण्डे।

'एवं ज्ञात्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः।
उपवासी वत्सरादेर्दशपापैः प्रमुच्यते।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते॥'
इति।

अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्य्या। तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये।

'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ।
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम्।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति॥"
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सरकृत्यम्॥ किञ्च।

"अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्येष्ठके सिते।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकस्य च॥
विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम्।
पारुष्यानृतपैशुन्यसम्भिन्नञ्च भाषणम्॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम्।
एतद्दशाघघाताय गङ्गाम्भः करोम्यहम्॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः। * ॥

अपरञ्च।

"ज्येष्ठे दशहरायाञ्तु निशीथे नृप! सत्तम।
येन वा विधिना कार्य्या येष्टिर्विश्वोनृपैः सदा॥
प्रत्यब्दं पार्थिवः कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरेः।
अथ तेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम्॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्रः पुरोहितः।
तां संस्थाप्य हरागारे स्वयं वा यत्नतः क्षिते॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत्॥
पूजान्ते संस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः।
आज्यैः सहस्रं जुहुयादाहुतीनां हरेः क्षिते॥
संपूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः।
नृपस्यानुमते तान्तु प्रतिमां मण्डपं नयेत्॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ कृत्वा दक्षिणपार्श्विना।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम!।
विष्णोः प्राणास्तु प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम्॥
प्राणेष्वथागतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत्।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च॥
यथा पूर्व्वं तथा भावः सर्व्वादीनां न विद्यते॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव!।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये॥
सुवर्णेन सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला।
अन्यच्च मृद्रूपं स्यात् प्राणस्थानन्तु सर्व्वदा॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विप्रोरिञ्जनेन च।
तज्जैर्वाङ्मनसम्भाव्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः॥
तर्पणं हृदयेऽभूष्टं दत्वा ब्रह्मणे मन्त्रवित्।
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत्॥
अस्मे प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मे प्राणाः चरन्तु च।
अस्मे देवत्वसञ्जाये स्वाहेति यजुरुच्चरन्॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरितरेण च।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित्।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये॥
अस्मिन् प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादते।
न क्वचित्तु बुधः कुर्य्यात् ज्ञात्वा तत्फलमाप्नुयात्॥
विष्णोरिदमिमां ज्ञात्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः।
तस्यामेव तु पूर्व्वायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः॥
एवं दशहरायान्तु ज्ञात्वेदं पार्थिवो हरेः।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विघ्नोऽपि स
जायते॥"
इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः॥

दशा, स्त्री, (दशतीव। दंशृ + ऋज्वादिभ्यः। उणादिसूत्रात् कः। जपजभदहदशेति निर्देशात् अकित्यपि गुणोपः। यद्वा, दशते इति। गुरोश्चेत्यङ्। ततष्टाप्।) अवस्था। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।३८१।

"आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं गतं मन्ये॥")

दीपवर्त्तिः। (यथा, कुमारे। ४। ३०।

"अहमस्य दशेव पक्ष्म मा-
मविषह्यव्यसनेन धूमिताम्॥")

वस्त्राग्ने बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति मेदिनी। शे, ८॥ (यथा, मनुः। ३। ४४।

"वसनस्य दशा गाव्या भूषयोत्तरवेदने॥")

चेतः। रत्नजयपालः। * ॥ शरीरस्य दशा दशा यथा,—

गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८ प्राग्भारः ९ नाशः १०। इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः॥*॥ कामजदशदशा यथा,

"पञ्चरागस्तदशु मनसः सङ्कल्पिभावना च
चाटुक्तिः स्यात्तदशु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि।
निद्राच्छेदस्तदशु तनुता निष्फलं ततोऽनु-
न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण॥"
इत्यलङ्कारग्रन्थः। * ॥

कर्म्मणो नरायां यथोक्तायुषः सूर्य्यादग्रहभोग्यादंशविशेषः। तत्र वार्षिकी दशा यथा,—

"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया मङ्गलस्य दशापि च।
अष्टावङ्गारकस्य प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः।"*॥

जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितग्रहाणां दशानियमो यथा,—

"कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः शशी रौद्रचतुष्टये।
मघादाश्लेषतये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये॥
अनुराधात्रये शौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये।
धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रचतुष्टये॥ * ॥

सूर्य्योपप्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम्।
गुरुचन्द्रज्ञशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदाः॥"

दशाफलम्।

"उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघाताः।
संक्षोभितं स्वजनबन्धुवियोगदुःखै-
र्भोगोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्॥१॥
सौख्यं विभूतिं वरवाहनयानरत्न-
कीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यसुभान्वितञ्च।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसंघम्॥२॥
ज्ञाज्ञाभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीड़ां
चित्तास्थैर्य्यं विकलतां च गृहे करोति।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य॥३॥
दिव्यान्नपानवदनप्रकृजत्पदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिः
शिघ्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः॥४॥
मिथ्यापवादवधबन्धनशार्य्यङ्गानि-
र्मानस्वर्य्ययुक्प्रियसुखस्त्रविवर्जितैर्विहीनः।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य॥५॥
रम्यं गृहं विनयसञ्चयमागवृद्धिं
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम्।
धर्म्मार्थकामसुखभोगवधूपयोगं
यावद्दृढस्य तिदशा पुरुषो हि तावत्॥६॥
बुद्धा विहीनमतिनाशवियोगदुःख-
नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषादिरोगम्।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय॥७॥
मन्त्रप्रभावनिपुणाः प्रमदाविलासाः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभाः।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथश्च
शौक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः॥८॥

रवेरन्तर्दशा मासाः ६ तस्य फलम्।

उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातम्।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव
भानोर्दशा प्रकुरुते खलु राजपीड़ाम्॥१॥

सोमस्य मासाः १० फलम्।

गदसङ्कटसंत्रासं स्वेच्छाहानिं मनःक्षतिम्।
कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्दशां गतः॥२॥

मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम्।

सर्व्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम्।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे॥३॥

बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम्।

व्याधिः शत्रुभयं नित्यं सर्व्वगात्रे विचर्च्चिका।
नश्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि भानोरन्तर्गते बुधे॥४॥

शनैर्मासाः ६ दिनम् २० फलम्।

सन्तापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराभवम्।
सौरिः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्दशां गतः॥५॥

दशा

गुरोर्वर्षं १ दिनम् २० फलम् ।
धर्मार्थकर्मसाख्यानि ददाति विबुधार्चितः ।
कृष्णादिगन्धिहस्ता च भानोः पाकदशाफलम् ॥१॥
राहोर्मायुः ८ फलम् ।
चक्षुर्भानुभवं द्वेषं चारभीतिसंतप्तताम् ।
कुरुते सिंहिकासूनू रविपाकदशां गतः ॥२॥
शुक्रस्य वर्षं १ मासौ २ फलम् ।
कौक्षीवाक्षिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् ।
शोकं करोति भृगुजः क्षुधस्यान्तर्दशां गतः ॥८॥
एवं वर्षाः ८ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५

तस्यैवान्तर्दशार्वो २ मासः १ फलम् ।

कर्णादिमनिष्टरवाङ्गवमलप्रपच-
क्लेशप्रतापबलवीर्यसमन्वितानि ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चान्द्रे दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्षं १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
पित्तशोणितपीडाश्च चौरादीनां भयन्तथा ।
मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
बुधस्य वर्षं २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
सर्वत्र द्रव्यलाभश्च गजाश्वौषधानि च ।
चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
गुरोर्वर्षं १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसम्भवम् ।
विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षं २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः ।
राहोर्वर्षं १ मासाः ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासाः ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीञ्च वर्धते ।
मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः १० फलम् ।
ऐश्वर्यं बन्धुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेर्नो रविः कुर्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १५ ॥*॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८ ।
तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि ३।२०। फलम् ।

क्रूराभिधानत्वबन्धुभयानि धत्ते
चिन्ताज्वरं विकलभूक्षयदाश्रमञ्च ।
चौरादिभीतिधनहानिरनेकपीडाः
कुर्याद्दिनाधिपनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्षौ १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
परमैश्वर्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रश्च चितिजान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
रिपुचौरव्यभीतिश्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
महाजनबलो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
गुरोर्वर्षं १ । ४ । २३ । ४० । फलम् ।
पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यैर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासाः १० । २० । फलम् ।

दशा

आत्मकार्यार्थसुहृदं बन्धुचौरादिसाध्वसम् ।
कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षं १ । ६ । २० । फलम् ।
धनर्द्धिं सुखादींश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ५ । १० । फलम् ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षं १ । १ । १० । फलम् ।
धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
शोकानन्दमवाप्नोति चितिजान्तर्गते विधौ ॥
एवं वर्षाः ८ ॥ * ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७ ।
तस्यान्तर्दशा २ । ८ । ३ । २० । फलम् ।

दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं
क्षिप्रं क्षजेद्बुधदशा प्रबलाच्च सिद्धिम् ॥

शुक्रस्य वर्षं १ । ५ । २६ । ४० । फलम् ।
वातश्लेष्मजता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शुक्रे ॥
गुरोर्वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः ।
लभेद्भार्यां सुपुत्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्वर्षं १ । १० । २० । फलम् ।
बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् ।
करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
धनाढ्यं बन्धुपुत्रञ्च धर्मवन्तं धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
रवेर्मासाः ११ दिनानि १० । फलम् ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ४ । १० । फलम् ।
कण्ठकादिप्रवेशश्च ऋक्षिभ्यो भयमेव च ।
निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षं १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
भाग्यं करोति शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १७ ॥*॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १० ।
अस्यान्तर्दशामासाः ११ । ३ । २० । फलम् ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
चौरादिभूपतिशुजङ्गभभीतिसुग्राम् ।
व्याधानिराश्रमथ चाज्ञनकार्यहानिं
यच्छेद्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम् ॥

गुरोर्वर्षं १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
देवतागुरुतं ज्ञानं नानाप्राप्तिं करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्तं बुधोरन्तर्गतो गुरुः ॥
राहोर्वर्षं १ । १ । १० । फलम् ।
नृपाद्भयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्राणसंशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते बुधेरन्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षं १ । ११ । १० । फलम् ।
सुहृद्बन्धुधनैः पूर्णो भार्यावित्तसमन्वितः ।

दशा

सर्वं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः ६ । २० । फलम् ।
परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः ।
जीवनस्य च सन्देहं बुधेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षं १ । ४ । २० । फलम् ।
स्त्रीनाशं कुष्ठिरोगञ्च कफपित्तगदं भृशम् ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते पङ्गोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
देहक्लेशं महारोगं नानादुःखानि भूमजः ।
धननाशञ्च कुरुते बुधेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
बुधस्य वर्षं १ । ६ । २६ । ४० । फलम् ।
आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
करोति चादरं लोके बुधेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १० ॥*॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १६ ।
तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३ । ४ । ३ । २० । फलम् ।

राज्यास्पदं तनयवित्तविलासभोगान्
पर्य्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोग-
सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षौ २ । १ । १० । फलम् ।
बन्धुद्वेषं ऋणावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः ॥
रवेर्वर्षं १ । दिनानि २० । फलम् ।
बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
कुरुते भास्करः प्राप्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ७ । २० । फलम् ।
भोगाढ्यो बहुभाग्यः स्यादग्निपुरोगविवर्जितः ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षं १ । ४ । २६ । ४० । फलम् ।
शौरुस्रोगो रिपोर्भीता गजवह्नीमदर्शनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
बुधस्य वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
सुखी सुखः सुखी दुःखी शुभवृद्धिः पुनः पुनः ।
देवाच्चैवमरं नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
शुक्रस्य वर्षं १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
वेश्यालनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्जितः ।
सुप्रजोतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शुक्रे ॥
एवं वर्षाः १६ ॥ * ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः १२ । तस्यान्तर्दशावर्षः १ । ४ । फलम् ।

भार्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
शस्त्राभिघातभयदीनपराक्रमञ्च ।
अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनदीनदेहो
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २ । मासाः ४ । फलम् ।
शिरोरोगं कुदेहञ्च कुर्याद्भार्याञ्च चञ्चलाम् ।
बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ८ । फलम् ।
शिरोरोगभयं घोरं ज्वरं शोकञ्च दारुणम् ।
हृद्रुग्भयं कुर्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

सोमस्य वर्षं: १ । ८ । फलम् ।
स्त्रीपुत्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
करोति क्षीणमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः ॥
कुजस्य मासाः १० । २० । फलम् ।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम् ।
प्रेतस्यान्तर्गतः कुर्य्यान्नराणां भूमिनन्दनः ॥
बुधस्य वर्षं: १ । १० । २० । फलम् ।
ज्वरक्षुदग्निसंपीड़ा कलहं स्वजनैः सह ।
भृत्यापत्तेषु विग्रहं कुर्य्यात् पातान्तरे बुधः ॥
शनेर्वर्षं: १ । १ । १० । फलम् ।
स्त्रीपुत्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
भवेत्तु बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः २ । १ । १० । फलम् ।
व्याधिदुःखभयैश्वर्य्यक्षतो देवद्विजपूजकः ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेद्दिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
एवं वर्षाः १२ ॥* ॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
तस्यान्तर्दशावर्षाः ४ । १ । फलम् ।

मन्त्रप्रचारस्थिरप्रमोदविलास-
सम्मानदानकृषिपूजनकर्मबलाभान् ।
हृत्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
प्रौढ़ो दशां स्वजति निश्चलराजलक्ष्मीम् ॥

रवेर्वर्षं: १ । फलम् ।
देहस्त्रीव्रणाक्रान्तक्लेशतापो ज्वरान्वितः ।
क्षतः स्वाद्बान्धवैः सर्व्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ११ । फलम् ।
सम्मानलाभो रोगश्च कार्य्यनाशश्च नित्यशः ।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीलाभो नियतं भवेत् ॥
कुजस्य वर्षं: १ । ६ । २० । फलम् ।
उत्साही बलधान्याढ्यः कल्यश्च सुमनाः सुधीः ।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
बुधस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
सर्व्वत्र लभते सौख्यं मानसञ्चयभूषणम् ।
भार्य्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षं: १ । ११ । १० । फलम् ।
शुचुचयमवाप्नोति मित्रदृद्धिञ्च जायते ।
चौराद्धितस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौरान्नरुच लभ्यते ॥
राहोर्वर्षौ २ । ४ । फलम् ।
बन्धनं बन्धुपुत्राद्यैर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् ।
शरीरं देन्यमाप्नोति शुक्रोरन्तर्गतस्तमः ॥
एवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥ * ॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
यद्दान्तरं दिनं कृत्वा दशिलब्धं ध्रुवं भवेत् ।
ध्रुवाप्ति गणयेद्धीमान् रव्यादेः क्रमतो यथा ।

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च बाणाः शशिजे तथाङ्काः ।
गुरावृतुर्दिक् च दृहस्पतौ स्या-
द्राद्धौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥

ग्रहस्यान्तर्दशामासान् दिनीकृत्य गुणाहतान् ।
व्याद्धृतं विजानीयात् प्रत्यन्तर्दशवासरान् ॥

इति प्रत्यन्तर्दशा ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा,—
"सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ।"
इति समयान्ततम् ॥ * ॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ सुकन्दा ५ विंशोत्तरा ६ चिंशोत्तरा ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति जातरत्नम् ॥
दशाकर्षः, पुं. (दशया वर्षैरा आकर्षति तेनादिकर्मणीति । आ+कृष्+घञ् ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥
दशाकर्षी, [न्] पुं, (दशया आकर्षतीति । दशा+कृष्+णिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली ।२४॥
दशाङ्गुलं, क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि फलतलयुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खर्जूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगोः उच् तस्य लुक् समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
"नामजातिग्रहं स्त्रीणामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निःक्षेपोऽयमयःशङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥"
यथा च ऋग्वेदे । १० । ९० । १ ।
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥"
"विश्वतः सर्व्वतो वृत्वा परिवेष्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥")
दशानन:, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली । (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनेऽपि, स्त्री । यथा,
"युद्धाय क्षते खड्गनखड्गनाभि!
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
लूनानि नूनं जगतां भयार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥"
रत्नमुकुटः ॥)
दशानिकः, पुं, (अश्यते इति भावे घञ् आशो जीवनम् । तस्मिन् हितः आशिकः । दशाया अवस्थाविशेषे आशिकः ।) दन्तोष्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दशारोहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गैर्व्याप्नोतीति । आ+रुह+कः ।) केवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
दशार्णः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र । "एत्वेधत्यूट्सु ।" ८ । ३ । ९५ । इत्यस्य "प्रवृत्तसरकमलवसनार्थदशार्णात्वे ।" इति वार्त्तिकोक्त्या दृद्धिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्यपर्व्वतस्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । (यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १० ।
"किष्किन्धकाष्टकस्थलनिषादराङ्गलि पुरिक-
दशार्णाः ।"

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अण् । तद्देशवासिनि तन्नृपतौ च त्रि । यथा महाभारते । १ । ११३ । २५ ।
"पूर्व्वभागास्कृतो गत्वा दशार्णान् समरे जितः ।
पाण्डुना नारसिंहेन कौरवाग्र्येण धीमता ॥"
दश अर्णानि वर्णानि यत्र । दशाक्षरमन्त्रविशेषः । यथा, गौतमीयतन्त्रे । २ अध्याये ।
"दशार्णानामपि तत्त्वानां सारं वेत्ता तथाक्षरम् ।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रः परात्परः ॥
सुप्तबीजस्वभावत्वात् दशार्ण इति कथ्यते ॥")
नदीविशेषे, स्त्री । इति मेदिन्यर्थकल्पतरुः ॥
दशार्हः, पुं, (दश्यते दानादिबलेषु अर्हः ।) वृद्धः । यदुदेशः । (क्रोष्टुवंशीयराजपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३८ । २५ ।
"भृतस्य जज्ञिरे शूरा ह्यः परमधार्म्मिकाः ।
आवन्त्यश्च दशार्हश्च बली विष्टरश्च यः ॥")
तद्देशवासिनि, पुं भूमि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । २० ।
"तमर्चितं धन्विदशार्हपूगै-
राजीविवाग्भिश्चलनप्रकाशम् ॥")
दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा,—
मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ जामदग्न्यः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्किः १० ।
इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
"धर्म्मनारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे ।
यज्ञश्च वर्त्तयामास देवैर्वा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा स्वायंभुवः पुरोहितः ।
युगाख्यायाश्च संध्यासु आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
संभूतः स सहस्राक्षो हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये यज्ञो ह्यासीत् पुरोहितः ॥
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेण तु पुरोधसा ॥
एतास्तिस्रः सृताश्चास्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः ।
मानुष्याः सप्त वैवस्वे तु ग्रामण्यास्तान्निबोधत ॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां समभूत ह ।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु सत्यौजाः पुरःसरः ॥
एकोनविंशां त्रेतायां सर्व्वक्षत्रान्तकृद्विभुः ।
जामदग्न्यस्तथा यज्ञो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे सह देवैरवाप्तवान् ॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरहं वैचित्रवीर्य्यके ।
वेदव्यासस्तदा यज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानं सुराणां प्रभवाप्ययम् ।
बुद्धो नवमके जज्ञे कलेः प्रथमतः पुरे ॥
देवक्यां वसुदेवेन ह्यहं कायनपुरःसरः ।
अस्मिन्नेव युगे चौर्ण सन्ध्यांशेऽहं भविष्यामि ॥
कल्की विष्णुयशा नाम याज्ञवल्क्यपुरःसरः ।
दशमो भाक्संभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दशाश्वः, पुं, (दश्व अश्वा रथे यस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, यज्ञयागतत्त्वे सोमध्याने।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्योमाधिदेवतम्।
जलप्रजाधिदेवञ्च सूर्य्याश्वमाहरेत्तथा॥"
दशाकोर्दशमपुत्रः। यथा, महाभारते। १३। २। ६।
"दशमस्तस्य पुत्रोऽभूद् दशाश्वो नाम भारत!॥")
दशास्यः, पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा, रघुवंशे। ५।
"अकलियुगमखर्व्वमत्र हृद्यं
यचरदपापचनो यतः कुटुम्बी।
मम रुचिरिह लक्ष्मबायवेन
प्रभवति भूम्नि दशास्यमर्द्दनेन॥")
दशास्यजित्, पुं, (दशास्यं जयतीति। दशास्य+जि+क्विप्। तुगागमश्च।) श्रीरामः। इति भूरिप्रयोगः॥
दशेक्षनः, पुं, (दशा वर्त्तिका इक्षनं काष्ठमिव यस्य।) प्रदीपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
दशेरः, पुं, (दशतीति। दनश+"पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।" उणा। १। ५६। इति एरक्।) हिंसः। इत्युणादिकोषः॥
दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति। दनश+एरक्। ततः कन्।) मरुदेशः। तद्देशजे, पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ७। ६। १६। [कान्॥")
"आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेरकान्,
दशेरुकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति। दश+बाहुलकात् एरुक् ततः स्वार्थे कन्।) मरुदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥
दस, इ क भाषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, दंसयति दंसति। भाषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥
दस, इ ड क दंशे। दंशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) इदमितेरौणादिकक्विप्प्रत्यये रूपम्। इ ड क, दंसयते स्वं शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः। भट्टमल्लमते दंश दह सन्नाहः। इति दुर्गादासः॥
दस, य उ एर् उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्षत्वेट्।) य, दस्यति धूलिं वायुः। उ, दसित्वा दस्त्वा। एर्, अदसत् अदासीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥
दस्रः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति दस्यादिकमिति। दस+"इषियुधीन्दिसिशसिभ्यो रक्।" उणा। १। १४४। इति रक्।) यजमानः। चौरः। कृताघ्नः। इति मेदिनी। से, १५॥ खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रि, उपक्षेपकः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४८। ४।
"पुरूणि दस्रो नि रिणाति जम्भैराद्दोषते वस्त्र या विभाता॥"
"दस्र उपक्षयतिथायमिः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ दर्शनीयः। यथा, ऋग्वेदे। १। ७७। ३।
"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्रमारीः॥"
"दस्रं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणा। ३। २०। इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः।) चौरः। (यथा, मनुः। ७। १४३।
"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्विलुप्यन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य क्षतः स न तु जीवति॥")
रिपुः। (यथा, ऋग्वेदे। २। १२। १०।
"यः शर्द्धते नानुददाति शर्द्धा यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः॥"
"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥) महासाहसिकः। इति शब्दरत्नावली॥ असुरः। यथा, तत्रैव। ६। ४७। २।
"शतानीकस्य कर्त्रा चेतते दस्युतर्ह्वा॥"
"दस्युतर्ह्वा दस्यूनामसुराणां तर्ह्वा॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥ कर्म्मवञ्चिते, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २४। ८।
"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्द्धते दस्युजूताय स्तवान्॥"
"शर्द्धते उत्साहमानाय दस्युजूताय कर्म्मवञ्चिते; प्रेरिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
दसं, क्ली, (दंसयते क्षयादीन् दशतीति। दसि दंशे+"स्फायितञ्चिवञ्चिप्रुकीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) शिश्निरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
दसः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति। दस उत्क्षेपे+"स्फायितञ्चीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) खरः। (दस्यति रोगान् क्षिपतीति।) अश्विनीसुतः। इति मेदिनी। रे, ४०॥ (यथा, हरिवंशे। ६। ५३।
"नासत्यश्चैव दस्रश्च सूतौ द्वावश्विनीसुतौ।"
दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ६६। ७।
"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम्॥"
"दस्रा दर्शनीयावश्विनौ॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
दस्रौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस+"स्फायितञ्चीति।" उणा। २। १३। इति रक्।) अश्विनौ। इत्यमरः। १। १। ५४॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"दक्षादक्षीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविदग्धये धन्याम्॥
"देवासुरत्वे देवा दैत्यैर्यै सशस्ता हताः।
अशस्तास्ते हताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत्॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमाग्निप्रतिमचन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः॥")
दस्रदेवता, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृदेवते यस्याः।) अश्विनीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२॥
दस्रसू, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति। सू प्रसवे+क्विप्।) संज्ञा। सा सूर्य्यपत्नी अश्विनीकुमारमाता च। इति त्रिकाण्डशेषः॥
दह, औ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अधाक्षीत्। दाहो भस्मीकरणम्। दहत्यग्निः काष्ठम्। इति दुर्गादासः॥
दह, इ क दीप्तौ। दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट्।) इ क, दंहयति। इति दुर्गादासः॥
दहनं, क्ली, (दहौ दाहे+भावे ल्युट्।) दाहः। भस्मीकरणम्। पोड़ान इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ८। २०।
"इतरो दहने स्वकर्म्मणां
वहते भावमयेन वह्निना॥")
दहनः, पुं, (दहतीति। दह दाहे+ल्युः।) अग्निः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०४।
"धूमेरश्रु निपातय दह शिखया दहन! मलिनयाङ्गारैः।
जागरयिष्यति दुर्गतयहिवौ त्वां तदपि शिशिरनिशि॥"
तृतीयसंख्या। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १२। ८५।
"खत्रयाग्निदहनाः कचा तु हिमदीधितेः॥"
कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"दहनविधिश्चतास्वा मैत्रभं सौम्यवारे॥")
चित्रकः। भल्लातकः। इङ्गुदीतरौ, त्रि। इति मेदिनी। ने, ७५॥ (दह्यते कामाग्निना इति, दह+ल्युट्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रुद्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६६। ३।
"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् सदा एकादश स्मृताः॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ६। ४५। ३३।
"दहतिं दहनञ्चैव प्रपर्दो वीरसम्मतौ।
अंशोऽप्युपाचरन् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते॥"
दाहकमात्रे, त्रि। यथा, भागवते। ८। ७। २१।
"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्॥")
दहनकेतनं, क्ली, (दहनस्य केतनं भवनं इव।) धूमः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७॥
दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्यार्य्यः प्रिया।) स्वाहा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥
दहनारातिः, पुं, (दहनस्यार्य्यः अरातिः शत्रुः।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
दहनीयः, त्रि, (दह्यते इति। दह+कर्म्मणि अनीयर्।) दाह्यः। दहनार्हः॥
दहनोपलः, पुं, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय उपलः प्रस्तरखण्डः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३३॥ दहनोपमोऽपि पाठः॥

दहरं, क्ली, (दह+बाहुलकात् अरः।) सूक्ष्मम्। यथा, श्रीभागवते। १०। ८७। १८।
"उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुण्यो दहरम्॥"
"आरुण्यस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

दहरः, पुं, (दहति ग्रहदयनाग्निनेन सन्तापयतीति। दह+अरः।) भ्रमिका। सूक्ष्मम्। भ्राता। बालकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥

दहः, पुं, (दहतीति। दह+"स्फायितञ्चीति।" उणां २। १३। इति रक्।) अग्निः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ दावानलः। इत्यमरादिकोषः॥ नरकम्। वनम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ हृदयाकाशम्। यथा, श्रीभागवते। ३। १२। ३३।
"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च।
एवं चाद्भुतयक्षस्य प्रश्नतो ह्यस्य दहृतः॥"
"दहृतः हृदयाकाशात्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ *॥ जठरम्। यथा, तत्रैव। ४। १। ३६।
"पुनश्च्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि।
सोऽन्यजन्मनि दहाग्निर्विश्रवाश्च महातपाः॥"
"दहाग्निः जठराग्निः।" इति श्रीधरस्वामी॥

दा, दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम्। अस्यैव यच्छादेशः। यच्छति। इति दुर्गादासः॥

दा, डु ञ लि दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ज्हां-उभं-सकं-अनिट्।) डु, दत्तिमम्। ञ लि, ददाति दत्ते। इति दुर्गादासः॥

दा, ञ लूनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यादिं-परं-सकं-अनिट्।) ञ, दाति। लूनिरुछेदः। केचित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे यङादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते। क्षमते तु पित्त्वाभावाद्दासंज्ञायां दीयते इत्येव। इति दुर्गादासः॥

दा, स्त्री, (दा+क्विप्।) श्लोधनम्। दानम्। छेदः। उपतापः। रक्षा। इति मेदिनी। दे, १॥

दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति। दा+"ल्लदाघाद्वार्थिकलिभ्यः कः।" उणां ३। ४०। इति कः।) यजमानः। इत्यद्रादिकोषः॥ दाता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

दाक्षकं, क्ली, (दक्ष+वुञ्।) दक्षाणां समूहः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (दाक्षीणां विषयोदेशः। दाक्षि+"राजन्यादिभ्यो वुञ्।" ४। २। ५३। इति वुञ्। दाक्षेर्विषये। इति व्याकरणम्॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री। दक्ष+ञिण्। गौरादित्वात् ङीष्।) अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतितारकाः। इत्यमरः। १। ३। २१॥ दुर्गा। इति मेदिनी। णे, ६६॥ रोहिणीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दक्षकन्यामात्रम्। यथा, मार्कण्डेये। ५०। २१।
"वृद्धिर्मेधा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिक्षयो-दशी।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः॥"
अदितिः। यथा, महाभारते। १। ७५। ६।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत्॥"
कद्रूः। विनता। यथा, तत्रैव। १। २२। ५।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा॥")
"दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः।
तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा।
सापि दृष्ट्वा सुरश्रेष्ठा गौरी दक्षाय ब्रह्मणा॥
दुहितॄंस्ते पुरा याहि रुद्रेणोढ़ा महात्मना।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम!॥"
इति वराहपुराणम्॥
इन्द्राणी। इति रत्नमाला॥ *॥

दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति। रम+ल्युः। दाक्षायणीनां रमणः।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥

दाक्षायण्यः, पुं, (दक्षाय एव। स्वार्थे अण्।) गृध्रः। इत्यमरः। २। ५। २१॥

दाक्षिकन्या, स्त्री, (दाक्षीणां कन्या। "संज्ञायां कन्योशीनरेषु।" २। ४। २०। इति उशीनरत्वाभावात् न ङीषन्ता।) वार्ष्णीकेषु ग्रामसंज्ञा। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥

दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः। दक्षिणा+"दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।" ४। २। ६८। इति त्यक्।) दक्षिणदेशोद्भवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (यथा, महाभारते। ३। २३६। ३।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-वासिनः॥")
नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥

दाक्षिण्यं, क्ली, (दक्षिणस्य भावः। दक्षिण+ष्यञ्।) अनुकूलता। इति हेमचन्द्रः। ६। १२॥ (सरलता। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०१।
"सौभाग्यं दाक्षिण्यान्मेलूपदिशं हरेच्च तरुणी-नाम्।
वामार्द्धमेव देयाः खलपुः श्लिष्टे निवेशयता॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम्। यथा, रघुः। १। ३१।
"तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा॥")
भावविशेषः। तनु दक्षिणाचाररूपम्। यथा,
"राजानु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत्।
ब्रह्मज्ञानभैरवीं देवीमन्यतारां तथैव च॥"
अपि च।
"ऋषीन् देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसङ्घयान्।
यो यजत् पञ्चभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणि परिशोधयत्॥
विधियत् स्नानदानाद्यां कुर्व्वन् यद्विधिपूजनम्।
क्रियते मरहस्यन्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते॥
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः॥
दाक्षिणात्यैर्हे, त्रि। इत्यमरः। ३। १। ५॥ (दक्षिणे भवम्। दक्षिण+ष्यञ्। दाक्षिणभवे। दक्षिणदिक्सम्बन्धिनि च। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २८२।
"दाक्षिण्यात् स्निह्यमानं दधतं सा भानुमेन-मवमंस्थाः।")
दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्षाः पुत्रः।) पाणिनिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, नैषधे। १८। ६१।
"दाक्षीपुत्रस्य तर्क्ष्ये ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः॥")

दाक्षेयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्यं पुमान्। दाक्षी+"स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) पाणिनिमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१५॥

दाक्ष्यं, क्ली, (दक्षस्य भावः कर्म्म वा। दक्ष+ष्यञ्।) दक्षता। निपुणता। दक्षशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः॥ (यथा, महाभारते। २। ३८। २०।
"दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते॥")

दाड़कः, पुं, (दालयति सुखाभ्यन्तरस्थद्रव्यं विचूर्णीकरोतीति। दल+णिच्+ण्वुल्। लस्य ड़ः।) दन्तः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दाड़िम, त्रि, (दलनमिति दाल्। तेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययान्तादिमप्। लयोरैक्यम्।) दला। इति मेदिनी मे, ४४॥ फलवृक्षविशेषः। (यथा, देवीभागवते। १। १२। ८।
"दाड़िमैर्नारिकेलैश्च माधवीमक्षपाटलम्॥")
तत्पर्य्यायः। करकः २। इत्यमरः। २। ४। ६५॥ पिच्छपुष्पः ३ दाड़िमः ४ पर्व्वरुक् ५ खाड़ुलः ६ पिक्कीरः ७ फलशाखवः ८ शुकवल्लभः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रक्तपुष्पः १०। इति रत्नमाला॥ दाड़िमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलसाखवः १३ गुर्ह्यन्धमधोऽपि। रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० कक्कफलः २१ वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४। अस्य गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कषायत्वम्। कासवातकफश्रमपित्तविनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। शीतलत्वम्। रुचिदाढत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। अम्लत्वम्। श्वासारुचिप्लवानाशित्वम्। कण्ठशोधनत्वम्। कफपित्तादिरोधित्वञ्च॥*॥
"द्विविधं तनु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च।
मधुरं तनु त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम्॥"
इति राजवल्लभः॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
"तत्पक्वं त्रिविधं खाद्यु खाद्यं देवताप्रियम्।

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं लघ्वग्निदीपनम्॥
क्षुत्कण्ठसुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेदोबलावहम्॥
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दाड़िमपुष्पकः, पुं, (दाड़िमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य। कन्।) रोहितकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६॥ रोहड़ा इति ख्यातः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रोही रोहितकः शोणपुनर्दाड़िमपुष्पकः॥")

दाड़िमप्रियः, पुं, (दाड़िमफलं प्रियं यस्य।) शुकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

दाड़िमभक्षकः, पुं, (भक्षयतीति। भक्षि+ण्वुल्। भक्षको भक्षकः। दाड़िमस्य भक्षकः।) कीरपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दाड़िम-भक्षके, त्रि॥)

दाड़िमीसारः, पुं, (दाड़िमीं दाड़िमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति। दाड़िमी+सृ+अण्।) दाड़िमः। इति राजनिर्घण्टः॥

दाड़िम्बः, पुं, दाड़िमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दाड़िमशब्दोऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

दाढ़ा, स्त्री, (दंष्ट्र ग्रोधने, दा दाने वा+किप्। दे शुद्धेर्वा दानाय वा ढौकते इति। ढौक+डः।) दन्तविशेषः। तत्पर्य्यायः। दंष्ट्रा २ जम्भः ३। इति हेमचन्द्रः॥३।२४७॥ प्रार्थना। समूहः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दाढ़िका, स्त्री, (दाढ़ाये केशसमूहाय प्रभवतीति। ठक् ततष्टाप्।) मुखावयवविशेषः। दाढ़ि इति भाषा। (यथा, मनुः। ८। २८३।
"पादयोर्दाढ़िकायाञ्च गोवायां वृषणेषु च॥"
"दाढ़िकायां श्मश्रुणि॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ दाढ़ा+स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च।) दंष्ट्रिका। इति हेमचन्द्रः॥३।२४७॥

दाक्षाजिनिकः, त्रि, (दक्षाजिनेन ग्राह्येण दम्भेन वा अर्थात्निष्क्रीतीति। दक्षाजिन+"तयः-मूलदक्षाजिनाभ्यां ठक्ठञौ।" ५।२।७६। इति ठञ्।) कुहकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४१॥

दात, त्रि, (दायते स्म इति। दा लवने+क्तः) छिन्नम्। इत्यमरः। ३।१।१०३॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः। शुद्धम्॥)

दाता, [तृ] त्रि, (ददातीति। दा दाने+"खुलृचौ।" ३।१।१३३। इति लृच्।) दान-कर्त्ता। तत्पर्य्यायः। दारुः २ सुचिरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७।२०।२।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु सुष्टुरादाशुषे भूत्॥")

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने+क्तिन्। दा रवं ऊहते इति। दाति+ऊह+अण्, यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन्। दितं वहतीति। वह+क+ऊट्। दित्यूहः। ततः स्वार्थे अण्। ततः "देविकाशिंशपादित्यवाहदीर्घसत्रश्रेयसामात्॥" ७।३।१। इति आत्वम्।) पक्षिविशेषः। डाहुक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालकण्ठकः २। इत्यमरः। १।५।२१॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ श्वितिकण्ठः ७ कपाटुरः ८। इति शब्दरत्नावली॥ काकमद्गुः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। ५। १२।
"सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं शुकसारिके॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मरुतश्च नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रदः श्रेष्ठः सर्व्वगुणः समोषणगमनः तुष्टिप्रदो वातहा॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा॥"
इत्यद्भुटः॥)
जलकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ पातकः। इति मेदिनी। हे, १७॥ मेघः। इति शब्दरत्नावली॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह+स्वार्थे अण्। देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम्।) दात्यूहः। इति शब्दरत्नावली॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति। दो अवखण्डने दा लवने वा+"दात्रीशूर्पेति।" ३। २। १८२। इति ष्ट्रन्। यद्वा, दात्रमिव छन्दसीति वत्। यद्वा।) अस्त्रविशेषः। इति भरतः॥ दा इति काश्यां इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लवित्रम् २। इत्यमरः। २।८।१३॥ खड्गीकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५।१५४।७।
"सम्पूर्णपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः॥"
भावे ष्ट्रन्। दानम्। यथा, ऋग्वेदे।१।११६।६।
"तद्वां दात्रं महिकीर्त्तेन्यम्"।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ दात्रकर्त्तरि, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १०। ६।
"सोमस्य दात्रमसि॥")

दात्री, स्त्री, (ददातीति। दा+लृच्+ङीप्।) दात्रकर्त्री। इति व्याकरणम्॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२६।८६। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दयुवैरिणी॥")

दात्रः, पुं, (ददातीति। दा+"जनिदाच्युमिति।" उणां ४। १०४। इति त्रन्।) दाता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स्त्री, यज्ञ कर्म्म। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दध्ना वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि+"चरति।" ४।४।८। इति ठक्। (दध्ना उपसिक्तम्। "व्यञ्जनैरुपसिक्ते।" ४। ४। २६। इति ठक् वा।) दधिसंस्कृतवस्तु। इति हेमचन्द्रः। ३। ७४॥ (औषधविशेषे, क्ली। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४२।
"बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम्।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित्॥")

दान, न आर्जवे। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं सेट्।) ऋजुरवक्रस्य भाव आर्জ্জवं ऋजुकरणम्। च, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः। ऋजु-भावः इति विद्यानिवासः। दीदांसति साधुः। ऋजुः स्वादित्यर्थः। छेदे दानति दानते। इति बोपदेवः। तत्र तिवादयो न स्युरिति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने वैप शोधने भावादौ ल्युट्।) गजमदः। (यथा, माघे। ५। ३७।
"दानं दद्वापि जलैः सहचाधिरूढ़े
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत॥"
"दीयते इति दानं धनं गजमदश्च।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) पालनम्। छेद-नम्। शुद्धिः। इति मेदिनी। ने, १०॥ वृक्ष-कोटरकीटजमधु। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। दीपनत्वम्। कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमो-चनम्। तत्पर्य्यायः। त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ विसर-णम् ७ सर्गणम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३। इत्यमरः। २।७।२६॥ दायः १४। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ प्रदानम् १५ दत्तम् १६ विश्राणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अति-सर्जनम् २१ सर्गः २२ विसर्गः २३ वपनम् २४ प्रदेशनम् २५। इति शब्दरत्नावली॥ *॥
तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक्।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत्।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽसु निःक्षि-पेत॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्॥*॥
एकां गां दशगुर्द्दद्यात् दश दद्याच्च गोयुतौ।
शतं सहस्रगुर्द्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः॥
यावादर्हमपि यावमर्थिभ्यः किन्न दीयते।
इच्छाशुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति॥
अपरावाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्জ্जितं धनम्।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते॥*॥
विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः सुरनिच्छवः।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत्॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः॥*॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।

यदृगङ्गायां कृतं सर्व्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ।
शिवस्य विष्णोरग्रेच सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।
ग्रालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम् ।
तत्र दानच होमच कोटिकोटिगुणम्भवेत् ।
यदृयत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ।
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्म्मबुद्धा यद्धर्म्मदानं प्रचक्षते ।
सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म्मश्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥*॥
आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
तामसेन तु यत्नेन दानेन तपसा तथा ।
देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च ॥*॥
गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदर्द्धकम् ।
आशां दत्वा ह्रदातारं दानकाले निषेधकम् ।
दत्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
योऽसङ्ग्रः प्रतिगृह्यापि पुनः सङ्ग्रः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥*॥
यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
तेषां दैवतमुद्धार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ।
योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकञ्च विपर्य्यये ।"

इति वृद्धितत्त्वम् ॥*॥

दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
सात्त्विकं यथा,—
"दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
राजसं यथा,—
"यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं विदुः ॥"
तामसं यथा,—
"अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

"हस्त्यश्वं गामजाश्वं मणिमुक्तादिकाञ्चनम् ।
परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ।
न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
अनेन कर्म्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकेऽधमाः ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥

नित्यनैमित्तिकादिभेदेन तच्चतुर्व्विधं यथा,—
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलन्तत् स्याद्ब्राह्मणाय च नित्यकम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यवित्तैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
ईश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा धर्म्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
"गोदानं भूमिदानच सर्व्वदानं सुरार्चनम् ।
कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्य्यात् पाकूपशान्तये ॥
महापापेषु सर्व्वेषु तदर्द्धं सुखदोषजे ।
अथवापि षड्दांशात् कल्पं वाधिबलाबलात् ॥
कुर्य्यात् सर्व्वं कृतं कर्म्म कुष्ठरोगोपशान्तये ।
गोभूहिरण्यदानच तथामिक्षान्नभोजनम् ॥
चतुर्व्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ।
कदाचिदपि सिध्येत आयुश्च बलक्रिया ॥
मेहे सुवर्णदानच शूले श्वासे भगन्दरे ।
अग्नींश्चिरन्नदानेन श्वासात् कासाद्विमुच्यते ॥
ज्वरेचेश्वरपूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।
मतिदानान्नदानच ग्राह्यदानं क्षमातुरे ।
अग्निहोमश्चाग्निमान्द्ये कन्यादानच गुल्मके ।
मेहाश्मरीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
बहुभोजनदानेन शूलरोगाद्विमुच्यते ।
घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥
चतुर्व्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहजोगदः ।
सुवर्णदानात् कुनखी ग्रावदग्धः सुखी भवेत् ॥
रौप्यदानाच्छ्वित्रकुष्ठं साध्यं वापि प्रशाम्यति ।
सिध्यते त्रपुदानच वङ्गेरे लोहदानकम् ।
सुखव्रणे ददेन्नागं गोदानं बहुमूत्रके ।
नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥
तैलदानं कफरोगे रसदानच जिह्वके ।
ऊरुं दद्यात् पित्तरोगे लूतारोगे च दैवतः ।"

इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

दानकर्म्मन्, क्ली, (दानमेव कर्म्म ।) दानक्रिया । तत्पर्य्यायः । दाति १ दाशति २ दासति ३ राति ४ रासति ५ प्रयच्छि ६ प्रयच्छति ७ श्रियति ८ तुञ्जति ९ मंहतः १० । इति दश दानकर्म्माणः । इति देवनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दानधर्म्मः, पुं, (दानाख्यो धर्म्मः दानरूपो धर्म्मो वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,

ब्रह्मोवाच ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म्ममनुत्तमम् ।
अर्थानासाद्य पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ॥
दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्ज्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् ॥
अध्यापनं याजनञ्च वृत्तमाहुः प्रतिग्रहम् ।
कृषीदं क्षत्रियाणाञ्च वणिक्पण्योऽथ चार्ज्जयेत् ॥
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यवित्तैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥
रत्नैः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
दद्यादहरहस्तान्तु श्रद्धया ब्रह्मचारिणे ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।
उपोष्याभ्यर्च्चयेद्विद्वान् मधुना तिलशर्क्करैः ॥
गन्धादिभिः समभ्यर्च्च वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।
प्रीयतां धर्म्मराजेति यथा मनसि वर्त्तते ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥
छत्रान्नमुदकुम्भञ्च वैशाख्याञ्च विशेषतः ।
निर्द्दिश्य धर्म्मराजाय विप्रेभ्यो सुखमे भयात् ॥
द्वादश्यामथवैयेद्विष्णुमुपोष्याघप्रजाग्निनीम् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ॥
यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
ब्राह्मणान् भोजयेदयत्नाद्भोगाय लोभिताः
सुराः ॥
सन्ततिकामः सततं पूजयेद्वै पुरन्दरम् ।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मविद्यया ॥
आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् ।
कर्म्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्वै विनायकम् ॥
भोगकामो हि श्रियिनं धनकामः समीश्वरम् ।
मुमुक्षुः सर्व्वसंसारात् प्रयत्नेनार्चयेद्धरिम् ।
अकामः सर्व्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदः सर्व्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनड्वाहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य पिप्पलम् ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ।
वेदवित्सु ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ।
गवां घासप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ।
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणो रोगशान्तये ।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ।
असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
तीक्ष्णातपञ्च तरति छत्रोपानत्प्रदानतः ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य हृदयं प्रिये ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ।
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषतः ।
दानधर्म्मात् परो धर्म्मो भूतानां नेह विद्यते ।
स्वर्गायुर्भुक्तिकामेन देयं पापोपशान्तये ।
दीयमानन्तु यो मोहात् गोविप्राग्निसुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्य्यग्योनिं व्रजेन्नरः ।

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नार्थं न प्रयच्छति ।
स्त्रियमाखेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥"
इति गारुडे दानधर्म्मनाम ५१ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् महाभारते ग्लानिपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ॥

दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११६ । २२ ।
"जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ॥")
अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ८४ ।
"गच्छ दानपते ! क्षिप्रं तावित्यानयितुं व्रजात् ।
नन्दगोपस्य गोपांश्च करदान् मम शासनात् ॥"
देवभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
"सहस्रपादः सुमुखः क्षत्रश्चैव महासुरः ।
रथोत्कटो दानपतिः श्वेतकर्म्मा कृताकुलः ॥")

दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् ।
तद्विवरणं यथा,—
"श्रद्धया यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ! ॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
नृप ! दानन्तु तत् सर्व्वं सुरूक्ते गर्भस्थ एव तु ॥
ईर्षामत्सरमनार्य्यैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाञ्छी तु तदश्नुते ॥
वैष्णवैर्देवविहीनैश्च सन्ध्योपासनवर्ज्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै दृढकाले तदश्नुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श ।
साम्प्रतं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्म्मवाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपित्रविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदीयतः ।
दत्तानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपार्ज्जितं दानं अर्थं ब्रह्महणे तथा ।
गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
क्षत्रघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्व्वस्व वृथल्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोड़श ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दानवः, पुं, (दनोरपत्यम् । दनु + "तस्यापत्यम् ।" ४ । १ । १२ । इति अण् ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । १० ।
"नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्त्सुतस्य ॥")
स दनुकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसंख्यकास्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा,
द्विमूर्द्धा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महाभारते चत्वारिंशत्तमेऽनोः पुत्रा उक्ताः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ! ॥
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥"
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दानवचः, पुं, (दाने वच इव ।) वैश्यः । इति पुराणम् ॥ (वैश्यजातिको गान्धर्व्वो दैवच अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
"वचःप्राणिर्ग्राहकश्च; स्यात् चक्रं वचरथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवचाश्च कर्म्मवचा यवीयसः ॥")

दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (विष्णुः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ८० ।
"दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैत्यकुञ्जरदुर्गन्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥"
"दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादार्घ्यसम्भूतेति स्मृतेः ।" इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले, क्ली ॥)

दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधानम् । यथा,—
"अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोन्वितः ।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्थितम् ॥
विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु याच्ञाः प्रतीयहः ।
याचन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
दातव्यं प्रार्थितं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सर्व्वालङ्कारसंयुक्ता दातव्या चौरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सस्य कीर्त्तितं ॥
स्वर्णपिण्यलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्ज्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावन्नौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भे न सुच्यति ।
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां क्षेतुं वाधेतुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥
आत्तसंवाहनं रोगिपरिचर्य्या सुरार्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्জ্জनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपाश्वान्नवस्त्राम्बस्त्रिलसर्पिः प्रतिश्रयान् ॥
गृहधान्यच्छत्रमालायानवस्त्रकृतं जलम् ।
शय्याशूलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादश्नुते भूमीश्वरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसंग्रहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम् ।
लोकायतं कुतर्कञ्च प्राहतं म्लेच्छभाषितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तद्धो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दाहलोकमवाप्नुयात् ॥
कृष्णाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचितादृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाशूद्रपतितेभ्यो द्विजस्त्रिया ।
देवार्तिश्राद्धयज्ञेषु पितृभृत्यार्थमेव च ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मभृत्यार्थमेव च ॥"
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥

दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा, दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता । तत्पर्य्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२२ । ५ ।
"यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥")

दानशौण्डः, त्रि, (दानेषु शौण्डः अतिदक्षः ।
"सप्तमी शौण्डैः ।" २ । १ । ४० । इति समासः ।)
बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, माघे । १४ । ४६ ।
"निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ॥")

दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोड़शसङ्ख्यकषोड़शः । यथा,—
"यः कश्चित् कुरुते देवि ! यद्यपि दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्किञ्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्य्याद्विधिबोधितम् ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्चनं विना ॥"
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥

दानीयः, त्रि, (दीयतेऽसौ इति । दा दाने + "ऋत्यक्लृपृवृजि मृदृगृधिकत्थिभ्यष्टुः ।" ३ । ३ । ११३ । इति सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति मुग्धबोधम् । (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
"सर्व्वोऽर्थो जीवनः पात्रं दानीयः प्रभवो लयः ॥")

दानुः, त्रि, (ददातीति । दा + "दाभाभ्यां नुः ।" उणा । ३ । ३२ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ शूरे । वायुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
"ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥"
दीयते इति कर्म्मणि नुः । देयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २५ । ६ ।
"सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः ॥")

दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम + कर्त्तरि क्तः ।) तपःक्लेशसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
"कूलघ्नकेशनखघ्नमुदन्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥")

दमितः। इत्यमरः। २। ७। ४३॥ (यथा, महाभारते। १। २२२। ४६।
"तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम्॥"
दम्भेन निर्वृत्तम्। दम्भ+"तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इति अण्। दम्भनिर्म्मितम्। यथा, महाभारते। ५। ४६। ५।
"रुचिरैरासनैर्हैमैर्दान्तैः काञ्चनदारुवैरपि। अक्षसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः॥")
दाता। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ पुं, दमनकवृक्षः। श्रिक्षितवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विदर्भराजपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ८—६।
"तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ। कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम्॥")
स्त्री, अक्षरोविशेषः। यथा, महाभारते। १३। १६। ४५।
"विद्युता प्रथमा दान्ता विद्योता रतिरेव च॥")
दान्तिः, स्त्री, (दम+क्तिन्। "अनुनासिकस्येति।" ६। ४। १५। इति दीर्घः।) तपःक्लेशसहिष्णुता। तत्पर्य्यायः। दमथुः २ दमः ३। इत्यमरः। ३। २। ३॥
दापितः, त्रि, (दाप्यते स्म इति। दा+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) साधितः। इत्यमरः। ३। १। ४०॥ धनादिना आयत्तीकृतः। इति भरतः॥ श्रुती इति ख्यातं वस्त्रे दत्तं स इति रमानाथः॥ दक्षितः। इति विद्याविनोदः॥ शोधितद्रव्यम्। इति नयनानन्दः॥ दायित इति पाठोऽपि। इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ॥
दाम, [न्] क्ली स्त्री, (दीयते इति। दा दाने दो अवखण्डने वा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा। ४। १४५। इति मनिन्।) यत्रैकस्मिन् बहुप्रग्रहयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत्। दाउनि इति दौंरा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्दानम् २। इत्यमरः। २। ६। ७३॥ रज्जुः। इति दामोदरदर्शनात्॥ (यथा, भागवते। १। ८। ३१।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत् या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम्। वक्त्रं निनीय भवभावनयास्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्विभेति॥"
माला। यथा, माघे। ४। ५०।
"चलमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः शिखरशिखाः शिखिशेखरानुयान्ति॥"
दातरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ४४। २।
"यः शग्मस्तविशग्म ते रायो दामा मतीनाम्॥"
"रायो धनस्य दामा दाता भवति।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
दामनपर्व्व, [न्] क्ली, (दमनो दमनवृक्षस्तस्येदमित्यण्प्रत्यये दामनं तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व्व यस्मिन्।) दमनभञ्जननिधिः। सा चैत्रशुक्लचतुर्दशी। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
दामनी, स्त्री, (दामैव। दामन्+स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण्। "अन्।" ६। ४। १६७। इति प्रकृतिभावः। "टिड्ढेति।" ४। १। १५। इति ङीप्।) पशुबन्धनरज्जुः। तत्पर्य्यायः। पशुरज्जुः २। इत्यमरः। २। ६। ७३॥ (यथा, हरिवंशे। ६५। २४।
"कीलैरारोप्यमाणेषु दामनीपाशपाशिते॥")
दामलिप्तं, क्ली, तमोलिप्तदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४५॥
दामा, स्त्री, (दामन्+"टाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्।" ४। १। १३। इति पक्षे ङाप्।) दाम। इति भरतः॥
दामाचलं, क्ली, (दामाचलम्। दृषोदरादित्वात् लस्य नः।) अश्वादेः पादबन्धनरज्जुः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३१७॥
दामाचलं, क्ली, (दाम्नः अचलमिव।) एकग्रफाङ्गबन्धः। अश्वादिपादबन्धनरज्जुः। इति हारावली। ६१॥ (यथा, माघे। ५। ६१।
"सस्नुः सरोवपरिषारकवार्य्यमाणा दामाचलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः॥")
दामोदरः, पुं, ("दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिर्यत्र तया गम्यते इति दामोदरः। 'दाम्ना दामोदरं विदुः।' इति भगवद्वचनात्। यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः। 'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे। तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः॥' इति वा।" इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः॥ ५३॥ तथा, महाभारते। ५। ७०। ८।
"देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभुः॥")
विष्णुः। इत्यमरः। १। १। १८॥ (दाम रज्जुरुदरे यस्य। श्रीकृष्णः। यथा, महाभारते। १। १६०। १६।
"दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे॥"
यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतोऽस्य तथा नाम। यथा, हरिवंशे। ६३। १४, २६।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धद्दुदूखले। यदिशक्तोऽसि गच्छेति तस्मात्ता कर्म्म साकरोत्॥"
"स च तेनैव नाम्ना तु ख्यातो वै दामबन्धनात्। गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते॥")
भूताद्यदृविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। १३०॥ (शालग्रामस्तूर्त्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, पद्मपुराणे।
"स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सच्चक्रो भवेत्तु सः। चक्रं तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा॥"
अस्य अन्यदृविवरञ्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ काश्मीरस्य नृपविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ६४।
"गतिं प्रवीरसुतभां तस्मिन् सुचरित्रिये गते। श्रीमान् दामोदरो नाम ततस्तुरुरभूत क्षितिम्॥")
दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दम्भेन चरतीति। दम्भ+"चरति।" ४। ४। ८। इति ठक्।) वक पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ दम्भयुक्ते, त्रि॥ (यथा, मनुः। ३। १५६।
"मापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी॥")
दाय, ऋ ङ दाने। इति क्रविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादयं-सकं-सेट्।) ऋ, अददायत्। ङ, दायते। इति दुर्गादासः॥
दायः, पुं, (दीयते इति। दा दाने+घञ्। "आतो युक्चिण्कृतोः।" ७। ३। ३३। इति युक्।) यौतुकादिदेयधनम्। (यथा, महाभारते। २। ५१। १।
"दायन्तु विविधं तस्मै ददुः मे गदतोऽनघ!। यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम्॥")
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तत्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। हरद्यम् २। इत्यमरः। २। ८। २८॥ भोज्यभक्ष्यादिद्रव्यम्। विभक्तव्यपितृद्रव्यम्। (यथा, मनुः। ६। १६४।
"औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा॥"
विभागार्हधनमात्रम्। यथा, तत्रैव। ६। ७०।
"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विवर्षन्तु योषितं पतिः। ऊर्द्धं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत्॥"
दा दाने+भावे घञ्।) दानम्। इति मेदिनी। ये, ३०॥ (यथा, मनुः। ८। १६६।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा। अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः॥")
स्थानम्। (दो छेदे+घञ्।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षयः। इत्यजयपालः॥ (ददातीति। दा+"ज्ञाज्ञपिधृषिभ्य इति।" ३। १। १४१। इति णकः। दातरि, त्रि। इति व्याकरणम्॥)
दायकः, त्रि, (ददातीति। दा+ण्वुल्।) दाता। यथा। इतारिगतिदायक इति भक्तिरसाश्रितसिन्धुः॥ (यथाच महाभारते। ३। १६३। ३३।
"तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः॥")
दायबन्धुः, पुं, (दाये बन्धुः।) भ्राता। इति शब्दरत्नावली॥
दायभागः, पुं, (दायस्य भागः।) सम्बन्धिभ्रातृभ्यः सम्बन्धिधनविभागः। पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं ततस्त्याज्यपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दस्तस्य विभागः। एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादेरुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयत्यव स्थितस्य शुटिकापातादिना यज्ञनम्। अथवा विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा। यत्र चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते॥*॥ अथ दायाधिकारक्रमे पुंधनाधिकारिणः। तत्रादौ मृतधने औरसपुत्रस्याधिकारः। तदभावे पौत्रस्य। तदभावे प्रपौत्रस्य। मृतपितृकपौत्रस्तृतपितामहकप्रपौत्रयोः पुत्रेण सह तुल्याधिकारः। एषामभावे पत्नी धनाधिकारिणी। तत्रायं विशेषः पत्नी धनं गृह्णीत

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्त्तुमर्हति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्धदेहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम्। वर्त्तनाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयश्चमपि। भर्त्तुरौर्द्धदेहिकक्रियार्थमर्थानुरूपं भर्त्तृसपिण्डभर्त्तृगुरुभर्त्तृदौहित्रसन्तानभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृमातुलेभ्यो दद्यात्। एतेषामभावे स्वपिण्डकुले दद्यात्॥ पत्न्यभावे दुहिता। तत्रापि प्रथमं कुमारी। अत्रायं विशेषः कन्या जातादिकारा पञ्चात् परिणीता सती अविद्यमानपुत्रा यदि मृता तदा ततपितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्रायाः भगिन्यास्तुल्याधिकारः। कुमार्यभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्या सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि वन्ध्यापुत्रहीनविधवयोर्नाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः। तदभावे पितुरधिकारः। तदभावे मातुरधिकारः। तदभावे सोदरस्याधिकारः। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः। तदभावे सौदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः। संसर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः। यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधिकारः। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत् क्रमो द्रष्टव्यः। भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः। अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेयभगिनीपुत्रयोस्तुल्यवदधिकारः। पितुर्दौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः। पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः। पितामह्यभावे पितृव्यस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपुत्रस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपौत्रस्याधिकारः। पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः। ततः पितामहभ्रातृाधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातृष्वसीयः। तदभावे मातुलपुत्रः। तदभावे मातुलपौत्रः। एषामभावे सकुल्याः। सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्द्धतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽधस्तनाश्चयः वृद्धप्रपितामहादिश्च ऊर्द्धतनास्तत्राप्यादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः। तेषामभावे ऊर्द्धतनानां क्रमेणाधिकारः। एवंविधसकुल्याभावे समानोदकाः। तदभावे आचार्यः। तदभावे शिष्यः तदभावे सब्रह्मचारी। तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः। तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थाश्चविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्यापि अधिकारः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्म्मभाङ्सच्छिष्याचार्य्या ग्रहीयुः। तदभावे चैकचरवासी एकाश्रमी वा ग्रहीयात्। ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकारः। उपकुर्व्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम्। इति पुंधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्रात्राधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। क्वदत्तधने वरोऽधिकारी॥ * ॥

अथोढ़ास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं निरूप्यते। विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्त्तृनीयमाना पितृभ्रातृकुलात् यद्धनं लभते तत् २ भर्त्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रिये पारितोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अन्याच्छादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्म्मिरूपण्यिस्त्रिभर्त्तृद्वारेणान्येषां गृहादिनिष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्त्रादिना च यद्दत्तम् १३। भर्त्तृदत्तस्यावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्त्तुमर्हति॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां मृतायां तद्धनाधिकारो निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्याः प्रथममधिकारः। तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः। तदभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकारः। तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पञ्चाद्वन्ध्यात्वेनावधृता पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता वा तदा तस्यां मृतायां ततसंक्रान्तमाल्यधने तद्भगिन्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे वन्ध्याविधवयोरप्यधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रस्याधिकारः। पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः। तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः। एततपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्रधिकारः। भर्त्तुरभावे भ्रातुः। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः। तदभावे पितुः। पितुरभावे भर्त्तुः॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः। तत्र विवाहपूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः। तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे जरावाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्यवदधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः। एतयोर्द्वयोरभावे पौत्रः। पौत्राभावे दौहित्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी। ततो वन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः। वन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहिताया धने भर्त्तृभ्रातृमातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः। विवाहकाले ततपूर्व्वापरकाले वा स्त्रिये यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्य्याः। तदनन्तरमूढ़यो पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः। तदनन्तरं वन्ध्याविधवयोश्चाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्राटेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्त्तृपर्य्यन्ताभावे देवराद्यैरधिकारः। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। तदभावे भ्रातृसुतः। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः। सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंधनवत् क्रमेणाधिकारिणः। एतत्सर्व्वाभावे ब्राह्मणधने खग्रामश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः।

क्लीवपतितजात्यन्धजन्मबधिर-उन्मत्तजड़-मूकपङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ताः। पतितवर्ज्जं एते भरणीयाः। पतितपुत्रवर्ज्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदांशभाजिनः। क्लीवादीनां अपुत्रा भार्य्याः यदि सहृत्ताऽनुदा भर्त्रा। एषां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भरणीयाः॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः।

तत्र पैतामहं पित्र्यार्ज्जितं साधारणधनोपघातेनार्ज्जितमेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाज्यम्। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनाद्युपघातेन शौर्य्यप्राप्तं धनं एवं साधारणधनाद्युपघातेनार्ज्जितविद्याधनं पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्ज्जित्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्येभ्यो देयं एवं यदि विद्याभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बभरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने न्यूनस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम्। स्वकुलात् पित्रादितो

लब्धविद्यार्जितधने तु सर्व्वेषां मूर्खामूर्खांशमांशित्वम्। विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यं इति पण्डितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पण्डितं धनं लब्धं तत्। अध्यापितशिष्याद्यल्लब्धम्। ऋत्विक्कर्म्मकरणेन यजमानाद्दक्षिणादिरूपं लब्धं धनम्। यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रश्ने कृते तत्र सभ्यगुत्तरेण परितोषादपण्डितमेव किञ्चिद्धनं ददाति तत्। यो ह्यस्मिन् श्राद्धार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्। वादिनोः कुत्रचिद्वादविषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सभ्यङ्निरूपणेन यल्लब्धम्। श्राद्धादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम्। तथात्यर्थवादाद्वादविचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एकस्मिन् देये वस्तुनि बहूनां ब्राह्मणानां सस्पर्द्धाने येन प्रकृष्टं वेदमधीत्य यल्लब्धम्। चित्रकरसुवर्णकारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम्। द्यूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एतानि अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन कृतं यदि दायादानामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन इतरव्यापारनैरपेक्ष्येण च धनमुद्धरति तदा तद्धनमुद्धारकर्त्तुरेव। भूमिस्तु यदि अन्येर्द्धृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रयं अन्यैः सह समं विभजेत्। अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारणधनानुपघातेनापरव्यापारनैरपेक्ष्येण येन यद्भक्षितं तदर्जकस्यैव न तु तद्विभाज्यमितरैः। किन्तु विद्याजबन्धनमात्रे विशेषः स च प्रागेवाभिहितः। अङ्गयोजितं वस्त्रालङ्कारं अश्वादिवाहनं लङ्घुकादिकूपवाप्यादिगतं पित्रादिसम्बन्धिजलं दासीव्यतिरिक्ता स्त्री गोप्रचारः स्त्रियः एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्वव्यापारेण तदुपार्जितव्यं एवं स्वस्वव्यापारोपयुक्तभूषणभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यदुपार्जितं तत्तस्यैव। पुत्रकन्यु मूर्खेण यात्रां किन्तु पण्डितेन तदन्तर्गतस्वांशतुल्यद्रव्यान्तरं मूल्यमेव वा दत्त्वा ग्रहीतव्यं एवं शिल्पिनां शिल्पोपयुक्तद्रव्यं नाशिल्पिनां तत्रापि पुत्रकलत्रावस्था। पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्यानादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरेणापि वास्तव्यान्तरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरूप्यते।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतरेण सह विभक्तः सन् पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपेक्ष्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम तत्तवापीति व्यवस्थया एकसृष्टिरूपतयावस्थानं संसर्गः। अथ संसृष्टविभागः। अत्र भ्रातॄणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां वा संसर्ग्यसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं मृतसंसर्गिधनेऽधिकारः। तदभावे तथाविधा संसर्गिणामिति क्रमः ॥ * ॥ एवं यदा पिता पुत्रान् विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सहासंसृष्ट एव पुत्रान्तरसुतपौत्रादृतस्तदा विभागानन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्तः एवं पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नांशित्वम्। यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संसृष्टः सन् पिता मृतः तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां समं विभाज्यं यथा धने तथांशेऽपि। यद्यविज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तद्रव्याणामेकोंशत्वे पुनर्विभज्य स्वांशं गृहीयात् न तु विभक्तेन सह पितृद्रव्येंऽशित्वम्॥ * ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका। पितामहधने तु मातरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका। स्वोपार्जितधने पिता इच्छया धनं ग्रहीतुं मुक्तोति कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्न्यूनं दातुमर्हति। पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पुत्रेभ्य एकैकांशं दद्यात्। किन्तु पैतामहमभिमुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिबन्धद्विपदान्यतमे न स्वाच्छन्द्यम्। स्वार्जितधनविभागे पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं देयम्। पुत्रकर्त्तृकविभागे तु विमातुरंशाभावः ॥ * ॥ शूद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया परिगोत्रस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदंशार्द्धाधिकारी। तथाविधभ्रात्रभावे दौहित्रे वासति पितुः सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न धर्म्म्यः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी। विमातुरंशाभावः किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या। एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाज्यमाने पितामह्याः पौत्रतुल्यांशभागित्वं ॥ * ॥ औरसेन दत्तकादीनां विभागे औरसस्य द्वयंशित्वं सर्व्वदत्तकादेरेकैकांशित्वम्। विभागस्तु पित्रादेर्धनिनः ऋणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः। उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तद्ऋणं परिशोधनीयम्। एकेन भ्रात्रादिना बहुपोष्यतया यत्राधिकं भुक्तं तत्र न विभक्तांशो विभागमध्ये प्रवेशनीयः। किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्य्यः ॥ * ॥ असंस्कृतभ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः। विभागकाले केनचिन्निह्नुतस्य पश्चात् प्राप्तस्य समभागः कर्त्तव्यः। भ्रमादिना कृताशास्त्रीयविभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य्यः ॥ * ॥

अथ विदेशागतस्य विभागः।

विभक्तादप्यार्या देशान्तरगतस्य चिरकालानन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं तत्सन्ततेरपि मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्व्वकं क्रमागतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं। एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये तु धनिनश्चतुर्थपर्य्यन्त एव तद्धनविभागार्हता। साधारणधनेऽपि खांशदानं कर्त्तव्यम्। इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

"देशस्थ जातेः संस्थस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो गुरुः।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्॥"

इति दायतत्त्वम्॥

दायविभागः, पुं, (दायस्य विभागः।) दायभागः। यथा। "किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम्।" इति जीमूतवाहनः॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति। आ+दा+"आतश्चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति कः। दायस्य आदः ग्राहकः।) सपिण्डः। पुत्रः। इत्यमरः। ३।३।८८॥ (यथा, महाभारते। १। ८५। २।
"पुरुषा तु कृतं वाक्यं मानितञ्च विशेषतः।
कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम॥")

दायादी, स्त्री, (दायं अर्त्तीति। ऋ+अच्। स्त्रियां ङीप्।) कन्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दायितः, त्री, (दाय दाने+क्विप्+क्तः।) दापितः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य प्रीतृमिति। दृ+क्विप्+ण्वुल्।) पुत्रः। इति हेमचन्द्रः। ३।२०६॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। १३।
"कल्पेते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः।
वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मताश्च॥")

बालकः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। १६।
"भूमिष्ठां मातरञ्चैव तथा चक्षुश्च दारकाः॥")

दारकः, इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दारकः, त्रि, (दारयतीति। दृ+क्विप्+ण्वुल्।) भेदकः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (यथा,—

"अपोषदुर्नामकरोगदारकं
करोति दृष्टं सहसैव दारकम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे॥")

दारकर्म्म, क्ली, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म्म।) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। १। १४। २६।
"दारकर्म्म ततो व्यासः शुकस्य पर्य्यचिन्तयत्॥")

दारणं, क्ली, (दारयति नाशयति जलमलमनेनेति। दृ+क्विप्+करणे ल्युट्।) कतकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दृ+क्विप्+भावे ल्युट्।) विदारणम्। यथा, "दारुदारणपर्व्वेः" समाहृतम्। इति लीलावती॥ (ब्रणादिस्फोटनसम्पादकौषधविशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ३६।
"चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतबङ्कङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्॥
चारदव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्॥")

दारयतीति। दृ+क्विप्+कर्त्तरि ल्युः। विदारके, त्रि। यथा, महाभारते। ८। ४६। १७।
"समाधत्तास्त्रितं वाणं गिरीणामपि दारणम्॥")

दारदः, पुं, (दरदे देशविशेषे भवः। दरद+ अण्।) दरददेशोद्भवविषभेदः। इत्यमरः। १। ८। ११॥ पारदः। हिङ्गुलम्। इति मेदिनी। दे, ३१॥ समुद्रः। इति हारावली। ५६॥

दारबलिभुक्, पुं, (दारेण चञ्चाघातजन्यविदारणेन बलिं लब्धुं इति। भुज+क्विप्।) वकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दारः, पुं, (दारयन्ति स्वात्मबन्धूनिति। दृ+"दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च।" ३। ३। २०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च।) भार्य्या। बहुवचनान्तोऽयम्। इत्यमरः। २। ६। ६॥ (यथा, महाभारते। १। १५६। २७।

"आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि॥")

दारा, स्त्री, (दारयति ज्ञातिबन्धूनिति। दृ+ णिच्+अच्+टाप्।) दारः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, भागवते। ७। १४। ११।

"अर्थैकात्मात्मनो दारां सृगां स्वलयहो यतः॥")

दारिः, स्त्री, (दारयतीति। दृ+णिच्+इन्।) विदारकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दारिका, स्त्री, (दारक+टाप्नि अत इत्वम्।) कन्या। इति जटाधरः॥ (यथा, हरिवंशे। ४१। १५६।

"अरिष्टं वृषभं कैशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्॥")

दारितः, त्रि, (दार्य्यते स्मेति। दृ+णिच्+क्तः।) छिन्नदारुः। तत्पर्य्यायः। भिन्नः २ भेदितः ३। इत्यमरः। ३। १। १००॥ विदारितः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १०७। ४६।

"अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना। जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही॥"

ताड़ितः। यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये।

"ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत्॥")

दारिद्र्यं, क्ली, (दरिद्रस्य भावः। दरिद्र+ष्यञ्।) दरिद्रता। यथा,—

"प्रणीय दारिद्र्यादरिद्रतां नृपः।"

इति नैषधे। १। १५॥

(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के।

"दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम्।

अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्॥")

निर्यकारान्तोऽप्ययम्॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति। दृ+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११८। इति इन्। ङीदिकरादिति पक्षे ङीष्।) क्षुद्ररोगविशेषः। विवाई इति लोके। तल्लक्षणम् यथा,—

"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षणैः।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम्॥"

तच्चिकित्सा यथा,—

"पाददार्य्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः।
मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः॥
क्षारो यवक्षारः।
सर्ज्जाङ्गसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतैः।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्तं क्षिप्तं पादप्रमार्ज्जने॥
मधुसिक्थकगैरिकक्षतगुग्गुलमहिषाक्ष-सालनिर्य्यासैः।
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः॥
मधुसिक्थकं मोम। प्रथमं गैरिकं शिलाजतु। द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके। सालनिर्य्यासो राजः।
उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा।
विपक्वं कटुतैलन्तु हन्याद्दारीं न संशयः॥
इति धन्वन्तरेतैलम्॥" इति भावप्रकाशः॥

दारु, क्ली, पुं, (दीर्य्यते इति। दृ+"दृसनिजनीति॰" उणां। १। ३। इति उण्।) काष्ठम्। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, महाभारते। १। १४५। १२१।

"घृतं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः॥")

दारु, क्ली, (दृ+उण्।) देवदारु। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। १७।

"दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव श्रृतोऽपि वा॥"

अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"सुरदारु हकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च॥")

पित्तलम्। इति मेदिनी। रे, ४७॥

दारुः, त्रि, (दृ+उण्।) छिन्नः। दारकः। इति धरणी॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ६। १।

"इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि॥"

"दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे।" इति तत्र सायणः॥) दाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दारुकं, क्ली, (दारु+स्वार्थे कन्।) देवदारु। इति राजनिर्घण्टः॥

दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। २। २। २८।

"दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः॥"

योगाचार्य्यविशेषः। स तु महादेवस्य अवतारविशेषः। यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम्। २। १०। ४।

"जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली तथा॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् काठिन्या कदली।) वनकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति। कै+कः। टाप्।) काष्ठमयस्त्री। काठेर पुतुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पुत्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्गी ६। इति शब्दरत्नावली॥ दारुपुत्रिका ७ सूत्रगण्डी ८ दारुगर्भा ९। इति हारावली। ७१॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः।) चीड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः।) दारुमयस्त्री। इति हारावली। ७१॥

दारुणः, पुं, (दारुणो जायते इति। जन+डः।) मद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ कालनिर्म्मिते, त्रि॥ (यथा, कालिकापुराणे। ६७ अध्याये।

"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुणमेव वा॥")

दारुणः, पुं, (दारयतीति। दृ+णिच्+"कृदारिभ्य उनन्।" उणां ३। ५३। इति उनन्।) चित्रकः। इति राजनिर्घण्टः॥ भयानकरसः। (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ७४

"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः॥"

"सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः।" इति तट्टीकायां श्रीधरः॥) भयङ्करौ, त्रि। इत्यमरः। १। ७। २०॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ४। २७।

"हाहाकारो महानासीत् सम्मुहाराच्च दारुणः।
उत्पपात ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः॥"

कठोरः। यथा, तत्रैव। १। ४। ५२।

"दारुणं देहदमनं सर्व्वलोकभयङ्करम्॥")

दारुणकं, क्ली, (दारुणवत् कायतीति। कै+कः।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः। लोके रूसी इति ख्यातः। तस्य लक्षणमाह।

"दारुणा कर्कुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत्॥
दारुणा कर्कशा॥"

तस्य चिकित्सा यथा,—

"कार्य्यो दारुणके मूर्द्धि प्रलेपो मधुसंयुतः।
पियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः॥
आम्रबीजं तथा पथ्या हृयं स्यात् मात्रया समम्।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम्॥
दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत्।
गुञ्जाफलैः श्रृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च॥
कर्कुदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम्॥"

इति गुञ्जातैलम्।" इति भावप्रकाशः॥

(अथ भृङ्गराजतैलम्।

"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि।
तैलमिदं पच दारुणहारि
कुष्ठितकेशघनस्थितकारि॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुवच्छला निशा हरिद्रा।) दारुहरिद्रा। इति रत्नमाला॥ (अस्या गुणा यथा,—

"दार्व्वीनिशागुणां किन्तु नेत्रकर्ण्यास्यरोगजित्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

दारुपत्री, स्त्री, (दारुणः पत्रमिव पत्रमस्याः। ङीष्।) हिङ्गुपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव। काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।) दारुहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

दारुपुत्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्रिका।) दारुका। इति हारावली। ७१॥

दारुसूखाख्या, स्त्री, (दारुसूखमाख्यते खण्ड्यते इति। आ+ख्या+कै+अच्।) गोधा। इति राजनिर्घण्टः॥

दारुसिता, स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव।) त्वक्। दारुचिनि इति भाषा। तन्नामगुणाः। "त्वक्खाड्डी तु ततुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता।
उक्ता दारुसिता खाड्डी तिक्ता वातानिलापित्तहृत्।
सुरभिः शुक्रला बल्या सुखशोषत्वदामहा॥"
इति भावप्रकाशः॥

दारुखी, स्त्री, (दारुमयी स्त्री।) दारुका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दारुहरिद्रा, स्त्री, (दारुप्रधाना हरिद्रा।) स्वनामख्यातदृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। पीतद्रुः २ कालेयकः ३ हरिद्रुः ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्ज्जनी ७। इत्यमरः। २।४।१०२॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिरारागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्ज्जन्या १३ पीता १४ दारुनिशा १५ काञ्चीयकम् १६ कामवती १७ दारुपीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निशा २१ हरिद्रा २२। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणमेहकफकुविसर्पत्वङ्दोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफपित्तश्लेष्मनाशित्वम्। विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

दारुहस्तकः, पुं, (हस्त एव प्रतिकृतिः। "हस्ते प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्। दारवो हस्तकः।) काष्ठनिर्म्मितहस्तः। काठेर हाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तर्द्दूः २। इत्यमरः। ९। २। ३४

दार्घसत्रः, त्रि, (दैर्घसत्रे भवः। दीर्घसत्र+अण्। "देविकाशिंशपेति।" ७।३।१। इति आद्यच आत्।) दीर्घसत्रयागे भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दार्ढ्यं, क्ली, (दृढस्य भावः। दृढ+"वयसिदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।) दृढता। (यथा, पञ्चदश्याम्। ६।१०४।
"वाक्यान्यपि यथाप्रत्र दार्ढ्यायोदाहरन्ति हि॥")

दार्दुरं, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्खः। जतु। जलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ दर्दुरधर्म्मश्च॥

दार्व्वटं, क्ली, चिक्कावेश्म। इति हारावली।१६८॥

दार्व्वकः, पुं, (दारुवत् कठिनमङ्गं यस्य।) मयूरः। इति शब्दकल्पतरुः॥

दार्व्वाघाटः, पुं, (दारु काष्ठं आहन्तीति। आ+हन्+"दारावाहनोऽन्तस्य च टः संज्ञायाम्।" ३।२।४६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण टश्चान्तादेशः।) घृतपक्वकपत्नी। इत्यमरः। २। ५। १७॥ काठठोक्रा इति भाषा। (यथा, महाभारते। १०। ७। १८।
"दार्व्वाघाटमुखाश्चापि नानावक्त्राश्च भारत!॥")

दार्व्वाघातः, पुं, (दारूणि आधातो यस्मात्।) दार्व्वाघाटपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

दार्व्विका, स्त्री, (दारयतीति। दृ+उत्वादित्वात् षाडुः। दार्व्वी च हरिद्राविकारः। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) क्षीरोद्भवतुत्थम्। गोजिङ्गा। इत्यमरः। २। ४। १९६॥

दार्व्विपत्रिका, स्त्री, (दार्व्व्याः पत्रमिव पत्रमस्याः। दार्व्विपत्रा ततः स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) गोजिङ्गा। इति रत्नमाला॥

दार्व्वी, स्त्री, (दारयति। दृ+"उखास्यदयश्च।" उणा ४। ६७। इति निपातनात् साधुः।) दारुहरिद्रा। (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च।
ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा॥"
अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
गोजिङ्गा। इति मेदिनी। वे, ११॥ देवदारु। हरिद्रा। इति विश्वः॥

दार्व्व्याक्षाधोद्भवं, क्ली, (दार्व्व्याः दारुहरिद्रायाः क्षाधादुद्भवो यस्य।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षत्रिमरसाञ्जनम्। इति रत्नमाला॥

दार्षदः, त्रि, (दृषदि पिष्टः। दृषद्+"शैषिके।" ४।२।६२। इत्यण्।) दृषद्भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दार्व्वं, क्ली, (दर्व्वेभ्यः हितम्। दर्व्व+अण्। यद्दुक्तम्,—
"संसृत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम्।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दार्व्वं मधु कीर्त्तितम्॥")
वन्यमधु। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ इन्द्रनीलेलाकारश्लक्ष्णमक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मधु। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दालः, पुं, (दले जातम्। दल+अण्।) कोद्रवः। इति हेमचन्द्रः॥

दालवः, पुं, स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६६॥

दाला, स्त्री, (दल्यते स्थूलमतिभिरिति। दल+घञ्+टाप्।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिका, स्त्री, (दालेव। स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिमः, पुं, (दाड़िमः। डस्य लः।) दाड़िमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दाली, स्त्री, (दाल्यते इति। दल+णिच्+इन्। ङीदिकारादिति ङीष्।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल्भ्यः, पुं, (दलभस्य मुनेर्गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। (यथा, महाभारते।२।४।११।
"बको दाल्भ्यः स्थूलशिरा: कृष्णद्वैपायन:
शुक:॥")

दाल्भिः, पुं, (दालयति असुरानिति। दल+णिच्+बाहुलकात् मिः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दावः, पुं, (दुनोति उपतापयतीति। दु+"दुञ्रोरनुपसर्गे।" ३।१।१४२। इति घः।) वनम्। (यथा, महाभारते।१।२२४।६।
"इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति॥")
वनवह्निः। इत्यमरः। ३। ३। २०५॥ (यथा, महाभारते। ३। ६६। १।
"उत्सृज्य दमयन्ती तु नलो राजा विशांपते!।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने॥")
अग्निः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ उपतापः। इति भरतकृतद्विरूपकोषः॥

दावाग्निः, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः। शाकपार्थिवादित्वात्समासः।) वनोद्भवाग्निः। तत्पर्य्यायः। दवाग्निः २ दावानलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ दवः ४ दावः ५। इत्यमरः। ३। ३। २०५॥ (यथा, महाभारते। १। १५५। १५।
"दावाग्निधूमसङ्घं चक्रतुः पार्थिवं रजः॥")

दावानलः, पुं, (दावोद्भवः अनलः। दाव एवानलो वा।) दावाग्निः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६। ६६।
"यद्दावानलतप्तस्य सुधाह्रदनिमज्जने॥")

दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः। अण्। "देविकाशिंशपेति।" ७। ३। १। इति आद्यच आत्।) देविकानदीसम्भवः। इत्यमरः। १। १०। ३६॥

दाश्, ऋ ङ क दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरां-व्याप्तं-सकं-सेट्।) द्वितीयस्वरी। ऋ, अददाशत्। क ङ, दाश्यते। इति दुर्गादासः॥

दाश्, ऋ ञ दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ऋ, अददाशत्। ञ, दाशति दाशते। इति दुर्गादासः॥

दाश्, न र हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) द्वितीयस्वरी। न, दाश्नोति। र वैदिकः। इति दुर्गादासः॥

दाश्रः, पुं, (दाश्यते दीयते भृतिरत्रमस्मै। दाश दाने+सम्प्रदाने घञ्।) भृत्यः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (दश्नति हिनस्ति मत्स्यानिति। दंश्+"दंशेश्च।" उणा ५। ११। इति टः नस्य आत्वञ्च। धीवरः। यथा, देवीभागवते। २। १। ३६।
"मत्स्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समजायत।
विवर्द्धमाना दाश्रस्य गृहे सा वासवी शुभा॥")

दाश्रपुरं, क्ली, (दाश्रान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयतीति। पॄ+कः। "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य।" ७। २। १०२। इति उत्वम्।) दाश्रपुरम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

दाश्ररथः, पुं, (दाश्ररथस्य अयम्। तस्येदमिति पितापुत्रत्वरूपसम्बन्धार्थे अण्।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महानाटके।
"प्रदीयतां दाश्ररथाय मैथिली॥"
दाश्ररथसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भट्टिः। २। ५३।
"अजीगणद्दाश्ररथं न वाक्यम्॥")

दाश्ररथिः, पुं, (दाश्ररथस्य अपत्यं पुमान्।) "अत इञ्।" ४। १। ९५। इतीञ्।) श्रीरामः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
"यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥")
दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दानमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४८।६७।
"विजयो जयः सत्वसत्वो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥")
दशार्हदेशश्च ॥
दाशेरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + वाहुलकात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥
दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाश दाने + "दाश्वान् साङ्वान् मीढ्वांश्च ।" ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्राभियमित्युवाच ॥")
दास, क्ष च दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) क्ष, अदासत् । च, दासति दासते । इति दुर्गादासः ॥
दास, र च वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं सेट् ।) र वैदिकः । च, दास्नोति । इति दुर्गादासः ॥
दासः, पुं, (दसतीति । दसि + "दंसेष्टनौ च ।" उणां ५ । १० । इति ट: नकारस्य चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
"यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥"
अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्धौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौड़े२ष्टौ कौलिमन्तश्चिरयसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धाः
खे दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ६ ॥
दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्तप्रयोज्यपदवृत्तिविशेषः । यथा,—
"धर्म्माणां ब्राह्मणस्यात् वर्म्माणां क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
दास्यते दीयते भूतिमूल्यादिकं यस्मै सः । चाकर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७ किङ्करः ८ प्रेष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२ प्रेषः १३ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्म्मा १५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८ सेवकः १९ अभिगरः २० अनुगः २१ । स पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।
"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायाद्यागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोचितो महतश्चार्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ।
विक्रेता चात्मनः प्राज्ञैर्दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"
अस्यार्थः । गृहजातो दास्यासुतपुत्रः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः । मोचितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदासः । तवाहमित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदासः । वडवाकृतः वडवा दासी तल्लाभादङ्गीकृतदासः । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
"कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
यद्द्वारापुथिस्थानरथावस्करगोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिपः ।
सर्व्वेषां किङ्करः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥
दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
दासपूरं, क्ली, (दासान् धीवरान् पूरयतीति । पूर + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) केवर्त्तांसुखकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ । तत्पर्य्यायः । कर्म्मकरी २ । इति सुग्धबोधम् ॥ दासपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे अस्याः पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । २० । ७२ ।
"न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां धर्म्मांशतः शुभः ॥")
काकजङ्घा । नीलाञ्जनः । नीलभिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीप् ।) शूद्रपत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
"सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरणामसीम् ॥")
दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्यपदलोपिसमासः ।) गवर्य्या महापातकिनः परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदधिज्ञाभिमुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदनुष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातीनामुपरोधतः ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायादस्य प्रदाने च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥"
"पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पतितात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै श्राद्धप्रदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥
दासीसभं, क्ली, (दासीनां सभा । "अश्वाला च ।"२।४। २४। इति क्लीवत्वम् ।) दासाः सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥
दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ढक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासोत्पन्ने, त्रि ॥
दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीप् ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४६ ।
"समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास भारत ॥")
दासेरः, पुं, (दासा अपत्यम् । ढक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उष्ट्रः । दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
"दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥")
दासीसुतः । इति हारावली । २४८ ॥ (जातिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६ ।
"दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥")
दास्यं, क्ली, दासस्य भावः । (दास + ष्यञ् ।) दासत्वम् । यथा,—
"अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
दास्यमानः, त्रि, दाधातोः कर्म्मणि स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् । "अपि च ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि यथा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मीकरणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
"तदभावे च नृपतिः कारयेत् सकुटुम्बिनः ।

तच्चातीयैर्नरैः सम्यक्दाहादाः सकलाः क्रियाः॥")
अथ ग्रवदाहविधिर्यथा,—
"गतप्राणं स्नात्वा पुत्रादिः स्नात्वा अन्नं क्रत्वा स्थापयेत्। ततो गतप्राणं स्थापयित्वा वाससा सर्व्वशरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाग्निरसं स्थापयेत्। ततो घृतेनाभ्यज्य,
ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्॥
कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
भद्रावकाशां गण्डक्यां सरयूं पनसां तथा॥
वेश्यवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत्। वस्त्रान्तरं परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनादिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखात्मकेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकाक्षतदभावे कांस्यादिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य वहेयुः। वहनकाले ग्रामपार्श्वं तदर्द्धं वर्त्मार्द्धं त्यजेत् अर्द्धं पिण्डार्थमवशेषयेत्। ततोऽग्निदाता पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तदर्द्धं तिलसहितं पिण्डदानेतिकर्त्तव्यतया उत्सृजेत्। सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ प्राक्तितवामजानुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन दक्षिणाग्रेरेखां कुर्य्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्य ॐ इहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्येक्षसाथं हविषेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यामुकगोच प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते तिलोदकं क्षीरघृतमधुसहितं स्वधा नमः इत्यवनेजयेत्। ॐ अद्यामुकगोच प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते तिलसहितं स्नानीयं जलं स्वधा नमः इति वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यामुकगोच प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते तिलोदकं क्षीरघृतमधुसहितं क्षीरखण्डसहितं एकाञ्जलिदानमावश्यकं अञ्जलित्रयदाने फलातिशयः। ततः पुनः स्नात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्य्यम्। ततः साद्रले उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः।
कस्मैभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना॥
गन्धर्वी वसुमती नागसुरधिर्देवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं गर्भं मर्त्यलोको न यास्यति॥
श्रेयांसु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्य्या विधानतः॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्बपत्राणि दन्तैः खण्डयित्वा भूमौ पापं भूमयत्विति भूमौ क्षिप्त्वा अश्मेव शिरो भूयासं इत्यश्मानं पदा स्पृष्ट्वा अग्निनः भूम्मे यच्छतु इति अग्निं स्पृष्ट्वा घृतभक्षागव्योर्म्मध्ये स्थित्वा लोगितमन्त्रेण द्वावपि स्पृष्ट्वा गोमयसुदकं गौरसर्षपांश्च स्पृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेयुः। दिवा चेद्दाहस्तदा रात्रौ ग्रामप्रवेशः रात्रौ चेत्तदा दिवसे। अग्निस्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा कालप्रतीक्षणं विना प्रवेशयम्।" इति मुहूर्त्ततत्त्वम्॥

दाहकः, पुं, (दहतीति। दह + ण्वुल्।) चित्रकः। रक्तचित्रकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दाहकर्म्मन्, क्ली॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २।२८५।
"चैत्रवैशाखवनग्रामविवीतखलदाहकाः।
राजपत्न्यभिगामी च दग्ध्वास्तु कटाभिगा॥"
उशनोगुरुः। यथा, राजनिर्घण्टे।
"काञ्जिकं दधितैलन्तु वह्नीपक्षितनाशनम्।
दाहकं गात्रशैथिल्यं वह्नं चन्द्रार्पणं परम्॥")

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः।) गात्रज्वालायुक्तज्वररोगः। तस्यौषधम्। यथा,—
"पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै।
दाहं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर!॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः॥

दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे ल्युट्।) भस्मीकरणप्रेरणम्। दाहकराम इति भाषा॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १। ६२।
"कलौ कलुषसुष्केन्धदाहनायाग्निरूपिणौ॥")

दाहसरः, पुं, (दाहार्थं सियते गम्यतेऽस्मिन्निति। दह + घञ्।) श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात्।) वीरणमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। दाहनागुरु २ दाहकाष्ठम् ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६ वनवल्लभम् ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। केशवर्द्धनत्वम्। वर्ण्यत्वम्। केशदोषनाशित्वम्। सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिक्, [श्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या। दिश् + "ऋत्विग्दधृगिति।" ३। २। ५९। इति क्विन्-प्रत्ययेन साधुः।) पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्तरादिरूपा। तत्पर्य्यायः। ककुप् २ काष्ठा ३ आशा ४ हरित् ५। इत्यमरः। १।३।८॥ निदेशिनी ६ दिशा ७ ककुभः ८ हरितः ९ गौः १०। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्टाः ४ काष्ठाः ५ व्योम ६ ककुभः ७ हरितः ८ इत्यष्टौ दिङामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मैवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम्।
इति देशो निदिश्येत यया सा दिगिति स्मृता॥"
तस्या वायोर्गुणाः।
"विश्वस्यायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत्।
सर्व्वपुंनिन्दको हन्ता ज्ञातोत्पातपुरःसरः॥"
इति राजवल्लभः॥ * ॥
सा दशधा यथा। पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा ३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७ ऐशानी ८ ऊर्द्धम् ९ अधः १०॥ * ॥ तासां उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच।
"शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल! कथामिमाम्।
यथा दिशः ससृत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते!॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गे ससृत्यिते।
चिन्ताभून्महती को मे प्रजाः सृष्ट्वा धरिष्यति॥
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं व्रजत्यिह।
प्रादुर्ब्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभाः॥
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा।
ऊर्द्धा एव दशमुख्याः कन्या ह्यासंस्तदा नृप!॥
तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः।
याःपश्यन्तो महाभागा गाम्भीर्य्येण समन्विताः॥

ता ऊचु: प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
अवकाशन्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्तृभि: सहिता: सुखम् ।
प्रतयच्च महाभाग ! देहि नोऽवक्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोण्य: शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्यान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बथ ॥
भर्तॄंश्च व: प्रयच्छामि दृष्ट्वा रूपस्विनोऽनघा: ।
यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्ताश्च ता: सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-
बलान् ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ता: कन्या: पुनराद्रयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामह: ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादन्येभ्यो यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्द्धं स्वयमधिष्ठाय ग्रैवाबाधोवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुन: ।
दशमीं भर्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोदन: प्रभु: ॥
तत:प्रभृति ता: देव: सेन्द्राद्या: परि-
कीर्त्तिता: ॥"
इति वराहपुराणम् ॥*॥
न्यायमते अस्या: सर्व्वगतत्वम् । परममहत्त्व-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्य-
त्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यप-
देशभाक्त्वम् । अस्या गुणा: । संख्या १ परि-
मिति: २ पृथक्त्वम् ३ संयोग: ४ विभाग: ५ ।
इति भाषापरिच्छेद: ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुश्रुते । १ । ४३ ।
"वसनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ॥")
दिक:, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै+
क: ।) करभ: । इति शब्दरत्नावली ॥
दिक्कर:, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वि-
तत्वात् । क+ट: ।) युवा । इति माधवटीका-
धृतकोष: ॥ (महादेव: । यथा, कलिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।
"दिक्करस्तरुण: प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिकर: ॥")
दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस+णिनि:+ङीप् ।) देवीविशेष: । यथा,
"एवं दिक्करवासिन्या: कथित: पूर्व्ववत् क्रम: ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रत: ॥
दिक्करस्तरुण: प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिकर: ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय: ॥
दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शात् कायते शोभते इति । दिक्करिन्+कै+
क:+टाप् ।) नदीविशेष: । यथा,—
"अस्ति ताटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीड़ां सदा हर: ॥
कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चाच्चपूर्व्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् ॥
अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजस्पर्शसंजाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय: ॥
दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर+ङीष् ।) युवती । इति
हेमचन्द्र: । ३ । १७५ ॥
दिक्पति:, पुं, (दिशां पति: ।) दिगधीश्वर: ।
तद्यथा । प्राच्यधिपो रवि: । अग्निकोणाधिप:
शुक्र: । दक्षिणाधिप: कुज: । नैर्ऋतकोणाधिपो
राहु: । प्रतीच्यधिप: शनि: । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्र: । उत्तराधिपो बुध: । ईशानकोणाधिपो
गुरु: । तस्य प्रमाणं यथा,—
"सूर्य: शुक्र: क्षमापुत्र: सैंहिकेय: शनि: शशी ।
सौम्यश्चेदग्रगन्ता च प्राच्यादिदिगधीश्वरा: ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
दिक्पाल:, पुं, (दिश: पालयतीति । दिश्+पालि
+अण् ।) पूर्ब्बादिदशदिशां पालक: । यथा ।
पूर्ब्बस्यां दिशि इन्द्र: । अग्निकोणे वह्नि: ।
दक्षिणस्यां दिशि यम: । नैर्ऋतकोणे निर्ऋत: ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुण: । वायुकोणे मरुत् ।
उत्तरस्यां दिशि कुबेर: । ईशानकोणे ईश: ।
ऊर्द्धदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्त: । इति
पुराणम् ॥ यथा, मत्स्यपुराणे ।
"यच्चार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालादींस्तु कर्म्मिण: ।
तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुकम् ॥"
दिक्शूलं, क्ली, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेष-
गमने निषिद्धवार: । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्ब्बस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां दृहस्पति: ।
तथा च ।
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न क्षौ कुजे चोत्तरां
मन्देन्दोश्च दिने न शुक्रकुजौ याम्यां गुरौ न
व्रजेत् ।
शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्त-
लाभाशया
भग्नाशा: पुनरापतन्ति यदि ते शुक्रेण तुल्या
अपि ॥"
इति ज्योति:सारसंग्रह: ॥
कैश्चिदुक्तं ।
"————बौधे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्य्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयो: ॥"
इति सुखबोध: ॥
दिगम्बर:, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उलङ्ग-
त्वात् तथात्वम् ।) शिव: । क्षपण: । (स तु
जैनविशेष: । यथा, पद्मपुराणे । ६ । ८२ ।
"दिगम्बरा मध्यमलम्बमाहुरापादमस्रक्कमुं ।
चैतन्यमात्रासंदृष्टेरानखाग्रमृतेरपि ॥")
तम: । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥ (नग्ने, त्रि ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
"एकाकी गृहसन्त्यक्त: पाणिपात्रो दिगम्बर: ।
सोऽपि संवाह्यते लोके कष्टया पश्य कौतुकम् ॥")
दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर+ङीष् ।) दुर्गा ।
दिगम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्णव: ॥ नग्ने, त्रि ।
इत्यमर: । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
"महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ॥")
दिग्गज:, पुं, (दिशो गज: ।) दिग्हस्ती । यथा,—
"ऐरावत: पुष्करीको वामन: कुमुदोऽञ्जन: ।
पुष्पदन्त: सार्व्वभौम: सुप्रतीकश्च दिग्गजा: ॥"
इत्यमर: । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्ब्बाद्यादिशां हस्तिन: ॥
दिग्ध:, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति ।
दिह+क्त: ।) विषाक्तबाण: । तत्पर्य्याय: ।
लिप्तक: २ । इत्यमर: । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३० । २३ ।
"सा विद्धा बहुभिर्बाणैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥")
स्नेह: । अग्नि: । इति हेमचन्द्र: ॥ प्रबन्ध: ।
इत्यजयपाल: ॥
दिग्ध:, त्रि, (दिह+क्त: ।) लिप्त: । इति मेदिनी ।
धे, ७ ॥ (यथा, भट्टि: । ३ । २१ ।
"सचन्दनोशीरकृताङ्गदिग्ध:
श्लोकायिनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥")
दिग्वासा:, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)
शिव: । इति हेमचन्द्र: । २ । ११२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासा: काम एव च ॥")
नग्ने, त्रि ॥ (यथा, मनु: । ११ । २०२ ।
"स्नात्वातुविप्रोदिग्वासा: प्राणायामेन शुध्यति ॥")
दिग्विजय:, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजय: ।)
विद्यया युद्धेन वा दिशां विजय: । यथा शङ्कर-
दिग्विजय: पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥
दिङ्ना:, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति शब्दं कायति
शब्दायते इति । कै+क: ।) उत्कुणडिम्भ: ।
इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥
दितं, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने+क्त:
"द्यतिस्यतीति ।" ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)
छिन्नम् । इत्यमर: । ३ । १ । १०३ ॥
दिति:, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनु: काला दनायु: सिंहिका
तथा ॥")
इयं कश्यपपत्नी च । (दो+भावे क्तिन् ।)
खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषे,
पुं । इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ (दातरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
"राये च न: स्वपत्याय देव दितिं च रास्वा-
दितिमुरुष्य ॥"
"दितिं दातारं च रास्व देहि ।" इति तद्भाष्ये
सायण: ॥)
दितिज:, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति+जन+
ड: ।) दैत्य: । इति हेमचन्द्र: । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
"ऋतस्य कर्त्ता दितिजान्तकस्थं
जेता रिपूणां प्रवर: सुराणाम् ॥")

दितिसुतः, पुं, (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १५ ।
"दितिसुतगुरुः प्राग्यैर्युक्तं न किं कथयत्तमः ॥")

दित्यः, पुं, (दितौ भवः । दिति + यत् ।) दैत्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (छेदनार्हे धान्यादौ, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । १० ।
"दित्यवाड्यो विराट् छन्दः ॥"
"दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत् + "द्युतिगामिस्तुहीतीनां दे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १३ । ७ ।
"यच्चासमा अजनो दिद्युतो दिवः ।"
"असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीरजनः अजनयः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ७ ।
"अस्तुर्न दिद्युद्भिधप्रतीका ॥")

दिधिषाय्यः, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा + "दिधिषाय्यः ।" उणां ३ । ६७ । इति आय्यः धातोर्द्वित्वं हस्वं युक् च ।) आरोपितबन्धुः ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
"मित्र इव यो दिधिषायो भूदेव आदेव जने जातवेदाः ॥"
"दिधिषायो धारयिता भूत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु "दधिषायः" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्व्वात् स्थातेराय्यः धत्वञ्च इति व्याख्याय दधिषायो घृतम् इत्युक्तवान् ॥)

दिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्य्यं सोतीति । सो + बाहुलकात् कुः । यद्वा, दिधिषूं आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मनः क्यच् । क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) द्विरूढ़ापतिः । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।
"हस्तग्राभस्य दिधिषोरवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूव ॥"
"दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । ३५ ।
"ब्राह्मणो वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीशमप्रजं कुपिता सती ॥"
"दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधरः ॥) द्विरूढ़ायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७८ । ५ ।
"अश्वासो न ये श्वसनास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।"
"तथा दिधिषवो न वहनाः धारका इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दिधिषूः, स्त्री, (दधाति धार्यं यद्वा दिधिं धैर्यं इन्द्रियदौर्ब्बल्यात् स्यति त्यजतीति । दा वा सो + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" उणां । १ । ६५ । इति कूप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरूढ़ा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । दिधीषूः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामसंस्कृतेऽगुणा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता ॥" (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
"दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्य्यो दिधिषो विभृत्राः ॥")

दिधिषूपतिः, पुं, दिधिषूर्द्विरूढ़ा तस्याः पतिः स्वामी । द्विरूढ़ापतिः । (यथा, मनुः । ३ । १७३ ।
"भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥")

दिनं, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ६६ । इति इनच् ।) कालविशेषः । तत्पर्य्यायः । घस्रः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २४ । भास्करः ६ दिवा ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वारः ८ अंशकः ९ द्यु १० अंशकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ८ ।
"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमालीनमुखं स्तनद्वयम् ॥")
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पित्रमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने त्रिंशद्द्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या ।८,६४०,०००,००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—
सावनं दण्डाः षष्टिरहः खलयखगुणांशाप्तास्तदैनं भवेत् । १ ।
उदयादुदयाज्ज्ञानोर्भौमसावनवासराः । २ ।
तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमासे प्रकीर्त्तितः । ३ ।
आयुर्हाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम् ॥४॥
नीलतवाहनमते तु सूर्य्यैकिरणावच्छिन्नचतुर्यामयुक्तम् ॥

दिनं, क्ली, (दो छेदे + इनच् ।) सूर्य्यकिरणावच्छिन्नकालः । तदृवैदिकपर्य्यायः । वस्तोः १ द्युः २ भाड्डः ३ वासरम् ४ खसराणि ५ ब्रघ्नः ६ घर्म्मः ७ घृणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवे-दिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥ सिंहकन्यातुलाहृच्छिकुम्भमीनलग्नानि । यथा,—
"अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विन्नगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । दिनस्य करः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"दिनकरपरितापात् पीयतोयाः समन्तात् विदधति भयसूचैर्धौतमाला वनान्ताः ॥")

दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशरः, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योतिः ।) आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखितः, पुं, क्ली, (दिने दिवसे दुःखितः । दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणीः, पुं, (दिनं प्रणयतीति । प्र + नी + क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनबलः, पुं, (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ (सूर्य्यगुरुशुक्रचन्द्राः । इति हृद्व्यातकम् ॥)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १८ ।
"दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन !
मुनिजनमानसहंस ! जय जय देव हरे ! ॥"
अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाह्णः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनांशुः, पुं, (दिनस्य अंशुः ।) प्राङ्मध्याह्नापराह्णसायाह्नादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादिः, पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिवावसानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
"दिनान्तरम्योरुभुपप्रान्तमञ्चयो निदाघकालः ससुपागतः प्रिये ! ॥")

दिनान्तकः, पुं, (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसानं, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४५ ।
"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं क्षत्यहेतुतया अस्त्यस्येति । दिन + ठन् ।) एकदिनक्षतकर्म्मशस्यम् । इति शब्दमाला ॥

दिनुभ, क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं सकं-सेट् ।) क ड, दिम्भयते । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, दिम्भयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्य, ण क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तृतीय-

स्वरौ। अ क, दिम्यति दिम्यते। सङ्गतो राशीकरणम्। एवः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

दिलीपः, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। सूर्य्यवंशे दिलीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एकः अंशुमतः पुत्रः भगीरथपिता अपरः दशरथप्रपितामहश्च। इति रामायणम्॥ (यथा च हरिवंशे। १५। १२-१४, २३-२५।

"सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान्।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्।
त्रयोऽशुसन्निता लोका बुद्धा सत्येन चानघ!॥
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः।
यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभुः॥"

"अनमित्रस्य धर्म्मात्मा विद्वान् दुलिदहोऽभवत्।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः॥
दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुतः।
अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबलः॥
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्।
रामो दशरथात् जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशाः॥")

दिलीपराट्, [ज्] पुं, (दिलीप एव राट् राजा।) दिलीपराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दिलीरं, क्ली, ग्रिलीन्ध्रकम्। इति हारावली। २५॥

दिव, इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दिव्यति। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम्। दिव्यति लोकः पितरम्। इति दुर्गादासः॥

दिव, क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, देवयति। अर्द्दे इह पीडनमिति मैत्रेयः। यातनं गमनं वेति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

दिव, क ड परिकूजने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) क ड, परिदेवयते कश्चित्तस्य राष्ट्रे न दुःखितः। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

दिव, य उ जिगीषेच्छयोः। पञ्चौ। द्युतौ। क्रीड़ायाम्। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-च सेट्। उदित्त्वात् क्त्वायेट्।) य, दीव्यति। उ, देवित्वा द्यूत्वा। दीव्यमानं शितात् वाक्यात्। इति भट्टौ साक्षीस्थे शपथः। पणिर्थव्यवहारः स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु क्रयविक्रयरूपः। द्युतावेवाकर्म्मकः। क्रीड़ायान्तु दीव्यतेः करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्। तच्च तृतीयाविभक्तिरेव विभाव्यते। इति साम्प्रदायिकम्। तेन अक्षा दीव्यन्ते क्षत्रेण इति कर्म्मणि प्रत्ययः स्यात्। अक्षैर्दीव्यते क्षत्रेणेति भावे प्रत्ययो न स्यात् अक्षैर्देवयति क्षत्रेण गुरुरित्यभ्यासस्य कर्त्तुः कर्म्मत्वं न स्यात्। तेनाद्यूवयद्रामं रुग्णेन रुग्णोचना। इति भट्टौ तु तैनेतिकरणं दुर्ब्बुद्धिरेव न तु दीव्यतेः। तेनाकर्म्मकत्वात् रामभित्यभ्यासकर्त्तुः कर्म्मत्वम्। इति दुर्गादासः॥

दिव, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिव क्रीड़ायाम्+घञर्थे अधिकरणे कः।) स्वर्गः। (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १०।

"गच्छ वीर! महाबाहो दूतत्वं कुरु मेऽनघ!!
ब्रूहि शुम्भं दिवं गत्वा निःशुम्भः सुरसन्निधौ॥")

आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११॥ वनम्। दिवा। इति हेमचन्द्रः। २। ५२॥

दिवस, पुं, क्ली, (दीव्यत्यत्रेति। दिव+"दिवः कित्।" उणां। ३। १२१। इति असच् स च कित्।) दिनम्। इत्यमरः। १। ४। २॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७८।

"द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः॥")

दिवसकरः, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। दिवसस्य करः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। ११॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६३६।

"सुन्दरि सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव॥")

दिवसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम्।) प्रभातम्। इति हलायुधः॥

दिवस्पतिः, पुं, (दिवः पतिः। अलुक्समासः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५॥ (यथा, महाभारते। ५। १२। ६।

"इन्द्राणीमानयिष्यामो यदि चक्रमि दिवस्पते!॥")

दिवस्पृथिवौ, क्ली, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६। ३। ३०। इति दिवो दिवसादेशः।) रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्रः। ३। ४॥ द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे। २। २। ३।

"तं देवा बुध्ने रजसः सुदंस संदिवस्पृथिवोररतिं ररिरे॥")

दिवा, अ, दिनम्। इत्यमरः। ३। ४। ६॥ (यथा, महाभारते। २। ११। ३४।

"त्वया लवा सुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च॥")

दिवा, [न्] पुं, (दिव्यत्यस्मिन्निति। दिव+"कनिन् युवृषीति।" उणां। १। १५६। इति कन्। "बहुलवचनात् कैश्चिदादपि कनिन्।" इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। हलायुधादिकोषः॥

दिवाकरः, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। कृ+"दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति टः।) सूर्य्यः। (यथा, देवीभागवते। २। ६। १८।

"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकरः॥")

अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ काकः। पुण्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दिवाकीर्त्तिः, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य। रात्रौ चौरकर्म्मनिषेधात्।) नापितः। चण्डालः। ("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः॥"
१०। ५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचरत्वात् तथात्वम्॥ यथा, मनुः। ५। ८५।

"दिवाकीर्त्तिरुदक्याञ्च पतितं क्षतिकञ्चुका।
प्रव्रजन्तं सूचिनञ्चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति॥"

स्मृत्याच काशीखण्डे। ७६। ८७।

"दीक्षितो वा दिवाकीर्त्तिः पण्डितो वाप्यपण्डितः।
तुल्यो मे मोचरीच्छायां संप्राप्य मणिकर्णिकाम्॥")

उलूकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६७॥

दिवाटनः, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ+ल्युः।) काकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (चण्डालः। "दिवाचरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः।"१०।५४। इति मनुशासनात्॥)

दिवातनः, त्रि, (दिवा भवः। दिवा+"सार्व्वचिरंप्राह्णेप्रगेयथेभ्यष्ठ्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्युः तुट् च।) दिनभवः। यथा, भट्टिः। ५। ६५।

"सायन्तनीं तिथिप्रथः पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्ता सदातन्या क्षेपयन्ती रुचिस्मिता॥"

दिवान्धः, पुं, (दिवा दिवसे अन्धः।) पेचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७५।

"यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुकसारङ्गहारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेकः क्रियते नैतत् मम मतम्॥") दिगन्धे, त्रि। यथा,—

"दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः॥"

इति चण्डी॥

दिवान्धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दर्शनक्रियावर्जिता।) कुक्कुन्दरी। इति पुराणम्॥

दिवाभीतः, पुं, (दिवा दिवसे भीतः।) उलूकः। कुसुदाकरः। चौरः। इति मेदिनी। ते, १६७॥ (दिवसभीते, त्रि। यथा, कुमारे। १। १२।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्॥")

दिवाभीतिः, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्याः।) पेचकः। इति शब्दरत्नावली॥

दिवामणिः, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥

दिवामध्यं, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।) मध्याह्नः। इति हेमचन्द्रः। २। ५३॥

दिवास्वापः, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा यस्याः।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

दिविः, पुं, (दीव्यतीति। दिव क्रीड़ायाम्+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। १२६। इति इन् स च कित्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

दिविजः, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि+जन+डः। "प्रावृट्शरत्कालदिवो जे।" ६। ३। १५। इति सप्तम्या अलुक्।) स्वर्गीयः। इति संक्षिप्तसारः॥

दिविषत्, [द्] पुं, (दिवि सीदतीति। षद्+क्विप्। सप्तम्या अलुक्। षत्वञ्च।) देवः।

दिवौकाः

इत्यमरः ।१।१।८॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।६।११।
"सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-
दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्द्रीतेन्दीवरम् ॥"
स्वर्गवासिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे ।१८।४।८०।
"स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥")

दिविषः, त्रि, (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्था + कः । अयुक् । "अमाभ्यगोभूमीति ।" ८ । ३ । ६७ । इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (यथा, महाभारते ।३।१००।२४।
"ततो हतारिः सगणं सुखं वै
प्रयाधि क्षत्तर्दिवं त्रिदिवः ॥"
क्वचित् अशतबलोऽपि दृश्यते । यथा, भागवते ।४।२३।२७।
"नत्वा दिविस्पृग्भिदृग्भिः परीत्य
विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादम् ॥")

दिवी, स्त्री, (दिव + इन् । ङ्रदिकारादिति वा ङीष् ।) उपनिष्किकाकोटः । इति हारावली । १६० ॥

दिवौकाः, [स्] पुं, (द्यौः स्वर्गं आकाशो वा ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥

दिवोदासः, पुं, (दिवः स्वर्गात् दाशो दानं यस्मै ।) काशीराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्रः ।
इति पद्मपुराणम् ॥
("अधीत्य चातुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्याज्ञातो वाहुजवेश्मनि ॥
गत्वा तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ ॥"
"वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र गत्वा दिवोदासः काशिराजोऽस्ति वाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ॥"
"अथ धन्वन्तरिं सर्वे वाराणस्याश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति प्राह दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"अथ खलु भगवन्तममरवरवन्दिगणवरिवृत-
मास्थमस्यं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरि-
मौपधेनवकैतरक्षौरभपौष्कलावतकरवीर्यगोपुर-
रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

दिवोद्भवा, स्त्री, (दिवे वने उद्भवो यस्याः ।) एला । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दिवे स्वर्गे उद्भवो यस्य ।) दिविजाते, त्रि ॥

दिवौकाः, [स्] पुं, (दिवं स्वर्गं आकाशो वा ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः ।१।१।७॥ (यथा, महाभारते ।३।८४।११५।
"दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ! ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ॥")

दिव्यः

चातकः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥ स्वर्गवासिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।१।६६।६।
"सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतस्य च ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून् देवान् दिवौकसः ॥")

दिव्यं, क्ली, (दिवे वने भवम् । दिव + यत् ।) लवङ्गम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभपथः । तद्भेदा यथा, दिव्यतत्त्वे दृश्यते ।
"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
तण्डुलः षष्ठ इत्युक्ताः सप्तमं सप्तमायकम् ॥
अष्टमं फलमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्द्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥"
एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥* ॥ गङ्गाजलस्पर्शपूर्व्वकशपथस्य च मिथ्याकथने दोषश्च यथा,—
"ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनांवरः ।
गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः ॥
गङ्गातोयस्पर्शञ्च मिथ्या यदि वदेज्जनः ।
स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥*॥
गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्व्वकशपथे दोषो यथा ।
"तथा गङ्गोदकं ताम्रं गोमयं गोरजस्तथा ।
सत्यं वा यदि वासत्यं यदि दिव्यं करोति यः ॥
कर्त्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! ।
उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै ॥
तस्मात्ति पुनरावृत्तिर्यात्यूर्द्ध्वकरयोनिषु ।
दिव्यं कर्त्तुः कारयितुर्जपपूजा वृथा यथा ॥
गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम् ॥"
इति गायत्रीतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥

दिव्यः, त्रि, (दिवि भवः । यत् ।) मनोज्ञः । दिवि भवः । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१०४ ।
"दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
पश्यतां सर्व्वदेवानां ययौ चक्रःस्थले हरेः ॥")

दिव्यः, पुं, (दिवे वने भवः । दिव + यत् ।) यवः । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भावविशेषः । यथा,—
"शृणु भावञ्चयं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्दतमानसः ॥
सत्यचेताद्यपर्य्यन्तं दिव्यभावविनिर्णयः ।
त्रेताद्यापरपर्य्यन्तं वीरभाव इतीरितम् ॥
मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च ।
श्मशानसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ! ।
दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ! ॥"
इति कालीविलासतन्त्रम् ॥
नायकभेदः । यथा,—
"यत्तु तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन गणनया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसङ्ख्यं भेदा भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादयः । अदिव्या मालत्यादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति वदन्ति तन्न तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकानां

दिव्यच

भेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे अनन्तनायिकानामिव नायकानामप्यानन्त्यं स्यात् । तथा हि इन्द्रादयो दिव्याः । अदिव्या माधवादयः । दिव्यादिव्या अर्জ্জुनादयः ।" इति रसमञ्जरी ॥ (सात्वतस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ६ ।
"भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्टिर्देवावृधोऽन्धकः ।
सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ! ॥")

दिव्यकुण्डं, क्ली, (दिव्यं पुण्यप्रदत्वात्प्रशस्तं कुण्डमिति कर्म्मधारयः ।) कामरूपे चौभकशैलपूर्व्वभागस्थपुष्करिणीविशेषः । यथा,—
"तद्दक्षिणे महाशैलः चौभको नाम नामतः ।
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रं देवी व्यवस्थिता ॥
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ।
एकत्र पञ्चभिर्दुर्गायोनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ॥
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ।
तच्छैलपूर्व्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी ॥
दक्षिणं सागरं याति प्रथमा चोत्तरस्रवा ।
दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकां गता ।
संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् ।
दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् ॥
यः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दिव्यगन्धं, क्ली, (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दिव्यगन्धः, पुं, (दिव्यः गन्धो यस्य ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

दिव्यगन्धा, स्त्री, (दिव्यो गन्धोऽस्याः ।) शूलेला । महाचक्षुष्काः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यगायनः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।) गन्धर्व्वः । स्वर्गगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यचक्षुः, [स्] त्रि, (दिव्यमलौकिकं चक्षुर्यस्य ।) ज्ञानचक्षुः । यथा, नीलकण्ठस्तोत्रे ।
"नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।"
क्ली, ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा,—
"न तु मां शक्यते द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ११ । ८ ॥ "अतो दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (दिव्यं स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः । सुन्दरलोचनम् । उग्रचक्षुः । चक्षुमा इति भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पुं, दिव्यं मनोज्ञं चक्षुर्यस्य । यद्वा, दिव्यं दक्षज्ञानचक्षुर्यस्मात् । ऊर्জ্জनाभस्य सूत्रसर्জ্জनग्रहणमवलोक्येश्वरस्य सर्জ্জनसंहरणपरित्यागात् तथात्वम् ।) मर्कटः । इति शब्दमाला ॥ सुगन्धभेदः । त्रि, (दिव्ये आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति मेदिनी । से, ६८ ॥

दिव्यतेजाः, [स्] स्त्री, (दिवं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः । अथवा सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेजआधायकत्वात् तथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दिवं तेजो यस्य । अलौकिकतेजस्के, त्रि ॥)

दिव्यदोहदं, त्रि, (दिवं स्वर्गीयं दोहदम् अभिलाषो यत्र ।) उपयाचितम् । देवदेयवस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, हारावली । २१ ॥

"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।
उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥

दिव्यपञ्चाङ्गं, स्त्री, (पञ्चानां अङ्गतानां तत्तुल्यत्वादङ्गत्ववद्व्यवहारानां समाहारः पञ्चाङ्गम् । दिव्यं पञ्चाङ्गमिति कर्म्मधारयः ।) मिश्रितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्करारूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पः, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्पं यस्य ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पा, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्पाण्यस्याः ।) महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पिका, स्त्री, (दिव्यपुष्प + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लोहितवर्णाकैटभः । इति रत्नमाला ॥

दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना ततुल्यफलप्रदत्वात् ।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व्वभागस्थसरिद्भेदः । यथा,—

"तस्या नद्याः पूर्व्वभागे गङ्गेव फलदायिनी ।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ॥
तथा दमनिकायाञ्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
ततः पूर्व्वे परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा ॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा ।
इच्छिन्नादिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी ॥
तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दिव्यरत्नं, स्त्री, (दिवं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायकत्वादलौकिकं रत्नम् ।) चिन्तामणिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिव्यरथः, पुं, (दिवः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा रथः ।) व्योमयानम् । देवविमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यरसः, पुं, (दिव्यो रस इति नित्यकर्म्मधारयः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता ।) सूर्व्वालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यवस्त्रः, पुं, (दिवं वस्त्रमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) सूर्य्यप्रभा । इति शब्दरत्नावली ॥ (दिवं सुन्दरं वस्त्रमस्य ।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि । दिवं सुन्दरं वस्त्रम् ।) क्ली, सुन्दरवस्त्रम् ॥ दिवि भवम् । यत् । दिवं वस्त्रमिति कर्म्मधारयः ।) दिविभववस्त्रम् ॥

दिव्यसारः, पुं, (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य ।) श्लेष्मातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा । मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात् दिव्यैवेत्यर्थः ।) धात्री । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ वन्ध्या कर्कोटकी । घृतावरी । महामेदा । ब्राह्मी । स्थूलजीरकः । श्वेतदूर्व्वा । हरीतकी । पुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा । यत् । ततष्टाप् ।) नायिकाभेदः ॥ (सा च इन्द्राण्यादिः ॥)

दिव्यादिव्यः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अदिव्यश्च ।) नायकभेदः ॥ (स च अर्জ্জुनादिः ॥)

दिव्यादिव्या, स्त्री, (दिव्या अदिव्या च ।) नायिकाभेदः । अस्याः प्रमाणं दिव्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ उपदेवीविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिव्योदकं, क्ली, (दिव्यमान्तरीक्षसुदकम् ।) आकाशजलम् । तत्पर्य्यायः । खवारि २ आकाशसलिलम् ३ व्योमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५ । अस्य गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पथ्यत्वम् । परमरुच्यत्वम् । अग्निदत्वम् । श्रमापहारकत्वम् । प्राणापेक्षितगुणत्वञ्च ॥ अनार्त्तवस्य तस्य गुणः । सर्व्वेषां देहिनां त्रिदोषजनकत्वम् । सदोभूमिष्ठस्य तस्य गुणः । कलुषत्वम् । दोषदायकत्वञ्च । चिरस्थितस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वच्छत्वम् । पथ्यत्वम् । स्वादुत्वम् । सुखावहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्योपपादुकः, त्रि, (दिवि भवः । दिव + "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।" ४।२।१०१। इति यत् । उपपद्यते इति । उप + पद् + "अन्यतरस्यामदस्यतेः ।" ३।२।१५४। इति उकञ् । ततो दिव्यश्चासौ उपपादुकश्चेति ।) देवता । इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥ ("मानुषित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

दिव्यौघः, पुं, (दिव्यानां स्वर्गीयगुणानामोघः समूहो यत्र ।) गुरुविशेषः । यथा, मुक्तिरत्नाकरतन्त्रे ।

"महादेवो महाकालश्चिपुरश्चैव भैरवः ।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते ॥"

अपि च ।

"अथ तारागुरून् वक्ष्ये इष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्द्धकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो हयध्वजः ॥
दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स ! शृणुष्वावहितो सदा ॥"

अपि च ।

"शृणु वत्स ! महादेव ! गुरून् दुर्गामनुज्ञवान् ।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः ॥
छाया कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवादिकाः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

दिश, औ न श्र ओचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं अकं-सकं न-अनिट् ।) ओं, अदिशत् । न श्र, दिशति दिशते । ओच इति उचिर्य समवायने इत्वस्य अति रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वादोष इह दानमाज्ञापनं वा । दिदेशे कौतुकाय समस्तमेवेति रघुः । कथमेतद्व्ययम् । धर्म्मं दिशति शैशिकः । इति दुर्गादासः ॥

दिशा, स्त्री, (दिश् + टाप् ।) दिक् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते । ४ । ५३ । १६ ।

"अद्य मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तथा राजन् ! न संख्याताः शरास्तदा ॥")

दिशाः, [स्] स्त्री, (दिशतीति । दिश् + बाहुलकात् कसुन् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति । दिश् + "दिगादिभ्यो यत्" ।४।३।५४। इति यत् ।) दिग्भववस्तु । इत्यमरः । १ । ३ । २ ॥

दिष्टं, क्ली, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति । दिश् + "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।" ३।३।१७४। इति क्तः ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ५३ । १६ ।

"तत्सर्व्वं निधनं प्राप्ताः सर्व्वे संसृतबान्धवाः ।
न दिष्टमतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥"

दिश + कर्म्मणि क्तः ।) उपदिष्टे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कथितं च । यथा, भट्टौ । २।३२।

"गाधेयदिष्टं विरसं रसज्ञं
रामोऽपि भायागनमत्यचुक्षुः ॥")

दिष्टः, पुं, (दिशतीति । दिश् + संज्ञायां क्तः ।) कालः । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥ (वैवस्वतमनोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २ ।

"नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥")

दारुहरिद्रा । इति शब्दमाला ॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र ।) मरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ५८ । २७ ।

"मोक्षयित्वा तु सुजगान् सर्पसत्राद्विजोत्तमः ।
जगाम काले धर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥")

दिष्टिः, स्त्री, (दिश् + क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा ।) दर्शः । परिमाणम् । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

दिष्ट्या, व, (दिशतीति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् दिश्म् । देश्मनं स्थायति । स्थे + किप् । ह्रस्वम् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् अभूत्वं न । यद्वा, दिशतीति । दिश् + "अन्नाद्यादिभ्यश्च ।" वक्प्रत्ययेन साधुः ।) आनन्दः । इत्यमरः । ३ । ३ । १० ॥ भाग्येन । यथा,—

"दिष्ट्यान्न ! ते कुशिगतः परः पुमान् ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

दिष्णु, त्रि, (ददातीति । दा + बाहुलकात् क्विप्णु ।) दाता । इत्युणादिकोषः ॥

दिह, उ न श्र औ लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं अकं-सकं न-अनिट् ।) दिह उपचये इति प्राचः । उपचयो वृद्धिस्तत्करणञ्च । ल ट, देग्धि दिग्धे दृष्टः प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः । देग्धि दौग्धं गवया लेपकः । उपचितं करोतीत्यर्थः । अदिहत् अदिग्धत् इति दुर्गादासः ॥

दी, ओ ड य चये। इति कविकल्पद्रमः। (दिवां-आत्मं-अकं-सेट्।) ओ, दीनः। ड य, दीयते। इति दुर्गादासः।

दीच, ड मौक्ष्ये। दृब्यायाम्। क्ष्योऽर्थे। इति कविकल्पद्रमः। (भ्वां-आत्मं-अकं-क्ष्योऽर्थे अकं-सकं च-सेट्।) मौक्ष्यं सुक्षितमस्तकीभावः। दृब्या यजनम्। क्ष्योऽर्थो नियमव्रतादेश्चोपनीतयः। ड, दीक्षते बटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः। दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः। दीक्षते याज्ञिको नियमं स्यादित्यर्थः। दीक्षते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। दीक्षते पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः।) यज्ञविशेषः। तत्पर्य्यायः। सौमिकी २। इति हेमचन्द्रः। ३।४८०॥

दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष+भावे अ। स्त्रियां टाप्।) यजनम्। पूजनम्। इत्यजयपालः। व्रतसंग्रहः। इति हेमचन्द्रः। ३।४८०॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवमन्त्रग्रहणम्। (एतन्निरुक्तिर्यथा, गौतमीयतन्त्रे। २।२।

"ददाति ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥")

यथाच,—

"दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः॥"

इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥ योगिनीतन्त्रे।

"पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च।
बोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च॥"

रुद्रयामले।

"न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम्।
न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत्॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तस्य पत्नी च दीक्षयेत्।
मुक्तिस्तेन वरारोहे! न च सा कन्यका भवेत्॥"

तथा गन्धर्वविमर्शिन्याम्।

"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका॥"

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादित्यर्थः। इति तु सिद्धेतरविषयम्। सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात्॥*॥ मुक्तियामले।

"तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद्भौतिकोऽपि च॥"

सिद्धयामले।

"यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये!।
तदैव तानु दीक्षेत तत्र नो गुरुविचारणम्॥"

गणेशविमर्शिन्याम्।

"प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन्।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्॥"

पितुरित्युपलक्षणम्। मातामहादीनामपि। प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः। सर्व्वत्र तथा दर्शनात्। तथा च भृङ्गः।

"दशसाहस्रजप्येन सर्व्वकल्मषनाशिनी।"

श्रीक्रमेऽपि।

"मनुर्विन्द्यः दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते॥"

मत्स्यसूक्ते।

निर्वीर्य्यश्च पितुर्मन्त्रं ग्रैवे श्राद्धे न दुष्यति॥"

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम्। योगिनीतन्त्रे श्राद्धादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिषेधात्। यद्वा श्राद्धे तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रतिपादनात्। तथा च।

"शतसुशतसहस्रानेकजन्मप्रभावे-
र्भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिराय।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्॥"

इति॥ महातीर्थे उपरागे सति सर्व्वत्र न दोषः। तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य।

"साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन्! वक्ष्यामि सकलं तव।
ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वं वशिष्ठाय महात्मने॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम्।
प्रयत्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्य्यपर्व्वणि दत्तवान्॥"

इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति आश्वलायनम्॥*॥ योगिनीतन्त्रे।

"निर्वीर्य्यश्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च।
स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति॥"

मनुः।

"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्जिता।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता॥"

इदन्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम्। तथा च भैरवीतन्त्रे।

"स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम्।"

मातुरित्युपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः। सिद्धमन्त्रविषयं वा। वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम्। एकवाक्यतावलात्॥ दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति कुलार्णवे।

"विधवायाः सुतादेश्चात् कन्यायाः पितुराज्ञया।
नाधिकारः स्वतो नार्य्या भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया॥"

योगिनीतन्त्रे।

"स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोः प्राप्तं निवेदयेत्।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा मण्डलं शुभम्॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत्॥"

इदन्तु सद्गुरोरभावे तत्सत्त्वे तस्मादेव गृह्णीयात् स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात्॥*॥ तथा विद्याधराचार्य्यधृतजाबालवचनम्।

"मध्यदेशभुजङ्गक्षेत्रनाटकोड्रयवभ्रवः।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठागा आवाल्याच्च गुरुत्तमाः॥
गौड़ाः प्राच्योद्भवाः सौरा मागधाः केरलास्तथा।
कोसलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः॥
कर्णाटगर्ज्जरीरेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च कामोजाश्चाधमा मताः॥"*॥

तथा।

"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके।
सौरः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः॥"

दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरूप्यते।

"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्क्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः॥"

मन्त्रलक्षणमाह। पिङ्गलामते।

"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात्।
यतः करोति संसिद्धौ मन्त्र इत्यथते ततः॥"

अन्यच्च।

"मननात्त्रायते यस्मात्तस्माद्भन्त्रः प्रकीर्त्तितः॥"

सर्व्वाश्रमेषु दीक्षायाः आवश्यकत्वम्। तथा च।

"दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परं तपः।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन्॥
अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः।
न भवन्ति प्रिये! तेषां सिद्धयादुत्प्रवीभवत्॥
देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात्॥
मन्त्रं दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः।
मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते॥
नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तन्त्रोक्तैर्नियमव्रतैः।
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयत्नतः॥"

मत्स्यसूक्ते।

"अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानने!।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम्॥
ततश्चतं तस्य वा श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम्॥"

शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह।

"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाभयसंज्ञकम्॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्विजः।
शूद्रो नरकमाप्नोति ब्राह्मणो याम्यगतिम्॥"

श्रुतिरपि। "ब्राह्मणीं प्रणवं बलुर्लक्ष्मीं क्षीरशूद्रो यदि जानीयात् स भ्रष्टोऽधो गच्छति।" इति॥*॥ विशेषमाह वाराहीये।

"गोपालस्य मनुर्देयो महेशस्यापि पार्व्वते।
तत्पत्न्याश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्भवेत्॥"

इति॥*॥ गोविन्दस्तवने।

"अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च मुञ्चति॥"

वरदराजेश्वरे।

"सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमसङ्कितम्।
अविरोधात् भवत्येव प्रासङ्गिकस्तु भक्तये॥"

तथा।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः।
क्षणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता॥"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"
अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत्।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत। तथा च सारदायाम्।
"खतारराशिकोष्ठागमनुकूलान् भवेन्मनून्॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत्॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। तथा च।
"धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलञ्च तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते॥* तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाद्यां प्राथादप्रबलस्य च।
संपिष्टाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च चाक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्व्यादिवीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
तथा सुखसारातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी धूम्रपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः॥
कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकीर्त्तिताः।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न शक्तिविचारणा॥
शोधनादिप्रयोगं नास्ति न चाभिचारादिदूषणम्।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः॥
नास्ति सिद्धिर्मनाडेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन॥"
इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इदं प्रधानापरम्। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम्। दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्या तत्सद्दोषस्य दुरत्वात्।" इति तु साम्प्रदायिकाः॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम्। राशिचक्रम्। नक्षत्रचक्रम्। अकथहचक्रम्। अकडमचक्रम्। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्राण्यष्टौ तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥*॥

अथ दीक्षाकालनियमः।
"मन्वारम्भस्तु चैत्रे स्यात् सप्तस्तपुरुषार्थदः।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्येष्ठे तु मरणं भवेत्।
आषाढ़े धनधान्याढ्यः स्यात् पूर्णार्थः श्रावणे भवेत्।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चयः॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत्।
पौषे तु शत्रुपीड़ा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम्॥
फाल्गुने सर्व्वकामाः स्युर्मन्त्रमासं विवर्ज्जयेत्॥"
चैत्र इति गोपालविषयम्। गौतम्युक्तत्वात्। मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चेति-वचनान्नान्यत्र। तथा,—
"ज्येष्ठे मृत्युप्रदा विद्या आषाढ़े सुखसम्पदः।"
इति योगिनीहृदयादाषाढ़े श्रीविद्यायां न दोषः। अत्र च मासः सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात् ५ अध्यायात्॥
वैशम्पायनसंहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम्॥
कर्कटे सर्व्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम्।
कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम्।
मकरः पुत्रदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेष्वथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्य्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियमः।
"रविवारे भवेद्वित्तं सोमे प्राप्तिर्भवेत् क्षिप्रम्।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्ज्जयेत्॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात् बृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णयः।
आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञानहानिकरी मता।
द्वितीयायां भवेत्ज्ञानं तृतीयायां सुखिर्भवेत्॥
चतुर्थ्यां विघ्ननाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम्॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां यशसः क्षयः।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां सुखिर्भवेत्॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिथ्यन्तयोर्निषेतुर्दश्यां चैतन्निर्मासावसानके॥
पञ्चान्ते धर्म्महानिः स्यात् अष्टाध्यायं विवर्ज्जयेत्।
सप्ताग्नार्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतान्यर्ज्यानि दिवसान् शुभशुक्लान् परिवर्ज्जयेत्।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः॥
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥"
इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात्।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा तिथा।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥"
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्यादिनिषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः।
निन्दा सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णयः।
"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम्।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत्॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां बन्धुनाशनम्।
पुनर्व्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम्॥
अश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम्।
सौन्दर्य्यं पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवेत्।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम्॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां बन्धुवर्द्धनम्।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यात् मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े भवेतां कीर्त्तिदायिके।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
वृद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत्।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥"
आर्द्राश्लेषास्वातीमूलेषु शिवविषयीतरविषये।
तथा च।
"आर्द्रायां श्लेषिकायाञ्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते।
यदीश्वरस्य ज्ञानार्थं मन्त्रारम्भो यथाक्रमम्॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तराचयेष्वेवं कुर्य्याज्जलाभिषेचनम्॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्यद्विधानं तन्नामविषयं आगस्त्यसंहितोक्तत्वात्॥*॥

अथ योगादिनिर्णयो विष्णुसारे।
"शुभः सिद्धस्तथायुष्मान् ध्रुवयोगस्ततः परम्।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च बृहियोगस्ततः परम्॥
हर्षश्च तथा योगः सर्व्वमन्त्रशुभावहः॥"
रत्नावल्याम्।
"योगश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः।
बृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म ऐन्द्रश्च षोड़श॥"

अथ करणनिर्णयः।
"वणवालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वमन्त्रेषु भामिनि!॥"

अथ तन्त्रनिर्णयः।
"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाश्वलग्नके।
शुक्रतारानुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

तथा,—
"शिरलग्नं विष्णुमन्त्रे ग्रीवमन्त्रे वरं शुभम्।
हृत्स्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते॥"
अगस्त्यसंहितायाम्।
"त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्वे बन्धुस्थाः सर्वनाशकाः॥"

अथ पक्षनियमः।

"शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमादिनात्।
तिथिहीनेषु मासेषु विशेषो सुनिभेदतः॥"
रुद्रयामल्याम्।
"षष्ठी भाद्रपदे हस्ते तथा कृष्णचतुर्दशी।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला त्रयोदशिका॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी॥
वैशाखे पञ्चमी चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः।
आषाढ़े पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी॥
एतानि देवपर्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत्।
अत्र दीक्षा प्रकर्तव्या न मासस्य परीक्षयेत्॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम्।
न योगकरणञ्चैव गुरुरेव च भावितम्॥"
अन्यच्च मतम्।
"चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता।
ज्येष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढ़े नागपञ्चमी॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी।
आश्विने च महापुण्या महाराज्यप्रभोदया॥
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा।
षष्ठी चतुर्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चैति कालविनिर्णयः॥"
योगिनीतन्त्रे।
"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि!॥
मन्वन्तरासु सर्वासु महापूजादिने तथा।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दशाष्टमी तथा॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षायामृक्षकर्मणि॥"
इत्यादिवचनात् चतुर्दशाष्टमीति शक्तिविषयम्।
चतुर्थीति गणेशविषयम्। तत्तत्कल्पोक्तत्वात्।
"निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा।
सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले॥
विशेषतो महादेवि! दीक्षायामृक्षकर्मणि।
तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत्॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्यं कथञ्चन॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत्।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपर्वणि॥"
एवं चन्द्रग्रहणेऽपि। तथा रुद्रयामले।
"न कुर्याच्छाक्तिकीं दीक्षामुपरक्ते विभावसौ।
न कुर्याद्वैष्णवीं तान्तु यदि चन्द्रमसो ग्रहः॥"
एतच्च गोपालश्रीविद्येतरविषयम्।
"अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।"
इति गौतमीयात्।
"सूर्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत्।"
इति योगिनीहृदयाच्च॥ *॥

तारादौ तु विशेषो यथा,—
"दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः।
लग्नपञ्चक चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे वर्षे॥
पूर्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते॥
जानीयाच्छोभनङ्कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति।
इत्थं चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः॥"
यामले।
"श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दीर्घश्च योनुः।
सूर्यस्योपग्रहे लब्धो वृथा मुक्तिफलप्रदः॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्दशी।
सप्तमी रविवारे च सूर्यपर्व्वप्रकीर्त्तितः समा॥"
कुलार्णवे।
"सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च दृष्टसप्तमी।
देवपर्व्वसमा ग्रेयास्तासु दीक्षां समाचरेत्॥"
यामले।
"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत्॥"
विष्णुयामले।
"देवीबोधं समारभ्य यावत् स्नानवती तिथिः।
क्षता तासु बुधैर्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे।
तत्र दीक्षा प्रकर्तव्या मासवर्षादीन्न शोधयेत्॥"
तथा।
"बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत्॥
अशोकाष्टम्यां यत्र रामाख्या नवमी तथा।
लग्ने वाग्भवबालायै यत्र स्यात्तिथिरष्टमी॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः॥"
समयाचारतन्त्रे।
"युगाद्यायां मन्वादिने विवाहदिवसे तथा।
विषुवायनयोर्दन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत्॥"
तथा,—
"ग्रियागाकूय गुरुणा कृपया दीयते यदा।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन॥
सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः॥"
सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च।
"ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च।
न शोधयेत्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति!॥"
वाराहीतन्त्रे।
"शुक्रोऽस्तो यदि वा वृद्धो गुर्व्वादित्यो भवेद्यदि।
मेषवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते॥"*॥
महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति।
तदुक्तं सुरूपमालातन्त्रे।
"कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।"
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः। पुरश्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। कलावतीदीक्षा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या।

अथ पञ्चायतनदीक्षा। यामले।
"भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजेत्॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैर्ऋत्यां तपनं तथा।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम्॥
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैर्ऋत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम्।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत्।
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैर्ऋत्यां केशवं यजेत्॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम्॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत्।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैर्ऋत्यां तपनं तथा॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम्।
सर्व्वानवर्ज्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः॥"
तथा च गणेशग्रहविमर्षिण्याम्।
"शम्भौ मध्यगते हरीशहरभूदेवौ हरौ शङ्करे
भास्वे नागसुता रवौ हरगणेशाज्ञाम्बिकाः
स्थापिताः।
देव्यां विष्णुहरेन्द्रतरवयो लक्ष्मीहरेऽजेश्वरे
नार्य्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा वस्तासु ते
हानिदाः॥"
रामार्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च।
"यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेय्यां गणनायकम्।
नैर्ऋत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्चयेच्छिवाम्॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये॥"इति।
यद्यद्देवताया: पूजने आग्नेय्यादौ गणेशादिपूजनमुक्तं तदामगोपालविषयमिति केचित्।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः। एतेषां पूजनन्तु गौतमीये।
"गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षड़ङ्गार्चनमेव च।
विंशत्यक्षरो जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत्॥"*॥
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम्।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे।
"पीठस्यार्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आह्वानं निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः
पूजनम्।"
यस्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्चयेत्।
तस्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम्॥ *॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलार्णवे।
"एकपीठे पृथक्पूजां विना यन्त्रं करोति यः।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताग्रासमाप्नुयात्॥"
एवञ्च।
"आवाह्य देवतामन्यामर्घ्यपात्रस्थदेवताम्।
उभाभ्यां सभते शापं मन्त्री तरलदुर्म्मतिः॥"
तदेतदतिरिक्तविषयम्॥ *॥
सर्व्वेषामङ्गमन्त्राणां विद्धादिविचारो नास्ति।
तथा च,
"विद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राजत
ग्रामादौ तु प्रपायतनाभावः।

तथा च रुद्रयामले ।
"श्यामायां भैरवीतारान्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मञ्जघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षादयेच्चास्ति नाचाङ्गादिप्रपूजनम् ॥"
तन्त्रसारे ।
"उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥"*॥

अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।

"सङ्कूर्च्चे सर्व्वतोभद्रे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाढ्यमर्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्चनं कृत्वा हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥"
पञ्चपल्लवमिति । पनसाश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाग्भिष्टे ।
"पनसान्नं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥"*॥
नवरत्नमिति ।
"मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यं गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥"*॥
निबन्धे ।
"शिष्यं स्नातकृतं वेदासुपाग्निसुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥"
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
"अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्रिवस्त्रवासान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्चयेद्-
गुरुम् ॥"
यद्वा दीक्षान्तरम् । ब्रह्मभ्यश्च साचतं तदस्तु-
नादष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णौ जपेत् । तथा च ।
"तत्राभ्यक्तः कृतस्नेहमभ्यर्च्य साचतम् ।
तदस्तुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णौ उपदेशे त्वयं विधिः ॥"

इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥

उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥"
विश्वसारे ।
"महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥"

इति श्रीमदानन्दकृततन्त्रसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवभृथः । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ "प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः समाप्तौ योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवहीनं बिभर्त्ति शोषयतीति नाम्नीति यक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथः । यज्ञावशेषे स्नानं यत् तदेवावभृथं विदुरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवभृथाभिषेकपूतमिति रघुः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीक्षितः, त्रि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ "स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्य-ज्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ गुरुमुखादृगृहीतमन्त्रः । यथा,—
"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिका क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

काम्पिल्यनगरस्थयज्ञदत्तनामब्राह्मणः । यथा,
"आसीत् काम्पिल्यनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचतुरः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥"

इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णनं नाम १३ अध्यायः ॥*॥ (क्षीणतदोषः । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।
"ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनाम्बुत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥")

दीक्षिता, [ऋ] पुं, (दीक्ष + "ऋदृदीपदीक्षश्च ।" ३।२।१५३। इति युचं वाधित्वा ग्रीनार्थे इतच् ।) सोमयाजी । इति कैचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः । दीक्षधातोः कर्त्तरि ल्युप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काम्पिल्यनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
"महाएतिव्रतां सम्यक् पत्नीं श्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि क्व ते गुरुनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्तेन क्व सा मम सुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका हृता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाय तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥"

दीदिविः, पुं क्ली, (दिद्यत्यनेनेति । दिव + "दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।" उणा । ४ । ५५ । इति किन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ (दिद्यतीति किन् ।) दृढस्नायौ, पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भस्मे च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव् + किन् ।) उद्दितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनःपुनर्द्योतकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥
"राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥"
"दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी + संज्ञायां क्तिच् । इट् । "अयङादीनाम् ।" इति वार्त्तिकसूत्रात् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।" ३।४।५३। इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
"पुमोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")

दीधी, र ङ लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः । र वैदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुसुस्विड्डेरिति अन् उस् गुरुस्यामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, क्ली, (दीयते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठातस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
मद्गोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् क्षये + "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दी + "इगुधिज्गिदीङुध्यविभ्यो नक् ।" उणा । ३ । २ । इति नक् ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २३८ ।
"चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥")
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः । यथा, रघुः । २ । २५ ।
"सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) भूधिकस्त्री । इति मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + "दीङो युट् च ।" उणा । ३ । १४० । इति आरन् युट् च ।) स्वर्णभूषा । सुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १ । १३६ ।
"अथ प्रातर्यावदेव पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ॥") निष्कपरिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मानवस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, दीङ य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनसुज्ज्वलीभावः । दीङ, दीप्तः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परञ्चेति । दीप् दीपि वा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३। १।१३५। इति कः ।) वर्त्तिस्नेहज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाग्निः ३ दीपकः ४ कज्जलध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः ७

ज्योत्स्नाहरः ८ दर्शेन्धनः ९ दीपातिलकः १० दोषास्यः ११ नयनोत्सवः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४ । २२९ ।
"वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥")
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
"घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहान्यन्यानि वर्জ্জयेत् ।"
इत्याद्ये वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
अन्यच्च ।
"पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं प्रस्थिह्य भैरव ! ।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये ॥"
इत्युपक्रम्य,—
"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्षपः फलनिर्य्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजक्षाक्षुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः ।
पद्मरुद्रभवा दर्भगर्भरुद्रभवाथवा ॥
शृङ्गजा बादरी वापि फलकोद्भवाथवा ।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥*॥
तैजसं दारवं जौद्भं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।
लवणाब्जोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपदश्चाक्ष कर्त्तव्यास्तैजसाद्येषु भैरव ! ।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्मादृषया तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेवे अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तृह्यते नरः ।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवर्णवर्णिसङ्केपपात्रेऽभ्ये सदर्शने ।
शुक्लपक्षे वृषकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ज्योतिर्वह्निस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राञ्जनकरः स्वर्द्धैर्दूरतापविवर्জ্জितः ।
सुस्निग्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिदीर्घकः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये ।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धक्षेत्रप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीप्तः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृत्तेन वर्त्तितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥
ग्राम्यं वा बादरं वास्त्रं जौर्णं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्य्यन्तु साधकः ॥
उपादद्यान्नूतनमेव सततं श्रीविवृद्धये ॥ * ॥
कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं न चाददेत् ।
न मिश्रीकृतं दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ।
वसामज्जास्थिनिर्य्यासैः स्नेहैः प्राणिशरुसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विशीदति ।
अस्थिपात्रेऽथवा गर्त्ते दुर्गन्धादुपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विदुषः शैवविवृद्धये ।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥
सततं लक्षणोपेतं देवार्थंसुपकल्पितम् ।
न हरेज्जानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ।
उद्दीप्तदीपप्रतिमः काष्ठकाञ्चनसङ्गवः ॥
विस्फोटोद्भवमेवाथ दीपाभावे निवेदयेत् ।
उत्सृष्टं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत् ॥
प्रसन्नार्थन्तु तं दद्यादुपचाराहृदिःस्थितम् ।
एवं वा कथितो दीपो धूपश्च श्रुतं सुतौ ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
आद्ये वह्निपुराणे वह्नियुक्तदीपनिषेधो यथा,—
"दीपं वर्জ্জेत् वह्नियुक्तां प्रज्वलं तैलमेव च ।"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमखण्डे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके तु हरिप्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां प्रयत्नतः ।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्জ্জे दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वालयेत्सुनिशार्द्धेन ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः स्नातं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवालये ॥
तावद्गर्জ্জन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनिसत्तम ! ।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावद्गर्জ্জन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवालये ॥
श्रूयतेऽत्रापि पिङ्गलिर्गाथा गीता महात्मने ! ।
भविष्यन्ति कुले ऽस्माकं कदाचित्ते सुता भुवि ।
कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम् ।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता शुभैः ।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयार्था पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुतैः ।
येऽपि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ।
कार्त्तिके तेर्मुनिश्रेष्ठ ! नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन ! ।
व्रतं संपूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेच्छुने ! ।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव ! ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ॥
अपि च ।
"दास्यते देवदेवाय दीपपुण्यानुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा भूपतिसत्तमः ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने द्विजः ।
सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् सप्ततिलकान् ॥
सर्षपस्य सुतैलेन मधुकासिसिसम्भवैः ।
दीपप्रदानान्नरकान्न्यतामिस्रसंज्ञकान् ।
गौत्वा सभार्य्यया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

दीपं सृष्ट्वा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा,—
"दीपं सृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्म्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधादे भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः ।
तच्छृणुष्व महाभागे ! कथ्यमानं मयानघे ! ॥
जायते वधिरर्षाभि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः ।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम शैवे स्थितो यदि ।
मद्भक्तश्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य सर्पणादुवि ।
तरन्ति मनुजा येन कृत्वं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी ।
चतुर्थभक्तमाहारमाकाङ्क्षयेत् स्वपेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधार्त्ते तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्म पथे स्थितः ॥
एतत्ते कथितं देवि ! सर्पणात् दीपकस्य तु ।
संसारशोधनञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
"दीपनिर्व्वापणात् पुंसः कृष्णाक्ष्णोश्छेदनात् स्त्रियः ।
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥*॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा,—
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थंसुकल्पितम् ।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ॥"
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराणम् ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्दश्यां नरकनिवृत्तये दीपदानं यथा,—
"नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।"
इति तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ॥ * ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
"सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥"
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
दीपकं, क्ली, (दीपयतीति । दीप् + णिच् + ण्वुल् ।) वाक्यालङ्कारः । दीप्तिकारके, त्रि । इति मेदिनी । के, १०४ । कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥
यथा, माघे ।
बलावलेपादधुनापि पूर्ब्ववत्
प्रसह्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सती च योगिनि प्रकृतिश्च निष्क्रिया
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥"
इति साहित्यदर्पणे ।१०।६७॥
अपि च काव्यलिङ्गायाम् ।
"जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत् ॥"
यथा,—
"असमशरप्रहारपुङ्खोज्ज्वलकरणश्चन्द्रिः ।
मन्दपवनवातोऽपि हरति हृदयं युवानाम् ॥

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि + ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला । (गुणाश्चास्य यमानीशब्दे द्रष्टव्याः ।) लोचमशाकः । इति शब्दरत्नावली । दीपः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

"विष्णवेऽग्नये यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अभिष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")

येन पश्चिमाग्ये पश्चिमो ग्रहस्ते सः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाज् इति श्रिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । सूर्य्यनेत्राग्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहस्तु षड्जस्वरः । गानसमयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णौ रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं रुद्राक्षमुक्तामाल्यम् । मत्तहस्त्यारूढोऽयम् । बहुस्त्रीपरिवृतश्च । कस्यचिन्मते । लज्जया दीपनिर्व्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्राश्चाष्टौ यथा । कुन्दलः १ कमलः २ कलिङ्गः वा कलिन्द्रः ३ चम्पकः ४ कुसुम्भः वा कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गौरा २ गौड ३ गुज्जरी ४ रत्नावली ५ । तस्यते पुत्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नटनारायणः ३ विहागराः ४ किरोदत्तः ५ रहसमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाख्यः ७ आढानुः वा आढाना ८ । इति तद्ग्रन्थतोलहिन्दीखसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"प्लुतो लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

दीपकिट्टं, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजातकज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ । इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गर्त्ताघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गर्त्ताघाते + क्विप् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दीपकूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं क्ली, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्जलम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप + णिच् + ल्युः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, शारदातिलके ।

"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैते मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + ल्युः ।) मयूरशिखा । (दीप + णिच् + ल्युः ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।

"सुवासितं हर्म्यतलं मनोरमं
प्रगाढसुप्तोच्छ्वसविक्षिप्तं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप + णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—

"मेथिका मिथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मित्रपुष्पा च केरवी ।
कुक्षिका बहुपर्णी च पीतबीजा सुनिच्छदा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप + णिच् + अनीयर् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।

"दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मेधं वातलम् ॥")

औषधवर्गविशेषः । यथा,—

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलजदोषहः ॥"

इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीपवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्त्यस्या इति । दीप + मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"ग्राम्यती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्ब्बे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
एषा च हिमवज्जाता क्षिप्त्वा दीपवरप्रभः ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्ब्बतस्तु श्रृङ्गाटो नाम पर्ब्बतः ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपाधारः । पिलसुज् इति देशुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योतिर्वृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।२०२।६।

"यथा प्रदीप्तः पुरुषः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथैव पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परदर्शन एव ॥")

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीपज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपश्रेणी, स्त्री, (दीपानां श्रेणीव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौणचान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्यपुराणम् ।

"येयं दीपान्विता राजन्! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापण्यप्रसृतानेषु नदीपर्ब्बतसानुषु ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपान्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ।" इति आह्निकतत्त्वम् ॥* ॥ तत्र कर्म्माणि यथा,—

"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्ब्बतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदीप्ते तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मृगैर्विदग्धैश्च वान्धवैर्बन्धुकैः सह ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

"दीपान्विता पार्ब्बणाय स्मृता काल्यर्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्ब्बेद्युर्याम्ययामयोः ॥
महानिशि याम्ययामयोः पूर्ब्बेद्युरेव द्वितीयं काल्यर्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्ब्बणं द्वितीयं काल्यर्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।"
इति स्मृतिसारसंग्रहधृतयोगिनीतन्त्रम् ॥*॥
अपरञ्च ।

"दीपोत्सर्गं चतुर्दश्यां संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या कालौ तारा प्रियङ्करी ॥"

इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीपमाला । तत्पर्य्यायः । दीपश्रेणी २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्षरात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति गृहादीनिति । दीप + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) महिन्तापनीयश्रीनिवासभट्टज्योतिर्व्यन्थविशेषः । यथा, अस्तं गतवति मिहिरे अतिमलिनदोषाकुले च गोविभवे । उद्धाहादिह शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्विधा भुवनचण्डजातकशुद्धाद्विदीपिकाः सन्ति ॥ राजीवी-

विशेषः। सा हिक्कोलरोगस्य पत्नी। अस्या ज्ञानं यथा,—
"प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्तारुणगात्रवस्त्रा।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम्॥"
तस्या गानकालः सायाह्नः। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (प्रदीपः। यथा, रघुः।८।७०।
"स ललितकुसुमप्रवालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपवासनाथाम्॥")
प्रकाशिकायाम्, त्रि॥

दीपिता, [ऋ] त्रि, (दीपयतीति। दीप+णिच्+तृच्।) दीप्तिकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

दीप्तं, क्ली, (दीपी दीप्तौ+क्तः। "श्रीदितो निष्ठायाम्।" ७।२।१४। इति नेट्।) स्वर्णम्। हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वर्णशब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया॥)

दीप्तः, पुं, (दीप+क्तः।) निम्बुकः। सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नासागतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये।
"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति॥"
अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये।
"दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं
कुर्य्यात् सर्व्वं स्वादु यच्छीतलञ्च॥")

दीप्तः, त्रि, (दीप+क्तः।) निर्भासितः। दग्धः। ज्वलितः। इति मेदिनी। ते, २५॥ (यथा, हरिवंशे। १६८। ३।
"ततः शकुनयो दीप्ता गृध्राश्च क्रूरभाषिणः।
दीप्तायां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे॥")

दीप्तकं, क्ली, (दीप्तमेव। स्वार्थे कन्।) स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्याः।) उल्कामुखी द्रुमाली। इति हारावली।७६॥ (प्रदीप्तजिह्वे, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२६। ३७।
"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः॥")

दीप्तपिङ्गलः, पुं, (दीप्तः पिङ्गलश्च। दीप्तं स्वर्णं तद्वत् पिङ्गलो वा।) सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तरसः, पुं, (दीप्त उष्णलो रसो यस्य।) किण्वशुकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीप्तलोचनः, पुं, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य।) विड़ालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तलोहं, क्ली, (दीप्तं लोहमिव।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्ता, स्त्री, (दीप्त+टाप्।) लाङ्गलिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥ ज्योतिष्मती। सातला। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य।) विड़ालः। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रदीप्तनेत्रे, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२६। ३७।
"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः॥")

दीप्ताग्निः, पुं, (दीप्तः अग्निर्जठराग्निर्यस्य।) अगस्त्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (प्रदीप्तो वह्निः। यथा, भट्टिः। २। २।
"सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेषु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि॥")
तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। १। २०।
"सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च॥")

दीप्ताङ्गः, पुं, (दीप्तं भासितमङ्गमस्य।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

दीप्तिः, स्त्री, (दीप+क्तिन्।) दीपनम्। तत्पर्य्यायः। प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ त्विट् ५ भा ६ भाः ७ छविः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० श्रीचिः ११। इत्यमरः।१।४।३४॥ वाग्देवेगस्य तीव्रता। स्त्रिया आयतनगुणः। इति हेमचन्द्रः।२।१३॥
"कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १३१।
"कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥")
लाक्षा। कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तिकः, पुं, (दीप्ता कायतीति। कै+कः।) दुग्धपाषाणवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तोपलः, पुं, (दीप्तः सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् ज्वलितः उपलः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति। दीप+"तस्मै हितम्।" ५।१।४। इति अपूपादित्वात् पक्षे यत्।) यमानी। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दीपाय साध्विति। दीप+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) मयूरशिखा। कदलटा इति ख्याता। इत्यमरः।२।४।१११॥

दीप्यकं, क्ली, (दीपाय हितं साध्विति वा। दीप+यत्। ततः स्वार्थे कन्।) अजमोदा। यमानी। (यथा भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारे।
"सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीपकश्च फलं पृथक्॥")
वह्निचूड़ा। इति मेदिनी। के, १०५॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य+संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) अलङ्कारः। यमानी। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
लोचमस्तकः। इति भरतधृतधरणिः॥ (अजमोदा। तत्पर्य्यायो यथा,—
"अजमोदा खरास्वा च मायूरो दीप्यकस्तथा।
तथाऽजकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

दीप्रः, त्रि, (दीप्यते इति। दीप+"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः।" ३।२।१६७। इति रः।) दीप्तिविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥ (यथा कथासरित्सागरे। २५। १३५।
"क्वचित् क्वचिच्चिताज्योतिर्दीप्रदीपप्रकाशितम्॥")

दीयमानः, त्रि, (दीयते इति। दा+कर्म्मणि शानच्।) वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तु। इति व्याकरणम्। यथा, हेत्यधिन्तामणौ।
"विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा ऋतुसङ्गके।
पूर्व्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।

दीर्घ, त्रि, (दृणातीति। दृ विदारणे+बाहुलकात् घञ्।) आयतम्। इत्यमरः। ३।१।६८। (यथा मेघदूते। १०३।
"दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती
सङ्कल्पैस्ते विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः॥")

दीर्घः, पुं, (दृ+बाहुलकात् घञ्।) लताशालवृक्षः। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"तालोऽथकर्णः कुशिको वल्यो दीर्घो लताद्रुमः॥")
इतकटः। इति रत्नमाला॥ रामशरः। उद्धः। इति राजनिर्घण्टः॥ पञ्चमस्वरसप्तमाष्टमस्वराश्रयः। यथा। दुन्दुभिककथाभाङ्गपतिवन्दिनो दीर्घाः। इति ज्योतिषतत्त्वम्॥ द्विमात्रवर्णः। तदुयथा। आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ। गुरुवर्णः। इति व्याकरणम्॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—
"एकमात्रो भवेद्ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्॥")

दीर्घकथा, स्त्री, (दीर्घा कथेति नित्यकर्म्मधारयः।) गौरजीरकः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टकोऽस्य।) वल्वुरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टोऽस्य। कप्।) वकपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीर्घकन्दकं, क्ली, (दीर्घः कन्दो यस्य। कप्।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री. (दीर्घकन्दक+टाप् अत इत्वञ्च।) सुवली। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकन्धरः, पुं, (दीर्घः कन्धरो यस्य।) वकः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकाण्डः, पुं, (दीर्घः काण्डो यस्य।) गुञ्जटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घः काण्डोऽस्याः।) पातालगरुड़लता। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः प्राखादको यत्र।) अङ्गोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील+स्वार्थे कन्।) अङ्गोठवृक्षः। इति जटाधरः॥

दीर्घकूरकं क्ली, (दीर्घं कूरकमन्नम्।) राजान्नम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्यस्य ।) भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २१ ।
"एकविलोचनभ्रूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥"
दीर्घाः केशा यस्य ।) आयतकेशे, त्रि ॥ (स्त्रियां वा ङीष् खाङ्गत्वात् । यथा, महाभारते १।६१।
"विम्बोष्ठी चारुदशना गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या ॥")

दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) दीर्घकोशिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि अत इत्वम् ।) भिक्षायिका । भिक्षुक इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दुर्गाभा २ । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥

दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आयतस्थानगता गतिः पादविक्षेपो यस्य ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घग्रन्थिः, पुं, (दीर्घो ग्रन्थिः पर्व्वास्य ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतिरस्य गजपिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)

दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥ नीलकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २१ ।
"एकविलोचनभ्रूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥")

दीर्घघाटिकः, पुं, (दीर्घा घाटास्त्राङ्गोति । ठन् ।) उष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घजङ्घलः, पुं, (दीर्घे यथा तथा जङ्घलो गतिशीलः ।) भल्लातमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घजङ्घः, पुं, (दीर्घा जङ्घास्य ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ आयतजङ्घायुक्ते, त्रि ॥

दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनाधुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
स्त्रियां टाप् । राक्षसीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २८६ । ४४ ।
"द्वाभ्यां बाभ्यां ललाटाभ्यां दीर्घजिह्वामजिह्मिकाम् ॥")

दीर्घतरुः, पुं, (दीर्घश्चासौ तरुश्चेति कर्म्मधारयः।) तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

दीर्घतुण्डा, स्त्री, (दीर्घं तुण्डं यस्याः ।) कुकुन्दरी । इति कोषान्तरम् ॥

दीर्घदलः, पुं, (दीर्घं दलमिति नित्यकर्म्मधारयः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काण्डावच्छेदेन ।) एरण्डवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घदलकः, पुं, (दीर्घदल + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घदर्शी, स्त्री, (दीर्घदल + गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घदर्शी, [न्] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति । णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ गृध्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शके, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । ४६ ।
"स हि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ॥")

दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्दर्शनमस्य ।) दीर्घदर्शी । इति हलायुधः ॥

दीर्घद्रुः, पुं, (दीर्घश्चासौ द्रुश्चेति कर्म्मधारयः ।) तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घद्रुमः, पुं, (दीर्घो द्रुम इति नित्यकर्म्मधारयः ।) शाल्मलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) गृध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनालं, क्ली, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहितकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) वृत्तगुडूचः । यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्म्मधारयः ।) मृत्युः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
"सोऽयं मत्कार्म्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
शरैर्विभिन्नसर्व्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥")

दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) लताफलविशेषः । घुँदुल इति भाषा । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाण्डुः । विष्णुकन्दः । हरिदर्भः । कुन्दरः । तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
"कान्तारस्थापसेच्यञ्च काष्ठेक्षु: सूचिपत्रकः ।
नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत् ॥")

दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।) रक्तलशुनः । एरण्डः । हिञ्जलः । वेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करीरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलजमधूकः । इति जटाधरः ॥ लशुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
"सूचिपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥")

दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपाठेका । चाकुलियाभेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी गौरवी गुरुः ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥")
इक्षुजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा । केतकी । डोङ्गेक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रापरपर्य्याय उद्भिद्भेदः । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"चित्रा चक्षुश्चक्षुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका ॥")

दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) श्वेतवचा । घृतकुमारी । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) पलाशशीलता । महाचक्षुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृश्चिपर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आयतच्छदे, क्ली । तद्वति, त्रि ॥

दीर्घपात्, पुं, (दीर्घौ पादावस्य । समासे अन्यलोपः ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घपादः, पुं. (दीर्घौ पादौ यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्यलोपाभावश्च ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥

दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घश्चासौ पादपश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥

दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्यागस्त्यशब्दे व्याख्याताः ॥)

दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।) कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घबाला, स्त्री, (दीर्घः बालो यस्याः ।) चमरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमयव्यापी मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घमूलं, क्ली, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूल., पु, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता । विस्खान्तरङ्गः इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूलकं, क्ली, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्याः । टाप् ।) श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दन-

मोचरसरसाञ्जनकुम्भीकसोतोऽञ्जनपद्मकेसर-मोचनवल्को दीर्घमूला चेति ॥")

दीर्घनली, स्त्री, (दीर्घं नलमस्याः । ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दमाला ॥

दीर्घरदः, पुं, (दीर्घौ रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥

दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घराज्यं, क्ली, (दीर्घाः प्रभुरा राज्यः सन्त्यत्र । अर्श आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं. दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति विग्रहे । "सर्व्वैकदेशसङ्खातपुण्यवर्षादीर्घरात्रेः।" इति सुश्रुतोक्तेश्च यः । पुंस्त्वमभिधानात् ।) दीर्घा निशा च ॥

दीर्घरोमा, [न्] पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भल्लूकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूतानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।१४।२ "तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।" "दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुरिरञ्जनः ॥")

दीर्घरोहिषकं, क्ली, (दीर्घं रोहिषम् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) कत्तृणभेदः । सुगन्धिद्रव्यविशेषः । बड़ रोहिष इति भाषा । तत्पर्य्यायः । डुण्डकाख्यम् २ डुण्ड्रुदम् ३ यज्ञेष्टम् ४ दीर्घनालम् ५ तिक्तसारम् ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रहविषनाशित्वम् । व्रणशोथतृषिरोपशमत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयते ह्रस्वपत्रे कुले च ॥

दीर्घवक्त्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)

दीर्घवल्किका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी । पातालगरुड़ी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयता लता च ॥

दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्लोणाकवृक्षः । इत्यमरः ।२ । ४ । ५७ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"श्लोणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो सुनिद्रुमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्फलो भल्लूकशुण्ठकोऽरुणः ॥")

दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त + स्वार्थे कन् ।) श्लोणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्लोणाकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोणाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्य इत्रिभिंटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) एलापर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घैः शरैः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशाखः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शल्लकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) नीलाम्बीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशिम्बिकः, पुं, (दीर्घा शिम्बिर्यस्य । कप् ।) शवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूककं, क्ली, (दीर्घं शूकं यस्य । कप् ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घसक्थ, त्रि, (दीर्घे सक्थिनी यस्य । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः खाङ्गात् षच् ।" ५ । ४ । ११३। इति षच् ।) दीर्घोरु । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसक्थि, क्ली, (दीर्घे सक्थिनी यस्य । खाङ्गादित्वात्तत्करत्र न षच् ।) शकटम् । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसत्रं, क्ली, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।) यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । २ । १ । २१ । "कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् । आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सत्रया हरेः ॥") तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । १०३—१०४ । "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दीक्षयन्त्रसुप्रासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥ गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम ! । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥")

दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं मैथुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घैण बहुकालेन सूत्रं कार्य्यारम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ।३।१।१७॥ "अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥
रागे द्वेषे च कामे च क्रोधे पापे च कर्म्मणि ।
अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रश्च दृश्यते ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयतसूत्रकम् । यथा, माघे । १० । ६१ ।
"मेखलागुणविलम्बमस्यां
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥")
विस्तृते तन्तौ, क्ली ॥

दीर्घसूत्री, [न्] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य कर्म्मारम्भोऽस्यास्तीति । दीर्घसूत्र + इनिः ।) दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १८ । २८ ।
"क्रियादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥")

दीर्घस्कन्धः, पुं, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ + टाप् ।) एलापर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"एलापर्णी एथकपर्णी लाङ्गली क्रोष्टुपुच्छिका ।
धामनिः कलशी तन्वी गूढा क्रोष्टुकमेखला ॥
दीर्घा श्वगालविन्ना सा श्रीपर्णी सिंहपुच्छिका ।
दीर्घपत्रा लतिशुद्धा एतिला चित्रपर्णिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीर्घाध्वगः, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । गम + डः ।) वेगसञ्चारः । घाउड़िया इति भाषा । उष्ट्रः, पुं । इति मेदिनी ॥ गे, ५० ॥

दीर्घायुः, [स्] पुं, (दीर्घं आयुर्यस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः । चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।
"दीर्घायुषः प्रजाः सर्व्वा युवा न म्रियते तदा ॥")
"तत्र महापाणि-पाद-पार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशन-वदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासग्रैवबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोष्ठं दृढजङ्घामेढ्रवृषणं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुजैर्बहुस्तनसुपचितमहारोमशकर्णं प्रज्ञाभास्त्रिष्कं स्नायुमुलिप्तं सुहृदनुपूर्व्वाग्रा विशुष्यमाणशरीरं प्रज्ञाच विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।"
"गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुश्लेष्मा यः स दीर्घायुरुच्यते ॥
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शतैः सम्पद्यते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घौ आयुधौ इव दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घायुष्यः, पुं, (दीर्घं आयुष्यं जीवनं यस्य ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घार्कः, पुं, (दीर्घं अर्कं इव ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घैव । दीर्घा + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) चिरप्रतिष्ठतबहुपरिमितजलाशयः । दीघि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वापी २ । इत्यमरः ।१।१०।२८॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
"वनेरिदानीं महिषैरसेदभः
प्रक्षालितं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥")
तच्छब्दगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । पित्तजत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । हिक्कापत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घोर्व्वारुः, पुं, (दीर्घा ऊर्व्वारुः ।) डङ्गरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्णः, त्रि, (दॄ विदारे + क्तः ।) विदारितः । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
"आर्यसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ।
यन्न दीर्णं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गते ॥")
भीतः । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ७६ ।
"एको दीर्णां दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तां दीर्णामनु दीर्य्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥")

दीविः, पुं, किकीदिविः । इति शब्दमाला ॥

दु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट ।) दवति । इति दुर्गादासः ॥

दु, ट् ओ न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-अकं च-अनिट्।) टु, दवथुः। ओ, दून:। न, दुनोति। उपताप इहोपतप्तीभावः उपतप्तीकरणञ्च। मन्मथेन दुनोमीति जयदेवः। वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः। इति कालिदासः। इति दुर्गादासः॥

दुः, [र्] अ, निषेधः। दुःखम्। निन्दा। अवक्षेपणम्। इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः॥

दुः, [स्] अ, दुःखभावनम्। क्लेशः। इति दुर्गादासधृतमेदिनी॥

दुःकूलः, पुं, (दुर्दुःखं तच्छनकं कूलं रोधो यस्मात्। एतदुत्पत्त्या तटस्य विघ्नत्वात् अस्य तथात्वम्।) चौरनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दुःख, त् क तत्कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) विसर्गमध्यः।

"काले तड़ित्प्रतापाले घनपीनपयोधरे।
कान्तः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते॥"

इति विन्दुधृतकम्। अस्यार्थः। तड़ित्प्रतापसमूहवति घनस्थूलमेघे काले कमनीयः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाले सर्व्वगुणोपेतः कान्तः प्रतिदुःखेन लभ्यते। दुःखयति दुःखापयति। मूर्द्धन्यषमध्यः। इति केचित्। तत्कृतिर्दुःखकरत्वम्। इति दुर्गादासः॥

दुःखं, क्ली, (दुर् दुष्टं खनतीति। खन+डः। यद्वा, दुःखयतीति। दुःख+पचाद्यच्।) संसारः। इति चिकाण्डशेषः॥ (रोगः। यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे।

"मेकाभः पीड्यते दुःखैः श्लोणितक्षयसम्भवैः॥"

"दुःखैः रोगैः।" इति तट्टीका॥) मनोधर्म्मविशेषः। व्यायमते आत्मगुणभेदः। तत् अधर्म्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलम्। इति भाषापरिच्छेदः॥ तत्पर्य्यायः। पीड़ा २ बाधा ३ व्यथा ४ व्यसनम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमरः॥१।१०।३॥ आर्त्तिः १० आर्त्तिः ११ पीड़नम् १२ अवाधा १३ बाधनम् १४ व्यसनम् १५ व्यासनम् १६ विबाधनम् १७ पीड़ितम् १८ विहेठनम् १९। इति शब्दरत्नावली॥ *॥

"सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम्।
मया दत्तञ्च तत्सञ्च योगिनामपि दुर्लभम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥ *॥

(दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात् त्रिविधम्। यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम्। "दुःखत्रयाभिघातात्।" इति।

"दुःखानां चयं दुःखचयं तत् खलु त्रिविधं आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्षाविषादविषयाविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम्। तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणाममेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन दुःखविकेषाख्यातः करणवर्त्तिना चेतनाग्रहीतृप्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति। एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः॥")

"दुःखमेवं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम्॥
अहङ्कारकृतो नित्यं नरो मोहेन चावृतः।
ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्॥
सर्व्वाग्नौ सर्व्वविक्रेता नमस्कारविवर्जितः।
ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्॥
सर्व्वान्नानि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत्।
अवैश्वदेवे नरोऽश्नन्ति तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
प्राप्तकाले वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम्।
अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
असत्पुरुषसंवैद्ये परदाराभिमर्शकः।
नरोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
अकृत्वायुर्व्वलं कर्म्म यद्दे संवसते नरः।
स्वल्पकालवयं प्राप्तस्तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
हस्त्यश्वरथयानानि गच्छमानानि पश्यति।
न वै तस्याग्रतः पृष्ठे तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
अश्नन्ति पिण्डितं केचित् हृतग्रालिसमन्वितम्।
शुष्कान्नं केचिदश्नन्ति तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
परवस्त्रावृतां गृह्यां सभासेवन्ति भूषिताः॥
केचित् क्षयेयु श्रेरन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्॥
विद्वान् क्षती गुणज्ञश्च सर्व्वशास्त्रविशारदः।
केचिन्मूकाश्च क्षपन्ते तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
विद्यमाने धने केचित् क्षपया भोगवर्जिताः।
दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरन्तु किम्॥
पुरुषस्य द्वये भार्य्ये तयोरेका प्रसूयेत।
एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्तु किम्॥
श्रुत्वा तु मानुषीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम्।
रमेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्॥
लब्ध्वा ब्राह्मणभावन्तु त्रयो वर्णाः सुमध्यमे!।
पापकर्म्मरता ह्यार्यस्ततो दुःखतरन्तु किम्॥
एतत्ते कथितं भद्रे! दुःखकर्म्म विनिश्चयम्।
सर्व्वभूतहितार्थाय यच्चया परिपृच्छति॥"

इति वराहपुराणम्॥ *॥

दुःखदानि यथा,—

पारतन्त्र्यम् १ व्याधिः २ व्याधिः ३ मानच्युतिः ४ शत्रुः ५ कुभार्य्या ६ नैःस्वम् ७ कुग्रामवासः ८ कुस्वाभिसेवनम् ९ बहुकन्या १० दरिद्रत्वम् ११ परगृहवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्य्याद्वयम् १४ कुपुत्रः १५ दुर्जनकरग्रहणम् १६। इति कविकल्पलता॥ (तद्विशिष्टे, त्रि। इत्यमरः। १।४।२६॥ यथा, हरिवंशे। २२३। ४९।

"सुखान्न च दुःखात् सा न शीतान्न च वर्षादः॥")

दुःखदोच्छा, स्त्री, (दुःखेन दुह्यते इति। दुह+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।४।१२४। इति ण्यत्।) दुर्दोहगवी। तत्पर्य्यायः। करटा २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३३५॥

दुःखित:, त्रि, (दुःखं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्।) यद्वा, दुःखधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः। दुःखी। (यथा, मनौ। ८। २८८।

"बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्।
दुःखिता यत्र दृश्येरन् विक्रियाः पापकारिणः॥")

भावे क्ते, दुःखम्। तत्र क्ली॥

दुःखी, [न्] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इनिः।) दुःखान्वितः। दुःखितः। यथा,—

"दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः।
आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्॥
त्यक्त्वात्मसुखभोगेच्छां सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः॥"

इति वह्निपुराणे शिवेदपाख्याननामाध्यायः॥)

दुःखमम्, अ, (दुर्दुष्टं सम्यक्। "तिङदृगुप्रभृतीनि च।" इत्यव्ययीभावः। "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि।" ८।३।८८। इति षत्वम्।) निन्दनीयम्। तत्पर्य्यायः। निःषमम् २ गर्ह्यम् ३। इत्यमरः। ३।४।२४॥

दुःषमम्, त्रि, (दुःषमम्। बाहुलकात् षत्वाभावः।) असमञ्जसम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दुःसङ्गः, स्त्री, (दुःखेन सङ्गतेऽसौ। दुः+सङ्ग+अच्। टाप् च।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुःसङ्गे, त्रि। यथा, रघुः।११।२०।

"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्वधिरचन्दनोक्षिता
भौतिशुक्लवसतिं जगाम सा॥")

दुःसाधी, [न्] ई, (दुर्दुष्टं कर्म्म साधयतीति। दुः+साधि+णिनिः।) दौस्साधिकः। इति हेमचन्द्रः॥

दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति। दुः+साध+यत्।) दुःसाध्यात्मा। दुःखेन साध्यते निष्पाद्यते यः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २५८।

"ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति॥")

दुःस्थः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति। स्था+कः।) दुर्गतः। क्लेशे। दुःखेन तिष्ठति यः। इति मेदिनी। थे, ८॥ (यथा, भागवते। १। १६। २४।

"स्त्रां दुःस्थगतपदमाप्नुहि पौरवेन्द्र
सम्यादमं यदुत रन्यमविध्यदङ्गम्॥")

क्षुद्रः। इति शब्दार्थचन्द्रिका॥

दुःस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति। दुः+स्पृश्+"दृशेदृक्षस्पृशेश्च खल्।" ३।३।१२६। इति कर्म्मणि खल्।) दुरालभा। इत्यमरः। २।४। ६१॥ (अस्य पर्य्याया यथा;—

"यावो यवासो दुःस्पर्शो बहुवर्षो दुरालभा॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ खरस्पर्शे, त्रि। इति मेदिनी। शे, २१॥ (यथा, भागवते। १। १७। ५।

"रथौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन् मुहुः।
उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रथध्वजः॥")

दुःस्पर्शा, स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति। स्पृश्+ खल्+टाप् च।) कपिकच्छुः। आकाशवल्ली। कण्टकारी। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्डालिका कण्टिकिनी धावनी दहती तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥

दुःस्फोटः, पुं, (दुर्दृष्टं स्फोटयतीति। स्फोटि+ अच्।) ग्रन्थभेदः। इति हेमचन्द्रः॥३। ४५१॥

दुकूलं, क्ली, (दुष्टं कूलति आच्छोतीति। कूल+ "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। पृषोदरात् साधुः। यद्वा, दु+"खनिपि-ज्ञादिभ्य उरोलोचौ।" उणा०। ४। ६०। इति ऊलच्। धातोः कुक् च।) चौमवस्त्रम्। (यथा, रघौ। ७। १६।

"दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः॥")

तत्पर्य्यायः। इति मेदिनी। के, ६६॥

दुकूलम्, क्ली, (दुकूलं पृषोदरात् कस्य गः।) दुकू-लम्। पट्टवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥३। ३३३॥

दुग्धम्, क्ली, (दुह्यते स्मेति। दुह+कर्म्मणि क्तः।) स्त्रीजातिस्तनजनितस्वेतवर्णद्रवविशेषः। दुध इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरम् २ पीयूषम् ३ उधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अन्नतम् ७। इति राजनिर्घण्टः॥ बालजीवनम् ८। इति भावप्रकाशः॥ अस्य सामान्यगुणाः। स्वादु-रसत्वम्। स्निग्धत्वम्। ओजःकारित्वम्। धातु-वर्द्धनत्वम्। वातपित्तहरत्वम्। दृष्यत्वम्। श्लेष्म-जनत्वम्। गुरुत्वम्। शीतलत्वम्। पिटकादृष्ट-गुणगुरुत्वञ्च॥ ॥ गोदुग्धगुणाः। प्राणधार-कत्वम्। बलायुःपुरुषबलशुक्रकारित्वम्। मेध्यत्वम्। रक्तपित्तरोगघ्नगुणाग्रित्वम्। रसायनत्वञ्च॥॥ छागीदुग्धगुणाः। मधुरत्वम्। शीतलम्। मल-बन्धकारित्वम्। रक्तपित्तविकारश्वासकास-सर्व्वदोषनाशित्वञ्च॥ ॥ मेषीदुग्धगुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। स्निग्धत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तनाशित्वञ्च॥ ॥ माहिषदुग्धगुणाः। अतिस्निग्धत्वम्। निद्राकारित्वम्। अग्निना-शित्वञ्च॥ ॥ उष्ट्रीदुग्धगुणाः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। श्लेष्मवातकफनाशित्वम्॥ ॥ अश्वीदुग्धगुणाः। लवणत्वम्। मधुराम्लरस-त्वम्। लघुत्वञ्च॥ ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः। मधुरत्वम्। शुक्रकारित्वम्। कषायानुरसत्वम्। गुरुत्वञ्च॥ ॥ मानुषदुग्धगुणाः। प्राणधार-कत्वम्। शरीरहितकारित्वम्। दृष्यत्वम्। स्निग्धजनकत्वञ्च॥ ॥ प्रत्यूषकाले गोदुग्धपान-गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दुर्जरत्वम्। तस्मात् सूर्य्योदयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा उत्तार्य्य पयो ग्राह्यम्। ततपथ्यं दीपनं लघु॥ पिबतृषाबालवृद्धानां पयः दोषघ्नम्। एक-वर्षवत्सगोदुग्धं श्वेतवर्णञ्चवर्षगोदुग्धञ्च प्रश-स्तम्॥ ॥ दुग्धभक्षकमानवपर्य्यन्तभक्षकीहेयदुग्ध-गोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम्॥ ॥ पर्य्यु-षितदुग्धगुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दुर्ज्जर-त्वञ्च॥ ॥ अपक्वदुग्धगुणाः। प्रायोऽभिष्य-न्दित्वम्। गुरुत्वञ्च॥ ॥ घृतोद्धृतं कफवात-नाशनम्। घृतशीतं पित्तनाशनम्। धारोष्ण-दुग्धं अमृततुल्यम्। क्षीरस्थदुग्धं विना सर्व्व-मपक्वं दुग्धं त्याज्यम्। सलवणदुग्धं विषधर्षितं नट इति ख्यातं दुग्धञ्च त्याज्यम्॥ ॥ दुग्धान्न-गुणाः। पथ्यहितत्वम्। बलकारित्वम्। पित्त-नाशित्वम्। रसायनत्वञ्च॥ ॥

"घृताक्तान्नपलपिण्याककुलत्थलवणामिषैः।
करीरदधिमात्रेच्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते॥"

इति राजवल्लभः।

अथ चतुर्व्विधक्षीरगुणः।

"कैदार्य्याविकं पथ्यतमं घृतोष्णं
क्षीरं त्वजानां घृतशीतमाहुः।
दोहान्तशीतं महिषीपयस्तं
गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम्॥

दृष्यं दृंहणमग्निवर्द्धनकरं पूर्व्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं सायङ्कस्य विच्छेदनम्। रात्रौ वह्निकरं ततो बलकरं वीर्य्यप्रदं वार्द्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं तत: सर्व्वदा॥

क्षीरं सुकूर्म्मत्रितयोषितं य-
दत्तप्तमेतद्विषतिं प्रयाति।
यस्मात्तु दोषं कुरुते तदूर्द्धं
विषोपमं स्यादुषितं दशानाम्॥

क्षीरेऽम्बरे कपि क्षीरे क्षीरं स्यादमृतोपमम्। तदेव तरुणे पीतं विषवह्नि माणवम्॥

क्षीरकाथगुणः।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यन्नादृयदावर्त्तितमुत्तमं तत्।
सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि
वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम्॥

तच्च पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम्। क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा सात्म्यञ्च सर्व्वदा॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं
तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम्।
पिष्टान्नसत्यानकमाषशुक्त-
शोभाञ्जनीकन्दफलादिकेन्च॥

तथा च,

मत्स्यमांसगुडहस्तिमूलकै:
कुष्ठमाषहरितं सेवितं पयः।
श्वित्रकामलवरघृदिसेवितं
मारयत्यनुदिनात्तु सर्व्वतः॥ ॥

स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत्। दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नरमेव च॥ निम्बजीराजिना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः। पुष्णाति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम्॥ क्षीरं बलासजाद्रोगान्मधुरं चारु नवप्रसूतानाम्। रूक्षञ्च पित्तहरं करोति रक्तामयं जुरते॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम्। लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम्॥ गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम्। मध्यमवयसां रसायनसुरूपमिदं दुग्धलक्षणं वृद्धा-नाम्॥

तासां मासत्रयादूर्द्धं गुर्व्विणीनाञ्च यत् पयः। तद्धि सर्व्वं क्षीरं मधुरं पित्तश्लेष्महरम्॥॥ दुग्धाम्लं शीतलं स्वादु दृष्यं वर्णकरं गुरु। वातपित्तापहं श्रेष्ठं दृंहणं बलवर्द्धनम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥ ॥

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः।

"दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम्। सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्व्वशरीरिणाम्॥ जीवनं दृंहणं वृष्यं मेध्यं वाजीकरं परम्। वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम्॥ विरेकवान्तिबस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम्। क्षीणक्षते मनोरोगे शीतमूर्च्छाभ्रमेषु च॥ यक्ष्मण्यां पाण्डुरोगे च दाहे छर्दि हृदामये। शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे॥ रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे भ्रमे क्लमे। गर्भस्रावे च सततं हितं सुनिवरैः स्मृतम्॥ बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्रव्यायक्षयाश्च ये। तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(दुग्धोत्पत्तिर्विहितिर्यथा,—

"यद् यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरागुगम्। सरं जलञ्च शुक्लञ्च तथा पित्तेन संयुतम्॥ पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम्। पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्धि पुलक!॥ तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः। अन्नतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलवर्द्धनम्॥ हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः। कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्जायते विभो!॥ कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते। कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत्॥ एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः। अति हर्षप्रदं पुत्र! परिपृष्टं भिषग्वर!॥ सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम्। रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत्॥ क्षीरनाथः कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत्। अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते॥ वन्ध्यानां क्षीरनाथस्तु वातेन परिपूरितः। क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादार्त्तवाधिक्यं यतः॥ प्रसूतासु च नारीषु रक्तेन सह क्षयते। तेन स्रोतो विशुद्धिः स्यात् क्षीरमासु प्रवर्त्तते॥ तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते स्त्रैणिकं पयः। तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत्॥ पयश्चाविकृतं ग्राह्यं बलशुक्रौजनाशनम्॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्याये॥)

(कृष्णम्। तत्पर्य्यायाश्च यथा,—

"कृष्णं श्यामकं दुग्धम्।" इति च वैद्यकरत्न-मालायाम्॥